पौराणिक
निर्णय प्रकरण
१ — ५५१

Acc. 108

2

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० ६० ॐश्रीगणेशायनमः॥ श्रीरामायनमः॥ शिवमभयमनंतसौख्यसिंधुं हृदि निहितं हित
नि०३० मस्तमोहजालं जगदुदयनपक्षयप्रवीणं निरूपमबाधघनात्मदेवमीडे च निर्ममा निरहंकारा निः
१ संकल्पविकल्पनाः यथाजीवंति चेष्टंते युक्तायुक्तिस्तथोच्यते पूर्वार्द्धे श्रीरामसमाधिप्रदर्शनव्याजेनो
त्तमाधिकारिणः श्रवणावृत्तिपरिपाकादेवसाक्षात्कारं ज्ञानोदयेन परमपदे सकृद्विश्रांतिर्भवतीति दर्शितं
तस्यैवात्मनस्युत्थाने पिपश्या अविरतं तत्रैव विश्रांतरनायासेन सिध्यति तथोत्तरभूमिकारोहणायोत्तरार्द्धमिदं
मारभ्यते अत्रादौ रामः अहंममेतिसंविदंतदुःखतो विमुच्यते असंविदस्तु विमुच्यते यदीसितं तदाचरेत्तते य

ॐश्रीगणेशायनमः श्रीरामउवाच नैष्कर्म्यात्कल्पनात्यागाच्च नुः पततिदेहिनः कथ
मेतदतो ब्रह्मन्संभवत्यासु जीविनः श्रीवशिष्ठउवाच जीवतः कल्पनात्यागो युज्यते न तु
जीवतः रूपंमस्य यथातत्त्वं शृणु श्रवणभूषणं २

उक्तं तत्र सर्वकल्पनाधीनदेहधारणादिव्यवहारादिसिद्धिं शंकते नैष्कर्म्यादिति देहप्राणादिष्वहंतादिकल
नात्मराहेतोः नैष्कर्म्यात्सर्वक्रियोपरमात् देहधारकप्राणादिचेष्टोपरमे देहिनस्तनुराशु पतति अत एतत्
त्वदुक्तं तस्य जीवतः व्यवहारादिकं कथं संभवतीत्यर्थः १ कल्पनाधीनं जीवनं येन तत्त्यागात्तनुपातः स्यात् किं
तु भोजकप्रारब्धाधीनं कल्पनात्याग एव प्रस्तुत जीवनाधीनजन्मेति नोपजीवनं बाधत उत्पविरूढं जीवनमेव
नमविरुध्यत उत्पात्रायेन भगवान्वशिष्ठः समाधत्ते जीवतइति अस्य कल्पनात्यागस्य स्वरूपं यथा जीवनविरूढं न

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ सत्वं निर्वासनं मनस्तदीयं संस्कारवेगमागतो: जगत: सनुरागादि दोषस्तया नाहं रक्तस्य त्रिप्रश्नेति
नि॰उ॰ त्याशयेनाह प्रवाहेति १० एवं प्रसंगं समाधाय पवत्र: क्रमेणोपि पप्रच्छ वदितव्य मिति न्यायेन प्राग् तमेव संकलता
गादिलेशप: साधनमित्र द्वौ विषय मुन: पुनराह ऊर्द्धवाहुरित्यादिना ११ १२ अवेदनं स्वरूपदर्शन निष्ठेक्रमासतत्वं
२ श्रेर तदेवमुक्त: असंकल्प: १३ तूष्णीं संकल्प चेष्टां विना १४ प्राक्तनसंकल्पप्रयुक्त क्रियावेगवशादेव पवनततस्त्वं

अविद्यमान चित्तत्वं सत्वसंस्कारमागत: प्रवाहयतीते चैव स्पंद: स्वरवेषु कर्मसु १० ऊर्द्धवाहु विरौम्ये
ष नच कश्चिच्छृणोति मे असंकल्प: परश्रेय: स किं सतन्नं भाव्यते ११ अहो मोहस्य माहात्म्यं यदयं सर्वदुः
खहा चिंतामणिर्विचारा ख्यो हस्तस्थोपि मजते जनै: १२ अवेदनमसंकल्पस्तन मयेनैव भूयतां एतावत
रमंश्रेय: स्वयमेवानुभूयतां १३ किल तूष्णीं स्थितेनैव तत्पदं प्राप्यते परं परं यत्र साम्राज्यमपि राम तृणं
२ यते १४ गम्यदेशैक निष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयो: स्पंदो विगतसंकल्पस्तथा स्पंद: स्वकर्मसु १५ सर्वकर्म
फलाभोगमलं विस्मृतस्य तु वत प्रवाहयति ते कार्यस्थिपास्वागत वेदनं १६ स्पंदस्त्वाकृतसंकल्पं स्वदु:खाय
ते १ मभावयन् प्रवाहयति कार्यचेष्टतो जुल्कस्य यवत् १७ रसभावनमंतस्त मानं भवतु कर्मसु दारुयंत्रम
मवहारसिद्धोपपन्नं तं व्याख्यातं नरं पुनराह गम्येति १५ अवेदनमसंकल्प इति यदुक्तं तद्व्यवहारकालेप्युपपादयति सर्वे
ति १६ यथा त्वत्र श्रेष्ठितो नुक्तं श्रेष्ठं वालत तोनावाम्पादि प्रवाहयति ते तद्गंतिरसंयोगवियोगादिकार्यं स्पंदतत दत्त १७
यथा परेषां कौतुकार्थं नृत्यादि कुर्वत् इव स्थितस्तदा रूपत्रिकार्यं रसनटवेच्छृंगारादिरसभावनेना सितद्यत्तवापि
कुर्वत: विषयस्तु वेस्मृत विस्मेररसंभावनं कौतुकवुद्धिर्मोभूदित्यर्थ: १८ " " " "
२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अहंभावनं देहादिपरिच्छेदाध्यासं नभः अपरिच्छिन्नब्रह्माकाशस्वरूपस्य अर्थस्य स्वपारमार्थिकत्वभावनं प्र
तिसाधनं परिच्छेदित्वात्संकल्पस्यागस्तेऽरुच्यते ३ ४ इदं देहादिसर्वं दृश्यं पूर्वस्तु परमार्थ सत्यमिति संवेगमभि
मानं तस्य नभः कार्यभूतचतुष्टयविकारत्वेन नभोऽर्थ एवैकः स्फुरतीत्यर्थं स्वभावनं पर्यालोचनं इदंद्वयम
विश्रांतानुभवति तद्बलेपि न जीवनविरुद्धं जीवत एवभांतिनिवृत्तिदर्शनादिति भावः ५ एवं स्मरणाध्यास
विरोधिनस्तन्निरोधस्यापि न जीवनविरोधितेत्याशयेनाह स्मरणमिति भूतविषयमनुभूतं भाविविषयमननु

अहंभावेनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः नभोऽर्थभावनं तस्य संकल्पत्यागउच्यते ३ पदार्थ
रस्मेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः नभोऽर्थभावनं तस्य संकल्पत्यागउच्यते ४ इदंवस्त्विति संवेग
माहुः कल्पनसत्तमाः नभोऽर्थभावनं तस्य संकल्पत्यागउच्यते ५ स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्म
रणं विदुः तच्च प्रागनुभूतं च नानानुभूतं च भासते ६ अननुभूतानानुभूतास्मृतित्वकाष्ठवत् स
र्वमेवास्तु विस्मृत्य हृदि तिष्ठ महामुने ७ सर्वास्मरणमात्रात्मातिष्ठायातेषु कर्मसु अहंसुससि
शुस्पंदश्चाप्यस्तोपपत्तिषु ८ निःसंकल्पप्रवाहेण च कर्मस्पंदतथा स्पंदः स्वकर्मस्वनघप्रा

भूतं स्मरणग्रहणं परोक्षवृत्तिमात्रोपलक्षणं ६ स्मृतिस्मरणं सर्वमनुभि- त्यादि वस्त्वंतरं च विस्मृत्य स्व
परिच्छिन्नब्रह्माकारविलीनः काष्ठवद्दृढो निश्चलस्तिष्ठ चिरं जीवतथा च ब्रह्मात्मभावेन चित्तवृत्तिनिरोधो यो
गिनां मुख्योऽभ्यस्तजीवनहेतुरेवेति भावः ७ व्यवहारकालेतु स्मृतिमात्रनिरोधः कार्य इत्याह सर्वेति द्वाभ्यां
सामव्यवहारेन पूर्वापरस्मृतिप्रयत्नाद्यपेक्षास्तीत्याशयेनाह अहंकृत्यादिना अप्यस्तोपपत्तिषु पूर्वाभ्यासमात्रेणोप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ २७ अकार्यमात्मसंप्राग्वत् यथास्थितमेव आस्थितं स्थीयतां २८ अकर्मत्वं निष्क्रियब्रह्मात्मता अकर्मणि तादृ
नि॰३॰ शब्रह्मभावस्थितो कर्मितो अवश्यकर्तव्यतां २९ अवेदनं प्राग्व्याख्यातं ३० निस्पंदत्वं स्त्रीमवस्थानं आमवातु जडी
३ कृतसर्वांगस्येव वरं वेदाध्येवेति भ्रांतं वारयति समे इति ३१ ३२ कृतेन अकृतेन वा लौकिकवैदिककर्मणा जीवतः ए
हिकः अजीवतः आमुष्मिकोपि अर्थः पुरुषार्थो नास्ति ३३ कुतो नास्ति तत्राह यदिति यद्यस्मात्कारणात् कर्माकर्म

बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते संकल्पनेमनो बंधस्तदभावो विमुक्तता २७ नेह कार्यं न वाकार्यम
स्ति किंचिन्न कुत्रचित् सर्वं शिवमजं शांतमनंतं प्राग्वदास्यतां २८ पश्यन्कर्मण्यकर्मत्वं कर्मणि च क
र्मतां यथाभूतार्थचिद्रूपः शांतमास्स्व यथासुखं २९ अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमं अत्यंतं
तन्मयोभूत्वा तथा तिष्ठ यथासि भो ३० समे शांते शिवे सूक्ष्मे द्वैतैक्यपरिवर्जिते ततेनंते परे शुद्धे किंकेन
३ किल विद्यते ३१ नो देहे त्वयि संकल्पो मरुभूमाविवांकुरः इहानीदृशु भवति लतिकेवोपलोदरे ३२
अवेदनस्य शांतस्य जीवतो वाप्यजीवतः नेह किंचित्कृतेनार्थो नाकृतेनापि कश्चन ३३ यत्कर्माकर्मणो
तेतः शाश्वतानेदस्त्विणी न कर्मणि च कर्माणि न कर्तृत्वेपि कर्तृता ३४ अहंममेति संविन्न दुःखतो विमुच्यो

मय बाधावधोत दुभयान्मुक्तेच शाश्वतानेदस्त्विणि त्वयि प्रातिभासिक कर्मात्मना विवर्तमानेपि वस्तुतः कर्मतानास्ति
तादृशाकर्त्रात्मना विवर्त्तमानेपि कर्तृता नास्ति यस्य कर्मकर्तृता दोसस्यतावुज्जितस्येव कर्मफलमिति स्त्राज्ञादिवदधिका
रिविशेषणविधायकशास्त्रेण बोधनादितिभावः ३४ अतरा वेदहादावहंममेति संवेदनवतस्ब विधिनिषेधशास्त्राधि
कारात्कर्मकर्तौ बंधोनेतरस्येति प्राग्उक्तमित्याह अहंममेति ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥॥ ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१९ षड्वर्गः पंचकोशसंवलितचिदाभासः समनस्कः प्राणवर्गः ज्ञानेंद्रियवर्गः ज्ञानकर्मेंद्रियसहितांतःकरणच
तुष्टयं षट्कोशिकं शरीरं चेति षट्सु षड्वर्गास्तेषां सत्तया कल्पावेष्टितः शिशिरे द्रुम इव नीरसः २० न मुनीरसस्य षड्
गस्यकर्णजीवनं तत्राह चिदिति अनावरणभूमानंदरूपा चिदेवांतरः जीवनप्रदमोदिहांतररसो येषां तानि प्रसृतानि नित्य
भावाहारस्य स्वादप्रवृत्तान्यपि स्वयत्नेन निवार्य चिदांतररसान्येव कृत्वा धारयेत् अर्थः इंद्रियग्रहणं षड्वर्गोपलक्षणं

नीरसार्वर्तते संतु समस्तेंद्रियसंविदः आकारमात्रसंलग्ना हेमंते तोऽलिता इव १९ बोधाकंपीतरसया
स्पंदनषड्गस्तन्नया यंत्रस्पंदोयमस्तिषवस्येव शिशिरे द्रुमः २० चिदांतररसान्येव प्रवृत्तान्यपि धारय
स्वयत्नेनेंद्रियाण्यर्णा हेमंततरुस्तरूनिव २१ सरसेंद्रियरंते तत्कुर्वतो कुर्वतस्तथा संसारानर्थसार्थोयं
न कदाचन सास्यति २२ निःसंकल्पमरुज्ज्वालायंत्रांबुस्पंदवद्यदि स्पंदसे तदनंताय श्रेयसे परिकल्पसे २३
एतदेव परं धैर्यं जन्मज्वरनिवारणं यद्वासनमसक्ता निजकर्मसु कर्तृता २४ अवासनमसंकल्पंय
थाप्राप्तानुवर्तिमान् शनैश्चक्रभ्रमाभोग इव स्पंद स्वकर्मसु २५ मा कर्मफलबुद्धिर्भूर्मा ते संगोस्त्वकर्मणि ५

तुं१स्त०
यथा हेमंतस्तुतरूणां घजलाभावेप्यांतरेण नैव रसेन जीवनं जीवयतीति तद्वदित्यर्थः २१ इंद्रियवृत्तिं नाम निवारणे सरस
त्वे च किं स्यात्तत्राह रसेति २२ निःसंकल्पमेव मरुतो ज्वालाया यंत्रस्थांबुनश्च यथा स्पंदस्तथा यदि स्पंदसे परिकल्पसे सम
र्थः स्याः २३ चक्रे भ्रमतीति भ्रमः आभोगः सन्निवेश इव शनैः क्रमेण रोत्तरमुपशमशीलः स्पंदस्व २५ कर्मफले आसं
गस्यासक्तिबुद्धिर्यस्य तस्य विधेयमाह अकर्मणि कर्मत्यागे पि तत्फलासक्तिलक्षणः संगो मास्तु फलासंगाभावे
कर्मकरणे तत्त्यागे वा न विशेष इत्याशयेनाह उभयमिति २६ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० एवं वहिरिंद्रियतद्वारकबाह्यदर्शनतद्विषयेष्वपि चिद्यात्रिप्रयुक्तेवापरोक्षप्रथेति तत्रापि शिवमयत्वमेव विवेकि
नि०३० भिर्दृश्यं शाकमित्याशयेनाह शिवेति रूपालोकश्चक्षूरूपं शब्दाद्यालोचनानामप्युपलक्षणं मनःक्रमावाह्यसवि
४ कल्पकहानोपानादिषु वृत्तयस्तद्विषयाश्च एवं शिवमये दर्शने शिव एव सर्वं त्रिपुटीरूपेण प्रथमेन ततो वस्त्वं
तरमस्तीत्याह तन्मयत्वादिति ३ तदेव विशदयति मात्रेति ४ सर्वं विवर्त्तानहंममेति द्वैरूप्येणैव संगस्तत्र चिद्या
मत्वपर्यालोचनेन तत्सारस्तन्मात्रत्वपरिशेषात्तत्र स्थितिः स्यादित्याशयेनाह अहमिति शिलोदरेयत्न सिद्धं वा॥

शिवमयं कमयाएव रूपालोकमनःक्रमाः तास्तन्मयत्वादनंतत्वादतः किं के मच्चेष्टते ३ मातृमेयप्रमाणा
दिदेशकालो दिशादि च भावाभावविवर्त्तादि शिवपंकमयात्मकं ४ अहंममेत्यतः सारान्नेतरत्परमेश्वरा
त् असंसक्तमतिस्तिष्ठ हा शिलोदरमौनवत् ५ श्री रामउवाच अहंममेत्यसद्रूपं तस्याभावयतः प्रभो॥

4 दिवेषस्यास्तन्यत्वलक्षणं मौनं तद्वत् ५ मामस्वरूपकर्मात्मके प्रपंचे नामरूपयोरपरोक्षचिद्यात्रैव स्फुरणाच्छिवमयत्वं
तेशीरघतत्र वाधेन तत्स्वेरूपेवस्थानं सुकरं कर्मणां तु पुण्यपापलक्षणानामनंतकोटिजन्मसंचितानामपरोक्षतया
मानादर्शनात्तच्छिवमयत्वदर्शनेन वाधसिद्धिरिति तन्निवारणे परिशेषाद्दामरणं निश्चेष्टावस्थानलक्षणस्तत्यागरु
पोपायः नहि ज्ञानिनः कर्मकरणेन किंचित्फलमपेक्षितं नवा नित्यनैमित्तकत्यागे प्रत्यवायप्रसक्तिरस्मिन्नेव तूष्णीम
वस्थानं तावसेद्धुदितिसंभावयारामः पृच्छति अहमिति ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पराद्भूमानंदात्मकाच्छिवात्परं अन्यदिदं दृश्यमर्थरूपकं प्रतिभासिकं जगत् अशाश्वतं निर्वचनीयं अवस्त्वेवेत्यर्थः रा
तदेवस्पष्टमाह यदिति किंचित् इममोदृशं चेति निर्वचनप्रकारस्पष्टमं एतद्बाधाधिष्ठानं स्यु अपतद्बोधानंतरं पश्चादद्व
शिवं अवेदनं वेदनाविषयमेवानुभवनिष्ठः सत्येकरूपं परमपुरुषार्थरूपं विद्धि इत्यर्थः ३१ इति वाशिष्ठतात्
पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे प्रथमः सर्गः १ निरूप्यतेऽत्र प्रथमं सर्वं शिवमयं जगत् कर्मबीजं तथा त्विष्ट
समूलं विनिवार्यते सर्वे शिवमयं शांतमनंतं प्राग्यदात्पत्ता मियदुक्तं तदुपपत्तिना प्रथममुपपादयितुं प्रतिजानीतं अद्वैतैकमिति १

अहंममेतिनास्त्यत्वं यदस्ति तच्छिवं परं परात्परं विदं शिवादस्मादर्थरूपकं यद्दृश्यते जगदिदं खलु किं
चिदेतदुपशांतमिवभाति न विद्यमानं अस्पष्टं यं विदुरवेदनमेव पश्चात्सत्यं तदेव परमार्थमयं च शिवं
३२ इति महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे इच्छादिचिकित्सायोगोपदेशो नाम सर्गः १ श्रीवशि
ष्ठ उवाच अद्वैतैकं विमलनिःशांतमात्मन्यवस्थितं यथायं कमयं सर्वं तथा शिवमयं जगत् मनोहंकारबु
आदि चित्तमेवच तन्मयं कालाकारक्रियाशब्दशक्तिसंदर्भसंयुतं २ ॥ ॥ ॥

आत्मनि पारमार्थिकस्वभावं तत्त्वदृष्ट्या अवस्थितं १ यद्यपि चिदाकाशं ततश्चिदिति वर्त्तत्वात्तन्मयमिति अंतःकरणचतुष्टये
क्रमेण दर्शयितिमनउति प्रथमं हि चित्तस्त्रेमांतरं खलु लक्षणमनंतं चिद्यात्मेव तत् तदभिमानाध्यवसायस्मरणकामसं
कल्पादिवृत्तयस्तत्पेवचिद्यामाः सर्वानुभवसिद्धाः तथा चिदेवस्यसंबंधलक्षणः कालस्त्रेत्याकारस्त्तक्रियानामसंस्थानस
हितं सर्वमंतःकरणशरणं साक्षात्साक्षिवेद्यत्वाच्छिवमयमिति बोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना॰टी॰ मुहूर्त्तं प्रतिप्रतिमुहूर्त्तं कालरूपेणोग्रमर्कोटनस्य विषादरोगज्वरादिविकारस्येच्छामिर्द्ध्वंसिताकृतेः निद्रालस्य
लि॰उ॰ गोहेमंतेजठरेलीनाः संकुचिताः स्वपल्लवरणाः दलोद्गतयः पर्णानि यस्य १५ स्वस्य वाङ्कलक्षणे
५ शारदीव शरदि स्त्री श्रियां तेषां गताः उपरताः शीर्णास्तु हास्प्रेच्छास्तत्लक्षणा पर्णसंततयो यस्य कलत्रभार्यादि
पोष्यवर्गस्तद्रूपा उपसमीपप्ररूढा लताणावलिः कन्दोयस्य १५ हस्तयोः पादयोश्च पृष्ठानि मृदुनिश्चालिदादोषेक

मुहूर्त्तप्रतिकालोग्रमर्कटध्वंसिताकृतेः निद्राहेमंतजठरलीनस्वप्रदलोद्गतेः १४ स्ववाङ्कशारस्त्री
तश्रीर्णहीपर्णसंततेः जगत्कृगलज्जातस्यकलत्रोपलताणावलेः १५ पल्लवाश्चलवा हस्तपादपृष्ठयो
रुणाः पत्राणित्नुवक्त्राणि सुरेखानि तल्लानि च १६ अरुणाः पवनालोलाम छोमसृणमूर्तयः स्ना
घस्निग्धपरसाअंगुल्योवास्तपल्लवाः १७ मच्छोमसृणतीक्ष्णाग्रा वक्त्रारूढाः पुनः पुनः छितीपं दु
कलाकारा कलिकान खपंक्तयः १८ कर्मणाः परिफुल्लस्यदेहरूपतयेतिहि कर्मद्रुमाणिमूलानि दुष्टानि

र्णि जिह्वेत्यादयस्तस्य अरुणास्ताम्रवर्णाः पल्लवरूपाः अवयवाः अल्पाहरणानि तु तनु वक्त्राणि सुरेखाणि च हस्तपा
दतलानि ईषत्कठोरत्वात्सत्त्राणि १६ अंतः स्नाघस्निग्धत्वात्सरसाः रम्याः अंगुल्यस्तस्य पवनालोलावालपल्लवाः
१७ छिन्ना अपि पुनः पुनः रू[illegible]ढाः प्रादुर्भूताः नखपंक्तयस्तस्य कलिकाकोरकाः १८ इति देहरूपतया परिफु
ल्लस्य प्ररूढस्य प्राक्तनकर्मणः कर्मद्रुमाणि मूलानि तेषु तत्र मूलधर्मानुदर्शयति दुष्टानि सच्छिद्राता मांसंगकामा
दिसर्पदुष्टानि यानिच्छिद्राणि अंग्यमिमं ते १६ " " ऽऽ " " " "

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्यमेवं तवैवेच्छकर्मसिद्धौ च दिसलेन सहत्यात्तस्यक्लेशं कोत मूलं तु तथा तवदुत्पज्ञमेव तिदर्शयितुं वसिष्ठो रामेण क
र्मणां किं मूलमिति निष्क्रिये यत्पृच्छते इति परोक्तार्थं रामं त्वया कर्मणः स्वरूपं तस्य फलानां को विस्तारस्तन्मूलं तन्ना
शयोपायं नास्तदुपायश्च कीदृशो निश्चितइति पृच्छामीति द्वाभ्यां ७ मूलकाषेण मूलोच्छेदेन ६ तत्र स्वरूपं तन्नाशप्र
कारं च रामः स्वाभिमतमाह शुभाशुभमिति पुण्यपापरूपमित्यर्थः १० तृतीयप्रश्नोत्तरमाह कर्मवृक्षस्येति तत्रा

श्रीवसिष्ठउवाच पृच्छामि यदहं तत्त्वं कथयाशु समानघ यदि जानासि तत्त्वेन कर्मतावत्किमुच्यते
७ विस्तारः कर्मणः कीदृङ्मूलं तस्य च किं भवेत् नाशनीयं च निपुणं कथं कथय नास्यते ८ **श्रीरा**
मउवाच यन्नाशनीयं निपुणं तन्मूलं च विनाश्यते मूलकाषेण भगवन्शाखादिविवर्तनैः ९
शुभाशुभं नाशनीयं स्वकर्मस्वेव धीमता मूलकाषविनाशेन तच्चुनष्टं भवत्यलं १० कर्मवृक्षस्य च
त्याशिन्नस्य मूलानि मे श्रणु यन्निकाषेण निर्मूलो न सम्भूयः प्ररोहति ११ देहस्तावदयं ब्रह्मन्
कर्मवृक्षः समुत्थितः रूढः संसारविपिने विचित्रांगलतान्वितः १२ कर्मबीजं तरोरस्य सुखदुः
खफलावलेः ज्ञानतारूपकांतस्य जराकुसुमहासिनः १३

देहस्य कर्मणां मूलत्वमेतदेव स्फुटयम्नो हि कर्माण्यु तिष्ठंतीति स्पष्टया निष्कर्ष्यदर्शितं मूलं प्रपञ्चं दर्शयति वृक्षत्वेनेति वृक्षत्वेन
स्य निकाषेण न प्रणाद्विनाशरणं तं नितयावत् ११ ऐहिककर्मस्थूलं देहं मात्रेण कर्मणां विनाशोऽपि भवतीति द्वितीयप्रश्न
मपि कर्मवृक्षत्वयावर्णनेन समाधत्ते देहस्तावदित्यादिना विचित्राभिर्हस्तांगलत्वणाभिः शाखाभिरंचितः विराजमानः १२

तस्य प्राक्तनं कर्मबीजं ९३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रोक्तं प्राक्तयैवोक्तं लक्ष्वनमालं यैवेदं मया प्रोक्तमित्यर्थः ३० एवं तपावरणितं कर्मस्कृतं १

वा०टी० रात्तु जीवचेतसंस्य अहंकारादिसं ,,२७ वलनेन कर्तृचेतनोऽहमिति शब्दार्थभावनयो दृढयाप्यसिंवलितं तत्तदेक
नि०उ० र्थः कर्मणां बीजतां मलतां २८ तदेव स्पष्टमाह चितिरिति वलिता वेष्टिता तन्भावनां शंबलितरूपं २९ उक्तार्थे
६ स्पष्टमाणीकृतासिद्धये गुरुवाक्यसंवादित्वोक्त्यापसंहरति तस्मादिति अकृते देहाद्यहंकारस्य वेदनमेव कर्मणा
मूलं न तु स्थीमेव स्यानेन देहत्यागेन वा तुलक्ष्यमितिनेत्वदुत्से चितरीत्या कर्मनिवृत्तिः संभवतीत्याशयेन वशि

एतच्चेतनशब्दार्थभावनावलितं यदि तत्कर्मबीजतामेति नोचेत्तत्समं पदं २८ चितिश्चेतनशब्दा
र्थभावनावलिता यदि तत्कर्मबीजतामेति नोदाघं परं पदं २९ तस्माद्वेदनमेवेह कर्मकारणमाकृतेः
यदेतत्कर्मणां प्रोक्तं तयैवोक्तं मुनीश्वरः ३० श्रीवशिष्ठ उवाच अस्य राघव सत्स्य कर्मणो वेदना
त्मनः कस्त्यागः किमनुष्ठानं यावद्देहमिदं स्थितं ३१ यच्चेत्येते नुतेनाशु वहिरन्तश्च भूयते सत्याकार
6 मसत्यं वा भवत्वाहितविभ्रमं ३२ न चेत्यते चेतदलं भ्रमादस्माद्विमुच्यते भ्रमः सत्योऽस्त्वसत्यो वा किंचि

ष्ठ उवाच अस्येति यावद्देहं यावदुपाधिः ३१ तस्मिन्सति वाह्यांतरदृश्यपूसौ दुर्निवार इत्याह यदिति य
च्चेत वाह्यमाभ्यंतरं वा चेत्यं चेतितेन तन्मदृश्येपनभूयते उद्भवः प्राप्यते नु इति संभावने ३२ सुषुप्त्यादिकालेन्वेत
तीर्णोहि तदा सर्वाच्छोकान् हृदयस्य भवतीति श्रुतेलये चेदानुभवाच्चेतिभावः नन्वसत्यभ्रमेणास्य का क्षतिस्तत्रा
ह भ्रमइति संगधाभावे असद्दुःखस्यापि अनुभवसत्ताविशेषादितिभावः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तानिप्रत्यर्थयायोगंविशिनष्टि स्थिरेतिपंकोनाडीभूपृष्ठेऽभ्यासस्तन्मयात्मकानि २० तत्रपादेंद्रियाणिगुल्फवंति सत्वंचि
शोभनत्वकंसंवृत्तानिअतएवमसृणानि तेषामूलानांतराण्यापस्तेषामपीति २१ सदूरस्थविषयंप्रत्यपिज्ञातानिप्रादुर्भूता
निदेहाद्बहिर्विषयदेशंगत्वापिगृहीतुंसमर्थानीत्यर्थः पंचतत्वानिनेत्रगोलकादिपंचविधस्थानाश्रितानि कर्मे
द्रियवेदेवस्वस्वविषयवासनापंकमग्नानि अतएवतत्ररसवंतिमहांतिनिगृहीतुमशक्यानि २२ पंचेंद्रियस्रोतो

स्थिरास्थिरग्रंथयज्ञानिपंकमयात्मकानिच वासनारसपीतानिनिजरक्तरसानिच २० गुल्फवंति दृढां
गानिसुत्वंचिसरणानिच तेषामपिचमूलानिविद्धिचतुर्दीयाणिहि २१ सदूरमपिज्ञातानिपंचतत्वानितानि
तुवासनापंकमग्नानिरसवंतिमहांतिच २२ तेषांमूलंरतत्वंमनोव्याप्तजगत्त्रयं पंचस्रोतरिरक्तमय
क्रांतंरससद्भवः २३ तस्यमूलंधिदुर्जीवंचेतोन्मुखचिदात्मकं चेतस्यचेतनंमूलंसर्वमूलैककारणं २४
चित्तस्तुब्रह्ममूलंयत्तस्यमूलंनविद्यते अनारंभत्वादनंतत्वात्कूटत्वात्सत्यरूपिणः २५ सर्वेषांकर्मणामेवं
वेदनंबीजमुत्तमं स्वरूपंचेतयित्वांततस्ततःस्पंदःप्रवर्तते २६ मनश्चेतसेवाद्यंकर्मणांबीजमुच्यते तस्मिन्सतिम
हाशाखोजायतेदेहशाल्मलिः २७

रूपाभिरंतरात्मस्वादुपभोगेनरंमूलाश्च अनंताःरूपादिरसद्भावायेन २३ तस्यमनसोपिमूलंचेतोन्मुखीचिदाभासभावेन
चेत्यप्रवणात्तेजोवन्मप्रविष्टोचित्तत्वदात्मकं तस्यचेतसाशयश्चेतनमविद्यासवलाचिन्मूलं २४ चित्तश्चब्रह्मासांसस्पत्
विंबभूतंब्रह्मचैतन्यमूलं २५ वेदनंचेतोन्मुखचित् तच्चाहंकारादितादात्म्यापन्नकर्तृत्वरूपस्ममहमितिचेतयित्वाक्रिया
त्मकस्पंदःसन्तत्फलायप्रवर्तते २६ चेतनजीवविद्ध २७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० यत्तु चिदाभासात्मकं चेतिनं तत्कर्म क्रियारूपमेव प्रोच्यते पतयस्तत्संस्थानाद्बुद्ध्याद्युपाधिकारकव्यापारेण
नि०उ० जलादौ प्रतिबिंबितमभ्रमाकाशमिव विकाशितं ५१ अत एव मोक्षं अचेतनं चिदाभासस्वरूपमेव विदुस्तु
७ भवति यतः तेषां ज्ञं विवेकिनं शिष्यं प्रति उपदेशवाणी च इति एवं रूपैव भूयते इत्यर्थः इत्थं च यावद्देहं स्वे
न व्यवहारः सिद्ध्यति इत्याशयेनाह त्यागइति ५२ वासनात्मनः मनसः संबंधिनी चिदाभाससंवित् ५३ कर्मसू
लान्यन्यान्यपि कामवासनादीनि करोतीति कर्ममूलकरापरा कर्तृत्वात् कारिणी अपेक्षा च ५४ तस्मान्मद्रुक्त एव

नवेदनं न लोकर्म तत्कर्मतन्मूलकच्यते चेतनं प्रोच्यते कर्म संसृत्या भ्रविकाशितं ५१ अचेतनं विदुर्मो
क्षं संप्राप्ते बोपदेशगीः त्यागो हि कर्मणां तस्मादादेहं नोपपद्यते ५२ येस्तु संभूज्यते कर्म तन्मूलं तैन्नकि
7 च्यते मूलं स कर्मणः संवित् मनसो वासनात्मनः ५३ सा वादेहं समुच्छेतुं शक्यते वा धात्यशक्यते रामके
वलमेषांतः कर्ममूलकरा परा ५४ सत्त्वसंविदसंवित्या स्वयत्नेन निकृंत्यते येन संविदसंवित्या स्वयत्ने
न विचार्यते ५५

कर्मत्यागोपायइत्याशयेनोपसंहरति सत्त्वेति येन चिदाभासरूपा संवित् असंवित्या मूलाज्ञानेन तत्त्वबुद्ध्याविचा
र्यते एतयोरभेदाद्विचारितेस्वरूपात्मच्या व्यतः तेन तन्मूलात् तत्त्वदृश्यदर्शनरूपात् स्वयत्नच्छिन्नचिदाभासात्मिकापि मू
लबाधकस्वयत्नेनैव असंवित्या अप्रतिसंधानेन निकृंत्यते तन्निकृंतने पृथक्प्रयत्नापेक्षास्तीति भावः क्वचित्सुत्त
के येनेत्याद्युत्तरार्द्धं न युज्यत एव तदतिन संसृतिवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानेन सर्वबाधलक्षणेन मूल. काषो वितन्यते येन निकृंत इतियो
ज्यं परेण ५५

७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतज्जीवश्चेतनमेवोपाधिकैर्वासनादिनामभिस्तद्भवभ्रमैः संसारात्मना विकसति ३४ ननु तर्हि स्वबोधेन सप्रतिबिंबहेतु
ष्वितोपाधिनिरसनीयस्तत्राह प्रबुद्धस्येति तस्मात्तत्त्वस्याभावेन देहत्यागे न वा कर्मोपरमः कर्मत्यागः किंतु यथाप्राप्तव्यव
हारकालेऽपि असंगाद्वितीयकूटस्थचिन्मात्रोऽहं नैव किंचित्करोमीति निष्क्रियात्मस्वभावस्थित्या कर्मशब्दार्थभावनया अ
भावने असद्भवे सति विनापि यत्नं कर्माकर्मत्वविकल्पमुत्सृज्य केवलं [illegible] स्वयमेव भवतीत्यर्थः ३६ इतोऽन्यथा तु कर्मत्या
गो दुष्कर इत्याह असंभवतीति ३७ बोधात्सर्वद्वैतबाधेन कर्मरोऽपि बाधलक्षणस्त्यागस्तु कुर्वतोऽप्यपि रूढ इत्याशयेन ।

एतच्चेतनमेवात्मविकसत्सद्भवभ्रमैः वासनेच्छामनःकर्मसंकल्पाद्यभिधात्मभिः ३५ प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य देहिनो
देहरोऽहके आदेहं विद्यते चित्तं त्यागस्तस्य न विद्यते ३२ तीव्रतां तस्य संत्यागः कथं नामोपपद्यते केवलं कर्म
शब्दार्थभावनाभावने सति ३६ कर्माकर्मत्वमुत्सृज्य स्वयमेव भवत्यजं असंभवति संत्यागे कर्मणोऽयः करो
मि हि ३७ इदं कर्तव्यतात्यागं न किं चित्तेन तत्कृतं बोधादिदं तासं चित्तेः स्वयं विलयनात्तु यत् ३८ जग त
त्संविदुत्त्यागमसंगमोहमेव च वेदनं सति संवेद्यसर्गादाविव यद्भवेत् ३९ नोत्पन्ना विद्यते नैव तस्मात्किं
केवलं वेदनं वेद्योन्मुखत्वं संत्यज्य रूपं यद्वेदनस्य वै ४० ॥ ॥ ॥

इह बोधादिति इदं तासं चित्तेर्दृश्यप्रतिभासस्य स्वयमेव विलयनाद्बाधात्तु यत् त्यक्तं तासत्त्वं तं जगत्त्यागं ३८ ननु
बोधाद्दृश्यमेव बाध्यते न वेदनं तत्कथं तद्बाध इत्यत आह वेदनमिति ३९ सा च वेद्यद्वैततत्त्वदृशा नोत्पन्ना नैव विद्यते उ
पाधिबाधे चिदाभासस्य पृथगनवस्थानादिति भावः यत्तु चिदाभासस्वरूपं वेद्योन्मुखत्वं संत्यज्य शुद्धचिदात्मकं रूपं शिवं
तन्न द्वैतवेदनं यतस्तत्कर्म क्रिया नो येन भावस्फुटं तद्विदधात्वर्थः स्यादित्यर्थः किं तु ब्रह्मैवेत्याह वेद्योन्मुखत्वमिति ४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० कथंसकरंतदारूपताधिति एतोसंसारदृषीप्रसिद्धो यत्रहि द्वैतमिवभातितदितरइतरंपश्यतियत्रत्वस्यसर्वमात्मै
नि०उ० वाभूत्तत्केनकंपश्येपत् यत्रनान्यत्पश्यतिनान्यद्विजानातिसभूमेत्यादिश्रुतिषुएतयोर्निषिद्धत्वादितिभावः ३ अ
८ तएववेदनघटितत्रिपुटीसाक्षणत्रिपुटीनिवृत्तिरेवमोक्षइत्याशयेनाह अवोधस्त्विति एतत्अविनाशिकूट
स्थस्वरूपमेवबुध्यस्व असत् त्रिपुट्यंतर्गतवृत्त्याद्युपहितचिदाभासंआत्मेतिबुध्यस्व ५ परिछिन्नेतस्मिन्नात्मताबु
द्धिरेवसर्वेषामनर्थहेतुरित्याह जंतोरितिनिकृत्यसमूलंछित्वा ५ व्यवहारकालेतस्यकथमुच्छेदः कार्यस्तत्राहसर्वेति

एतौवेदनशब्दार्थौरज्जुसर्पभ्रमोपमौ असत्यावदितौविद्धिमृग[illegible]तृष्णांभसासमौ ३ अवोधस्त्वनयोः
अयान्वोधोदुःखायचैतयोः तस्मात्सदेवबुध्यस्वमासद्बुध्यस्वसर्वदा ४ जंतोर्वेदनशब्दार्थवोधोदुःखक
रः परः निकृत्यज्ञप्तिशब्दार्थबोधंतिष्ठयथास्थितं ५ सर्वविवोधावसरेज्ञप्तिशब्दार्थयोरिह निर्वाणेद
8 यइत्येवपरमोमितिशाम्यतां ६ शुभाशुभात्मकर्मस्वंनाशनीयंविवेकिना तन्नास्तीत्यवबोधेनतत्वज्ञानेनसि
ध्यति ७ कर्ममूलनिकाषेणसंसारः परिशाम्यति सुविचारितमन्विष्टंयावत्कर्मनविद्यते ८ ॥

सर्वत्रिपुटीवोधलक्षणव्यवहारावसरेपिव्यावहारिकज्ञप्तिशब्दार्थयोः परंअन्यत् तत्रयथायोगंशब्दार्थपरंकूटस्थचि
न्मात्रंसर्वशब्दपरेण ॐमित्यनेनलक्षयित्वात्रएवात्मनिर्वाणोदयइत्येवशाम्यतांनिर्विक्षेपव्यवह्रियतामित्यर्थः ६
इदृशवोधव्यवहारादेवोत्तरपूर्वयोः शुभाशुभयोरश्लेषविनाशौसिद्धांतइत्याहशुभेति ७ कूटस्थात्मदर्शनमेवसर्वक
र्ममूलवेदनोछेदेनसर्वकर्मवाधइत्याह कर्मेति यावत्समूलंसफलंशाखोपशाखपत्रपुष्पंचसर्वंकर्मनविद्यते ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नविद्यतेचेतनंचिदाभासोयत्रतथाविधंआकाशंएकं अनन्यत्सजातीयभेदैः रिदमर्थैर्दृश्यैर्हेउनंतच्छेसेनपुरुक्तदशास्त्र
स्तितद्ब्रसर्वेषांमसदाद्विचेतनांसारंपारमार्थिकंरूपंआउब्रह्मविदइत्यर्थः ४६ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वा
णप्रकरणेउत्तरार्द्धेद्वितीयःसर्गः२ अत्यंतमार्जितेवेद्येयथातत्वमवेदने निःक्रियश्चापिविदुषांतपोपापइहोच्यते
अवेदनंविदुर्मोक्षंचित्तस्यपरक्रमिमभितियदुक्तंतत्रराम: यद्यपिवेद्योस्मत्वंसंतज्ज्यरूपंयद्वदनस्यवेनवेद्यमंतन्नोकर्म
तच्छांतंब्रह्मकथ्यतइतिप्रागुक्तत्वान्नास्याः शंकायाःउत्थानंसंभवति तथाप्यंतेसंविदसंवित्यानिष्कल्पतेइत्युत्पातत्राश
तेनसंसृतिवृत्तस्यमूलकाषोवितन्यो ४६ अचेतनाकाममनन्यदेकंतद्ब्रह्मसत्ताविदमर्थैर्हीनंतद्व्योमरूपंयतरात
द्वंनिरामयंचेतनसारमाहुः ४७ इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेकर्मबीजदाहयोगोपदेशो
नाम:सर्गः २ श्रीरामउवाच अवेदनंवेदनस्यमुनींद्रक्रियतेकथं नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः १
श्रीवशिष्ठउवाच नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः यदात्तद्ब्रह्मसर्वंवेदनावेदनंस्वयम् २
एवोक्तः सचतच्छांतंब्रह्मकथ्यतइतिप्रागुक्तयासह विरुद्धः सतोअसत्वोयोजादितिसंभवत्येवप्रश्नः स: एतेभ्योभूतेभ्यः स्लः १
समुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्युक्तेअत्रैवमाभगवानप्रेत्यसंज्ञास्तीतिमैत्रेयीप्रसमवदिति १ अतएव
नुवाअरेमोहंब्रवीम्यविनाशीवाअरेऽयमात्माअनुच्छित्तिधर्मामात्रासंसर्गस्त्वस्यभवतीतियाज्ञवल्क्यवद् सि
द्धेपिशमाधत्तेनासतइति २ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिदाभासेच्छेदेनजीवस्यात्मनाशोवतउतिनमंतव्यंकिंतुस्वस्वभावेनानंतात्माभूत्वास्वानर्थसंसारस्थलोच्छेदंपरम

वा०टी० ६ चिदाभासोच्छेदेनजीवस्यात्मनाशोवतउतिनमंतव्यंकिंतुस्वस्वभावेनानंतात्माभूत्वास्वानर्थसंसारस्थूलोच्छेदंपरम पुरुषार्थंसंपादितवानित्याह अचेतनादितिकोडोवराहस्तन्मुखाग्रंपथामुस्तादिमूलकषणंकरोतितद्वत् १६ नान्य

नि०उ० पुरुषार्थंसंपादितवानित्याह अचेतनादितिकोडोवराहस्तन्मुखाग्रंयथामुस्तादिमूलकषणंकरोतितद्वत् १६ नान्य

६ थाहेराघवअतः कारणान्नअंतः सदास्थितंवेदनात्मकंकर्मस्थूलंशांतमस्तु १७ एतस्मिन्कर्मबीजकलात्यागेकृतेजी

वस्यइतरात्मनिब्रह्मात्मत्वातिरिक्तेचिदाभासात्मनितद्रूपप्रपंचात्मनिच अविद्यमानेजातेतस्केः शांतेः किंचिन्नगृह्यते

अचेतनादनंतात्माभूत्वाज्ञोप्युपलोपमः संसारस्थूलकषणंकुरुक्रोडमुखाग्रवत् १६ कर्मबीजकलाकोश

त्यागएवंकृतोभवेत् नान्यथाराघवांतस्तेशांतमस्तुसदास्थितं कर्मबीजकलात्यागेत्वेतस्मादितरात्मनि अवि

द्यमानेजीवस्यतद्वैविदितवस्तुभिः १८ शांतेनगृह्यतेकिंचिन्नचसंत्यज्यतेप्यच त्यागादानेनजानंति तेंततत्वेः शांत

मानसं १९ आकाशशून्यहृदयेर्द्रेयंथास्थितमास्यते क्रियतेचयथाप्राप्तनाप्यते क्रियतेप्यच २० प्रवाहयति

तंसर्वंस्पंदतेशांतमानसं तेषांकर्मेंद्रियाण्येवद्रुसंसुप्तबालवत् २१ रसेनिर्वासिनेलब्धेरसाअप्पतिनीरसाः

नातस्तिष्ठंतिनवहिरज्ञाननिपुणाणिव २२ कर्मणोवेदनंत्यागः सचसिद्धः प्रबोधनः अवस्तुनेतरेणाथ किंक

अपदिष्टत्वाद्यिस्तुतेरितिभावः १९ २० यथानदीप्रवा

नत्यजतेचेतिपरेणान्वयः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतेरितिभावः १९ २० यथानदीप्रवा

हयतितंतृणकाष्ठादिसर्वंस्पंदते एवंतेषांकर्मेंद्रियाणिशांतमानसंविनापिमनोविकारंस्पंदतेइतिविपरिणम्यते २१

निर्वासिनेनिर्विषयेरसेनिरतिशयानंदेरसाः भोगप्रवणाकरणवृत्तयः नीरसाः रागशून्याः संतः अज्ञाननिपुणाः

स्वस्वविषयः प्रकाशअसमर्थाइवभूत्वा २२ प्रत्यक्वेदनमेवकर्मणस्त्यागः इतरेणजीवनादृष्टात्तिप्तदेहादिस्पंद

रूपेणकर्मणा २३

६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथाविल्वमर्घ्यांस्वांतर्यद्वीजादिकरोतितद्विलाघथानभिद्यतेतथाचिद्रूपोप्यात्मनियत चित्तसंज्ञांक्रियाकारकादि
त्रिपुटींकरोतितत्स्वरूपंमनागपिनभिद्यतइत्यन्वयः ९ भूलोकसन्निवेशांतर्गतोजंबूद्वीपादिसन्निवेशोयथाभुवोनपृथ
कुनभोव्योमदंतर्गतिभूतभुवनाद्यौद्विचपरस्मात्सन्मात्रान्नपृथक् १० तदर्थयोश्चित्वशब्दार्थयोस्तदर्थत्वाचिन्मात्रापं
कचित्स्यात्वर्थत्वात् ११ अतद्भावंग्राहकत्वस्मर्तृत्वधर्मद्वयमप्यं १२ कुतत्स्वतच्छून्यंतदाह चेतनमिति चेतयतीतिव्युत्
त्याहिचेतनंअर्थप्रकाशनंचित्तःकर्मक्रियेत्यवगम्यते तच्चकूटस्थायाश्चितोनिर्मलंभ्रमपद्धवन्निष्पेवयदहेतुकंभि

चिद्रूपोविल्वमज्ज्ञातंश्चित्तसंज्ञांयदात्मनि करोतितद्यथाविल्वान्नस्वल्पमपिभिद्यते ९ नयथासन्निवेशांतः
सन्निवेशस्ततःपृथक् तथानभोयोदिश्यङ्गपरस्मात्मनागपि १० यद्वांभस्तद्वांतद्विल्वमपृथग्यथा चित्त
त मेवतथाचित्तत्वद्रूपत्वादर्थयोः ११ यथाद्रवत्वंपयसियथालोकश्चतेजसि तथाब्रह्मण्येतद्भावंचित्वंचित्तंवि
द्यते १२ चेतनंकर्मतत्स्वांतन्निर्मलंभ्रमयत्त्ववत् उदेत्यहेतुकंत्वन्नोदितंतन्नविद्यते १३ चेतनंकर्मतच्छेतद्भा
तिस्पंदइवानिलः अहेतुकंपदात्मेतद्दूरितंअसार्थधीः १४ विस्तारःकर्मणांदेहःसोहंतात्मासंसृतिः अ
चेतनानहंत्वेनशाम्यसस्पंदवातवत् १५

थारूपमुदेतितन्नोदितमेवअतोनक्रियारूपमन्यतत्रभिद्यतइतिविकल्पमात्रंतथाप्युत्पादनमित्यर्थः १३ एवंचेत
नक्रियायाअपृथक्त्वेतद्विषयाणामपितत्सिद्धमित्याह चेतनमिति यदाचेतनंकर्मअहेतुकमितिअनिलवत्स्पंदवत् ॐ
यत्कादाचित्कतयास्फुरतिअतः स्वप्नसुषुप्त्योश्चसैवार्थधीरिति अर्थाश्चप्यामेवनपृथगित्यर्थः १४ सर्वकर्मविस्तारोदेहः
व अथकर्मणामालेपतदितिश्रुतेः सएवंमूलतः अहंतात्मात्माशाखाः संसृतिः अचेतनंचिदाभासात्मकक्रियो
वाधस्तच्छेदनानहंत्वेनमूलोच्छेदेनसशाखः सशाम्यती

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ बुद्धिसहितेरिंद्रियैर्भोगाशक्तिरसभावनादिहितं निष्पादितं तदाकुदाम्नावेष्टितंयंकूपकार्यं रसभावनाजातंलोहर
नि॰उ॰ णसेचनादिरूपातस्यसंपत्त्यायफलं नतुरुपाचेष्टामात्रातच्छद्रन्यः ॥ अंगाजः कार्यचेष्टामात्ररूपः नि
१० ष्फलः ३६ शाम्यतुधनादिसंपत्त्यंचयनदारिद्र्यास्तु उदयंतदुपचमभ्यतुवाससमयेवेतिशेषः ३७ गेहमेवेत्य
तच्छ्लोकस्यपूर्वार्द्धंवर्णयतिपरिशांतेतिद्वाभ्यां ३८ निर्वाणज्ञानाग्निनासहोपरितंदृश्यंयस्य ४० तदुत्तरार्द्धं

बुद्धीन्द्रियैर्हितंकर्मयफलंरसभावनात् वेष्टितयंकुदाम्नेवस्पंदोन्यानिष्फलोंगजः ३६ कर्मत्यागे
स्थितेबोधात्जीवन्मुक्तोविवासनः गृहेतिष्ठत्वरण्येवाशाम्यतुभ्यतुवोदयं ३७ गेहमेवोपशांतस्यविज
नंदूरकाननं अशांतिस्यापरण्यानीविजनासजनापुरी ३८ परिशांतेमतेर्ज्ञस्यस्वप्नेप्यप्राप्तमान
वां निर्मलाचिततारुद्याहृद्यववनभूमिका ३९ ज्ञस्यनिर्वाणदृश्यस्यनिष्पंदाग्निनभोमयी शां
ताशेषविशेषार्णोजगदेवमहाटवी ४० अनंतसंकल्पवंतोहृदयस्यजगत्स्थितेः हृद्येवावर्तितभू
मिरज्ञस्याखिलसागरा ४१ जनस्याज्ञस्पंदीनस्यविविधद्वंद्वसंकटा सारंभाविविधाकाराहृद्येव
ग्राममंडली ४२ विविधकार्यविकारदशामयीसपुरयतनमंडलः पर्वताम्रकुरकोशइवप्रतिबिंबिता
हृदिमवतयमलाममलिनेमही ४३ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेतृतीयः सर्गः ३ ॥ स्प३
10
वर्णयतिअनंतेतित्रिभिः ४१ विविधैः कार्यैरवरएकतैश्चरजैनव्ययप्रवासकलहादिभिः सदैवलोभमोहशो
कभयारत्यादिविकारदशामयीपुरंशाखानगरंपततंमहानगरंमंडलान्यवांतरदेशाः ४२ मलिनेहृदिदृश्शीअ
सलास्फुटयसर्वामिहीमंकुरकोशइवप्रतिबिंबिताभवतयेवेत्यज्ञस्यनारायणपपिविश्रांसुखमित्यर्थः ४३ इतिश्री

१०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सं १

अगलेखंकृताकृतप्रतिधानसूत्रं २४ २५ अत्यागं मूलत्यागरहितं कर्मेंद्रियसंयममात्ररूपं तथाचोक्तंभवताकर्मेंद्रि
याणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारः सउच्यते इति २६ इतिप्रागुक्तरीत्यासमूलस
त्यज्य २८ अतन्मयाः तदभिमानलक्षणविकाररहिताः ह्रीवाः मदिरोन्मत्ताइव यंत्रेणसंचारिताः काष्ठादिप्रतिमा

अवेदनमसंवेद्यंयद्वासनमासितं शांतंसममनुल्लेखंसकर्मत्यागउच्यते २४ अपुनःस्मरणंसम्यकुचिर
विस्मृतकर्मवत् स्थितंदंभोदरसमंसकर्मत्यागउच्यते २५ अत्यागंत्यागमितियेकुर्वतेत्पर्यबोधनः सम्यं
केतान्यसूनज्ञान्कर्मत्यागपिशाचिका २६ समूलकर्मसंत्यागेनैवयेशांतिमास्थिताः नैवतेषांकृतेनार्थो
नाकृतेनेहकश्चन २७ समूलमलमुद्धृत्यकर्मबीजकलामिति नित्यमेकसमाधानास्तद्वास्तिष्ठंत्यतःसर्व
२८ प्रवाहपतितेकार्येईषत्स्पंदाअतन्मयाः घूर्णमानाइवक्षीवायंत्रसंचारिताइव २९ मोहलक्ष्मीविलासि
न्याव्यसनोपहताइव अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभाः कामप्यवनिमागताः ३० यत्समूलंपरित्यक्तंतत्त्यक्तमितिकथ्यते ॥
अमूलकाष्ठत्यागोत्थः सशाखालवनोपमः ३१ अकृष्टमूलशाखाग्रलवनंकर्मपादपं पुनःशाखास
हस्रेणदुःखायपरिवर्द्धते ३२ अवेदनात्मनातेनकर्मत्यागेनसिद्ध्यति क्रमेणानेतरेण तःएतदेवाह
रन्मव ३३ येत्वेवंकर्मसंत्यागमकृत्वात्मकुर्वते अंत्यागंत्यागरूपात्मगगनंमारयंतिते ३४ बोधात्मकतया
कर्मत्यागःसंपद्यतेस्वयं दग्धबीजानिरिक्तोच्चैरक्रियैवभवेक्रिया ३५
इवच २९ व्यसनेनआसक्त्यतिशयेनउपहताः स्वदेहाद्यप्रतिसंधानंप्राप्ताइवसुषुप्तेच्छा कामप्यवनिंपंचमादिभूमिकां सटिप्पणः ३५
३१ ३२ नकर्मसंउन्मूलितंसूत्रंयत्रतथाविधंशाखाग्रवनंयस्य ३२ तेनप्रागुक्तेनक्रमेणआहरन् अभ्यसन्भवति
ष ३३ ३४ निरिच्छाजीवन्मुक्तक्रियाउच्चैः महारंभापिदग्धबीजेत्यक्रियैवनहिमहानपिदग्धतंतुःपटाभासःपटो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नन्वनहंबुद्धिरपि द्वैतत्वात् दहंबुद्धिवदध्यास एव साकेन साम्प्रतमिति चेत् पंकेन सह कतकरेणुरिव अहंबुध्यास
नि॰उ॰ हस्वत एव चिदालनि सा साम्प्रतमित्युपपन्निकमाहहमिति चित्वापरमार्थचित्वभावात् ८ अमतत्साधनतत्फल
११ तदाश्रयाणामज्ञानमात्रविलासत्वादज्ञाननिवृत्तौ न पृथगवस्थानमस्तीत्याह नेति अमालोकनमज्ञानं ९ १०
यदा यदा अहंभावोदयप्रसक्तिस्तु दा तदा तुल्पकाल्लमेव च तद्विरुद्धा अनहंभावबुद्धिः कर्तव्येत्याह येनैवेति ११

अहं नाहमिति भ्रांतिनं च चित्वादृते स्तिया चित्वं चाकाशविशदमतः क्वेषा भ्रमस्थिति ८ न भ्रमो भ्रमणं
नैवन भ्रांतिर्भ्रमिको स्ति वा अनालोकनमेवेदमालोकान्नेदमस्तिते ९ विद्धि चिन्मात्रमेवेदमसद्
पोपमं ततं तेनालं मौनमास्स्वैवं सर्वनिर्वाणमात्रकं १० येनैवास्तु निमेषेण त्वहमित्येव चेतति तेनै
वनाहमित्येवच्चेतित्वाशुनशोच्यते ११ अहंभावं नभोर्थेन निर्वाच्यारूढवाधावत् अजस्रमाशु चाश्री
गांतिष्ठावष्टब्धतत्पदः १२ सनभोर्थामहंतां त्वं चेतन्नेवं मनारत सर्वभावैरनारूढो भवतीणभिवा
णि वः १३ स्वभावमात्रविजये स्वयस्यनवीरता तस्यागमपदप्राप्तौ यशोन्नूहिकथैव का १४

एवमज्ञत्वंसा सावधानमुत्यापितेनानहंभावेन अहंभावमाशु नभोर्थेन खपुष्पादिनातुल्यं निर्वाच्य निर्वचनार्हतां नी
त्वा रणे शरासनारूढो अर्जुन वाण इव पराङ्मुखः अवष्टब्ध दृढमालंवितं तद्ब्रह्मपदं येन तथाविधः सन् अ
जीर्णं शाश्वतं तिष्ठ १२ नभोर्थैसमानां सन भोर्थसमानस्य छंदस्य मह्य प्रभत्युदेकं त्वि तिसः १३ स्वभावः स्वाभा
विकाज्ञानप्रयुक्ताहंभावस्तन्मात्रविजये १४ ॥ ॥ ऽऽ ॥ ॥ ॥ ॥ ऽऽ ॥ ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इहाहंतैवसंसारमूलमित्युपवर्ण्यते तत्त्यागश्चानहंभावनादात्मबोधतः दृगात्मनःसर्वदृश्यत्यागोहिमोक्षः सचस्नेह
क्षयोदीपनिर्वाणवत्तत्त्वबोधेनसर्वदृश्यमूलाज्ञानबाधसिद्ध्यतिनान्यथेत्याहसाहंतादीति १नविद्यतेजगत्प्रतिभाय
स्मितयाविधेयकाविधेयकात्मैवपरिशिष्टोमुख्यः सर्वत्यागलक्षणोमोक्षइत्यर्थः २ सपामरःप्रसिद्धः यदेहादिदृ
इयरूपएवाहंतदेहादिसंबद्धंभोग्यंजगन्मेइति एतस्मिन्तादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणेद्विविधेबंधेनिःस्नेहदीपवत्सम्य
क्शांतेसति प्रकृष्टबोधश्चेतन्यमेवात्माइतिपरिशिष्यतेनिर्वाणमोक्षइत्यर्थः उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनापिद्रढयति अय

श्रीवसिष्ठ उ॰ साहंतादिजगद्भ्रांतौबोधेसंवित्कलात्मनि संशांतदीपसंकाशस्त्यागःसिद्ध्यतिनान्यथा
१ नत्यागःकर्मसंत्यागोबोधस्त्यागइतिस्मृतः अजगत्प्रतिभैकात्मायोनिहंतादिरव्ययः २ अयंसोहमि
दंतन्मइतिनिस्नेहदीपवत् शांतेपरमनिर्वाणंप्रबोधात्मेतिशिष्यते ३ अयंसोहमिदंतन्मेशांतमित्येवय
स्यनो ज्ञानंनतस्यनोशांतिर्नत्यागीनचनिर्वृतिः ४ ममेदमयमेवाहमित्येतावतियःक्षयः बोधात्माशिव
माशांतंतस्मादन्यंनविद्यते ५ अहमंशेविदात्क्षीणेसर्वमिक्ष्वंपंगतः नकिंचिच्चक्वचित्क्षीणंनिर्वाणेक
घनेस्थितं ६ अहंविदनहंवित्वादवशाम्यत्वविद्यतः एतावन्मात्रसाध्येकिंतवेयंकदर्थना ७

मिति ४ एतावति एतावताय: षष्ठ्यर्थेसप्तमीसंबोधात्मैव अध्यस्तबाधस्याधिष्ठानमात्रत्वादितिभावः ५ विदात
त्त्वबोधेनसर्वमिमतास्पदंजगत् सर्वनाशमीकंसमाधत्तेनकिंचिदितिपरमार्थिकरूपेणसर्वस्थितिमेव ६ अहंबुद्धिजा
शेषुभेले मुपायमाह अहंविदिति अनहंवित्वादनहंभावनात् अविद्यतइतिनेदंरजतमितिबुद्ध्यारजताध्यासबा
धेनविद्यादर्शनादितिभावः इयमुक्तिः इयमिपतीकदर्थनासाधनसंपादनक्लांतिःकिमिच्छकिमर्थमित्यर्थः ७ ॥राम॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० बोधेनजगतोजीवस्यचपरमात्मसन्निवेशविशेषोत्पत्तिरभ्युपगताचेत्तर्हि दुत्तरेभावविकाराअपिस्युरितितेजीवजग
नि०उ० द्भावध्वंसादिमिथ्याद्वैतापत्तिस्तत्राह परमात्मात्विति कल्पितस्यबाधेनात्मतापत्तिर्नबाध्वंसः किंतुनित्यसिद्ध
१२ तत्स्वभावएव क्रियेवहि विकारादिहेतुर्नज्ञानमितिनद्वैतापत्तिरितिभावः २५ अहमादित्रिपुटीबाधेतत्परि
छेदप्रयुक्तजीवभावापगमात्पूर्णं शांतं शिवंचत्वंपदलक्ष्यंपरमेवतत्रापूर्णं शांतं शिवंचतत्पदलक्ष्यपरस्वभावे
स्थितमित्येतावन्मात्रंयथास्थितं तत्त्वबोधेनविततं नापूर्वं किंचिदुत्पादितमित्यर्थः २५ ननुप्रदीपनिर्वाणवत्साभा

परमात्मानुनोदेतिनास्तंयातिकदाचन नचास्मादन्यदस्तीतिकोभावएववा २४ परंपरेपूर्णं
पूर्णं शांतं शांतेशिवं शिवे इत्येवमात्रंविततं नाहं नचजगन्नधीः अनिर्वाणोविनिर्वाणं शांतं
शांतेशिवं शिवे निर्वाणमप्यनिर्वाणं सनभोऽर्थ्यनिर्वापिवत् २६ ॥

12

साविद्यानिर्वाणंज्ञानफलंनिष्पन्नमित्यवश्यंवाच्यं अन्यथाज्ञानस्यनैष्फल्यप्रसंगात्तत्राह अनिर्वाणइतिसत्यं
निर्वाणंज्ञानफलंतथापितदनंतात्प्रसिद्धमनिशंसूर्यनिशानिवृत्तिवदनिर्वाणएवब्रह्मविनिर्वाणंनित्यशांतमि
तिनानर्थनिवृत्तिरूपंज्ञानफलमपूर्वं एवंशिवेनित्यसिद्धनिरतिशयानंदेशिवमात्ंदावाभिलक्षणंफलमपिता
पूर्वमितिनज्ञानफलेनद्वैतापत्तिः यदिप्रतिबिंबध्वंसएवविपदादिपदार्थस्यसत्यःस्यात्तदातन्निर्वाणप्रदीपनि
र्वाणवदपूर्वंस्यात् इदंतुरज्जुसर्पनिर्वाणप्रतीचोबंधनिर्वाणमनिर्वाणमेवतस्मात्पिवासनभोऽर्थविपदादिपदा
दिसत्तार्थसहितं वस्तुतोनभवत्येवेतितन्निवृत्तिरपिनद्वैतापादिकेत्यर्थः २६ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कामाद्यरिषड्वर्गः १५ मध्यमाधिकारिणोजीयमाना उत्तमाधिकारिणोजिता पुमान्पुरुषार्थसाधनेनसफलीकृतंयं जन्म १६ अंभोधौप्रतिबिंबादिष्वदिवेतिनाहमित्यसंगात्मभावनदसंस्पर्शएवात्रपलायनं १७ सोपपत्तिकंज्ञमिरूपंकस्य खंज्ञानानः अनुभवन्नपिकिंमुह्यसिनमुह्यस्येवेत्यर्थः १८ अथवाकिमुपपत्तिसहस्रेर्नाहमितिदर्शनमेकमेवाभ्यस्तं सर्वभ्रांतिंपरिहरिष्यतित्याहयोयइति २० इतिएवंस्वरूपेणानहंभावनयेननजिताः निरर्थकंनिष्फलंनास्तिकाययपेक्षा

षड्वर्गोनिर्जितिः पूर्वंयेनोत्तमविदास्वतः भाजनंसमहार्ष्यनानेतरोनरगर्द्दभः १५ यस्यस्वांतर्मनोवृत्ति जीयमानाजितायवा विषयःसविवेकानांसपुमानितिकथ्यते १६ अर्थोद्दृषदिवांभोधौयायथायतति त्वयि तस्मादेवपलायस्वनाहमित्येवभावयन् १७ नाहमस्तीतिबध्वापिसोपपत्तिकमर्थफलं ज्ञानानोज्ञमिमा त्रंचकिमज्ञइवमुह्यसि १८ नज्ञेयमर्पितोस्तीहहेम्नीवकटकादिता भ्रांतिमात्रादृतेसाचशाम्यतस्मरणेनते १९ योयोभावउदेत्यंतस्त्वयिस्पंदइवानिले नाहमस्मीतिचिद्दृत्यातमनंधारतांनयः २० लोभोलज्जामदोमोहो येनादाविति नोजिताः निरर्थकमनर्थोस्मिन्संकिमर्थंप्रवर्त्तते २१ अहंत्वंपवनेस्पंदइवयत्वयिसंस्थितं पर मात्मनितन्नास्यदेतस्पंदइवानिले २२ असर्गसंविदासर्गः परस्तोतिविराजते सन्निवेशविशेषेणदुरर्थो

चरणाद्यापादके अस्मिन्नध्यात्मशास्त्रे अनधिकारी किमर्थंप्रवर्त्तते २१ त्वयिपरमात्मनिसंतितदेतत्नअन्यत् २२ असर्गः कूटस्थाद्वयचिन्मात्रस्वभावस्तत्संविदापरेपरमात्मनिअस्तः विलीनस्तद्भावंप्राप्तः सन्विराजते यथास्रजि कल्पिताः सर्पादिदुरर्थोपिवाधात्स्रजिविलीनः स्रक्कुसन्निवेशविशेषेणकंठेधृतः शोभतेतद्वत् २३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰ तस्यब्रह्मादिनाम्नाव्यपदेशोपिइतरपदार्थवत् अहंत्वलक्षणात्वात्वा स्वयरूपवहत्वलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तंप
नि॰३॰ रिकल्पप्रवृत्तेनकेवलवृत्तेनेत्याह अस्तीति यथाशांततरंगादितलंस्वभावेनस्थितंप्राक्समुद्रतरंगादिरूपे
१२ शांतःसदिवावभासमानंतरंगसमुद्रादिव्यपदेशभाक् जलत्वभावेनाव्यपदेश्यएवतद्वदित्यर्थः ३५ अभावनाद्भा
वनामूलाज्ञाननाशात् तर्हि ३६ अहमर्थस्यजगद्वीतामुपपादयितुंतदुद्भवप्रकारमाहसदिति सत्कालत्रयावा
ध्यंब्रह्मअपरिच्छिन्नंशिवंनिरतिशयानंदंआत्मा अपरोक्षदेकरसमितिपवंस्वभावेपरेमननंनामस्फुरणंअपिस्व

अत्यहंत्वेस्थितंब्रह्मसनामेवपदार्थवत् शांतवत्सदिवाभासंतद्धत्सव्यपदेशवान् ३५ अहम
र्थोजगद्वीजंपदिदृग्धर्मभाववान् तदहंत्वंजगद्धंधइत्यादेःकलनैवका ३६ सद्घनाशीवमा
१३ त्मेतिपरेनामकलंकिना उदेत्यहंताकुमत्वादिवस्तुज्ञातुविस्मृतिः ३७ अहमर्थोदियंवीजात्स पाति २
ता॰ विंवलतोत्थिताः यस्यांजगत्स्वनंतानिफलान्यापातिच ३८ साघ्रवक्षुवीनदीसर्वरूपा
लोकेषणादिका अहमर्थस्यमोक्षस्ववीजस्यांतचमत्कृतिः ३९ " " "

भावानांसंकोचस्तेनकलंकितासंजातमालिन्या अतएवमन्दःकुंभाकारपरिच्छेदात्मत्वभावविस्मृतिरिवस्वभा
वचतुष्पत्रप्रतिसंधानशून्यासमष्टसहंताउदेति ३७ तस्मादहमर्थाद्वीजादियंदृश्यसंज्ञालक्षणाविंवलताउत्थिता।
व्याप्यभावेनानंतान्यसंख्यानि ३८ तदेवप्रपंचयतिसाघ्रीत्यादिना अद्भिरब्धिभिरुवीतनदीभिश्चसहितासा
घ्रवत्युर्वीनदीवहितिंद्रियैरर्थालोचनंरूपालोकः मनस्तज्ञोचरकामसंकल्पादिवत्तयरा षणास्तदादिका ३९ १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनहंभावनायाअसह्यतांवारयतिशास्त्वेति २७ परमात्मलक्षणः आदर्शः अहमर्पनाहंकारेणमुखवाष्पेणप्र
सिद्धादर्शइवआमलोआप्रमलः मलिनोमलः मलिनोभातीत्यर्थः २८ अनंतमद्वयमाकाश मात्रंच ३० वाह्यान
यीदर्शनेप्यहंकारएवहंतुरित्याहअमर्पसाचित् ३१ हेअंगअव्यक्तमनाविर्भूतस्वभावंचिरमहमर्पिताअमलसंपत्कोज्झी
वताअताआपत्रंब्रह्महेमअवणाद्युपायनिष्पन्नमहमर्पमलोन्मुक्तंवेत्ततदेवपरंपरमाभासमतिभास्वरंअतएवकांतिमत्

शास्त्रघाताः प्रसत्यंतेमह्यंतेआधिवेदनाः नाहमिसेवमात्रस्यसहनेकाकदर्शना २७ जगत्पदर्पिसा
र्पितामहमित्यत्तायोंकुरः तस्मिन्नसमूलतांयातेजगन्निर्मूलतांगतं २८ आत्मेनेवाहमर्पेन निःसार
णापिसारवत् आमलपरमादर्शस्तत्त्वंदृष्ट्वोसंप्रसीदति २९ अहमर्पपरेवापेस्पदस्तत्त्रसेमेतुतत्॥
अनिर्देश्यपमनाभासमनंतमजमव्ययं ३० अमर्पः प्रोद्यप्रतिविंवप्रदर्शिति तच्छांतोसानिराभा
समनंतमजमव्ययं ३१ अहमर्पविदुद्दीर्णेपरमार्पसिरन्नमः परयानंतयालक्ष्म्यास्वच्छयाद्यवि
राजते ३२ अहमर्पमलोन्मुक्तमव्यक्तमाश्रमंगचेत् तत्परंपरमाभाससंपन्नंहेमकांतिमत् ३३ य
थानिर्विधाप्योश्रीमजत्यव्यपदेश्यता तथानहंताहंतेयंब्रह्मत्वमधिगच्छति ३४

ब्रह्महेमसंपन्नंपरंज्योतिरूपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिश्रुतेरित्यर्थः ३३ अहंताभिरत्नोममकेनशब्देनव्य
पदेशइतिचेद्यथासमुद्रेविलीनायाः सैंधवकरकाद्यर्थाश्रयः करकाद्यभिधानिवृत्त्याअव्यपदेश्यतातद्वत्तवापी
त्याहयथेति ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० प्रकर्षातराद्विवाह्यसाधनानपेक्षत्वादपि अतिसुलभतामाहत्वेति ॥५८॥ इदानीं सर्वोपदेशसिद्धांतसारं संक्षिप्योपदर्शयन्नु
नि०३० पसंहरति विस्मृत्येति हे राम त्वं प्रथमं अस्मदहंभावं विस्मृत्य विषयेभ्यः सर्वतः प्रसिद्धः शैलांतरित्क्षितिजलधयस्तेषाम
२४ रूढाप्युपगतमार्गस्त्वं आत्मैवं रूपं पूरिताशेषविश्व प्रविसृतविभवः सन समस्थिभावेनात्वं तदनंतरं निःसंचारस्थावर
स्वरात्माचेति सकलनिष्प्रपंचब्रह्मैव तिबाधित्वानिष्प्रपंचः करणे मलैः कलाभिश्चवर्जितः सन्स्वस्थः शांतो विशोकः

दिसा१ स्वयत्नमात्रसंसाध्यदशाहायोजनात् अनहंवेदनान्नाम्यच्छ्रेयः पथ्यपामितेनघ ॥५८॥ विस्मृत्याहं त्वमा
त्मप्रविसृतविभवः पूरिताशेषविश्वो विश्वकेश्वां लांतरित्क्षितिजलधिसरन्मार्गरूपोमलात्मना स्व
स्थः शांतो विशोकः करणमलकलावर्जितो निष्प्रपंचो निःसंचारस्वरात्मा सकलमसकलश्चेति
सिद्धांतसारः ॥५९॥ इति श्रीमहारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे अहंता निराशो नाम चतुर्थः स
र्गः ४ श्रीवसिष्ठ उवाच स्वभावं स्वं विजित्यादौ विंद्रियाणां सचेतसा प्रवर्तते विवेकेयः सर्वतस्मा
74 अमलात्मा आत्मेत्यध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचात्मपरिशेषणं सर्ववेदांतसिद्धांतसारइत्यर्थः ॥५९॥ इति श्रीवासि
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुर्थः सर्गः ४ शास्त्रं जितेंद्रियस्यैव सफलं नेतरस्येति वसिष्ठेन भुशुंडो
क्तविद्याधरकथोच्यते स्वचेतसा समनस्कानां इंद्रियाणां स्वविषयाधावनलक्षणं स्वभावं आदौ विजित्य पश्चाद्यो
नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधने प्रवर्तते तस्यैव सर्वशास्त्राचार्योपदेशफलं प्रसिद्धमिति नान्यस्येत्यर्थः १ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेरोपरभागेसद्रूपएववासरः प्रविसृतः सन् सतरएवरूपस्यालोकंमननंचयथानिमित्तभावेनकरोतितद्वत् ४१ अ
परूपादिः निर्मीयतइतिमिथ्यार्थस्यभानमेवनिर्माणमित्याशयः ४२ तैलस्यलवो बिंदुः चक्रकंचक्राकाराभा
सः ४३ दृक् दुष्टेच्चद्व्रिवभूसंतिअसत्यान्यपिजगंतिसत्यानीत्यनुभवतिनिमेषेणतिरोभावेनतुनानुभवति ४४
तदेवदृष्टीकर्तुंपुनराह अहमर्थइति सुषुप्तिमरणमूर्छासुतिरोभूयस्थितेमोहे मूलतः परिस्त्रीणेचसतिनानुभू

द्यौः क्षमावायुराकाशंप र्वतापूरितोदिशः इत्याद्योदाहमर्थोब्जकुसुमस्यविकाशिनः ५० अहमर्थः
प्रविसृतः प्रकटीकुरुतेजगत् सद्रूपालोकमननंप्रवर्तइववासरः ५१ प्रवर्तनदृष्टेनैः नार्पकस्रकदी
क्रियतेयथा असज्जगदहंत्वेनसृणानिर्मीयतेतथा ५२ अहमित्यर्थेदुस्तेनलवोब्रह्मणिवाहिणि प्र
सृतोयतदाभ्वतत्रिजगच्चक्रकंस्थितं ५३ उन्मेषमात्रेणाहंताजगत्यनुभवत्यहो ननिमेषेणहगवसत्या
नीत्यप्यसंत्यलं ५४ अहमर्थप्रविसृतेसंसारोह्यनुभूयते नांतर्भूयपरीक्षीणेलोचनस्यवतारके ५५
अहमंशेनिरंशत्वंनीतेध्याम्वतसंविदा शाम्यतीयमशेषेणसंसारस्थगतस्मिका ५६ स्वसंविद्भावना
मात्रंसाध्येस्मिन्वरवस्तुनि सिद्धमात्रात्मनिस्वैरमास्वेदंगच्छमाभ्रमी ५७ ॥

ए१ यतेसमाधौअंतर्भूयसाद्दात्कारैपरिक्षीणेइतिवातास्केकनीनिकायां ५५ निरंशत्वंनिंशवत्तां ५६ साधनप
यतेसमाधौअंतर्भूयसाक्षात्कारैपरिक्षीणेइतिवातास्केकनीनिकायां ५५ निरंशत्वंनिंशवत्तां ५६ साधनप्र

वा०टी० पंचप्राणाः दशेंद्रियाणि मनोबुद्धिरिहस्थूलदेहस्त्वेतत्सप्तदशमयीं त्वां पुरीं उपोषितं बोधात् ततः विरक्त आत्मन

नि०३० यस्य ११ अवसरतः प्रश्नावसरं प्राप्येत्यर्थः १२ तत्र स्वखेदहेतूनिंद्रियादिदोषान्विस्तरेणेत्तरस्त्रवर्णः यिष्यन्नुप

२५ क्रमते मदूनीति द्वाभ्यां स्वस्वविषयेषु शीघ्रानुप्रवेशित्वान्मदूनि प्रवेशोत्तरकालं परितापीनितत आत्मपितुमश

कात्वा दूषयोपिदकवलानि स्वशरीराद्दिशीप्रविषशरीरादिशन्तीणीन्द्रियाणि च तुल्यानीत्यर्थः १३ इमानीद्रियाणि

हार्दानि हृदिरूढान्यंधकारगहनानीशांधकारगाढानिकामादिमकैटैः पर्यकुलानि प्राणमनो देहहृदेहदेशना

ममाजगाम संप्रष्टुमष्टादशमयीं पुरीं त्वामुपोष्य विरक्तात्मा संसाररसतांगतः ११ समस्तसमीपमागत्य कृतोदारनमस्कृतिः मत्प्रजितोवसरत उवाचेदमनीदितं १२ श्रीविद्याधर उवाच मद्दूनिपरतापी निदूषद्धवलान्यिचद्धे देमेन्द्रदन्ताणि स्वशहारीणीन्द्रियाणि च १३ पर्यकुलानि मलिनानि विपत्प्रदा निदुःखो मिमंति गणकाननपावकत्वात् हृदंधकारगहनानि तमोमयानिजित्वेद्रियाणि सुखमेतिच किंम माघेः॥इतिमहारामायणेविद्याधरप्रश्नोनामसर्गः ५ विद्याधर उवाच॥ यदुदारमनायासं स्वयातिश यवर्जितं यदंपावनमाद्यंतरहितंतद्वदास्तुमे १

यादिषडूर्मिमिंति देवात्मकचिदंकुरितस्यसमदमादिगुणकाननस्यपावकत्वाद्यहत्वा ह्यर्मिमत्त्वेपिनशीतलानि इंद्रशांनी द्रियाणि च कारान्तदुपाश्रयं मनश्च जित्वा सुखमेतिननभोगैः अतो मम विद्याधरभोगलक्षणैश्वर्यैः किंप्रयोजनं तद्विरक्तो जिज्ञा सुः शरणागतोस्मीत्यर्थः १४ इतिश्रीवा०तात्पर्यप्रकाशे नि०प्रकरणे उत्तरार्धे पंचमः सर्गः ५ दिव्यभोगप्रसंगेन नचि रस्वेनपरीक्षिताः इह विद्याधरेणोक्ता विषयेंद्रियदुर्नयाः अतसाधनचतुष्टयसंपन्नायब्रह्मजिज्ञासवे महांब्रह्मोपदेशायाह यदिति सर्वकार्यएपनिवर्त्तकनिर्दुःखनिरतिशयानंदरूप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सिकतानिष्पीडनश्रम इव चिराभ्यस्तोपि श्रवणादि निष्फल इत्यर्थः २ निर्मले वस्त्रादौ तैलबिंदुवल्लगति अंतर्न विश
ते उत्तानमगंभीरं साधनचतुष्टयरहितं चित्तं येषां तेषु ३ ४ कथांतरे अध्यात्मकथाप्रस्तावे ५ मुग्धबुद्धिरज्ञो
वस्यम जितेंद्रियो रथाश्रमञ्जभ विश्यति तिताह शैस्यवप्रश्नेः ६ सबुद्धोदितः अजितैरिंद्रियैः खेदप्राप्तिः अनर

स्वभावमात्रं येनांतर्न जितं दग्धबुद्धिना तस्योत्तमपदप्राप्तिः सिकतातैलदुर्लभा २ शुद्धेल्पोप्युपदेशो
हि निर्मले तैलबिंदुवत् लगत्युत्तानचित्ते तु नादर्शे इव मौक्तिकं ३ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं सम
पूर्वं भुशुंडेन कथितं मम मूर्द्धनि ४ पुरा भुशुंडः कस्मिंश्चित्प्रश्न आसीत्कथांतरे मयाकदाचिदेकांते मेरोः
शिखरकोटरे ५ मुग्धबुद्धिमनात्मज्ञं कंतं श्रु चिरजीवितं स्मरसीति मया पृष्टेनोक्तं तेनेदमंगमे ६ भु
भुशुंडोवाच आसीद्विद्याधरः पूर्वमनात्मज्ञः सुरेवादितः लोकालोकांतरशृंगेषु स्वकार्यो विचारवान्
७ तपसा वहुरूपेण यमेन नियमेन च अतीताः पुरा तिष्ठत्स पराकल्पचतुष्टय ८ ततश्चतुर्थकल्पांते
विवेकस्तस्य चोद्भूत विदूरस्यैव वैडूर्यं मोचिताज्जलदादयात् ९ पुनर्मृतिः पुनर्जन्म जरामेति चिभा
भावयन् लज्जेहं तावकिमेकं रूपास्थिरमित्यव मरूपसः १०

न भुंज्यक इति परेणान्वयो वा आर्यः आपरिच्छेत्तु सदाचारसंपन्नः ७८ ओ चितापार्श्वरूपतप नियमादिविवे
कोद्यावरूपं भावात् यथा विदूरस्य विशेषस्य जलदाद्याद्वैडूर्यं रत्नमुद्भवति तद्वत् ९ विवेकस्वरूपमेव द
र्शयति पुनरिति जरामामामृत इति विभाव्येव न लज्जे निविषय इतियावत् १० ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ज्ञानाभावे देवयोनिनांमशकादियोनिसाम्यमेव धर्माधिकाराभावादिति सूचयत्स्ववैराग्यहेतुं सर्वत्रदोषदर्शनं
नि॰शु॰ प्रपंचयति ज्ञायंते इत्यादिना ५ भावैः शब्दादिविषयैः तैस्तैः सहस्रशः पूर्वमुक्तैरेवतुच्छातमसुखलवार्पयैः प्रा
१६ लंभः विषयेंद्रियस्पर्शास्तज्जन्यैर्विडंबनैर्वंचनोपायैः प्रलंभाः कर्मणि घञ् विप्रलब्धाः वंचितास्संतः तुच्छान्ने
स्व॰१ रतियावत्तुच्छानांक्षुद्रजंतूनामप्यन्तैरुपभोगपरैरित्यर्थः ६ अविश्रांतमानसंयथास्यात्तथा भोगभंगेषु भंगुरे

दृष्टाश्चैत्ररथ्यो जायंते म्रियंते च केवलं जीर्णजंतवः न धर्मोयनमोक्षायमसकाइवपंकजे ५ भावैस्तैरेवतैरेवतु
द्यानभुवः कुसु च्छालंभविडंबनैः चिरेणापरिखिन्नाः स्मो विप्रलंभाः पुनः पुनः ६ नांतोस्त्यस्यनचस्थैर्यावस्था विश्रा
मकोमलाः कल्प तमानसं भ्रमतो भोगभंगेषु मरुभूमिष्विवाध्वनः ७ आपातमधुरारंभाभंगुराभवहेतवः अचिरे
वृक्षलता दत्तस णविकारिण्यो भीषणा भोगभूमयः ८ मानावमानपरयादुरहंकारकांतया नरमेषामयातातहत
मस्तविभवश्रियः १०।१ विद्याधरश्रियाः ८ ॥
क्षुभोगेषु भ्रमतो मम अस्य संसाराध्वनः अंतो नास्ति स्थैर्येणावस्थानं स्थैर्यावस्थाच नास्ति ७ ननु वहुतरखुण्णा
ङ्गितया वि द्याधरसंपदैवतवकुतो न विश्रांतिस्तत्राह मानेति मानः स्वोत्कर्षोपादमभिमानः अपमानः परापकर्षा
पादनं तदेवपरं श्रेष्ठयस्या डुष्टः अहंकारो येषां कांतया रम्यया अतरणमायाविवेकिनां प्रतिकूलया द्विपा
च तस्यापि विशेषणोयोज्य ८ सर्वत्र भुक्तभोगतया वैरस्यं प्रकटयति दृष्ट इत्यादिना ९

16

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नहिंप्रागेवकुतोनागमस्तत्राह एतावंतमिति आत्मनोमनसः तीव्रतरवैराग्यलक्षणात्प्रसादात् मनोमहाभयेनका
मेनोन्नसंग्रज्ञानरन्तिषुद्वासनासुस्तुब्धं दुरंताः दुरुच्छेदाः उहाकर्मणीयस्यतं तत्र कारणमाह मोहादिति अहमि
त्यनात्मन्यात्माभिमानाकारेण स्थितान्मोहात् स्वतत्वापरिज्ञानान्निमित्तादित्यर्थः मोहाद्दुरेतिदुरेतिदुष्कृताया
दानेवापंचमी ३ ननुविद्याधरासर्वविद्याश्रयत्वाद्विद्याबलादेवसर्वदुःखनिराससामर्थ्याः मणिमंत्ररसायनादिसिद्धि
भिरणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताः स्पृश्यंतेतत्किमेवं श्रीमतित्वयिकामादिदुःखसातनाः कातरताकार्पण्यादिदोषाश्च निपतिताः मे ॥

एतावंतमहंकालंसुप्तंआसंजडात्मकः इदानींसंप्रबुद्धोस्मिप्रसादादात्मनोमुने २ मनोमहामयेनात्तसंस्तब्ध
मज्ञानवह्निषु साम्प्रदुरदुरंतेहंमोहादस्मितिस्थितात् ३ श्रीमत्यपिपश्यंत्याशुशातनाकातराद्यः ग ॥
णावत्पुण्यत्रेपितुहीनानीवपंकजे ४

नदेवयोनिस्त्रेष्ठत्वात्मान्यतमोपित्वंनिकृष्टकाकयोनिमपिमांशरणागतोसिपृच्छसिच तत्राह श्रीमत्यपीति सर्वविद्या
सिद्ध्यादिश्रीमत्यप्यात्मविद्याशून्येकामक्रोधेर्ष्यासूयादिदुःखशातनाः कार्पण्यादिदोषाश्चपतंत्येवअजितेंद्रियत्वा
दितिभावः पंकजपक्षेश्रीमतिलक्ष्म्याधारेगुणवतिवतिविसमंतुमतिस्वाश्रयसत्वेहजलविसृत्वात्कण्टकैरत्ते
पत्वाच्चोग्राणिस्नेहनिपत्राणियस्यताहृशेपि ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

घ

वा०ढी० यथा कश्चिदतिदोषेण वैरिणा बलाद्वशीकृतः दुर्गंधोदकवहेन नगरप्रणालं सदा संचरेति नियोजितो भवति तद्व
नि०उ० हमपि श्लेष्मादिदुर्गंधोदकप्रणाले नाशाबिले नियोजित इत्यर्थः १८ न यो भक्ष्याभक्ष्यविभागपरंएणस्वांतद्वी न
१७ या कृमिकीटकपश्वादियोनिलक्षणेषु दुःखादिषु सरणाः कृमियो भवं त्वभक्ष्यभक्षिणाश्चेत्यादिस्मृतेरिति भावः

गंधोदकप्रणालेन मुखस्थाशानुपातिना वैरिणो वातदोषेषु घ्राणेनास्मि नियोजितः १८ चिरं रसन
यात्याहमनयानपहीनया गजगोमायुगम्येषु दुःखादिष्वलमाहृतः १९ निरोद्धुं न च शक्नोमि स्पर्शलं
पटतात्वचः ग्रीष्मकालसमिद्धस्य तापमस्पुमगे यथा २० शुभशब्दरसास्पर्शिन्यो मुनेश्रवणशक्लयः
मां योजयंति विषमे तृणेच्छाहरिणं यथा २१ प्रशांताप्रियकारिण्यः प्रकृष्टत्वसमीरिताः बाधंते पर
वो भिन्नाः शुभशब्दप्रियश्रुताः २२ प्रियः स्त्रियादिशब्दश्चैवतटाश्चाम्भोधिभूस्तां द्रवां विभवहारि
रणः प्रकरणान्मरीमूषणाः २३

17

यत्र वं लवतां गतो बुद्धिमतां गोमायुश्वश्रेष्व इति तयोरेव गोस्ता प्रशक्तिर्नान्यस्येति तथोक्तिः १९ २० शब्दरसः शब्दा
स्वादनं हरिणपक्षे विषमे तृणावृतकूपे २१ तर्हि किं तव रूपाद्याद्यपः शक्ता विषयाद्दुर्लभायेन तदर्थमनर्पः प्रा
प्तः नेत्याह प्रशांता इत्यादिना प्रकृष्टत्वजनेरितत्वादेव प्रणतप्रायाः २२ विशेषणाश्चाद्विवतुष्टपे साधारणेपोज्य
२३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदरक्तमांसास्थिकंसादिन इतिविकल्पनं

१० हारादिभूषितमनोहारा: विलासा: विहारश्च मत्कारायाश्च १२ आधय: मानसदु:खानि तद्विषोष्मणा दग्धं अधुना विवेकोदयकाले विज्ञानं ज्ञानप्राक् १३ कीदृशेन विवेकेन किं किं कथं कथं ज्ञातं प्रथमं चक्षुरादिषु दर्शयति रूपेत्यादिना गंधु नात्र्प्रिकांतमार्गेण नगरध्वेत्रसिर ध्रीत्यादिनाकु: सावभासेन वाह्यांतर प्रकाशसत्कृतेन दोषायस्त्व विषयासंगेन मनो दूषयासंगेन मनोदूषणाय १४ वनितापिंडे इदं वस्त्राभरणानुलेपनादिकमेव गुणावहं शोभाकल्पकं विवेचनं भुक्ताधि

विहृतं मेरुकुंजेषु विद्याधरपुरेषु च विमानवरमालासु वातस्कंधस्थलीषु च ११ विश्रांतं सुरसेनासु कांताभुजलतासु च हारिहारविलासासु लोकपालपुरीषु च १२ न किंचिदुचितं साधु सर्वमाधिविषोष्मणा दग्धं भस्मापतत्तात विज्ञातमधुनामया १३ रूपालोकनलोलेन वनितानन गंधुना सावभासेन दोषाय दु:खं नीतोस्मि चक्षुषा १४ इदं गुणावहं नेदमिति सुविकल्पनं रूपमात्रानुसारित्वाद्वस्त्वप्यपि धावति १५ तावदायाति विरतिं न वशं यावदापदां नानाबंधपरं चेत: परानर्थी हितोन्मुखं १६ घ्राणमेतदनर्थाय धावच्चैवामित: स्फुटं न निवारयितुं तात शक्नोमीह हपयथा १७

नाधावति चक्षुरिति शेष: १५ तद्विषयासंगदूषितं रागांधं चेत: प्रदीपरागांधपतंगवत् परस्मै उत्कर्षायमरणा घनर्थायया निरूहिता निदुर्यसभावितदुन्मुखं सतु मानाविधानां बंधानां वधबंधनरकाद्यापदां वशं यावदायाति तावद्विरतिं उपरमं नायातीत्यर्थ: १६ चक्षुष्युक्तं दोषं घ्राणादिष्वपि दर्शयति घ्राणेति १७ ,, ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ चिरभुक्तमहाभोगानामपि पुंसां भोगकाले अपगते अभुक्तभोगेभ्यः पुरुषान्तरेभ्यो न कश्चिद्विशेषो दृश्यत इ

नि॰३॰ त्याह येनेति येन येन चिरं कान्तारम्यतमभोगाश्चिरं भुक्तास्तादृशस्य पुंसो मध्ये कस्यचिदपि मूर्ध्नि संजातः॥

१८ कल्पतरुः केश्चिदपि जंतुभिर्दृष्टः येन सतच्छायायां सदैव पूर्णकामो विश्राम्येत् नापि तस्य गृहे व्योमसत्पवः

विमानादिः संजातो दृष्टः येन समदेव सर्वत्र विहरेदित्यर्थः ३२ अर्भकः साधुरिति शेषः ३३ शब्दादिवि

येन कांताश्चिरं भुक्ता भोगास्तस्येह जंतुभिः दृष्टो न कस्यचिन्मूर्ध्नि नरुद्व्योमसत्पवश्रवा ३२
चिरमासु दुरंतासु विषयारण्यपराजिषु इंद्रियैर्विपिलुब्धोऽस्मि धूर्त्तैर्बाले रिवार्भकः ३३ अ
घत्वे तेपरिज्ञाता मया स्वविषयारयः कष्टाइंद्रियनामानो वंचयित्वा तु मां पुनः ३४ संसा
रजंगले शून्ये दग्धं नरमृगं शठाः आश्वास्याश्वास्य निघ्नंति विषयेंद्रियलुब्धकाः ३५ विष
माशी विषैरेभिर्विषयेंद्रियपन्नगैः येन दग्धा न दृष्टास्ते द्वित्रा एव जगत्यपि ३६ भोगभीमेभव
लितांतस्मात्तरलवागुरा लोभोग्रकरवालाभा कोपकुंतकुलाकिता ३७

षयात्मकानां भूतानामेव मनसो बहिरावर्षणेन स्वस्वभोगाय श्रोत्रादींद्रियभावेनावस्थानादिंद्रिय नामानः
स्वविषयपारयः मया अद्य परिज्ञाता इत्यन्वयः ३४ आविषैर्द्विविषैः येन दृष्टा न दग्धाश्च ते तथावि
धाः पुरुषाः सर्वजगत्यपि द्वित्रा एव संभाव्यंत इति शेषः ३६ अवश्यपयेतव्यताप्रदर्शनार्थं इंद्रियाण्येव शस्त्रसे
नात्वेन रूपयति भोगेत्यादिभिः भोगा एव भीमा भोगयास्तेषु स्तता ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

18

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

षड्रसोगंधानांयथायोग्यंमेलनयाकचातुरीगुणशालिनः २४ कौशेयादयः षट्त्वगिविषयाः २५ वधूमुखा
निश्वासौषध्यस्त्रंदनोशीरागवाद्यः पुष्पाणिसमालंभनंकर्पूरकस्तूरीपोष्कलादीनांमेलनंतद्रूपयस्तत्प्रभवाः
२६ भूयोः भूयः सम्यमावसं शुष्कंकाष्ठमिव चिरस्तंसंपन्नंतत्रवांताशनप्रायेतकिंभजामि २७ वैरस्येनेवतर्जिहा

चिरमास्वादिताः स्वादुचमत्कारमनोरमाः प्रत्तकांताःजनानीताः षड्रसागुणशालिनः २४ कौ
शेयकामिनीहारकुसुमास्तरणानिलाः निर्विघ्नमभितस्पर्शाभ्रशमाभोगभूमिषु २५ वधूसुखौ
षधीपुष्पसमालंभनभूमयः अनुभूतामुनेगंधामंदानिलसमीरिताः २६ श्रुतंसर्वंतथादृष्टंभुक्तं
घ्रातंपुनःपुनः संशुष्कमिवसंभूयः किंभजामिवदाशुभे २७ भुक्तावर्षसहस्राणिदुर्भोगिपटलीमि
मां आब्रह्मस्तंवपर्यंतंनतृप्तिरुपजायते २८ साम्राज्यंसुचिरंकृत्वातथाभुक्त्वावधूगणं भुं
क्त्वापरवलान्युच्चैः किमपूर्वमवाप्यते २९ येषांविनाशनंभुक्तिधैर्भूतंभवत्रयं तेपितेष्वचिर
णैवसमंभस्मपदंगताः ३० प्राप्तेनयेननोभूयः प्राप्तव्यमव शिष्यते त्वयासौयत्नमातिष्ठे
त्कष्टयापिहिचेष्टया ३०

सानस तद्धेत्याहभुक्तेति २८ अवाप्यतेनकिंचिदित्यर्थः २९ येषांहिरण्यकशिपुप्रभृतीनांविनाशनंविनाश
साधनंनासीत् प्राग्जगत्प्रसिद्धंशुक्रेणनचाद्रिणेत्यादिवरप्रार्थनेसर्वप्रसिद्धवधनप्रतिषेधादितिभावः ३०
इत्यंसति किंकार्यंतदाहप्राप्तेनेति कष्टयाइंद्रियप्राणमनःसंयमादिक्लेशसाध्ययापिचेष्टया ३१ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰ नीहारेऽज्ञाने हिमे च गहनानि आतंको भयं ४८ पंकान्मलाज्जातानि गुणवासनासंततयस्तत्सत्त्वतमस्त्वात्सद्रुले
नि॰४॰ ष्मा: जडांगानि जडदेहावयवप्रायाणि जडयोरभेदाज्जलांगानि च ४९ निष्ठुरत्वादसुखस्पर्शत्वाच्च रत्नानि
१६ कल्लोलै: षडूर्मिभिस्तरंगैश्चंचलतरान् निसामुद्रजलानि ५० ५१ गहनानि दुरवगाहानि अनंतानि निरवधीनि

दुरतिक्रमणीयानि नीहारगहनानि च जनितातंकजालानि जंगलानीन्द्रियाणि च ४८ पंकजानि
सरंध्राणि सद्गुणस्यागुणानि च गंधमतिजडांगानि मरणलानीन्द्रियाणि च ४९ रत्नानि रलल
ध्वानि कल्लोलचलितानि च दुर्ग्रहग्राहघोराणि सारान्नीन्द्रियाणि च ५० बांधवोद्वेगदायीनि
देहांतरकराणि च करुणाकंदकारीणि मरणानीन्द्रियाणि च ५१ अविवेकिमित्राणि मित्रा
णि च [illegible] विवेकिषु गहनानंतशून्यानि काननानीन्द्रियाणि च ५२ घनास्फोटान्प्रसाराणि
मलनानि जडानि च विद्युत्प्रकाशान्वितानि भीमाभ्राणीन्द्रियाणि च ५३ इन्द्रियाणि गृहीतानि च
ष्ठितानि कृतात्मभि: रजस्तमोभिर्भूतानि स्वैन्द्रियाणि प्रवराणि च ५४ पातनेकांतदत्ताणि दोषाशीवि
षवंति च रसकंटकलक्षाणि स्वभावग्राणीन्द्रियाणि च ५५ आलंभरीरपनापांगानि साहसेकर
तानि च अंधकारविहारीणि रक्षांसि स्वैन्द्रियाणि च ५६
जनश्रोतिशून्यानि ५२ घनाआस्फोटा: भुजास्फालनगर्जनशब्दायेभ्य: विद्युद्विलसनसुखप्रकाशानि प्रसन्नांतर्दि
शेस्यधं ५३ इन्द्रैस्तुच्छसुखाशाकै: कीटादिभि: प्रपरिगृहीतानि अवगानि गरतो लकरस्थलानि ५४ स्वभावणि

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दंभादिशीतोष्मादीनि अहंकारेणसेनापतिना अनुपालितां ३८ शरीरलक्षणस्यनगरस्यसीमांतेषुगतांश्चक्र
म्यस्थितां ३९ मत्तस्यऐरावणदंतिनः ऐरावतस्यकरटस्यकुंभस्थोद्भेदोविदारणं ४० सत्वस्यधैर्यस्यश्रियः विश्रांति
संपदः इंद्रियाणामाक्रमणंजयः सीमांतोऽवधिः पराकाष्ठेतियावत् महतातत्वविदामपि ४१ उत्तमतांमान्यतां

इंद्रजालरूपश्यामामहंकारानुपालितां चेष्टातुरंगमाकीर्णं कामकोलाहलाकुलां ३८ शरीर
सीमांतगतांदुरिंद्रियपताकिनीं यत्नेनतुष्ठस्थितांस्तांततएवहहिसद्भटाः ३९ ससाध्यः करयेद्भे
दोमत्तैरावणदंतिनः नोत्पथप्रतिपन्नानांत्वेंद्रियाणांविनिग्रहः ४० पौरुषस्यमहत्वस्यसत्वस्य
महतःश्रियः इंद्रियाक्रमणंसाधोसीमांतोमहतामपि ४१ तावदुत्तमतामेतिपुमानपिदिवौक
सां कृपणोरिंद्रियैर्यावन्नरणंत्वापकृष्यते ४२ जितेंद्रियमहासत्वयेनरएवनराभुवि शेषानहमि
मान्मन्येमांसयंत्रगणान्खलान् ४३ मनस्सेनायतेस्सेनामिमामिंद्रियपंचकं जेतुंचेदस्तिमेयत्नोजया
मितद्वलेमुने ४४ इंद्रियोत्तमरागाणांभ्रेणशस्त्रवर्जेनादते नौषधानिनतीर्थानि नचमंत्राश्चशांतये ४५
नीतास्मीपरमंखेदमभिधावद्भिरिंद्रियैः एकएवमहारण्ये पतस्करैः पथिकोयथा ४६ पंकवत्यप्र
सन्नानिमहादोर्भाग्यवंतिच गंधिशैवलतुच्छानि पल्वलानींद्रियाणिच ४७

४२ ४३ यत्नउपायश्चेदस्तितत्तर्हिजयामि ४४ एकएवोपायोमयाज्ञातोस्तीत्याह इंद्रियेति ४५ इतः प्रभृतैस्तु
ल्यैर्विशेषणैः पल्वलादिसाम्यंद्रियाणिवर्णयतिपंकवंतीत्यादिना गंधिभिः शैवलतुल्यैर्मालिन्यैः तुच्छानिकुत्सिता
नि ४७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी विवेकेन घनरूपिणी निर्विदंश्या पापायाः अनलेन व्याप्ता कनकद्रवसंततिः कांत्य इति श्लेषेण विराजते तत् हृदित्यर्थः
टी०३० ३ अतएवतेमतिर्मदुपदेशगिरामर्थमादत्ते अवश्यमादास्यति हेलया अप्रयत्नेन ५ ॐ मित्यंगीकारबुद्ध्या ५
२० तत्रादौ सर्वं दृश्यं विवेकेनात्मस्वरूपमेव शुद्धं ब्रह्मेति सर्ववेदांतरहस्यं संक्षेपेणोपदिशति यत्किंचिदिति यत्किं
चिदहंकारादि ते अंतः हृदि स्वदते दृश्यतया प्रथते तत्सर्वं त्वं नासि दृश्यवर्गविवेकश्चिदात्मासि समया विषयत
यात् इति चिरमपि अंतः प्रोक्षितः आविष्कृतं आत्मानलस्य सः अतः दृश्यमात्रलक्षणं अबोधमुत्सृजन् तत्सा

पावनेपेतवमतीराजते घनरूपिणी विवेकेनानलेनेव कनकद्रवसंततिः ३ उपदेशगिरामर्थं
मादत्ते हारिहेलया सरे निर्मले द्रव्यमपले नैव विंदति ४ यदिदं स्वदते तत्सर्वं ॐ मित्यादातुमर्हसि
वि३ सि अस्माभिश्च रसन्विष्टं नात्र कार्या विचारणा ५ यत्किंचित्स्वदतेंतस्ते बुध्यस्वाबोधमुत्सृजन्
नासि त्वं चिरमप्यंतः प्रोक्षितोपि नलेप्ससे ६ नाहं त्वमस्ति न जगदिति निश्चयिनस्तव सर्वमस्ति
शिवं तच्च न दुःखाय सुखायते ७ किमज्ञत्वाज्जगज्जातं जगतोथ किमज्ञता क्व चार्थापीतिनो

लक्षणं आत्मानं बुध्यस्वेत्यर्थः ६ न हि द्रष्टृदृश्यलक्षणात् सर्वदृश्यत्यागे शून्यतापत्तिः किंतु सुखवैषम्यप्रयोज
ककल्पितदोषांशं निरस्यावास्तवपरमकल्याणब्रह्मभावेन पूर्णतया सर्वमस्त्येवेत्याशयेनाह नाहमिति दृश्य
मात्रस्य अबोधरूपत्वमुक्तमुपपादयति किमिति किंसृष्टेः प्राक् प्रसिद्धादज्ञानादहंकारादिभावेन घनीभूताज्ञा
नात्वमलक्षणं जगज्जातं अथवा जगतु काठिन्यादिवत् विलीनाज्जाग्रदादिलक्षणाज्जगतः सोप्तौ अज्ञता जाता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दुर्दारूणि जीर्णवंशादिकाष्ठानि ५७ घनैर्महैश्वर्यकलहद्यूतादिदुर्व्यसनप्रबंधशालिनि कुपुराणि अस्तजनननगरा
णि ५८ चक्रकाणि कुलालचक्राणि ५९ हे आपन्नोद्धरणशील एवंवर्णितप्रकारे द्वीपप्रयुक्तापत्सागरनिम
ग्नमकिंचनंत्वक्तसर्वखंडमंशरणागतं मां दंभोदयेनकृपास्येन तत्वोपदेशेनोद्धर: यत: कारणाज्जगतियेये प्रसिद्धा

अंत:शून्यान्यसाराणि वक्राणि ग्रंथिमंतिच दहनैकार्थयोग्यानि दुर्दारूणि द्रुमाणिच ५७
घनमोहप्रबंधीनि दुष्कूपगहनानिच महाकरतुच्छानि कुपुराणि द्रुमाणिच ५८ अनंतेषुप
दार्थेषु कारणानि घटादिषु सम्भ्रमाणि सपंकानि चक्रकाणि द्रुमाणिच ५९ आपन्निमग्नमि
ममेवमकिंचनं त्वामासुद्धरोद्धरणशील दयोदयेन येनाभकेचन जगत्सुजयंतिसंतस्तत्संगमंपर
मशोकहरं वदंति ६० इतिमहारामायणेमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे वैराग्यवर्णनं
नाम षष्ठ: सर्ग: ६ भुशुंड उवाच ततस्तस्य मया प्रसंस्तद्धत्वा पावनंवच: इदमुक्तं यथापृष्टस
स्यषपदयागिरा १ साधु विद्याधराधीश दिष्ट्या बुद्धोसि भूतये भवांधकूपकुहराच्चिरेणोत्थान

स्वादृशा: केचन संतस्तत्व ज्ञादयालवो जयंतिसर्वोत्कर्षेण वर्तंते तेषां संगमं शरणागतिं परमशोकहरंच
वदंतिसर्वशास्त्राणि सर्वजनाश्चेत्यर्थ: ६० इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे षष्ठ:सर्ग: ६ बुद्धे
वनजगद्दु:खमज्ञाने जगदाततंअहंवीजात्प्ररूढो हि जगद्वृक्षोत्र वर्ण्यते तस्यविद्याधरस्य इदवक्ष्यमाणमुत्तरं १
दिष्ट्याभाग्योदयात् २ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अत्रस्तुतयः आलवापरिखाः युगानि कृतादीन्युत्तरोत्तरं धर्मविच्छरणात् घुणवृंदानि ततू घुगवत्सरापनर्तु
नि॰उ॰ माह्यादिगुणपंक्तयः वृक्षस्यशाखामूला घुद्रेदपर्वणि १५ नराः जीवाः उपलंभोभ्रांतिज्ञानमेववृक्षहस्त :भ:स
२१ वीविटपाधारमध्यभागः तस्यतत्वबोधाग्निर्वाणं निर्वृत्तिरेवदवोवनहुताशनः १६ इंद्रियैरर्थोपलंभाःरूपा
लोकामनसातज्ञोचरसंकल्पविकल्पामनस्काराश्चतस्यद्रुमस्यविविधाः आमोदवृत्तयः सुगंधप्रसराः अका

सस्याधयोग्रस्तयः पातालंमूलकोटरं प्रमानिघुणवृंदानिपर्वाणिगुणपंक्तयः १५ अज्ञानमु
त्पतीमहीनराविहगकोटयः उपलंभोवृक्षतत्त्वंभोदवोनिर्वाणनिर्वृत्ति १६ रूपालोकमनस्कारा
विविधामोदवृत्तयः वनंविपुलमाकाशंश्रुतिजालंमुखत्वचः १७ विचित्रशाखाकृतवउपशा
खादिशोदशः संविद्रसमहापूरोवातस्पंदोनिवर्तनः १८ चंद्रार्कस्तवयोलोलामज्जनोन्मज्जनोन्मु
खाः रम्याःकुसुममंजर्यस्तिमिरंभ्रमरभ्रमः १९

21 शमव्याकृताकाशंतस्यविपुलंवनंमुखत्वचःनेत्रपुटानिउत्तराधरोष्ठाश्चनेत्रहास्यमुकोद्भेदश्रुतिजालमिवपुष्पो
द्भेदनंप्रसवबंधमितियावत् १७ तस्यात्मसंविदेवजीवनहेतूरसप्रवाहः स्पर्शंचंद्रागप्रादीनांसवेगेणनिवर्तनः
सूत्रालेमेवतस्यवातस्पंदः १८ मज्जनोन्मनेप्रत्यहमुदयास्तमयौतदुन्मुखाश्चंद्रार्कस्तवकास्तस्यरम्याःकुसुममंज
र्यः सूर्येणामहन्भ्रमतिमिरमंधकाररावभ्रमराणांभ्रमणंभ्रमरः भयप्रः जंभ्रमंतोभ्रमराइतियावत् १९ ॥

२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य विवर्तता दर्शनमेव त्यागः बाधितस्य जगतस्तुच्छता विभावनेन किंचिद्ब्रह्म अधिष्ठानरूपतापत्तिविभावने तु सर्वमेव ब्रह्मेत्याह म्जगत्स्येति ९ उक्तमाशयं विशदयंस्तत्प्रतिभासमपि निराचष्टे म्जगत्स्येति तदभावात् प्रतिभासाभावात् नहि घटाभावे प्रकाशसत्त्वेपि घटप्रकाशः शक्योस्तीति भावः १० अनंतरूपस्य जगतः प्रातिस्विकरूपेण निरसितुमशक्यत्वाद्बीजदाहेनैव निरास इति वक्तुं अहंकारं बीजत्वेन जगत्प्रभवतरुत्वेन वर्णयति विश्वे

म्जगत्सांबु बद्धिस्वमवस्तुत्वात्सदप्यसत् यच्चेदं भाति तद्ब्रह्म न चान्यत्किंचिदेव वा ९ म्जगत्सांबु
बद्धिस्वं नास्ति त्वमपवास्ति च प्रतिभासोपि नात्स्यत्र तदभावदतः शिवं १० विश्वबीजमहंत्वं त्वं विच्छित
स्याच्छिजायते सापध्वबीनदीशाद्विजगज्जरठपादपः ११ अहंत्वबीजादुद्गताजायते सो जगद्द्रुमः तस्ये
द्रियपरसा वाह्यानि मूलानि भुवनानि हि १२ तारकाजालकलिकाजालौघः कोरकोत्करः वासना
गुच्छविसरः पूर्णचंद्रः फलालयः १३ स्वर्गादयो बृहद्गो महाविटपकोटराः मेरुमंदरसत्यादि

त्यादिना ११ इंद्रियरसो विषयासंगस्तदाह्यानि अधो भुवनानि तस्य द्रुमस्य मूलानि १२ अश्विन्यादि सप्तविंशतितारकालालं तस्य प्रधानकलिकातदन्यजालौघः सूक्ष्मकोरकोत्करः प्राणिनां धर्मवासिनाः पुष्पगुच्छसमूहाः फलालयः फलगुच्छः १३ स्वर्गादयः स्वर्महर्जनतपः सत्यलोकाख्याः बृहतां लोकानां वर्गा महांतो विटपकोटराः शाखावलयगर्भदेशाः १४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नि॰उ॰ २२

उत्पत्तिरेवयस्या सतःसतोवानसंभवतितस्यास्थितिदूरविनिरस्तेत्याहयस्यादावेवेति ५ संसारःकालत्रयेपिनत्स्यवे
सुत्तर्थस्यद्रढीकरणायसंकल्पघूतंमंडपवराणिविष्य्येत्र्रमिकारःचयतिसमाकर्णेत्यादिना क्रयमाणंप्रागवदु
श्रोतयर्थितिंच आमूलंसमूलंसंकल्पत्यागंकर्त्तुगुरोरत्नदुपायक्रमवेदकंवाक्यंसमाकर्णपतदुक्तक्रमेणस्वप्रयत्न
तोयपततेनेतत्त्वबोधाप्तोसत्यां असंकल्पंतत्पदंकैवल्याख्यंजयति ६ यथाल्पक्रतस्यपकारःस्वशास्त्रेस्यपकार

यगादावेवसर्गस्यकिलास्याभावयोगतः कुतोहंत्वंकुतस्त्वंत्वंकुतोद्वित्वैक्यविभ्रमः ५ समाकर्ण
गुरोर्वाक्यंपततेयेस्वयत्नतः संकल्पत्यागमामूलंपदप्राप्तोजयंतिते ६ इंधनाज्ज्ययमाप्नोतिस्व
शास्त्ररूपकल्कृते विवेकीस्वविवेकिनंयतनादेवनान्यथा ७ चिच्चमत्कारमात्रंत्वंजगद्धिद्विह
नेतरत् नाशास्तुनवहिर्नीतरेतत्किंचनविद्यते ८ संकल्पोन्मेषमात्रेणजगच्चित्रंविलोक्यते तद्
मेषविलयिचित्रकच्चित्तच्चित्रवत् ९

विद्याविशेषसंम्पगभ्यस्ततदुक्तप्रकारेणःवनानामभक्ष्यभोज्यनानारसायनानांरंधनात्पाकेननिष्पादनात्तत्रजाम
यजपादिजयंराजसन्मानादुत्कर्षच्चाप्नोति तद्वद् विवेकीअधिकारीगुरुशास्त्रोक्तमार्गेणयतनादेवस्वविवेकि
त्वंकेवल्यपर्यंतंजयतिनान्यथेत्यर्थः ७ यतोयंसंसारःस्वप्नेंद्रजालादिवद्तातचिच्चमत्कारमात्रमतोनचितो
वहिरस्तीत्याहचिदिति ८ चिच्चमत्कारमात्रतामुपपादयतिसंकल्पेति चित्रकृतश्चित्रकारस्यचित्तेकल्पितं
यच्चित्रंतद्वत् ९

२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदृशोयंसंसारवृक्षः पातालंमूलतः मध्यतः आशागणां दिक्समूहमग्रतोंतरिक्षंचापूर्यवस्तुतः सदेवभ्रांतिरूपंसह
तिष्ठति तस्यहमर्षरूपेबीजेअनहंता लक्षणेनाग्निहतेभर्जितेसतिजीवन्मुक्तिभोगाययावत्तदेयातंप्रतिभासमात्रेण
सतोप्यस्यसंसारवृक्षस्यपुनर्जन्मादिरोहः प्ररोहोनास्तीत्यर्थः २० इतिवा० निर्वाणप्र० उत्तरार्द्धेसप्तमः सर्गः ७
इहसंसारवृक्षस्यज्ञानादुच्छेदईर्यंते संकल्पमंडपप्रायः संसारउपवर्ण्यते वर्णितंसंसारवृक्षमनुवदति विद्याधरेति

सा

पातालमाशागणमंतरिक्षमापूर्यतिष्ठत्यसदेवसद्वत् तस्मानहंताग्निहतेहमर्षबीजेपुनर्नास्तिसतो
पिरोहः २० इतिमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगद्वृक्षबीजवर्णनंनामसप्तमः सर्गः ७ भुशुं
डउवाच विद्याधरधराधारागिरिकंदरमंदिरः दिगंतरांबराचारचारसंचारचंचुरः १ इदृशोयं
जगद्वृक्षोजायतेहंत्वबीजतः बीजेज्ञानाग्निनिर्दग्धेनैवकिंचनजायते २ प्रेक्षमाणंचतन्नास्तिकिला
हंत्वंकदाचन एतावदेवतज्ज्ञानमनेनैवप्रदह्यते ३ अहंत्वभावाच्चाहंत्वमस्तिसंसारबीजकं नाहंत्वभावा
न्नाहंत्वमस्तीतिज्ञानमुत्तमं ४

हेविद्याधरअधस्तनस्यसप्तलोकस्यसहिताधराः आधारः मूलदेशोयस्य लोकालोकांतगिरीणां कंदराणिअंतरालभा
गामंदिरंसा लवालावेदिर्यस्यदशदिगंतरेषुअग्राचारेणतिर्यग् विटपविस्तारेण चारेणऊर्द्धविटपप्रसारेणतत्रतत्र
त्रमार्गेसंचारेणचचंचुरः अतिचंचलः २२ प्रेक्षमाणंतत्वतः किमिदंस्यादितिरत्नपरीक्षावद्भिन्नइपत्रत्नमात्रत
यावधार्यमाणंतदहंत्वं ३ ४ रामायनमः ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० बालानां निःश्वासेनापि चलिताः अतिलघीयांस इति यावत् ईदृशाः कुलाचलाः यत्र अर्थाद्बालानां मेरुक्री
टि०३० डां कंदुकानि कृताः संध्याम्बुदाः दिग्वधूनां कर्णपूराः कृताः शरदंबुदाश्च तासां हस्ते चामराः कृताः १५ यत्र सं
उपभूतलं संपूर्णं घृतपलकं कृतं तारकासहितं वरं वितानं कृतं १६ यत्र मंडपे व्योमलक्षणे अजिरे चत्वरं जग
२३ तां भासः आविर्भावतिरोभावादि प्रत्यय एव पण्यास्मि न्घृते क्रीडतां गृहनिवासिनां मंडपस्वामिनां प्रसादी

बालनिःश्वासचलिताः कंदुकानि कुलाचलाः संध्याम्बुदाः कर्णपूराश्चामराः शरदंबुदाः
१५ कल्पांतकालजदावानलवत्तपदं गताः भूतलं घृतपलकं वितानं तारकावरं १६ भूतसारपरा
वर्त्तघृते नाशशिभानवः व्योमाजिरे जगद्भासपण्यगृहनिवासिनां १७ इति संकल्प एवांतश्चिर
भावनया यथा अग्रस्थ दृश्योपमया सत्यतामिव गच्छति १८ तथैवायं जगद्रूपः संकल्पैः स
समुत्थितः चिच्चमत्कारमात्रात्म चित्रकुड्ये तु चित्रवत् १९ ॥ ॥

नां तत्र भूतसाराणां चतुर्विधभूतग्रामाणां शारिफलानां पुनः जन्ममरणादिना भ्रमणं परावर्त्तस्तत्र लक्षणो घृते श
शिभान्वादिनवग्रहाः अक्षाः कृताः १७ इति ईदृशो मंडपोऽस्मीति संकल्पयितुः संकल्प एव अग्रस्थ दृश्योपमया
यथा सत्यतामिव गच्छति तथैवायं धातुः संकल्पैः स समुत्थितो जगद्रूपो मंडपोऽपीति परेणान्वयः १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जगत :संकल्पमात्रतांद्रढयितुंसंकल्पघृतमंडपाकारतांकल्पयति मंडपइत्यादिना १० श्लोकैः अधोंप्रोतोमेरुरिवोर्ध्व
गगनलयंतथाविधेनमणिस्तंभसहस्रेणवृतः अतएवक्वचित्इंद्रायुधसहस्रोघाइवक्वचित्कल्पसंध्याभ्राणीवसुंदरः
११ यत्रयस्मिन्मंडपेवास्तव्यानांनिवसतांस्त्रीबालपुरुषादीनांक्रीडार्थलोकांतराणिपातालस्वर्गादीनितदाकाराः स
मुद्गकाः संपुटकाः तत्रतत्रस्थापिताः कीदृशास्तेअंतरेनानानदीपर्वतवनरत्नस्वदेवतीर्थनगरादिनानारचनयायुक्ताः

मंडपोऽस्तिमहास्तंभोमुक्तामणिविनिर्मितः बहुयोजनलक्षाणिकांतकांचनचित्रितः १० मणिस्तंभसहस्रे
णाच्छोऽग्रप्रोतमेरुणा इंद्रायुधसहस्राभ्रकल्पसंध्याभ्रसुंदरः ११ स्त्रीबालपुरुषादीनांवास्तव्यानामितस्त
तः क्रीडार्थंस्थापितायत्रनानारचनयांतरे १२ भूतबीजपराःपूर्णास्तमोरिपसघुंघुमाः तमःप्रकाशचित्राख्याः
लोकांतरसमुद्गकाः १३ आमोदश्रुभगालोलजलदावलिपल्लवाः लीलापम्राकरेस्त्रीणांविलूनाकल्पपा

१२ भूतानिप्राणिनांतत्तल्लक्षणोः बीजैः परैस्तुदुपभोगैश्च आपूर्णाः तमसांरिपुभिर्घातकैर्मरणिप्रदीपसूर्यचंद्रादिभि
र्व्यवहारप्रवृत्त्यासघुंघुमाः सशब्दाः क्वचित्तमोभिः क्वचित्प्रकाशैश्च चित्राआरव्याः येषां १३ लीलापम्रायाःक्रीडा
लक्ष्म्याः आकरेयस्मिन्मंडपेस्त्रीणांमंडनायविलूनाः लवनेनगृहीताः आकल्पाः कर्णपूराद्यलंकारायेभूतल्पा
विधाःपादपाःकृताः १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

६

वा॰टी॰ चिदधीनो ऽप्यध्वंससत्तास्फूर्त्तिर्विवर्त्तिनं इह चित्किंचनं विश्वं चिन्मात्रमितिवर्णयति हेम्नीवकटकादित्वं संसारोदरको ६:१।१४।१३६

नि॰उ॰ टरः चिच्चमत्कार एवायमविकल्पनसंस्तपइतियदुक्तं तदुभयमनुभावयिष्यन्न विकल्पनप्रकारं प्रथममुपदिशति अ

२५ बुध्यमान इति चेत्यं तद्गतक्रियागुणदोषादितद्यावत्तं तदवभासकं चिद्रूपमपि विभाजकविकल्पकमनसो बाधाद् बुध्य

मानः निर्मलास्वप्रसुप्रविष्टा अंशव: सूर्यकिरणाइवप्रशांततापः प्रकाशमात्राविशेषः आस्वसेयमविकल्पस्थि

तिर्जगद्विकल्पस्ययहेतुरित्यर्थः १ संसारोदरकोटरस्थित्त चमत्कार एवायमित्येतदपि सोपपत्तिकमनुभावयति अचेत

भुशुंडउवाच॥ अबुध्यमानश्चेत्यादिश्चिद्रूपमपि चानघ शांतचिद्घन एवास्य निर्मलाश्वंतरंशुवत् १

24 अचेतनं चेतनांतश्चेतनाद्व विद्यते स्वेतादृशेऽपि पिशाद्दशंषपोराशौ यथानलः २ सचेतनाचेतनयोर्हि

तुस्थित्वात्तेपवचित् विनाशो स्यादयोर्वह्नि ज्वालायाप्स्वनेयथा ३

नमित्यादिना अचेतनं दृश्यं स्वेत्वीयेजाड्यदुःखपरिणामित्यादिलक्षणे चिदृशादृश्येसत्यपि चेतनायाश्चितोंतरे विद्यते

नान्यत्रतत्कुतः चेतनाद्व नह्यन्यत्र विद्यमानं तदसंवद्धया तं तया चेतितुं शक्यं न चाचेत्यमानं किंचित्सिद्ध्यति नापि चेत

नसक्रियायेन गत्वा चेतयेत् सपदि सर्वगतात् हिसिद्धेव प्रतिज्ञेत्यर्थः २ एवदेशतः सर्वदृश्यस्य चिदंतस्थितिप्रसा

ध्यकालतोपिसत्त्वियंश्चित्तापितां साधयति सचेतनाः अहंवृत्तिविषयाः अचेतना इदंकारविषयाः तयाःपूर्वविदेव

टरस्थित्यैव चिद्विवर्त्तविकाराणां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिभासतोऽस्तिपरमार्थतोनास्तिच कुतोपिसमुत्थितोमायाहस्त्यादिरिव २० संसारः उदरकोटरेयस्यतथाविधश्चि
च्चमत्कारएव २१ तथाचेद्धिकैविकल्पनैरविकल्पनैस्त्वाविर्भावयितुंतिरोभावयितुंच तत्रचिदात्मतत्त्वंतमेवस्वापतइति
यथेच्छसितथाकुर्वित्यर्थः अन्नपानादिदैहिकभोगसामग्रीदानयज्ञादिरामुष्मिकभोगसामग्रीउभयत्रापिअनादरंफला
नभिसंधिः २२ विवेकप्राप्त्यैवतेमुक्तिरवश्यंभाविनी अनुमीयतइतिपुनर्जन्मादिसंभावनाभीतंतमाश्वासयतिप्राप्तइतिहे

असत्यमेवस्फुरतिसर्वमस्तिच नास्तिच असदुत्थितएवायंकुतोपीवसमुत्थितः २० हेश्रीवकटकादित्वंसं
सारोदरकोटरः चिच्चमत्कारएवायमविकल्पनसंश्रयः २१ अतस्तंतमेवस्वापतोयथेच्छसितथाकुरु प
श्चान्नपानदानादाव नादरस्तुपेयिवान् २२ तस्मादंपश्चिमंजन्मनसकर्मसमुत्सति प्राप्ताविवेकपदवीमसि
पावनात्मना २३ सुरांपापविवजनगत्त्रितीयायांद्वितीयायां नाधः पतिष्यसिपुनर्मनसामुनेतिजानामी
मौनममलंपदमुत्सृजत्वं २४ इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेमायासंडपनामप्रथमः

पावनात्मा नु शुद्धिबुद्धत्वंयातहेत्वविवेकपदव्यापेत्तया द्वितीयायांपवित्रितजगत्त्रितयायांविवेकपदवींप्राप्तोसिअतः
अमुनामनसानअधः पतिष्यसीतिजानामीअनुमिनोमि अतस्त्वंमौनंवाङ्मनसचेष्टाशून्यममलंचिन्मात्रपदम
वलंब्यवनआदिदृश्यजातमुत्सृजेत्यर्थः २४ इतिवाशिष्ठता॰ निर्वाणप्र॰ उत्तरार्द्धेप्रथमः सर्गः ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अचेतनमनंतजगद्रूपं चेतनं परमार्थसद्रूपं वा यदेव चिच्चित्वतः स्वतः स्वरसतः कल्पितं तेनैव भूयते एवं स्था
नि०उ० यतयोरुभयोर्मुख्यानेन समाधिना वा यदेच्छसितं कुर्वीत्यर्थः ९ रातां वा त्वज्ञेभ्यस्तत्वविदां विशेषः यथा महाभूमौ
२१ नव महात्मानादृश्यमानाः अकंशिवः मज्जनमरणादिभयजननात्तरणे पापादर्शनाच्चाज्ञाने अबुद्धिलेनिरोधकाः
नमस्स्मितमयोरितं चेदं लीलोपाख्याने विस्तरेण ७ अज्ञानात्तुनिरोधिन्य एवं ज्ञाशयेनाह तिमिरेति अनात्म

तेनैव भूयते भरियच्चितं कचितं स्वतः अचेतनं चेतनं वा यथेच्छसितया कुरु ९ चिच्चमत्कृतयो
यो न्निस्फुरंत्येता जगत्त्रया अकंशिवद्रोधिन्यः स्वेच्छाविदितवेदिनां १० तिमिराक्रांतदृष्टीनां यथाऽऽ
केशोंडुकादिरिव स्फुरंत्येवं जगद्रूपमनात्मन्येव तिष्ठता ११ एवं जगत्समहमित्यस्वबोधरूपमाभासमा
त्रमुदितं च नचोदितं च अकंशिजालरचनानगराभमत्र कुड्यादिसत्यमिदमस्ति म खेलतेव १२ इति
महारामायणे मोक्षोपाये नि० प्र० चित्कचनयोगो नाम नवमः सर्गः ९

विकारौ २

निःसंसारे एव तिष्ठतामज्ञानां ११ अकंशिवदिति दृष्टांतं प्राकारांतरेणापि वर्णयन्नुपसंहरति एवमिति आभास
मात्रं वर्तीति चिच्चमत्कारमात्रं अतः अनुदृशाऽउदितं ततदृशानोदितं च चकारौ विकारांतराणामपि समुच्चयप्रति
षेधार्थौ अकंशिजालैरेव रचना निर्माणं यस्य तथाविधं यद्गंधर्वनगरं तदाभं अत्र व्यवहारभूमौ कुड्यादि जगत्तच्च
जगद्रूपेण खेलतेव सत्यं नास्ति अतो न चिन्निरोधकमिति अपरिच्छिन्नदृष्टितः सिद्धइत्यर्थः १२ इति वाशिष्ठता० नि
र्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चित्कचनयोगो नाम नवमः सर्गः ९ ।। ।। ।। ।। ।। ।।

25

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राहमितिसच्चेतनांशनिरासेनैवोभयनिरासःसिद्ध्याच्चिन्मात्रावस्थितिसिद्धिरित्याह नाहमिति नाहमस्मीत्यहंका
रास्पदांशबाधेनप्रसक्तचिद्रूपपरिशेष्यविकल्पेतत्तुत्तयादेवेदंकल्पनि मुक्तेपूर्णेचितिविश्रांतिरस्त्वितत्पर्यः ए
वंविश्रांतेनत्वयाततः प्राप्तव्यतयोत्तरं ४ अणुव्यापिनः शरीरस्याहंकृत्ययेपिपरिशेषवद्ब्रह्मस्वरूपमेवानुपमेतपरिशि
ष्यतइत्याहचिद्रूपइतिद्वाभ्यां ५ प्रत्यक्चिद्रूपंब्रह्मचितोलग्नमखंडेप्राप्तंचित् ६ यथासुरासुरैः सहवर्त्तमानंपाता

नाहमस्मीतिचिद्रूपंचितिविश्रांतिरस्तुते ततोयथायादृशेनभूयतेतादृशोभव ४ चिद्रूपः सर्वभा
वानामंतर्बहिरसिस्थितः प्रसन्नांबुभरस्यांतर्बहिश्चैवयथापयः ५ नाहमस्मीतिचिद्रूपंचितौचे
लग्नमंगते न्यायाच्चेतितंब्रह्मस्वरूपंकेनोपमीयते ६ ससुरासुरंपातालंभूत्रिविष्टपमिवस्थितं ना
लं २ नाभावाद्ध्रुवीभावक्रियाकालमिवाकुलं ७ यथारंगमयंकुड्येजगन्मौनमिवस्थितं तथाचिच्चि
त्रकचितंखेकुड्येचात्मसंस्थितं ८

लग्नत्रिविष्टपमिवस्थितं प्रीतिहर्षक्रोधयुद्धजयपराजयादिनानाभावैः पलायनानुधावनघातवीभावैस्तदनुरू
पक्रियाकालमिव आकुलमपिरंगमयंचित्रलिखितंजगत् कुड्येकुड्यालनामौनंमुनिशरीरमिवनिर्व्यापारमेव
स्थितंतथामायाशबलचिच्चित्रकचितंजगदपिशुद्धचिदाकाशलक्षणेकुड्येनिर्विकाराद्य तदात्मनैवसंस्थितं
जगद्भावेनेत्यर्थः ८ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ५ ६ ७ ८ अनवधादिनविशेषस्य सर्वानुगतसत्तासामान्यरूपत्वात् किंचित् विशेषबाधेतदनुगतस्यसामान्य
नि॰उ॰ रूपतायाअपी निवृत्तेरैकरूप्यात् धारणाच्चनकिंचित् चेतनाबुद्धिस्ताश्चिदाभासस्य नविद्यतेपत्र ९ प्रयोजना
२६ पेक्षाभावादपिसर्गोनास्तीत्याह नित्यानंदतयेति कारणं क्रियानिमित्तंफलं १० एवंतत्त्वदृशानित्यमुक्तासिद्धिस्

नचकारणमस्त्यत्रसर्गस्त्वावकारणे जातः संजायतेकिंचिज्जगदादिर्नरूपति ५ अस्पंतंकार
णाभावान्नकिंचिज्जायतेजगत् मरीचिविविनास्यैवदृष्टमप्यगतोजगत् ६ ब्रह्मानंतमजंशांत
मतोस्तीदंनसर्गधीः कारणाभावतस्तेनब्रह्मैवेदमखंडितं ७ अतः शिलोदराभासिव्योमकोशो
पमोप्यिव ब्रह्मैकघनरूपत्वादजोनवयवोसिच ८ नोसिकिंचिन्नकिंचिद्वातिः शंकमलमास्य
२६ तां अचेतनचिदाभासेसाम्यतामात्मनात्मनि ९ नित्यानंदतयाजस्यकारणंनास्तिकार्यकृत् सर्गा
घसंभवेतस्माघदस्तितदजंशिवं १० अजानामेषांतुचिद्रूपानात्तिमोरवीविनाशिनां सर्गनाशेस
मुत्पन्नेकिंतेषांप्रविचार्यते ११ यत्रयत्रपरंब्रह्मतत्रसंतिजगंतिहि जगच्छब्दार्थरूपेणमुक्तान्य

पपाघतदनभ्युपगमेनित्यवद्गताप्रसक्तिमूर्खाणां स्यादित्याह अजइतितेषामनिमित्तदोषानिवृत्तेः किंप्रविचा
र्यनिष्फलामोक्षोपायचिंतेत्यर्थः ११ अज्ञैप्रवृत्तदृष्ट्यायादृशीस्थितिस्तामाहयत्रयत्रेति १२ रामायनमः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथाभूतं स्थितं ब्रह्मणि निर्विकारमकारणं नासीदेव जगत्क्वापि कदापि स्युपवर्णिते ब्रह्मणि जगदपलापसिद्ध्ये तज्ज्ञास्य
मप लपितुं जडत्वेनाभिमतस्य चिद्भावमनुभावयति विद्धीत्यादिना हे विद्याधर त्वं चेतनेतरत्वेनाभिमतस्य जग
तः चेतनादेव चेतनं स्फुरणं विद्धि स्फुरद्रूपत्वमेव हि चेतनत्वं तथा हि जगद्रूपं स्फुरति तर्हि चेतनमेव न चेतनेतरदि
ति प्रतिबिंबितो ग्निरिव जलान्न चेतनाद्वस्त्वंतरमस्ति अतो जलशैत्यादतिरिक्तं प्रतिबिंबवन्हेः शैत्यमिव न चेत॰

भुशुंड उवाच विद्धि त्वं चेतनादेव चेतनेतरचेतनं जले ग्निरिव चिद्भावे नातो भिन्ने मनागपि
१ तदेवनावस्वयोरभेदात्तत्वस्य मास्थतां निष्क्रियमेव चित्तस्यज्ञप्तिव व्योममध्यवत् २ ब्रह्मणः पशेषश
क्तित्वाद्चित्त्वं विद्यते तथा अच्छस्य विमलतोये भाविफेनलवो यथा ३ नकारणं विनोदेति॰
जलात्फेनलवो यथा नकारणं विनोदेति सर्गो ब्रह्मणस्तथा ४

ज्ञानाज्ञानामात्यदित्यर्थः १ ज्ञानमात्रापलापेनैव जगदपलापसिद्धावि विर्वपस्थीयतामित्याहतदिति पंचराणं
त्रं परिच्छेदस्तं द्रितिं यथास्यात्तथा चित्तमक्षत्रिन्नचित्रस्यत्कुप्सिवत् गंधर्वनगराधिष्ठानव्योममध्यवच्च २ येतु
प्रलये पि ब्रह्मसतारोपद्धस्माभाविफेनलवं सांप्रतिकजलसत्तया सत्त्वव्यवहारवदित्याशयेनाह ब्रह्मणीति ३ वा
स्तवद्रक्ष्यां तु मायाया एवासत्यासत्वाद्द्वितीये निर्विकारस्त्राभत्कृतो रेवासंभवात् जडसर्गादेहृदय एव न संभ
वतीत्याह नेत्यादिना ४ ॥ राम राम ॥

ब्रह्मणः अचिद्रूपं जगत्स्वस्य रूपेणास्ते वेति श्रुतिस्मृतिवादास्ते मायाशबलस्य सर्वशक्तित्वादसत्त्वपि ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अनयादृशाज्ञाऽयं चित्तभावनामिवजीवजगद्द्वैतोप्यभेदात्मतामेवापन्न इति प्रदर्शनाय प्राक्तनहेमकटकाभेदह
ष्टांताः पर्य्यवसन्नातुल्याशयेनोपसंहरति भेदइतिसंकल्पोऽयाहो रिशरः इति उपदेशवद्विकल्पमात्रं विद्वद्भिः क
नि॰उ॰ ल्पितः कटकटकाकारः २६ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ नामदशमः सर्गः १० इहेंद्रियजयात्पूर्णं
२७ निर्विकारमनः स्थितिः देहादिदृश्यापह्नवेऽदृष्टीकार्यतिवर्णयते निरंबरेवल्ला घनावृते अंगेस्वदेहलग्नानि

भेदोजगद्ब्रह्मरसोरभेदः पर्यायशब्दार्थविलासतुल्यः संकल्पमात्रं कल्पितं संत्यायपानयोर्वैकट न १
कलहेम्नो २६ इति महारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे सर्गापवर्गप्रतिपत्तियोगोप
27 देशोनामदशमः सर्गः १० भुशुंडउवाच शस्त्राणि दर्पितांगानि लग्नान्यंगे निरंबरे योबु
ध्यमानः समसमः सपरस्मिन्पदे स्थितः १ तावत्पुरुषयत्नेन धैर्येणाभ्यासमाहरेत् यावत्सुषु
प्तोदेतिपदार्थादयनं प्रति २
शस्त्राणि दर्पितायस्तस्मरूपाणि लग्नानि अंगानि चबुध्यमानः साक्षादनुभवन्नपि कामदुःखभयादिविकारानुदयाद्यः
समसमः स्यात्सप रस्मिन्पदे स्थितः तादृशस्थितिसिद्धिपर्यंतं इंद्रियजयात्मनिर्वेदृष्टीकार्य इत्यर्थः १ अभ्यासे
वार्यस्यपरमाहतावदिति शस्त्रकांता द्विबाह्यपदार्थेभ्यो विकारोदयनेमिथ्यात्वबुद्धिप्रतिदिप्तप्रत्यात्मसुखमात्र वि
श्रांतिलक्षणा सुषुप्ततायावद्हृदेतितावत् २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१३ मर्हिमिथ्यासर्गस्वभावमेवास्तुब्रह्मनेत्याह ब्रह्मण इति स्वाः स्वायोभावो व्यावर्त्तकधर्मो हि स्वभावः तस्यच ध
र्मिताऽस्वभावव्यावर्त्तकतयावाच्या अद्वयेतुब्रह्मणि स्वत्वपयोरप्यंतासंभवान्नस्वभावोन्यो निरूपयितुं शक्य इत्य
र्थः १४ व्यावर्तकस्वशब्दसंघटनमुक्ताभावशब्दासंघटनेपिदर्शयति अभावेति १५ व्यावर्त्याप्रसिद्धेरपिपदद्व
यस्यापितत्राघटनमित्याह असत्वेति कालांतरेवा तत्प्रसिद्धिसंकानिवारणाय विशिष्टि नित्य इति ऽ नसेद्ध — तिस्वतः ।

तस्योकाशे न्नलेकुत्रे सर्वत्रैवपरं स्थितं सर्वत्रैकत्वसर्गेणः परिप्रोतः स्थितो मिथः १३ ब्रह्मणः कः
स्वभावोसाध्विति वक्तुं न युज्यते अनंते परमे तत्वे सत्वासत्वात्मसंभवात् १४ अभावस्यापेक्षस्यभा
वंम्यासंभवदपि एवं वधूं तिनानंतोस्वभावाघाइरुत्कयः १५ अस्वत्वाभावयो नित्ये नंते संतम्नसंभवात् ॥
स्वस्वभावेषु सिद्धेषु स्वभावोक्तिर्नतिष्ठति १६ नाहंत्वं लभ्यते साधो वृद्ध्या लोके निरीक्षितं असदेवकु
तोप्येतद्बालपक्षद्वयोदितं १७ मुक्तं त्वहंत्वशब्दार्थैर्लभ्यते यच्चतत्परं युक्तं त्वहंत्वशब्दार्थैः प्रेक्षमाणं
विलीयते १८ ॥ ॥

सिद्धेषु सत्वेषु भावेषु च लोके स्वभावोक्तिः स्वभावः शब्दप्रयोगो न तिष्ठतिऽप्रसिद्धेरित्यर्थः १६ यथा ब्रह्मणि सर्गा
दिन सिद्धमतीत्पद्वयत एवं मतीच्चप्यहंत्वादिरपी त्युभयशोधे अखंडिता सिद्धत्वांशे पनाहंत्वमिति १७ प्रेक्ष
माणं रत्नतत्ववच्छास्त्रे चार्थनिर्भेदेः परीक्ष्यतत्त्व दृशा दृश्यमानं १८ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

 क्रमो विषस्वभावदृष्ट्याय यज्जन्ममरणोनस्तः देहिस्वभावदृष्ट्यात्क्ररतस्तथाजीवोपिब्रह्मस्वभावदृष्ट्यानस्तःजी
 वस्वभावदृष्ट्यातुस्तइत्यस्यविषमितिद्याभ्यां ८ देहेंद्रियविषयपदार्थेष्वहंममताशालस्याग्रमगरूपिणःप्रतिरोहि
 तस्वरूपेणश्रवणादिप्रयत्ननिष्पादितस्वसाक्षात्काररसं विप्रयोजनंस्वेनैवस्तीर्यतेनतुदेवं मां तारयिष्यतीतिप्रयत्नो
पेक्षयंतर्थः ९ सर्वदुःखभाववाधपरिशिष्टे एकात्मस्वभावेपरमदरिद्रेनविश्रां तिसंभावनेति प्रसक्तामवहेलनावा

विषंविषत्वमजलघ्याखांतः किमिःक्रमात् नज्ञायतेनम्रियते म्रियतेपिचज्ञायते ८ स्वेनैवसंविदर्थे
नपदार्थामगरूपिणा तीर्यतेगोष्पदमिवनतुदेवाद्भवार्णवः ९ सर्वभावांतरावस्थ्यासर्वभावाति
शायिनी अंतःशीतलतायस्मिंस्तस्मिन्किमिवहेलनं ११ जगत्पदार्थसत्तांतः सामान्येनशुभाविते
मनोहंकारबुद्ध्यादिकलंकोमलात्मनि १२ यथाघटपटाद्यर्थान्स्पृशसेवंशरीरकं तथाहंत्वम
नोबुद्धिर्वेदनाद्यपिपश्यहे १३ जगत्पदार्थसार्थाघमनोबुद्ध्यादिसंस्थितं ज्ञएवासंविदंस्तिष्ठ

रयति सर्वेतिसर्वेषाप्रियतमभावानां अंतरीसारस्वरूपा अवस्थासर्वतापनिवृत्ता अंतःशीतलतायस्मिन्
परमात्मस्वभावे ११ जीवस्यमनोहंकारादिकलंकनिवृत्ताद्युपायमाहजगदिति सामान्येनसन्मात्रब्रह्मरूपेण १२
यथाघटपटाद्यर्थान्तटस्थतयापश्यसितथाप्रथमंतटस्थतयाशरीरंपश्यनाहंत्वाभिमानेत्यर्थः १३ तदनंतरं
ज्ञः सर्वसाक्षिरूपएववर्हिजगत्पदार्थसार्थौघं अंतर्मनोबुद्ध्यादिचसंविदन्ज्ञप्तिमात्ररूपः परिनिष्ठितनिष्ठया
स्वाभाविकस्थितपातिष्ठः १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यज्ञानप्रतिष्ठायाः आध्यसंस्पर्शएवलक्षणमित्याहयथेति नहिस्वच्छकिंवोधेतद्ध्रुजतलाभापहारयोराधिदृश्यत
इतिभावः ३ नभोगृहणंदृष्टांतार्थं सपश्यतिसखा ज्ञाकारज्ञानवानितिलक्षणेनवोध्यमित्यर्थः ४ नभ्रांतिकाले
तेनजीवभावनास्यवास्तवनिर्विकारस्वभावोऽपगतइतितद्धा धर्माजेरानज्ञामोयुक्तएवेत्येतदुपपादनायदृष्टांत
माहनवेति यथाविषंविषस्वभावादप्रच्युतमेवघुणकीटादिविकारगतमितिघुणताविषदम्यान तथाआत्मा

यथाभूतार्थतत्त्वज्ञमाधयोगगताअपि नमनागपिलिप्यंतिपयांसीवसरोरुहं ३ शल्यांगना
नभाएंगलग्नान्यलमसंविदं अलग्नानीवशांतात्मायःपश्यतिसपश्यति ४ विषयथास्वां
तेरवदुर्घुणीभवतिस्वयं नचदुर्घुणतानामविषादन्यास्तिकाचन ५ स्वरूपमजहत्त्वेवंजीवता
मधितिष्ठति तथात्मात्मपरिज्ञानमात्रैकप्रविलापिनी ६ जीवोभवतिदुर्घुणोवत्मात्मैवयथा
यथा अत्यजंतीनिजंरूपंचिज्जडंरूपमृच्छति ७ ब्रह्मणयनन्याभोदुर्घुणः कश्चिदुस्थितः तत्स्थः
सएवासइवाप्यतस्यइवसर्गकः ८

ह्यपिस्वतत्त्वपरिज्ञानमात्रैकबोध्यांजीवतांजीवाकारविवर्तमधितिष्ठतीतिजीवतानान्यतियोज्यः ५ ६ अ
मरणस्वभावमेवजडंविषंस्वस्वभावमत्यजदेवयथामरणस्वभावंजीवोभवति तथाब्रह्मचिदपिमरणस्वभावंज
डंरूपमृच्छतीतिचेपरीत्यांशेपिदृष्टांतइत्यर्थः ७ जीवव्यज्ञागदपिघुणवदेत्स्थितमित्याहब्रह्मणीति ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अतएवतत्परमसूक्ष्मंसर्वस्थूलकल्पनाधिष्ठानंब्रह्मअस्तीतिपरिच्छेद्यमित्याहततइतितस्यसंविदितिः कल्पनात्मा
नि०उ० दिताआकाशादिचिद्रूपता ४ परमसूक्ष्मतस्योक्तमुपपादयतिघनइतिस्वात्आकाशादपिअतितरांअणुः
२९ अचिदाभासः अज्ञानलक्षणोऽनादिर्विवर्तः ततःआत्माचितेःसकाशात्घनःस्थूलएवतन्नाद्यंशंपरमसूक्ष्मंचेत
नंअनाद्यहमिदमाकारवासनेउत्तरोत्तरस्थूलस्वभावकल्पनयाजानातिएवदेवसर्गतयागतयाआभासान्निरू
ढमित्यर्थः ५ आत्माविदः आत्मचेतन्यस्यअध्यात्मंअहंतादिअधिलोकतुत्वादिरूपापंचभूततातदादिप्रसरणंवि

ततश्चिद्रूपमस्तीदृग्यत्रस्थूलंस्वमप्यलं अणावेवमहामेरुस्तत्संवित्तिर्हित्वादिता ४ घनस्ततो
चिदाभासःस्वादप्यतितरामणुः जानातियत्स्वभावंतदेतत्सर्गतयास्थितं ५ अहंतात्वादि
ताद्यात्मविदःप्रसरणंजगत् अंभोद्रवप्रसरणंयथावर्त्तादिवेष्टनं ६ अचित्प्रसरणंशांतमस्पंदी
२३ वजलद्रवः निःस्पंदपवनाकारमाकाशहृद्योपमं ७ नदेशकालादिजगत्प्रसरेषुचयुज्यते ८
घनाद्धन्यान्निराभासाच्चि न्मात्रविसराद्दते ८ चिन्मात्रेप्रसृतेकाष्ठमोक्तिनाविजलेस्थले नि
जा१ द्रायांग्रतिस्वप्नेभवेज्जगदिवोदितं ९

वर्त्तेविस्तारोजगत्सर्गः ६ चित्प्रसरणस्याभावः अचित्प्रसरणंशांतंजगदुपरमःप्रलयइतियावत् ७ एवंसिद्धस्य
देशकालादिजगतःअवांतरकार्यसहस्रलक्षणेषुप्रसरेष्वपिचिन्मात्रप्रसराद्दतेअन्यत्पारमार्थिकंरूपंनयुज्यते
नोपपद्यते ८ तत्रोपपत्तिंदर्शयतिचिन्मात्रेइतिनिद्रायांप्रसिद्धेस्वप्नेजाग्रतिप्रसिद्धेमनोराज्यादिस्वप्नेच ९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यां स्थितो सर्वगुणदोषादिविक्षेपरहितः परमसिद्धिरित्याह नकेनचिदिति तस्यां स्थितो भवाभवेन संपदा विपदा
तत्प्रयुक्तसुखेन दुःखेन च न केनचिद्धेतुना कस्यचित्कदाचिदपि दोषगुणस्पर्शो नास्ति यतः कर्त्तता नास्य ततो भो
क्ता च नास्ति पत्रलस्य सर्वमात्मैवाभूत्कः केन कं पश्येदित्यादिश्रुतेरित्यर्थः १५ इति वाशिष्ठता० निर्वाण प्र० उ
त्तरार्द्धे एकादशः सर्गः ११ भ्रांतिमात्रमहंभावस्थितिं द्विचत्वारिंशत्तमे जगद्भ्रमः तस्य मूलमविद्येति तल्लयक्रमं द्व
यीते कथ्यमानक्रमेण सहोच्छेदसिद्धये अविद्यापारत्वाहंभावलक्षणस्य सप्रपंचभावतस्यैव स्थूलप्रपं
चरूपते तिसर्वकल्पनानां चिद्विवर्त्तमात्रतयैकतां दर्शयितिस्व एवेत्यादिना यथा खे व्योम्नेवापरं व्योमसंपन्न

नकेनचित्कस्यचिद्देवकस्मिंश्चिद्दोषा न चैवेह गुणाः कदाचित् सुखेन दुःखेन भवाभवेन न चास्ति भोक्ता
न च कर्तृता च १५ इति महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्र० पूर्वार्द्धे वेदनसर्गः ११ भुशुंड
उवाच स्वरावव्योमसंपन्नमितिसंकल्पनं यथा भ्रांतिमात्रमसद्रूपं तथाहंभावभावनं १ खेहं
जातमिति भ्रांते रसंकल्पयिता यथा तथा निष्प्रपदे शात्मसदल्पसद्विवाततं २ खे स्वात्मैवास्ति
चिद्रूपं तत्स्वकं बुध्यते वपुः भासते यदिदं त्वेन नाहमस्मि न चान्यहम् ३

मितिमनसा संकल्पनं एक स्य वव्योम्नो भेदभ्रांतिमात्रं तथा अज्ञातआत्मनि सूक्ष्मप्रपंचात्मनो हंभावस्य भावना कल्पनमित्यर्थः १ ननु दृष्टांते कल्पयिता पुरुष स्तत्ती यो स्ति तत्र कल्पतीयस्तमाह खे वमिति निष्प्रपदे शे अविद्यापिहितत्वा
दशादिवाततं अतएव शब्दादिना अव्यवहार्ये आत्मरूपे सद्वस्तु असत्तत्तीयं कल्पकमित्यर्थः २ दृष्टांते यथा खे अ द्रूपः
स्वात्मैवास्ति द्वितीयं तु संकल्पक पुरुषस्य संकल्पादच्छिन्न चिद्रूपं स्वकं संकल्पात्मकं च पुरे वत तथा कल्पयित्वा बुध्यते तत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ परंपरमेश्वरे एवं वर्तितद्दिशा स्वाभिन्नजगदाकारे भासुरं यथा स्यात्तथा सर्वसाधारणसच्चिदानंदात्मना स्फुर
नि॰उ॰ ति सति तत्र चिदेव देहादिविशेषाभिमानेन तदनुकूलप्रतिकूलेषु हेयोपादेयतादिकल्पनेन आधिमान्यः अहं
३० कारात्मकं अन्यद्रूपं स्फुरति तत्सर्वजगज्जीवबंधमोक्षादिकल्पनात्मकं भ्रमसिचक्रावर्तादिवत् कल्पितं भ्रांत
चित्तमेव नान्यन्मात्रमप्यन्यदस्तीत्यर्थः १४ दृष्टांतदार्ष्टांतिकरूपकेणैकीकृत्योपपादयति मज्जनेति अनुपदं

आधिमान्यं स्फुरत्येवं परे स्फुरति भासुरं जगदाद्यात्मकं चित्तं चक्रौघत्वमिवांभसि १४ मज्जनोन्म
ज्जनाद्यैर्विवर्ताविवर्तवेष्टनैः अच्छिन्नानुपदं क्षीणा भाति सर्गसरिच्चिरं १५ यथावर्तैः पयो भाति
धूमो भाति यथा घनः तथाजडात्मकतया तृतीयः सर्ग एतयोः १६ दारुणि क्रकचच्छेद्ये यथाव
र्तादिकं तथा अद्रिणादौ परे सर्गस्तद्वत्तद्रूपवानयं १७ संसारः कदलीस्तंभाद्भिन्नासंकल्पपल्ल
वं मडुनोपि दृष्टकूरान्नाकिंचिल्लभतेतरे १८

सद्यस्तत्वसाक्षात्कारात् क्षीणा सर्गलक्षणा मरीचिसरित् १५ दूराद्धूमराशिर्यथा घनः निबिडो भाति एतयोर्बुद्धि
मनसोस्तृतीयः सर्गः विषयत्वाज्जडात्मकतया सत्यतया स्फुरणादजडात्मकतया च भाति शेषः १६ तदेतद्रू
पवान् जडाजडद्रूपवान् १७ स्वतः मिथ्यात्वान्मृदुनोप्यधिष्ठानसत्तया दृषदिव क्रूरात् दृढात् स्फटिकशिलाप्र
तिबिंबितकदलीस्तंभादंतरं अशाम्यं न किंचिच्छेदकदशां लभते संकल्पकल्पितपल्लववैलक्षण्यकृतमेव वैशाद
र्श्यं नान्यदित्यर्थः १८ ॥ ॥ ॥

30

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चितोजगदाकारपरिणामलक्षणोवास्तवः प्रसरएवकिंनस्यात्तत्राह प्रसरणेति क्षोभंसंचलनंतदादिसर्ववि
कारशून्यत्वादित्यर्थः १० ननुसुखदुःखभोगाद्यनुभवरूपादेहाद्यहंभावरूपाश्च विकाराश्चिदात्मनिदृश्यंते
तत्राहजइति परेकूटस्थत्वभावे तथाच चिदाभासस्यैवभोगादिविभ्रमानकूटस्थात्मनइतिभावः ११ उक्तेर्थेसंकल्पादि
मनोवृत्त्यन्वयव्यतिरेकदर्शनंप्रमाणमित्याह धीरिति धीः चिंतात्मकमनोवृत्तिः श्रीः संपदभिमानलक्षणाहर्षा
त्मकमनोवृत्तिः कीर्त्तिः स्वगुणख्यातिश्रवणजन्यंतादृशातिः कांतिरिच्छासर्वत्रमनोवृत्तिंबोधयेत्‌: पदेत्तद्
प्रसरणाप्रसरणेनचसंभवताविदः स्यादण्यत्यंतस्वच्छत्वादक्षोभादः सदैवहि १० नस्त्रेतत्तिनभोगा
दिनश्चैवात्मन्वसा बृहं द्रवत्वसंभसीवांतरद्धितीयपरस्थितः ११ धीःह्रीः श्रीःभीःस्मृतिःकी
र्त्तिरित्यादिकंज्ञरुणां नपश्यतिविसंकल्पस्तमसीवपदान्वहः १२ ब्रह्मेंदुविंबस्फुरतच्चिद्दीप्तांशाम्
तद्भवः दिक्कालासंभवात्सर्गोनेश्वरादतिरिच्यते २३
तवोवाद्यविषयालक्ष्यंते १२ ब्रह्मलक्षणादिंदुबिंबास्फुरितायाजीवचिदाभयलक्षणज्योत्स्नातदंशश्चास्वा
दिक्कालरूपंयद्भूतंतदधीनसिद्धिकत्वात्तद्भव प्राय ः सर्गः ईश्वराद्ब्रह्मणोनातिरिच्यते कुतः तदाधारयोर्द्दिक्का
लयोर्निरवयवेनिष्क्रियेब्रह्मण्यसंभवात् यस्यांहिदिशिमूर्त्तद्रव्यस्यक्रिययासर्गकालः कल्प्येतनतत्सायागस्ति
एवंसतिकालेदिगाद्युत्पत्तिः कल्प्येतनचप्रलयेसाऽस्तिक्रियातिरिक्तस्यतत्साधकस्याभावात्सर्वकूटस्थक्रिया

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ एवंरीत्यारएषा आदिचित् अहमितिविकल्पेन उन्मुखीव हिमेखीजीवभावमिवापन्नासत्यपिनपरात् परमात्मनोव्यति
नि॰३० रिक्ताभेदकोपाधीनां विकल्पमात्रत्वेजीवपरशब्दयोर्जलतोयशब्दवदेवकार्थपर्यवसानादितिभावः २५ उपाध्यनुप्रवे
३१ शेननामरूपमाकर्तुरहमर्थेजीवस्यब्रह्ममात्रत्वेतद्भूपसर्गशब्दयोरपिब्रह्ममात्रंसपन्नइत्याहचिदादित्यर्द्धतिरई ज्ञा
ल १ तोराशिरोबद्धिकल्पमात्रतां अविद्यामात्रपर्यवसानायदृष्टांतेनोपपादयतिस्पंदात्मिकेति जलस्पंदतइत्य त्रवि
चार्यतां किंज मेवस्पंदात्मनाआस्तेउतान्यत् नद्वितीयः अन्यस्यानुपलंभात् अन्यएवस्पंदतइतिहितदास्यात्स्पंद

अहमित्यादिश्चिद्रूपेविकल्पेनोन्मुखीस तो नपराद्यतिरिक्तैषाजलत्वादिवतोयता २५ चिदादित्यःत्व
आत्मेवसर्गइत्यभिधीयते भूत्वाहमितितेनात्मोनसर्गोस्तिनसर्जकः २६ स्पंदात्मिकायांसत्तायांयथास्पं
दाज्जलद्रवः तथाचिदात्माव्योमत्वेनव्योमत्वादिवेतिहि २७

31 स्यजलापेक्षानियमाभावप्रसंगश्च नचसमवायातन्नियमस्तस्यसंबंधानवस्थया असिद्धेः आधेतुकल्पेजल
स्यस्पंदकर्तृत्वानुपपत्तिः नहिस्पंदात्मास्पंदंकरोतिस्पंदस्यापिकर्तृत्वापत्तेः तस्माज्जलद्रवः यथास्पंदात्मिका
यांस्वसत्तायां अत्वंदएवेतिस्पंदप्रत्ययोविकल्पमात्रंतथाचिदात्माव्योमादिप्रपंचनिर्माणेपिनव्योमत्वेस्थितोन
व्योमकर्तेतिनस्वस्यान्यस्य वाव्योमभावादिकंवेदितुंशक्नोतीतिजलद्रवभेदविकल्पवद्विकल्पमात्रमेवतदित्य
र्थः २७ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं जगत्पट लिखित चित्रराज्यसाहस्रेण नवर्णयति सहस्रेत्यादि चतुर्भिः सहस्रसंख्यानि करादि वक्रांतानि तदीहिता
नितादं गिता नित्य च कुहितामि वितर्कितानि पवनानाविधाः अद्भुयस्त नवस्रतुर्विधशरीराणि दिशोदेशाः सरितस्त्र
प्रादेशमात्रं परिच्छिन्नाय त्र १९ अंतः सूक्ष्मं प्रवस्तु अंतरावयवस्तु न्यंच वहुभिः रागैः कौसुंभैरंजकद्रव्यैस्तोपरंजितं वि
रागो वैराग्यं वित्तर्डु वर्णमार्जनद्रव्यं च तद्विहितमार्जनामात्रमेव तर्जनं निरासो यस्य २० जडात्मना पवनेन स्पर्शात्
नात्र सिद्धुवायुच स्पंदशीलं परेणब्रह्मस्चेतनेन स्वेतितं २१ परामर्शो विचारः परेण आमर्श उपमर्श उपमर्दस्त्रत ददं

सहस्रसूर्य ज्योतिकरवक्रोहितो हितं नानाद्भिनु देशासरित्प्रादेशमात्रकं १९ अंतः सूक्ष्मसा स १
रात्मवहु रागो परंजितं स्फुरद्विरागविहितमार्जनामात्र तर्जनं २० ससुरासुरगंधर्वविद्याधरमहोर
गं जडात्मपवनस्पादि परिस्चेतनचेतितं २१ पठेच्चित्रमहाराज्यमिवभासुरसुंदरं परामर्श सद्व्याहवि हं २
कल्पस्फुर्जितं जगत् २२ स्पंदात्मनि विकल्पांशे यातितासत्यरूपिणी संचित्प्रसरतिभ्रांतौ तैलविंदु
रिवांभसि २३ स्नेहोवा जालविसरैः सर्वावर्तेर्विवर्त्तनैः विसरत्स्नेहसंमिश्रैर्जडानुदयत्वर्वरीः २४

२२ विकल्पांश विकल्पवस्तुन्यंश न सिप्रतिविंव भावेन पतिता अर्थ भस्म ताद्वाध्यत्वाहसत्यरूपिणी २३ कथं प्रस
रतितदाह स्नेहेति हृदये मनो लिखंति क्षोभयंतीति हृल्लेखाः कामवासनास्तल्लक्षणजालस्यानापस्य विसरैः स
म्हेर्निवञ्जपुत्रकलत्रादिषु विसरतां स्नेहेनसंमिस्रैः पयास्यानातृ याजडाः मिथ्यात्वादनुदया अनुत्पन्ना एव पेशावदस्य
शीप्रोक्षो स्तेषां त्ववर्तो रास्यादनैः प्रसरतियएव चित्रमहाराज्यत्वेनवर्णितः संसारइत्यर्थः २४ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समकालाक्षयच्छिष्टं तस्मान्निवर्तते ३१ श्रीरामउवाच अर्द्धं मिथः संकथायाभागः शास्त्रविचारणैः २

वा॰टी॰ केनकेनयोपरूपेणाकियतिमानस्पतितदाह अर्द्धमिति विनयप्रणतिदानसन्मानादिवशीकृते तत्त्वविद्भिः स
नि॰उ॰ हसंकथनात् सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठापर्यंतमभ्यस्तया उत्कंठवैराग्यादिसाधनचतुष्टयसिद्ध्या पुत्रदारधनादिषु
३२ ममताध्यासहेतुभूतमर्द्धं नश्यतीत्यर्थः शास्त्रविचारणैः श्रवणादिभिः प्रमाणप्रमेयासंभावनादिरूपो देहादि
ष्वहंतारूपश्च अविद्याया विक्षेपशक्तिरूपो भागश्चतुर्थांशो नश्यति आत्मप्रत्ययतो ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात् चतु
र्थभूमिकामारभ्योत्तरोत्तरभूम्यभ्यासमानात् शिष्टः आवरणशक्तिरूपश्चतुर्थभागश्च अस्त्वेतद्योत्तरं तमहं वक्ष्ये

अर्द्धं मिथः संकथायाभागः शास्त्रविचारणैः आत्मप्रत्ययतः शिष्टमविद्याया निवर्तते ३० चतुर्भागात्म
वि२ नि निकृतेऽस्य सपदेक्रमात् आत्मप्रत्ययतो भागः कथं तस्या निवर्तते ३२ समकालेक्रमाद्वेति मुनिनाथ
किमुच्यते तद्नामार्थसंश्चेति सश्चासश्चेति किं वद ३३ श्रीवसिष्ठउ॰ सुजनेन विरक्तेन संसारोत्तरणार्थि
ना सहचाप्यलं विदुषा संसृतिं प्रविचारयेत् ३५

32

मान्निवर्तत इत्यर्थः ३० इति प्राग्दर्शितप्रकाराद्भूमिकाभ्याससमकालात्क्रमात् अविद्यात्क्षये कृते सति पश्चाच्छिष्टं त
न्नामरूपरहितं सन्मात्रमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः ३१ संक्षेपोक्तं विस्तरेण जिज्ञासू रामः पृच्छति अर्द्धमित्यादिना ३२ अ
न्नामार्थसन्मयमित्यत्र मपदान्प्रसदंशस्यापि कीडीकारात् सश्चासश्चेत्युक्ते तत्रासदंशः किं तद्वदेत्यर्थः ३३ प्रश्नक्रमा
च्छिष्टउत्तरमाह सुजनेनेति आत्मविदुषा सहचशब्दाच्छास्त्रेणापि कृत्स्नशास्त्रेण सहस्ववुद्ध्या च संसृतिं कथं किंपपवसा
नाकिंसाराकथमुत्तरीणीमेति च प्रविचारयेत् ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुजलद्रवभेदविकल्पे देशकालभेदो नियामको ऽस्ति पूर्वकाले पूर्वदेशे स्थितं जलमुत्तरकाले परदेशे उपलभ्य
ते उत्तरदेशप्राप्तिस्तु क्रियापूर्विकैव शरादौ ल्कप्रेतिजलेपि द्रवणक्रियाभेदः कल्प्यते ब्रह्मणि तद्रूपेन देशका
लभेदो ऽस्तीति न विपदादिभेदविकल्प इति मतमस्तीत्यंबुद्रवसाम्ये दूरायास्त मिति शंकां समाधत्ते देशेति किम
यं विपदादिसर्गविकल्पासंभवः सर्गात्मकत्वदशायामाक्षिप्यते उत ब्रह्मदशायां द्वितीये दूक्षपन्तिः नहि स्व
प्रब्रह्मभावे किंचिद्विकल्पमंगीकुर्मः सर्गात्मकत्वदशायां तु अयं सर्गकालः प्राक्प्रलयकाल इति कालवि

देशकालादिनिर्माणपूर्वकं वेदनं विदः सर्गात्मकत्वात्तेनांबु द्रवं साम्यं न दूरगं २८ मनोहंभावबु
द्ध्यादि यत्किंचिन्नाम वेदनं अविद्यां विद्धि यत्नेन पौरुषेणाशु नश्यति २९

भागं संसारासंसारदेशभेदं च कल्पयानि मयि तत्र विद्धि विदात्म नो विपदादिविकल्पवेदनं वर्णयाम
इति नांबु द्रवसाम्यं दूरगमित्यर्थः तथा चोक्तं वार्त्तिके अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते ब्र
ह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यत इति २८ देशकालभेदनिर्माणस्यापि देशकालांतरसापेक्षत्वाद
नवस्थिरएवं विकल्पानां मनोहंभावबुद्ध्यादिसाध्यत्वात् विपदादिसर्गभेदविकल्पकाले तेषामसिद्ध्या
त्कथं विकल्पनेत्याद्याशंकायां अपि अनुपपत्त्यादिदोषसहस्रभाजनाविद्यामात्रत्वाभ्युपगमादेव परिहर्तव्याद
त्याशयेनाह मन इति २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ मायाकार्येनिर्देशादेरपेक्षेत्यत्र वर्णिते दृंदृश्याणूदेरेराज्यकल्पना व्यानविस्तरः देशकालादिनिर्माणपू
नि॰उ॰ र्वकंवदनंविदुः सर्गात्मकलादितियदुक्तं तस्योपपादनार्थंद्व त्रसरेरावा व्यानंवक्तं भूमिकांरचयति जगदित्या
३३ दिना देशकालादिर्निर्माणपूर्वकं वदनमिति अंगीकृत्यवादः वस्तुतस्तु दृष्टस्वभावयुगपदेवसहदेशकालौजगत्स्व
रूपस्यप्रापिकसर्गस्यधारणेनप्राक्सिद्धोदेशउपयुज्यते यथाऽप्रवरेयुगपत्प्रसृतस्यालोकधारणेस्तंभोनोपयु
ज्यते तद्वदित्यर्थः २ वातांतःप्रसृतंप्रतिसूक्ष्मत्वाद्घ्रातेनापि धारयितुं कंपयितुंचाशक्यंपत्सौरभंयो तिःसौरभंसो

भुशुंडउवाच जगत्स्वशररूपस्यनदेशउपयुज्यते नकालोधारणेस्तंभआलोकस्यांवरेयथा १ म
नोमननर्निर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयं शांततनुलघुत्वच्छंवातांतःसौरभादपि २ चिच्चमत्कृतिमात्रस्य
साधोज्जगदणोः किल॥ वातांतःसौरभंमेरुस्थानुभवयोगतः ३ यंप्रसुदेतिसर्गेयंसएवैनंहिचे
त ति पदार्थैःसन्निवेशत्वमिवस्वप्नपुमानिव ४ अत्रेवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं यहजंदे

गंधपंचतस्मादपिशांतंतिरोभूतंतनुसूक्ष्मंलघुअगुरुत्वचंच्चेत्यर्थः २ देशाधोच्चिंचमत्कृतिमात्रत्वेन दृष्टस्य
जगद्दणोरपत्स्यावातंतर्गतसौरभमपिमेरुरिवस्थूलंकिल अन्यानुभवयोगतः अन्यैरपिचद्रुघ्राणादिसंयो
गेनानुभूयमानत्वादित्यर्थः दृष्टस्वेषिरूपस्यप्रपंचस्यतुनत्वकल्पकत्वगात्यगोच्चरतेत्यसाधारण त्वात्परमसो
क्ष्ममित्याहयंप्रतीतियथामानोरथिकपदार्थः स्वसन्निवेशंस्वसात्त्रिणस्वयमेवचेतति यथापुमास्वस्वप्नेस्वय
मेवचेततितद्वदित्यर्थः ४ अत्रअस्मिन्सर्वसिद्ध देशकालानपेक्षारूपेस्वन्यानुभवगोच्चरतयापरमसौक्ष्म
रूपेचार्थेउपपादकं ५ ॥ ॥ ॥ भा॰२

३३

33

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३५ इतरः भूमिकाभ्योन्येष्वासाधनचतुष्टयसंपत्त्याच श्रेष्ठायाप्रथमभूमिकाप्रतिष्ठा दशातदुदयादित्यर्थः ३६
चतुर्भागंचतुर्थभागंत्वयत्नतोनाशेपदितिशेषः ३७ तन्नाघमुपपादयति एकइति एकः उत्कटमुमुक्षुतालक्षणोमिला
षउत्पन्नश्चेदयंपुरुषोवैराग्यादिसंपदाभोगेष्वस्तत्साधनेष्वपश्च निर्वापितेश्च स्वरूपंनिर्ममः सन्यस्यतीत्यर्थः ३८ युग
ततप्राप्तौ तुल्यकालंक्रमात्प्राप्तौक्रमादपि ३९ पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह यदितिश्च र्थाकिव्यवहारानर्हत्वादसत्
यतः कुतश्चिदविघ्नसविरागविमत्सरं जनंसज्जनमासन्नंपत्नेनाराधयेद्बुधः ३५ संपन्नेसंगमेसाधोर
विद्यार्द्धक्षयंगतं विद्धिवेधविदांश्रेष्ठजपध्यश्चयशोदयात् ३६ गंद्वैसज्जनसंपर्कोदविद्यायाविनश्यति
चतुर्भागस्तुशास्त्रार्थैश्चतुर्भागस्वयत्नतः ३७ एकोमिलापरुत्पन्नोभोगेष्वपश्चनिर्वापिते तत्स्वयंवात्य
विद्यायाश्चतुर्थेर्ज्ञस्त्वयत्नतः ३८ साधुसंगमशास्त्रार्थाभ्यासैः क्षीयतेमलं एकैकेनापसर्वैश्चतुल्य
कालंक्रमादपि ३९ यदविद्यास्त्वपेकात्मनकिंचित्किंचिदल्पच शिष्यतेतत्परंप्राहुरनामार्थमसच्चसत्
४० ब्रह्मेदंघनराघनेनत्वमेकसंकल्पस्फुरणमविद्यमानमेव बुद्धेवंव्यपगतमानमपमोहोनिर्वाणंप
रिविहरन्विशोकमास्व ४१ इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेसंकल्पसर्गपारैकप्रतिर्प
श्चवाध्यपरमपुरुषार्थत्वात्सच्चेत्यर्थः ४० हेरामइदंपरिशिष्टंवस्तुआनंदैकघनंजरादिविकारशून्यंब्रह्मैवजीवज
गद्रूपंतुसंकल्पविकल्पस्तत्स्फुरणमात्रमित्यविद्यमानमेव त्वमेवंआत्मानात्मतत्त्वंबुद्ध्वाव्यपगतमनादि त्रिपुटी
मोहःसन्निर्वाणंब्रह्मैवभूत्वानिरतिशयब्रह्मत्वादेवपरितोव्याप्याविहरन्सन्विशोकश्चास्वतिचेत्यर्थः ४१ इति
वाशिष्ठ॰ निर्वाणप्र॰ उत्तरार्द्धेनामद्वादशःसर्गः १२

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्रतस्मिन्नुदुंबरेक्षुद्रमधुमशकानां २२ भावितः अंतःसर्वकल्पनावधिरात्मायेन २३ शस्त्रज्वालानलान्छित्वातीतिश
नि०उ० स्त्रज्वालानलोद्गः कर्मणिपरात्कृञ्हरोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणादुपपदसमासः आसमंताद्भुतंशीघ्रं २५ स्ववेगेनस्त्र
३४ तिजवेनअधमः पापकृत् २६ अदिष्टमनाकुभ्रांतदृष्टिषुसत्सुतत्तदाधिद्वंनिलयनासवरं कायाकोरंस्थूलाकारसंकल्पंत्यक्त्वा

तत्राभूदमराधीशः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः क्षौद्रकुंभनिषण्णानांक्षुद्राणामिवनायकः २२ गुरूपदेशतोभ्यासात्स
क्षीणावरणोभवत् महात्माभावितात्मापूर्वापरविदांवरः २३ नारायणादिषुततः कदाचिद्दीर्घशालिषु क्व
चिद्देवनिलीनेषुसत्स्वेकस्ससुराधिपः २४ शस्त्रज्वालानलोद्गारैरयुध्यतमहासुरैः विजितस्तैर्महावीर्यैरितो
ऽद्रवदद्भुतं २५ दिशोदशस्ववेगेनदुद्रावामिहितारिभिः नविश्रामास्पदंप्रापस्तोकइवाधमः २६ तद्भ्रांतदृष्टि १४
ष्वरिषुमनाक्छिद्रमवाप्यसः प्रसमंकायसंकल्पंनीत्वास्वंस्वांतरेबहिः २७ कमप्यकंस्मिकोशस्थंत्रसरेणुंविवे
शसः संविद्रूपतयापद्मकोशंमधुकरोयथा २८ सतत्रास्थविशश्रामचिराद्घाश्वासमाययौ अथविस्मृतसंग्रा
मोनिवृत्तिंसमुपागमात् २९ कल्पितंसन्नतत्राथसद्मक्षणादनुभूतवान् तस्मिन्सद्मनिपद्मांतरमेस्वइवविष्टरे २०

तरेभूतस्स्सेप्रसमंनीत्वाविलाप्यांतरोभूत्वाबहिः कमपित्रसरेणुंविवेशेतिपरेणान्वयः २७ तत्रप्रवेशसंकल्पसंविद्रू
पतया २८ निवृत्तिंबहिर्निर्गमनाभावंअनिवृत्तिमितिवाच्छेदः २९ पद्मांतेपद्मासनमध्येस्वेस्वलोकप्रसिद्धेविष्टरेसिंहा
सनइव २० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कश्चिच्चासौ कल्पद्रुमश्च किंचित्कल्पद्रुमस्तस्मिन् सर्वकल्पनाफलाधारे मायाशबलेब्रह्मणीति यावत् युगशाखायां शाखा
ग्रसंधौ जगद्ब्रह्माण्डरूपमुदुंबरं ६ तद्दर्णयति सुरासुरेत्यादिना शैलैः किलस्थानीयै मांसिलानि दृढानि पाताल
लादिलोकत्रयलक्षणानि उग्राणि दुराधर्षाणि कपाटानि यत्र यद्यप्युदुंबररूपके तैः कपाटवर्णनमनुपयुक्तं तथापि
कल्पवृक्षफलोदुंबरफलकल्पकमनोवृत्त्यनुसारित्वेन प्रसिद्धैवेलक्षणकल्पनया कर्य विचोज्यं ७ चितश्चमत्कृत्या
रचनाशक्तिवैचित्र्येण चारु उच्चैः ऽवृहत् ८ वृहन्प्राग्वरीतीयो वसत रसदुंबरस्तस्मिन् ओघाः आविर्भूताः याः सस्म

क्वचित्कदाचित्कस्मिंश्चित् किंचित्कल्पद्रुमे भवत् कस्यांचिद्युगशाखायां फलं जगदुदुंबरं ६ ससुरासुरस्तोघमश
कालहितघुंघुमं शैलमांसलपातालघूर्मसुग्रकपाटकं ७ चित्रचमत्कृतचारु उच्चैर्वासनारसपीवरं विविधानभवा
मोदचितास्वादमनोहरं ८ वृहज्जतरु प्रौढं सतावृततिकोटिगं अहंकारमहावृत्तं समालोकसमुज्ज्वलं ९ मोक्षद्वा
रविकास्यास्यं शारिद्विशिरावृतं मात्रापंचककोशस्थं तरन्नारकशीकरं १० कल्पावसानजरठं काककौ
किलागम्यथा पतितं शान्तमायातं क्वाप्यंतावासनंगतं ११ ॥ ॥

जगत्सत्तावृततिकोटयस्तदंतर्गतं समस्तालोकः सात्त्विचित् तेन समुज्ज्वलं ९ मोक्षद्वारं ज्ञानमेव विकासिस्वास्यं सुखं यस्य मा
त्रात्तन्मात्राणि तरंति ऊर्ध्वं प्लवमानानि तारकाण्येव शीकरा रसकणा नीहारकणा यत्र १० महाकल्पावसाने जरठं
पक्वं पातोन्मुखं अध्यतदनंतरं काकगामिको किलागामि वा यथा प्रसिद्धोदुंबरसंतेकाकैः कोकिलैर्वाभक्ष्यते तद्वत्सच्छा
स्त्रकुदृखानुसारिणा अविद्याकाका शास्त्रमधुरस्वानुसारिणा विद्याको किलया चाग्रस्यमानं अंतं वासनमात्रशेषत्वं

क्वापि १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्कुलोत्पन्नशक्रस्य बिसतंतोर्जगत्स्रष्टा तत्रोच्यते ब्रह्मदृष्टौ सर्वदिक्ष्वास्य शक्रता तस्य प्रगुणकस्य शक्रस्य कुलजो वंशोद्भवः १
लि०ऊ० तस्य तत्र बृहस्पतेः स्वगुरोरुपदेश गिरा उदिता प्रतिभा नं प्रतिभा प्राप्त तत्वसाक्षात्कारस्तद्रूपज्ञान संप्राप्तिर्बभूवेति शेषः २ अ
३५ ज्यध्यानादेवानां ३ पद्मनामस्य ब्रह्मधानां तस्य हि फलं तस्य वस्तुस्मारणा बिसतंतावेतद्ब्रह्मांडे च शक्रताप्राप्तिरिति भावः ४ ॥

35

ग्रंथकृदुवाच॥ तस्य शक्रस्य कुलजः कश्चिदासीत्सुराधिपः तत्रोत्तमगुणः श्रीमान्स्वात्मापरमपसातनुः
१ अथेंद्रकुलपुत्रस्य तस्य तत्र बभूव ह प्रतिभाज्ञानसंप्राप्तिर्बृहस्पति गिरोदिताः २ ततो विदितवेद्यो
सौ यथा प्राप्तान ३ तमान् चकार जगतां राज्यमाज्ञया नामधीश्वरः ३ युयुधे दानवैः सार्द्धमजयत्सर्वशा
त्रवान् शतं चकार यज्ञानामज्ञानोत्तीर्णमानसः ४ उवास कार्यवशतो बिशवालांतरे चिरं अन्यान्यपि चव
र्षातं शतान्यत्र बभूव ह ५ कदाचिदासीत्तस्येच्छा प्रबोधबलशालिनः ब्रह्मतत्वमवेक्ष्यहं यथावद्ध्यान
वानिति ६ शेषपरपस्मरणाध्यानेन तत एकांतसंस्थितः सबाह्याभ्यंतरेशेषकारणत्यागशांतधीः ७ सर्व
शक्तिपरं ब्रह्म सर्ववस्तुमयं ततं सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वैः सर्वत्र सर्वगः ८ सर्वतः पाणिपादांतं सर्वतोक्षि
शिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य संस्थितं ९

बिसस्य पद्मनालस्य बालं तंतुस्तदंतरे तत्र बिसतंतौ कल्पिते ब्रह्मांडे राज्ययुद्धजयपराजयादीन्यन्यान्यपि वर्षाणां तशता
न्यवु [illegible] बभूव ह किल ५ ब्रह्मतत्वं मायाशबलब्रह्मस्वभावं प्राणिधानेन समाधिना अशेषाणां विक्षेपकारणानां
त्यागेन शांतधी ८ श्रुतिमत् श्रोत्रेंद्रियावत् ९
त१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२१ गोवोढाः व्रजाः २२ तादृग्रूतिस्तादृशसंकल्पोपदितः भवंभूलोकं नघः ईशाः राजानः अंतास्तत्तद्देशसीमातैः सहवर्त्त
माने २३ २४ अथ तत्र सुरेशत्वे अतिष्ठदित्यपकृष्यान्वयः २५ २६ तस्य सुरेशस्य पौत्रसहस्राणि येषां राज्ये अद्यापि शकोनाम
राजा स्थितः २६ इतिवर्णितिदिशा अथ यावत् अद्यतनकालपर्यंत संकल्पितेत्र सरणवंतरे जगति तद्दशरथक्रमवशाप्
ग्रहस्पंसदद्दर्शपिंकल्पितं नगरं स्फुरि: मणिमुक्तामवालादिकृतप्राकारमंदिरं २१ नगरांतर्गतोपरुपन्नतोजन
पदं स्फुरिः नानाद्रिग्रामगोवत्सपन्ननारेणपराजितं २२ तादृग्रूतिश्चेतितवात्सशक्रो भुवनततः साद्राद्रुवीनदी
शांतं सक्रियाकालकल्पनं २३ तादृग्रूतिश्चेतिवात्सशक्रः स्थितो जगततः सपातालमहीव्योमविष्ण्याकादिपवतं
२४ तत्र तिष्ठत्सुरेशत्वे संभोगभरभूषितः पुत्रो बभूव तस्याथ कुंदोनामापवीर्यवान् २५ ततो जीवितपर्य्यंते
त्यक्त्वा देहमनिंदितः निर्वाणमाययौ शक्रोपि स्नेहइव दीपकः २६ कुंदस्त्रैलोक्यराजोभूत्तजनयित्वा सुतं नि
जं कालेन जीवितस्यांते जगाम परमं पदं २७ तत्पुत्रोपि तथैवाप्य कृत्वा राज्यं सुतं निजं जगाम जीवितस्यांते पावनं
परमं पदं २८ एवं पौत्रसहस्राणि समतीतानि सुंदर तत्राद्यपि सुरेशस्य येषां राज्ये स्थितोऽशकः २९ इत्यपया
वत्सरवशरवसकल्पितजगति शक्रपदं विधत्ते तस्मिन्नपि विगलिते पिहितेपि नष्टे क्वाप्यंबरे दिनकरातपपावना
णे ३० इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे इंद्रोपाख्याने सरेणवंतरसंघवर्णनं नाम सर्गः १३
दशक्रराज्यं विधत्ते पालयति क्वाप्यंबरप्रदेशे तस्मिन् दिनकरातपपावने अरेणात्र शरेणान्तेत्र अपचिते गलिते नष्टे
पिहितद्राज्यं न गलितमित्यर्थः इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे त्रयोदशः सर्गः १३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० ततस्तदनंतरं अस्मिन्सर्गे पातालभूम्यादिलोकदर्शनक्रमेण शक्रलोकां तं मनसा विचरन्सन् तत्र शक्रदर्शनेन शक्रा
नि०उ० हंभावसंस्कारोद्बोधात्प्राक्तनाभ्यासेन ध्यायन्नाहृष्टफलावश्यंभावाच्च शक्रतां तेन राजतां प्रजारंजकतां राज्यं राजकर्मकरा
३६ दानपरिपालनादि च चकार २० हे विद्याधरकुलाधीश इति अनयारीत्या तस्यत्रसरेणवंतर्गतस्येन्द्रस्य कुले उत्पन्न
स्सः अद्यास्मिन्ब्रह्मांडे पि देवराङ्भूत्वा तिष्ठतीति विद्धि २१ ततएतदिंद्रभावानंतरं हृदये बीजमिव संस्काररूपेणस्थि
ततोस्मिन्विचरन्सर्गे शक्रांते शक्रतां गतः चकार जगतां राज्यं वृत्तांतशतशोभितं २० विद्याधरकुला
धीश इत्यद्येव स देवराट् तस्येंद्रस्य कुलोत्पन्न इति विद्धि यथास्थितं २१ ततो हृदयबीजस्य प्राक्तनाभ्यास
योगतः विसवालनिवद्देतां तमनुभूतवान् २२ यथैष शक्रः कथितस्त्रसरेण्वंतरास्पदः निसवा
लास्पदस्थैव कुलजः कांतिमानथ २३ तथा शतसहस्राणि तत्रैतस्मिन्नप्यतस्थवे तादृशव्यवहारा
णि समतीतानि संति च २४ वहतीयमविछिन्ना चिरायैवं तरंगिणी तावद्यावत्परिस्मोटारूढारूढे
चतत्पदे २५ इतिमायेयमादीर्घा मिस्तापप्रयोन्मुखी सत्यावलोकमात्राति विलक विलासिनी २६
तस्य प्राक्तनस्य ज्ञानयोगाभ्यासस्य योगतः यथास्थितं प्राक्तनं विसतंतुनिवासादिवृत्तांतं अनुभूतवान् ससारे
त्यर्थः २२ सर्वशक्तेो ब्रह्मणः सर्वत्रसर्वसद्भावादीदृशः शक्रसहस्राण्यपि सर्वत्र संतीति संभावयेत्याह यथेति द्वाभ्यां
अप्पर्थे यथशब्दाः २३ चतुर्ष्वादिषु क्षयांतभूमिकास्वर्ढारूढे च तस्मिन्ब्रह्मपदे संति २४ इयं माया इति प्रत्ययोः नुभं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वेंद्रियाणांगुणैरूपादिग्रहणशक्तिभिरन्वितंपरमार्थतः अशक्तंव्यवहारतस्तुसर्वस्मिन्नेवमग्नेऽपि १० प्राचुर्य्येमयटः २स्म
मप्राधान्येनसंसृतिर्भावविकारप्राधान्येनजगत्स्थितिभेदव्यपदेशः १३ १४ धाम्नितेजसिगृहेचसः त्रिजगंतिददर्शेतिपरेणा
न्वयः १५ नानाविधाःप्राणिनामाचाराः शारीराविचारामानसाश्चक्रियाभेदायेषु आवर्त्तयः स्वर्गनरकादेः पुनरागमनो

सर्वेंद्रियगुणैर्मुक्तंसर्वेंद्रियगुणान्वितं असक्तंसर्वस्मिंश्चैव निर्गुणंगुणभोक्तृच २० बहिरंतश्चभूतानामचरंच
रमेवच सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् २१ सर्वत्रचंद्रार्कमयंसर्वत्रैवधरामयं सर्वत्रपर्वतमयंसर्वत्रा
ब्धिमयंतथा २२ सर्वत्रसर्वगुरुकंसर्वत्रैवमनोमयं सर्वत्रसंसृतिमयंसर्वत्रैवजगन्मयं २३ सर्वत्रैवचमोक्षात्मस
र्वत्रैवाद्यचिन्मयं॥ सर्वत्रसर्वार्थमयंसर्वतः सर्ववर्जितं २४ घटपटवटेकुड्येशकटेवानरेनरे धाम्निव्योम्नितरा
वाद्रावनिलेसलिलेनले २५ नानाचारविचाराणिविविधावृत्तिमंतिच परमाणवंशमात्रेपि त्रिजगंतिददर्शसः॥
२६ मरीचसर्षांतरेतैलांशंसस्पत्वमिवषांबरे त्रिजगत्सत्पसमिच्चविषतेचिन्मयात्मनि २७ इत्येवंभावयन्मुक्त
भावयासुंद्धिसंविदा शक्रः क्रमेणतेनैवतथैव ध्यानवानभूत् २८ ध्यानेनसर्वमेकत्रपश्यन्स्थिरसुदारधीः
ददर्शनिमसौसर्गमस्मदीयंमहामतिः २९

निपरमाणोरंशाऊर्ध्वाधोमध्यादिभागास्तन्मात्रेपि २६ सतिआविर्भावकालात्मनि असतितिरोभावकालात्मनि च २७
भावयन्पश्यन्मुक्तः भावः जीवोमया तेनप्राग्वासनाकल्पितैश्चैवशक्रदेहेनशक्रोनतुसमाध्यनुभूयमानसर्वात्मभावेनेत्य
र्थः एकत्रयाश्ववलब्रह्मणिइमंअस्मदीयंत्वयामयाचानुभूयमानंसर्गब्रह्मांडं २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० २ व्योम आकाशं तत्र सारणे विपिने रणे ३ विलीनाः मेघमिहिकावनप्रच्छन्नाः अचलाः पर्वताः पद्मवायस्य
नि०उ० सरित्साराः गंगाद्याः वासनाएवसाराद्दृढबीजां शापेषुतत्पाविधास्तेभोगाः यस्य ४ इदानीमहंकारंमहाजलतयाज
३७ गच्चतत्कार्यंतरंगादितयावर्णयिति अहंत्वेत्यादिपंचभिः इदंजगत् अहंत्वशलिलस्यस्पंदोविलासः चितश्चमत्का
रस्यांवैवर्णिकसरत्वस्वादुमाधुर्यमिव ५ नभसा आकाशेन अनंतनिखातवान् अपरिछेद्यकुक्षिकुहरवान्भावाः
संपदः अभावाविपदश्चमहांतआवर्त्तायित्र ६ त्रिलोकीपदैस्तत्कृतजनालेपैस्तेतरवलिर्वेत्तः चित्रलेख्यवदा

भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् अहंभावोमिमंतात्मा मूलमाद्यमुदाहृत २ वासनारससंसि
क्ताद्दहंबीजकणादयं ब्रह्मांड्योव्योमविपिनेजायतेत्रिजगद्द्रुमः ३ तारकापुष्पनिकरोविलीनाचलपल्ल
वः सरित्सारशिरापूरोवासनासारतत्फलः ४ अहंत्वसलिलस्पंदंजगत्स्पंदउदाहृतः चिच्चमत्काररस्वा
दुर्वासनाविसरद्द्रवः ५ तारकाशीकरोसारोनभोनंतनिखातवान् भावंमहावर्त्तनिनागिरतरंगिकः ६
त्रिलोकीविलिरवल्लेखोविलोलालोकफेनिलः ब्रह्मांडबुद्बुदोद्ध्रककवाटपीडपीवरः ७ भूपीठदृढडिंडी
२१ रपिंडस्त्रिद्रनमङ्गुमान् चित्राजंवंजवीभावमज्जोनोन्मज्जनात्मकः ८

त्रिभिर्वेत्यः लेरवाः रेखाः यत्रविलोलेः सूर्यचंद्राद्यालोकैः फेनिलः फेनवान् ब्रह्मांडारवबुदात्भेदायत्रकपाटमि
वआपीडयतिनिरुणाद्धिमोक्षप्रवेशमितिकपाटपीडोमोहस्तेनपीवरः अभिरक्तुं भूपीठमेवघनः डिंडिरपिंडो
यत्रचिद्रेनेस्त्रिदाभासेः जीवैमङ्गुमान् तेषांचित्रेराजवंजवीभावेरूर्ध्वधस्तिर्यग्भ्रमणैर्मज्जोनोन्मज्जनात्मकः ८

३७

३७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मायात्वादेवनैवचित्रेहेतुविशेषापेक्षेत्याह यतः कुतश्चिदिति त्रिभिर्यद्यैतैः किंवृत्तेश्चहेतुकालेदेशक्रियाप्रकारनियमा
नामनावश्यकतास्पृश्यते २७ अथवाएकएवाहंकाराध्यासरातहेचित्रेणनियतोहेतुरित्याह अहंभावेति मिहिकानीहार
धूमइवेतिनाशेदृष्टांतः २८ येनहेतुनामात्सर्वसात्त्विकसरूपंअविकल्पंसर्वविकल्परहितमेवपरमात्पतः अतएवअहं
कारकष्पदायतानिविस्तीर्णानियानिअभिमताभिमानसविकल्पाः दर्शनानित्रिपुटीलक्षणेणैदृष्यकाविक ल्पाश्चैतेमुक्त
स्वभावंजाग्रदवस्थाशून्यमितियावत् अतएववासनामयस्वाप्रसर्वाप्यशून्यंअतएवचप्रतियोगप्रसिद्ध्यासर्वशून्यता
यतःकुतश्चिन्मायेयंयत्रकचिनवानघ॥ यथाकथंचित्संपन्नमात्रेवपरिदृश्यते २७ अहंभावचमत्कारमा
त्राहृष्टिरिवांबुदात् जायतेमिहिकेवाशुपंक्तामात्रविनाशिनी २८ येनापता भिमतदर्शनदृष्टंदृश्यमुक्तस्वभाव
मववासनमात्सतत्वं सर्वापिशून्यमतएवचशून्यरूपमेकंस्वमात्रमिवमात्रविकल्पमेव २९ इतिमहारामायणे
निर्वाणप्रकरणेसर्गसंकल्पयोरैक्यप्रतिपादनंसर्गः ७४ भुशुंडउवाच यत्राहंत्वंजग त्तत्पूर्वभाग
स्यतिष्ठ ति परात्एवंतरपीद्रूस्यत्रसरेणहृदेयथा १
लक्षणेनसोष्ठुप्राज्ञानेनचशून्यंस्वमात्रमिवपूर्णंअवभासनंचिद्रूपमालक्ष्यत्वंपरिशिष्टमित्यर्थः २९ इतिश्रीवासिष्ठता
त्पर्यप्रकाशेनि०प्र०उत्तरार्द्धेचतुर्दशः सर्गः ७४ अहंभावोजगद्बीजंबीजंरूपंचवर्णपितेतस्माज्जिनाजगत्स्वभ्यास्युदं
शेषात्कृतार्थता अहंभावचमत्कारमात्राद्वृष्टिरिवांबुदात् जायतदृश्यसरिदितिदुक्तंतदुपपादकतयाद्वारंवाख्यावि
कांयोजयतियत्रेति अभिनवेपिप्रपंचेपूर्वसिद्धमेवजगत्पश्यामीतिसर्वानुभवात्पूर्वभागत्पतिष्ठतीत्युक्तिः १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमुपपत्तिप्रतिष्ठिताज्जगदहंत्वयोरभावात्बाह्यारूपालोकादयः संसाराः आंतराः मनस्कारलक्षणास्संस्का
राश्च शांताः नचइतरतदुभयव्यतिरिक्तंहेयंदुःखमस्ति अतःशांतमास्वेत्यर्थः १८ शांतंनिःक्षुब्धविक्षेपं व्यपगतः
बाह्यांतरदृश्यकलनालक्षणः कलंकोयस्य अतएवशुद्धं अध्यारोपेत्वंस्वमपिपर्वतोमानंभवति अप
वादेतुजगद्ब्रह्मांडमपिवापरमाणुरूपमाकाशतुल्यमेवभवतीत्यर्थः २० इतिश्रीवासिष्ठतात्॰नि॰प्र॰उ॰नाम
पंचदशः सर्गः १५ ॥ ॥ ॥ श्रुत्वाविद्याधरस्यात्रसमाधिरूपवर्ण्यते कथाशेषोपसंहारोनाहंभावप्रसं

अभावादुपपत्तिस्यात्त्वंजगदहंत्वयोः रूपालोकमनस्काराः शांतास्तवन्चेतरत् १८ यन्नास्तिय
त्तुनास्त्येवशेषंशांतमसिध्रुवं संपन्नोसिमाभूयोनिर्मलांभ्रांतिमाहर १९ व्यपगतकलनाक
लंकशुद्धः शिवमसिशांतमशीश्वरोसिनित्यः स्वमपिभवतिपर्वतोयमानंजगदपिवापरमाणु
रूपमेव २० इतिश्रीमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेविद्याधरनिर्वाणंनामपं चदशःसर्गः १५

38

भुशुंड॰कथयत्येवमप्येवंसविद्याधरनायकः आसीत्सशांतसंवित्तिःसमाधिपरिणामवान् १प्रबोध्य
मानोपिमयाभूयोभूयस्ततस्ततः नपपातपुरोदृश्येपरंनिर्वाणमागतः २ संप्राप्यपरमंस्थानंता
वन्मात्रप्रबोधवान् केनचित्राधिकेनांगपल्लेनातिसंपेषिणा ३ ॥ ॥ ॥

शयासंशांतादृश्यसंवित्तिर्यस्यसमाधिलक्षणोपष्ठि ॥ तस्यचीरोदकवद्भिदैकरस्येनपरिणामस्तद्वान् १पुरो
गतेदृश्येशब्दादिविषयेनपपात २ तस्याधिकारित्वात्तावन्मात्रेणमदुपदेशेनप्रबोधवान् श्रवणावृत्तिमनन
निदिध्यासनाघतिशयेविषयानस्पृगेतिवशिष्ठसंबोधनम् ३ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

९ प्रकारांतराभ्यांजगद्दर्शयतिअर्हंत्वेति १० इत्थंवर्णेनफलितमाहनेति ११ परस्परवीजतामाहजगदिति ९
अन्योन्यस्माद्भाविनीआविर्भावशीलेअन्योन्याधीनस्थितिकेच १२ अतएवाहकारमाज्जगन्मार्जनसिद्धि

जरामरणमोहादिवीचीचयचमत्कृतिः उत्पन्नध्वंसिदेहादिविंदुवंदैकवंधुरः ९ अर्हंत्वपवन
स्पंदोजगदित्यवगम्यतां अर्हंत्वमपसोगंध्यं जगदित्यवबुध्यतां १० नार्हंत्वजगतीभिन्नेपवनस्पं
दवत्सदा पयोद्रवत्वमिवच वन्हेरौष्ण्यमिवापिच ११ जगदस्यपदमर्थेतिरहमस्तिजगद्धृदि अन्यो
न्यभाविनीत्वेतेआधाराधेयवस्थिते: १२ जगद्बीजमहंत्वंयोमार्ष्टीवोधादवेदनात् अलंचित्र
जलेनेवतेनधौतंजगन्मलं १३ अर्हंत्वंनामतत्किंचिद्द्विधाधरंनविद्यते अकारणमवस्तुत्वाद्ध
शशृंगमिवोदितं १४ ब्रह्मएपतिततेनंतेसंकल्पोह्मेखवर्जिते अर्हंत्वंकारणाभावान्नकदाचन
सन्मयं १५ अवस्तुन्यपितिसर्गादौनसंभवतिकारणं अतोहंत्वादिनास्त्येवबंध्यासुतइवक्वचित् १६
तदभावाज्जगन्नास्ति किंचित्वंजगदभावतः शिवंनिर्वाणमेवांतः शांतमास्वपयास्वतं १७

रित्याहजगदिति १३ अर्हंत्वस्यतत्वदृष्ट्या असत्वदर्शनमेवमार्जनमित्याह अर्हंत्वमिति १४ तत्कुतस्तत्रा
हब्रह्मणीति १५ संभवदपिकारणंलोके अवस्तुनिनेतिनव्याप्रियते प्रकृतेसर्गादौकारणंनसंभवतितत्संभ
वोपिनास्तीत्यर्थः १६ निर्वाणंकैवल्यलक्षणंचित्वंचिन्मात्रंशिवं १७ ॥ तु२ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अंतः शुद्धेस्तु चिराभ्यासएवज्ञानकारणमितिनियमोस्त्येवेत्याशयेनाह अंतरिति सुचिरायाभ्यसिनांतः शुद्धमन
नि॰उ॰ स्काः येतेपरंपदंज्ञानं ११ विहगाधिपोभुशुंडः ऋष्यमूकेगिरौमतंगाश्रमेमतंगशापयाःमूकामेघानगर्जंतीति
३९ प्रसिद्धिः १२ प्रथमंतंसिद्धंभुशुंडंआपृच्छ्य अथोविद्याधरंगत्वातदुक्तिसंवादायपुनातमप्यापृच्छ्यनिश्चितापरिं
आस्पदंत्वाश्रमं १३ हेराममयालघुशीघ्रमेवबोधनेनोस्यसमुत्पन्नंविद्याधरस्योपशमनंवलिभुजः काकस्यभु
लाः
अंतः शुद्धमनस्कायेसुचिरायाभयप्रदं मनागप्युपदिष्टास्तेप्रभुवंतिपरंपदं ११ श्रीवशिष्ठ॰ मेरु
मूर्द्धनिमामेवमुक्त्वासविहगाधिपः तूष्णींवभूवसमुक्तो ऋष्यमूकउवाबुदः १२ अहमापृच्छ्यतंसिद्धं
विद्याधरस्यपुनः प्राप्तआत्मास्पदंरामसुनिमंडलमंडितं १३ एतन्नवाघकथितंवलिभुक्कथ्योक्तंवि मे४
39 द्याधरोपशमनंलघुबोधनोस्य अस्मिन्भुशुंडविहगेंद्रसमागमेचैकादशेहहिगतानिमहायुगानि १४ हि४
इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेविद्याधरोपाख्याननामषोडशः सर्गः १६ श्रीवशिष्ठ॰
अनहंवेदनोदेवशुभाशुभफलप्रदा संसारफलिनीनूनंमिथ्यान्तरूपशाम्यति १ अनहंवेदनाभ्यासात्स
मलोष्टाश्मकांचनः भूत्वाशांतभवापीडोनतरः परितप्यति २
म२
शुंडस्यकस्यकथयाऽतंतकथकथितं अस्मिन्भुशुंडविहगेंद्रसमागमेमेतदनंतरंइह अस्मिन्कल्पेएकादशमहा
युगानिदिव्ययुगानिगतानीत्यर्थः १४ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्र॰ नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धेनाषोडशः सर्गः १६ ॥
अत्राहबीजंनिर्दाहदलंभावनवन्हिनादेहादिसंसृतेः सम्यग्वाधेलीकत्वमर्पितेसर्वसंसृतेः काकमूलत्वात्अनहंभावेनप्रप
मंतन्निवृत्तिमाह अनहमिति १ कामोपरमेलोभादिदोषक्षयोवैराग्यादिसंपदासर्वमानसदुःखक्षयइत्याह अनहमिति २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं वशिष्ठः प्राक्श्लोके पंचविद्याधरचित्तमुदाहरणमिति वर्णनत्वरया भुशुंडोक्तिमक्रमपरामप्रस्माहं अतइ
त्यादि ४ कोशावुपदेशस्तमाहमिति तेऽन्तः प्रत्यगात्मनि विदेकरसे अहमित्यंशो नास्ति अतः असंततरणेनमाभा
वय इत्येतावत् एतावत्येवोपदेशोक्तिः परमसारसंग्रहभावा ५ ६ अविच्युतिं अभ्येति अंतः
प्रविश्यप्रविचाराख्यां सर्वमोहाहरणपदाहन्समासम् निशित्वांच जनपतीति शेषः यथा अकर्मणोसूर्यकोत
अतउक्तं मयारामयदिस्फुरहिचेतसि उपदेशः प्रसरति तैलबिंदुरिवांभसि ४ नाहमित्यस्ति तेनांतमे
नंभावयशांतये एतावदुपदेशोक्तिः परमानेतरास्तिहि ५ एषैवाभव्यमनसिपतिताप्रविलीयते उन्ना
नेमस्तरणदृशंमुक्ताफलमिवामलं ६ भव्येतु शांतमनसिलगत्यभेत्यग्निच्युतिः प्रविश्यान्तर्विचाराख्या
मर्चिरकिमणोयथा ७ अहंभावनमेवो चैवबीजंदुःखाख्यशाल्मलेः ममेदंतद्दा दीतिशाखाप्रस
रकारणं ८ अहमादेममेस्यतस्ततइच्छा प्रवर्त्तते इदमर्थ शतानर्थकारिणी भवभामिनी एवंविधाम
निष्क्रेषमूला अपिचिरायुषः भवंत्यनियमाह्यंगदीर्घायुष्यस्यकारणं १०
प्रविश्यसूर्याचिरन्निसांजनयतितद्वत् ७ तद्वदहंभावनवदेवममेदंभावनं संसारवृक्षस्यमूलादिशरीरस्य
तोरागादिशाखाप्रसरस्यकारणमित्यर्थः ८ तदेवाहमिति अादौ बीजावस्थास्थाने अंतःतत्कार्यवृक्ष
स्थाने इच्छाशाखाप्रवर्त्तते ९ एवंप्रागुक्तप्राकृतसमस्तासमर्प्य वसिष्ठः पुनर्भुशुंडोक्तिकथामेवानुसरन्न
विद्याधरकथामुपसंहरति एवंविधा इति दीर्घायुष्यस्य कारणं तत्वज्ञानमेवेतीति शेषः १० ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तंत्वज्ञानं विनातुनक्वापि कदापि कस्यांचिदवस्थायां देहस्याहंकारस्य स्यवाअत्यंतिकोच्छेदस्तयोः परस्परस्यवीज
नि०उ० तयापरस्परांतः सत्वेनजगद्भावेनसर्वत्रोद्भवावर्जनादित्याहश्यपेनइत्यादिना शयनेशाव्यापांस्थूलादिद्वादश॰
४० वस्थाप्राप्ताश्रयनादिस्थानसप्तके यत्रतास्थितापिशरीरलक्षणवधानांतः स्थितउद्भूतः अहंत्वनवांकुरोयस्यास्त
थाविधासतीन्द्वणादिदंसंसाराख्यंमाशुसर्वदिग्व्यापनशीलंशाखाजालंतनोतीतितृतीयेनान्वयः ९ १० एवमहंत्व

शयनेकर्दमेशैलेगृहेव्योम्निस्थलेजले स्थूलासूक्ष्मानिराकारारूपांतरगतापिच ९ यत्रतत्रस्थि
तासुप्ताप्रबुद्धाभस्मतांगता धृतानीतानिमग्नाचदूरस्थानिकटासती १० शरीरवटधानांतःस्थिताहंत्व
40 नवांकुरा शाखाजालंतनोत्याशुसंसाराख्यमिदंक्षणात् ११ अहंत्ववटधानांतःस्थितदेहवटद्रुमः सं
रवा२ सारसौरवानिवहंयत्रतत्रतनोत्यलं १२ शाखाशतंद्रुदलपुष्पफलद्रुमोस्तिवीजोदरनतुदृशापरिदृश्यतेसो
देहोस्यहंत्वकणिकांतरशेषदृश्यसंवित्परीतइतिबुद्धिदृशेवदृष्टं १३

लक्षणवटधानांतः स्थितोहंत्वमहाद्रुमोपिबोध्यइत्याहअहंत्वेति ११ उक्तार्थेवटादिवीजदृष्टांतेनैवानुभावयतिशा॰
खेति यथावीजोदरेशाखाशतद्रुदलानिविराजमानानिदलानिपुष्पाणिचपश्यतथाविधोद्रुमः अस्तियतोसोसत्वादे
ववीजपटंभित्वांकुरादिक्रमेणनिर्गच्छन्नुत्पन्नंसर्वजनैः परिदृश्यंतेननितिप्रसिद्धौतथाअहंत्वलक्षणायाःकणि॰
कासूक्ष्मवीजंतदंतः अशेषदृश्यसंवीतोदेहोस्तीतिसूक्ष्मबुद्धिलक्षणयादृशैवविद्वद्भिर्दृष्टमित्यर्थः १३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साधनवतः अवश्यं श्रवणादिना ज्ञानोदये ब्रह्मव्यतिरिक्ताहमर्थस्य बाधेनालीकत्वमेव पर्य्यवस्यतीत्याशयेना
ह अहंतेति श्रवणादिना ज्ञाननिर्मथनाभ्यासेन अहंतालक्षणाश्मात्पंत्रपुष्कोद्भवन्हिज्वालावदुद्दीनः आवि
र्भूतोयः परब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणो बोधस्तद्दहने ईरितः क्षिप्तो निरस्तः इतियावत् अहमादिरूपार्थपाषाणः अ
ग्निपंत्रक्षिप्तपाषाणइवाशुक्षयंगच्छति नज्ञानेतूच्छत्वमेवोपपद्यतइतिभावः ३ चरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढं ब्रह्मैवा
ज्ञानाहंकारादिनिरासमर्थमित्याशयेनाह अहंतेति ४ अज्ञानाहंकारयोरिव स्थूलदेहस्यापि विपक्षिरूपस्यता

अहंतापुटकोटौ तपस्वी धवले ईरितः अहमित्यर्थपाषाणो न जाने क्वाशु गच्छति ३ अहंतापुटकोटौ नो
ब्रह्मवीरवले ईरितः अहमित्यर्थपाषाणो न जाने क्वाशु गच्छति ४ अहंतापुटकोटौ नो ब्रह्मवीरवले
ईरितः शरीरयंत्रपाषाणो न जाने क्वाशु गच्छति ५ अहमर्थसिमंत्वंतरनहंताचिदर्चिषा उद्दायेव वि
लीनं सन्न जाने क्वाशु गच्छति ६ अहंरसो विलीनोंतरनहंताचिदर्चिषा शरीरचर्णोद्दहणो न जाने क्वाशु
गच्छति ७ शरीरपर्णान्निर्व्यीतत्वंहंभावरसासवः अनहंताक्रमप्रेरणापरतामधिगच्छति ८

इत्थं ब्रह्मैव निवर्तकमित्याशयेनाह अहंतेति ब्रह्मैववीरः विक्रांतस्तद्धले ईरितः पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानम
ध्यमध्यमवीराश्चेतिसमानाधिकरणसमासे वीरशब्दपरनिपातश्छांदसः ५ अनहंताभावनवृत्तिफलितचितैवा
हंतानाशइतिपक्षोवास्तित्याशयेनाहमर्थेतिद्वाभ्यां ६ उद्दहणोद्दूलविद्याधिकारीब्रह्मणाद्युत्क्रमप्रवणोत्पुरि
षाकपांडसेव्व ७ अथवा न बाधिताहंतादेरूपता किंतु ब्रह्मत्वेवेत्याशयेनाह शरीरेति अनहंतालक्षणाकंरस्मि
मार्गणापरताब्रह्मत्वस्वकारणस्वरूपजलात्मनोच ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अस्त्वेवं किंततस्तत्राह पश्येति एवंचतत्तज्जीवसंकल्पकल्पितनगरस्थाः मंदरमेरुप्रभृतयः दिग्वातैःसर्व
नि०उ० त्रउह्यंतइवमयादृश्यंते त्वमपिपश्येत्यर्थः २ उपर्युपरिबहिर्वहिः यावतांजीवानांभोजकादृष्टसाम्यंतावतां
४१ श्लिष्टा एकीभावेनमिलिताः अन्येषामश्लिष्टस्वरूपाः ३ उक्तमर्थमसंभावयन्रामः पृच्छतिपश्यपतियथाव
त्कथयेतिशेषः ४ मृतानांपुरुषाणांप्राणास्तावन्नभस्युत्क्रांसंतीतिलोकवेदप्रसिद्धंतद्यदिप्राणाःसंतितर्हि

पश्यैषमेपुरउह्यंतइवमंदरमेरवः अरूढाअपिदिग्वातैःशरीरैर्विततैलवत् २ उपर्युपर्यंतरतः
कदलीदलपीठवत् श्लिष्टाश्लिष्टस्वरूपांश्चमिथः संस्रतयः स्थिताः ३ श्रीरामउ० पश्यैषमेपुरउह्यं
तइवदंबावकार्थमञ्जतं नकिंचिदवगेच्छामियथावन्मुनिनायक ४ श्रीवसिष्ठउ० प्राणस्याभ्यंत
रेचित्तंचित्तस्याभ्यंतरेजगत् विद्यतेविविधाकारंबीजस्यांतरिवद्रुमः ५ मृतेपुंसिनभोवाते
मिलंतिप्राणवायवः शरीरेजलेरिवांभोधिजलानिद्रुतानिहि ६ इतश्चेतश्चयांतीवतेषामंतः
जगंत्यतः व्योमवातविनुन्नानासंकल्पेकात्मकान्यपि ७ ॥

न्या२

प्राणस्याभ्यंतरेचित्तंचित्तस्याभ्यंतरेजगदपिविद्यतइतिसंभावयेत्यर्थः ५ संतुनामतथापिदिग्वातैःकथंप्रवाह्यं
तेतत्राहमृतेइतिपुंसिमृतेसतितत्तदुत्क्रांताःप्राणवायवःवाह्यनभसिपूर्णैर्वातैः सहमिलंतियतस्तान्यपिअल
निद्रुतानिद्रवस्वभावानि अतःसमस्वभावानांमेलनेएकतैवभवतीत्यर्थः ६ अतःव्योमवातैर्विशेरानुन्नानांआ
क्रष्टानांतेषांप्राणानामंतर्गतानिजगंत्यपिइतश्चेतश्चयांतीवेतस्तह्यंतइवेत्युक्तिरित्यर्थः ७ ४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमविचारफलं सर्वज्ञानिमग्नमुक्ताविचारफलमस्त देहादिति विचारैः श्रवणादिभिस्तत्वबोधात्त्रियोममात्रं
वपुःस्वरूपं यस्य तथाविधस्य जीवन्मुक्तस्य विमानादपि देहादहंत्वं तत्तादात्म्याभिमानमनवाप्नवतः अथवा अदे
हवतो विदेहमुक्तस्य उच्चैः निरतिशयानंदे प्रतिष्ठितस्य पुंसः बोधमहाग्निदग्धादहंत्वबीजजवरात् संसारव
ल्लोसाभ्युदेति २५ इति श्रीवाशिष्ठता० निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सप्तदशः सर्गः १७ उह्यमानान्यनंतानि प
वनैः सर्वतोवरे मृतजीवमनःस्था निवर्ण्यंते तत्र जगंति हि देहोत्थ्वहंत्वकणिकांतरशेषदृश्यसंविन्मरीत

देहादहंत्वमनवाप्नवतो विचारैर्व्योममात्रवपुषोऽवपुषोऽथवोच्चैः नाहंत्वबीजजडरादसतोऽभ्युदे
तिसंसारवल्लरिबोधमहाग्निदग्धात् २५ इति महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे अहंता
सत्तायोगोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः १७ श्रीवशिष्ठ० मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते
स्वसंकल्पांतरस्थैर्यं प्रतिरित्यभिधीयते १

इति बुद्धिदृश्येव दृष्टमिति यदुक्तं तत्र कथमस्ति कीदृशी सा बुद्धिदृगिति तदुभयं मृतजीवांसनामपानं तल्लघुत्वाद
नेन समर्थयितुं भूमिकां रचयति मरणमिति मनो बुद्ध्यहंकारादिसर्वनाशात्मकं मरणमिति यामरणमभ्यते त
थातु कदाचिदपि न विद्यते कृतहानादिदोषप्रसंगात् किंतु मनुष्यादिशरीराभिमानभोजक प्रारब्धक्षये तदनुरू सं २
पसंकल्पतिरोभावे देवादिशरीराहंभावादिभोजककर्मोद्बोधे तदनुरूपस्वसंकल्पांतरस्य तद्भोजकादृष्टक्षयपर्यंतं स्थै
र्यं पूर्वभावविस्मृतिमपेक्ष्य मृतिरित्यभिधीयत इत्यर्थः १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अरूढानि वासनामात्रत्वादनाविर्भूतानि रूढान्याविर्भूतानि चेमसृश्यंते नैव वोह्यंते १६ सोऽस्मिन्नहं नेच्छरससाम्यं
लि॰उ॰ प्रगतक्रमित्याह सोऽरभाणीति १७ अतएव त्रिजगद्भ्रमात्मना चित्तस्य स्पंदस्पंदयोरपि नात्मनस्तावित्याहं कुंभेइतित
४२ थैवात्मनि नान्यते तिशेषः १८ यथाम्तानां जगत्संकल्पमात्रत्वादशत् इत्यंतेतवापि जगदसत् भ्रांतिरेव केवल
मुदितेव सम्भ्रांतिरपि परमार्थतो न विनश्यति नोदेतीति तत्त्वदृष्ट्या ब्रह्मरूपिण्येवेत्यर्थः १९ ननु यदि ब्रह्म

प्रतिबिंबपुराणीवपरः प्राणसरिद्वये अरूढान्यपि नो ह्यंते रूढान्यपि च नैव च १६ सोऽरभाणी सम्
ह्यंते वातांगस्या निराघव जगंति प्राणसंस्थानि व्योमात्मकमयानि तु १७ कुंभेदेशांतरंनी तेर्यथांत
र्व्योम्नि नान्यता स्पंदनादिमये चित्ते तथैव त्रिजगद्भ्रमे १८ इत्थं न सज्जगद्भ्रांतिरसत्ये वोदितैवते न विनश्य
तिनोदेति केवलं ब्रह्मरूपिणी १९ यदि वाप्युदिते वाते स्तत्तदस्यान लक्ष्यसे तदंतः संस्थितैः स्पंदाना
विकोशगतैरिव २० यथास्यंदोगलग्रायां नाव्यंतः संस्थितैरपि न लक्ष्यते तदा ब्रह्मन तत्संस्थै स्तन्मयैरपि ॥

रदृशा जगत्भ्रांतिवाध्वंतः प्रवहमाने उदिते तर्हि वयं पृथिवी निश्चलतया कथं पश्यामस्तत्राह यदि वेति नोदितेएव
यदि वा उदिते इति पक्षस्तथापि वातेः हलांतत्भ्रमणपरिवर्त्तनादिकं अस्याः पृथिव्याः तदंतः स्थितैरस्माभिर्नलक्ष्य
ते यथा नाविजायमानः स्पंदस्तदंतः कोशगतैर्नरैर्नलिक्ष्यते तद्वदित्यर्थः २० तदेवस्पष्टमाह यथेति यथा नाविस्थैरं
तः संस्थितैरपि शब्दात् तन्मयैरपि कीलाद्यैः नौस्पंदो न लक्ष्यते तद्वत् पृथिवी स्पंदस्य पार्थिवदेहादिमयैरप्यस्माभिरित्यर्थः
२१

42

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

८ अहंपश्यामित्वमपिबुद्धिदृष्ट्यापश्य ९ स्वेविद्यमानेवातेतस्मिंतानांप्राणाः १० ननुगुरूणिजगंतिकथंवातेस्युरतेते
तत्राहस्ववातेष्विति तथाप्राणवदेवतद्देशानि जगंत्यपिस्वसमानिलघूनिसूह्यंतइत्यर्थः ११ सभूतानिचतुर्विध
प्राणिसहितानिअरूढानिअदृढानिअप्रतिष्ठातानीतियावत् १२ दृष्याचक्षुरादिनात्वीयत्वमदृष्टपुरवत् ताद
शपुरांतर्गतनदीप्रस्वतवा १३ उह्यंतइवइवेतियदुक्तंतत्रइवकारार्थसमर्थनायाहकल्पनामात्रसारत्वादिति ।

सप्राणवातैःपवनैःस्फुरत्संकल्पगर्भितैः सर्वाएवदिशःपूर्णाःपश्यामीमाःसमंततः ८ अंतरेतप
श्यपश्यामिसंकल्पगतांगणान् बुद्धिदृष्ट्यासमूह्यंतेपुरोमंदरमेरवः ९ स्ववातेतस्मिंतप्राणानामंतरेम प्राणा२
नः मनसांतत्रगिरिद्वीपतिलेतैलमिवस्थितं १० स्ववातेःस्वयमाःप्राणायत्रोह्यंतेमनोमयाः उह्यंतेवै
तथैतानितद्देशानिजगंत्यपि ११ सभूतान्यवरोधीदिग्देशानिजगंत्यपि उह्यंतेचाप्यरूढानिपुरःस
वत्रगंधवत् १२ तानिबुध्येवदृश्यंतेदृष्यारघुनंदन पुरःसंकल्परूपाणिस्वस्वप्रपुरपूरवत् १३ सर्व
सत्रसर्वदासंतिसूक्ष्माण्यपरत्वादपि कल्पनामात्रसारत्वान्नचोह्यंतमनागपि १४ तान्येवदृढभाव
त्वात्स्वेषुलोकेषुतेषुलं प्राप्यानेवचिदंशस्यसर्वगत्वाद्भवानिव १५

१४ यद्यपितानिकल्पनामात्रत्वात्रसंत्येवेतिनोह्यंतेतथापितान्येवतेषुतत्तज्जीवभोगप्रेषुस्वेषुस्वर्गनरकभूम्यादि
लोकेषुतेषांदृढभावत्वात्सुखदुःखभोगार्थक्रियासमर्थतयासत्यान्येवतत्सत्यतासंपादकस्याधिष्ठानचिदंश ।
स्यसर्वगत्वात् यथाभवानस्मदृष्ट्याश्रवणधारणाद्यर्थक्रियासमर्थः पुरोवर्तीसत्यस्तद्वदित्यर्थः १५ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गर्भ३

वा०टी० ननु मूढानाम स्वांतर्जगद्भ्रमभावना सर्वज्ञानां भवदादीनां कथं अतस्तं जगदंतरमस्तीति भ्रांतिस्तत्राह इदमिति सर्वज्ञस्या
ति०उ० पि भवाय व्यवहारसंभवः यावत्प्रारब्धक्षयपर्यंतं सतोऽनुवर्तमाना मूढताऽस्येत्यर्थः २५ अत एव सर्वज्ञस्यापि समष्टिजी
४३ वस्य हिरण्यगर्भस्यावयवस्वांतरेव त्रिजगद्दर्शनमित्याह सचेतन इति अवयवी देहात्मा लौकिकपुरुषः जीवः समष्टिजी
वः २६ मायोपहितईश्वरस्त्वेवं पश्यतीत्याह संविदात्मेति भोऽइति संबोधने रामस्तत्स्मार्यते २७ स ईश्वरः प्रलय
काले कथं स्वांतर्गतं जगत्पश्यति तत्राह सचेतन इति त्रिभिः अयं पिंडो यदि सचेतनः स्यात्तर्हि यथा स्वांतःस्वप्नत्रय

इदं हेयमुपादेयमिदमित्यंतरज्ञता यस्य तस्य भवायास्ति सर्वज्ञस्यापि मूढता २५ सचेतनोऽवयवी चेतत्स्वय
वान्यथा स्वांतरेव ततं जीवस्त्रिजगद्बुध्यते तथा २६ संविदात्मपराकाशमनंतमजमव्ययं व्योम्नो वपुर्यवरू
पाणि तस्येमानि जगंति भो २७ सचेतनोऽयं पिंडोऽतः स्वरसस्यादिकं यथा बुध्यते बुध्यते तद्वज्जीवो ज्ञस्त्रि
जगद्भ्रमः २८ अचिच्चिद्वापि मत्पिंडः शरावोदंचनामकं यथांगमनुते जीवस्तथांगमनुते जगत् २९
चिदचिद्वांकुरे देहे वस्तुत्वमन्यते यथा ब्रह्मशब्दार्थरहितं ब्रह्मेदं त्रिजगत्तथा ३० पा१

मर्थः जीवः स्वलीनसर्वसंस्कारोपहितः सन् २८ अधिष्ठानस
त्तास्थितं स्वरसस्यादिभावविकारं पश्यत्तद्धृदि
रूपप्राधान्येन चित् आरोपितमृदादिरूपप्राधान्यविवक्षयाऽचिद्वा तात्पर्यं पूर्ववदेव २९ उपहितप्राधान्येन चिदु
पाधिप्राधान्येनाचिद्वांकुरः एतावांस्तु विशेषः जीवसंस्कारोपहितरूपेणाब्रह्मशब्दार्थसहितं बुध्यते तदनुपहितेश्वररूपे
णातु तद्रहितं अनादिसिद्धयाविद्ययाऽबाधितरूपमिति यावत् शेषं प्राग्वत् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ४३

43

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत्यंपश्येमेपुरउद्यतं इवमंदरमेरवइति स्वोक्तिरामायोपपाद्यउपर्युपर्य्यंतरंतः कदलीदलपीठवादेत्पुत्रावप्यल्पेबृहतः
समावेशंप्रथमंबृहतोल्पत्वकल्पनयादर्शयतियथेति यथायोजनविस्तीर्णमपिसप्रलयोपादपस्तंभस्थितं निर्गूहस्व
नास्त्वयितुं यत्तस्यपतमानस्यशिखिनोवुद्ध्याअल्पत्वकल्पतपातत्रानुभूयतेतथाअंतरंतः सूक्ष्मतमेपिपरमाणौजगद
द्विकल्पनयाऽनुभूयतइत्यर्थः २२ परमाणोर्वावृहत्त्वमत्वकल्पनयावात्तबृहतोजगतः समावेशोनुभवतितत्वमुत्ता
शयेनाहवस्त्विति तद्यथारत्नकोशागारेप्रविष्टाः अत्वाः धनसंबंधशून्याः मूषकाः नरत्नानिबहुमन्यंते किंत्वं अज

यथायोजनविस्तीर्णंलिख्यतेप्रानुभूयते यत्तस्यपादपस्तंभेपरमाणौतथाजगत् २२ वस्त्वल्पमप्यतिबृह
ज्जानुसत्वोहिमन्यते मूषिकात्वांजलिद्रुवंनवपंकमिवार्भकाः २३ असत्यैवत्वरूपेऽस्मिन्नजगदाख्येचिदो
भ्रमे लोकांतराधर्ममयीसाबृहंगस्यभावना २४

लिमात्रमितेमपिधान्यइवमेवंतत्रदेवाद्व्यध्वंबहुमन्यंते यथावाअर्भकाः बहुमूल्यानपिस्वाभरणानिनित्यमनुभूय
मानानिनबहुमन्यंते किंतुनवंअपूर्वंमृगपत्स्याकारवर्णकादिपरिष्कृतंपंकस्यपिंडमेवक्रीडनायबहुमन्यंतेयेनतद्वाने
नवंचिताः स्वाभरणान्यपिविनिमयेनप्रयच्छंतीत्यर्थः २३ किंचवास्तवाल्पेबृहतः समावेशोनसंभवतोऽयंलोकः
मतस्यलोकांतराणितत्रचधर्माधर्मफलानीत्यादिमयीबृहंगस्यबृहत्तागच्छनाथेत्तस्यसासफल्यरूपाभावनेव
नचभावनावस्त्वन्यथाभावोनिरूपणादीत्यर्थः बृहधातोघञर्थेकविधानमितिकः ततोन्यत्वपिदृश्यतइतिगमेर्डः
वाहुलकान्नुम् २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ मनसोपि चिदनुप्रवेशादेव चित्रसंकल्पविकल्पसामर्थ्यं न स्वत इति चितएव सर्वविवर्त्तस्थानत्वमित्याह अचित्वा
नि॰उ॰ दिति ३७ एवमप्रबुद्धउदितापि प्रबुद्धे तत्वे नोदितेव अनंतत्वात् कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यत्वाच्च ३८ यद्यसन्मयी
४४ तर्हि कथं आबालगोपालं सत्येव भातीत्यत्राह सर्वेति न जाग्रत्संकल्पकलनेव सत्येति भाति किंतु स्वप्नादिसाधारण्येन
सर्वापि न च स्वप्नभ्रांत्यादावपि लब्धा गजरजतादिरर्थः केनापि ल भ्यत इति काक्वायोज्यं ४० ननु सत्यसंसारः क

अचित्वान्नास्ति मनसि संकल्पः खड्गांकुरः चित्वानुचेतसो विद्धि चितिरेवेह कल्पनं ३७ यायोदेति विकल्पश्री
रप्रबुद्धाशयं प्रति सर्वगत्वादनंतत्वाच्चिद्व्योम्नः सानसन्मयी ३८ यायोदेति विकल्पश्रीः प्रबुद्धे नोदितेव
सा सर्वगत्वादनंतत्वाच्चिद्व्योम्नः सानसन्मयी ३९ सर्वसंकल्पकं नास्त्येवाबालमस्तं स्वप्नादावनुभू ल २
तोंतरर्थः केनापि लभ्यते ४० संकल्पो वासना जीवस्त्रयो यो लिखितास्त्विता सोनुभूतोप्यसत्यः स्यादसत्यैव

44

थमसत्यः स्यात्तत्राह संकल्प इति जाग्रत्स्वप्नेसंकल्पः सुषुप्तिस्तु वासनामात्रं तदुभयप्रतिबिंबितचिद्रूपस्तदुभय
भोक्ता जीवस्त्वेति त्रयः पदार्थाः सत्यकूटस्थचिन्मात्रात्मनि चित्रवल्लिखिताः सो यं चित्रसंसारकल्पः संसारः अ
धिष्ठानसत्तया सत्यतयानुभूतोप्यसत्यस्य जीवस्यैवेत्यसत्यः स्यान्निरधिष्ठानसत्तः तेन तदसंस्पर्शीदित्यर्थः यथा चि
त्रप्रतिबिंबस्य ग्रासाद्यास्त्रि त्रप्रतिबिंबपुरुषाणामसत्यानामेव वाहनं न स्यपुरुषस्य तद्वदिति भावः ४१ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परिणामदशा जीवेश्वरयोः सर्गासर्गकाले जगद्दर्शने दृष्टांतमुक्त्वा विवर्त्तदशायामाह चिद्धेति
वेति अनुपहितशुद्धदशायां तु नो वेति यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेरिति भावः ३१ एवं रामप्रश्नान्समाधाय प्रासंगिकं च
सर्वसमर्पणाहंत्वजगतीभिः पवनस्पंदेनेयथेति प्राक्प्रस्तुतार्थं प्रकारांतरेण समर्थयितुमनुसंधत्ते देशेति अहंत्वम
पि देशकालक्रियाद्रव्यतादात्म्यसंसर्गाभिमानात्मकत्वात्तद्रूपमेवेत्येतदात्मनोः समानस्वभावत्वादपि भेदो नास्तीत्यर्थः

चिद्याचिद्या यथा दर्शेर्विर्विततं वाप्यर्धिधितं नगरं वेत्ति नो वापि तथा ब्रह्म जगत्त्रयं ३१ देशकालक्रियाद्र
व्यमात्रमेव जगत्त्रयं अहंत्वजगतोस्तेन भेदो नास्त्येतदात्मनोः ३२ कल्पितेनोपमानेन यदेतदुपदिश्यते॥
तत्रोपमैकदेशेन उपमेयसधर्मता ३३ यदिदं दृश्यते किंचिज्जगत्स्थावरजंगमं अमुं च ततः पराणुत्वं जी
वस्येतत्स्मृतं वपुः ३४ सर्वसंवेदनं त्यागे शुद्धसस्पंदपदे न मनागपि भेदोस्ति निःसंगोपलकोशवत्
३५ यो यो नाम विकल्पांशो यत्र यत्र यथा यथा यदा यदा यो नेदीयते स तथेह चित् ३६ येन २

३२ एतदनुभावयितुमेकस्मिन्नामयाच मल्लोहपीठादिदृष्टांता अचेतनत्वमारोप्यैकदेशसाम्येनोपपन्ना इत्याह क
ल्पितेनेति ३३ वास्तवब्रह्मभावलक्षणं परं अणुत्वं सोऽस्यामुं च त्वं विवर्त्तरूपं स्थूलं जगद्रूपमित्यर्थः ३४ अंतर
वाधिष्ठानदृष्ट्या सर्वविवर्तसंवेदनबाधे निष्पन्ने हंसर्वतः अज्ञानप्रसरपदेऽणुपि देने मनागपि जीवजगद्भेदोस्तीत्या
ह सर्वेति ३५ अबाधे तु सर्वत्र सर्वविकल्पात्मनैव चिद्विवर्त्तत इत्याह योयइति दीयते स्फुरति इति शेषः चितं तथैव तद्वि
कल्पानुसारेणैव सविवर्तीभवतीत्यर्थः २६ ,, ,, ,, ,, ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अनुवर्तवस्वात्मनासस्थैर्यारपभावः द्वैतविकारैः त्वणस्त्वयाणि एवंजागरेव्यकात्रारपपितत्वतोव्यकाभाव
नि॰ उ॰ न्निमीलितानि आलज्योतिषासालोकान्यपितस्पाज्ञ्जनतमोरतत्वान्तमोरत्नानि ४६ पृथक्स्थितानांव्यतिमि
४५ श्रितानांपृथक्स्थितत्वेचक्रमाद्दर्शांतरूपमाह पृथगिति नदीपात्रेपृथक्स्थितान्यप्यंबुनिधौव्यतिमिश्रितानि
नभसिसमकालमुदितानांताराद्रीनांभासस्तुद्वयमस्याभाः इतिविवेकुमशक्यत्वाद्व्यतिमिश्रिता अपिएकच
लनेअपरचलनाभावात्पृथक्स्थितानीवइत्यर्थः ४७ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेअष्टाद
शः सर्गः १८ जीवस्वरूपतत्त्वंसमष्टिव्यष्टिदेहयोः कल्पनंस्थानकरणभेदाद्योगश्चवर्णपेते यद्रूपंशास्त्रीय
सस्थैर्याण्यपिसततंरूपाणयाणि व्याकाश्चारणपिसततंनिमीलितानि सालोकान्यपिपरितस्तमोरतानि
चिद्रूपाणिवलहराविवर्त्तनानि ४६ पृथक्स्थितान्यतिमिश्रितानिजलान्यिवांबुनिधौनदीनां ताराके
चंद्रग्रह मंडलानांसमोदितानांनभसीवभासः ४७ इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनि॰प्र॰जगज्जाल
कोशसाधर्म्ययोगोपदेशोनामाष्टादशः सर्गः १८ श्रीरामउवाच मुनेजीवस्यपद्रूपमाकृतिग्रहणं
तथा यथाचपरमात्मत्वंस्थानंयच्चास्पतद्वद १ श्रीवशिष्ठउ॰ स्वसंकल्पेनचेत्नोक्तं चिदित्पपरनामकं॥
व्यवहारोपयुक्तंपारमार्थिकरूपंच आकृतिः स्थूलशरीरंतस्यग्रहणंकल्पनं स्थानंवाह्यव्यवहारद्वारं १ तत्रसम
ष्टिजीवंमोक्षशास्त्रप्रसिद्धंसोधनेब्रह्माभेदयोग्यंप्रपंचंदर्शयितिस्वेति अनंतंयच्चेतनाकाशंब्रह्मतदेवहंताहिमि
मास्मिसोदेवताअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिदर्शितस्पत्त्वसंकल्पनस्वचेतसूक्ष्म
भूतोपाधिप्रवेशात्तद्विषंभकप्राणाज्जीवप्राणधारणाइतिधात्वर्थानुगमाच्चतत्तेननप्राणेनोक्तंजीवइतिव्यपदिष्टंच ४५

45

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मवा इदमग्रआसीदित्यादिश्रुतेरस्तुवासत्यस्यैवस्वावो धातूसंसारस्तथापि तन्निमगुक्तमेव यथाहितत्सत्यंब्रह्म
प्राक्तत्वंबोधात्स्वसत्यतां जगति संक्रामयत्तत्सत्यताभिधंत्वयं भवति तथातत्वबोधेतरं वाधितां जगतः स्वसत्तां
स्वात्मन्युपसंहरत् तदसत्यताभिधमपि भवति नहिप्रपंचस्याधिष्ठानमात्रपरिशेषादन्या असत्यता काचित्सक्वा
यतस्मातिवाहिकदेहस्थितस्यैकस्यत्वाज्ञानस्यपरिच्छयोपि पूर्णतालक्षणविकासवान्मुक्तः प्रत्यगात्मैव शिवोभव
दित्यर्थः ४२ अतएवाज्ञानदृष्ट्यैवजगत्सृष्ट्वा तेन तत्वदृशा मुक्तमित्युपसंहरति जगंतीति ४३ इति वर्णितरीत्या अ
स्मिन्नखिलपदार्थसमूहानां कोशभूते अज्ञातप्रतीचीपरमार्थतः अतिविततेव्योमनिष्ठाकाशकस्यपि अवि

असत्यताभिधं सत्यं मुक्तएव भवेत्क्वचित् । सातिवाहिकदेहैकपरिच्छयविकाशवान् ४२ जगंति वीतैः
हृदंते व्योम्नि शाल्मलितूलवत् मोहंते चापलानीव पुरस्वसंस्पैवकल्पनात् ४३ इत्यस्मिन्नखिलपदा
र्थसार्थकोशे व्योमन्यप्यतिवितते जगंति अन्योन्यंपरिमीलितानि कानि चिच्च नान्योन्यंपरिमीलिता
निकानिचिच्च ४४ सर्वत्वात्परमचितेरनंतरूपाण्यारंभप्रचुरदिगंतसंभृतानि लोलांबूदरपुरविं
वभंगुराणि स्वांतस्थाविरत्न महापुरोपमानि ४५ ॥

घयाः अनंतानि जगंति संति तानि च कतिपयानां भोजकादृष्टसाम्यजागरे ब्रह्मांडे केषांच अन्योन्यंपरिमिलितानि
तद्वैषम्येतु ब्रह्मांडभेदस्वप्नेच नान्योन्यंपरिमीलितानीत्यर्थः ४४ तान्येव विशिनष्टि सर्वत्वादित्यादिश्लोकैः प
रमचितेर्ब्रह्मणः सर्वत्वात्सर्वशक्तित्वादियता संकोचकाभावात् गुणावो वस्तुतः क्रियाज्ञानादितश्चानंतरूपाणिव
हुविधकार्यारंभप्रचुरे दिगंतसंस्थितजंतुभिः संभृतानि लोले अंबूदरे प्रतिबिंबितपुरबिंबमिवभंगुराणि अतएव

स्वांतः स्यान्पविरल्लानि सर्वसंगारसंभृतानि

मातिदेव्याः पर्वीदिमहापुराणि तानि वोपमाधावमाना ४४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तस्याकृतिग्रहणप्रकारं वर्णयितुं सर्वकल्पनामूलसंभमाविर्भूतसर्वशक्तिकं समष्ट्यहंकाराध्यासं प्रथमं
नि०उ० दर्शयति जीव इति निर्माय आविर्भाव्य सैवास्य सर्वशक्तिसंपत्तिलक्षणा रुद्रता ८ ततः सूक्ष्मभूतसंस्काराद्विभां
४६ वलक्षणासमष्टिचित्तकल्पनामाह देशेति साङ्घ्रिभ्यां संस्कारात्मना ईषदाविर्भावात्खर्वितां स्थूलतया सम्यगना
विर्भावात्खर्वितां च चेतसा समष्टिचित्तभावेन सूक्ष्मतमा संवलनात्मा लेयपरमाणुप्रायां ९ स्वप्नेमा

जीवश्चिद्घनरूपत्वादहमित्येकचेतनात् । देशकालक्रियाद्रव्यशक्तीर्निर्माय तिष्ठति ८ देशकाल
क्रियाद्रव्यचर्चिताचर्चितां स्वयं । असत्यां सत्यवत्स्फारां तावन्मात्रशरीरकां १० चेतसा हंससदाका
रां प्रालेयपरमाणुतां । पश्यत्यात्मन्यथात्मत्वे स्वप्ने स्वमरणोपमा ११ स्वप्नस्वावयवान्यत्वसदृशीं तां
विभावयन् । विस्मृत्य चेतनां सत्यां तत्तामेवाशुगच्छति १२

स्वप्नात्मतादर्शने प्रतीतं यत्स्वावयवानां हस्तपादादीनामन्यादृशत्वं तत्सदृशीं तां समष्टिचित्तरूपां विस्तृतां तस्यै
पूर्णब्रह्मभावविस्मरणे मनः समष्ट्यात्मचंद्रभावोपलक्षितस्थूलभावकल्पनया ब्रह्मांडरूपपिंडाकृतिराविर्
भवतीत्याह विस्मृत्येत्यादिना चेतनां चिदेकरसां ब्रह्मसत्तां विस्मृत्य परिच्छिन्नजडसत्तामेवाहमिति पश्यंस्तद्भावमेवा
शुगच्छति १२

46

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नस्यपारमार्थिकं रूपमाह नेति शून्यमाकाशं तदंतर्गतं वा किंचन २ ४ तस्य सर्वगत्वमनुभावयति यस्य यस्य
तियोभावः जातिगुणसंस्थानाद्यसाधारणरूपं तेन न भावेन संस्थितं अत एव तत्तद्विवर्त्ताभासमानं तत्कृतः त
देकांतवेदनात्पुनः पुनस्तद्दर्शनं तत्तदाकारेणोद्भवमानमियसाद्वृच्चेद्रउसंयोगो हि चक्षुर्द्वारा निर्गतमंतःकरणं त्व
वच्छिन्नप्रघटावच्छिन्नं जीवचित्स्फुरणं घटोयं स्फुरतीति घटस्वभावता दात्म्येनैव यतो नियमेनानुभावयतीत्य

नपराणुर्न च स्थूलं न शून्यं न च किंचन चिन्मात्रं स्वानुभूत्यात्म सर्वगंतीव उच्यते ३ अणीयसामणीयान्
संस्थविष्ठं च स्थवीयसां नहि चिन्मात्रकंचैव सर्वं जीवं विदुर्बुधाः ५ परस्परपदार्थस्यैयो भावस्तेन त
त्रतं स्थितं विद्धि तदाभासं तदात्मैकात्मवेदनात् ५ स्वचेतति यच्चापत्त्रय घटाश्रुतदेव हि तथा तत्र तदा ८
रामभवत्यनुभवात्मकं ६ पवनस्य यथा स्पंदस्तथैवं जीवस्य वेदनं तथा स्वसंविन्मात्र निरूपिं नोपदेशामपक्ष
वत् ७ यथैवास्पंदनाद्वातः सन्नेवेत्य सदात्मतां तथैवाचेतनाज्जीवो जीवन्नेतिपरां गतिं ८

र्थः ५ अत एव स समष्टिजीवो यत्र यथा चेतति तत्र तथा भवति संकल्पत्वात् व्यष्टिजीवस्तु स यत्र यथा भवति त
त्र तथा चेतति ६ तथा च समष्टिजीवस्य पवनस्य स्पंदवदुत्पत्तिर्वस्तुवेचि चेतनात्मकः सर्गः पवनस्पंदवत्स्वानु
भवसिद्धः स्वभावो न तु वालस्य यथ तुष्णीं तिष्ठ उपदेशाभ्यासकृत इत्याह पवनस्येति न चोपदेशाभ उपदेशेन नसा
धयामि दर्शितेर्थे करणाभावत्यप्रक्षंदस्य ७ अत एवास्य मुक्तिसुषुप्तिप्रलयेषु बाह्याभ्यंतरार्थाचेतनं जीवतापी
शाम्यतीत्याह यथैवेति परां गतिं ब्रह्मभावं ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न १

वा० टी० तस्येश्वरभावेस्या विर्भावतिरोभावेपि स्यातं प्रमस्तीत्याह स्वयमेवेति १९ । २० प्रकृते: सर्वोपादानेश्वरस्यसएव
नि० ३० देह: रागरत्नवच्छि भावेनसर्वस्याज्ञावज्ञानस्यपुर्यष्टकंप्राग्व्याख्यातं २१ सचक्तेषुपिपीलिकादिदेहेषुसूक्ष्म: स
४१ म: स्युविरोगसमोनेगेमेनेत्यादिस्युते: परमार्थस्तुनकिंचि व्यवहारतस्तुकिंचित्परिछिन्नएवच २२ पंचज्ञाने

स्वयमेवात्मभवतिस्वयमेवविलीयते स्वयमेवप्रसरतिस्वयंसंकोचमेमति १९ स्वसंकल्पकृतेना
सौकल्पोघनत्वगेनच यद्दृच्छयोदेतिमुन: पुन: मत्वोपशाम्यति २० मनोमात्रैकरूपात्मात्प्रकृते
देहिरात्मस: रागपुर्यष्टकंप्रोक्त: सर्वस्यैवातिवाहिक: २१ सूक्ष्म: स्थूलोवरात्मैषव्यक्तोव्यक्तोतव

47 र्जित: सर्वस्यवहिरंतश्चनकिंचितकिंचिदेवच २२ अंगानिरामतस्यापैंडेमन: षष्ठानिपंचवा साहं
भावानीन्द्रियाणिभावाभावमयानिच २३ तेनगीताइमेवेदा: सहशब्दार्थकल्पना: नियति: स्यापि
तातेनतथाद्यापियच्चास्थिता २४

न्द्रियाणिचकारात्कारात्कार्येन्द्रियसहितः प्राणः मनः अहंकारश्चेत्यष्टावंगाभिमानभावभावमयानिमूर्तामूर्त
रसरूपाणि २३ तेनचतुर्मुखोमुखेमेचत्वारोवेदोगीताः नियतिः शास्त्रीयसदाचारादिमर्यादा २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंचीकरणेन स्थौल्यापादनात् स्थूलसमष्टिर्विराडात्मना प्रोच्छूनत्वं तत्र मनः समष्ट्यात्मककल्लोपचयापचया
[illegible]लनाद्द्रुतं द्रवस्वभावं चंद्रबिंबमिव पश्यति सैवास्य बुद्धिसमष्टिभावलक्षणा विरिंचितेत्यर्थः १३ तस्य विराड्दे
हभोगोपतये मनः समष्टेरेव सकाशादादित्यादिरूपेंद्रियपंचकं तत्स्थानभेदकल्पनां वाह आत्मनीति संवित्तिवि
षयभेदैनैवं द्रियभेदभावना संवित्तिपंचकमित्युक्तिः १४ तद्रूपाणि स्थूलभेदरूपाणि रूपादिभोगद्वाराणि १५

एवं रूपोनुद्रूयमानः प्रोच्छूनत्वमथात्मनि । पश्यत्याशु समात्मानं चंद्रबिंबमिवद्रुतं १३ आत्मन्यथें
दुबिंबात्मन्यसौ संवित्तिपंचं काकतालीयवद्भिन्नमुदितं चेतति स्वयं १४ पंचानां संविदां पंचभे
न्नागान्यसावथ बुध्यते तानि तद्रूप[illegible]रंध्राण्यनुभवत्यपि १५ स पंचावयवः पश्चाद्भ्राजते पुरुषो
विराट् अनंताकाररसंवित्तिरव्यक्तात्मनिरामय १६ मनोमयोसावुदितः परस्मात्प्रथमो स्थितः
आकाशविशदः शांतो नित्यानंदविभावयः १७ सत्त्वाप्यपंचभूतात्मा पंचभूतात्मकोपमः ।
विराडात्मैकपुरुषः सः परः परमेश्वरः १८

आदित्यदिग्वारिवायुपृथ्वीरूपैश्चेत्यादिस्थानावयवैः पंचविषयानुपभुंजानो राजते तद्विषयेषु मनो
विकल्पैरनंताकारकल्पनादनंताकाररसंवित्तिः सत्त्वाप्यकार्यभावस्यानंतत्वात्तत्कारणाव्यक्तात्मैवत्र
तरव्वनिरा मयः १६ तस्य मनोमयभावे पि स्थितः सिद्धज्ञानैश्वर्यसर्वशक्तिसंपन्नत्वाज्जीवत्वमीश्वर
त्वं चास्तीत्याह मनोमयोसावित्यादि द्वाभ्यां १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० स एव विराड्‌शरीरे जीवः अनात्मकेन तेन समष्टिप्राणधारणादित्याशयेनाह यदिति व्यष्टिशरीराणामन्नमया

नि०उ० नां सर्वबीजं प्राणहेतुकानां सर्वकर्मणां मूलं व्यष्टिमनसां च कारणं चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशदित्यादिश्रुतेरित्य

४८ र्थः ३१ तदेवस्पष्टमाह अस्मादिति सुखानि भोगाः अमृतानि मोक्षाश्च ३२ विराजः विराड्जीवस्य चतुर्मुखादि

शरीराणामरूपत्वात्सोमः पवते जनितमतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः जनितानेर्जनिता सूर्यस्य ज

यद्विंदुमंडलं नाम स सम्राडीवड्उच्यते शरीरकर्ममनसां बीजं मूलं च कारणं ३१ अस्माद्विंदुविराड्

वात्प्रसरंति जगत्त्रये जीवाः मनांसि कर्माणि सुखान्यमृतानि च ३२ विराज एते संकल्पाद्ब्रह्मविष्णुहरा

द्यः तस्य चित्तचमत्काराः सुरासुरनभश्चराः ३३ चित्स्वभावो बुध्यमानः प्रालेयपरमाणुतां प

दादो भावयत्याशु तदा तत्रैव तिष्ठति ३४ " " " " "

नितेंद्रस्य जनितोत विष्णोरिति श्रुतेरिति भावः नभश्चराः पक्षिणः सर्वप्राणपुष्पलक्षणमेतत् ३३ चित्तचमत्का

रतां चित्तोपहितचिद्विवर्ततया प्रकटयति चित्स्वभाव इति प्रालेयपरमाणुतां सूक्ष्मामृतकलालतां साक्षितया चंद्र बु

ध्यमानोपदादेवतादिशरीराकारं सर्गादौ भावयति संकल्पयति विराडात्मा प्रजापतिस्तदा तत्र साक्षाच्चतुर्मुखादि

शरीरभावेनैवस्वयं स्थिरः तिष्ठति सत्यसंकल्पत्वादित्यर्थः ३४ " " " "

48

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऊर्ध्वद्यौः अस्य मूर्द्धा शिरः अधः पृथिवी पादयोस्तलं अपरमात्तरालिकमुदरं तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावित्यादिश्रुतेरिति भा
वः ब्रह्मांडमंडं शरीरमिति शेषः २५ याश्चैकाः पार्श्वा घनपनाः वारिस्तनं रक्तं मूत्रस्याप्युपलक्षणमेतत् क्षिति
धराः पर्वताः मांसपेश्यः सरितः शिराः नाड्यः २६ रक्ता धारा रक्तसंचयपेश्यः वेष्टनं कोशवेष्टनं ककुभो दिशो वा

अनंतमूर्ध्वं मूर्द्धास्य तथाधः पादयोस्तलं अपराकाशमुदरमिदं ब्रह्मांडमंडपं २५ लोकांतरस्यनंतानि पा क्रो
र्श्विकास्तज्जं पयः मांसपेश्यः क्षितिधराः सरितः संतताः शिराः २६ रक्ता धारा जलधयो द्वीपान्येव वे
ष्टनं वारुवः ककुभः स्फारास्तारका रोमसंततिः २७ पंचाशदनिलस्कंधाः एकोनाः प्राणवायवः मार्तंड
मंडलं चंडं पित्तं जठरपावकः २८ शशांकमंडलं जीवः श्लोकाः शुक्रं सितं बलं मनः संकल्पकोशात्मसा
रस्मापरमास्तं २९ मूलं शरारवृक्षस्य बीजं कर्मद्रुमस्य च प्रशवत्सर्वभावानां सिंदुरानंदकारणं ३०

हवः यद्यपि दोर्णद्देलोमानि बर्हिरित्युक्तं तथापि श्रुतं तरानुरोधेन तारका उत्पत्तिः २७ एकोनपंचाशत्प्राव
हप्रवहाद्यनिलस्कंधाः प्राणवायवः चंडं क्रूरं चंडरस्तेरिति शेषः जठरपावकः औषोनिलः पित्तं २८ जीवादिषट्कं तु श
ल२ शांकमंडलमेव सितं वयामागप्रसंकल्पकोशात्मेति मनो विशेषणं परास्तं ब्रह्मैव शारात्मा २९ बीजादिभावोपि मनस
एवत्याह मूलमित्यादि अन्नादिभावेनाप्यायनादानंदकारणं ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यतोब्रह्मदृर्ष्टेरुपासनाहितवासनया तादृग्रूपंपंचभूतात्मविराड्रूपंसर्गादौभूत्वा उपासनाफलपंचभूतात्मकविष
यसम्बंधिभोगोनुभूतांगतमित्यर्थः २ कारणेनमृदादिनाकार्याणिघटादीनिसत्त्वभावान्येवयतोभवंतिअतोहे
तोरित्युत्तरत्रान्वयः ३ प्रत्येकंव्यष्टिजीवोप्यात्मनिस्वस्मिन्विराट्सर्वसर्गसमर्थइत्यर्थः ४ यतोस्मैवत्सनुसारे

पं१

सर्वरामजगज्जातंतत्संकल्पंविदुर्बुधाः तादृग्रूपंचकालविषयोनुभवमागतं २ जगत्पदार्थसार्थस्य
विराड्विश्वस्यकारणं कारणेनसमान्येवकार्याणिचभवंत्यतः ३ यथैषसविराड्वंविराट्प्रत्येकमा
त्मनि स्वसंविद्प्रसरतिबोधवान्नत्वबोधवान् ४ आसरीसृपमारुद्रमेवमभ्युदितोभ्रमः अणाव
प्यद्रिविस्तारोबीजकोशइवद्रुमः ५ आसरीसृपमारुद्रंविराट्प्रत्येकमात्मनि परागावप्यनंता
त्मावोधतोनप्यवोधतः ६

शस्वसंविद्बाह्यांतरविषयाकारेणप्रसरतिविराड्वापमपितन्नदर्थबोधवानेवनत्वबोधवानितिसाम्यमित्य
र्थः ४ अपकर्षावधोआसरीसृपं उत्कर्षावधोआरुद्रंएवंजगदाकारेभ्रमोभ्युदितः सएवसर्गः अणा
वपीतिभ्रमत्वेउपपत्तिः ५ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह आसरीसृपमितिविराट्सृष्टा तथाचसाम्यंसिद्धमि
त्यर्थः ६ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ ॥

49

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतच्चंद्रमंडलमेव सर्वजीवसमष्टिविराड्जीवस्य पंचीकृतपंचभूतावयववायस्यतथा विधंतस्य विराजः शरीरं
एतज्जागृद्दितिसर्वैरनुभूयते ३५ इंदुविराड्जीवात्मव्यष्टिजीवप्रसरं प्रागुक्तमुपपादयति विराडिति जीवभूता निर्जी
वनसाधनानि प्रालेयविसरश्चंद्रकलानां औषधीषु प्रसरस्तदात्मना ३६ जीवाः जीवोपाधयः ३७ सहस्र
शतसं ख्यावसंख्यपरोसंप्रतिसंतिच ३८ उत्तमपदात्पूरुषः अभिन्नया अंतरावांतवर्ज्जितोन्निरवधिर्महांश्च

तेनैवदेवजीवस्यस्थानं विद्धिरघूद्वह पंचावयवयवमेतंच्छरीरमनुभूयते ३५ विराड्जीवचंद्रमसो
जीवभूताविदेहनां प्रसरंत्यन्नजाना तिप्रापेलेविसरात्मना ३६ तान्येवदेहिदेहेषुजीवंतिजीवजीवि
षु मनोभूत्वाविचेष्टंतेकर्मजन्मस्यकारणं ३७ एवंविराट्सहस्राणि महाकल्पशतानि च गतानि
यभविष्यतिनानाचाराणिसंतिच ३८ सर्वतोनुभवरूपयासत्तयोत्तमपदादभिन्नया अंतवर्जितमहां
गसंगया तिष्ठती पुरुषः परोविराट् ३९ इतिमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विराडात्मवर्ण
नं एकोनविंशतितमः सर्गः १९ श्रीवशिष्ठ० संकल्पपुरुषत्वेपयघतकल्पयतिस्वयं तत्त्वयाताद्दशंपं

गसंगोव्यष्टिसमष्टिदेहसंबंधोयस्यास्तु याविधियाःस्वधिष्ठानसत्तयेवतद्दिवर्तोविराट्पुरुषः इतिवर्णितरीत्यासर्वत्र
सर्वदेशकालेषुअहमायाव्रतेनूनमितिस्तुपसंहारः ३९ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० उत्तरार्द्धे एकोनविं
शतितमः सर्गः १९ वासनाकर्मकामानुरूपसंकल्पसर्जने समष्टिसाम्यव्यष्टीनां जीवानां भिहवर्ण्यते विराट्पुरुषसंक
ल्पानुसारी विवर्तनलधर्म इत्याहसंकल्पेति पंचभूतात्मादिविराट्पुरुषोयघद्यथा यथा भवत्वितिसंकल्पयतितत्तथातथास्वयं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० यद्युपहितरूपेन किंचित्कारणं तर्हि तदनायं तु कं जीवानां स्वभावः स्यात् तच्च कस्यचित्स्वभावोपैतीत्यनिर्मोक्षप्रसंग इत्या
नि०उ० शंक्याह प्रतियोगीति अत्रोपहितरूपे स्वभावोक्तिः स्वार्थानुसारिणी अर्थवती न भवति स्वशब्दार्थं विशेषो हि भावशब्दार्थः
५० स्वभावः तत्र स्वशब्दोपादिष्टरूपस्य हितस्याद्युपत्वान्न प्रातियोगीतद्व्यवच्छेदो वान्योस्तीत्यव्यावर्तकात्तस्मात्स्यः भावश
ब्दार्थोपि न निरूपयितुं शक्यते इति तद्विशेष्यार्थासिद्धेरनिरस्तत्वादित्यर्थः १३ यद्वा उपहितपरः स्वशब्दस्तदा पक्षेन

प्रतियोगिव्यवच्छित्तेरभावात्स्वस्वभावयोः स्वभावोक्तिर्नचैवात्र भवत्यर्थानुसारिणी १३ जीवो जीवत्व
मेव स्वजीवत्वादेव चः स्वतः अंतस्तेन वर्हिष्ठेन दृश्यते नच वायुवत् १५ ॥ ॥

50

एव वर्हिर्भूतं भावशब्दार्थं लभते यः स्वार्थनिविशिष्यादित्याह जीव इति उपहितरूपो जीवोपि स्वतः स्वस्य जीवत्वादुप
हितरूपत्वादेवजीवत्वमुपहितरूपमेव स्वीयं जतव्यतिरिक्तं रूपांतरमंतस्त्वेन वर्हिष्ठेन वा भावशब्दार्थभूतं विशिष्यता
योगं तत्र दृश्यते सच वायुर्वातीत्यत्र क्रियात्मेव वायुर्ध्वी विकल्पव्यशाभेदं परिकल्प्य वातीतिं व्यपदिश्यते तद्वज्जी
वोजीवत्वमिति धर्मधर्मिभावेनेत्यर्थः १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अणुमात्रेमसकमत्कुणादिदेहपरिच्छिन्ने पिभूतके जीवे ७ पिततंत्र्यात्या विस्तारितं ८ ननु विराजो व्यष्टिमनस्तदुपहितजी
वोभयकारणत्वेनवैषम्यमितिकेचंसाम्यंतत्राहमनइति अथवा समष्टिव्यष्ट्योरेकैवेषासतेतिभेदएवनास्तिकुतः का
रणतातत्रेत्यविशेषइत्यर्थः ९ एवमुपाधिमनःकारणतां निरस्योपहितजीवंप्रतिकारणतांनिरस्तुउपाधिस्वरूपमाह
शुक्रसारमितिप्रथमंशुक्ररेतएवसारउपाधिर्यस्यतततः शुक्रोपहितजीवाद्देवमातापित्रोर्मैथुनकालेऽचलस्यपूर्णानं
दलक्षणःभोगाकारवृत्तिप्रतिबिंबेनसं दोहः प्रभृतिलक्षणः आनंदः प्रवर्त्तते एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुप

याइगेवविराडात्मनेषविस्तारस्यागतः नाहगेवेत्सर्वस्मिन्नणुमात्रेपिभूतके ७ परमार्थेननस्थूलंनसूक्ष्मंकिं
चितेकचित् यद्यथावितंतयत्रत नथाअनुभूयते ८ मनस्पंदमसोजातंमनसस्पंदइस्थितः जीवाज्जीवोथवैके
षासन्नाद्रवजलंगवत् ९ शुक्रसारंविदुर्जीवंप्रालेयकणसन्निभं आनंदोचलसंदोहस्ततएवप्रवर्त्तते १० तंचे
ततितदाभासंपूर्णमात्मस्थमात्मना तत्रतन्मयतांधत्तेतेनतन्मयरूपिणी ११ जीवसंविद्येवातर्यदुपाया
त्तिपंचतां नतत्रकारणंकिंचिद्विद्यते नचकार्यता॥ १२ ॥

।।२
जीवंतीतिश्रुतेरित्यर्थः १० तंतस्यब्रह्मणःअंशांशसलक्षणमानंदरेतोवच्छिन्नजीवचेत् आत्मस्थमात्मनारेतोभूतस्वभावेनै
वचेततिअनुभवतिचेतयंतीवरेतोरूपमेवानंदः प्रियतमोहमितिवीजस्यपरस्पतत्रतादात्म्याध्यासलक्षणांतन्मयतांध
त्ते आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंतइतिश्रुतेः ११ अथानंतरंएषाजीवसंविन्नदंगतिपंचतांदेहरूपतादात्म्येनैवोपाया
ति सेवास्यास्तदुपहितततातत्रचनविराजोन्यस्यवाकारणतेत्याहनतत्रेति १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
५१

अशुभाच्च शुभाच्चात्र द्विधा ज्ञानबंधुता देहेयाग्राह्यत्वेन लक्षणेरूपवर्ण्यते तत्रादौ हेयांवर्णयितुं पीठिकां रचयति ज्ञानिनैवेति ज्ञानि उत्तरसर्गवक्ष्यमाणलक्षणविधेनैव सदाभाव्यं भवितव्यं ज्ञानमात्रेण सत्कर्मस्वरूपावाधनाद्भोगलांपट्ये न स्वपरवंचनार्थैर्विधा तैर्ज्ञानबंधुत्वत्वात्विधेन न भाव्यमित्यर्थः १ किंलक्षणं प्राप्य ज्ञानबंधुरुच्यते किंलक्षणं प्राप्य ज्ञानी उच्यते पुरुषस्तेलक्षणे तत्फलेच वदेति प्रश्नार्थः २ अनुष्ठानेसाधन

श्रीवशिष्ठउवाच ज्ञानिनैव सदाभाव्यं राम न ज्ञानबंधुना अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबंधुनां
१ **श्रीरामउवाच** किमुच्यते ज्ञानबंधुर्ज्ञानी चैव किमुच्यते किंफलं ज्ञानबंधुत्वे त्वेज्ञानित्वेपि
चकिंफलं २ **श्रीवशिष्ठउवाच** वाचष्टेय ... पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् पत
तेन त्वनुष्ठाने ज्ञानबंधुः स उच्यते ३ कर्मस्पंदेषु नो बाधः फलितो यस्य दृश्यते बोधशिल्पोप
जीवित्वात् ज्ञानबंधुः स उच्यते ४ वसनासनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये जानंति ज्ञानबंधूं (

चतुष्टयसंपादनेमननादौ च ज्ञानापायेयोनुपतते ३ यस्य शास्त्राभ्यासलब्धः शब्दो बोधः कर्मस्पंदेषु भोगव्यवहारे
षु दृश्यमानेषु वैराग्योपरमादिफलैः फलितो न दृश्यते तत्कथाभिः परवंचनचातुरी बोधशिल्पं तदुपजीवि (
त्वात् ४ अर्थाद्वसनासनलाभादपरं एव शास्त्रफलं ज्ञानीति येजानंति शास्त्रार्थकथानाटतान्ययदिशिल्पिन इव
विधात् ५ ॥ ॥

S1

५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदि नञ्जन्यं न नित्यस्वभावभूतं वा तर्हि किं तज्जीवयैत्संसरतीति चेदनिर्वचनीयाज्ञानावृतब्रह्मैव तत्स्वात्मन एवा
न्यथादर्शिनं तस्य संसार इत्याह नीहारेणेत्यादिना मारुतात्माप्राणोद्विद्याद्विजउतादात्म्यापन्नः अतएवस्वरूपेन
पश्यतिनतं विदाथइमाजनाद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासतृपउक्थशासश्चरंतीत्यादिश्रु
तेरितिभावः १५ जगत्कारेणजृंभिकयावृत्तिकया अविद्याशक्त्यासंवीतः अतएवेश्वरोकामेवद्बुद्धस्वरूपमितिद्वैतं
कल्पयित्वानुतत्रास्थितोभिनिविष्टः १६ अतएवविषयाभिधानाशसंभवान्नानिर्मोक्षदोषइत्याह अज्ञान

तेपे२ नीहारेणेवसंवीतश्चाघवस्तुपरायणः यात्यंधइवपंथानं माहतात्मानपश्यति १५ जगज्जृंभिकया
जीवः स्वमेवं विदलमास्थितः स्पंदशक्त्येव पवन आवृतात्मानपश्यति १६ अज्ञानस्यमहाग्रंथेर्भि
न्नायाते धात्मनोसतः अहमित्यर्थरूपस्य भेदोमोक्ष इतिस्मृतः १७ अपगतघनचेतनसमंताहहमिति
न्नमवुध्यमानः आस्व अनभिधघनचेतनैकरूपः क्षितसद्सत्सद्सत्सरोदिश्व १८ इतिमहारामाय
णे मोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणउत्तरार्द्धे जीवनिर्णयोपदेशोनाम विंशतिमः सर्गः २०
स्येति अहमित्यर्थरूपस्यमहाग्रंथेः भेदः विदारणं १७ अतएहेराम त्वमपगतः घनः अज्ञानमेघोयस्मात्
नश्चित्प्रकाशमात्रः सन् अहमित्यहंकारोपाधिपरिच्छेदः मवुध्यमानः शोधिततत्पदार्थः सन्क्षितंवाधितंसन्
मर्त्तं असन्मूर्त्तं सदसत् अलज्ञानंचयन्नतयाविधो रूपवाधादेवानभिधोनामरूपः सैंधवघन
वदानंदैकरसघनोपश्चेतनः शोधिततत्पदार्थैस्तदैकरूपः सन् समंतात्पूर्ण आस्व १८ इतिवाशिष्ठ॰नि॰प्र॰

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अतएवनसप्तमभूमिकास्थैर्यपर्यंतंमुमुक्षुणा तैः किंकेन भवितव्यमित्याह ज्ञानादिति ज्ञानं वा ज्ञाप्यं तद्गोचरवस्तु त्रयः आ
नि०उ० दिपदार्थत्करणानितदाश्रयः प्रमाता च तेषां ज्ञेयाः शब्दादयस्तेषां विकाशाः प्रख्याश्चेत्येतेषामात्यंतिकशान्त्या पूर्णानंदै
५२ करसस्वप्रकाशब्रह्मात्मैक्यप्रतिष्ठां विनामुमुक्षुणा वा तरभूमिलाभमात्रेण कृतार्थोऽस्मीति संतुष्टधिया उत्तरोत्तरभूमि
प्रापकप्रयत्नशैथिल्येन कदाचिदपिनभाव्यं हे राम त्वं सर्वविधाख्यानकुशलो पि ऽस्मनात्मशास्त्रपाठमात्रशास्त्रज्ञानोपन्यासे

ज्ञानादिति कृत्यविकारशांत्या विना संतुष्टधियेह भाव्यं त्वं ज्ञानबंधुत्वमुपेत्य राम स्वमाभोगभवामयेषु ६ अत्राहा
रार्थं कर्म कुर्यात् दनिंद्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थं प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न
दुःखं १० इति महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ज्ञानविचारो नाम एकविंशतितमः सर्गः २१ ॥

52

नानधिकारिषु ज्ञानोपदेशकौशलख्यापनेन वा ज्ञानबंधुत्वमुपेत्य तत्ख्यातिलाभादिप्रयुक्तभोगलक्षणेषु भवामयेषु सारम
स्वेत्यर्थः ६ कथं तर्हि मुमुक्षुणा स्थातव्यं तदाह अत्रेति आहारोहितमितमेध्यासेनं तदर्थं तदुपायसामान्यं श्रुतिस्मृतिशि
ष्टैरनिंद्यं स्ववर्णाश्रमोचितो वा येनाहारार्जनादिकर्म कुर्यात् तु शिष्टं स्पष्टं १० इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० उत्त
रार्द्धे नाम एकविंशतितमः सर्गः २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वितीयायां भूमौ ज्ञानबंधुतां लक्षणेन दर्शयति प्रवृत्तिलक्षणे इति प्रवृत्तिलक्षणे निष्कामाग्निहोत्रादिलक्ष
णे धर्मे श्रुतस्य शास्त्रार्थज्ञानस्योचिते अनुरूपे श्रुतस्य करिष्यमाण वेदांतश्रवणस्योचिते चितस्य जिज्ञासोरनु
कूलेषु तेषु तिबोधिते उचिते स्वाधिकारकुलाचाराद्युचिते च विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसेत्यादिश्रुतेः सत्क
र्मानुष्ठाने चितस्य द्विक्रमेण वक्ष्यं ज्ञानेन बध्यते इति श्रुतत्वात् अदूरवर्ति [illegible] ज्ञानत्वावगमादित्यर्थः ६ अ
नात्मशास्त्राभ्यासपरा अपि तत्तदर्थज्ञानैः संबध्यमाना दृश्यंते तत्सदृशोयं मा भूदित्यालक्ष्ज्ञाने विशेषदर्शय

प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे वर्तितव्यः श्रुतोचि अदूरवर्तिज्ञानंत्वाज्ज्ञानबंधुः स उच्यते ६ आत्मज्ञानं विदु
र्नि ज्ञानान्यन्याभिधानि तु । तानि ज्ञानावभासानि सारस्यानवबोधवान् ७ आत्मज्ञानमनासाद्य
ज्ञानांतरलवेन ये संतुष्टाः कष्टचेष्टं ते ते स्मृता ज्ञानबंधवः ८

ति आत्मज्ञानमिति तानि ज्ञानमिवावभासंते न तु ज्ञानानि कुतः रसेन सारभूतेनावबोधेन निरतिशयानंदालन
सह वर्तंत इति सरसो तद्व्यस्तो जगज्जीवो तयोर्भावः सारस्यं तदधिष्ठानब्रह्मसरस एवं तदनवबोधनादव्यस्तत्वा
धार्थमात्रबोधनाद्दृष्टिमात्रत्वादित्यर्थः ७ अत एव तज्ज्ञानमात्रतुष्टानामस्थमज्ञानबंधत्वमाह आत्मज्ञानमि
ति अभ्यासश्रमेण दुरभिमानादिदोषाधानेन पारलौकिकानर्थफलेन च कष्टा चेष्टा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ पुनर्जन्ममूलाज्ञानोच्छेदत्वात्तत्वज्ञानमेव ज्ञानं नेतरदित्याह अपुनर्जन्मने इति शेषात दन्या शास्त्रज्ञानचातुरीतु वसना
नि॰उ॰ शानेदशाती तिवसनाशनदाइतरशील्पतुल्याजी विकेवनज्ञानशास्त्रवाच्येत्यर्थः ५ शरदाकाशमिवनिरावरणप्रकाशं
५३ हृदयं यस्य ५ उक्तलक्षणोपपन्नयेतत्वज्ञानस्य सर्वद्वैतवासनोच्छेदकत्वं समर्थयितुं जगतः असदविद्यामात्रत्वपरिशेषा
दकारणत्वासत्वे दर्शयति अकारणमित्यादिना यतः अविद्यमाना अतः अकारणं विनैव कारणं प्रवर्त्तते उत्पंद्यंत इव न

अपुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः सज्ज्ञानशब्दभाक् वसनाशनदा शेषा व्यवस्था शिल्पिजीविका ५ प्रवाहयति
ते कार्यकामसंकल्पवर्जितः निष्कस्याकाशहृदयो यः स पंडित उच्यते ५ अकारणप्रवर्त्तंत इव भावा अकारणात्
अविद्यमाना अप्येते विद्यमाना इव स्थिताः ६ आविर्भावतिरोभावैर्भावाभावभवाभवैः पश्चात्कारणतां याति मि
थः कारणकर्मभिः ७ असतः शशशृंगादेर्गतः संभवो यथा आलोकनादलभ्यस्य कीदृक्स्यात्किल कार

णवस्तु तत्इत्यपद्यंते एवं अविद्यमाना एव स्थिता इव ६ उत्तरभावविकारेष्वप्यकारणत्वादेवासत्वं बोध्यमित्याशयेनाह आवि
र्भावेति ननु बीजादंकुरोत्पत्तेः प्रत्यक्षं दर्शनात्कथमकारणं प्रवर्त्तंत इत्युच्यते तत्राह पश्चादिति नेदं सर्गादौ संभवति प्रलये
बीजांकुरयोरुभयोरप्यभावादितिभावः कारणव्यापारैः ७ सांप्रतं दृश्यमानमपि बीजं सतोंकुरस्य कारणमसतो वा ना
द्यः यतः कारणापेक्षाभावात् न द्वितीय इत्याह असत इति द्वाभ्यां ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

53

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञानिनो लक्षणं स्यादेतत्कीर्त्यते ओपपत्तिभिः तथाज्ञी वृत्तगच्छतत्वादी निप्रसंगतः ज्ञानवंधुतां तत्फलं चोपवर्णयते ज्ञानी
चैव किमुच्यते ज्ञानित्वेपि च किं फलमिति प्रश्नयोरुत्तरं वक्तुं प्रथमं ज्ञानिलक्षणमाह ज्ञानेनेति यः प्रमाता मिकारो
हराक्रमे परिपक्केन ज्ञानेन ज्ञेयं ब्रह्ममात्रं दृष्टं प्रतिपद्यते दृष्ट्वा प्रारब्धकर्मफलं भुंजानोपि च चित्तं चित्तभिन्नं शब्दादि
विषयजातं तत्तदाकारपरिणतं कामसंकल्पादिरूपं तद्भेदैः परिणतं च चित्तमेवेति तद्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वान्न वस्तु सद्बु
ध्यते सज्ञानीति लक्षणज्ञैरभिधीयत इत्यर्थः तथा ज्ञस्य शब्दादिविषयभोक्तुः प्रमातुरंतःकरणस्य कर्मसुभोग्यभूतेषु वि

श्रीवशिष्ठ उवाच ज्ञानेन ज्ञेयमेष्ट्वा यो चित्तं चित्तमेव च न बुध्यते कर्मफलं स ज्ञानीत्यभिधीयते १ ज्ञात्वा स
म्यगनुज्ञानं दृश्यते येन कर्मसु निर्वासनात्मकं ज्ञस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते २ अंतःशीतलदेहास प्रज्ञेयसा
वलोक्यते अकृत्रिमैकशांतस्य स ज्ञानीत्यभिधीयते ३

षयेषु येन प्रकारेण ज्ञानेन ज्ञानेद्वत्यनुज्ञानं विस्मयामयीभावः सर्वेषु चाद्वेषादिवृत्तिभेदेषु सात्विकतया स्थितं चिन्मात्रं सम्य
कृतत्वतो ज्ञातावधितं दृश्यं निर्वासनात्मकं वासनामात्रेणाप्यपरिशिष्टं दृश्यते स ज्ञानीत्यर्थः अथवा येन तत्वेन ज्ञातेन चि
त्तं निर्वासनं भवति तत्सत्वं सम्यक् ज्ञात्वा स्थितस्य परस्य ज्ञस्य सर्वेषां प्राणिनां कर्मसु यथैव व्यवहारेषु स्वैरं व्यवहरं चित्तमात्र
ज्ञानमेव दृश्यते स्वधनापहारवधबंधादिप्रवृत्तिमपि दृष्ट्वा यो नानुमोदते स ज्ञानीत्यर्थः इदं तु जडभरतादौ प्रसिद्धं २ अकृत्रिमे
शोके न स्वात्मलाभेन शांतस्य जनस्येह स व्यवहारेषु ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ पूर्वार्द्धं विवृणोति परमात्मैवेति अयं जीवः यथोक्तरीत्या अचेतनं अजागरणमेव स्यात् न तु बुध्यमानो जागरूकः
नि॰उ॰ परमात्मरसावेशात्परमात्मैव भवति यथा आम्र एव हेमंतेस्तन्नप्रापी वसंते रसावेशात्सज्जनितः पुष्पितश्च
५४ प्रबुध्यप्रायः सहकारशब्दवाच्यतां प्रयातीति तद्विदित्यर्थः १२ उत्तरार्द्धमपि विवृणोति चेतनमिति जातिजन्मस्वना
मयो निजन्मसु १३ अत एव तत्वविदां चेष्टस्तदभिमानाभावात्स्पंदरूपा एवेत्याह येइति रूपालोकमननाभिमान

परमात्मैव जीवोयं बुध्यमानस्त्वचेतनं आम्र एव रसापत्तेः प्रयाति सहकारतां १२ चेतनं बुध्यमान
स्तु जीवबाव तिष्ठते जीवो जीवितजीर्णेषु जातिजन्मसु जर्जरः १३ ये परां दृष्टिमायाता विद्धि तेषाम
यामिव अरूपालोकमननं स्पंदमस्पंदनं सदा १४ ये परां दृष्टिमायाता दृश्यपश्चापारदर्शिनः न वि
घमानमप्यस्ति तेषां वेदनमाततं १५ ये परां दृष्टिमायाता विद्धि तेषामयामिव स्पंदमस्पंदनं सर्वमवेद
नं वशादिह १६ अरूपालोकमननचेष्टता मुक्तदामवत् बुधाः कर्मस्विवेष्टन्ते छिन्नपक्षा इवानिलाः १७

रूपं अपां निम्नानुसरणमिव प्रारब्धमात्रानुसरणमित्यर्थः १४ यथा दग्धपटदर्शनं पटदर्शनमेव न भवति किं
तु भस्मदर्शनं तथा बाधितदृश्यपश्चादर्शनं तदतीतब्रह्मदर्शनमेवेति न द्वैतवेदनं तेषामस्तीत्याह येइति १५ अतोपि ते
षां स्पंदस्याप्यस्पंदत्वं रूपदर्शनाभावेप्यापोढचेष्टताः इत्याशयेनाह येइति १६ अत एव च तेषां कर्मलेपबंधनाभाव इत्या
ह अरूपेति यतो रूपालोकमननचेष्टताः न भवंति अतः मुक्तदामा उत्सृष्टो वृषभस्तद्वद्बंधनशून्या इत्यर्थः १७

54

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आसादयंत्यारोहंति असतत्कारणं तन्मार्गणानां पुत्रपौत्रतत्स्कंधारोहणानि क्रमाद्दृष्टांताः
भूषणमे अनिर्मोक्षप्रसंगवारणाय मोक्षशास्त्रप्रामाण्याय च कारणमवश्यं कल्प्यं तर्हि ज्ञानमात्रनिवर्त्यं मिथ्याभूतमज्ञा ९ यच्च कारणं द्वैतभाना
नमेव तत्कारणं कल्पनीयं नान्यत्सद्रूपं तस्य ज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यात् अनिर्मोक्षतादवस्थ्यप्रसंगादित्याशयेनाह अ
सत्येति अनालोकनमज्ञानं १० बंधस्याज्ञानकार्यत्वात्समालोकनलक्षणं यत्तच्चानुभावयति परमिति अयं जीवः परस्वा
तिरिक्तं अचेतनं जडं अहंकारदेहादि बुध्यमानस्तत्क्षणमेव ततादात्म्याध्याससंस्कारोद्बोधात्तादात्म्यायते आत्मैव च रू
तिस एवत्वस्य बंधः चेतनं निकृष्टचिन्मात्रमात्मानं बुध्यमानस्तु जीव एव यन्न जातो निजीवतीति श्रुतिदर्शितदिशा सर्वज्ञ

असतः शशशृंगादेः कारणं मार्गयंतीये वंध्यापुत्रस्य पौत्रस्य स्कंधमासादयंति ते ९ असत्प्रतिभासानामे
तदेवास्य कारणं यदनालोकनं नाम समालोकनलक्षणं १० परमात्मायते जीवो बुध्यमानश्चचेतनं चे
तनं बुध्यमानस्तु जीव एवावतिष्ठति ११ ॥ ॥ ॥

गद्गुरुजीवहेतु निकृष्टनिरतिशयानंदाद्वय एवावतिष्ठते सोऽप्यमोक्ष इत्यर्थः ९ अथवा जीवः चेतयते अनेनेति चेतनं बु
द्धिः चेत्यतेऽस्मिन्निति चेतनं स्थूलदेहः चितिक्रिया चेतनं चिदाभासः तन्निति परिहितं कूटस्थाद्वयचिन्मात्रमात्मानं बुध्य
मानः सन् परमात्मा ब्रह्मैवाचरति परमात्मायते अद्वितीयपूर्णानंदैकस्वभावो वतिष्ठते चेतनं बुध्यादिकं आत्मेति बुध्य
मानस्तु जीव एव भूत्वा वतिष्ठते न पूर्णभावं लभत इत्यर्थः अथवा अयं जीवः चेतनं विषयेषु चाक्षुषादिवृत्तिफलेव्याप्तं
तद्रहितमचेतनं यथास्यात्तथा वृत्तिर्व्याप्तमेव न तु फलव्याप्तमित्यर्थः एवमात्मानं स्वप्रकाशचिद्रूपतया बुध्यमानः परमात्मे
व न ह्यनात्मा अप्रमेयमात्रमपि फलव्याप्तिं विना बुध्यते चेतनं वृत्तिव्याप्तं यथा स्यात्तथा अप्रमेयमात्रमपि बुध्यमानो जीव एवा
वतिष्ठते न ब्रह्मत्वभावं संप्राप्नोतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमवि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ तत्रचिदाभासस्पंदसद्भावेपि दृष्टांतमाह जलस्येति जलस्या स्तिमिततडागादिजलस्याद्वैतद्वैतमयस्तैमित्याद्भेदाभ्यां द्वि
नि॰उ॰ त्वः स्वसंविदात्मा ब्रह्मसंविदात्मा भूतदृक् तत्तजीवाभासः २४ निरवयवेसावयवजगत्सद्भावेपि दृष्टांतमाह यथेति अंब
५५ राशानां द्विभेदरूपाणामाकाशावयवानां २५ अनयैवरीत्या प्रागुक्तमहंकारजगतोरन्योन्यांतर्गतित्वमपि संभावनीयमि
त्याह जगतइति २६ अहंकारात्मनो जीवस्य स्वांतर्गतजगतो बहिर्दर्शनेपि दृष्टांतमाह रूपेति यथा पर्वतो हिमवदादिः स्व

जलस्यांतर्जलाशानां द्वैताद्वैतमयो यथा स्वसंविदात्मा सुस्पंदस्तथा ब्रह्मणो भूतदृक् २४ यथांबरेंबराशा
नां द्वैताद्वैतकृतात्मनि अनन्यास्तच्छिराभाति तथानवयवे शिवे २५ जगतोंतरहंरूपमहंरूपांतरे जगत्
स्थितमन्योन्यवलितं कदलीदलपीठवत् २६ रूपालोकमनस्कारै रंध्रैर्बहिरिव स्थितं सृष्टिं पश्यति जीवोंतः स
रसीमिव पर्वतः जीवो जगतयात्मानं पश्यत्ययमकारणं हैमेव कटकादित्वं तद्पश्यन्नपश्यति २८ जीवंतो
पि न जीवंति म्रियंते न मृता अपि संतोपि च न संतीव पारावारविदः शुभाः २९

रंध्रैर्निर्गतिं स्वांतर्गतजलमेव मनसादिमहासरस्तथा पश्यतितद्वत् २७ यथा हेमपींडे भूतभाविकटकाद्याकाराः पर्या
लोचनेन दृश्यंते कनकमात्रदृष्टेन दृश्यंते तद्वज्जीवे जगदपीत्याह जीवइति अकारणं निर्निमित्तं भ्रात्यैवेत्यर्थः २८
अतएव तत्त्वदर्शिनां जीवन्मुक्तानां जन्ममरणसंसारस्थितयोन्यदृश्यसत्योपि न सत्यैवेत्याह जीवंतइति २९ ॥

55

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पारलौकिककर्मपि ज्ञातु दूरं निरस्तं तत्पाशयनाह येइति १८ अज्ञानां तु कर्मैव शरणमित्याह येइति विनाबोधं तत्वज्ञानाभा
त् तेनकर्मणैव ते प्रयान्ति तत्फलभोगमिति शेषः १९ कुतस्तेषां कर्मैव शरणं तत्राह इंद्रियाणीति अश्वमधः पतितं अधः
पातहेतुमिति यावत् सत्कर्मनालंबने तेषामधःपात एवेंद्रियैः कार्य इति भावः तथा च श्रुतिः कुर्वन्नेवेह कर्माणि
जिजीविषेच्छतं समाः एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति अत एव विदुषोऽपीन्द्रियनिग्रहे सत्येव स्वरूपप्रतिष्ठासि
द्धिरिति नान्यथेत्याहुतानीति २० अदग्धे दग्धे च परे सन्निवेशसाम्यवज्जगत्सन्निवेशसाम्यभानमविदुषामिव विदुषामप्य

येपरां दृष्टिमायाताः संसृतेः पारदर्शिनः नते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यामिव स्थिताः १८ ये वद्ध वासनामूढाः
कर्म शंसन्ति तेनघ श्रुतिस्मृत्युचितं तेन विना बोधं प्रयान्ति ते १९ इंद्रियाणि पतन्त्यश्वं ग्रहं धृत्वा निषे
तानि संयम्य मनसा युक्त आसीत तत्परः २० नाशन्निवेशं हे सास्ति नासर्गं ब्रह्म विद्यते किन्तु सर्गादिशब्दा
र्थयुक्तं युक्तमतेः शिवं २१ एकान्धकारे संपन्ने व्यवहारो युगक्षये निर्विभागो निराभासो यथा ब्रह्मघने यथा
२२ अम्भोदरे भ्रमागानां स्पंदास्पंदमयी यथा स्वसंविदात्मिका सत्ताभूतानामीश्वरी तथा २३ ॥

स्तु नामतथापि तद्विदुषां ब्रह्मैव तत्पाशये नाह नाशन्निवेशमिति २१ सर्गादिशब्दार्थयुक्तत्वे प्रलया दृष्टांत इत्याह एकेति
तथाऽप्रसन्नपि सन्निति शेषः २२ प्रलये स्पंदसत्तामसंभावयन्तं प्रति दृष्टान्तमाह अम्भोदरे इति यथा च जलदोदरे तद
वयवानामभ्राद्विभागात्स्पन्दमयी द्विभागात्तु स्पन्दमयीति स्वानुभवसंविदात्मिकैव विरुद्धधर्मयौगपद्येन समासं
भाव्यते तद्वत्प्रलयेऽपीश्वरी स्पन्दसत्ताभूतानां संभावनीयेत्यर्थः २३ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सर्वदेहापेक्षयाहृदयस्थोस्युक्ते विशेषाभिमानोऽनुभवसिद्ध इत्याह देह इति घनवानाविशेषाभिमानः ३६ अतएव हिंता॰
नि०उ० दिसंकल्पपूर्वकमेववाह्यव्यवहाराः प्रवर्त्तंत इत्याह जीव इति ३७ अतएवचतदहंभावप्रविलतस्य ब्रह्माकारस्थितिं विनानोपा
५६ यसहस्रैरपिशाम्यतीत्याह यथा स्थितामिति समाधिपरिपाके स्थिरब्रह्मैकरस्यात्स्थिरोपमां ३८ अतएवहेरामेतत्श्रवणम
ननिदिध्यासनादिना अनुचिंत्यमानापिब्रह्मचिंता आत्यंतिकाहंभावोपशमनेसाध्येउत्तरोत्तरभूमिकासु निर्विकल्पसमाधि

देहेयद्यप्यशेषेस्मिन्वहिरंतश्चवेदनं विद्यतेतत्तथाप्यत्र प्रोक्तेति घनवासना ३६ जीवः संकल्पमापत्संकल्पो
वतिष्ठते हृदिस्मृत्वा सरावासरूनाशुवहिः प्रसरतिस्फुटं ३७ यथा स्थितांचनिःश्रेणीं वर्जयित्वा स्थिरोपमां न॰
कथंचिदपि स्थितास्थाम्यत्यहमितिभ्रमः ३८ चिंतानुचिंत्यमानापिभावनीयावरोपमा अहंभावोपशमनेश॰
मनेनक्रमेणते ३९ तद्वादव्यवहरंतीहभाव्यभावनवर्जितं अरूपालोकमननंमौनंदारुनराइव ४० अकिंचिद्भा
वनीयः स्यात्स्यात्समुक्तइतिकथ्यते जीवन्नाकाशविशदोबंधस्यपइवस्फुटम् ४१

परिपाचनक्रमेणचरमभूमिका यां अवरोपमाभावनीयासंपाद्यानैवत्वयोपरंतव्यमित्यर्थः ३९ तर्हिकिंभवदादीना
मनितथासाभावनीयानेत्याह तद्वा इत्यपि अरूपालोकमननंवाह्यमानसदृश्यस्पर्शशून्यनाभिमानरहितंयथास्यात्तथामौनकर्मदु
यथापारसूत्रंच ४० बंधस्स्रूस्यः खलादिनिर्मुक्तइव ४१ ,, ,, ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्माशक्तमनसो देहयात्राकर्मणि न कर्तृताबुद्धिः यथा गोष्ठभांडेष्वासक्तमनसो गृहकर्मणीत्याह प्रबुद्ध इति ३० प्रासंगिकं स
माप्य प्रस्तुतमनुसंधत्ते विराडिति यथा ब्रह्मांड हृदि विराट् जीवश्चंद्रः स्थितः एवं प्रतिव्यष्टि देहं रेतो हिमकणाकारो जीवो हृदि
स्थित इत्यर्थः ३१ तस्य देहग्रहणप्रकारमाह अहमात्मेति पितृहृदि रेतोरूपेण स्थितोऽहंकारात्मा जीवः पित्रा मातृत्रिकोणयो
नौ निषिक्तस्त्रिकोणपरिच्छिन्नत्वरूपं कल्पनमुपगच्छति तत्र तत्परक्तमिश्रितः कललबुद्बुदपिंडाद्याकारः क्रमेण विवर्धितमसदे
व वपुः शरीरं अहमिति चेतनान्मन्यते ३२ एवं त्रिकोणोपलक्षिते मातृगर्भे शुक्रमेव सारः अस्थिस्नाय्वादिकं दिनांशोपत्र

प्रबुद्धः सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि न पश्यति गृहकर्माणि गेहस्थो गोष्ठभांडमना इव ३० विराट् हृदि यथा चंद्रः प्र
तिदेहं तथा स्थितः जीवो हिमकणाकारः स्थूलेष्ठूलो लघोर्लघुः ३१ अहमात्मा त्रिकोणत्वमुपगच्छति
कल्पनं असंदेवसदाभासमन्यते चेतनाद्वपुः ३२ कर्मकोशे त्रिकोणे च शुक्रसारे च तिष्ठति देहे जीवोह
मित्यात्मा स्वामोदः कुसुमे यथा ३३ अहमित्येव शुक्रस्यासंविदापादमस्तकं विसरत्यखिले ज्योत्स्नाय
यथा ब्रह्मांडमंडपे ३४ अन्तरंध्रप्रणालेन विसृतं वेदनोदकं व्याप्नोति त्रिजगद्धूमो वियन्मेघं तया यथा ३५

मं १ तथाविधे स्वके निमित्तिकोशे देहकोशकारकमिरिव बद्धो वतिष्ठते स्वामोदसुगंधः ३३ तत्रापि [illegible] चंद्रकलानां
चंद्रबिंबवद्धृदयस्थशुक्रकणोऽभावस्फूर्तीनां विशेषव्याप्तिस्तद्वारा सर्वदेहसामान्याहंमामान्याहंभावप्रथेति स्वानुभवा
देव प्रसिद्धमित्याह अहमिति ३४ तस्य बाह्यार्थदर्शनद्वारापाह अन्तरिति विसृतं बहिर्निःसृतं साभासांतःकरणलक्षणं
वेदनोदकं त्रिजगत् त्रैलोक्यस्थान् सन्निकृष्टबाह्यार्थान् यथा धूमो मेघतया वियद्व्याप्नोति तद्वत् ३५ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नवोध्यतेषष्ठादिभूमिकाप्रविष्टत्वादिति भावः ४८ स्फुटसारेरेतसि ४९ एवंमध्विसमष्टिजीवभावादिवर्णनं
वा॰टी॰ परमप्रस्तुतेपोजायन्नुपदेशासर्वस्वंसंक्षिप्याह संविन्मात्रमिति इतिपरमारहस्यभूताउपदेशभस्तस्यदेशास्थितिः त
नि॰उ॰ त्रैवरागदार्ढ्यमेव साधनरहस्यमित्याहनीरसइति ५१ पाषाणहृदयंकृत्वेत्युक्तेस्तात्पर्यंविशदयतिसाधोइति य
५१ पाअचित्वत्ववपुषःउपलसहृदयसौषीर्यमचिन्निवेशामकाशमसौषिर्यप्रसिद्धंतया चिन्मात्रवपुबलवलदृढाका

आसने शयनेयानेस्थितोपलैनेवाध्यते निद्रालुरिवनिर्वाणमनोमृन्ननिर्वृतः ४८ संविन्मा
त्रंहिपुरुषः सर्वगोपिसंतिष्ठति स्फुटसारेशरीरस्यपयथागंधोऽबुकेसरे ४९ संविन्मात्रंविदुर्जंतुत
57 स्यप्रसरणंजगत् आत्मनिष्ठत्वमजगत्यस्मेत्युपदेशभूः ५० नीरसोभवभावेषुसर्वेषुविभवादिषु पाषा
णंहृदयंकृत्वायथाभवसिभूतये ५१ साधोहृदयसौषिर्यमिवास्तुते अचित्त्ववपुषोचित्वाउपलस्येवरा
सस्यौषिर्य २

शरूपंहृदयसौषिर्यंचित्वादेवास्त्रिन्निवेशानिरवकाशंचिन्नितिडितमसौषिर्यमिवास्त्वितितदाशयइत्यर्थः अथवाइयंतं
कालंअचिदात्माभिमानादचित्त्ववपुषतवअचित्वादृत्तानास्फाटिकोपलस्यांतःकाल्पितंआकाशमिवभोगसामग्रीधना
दिलाभकोटिभिरप्यपूर्यमाणंकामलक्षणंहृदयसौषिर्यमिन्छिद्रंसांप्रतंनित्यनिरतिशयानंदपूर्णात्मलाभात्पूर्णकाम
त्वेनवाधितंवास्त्विवंस्फटिकोपलासौषिर्यमिवानंदैकघनमस्त्वितितदाशयइत्यर्थः ५२ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वशरीरे अहंभावव्याप्तिरपि शुक्रांशव्याप्तिवशादेवेत्याह अहमिति ५२ चक्षुरादींद्रियभावेन तत्तत्स्थानसंबंधोपि शुक्रा
त्मभूतस्यैव जवेस्येत्याह ताहगिति दृगिंद्रियनेत्रं तद्गोलकरवमग्रेपि अतएव हि स्त्र्यादिदर्शनस्पर्शनश्रवणादौ सर्वेंद्रियैर
पि कामोद्दीपनान्निमज्जतीत्यर्थः ५३ अज्ञानावृतचित्तो विपरीतभावनैव प्रत्ययं मनोभूत्वा रेतोहंभावेनैकदेशातोन्नतया
तत्तदिंद्रियभावेनोदेतीत्यर्थः ५४ अतएव तत्प्रतिकूलपदार्थभावनां विना न दुःखोपरम इत्याह य इति यः पुरुषः इह

त १

अहमित्येव शुक्रस्यास्य संविदापादमस्तकं विसरत्यखिले देहे ब्रह्मांडेकं प्रमायया ५२ दृङ्नेत्रं स्वदनं जिह्वा श्रुतिः
श्रोत्रं भवत्यसौ इत्याद्यावासनां पंचवधा तासु निमज्जति ५३ चित्ताद्वा सततयोदेति मनोभूत्वैकदेशतः स
र्वांगोपि रसोभूत्वाय थांकुरुत यामधो ५४ यो भावयति भावेषु नेह रूप्यभावतां तस्यापलवतो दुःखमनंतं
नोपशाम्यति ५५ येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः यत्र क्वचन शायी हंससम्राडिव राजते ५६ वास
नाभिस्त्यक्तोपि समग्राभिरवासनः अंतःशून्योप्यशून्यात्मा स्वमिव वासनान्वितः ५७

संसारेषु रूढेषु मनोहंकारदेहादिजगद्रूपेषु वाचारंभणविकारो नामधेयं नेह नानास्ति किंच । अथात
आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिदर्शितां न भावयति तस्य मोक्षानुकूलपलरहितयुगदंभस्थानं तं जन्मादिदुःखं नोप
शाम्यत्येवेत्यर्थः ५५ तथा भावयतस्तु बाह्यसर्वस्वत्यागेपि प्रारब्धाः कुष्ठजनैः समाधमानवसनाशनादि नि
रंतरस्वानंदामृततृप्त्या च वैराजपदांतसाम्राज्यसुखमस्त्येवेत्याह येन केनचिदिति ५६ वासनाभिर्बाह्याकारं
वासनाभिर्दग्धपटतंत्वाकारसदृशगतवासनाभि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ दितदेहादिरूपेणाघनीभाव एवजीवस्य भेदकस्तापकश्च तदभावेत्वयं ब्रह्माभिन्नो नित्यापरएवेत्याह अघनइति अघ
नि॰उ॰ नः मूर्तिरहितो जीवः केवलचिदालोकमात्रः शोधितत्वंपदार्थः परायते पराभेदयोग्यो भवतीत्यर्थः आतपपक्षेऽ
५८ घनः मेघावरणनिर्मुक्तः अत्तरश्च ६० नदेवअघनंचिदालोकस्वरूपमात्मनोनुभावयति एकदेशेति पुंसो देहात्दूरं
दूरस्थादित्यचंद्रादिविषयंचक्षुरादिद्वारायातस्य चेतसश्चित्तवृत्तेर्मध्ये विच्छेदाभावाद्ब्रह्मारभ्यचंद्रमंडलपर्यंतमवि
च्छिन्ना अपरोक्षचिदभिव्यक्तास्त्येवतस्माद्देहप्रदेशेचंद्रमः देशेचसविषयत्वेप्यंतरालेनिर्विषयं यद्रूपमसिद्धं तद्रूपमेव

अघनः केवलालोकोऽबुद्धोजीवः परायते स एवान्योप्यनन्योंतरपराह्णइवातपः ६० एकदेशस्थिता स्वं
58 सादूरायातस्यचेतसः यद्रूपं सकलं मध्येतद्रूपं परमात्मनः ६१ चारुचेष्टोमकर्तृरयं चमत्कुरुतेस्वयं
अनंतमंतरस्थकं जगद्रित्येववेत्तितत् ६२ गतभवभ्रम भासरमश्चयं शममुपैतमपेक्षितदीपवत् स्थित
मयीह जनं जगदीश्वरादनुगतंननुभातिमुदाचलं ६३ इति महारामायणे निर्वाणप्र॰ सुखयोगोपदेशोनाम
द्वाविंशतितमः सर्गः २२

सकलंएणपरमात्मनः परिचेयमित्यर्थः तथाचश्रुतिः तद्विष्णोः परमंपदंसदापश्यंतिसूरयः दिवीवचक्षुराततमिति ६१
निर्विषयचित्तएवायंमायाचमत्कारोजगदित्याहचारुचेति अव्यक्तमनभिव्यक्तं ६२ एवमिदंजगत् तत्वज्ञजनंप्रतिगतभव
भ्रमभासरंजपेक्षितदीपवत्समंनिर्वाणमुपेतंअक्षयंब्रह्मैवभवति अतत्त्वजनंप्रतितु अयंतुरीश्वरात्सकाशात्सर्वनिय
तिव्यवस्थाभिर्मुदाभोगप्रीत्याचानुगतंस्वेआकाशोदरेपरमार्थतःस्थितमपिभातीतिदृष्टिभेदमात्रमित्यर्थः ६३ इति
वासिष्ठता॰ नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे द्वाविंशतितमः सर्गः २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएवस्फटिकोपलप्रतिबिंबितजनव्यवहारकर्मच्छिवतद्भावप्रतीतिस्तस्मिन्नपिसत्पत्ववासनाभावकृतएव विशेषइत्याह तद्ज्ञेति ५३ एवंवस्फटिकोपलेदृष्टपुरुषदृष्टि विवविद्यैवतन्यस्यसतेववासना निरुन्मीषिता जगद्भवति निर्वासनत्वेन निमिषिनात तमपरिच्छिन्नतत्त्वंमोज्ञात्मभवतीतिफलितमित्यर्थः ५५ अतएव चित्तंसतैव नित्यात्व मित्याहदृष्टपमिति ५५ उद्दृष्टाबोधेनमूलाज्ञाननाशसत्यन्वेपरोऽपिजगद्भ्रांतिलक्ष्येत्याहभावे

धिर

तद्भाज्ञयोरशेषेषुभावाभावेषुकर्मसु कृतेनिर्वासनत्वात्नविशेषोऽस्तिकस्यचन ५३ सत्त्वैवैषा विदाय त्साभवस्तुन्मिषितजगत् परंतत्त्वंनिर्मितादृगिवानामकंतकं ५४ दृष्टंपविनश्यत्यखिलंविन ष्टंजायतेपुनः यन्ननष्टंनचोत्पन्नंतत्सद्भवतितद्भवान् ५५ भावज्ञप्तिर्हिनिर्मूलाभाविताऽपिनवि द्यते सलिलंस्थगतस्यैवतद्दशातिभवांकुरं ५६ यथाभूतार्थसंदर्शीछिन्नाहमितिभावना दृष्टापि नकरोत्यंतर्दग्धंबीजमिवांकुरं ५७ कर्मकुर्वन्नवीतरागोनिराश्रयः निर्मनानित्यनिर्वाणप्रमा नात्मनितिष्ठति ५८ चित्तोपशांतोसशांतंशांतांप्रभोगवंधवः नष्टभावपरेत्तीराम्नित्तमेवां

कुर्वन्ति २

तिभावज्ञप्तिर्भ्रांतिः निर्मूलाचापितामूलाभाविताम्रन्विद्यापि ५६ ५७ अतएवविहितकर्मक रणाकरणयोर्विद्वत्सविशेषइत्याहकर्मेतिसमनसोपियोगिनः शांत्यादिप्रसादात्मनिकृतोनतिवंतित्त्वाहचित्तेति येह दाशांताः योगिनस्तेपिचित्तोपशांतोसत्यामेवसम्यकृशंतिभवंतिनान्यथ यतस्तेषांभोगेनवृध्यंतीतिभोगवंधवोभोगवानाः ते नष्टभावपरित्तीरागाः मूलतश्छिन्नाः हियस्माद्भावाकाराः सं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ यथापाय: दुर्जनेनसंगम: परितापायतथाप्रोष्ठप्रायातयोपंरविः स्वेदायेत्य र्थः ६ १० नत्तस्माद्धेतोः ११ मयातद्रा
नि॰ह॰ ग्पोदयकालंज्ञात्वातद्दीपसर्वथ्यमसूत्तायेदं तत्वदुर्गत्सोमाद्दकेसा भिप्रायंवत्समागवानिष्मुक्तमितर्थः १२ नपरिज्ञातः
५६ नीरागानांअकिंचि नानांसंचारयोप: आतिथेयजनसंस्मतोमार्गोयेनेत्युक्तानार्थः अतएवमरुमार्गमहारण्यपांथ
अभिप्रेता पंतिरंतुएषं हेमित्रतेऽस्यागमनंमहृर्शनेनसर्वदुःखमलंतयात्वागतमस्तु तस्याधराध्वकोतिसंबो
धनात्वस्यतदानभोध्वगम्नंरुच्यते निर्जनग्रामं आतिथेयजनशून्याग्रामंयथास्यात्तथा स्थितेइति शेषः॥

परि॰ १

पांण्डउवाच अहोनैत्वे दायप्रोष्ठप्रायतयोरविः परितापायपापोयंदुर्जनेनेवसंगमः ९ स्खलंती

59

वमर्मीरिणस्फुरतिवा ठिनएतये संकुचत्पल्लवाःपीडास्ताप्यंतेवनराजयः १० नुतावदेवमग्रस्थंग्रामकं
प्रविशाम्यहं श्रमयत्रापनीयाशुवहाम्यध्वानमाशुगः ११ इतिसंचिंत्यसोग्रस्थकिरातग्रामकंयदा प्र
वेष्टमिछतितदामयाप्रोक्तमिदंवचः १२ अपरिज्ञातनीरागमार्गमित्रशुभाकृते मरुमार्गमहारण्यपां
थस्वागतमस्तुते १३ चिरमनुष्यदेशास्मिन्निर्जनग्राममध्वनि नाध्वराध्वगविश्रांतिर्विश्रांतोपिनल
प्राक्तनग्रामेघ्वन्नपानप्रतिश्रयादिलाभाद्विश्रांतोप्यग्रेविश्रांतिन्नलप्स्यसेइत्युक्तानार्थः अशायाचेतुहेअधरकर्मा
ध्वग अस्मिन्कर्मेपासनलभद्क्षिणोत्तरायणमार्गलक्षणेध्व निस्वर्गादिभूमिषु केचित्किंचिद्विश्रांतोपिनिर्ज
नग्रामं जननंजनः निर्गतजन्मसम्हृंयथास्यात्तथामोक्षवच्चिरविश्रांतिमलप्स्यसेइतियोजनम्॥ २५ ॥

५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मकिन्नोमरुकांतारेव शिष्टेनात्रसंगमः निर्वेदात्तत्वजिज्ञासोरुपदेशश्रवणेपि ते नीरसोभवभावेषु सर्वेष्वपि विभवादिष्वि
तिपद्वैराग्यपराकाष्ठारूपावस्थाकलमुक्तं तत्प्रतिष्ठापनाय भुशुण्डोपाख्यानमारभते विरागेत्यादिना अस्याः परिदृश्यमानायाःप्रकृ
तेरस्यामेकिकाज्ञानादिरूपायाः संसृतेस्तत्त्वबोधेनोत्पाय निर्वाणात्मपदेशाः श्रेयः अकिंतस्तज्ज्ञस्तत्तरोः स्थितः १ मया
विबोधितउपदिष्टः २ केनापि प्रयोजनरूपेणभवत्पितामहस्यअब्जस्य्यार्थेनप्रयोजनेनप्रागपनिमंत्रितः सन् ३ त्वत्पितामहस्य
हस्यपन्नंतनगरमयोध्यांप्रतिगच्छवामिष्यन्स्म पृथ्वीलोकाद्भूतलंप्राप्य विहरन्संचरन् अरण्यानीमहारण्यं हिमारण्य ७

श्रीवसिष्ठउवाच विरागवासनायास्तसमस्तभववासनः उत्पायसारूप्रकृतेरस्यामेकिस्वांकितः १
मंकिर्नामाभवत्पूर्वं ब्राह्मणः संशितव्रतः सकथंमरण्येनिर्वाणमात्मवान्माङ्क्वोधितः २ अहंकदाचिदा
काशकोशादवनिमागतः भवत्पितामहार्थेनकेनाप्युपनिमंत्रितः ३ विहरन्भूतलंगच्छन्स्त्वत्पितामहपत्तनं
प्राप्तोस्मिकामप्यारीषमरण्यानीमहातपां ४ पांसुप्रतर्दनहतांप्रकचततप्रसेकतां अदृश्यपारपर्यंताकाचि
द्वाक्लिष्टांकितां ५ अस्तध्वस्तानिलालोकाजलभस्मांतिशालिनी ततांश्मांमहारंभांब्रह्मसत्तामिवामलां
६ अविद्यामिवसंमोहमगतस्पांगतांप्रमात् जडतामाततांभूमौक्लिष्टमहाहिमहिकाकुलां ७ अपतस्माम
रण्यान्यां यावत्तविहरामहं तावत्स्पृष्टवानपिपुरतोवदंतंपथिकंप्रमात् ८

योमहित्वंद्रवस्तोत्यादिना अञ्जकं ४ यात्प्रतांप्रतर्दनेन अविच्छिन्नप्रसरेणाहतांध्वस्तांधूसरामितियावत् अकिंतंकुत्रा
मेतिशेषः ५ अविद्यमानयास्वादिनास्तध्वस्तस्याकाशस्यानिलस्य हंहपवनस्य आलोकस्यातपस्यस्प्रगत स्याजल
स्यतप्रभवस्यशांत्याशालिनीत्रो मानं दुःसितत्वादत्तुणांमहातः आरंभाः प्रयत्नाः पत्रअमलांनिष्पंकांब्रह्मसत्ता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰ एवंमयाउक्तेनसंभाषितेनतेनमंकिना मदाशयबोधादयमाशुज्ञास्यतीतिसम्यगाश्वासंप्राप्य अहंइदंवक्ष्यमाणमुक्तः
नि॰उ॰ २३ पूर्णात्मात्वमितिशेषः २४ पूर्णात्मतामेवहेतुवितर्कैः प्रकटयतिकिंत्वमिति संम्राट्सर्वलोकेश्वरः संपूर्णइवराजते
६० २५ संसारिकदोषदुःखेभ्योऽस्पृष्टोसिअतिशयानंदेनजीवन्मुक्तगुणैश्चपूर्णोसिदेहाद्यप्रसंधानात्मदृष्पूर्णोसीव परमात्मा
स्थिरोसिच नसर्वमितिसमष्ट्यपवादाध्यारोपदृष्टिभ्यांनकिंचिदितिव्यष्ट्यपवादाध्यारोपदृष्टिभ्यां २६ दृष्टोहंकथंत्वया

एवमुक्तेनतेनाहमिदमुक्तस्ततोनघ महावाक्येनसमाश्वास्यलातेनैवामृतांभसा २३ **पांडवउवाच** भगवन्को
सिपूर्णात्मामहात्माकथमात्मवान् परपस्यनाकुलो लोकंग्रामयात्रामिवाध्वगः २४ किंत्वपापीनमम्नत किंत्वंस
न्नाद्विगुण्यसर्वातिरिक्तोपिचरंसंपूर्णइवराजसे २५ अस्पृष्टोसिपरिपूर्णोसिपूर्णोसीवस्थिरोसिच नसर्वम
पिसर्वंचनकिंचित्किंचिदेवच २६ उपशांतश्चकांतवदीप्तमप्रतिघातिच नेवर्त्तेज्ञितंवाहूरूपंकिमितितेमने
२७ भ्रसंस्थोपिसमस्तानांलोकानामुपरीवस्थे संस्थितोसि निरास्थोसि घनास्थोसीवलक्ष्यसे २८ प्रसृतंनपरा
र्थेषुनपदार्थात्मनास्तवे तवदौरिवशुद्धस्यमनोमृतमयंस्थितं २९ ॥ ॥ ॥

ज्ञातइतिचेत्त्वद्रूपदर्शनादितिसूचयन्नाह उपशांतमितिच्याचसुतिः रूपमेवास्यैतन्महिमानंव्याचष्टइति २७ भांइशानाम
ज्ञोरेघनास्थोसीवलक्ष्यसे २८ इंदोरिवशुद्धस्यतवअमृतमयंमनः इंद्रुकरवत्सदार्थेषुनप्रसृतं नाप्योषधिवनस्पतिसोमा
अपयोन्नादिपदार्थात्मना उपभोगाहमक्षितियेनक्षीपेत अतःसैदेवपूर्णंस्थितमितितत्कच्चंद्राद्तिशायइत्यर्थः २९ राम॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नैववर्त्ततेपामराणांदुर्विकारादिनाप्रसृतक्षोभकारित्वादिसुतरांक्षोभाभावः आशयार्थस्तुग्रामेकर्त्तिकरणसंघातालयेदेवमनु ४८
ष्यादिदेहे पामराणांकामद्वेषादीनामालयेयदिमनसेविषयोपभोगैर्विश्रान्तिरितितत्राहत्य इति तथाचोक्तंययातिना न
जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धत इति १५ पल्लवाः पुलिंदं जातिभेदाः आर
ण्यकत्वाज्ज्ञानपदसंपदाक्षीरवस्तमसहसमानाद्युक्तार्थः आशयार्थेत्वनेकामादयः पल्लववत्स्नेहरागादियुक्ताः विवेकसं

ग्रामेविभ्रमणंनैववर्त्ततेपामरास्पदे तदेहेलवणपानेनभूयएवाभिवर्द्धते १५ एतेग्रामैकशरणाः पल्लवासंद
भीरवः अपथ्यायथसंचाराद्धरिणाइवजंतवः १६ नस्फुरंतिविचारेषुप्रज्वलंत्यनुभूतिषु नवसंतिदुराचारा
दस्मयंत्रमयाइव १७ कामार्थरागसद्वेषपरिभिक्षितपौरुषाः कर्मण्यपात्यतमधुरेरमंतेदग्धबुद्धयः १८ आभि
जात्यात्ततोदारश्रीतत्त्वारसशालिनी नेहविश्राम्यतिप्रज्ञामेघमालाम्बराविव १९ वरंमधुरगुहाहित्वंशीलांतःकी
टतांवरं वरंमरौपंगुमृगो नग्राम्यजनसंगमः २० निमेषास्वादमधुरांत्तर्णांतरविरागिणी मारलोकांतनिरताग्राम्या
विषकणाइव २१ वान्तिभस्मकणाकीर्णाजीर्णाःसंशीर्णसंभ्रमाः तरणपर्णवनव्यग्रग्राम्याधार्मिकवायवः २२

दभीरवः अपथ्यायथसंचाराः अशास्त्रीयमार्गप्रवणाः १६ नस्फुरंतीत्यापुभवतः स्पष्टोऽर्थः अस्मयंत्रमयाप्रतिमाद्य
इव १८ आभिजात्यं विशुद्धोभयकुलत्वात्तेनाततान्प्रज्ञाउद्दतजनेषु विश्वसितीति १९ अंधपतीत्यंधाअंधकारावृतागुहातस्या
महित्वं अजगरता २० विषकणाः मधुमिश्रविषकणाः २१ भस्मकणाकीर्णाः धूलिधूसराः ग्रामेभवाः ग्राम्याः येऽधा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० राजर्षे रजस्य केनापि याच्ञनादिरूपेणार्थिने ३८ परं तटं परं तीरं ३९ मनीषिणां पंथानमहं प्राप्तइत्यत्र
नि०उ० किं लिंगं तदाह वैराग्येति अहमहात्मनः ज्ञानाधिकारभाग्यदीनस्य ५० विवेकोदयो विचित्तेन कषायपाकेन
६१ च लिंगमित्याह मणिरिति मधुरेणामृदुना काषेणाशाणाघर्षणेन ५१ शिष्यागतरणोपदिष्टमर्थं पुनः पुनः स्व
यं परिशीलनात् ज्ञातं शंपुनः प्रत्याणधारणादिकर्मभिर्पितः फलपर्यवसितं संपादयति अत स्त्वत्त्वाज्ञा
नजिज्ञासितांशं वदेत्यर्थः ५२ खलु यस्माद्भुतो यः शिष्यः विमलाः रागादिमलशून्याः वासनाः यस्य अ

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ वसिष्ठोस्मि महाबुद्धे मुनिरस्मिन्नभोगृहः केनाप्यर्थेन राजर्षे दिमं मार्गमुप
स्थितः ३८ मागा विषादं पंथानमागतोस्मि मनीषिणां प्रायः प्राप्तोसि संसारसागरस्य परं तटं
61 ३९ वैराग्यविभवोदारा मतिरद्य किरपीदृशी आकृतिः शांतरूपा च न भवत्यसदात्मनः ५० मणि
र्मधुरकाषेण यथैति विमलात्मतां तथा कषायपाकेन चित्तमेति विवेकितां ५१ किं ज्ञातुमिच्छसि
कथं संसारं हातुमिच्छसि उपदिष्टमहं मन्ये संपादयति कर्मभिः ५२ विमलवासन उत्तममानसः
परिविविक्तमतिर्जनतेजसा पदमशोकमलं खलु युज्यते जनितितीर्षुरितो दृढमुच्यते ५३ इति
महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणे उत्तरार्द्धे नाम त्रयोविंशः सर्गः २३ ॥ ॥

तएव उत्तमवैराग्यादिसाधनत्रसंपन्नमानसो भवति परिविविक्ता नित्यानित्यसारासारादिविवेकशालिनी मतिर्यस्य
तथाविधश्च असरणकारजनस्योदेशतेजसा अशोकं आत्मतत्त्वपदं प्राप्तुं युज्यते योग्यो भवति नेतरः अतः कारणात् त्वं
निर्व्याज आदिरस्वर्वेदुःखेभ्य स्तितीर्षुस्तरणेच्छुर्मतिर्यस्य तथाविधस्य संभाषणापरिच्छेणान ज्ञाताधिकारस्यैव तवम
यदुच्यते नान्यस्यास्य अतः स्वपूर्वोत्तरं जानेि वदेत्यर्थः ५३ इति वासिष्ठतात्पर्यप्र० नि० प्र० उत्तरार्द्धे नाम त्रयोविंशः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्यदपितत्साम्यंविशेषंचाहकलावानिति ३० एवंहिरण्यगर्भसाम्यंततो विशेषमतेत्तीत्याहत्वदिच्छयामितिसार्वज्ञस
स्प२ वैशत्वादिसंपन्नैतेचितिआत्मनिअंकुरेकांडादिफलांतेरवत्स्वरूपमिवइदंसंसारमंडलंसर्वैयोऽपतया स्थितंपश्यामि
संभावयामितत्संगर्थितदिच्छायांतुसदसद्भवंपश्यामिसंदेपि य दीदृश्रितर्हित्वमपिजगत्स्रष्टुःशक्तोऽस्येवपरंतनेच्छा
सीत्ययंततो विशेषइति भावः ३१ एवंप्रसंशयाभिमुखीकृतायवशिवायस्वस्यवैराग्यादिसाधनसंपत्त्योपदेशार्हतांद
र्शयितुंस्वगोत्रनामादिकीर्तयतिअहमित्यादि ३२ ३३ तदुत्संकाशानिद्धृणाभंगुराणि ३४ आत्मानंनामगोत्रादि
कलावानकलंकेतः शीतलोभास्वरःसमः रसायनभरापूर्णः पूर्णेंदुरिवराजसे ३० त्वदीच्छयांतुसद
सद्भवंस्थितंपश्यामितेस्थिति संसारमंडलमिदंस्थितंफलमिवांकुरे ३१ अहंतावस्यंविप्रशांडिल्यकु
लसंभवः मंकिर्नाममहाभागतीर्थयात्राप्रसंगतः ३२ गत्वासुदूरमध्वानंदृष्टतीर्थानिसंप्रति चिर
कालेनसदनमात्मीयंगंतुमुद्यतः ३३ नचमेगंतुमुद्योगोविरक्तमनसोगृहं दृष्ट्वातद्विद्युत्संकाशाभिभूता
निभुवनोदरे ३४ भगवन्सत्समात्मानंकपमेहानुकंपया गंभीरालिप्रसन्नानिसाधुचेतसरासिहि ३५
दर्शनोदयमित्रत्वंकुर्वतांमहतांपरः कमलानीवभूतानिविकसंत्याश्रसंततिच ३६ ममेदंचमनोमोहा
त्संसारभ्रमसंभवं मन्येहातुंनसमर्थं सत्वंबोधानुकंपितैः ३७ ॥
नाकथये त्युतानार्थः सत्यमिश्रिविशेषणत्वात्स्यात्परमात्मानमुपदिशेत्वाशयार्थः ३५ तमेवाशयंस्फुटमाहममे
तिअर्पर्यचकारः ममइदंइषद्विषकशात्स्यापिमनः मोहादज्ञानसंशायप्राबल्यात्संसारभ्रमसंभवंदुःखसांतं निःशेषमुच्छे
त्तुं विनाशरूपस्यारुच्छेत्तुं विनाशरूपेदशास्त्रविमर्शकौशलमात्रेणनसमर्थं मितिमन्येपुनःपुनर्मननेननिश्चिनु तवानस्मि
त्यतःसःप्राग्वर्णितमदुःखणसामर्थ्यस्त्वंरहस्यबोधानुकूलेरूपदेशानुकंपितेः मोहसंशयोच्छेदन दुःखत्वयस्म
[illegible]
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ हेरामहेसौम्येतिवशिष्ठसंबोधनं सुखानिमांत्यादुःखयंतिपथ्यामेदुःखमेवसुखतांजतंभव तीत्यन्वयः इत
नि॰उ॰ नीतत्वज्ञानत्नुपयुक्तानां नवयप्रभृतीनांरूपजीर्णतामनर्थपरंपराबीजतांचदर्शयतिवयइत्यादिनाजर्जरतांशि
त्थिलतां ६ उच्चैः परेउत्तरोत्तरभोगोत्कर्षस्थानेपातः अभिलाषस्तत्पराबुद्धिनेपरमपुरुषार्थसाधनाध्यवसायि
६२ नीमनस्तुउत्तरोत्तरंवर्द्धमानेरागपल्लवैः सुप्रवालंपल्लवितं अतीतभोग्यकोटिगोचराकमोहादिकुशंकुल्याद्गग

त्यारामयथादुःखमेवमेसुखतांगतं वयोदशनलोमाद्यैःसहजर्जरतांगतं ६ उच्चैः पदेयात्पराबुद्धि
नीध्यवसायिनी सुप्रवालंकुसंकल्पाद्गहनंनप्रकाशते ७ मनः पिप्पलपल्लवैरिवकुग्राम
कोटरं वासनांगवहेगृध्रेर्नित्यंपापीयसीस्थितिः ८ कंटकद्रुमवल्लीवकरालकुटिलामतिः॥
आयुरायासशालिन्याथामिन्येवतमोधया ६

62

हनंदुर्विवेकं अतएवस्वत्वदोषादिसाक्षिविवेकेननप्रकाशते ७ तत्रदृष्टांतमाहाह पिप्पलेति पिप्पलाना
मश्वत्थादीनांपल्लवलैल्पवमानैः शुष्कपर्णादिसंचयैर्गहनंकुग्रामांतरालमिव स्थितिर्जीविकापिनानाभो
गवासनाहृतगंधीनंगेवहंतीतिवासनांगवहे: अतएवगृध्रैर्गृध्रपायेरिंद्रियैः कुग्रामस्थितिरिवनित्यंपापीय
सी ८ मतिश्चकरंजादिकंटकवल्लीवकरालाकुटिलाच आयुश्चआयासशालिन्यातमोधयासंततविषयचिंत
याअनागतंलोकंअप्रादीपादिप्रकाशंअद्दिचन्द्रयास्तमोधयाभिन्येवअप्राप्त मवलदर्शनालोकयाक्षीणमिति

ता १ ६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देहेंद्रियमनोबुद्धिदोषाद्यैः सहविस्तारात्संसारिकं स्वदुःखौघं मंकिने होपर्पितं समंकि इति एवं उक्तवतो मम पादयोर्विनिप
दायोपदेशकुशलसाधुत्वेषण परेण मया दृशो दृष्टोयथा सादिक्संभूदिशो भ्रमंतितथादिशो भ्रांतः अयं मया त्वज्ञाभातसम
स्तेषु देवासुरतिर्यगादिदेहेषु सोरोणां ब्राह्मणादेहानां मध्ये ज्ञानाधिकारसंपन्नासारस्यस्य देहस्य फलंलब्धमिति शेषः ३४

श्रीवशिष्ठउवाच ममत्युक्तवतो मंकिर्विनिपत्य सदादयोः उवाचानंदपूर्णाक्षः इदंमार्गे वहन्वचः १ **मंकिरु
वाच** भगवन्सर्वदिशो भ्रांत्वा दिशो दृष्टा दिशो यथा मया नतु पुनः साधुर्लब्धः संशयनाशकृत् २ समस्तदेहसा
राणां सारस्याद्यफलं मया लब्धो स्मि भगवन्स्पष्टदृशाः संसारदोषदाः ३ प्रजायते पुनर्नष्टं सर्वदुःखभ्र
मः सदा अवश्यंभाविपर्यंतदुःखत्वात्सकलान्यपि ४ सुखान्येवाति दुःखानि वरं दुःखान्यतो मुने दुःख

खदं मे न हेतुभिः सहप्रपंचयति पुनरित्यादिना जातं जन्म नष्टं मरणं तत्सदा दुःखभ्रम इति कुतः सुखानामपि संसारेनु
भूयमानत्वात्तत्राह अवश्यमिति सकलान्यपि सुखानि अवश्यंभाविपर्यंतदुःखत्वादति दुःखान्यतं तदुःसहानि दुःखा
न्येवेति परेणान्वयः ४ अतएव सुखेभ्यो दुःखान्येव वरं अविछिन्ना दुःखपरंपरा हि जलचैरेत्न चक्री ततवाभ्यासा
द्यापि स्यात् सुखविछिन्नाभ्यासात् दुःसहेतिभावः प्रबलतरदुःखानुबंधित्वाहाकोद्वान्नजीवनेदुःखोपस्यायिषं
संपृक्तमोदकास्वादसुखे चिवत्दुःखपरंपराप्रेक्षया भोगसुखेषु द्वेषता धियमुचितं मित्याह दृष्टेति ५ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० चेतश्छिन्नमध्याशासहस्रकल्लोलैः कलिलं अस्वच्छं सर्वतः प्रधावन्नेप्यर्थशून्यं अ तरणवशुष्काब्धिरिव दुःखपूरि
नि०उ० त्वा दुर्भगं अत एव चित्तपरवशं इंद्रियार्थैकपरं मां विवेकिनः न स्पृशंति उपेक्षंते १५ तत्र दृष्टांतमाह सकंटकमि
६३ ति मनोपि विमृशे असदेव महांतः कर्मारंभाय स्यान्नथाविधं अज्ञं नवातो वातरोगविशेषः सदैव भ्रमणकायथा

म२

कल्लोलकलिलं शून्यं चेतः शुष्काब्धिदुर्भगं मामिंद्रियार्थैकपरं न स्पृशंति विवेकिनः सकंटक
मवेध्यस्थं श्लेष्मांतकमिव द्रुमं असदेव महारंभं चलद्दुर्जनवातवत् १६ मनोरमणप्राप्तं शून्यं दुः
खायवलति सज्जनसंपर्कचंद्र तारकधारणे १७ भवंभावोह्वय घस्राक्षीणाना ज्ञानयामिनी
63
अज्ञानध्वांतमतेभसिंहः कर्मतृणानलः १८ उदितो न विवेकार्को वासनारजनीक्षयः अव
स्तुवस्तुवद्दुःखं मत्त छिन्नमतंगजः १९ इंद्रियाणि निकृंतंति न जाने किं भविष्यति शास्त्रदृष्टी
रपि प्राज्ञैर्नाश्रितातरणायया २० ६२ ॥ ॥

देहे चलति तद्वत् १६ बहुशोभ्यस्तेपि मपि मरणामप्राप्तं अभिलषितार्थशून्यं दुःखायैव वलति धावति ननु शास्त्र
सज्जनसंपर्कादिघुपायैर्मनो निगृह्यतामिलेत्येवं घावज्ञानफल विवेकार्कोदिना ज्ञानयामिनी नक्षीणता वच्छास्त्रस
ज्जनसंपर्कादयश्चंद्रतारकवन्नास्तं तिकमनोभ्रमविनाशाय समंतइत्याशयेनाह शास्त्रेति द्वाभ्यां १७ अहंभावएवउ
ह्लसन्बालकल्पितपद्मोपसर्या १९ २० ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्माच्छुष्कलतेव न किंचिद्विवेकरसंप्राप्त्येन पुनः पुनर्मोघीभावान्न च पि न नश्यति १० ननु कर्मभिरेव तत्त्वोद्धारः किं न स्यात्
अहं कर्मेति यत्किंचिन्नित्यं नैमित्तिकं कर्म कृतं तस्मात्कथं दुष्कर्मराशेः कस्मिं पयभागस्तपसा न निर्भग्नं उपक्षीणमिति यावत्
भोगवासरवंतु वीजमुत्तरोत्तरानर्थहेतवे कर्मणो कामभिर्विधिकर्मणि प्रवर्तयतीति शेषः ११ जने पुत्रकलत्रबांधवप्रसो
दे आशत्वाजीर्णा १२ लक्ष्म्याः अर्थनार्थाः महापदस्तु श्वभ्रोत्पन्नकंटककस्तवत्सुत्रमिव पश्यधनादिभिकदाचित्पूर्णाकदा

अर्थी वा नागतालोके क्षीणं संततचिंतया न किंचिद्दुसमादत्तेन च वापि न नश्यति १० न पुष्पितानफलिताः तस्मा
शुष्कलतेव नः कर्मकर्मणि निर्भग्नं वासनारभ्य मकर्मणो ११ जीवितं च जने जीर्णं नैवाजीर्णाभिवार्णवः दिनानु
दिनमुच्छूना भोगाशा भयदायिनी १२ पूर्णा पूर्णा समिन्नी क्षीणाश्वभ्रकंटककच्छेवत् चिंताज्वर विकारिणी
लक्ष्म्याः खलमहापदः १३ संपन्नमप्यतं सापि विप्रलंभेन जंभते अंतःस्फुरति रत्नेऽहं भास्वरं बांधकोटरं १४

चिदपूर्णा सभिग्रहगे चिंताज्वरे विकारिणी पंक्षीणाः क्षपिताः १३ सा लक्ष्मीर्बहुतरधनादिभिः संपन्नं शास्त्रादिभिरत
नमपि पुरुषं भयः प्रलोभदूरमाकृष्य शत्रुदस्युवरपतापादनेन सर्वसंपन्नाम्यशास्त्रघातादि दुःखपर्यवसायिना विप्र
लंभेन जंभितेयथा सर्पशिरोमणिना भास्वभास्वरं अंधकोटरसांधकारघ्वर्भे अंतः अदृश्यसर्पस्फुरितरत्नेऽहं पुरुषं तस्मा
तः प्रवेश्य सर्पदंशादि विप्रलंभेन जंभते तद्वदत्र इवार्थे वाशब्दः रंभेहमिति पाठे अंतः प्ररूढसफलकदलीकं तादृशमप्यभंदृ
छांतः १४ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ तत्राद्ययोरत्यंतमनर्थता अंत्ययोस्तु तत्स्वभावेनेत्याशयेनाह वेदनमिति तत्रापि भावनं महानर्थ इत्याशयेनाह तस्मि-
नि॰उ॰ न्निति यथा पुष्पपल्लवादिसम्बद्धाः लताः मधुमासप्रवर्त्तिते तद्वत्तत्परिणामत्वाद्वलासर्वत्वस्य तद्वदित्यर्थः २ अतए-
६४ व विवेकिनो विषयदोषभावनायाश्च तत्त्वे वासनया सह सर्वोपि संसारः क्षीयत इत्याह विवेकिन इति ४ उत्तरसंसार-

वेदनं भावनं विद्धि सर्वदोषसमाश्रयं तस्मिन्नेवा पदः संति लता मधुरसे यथा संसारमार्गगहने
वासनावेशवाहिनः उपयाति विचित्रौघैर्नवनवांतसंततिः ३ विवेकिनो वासनया सह संसारसंभ्रमः
क्षीयते माधवापाये शनैरिव धरारसः ४ अस्याः संसारसल्लक्या वासनोत्सेधकारिणी कदम्बाव
२ नजालिन्यारसलेखेव माधवी ५ संसारोध्यतयोदेति वासनात्मा रसस्थितौ यथावनतयातस्यो म
सर१ धुमासः स्थितौ ६ चिन्मात्रं दमलात्कृत्स्नात् ऋते किंचिन्न विद्यते नान्यत् किंचिदपर्यंते स्वस्वरूपत्वतरघ

स्यात्तु वासनैव प्रवर्त्तिकेत्याह अस्या इति सल्लकी सकंटकगुल्मविशेषः ५ स्थितौ अज्ञानाश्रयजीवचैतन्ये ६ परमा-
र्थापिलाभहेतुं तदावरणमज्ञानं दर्शयितुं परमार्थं प्रथममाह चिन्मात्रादिति ऋत्यादृश्या चिन्मात्रादृते चित्सत्तास्फू- स्फ २
र्तिभ्यामेव जगत्सत्तास्फूर्त्योः स्वानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः स्वतः सत्तास्फूर्त्यो तु नान्यत् किंचित्प्रसिद्धं यथा स्वस्वरूपत्वे-
तरदप्रसिद्धं तद्वदित्यर्थः ७ ॥ ॥

64

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सेवाद्भिर्वशीकृतैः प्राज्ञैरुपायैर्यानाभिनासापि मे अद्य छिद्रिति विघात इवांध्यापसपन्नेत्यन्वयः एवं गीतरीत्या सर्वतोप नर्थप्रशान्त्या अतिसंमोहे मग्नस्य मत उत्तरणाय उदकं श्रेयसे मोक्षाय च यत्कार्यं तत्कथयेति संबंधः २१ हे भगवन् शरत्काले इव निर्मलत्वच्छज्ञानविवेकादिज्योतिर्गणसंदीप्ते साधो गुरो प्राप्ते शतिन्आकाशस्येव शिष्यस्य मोहलक्षणाः मिहिकाः शाम्यं तिअखिलाः आशादिशा इव मनोरथाश्च विमलानिरस्तरागादिरजोमलाभवंति इति लोके प्रसिद्धा साधुजनैरुपगीता वाक् भवता कृतेन मदीयभवशांतिदेन महोधतेन सत्या अवधिता यथा भवति तथा प्रार्थये प्रार्थना २२ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० उत्तरार्द्धे चतुर्विंशतितमः सर्गः २४ संवेदनाद्यवविद्यात्मबंधबीजचतुष्टयं परमात्मनि विद्याचतत्निहंत्पत्रवर्णिते १

साधु छिदिवांध्याय वासनावेशकारिणी तदेवं मतिसंमोहे यत्कार्यं मिहदारुणे २१ उदकं श्रेयसे नाततन्मेकथय पृच्छते शाम्यंति मोहमिहिकाः शरदीव साधौ प्राप्ते भवंति विमलाश्च तथा दिशाः सत्येति वाग्भवतु साधुजनो पगीता महोधनेन भवता भवशांतिदेन २२ इति महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्र० उत्तरार्द्धे संक्षिप्तवैराग्यनामचतुर्विंशः सर्गः २४ श्रीवसिष्ठ उ० संवेदनं भावनं च वासनाकलनेति च अनर्थाय हशब्दार्थो

एवं संक्षिप्तस्वसंसारानुपवर्णितन्निरासोपायपृष्टे तद्बीजान्यपरिज्ञायतन्निरसनोपायानसंपादयितुं शक्त्या इति तद्बीजचतुष्टयमुपपादयितुमुद्दिशति संवेदनमिति प्रथममिंद्रियैर्विषयोपभोगलक्षणं संवेदनं अपगते विषये तद्गुणानुसंधानेन पुनःपुनर्भावनं तेन तदाकारलांछनरूपे चित्ते दृढवासनं तया च मरणादिकालेपि भावदेहाद्याकारभानकुलाकलनेन ततः स्मृतिरिति चतुर्विध इह संसारे अनर्थाय सर्वानर्थबीजभूतो मिथ्याभूतार्थगोचरत्वात्स्वयं मिथ्याभूतत्वाच्च विगतार्थः पदार्थो विषया विजृंभितेइत्यर्थः १ ॥१॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथावायोऽस्पंदइत्यनुमानंदर्शयतिसर्वमिति १७ ननुदृष्टांतेक्षीरपाक्षियावतोरवयवावयविनोरसमवायेनमिश्रीभावमात्रं२

बा०टी० काष्ठा दीनांदृश्यनांस्फुरणाभेदानभ्युपगमेशशशृंगवदत्यंताभानमेवस्यादित्याहयदीति १५ सिद्धांतेतुनायंदो
नि०३० षइत्याहयथेति १६ तथाचयद्बोधमात्रंबोधानतिरिक्तंस्फूर्तिकत्वाद्घटानतिरिक्तस्फूर्तिकंतत्तन्मात्रंनत्वसंतेवमित्याशंक्य
६५ जतुकाष्ठयोर्विहिमिश्रणेपिविवेकानुभवेमिश्रणादर्शनाद्विहत्वनुभवेतदृशीनेनैवधर्म्यात्समवायासिद्धेरित्याशयेनाहमि
वि२

यदिकाष्ठोपलादीनांनभवेद्बोधरूपिता तत्सदानुपलंभःस्यादेतेषामसतामिव १५ यदात्वेषानुदृश्य
श्रीर्बोधमात्रैकरूपिणी तदान्यैवाप्यनन्यैवसतीबोधेनबोध्यते १६ सर्वंजगद्भूतेदृश्यंबोधमात्रमिदंततं स
दमात्रंयथावायुर्जलमात्रंयथार्णवः १७ मिश्रीभूतान्यहोह्येतेयतुकाष्ठादयोयथा मिथोनानुभवेमिश्रा
एकत्वंह्यनुभवेमिथ १८ अन्योन्यानुभवोह्येकमेवत्वन्योन्यवेदनं यथांभसोःक्षीरयोर्वानिकाष्ठजतुनो
रिव १९ अहमित्येवबंधायनाहमित्येवमुक्तये एतावन्मात्रकेबंधेत्वायत्तेकिमशक्तता २०

65

श्रीभूताइति १८ अंभसोःक्षीरयोर्वाअन्योन्यात्मतानुभवोह्येवंदृग्दृश्यपदार्थयोरपितुतादृश्यमन्योन्यवेदनाल
कमैक्यमस्त्येवनतुजतुकाष्ठवत्संयोगमात्रमित्यर्थः १९ एवंसर्वदृश्यानांचिन्मात्रत्वेनतत्पदार्थाच्चितोपरिच्छिन्न
तयाभिन्नत्वेसिद्धेत्वंपदार्थस्यअहमितिपरिच्छिन्नबुद्धेरेवबंधायतत्त्यागमात्रं मुक्तयेइतिफलितमित्याहअहमित्येवेति २०

॥॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसर्वंसर्वदास्फुरन्नपिसच्चिन्मात्ररूपोवेदनात्मादेहेंद्रियादिभ्यो न्यो नास्तिनभातिचेत्यसत्ताभानायादिकाया स्थिरात्र
नादिः प्रतिभाभ्रांतिः एषैवावरणशक्तिप्राधान्येनविद्याविक्षेपशक्तिप्राधान्येनभ्रमः तदुभयफलरूपेणसंसारइ
त्यर्थः ८ अविद्यामूलप्रसाधनफलंदर्शयति अनालोकनेति ९ भेदकृद्दृशोपाधिबाधेसर्वदृशैनामैकांदर्शयति
सर्वेति १० चिन्मात्रादमलाद्रूपादृतेकिंचिन्नविद्यतेइतिपद्युक्तंतदृष्टांतरूपयादयतिस्मन्मयमित्यादिना चिन्म

वेदनात्मा न सोऽस्त्यन्य इति या प्रतिभा स्थिरा एषाविद्याभ्रमस्त्वेषस्चसंसारआततः ८ अनालो- तो
कनसंसिद्ध आलोकेनैवनश्यति असदात्मासदाभासोबालवेतालवत्क्षणात् ९ सर्वदृश्यदृशोर्बो
धेबोधसारतयैकतां यांत्यशेषमहीपीठसरित्सागरवारिवे १० मृन्मयंतुयथाभांडंमृद्रूपंनोपलभ्यते वि
न्मयादित्यथाचेत्याचिद्रूपंनोपलभ्यते ११ बोधाववुद्धंयद्वस्तुबोधएवतदुच्यते नाबोधंबुध्यतेबोधोबै
रूप्यात्तेननात्मना १२ दृश्यदर्शनदृश्येषुप्रत्येकंबोधमात्रता सारस्तेनतदन्यत्वंनास्तिकिंचित्खपुष्पवत्
१३ सजातीयः सजातीयेनैकतामनुगच्छति अन्योन्यानुभवस्तेनभवत्येकत्वनिश्चयः १४

पा१ पत आदिपदात्तन्मयतयाच ११ चिन्मयतयास्फुरतोविमर्शस्त्वेकरस्यमेवपर्यवस्यतीत्याशयेनाहबोधेति वैरू
प्याद्विरुद्धरूपत्वात् बोधाभेदंविनास्फुरणासिद्धेर्बोधस्यचबोधाभेदापेगादित्यर्थः १२ यदिद्रष्टादित्रिपुटाः बो
धेनाव्याप्तिकत्वमेदरूपास्तर्हि तस्मादनंतत्वादधिष्ठानबोधसारैकरस्यमेवसिद्धमित्याशयेनाहदृगिति १३ परस्प
रमिलनेनाबोधापत्तिसुजलस्यजलेनेवसजातीयानामेवभवतीतिजगतस्तदनुभवमात्रत्वेअनुभवानामेकत्वसिद्धांत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० एवंचेत्कथमात्मतत्त्ववादिनोनानाविधंपरस्परविरुद्धंवदंतितत्राहवासनविशेति कुविकारशास्त्रात्मभिः स्वस्ववा
नि०उ० सनाभिरावेशैरभिमानैश्चशवलिताविष्टिताः परागक्षेपवतत्त्वपरीक्षमाणाः अधोधोव्रजंतीत्यर्थः २६ अतएवैश्व
६६ तद्दृष्टिपरिभ्रष्टानांस्वस्ववासनावातेर्मूढानांइतस्ततोनीतानांनिस्तरणानांतानिमायोनिजन्ममरणनरकादिक्लो
कशास्त्रप्रसिद्धानिदुःखान्यापतंतिति २७ तदेववर्णयन्नुपसंहरतिभ्रांत्वेति वासनाभिमानानुसारिरागादिरसेनरक्ताः

वासनावेशशवलिताः कुविकाररसनात्मभिः व्रजंत्यधोधोवंतशिलाः शैलच्युताइव २६ मूढानांवासना
वातैर्नीतरणानामितस्ततः तान्यायंतंतिदुःखानितत्त्ववक्तुंनपार्यते २७ भ्रांत्वाभ्रशंकरतलाहतकंदुकाभं
66 लोकापतंतिनिरयेषुरसेनरक्ताः क्लेशेनतत्रपरिजर्जरतांप्रयाताः कालांतरेणपुनरप्यनिभाभवंति २८
इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेभंकिवोधनंनामः पंचविंशःसर्गः २५ श्रीवशिष्ठउवा
च संसारभीमागहनेपतितस्यापतंतिहि वृत्तवृत्तांतलक्षाणिकीटाइवघनागमे १

लोकाःजनाः नारीकरतलाहतकंदुकमिवभ्रशंभ्रांत्वानिरयेषुपतंति तत्रचिरंयातनाक्लेशनपरितोजर्जरतांप्र
याताः कालांतरेपिस्थावरकृमिकीटादिजन्मभिरप्यनिभाः अशादृशाएवभवंतिपुनर्मानुष्यंदुर्लभमित्यर्थः २८
इतिवाशिष्ठता०नि०प्र०उत्तरार्द्धेनामपंचविंशतिमःसर्गः २५ इह प्रपंच्यतेनर्थभावनाद्रसरंजनात् तद्धात्यानर्थसं
शांतिर्विवेकात्तत्त्वदर्शनात् स्थावरादियोनिलक्षणेसंसारमार्गेपतितस्यानादिसंसारेवहुशोगक्षानिच्छेदनभेदनदह
नक्लन्नकुरामरणादिरूपाणिरत्नांतलक्षाणिपुनरप्यायततिहि १ ॥ ॥ ॥ ॥

स्पजीव २ ६६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवोपपादयतिचंद्रेति असदहंकिंउत्थितः अनुत्थितएवेतियोऽयं २१ अहंतात्यागेममतावंधः त्यक्त एवापैतीत्या
शयेनाहमेति आत्मायतेस्वाधीने २२ असता अहंकारेणासत्यस्यात्मनः कुंडवदस्यायेनांतः प्रवेशेन तिरोधानं वा
घटाकाशन्यायेनपरिच्छेदोवानसंभाव्यएवेत्याह यंड्वितिपेनसंवंधेनतिरोधानं अवच्छेदोवासिद्धेत्संसंवं धोपिअ
समत्यंतभिन्नमहंकारं कल्पयतो नास्तितस्माद्वास्तवैक्यमेव चंद्राद्धित्ववदज्ञेनाविद्याविकल्पितभेदरूपस्यात्मनः

चिद्रूपप्रत्ययप्रवन्मग तस्यां बुद्धिवत् किमनुत्थितएवायमसदेवाहमुत्थितः २१ मदेकमितिवंधाय
नाहमित्येवमुक्तये एतावन्मात्रकेवस्तुन्यात्मायत्तेकिमज्ञता २२ यःकुंडवदस्यायोयाघटकाशयोस्थि
तिः ससंवंधोपिनैवास्यमेकंहस्योमवेदनं २३ अन्योन्यावेदनंत्वैक्यंभाग शेगतमप्यलं अजडंवा
जडंवापिनैकंरूपंविमुंचति २४ नाजडंजडतामेतिस्वभावाहानपायिनः यच्चाजडंजडंद्वैधं द्वैतितत्रास्ति
नैकता २५ ॥ ॥

स्वप्रकाशवलात्स्फुरणमन्योन्यवेदनमिवभवतीत्यर्थः २३ येतु जैमिनीयाः वास्तवमेवजडवोधयोरैक्यं तदेवा
त्मरूपमितिमन्यंतेतेषांतदैक्यंजाड्यांशगतंजडमेव वोधांशगतं अजडमेवेत्येकमपिनमुंचतीतिजडांशेनस्फुरेदेवचिदं
शस्फुरदपिनिर्विषमेवेत्यन्योन्यावेदनमेवतदैक्यंस्यादित्यर्थः २४ कुतोनमुंचतितत्राहनेति हियस्मात्कारणादन
पायिनएवधर्माः स्वभावाइत्युच्यते यच्चतयाअजडमेवात्मरूपंजडमितिअंशांतरतयाद्वैधंननुद्वैतिभिन्नमेव तत्रजडे
कतानास्त्येवेति नजडवोधेचात्मसिद्धिरित्यर्थः २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० इदानीं श्रोतॄन्प्रेव संबोध्याह आज्वलेति १० पर्यालोचनं विवेकस्तन्मात्रेण आलोकनं स्वपादान्यासप्रदेशावलोक
ध०उ० नं तत्कारिणः ११ अवहितं सविवेकावधानं बहुस्य जागरूकस्य १२ साहंकारं जगत निर्विवेकावधानसंवित्पस
६७ रमात्रमित्याह यथेति यथा रूपालोकनमात्र कर्मीक्षणस्य चक्षुषः प्रसरणं न तद्भिन्नं किंचिन्नास्ति भूतद्वत् १३ हेका
माघरिषड्वर्गे हेतु वहिर्मुखसंविदः प्रत्यक्स्वरूपावरणात्मा संवरणं स्वात्मन्युपरमः १४ सोहं अहंकारसहितं जगत् सुदृग्ध्वासं

आब्रह्मस्तंबपर्यंतमपि यो निशितेषुते आकल्पं भ्रमतश्चित्त शांतिर्नास्ति शमादृते १० पर्यालोचनमात्रेण
वंधगंधो न वाधते गच्छतो मार्गवैषम्यमिवालोकनकारिणः ११ तवनावर्तित चित्तं कामः कवलयिष्यति
67 सावधानस्य बहुस्यापि शाच्यः किं करिष्यति १२ यथेक्षणप्रसरणं रूपालोकनमात्रकं संवित्प्रसृति
मात्रात्मतथा साहं जगत्स्थितं १३ यथाक्षिसंवृत्तिः सर्वरूपालोकसमो रिहन् संवित्संवरणं नाम सर्वदृश्य
मिमस्तथा १४ असदेव जगत्साहं सुदृग्ध्वा संवित्तनोति स्व ईषत्प्रसरणेनाशु स्पंदं नपवनो यथा १५ स
दिवासत्यमेवेदमकुर्वत्यन्यमेधते मृदा हेम्नैव कुंभत्वमपृथग्लभ्यमात्मगं १६

चिदेव अविवेकप्रयुक्तेनेषत्प्रसरणेन स्वे आरतस्वस्वरूपाकाशे तनोति १५ ब्रह्म संवित्परमार्थतो न्यमकुर्वत्येवास
त्यमेव सदिवेदं जगद्रूपमेव मेधते जृंभते कथमसत्यमिति ज्ञायते तत्राह मृदेति यथा मृदा हेम्ना वा आत्मगं स्वात्मनिक
ल्पितं कुंभत्वं अपृथग्लभ्यं पृथक्त्वलब्धुमशक्यं तथेदं जगदपि चितः पृथक्त्वलब्धुमशक्यं पदिसत्यं तस्मात्पृथक् लभ्य
तेति भावः १६ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रच भावनैवमलमित्याशयेनाह सर्वइति संवलाचत्परस्परग्रंथनहेतुः २ तस्याश्चमलं विवेकाघं रागद्वेषादि
सरंजितं एर्वव्रतांतवासनाभिविद्धितं चित्ताशयेनाह चितमिति रागो रागादिभिः मस्त्र ३ ४ अविद्यमानैर्मिथ्याभूते
रेव त्रिपुद्धी रूपैरर्थैः ५ अत एवतीर्णभ्रमास्तत्व विदस्सुखिन इतितान्प्रशंसतीति आल्हादिन इति विशेषणान्मत्राभि

सर्व एव खल्विमे भावाः परस्परमसंगिनः अत्यासुपलानीव भावनैनैतेषु संबला २ चित्तमां ध्यायवृत्तां
तद्भुमेगहिन वस्थितं रसरंजनया लोकेवसंतइवकाननं ३ अहोवत विचित्रा णी वासनावशतो वशैः
भूतकैरनुभूयंते सुखदुःखोमिजन्मसु ४ अहोवत विषमा वासनाद्दशाङ्गनैः अविद्यमानैरेवायंभ्रमो
नरसुभूयते ५ आल्हादिनो मलवतः सुकृस्यालोककारिणः शीतलस्याविलार्थेषु स्वस्य दोस्त्र कि
मंतरं ६ एर्वापरमनाल्लोमयत्किंचिदमिवांछतः निर्मर्यादस्यमूढस्य बालस्यच किमंतरं ७ लब्ध ५
साधारणपर्यंतस्थ आस्थामनुसतोः आमिषंको विशेषोस्ति वदसाकरस्ठयोः ८ सर्व एव त्विमेभाव १२
देहदारधनादयः स्त्रिग्धमासुष्कसिकताशरावविशराः ९

मस्त्रोकयोस्त्रोमय ऋतुगा नियोऽपानि ६ अविवेकिनस्तु नंदति एर्वापरमिति ७ आमिषं विषयाव देशाभिषंच
प्राणानांपर्यंतो मरणांतदवधि अनुसतोर त्यजतोः मकरएव माकारो मत्स्यजा त्सुपलक्षणमेतत् ८ अस्त्रुष्कः ९
सिकताभिर्मितिशराव इव विशरारवो नश्वराः ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा० टी० तच्चरूपंमनोविकल्पकल्पितं मनोपगमेपेतीतिशांतमात्वेत्याह ज्ञ एववंति त्वांतापगमेनज्ञोप्ययमिष्यत्येवे

नि० ३० तिकथंज्ञ एवात्वेत्युच्यते तत्राह असाविति ममनोपगमेहिनामरूपात्मकंमननंविकल्पनं तन्मानंच तुराद्विच

६८ अपगच्छेत् असोज्ञस्तुनतथाकिंत्वनंतमजमव्ययेवंतिनापगच्छतीत्यर्थः हेअंग आकाशकल्पस्वेआत्मभावे म

नोवाधेनतिष्ठतः ज्ञस्यनामरूपयोरनिवेदनमप्रतीतिरेवभवति यतस्तत्त्वरूपावस्थितस्य भेसदाभ्याभावादेव

ज्ञ एवापगतेस्वांतशांतमात्वमहाश्मवत् असौनमननंनाममनंतमजमव्ययं २३ आकाशकल्पेस्वभा

वेतिष्ठतोगानिवेदनं भवत्यप्यासदार्थेन विनास्वप्नविकारवत् २४ निरूपादानसंभारमभित्ता

वेविचेतति ब्रह्मसंकर्तृजगच्चित्रंनकश्चिद्वानकिंचन २५ तनोतियत्तदात्मैवतस्यतत्रतत्स्थितं

68 दृशा४ दृश्याभावाद्दृश्यतेनकः कुकरोतिकिं २६ अहंसुखीतिसुखिता अहंदुःखीतिदुःखिता सर्वएवस्व

रूपस्यव्योमात्मानोपिपार्थिवाः २७ ॥

मनोविकल्पमात्रंजगदितिकथंज्ञायतेजगदितिकथंज्ञायतेतत्राह निरू

स्वप्नविकार चिन्मनस्युदेतीत्यर्थः २४ मनोविकल्पमात्रंजगदितिकथंज्ञायतेजगदितिकथंज्ञायतेतत्राह निरू

पादानेतियत्तोवाश्लं हैरण्यगर्भमनएवजगतः कर्तृनिर्मातृ तच्च निरूपादानसंभारस्तरंजकंद्रव्यतुलिकाकुच्चादिसा

मग्रीकमेवजगच्चित्रं अभित्तौ निराश्रयएव संकल्पमात्रेण चेततिपश्यतिनकश्चिज्ज्ञामनोतिरिक्तः कर्तानकिंचनकार्यं

चमानसेस्वप्नादौदृष्टमित्यर्थः २५ तच्चमनोपतनोतिविस्तारयति तत्रसर्वत्रमनोराज्यादाविव आत्मास्वयमेवतथातत्र दृश्याभा

सात्मनास्थितं इत्यंस्वातिरिक्तदृश्याभावात्केनकः किंकुकरोतिनकश्चित्केनचित्कोचित्किंचिदित्यर्थः २६ इत्यंच तत्साधनी

सखदुःखे १ ६८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यत्पदस्य फलभूतं तत्स्वव्यक्तत्वाऽशून्यमिति हेमादौ व्याप्तिं दर्शयति शून्यमात्रमिति १७ अथ यद्वच्छिन्नेति सजातीयभेदनि
रासः निर्भागेति स्वगतभेदनिरासः वारिणि प्रतिबिंबितं पर्वतं पर्वतसदृशं वहत्तरंगं वा १८ इत्थं जगत्तत्वं जानतो न सं
सक्तिताप प्रसक्तिरित्याशयेनाह निर्वाण [illegible] स्येति सर्वोक्तिष्वाशीतता सर्वतापोपशान्त्युपलक्षिताल्हादता यत्र यद्ब्रह्म

शून्यमात्रं यथा व्योम स्पंदमात्रं यथानिलः जलमात्रं यथांभोधिः संविन्मात्रं तथा जगत् १७ अथ यद्वच्छि
न्ननिर्भागसंविन्मात्रं जगत्त्रयं विद्धि शांतं तथा व्योम यथा वारिणि पर्वतं १८ निर्वाणस्योपशांतस्य जस्य
सोदेति शीतता अंतर्यंत्रं द्रवीभूते दीनज्वलनि विंद्वः १९ किं केन कस्य मे कांत शांता तत्ता शिवात्मनि नि
रालोको परालोकः शून्ये जगति जायते २० पासता ब्रह्मशब्दाख्या रूपं सर्वस्य तत्त्विजं जयत्र काचिद्वि
धास्ति सर्वं तन्मयमव्ययं २१ यदिदं तु पदार्थत्वं यत्र बाधात्र भूयते यद्यद्बाधनं प्रेक्ष्यते विन्नयः स्व

ति यावत् १९ तत्र प्रकाशांतरस्य सक्तिरपि नास्तीत्याह किमिति जगति शिवशून्ये सति अपरालोकः किंस्वरूपः
केन साधनेन कया च क्रियया जन्यत इत्यर्थः २० तदेव सर्वं वस्तुनाम बाध्यं स्वरूपमित्याह येति २१ बाध्यं स्वरूपं तर्हि
किं तत्राह यदिदिति पदार्थत्वं नाम रूपभवः तच्च तस्य बाधनं बाधश्च तस्यानुत्पादिविकारषट्कं तत्सर्वं प्रेक्ष्य सम्यक् विम
र्शयापि ग्राह्यतस्तत्त्वगुणमाप्यवत् तुच्छमेवेत्यर्थः २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नवि १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सर्वशब्दान्विता उपेक्षा सर्वापेक्षैव विमुक्ततेत्यर्थः तस्यां पूर्णकामतायां विश्रांतेन किं ईक्ष्यते अपेक्ष्यते ईप्स्यते इति पाव:
नि०उ० साधुः ३६ शरीरार्थं हि सर्वाप्यपेक्षा तेन तस्य त्वा प्रशरीरादेव ध्वाध्ये सति न कस्य चिदपेक्षा प्रसक्तिरित्यर्थः ३७ उपसंह
६६ रति उपशांतेति ३८ मत्वाधिकारित्वान्मंकिनः सकृच्छ्रवणमात्रेण मोहनिवृत्तिमाह मंकिनेति ३९ ४० ४१ हे राघ

अपेक्षैव घनो बंध उपेक्षैव विमुक्तता सर्वशब्दान्विता तस्यां विश्रांतेन किमीक्ष्यते ३६ पार्थिवे स्वेश
रीरेस्मिन्स्वस्वमंगाइवासति भ्रममात्रात्मनिकृतः केकस्य किमपेक्षणं ३७ उपशांतसमस्तेहं विगता
खिलकौतुकं निरस्तवेदनं ज्ञेन विद्धा केवलमास्यते ३८ मंकिनेति श्रुतवतास्ततो मोहो महानपि अ
69 शेषेण परित्यक्तस्तेन केवलगिवाहिना ३९ प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वतायात्तवासनं तेन वर्षशतस्यांते स्थि
तमद्रौ समाधिना ४० तत्राद्य यावत्पाषाणसमधर्मा स तिष्ठति शं शांतकरणो योगी बाध्यमानः प्रबु मंकिनि
ध्यते ४१ एतेन राघव विवेकपदेन शांतिमासाद्योद्यवता मनसा विहर्तुं मादीनतां व्रज तु रागमयीमति र्वाणं १
सेत्त्वीणज्ञानाणदसलिलेव शरद्धुनाला ४२ इतिमहारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे समाप्तिः सर्गः २१

वत्वं एतेन मंकिपदे गृहीतोपायेनाभ्युदयवता मनसा विवेकपदेन स्वात्मानंदं विहर्तुं शांतिमासाद्य ते मतिः रागमयी
सती असलिला शरद्धुनाली क्षणात् क्षीणा विवेकाभ्युत्थादीनतां मा व्रजत्वित्यर्थः ४२ इति वासिष्ठतात्पर्यप्र०
निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षड्विंशतितमः सर्गः २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पार्थिवानामप्यपार्थिवता स्वप्रदेशे लवत्संभावनीयेत्याह सर्वेषामिति २८ एवं च सति यात्फलितं तदाह अहं त्वोह्लरवत
इत्यादिना २९ ३० निर्वासनत्वादेव अस्पंदपरः स्पंदाभिमानशून्यः यंत्रनिर्मितशिलादिप्रतिमाशरीरवत् ३२
देहस्पंददशायामेव तदस्पंदसंभावनाय दर्शं भावनाय दृष्टांतमाह यथेति स्पंदमानमानदो लाम्मंचकं सप्रस्पतो

सर्वेषामेव भावानां चिदाकाशात्मनामपि मिथ्यैव स्वप्रदेशे लानामिव पार्थिवता स्थिता २८ अहं
त्वोह्लरवतः सत्ताभ्रमभावविकारिणी तदभावं तत्त्वभावैकनिष्ठताशमशालिना २९ हेम्नः कटक
शब्दार्थो व्यतिरिक्तोपपाल्लिते व्यतिरिक्ता तथा सत्या नाहंता स्तिरशमात्मनः ३० निर्वाणो निर्मनामौ
नीकर्त्ताकर्त्तावशीतलः शरणवशांतरवास्ते शून्यरागाभिपूरितः ३१ निर्वासनास्पंदपरो यंत्रपुत्रक
गात्रवत् स यथास्थितमेवास्ते ज्ञः संव्यवहरन्नपि ३२ यथा मंचकसंस्थस्य स्पंदते नैव वा शिशोः ।।
अंगानि स्वानुसंधानं विनैवं छिद्रितात्मनः ३३ निःसंवोधैकबोधस्य निराशो हेषणाशिषः शांतानंता
त्मरूपत्वादनुसंधानता कुतः ३४ अदृष्टुरपद्रष्टस्या दृग्रूपस्यापरूपिणः कुतः किलानुसंधानस्

शोः अंगानि नैव स्पंदंते तद्वत्संभावनीयमित्यर्थः ३३ ननु तस्य तत्त्वरूपज्ञानमिव देहाद्यनुसंधानं किं न स्यात्तत्रा
ह निःसंवोधेति संवोधो वहिर्मुखचित्तवृत्तिस्तद्रूपा खंडबोधरूपस्य चिरप्राप्ये विषये आशा प्राप्तविषये स्नेह एष
णा मनोरथैराशासनमाशीरिति भेदः ३५ दृश्यादित्रिपुटीबाधादपि तस्य नानुसंधानतेत्याह अद्रष्टुरिति स्वयं चाप
रूपिणो निराकारस्य ३५ ।। ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तस्य किंफलंतदाह एवमिति न्वायंनि श्चयोध्यान ध्यात्रादि त्रिपुटी बाधकत्वादित्याशयेनाह ध्यातेति १
बि०उ० कुतस्तस्याः बाधत्वंतत्राह सत्यंचेति यतो ध्यात्रादित्रये किंचिचिदपि सत्यंनेत्यर्थः ८ तर्हि दृश्यादित्रिपु
७० ट्याअपितत्सामान्यात्कथंतद्बाधकत्वमित्याशंक्यविशेषमाह दृष्टेति दर्शनंहि प्रमाणंजन्यंवस्तु तंत्रमेवनपुरु
षजंत्रमितिरुत्यमिथ्यकपरमार्थाचित्या धात्वादज्ञाननिवर्तकत्वाच्च परमार्थाचितएव विभ्रूतयादृष्ट्रादयः ॥

एवंनिश्चयवान्नामत्वमेवासिनिरंजनः ध्याताध्येयंतथाध्यानंसत्यंचापिनकिंचनः ८ दृष्टा
दृश्यंदर्शनंचचित्तएवविभ्रूतयः अततसंविदोनान्यदध्यानंध्येयमस्तिच ९ उद्घतिप्रति
पद्येद्वेवहतिप्रलयानिलेः आत्मतत्वंसमंसौम्यंनक्षुभ्यतिनशाम्यति १० यथानोयायिनःस्था
णुतरुशैलादिवेपनं यथाशुक्तौरजतधीस्तथादेहादिचेतसः ११ ८

ध्यानंतुनप्रमाणजंनापिवस्तुतंत्रंपुरुषेच्छानुसारिचेति क्रियाविशेषमात्रत्वाद विभ्रूतयएवध्यात्रादयइति
बाध्याइत्यर्थः विशेषांतरमप्याह अतदिति अततअसंवित् जडंवस्तुसर्वंतत्संविदः अन्यत्स्वरूपभूतेन
दृष्टंश्चातोदृश्यंदर्शनानुसारेविध्येयंतु अध्यानंविनापिध्यानेअस्तिस्फुरतिचेतिनवस्तुनोध्यानानुसा
रितेतिविशेषइत्यर्थः ९ संविदस्तुनविकारस्तुसर्वतोविशेषइत्याह उद्घतीतियथासमुद्रः प्रतिपद्ये
द्वउद्घतीतिसतिक्षुभ्यतिप्रलयानिलंवहति शुष्यतिचनतथाआत्मतत्वमित्यर्थः १० तर्हितस्यादृश्यादिवि
पुटीकथंविभ्रान्तिचद्विकारमप्येवमाशयेनाह यथेतिद्वेति

७०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चित्तस्पंदे चित: स्पंदभ्रमादि स्वविभूतय: चित्तशांत्यैव तच्छांता तात्वरूपस्थितिरीर्यते स्फटिकाद्रिनिर्मित: प्रति
मापुरुषो यथासन्नपि दृष्टिप्रसरनिरोधित्वादसत्समस्तद्वत्त्वात्मा दृष्टिप्रसरानिरोधित्वादसत्सम: १ प्रबोधात्मा
नेकस्मिन्नेव सर्वात्मतया स्थिते प्रबोधे तु नैकस्मिन्स च सर्वस्मिन्न्यस्तिसमष्टिभावबाधादिति भाव: २ ननु प्रतिशरीर

श्रीवसिष्ठ उवाच निर्वाणो भव शांतात्मा यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् सन्नेवासत्सम: सोऽस्य स्फटिकाद्रिवनि
र्मित: १ एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्संस्थितं विततात्मनि नैकस्मिन्न च सर्वस्मिन्नात्मा तत्कलनाकुल: २
आद्यंतरहितं सर्वं व्योमचिन्मात्रनिर्भरं शरीरोत्पत्तिनाशेषु का चिन्मात्रस्य खंडना: ३ स्फुरंती हि जडक्रीडा हि
चमत्कारचापलात् अचापलात्प्रक्षीयंते तरंगा इव वारिणि ४ यथा शुभ्रांबुदे वच्छशंका न फलभागिनी
देहोऽहमहमित्येषा तथा शंका न वास्तवी ५ मा वस्तुनि निमग्नत्वं भव भूरि भवप्रदे वस्त्वनंतसुखायाद्यं भव
भावय भूतये ६ चिद्व्योमानंतमेवाहमित्येव तत्रास्ति समात्मन: इत्येव परमं वस्तु वस्तु तत्परमस्तु ते ७

मुत्पत्तिनाशाभ्यां ससवितस्तिपरिमाणेन च परिच्छेदानुभवान्नानैवास्तुनेत्याह आद्यंतेति ३ जडसर्गादिरूपा
क्रीडा: चिच्चमत्कारात्मनस्तच्चापलात् ४ नभ्रशंकावत्सोत्तिभ्रेस्तानपरमार्थावधारणफलभागिनी तद्वत् शंका
भ्रांति: ५ अवस्तुनि मिथ्याभूते देहादौ अहंभावं निमग्नो मा भव भूतये ६ किं तद्वस्तु यद्भावनं कार्यं तदाह चिद्व्यो
मेति तादृशवस्तु तत्परं तमनोऽस्त्वित्यर्थ: ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्किंतत्वज्ञानोत्तरं प्रमादात्प्रारब्धप्रावल्याद्वाहर्षशोकानुवृत्त्यपराधेनपुनर्वैधोभविष्यति नेत्याह यथा
ले०३० स्थितमिति हेस्वकुलांवरेंदोरामत्वंयथास्थितंवस्त्वात्मैकवस्तुअपरोक्षतयासम्यगधिगम्यस्थितोसिचेत् तत
७१ द्धिहर्षशोकेषणालक्षणानि दूषणानि चित्तसंतापकानिविमुच्यवातिष्ठयच्छंवातान्यनुवर्त्तमानआस्वेति प्रा
क्तनवाशरदृष्पाश्चान्वयः तवदृष्टसुखार्थंमयामिलीयमास्त्वेत्युक्तंननुतावतामुक्तोसंदेहइतिभावः ९६ इतिवा

यथास्थितंवस्त्वधिगम्यरामस्थितोसिचेद्वास्वकुलांवरेंदो तद्धर्षशोकेषणादूषणाद्विमुच्यवाति
ष्ठयच्छमास्व ९६ इतिमहारामायणेमोक्षोपायेमि०प्र० उत्तरार्द्धेमुख्ययोगोपदेशोनामसप्तविंशतितमःस
र्गः २७ श्रीवशिष्ठउवाच वीजांकुराणांपुरुषकर्मिणांजन्मकारिणां देवशब्दार्थयुक्तानांतत्वंवदवि
भोपुनः १

71

शिष्टतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेसप्तविंशतितमःसर्गः २७ ॥ वीजांकुराणांपुरुषकर्मिणां
जन्मकारिणां देवशब्दार्थयुक्तानांतत्वंभूयोत्रवर्ण्यते वीजानामुपादानानां अंकुराणामुपादेयानां पुरुषाणां
कर्तॄणांकर्मिणांतदीयविहितनिषिद्धोदासीनक्रियाणामितिदृष्टसामग्रीणांदेवशब्दार्थेनादृष्टेननिमित्तेनयु
क्तानांसर्वेषांजन्मपरंपरालक्षणसंसारानर्थकारिणांतत्वंप्राग्विशकलितोक्तमपिपुनः पिंडीकृत्यकथयेत्य
र्थः १

७१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंदेहदृष्ट्याचितमकल्पितंतदुभयदृष्ट्याजीवः कल्पितस्तदृष्ट्यातदुभयंकल्पितमितिशुद्धचितिविवर्त्तः सर्वइत्याह
यथेति १२ ब्रह्मदृष्ट्यातुतदेवैकमित्याहसर्वमिति १३ चेतसितत्त्वदृष्टौ १४ निर्भीहिभयंप्राप्नुहि १५ जगदेवास्ति अ
द्वितीयब्रह्मसत्तानास्तीतियाभ्रांतिसंवासीत्सा १६ १७ हेरामत्वंसौम्यात्मदुपदेशात् अहंभावरूपाविद्याविमु

यथादेहादिचिन्नस्यतथादेहस्यचिन्नकं तथैवजीवःपदेद्वैतमःतःकुतः १२ सर्वमेकमिदंशांतंब्रह्मत्वं
हितवदनात् नकिंचित् जगदाद्यस्तिभ्रांतिरन्यानविद्यते १३ नविद्यतेयथाव्योम्निवनंनोहंस्वसेकते
विद्युच्छशांकविवेचतथादेहादिचेतसि १४ अविद्यमानएवास्मिन्माविभीहिजगद्भ्रमे रातदेवपरंसत्यं
विद्धिसत्यविदांवरः १५ जगदस्तिनसत्येतियासीद्भ्रांतिस्तवाद्यसा शांतामदुपदेशेनकिमन्यद्बंधकां
रणं १६ स्यात्सुदंचनकुंभादिययामृन्मात्रकंतथा चिन्मात्रंजगदिदंक्षीणंतत्त्वविचारणात् १७
आपत्सुसंपत्सुभवाभवेषुशांतेषणाहर्षविषादसंवित् सोम्यादहंभावविदाविमुक्तोयथास्थितंतिष्ठवि

कः सन्संपत्सुशांतेषणाहर्षसंवित् आपत्सुचशांतविषादसंवित्सन् भवाभवेषुविभवानामुत्कर्षापकर्षेषुयथा
स्थितंसमंतिष्ठमदुपदेशविस्मरणेनविलीयस्वरूपस्थितिदार्ढ्यंविहायमाआस्वः १८ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अधिष्ठानाद्वदत्तु सतरां नास्तीत्याह नत्वेति जंतुः पुरुषः ७ अभिन्ने इति तथा च श्रुतिः अथ कर्मणामा
नि०उ० त्मेत्येतत् एतदेषामुक्थ्यमतो हि कर्माण्युत्तिष्ठंतीति ८ तथा च क्रियमाणं पुण्यपापं भाविदेहस्य तद्भोगस्य च
७२ पूर्वविस्थ इत्यर्थः ९ एवं च यदुक्तं दैवकर्मादिपर्यायमिति तत्सिद्धमित्याह संविदिति १० बीजांकुराणामिति
प्रश्नस्योत्तरमाह स्पंदादिति तद्बीजमेवातः सूक्ष्मावयवरूपेण निर्गतमप्यंकुर इत्यर्थः ११ चित्तं चित्त्वभावः

जलवीच्योर्यथा द्वित्वं संकल्पोत्थं न वास्तवं तथेह चित्परिस्पंदरूपयोर्जंतुकर्मणोः ॥७ कर्मैव पु
रुषो राम पुरुषस्यैव कर्मता एते ह्यभिन्ने विद्धि त्वं यथा तुहिनशीतते ८ हिमं यत्तथा शैत्यं य
च्छैत्यं तद्यथा हिमं यत्कर्म सोऽत्र तथा जंतुर्यो जंतुः कर्म तत्तथा ९ संवित्स्पंदरसस्यैव दैवकर्मनरादयः
पर्यायशब्दाः न पुनः पृथक्कर्मोदयः स्थिताः १० स्पंदात्संविज्जगद्बीजमस्पंदा घात्यबीजतां अंकुर
स्तदेवांतः स्थितत्वादंकुरश्च पः ११ चित्त्वं च क्वचिदस्पंदं क्वचित्स्पंदं स्वभावतः अनंतमेकाणी
ववद्धि कालक्रमसंस्थितं १२ संवित्स्पंदो वासनावानिह बीजमकारणं भूत्वा कारणतामेति देहा
देरंकुरावलेः १३ तृणवल्लीलतागुल्मबीजांतरगतारपि बीजं संवित्स्पंद एव तस्य बीजं न विद्यते १४

दृशः यद्वि कालक्रमसंस्थितं स्पंदं क्वचिद्गजते क्वचिन्नेत्यर्थः १२ वासनावानीभूत्वा अकारणमपि कारणता
मेति १३ अवांतरबीजविशेषेण स्थितः स एव सर्वबीजमवांतरवेषास्तु तस्य कार्यवेषविशेषव्यवस्थार्थमि
त्याशयेनाह तृणेति बीजांतराणां गते व्यवस्थितकार्यप्रवृत्तेः न त्वेवं तदंतरप्यनुगतबीजांतरं स्यादित्यनवस्था
माशंक्याह तस्येति १५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रादौ दैवस्य तत्त्वं कर्म कर्मणस्तत्त्वं पुरुषस्तत्त्वं मनोरूपश्चित्स्पंदस्तस्य तु चिदात्मैव प्रथमं बहुस्यां प्रजायेयेति प्राथमिकसंकल्पलक्षणेन चित्स्पंदेन समष्टिव्यष्टिमनो भवति ततो देहाकाराध्यासेन पुरुषस्ततः कर्माणि कुर्वन्नुपपादृष्टरूपं दैवतां चापद्यत तद्भोगाय घटादिद्रव्यात्मना तदुत्तरारण क्रियाद्यात्मना च घटत्वादिसामान्यात्मना जगद्रूपेणाविवर्त्तत इति दैवकर्मादिकारणशब्दरूपं घटत्वावधि कार्यशब्दस्तं च तत्त्वतश्चित्स्पंदनपर्यायमित्याशयेनरमाह दैवेति

श्रीवशिष्ठ उवाच । दैवकर्मादिपर्यायं घटादिघटतावधि संवित्स्पंदनमेवेदं लोके पुरुषतां गतं २ ।
संवित्स्पंदादृते पुंस्त्वं कर्मणा कीदृशं भवेत् घटावटपटाद्यात्म ह्येतेनैव जगत्कृतं ३ प्रवर्त्तते जगज्जन्मीः संवित्स्पंदात्सवासनात् निवर्त्तते हि संसारः संवित्स्पंदाद्वासनात् ४ अवासनं हि संवित्तेः स्पंदमसंहृतं विदुः सस्पंदोऽस्फुरत्स्पंदो येनावर्त्तादिनोह्यते ५ मनागपि न भेदोऽस्ति संवित्स्पंदस्यात्मनोः कल्पनांशादृते राम सर्वेषां पुरुषकर्मणोः ६ ।

२ अत एव हि पुरुषकर्मादिघटादिश्च संविदधीनसत्तास्फूर्त्तिकं सर्वैरनुभूयते संविद्विवर्त्तत्वानभ्युपगमे तु सत्तास्फूर्त्तिशून्यं तत्कीदृशं भवेत् अलीकमेव स्यादित्यर्थः ३ सर्वस्य संवित्स्पंदमात्रत्वे वैचित्र्यप्रयोजकं तन्निवृत्तौ च निमित्तमाह प्रवर्त्तत इति ४ येन हेतुना आवर्त्तादिनास्थानतः प्रवेशपमानस्तरंगः सस्पंदोप्यंतःसमुद्रमात्रतामापद्यमानः अस्फुरत्स्पंद एवोह्यते विलक्ष्यते इत्यर्थः ५ अतएव चितः स्पंद एव पुरुषाद्याकारतातन्निवृत्तिरेव निराकारतेति स्पंदपुरुषयोः परस्परं विमर्शे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० वासनासंगप्रयुक्ता अस्यबीजतावासनादार्हेयेतीत्याहसंविन्नेरिति २३ यदितुवासनैव संगस्तदुच्छेद एववासं
नि०उ० गतेतिमन्यसेतर्हितत्वज्ञानाभ्यासेनैववासनादहेत्याह अप्यवेतितंवासनोत्सादमेव २५ प्राक्तराजयोगलक्षण
७३ याहठयोगलक्षणयावायपेवपुरुषपलतस्तत्तया चिराभ्यासतया युक्त्यावासनाक्षयंसुकरं वेक्षितयेव संपादयेत

संविन्नेर्जन्मबीजस्ययोंतस्यावासनारसः सकुरोत्यंकुरोल्लासतत्वज्ञानाग्निनादह २३ कुर्वतोकुर्व
तश्चैवमनसापदमञ्जनं शुभाशुभेषुकार्येषुतदसंगंविदुर्बुधाः २४ अयवावासनोत्सादएववासंगइ
तिस्मृतः ययाकयाचियुक्त्यांतःसंपादयतमेवहि २५ यथैववेक्षिततयायुत्यापुरुषयत्नतः वास
नांकुरुनिर्मूलमेतदेवपरंशिवं २६ पौरुषेणप्रयत्नेनयथाज्ञानासिवातया निवारया हंभावांसं श्ध
मेषासोवासनाक्षयः २७ नास्त्येवपौरुषादन्यासंसारोत्तरणेगतिः निरहंभावरूपेस्मिन्वासनाक्षयना
मनि २८ अंधेवसंविदस्तीहसांकुरोबीजमस्तितत् तत्कर्मतच्चपुरुषस्तदेवंतच्छुभाशुभं २९
नबीजमादायवस्यन्यन्नांकुरोनचबानरः नकर्मनचदेवादिकेवलंचिदुदेतिहि ३०

त्यनुषज्यते एतत्प्रत्यगात्मरूपमेव २६ सर्ववासनानांचिदचिद्ग्रंथिरहंभाव एवमूलमतस्तमेवनिवारयेत्याह
पौरुषेणेति २७ वासनाक्षयनामनिसंसारोत्तरणे २८ अनाद्यनंतप्रत्यगात्मसंवित्सततयैवांकुरबीजादी
नासत्तानस्त्वतइत्याह आघेति २९ नरःपुरुषः ३० ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यद्बीजांतर्गताशक्तिरेवांकुरइतिमन्यसेतदापिनशक्तितद्वतोर्भेदइत्याशयेनाहहनेति २५ स्थावराणांवटादीनाम्
कुरांकुरान्कटिनात् तथाचस्मरंतिभूजलादिस्वरूपेणबीजमविरूपसर्वक्रत् २६ स्वयंकालस्वरूपेणविदग्धावंकुरोद
यमिति २६ वज्रसारवत्तिवदीन्प्रवालादीन्मदुतरा :दंकुरात्कउज्ञासयितुंनिःसारयितुं॥ २७ शुक्रशोणिताभ्यांदेह

नबीजांकरयोर्भेदो विद्यतेऽन्योन्ययोरिव बीजमेवांकुरंविद्धि विद्धिकर्मैवमानवं २५ चित्स्फुरंतिभूमि
कोशेकरोतिस्थावरांकुरं स्थूलान्सूक्ष्मान्मदूरान्पयोवुद्धदकानिच २६ चिदाविनाधराकोशादुत्पत
परिपेलवात् अंकुराचज्रसाराश्चकउज्ञासयितुंक्षमः २७ प्राणिबीजरसात्तस्मात्संविज्जंगममाततं
तनोतिलतिकातस्यारसःपुष्पफलंयथा २८ यदिसर्वगतासंविद्भवेन्नातिवलीयसी तत्कउज्ञासने
शक्तःस्यादेवासुरभस्मता २६ जंगमानांस्थावराणामेतदात्मैहिबीजकं संविद्धिस्फुरणामात्रमस्यबी
जंनविद्यते ३० बीजांकुरविकल्पानांक्रियापुरुषकर्मणां ऊर्मिवीचितरंगानांनास्तिभेदोनवस्तुनि
२१ द्वित्वंनकर्मणोऽप्यस्यबीजांकुरतयातयोः विपश्चित्पश्यतसमहतेस्तुसदानमः २२

निष्याद्नेप्ययमेवन्यायइत्याहप्राणीति २८ २६ संविदोविस्फुरणास्पंदः ३० कर्मदेवंपरस्परमपिभेदोनास्तिव
स्तुन्यधिष्ठानेपिभेदोनास्ति २१ इत्थंश्रोतमभेदंयोनपश्यतितंनिंदतिद्वित्वमितिद्वित्वभेदं तयाबीजांकुरयोरपि म
हतेपश्यतेतद्रूपपश्यत्वेनस्थितायमहतेब्रह्मणेनमइत्यर्थः २२ राम ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सर्वलोकसमरसः आर्द्रहितः विस्तारितआशयो यस्य तथाविधो भव २ यथाप्राप्तेषु स्वर्गेष्वल्पेषु उन्नति
नि०उ० मत्सु महत्सु च शोकादिषु अंतःदुःखितः सन् यथादेशांततद्दे धर्ममनुसृत्य यथाक्रमं वाष्पकंदनादिपर्यंतं दुःख
७५ विडंबनं शीतोष्णादिद्वंद्वयुक्तां निषण्णस्नक्चंदनादिभोगसुखानि च कुर्विति द्वयोरन्वयः ३ ४ संक्षेपो मार्गमेव प्र

आकाशविशदः प्राज्ञ छिन्नमोहैकघनस्थितिः समः सौम्यः समानंदः सर्वलोकार्द्रहिताशयः २
शोकेष्वापत्सु घोरेषु संकटेष्ववटेषु च यथाप्राप्तेषु सर्वेषु सर्वेषून्नतिमत्सु च ३ यथाक्रमं यथा
देशं कुरु दुःखमदुःखितः वाष्पक्रंदादिपर्यंतं द्वंद्वयुक्तसुखानि च ४ समागमेषु कांतानाम
त्सवेषूद्यमेषु च आनंदं भज सौम्यात्मावासनाक्रांतमूढवत् ५ मृतानिमत्सु कार्येषु संग्रामादिषु
निर्दह दावानलस्तृणानीववासनाक्रांतमूढवत् ६ क्रमागतेष्व सिन्नोऽर्थवक्कंवद्धितयाऽर्जयः
अर्थोपार्जनकार्येषु वासनाक्रांतमूढवत् ७ बलाद्धिद्दलयाशेषान् रीन् अरिनिषूदनः वातोरि
तानिवांभो दा वासनाक्रांतमूढवत् ८ जनेषु करुणाहेषु धैर्यं कुरु महात्मसु आत्माराम
मनामौनी वासनाक्रांतमूढवत् ९

पंचयति समागमेष्वित्यादिना भोगवासनाभिराक्रांतायेमूढाकर्मठजनास्तद्वत् ५ मृतान्यधार्मिकाणिदं
ड्यानिधर्मविरुद्धं क्रमागते स्वर्थोपार्जकार्येष्वर्थघनं ७ अरीन् शत्रून् ८ धैर्यं औदार्यं धीरतां मौनी अक
त्पनः सन् ९ ॥ ॥

74

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वीजादेः स्वतसत्ताश्रूस्यत्वे एकचिदात्मैवान्तै वीजादिवैषेजेगद्भूत्वान्तसतीति फलितमित्याह नोवीजमिति चित्त्वंचि
त्स्वरूपं अभिधानपहरण वाचारंभणश्रुतिस्मारणार्थं ३१ ननुहेअनामयरामत्वंरत्ति एवंरूपमेव निश्चयं असंदिग्धं
भावयित्वा पुरुषकर्मविचारशंकांत्यक्त्वा निर्वासनः सन्यथाभिमतेच्छं समाहितोव्यवहरन्वा आस्वेत्यर्थः ३२

नोवीजमस्त्यत्रनकिलांकुरकोपिवास्तिनाप्युत्तिकर्मपुरुषस्यनवास्तसाधी एकंतु चित्त्वमुदितंह्य
नयाभिधानलक्ष्मानटः सुरनराः सुरशोभयंव॥३१ इत्येवनिश्चयमनामयभावयित्वात्यक्त्वा
नशंपुरुषकर्मविचारशंकां निर्वासनः सकलसंकलनाविमुक्तः संविद्धुपुनर्सुयथाभिमते
च्छमास्व ३२ प्रशांतसर्वेहम शंकमद्यचिन्मात्रसंस्थोखिलकार्यकारी आलैकरामः परिपूर्ण
कामोभवाभयोरामशमाभिरामः ३३ इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्र॰करणेशंकातविसिद्धां
तप्रतिपादनंनामाष्टविंशः सर्गः २८ श्रीवसिष्ठउवाच॥ नित्यमंतर्मुखस्तिष्ठवीतरागोविवा
सनः चित्तममलंशांतं कर्मसर्वत्रभावयन् १ ॥ ॥

एतदेवस्पष्टयन्नुपसंहरति प्रशांतेति ३३ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धेनामाष्टविंशतितमः सर्गः २८
व्यवहारेयथाप्राप्तलोकचर्यानुवर्तनं स्वरूपेतुसदास्थैर्यं रामायात्रोपदिश्यते यथाप्राप्तंकर्मसर्वशत्रुमित्रोदा
सीनपुरुषेषुयथायोग्यंभावयन् निष्पादयन् १ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा०टी० कूर्मांगवत् अवतिमान् अंतर्वहिश्च वृत्तिस्मृस: १८ तदेवाह अंतरिति सप्तवुद्धोङ्गि जागरुक:१९ २० वृत्तिमण:स
नि०५० दैवनिर्विकल्पसमाधिज्ञानाभासस्तेन विलीनेनवाधितेन किंचिद्दग्धपदाकारवत्प्रतिभासमात्रेणप्रसरताप्रयंत
७५ सप्तेनमतेन२१ २२ जाग्रत्सन् व्यवहरन्व्रजन्नपित्वंसुषुप्तसमपावस्थामाकिंचदपिंगृहाणनिर्वत्पज२३ ।। ।।

पुन: प्रसरणोन्मुखमंत: सुप्तंमन:कुरु कुर्वन्सर्वाणिकर्माणिकूर्मांगवदवृत्तिमान् १८ अंतरिति
विलीनेनवहिर्वृत्तिमतेवच सम्प्रवुद्धप्रायेणकार्यमाचरस्वेतसा १९ बालमूकादिविज्ञानवदंत
स्पर्शवासनं।। भवत: कुर्वत:कार्यंस्ववच्चित्तंनालिप्यते २० वृत्तित्यागविलीनेनकिंचित्प्रसरतावहि:
अंतरस्थेतस्प्रेनचेतसातिष्ठविज्वर २१ असंकल्पकलंकायांज्ञानाच्चित्तक्षयोदये: शुद्धायांसंवि
दिस्थित्वाकुरुस्वानघ २२ सुषुप्तसमयावस्था जाग्रद्व्यवहरन्व्रजन् गृहाणमाकिंचिदपि
मा चिंचिंकिंचित्परित्यज २३ जाग्रत्यपिसुषुप्तश्चेज्जागर्षिचसुषुप्तके जाग्रत्सुषुप्तयोरैक्यात्तदसि
सिनिरामय: २४

जाग्रद्व स्थायामपिस्थूलसूक्ष्मोपाध्यप्तसुषुप्तस्त्वंचेद्भवसितदासुषुप्तकेप्यज्ञानावरणाभावाज्जागर्षि जाग्र
त्सुषुप्तोर्भेदकाज्ञाननत्कार्ययोर्वाधितैकसतित परिशिष्टंयदस्तिशन्मात्रंतदसि २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हर्षेषुहर्षस्थानेषु १० तत्रमूढवत्कर्तृताप्रयुक्तदोषप्रसक्तिंवारयति अंतर्मुखइति त्वमितिशेषः ११ इंद्रप्रयुक्त
वज्रस्यधारापिकुंठतांमोघतांतस्यहननेदेवास्त्रनाभूत्वाइत्यतेइतिश्रुतेरितिभावः १२ स्वसंविन्मात्रकोटरेहार्दाकाशे
१३ चित्तंस्वस्मिन्सुषुप्तंभंनिनिरतिशयानंदस्वात्मानंसुप्तंभंहठस्तंभंमदिरमिवधीरात्मा अचलत्तिष्ठ १४ ॥ ॥
स्तभ्रातीतिसु १

आदितोभवहर्षेषुदुःखेषुभवदुःखितः करुणांकुरुदीनेषुभवतीरेषुवीर्यवान् १० अंतर्मुखःस
दानंदस्वात्मारामतयान्वितः यःकरोषिसमादारस्तत्रकर्त्तासिनाघत ११ आत्मभावमयासाधो
नित्यमंतर्मुखस्थितेः वज्रधारापितेरामपतितापातिकुंठतां १२ संकल्पकलनोन्मुक्तेस्वसंविन्मात्र
कोटरे यत्तिष्ठत्यात्मनिस्वैरमारामोमहेश्वरः १३ नतंभिंदंतिशस्त्राणिनदहंतिहुताशनाः नक्ले
दयंतिवारीणिशोषयंतिनमारुतः १४ सुप्तंभमजमालिंगयस्वात्मानमजरामरं तिष्ठावष्टभ्यधी
रात्मास्तंभमिवमंदिरं १५ जगद्रसपदार्थेभ्यपुष्पामोदश्रियंपरां संविदःस्वस्यामास्वांतर्मुख
मच्युतं १६ अंतर्मुखतयानित्यंकार्यमाहरतांवहिः जीवितामपिनोदेतिवासनादृषदामिव १७

जगज्जलजराणरसस्यपदार्थेभ्यलसणपुष्पाणामामोदश्रियमिवसारभूतांपरांब्रह्मसंविदमाश्रित्यसर्वावाह्यसं
विदः अच्युतमंतर्मुखंयथास्यात्तथा आस्व १६ कार्यव्यवहारं दृषदांपाषाणामिवेतिवासानानुदयेदृष्टांतः १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा०टी० ३३ वाङ्मयः उल्लेखोभिलापः ३५ प्रतियोगीस्वरूपकः व्यवच्छेदोव्यावृत्तिः संख्यागणना अतीतस्तत्सर्व
नि०३ मतिक्रान्तः परमार्थमपादितत्साधनंतदितरबाधकंतद्बोधस्तदुपायोबोधकप्रमाणादयोगृह्यंते तेषां विभ्रमैः
७६ कल्पनाकलनाकलंकैरञ्चितः भाजनंतरातपः ३६ ३७ अंतेवासिनः शिष्यस्य अंतविवर्जितंसर्वपरिच्छेदकलं

एतावंतमभूत्कालंभवानज्ञानतत्परः भाजनंसविकल्पानामुत्तराणांमहामते ३३ तववृत्तस्त्वबुध
नाजातो विश्रांतः परमेपदे योगोपोनसविकल्पानामुत्तराणामसिस्फुटं ३४ यावान्कश्चित्कि
लोल्लेखोवाङ्मयोवदतांवरः सूक्ष्मार्थः परमार्थोवाबहुरल्पतरोपिवा ३५ प्रतियोगिव्यवच्छे
दसंख्यातीतादिभिर्भ्रमैः स्वचसर्वन्वितः साधोभाजनत्वसरेणुभिः ३६ उत्तरंसकलंकंचतज्ज्ञोनाहि
तिसुंदर नाकलंकात्ववागस्तित्वंचतज्ज्ञतरः स्थितः ३७ यथाभूतंचवक्तव्यंत्वस्यातेवासिनोमया
यथाभूतंविदुःकाष्ठमौनमंतविवर्जितं ३८ अविचारात्ससंकल्पंमौनमाहुः परंपदं तदेवतज्ज्ञस्य
दतःसुंदरउत्तरः ३९ जन्मयोहिभवसंगपुरुषोवलितादृशं ज्ञेयमात्रमपश्यहंवागतीतेपदेस्थितः ४०

कथमत आह ३८ अविचारात्तत्त्वज्ञानोदयात्प्रागज्ञानादुपदेशवाक्यवृत्तियोग्यताकल्पनयाससंकल्पंवाग्व्यवहारसं
कल्पविषयंआहुः विचारेणापरिज्ञातंतुमौनंवागगोचरमेवतुः यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रु
तयोविज्ञंमत्स्यतन्मौनमेव ३९ पुरुषोवक्ताज्ञेयंतत्त्वसाक्षात्कारणंनिर्विकल्पवस्तुतन्मात्रमयः स्वार्थमियर्थः ४०

76

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२५ सर्वद्वैतापलापे तवद्वसिष्ठाहंभावादेरप्यपदेशोपात्कथं व्यवहारइत्याशयेनारामः पृच्छति
यद्येवमिति २७ नास्मेव वसिष्ठाहंभावादिर्मेमश्रोतृणामज्ञानदृष्ट्यैव सोऽवलंबितस्तेषां तत्त्वज्ञत्वसंपन्नेमौ
नमेवोत्तरमित्याशयेन तूष्णींभावमाह राघवेइति २८ मुख्याधिकारिणां केषांचिज्ज्ञानेजातेसर्वेषामज्ञाना
स२ शा२
एवमाद्यंतरहितमभ्यासेनशनैः शनैः परमाशाद्यं द्वैतमतीतं सर्ववस्तुतः २५ नचद्वैतंन
चैवैकं पदं गतो विश्रान्ति परमात्मनि विश्रान्तिमाकाशविशदाशयः २६ श्रीरामउवाच यद्ये
वंमुनिशार्दूल तदहंप्रश्नात्मकः भवानेवेह किं ताव द्वसिष्ठाख्यस्ततो वद २७ वाल्मीकिरुवाच॥
राघवेणेतित्वेवं वशिष्ठो वदतांवरः तूष्णीमेवमुहूर्त्तं हि मतिरस्पष्टचेष्टितः २८ तस्मिंस्तू
ष्णींस्थिते किं स्यादिति सभ्ये महाजने पतिते संशयाम्भोधौ रामः पुनरुवाचह २९ किमर्थंभ
गवंस्तूष्णीं भवानहमिव स्थितः नसोऽस्ति जगतां न्यायः स तं यन्नोत्तरक्षमः ३० श्रीवशिष्ठ
उवाच नमेवस्त्वशक्तत्वाद्युक्तिक्षयपदस्थितः किंतु प्रश्नस्य कोऽप्यस्य तूष्णीमेवानघोत्तरं ३१ द्वि
विधो भवति प्रष्टा तत्त्वज्ञोऽज्ञोऽथवापि च अज्ञस्याज्ञतयादेयो ज्ञस्य तु ज्ञतयोत्तरः ३२
ज्ञ्छेदात्संशयांभोधौ पतिते सति २९ गुरोर्युक्तिक्षयादेव निरुत्तरतां मन्यमानो रामस्तमाह किमर्थमिति जग
तां मध्ये सत्तादृशो न्यायः शिष्यैरुक्तावस्तकोनास्तियः स तां विदुषां गुरूणां ३० अस्य प्रश्नस्य कोऽप्यापरमाव
धित्वेन हेतुना तूष्णीमवस्थानमेवोत्तरं ३१ कौटिल्यमेवदर्शयितुं मूर्खे कोऽस्य पतति द्विधइत्यादिना ३२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा०टी० नैतावचेतेषांपो डित्यप्रकल्पनव्यवहारस्तथपरसंपद् मिति वेदितव्यं किंतद्वेदनेत्याह जीवन इति ४८ परमपदसेवविविक्ता
शि०उ० नापि-अवहिसाधनमि-अंतर्बहिः साधनशून्यत्वादेवनाहंकर्ताभोक्तृत्वशून्यं-अतभोग्यसुखदुःखरहितंस्वप्रकाशनि
७७ रतिशयानंदभूमात्मकत्वाच्छिवं ४९ ननु किमर्थंतत्स्वप्रकाशमुच्यते विषयसुखवद्भोग्यमेवतत्किंनस्यात्तत्राहमुक्तता
याइतिइयमहंतैवमुक्ततायाः मुक्तेः अभावः प्रागभावस्थानीयाः तादृशेन-अहंभावेनमुक्तेर्भावनं-अनुभवः केनचभा
वेनप्रतियोगी-अनुभवितुंशक्यः तर्हिस्तुमुक्ततयैवमुक्तिभावनंतत्राप्यहंतयैवेति फलद्वयेपिजात्यंधचित्रदर्शनन्यायः
जीवतोप्युपशांतस्यव्यवहारवतोपिच शववद्दरवस्थानंतदाहुः परमंपदं ४८ अवहिः साधनंशांतं
सतः नसाधनंसमं नसुखंनासुखंनाहंनान्यदित्यादितं शिवं ४९ मुक्ततायाम्-अहंतैवयस्माबोभावनंक्वच
तमेवा न्विष्यतेसेति जात्यंधश्चित्रमीक्षते ५० स्पंदनेस्पंदनेचैवव्याषाणवदासितं अजडस्यैवतद्वि
द्धिनिर्वाणमजरंपदं ५१ तच्चनात्मोविजानातिस्वयमेवात्मभूयते लोकेवक्राविरक्तेनज्ञनशत्वभि
वात्मनि ५२
स्यादित्यर्थः ५० तर्हिहुंकरमारणादिस्पंदनेचवृक्षमृगादिस्पंदनास्पंदनयोर्गिरिशिलावच्चलतयास्थितत्वाततज्जड
मेवकिंनस्यात्तत्राहस्पंदनेति आसितं-अवस्थानंभावेक्तः यत्तत्तन्निर्वाणमजरंअपक्षयादिविक्रियाशून्यंतथाच गि
रिशिलायामप्ययत्नेनचलनमस्त्येवेतिकमचलत्वमितिचेत्तेद्वजाड्यंनक्रस्येइतिभावः ५१ अतः स्वप्रका
शत्वमेवपरिशेषात्सिद्धमित्याहतच्चेति लोकिकात्मनिप्रसिद्धत्वघटादिस्फूर्तिफलमिवनहितज्ज्ञानांतरवेद्यमनव
स्थापानादितिभावः ५२ ॥
७७

हि यस्मात्सर्वा वास्तु तियोगिव्यवच्छेदादि संकल्पनां कर्ता ५१ अनादृतत्वात्तस्यापि विषयीकृत्य भागत्यागलक्षणो पायेनच द्याववच्छेदी व्यावर्तः प्रतियोगी तन्निरूपकः ५२ यथाभूतं यथास्थितं ५३ ५४ स्वान्मतू प्रत्यगा त्मव्यतिरिक्तमणुमात्रमपि वक्तुं नवेद्मीन धिवञ्चामि तथाच तत्परः शब्दः सर्ग्वशब्दाद्येयैइतिन्यायेन सामखंडं निर्वि कि ल्पं वाक्यार्थं प्रतिपद्यस्वेति भावः ५६

वागतीतपदस्थोहिकथं गृह्णातिवाज्ञ्मलं अवाच्यं वच्मिनो तेनव न्धिसंकल्पनां कर्ता ५१ श्रीराम उवाच वाचियेयेप्रवर्तंतेतानना सदोषकान् प्रतियोगिव्यवच्छेदी पूर्वकान्वदकोभवान् ५२ श्रीवशिष्ठउवाच एवं स्थितेराघवहे यथाभूतमिदं शृणु कस्त्वं कोहं जगद्वा किमिति तत्वविदां व र ५३ अहं तावदयं तातचिदाकाशो निरामयः चेत्यसंवेद्यरहितः सर्वसंकल्पनात्तिगः ५४ स्वच्छं चिदाकाशमहं भवानाकाशमेवच जगद्वाकाशमखिलं सर्वमाकाशमात्रकं ५५ शुद्धज्ञा नैकरूपात्मा शुद्धज्ञानमयात्मकं अन्यसंविदशोन्मुक्तस्वान्य द्वक्तुं नवेद्म्यहं ५६ स्वयच्छेद्राव नपराअहं तात्मैकवर्द्धनं मोक्षात्यिमेणुद्य मिनोनयंति शास्त्रशास्त्रंता ५७

कथं तद्वंशवोधनाय प्रतिवादिविजयायच विदुषां निरहंकारा णामुद्योगसिद्धिस्तत्राह स्वयमिति शिष्याणां मोक्षा र्थं तेषां संदेहवारणाय प्रतिवादिविजयार्थं अपिउद्यमिनोविद्वांसः श्रुतियुक्त्यादिप्रमाणैः स्वपक्षोद्भावनपराः सं तः वाधितस्यात्माहार्यारोपेणाहंतात्मनः एकस्यैववर्द्धनं कुर्वाणाः शतशास्त्रतानयंतिनत्वज्ञवद्यामूर्संतीत्यर्थः ५७

वा॰टी॰ सर्वदुःखापगमेवाशिष्टंसंविन्मात्ररूपमकल्पमपुरुषार्थइतितुनमंतव्यंतस्यनिरतिशयानंदरूपतायाविद्वद्भि
नि॰३॰ रनुभूयमानत्वादित्याहसंविन्मात्रस्येति वागतिवागोचरतांनेतियतोवाचोनिवर्त्तंतइत्यादिश्रुतेरितिभावः ६॰
७८ विवेकियोक्तिकदृष्ट्यातर्हिकथंजगतदाहसदृशरूपइतिइत्तस्यचरूः प्रणिधानस्ययत्नेनतमसियथासदस
द्रूपआभासोलक्ष्यते६१ तद्वत् १

तथा२

संविन्मात्रस्यशुद्धस्यरूपस्यचकिमंतरं यन्नांतरंतद्विबुधाविंदत्येतिनवागतिं ६॰ सदसद्रूप
आभासोयथाकिमपिलक्ष्यते तमसीन्तनपलेनब्रह्मणीदंजगत् ६१ अयमाकाशमेवाहंयदि
शाम्याम्यवासनो वासनांतुनवध्नासिस्थितएवासिचिन्नभः ६२ इतिश्रवणानंतरस्तद्बोधजइवसंज्ञ
या चिद्व्युर्विद्यमानोपिशाम्यत्यसदिवस्वयं ६३

78

त्वमपिवासनांयदिनबध्नासितिसंबंधः ६२ अन्योपिपुरुषः अयमाकाशएवाहमितिनिश्चयवानस्तद्बुरएव
समंतयाव्यवहारेणज्ञवविद्यमानोपिचिद्वपुरेवसनसत्यपिदेहादावसदिवशाम्यति तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतस
एवतद्भवतथर्षीणांतथामनुष्याणामितिश्रुतेरित्यर्थः ६३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तन्नत्र ५३ तस्यपर प्रकाशतेवसंसारइत्याह चेत्योन्मुखत्वमिति चेतनंचेत्यव्याप्तिलक्षणांक्रियां ५४ इदृश चे
तनाभावेनचेतनत्वंतुमोक्षेदृष्टमेवेत्याह चेतनस्येति ५५ ननुमोक्षेपिचेत्यमस्तुतत्राहदिगिति ५६ एवंमंतमु
खतामात्रेण स्वतः सिद्धांमुक्तिमुपपाद्यबहिर्मुखतामात्रेण जगद्विकल्पप्रशरंदर्शयति संकल्पइति हेभृत्याइति
श्रोतृसंबोधनं यथास्वप्नदृश्येपजगतिसंविदंतर्गतस्तद्वापनानुसारिसंकल्पः संविन्मयोपिसंविदात्मतांविदा

तत्राहंतानचत्वंतानानहंतानचान्यता केवलंकेवलीभावो निर्वाणममलंशिवं ५३ चेत्योन्मुख
त्वमेवाहुश्चेतनस्यास्यचेतनं एषएवचसंसारोबंधः क्लेशायभूयसे ५४ चेतनस्याचेतनत्वम्
चेत्योन्मुखतात्मकं मोक्षंविद्धिपरंशांतंपरमव्ययमेवच ५५ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नेशांतेशांतात्म
निस्थिते चेतनेसंभवत्येवकः किंचेतयतेकथं ५६ संकल्पः स्वप्नदृश्यंतः संविन्मात्रात्मतां
विना यथानवर्द्धतेभूयस्तथैवास्मिन्बहिर्गते ५७ मनोबुद्ध्यादयश्चैतेसंविन्मात्रानुरूपिणः म
नोबुद्ध्यादिशब्दार्थभावतास्तुजडात्मकाः ५८ संविन्मात्रेसमेस्वच्छेसबाह्याभ्यंतरेततेअभिन्नेभे
दबुद्धिर्वाकिमन्यथोपजृंभते ५९

त्मतांविहायानावर्द्धतेतथैवास्मिन्नात्मनिबहिर्गतेबहिर्मुखेसतिस्वात्मैवान्यवज्जडप्रपंचात्मावभदित्यर्थः ५७
एवंमनोबुद्ध्यादयोपिबहिर्मुखतायामेवजडात्मकाः अंतर्मुखतायांतुसंविन्मात्रानुसारिणश्चिदेकरसाः ५८
एवमंतर्बहिश्चसर्वस्यचिदेकरसत्वेचितोबहिर्मुखतालक्षणाभेदबुद्धिरेकैवव्यर्थोनिर्थहेतुरित्याहसंविन्मा
त्रेइति ५९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तर्हि जीवन्मुक्तानां च सुरादिकरणैर्बाह्याज्ञानदर्शनान्मुक्ततानस्यादित्याह समग्रेति ६८ समाधौ ज्ञस्य बोधे स
लि०उ० कृज्ञाते पुनर्यत्सर्वं दृश्यं दृश्यते तत्स्यात्लेवलक्ष्यते न स्वनात्मनां तेषामणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः कुतो विलीयत इति
७९ चेद्भ्रान्तिमात्रत्वादित्याह नीलत्वमिति ७० अत एव बाधितार्थवासनावासनैव न भवतीत्यवासन एव ज्ञ इत्याह वास

समग्रकरणग्रामोप्यसंकल्पो विवेदनः न किंचिदप्यनुभवत्यंतर्बाह्येव शांतधीः ६८ सुषुप्तवद्
वस्वप्नः समाधौ प्रविलीयते दृश्यं सर्वं प्रबोधेंतः पुनः स्यात्लेवलक्ष्यते ६९ नीलत्वं च यथाव्यो
म्नि तथा दृश्यादिता शिवे भ्रांतिमात्रादृते नान्यद्यथा व्योम तथा शिवः ७० वासनाभिरुपेतोपि समस्ता
79 भिरवासनः भवत्यसावसत्सर्वमिदमित्यवयस्य धीः ७१ संकल्पघनजातं भ स्वप्नमायेंद्रजालकं
यद्वत्संस्मृतमस्य दृष्टं स्यात्किम त्र वै ७२

नाभिरिति ७१ ननु धियश्चित्रैर्भुवनैर्देवनरतीर्यगादिभिर्विहितनिषिद्धज्ञानैव कर्मभिस्तत्फलभोगनियतिभिश्चेश्वरे
णाधिष्ठितमद्भुतमिदं जगत्कथं असदन्तं संकल्पमात्रमित्याधुतिभिस्त्वयाऽपलप्यते न हि संकल्पमनोरथादिष्वे
वंविधार्थसंतीत्याशंक्य तत्राप्यद्भुतार्थसत्तां दर्शयति संकल्पेति हे भवतापस्या सांकल्पिकार्थेषु स्वप्नमायेंद्रजा
लकं यद्वदद्भुतं तद्वत्संस्मृतयोपि प्रत्यक्षदृष्टेपि त्वया घर्षे किमास्थ्या युक्तात द्वत्संस्मृतीघ्वपीत्यर्थः ७२ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुजीवानामविद्या किंचिदात्मना शाम्यति उत जडेन नाद्यः चिदात्मनः प्रत्युत तत्साधकत्वेनाविरोधित्वात्
न द्वितीयः जडमात्रस्याविद्याकार्यत्वेन तदविरोधित्वादित्याशंक्याह जीवानामिति अहमज्ञ इति साक्षिज्ञले
रज्ञानसाधकत्वाज्जीवानां संसारलक्षणः अविद्याग्निस्तदीयज्ञप्तिरूपेतेनाज्ञानवायुना ज्वलन्नपि पुनः
अहं ब्रह्मास्मीति प्रबुद्धानां तेषां चरमसाक्षात्काररूपस्यात्मनापरिणतेनांतर्गतसाक्षिरूपेनाज्ञानवायुनैव शाम्य
ति न तृतीयमपि क्षतमित्यर्थः ६४ ननु मुक्तैर्जगद्भायते न वा आद्ये संसाराविशेषः द्वितीये आत्माज्ञानमेकं

जीवानां ज्ञप्तिरूपेण ज्वलन्नज्ञानवायुना अविद्याग्निः प्रबुद्धानां पुनस्तेनैव शाम्यति ६४ अज
डानां यदज्ञानं स्यात्मनात्मिव शाम्यतां तमाहुर्मोक्षमध्यासितं पदमक्षयं ६५ ज्ञत्वेन ज्ञत्वमासा
द्य स निर्भवति मानवः अज्ञत्वादज्ञतामेत्य प्रजाति पशुवत्क्षतां ६६ अहं ब्रह्म जगच्चेदमित्यविद्या
मयो भ्रमः असत्यः प्रेक्षया ध्वांतं दीपेनेव न लभ्यते ६७

परिहरता त्वया जगदज्ञानामनंतानि स्वीकृतानि स्युः स्थाणुतुल्यानां च कथं तेषां मुक्ततात्राह अजडाना
मिति अनावृतस्वप्रकाशनिरतिशयानंदात्मस्वरूपत्वादजडानां तेषां अज्ञानं संसारिकज्ञानरूपं अतएवात्
भ३ ध्यंदुःखसंवलितं यत् आसितं अवस्थानं तं मोक्षमामनमाहुः न चानंताज्ञानप्रसक्तिरेकविज्ञानेनैव सर्व
विज्ञातस्याज्ञाननाशनात् भ्रांतिज्ञानाभावस्यात्मरूपतया तत्त्वाज्ञानवैलक्षण्याभावाच्चेति भावः ६५ किंच
बी२ सति मूलाज्ञाने तद्दलेनैव बाह्यार्थज्ञानाभावानां सोख्यापादकतात् तन्नाशेतु मुक्तित्वसंपादकतेत्याशयेनाह
ज्ञत्वेनेति ६६ किंच ब्रह्मज्ञानं जगद्भ्रमश्च सर्वोप्यज्ञानमेव

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नन्वात्मनः शांतत्वेपि प्रलयांते लीनानां सर्वपदार्थानां ब्रह्मण्यपि प्रलयकाले सत्वात्तत्प्रयुक्तस्वस्वभाववैचित्र्यव-
नि०३० त्वादेव चित्रत्वनानात्वाऽनानासावयवत्वादिवैचित्र्यप्रयुक्ताः सर्गादावपि भविष्यंतीति तत्राह अर्थागतेति अ-
२० र्थवैचित्र्यहेतुः स्वभावः शिवे परमात्मन्यवस्तुन्यर्थेभ्य आगतः उत स्वतः सिद्धः तत्राद्यपक्षे आगः स्वभावश्चेत्
माहतं स्वो हि भावः स्वभावः आगंतुकः अन्याधीनश्च कथं स्वभावः स्यात् तथा असंगत्वादरूपत्वाच्चामलेप

अर्थागतस्वभावस्य नैवचासंभवादमले । एतस्मिन्सर्वगते ब्रह्मणि नास्ति स्वभावोक्तिः ॥ ७७

80

रप्रयुक्तवैचित्र्यमलसंबंधश्च नैव संभवति चार्थास्ते प्रलये स्वातंत्र्येण संति येन स्वस्वभावः ब्रह्मादेव वि-
चित्रा आविर्भवेयुरिति द्योतनार्थः प्रथमश्चकारः अंतः परिशेषाद्नागंतुको ब्रह्मण एव स्वस्वभावो वा-
च्यः एतस्मिन्सर्वगते ब्रह्मणि वैचित्र्यहेतुस्वभावस्यापि संभव एव नास्ति सर्ववस्तूनां सर्ववैचित्र्यप्रसंगात्
न हि सर्वगते ब्रह्मणि अत्रैवायमेव स्वभाव इति प्रलये व्यवस्थापकमस्ति सर्वत्र सर्ववैचित्र्याभ्युपगमे च वैचित्र्य-
त्वमेव लक्षणेत न हि सर्वसाधारणो धर्मो वैचित्र्यं भवति नापि किंचिद्व्यक्तं सिद्ध्यतीति सर्वजगदेकस्यप्रसंगादि-
तिभावः ॥ ७७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सतो हिं कर्त्तभोक्तॄ रत्नुसर्वीसखदुःखभोगाय पुण्यपाप नियतिः तयोरेवासंभवेकात घवस्था नियतिरित्या
हनेति ७३ अयंममताप्रत्ययोयस्य अहंकारस्यसो पिनास्ति ७४ केवलः सर्वे द्वैतशून्यस्तत्ववित्व्यवहार
स्थावास्तु अथवाकाष्ठपाषाणवदचलः समाधौति छन्काष्ठन्काष्ठमौनगतोस्तुसर्वेष्यापिब्रह्मतामधिगच्छे
व ७५ इत्यमायिकविवर्तवादसिद्धांतमाश्रित्याधारोपितस्यजगतः अपवादेनतत्वविदः परसपुरुषार्थप्रतिष्ठ
दर्शिता यत्वन्येतार्किकाअन्यथा न्यथासिद्धांतान्कल्पयंतितेषांजगदुत्पत्यादिव्यवहारेपरमपुरुषार्थलक्षणे
परमर्थेचयुक्तिर्नास्तीत्याह शांतत्वेइत्यादिना इहास्मिन् शिवे प्रत्यगात्मनिप्राणबुद्धिमनोदेहादितादात्म्येननानाऽनात्म
निभिन्नाभिन्नस्वभावेसंसारिकानर्थशतसंकुलेप्रत्यक्त्वंभासमानेतत्त्विराकरणेनशांतत्वेनिर्दुःखनिरतिशयानंदाद्वै

नदुःखमस्तिनसुखंनपुण्यंनचपातकं नकिंचित्कस्यचिन्नष्टंकर्तृभोगरसंभवात् ७३ सर्वशून्यंनिरालंबंम
मताप्रत्ययोप्ययं क्वचिंद्रस्वमपुरवघस्यासो सोपिनास्तिनः ७४ केवलोव्यवहारस्थः काष्ठमौनगतोथवा का
ष्ठपाषाणवदतिष्ठन्ब्रह्मतामधिगच्छति ७५ शांतत्वेचितत्वेनानानानात्मनीहशिवे अवयविनोवयवित्वेहि

यत्स्वरूपपरिशेषणेवादिनांअन्यादर्शिताध्यासोपायवादस्यायातित्वेक्युक्तिर्नविद्यते नित्यशांतस्वभावेशिवेभ्युपगम्यमानेतुतस्य
निर्विकारकूटस्थस्यचलनेत्वावचितत्वपत्वेदेहेंद्रियादिनाना नानाभावेनसंसरणे चयुक्तिरुपपत्तिर्नविद्यते यदितुतत्सिद्ध
येतस्यपरिछिन्नतापरिणामितासावयवताचाभ्युपगम्येतत्तर्हिअवयविनस्तस्यचेतनेजडेवा अवयवेरवयवित्वेयुक्तिर्नविद्यते
अवयवानांचेतनत्वेएकमत्याशंभवेनावश्यंभाविनिविश्लेषे अवयविनाशप्रसंगात् अचेतनत्वेत्वयविनोप्यचेतनत्वापत्तेरुभ
यत्रापिनित्यस्यास्यस्वप्रकाशत्वेनपुण्यपापसंभवेनभोगासिद्धिरित्यादियुक्तिसहस्रेभ्यः एवंजगत्कारणेपिशिवेशांतत्वेनिर्विकार
कूटस्थत्वेभ्युपगतेजगत्सृष्ट्यनुकूलेसकत्वात्तत्वेचितत्वे अवर्तिकेनानानानात्मनिप्रपंचस्य

गइत्यैतिविवर्त्तिहविद्रेवशारेणाभिरूपैः ७६

परिद्धि
ख्न २

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ यथाहंताघविघोघनानात्वभ्रांतिशांतितः स्याद्ब्रह्मशिष्यशेषधीरः साहुद्धिरिहसाध्यते यावदहंतामपरित्यक्ता
नि॰उ॰ तावद्ब्रह्मविचारोपिनावतरतिदूरेतद्ब्रह्मभक्त्याशयेनाह अहंतैवेति परासर्वासांकार्याविघानांमूलस्तंभस्तानि
८१ वरणपदस्यरोधिनीआवरणीतत्तन्निर्वाणपदं १ अज्ञानदुत्पन्नाअहंतेवअज्ञत्वस्यनिदर्शनंलिंगयथाधूमोग्नेः

श्रीवशिष्ठउवाच अहंतैवपराविघानिर्वाणपदरोधिनी तयेवान्विष्यमस्ठेस्तदित्युन्मत्तचेष्टितं
१ अहंतैवालमज्ञानादज्ञत्वस्याभिदर्शनं नहितद्रूपशांतस्यममाहमितिविद्यते२ अहंतामल
मुत्सृज्यनिर्वाणःस्वमिवामलः संदेहमपदेहंवाज्ञस्तिष्ठतिगतज्वरः ३ नतथाशरदाकाशंनतथा
क्षितिमितार्णवः पूर्णेंदुमध्यंनतथायथाज्ञः परिराजते ४ चित्रसंगरसैन्यस्ययुद्धस्यान्संध्यताय
था तयैवसमताज्ञस्यव्यवहारवतोपिच ५ निर्वाणीकृतयाज्ञस्यवासनेकनवासना लेखादे
र्मोपमात्वच्येहर्म्यादिनजलेतरत् ६

तस्यव्यतिरेकव्याप्तिंदर्शयति नहीति २ अलंनिःशेषंअहंतामलज्ञरूपमलमितिवा ३ अहंतापगमोदेवज्ञ
स्येनेमस्त्वंनिर्विक्षेपपूर्णतान्नवर्णयतिनतयेति ४ यथाचित्रलिखितसंगरेयुद्धस्ययुद्धोर्गत्यर्थोकर्मकेति क
र्तरिक्तः परस्परंसंप्रहरतोपिसैन्यस्यरुद्धताप्रतिभासेपिनरुद्धता ५ एवंव्यवहारकार्यलिंगेनानुमीयमा
नावासनांतन्निर्वाणीकृतयादग्धपटतंतुरेखादाम्नोपमत्वान्नवासना ६ ॥ ॥ ॥ ॥

पिवाधेना १

81

८१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नत्वेवंसार्वज्ञनीनस्यापिजगद्वैचित्र्यस्यानुभवसहत्वादपलापेतत्संवित्तेरप्यपलापः किंनस्यात् नहिसंवेद्यमंतरेण
संवित्प्रसिद्धिरितिशून्यवादः प्रसक्तइत्त्विचेतत्राहनचेति संवेद्यापलापेसंवि त्तेरप्यस्तितानास्तीतिनचवक्तुंप्राक्
संविदलापिनोनास्तिकात्मनएवोपलंभादपलपितुमशक्यत्वात सहितस्यातिरिक्तएवसंवित्संविद्यत्रापलपनेनतुत्वा
त्मानं पदार्थस्वपिसंवित् तदात्मैवतदातत्रसंवेद्यमपलपन् संविदंपरिशेषयत्येव किंचनिराधारनिषेधायोगा
द्ग्राह्यग्राहकयोरग्राह्यग्राहकात्मनिस्वयंप्रकाशेआधारेप्रतिषेधोवाच्यः सएवतस्यात्मेतितेनअजस्यात्मनोपग्राह्य

नचनास्तिकोपलंभात्संवित्तेरस्तितात्त्वनैवात्मेग्राह्यग्राहकद्वयेरसंभवाद्वस्तिकिंचिदपि ७८ सममम
लमहार्यमार्य जुष्टंशिवमजमव्ययमास्तितंसमंयत् तदवितथपदंतदास्वशांतंपिवललभंत्व
भवानयहिनास्ति ७९ इतिमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणे॰उत्तरार्द्धेभावनाप्रतिपादनंनामैकोनत्रिंशःसर्गः २९

ग्राहकद्वयोरसंभवतिप्रयाद्दनपर्यवसानात्सर्वप्रतिषेधावधिभूतंकिंचिदजंतस्यात्मस्तीतिसिद्धंतदेवब्रह्मेत्यर्थः
७८ हेरामत्वंआर्यैर्व्रहलविद्भिर्जुष्टंसंवितंअहार्यंपरैर्हर्तुमशक्यंशिवंअवितथंपरमार्थसत्यंपदंआसितनितासि
द्धंतदेवभूत्वापरमार्थेतआत्मव्यवहारेचेतरलोकवत्पिवभुंक्ष्वललक्रीडस्व तथापिभवान्मुक्तएवहियस्मादयं
दर्शपिंधत्तवनास्तीत्यर्थः ७९ इतिवाशिष्ठता॰निर्वाणप्र॰उत्तरार्द्धेएकोनत्रिंशःसर्गः २९ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० कीदृशस्तत्र विचारस्तमाह रूपेति बहिः रूपालोकसत्ताः अंतर्मननः सत्ताश्चाधिष्ठाना सत्योपि स्वरूपेण न संतिय
नि०उ० थाभ्रामप्रमाणोल्मुकज्वालार्चिः षट्दचक्रं दं यदृत्पर्थः चिताबलाः विधुरस्वितकल्पितकामिन्यइव १३ अतो हेश्रा
८२ तारसर्वंजगत् यथाउदेति स्थितंयथास्वकार्यमारभतेयथाचसुखदुःखेनुभावयतियथाचनश्यतियथाच तद्दीयो
देशकालैतथातथाउत्पत्तिस्थित्युपशमप्रकरणोक्तयुक्तिभिर्विमृश्य मिथ्येति मिथ्याश्रशांतमास्पतां १४ शववबन्नि

रूपालोकमनः सत्ताज्वालाचिथ्यिवदंडताः सत्योपिचनसंसंत्येताः भ्रांतिस्थि तावत्लाइव १३ यथा
सुखंयथारंभंयथानाशंयथोदयं यथादेशंयथाकालमजराः शांतमास्पतां १४ इक्षानिषोपलंभेषु
शांतोमनहरन्नपि सववन्नाप्यतामंतर्निर्वाणोनुभवत्पलं १५ अमनोवासनाहंताधत्तेप्यजगद्विरं
जीवतोजीवतश्चैवचिज्जीवः सपरंपदं १६ सैतवजडबाहेनदुःखभारायकेवलं नृणांपाशाववद्धा
नांपोतकानामिवार्णवे १७

जीवन्मुक्तानांमनोवासनारहितैवाहंता चिरंयावद्देहज्ञातंयज्जगद्धत्तेयस्य
वीणांशांत चित्तं अतोनानुभवति १५ जीवन्मुक्तानांमनोवासनारहितैवाहंता चिरंयावद्देहज्ञातंयज्जगद्धत्तेयस्य
तद्दोकाजीवस्तावत्कालंजीवतितदुभयंनिर्जीवरूपनजडांशोश्याग्यमात्रमर्पितमात्मीतिपरमेपदसेवतदित्यर्थः १६
एवंचनिष्कर्षेजीवजगतोर्जडप्रवाहात्मनामतेवानर्थइतिफलितमित्याशयेनाहसैतेवेति पोतकपक्षेउलयोरभे
दाज्जलरूपेणवाहेनाधारेणार्णवे सत्तेवदुःखसदृशयराणभारवाहनायेति
योज्यं १७

४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऊर्मीदितिदृष्टांतं विशदयति तरत्तरंग इति ७ तस्मांतर्वा ह्यसर्ववासनासना वा धेकिं लक्षणमिति चेद्क्षोभसमादिकमे
वेत्याशये नाहमतरेति उदितः सदैव प्रसन्नः ८ संविन्मये परे ज्ञातात्मनि स्फुरति विवर्तते ९ अभ्रखंडरूपेणाभ्यो
म्नि स्फुरतो नीहारधूमस्य गजरथ्यादिरूपाः व्यूहाः आकाररंजनाभेदाः १० इदानीं भगवान्वसिष्ठः सर्वान्श्रोतॄन्
संबोध्याह संविदितिहे अवस्थां धमागताः अभिज्ञजनाः पूर्वं विवादं माकुरुत किंतु मदुक्तरीत्या सर्वापि विषादहेतुः प्र

तरत्तरंगो जलधिर्जलमेव यथाखिलं दृश्यो हूनमपि ब्रह्म तथा ब्रह्मैव नेतरत् ७ अंतरस्संगतो [illegible] ओ वाहिर
स्संगतः शमी विद्यते चोदितो यश्च समुक्त इति कथ्यते ८ अहंत्वसर्गरूपेण संवित्संविन्मये परे स्फुरत्यंभोभसि
वातो नानुनेयं किमात्मिका ९ धूमस्य स्फुरतो व्योम्नि यथा गजरथादयः व्यूहा धूमान्नते भिन्नास्तथा सर्गाः परे पदे
ॐ २-१० संवि [illegible] ति विचारेण भ्रांत्यत्याभविलासिनः विजयध्वंसविवादमागताज्ञातस्तत्तताइव ११ अंकुरोनुभवत्यंत
र्वृक्षपत्रंफलंयथा तथा जगदहंत्वेज्ञः स्वात्मास्वात्मस्वमण्डलं १२ ॥

पंच संविदे भ्रांतिर्विवर्तमात्र धिवर्तमात्रमिति विचारेण भ्रांतितन्निश्चयतत्वपरीक्षणे भ्रांतिनां निःस्वरूपतापत्त्या भ्रमलाभेन विला
सिनो विलसनशीलाः संतः विजयध्वंसवोत्कर्षेणावनोध्वं पतामदुपदेशेन वस्तुकृते वास्ति न त्वज्ञतेत्यर्थः ११ कीदृशी सा
संविज्ञांतिरज्ञेनानुभूयते न दाह अंकुर इति अज्ञः स्वात्मा वस्तुतः स्वात्मनि स्वप्नाकाशकल्पमपि जगदहंत्वे प्रत्नुभवति प्रग
हसंधिरार्षः यथा अंकुरः स्वात्मनि वासनात्मकं वृक्षपत्रपत्रफलादिभावं तदित्यर्थः १२ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमहंतावधिकसर्वद्वैतोपशमेन निर्वासनं सर्वासनं सर्ववासनोक्षयोपलक्षितं यन्मननं मनसो ब्रह्मभावेनावस्था
वा॰टी॰ नंतदेवमोक्षः श्रुतयो विद्वांसश्चोदाहरंति तत्त्वबोधात्तत्वज्ञानाद्विना जातु कदाचिदपि न भवति स च परः प्रबोधः जगद्ध
नि॰उ॰ मः सन्परमार्थो नो न भवत्येव इत्यमोक्षशास्त्रप्रसिद्धः यद्यस्मात्कारणाद्ब्रह्मैवबोधेनेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रु
८३ त्याजायमानोपिरागादिदुरूषदोषशौवल्याज्जगत्सत्यताभ्रमदार्ढ्याच्चाप्रत्यस्या विश्वासो नास्ति अतो हेतोः सचिराय

निर्वासनं मननमेवमुदाहरंति मोक्षं विना भवति तन्न च जातु बोधात् सन्नो जगद्भ्रम इतीह परः प्रबो
धो न प्रत्ययो ऽत्र पदतः स चिराय बंधः २४ जगदहमसदित्यवेत्य सम्यग्जन धन दार शरीर निर्व्यपेक्षः
83 भवति हि स च चेतनस्वरूपः परिमितखंडलुनानाप्याप्तिमुक्तिः २५ इति महारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरा
र्द्धे परमार्थोपसंन्यासयोगो नाम त्रिंशः सर्गः ३० ॥ ॥

जीवस्य संसारबंधः अनुवर्तत इत्यर्थः २४ तस्माच्छास्त्राद्विश्वासदार्ढ्याज्जगदित्यहमिति चोभयमप्यसत् ना
स्त्येवेति सम्यक् श्रवणमनना भ्यासेनोपेत्य बंध्वादिजने धने दारेषु स्वशरीरे च निर्व्यपेक्षः सन् परमार्थतत्वबुद्ध्या प
रिमितखंडपाधिपरिच्छिन्नचिदाकाशरूपः स जीवः चाज्जगम्यचेतनं चिन्मात्रं तत्स्वरूपो भवति सैवास्य मुक्तिर
यमेव तदुपायः इतोन्यथास्य मुक्तिर्नास्तीत्यर्थः २५ इति वाशिष्ठता॰ निर्वाण॰ उत्तरार्द्धे त्रिंशः सर्गः ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएवतमहमज्ञानजाड्यानुभवापराधादिवचिदेकरसपूर्णात्मस्वरूपमोक्षस्तन्नाशमुपैतियथाभ्रष्टमातादिनामस्तेनप्राप्यं
स्वर्गादिजीवितेनसंपतितइत्यर्थः १८ ननुमास्तुमोक्षः सांकल्पिकस्वर्गादिफलेष्वेवकश्चिन्निश्चयः प्रत्युपायोस्तुतत्राह यद्य
दितितन्नाशेचावश्यंभयमस्तीतिभावः किंतर्हिभयमस्त्येवेतदहनसंभवतीति एतत्संकल्पनं १९ एतत्अनहंभावनं
अहत्वाभयावहत्वाद्गृहीतुमयुक्तमपिपरमार्थदृशासत्यमितियुक्तमेवगृहीतं यथाम्रूढेनविषयबुद्ध्याउपेक्षितमस्तंअ

मोक्षस्तन्नाशमुपैतितेनाज्ञानानुभवादिव मतेनयत्किलंप्राप्यंजीवन्प्राप्नोतितत्कथं १८ यद्यत्संकल्प्यतेतत्तत्सं
कल्पादेवनाशभाक् नसंभवतियत्रैतन्नत्सत्यपदमक्षयं १९ नान्योनचाहमस्मीतिभावनापभयोर्नवसत्यं
युक्तंभवत्येतद्विषयमप्यस्तंयथा २० जडंदेहादिचित्तांतंविचार्यसकलंवपुः लभ्यतेनाहमस्मीतितस्मान्ना
स्मीतिसत्यता २१ शांताशेषविशेषैर्यामहंतांताविचारणात् केवलंमुक्ततादेतिननुकिंचिद्विनश्यति २२
भोगत्यागविचारात्मपौरुषान्नात्ययत्नहि उपयुज्यतइत्यज्ञाः स्वात्मैवाश्रुप्रणम्यतां २३

भिन्नेनगृहीतुंयुक्तमित्यर्थः २० तत्सत्यतामुपपादयतिजडमिति २१ अतएवाशेषविशेषशांतेरहंत्वशांतिस्तदवधिसेवमुक्त
ता तस्यांचघृतकाठिन्यविलयेघृतस्येवनाशमात्रमप्यात्मनः किंचिन्नष्टमितिसर्वनाशायमितिभेतव्यमित्याशयेनाहशां
तेति२२ अत्रास्यांमुक्तौभोगत्यागोविचारः आत्मनः इंद्रियमनोनिग्रहपौरुषंचेतित्रयाणांपदुपयुज्यते इतिविभ्रमस्येहअज्ञाः
उमुक्षवः सर्वमनात्मवर्गपरित्यज्यस्वात्मैवप्रणम्यतांतत्वबोधेनशरणीक्रियतामित्यर्थः २३ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि किं तत्त्वज्ञस्यैव यथापूर्वमेव नेत्याह निर्णीय इति स्वाभाविकत्वरूपस्थितिः असदपि सद्विकल्पयित्वा निंदादिना
वैराग्यविवेकादिस्तत्वसाक्षात्कारांत उपा यः कल्पित इति एवमेव निर्णयः सिद्धांत इत्यर्थः यथास्थितं यथा
शास्त्रं यथाचारं यथासंप्रदायं च भूमिकाक्रममभ्यस्येत्यर्थः ८ अस्त्वेवमात्मतत्वनिर्णयः सर्गादिजगत्स्वरू
पैको निर्णयः सफलस्तमाह जगदिति तत्र प्रागुक्तस्थितौ अर्पितशीलः मूलोच्छेदात्पुनरुद्भवासांसारिकपुरुषा

निर्णयिरेवमेवात्र यदशेषमभावयन् यथास्थितं यथाचारं पाषाण इव तिष्ठसि ८ जगत्संक
ल्पमात्रात्मतत्रते यत्पुतं क्षणात् शाम्यत्यशेषेणात्मेव निर्णयः सर्गविभ्रमे ९ सर्गनिर्गलरूपायं त्र
स्तात्मकतयात्मयः अन्यथा तु सर्गोयमस्ति नास्ति च संति वा १० येषां च विद्यते सर्गः स्वप्नपुंसामिवा
सतां ससर्गः पुरुषात्ते च भ्रमात्स्वांबुवीचिवत् ११ असतामेव सद्भावमिव येषामपेयुषां न वयं नि
र्णयं विद्मो वंध्यापुत्रगिरामिव १२

वभासस्तद्युतं ९ ननु सर्गः सुषुप्तिप्रलययोः स्वतएव क्षीयते किं तस्य ब्रह्ममात्रतापरिज्ञानेन तत्राह सर्गे इति अ
नर्गलः मूलोच्छेदात्पुनरुद्भवशून्यः अन्यथा प्रलयादौ क्षयेपि तु बीजात्मना नास्ति कार्यात्मना नास्ति संति वा प्रलयेपि
रैर्वा ख्यानात्करीत्या कार्याणि संकल्पिकस्य परैः च्छेत्तुमशक्यत्वादित्यर्थः १० तर्हि सति सर्गे कथं प्रलयस्तत्राह ये
षामिति प्रलयसंकल्पयितुर्दृष्ट्या तेषामशक्यत्वात्स्वसांकल्पिकसर्वनाशादेव तस्य प्रलयव्यवहारादित्यर्थः
११ अतएव जीवजगद्रूपाणामनिर्णयत्वादनिर्वचनीयत्वमुक्तमित्याह असतामेवेति १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चित्ताग्रस्तमचिद्रूपमसद्वसदेववा नकिंचिन्नष्टमित्यत्र निर्वाणस्थितिरीर्यते नित्यनिरतिशयानंदपूर्णाद्वयचि
दाकाशविशेषलक्षणां निर्वाणस्थितिमनुभावयितुं प्रागुक्तंदृश्यानुभवस्यसंवेदनाभ्यासाधीनत्वंस्मारयतिसर्वात्मनी
ति १ २ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राहचिद्रूपमितिसर्वंचिद्रूपमिति सर्वमेतच्चितएवरूपंकल्पितत्वेषभेदवास्तवंतर्हिचितः किंस्व
रूपंतत्राहचिदहेति यतोघटत्वालनिकाद्यमिव चिदेवजगद्रूपं चिनोति अतिअदेव ३ [illegible]

श्रीवशिष्ठउवाच सर्वात्मनि चिदाभासे चिदेवात्त्वनुभूयते संवेद्यते यदेवांतरसत्यं वस्त्ववस्तुना १ तदेवाभ्या
सतः पूर्वबाह्यार्थानुभवात्मना स्फुरतीवव हि स्वेनस्वस्वप्नोत्र निदर्शनं २ चिद्रूपंसर्वमेतच्च चिदश्च गगना
दपि चिच्चिनोति चिदेवातो नैतत्किंचनकुत्रचित् ३ ननाशो नास्ति नान्योन जन्ममरणे नत्वं नशून्यता
ननास्ति सर्वं ब्रह्मैव नैक्यच ४ नाशेजगदहंत्वादेर्नकिंचिदपि नश्यति असतः किलनाशोपि स्यादद्रेः किं
नुनश्यति ५ मिथ्यावभासे संकल्पनगरे कांचनष्टता तथाजगदहंतादेर्नाशो नासति विद्यते ६ कुतोजग
दुपालंभ इत्थं चेत् दवस्तुनि न निर्णयस्संभवति खपुष्पाणां किमुच्यते ७

अस्त्वेवंततोपि किंतत्राह नेति ततो ब्रह्माद्वैतमिथ्यसिद्धमित्यर्थः ४ ननु जगदहंतादेर्जडांशस्य तत्वबोधेन नाशइष्टः
कथमपलप्यते तत्राह नाशइति ५ ६ यद्यसत्त्व जगन्नहि अनर्थरूपत्ववर्णनेन तस्योपालंभो निंदाहेयत्वेन निर्णय
अशास्त्रेषु कृतः क्रियतइतिचेत् सत्यं अवस्तुनि नोपालंभस्तत्फलविचारो निर्णयो वा न संभवत्येव खपुष्पस्य किंउपाल
भो निर्णयो वा केनचिदुच्यते तद्वदित्यर्थः ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० एवमात्मालोके प्रसृते वासनापि बाधितैवेति तयापि न बंधप्रसक्तिरित्याह चिदिति लिंगोपाधौ आत्मचित् स्निग्ध
मि०३० तादात्म्याध्यासेन मिलिता चेत् तस्याः क्लेशोऽनुरक्तत्वात् तद्रूपैव वासनास्ति ताप्रसिद्धा सा चात्र अस्यां मुक्ततायां का २०
८५ बंधस्य जीवस्यैव तत्त्वदर्शने अनुपलंभात् ब्राह्मकेन कस्य बंधप्रसक्तिरित्याह तदेवमिति द्वाभ्यां तत्तस्माद्देशाद्यपेक्षया
तत्त्वदृष्ट्या न लक्ष्यते २१ आत्मालोकमार्येतु पुनः स्थितोदयेन संसारः स्यादेवेति तदाह भूपुनः स्मरणावधिकार्यमि

चिद्ग्रंथिश्चेत् स्निग्धत्वात् तद्रूपैवात्र का स्थिता तस्मात् केवकुतः कुत्र वासना किं स्वरूपिणी २० यस्य चैष
भ्रमः सोऽसत्येऽस्य भासनलक्ष्यते भगवत्यां वृत्तेन संसारकस्य कः कुतः २१ तदेवं तर्हितस्यास्यादिति
चित्तोदयात् हि यः पुनः स एव संसारविभ्रमः संप्रवर्त्तते २२ तस्मात्सर्वमनास्थितं व्योमवत्समुपास्यतां
अपुनःस्मरणं श्रेयः इह विस्मरणं परं २३ नेह द्रष्टा न भोक्तास्ति नास्ति तानन्वना स्तिता यथास्थितमिदं
शांतमेकं स्पंदसराद्ब्धिवत् २४ सर्वरूपं जगद्ब्रह्म सदित्यवगते स्फुटं जलशोषादिवोदेति विंबं विंकित्त

स्यात् तदेवमिति द्वाभ्यां तत्तस्मादेवमात्मालोके प्रवृत्तस्यापि विषयस्मरणेन चित्तोदयः स एव पुनः संसारः प्रवर्त्तते
प्रवर्त्तेत २२ परं विस्मरणं भूमिकाभ्यासेन साधयेदिति विशेषः २३ तदभ्यासपरः कथं पश्येत् तदाह नेहेत्यादिना स्यदि
नास्य द्विनास्पंदिपा ख्योपनीतवाधितवाधितव्यवहारनिमित्तं सदात्माब्धिवत्पूर्णं २४ विंबनं विंबं चिदाभासः सो
स्यात्तीति विंबी उपाधिस्तद्रूपे २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्न १ ८५

85

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएवचतत्वविदांसदेवाद्वितीयचिदानंदपूर्णेत्याह परिपूर्णेति हियस्मात्तदृष्टे दृश्यपांसदृष्टेनपतंतिनास्तिनिलिने
भविंशते १३ अचलाइवाप्रकंप्याइतिशेषः इवार्थेवाशब्दः १४ १५ अज्ञपुरुषास्तर्हि किंस्वरूपास्तदाहवासनेवेति
१६ अनालोकनंप्रकाशास्फूर्तिः कुसंतमः आदिपदात्तत्कार्यचोरपत्न्यादिस्तस्य आलोकस्फूर्त्तेअनुपलंभोदृष्टांतः
तस्मेतिपाठेतस्मात्स्फुरत्स्मात्स्पष्टंचेष्टितः अतिस्पष्टइतियावत् १७ कीदृशादालोकात्तमाहभूतानीति देहमांसादि

परिपूर्णेरविप्रख्याः काप्यपूर्णेवपूर्णता तद्भानांदृष्टदृश्यपांशदृष्टेनहिपतंतिते १३ अचलाइवनि
र्वातादीपाइवसमत्विषः साचारावानिराचारास्तिष्ठंतित्वस्थमेवते १४ आपूर्णकोणेवप्रख्याकाप्य
तःपूर्णतोदिता अतःशीतलतात्रप्तिर्ज्ञस्यपूर्वेविलक्ष्यते १५ वासनैवेहपुरुषःप्रज्ञतासानविद्यते १
तांचनप्रज्ञतेकश्चिन्नतःसंसारआगतः १६ अनालोकनपिंडपत्तदालोकान्नविद्यते तस्मायनुपलं
भोत्रदृष्टांतःस्पष्टचेष्टितः १७ भूतानिदेहमांसादितज्वासहितमोजडः बुद्ध्यहंकारचेतांसितन्मया
न्येवनेतरत् १८ भूतादिमयतांत्यक्त्वाबुद्ध्यहंकारचेतसां अत्यंतंस्थितिरस्येतियदितन्मुक्ततोदिता १९

देहोपादानंपंचीकृतानिभूतान्येव तथाबुद्ध्यहंकारचेतांसिसूक्ष्मशरीरोपादानोपलक्षणं तान्यप्यन्नमयंहिसोम्य
मनइत्यादिश्रुतेस्तन्मयानिअपंचीकृतभूतविकारभूतान्येव १८ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राहभूतादीति तत्रबुद्ध्यादिषुचेतलि
गोपाधोअहंभावेनप्रविष्टश्चिदात्मातद्द्वारास्थूलदेहमप्यविधयाहमित्यभिमन्यते तस्याविवेकेनबुद्ध्यहंकारचेत
साभूतादिमयतांवाचारंभणश्रुतिदर्शितांपाप्मनस्त्यक्त्वा अत्यंतंस्वप्रकाशचिन्मात्रस्वभावनयास्थितिर्यद्भवेतितत्त
हिसैवमुक्ततोदिता आविर्भूता सम्यगालोकोमयोक्तइत्यर्थः १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० स्वाप्नार्थानां यावदात्ममात्रतानानु संधीयते तावदेवमनंत्मात्ममात्रतानुसंधानो तु यदित्येव जागरणे द्याधादा
नि०उ० त्मानन्यत्वंप्रसिद्धं तद्धज्ञायदर्थे द्यपि बोध्यमित्याशयेनाह स्वप्नादाविति ३३ पृथगविभावनं च ३४ अ
८६ तएव वास्तवोपि ब्रह्मभवत्तद्भावस्तद्भावनाधीन इति यदुक्तं तत्सिद्धमित्याह कलनेति ३५ अस्तितानि रूपककाल
लदेशाधाराद्यभावान्नतदस्तित्वरूपस्यावाधान्नास्ति अतएव वाचामगोचरमित्यर्थः ३६ कथं तर्हि वाचागु

स्वप्नादावात्मनोन्यत्वज्ञानदन्यत्ववेदनं अनन्यत्वावबोधे तु तदनन्यत्वचोदपि ३४ कलनारहितं
86 शांतं यद्रूपंपरमात्मनः भवत्यसौ ततद्भावादतद्भावान्नतद्भवेत् ३५ स्वप्नादिज्ञानसंशांतो यद्रूपंसुदु
मेश्वरं नतदस्ति नतन्नास्ति नवागगोचरमेव तत् ३६ आत्यंतिकं शांतिलयं युक्त एवावगच्छति स्वरू
पेनोपदेशस्य विषयो विदुषो हि तत् ३७ शांतं निरस्तभयमानविषादलोभमोहात्मदेहमननेंद्रियचित्त
जाड्यं त्यक्त्वाहमस्ययमपास्तसमस्तभेदं निर्वाणमेकमजमासितुमेवयुक्तं ३८ इति महारामायणे नि०प्र०
उत्तरार्द्धे युक्त्युपदेशवर्णनंनामएकत्रिंशत्तमः सर्गः ३१ ॥

रूपेणोपदिश्यते तत्राह आत्यंतिकेति युक्तः समाधिस्थः स्वानुभवेनैवावगच्छति कांतासंभोगसुखवत्परंप्र
त्युपदेशस्य विषयस्तथापि तदुपायप्रदं तेन तत्रश्रोतृवुभुत्सनतारमेवोपदेशफलमिति भावः ३७ अतो हे राम अहं
अहंकारंत्यक्त्वा नि रस्तानिजाड्यांतान्येकादशायस्मिन् तथाविधं अतएव शांतं अजं अपास्तसमस्तभेदं एकं
निर्वाणं ब्रह्मभूत्वा समाधावासितुयुक्तं उचितं नत्वव्यवहारविषये चित्यर्थः ३८ इति वासिष्ठता० नि०प्र० उत्तरार्द्धेनामएकं
स देव १
८६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शांततासमाधिपरताव्यवहारोवेतिद्वय मपिदृश्यते २६ २७ सप्तमभूमिका विश्रांतिपर्य्यंतंपरिपोषंतोयागतं २८

२९ एवंब्रह्मणः स्वाभाविकभावनानुसारेण जगद्रूपमस्तिशास्त्रीयतत्वभावानुसारेणतात्विकरूपमप्यस्तीतियत्पृष्ट

मनर्थः प्रश्नार्थविासत्वमइत्याशयेनाहकोशेइत्यादिना वाह्यता आत्मान्यनिष्ठता जगतोनेत्यर्थः ३० वहिस्त्री

शांतताव्यवहारोवारागद्वेषविवर्जितः विश्रांतस्यपरेतत्वेदृश्यतेसमदर्शिनः २६ अथवाशांततैते

वास्यनिर्वाणस्यावशिष्यते निर्वासनः किलमुनिः कथंव्यवहरत्यसो २७ यावत्वस्यनमिर्वाणंपरिपो

षमुपागतं तावव्यवहरत्यस्तरागद्वेषभयोदयः २८ वीतरागभयक्रोधोनिर्वाणः शांतमानसः शिलेवा

प्यशिलीभूतोमुनिस्तिष्ठतिनित्यसः २९ कोशेस्तिपद्मवीजस्यपथासर्वोज्जिनीतथा अनन्यात्वजगद्वि

भ्रांतिरात्मन्यस्तिनवाह्यतः ३० वाह्यताभावनाद्वाह्यमात्मेवात्मत्वभावनात् भवतीदंपरेतत्वेभावनं

तत्तदेवहि ३१ यांतस्वभ्राद्विविभ्रांतिसैवेयंवाह्यतोदिता मनागप्यन्यतानात्रघटभांडपयसोरिवं ३२

स्थैर्यास्थैर्येपितथैवात्रभ्रांतिमात्रमयेततेआधाराधेयतातेहेयथाजलतरंगते ३३

तिप्रतीतिस्तु आत्मन्येववाह्यताभावनान्नान्याधारत्वादित्याहवाह्यताभावनादिति तथाचतत्तद्भावनात्मक

मेववाह्यत्वमांतरत्वंचेति फलितमित्याशयेनाहभावनमिति ३१ अतएवस्वप्नजाग्रतोनप्रतीतितोभेदइत्याहयेति

पिंडभांडस्य जारयोरिवअन्यताभेदोविशेषोनास्ति ३२ ननुजाग्रत्स्वप्नयोः स्थैर्यास्थैर्येविशेषः प्रसिद्धपप

लभ्यतेतस्यकागतिस्तत्राहस्थैर्येति एवंस्वप्नस्यजाग्रद्देहाधारताप्रत्ययेपिनभेद

नि॰ उ॰ स॰ ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०रा० अयमेव विश्रांतिहेतुः सिद्धांतः अन्यथा कल्पने तु वादिनां कलहमात्रपर्यवसानेन वृथाकंठशोषः स्यादित्याशये
नि०उ० नतान् संबोध्याह द्वैताद्वैतेतीति हे विबुधाः पंडितंमन्याः वादिनः यूयं अबुधाः सर्वे द्वैताद्वैतादिनानाविकल्पसंदर्भैर्वि
२१ भ्रमैर्मा विषीदन् वृथाकंठशोषलक्षणं विषादमाप्नुत इममेव परपुरुषार्थहेतुं सिद्धांतमवलंबध्वमित्यर्थः ८ घ
नवासनस्य वन्हेर्मुखस्य असदपि रूपादिदर्शनमिव दुःखमपि दृढतरं दुर्वारं तनुवासनस्यांतर्मुखस्य तु तद्देवप्रार

द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्विकल्पसंदर्भविभ्रमैः मा विषीदत दुःखाय विबुधा अबुधा इव ८ असदाश्रयते दुः
खं स्वप्नवद्घनवासनः रूपालोकमनस्कारान् संकल्परचितानिव ९ दुःखं संदेवनाश्रयाति सत्यवत्तनुवा
सनः रूपालोकमनस्कारान्संकल्परचितानिव १० अत्यंततनुतामेत्य वासनैवेति मुक्ततां देशका
लक्रियायोगात्पदार्थभावनामिव ११ अत्यंततनुतां याता वासनैवेति मुक्ततां परागुपरिणामेन
स्वतां स्वेभ्यादितायथा १२

87

ध्यप्रसंजितमपि दुःखं आपाततो भुज्यमानं स्वानंदानुभवतिरोहितत्वात् भुक्तप्रायमेव भवतीत्याह असदि
ति द्वाभ्यां आश्रयते भुंक्ते ९ अपि पर्य एवकारः सतु प्रारब्धप्रसंजितमपि दुःखं नास्माति नभुंक्ते स्वप्नानिद्रास
खवरवशचितो यथामर्दकमत्कुणादिदंशनदुःखं नानुभवति तद्वत् १० अतो वासनामात्रमेवोपचयात्संसारा
नुभव अपचयाद्देशकालक्रमेण मुक्तानुभवोपि सिध्यतीत्याह अत्यंतेति ११ अपचयक्रमप्राप्तेन परेणाणु
नास्त्यंतमेन चरमपरिणामेन आदिपदान्नीहारधूमादिपरिग्रहः १२ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साधुसंगमवच्छास्त्रविचाराभ्यासशालिनः मोक्षो प्रावश्यभाविन्वात्स्वापत्तउपपाद्यते विद्याविद्याभ्यां बंधमो
क्षयोः स्वायत्तत्वं वर्णयिष्यन्प्रथमम विषया चित्प्रसरणाधीनस्वायत्तं बंधं दर्शयति पदेति स्पंदादयिश्चेतिह
ष्ठांतार्थः इ वचेति प्रावःस्यषः १ २ ३ उदितेतिनयेदायेति यदुक्तं तदुपपादयति यासाविति कूटस्थचितो वासो
र्योपसर्पणलक्षणप्रसररूपं विषयाभावात्स्वतस्त्वनास्त्येवेति विषयावाधान्नखेदायेतिभावः ५ अयं चित्प्र

श्रीवशिष्ठउवाच यथा चितिं प्रसरति तदाहं तानगङ्कमः असदेवा [illegible] भुदेतीवस्पंदादिव
वायुता १ उदितोपिनखेदायवलद्रूपत्ववेदनात् परमायत्वनर्थायजगच्च स्वर्थभावनात्
घ३ २ रूपानुभवमादत्ते चक्षुः प्रप्रसरणं यथा चितिः प्रसरणात्तद्वज्जगद्विभ्रमसंस्थिता ३ यासौ प्र
सरति व्यर्थं चेत्याभावान्तसासती असत्कथं प्रसरं तिबंध्यापुत्रः क्वन्दति ४ अयं त्वनुभवा
देवमुधेवानुभवन् स्थितः असदेवानुभवत्वयम्भकिपत्तवत् ५ अहभावोपिदुःखायैसहमि
त्येववेदनात् अवेदनान्नाहमतः स्वायत्तेवजसकते ६ तद्ध्यानेसस्समाधिर्नायद्वेदनमासितं
अजडानां जडमिवशर्मशांतमनामयं ७

सरअनुभवादेवसिद्धोतसचानुभवः विषयावाध्यमानः असद्र्यमननुभवन्नेव अर्भकपदार्थानुभव
वन्मुधैवस्थितमित्यर्थः ५ उक्तोम्यायः अंतरेअहंभावात्मकप्रसरेपितुल्यइतिदर्शयन्बंधमोक्षयोः स्वा
यत्तासिद्धमाह अहंभावइति ६ मोक्षस्यस्वापत्तत्वमुपपादयतितदित्यादिना विषयामूलज्ञापहारच्छेदा
लेकरस्यापत्या अजडानामेनावुद्ध्यादिसर्ववस्तूनां जडं पाषाणादौ वनिश्चलयत् अवेदनं वेद्यवेदनमा वनि
मेकं आसितं अवस्थानं तदेव ध्यानं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० यदात्ववहुश्रुविच्छत्सुतार्किकैश्चसत्सु अयंतत्वज्ञोऽयंनेतिनिर्णीयते असमर्थोहितदा किंकुर्यात्तत्राप्याहयोहर
नि०उ० त्यादिनानन्यपद्यव्याख्येतिकिमर्थमुच्यतेसमुदितोयाख्येकोदोषमाहसंगमेइति कथयापरस्परविरुद्धयुक्तिकथ
८८ नेनमंडेमतिर्भिन्नातुंडेतुंडेसरस्वतीतिन्यायादितिभावः २० इदंतुनामवादपिशाचिकाकोदोषस्तत्राहवादपक्षे
इतिवादलक्षणेपक्षेपिशाचेमुदितेसतिविवेकिनोपिश्रोतुरश्रोतमपियुक्तिमित्तकैर्युक्तितार्किकैः प्रतिपाद्यमानं

पयोबोधातिशयवांस्तंतंप्रपद्यपाश्वभो संगमेकथयोदितितेषांवादपिशाचिका २० वादपक्षेप
मुदितेवालस्यववविपश्चितः युक्तियुक्तमलंमुख्यमुदेत्यहमितिभ्रमः २१ अतः प्रत्येकमेकांतेप्रा
लःसेवेतपंडितं एकीकृत्यतदुक्तांस्तानर्थान्बुद्ध्याविचारयेत् २२ विचारयेत्तदुक्तमर्थंबुद्ध्यावुद्धि
धिवद्धये सर्वसंकल्पमुक्तंपतत्स तन्मयतांव्रजेत् २३ विपश्चित्संगमेर्बुद्धिंनीत्वापरमतीर्त्ववातां
अज्ञानलतिकासेकाकणाशः क्रियतामलं २५ ति१

अहंप्रत्यक्तत्वंमुख्यंतदेवालंपर्याप्तंममेतिभ्रमउदेति तथाचांधगोलांगूलान्यायेनतदालंवनेऽनर्थएवस्यादितिभावः
सेवेतसेवाद्युपचारेणवशीकृत्यएकोत् २२ श्रुतियुक्तिस्वानुभवविरुद्धंतरसंवादेविचारयेद्बलतत्वमिवपरीक्षेत
सर्वसंदेहोच्छेदेनवृद्धेःशुद्धये एवंमननेनवुद्धिशुद्धौनिदिध्यासनंकार्यमित्याहसर्वसंकल्पमुक्तमितितत्सत्परमार्थ
स्तन्मयतांनिर्विकल्पसमाधितस्तदेकरस्ये २३ तेनतत्वज्ञानोदयेनाज्ञानोच्छेदंदर्शय

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वासनातानवे तर्हि क उपायस्तमाह अहं भावनयेति ब्रह्माहं भावनया बोधे अभिवर्द्धमाने वासनादिने घनं निरूढं तानवं सोऽस्यं यस्यास्तथाविधा सतिमुक्तिः संपद्यते यथा वियं श्रितानां पंडितानां संगमाद्विद्याभ्यासादेर्द्धमानान्मूढता घनतानवं प्राप्य पांडित्यं संपद्यते सद्वदित्यर्थः २३ कियत्कालं बोधोवर्द्धनीइति चेद्रूढबोधतापर्य्यंतमित्याशये नरूढबोधतात्पर्य्यंतमित्याशयेन रूढबोधलक्षणमाह नाहमिति मद्युक्त्या अहं ब्रह्मेति भावनालक्षणेन प्रत्य

अहं भावनया बोधे वासनाघनतानव विपश्चित्संगमाभ्यासात्पांडित्यमिव मूढता २३ नाहमस्तीह मद्युक्त्या निश्चयोंतःशमात्मकः जीवतो जीवत आतिरूढबोध इति स्मृतः २४ वायो द्वमिवात्रेदं जगदादीव भासते कोऽहं कथमिदं चेति विचारेणो वशाम्यति २५ नाहमित्येव निर्वाणं किमेतावति मूढता सत्संगमविचाराभ्यामेतदाश्ववगम्यते २६ क्षीयते तत्ववित्संगादहमित्येव बंधनं आलोकेनेव तिमिरं दिनसेनेव यामिनी २७ कोऽहं कथमिदं द्दश्यं को जीवः किं च जीवनं इति तत्वज्ञसेयोगाद्यावज्जीवं विचारयेत् २८ जीवितं भुवनं भातिततोऽहमिति न श्यति तत्वमेके न तज्ज्ञार्क सेवनात्स

गात्मयोऽयेनाभ्यस्यमानेन हज्जावतो योगिनः अज्जीविनः परलोकं गतस्य वा अहं शब्दार्थो जीवो नास्तीति शमात्मको निश्चयोंतः यस्यास्तिस रूढबोध इत्यर्थः २४ इदं द्दश्यं कियेत्तिच कल्पमानं स्यं द इति पाठे स्पष्टं आदिपदाज्जीवः १५ २७ जीवने प्राणधारणं किं यावज्जीवग्रहणं आमोक्षोपलक्षणं २८ स च विचारो गुरुसेवनाद्धीर्घकालपर्यंतः सिद्धातीत्याशयेनाह जीवितमिति यतः तद्रूक्तत्ववित्तज्ज्ञलक्षणस्यार्कस्य सेवनात्संपर्कात् भुवनं जगद्दवबोधे नो जीवितं भाति अहमिति सर्वपदार्थेतत्वापरणं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कीदृशं तत्त्वोरुपं येन ज्ञातं नीयते तदाह स्वकल्पितमिति स्वस्वभावाविक्रमशास्त्रीयं कल्पितमिदीप्सा सर्वकल्पि
वा०टी० तं चात्मतत्वं वासनाविद्यादि चत्वया स्त्रीय यथा शास्त्रोक्त्या प्रतिकल्पनया तदेवात्मत्वं बंधहेतुतामपहाय मोक्षोप
नि०उ० योगित्वमादत्ते यथा स्वभावतो मरणहेतुरपि विषं रसायनशास्त्रोक्तोपायप्रतिकल्पनया विषत्वं विहाय अमृतममर
२९ णसाधनं रसायनं भवति तद्वत् २ कियत्कालं प्रतिकल्पना कार्येत्यत्राह सर्वकल्पनानिवृत्तिपर्यंतमित्याह कल्पने

स्वकल्पितं कल्पितं च प्रतिकल्पनया स्वया तदेवात्मत्वमादत्ते विषत्वममृतं यथा २ कल्पनाचाकल्प
नां तास्तु कांतापरस्व च कल्पनं एतत्त्व भोगसंत्यागपूर्वं सिद्ध्यति नान्यथा ३ वचसा मनसा वांतः शब्दो
र्थं विविचयन् अभ्यासे वर्द्धिते तस्य कल्पनोपशमः शनैः ४ वर्जयित्वाहमित्येवं नाविद्यास्तीतरात्मिका
89 शांते त्वभावनादस्मिन्नान्यो मोक्षोस्ति कश्चन ५

ति अकल्पितं सर्वकल्पनानिवृत्तिदं तो विधिर्यस्याः सायघस्मा द्धेतोरकल्पनमेव परिशिष्यते स्यात्मनो मुक्तता
तत्रावश्यकं वैराग्यलक्षणं संन्यासलक्षणं च प्राथमिकीं प्रतिकल्पनां दर्शयति एतत्त्वेति पूर्वं आदौ भोगसंत्या
गात् त्याज्ये नैव हितदृष्टं त्यक्तुः प्रणवकारं पदमिति श्रुतेरिति भावः ३ ततः श्रवणमननाभ्यां मात्मतत्वं निश्चि
त्य वाङ्मनस निरोधलक्षणा प्रतिकल्पना कार्येत्याह वचसेति ४ ततो नहं भावलक्षणा या कार्येत्याह वर्जयित्वेति
अभावनात् सर्वभावनानिवर्तकतत्त्वसाक्षात्कारात् अस्मिन्नहंकारे शांते वधिते सति ५ ॥ ॥ ॥ २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदसंभवशंकानकार्येत्याह राघवेति २५ सर्वसंकल्पमुक्तं यत्तदेव सत् सन्मयता प्राप्तो सर्वजगद्व्यवहारे रपि वि
डंबेन कश्चिद्विघ्ननाशोऽनिष्टोदयो वेत्याह व्योम्नइति यथा व्योम्नः अंबुवाहनीहारातपादिविजृंभया यथा वा
महाजलस्य तरंगादिभंगया किंचिदनिष्टं न उज्यते नापि किंचिदिष्टं न श्यपति तद्वन्निर्मननस्य निःसंकल्पस्य योगिनोपि
नेष्टानिष्टनाशोदया इत्यर्थः २६ आकाशसमुद्रयोः सद्वितीयत्वात्तद्योगवियोगशंकापि स्यादिह यत्तु कूटस्था
द्वयब्रह्मस्वरूपत्वान्नास्ति विनैस्ति च क्वकार्यांत्याशयेनाह इदं हीति निरामयेऽस्मा ततेपूर्णे ब्रह्मणि विचारिते प्रबुद्धे सति इ

राघवार्थः संभवत्येवतेनेदं क यथाम्यहं स्वानुभूतं वयं वाला नासमंजसवादिनः २५ व्योम्नोंबुवाहादि
विजृंभयेव तरंगभंगयेव महाजलस्य उज्यते नापि च नश्यतीह नाशोदयो निर्मननस्य किंचित् २६
इदं सर्वमगात्मिकांबुवन्निरामये ब्रह्मणि शांत आतते विचारितेनाहमितीह विद्यते कुतः क्व
कस्मान्मननादिविभ्रमः ॥२७ इति महारामायणे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे समावबोधनोपदेशो नाम द्वात्रिं
शः सर्गः ३२ श्रीवशिष्ठ उवाच स्वपौरुषेणात्मधियासत्संगमविकाशया यदेनानीयते ज्ञत्वं तदपा

दं सर्वमगात्मिकांबुवत् अहमितिच पृथगात्मरूपं न विद्यते एवं स्थिते इह तत्त्वविदि मननादिविभ्रमः कुतः क्वक
स्मात्स्यादित्यर्थः २७ इति वाशिष्ठता॰ नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे द्वात्रिंशः सर्गः ३२ इहोपवर्ण्य तेऽभ्रांतिकल्पनाप्रतिक
ल्पनो परलोकं चिकित्साच संविन्मसरवारणात् तत्रादौ प्रतिकल्पनां वक्तुं प्रस्तावं रचयति स्वपौरुषेणेति नात्म
धिकारयोग्यशरीरं प्राप्तः पुरुषः यदिज्ञत्वं तत्त्वज्ञानं नीयते प्राप्यते नयतेर्द्विकर्मकात्प्रधानेनीहकृथह मितिप्रा
धानेकर्मणिलः तत्तर्हि नेतरः नान्येष

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिकित्सनं कर्त्तुमिति शेषः २२ अपथ्यभोगत्यागे सत्संगाद्यौषधसेवने च सावधानाः शमाख्यस्यौषधशक्त्या २३
वा०टी० ननु परलोकव्याधेस्तत्रैव चिकित्सा करिष्यते किमत्र तच्चिंतया तत्राह इहैवेति निरौषधं साधुसंगमसच्छास्त्रा
नि०उ० षधशून्यं नरकस्थावरादिस्थानं २४ हे अज्ञाः २५ इहलोकव्याधिचिकित्सार्थं पृथगुपलोन्यकार्यं इत्याह परलो
६०

षड्

परलोकमहाव्याधौ प्रपतंते चिकित्सनं शमसत्संगबोधाख्यैरस्त्रैः पुरुषोत्तमाः २२ परलोकचिकि
त्सायां सावधाना भवंति ये मोक्षमार्गमिहेच्छायां शमशात्याजयंतिते २३ इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न
करोति यः गत्वा निरौषधस्थानं सरुजः किं करिष्यति २४ इहलोकचिकित्सा मिजीवितं यातु मास्त्वयं ।।
९० आत्मज्ञानौषधैरज्ञाः परलोकश्चिकित्स्यतां २५ आयुर्वायुचलत्पत्रलवांबुकणभंगुरं परलोकम
हाव्याधिर्यत्नेनास्तु चिकित्स्यता २६ परलोकमहाव्याधौ पतनेनास्तु चिकित्सते दृष्टलोकमयो व्याधिः
स्वयमस्त्रूपशाम्यति २७ संविन्मात्रं विदुर्जंतुं तस्य प्रसरणं जगत् परमाणूदरेप्यस्ति तच्छैलशतविस्तरं
२८ यत्संविदः प्रसरणं रूपालोकमनोऽन्वितं व्योमन्येवानुभूयंते नातः सजगद्भ्रमः २९

केति २७ परलोकव्याधेस्तपस्तीर्थयज्ञदानप्रायश्चित्तादिचिकित्सा यद्यपि संति तथापि ते मात्यंतिकतद्धेदहेतवः किं
त्वात्मज्ञानमेव तच्च श्रवणादिरविकसमाध्यभ्यासलक्षणसंविन्प्रसरनिरोधाद्वेत्याशयेन तदुपायान्वक्तुं भूमिकां रचयति सं
विन्मात्रमिति तत्र जगत्परमाणूदरेपि संविदः पूर्णत्वादस्त्येव २८ प्रसरणं बहिर्मुखतया विवर्तनं तदेव रूपालोकाः बाह्या

६०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथ तत्वस्य साक्षात्कारोत्तरमपि प्राक्जग जीवभावेस्त्व चिरं स्यतथाविध: सन् आदेहं स्थूलदेहपर्यंतं किंचिदल्पमपि अ
हंभावं यदि आश्रयसि तथैवापरिछिन्न एणानंदस्वरूपविस्मरणान्नश्यसीव संसारदु:खेयतसीत्यर्थ: तस्मिन्नहंभावे सत्केशाम्य
सि सर्वदु:खनिर्वृत्तिं लभसे निरतिशयानंदस्वभावं नयसि ६ अचेतनात्व हिर्मुखवृत्या अदर्शनात् ७ परस्मिन्
ब्रह्मणि आलीन चित्तस्य अमरणेवोपलब्धेव बहिश्चेतना दृतश्चित्वभावनात्साधकाभावाद्बाधकसत्वाच्चेदि सर्वं दृश्यं शा

अहंभावमयाद्देहं किंचेद्भूयसि नश्यसि जगदादिस्त्व चित्तस्मिंस्त्यक्ते शाम्यसि सिद्ध्यसि ६ अचेत
नादिदं सर्वं सदेवासदिव स्थितं शांतं यस्योपलब्धेव नमस्तस्मै महात्मने ७ अचेतनादिदं सर्वमुपल
ब्धेरहशाम्यति सूत्याख्यातः परालीनचित्तस्य चित्वभावनात् ८ इदमस्त्व यवामास्तु चेतितं दु:खदु
ये अचेतितं सुखायांतरचेतनमचेतनात् ९ द्वौ व्याधि देहिनो घोराव परलोकस्तथापर: याभ्यां घो
रशिणे दु:खानि भुक्ते सर्वैर्हि पीडित: १० इहलोकेयतंते ज्ञा व्याधौ भोगे दुरौषधै: आजीवितं यथाश

क्त्यति ८ सुखदु:खयोर्दृश्यस्त्वासत्वेनोपयुज्यते किंतु तद्दर्शनादर्शने एवेति तच्चेतनापप्रवृत्तं चित्तमेव निरोद्धु
व्य मित्याशयेनाह इदमिति दृश्यस्या चेतनमदर्शनं तु अचेतना चितक्रिया निरोधेन ब्रह्माकारतापादानं तत्प्रतिक
ल्पनावरणदेवेत्यर्थ: ९ परलोकचिकित्सां वर्णयितुमतत्क्रमं तद्धावितिसर्वैराध्यात्मिकादिभावै: १० इहलोकेप्रसिद्धे
स्मिन्नपाटि व्याधौ अन्नपानादिभोगलक्षणे दुरौषधैर्यथाशक्तियतंते अपरामयेपारलौकिकनरकजन्मपरंपरा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अहमित्यादिभिः सद्भिर्भावविकारैः रूपवान् २९ संविदो निर्वाणं अप्रसरः अजगत् सर्वजगन्निवृत्तिः उन्मीलनं
नि०उ० प्रसरः ३० स्वप्रसरनिरोधयोः स्वयमेवेष्टेर्इति स्वरोत्क्रमे त्यर्थः ३१ सचस्पंदो मिथ्याभूताविद्याविवर्त्तएवनतुसत्यब्र
६१ ह्मस्वभावजइत्याह ब्रह्मइति ३२ आविद्यकत्वेचविनर्तरूपाएवसर्गाः ताः ब्रह्मणो वाच्यवाभ्रांतिरेव वस्तुतस्तुनस्वभावोना

संविद्धिकाशपयसोवुद्बुदः सर्गविभ्रमः अहमित्यादियद्भावविकारवान् २९ संविन्निर्वाणमजग
त्संविदुन्मीलनं जगत् नांतर्न वाह्यं नासत्यं न सत्यं सर्वमेवतत् ३० चिद्रूपमजमव्यक्तमेकमव्ययमीश्व
रः स्वत्वभावत्वरहितं ब्रह्म शांतात्मसत्वादपि ३१ ब्रह्मणो निःस्वभावस्य सर्गसंवेदनं स्वतः स्पंदनेपवन
स्येवकारणं नोपपद्यते ३२ स्वप्नानुभववद्भ्रांतिर्ब्रह्माब्धौब्रह्मवीचयः सर्गतावस्तुतस्तत्रनस्वभा
91 वोनचसर्गता ३३ एकमेवनिराभासमचित्वमजडंसमं नसन्नासन्नसदसदिदमद्यमव्ययं ३४ यथा
स्थितस्यैवसतोयस्यासंवेदनात्मकं संवित्प्रशमनंजातंतमाहुर्मुनिसत्तम ३५ सतोपिमन्मयस्यैवय
स्यासंवेदनात्मकं साहंजगद्विगलितंतमाहुर्मुनिसत्तम ३६ यथाशाम्यत्यसंकल्पात्संकल्प
नगरंतथा वेदनोत्थंजगदहंचित्तशाम्यत्यवेदनात् ३७

पिसर्गतेत्यर्थः ३३ परमार्थतस्तुहिब्रह्मैकमीदृशंतदाहैकमेवेति अचित्वं चित्वाख्यधर्मातिरस्कृतं ३४ तादृशब्रह्मभा
वेनस्थितिरेवयोगिनः संवित्प्रशमनंमुनित्वंचेत्याह यथास्थितस्येति ३५ साहंजीवभावसहितं ३६ संकल्पस्य स्वैरसं
कल्पनमिवदृश्यस्य स्वैरस्याः अदृष्टिरेवनिवृत्तिरित्याह यथेति ३७ ॥ ॥ ६१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मिथ्यात्वादेवप्रलयसहस्रैरपिनास्यनिवृत्तिः सृष्टिसहस्रैरपिनस्यतां किंत्वात्मज्ञान ज्ञानादेवेत्याशयेनाह प्रलयेष्व
पीति नजायंत सृष्टिषु दृष्टेष्वपीतिशेषः तत्रहेतुमाह भ्रांतीतिमात्रैकरूपित्वादित्यर्थः ३० आ त्मज्ञानेतु हिकिंउ
पायइतिचेत्प्रथमंवैराग्यमेवेत्याह भोगेति २१ २२ जीवितस्य आयुषः २३ रागशांतिइति विशेषणस्यतात्पर्यं तद्व्याज्ञ

प्रलयेष्वपि दृष्टेषु जगद्दृश्यपरम्परिविभ्रमः ननश्यति नजायेत भ्रांतिमात्रैकरूपिणः २० भोगपंकार्णि
वेमग्ना आत्मानो तार्यतेयदि स्वपौरुषचमत्कृत्यातदुपायोस्तिनेतरः अजितात्माजनीमूढोरूढो
भोगैककर्दमे आपदां यात्रतामेतिपयसामिवसागरः २२ जीवितस्ययथावाल्यंदृष्टंप्रथमकालि
के निर्वाणस्यतथाभोगसं त्यागोरागशांतिदः २३ तद्रूपजीवितनदीसकल्लोलाप्यसंभ्रमाः स
मंवहतिसोम्येवचित्रसंस्थेवनीरसा २४ अत्र जीवितनद्यलुरसनास्यंतभीषणाः आवर्तविवर्तिवि
क्षोभकल्लोलाः सहवाहिनः २५ सर्गवर्गाः प्रवर्तंते संवित्प्रसरलेशकाः छिचंद्रवाल्वेताल
भ्रगावुस्वप्नमोहवत् २६ संविद्वारतरंगौघाभांतिसर्गाः सहस्रशः विचारितास्त्वसत्यास्तेसत्या
स्त्वनुभवभ्रमात् २७ जगत्याकाशकोशेपिसंवित्प्रसरणभ्रमात् संतिवाप्यनुभूयंतेनतुसत्यानि

जीवितनद्दीवैलक्षण्यवर्णनंनदर्शयितितद्रूपेत्यादिना २४ रसनाः आक्रंदध्वस्ताभिरत्यंतभीषणीः २५ अ
ज्ञानामविचारादेवसर्गादिप्रतिभासविक्षेपरूपाः संवित्प्रसरलेशाइत्याह सर्गेति प्रवर्तंतेप्रसरंति अनुभवभ्र
माद्ज्ञातानुभवात् २७ प्रसिद्धआकाशकोशेपिगंधर्वनगरादिज

नि.प्र.उ. ५४

५४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ दृष्टिसृष्टिर्जगतस्यादर्शनाद्ब्रह्मसंस्थय: इतिप्रस्तुतंतस्यवरंपंतित्रोपपत्तय: वेदनोत्यंजगद्दहं चित्तिसीम्पत्यवेदना
नि॰उ॰ दितिपदुक्तं तत्रोपपत्तिर्विविक्तुभगवान्वशिष्ठ: प्रथमंनस्वशरीम्य: स्वरवेदु: स्वानुभवत्रिपुटीभ्य: पृथक्कृत्यानस्वरसान्
६२ दर्शयस्तदृशनाद्ब्रह्मस्वशास्त्रोपदेशानांचरितार्थतेत्याहप्रभ्रेप्यिति १ यत्विद्धादिमान्सनित्युदु:खीनात्मा किंलिद्धात्मा
गाद्युपायचिकित्सनीयसंसृतिरोगकोटावेवेत्याशयेनाद्यस्य चेति २ यत्त्वविनाशपात्मातत्रेशघभिमानीतदमिमंत

श्रीवशिष्ठउवाच प्राप्तेषुसुखदु:खेषु योनश्यतियनश्यति योननश्यत्यनाद्योसावलंशास्त्रेपदे
शनै: १ यस्यचेद्धोदयस्तस्यसंत्यवशंपसुखादय: तेचेत्सम्पक्किं कत्स्यंतपूर्वमिद्धैवमुच्यता २ अहं
जगदिदंभ्रांतिर्नास्त्येवपरमेपदे इदंशांतमनालंबंसर्वनिर्वाणमव्ययं ३ अहंब्रह्मजगच्चेतिशब्दसंभ्र
मत्वभ्रम: सर्वस्मिंश्छांतआकाशेकेननामोपकल्पित: ४ नेहास्त्यहंनचजगन्नचब्रह्मादिशब्दादिशब्द
का: शांतस्यैकस्यसर्वत्वात्कात्रभोक्तेककः कुत: ५ उपदेश्यातिशायित्वात्सर्वापन्हयरक्च हृतोयं
स्वचसत्यात्मातरएवाहंविशिष्यते ६

यंजगच्चनसंभाव्यमेवेत्याहअहमिति ३ एवंचाहमादिशब्दास्तत्वनिर्विषयाइत्याहअमिति ४ तदभावेदूरास्तेव
कर्तृभोक्त्रादिकथेत्याहनेहेति ५ ननुसर्वापन्हवेउपदेशादिरप्ययन्हूपेततयाचतद्बोधोपायेनलभ्यतइतिचेदस्तु स्व॰
नामेवांउपदेश्यस्यब्रह्मण: सर्वापन्हवायन्हूयमानानात्सर्वाप्येभ्य: पारमार्थिकसत्यप्रत्यगात्मस्वरूपातिशयवत्वाद्वापन्ह
वोपायेनतद्बोधानंतरमुपदेशाद्युपायस्याप्यपेक्षणाच्चेत्याशयेनाह उपदेश्येति परिशिष्यतेअतिशय्यतेच ६ ॥
६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वज्ञउवस्तुष्वनुगतः स्वभावोजाड्यंशैवम्लानिविद्यातामेकांवर्जयित्वासर्वेएवशब्दार्थाः नामरूपात्मिस
हेतुकास्तद्धेतुकाः तस्यस्वभावस्यापियः हेतुः साक्षितयासाधकस्तदनुभावनं स्वात्मेनतन्मात्रतापादनंमुक्तिरि
त्यर्थः ३६ अविद्यापगमेनकस्यचिदपिजाड्यंपरिशिष्यतइतिचिदेकरसंयोगितोजगदित्याह नकस्यचिदित्या
दिना ३६ ४० ४१ किंयत्कालंसाभ्रांतिस्तत्राहभ्रांतिस्त्विति ४२ ननुभ्रांतिकथंब्रह्मतांगच्छतितत्राहभ्रांतिस्त्विति

स्वभावव[illegible]र्जेशब्दार्थाः सर्वेएवसहेतुकाः स्ववस्यतुयोहेतुर्मुक्तिस्तदनुभावनं ३८ नकचित्स
दार्थस्यस्वभावोस्तीहकश्चनः महाचिदंबुद्बुदताः सर्वाएवानुभूतयः ३९ महाचिदनिलस्पंद
एताएवानुभूतयः एतास्ताब्रह्मगगनशून्यता इतिवुद्धता ५० वातस्पंदाविवाभिन्नोब्रह्म
सर्गौविभिन्नता तयोस्त्वसत्यास्वभ्रांतौस्वप्नेस्वमरणोपमा ५१ भ्रांतिस्तुतावत्त्वार्येविचारो
यावदस्फुटः विचारेतुस्फुटेभ्रांतिर्ब्रह्मतामेवगच्छति ५२ भ्रांतिस्वसत्यावस्त्ववप्रेक्ष्यातो
नलभ्यते शशशृंगवदत्यंतमतोब्रह्मैवशिष्यति ५३ अनादिमध्यांतमनंतमच्छंसमंशिवं
शाश्वतमेकमेव सर्वेजरामोहविकारभ्रांतिविमुच्यावरभावमेहि ५४ इतिमहारामायणे नि
॰प्र॰उत्तरार्द्धेसामान्योपन्यासयोगोनामत्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ ॥

भ्रांतौयः सत्तास्फुरणांशः सब्रह्मतांगच्छति अन्यस्तुनास्त्येवतेनतदभिप्रायेणोक्तमितिभावः ५३ सर्वभ्रांतिबाध
परिशिष्टंब्रह्मदर्शयन्रामंतद्भावस्थितोस्थापयति अनादीति हेरामत्वंदेहप्रसंगप्रसक्तांसर्वांजरादेहादिविकार
भ्रांतिंविमुच्यब्रह्माकाशभावंएहिप्रप्नुहीत्यर्थः ५४ इतिवाशिष्ठता॰नि॰प्र॰उत्तरार्द्धेनामत्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०३०
६३

ईशत्वान्मयाशबलत्वेन सर्वशक्तिसंपन्नत्वात्स्वदेहभूतमायागते इदंतु नचनं अर्थतः सद्विषयं परमार्थगोचरं नेत
र्थः १६ अस्त्वेवं किं तनस्तत्राह अचेतनमिति स्वायत्ते स्वाधीने नकदर्थस्य यत्नश्रमसाध्ये यथा त्वस्य स्पनिश्चल
स्य स्फटिकपाषाणस्य स्वान्तर्गतप्रतिबिंबसहस्रस्पंदा[illegible]नयत्नसाध्येतद्[illegible] स्थिते १८ सविकल्पनामूलस्यैकस्य

चेतनाचेतनो त्वाक्षी तस्येशत्वात्सदेहगे उपदेशार्थमेवोक्तेनसद्विषयमर्थतः १६ नजगत्सन्न्चै
वासद्वात्तच्चेतनाच्चिति अचेतना कचतिकइवापिग्रहोत्रनः १७ अचेतनं चेतनं च स्पंदास्पंदवदात्मनः
स्वायत्तेनकदर्थस्येहास्य पाषाणवस्थिते १८ यस्याच्छितस्यनो सत्ता नाधारो न च कारणं सोहमित्येव यो
फ्तोनज्ञानेकुतउत्थितः १९ यस्याहमिति पत्तस्यैतवास्तिनसत्यतः अहोनु चित्रं तेनेमे भवंतो विव
सीकृताः २० काकतालीयवद्भ्रांतमहंत्वलगाभासते स्वमेवरूपदृग्भ्रांतो केशोंडुकमिवांबरे २१
ब्रह्मैवाहं जगच्चात्र कुतो नाशसमुद्भवौ अतो हर्षविषादानां किं त्वेवं कथमास्पदं २२ सर्वेश्वरत्वादी
शस्य विभातीदं प्रचेतितं अचेतितं नो भातितेन चेतिमस्तु ते २३ ॥ ॥ ॥

हंकारस्यैव परीक्षणेन मिथ्यात्वा[illegible]वधारणेन सर्वजगन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्याशयेनाह यस्येति १९ सत्यतः वस्तुतः स
त्ताविद्यमानता २० काकतालीयवदाकस्मिकं २१ एवं च यत्फलितं तदाह ब्रह्मैवेति किमास्पदं विषयस्त्वाश्रयश्च २२
नर्शितां[illegible] यत्सविकल्पनामनूद्य तत्फलमाह सर्वेश्वरत्वादिति तेन अचेततं जगद्दर्शनं अस्तु तेस्वस्वर्वदृश्यमार्जन
रूपामुक्तेः फलमित्यर्थः २३ ६३

93

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्त्वेवं तथापि कथं अदर्शनमात्रेण दृश्योपशमस्तत्राह अग्रस्थेति यथा पुरोभागेपि स्थितानामंतर्ह्नीनशक्ता
अंतर्हितानां सिद्धानां पिशाचादीनां च संरो व्यवहारो दारुणो भयं करोति न ज्ञायते यथा वा एकशय्याप्रदेशे सुप्त
स्वप्नरांतरस्य स्वप्नप्रसिद्धानाम आगोगर्जितं दारुणमपि न ज्ञायते तच्चास्य दृष्टानास्त्येव तद्वदित्यर्थः ७ तदेवाह
हस्तमात्रेपि सर्वेणापि द्रष्टास्वज्ञप्तिस्थो नभूयते इति स्वभावः हि प्रसिद्ध इत्यर्थः ८ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह ज्ञप्तिर

अग्रस्थसिद्धसंचारो ज्ञायते नापि दारुणः यथैकपार्श्वसंसुप्तनगरप्राभ्रगर्जितं ७ ज्ञप्तौ नास्ति
यतस्तेन सिद्धसंचारो न लभ्यते स्वभाव इति सर्वेणाज्ञप्तिस्थो ह्यनुभूयते ८ ज्ञप्तिरप्यात्मभूतेव स
र्वं भाति हि तन्मयं तस्मात्साहं जगत्सर्वं भिन्नं परमात्मनः ९ ज्ञप्तिर्जगत्तया भाति संकल्पस्वप्नयो
रिव अनानावयवोदेति जलमूर्तितया यथा १० एकात्मैवोदयत्येनं नानाभिवागतः अज्ञा
नात्सत्ववस्तुत्वात्प्रेक्षितो नोपलभ्यते ११ यथा त्वावयवानेव सर्वानवयवी भवेत् नित्यानवयवं
त ३ शांतं ब्रह्मैव तथा जगत् १२ मांडलत्वाणि धत्ते तत्स्थितं रूपकनकेष्टिका यद्वत्सा चेतयेत्तज्जगदादि
वचेततत् १३ ब्रह्मैव कचतीवेदं सत्तयैकजगत्तया चिद्रूपत्वाद्द्वात्मत्वात्तरंगादितयाब्धिवत् १४
यथा चेतयते तत्तु जगदादिवपुस्त्वपि अरूपमपि सूर्यत्वयेन्न चेतयतेन तत् १५

पीति ९ अनानावयवापि ज्ञप्तिर्नानावयव जगत्तया भाति १० नानानामिवागतएकः आत्मैव ज्ञप्तेरज्ञा
नाद्विवर्तरूप उदयः सत्तु उदयः अवस्तुत्वात्तत्त्वदशाप्रेक्षितो नोपलभ्यते ११ यथावमनवयोपि जीवः स्वा
हस्तयादावयवकल्पयन्स्वयमनोरथादावयवी भवत्तथा ब्रह्मापीत्यर्थः १२ चिद्रूपकनकेष्टिकाकुला

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ चिदतिरिक्तरूपाणां रूपणाद्दृशेषेषु पदार्थेष्व विशेषेषु सत्सु विशेषभ्रमं त्यक्त्वा शांताशेषविशेषतापरमार्थसत्या सा चिदेवा
नि॰उ॰ हमिति भाव्यतां ३२ यथाचारं विद्वदाचारं भूमिकाभ्यासम नतिक्रम्य ३३ तत्वबोधादात्मजडापि चेतनप्रसक्तिरेव नास्तीत्या
६४ ह द्रष्टेति ३४ असतो पसमं शून्यकल्पं न तु शून्यमेव ३५ ब्रह्मण एकज्ञानात्मकनस्पंदवद्भेददर्शनं तथा च चिदचिद्भेददर्शनमेव

अशेषेष्व विशेषेषु शांताशेषविशेषता सत्या सैवाहमित्यास्तु त्यक्त्वा मोहाय भाव्यतां ३२ वेदनं वंधनं वि
द्धि विद्धि मोक्षमवेदनं यथास्थितं तथाचारं भव शांतमवेदनं ३३ द्रष्टा न दृश्यतां याति चितिर्नायाति चेत्यतां
चेत्याभावाद्जगति कः किं चेतयते कथं ३४ द्रष्टृदृश्यदृशाभावाज्जाग्रत्येव सुषुप्तवत् शारदाकाशकोशाभ
मसतोपममास्यतां ३५ तथैक ब्रह्मचिद्रूपे पवनस्पंदने यथा अत्राद्वितीयबोधता सर्गोस्मीत्यनेकबोधता ३६
चित्स्पंदो ब्रह्म मरुतोयत्र सर्ग इति स्मृतः नात्र चित्स्पंदनं यस्मान्निर्विणं तदुदाहृतं ३७ वीजमंतर्यथा वे
त्ति स्वरूपं पल्लवादिकं तथा महाचिदंतस्थं स्वरूपं वेत्ति सर्गतां ३८ यत्राह्वेदनं वीजं यथा यत्रादितिष्ठति प
रात्रि त्सर्गसंवित्तिस्तथा भवति सर्गता ३९ यथा भावविकाराभाश्चित्रमा सर्गतास्तथा सर्ववीजानि दृष्टा
न्तास्तद्रूपा एव तन्मयः ४०
सर्गः एकदर्शनमेव तन्मोक्ष इति निष्कर्ष इत्यर्थः ३६ भेददर्शनस्यैव सर्गतां दृष्टांतेनोपपादयति वीजमित्यादिना ३८ वेद
नसमकालमेव तद्भावस्थितावप्येतादृश एव दृष्टांत इत्याह यत्रादीति ३९ कल्पस्य षड्भावविकारा अप्यत्र दृष्टांता इत्याह यथे
ति भावविकाराणामाभाः क्रमिकप्रतिभासाः वीजादिरूपेण स्थित एवं विकारत्वात्तन्मयः ४० ,, ,, ,,
६४

वर्त्तितिशीत्याज्जगतोपिन्ना ब्रह्मत्वमेवस्वप्नसंकल्पपुरवत्काकतालीयवद् कस्माद्न्यथाभातिवस्तुतस्तुतज्जगत्तस्मि
न्कथंभिद्यतेतद्वेदेसत्तास्फूर्त्तिलीभेनालीकत्वप्रसंगादित्यर्थः २४ स्तिमितेजलेयथाऊर्म्यादिरनुत्कीर्णस्तंभकाष्ठेशा
लभंजिकाभूमौचानुद्भूताघटादयस्तथेत्यर्थः २५ असंस्थानेनिरवयवेदृष्टांतेयथाभ्रेइतिवक्ष्यति २६ सत्ताभेदाद
र्शनादपितन्मात्रत्वमित्याह महतइतिनिःस्वभावस्यनिरविधस्य २७ गजवाजिमृगादितातत्तदाकारः तादृशस

काकतालीयवद्भिन्नाज्जगतोभातिब्रह्मसत्त्वं स्वप्नसंकल्पपुरवत्ततस्माद्भिद्यतेकथं २४ यथोर्म्यादि
जलेवस्तंभेयथावाशालभंजिका यथाघटादयोभूमौतथाब्रह्मणिसर्गता २५ अनाकृताचसंस्था
नेस्वच्छेयदनुभूयते तत्तदेवातउदितंकिंनामाहंजगत्तिकिं २६ महतस्स्पंदवेचित्र्यसत्तयेवयथा त
था ब्रह्मणोनिःस्वभावस्यजगदाद्यहमादिच २७ यथाभ्रेलक्ष्यतेवृत्तगजवाजिमृगादिता अ
सर्गावयववद्भातिसर्वेणवपरेशिवे एवंतद्रूपमावि
सन्निवेशाकृतिनिसर्गाहंत्वेतथापरे २८ सर्गावयववद्भातिसर्वेणवपरेशिवे एवंतद्रूपमावि
द्धिकार्यकारणवद्यथा २९ अंतःशांतमनायाससमनुपाधिगतभ्रमं जगत्संभवादेवव्योमवत्स
समास्यतां ३० नभवंतोनचवयंनजगंतिनत्वादयः संतिशांतमशेषेणब्रह्मेदंनिर्भरंस्थितं ३१

न्निवेशाकृतिस्तम्भेअभ्रेआकाशेनीहारेवा २८ अवयववत् वृक्षशाखावत् कार्यवदादिः कारणंतद्बीजा
दिस्तद्वद्यथालोकेसूक्ष्मार्थोपमानानिप्रसिद्धानि एवंतयोःसर्गब्रह्मणोरुपमंविद्धि २९ वर्णितरीत्याजग
त्याःजगतःस्वप्नतिरेकस्यासंभवाद्व्योमवत्समंनिर्निर्विक्षेपमास्यतां ३० निर्भरस्मतिवेलंपूर्णमितियावत् ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सप्रपंचप्रपंचात्मवस्त्वस्त्वं द्वे एव सद्रूपे सत्येन तोभयाभासं ब्रह्मरूपं प्रपंचते संत्त्व्यमस्त्व्यमिति द्वित्त्वं ब्रह्म
वा॰टी॰ विरोधाभासो किमिः प्रपंचायिष्यन् अस्त्व्यस्त्वं प्रथमं प्रागुक्तोपायपरिचितं तस्मि द्दृताविधानायस्मारय ति
नि॰३॰ देशाद्दिति क्रमिकविषयद्द्यांतरालकालेयन्नि विषयरूपं तत्परमं सद्ध्यमित्यर्थः १ एतन्मयं निर्विषयचिन्मा
६५ त्रनिष्ठ नूनं अवशंभव २ यथास्थितं जीवन्मुक्त स्थितिमनतिक्रमयायाचारं स्वकुलाचारमप्यनतिक्रम्य स्वव्यवह
रन्नपिन्नापि ततः ज्ञाद्दशनिशया सकाशात् अचलनचले बनजर्थायिमकारेननत् अचलातस्मिद्वितेव

श्रीवसिष्ठउवाच देशाद्देशांतरं दूरं प्राप्तायाः संविदः क्षणात् यद्रूपममलं मध्ये परं तद्रूपमात्मनः
९५ १ गच्छन् श्रृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् मिष ... निमिषन् सन् नूनं निरामयत्वायनित्यमेतन्मयो
तं ३ भव २ तदेव निराभासात्सन् निर्वासनैषणात् यथास्थितं यथाचारं अचलामरशैलवत् ३ एतद्रू घा ३
पमविद्यायाः प्रेक्षितायन्नलभ्यते प्रेक्षिता लभ्यते वेत्सा तद्विघेवपराभवत् ४ अविद्यासंभवाच्चैत्त
चित्त्वसंभवतः क्रकिं चेत्यतेकथमेवांतः शांतिरेवलोदिता ५ सत्यं ब्रह्मजगच्चैकं स्थितं मेकमनेक
वत् सर्वं चासर्वं विज्ञातिस्तु चास्तु द्द्वततम् ६ व २ चित्त्वे १
विघेत्यर्थः ३ वस्तुप्रमाणोपयोगितयातद्विरूढामविद्यां लक्षयति एतदिति प्रेक्षिताप्रमाणैर्विमृष्टा ४ चेत्यचित्त्वसं
भेदोभेदासंभवच्च स्वातेरवक्रथं चेत्यते चेतनायमायप्रियते अतः विमर्शशी तिः धिर्विघवेदनचिन्मात्र स्थितिरेववलाद्
५ द्वत्यर्थः "विघा विद्यामिश्रितया अंतरालिकभूमिकारूढ एव तद्वस्मात् ब्रह्मनियतैकरूपमप्यनियत विरुद्धनानास्वभा ३२
३ वमिवतिष्ठतीति विरोधाभासः प्रमाणयुक्तादिभिरश्वासर्गमासतत्प्रपंचयति सत्यमित्यादिना ब्रह्म जगच्चसत्यपरमार्थतएकं व
तदेकमेवअनेकवत्तद्विरुद्धरूपतास्थितमितियोजनं एवमग्रेपि सर्वं पूर्ण ६ ६५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४४ पुरा पूर्वं सिद्धा सैव अबोधतो मानवोऽस्मीत्याकारेण हंता चाहं जगतां च भवतीत्यर्थः जातमपि न जायते नश्य
पि न नश्यति ४५ पदार्थरूपेण ब्रह्मस्वरूपेण च स्थितं ब्रह्म आत्मन्यविकृतस्वभाव तिष्ठति यथा वृक्षः छायवे ४६
वास्तवी स्थितिस्तु चित्तो निर्विषयैवेत्याह निमेषादिति प्राग्व्याख्यातमेतत् ४७ हे राम सेतः विवेकिनः शास्त्रज्ञाः

निर्विकारपरंब्रह्ममयं सर्वमिदं जगत् निर्विकारमनाद्यंतमेवं विद्धि निरामयं ४१ निजसंकल्प
मात्रात्मा निजासंकल्पनात्स्वयी द्वैताद्वैतविकारोयं संकल्पनगरं यथा ४२ शून्यत्वाकाशयोर्भे
दोयद्दशोवगतस्त्वया भेदं निरासकं विद्धि तां दृशं ब्रह्मसर्गयोः ४३ महाचिद्रूपिणी शांता यास
ना ब्रह्मणः पुरा स्वसत्तासैव महत्त्वं च मानवोऽस्मीत्यबोधतः ४४ ब्र ह्मणयस्मिन् जगद्रूपेन किंचि
दपि जायते जातमप्यथ न ध्वंसं च नश्यत्यंबुवीचिवत् ४५ पदार्थब्रह्मरूपेण ब्रह्मैवात्मनि तिष्ठति अ
वयवी वावयवेष्वेवं वारीव वारिणि ४६ निमेषाद्द्विभागेन देशाद्देशांतरस्थितौ यद्रूपं संविदो
मध्ये स्वस्वभाव उपास्यतां ४७ संसृष्टमसंसृष्टमिति द्विरूपं संवित्स्वरूपं प्रवदंति संतः श्रेयः
परं येन समीहसे त्वं तदेकनिष्ठो भव मा मतिर्भूः ४८ इति महारामायणे मोक्षोपाये नि॰प्र॰ उत्तरा
र्द्धे परमार्थयोगोपदेशो नाम चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

संवित्स्वरूपं एकं संसृष्टं यं विवर्तं अज्ञानानुभवसिद्धं अपरम संसृष्टं निर्विवर्तं कूटस्थं पूर्णानंदैकरसमिति द्वि
रूपं प्रवदंति तयोर्मध्ये येन त्वं परं श्रेयः परमपुरुषार्थं समीहसे तदेकनिष्ठो भव अपरीक्ष्यप्रतीकं चिज्जडात्मसत्ति
र अविवेकी मा भूरित्यर्थः ४८ इति वाशिष्ठता॰ नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे नाम चतुस्त्रिंशत्तमः सर्गः ३४ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०री० २६ परिपूरितं कर्त्रादिकारकैः २७ १८ प्रत्येकं प्रतिवस्तु प्रत्यहं प्रतिकालं जगन्निरोभावकत्वात्तमः अप्य
नि०उ० यं तु शब्दः २९ २० अनहं युष्मदर्थः अन्यदिदमर्थ इत्यपौनरुक्त्यं २१ उक्तेष्वर्थेषु मायामात्रत्वमभिप्रेत्य
२६

अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसं गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि १६ अकर्तृक
मकरणमकारणमकारकं अंतःशून्यतयैवेतद्विरायपरिपूरितं १७ जगत्समुद्गकमपि नित्यं शून्यम
रणपक्ष्म अनंतशैलकठिनमप्याकाशलवान्मृदु १८ प्रत्येकं प्रत्यहप्रायः पुराणं पेलवं नवं आलोक
56 मंधकाराभं तमस्त्वालोकमातनं १९ प्रत्यक्षमपि दुर्लक्ष्यं परोक्षमपि चाग्रगं चिद्रूपमेव च जडं जडमेव चिदा
त्मकं २० अहमेवानहं भावमनहं वाहमेव च अन्यदेव तदेवाहमहमेवान्यदेव तत् २१ अस्य ब्रह्मणो गो
वस्पांतरिमे त्रिभुवनोर्मयः स्फुरंत इव तिष्ठंति स्वभावाद्द्रवतात्मकाः २२ बिभर्ति सर्वमंगस्थं तुषारमिव
शुक्लतां भाति सर्गस्त्वनेनैव तुषारेणेव शुक्लता २३ अदेशकालवपुषोऽप्यस्य देवा दिवानिशं अस
गकं२ जगत्तनीत्तीवपुष्याकरितरंकाः २४ एतस्मिन्विकसंतीमा विपुलाकाशकानने जगज्ज ठरमंज
र्यः प्रसरत्प्रपंचकाः २५ एष स्वप्रतिबिंबस्य स्वयमालोकनेच्छया अत्यंतनिर्मलाकारः स्वयं मुकुर

उपपत्तीराह अस्येत्यादिना २२ प्रसरंति दलस्थानीयानि पंचभूतलक्षणपंचकानि यास्यं २५ स्वप्रतिबिंबस्य व
र्णितस्य जीवजगद्रूपस्याकारांतरस्य मुकुरतां दयणाता. २६ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शून्यमिवप्रलये अशून्यवत्सर्गे देशतस्तु स्फारं ७ अदृश्यं दृश्यमशक्यमित्यसदिव ८ सांसमिवशोभनं
शोभमानं ६ नासवद्धिववेद्यं वहवति प्रपचनेन निर्वहतितत्कीलमिव १० आलोकिस्वप्रकाशं राहोरशरइ
तिवद्भेदकल्पना दिनिः ११ भूयसापत्रदानतपश्चित्तशुद्धि वैराग्यश्रवणमननादिना कष्टेनपुरुषप्रयत्नेन
त्यक्तं दृष्टं दृश्यं जातं येन अनेकधास्थितमपि अशेषवत् द्वितीयपरिशेषशून्यं १२ मायालक्षणस्यांशुमेडन

अशून्यं शून्यमिव च शून्यं वाशून्यवत्स्फुटं स्फारमस्फारमिव तद् स्फारं स्फारसन्निभं ७
अविकारं विकारीव समं शांतमशांतवत् सदेवासादिवादृश्यं तद् वात दिवोदितं ८ अविभागं
विभागीव निर्जोऽजडवद्रुतं अचेत्यं चेत्यभावीव निरंशं सांसं शोभनं ६ अनहं सोहमि
व तद्नाशमिवनाशवत् अकलंकं कलंकीव निर्वेद्यं वेद्यवाहितत् १० आलोकिध्वां
तघनवन्नववज्रपुरातनं परमाणोरपितनुगर्भीकृतजगद्गुणं ११ सर्वात्मकमपित्यक्तदृष्टं
कष्टेन भूयसा अजालमपिजालांऽशचाशेषवदनेकधा १२ निर्मायमपिमायांशुमंडलाम
लभास्करं ब्रह्मविद्धि विदांनाथमपालिवमहोदधिः १३ जगद्बलमहाकोशं तुलायां तूलका
घु १ ह्वं मायामरीचिशशिनमपिनेक्षणगोचरं १४ अनंतमपि निःपारं न च क्वचिदपि स्थितं ॥

स्यर्वस्मिंजालस्य अमलभास्कररूपं चित्वेदनमात्रस्वरूपमपि अप्यथ हि शब्दः विदांसर्ववेदनानांनाथं
स्वामिभूतमिव सर्वज्ञं १३ ब्रह्मांडात्मनाजडलमहाकोशंगुरुतमविवेकतुलायां तोलनेगुरुत्वमात्रस्यान्नतत्वा
त्तूलल गादपिलघु १४ अनंतकालतः निःपारदेशतः तथापि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३४ अत्ररात्रस्मिन्नविचलेऽचलंपर्व्वतेऽयोदयोह्रासवर्ज्जितइती दृश्यपलक्षणातरंगिणीनदीवहति ३५ वारैः
वा०टी० कल्पभेदरूपैसरैः नियतोत्सववासरेऽस्ति ३६ तपानियतिनिर्त्तक्याब्रह्मरंगमायावितानेकाललक्षणः सुवाल्ककःपे
नि०उ०
६१

गा१

अस्माद्धनतरोरेतास्वरूपागमनोंगरणे दृश्यपशात्वोप्रवर्त्ततेजंञ्जालरुद्धकाः ३४ यपोदयवतीन्नून
मत्रदृश्यतरंगिणी नानानातानन्तकुसुमावहत्यविचलाचले ३६ अस्मिन्व्योमलकेरंगेभुवनाभिनयभ्र
मैः नृत्यत्यविरतारंभवारेनियतिनर्त्तकी ३६ जगत्कोटिमहाकल्पकल्पोन्मेषनिमेषणः वितानेनाघ
तेभूयो जन्यतेकालवालकः ३७ उघत्वापिजगत्स्वेषशान्तमेवावतिष्ठति अनिद्ध एव गकुरः प्रतिवि
वशतेचिव ३८ भूतानांवर्त्तमानांनासर्गाणांसंभविष्यतां एषोकारणकंबीजंसर्गाणामिवकारणं ३९ अ
स्योन्मेषोजगल्लक्ष्मीः निमेषंप्रलयागमः अनुन्मेषानिमेषोसावात्मन्येवावतिष्ठते ४०

ना२

त्रोभूयोनाघतेउपसंहत्यचभूयोजन्यतेसंकीदृशाजगतांब्रह्मांडनाकोट्योमहाप्रलयाअवांतरप्रलयाश्चनेत्रोन्मे
षणोयस्यतथाविधः ३७ अनिद्धः इच्छादिविक्रियाशून्यः ३८ भौतिकसर्गाणांकारणंभूतपंचकमिव ३९ उ
न्मेषोनिमेषश्चसमायस्यनिमीयत्वसौ अनुन्मेषनिमेषः अतएवस्वात्मनोवावतिष्ठते ४० ॥ ॥

६१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपरिच्छिन्नब्रह्मसंविदिव्योमगगनोद्भवस्तदीयफलकल्पस्य ब्रह्माण्डस्य स्वेच्छाकल्पितैस्त्रैलोक्यावयवैरुज्ज्व
लाः दीप्यमाना अर्केन्दुसूर्यादयस्तेष्वडघस्त्रसूर्यादिकिरणजालं च जीवभूतस्यास्यात्मनः सर्गोपलंभरूपादिद
र्शनोपकरणतया च स चमत्कुर्वतीत्यर्थः २७ स एव परमात्मा अन्तस्स्थेन वस्तुनामयप्रपंचेन बहिष्ठेन तु वा
त्मना जाग्रत्स्वप्नयोर्नानातया सुषुप्तावनानातया च भावाभाव नया स्वयमेवोत्तवं हि स्वभाति नान्यदतो

ना २

व्योमवृक्षफलस्यास्य स्वेच्छावयवउज्ज्वलाः सर्गोपलंभसुघस्रचमत्कुर्वन्तिसंविदि २७ अं
तस्स्थेन बहिष्ठेन वनानातयात्मनि एष सोन्तर्बहिर्भातिभावाभावविभावया २८ एतद्रूपा
पदार्थश्रीरेतस्मिन्नेतदिच्छया चमत्करोत्येतदर्थं जिह्वेवस्वास्यकोटरे २९ अस्यांभसो
द्रवत्वं यत्तदिदं जगदुच्यते संवित्त्वादुपलंभाङ्गं भवनावर्त्तवृत्तिमत् ३० शाम्यत्यत्र
पदार्थश्रीः सर्वासामेव भास्वती एतस्मादेवचोदेति स्वालोक इव तेजसः ३१ इत्थमेव जगत्सर्वं स्थितं लाव
तुहिनेयथा अतरता प्रवर्त्तते विरुद्धं दोरिवाशयः ३२ एतस्मात्संगतो नंगाज्जगच्चित्रमिदंस्थितं वि
घमावधिकाशदिशां तमेतन्मयततं ३३

ण्यमात्रमप्यस्तीत्यर्थः २८ एतदेव प्रपंचयति एतद्रूपेत्यादिना २९ संविदेव स्वादुत्था स्यात्तयाउपलंभ्यतइत्युपलंभा
ङ्गं निस्सरस्याद्येकदेकदेशाय तस्य ३० सर्वासामेव सूर्यचन्द्राग्निकरणादिभासां स्वादिपदार्थश्री स्तास्मिन्नेव भास्वती
सुषुप्तिप्रलययोः शाम्यति जाग्रत्स्वप्नयोश्चैतस्मादेवोदेति यथा सूर्यादितेजसः स्वालोकः प्रभामंडलं ३१ इदं ब्रह्म अन्तः स
विदः चिद्रूपब्रह्मणः शकाशात् एताः पदार्थश्रियः ३२ अनंगा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०३० ९८

प्रसिद्धे व्योमनि बालबुद्धिवेद्यं पत्त्रपिशाचादिभीषणरूपं प्रोढबुद्धिवेद्यं तन्निषेधमुद्धरूपं च दृष्टांततया प्रसिद्धमि
त्याह बालेति बालस्य चिंताचिंतनकल्पितस्त्तः पिशाचादिरूपः प्रोढस्याद्दृष्टापयपान किंचिद्दृक्षितव्या विद्वेषोमेद्द
ष्या विश्वं नास्ति ३ शिलाघनकस्यैवमवद् रूपालोकमननमेव विश्वं विद्धदृशा तत्र विश्वता केव अज्ञदृशा तु
रूपालोकमनस्कारा भाति ४ रूपालोकमनस्कारयोरपि तत्त्वतो विमर्शे चिन्मात्रातिरिक्तं रूपं दुर्लभं दूरे ताभ्यां विश्व

बालचिंतापुरो व्योम्नि न किंचिदपि मेयथा तथेदं तत्त्वतो विश्वं सत्यं तु शिम्भुचेतसि ३ अरूपालोकमन
नं शिलाघनकस्यैवमवत् रूपालोकमनस्कारभांति केवात्र विश्वता ४ रूपालोकमनस्कारसारं स्थि
न्मात्रतां विना न लभ्यते सा च परं व्योम वात्र का विश्वता ५ विदो विश्वं जगद्भ्रांतिरविद्वत्तु न विभ्रमः विता
वित्वेत्वदापत्ते चिताविन्नेयत्यातव ६ परमाकाशरूपत्वाच्चिद्व्योम्नो विततात्कृतेः न स्वभावविपर्यासः क
श्चित्संभवति क्वचित् ७ तन्मयत्वादस्य विश्वस्य न स्वभावविकारिता विघतप्रेक्ष्यमाणापि किमुशाम्य

तासिद्धिरित्याह रूपेति ५ तथा च विदो वेदत्पुरुषस्य विश्वमेव जगद्भ्रांतिरवेदत्त्वमेव न विभ्रमः सर्वविभ्रमशांतिरिति
फलितं तच्च स्मृतपस्मृतिवत्सापन्नमित्यर्थः ६ अपरं व्योमैवेति यदुक्तं तद्विशदयति परमाकाशेति नहि चिज्जडी भव
ति न वा व्योम मूर्त्तिं भवतीति भावः ७ ब्रह्मदर्शनबाध्यत्वादपि जगन्न ब्रह्मविकार इत्याह तन्मयस्येति याथात्र्यप्रेक्ष्यमाणा
पि न विघतेवाध्यते अस्य या किमु भविष्यति उत्पत्स्यते वा नो तत्संभावितमित्यर्थः ८ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परिमाणतो महांति च तानि कालसंख्या वैभवादितो महांति च महामहांति जगंति ब्रह्मांडाः तेषां तदंतर्गतपदार्थानां
च सर्गः आगमनं अगमः स्थितिः प्रलयश्च तत्र प्राणिनां जन्म देहपरिग्रहः बाल्यादिदशा जाग्रदादिदशा उत्कर्षापकर्ष
दशाश्चेत्यमूनि चिदाकाशे उद्यंति तानि सर्वाणि अपारोऽपरिछिन्नः स्वरूपश्चिदाकाश एव यथा मरुमसंदना निमरुदेव
स्त्वं तरंगमिति वु [illegible] ध्वा शांतमास्वेत्यर्थः ४१ इति वासिष्ठतात्पर्य॰ नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे पंचत्रिंशत्तमः सर्गः ३५ तुच्छस्यानिच्छ
तो भोगो न बंधायेति वर्ण्यते इच्छैव परमो बंधस्तत्त्यागान्मुक्तिरित्यपि इह सर्वे पदार्थाः विरुद्धानेकरूपाः अविरुद्धैक
उद्यं तममूनि सवहूनि महामहांति सर्गागमप्रलयजन्मदशा जगंति सर्वाणि तान्ययमपार स्वरूप एव प्रस्पंद
ने निमरुदेव यथास्व शांते ४१ इति महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ब्रह्मस्वरूपवर्णनं ना
म पंचत्रिंशः सर्गः ३५ श्रीवसिष्ठ॰ चमत्कुर्वंत्यथानर्थान् आवर्ता इव वारिणि एकस्वभावाः सकला यथा
वारितरंगकाः सर्वस्यैवास्य विश्वस्य निर्ज्ञेयज्ञेयरूपिणी परमाकाशता रूपं परोपशमसंश्रयाः २

रूपाश्चभासंते तत्र प्रथमं रूपं रागद्वेषाद्युद्रेकेन दुःखहेतुत्वादनर्थरूपं द्वितीयं तु तदुपशमेन मोक्षोपयोगीति दर्श
यति चमत्कुर्वंतीति सकलाः पदार्थाः वारिणि आवर्ता इव भिन्नरूपाः प्रथमं चमत्कुर्वंति इच्छोत्पादनेन चित्तं भ्रमयंति
अथानंतरम् अनर्थाः रागद्वेषनरकादिरूपाः पर्यवस्यंति यथा तरंगकाः वारिजलमात्रं तथा एकस्वभावास्तु न
चमत्कुर्वंति नाप्यनर्था इति भावः १ किं तदविरुद्धं रूपं येन रूपेणैकस्वभावास्तद्दर्शयति सर्वस्यैवेति सर्वस्याप्यस्य
विश्वस्य तामात्ररूपा परमाकाशतैव तादृशं रूपं सा च सर्वेभ्यो ज्ञेयेभ्यो विशेषरूपेभ्यो निष्कृष्य ज्ञेयं यत्सन्मात्रं तद्रू
पिणी अत एव परेषां समाधिलक्षणे नोपशमेन संश्रेयायस्या ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंत्वगिंद्रियेणत्वयानटभवेस्पादिकूटमिवास्करहेत्तो॰ वञ्जनिछमसतोद्यंचस्पर्शनीयानिस्रक्चंद
वा०टी० नादीनिस्पृशंपंतो १७ १८ आरसमनिष्ठंनिर्मनोमानंमनोभीयतेयेनवासनाजालेनतद्रहितं अगर्वनिरा
त्रि०३० भिमानं चित्रलिखितपुरुषादिनेत्रवत् १९ जिघ्रंतां घ्रापयंतां अश्नातिजिघ्रादेशसादसः जिघ्रतामिति
९९ पाठे विकरणव्यत्ययः अपानोपनीतगंधसंदनेवध्रात्पारंपायमनेतिसंदवंधोघ्राणंतदुपलग्नानि

स्पृशंपंतांस्पर्शनीयानियथाप्राप्तान्यवासनां कूटागारवदन्तुध्मनिछमसतोद्यं १७ स्वादयंतां
रसज्ञानानिविषगतेछाभयेषणं अपरागाभिलषणंयथाप्राप्तानिदविवत् १८ द्रपंतांरूपज्ञा
नानिपुनः प्राप्तान्यवासनं अरसंनिर्मिनोमानमगर्वंचित्रनेत्रवत् १९ जिघ्रंतांगंधपुष्पाणिविग
तेछनवासनं संदवंधोपलग्नानि नित्यागायवनवातवत् २० इतिचोद्धरसत्वेनवायपित्वाचिकित्सि
ताः नभोगरागात्तद्भवशांत्येनास्तिकथंवच २१ यः स्वादयन्भोगविषंरतिमतिदिनेदिने सोग्नौस्व
मूर्तिज्वालितेकसमन्त्यप्यस्तसति २२ निरीछत्वंसमाधानमाद्रागमभूषणाः यथाशाम्यमनो

स्वागायनतुशगाय २० इतिउक्तरीत्या अनुक्तेष्वपिकर्मेंद्रियविषयेषुतद्भगवत्ज्ञानं द्रियवद्भविरसत्वेननिःसाले
नम्नोवोधयित्वाभोगरागाख्येनचिकित्सिताः स्याद्दुःखशांत्यैकथंवनास्तिचाद्दनर्थपरंपरोद्भवआतीत्यर्थः २१ तदे
वाहयइतिकसंततणपूलं अन्त्यंअखंडितमजसमितियावत् उद्भातिस्त्रियति २२ अतोभोगेछात्यागएवमनःशां
तोमुख्यहेतुरितिस्तेतिनिरछत्वमिति २३ ९९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अभिमंतव्यविकारनिरासन्यायेनाभिमंतृविकारोऽपि निरसनीय इत्याह सर्वमिति विकारआदिपदाद्यधस्थज्ञप्तौ चिदा
त्मनि नास्ति अतः क्वचिदप्यज्ञप्तिं चिद्व्यतिरिक्तं ९ १० इत्थं च मदीयमुपदेशवचो यदपि संविदाकाशरूपे शून्यत्वं विद्धि
यस्मादिदं वचस्त्वत्संविदाकाशरूपे आत्मन्येव स्वयं तिष्ठति न जडस्वरूपे शरत्तत्वज्ञस्यापि चिद्रूपस्फोटात्मनैव निष्कर्षे
पर्यवसानादिति भावः ११ एवमप्रमेयमातृमानानां चिन्मात्रत्वसिद्धेरिच्छाविषयादेरभावादनिच्छादपि पदासितं अवस्थानं तद्
वपरमं पदमाह १२ इच्छाभावेऽपि जीवनहेतुव्यवहारसिद्धिमाह स इति १३ एवं व्यवहारे जीवतः ज्ञस्य कथं जगद्भाति

सर्वं विघोम्यैवेदं न सत्त्वनहमित्यपि विकाराद्यस्ति न ज्ञप्तावज्ञप्तिं न लभे क्वचित् ९ सर्वं शांतं शिवं शुद्धं
त्वमहंतादिविभ्रमैः न किंचिदपि पश्यामि व्योमजं काननं यथा १० संविदाकाशशून्यत्वं यन्न हि द्विवचान
म इदं त्वत्संविदाकाशे स्वयमात्मनि तिष्ठति ११ यद्भावः परं संघदलेच्छोदयमासितं पाषाणपुरुषस्ये
व चित्रस्थस्येव वासनं १२ स विश्रांतिमनामौनी यस्य प्रकृतकर्मसु स्पंदोदास्तनरस्येव विगतभ्रमनाकु
लं १३ अतः शून्यं बहिः शून्यं विरसं गतवासनं जगद्रूपो स्थिज्ञस्य जीवतो भाति जीवितं १४ यस्य न
स्पदते दृश्यमदृश्यं स्पदते हृदि स बाह्याभ्यंतरं शांतः संवितीर्णो भवार्णवात् १५ उच्यं तां शरज्जालानिवेश
वद्गतवासनं रसेनानगलग्नेन प्रकृतानन्यचोदनैः १६

तदाहं अंतरितिविर्णो विशनालप्येवांतर्बहिश्च शून्यं १४ न स्पदते न रोचते १५ भ्रुत्वदनमेव प्रतीद्रियविषयं प्रपंचयं
स्त्वदुतीर्णतां दर्शयितुं उच्यत मित्यादिना प्रकृतः प्रस्तुतः प्रारब्धशेषस्तय स्तदुपयुक्तान्यशब्दोच्चारणरहिते व्यवहारे र
नंगलग्नेन व्यवहारांरागदेहादावहं ममतासंबंधरहितेन रसेनमाधुर्येण शाब्दशवन्मुरलीवत् गतवासनं यथा स्यात्तथा
शब्दजालान्मुच्यताडुच्चार्यंतां गिंद्रियैरतात्पर्यः १६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इच्छाप्रसमनयत्नाभावे शास्त्रादि वैयर्थ्यमपीत्याह शास्त्रेति समाधिश्चित्तसमाधानो ...

वा० १७० इच्छाप्रसमनयत्नाभावेशास्त्रादि वैयर्थ्यमपीत्याह शास्त्रेति समाधिश्चित्तनाधानो ... यथा हिरण्या: माघ्राद्दिसंकं
पंश्रीयते ३४ नते: स्वाद्विवेकात् ३५ इच्छाविषविकारिणसंसृतोन्नणामंतोमृत्युरेव
नि० ३० लेम्रत्युरेवतद्वत् ३६ अतोसौताइच्छयाचेन्नचालिक्रियतेवालक्ष्वपलोन क्रियतेतदा आत्मज्ञानायतु इवदेवप्रयत्नो:
१००

शास्त्रोपदेशगुरव: प्रेक्ष्यंते किमनर्थकं किमिच्छानानुसंधानसमाधिर्नाधिगम्यते ३४ यस्येच्छाननुसं
धानमात्रेदु: साध्यतामते: गुरूपदेशशास्त्रादितस्यनूनंनिरर्थकं ३५ इच्छाविषविकारिणामंतरएवन्न
इच्छाविषविकारिणामंतरएवन्न
णामलं दु:खप्रसरकारिणाहरिणाजन्मजंगले ३६ नवालीक्रियतेत्वीषदात्मज्ञानायचेदसौ इच्छो
पशांतिक्रियतांतपालतद्वाप्यते ३७ निरंतेक्षचनिर्वाणंसेच्छतेवहिवेधनं यथाशक्तिजपदिष्टांकि
मतावमिदुष्कारं ३८ जरामरणजन्मादिकरंजस्वद्विरावले: बीजमिच्छासदेवांतदह्यतांसमवह्निनां ३९
यतायतानिरीच्छत्वंमुक्तेवततस्तत: यावद्वृत्तियथाप्राणांहन्यादिच्छासमुत्थिता ४० यतोयतस्त्र
सेच्छत्वंवेधपाशास्ततस्तत: पुण्यपापमयोदु:खराशयोवितताऩ्त्यय: ४१ इच्छानिरासरहितेगते
साधो: स्वर्णप्रिच दृश्यमिसुखतस्ययुक्तमार्कंदितुंचिरं ४२ यथायथास्यपुंसोंतरिच्छासमुपशाम्य
ति तथातथास्यकल्याणंमोक्षायपरिवर्द्धते ४३

अतइच्छोपशांतिरेव क्रियतांयेवतज्ज्ञानमवाप्यते ३७ सदेवाभ्यस्तेनसमवह्निनादह्यतां ३९ यावद्विवेकैवरा
ग्याद्युपायाशान्तियथाप्राणयथाधेयीदिवलं ४० दस्युभिर्लुंठाकेर्मुषितस्यअपहृतसर्वस्वस्येव ४१ कल्याणसा
धनचतुष्टय ४२ ॥ १००

मापिब्रह्मलोके इति इति तथा चोक्तं ययातिना यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोड
शीं कलामिति २४ एतावदेवेतावन्मात्रपर्यवसितानि २५ लोकस्य जनस्य २६ तच्चिकित्सायां च धैर्यलक्षणः पुरुष
प्रयत्न एवौषधं नान्यदित्याह इच्छेति २८

इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशांतिर्यथा सुखं तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेनुभूयते २४ इच्छामात्रं विदुश्चित्तं
तच्छांतिर्मोक्ष उच्यते एतावदेव शास्त्राणि तपांसि नियमा यमाः २५ यावती यावती जंतोरिच्छोदेति यथा य
था तावती तावती दुःखबीजमुष्टिः प्ररोहति २६ यथा यथेच्छा तनुतां याति जंतोर्विवेकतः तथा तथोपशा
म्यंति दुःखचिंताविषूचिकाः २७ यथा यथेच्छाघनतां याति लोकस्य रागतः यथा तथा विवर्तंते दुःखचिंताविषोर्मि
नं ५ यः २८ इच्छाचिकित्सा तेव्याधिः स्वयत्नौषधेन चेत् तदत्र बलवल्लन्ये विद्यते नौषधांतरं २९ इच्छोपशमनं क
र्तुं यदि कृत्स्नं न शक्यते स्वल्पमप्यनुगंतव्यं मार्गस्थो नावसीदति ३० यस्त्विच्छातानवे यत्नं न करोति नराधमः
स्वांधकूपे समात्मानं दिनानुदिनमुत्सृजति ३१ दुःखप्रसवशालिन्या बीजमिच्छैव संसृतेः सम्यग्ज्ञानाग्निद
ग्धासा न भूयः परिरोहति ३२ इच्छामात्रं हि संसारो निर्वाणं तदवेदनं इच्छानुत्पादने यत्नः क्रियतां किं कथा

स्वल्पमपीति अल्पाल्पेच्छानिरोधाभ्यासक्रमेण सर्वत उपशमो युक्तेन भाव्यमित्यर्थः मार्गस्थः
नुदिनं प्रतिदिनं ३१ आत्यंतिकेच्छाबाधस्तु ज्ञानेन तन्मूलनाशादेवेत्याह दुःखेति ३२ तस्या अविद
यां भावेत्युदवपाभ्रमेषु लांतरः ३३ ...यः किं नाधिगम्यते किम
२१७ ...ता गोंद्रियगणं तात्पर्यैः १६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदृश्या इष्यतां यथेद्धमिह्यप्रवर्तिना इत्यर्थः इद्धतामितिपाठेप्ययमेवार्थः ... वदात्मा नज्ञायते ता
ना०टी० इद्ध्या इष्यतां ... ज्ञानयोग एव विषयापहार द्वारा ... सुपाय इतिभावः २
नि०३० वेदेव द्वितीयवस्तुसमता भाति इद्धोद्य इत्याज्ञानयोग एव विषयापहार द्वारा ... आदि त्रिपुटी घटिते इद्याश्र
यदि तु ज्ञानेन जगत् सत्यं ब्रह्मैव संपन्नमिति तन्मिथ्ये मन्यसे तदाप्यत्यंताभेदे एषत्रादि त्रिपुटी विभाजकोपाधिभेदो विभजनीयावयवभेदश्च यस्याः अहमा
सिद्धिरित्याह निर्भागेति निर्गतः भागः त्रिपुटी विभाजकोपाधिभेदो विभजनीयावयवभेदश्च यस्याः अहमा
काराजगदाकारा च सैव सति ३ ४ बुद्ध्या अग्रहीते विषये इद्धनेदया ग्राहकसंबंधाभावे ग्रहणस्यासिद्धेर
कारा जगदाकारा च सैव सति ३ ४ ... निष्पते २ निर्भागा

आत्मनो व्यतिरिक्तं चेद् विघते तद्धि हिल्याः इद्धतामसि तित्वेतत्वात्मान्यत्वं किमिष्यते २ निर्भागा
सा व्योमरूपा ३
वयवाः सूक्ष्माः व्योम्नः संपूर्तरेवाचित् सैवाहं जगदाकारा सती किं ततयेष्यते ३ सा व्योमरूपा
व्योमैव व्योमात्मव्योमवेदिका व्योमात्मजगदाभासमात्रे द्यविषयोऽस्तिकः ५ ग्राह्यग्राहकसंबंधः
कुतश्चित्तिनन्न नः विघते सोपशांमानां येषामस्मिन्न वेदितान् ५ ग्राह्यग्राहकसंबंधः त्व
निष्ठोपि न लभ्यते असतत्तुक थं लाभः केन लब्धो सितः शशी ६ एषैव ग्राहकादीनां सत्ता
पन्नापनिष्ठता स्वभावापेक्षमासस्यानयातेक्षप्रयातिते ७

पि विदुषां नेद्यप्रसिद्धिकि रित्याह ग्राह्येति प्रशांता नां नः असौ अत इद्धिप्रसिद्धो ग्राह्यग्राहकसंबंधः कुतश्चि
दपि निसितात्मज्ञानेद्यान विघते इति एतस्माद् तारपि किमिष्यते इत्यन्वयः येषामज्ञानां अस्तितान्
नवेदितेपितत्वदशा असंतः प्रसिद्धा इत्यर्थः ५ त्वर्थे अपिशब्दः असितः शशः ६ ग्राहकादीनां सर्वे
त्रिपुटीनामेषैव सत्ताकेषायतन्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विषयोपभोगेनने छाया: परिपूरणं यत्तदेव ४४ हृत्तु हृदयं तल्लक्षणं छन्नादाप्रधादिं धनाच्च जाता: शिशांता: नि
शिताग्राइच्छारूपा: दुष्कृतकृशानुशिखा: तत्रस्यां चिदाभासरूपं पुंस्पर्शं जीवलक्षणं पशुं लवस्प्रेपत्ते दिक्कृता दुःखमा
तापलक्षणा च कुभात्युप लक्षणा च त्वात्मस्वरूपं दूषणापरा धाउमन्नाहं रादिव मोहधमैरंधीकृत्य तत्तेह पाशे दृढं बध्वा
च आसाद्यया जपित्वा तदीयो सुखदुःखकुली जानी को शो कुशूलस्थानीयो तद्धर्मेणे आसमंता दहंतिवात्तीक

आत्मनो लिर्विवेकस्य यदिच्छा परिपूरणं संसारविषवृक्षस्य तदेव परिषेचनं ४४ तद्वृत्ता: सुख
दुःखकुबीजकोशो वैरादिवात्मयकृता दुःखभाक्कुभाच्च आसाद्य दुष्कृत कृशानुशिखा: शितांता
इच्छमच्छमिति पुंपशुमादहंति ४५ इति महारामायणे निर्वाणप्र॰ उत्तरार्द्धे संसारबीजकथनं नाम षट्त्रिं
शः सर्ग: ३६ श्रीवसिष्ठउवाच रक्षा विषविकारस्य वियोगं योगनामकं शांतये शृणु भूयोपि पूर्वमु
क्तमपि स्फुटम् १

वहुर्जयंति छमछमितीति तद्धसादाहोपघ्राद्धानुकरणं केसः कर्म: कृतकृशानुशिखा: आसाद्यप्रज्वाल
तदीयपकुबीजकोशो दहंतीति वाकुबीजकोशोऽन्मसाद्यपुंस्पर्शं दहंतीति वाय थद्वमन्वय: पुन: स्वप्पमोरइति
रुत्वेसंपुंकानामिति सत्वे पुंपशुमिति पाठस्तुछांदस: ४५ इति वासिष्ठता॰ नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे नाम षट्त्रिंश: सर्ग:
३६ यथैवैकेवनजायेतजातापिब्रह्मकेवलं तथापपत्तिभिर्भूयो चानायेगोव्ववरयिते वियोगफलकत्वाद्वियोगइ
त्यमूलकसर्वानर्थशांतये १ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं परस्मकारसैकोभगवान्वशिष्ठोदृश्यकौतुकशंकानधमाधिकारिणः श्रोतृन्वलान्निर्भर्त्सयदृश्यपाशकितांजप
वा०टी० न्नाहतत्किमितिहेऽधमाः पर्यंडुपक्षयादेः विकारजातस्यऽपदेपरमार्थवस्तुनिआत्मनिस्वप्रकाशत्वाद्वृद्धाचार्यो
नि०उ० पदेशाच्चकरतलामलकवत्स्पष्टेएवस्फुरतिसतिअसत्असदर्शनेकिंइतप्राप्नुतभवद्भिस्तदृश्यपञ्जातंकिंआत्मनिबंधनाय
१०२ नविरूपंकिंबंधएवंभिलषितोक्तियेनदृश्यासक्तिंनमुंचतेत्यर्थः २७ यदाकारणाभावादिसर्वंब्रह्मैवभवति तदेवतुदेहादि

102 तत्किमात्मनिबंधायविदग्धंनमुदाधमाः स्पष्टएवोपचयादेर्वस्तुन्यस्तमितापदे २४ कार्यकारणभावादि
ब्रह्मैवसकलंयदा तदातुब्रह्मताह्यस्मिन्संविन्मात्रात्मकेतते २५ मार्गयंतिप्रबोधायतैर्मार्गैरलमस्तु नः व्योम
ब्रह्मैवसकलंयदा तदातुब्रह्मताह्यस्मिन्संविन्मात्रात्मकेतते २५ मार्गयंतिप्रबोधायतैर्मार्गैरलमस्तु नः व्योम
रूपेकिलैकस्मिन्सर्वात्मनिततेसति २६ कार्यकारणताद्यानामुक्तिनाभिवक्तुःक्रमः योहेतुः स्पंदनेवायोद्रवले
सलिलस्यच २७ अस्पंदेनभयस्सोऽपिसर्गादिर्वेचिदात्मनः कार्यकारणभावादिब्रह्मैवसकलंयदा २८
के१
परिच्छेदापगमाततेविस्तारंप्राप्तेचिन्मात्रात्मप्रतीचिब्रह्मतासिद्धौतिनारायणमात्रमपिदृश्यपरिशेषे २५ अतस्त्वंव्योमरू
पेसर्वात्मनिकार्यकारणतादिदृश्यंमेगोक्तमपेब्रह्मबोधायसाधनानिमार्गयंतिमृगयंतेतैर्वादिमार्गैर्वादिसिद्धैस्ताकि
कैः शिष्यमार्गैर्वा अलं अस्तप्रयोजनंनास्तीत्यर्थः २६ यदिचास्यस्पंदहेतुर्वाच्यस्तर्हिसर्वस्वभावरूपास्याविद्येवेत्या
शयेनाहयइति २७ अतएवविदुषांतद्ध्यात्सर्गादिहेतुनिरूपणेनिर्लज्जतादोषइत्याहकार्येति २८ ॥ ॥
१०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्वज्ञानस्याप्येषएवभावः यत्असत्याअहंता शाश्वतः स्वतत्वंज्ञात्वातस्मिन्गच्छति अपैति स एवाद्वितीयोद्रष्टृदृश्य
त्तयोविशिष्टंनिर्वाणंचेत्यर्थः ८ दृश्यनिर्वाणयोः परस्परासहभावोपित्वभावतः एवंतपातनिर्वाणइति मिथ्यानुभवः
सहानुभवः ९ कुतोनसहानुभवोपीतितत्राहउभेति यद्विषयः सहस्यातांसदाउभेपरस्परबाधितत्वादसतेस्यातां तत्रसत्ये
कोदोषस्तत्राह असत्येचेति तथाच विरुद्धानुभवविरोधइत्याहयतइति १० ननु तर्हि सर्वजनप्रसिद्धं दृश्यादिमहाकौतुकं

एषएवस्वभावोयदेषदृश्यत्तयोर्विलः ज्ञात्वासत्याविधिर्निर्वाणमहंतात्मनिगच्छति ८ निर्वाणेनास्ति
दृश्यादिदृश्यादौनास्तिनिर्वृतिः मिथ्यानयोरनुभवोनच्छायातपयोरिव ९ उभेएतेमिथोसत्ये असत्येचवि
निर्वृतिः यतोनिर्वाणमजरमदुःखमनुभूयते १० भ्रमभूतंचदृश्यादिनित्यंनात्रसुखप्रदं असत्त्वात्तस्माद्व
तांमानिर्वाणंश्रियतामजे ११ शुक्तिकारूप्यसदृशंप्रेक्षितंयन्नलभ्यते अर्थकार्यपितन्नास्तिकिमत्रा
पन्हवेनच १२ तत्सद्भावान्महद्दुःखमसद्भावान्महत्सुखं अभावसोपपत्तिस्तुदृढतांयातिभावनात् १३

निर्वाणोदुर्लभंस्यादित्यनाश्वासंपरिहरन्नाह भ्रमभूतमिति असत्त्वादनर्थरूपंचतद्दृश्यादि साभावंयतंमन्निर्वृत्य
तां ११ तत्अर्थकारिपुरुषार्थसंपादकंतत्रनास्त्येव अतद्दृशे अपन्हवेनकिंकौतुकंगतामित्यर्थः १२ अभानः
शास्त्रज्ञानकृतोबाधः सोपपत्तिर्मननसहितोभावनान्निदिध्यासनात् १३ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यो०टी०
नि०३०
१०३

सम्यक्शास्त्रानिषिद्धं देहधारणमात्रसाधनमन्नदानादि २८ तत्तदास्यविदुषः साइच्छा नेच्छा अनिच्छा तातउभयं
वृत्तेव अथवास्यविदुषः नवाभिनवभोगचमत्कारविषयाइच्छा अवश्यं नजायते एव प्रागभ्यस्तमनुसरन्
वा अनिपतेत्यर्थः २९ ज्ञातजलज्ञानं ततदा ३० अतएव रागतः प्रसक्तनिषिद्धक्रियां प्रतिषेधशास्त्रं निरागोयं ना

१०३

काकतालीययोगेन परप्रेरणया नयानया यदि किंचित्कदाचित्स्यात्सम्यगिच्छति वा न वा २८ तदस्य सेच्छा
नेच्छा वा ब्रह्मैवात्र न संशयः इच्छा न जायते ज्ञस्यावश्यमेवानुवा न वा २९ ज्ञाताचेदुदितां जंतोस्तदिच्छा
सोपशाम्यति नैतयोः स्थितिरेकत्र प्रकाशतमसोरिव ३० प्रतिषेधविधीनां तु तज्ज्ञो न विषयः क्वचि
किंवत्ति ४ त् शांतसर्वैषणो ह्यस्य कार्यं किं क्रियते ३१ एतदेव ज्ञताचिन्हं यदिच्छास्वतितानव ह्लादनं सर्वलोकानाम
यानुभवएवचा ३२ ह्रष्पं विरसतोयातं यदानस्पदनेच्छ कचित् तदानेच्छा प्रसरति तदेव च विमुक्तता
३३ बोधादैनस्तत ध्वंतयः शांतमवतिष्ठते इच्छानिच्छादयः सर्वे भावास्तस्य शिवात्मकाः ३४ बोधाद
स्तमितद्वैतमद्वैतंच विवर्जितं यः स्वस्थो विगतव्यग्रः शांतआत्मन्यवस्थितः ३५

धिकारी त्याह प्रतिषेधेति किं कृतेकस्मै प्रयोजनाय नह्यनेधस्य कूपनयतनोयमितिसंधेनवक्तव्यमस्तीति भावः ३१
वाहेच्छानिवृत्तिः स्वानंदानुभवतृप्तिश्च तत्त्वबोधोदयचिन्हमित्याह एतदेवेति सर्वलोकानामभ्यदनेन ह्लादनं ३२ ३३
३४ अद्वैतं द्वैतध्वंसरूपं वस्त्वंतरं एवंप्रमेलनमेकत्वसंख्या चेतेविवर्जितं यथास्यात्तथा आत्मतस्यैति परेणान्वयः ३५

१०३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कारणप्रतिपादनार्थोक्तिर्विलज्जाता निर्लज्जता १९ २० यदि सर्वं ब्रह्मैव तर्हि इच्छापि सुतरां ब्रह्मेति तदुत्पत्तौ कान्त
तिरितिविद्दृष्यारामः शंकते एवं चेदिति २१ इच्छानुत्पादनेपत्नः किंपरता किं वृथाश्रमे इत्यादिप्रागुक्तपत्नविधिनि
षेधः नेनिवारणे सत्यं विदुष इच्छोदयेपि न काचित्क्षतिः विद्याबाधितापात्तसा इदय एव तु लेभ इत्युत्तरमाह

तदा ब्रह्मणि संसर्गाणां कारणार्थे विलज्जता न दुःखमस्ति न सुखं शांतं शिवमयं जगत् १९ नास्ति चि
न्मात्रतां न्यस्तवतः इच्छोदयः कुतः महाह्रदे पयोधसे नायां न मन्मना इतरथा यथा २० न सज्जगदहं तादृक् दृश्यपत्र
ह्नतरतया श्रीरामउवाच एवं चेतदुदेत्विच्छा मा वोदेतु मुनीश्वरः २१ सा तु ब्रह्मैव का पर्यसा पादसा विधि
निषेधने श्रीवशिष्ठउवाच ज्ञातायां संप्रवृद्धायां मिच्छा ब्रह्मैव नेतरत् २२ यथास्थितं ज्ञवान्नामनस्त
स्वं किंचिदस्मरण यदा ज्ञता इति शाम्यतीच्छा तदा तदा २३ वस्तुस्वभावादुत्पादि स्यपामिनीयया शा
म्यत्येवनत् इति ज्ञसा विच्छादितत्वा २४ यथापयादयो ज्ञस्य दृश्यंते शांतिसत्यातया वासनाविलयश्चैव
कथमिच्छादयो भवेत् २५ तस्याविद्योपशांतेयं निर्मलामुक्तता इति अशेषदृश्यवैस्या घस्यैवोदितेन
कौचित् २६ विरक्तता स्यनो दृश्येष्वोदस्यत्रास्य परक्तता केवलं द्रष्टृदृश्यश्रीः स्वच्छतेन स्वभावतः २७

ज्ञातायामित्यादिना २२ २३ इष्टके टकटीगतावित्यत्र इति प्रस्थिथस्य धातोः शत्रंतस्य सप्तम्येकवचने स्त्यायतीतिरू
पनत्वयतोः तस्यात्मनोयदित्यात् २४ मूलोच्छेदादपि विदुषो नेच्छोदयसंभव इत्याशयेनाहतस्येति २६ न स्वदतेन्मोच्यते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तकुतस्तत्राह अवधीति यतः अध्यादिषु अन्तराल निद्रुष्करं तः करणमेवाध्या दिशोभात्मनाजृंभते यथाच्छ्रितअतप्र
नि०उ० रूषस्पचक्षूरूपंरणं अवुकूसेपुरोदेशेमृगतृष्णांबुवीच्यात्मनाजृंभतेतत् दृष्टिपथे: ४५ असत्यतायाः इतरतूसत्यत्व
२०४ किंकिल ४६ भ्रांतिभाजोमिथ्यात्वादपि भ्रांतेर्भित्याह असत्यमेवतियतः सतंब्रह्मैवअहमिदमितिच असत्यमेवभा
सेत अतइयंभ्रांतिर्भ्रांतिभाजं विनैवस्फुरतीत्यसतीत्यर्थः ४७ अत्यंतासत्वेऽनुभवादिमतप्रवेशः अत्यंतसत्वि अद्वैतश्रु

२०४ अध्यिधुवीनदीशैलशोभाभूमन्तरालनि जृंभतेदूष्ककरणंमृगतृष्णांबुवीचिवत् ४५ स्वप्नतिमिरापु
रवंद्धालवतालवत् यद्दिदृश्यतेतत त्किंकिंसासत्यनेतरत् ४६ असत्यमेवाहमितिभासतेसत्यमेकच॥
भ्रांतिभाजंविनैवेयंभ्रांतिः स्फुरतिसासती ४७ नसन्नासन्नसदसत्किमपीदम तीद्रियं अवाच्यंजगदित्ये
वभासवस्तुमितंस्ववत् ४८ इहैवनिहतेज्ञस्यशाम्यतांयदलंसमे तथापिश्रेयसेभ्यन्येनन्वनिर्हेदयस्फुटं ४६

तिचिद्वस्तुविरोधः उभयरूपत्वंतुविरोधादसंभवीत्यनिर्वचनीयतापन्निप्रपत्त्वदस्यपरिशेषादित्याहनसदिति अ
तीद्रियइंद्रियानवधार्य्यतत्वंस्ववत् इंद्रियवत् गंधर्वनगराद्याकारावस्त्वाकाशवद्वा ४८ ज्ञस्यतत्वविदस्तत्व
बोधवशादेव अलंशाम्यतां विषयाणांयत् यद्यपिइह निहतेसमंतुस्यफलेतथापि अनिर्हेदयमेवस्फुटंनिर्विघ्ने
पयस्वाभिमतिहेतुंश्रेयसेभ्यन्येनवित्तिरात्मसंबोधने ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनलाभः ३६ नाविद्ययेति अर्थव्यपाश्रय इति सर्वं त्रान [illegible]
श्रित्य दुःखं सुखं च निरतिशयानंदात्मभावनया विषं अमृतमिव कुर्वन् ४० तद [illegible]
नां अविपर्यस्तस्थितिं ज्ञप्रसिद्ध इत्याह तदिति ४१ इति उक्तरीत्या अविस्मृ [illegible]
ततदा १

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय [illegible]
य न सत्ता नासत्ता सदा नैवात्मा नान चान्येन नैतैर्मरणजीविते ३७ इच्छा च तस्य [illegible]
यद्धि चोदेति तस्यैक्याद् ब्रह्म शाश्वतमेव सा ३८ न दुःखमस्ति न सुखं शांतं शिवमजं जगत् [illegible]
वा सेतं प्रबुद्धं विदुर्बुधाः ३९ दुःखं सुखं भावनया कुर्वन् विषमिवामृतं इति निश्चित्य [illegible]
कथ्यते ४० तत्स्थितं व्योम निर्व्योमि शांते स्वपत्ते शिवे शिवं शून्ये शून्यं सति च सद् घट्ट [illegible]
असंवेदनसंवित्त्वं तत विश्व मिति स्थिते सोम्ये समस्तमेशांते शिवे हंता भ्रमः क्षयी ४२ यदिदं दृश्यते [illegible]
जगत्स्थावरजंगमं तत्सर्वं शांतमाकाशं परं चिंतापुरोपमं ४३ परं चिंतापुरोमध्ये गतविघ्नमनागमा
यथांतस्तव शून्यत्वात्तथैवास्मिन् जगद्भ्रमे ४४ मध्ये १

चिंतापुरो मनोराज्यनगरं तद्रूपमं ४३ परः पुरुषोत्तरं तद्दीपमनोराज्यकल्पितायाः पुरो नगर्याः तव यथा अंतरागमा
गमौ अविघ्नं कुड्यादि प्रतिबंधशून्यं सिध्यतस्तथा विदुषोऽप्यस्मिन् जगद्भ्रमे सिद्ध इतद्रसर्यः ४४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुस्वभ्रांतिसिद्धेनैवकेनचिदुपायेनतच्चिकित्सादिव्यवहारोस्तुतत्राह असभूतेन असोभ्रांतिज्ञानंतेनसिद्धेनअसद्भ्रां
ना॰टी॰ तिसिद्धेणोपायेनपरभ्रांतिसिद्धदुःखनिवारणे अन्मनोरथकल्पितवह्नियोजनविस्तृतसुखेन षरकीयस्वप्रदेशलाभादेः कव
लि॰३॰ लनप्रसंगइत्यर्थः ५७ भ्रांतिसिद्धस्यासत्वादपिनपारमार्थिकेपरदुःखनिवारणेसामर्थ्यमित्याह असतेति क्रियते इतिपूर्वा
१०५ न्वयि तस्मात्तदीयंतत्वज्ञानाभिव्यक्तपरमार्थसत्यंब्रह्मैवतदीयसर्वजन्मदुःखनिवारणोपायोनान्यइतिभावः ५८ नन्वस

असभूतेनकर्मश्चेद्व्यवहारमवस्तुना तत्कस्मात्पर चित्तादिःकवलत्वंननीयते ५७ असताव्यवहारश्चेत्से
ज्ञामाभ्रविनाशिना क्रियतेशशशृंगेणतत्कपंद्धाघतेनस्वं ५८ अहंभावाद्विदाकाशोजाड्यातिशयतःत्व
णात् पाषाणतांजलमिवमनस्त्वाद्यातिदेहतां ५९ चित्वादनुभवत्वेताम्यस्त्यादेवदेहितां अविनष्टैवचिच्छ
क्तिःस्वप्नेस्वमरणंयथा ६० व्योम्न्यासत्यमवस्तुत्वात्सत्यं चानुभवाद्यथा नीलत्वंतद्वदीशेस्मिन्सर्गेनासन्न
सन्मयः ६१ यथाम्बुस्पन्दनभसो पयःस्पंदनभस्पतोः भेदोनास्तितथासर्गब्रह्मणोरेकरूपयोः ६२

नन्वमनोभ्रांतिमात्रंजगच्चेत्कथंपरमात्मदेहादिभावंयातीतितत्राह अहंभावादिति देहाद्याकाराहंभावात् जलंजाड्यातिशयतःपा
पा॰२ षाणतांकरकाभावमिव ५९ कास्मितेत्चितःस्वमरणतुल्येजडदेहभावेपिनास्तवच्चिद्रूपमक्षतमेवेति तेनतामनुभवतीत्या
हचित्वादिति ६० प्रातिभासिकजडभावः प्रतिभासाधीनसत्ताकत्वादनिर्वचनीयइत्याहव्योम्नीति ६१ अतएवजगद्ब्रह्म
सन्नपोरैक्याद्भेदोनास्तीत्याह यथेति ६२ ॥ ॥ ॥ ॥

205

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथा अविकृत एव खे आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुत्युक्तक्रमेणाहंजगदितिज्ञप्तिः आस्थिता तद्वद्ज्ञानावृतचिदात्मनो
पि नात्र कारणांतरं स्वरूपमित्यर्थः ५० तथा चिदात्मनो बहिःप्रवणतैवेच्छा चित्तं संसारस्त्वतः स्वरूपस्थितिरेव मुक्तिरिति
फलितमित्याह चित इति ५१ तथा चेश्वरस्य सर्गप्रलययोस्त्वि विदुष इच्छानिच्छयोर्न कश्चिल्लाभः क्षतिर्वेत्याह इच्छेति अ
स्ति च फलमिति शेषः ५२ तत्रोपपत्तिमाह इच्छानिच्छे इति कलनाः कल्पनाः अत्रैव चिद्रूपे व्योम्नि चिदाकाशे ५३ ५४ ल

अहंजगदितिज्ञप्तिस्वेस्वस्यैवेयमास्थिता चिदात्मनो यथा वायोः स्पंदो नात्रास्ति कारणं ५० चितश्चेत्योन्मु
खत्वं यत्तच्चित्तं स्यैव संसृतिः सेच्छा नन्मुक्तनामुक्तिर्मुक्तिं ज्ञात्वेति शाम्यतां ५१ इच्छा भवतु नेच्छा वा सर्गो वा
प्रलयोथवा ज्ञातं न कस्य चित्का चित्क्षतिः किंचिदिहास्ति हि ५२ इच्छानिच्छे सदसती भावाभावौ सुखासुखे
इत्यत्र कलना व्योम्नि संभवंति न काश्चन ५३ इच्छानां तानवं यस्य दिनानुदिनमागतं विवेकसमतस्तस्य
तमाहुर्मोक्षभागिनः ५४ इच्छातुच्छक्रियाविद्धे हृदि शूलं प्रवर्त्तते जयंती यत्र नैतानि मणिमंत्रौषधानि
च ५५ यान्कार्यकरणव्यूहान्कृतवान्पूर्वमेव तान् संप्रेक्ष्य यानपश्यामि मिथ्याभ्रमभराद्दते ५६

इच्छालक्षणया तुच्छक्रियाप्रवाणशल्येन शूलं शोकमोहादिवेदना यत्रास्मिन्शूले एतानि लोकप्रसिद्धानि मणि
मंत्रौषधानि न जयंति कुंठीभवंतीति यावत् ५५ विधानाप्राणदुःखचिकित्सार्थं यानौषधमंत्रयंत्रादिकार्यकरण
ग्रामान् कृतवान्पूर्वमिव बहुशः परिक्षणार्थं संक्षेपयायतमानोहं मिथ्याभ्रमभरेण आहते पुंसि तच्चिकित्सासमर्थान्
न पश्यामि ५६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०री०
नि०३०
१०६

स्तोतर्हि चित एव जगदात्मना उदयास्तमयौ नेत्याह शांतेइति चेत्पासंभवतः यदा जगत्सेव न संति तदा तदात्मना
चितः उदयास्तमयौ कुतः कस्मात्सिद्धमित्यर्थः ७० यदि तु मायाविलासदशाह्रस्व तेन दासवेस्ससवेपताय
चेच्छयपघतइत्याह पर्वताइ संवेदनस्पवासन वैचित्र्याऽनुसारिकल्पनालक्षणप्रयोगेन संकल्पेन ७२ अतएव
योग सिद्धानामेच्छकौ विरुद्धकल्पनासरणत्सिघतीत्याह संविदिति संविल्लक्षणयत्सिद्धो पधच्चणति न्मयो

चिद्धारिणी जगज्जंगतरंगद्रवरूपिणी किं नु वाकयमुत्पन्नं किं शांतं च कदा कथं ७० शांते महा
चिदाकाशे जगच्छून्यत्वशालिति चेत्पासंभवतस्संतिनोदयास्तमयौ कुतः ७१ पर्वता गगनायंते
गगनं पर्वतायते संवेदनप्रयोगेण वृक्षणस्फांतास्थितौ ७२ संविच्चूर्णप्रयोगेण निमेषाद्योगिनो
गिनः कुर्वंति जगदाशमकाशं च जगंति च ७३ सिद्धसंकल्पनगराण्यसंख्यानि यथांबरे तथा स
र्गसहस्राणि संति तानि तु चिन्नभः ७४ महार्णवे यथावर्त्ता अन्योन्यमपि मिश्रिताः पृथगेवाच
तिष्ठंते पयसो न पंचनेवते ७५ महाचिति महासर्गा अन्योन्यमपि मिश्रिताः पृथगेवावतिष्ठंते व्य
तिरिक्ता न ततः ७६ सर्गात्सर्गांतरे लोके यात्प्रबुद्धस्य योगिनः सिद्धलोकांतरप्राप्तिः संवे

गेण ७३ यथा प्रसिद्धेऽम्बरे आकाशे अनंतानि सिद्धसंकल्पकल्पितानि नगराणि परमसंलग्नान्यंतर्हि
तानि संति तथा ब्रह्मणि सर्गसहस्राणि संति ७४ तत्र दृष्टांतमाह महार्णवइति ७५।७६ अन्योन्यमंतर्हि
तानामपि सिद्धलोकांतराणां दृश्या आलोकिनो योगिनो यत्सोपाधर्मस्तु चितिप्रविलापनेन परचितान्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रातिभासिकार्थस्य स्वामार्थवलंभसातिरिक्तस्य तत्पादिकं अप्रसिद्धमित्याह नेहेति ६३ अतएव तत्त्यागादायोनेरभिनि
वेशोनयुक्तइत्याह अविद्यमानेइति ६४ देहार्थपृथ्व्यादार्थस्यत्यागादानस्यातोयदातदुभयप्रतिभासमात्रात्वादसत्तदाने
अप्यसतीइत्याशयेनाह नेतिप्रतिभातः प्रतिभासमात्रसात् ६५ एवंबुद्ध्यादेरपितत्प्रतिभासकं चेतन्यापेक्षया द्वैतैक्य
योर्भेदाभेदयोरसंभवादनेनेदं क्रियतइत्यस्य व्यवहारस्य वारणात्वमप्यसत्त्वसत् अयंपरमार्थवस्त्वेवयातितस्यैवसंभवा

नेहसंज्ञायते किंचिज्जगदादिननश्यति स्वप्नोनिद्रागतस्यैवकेवलाप्रतिभासते ६३ अविद्यमानपृथ्व्यादौ
प्रतिभामात्ररूपिणी सर्गकइवसंरंभस्त्यागादाने क्वरंस्वरे ६४ नदेहः प्रतिभासो स्ति पृथ्व्यादिकरणान्व
तः केवलंब्रह्म चिन्मात्रमेवात्मन्येवसंस्थितं ६५ बुद्ध्यादेः करणत्वं च द्वैतैक्यासंभवान्नसत् अनेनेदंक्रि
यतइत्यस्याप्यपितसंभवात् ६६ अहेतुरक्रसंभातिचितिकस्य क्रियागणः क्षणेनैवयथास्वप्नेप्रतिजन्मा
दिसत्वराः ६७ स्वमेवपृथ्वीस्वंशैलाः स्वमेवदशदिश्तयः स्वमेवलोकाः स्पंदः स्वसर्गसंवेदनं चितेः ६८
व्योमभित्तौजगच्चित्रं चिद्रंगमपमाततं नोदेति नास्तिमायाति नराम्यतिनताम्यति ६९

इत्यर्थः ६६ एवंब्रह्मणः कल्पमहाकल्पादयस्तत्रत्यक्रियागणाश्च निर्हेतुका विद्युमार एवसहेतुसक्रमवत्प्रतिभा
संतइत्याह अहेतुरिति प्रतिजन्मादयः सत्वराः दीर्घकालरहिताः ६७ तथाच सर्वं चिदाकाश एवेति फलितमित्या
ह स्वमेवेति यतश्चितेः स्वात्मन्येवसर्गसंवेदनं नान्यत्रेत्यर्थः ६८ ननाम्यति नम्लायति ६९ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्क्रमन्नु घप्रकृतेयोजयन्नुपसंहरति कीलइति सर्वाधारः कलस्तदंतर्गतानिजगंतिब्रह्मांडाः तदंतर्गतानिचतुर्द
वा॰टी॰ शभुवनानितदंतर्गताः अहंत्वंइत्याद्योभोक्तारस्तेषांभोगोपकरणभूताः स्वर्गः तानिशब्दस्पर्शादिभोग्यानितत्र
नि॰उ॰ चतथाविद्विवीभोगश्चेतिरत्तत्सर्वं इदिदशांतमात्रिकसर्वज्ञसर्वशक्त्यादिसंपन्नंपरमार्थतः शांतरूकंचिद्घोमेवएव
२०७ खलुनैश्चितेकेचनरागाद्योनसंभवंत्येवेत्ययमेकच्छादिसर्वदोषजयमुख्योपायइत्यर्थः ८४ इतिवाशिष्ठता॰नि॰प्र॰

207

कालोजगंतिभुवनानि[म॰] अहमस्मत्सवर्गस्तानितत्रचतथेतिचसर्वमेवं चिद्घोमशांतमजमव्ययमीश्वरास
रागादयः खलुनकेचनसंभवंति ८४ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेदृश्योपशमयोगोनाम
सप्तविंशतितमः सर्गः २७ श्रीवशिष्ठउ॰ चित्स्वरूपतिजगन्मिथ्यास्ववेदनविबोधिता व्योम्निमायां
जनासिताद्रिगवाचलतांतरं १ ब्रह्मसर्गस्थितसर्गीभावितोसदृशोसतो परमार्थस्वरूपत्वादस्तुध्य
त्वासदेवच २

उत्तरार्द्धेसप्तविंशतितमः सर्गः २७ इहचिच्चेत्यसंसर्गभेदभ्रमतिरासतः चिदेवजगदित्येतत्सतर्केरूपपाद्यते च
त्यस्यसर्वजगतस्त्रिभुवनमात्रतांतर्केरूपपादयिष्यन्भूमिकांसूचयति चिदिति मिथ्यास्ववेदनंस्वस्याज्ञत्वलताभ्रम
स्तेनविबोधिताविक्षिप्ता यथामायादर्शनहेतुनांजनविशेषेणासिताद्रिकुचसुव्योम्निअचलतांपर्वतभावंत
दंतरंस्थितंवप्रस्थ्यासिंहरदरीवनकुंजादिंचपश्यतितद्वदित्यर्थः १ श्रांतिकाल्पितत्वयंसर्गस्थित्रसर्गवन्मनः
कलनयेवस्तुध्यः वध्यातिभवस्तुतइत्याह ब्रह्मेति २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं सर्वप्राणिनां तद्रूपसर्गाणां आस्थते ब्रह्मण्येव विवर्तरूपा स्थितिः फलितमाह अविनाशिनीति ७८ तथा च परमार्थचिदाकाशस्य निजामोदकल्पा सर्गविभ्रमास्तत्स्वरूपा एवेति नोत्पत्त्यादिरेषामस्तीत्याह परमार्थेति स्फटिकशिलोदरे दृश्यमाना लेखा रेखा इव ७९ सिन्धुभ्रमय इवेति शेषः ८० अत एव प्रपञ्चस्य स्थूलसंकल्पमोहानां पामराणां दृश्यास्य ज्ञानानुभववत् स्थितिः सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरसूक्ष्मतमसंकल्पमोहानां योगिभेदानां दृश्यासूक्ष्मादिभावेन स्थितिरिति सर्वानुभवानुभवाननुसारित्वात्स्वस्वानुभवानुसारिणः सर्वेषां ऐक्यं सत्यमित्याह संकल्प

अविनाशिनभूता निःस्थिता अपि परमे शिवे । व्योम्नीव शून्यता ह्यासां सर्गविगा निरर्गले ७८
परमार्थनिजामोदाः सहजाः सर्गविभ्रमाः । नो यन्ति नोपशाम्यन्ति लेखा इव शिलोदरे ७९
अन्योन्यकुसुमामोदमिलिता अप्यमिश्रिताः । व्योमस्थास्तथा सर्गा अन्योन्यं सिन्धुभ्रमयः ८०
संकल्पाकाशरूपत्वात्सर्वानुभववत्स्थितिः । ननु संकल्पमोहानां सत्यमभ्रमनोकयः ८१
नाज्ञानबाधितास्सत्यं नवा ह्यानर्थबाधिता । यथास्वेदनमेता निवेदना निष्फलं तिवः ८२
चिति चित्त्वं परस्त्वं तज्जगदित्येवं भाविते । भेदादृव्यत्वपयसोरिवनान्यो पपद्यते ८३

ति तनवः सूक्ष्माः संकल्पमोहा अन्वयेषां योगिनां तेषां मननपूर्विकाः जगत्सोऽस्मैक्यमसत्याः न यामरानुभवविरोधेनासत्यमन्तव्या इत्यर्थः ८१ अत एव वादिभेदानां नानाविधकल्पना अपि तत्तद्वासनासंकल्पानुसारेणैव सत्याः न सर्वसंकल्पानुसारेण परमार्थेनेत्येतितान्स्वबोध्याहनेतिज्ञानवादिता आंतरविज्ञानमात्रपरमार्थवादितां वाह्यादृश्यपाः पेयमनर्थाः दुःखहेतुत्वादृश्यमाणकर्माद्युपसपदा थोसत्यमात्रवादितापि सत्याय यथावेदनं यथासंकल्पं तत्तदर्थक्रियासमर्थतया फलतीति ८२ कस्तर्हि प्रमाणिकः प

ध्याप्यं तरोहसजरिसा दिश्युते रितिभावः ८३

कल्पमात्रं चिन्तीति चित्त्वं त्रिपुटीप्रकाशेन शक्तिः सत्त्वः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्रष्टृदृश्ययोरैक्यसाधनानुग्राहकं तर्कमाह द्रष्टृदृश्ये इति द्रष्टृदृश्ये चिदात्मके साक्षिणि यद्येकं नाभविष्यत् तर्हि इक्षु
वा॰टी॰ भक्षणे प्रवृत्तः नाम पुरुषः इक्षुं दृष्ट्वा चोपपन्नमपि उपला इव दृश्यं आस्वादस्व तन्माधुर्यं अतः अननुभवन्स्यात् तर्हि जडो
नि॰३॰ रसं अनुभवितुं शक्नोति न वा जडो रसस्तं प्रति स्फुरिष्यति येनानुभवेदित्यर्थः ९ तयोश्चिन्मयत्वाभ्युपगमे तु अनुभवितृचि
१०२ तौ चेत्स्वमनुभवतीयं अप्सु पतितो जलबिंदुरिव तदनुप्रवेशे न मज्जतीति तेन हेतुना इक्षुमाधुर्यमास्वादयामीति त्रिपुट्याः स्फु
रणानुप्रवेशेनानुप्रवेशेनानुभूतिर्भवतीति सिद्धमित्यर्थः १० व्यतिरेके काष्ठयोरिवेत्युक्तदृष्टान्तसाम्यं दर्शयति केऽप्युपपादय

द्रष्टृदृश्ये न यद्येकमभविष्यच्चिदात्मके तद्दृश्यास्वादमज्ञस्यानादृक्ष्येक्षुमिवोपलाः ९ चिन्मयत्वाच्चितौ चे
तं जलमप्स्विव मज्जति तेनानुभूतिर्भवति नान्यथा काष्ठयोरिव १० सजातीयैकताभावाद्यद्वत्काष्ठं न चेतते दा
रु तद्वदपि द्रष्टा दृश्यं नाज्ञास्यदाजरं ११ यादृक्स्तानि काष्ठानि तादृग्रूपं न चेतनं जानंति नेतरत्तस्माद्दृश्यं वि
द्दृश्यचिन्नं १२ महाचिदात्मनैवास्ति जलानिलधराश्मतं नैतेषु स्पंदबुद्ध्यादिप्राणजीवाद्यभावतः १३

ति सजातीयेति काष्ठं कर्तृ दारु द्वितीयं काष्ठं कर्म यथा काष्ठत्वेन सजातीयत्वेऽपि चिदैक्याभावाद्यद्वन्न चेतते तथा द्रष्टापि
आजडं सर्वथा चिदैक्यशून्यं दृश्यं नाज्ञास्यत् ११ न च द्रष्टृदृश्ययोर्जडत्वे काष्ठद्वयोर्विशेषं केचिज्जानंतीत्याह यादृगि
ति यादृशी सन्नास्थितिर्येषां तानि इतरत्त्वेलक्षणं तु न जानंति केचिदयोत्यर्थः तस्मादुक्ततर्कबलाद्दृश्यं सर्वं चिद्रूपेणे
व द्रष्टा दृश्यं चेतनं चिदभिन्नं चेति सिद्धमित्यर्थः कर्मधारयः १२ एवं द्रष्टृदृश्ययोश्चिद्रूपत्वे दृश्ये जगति धरानिलजला
दिभेदापगमाद्द्रष्टृत्वे स्पंदबुद्धिप्राणादिभेदापगमात्सर्वस्य जगतो ब्रह्मैकरूपमेव सिद्धमित्याह चिदात्मनेति अश्मतान्ते समाहा
रद्वंद्वे नपुंसकः ह्रस्वः १३ ॥ ॥

208

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह स्वानेति यथाभित्तिस्थचित्रसर्गो वास्तवभित्तिरूपेणाभिन्नरेवाह्यः भ्रांतानुभवात्मनानृत ह्यसस्तद्वने
काल्पितः सर्गोपि वास्तवज्ञानरूपतया अवाह्यः भ्रांतानुभवात्मनानुबाह्यः इति सिद्धं ज्ञानं सत्यरूप ... मितस्तार्हितोवाह्या
र्थरूपतामपि तदात्मना सत्यां विद्धीत्यर्थः ३ एवं चास्मन्मतं न बाह्यार्थवादेनापि विज्ञानवादेन विरुध्यते अत्रोभयोरैक
स्यात् सर्वदा चिदात्मत्वात् इतरविज्ञानस्य बाह्यप्रपंचस्य च असतः असंस्थितेः अनभ्युपगमादित्यर्थः ४ सर्वस्यापि देवो चि
तः तथैवास्त्वध्यत्वान्निर्विशेषत्वाच्च ... ध्यानांत्वादिघं च महभूतानां शांतिरर्थसिद्धेति पूर्णब्रह्मसत्तामात्रपरिशेषः सिद्धः

ज्ञानरूपतया बाह्यं वाह्यं चानुभवात्तथा सत्यरूपमतः सत्यां विद्धि बाह्यार्थरूपतां ३ बाह्यार्थवादविज्ञानवादयो
रैक्यमेव नः वेदनात्मैकरूपत्वात्सर्वदा सदसंस्थितेः ४ अद्य ध्यात्वा निलीनो लोकजलभ्रशांतिशालिनि तत्वा
त्म्यामहारंभाब्रह्मसत्तैव सर्वतः ५ तस्मै सर्वं ततः सर्वं तत्सर्वं सर्वतश्च यत् तच्च सर्वमयं नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः
६ चिन्मयत्वाद्यदा चेतः मेतिउष्ठ्दितेकतां तदा दृश्यांगपैवैतत्र सते नान्यनाचिता ७ यदाचिन्मात्रमेवेदं दृष्टृदर्श
नदृश्यदृक् तदानुभवनं तत्र सर्वस्य फलितं स्थितं ८

स्याह अनकुध्येति ५ तदेवं सर्वकारकक्रियाफलात्मकं जगद्ब्रह्मीभूतं नमस्यति तस्मै इति ६ व्यवहारकालेपि चेतसश्चि
देक्यापत्तिवेलायां स्वसत्तास्फूर्तीनान्यत्येत्याह चिन्मयत्वादिति यदा चेतं ब्रह्मचिन्मयत्वादेवइदं चित्ताचारघटपवाद्धि
न्नप्रमाते चेतमेन पदार्त्निव्याप्तिद्वारा एकतां एति तदा दृश्यमंग शरीरं यस्यास्तथाविधयैवतया चिता एतद्दृश्यादि चेत्यते
नान्यथेत्यर्थः ७ एवं दृष्टातद्दर्शनसाधनं दृश्यं दृक् तत्फलं चेत्येतत्सर्वं चिदेकाधीनसिद्धिकत्वाद्यदा चिन्मात्रमेव तदा
सर्वस्य जगतः अनुभवनमात्रमेव स्वरूपं परमार्थतः स्थितं फलितमित्यर्थः ८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ व्योम्नायापंकतामलिनताकल्पितयाचगंधर्वपुत्रकाणांपताकिनीसेना सायथास्त्वमेव २१ हृदयांतःपृथ्वीभूयबहिर्ज
त्रि॰उ॰ गत्फलंस्थितंयस्याजलेनावनितलंक्लिन्नंआद्रीभूतंयस्माद्वीजंकल्पितंछायायाःयाद्दिनोप्राणोपकारसमर्थोभवतीतिक
२॰६ ल्पोमहान्वृक्षादिद्रुमःसंपद्यतेत इत् २२ ननुपादपरमस्यस्वरूपस्ततद्भावस्थितिरेवमोक्षस्तत्रहि लोमादिसिद्धिभिरसेतु
ल्पइत्याशंकांवारयति अनहंतात्मनइति अहंतादिप्रतिबंधनिरासेनाविर्भूतनिरतिशयानंदस्यतत्स्यहृद्वयेतस्यचः२३

पंकताकल्पिताव्योम्नोयापुत्रकपताकिनी सायथाशांततामात्रंत्वमेवेदंतथाजगत् २१ संकल्पभ्रमएवां
तःपृथ्वीभूयजगत्स्थितं जलावनितलक्लिन्नबीजंकल्पइवद्रुमः २२ अनहंतात्मनोज्ञस्यसतएवत्वमा
सतः जरत्तृणलवायंतेनतुनामाणिमादयः २३ त्रैलोक्येतन्नपश्यामिसद्देवासमानसं एकरोमांशुविश्व
स्ययज्ञोभायमहात्मनः २४ यथातथास्थितस्यापियत्रतत्रगतस्यच हेतुसंकल्पसंदोहानसंतद्धिगतात्म
नः २५ विश्वमेवनभोयस्यसूक्ष्मंसर्वंमहात्मनः कुतःकस्यकथंकस्यभवत्विद्धानिरात्मनः २६ शांताशेष
विशेषस्यनिरेषणाविशेषतः सतामसतासदृशौकि आकलयितुंक्षमः २७ मारैर्नकिंचिन्म्रियतेजीवैःकिं
चिन्नजीवति शुद्धसंविन्मयस्यास्यलोकस्यत्वयस्यच २८

एकः रोमांशइवविश्वंयस्यतथाविधस्यमहात्मनः २५ निरात्मनः निःस्वरूपाद्भोगादिनिमित्तात् २६ सतांवि
भवं असतांदारिद्र्यंचशैद्दशौसमेपरस्परतः कआकलयितुंक्षमोमहिमानमितिशेषः २७ बंधुपुत्रादिमरणजाव
नादिनापिनास्यहर्षविषादप्रसक्तिरित्याशयेनाह मारैरिति मारैर्मरणहेतुभिर्जीवनहेतुभिः २८ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भावताकल्पतत्वादपिप्राणादिभेदानां मिथ्यात्वमित्याह प्राणेति २४ ब्रह्मसत्ताविवर्त्तमात्रत्वादपिजगद्भेदानांमिथ्यात्व
मित्याह जगत्तयेति शांततयासुषुप्तिप्रलयात्मना एवेत्यत्र आद्ये वेति छेदः पुंस्त्वयाप्रशवशक्ततया आगतः आत्मां
व३ तः वटएववटकः २५ तत्रवटवीजेपुंस्त्वाङ्कांतंसूक्ष्मं अविकृतंब्रह्मसत्ताकंभागंतत्रवटादिविवर्त्तंचदर्शयतिअणु
शब्दः सारपरः योयोऽग्रतागतोरेणुकः अतिसूक्ष्मः ससःपरमात्मासएवांकुरकांड दृशाखादितत उत्तरोत्तरकार्य
पुरोभूयाग्रंवीजंचभवतीत्यर्थः २६ तत्रयायोयस्मात्सूक्ष्मः कारणतयाप्रसिद्धः सस ब्रह्मकोटौपर्यवस्यूलः का

प्राणवृक्षादयः सतांभावनावशतोगताः भावनाचिच्चमत्कारः सयपेढ्मदेतिच २४ जगतयाशां
ततयाब्रह्मसत्तावतिष्ठते पुंस्त्वयागतएवात्मा रेतोवटकवीजयोः २५ सर्वाग्राणुमयेवीजेयोस्मादग्रगतो
णुकः ससततद्भवत्यग्रंवीजंचत्वात्मनिष्ठितः २६ ब्रह्मसर्वपराएवात्मायोयस्मादर्थतोणुकः सस
तत्तद्भवेद्वस्तुवस्तुब्रह्मैवतिष्ठति २७ द्रुममेवयथाद्रष्टुंतीर्थगूढमधस्तथा सर्वमेवतथाब्रह्मयेनेननयथा
तथा २८ हेमत्वमेवनान्यत्वंहेमरूपशतेयथा शांतत्वमेवशांतस्य सर्गाहंत्वगणेतथा २९ पार्थ्वस्थस्वप्नमे
घोघायथातवनकाश्वन सर्गप्रलयसंरम्भस्तथास्वात्मानएवमे ३०

र्थीत्मनाप्रसिद्धः समायाकोटौमिथ्येत्युपल ऋयेदित्याशयेनाह ब्रह्मेति एवमुपलक्षितेसर्वेवस्तुब्रह्मतिष्ठतिना
न्यदित्यर्थः यथाघटायैकैकद्रुमामूलाग्रंतदेवद्रष्टुंनाणुमात्रमपितदन्यास्तीत्यर्थः २८ अविकारित्वेपिदृष्टांतमाह
त्वमितिसर्गाज्जगद्भावः अहंत्वंजीवभावस्तद्गणे २९ तस्याविवर्त्तैरलोपमाह पार्थ्वस्थेति ३० ॥ ॥ ॥

न्यदस्तितथासर्वंजगदामूलाग्रंयेनयेनपुरुषेणयथायथापरीक्ष्यदृष्टंसन्मात्ररूपंब्रह्मैवनाणुमात्रमपितद २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ आचरणग्रहणं जगन्मात्रोपलक्षणमित्यभिप्रायेनाह यदिति आशाबद्धादिशब्द ३८ निश्चिकित्सो दुःखप्रशमोपा
नि॰उ॰ पान्वेषणश्रमः निर्विचिकित्सो वा निर्विकल्प इति स्पष्टः यथानिर्वाणः संतिष्ठसे तथा तिष्ठ ४० यथानिलः
११० निलसंबंधी स्पंदास्पंदैर्व्यवहारस्तथा तेनापि त्व ४१ प्रसृतता पुरुषो चितचेष्टाते शास्त्रलक्षणेन यंत्रवाह्यादिवाहिता
स्तु ४२ हे राम तव वाह्यगः मातृपितृबंधुजनादिभूतानामालोकनमालोकः आस्नेहः स्नेहवहुलः माभूत् अस्नेहो वा

यदहं पल्लवमासीय घक्रियाकालस्वादयः यल्लोकाल्लोकगिरयस्तद्विद्योम शिवं ततं ३८ यद्रूपालोक
मननं यत्कालवितयं जगत् यज्जरामरणमादि तन्महाचिन्नभः शिवं ३९ निश्चिकित्सो निराभासो निर
ष्टो निर्मना मुनिः भूत्वा निरात्मा निर्वाणस्तिष्ठ संतिष्ठसे यथा ४० गतेच्छ मननं शांतमनंतस्थमभावनं
व्यवहारोस्तु ते भावास्पंदास्पंदैर्यथानिलः ४१ निर्वासना निष्कलना शांता प्रसृततास्तु ते शास्त्रेण यंत्र
वाहेन वाह्याद्दारुमयी यथा ४२ भूतालोकस्तु मा स्नेहो मा वा स्नेहोस्त्व वाह्यगः अनिर्देशधरालोकश्चित्रदी
पवदास्यतां ४३

माभूत् किंत्वनिर्देशधरः अस्ति नास्तीति परीक्षकैर्निर्देष्टुमशक्यः आलोकः प्रकाशो यस्य तथाविधो त्व एवं चल
या चित्रदीपवत् आस्यतां स्थीयतां तस्यापि चित्रलिखिततैलपूर्णत्वात्परमार्थतस्तैलाभावाच्च भूतानां प्राणिनामा
लोकः आस्नेहः स्नेहवहुलः अस्नेहस्तच्छून्यश्च न भवति आलोकः प्रकाशश्च चित्रलिखितः अस्ति नास्तीति निर्दे
शार्हो न भवतीति साम्यादित्यर्थः ४३ ॥ ॥ ॥

220

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लोकस्यअज्ञजनस्यभ्रांतामृगतृष्णानदीतटप्रायेभ्रांतिभाज्यात्मनि मिथ्येवमरणजन्मनीकचतः २९ यावदस्याभिः
सम्यक्परीक्षितेतावन्नभ्रांतिर्निर्वापरीक्षिका: नवाजन्ममरणसंतीत्यर्थः ३० नपरीक्षिकइतिकथमुच्यतेतत्वविदः
परीक्षकस्यबाधात्तत्राह दृष्पादिति ब्रह्मभावेनसन्नपिदेहेंद्रियादिसहितपरीक्षकात्मनो असदाभासइत्यर्थः ३१
त१ ब्रह्मात्मनासैमेवदीपनिर्वापणमिवनिर्वाणंविदुः ३२ अतएवनतस्यनसंसाराः स्वदतेइत्याह आवुञ्जादीति ३३

मिथ्यालोकस्यकचतोभ्रांतामरणजन्मनी असत्यपिभ्रांतिभाजिमृगतृष्णानदीतटे २९ सम्यक्परीक्षितं
यावन्नभ्रांतिर्नपरीक्षिका: ननाम्नजन्ममरणेकेवलेशांतमव्ययं ३० दृष्पाघोविरतिंयातआत्मारामः स
मेगतः सत्सन्नेवासदाभासः परितीर्णभवार्णवः ३१ दीपनिर्वाणनिर्वाणमस्तंगतमतोमृतिं आत्मनेव
समंयातंसंतमेवामलंविदुः ३२ आवुञ्जादिजगदृशंपयस्मैनस्वदतेस्वतः आकाशमिवशांतस्यतमाद्यमे
कमुत्तमाः ३३ अहमत्र विचारेणविचारेणहमस्तिनो अभावादहमर्थस्यक्क जगत्कचसंसृतिः
३४ संवित्संवेदनादेवबुञ्जाद्याकारवत्स्थितं रूपालोकमनोरूपंजगद्वेत्ति चिदंबरं ३५ सर्वार्थरिक्तम
नसःसतःसर्वात्मनेस्तवा। सर्वार्थासर्वदासर्वंसर्वमाचारणंशिवं ३६ यत्करोषियदश्नासियज्जुहो
षिददासियत् यत्तपस्यसिहंस्येषितत्सर्वंशिवमव्ययं ३७ ॥

तत्वज्ञस्यदीपवन्निर्वाणात्तर्हित्वंवसिष्ठः कथमसितन्नाहमिति ३४ अभावः कुतस्तत्राहसंविदितिवास्तवंचिदंबरमेव
स्वसंविदोः न्यथासंवेदनादेवबुञ्जाद्याकारवत्स्थितंसत् ३५ मनेवयथात्मसंवेदनेनभ्रांतिनाशेसर्वातिरिक्तमनस
सर्वापिनिर्वाणरूपैवस्थितिः सैतस्यतीत्याह सर्वार्थेति ३६ सर्वमाचरणंप्रपंचयतियदिति ३७ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नसंकल्पंवेतिसुके विविरणायसर्वसंकल्पबीजस्याहंताध्यासस्यबाधादपितस्यनसंकल्पप्रक्तिरित्याशयेनाहस्वासा
नि०उ० दितिप्रागेवाधात्कुतोप्यनिर्वचनीयान्निमित्तात् निस्वात्योस्थाआदर्शेस्थितामिति इदमित्यहंतास्थिता सातत्वविदे
१११ आकारणंआप्नुनरूपंतीदृष्यायत्तेनान्विष्याचितल्लभ्यते २ कामनयाहिसंकल्पप्रसक्तिः साचपूर्णकामस्यनास्ती ल २
त्याहयस्येति सतयानिरतिशयानंदस्वरूपसतयैव ३ एकला भादेवसर्व लाभाद्धस्यविषयइव एकंविज्ञाने
नैवसर्वविज्ञानाद्धातव्यविषयेपिभ्रमसंशयाद्यभावातदर्थमपितस्यनसंकल्पप्रक्तिरित्याशयेनाहसर्वेतिभास्वतीनि

111 स्वासान्मानिरिवादर्शेकुतोप्यहमितिस्थिता विदिसाकारणंदृष्यानरूपंमाप्नुनलभ्यते २ यस्य
लीणवस्याताशांतसर्वेहितोदिता परमामृतपूर्णात्मासतयैवसराजते ३ सर्वसंदेहदुर्ध्वानमिहि
कामातरिस्वना भातिभास्वद्धिपादेशस्तेनपूर्णेदुनेवस्वं ४ विसंस्मृतिर्विसंदेहोलवज्योतिर्निरा
वृतिः शरदाकाशविशदोज्ञेयोविज्ञायतिबुधः ५ निःसंकल्पोनिराधारःशांतःशांतचित्तताश्र
तःशीतलआधत्तेब्रह्मलोकावानिलः ६

रावरणात्मकप्रकाशाधीर्यस्यअतएवसर्वेषांदेहलक्षणानांदुर्ध्वांतिनिमित्तंमिहिकानांमातरिश्वना तद्देशस्यसर्व
जनभ्रमसंशयनिरासमर्थस्यतस्यतत्प्रसत्ताभावादितिभावः ४ यतोबुधस्तत्त्ववित् शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआ
त्मासविज्ञेय इत्यादिश्रुतिषुज्ञेयश्रुतिज्ञेयआत्मैवेति विज्ञायतइत्यर्थः ५ स्पर्शात्प्रणतिशुश्रूषादिनासंगमात्जनां
पवित्रयन्संविष्याययतां ब्रह्मलोकादागतः अनिलइव ६ ..

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निर्वासनानिष्कलनेतिश्लोकार्धमेवपुनरनुवादेनद्रढीकुर्वन्नुपसंहरतिनिर्वासनस्येति वर्त्तमानभोगेषु विरसस्यभा
विषुरेषणास्यशास्त्रात्सच्छास्त्रात् नन्वेवस्वसुखेविनोदेविश्रांतिस्तु हेतुः आदेहधारणमवश्यभावित्वादवर्जनीये
व्यवहारेस्वच्छानुसरणएवचित्तदोषनिर्हरणेनविवेकाद्युद्बोधनेनचतत्त्वज्ञानप्रतिष्ठासिद्धेरितिभावः अनभिसंधिम
तः अतएवामलस्यतत्त्वविदः संवेदनपूर्वकव्यवहारेषुशास्त्रार्थस्यस्ववरणाभ्युपचिताचारेशमदमादौचसज्जनसं
म्यगनुवर्तनमेवस्वरूपंआसाधारणंलक्षणंनयपेक्षाचरणमित्यर्थः तथाचाद्वैतज्ञाः विदितब्रह्मतत्त्वस्ययथेष्टा

निर्वासनस्याविरसस्यनिरेषणस्यशास्त्राद्दतेकइवतत्त्वविनोदहेतुः शास्त्रार्थसज्जनमतोऽप्यमलस्यतस्यसं
वेदनेष्वनभिसंभिमतःस्वरूपं ५५ इतिमहारामायणेउत्तरार्द्धेनिर्वाणवर्णनंनामाष्टत्रिंशत्तमःसर्गः ३८
श्रीवशिष्ठउवाच संजातानकृत्रिमक्षीणसंसृतिःप्रत्ययःपुमान् असंकल्पोनसंकल्पवेत्तितेनासदेवसः १

चरणंयदि बुधानांतत्त्वदृशांचैवकोभेदोऽस्तुविभक्तणइति ५५ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेअष्टत्रिंश
त्तमःसर्गः ३८ प्रबुद्धस्यनिर्विघ्नोतोयद्रूपःपरिशिष्यते जगच्चतस्ययद्रूपंतत्सम्यगिहवर्ण्यते विद्वत्सु शास्त्रानुसारनि
यमतन्नियामकसंकल्पस्यापिप्रसक्तिमाशंक्याहसंजातेति संजातः यथाभूतार्थगोचरत्वादकृत्रिमःक्षीणसंसृति
यस्यातथाविधः साक्षात्कारप्रत्ययोयस्यतथाविधः पुमान् शास्त्रीयव्यवहारनियमेप्यसंकल्पएवावतिष्ठते यतोयंतत
द्व्यवहाराभासहेतुसंकल्पाभासंस्वात्मैवेतिपश्यन्संकल्पंनवेत्तिनचवेदनमंतरेणाकस्यचित्सत्ताप्रसिद्धेतिसः संकल्पाभासः
असद्दलीकमेवेत्यर्थः १ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ वितोनिर्विघ्नयतायाअप्रसिद्धियाशंकमानंप्रतिदेशाद्देशांतरप्राप्ताविति श्लोकेदर्शितांतत्प्रसिद्धिंस्मारयतित्वरणादिति शाखा
नि॰उ॰ द्देशाच्चंद्रादिदेशांतरेयोजनलक्षांतंवस्तुद्वीराप्राप्तेचेतनेत्वात्तुषस्यवेद्धिन्नेचेतस्यमार्गमध्येअपनेयात्मीतीयस्यचेतस्य
११२ स्पपदंचेतस्सकोशाभासचिन्मयंरूपंसर्वस्यजंतुजातस्यप्रसिद्धंतत्स्वभावविदुरितिव्यवहितेनसंबंधः १२ १४ सुषुप्तिस्वप्नयोः

द्वराद्योजनलक्षांतंप्राप्तेदेशांतरेचितः चेतनेयस्यतद्रूपंमार्गमध्येनिरंजनं १२ असंपंद्वातसद्दशंख
कोशाभासचिन्मयं अचेत्यंशांतमुदितंत्वनाविकसनोपमं १३ सर्वस्यजंतुजातस्यतत्स्वभावंविदुर्बुधाः
112 सर्गेपिलंभोगत्यतितत्रस्यास्यविवेकिनः १४ सुषुप्तेस्वप्नधीर्नास्तिस्वप्नेनास्ति सुषुप्तधीः सर्गनि
र्वाणयोर्भ्रांतिसुषुप्तस्वप्नयोरिव १५ भ्रांतिवस्तुस्वभावोसौनस्वप्नोनसुषुप्तता नसर्गोनचनिर्वाणस
त्यंशांतमशेषतः १६ भ्रांतिस्त्वसन्मात्रमयीप्रेक्षिताचेतालभ्यते शुक्तिरूप्यमिवासत्यंकिलसंप्राप्यतेक
थं १७ यत्रलब्धंचतन्नास्तितेनभ्रांतेरसंभवः स्वभावादुपलंभोन्योनास्तिकस्य नकस्यचित् १८

परस्परविषयस्वप्नेतेनवातुरीयेनिर्विषयताचिन्नसंभावनीयेत्याह १५ स्वप्नसुषुप्तादिविभागोपिभ्रांतौवस्तुस्वभाव
भूतः परमार्थेनास्तीत्याहभ्रांतीति १६ कुतोनास्तितत्राहभ्रांतिरिति १७ भ्रांतिविषयोर्थः भ्रांत्यानलब्धोप्युपलंभां
तरेणालभ्यतांतत्राहस्वभावादितिभ्रांतेरन्यउपलंभः प्रमात्मकोवाच्यः सचकस्यचिद्भ्रांतिगोचरार्थस्यसाक्षिस्वभावाद
न्योनास्तीत्यर्थः १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नसंकल्पं वेत्तीत्येतद्विशदीकृत्य तेनासदेव सदिति तच्छेषं विशतिकर्त्र असद्रूपोपलंभस्य स्वरूपं प्रपंचयति असद्रूपेत्ति चतुर्भिः
७८ स्वप्नवंध्यापुत्रोपलंभवदित्युक्त दृष्टांतशाम्यं दर्शयति असत्येष्विति कुलो भवेत् किं सत्याद्रुतासत्यात् न तावत्सत्यात्
तस्य कूटस्थत्वात् न द्वितीयः असत्याद्सत्यास्योत्पत्तेरप्यसमर्थत्वाद्यतः एवं कश्चास्तांसत्ये स्यात्संगो हूय त्वादसत्यस्याधार
त्वायोगादितिभावः अत असत्येष्वेव संसारेषु स्वर्गस्यैवं धस्य तदपवर्गस्य च शब्दावेव वंध्यासुतो यमेतत्त्र हूरेतदर्थ सिद्धिरि

असद्रूपोपलंभाना मियं वस्तुस्वभावता यत्स्वर्गविदनं स्वप्नवंध्यापुत्रोपलंभवत् ७ अविद्यमानमेवेदं जगद्यद्
उभ्यते असद्रूपोपलंभस्याशेषा वस्तुस्वभावता ८ असत्येष्वेव संसारेष्वास्तामर्थः कुतो भवेत् सर्गापवर्गयोः
शब्दावेव वंध्यासुतोपमौ ९ जगद्ब्रह्मतयासत्यमभिन्नमभावितं अनिर्दिष्टं चान्यथा तु नाहं नावगतं च तत् ॥
१० आत्मस्वभावविश्रांतिरेव वस्तुस्वभावता यदहंतादिसर्गादि दुःखाद्यनुपलंभता ११
व १

सर्थः ६ यद्यत्तु जगत्सत्यमिति पक्षस्तदपि सद्ब्रह्माभेदेनैव निर्वाह्यं इत्युत्पत्तिस्थितितन्निरूपकादिविभागो निर
वलंवन एवेत्याह जगदिति अभावितं भावनया अविषयीकृतं आधारविशेषे अनिर्दिष्टं च अन्यथा व्यसनमभ्युपगमे तु ॰
असद्रूपोपलंभस्वभावमुपवर्ण्य सद्रूपोपलंभस्वरूप विश्रांतिर्वस्तुस्वभावे प्रपंचयति आत्मेत्यादिना अनुपलंभता निर्विष
यत्विन्मात्रतेति यावत् ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसर्वंजगद्व्यवहारस्यं चिद्रूदर्निर्वाणत्वेऽप्यात्यंतिकएवाभेदोस्तु किमर्द्धजरजरतीयेन प्रविचारमात्रसिद्धजाड्यांश
वा॰टी॰ भेदोपगमेनेत्याशयेनाह यदिति आपततोभातंप्रेक्ष्यमाणंविचार्यमाणंतत्त्वज्ञानेन अतः जाड्यभेदांशरूपंजगद्रूपंअ
नि॰उ॰ रूपात्मनिस्वरूपमेव एवंचब्रह्मब्रह्मणोस्वस्वभावेसंस्थितंसेवास्यस्वरूपावस्थितिरितिभावः २५ नन्वसंसारिब्र
११३ ह्मब्रह्मस्वभावेतिष्ठतुनामतेनसंसारिणांकालाभद्रत्वाशंकातेषांपुरुषार्थचिंतावंध्यायाः स्वपुत्रराज्यादिलाभचिंताव
द्व्यर्थैवेत्याशयेनाह येषामितिमिथः अन्योन्यंभ्रांतिदृष्ट्यापिजागरस्वप्नांतस्वतत्तदात्मनिनसंतिमिथः परमैकांत
तमब्रह्मभूतेष्वस्मासुखपुष्पवन्नतरांसंतीत्यर्थः एवार्थोहिशब्दः २६ अस्मासुजडांशएवतेतद्व्यवहारास्त्रखपुष्पवत्॥

113 यद्भातंप्रेक्ष्यमाणंनास्तितेनास्त्येवनिरंतरं जगद्रूपमरूपात्मब्रह्मणोसंस्थितं २५ येषामस्तिजगत्स्वप्नस्तेस्व ब्रह्म १
प्नपुरुषामिथः नसंतिह्यात्मनिमिथोनास्मास्वंवरपुष्पवत् २६ मयिब्रह्मैकरूपंतेशांतमाकाशकाशवत्
वायोःस्पंदैरिवाभिन्नैर्व्यवहारैरतन्मपि २७ अहंतुसन्मयस्तेषांस्वप्नः स्वप्नवतामिव तेतुनूनमसंतोमे
सुषुप्तस्वप्नकाइव २८ तेस्तुयोव्यवहारोमेतद्ब्रह्मब्रह्मणिस्थितं तेपश्यंतिपश्यंतुतैरलमलंमम २९

सद्विदंशंतुमयिब्रह्मैकरूपत्वात्तंसमेवेत्याहमयीति तेपुरुषाः वायुस्पंदवत्स्वाभिन्नैस्तैस्तैः स्वव्यवहारैःसहमपिसंसेवयतस्त
दुभयंशांतंसद्ब्रह्मैकरूपंतत्त्वब्रह्मसमपिप्रत्यगात्मस्वभावेस्तीत्यर्थः २७ अपरंविशेषमाह अहंत्विति अप्रबुद्धदृष्ट्याजगतइव
वशिष्ठः देहस्यापिसत्यत्वादितिभावः तेत्विति प्रबुद्धदृष्ट्याजगतासहतद्देहादीनांवाधादितिभावः २८ अनुग्रहोपदेशादिव्य
वहारःतैःतद्दृष्टिसिद्धस्तव्यवहारैर्ममअलमलमितिवीप्साऽऽत्यंतिकनिष्प्रयोजनताद्योतनाय २९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंचसम्यग्विभावनेसात्तिस्वभावएकएवस्वात्मनित्रिपुटीकल्पनयाप्रपञ्च्यतेनान्यदस्मादणुमात्रमपीत्याहस्वभाव
इति स्फुरदतेपरमप्रेमास्पदत्वयाभ्यते १९ तस्यस्वभावातिरिक्तिकल्पनमेवसंसारदुःखग्रकलितस्वरूपावस्थि
तिरेवकेवल्यसुखमित्याह अस्वभावेइति विधीयतामुपादीयतां २० तदुपादानेकउपाय इतिचेदध्यस्तस्यविश्व
स्यतन्मात्रतादर्शनमेवमाशयेनइत्यन्ते प्राक्तालादारभ्यतदेवप्रत्यक्तत्त्वं नांदर्शयितिस्फुरत्स्वमेइति अगोचरः उत्तमानांतत्व
विदांवेदानांचसंकथासदुक्तिरित्यर्थः २१ एवंप्रत्यगात्मामाध्यात्मिकभावनामप्युपदिश्यकृतो वस्तुधर्मताप्रतीतेः

स्वभावएवसर्वस्मिन्स्फुरत्येतस्मिन्सर्वदा अनानेवहि नानेवकिंवादोस्यविभाव्यतां १९ अस्वभावेभ्रम
दुःखंस्वभावेकेवलंभवेत्स्वीयुत्तमसंकथाः २१ रूपालोकमनस्कारबुद्ध्यहंतादयः परे स्वरूपभूतास
त्तिसेद्रव्यत्वमिवस्वात्मकाः २२ मृत्तैयिथात्वघटादयः करीमवयवैःक्रियाः आत्मभूतैस्तथाभूते
च्चिदाकाशमकर्तृसत् २३ आत्मस्थादहमित्यादेरस्मदादेर्यसंस्थितेः शब्दोर्थभावयुक्तोयः परहृद्विषु
जायते २४ २२

सर्वानुभवसिद्धेत्याहरूपेति २२ एवंतत्पदार्थव्यवहारः सर्गादित्वंपदार्थव्यवहारश्च चिदात्मापृथक्सत्ताकत्वान्तद
वयवप्रायैःसर्वपदार्थैः प्रवृत्त इत्याहमृत्तं इति स्वघटादेशेः स्वापृथक्सत्ताकैरितियावत् २३ अर्थव्यवहारइशब्दस्यो
गादिव्यवहारेपापृथक्सत्तयाचिदधिष्ठितादेवदेहवागादेर्जायतइत्याहआत्मस्थादिति असंस्थितेः जडत्वेनसतोव्य
वहारासमर्थादस्मदादेर्वातिस्फुरामादिदेहात्प्रः अहमित्यादिरर्थप्रकाशेनाभिप्राययुक्तः शब्दः जिह्वादिकरणव्यापा
रेणजायतेसः आत्मस्थात् चिदात्माधिष्ठि तादेवजायतेनटोपदक्रमताला भिन्नवाक्कपुरुषाधिष्ठितात्परहृद्विषयया
तदभिप्रायानुसारिविचित्रशब्दोजायतेतत्पर्तिशेषः २४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं भोगांधकारस्य यस्तो विध्वाशो सति बुद्ध्यादिकरणनिकरो मोहे नात्मावरणे नाज्ञानेन महता पास्थूलदेहाद्यध्यासे

वा॰टी॰ न चरहितो भवति तथा ब्रह्माकारवृत्ती द्धेन बोधेन स्फुरति यस्मात् स्फुरणाद्दीपात् प्रसृत आलोक इव सर्वतो व्याप्य ब्र

नि॰उ॰ ह्मीभूतो भासते इत्यर्थः १६ इति वासिष्ठता॰नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९ न संसृतौ ब्रह्मभाति न ब्रह्म

११४ णि च संसृतिः जीवन्मुक्तो द्वयं भाति पर्यायेणेति वर्ण्यते तत्रादौ निःस्वभावस्य बाह्याभ्यंतरवस्तुता सिचेतन्यमेव

मोहमहितारहितः स्फुरति ॥ ततो भवति भासते च तथा बुद्ध्यादिकरणनिकरो यस्माद्दीपादिवालोकः

३८ इति महारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे वशिष्ठगीतासु स्वभावविश्रांतियोगोपदेशो नाम एकोनचत्वारिंशः स

र्गः ३८ श्रीवशिष्ठ॰ रूपालोकमनस्कारबुद्ध्यादींद्रियवेदनं स्वस्वरूपं विरम्लानमस्वभावस्य वस्तुनः १

अस्वभावतनुत्वेन स्वभावस्थितिराततां यदोदेति तदा सर्गभ्रमाभः प्रतिभासते २ यदा स्वभावविश्रांति

स्थितिमेति शमात्मिका जगद्द्रूपं तथा स्वप्नः सुषुप्त इव शाम्यति ३ भोगाभवमहारोगा वंधवो दृढवं

धनं अनर्थायार्थसंपत्तिरात्मनात्मनि शाम्यतां ४ = द्वौ १

वास्तवं स्वस्वरूपमिति विद्वदनुभव इत्याह रूपेति अम्लानं निर्विकारकलंकं १ तत्र तद्बोधान्वयव्यतिरेकानुविधानलक्ष

णां युक्तिमाह अस्वभावेति द्वाभ्यां यदा आतता अपरिछिन्ना वास्तवस्वभावस्थितिः अस्वभावस्तिरोधात्री अविद्यात

तनुत्वेन तत्कृतपरिछेदेन तच्छरीरतया च उदेति तदेत्यन्वयोक्तिः २ व्यतिरेकमाह यदेति स्वबोधनेति शेषः वीजशेषवेष

म्यादेतालमात्रस्थितयस्ते स्वस्वसप्त घर्षांतः ३ अतः स्वस्वरूपविश्रांतिविरोधिनो भोगादयो नर्थाय एवेत्याह भोगा इति ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

224

अहंआत्मनिबसिषदेहभावेनैवास्मि इयंवशिष्टाघाकारात्वदर्थब्रह्मसैतेवसमुदेतीव इयंनागपित घात्वदर्थब्रह्मस॰
त्ताविवर्त्तरूपैवममहृष्यातुनास्येवेत्यर्थः ३० सर्वबस्तुनामानंदैकरसा त्मतादर्शनादविरुद्धविरुद्धः स्वोद्विकमपियस्पत
थाविधतत्वविदः ३१ मोहादविरुद्धविरुद्धनिरतिशयानंदात्मपरिज्ञानादितिप्रसिद्ध इयंसंसारकदर्थनामोक्षोपायक्रमा
भ्यासकदर्थनाच ३२ अभावस्यासतरेव दुःखस्यउपशमरूपिणि ३३ अप्युपहितः अप्पतितस्तैलबिंदुर्यथानाना

दी॰२ अहमात्मनिनैवास्मिब्रह्मसत्तैपमातता त्वदर्थत्वमुदेतीवतथारूपैववागियं ३० अविरुद्धविरुद्धस्यशुद्ध
संविन्मयात्मनः नभोगेह्यानमेह्यहृदिस्फुरतितद्विदः ३१ स्वभावमात्रायतेस्मिन्वंधमोक्षक्रमेतरां क
दर्थनेत्महामोहाद्भ्रांत्यंदिपुरुधिभ्रमः ३२ स्वभावसाधनेमोक्षेभावोपशमरूपिणी नधनान्युपकुर्वंतिनमि
त्राणिनचक्रियाः ३३ तैलबिंदुर्भवस्युन्नैरक्रमपामितोपथा तथाशुचेतसंकल्पस्थिताभवतिचिज्जगत् ३४
जाग्रत्स्वप्नदशांतस्थितियादृग्यसास्मतो तादृग्साहंतज्जगज्जालसंस्थाविवेकिनः ३५ तेनैवाभ्यासयोगे
नयातितत्तनुतांतथा यथानाहंनसंसारः शांतमेवावशिष्यते ३६ यदायदास्वभावार्कैस्थितिमेतितदातदा
भोगांधकारोगलतिनसन्नाप्यनुभूयते ३७

वर्ण्यचिरंभवति ३७ ज्ञानबाधितंतुजगत्स्वप्नवत्स्मृतिमात्रयोग्यतामापद्यतइत्याहजाग्रतीति स्मृतेप्रतिभासना ना
यादृग्विधा तेनप्रागुक्तेनैवभूमिकाभ्यासयोगेनतज्जगज्जालंतनुतामपत्ययं ३६ प्रसक्तवरा हृष्यापरीक्ष्यएइदानी
मपितद्यत्स्याबाधस्थानमस्थितुंशास्त्रप्राशयेनाह यदायदेति गलति अपक्षीयते आत्यंतिकबाधेननसन् कालत्र
येपिनास्तीत्यप्यनुभूयते ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० यापरिहृत्स्वरूपमानाजन्मायापरमार्थसत्येआत्मनिआपेक्षाद्वाद्वत्यंतासत्तिशून्येचनास्तियस्याकश्चिद्दृष्टजीवोपिनविद्यते
नि०उ० इतिशून्याशून्यविलक्षणेयंभ्रांतिरनिर्वचनीयेवभासतइत्यर्थः १२ इतिवाशिष्ठता०नि०प्र०उत्तरार्द्धेनामचत्वारिंशः
११५ सर्गः ४० त्रिजगत्सुत्रिकालेनस्वमस्वभावस्वभावतः स्वभावैकस्वभावेननिर्वाणंचात्रवर्ण्यते अस्वभावोविद्यातत्स्वभा
वोपमात्मासर्वः जगद्रूपः सन्अहंतादिविस्मारणेत्रिजगत्सुत्रिकालेष्वेतीत्यहंकारादिवेदनः संपन्नः एवमनिर्वाणाय

आत्मन्यपिनास्तिहियाद्दृष्टायस्यानविद्यतेकाश्चित् नचशून्यंनाशून्यंभ्रांतिरियंभासतेसेति १२ इतिमहा
रामायणेनिर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धेवशिष्ठगीतासुआत्मविश्रांतिकथनंनामचत्वारिंशः सर्गः ४०
225 श्रीवशिष्ठ उ० अस्वभावास्वभावोयंसर्वाहंतादिवेदनः स्वभावैकस्वभावेननिर्वाणीक्रियतास्वयं १
यत्रादित्योभवेत्तत्रयथालोकस्तथाभवेत् परंविषयवैरस्यंतत्रयत्रप्रबुद्धधीः २ अकर्तृकर्मकरण
मद्रष्टृद्रष्टदर्शनं जगद्ग्राह्यसंभारमभित्तौचित्रमस्थितं ३ नचोत्थितंकिंचनवाशांतंशांतंयथास्थि
तं अनामयंपरंब्रह्मसत्यमव्ययमेवतत् ४ ॥

मात्मास्वयंशास्त्रीयोपायःप्रभवविद्याविर्भूतेनाद्वितीयस्वप्रकाशपूर्णानंदलक्षणस्वभावैकस्वभावेनस्वेनैवनिर्वाणी
क्रियतां १ साचविहत्समागमविवेकजन्याद्वैराग्यावसिद्ध्यतीत्याशयेनाहयत्रेति २ तत्रवैरस्यापत्ते अविद्यास्वभावाच्छुद्ध
जगच्चित्राध्यासंवर्णयति अकर्त्रिति ३ विद्यास्वभावेनतद्बाधनिर्वाणस्वरूपंदर्शयतिनचेति ४ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राद्यमस्वभावस्वभावं तज्जगत् नृत्यन्तं पुत्रिकात्वेन वर्णयति चिच्चमत्कारेत्यादिना चिच्चमत्कारमात्रात्मा नोपेंद्रजीवास्तेषां
कल्पनामात्रात्मके रंगे नृत्यमंडपे रंगशादिना नानारसरंजनायासां जगच्चित्रपुत्रिकाः त्वे नृत्यंतीति परेणान्वयः ५ रसैः शृंगा
रादिभिर्भावैः स्थायिभावैर्विकारैः कंपस्वेदादिसंचारिभावैः आंगिकपोषात्तत्याभिनयैस्तत्तद्रस्वाकारव्यंजकचेष्टाभिः
परमाणुप्रतिमस्त्वणामाणुमात्रास्वपि विद्यमाने स्वे चिदाकाशप्रायः इति संभावितघातनार्थं ६ ब्रह्मलोकः शिरोधरा कंध

चिच्चमत्कारमात्रात्मा कल्पनारंगरंजकः शंख्यानुकेन शक्यंते त्वे जगच्चित्रपुत्रिका ॥ ५ रसभावविका
राद्यं नृत्यंत्यभिनयैर्नवैः परमाणुप्रतिमायः स्वे स्फुरंत्यंबरात्मिका ६ सर्वतुस्वेवस्वरधरादिग्वाहुलतिकाकुलाः
पातालपादलतिका ब्रह्मलोकशिरोधराः ७ चंद्रार्कलोलनयनास्तारोत्करतनूरुहाः सप्तलोकांगलतिकाः
परितश्छन्नांबरांबराः ८ द्वीपाब्धिदा शिवलया लोकालोकाद्रिमेखलाः भूतभारचलज्जीवप्रहवत्प्राणमारुताः
९ वनोपवनविन्यासहारकेयूरभूषिताः पुराणवेदवचनाः क्रियाफलविनोदनाः १० त्रिजगत्पुत्रिकान्
त्वयदिदं हृदृश्यते पुरः ब्रह्मवारिद्रववत्वं तत ब्रह्मामिलवपनं ११

रायासां ब्रह्मलोकरूपाणां शिरसां धराः धारयित्र्य इति वा ७ तारोत्करास्तनूरुहाणि लोमानि यासां परितो दिक्षु अंबरं
स्वच्छमंबरमाकाशमेवांबरं वस्त्रं यासां ८ भूतानां भौतिकशरीरादीनां भारेण धारणेन च निमित्तेन चलंतो जीवा एव प्र
वहतः प्राणमारुता यासां ९ पुराणानि वेदाश्च वचनं यासां तत्र क्रियाफलसुखदुःखानि विनोदनानि विलासा यासां
एवंविधा जगत्पुत्रिकाः नृत्यंतीति पूर्वेणान्वयः ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्य चैतस्य अस्वभावस्थितेर्वा कारणं यतस्तादृशमेव कारणात्मकं श्रुतिषु प्रसिद्धं यथा स्वापे निद्रायां प्रसुप्तं स्थि-
वा०टी० तास्वास्वप्नस्य कारणं तद्वदित्यर्थः १३ एवमस्वभावस्वभावमुपवर्ण्येदानीं स्वभावैकस्वभावे निर्वाणीकरणे उपायमाह अ-
नि०उ० सुषुप्तेति हे राम त्वं पारमार्थिकस्वभावयन् जाग्रत्यपि अज्ञाननाशात् सुषुप्तं सर्वद्वैतोपसंहारात् सुषुप्तं चतुर्थपदं तत्स्थो भव
११६

अस्वभावस्थितेर्वास्य कारणं कारणात्मकं असुषुप्तस्थिता स्वापे स्वप्ने सेव सती वसा १३ असुप्तः सुषु-
प्तस्थः स्वभावं भावयन्भव जाग्रत्यपि गतव्यग्रो मा स्वप्नमिदमाश्रयः १४ यज्जाग्रति सुषुप्तं त्वं बोधादरस-
वासनं तत्स्वभावं विदुस्तज्ज्ञाः सुक्तिस्तत्परिणामिता १५ अकर्तृकर्मकरणमद्रष्टृदृश्यदर्शनं अरूपालोक-
मननं स्थितं ब्रह्मजगत्तया १६ क्वांते कांतं प्रकचति पूर्णे पूर्णं व्यवस्थितं द्वित्वैक्यरहितं भाति द्वित्वैक्यप-
रिवर्जितं १७ सत्यं सत्ये स्थितं शांतं सर्गात्मन्यात्मनि स्वयं आकाशकोशसदृशं शिलाजठरसन्निभं १८
निव६ स्वरूपजवराकारं घनमप्यंबरोपमः प्रतिबिंबं स्वच्छमप्यस्वच्छमसद्वसत् १९

रसो रागः वासना च तच्छून्यं तत्परिणामिता तत्स्वरूपेण परिनिष्ठितत्वं १५ तस्यां परिनिष्ठायां व्यवहारकालेपि चिदेकरसं
जगद्भातीत्याह अकर्त्रित्यादिना १६ द्वित्वैक्यरहिते शोधिते प्रतीची द्वित्वैक्यपरिवर्जितं शोधितं ब्रह्म अखंडैकरस्येन भाति
१७ सर्गात्मनि स्थितं सत्यं सत्ये आत्मनि शांतं स्वयमेवस्थितं १८ शिलाजठरवत् प्रकाशस्वभावता भाति चारयति सुरलेति अत-
एव जगत्प्रतिबिंबं प्राप्य स्वच्छमिव स्थितमप्यस्वच्छं १९ ॥ ॥ ॥ ॥

116

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंचस्वायत्ततानांस्वभावस्थितौनानर्थ्यंयातोयुक्तइत्याह॥ श्रूयतामिति इहसंसारेआत्मास्पतांस्वायत्तां ५ स्वायत्तमिवस्था
नुभवात्मिनयेनदर्शयिमिनेति आत्मानंदृष्ट्वादिविपुल्यामाघंवशिवजीवं ६ हेरामवशिवत्वमिति त्वंशब्दार्थविंहितंत्व
मविसताहशस्त्वमेवपश्यतिअहंतुशांतमेवपश्यामि ७ तथापिरतेशब्दार्थादिरूपालोकमनोमयादिभ्रमानपरमार्थतो
जाताः किंतुसंजातकल्पाः ८ मनद्वैतादर्शनंनद्वैतप्रद्वेषात् किंतुद्वैतयोर्युगपद्दर्शनासंभवादित्याहब्रह्मात्मेति ९ अ

अस्वभावात्मतासर्गः स्वभावैकात्मता शिवः श्रूयतांपरयोव्योन्नाशाम्पतांसेहताम्पतां ५ नात्मानमवग
च्छामिनद्दश्यंचनगद्भ्रमं ब्रह्मशांतंब्रविघेस्मिब्रह्मैवास्मिरामयः ६ त्वमेवपश्यसित्वंत्वंसत्वंशब्दार्थविंभितं॥
पश्यामिशांतमेवाहंकेवलंपरमंनभः ७ ब्रह्मण्येवपराकाशरूपालोकमनोमयाः विभ्रमास्तवसंजातकल्पा
स्पंदाइवानिले ८ ब्रह्मात्मावेत्तितोसर्गसर्गात्माब्रह्मवेत्तितो सषुप्तोवेत्तिनस्वप्नंस्वप्नस्थोनसषुप्तकं ९
प्रबुद्धोब्रह्मजगतोजाग्रत्स्वप्नदृशोरिव रूपंजानातिभारूपंजीवन्मुक्तःप्रशांतधीः १० यथाभूतमिदंसर्वं
परिज्ञानातिबोधवान् संशाम्यतिचशुद्धात्माशरदीवपयोधरः ११ स्मृतिस्थःकल्पनस्थोवायथारव्या
तस्त्रसंगरः सद्भ्रांततामात्रस्थयाहंत्वजगद्भ्रमः १२ ॥

स्पंतादर्शनेकर्थंतदुपदेशप्रसिद्धिस्तत्रात्प्रबुद्ध इतिजीवन्मुक्तस्तुपर्यायेणोभयंपश्यतीत्युपदेष्टाभवतीत्याशयः १० सो
पुत्तरोत्तरभूमिकासुक्रमेणाद्वैतादर्शनात्प्रशाम्यतीत्याह यथाभूतमिति ११ तदृष्ट्याद्वैतस्योत्तरोत्तरं पेलवताहृष्टांताभ्या
माहस्मृतिस्थइतिसंगरःप्रवृद्धः १२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ इदमेवस्फुटयन्नाह चितदीपइति स्थितेकूटस्थेस्वेप्रत्यगात्माकाशेरूपालोकमनस्कारसंविन्नक्षणाः अंबुद्रवोर्मयः स्वगत
नि॰उ॰ प्रभाभांतीतिवद्भांति तेचचितलक्षणोदीपयतीतिदीपः सूर्यस्तस्मिन्नस्तंगतेयांतीअपगच्छंतीत्यर्थः २ सत्तायाश्चिदतिरि
११७ क्तकरणानिरपेक्षत्वादपिजगच्चिदेवेति दृष्टांतेनउपपादयति निरस्तेत्यादिना निरस्ताकरणापेक्षायेनभासः प्रभायाः वि

मरु

चितदीपगतेयांतिभांतिवद्भांतिस्वे स्थिते रूपालोकमनस्कारसंविदोंबुद्रवोर्मयः २ निरस्तकरणापेक्षं
मरुतःस्पंदनंयथा यथाविसरणंभासस्तथाजगदिदंपरे ३ द्रवत्वमिवकीलालेशून्यत्वमिवचांबरे स्पदत्वंम
रुतीवेदंकिमप्यात्ममयंपरे ४ महाचितिमहाकाशेयदिदंभासतेजगत् तच्चित्वमेवकचतिनिर्मलंमणाविव ५
यथाद्रवत्वंपयसियथाशून्यत्वमंबरे यथाप्रस्पंदनंवायौमहाचितितथजगत् ६ वेत्तिर्वापुर्यथास्पंदंतथावे
तिजगच्चितिः नद्वैतक्वापिभेदानामनागप्यत्रसंभवः अविवेकविवेकाभ्यांभासुरंभंगुरंजगत् बोधेसदेवसद्रू

पमभासुरमभंगुरं ८

सरणंप्रसारः ३ कीलालेजले आत्ममयमात्मविवर्तः किमप्यनिर्वचनीयं ४ प्रतीचीचितादीनांअवस्थाइयेकचनमि
वब्रह्मणिमायाधीनंविपदादिकंचनमपितदभिन्नमेवेत्याशयेनतेदेवदृष्टांतेरुपपादयतिमहाचितीत्यादिना ५ ६ स्फूर्त्तौ
वपिचिदतिरिक्तनिरपेक्षत्वाच्चिदभेदइत्याशयेनाह वेत्तीति द्वैतंक्वचसंख्येयभेदाश्चतेषां ७ अविवेकेनभासरं विवेकेन
भंगुरं परमार्थबोधेतुब्रह्ममात्रत्वादुभयशून्यं ८ ॥ ॥

117

११७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५ मूलत्रुटी ॐ यत्रोति॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे स्वरूपविश्रांतार्थमुपदेशकरणं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ श्रीवसिष्ठ॰ चित्तवलकचनं शांते यततस्मान्नभिद्यते अव्याकृतामलतयाकृतिसर्गादिसंभवः १ चित ६

अभेदीकृते एकसीकृतं मानसं पन्न २० २१ हेमपीठे पीठवच्चतुरस्रो हेमपिंडः स्फारं नानाविस्तारं लक्ष्यमाणमपि २२ कांतिमत् भास्वरत् २३ ननु हे राम प्रबुद्धे संसृतिशांतिघनभावगतब्रह्मैव प्रसभं अद्वैतस्वभावबलाद्विगतास्तमयोद येन सर्गलक्षणेनउदयेन स्वाराज्यविभवेन भाति यथा व्योमगलत्स्वभावलाभं बाधितस्वरूपलाभं केशोंडकगंधर्वनगर तलमालिनतादिकं प्रतिप्रसभं बलादेव स्फूर्तिनिरासो भयप्रदे नस्वापि शून्यविभावेनाधिनाति तद्वदित्यर्थः २४ इतिवाल्मि

ष्मता॰ नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ भूय प्रपंचेतच्चात्र विश्वविश्वेश्वरैकता विवेकेः पूजनीयस्त्वत्ले वपरमेश्वरः प्राक्तां जगतो ब्रह्ममात्रतामनुभावयितुं जगद्रूपकचने हेतो श्चितस्याचिद्रूपं निरस्य वदति शांते रूपस्याल

भविष्यन्नवनिर्माणं चेतसीव स्थितं परं ब्रह्मवं हितमारूपमभेदीकृतमानसं २० यथा संकल्पनगरं संकल्पान्नैव भिद्यते तथायं जगदाभासः परमार्थान्न भिद्यते २१ हेमपीठमिवानेकभविष्यत्सन्नि वेशवत् लक्ष्यमाणमपि स्फारि शांतमव्ययमास्थितं २२ अजस्रनाशो भादाद्यमेकरूपमनामयं॥ अनाशो त्यादमजरमनेकमिव कांतिमत् २३ ब्रह्मैव संघनभावगते विभातिसर्गादि पेन विगतास्तम योदयेन व्योमेव शून्यविभवेन गलत्स्वभावलाभं प्रति प्रसभमेव ननु प्रबुद्ध २४ इतिमहारामा॰

निष्प्रपमंयत चितकचनं नत तस्मात्कचनरूपाश्चिदात्मनो न भिदा तेकुतः अव्याकृतत्वादमलत्वाच्च तथा हि नामरूप भेदाद्धि लोके भेदः स च नामरूपव्याकरणात्पूर्वभूतजीवभावानुप्रवेशोपाधौ चितेनसंभवति तस्याव्याकृतत्वात्स्य स्मे तेजोवन्नात्मकलिंगस्य स्वसंनतरं हि सेयं देवैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ना मरूपे व्याकरवाणी तथा करणं श्रूयते तथा अमलत्वाच्च चितानभिद्यते चित्प्रमला चितमपि न चेता इत्यशयोः प्रभा वकाशयोरिव भेदः केनचिद्विकल्पयितुं शक्यते चि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ एवं चाकाशादित्वाप्रसिद्धिवत्स्पंदानिलभेदाप्रसिद्धिवच्च विश्वविश्वेश्वरद्वित्वस्याप्रसिद्धिरेव फलितेत्याह विश्वगि-
नि॰ ३॰ त्यादिना १५ अथवा ब्रह्मदृष्ट्या अन्तस्यापि विश्वस्य सत्त्वं न देशकालसत्त्वकालसत्त्वकार्यापेक्षया अधिकदेशकालव्या-
११८ प्त्यासत्यतामाशंक्य परिहरति देशकालेति कार्यकारणभेदे सिद्धे तथा स्यात् स एवासिद्ध इत्याह द्वित्वेनेति १८ कल्पनि-

118

विश्वग्विश्वमपारैकपरमाकाशकोशता। यथा स्पंदानिलद्वित्वं शाब्दमेव न वास्तवं १५ विश्वविश्वेश्वर-
द्वित्वं तथैवासन्मयात्मकं सदेवासंभवद्वित्वं महाचिन्मात्रकं तु यत् १६ विश्वाभासं तदेवेदं न विश्वं सन्न
विश्वता देशकालादिमत्वेन कदाचिदेव सत्यता १७ कटकत्वस्य भिन्नस्य विश्वस्य च तथापरे द्वित्वे
का संभवेच्चात्र कार्यकारणता कुतः १८ स्याद्द्वैतं कल्पनामात्रमेवैतन्नान्यवस्तुता शून्यता नभसीवात्र
द्रवत्वमिव चांभसि १९ स्वेवालेखाप्यभिन्नेव किलास्ति जगदादिता यद्रूपं ब्रह्म तद्रूपं जगत्कात्र द्वितैकता
२० यद्रूपं व्योम तद्रूपमेव शून्यं किलाखिलं एकात्मनि तते स्वच्छे चिन्मात्रे सर्वरूपिणि २१ शिलापुत्रक-
सेनायां पाषाणत्व इवास्थिते कार्यकारणवैचित्र्यं कथं संभवति क्व वा २२ कथमव्योमता व्योम्नि द्विती-
यासंभवाद्भवेत् प्रतिभात्येव भारूपो भाति सर्गमिह चिति २३

कः कार्यकारणभेदो गीक्रियत इति चेन्न काल्पनिके न न सत्यता निर्बाधा इत्याह स्यादिति १९ अस्तं ताभेदे पि स्वले स्वे नित्वे
भेदकल्पना द्वेष्यति जगदर्पितद्यत्स्यादित्याह स्वे इति २० स्वसलेखेति स्वाद्भिन्नमिव कल्पितं लेखापदवाच्यं व्योमरूपं
ब्रह्मणो जगदित्यर्थः एवं स्थिते ब्रह्मण्यपि जगत्कारणता गतेत्याह एकात्मनीत्यादिना २३ ॥ ॥ ॥ ११८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बोधेनयन्निर्णीतंतदाहस्मिरिति ९ तत्रैववेदानुसारिणांमवेदानुसारिणांच विचारयतांवादिनांपर्यायपर्यायेणपैकल्प
नाभेदाःप्रवृत्ताइत्याहतदिति १० तत्रैवानाद्यविचारादिदृश्याकारताध्यासइत्याहतदिति तत्रचित्त्वबलादेवाध्यस्तस्फूर्ते
स्त्रैः तयाविनाज्ञेयस्यसत्ता नास्तितांसत्तांविनाचतस्यचेततस्चित्तस्यनास्ति यथाविनाश्रूयमाणनाकृष्टस्यनाकाशेनविना
वायोःकारणंनास्तिवायुंचविनास्पंदेषुकारणंनास्तितद्वदित्यर्थः १२ तथानित्यब्रह्मसत्ताधीनसत्ताकेषु अधिष्ठानमपेक्ष्य

ज्ञप्तिमात्राद्दृतेशुद्धादादिमध्यांतवर्जितात् नान्यदस्तीहनिर्णीतंमहाचिन्मात्ररूपिणः ९ तत्कस्यचिद्विवशांतं
कस्यचिद्ब्रह्मशाश्वतं कस्यचिच्छून्यतामात्रंकस्यचिज्ज्ञप्तिमात्रकं १० तदनंतात्मचिद्रूपंचेतसतामिवभावयत्
स्वसत्तंद्वैमवज्ञेयत्वमजत्वमिवगच्छति ११ चितयानास्तिसत्ताचचिततानास्तिताविना विनाविनायथावायोर्यथा
स्पंदेषुकारणं १२ तथामहाचितोद्ध्यायासर्गसंवित्तिवृत्तिषु नित्यंसत्त्वमसत्त्वंवाहेतोरस्यामपेक्षणात् १३ इत्य
त्रार्थोभविष्यत्सर्वत्वैक्यत्वास्तितावशात् कोत्रकस्यपितादित्वमेकत्वंवामदावरे १४

नित्यंसत्त्वंस्वरूपतस्तुनित्यमसत्त्वंचेतिद्विधापिशास्त्रेसदैवसोस्पंदनेहनानेतिचव्यपदेशइत्यर्थः अन्यस्यहेतोरनपेक्षणात्
असमर्थसमासश्छांदसः १५ चिज्जडादित्वस्यतत्कारणैकस्यच अस्तितास्वतःसतातदृशादिअत्रसर्गसंवित्तिषुइतिप्र
सिद्धार्थोभविष्यत् कूटस्थाद्वयेचिदंबरेद्वित्वमेकत्वंवाकःकल्पयितासत्तास्फूर्तिभ्यांसमर्थयितापितृजडेषुनकश्चित्तादृ
शोस्तीत्यर्थः २५

किंच अविवेकिभिः कृतेषु देवतार्चनादिषु अपराधावश्यंभावेन नैष्फल्यानर्थयोरवश्यंभावतत्रापि देशकालद्रव्यपात्रक
बा॰टी॰ त्रीदिसुद्धु विवेकअङ्कुभ्रशांतिदांतादयोयघावश्यकास्तर्हि अल्पक्लेशे महाफले अलदर्शने एव तत्कुतोनोपयोज्यते
नि॰उ॰ इत्याह देवार्चने त्यादिना ३३ देशकालयात्राद्यविवेकेन अहमात्मनां दुरात्मनां ३४ कोसौ विवेकः यः साध्यइत्युच्यते
११६ तमाह यथाभूतेति यत्लइति तथा च वैराग्यादिसर्वसाधनसंग्रह इति भावः ३५ आत्मप्रसादतः निष्कामानुष्ठितय

शिरीषकुसुमायंते शस्त्राद्विषवन्हयः देवार्चनतपस्तीर्थदानान्यतिकृतान्यपि ३३ भस्मार्पितेनिराय्तित्वा
दविवेकामहात्मनां एतान्यपि विवेकेन क्रियंते सफलानि चेत् ३४ विवेक एव तत्कस्मात्स्फुटमेतन साध्यते
यथाभूतार्थविज्ञानाद्वासनायस्मैपरे ३५ यतो विवेकशब्दस्तेभवत्यात्मप्रसादतः तथा तथा विवेकोंतर
ङ्गिनेयः शमाहैतेः ३६ यथा यथा पुनः शेषमुपपाति न विभूमेः देहसत्तामनाहत्य यथाभूतार्थदर्शनात्
३७ लज्जांभयं विषादेर्षे सुखंदुःखं जयेत्समं जगदादिशरीरादिनात्मैवादेकुतोयतत् ३८ कार्यंचेत्कारण
स्वतत्तथापि ब्रह्ममात्रकं प्र तिभात्रमेवाच्छतज्ज्ञेन्नेर्घटादिसत् ३९ ॥

ज्ञदानादिसाध्यचित्तप्रसादात् ३६ विभ्रमैः विषभ्रांतिभिः ३७ देहसत्तानादरेडपायं विचारं दर्शयति जगदादीति शरीर
स्पआदिकारणभूतंजगत् आदिपदात्तत्कारणं उआदेनात्मेवप्रज्ञादेनास्तितत् अघकुतोभवेत् नासतो विद्यते भाव इति
न्यायात् ३८ ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति ब्रह्मात्मना आदो सदेव कारणस्य ब्रह्मणः कार्यमस्तु तत्राह कार्यं चेदिति
तथापि ब्रह्ममात्रकमेवन ततो भिद्यते सदेव असत्वापतेः अद्वयकार्यस्य कारणे अद्वयत्वाविद्यात्मकोत्वन भेदप्रतिभासस्य वि
कल्पमात्रत्वादित्याह प्रतिभामात्रमेवेति ज्ञन्तेः दृष्टमिति शेषः ३९

113

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथास्थितस्यवात्मस्वस्यैवतत्वंबुध्वा २५ काष्ठमौनंवाह्यमानसस्सर्वचेष्टाशून्यत्वं तादृश दशायाम्आभासंस्फुरतत्रस
प२ संसारमध्यएविशिष्यते भावनालक्षणमनःस्पंदमात्रजन्यस्सर्वःसंसारभ्रमोभावनात्यागादस्यदावस्थितिमात्रेणविधूयते
उत्साहयत्नेत्यादिना २६ २७ चिदेकरसत्वेनशिलावैलक्षण्यपादंतः अशिलीभूतंस्वभावमलंब्यआस्पतां तादृशस्थि
त्यनुकूलविवेकवैराग्यादिसाधनाभ्यासएवपरमेश्वरस्यात्मनः सर्वोत्कृष्टपूजनमित्याह आविवेकस्तत्क्षणेनोपहा

हि २

मू २ प्रविकेवोपलोत्कीर्णत्तन्मयत्वात्तदात्मिका साधोयथास्थितस्यैवंबुद्ध्वाविश्वंप्रलीयते २४ काष्ठमौनद

३ तथैवो मीलिता शाभासंसारएवविशिष्यते यथानिमीलितानस्यरूपालोकमनोभ्रमः २५ स्वप्नेजाग्रत्यनग्रस्थोपसन्नेवास्ति

त्रसरूपालोकम भावनात् भावनोपशमंकृत्वाशिलीभूययथास्थितं २७ अशिलीभूतमेवांतः स्वभावंसमुपास्पतां अविवे

नोभ्रमः २६ स्वप्नेजा कापहारेणयथाप्राप्तार्थपूजेनैः २८ बोधायपरूपतांबुध्वास्वभावपरमेश्वरः विवेकपूजितःस्वात्मास्यघः

ग्रत्मनस्थोपसन्नेवा स्फारवरप्रदः २९ रुद्रोपेंद्रादिपूजनंजरत्तृणलवायते विचारशमसत्संगवलिएष्टकपूजितः ३० सद्योमो

स्तिभावनात् २ क्षः फलःसाधोस्वात्मैवपरमेश्वरः सत्यालोनमात्रैकपूजितोनुत्तमापदः ३१ यत्रात्मात्मेश्वरस्तत्रमृष्ट

कान्नंसमाश्रयेत् सत्संगशमसंतोषविवेकापूजितात्मनः ३२

टी २

रणाडपचारेण २८ स्फारंनिरतिशयानंदलक्षणंवरंप्रददातीतिस्फारवरप्रदः २९ अन्यंअनात्मभूतंतदुस्थमीश्वरं अ
थयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्तीतिनसवेदयथापशुरेवंसदेवानामितिश्रुतेरितिभावः ननुतदस्थेश्वरःपूजनेन
प्रसन्नएवंशास्त्राहिविषवह्निप्रभृतिभयउपघातिकेभ्यःसर्वतोरक्षिष्यतिकृप्यात्मा किंकरिष्यतितत्राहसत्संगेति आसमंता
त्पूजितआलायेनतस्य ३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अन्नः कतिपयवाक्यश्रवणेनैव तत्त्वज्ञोऽहंसंपन्न इतिभ्रमे निर्वाणं वर्णयन् स्वनेत्रस्वरूपानुभवं वर्णयन् जात्यंध
नि०उ० इव अंजर्मीनायमानादिभिस्ताप्यते ननु तत्त्वज्ञवच्छ्रुत्याम्पति शांति सुखमनुभवतीत्यर्थः अंधगोलांगूलन्यायेन सदुप
१२० देशाप्रतारितानामपि कृतार्थताभ्रांतिर्लोकप्रसिद्धेत्याह कल्पनांशेति ४८ ४९ तस्मात्कल्पनात्मकं ज्ञानं निर्वा
णोपाय इत्य भिज्ञानुभवेनोपसंहरति पायमिति ५० निमेषेणाभावाभावैषणाभ्रमे दुःखदत्वा कल्पनात्मनमुपायं (

निर्वाणं वर्णयन्नज्ञस्तापयेत्तं न शाम्यति कल्पनांशोपदेशेन लोको विघ्नामयात्मना ४८ येन केनचिद्
श्रुत्वा कृतार्थोऽस्मीति मन्यते अकृतार्थः कृतार्थत्वज्ञानमोहैर्विमोहितः ४९ विज्ञासत्यकृतार्थत्वं त्तणं
१२० तरकद्र्पनैः उपायं कल्पनात्मानमनुपायं विदुर्बुधाः ५० दुःखदत्वान्निमेषेणाभावाभावैषणाभ्रमैः
जगद्भ्रमं परिज्ञाय यद्वासनमासितं ५१ चिरसाशेषविषयं तद्धि निर्वाणमुच्यते आत्माप्यविकार्यस्तिमा
वमेत्यसंवेत्यचिद्धारिभराद्भवालम्ब वेद्यचिद्रूपमशेषमच्छं पश्यन्विनिर्वासि जगत्स्वरूपम् ५२

विदुरिति सर्वत्रान्वयः तस्मात्प्रागुक्तं सम्यग्ज्ञानमेव वासनानाशपर्यन्तदृढीकार्यं तदेव निर्वाणं पर्यवस्यतीत्याशयेना
ह जगदिति ५१ चिरसाः अशेषा हैरण्यगर्भपदान्ताः विषया यत्र अतएव हे राम त्वमुदुपादेयं अर्थं आत्मापि काउ
पालकथापीत्येकिकोपाराणिकी वाहकथा तदर्थे इपरोक्षः कल्पनामात्ररूपः प्रतिभासोयस्य तथाविध एतस्य हि मुत्व
तया अधिगम्य नकृतार्थो भविष्यसि किंतु भराद्वासनापूरातिशयाद्भवालम्बपरितः प्रवह तत्त्वरूपं जगत्स्वरूपं अविधारि
वेत्ति सपश्यस्येव प्रत्यग्रूपमात अशेषपूर्णं अच्छं अवेद्यचिद्रूपं पश्यन्साक्षादनुभवन्विनिर्वासि निर्वाणविश्रान्तो भविष्यसी
त्यर्थः ५१ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विकल्पप्रतिभापि चिदाभासज्ञानात्मकैवेति स्वैवास्य खिलंजगदित्यर्थः सा चिदाभासलक्षणा ज्ञप्तिरपि अज्ञाताल्मतत्त्वस्यैव दर्पणादृश्यामुखस्यैरिव प्रत्यगात्ममात्रत्वेन दृश्यमात्राभेदकोपाध्यपगमेनोपशाम्यति ४० यतउपाधिभूतज्ञेयाभावे शिवात्मपणिवाभिर्वाचोपिपूर्वान्वयि अनयारीत्याप्रत्यग्भावे अशरीरादित्वस्वभावे अविस्थालेत्यखंडंसर्वंपूर्णं शाश्वतं शिवं शिष्यतइत्यर्थः ४१ तद्भावस्थितिरेवभवद्भिः सर्वैः संपाद्येत्याहशांतेति ४२ तस्यांस्थितौयथाप्राप्तव्यवहा

ज्ञानात्मिकैवप्रतिभाज्ञप्तिरेवाखिलंजगत् ज्ञप्तिरप्याल्मतत्त्वस्यैः परिज्ञातोपशाम्यति ४० ज्ञेयाभावेत्वनि
र्वाच्यापिशिष्यतेशाश्वतंशिवं अशरीराद्यविस्थात्मसर्वशांतमिदंततं ४१ ज्ञानज्ञेयज्ञप्तिमुक्तं दृष्टन्मौनमवस्थि
तं शांतांतःकरणास्वस्थाशिलाजठरकोशवत् ४२ चलंतश्चालयंतश्चसस्वरूपाएवतिष्ठत अज्ञेयज्ञत्व
सद्रूपाः सदसत्सारस्रूपिणः ४३ आकाशकोशविशदाभवताभवभूतयः यथास्थितंचतिष्ठंतिगच्छंत
श्चाप्यथागतं ४४ यथाप्राप्तैककर्माणः संपद्यतेबुधाः परं अथवासर्वसंत्यागशांतंतःकरणोज्वलाः ४५
एकांतेष्वेवतिष्ठंतुचित्रकर्मार्पिताइव संकल्पशांतौसंकल्पपुरवत्सर्वदाखिलम् ४६ स्वप्नेवज्ञ्रप्रबुद्धस्य
सदेवासंगतंजगत् सनेत्ररूपानुभवंजातितोंधइवभ्रमैः ४७

रेपिनक्षतिरित्याहचलंतइत्यादिना ४३ ४४ समाधौवाकामंस्थीयतामित्याह अथवेति ४५ सर्वदासमाधिकालेच
लप२ प्रबुद्धस्य अविच्छिन्नप्रबोधस्य पुंसः संकल्पपुरवत्स्वप्नवच्चसदेवानुद्धत्वादसंगतं ४६ प्रबोधश्च सनेत्रस्य रूपानुभववत्परि
च्छिन्नः पूर्णानिंदानुभवपर्यंतोभिवीणउपयुज्यतेनजात्यंधस्यपकल्पनातुल्यः परोक्षकल्पइत्याशयेनाहसनेत्रेत्यादि
ना ४७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अरण्येपक्षे गंधर्वमायाकल्पितं नगरं बाल्ले दृष्टांत इत्याहयथेति यस्यतनौ इति पाठे यक्षविद्यानिपुणमनुष्यः स्वभा

नि॰उ॰ वनाकल्पितपक्षे तनो स्थित्वा स्वजनसहितं पुरं यथा कल्पयित्वा पश्यतीति व्याख्येयं ५ तत्र पक्षः विभ्रमात्मा भ्रां

१२१ तिकल्पितभोक्तृस्वरूपः पक्षलोकस्तन्नगरं च भ्रांतिकल्पितभोग्यरूपमित्युभयं नास्त्येव तथापि तो मिथ उपभोग

लक्षणार्थ क्रियाकारितया यथा सद्रूपाविव स्थितौ तथेत्यर्थः ६ दृष्टांते दार्ष्टांतिके च असतो पि सत्यतया प्रतिभासे

यथा स्वभावनाघक्षः तरौ यस्त्वजनं पुरं पश्यत्यसत्यमेवैवं जीवः पश्यति संसृति ५ विभ्रमात्मा यथा
यक्षो यक्षलोकस्त्वतेमिथः सद्रूपौ सुस्थितो मिथ्या तथाहं त्वजगद्भ्रमो ६ अनावरणतो रण्येपक्षविभ्र
मरूपिणः यथा स्फुरंतीभूतानि तथेमानि चतुर्दश ७ भ्रममात्रमहं मिथ्येवेति बुध्वा विभावयन्
पक्षोपक्षत्वमाति चिन्नं चित्तत्वतामिदं ८ निरस्तकलनाशंकं त्यागग्रहणवर्जितं अकिंचित्समत्तेचं
शांतमास्स्व यथास्थितं ९ असता संभवं दृश्यं द्रष्टात्मकादिदं ततं अथवा नैव द्रष्टात्मसद्वाच्यं कि

121

अनावृतसाक्षिण एव ध्यास एव निमित्तमित्याशयेनाह अनावरणात इ त्रिभुवनोपाधिसंख्यया चतुर्दश ७ पक्षस्य स्व
कल्पितदेहनगराद्युपसंहार इव जगद्भ्रमेबाधेत मिथ्यात्वदर्शनमेव हेतुरित्याह भ्रममात्रमिति चित्तत्वतां चिद्रूप
तात्विकभावं ८ चत्वारि क्रियाविशेषणानि ९ तत्वतो विमर्शे दृश्यस्य द्रष्ट्रमात्रतानुच्छतावपर्यवस्यतीत्याह असतेति
नविद्यते सत्ताया संभव उपपत्तिर्यस्मिंस्तथाविधं नैष द्रष्टात्मकः सन् परमार्थचिद्रूपं तत्वं आवाच्यं तु कं दृश्यरूपं किं
आस्पतेस्याप्यतन हिसतः असद्रूपताकेन चित्सपादयितुं शक्यत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवतद्दृढयन्नाह जात्यंधेति अगमैरुपदेशवाक्यैर्वहिर्मिलितया जात्यंधरूपानुभवसदृशं पद्वृंदं तद्बोधरूपमेव अपरो-
वस्तुनि परोक्षज्ञानस्य भ्रांतिमात्रत्वात् अतस्तादृशबोधमधस्पदीकृत्य पादेनाक्रम्य व्यतिरक्तस्य अध: शिरसी पदे इति
सत्वच्चि: आंतरे प्रत्यगात्मरूपे अस्मिन् नित्यापरोक्षे बोधसाक्षादनुभवेन निपत्य अभू: जन्मादिशून्य: सोनुभव एव त्वं
भव तदेव ते निर्वाणमित्यर्थ: ५३ इति वाशिष्ठता० नि० प्र० उत्तरार्द्धे द्विचत्वारिंशत्तम: सर्ग: ४२ मनोपह्नवपुरप्राये जगत्यज्ञान
कल्पिते बोधमात्रेणानिर्दिष्टेवैकस्थितिरीर्यते १ आंतरमहंतादि बाह्यमिदं जगच्च भोज्यभोगरूपं संवर्तितदनुभवरूप

जात्यंधरूपानुभवानुरूपं पदागमैर्वुद्धमबोधरूपं अधस्पदीकृत्य तदंतरेस्मिन् बोधे निपत्यानुभवो भवाभू:
५३ इति महारामायणे नि० प्र० उत्तरार्द्धे निर्वाणोपदेशो नाम द्विचत्वारिंश: सर्ग: ४२ श्रीवसिष्ठ उवाच
अहंतादिजगच्चेदं परिज्ञानादसत्यतां याति सा तु भवो मोहात्सत्यमेवाप्यबाधितं १ अज्ञानज्वरमूलस्य बोध
शीतलितात्मन: एतदेव भवेच्छिन्नं यद्भोगं तु न रोचते २ अलमन्यै: परिज्ञानै: वाच्यवाचकविभ्रमै: अनहं
वेदनामात्रं निर्वाणं तद्धि भाव्यतां ३ परिज्ञाताय यात्स्वप्नपदार्था रसयंति नो नचसंतीति येवास्मिन्नहं जगदिदं

भोगतत्वपरिज्ञानादसत्यतां याति चिदवसानो हि भोग: स हि भोक्तृभोग्यसंबंधानुभव: तेनानुभवेन हि मोहात् अविनि-
मय नान्यथा अधियां भोक्तृत्वेनात्मवुद्धिमतां मूढानां आत्मा सानुभवो न स्वत इति सत्यं ब्रह्मैव स इत्यर्थ: १ अतएव तत्वविदां
भोगापवर्गेष्वपि रुचिरित्याह अज्ञानेति २ एवं भोगेषु विरक्तानां मो लक्षणे अहंकारांशत्यागमात्रेण चिन्मात्रपरिशेषात्मकं
निर्वाणं सिद्धमित्याह अलमिति वाच्यं रूपं वाचकं नाम तद्विषयभ्रांतिरूपै: भोगां तु न रोचते इत्येतद्विशदयति परिज्ञात
तिस्वप्नदृष्टा: पदार्था यथा जागरूकपुरुषं न रसयंति न रंजयंति च तथैवाहं जगदिमिति भ्रमदृष्टा: पदार्था अपि तत्त्व
मित्यर्थ: ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ हेमानवाः वातेर्लोलाभिरुच्चेषु ऊर्द्ध्वशाखास्थितेषु पिप्पलपत्रेषु प्राप्तानि प्रक्रन्नान्यवश्यं पुनीवर्भंगुराः मानवाः म
नि॰उ॰ नुष्यदेहाः यास्त्वमास्तुसंसारलक्षणास्त्वंधर्मशय्यासुमासुप्यतां १९ अविरामं अखंडितं स्वभावे पारमार्थिकस्व
१२२ स्वभावे दृष्वादिदशादोषलक्षणाद्दत्वभावात्स्वरूपविनिमयात्माविनश्यतां २० २१ तस्मात्सत्यायाष्वपः श्रृंखल
यावलितं वेष्टितं संसारपंजरं ज्ञानबलाज्जोरयित्वा मृगेंद्रः सिंहस्तद्वत्सर्वस्योर्द्ध्वं उत्कर्षकाष्ठायां तिष्ठ २२ आत्मा

मानवावातलोलोच्चपत्रप्राप्तांबुभंगुराः मानवास्तनवास्त्वंधर्मशय्यासुप्यतां १९ अविराममनाद्यं
तेस्वभावेशांतमास्पतां दृष्टदृश्यदृशादोषाद्दत्वभावाद्विनश्यतां २० अज्ञावगुह्वसंसारः सत्विनास्ति
तिष्ठं मनागपि अवशिष्टंचयत्सत्पंतस्यनामनविद्यते २१ जोरयित्वातुतस्मायःश्रृंखलाबलितंबलात्
४ संसारपंजरंसर्वस्योर्द्ध्वंमृगेंद्रवत् २२ आत्मालीयग्रहभ्रांतिशांतिमात्राविमुक्तता यथातथास्थित
स्यापिसाश्वशातेवयोगिनः २३ निर्माणताबासनतापरायतायत्ताज्ञता संसाराध्वनिखिन्नस्पर्शां
ताविश्रामभूमयः २४ तद्ज्ञातोनमूर्खोत्राणाम्मूर्खोज्ञातोनतद्विदां विद्यतेजगदर्थोसावववाच्या
र्थमियोमिथः २५
लीयग्रहः अहंममेत्यभिमानस्तज्जन्ययाभ्रांतिशांतिमात्रातावन्मात्रत्वरूपाविमुक्ततानान्याकाचिदस्तिसा
चियोगिनःस्वात्मसत्तैवेत्यर्थः २३ तामेवसंसाराध्वखिन्नविश्रांतिभूमिभेदत्वेनकल्पयित्वाहनिर्वाण
तेति अवासनतेतिछेदः पराउतत्वेष्ट्वाअपतापताअपगतत्रिविधतापता एताःपंचम्याद्याःसप्तभूमिकाः २४

222

२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्रष्टृदृश्यात्मत्वाभावेपिव्यवहारे दृश्यसातास्फूर्त्तिनिर्वाहकतासंभवत्येति दृष्टांतेनदर्शयतिवसंतेति २१ परमार्थेतुद्वैतस्या
दिसंभावनास्तीत्यास्त्रूपदिदमिति २२ इदानींभगवान्वशिष्ठः सर्वान्प्रतिदयया हितसद्बोधमनुपदिशतिभूयतामित्याना
परतोरसः निरतिशयानंदः रसोवैसः इतिश्रुतेः निर्माणानंदत्वं तेनानंदनेनत्वं वने २३ वात हरिणावातप्रमर इवेतिशेषः

वसंतरसपरस्यपथांधिटपगल्भता स्वरूपमात्रभरितसंविदः स्फीतातथा २१ यदिदंजगदाभासंशुद्ध
चिन्मात्रचेदनं कात्रैकताछिताकावानिर्वाणममलमास्पतां २२ भूपतांचिन्मयोमोक्षापीयतांपरमोरसः
स्थीयतांदियताशंकंनिर्माणानंदनंदने २३ किमेतास्वतिभून्यासुसंसारारण्यभूमिषु मान्वावातहरिणा
भ्रमथोभ्रांतबुद्धयः २४ जगत्त्रयमरीच्यंबुविप्रलब्धांधबुद्धयः माधावतेगतव्यग्रंमाशापोपहताशयाः
२५ रूपालोकमनस्कारजगत्स्थावुपायिनः यार्थमायासमायूंषिमासत्तपयतेगकः २६ जगदंधर्व
नगरगर्वेणनश्यथ सुखरूपाणिदुःखानिनाशनानेवपश्यथ २७ जगत्केशोडुकभ्रांतिमामहावर
मध्यगां अवलोकयतभ्रांतस्वरूपेपरिणाम्यतां २८

भ्रमथइतिशेषः २४ आशया तृष्णयाउपहताशयाः संतः गतव्यग्रंप्राप्तवैयग्र्यंयथास्यात्तथामाधावत २५ रूपालो
कावाह्यभोगभोगामनस्काराअभिमानिकभोगास्तराधजगत्स्थावुपायिनः आयासंप्रापेतिशेषः २६ जगद्रूपेगंधर्वनगरइ
वविवेकहारीयोगर्वस्तेननश्यथमाइत्यनुषज्यते २७ महांबरंब्रह्माकाशस्तन्मध्यगं अज्ञाननेत्यमां अवलोकयत किंच
भ्रांतयथार्थतोब्रह्म स्वरूपेपरिणाम्यतां २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२२३

स्वं०२

वा०री० उत्तरांईप्रुन र्व्योचष्टे जाग्रंधेति भातिचेन्निशा स्वप्नवत्नभातिचेन्निशासुषुप्तवदितिभावः ३३ विमूढानांदुःख

नि०३० त्वेनप्रसिद्धं त्रिजगत् विमूढ विषयमेवनप्रवृद्धं विषयं यतो नसदित्यर्थः ननुज्ञसंपदि विषयायभोगोनास्तितर्हि

१२३ केनसत्वेनाजीवतितत्राह स्वप्नेइत्यादिना ३४ जाग्रत्स्वप्नेजाग्रत्स्वप्नभोगाः मास्फुरंतुनाम तथापिज्ञोनिर्वीणः आशी

तलांतःकरणोवतिष्ठतेइतिपरेणान्वयः ३५ आकृष्टानिभोगेनासनानिभिक्तिन्नस्यवहिराकर्षणानितेमुक्तस्यवर्जितस्य

जाग्रंधरूपानुभवसंभ्रुवनवेदनं भ्रांतिप्रायमसद्रूपंज्ञस्यभातिनभातिच ३३ विमूढदुःखंत्रिजगद्धि

मूढ विषयंनसत् स्वप्नेस्वप्नतयाज्ञातेरूपालोकमनःक्रियाः ३४ नस्वदंतेयथातद्वज्जाग्रत्स्वप्नेस्फुर

तुमाः निर्विभागःसमास्वस्ताऽविरोधंपरमागतः ३५ आशीतलांतःकरणोनिर्वाणोज्ञोवतिष्ठते तद्व

स्याकृष्टमुक्तस्यसमंध्यानंविनास्थितिः ३६ निम्नंविनैवतोयस्यनसंभवतिकान्वचे अर्थएवमनस्को

रोमनएवार्थरंजनं ३७ एषएवेषआभासः सवाह्याभ्यंतरात्मकः आसमुद्रंनदीवाहशतसंयमया

हा२ त्मकम् ३८

ध्यानंचित्तनिरोधयत्नं विनैवसमंस्थितिर्भवति ३६ तद्दृष्टांतेनोपपादयतिनिम्नमिति यथातडागादितोयस्यकु

ल्यादिनिम्नमार्गंविनाकाञ्चनप्रवाहादिक्रियानसंभवतितद्वदित्यर्थः ननुतत्त्वज्ञानेनवाह्यार्थवाधेवहिरिंद्रियाणिनप्रव

र्ततांमनस्कारनिरोधकथंसिद्धेतत्राह अर्थएवेत्यादि ३७ एषमनस्कारएवेषःअर्थाभासः यथातरंगिणांआसमु

द्रंनदीप्रवाहाघनंतभेदात्मकंसिद्धंसर्वमंबुएकत्रश्लेषेणकपिंडात्मकंजलसामान्यमेवस्फुरतितथासवाह्यांतरसर्वा [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गंगागोदाननर्मदेत्यादिरूपापयोमयिपुत्रिकाआकारभेदकल्पनाय यासमहार्णवांबुवलितासती तद्रूपेणसंस्थितैवाणी
ववासिमिर्नेक्ष्यतेतद्वद्भ्रांतिसंशांतौ ज्ञानिभिर्विश्वतापीत्यर्थः २६ जगदेवस्यष्वमाह भ्रांतीति २७ ब्रह्मपदस्यबृंहणरूपोयोर्थ
स्तस्यसन्निवेशआकारविशेषः सत्तुब्रह्मशब्दस्यमुख्यार्थरूपोनिर्विकल्पस्वप्रकाशनिरतिशयानंदप्रत्यगात्माचेंदुसमः
गच्छतिषड्विधविकारैः परिवर्ततइतिजगदिति जगच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तविकारकार्यभायकेत्वनउत्तमइत्यर्थः २६ जा
गतिनिर्विकल्पानुभवः शिशोरपिप्रसिद्धइतितत्साम्यमाह अविज्ञातस्येति नविद्यतेविज्ञानंविशेषज्ञानंयस्यबालस्य

विश्वताभ्रांतिशांसांतौसंस्थितैवनलभ्यते महार्णवांबुवलितरंगत्वेकेवपयोमयी २६ भ्रांतिशांतौप्रबुद्धस्य
विमवर्गास्यविश्वता यथास्थितेवगलिताविद्यतेचयथास्थितं २७ निर्दग्धतृणभस्माली क्वापियाति
यथानिलैः सत्तास्वभावविश्रामैः क्वापियातितथाजगत् २८ जगद्ब्रह्मपदार्थस्यसन्निवेशः सदुत्तमः ब्र
ह्मशब्दार्थरूपात्मानजगच्छब्दकार्यभाक् २९ अविज्ञातस्यबालस्यपदार्थाद्यादृशाइमे विद्ययस्तोदृशार
वतिष्ठतः क्षीणवासनं ३० यानिशासर्वभूतानां तस्यांजागर्तिसायमी यस्यांजाग्रतिभूतानिसानि
शापश्यतोमुने ३१ स्थितमेवाविरामीयज्जाग्रदस्यसुषुप्तवत् चित्रावलोकितइवजागतोस्परसेषणाः ३२

शिशोः ३० तदुक्तेनसर्वगणंमूर्खंज्ञातेनतद्विदामित्युक्तिमुपादितांभगवद्वचनेनसंवादयानिशेति ३ तदिदंव्या
चष्टे स्थितमेवेत्यादिना यद्यस्माद्धेतोः सर्वजनानांअज्ञानांधकारावृतत्वात्सुषुप्तवस्थितमेव आत्मतत्वं अस्यतत्वविदः
अविरामीविरामशून्योजाग्रत्सारः तस्माद्यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तीत्युच्यतइत्यर्थः यस्माच्चास्यजागतोमेड
नजाग्रत्वे नप्रसिद्धाः रसेषणाः इंद्रियैः शब्दादिविषयास्वादाचित्रा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ वाह्यार्थेषु कवेदनप्रकारः आंतरेषु मानसेष्वपि वोधप्रदइत्याहमनः शब्देति ४८ निर्मलं विदुरित्यनुषज्यते एवंप्रपंचितयो
नि॰उ॰ स्वप्नतत्त्वनाजाग्रद्बोधप्रकारयोर्मध्ये द्वितीयमेवोदयं पपार्थत्वातूनाद्यमित्याहकृतेति ४९ स्वभावस्थितो निरूढायां अवस्था
२२५ त्रयस्य तुरीयवोधमात्रतारूपतेर्भत्वाभावान्मनसोमनस्त्वमप्यपैतीत्याह शुद्धेतिशारदेः यप्रेङ्योरितिभिर्जनैवो ५० जाग्रत्स्व

स्थितंवोधमनाद्यंतं स्वभावं सर्वगं विदुः मनःशब्दार्थरहितं विभागांतविवर्जितं ४८ वोधवारिमनोवुद्धितरं
गमिवनिर्मलं कसंभवतएवांतःकेवाप्यमनसी किल ४९ निरर्थिकैव विश्रांतिः स्वभावमपमास्यतो शुद्धवो
धस्वभावस्थैराकाशमिवशारदैः ५० जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तांतैर्मनस्त्वं नानुभूयते विधूयानंतनानात्वमसङ्गा
त्वमनामयं ५१ ज्ञेयं रज्जुरिवाशेषं स्वभावेतिष्ठ चिद्घने ज्ञप्तिरेवांतरं वाह्यां चार्थत्वमधितिष्ठति ५२ वीजं
शाखाफलमिव क्वातोप्यमनसी वद ज्ञेयासंभवतो ज्ञप्तिरप्यनाख्यपदंमता ५३ शांताशेषविशेषात्मा तेनशे
षोस्तिसत्स्वभाः अप्येवमनस्कारः सचाभावात्मकोभ्रमः ५४

224

मसुषुप्तलक्षणैरंतैरवस्थापरिच्छेदैः अनंतानिनानात्वानियस्मिंस्तथाविधं अशेषं दोषं विधूय अध्यस्तसर्वं विधूय
रज्जुरिव अनामयेस्वभावेतिष्ठ ५१ अधितिष्ठते धत्ते ५२ ज्ञप्तिर्वुद्धिवृत्तिः ५३ स्वभाः स्वप्रकाशः अप्यमनसोः परस्प
राधीननिरूपणत्वाद्भेदद्वयोरपिभ्रांतिमात्रतापर्यवस्तीत्याह अप्येवेतिवाह्यस्यांतरभावात्मकत्वांदांतरस्य वहिरभा
वात्मकत्वाच्चेतिभावः ५४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३९ ४० अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह एकेति तत्वज्ञानेनार्थबाधे मनोपि बाधितमेवेति नमस्कारप्रसक्तिरित्यर्थः ४२ अयं च तयो
र्बाधः स्वाप्नव्याघ्रनाशवदनिष्टनाश इत्याह अनिष्टेति ४३ यथा मन्मयप्रतिमायां भ्रांतिकल्पिते द्विषति स्वैवे दिरिणा
नाद्याधामानेन त्रिसिद्धि षड्भावस्तत्प्रयुक्तमयं च नरूपतत्त्वेद्धृदित्यर्थः यथासंस्थं [illegible] पारमार्थिकब्रह्मस्वभावेन ४४
अप्रतांमारिकदशाप्रसिद्धरूपादन्यत्र एणानंदरूपं संपन्ने भावरूपिणी परमार्थसद्रूपिणी संहितहेतुफलभावेन घटिते

यथैकश्लेषपिंडात्मवहत्यंबुतरंगिणां सबाह्याभ्यंतराकारमर्थानर्थमयात्मकं ३९ मनएवस्फुरत्यर्थनिर्मि
संव्याततं तथा नास्त्यर्थमनसोर्द्वित्वं यथा जलतरंगयोः ४० एकाभावद्वयोः शांतिः पवनस्पंदयोरिव नूनमेको
पशांत्यैव निःसारे परमार्थतः ४१ एकत्वादर्थमनसी सम्यग्वाग्युरागम्यतः अर्थः संकल्परूपात्मा नेहितद्यो
विज्ञानता ४२ मनश्च सम्यग्ज्ञानेन शांतिरेवं भवेत्तयोः अनिष्टेन रूपतश्चैतज्ज्ञस्यार्थमनसी स्वतः ४३ मृन्म
यीद्विषतीज्ञानाद्विषद्भावभयं यथा यथासंस्थं स्थितेरेवज्ञस्यार्थमनसी सदा ४४ किमप्यपूर्वमेवान्यत्संपन्ने
भावरूपिणी संघितार्थं जगज्जालो यज्ञोज्ञविषयोप्यसत् ४५ यथा स्वप्नरवस्मइव स्त्रीवाग्रपत्रवत् ज्ञस्य
साज्ञं जगन्नास्ति वीरस्येव पिशाचधीः ४६ जमेज्ञाभावयत्यज्ञं चिरं वंध्या विवर्द्धते विनैव ज्ञातशब्दार्थमर्थ
भावमिवागते ॥ ४७

अर्थः सुखदुःखभोगस्तस्मा धनं जगत् त्रैलोक्यं च येन तथाविधः संसारः कालः अपिशब्दात्कालकृताः पदार्थ(
नां जन्मादिविकाराः तद्योक्ता अनंतविषयः शब्दादिविषयोपीति सर्वं तत्वज्ञदृष्ट्या असत् ४५ तत्र दृष्टांतावाह यथेति
स्त्रीवपदेन अधीरो बालादिर्लक्ष्यते तदग्रे भासमानपत्रस्वत्व ४६ वंध्यापि पुत्रपौत्रादिविस्तारेणाव र्द्धते तद्दृष्टेति शेषः तत्व
ज्ञास्तर्हि जगत्स्वभावं कीदृशं विदुरित्याह विनैवेति ज्ञातशब्दस्यार्थौ ज्ञानविषयत्वं तं विनैव स्वप्रकाशत्वादेवार्थाभासमिव स्थितं
भासमानं अनाद्यंतं बोधे ब्रह्मैवेति विदुरित्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सतेमैचदृष्टांतांतैरेरपिसतैकमनुपपादयतियथेत्यादिना ६३ तस्पैनैर्मल्येप्ययमेवादृष्टांतइत्याशयेनाह अन्यत्वादिति
नि०उ० ६४ बोधरूपस्यस्वतत्वस्यावोधेन ६६ तदात्मानंस्वयमकुरुतेतिश्रुतिदर्शितैर्लाघवतर्कानुगृहीतन्यायैः शंकतेअत्रे
१२५ ति अत्रशुद्धेचिदात्मनि ६७ परिहरति तथापीति अत्रैवअस्यामबोधदशायामेवतत्वतइत्यर्थः तथाचोक्तंवार्तिके अ
विद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ब्रह्मदृष्ट्यात्वविद्येयंनकथंचनयुज्यतइति असंभवद्रूपत्वादेवतत्वज्ञानोदयेना

६३

निर्विकारममलंज्ञप्तेर्ज्ञेयांतैकेवभासते यथापोऽजनलत्वाभमेकमेवामलंनभः एकमेवतथाज्ञानं ज्ञे
यांतभासखंडितं अन्यत्वादेकममलयथासर्वगमेवखम् ६४ तथैकममलंज्ञात्वाज्ञानज्ञेयदशास्वपि घ
तेनान्माघनीभूयपाषाणीक्रियतेयथा ६५ चितात्चित्यतयात्मैवस्वचितीक्रियतेतथा देशकालंविनैवात्मा
बोधावोधेनचिततामू ६६ अप्रबुद्धेनीयतेन्यायैरेकमेवैषसंस्थितः अत्रयद्यप्यबोधादेः संभवोनास्तिक
श्चनः ६७ तथापिकल्प्यतेत्रैवबोधनायपरस्परं महानुभावाविगताभिमानाविमूढभावोपसमेगलंति नि
र्भ्रांतियोनंततये वशांतानित्यंसमाधानमयाभवंति ६८ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेत्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

ज्ञानेनसहसेवगिलंतिन्युपसंहरति महानुभावाइति अतएवमहानुभावाअधिकारिदेहासंघातस्तत्वज्ञानेनविमूढभा
वस्यमूलाज्ञानस्यज्ञानेनोपशमेघृतकाठिन्यवस्त्वात्मन्येवगलंति तद्गलनाच्च अनंततया निरतिशयानंदपूर्णभावे
नशांताऽसंतः निर्भ्रांतियोनिर्विक्षेपानित्यमनवरतमेवसमाधानंसमाधिविश्रांतिस्तत्पराभवंतीत्यर्थः ६८ इतिवासि
ष्ठता०नि०प्र०उत्तरार्द्धेत्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ ॥ ॥

125

१२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अर्थइवसंश्रेयत इति संस्कारः यज्ञंतत्वात्सुमानन्घज्नवंजइत्यजहल्लिंगः तर्हीयेमिनश्चतत्वत :किंतत्राहसर्वात्मता
दिति अज्ञस्यब्रह्मणः सर्वविस्तृनामात्मत्वान्मनइतिरूपेणापितदवभासते तेनमिथ्याकृष्टरूपेपितुच्छमेवेतिभावः ५५ ब्रह्म
मनोरूपेणैवमनोप्यर्थरूपेण निष्कारणमेवभासत इत्याह भ्रमानुभवइति ५६ ५८ अभावभावोबोधः ५९ केनापि
येनतर्हिइतराअहमितिशांताशाम्यहि तमाहमगतस्येति अहंकारः मगतश्चोंवुशाद्दशः अन्यस्वरूपकइत्येवशपाम्यति

मन एवार्थसंस्कारः सर्वभावात्मकोभ्रमः सर्वात्मत्वादजस्यैतदप्यकारणकं मनः ५५ भ्रमानुभवतोर्थ
श्च मिथ्यैवास्तीव भासते अकारणकमेवार्थनिर्भासं भासते मनः ५६ विद्युद्विलसिताकारमस्थिरं तर
लायते त्वं मनस्कारमात्रात्मा संसृतौ विभ्रमायते ५७ सम्यग्विवेकपरिज्ञानान्नाशिना पिभ्रमायसि मनसे
वहि संसारः आत्मबोधेन शाम्यति ५८ शुक्तिरूप्यभ्रमाकारो जनो मिथ्यैव ताम्यति अभावभावस्तु परं बो
धरूपमसंसृतिः ५९ निर्वाणादितरा सत्ता दुःखायाहमिति भ्रमः मगतश्चोंवुतृणोद्गमसद्रूपमस्वरूपकः ६
इत्येवात्मपरिज्ञानादहमित्येव शाम्यति ज्ञात्वा ज्ञानमयो भूत्वा सबाह्याभ्यन्तरार्थितां ६१ गतेस्वमस्मज्जरूपं
तरंगत्वं यथापयः मूलशाखाग्रपर्ण्य॰॰ तासत्ता विटपिनो यथा ६२

६० कुत एवं तत्राह ज्ञात्वेति यतस्तद्ब्रह्मसर्गादौ सर्वज्ञतयात्मात्मभूतमेव समष्टिव्यष्टिपदार्थं ज्ञात्वा तादृशज्ञानमयो हिरण्यगर्भः
स्वयंभूत्वात्संकल्पानुसारेणात्स्वयमेवासबाह्याभ्यन्तरार्थितां स्वरूपमस्मत्स्वगतमित्यर्थः ६१ अत्स्वैवं किंतत्तत्राहमूलेति
इदमतः सिद्धं यथा विटपिनः मूलाशाखाग्रपर्ण्यं॰ तारएकैवसत्ता तथाज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपजगत्यपि अलमतंपतंनिर्वि
कारं ॰॰ ज्ञेयाता एकैवसत्ता भासितनसत्तांतरमस्तीति ६२ ॥

स्थिता १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्र प्रथमं सत्संगमलक्षणेन वैर्त्तीरे पश्चात्सुखावगतश्पस्वाम्मते: सेव्यमित्याह स्युक्तैरितिद्वाभ्यां ७ नेतिने तीतिस
वा॰टी॰ वैद्वैतनिषेधादंत: सर्वसंसारभ्रमालप्रदे: अतएव पूर्णे: सर्वतापोपशमनादमृतवत्स्वादुशीतले: गुरुहृदयस्यत्र
लि॰३ त्सरस: व्याख्याधाराप्रसृते: अमृतप्रवाहस्यासमंताकुल्यावद्वारभूतस्यश्रवणमननादिशाखायपरवारिभि: ८ ध्याने
१२६ स्यवीजं संसारनिर्वेदरूपं रक्ष्यं ९ कृतपलास्तानाहतयरतितयोश्च भगवद्भक्तैर्देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनेशो चमार्जवमित्या

226

शुद्धे: स्निग्धे: पवित्रैरालवालोहितै: सत्संगमनवत्तीरै: हृद्यैरमृतैरिव ७ अंत: स्वस्यप्रदे: पू
र्णे: स्वच्छैरमृतशीतलै: विस्तैरमृताकुल्याशाखार्थवरवारिभि: ८ स्वचितभूमौपतितंपरिज्ञायमहा
धिया वीजंसंसारनिर्वेदोरक्ष्यं ध्यानस्ययत्नत: ९ तप:प्रकारदानेनपदार्थघटनेशितै: तीर्थपतनवि
श्रांतिदृतिविस्तारकल्पने: १० कर्तव्योकुरितस्याप्यरक्षिताशक्तिताशय: संतोषनामाप्रियपानित्यंमुदि
तयान्वित: ११

द्विरुक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च त्रिविधं सात्विकं तदुक्तलक्षणेन प्रकीर्यतइतिप्रकाराः क्षेत्रदेहदासहानेन पदार्था: अ
मानिन्वादयस्तेषांघटनेनइशितै: समर्थितै: तीर्थपतनादिपुण्यस्थानेविश्रांतिर्वासस्तल्लक्षणास्यरतिर्विस्तारस्य
प्राकाराप्राचीनाद्यावरणविस्तारस्यकल्पनै: १० एवंसेचनाद्युपायैरकुरितस्य अस्यवीजस्यरक्षणोपायेषुशक्ति
ताशयोनिपुणतर: मुदितारम्यया पत्न्यान्वित: संतोषनामारक्षितापरिपालकपुरुष: कर्तव्य: ११ ॥
प्रियया १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वरापितेवर्द्धनीयोऽत्रसमाधानमुरुद्रुमः तलेतस्यचविश्रांतौ प्रांतोदेहिमनोमृगः क्रमात् वीजसेत्रसेकांकुरीभावप्रत्र-
कांडशाखापुष्पफलत्रायाविस्ताराद्विवर्णनक्रमात् आजीवनमाजीवः विवेकिजनैः सर्वप्रकारैरुपजीवनंतत्फलशा-
लिनीं लताः शाखाः कल्पलताश्चतत्सहितां मनोमृगविश्रांतिदासत्तांस्थितिं १ आजीव्यतेसर्वात्मनाउपजीव्यत
इत्याजीवस्तथाविधं २ शत्रुस्वजनायमानादिजन्यदुःखेनभाग्यवशात्स्वयमेववासाधुसुहृज्जनोपदेशादिनाभिमितांमरे

श्रीरामउवाच क्रमात्समाधानतरोराजीवफलशालिनीं सलतांकुसुमांब्रूहिसत्तांविश्रांतिदांमुने १
श्रीवशिष्ठउवाच आजीवमुपसेधंविवेकिजनकानने पत्रपुष्पफलोपेतंसमाधानतरुंशृणु २
यथाकथंचिदुदितंदुःखेनस्वयमेवच संसारवननिर्वेदंबीजमस्यविदुर्बुधाः ३ शुभाजालहला-
कृष्टंरसासिक्तमहर्निशं प्रवहच्छ्वसनाकुलंक्षेत्रमस्यविदुर्बुधाः ४ समाधिबीजंसंसारःनिर्वेदः
पततिस्वयं चित्तभूमौविविक्तायांविवेकिजनकानने ५ स्वचित्तभूमौपतितंध्यानबीजंमहाधिया
सेकैरमीभिर्यत्नेनसंसेक्तव्यमखेदिना ६

णावायथाकथंचिदुदितंनिर्वेदंउत्कटजिहासात्मकंपरवैराग्यं अस्यसमाधानतरोर्बीजंविदुरित्यर्थः ३ ४ तत्रसंसार-
निर्वेदरूपंसमाधिबीजंविवेकिजनलक्षणेकाननेनंदनेविविक्तायांविवेकपरिकृतायांचित्तभूमौस्वयमेवपततिनवापेक्षा-
सीत्यर्थः उक्तवैराग्यलक्षणंध्यानबीजंमहाधियातत्परिवर्द्धनोद्युक्तेनधियापुरुषेणअमीभिर्वक्ष्यमाणलक्षणैःसेकैः
संसेक्तव्यंनप्रसृतिवैराग्यवत्सनभोगाशात्यानाशनीयमित्यर्थः अखेदिनाकामक्रोधादिवेगःखेदस्तत्सहितेनना ६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ विज्ञानंश्रवणावर्त्तनिजंज्ञानंइमाकस्यमाणाः विततदेशमाः प्रतानविस्तीर्णाः अपरिछिन्नात्मप्रदेशगताश्च २२
लि॰उ॰ स्फुरत्तास्वात्मतत्वस्यस्फुटीभावस्यदेकसत्यता सतातदालना स्थितिः धीरताततत्राप्यकंपता समतासर्वविषम
१२७ निवृत्तिः २३ गुणाःशांतादयः पत्राणियासांपतेः सम्पा सिनः २४ भविज्ञानंमूलाज्ञानोछेदसमोवृससाज्ञात्का

अयतस्मात्प्रज्ञायेतेविज्ञानालंकृताकृतेः लतारसेविलासिन्यइमा विततदेशगाः २२ स्फुरत्तासत्य
तासत्ताधीरतानिर्विकल्पता समताशांततामैत्राकरुणाकीर्त्तिरर्पिता २३ लताभिर्गुणपत्राभिः सध्या
नतरुरुर्जितः पशःपुष्पाभिरेताभिः पारिज्ञानायतेपतेः २४ इत्यसोज्ञानविटपीलतापल्लवपुष्पवा
न् भविष्यज्ञानफलदेदिनानुदिनमुत्तमः २५ पशःकुसुमगन्धाघोगणपल्लवलासवान् वैराग्यरसवि
स्तारीप्रज्ञामजरिताकृतिः २६ सर्वाशीतलयत्याशाः प्रावृषीवपयोधरः सगतिपंप्रशमयतिस्यूपताप्रति
वोडुपः २७ प्रतनोतिशमछायांछायामिवघनागमः धिरोधमास्फारयतिशमोनिलङ्वांबुदं २८ नि
वृध्यात्मालनापीठंकुलाचलइवस्थितं फलस्परचयत्यूर्द्धंघटिकांमंगलादितां २९ विवेककलयवत्तेषुव
द्रुमानेद्दिनेदिने छायावितानवलितेपुंसोहृदयकानने ३० प्रवर्त्तेतशीतलतातलतापापहारिणी अश्
ल्लसन्मतिलतातुषारोदरसुंदरी ३१
रः सप्तमभूमिकाविश्रांतिपर्यंतः २५ सगतिपंसांसारिकतापं २७ धिरोधंचितस्थैर्यं २८ पीठंमूलंबंधंफलस्यकेवा
त्मारम्भस्पर्घटिकांघटयित्रीं मंगलादितांशांमादिकल्याणगुच्छांश्रेयंरचयति २९ ३० तलसमूलभूमेहृदयस्यप्रसि
द्धानाच्यामिलातच्छीला ३१

१२७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्मदादृक्षकाद्भूतोः पश्चात्पूर्ववासासनासुस्थितान् आशालक्षणान्विहगान् परेच्छाकातिरेकेषुपुत्रमित्रधनादिषु
प्रणयोनुरागास्तद्रूपान्पक्षिणः कामगर्वादिगृध्रांश्च ध्यानांकुरविघातार्थमापततः निवारयेत् १२ अहिंसाप्रधानत्वान्न
ऊर्मि यमनियमाशनप्राणायामेश्वरोपासनादिसत्क्रियालक्षणैः कृतैः मार्जनीपूलैः अस्मादंकुरक्षेत्राद्रजः मार्जितव्यं र

पश्चात्स्थिताशाविहगान्परंप्रणयपक्षिणः अस्मादापततः कामगर्वगृध्रान्निवारयेत् १२ मृदुभिः सत्क्रि-
याकुंतैर्विवेकार्कातपैरपि अचिंत्यालोकैरस्मान्मार्जितव्यं रजस्तमः १३ संपदः प्रमदाश्चैव तरंगाभोगभं-
गुराः पतंत्यशनयस्तस्मिन्नुत्क्रान्ता मसमीरिताः १४ धैर्यौदार्यदयामंत्रैर्जपस्नानतपोदमैः विनिवारयितव्या-
स्ताः प्रणवार्थत्रिशूलिना १५ इति संरक्षितादस्मात् ज्ञानवीजात्प्रवर्तते अभिजात्योन्नतः श्रीमान्विवेका-
ख्यो नवांकुरः १६ तेन सार्धं वितन्वीति सप्रकाशविकासिनी भवत्यालोकरम्या च स्वच्छया भिन्नवेदना १७
तस्मादंकुरतः पत्रे उभे विकसतः स्वयं एकं शास्त्राभिगमनं द्वितीयं साधुसंगमः १८ स्थंभमेव निबध्नाति
स्थैर्यं नाम समुन्नति संतोषत्वग्विवलितं वैराग्यरसरंजितं १९ वैराग्यरससंपुष्टात्मा शास्त्रार्थप्रारब्धान्वितः
स्वल्पेनैव स्वकालेन परामेति समुन्नतिम् २० शास्त्रार्थसाधुसंपर्कवैराग्यरसपीवरः रागाद्वेषपरिक्षोभैर्न
मनागपि कंपते २१

यमश्चिंत्यं ब्रह्मालोकतेर्विवेकातपैः तमः अज्ञानतिमिरमपि मार्जितव्यं १३ तस्मिन्नंकुरे प्रणवमात्राभिर्विराडाभिः स्थू-
लसूक्ष्मप्रपंचविलापनाद्यध्ये तिर्यावत् १५ आभिजात्येन पुष्टिसौंदर्यातिशयेनोन्नतः १६ १७ १८ स्तंभं कांडं स्थैर्यं
दृढमूलतां समुन्नतिमुच्छ्रायं १९ २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नशंकितः संभावितोविधिर्दैवयेनकृताकृतिः संकुचिताकारः ३७ ज्ञेयानांनेत्रादिज्ञानेंद्रियाणांघ्राणागीतघंटारावय
नि०३० वांकुरादीनामास्पदेभ्यः निमित्तभूतेभ्यः लब्धकलत्रकादिभ्यः समायातात् दुःखसायकाच्छंकितः द्रषद्गिराहरणेः प्र
१२८ हारैरिवशब्दैःखानुभवसंस्कारैरंकितः ३८ उन्नतनतेषूर्ध्वाधस्तनेषुस्वर्गनरकादिषुकर्मात् संयातनिपातेनद्रषदाह

व्याधिदुर्व्याधिवैद्युपिपलायनपरायणः अशंकितविधिर्व्याधिपातादिवकृताकृतिः ३७ ज्ञेयास्पदसमायात
228 दुःखसायकशंकितः वैरिविद्रवणग्रावग्रोदृषद्बाहरणांकितः ३८ उन्नतानतसंयातनिपातेनातिचूर्णितः वि
कारोपलनिर्घातैः पारंपर्येणचूर्णितः ३९ तत्संचारलताजालप्रवेशवशवीकृतः स्वप्रज्ञारचिताचारः
माया४ परस्वशिक्षितः ४० इंद्रियग्रामसमागतप्रपलायनतत्परः सदुग्रहगजेंद्राग्रविस्फूर्जनविमर्दितः ४१ विषया-
जगरोदारविषफूत्कारमूर्छितः कामुकः कामिनीभर्मोरसात्म्यायोवियोग्यितः ४२ कोपदावानलप्लुष्टपृष्ठवि
स्फोटदाहवान् सदागतागतानेकदीर्घदुःप्रदाहवान् ४३ लालसलग्नभिल्लापाशदंशदोषैरुपद्रुतः भोगलो
भल्लसल्लोदस्रगालचिरविद्रुतः ४४

रणांकितः इत्यत्रदृषत्पदार्थदर्शयति विकारेतिविकाराः कामक्रोधभयाद्यः पारंपर्येणनैरंतर्येण ३९ ४० सुदु
र्ग्रहोगजेंद्रः कामः ४१ विषाप्यितोविमर्दितः ४२ कोपदावानलेनप्लुष्टोदग्धः अतएवपृष्ठेविस्फोटाद्दिश्चबहिर्दाहवान्
४३ सदागतेविषयेषुपुनःपुनर्भ्रमणोरनंतात्चिताशोकादिदीर्घदुःखैरंतप्रदाहवान् ४४ ॥ ॥ ॥

गता१ १२८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अवांतरेषु संसारप्रांतरेषु भ्रांतः मनोमृगः यस्यां छायायां विश्राम्यति तमेव मनोमृगं संबोध्योत्प्रेक्षते कस्य मनोहरिणइत्यंतं बहु
तरअनादिहेतुप्रपादकैर्विशेषणैर्वर्णयति आजन्मेत्यादिना पथिदैवात्प्राप्तेसन्मार्गेपि नानावादिकोलाहलैराकुलोव्यग्रः
सन् भ्रंशितइत्यर्थः ३२ अरिभिः कामाद्यरिषड्वर्गलुब्धकैः सद्यमात्रालभ्यः शारीरः पुरुषसत्त्वलक्षणस्यचर्मणः अपहा
रार्थप्रेक्षितः अनुसृतइतियावत् नानानातालक्षणेषु सारेषु साकरिषु शरीरादिकटकेषु कुंजेषु मुहुर्मुहुर्निलीयस्वं गोपयं अ(
सोतदोषकंटकैर्जर्जरं ऊर्ध्वमुखं यस्य सच्चेति बहुव्रीहिरुत्तरपदः कर्मधारयः ३३ अहंतालक्षणया तापसरितामृगतृष्णानद्यासर्व

सार २

यस्यामवांतरभ्रांतो विश्राम्यति मनोमृगः आजन्मजीर्णपथिकः पथिकोलाहलाकुलः ३२ शतमात्रालभ्यशा
रीरस्यचर्मार्थिप्रेक्षितोरिभिः नानातांसाकारगोपयञ्जर्जरोन्मुखः ३३ संसारारण्यविसरन्वासनापवनेरितः अ
हंतातापसरितासर्वदाविप्रधारदी ३४ दीर्घोदरीदूरचितसारसंचारजर्जरः पुत्रपौत्रपरामर्शप्रतात्यतितो वरे ३५
लक्ष्मीलताविलुठनात्संकटेः कुंठितांगकः तृष्णाश्रीसरितंगत्वान्कल्लोलैर्दूरमाहतः ३६

दावप्रधावनेनदारदोविषभेदः सोस्यास्तीतिदारदी विषाक्रांतभ्रांतदीनत्साद्विष्याकुलइत्यर्थः ३५ दीर्घेष्वेव भोगवित्ता
रेषादरोस्यास्तीत्यादरी नात्रसंतुष्टइत्यर्थः अतएव दूरमुपचितेषु सारेषु हरिततृणप्रायेषु विषयेषु संचारेण धावनेनजर्जरः
शिथिलितगात्रपुत्रपौत्रादीनांपरामर्शैः परिपालनं तत्साधुकादाध्यात्मिकादिविविधदावाग्निप्रदपादव टेअनर्थगतेपिति
तः ३५ लक्ष्मीः संपत्तल्लक्षणासुलतासुपादवेष्टनेन विलुठनाच्छत्रुचोरराजादिप्रयुक्तैर्वधनत्ताडनदंडनादिसंकटैः कुंठितां
गकः कल्लोलैः अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युलक्षणैरूर्मिभिः ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ हेऽस्मोतारः तालीतमालादिवृक्षमूलविश्रांतिसद्देशेषु भूम्यादिसत्यलोकांत लोकवासेषु प्रचुरपुष्पविलासहासह
लि॰ ३॰ शेरनित्यभोगाभासेर्यस्य निरतिशयस्य भूमारव्यस्य सुखस्य नामापि मूढाः अज्ञानस्य त्याज्ज नान विदंति ततादृशम
१२९ पुनरावृत्तिमोक्षविश्रांतिसुखं वः स्वमनोमृगः प्रागुक्तरीत्या सेत्रवीजसेकादिनाव र्द्धिताच्छ्रुतरोर्ध्यानिक ल्पवृक्षात्प्रा
प्नोतीत्यर्थः ५॰ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ वर्णितेमनसो ध्यानपादपारोह

तालीतमालनवकुलादिकवृक्षगुल्मविश्रांतिषु प्रचुरपुष्पविलाससहासैः नामापि यस्य न विदंति सुख
स्पृहाः प्राप्नोति तत्सम तरोः स्वमनो मृगो च ५॰ इतिमहारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे ध्यानद्रुमवर्णनं नामच
तुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ श्रीवसिष्ठ उवाच इति विश्रांतवानेष मनोहरिणको रिहन् तत्रैव रतिमाया
तिनयाति विटपांतरं १ एतावतापि कालेन सविवेकद्रुमः फलं अंतस्थं परमं योत्मशनैः प्रकटयत्य
लं २ ध्यानद्रुमफलं पूर्णं तदसौ स्वमनोमृगः अधः स्थितः प्रांतगतं तस्य पश्यति सतरोः ३ ॥

गाक्रमः आरोहतः सुखोत्कर्षोत्तरोत्तरभूमिषु हेऽस्य रिहन् तत्र ध्यानकल्पतरावेव १ एतावत्प्रग्वर्णिति
नगच्छं रंभांते न मनो मृगविश्रांत्यैर्गच्छन् तस्यं च परमार्थीलपारमार्थिकस्वस्वरूपं केवल्यफलं शनैर्वक्ष्यमाण
भूमिकारोहणक्रमेण परिपच्यमानं प्रकटतिसाक्षात्संभावयति २ तत्रादोषसंभावनादोषस्य षत्सयोन्मदाध
कारघयदेत्विसंभावनाप्रायं साक्षात्कारस्य चतुर्थभूमिकाद्वारं दर्शयति ध्यानेति प्रांतगतं शाखाग्रसंलग्नं ३ ॥

सेन च कालेन सवासनं विवेकसहित ध्यानद्रुमः अंतस्थं पंचकोशांतस्थं २ १२९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दारिद्र्यलक्षणो नद्यौ पिनाव्याघ्रेणानुद्रुतः पुत्रकलत्राशक्तिलक्षणाया व्यामोहमिहिकयान्धत्वे सति कुदृष्टकपदेषु
गिरिशृङ्गेष्ववटेषु नाचक्रत्वेषु चलठतनुः ४५ हृदयस्योत्कंपनं भयं तेनातुरः येन प्रसिद्धेन मरणेन मृत्युव्याघ्रेणार
णासंप्रहारेवर्कीते आदद्दते वस्त्रतिवारकाः स्वनत्वात्तेषां पुष्पमिव सुखदार्पेइ लितः ४६ गर्वेरूणायाद्रजगरेणाति
गिरिणायदूरतोजनायस्मात दूरतोजनं महारण्यं तत्र सेवितः चिरं प्रतीत्तितइतियावत् कामेर्निमितैः समंततः

स्वकर्मकर्तितोऽक्रान्तदारिद्र्यद्वीपिनद्रुतः व्यामोहमिहिकान्धत्वकूपावटलठत्तनुः ४५ मानसोल्लस
न्मज्जासहृदयोत्कंपनातुरः मरणोनरणे येन वकपुष्पमिवेर्दितः ४६ गर्वेणागिरिणायास्तुदूरतोजन
सेवितः कामैः समंततो दंतविताडितयवांकुराः ४७ तारुण्यनारीसहदक्षणमालिंगपवर्जितः ॥
दुःसंचारेषु पवनैः कुपितैः खवर्जितः ४८ कदाचिन्निर्वृतिं यातः सशमं चतदोकचित् म
नोहरिणाको राजन्नाजीवभास्वति ४९

यथा

हे मया जन्मदिनादंतविकाशाद्विनानिताः विस्तारिता इव दंतप्रभायवांकुरा येन ४७ तारुण्यलक्षणेन नार्ये
र्यसुहृदान स्वतः पवनैः झंझापवनसदृशैरिंद्रियैर्दुःसंचारेषु नरकस्थावरादियोनिकोटरेषु वर्जितः वक्रश
प्तः ३ त्रित्तैः ४८ हे राजन्नितिरघशार्दूलस्य भाविवत्सारामस्य वासे संबोधनं इदृशोयं मनो हरिणकः कदाचिद्बहुजन्मसंचित
सुकृतपरिपाकमाग्योदयकाले कस्यचिदधिकारिजन्मनिशमादिसाधनसहितपर्यास्यात्तथाबलीतिलक्षणोध्यानं
तो निर्वृत्तिं विश्रान्तिं सुखं याति यथा आसमंताज्जीवतीत्य जीवं प्रशिणां तरात्रौ शीताधकारातमभास्वति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१० शास्त्रमध्यात्मशास्त्रंतरूपः शमदमसंतोषादयस्तज्ञस्तरोषुपल्लवेषु किसकयेषु इतदृशाज्ञानुसारिप्रवृत्तोप्राणिनां
वा०टी० ब्रह्मलोकपर्यंतमुन्नताः स्वाभाविकप्रवृत्तो निरयांतमचनताश्चजगद्गतिः अधः अज्ञदशायामेवेतिपश्यन् ११ भी
नि०उ० माः भयानकाः विषद्रुमलतात्तत्रोत्कीर्णविषपुष्पप्रकरैर्दन्तुराः प्रकटितोन्नतदंष्ट्राः स्थलीः प्राग्वर्णिताः सम्यग्ज्ञान
१२० उपेक्षतेन संप्राप्तं नाप्राप्तमभिवांछति सोमसाम्येभवत्यंतः शीतलः सर्ववृत्तिषु १० शास्त्रार्थपल्लवेष्वे
130 वनिषण्णात्मावतिष्ठते उन्नतावनतायाता अधः पश्यञ्जगद्गतीः ११ भीमद्रुमलतोत्कीर्णपुष्पप्रकरदंतु
राः प्राकृतीः स्वाः स्थलीः पश्यन्हसत्यंतवैरिकतां १२ तेषुतत्स्कंधदेशेषुतथोड्डीनविड्डिनया हारिणाविह
रन्नात्माराजेवपरिराजते १३ अनादारसमग्राणि मित्राणि च धनानि च जन्मांतरकृतानीवस्वप्न जानीवप
श्यति १४ रागद्वेषभयोन्मादमानमोहमहत्तया नरस्येवास्यदृश्यंतेशीतलामलचेतसः १५ उन्मत्तचे
ष्टिताकाराहसत्यपिप्ररोगताः तरंगभंगुराधाराः संसारसरितोगतीः १६ नसचेतयतेकाष्ठेन्द्रियलोकदारध
नेषणाः अप्यापदविश्रांतोजीवन्नेवयथाशयः १७

भूमिकाः पश्यन्स्मरन् १२ तस्यध्यानतरोस्कंधः देशेषुउत्तरोत्तरभूमिकाभेदेषु अभ्यासदशायामारुह्यावतरणादुड्डी
नाविड्डीनप्रायया अतएवविहरन्नात्मचितवृत्त्या १३ प्रवहेरनटस्येवपरानुरंजनमात्रप्रमात्रप्रमानयाकृत्रिमयारागादि
हत्तया अस्यदृश्यंतेव्यवहाराइतिशेषः १५ प्ररोगता अपिसंसारस्यगतस्यासरितोगतीः मिथ्यात्वबुद्ध्याहसति १६ १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्राक्तनभृगारूपकस्यैवास्यारोहं अनुपयोगाच्चापलपशुभावादिनिवृत्तेश्च नरइत्युक्तिः ४ कथमारोहतीतितदाह विवेकेति विवे
कवद्दृढप्रतिष्ठितः पादोयस्यतथाविधोनामप्रथमंभूत्वाप्राक्तनीः संसारभृगतादेहादिष्वहंममतादिवृत्तीस्त्यजति पाद
स्यलोपोऽहस्त्यादिभ्यइतिलोपः समासांतः नाथः समीहते आरोढुमवलंबनीयवृक्षभागेष्वेवसावधानदृष्टिचित्तनिवेश
नादितिभावः ५ संस्कारांस्त्यजतिनकिंचित्पूर्ववृजिनंस्मरतीतियावत् ६ कदाचिद्देवात्मनूनपिहसति रूपणाविषयसुखंकरुणा
प्रार्थनयादीनः ७ करुणासर्वभूतदयाआदिपदाद्भयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्याद्यादैव्यः संपदोगृहीतह्ना

आरोहति नरो यस्त्वं ततः स्वादपि नु फलं अपवर्गपरित्यागो वितताव्यवसायवान् ४ विवेकवत्तया त्यागात्मवृत्तीस्त्य
जतिभृगताः उन्नतं पदमास्थाय भूयो नाथः समीहते ५ तेनोत्तमफलार्थेन संस्कारान्प्राक्तनानसौ विवेकपा
दयारूढस्त्यजत्यहिरिवत्वचं ६ सहसुखैः पदारूढमात्मानमवलोकयन् एतावंतमहंकालं करुणाः कोऽभवंति
ति ७ करुणादिषु तेष्वस्य भ्रमच्छाखांतरेषु सः लोभव्यालमधः कुर्वन्सम्राडिवविराजते ८ हृदयेंदोर्गलश्रेणी
दुःखाज्वतिमिरावली कृष्णापंक्तिः खलात्स्मादिनानुदिनमुत्सति ९

त्तरेषु अस्य वृक्षस्य शाखांतरेषु भ्रमन् उत्थानकाले विहरन् सम्राडिवपूर्णकामः ८ हृदयेंदोः सद्बुद्धिचंद्रस्यगलत्य
स्मिन्निति गलः कलाकृत्यहेतुर्दर्शीत्वस्य श्रेणी पंक्तिर्भूता दुःखं लक्षणास्य अजस्य चंद्रस्य बहुत्वभ्रांतिहेतुत्वात्तिमिरं नेत्ररोग
विशेषस्तदावली कृष्णापंक्तिर्यो जातिभेदस्तन्निर्मिताश्वखलेव प्राणिनांबंधनहेतु इदृशीत्वसौ शुभेच्छारंभदिनमारभ्य दि
नानुदिनं नीयमाना चतुर्थभूमिकायां निःशेषमुत्सति रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते इति भगवद्वचनादिति भावः ९ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ स्वर्गः सिद्धः अगपदवीमेरुशिखरमिवोपरिस्थी उन्नताग्रमिवेतिवा २७ तस्य सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठामाह
नि॰उ॰ ततइति अखिलांशुकं विहायेत्यनेन तत्रास्यात्यंतिकवासनाक्षयमनोनाशौ दर्शितौ गरिमातिभूमानंदब्रह्म
१३१ भावफलमितिशेषः आवरणभंगाद्बुक्तत्वात् निर्विक्षेपस्फुरणादास्वादतदेकमवशाच्छ्यात्याभक्ते तद्भावे
नष्टशरीरस्थित्यापरित्यक्ष्यतीति चतुर्थ्यादिभूमिकाफलानामत्रलाभोदर्शितः २८ सर्वभूमिकारोहणोपायरह

231

सताद्भूपतामेत्यपरमार्थफलस्यतत क्रमाद्विकल्पमाप्नोति स्वर्गापवर्गपदवीमिव २७ ततस्तदखि
लांशुकं विहाय वियतासमः ग्रस्तात्मा स्वादयति भक्तेष्वपरित्यजति २८ संकल्पार्थपरित्यागाद्दि
नानुदिनमाततः शुद्धस्वभावविश्रांतिः परमार्थाभिरुच्यते २९ भेदबुद्धिर्विलीनार्थाभेद एवावशि
ष्यते शुद्धमेकमनाद्यंतं तद्ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ३० लोकैषणाविरक्तेन त्यक्तदारैषणोन्न धनैषणा
विमुक्तेन तस्मिन्विश्रम्यते पदे ३१ परेणापरिणामेणौमि यश्रितपरमार्थयोः तापेन हिमलेखेव भेदबुद्धिर्वि
लीयते ३२

स्वमात्मसंकल्पेति २९ तत्राप्युपायमाय भेदेति भेदबुद्धिः त्रिपुटीभेदसाक्षिचित् विलीनाः अर्थात्रिपुटी
भेदाः यस्यास्तथाविधा सती अभेदएवावशिष्यते सच शुद्धं ब्रह्मैवेत्यर्थः ३० तस्याप्युपायमाह लोकैषणेति
द्वाभ्यां दारैषणात्यागेनैवापीपुत्रैषणात्यागोलभ्यत इत्याशयः ३१ दृश्यतत्वशोधने सन्मात्रपरमार्थः दृष्ट
तत्वशोधने चिन्मात्रं तयोरखंडैकरसलक्षणेन परेणा निरतिशयानंदात्मनापरिणामश्रितत्स्वरससाक्षात्कारेण
त्तित्तेनेत्यर्थः ३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परं पंचमभूमिकास्थानं १९ यथा सन्निद्रः प्रद्वेषाद्बोधितः सन् निद्रासुखविच्छेदादुद्वेगमायाति तद्वद्यं अवश्यकार्येषु
व्यवहारेषु परैर्बोध्यमानः समाधिसुखविच्छेदादुद्वेगमायातीत्यर्थः २० प्राक् चिरं मोक्षविप्रयुक्तेन जन्ममरणपरंपरा
भ्रमश्रमेणाक्रांत इति सांप्रतं समाधिविश्रांतिमेवाभिवांछतीत्यर्थः २१ श्वासमात्रेणोतरंजनसमोप्यंतरहंभावाभिमानेन

केवलं केवले शुद्धे बोधात्मनि महोन्नते॥ दृष्टादृष्टफले तस्मिन्परं समधिरोहति १८ स्वलाभस्वापदः पू
र्वं संतोषामृतपोषितः अर्थानामप्यनर्थानां नाशेषु परितुष्यति १९ व्यवहारेषु कार्येषु भोगसंपादके
ष्वपि परमुद्वेगमायाति सन्निद्र इव बोधितः २० दीर्घाध्वग इवोदाराममारतमबाधितां चिरं मोक्षमश्र
माक्रांतो विश्रांतिमभिवांछति २१ निःश्वासबोधितोप्यग्निरनिंधन इवात्मनि श्वासमात्रसमोप्यंतरतिष्ठ
न्नेव शाम्यति २२ आपतंतीं बलाद्बाह्यपदार्थस्थितिं शनैः न शक्नोति निराकर्तुं दृष्टिमत्तच्युतामिव २३
तां महापदवीं गच्छन् परमार्थफलप्रदां भूमिकामप्युपायाति वचसामप्यगोचरां २४ कुतोप्यचेष्टितेष्वे
वं संप्राप्तेषु विधेर्वशात् भोगेष्वरतिमायाति पांथो मरुमहीष्विव २५ पूर्णः शीतांशुवन्नंदी सुप्तः सं
सारवर्त्मसु अंतः पूर्णमना मौनी कामपि स्थितिमृच्छति २६

अतिष्ठन्नेवेति पूर्णात्मनि शाम्यति २२ बाह्यपदार्थस्थितिं पूर्वाभ्यासबलादापतंतीं अत्र बाह्यार्थेषु च्युतां त्वलि
तां यथाप्राप्तोपभोगदृष्टिमिव निराकर्तुं न शक्नोति अप्रतिकूलत्वादिति भावः २३ भूमिकां षष्ठभूमिकां २४ अ
चेष्टितेषु प्रयत्नरहितेष्वेव कुतोपि प्रारब्धप्रयत्नादिति मितात्मोपृष्ठ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रूप: २

वा०टी० अर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिवेति पतंजलिवचनस्यापि द्रष्टृदृश्यैक्यापादनेन मनसो विलयेनात्यंतं स्वचमि
नि०३० त्याशयेनाह द्रष्टेति द्रष्टा साक्षी दृश्यात्रिपुटीतदैकतां रूपपति ३८ दृश्यपसवैरस्यं जाड्यं दुःखादिरसता विरु
१३२ द्धचिदानंदरसभावः ३९ विषया अस्विस्वभावाः अस्वि स्वभावदेहाद्यात्मा त्मने अतत्वज्ञायैव स्वदंते रुच्यपी
नाश्रीयमाणा इति संप्रदानता तद्विदस्तु इति तस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी कांजिकमेव विशेषः ४० यद्दिञ्जुपुनः पुनः

द्रष्टृदृश्यैकतारूपः प्रत्ययो मनसो यदा सतदेकसमाधाने तदा विश्राम्यति स्वयं ३८ स्वभावोदृ
श्यवैरस्यमेव तत्वविदो निजः दृश्यस्पंदनमेवाङ्कुरतत्वज्ञत्वमुत्तमाः ३९ अतज्ज्ञायैव विषयाः
स्वदंते न तु तद्विदः नहि पीतामृतायांतः स्वदते कुटुकांजिकं ४० वि त्वस्यात्मनिष्ठत्वाद्देष
णात्रयमुत्सृतः तस्याप्यानिष्ठतो ध्यानमर्थोपातं प्रवर्त्तते ४१ बोधः स्फुरति त्वस्या पाः सेवप
स्य न विघते तस्य स्वरूपमुत्सृज्य प्रकाशो तिष्ठति कः कर्पं ४२

स्वस्वरूपानुसंधानमेव ध्यानं मन्यसे तर्हि तज्जागरूकस्य जाग्रदात्मनीव विदुषः सहजसिद्धमित्याह विदुस्यसे
ति ४१ विल्वसस्यात्मके स्तात्यर्यमुद्घाटयति बोध इति बोधस्वरूपानुसाधनलक्षणं ध्यानं त्वस्मादिविदेहहेतोः
स्फुरति संचलति प्रसिद्धं तस्य तत्वविदः तथा च परिशेषात्स्वस्वरूपानुसंधानस्यैव सिद्धिरित्याह तस्येति किंचतानि
दृशा द्रष्टृदर्शनात्त्रिपुटी परामर्शीनि ४२ १३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु आकृष्टमुक्तधनुषइवचितस्याखंडाकारवृत्युपरमे पुनः पूर्वावस्थास्थितिर्दुर्वारेत्याशंक्याह तज्ञस्येति तज्ञस्य
लब्धसाक्षात्कारस्य धनुरादिकठोरोपमां विना कोमलस्य स्रग्दामकस्येवा स्थितिः अमोपमितं हि स्रग्दामकं उक्षिप्य
दिशावेनयथेवाकृष्यस्थाप्यतत्थैवावतिष्ठते न धनुवत्पूर्वावस्थास्थितेस्तस्य संभवतीत्यर्थः ३३ किं सास्वायत्ताध्या
नरूपानेत्याह यथेति द्याभ्यां अप्रकटितांगा अनाविष्कृतावयवा ३४ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह ध्यानमिति इत्थंप्रावो
धात्सप्रपंचं ब्रह्मणो निष्प्रपंचस्वभावस्यावबोधेन ध्यानं तावत्कर्तुं न शक्यते. साक्षाद्विबुद्धस्तु स्वयं तत्स्वभाव एवाति

तद्वत्याकृष्टमुक्तस्यभावेष्वूपमां विना स्थितिस्रग्दामकस्येवनसंभवतीनकाचनः ३३ यथाप्रकटितांगा
नद्वत्याकृष्टमुक्तस्यभावेष्टूपमां विना ... ३४ ध्यानन्नशक्यतेकर्तुंनचैतदुपप
तः संस्थितासालभंजिका नसतीनासतोलंभेत धाविष्वस्थितिपरे ३५ ध्यानन्नशक्यतेकर्तुंनचैतदुपप
उपते अबोधेन विबुद्धस्तुस्वयमन्नेवतिष्ठति ३९ आत्यंतिकोविरसतायपश्यपदृश्येषुदृश्यते सबुद्धोप्रबुद्ध
स्यदृश्यत्यागोहिशक्तता ३६ दृश्यस्यबोधतावोध्योपोबोधाद्यदि स्वयः ससमाधानशब्देनप्रोच्यतेस
समाहितः ३२

सम्राहितः ३२ ... सोहमस्मीत्यात्मानं ध्यातुं शक्नोतीति भावः ३५ जागरूके
षन् कथं तद्ध्यातुं शक्नुयान्नहि स्वयं न जागरूको वाअस्वमोहमस्मीत्यात्मानं ... ३५ जागरूके
षन् कथं तद्ध्यातुं शक्नुयान्नहि स्वयन्नजागरूको वाअस्वभोहमस्मीत्यात्मानंध्यातुंशक्नोतीतिभावः
णत्सामार्थ्येत्येवतत्वविदाप्रपंचेतुच्छबुद्ध्या आत्यंतिकोविरस्यमात्रंतुकर्तुंशक्यमित्याशयेनाह आत्यंतिकेति ३६
पादैनध्यानंतर्हितद्विषयेब्रह्मकथंसमाधिः धारणाध्यानसमाधीनामेकविषयत्वनियमात् तथाहि भगवतः प
तंजलेः सूत्राणि देशबंधश्चित्तस्य धारणा तत्रप्रत्ययैकतानता ध्यानं तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिवसमाधिः
त्रयमेकत्रसंयम इति तत्राह दृश्यस्येतिपद्यदृश्यस्यत्रिपुटीलक्षणस्य जगतस्तत्सान्निरूपबोधमात्रतावोधः सएव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

233

वा॰टी॰ अतएव विदुषां विश्वशब्दो वाधितार्थ इत्याह मूर्खेति तद्भान्तयोरित्याद्युत्तरश्लोकान्वयि तयोः तद्विशेषज्ञा
तै॰ ३॰ नाज्ञनयोः ४९ यत्रयस्मिन्नसानंदैतवाधाभिप्रायेणैकीभूयकच्चनमिस्यतेनत्वकत्वसंख्याभिप्राये
णायतो विवेकिनां अस्तूलसुणामननादिवोधभूमिषु सिद्धानांश्रारूढानां सात्त्वाकारादिवोधभूमिषु वाश्रात्मा
१३३ तिरिक्तेसत्तासङ्गे द्वैतमेव केनचिद्दपिन निरीणते इत्यन्वयः तत्र विश्रांतोऽउपायानाहवायइतिशास्त्रस्याध्यात्मशास्त्र
स्य आदरेणैरं तथ्यरीणाभ्यासः शास्त्रार्थः ५२ फलसन्निकर्षाधिक्याश्रेष्ठः एवंविचारजन्य वैराग्ययोरपिभि
न्नीणोपापतापरस्पराधीनप्रतिबिंबदर्शयितुं अविवेकप्रयुक्तजीवोपाधिपरिच्छेदाधीनरागद्वेषाभ्यां प्रियाप्रियवि

मूर्खेभ्यो विश्वशब्दार्थो नास्त्येव विषयस्तथा तद्भान्तयोस्तयोश्चैव विश्वविश्वेशयोस्तथा ४९ यत्रै
कीभूयकच्चनं तत्र विश्राम्यंति बुधाः बोधभूमिषु सिद्धानामध्यानां वा विवेकिनां ५० द्वैताद्वैतद्वये
ऽप्येव निरीणीते न केनचित् उपायएकः शास्त्रार्थो द्वितीयोऽत्र समागतः ५१ ध्यानं तृतीयं निर्वाणो
श्रेष्ठः तत्रोत्तरोत्तरः जीवादर्शान्निभियास्तुं गच्छातेषामहद्वपुः ५२ जगत्युदेति संघट्टादाविशेषे
समेसमे ज्ञातएवापराशेषः जगदब्धापदस्पितेः ५३

षयसंघघत्साम्यवैषम्यकल्पनां दर्शयति जीवेति महद्वपुरपिपरिच्छिन्नाणामनित्यापरोक्षाव्रत्तचित्जीवाख्यस्य
स्वप्रतिबिंबदर्शभूतादंतःकरणोपाधेर्वशान्मिथः परस्परं विभिन्नरूपं गच्छातीति ५२ तत्र जगति प्रियाप्रियसंघ
यत् आविशेषब्रह्मादिस्तंबपर्यंतान्विशेषानभिव्यक्तकर्मैव चित्रात्समविषमेशरीरभेदेउदेतीत्यर्थः तदेवंश्र
नादिकालात्संसरतां जीवानां मध्ये कस्यचिद्भाग्योदयाऽनाधिकारयोग्येजन्मनिशास्त्रसज्जनसंगाद्युपायलाभाद्द्रू १३३

अथवा वित्तस्यसात्म्यात् अनंता अपरिछेद्यायतोयंस्वयंनिर्विभाग अपरिछिन्ना ... त्मस्वरूपएवोदितः अतो ध्येयस्यचिंतनीयस्य
वाह्यार्थस्यवोधोयोपादश्चाभवेत्सताद्दृशोसमाधौव्य वहारेवानयतु तथाप्यसौ तस्यअनाराधकः ततत्स्मात्पूर्तिसमर्थइत्य
र्थः ४३ अतः वाह्यार्थे अपगतत्स्मस्यपतस्यताद्दृशात्मायाः नित्यनिरतिशयानंदात्मैवपरिषाद्धधक इतितद्नुभवलक्षण
मनंतंध्यानंस्वयमेवप्रवर्त्ततेनयत्नमपेक्षतइत्यर्थः ४४ अतएवशुद्धवोधोदयपर्य्यंतमेवसमाधियत्नः शुद्धवोधात्मनिसाक्षा
दनुभूतेतत्वविरोधादेव असमाहि तत्वंसमाधियत्ननिवृत्तिस्तत्वविद्भिरुदितमित्यर्थः विरोधेदृष्टांतेनप्रकटयतिनजात्विति

तस्यानाराधको ध्येयनो धेनयत्नुयोभवेत् अनंतासा वित्तस्यस्याविर्विभागोदितः स्वयं ४३ अनंतमयतस्यस्य
स्वयमेवप्रवर्त्तते ध्यानंगलितयत्नस्यसंस्थानमिवभूभृतः ४४ शुद्धवोधात्मनिज्ञत्वादशमाहितितोदिताः ।
नजातुसुसमिद्धेनोद्यतविंदोरवस्थितिः ४५ परंविषयवैतस्यसमाधानमुदाहृतं आहृतंयेनतन्नूनंतस्मै
नव्रस्मणेनमः ४६ नूनंविषयवैतस्यपदस्थोऽभ्युपागते नशक्नुवंतिनिर्हर्तुंध्यानेसेंद्रासुराः सुराः ४७
परंविषयवैतस्यंवद्ध्यानंप्रसाध्यतां भेदेविगलितेज्ञानादन्यध्यानलक्षणेनकिं ४८

४५ निक्षेपहेतूनांरागादिदोषाणामात्यंतिकोछेदलक्षणंतु समाधानंविदुषामेवास्ति अतस्तेनमस्याः इत्याहपरमि
ति आहृतंसंपादितं ४६ तस्यापाशवद्धान्स्वयमुत्पत्त्यैवदेवानांतत्पदोद्दीपनेन विघ्नसमर्थत्वादितिभावः ४७ विष
यवैतस्यंच ज्ञानेनतसर्वविषयवाधपर्यवसितंकार्यंतदेववद्धवत् ... इदंध्यानमपीतिप्रशंसतिपरमिति ४८ ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यस्तु बुधः परिपक्वज्ञानः स तु जगतः अभावभावयोः सतत्वं याथार्थ्यं नावेत्येव ६२ यथा तुर्यगस्सप्तमभूमिकै
वा०टी० रूढो जाग्रदादीनां स्वभावं न पश्यतीत द्वितिभेदकल्पनादुपमा ननु मनोहरिणकस्य ध्यानतरौ विश्रांतिः प्रस्तु
नि०उ० तेति तस्यैव स्वरूपांतरेण तदारोपणोपरमपुरुषार्थफलावाप्तिर्वाच्या तत्र मनोनाशलक्षणो मोक्षः कथं तस्य पुरुषा
१३५ र्थः स्यात्तत्वाह वासनैवेति ६३ अवस्तुत्वादिति तथा चालनमेव मायिकमनोहरिणवधेन चर्यविश्रांत्यादिवर्णनं

२३४ यत्र वाप्याधिको भागस्तन्मयत्वेन तिष्ठति बुधः सतत्वं नावैति जगतोऽभावभावयोः ६२ जाग्र
त्स्वप्नसुषुप्तानां स्वभावमिव तुर्यगः वासनैव मनः सेयं स्वविचारेण नश्यति ६३ अवस्तुत्वादतो मो
क्षो नात्मनाशः प्रवर्तते ध्यानद्रुमात्स्वयमुपोढमनल्पपाकोल्लेनबोधमुपपातवतः क्रमेण भ लाक्ष
कारसायनफलं परबोधमाघ सिद्धन्मनोहरिणको निगडाद्विमुक्तः ६५ इति महारामायणे नि० प्र०
उत्तरार्द्धे हरिणकोपाख्यानं नाम पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५

स्त्वयं मनोनाशः मनोहरिणवधेन वर्णितस्यात्मनो निगडमोक्षप्रायः फलितइत्युपसंहर
प्रस्तुतमिति भावः तथा चायं मनोनाशः मनोहरिणवधेन वर्णितस्य पादंकुरकांडशाखापल्लवपुष्पफलांतपरिणामलक्ष
ति ध्यायेति इद्धन्समुद्धः प्रस्तुतो मनोहरिणकः वर्णितरूपादंकुरकांडशाखापल्लवपुष्पफलांतपरिणामलक्ष
णानल्पपरिपाककालेन स्वयमुपोढं उपचितं बोधं फलमुपपातवतः ध्यानद्रुमात् आद्यपरबोधः अखंडाका
रवृत्त्यभिव्यक्तः परमानंदस्तल्लक्षणं रसायनफलं भुक्त्वा संसारनिगडाद्विमुक्तो भवतीत्यर्थः ६५ इति वशिष्ठता०
नि० प्र० उत्तरार्द्धे पंचचत्वारिंशत्तमः सर्गः ४५ ॥ = राम ॥ " " १३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञानाग्निना दग्धः भस्मीभूतः अखिलो जगन्मूलचिद्व्योम्न्युत्तरोत्तरभूमिकाभ्यासलक्षणया मतिवात्यया धुतः सन्
क्वगच्छतीति तन्न जाने ५४ भ्रांतिनिवारणसमर्थैरवबोधो मूलाज्ञानजाड्योच्छेदहेतुर्न त्वापातत्वज्ञानमात्रमित्याह चित्रा
ग्निनेति जाड्यं अज्ञानं शीतं च ५५ अज्ञस्य अभिनिवेशलक्षणादपज्ञानात् यथा संसारभ्रांतिरभिवृद्ध्याप्रकाशते तथा

एकसिद्धौ द्वयोः सिद्धिर्बोधवैतत्स्यदीपयोः मतिवात्याधुतो व्यापि दग्धो ज्ञानाग्निनाखिलः ५४ जग
न्मूलः परे शांते न जाने क्वानुगच्छति चित्राग्निनेव बोधेन तेन जाड्यं न शाम्यति ५५ निर्मूलापि जगद्भ्रांति
र्नैनात्मनि विलीयते यथाज्ञस्य जगद्दृप्तिरपज्ञानात्प्रदीप्यते ५६ तथाज्ञस्य परिज्ञानात्तद्वन्नाभिप्रदीप्यते
तद्रूपा ज्ञजगद्दृप्तिः शरदभ्रपरिहिता स्थिता ५७ यथास्थितैव त्रिजगद्दृप्तिश्चित्र इवोदिता स्वल्पत्वेनैव रचि
ताऽस्पत्वेनैव निर्मिता ५८ भासयीवां क्वजगद्दृप्तिस्ते चेतसि नूनं बोधेऽविमूढस्य नाहंता न जगत्स्थितिः
५९ भासते परमाभासरूपिणः क्वाप्यवस्थितिः बोधावात्मकं चितं भाति शुष्काद्रिकाष्ठवत् ६० बोधादे
कं जगद्भावे जीऽपज्ञानात्वमागतं मिथ्याबोधाद्द्विवदति मैत्रीं भजति बोधतः ६१

तत्वज्ञस्य परिज्ञाभिवृद्ध्या उत्तरोत्तरभूमिष्वज्ञानमधिकं दह्यत इत्याह यथेति ५६ दह्यमानेऽज्ञाने जगत्कीदृशं तेषां
भासते तदाह तद्रूपेति ५७ अविमूढस्येति छेदः ५८ अज्ञे प्रबुद्धस्य तर्हि कीदृशं भाति तदाह बोधेति ६० द्विवत् उभय
स्वभाववत् बोधतः बोधाधिक्येन सर्वजने ध्वति मैत्रीं भजति आत्मौपम्येन सुखदुःखे ययायपरस्पती त्यर्थः अ
बोधात् अबोधांशेन विवदीति विवादादिना प्रवर्तती तिवा ६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पृ १

तस्यपरमवैराग्यमर्थसिद्धमित्याहतावदिति चित्रनराग्निज्वलितपुरूपान १२ वज्रंवदभेद्येसमाधानेसमाधौअमे
वा०टी० ननियंत्रेनबलान्निवर्त्यते १३ यःसमाधिराविर्भूतानंदैकरसः प्रथमरतात्उपस्थितस्तंगुड पिपीलिकान्यायेन
नि०उ० वस्तुस्वभावबलादैकाग्र्यमायातमास्वादयन्मनस्तोनचलति १४ ज्ञानाद्बलादागतंयद्विषयांतरेवैरस्यंसएवस
१३५

क्रमेणविगलद्वलेर्बलाद्दिष्टांतिर्मुमुक्षुः अथायातंसमाधानंकेननामनिवार्यते ११ तावद्विषयवैर
स्यंभावयत्युचिताशयाः नयरूपंतावतान्यावद्भोगं श्चित्रनरोयथा १२ अपरंपजागतानर्थान्निवासिन
135 तथात्मवान् बलाद्धज्रसमाधानेत्वन्येनेवनिवेश्यते १३ प्रावृषीवनदीपूरोयःसमाधिरुपस्थितः
बलादेवतमायातंभूयश्चलतिनेममनः १४ सर्वापिशीतलत्वेनबलाद्ध्यानेपदागतं ज्ञानाद्विषयवैर
स्यंससमाधिर्हितेतरः १५ इत्थंविषयवैरस्यंमेवध्यानमुदाहृतं तदेवपरिपाकेनवज्रसारंभवत्यलं॥
१६ तदेतद्भोगवैतृष्ण्यंध्यानमंकुरितंहितत् तदेवपीठबंधेनवज्रंभवतिबंधुरं १७ सम्यग्ज्ञानंसमद्धूनंस
देवोत्सितवासनं ध्यानंभवतिनिर्वाणमानंदपदमागतं १८

मधिर्नहिरागादिना दंदह्यमानेचेतसिसमाधानंकदाचिदपिकस्यचित्प्रसिद्धमिति ११ एवंध्यानोपपत्तिरपिविषु
यवैरस्येसत्येवनान्यथेत्याहइत्थमिति १६ तथाचभोगवैतृष्ण्यबीजमेवांकुरितावस्थध्यानंप्ररूढावस्थंसमाधिरत्यभेदेपि
व्यपदेशभेदःफलितइत्याहतदेतदिति १७ साक्षात्कारस्याविर्भूतंब्रह्मैवअविद्योच्छेदितयाज्ञानंवासनोच्छेदितया
ध्यानंसर्वदुःखोच्छेद्यानंतरूपतयानिर्वाणमितिव्यपदिश्यतइत्याह सम्यगिति १८ " " " " १३५

ध्यानद्रुमफलास्वादेयादृशीमनसः स्थितिः दृढं विषयवैरस्यं पादक्तदेहवर्णिते ज्ञाते साक्षादनुभूते बोधश्चरसमा १
साक्षात्कारवृत्तिरपिस्वोपादानाज्ञानबाधात्सद्भवति मनोमृगश्च परमपुरुषार्थस्वरूपमाप्तमेव भवतीत्यर्थः १ सांप्रत-
मीमृगताविषयतृणान्वेषणस्वभावता यातिअपैति २ स्थितिरचांचल्यं ३ मनस्ता बाह्यार्थम ननस्वभावता सर्वा

त्ते २

श्रीवशिष्ठउवाच परमार्थफले ज्ञाते मुक्तोपविश्रान्तिं गते बोधोप्यसद्भवन्यासु परमार्थे मनोमृगः १
क्वापिसामृगतायाति प्रक्षीणस्नेहदीपवत् परमार्थदर्शेवांते ज्ञानं तावभासिनी २ ध्यानद्रुमफलप्राप्तो
बोधतामागतं मनः वज्रसारां स्थितिं धत्ते छिन्नपक्ष इवाचलः ३ मनस्ता क्वापि संयाति तिष्ठत्यच्छैव
बोधता निर्वाधा निर्विभागा च सर्वसर्वात्मिका सती ४ सुविविक्तनया चित्तसंता बोधतयोदिता अ-
नाद्यंताभवत्स्वच्छप्रकाशफलदायिनी स्वयमेव ततस्तत्र निरस्तसकलैषणं अनाद्यंतमनायासं ध्यानं
मेवावशिष्यते ६ यावन्नाधिगतं ब्रह्म न विश्रांतं परे पदे तावज्जन्मननत्वेन न ध्यानमवगम्यते ७ पर-
मार्थैकतामेत्य नजाने क्वमनोगतं क्ववासना क्वकर्माणि क्वहर्षामर्षसंविदः ८ केवलं दृश्यते योगिग-
तो ध्यानैकनिष्ठतां स्थितावज्रसमाधाने विपक्ष इव पर्वतः ९ चिरसाविलभोगस्य प्रशांतेंद्रियसंविदः

रां अतएवासर्वात्मिका बोधता चिन्मात्रता तिष्ठति ४ चित्तेपासता प्राग्जडदेहाद्यविवेकाज्जडैवाभूत्सैव सांप्रतं देहादिः मुवि-
मुक्ततया स्थिता बोधतया उदिता यतः परमार्थप्रकाशफलदायिनीत्यर्थः यतो निरस्तसकलैषणं अतस्तदन्यगतिक-
त्वात्स्वालं ध्यानमेवपरिशेषादवगम्यत इत्यर्थः करतालिं तन्मनो ध्यानं तदा स्यात् इति तन्मम मननत्वेन विषयांतरानुसं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

236

भूयोपि विस्तारान्मुक्तिसाधनक्रममर्पयते प्रस्तुते हठवैराग्यं प्राप्यं तमिह वर्णयते वक्ष्यत्वोपि पद्यं वदितमपि तन्याय
वा० टी० माश्रित्य परमकारुणिको वशिष्ठः पूर्वं ध्यानरक्षोत्पादनपरिपालनफलोन्मुखीकरणमनोहरिणकाश्रयणतदा
नि० उ० रोहणफलोपभोगान्तत्परंपरया वर्णितमेव शुभेच्छादिभूमिसाधनभूमिकाक्रमं पुनः कुत्रकुत्र विषयगुणसंपल्लाभ
१३६ इत्येतत्प्रतिपादनप्रकारेणास्य सदाधिकारिप्रबोधनाय वर्णयिष्यंस्तच्छ्रवणाय शिष्यमभिमुखीकरोति संसारेति
मरणमूर्छादिसंकटेषु लुठंति तन्त्वोपस्य क्रमं तत्र गुणप्रकर्षलाभक्रमं १ तत्र विवेकांकुरोदये येषां गुणानां लाभस्ता

श्रीवशिष्ठउवाच ॥ संसारभारसंभ्रांतः संकटेषु लुठत्तनुः योभिवांछति विश्रांतिं तस्य क्रममिमं शृणु १
पूर्वं विवेककणिका यदा स्वहृदि जायते संसारनिर्वेदमयी कारणाद्वाप्यकारणात् २ तदाश्रयति सच्छ
यानसाधुत्वसुविलासिनः अध्वश्रमहरां छायां तमामार्गतरूनिव ३ दूरे परिहरत्यज्ञानपूर्वाणि
वाध्वगः स्नानदानतपोयज्ञान्करोति विबुधानुगः ४ पेशलं चानुरूपं च व्यवहारमकृत्रिमं लोकमा
ल्हादनं धत्ते चंद्रबिंबमिवामृतम् ५ ॥

न्नश्यतीति एवमित्यादिना कारणात् ऐहिकयज्ञतपोदानादिपापक्षयकारणात् अकारणात् तदभावात् जन्मांतरा
नुष्ठितसत्कर्मविक्षीणपापानां वा स्यात् सर्वस्यैव विनैवैहिककारणं विवेकोदयदर्शनादिति भावः यैद्वनिर्वेदमयी विवेक
कणिका जायते ते एव साधुत्वेन सुष्ठु विलासिनो विस्तीर्णाः वक्ष्यमाणगुणास्तमाश्रयंतीति परेणान्वयः २ तत्र दृष्टांतः तापत
प्ताः पुरुषाः सच्छायान्मार्गतरूनिवेति ३ तत्र ज्ञजनसंसत्यागो यज्ञदानादिपरता देवाराधनादिगुणाः प्रथमंसंघतीता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वमिदं भोगतस्यैसत्स्येवसिद्ध्यतिनान्यथेतितदेवदृढीकर्तुं प्रशंसति अस्तिचेत्यादिना १९ दूरांशिद्वयत्स्वभावविरुद्धं भोगित्व
मज्ञानकृतस्वभावविपर्ययकालमात्रे संभवतिनाज्ञाननाशोत्तरमित्याहयस्येति २१ अभ्यासकालेव्युत्थितेन किंका
र्यं कदावासमाधिः सेव्यस्तत्क्रममाह श्रुतेति श्रुतंगुरुसतीर्थ्याभिः सहवेदांतश्रवणं यावदुपनिषदावर्त्तनं जपः

अस्तिचेद्भोगवेतृत्वं किमन्यद्ध्यानदुर्धिया नास्तिचेद्भोगवेतृत्वं किमन्यद्ध्यानदुर्धिया १९ इदमपत्स्वदन
मुक्तस्य सम्यग्ज्ञानवतो मुनेः निर्विकल्पसमाधानमविरामं प्रवर्त्तते २० यस्मिन्नस्वदतेदर्पसंसंवुद्धइ
तिस्रतः नस्वदंतेयदाभोगाः सम्यग्बोधस्तथोदितः २१ यस्यस्वभावविश्रांतिः कोस्यास्तिभोगिता अस्व पत ३
भावो हि भोगित्वं तत्क्षयेतत्कथं कृतः २२ श्रुतपाठजपांतेषु समाधिनिरतो भवेत् समाधिविरतः श्रांतः श्रु
तपाठजपांश्रयेत् २३ निर्वाणमासीतनिरस्तखेदं समस्तशंकातमयाभिरामं स्वभूमसौम्यं समशांतचि
त्तं शरच्छनाभोगमिवाद्भुमंतः २५ इतिमहारामायणे मोक्षोपाये उत्तरार्द्धे साम्यावबोधनो नाम षट्चत्वारिं
शः सर्गः ४६

प्रणवादेः तथाचोक्तं स्कांदे जपश्रांतः पुनर्ध्यायेद्ध्यानश्रांतः पुनर्जपेत् जपध्यानाभियुक्तस्यप्रसीदतिपरः शिवइ
ति २३ तत्रापि सदेवसमाधिप्रधाने भाव्यमित्याशयेनोपसंहरति निर्वाणमिति स्पष्टं २५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका
शेनि०प्र० षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सा विवेकिप्रज्ञा सर्वार्थिनं तमनोविलासमात्रतया अनुभवति १५ अन्यो विवशौभ्वं मालिन्यदाहादि घुडि यस्य तथाविधं अंशुकं
नि०उ० वस्त्ररत्नमिषतद्धि दिव्यंसिद्धं वरंसलदाहोत्तरं वन्हेरद्भुतं विद्युत्पुंजमिव भास्वरतरं भातीति शास्त्रप्रसिद्धं १६ साधुर्विवेकी स्वतेज
१३७ सान्मांतरेणात्मप्रकाशेन १७ शास्त्रं अभ्यासेन साधोर्गिरः समागतं सेवादितात था अनुगच्छति निरंतरमनुसरति यथाप्यल्पं तत्
उपदिष्टार्थामि निवेशलक्षणेन तदनुषंगेणास्वबलेपितत्त्वितनच्छुचूर्णपरत्ता वेवानुभवति न तद्व्यतिरिक्तं स्वशरीरादिकमपीत्यर्थः

अंतरे वानुभवति सर्वार्थान्प्रतिबिंबितः अदर्शिव विशेषेण प्रज्ञानैर्मल्यशालिनी १५ साधुसंगमशुद्धात्मा
शास्त्रार्थपरिमार्जितः प्राज्ञो भासुद्भुतं वन्हेरग्निशौचमिवांशुकं १६ कचत्कांचनकांतेन विमलालोककारि
णा भुवनं भास्करेणैव भाति साधुः स्वचेतसा १७ तथानुगच्छति प्राज्ञः शास्त्रसाधुसमागमौ यथाल्पं ता
नुषंगेण तावेवानुभवत्यसौ १८ क्रमात्सज्जनतामेत्य शास्त्रार्थामरभावितः भाति भोगानधः कुर्वन्
पंजरादिव निर्गतः १९ भोगाभिगमदौर्भाग्यपद्मानुदिनमुत्सता तेन तत्कुलमाभाति ताराचक्रमिवेंदुना
२० अभोगाकृपणा कापि नच्चैवास्य प्रवर्तते मखेकांतिरपूर्वे किंचिंद्रे राहुमतेयथा २१ मा१

१८ रागलोभप्रमादादिदोषक्षयमैत्र्यादिगुणसंचयक्रमात्सज्जनतां निर्दृष्टिगुणवज्जनतां भोगान्प्रतिं असनितया भिमु कृपणा
रव्येन गमनं भोगाभिगमस्तल्लक्षणं दौर्भाग्यपंकुलं वंशः तदूघटितसमाजश्च आभाति २० अभोगकापरिपनिर्मुक्ता भोग २
अभिनवे बकांतिरस्य मुखे प्रवर्ततेराहुं क्रतेविना राहुनिर्मुक्तेयथैतियावत् २१ ॥ ॥ ॥ ॥ १३७

६२

237

स्वपक्षरागलोभाभिमानाद्यभावात्परहितकारित्वाच्च परप्रज्ञानुगः अत एव सर्वजनप्रियो भवतीति भव्यः पवित्रेषु शास्त्राभि
हितेषु कर्मसु रसिकः कोपि सर्वजनोत्कृष्टः सोऽप्यसन्न प्रवर्त्तते ऽव्यवहरति ६ नवनीतस्येव स्थलीमुखान्यपोह्य धिमंडद्रवाद्या
नि मध्येत्यादिसाधारणं नवसंगतिः प्रथमसमागमः मध्यनि विवेचनपरिपाकक्रमेण चिरसंगते रुत्तरोत्तरस्वादुतरार्थलाभे हि

परप्रज्ञानुगो भव्यः परार्थपरिपूरकः पवित्रकर्मरसिकः कोपि सौम्यः प्रवर्त्तते ६ नवनीतस्थलीवाह्यालि
ग्धाग्रद्गीर्मनोहरा जनं स्वरं पतितस्वादीतदीयानवसंगतेः ७ शीतलानि पवित्राणि चरितानि विवेकिनः इं
द्वोरिवांशुजालानि जलं शीतलयत्यलं ८ नतयो घानखंडेषु पुष्पप्रकरहारिषु विश्राम्यंते वीतभयं यथासा
धुसमागमे ९ मंदाकिनीपयांसीव संगतानि विवेकिनां प्रज्ञालयंति पापानि प्रयच्छंति विशुद्धतां १० विवे
किषु विरक्तेषु संसारोत्तरणार्थिषु जनः शीतलतामेति हिमद्वारगृहेष्विव ११ ननु नामरता दाराया विवेकि
न विद्यते सुरगंधर्वकिंन्नरेषु मानवेषु न विद्यते १२ प्रज्ञाप्रसादमायाति क्रमादुचितकर्मणः अंतःकरोति
शास्त्रार्थमर्थं मुकुरस्त्विव १३ सत्प्रज्ञोन्नतिमायाति शास्त्रार्थरसशालिनी विवेकिनी विलासेन कदलीव

तुल्यस्वनायनेति विशेषणं ७ १० हिमेहरिस्मरचितेषु गृहेष्विव ११ न विद्यते से तिशेषः १२ क्रमादनुष्ठिताद
चितान्निष्कामकारणहेतोः प्रज्ञावृद्धिः प्रसादं विशुद्धिमायाति तच्च ज्ञस्य विचित्रोद्योतदर्पणस्य सुखश्रुतं शास्त्रार्थमंतः करोति
हृदि स्थापयतीत्यर्थः मुकुरस्त्वेव दर्पणतलं स्वप्रतिबिंबितार्थमिव १३ विवेकिनि विवेकवति हृत्स्थाने विलासेन मूलप्ररोहादि
विस्तारेण १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नि॰उ॰ प२ १३८

स्वार्थनिःस्पृहत्वमतः परार्थंकृतः स्पृहयेदितिभावः ३२ तेनैवत्यागाभ्यासयोगेन स्वमांसान्यपियाचमानेभ्यो ददाति विवे
कानुसरणक्रमेण क्रमेण विलीयमानचिंतानांदिनेदिने ज्ञानप्रचयेनाज्ञानंक्षीयत इत्याह नूनमिति मोहमज्ञानंलघुत्वं
अत्यल्पतां यथाधावतामस्वादीनां गोष्पदं अनायासोल्लंघ्यत्वलक्षणंलघुत्वमायातितद्वत् ३४ परेषांस्वधनादि
अत्यंतसुखं श्राद्धाद्विरतिं निवृत्तिं ३५ अर्थेणजिनप्रयुक्तशासनंदंडनं रोहिकयारलौकिकदुःखजातमितियावत् ३७ तस्य
स्य आदानाद्विरतिंनिवृत्तिं ३५ अर्थेणजिनप्रस्तुतंशासनंदेडनं रोहिकयारलौकिकदुःखजातमितियावत् ३७ तस्य

परस्वादानविरतः संतोषरसनिर्भरः विवेकीक्रमशः स्वार्थं निःस्पृहत्वमिच्छति ३२ ददातिकरुणापि
शाकशाकाद्यपियाचते तेनैवाभ्यासयोगेनस्वमांसानिददात्यसौ ३३ नूनंविलयचिंतानांविवेकस्य
धावतां मोहस्यलघुत्वमायाति धावतामिवगोष्पदं ३४ परार्थादानविरतिंपूर्वमभ्यस्यपलतः आहत्तं
माविवेकेनततः स्वार्थविरक्तता ३५ ततोभोगनिरासेन सहस्वार्थनिराकृतिः परमार्थेस्वविश्रांतैःक्रिय
तेकृतिभिःक्रमात् ३६ तत्राहरयंजगत्यस्मिन्दुःखंनरककोटिषु याहरयपापवदाप्नुयक्रमप्यपिजिनशासनं
३७ आसनेसयनेयानेगमनेरमणेजने आधिचिंतापराएवनतुमन्यक्षाविदंतुतां ३८ नन्वर्थाचितितानर्थाः
संपदः संततापदः भोगाभवमहारोगाविपरीतेनभाविताः ३९

दानांपारलौकिकदुःखस्मरणेपिरेहिकंसर्वप्रसिद्धं स्मारयति आसनेइतिविदंतुस्मरंतु ३८ अर्जनरक्षणव्ययादौरा
ज्ञचोरादिभ्यश्चार्थिनामनर्थसहस्रस्यप्रसिद्धत्वाच्चितितानर्थाः रागविपरीतेनविवेकेनभावितः पर्यालोचिता
स्वेदित्यर्थः अथवाभावप्रधानोनिर्देशः अनर्थरूपाप्यर्थेतमोहान्नरैस्तद्वैपरीत्येनभाविताइत्यर्थः ३९ ॥ १३८

238

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ धत्तधेयतांप्रसंशनीयतांनभसिस्वर्गे २२ प्राप्तभोगानांपरित्यागेनुष्यन्नपित्यक्तसर्वद्वेषेणामयाभोगेषुद्वेषः क
र्यंकृतइतिमनसिलज्जमानोपिकदाचिद्भवतीतिनतथापरितुष्यति भोगानामसंपत्या अलाभेतुलज्जाप्रसक्तभावात्पर
मंपरितुष्य तीत्यर्थः त्वर्थेऽपिशब्दः २३ प्राक्तनीः तरुणीः रागादिप्रौढाः स्वाः स्वीयएवभोगोत्सुकातरलाः क्रियाः सं
प्रतंस्मरन् खेदनस्मे रसस्सन् अंतः उपहसतियथाअधमस्त्राडालादि पृद्वाज्ञातिम रसस्सन्एवजातिरंतरूपहसति

स्वा १

त्रिणीकृतत्रिजगतांमहतामधिधेयतां सयातिकल्पविटपीनभसीवदिवौकसां २२ भोगानांद्वेषणेनां
तर्लज्जमानोमनस्यपि भोगानामप्यसंपत्यापरंसंपरितुष्यति २३ स्वाएवोपहसत्यंतस्तरुणीस्तरलाःक्रि
याः स्वदंसेरसुखोज्झातीर्जातीस्मरइवाधमः २४ अथतद्रष्टुमायांतिसोहार्दैनैवसाधवः भूमाविवोदितंचं
द्रंविस्मयोत्फुल्ललोचनाः २५ नित्यानादृतभोगेसोततोप्युचितयाधिया प्राप्तमप्युचितारंभंभोगंनवहुम
न्यते २६ पूर्वसंस्कृतिवैरस्यमंतरेवोदितात्मनः जायतेजीर्णजाड्यस्यपाकादिवसरस्तरोः २७ ततःसज्जन
संपर्कमुदर्कश्रेयसेस्वयं करोतिस्वस्थतागच्छन्भिषगाश्रयणंयथा २८ तेनोदारमतिर्भूत्वाशास्त्रार्थेषु
निमज्जति महान्महाप्रसन्नेषुसरःस्विवमहागजः २९ सज्जनोहिसमुत्तापविपक्षोतिनिकटंस्थितं नि
योजयतिसंपत्सुस्वालोकेष्विवभास्करः ३० परस्वादानविरतिः पूर्वमेवप्रवर्त्ततेन्वि वेकिनोमिजार्थे

तद्वदित्यर्थः तादृशंतंद्रष्टुंसाधवःसिद्धाः २५ ततस्तेभ्यःसिद्धेभ्यः प्रसन्नेभ्यः प्राप्तंउचितारंभमपि विहुमपिसिद्धादेभो
गंवहुमन्यते २६ कृतोनवहुमन्यतइतिचेत्पुरुशास्त्रसंपर्कात्पूर्वमेववैराग्यादिसाधनानांदृढत्वात्तत्वादित्याशयेनोक्तमेव
गुणोत्कर्षंक्रमेणपुनरनुक्रामति पूर्वमित्यादिना २२ " " " " " " "

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अर्थिनो धन लिप्सवः ४८ तास्तत्र लक्षणास् अहि फणा छत्र छाया सबुधः कोरमजेनकश्चिदिति अर्थः ४९ ५०
वा० टी० बाह्यमारंभमिंद्रियानुधावनलक्षणं आतरं संकल्पादिलक्षणं वान्तेत्र ज्ञानवीजोद्भवस्थानं मुक्तिनिधानस्थानं वा
नि० उ० हृद्य ५१ प्रक्रान्तां मादृक्वैराग्यपातागुणा अभ्यस्तात्एवज्ञानं प्रतिष्ठापयंति न हेलयासेविताइत्याशयेनोपसंजिहीर्षु
२३९ राहजगत्वमिति अज्ञैः संबुद्धं जगत्वं जगदाकारैर्वैचित्र्यं तत्सान्तिशेणसदेवेति विद्वन्नपिजः अपक्कज्ञानतयात्रजगद्दे

कल्लोलविकलास्तु ध्यसमुद्भयतिताइव नाम्नुवंतिस्थितिं स्वस्थां विकृताकृतयोर्थिनः ४८ संपदः प्रम
दाश्चैवतरंगोत्तुंगभंगुराः कस्तास्वहि फणाछत्रछायासु रमतेबुधः ४९ अर्थपिजनस्त्वाणांजानन्नपिक
८ र्थितां यः करोति स्पृहां मूढोन्नपशुतंनसंस्पृशेत् ५० मनसोवाह्यमारंभमांतरंस्वत्तुनातिपः समंवैतस्य
दात्रणतस्यद्वैतंप्रकाशते ५१ जगत्वमज्ञैसंबुद्धं ज्ञोविद्वन्नसवेत्यत् सतीवतत्रस्फुरतितदभ्यासजंभितं ५२
संसारानिर्वेदशाम्नुपेतमसत्संगमंशास्त्रमुपेतमतेन शास्त्रार्थभावननिरस्तभोगाद्वैतत्स्वपदानी परमार्थमिति
५३ इतिमहारामायणे नि० प्र० उत्तरार्द्धे मुमुक्षप्रथमानामसप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ ॥ ॥

चित्रमसतीवसत्यां पृथिव्यामिव घटस्फुरति अवहरति तत्र सत्वैराग्यं पातगुणानान्ना सविजृंभितमित्यर्थः ५२ प्रथंसंसारनि
र्वेदशाम्नुपेतम् तेनसत्संगमंशास्त्राभ्यासंश्चोपेतम तदर्थ दृढभावनया सर्वभोगान्निरस्यदर्शितलक्षणाद्वैतस्वपदार्थो
परमार्थस्वतत्वं भूमिकापरिपाकक्रमेणेतीत्यर्थः ५३ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० उत्तरार्द्धेनामसर्गः ४७ २३९

यावत्कदर्थार्थं अर्थं अर्थैलक्षणोऽनर्थः पुरुषेण नाप्यते नाभिलष्यते तावत्स पुरुषो वैरस्यं तापत्रय प्रयुक्तक्लेशं न
याति ५० यस्मै पुरुषाय मोक्षाख्यमनुत्तमसुखं रोचते प्रमान् अर्थं धनं जगज्जन्मसरणस्यैस्य शिखे चन्द्रचूड तरमिति द्वेष्याप
रूपतु धनस्य हत्यागरएव सुखं मोक्षोपायस्तस्य त्यर्थः तु कृत्तामेव द्रष्टुं पितुं पुनः पुनर्धनं निंदति भ्रूरिति चिंताशोकमोहा
दिभावविकाराणो जरामरणयोर्दुष्कर्मणां दैन्यादीनां च अर्थ एव साध्यः समूहः इत्यर्थः अजंतु विषयेपि जंतुवद्दुपचारा

तावन्नायाति वैरस्यं चिंता विषयजंभणैः यावदर्थमिहानर्थे निकदर्थोऽर्थ्यते ५० अनुत्तमं सुखं यस्मै चिरायप

पञ्चपर
रिरोचते जगज्जन्मशिखाद्रष्टा शोर्णं तु शाम्यतु ५१ भरिभावविकाराणां जरामरणकर्मणां दैन्यदेशात्म्यदाह
नामर्थः स्यार्थइतिस्मृतः ५२ अस्मिन्जगति जंतूनां जराम रणशालिनां अजरामरतां कर्तुं संतोषास्तिरसायनं
५३ वसंतो नंदनोद्यानमिंदुरप्सरसः स्मृताः इत्येकतः समुदितं संतोषोमृतमेकतः ५४ सरसः प्राकृषेवांत
संतोषेणे वपूर्णता गंभीरां शीतलां हृद्यां प्रसन्नां रसशालिनीं ५५ साधुराजत्यवितामत्यसं तोषेणेव राज
ते सुपुष्पितवनाकारोवसंतेनेव पादपः ५६ पादपीठपरामर्शी पिष्टकीटवदीहते दीनप्रकृतिरर्थार्थीइदुः

त्सार्थशब्दः ५२ संतोषएव वैराग्यप्रतिष्ठापनेन सर्वदुःखहारीति तं प्रशंसति अस्मिन्निति ५३ सर्वसुखहेतुरप्सर
वेत्याह वसंत इत्यादिना एकतः स्मृता इत्यन्वयः ५४ पूर्णता पुरुषस्य भवतीति शेषः शिष्यमुत्तरानपि ५५ साधुसंतोष
शील अजत्यवितामत्यसुपुष्पितवनाकारोराजते ५६ असंतुष्टस्तु अर्थार्थीइसन् पादपीठेन पादुकया परामृष्टः दैवादा
स्कंदितो निष्पिष्ट स्वयः कोटस्तद्दीनप्रकृतिः सन्नीहते चेष्टते ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० एवंनिरंतरान्वेषणोऽवश्यस्वात्मदर्शनेनविश्रांतिः सिद्ध्यतीत्याह एवमिति ९ कीदृशंतत्पदंपश्चात्स्वविश्रांतिं कीदृश
नि०उ० निश्चयात्मिकात्वसातदाह बाह्याभ्यंतरमिति अज्ञातस्वाज्ञानमेवअर्पितयादृश्यवर्गाकारेणोदिता साच भिन्नो येन
२५० संभवतीत्येवनिश्चयरूपाज्ञताचरमसाक्षात्काररूत्तिरेवदग्धेधनाग्निवच्चिदात्मनिशांताचेतदेवपरमंपदमित्यर्थः १०
इतिअनुभूतेस्वानुभवेसर्वबाधावधित्वेनस्थितंयतदेवमित्यर्थः ११ तस्यपरमपदस्यनबोधतानाप्यचेतनापिसंभवतीति

एवमभ्यासवशतः परेविश्रम्यतेपदे निर्वाणंभस्मशांतेनस्वयमेवविवेकिना ९ सबाह्याभ्यंतरेशांता
240 ज्ञैतवार्थतयाऽदिता नसंभवतिभिन्नोऽर्थइत्येवपरमंपदं १० नाप्युपलब्धिर्नोऽभूत्समस्तिबोधात्मतांविना
इत्यंतरनुभूतिस्थमाहुस्तत्परमंपदं एकबोधातिसंबंधः परिणाममात्रबोधना नभूयतानाप्यमेतिविद्धि
तत्परमंपदं १२ स्वसंविन्मात्रविश्रामवतामभ्यनसांसतां नस्वदंतेहिविषयाः पयांसिदृषदामिव १३

विद्धिकुतः सर्वस्यवस्तुजातस्यएकेनहृपेनबोधेनैवअतिशायितः संबंधअतिसंबंधअत्यंतिकैकरस्यंतथापरिणा
मापरिणामात् नहिबोधाभावेतद्धारतावोधताव्यपदेष्टुंशक्यानापितदर्थतातस्यैवव्यपदेष्टुंशक्यानाप्यर्थभूत्य
तामात्रेबोधस्यभूत्यताप्रशक्तिरितिभावः १२ तद्विश्रांतावात्यंतिकविषयवैरस्यंसिद्ध्यतीत्याहस्वेति यथाश्मेन
सांदृषदांक्षीराणिनस्वदंतेतद्वत् १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धिरूढेपरेवैराग्येपुंसोयैर्लक्षणैः स्थितिः येष्वज्ञानप्रतिष्ठायां वर्णयंति तानि विस्तरात् तत्रादावष्टभिर्वैराग्यप्रतिष्ठा
यांसत्यांपाधिलक्षणानितान्याह रूढइत्यादिना १ श्लोकद्वयंप्रागुक्तानुवादः २ संस्पर्शकारणमेध्यानिअपवित्रा
णुपुरीषादिपराणीनियथागृहान्निरस्यंतेतद्वत् ३ यथायथाना द्रव्याउपयुक्ताअपिभांडोपस्कराः वोढुमशक्त्याहातुं
भारायद्रश्यंतेतद्वद्धिरक्तेनापिदाराश्वबंधवश्चद्रश्यंत इत्यर्थः क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणीतिचतुर्थी लकारेणद्वशि

श्रीवसिष्ठउवाच रूढेसंसारनिर्वेदेस्थितेसाधुसमागमे शास्त्रार्थभावितेबुद्ध्याभोगवैतृष्ण्यआगते १
जातेविषयवैरस्येसज्जनत्वेतथोदिते प्रकाशेसंमुखीभूतेहृ तपेकिलितोदये २ धनाल्लिनाभिवां
छ्यंतेतमांसीवविवेकिना त्यज्यंतेविषमानानिसंस्पर्शकामेध्यपर्णवत् ३ भारायपांचद्रव्येवद्रश्यंतेदा
रबंधवः यथाशक्तियथाकालमुपचर्यंतिरास्त्व ४ इंद्रियेष्वपि संलग्नाइंद्रियार्थाःपुनःपुनः नभो
गाअनुभूयंतेनूनंशांतमनस्तया ५ एकांतेषुदिगंतेषुसरःसुविपिनेषुच उद्यानेषु पादेशेषुनिजे
सु२ ष्वेवगृहेषुवा ६ सुहृत्केलिविलासेषुभोगानाशनादिषु शास्त्रार्तकाविचारेषुनतथास्थीयतेस्थिरं ७
उपशांतेनदांतेनस्वात्मारामेणभाविना ज्ञातेवान्विष्यतेज्ञेनविज्ञानैकांतवादिना ८

क्रियानिरूपितकर्मशक्तेरभिधानेपिगम्यमानज्ञहातिक्रियानिरूपितायास्तस्याअनभिधानात् तर्हि किंसहसैवत्यज्ञ
तेनेत्याह यथाशक्तीति ४ तदेवप्रपंचयति एकांतेष्वित्यादिना ६ आस्थीयते आस्याचताभूयते आशक्तभावाद्वि
रंनस्थीयतइतिवा ७ देवास्थितेवापितत्त्वज्ञातातत्त्वविदेवज्ञानदार्ढ्यायान्विष्यते अथवाज्ञातादेहेंद्रियबुद्ध्यादीनांसाक्षा
द्रष्टाप्रत्यगात्मेवचेतसान्विष्यतेनतद्व्यतिरिक्तंकिंचिदित्यर्थः ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२२ ईश्वरता हि इशिपविषये सर्वथातंत्र्यंतच्च सर्वप्रति सर्वप्रकारेणात्मन एव संभवतीत्युपपत्तिमाह तस्मै इति अ चेतनं

वा०रा० हि सर्वं रथगृहप्रासादादि चेतनार्थं न च तदतिरिक्तोन्यश्चेतनधातुरस्ति नान्योतोस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेः अनेन सर्वोपि भोक्त

नि०उ० तास्वातंत्र्यमुक्तं कर्तृतादिस्वातंत्र्यमर्पितस्यैवेत्याह तत इति तृतीया पंचमी षष्ठी सप्तमी विभक्त्यंतात्सर्वविभक्तिकस्तसिः

२४१ कर्तृकरणनिमित्तस्वाम्यादिभावेनापि स्वातंत्र्यघोतनाये बोध्यः स सर्वमित्युपादानाधिष्ठानतादिस्वातंत्र्यप्रदर्शनाय

श्रीवसिष्ठ उवाच ईश्वरो न महाबुद्धे दूरे न च स दुर्लभः महाबोधमयैकात्मा स्वात्मैव परमेश्वरः २२
तस्मै सर्वं ततः सर्वं स सर्वं सर्वतश्च सः सोंतः सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः २३ तस्माद्भासाः प्रसर्पं
ते सर्वाप्रलयविक्रियाः अकारणाकारणतो गतयः पवनादिव २४ अनिशं पूज्यं तस्यैताः सर्वा स्थावरजं
गमाः यथाभिमतदानेन सर्वतो भूतजातयः २५ स बहुभेषजन्मानि यथाभिमतयेच्छया यथा संपूजितस्तेन
प्रसादमधिगच्छति २६ प्रसन्नः स महादेवः स्वयमात्मा महेश्वरः बोधाय प्रेरयत्याशु दूतं तस्य शुभेहितैः २७

एवं सर्वतदुत्पातापि सर्वशक्तिनिरूपकनास्वातंत्र्यघोतनाय बोध्यं सोल्पसर्वगनत्वपरिणामादिस्वातंत्र्यमर्पितस्यैव
संभवतीत्याह सोंतः सर्वमय इति इत्थं सर्वथा सर्वदा सर्वात्मनस्तस्यैव सर्वथापि सर्वोत्कर्षात्स एवेश्वर इति नमस्कार्य इ
त्याह तस्मै इति २३ अत एव श्रुतिप्रसिद्धं जन्मादिहेतुतालक्षणं तस्य साशयेनाह तस्मादिति २४ सर्वाराध्यता पितस्यैव
प्रसिद्धेत्याह [illegible] अनिशमिति २५ स एव महादेवः शुभेहितैः सत्कृतैः प्रसन्नः सन् बोधाय तत्वज्ञानाय बानाप
दूतं विसृज्य तं मे वक्ष्यमाणं दूतं प्रेरयति प्रेषयति २७ ॥ ॥ ॥ ॥

241

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वहिर्मुखेष्वचितानां स्वात्मप्रवणीतां स्वात्मविश्रांतानां च वहिर्मुखतां च निरुद्धीति निरोधस्तथाविधं पदं चित्ते कृतो लेखितइ
वनिश्चलः ४ कीदृशं तदाह तस्यमनो भवति तदाह सर्वार्थमिति वेद्यमवश्यवेदनीयमात्मतत्वं वेदितुं शीलं यस्य तथा
विधस्य तस्य हृद्यं मनः अर्थैरतमेवसर्वार्थं भवति सर्वस्य तत्व . तत्तन्मात्रत्वात तथाऽपरिच्छिन्नब्रह्माकारत्वा
न्महदेवसतत् तद्व्यतिरेकेणाद्दुर्लक्ष्यत्वान्परमाणुवद्भवति १५ अयमात्मेवशून्यात्मेति शेषयाच्चक्षे अर्हन्त्वमिति यतोऽज्ञा

निरोधपदमापन्नो निर्मनी मौनमंथरः स्वभावे स्थितएवास्ते चित्रेकृतइवालवान् १४ सर्वार्थमि
र्थरहितं महदेवपरमाणुवत् अथ्यमेवशून्यात्मा हृदयं वेद्यवेदिनः १५ अर्हन्त्वं जगदीदिदृक्कालं
कनकादिव नयज्ञानादिशून्यादि स्थितमेवनविद्यते १६ ज्ञेनामलपदस्थेन दीपेनेवनिरस्यते त
तोहार्दं तथा बाह्यं रागद्वेषभयादि च १७ रज्ञो रहितसर्वांशसत्वात्पारमुपागतं असभवतमो रूपं
परामिजं नभास्करं १८ भेदप्रविलये जाते द्वितेचादृश्यतां गते यास्थितिः प्राप्नवाधस्यनवागो
चरेमतिसा १९ ददासेतन्महाबुद्धे निर्वाणं परमेश्वरः अहर्निशं परमया चिरं भत्या प्रसादितः २०
श्रीरामउवाच॥ ईश्वरः कोमुनिश्रेष्ठ कथं भत्या प्रसाद्यते एतन्मे तत्वतो ब्रूहि सर्वतत्वविदांवरः

नादिश्चतत्तज्जयास्थितमेवपतत्स्वरूपशून्यादिश्चतोन विद्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति न्यायादिति भा
वः १६ भयादि च यतश्च निरस्यते १७ पञ्चदशोपि विशेषणानि स्पष्टानि अज्ञाननिशातिरोहितत्वेपि सत्वात् पा
रेतमोऽक्षिपारं १८ १९ एतद्वर्णितपरमपदलक्षणं निर्वाणं परमेश्वरो ददातितपः प्रभावादेव प्रसाद्दैत्यादिस्तु
तैरितिभावः २० रामप्रश्नः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३६ कल्लोलाः षड्ऊर्मयस्तज्जलैर्जलैर्देशाकुले संसारलक्षणरात्रे तिमिरे त्वत्तैव चन्द्रसमं तारशत्रुं चन्द्रमाः सा
वा॰टी॰ ल्हादप्रकाशाद्यर्थः ३७ विवेकरत्नोत्तराणां त्वं वत्स संसारसमुद्रतया रूपपत्तिरगाधेति द्वाभ्यां ३८ महतां स्थावरजंगम
नि॰उ॰ तांघातानां जडत्वानां जलकणानां आधारे ३९ उक्तमर्थान्तरसंक्षिप्योपसंहरति पूर्वमितिस्पष्टं ४० इति श्री वाशिष्ठता
२५२

त्यक्त्वा सर्वविकल्पोघान्विकारानर्थसंकरान् पौरुषेण त्वमेवात्मा स्वयमेव प्रसाद्यतां ३६ भ्रमन्म
नः पिशाचे स्मिन्कल्लोलजलदाकुलैः संसाररात्रितिमिरे त्वत्तैवारण्यचंद्रमाः ३७ अगाधमरणावर्त्तका
२४२ ल्लोलाकुलकोटरे तस्मात्तरंगतरलेस्वमनश्चंडमारुते ३८ महाजडत्वाधारे संसारविषमार्णवे इंद्रिय
ग्राहगहने विवेकः यानको महान् पूर्वं यथाभिमतप्रश्नस्यप्रसन्नोदत्ताविवेकमिह यावनदूतमात्मा जीवं
परंनयति निर्मलमेकमाद्यं सत्संगशास्त्रपरमार्थपरावबोधैः ४० इति महारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे विवेक
सप्तचत्वारिंशः २ महात्मनामसप्तम्यः सर्गः ४८ श्रीवसिष्ठ उवाच परिपुष्ट विवेकानां वासनामलमुक्ततां महतां महता
मेतः कोप्यपूर्वं विजायते १ औदार्यं दारमर्यादं मतिंगांभीर्यसुंदरी महतां नावगाहंते भवनानि चतुर्दश २

स्वरूपप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ सुप्रस्फुट विवेकिनां महतां यादृशीं भवेत् यादृक्विस्रंभ
वतिस्पष्टं दहिवर्णिते कापिलोकोत्तरां महतामेव प्रपंचयति औदार्यमित्यादिना औदार्यस्य सर्व
लोकेतारतम्येनप्रसिद्धस्य उदारांश्चेष्टामर्यादामवधिभूतांगांभीर्येणाच्च संदरीम हतां
मति चतुर्दशापिभुवनानि तद्गतसंपदो जनाश्च नावगाहंते न प्रलोभयितुं इयत्तया कलयितुं वा शक्नुवंतीत्यर्थः २॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथंकरोतितन्मेवद २८ तेनात्मनादेवेन संप्रेरितो विवेको नामदूतः प्राग्ज्ञाधिकारिणो हृद्गुहायामागत्य तिष्ठति यावद्ज्ञानप्रतिबंधस्थिरीभवति २९ सविवेकदूतः यद्बोधयति तद्देवतस्यतारणमित्याशयः ३० एषसर्वजगत्प्रत्याहतुल्ये नप्रसिद्धोबोधात्मैवांतरात्मानवासनात्मासएवपरमः परमेश्वरः प्रणवः अस्यैववाचकः सन्नामभ वति ३१ तस्य स्थूलप्रपंचोपहितवैश्वानररूपंआत्मभेदभ्रमनिरासायोपास्यं दर्शयति द्यौरिति तथाचश्रुतिः अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषीचंद्रसू

श्रीरामउवाच आत्मनापरमेशेनकोदूतः प्रेर्यतेमुने सदूतोबोधनंवापिकरोतिवदमेकथं २८ **श्रीवसिष्ठउवाच** आत्मसंप्रेरितोदूतोविवेकोनामनामतः हृद्गुहायांसदानंदस्तिष्ठतीदुरिवांबरे २९ सरागवासनात्मानंजंतुंबोधयतिक्रमात् संसारसागरादस्मात्तारयत्यविवेकिनं ३० बोधात्मैवांतरात्मैव परमः परमेश्वरः अस्यैववाचकोनामप्रणवोवेदसंमतः ३१ जपहोमतपोदानपाठयज्ञक्रियाक्रमैः एषः प्रसाध्यतेनित्यंनरनागसुरासुरैः ३२ द्यौर्मूर्द्धापृथिवीपादौतारकारोमराजयः भूतान्यस्थीनिहृदयंव्योमास्यपरमेश्वरः ३३ सर्वत्रैषविदात्मावाघातिजागतिपश्यति तेनैषसर्वतोलक्ष्यकरकरणात्रिपादभूत् ३४ विवेकदूतमुद्बोध्यहत्वाचित्तपिशाचकं आत्मनापरवीस्फाराजीवः कामप्तिनीयते ३५ ॥ ॥

ता१

र्योदिशः श्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मेति ३३ विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् इत्यादिश्रुतीनामप्यत्रैवसामंजस्यमित्याशयेनाह सर्वत्रेति सर्वतोलक्ष्यकरकरणात्रिपादस्त्रिभिर्गतितयाविधः ३४ नीयतेनेनेतिशेषः ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
प्र॰उ॰
१४३

६ यतः नानात्वानास्ति अतः स्वच्छयो न संति यतश्च नाशिता न संति अतः अस्य उदयप्रलयाश्च न संति किं त्वमूर्त्ता एव कल्पनाकिंगणाः घनभूय आसंते इत्यर्थः अकिंपदेन तत्किरणालस्यंते संकल्पकल्पितमूर्त्ताकारगणां मनोराज्यादौ स्फुरंते एव प्र

सिद्धनन पिंडग्रह इत्याह एवं तावदिति ११ अस्य तात्प्रसाधनस्य फलमाह तस्यामिति तस्याः स्वरूपतायां अहं ममतारागद्वेषादि

भावनिबंधनकथनसंभवत्येवेत्यर्थः १२ एवं जगतः पिंडत्वाच्च पत्नासन्मात्रं सारतया परिशिष्टमित्याह पिंडत्वमिति तस्य

चे॰

नेह सत्या विभूतानि व जगतानस्य रूपता इदं ब्रह्मात्म रत्नेशप्रभाजालं विजृंभितं ९ स्वच्छयो स्वच्छयोर्ब्रह्मणो ना

नातास्त न नाशिताः अमूर्त्ता एवभासंते कल्पना किंगणा घनाः १० एवं तावद्घनीभूतः पिंडग्राहो न विद्यते सं

कल्पितश्च व्योम्नीव भूस्तैवावगम्यते ११ तस्यां भूतस्वभूतायां कथं भावनिबंधनः भविष्यदाकाशान्तरो विश्रांतः

को विहंगमः १२ पिंडत्वेनास्ति भूतानां भूस्यता च न विद्यते चित्तमप्यतएवास्तं शेषं शांतं न चास्थितिः १३ अना

नासममेवास्ते नानारूपो विबोधवान् अंतरालीन नानार्थ यथा कनकपिंडकः १४ यथास्थितस्य साहंत्वं

विश्वं चित्ते विलीयते इस्या वाच्याम चित्त्वसत्त्वरूपमवशिष्यते १५

इत्यपन्हवमित्याह तन्न चास्थीनिति १३ अत एव तत्त्वविज्ञाय्य गत्यपि सुष्पुस्य भासमाननानात्वानां सन्मात्रात्मन्यंतर्लयात्प्र

दितिसदृष्टांतमाह अनानासमं तेवेति १४ ननु इत्यस्य तत्सन्मात्रमेव शिष्यतु चिद्रूपमेव किं न स्यात् सति हि चित्ते चिदभिव्यक्तिः प्र

सिद्धांतद्विलये लये तदसंभवादित्याशंक्याह यथास्थितस्येति यद्यद्यथास्वभावे जाड्येऽस्थित स्यास्य साहंत्वं विश्वं चित्तं च वि

लीयते तदा जडसन्मात्रपरिशेषो भवेत् नत्वेवं किं तु तस्य यथाभूतत्वे चिदेकस्वभावे स्थितस्य साहंत्वं विश्वं चित्तं च तत्त्वदर्शनाद्वि

लीयते तदानुपरिशिष्य चिदेकरसस्य अचित्त्वं वक्तुमश

१४३

क्यमिति चिदेकरसत्तद्विशेषासिद्धिरित्यर्थः १५

243

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बहिः शब्दादिलक्षणो ग्रहीतृग्रहेषु भवो बाह्यः अंतः संकल्पविकल्पादिरूपेश्चरन् अनर्गलहृदांतर्बहिः संसारलक्षणक्र
प्रायो ग्रहः समनरकेंद्रियादिकलापलक्षणमूलतो मोहोऽज्ञानं चकाराद्वासनात्मकः मोहश्च प्रशाम्यतीत्यर्थः ३ भ्रांतिनां सत्य
ताभिमानो यावत्कालं तावत्तद्वासनोपचयः तासां भ्रांतित्वेन स्फुरणेन तद्वासनामपि मूलोच्छेदात् हेतो लोकप्रसिद्धं दृष्टांतानु
दाहृत्य दर्शयति दृष्टी दुर्वादिति जगद्भ्रांतौ भ्रांतिरेवेयमिति तत्त्वबोधाद्विस्फुरंत्यां सत्यां ४ सा वासनाशून्या अवस्थापि मनसः असत्ये

चित्तभ्रांतिजगद्दृष्टिप्ररूढे प्रत्यये सतां बाह्यश्चांतरश्चरत्नक्ष्यहो मोहः प्रशाम्यति ३ दृष्टी दुर्वतापजलव
त्केशोत्सुकवद्दूरे विस्फुरंत्या जगद्भ्रांतौ वासनाप्रत्ययः कुतः ४ वासनाप्रत्यये शून्ये शून्यं व्योमैव शिष्य
ते साप्यवस्थामूनोऽसत्ये कुतस्त्या स्याद्विवेकिना ५ त्रयमेतत्तुर्यनस्या त्रयेणानेन वर्जिता परपंती वाप्यप
श्यंती सावस्था परमेच्यते ६ चिच्चिन्नरत्नरश्मौघ इव नानात्मकं जगत् आभासमात्रेणन्वात्मा न घनेन च पा
र्थिवं ७ रूपालोकनमात्रं हि शून्यमेव जगत्स्थितं खे विचित्रमणिव्यूहकरजालमिवोत्थितं ८

सति सिद्ध्यति सा निर्वासना निर्मनस्का अवस्था सप्तमभूमिका या विवेकेनाप्राप्ता कुतस्त्या ज्ञातमगेहेतुर्नास्तीत्येवेत्यर्थः ५ एतत्तु धा
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं त्रयमेव सर्वेषां प्रसिद्धं तुर्यातु अनेन त्रयेण वर्जिता सावस्था दर्शनादिव्यवहारस्थूलबोधरूप पश्यंत्यपि जीवमुक्तिहेतु न २
प्रारब्धशेषेण परपंती वान्यदृष्टा भाति तद्दृष्ट्या तु परमेव सेच्यते नद्रूपानुषक्तेत्यर्थः ६ तादृशां व्युत्पन्नकालेपि जगत् आ
त्मानं घनेनापार्थिवमादिव्याप्तिं किंतु विचित्ररत्नरश्म्यौघो निबिडितप्रभापुंजमिव घनतां आ समात्रमित्यर्थः ८ ॥ ॥ घा १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ कथमनर्थायतदाहउदितमिति शैलनांकरकोपलभावं २२ बोधश्चिदात्माप्रबोधेनज्ञानेन २३ [illegible] इदृशावि
नि॰उ॰ वर्त्तसहस्रेरपि चितानाणुमात्रमपिकार्य इतितेषां चारंभणामात्रत्वमित्याह एतावतीस्थिति २४ यथास्वप्नस्यमनसादर्शि
१४४ नेमनसएवांतस्त्वेनबहिष्ठेनचमनएवविकृतंभाति मतथाबोधात्मा अर्थदृष्टिभिर्भास्यमानोपिविकृतइत्यर्थः २५

उदितंवाप्यतामेति तत्रगच्छति पिंडतां स्वयंसंवेदनादेवजाड्यादंबिवशैलतां २२ स्वप्नाधर्यवदादत्तेबो
२४४ धोबोधनपिंडतां तद्रूहकतयाचित्तंसत्वावबध्नातिदेहकं २३ एतावतीस्थवस्यास्वबोधस्योदितनाम्नता श
ब्दकल्पनयाभेदः केवलंपरिकल्पितं २४ बहिरंतस्वबोधस्यमात्मात्मैवार्थदृष्टिभिः अंतस्त्वेनबहि
ह्वे४ ष्ठेनैवास्यमनसोयथा २५ बोधस्याकाशकल्पत्वात्कालाकाशादितद्वपुः पदार्थाश्चैवस्वात्मानःस्वप्न
वन्नात्मरूपिस्वं २६ बाह्यार्थतानांतरत्वं तद्बोधवशाद्व्रजेत् नाशादृश्यं हिबोधत्वंगंतुंशक्तंजडंक्व
चित् २७ बोधोदृश्यदर्शनेतिप्राप्तोवापिचतांस्थितिं सदायास्थितमेवास्तेमनागप्येतिनान्यतां २८
अतएवप्रबुद्धबोधैकपरिणामैकतोदये बोधाबोधार्थशब्दानांस्मृतिरप्यसमेष्यति २९

कुतोनविकृतस्तत्राह बोधस्येतिकालाकाशादिवदविकृतमित्यर्थः अर्थरूपिअर्थाकारपरिणामि २६ चित्तजडवा
ह्यार्थकारेणनविक्रियतांजडमेवतत्वबोधवशादांतरचिदाकारेणक्रियतांतत्राहवाह्येति दृश्यस्मोजडंअसाधश्यं अ
त्यंतविशदस्यमित्यर्थः २७ तांदृश्यस्थितिं विवर्तवशात्प्राप्तोपिसबोधः यथास्थितमविकृतएवास्ते २८ सप्तमभूमि
काविश्रांतिपर्यंतेपरिणामेपरिणतो २९ १४४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पादित्ततत्त्वस्वरूपमेव तर्हि सर्वेषां कुतो न सुलभमिति चेद् दुर्वाच्यविषये ह्येव बुद्धेश्चाञ्चल्यतया स्थैर्यास्थैर्यमिवादित्याह किंरूपतइति १६
कासौ तत्तोकायुक्ति स्तां दर्शयितुं तदभ्यासफलं ज्ञानं लक्षणमित्याह विराडिति येनाधिकारिणां भूतभव्यभविष्यत्सर्ववस्तुलक्षण
स्य जगद्रूपस्य संभवं जन्मकार्यकारणतादिभिः विश्वरूपवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेन विराजा स्थूलप्रपंचेन ओजसा तद्विश्वकस्
त्रात्मकप्रधानेन सूक्ष्मप्रपंचेन च विरहितं परिशिष्टसन्मात्ररूपास्वंड बोधात्मनावबुद्धं स एव ज्ञस्तत्वविदिति सार्द्धसार्थः १७
सर्वोपदेशानां तत्तदसंभव नां सम्यावर्तकानां तादृशानुभवे पर्यवसानमित्याह पूर्वोक्ता इति १८ एतं तस्माह पिंडत्वमिति च

किंरूपते केवलं बुद्धिस्तत्त्वराधरदर्शिनः लोकयात्रानयायुक्त्या सत्योऽर्थो ह्यवगम्यते १६ विराडोजोविरहितं कार्य
कारणतादिभिः भूतभव्यभविष्यज्जगद्रूपस्य संभवं १७ येन बोधात्मनावबुद्धं स तत्त्वज्ञ इत्यभिधीयते अद्वैतस्योपशान्त
स्यास्तस्य विभ्रमं न विद्यते १८ पूर्वोक्ताः सर्व एवैते उपदेशा विशेषणाः ज्ञस्यानुभवमायांति सतः साधुकथा इव १९
पिंडत्वं नास्ति भूतानां भूतत्वं वाप्यसंभवात् अतएव मनो नास्ति शेषं शान्तं व्यवस्थितिः २० चेत्योन्मुखत्वमेवांतश्चेत
नस्यास्य चेतनं उदेतं तदनर्थाय अपसन्नादितं भवेत् २१

तुर्विधभूतग्रामाणां पृथिव्यादिमहाभूतानां चावयवसौगुणराशश्चाविविच्य दृश्यमानानां परमाणुभ्यो विप्य विश्रांतेः पिंडत्वंता
वन्नास्ति नापि च भूतत्वं प्रत्यक्षत्वाद्यसंभवात् उभयासंभवे च सर्वविकल्पकामात्र दधीनस्थितिकं मनोपि नास्तीत्य त्रिक लं२
त्वं सन्मात्ररूपं स्फुरणमेव शिष्यत इति शेषं तद्वैतवपारमार्थिकं रूपं स्थितिः प्रतिषेत्स्यर्थः २० एतं तस्माह चेत्योन्मुखत्वमिति भि२
अतश्चेतनस्यास्य प्रत्यगात्मनश्चेत्योन्मुखत्वमेव चेतनं संसारात्मना बोधः २१ ॥ ॥ । ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

245

कथंजीवपदंनेतव्यः कथंचब्रह्मतांतदाहस्वस्वल्पदिति उत्पन्नास्विवाह्यानांक्षिकोऽस्त्रभ्रवान्मतिरागाधुद्ध्रा

वा॰टी॰ वनेनात्मानप्रते चहतीत्यतिवाहो वासनासंघस्तदुद्बोधे हि लिंगदेह आतिवाहिक इत्युच्यते तत्रसर्वभावनाप्र

उ॰ भूमेर्विकारउत्पत्तिः साचेद्विमृश्यस्यैवस्वस्वल्पकूटस्थबोधमात्ररूपिणीबुध्यतदाआतिवाहिकोबुद्धिरूपिकथं

२४५ कितत्वाइतिदुल्यन्यायेनबुध्यते नतावत्कस्यचिद्वावस्थकूटस्थबोधस्वभावव्यतिरेकेणात्मतत्तिनिरूपयितुंशक्या

तथाहि स्वादेर्भावस्वयमुह्यप भावान्विशिष्यार्द्रतुह्य घवाद्विनीयसंगमपिशशांविशिंष्यात् आधस्वयमुत्पन्ना

दिभिर्विशेष्यमाणाभिवरस्यात्रभावस्यान्नभावविकारः एवंतदुत्पत्तिस्तदुत्पत्तेरपीत्यनवस्थादोषाप्युपगमे

निर्विकारभावानवस्थैवस्यदितिनोत्पत्त्यादिकाराः कस्यचित्केनचिन्निरूपयितुंशक्यइतिकूटस्थबोधस्वरूपा

स्वल्पवद्येदुत्पत्तिर्बुध्यतेबोधरूपिणी इदातिवाहिकोबुद्धिः कथमित्यपिबुध्यते ३८ नोक्तं
स्वतिवाकार्यतिद्भुथिविनिवर्त्तते भूतोत्पादनस्वस्यप्रतिपत्प्रदंतथा ३९ जगद्योधैकर्त्ता
बुध्वावोधव्याताविद्द्ब्रह्मणां अतंतपरिणामेनपाकसापिनबुध्यते ४०

वतइतिबुद्धेकः कस्मैकिं मंतिवहत्किंतदतिवहनंकावातदुद्धिरन्यास्यादितिसापितत्वतोबुध्यतइत्यर्थः ३८ अनेये
वरीत्यातत्वंपदार्थसोधनेसर्वमिहावाक्यान्यखंडार्थवोधनेनसर्वसंदेहग्रंथिभेदनेसमर्थानिअन्यथाभूतोसौरणामं
जगत्तदुफडादिपदद्वयस्यर्थकान्यवश्रवणमात्रबलात्संसारंनिवर्त्तयतीतिकल्प्यस्यादित्याहनेत्यादिनादिति सत्रस्यमंत्रस्य
प्रतिपत्त्यघटकंहुफडादिपदंयथातथाभवेदितिशेषः ३९ तत्वदार्थसोधायप्रचारंभणन्यायेनप्रथमंजगत्कारणं
स्वरस्वरूपैकबोधतांबुध्वातदनंतरंत्वंपदार्थशोधायप्रत्यग्विदसपर्ये गाब्दुकमेकाग्रमब्रह्माणमितिश्रुतिदर्शि

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व १

दृश्यस्यमनोभावयैवदृढीभावइतिपेवशालीभावइत्याह आतिवाहिकेत्यादिना ३० नष्टेः पिशाचवेषनाटनायकल्पिता
पिशाचतेव ३१ ३२ भावनाऽर्थसत्यतावासना ३३ एतस्यच्छेदे उच्छेदेपराः उद्युक्ताः ३४ अज्ञानप्रयुक्ताउन्मत्त ३५
स १ ता १

आतिवाहिकदेहांशे चितानाम्नैवजायते आधिभौतिकता बोधो दृढभावनया स्वया ३० आकाशवि
शदे ह्यस्मिन्नेवं चिते ह्यातिवाहिके आधिभौतिकतामिथ्या नष्टे स्वपिशाचता ३१ भ्रांतिरभ्रमरणाभ्या
सात्संजातेषोपशाम्यति नान्यन्नास्तीतिसंबोधाच्छाम्यत्युन्मत्तता किल ३२ [illegible]
[illegible] भ्रांतेः स्वयंपरिज्ञानाद्वासनाविनिवर्तने स्वभ्रमतया बुद्धेः कस्यस्यात्कि
लभावना ३३ वासनानानवेनैवसंसार उपशाम्यति आतिवाहिकदेहोपि नीत्वाजीवपदं तथा दृढेनबो
धाभ्यासेन नेतव्यो ब्रह्मतामपि ३६

वासनैवमहाप [illegible] ह्युच्छेदपराबुधाः ३४ प्रज्ञानोन्मत्ततापुंसां यथा
भ्यासेनभाविता तथैव बोधाभ्यासात्साकालेनोपशाम्यति ३५ ।२

बोधस्यसत्ताऽभ्यासदृढीकृतास्थितिस्तत्प्रसादतः आतिवाहिकदेहोभावनांब्रह्माहंभाववासनामात्रगतयानी
पतइत्यर्थः ३६ भावनांनीत्वाजीवपदां जीवितं तां नीत्वाततो ब्रह्मतांनेतव्यः ३७ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विस्तताविविधंवैचित्र्यंप्राप्ताः ब्रह्मांडभांडांतर्गतसर्वंवस्तूनां चिद्घनस्याधीनत्वं दत्त्वादपि चिद्विवर्त्तमात्रत्वमित्याश
वा॰टी॰ येत्याहवयंतइति जीवशतत्वप्रायेण आदद्रुसाः सरस्याः ४६ तत्रचतुर्विधशरीरलक्षणं चिद्विवर्त्ततरंगिणीषु
लि॰ऊ॰ जीवशफरीणांमोहजालेनबंधात्स्वतत्वास्मरणमित्याहजीवकेति ५० चिदेवग्रात्मनिस्वेस्वरूपलक्षणेगगनां
१४६ गणेघनमेघाइवसंपद्यस्थिताघनत्वेनभरादिमूर्जगारेणनानापदार्थरूपेणास्फुरति ५१ तत्रजीवानांमुक्तत्व
घ॰

नरनागासुरागारगिरिगह्वरद्रुषि मिः चितिरेवेतिविस्तताधूम्रांबुदतयेवस्वे ४८ वपंतेचिद्ववले
नब्रह्मांडजडभांडगाः स्वविवर्त्ततरंगिण्यांजीवश तयावतद्रुसाः ४९ जीवकाजीर्षशफरीव्याल
वारिविहारिणी मोहजालेवलितानस्मरत्यात्मनिस्थितिं ५० घनीभूताघनत्वेनचिद्धनागगनां
गणे नानापदार्थरूपेणास्फुरतिस्वात्मनात्मनि ५१ सर्वएवसमाजीवावासनामंतरेणच शुष्क
पर्णवद्भीनाजडाः स्वसनवेगवः ५२

भावत्वेपिवासनावैचित्र्यादेवसंसारदुःखवैचित्र्यंनान्यकृतमित्याहसर्वएवेति वासनांअंतरेणविनाइत्यां
शसमाः वासनावैषम्यादेवशुष्कपर्णवद्डीनाःसंतः विचित्रस्वर्गनरकादिभूविभागेषुपतंतिनस्वतः यतो
जडोपाधिसाम्याज्जडाः स्वस्वमनसप्राणस्पंदवेगवद्वनध्वनिवैचित्र्योपिवासनांगलिचेष्टावैचित्र्यमंतरेण
नभवतइत्यर्थः ५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४१ स एव सुखी यो विश्वजिदाख्यो ज्ञानयज्ञः त्यहृज्ज्ञानवानिति विरोपयन् दृढं निरपायो भ्वयन् सर्वत्यागरूपस्तु कां गुरवो।
सर्वस्वदक्षिणा यस्य तथा विधो भूत्वा जगद्विश्वं विजित्य जयति सर्वोत्कर्षेणास्ते ४२ सर्वोत्कर्षमेव सर्वविपद्प्रकंप्यत्वेन
प्रथमं वर्णयति पमतीति ४३ वज्रसारवैतस्य शांतिसुखोत्कर्षस्थैर्येणापिनं वर्णयति वैतस्यमित्यादिना ४४
शांतिसाधनानां मध्ये वैतस्य सोत्कर्षमाह यश्चेति ४५ सर्वत्सर्वापित्यापद्धितिभावनात्मनो लक्षणस्यतरोच्चयस

सबाह्याभ्यंतरे चित्ते शांतेभातिस्वभावना। शीतलं व्योमनिर्भसितामेवाश्रितप्रशाम्यता ४१ ज्ञानवान् य ज्ञान १
ज्ञस्यो ध्यानरूपं विरोपयन् जगद्विजित्य जयति सर्वत्यागैकदक्षिणः ४२ पतत्पंगारववैश्चवातिवाप्रल
याग्निले भूतलेव्रजतिव्यो .. म्नि समभास्तेज्ञ आत्मनि ५३ वैतस्य शांतमनसो निरोधप्रसमेयुषः स्थि
तिर्वज्रसमाधानं विनानात्मोपपाद्यते ४४ यथा बाह्यापि वैतस्य नोपशाम्यत्यलम्मनः नतथाशास्त्रसंदर्भै
र्नोपदेशतयो दमैः ४५ मनस्तागस्य सर्वापि .. वैतस्याग्निर्विबोधितः सर्वत्यागाग्निनैः संपदत्यापदिति
भावनात् ४६ बहिरंतरश्चेमोहस्त्रापिंडग्राहोप्यवेदनं ज्ञप्तिरेवातिकचाति ज्ञात्वा मरणादिवात्मनि ४७

मध्ये सर्वमागलक्षणोरनिलैर्विबोधितः सर्वापिवैतस्य लक्षणो ह्रिज्ञात्वाच्चरमसाक्षात्कारस्वात्मनामग्रद्व्यवहिर
तथा प्रसिद्धोयोमान्धकारः यश्च तस्य युक्तश्चारूपकादिकल्पनातुल्यो ब्रह्मांडभौतिकम् तलक्षणापिंडग्राहः यश्च तस्य भक्त २
युक्तेश्च ज्वरादिना शस्त्राद्यपि वेदनं तत्सर्वं संभिन्नसल्पेवातिरवंडाद्व्यस्वभावेनैवकचाति यथा वज्रादिमरणस्वप्र
तिबिंबितवस्तुं ज्ञातं तेवैकरस्येन प्रथयत्वत्तरावकचाति तद्वदिद्वयोरन्वयः ५७ ॥ .. ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राद्यानजीवदेशपाख्यानदर्शितन्यायमालंब्यलक्षयतिकस्मिंश्चिदित्यादिना देहैर्जडैर्वितथधर्मिणोजीवंतःसंतोये
वा॰टी॰ स्वप्नमपिपश्यंतीतिपरेणान्वयः ५६ तेषांत्वयमुत्थितोयःस्वप्नप्रपंचःसोयंसमानकर्मवासनोद्भववशादस्माकं
त्रि॰उ॰ यदाविषयोभवतितदापर्यंतेषांस्वप्ननराइत्यर्थः उपपादितोह्ययमर्थःप्राकुलीलोपाख्याने७ तेषुस्वप्नजागरकशब्द
२४७ उपपादयति तेषां ... मिति उपागताः यतोइतिशेषः ८ तेषांत्वप्ननरावयमिति यदुक्तंतदुपपादयतिसर्वज्ञत्वादि

श्रीवसिष्ठउवाच कस्मिंश्चित्क्वापिकस्मिंश्चित्कल्पेकस्मिंश्चिज्जगतिक्वचित् केचित्सुप्ताःस्थितादेहैर्जडैर्वाजी
वितथधर्मिणः ५ येस्वप्नमपिपश्यंतीतेषांस्वप्नमिदंजगत् विद्धितेहिवयंतत्रजीवकाःस्वप्नजागराः
६ क्वचिदेवप्रसुप्तानांयःस्वप्नःस्वयमुत्थितः विषयःसोयमस्माकंतेषांत्वप्ननरावयं७ तेषांचिरतया
स्वप्नःसजाग्रत्त्वमुपागतः स्वप्नजागरकास्तेतुजीवास्तत्रताःस्थिताः ८ सर्वज्ञत्वात्सर्वगस्यसर्वस्यसर्वत्रवि
घते येनस्वप्नवतांतेषांवयंस्वप्ननराःस्थिताः ९

तिनन्वस्मदीयदेहादिप्रपंचोपितद्वासनात्मनारचितेस्यात्तदा सएवतेषांस्वप्नेउद्भूतइतितदंतर्गतानामस्माकंतदीय
स्वप्ननरत्वंस्यात् नत्वेतत्संभवतीतिचेन्नैवं येनहेतुनासर्वस्यसर्वत्रविद्यतेसर्वसत्ताप्रदरूपमायाशबलब्रह्मणःसर्वगस्यसर्व
सर्वज्ञत्वात् अतोवयंतेषांस्वप्ननरास्तदंतःकरणेवासनात्मिताएवतत्स्वप्नेकर्मसाम्याद्युगपदभिव्यक्ताइत्यर्थः ९

247

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएववासनावज्रपंजरभेदनार्थमेवनिसंदूपौरुषप्रयत्नेवहुनीयस्ततएवपरमपुरुषार्थसिद्धिरित्युपसंहरति आहत्ये
ति आदौपौरुषबलाभिसाधनचतुष्टयश्रवणमननादीन्याहत्यततोध्यानविप्रभृतांतद्धीमासनप्राणायामाद्यभ्यासेनावजि
त्यसंप्रज्ञातसमाधिनावहिर्द्विषेरुत्पाद्यनिर्विकल्पासंप्रज्ञातसमाध्यनुप्रवेशाद्देवतर्जितं प्राक्समर्जितवासनोपल
क्षणंसंसारपाशघनंपंजरंभंजसाशीघ्रमेवतत्पसास्वात्काराभंक्त्वा भितः पूर्णानंदैकरसब्रह्मात्मना उदेयंत्वया नत्व

आहत्यपौरुषबलाद्बवज्जित्यतंद्धीमुत्थायतर्जितसमर्जितवासनोघं संसारपाशघनपंजरमंजसैवभंक्त्वा
भ्युदेयमतिनाज्ञसमेनभाव्यं ५३ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰ उतरार्द्धे सर्वोपशांतिनमिकोनपंचाशतमःसर्गः
४९ श्रीवशिष्ठउवाच एषेयेजीवसंघातास्तेषपंतेदशदिग्गताः नरनागसुरावेंद्रगंधर्वाद्यभिधानकाः ते
स्वप्नजागरांकेचिकेचित्संकल्पजागराः केचित्केवलजाग्रत्स्थाश्चिराज्ञायत्स्थिताः परे २ घनजाग्र
त्स्थिताश्चान्येजातस्वप्नास्तथे तरे क्षीणजागरकाः केचिज्जीवासप्तविधाः स्मृताः ३ श्रीरामउवाच ॥ ते
षांभगवन्मेदावोधायसम्यक्यतां जीवानांसप्तरूपाणांजन्तूनामणैवेष्विव ४

ज्ञसमेनसंस्यारांतवर्तिनाभाव्यमित्यर्थः ५३ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे एकोनपंचाशः सर्गः ४९ ॥
वासनाप्रार्तिशैथिल्यभेदेवैचित्र्यकल्पितं इहवोधायजीवानांसाम्यं विध्यंप्रपंच्यते सर्वएवसमाजीवावासनामंतरे
एवंसंतेपजीवानांवासनावैचित्र्यमूलकंतत्साप्तविध्येनलक्षणेनिरूपयितुंप्रजानीतेइमेइति नरनागादिदेहवैचि
त्र्येणदशपंततेइतिसंबंधः १ २ ३ अर्णवेषुक्षारादिरसभेदवासितानांजलानामिव ४ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथ वाजीवरोपाख्यानोक्तमिन्दुवत् ध्यानादिलुठितास्त्र्वलिताः गलिता अथाप्रभृतिः पूर्वविस्थानुसंधानं येषां १५
वा०री० येषां जीवानां संकल्प एव चिरानवृत्या घनीभूते जाग्रत्वं जागराभिमानः तत्र सांकल्पिकार्ये चैवास्तमितानपूर्वापरप्रतिसं
नि०उ० धानस्समासनश्चेष्टा येषां १६ तस्मात्तन्नं व्यवहारस्त्रमंत इल्लसणं वा तेषां इत्यातु वयं संकल्पपुरुषा एवं संकल्पोद्भवादि
२४८ धानस्समासनश्चेष्टा येषां संकल्पजागरा एवत
न्मर्थः ७ एते जीवाः तेषां संकल्पजीविते गच्छंति प्रविशंति तत्याविधाग्नसदादिलोकास्त इत्यासंकल्पजागरा एवत

धानाद्रिलुठितावा यमनोराज्यवशानुगाः संकल्पदार्ढ्यमापन्नागलिताग्रानुभूतयः १ संकल्प
248
एवं जाग्रत्त्वं येषां चिरतयांशतः तत्रास्तमितत्वे याते हि संकल्पजागराः १६ संकल्पोपशमे भूयस्तमनं
वा स्वयंतितेदेहतेषां वयमिमे संकल्पपुरुषाः स्थिताः ७ संकल्पजागराः प्रोक्ता एते संकल्पशायितः
जीवाजीवितगा लोकाः शृणु केवलजागरान् १८ प्राथम्येनावतीर्णास्ते ब्रह्मणो वंहितात्मनः प्रोक्ताके
वलजागर्याप्रागुक्तात्पवि काशिनः १९ भूयो जन्मांतरगतास्त एव चिरजागराः कथ्यते प्रौढ
मायाताः कार्यकारणचारिणः २०

तीर्णाः प्रथमेनावतीर्णाः केवलजाग्रताः २०
तीयान्श्रावयति स्त्रणविति १८ सृष्टिः संकल्पेन वंहितात्मनो ब्रह्मवक्ष्यमाणरूपत्वादस्मिन्कल्पे प्राथम्येनावतीर्णाः
लब्धशरीरास्तस्मिन्जन्मनि स्वप्नपूर्वकत्वाभावात्केवलजागर्याः यथा प्रागुक्ता दामव्यालकटाः यत स्तेप्रागुक्तानि वि
कासलक्षणास्वप्नशून्याः कल्पांतरीयजाग्रत्संस्कारस्य जाग्रज्जनने नैवोपक्षीणस्येतत्कल्पीयस्वप्नहेतुत्वात्कल्पनादि
कासलक्षणास्वप्नशून्याः कल्पांतरीयजाग्रत्संस्कारस्य जाग्रज्जनने नैवोपक्षीणत्वं प्रयोः कारणसंभवो च २४८
तिभावः १९ चतुर्थानाह भूय इति जन्मांतरेषूत्तरोत्तरजन्मपरंपरासु गताः कार्ययोर्जाग्रत्स्वप्नयोः कारणसंभवो च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्तु देशिकी सर्वत्र सर्वस्थितिः कालकी तु न संभवति अत इति कल्पेषु वर्तमानवस्तु स्थित्ययोगात् अन्यथा सर्वकल्पानां योगपद्या
पत्या भेदाभावप्रसंगादित्याशयेन रामः पृच्छति येष्विति प्राक्तनेषु कल्पेषु इति अस्मत्प्रपंचस्य प्रागुक्तदृष्टा रोजीवा जाताः जन्म प्राप्ता
स्तेषां कल्पनां कल्पनाः सह तद्देहैः सांप्रतं यदि क्षीयंते नष्टाः तर्हि एतस्मात्स्वप्नात्प्रबुद्धानां तेषां पुनरतीतकल्पेनावस्थितिः
सिद्ध्यति न ह्यघनस्वप्नात्प्रबुद्धेन पूर्वेद्युस्तनोपि जागरो नु भवितुं शक्यः दूरे पूर्वकल्पस्य स इति भावः १० तेजीवाः पारित्य
स्वप्रपंचात्मके स्वस्वमेतत्वज्ञानं देवाद्यलंभं तेतर्हि मुच्यंत एवेति नेतद्दोषप्रसक्तिरित्यदितु तन्न लभंते तर्हि निद्रुत्कल्पशेषा

श्रीरामउवाच येषु कल्पेषु ते जाताः क्षीयंते कल्पकल्पनाः यदि तास्तत्कथं तेषां प्रबुद्धानामवस्थितिः १०
श्रीवशिष्ठउवाच इहस्वप्नभ्रमांते ते मुच्यंते वा विनिद्रुतां प्राप्य संकल्पतो देहांस्तथैवान्यान् प्रयत्पलं ११
तथैवान्यं प्रपश्यंति जगत्कल्पं च कल्पितं कल्पनाभासनभसो न हि संकटता भवेत् १२ संकल्पनात्मक
जगज्जीवा गेंदुंवरकीटकाः स्वप्नजागरकाः प्रोक्ताः शृणु संकल्पजागरान् १३ कस्मिंश्चित्प्राक्तने कल्पे
कस्मिंश्चिज्जगति क्वचित् अनिद्रालवएवांतः संकल्पैकपराः स्थिताः १४

स्तेषामतीतद्रूपत्वेउद्भविष्यत्स्वेव अन्यकल्पनाकल्पितानामेवात्पयात् तच्चेतसि प्रातिस्विकतत्कल्पं शेषकल्पनाया
अग्नेष्वेद्ध्वोप्य स्वानन्यायेनोपपत्तेरित्याशयेन वशिष्ठः समाधत्ते इहेति अन्यानू प्रयंतीत्युत्तरा इत्यस्य स्विवादमाल
व्यप्रत्यहं जागरे देहांतरकल्पनायामपि संस्कारवशाद्दृप्रत्यभिज्ञेत्यपि दर्शितं ११ संकटता निरवकाशता १२ आद्य
जीवानां निरूपणामुपसंहृत्य द्वितीयान्वक्तुमुपक्रमते शृणु इति १३ अनिद्रालवः शक्रनिद्रा एवेद्धवसंकल्प

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२ त्सत्यमिदमुच्यते क्व टस्यादृश्यात्केवलजागराद्यजीवावतारो न संभवेति तन्मूलकजीवांतराणां जागतश्चावतस्याप्रु
वा०टी० पपतेस्तुल्यत्वात् किंतु क्व टस्यादृश्यवस्तुनो जगज्जीवोभयापलापमतं रणोपदेशे क्रमेश कमत्वात्तदुपदेशार्थ ब्रह्मणा एवजीवन्न
नि०उ० गच्छत्त्वार्थाकारकलनाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु कल्पितेत्युत्तरं वशिष्ठ आह अकारणमित्यादिना २ कारणाभावाद
१५८ वच्छिन्नताः चिरस्ताइतियावत् ३ अस्त्वेवं तथापि भोगायतनस्य देहादेः कर्त्ता दिदृक्षुरा साज्ञा वा कश्चिन्निर्मातावश्यं वाच्यः

अकारणं महाबुद्धे न कार्यमुपलभ्यते तज्जाग्रतः केवलस्य न कश्चिदिति संभवः ३ न स्यातो संभवादस्येजीव

249 भेदाः सजीवकाः सर्वे निसंभवं स्यैव कारणभावविच्छिन्नताः ३ नेह प्रजापतेः किंचिन्नेह किंचन नश्यति उप
देशोपदेशार्थशब्दार्थकलनोदयः ४ श्रीराम उवाच कः करोति शरीराणि मनोबुद्ध्यादिचेतनैः को मोह
यति भूतानि स्नेहरागादिबंधनैः ५ श्रीवशिष्ठ उवाच न कश्चिदेव कुरुते शरीराणि कदाचन न मोहयति भूमिं द्विता
नाविकश्चिदेव कदाचन ६ अना द्यंताव भासात्मा बोधः आत्मनि संस्थितः नानापदार्थरूपेण कचत्येष
तथा यथा ७

कार्यमात्रस्य सकर्तृकत्वनियमात् तत्र च जीवैः प्रवेश्य विषये व्यामोहादर्शनात् तथा च व्यामोहव्यामोहकौ दौ चेत
नाव मौ जीवेश्वरौ स्वोसर्गादिश्रुतियुक्तिप्रमाणात्त्वीकार्यावेवेति पुनरारामः शंकते कः करोतीति ५ भेवतामादरूप
कोयदिशरीरादिकर्त्ता व्यामोहव्यामोहकभावश्च असत्यइति श्रुतियुक्तिसिद्धं स्यात् वाचारंभणश्रुत्या तत्त्वमस्यादिश्रुतिभिश्च न२
तस्यानतत्त्वे निरूढेप्रतिभासमात्रस्या क्व टस्याद्यस्येनापि विवर्त्तमात्रेण निर्वोढुं शक्यत्वात्तयोरारोपस्य कतेत्याशयेन वशिष्ठउ
त्तरमाह न कश्चिदेवेत्यादिना ६ कंजलं ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंचमान् लक्षयति एवेति जाग्रत्स्तु जाग्रद्दशास्वघनतां अज्ञाननिबिडतां जागृत्स्वितिविशेषणाम्तत्त्वस्थे स्थावराणामपि
कदाचिन्मनुष्यभावादिरूपनिमेषेपिचेतिगम्यते इतिपंचधाभिन्नाः बद्धजीवाः अवशिष्टंभेदद्वयंजीवन्मुक्तेषुदर्शयिष्य
न्नुषष्ठानाहयेत्विति चतुर्थपंचमषष्ठभूमिकास्था इतियावत् २२ सप्तभूमिकारूढाएवसप्तमाइत्याशयेनाहयेत्विति
२३ श्रेयःपरइत्तरश्रेष्ठभूमिकातत्परः २४ हेरामत्वंजगतःगणनात्द्वितीयादिवत्सुबुध्यादर्शनंतदात्मिकांभ्रांतिंपरित्यज
यत अलंबोधैकरूपघनतामागतोसितेनद्वितीयाद्यभावेनतद्यास्तैकसाप्यसंभवेनद्वयेकस्याप्यांविमुक्तवपुः अतएव

तएवादुष्कृतावेशाज्जडस्थावरतांगताः घनजाग्रत्तयाप्रोक्ता जाग्रत्स्वघनतांगताः २१ येतुशास्त्रार्थसत्संग
बोधिताबोधमागताः पश्यंतिस्वप्नवज्जाग्रज्जाग्रत्स्वप्नाभवंतिते २२ येतुसंप्राप्तसंबोधाविश्रांतापरमेपदे
त्रीएजाग्रन्नभ्रतस्तेतुर्यंभूमिकांगताः २३ इतिसप्तविधोभेदोजीवानांकथितस्तव समुद्राणामिवमया
बुद्ध्वाश्रेयःपरोभव भ्रांतिंपरित्यजजगद्गणनात्मिकांत्वंबोधैकरूपघनतामलमागतोसि अन्यत्ववर्जि
तमरूपतयात्वमुक्तेनद्वयैकविमुक्तवपुस्त्वमाद्यं २५ इतिमहारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे जीवसप्तक
वर्णनेनामपंचाशत्तमःसर्गः ५० श्रीरामउवाच कथंकेवलजाग्रत्वमकारणमनर्थकं पराद्धिकृति ब्रह्म

वस्वरूपवर्जितमप्यरूपताम्ये धर्मिणापियुक्तं आद्यंसर्वकल्पनाभ्यः प्राथमिकाधिष्ठानसन्मात्रमेवत्वंशिष्टइत्यर्थः २५
इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धेनामपंचाशत्तमः ५० ब्रह्मपदस्वपदनुप्रतमात्मदृष्टो प्रबोद्धवं बोधादम्
तंचिज्जगद्यपातद्विहवर्णिते प्राथम्येनावतीर्णास्तेन्नलणोदंहितात्मनः केवलयागर्या इतियदुक्तंतदनुपपन्नंकुतस्याद्य
स्यब्रह्मणः प्राथम्येनजीवितयावतद्वीजप्रयोजनयोरसंभवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तद्दृशीनि सर्तिहिं कीदृशी जगद्दृष्टिस्तमाह चतुर्दशेति २५ तेषां समाहितदृशास्तद्दृष्टिः कीदृशी व्यवहारदृशा च कीदृ
वा०टी० शी तामुक्तोपपादनाय पूर्वं विनिराह आमाह कारणेति २६ तत्र पूर्वार्द्धोक्तं तर्केणोपपादयति यदीति कुतो नस्थितात
लि०उ० ज्ञाह कार्यमिवेति कुंडलव्यतिरिक्तवस्त्वंतरादर्शनान्न कारणमन्यदस्तीत्यर्थः २७ उत्तरार्द्धोक्तमपि दृष्टांतेनोपपा
१५० दयति सोम्यस्येति अंतर्गतनानाभांडालार एकोमृत्पिंड इव ब्रह्मस्थितं यथांतर्गतकटककुंडलादिरूपकं हेमत

चतुर्दशविधानंतभूतजातस्फुंघुमा जगद्दृष्टिरियं ज्ञस्य शरीरावयवोपमा २५ कारणाभावतः
स्थि
150 सद्भिर्न दृश्यते नश्यत्यतः यादृशं कारणं वास्यात्तादृग्भवति कार्यकं २६ यदि स्यात्कारणं कार्यं स्थि
तं कारणतास्यका कार्यमिवोपलंभात् दृशाद्वयमवेदनात् २७ सोम्यस्यांतर्यथा भोधेस्तरंगावितदपंस्थि
ताः ब्रह्मणोऽप्यसंभवे क्षोभजगच्चित्तादयस्तथा १८ सर्वालिवामलं ब्रह्मपिंड एक इवस्थितं नानाभांडा
लहेमैव यथांतस्थितरूपकं १९ स्वप्नकाले स्वप्न एव जाग्रद्धाग्रापरिग्रहात् जाग्रत्काले जाग्रदेव स्वतः
सत्तावबोधतः २०

यथा पिंडकाले घटः पिंड एव घटकाले च पिं
त्यावस्थितं पिंडावस्थायाः अपि कार्यत्वेन कुंडलादिसाम्यादिति भावः १९ यथा पिंडकाले घटः पिंड एव घटकाले च पिं
ड घट एवेति व्यवस्थितमेकस्यैव दर्शनं एवं प्रपंचस्यापि स्वप्नकाले जाग्रत्स्वप्न एव जाग्रत्काले ति स्वप्नो जाग्रदेवेति व्यव
स्थितमेकमेव जगतत्वं ज्ञेविध्यत इत्याह स्वप्नेति व्यग्रस्य वासनाविस्ताराभिनिविष्टस्य मनसः अपरिग्रहादनवरोधात्
२०
१५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुबाह्यार्थस्यकल्पमांतरश्चिदात्मविवर्त्तताव्याश्रयत्वान्नत्राहबाह्यमिति अंतराद्बोधहृद्यादेवांतरेवबाह्यवदुदेति ८
बीजांकुरः बहिरेवोदेतिघमोदृष्टंइत्याशंक्यसमंतमाहबोधस्येति अथवायद्यंतरुदितंस्यात्तर्हिअंतरेवस्थितंस्यात्
बहिर्हिविश्वंतिष्ठति तत्राहबोधस्येति ९ वस्तुतस्तुचिद्वस्तुनांतरंनबाह्यंकिंत्वनंतंतदंतरेवामोदवदांतरबाह्योभयविधं
जगत्कल्पनेत्याह सबाह्येति १० नन्वेवंचेमत्कल्पनातर्हिब्रह्मलोकादिः [illegible] परलोकोर्चिरादिमार्गग

बाह्यंनविद्यतेकिंचिद्बोधःस्फुरतिबाह्यवत् उदेतिबोधहृदयाद्बीजादिववरद्रुमः ८ बोधस्यांतरिदंवि
श्वंस्थितमेवरघूद्वह स्तंभस्यांतर्यथाशालभंजिकाप्रकटीकृता ९ सबाह्याभ्यंतरालैकमनंतंदेशकाल
तः बोधामोदप्रसरणंजगदेवप्रबुध्यतां १० अयमेवपरोलोकोभाव्यतांवासनाक्षयः साम्प्रतंपरलोकस्थं
काकिलायांतिवासना ११ देशकालक्रियालोकरूपचितात्मसपदं देशकालादिशब्दार्थरहितंनचशून्यकं
१२ पदेपदेविदामेवतस्मिन्बोधगतिर्भवेत् दर्पणेशांतदर्पानामेवान्येषांनराघव १३ येवैतरत्नगंभीर
महंतागतमाश्रिताः पश्यंतितेतमालोकंनकदाचनकेचन १४

मोहस्यैकपंमत्सिद्धइतिचेतादृशानादिवासनाप्रवाहवशोत्स्ववासनाक्षयेतुससर्वोपिस्वात्ममात्रतयांतसन्निहितएव
वेत्याशयेनाह अयमेवेति साम्प्रतंविदुषांपरलोकात्मनाइहैवस्थितमात्मानंनप्रस्तावदितिवासनाः समायांतीत्यर्थः
११ ननुप्रत्यगात्मैवचेत्परलोकेदेशकालादिसंबंधातर्हिदेशकालादिबाधेशून्यरूपएवकिंनस्यात्तत्राहदेशेति १२ यदि
नस्यात्तर्हिप्रवृत्तानामपिप्रपंचापलापमात्रेणतस्मिन्पदे कुशेनबोधगतिस्तत्राहपदेइति १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जहातीत्यादिना २

वा०टी० तथा च नन्तजगच्चित्तमात्रेनान्ततमज्ञानमेव विजृम्भत इति फलितमित्याह बोधाबोधनत्वमेवेति २८ एतेनैव जाग्र
नि०उ० देव स्वप्नकाले स्थौल्यं विहाय स्वस्वप्नप्रपंचतां यातिस्वप्नभ्रांतिरेव चिराभासाद्घनतया जाग्रतामिवगच्छतीत्यादि य
१५१ त्स्वाग्रकं तसिद्धमित्याह २९ तौ जाग्रत्स्वप्नौ ३० रसः भोगरागः जलं च ३१ पेलवतां तुच्छतां ३२ आत्मसुखत्वं मत्वाद

बोधबोधनमेवेदं जगच्चित्तमिवोदितं तदेवासंगतं बोधात्पिंडुवंधस्य कास्ति का २८ जहाति पिंड
काठिन्यं जाग्रत्स्वप्नावबोधतः परां पेलवतामेति हेमद्रुतमिवाग्निना २९ यथास्थितं बोध एव घ
नतामिवगच्छति चिरैर्देशकालाभ्यां तौ विनिर्मीय हे भवत् ३० जाग्रत्येवं विचारेण स्वप्ने पेलवे स्थित
द्वीयमाणे त्रारत्काल इवेति तनुतां रसः ३१ परां पेलवतां याता दृश्यलक्ष्म्यः स्थिता अपि स्वप्ना इव परि
ज्ञाता न खेदं ते विवेकिनः ३२ क्व किल स्यात्मविश्रांतिः क्वैतद्विषयवेदनं सुषुप्ता जाग्रतोरैक्यं भ्रांता
भ्रांतात्मनो भवेत् ३३ चित्तमात्रे भ्रांतिमात्रे स्वप्नमात्रात्मनि स्थिते जगतीह पदार्थेभ्यः सत्सु निर्वि
वर्तते ३४ कस्य स्वदंते सत्यानि कथमेव महामते मृगतृष्णाजलानीव घस्रपानपि पुरस्थिते ३५

पितस्य विषयेष्वनादर इत्याशयेनाह क्वेति यदि तत्वस्याविषयाः स्वदेरन् तर्हि सुषुप्तजाग्रतोरैक्यमपि संभाव्येतत
याभ्रांताभ्रांतात्मनो मुक्तितत्वज्ञयोश्चैक्यं संभाव्येतेत्यर्थः ३३ जगति चित्तमात्रे संपन्ने स्वप्नमात्रात्मनि स्थिते सति
इहस्रक्चंदनादिपदार्थेभ्यः सत्यताबुद्धिर्निवर्तते ३४ असत्यान्यपि भोग्यानि तस्य स्वदंतां तत्राह कस्येति
चार्थ एवकारः कथं वा स्वदंत इत्यर्थः ३५

151

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जाग्रत्कालेऽपि जाग्रत् चिन्मात्रतया पर्यालोचितं स्वप्नतुल्यमेवेति सैव निदुःखः सुखेः शरीरावयवोपमतेस्यमुपपादितेसु
पसंहरन् सम्यग्ज्ञानेन तस्यापि स्वप्नस्य बाधमाह चिन्मात्रतयेति २१ गतेन वर्षकाले अंबुदः पीठबंधं सकारणानीहार
भावमपि यथा विमुंचतीति तद्वदित्यर्थः २२ आत्मग्रहोऽहंकारस्तत्सहितं चरमसाक्षात्कारवृत्तिसहितं वा २३ संसाररूपमा
नाशपर्यन्तदिना अनुभूयमानेव २४ २५ पिंडबंधः मूर्तीघाकारग्रहः तनुतां क्रमाद्विलयं २६ अयं च विलयोऽनजत्

चिन्मात्रतया त्वं कुंभगतस्सांवुवत्स्थितं जाग्रत्स्वप्नत्वमायाति विचारविकलीकृतं २१ सम्यग्ज्ञानेन भू
तानिक्षस्य देहतया सह पीठबंधं विमुंचति गतकाल इवांबुदः २२ यथा गलितुमारब्धो घनो गगनतामि
यात् तथासत्यावबोधेन शाम्येत्सात्मग्रहं जगत् २३ शरदभ्रवदाल्लूनां मगतस्सांवुवत्तथा परः संसाररूपमा
नैव बोधाज्जलति तद्रूपता २४ यथा दीप्तानले लीनं सुवर्णं घृतमिंधनं एकतां याति विज्ञानेन तथा भुवनत्रि
तयं कृ २५ बोधेन तनुतामेति पिंडबंधो जगत्त्रये पिशाचबुद्धिः सदने बोधितस्य यथा शिशोः २६ बोधस्या
वेतरूपरूपत्वयमेवात्मनात्मनि जगच्चितादिताभाति पिंडबंधः किलात्र कः २७

काठिन्यविलयन्निमित्तायथा दृष्येति किंतु शुक्तिरूप्यवद्रत्यन्ततिरोधिकत्वात्पुनरागामित्याशयेनाह बोधस्येति अंता
द्विविधपरिच्छेदः रूपाणि आकारभेदाश्च न विद्यंते यस्य तथा विधस्य बोधस्य स्यादि चितः स्वयमेव निर्निमित्तमेव जग
च्चतच्छिकल्पकं चिन्नं च तदा घज्ञानं चेति त्रिरूपता भाता अत्रास्मिन्बोधे २७ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५२

४६ ४७ यस्मात्कारणात्तन्नां चतुर्विधशरीराणां तदाधाराणां भुवनानां तदाधारस्य गगनस्य विहारस्थानां नांगिरं

वा॰टी॰ गणानां तत्साधनानां करणानां च परं उपादानकारणं परसंवित्ज्ञानमूला ज्ञानमेवमामत् अतः कारणात्तस्मिन्मूला

नि॰उ॰ ज्ञाने ज्ञानेन गलिते सति इदं तु भुवनादि सकलं जगत् अज्ञदृशा विद्यमानमपि विगलति अस्तङ्गच्छतीत्यर्थः ४८ एवं रीत्या ग

१५२

भवत्येकसमाधानसौम्यात्मा व्योमनिर्मलः तिष्ठत्यपातासंगः स्थित एवाप्यसत्स ॒मः ४६ अस्तंगतम गगन २

नामोनीनिरोधपदवीं गतः तीर्णः संसारजलधेः क्रमेणामंतमागतः ४७ तत्तु भुवनादि दिक्कालाकरणं

परं परममज्ञानं विगलिगलिते तस्मिन्सकलमिदं विद्यमानमपि ४८ संशांतांतःकरणो गलितविकल्पः

स्वस्वरूपसारमयः परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ४९ इतिमहारामायणे नि॰प्र॰उत्त

२५२ रार्द्धे विश्रांतियोगोपदेशोनाम एकपंचाशत्तमः सर्गः ५१ श्रीरामउवाच बोधो जगद्विभातीमनयेन

क्रमेणच तं क्रमेणाक्रमं ब्रूहि भयोवेदनिवृत्तये १ ॥

शांतपरमशमामृतेन स्वानंदेन तृप्तो निरावरणभूमानंदस्वभावस्तिष्ठतीत्यर्थः ४९

लितविकल्पो योगी स्व रूपसारमयः इहतां किंकृतकौत्यकल्पनांतरखंडनैः अनि

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे एकपंचाशत्तमः सर्गः ५१ चिदात्मयेन क्रमेण प्रकारेण तं क्रमं वाधं तरकल्पनाभेदखंडनैः

वच्चिजगद्भावः कूटस्थस्य समच्छति बोधः कूटस्थ

समर्पनक्रमेणाभयोब्रूहि १

१५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जालेवातायनेप्रविष्टस्यदीपांशुजालस्यरूपमेवप्रकाशरूपमपि अपिंडात्मकमेवांबरात्मकंपश्यति ३६ अतएव
चित्तमात्रात्मनः स्वप्नेसक्चंदनादेः स्वदभावनाजाग्रतः प्रत्यक्षस्यशून्यत्वेनपरिज्ञातातस्मान्निवर्तते इति
प्रसिद्धमित्यर्थः ३७ स्वप्नेहेमडपादातुंकेनाभिगम्यते ३८ ३९ रसनिवृत्ताकत्यौकथमात्तेतदाह नीरसइतिनी

सत्यबुद्धौविलीनायांजगत्पश्यतिशांतधीः जालदीपांशुजालाभमपिंडात्मांबरात्मकं ३६ जा
ग्रतोवस्तुतःशून्यात्परिज्ञातान्निवर्तते चित्तभ्रमात्मनोभ्रांतिरूपात्वादनुभावना ३७ यद्वत्स्वि
विज्ञातंतत्रोपारंयताकुतः केतस्यनंपरिज्ञायस्वप्नेहेमाभिगम्यते ३८ स्वप्नादिवपरिज्ञाताद्दृश्याद्द
श्यान्निवर्तते दृश्यदृश्यदशादोषाग्रंथिछेदः प्रवर्तते ३९ नीरसःशांतमननोनिर्वीणाहंकृतिः
कृती वीतरागोनिरायासःशांतास्तिष्ठतिबुद्धधीः ४० रसेनीरसतांयातेवासनाप्रविलीयते शाला
यांप्रविलीनायांप्रदीपस्यांशवोयथा ४१ बोधादीपांशुजालाभंसघनव्योमदृश्यते भ्रांतिरूपंजग
त्कृत्स्नंगंधर्वनगरंयथा ४२ नेवात्मानंनचाकाशंनशून्यंनचवेदनं अनंतपरिणामेनप्रपन्नंपश्य
तितत्पदं ४३ यत्रनात्मानशून्यंचनजगत्कलनानच नचित्तदृश्यपार्श्वधीःसर्वचास्तियथास्थि
तं ४४ भस्मादितामसंबज्ञानादस्तुसुपागता जगस्यशून्येवसंपन्नासंस्थितापिनविद्यते ४५

रसोनिःस्नेहोवंध्यादिषुवीतरागोविषयेषु ४० ४१ प्राग्भ्रांतिरूपंकृत्स्नंजगत् तत्वबोधाद्दीपांशुजालवत्प्रका
शैकरसंअघनंसघोमतुल्यंदृश्यते ४२ सप्तमभूमिकास्थितिलक्षणेनानंतपरिणामेनतदेहंकथं नतित्राद

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्य४

गमात्

वा०टी० रूपंविवर्त्तेपितन्मनुभवपर्य्यवसितंप्रस्फुरणपक्षांतरे तु दोषान्विवक्षुः सम्प्रेक्ष्यमप्प्रपंचस्तन्महाखोन्यायेनन्नसाभेद्य
नि०उ० भूपस्तलोपक्षेब्रह्मणअानंत्यहानिःस्यादितिदोषंवक्तुंजगतोनस्वरत्वंप्रतइतिनीते यदिदमिति ८ प्रतिज्ञातंसाधय
१५३ तिअस्यैति अस्यजगतोभागानांभूराघवयवानांविभा... गोविस्त्रेषअत्यपत्थंत्मानाशोवाध्रुविमर्शेदुर्वारिःसावयत्वा
त् हिमस्याद्बुदादिवतजलविंदुनांविंदुनाएथक्कृतोद्धृतस्यत्रयोलोकेखादिक्षास्तितद्वदित्यर्थः ६ अस्तुनाशःकोदोषस्त
त्राह खमिति शाखाघवएवनाशस्तन्नाशवद्वराददिद्र्व्यनाशेब्रह्मणि तिउत्केशप्रसंगेमुत्तुक्तमनंतत्वनसिद्ध्यति अवय

यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमं सर्वंसर्वप्रकाराढ्यंकीदृशःपातेतद्विनश्यति ८ अस्यभागविभागा
त्मानाशोविश्यमवारितः विंदुनाविंदुनावोधेउद्धृतस्याहिमध्यक्षयः ९ एवंस्थितेद्रव्यनाशेब्रह्मणस्तन्म
यत्वतः नानंतत्वंनचास्तीत्वंनचैवंसंभवत्यलं १० मद्रूपैकंप्यं रेवज्ञान [illegible] स्यसिद्ध्यति देहोविज्ञा
नतोस्माकंस्वप्रकल्पतकार्यतः ११

तावच्

देभ्यंएथक्कृतस्यावयविमर्शेअशत्वादस्तित्वंचनसिद्ध्यतिनस्यैः द्वकरसंनिरवयंपंचब्रह्मत्तोदिजगदवयवकंसंभवती
त्यर्थः १० ननुमाभूद्विदात्माजडजगदवयवकःजडानांबीजंरस्यादिभूतानांकायाकारपरिणतानामक्षावयवाउग
तामदशक्तिरिवचैतन्यं धर्मोस्त्विति चार्वाकपक्षस्तुदृढएकाप्रमदशक्तिरिवेति अस्मास्वाप्तिकेषुनसिद्ध्यतिअस्मान्न
तिचार्वाकेणसाधयितुंनशक्यमितियावत् यतः अस्माकंमते शेरीकानांमतेदेहोविज्ञानाधीनसिद्धिकत्वात्स्वप्नादेहवत्का
ल्पिकोनभातिनहिविज्ञानातिरेकेणदेहस्यात्रासाधिकमस्ति अन्यच्चासिद्धेदेहमदशक्तिवद्विज्ञानमभ्युपगन्तुमर्हतीतिभावः ११

153

१५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिदात्मनो जगद्भावोपमनिर्वचनीय एवेत्यस्यार्थस्य समर्थमाय प्रथमं दृष्टस्य दृष्टिपक्षमवलंब्य दृष्टात्वयव्यतिरे
कानुविधायि स्थितिकत्वं तस्य दर्शयति कुन्तस्येवेति स्वप्ने लक्ष्यह पत्रपङ्क्तवादि नानाकारघटितस्यैव लतानाका
रप जगद्रूपं तव दृष्टौ सत्याभिकमस्तीति त्वं च तत्सिप्रसिद्धं नान्यथा अत एव ह्यल्पतरमपि दृष्टमेव वस्तुपितेन वक
प्यदृष्टं तत्सत्ताप्रसिद्धेरित्यर्थः २ विद्वद्विदुषोः शास्त्रानुसारिक्रियावैलक्षण्यप्रदर्शनादपि तत्त दृष्टानुसारत्वमेव

श्रीवसिष्ठ उवाच कुन्तस्येव विस्फुटस्य यद्दृष्टो तत्त्वं चेतसि यन्न दृष्टो न तच्चित्ते भवत्यल्पतरः स्थितेः
२ मग्नः पश्यति शास्त्रार्थमेव पूर्वापराविदं न दृष्टिविषयं वस्तु यत्प्रपतिकरोतितत् ३ भावानुष्ठान
निष्ठः संद्वास्त्रार्थमिना मुनिः मत्वोपदेशतत्वमिमं शृणु श्रवणभूषणं ४ इयं दृश्यन रभ्रांतिर्न त्वविधे
तिचोच्यते वस्तुतो विद्यते नैषा तापनघोपथापयः ५ उपदेश्योपदेशार्थमेवांमद्रुपरोधतः सत्याभि
कल्पमाणं तावदाश्रित्य श्रूयतामिदं ६ कुत एषा कथं चेति विकल्पाननुदाहरन् नेत्सेषानचास्तीति
स्वयं ज्ञास्यसि बोधतः ७

१

वजगत्सत्तागमत्यनुत्पाशयेनाह मग्न इति दृष्टेन्द्रियविषयसन्निकृष्टमपि भिन्नं शिष्टं वस्तु भोगपतया न पश्यति ३ अत ए
व हि मयापि त्वं शास्त्रीयदृष्टिव्यवस्थापनद्वारेणैव श्रवणादौ नियम्यसे इत्याशयेनाह भावेति भावनिष्ठित्तशुद्धशुद्धकु
लं कर्म ४ अविद्यात्वप्रसिद्धेरपि तत्तथेत्याह इयमिति ५ तर्हि किं यथा स्त्रोपदेशतत्फलादिसिद्धिरित्यत आह उपदे
श्यति ६ उपदेशफलसिद्धिकाले त्वियं भ्रांतिर्निःशेषं निवर्तते ततोपि तथेत्याशयेनाह कुत इति अनुदाहरन्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यद्वस्तु उपलंभत्वंगतमपि स्वल्पत्वंगतं तन्न ष्टमेव सदा उपलब्धिकालेप्यसत्वाभ्युपगमात् असत्वापत्तिरेव हि नाशः प
बा०टी० यद्वस्तु उपलंभत्वंगतमपि स्वल्पत्वंगतं तत् नचोपलब्धत्वबलान्नष्टमप्यनष्टं भवति नष्टनाममपि स्वरूपे उपलं
नि०ब० यन्नाद्दृशोना शोलोके भवेत् तर्हि स की दृशः कथ्यतां नचोपलब्धत्वबलान्नष्टमप्यनष्टं भवति इति ब्रूते प्रत्यभिज्ञाद्दृश्य
१५५ मदर्शनाद्दनत्वासिद्धेः २६ भूयः समुत्पन्नदर्शनान्मध्येनष्टस्यापि सत्वं कल्प्यत इति चेद्भेदेन पुनरुत्पत्तेः प्रत्यभिज्ञाद्दृश्य
नष्टनेव मित्याह नष्टमिति प्रत्ययेति प्रत्यभिज्ञानाति अपतेलोपिदवर्णात्ययश्छांदसः २७ ननु यथैकस्मिन्नेव तरौ म
ध्येमध्ये कोटरस्कंधशाखादिवैचित्र्यभेदप्यामूलाग्रं स एव तस्यैकताशाखादितत्कायरिपेवभिघंते एवमुत्पत्त्यादिवि
कारभेदेषु प्रलयपुनरुद्भवेच भुवनाद्येकतैव किं न स्यादिति चेत्तत्राह मध्ये इति उत्सेधः आनतंफलानि आदिपदाच्छाखोप

अन्यत्वमुपलंभत्वं यद्वृत्तं नष्टमेव तत् अन्यस्तर्हि भवेन्नाशः कीदृशः किल कथ्यतां २६ नष्टं स्यात्तदुत्पन्न
मिति प्रत्ययेति कः नष्टप्रवष्टपंतनेदं पुनस्त्पत्प्रवर्त्तते २७ मध्ये मध्ये जउत्सेधफलाद्यवयवैकको आदे
254 मितियत्प्रत्ययेति कः नष्टप्रवष्टपंतनेदं पुनस्त्यत्प्रवर्त्तते ... देशकालक्रियात्मैकं यथा दृष्टमिहास्थितं वीजमेवैककर्मातो
हवीजसत्तास्ति कार्यकारणता कुतः २८ देशकालक्रियात्मैकं यथादृष्टमिहास्थितं
नघटः पटकार्यकृत् २९

शी० खादस्कंधपत्रपुष्पादयश्च ये आश्रयवास्तेषु चैकिका अनुगता वस्तदेहमभिव्याप्य स्थितावी संतेवालंडास्तत्रातीतिस
तेष्वप्येष शाखादेः पृथक्सत्तासिद्धेः कार्यकारणतोच्छेदः स्यादित्यर्थः २८ दृष्टांते उक्तं कार्यकारणतच्छेदं दार्ष्टांतिके दर्शयति
देशतियदिप्रलयसर्गादिदेशकालक्रियात्मकमेकं सन्मात्रमेव वीजमभ्युपगम्यते तर्हि तन्नएकं स्वरूपमेवैकं कर्म क्रिया तत्फलं
देशातियदिप्रलयसर्गादिदेशकालक्रियात्मकमेकंसन्मात्रमेववीजमभ्युपगम्यते असमर्थत्वात् नहि घटः पटकार्यसमर्थस्तत्करोतीत्यर्थः अपवात दनुगतं वीजं देशात्म
त्वयस्पतथाविधनकिंचित्कुर्यात् असमर्थत्वात् नहि घटः पटकार्यसमर्थस्तत्करोतीत्यर्थः अपवात दनुगतं वीजं देशात्म
कंकालात्मकं क्रियात्मकं वा एकस्वभावं वाच्यं नद्येकं नानास्वभावं संभवति स्वभावभेदे एकत्वानुपपत्तेः तथा च यदि देशैक
स्वभावं तर्हि कालकार्यं न कुर्यात् नहि घटस्वभावं वस्तु पटकार्यकृद्दृष्टमित्यर्थः २९ १५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंच जगतो ब्रह्माभेदे ऽ प्रमाने ह्रपनाशाद्ब्रह्मणो ऽ तव्लसंकास्यात् अध्यासिद्धे केत्वभेदप्रतियोगिनइवतन्नाशस्यापि वस्तुतो ब्रह्मसंस्पर्शाभावान्नतत्प्रसक्तिः शास्त्रसाफल्यं चेत्याशयेनाह नरूपत्येवेति यतः पुनः पुनर्नैवाऽद्वितीय ऽ शपस्नीः सेवनम्प्रत्येवचानेवेत्यनिर्वचनीयाऽप्रविद्यामात्रं इत्यर्थः सत्येवविधयातद्वाधेशास्त्रेकृतसफलंभवेदन्यथासत्संबंधनिवृत्तो शास्त्रस्यान्, पापत्वात्प्रयत्नमेवस्यादित्यर्थः १२ प्रलयेनष्टायाः भुवनसंस्थितेः पुनःस्रष्टानुद्र्वत्याः सेवान्येवेत्यनिर्वाच्यत्वादप्यनिर्वचनीयतैवेत्याह सेवेतीत्यादिना यानष्टासैवपुनरुन्मज्जनेनेतीत्यसमुन्मज्जनस्यसंभावयितुमशक्यं अनुभूतानुगाः अनुभवान्

नष्टपत्येकत्वद्वशपश्रीः सेवनान्येवनैकत्व इत्यर्थं भवेत्समुचितं कृतंशास्त्रंचनान्यथा १२ सेवेतीत्यसमुन्मज्जनस्यकपनष्टस्यसंभवः तद्रूपानेतिप्रक्तंस्यादनुभूतानुगावयं १३ सैवव्योमतयैवासीदित्यसत्सैवसाकथं तयैवव्योमसंस्थाचेन्नत्वेतर्हिनशागता १४ कार्यकारणयोरेकरूपतैवंयदातदा कार्यकारणताभावेदेकमेवास्मदागमः १५

सारिणोवयंनानुभवविरुद्धमन्यपिसहामहेइत्यर्थः १३ अनुभवानारोहमेवस्फुटयति सेवेति साम्प्रतंतैवप्रलयेव्योमतयाऽमूर्तभावेनापिनासीदित्यसत् यतः साम्प्रतंतेनमूर्तताकथं व्योमसंस्थापिसातथापूर्वावस्थापत्तेश्चेत्प्रलयेनाशंगतेवेतिप्रलयवादोच्छेदः स्यादित्यर्थः १४ एवंसर्गप्रलयावस्थायाअपितुल्यन्यायेनप्रसक्तोप्रलयावस्थादव्याकृताकार्यस्यसर्गस्येवमापतेत्कूटस्थवादायतिरित्याह कार्येति अस्मदागमोस्मत्सिद्धांतः सादित्यर्थः

१५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छाभूतानिपुरुषइतिचिंत्यमित्याद्यागमनर्थतोदर्शयति नकालइति ३० तद्यदालविदुरित्या
म्चतुर्थ्यादाहरति किमपीत्यचतुर्थ्यादेः पदं ३१ मयापितेप्याः श्रुत्यन्तसारर्पनभवमाश्रितमुमुक्षुः प्रतिषिद्धाइत्याहप्रति
ज्ञाइतिसर्वत्रश्रुतिषुप्रतिषेध्यतयास्थिताः येप्यास्तेएवमयाप्रतिषिद्धाः ३३ तर्हिसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिसका

नकालोनमनोनात्मानसन्नासन्नदेशदिक् नमध्यमेतयोर्नैतंनवोधोनाप्यवोधतं ३० किमप्येवतदत्यंहवु
ध्यतेवोधपारगैः शांतंसंसारविस्तरेःपरांभूमिमुपागतैः ३१ प्रतिषिद्धमयैतेनुपर्याः सर्वत्रतेस्थिताः अस्म
दुच्चापपरिच्छेद्याःसौम्यांभोधेरिवोर्मयः ३२ यथास्थितंस्थिताःसर्वभावास्तत्रयथातया अनुत्कीर्णामहा
स्तंभेविविधाशालभंजिकाः ३३ एवंतत्रस्थिताःसर्वभावाएवंचनास्थिताः असर्वात्मवसर्वात्मतद्वनतदेवच
३४ पदंयथेतत्सर्वात्मसर्वार्थपरिवर्जितं यथातत्रचपश्यंतितत्रैकपरिणामिनः ३५ सर्वसर्वात्मकंचैवस
र्थ१ वर्जितंपदं सर्वार्थपरिपूर्णंच तदाद्यंपरिदृश्यते ३६

यैवादश्रुतीनांकोभिप्रायस्तमाहयथास्थितमिति ब्रह्मस्वभावस्थितिरेवाविकल्पिताजगतोपिसतेत्यादिशयस्तासामितिभावः
३३ अतएवनेहनानेत्यादिश्रुतीनांसदेवसोम्येत्यादिश्रुतीनां चाविरोधेनैकमेवोभयथापिव्यपदिश्यतइत्याशयेनाहएव
मितिइ४ अनुत्कीर्णाशिलायांपुत्रिकाभेदानामिवयोगिनांतत्रेच्छया अस्तिनास्तीत्युभयथापिदर्शनंप्रसिद्धमित्याहय
दमिति ३५ ३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नानास्वभावमेकं वस्त्विति वदन् सर्वदर्शनसिद्धांतातिलंघनादेकः स्यादित्याशयेनाह सर्वेति वस्त्वैक्यकार्यभेदः सर्वदर्शनसि
द्धांतेनास्ति परमार्थः यथैव वस्तुस्वभावेऽपि भेदो नानात्वं नास्ति अतः सर्वदर्शनविरुद्धत्वादिना सह विवादेन किमित्यर्थः २० प
रिशेषादेकस्वभावत्वेन चित्स्वभावस्य जीवात्मैकपरिशेषः सिद्ध इत्याह इदमिति सर्वकल्पनानामनुभूतिप्रमाणसारत्वात्

सर्वदर्शनसिद्धांतेनास्ति भेदो न वस्तुनि परमार्थमयेतेन विवादेन किमत्र नः २० इदं शांतमनाद्यंतं तद्रूपला
द्विचारतः ब्रह्मानंदबोधतामात्रमनुभूतिप्रमाणतः २१ यथैतन्मानुभूतं स यथैतदनुभूयते यथैत सिद्धमा
प्नोति तदिदं कथ्यते क्रमात् २२ महाकल्पांतउन्नष्टे सर्वस्मिन् दृश्यमंडले आमहादेवपर्यंतं समनोद्रुमकर्मणि
२३ व्योमन्यपि समंयाते कालेऽपकलितस्थितौ वायावपि लयं गते तेजस्यत्यंतमस्थिते २४ तमस्यपि गते ध्वं
संवार्यादौ सुचिरं सते अलमंतमनुप्राप्ते सर्वशब्दार्थसंचये २५ शिष्यते शांतबोधात्मसदथवाप्यवर्जि
तं अनादिनिधनं सोऽयं किमप्यमलमव्ययं २६ अवाच्यमनभिव्यक्तमतींद्रियमनामकं सर्वभूतात्मकं भूतं
सदसत्त्वपरंपदं २७ न त्वबाणुर्न चाकाशं न तु शून्यादिनिष्ठसर्पकं न किंचिदपि सर्वात्म किमप्यन्यत्परं नभः २८
तद्विदात्मसदस्यैनतन्मुक्तेनानुभूयते अन्यैः केवमाप्तैरागमैर्देववर्णिते २९

वभावापलापायोगेन परिशेषसिद्धस्वभावस्यैव ब्रह्मत्वादिति भावः २१ तदुपपादनं प्रतिजानीते यथैतदिति २२ अतरास वहि ९
दृश्यलयेऽप्यविपरिलुप्तोऽनुभवात्मैवावशिष्यत इत्याह महाकल्पांत इत्यादि पंचभिः २३ २४ २५ २६ २७ यदीदृशं
नादिस्वरूपमेव किं न स्यात्तत्राह नेति २८ इदानीमपि तद्विदनुभवसिद्धमित्याह तद्विदेति २९ ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नि॰उ॰ १२६ तत्रापोविशेषस्तमाह अस्मिन्निति अक्षोभे अविकार्ये विवर्तरूपास्तरंगाः ४६ तमेवाह सरसीतिवा द्वैत अनिरसेनिर
तिशयानंदजलपूर्णेचित्सरसिचिन्मयेधाम्न तत्र स्थिप्रायास्थितिरूपो विभाजकधर्मोपि न्योपिविभागस्था अक्षोभेपि
क्षुभिताअविभाताएवविभाती वेमपिविशेषइत्यर्थः ४७ तत्रविभांती त्येतद्विशदयति परमाणाविति ४८ वर्णितिकू
टस्थस्यजगद्भावसंक्षोपसंहरति ४८ आकाशेति अंगरहितस्यनिरवयवस्यतत् आकाशकालपवनादिपदार्थे
जातरूपंअंगवरीतिरपिमिथ्यात्वादधिष्ठानमात्रपरिशेषस्वनेनंगंनिरवयमेव एवंसकलभावविकारशून्यमप्येतदजर

निखाताद्दश्पतीयंतितस्तमस्थ्याः शालभंजिकाः अस्मिन्नक्षोभएवांतस्तरंगाःस्वच्छरूपः ४६ सत्स्य
तिरसेभांतिचिद्घनाम्रतरूपयः अविभागेविभागस्थ्या अक्षोभेक्षुभिताइव ४७ आविभाताविभांतीवचि
द्घनेसाच्छिरूपयः परमाणोपरमाणावत्रसंसारमंडलं ४८ विभातीभासुरारंभेनविभातिचकिंचन आका
शकालपवनादिपदार्थजातमस्यांगमंगरहितस्यतदप्यनंगं सर्वात्मिकेसक लभावविकारशून्यमप्पे
तदाकुरजरपरमार्थितत्वं ४६ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे ब्रह्मसत्वरूपवर्णनंनामद्विपंचाशःसर्गः
५२ श्रीरामउवाच यथास्त्वेत्येचेतनता यथाकालेचकालता यथाचव्योमताव्योम्नियथास्त्वजडताजडे ९

आलतत्वेसर्वाध्यारोपेणसर्वात्मकंस्तुतयआहुरित्यर्थः ५६ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत॰द्विपंचाश
त्तमःसर्गः ५२ अध्यारोपितस्वेत्यानोप्रातिस्विकमिराजुषां भावत्वप्रत्ययाधर्यो ब्रह्मैवेत्युपवर्णिते ब्रह्मणोऽध्या
रोपितानिर्व्विचनीयजगद्रूपप्रातिक्रमेवर्णितेतत्रकतिपयव्यक्तिष्वनुगतंइतराभ्मारतत्वतत्यादिभावप्रत्ययाभिधे
यपदार्थमादिरूपंतत्स्वरूपंतत्वतोजिज्ञासुरामः पृच्छति यथेत्यादिना चेतस्ये ति विषयेचेतनतास्फूर्तिविषयभावः वेष

यिकाधारेत्युक्तितत्वेत्पतितियावत् ९

256

१२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतावत्प्रागवर्णितसमाधिकालपर्यंतं संशयोत्रसम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौ निदर्शनं लिंगं ३६ घतेसर्वसंशया इति श्रुतेर्निश्चिते तत्वे संशयानुद्भवाच्चेति भावः ३७ निराभासं सर्वदृश्याभासनिर्मुक्तं परं आभासं च स्वसत्तात्मकारं ३८ हेमपिंडांतः रूपकाणां रूप्यमुद्राणां जालकं समूह इव कल्पनया स्थितं ३९ तर्हि किं रूपकवद्भेदेनापि जगत्सत् नेत्याह हेमपिंडादिति नानाप्रचारूपं सदिति यावत् ४० यद्यप्युत्पन्नतत्वं संततोनभिघतेतथापि सत्वन्ताच्छिद्यत एवेत्याह सर्वदैवेति अंगदरूपकमिवान्तर्भितस्य

नैवेतावन्महाबुद्धे सर्वार्थेपि समात्मकं न सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नं संशयोत्र निदर्शनं ३७ यः प्रबुद्धो निराभासं परमाभाससमागतः स्वस्थांतःकरणः शांतस्तं स्वभावं स पश्यति ३८ अयं त्वमहमित्यादि त्रिकालगजगद्भ्रमः तत्रास्ति हेमपिंडांतरिव रूपकजालकं ३९ हेमपिंडाद्यथा भांडजालं नानीय लभ्यते तथान्न लभ्यते भिन्नं परमार्थघनाज्जगत् ४० सर्वदैव हि भिन्नात्मा स्वांगभूतोपलंभकः सज्जगद्वैतमेवेदं हेमेवांगदरूपकं ४१ ऐतं देशादिशब्दार्थैर्देशकालक्रियात्मकं यथास्थितमेवेदं तत्र सर्वमस्ति न वास्ति च ४२ यथोर्म्यादि समं तोयेऽचित्रं चित्रकृदीहते भांडवंदस्मरः पिंडे तथेदं ब्रह्मणि स्थितं ४३ तथैवतत्र नो भिन्नं नाभिन्नं नास्ति चास्ति च भिन्नं तन्मयमेवाद्य शांते शांतमिदं तथा ४४ अनिखातेव भातीयं त्रिजगच्छालभंजिका स्वरसस्यैव रूपत्वमिता ब्रह्मणो दारुणा ४५

४१ देशादिशब्दानामर्थैः प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियादिभिः ऐतं ४२ ४३ तथैव भेदाद्भिन्नाद्विरूपस्वभावमनन्तं ब्रह्मणि स्थितमित्याह तथेति तत्वज्ञानेन शांते ब्रह्मणि शांतात्मनैवास्थितं ४४ अनिखाता अनुत्कीर्णाः स्वरसस्य स्वस्याश्रिणः शिल्पिनो रूपत्वं इत एव ब्रह्मणो दारुणीति व्यस्तरूपकं ४५ ।। ।। ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तयदाशांतमलंतदा अस्तीतिवाच्यमहत्यावक्तुंनयुज्यतेतदाहिभवितास्यान्नभावइतिभावइतिभावः ९ तादृशानिर्विषयचित्त
नि०द० भावस्यात्मतांप्रसिद्धिमनुभवप्रदर्शनेननिवारयति निमेषइति शाखाचंद्रदर्शनकालेनिमेषमात्रेणशाखोर्द्धदेशेयोजन
१५७ शतंचान्द्रमसंतद्वयोर्मध्येतस्याः निर्विषयंरूपंप्रसिद्धमितिप्रागसकृद्दर्शितमेवतथैः९
अज्ञानविपर्यतिंगाढनिद्रयामनसोनिद्राकालप्येऽपनीतेसतिनतःसमाध्यारूढेनोतद्रूपमनुभवसिद्धमित्याह सबाह्येतिद्वाभ्यां

न्चनास्तीतितद्वक्तुंयुज्यतेत्विद्रूपयदा न्चैवास्तीतितद्वक्तुंयुक्तंशांतमलंयदा ९ निमेषेयोजनशतेप्राप्तायाः
मालसंविदिः मध्येतस्यास्तयद्रूपंतद्रूपंस्मपदस्यतत् १० सबाह्याभ्यंतरेशांतेवासनाविषयभ्रमैः सर्वचिंता
257 विहीनात्मप्रबुद्धस्य क्रियात्ततः ११ शांतंनिःसर्वदुःखस्यपुरुषस्यैवतिष्ठति यद्रूपंनिर्मनोरूपंसद्रूपंतत्सपदस्य
तत् १२ तृणगुल्मांकुरादीनांसत्तासामान्यमाततं यदूर्ध्वोर्ध्वरूपंरूपंतस्यपदस्यतत् १३ तस्मिन्येद्जगद्रूपंयदि
दृश्यतेस्फुटं सकारणमिवाकारकरालमिवभेदवत् १४

११ १२ तृणानांगुल्मानामंकुरकांडतरुविटपादीनांचसर्वपदार्थानांउद्भवेउद्भवंतदनुषक्ततया विभक्तं यत्सत्तासामान्यमाततम
मनुगतंरूपंतद्ब्रह्मत्वप्रत्ययाद्यर्थइत्यर्थः तथाचोक्तं वाक्यपदीयेसासत्तासामहानात्मातामाहुस्त्वतलादयइति १३ तस्मिन्ने
वसत्तासामान्यस्यैतदात्म्येनानुषक्तंमा द्वैतमेवयद्दृष्टपदादिजगद्रूपंमागंतुकत्वात्सकारणमिवकंबुग्रीवाद्याकारैःकरालमि
वक्वचभासतेतत्सर्वंअन्तंअंतरक्अकारणभावान्नजातेनविद्यतेचेतिपरेणान्वयः १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अभूतं वर्त्तमानं आदिपदा ... द्विविधत्वं तत्र अभूतता २ भिन्नैवस्तुकृतपरिच्छेदादिमति अनंतं तच्छून्ये ३ एतत् एवं रूपं स वैवस्तूनां असाधारणं भावं वोधको पायक्रमेणैव दृक्रमेणेत्युक्तेरासयमुद्घाटयति आदितइति ४ तस्यैवस्वैसादिवत् नांभावच्छिदाल्मैवतस्यैवस्वात्तत्वन्योन्यतादात्म्याध्यासतद्भावनाविभावनादित्युत्तरस पिभित्यतस्यभिन्नस द्रूपतां दर्शयितुमा मैतत्दनंत मित्यादिनायत्नपाणेषैतदिदमित्यर्थः ५ सर्वनाशेपरिशिष्यमाणत्वात्सएव सर्ववस्तूनांभावः भू धातोर्भवेघञि

यथावायोश्चवायुत्वमाभूतादावभूतता यथास्पंदात्मनिस्पंदोयथामूर्त्तेश्चमूर्त्तताः २ यथाभिन्नत्वं यथानं तेद्धनंततायथाद्रष्टेश्च दृश्यत्वं यथासर्गेषुसर्गता ३ एतत्क्रमेण हेब्रह्मत्वदमेवद्तोवर आदितः प्रतिपा द्यैवबोध्यंते ह्यल्पवीधिनः ४ श्रीवसिष्ठउवाच तदनंतमहाकाशंमहाचिद्धनमुच्यते अवेद्यचिद्रूपमयं शांतमेकं समस्थिति ५ ब्रह्मविष्णवीश्वराद्यंते महाप्रलयनामनि शब्दार्थद्वैतमापन्ने यच्छुद्धमवशिष्य ते ६ सर्गस्यकारणं तत्र न किंचिदुपपद्यते मलमाकारबीजादि मायामोहाभ्रमादिकं ७ केवलं शांतमतत्व च्छमाद्यंतपरिवर्जितं तद्विद्यते यत्र किल त्वमपिस्थूलमप्यभवत् ८

नित्यसत्तार्थेभावशब्दव्युत्पत्तेरित्याशयेनाह ब्रह्मेतिशब्दार्थेनामरूपे अकृत्स्नं तिरोभावमापन्ने आसन्मात्रप्रलयेन परिशिष्टे सद्धस्यार्थद्वैतं प्रसिद्धिमापन्ने इतिवा ननुतदपिस्वकारणेलीयतांतेन सदस्तुतत्राह सर्गस्येति तत्र सदात्मनिस र्गस्यजन्मनः कारणं किंचिदपि नोपपद्यते मलप्रायादीनां तदधीनसत्कत्वादितिभावः ७ यतं आद्यंतप २ वर्जितं अतस्तत्सदेवविद्य तइतिसत्तार्थभावकशब्दार्थइतिभावः ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वर्णितरीत्या सर्वं आकारैरेकं सत् सदसदेकतया सद्उदितात्मेति यद्धि तन्मम बोधरूपं ब्रह्म परिशिष्टं तदेव निर्वाणमिति भावप्रत्यया
र्यितत्वमित्यर्थः २१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि०प्र०उत्तरार्द्धे द्विपंचाशत्तमः सर्गः ५२ सर्ववस्तुस्वभावस्थं स्वभावेन किं
याभिदं श्रविकारमनोद्वैतं सन्मात्रमिति वर्ण्यते घटपटादीनां न घटत्वघटत्वाद्यनुज्झितव्यक्तित्वरूपे भेदो वा निरूपयितुं शक्यः घटपटत्व
योरपि परस्परं निरवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो निरूपयितुं शक्यो वेति पृथक्करणे निर्विकल्पतया समाभासयोर्भवितव्यं वित्रा वि
भागस्याविकल्पमात्रत्वात् सर्ववस्तूनां भावमात्रत्वे घटे घटत्वमित्यादिशब्दार्थानिष्कर्षे ब्रह्मसद्ब्रह्मसत्तास्थितमित्येव पर्यवस्यतीति प्र

शांतं समं स्वमुदयास्तमयैर्विहीनमाकारमेकमजमेवरमच्छमेकं सर्वं सदासदसदेकतयोदितात्मा निर्वाणमाद्यमिदमु
त्तमबोधरूपं २१ इति महारामायणे नि०प्र०उत्तरार्द्धे निर्वाणवर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ श्रीवासिष्ठ
उवाच जगन्नाम नभः स्वच्छं सद्ब्रह्मनभसि स्थितं नभो नभसि भातीदं जगच्छब्दार्थ इत्यजं १ त्वमहं जगदित्यादिश
ब्दार्थो ब्रह्मसद्ब्रह्मसत्ता शांतं समसमाभासं स्थितमस्थितमेव सत् २

साधितस्वभावप्रत्ययार्थानिष्कर्षस्य फलमिहोपपादयितुमारभते जगन्नामेत्यादिना घटत्वपटत्वादिभावेभ्यो निष्कृष्यमाणं ज
गन्नभ इव स्वच्छं निर्भेदकलंकमेव प्रसिद्धं तच्च घटत्वपटत्वादिभावः प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मैवावस्थितं तथात्वे च दर्शने घटः पट इत्यादि
भानं नभ एव नभसि भाति स एव जगच्छब्दस्य घटपटादिशब्दस्य चार्थस्तत्त्वात् जंजन्मादिविकारशून्यमेवेति न कार्यकारणभावः क
स्यचित् किंचित्प्रतीत्यर्थः १ अस्मिन् वार्थे पुनः स्पष्टमाह त्वमहमिति भावभावित्रोः पृथक्कृत्य दर्शने अत्यंतैक्यदर्शने पिवा
सौम्यादिसमाभासमेव पृथ ग्स्थितमेव तथा सत् २ ॥

258

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नतुसद्रूपंताकारकाणुक्तं अतएवनजगत् द्वैतकथादिनापिनसंबद्धं १४ तत्कुतस्तत्राह यदिति अत्रार्थेसर्वेषांस्वानुभवमान
मित्याह स्वयमिति १६ अस्तुतर्हि असतीजगत शून्यमेव कारणंतत्राह नचेति शून्यस्यकारणत्वेतस्यदेहादिपरिदाभावात्स
र्वेसर्वत्रसदास्मादित्याशयेनविशिनष्टि अनाद्यंतमिति अतएवनब्रह्मापिकारणं अमूर्तेस्यमूर्ताकारपरिणामायोगाद्वे
त्याह ब्रह्मेति तथाचश्रुतिस्तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरिति १७ तस्मादीदृशेब्रह्मणि यज्ज

तत्सर्वकारणाभावान्नजातंनचविद्यते नाकार्यमुक्तंनजगज्जच द्वैतैक्यसंयुतं १५ यदकारणकंतस्य सत्तानेहो
पपद्यते स्वयंनित्यानुभूतेर्यकोत्रापन्हवशक्तिमान् १६ नचशून्यमनाद्यंतंजगतःकारणंभवेत् ब्रह्मामूर्तममूर्त्त
स्पष्टस्पर्शं ब्रह्मरूपिणः १७ तस्मान्नतज्जगद्रूपंयदाभावंतदेवतत् स्वयमेवतदाभातिचिदाकाशमितिस्थि
तं १८ जगच्चिद्ब्रह्मभावश्चतथाभावोभ्रमादिव सर्वमेकमजंशांतमद्वैतैक्यमनामयं पूर्णात्पूर्णंविसरतिपू
र्णपूर्णेविराजते ए एमेवेदंतत्सर्वमेवव्यवस्थितं २०

गद्रूपंभातेतद्ब्रह्मैव तथाभातिमतिब्रह्मैवसर्ववस्तुत्वं भावस्त्वतत्त्वायपद्यद्वयमुपसंहरति तस्मादिति १८ पूर्वंजगतश्चिद्ब्र
ह्मभावादपातप्रतीतस्तथाभावोघटपटाद्याकारोभ्रमा दिवंती सिद्धंसर्वत्रसर्वमेकमेव १९ ओंतपातस्यजगद्ब्री
वभावेऔंत्यपगमेवास्तवब्रह्मभावश्चपूर्णमिदमित्यादिश्रुतिः प्राग्दर्शितैवेत्यनुवदति पूर्णादिति २० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० इदानीमपिप्रत्यग्दृष्ट्यापर्यालोचनेनतद्रूपंसंदर्शीमित्याशयेनदृष्टांतः सलिलमेवेति ११ सर्वजगताद्दृशनिर्विषयंचेत
नि०उ० त्याभिन्नमेवेत्याह यदिति उदेत्युदितंचकार्यरूपंनोदितंचकारणरूपे नभेदितंनभिन्नं स्वापेक्षयातात्कः १२ अस्त्वलिन्नंत
१५६ तस्तत्राहइति १३ ततोपिकिंतत्राह यदिति यद्यपुत्रस्यवंध्यापत्तेः स्वप्नेसत्पुत्रदर्शनसंभ्रमपर्वतस्थः १४ १५ स्वभावोद्य

259

चिद्व्योम्नः शांतशांतस्यमध्यमेचैवमाश्रितं जगन्नैवसलिलमेवोर्म्यादितयायथा ११ यदुदेत्युदितंय
च्चयच्चनोदेतिनोदितं देशाद्देशांतरप्राप्तौविदोमध्यान्नभेदितं १२ अतःकिलास्यसर्गस्यकारणंशशशृं
गवत् प्रयत्नेनापिचात्विष्टंनकिंचिदुपलभ्यते १३ यदकारणकंभातितद्भातंभ्रमात्मकं भ्रमस्यास्यसरूप
स्यसत्यताकथमुच्यते १४ कारणेनविनाकार्यंकिलार्किंनामविद्यते यत्पुत्रस्यसत्पुत्रदर्शनंसंभ्रमोनसत् १५
यत्त्वकारणको भातिसस्वभावोविजृंभते सर्वरूपेणसंकल्पगंधर्वनगरादिवत् १६ देशाद्देशांतरप्राप्तौ
त्रणात्मध्यंविदोववपुः स्वरूपमजहत्त्वेवराजतेयोविवर्तवत् १७ बोधएवकचत्यर्थरूपेणस्वच्छवादगुः दृष्टां
तोह्यनुभूतोंतः स्वप्नसंकल्पपर्वतः १८ श्रीरामउवाच विद्यतेतटवीजांतर्यथाभाविमहाद्रुमः परमाणौतथा
सर्गोब्रह्मन्कस्मान्नविद्यते १९

चिदेवस्वरूपंजहत्तयाविजृंभतेकतर्हिस्वरूपमजहाद्राजतेतत्राह देशादिति शाखाचंद्रदेशयोरेवपरस्पर्यविवर्तविदित्युभयस्त्व
कचनंतत्रप्रसिद्धमित्यर्थः १७ असत्यप्यर्थेबोधार्थरूपेणकचतेऽत्यर्थेपिदृष्टांतावाहबोधएवेति १८ बोधएवार्थरूपेण
कचतीतिकिमर्थंकल्पतरुवटवीजांतः सूक्ष्मोवृत्तस्यवोधांतजडात्मकः प्रपंचोऽलंस्मरणप्राक्सिद्ध्यतइत्येवकुतीवान
कल्पतइतिरामः शंकते विद्यतइति १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसमुद्रगिरिमेघोर्व्यादिविभागप्रचुरंविचित्रकारकक्रियाफलभेदभिसिमानमपितत्तद्भावभावतत्त्वंनिष्कर्षे निष्प्रपंचब्रह्मैवावतिष्ठतइत्यर्थः ३ तदेवद्रष्ट्रादिक्रियाकारकेषुतत्तद्भावनिष्कर्षेणप्रपंचयतिद्रष्टेति द्रष्टृस्यस्वभा वात्मनिष्कर्षेद्रष्टाचिन्मात्रस्वभावेस्वात्मनिस्थितस्सन्द्रष्टैवएवंकर्त्तापीत्यर्थः ४ अनयादृश्यासर्वजगदेवचि त्रमयमार्गंशक्यमितिदर्शयति नेति ५ भावाभावविभागस्यापमार्जनाद्विधिनिषेधयोरेकं ६.७ ब्रह्मणोजीवभा गेनसत्यकमेवचिदंसप्राधान्येनद्रष्टृत्वंसदंशप्राधान्येनचिद्रूपतिधायद्रष्टृतां चैवगच्छति

समुद्रगिरिमेघो वार्विस्फोटमपमण्डजं काष्ठमौनवदेवेदंजगद्ब्रह्मैवतिष्ठते ३ द्रष्टाद्रष्टैवद्रष्टृस्यस्व भावात्स्वात्मनिस्थितः कर्त्ताकिंचैविकर्त्तव्याभावतःकारणादृते ४ नज्ञत्वंनचकर्तृत्वंनजडत्वंनभोक्तृता नअस्यतानचार्थत्वमिहनापिनभीर्यता ५ शिलाजठरवत्सत्संघनमेकमजंततं सर्वशांतमनाद्यंतमेकं विधिनिषेधयोः ६ मरणंजीवनंसत्यमसत्यंचशुभाशुभं सर्वमेकमजंव्योमवीचजालंजलंयथा ७

स्वप्न २ विभागएवद्रष्टृत्वंद्रष्टृत्वंचैवगच्छति एतच्चकल्पनंपुरादिष्वनुभूयते ८ एवमहंपराकाशेस्वप्नपत्तन वज्जगत्भातिप्रथममेवेदंब्रह्मैवेत्यमतःस्थितं ९ तदिदंतादृशंविद्धिसर्वंसर्वात्मकंचयत् देशाद्देशांतर

यथास्वप्नेव्यावहारिकजीवात्प्रातिभासिकजीवस्यविभागस्तस्यतिरोहि व्यावहारिक जीवःस्वाप्नजीवद्रष्टृपुरादिभावंगच्छतितद्दित्यर्थः प्रथमंनिष्प्रपंचयद्ब्रह्मतदेवातोजीवात्मनविभागादित्यंजगद्भावेनस्थितं ९ नतस्मादिदंसर्वात्मकंजगद्रूपंप्रथमंयादृशंनिष्प्रपंचंतादृशमेवसदतिविद्धि तादृशंनिष्प्रपंचमनात्वंचितोरूपप्रसिद्धमिन नवाच्य शाखाचंद्रमपदर्शनवत्स्वमित्यतःचित्तस्तदुभयमध्यमप्रदेशोतयासिद्धःप्रागतत्वादित्याह देशादिति अनंकितवेष

यथास्वप्नेव्यावहारिकजीवात्प्रातिभासिकजीवस्यविभागस्तिरोहितव्यावहारिकजीवःस्वाप्नजीवद्रष्टृपुरादिभावंगच्छति २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayu-Sharada Peetham

वा॰टी॰ २८ आत्ममयीखविवर्तरूपास्वाम्यता २९ अविवर्जतिर्हि कीदृक्कुतदाह भारूपमिति ३० तदप्रसिद्धित्तवकुहशावारितेति
नि॰उ॰ स्मारयतिदेशादिति ३१ अन्येनवस्त्वंतरेणाश्लेष· संबंधस्तत्कृन्मसंगाद्यमितियावत् ३२ वर्तितिसर्वजगतश्चित्स्वभा
१६० वमात्रत्वंसंगृह्योपदीशात्रुपसंहरति संविदिति हेरामजगत्आत्मिनी परमार्थस्वभावे: वस्थितंसतन्नवितिनिश्चयेनसं
विन्नभरख शून्यताप्यंत्रसंत्प्रसिद्धुं नस्यात्तत्राहनभइति अनर्कसर्परहितंतदत्तमयोदपरहितंचआत्मनिस्वरूपमात्रेवस्थि

खमेवाभासतेतस्यरूपंस्पंदइवानिले सर्वशब्दार्थकलनानेहकाश्चनसंततिः २८ यथा शून्यत्वमाकाशे
द्रवत्वंचयथाजले अनंतात्ममयीशुद्धास्फूर्तियंतथात्मनि २९ भारूपमिदमाशांतंजगद्रूपेवनस्ततं अना
दिनिधनंसत्यं नोदेतिनचशाम्यति ३० देशाद्देशांतरप्राप्तौ संस्यात्मध्यविदोवपुः यत्तज्जगदिति वेदं व्योमा
त्मनिमवस्थितं ३१ यथासंदेहनिलेतोये द्रवत्वंशान्तिरूपता तथाजगदिदंतातमनन्याश्लेषमात्मनि ३२
संविन्नभोननुजगन्नभइत्यनर्कमात्मन्यवस्थितम. नक्तमयोदयंक्व तत्वांगभूतमखिलंतदनन्यदेवदृश्यंनिर
स्तकलनोवरशांतमास्व ३३ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे अद्वैतबोधप्रतिपादनंसर्गः ५४

तंचनभइतिक्वप्रसिद्धुं नहिनभः सच्चित्स्वभावमकीदृशंसंवाप्रसिद्धुं अपितुजडंशून्यं किंचसर्वदृश्यपानांयतत्वंसच्चित्स्व
भावरूपंतदनुविद्धत्वेनभानतदंगभूतमेवाखिलंप्रतिद्धुंनशून्यभोगंयेनतत्मात्रंस्यात् अतस्तेनसच्चिदात्मनैवानन्यं तस्मा
त्वमपिनिरस्तसकलदृश्यप्रश्नदेवरमात्रसत् आत्वातिष्ठेत्यर्थः ३३ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेचतुःपं
चाशः सर्गः ५४

160

१६०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साकारेहिवीजंतन्निराकारोवटः प्राग्भूतस्यचभूजलादिसहकारिकारणसमवधानेंकुरादिक्रमेणाविर्भूतंनचसर्वजगत्प्र
लयेकिंचित्सारंसंभवतिसहकारिणोवालभ्यतइतिविषमदृष्टांतइत्युक्तंस्वशिष्यप्राहपत्रेत्यादिना २० आकारोभ्यास्तीसा
कारंकिंवीजंभवेत् एवंसहकार्यपितस्यकिंभवेत् २१ ननुब्रह्मैवतन्नजगच्च किंगर्भवीजमस्तुतत्राह यत्विति अत्रास्मिन्न
सर्गपरमाणुत्वयोगोपिनास्तिआकारकल्पनादूरायास्तेसर्गः २२ अतएवकारणासंभवः प्रागुक्तइत्याह कारणस्येतिइति

श्रीवसिष्ठउवाच यत्रास्तिवीजंतत्रास्याच्छ्वविततरूपिणी जन्यतेकारणेःसाचविततासहकारिभिः २० स
मस्तभूतप्रलयेवीजमाकारंकिंभवेत् सहकार्यपिकिंतस्यजायते जद्दशाज्जगत् २१ यत्तुब्रह्मपरंशांतंकात्स्न्या
कारकल्पना परमाणुत्वयोगोपिनास्त्येवात्रवीजता २२ कारणेतिवीजस्यसस्यास्यैककारिणः असंभवाज्जग
तस्त्राकथंकेनकृतःक्वका २३ जगदास्तेपरास्माणोरंत्यरिस्पिनोचितं सार्षपेकणकेमेरुरास्तइत्यज्ञकल्पना २४
सतवीजेप्रवर्त्तेतिकार्यकारणदृष्टयः निराकारस्यकिंवीजंक्वजन्मजनकक्रमः २५ अतोयत्परमंतत्वंतदेवेदंजग
त्स्थितं नेहप्रपद्यतेकिंचिन्नचकिंचिद्विनश्यति २६ चिदाकाशश्चिदाकाशेहदिच्चि त्वजगद्भ्रमं अभ्युद्वदि
वाशुद्धं शुद्धंशुद्धमपश्यति २७

अन्यथारीत्या २३ यदित्वणुःमपेक्षाविततःपुराणः अणोरणीयानिदितिश्रुतिवलादणुत्वमभ्युपगम्येततत्रापितत्रजगत्स्थि
तिर्दुःसपादेत्याहजगदिति जंदिति यदितुजगदपिनिराकारमेवेत्यभ्युपगम्येत तर्हिसुतरांवीजाद्यसंभवाताद्दशब्रह्मतत्वपर्य्य
वसितेत्याह सतीत्याभ्यां २५ प्रपद्यतेआविर्भवतिस्वरूपंप्रख्यापयति २६ किंतर्हिनितदाह चिदाकाशइति २७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्तस्मात्स्वप्नमात्रं चिदाकाशमात्रैकं तत् हि तथा सति नत्सत्स्वप्नयोर्भेदस्तस्मात् आदौ इति आदौ प्रवृत्ते हिरण्यगर्भात्म
नि०उ० कसर्गे अघरात्रौ प्रवृत्ते त्वस्य व्यष्टेः अंतःकरणमात्ररूपे सर्गे पश्चिते स्वप्नः ८ आदिसर्गसंकल्प एव महाप्रलयं सर्व
१६१ पदार्थस्वभावमवस्थापिका निपतति तत्सदनसारौ वा यथापि यथास्थितं पदार्थरचनारूढा यथा एवं वृत्ता सरितां त
रंगरेखा दृष्टीनां प्रत्यस्तारूढेत्यन्वयः १० तथा च वारि सत्तातिरिक्तसत्ता यथा तरंगश्रियो नास्ति एवं जगत्सत्तातिरिक्ता
सा नास्ति स्याशयेन ब्रह्मोपादानकत्वाभिप्रायेणाह यथेति एवं जगतः पृथक्सत्ताभावे जन्ममरणभीतिप्र

चित्काचकस्य कचनं यथा स्वप्ने जगद्भवेत् तथैवा जाग्रदभिधं तत्स्वप्नमात्रमिदं स्थितं ८ आदिसर्गे हि चित्त
प्रो जाग्रदिति भिशब्दते अघरात्रौ चितेः स्वप्नः स्वप्न इति भिशब्दते ९ पूर्वप्रवृत्तां सरितां रूढा यथापि यथा
स्थितं तरंगलेखादृष्टीनां पदार्थरचना तथा १० यथा वारितरंगश्रीः सरितां रचना विना तथा त्वियोम्नि चि
त२ दीजसत्तां तः दृष्टिता मिता ११ मृतस्यात्यंतनाशश्चेत्तन्निद्रासुखमेव तत् भूयश्चोदेति संसारस्तत्सुखं न
दमेव तत् १२ कुकर्मभ्यस्तु चेद्भीतिः सास्मेह परत्र च तस्मादेतसमस्तु खे सर्वेषां मृतिजन्मनि १३

सत्किरेव नास्ति प्रत्युतोभयथापि सुखमेवेत्याह मृतस्येति यदि मृतस्यात्यंतासत्त्वं तथापि दुःखसुखसत्ताया एव तत्र
नाशो भयसत्तात्मनः परिशेषान्निद्रायां सुषुप्तौ निरतिशयानंदत्वेन प्रसिद्धं सुखमेव प्राप्तं भूयश्च पुनर्मृतौ देहाद्यात्माना
संसारोदय इदेति तत्तस्य नवं संसाररूपमपि तदेव सुखं न हि सुखात्मसत्तास्तीति न त्वचिद्भयप्रसक्तिरित्यर्थः १२ ननु मृतस्य
कुकर्मभ्यो नरकादिदुःखसंभावना इयं किं न स्यादित्याशंकाया मस्याप्याह कुकर्मभ्य इति सा भीतिरिहजीवतः परत्र मृतस्य च स

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्गो लब्ध इत्याह आस्वादयतीति यथा मदिरादिकं दृष्ठ्यतया आत्मनैव जीवः स्वात्मलब्धस्तद्वत् ४ अत एव स्वात्मना स्वभावभावनानुरूपः १
अनुभावनया यो स्वापरूपं ती चिज्जगत्स्थिता स्वभावनादनन्येति परमार्थमयं जगत् एवं जगत आत्यंतिके ब्रह्माभेदे अनु
त्पत्तिरेव फलितेत्याह भावेति १ उत्पत्तिवादे त्वदर्शं वीजं वाच्यं तदुक्तं चेमित्यसत्कृदुक्ते स्मारयति नवेति २ अत एव तत्त्ववि
त्सर्वं जगत् चित्स्वभावमेव भावयंस्तद्भावेनैवास्थित इत्याह स्वभावमेवेति सर्गानिभवबानितिपाठे तु अज्ञ अविज्ञातुरात्मन्येव स
र्गस्वभावं भावयंस्तथानुभवं वास्थित इति व्याख्येयं ३ अत एव ज्ञात्मनास्वभावभावनानुरूपः सर्गोनुत्पन्नवत्त्वं तरस्वभाव

श्रीवसिष्ठ उवाच भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः आदावेव हि तोत्पन्नाः सर्गादौ कारणं विना
१ न त्वमर्त्तो हि चिद्भूतः कारणं भवितुं क्वचित् स्वात्माशक्तः समुत्पन्नानां बीजमवीरुहामिव २ स्वभावमे
वसततं भावय भावनात्मकं आत्मन्येव हि चिद्धातुः सर्वेनिभवबास्थितः ३ आत्वादयति यं भावं चिद्धातुर्जा
गनात्मकः लब्धः सर्गः प्रलापेन जीवः लब्धतया यथा ४ सदा सर्वमनुत्पन्नं नास्मैवापि च दृश्यते तदा
ब्रह्मैव विद्धीदं समं शांतमसत्समं ५ चिन्नभश्चिन्नभस्येव पयसीव पयोद्भवः चित्वात्कचति यत्तेन तदे
वेदं जगत्कृतं ६ स्वप्नं तदेव जगदित्युदेति विमलाय यथा काचकस्यकचतिततथैत्यसादिसर्गके ७

दर्शनं तद्भावस्थितिरिति विद्धीत्याह यदेति ५ कथं तर्हि तेनेदं जगत्कृतमिति श्रुत्यादिप्रवादउपपन्नस्तत्राह चिन्नभ इति
यद्यस्मात्तेन चिदात्मना निमित्तेनेदं स्वाध्यस्तं जगत्कचति तेन हेतुना तद्ब्रह्मैव जगदाकारेण तेनैव कृतमिति प्रवाद इति शेषः
६ स चायं स्वप्नदृष्टुरथान्यथयोगान्यथः सजत इति श्रुतौ तत्सृष्टताप्रवादस्वदित्याह स्वप्नमिति यथा वाचकाः चक्षुषि
तनेत्रस्पनभसि केशोंडुकादिकचति तथा इत्थं विचित्रं साहित्यसर्गादिरूपं सर्गात्मभावि तत्चिदाकाशकतीत्पर्थः ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीः२

वा०टी० विदेवसर्वसर्वंचसर्वं चिदितिनिश्चिते: ९८॥ कारायपाषाणरूपायिकानोपवर्णिते चिन्मयेव्योम्निबृलाकाशेतत्स
नि०उ० तयासर्वत्रसर्वदासाधु असकुंचछतितयासंभवतितत्त्वसर्वंसर्वत्रत्वमेवखमालिन्यलशेनापिवसनदूषयते यथा
१६२ खंसूक्ष्मत्वंस्वरिवलेतस्मिन्नेत्मात्मनाभासमानमपीनदूषयतीत्यर्थः १ उक्तार्थेउपपत्तिमाह यत्रेति व्यो

श्री वशिष्ठउवाचः सर्वत्रसर्वथासर्वंसर्वदाव्योम्नि चिन्मये साधुसंभवतीस्वच्छसूक्ष्मत्वंखइवाखिले यत्रचि
त्तत्सर्गस्पर्शीरव्योम्निवास्तिचित् चिन्मयत्वात्पदार्थानांसर्वेषांनास्त्यचित्क्वचित् २ पदार्थजातंशैला
दियथास्वप्नपुरादिव चिदैवैकंपरंव्योमतथाजाग्रत्पदार्थभूः ३ पाषाणाख्यानमत्रेदंशृणुरामरसाय
नं एवंमियेवयच्छ्रुत्वंचित्तंप्रकृतमेवच अहंविदितवेद्यत्वात्कदाचित्पूर्णमानसः त्यक्तुमिच्छुरिमंलोक
व४ व्यवहारंघनभ्रमं ५ ध्यानैकतानतामेत्यशनैर्विश्रांतयेचिरं त्यक्त्वाजवंजवीभावएकांताद्योसमंव्रजन् ६
इदंचिंतितवानस्मिंकस्मिंश्चिदमरालये संस्थितोविविधाःपश्यन्भंगुराजागतीर्गती ७ विरसाखिलवि
षयैलोकस्थितिरापातसंदरी नजातुसुखदामन्यकस्यचित्केनचित्क्वचित् ८ उद्वेगजनयंत्यत्तस्तीव्रसं
वेदवेदनः इमाहश्यदृशोद्रष्टुरिष्टानिष्टफलप्रदाः ९ किमिदंदृश्यतेकिंप्रेक्ष्यतेकारमेववासर्वंशांतम

स्मिन्यथ्योम्न्येदे २ सर्वस्यचिन्मात्रतात्वमेप्रसिद्धेतिहयंतेनजायत्पपिंतांसाधयतिपदार्थज्ञानमिति ३ रसा नामाधुर्य
वैचित्र्याणांसंगारादीनांचायनंस्थानंभ्रांतिरोगभेषजंचविविधकथोत्पिंजंमितत्वाच्चित्रंविस्तरेणावर्णयितुंप्रकृतंप्रस्तु
तंच ४ ५ ६ अमरालयेसंस्थितोहंइदंवक्ष्यमाणंचिंतितवानस्मि ७ केनचिदप्युपाये नप्रकारेणचक्वचिद्देशेकाले

262

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तयोर्मरणजीवितयोर्वासनेसौ स्मेरणस्थितिरूपेसत्सेसहजेस्वाभाविकब्रह्मसुखरूपे १४ तेनदृशावंधस्यपच्यकस्य
त्तापगमेनासौमुक्तउच्यते १५ एवंदृश्यस्यात्यताभावसंवित्यापरस्यत्त्यासर्गकेसत्यसतिवासर्वदृश्यस्यवेदनंश्रयात्तसंवेद्यं
निर्विषयमेवोदयतीतिमुक्तत्वोपपत्तिरित्यर्थः १६ चेत्याभावावेवतत्सापेक्षस्यचितिक्रियारूपतेति १७ अभीदृशंकचनिति

मरणजीवितंवास्तुसहजेवासनेतयोः इतिविश्रांतिश्चित्तायः शांतः शीतलउच्यते १४ सर्वसंवितिक्रिमे
संविद्धोहतियाद्दशी अपेतत्स्यैनेवनासेमुक्तउच्यते १५ अत्यंताभावसंविन्मासर्वदृश्यस्यवेदनं उदेत्य
यात्तवेद्यंसतिवासत्तिसर्गके १६ यस्त्वचेतनचिद्रूपंयच्चित्तेरणचेतितं तद्भावैकंगतात्सज्ञः शांताव्य
व हतोस्थिताः १७ चित्काचकाचकच्यंयज्जगन्नाम्नातउच्यते अत्यद्धपर्याकाशेवंधमोक्षदृशः कुतः १८
चिन्मय स्पंदमात्रात्मसंकल्पात्मतयाजगत् सद्भूतयमेवंदनगश्यादिमयंक्वचित् १९ नेहदेशानकालोस्ति
नद्रव्यंनक्रियानरवं सर्वदाखिलमुत्कृत्तंवाप्यनुत्कृत्तमप्यसत् २० भातिकेवलमेवेत्यंपरमार्थघनंघनं यन्न
शून्यंनकश्यूत्यमत्यच्छंगगनादपि २१ साकारमप्यनाकारमसद्वातिभास्वरं अतिशुद्धैकचिन्मात्रस्फारंत्वम
परंयथा २२ निर्वाणमेवमिदमाततमित्यमंतश्च्छायोल्बनमखिलमनाविलत्वमेव नानेव नक्वचिदपिप्र
स्ततेननानाशून्यत्वमेवरइवांबुनिधोद्रवत्वम् २३ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेजगतः प॰मयत्व
वर्णनंनामपंचपंचाशत्तमःसर्गः ५५

कचकचत्तद्भावः काचकच्यं १८ १९ प्रतिभासमात्रेणोत्कृत्तंवाप्यनुत्कृत्तमेवेत्यसत् २० २१ २२ हेरामचिद्योम्नि
अखिलंजगद्रूपंइत्यमुनारीत्या अनाविलरूपं आततंनिर्वाणमेव अनेन क्वचिदपिनप्रस्तेननकिंतुसर्वत्रप्रस्तमेव अंबरे
शून्यत्वमिव अंबुधोद्रवत्वमिवचेदंजगत् ननानाकिंतुतदेवेत्यर्थः २३ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरा

र्द्धे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उक्तस्तर्हि निर्गरीवद्धते विश्रांतिहेतुस्तत्राह पवनेति असंयता अनियता अनिवारिता विक्षेपेतियावत् परिशेषात्
वा॰टी॰ दाकाश एव सर्वविक्षेपहेतुर्वज्रनाच्छरणमित्याशयेनाह तस्मादिति २१ वज्रोदरदृढमिति पूर्वत्तिरोभयप्रक्रियाविशेष
नि॰उ॰ णांचिततांतरं विक्षेपहेतुसहस्रव्याप्तगर्भं २३ विक्षेपहेतुवाहुल्यमेव विशेषणैः सर्वतः प्रपंचयति क्वचिदित्यादिना

पवनस्पर्शसंलब्धतरणपांसुपताकिनी २८ तस्मानिलभांकारैर्निर्झरीमाणसंयता २० तस्मादाकाशमा
श्रूत्यंपकस्मिंश्चिद्दूरकोणके अत्र तिष्ठाम्यवष्टम्य योगमुक्तेमनिंदता २१ कस्मिंश्चिदेककोणात्रकृत्वाकल्प
नयाक टी वज्रोदरदृढं तस्यामंत स्तिष्ठाम्यवासनं २२ इति संचिंतयतो हमाकाशमसि निर्मलं यावत्तदपि
पश्यामि सकलं चिततांतरं २३ क्वचिन्मलिनघगणं क्वचिदुज्जदंबुदं क्वचिद्दिघाधराधारंयत्रोत्ति॰
२४ मत्तयंकचित् क्वचिन्मन्थुरवरप्रारब्धसनरंकचित् क्वचिद्भवज्जलधरंकचिदुग्रयोगिनी २५ क
चिद्देत्यपुरोड्डीनसगंधर्वपुरंकचित् क्वचिन्मज्जद्ग्रहगणंतारकाकुलितंकचित् २६ क्वचित्खेखगसंघुष्टं
क्वचित्कुटमहानिलं क्वचिदुत्पातवलितं क्वचिन्मंडलमंडितं २७ क्वचित्पूर्वंभ्रंतोघंनगरावलितंकचि
त् क्वचिदर्करथाक्रांतंकचिदन्यरथीकृतं २८ क्वचिदादित्यदाहांतं शशिशीतान्वितं क्वचित् क्वचित्स्रु
द्रजनासह्यं क्वचिद्रंनोत्पद्गमं २९ क्वचिद्दुतालवतालंगरुडोड्डामरंक्वचित् क्वचित्प्रसलयांभो टंक
४४ उद्धता उन्मादरौद्रव्रतायोगिन्यो यत्र २५ असन्नैर्दैत्यपुरैरुड्डीनानि सगंधर्वाणिपवपुराणि यत्र २६ मंडलैर्मेघा
२७ दिचक्रवालैर्मंडितं अपूर्वा एव हृष्यः विचित्राकारा भ्रंतोघाः पिशाचसंघाःयस्मिन् नागरैर्नगरसमूहैरावलितं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्माद्विक्षेपोद्वेगसावस्पहेयत्वात्तद्धानायेत्यर्थः आत्मानं स्वदेहं आत्मना स्वेनैवात्तज्ञानाद्युपायैः संगोप्य रक्षयित्वासंरक्ष
च ११ विगतवाह्यार्थवेदनं यथा स्यात्तथा १२ १३ ननु गिरिशिखरप्रस्थद्रोणपादपः सागरकुक्षितटाद्यः पातालकुहराद्यः
अवनरूवरक्रांतदेशाः प्रसिद्धा स्तत्कुतो नाध्यास्यंते तस्माध्ययतेत्याह शार्दूलेत्यादिना विक्षेपहेतुशरदप्रचुरैः काननैर्वारिभिर्मे
घैः सिंहव्याघ्रादिभूतैश्चैव आश्रितैः समाकुला गिरयः स्वयं संत्यक्तव्या संतोन्या न पिसोभयंतितस्मात्ते मेऽरय इव प्रतिकूला इ
त्यर्थः २४ अंतराद्रोणिप्रदेशाः किराता दिजनैर्वलितावेष्टिताः विषयादिभिर्दूषितत्वाद्विषमयाइव २५ विविधारंभसं
रब्धैरित्युभयान्वयि २६ अद्रीणां अंबुराशीनां तटा निम्नगाश्च २७ गरिगुहास्तर्हि सेव्यंतां तत्राह गायंतीति सिंसस

तस्मात्समस्तसिंहद्वंद्वेत्वेत्यादिदुर्गमिं स्वप्रदेशभितोगत्वा संगोप्यात्मानमात्मनः ११ अदृश्यसर्वभूतानां निर्विक
ल्पसमाधिगः स्वप्रेत्वक्षुपदेशांते आसे विगतवेदनं १२ तस्मात्कोनुप्रदेशः स्याद्यस्मिंस्तं गतः यत्रैतानानु
भूयंते पंचभूतार्थवेदनाः १३ शार्दूलकाननवार्यब्भूतोघाभिः समाकुलाः क्षोभयंत्य पसंत्यक्ता स्तस्मान्मे गिर
योरयः १४ नानाविधानगेंद्राणामंतरावलिता जनैः द्रोणा विषमयाएव निःशेषविषयाहिभिः १५ जनैर्ज्व
लच्चेरुग्राः सागरानीरजस्तुपः विविधारंभसंरब्धैर्नगराणी वनानि वा १६ तटान्यद्र्यंबुराशीनां लोकपा
लपुराणि च भूताकुला निम्नगाश्च पाताल कुहराणि च १७ गायं समनिलभांकारे र्नृत्यं तिलतिकाकरैः
पुष्पैर्हसंत्यगेंद्राणां गुहागहनकोटराः १८ मीना मीनमुनेस्पर्शकंपिनोलच्चलाकुलाः सरस्यो विरसा एव

पीडिताः गहनत्वात्कोटराः १८ सिंहर्ताहिं महासिरांसि दृत्तिणपर्थे सरस्यइति प्रसिद्धाः स्वतीरस्समाधिहेतव
वस्तत्राह मीनीति दर्पभयव्याकुलानां मीनानां स्नानशीलानां मुनीनां च स्पर्शैः क्रीडास्नानाद्यभिघातैः कंपनशी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ततः किमासीत्तदाह मामिति अयंप्राणः पंचवृत्तिवायुभिरिंद्रियैश्चपूरितंतंतद्देशादेवउपागतआविर्भूतोजीवसंविद्देशो
नि॰उ॰ यस्यतथाविधंदेहस्थः अभ्यागतंत्वमाममिलस्वइच्छालक्षणयाअंगनयापिशाच्याविवल्गितः परिष्वक्तः अहमितिप्रसि
१६५ द्धोहंकारपिशाचकुतोप्यतर्कितात्प्रदेशात्प्रसृतःप्राप्तस्तंयथाउग्रंशाल्मल्यादिवृक्षंप्रोन्नामानांतरूणांसन्नमनोवायुश्चंडपवनः
प्रसरतितद्वदित्यर्थः ४३ **इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धेषट्पं चाशत्तमःसर्गः ५६** ज्ञाताहंकारयोरत्रविशे

मांप्राप्यशरीरंतमुपागतसंविदंसमभ्यागतंत्वहमितिप्रसृतःपिशाचः इच्छांगनाविवलितोथकुतोपिसन्प्रोन्नामस
न्नमनवायुरिवोग्रस्कंधं ४३ **इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेआकाशमंदिरेवशिष्ठसमाधानवर्णनंनामष**
2 6 4 **ट्पंचाशः सर्गः ५६ श्रीरामउवाच** त्वमिष्युदितनिर्वाणमहंकारपिशाचकः बाधतेकिमितिब्रूहिमुनेसंदे
हशांतये १ **श्रीवशिष्ठउ॰** अहंभावंविनादेहस्थितिनतज्ज्ञत्वयोरिह आधेयस्यनिराधारानसंस्थेहोपपद्यते
२ अयंतत्रविशेषस्त्वंशृणुविश्रांतचेतसः श्रुतेनयेनाहंभावः पिशाचः शांतिमेतिते ३

षप्रतिपत्तये ज्ञानाबाधितदृश्यस्यचिन्मात्रंत्वंसमर्प्यते मामहमितिप्रसृतः पिशाचइत्युक्त्याप्रोन्नामसंनमनवायुरिति
दृष्टांतोक्त्याचवशिष्ठस्याप्यहंकारपिशाचकृतबाधाकस्माज्ज्ञानफलानिसत्त्वंसंभावयन्रामः पृच्छति त्वामपीति उदितंनि
र्वाणंज्ञानमस्तंयस्यतथाविधंत्वामपि १ नप्रारब्धशेषमात्रप्रयोजनदग्धपटप्रायदेहधारणनिमित्ताहंकाराभासप्रतीति
मात्रेणाज्ञवज्ज्ञानिनोबंधप्रसक्तिरितिदर्शयितुमज्ञाहंकारात्तत्त्वज्ञाहंकारेनिर्दोषताविशेषप्रदर्शनेनोत्तरमाहवशिष्ठः अहं
भावंविनेत्यादिना देहास्थितिर्नोपपद्यते यस्मादाधेयस्यनिराधारसंस्थानेतिनभावसाख्यास्थेयं २ ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३१ मंगलैः शुभचिन्हैरुत्पातैरशुभचिन्हैश्च रहितं ३२ कल्पितासत्यसंकल्पेन निर्मिता ३३ घुणोः कीटभेदैः ह्रणां छद्रीकृतं पूर्णेन्दु
बिंबोदरमिव मनोहरे तस्मिंस्तोपसा ३४ तत्र अहं चेतसा समस्तभूतागम्यत्वं संकल्पव स्मारणानिर्विकल्पसमाधि स्थः आसमि
तिव्यवहितेनान्वयः ३५ ३६ ३७ पुनः सतवर्षान्तरं समाधेर्व्युत्थाने निमित्तमाह चिरमिति ततश्चिरेण वर्षशतान्ते चेतः आसावत्य

ततो भूतगणांस्त्यक्त्वा दूराद्दूरतरं गतः प्राप्तवानहमेकान्तशून्यमत्यन्तविस्तृतं ३१ असंतमंदपवनं स्वप्नेऽप्यप्राप्यभूतकं
मंगलोत्पातरहितमगम्यं विहगैरपि ३२ कल्पितापमयात्र कुटीशकटकोटरी नीरन्ध्रकुड्यनिविडा पद्मकुड्मलसं
दरी ३३ घुणाक्षराणां पूर्णेन्दुबिंबोदरमनोहरा कल्हारकुंदमन्दारपुष्पश्रीकोशशोभिता ३४ समग्रभूतागम्यत्वं तत्र सं
कल्प्य चेतसा अगम्य सर्वभूतानामहमासं तदा ततः ३५ बद्धपद्मासनः शांतमनाः परममौनवान् संवत्सरशतान्तेन
गिरणीयोत्थानमात्मनः ३६ निर्विकल्पसमाधिस्थो निद्रामुद्रामिवागतः समः सौम्यमनाः स्वस्थः सकुली राडिवा
वरात् ३७ शुद्धं यदनुसंधत्ते चेतः पश्यति तत्क्षणात् चिरेण चाशापवनव्यक्तिर्वर्द्धिततम्पदाः ३८ तदा वर्षशतेनात्र
बोधबीजांकुरं आसीन्मे हृत्पद्मे स्वैरकालमकं विकाशितः ३९ संप्रबुद्धो भवन्मे पजीवः संबुद्धवेदनः शिशिरक्षी
णगात्रस्य मधाविव रसस्तरोः ४० तत्र तत्र वर्षाणां निमेषमिवसंगतं व श्यापि कालगतया भवंत्येकधियां म
नाक् ४१ विकाशमागतो वाह्यं गतो बुद्धौ द्विपक्रमः वासंतः पुष्परूपेणास्य प्रसेव रसो मम ४२

वनं वज्रपदावितं तदा बोधबीजं व्युत्थाननिमित्तं कर्म हृत्पद्मे स्वैरकं कालं विकाशितः वत्तं ग्रांतरे मध्यमभागोपस्यतथा विषंका
सीदितिपरेणान्वयः नासापवनव्यक्तिवर्द्धितिपाठे प्राणाभिव्यक्तिवर्द्धितस्यर्थः ३८ ३९ मधौ चैत्रमासे ४० एकधियः एकाग्रचि
त्तस्य मनाकं इत्यल्पाभवंति ४१ तदनन्तरं ते किमभूत्तत्राह विकाश मितिवत्साराणां मदस्य पल्लवादिषु बहिर्हेतो हर्षस्य निमित्तभूतां

…टी॰ पूर्वार्ध ६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० यदिनोत्पन्नएवसर्गोस्तितर्हिकिंतथाभासतेतंदृष्टांतमाह संकल्पेनेत्यादिना सर्गादिकालेपियमनर्गलासर्गस्थितिरनुभूय
नि०उ० सापिआकाशेशून्यरूपोरत्नादिरिवबोध्यः २५ तर्हिकिंशून्यमेवसर्गात्मनाप्रथतेनेत्याह समइति समः सर्गाकारवैषम्यरहि
१६५ तइश्वरएवतथाप्रथतइत्यर्थः २६ अविकृतस्यैवविकारजगदात्मनास्फुरणेस्वप्नेस्वात्मैवदृष्टांतइत्याह स्वप्नेति २७ २८ त

संकल्पेनांबरेयद्वद्दृश्यतेविटपादिकं ससंकल्पस्ततोभूतोनतत्रास्तिपदार्थता २४ एवंयेयंचिदाकाशेस
र्गादावनुभूयते शून्यरूपइवाकाशेसर्गस्थितिरनर्गला २५ समएवचिदाकाशः कचत्यात्मनितत्तथा स्वभा
वएवसर्गोस्मिन्स्थितोवैतन्मयमीश्वरः २६ स्वप्नसर्गोत्रदृष्टांतः प्रत्यहंयोनुभूयते स्वयंसंवेदनेस्वप्नेस्फुरत्स
द्मपुराकृतिः २७ चित्स्वभावेयथास्वप्नेआस्तेसर्गइवेत्यवः असर्गेसर्गवद्भातितथापूर्वमहांबरे २८ अवे
द्यवेदनेशुद्धमेकंभात्यजमव्ययं सर्गादौयदनाद्यंतंस्थितः सर्गःसएवनः २९ नेहसर्गोस्तिनैवापंचभूतादि
गणगोलकः सर्वशांतमनालंबंब्रह्मैवब्रह्मणिस्थितं २० सर्वशांतात्मतद्रूपं यथाकचतियादृशं रूप
मत्यजत्स्वात्मतथाभवतितादृशं २१ यथास्वप्नपुरंजंतोश्चिन्मात्रप्रविजृंभितं तथैवसर्गःसर्गादौशुद्धचि
न्मात्रजृंभितं २२ स्वच्छेचित्परमाकाशेचिदाकाशायथास्थितः स्वभावएवसर्गोसौविततेनैवभावितः २३

165

याचसर्गात्प्राग्यादृशमात्मतत्त्वंतादृशमेवसर्गकालेपीत्याह अवेद्यवेदनमिति २९ २० २१ २२ तथाचस्वच्छेआकाशे
प्रतीतवर्णवैचित्र्यमिवब्रह्मण्येवब्रह्मस्वात्मभूतेनैवचित्रेणस्वेनैवस्वयंस्फुरतीतितत्स्वभावएवसर्गइतिफलितमित्याह
स्वच्छेइति २३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अज्ञानलक्षणेन शिशुना बलेन कल्पितः तेनाज्ञानवशेनैव संस्थितः ४ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह अज्ञानमपीति ज्ञानेनाज्ञाने बा
धिते तदधीनस्थितिकोऽहंकारोऽपि बाधित एवेत्याशयः ५ तथा च विद्वदाद्यनुभवोत्कर्षक्रमेणाज्ञानस्योत्कर्षः प्रसिद्ध इत्याह
यथा यथेति ६ अत एव विद्याप्रागभावकालनियताऽज्ञता प्रसिद्धेत्याह किलेति अज्ञाता कार्यविद्या वा ७ एकारणाविद्या

अहंभावपिशाचोऽयमज्ञानशिशुनामुना अविद्यमान एवांतः कल्पितस्तेन सुस्थितः ४ अज्ञानमपि नास्त्येव
प्रेक्षितं यन्न लभ्यते विचारिणा दीपवतास्वरूपं तमसो यथा ५ यथा यथा विलोक्यंते तथा तथा विलीयते दुष्टाज्ञता
पिशाचिका तथा विचारिता सती ६ किल सत्यामविद्यायामज्ञतोदेति शाश्वती बुद्धिमोहलिकापत्नी निर्देहेव यथा
निशि ७ सति सर्गे त्वविद्यायाः संभवो नाम्यतः क्वचित् सति द्वितीये पक्षे हि नि द्वितीयो विद्यते शशः ८ सर्गस्त्वप
मजातत्वादज्ञातो न विद्यते न जातः कारणाभावात्पूर्वमेव बलक्षवत् ९ परमाकाशकोशांतरादिसर्गे निरामये
पश्चादेः रूपलंभस्य भवेत्किमि बकारणं १० मनःषष्ठेंद्रियातीतं मनःषष्ठेंद्रियालनः साकारस्य निराकारं कथं
भवति कारणं ११ बीजात्कारणतः कार्यमंकुरः किल जायते न बीजमपि यन्नास्ति तत्रस्यादंकुरः कुतः १२
कारणेन विना कार्यं न च नामोपपद्यते कदा कड्डव खेके न दृष्टो लब्धः स्फुटद्रुमः १३

पिकार्या विद्योदयकालमत्र व्यवहरत्वात्तदुपाधिका जीवचिद्विद्यत्वाच्च तदधीनेत्याह सतीति संभवः अनुभवाधीना सिद्धिः ८
अ अस्तु तथा किं ततस्तत्राह सर्गस्त्विति ९ कारणाभावमुपपादयति परमाकाशेति मनःषष्ठेंद्रियाया यद्धात्तदालनः मनःषष्ठें
द्रियसिद्धिं विना उल्लेखायोगाद्दुर्ज्ञिबितस्य कर्तुमशक्तेरिति भावः एवं साकारस्य घटादेः साकारेणैव कुलालमृत्पिंडादि

नाकारस्येविंतनाकारस्यार्थः

वा०टी० निर्दिष्टोनिरवकाशः श्लाघनस्तद्वत् अथसर्गकालेआदितः सर्गप्राक्कालेसर्वविभक्तिकस्तसिः ३३ इतिवाशिष
नि०उ० तात्पर्यप्रकाशेनि०प्र०उत्तरार्द्धेसप्तपंचाशत्तमः सर्गः ५७ सर्वत्रसर्वसर्गस्थः सदैवास्तिनचेतिच दृष्टिभेदेनपाषाणा
१६६ ख्यायिकायेत्रिवर्णपते प्रासंगिकेऽज्ञानस्यकाहंकारस्याबाधकत्वेसमर्थिते प्राक्क्रांतस्यसर्वत्रसर्वथासर्वमित्याद्युपदेशस्यपाषा
णाख्यायिकयासमर्थनंयत्प्रतिज्ञातंतदेवप्रष्टुंभूमिकांरचयति अहोइति १ सर्वसर्वत्रसर्वथासत्सर्वं सर्वत्रसर्वदाच

आकाशकोशविशदाकृतिरेवतिष्ठ निर्देशिवद्विरसमपन्तुतसर्वभावः अद्यादितश्च किलचिन्मयमेवसर्वं नोद
रूपमस्तिशिवमेवमशेषानित्यं ३३ इतिमहारामायणेनि०प्र०उत्तरार्द्धेविदितवेद्याहंकारविचारोनामसप्तपंचा
शत्तमः सर्गः ५७ श्रीरामउवाच अहोनुवितताकाशविमलाविपुलाचला भवताभगवन्भूतेर्भूयोदृष्टिरु
दाहृता १ सर्वथासर्वदासर्वंसर्वंसर्वत्रसर्वदा सदित्येवस्थितंसत्यंसमंसमनुभूतितः २ अयमस्तिममब्रह्म
न्संशयस्तंनिवारय किमिदंभगवन्नामपाषाणाख्यानमुच्यते ३ श्रीवसिष्ठउवाच सर्वत्रसर्वदासर्वमस्ती
तिप्रतिपादने पाषाणाख्यानदृष्टांतोमयायंतवकथ्यते ४

सत् इतियत्प्रस्तुतंजगत् अनुभूतितोविमृश्यमानं अविषममेवारसमेवपर्यवस्यति सर्वधर्मधर्मिणांदेशतःका
लतोवस्तुतश्चसर्वभावेवेद्यावृत्तिव्यावर्तकंनाघसिद्धेरितिभावः २ तत्रप्रष्टव्यांशंदर्शयति अयमितिइदंपाषाणाख्या
नेकिंकेनांशेनसाम्यमभिप्रेत्योच्यते व्यावर्त्तकधर्मवतोरेवसाधारणधर्मेणसादृश्यप्रसिद्धेरितिभावात् ३ अयंवक्ष्यमा
णप्रकारः ४

२६६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुस्वभावपदे भावइतिघञंतपदेन भवनमुच्यते तच्च भावकव्यापाररूपभावनाफलं भाव्यंनिष्ठं भावनाच भवितुर्भवितानुकूलो
भावव्यापारः करुणादिकारकभिन्नस्य इतिभाव्यभावकादित्रिपुटीभूमीनामेकरसेकथंभवस्तत्राह भाव्येति नकल्पितं
नानारसत्वं वास्तवैकरस्यवीरोधीतिभावः २४ स्थितेनिश्चयेन स्थिरीभूते २५ तथास्त्वाज्ञानेवाहंभावोवाधतेनतु
नितिफलितमित्याह अहंभावइति पिशाचोवालकल्पितपिशाचइव २६ एतेनत्वस्मस्थः समाहितइतिदर्शयति मयो

भावाभावकभावादिभूमीनांभावनंभृशं सर्वं चिन्नभएवांद्यमात्मनात्मनिसंस्थितं २४ एवंस्थितेकुतःस
र्गः कुतोविघाकचाज्ञता ब्रह्मशांतंघनंसर्वं क्वाहंकारादयःस्थिताः २५ अहंभावस्यसंशांतिरेषासौक
ल्पितात्मव अहंभावःपरिज्ञातःपिशाचइवशाम्यति २६ मयात्वेवमहंभावःपरिज्ञातोयदाखिलः तदामे
विद्यमानोपिनिष्फलः शरस्मृवत् २७ चित्राग्निदाहोविज्ञातोयथादाह्येषुनिष्फलः तथाहंभावसर्गोदि
ज्ञातंनिष्फलतामियात् २८ इतिमेहंकृतेत्यागेरागेन्वसमतापदा तदाव्योम्निइवाव्योम्नः सर्गसिर्गेचमेस्थितिः
२९ अहंभावस्यनैवाहंनाहंभावोममेतिच तेनविद्धिचिदाकाशमेवेदमितिनिर्घनं ३० यथाममतथान्येषा
मपिवोधवतामिव अग्निस्त्विमिवांतश्चित्रागेनेनास्त्ययंवोधविभ्रमः ३१ नाहमस्तिनचान्योस्तिसर्वंनास्तीतिर
निश्चय प्रकृतव्यवहारस्त्वं शिलामौनमयोभव ॥ ३२

स्थिति २७ दाहः अधयस्तादन्हन क्रिया २८ समाधौत्यागेव्यवहारेरागेच अव्योम्नः मेघाडंबरातपवाद्यादिनानिर
वकाशीकृतस्यस्थितिः स्वप्नेतिशेषः २९ संबंधत्यागमात्रेणाप्यहंतानवाधतेकिंपुनर्वाधितेतत्याशयेनाह अहंभावस्येति
नितरांघनंनिर्घनं ३० अस्मिन्नर्थेसर्वविद्वदनुभवसंवादइत्याहयथेति अयं अहंभावादि ३१ त्वमप्यहमिवांतःसर्ववा
धेनाद्वितीयोभवेत्याह नाहमिति प्रकृतव्यव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ आरोपदृष्ट्यैतु प्रतिभूतपरमाण्वसर्वनाशेप्युद्दुःशकमपवाददृष्ट्यातुतद्विपरीतमाशयेनाह नास्तीत्यादिना निर्विव
नि॰उ॰ रागाद्भरितयानंतादृशी अणुमात्रापिभूर्नास्तिसर्वापिसगभिरितैवेत्यर्थः एवमग्रेपियोज्यं ११ तत् तेजः १२ तत्सः १३
१६७

नास्तिभूरणुमात्रापिसर्गेनिर्विविरानया नचकाचनविद्यंतेसर्गाब्रह्मखमेवतत् ११ नतेजसोणुरप्य
स्तिसगैर्निर्विवरोनयः नचकाचनसर्गास्तेसंतिब्रह्मखमेवतत् १२ नवायोरणुरप्यस्तिसर्गेनिर्विवरो
नयः नचकाचनविद्यंतेसर्गाब्रह्मखमेवतत् १३ खंनाणुमात्रमप्यस्तिसर्गेनिर्विवरनयत् नचकाचन
सर्गास्तेसंतिब्रह्मखमेवतत् १४ नसामहाभूततास्तिसर्गेनिर्विविरानया नचकाचनविद्यंतेसर्गाब्रह्मखमे
वतत् १५ शैलानांनाणुरप्यस्तिससर्गेयोननिर्घनः नचकाचनसर्गास्तेसंतिब्रह्मखमेवतत् १६ ब्र
ह्मणोनाणुरप्यस्तिसर्गेनिर्विवरोनयः नचकाचनसर्गास्तेसंतिब्रह्मखमेवतत् १७ सर्गेष्विनाणुरप्यस्ति
नब्रह्मात्मैवयःसदा ब्रह्मसर्गास्त्वपेत्येषवाग्विभेदोनवस्तुनि १८ सर्गाएवपरंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गता म
नागप्यस्तिनद्वैतंतत्राग्न्यौष्ण्ययोरिव १९

[267]

भूतानांप्रक्रमेण्यथात्वागायोगाद्धतेजसोरंतरालेनचायामणुरस्त्यप्पत्तीत्यादिश्लोकोकूह्यः १४ महाभूतेतिपंचा
नांसमुदितरूपव्यपदेशः १५ १६ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्यसत्त्वभूतोपाधेः १७ सर्गेष्वितल्कृतेषुभुवनभूतग्रामेषुतथा
सतियत्फलितंतदाह ब्रह्मेति १८ अग्न्यर्कयोर्यथौष्ण्यतयोरिव १९ " " "

१६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नपाषाणसाम्येसर्वधर्मसंकरस्यावक्तुं पाषाणस्याप्यधिकारभ्यते किंतु पाषाणोदराध्यासाधिष्ठानेब्रह्मणि असंकीर्णतयैवस
र्वजगदध्याससंभवसंभावनापेत्याह नीरंध्रे कोटरे अंतरे चिदाकाशे कथयाप्रस्तुतास्याधिकयप्रतिअयमर्थः प्रदर्श्यते ४
अथवाभावोदरचितीवश्रूमालिकाकाशस्त्रपाभावाधिष्ठानचित्यसंकीर्णतयासर्वजगदारोपः संभवतीत्याशयेनाह भूता
काशेति ६ अयंन्यायः सर्वत्रयोजनीयइत्याशयेनाह अंतरिति ७ यद्विकुड्यादिसर्वेभावाभावावच्छिन्नचितिसर्वजगदा

नीरंध्रैकघनांगस्यपाषाणस्यापिकोटरे संतिसर्गसहस्राणिकथयेतिप्रदर्श्यते ५ भूताकाशे महत्यस्मि
न्खभूस्पलमनूरुति संतिसर्गसहस्राणिकथयेतिप्रदर्श्यते ६ अंतर्गुल्मांकुरादीनांप्राणिवायुंबुतेजसां संतिस
र्गसहस्राणि कथयेतिप्रदर्श्यते ७ **श्रीरामउवाच** कुड्यादौसंतिसर्गौघाइतिचेत्कथ्यतेमुने तत्स्वेविभांतिस
र्गौघाइतिकिंनप्रदर्श्यते ८ **श्रीवशिष्ठउवाच** एतत्तेवर्णितंरामसुखमेवमयाखिलं योयमालक्ष्यतेसर्गः सख
एवखमात्स्थितं ९ आदावेवहिनोत्पन्नमद्यापिनचविद्यते दृश्यंपश्चाविभातीदंतच्चब्रह्मणिस्थितम् १०

ध्यासआख्यापिकाभिप्रेतस्तर्हिशुद्धेचिदाकाशेसर्वजगदध्यासइत्येवपक्षः कुतोनपरिगृह्यते येनाध्यासजगद्बाधेशुद्ध
मेवपरिशिष्यतइत्यपरस्मिन् कुलंस्यादितिरामः पृच्छति कुड्यादिष्वितितत्तर्हि स्वेशुद्धचिदाकाशे ८ सत्यमेवएवंप
क्षोमुख्यतयाभिविवक्षितः शुद्धचिदाकाशः सहसानपरिच्छेत्तुंशक्यइतितदुपायतयाउपहितचित्यपिप्रत्येकंसर्वजग
दध्यासोदर्शितइत्याशयेनोत्तरमाह एतदिति संविदाकाशात्मकमेव ९ एवंदृश्यमात्रस्यैवब्रह्म मात्रत्वे अनुत्पत्तिरेवफलि
तेत्याह आदाविति परमार्थदृष्टिरित्यर्थः १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समाधिविरसे सः स्व ध्वनिः श्रवणमीर्यते तन्मूलान्वेषणध्यानेनानंतकोटिजगन्मध्या एवं संगद्वपेन प्रासंगिके प्रस्तावि

वा०टी० षये पुनरारब्धमपि कोप्येषं श्रोतुकामो रामः पृच्छति अनंतरमिति वर्षशतेन ध्यानप्रवुद्धस्य तव प्रागवर्णितं गगनासहि

नि०उ० ताहंकारपिशाचप्रसंसनानंतरं किं वृत्तमिति प्रश्नः १ निस्वनं शब्दं मृदुव्यक्तानि जातिस्पष्टान्यक्षराणि पदानि च यत्र तत्

१६८ कुतः यतो यं निःस्वनः वाच्यानुगः पदार्थप्रतिपादनसमर्थो वाक्यापि वोधनसमर्थश्च न २ श्रीकंठ प्रभव प्रयुक्त स्वभा

श्रीराम उवाच अनंतरं नभःकोशः कुटीकोटरतो मुनेः तव ध्यानात्प्रवुद्धस्य वृत्तं वर्षशतेन किं १ श्री

वशिष्ठ उवा० ततो ध्यानात्प्रवुद्धोहं श्रुतवानस्मि निःस्वनं मृदुव्यक्तपदं हृद्यं न च वाच्यानुगोपतः २ श्री

स्वभावाद्विमृदुमधुरं स्वानिनादिवा स्वतांगत्वाद निर्ह्रादिमया तद्वाक्यमूहितं ३ इंदिंदिरस्ताकारं तंत्री

रणीतरं जनं नरोदनं च पठनं विशकोशसमस्वनं ४ तदाकर्ण्यासतत्वेदमहं चिंतितवानथ शाब्दी

का त्वीक्षणात्मस्य द्दिशो दश सुविस्मयः ५ व्योम्नो यं सिद्धसंचारमार्गश्च्यूनान्यनंतरं भयो योजनलक्षाणि

समतिक्रम्य संस्थितः ६

268

वविशेषादिव मृदुमधुर निनादिः अनुरणनसुशीलं च स्वतांगलादतारत्वाद निह्रादि श्रदूरं श्रवमितियावत् ३ इंदी

दिरो भ्रमरस्तदीयं रुतं ध्वनिस्तदाकारं तंत्रीवीणादद्रणितस्यरं जनं रकिप्रदं न बालरोदनप्रायं नापि प्रौढपठनप्रायं वि

शकोशप्रसिद्धभ्रमरस्वनसमस्वनं ४ शाब्दिकस्य शब्दकर्तुरवीक्षणादन्वेषणा दृशोदिशः पश्यन् शब्ददर्शं करोती

तिठक् ५ कुतः सविस्मयः किंवा चिंतितवानसितदाह व्योम्न इत्यादिना सिद्धानामपि संचारयोग्ये पर्मार्गैः शून्यानि यो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वनात्सर्गः ब्रह्मणाद्युल्लेति स्फुजिरं हेतुकिंचप्रयोः परस्परं भेदाभावादाधाराधेयभावस्य दुर्वचत्वाच्चन क्रियापि स्वरू पाव्यतिरिच्यत इति सर्गब्रह्मादिशब्दाः प्रवृत्तिनिमित्तधर्मरूपस्वार्थपरिवर्जिताः संतः कुठारादिना विदार्यकाष्ठपदारु णोरिवाः प्रसिद्धास्तत्त्वद्ये अर्थपरिवर्जिताः संतः लक्षणया अतपतः सवाच्येद्दृष्टिः प्रतीतिर्यस्ततथाविधाभांतीत्य र्थः अथवा दीर्यतइतिदाकतदेवविदार्य लितिपर्यायौ यो रत्वौ शब्दो तद्वद्भिन्नार्थपरिवर्जिताः भांतीत्यर्थः २ मास्तुप रस्यार्थतेषामर्थभेदः तत्त्वद्वैतैकयोरभावात् व्यवहारेतु ब्रह्मैकं सार्गः ज्ञानेत्पर्यभेदसत्त्वाद्भिन्नार्थः किंनस्युस्तत्राह

इमेसर्गादिर्ब्रह्मसनेत्यंतावाच्यदृष्टयः विदार्यदारुवद्भांत्यर्थपरिवर्जिताः २० द्वैतमैक्यंचयत्रास्तिन
मनागपितत्रते सर्गब्रह्मादिशब्दार्थाः कथंकस्यवभांतुके २१ शांतमेकमनाद्यं तमिदमद्यमनामयं व्य
वहारवतोप्यंगजस्यमौनं शिलाघनं २२ निर्वाणमेवमखिलं नभएवदृश्यं त्वंचाहमद्रिनिचयाश्चसुरासु
राश्च तादृग्जगत्समवलोकयथाद्य गंगस्वप्नेप्यजंतुमनसिव्यवहारजालं २३ इतिमहारामायणे वाः नि॰ प्र॰
उत्तरार्द्धे सर्गब्रह्मत्वप्रतिपादनंनामाष्टपंचाशः सर्गः ५८

द्वैतमिति यत्रव्यवहारे द्वैतमैक्यंचास्ति तत्रापि सर्गब्रह्मादिशब्दार्थाः मनागपि नभांति ते तेहि द्वैतात्मकस्य द्रष्टु र्भारिरद्वैतात्मकस्यवाद्य घेजस्यते कथंभांतुके किंस्वभावाभांतु नह्यद्वैते भानाभासस्यैवलक्षणं पश्यत्व मितिभावः अतं तावा च्यदृष्टितामेवप्रत्ययति द्वैतमिति यत्रवस्तुनि द्वैतमैक्यंच मनागपिनास्ति तत्रेत्यन्वयः २१ अतएवतत्त्वविदांव्यवहारका लेपितत्तथैवास्तइत्याह शांतमिति २२ सर्गीतं पाषाणाख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति निर्वाणमिति हे अंगराम त्वं जगताद्य समवलोकय अथजागरानंतरं जंतुमनसि स्वप्नदृष्टं यादृग्व्यवहारजालं इवतत्स्यर्थमारामपालित्वेशाय मित्यर्थः २३ इति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अंबुनाजसामान्येन अंबुसमुद्रादिजलमिव १५ तस्मिन्भूताकाशे तत्कार्यसर्वद्रव्यलोकनायत्विदाकाशाभेदकल्प
वा०टी० नमाह संपन्न इति तथाचाकाशांगाद्यत्वादनाधारोप्यहं सर्वाधारयोगपभूताकाशाभेदात्सर्वार्थाधारतांगतः १६ त
नि०उ० त्र तद्देवस्थापन्ने चिदाकाशे १७ मिथः अन्योन्यदृष्टारत्वानि अस्माकं भूताकाशमात्ररूपाणि अतएव परस्परमदृष्टानि १
१६६

ततस्तेन स्वभावेन भूतव्योमैकनामकं संप्राप्तोंबुनेवांबु सौरभं सौरभेणवा १५ संपन्नोथ महाकाशं व्या
प्यानंतोथ सर्वगः अनाकारोप्यनाधारः सर्वार्थाधारतांगतः १६ अहं त्रैलोक्यवृंदानि संसारांगाशतानि
च तत्र ब्रह्मांडलक्षाणि पश्याम्यगणितान्यपि १७ परस्परमदृष्टानि मिथः स्वान्यमलानि च नानाचार
169 विचाराणि शून्यान्येव परस्परं १८ स्वप्नरूपाणि स्वप्नानां तुल्यकालं नराणामिव महारंभानि भूरीणि शून्या
नि च परस्परं १९ जायमानानि नश्यंति वर्द्धमानानि भूरिशः वर्तमानान्यतीतानि भविष्यंति च सर्वशः २०
अनेकचित्रजालानि महाभीतीनि खानि च मनसैवाग्र राज्यालिकृतानि विविधैर्जनैः २१ निरावरणरू
पाणि तथैकावरणानि च पंचावरणयुक्तानि षडेकावरणानि च २२

१८ तत्र दृष्टांतमाह स्वप्नेति तुल्यकालं स्वप्नानां जनानां स्वरूपाणीव एकादशा महारंभाणि परदृशा शून्यतुमृष्टानि त्र
तराणि शून्यान्यस्वानि च १९ २० महाभीतीन्यनेकचित्रजालानि खानि निर्भीतीनि च २१ तत्र स्वमेव दृष्टस्य विषुव्र
ह्मांडावरणतत्संख्यादिनियमोपि नास्ति यस्य यावद्विषये वासनाविर्भूता तं प्रति तावत्सर्गस्यैव कल्पनादित्याशयेनाह
निरावरणेत्यादिना २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्तादृशेऽहं एकांतस्थाने ऽहं द्विविधस्य सर्वावासदृशस्य शाब्दिके शब्दकर्त्तारं भूतं प्राणिमात्रं प्रयत्नेनापि प्रेक्ष्यमाणम्
न्वीक्ष्यमाणो ५ शब्दोच्चारणासमर्थं यदा न पश्यामि तदाऽहं दुःखसमाणो ६ अथाहं प्रथमम् उपाधित्यागेन चिदाकाशपव
भूत्वा तदध्यस्ताव्याकृताकाशे नैकतां गतः सन् तत्कार्यभूताकाशगुणं शब्दं तदर्थं स्थितं स्मिन्नाकाशकोशके विद्यमा
नत्सात्साक्षात्करोमि अनुभविष्यामीति यावत् १० तदेवसोपायमाह देहाकाशमित्यादिना व्योम्ना अव्याकृताकाशेन

तद्देहे द्विविधस्यास्यात्कुतः शब्दस्य संभवः शाब्दिकं न च पश्यामि यत्नेनापि विलोकयन् ७ अनंतमि
दमाकूतं परोमे निर्मलं नभः इत्थंभूतं प्रयत्नेन प्रेक्ष्यमाणं न दृश्यते ८ यदेति चिंतयित्वाहं ——भूयो वि
लोकयन् शब्दस्वरं न पश्यामि तदा चिंतितवानिदं ६ आकाश एव भूत्वाहमाकाशेन कतां गतः आका
शगुणशब्दसाक्षात्करोम्याकाशकोशके १० देहाकाशमिहस्थाप्य ध्यानेन हृदयस्थितः चिदाकाश
वपुर्व्योम्ना यामेकं वा दिवांबुना ११ चिंतयित्वेत्परं त्यक्त्वे देहपद्मासनस्थितः आसं समाधिमाधा
तुं पुनरामीलितेक्षणः १२ त्यक्त्वा बाह्यार्थसंस्पर्शनेंद्रियानांतरानपि चिताकाशोत्थमभवं संवित्स्प
दमयात्मकः १३ क्रमात्तदपि संत्यज्य प्रबुद्धितत्वपदं गतः संपन्नोहं चिदाकाशे जगज्जालैकदर्पणः १४

वा जलविंदुरंबुना जलसामान्येव ११ १२ येंद्रियाणि इंद्रियसंबंधिनो बाह्यार्थसंस्पर्शान् निरोधेन त्यक्त्वा अंत
शनंतः करणचतुष्टयविषयात्मंतव्यादीन् अपि मननादिनिरोधेन त्यक्त्वा १३ उद्भुततत्वपदं गतः सन् तदपि संत
ज्य चिदाकाशे वास्तवरूपस्थितः सन् स्वाध्यस्तजगज्जालप्रतिबिंबानामेकदर्पणसंपन्नः १४ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्वचित्कलयुगारंभाद्दृश्यात्रोद्देत्रालग्नादिज्ञात्यापारंपर्य्यमात्रेणसंकेतितत्रालग्नाद्याचारवंति २९ कानिचित्प
वा॰टी॰ रमाकाशेस्तब्धानिस्फलानिचिद्वहंतिचलंतिच ३० पुष्यंतिवर्द्धमानानि पूर्णानिसर्वभोग्यमयानि ३१ ३२ अणुकप
नि॰उ रमाणुमपिप्रति अंतरंतस्तद्दंतश्चकल्पितंस्वकोशेपिजातानीत्याद्यन्वयः ३३ सैनिकानांस्वप्नजालानीवपरस्परसह
१७०

ज्ञात्यानुपारंपर्य्येणसंकेताचारवंतिच तथानित्यप्रकाशानिज्वलिताग्निमयानिव २९ तथाजले
कपूर्णानिपवनैकमयानिच स्तब्धानिपरमाकाशेवहंतिचतथानिशं ३० जायमानानिपुष्यंतिपरितु
ष्टानिचाभितः तीर्यगाद्यतिचान्यानि पूर्णसर्वमयान्यपि ३१ देवमात्रैकसर्गाणिनरमात्रमयानिच दैत्यरं
ध्रमयान्येवकृमिनिर्व्विवराणिच ३२ अंतरंतस्तरंतश्चस्वकोशेप्यणुकंप्रति जातानिजायमानानिकदली
दलपीठवत् ३३ परस्परमदृष्टानिनानानुभूतानिवैमिथः सैनकस्वप्नजालानिजातानीवमहांत्यपि ३४
विविधान्यघनंतानिस्वच्छाकाशात्मकात्मनि अन्योन्यमनन्यवर्त्तीनिनमिथोन्यस्थितीनिच ३५ मिथस्त्रा
न्यान्यशाह्वाणिमिथोनेतानियानिच अन्योन्यसन्निवेशानिमिथोन्योन्यानियानिच ३६ अन्योन्यपरलो
कानिमिथःसिद्धपुराणिच अन्यादृशमहाभूतान्यन्यादृग्दिग्गिरीणिच ३७

ष्टानि ३४ तथाविविधानीत्यादियोज्यम् अन्यवर्त्तीनिभिन्नार्थक्रियाणि मिथोन्यस्थितीनिसमस्थितिकानिचे
त्यर्थः ३५ यानिमिथःअनंतानिअपरिच्छेद्यवस्त्वस्वभावानि धर्मानंत्याद्यानंतानिभेदघ्यन्योन्यस्येवसन्निवेशाये
षांतानिप्रत्यभिज्ञायाभंन्योन्यात्मकानिच ३६ एकत्रमतैरपत्रमनादन्योन्यपरलोकानि परस्परंप्रतपंतज्ञानशक्तियो
गाल्मिथःसिद्धनगरप्रायाणीच ३७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंचीकृता नांपंच अपंचीकृतानां पंचेति दशावरणविचित्राणि ते: सतन्मात्राणि अहंकारो महत्तत्वं प्रकृतिश्चेति तेषां
एवकल्पनया षोडशावरणानि तेषामेव तत्वगणनया चतुर्विंशत्यावृत्तीनि सैवकल्पनया षड्विंश तत्वल
क्षणैः खेराकाशकल्पैः शवरणैरावृतानि च २३ एकैकानि पृथ्व्यादीन्येव भूतानि येषु २४ एवं पृथ्व्यादिभिश्चतुर्भिरु
युक्तानि च कालदिशो: सावयत्वेन भूतत्वकल्पने सप्तमहाभूतानि २५ सिद्धविद्याधरगंधर्वराक्षसादिकल्पनावैचित्र्या सा १
पद्म १

दशावरणविचित्राणि षोडशावरणानि च चतुर्विंशत्यावृत्तीनि षड्विंशत्यावृतानि च २३ अप्सु भूत
पर्णानि पंचभूतमयान्यपि एकपृथ्व्यादिभूतानि च चतुः पृथ्व्यादिकानि च २४ निःपृथ्व्यादीनि चान्यानि हि
पृथ्व्यादिमयान्यपि च तथा सप्तमहाभूतानि एकजातिमयानि च २५ त्वादृशानुभवाभोगविरुद्धानि दशा
नि तु तथा नित्यांधकाराणि सूर्यादिरहितानि च २६ तथा मीलितसर्गाणि एकनाथावृतानि च वि
लक्षणप्रजेशांशविचित्राचारवंति च २७ तथा निर्विरुद्धशास्त्राणि निःशास्त्राणि तथैव च कृमिकासम
मारंभदेव्यादिप्राणिवंति च २८

णि मनुष्यबुद्ध्यासंभावयितुमप्यशक्यानि त्याशयेनाह त्वादृशेति त्वादृशानां मनुभवाभोगे विरुद्धाः अत्यंतमसं
भव्याः अतिशयितदशा अतिदशाः भूतानां सोऽस्मो वै विश्वपरिणति भेदायासुरानि २६ मीलितसर्गाणि प्र
लयसुषुप्तिप्रायाणि सर्गा येषु एकेनैव नाथेन हिरण्यगर्भादिना आवृतान्यधिष्ठितानि प्रजेशाः प्रजापतयस्तद्दशा
देवादिकारणास्तेषां विचित्राचारोस्त्वंति २७ तदेव प्रपंचयति तथेत्यादिना उदुंबरकृमिसदृशसमारंभैर्देवादिभिः
प्राणिवंति २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ता १

वा०टी० सूर्याद्यभावादज्ञातकालानि ४४ तानि किंसत्त्वानीत्याकांक्षायामाह तानीति कदाप्रभृतीति हि रूढानीत्याह अपरिज्ञातेति
लि०उ० अनादीनीत्यर्थः अज्ञातं अज्ञानं तदेव दोषो यस्मिंस्तथाविधे प्रतीत्यारूढानि ४५ चिच्चमत्कारस्यैव चिन्नाकाशे
२१ आविलं रजस्तमःकलुषितं यथातथा ४६ अहेतूनां पृथ्व्यादीनामनुभूतेर्भ्रमात्वाज्जानि जगंत्यसत्यं तं अधिष्ठानात्मनासं

का २

अन्यान्यज्ञातकालानि यदृच्छयाशतं स्वयं जायमानानि पुष्पाणि सुस्थिराणि स्थितानि च ४४ तानीत्थं खल्व
जालानि परमाकाशकोशके अपरिज्ञातकालानि रूढान्यज्ञातदोषके ४५ अर्ध्वकोशमेवादृशैतैरावलिता
न्यसं चिच्चमत्कारखे स्वप्नजालान्याभांति चाविलं ४६ अनुभूतेर्भ्रमात्वात्कारणं नाम भावतः पृथ्व्या
दीनामहेतूनामसंतं संतसंति च ४७ जगत्संत्युभयवच्छिचंद्रव्योमवरीवत् संपन्नानि नसत्यानि सत्यान्य
प्यनुभूतितः ४८ चित्संकल्पनभस्येवभासमानानि भूरिशः वासनावाततुन्नानि चिलवत्यात्मवेधितैः ४९
सुरासुरादिमशकावहुशोडुंवरद्रुमे फलानि रसपूर्णानि घूर्णमानानि मारुतैः ५० अभिजातस्वभावस्य स
र्गारंभकरस्य च शुद्धचिन्नत्ववालस्य संकल्पनगराणि च ५१

तिस्वरूपेणात्वसंति च ४७ ४८ आतश्चतयेत्याह चित्संकल्पेति ४९ ब्रह्मोडुंवरद्रुमे सुरासुरोरगनराद्या मश
काः ब्रह्मांडानि तु भोगवैचित्र्यरसपूर्णानि फलानि ५० अथवा जगंति शुद्धस्य केवलस्य चित्तत्त्वाख्यवालस्य संकल्प
नगराणि ५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत एवान्यस्यान्यत्रवर्णने अपरिनिष्ठितमतीतानामगम्यत्वादसमंजसरूपाणि भांतीत्याह त्वादृशेति अ
नुभवानामीहानां प्रफलानां चागम्यान्यविषयभूतान्यभ्यागतानि सन्निहितान्यपीति यावत् तर्हि तानि त्वादृशां क
थं नेक्ष्यन्ते तत्राह असमंजसेति ३८ चिदादित्यांशुमंडलप्राये सर्वतः प्रसृते चैतन्ये ये अणवो जालसूर्यमरीचि
षु प्रसिद्धास्तद्वत् लक्ष्यमाणानि प्रायशो भांजि लक्ष्यमाणानीति पाठे परिशेषभांजि तथा परमार्थश्रियो मोसोऽन्तराऽल्पल
द्दौ १

त्वादृशानुभवेहानामगम्याभ्यागतानि च असमंजसरूपाणि कथ्यमानानि मादृशैः ३८ अणु
वल्लक्ष्यमाणानि चिदादित्यांशुमंडले परमार्थश्रियो व्योम्नि रश्मिजालानि कुंडले ३९ कानि
चित्तानि तान्येव भूत्वा भूत्वा भवत्यलं कानिचित्तादृशान्येव जातानि न पराणि वित् ४० अन्यो
न्यत्वाच्च सदृशान्यसमानि सदृशान्यपि केचित्कालं सुसदृशान्यन्यान्येव च कानिचित् ४१
फलानि तान्यनंतानि परमार्थमहातरोः अनन्यान्येव चान्यानि तन्मयान्येव वै वतः ४२ कानिचित्
स्वप्नकाल्पानि दीर्घकल्पाधिकानि चित् अन्यान्यनियतं भूरि नियतं भूरिकानिचित् ४३

न्याः कुंडले सातंकव्योम्नि अव्याकृताकाशे भूताकाशे च विचित्ररत्नरश्मिजालप्रायाणि ३९ ४० तेषु कानि
चित् एकत्रैवावतिष्ठेषाम ध्यासादपृथक्त्वेनान्योन्यात्मकत्वात् सदृशान्यपि एवं सदृशान्यपि केचित्कालं ससदृशा
नि कानिचिदन्यानि अत्यंत विसदृशान्येव मायाया अघटितघटनापटीयस्त्वादिति भावः वस्तु फलवज्ज्ञातज्ज्ञभेदो
कल्पेत्याह फलानीति ४२ अनियतं देशकालवस्तुस्वभाव नियत मर्यादारहितं भवं भूरि वहूनि कानिचिन्नियतं तद्वप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰ री॰ पुराणादिप्रसिद्धव्रतदानयज्ञादिफलावश्यंभावकल्पनालक्षणेऽभूतल्पके त्रिषु दृढविश्वासघननिद्राणि आत्मस्व
नि॰ उ॰ रूपस्यातत्त्वं तमःप्रबोधाद्भुवतामिवविभ्रमंति अभ्यस्ता इतनुभिः द्वन्द्वः ६१ परमार्थविलसतलक्षणे महारण्ये मयोपहित
१७२ चिदंधर्वेण कृतानीसूर्यलक्षके दीर्घके दीप्तानि गृहाणी तु नभसा ६२ हे राम अहं तदास्मिन्समाधिकाले अनंते चिन्न
भसि निर्भिन्नं प्रजायमानानि निर्मितं प्रजायमानानि निर्मितं च विशीर्यमाणानि निर्भिन्नत्रद्वयकेशोंडुकानीव
६३

पुराणवेदसिद्धांतकल्पनातल्पया लघु घननिद्राणि सुप्तानि विभ्रमंतिशवतामिव ६१ परमार्थमहा
रण्ये चिदंधर्वकृतान्यिवे सूर्यदीपकदीप्तानि गृहाणि गहनान्यपि ६२ प्रजायमानानि नभस्यनंते
विशीर्यमाणानि च निर्मितं तदात्वहं वेति निराज्ञदृष्टकेशोंडुकानीव जगंत्यहं ६३ इति महारा
मायणे जगज्जालवर्णनं नामैकोनषष्टितमः सर्गः ५९ श्रीवसिष्ठ उवाच ततोहमभितभ्रांतस्ता
दृशं प्रविचारयन् बहुकालमसंरुद्धसंविदाकाशतां गतः १ शब्दं पश्चात्तमश्रौषमहं वीणाध्वनो
पमं क्रमात्स्फुटपदं यातं ततस्त्वार्यात्वमागतः २ शब्ददेशायतदृष्टि दृष्टवान्वनितामहं पार्श्वकामि
दं निष्पद्रप्रभयाभासितांबरां ३

भ्रांतिमात्रा सिद्धानि जगंति अपश्यं दृष्टवानित्यर्थः ६३ वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे एकोनषष्टितमः
सर्गः ५९ समाधौ शब्दकारिण्याः स्त्रियो दर्शनमीर्यते तामनाद्य त्वभ्ययोपि विचित्रजवादीक्षणं तादृशं प्रायक प्रकारं
शब्दकारणं प्रविचारयन् अन्विष्यन् असंरुद्धसंविदाकाशतां अपरिच्छिन्न चिदाकाशतां १ आर्यारव्यच्छंदोलक्ष
णालक्षितत्वं यथाहुः यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेपि अष्टदश द्वितीये चतुर्थके पंचदश सार्येति २ श

१७२

272

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संकल्पनवेदार्धकोहेतुस्तमाह त्वमिति अहंताद्यभिमानधियावलेनअलमत्पंतं दृढानिसंपन्नानिपंकमयानिकी
उनकानीवचेकारोहिमेनघृतकरकादीनावेतिदृष्टांतांतराभ्युह्यार्थः ५२ नित्यमभीष्टांतःप्रयातप्तिमत्यारसोरागो
इवलंचतच्छालिन्याकर्मफलावशंपभावनियसावरताद्रि निष्पन्नशारवोपशाखानि ५३ सर्वेषुतिदृशामहर्द्रुसेव
कर्तृपेषांताअप्र वेमनपरिमितादि्षुतिदृशाञअकर्तृणि ५४ तदन्यहातदन्यद्विमगोवाच्छ्रस्पतिवादिषार्थेवाशरः

त्वमहंसइदंचेतिधियावलदृढान्यलं संपन्नान्यर्कदीप्त्येवपंककीउनकानिच ५२ वृतानिरसशालि
न्यानियत्पानित्यतःप्रया वनान्युन्नलयानीवसंतरसेलवया ५३ महाकर्तृरापकर्तृणिनकृतान्येवरवा
निवा स्वयंसंपन्नरूपाणिचिद्योम्नेवकृतानिवा ५४ परमार्थमयान्येवतदन्यद्योदितान्यपि अल
ब्धास्तेनरलब्धानिसदासंत्येवसंतिच ५५ चतुर्दशदशैकादिविधभूतगणान्विच पुनस्तानेव तान्यंतर
मान्यनान्यथोबहिः ५६ नरकस्वर्गपातालवंधुमित्रमयान्यपि महारंभमयान्येवशून्यानिपरमार्थतः ५७
क्षीरांबुधेर्जलानीवस्नेहसाराणिसर्वतः तरंगभंगुराण्येतवहिस्फ्रावृत्तिमंतिच ५८ आभासमात्ररूपाणि
तेजस्पालविवस्वतः जातानीवस्वतस्तानिस्पंदनानिनभस्वतः ५९ दृष्टरूपाणिपत्राणांउअहंकारचेतसा
असतामप्यसंत्येवस्वप्नेपत्तनराणामिव ६०

सदा असंतेवेतिछेदः ५५ भुवनसंख्ययाचतुर्दशदेवयोनिमात्रसंख्ययादशविधानिमनुष्याद्यंकैकजात्यारकविधा
आदिपचपासंभवंद्यादिनियतविधाभूतगणाययेषु ५६ ५७ स्नेहोधृतंप्रीत्यतिशयश्चतत्साराणिरतिः परिवर्तितदं
तिच ५८ स्वतोजातानिनभस्वतोवायोःस्पंदनानीव ५९ उअहंकारचित्तरूपाणांपात्राणांआअप्रभतदृशरूपाणिअ

यमानानि असंतेवयथास्वप्नेतितशमत्तानि असतांत्वा
तिरिक्तदृश्यांदृश्यानीत्यर्थः ६०

संतोत्वातिरिक्तदृश्यमपिसाधारणा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

खेस्थितामित्येतद्वै(र्वै)पार्पं दयति यावदितियस्मादित्यर्थ यावच्छब्दः संकल्पेमनोराज्ये कथनेकथार्थप्रकाशने
वा०टी० चार्थेतथाशब्दः २३ मूलपरूला देवतानिजगंतिकानिचित्कचिदपिपरमार्थः किंचिदपिनपश्यंतिनश्यंतीति
नि०ड० अतएवकल्पेषुमहाजन्मे सुसर्गेषुचसमताएकरूपमेवयेषांतानि वहुव्रीहौस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिटापोह्रस्वे
१७३ नपुंसकस्यझल चइतिनुमितिपुनर्दीर्घः परस्परोत्पत्तिसमारंभानियपरस्परवृत्तयसमारंभानुपितानिनपश्यंती
स्येतदपि प्रलयसरभवर्णनपरः संरभदर्शयितुमारभते अथेत्यादिना २४ सर्वेषांद्वितीयबहुवचनानांपं पा ५

यावन्त्यानितथोग्राणिजगंतिसकलानिखं स्वप्नमेवयथास्वप्नेसंकल्पेकथनेतथा २३ नपश्यंनि ति १
श्यन्त्येवंति कदाचित्कानि चित्कचित् तानिकल्पमहाकल्पमहाजन्मेकेतान्यथा २४ प्रमत्तपुष्करा
वर्तानुन्मत्तोत्पातमारुतान् स्फुटताड्डीदृढांकारघटितवृसमंडपान् २५ ज्वलत्कल्पाग्निविस्फोट
वटदैडविडास्पदान् प्रतपद्द्वादशाकारकंडुमार्तंड मंडलान् २६ लुटत्सरभरव्रातवितता
क्रंदघर्घरान् रणत्सर्वाद्रिकटकंश्रेणीनिगीरणोद्भटान् २७ कल्पाग्निज्वलनोल्लासापठत्प
टपटारवान् आलम्भ्रंशवहत्क्षोभसुध्यावरमहार्णवान् २८

चम श्लोकस्थकल्पानांव्नविचेतंती यत्रान्वयः २५ कल्पाग्निविस्फोटैश्चटंतिध्वनंति एडविधास्पदानिकुवेरभुवना
नियेषुतपंप्रति द्वादशाकारकंडुकवद्दि विभ्रमंतिमार्तंडमंडलानियेषु २६ रणत्तासर्वाद्रिनितंबश्रेणीनांनिनि
गिरणोद्भटान् २७ कल्पाग्नीनांयानिज्वलनानितेस्तत्पुष्कवंशादिंग्यिविस्फोटनैः पठंतः व्यक्तमुच्चरंतः पुट ४
पटारवायेषु आलसत्वभाववभ्रंशप्रयुक्तरहत्क्षोभाद्विवद्वयादोगण न्तो भेः सुध्याः अवरमहार्णवाये ७
१७३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तामेववर्णयति आलोलेत्यादिना लोलत् चंचलं धम्मिल्लकं केशबंधं यस्याः ५ मार्गस्थमिवगाढत्नवयौवनं यस्याः
५ ६ आकाशप्राग्वर्णितिभूताकाशः सदनं यस्याः मामनुसरति तच्छीला ७ सावामामत्पार्श्वे अकोठनं स्तुत्यं यस्याः
तथा मधुरेण स्वरेण एवं वक्ष्यमाणरूपं आर्यापपाठ ८ तामेवार्यामुदाहरति असदिति हे मुने अहं असतां खलानां त्वि

आलोलमाल्यवसनामलकाकुललोचनां लोलद्धम्मिल्लवननामन्यां श्रियमुपागतां ५ कांतकोचगो
रांगीमार्गस्थनवयौवनां वनदेवीमिवामोदिसर्वावयवसुंदरी ५ सापूर्णचंद्रवदनापुष्पमकरंदहासि
नी यौवनोद्दामवदनापल्लवलेखाशालिनी ६ आकाशकोशशदनाशशांककरसुंदरी मुक्ताकला
पस्वनाकांतामदनसारिणी ७ स्वरेणमधुरेणैवमार्यामार्यविलासिनी पपाठाकठनंवामामत्पार्श्वेस्मि
तहासिनी ८ असदुचितरत्नचेतनसंसृतिसरति प्रमुह्यतां अवलंबनतटविटपिनमभिमानोभिभवंत
मेवमुने ९ इत्याकर्ण्याहमालोक्य कांतारुवदनस्वनां ललनेयं किमनपेत्यनादृसेवतागतः १० ततोजग
दूदमयीं मायाः सप्रेस्यविस्मितः अनाहत्यैवतां व्योम्नि विहतंमहद्भुघतः ११ ततस्तांनत्कृतांत्विताम ल
मेतस्यं प्रस्वस्थितां जगन्मायांकलयितुं व्योमात्माहंप्रवृत्तिमान् १२

तैः रागद्वेषकामलोभमोहादिदोषैरिक्ता विरहिता वितता चेतोपस्पतयाविधतथा संसृतिलक्षणायां सरिति प्रमुह्यमाणा
नां अवलंबनभूतं तटविटपिनं तीरवृक्षभूतं भवंतमेव अभितो नो नो मि प्रशंसामि नान्यमित्यर्थः ९ तच्छ्रुत्वा त्वं किमका
षीस्तत्राह इतीति १० तदुक्तरोद्भूतं स्फुटयति तत इति ११ अनाहत्येतिपदं विहर्तुमितिपदं च व्याचष्टे तत इति स्वभूस्व
स्वभावे स्थिता व्योमात्मा चिदाकाशरूपः १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंचजगदितिनामरूपककल्पनया तद्रूपात्मकमाकाशमेवभाति आकाशस्यैव वाय्वादिक्रमेण जगदाकारपरिणामश्रु
वा०टी० नि०उ० २७४ तेः तच्चाकाशशब्दतन्मात्ररूपत्वात्सर्ववस्तुनो नामसामान्यमपि भवति तेनैव तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मि नेहनानास्ति किंचनेत्या
दिशब्दैस्तनापरिणतेन नभसा सर्वंजगत्परमं चिन्नभ एव भवति स एवास्यात्यतिकः क्षयः इत्यर्थः २५ एवं विमर्शेरितस्य
याद्दशोनुभवोभूत्तमाह इत्थेपति हेअंगपरिशिष्टं यच्चिद्व्योम तत्र किंसुखमेव निरतिशयानंदैकरसमेवेत्यनुभूतवानित्य

तदाकाशमिदंभाति जगदित्यभिशब्दितं तेनैवशब्दनभसा सर्वं हि परमं नभः २५ इत्थंपदृष्टिरियंभ्रांतिराका
174, शतत्समंतुरी चिद्व्योमांगकमेवेति तत्राहमनुभूतवान् २६ बुद्ध्याकाशैकरूपेण व्यापिनाबोधरूपिणा ॥ त
त्रानंतेनसंकल्पमनुभूतमिदं मया २७ ब्रह्मव्योमजगज्जालं ब्रह्मव्योमदिशोदश ब्रह्मव्योमकलाकाल
देशद्रव्यक्रियात्मकं २८ तत्राहमिवसंसारशते भांते मुनीश्वराः इत्थं वशिष्ठनामानो ब्रह्मपुत्रासदुत्तमाः २९

र्थः २६ बुद्धिश्चरसा साक्षात्कारवृत्तिस्तद्रूपोयआकाशस्तत्राविर्भावातदेकरूपेण व्यापिनारूपेण अनंतेन त्रिविधप
रिच्छेदरहितेन मया तत्र तस्मिन्समाधौ नसंकल्पं निःसंकल्पमिदं वक्ष्यमाणं अनुभूतं २७ जगज्जालं ब्रह्मांडसमूहा
स्तदंर्गताः दशदिशस्तदंतर्गतं कलाकालदेशादिकंचसर्वं ब्रह्मव्योमैव तथा स्थितं इत्यभिप्रायः २८ तत्रवक्ष्यमाण
भेदोदयेन भाते संसारशते अहमिवमत्समानरूपा मुनीश्वराः २९ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्युलोकपर्यंतं सप्तार्णवाभिरद्भ्यः सप्तार्णविमहापूरैः पूरितान्यर्केंदुमंडलानियेषु १९ इद्दशानपितत्रवंतः प्रवृत्तात्कल्पां
तान्सर्वाण्येवजगंतिपरस्परंनविचेतति २० खंजगतांप्रासंगिकींपरस्परंशून्यरूपतामुपपाद्यप्रस्तुतमेवाह तत्रेत्यादिना
तत्रतेषुजगत्सुमयादृष्टा २१ तत्रतस्मिन्वर्णितवदुप्रकारेजगतिक्वचिद्दृश्य मिउर्हैर्विर्तिकेरेवत्यपउर्दृश्यदृष्टइत्यनुषज्यते २२
मि १

देवासुरनरागारघर्घराक्रंदकर्कशान् सप्तार्णवेमहापूरपूरितार्केंदुमंडलान् १९ नविचेतंतिकल्पांतात्सर्वा
ण्येवपरस्परं एकमंदरसंसुप्ताः स्वप्नेरण्यान्निव २० तत्ररुद्रसहस्राणिब्रह्मकोटिशतानिच दृष्टानिविष्णु
लक्षाणिकल्पवृंदान्यलंमया २१ तत्रक्वचिदनादित्येनिरहोरात्रभूतले अकल्पयुगवर्षांतेजगत्यहैः
शैपोदयः २२ चितिसर्वंचितः सर्वंचित्सर्वंसर्वतश्चचित् चित्सत्सर्वात्मकेसेतद्दष्टंतत्रमयाखिलं २३ त्वंकिं
चिदितिचेद्दष्टितत्रकिंचिदिवांगचित् साहिशून्यतमाव्योम्नोनचनामनकिंचनः २५

अस्तुहेरेवक्स्योदयः किंततस्तत्राह चितीति ततः प्रागुक्तपाषाणाख्यायिकाहृदयंचितिसर्वमित्यादिरूपंमया अन्वय
व्यतिरेकाभ्यांपरोक्ष्यदृष्टमित्यर्थः २३ कीदृशेनकहे न चितिकीदृशउदयकीदृशोवास्यपत्तानुद्दाहरति त्वमितिहेराम
त्वंघटः पटः कुड्यमितिवायद्वकिंचिदितिरूपंसंकल्पनाम्नावृत्तितत्रतस्यांदशायांचित्त्वद्दिवस्तितंतत्रकिंचिद्दृतत
न्नामरूपात्मनैवभवति सउदयः सैवव्योम्नोपिशून्यतमा विवर्शितासतिनकिंचननामभवतिनकिंचनरूपमितिसततत्से
यइत्यर्थः २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ उलूकस्य दिवांधस्य उलूकेन सम: आचारो दर्शनादिव्यवहारो पासांसशब्दार्थस्य नित्यं प्रतियोगि सापेक्षत्वेन सा
नि॰उ॰ मर्थ्याविघातात्मभास: तस्यैव तेनैव ३७ इतइ तिमन: कल्पनयानिरंकुशत्वादियमुक्तिर्नतुवस्तुत: वेदाप्रामाण्यपा
१७५ दकत्वादितिबोध्यं ३८ ततकुतस्तत्राहयदिति चिराभ्यासदृढेकृतेबोधेयद्वस्तुहिताहितसाधनत्वेनयथाबुध्यते तथैवा
भोजकादृष्टवशादुदेति यथोदेति तथैव भोगकालेपिस्फुटतामेति अन्यत्रसदासुन विशेष: यतत्तत्वूलेव तद्वासनाक

प्रज्ञास्तमसिपश्यंति पश्यंतेवनतेजसि उलूकस्यसमाचारास्तस्यैवसदृशास्वरा: ३७ इत: शुभेनवश्यंति
यांतिपापैस्तथादिवं विशासानेनजीवंतिम्रियंतेमृतभोजनै: ३८ यद्यथाबुध्यतेबोधेयथोदेत्यथवास्वत:
तथासुस्फुटतामेतिसद्वासद्वासदेवत ३९ विटपाकारमूलौघदर्शनाद्व्यशोभिभि: चूर्णितेपत्रपुष्पा
भै: पादपैर्व्योम्निकाननं ४० सिकता:   पीडिता: सत्य: स्रवंतिस्नेहजंरसं शिलाफलेवाम्पस्त्र
जायंतेकमलान्यलं ४१

३६
मन्निसारेणविवर्त्ततइत्यर्थ: एतद्ब्रह्मांडप्रसिद्धकाननविपरीतपत्रपुष्पसंस्थापिक्रियासंपन्नब्रह्मांडांतरेप्रसिद्धमित्या
ह विटपेतिविटपा: शाखास्तदाकाराणांमूलौघानांदर्शनाद्व्यमणिवद्वृद्धे: शोभावद्भि: पत्रपुष्पैराभांतीतियत्रपु
ष्पाभै: पादपैरुपलक्षितंचूर्णितेत्यर्थ: ४० एवमसंभावितसहस्रमप्यन्यत्रसंभावनोपमित्याह सिकताइतिपीडितास्ति
लयंत्रनिष्पीडिता: स्नेहजरतंतैलंस्रवंति ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वासप्ततिसंख्याकाः सराघवाः रामावतारसहिताः त्रेतायुगभेदाः दृष्टा इत्यनुकृष्यते ३० भेदोदयेनभेदाद्वासनो द्बो
तु२ धेन बाधेन तत्वदृशापि तत्सर्वं ब्रह्मनभगवद्दृष्टमित्यर्थः ३१ तथा च ब्रह्मणः सप्रपंच तानिष्प्रपंचताच दृष्टिभेदेना वि
रुद्धेत्याह नेदमिति अयत्विदमस्तीतिशेषः पद्यते ज्ञानेन प्राप्यत इदं परं तदात्मकं ३२ नकिंचिदभिशब्दितं सर्वनि
मरूपरूपं द्योतरूपं ज्योतीरूपं तदेवजगद्वेषेणास्फुरत् मित्यर्थः ३३ अचेत्यं चेत्यं विना पिचितः स्वसत्तैकचेत्यजगतयाविभा

ब्रह्मव्द्वासप्ततिस्त्रेताः सर्वाणि ब्रह्म सराघवाः तत्र दृष्टं कृतशतं द्वापराणां शतं तथा ३० भेदोदयेनवैदृष्ट्या
स्तस्य सर्वदृशास्तथा बोधनचेदृत्स्वच्छमेकं ब्रह्मनभस्ततं ३१ नेदं ब्रह्मणि नामास्ति जगद्ब्रह्मण एव यात्विदं
ब्रह्मैवाजमनाद्यंतं तत्सर्वं तत्पदादिकं ३२ पाषाणमौनप्रतिमं न किंचिदभिशब्दितं यत्किंचिदितिद्यो
तरूपं ब्रह्मजगत्स्थितं ३३ विभात्यचेत्यं चिद्व्योम्नि स्वसत्तैव जगत्तया निराकारं निराकारात्तत्भानुभेव
सन्निभा ३४ अतत्पमात्मनो ब्रह्मसर्वं नामात्ररूपकं प्रकाशनमिवालोकः करोति न करोति च ३५
तेषु नामानुरूपं ते जगज्जन्मसु तत्त्वे उष्मात्विंद्बिंबाति सूर्याशीतलम्पर्त्यपः ३६

ति ३४ विभातीत्येतस्यागभेदप्रदर्शनेनोपपादयन्नवयंज्योतिष्वं दर्शयति अनन्यमिति अनन्यं अनन्यत् अदृढा
देशाकरणांद्यादसं नामात्ररूपकं ब्रह्मसर्वं करोति न करोति यथा आलोकः प्रकाशनं करोति खतिरिक्तप्र काश
लाप्रसिद्धेर्न करोतिचतद्वत् ३५ ननु यदि चिदेव जगत्तर्हि चंद्रः शीतएव सूर्य उष्ण एवेति व्यवस्थितानि पतिविपर्य्य
स्येतेति चेद्दिष्टापत्तिः ब्रह्मोऽभेदे वैपरीत्यस्यापि दर्शनादित्याह ते विन्यादिना ३६ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कचित्तुसर्वभेदवासनानुद्भवादव्याकृताकाशमात्रतयाविभाव्यतइत्याह अनंतेति तर्हिकिंपंसर्वत्रसर्वात्मिकंतदित्त्
वा०री० कंतत्राह यत्नइतितिरोभावोसंस्कारविषयाविर्भावनयत्नतः तस्यशून्यस्यअंतेनतिरस्कारेणपुनर्जगदाप्नोतिप
नि०उ० श्य ५० मोन्नशब्दार्थानिर्विशेषवृत्तभावस्तद्धर्षिव्यअत्यंतावुधान्यली कानितद्दृङ्क्ष्मानि चित्स्यपकारवृंदोत्
२७६ दाकयंत्रमयानिहस्तपादादिरूपाण्यशेषाणि भूतोघानीवचेतनयाद्दष्टा ५१ कस्सचके ज्योतिश्चक्रे विहीनान्यत

अनंतापारपर्यंतंशून्यमेववस्तुकाचित् यत्नतः संविदाप्नोतितस्यांतेनजगत्पुनः ५० अत्यंतावुद्धुद्
द्रानिमोन्नशब्दार्थदृष्टिषु दारुयंत्रमयाशेषभूतोघानीवकानिचित् ५१ अस्त्सचक्रविहीनानिनिर्
ष्कालकलनान्यपि मूकसंकेतसाराणिभूतजालानिकानिचित् ५२ कानिचिद्वर्जितान्येवनेत्रश
ब्दार्थसंविदा व्यर्थदीपात्मतेजांसिभूतानीत्येकचिंतया ५३ प्राणसंविद्विहीनानिव्यर्थामोदानिका
निचित् मूकानिशब्दवैयर्थ्याच्छ्रुतिहीनानिकानिचित् ५४

276

रवनिष्कालकलनानिकानिचित् शब्दाभावाच्छ्रोत्राभावाद्वा मूकानांहस्तपादाद्यभिनयसंकेतसाध्यव्यव
हारत्वात्तत्साराणिकानिचिदितिविभज्यान्वयः एवमग्रेपियथायोगंवाध्यं ५२ तेत्रशब्देनतद्दर्शनेनेत्रेणात
ज्जन्यसंविदारूपादिदर्शनेनचवर्जितान्येवअतएवव्यर्थ दीपात्मकानिसूर्योदितेजांसियेषुइतिइयंजग
त्स्थितिः एकचिंतयाएकाग्रचित्तयोगिमनःकल्पनयामयोक्तेत्यर्थः ५३ प्राणोघ्राणेंद्रियंतज्जन्यगंधसंवि
च्च ताभ्यांविहीनानीत्यादिपूर्ववत् ५४ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४२ भूतानिप्रानः पयानिवमेघानिवमेघान्परिदधतिपरिधानंकुर्वंति अगेरुद्दे ५३ ५४ तिर्यग्वंतिपश्वादिमा
त्रपूर्णानि अधः अधधोलोकेषु ५५ यतः कामसंवित्याहीनान्यतएवनिस्त्रीजातानि ५६ पवनाशनाः सर्पाः एव
भूतानिप्राणिनोयत्रसमानिरत्नान्यपूर्मकानिदपत्र अजातान्यपि संजातधनानिधनादिव्यवहारशून्यानीतियावत्
अतएवालुब्धानि निर्गर्वाणिनिरहंकाराणीवकानिचकानिचित् ५७ क्वचिद्यद्यहंभावभेदंविनाविराडहंभावेनै

दारुणपरमनिर्मितोच्चचंचलाशालभंजिकाः देवांगनाभिसहितंगायंतिकथयंतिच ५२ मेघान्परिदह
तुच्चैर्भूतान्युच्चैः पयानिव प्रतिवर्षंविजातीयान्युत्पद्यंतेफलान्यगे ५३ सन्निवेशेनविद्यतेरंगानां
विविधोगके: शिरोभिः सर्वभूतानिप रिक्रमंतिभूमिगैः ५४ शास्त्रवेदविहीनानिनिर्धर्माण्येवकानिचि
त् यत्किंविनैककारीणीतीर्यग्वंतिजगंत्यधः ५५ कामसंवित्तहीनानिनिस्त्रीजातानिकानिचित् भू
तैः संशुष्कहृदयैर्व्याप्तान्यश्मभयैरिव ५६ पवनाशनभूतानिसमरनाश्मकानिच अजातानातार्थान्यलु
ब्धानिनिर्गर्वाणीवकानिच ५७ क्वचित्प्रत्येकमात्मानंपश्यत्याप्नोतिनेतरत् बहुभूतकमप्यस्तिजगद्वि
कभूतकं ५८ नखकेशादिकेयद्वत्तद्वदत्रसंस्थितः आत्मवत्सर्वभूतानामेकीभूतात्मभावना ५९

कात्म्यैनैवसर्वदेहभेदव्यवहारमाह क्वचिदिति इतरदात्मांतरंनाप्नोति तच्चापिचतुर्विधमप्येतदेवेदभूतकंस्वेदजा
ण्डजकेकभूतपूर्णंचास्तीत्यर्थः ५८ तत्रदेहभेदेष्वेकीभूतात्मभावाकीदृशीतांदर्शयतिनखेति यद्वन्नखकेशादि
च्छिद्यमानेजायमानेचात्मानस्वछेदनजन्मादिपश्यतीत्यत्रसंस्थितइवभवति ततसौंदर्यादिसुखभोगेत्वेकीभूतात्म
भावनास्य दृश्यतेतद्वदित्यर्थः अतएवाहश्रुतिः नहवैदेवान्पापंगच्छतिपुण्यमेवामुंगच्छतीतिभावः ५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ६३ तत्रचिदाकाशेऽधः ऊर्ध्वं परितश्चकल्पिते दिग्विभागेप्लवमानानि सर्वाणि विचित्राणि जगंति तत्तदंतर्गतवस्तूनि मया

नि॰उ॰ दृष्टानीत्युपसंहरति पाताल इति चिज्जलधेर्ऋचलत्त्वप्रायेषु नानाजगत्सु मया यन्न दृष्टं नाम तत्किमिव न किंचिदित्यर्थः ।

१२१ सर्वज्ञसाक्ष्यविषयस्याप्रसिद्धेरिति भावः ६४ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे षष्टितमः सर्गः ६० अज्ञातब्रह्मह

दयं जगन्नाशेप्यनश्वरं ज्ञाते तु ब्रह्मणि जगन्नाशी दृ ... स्तीति भविष्यति ... अनाद्यज्ञातं ब्रह्मैव कूटस्थपूर्णानंदचित्स्वभा

वविस्मरणाच्चल नपरिच्छेदादिस्वभावांतरं परिकल्प्य मनःप्राणादिक्रमेण भोक्तृजीवो भोग्यं जगच्च भूत्वा सर्वत्र सर्वत्र सर्वरूपे स्व ३

अन्येषु व्योममात्रात्मदेवेषु व्योमरूपिणः प्राणिनः संति केषुचिद्दर्शनं व्यवहारिणः ६३ पातालयातिमयांब

रसत्पतत्सु तिष्ठत्सु विभ्रमपदेष्वथ्यादिज्ञुरेषु नानाजगत्सु किमिवास्ति मया न दृष्टं यन्नाम चिज्जलधिवंद्वदु

देषु ६४ इति महारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे जगज्जालवर्णनं नाम षष्टितमः सर्गः ६० श्रीवशिष्ठ उवाच

चिदाकाशाच्चिदाकाशे पयसीव पयोरवाः चित्वाज्जीवास्फुरंत्येते एत एव मनासिनः १

णा संसरत्येव तस्य यावदविद्यं संसारः शाश्वतस्वभावः तदेव शास्त्राचार्योपदेशाज्ज्ञातं चेत्सर्वतः सर्वात्मना च पूर्णानंद

चिदेकरसमात्रं न कदापि क्वापि कश्चिदपि कस्यचिदपि संसारलेशं संभावयितुं शक्यं इति नित्यमुक्तं स्वभावमेव तदिति व्युत्पा

दयितुं वसिष्ठो भूमिकां रचयति चिदाकाशादिति चित्वात् अज्ञातचिदेकरसभावात् जीवाः प्राणोपाधिपरिछिन्नाः ।

स्फुरंति अनादितादृशवासनोद्भवाद्धरा संतत एवोत्तरोत्तरं संकल्पसहस्रैः संसरणबीजत्वात्वात्म ... निकरणभावमिवाप

द्यमानानि मनांसि स्युरित्यंतइत्यर्थः १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

177

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अश्मंगानीवत्वगिंद्रियैरहितानि २५ संविन्मात्रमयानिमनोराज्यकल्पानीतियावत् कानिचित्तुव्यवहारीणपपि
शाचवदनुभूतगुणाभूतारध्वत्वादिंद्रियैरग्राह्या रूपेवसाक्षिमात्रबोधानित्यर्थः २६ निष्पिंडानिघनीभावरहि
तानि २७ सर्वाकाराणिसर्वकार्यक्षमवस्तुकानिप्राकाम्यसिद्धिशालिमनः कल्पनयेदयुक्तं तत्रखेत्विदाकाशेव
वायुसंविद्धिहीनत्वात्सूक्ष्मकान्यन्यानिकानिचित् स्पर्शसंविद्धिहीनत्वादश्मांगानीवकानिचित्
२५ संविन्मात्रमयान्येवदृष्टान्यपिचकानिचित् व्यवहारीणपप्यग्राह्याण्येवनित्यंपिशाचवत् मू
यामान्येकनिष्ठानिनिष्पिंडान्येवकानिचित् कानिचिद्वारिपूर्णानिवह्निपूर्णानिकानिचि
त् कानिचिद्वातपूर्णानिसर्वाकाराणिकानिचित् जगंतिव्योमरूपाणिवतंतत्रकचंतिखे ५८
धरापीवैकरूपेणस्थितिधंत्यन्येष्वदेहिनः मेकाइवशिलाकोशेकीटाइवधरोदरे ५९ जलेकपटेरूपेणस्थिति
धंत्यन्येष्वनादिषु अमंत्यन्येष्वभूतानिनित्यमेवाग्नमीतवत् ६० अन्येघ्नेकरूपेषुजलादिरहितान्य
पिभूतान्यग्निमयान्येवस्फुरंत्यलमलातवत् ६१ अन्येष्वनिलरूपेषुभूतान्यत्तेतरणपपि वातमात्र
तेत्पास्थ्रयर्थ५८ भ्रमयान्येवेति यदुक्तं तत्रभूतजीवनानुपपत्तिशंकांदृष्टांतेनपरिहरति धरेति एवंवापीदिरूपेणष्व
पिजीवनोपपत्तिर्बोध्येत्याह जलेति उग्रमीनोग्राहस्तद्वत् ६० अलातवत् भ्रमदुल्मुकवत्स्फुरंतिसंचलंति ६१
अर्जुनबातारोगविशेषः तद्वतोहिजनाः आकाशेभ्रमंतीतिदेशविशेषप्रसिद्धम् ६२ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ एतदेवाहसर्गस्वइत्यादिना अवगच्छतिवद्दृशा चकाराज्ञावगच्छत्तिचमुक्तदृशा पूर्वंजीवन्मुक्तस्तर्हिकीदृशंजगदुपलभध्वेत
नि॰उ॰ त्राह विनोदेनैवेति विनोदेनवाधितानुवृत्तिरूपकौतुकेनैवदग्धपटवदित्यर्थः तस्मात् एवंदृष्टिंचपेप्यव्यतिरिक्तत्वाज्जगत्किमि
७८ वपश्यतिकिमिवजायतेयद्यविनाशेपवतर्हिकथंमहाकल्पावांतरकल्पादयस्तत्राह महाकल्पाद्य इति नहिशाश्वतस्यैर्देशाः
अशाश्वताः शक्यानकर्तुंनवानष्टाः कल्पभेदाः पुनः पुनरागंतुंश क्नुवंति अतः सतमिवकल्पसर्गभेदानांजपमालावयव

सर्गश्चचेत्स्वसत्ता लीयंतद्रूपंस्वभावंजगदित्यवगच्छति विनोदेनैवनतुवास्तवेनरूपेणजगदितिकिंचिदुपलभा
महेविचारयंतस्तस्मात्किमिवपश्यतिकिमिवजायते यथापरमकारणमविनाशीतथातद्रूपमविनाश्येवम
278
हाकल्पाद्यप्यतद्व्यपवारएवअपरिज्ञानमात्रमत्रकेवलंभेदोयेवतदपिप्रेक्षमाणानलभ्यन एव तस्मा
न्नकस्यचित्कदाचिन्नश्यतिकंचिन्नचैकजायतेब्रह्मशांतंदृश्यंमजंस्थितं ४ आकाशपरमाण्वसहस्रां
समात्रेपियास्युद्रुचिन्मात्रसत्ताविद्यते वपुर्जगदिदंतस्यानन्तुनामहाचितेः कथंनश्यस्यनष्टायांतस्यांसाचन
नश्यति ५

स्यास्थित्तिरेवपुनः पुनः कालचक्रात्मनेतिभावः कथंतर्हिअतीतानागतकल्पादिषुभेद प्रत्ययस्तत्राह अपरिज्ञानमात्रमि
तिगद्यप्रसाधितमर्थंपद्येनोपसंहरतितस्मादिति ४ जगतः अविनाशित्वेयुक्त्यंतरमाह आकाशेति महतोल्कषविधौ आ
काशे अणुत्वोल्क र्षविधौपरमाणुसहस्रांमात्रेचजगतिब्रह्मचित्सत्तवसतेतिय दासिद्धांतद्विनाभावेकथंविनाशो
पपत्तिरितिसमुदायार्थः वपुरित्यादीनिपद्यानि ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तान्येवमनांसित्वोतर्भेऽपिजगद्वासनानांजगदाकारेणविकाशादनंतानिउत्तानिजगंतिसंपन्नानीत्याह जगंतीति २
नचैवंसतिब्रह्मैवस्वाविद्ययानानाजीवभावेनानासंसारात्मेनारकमेवसंसरतिएकमेवस्वविद्ययासर्वजीवसंसारभावेभ्यो
मुच्यतइत्युक्तंस्यात्तथाचप्राक्तनप्राकृतप्रलयांतेसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोहिरण्यगर्भस्यतत्वज्ञानेनज्ञानन्निवृत्तौतन्मूलसर्व
जीवजगद्भावानांबाधाद्ब्रजनात्सर्वमुक्तिरेवरूपंपवन्निमुक्तस्यब्रह्मणः पुनरेतज्जगज्जीवपरंपरयासंसारोनिवदजःकथं
संपन्नइत्याशयेनरामःसर्वेति भूयस्त्वांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतेःसर्वमुक्तेरेवरूपवाच्यत्वादितिभावः ३ प्रश्नमनूघ
सकते १

विशदाकाशरूपाणितान्येवचमनांसिनः जगंतितान्यनंतानिसंपन्नान्यमितःस्वयं २ **श्रीरामउवा॰** सर्व
भूतगणोमोक्षंमहाकल्पक्षयेगते पुनःकस्यकपसर्गसंवित्तिरूपजायते ३ **श्रीवसिष्ठ॰** महाप्रलयपर्यंते
क्षितिजलपवनहुताशाशेषविशेः आब्रह्मस्थावरांतेषुमुक्तोपरिरणतेषुभूयोयदंजगदनुभूयतेतथात्म
ए आगपदेस्यंयत्परमार्थघनंब्रह्मचिन्मात्रमित्यनंतेतमनयः तस्यहृद्यमिदंजगत्तस्माद्भवतिरिक्तमेव
न्मा २

तदुत्तरंगद्यपद्यैर्वर्तुंवशिष्ठः प्रतिःज्ञानीतेमहाप्रलयेप्रादिश्लोकेत्यंतेन आकाशंनामशेषविशेषाणांविनाशेसति
ब्रह्मादिस्थावरांतेषुजीजगत्सुमुक्तोपरिरणतेषुअभ्यपदेशंयब्रह्मचित्रमवशिष्यतेइतियद्यप्यत्रसंततथापितस्माव
स्म३ सिष्टंब्रह्मचिन्मात्रस्यहृदमिदंजगत्तस्माद्ब्रह्मणोऽव्यतिरिक्तमितिपूरयित्वाव्याख्येयं अयंभावः यद्यपिमुक्तदृष्ट्यासर्वजी
वमुक्तिरेवनकस्यचित्किंचित्परिशिष्यतेतथाप्यन्येषांप्रत्येकंतत्वज्ञानोदयाभावात्तदृशारवस्याविद्यानष्टैवेमिवं
धानुभवएव यथाचंद्रलोकस्थानांसांप्रतंचंद्रमंडलंगतानांचदृष्ट्यासदपिचंप्रादेशिकतंभूमि

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथा विचित्रप्रतिबिंबभेदाः स्फटिकात्मनैव स्थितास्तद्वन्महाकल्पादयो विचित्रभावाः संविदेकरसे ब्रह्मणि संस्थिता इत्यर्थः
वा०री० १० यथा मनःसंकल्पजानां गंधर्वनगरसेनादीनां मनोमात्रत्वं तथा चित्संकल्पस्य जगतोपि चिन्मात्रत्वमित्याशयेनाह निराकृतीति
नि०उ० ११ अस्त्वेवं तथापि कथं जगतामविनाशित्वमिति चेच्छिन्नाश्रयवयत्वादेवेत्याशयेन वृक्षशाखासाम्येनगघनवर्णयति यथेत्यादि
१२६ ना असौ ब्रह्मरूपोवयवी यथैताविनाशः व्यपदेशपश्च तथैव ते अवयवाः स्वप्रलयादय इति रतसा कारणादित्यर्थः तत्कु

महाकल्पादयो भावा नामैता निजगंतिच ब्रह्मात्मकतयैवास्मिन्संविद्ब्रह्मणि संस्थितं १० निराकृत्यैव चिन्मात्रं
279 दृश्यं संकल्पतद्दृशं यातियैनेव घटितोपचस्तस्तु द्वये किल ११ यथावयविनो वृक्षस्य शाखाविटपकलपल्लव
पुष्पाद्यो वयवास्तथा परमार्थघनस्याकाशादृश्यैकरूपस्याव्यपदेश्यस्य प्रलयमहाप्रलयनाशोद्भवसुखदुः
जननमरणसाकारनिराकारात्वादयोवयवाः यथैवच्चाशावयव वनाशोपदेशस्त्रतथैवता इति अवयवावयवि
नौर्बीदृश्ययोर्वाप्यदृश्ययोः एकात्मनोरिवसदाभेदोस्तिकदाचन १२ यथातरोसंविन्मूलंतथापरमार्थघनस्य

तस्तत्राह अवयवावयविनोरिति ननुदृश्ययोः कथमनेदस्तत्राह दृश्ययोर्वेति अभेदेपि स एव स्योत्स्यदृश्यो भवति सोन्यो
त्वदृश्य इति न दृश्यत्वादृश्यत्वभेदनियत इत्याशयः १३ तत्रावयवावयविनोरभेदं वृक्षतदवयवसाम्यरूपेण नोपपाद्यतियथे
त्यादिना यथा तरुसद्भावे तरुसंविदेवमूलं तथा परमार्थघनस्य जगतोपि सद्भावे संविदेवमूलं तथा परमार्थघनस्य जगतोपि स
द्भावे संविदेव मूलमिति साम्यं प्रसिद्धं ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संविद्रूपत्वं चसन्मात्रसारे स्वप्नेपि प्रसिद्धमित्याह संविदइति ६७ तर्हि तस्सु संविदोपि नाशस्तत्रगघेनो त्तरमाह एवाही
ति यथाग्रसो संविन्न नश्यति तदंतर्वर्त्ती तद्रूपमतो जगतस्तद्रूपत्वसानस्य चानुभवः प्रतिमापि न जायते न नश्यति च
यदि न नश्येव तर्हि किं यं सुखदुःखादी नां कदाचित्कत्वानुभवस्तत्राह केवलमिति जगतः शाश्वतेन आत्मनासात्मकत्वा॥

संविदो हृदयं स्वप्ने यथा भाति जगत्तया व्योमात्मैव तथैवादिसर्गात्प्रभृति भासते ६ चिद्व्योमावयवः सर्गा
सर्गस्थैतादृशात्तया उदयास्तमितिर्वा सर्वं किं नाशि किमनाशि च ७ एषा हि परमार्थसंविदच्छेद्याग्रदा
ह्याऽक्लेद्याऽशोष्यासा हातच्छिदामदृश्यातथा य हृदयं तत्तदेव भवति यथासो न नश्यति तदंतर्वर्त्ती
जगदाद्यनुभवो न जाय न नश्येत्यवेतिकेवले स्मरणाविस्मरणावशेन स्वभावस्वरूपेणानुभवानुभवो क
ल्पयतीव यद्यद्यदात्मकं तत्तत्तद्विनाशं विना न तथि तस्माद्ब्रह्मात्मकं दृश्यं विद्धि ब्रह्मवदव्ययं ८
महाप्रलयादयस्तदवयवा एव चिन्मात्रपरमव्योम्नि कुत एव भवाभवौ कुतो भावविकारादिः कथं
व्योम्नि निराकृते ९

दृष्टिनन्तरं लेरनेतिपद्येनाहयद्यदिति यद्यदितिदर्शिना तत्तदितिपध्याहार्यतत्तत्तद्विनाशं विना नश्यतीत्यत्रापिवि
नाशि ८ यद्ब्रह्मात्मकं विश्वं तर्हि तन्नाशात्ब्रह्मनाशत्वं किं न स्यात्तत्राह महाप्रलयादय इति तस्य महाका
लात्मनो ब्रह्मणः अवयवा एव न तु चेतन सर्गप्रलया घनं तावयवघटितं कथं चिदेकरसं स्यादिति चेदर्थ्वत्तनग
राद्येन प्रतिबिंबघटितस्फटिकशिलायाः स्वच्छशीलकरसत्ववदित्याशयेन पद्येनात्तरमाह चिन्मात्रेत्यादिना १
का१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अज्ञानकसाक्षिकस्यैवचरमसाक्षात्कारस्थलीकृतस्यतत्साधकत्वेयुक्तिमाह अज्ञानमिति ७ ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यवा
वा॰टी॰ धकत्वंप्रसिद्धमेवेत्याह अज्ञानमिति बाधपरिशिष्टब्रह्मानुभवाभिमिलाप्यंदर्शयति अवंधमोक्षमिति १८ हेराममया
नि॰उ॰ मोक्षएवंवर्णितरूपाबोधादयनुपायाउक्ताः एतांस्तूपायान्निरंतरं विचारयत्तोयस्तथाविधोधिकारीलक्षते १९ अ
१८० नादिइदंजगज्जालंकदाप्यजातं नोत्पन्नमेव किंतुब्रह्मैवाप्युते भोगमोक्षावितर्थं अज्ञातस्वस्वरूपमितियावत् इतिवर्णित
जगद्धज्याद्रिरूपेणाभातंवर्ततेजीवः अधिकारी इतिविवेकदृष्ट्याइतिविस्वारदृष्ट्या अरागोमोघसद्गुणसंपन्नमीश्वर

अज्ञानंज्ञप्तिबोधेनपरामृष्टंविनश्यति येनैवाभ्युदितस्तेनपवनेनेवदीपकः १७ अज्ञानंसंपरिज्ञातं
280 नासीदेवेतिबुध्यते अवंधमोक्षंब्रह्मैवसर्वमित्यवगम्यते १८ एवंबोधादयोराममोक्षउक्ताःस्वसंविदा विचा
रयत्तोलभतेनात्रकश्चनसंशयः १९ इदंजगज्जालमनाद्यजातं तद्ब्रह्मात्मैवमाभातमितीहदृष्ट्या विचारदृ
ष्ट्याघगुणोश्वरत्वंपरंपदंत्यक्तमनानिर्जीवआस्ते २० इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेजगदाका
शेकबोधोनामैकषष्टितमःसर्गः श्रीरामउवाच यदेतद्भवताप्रोक्तंचिद्व्योमवपुषातदा तदेकदेशसंस्थेनकिं

त्वमपिमायामात्रत्वादसारमेवेति परवैराग्योत्कर्षेणतरणप्रायंपश्यन् निरतिशयानंदंब्रह्मैवाहमितिनिश्चित्यस्वात्मन्येवपूर्ण
कामआस्तेइत्यर्थः २० इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण॰उत्तरार्द्धेनामैकषष्टितमःसर्गः ६१ देहवज्जगतांवीज्ञावस्थ
तेत्रमुनेःस्त्रियाः संमाधाव्योमरूपस्यस्वभवव्योमरूपया त्वया तज्जगतालंकिंपरिच्छिन्नभावेनस्थितापाक्षिवदंवरेऽमताहष्ट
मुतापरिच्छिन्नचिद्व्योमभावेनेति संदिहानोरामः पृच्छतियदेतदिति १ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसंविन्मलतयैवक्वचित्प्रदेशेकिंचिद्वैचित्र्यंतरुवदेवदर्शयति क्वचिदितिसर्गलक्षणस्तवः मध्यकाष्ठंतत्संल
ग्नाः भूरादिलोकांतरलक्षणाः विटपाः स्कंधाः तत्रापिजंबूद्वीपादिव्यवस्थासाशाः तेषुगिरिनदीजनपदादिपत्र
र्णाः पल्लवाः तेषुचंद्रादित्यादिप्रकाशकुसुमंअंधकारलक्षणंहरितछदिकास्पंप्रलयलक्षणाः गुल्माः येपिभेदाः
हरिहरादिदेवोत्तमलक्षणाः गुलुछकाः गुच्छाः सजलमेघजालालक्षणात्वकएवंवर्णितरीत्यानाकारे
व्योमरूपेनेत्राकारभेदैः संविदात्मनिब्रह्मणिब्रह्मसदृशस्वछभावादेवाव्यतिरिक्तंस्थितमित्यर्थः उक्तमेवार्थपद्ये

क्वचित्किंचित्वंक्वचित्सर्गस्तवः क्वचिल्लोकांतरविटपाः क्वचिद्यवस्थाः शाखाः क्वचित्पदार्थप
ल्लवाः क्वचित्प्रकाशकुसुमंक्वचिदंधकारकाहर्पं क्वचिन्नभःकोटरंक्वचित्प्रलयगुल्माः क्वचित्प्र
हाप्रलयगुल्माः क्वचिद्धरिहरादिगुलुछकाः क्वचिज्जालककुएवमनाकारंव्योमरूपमेवसंविदा
त्मनिब्रह्मणिब्रह्मसदृशभावाद्व्यतिरिक्तमेवैतस्थितं इतोभाव इतोभावइतः सर्गः सर्गइतः
क्षयः स्वभावएवानुभवइतिब्रह्माचलंस्थितं १३ एवमप्येपिपरमेब्रह्माकाशेनिरंजनाः काश्चि
द्गसंतोदुर्विंबेविमलतायथा १४ निर्मलेपरमाकाशेक्वभावरंजनाकापिमध्यातकल्पनाः क्वलो
कांतरविभवाः १५ अपरिज्ञानमेवैकंतत्रदोषवदुस्थितं केवलंतत्पराचत्यप्रेक्षणात्यदिशाम्यति १६

राहराहतइतइत्यादिना भाव्यः भविष्यदर्थः भवतीतिभावोवर्त्तमानपदार्थः अतीतस्याप्युपलक्षणमेतत् सचस
र्वोप्यनुभवाधीनसिद्धिकत्वादनुभवएवसचस्वभावआत्मैवेति ब्रह्मैवाचलमेकनसंस्थितवेत्यन्वयः इंदुर्बिंबेविमलता
निष्कलंकतायथानास्तीतिकथंचिदुपमातथाविमलेइत्युत्तरान्वयोवा १४ १५ तर्हितथाविभ्रमःकोहेतुःकुतोवात

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुरोस्माकमिदं विश्वं त्वं हस्तान्तर्बहिस्तथा पूर्णमेतज्जगद्दृष्टं दैवं त्विमबोधैकतां गतः ११ ॥
त्वं१ सादि१

वा०टी० यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतिस्तु निर्विकल्पसमाधावादावेवजगद्दर्शनमाह नस विकल्पसमाधावि
नि०उ० त्याशयेन नेत्रादिकरणानि विनापि तद्दर्शने दृष्टान्तमाह यथेति द्वैतोदृश्यदेहात्मभूतो जीवः ७ अंबुधिः समुद्रात्मि
१८१ मानिजीवः ८ किंबहुनो सर्वप्राणिष्वपि स्वावयवानां तथा वेदनं प्रसिद्धमित्याशयेनाह अवयवाविति तदेवमेत्वात्मनिज
गद्रूस्यतांदर्शयति न किंतु सदेव तत्प्रणायाद्दृष्टान्तद्रष्टुं शक्यमित्याह अद्यापीति अद्यत्र पिशब्दाद्विपि १० ११ अंम

यथापरं पतिवृक्षः स्वपत्रपुष्पफलादिकं स्वसंवेदनेनेत्र तथैत दृष्टवानहं ७ यथांबुधिरनंतात्मा वेत्ति
सर्वान्निजलेचरान् तरंगावर्त्तफेनांश्च तथैतद्दृष्टवानहं ८ अवयवात्स्वानवयवायथावेत्तिनिजात्मनि अ
नन्यानात्मनः सर्गांस्तथैतान्दृष्टवानहं ९ अद्यापि तानहं द्रष्टुं व्योम्नि शैले जले स्थले तथैव सर्गान्निपश्या
मि स्वबोधैकतां गतः १० यथांभो रसतां वेत्ति शैत्यं वेत्ति यथा हिमं स्पंदं वेत्ति यथा वायुस्तथैतद्वेत्ति शुद्धधीः
१२ योयो नाम विवेकात्मा शुद्धबोधैकतां गतः समएवमयैकात्मा वेत्ति स्वात्मानमीदृशं १३ असाद
षैः परिणतैर्वेत्ति वेदनवेद्यधीः न काचिदस्त्यभ्युदितो विज्ञानात्मैकतापतः १४

आद्विपदादितन्नदेवतापराणि १२ किं त्वमेकएवं वेत्सि नेत्याह योयइति सर्वोपि मयासह एकात्मानं ईदृशं तदात्मभूतं वे
त्तीति मत्पत्ययाएवसर्वदृष्टं प्रत्ययादितिनतेपृथगवेष्याइत्याशयः परिणतपरिपाकवशाद्विज्ञादि त्रिपुटीबुद्धि
न काचित्स्वात्मातिरिक्तास्तियतो विज्ञानेनैकात्म तैर्वेत्तेषामभ्युदितत्यर्थः १५

181

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्र द्वितीयकल्पमालंब्य वसिष्ठ उत्तरमाह संपन्न इति तस्यां आनंतावस्थायां गमागमौ क्रियामात्रोपलक्षणमेतत् २ मयचैश्व
र्येतमरतत्तस्माद्धेतोः स्वरवास्मि न्नित्यापरोक्षे आत्मनि एतज्जगन्मया दृष्टम् ३ एकदेशस्थित्यादिकल्पनां विनास्वात्मतया
नात्मदर्शनाप्रसिद्धिं दृष्टांतोपन्यासैर्निराचष्टे यथेत्यादिना शरीरत्वे देहात्मतादर्शने अंगानि हस्तपादादौ नियथा देहैकदेशस्थि
तिदेहांतरभ्रमणादिकल्पनां विनापि अनेत्रेण अक्ष्णि गोलकापेक्षेणापि चिन्मात्रेण यथा पश्यामि तद्वदित्यर्थः ४ असंगोदा

श्रीवसिष्ठ उवाच संपन्नोहमनंतात्मा व्यापी व्योमतदा किल स्यातां तस्यामवस्थायां कीदृशौ ते गमागमौ २ नै
कस्थानस्थितमयो नाहं गतिमयो भवं तदनेनस्वरवास्मिन् दृष्टमेतन्मयात्मनि ३ यथांगानि शरीरत्वे पश्यामापा
दमस्तकं विनेत्रेणाप्यनेत्रेण तथैतदृष्टवानहं ४ अनाकृतेनिरवयवस्थिते स्तदातथाभवद्विमलचिदंबरा
त्मनः जगंति तान्यवयवजालकानि मिथ्याद्भुतानि विगलितान वस्तुता ५ प्रमाणमत्र तेनत्व प्रदृष्टो भुवनविभ्र
मः स्वप्नेन भ्रमेनेदृशं न किंचित्वमेव तत् ६

सीन निरवयवब्रह्मभूतस्य तदा जगदवयवता कथमभूत्तत्राह अनाकृतेरिति तदा तस्यां समाध्यवस्थायां अनाकृतेर्नि
व२ रवयवस्थिते विमलचिदंबरात्मनो पिमेतानि जगंति तथा अवयवजालकान्यभवन् यथारवतो वस्तुतानविगलिता नापि वस्तु
ताभवत् मत्सत्तया सत्वाद्वस्तुतान विगलिते तिमदवयवतास्वतः स्वप्नत्वातुनवस्तुता तथा च वास्तवी सावयवतानाभवदि
त्यदोष इति भावः ५ उक्तेर्थे स्वप्नजगतस्तथाविधत्वं प्रमाणयति प्रमाणमिति ६ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ तत्रस्वप्नदृष्टांतेनैवकल्पनयासर्वमुपपन्नमित्युत्तरमाहरूपेत्यादिना २३ २४ अल्पमल्पमिदमुच्यते तदृष्टांतदृष्टस्वाल्प
नि॰उ॰ कमितितत्वतोविचारे इदानीमिदंजगदपिस्वात्मकमेव अत्रापिशरीरादिभ्रांत्यैवमहारंभमस्येत्याह नकेवलमिति
१८२ वयेऽस्माकंविषयगोचरंचयावत्तत्सर्वंजगच्चेत्यन्वयः २५ नामेतिश्रुतिविद्वदनुभवादिप्रसिद्धमिदमिति द्योतनाय

श्रीवसिष्ठउवाच रूपालोकमनस्काराः शब्दपाटवचांसिच यथास्वप्नेनभस्येवसंतितत्रतथांबरे २३
रूपालोकमनस्कारैःस्वप्नेचिन्नभएववत् यथोदेतितथात्रतदृष्टांत्त्वात्मकंस्थितं २४ नकेवलंतुतद्
रूपयावत्तुविषयंवयंजगच्चेदंस्वमेवाछयथातन्नतथा खिलं २५ परमार्थमहाधातुवे
धनिर्मुक्त चिद्वपुः एवंनामस्वयंभातिस्वभावस्यैवनिश्चयः २६ शरीरस्थानकरणसत्तायांका
तवभ्रमा यथैवतेऽसौ देहादिस्तथास्माकमिदंस्थितं २७ यथैवतत्तथैवेदंतथैवेदंतथैवतत् असत्सताभि
सं२ वगतंस्वच्चासद्विवैस्थितं २८ यथास्वप्नेधराधाद्रिपृथ्व्यवहृतिर्नभः तदाह्यहंचत्वंसाचतदिदंचतत्
थानभः २९ यथास्वप्नेनभस्येदुकोलाहलगमागमाः असंतोप्यनुभूयंतेसंसारनिकरास्तथा ३०

स्वभावस्यजगद्वासनोपहितचित्स्वभावस्य २६ कापृमातत्सत्ताबुद्धेरशरीरंशरीरेष्ववस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुति
बाधितत्वादिभाव: २७ सत् निर्विशेषात्मतत्वंचारतत्त्वादसद्वावत्यंनाप्रसिद्धमिवस्थितं चकारस्मिदानंदस्वभाव
त्वात्सोप्येवमित्यनुक्तसमुच्चयार्थः २८ धरापृष्ठेकृष्यादिव्यवहृतिरधःपृष्ठेगमनादिव्यवहृतिः सौधादिपृष्ठेशयना
दिव्यवहृतिश्चनभस्येदाकाशएव २९ ३०

१८२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकेनज्ञानेनकथंव्यवहितविप्रकृष्टसर्वदर्शनमितिचेन्न दृष्टांतेनसंभावयति दिव्येति अ द्रिसंस्थस्यपर्वताग्रस्थस्यपुं
सः तिमिररोगाद्यप्रतिहतत्वाद्दोषाद्यादिपरिष्कृतत्वाद्वाअज्ञानसिद्धत्वाद्योगपरिष्कृतत्वाद्वादिव्यावहिरादिभौतिकानंत
राध्यात्मिकोऽप्रभावत्वेतिसाक्षान्नप्रपतिततद्दिदृक्षः १५ भूमंडलपदेनतदभिमानिजीवो १६ १७ अनुनयेनप्रशंसादि शं ३
प्रीतिजनकव्यापारेणान्विताः १८ यदिसमीपेसंस्थितातर्हि त्वयैवसमाधिप्रागेवत्वयाकुतोदृष्टातत्राह यथेति १९

दिव्याद्दृगद्रिसंस्थस्ययथायोजनकोटगान् भावानेतिवहिर्भ्रांतरेवंतद्दृष्टवानहं १५ यथाभूमंडलंभा
वान्निधिधातुरसादिकान् चेत्येवंनमयावुद्धमनन्यद्रूपमात्मनः १६ श्रीरामउवाच ब्रह्मननुभवत्येवंत्व
यितामरसेक्षण॥ साकिकृतवतीब्रूहिकांतायपिठपाठिनी १७ श्रीवशिष्ठउवाच तामेवार्यापिठंतीसात
थैवानुनयान्विता मत्समीपेनभोदेहाव्योम्नीदेवीवसंस्थिता १८ यथाहमाकाशवपुस्तथैवासौस्वरू
लं ३ पिणी तेनदृष्टानसापूर्वदेहेनैलनामया १९ अहमाकाशमात्रात्माशरीरमात्रशरीरिणी जगज्जालंख
मात्रंतदितित्रतदास्थितं २० श्रीरामउवाच शरीरस्यास्यानसंकरणप्रयत्नप्राणसंभवैः यदुदेति
वचोवर्णैस्तत्कुतस्तादृशाकृतेः २१ रूपालोकमनस्कारः कुतोनामात्मनामिति ब्रूहिमेभगवंस्तत्वं
ग्रं २

तत्रतस्मिंश्चिदाकाशेत्वदासमाधिकालेयद्याकाशरूपैवसातर्हि जीवतातावेषप्राणवायाद्यभावात्कथमार्यापिठितवती
तिरामः पृच्छति शरीरेतितादृशाकृतेराकाशशरीरायाः २१ एवमाकाशमात्रस्यतवतद्रूपदर्शनपर्यालोच ,नाद्यपेद्दृष्टे
भमित्यभिप्रायेणाह रूपालोकेति त्वंचतदायथायादृशंवतंसंभाषणादिव्यवहारोपस्यसयथावृत्तोभूत्तन्निश्चयंब्रूहीत्यर्थः
२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अयंजगद्वेषः आत्मनः स्वप्नस्वरूप॰ वानकिंचित् ३९ अथवाकश्चिद्विशेषोपिवक्तुं शक्य इत्याशयेनाह स्वप्नस्येति युष्म
वा॰टी॰ दादिवासनाकारोगाकारः ४० गतेद्रष्टृदृश्यांतरालिकंदर्शनमपितथाव्योमैव ४१ यः स्वप्नः स्फुरतितस्यगोजन्मकृतः
नि॰उ॰ तेनचवंध्यापुत्रकल्पेनजगता तत्कृतित्वंकथंभवेत् ४२ यत्रसाकारस्ययुष्मदादेः प्रसिद्धस्वप्नजगदसत् तत्रनिराकारस्य
१८३ ब्रह्मणःस्वप्नभूतं सर्गस्तथेतिकिंवाच्यमित्यर्थः ४३ ४४ ब्रह्मणाहिरण्यगर्भरूपेणब्रह्मणोन अज्ञाइंद्रियच्छिद्राण्येव

स्वप्नोयंजगदाभोगोनकिंचिद्भासमेवच निर्मलंज्ञप्तितामात्रमित्यंसन्मात्रसंस्थितं ३९ स्वप्नस्यविद्यतेद्रष्टा
साकारस्तुष्मदादिकः द्रष्टात्तुस्वप्नसर्गस्य चिद्व्योमैवामलंस्वतः ४० यथाद्रष्टामलंव्योमदृश्यंतद्वत्ततथा
183 स्वप्नरूपजगत्सृष्टेर्जगत्तेनामलंनभः ४१ चिद्व्योम्नोनाकृतेःस्वप्नोहृदिस्थ रतियःस्वतः सर्गस्तस्यकृतस्ते
नसाकृतित्वंकथंभवेत् ४२ साकारस्यैवात्वप्रजगत्तद्व्योमनिर्मलं निराकारस्यचिद्व्योम्नः सर्गःस्वप्नःकथं
नखं ४३ निरूपादानसंभारमभितावेवचिन्नभः पश्यत्यकृतमेवेमंजगत्स्वप्नकृतंयथा ४४ महाचिदाका
शमदाब्रह्मणाब्रह्मणेनखे कृतोपिनकृतस्सर्गमंडपोत्सगवात्मकः ४५ नोकर्तृतानचजगतिनभोक्तृतास्तिना
स्तीतिनास्तिनचाकिंचिदतो बुधःसन् पाषाणमौनमवलंब्य यथाप्रवाहमाचारमाचारशरीरमिहास्तमावा ४६
इतिमहारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे चिदैक्यनाम त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ ॥

गवाज्ञायस्मिंस्तथाविधोदेहादिसर्गमंडपः कृतोपिनकृतएव ४५ अतंसर्वदृश्यमार्जनात्परिशिष्टोबुधस्तत्स्वात्मस्वसन्
परमार्थः अतोहेरामत्वमंतःपाषाणमौनमवलंब्य बहिर्यथाप्रवाहमाचारमाचरतं ततेशरीरं यावत्प्रारब्धशेषमस्तत
उत्तरंमास्त्ववानकश्चिद्विशेषइत्यर्थः ४६ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे नाम त्रिषष्टितमःसर्गः ६३ १८३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नेवैचित्र्येपिहेत्वंतरसंभावनायास्तुनावकाशः अथैवस्यादिदोषभयेनतत्रसर्ववादीनां की भावाद्विद्योपहितचिदा
त्मनएवस्वभावोयमितिमतमस्त्वेवंपरिशेषात्सिद्धमित्याह वसिष्ठेतितत्तेवचनमसमंजसं स्वाप्नानुभवस्थितेरन्योहेतुर्हियस्मा
न्नास्ति ३१ प्रथमसर्वैरेवयथैवपश्यसीतितदनुभवरावोत्तरंप्रकल्प्यतेनेतरोत्रहेतुस्तत्साधकोस्तीत्यर्थः ३२ तथाहिसृष्टिसंघश
प्रलयानंतरंप्रथमसर्गतः प्रभृत्येवस्वप्नजंतुरिवकल्पनात्माविराडात्माचिदाकाशेचिदाकाशमेवप्रथतइत्याह स्वप्नइतिप

वसिष्ठचेत्स्वप्नदृष्टार्थाः कस्मात्तदसमंजसं अवाच्यमेतद्धेतुर्हिनान्योस्त्यनुभवस्थितेः ३१ कथमालक्ष्यतेस्वप्न
इतिप्रभुः प्रकल्प्यते यथैवंपश्यसीत्येवहेतुरस्तीतिनेतरः ३२ स्वप्नजंतुरिवाद्योस्मिन्भातिप्रथमसर्गतः प्र
भृत्येवविराडात्माखेस्वमेवपरस्परे ३३ स्वप्नशब्देनबोधार्थंतवव्यवहृताःस्फुटं दृश्यंत्विदंनसन्नासन्नस्वप्नोब्र
ह्मकेवलं ३४ अथराघवसाकांतामयाकांतानुधर्षिणी संविदंतन्मयींकृत्वापृष्टेदंदृश्यकृच्छ्रिणी ३५ व्यवहा
रोयथोदेति स्वप्नेस्वप्नजनैःसह यथातदातयासार्द्धंव्यवहारोममोदितः ३६ यथैवस्वप्नसंकोशेव्यवहारः
स्वमेवसः तथैवत्वमिमंविद्धिमहात्मानंजगन्मुखं ३७ यथास्वप्नजगद्रूपंस्वप्नश्चैवमिदंजगत् जाग्रदादौस
हिस्वप्नः सर्गादौजगदुद्भवः ३८

रस्परेः विषयविषयितयान्योन्यसापेक्षत्वेस्तस्तर्हिकिंदृष्टांतेन तत्वप्नस्वभावमेवजगदित्याह स्वप्नशब्देनेति ३४ रा
घवमयांतरप्रश्नंसमाधायपूर्वपृष्टकथाशेषमाह अथेत्यादिना कांतेवरूपमाणे अनुधर्षिणी अनुरागवती तन्मयींतदभिप्रा
यजिज्ञासाप्रधानांसंकल्पिसंविदंकृत्वा ३५ अशरीरस्यतेतयासहकथंप्रसादिव्यवहारोभूत्तत्राह व्यवहारइति ३६ तथा
सहदानींतत्व्यवहारोपिममत्तादृशएवेत्याहयथैवेति ३७ कथंतर्हिस्वप्नइतिचनामभेदस्तत्राह जाग्रदादाविति ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तच्चिदाकाश एव तथा भातु किं ततस्तत्राह तदिति यथा नभसो भ्रमत्वमलिना कचनं न नभसो नेतरत् तथा तच्चिदाकाशकचनात्स्वप्र
वा०टी० त्वस्वप्नवेदने जगदाकारं प्रसिद्धं तच्चिदाकाशमेव विद्धि ६ एवं त्वयापाप्तानां चिदाकाशमात्रतां प्रसाध्य ततसाम्येनैव पुरःस्थितानां
नि०उ० समाधिदृष्टानां चार्थानां चिदाकाशमात्रतेत्याह यथेति तत्समाधिदृष्टं ७ तथा चायं सर्वोपि चित्त एव कचनचमत्कारो नान्यमा
१८४ त्रमप्यचिद्रूपं किंचिदस्तीत्याह तथेति इदं जगत्सत्याहतथेति इदं जगत्सत्यमिव स्थिरमिव च स्फुरद्भवति तथा चातुरं तच्चेतनं ब्रह्मस्थि
तिमित्यन्वयः ८ प्रमाणागम्यस्य जाग्रत्प्रपंचस्य तद्गम्यत्वप्रसाम्यमयुक्तमिति रामः शंकते भगवन्निति असत्यमेव सत्यत्वं इत्यादि

तच्चिदाकाशकचनं यन्नामस्वप्नवेदने आभासमेकनभसः कचनं विद्धि नेतरत् यथा स्वप्नस्तथैवेदं जाग्रदग्रेप्यव
स्थितं आकाशमप्यनाकाशं यथेदं तथेतरत् ७ तथा कचति तच्चारु चेतनं चतुरं तथा यथास्थितं ततो वेदं
सत्यं स्थिरमिव स्फुरत् ८ श्रीरामउवाच भगवन्स्वप्न एवेदं कथं जाग्रत्त्वं स्थितं असत्यमेव सत्यत्वमिव पातं कथं
भवेत् ९ श्रीवसिष्ठउवाच शृणु स्वप्नमयान्येवं कथमंतिजगत्यलं नानाभिन्नं च सत्यानि नस्थिराणि स्थिता
नि च १० ननु भूतानि भूतानि बीजानि बीजराशाविवांबरे अन्यान्य न्यानि तान्येव समानि नसमानि च प्रते
कमंतरस्थानि नित्येवाप्युदितानि च परस्परमदृष्टानि बहूनि विविधानि च १२ ॥

प्रमाणावेद्यता कथं पातं कथं संभवेत् ९ अस्त्वापातनम्रसुरादिमानगम्यता तथा तथापि तत्त्वतो विमर्शसिद्धत्वेना स्थि
रत्वेन च स्वप्नसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनोत्तरमाह शृण्वित्यादिना त्वं भवदेवात्मनो नानात्मानि नाप्यात्मा वस्तुत्वा निस्थिराणि
चेत्यनिर्वचनीयात्वेवेत्याल सतयैव स्थितानि चेत्यर्थः १० एवं परस्परं बीजभावादिरूपभेदाभेदसमासस्त्वत्वाच्च स्वप्नसाम्य
मित्याह अनुभूतानीति ११ कदलीत्वक्संनिवेशवत्परस्परमेतरं तरानंतेनावस्थानानुभवादपि मिथ्यात्वात्स्वप्नसाम्य
मेवेत्याह प्रत्येकमिति स्वप्नवत्परस्परमदृष्टत्वादपि तथेत्याह परस्परमिति १२ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्नयन्नेतरंतः सत्यंनंताः सर्गसंपदः ब्रह्मैवब्रह्मवित्यन्ते चिदेकघनमीर्यते, स्वप्नव्यवहारदृष्टांतेनप्राक्समर्थितमप्यशरीरस्पसंवादिव्यवहारंमंदप्रज्ञानांस्फुटबोधायपुनरामः पृच्छतितवेति हेमुने तर्याप्युक्तिक्रियात्वियासहअस्वरूपेणमुखजिह्वाघवयवशून्येनवासनामात्रात्मना देहेनकथंव्यवहारोभूत् तत्रतस्यांतरशास्त्रायांकचटतपाद्योवर्णास्त्वयाविनाजिह्वांकथमुच्चरिताः १ वर्णोच्चारणादिव्यवहारेशरीरस्पनकारणतासत्यपिशवशरीरेतद्दर्शनाच्छिन्नमपिशरीरंस्वप्नेतद्दर्शनादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात्सहेतुकत्वेव्यवहारस्यसत्यतायत्तेश्च किंतुकल्पनामात्रंतच्चतदापिसत्यमित्या,

श्रीरामउवाच तवत्त्रियात्वरूपेदेहेनाभूतयाकथं कथमुच्चारितास्तत्रवर्णाःकचटतादयः १ श्री

वशिष्ठउवाच कोष्ठिस्तशरीराणांवर्णाः कचटतादयः कदाचिनापिनोद्यंतिशवानामिवकेचन २

वर्णोच्चारोभविष्यंश्चेत्प्रकटार्थस्ततःक्वचित् स्वप्नेष्वत्वभविष्यंतांवि निद्रःपार्श्वगोजनः ३ तस्मान्नकिंचित्स्वप्नेषुतत्सत्यंभ्रांतिरेवसा चिन्मात्राकाशकचनंतत्तथास्वस्वभावजं ४ तदेतुकाप्यपित्वननुशिलागेयादिवांगनाः इवभांतिचिदाकाशास्तथादेहरवादयः ५

शयेनवशिष्ठउत्तरमाह वर्णोच्चित्यादिना त्वमिवशरीरंयेषांतेत्वविदंतेषांमतेवर्णोघ्नमध्येयेकचटतपादयस्तेकदाचनापिनोद्यंति कल्पनामात्रकल्पनामात्रस्यत्वादित्यर्थः २ उक्तेर्थेनुकूलंविपक्षेप्रतिकूलंचतर्कमाह वर्णोच्चारइति प्रकटश्चापिसावर्थश्चप्रकटार्थइत्यर्थः यदिस्वाप्नवर्णोच्चारः परमार्थः स्यात्तदापार्श्वस्थश्चावणजभवगोचरःस्यादितर्कः ३ स्वभावजंनिद्रात्स्वभाववलकल्पितं ४ यदेवेनदाकितत्राहतदेति तदातेभित्तिकाध्यस्तमिंदुकाश्यमिवाकाशमूर्तेनाशिला

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ तेषांमत्स्वप्नश्रिसानुवृत्त्याऽस्मदनुभवसाम्याज्जाग्रदवस्थैवभवतीत्याह सा इति आदृताः स्वप्नत्वाभिमानीनः २१ २२
नि॰कु॰ तथास्वाऽस्माभिरनुभूयमानंजगत्तदंतर्गतावयंचयदितैदृष्टास्तर्हि अस्मज्जाग्रत्तेषांस्वप्नः वयंचतेषांस्वप्नपुरुषाः संपद्या
१८५ महेइत्याह एतेषामिति ५३ आत्मनोपिपरस्यपरपुरुषां तरस्यापि अनुभूतितः अनुभवाद्यतस्तुल्याअतः सत्याएव
एतत्संतानिमिन्नस्याधिष्ठानचिदात्मनः सर्वगत्वेनतुल्यत्वादित्यर्थः २४ अपिशब्दोभिन्नक्रमः यथातेस्वप्नपुरुषाः सत्या

साद्य ध्रुवीजन दृश्यमिदंसर्वंयथास्थितं चिरायानुभवंत्येतेयथैमेवयसाद्दताः २१ तेषांकस्यजगत्सं
स्थयथास्माकंतथैवताः अस्माकंजागतीसंस्थायथातेषांतथैवच २२ एतेषांस्वप्नपुरुषास्तएवेमेवयंस्थिताः
येचतेनाप्तसंसारास्तेभ्यएकंभिमंविदुः २३ तेस्वप्नपुरुषास्तेषांसत्याएवानुभूतितः आत्मनोपिपरस्यापिस
र्वगत्वाच्चिदात्मनः २४ यथातेस्वप्नपुरुषाः सत्यमेवतथैवते २५ स्वस्वप्नपुरपौरायेत्वयादृष्टास्तथैवते स्थिता
स्तत्रतथाद्यापिब्रह्मसर्वात्मकेयतः २६ प्रबोधेपिहिभिद्यंतेस्वप्नभावायथास्थिताः तथास्थित्यानुभूयंतेपर
ब्रह्मतयाथवा २७

स्तथाअपरेपिमयाप्रतिस्वप्नमनुभूयमानाः पुरुषाः सत्यमेवतथैवतेतवापिस्वप्नपुरुषा बोध्याः २५ २६ यथातेतेस्वप्न
भावाः प्रबोधेजागरणेनयथाभिद्यंतेविशीर्यंतइत्यनुभूयंते तथास्वकालेस्थित्यस्थिताइत्येवानुभूयंते तथाचतद्वा
धइवतत्सत्ताप्यनुभववलल्लधानापह्नोतुंशक्येत्यर्थः अथवाब्रह्मसत्तायाएवसर्वसत्तात्मकत्वात्कस्यापिसत्ताकदापि
नापह्नोतुं शक्येत्याशयेनाह परब्रह्मतयेति २७ ,, ,, ,, ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तद्देवोपपादयति अन्योन्यमिति कुसूलस्थबीजानीवांतरगलंत्यपि २३ गलितान्यपितानिचेतनरूपाण्येवेतिन प्रतप्तख
परिनियतिजलबिंदुवद्व्योमात्मतां प्राप्यशून्यमेवसंपद्यंतेनापि अस्मादौ दिवत्परस्परंवदंतिपश्यंति किंतु अज्ञानाच्चेत
नरूपत्वान्निरंतरंसुप्तानीवस्वप्नमेवानुभवंतीत्यर्थः २४ तत्रसुप्ताजीवाः स्वप्नजगज्जालंप्राप्यतत्रैवकल्पितेऽहर्निसव्य
वहारिणोभवंतीतिप्रतिजानीते सुप्ताइतिप्रतिज्ञातमर्थं असुरमनुष्यराक्षसादीनांस्वप्नहतानांगतंतराभावात्परिशेषानुमा
नेनसाधयिष्यन्प्रथममसुरेषुदर्शयति असुराइतिसार्द्धेन २५ असुरादैत्याः सौप्तिकेनदेवैर्निहताः संतः स्वस्वप्नजग

अन्योन्यतानिसर्वाणिनपश्यंत्येवकिंचन जडानीवैकराशीनिबीजानीवगलंत्यपि २३ व्योमात्मत्वान्नगग
नंनदंतिपरस्परं अपिचेतनरूपाणिसुप्तानीवनिरंतरं २४ सुप्ताः स्वप्नजगज्जालमहतिव्यवहारिणः
असुरानिहतादेवैस्तेस्वप्नजगतिस्थि...ताः २५ अज्ञानान्नगतामुक्तिंनजाड्यांजडतामिताः नदेहवंतःक्व
संतुविनास्वप्नजगत्स्थितेः २६ सुप्तास्वप्नजगज्जालस्वाचारव्यवहारिणः उरुषानिहताःपुंभिस्तेतथै
वव्यवस्थिताः २७ निर्मन्त्रिताःनिःशरीरास्तेचेतनावासनान्विताः ईदृशंस्वप्नजगज्जालंविनाचक्वसंतु
ते २८ सुप्तास्वप्नजगज्जालव्यवस्थाचारचारिणः येहताराक्षसादैवैस्तेयथैवव्यवस्थिताः २९ एवंये
नि हतारामकिंतेकुर्वंतुकथ्यतां अहत्वान्नगतामुक्तिंचेतनात्वदृषत्स्थिताः ३०

त्यव... स्थितायतोज्ञानभिवान्मुक्तिंनगताः नापिजडतांपाषाणादिभावमिता नापिदेहवंतः संपन्नाईदृशास्तेस्वप्नजगत्स्थि
तेर्विनाक्वसंत्वित्यर्थः २६ एवंप्रतेषामनुष्याअपिस्वस्वप्नस्वप्नेजग ज्जालेवासनाभिर्व्यवहारिणः तेचतत्रैवान्यैःपुंभिर्निह
ताः संतस्तथैवप्रागुक्तासुरजीववत्तत्स्वप्नपरंपरायामेवव्यवस्थिताः २७ यतस्तेपिज्ञानाभावान्निर्मन्त्रिताः निःशरीराश्चेतनजाग

त्यर्थः १८ अयमसुरेषुमनुष्येषुचदर्शितोन्यायोराक्षसादिष्वपियोज्यइत्याशयेनाह सुप्ताइतिद्वाभ्यां १९ २०

रूपाः वासनाभिरन्यव्यवहारशालिनाः ईदृशास्तुतेस्व प्नजगज्जालेविताः क्वसंतुतेषांस्वप्नमितानामागतिरस्ति

एषयेह विशेषेन विधर्मोऽपि विस्तरात् स्वगृहे जन्मकर्मापि निर्वेदांता निरूपिता: प्रासंगिकं प्रश्नं समाधाय श्रीव
वा०टी० शिष्ठः प्रस्तुतकथाशेषमाह तत इत्यादिना कुवलयानुत्पलानीवोल्लासिनीकयन्तमाला निर्मलतीमाल्यानीव
नि०उ० प्रसरती लोचने यस्याः सा ललनामया आलोलालीलया केऽपि केन आलपिता संभाषिता एषेति यावत् १ कस्यासि
१८६ दुहिता भार्या वेति शेषः किमास्पदं आवासस्थलं यस्याः आत्मनः स्वस्याः उद्दंतं वृत्तांतं एकांते विसब्धं परदारसं
भाषणमयुक्तमिति शंकां वारयति प्रष्टुमिति आर्त्ताप्तिप्रशमनोपायार्थिनी मां करुणया विसब्धं प्रष्टुमर्हसीत्यन्वयः

श्रीवशिष्ठउवाच ॥ ततस्तत्कुवलोल्लासिमालतीमाल्यलोचना ललनाललितालोलालीलयालपिता मया १
कात्वं कमलगर्भाभे किमर्थं मामुपागता कस्यासि किं प्रार्थयसे क्व गतासि किमास्पदा २ विद्याधर्युवाच ॥
286 मुनेश्वरणु यथावृत्तमालोदंतं वदाम्यहं प्रष्टुमर्हसि विसब्धमार्त्तां करुणया प्रार्थिनी ३ परमाकाशकोशस्य कस्मिंश्चि
त्कोणकोटरे पुष्पाकं संस्थितं किंचिदिदं तावज्जगद्गृहं ४ पातालभूतलस्वर्गगृहीहायचरकात्रयं कल्पनैका
कुमार्यंतः कृता धात्रा स्वमायया ५ तत्र द्वीपैः समुद्रैश्च वलितं वलियैरिव पाटलास्यं जगज्जन्मा प्रकोष्ठमि

तथा च सत्तामात्रेण त्वास न मुचितमेवेति भावः ३ तत्र प्रथमं स्वास्पदं वक्तुमुपक्रमते परमाकाशेत्यादिना कस्मिंश्चिदेतिपा
दोस्य सर्वीभूता नीत्यादिश्रुतेरिति भावः ४ इहास्मिन् पुष्पाजगद्गृहे अपवरकाः अंतर्गृहप्रकोष्ठाः अंतरा अपवरकेषु
धात्रा ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण तात्रकाकारेण मायया सर्गवैचित्र्यकल्पनाख्या एकैव कुमारीगृहस्वामिनी क्रीडार्थं कृतेत्यर्थः ५
यतो द्वीपैः समुद्रैश्च वचैरिव वलितं अत एव तद्वर्णैः पाटलं सदृश्यं उन्नतं जगज्जन्मा प्रकोष्ठं कारस्थलामिव स्थितमित्यर्थः
६ १८६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथाच प्राक्प्रतिज्ञातं फलितमित्याह सर्वमिति यथा सर्वं जगदाकाशकार्यत्वादाकाकाशमेवेति तद्रूपेण न क्वचित्किं चिदपि हन्यते तथा प्रथमं चिनोदय उत्पत्तिरस्योमध्ये निरंतरे अग्रे च निरंते परमाकाशे ब्रह्मणि तत्र निरंते असंख्ये चितसं घाते तेषु चासंख्येजगतां गणे तत्रापि प्रत्याकाशं तत्रापि प्रति संसारमंडलं तत्रापि भूरादिलोकं तत्रापि प्रतिद्वीपं तत्रापि प्रति गिरिं तत्रापि प्रतिमंडलविस्तारं तत्रापि प्रतिग्रामं प्रतिपुरं तत्रापि तत्रापि प्रतिगृहं तत्रापि प्रतिगृहं तत्रापि प्रतिजंतु प्रतियुगादि कालं यावंतो ये जीवास्तावन्मोक्षविवर्जिताः स्थितास्तावंतः संसाराः पृथक्पृथगन्तयाएवास्थिता इति पंचानामेकान्वयः २८

सर्वं सर्वात्मसर्वत्र सर्वदास्तितथापरे यथा न किंचिन्नाकाशं न क्वचिन्न च हन्यते २८ निरंतरे पराकाशे निरंते च चिनोदये निरंते चित्तसंघाते निरंते जग तां गणे २९ प्रत्याकाशकलाकोशं प्रतिसंसारमंडलं प्रतिलोकांतराकां तं प्रतिद्वीपं गिरिं प्रति ३० प्रतिमंडलविस्तारं प्रतिग्रामं पुरं प्रति प्रतिजंतु प्रतिगृहं प्रति वर्षयुगं प्रति ३१ यावं तो ये स्मृताः केचिज्जीवाः मोक्षविवर्जिताः स्थितास्तेतत्र तावंतः संसाराः पृथगन्तयाः ३२ तेषामंतर्जना :संततिजननं प्रतिप्रुनर्मनः पुन र्भनिम्रतिजगज्जगतः प्रतिपुनर्जनः ३३ इत्यमाद्यंतरहितएषदृश्यमयो भ्रमः ब्रह्मैव ब्रह्मविस्पन्दो नान्ये यत्तास्ति कांचनः ३४ कुड्येन भस्तुपलैः सलिलैः स्थलैः त चिन्मात्रमस्ति हि यतस्तदशेषविश्वं तद्यत्र तत्र जगदस्तिकुतोत्र संख्या तद्ब्रह्म तत्परममथाज्ञमनस्सुदर्श ३५

२९ ३० ३१ ३२ तावत्संख्या पि जगत्संख्या न विग्मांतिरित्यनवस्थेव मायायां भूषणा मित्याशये नाहते षामिता दिना ३३ ३४ हे राम कुड्येन भस्मैस्तु पलैः पाषाणैः सलिलैः स्थलैश्चांतः स्थितं चिन्मात्रमस्ति तदेवाशेष विश्वं न जगन्नाम वस्त्वंतरं तत यास तिचितः सर्वगतत्वाद्यत्र तत्र सर्वत्र जगदस्त्येव अज्ञजगति संख्याकुतः तद्विश्वं तज्ज्ञेषु निर्दिशेषं निरतिशयानंदैकरसं ब्रह्मैव तु शब्दार्थः यश

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०धी० पातालगंभीरासुरगुहासकुंभांडो पिशाचभेदैर्भीषणः १८ अत्रपारिप्रायदास्थितानिमित्तानीकार्जनपरायणभागीय
नि०उ० स्मिन् १९ जनपदस्तो भेरान्दुर्ध्यानांसंचलितानांजनानामाक्षेपैः खड्गकुठारादिप्रहारैः समुत्सादितः भूतभुवः२
१८७ सः पिशाचादिनिवासायस्मिन् वास्तव्यजनसमूहानांसोजने नर्जितविविष्टपः२० नित्यमभीरुणांवरहद्भिवातिरेवत्रा

क्वचित्पातालगंभीरगुहकुंभांडभीषणः क्वचिन्नंदनसौंदर्यमुनाश्रमसमनोरमः १८ क्वचिद्दत्तयमत्ताभ्रः
ता२ क्वचिद्दुर्लभवारिदः क्वचिद्दग्गुहाश्वभ्रगहनोपांतमंडलः १९ क्वचिल्लुब्धजनोपद्रुतसमुत्सादितभैः
क्वचिद्वास्तव्यजनैः सोजन्यजितविष्टपः २० क्वचिन्नित्यंवरहद्रजाजातास्थावरजंगम ः क्वचित्सर्वस्वपो
न्मुक्तस्थिरस्थावरजंगमः २१ क्वचिन्महामरुमस्तसतभाकारभीषणः क्वचित्कणत्कमलिनीम
त्तसारसभूषणः क्वचित्सलिलकल्लोलैर्गलिदल्लासघर्घरः क्वचिन्मत्ताप्सरोदोलाविलासजि
नतस्मरः २३ क्वचित्पिशाचकंभांडवेष्टिताचेष्टिदिक्तटः क्वचिद्विद्याधरोसिद्धनर्तगीतस
रित्तटः २४ क्वचिद्दुर्घर्षदंभोदसरिद्धाकुलसत्तटः क्वचित्सुततगानीतनीतनानाभ्रसत्प
टः २५ क्वचित्कमलिनीकोशावकाश्या ध्यानमंडलः क्वचित्सगगिना सिद्धसंदरी दत्तमंडनः २६

गतांऊद्भूताः अजातावा स्थावरेजंगमायत्र विंशात्वा निरोगादिनिमित्तभेदजैः सर्वैः त्यये स्त्युक्ताअतएवचिरंस्थि
राः स्थावरजंगमायत्र २१ २२ २३ पिशाचैः कुंभांडैश्च वेष्टितानि अतरख्वत्रचेष्टानीवदिक्तटानियस्य २४ उद्द
र्षितामंभोदानासरिल्लहरैर्वाऽभिर्लुठजद्धः विशीपिमरावप्र २५ कमलिन्याः कोशलक्षणावकाशेस्थे भ्रमरेनत्रैरा
रब्धध्यानं अप्सरोजिनीमडलंयत्रत्वगंगिनानामसरसांसिद्धस्त्रं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सप्तानां द्वीपानां समुद्राणां चांते सर्वदिक्कं परितः इति यावत् योजनानां दशसहस्राणि परिणाहता दैर्घ्येण ७ तां महीं वर्णयति स्वयमित्यादिना स्वयमेव रात्रावपि प्रकाशते इति स्वयंप्रकाशा संकल्पानां सर्वकामानां फलदा अंबरमिव निर्मला चिंतामणिप्रचुरा स्वच्छनीरजस्का स्वकांत्या जिताः विष्टपाः स्वर्गादिलोका यया ८ सा च सुरसामराणां सिद्धानां च

अंते द्वीपसमुद्राणां सर्वादिक्कमवस्थिता योजनानां सहस्राणि दश हेममयी मही ७ स्वयंप्रकाशसंकल्प फलदांबरनिर्मला चिंतामणिमयी स्वच्छा स्वच्छाया जितविष्टपा ८ सा सुरामरसिद्धानां लीलाविहरणावनिः संकल्पमात्रसंपन्नसर्वसंभोगसुंदरी ९ अंते तस्याः भुवः शैलो लोकालोकोऽस्ति विश्रुतः भूपीठस्य प्रकोष्ठस्य वलयावलनां दधत् १० क्वचिन्नित्यंतमोव्याप्तोऽसद्बुद्धेरिवाशयः क्वचिन्नित्यप्रकाशात्मा मनःसत्ववतामिव ११ क्वचिदाह्लादजनकः साधूनामिव संगमः क्वचिदुद्वेगजनकोऽसद्वैरिवसमागमः १२ क्वचिन्मकटसर्वार्थो मनोमतिमनामिव । क्वचिद्दृष्टंतगहनोऽसद्विप्रोचीयचित्तवत् १३ क्वचिद्ग्रामसीमांसुः क्वचिद्ग्रामस्यर्थभावः क्वचिल्लोकमयस्तेन क्वचिदाभ्रूत्पादितटः १४ क्वचिद्देवपरव्याप्तः क्वचिद्दैत्यपूरान्वितः क्वचित्पातालगहनः क्वचिच्छृंगोर्ध्वकंधरः १५ क्वचिद्कुम्भसंकुलः क्वचिन्मानुमनोहरः क्वचिद्व्रजशिखाक्रांतवैरंच्यनगरांतरः १६ क्वचिद्कल्पमहारणपवहत्केल्पांतमारुतः क्वचित्पुष्पवनोद्यानगायद्वि

लीलाविहरणोचिता अवनिः सेति पृथक्पदं वा ९ अंते बहिः प्रांते भूपीठलक्षणस्य जगल्लक्ष्मी प्रकोष्ठस्य वलयवदाव लनां परितः स्थितिं १० तमेवं वर्णयति क्वचिदित्यादिना ११ १२ १३ लोकमयो जनप्रचुरः क्वचित्तु बहिर्मार्गे तेन लोके नाप्यस्पष्टिक्रटानियस्य १४ पातालमिव गहनो दुष्प्रवेशः १५ शृंगशिखाक्रांतवैरिंचनगरांतर इत्योन्नत्यातिशयोक्तिः
१६ १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ कस्यासीत्यादिप्रश्नानामुत्तरं वक्तुमारभते केवलमित्यादिना ३७ ३८ एकोदोषकामत्तेनब्रह्मवज्ञाभावनाममतायास्यांतो
नि॰उ॰ ३९ परिवारः पुत्रपौत्रभृत्यादिपरिजनोपि आवयोः असोमेपतिः युगशतंजीवन्नपि एकस्यात्मसन्तान्नचलितोतिष्ठ
१८८

विधिनातत्रवज्ञास्मिवसाभ्युपलर्यंत्रके अत्रासंस्थामुनेपातामन्येयुगगणामम ३६ नकेवलमहंवज्ञायाव
द्वन्नपितत्रमे वक्रःसार्धंतनपयकुम्भलेषच्युदायथा ३७ तेनसार्द्धमयाभत्रशिलाकोटरसंकटे अनुभू
ताश्चिरंकालमत्रवर्षगणागताः ३८ अघाप्यालीकदोषेणनहिमात्तलभामहे चिरंतनैवतिष्ठावस्तेर्पैवाव
द्भुभावनौ ३९ पाषाणसंकटेतस्मिन्वज्ञुवावान्केवलं वज्ञायावदशेषेणपरिवारोपितत्वनो ४० पुराणेक्तृपो
वज्ञोद्विजस्तत्रास्तिमेपतिः एकस्यानान्नचतिजीवन्युगसतान्यसो॥ ४१ आबाल्याद्ब्रह्मचारी च श्रोत्रियः पा
लकोलसः एकांतरक्तवासेऽजिम्हवृत्तिरचापलः ४२ अहंब्रसलिनीभार्यातस्यवेदविदांवरः ननिमेष
[illegible] समर्थास्तेतंविनादेहधारणे ४३ मरणेतेनकथंब्रह्मभार्याहंसमुपा [illegible] जिता कथं [illegible] मयेयातः स्नेहा
स्माकमकृत्रिकः ४४ तेनजातेन म [illegible] द्भर्तावालेनैवसतापुरा किंचिद्भूनसैतेकेनैताभालपमले ४५ अति
यत्वानुरूपेणजायमेजन्मशालिनी कुतः संभवतीत्येव निर्णीयचिरस्थितषा ४६ तिष्ठ२

ति ४१ श्रोत्रियः स्वाध्यायशीलः अतएवान्येषांपाठकोपि अजिम्हवृत्तिः ऋजुः अचापलः इंद्रियचापलशून्यः ४२।
स्वयंतुनतथेत्याह अहमिति ४३ अस्माकं आवयोः अस्मदोर्द्वयोरित्यवचनं ४४ स्वजन्मप्रकारमाह तेनेति ४५ ४६

188

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२७ २८ भिः शून्यः शून्य एव जलपूरैः स्वभ्रांतैर्गंभीरः शुष्कैस्तु पातालभीषणः २९ मत्ता हरिव्रजाः सिंहवा
नरादिस्सहायस्मिन् ३० निर्भर्त्सं प्राणिनिकाय यश्शून्यं यथास्यात्तथा उद्घातोऽस्त्यन्तः इतियावत् ३१ नैर्मल्यविस्तारादिभि
र्व्योमोपमानि सरांसि यस्मिन् सर्वं कृंतवीयत्रतथाविधानि काननानि यस्मिन् ३२ तस्य वर्णितरूपस्य लोकालोक

क्वचित्सपद्मिनिकरजनताचारसुंदरः क्वचिन्नैशतमोगेहन्नस्यमत्तनिशाचरः २७ क्वचिदुत्पतदुत्पातत
यानशपज्ञनावनिः क्वचित्सैराज्यसंपत्याप्रोद्भवत्पुरमंडलः २८ क्वचिद्दसंततिभिः शून्यः क्वचिज्जनपदावृतः क्व
चित्स्वभ्रांतगंभीरः क्वचित्पातालभीषणः २९ क्वचिद्दृढलतास्तरः क्वचिज्जनिर्जलजंगमः क्वचिन्महाकरि
कुलः क्वचिन्मत्तहरिव्रजः ३० क्वचिन्निर्भर्त्सिमुघातः क्वचिदुन्मत्तराक्षसः क्वचित्करंजगहनः क्वचित्तालम
हावनः ३१ क्वचिद्व्योमोपमसराः क्वचिद्दीर्घमरुस्थलः क्वचिन्नित्यभ्रमत्पांशुः क्वचित्सर्वर्तुकाननः ३२
शिखरेषु शिलास्तस्य सामान्याचलसन्निभाः संति सुस्थितकल्पाभ्ररत्नमय्यो वरामलाः ३३ क्षीरोदका
र्कजौरीणां वनस्कंधौकसामिव विश्रामं यान्ति शैपानुहर्योः हरियोनयः ३४ तासामुत्तरदिग्भागे पूर्वस्मिं
गशिलोदरे निवसाम्यहमक्षीणवज्रसारसमत्वाचि ३५ ॥

शैलस्य शिखरेषु सामान्यामलाः सह्यमलयादयस्तत्सन्निभारत्नमय्यः शिलाः संति ३३ क्षीरमिवोदकमिवार्कइवच
गौरीणां श्रवदात्तानां या सां शिलानां एषु वनस्कंधौकसां महातरूणां स्कंधेष्विव अन्येषां हरीणां पोनयः कारणभूताः
सपुत्रपौत्रा इतियावत् हरयः सिंहावानरादयो विश्राम्यंति ३४ तासां शिलानां मध्ये तस्य गिरेरुत्तरदिग्भाग पूर्वादिकस्थस्य
शृंगस्य पातालतद्दरे अहं निवसामीति किमास्पदा इति प्रश्नस्योत्तरं ३५ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अविवाहे त्वं कथं तस्य भार्येत्याह तेनेति तेन सह यौवनेन संपन्नो यो भोगविलासविषयो रसउद्धतस्तच्छालिनी अहं सुमनो
ल०र० रथेनैव तं भर्तारं त्वं लब्धवती स्त्यर्थः ५८ पुष्पाणां भस्म जेबेन संकल्पितानां अंगराणां स्थली च्छिव ५९ तप्ताः सिकताः पांसुत-
१८६ याविधा मरुभस्मयः संपन्नाः ६० कल्हाराणां पद्मभेदानां कमलानां चोत्करैः कोमलाः सरवस्पर्शाः ६१ हाशति येपुष्क-
रादिकुसुमोत्करैः सखीभिर्दोलाशय्यादिरचनेन मालितादोलिता बिलुविते ६२ अंगसंगमान्निमिताद्रीष्मेणतायाभ

तेन यौवनसंपन्नविलाससरसशालिनी तं विना रसेनेनाहं देहेनाविव पद्मिनी ५८ शीतानिलनिलोलासन-
लनीवनिरंतरं अंगदाहमवाप्नोमि पूतांगारस्थलीच्छिव ५९ उद्यानावयवाः सर्वाः पूर्णाः कुसुमवर्ष-
189 णैः संपन्नास्तप्तसिकताः प्रन्सामेमरुभस्मयः ६० जनकल्लोलकल्हारकमलोत्करकोमलाः सरस्य-
स्सारसाराव सरसामममनीरसाः ६१ अहं पुष्करमंदारकुमुदोत्करमालिता भृशं दाहमवाप्नोमि कंटकेच्छि
वदोलिता ६२ कुमुदोत्पलकल्हारकदलीतल्पपालयः मदंगसंगमाद्रीष्ममर्मरायांति भस्मतां ६३
मत्कांतमुचितस्वादुविच्छिन्नं चित्तहारि च तदालापभवाम्भं तवीष्पपूर्णायतेक्षणैः ६४ व्यसनानलसंतप्ताः
पतंतो बाष्पविंदवः छमच्छमितिमज्जंति कमलोत्पलपंक्तिषु ६५

म१ णाः शुष्काः प्रर्षेमर्मरीभूत्वा ततो भस्मतां यांति ६३ ६४ छमच्छमीति प्रदीपनियतत्सार्चिः स्नेहबिंदुनिपातशब्दशाद-
श्यघातनार्थमिव्यक्तानुकरणं डाचि बहुलं छमवत इत्यत्र बहुलग्रहणाद्द्विर्वे अव्यक्तानुकरणस्यात इतावितिउत्तरद-
लाद्धकारस्य पररूपं नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वेति निषेधस्तु द्वेदसत्वान्नेति बोध्यं मज्जंति अंतः प्रविशंति स्वोष्मणा कमलोत्पलानि
झटिति शोषयंतः स्वयमपि शुष्यंतीति यावत् ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

लक्ष्२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४७ ४८ स्वांवर्णयति सजेत्यादिना ४९ रस्यंतइतिरसाः गुणास्तैः शालिनी ५० हिरण्याइवतारेदीघेनिजने
यस्याः ५१ व्यसनिनीतियदुक्तंतद्विवृणोतिलीलेत्यादिनान्चतत्प्रभोगेघिस्पर्धः ५२ समुदृश्यत्तस्मिनः कल्पनामय
त्वाद्भस्यलक्ष्म्योः प्रियासखीवसमदर्शिनी अतएवमोहजालानामभिन्नापिसपरापदोरक्षिनो ५३ भर्तमनोमयत्वाद्व

स्वयमेवानवद्यांगीतेनतामरसेक्षणा उत्पादिता स्मितास्येनज्योत्स्नेवशशिनामलाः ४७ मनसामानसीभा
र्यामंदरोत्तमसंदरी ततोवर्द्धिंप्रयातास्मिवसंतइवमंजरी ४८ सहजांवरसंछन्नाभूतानांचित्तहारिणी ४९
रोदुविंबवदनाघोरिवामत्ततारका ४९ कोरकाच्चत्तनभरासभ्गुरसशालिनी लतावरवमेत्वेवकरपद्म
वशालिनी ५० सर्वस्पृतंतुजातस्यनित्यंहृदयहारिणी हरिणीतास्नयनामदनोन्माददायिनी ५१ लीलाविला
सैकरताहेलावलितलोचना जेपवाघप्रियानित्यंमनस्तत्वानुसारिणी ५२ सौभाग्यभोगपरमालक्ष्मलक्ष्मोः
प्रियासखी॥ अनन्यामोहजालानामखिन्नासंपदापदेः ५३ नकेवलंमहंगेहंधारयामिद्विजन्मजः यावत्रै
लोक्यसदनमिदंमंगविभर्म्यहं ५४ अहंकुलकरीभार्याकलत्रभरणक्षमा त्रैलोक्यगृहसंभारधारणे
कभरोद्वहा ५५ अथाहंतस्यजातासमुद्भिन्नोन्नतस्तनी लतालसद्गुलद्वेवविलासरसशालिनी ५६
पतिस्मांदीर्घसूत्रत्वाद्धोत्रियत्वातपोरतः कयाप्यपेक्षयाद्यापिनविवाहितवान्सिनां ५७

तत्कल्पितत्रैवलोक्यधारणमपिमदधीनमेवेत्याह नकेवलमिति ५५ कुलकरीपुत्रपौत्रपरंपराप्रसवयोग्या क
लत्रंगोप्य वर्गस्तद्भरणक्षमा उज्ज्वलद्गुलद्वाउल्लसत्सत्कलगुच्छगुच्छलतेव ५६ इमामेवंगुणलक्षणामपिमांपतिः
स ब्राह्मणः दीर्घसूत्रत्वादशीघ्रकारितास्वभावात् कयापिवस्तुमार्गणयामोक्षापेक्षयानविवाहितवान् ५७ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नि॰उ॰ ९८॰

कीदृशविचारक्रमेणविरागतांप्राप्तस्तमाह दृढइत्यादिना अलिहमतिः अकमुचितः किंफलमितिशेषः २ ३ ४ अ
संस्कारिणी शास्त्रीयसंस्कारहीना तथाद्वीकुलाचाराधुविनापुंसांलज्जाचवेश्याभिःपुंश्चलीभिः हृताचेत्हृता ॥
५ शमदमादिसंपत्तामधुरायासैवधीःसाधुभिः एवंसैवसाधुनायासमदृष्टिनेतमनुषज्यते ६ दुष्टाइतयःअतिवृष्टि
रनावृष्टिःसलभाम्मूषकाःखगाः आसासेनाश्चराजानःषडेतेइतयःस्मृताः ७ धन्वायंतेमहरहर्मिवदाचरंतिसंता

दृढिएकांतरसिकोनीरसःस्नेहवर्जितः भर्त्ताजिह्म मतिर्मो नीकिंमन्येजीवितेनमे वरंवैधव्यभावा
ल्पाद्वरंमरणमेवच वरंव्याधिरव्याप्य घानाहृष्यप्रकृतिः पतिः ३ एतावज्जन्मसाफल्यंसोभाग्यमविखंडितं
रसिकःपेशलाचारोयन्नार्याःसत्पुरुषः पतिः ४ हृतानीरसनायास्त्रीहृताऽसंस्कारिणीचधीः हृताद्दुर्जनभुक्ता
श्रीहृतावेश्याहृतान्चह्रीः ५ साध्वीयानुगताभर्त्रासख्रीयनुग तासता साधीयमिधुरोद्दासाधुनासमदृ
ष्टिता ६ नाधयोव्याधयोनैवनापदोनइतयः कुर्वंतिमनसोबाधांदंपत्योरनुरक्तयोः ७ उत्फुल्लांकुसुम
सल्पोनंदनोद्यानभ्रमयः धन्वायंतेकुनाथानांविनाथाश्चयोषितां ८ सर्वस्वजगद्भावायथैवगुणलेशतः
संत्यज्यंतेप्रमादात्तुवर्जयित्वापतिंस्त्रिया ९ स्थिरयोवनयाद्दुःखान्यतानिमुनिनायक भुक्तानिवर्षवृंदानिपर्य

ना॰२

पर्यंतीति ८ अतएवसर्वस्यत्यजंपतिरेकोदुस्त्यइत्याह सर्वएवेतिजगतिप्रसिद्धभावाऽगृहक्षेत्रबंधुधनाद्यः गुणलेशतः
गुणाल्पत्ववशात् प्रदानादनवधानाद्यातुशक्त्यभिन्नकमः पतिमेकंतुवर्जयित्वेति ९ भुक्तानिमयेतिशेषः वर्षवृंदा
नीति कालाध्वनोरत्यंतसंयोगेद्वितीया दौर्भाग्यजंमितंममेति शेषः १० ॥ ॥ ॥

७३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उद्यानखंडेषु सखीभिः कदलीकंदलीस्कंधकलितपल्लवदोलासु आंदोलनलीलया लाया लालितिताभूः स्वदुःखं
वक्तुमशक्ता लज्जया सुखमाह्लादयसे दिमि ६६ ६७ सारसेन भर्त्रा आश्रितां संगतां सगतां ६८ अशोभने मूढी जडीभा
वादोहम्पामियतत्तदानीमेहं किं स्थितेति न जाने तथा चाहं ता विलयेतद्रुत दुःखस्यानेभावाद्विश्राम्यामीत्यर्थः ६९ दिशं
प्रतिदिशं असमसे अधिवचनं छांदसं ७० आनीलानांतमालादिपल्लवानां मृणाललतानां उत्पलानां च तथा कल्हारा

कदलीकंदलीस्कंधदोलांदोलनलीलया लालितोद्यानखंडेषु सुखमाह्लादयसे दिभिः ६६ तुषारनिकरा
कीर्णं कदलीदलमंडपं परपामृष्याणमुक्तं तं वह्निरांगारभीषणं ६७ नलिनीनालदोलासु सारसी सारसा
श्रितां दीनां नतादिलोकांतर्निदाघ्मिनिजयौवनं स्मरोद्दिमिमध्यस्थपदार्थ्यामि सोम्यतां हम्यल्पशोभने दी
नानजाने किमस्थिताः ६९ द्रष्टाति कुंदमंदारकुमुदानि सिमानि च मयाकामाग्निदग्धानां भस्मानीव दिशं
प्रति ७० आनीलपल्लवमृणालसलतोत्पलानां कल्हारकुंदकदलीदलमालतीनां शय्यामनंगवलनेन वि
शोषयंत्या पर्यंगतानि नवयौवनवासराणि ७१ इति महारामायणे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे पाषाणोपाख्याने विद्या
धरीव्यसनवर्णनं नाम चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ विद्याधर्युवाच अथ कालेन महता सोनुरागो विरागतां
प्राप्तो मम भर्तुः छांतो विरसः पल्लवो यथा १

दीनां च शय्याः अंगवलनेन देहसंयोगेन विशोषयंत्याः मम नवयौवनवासराणि पर्यंगतानि ७१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र
काशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ इह कालेन संप्राप्तस्यानुरागे विरागतां सं सिद्धाधारणाभ्यासेर्जि
तासु सांप्रवेषयन् छरछांतो हेमंतारंभे पल्लवो यथा विरसः सन् विरागतां प्राप्नोति तद्वत् १ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सिद्धसंगः सिद्धैस्सह संवादादिव्यवहारस्तत्फलप्रदा अतएवात्मैरगम्यमयीदंरहः स्थानमागत्यतयासहसंवदा
वा॰री॰ मीतिभावः स्वजगत्स्वबोसब्रह्मांडस्तदाकारस्यपूर्वापरभागघटितोकारस्पशाद्वयशाचकरः तलामलकवन्नि
नि॰३ शीतपतदाकारांभावनांबध्वास्थिता साधारणापिमेतदवयवसर्वेभ्तजयक्रमेणसिद्धिमागता १९हृदयंअंतगति
१६१
अर्जीयित्वातयाध्योमिगतिंधारणयामया: अप्यताधारणाभूयः सिद्धसंगफलप्रदा १८ ततःस्वजग
दाकारस्वर्वापरनिरीक्ष्यया स्थितारहंधारणांबध्वासापिसिद्धिंसमागताः १९ अपस्वजगतोह्यहृदयंत
स्पबाह्यगाः अहंदृष्टवतीस्थलोलोकालोकगिरेः शिलां २० एतावतापिकालेनदंपत्योरावयोर्मुनि
परंब्रह्मभूद्विज्ञानकाञ्चनकदाचन २१ महत्तकिवलंशुद्धवेदार्थैकांतचिंतया नचपातन्नचापातंवेत्पहोवि
गतैषणः २२ तेनासौमत्पतिर्विद्वानपिनप्राप्तवान्पदं अघसोहंचवांद्धावः प्रयत्नेनपरंपदं २३तदेताम
प्पितांब्रह्मन्सकलांकर्त्तुमर्हसि महतामर्थिनोमर्थानकदाचनकेचन २४
191
सर्ववित्सृष्टात्स्पवाह्यनिर्गताअहंअग्रवर्तितांस्वजगद्भंरितब्रह्मांडस्थस्यलोकालोकगिरेः शिलांदृष्टवती २०प्रा
कृकदाप्ययंब्रह्मांडमयामत्पतितावान्दृष्टस्तद्विभावा [illegible] दित्याह एतावतेति २१ शुद्धवेदार्थेधर्मः परमात्मात्वत
देकांतचिंतया यातंगतंकालंअपातंवर्तमानभविष्यत्कालंतदंतर्गतपदार्थान्ब्रह्मसतत्वंचनवेत्ति २२तेननत्वादेहेनअ
विघत्वदुपदेशश्रवणमननाभ्यांप्रयत्नेनपरंपदंज्ञातुमितिशेषः महतांमवाहृशानांसन्निधौअर्थिनः पुरुषार्थ्यलि
प्सवः अप्यर्थचिनशद्बो २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
१६१

अथदशमसाधंभासोदयएवेत्याशयेनाह अथेत्यादिना क्रमेणनीरसः सन्विरागतामाययौ ११ तेनोक्तेनक्रमेणविरागवसनाप्राप्यसर्वभावेषुतदनुरंजनायस्यास्तथाविधाअहंसंप्रतितवोपदेशेनआत्मनोनिर्वाणमिच्छामि १२इहशेसमयेत्वादृशोपदेष्टलाभेपिविश्रांतिमनिच्छत्याममजीवनमपिपितुमरणमेववरमित्याशयेनाह अप्राप्तेति मरणेमरणतुल्यदुःखप्रवाहेरुह्यमानानां १३ सहधर्मचारिणीनांस्त्रीणांभर्तृसमानशीलोचितसाध्वभर्त्रासहत्वयाहमपि

अथक्रमेणतेनैवसरागोपिविरागतां आययेतिमदग्धायानलिन्याइवनीरसः ११ विरागवासनास्तेन सर्वभावानुरंजनाः तवोपदेशेनेच्छामिमुनेनिर्वाणमात्मनः १२ अप्राप्ताभिमतार्थानामविश्रांतधियांपरे मरणेरुह्यमानानांजीवितान्मरणंवरं १३ ममभर्तापिनिर्वाणमीहमानोदिवानिशं राजाराज्ञेवमनसाम नोजेतुंप्रबुध्यते १४ ब्रह्मंस्तस्यचमभर्तुर्ममचाज्ञानशांतये मायोपपन्नयावाचाकुरुस्मरणमात्मनः १५ यदामामनयेत्सेवसमभर्तात्मनि स्थितः तदाविरागोवैरस्यमनयन्मेजगत्स्थितिः १६ संसारवासनावे शवर्जितास्मिततोवशं भवध्याभिमतांतीव्रांव्योमसंचारधारिणीं १७

देशेपत्याहसइतिद्वाभ्यां यथाराजाराज्ञैवसहायेनराजानंजेतुंप्रबुध्यतेनीतिशास्त्रोक्तोपायैर्जागरूकोभवतितद्वत्समहर्त्तापिमनसेवामनोजेतुंप्रबुध्यतेविवेकोपायजागरूकोवर्ततइत्यर्थः १४ आत्मनःस्मरणंविस्मृतकंठस्थचामीकरवत्प्रबोधनं १५ मांअनतपन्नामदपेक्षांविहायैवेत्यर्थः विरागोजगत्स्थितिं वैरस्यंनीरसतामनयत् नपतेर्कमताप्रयोज्ञा १६ इष्टंगीरवत्याः धारणाभ्यासस्थिरचित्तत्वेना ... उपदेशाधिकारसंपत्तिरस्तीत्याशयेनाह संसारेतिव्योमसंचारसिद्धिप्रदांप्राप्तवतीतिंखेचरीमुद्राख्याधारणां १७ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवप्रपंचयतिस्फुरंतीत्यादिना छलछलायंतेरत्पव्यक्तध्वन्यनुकरणं ४ अणीसाउदकेन यांतिगमनादिना
वा॰टी॰ व्यवहरंतियथाअत्रोतिशेषः ५ नक्षत्रादिस्वरूपेणभांतिस्वशरीराकारेणआभांति ६।७ आकल्पंकालतःआनभो
नि॰उ॰ देशतः अभिविधावाङ् लोलान्यभ्राणिपवाससमेभ्रमरायेषुतथाविधानिदिनपद्मानिभ्रलोकसरसिफुल्लानि
१६२

स्फुरंतिनागांपातालेतिष्ठंतिअविपर्वताः आपच्छलछलायंतेवहंतिव्योम्निवायवः ४ अणीवाअणी
साभांतियात्यंतःशनकैःप्रजाः भूतान्मजसंजायंतेम्रियंतेविरतंयथा ५ वांतिवाताबहंत्यापोभांतिअ
भांतिखेसुराः तिष्ठंत्यगाःसमुद्यंतिग्रहायांतिमहीन्रपाः ६ देवासुरमनुष्याणांव्यवहारैपराःलोलाः परं२
प्रवृत्ताआकल्पमासमुद्रमिनापगाः ७ दिनपद्मानिभ्रलोकरसस्याकल्पमानभःलोलाभ्रालीनिफुल्ला
752 निमीलितोन्मीलितान्यलं ८ चंद्रश्चर्चाचतुर्दिक्कंचंदनेनामलतेजसे स्वयमूराजिराहिरणोत्तमोहंत्यपिह
ऊलं ९ स्वदशास्वादनिरतावातयेत्रसंचारिता रोदःसद्मनिसूर्याख्यादीप्यतेदिविदीपिका १०

अलंमिलितान्युन्मीलितानीतितदंतः यातिपदार्थेकेसराभिः प्रायंचंद्रः आमलतेजसाचंद्रिकालक्षणेनचतुर्दिक्कं
चर्चाः लेपनानिरचयनूसन्नूराजेःरोहिणीपाश्वहृदुंतंवहिर्गतमपितमःहंति ९ स्वीपदशदिग्लक्षणायादशाया
वर्तिकायाआस्वादनेद्रवस्नेहोपभोगेरतावातलक्षणेनयंत्रेणसंचारितोपरिनोभ्रमितरोदसीद्यावाभूमीत
लक्षणेसद्मनिगृहे १०
१६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्यएव सिद्धाइममर्थंकृतोनप्रार्थितास्तत्राह अमंतीइति २५ इत्थंत्वत्तांतमखिलंजिज्ञासितंच निवेद्यशरणंप्रतिपद्य
स्वस्याअनुपेक्षणीयतांप्रार्थयते ब्रह्मन्निति यतःकारणात्सेन:विनैवकारणेनअर्थिजनवांछितपूरणानिकुर्वंतीति
नकारणेनशरणागततामुपेतामांतिरस्करणेनोपेक्षणेनयोक्तुमर्हसि अर्थिनामुपेक्षायाएवतिरस्कारत्वादितिभावः
२६ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेपंचषष्ठितमःसर्गः ६५ कथंस्थितिरनाकाशेगृहंवातेशिलोदरे पृच्छ्ये

अमंतिसिद्धसेनासुसदानभसिमानद त्वदृतेनेहपश्यामिघनाज्ञानदवानलं २५ ब्रह्मन्विनैवकरणाकरकार
णेनसंतोयच्छोर्थिजनवांछितपूरणानि कुर्वंतितेनशरणागततामुपेतांमामर्हसीहनतिरस्करणेनयोक्तुं २६
इतिवाशिष्ठेमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेविद्याधरीजन्मव्यवहारवर्णनंनामसर्गः ६५ श्रीवशिष्ठउवाच
अथत्पुलकवतीपृष्टासामयाकल्पतासना संकल्पितासनस्थेनस्थितेननभसिस्थिता १ कथंशिलोदरेबाले
त्वद्विधानांभवेत्स्थितिः कथंसंचलनंतत्र किमर्थंतत्रवास्पदं २ विद्याधर्युवाच मुनेयथेदंभवतांजगत्स्फा
रंविराजते यथासौकंजगत्त्रसर्गसंसारपुस्थितः ३ ॥

गं १

तितयात्तत्रजगद्विस्तारइत्यति प्रागवर्णितब्रह्मांडोर्ध्वेनभसिस्थितेनापिसंकल्पिताशनस्थेनमयातस्मिन्नेवनभसि
कल्पितासनास्थिताइतिप्रागवर्णितप्रकारेणत्वत्तांतमुक्तवती साअथानंतरंपृष्टा १ किंपृष्टातदाह कथमिति निरव
काशेशिलोदरेशरीरादिमतीनांत्वद्विधानांस्थितिः कथंभवेत् तत्रआस्पदंगृहंचतेकिमर्थं किंप्रयोजनंकंयत्रप्रवेशार
वासंभावितस्तत्रेदंसर्वमसंतासंभावितस्तत्रेदंसर्वमस्यतासंभावितमित्यर्थः २ नैनावेदस्तत्त्वयगसंभावितंतत्रास्तीतिसंभा
वनीयंकिंत्वीदृशंजगदंतरमपीतिविद्याधरीप्रश्नस्योत्तरंमहामुने इति ३ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ वृक्षचराः मर्कटादयः उर्वंइचरा मनुष्यादयः अब्धिचराः मत्स्यादयः अद्रिचराः मृगादयः खचरापत्तिदेवाद
नि॰उ॰ यस्तत्राप्यंतरालंस्फुरंति १७ कालः सुरादिसहिताः प्रजापालकः पुरुषः स्वदोर्भिः स्वपक्षूनिवकल्पयुगावर्षै
१६३ दिलक्षणैर्दोर्भिः कलयतिपालनादिनाउपभुंक्ते १८ तेसुरादयोयादोगणाः कालसागरे आवर्तविवर्तयाका
लगत्याउत्पत्योमत्स्यलीयंते १९ नश्यत्सृष्टिमिनितिनाशः तथाविधेअव्याकृताकाशे २० आकाशएवांबुकंवलं

वृक्षोर्व्यब्ध्यद्रिखचराः प्राणिनोंतःस्फुरंत्यलं मृतजन्मोर्मुखांकोटसुरासुरजलौकसः ७ ससुरा
रगंधर्वाः कालःकालयंतिप्रजाः दोर्भिःकल्पयुगाद्यैश्चस्वपक्षूनिवपालकः १८ अनंतविपुला
193 गाधगंभीरेकालसागरे उत्पत्योत्पत्यलीयंतेतत्वावर्तविवर्तया १९ चतुर्दशविधावातवेल्लिताभूत
यांशिवः नाशाकाशेविलीयंतेशरदंभोधलीलया २० भुवनंबोधयंतीघोष्वेद्वार्ककरचामरैः स्थिता
२२ काशांवुकाकल्पतारकोत्करशेखरा २१ स्थितापवनभूकंपमेघतापसहिष्णवः स्वप्रदेशमनुजंतः
ककुभःस्थंभिताइव २२ उत्पातमेघनिर्ह्रादभूमिकंपग्रहग्रहैः अज्ञातैरपिविज्ञातैर्भूतानांजायतेगतिं

यस्याः आकाशभूतास्तारकोत्कराः शेखरेयस्यास्तथाविधायोष्वेद्वार्ककरस्वामरैः संवीज्यमानंभुवनंबोधयंतीव
स्थिताः २१ तत्रापिककुभोदिशास्तंभिताः स्थावरप्राणिनइवपवनभूकंपरक्ष्यातपसहिभवोभूत्वास्थिताः २२ ज्योतिः
शास्त्रकुशलैर्विज्ञातैरन्यैरज्ञातैरपिउत्पातादिभिर्मित्तैर्भूतानांइष्टानिष्टलक्षणगतिस्तत्रापिजायते २३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं रोदस्योर्भ्रमता ज्योतिश्चक्रेण परदर्यंत्रतया रूपयति ब्रह्मेति द्वाभ्यां खे अन्तरिक्षे तारागणचक्रं ज्योतिश्चक्रं रूपेण गु
णेशावर्ततइतिगुणा वर्तोपि रदः वर्तते भ्रमति सच विकृतमानश्चतुर्विधभूतलक्षणतंडुलक्षणास्वेषु स्वकाल
मारभ्य पिनष्टि केन सौ शिल्पिना निर्मितस्तत्राह ब्रह्मसंकल्पित इति केऽस्य विषूद्ध्व स्तत्राह वातसंचारस्वारि
भिर्वातरश्मिभिः रुद्धः अवष्टब्धः कस्मिन्किलेरुतत्राह ध्रुवकीलक इति रोदसोः कपाटः वृत्तिधानो द्घाटनस्वभावे
रं भोदैर्घर्घरः ध्वनं ॥११॥१२॥ तत्राप्यत्रैव भूरादिलोकाः यथोचितं द्वीपपर्वतादिभिः पूर्णाः संतीत्याह द्वीपेति विमानस

ब्रह्मसंकल्पितोरुद्धवातसंचारवारिभिः । खे निशं चक्रमस्तारागणावर्तो वितन्तते ॥११॥ भूततंडुलभास्वरैः
लरपिनष्टि ध्रुवकीलकः नियमाचालितो रोदः कवाटं भोदघर्घरः ॥१२॥ द्वीपाद्रिशैलभूपीठं विमाननगरैर्निभैः
दैत्यदानवनागौघैः पूर्णं पातालमंडलं ॥१३॥ कुंडलं त्रिजगज्जन्मपानीलं भूतलमंडलं स्थितं चंचलमाचारं चं
चलाया स्फुरन्मणि ॥१४॥ वृद्ध्यादिरहितास्पंदं सर्वं स्वायवीभिव स्थावरं जंगमं चैव सूक्ष्ममादाय जायते ॥१५॥
मुनिभिर्नैश्वरैवाभिर्भास्तते कपिचापलं आकाशे रवकाशित्वं तेजोभिर्भासनं श्रितं ॥१६॥

न्निवेशरचितैर्नगरैरन्निभः पूर्णं ॥१३॥ तत्रापि नीलं भूतलमंडले आचारस्वं चंचलाया त्रिजगज्जन्मभूमिः चलस्मरि
णं चंचलं कुंडलमिव स्थितं ॥१४॥ तत्रापि स्थावरजंगमं चैव प्राणिनातं वृद्ध्यादिरहितं बाधवायवी क्रियाभिक्रांतरी
सूक्ष्मप्राणरूपोस्पंदः सर्वस्मादादाय जायते जन्मादिविकारान् लभते ॥१५॥ तत्रापि मुनिभिर्नैर्मुनिकर्मभिः श्रितः धरासम
द्रादिवार्भिः श्रितामारुतैः कपिवच्चापलं श्रितं आकाशैस्तु तदुपाधिभेदैः रूपाद्यनुरूपमवकाशित्वं श्रितं सर्ववस्तूनां स्व
भावानियतत्वात्तुल्याइत्यर्थः ॥१६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ४ उत्तरायाद्दिशः अंशे पूर्वभागे स्थितादिंदुवच्छुभ्राद्रम्यपीठाद् धोनिर्गस ५ अहं अग्निनावलोकयते इत्यग्निलोकांमेद्र
नि॰३॰ तटीमिवस्थितांतां यावत्सा कल्पांतविषपरुषपन्निपतनयोक्त जगत्त्रत्रन परपामीत्यर्थः ६ भवत्सर्गभिः क्वतत्रत्वयावरिता
१६५

तमुल्लंघ्य चिरेणाद्भुतसंचारमंबरे लोकालोकशिरोव्योमप्राप्तोस्मि धवलांवरं ५ उत्तरांसेंदुसुभ्राभ्रपीन्नि
गत्पतां शिलां आनीतास्मि तयोत्तुंगांतप्तकांचनकल्पितां ५ यावत्पश्यामि हंसाभ्रां शिलां तां नवतज्जगत् ॥
कलधौतमयीमुच्चैरग्निलोकतटीमिव ६ तदामयोक्तासाकांता क्वभवत्सर्गभूदिति क्वरुद्रार्कानितारादि
क्वलोकांतरसप्तकं ७ क्वाग्णिबाशाशककुभः क्वोन्मज्जननिमज्जने क्वमहांभोध्वसंसारः क्वतारांबरडंबरं
194 ८ क्वशैलशिखरश्रेणयः क्वमहार्णवलेखिकाः क्वदीपवलयास्सप्तक्वतप्तकनकावनिः ९ क्वकार्यकाल
कलनाः क्वभूतभवनभ्रमः क्वविद्याधरगंधर्वाः क्वनरामरदानगाः १० क्वर्षिभूपालमुनयः क्वतपाय
नयक्रमः क्वपंचयामयामिन्यः स्वर्गनरकभ्रमः ११ क्वपरापपायकल्पना क्वकलाकालकेलयः क्व
रासुरवैराणि क्वदेशस्नेहरीतयः १२ वदत्येवमपि त्वं च सोवाचवरवर्णिनी विस्मया कुलमालोक्यशिखा
क्वर मलिविलोचना १३

रुद्रार्कादयश्च क्वेति सामयोक्तेतिसर्वत्राग्ने संबधः ७ ककुभो दिशः उन्मज्जन निमज्जननिमज्जे प्राणिनां जन्मनानाशे ८
९ १० ऋषयो भूपालास्तेषु मुनयश्च क्व भूपातालमुनयइतिपाठे तुस्पष्टं पंचयामा हेमंतयामिन्यः ११ १२ मयि एवं वद
तिसति सामामुवाच १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लोकांतराणां चतुर्दशभुवनभेदानां भूतगणं प्राणिनिकायं यथाकालः पिबतितद्वत् २४ उक्तं सर्वसंहारिणोपसंहरति
पातालमितितत् पिपातालयोग्यो भूतगणः प्राणिनिकायः पातालमाविशति नभो बिलवासमोनभो बिलंयाति इतर
स्त्वंतराले दिङ्मंडलं भ्रमति मरुतो वायोस्सरणक्रमेण संचरणा संचरणवत्महार्णवमंडलानि द्वीपांतराणि च पर्यंति ल
घयश्च सर्वोपि चत्यमवहारस्तत्रापिकर्त्ततरएवेति संभावति संभावलयः २५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे

सत्मानां जलमब्धीनां सौर्वाग्निः पिबति ज्वलन् लोकांतराणामकल्पं कालो भूतगणं यथा २४ पा
तालमाविशति याति नभो बिलं च दिङ्मंडलं भ्रमति भूतगणः समंतात् पर्येति पर्वतमहार्णवमंडलानि
द्वीपांतराच मरुत्सरणक्रमेण २५ इति महारामायणे वासिष्ठे निर्वाणे॰ उत्तरार्द्धे शिलांतरवर्णनं नाम पंचषष्टि
पावत्तंसर्गमागच्छ प्रणुदः क्रियतां मुने आश्चर्येषूपपन्नेषु महांतो ह्यति कौतुकाः १ तथेत्युक्ते महा
सार्द्धं गंतुमारब्धमंबरे वात्यया सो मरेणावष्टम्भे सूर्येन सूर्यया २ अथाहं दूरमध्वानं सूर्यमुल्लंघ्य
नाभसं नभस्यं भूतसंघानं तथासाद्भिमवाप्तवान् ३ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ॥ ६६ ॥ कौतुकांतात् शिलागत्वा पश्चवाम्मुनिना जगत् पश्यामासमहात्म्यं विधा
धर्यस्त्रिवर्णयिते हेमुने लंपदिसद्रुकार्यं जातं असंभावितं मन्यत हि स्वयमेव साक्षात्तं सर्गं यावत्साकल्पेन द्रष्टुं आग
च्छ १ इति तया उक्ते सति मया तथास्त्विमभ्युपगम्य तया सह तां वरांगनु माद्ब्धमिति अन्वयः वात्यया सह सौरभेणाचपला
दिगंधेनेव २ भूतसंघातं देवादिप्राणिनिकायं ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अयं त्वत्संवादकथाभ्रमः स्वीयजगत्संतताभ्यासवशातः मां पूर्वं जगद्भ्रमवती आक्रांतवान् वशीकृतवान् तेन संस्कार
वा॰टी॰ तिरोहितत्वान्मद्देत्यर्थः अतीतभ्रमापेक्षया वर्तमानस्य बलीयस्त्वादित्याशयेनाह द्वयोहीति २१ अत एव लौकिकं वैदि
सि॰ कं वा शिल्पविद्यादिफलमिष्टतां ततद्गुरूपदिष्टक्रमेण पुनःपुनस्तदभ्यासशरणेनान्यदित्याह द्वे
१९५ ति तद्गुरुभिः सूपदिष्टेन कर्मणा त्वकरणप्रकारेण प्रकारेण।२३ अनाद्यनंतासंसारानर्घ्यपि ज्ञानाभ्यासान्नश्यति

स्वजगत्संतताभ्यासवशतो मां कथाभ्रमं नूनमाक्रांतवानेष द्वयोर्हि बलवान्जयी २३ इष्टवस्त्वर्थिनां तद्गुरू
पदिष्टेन कर्मणा पौनःपुन्येन करणेनेतरद्धरणांकुने २३ अयमित्थमिहाज्ञानभ्रमः प्रौढिमात्मकः शाम्यति
ज्ञानचर्चाभिः परपाभ्यासविजृंभितं २४ अहं शिष्याबलावालापरूपामित्वंनपश्यसि सर्वज्ञोपि शिलासर्गपि
रूपाभ्यासविजृंभितं २५ अज्ञोपि तद्भुतामेति शनैः शैलोपिचूर्णते बाणोप्येति महालक्ष्यं पश्याभ्यासविजृंभि
तं २६ इत्थं नामपरिप्रौढामिथ्याज्ञानविषूचिका शाम्यत्यविकारेणाय्यबोध्यासविजृंभितं २७

चेत्किमन्यदनिष्टमवशिष्यते यदभ्यासेतन त्विकिमत्यतेत्याह अयमिति ज्ञानस्य चर्चाभिः श्रवणाद्यभ्यासैः २४ अ
भ्यासपाठवेबालानामपि प्रौढता दृष्टा तद्विस्मरणे तु महाः तामोहः संभावितइत्य पेक्षावामेवनिदर्शनमित्याह अ
हमिति अहं शिलासर्वंपश्यामी त्वं सर्वज्ञो गुरुरपि न पश्याप्याश्चर्यमेतदभ्यासविजृंभितमित्यर्थः २५ बाणः अचे
तनोपि महल्लक्ष्यं सस्तमतममपिलक्ष्यं संसरसंधानाभ्यासपाटवादेति प्राप्नोति २६ २७ ॥ ॥ ॥

१९५

795

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अहमपि एवंवत्पश्यामि किंतु प्रागुक्तं सर्वं देवमनुष्यादिजनं नमुकुरे प्रतिबिंबभावेन स्थितं महासि कुपुरादन्यत्पुरं तद्वत्पश्यामीत्यर्थः १७ तदभावस्तिरोधानं पादादेते इति हृदयाः १८ सर्वस्यात्यगृहत्वात्सर्वविशुद्धस्तेनोमात्रदे हताविस्मृतिवशाद्यितवतद्दर्शनंममतरस्फुटदर्शनंचेत्याह अन्यच्चेति १६ नमायीद निजंजगद्गतंनष्टप्रायंयत १

विद्याधर्याच पश्याम्यखिलमालीयमहंसर्वमिहोपले मुकुरप्रतिबिंबस्थप्रान्यपुरवज्जने १४ नित्यमनुभवरावात्रदर्शनेकारणंमम तदभावोमनेमन्येतेकारणमदर्शने १५ अन्यच्चचिरकाले१ कद्वैतसंकथयानया शुद्धातिवाहिकेकालेदेहताविस्मृतावयोः १६ ममातिसुचिराभ्यात्तमपि व्योमलतामिव गतंनिजंजगदिदंयतः पश्यामिनास्फुटं १७ अभूद्यत्त्वजगत्स्वमितिप्रकटमेवमे तत्पश्यामीस्मादर्शइवविवितमस्फुटं १८ चिरव्यपोस्यपानाद्यसंकथाव्यसयाम्यिथः स्वास्थ्यं विस्मृतमालीयमवदात्ततमंततं १९ योभ्यासः प्रकचत्यंतः शुद्धचिन्मयोरसान् भवेतत्मयमे वांतरावासमिवलभ्यते नसकृत्स्त्रेणसाविच्छिन्नसम्पायेनपे कला अस्तिनत्यमितायोगा धदभ्यासान्नसिद्ध्यति२

अचिराभ्यस्तांव्योमलताम्इवेदंनस्फुटंपश्यामीत्यन्वयः १७ १८ स्वास्थ्यंप्रागुक्तधारणाभ्यासयुक्तातिवाहिके कालेदेहत्वंनतत्स्वरूपावतिः पर्वणंपविरोधात् १९ अभ्यासपदेनतज्जन्यदृढसंस्कारोलक्ष्यते प्रकचति उद्बु द्धः प्रकाशते इवकारोभिन्नक्रमः अंतः आंतरंचितितन्मयमेवभवेदिवेति २० प्रलिमाणवाभ्यासहानस्यप्रवणा मननेनिःकालत्याह नेति साकलाऽस्तीतिपूर्वत्रान्वयः अभ्यासस्यत्वसाध्यं

योगवासिष्ठ २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्त्वज्ञानाभ्यासात्तु सर्वथा न त्याज्यः तत्प्रयोगो देहाहंभावाद्यभ्यासस्य नांतरीयकस्य वारयितुमशक्यत्वात् इति मेन्निरावेत्याग्रहेना
नि०कु० ह दृष्टेत्विति अभिषेदेहाद्यहंभावे अनिषमेवाभ्यासस्याभावादेवाप्नोति ततश्च नरकान्नरकांतरं ३६ संसारः अपारो
१९६ येन तादृशाविवेकसेविनो पुरुषाः आत्मविचाराख्यमभ्यासं न त्यजंति निर्विघ्नं प्रापयंति तत एव स्फीतां मायासरितं तरंती स
न्वयः ३७ यथा घटार्थिने दीपप्रभाः घटं प्रकटयंति निर्विघ्नं प्रापयंति च तथात्मनस्तत्वार्थिने अभ्यासलक्षणा भासः प्रका

दृष्टवस्तुनि नाभ्यासं यः करोति नराधमः सो निषेनिषे प्राप्नोति नरकान्नरकांतरं ३६ तरंति सरितं
स्फीतां संसारशायास्सेविनः तत्वात्मविचाराख्यमभ्यासं न त्यजंति ये ३७ अभ्यासभासोभिमतवस्तुप्रकटय
त्यलं प्रापयंति च निर्विघ्नं घटं दीपप्रभा यथा ३८ यथा कल्पद्रुमलताः सच्चिंतामणयो यथा फलंति शरद
श्वेतास्सैवाभ्यासश्रमयः ३९ दृष्टवस्तु चिराभ्यासभास्वान्भासयति प्रजाः तथेंद्रियाख्यादेहो यं रात्रिं पश्यं
तिनो यथा ४० सर्वस्य जंतुजातस्य सर्ववित्त्वभासने सर्वदैकरवोच्चैस्तियत्वभ्यास भास्करः ४१
वै १

शाः अभिमतमात्मवस्तु प्रकटयंति प्रापयंति च तत्र श्रवणमननाभ्यासः असंभावनातिमिरनिराशेन प्रकयति द्विध्यास
नाभ्यासस्तु विपरीतभावनारूपविघ्ननिरासेन प्रापयतीत्याशयः ३८ ३९ देहलक्षणायामुर्व्यां दृष्टं वस्तु परमप्रेय विष
यमात्मैव तद्विचाराभ्यासलक्षणेन भास्वान्सूर्यस्तथा भासयति यथा प्रजाः परस्कृष्टजीतन्मानो धिकारि जनाः इंद्रि
याख्यां रागद्वेषजन्ममरणाद्यनर्थसहस्रदुःस्वप्नमोहनिद्राप्रदां रात्रिं न पश्यंतीत्यर्थः ४० ४१

196

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निंबभक्षणाभ्यासवतेऽपिविडायनिंबोपिरोचते २८ वंधुजीवंधुवत्स्निग्धतां २९ देहेभौतिकताभ्रांतिरपित्वा
सा २ भाविकातदभावेत्वेत्याह आतिवाहिकेति ३० खंअभ्येविखेचरसिद्धलभते ३१ कीर्त्तनाद्यल्पापराधेनापिमहांत
पिपुण्यपानिवेफल्यंयांति भाग्यानिधनानि ३२ औषधार्थमभ्यासेनसेवितानिविषाणिअमृतवदारोग्यादिहेत

अभ्यासेनकटुद्रव्यमभवत्यभिमतंमुने अभ्यस्तैरोचतेनिंबत्वल्पस्तैमधुरोचते २८ अबंधुर्बंध
तामेतिनैकट्याभ्यासयोगतः यात्यनभ्यासतोदूरात्स्नेहोबंधुषुतानवं २९ आतिवाहिकदेहोयं
शुद्धचिद्व्योमकेवलं आधिभौतिकतामेतिभावनाभ्यासयोगतः ३० आधिभौतिकदेहोसोधा
४ न रणाभ्यासभावनात् विहंगवद्भ्रमत्येतिपस्त्वपाभ्यासविजृंभितं ३१ पुण्यानियांतिवैफल्यंवै
फल्यंयांतिमातरः भाग्यानियांतिवैफल्यंनाभ्यासस्तुकदाचन ३२ दुःसाध्याःसिद्धिमायांति
रिपवोयांतिमित्रतां विषाण्यमृततांयांतिसंततनाभ्यासयोगतः ३३ येनाभ्यासःपरित्यक्तःइ
ष्टवस्तुनिसोधमः कदाचिन्नतदाप्नोतिवंध्यासुतनयंयथा ३४ यद्यप्यभिमतवस्तुत्वभ्यासेन
तदर्जनात् तद्युक्तिपूर्वकंत्याज्यमात्मस्त्यजीवितयथा ३५

तांयांति ३३ अतएवशास्त्रीयशुभाभ्यासःकदापिनपरित्याज्यइत्याहयेनेति ३४ तर्हिशास्त्रीयत्वादभिमतंदारपु
त्रधनसत्कर्मानुष्ठानादिवस्तुनकदापिनत्याज्यंनेत्याह यद्यपीतिस्त्वभ्यासेनप्रयत्नसहस्रैरागतदर्जनादत्यंताभिम
तंदारादिपदवस्तुतदपिनसहसात्याज्यं किंतुवैराग्याभ्यासेनदत्तादिपदेकल्पनादियुक्तिपूर्वकंत्याज्यं यथाआत्मत्वे
स्यंताभिमतमपिजीवितंयोगिभिर्युक्तिपूर्वंत्यज्यतेतद्वदित्यर्थः ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तथा विद्याधर्य्यायुक्तिप्रयुक्तेइति एवं स्वेच्चस्य प्रक्तेसति धरस्पशैलस्योरसिअध्यितिकायांउदितउच्छुकोऽभवं २त प्रसमाधौ
नि०उ० सर्वबाधार्थकलनात्यागेसतिपूर्वकथ्यार्थअधिभौतिकदेहादिभावनानात्संस्कारमलमप्यसजं मत्त्वानित्यर्थः ३ इदमेव
१८१ स्पष्टमाह अर्थेत्यादिना ४ ५ सततोउदयमपीतिनिमानारतस्वप्रकाशा ६ स्वस्यसान्वितयवरतोऽङ्गेन अमलेतेजसावृत्तेर्जडायाः स्व

श्रीवसिष्ठउवाच युक्तिप्रयुक्तेनयेत्युक्तेविद्याधर्यावरोरसि वक्तुपप्रासनोत्याहंसमाधानुदितोभवं २ सर्वार्थ
भावनात्यागेचिन्मात्रैकांतभावतः अत्यजंतमहंपूर्वकथ्यार्थकलनामलं ३ अथचिद्व्योमतां प्राप्तः परांदृष्टिमहांग
तः शरत्समयसंप्राप्तो व्योमनिर्मलतामिव ४ ततः सत्यावधानैकघनाभ्यासेनदेहके समाधिभौतिकभ्रांतिर्नूनं
197 वसमुपागता ५ उदयास्तमयोन्मुक्तासततोदयमप्यपि महाचिद्व्योमतास्वच्छप्रोदितेवतदाभवत् ६ अथपश्या
म्यहंयावत्स्वस्यैवामलतेजसा वस्तुतस्तुनवाकाशंनोपलः परमेवतत् ७ परमार्थघनस्वच्छंतन्नथाभातितादृशं त
थाभावनयातात्मामदीयोदृष्टवांस्तथा ८ यथास्वप्नेषुमहतीदृष्टागेहगताशिला व्योमैवकेवलंतत्स्यात्सुबुद्धेश्चिन्न
भः शिला ९ स्वयंस्वभान्वितोयस्यस्वप्नपुरस्तंगतोनरः स्वप्नेज्ञानप्रबुद्धस्ययादृक्तादृक्स्वरूपतः १०

तोदृक्सत्ताभावादितिभावः ७ तत्परमार्थघनंपरंतत्त्वमदीयआत्मातथाउपलभावनयाउपलंदृष्टवानित्यर्थः ८ ९ यद्य
यंव्यवहारः स्वप्नएवतेर्हिकस्वपरजाग्रत्प्रतिभासस्तत्राह स्वयमिति स्वप्नेअज्ञानवशात्स्वप्रबुद्धोहमिति स्वप्नेअज्ञानवशा
त्स्वप्रबुद्धोहमितिमन्यमानस्यान्यस्यस्वप्नदृश्यपुरुषत्वंगतः स्वप्नान्वितः स्वयंस्वरूपेतायादृक्सत्तिवुद्धोस्मीतिप्रतिभातितादृगित्स

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अप्यर्थे तु शब्दः चतुर्दशभुवनस्याया अपि भूते जाते मध्ये कस्यचिदपि प्राणिनः किंचिदप्यभिमतं वस्तु अभ्यासं विना न सिध्यतीत्यर्थः ५१
५२ अभ्यासस्वरूपं दर्शयति पौनःपुन्येनेति स एव उह शास्त्रे पुरुषार्थः प्राग्व्युत्पत्तिरीतिः पुरुषः प्रयत्नः परमपुरुषार्थफलस्तेन
विना गतिर्निस्तारो नास्ति ५३ निजवेदनं स्वविवेकस्तज्ज्ञेनैव ५४ वीरस्येंद्रियजयादिस्फुरस्य पुंसः अभ्यासभास्वति तया तिप्रकाशमाने स
तिअवनौ भूमेर्वने जनेत्यादं तरस्तेच यदभिलाषितं वस्तु न सिध्यति तन्नास्ति किं च निर्भयानि भयहेतुव्याघ्रसर्पादीनि ५५ इति वाशिष्ठता

न२

चतुर्दशविधायां सुभूतजातेर्न कस्यचित् ,, सिध्यत्यभिमतं वस्तु विनाभ्यासम कत्रिकं ५२ पौनःपुण्येन करणमभ्या
स इति कथ्यते पुरुषार्थः स एवेह तेनास्ति विना गतिः ५३ इहाभ्यासाभिधानेन यत्ननाम्नात्मकर्मणा निजवेदनयेन
वसिद्धिर्भवति नान्यथा ५४ अभ्यासभास्वति तपत्यवनौ वनौ च वीरस्य सिध्यति तयन्न तदस्ति किंचित् अभ्यातो भवभया
न्यभयी भवंति सर्वा सुपर्वतगुहास्वपि भिजनासु ५५ इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे अभ्यासप्रसंसानाम सप्त
षष्ठितमः सर्गः ६७ विद्याधर्युवाच ततः प्राचीनमभ्यासं बोधधारणयामले कुर्वे: प्रकटतां तेन जगदेष्यति शै

लगम् १

तात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे सप्तषष्ठितमः सर्गः ६७ इहाधिभौतिकभ्रांतिनिरासेन समाधिना आतिवाहिकभावस्यापि
तिः स्यात् समर्थते यतोहं हाभ्यासाख्यसमाधियत्नमंतरेण देहाद्यवादि भौतिकताभ्रांतिर्न निवर्तते आतिवाहिकभावस्थना
धिर्भवति तं विना संगतिरस्थितिः सान्निध्य स्पर्शेण दृष्टं मशक्यात तोहेतोः अस्मिन्ने परमात्मनि सर्वबोधानुकूलया समाधिंरू
पधारणया प्राचीनमातिवाहिकभावाभ्यासं अहं कुर्वे: तेनोपायेन शैलगंशिलांतर्गतं मद्युक्तं जगत्प्रकटतामेष्यति १ ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तद्विश्वंस्वमेवचितोरूपंसमष्टिरूपेणायोगिप्रत्यक्षंसर्वजनसाधारणेनतुमनः प्रत्यक्षमित्युक्तं १८ तत्रइदमघतनंमनः प्रत्यक्षमा
निःशु० धिभौतिकदेहादिकंस्पनया अस्मतासद्रूपेणेवास्थितमिमसत्प्रत्यक्षमेवंविद्धितयोगिप्रत्यक्षमेवहेअंगसर्वात्मस्फूर्तेमिथ्यैवप्रत्यक्षं
१९८ १९कथंतर्हिसर्वजनानांतस्मिन्प्रत्यक्षेपरोक्षतानुभवः इतस्त्रचप्रत्यक्षतानुभवस्तत्राह अहोइति २० प्रथमोदितमितिसूत्रस्य

योगिप्रत्यक्षमित्युक्तंमनः प्रत्यक्षमित्यपि तत्स्वमेवचितोरूपंगतमेवान्यतांस्रु धाः १८ इदमघतनंनामप्रत्य
क्षसस्तदुत्थितं असत्प्रत्यक्षमेवेतिविद्धिप्रत्यक्षमंजगत् १९ अहोनुचित्रामायेयंयावत्प्रस्क्षपरोक्षता निशीतासि
स्वनध्यक्षेप्रत्यक्षकलनागता २० आतिवाहिकदेहत्वंप्रत्यक्षंप्रथमोदितं सत्यंसर्वगतंविद्धिमायेवत्वाधिभौतिकं
२१ अनुभूताप्यिनास्त्येवहेम्नः कटकतायथा तथातिवाहिकस्याधिभौतिकत्वंनविद्यते २२ भ्रमसभ्रमतांयातमभ्रमं
भ्रमतांगतं वेत्तिजीवोविचारेणविनाहोतुविमूढता २३ आधिभौतिकदेहोयंविचारेणानलभ्यते आतिवाहिकदेहस्तु
किललोकद्वयेक्षयः २४ आधिभौतिकदेहोयंविचारेणानलभ्यते मरोमरीचिकास्वेवयथामिथ्यैववारि धीः २५

स०१

एकत्वात्स्थैल्याध्यासेत्यर्थः यदग्नेरोहितंरूपंतेजस्तस्तद्रूपंपयद्द्युक्तंतद्यांयत्कृष्णंतदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वंत्रीणिरूपाणीत्ये
वसत्यमितिश्रुतेः सत्यंसमष्टिभावात्सर्वगतंमायैवान्ततमेव २१ २२ २३ स्थूलस्यसूक्ष्मात्पृथक्त्वे अपि त्वेकवाकीदृशंस्वरूपं
स्यादित्याकांयंचित्तविचारेणाइहामुत्रचसर्वव्यवहारनिर्वाहकत्वादामोक्षमक्षयः २४ आधिभौतिकताप्रथारूढात्पाद्रु
भूताः २५

१९८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएवसौमिकेषुमहतांजागरणोपायेदेहाभावादगत्यास्तएवतेषांजागरतापरिशिष्यतइतिप्रागुक्तंमयेतिस्मारयतिस्वप्न
स्थानमिति ११ तस्मान्मूलाज्ञानस्वरूपप्रतिबोधएवास्यमुख्यः प्रबोधोऽन्यदातुस्वप्नएवतथाजागराभिमानइत्याह बोधइति
अतएवमयापिस्वरूपयोगात्प्रागदृष्टशिलाकृतिस्वच्छंचिद्घनंदृष्टंनपृथ्व्यादिविकारसद्दित्य १३ सर्गस्यादेरादिसर्गोमहा
प्रलयस्तदन्तस्त्वर्थः एतेषांतत्त्वविदांध्यानलभ्यंपरंकोऽप्राप्यं १४ ब्रह्मात्मरूपमेवतत्त्वंपंचभूतानांवपुः पारमार्थिकंरूपंइतिएवंजग

स्वप्नस्थानांशिरश्छिन्नंयेषांतेसंस्तौस्थिताः कालेनज्ञानलाभेनविनाकुर्वंतुकिंकिल ११ बोधःकालेनभवतिमहा
मोहवतामपियस्मान्नकिंचिन्नाप्यस्तिब्रह्मततत्वादृतेत्वयं १२ अतस्तच्चिद्घनंस्वच्छंब्रह्माकाशंशिलाकृतिः दृष्टंमया
तथातत्रनतुपृथ्व्यादिसत्कचित् १३ भूतानामादिसर्गेपिस्वच्छंयत्पारमार्थिकं वपुस्तदेवह्येतेषांध्यानलभ्यमवाप्यते
१४ ब्रह्मैववपुर्हिभूतानामात्मीयपरपुरातनं तदेवाद्यमनोराज्यसंकल्पइतिकथ्यते १५ सतातिवाहिकोदेहस्तत्परंपर
मार्थतः प्रत्यक्षं पर [illegible] मेयत्तत्तदाधिकत्वचनंचितः १६ उद्यत्प्रथममध्यस्त्वंबीजस्यप्रथमंवपुः मनःप्रत्यक्षमित्य
कातंतेनधेवडुर्द्धिया : ७

दाकारेणकथ्यतेमूढैरितिशेषः अस्त्वेवंतथाप्यातिवाहिकोदेहः कः यद्भावेसर्वजगद्दर्शनंचित्स्वभावकत्वचनंचप्रागुक्तंतमाह
सत्तेति मयाशवलंब्रह्मसदित्युच्यते तत्रचितोऽजनात्संस्कारसंवलितांशस्तत्तासएवातिवाहिकोदेहः नित्यापरोक्षमुद्धचिदं
शस्तुस्वरूपकचनमित्यर्थः १६ तर्हिकथंमनोजीवस्यातिचिदाभासात्मा प्रथमंहिरण्यगर्भात्मिसमष्टिरूपमातिवाहिकवपुर्भ
वतितत्पुनः समष्टिमानस्यापिदुद्धियाचि [illegible] स्मरणेऽप्यघेवव्यष्टितांगतंतत्सर्वजनप्रत्यक्षंभइतिप्रगतमित्यर्थः ७ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०वी० ननु चक्षुरादिप्रमाणाप्रसाधितं प्रपंचः कथमपलप्यते तत्राह यत्रेति योगिप्रत्यक्षबाधितत्वाच्चक्षुरादेरपीति भावः ३६ यदा
नि०उ० साक्षात्स्वसाधकेषु चक्षुरादिष्विंगतिस्तदा तन्मूला अनुमानादयोपि दूरनिरस्ता इत्याह प्रत्यक्ष एवेति करणयोर्मेघस्यमत्वर्पा
१६६ योप्यस ३७ एवं दृश्यमार्जने फलितमाह अनन्यदिति यदिदं सदनन्यदस्तीवेति भासते तद्दृढने सैंधवघनवत्तु संवलघनमेवेति

यत्र प्रत्यक्षमेवासदन्यत्किं तत्र सद्भवेत् कुतस्तत्संभवेद्वस्तु यदसिद्धं न साध्यते ३६ प्रत्यक्ष एव भावत्वेन षष्ठेकेवानमा
दयः उच्यंते वारणायत्र तत्रोणपिपुकोकथा ३७ अतः प्रमाणं संसिद्धं दृश्यं नास्त्येव कुत्रचित् अनन्यदिदमस्तीव तत्
७९९ तद्ब्रह्मघनं घनं ३८ स्वप्नेदृष्टुः स्वमेवाद्रिर्गृहे नान्यस्य वै यथा तथात्मभावनवतोरावयोः सा शिलैव चित् ३९ अयं
शैल इदं व्योम जगदेतदिदं त्वहं इति चिन्मयपस्मात्मांतः स्वं चमत्कुरुते स्वयं ४० परस्परमप्रबुद्धात्मानाप्रबुद्धः कदाचन
नः श्रोतुः कथार्थसंवित्तिर्नाश्रोतुर्भवति क्वचित् ४१ अप्रबुद्धमतिर्भ्रांतिरेवेयं सत्यतां गता जीवस्यसुस्थिरा एवं नसंति
तद्रूपवर्ती ४२ ॥ ३ ॥

मित्यर्थः ३८ स्वप्नेऽद्रिद्रष्टुः प्रसिद्धोद्रिस्तदानीमपि स्वं स्वरूपमेव पतत्यस्मिन्नेकाग्रे जाग्रतः स्वपतोवा अन्यस्य सोद्रिर्नास्ति यथायं
दृष्टांतस्तथा शिलाभावनवतोरावयोः दृश्यापि सा शिला एवेत्यर्थः ३९ चमत्कुरुते भासत इति यावत् ४० चिरंरवेत्यं प्रपतेनान्य
दितिप्रबुद्धात्मैव परस्पतिनाप्रबुद्धः यथा भारतादिकथार्थसंवित्तिस्तच्छ्रोतुरेव नान्यस्य तद्वदित्यर्थः ४१ ४२ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२६, २७, २८ स्फुरितिस्पंदनेद्वे व्यवहारस्सर्वेस्वंतेचलोकद्वयसाधारणत्वादातिवाहिकदेहेप्येवनिष्कर्षेपुर्यष्टस्पंद इत्याहयोगीतिमा
नसंस्पंदनमितिशेषः तच्चप्रत्यक्षाधीनसिद्धिकत्वात्किंचिदस्तिनप्रत्यक्षसमसत्त्वात्तस्यास्तीत्यनदपीतिभावः २९ तथाचसर्वसा
धारणप्रत्यक्षमात्रेसर्वमन्यद्विहायपयोगेनस्थिरताकार्यानपामरजनामात्रप्रसिद्धेरातिवाहिकमात्रेस्थूलादिप्रत्यक्षइत्याशयेमाह ।

ज्ञाताधिभौतिकीसंविदातिवाहिकविभ्रमे दृढदृष्टिवशान्मोहात्स्थाणोरिवपुरुषधीरिव २६ शुक्तौरजतताताापेजल
तेंदौयथाधिता आधिभौतिकतातद्वदायेवातिवाहिके २७ यदसत्तत्कृतंसत्यंयत्सत्तत्तदसत्कृतं अहोनुमोहमहात्म्यं
जीवस्यास्याविचारजं २८ योगिप्रत्यक्षमेवास्तिकिंचिदस्तितुमानसं यस्माल्लोकद्वयाचारस्ताभ्यामेवप्रसिध्यति २९
आद्यंप्रत्यक्षमुत्सृज्य यःसत्येस्मिन्कृतास्थितिः प्रत्यक्षेमृगतृष्णांबुपीत्वासंसुखमास्थितः ३० यत्सुखंदुःखमेवा
दुःक्षणताशानुभूतिभिः अकृत्रिममनाद्यंतंयत्सुखंतत्सुखंविदुः ३१ प्रत्यक्षेलेवमध्यक्षंविचार्य्येतां यदाद्यंतत्स प्रसंदं
दृश्यतां दृश्यत्वंतत्प्रत्यक्षेण ३२ लोकत्रयानुभवदृत्यत्वाप्रत्यक्षमैहिकं मायात्मकंयोगनस्तानिंनास्तिमूढतमस्ततः ३३
२ आतिवाहिकमेवैषांभूतानांविद्यतेवपुः अत्राधिभौतिकभ्रान्तिरसत्यैवपिशाचिका ३४ अजातसंकल्पमयं
प्रत्यक्षंसत्कथंभवेत् स्वप्नमेवनयत्सत्यंतत्स्यात्कार्यकरंकथम् ३५

आद्यमिति ३० एवंसुखेपिसर्वलोकसाधारणेयोगिनामेवानुभवसिद्धेपरमपुरुषार्थेपितानपामरजनप्रसिद्धेइत्याशयेनाह ।
यदिति क्षणमात्रेणनाशानुभूतिभिर्दुःखपर्यवसितंप्राक्दुःखसहस्रनिष्पादितंयादृशयत्सुखंतद्दुःखमेवाहुर्विवेकि
नइत्यर्थः ३१ उक्तमेव दृढीचिकीर्षुःपुनराहप्रत्यक्षेणेत्यादिना ३३ ३४ मिथ्यासंकल्पमयस्यजन्मेवपञ्चदुर्नभंतस्यसता
असतआर्थक्रियासमर्थतातदीयेहूरात्तिरस्तेत्याह अजातेति ३५ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

७ पुनः सैवाह संप्रतीत्यादि ८ तत्वोपदेशेन बोधयित्वा आमहाकल्पं वैतानिकप्रलयपर्य्यंतं येये प्रसिद्धाः सर्गास्तेषामादौ
मूलभूते न ब्रह्मसारसे पथि योजय ९ तस्य च तुष्ट्वस्यबोधाय समाधिव्युत्थानाय उच्चितार्घ्यविनगमाय च १० गृहस्थानां गृ
हेषु चितया पूजया पूज्य प्रीणय ११ त्वया त्वयं मुनिपुंगवः पूज्यत्वेन बुध्यतां अर्घ्यपाद्येनापूज्यतां यतो महात्म

विरागमेषोप्यायातो गंतुमिच्छति तत्पदं यत्र नष्टघ्यता नैव दृश्यता न तु शून्यता ७ महाप्रलयसंपन्नो जगत्य
स्मिंश्च संप्रति ध्यानान्नचचलत्येष शैलमौनादिवाचलः ८ तस्मान्मामेनमपि च बोधयित्वा मुनीश्वरः आ
महाकल्पसर्गादौ परमे पथि योजय ९ इत्युक्तामास सोतस्यावोधायेदमुवाच ह नाथायं मुनिनाथोघसम्प्र
संप्राप्तवानिदं १० एषोन्यस्मिन्जगद्गेहे ब्रह्मणस्तनयो मुनिः पूजयैनं गृहायातं गृहस्थ गृहपूजया ११ बुध्य
तामर्घ्यपाद्येन पूज्यतां मुनिपुंगवः महतां महत्सपर्याभिर्महात्मा सम्यगेव रोचते १२ तयेत्युक्ते महाबुद्धिबुद्ध्युद्ध्यसमा
त्रि२ धितः स्वयंविद्वाल्यत्वादावर्त्त इव वारिधौ १३ शनैरुन्मीलयामास नयनेनयकोविदः मधुश्रीशिशिरसंशां
तावच्च नौकुसुमे यथा १४ शनैः प्रकटयामासुस्तानंगान्यस्य संविदं मधुवल्लवजालानि निर्वाणी वनवंरसे
१५ सरसिजा सरःसंघाः समाजग्मुः समंततः यथा हंसालयं लोलाः प्रातर्विकसितं सरः १६

अयस्वाद्दशेभ्यः महत्सपर्याभिः प्राप्यं जनमहत्फलं तदेव रोचते तेस्ति दूरुच्यर्थानां प्रीयमाणादित्यि चतुर्थी १२ १३ कुसुमेदूने
जनयोः स्वरूपमेम धुर्ययेषा उन्मीलयति तद्वत् १४ मधोरसं वंधीनि पल्लवजालानि निर्वर्णरसमिवेत्यर्थः १५ १६ ॥

200

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

येतयोगिप्रत्यक्षंप्रमाणनिंदैकरसंस्वरूपमनुबुध्वापितद्बाधितंचन्द्रराद्दिप्रत्यक्षांतरंपेलवंतुच्छमपिप्रमाणत्वेनसहंतेतत
एतनुभिस्तृणप्रायैः शवैरात्मवंचकस्तैरलंनकिंचित्प्रयोजनमस्तिस्वानुभवेपिविश्वासशून्याः परवाक्यंकायंविश्व
सीरन्नित्यनुपदेश्याएवतेइत्यर्थः ४३ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे अष्टषष्ठितमः सर्गः ६८ शिलासर्गप्र
वेशोत्रतत्रत्यविधिदर्शनं स्वाभिसितस्यमुनेस्तेनसंभाषाचात्रवर्ण्यते शिलोदरेजगत्सद्भावसंभावनायतत्सत्तास्फूर्ति

सर्वत्राप्रतिहतमेकरूपबोधंप्रत्यक्षंशिवमनुबुध्यचित्स्वरूपं प्रत्यक्षांतरमिहपेलवंश्रयंते येमूढास्तृणतनुभिः
शठैरलंतैः ४३ इतिमहारामायणे वा॰नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे प्रमाणप्रतिषिद्धादृश्यानुपपत्तिवर्णनंनामाष्टषष्ठितमः
सर्गः ६८ श्रीवशिष्ठउवा जगदंगमनाभासमदृश्यंदृश्यवत्स्थितं पश्यादृश्यतेव्यक्तात द्रुलेवनिरामयं १ तत्रशै
लसरित्स्रोता लोकालोकांतरभ्रमाः मांतितेपरमादर्शेमिहाव्योमनिबिंबिताः २ साप्रविष्टाततः सर्गतिमनर्गलिचे
ष्टिता अहमप्यंविशंतत्रसंकल्पात्मातयासह ३ यावत्सातत्रवैरिंचंलोकमासाद्यसोद्यमा उपविष्टविरिंच
स्यपुरः परमशोभना ४ वत्सयंमुनिशार्दूलपतिर्मेयातिमांमिमां विवाहार्यमनोनाहंजनितमनसापुरा ५
पुराणपुरुषोप्येषभ्रमभ्याद्यजरांगतां नविवाहितवांस्तेनविरागमहमागता ६

प्रदंदधिष्ठानंब्रह्मदर्शयति जगदंगमितिजगंतीअंगानीयस्य अनाभासंसूर्यादिज्योतिषामविषयः अदृश्यंचक्षु
राद्यविषयः १२ साविद्याधरी तत्रशिलोदरेतंप्राग्गुक्तंप्रविष्टा ३ सोद्यमातदानयनोद्यमवतीसातत्रतत्रवैरिंचंलोकमासा
द्यविरिंचस्यपुरउपविष्टासती अयंमेघ्यूरित्यादिवाक्यंयाचद्यकिंतावत् अस्मिन्जगतिमहाप्रलयः आसन्नइतिपंचमेन्वयः

ति १ ५ ६ नार २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्यंसमास्या अनेनोपदेशार्हतातथापी यंत्ववासनैवममाप्यज्ञतांस्वस्या अधिकारंचमन्यमानात्वांप्रार्थितवती तथाअस्याजन्ममात्रं
वा॰टी॰ मयासंपादितम् जयार्थमहजनिता अहंचास्यभार्यास्मीत्यादिकल्पनासर्वाप्यस्याः स्ववासनयैवसंपन्ना अतएवास्याः मद्वासनामात्रता
नि॰उ॰ मिथ्याभूतायाः सांप्रतंममविदेहकैवल्यप्राप्त्यैवसहस्वकल्पितप्रपंचेनप्रलयस्तत्समन्नमेवभविष्यतीत्युत्तरं विस्तराद्वक्तुकामः प्रति
२०१ जानीतेमुनेइति २६ तत्रादौवक्ष्यमाणोपोद्घातेनज्ञानमप्रतिघंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टयमितिउ

अस्यजगद्ब्रह्मोवाच मुनेशृणुयथावृत्तमिदंतेकथयाम्यहम् यथावृत्तमशेषेणकथनीयंयतःसताम् २६ अ
स्मितावदजंशांतमजरंकिंचिद्वसत् ततश्चित्कचनैकांतरूपिणः कचितोस्म्यहं २७ आकाशरूपएवाहंस्थितश्चात्मनि
२०१ सर्वदा भविष्यतिस्थितेसर्गेस्वयंभूरितिनामेमे २८ वस्तुतस्तुनजातोस्मिनचपश्यामिकिंचन चिदाकाशश्चिदाकाशेति
ष्ठाम्यहमनावृतः २९ यदयंत्वंममाहंतेयदिदंकथनंमिथः तत्तरंगस्तरंगाग्रेरणतिवत्तिमेमतिः ३०

शरणप्रसिद्धमौत्पत्तिकंतत्त्वज्ञानंस्वस्यास्तीतिप्रकाशयितुंस्वकारणंततः स्वोसत्तिरूपंचाह अस्तीति कचितोस्मि प्रकटीभूतोस्मि
२७ तादृशतत्त्वज्ञानवाधितास्वोत्पत्तिस्तत्प्रयुक्तस्वनामचकथंप्रसिद्धंतत्राह आकाशेतिव्यवहर्तृप्रजासर्गेउत्पद्यस्थितेसतितद्व्या
वहारिकंस्वयंभूरितिभविष्यति २८ वस्तुतस्तत्त्वदृशातु २९ तर्हितत्त्वविदोरावयोः प्रश्नोत्तरादिव्यवहारःकीदृशस्तत्राह यदिति
यथाएकस्वसमुद्रेखंडस्तरंगभेदैः खंडनपरस्पराघातेध्वनिवैचित्र्यंदर्शयतितद्वदितिभावः ३०

CC-0, Lal Bahadur Shastri University, Delhi: Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रणवपूर्वकैः स्वरैः सुंदरं यथास्यात्तथा १७ करामलकवत्तुल्ल्यत्ससारस्य सारः आलायेन १८ १९ इच्छाकृतात्ते दर्शितेमणिमयेपीठेअहंनिविष्टउपविष्टः २० स्थितिनीतयोपुत्क्रमव्यवहारनियतयः २१ सर्वैर्भूतिगणैर्गंधर्वादिभिरादितेवागादिभि रतेवागादिभिः कृतेप्रणतिसंरंभेशांते २२ इयंविद्याधरीमामुपागतासती अस्मांस्त्वंज्ञानगिरावोधयेतियदुक्तिरिदंकिमुचितमनुचितं

ददर्शसौपुरः शांतंमांचतांचविलासिनीम् उवाचचारवोवेधाः प्रणवसुंदरसुंदरम् १७ अन्यजगद्गुरोवाच

करामलकवद्दष्टः संसारासारसारहे ज्ञानामृतमहांभो दमुनेस्वागतमस्तुते १८ पदवीमसिसंप्राप्तइमामतिदवी यसीम् दूराध्वसुपरिश्रांतइदमासनमास्यताम् १९ इत्युक्तेनभगवन्नभिवाद्यइत्यहम् वरस्मणिमयपीठेनिविष्टो दृष्टिदर्शिते २० अथामरर्षिगंधर्वमुनिविद्याधरादिताः प्रस्तुताः स्थितयः पूजानतयः स्थितिनीतयः २१ ततोमुहू र्तमात्रेणसर्वभूतगणोदिते शांतेप्रणतिसंरंभेतस्योक्तंमयासणो मया २२ किमिदंभूतभव्येशायदियंमामुपागतावक्ति ज्ञानगिरास्मांस्त्वंवोधयेतिप्रयत्नतः २३ भवान्भूतेश्वरोदेव सकलज्ञानपारगः इयंतुकास्मर्खीकिंवानेन्द्रहिजगत्पते २४ कथमेषात्वयादेवजायार्थंजनितासती नेहजायापदंनीतानीताविरसतांकथम् २५

चेत्यर्थः २३ कुतस्त्येयंसंशयस्तत्राहभवानिति यथाचतवकृतकृत्यत्वान्मदुपदेशापेक्षैवनास्ति अस्यास्तुसाध्वसंपन्नभावादधिका रेनास्तीत्युपदेशप्रार्थनानुपपन्नेः संशयइतिभावः २४ संशयांतरंदर्शयतिकथमिति विरसतांनिर्वेदम् २५ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वर्णितेवासनादेव्याः इहनिर्वेदकारणं प्रलयोजगतश्चाद्यमिथ्याविभ्रममात्रता कथमेषात्वयाब्रह्मन्ज्ञायायत्रजिर्जितासती
वा॰टी॰ नेहज्ञायापदंनीतेतिप्रश्नस्योत्तरस्युक्तम् इदानींनीताविशेषंतांकथमितिप्रश्नस्योत्तरंवक्तुमारभते अथेत्यादिना अथस्वसंकल्प
नि॰ञ॰ कल्पितद्विपरार्द्धप्रमाणाद्नंतरंचिन्मयंयद्ब्रह्मरूपंयच्चित्ताकाशस्वरूपोहंपरांनिरतिशयानंदरूपांअन्याकाशमयींब्रह्माकाशात्मि
२०२ कांकेवलरूपस्थितिंतेनहेतुनाइहमद्वासनाकल्पितेजगतिक्षयः निमेषेनैमित्तिकोदैनंदिनश्चात्यंतिकश्चेतिपुराणप्रसिद्धश्चतुर्विधोपिप्र

अन्यजगद्ब्रह्मोवाच अथाहंचिन्मयाकाशंत्वन्याकाशमयींस्थितिं परांग्रहीतुमिच्छामितेनेहोपस्थितःक्षयः १
महाप्रलयकालेस्मिंस्तक्रमेषामयाधुना मुनीन्द्रनमारब्धातेनवैरस्यमागता २ आकाशत्वाद्यदाद्योयंपराकाशोभ
वाम्यहं तदामहाप्रलयताःवासनायाःप्रसंक्षयः ३ तेनैषाविरसीभूतामन्मार्गंपरिधावति नानुगच्छतिकोनामनिर्मिता
२०२ रसुदारधीः ४ इहाद्यायंकलेरंतश्चतुर्युगविपर्ययः प्रजामन्विंद्रदेवानामद्यैवांतोपमागतः ५ अद्यैवचायंकल्पांतोम
हाकल्पांतरएवच ममायंवासनातोद्यदेहव्योमांतरएवच ६

लयउपस्थितः १ त्यक्तुंमलोद्वेदात्त्यक्तातः अद्यावपितुंतेनहेनावैरस्यंत्वयोनुवर्तां २ तत्रोपपत्तिमाह आकाशत्वादिति त्यक्तोपे
पंचमी अयमहंयदाचित्ताकाशतांविहायआद्योब्रह्माकाशोभवामितदेत्यर्थः ३ ४ चतुर्विधप्रलयोनामयुगपत्प्राप्तिरित्याह
अद्यैवेतिवासनांतइत्यात्यंतिकनैमित्तिकप्रलयोक्तिः देहव्योमांतइतिप्राकृतप्रलयोक्तिः ६ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसमुद्गतं एवंविधंकल्पितस्वपरदृष्टिविषयत्वे भेदरूपस्य कालवशात्दृष्टत्वरूपविस्मरणादृष्टिसदाकृतेमेनींतरीयकस्यचिदाभा
समात्रस्यांतः यासाऽहमितिवासनाउदितासाकुमार्या अन्यस्यतव अन्येवविभातिममतु अन्यविभातिसाउदिता अनुदिताचावयोर्दृ
शेतिद्वयोरन्वयः ३१ ३२ त्वंतर्हिस्वदृशाकीदृक्तत्राह अनाशेति अहंतु अनाशत्वाद्यतोनुदितः ३३ ईदृशात्त्वत्तः कथमुत्पन्नाका
चसातत्राह तस्येति आ अहमितिभ्रांतेः स्मरणे आकारः अक्लिष्टप्रगृह्यः पूर्वपूर्वाहंकारसंस्कारस्य अभवत्वात्स्मृतिकल्पनायाः १

एवंरूपस्यमेकालवशतोविशदाकृतेः साकुमार्यास्थिरदाभासमात्रस्यांतः स्वभावतः ३१ ममानन्यातवान्यस्यचा
न्यैवेहविभातिया सोदितानुदितेवांतर्मयाहमितिवासना ३२ अनाशसत्तानुदितस्त्वहमात्मात्मनिस्थितः स्वभा
वादच्युताकारस्त्वात्मारामः स्वयंप्रभुः ३३ तस्याअहमितिभ्रांतेर्वासनायाजगत्स्थितेः संपन्नेयमधिष्ठात्रीदेवता
देहरूपिणी ३४ [illegible] वासनायाअधिष्ठात्रीदेवतेवमियंस्थिता नतुमेगृहिणीनापि उ हिरणपर्णेनसत्कृता ३५
स्ववासनावशवशेनभावं गृहिणीपदं त्वसराइत्युपेत्य एषात्स्वयंस्वधर्मस्थितिदुःखं यस्मात्किलेषैवहिवासनांतः
३६ इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे सर्गप्राप्तिर्नामैकोनसप्ततितमः सर्गः ६९

अहमितिभ्रांतेर्जगत्स्थितेर्वासिः नया अस्याअधिष्ठात्रीदेवताइयंमत्संकल्पात्देहरूपिणीसंपन्नेत्यर्थः ३४ ३५ नहीयंत्वांकथंपतिरितिकृतेन १
आहस्वेति यस्मादेषैव अंतः सर्वजगद्वासना अतोगृहिणपदमितित्समनोजयेवोपेत्यस्वधर्मतिदुःखमिताप्राप्ता ३६ इतिवासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे नामएकोनसप्ततितमः सर्गः ६९ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किमिदंभूतमभ्येशयदिदंमामुपागतेतियत्त्वत्समीपागमनसामर्थ्यकारणंपृष्टंतस्योत्तरमाहअथेति अथप्रागुक्तनिर्वेदप्राप्त्यनंतरं
वा०टी स्वविरागवशादुदितआत्मीयंत्वालेषितंआत्मज्ञानानुकूलंचगुरूपसदनश्रवणमननाद्यर्थंत्वदुपदेशात्साधयंत्यासाधयितुमिष्टं
नि०उ० त्वा अनयाअभ्यासंप्रागुक्तजगत्सर्गदर्शनहेतुधारणाव्यतिरिक्तानांखेचरत्वसिद्धिब्रह्मांडांतरसंचारपरमनःकल्पितसत्त्वाद्यनुप्र
२०३ वेशसिद्धसंदर्शनसंभाषणादिसिद्धिहेतूनांचूडालोपाख्यानोपवर्णितधारणाविशेषाणामभ्यासात्त्वत्संकल्पकल्पितंत्वत्समाधिस्थानंप
रिज्ञाप्यतत्रागतयाअनयाअंतर्हितोपिलब्धइत्यर्थः १७ इतिवर्णितप्रकारेणजीवच्चिच्छक्तिरविद्यारैंद्रजालिकमायेवपरिजृंभतेब्रा

अन्यथाधारणाभ्यासात्स्वविरागवशोदितं साधयंत्यार्थमात्मीयंदृष्टस्त्वमनयामुने १७ इतिमायेवदुष्पाराचिच्छक्ति
परिजृंभते इत्थमाद्यंतरहिताब्राह्मीशक्तिरनामया १८ प्रवर्तंतेनिवर्तन्तेनेहकार्याणिकानिचित् द्रव्यकालक्रियाघो
ता चितिस्तिष्ठतिकेवलं १९ देशकालक्रियाद्रव्यमनोबुद्ध्यादिकंत्विदं चिच्छक्तिलिंगकमेवैकविद्ध्यनस्तमयोदयं
203 २० चिदेवेयंशिलाकारमवतिष्ठतिबिभ्रती अंगमस्याजगज्जालंमरुतःस्पंदनंयथा २१

ह्मीचमायाशक्तिरित्थमेवपरिजृंभतेसातुविद्यानिरस्तावरणशक्तित्वादनामयेविशेषइत्यर्थः अथवापूर्वार्द्धेनमायेवमायिको
पाधीनसरंतिजीवच्चिच्छक्तिर्विजृंभतइत्यज्ञकथाउत्तरार्द्धेतुब्राह्मीशक्तिराविर्भूताब्रह्मचिदेवसर्वतोजृंभतइतितत्त्वज्ञकथयंतियो
जं १८ प्रवर्तंतेउत्पद्यंतेनिवर्तंतेनश्यंतिकिंतुकेवलंचितिरेवद्रव्यमिवकालइवक्रियेवद्योतमानातपरिस्फुरति १९ अंगानां
प्रतिकृतिरंगकंइवेप्रतिकृताविति कन् २० अवतिष्ठत्यवतिष्ठतेछांदसः पदव्यत्ययः २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेनात्मावलोकनेच्छादिकारकलापेन ७ स्वनाशहेतौ स्वात्मावलोकने स्याः कथमिच्छा जायते इति चेत्स्वभावादेवेति सोपपत्तिक
माह यथेत्यादिना अपकारणं कारणांतरं विना स्वभावादेवेत्यर्थः ८ ९ तर्हि अस्याः अस्मदीयब्रह्मांडदर्शने को हेतुस्तत्राह आ
त्मेति आत्मज्ञानार्थं प्रवृत्तस्य साधारणाभ्यासस्य ब्रह्मांडांतरगमनसिद्धयो नांतरीयकफलमिति तन्मरीचेर्हैव तद्धेतुरिति भावः व

तेनेयं वासना ब्रह्मन् स्वयं गंतुसमुद्यता क्षोपपद्माकरा शेषगंधलेशं चतिघतां ७ यथा जडा श्लिलष्या याजायते
लहरीचला वासनायास्तथैवेक्ष्य धो देत्यपकारणम् ८ आभिमानकदेहाया वासनायाः स्वभावतः असा आ
त्मावलोकेच्छा स्वयमेवोपजायते ९ आत्मतत्त्वं तु पश्यंत्या साधारण्याभ्यासयोगतः दृष्टेनयामवत्सर्गो निर्गव्यग्र
निरर्गलः १० अनयांवरसंचारपरयाद्रिशिरः शिला ः दृष्टास्तज्जगदाधारभूतासाकं तु सात्मिका ११ एत
दस्मिन्जगद्यत्र तद्यत्त्वं जगद्भिरो अस्मज्जगपदार्थेषु संत्यन्यानि जगंत्यपि १२ वयं तानि न पश्यामो भेददृष्टौ
स्थिता इमे बोधैकतां गतास्त्वासु पश्याम स्तानि वीक्षणात् १३ घटे पटे वटे कुड्ये खेन लेभसि तेजसि जगंति सं
ति सर्वत्र शिलायामिव सर्वदा १४ जगन्नाम सुधा भ्रांतिः किल स्वप्नपुरोपमा मिथ्यैवेयं कनामासौ चिद्रूपा
स्वप्नाल्लिव १५ परिज्ञाता सती येषामेषा चिन्नभसैकताम् गता तेन निमसंति शिष्यासु भ्रमभाजनाम् १६

भेदद्दृष्टिषु धर्मादिचतुर्वर्गेषु व्यग्राः निरर्गलाः प्रजाः यस्मिन् १० प्रागुक्तशिलादर्शनिमप्यस्यास्तद्वलादेवेत्याह अनयेति ११ १२ भेदद्
ष्टौ मुत्थानदशायां स्थिताः वयं न पश्यामः समाधिना बोधैकतां गतास्तु योगदृशा वीक्षणात्पश्यामस्व १३ १४ इयं जगन्मायामि
थ्यैव असौ मिथ्याभ्रांतिः कनामास्ति यद्यस्ति चेत्तर्हि चिद्रूपा अन्यथैव नास्ति नष्टतीयामानः जडस्तेत्यर्थः १५ १६ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० हे वसिष्ठमुने त्वं प्रतितत्स्वं जगदुद्दे तत्रचैकांतकाल्पिते प्राक्तने निजवासनेसमाधिनाशांति निर्विक्षेपसुखं ए हि इमान्निमत्काल्पितान्
नि०उ० ब्रह्मादिजगद्रूपाणि प्रलयेन परमव्यक्तं व्रजंतु वयं तु हे राम गर्भोपाधिसहितमूलाज्ञानबाधेन परंपदं कैवल्याख्यं प्रयाम इत्यर्थः २८ इति
२०४ वाशिष्ठता० नि०प्र० उत्तरार्द्धे सप्ततितमः सर्गः ७० कल्पनाहेतुवै धात्रसंकल्पोपशमक्रमात् तत्काल्पितानां भूतानां वर्णितेप्र

वशिष्ठ तदुद्ध मुने जगत्त्वं त्वं वासने संप्रति शांतिमेहि ब्रह्मादिरूपाणि परं व्रजंतु वयं तु हृद्धूलपदं प्रयामः २८ इति
महारामायणे नि०प्र० उत्तरार्द्धे शिलांतर्जगत्पितामहवाक्यानि नाम सप्ततितमः सर्गः ७० श्रीवशिष्ठ उवाच
204 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मलोकजनैः सह बद्धपद्मासनो नंतसमाधानगतो भवत् १ तमेवानुसरंती सा तथैव ध्यान
गासती वासनासीद्दशेषांश शांता चाकाररूपिणी २

लयक्रमः नविघते अंतः अवसानं पुनर्व्युत्थानं यस्मात्तथाविधं यत्समाधिस्तत्परः १ ओंकारस्य उत्तरार्द्धमात्रान
दंतनादविंदुशक्तिशांता ख्यतद्भागेषु क्रमाच्चित्तविलापनेनांते शंतः निःशेषवासन इति संग्रहोक्तिः २ नशिष्यते अंते अं
शाः स्मृतिबीजभेदाः यस्यां तथाविधा भूत्वा शांता सती आकाशरूपिणी शून्यस्वभावा आसीत् ३ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिन्नएवेदंविपरीतदर्शनिभ्रांते चित्स्वभावादेवेत्याह विज्ञाने ति साद्यंता देशकालकृतपरिच्छिन्नां इतिएवंविधंवस्तुकृतपरिच्छेद
मपिगता २२ निराकारापिसाकारासतिजगंतिभ्रंगान्येयस्मात्तथाविधेतिवैपरीत्येनसंस्थिता २३ यद्वत् यथास्वप्नेचिद्व्योमैव
स्वरूपंयत्नमवेत्तितद्वज्जागरेपिजगच्चिद्व्योमैवंजगदंगकं गिरिपाषाणमपिवेत्ति पश्यति स्वप्नवदेवप्रबोधेवाधसाम्यंदर्शयति नसरंती

विज्ञानघनमात्मानंजगदित्यवबुध्यते अनाद्यंतापि साद्यंता चित्वादितिगतापिचित् २२ चिच्छिलेयमनाद्यंता
साद्यंतास्तीतिबोधतः साकारापिनिराकाराजगदंगेतिसंस्थिता २३ यद्वत्स्वप्ने चिदेवत्वंरूपंव्योमैवपत्तनं वेत्ति
तद्वदिदंवेत्तिपाषाणंजगदंगकं २४ नसरंतीहसरितो नचकंपं विवर्त्तते नार्थाः परिणमंत्यंतः कचित्येतच्चि
दंबरम् २५ नमहाकल्पकल्पांतःसंविदःसंविदंबरे संभवंतिपृथग्रूपाः पयसीवपयोंतरम् २६ जगंतिसंति
वनसंतिशांते चिदंबरेत्सर्वगतेकमर्त्ते नद्योंतराणीवमहानभोंतर्व्यक्तंसंतिसंतानिपरावराणि २७

ति २५ पयसिसमुद्रेतरंगादिपयोंतरमिवपृथग्रूपाः २६ एवंसतिअध्यारोपदृष्ट्यादर्शनिजगंत्यनंतानि सदेवसर्वत्रचि
त्स्वरूपासंत्येवनाणुमात्रमपिछापिकिंचिदप्यपह्नोतुंशक्यं अपवाददृष्ट्यादर्शनेतुकापिकिंचिदपि चित्स्वरूपव्यतिरिक्तंसमर्थ
यन्नयासंत्येवनाणुमात्रमपि ... सतिदृष्यक्लसंतितया निज
चितुंशक्यमितिफलितमाहजगंतीति यथामहानभोंतर्घटाकाशादिनभोंतराणिमहानभः सत्तयासतिदृष्यक्लसंतितयानिज
जंत्यपिपरावराणिअस्मान्यपिचित्संतिसद्भवंतीत्यर्थः २७ ॥ ॥ । । । ॥ । ।॥

कथंकथं विर्जजरावभूवे त्येतत्प्रपंचयति संपन्ने त्यादि शार्ङ्गीचतुर्दशभिः तत्रमनुष्याणांनाशादौकलिकल्मषमपिनिर्निमित्त
वा०टी० मित्याशयेन तत्प्रपंचयन्नाह दुष्कृतेत्यादि १० दौस्थित्ये राजचौराद्युपद्रवैः ११ पांसुवत्प्रमर्दैनीहारैर्धूलिभिश्चधूसरोभालक
त्रि०उ० रोयस्याशीतो स्यादिद्वंद्वैभिः तन्निरासोपायमसेरितएवमहादुःखिभिर्दुर्मसिनिभिर्वाधितैश्चआकुला १२ १३ जलेदोल
२०५ भादसंकितंस्थलीमध्येयत्रक्वचनजलाशयोखननात्सवर्तः संजाताः अगाधकूपकायस्यांवर्णसंकरायनारीगांमध्येगोत्र
सापिंड्यागम्यादिविचारंविनैव विवाहासक्ताजनाः भूमिपाश्चयस्यां १५ अचतइतिअन्नंओदनादिस्थलंविक्रयापहारादिनाउ

संपन्नासंहतानेकमहोत्पातभरावृता दुष्कृतांगारनिर्दग्धनरकोन्मुखमानवाः १० दुर्भिक्षाकांडदौस्थित्यदैन्यदा
रिद्र्यदुर्भगा दुःशीलाशेषवनिता निर्मर्यादनरावृता ११ पांसुप्रमर्दनीहारधूलिधूसरसर्पिका द्वंद्विसर्वमहा
दुःखिव्यसनिव्याधितारिवला १२ अग्निदाहजलापूरपङ्कप्रोच्छन्नमंडला अरक्ष्यमगृहोन्मकष्टचेष्टितयामरा
१३ असंकितमहोत्पातपतत्पर्वतपत्तना शिष्टश्रोत्रियमुन्यार्यगुणिनाशरुदज्जना १४ असंकितस्थलीमध्यसंजा
तागाधकूपका वर्णसंकरनारीणामाशक्तजनभूमिपा १५ अन्नस्थलाजनपदाशिवस्थलचतुष्पथा केशेक खिल २
स्थलवनितापात्रस्थलजनेश्वराः १६

पजीव्यंयेषांतथाविधाअखिलजनाः यस्मिन्शिवः शुल्कंतदेवमुपजीव्यंयेषुतथाविधानिचतुष्पथानियस्यांकेशोभागः
पजीव्यंयेषांतथाविधाअखिलजनाः यस्मिन्शिवः शुल्कंतदेवमुपजीव्यंयेषांतथाविधानरेश्वराराजानोयस्यां
सएवैकंस्थलमुपजीव्यंयासांतथावनितायस्यां पात्रशिरः करस्तदेवस्थलमुपजीव्यंयेषांतथाविधानरेश्वराराजानोयस्यां
मितिसंप्रदायव्याख्या अथवाअहअतिक्रमेइतिधातोः अहः सत्ववर्णाश्रमोचितमतिक्रमः शिवाः श्रृगालाः केशाः प्रसिद्धा
एवपात्रंवेश्यानर्तक्यादयश्चस्थलरोगद्व्यव्यसनक्रंदनहेतवोयेषामितियथायोगंयोज्यम् शेषंप्राग्वत् १६ २०५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदं तदीयमांतरं रहस्यं त्वं कथमज्ञासीस्तत्राह परमेष्ठिनीति स्थूलस्य स्वकारणलक्षणार्थसहितप्रणवमात्राप्रविलयक्र
सुषि २ मेणास्ववासनाक्षयात्तानवमुत्तरोत्तरस्य संभोवं आईपु विसति अहमपि समाधिना सति सर्वगानंतचिद्व्योमरूपः सन् तत्स
र्वमपश्यं ननु द्विपुषीतिपरोक्षे लिटः कथमुरपश्यमित्यपरोक्षोक्तिः स्वविरुध्यते नैष दोषः वशिष्ठस्य समाध्यारंभात्प्रागद्दशा
मालंब्यपरोक्षम् समाध्यारूढदशामालंब्यापरोक्ष्यमित्युभयोपपत्तेः न चैवं तुल्यकालतावोधकाभावलक्षणसप्तमीवि
रोधः सामीप्यातिशयेनापि भावस्य भावांतरलक्षकत्वदर्शनात्तुल्यकालत्वोपचारेणापि तदुपपत्तेरिति ४ तस्य विधः सं

परमेष्ठिन्यसंकल्पतामित्तानवमेयुषि सर्वगानंतचिद्व्योमरूपोपश्यमहं यदा ४ यावत्संकल्पनं तस्य वि
रसीभवति क्षणात् तथैवाशु तथैवोर्वी साद्रिद्वीपपयोनिधेः ५ तृणगुल्मलताशालिसमुद्भवनशक्तता ॥
समस्तैवासुमार्गं तु मारब्धा च शनैः शनैः ६ किल तस्य विराडात्मरूपस्यांगैकदेशताम् सा विभर्ति मही ते
न तत्संवेदनोदयात् ७ विचेतनासाविरसावभूव परिजर्जरा मार्गशीर्षांतवल्लीव जराविधुरतां गता ८
यथास्माकमसंविन्नेरंगाली विरसा भवेत् तथा विरंच्यसंविन्ने धरा वैधुर्यमागता ९ ॥ ॥

पृ १

कल्पनं शनैः तत्क्षणादारभ्य यथा यथा यावद्विरसीभवति तावत्तथैव तत्तथैव सा द्रिद्वीपपयोनिधेरुर्वी तृणगुल्मादिसमु
द्भवनसक्तता तथा समस्तैव जलादीनामपि शक्तिरस्तं गंतुमारब्धेति परेणान्वयः ५ ६ मुमूर्षोर्विदुषः सर्वदेहव्यापि
संवेदनस्य सूक्ष्मपसंहारे तदंगदेशस्यैव चास्य विराड्देहावयवपृथ्व्यादीनां वैरस्यं बोध्यमित्याशयेनाह किलेति तत्संवेदनस्य
तत्संवेदनोपसंहारस्य उदयात्सा विचेतनासौ ती विरसा परिजर्जरा वभूवेति परेणान्वयः ७ ८ आशयस्य स्पष्टीतं प्रका
शयति यथेति

ता २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आसन्नासतः प्रलयात् एवंजलभागादप्यचेतन्योपसंहारारंभेसत्त्वाधीनांक्षोभेननिर्मर्यादित्वमासीदित्याह अथेत्यादि

वा०टी० ना २६ विवृतार्णसोविस्तृतः २७ वेलाविपिनानांलावकाः छेदकाः २८ महाभ्रैभ्रमद्भिस्तत्तुंगतरंगैश्छादिताःनभोभ्रयैः

नि०उ० २९ वहद्भिर्लिगलायमानैरावर्त्तैःगर्जनेनउद्भवाः कूजंतः पर्वतकंदरायेषां ३० स्वस्ववेगोत्कर्षख्यापनेनेतरजयार्थंचल

२०६

सूत्र १

पृथिवीपृथुवैधुर्यसंपन्नेनाशतः अथतत्संविदुन्मुकोजलधातुक्षयोन्मुखः २६ यदाक्षुभितात्मासीत्तदा

नियतिलंघनात् समुत्सार्यमर्यादामर्णवाविवृतार्णसः २७ प्रकृताविकृतिंगंतुमुन्मत्ताइवरांत्वेरणः वीचि

विक्षोभविन्यासैर्वेलाविपिनलावकाः २८ कल्लोलवलनावर्त्तविवर्त्तोद्धृत्तिनाश्रयाः महाभ्रभ्रमदुत्तुंगतरं

गातनभोदिशः २९ वहद्गुलगुला वर्त्तगर्जनोद्भवकंदरा शीकरौघमहादंभघनसंवलिताचलाः ३०

चलच्चलच्चलद्धीरमकराघूर्णितांतराः उल्लसन्मकराक्रांत द्रुमकाननितोदराः ३१ दरीविदारणभ्रष्टसिं

हाहातजलेचराः। उन्मुदस्तमहारत्नभरतारकितांवराः ३२ उत्फालमकरच्छन्नभस्वरहहहुनाः

परस्परोर्मिसंघट्टभांकारकटुटांकृताः।।३३ तरत्तरलमातंगफूत्काराधौतभास्कराः अन्योन्यवेलनव

ग्रप्रविदीर्णाद्रिभित्तयः ३४ तटपर्वतलुंटाकतरंगकरमंडला गर्जद्गिरिदरीगेहविसद्दुन्मत्तवारयः ३५

भ्यस्तरंगेभ्योग्रेचलद्भिस्तेभ्योप्यग्रेचलद्भिर्वीरमैरूर्घूर्णितांतरा ३१ ३२ उत्फालैरुच्छलद्भिर्मकैरैः छन्नानभ

स्वरावंहतोघनाश्रयेषां ३३ ३४ ३५ ३६ ।।

क९

२०६

२०६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१९ यं दुःखान्येवफलानी वपाणि क्रंदनहेतवो येषां तथाविधाजनसमाचारा यस्यां एवमग्रेपि १७ अधर्मस्थूलैरधर्मिको
शपरैर्जनैः सर्वतो वलिता कुशास्त्रशतैर्वेदवाहैः स्थूलिनी रोगाद्यैर्विद्याक्रंदाः दुर्जनाश्चोरपिशुनादयो खिलजनाः वि
त्राण्यापत्र १८ १९ अन्यमानिनः स्वधर्मत्यागेन परधर्मप्रवृत्ताः पत्रहृष्टाक्रोधेन अभिहास्सतो द्विजाश्च धर्मेपि द्वेषा
रोपत्र असरतं परेषामाक्रंदरोदनेतत्पराः अपर्यन्ताः पामराः पत्र २० अमाया र्जितविनैर्मरणकाले आपातमधुरारं
भपरिणामे परलोकेच दुःखदस्वदरंतथाविधाभंगुराः अल्पायुषो यत्र आलस्योल्लासेनसत्सं ध्यावंदनादिकार्यवैधुर्यं येषां

दुःखस्थूलसमाचाराद्विषम्लाखिलप्रजाः अधर्मस्थूलवनितापानम्लजनेश्वराः १७ अधर्मस्थूलवलिता
कुशास्त्रशतस्थालिनी दुर्जनाखिलविन्नाख्याविप्रद्विहतसज्जना १८ अनार्यवसुधापालानदनाहतपंडिता लो
भमोहभयद्वेषरागरोगरजोरता १९ अपथ्यगामिपुरुषा स्वषाभिहतसद्विजा अनारतघनाक्रंदपरापर्यंतपाम
राः २० दस्युत्सन्नपुरग्रामदेवद्विजसमाश्रया आपातमधुरारंभदुःखदोदरभंगुरा २१ आलस्योल्लासवि
लसत्कार्यवैधुर्यधर्मिणी सर्वापदुपतापार्ताक्रमेणोत्सन्नदक्षिणाः २२ भस्मशेषपुरग्रामा निर्जनाखिलमंड
ला रोरूपमाणामस्थाभकुंडलोड्डामरांवरा २३ दुर्भगाडंवरारंभरोदनोद्भवोदरी मुष्टिप्रमाणजनताजनतामा
तृषंगिणी २४ नीरसशेषदेशांतासर्वतुगुणवर्जिता उत्तरपपार्श्वविधाना म्लसरोगतवेदने २५

तथाविधाः धर्मिणो धार्मिकजना यत्र सर्वे यामापदुपतापरोगाक्रांतेयस्यां २२ रोरूपमाणो धर्मनद्विभस्माभो भयकुंडलैश्चक्रवाते
रुड्डमरमिवांवरंयस्यां २३ दुर्भगानामप्रजानामाडंवरारंभै रोदनेभ्य उदरं यस्याः नासिकोद्भवोत्तैलेतिङ्गमोषरं
मुष्टिप्रमाणजनसमूहा यस्यां २४ सर्वैर्ऋतुगुणैर्वर्जिता इति विविधप्रकारेण असम्बलस्याविचार्य दुर्भिक्षादेहारंभकोपार्श्ववेधा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नीलाब्जेषुवनस्य हेषु विश्रांतानीव शीतलाभ्रासारवारीणि येषाम् ४४ स्वीयेन रसेन जलेन विभो राज्ञ्यस्यं धनस्य नाशे वि

वा०टी० शंकिता भीता इव तिरोभूता महानला येभ्यः अर्थात्स्थलभातंगैस्सह मिलंतः शिखरिमालाग्रेषु जलमातंगा यो येन पुष्कशी

नि०उ० लायेषां ४५ जलैरचलानामचलेरंभोनसंघट्टस्फोटेनेव पंडिताः ४६ उड्डामराडंबरवंतो यास्तवन कागजोत्फुल्लशरीरलत्त

२०७ राः भयसिंसासोत्तरंगाग्रताडनेय च्छादनं तेन भासुरैः कल्लोलैर्वृहत्तरंगैरसुरैः पातालमिवअलमत्यंतमाकुला इति परेण

न्वयः ४७ अपसागरस्त्रोभानंतरं तत्र प्लवमानत्वाद्दुन्नासानम्रु ध्वीकृतप्रकाराणां दिग्गजानां ध्वनिरुदयत उद्भूतो भूत् ४८की

नीलाब्जवनस्य हृशीतलासारवारयः प्रज्वलद्वडवावह्निज्वालावलिमिलज्जलाः ४४ स्वरसेन विभो नाशे

विशंकितमहानलाः मिलच्छिखरमालाग्रजलमातंगयोधिनः ४५ न स्पंतीवतरंगौघैर्जलाचलनवेधिनः

चलाच्चलाचलाम्भोम संघट्टस्फोटमंडिताः ४६ वहद्दैरिवनव्रातप्राणमंडलमंडिताः उड्डामरखने भैंद्रभेरीवाद

नभासुरैः ४७ असुरैरिवपातालं कल्लोलैरमलाकुलाः अथोद्यतदुन्नाश दिङ्नारा वदनध्वनिः ४८

पातालतलताल्वंतर्विस्फोटमोटनोद्भटः चंचलाचलकीलौघचालनास्फालिता ४९ लोलाशैवालव

ल्लीशय्यालोलांभोधिलंघिता अथ दुर्वारनिर्घोषनिर्वाताडंबराम्बिता ५०

दृशः सध्वनिः पातालस्य तलस्य तालुनः अंतर्विस्फोटेन विदारणेन आमोटनेन पिंडीकरणेन च उद्भटः घन

तरः दिग्गजेश्वारहमानाउर्वी चंचलानि मेर्वाद्यचलकीलानि यस्यास्तथाविधा भूस्तास्तनाश्वस्वस्थानाच्चालितास

तीथ्यालोलैरंभोधिभिर्लंघिता वसतीलोलाशैवालवल्लीव चचालेति परेण सहान्वयः ४९ ततः किमासीत्तदाह अथेति दुर्वा

राणामत्यवांवुदानां निर्घोषनिर्घातानामाडंबरैरान्विता घोर्दिशां प्रतिध्वनिलक्षणैरावैर्पतंती प्रस्फोटैश्च ५० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हता: अरय: स्वविरोधि द्वाग्नयोयै: तारारवं उच्चै: स्वरं यथास्यात्तथा रगद्भिस्तरंगैर्गेहेभ्यो विद्राविता: नभश्चरा

देवाद्यो यै: ३७ प्रलंबितेरुरुवायोन्नीतैर्वनस्य हेलनकाननमिवकृतं अंबरमाकाशं यै: मरुद्भि: छिन्नैर्विभक्तै: कल्लो

लैश्चालिता: रत्नधात्वादिप्रभामिश्रंचचंत्तीरेभ्योगिरिभ्यो तेभ्य: पतद्भिर्विप्रै: रटज्जला: ३९ निस्तलैरगाधैरावर्त्तैर्नि

भूपांपरपुरक्रांतालग्नाइवहतारय: तारारवरणद्गेह विद्रावितनभश्चरा: ३७ प्रलंबितवन

मूहल्लनकाननितांबरा: सपक्षपर्वताकारतरंगाएरतांबरा ३८ महारवमरुच्छिन्नकल्लोल

चलच्चालिता: चंचत्तीरगिरिव्रातपतत्तटरटज्जला: ३९ उल्लसद्विपुलावर्त्तप्रोत्क्षिप्तमकरोत्क

रा: विमज्जनिस्तलावर्त्तैर्नि शीर्णगिरिकंदरा: ४० दरीदलनसंप्राप्तदृषद्दलनदंतुरा: अं

भालंबिदरीप्रांतमग्नवीचिजलेभका: ४१ व्यालोलवलनाक्रांतविटपीप्रोतकच्छपा: यमेंद्र

वसुधावाहेसत्कारैरिभियविह्वले: ४२ स्रूयमाणपतच्छैलतटीकटकटारवा: मत्स्यपुच्छ

टाच्छिन्नमग्नोन्मग्नद्रुतांद्रय: ४३

जीर्णा: गिरयस्तत्कंदरास्तायेषां ४० दरीदलनवसात्संप्राप्तै: स्फटिकादिदृशदशनैर्दंतुरा: हसंतइवेतिया

वत् अंगेषुलंबिषुदीर्घेषुदरीप्रांतेषुमग्ना: प्रविष्टा: वीचयोजलेभका: यादोगजभेदायेषां ४१ यमसेंद्रस्य

वसुधायास्त्रवाहेवहिनैर्महिषैरावद्दिग्गजादिभिस्तत्कारैस्स्थ्रीकृतकर्णा: ४२ ४३ ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ धातुः प्राणनिरोधेनवातस्कंधस्थितिक्षयः तत्प्रसंगात्पुनः पुष्टावरणपतिगृहेविराट्स्थितिर्विराडात्मनि
नि॰उ॰ स्वयंभुविप्राणानाकृष्टवतिस्वस्वप्रदेशेउपसंहर्तुमारब्धवतिसति वातस्कंधस्थितानभोभवोवायुःस्थितिं
२०८

श्रीवसिष्ठउवाच अथाकृष्टवतिप्राणान्स्वयंभुविनभोभवः विराडात्मनितत्याजवातस्कं
धस्थितःस्थितिम् १ तर्हितस्यकिलप्राणस्तेनक्रांतेषुतेष्वपि ऋक्षचक्रेस्थितिंकोन्योध
त्तेभूतैकधारिणी २ वातस्कंधेसमाक्रांतेब्रह्मणाप्राणमारुते समंगंतुंपरित्यज्यसंस्थि
तिंक्षोभमागते ३ निराधारास्सवाताग्निदाहोल्मुकवदायतं व्योम्नस्ताराततोःपुष्पनिक
राङ्खभूतले ४

ग्रहनक्षत्रविमानादिविधारणमर्यादांतत्याज १ तेनातस्कंधास्तस्यस्वयंभुवःप्राणाःक्रांतेषुउपसंहृतेषु
२ ३ स्थितिंप्राग्क्रांतपक्वासमंउपसंहारेणसाम्यावस्थांगंतुंक्षोभमागतेसतिसवातेअग्निदाहेउड्डीनैरुल्मु
कैस्तुल्यंताराःभूतलेआसमंतात्अपतन् ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

केतवः औत्पातिकं धूमकेतवः पेतुः उत्पेतुः ५१ वर्णितो हेमरत्नमयाङ्गदमुक्तासिंदूरवर्णभुजगाङ्गदवेत्यग्निमोत्पातपं
क्तयुपमानानि ककुब्भो दिग्भ्यः नभसो भूमेश्चोत्पातपंक्तय उद्यतिरित्तिमवहितेनान्वयः ५२ ब्रह्मणा प्राक्सृष्टाश्च मुक्ता
निविधारणसंकल्पोपसंहारादुपेक्षितानि अम्बरादीनि पृथ्व्यादीनि चेति द्विविधान्यपि महाभूतानि अतशब्दवाच्यानि संक्षोभमा
ययुः ५३ ब्रह्मलोकं गतः ईश्वरः स्वस्वाधिकारनिर्वाहकः प्रभावो येषां तथाविधा असंतः ५४ ५५ ५६ लोकांतराण्यद्र

उत्स्फोटैरवपतंती घोदिशि प्रतिरवाराद्वैः आवर्तवलनाकाराः केतवः पेतुरंबरात् ५१ हेमरत्नमयायुक्ताः
सिंदूरभुजगाङ्गदाः ककुब्भ्यो नभसो भूमेरुत्पातदिग्धपङ्क्तयः ५२ चलज्ज्वालाजटाटोपा विविधोत्पातपंक्तयः ५०
स्याकीन्यम्बरादीनि ब्रह्मणोन्मुक्तानि सर्वतः ५३ द्विविधानि महाभूतान्यलं संक्षोभमाययुः चंद्रार्कानिलशक्राग्नियमाः
कोलाहलाकुलाः ५४ परिपातपरा आसन् ब्रह्मलोकगतेश्वराः कंपैः कटकटारावपतत्पादपपंक्तयः ५५ भू
कोलाहलाकुलाः ५४ परिपातपरा आसन् ब्रह्मलोकगतेश्वराः कंपैः कटकटारावपतत्पादपपंक्तयः ५५ भू
मेरवभवन्मेरुदोलांदोलनमद्द्रयः भूकंपलोलकैलासमेरुमंदरकंदराः ५६ लोकांतराद्रिपुरवारिधिकाननानां
तमुत्पातकल्पपवनेन मिथो हतानां कोलाहलेजगदम्बरविकीर्णशिरांसि पूर्णानि वै त्रिपुरपूरस्त्रवाभिपाती ५७
इति महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे कल्पक्षोभो नाम एकसप्ततितमः सर्गः ७१ ॥ ॥

यः पुराणि वारिधयः का नमानि च ते पतदंतं सर्वं जगत् उत्पातसहितेन कल्पपवनेन मिथो न्योहतानां हन्यमानानां कोलाहलैः
रुद्रबाणाग्निदाहेन अभिपाती अभितः पतनशीलः श्रीमित्पुराणि पूरयती ति त्रिपुरपुरोदेत्संघद्रवपूर्णानिविप्रकीर्णशी
र्णाभिभूदित्यर्थः ५७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे एकसप्ततितमः सर्गः ७१ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० किंच ब्रह्मसंकल्पमात्रात्मा निराकृतिमूर्तिरेव इदं तु जगत्साकारं स्थितं इति मे निश्चयो जातः अतः इतरस्माकारांतरमस्ति चे
लि०३० त्कथय ११ तत्र प्रथमं पृष्टस्य स्थूलदेहस्य मनोमयेः देहानन्यत्वं तदवयवानां तदवयवत्वं चानुभावयितुं भूमिकां मूलोच्छेदनेन स्व
२०८ यति आदावित्यादिना आसीनासर्वाभिलापाणां दिशां च कोशानां भूमानंदात्मकत्वादेकमेव परं एकं १२ तदेतत्परमाकाशं स्वरूप
मत्यजत् विकारमनापद्यमानमेव स्वामाकाशतां चंद्रो द्वितीयचंद्रमिव कल्पयत् परस्मातिरिक्तवस्त्विति अवबुध्यते १३ तत्रैवा

ब्रह्मसंकल्पमात्रात्मा निराकृतिरिदं स्थितं जगदित्येकजातो मे निश्चयः कथ्यतेतरत् ११ श्रीवशिष्ठ०
आदौ तावदिदं नासन्न सदासीन्निरामयं चिन्मात्रपरमाकाशमासीत्कोशैकपरं एकं १२ तत्स्वामाकाशतां चे
तच्चित्तमित्यवबुध्यते स्वरूपमत्यज न्नित्यं चित्वाद्भवति चेतनं १३ विकृतं चेतनं जीवं सघनत्वात्मनः स्थि
तं एतावति स्थितिजालेन किंचित्साकृति स्थितम् २५

ध्यवोद्भवोद्भूभावलक्षणं त्रिपुटीमननेन सघनत्वाद्घनीभावान्मनोवेषेण स्थितं तथाभूतं चेतनं जीवं विकृतं स्वरूपमत्य
जदिति यदुक्तं तदुपपादयति एतावतीति एतावति त्रिपुटीजीवभावपर्यंते स्थितिजाले अध्यासेन संपन्नेपि तेषु न किंचि
दपि साकृति परस्परव्यावृत्ताकारसहितं रूपं परमार्थतः स्थितं किंतु शुद्धव्योमैव शून्यमेवेति परेण संबंधः २५

२०७

२०९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जगत्खंडेऽर्जितस्यसुकृतफलस्याऽलयाः भोगस्थानभूताविमानावलयः कालविपाकेनचलद्भिःछिन्नंभोगमूलंकर्मयेषांतथावि
धाःसंतः अपतन् ५ इद्धानांदीप्तानां ६ खेचरादिसिद्धानांत्वपितुनांतुक्ताःस्वपन्नाह प्रभ्रमत्पइतिस्फोः वाग्व्यापारेष्वसमर्थाः ७
इंद्रादिनगरैःसहितानिसेंद्रादिनगराणि अमरभूभृतोमेरोःशिरांसिशिखराणिचपेतुः ८ ननुब्रह्मणःस्थूलदेहोब्रह्मांडं सोविराड्देहांत
र्गतःसत्यलोकनिवासीचतुर्मुखदेहस्तुतन्मनःकल्पितःप्रातिभासिकएवनचसोपितस्यस्थूलदेहएवेतियुक्तं विराड्देहांतःस्थितस्यो
गात्नहिकस्यचिदपिस्थूलदेहांतःस्थूलदेहांतरंध्वंस्मुतंवासंभावयितुंवाशक्यं एवंसतिमानसेचतुर्मुखदेहे प्रातिभासिकेत्वामदेह

कालपाकचलन्मूलाजगत्खंडफलालयाः प्रशांतपवनाधाराविमानावलयोऽपतन् ५ प्रलयोन्मुखतांयातेब्राले
संकल्पनेऽध्वने सिद्धानांगतयःसेतुरिद्धानामर्चिषामिव ६ प्रभ्रमंत्योंबरेकल्पमारुतैस्तनतूलवत् स्वशक्त्यापच
यस्काः सिद्धसंततयोऽपतन् ७ संकल्पद्रुमजालानिसेंद्रादिनगराणिच पेतुर्भूकंपलोलस्यशिरांस्यमरभूभृतः
८ श्रीरामउ० चितिसंकल्पमात्रात्माविराड्ब्रह्माजगद्वपुः किमंगंतस्यभूर्लोकः किंस्वर्गः किंरसातलं ९ कथ
मेतानिचांगानिब्रह्मंस्तस्यस्थितानिच कथंवासांतरेतस्यतस्यैववपुषिस्थितः १०

प्रायप्राणोपहारसंकल्पेनकथंविराड्देहविष्टंभकप्राणस्थानीयवातस्कंधादिद्वयः नहितामसदेहे प्राणाद्युपसंहारेणाभरणदर्शने
जाग्रत्प्रसिद्धस्थूलदेहस्योच्छ्रयतइत्याशयेनरामःशंकते चितीतिसंकल्पितावच्छिन्नाब्रह्माचतुर्मुखश्चितिसंकल्पमात्रमनस्तदात्मा जगद्
पुः ब्रह्मांडशरीरकःप्रसिद्धः तस्यसंकल्पमात्रात्मनश्चतुर्मुखस्यभूर्लोकादयोलोकाः अंगावयवाः किंनस्यूत्तंस्यमनसास्पृत्तानि
गानिसंभवंतीति तदाभूर्लोकः किमंगंपादः अन्योवाअंगविशेषः किमंगं रसातलंच किमंगंकोवयवइति विभागप्रश्नः ९ अस्तुवाचतुर्मुख
देहोपिमूर्तस्तथापिअल्पपरिमाणस्यैतस्यएतान्यपि स्तलानिभूरादीन्यंगानिकथंस्थितानितस्यापिविस्तृततत्वकल्पनेनब्रह्मांडात्मनाप्यु
चेततहिसर्वस्यैववपुषएतस्यब्रह्मांडस्यांतःसत्यलोकेकथंस्थितः १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जाग्रदनुसृत्वतायां स्वाप्नदेहांगोपसंहारेण स्वाप्नभूरादिलोकोपसंहारः द्वयोरपि संकल्पाकारामात्रत्वादित्याशयेनाह सर्वमि
वा॰टी॰ ति २५ आवास्तवत्वं कथं ज्ञेयमिति चेदसंभाव्यत्वादित्याशयेनाह क्वेति किंचतं पंचकं देशकालादिसर्वप्रकारैरप्यसंभाव्यस्य
नि॰उ॰ समर्थनार्थं २६ स्वदते प्रिया प्रियभावेन प्रथते अलीकं निष्प्रपंचं ब्रह्मैव भ्रांत्या शून्यकं जगत् प्रसुप्तस्वप्नमेवरूपं जगद्भावेन पश्यति २७
२१० तदेवस्पष्टमाह जगदादिकयेति आदिपदात् तद्भूमाडिमत्त्यादिभावविकारा गृह्यंते २८ द्वैतवर्जनात् किंचिदद्वैतस्यापि वर्जनान्नकिं

स्ति१ वस्तुतस्त्वेन जगत्त्वं नाममेवेव न क्वचित् सर्वमाकाशमेवेदं संकल्पकलनात्मकं २५ क्वचिन्मात्रेमलेव्योम्नि कपंचाकेन
वा जगत् किं जायते किमजालिकारणं सहकारयत् २६ अतोलीकमिदं जातमलीकं परिदृश्यते अलीकं स्वदते लोक
मेवं पश्यति शून्यकं २७ जगदादिकयाभासा चिन्मात्रं स्वदते स्वतः आत्मनात्मनि चरैद्वैतस्पंदेनेनेव मारुतः २८ इदं किंचि
न्न किंचिद्वा द्वैताद्वैतविवर्जितं चिदाकाशं जगद्विद्धि शून्यमच्छं निरामयं २९ शांताशेषविशेषो हं तेन राघव
संस्थितः सन्नेवासन्निवात्स्व भेकमेवास्वनिर्ममः ३० निर्वासनः शांतमनाः मौनी विगतचापलः सर्वं कुरु यथा
प्राप्तं कुरु मा वा त्र किं ग्रहः ३१ अनादिनित्यानुभवो परएकः सरूपदृश्यं [illegible] ननु दृश्यमन्यत् सत्यानुभूतेननुभू
तयोयाः सुविस्तृतां दृश्यमहादृशास्ता ३२ इति महारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे निर्वाणनाम द्वासप्ततितमः सर्गः ७२

210

चिवा २९ तस्मादहमित्वमपि एवं परमार्थतः सन्नेव व्यवहारे असन्देहादिरिव आस्व किंतु निर्मम इत्यर्थः ३० उत्थितः स
वैव्यवहारे कुरु समाहितः सन् मा वा कुरु किं ग्रहः किमर्थमेकत्राग्रहः इत्यर्थः ३१ तस्मात्सर्वदृश्यं ब्रह्मैव तदज्ञानान्नेव भ्रांत्या
कारपरिणतीभिदृश्यानुभवा इति निष्कर्ष इत्युपसंहरन् अनादीति सतो अनुभूते भावकः अनुभवैकरसे ब्रह्मणि या अननुभूत
यः अज्ञानाभितारएव भ्रांतिवैचित्र्यैः सुविस्तृताः दृश्यमहादृश इत्यर्थः ३२ इति वाशिष्ठता॰ नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे द्वासप्ततितमः
सर्गः ७२ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं तर्हि स्थितं तदाह चिद्व्योमेति १५ एवमभिमानाकारभावनारसेनैव तद्भावेनापि स्फुरतीत्याह अथेति १६ अहंकारकल्पनो
त्तरं स्थूलदेहकल्पनापि तस्य अवस्तुभूतैवेत्याह तदित्यादिना १७ १८ यदि देहं रूपमेवैकं तस्याकारमनुभूयते तत्राह रूपमेवेति तर्हि २
१९ प्रलयमोक्षादिकल्पनाप्येवेत्याह संविदिति २० कदोपशाम्यतीति तदाह यदेति तदा आततमिति छेदः २१ यथाभूतपरमार्थसत्तं

शुद्धं व्योमैव चिद्व्योम स्थितमात्मनि पूर्ववत् यदेतत्प्रतिभातं तत्तदस्पंदनशिवात्ततः १५ अथ तन्मनआभोगि
भाविताहंकृतिस्फुरत् संकल्पात्मकमाकाशमास्ते किल मितं स्वयम् १६ तत्संकल्पचिदाभासनमोह मितिभावितं
असत्यमेवानुभवत्सन्निवेशं स्वमेव खे १७ देहभावितमाकारं पश्यत्यनुभवत्यपि संकल्पात्मकं रूपमेव देह इति
स्थितं १८ रूपमेवं यथाकारि संकल्पनगरं भवान् पश्यत्येवमजो देहं खे खमेवानुभूतवान् १९ संविदो निर्मला
त्मस्या यावदित्थं तथाविधम् अनुभूयानुभवनं स्वैच्छयैवोपशाम्यति २० यदा तत्त्वपरिज्ञानमस्मदादेस्तदाततं इदं सं
सरणं विद्धि रूपं सत्यमिव स्थितं २१ यथाभूतपरिज्ञानाद्व्रशाम्यति वासना अद्वैता निरहंकारा ततो मोक्षोऽव
शिष्यते २२ एवमेव स योगेशो साराणवेदं जगत्स्थितं विराजो ब्रह्मणो राम देहो यं तदिदं जगत् २३ संकल्पाकाश
रूपस्य तस्य यथा भ्रांतिरुत्थिता तदिदं जगदाभाति ब्रह्मांडमुदाहृतम् २४

ब्रह्मेतत्परिज्ञानान्मिथ्यावासनाश्चास्मिन्नेव जन्मनि शाम्यति २३ अस्त्वेवं तथापि तदुत्पाद्यस्य वः किं समाहितं च त
त्राह एवमिति २३ तथा च ब्रह्मांडस्यापि भ्रांत्यैव स्थूलदेहत्वं विचारतस्तु तदीयमनोमात्रत्वमिति तदंगोपसंहारेण परसं
हारः सिद्ध इति भावः २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० स्थूलस्यभूतभौतिकस्यसूक्ष्मभूतेषुनाशेभूतसूक्ष्मैः सह अव्याकृतानुप्रवेशेमहानाशेप्राकृतेप्रलयेइतियावत्ब्रह्मलोपेंद्रा
नि०उ० दिदेहानांपरिणामस्वरमोभावविकारस्तइतिततःशीलेवा ६ तदायच्छिष्यतेतद्गणयतिशिष्यातइत्यादिना ७ ८ अन्यापे
२११

तस्यनाशेमहानाशेमहाप्रलयनामनि ब्रह्मलोपेंद्रमरुद्रुद्रमहेंद्रपरिणामिति ६ शिष्यतेशांत
५५२ मसधं किमजंमनादिसत् यतोवाचोनिवर्त्ततेकिमन्यदवगम्यते ७ सर्षपापेक्षयामेरुर्यथातिविततात्कृ
तिः तथाकाशमपिस्थूलंतत्सूक्ष्मंयथपेक्षया ८ शैलेंद्रापेक्षयासूक्ष्मायथेमेत्रसरेणवः तथासूक्ष्म
तरंस्थूलंब्रह्मांडयदपेक्षया ६ अमानकलितेसोम्येकालेपरिणतेचिरं शांतेतस्मिन्परेव्योमनाद्येहनु
भवात्मनि १०

क्षयाशून्यंपरमसूक्ष्मसदप्यकाशंयदपेक्षयास्थूलंतथा अन्यापेक्षयास्थूलंविशालातममपिब्रह्मांडंयदपेक्षयासू
क्ष्मतरमणुतरं ६ मानहेतुसूर्यस्यंदाद्युपाधिप्रलयादमानकलितेतादृशप्रलयकालेचिरंद्विपरार्द्धपरिमितब्रह्मायुः
कालतुल्यप्रमाणंपरिणते अतिवाहितेसति १० ॥ ॥ ॥ ॥

221

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इहारोपक्रमोऽस्योबोधहार्व्यपवर्ण्यते कथमेतस्यचांगावित्यादिप्रश्नोत्तरंततः किमंगतस्यभूलोकः कथमेतानिच्चां
गाधिकथंवासांतरेतस्येतिप्रस्तुतप्रश्नत्रयेण्युक्तात्त्वेनवर्णितंब्रह्मणोजगदध्यारोपप्रकारेणनःक्रमस्तस्तात्पर्यतश्च
सम्यग्जिज्ञासमानोरामस्तत्रतात्पर्यतः स्वज्ञातांसंदर्शयितुंसिंहावलोकनन्यायेनव्यवहितोलिनिष्कर्षंस्मारयतिबंधेत्यादि
ना सन्मयीसत्यार्थविषया सर्वेषामस्तित्वादेवस्वयंनास्तमेतिनोदेतिच अतः असौसर्वेषामस्तिरणीबुद्धिरेवविषयमार्जनेकिम
पिवाङ्मनसागम्यमाद्यंब्रह्मेतित्वयातात्पर्यगत्याउपदिष्टंकिंइतिगुरुबुद्धिविसंवादसंकापरिहारायइदंमयाबुद्धमिति परेण

श्रीरामउवाच बंधमोक्षजगद्बुद्धिर्नभूयानापिसन्मयी नास्तमेतिनचोदेतिकिमप्याद्यमसौकिल १ उपदि
ष्टमिदंब्रह्मंस्त्वयाबुद्धमलंमया भूयःकथयतत्त्वेहिहिएवतोनास्तिमेरतं २ सर्गादिसंभ्रमदृशःभूयतादि
दृशास्तथा नकाश्चनविभोसत्याअसत्याश्चनकाश्चन ३ एवंस्थितेतुयत्सत्यंतत्सर्वंबुद्धवानहं तथापिभूयो
बोधायसर्गानुभवउच्यतां ४ श्रीवशिष्ठउवाच यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमं सर्वंसर्वविकाराढ्यंदे
शकालक्रियादिमत् ५

न्वयः १ तर्हिकिमुपदेशोपरमोनतुनेत्याहभूयइति २ सत्याः अबाधितार्थाः असत्याः बाधितार्था अपिसन्तत्तद्घवत्तत्
शक्तब्रह्मरूपएवतथास्थिते रर्थक्रियांविदादसत्कार्यपक्षानभ्युपगमात्सर्वशक्तिमतिब्रह्मणिसर्वरूपतापादनशक्तेरपिसंभ
वान्मायायासर्वविरोधपरिहाराच्चेतिभावः ३ मायाशबलब्रह्मसमहात्म्यमिवतदधिष्ठाननिर्विशेषनित्यमुक्तब्रह्मतत्त्व
मप्यहंबुद्धवानित्याह एवमिति सर्गानुभवः प्रपंचाध्यासक्रमः भूयउच्यतांभूयसंश्रोतृणांबोधायवाउत्पायेतिवा ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नि॰उ॰ २१२ तद्विभागकल्पनाप्रकारं विशदयति चिदणुरिति परिच्छिन्नस्य देशकालावनगावच्छप्रतीयमप्रसिद्धेरिति भावः १९ तत्रैव त्रिपुटी
विभाजकोपाधिभेदानां सान्निध्यस्तदालोकननिमित्तभावस्य च कल्पना भवतीत्याह उपलब्धमिति द्रव्यगुणक्रियादिकल्पना
धारत्वाद्रूपं २० एवमेव कर्तृकार्यकारणभोक्तृभोग्योपभोगइत्यादित्रिपुटीभेदानां तत्सान्निध्यसन्निमित्ततायाश्च कल्पनसंविवो
धर्मित्वाशयेनाह एवमिति देशकालवस्तुपरिच्छेदैर्मितासंख्येयत्वादिनाऽनंतावा २१ तत्र रूपादित्रिपुटीसिद्धौ चक्षुरादिकारण

चिदणुर्यत्र भातोऽसौ देशो मितिमुपागतः यदा भातस्तदा कालोपज्ञानं तत्क्रिया स्मृता १९ उपलब्धौ विदुर्दृश्यं दृष्टता
पुपलब्धता आलोकनं दर्शनता दृगालोचनकारणं २० एवमुच्छूनता भाति मितानंता पवाक्रमात् असत्सैव नमसे
वनभोरूपैव निष्क्रमा २१ चिदणोर्भासनं भातं तन्मुदेशेन देहगं येन पश्यति तच्चक्षुः संग्रहोऽयं दृशामिति २२ चिद
णोः प्रतिभासेंतः प्रपंचनामवर्जितं तन्मात्रं शब्दमेतेषामेतदाकाशरूपितत् २३

212

विभागकल्पनांतरीयकी भवतीति संक्षेपेण दर्शयति चिदणोरिति चिदणोः जीवस्य भातं भासनं सौराद्यालोकं येन गो
लकप्रदेशेन छिद्रेणायेन बाह्येन्द्रियेण करणेन पश्यति तच्चक्षुः सर्वासां श्रोत्रादिदृशीनामप्ययं न्यायः सम इति संग्र
हः संक्षेपः २२ श्रोत्रादींद्रियप्रपंचकविच्छिन्नामरूपभेदकल्पनात्प्रागवस्था तन्मात्रशब्देनोच्यत इत्याह चिदणोरिति एतेषां श्रो
त्रादिप्रपंचकविषयाणां प्रपंचं प्राक्तनं यन्नामवर्जितं स्वरूपं तत्तन्मात्रमिति शब्द्यते यस्तथाविधं यत्तत्तदेतदाकाशरूपि स्मृ
तमित्यर्थः २३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मायावरणेन ततः स्वप्नप्राय चिदाकाशस्य प्रोन्मुखस्य स्वांतलीनजगत्संस्काररूपां परमाणुतां वेत्ति पर्यालोचयतीव २१
भावयन् पर्यालोचयन् तत्पर्यालोचनेन विषयवदुचित भावप्राप्तेर्बृंहणाच्च ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दार्थं तथार्थतपसश्च अ
तिः तपसा चीयते ब्रह्मेति २२ तदेतच्चरमात्मलक्षणेन तदनेन चेत्यभाति क्रियाहेतुर्दृग्निरूप इत्याह चिद्भाव इति तेनैव दृग्रूपता
संपत्तिं दर्शयितितां भवेत्यादिना २३ नन्वेकरूपदृश्यरूपद्वयभावो विरुद्धः कथं संपद्यते इति चेत्त्वमनघ रोधापर्यालोचनादि

असंकल्पो महाशांतो दिक्कालैरमिताकृतिः अंतर्महाचिदाकाशे वेत्तीव परमाणुतां २१ असत्यामेव तामंतर्भा
वयन्स्वप्नवत्स्वतः ततः स ब्रह्मशब्दार्थं वेत्ति चिद्रूपतां ततां २२ चिद्भावोनुभवंस्तत्र चित्त्वाच्चेद्रूपतां निजां तामेव पश्य
तीवात्मस्ततो दृश्यवत्तिष्ठति २३ यथा स्वप्नमतं पश्यत्येकरूपवात्मनात्मनः स्वत एव स्वतेद्दृश्यं तथा चिद्रूपमात्मनि २४ त
तच्चिद्भावस्वरूपोंतरेव स्वच्छितामिव पश्यन्स्वरूपमेवास्ते दृश्यरूपमिव स्थितः २५ चिद्भावः स्वरूप एवाति निराका
रोप्यणुतनुं पश्यन्दृश्यमिवोदेति दृश्येव च तदाछितां २६ प्रकाशमणुमात्मानं परं पश्यत्तदनुभावतः उच्छूनतां चेतय
ते बीजमंकुरतामिव २७ देशकालक्रियाद्रव्यदृश्यदर्शनदृग्दृशः अपतितस्वभावेन तिष्ठत्यनुदितात्मिधाः २८

त्याह यथेति २४ तथाकल्पः नैपि न वास्तवैकपत्तीति इत्याह तत इति २५ स्वरूप एवमस्पष्टात्म्याख्या अति निराकार इति द
रूपमिव दृश्ये वच्छितां तदा उदेति उदेति २६ स्वच्छदृशमायावलेन प्रकाशस्वभावमणुं परिछिन्नमात्मानं पश्यंस्तदनु
भावतः उच्छूनतां प्रपंचयं चेतयते कल्पयति २७ तदेवं तस्य तन्नांतरीयकतया देशकालादिविभागकल्पना अपि भवं
ति परं तु तावेगाद्यभिव्यक्त्यभावादनुदितात्मिधा इत्याह देशेति २८ ।। ।। ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंस्वयमेवप्रथममातिवाहिकदेहस्ततोदेशकालक्रियावस्तुविभाग ततस्तन्नामभेदइतिक्रमेणनामांतः सर्वजगत्शरी
वा०टी० रंसंपद्यतइत्यर्थः ३ एवंसर्वंजगतोमनः कल्पनामात्रत्वेनातिवाहिकदेहावयवत्वेकथमधिभौतिकताप्रत्ययस्तत्राहएवर
नि०उ० वेति ३१ ३२ संगगनाकृतिश्चिदणुः स्वदेहेपिकल्पनीयेवस्वरूपमाणप्रपंचांशकल्पनामुपादत्ते ३३ एवंबाह्यार्थहानोपानोदिव्य
२१३ वहारकल्पनापिबोध्येत्याह भावेति ३४ इत्यमाकारोमेरित्यमेष्वइत्यादिनियताकारकलनां ३५ ३६ ईश्वराणामपिदे

इत्थंस्वानुभवेनैवव्योम्नैवव्योमरूपधृत् आ तिवाहिकनामांतेदेहः संपद्यतेचितेः ३० एवमेवचिरंकालं
तत्रभावनयातया गृह्णातिनिश्चयंपूर्णमाधिभौतिकमात्मनः ३१ व्योम्नाव्योम्नेवरचितोनिर्मलेनेतिविभ्रमः
223 आसतासत्समास्तीर्णस्तापनद्याजलंयथा ३२ संकल्पनामुपादत्तेस्वदेहेगगनाकृतीः शिरः शब्दार्थसंकाचि
त्पादशब्दार्थदांकचित् ३३ उरः पार्श्वादिशब्दार्थमयींकचिदनाविलां भावाभावग्रहोत्सर्गशब्दाद्यर्थमयी
मपि ३४ नियताकारकलनांदेशकालादियंत्रितां विषयोन्मुखतांयातामिंद्रियव्रातवेधितां ३५ सोणुः पश्यत्ययाका
स्तद्र एवंसंप रमालनः स्वात्मकल्पितम् हस्तपादादिकलितंचित्तादिकलनान्वितं ३६ एवंसंपद्यतेब्रह्मातथासंपद्यतेहरिः एवंसंप
घते २ घतेकृमिः ३७ नचकिंचनसंपन्नंयथास्थितमवस्थितं स्वस्वंस्वस्मिन्विलसितंज्ञप्तिज्ञप्तौविजृंभिता ३८ प्रतिकंदः श
रीराणांबीजंत्रैलोक्यवीरुधां सर्गोल्लिप्रदोमुक्तेः संसारासारवारिदः ३९ कारणंसर्वकार्याणांनेताकालक्रियादि
षु सर्वोप्युपरुषः स्वैरमित्थमुत्थितउत्थितः ४० नाल्पभूतमयोदेहोनास्यास्थ्यौनिशरीरके अवष्टब्धुमसौमुष्याशक्यते
हादिकल्पनासंकल्पवशादेवकिंपुनरन्येषामित्यतआह एवमिति ३७ सर्वोपायकल्पनाअनर्थैवेत्याहनचेति ३८ व्यष्टिवत्समष्ट्या
त्माविराडप्येकोवकल्पनयोत्थितइत्याहप्रतिकंदइतिव्यष्टिशरीराणांप्रतिनियतकंदः प्रतिकंदः तदाधारत्रैलोक्यवल्लीनामपिसए
वबीजमतेवहीरेषप्रतिबंधकविषयसर्गोल्लिप्रदः ३९ ४० भूतमयदेहाद्यभावादेवव्यष्ट्याअवष्टब्धुंनशक्यते ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंक्रमेण चिदणोः प्रतिभात्मत्वेन आकाश एव घनस्थितिः सन् पिंडः स्थूलदेहो भवति तत्र रूपाद्यनुसंधानवशात्
इंद्रियपंचकं चेततीत्युपसंहारः २५ अंतःकरणचतुष्टयकल्पनाप्रकारमाह एवमिति दृश्यपुरुषशब्दादिषु पुनः स्वभावात्यो
षडपत्वयमुपेति मात्रेंद्रियगृहीतविषयाणां स्थितिदशायां ज्ञानं चित्तमिति अध्यवशायदशायां बुद्धिरित्यभिधीयते २५
ततः सविकल्पदशायां मनः अभिमानेनाहंममतया तदारूढं तदभिनिविष्टं सत् अहंकारपदं गतं देशकालविभागकल्प
नां वर्णयितुं स्तौति देशेति इतिवक्ष्यमाणरीत्याह २६ तत्र काले च दिशि च एवं विकल्पना उत्तरकालकल्पनामयेस्येव

चिदणुप्रतिभाकाशपिंड एवं घनस्थितिः अनुसंधानविवशश्चेततीद्रियपंचकं २४ एवं चिदणुसंधानं दृश्यपो
षमुपेत्यलं तच्चज्ञानमित्युक्तं बुद्धिरित्यभिधीयते २५ ततो मनस्तदारूढमहंकारपदं गतं देशकालपरिच्छेदइत्थं
गीकृत आत्मना २६ चिदणोरस्य भावस्य प्रथमं ग्रंथवेदनं सतत्रोत्तरकालेन पूर्वाभिख्यां करिष्यति २७ अ
न्याभिन्नैकदेशस्यावष्टंभिख्यां करिष्यति एवं गिरिधांदिकल्पयिष्यति सत्क्रमात् २८ देशकालक्रियाद्रव्यश
ब्दानामर्थवेदनं भविष्यति स्वयमसौ चाकाशविशदोपि सन् २९ ना २

रूप १

प्रवर्त्तत इत्याह चिदणोरिति अस्य प्रसिद्धस्य भावस्य शब्दादिविषयस्य प्रत्यग्रं नवं आद्यमिति यावत् यत्र देशकालरूपेणा
आधारवेदनं यस्य चिदणोः जीवस्य भवति स चिदणुस्तद्देशकालस्य च उत्तरकालेन व्यावर्तिनिमित्तेन पूर्वः इत्यभिख्यां ना
मकरिष्यति कल्पयिष्यतीति प्रतिजीवं प्रतिवस्तु चैवमभिमतमेवेति भावः २७ नाकल्पनामपश्चाद्ध्वाभिख्या ततोन्यस्मिन् का
ले एवमेव करिष्यति दिशितु ऊर्ध्वदक्षिणपश्चिमाद्यभिधाना निबध्नाति विशेष इति भावः २८ एवं देशकालवस्तुभेदास्तन्ना
मानि च कल्पयित्वा गृहीतसंकेतो नापुरूषा गांशब्दस्मरणे तत्तदर्थवेदनात्मनापि स्वयमेव संपत्स्यत इत्यादर्शयति २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्पंदसंवेदनात्तेन प्राणस्पंदइत्यनुभूयते इति यदुक्तं तत्सर्वानुभवप्रसिद्ध्या समर्थयति प्राणेति सोऽयं तदीयप्राणस्पंदस्तद्ब्रह्मांडाका
वा॰टी॰ शे वातस्कंधोऽस्माभिरुदाहृतः प्रागिति शेषः ५१ धिष्ण्यतां सूर्यचंद्रग्रहनक्षत्रादिस्थानतां ५२ हृदयउदरांतर्गतमांसास्थ्यादीति
नि॰उ॰ यावत् ५३ प्रतिछंदात्प्रतिजीवभेदभिन्नात्तत्कल्पितव्यष्टिशरीराणां ५४ परेच्छाकल्पिताः देहाः कथमेतस्य व्यष्टितां गता इत्याह
२१४

प्राणापानपरिस्पंदो वेदनादनुभूयते तेनयः सोऽपमाकाशे वातस्कंधउदाहृतः ५१ चित्ताद्येकल्पिता येन
बालेनेव पिशाचिकाः तेजःकणा असंतोऽपि त एवे धिष्ण्यतां गताः ५२ प्राणापानपरावर्त्तदोलातद्वदुदो
दिता वातस्कंधाभिधां धत्ते जगत्तद्रूपमहत् ५३ प्रतिछंदशरीराणां प्रथमं बीजमेष सः जगद्भूतानांस
वैषामाकल्पव्यवहारिणां ५४ प्रतिछंदाद्यदेतस्मादुत्थिताजगदात्मना देहास्तदाप्यावाह्यमंतरेषां तथास्थि
तं ५५ चितिस्तस्याद्यबीजस्य एवमेव पर्यादिता तथैवाद्यापि जीवं तत्तथोदेति तदीहिता ५६

214

प्रतिछंदादिति प्रतिछंदं भवः प्रतिछंद्यः दिगादित्वाद्यत् यद्यस्माद्धेतोस्तथाविधादस्मादुत्थिताः प्रतिपुरुषदेहं तत्तद्व्य
सनामयाः ब्रह्मांडात्मएवमेषबोध्या इत्याह देहादिति ५५ तत्रैकबीजांतरं तथा यावत्सर्वबीजपरंपराक्रमेणोद्भवदर्शनादन्ती
ति संभाव्यते तद्वदद्यापि संभाव्यतामित्यभिप्रेत्याह चितिरिति तदीहिता तेन हिरण्यगर्भेण वांछिता ५६ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथास्वप्ने अन्धीनांसंग्रामाणांसिंहानांचगर्जाभिर्महाध्वनिभिरूर्जितात्मनामेघानांपिस्वप्ननरेणवस्तुतोमौनवतानिःशब्दमेव
स्थितंतथातेनाधिराजानिष्प्रपंचेस्वरूपेस्थितमित्यर्थः ४२ स्वप्नसंदृष्टानांयोधानां आरभटीकोलाहलस्तद्वेदनंजाग्रतः स्थिति
पर्यंयातं सघथानात्मतासन्नापिसन्नथाप्रपंचोयंस्थितं ४३ मायामात्रत्वाद्विसंभावितसहस्रमप्यत्रसंभवत्येवेत्याशयेनाह

तेनाधिमेघसंग्रामसिंहगर्जोर्जितात्मना अपिस्वप्ननरेणेवनूनंमौनवतास्थितं ४२ जाग्रतःस्वप्नसंदृष्टयोद्धा
रभटिवेदनं यथास्मृतिगतंनासन्नसन्नद्वदसौस्थितः ४३ बहुयोजनलक्षौघप्रमाणेपिवहद्वपुः परमाणवंतरे
मातिलोमांतस्यजगत्त्रया ४४ कुलशैलगणव्याप्ताजगद्वृंदात्मकोपिसन् कुलायंधान्यकामात्रमपिनोपूरय
त्यजः ४५ जगत्कोटिसताभोगावलीर्णीप्यणुमात्रकं वस्तुतोव्याप्तसवानेषनदेशंस्वप्नशैलवत् ४६ स्वयंभूरेवको
प्यंतोविराडेषसउच्यते ब्रह्मांडात्माजगद्देहोवस्तुतस्तुनभोमयः ४७ सनातनइतिप्रोक्तोरुद्रइत्यपिसंज्ञितः
इंद्रोपेंद्रमरुन्मेघशैलजालादिदेहकः ४८ तेजोणुमात्रंप्रथितंचेतित्वात्मयमंवपुः क्रमेणास्फोसंवित्तिर्महा
नहमितिस्थितः ४९

वद्धिति ४४ धान्यकावटवीजादयस्तावन्मात्रमपिकुलायांनीडंछिद्रंनपूरयति ४५ ४६ ४७ ४८ उक्तंसर्वंसंक्षिप्या
हतेजइति अणुमात्रंतेजः परमसूक्ष्माचित्प्रथमंचेतित्वाच्चित्तवपुः संपन्नंसएवचित्तात्मावर्णितक्रमेणास्फारसंवित्तिः
सन्महान् ब्रह्मांडात्मैवाहमितिस्थितइतिसंग्रहइत्यर्थः ४९ अतएवतदीयाः प्राणाःवातस्कंधास्तदुपसंहारेणवात
स्कंधभंगोस्माभिर्वर्णितइत्याशयेनाहस्पंदेति ५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०श्री० नि०उ० २९५

यतः सब्रह्मास्वसंकल्पवपुषो ब्रह्मांडाद्बहिः संकल्परहितो निःसंकल्पसान्द्रचिदाकारमात्रः सन् संकल्पनात्मकं खांडंपश्य
तितत्त्वपरमार्थदृशमेवेत्यर्थः तत्रादौ तस्य शिरः पादौ नितंबं च वक्तुं ब्रह्मांडस्योर्ध्वाधः कपालद्वयविभागमाह ब्रह्मेति तैजसंहि
रण्यगर्भं तैजसाकारो लिंगसमष्ट्यभिमानी चिदाकारः ४ दूरमूर्ध्वगमिति संबुद्धवान् स्वमात्मनव्यतिरिक्तमभिन्नं च संकल्पि
तवान् ५ मध्यमात्रखं अंतराकाशमध्यमितियावत् ६ खंडयोः कपालयोः संधिः अंतरालं अस्या अस्ति व्योमतले खेति दृश्यते

संकल्परहितो ब्रह्मा स्वांडं संकल्पनात्मकं वपुषः परिभा स्वत्पश्यत्याकाशमेव तत् ३ ब्रह्मालेषत्वसंक
ल्पं स्वमंडमकरोद्द्विधा तैजसं तैजसाकारः पुष्टः पुष्टं विहंगवत् ४ अंडस्यैकं नभो दूरं गतं संबुध्यमानसौ
भुवोधः संस्थितं भागं व्यतिरिक्तं च नात्मना ५ ब्रह्मांडभाग ऊर्ध्वस्थो विराजः शिर उच्यते अधोभागो
स्य पादाख्यो नितंबो मध्यमात्रखं ६ दूरं विमुक्तयोः संधिः खंडयोरिति विस्तृता अनंता व्योमले खा सा पश्य
मा स्मेति दृश्यते ७ घोलालविपुलं तस्य तारा रुधिरबिंदवः संविद्घातलवा देहसुरासुरनरादयः
८ देहांतः कृमयस्तस्य भूतप्रेतपिशाचकाः लोकांतराणि रंध्राणि सुषिराण्यपस्य देहके ९ ब्रह्मांडखंडम
स्याधो विस्तृतं पादयोस्तलं जानुमंडलरंध्राणि पातालकुहराण्यधः १० जलेश्वलच्चलायंती सुषिराने करं
ध्रिका भरंतरमंडली नाना समुद्रद्वीपवेष्टना ११ जलेगंडुगंडायं तसोन घोनाड्यसरिद्रसः जंबूद्वीपं हृद्भो

जनेः ७ तालुकाकुंडसंविद्घातयो वुद्धिप्राणयोर्लवाः वृत्तिभेदाः ८ भूतप्रेतपिशाचकाः रक्तमांसाद्यशुचिकोलुपत्वात्कृमयः लोकांतरा
णि सूर्य चंद्रादिलोकाश्च तत्तत्र रंध्राणि यास्यादि नारकलोकांतराण्यधः सुषिराणि ९ १० चलच्चलायंती चंचलापमामा
अंतर्मंडली मध्यस्य च तत्तिजघननितंबमंडली कामरोगजरामरणाद्याकुला समुद्राः द्वीपाश्च वेष्टनान्यंतरीयकांचीकटिसूत्राणि
यासि यस्याः ११ नाड्यः शिरासरित्यदेनतज्जालं लक्ष्यते नत्सिरांतर्गतो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यहिरण्यगर्भस्यश्लेष्मपित्तादयः अतएवान्येपिग्रहाः ऋक्षगणानक्षत्रसमूहाश्चप्राणेनयदाष्ठीवनंतत्सीकराःश्लेष्मबिंदु
वइत्यर्थः ५७ मेदसोजातत्वइवजातिकाघनामेघाः तस्यशिरः ऊर्ध्वकपालंपादोऽधः कपालत्वचं ब्रह्मांडावरणंनिश्चयंदू
रस्थत्वान्नपश्यामः ५८ हेअंगइदंजगद्विराजोवपुर्विद्धितच्चसंकल्परूपस्यसंकल्पनात्मनः कल्पनामात्रेनबाह्यसाधनसाध्यंच
कंमनःकल्पनात्मकंकिंचिद्वास्तवंसंभवति अतोहेतोराकाशशैलादिसर्वंप्रशांतंचिदाकाशमेवेत्यर्थः ५९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्प

श्लेष्मपित्तानिलास्तस्यचंद्रार्कपवनास्त्रयः ग्रहाऋक्षगणास्तस्यप्राणष्ठीवनशीकराः ५७ तस्यास्थीन्यद्रिजाला
निमेदसोजातिकाघनाः शिरःपादौत्वचंदेहान्नपश्यामोस्तस्यनोवयं ५८ वपुर्विराजोजगदंगविद्धिसंकल्परूपस्यहिक
ल्पनात्म आकाशशैलावनसागरादिसर्वंचिदाकाशमतःप्रशांतं ५९ इतिमहारामायणेवा०नि०प्र०उत्तरार्द्धेविराडात्म
वर्णनंनामत्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ श्रीव तस्मिन्कल्पेनुसंकल्पेतस्ययद्वपुरास्थितं आद्यंतमध्यरहितंलघुत्वस्वप
श्रीव०
जगत् २

श्रीप्र०नि०प्र०उत्तरार्द्धेत्रिसप्ततितमःसर्गः ७३ यानंगायस्ययेलोकाःयेचास्यावयवाःपृथक् यथाचांतःस्थितोस्यैवतत्सत्य
मिहवरापिते इदानींकिमंगंतस्यभूर्लोकः किंसर्गः किंरसातलमितिविभागप्रश्नस्यकथंवासोंतरेतस्येतिप्रश्नस्यकथंवातन्मनो
मात्रंनिराकेतिदंस्थितमितिप्रश्नस्यचविस्तरेणोत्तरंवक्तुंश्रोतारमवधापयतितस्मिन्निति तस्मिन्शिलोदरइवब्रह्मकेतस्यवि
राजसंकल्पेयद्ब्रह्मांडात्मकंवपुः स्थितंतस्यइयंवक्ष्यमाणंजन्मकर्मविषयवादिविभागव्यवस्थानंतत्रैव मर्थः तत्रास्यब्रह्मलेवका
स्तवंस्वरूपंप्राप्यमिवेकल्पितंवपुर्विराट्शरीरंकाल्पनिकंतदस्याअतिलघुतरमित्याह परमिति चिदाकाशमाद्यंतरहितं
तस्यस्वरूपमितिकथंज्ञायतेतत्राह संकल्परहितइति २ ॥ ॥
४ मलत्वी०अस्ग्रतत्रव्यवस्थितिविच्चिदाचाररहारिणी १ परमेयच्चिदाकाशंतद्विराडात्मनोवपुः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्धेत्याह तस्येति यतस्तदीयसंकल्प एव उक्तरीत्या व्यष्टिसर्वपुरुषेण आरूषित द्विजाः आरोपितभेदाः सर्वव्यवहारालम्बनाचलंति
वा०टी० २१ तद्वदस्मदादिमरणं जन्म च स्यातां तथा च द्विपरार्द्धकालजीवन एव तस्य मरणजन्मनी विज्ञेये अन्ये अस्मदादिव्यष्टिमात्रप्रसि
नि०उ० द्धेतु अस्य न यत्त इदं जगति समष्टिरूपं स एव अस्मत्संकल्पात्मापि स एव नेतरं नेतर इत्यर्थः अथवा तस्य विधातुः सहसिद्धं वतुष्
२१६ त्वज्ञतया जीवन्मुक्तस्य द्विपरार्द्धान्तादिकालप्रसिद्धेः अस्मदादिव्यष्टिप्रसिद्धेश्च मृतिजन्मनी जा
यमिति पुराणदर्शितन्यायेन

तस्मात्तान्येव कार्याणि जगतां जानिकानि चित् संकल्पापूर्वपूर्वत्वाच्चलं त्वारूषिता द्विजाः २१ जागते
तस्य विज्ञेये नान्ये च मृतजन्मनी स एवेदं जगत्यस्मत्संकल्पात्मा च नेतरत् २२ तत्सत्तया जगत्सत्ता तन्मृ
त्यैव जगन्मृतं यादृशीः स्पंदमरुतोः सत्तैकाता दृशी तयोः २३ जगद्विराजोः सत्तैक्यपवनस्पंदनोरिवः
जगद्यत्स विराडेव यो विराट् तज्जगन्मृतं २४ जगद्रूपा विराट् चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः संकल्पमात्र
मेवैतच्छुद्धचिद्व्योमरूपिणः २५

226

गते जगदंतर्गतास्मदृष्टी कल्पिते एव नान्येत्वदृष्टिसिद्धे इत्यर्थः यतः स एवेदं जगति प्रसिद्धः अस्मत्संकल्पात्मा
व्यवहारोप्यस्यैव रूपं नेतरदित्यर्थः अथवा इंद्रियमनांसि वत तस्मृतिजन्मनी जागते अस्मदादिदृष्टिप्रसिद्धे विज्ञेये नान्ये
एषकल्पे तस्य संकल्पात्मापि जगति प्रसिद्धः अस्मत्संकल्पात्मेवयतः स एवेदं सर्वं नेतरत् किंचिदस्तीत्यर्थः २२
कुतः स एवेदं तत्राह तत्सत्तयेति तस्य च जगतश्च तयोः २३ २४ एते विराट् जगती शुद्धचिन्मात्ररूपिणः पर
मात्मनो बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धसंकल्पमात्रं तत्त्वनिः

२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुक्षिपः कुक्षिभागाः ककुभो दिशः यकृत्प्लीहादयो मांसभेदाः मेदसो धातुविशेषस्य जालिकाः पटाल्यः घना मेघाः १३ ते
जोरेतः १४ वातस्कंधेषु प्रसिद्धाः आवहनिवहप्रवहादयो महावाताः कल्पद्रुमवनान्यप्यानि वनान्युपवनानि वनानि च के
चिमातालादेः प्रसिद्धाः १५ सर्ववृंदानि चास्य लोमजालानि १६ ब्रह्मांडस्योर्ध्वप्रांते रंध्रे प्रसिद्धं दीप्तार्चिरस्य परतः परोदि
ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु लोके इति श्रुतिप्रसिद्धं अर्चिर्ज्योतिरस्य हृद्या शिखा चूडा १७ एवं विधविराड्देहकल्पना
कर्तुस्तस्य किं मनः कानींद्रियाणि तत्राह स्वयमिति यतः सर्वमनः समष्ट्यात्मा एष विधाता स्वयं मन एव अतोऽस्य सर्वकल्पनाः स

कुक्षयः ककुभः स्नायु यकृत्प्लीहादयोऽचलाः मेघाः स्निग्धाः पटाकारा मेदसो जालिको घनाः १३ चंद्रार्कौ लोच
ने तस्य ब्रह्मलोको मुखं स्मृतं तेजः सोमोऽस्य कथितः श्लेष्म प्रालेयपर्वताः १४ अग्निलोकस्तथो वह्निः पित्तमस्यातिदुः
सहं वातस्कंधमहावाताः प्राणापाना हृदि स्थिताः १५ कल्पद्रुमवनान्यस्य सर्पवृंदानि च क्वचित् लोमजालान्यनंता
नि वनान्युपवनानि च १६ ऊर्ध्वं ब्रह्मांडखंडं तु समस्तमुरु मस्तकं ब्रह्मांडप्रांतरंध्रार्चिरस्य दीप्ता शिखा स्थिता १७ स्वयमे
व मनस्तेन मतानास्योपयुज्यते आत्मैव भोक्तृतामेति किलैकस्य कथं कुतः १८ स्वयमेवेंद्रियाण्येव तेनान्यत्रास्तिता
कृता यतस्तत्कल्पनामात्रमेवेंद्रियगणाः किल १९ अवयवावयविनोरिवेहेंद्रियचित्तयोः न मनागपि भेदोऽस्ति

अन्यं मनः नोपयुज्यते अनवस्थाप्रसंगात् यदि तु आत्मैव तत्त्वभोगापभोगपवर्गं कल्पयितेति तर्हि यस्तन्न तस्य कुतः स्थाद्य
स्वभावत्वादित्याह आत्मैवेति किं तानि प्राग्वत् १८ एवमिंद्रियाण्यप्यस्य नोपयुज्यंते यतस्तेनान्यत्र अस्मदादिष्विंद्रियगणास्थिता
कृता कल्पितान्येवेंद्रियकल्पनायामिंद्रियाणामि भिन्नत्वमनवस्थाप्रसंगादिति भावः १९ कथं तर्हि इंद्रियमनसोर्भेदव्यवहारस्तत्राह
अवयवेति अत्रिचेवंमनः पृथक्त्वस्य व्यतिरेकदर्शनादिंद्रियप्रवृत्तेः स्वप्ने मनसैव सर्वेंद्रियकार्यनिर्वाहदर्शनाच्चेति भावः २०
अनएव च सर्वजगत्क्रियास्तत्क्रिया एवेति न क्रियापि पृथक् प्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथाच ब्रह्माब्रह्मांडाकारेणाकारः सन्नपि चिद्गगनात्मावास्तमनः समष्टिरूपेणनिराकारं त्वमस्तुवा पक्षद्वयेपि बहिरंतश्चात्ते
वा॰टी॰ वाह्यांतरांबाकल्पने एवपरस्त्वरूपाद्बहिः स्थितेभिन्नेनत्वकाल्पितमांतरंसद्रूपं भिघत इत्यर्थः ३१ सहिवहिरंतश्चकीदृशः की
नि॰उ॰ दृशोत्स्वभावपरमार्थतस्तिष्ठतितदाह आत्मारामइतिसबहिर्विराड्ब्रह्मांडात्मा अंतस्तु अहंत्वमित्यादिव्यष्टिसमष्टिरूपतभौतिक
२१७ मयः आत्मनितुआत्मारामः सन्नकाष्ठमौनीतिभावयः दृष्टदिङ्गदुः स्थितः रोपि चिदेकसत्वान्न जडस्तिष्ठति ३२ नकेवलंवि
राजएवेदृशीस्थितिः किंतुतत्वज्ञानांसर्वेषामितिदर्शयितुंतामवष्टंतेविश दयति अवेष्टितेति तद्दृत्तत्ववित्परापरोध

साकारोगगनात्मास्तुनिराकारंत्वमस्तुवा आत्तेवहिरथांतश्चभिन्नेवाह्यांतरेवहिः ३१ आत्मारामः काष्ठमौ
नीनजडोपिदृष्टजडः अहंत्वमित्यादिमायोविराडात्मनितिष्ठति ३२ आवेष्टितोपिसितलतात्वगादारुपुंवद्दृ
ढमंबुरपवन्नविरोपितांगः नानाविधेपिविहरन्नपिकार्यजालेतज्ज्ञः शिलाजठरशांतमनस्कएव ३३ इति

217 महारामायणेवा॰नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे विराडात्मवर्णनंनामसप्तसप्ततितमःसर्गः ७७ ॥ ॥

सहिसिताविषयेयथालतात्वगकद्धः दारुपुमान्प्रतिमावापूर्वरज्ज्वादिनाआवेष्टिताः वद्धाः पश्चाद्दृष्टिताः मुक्तान्न
पिनकुप्यंतिकिंतुनिःशद्धंतूष्णीमेवासतेयथा अंबुरयोजलप्रवाहनिरुद्धः विरोपितांगः शातितावयवोपिप्राक्तनस्थि
तिंनिजहातितथानानाविधेकार्यजालेविहरन्नपिशिलाजठरमिवशांतमनस्कः पूर्वस्थित्यैवास्तेनमनागपिक्रोध
हर्षविषादादिनाविक्रियत इत्यर्थः ३३ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धेचतुःसप्ततितमः सर्गः ७७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्तुतामित्यंतेनउक्तमभ्युपगम्यश्रीरामः शिष्टंप्रश्नंस्मारयतिस्वदेहांतरिति कथंवासोंतरेतस्यस्वस्यैववपुषः स्थितइतिप्रश्न
स्योत्तरंवदेदित्यर्थः २६ ध्यानेनेतिमानसपूजायांहृदिकल्पितेरत्नमंडपेदेवमुपवेश्यतत्समीपस्थंछत्रचामरव्यजनदर्पणतांबू
लादिभिःसर्वंपरिचरंतंपश्यन्ननुभवसितद्वदित्यर्थः २७ किंचस्थूलदेहात्मकस्यस्वस्यांतर्हृदयपुंडरीकेलिंगदेहात्मकस्यस्वस्यावस्था

श्रीरामउवाच संकल्पात्सविराडेवरूपमेवाकृतिमागतम् अस्तुनामस्वदेहांतः कथंब्रह्मेवतिष्ठति २६
श्रीवसिष्ठउ० यथाध्यानेनदेहांतस्त्ववसितंयथासुखं तथास्तेनिजदेहांतः संकल्पात्मापितामहः २७
नृणांतथान्यमुख्यानांजीवोब्रह्मपुरोदरे उत्पत्तिपुत्रिकादेहः प्रतिबिंबोपमोस्तिसः २८ यत्रत्वमपिदेहांतः
कर्तुंशक्तोस्यलंस्थितिं संकल्पात्माविभुस्तत्रब्रह्माकिंनकरिष्यति २९ बीजांतःस्थावरंयद्वास्तिपदार्थेयत्र
जंगमः किंनास्तितत्रदेहांतःनिजचित्कल्पनात्मिका ३०

नंसर्वेषांविवेकिनांसमनुभवसिद्धमित्याह नृणामितिमुख्यानांविवेकिनांब्रह्मपुरेशरीरेउत्पत्तिपुत्रिकाऔत्पत्तिकतत्तद्दे
हप्रतिमाकारः अंतरगनदर्पणांतर्गतप्रतिबिंबोपमः २८ कैमुतिकन्यायेनधातुःस्वदेहांतःस्थितिरित्याह यत्रेति २९ य
त्रस्थावराणामपिस्वबीजदेहांतरवस्थानसामर्थ्यंतत्रादिभूतस्यसर्वशक्तिकस्यचित्कल्पनात्मिकायाःचतुर्मुखमूर्तेःकिंतद
न्यमित्याहबीजेति ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰
नि॰उ॰
२१९

तत्रतस्मिन्नर्केतन्मध्येरौद्रवपुर्मध्येलोचनत्रयंतद्रौद्रंवपुरेवद्वादशादित्याकारपरिमाणंबिवस्वतांस्तंभूत्वाददाहेतिपरेणान्व
यः ८ ९ अहरूपोल्मुकगोल्मुकत्वादेवप्रसिद्धाग्निरहितःसोग्निदाहदग्धभूत् १० दूरंऊर्ध्वनभःआरूढवान् ११ १२ तत्रता
सुदिक्षुसतारं भःअवतिष्ठतीतिसतारावज्ज्वालेवावर्त्ताकारेणचलंभ्रमणंनतत्रचक्रमपश्यदित्यर्थः १३ इतऊर्ध्वंसाधि
द्वादशस्वलोकेषुस्थितानिसर्वाणिद्वितीयांतपदानिप्रस्तुतद्वादशादित्यगणविशेषणत्वेनयोज्यानि कुहकुहेति कथनशब्दानुक

तद्रौद्रंवपुस्तत्रतन्मध्येलोचनत्रयं तद्द्वादशपरिमाणंदीप्तवंदंविवस्वतां ८ सर्वदिक्कंददाहैवैः शुष्कंवन
मिवानलः अथोदभूतज्जगत्खंडशोषणपीष्मवासरः ९ अनग्निरग्निदाहोद्गगदहरूपोल्मुकगोल्मुकः
अनग्निरग्निदाहेनतेनतामरसेक्षण १० अंगानिदाहदग्धानिदिन्नानीवममाभवन् प्रदेशात्मयत्पत्का
दूरमारूढवानहं ११ हठहस्ततलाघातहतकंदुकवन्नभः अपश्यंगगनस्योहमुदितंचंडतेजसं १२ तपंतंद्वा
दशादित्यगणंदिक्षुदशस्वपि वहत्तत्रसतारावज्ज्वालेवभ्रमणंचलं १३ महाकुहकुहाशब्दक्षपत्सप्ताब्धिडं
वरं सज्वालोन्मुखनीरंध्रलोकांतरपुरांतरं १४ ज्वालाघनपटाटोपसिंदूरीकृतपर्वतं दीप्यमानमहागार
स्थितविद्युत्कुलसटं १५ स्फुरत्कटकटाटोपचटत्पत्तनमंडलं विदग्धदग्धलोकद्भुतधूमदंडैःशिलाघनैः १६

रणं १४ ज्वालालक्षणेघनैः पटाटोपैः रक्तवस्त्राडंबरैःसिंदूरवर्णाःकृताः पर्वतायेनदीप्यमानेषुमहत्तांलोकपालानामागा
रेषुस्थिरविद्युतइवककुत्परायेन १५ धूमदंडैर्दंडाकारैर्धूमैः काचस्तंभसहस्राढ्यंसभुवनस्यानलस्तगंमंडपंविदधत्
कुर्वाणमिवेतिसंबंधः १६ ॥

218

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विधातरि ध्यानपरे द्वादशादित्यसंभवः दहन्नत्र जगत्सर्वं विरेपि तेप्रलयानिलः प्रश्नप्रासंगिकंसमाप्य प्रस्तुताख्यायिकमेवा
नुसंधत्ते अथेत्यादिना अथसेंद्रादिनगरमेरुशिखरपतनदर्शनानंतरं शनैर्दिक्षु निक्षिप्तोहं द्वितीयमर्कं दृष्टवानिति परेणा
न्वयः १ मध्यान्हेइत्यनेनमध्यदिक्‌स्थपर्कं सतीतिगम्यते दिक्षु दिशांमध्ये अथतः पुरोगते पश्चाद्विनवक्रोपश्चिमदिङ्मुखेमध्य
स्थाद्र्कात् द्वितीयमर्कमहंदृष्टवानितिसंबंधः दिग्दाहमिवेत्यादीनि सर्वेषामर्काणामुपमानानिप्रत्येकंयोज्यानि २ ३ ४ वरुण
दिग्भागेइतिप्रागुपक्रांतानुवादः ५ विधिवैधुर्यं दैवप्रातिकूल्यं ६ दिग्गजानामंतरे आंतरालिकेमध्यमांबरे असमर्थसमर्थ

श्रीवसिष्ठ उवाच अथाग्रस्तब्रह्मलोको ब्रह्मणि ध्यानशालिनि निक्षिप्तात्मा शनैर्दिक्षु दृष्टवानहमग्रतः १
द्वितीयमर्कंमध्याह्ने पश्चादभ्युदितं स्फुटं दिग्दाहमिव दिक्चक्रे वनदाहमिवाचले २ वह्निलोकमिव व्योम्नि
वडवाग्निमिवार्णवे ततोपरमहं दीप्तसूर्यं नैरृतदिङ्मुखे ३ सूर्यं याम्यककुब्भागे . सूर्यम
निलकुन्मुखे सूर्यमैंद्रककुब्भागे सूर्यमीशानदिङ्मुखे ४ कुबेरककुभि सूर्यं सूर्यं वायव्यदिक्तटे सूर्यं व
रुणदिग्भागे तेन विस्मयवाहनं ५ यावद्विचारयाम्याशु विधिवैधुर्यमाकुलं उदभूद्भूतलात्तावदर्कोडौ
वड्वार्णवात् ६ एकादशविलाकीर्णं प्रतिबिंबमिवोत्थितं उदभूत्त्रयमाकीर्णमंतरे दिग्गणांबरे ७

समासस्थ्छांदसः मध्यमस्यैकादशत्वोक्तेः उर्ध्वमप्यन्योर्कउदित इति गम्यते एकादशोर्कदर्पणोदरप्रतिबिंबमिवान्यर्को
णांत्रयं उदभूत् तद्विमध्यतनादित्यांतरूदितसमर्कत्रयात्मकमेवब्रह्मविष्णुशिवात्मकस्यैकस्यरुद्रस्यदरोद्रंवपुः तदेवतं
त्सवितुर्वरेण्यं भर्गइतिगायत्र्याप्रकारूपते अतएवाहित चतुर्विंशत्यक्षरप्रसक्तिर्मलपरिशिवत्वेनन मत्कृतमिति तदेवस
वैर्कचतुरूपास्यमित्याह ७

वा०टी० शुष्केषर्णवेणुसदापक्क प्रिरकथिता विवर्तैः परिवर्तनै रुयाः भीषणाश्चनक्रादिजलेचरायेन २५ गृहीतागगनांगग
नि०उ० नांगनाः अप्सरसो येन एवं द्वादशादित्यगणमुपवर्ण्यत दुर्द्धर्षप्रलयाग्निभटत्वेनवर्णयति अथेत्यादिना नद्दइत्यंतेनज्व
२१६ लज्ज्वालारूपैः किंशुकपुष्पवर्णैरिवरैर्वस्त्रैः शोभितः २६ तस्यैरलोलुके मल्यवान् विस्फुटद्भिर्वंशखादिभिः पटपटायेपि

और्वश्या विंधनाभावात्सोड्डीयेवसहस्रधा शुष्कार्णवसदापक्कविवर्त्तैर्ग्निजलेचरं २५ गतेनत्यतोत्थायग्र
हीतगगनांगनं अथोद्भज्ज्वलज्ज्वाला किंशुकांशुकशोभितं २६ तांडवापोपकल्या भिस्सरलोलुकमाल्यवा
न् तारंपटपयटोपपीरटद्वृटइवोद्भटः २७ ज्वालाङ्कुजाधूमक चोजगज्जीर्णकुटीनटः जज्वलुर्वनजा
लानिपुराण्यगराणिच २८ मंडलद्वीपदुर्गाणिजंगलानिस्थलानिच सर्वरवानिमहाकाशमाशादशदिवः
शिरः २९ स्फारूपारघट्टाट्टपदनोदारदिक्तटः शृंगाणिसिन्धुरंदाणि गिरयः सागरार्णवाः ३० सरःस
रस्यःसरितोद्वीवास्सरतरोरुगा आशाशनशनाशब्दैःप्ररुषैश्चशिवात्त्विषो ३१

नानावाद्याडंवरवान् २७ २८ सर्वाणिखानिपातादिभूछिद्राणिभूमेरूर्ध्वमहाकाशं दिवोद्युलोकस्यशिरः ऊर्ध्वभागः २९
तथाक्कवित्स्वभ्ररूपः क्वचिदानघट्टयंत्रैरट्टैः सौधैश्चयुक्तैः यदनेस्त्रोदारोरस्पोदिक्तटः तथापर्वतश्रृंगाणि तत्रैवसिंदुरंदानि
तद्युक्ताःगिरयःसागरार्णवाः ३० आशादिताश्चतगतिप्ररूषैः सह शिवार्चिषारुद्रनेत्रज्वालानांशनशनाःशब्दैःजवैः
जज्वलुरितिपूर्वत्रान्वयः ३१

२१९

२१६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूतानांप्राणिनांमहाभूतानांपृथिव्यादीनांचतारैः आक्रंदैराट्टैरतिघर्घरैस् १७ भूतानांलोकानांभुवनानांतदंतर्गतपुराणांच्चआ
समंतात्पातैः स्फुटतांपर्वतानांचटच्चयशब्दैःस्फुटंतातारगणमश्विन्यादीनांविसरणैः पतनैर्यउद्धूतान्अभिघाताःसैघर्घरंधरातलं
येन १८ सर्वेषुस्थलेषुआलयेषुस्वर्गेषुचलंतः धावतोदह्यमानब्रजायेन तीक्ष्णैस्तैराक्रंदरवैकंकापद्भिः पच्यमानैस्भूतग
णैःप्राणिनिकायैर्दुर्वासानिदुर्गंधीनिवासयोग्यानिचद्विक्कृतानि येन १९ सर्वदिग्व्यापिनाअनलेनशोषदाहलेनतीक्ष्णाक्रंद

काचलंभसहस्राकंभुवनास्थानमंडपं कंपद्भूतमहाभूततारात्क्रंदातिघर्घरं १७ भूतलोकपुरापातस्फुटच्चट
चटोद्भटं ताराविसरणोद्धूतघर्घरलधरातलं १८ सर्वस्थलालपच्चलदह्यमानजनव्रतं तीक्ष्णाक्रंदकंपद्भूत
गणदुर्वासदिक्कृतं १९ उन्नसांद्रद्राविन्नजलेच्चस्महार्णवे सर्वदिक्कानलशोषतीक्ष्णाक्रंदस्पुरांतरम् २०
विस्फलदग्धदिग्दंतिदंतोज्जृंभितभूधरं धराधरदरीरंध्रधूम्रमंडलकुंडलं २१ पतत्पर्वतनिष्पिष्टस्फुटपत्तनमं
उलं पच्यत्पच्यपचाशब्दशब्दितादीप्रकुंजरं २२ तापतप्तोन्नमद्भूतच्चरिताणजपर्वतं हृद्यस्फोटनिःसारपतद्वि
द्याधरांगनं २३ आक्रंदरोदनभ्रांतमूर्छितिः सरणामरं नागलोकज्वलज्ज्वालापातालोन्नभूतलम् २४

शांतरोदनंपुरांतरस्मन्नगरयेन २० विदलतांविशीर्यमाणानांदग्धांचदिग्दंतिनांदंतैरेवस्तंभप्रायैस्तंभिताः अधोभागो
धारितः दिगंतभूधराःयेन २१ २२ तापतप्तैस्तन्नमद्भिःद्द्भलद्भिःभूतेश्चोदिताः संजातज्वराइवार्णवाः पर्वताश्चयेन २३
केचिदाक्रंदैःरोदनैर्भ्रांताः केचिद्येणबलेनभ्रमरंधंविदार्यमूर्छिनिःसरणाश्चतरखामराश्चयोगिनोयत्र २४

बा०टी० नि०उ० २२० किंचसस्योदयास्तमयाविधूर्यकोत्तिरगोविंध्यस्यमनोरथसदाफलितइत्याशयेनाह उदयादित्यर्धेन अंगारेत्याद्युत्तरा
न्वधिः ३९ सह्योदक्षिणदेशप्रसिद्धो गिरिः मध्यमध्येकचत्प्रकाशमानंकार्स्न्यंयेषांतथाविधैर्धूमलक्षणैरलिभिर्मा
लितंमचद्धिधूमसंवलितैज्वालालक्षणैरंशुमेलितंचेतिनभसः सरःसाम्योपपत्तिः ४० शिखाः शिखरशेखराः ज्वाला
ग्रोन्नंसा केतुधूमावर्त्तः धूमकेतावरवा उत्पातविशेषस्यकुंडलस्थानीयोयासांतथाविधानाम्नाः मत्पवस्तल्लक्षणगन
नैकपः अदीर्णारवेविवराकाशे शिरदेश्चंगदेशेव्योम्निश्रंघ्रादिछिद्रस्यभुज्ञाकाशप्रदेशेचनीरसाः करुणादिरसशून्याः सत्सोनंद

उदयास्तमयादिम्योविंध्यो विधुरतामगात् अंगारकल्पविटपैर्ज्वालाननविवर्त्तनैः ३९ शनैरीषदि
वक्त्रुध्यैः सह्योसह्यत्वमाययौ मध्यमध्यकचत्कार्स्न्यभ्रमद्भूमालिमालितं ४० चलज्ज्वालाज्ज्वलितं ह
छेसरइवांवरं खेंद्रीणांशिखरेव्योम्निशिखाशिखरशेखराः ४१ नन्तुर्नीरसानाशनर्तकाः केतुकुंतलाः
तलाहितानलज्वालाजृसौर्ध्वकपाटम्ः ४२ तर्जनेसोत्पतद्भूतधानौघाद्वाष्ट्रभूमिकाः करालश्रेणाग्रज्व
लाग्निनानावर्णविनारुणा ४३ हृत्प्रकोजगल्लक्ष्म्याः सोर्वीवाभवत्तदा शैलाश्रच्चटास्फोटैः कक्षाकटक
डौ२

त ४१ ब्रह्मांडस्यऊर्ध्वभागएवकपाटंपिधानंयस्यास्तथाविधाम्ः पृथिवीतलेअधोभागेआहिताः अनलज्वालाःयस्या
स्तथाविधासतीतर्जनैः मधूनैः प्रोत्पतंति भूतानि प्राणिनिकायाएवधानौघाः भर्ज्यमानवीजस्थानीयाःयस्यांतथाविधा
भ्राष्ट्रभूमिकाअंबरीषखर्परमभूदितिशेषः ४२ किंचयपृथिवीतदाप्रलयकालेसोरस्तांउन्नदंत्याः जगल्लक्ष्म्याः हृदि
प्रसक्तेअंकोष्ठे द्वीपभेदभिन्नाभिर्मुद्भिः सप्तसमुद्रादिलक्षणैस्तव्यासेरश्मिभिश्चकांचनस्थानीयेननिकरणैरानेनेभूरिवैमा
लोभिश्चग्रस्त णयोवलिरिकरणात्कंकणश्रेणीवाभवत् ४३ विदलनंविशीर्णताम् ४४ ॥ ॥

220

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंचैताः आशाः ज्वालाजालैरुज्ज्वलाऊर्ध्वजाः केशाग्रयां गतयाविधाः सत्पभवद्भमितिप्रसिद्धभीषणो भंकारध्वनिभिः भ्र
मिभ्रमभिश्चपरस्परं चिक्षिपंतः क्ष्वेडापरस्पर धूलिज्वला द्विप्रक्षेपैः क्रीडातत्पराकुरास्तस्पइव आसन् ३२ ३३ किंचाश्रयः स
पद्रहिता स्तादिशः सद्योभिः स्ततरक्ताभैर्ज्वालाजालैः स्थलपद्मोदरादीनांश्रियमाजह्रुः जग्रहुः ३४ चेसुदस्योर्विकल्पः आ
वृतं नभइत्यनुषज्यते वाशब्दः प्राग्वत् ३५ एवमेवैरिणा भिनासंवृताअरणीनाम्रफुल्लान्पशोकवनानियथुतपाविधाइवस्थः

आसन् क्ष्वेडाकुरास्तस्योज्वालाजालोज्ज्वलो द्विजाः भमद्भमितिभांकारैर्भीषणैर्भूरिभ्रमभिः ३२ ज्वालाश्च
आद्विभ्रमीनांगृहाण्पः परितिर्यषुः ज्वालोदरस्थाअरुणा समस्ताभूतजातयः ३३ स्थलपद्मोदरालीनामाजह्रुः
श्रियमश्रियः सद्योनिस्तनरक्ताभैः सिंदूराभोदसुंदरैः ३४ धगद्धगितिगायद्भिर्ज्वालाजालैः जवाद्रुतैः
आसीद्रक्तांशुकैः कीर्णं संध्याभैरिवचानभः ३५ उत्फुल्लकिंशुकवनैरुड्डीनैरिववावृतं औरैरणच्चारुताआ
सन्फुल्लाशोकवनाइव ३६ इवस्थलाज्ज्वलिताराविराइवचार्णवाः नानावरणज्वलज्ज्वलाधूमधि न्या
सबंधवान् ३७ रुद्धं वह्निभिराधातुं चित्रसौधलताश्रियं अनंतइवधिन्यासवनयौवनपावकः ३८

ज्वलैर्ज्वलिताइववालरविनिकरव्याप्ताइवाअसानितिपरेणसहान्वयः रवीन्द्रांतिस्त्रीकुर्वंती तिरविरास रवराविराद्र
तित्वा पिकोरणकल्पः तथावनेष्वयौवनं पुनर्भावोयस्पतथाविधः पावकोदवाग्निः चित्रलेरवितंसौधतलाश्रयं मिथ्या
वह्निभिरुद्धं यथाधिनं आधातुं संपादयितुं भिवनागाररणीनां ज्वलज्ज्वालानांधूमविन्यासानांचवंधः आरणीरितियावत् वान्
सनुफणसहस्रप्रबंधवानंतः सर्पराडिवधिन्यासविस्तृतो भिनराभ्यासीदित्युत्तरेणसहान्वयः ३७ ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अमलसौरभः सुगंधिरितियावत् ५१ महानुत्तमपुरुषः ५२ ५३ दग्धं दह्यमानमपिननष्टवत् ननाशः ५४ अविनाशित्वेन
नि०उ० सार इति श्लाघ्यमित्याशयेनाह तयोरेवेति आकृष्टतयादोषेभ्यो निष्कृष्य शोधितया ५५ अतएव रजस्तमोनिष्कर्षं शुद्धं सत्वमे
२२१ वत्तलस्य खाभिव्यक्त्या सुखं सारमन्ये दग्धा अदा अंबुदलक्षणाः अद्रयोपिन तथाविधो महाधूमज्वालः प्रलयवन्हिलक्षणो वारिदः

जीव २

सर्वतः शीतलः शुद्धो दुर्जनाद्विवसज्जनः तस्यामपि दशायां तु मलयो मन्नसौरभः ५१ आसीत्पज सुदारात्मा
ननाशे पुरुत्तमेगुणं नष्टपन्नपि महाल्हादैनरवेदनं प्रयच्छति ५२ चंदनं दग्धमप्यासीदानंदायैव तां न कदाचन संयाति
वस्तूत्तममवस्तुतां ५३ प्रलयानलनिर्दग्धमपि हेमन्ननष्टवत् देहेमनभसीत स्मिन्ननष्टे प्रलयानि ५४ तयोरेवमुः
ना ४ श्लाघ्यं सर्वनाशेप्यनाशयोः नभोविभुतयासि हेमाकृष्टतया द्वयं ५५ सत्वमेकं सुखं मध्येन रजो न च वा तमः च
लदुच्चवनानीव विकीर्णांगारवर्षिणः ५६ दग्धाद्रिर्महाधूमज्वालो भूद्वन्हिवारिदः रसविस्मरणार्त्तीनां
२२१ अस्मानां स्फारदेहिनां ५७ शुष्काणां व्योमविटपिपत्राणां पाण्डुरूपिणां वारिदानां सवारीणां दग्धानां प्रलयार्चि

चलेति उच्चानि वनानी वनगोष्ठि स्फुरन् विकीर्णांगारवर्षिणो भूदित्यन्वयः ५६ रसानां जलानामात्यंतिकशोषसंस्कारस्मा
नुस्पाप्यनविशेषाद्विस्मरणेनार्त्तानां स्फारदेहिनां मंडलाद्दिच्चतुर्विधमूर्तानां ५७ तथा शुष्कादग्धानामतएव व्योमविटपि
पर्णप्रायाणां शून्यतां गतानामितियावत् अथवा सवारीणामाद्राणामेव प्रलयार्चिषां बलाद्दग्धानां वारिदानां हेत्रेगज्ञा
त्रै २ नाग्निदग्धानां जस्य तत्त्वविदोषाणामिवि भस्मापि क्वचिन्न द्रष्टमित्यर्थः
५८

२२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमध्ययेपिपरस्परंसुखमाहयस्तुउ्‌रिवेत्युत्प्रेक्षतेग्रध्ययइति अर्कमुखेसूर्यप्रतिबिंबतिलकेस्वमुखे ४५ किंचतेध्ययः अन्योवेल्लि
तसंबंधुंतरंगास्फालनैरुल्लोलमतवक्रमेगाम्भपाषाणादीनांसमीकरणंद्भूतलाकारतांप्राप्तपर्यंतंजडः अजडः आहारमांनितु
रग्रसन्नितियावत् प्रकुपिताः जडाः मत्तिकाशिलादिघ्युसेतीतिप्रसिद्धं ४६ कन्चित्त्व एषामध्यीनांगुहामुखेनिर्गतान् गुहागुहंगुहल्ले
वंरूपानारवान् प्रदेशंतरेज्वालातटस्पर्शित्तटस्पसंघट्टनादुद्भूतः आग्नेयः शब्दः पयाठगरूल्ला शिष्यधनिरिवअनुचकारेत्यर्थः

देशोहल्लहलोल्लासैरलंबिंब्लननंययुः अध्ययः कम्पिताकाराः फेनिलोल्लासमांसलाः ४५ वीचीकरतलाघात
श्चक्ररकैमुखेमुखे अन्योन्यवेल्लितोलोलसभूतलाकारपर्वतिं ४६ जनुर्वीचीकरैर्देहेजडाः प्रकुपिताइव आशा
काशाशिनामेषांगुहागृहगृहारवान् ४७ पपाटशब्दआग्नेयोज्वालातटतटोद्भटः लोकपालपुरापानतप्तांगाराद्रि
भिन्नयः ४८ दिशोदशापिवेवल्पपमयुरुन्मत्तवृत्तयः कांचनद्रवसीद्रीद्रदुमागाराणिहागृह : ४९ शनैस्त्रा
वक्तृतिमेरिराशीक्रिमइवातये ज्वलेनैवानलात्तस्माक्रिमवाजंतुवद्भुतः ५०
२२
४७ किंचतदाप्रलयांबुदानांनिवृत्ते रुन्मुकरषयोर्दशापिदशः लोकपालपुराणांदशानामप्यापातेदीप्तेप्रतप्तांगारभूरिति
भित्तयः सत्पः उन्मत्तवृत्तयोः भूत्वाविवरणंव्याकुलतांययुः ४८ कांचनद्रवभृतः अद्रिभिः प्रतप्तपर्वतैरिद्रैणद्रुमैरण्य
रैर्गृहाग्रहेस्त्रसहितश्चावकृतिमेरूपवतः शनैरातपेहिमविलीनः आसीत् ४९ जतुवत्तत्लाक्षावत्तद्रुतः वलीनः ५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनः कीदृशे तस्मिन्वातावधूतदहनव्यालोलेति व्यालोलाः ज्वालाः पल्लवकोटिभिः स्फुरंतो विकसंतश्च ये अनलाः वह्नयः तन्मया द्रुमाः तेषां वनेषूद्भूतेन भस्मसहितेनोष्मणा दत्ता भाव्याकाशाः उल्कादिते मेघा वा तथाश्रमतामुल्मुकानामाहतिभिरभिघातैर्वहंत्यो निःसरंत्यः सांगाराः गौराः पीताः अर्चिषो येभ्यः तथाश्रयंतीभिः कज्जलात्मनास्खलंतीभिः पावकश्रृंगप्रगपक्षिस्वाम धविलसंतीभिः सकज्जलज्वालावलीभिः श्यामलाः तथा निःशेषे जगति अग्नीनां निकाशेन प्रदीपनसत्त्ववः स्तुतियोग्यो यवोये सातद्याधि

व्यालोलस्फुटदनलद्रुमवनप्रोद्भूतभस्मोष्मनादत्ताभ्राभ्रम दुल्मुकाहतिवहत्सांगारगौरार्चिषि: भ्रमयत्याकश्मग मध्यधिलसज्ज्वालावलाश्यामभिः निःशेषाग्निनिकाशसत्त्वजवा वेगेनवातावनुः ६५ इतिमहारामायणे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे महाकल्पांताग्निवर्णनंनामपंचसप्ततिः सर्गः ७५ श्रीवशिष्ठउवाच॥ अथकल्पांतमरुति वहत्यवधुताचले वलेनांभोधिकल्लोलैः नभस्यावर्तकारिणी १ समुद्रेषु विमुद्रेषु मर्यादोल्लंघने घने अधने षुघनिष्वंबुदारिद्र्योपद्रवद्रुतेः २ भूतलेभूतलेशगशावर्जितेवह्निभर्जिते पातालमपिपातालेगते किमपिकालतः

धाः वेगेनवव्रुरित्यर्थः ६५ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ ऊर्ध्ववारिणादिग्भागे पुष्करावर्तकोदयः वर्णितेत्रोपसंहारोग्ने आग्नेयदिङ्मुखे अवधुनाचलेकंपितशैले १ विद्रुमेषु क्षिगतच्छिन्नेषु घनिष्वघनेषु सत्सु अंबुदारिद्र्योपद्रवेण जलाभावदुःखेन द्रुतपलायितघनेन भूतलेन संबंधः २ किमपि प्रसिद्धलक्षणं पातालं विनाशमितियावत् ३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नलंघयतिनाभिभवति कैलासंरजतगिरिं ५८ तंकैलासंकल्पांर्थोकुपितः तदाहमपिवर्णीयत्तिदाहेत्यादिना ६ भूभृतं
स्ततपाद्पर्वताः किंचतेभूभृतः ज्वालाघनघटाटोपैःसावनंसानिचलानि श्रंतिमानिश्रग्रशिखराणियेषांतथाविधाः
संतः व्योम्निविकसंनिस्थूलानांपद्मानांवनानियेषांतथाविधाइवबभूवुः ६१ ६२ अस्मरणीयतांप्रत्यस्तसतामितियावत्

५१

अस्येवांगनदोषाणांदृष्ठंभस्मापिनक्वचित् नलंघयतिकैलासंयावदुल्लसितोनलः ५९ तावत्तंकल्पकु
पितोरुद्रनेत्राग्निनादहत् दाहस्फुटद्रुमस्थूलशिलाचटच टारवा ६० लकुटोपललोष्टैर्घैरबुध्य
भूतः ज्वालाघनघटाटोपसावतंसचलांतिमाः ६१ बभूवुर्व्योम्निविकसत्स्थूलपद्मवनाइव सर्गःकदा
चिदेवासीदित्यगात् स्मरणीयतां ६२ कल्पांतः स्मारयन्सर्वोदगादस्मरणीयतां तापोपतापप
रस्माःपरमाश्रणतत्पराः ६३ वन्ह्यावन्हवंचक्रुर्जगतामसतामिव वज्रशनिनिपातपीडितांगाःक्वचद
नलोन्मुखज्वालामंडलाभाः प्रलयसमयवायवोनलांताद्दलदमरावलयोलयेलिहंतः ६४

सर्वान्स्मारयन्जगदसारतामितिशेषः ६३ असतामलीकानांशशशृंगादीनामिवमत्यंतासत्वंलयेतस्मिन्प्रलयेप्रर
नेप्रसनिनिपातेःपीडितानिप्राणंगानियैः क्वचद्दिग्नलोल्मुकैर्ज्वालानिन्द्रद्रवन्तस्तन्मंडलाभादलंतः विशीर्यमाणा
अमरावलयोयैस्तथाविधाः प्रलयसमावायवः अनलांताद्वन्हिमध्यान्निर्गत्यदिशोलिहंतइवबभुः ६४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रस्तस्य विजयाभिगतिस्य प्रलयाख्यस्य इंद्रस्य मन्नैरावमिव स्थितं आकल्पं प्रलयपर्यंतं चिरं निरोधेन रुद्धानां मेघलक्षणा
नामब्धीनां संभृतं चितयुगपन्निस्रुतं निर्ह्रादि मिव स्थितं १० आरघट्टे घटीयंत्रस्थाने प्रसिद्धं वार्यंत्रं जलधारायंत्रमिव ११ अव
णितिमेघध्वनिश्रवणानंतरं विसरस्य आश्चर्यविजृंभितध्यानं हं संजातो स्मि ततो अधो दिगतिरिक्ते दिग्भ्रमके दृशं दृष्टिं मेघान्वेष
णाय अत्यजं विसृष्टवान् व्यापारवानस्मीतियावत् १२ नपश्यामि मेघानितिशेषः किंतर्हि दृष्टवानसि तत्राह केवलमिति तरंतीति

प्रस्तप्रलयाख्येंद्रमत्तैरावतबृंहितं आकस्मात्क्षुब्धमेघाब्धिनिर्ह्रादिमिव संभृतं १० महाप्रलयसंक्षुब्धक्षीरोदमथ
नारवं ब्रह्मांडोग्रारघट्टे स्मिन्वार्यंत्रमिव सारवं ११ अथास्मिन्सति कल्पाग्नौ स्थितिमेति कथंघनः इति विस्मि
तवानस्मि दृशं दिग्भ्रमकस्त्यजं १२ यावन्नकश्चिदेवात्र पश्यामाशास्वाशासु केवलं तरंतितरलास्फालसल्लुकाशनिवृत्त
यः १३ तेनज्वलनतायेन बहुयोजनकोटिषु पदार्था भस्मतां यांति दूरे दिक्तट्दशस्वपि १४ अनंतरं क्षणाद्योम्नि
दूरे हमनुभूतवान् ऊर्ध्वतः शीतलंवातमधस्तादनलोपमं १५ एतावति नभोमार्गे दूरे कल्पांबुदाः स्थिताः॥
यस्मिंस्तत्र ण वद्
यत्तेषामग्नितापानां विषयो न च सदृशां १६ अथवातगादिग्भागादायया कल्पमारुतः यस्मिंस्तत्क्षणवद्
दग्धाः तेन ज्वालाचलाः प्रांतोड्डीनांगारविहंगमाः लोलोल्मुकवनाक्रांता जग्मुरग्निदि
दृष्टे तेविंध्यमेरुहिमालयाः १७ तेन ज्वालाचलाः संध्याभ्रसदृशाकालेस्तरंगा रववादिदाः भ्रमुभूमिभराभ्राणिपूता
शं कुतं १८ हेमाद्रीणां सपक्षाणाममनीकं द्रवतामिव २०
गारद्रुमांसिखे १९ सज्वालविलसद्घातोज्झ्षोनलदृशं व्रजन्

आकाशेतलबंते १३ १४ अनुभूतवानत्वगिंद्रियेण १५ यतो वति दूरेयः यावान् दूरप्रदेशः तेषामधः प्रवृत्तानामग्नित
पानां संतां तत्र जीवतां प्राणिनां दृशाचक्षिषयोयेन १६ १७ ज्वालालक्षणाः अचलाः पर्वताः पर्वतोपरादके दृविशेषणे १८
भस्मभरलक्षणा मध्वारणादभ्राणि पूतानां वायुशोधितानां मंगाराणां रजांसि १९ २० ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दिविषुलोकेव्योमगतः आलोकः सेप्रोग्निस्तद्भावापन्ने ४ गलगलेति आरवानुकरणं प्रथमं दूरादतमस्त्रवणाभि
प्रायं ४ सामीप्यक्रमेण तस्यैव तारतमतां दर्शयति ब्रह्मेति ब्रह्मरणविस्फोटिते त्वांडकुड्यस्य ब्रह्मांडभित्तिविस्फोट
द्वखंडद्वंद्वं तारतमं अन्योन्यास्फालनैरुत्फालाडद्वलं तोयसमंतादरणिवास्तरीयरवनदा विलं शब्दसमकालप्रसृतस्या
दिग्जलमालिन्यमोपमेयोपमानयोः शब्दपारोपाद्य विलत्वोक्तिः ६ लोकेष्वरणिवेषु परेषु च प्रतिध्वन्यात्मनाडद्वीरो

दिविना विद्यमानायां विशीर्णे सर्गविसर्गके लोकेच्य गता लोके शोकैकसिककुल्वरणे ४ कुतोऽप्याकाश
कुहराद्दूरदिग्गणाद्व पुष्करावर्त्तकाम्भोधाम्बुकुर्गलगलारवं ५ ब्रह्मविस्फोटि तं त्वांडकुड्य
विस्फोटनोद्भूतं अन्योन्यास्फालनोत्फालमन्नारणविरवाविलं ६ लोकार्णवपुरोद्भीर्णघनकोलाहलो
ल्वणं एतत्कुलाचलस्कंधबद्धोग्ररवघर्घरं ७ ब्रह्मांडशंखजठरपूरणावर्त्तमंथरं स्वर्भुवःकिरोदःपा
तालतलतोतिसगत्सकं ८ समस्तदूरदिग्भित्तिहेलाहलनघर्घुरं महाप्रलयसंपन्नापानकापानतर्षे
लम् ९

घनैः कोलाहलैरिति तारैरुल्वणं दुःसहं एतैः प्राग्वर्णितैः कुलाचलस्कंधसंबद्धैः दीर्होग्ररवैर्मिश्रणात् घर्घरं
ब्रह्मांडशंखजठरपूरणेसमितद्भिन्नप्रतिरोधप्रयुक्तैः पराबर्त्तनैर्मंथरं निबिडतरं अतरवस्खलितरोदोभ्यां पाता
लतलतस्य अतिशयेन सगत्सकं शाखप्रकारसहितमिव ८ समस्तदूराणामपाराणां दिग्भित्तीनां हेलया हलने
नखिलेखनेन घर्घुरं कषणशीलमिव महाप्रलये समाधीनां मिश्रणेनकल्पनात्संपन्नस्यपानकस्य आपानेआ
स्वादने तर्षलं पिपासितमिव ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भित्तिरिवभासुरैर्नीहारपरौरैर्निविरानिनिरत्नकाशानिदिक्तटानियस्य ब्रह्मांडकुड्यपर्यंतंनिविडस्यभ्रमंडलस्यास्फोटेश्चिद्दलनेपंडितः
वा०टी० ब्रह्मांडकुड्यपर्यंतंस्वयंनिविडःसन्नभोमंडलास्फोटनप्रायेध्वनौपंडितइतिवा २८ कल्पांतक्षुभितांभोधिरिवखंआपतः अधिरूढ
नि०उ० मिवेत्यत्रावर्त्तस्थानीयघादर्शादित्यपरिवेषवृत्तिमानित्यादिविशेषणान्युत्प्रेक्षोपपादकानि २९ उत्प्रेक्षांतरंदर्शयतिस्तइति परमत्र
२२४ कृदेशरूपंपरमलोकमाश्रित्यअप्रमेयाकारंअंबुदगणलक्षणांशशरीरांतरमागतइव ३० हेमसंभारसदृशाविद्युद्गणरूपेणजाड्येन

भित्तिभासुरनीहारभारनिर्भरदिक्तटः ब्रह्मांडकुड्यनिबडमंडलास्फोटपंडितः २८ कल्पांतक्षुभितंभोधि
वित्तिलावर्त्तवृत्तिमान् तडिज्जलचरः सारनिर्ह्रादित्वमिवागतः २९ स्वतोदग्धीनिकानाथस्ततोद्विगुणशीतलः
अनुपमाकारमाश्रित्यपरलोकमिवागतः ३० हेमसंभाररूपेणहिमालयमिवाखिलं जाड्यस्तंभतनिःशेषज
लकाष्ठाचलंदधं ३१ अथब्रह्मांडविस्फोटत्कठिनंघटितावरं प्राग्दृतोद्धृततोषारकाशवृष्टिः पपातह ३२
अग्निदाहवनाकाशविद्युदुन्मेषभीषणा चटद्गडगडास्फोटस्फुटब्रह्मांडमंडला ३३ प्रात्यिनोत्थितशीत्का
रशतस्वेडाह्नपारवा शीतशीकरनीहारभित्तिविंधमयांबरा ३४ रोदोमंडपवैडूर्यस्तंभसंभारभासुरैः धारा

स्तंभितानिःशेषाशेषसमस्तानिजलानिकाष्ठमिवाचलानियेनतथाविधंहिमालयंदधत् धारयन्निव ३१ अथमेघागमना
नंतरंवृष्टिः पपातकथंब्रह्मांडस्यविस्फोटवत्कठिनवज्रनिर्घातेनघटितमंबरंयस्मिन्कर्मणितथाविधापाकट्यपमं द्रुताउद्धृतनी
हाराःकाष्ठादिशोयस्यां ३२ तांवृष्टिमेववर्णयतिअग्निदाहेत्यादिना अग्निदाहसदृशेनवनाकाशयोः विद्युन्मेषेणभीषणांचट
द्भिःगडगडास्फोटैः स्फुटब्रह्मांडमंडला ३३ ३४ रोदसीद्यावाभूमितद्रूपस्तरणमंडपस्यवैडूर्यस्तंभानांसंभारइवभासुरैः
स्थूलतरैर्धाराणामासारैर्धराधरवहारांशैलानांशांतकायटंकप्रहारास्तत्सदृशालिनी ३५

224

२२४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सोम्याग्निज्वालायेंगारास्तद्भ्रात्मके ज्ञाते सतीति शेषः भास्वतां द्वादशादित्यानां तेजसि रुड्योपगमाद्भाते स्फुटे सति २१ क्वचिदनलारण्यवारणेसि येषां तथाविधेषु क्वचित्कयनोत्फालवारिषु सर्वेषां सप्तसंपतानां कल्पांबुदगणः आयया विग्रेन्वयः २२ २३ सयः केसैरसदृशाः स्फुलिंगास्तद्वृटिते रुल्मुकैः सबीजयाः ज्वालापल्लवशालिन्याः ब्रह्मलक्षणेऽग्नावनिरूपतेस

धराद्रिमंडलाभोगेसौम्यांगारभरात्मनि ज्वालावलग्नेऽयाते भातितेजसि भास्वतां २१ अरणीवच्चनलारणीसिक्कयनोत्फालवारिषु वनेष्वस्ततपर्णेषु दीप्ताग्नितरुधारिषु २२ ब्रह्मलोकस्थनाथेषु ब्रह्मलोकपुरेषु च सांगनानालवद्भ्रासुदग्धेषु निपतत्स्वथ २३ कल्पांतानलपद्मिन्याः ब्रह्माग्र्यावसरोरुहे ज्वालापल्लवशालिन्याः सबीजायाः सटोल्मुकैः २४ अनिलालसमूलेषु नागेषु च नगेषु च आपातालं निमग्नेषु महत्यागारकर्दमे २५ उद्भ्रष्टेऽन्यमिवालक्ष्यगतिमन्निकटं नभः आयया वंजनश्यामः कल्पांबुदगणः क्रमात् २६ स्थिरकल्पानलज्वालातुल्यविद्युन्मयाचलः एककोणैकविश्रांतसप्तार्णवभयोभरः २७

शेषवनेप्ररूढायाः कल्पांतानलरूपायाः पद्मिन्याः अनिलालसविष्कंभकवायुप्रधानेषु नागेषु च नगेषु च सपर्पवितरूपमूलेषु आपातालं अंगारकर्दमे निमग्नेषु सत्सु इति द्वयोरन्वयः २४ २५ चर्मस्त्वाभिरुद्धारंगपश्चिमदेशाजलवाहकत्वप्रसिद्धेस्तत्सैन्यमिव २६ तमेव वर्णयति स्थिरेत्यादिना २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ्रकरावर्तकोत्सृष्टवृष्टिधाराविसंकुलः सप्ताब्धिक्षोभनिर्ह्रादं तं जगद्द्योत्रवर्णिते अत्र निस्त्रयश्च तेजश्च पवनश्चेतेषां चतुर्णां
वा॰टी॰ महाभूतानां परमसंक्षोभे जाते सति जगत्त्रयं याघ्रशं च भवति तद्वर्णयामिष्ट विवतार्थः १ तापिच्छविपिनं तमालवनं २ सार्द्रैषदाशेषुमनी
नि॰उ॰ लज्वालालवोल्लासलसल्लग्नमिहेला भिष्टिमिटिमिसाटनशीलं ३ दीर्घीकृत ध्वनिसत्कारैः सार्द्रधनैः असाराणां विसारिजयघोषणं
२२५

श्रीवशिष्ठउ॰ अथावनिपयस्तेजः पवनानां युगक्षये जाते परमसंक्षोभे बभूवास्मिञ्जगत्त्रयं १ तापिच्छविपिनोड्डी
नभस्मान्नभासरं महार्णवमहावर्त्तवह्निघूर्णविवर्त्तनं २ नीलज्वालालवोल्लासहेलाटिमिटिमारटि कृतभस्मा
संभारपूर्णलोकांतरांतरं ३ उद्धलद्दीर्घीकृतकारैः सद्धनमयात्मकैः तूर्यशब्दमहोत्साहरविसारिजयघोषणं ४
भ्रमद्भस्माभ्रधूमाभ्रंवहत्कल्पाभ्रसंभ्रमं वाष्पांभवि भ्रमोद्भ्रांतशीकरोग्राम्बरंदवत् ५ क्लोडभित्तिभांकारभीषणोर्मी
तरिध्वनः प्रसैदसंवरोड्डीनदिग्धैंद्रादिपुरोत्करं ६ जलानलानिलोल्लासस्फुटत्कोटिगतास्मनां प्रविघट्टनटांकारै
र्जडीभूतात्तकश्रुति ७ नभस्तंभनिभावंधधारानारंध्रवर्षणैः कर्षणे कल्पवन्हीनां घ्मघ्मघनध्वनि ८
गंगातरंगिकायेषां ताहशैः सरितां गणैः अभ्रैरिवनभोभीमैः पूर्वीवार्णविलासीवं ९ तापिच्छपक्वरंदस्पष्टधूम्र
द्युसमोपमैः तपद्भिरर्कैरालीढपीठकल्पाभ्रमंडलः १० वहद्भिरिसरिद्वृहच्छिखरिद्विपपत्तनं कल्पानिलघन
ज्ञोभकृतपर्वतकुट्टनं ११

तूर्यशब्दमयउक्तकटुद्दिसत्मेसा ४ पंचविधाभ्ररंदवद्दित्यर्थः ५ ६ प्रविघट्टनैः जडीभूतत्वगाघसकंटंकारैर्जडीभूतस्रुतिवधिरी
कृतश्रोत्रं ७ कल्पवन्हीनां कषणे विलेखनैर्विदारणैरितियावत् ८ तरंगिकाएकैकतरंगप्राया ९ तमालपत्रधस्त्यानापुष्पगहनोपा
उपमासेवाकीर्णामिति तत्समोपमैः आलीढपीठं आस्वादिताधारप्रायं कल्पाभ्रमंडलं यत्र अविंधनामकीर्णामदास्वादकत्वादिति ११

225

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्फुटंति अंगारपत्तनानि अंगारसमूहाः यथा ३६ सांकारजगद्देहविलासिनी सा रुधिं अग्निज्वलनयाभवः वाष्पश्रियासती
वकृतप्रद्युम्नावभव ३७ तदातन्नाद्दशमंबरमाकाशं ज्वालावलीनां ललनं विलासं तत्तदाडंबरं यस्मिंस्तत्थाविधं सत् स्फुटानि
प्रस्फुटानि स्थूलानि ज्वदलजालानि यस्मिंस्तथाविधमिव आसीत् तत्र तस्मिन्नंबरे स्फुरंतः शिशिराः शीकरपक्षपुंजाः जलधारा

धराच्चटच्चटास्फोटस्फुरदंगारपत्तना गर्जितोर्जितसंपातपत्तलोकांतराकुलाः ३६ सावभूवाघसं
गाराजगद्देहविलासिनी कृतप्रद्युम्नावाप्य श्रियाज्वलनयाभुवः ३७ ज्वालालवोज्ज्वलनडंबरमंबरं
तत्स्फुटस्थूलज्वदलजालमिवालमासीत् ज्वालाभ्रमभ्रमरपंक्तिनिभास्तदालं तत्र स्फुरत्शिशिरशी
करपक्षपुंजाः ३८ उद्यद्घहज्ज्वटच्चटारवपूरिताशो भीमोभवत्सलिलदानलसन्निपातः दुर्वारवैरिवि
षमोमहतावलानां संग्रामउग्रइवहेतिहतोग्रहेतिः ३९ इतिमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरा
र्द्धे पुष्करावर्तडंवरो नाम षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ ॥ ॥

स्तुज्वालास्वभ्रमंतीया भ्रमरपंक्तिस्तन्निभाः आसन् ३८ किंच तदा सलिलदानां मेघानां अनिलानां च सन्निपातः स
मागमः उद्यद्घहज्ज्वटच्चटारवैः पूरिताः आशाः दिशो येन तथाविधः सन् दुर्वारवैरिविषमः अतएवोग्रः महतां व
लानां हेतिभिः हताः उग्राः हेतयो यत्र तथाविधः संग्रामइव भीमः भयानकः अभवत् ३९ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रका
शे नि० प्र० उत्तरार्द्धे षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रा०टी० समानविक्रमेपि परस्परद्वेषैर्वान्योन्यदर्शनात्परस्परवधाय भ्रमितायुधं तथा च विनाज्ञानं विपत्सहमैरपि नवैरद्वेषिरज्ञानांश
नि०३० स्यतीति सैव वियद्योपि महाविपदिति ध्वनितं १९ अर्जुनवात इति वातरोगविशेषस्य नाम तेन हि रोगेण रोगिणो नभस्युड्डीय
२२६ भ्राम्यंते तद्वत्तस्य रोगस्यार्जुनवर्णितास्मीति तन्नाम निरालंबनं माभूदिति लोकांतरजस्तरैः स्वोद्भूतभस्मभिर्वातं धवलीकृत्य

स्तां द्रुमस्तदग्धाद्रिदग्धांगैर्द्विदानवैः अन्योन्यदर्शनाद्वातवेल्लितैर्भ्राम्यतायुधं १९ कल्पांतपवनोभ्रांतै
र्लोकांतरजरस्तरैः आरब्धार्जुनवाताख्यास्तंभमुद्भूतभस्मभिः २० ऊह्यमानशिलाजालप्रहारविलुठत्तटैः
226 पतल्लोकांतरैस्सारद्दुष्कालकटुटांकृतं २१ वातोद्धूहगिरिव्रातयहाभांकरभासुरं पतद्भिर्विहतावर्त
लोकपालपुरीपुरैः २२ कृतककशिनिर्ह्रादैरसुरैरिवमारुतैः ऊह्यमानवनव्यूहप्रोत्तवातायनैर्वृतः २३
पुरमंडलदैत्याग्निसुरनागविबुद्धतां निकस्वंदघर्घोस्मिमशकानामवोच्चयं २४ नश्यन्नगवराभोगैर्भी
गैर्भग्नसुरालयैः आवर्त्तघर्घरारावैर्जलमूर्ध्वमधोनलं २५ कुर्वज्जलाद्रिनिष्पेषैर्द्विक्पालपुरकुट्टनं नि
पतद्भिर्वदलेंद्रसिद्धगंधर्वपत्तनं २६ कुट्टनं पर्वतादीनां प्रशांतागाररूपिणां वातैः कुर्वन्पदार्थमसाररजसा

आरब्धः अर्जुनवाताख्यस्तंभः प्रतिष्ठासालंबनतायस्मिन्निति सुलेखा २० स्फारंदुस्फालप्रयुक्तंकटुटांकृतं यस्मिन् २१ वात
स्याघूहेन संघट्टेन नवातगृहानां भांकारैर्भासुरं २२ २३ २४ आवर्त्तः परावर्त्तनं उस्याघट्टेणावत् वैपरीत्यभरेण धारणं ते
न घर्घरारावैरूर्ध्वं विष्टिजलं निराबाधं दवानलमिति शेषः २५ २६ पर्वतादीनां पदार्थानां रजसामिव कुट्टनं कुर्वन् २७ २२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विग्रहेणपरस्परप्रहारेण दुर्ग्रहैः दुर्निरोधैः अतएवआवर्त्तपातिभिरंतेपतद्भिःअद्रिगुणानांभूमिपालातेद्रिगुणआसन्नलतांनभ
सपिकेर्वदितिशेषः १२ आसमंताच्छूहतीत्याह प्रचंडपवनस्तदुत्थानांजलानांद्रीद्रप्रायाणांवहत्तरंगानांसंघट्टैः स्फुटंतीतिस्फोटाः पर्व
तायत्र १३ घनानीशीकृतानिशीकराः येषुतत्थाविधैर्व्योमांभैः १४ १५ ऊर्मिभिः उद्घट्टैः ऊर्मिभिरुद्गप्रज्वलितैरुपलैः छिन्ना
घनामेघापैस्तथाविधैः स्मरमारुतैः प्रलयवायुभिर्भग्नादिकूटं १६ ब्रह्मांडकुड्यलग्नानांस्फोटाग्रस्यडरोदेशस्यकुट्टकैराम्फाल

ग्रहतारागणैस्त्यैर्भ्रंशैर्विगतदुर्ग्रहैः पताद्धिर्द्रिगुणानांपातललतामावर्तयातिभिः १२ आवहोत्पजलाद्रीद्रसंघट्ट
स्फोटघट्टितं महाप्रलयपर्यस्तपर्वतप्रांतकुट्टिमं १३ घनशीकृतवाष्पाभ्रैः कल्पाभ्रैरपिमेदुरैः अंधीकृतार्कजालं
श्रुतमोनिविडमंबरं १५ विशीर्णवसुधापीठखंडखंडैर्गलन्नटैः उह्यमानैर्लुठच्छैलपतनैः संकारार्णवं ऊर्म्युद्घट्ट
पलच्छिन्नघनैर्घस्मरमारुतैः समुद्रघोषैर्निर्घातगंभीरैर्भग्नाद्रिकूटं १६ ब्रह्मांडकुड्यकोडाग्रकुट्टकैः कुट्टाकृ
तैः कल्पाभ्रविटपास्फोटैर्घट्टितैकार्णवादिदिं १७ स्वर्गपातालभूर्लोकखंडखंडैर्विमिश्रितैः यथास्वभावंतिष्ठ
द्भिमरुद्धिर्वेतांवरं १८

कैः अतएवकट्टुटंकृतैः कल्पाभ्रकल्पविटपलक्षणाकरवाह्यस्फोटैः परस्परघट्टितैः कार्णवं आराद्धसोरसाकूततद्ध
दितियावत् १७ किंचोड्डीनैः स्वर्गादिलोकत्रयखंडैर्गस्तातारतम्यसाक्रमेणयथापात्रभावमंतदिसंतिष्ठद्भिः अधोभागेवर्ति
जलासंस्पर्शात्संभावितजलाभागस्पर्शवायुनाशोषणाक्रमरुद्भिवन्निर्जलंवृअंबरं अधोभागेयेषांतैः १८ ..

ना०टी० एवंभूतपूर्वंजगद्भूतंचराचरंयत्रसांप्रतंतुपरिविस्मृतसर्गकं ३९ सर्गस्यलोपेशमक्रमोयत्रपरमात्मपि तः सर्गलोपेउल्लस
नि०उ० तीतिशेषः परमात्मायत्रसर्गलोपाभ्यांवल्लतोविवर्जितं ४० सदैवासर्गत्तल्लोपविशिष्टमित्याशयेनाह अनारतेति
२२७ ४१ हेमकुट्टिममिवआकाशकोटरंयत्र ४२ लुठंत्यन्यपातालमंडलानियेषुतथाविधैर्भूमंडलचहत्खंडैः ४३ अभिया

वर्षशाम्यतद्भुताशोत्थभस्ममोद्पतत्स्वरं भूतपूर्वजगद्भूतं परिविस्मृतसर्गकं ३९ निसर्गलोल्लस
न्नादं सर्गलोपसमक्रमं सर्गलोपोल्लसत्शेषं सर्गलोपविवर्जितं ४० अनारतविपर्यासकारिमारु
तनिर्वृतं बीजराशिरिवाजस्रंपूर्यमाणंपुनः पुनः ४१ उत्सुकान्योन्यनिष्प्यंववन्हिचूर्णसुवर्णजैः
रजोभिर्विवृतैर्हेमकुट्टिमाकाशकोटरं ४२ भूमंडलवृहत्खंडैर्भृष्टैः सद्वीपसागरैः पूर्णसंसमपा
तालंलुठत्पातालमंडलैः ४३ आसभ्रमसुतालंतमामहीतलपर्वतं आव्योमैकार्णवीभूतंपूर्ण
प्रलयवारिभिः ४४ एकार्णवोघवद्घोशनैः शीघ्रसरित्शतैः भुवनेजलकल्लोलैः कोपोमूर्खी
शयथ्या ४५ मुसलोपमयापूर्वंतततत्स्तंभनिमग्नया ततस्तालदुमाकारधारयामाशसारया ४६
ततोनदीप्रवाहोग्रजलपातैकपातया सप्तद्वीपमयीपीठसममेदुरमेघया ४७

माबाहुः सप्तमंसुतलंपातालंछादसोदीर्घैः ४४ ४५ आसारः संपातः स्तत्सारया ४६ ततः तालपरिमाणधारापाता
नंतरं नदीप्रवाहस्पतामग्रपर्यादो प्रसिद्धोमलपाघडउग्रोजलपातस्तदेकपातयाएकशब्दः सदृशपरः सप्तद्वीपविशि
ष्टसमग्रमहीपीठसमाः मेदुराः मेघाः यस्याः उत्सृष्टास्तया ४७ ॥ ॥

227

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पयस्वतां मेघानां पयांसी वरत्नैस्त्वनायंति अमरदैत्यानां पुराणीसातयत् २८ पतंतो लोकाजनये भ्रमयादि धैलोकसप्तकमंदि
रैः ए एरावरं २९ ३० आकीर्णमितं तानां सर्वेषां पदार्थानां सर्गाघि स्नोकस्य वभूवास्मिन् जगत्त्रय मित्यत्रान्वयः ३१ वाराविरि
जलेन ३२ ३३ चलंतः सजीवाः इषज्जीवनयुक्ताः मृतकाः प्राणिनोपत्र अनुकंपायांकन् ३४ ३५ पतंतः गिरिशृंगाणीव स्थू

पुराण्यमरदैत्यानां भ्रमद्भिर्गिरिशातयन् रत्नैस्वर्णैर्वर्णयंति पयांसीव पयस्वतां २८ पूर्णं विरंपतल्लोकलो
कसप्तकमंदिरैः चक्रारत्नाभ्रमद्रूपैरमरैः सागरादिव २९ डीनोड्डीनैः परिवृतं विलयद्यातवल्लितैः दग्धाद
ग्धैः पदार्थैः खेशीर्णपरागिणैरिव ३० हेमस्फटिकवैडूर्यसुरारत्नमंदिरैः द्विजः पतद्भिराकीर्णमभूद्यत्क्षणक्षणा
त्स्वनैः ३१ उत्पेतुर्धूमभस्माद्याः पेतुर्वाराः पुरोत्कराः उन्ममज्जुस्तरंगौघा मम्भज्जुर्भूतलाद्रयः ३२ आवर्तघर्घरा
रावमिथ्याविदलनोद्यताः जघूर्णुरर्णवाकाशणि पर्णविट्ठपर्वताः ३३ कंदद्विहंगमस्रगं चलत्सज्जीवभृतकं ॥
भ्रमत्केतुशतोत्पातं द्वः प्रेत्यमभवज्जगत् ३४ सुताद्भिर्म्यतयाभूतसंतप्तानिललोलया अभून्नीरंध्रमाकाशं जीर्णप
र्णासवर्णया ३५ जगदासीत्पतत्कुंपस्थूलधारौघनिर्भरं वरद्वहद्विपुरवातपूर्णसरित्सतं ३६ शाम्यत्कू
मच्छमाशद्भूतशाखहुताशनं चलाच्छिवलनांदोललोलशैललसत्तटं ३७ तरंगराशिसरन्यायमिश्रछाया
र्णवोत्करं अप्रतद्दरवि [illegible] धोमद्द्वगज्वालासहावनं ३८

त्नानां धरौघाणां निर्भरायस्मिन् ३६ ३७ तत्वज्ञाने पचि घोमत्त्वणदाहस्यास्य जगतः प्रलयचिरेणनाशोप्यपदमित्या
शयेनाह असंतेति तत्वज्ञानलोदोलीभ्यद्योतनात्यंतदूरेत्युक्तिः चिद्योम्नि त्वगज्ज्वालांनसहतेतयाविधमवनं स्थितियस ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नभोलक्ष्मेषु स्तंभेषु वहतीषु कर्णिकासु धासु धान्वाभिनीजभ्भैरुत्तालाः भास्कराः द्वादशादित्याख्य पुष्कराणि यस्मान्नि॰
नि॰छं॰ यस्मिन् धाराजालाः महांभोदाख्यजलोपरि संलग्नत्वाद्विलीनप्रायाणि नलिनीदलानि यस्मिन् ७ ८ ९ किमेते बुद्बुदाः
२२८ उत्तमहाचलाद्युतिपरिताः संदिग्धाः प्रोह्यमाणमहीचलाः यस्मिन् १० उत्तालैरलयोरभेदाद्वुद्भूतास्तोराः कनीनिकाः येषां॰

नभस्तंभवहद्घनोत्तालभास्करपुष्करः धाराजालमहांभोदविलीननलिनीदलः ७ डिंडीरपर्वतप्रांतनद
दुन्मत्तवारिदः भ्रमदिङ्गानिलाकीर्णदुपरपत्तनपूरणैः ८ काष्ठवत्प्रोह्यमानोग्रसुरासुरजनोत्करः शनैःक्र
मोघ्नतयालिङ्गनादित्यमंडलः ९ तरत्तारारावधाराधराधरसमुद्भवैः वुद्बुदैः परिसंदिग्धप्रोह्यमा
णमहीचलः १० भ्रमद्बुद्बुदविश्रांतभ्रांतकल्पांतवारिदः उत्तालैस्तैरनाधारैः पश्यन्नपरिवारितं ११ म
हाप्रवाहवापीघि घोषघुंघुमितांबरः एकप्रवाहमहितसव्योमकुलपर्वतः १२ चंडवातकृतार्ध्वज
लौघकुलपर्वतैः महाघुर्घुरिरावघर्घरोग्रमहारवः १३ ब्रह्मांडखंडसंघट्टपरावृत्तिभिरुद्भुतः कु
र्वन्नयोजनलक्षाणि विततान्युन्नतान्यपि १४ तरणैरिवतरंगेषु दोलांदोलनमद्रिभिः कुर्वद्भिस्तूपलाघा
तभग्नभास्करमंडलः १५

तथाविधे स्तैंसमेघबुद्बुदैरनाधारैः स्वाधारसुखमात्ररहितैर्नेत्रैः अपरं सन्निहितं वारिदं पश्यन्निपुलेक्षा ११ घो
षैर्घुंघुमितंमुखरीकृतमंबरं येन एकस्मिन्प्रवाहे महिताः मग्नाः सव्योमकुलपर्वता यस्य १२ १३ तिर्यग्विततानि ऊर्ध्व
मुन्नयितानि योजनलक्षाणि स्वस्मिन्कुर्वन् १४ तरणवद्दोलनं कुर्वद्भिरद्रिभिरुपलाघातैर्भग्नानि भास्करमंडलानि
येन १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गाढं दुःखकोटिनिविडं आपत्पदं संवीविय त्स्थानमज्ञानं यथा ४८ कुत्सिताभिर्वलिविस्फोटनशीलाभिर्विलोलं बिल्वफलमिव वि
धुरं विनष्टमभूदित्यर्थः ४६ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र० उत्तरार्द्धे सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ नदीप्रमाणैः शासारैरभि
तः प्रस्यन्नभः एकार्णवः प्रवृद्धः विस्तरेणोपवर्णिते जडवेगो जलवेगः १ व्योमगंगाप्रवाहेषु पतिताः यामेघधारास्त्वानेन वि
वर्जितविवर्जिते इतिपाठे विसर्जिते - सरित्सहस्रैः समुद्भूतः सहसोत्थितैर्मेरुवन्मंदरवच्च भासुरैस्तरंगैः आदित्यपथं कंदराः यस्मात

वह्निर्विदाहकृद्यस्यायममभ्यापयेतथा शास्त्रसज्जनसंगमाद् दुःखमापन्नदं यथा ४८ ऊर्ध्वाधरस्थपरिस्तृप
दार्थजातमंतःक एणः खणखणापितशैलमन्नं ब्रह्मांडकोटरमभूद्विधुरं कुवाललीलाविलोलमिव बिल्वफलं वि
शुद्धं ४६ इति महारामायणे नि०प्र० उत्तरार्द्धे ब्रह्मकरावर्तविच्छित्तिसंस्थुलजगद्वर्णनं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः
७७ श्रीवशिष्ठ० वातवर्षहिमोत्पातपातभग्नधरातले जडवेगोगमच्छुद्धिकालाविव महीपतिः १ गंगाप्रवाहपति
रा ५ तधारापातविवर्जितैः सरित्सहस्रैः सहसामेमंदरभासुरैः २ आदित्यपथसंप्राप्तकंपस्रोजडमंथरः एकार्णवः समुद्भू
न आसीन्मरुद्विस्वरः ३ विपुलावर्तरुत्पातविवर्त्ताद्भुतरन्नणः स्फुरत्तुंगतरंगाग्रनिगीर्णादित्यमंडलः ४ मेरुसम
दरकैलासविंध्यसह्यजलेचरः गलितावनिपंकांतलीनव्यालमणालकः ५ अद्रिरुग्धद्रुमवनव्यूहशैवलसंकटः
त्रैलोक्यभस्मसंसक्त आसीत्कर्दमकुत्सितः ६

यादि धरएकार्णव आसीदितिद्वयोरन्वयः २ ३ तमेवैकार्णवमासर्गसमाप्ते विशिनष्टि विपुलेत्यादिना विपुलानामावर्त्तानां व
घाविधरएकार्णवः आसीदितिद्वयोरन्वयः स्फुरत्तुंगतरंगाग्रनिगीर्णादित्यमंडल इत्यपि अर्थः ४ सद्यांताः जलेचरा इव यस्मिंस्तत्तवाणीवं पद्माकरस्त्वनसमा
त्मकस्त्वा निअतरएव विवर्त्तानि आमप्याणानि अ द्विजत्वतानियस्मिन् ५ सद्यांताः जलेचराइव यस्मिन्सततवारणीवं पद्माकरत्वेन समा
वयप्तिगलितेत्यादिना गलितायां वनिस्तस्यां कांतविलीनाः शेषा दिव्याम्रणालकाः यस्य ५ ६ ।।
अ १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ २६ वीचीनांवशेनभव ती सवीचिवशोपि चकश्चिन्नासीत् हंतेतिखेदे २७ स्पष्टम् २८ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰
नि॰उ॰ प्र॰उत्तरार्द्धे अष्टसप्ततमः सर्गः ७८ सप्तिदेवगणस्यास्याधातुनिर्वाणमीर्यते स्वप्नस्येवप्रबोधेन बाधस्तत्त्वसमर्प्यते अ
२२९ घरस्वतस्मिन्नंतरे तपोलोकपर्यंतएकार्णवविवारिपूरेणेत्तरकालं लोकसन्निहितव्योमस्थोहं महालोके प्रकाशवद्बले ब्रह्मलो

एकार्णवैः पयःपूरैर्घर्घरारवरंहसि त्रैलोक्यखंडसंहारे प्रोह्यमाणे महाभसि २६ नासीत्कश्चित्परित्राता
हंतावीचिवशोपि च शक्रोतिकः परित्रातुं कालेनकवलीकृतं २७ नाकाशमासीन्नदिगंतमासीद्धोपिना
सीन्नतदूर्ध्वमासीत् भूतन्नमासीन्नचसर्ग आसीदासीत्परं केवलमेववारि २८ इतिमहारामायणे नि॰
२२३ प्र॰उत्तरार्द्धे एकार्णववर्णनंनामाष्टसप्ततितमः सर्गः ७८ श्रीवसिष्ठउवाच एतस्मिन्नंतरे चक्षुर्व्यो
मस्थोहमथात्यजं ब्रह्मलोके महालोके प्रभाते कैप्रभामिव १ यावद्दृष्टो मयातत्र शैलाद्धि विनिर्गतः परमे
ष्ठीसमाधिस्थः प्रधानपरिवारवान् २

के चक्षुः अत्यजं दर्शनायप्रेरितवानितियावत् १ प्रधानः परिवारः प्राणाद्युपासनाभिः सालोक्यादिमुक्तिंप्राप्तो
ब्रह्मणासह विदेहकैवल्यंचिविदुर्जीवन्मुक्तपरिवारस्तद्वान् तथाचोक्तं ब्रह्मणासह तेसर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते १
कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंवस्मसंवृसांडलक्षणेविपुलजलसंघातसकुलापके नीडे स्थितान्नीलान्चलाः पर्वतास्तल्लक्षणान्काकोलान्चहन्मृदूनितिपावत् सलिललक्षणोजलिकेरणतायैर्जहिन् क्ष्वाक्षरन्निवाहरतेः शतुम्छंदसो लिङभावः २६ अचलकाकोलानेवघाम्पांविशिन ष्टिस्तेतिइ वेतिपूर्वश्लोकान्वयि २७ कनकलक्षणमद्रीणांतटिषुकोटिषुशिखरेषुचदधत् वहत् २८ विपुलोवाद्यततः प्रसिद्धप्रकाशःअ

अल्पब्रसांडविपुलजलघातकुलापके नीलानचलकाकोलान्जन्नसलिलजालकैः २६ स्तताम्रतमहद्भूतमङ्ग नोन्मज्जनाकुलान् तरंगमकरावर्तप्रतिबिंबान्वितानिव २७ स्तशेषान्पुरअष्टाम्फेनद्विराटकोटिषु दधज्जलव लस्त्रोतां स्त्रिदशान्मशकानिव २८ विपुलाघनताकाशविपुलानंबुवुद्बुदान् सहस्रसंख्यांकलयन् लोचनानीववा सवः २६ सरघोमसमाभोगैर्वलद्भिर्बुद्बुदैस्तेः परपल्लिवनदीधारान्मेघानाताम्रपरकान् २० उष्कावर्तका भाणां वहम्मिर्दीचिमंडलेः कुर्वन्नालि गनानीवसपत्नाद्रि वदुत्पितेः २१ त्रिजगद्ग्रससंतप्तःप्रगायन्निवघर्घरैः स्वे नृत्यन्निवचोयाद्रिकटकैर्वीचिदोद्रुमैः २२ नदीधाराधरैस्तथैर्मध्यादग्धैर्धराधरैः अधोधराधरैर्नागैर धरःपंकगैरितैः २३ धारात्रिपथगापूरैर्निपतद्भिर्निरंतरं मग्नोन्मग्नोह्यमानाद्रिसंगडिंडीरबुद्बुदः २४ उह्य मानदलत्स्वर्गखंडकंदलभस्वरः वहद्धिघाधरोवंदपद्मिनीसंदरांतरः २५

घोमुखीकृतरजतकटाहवत् दृश्यमानस्त्विपुलानितेबुद्बुदांतर्भिर्विंबप्राणिद्रुमोकिः लोचनीवनारसइतिवहिष्पक्ष्याउ पमा २६ नघद्भवधाराःयेषांतान् २०२१ अद्रयस्वकटकान्निवलयायेषां अद्रिकटककटकेरितिवार्थः स्वसुखःस्वरमु स्वइतिवद्धतिविषयेआद्रिर्यदित्पीतलकटकपरत्वात् २२ नविघतेधरायस्य २३ २४ दलती विसरणशीले स्वर्गखंडेकंदंतेनभस्व रादेवतालक्षणाद्योयस्य अंतरवपद्मिनीसंदरांतरः २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नामरूपात्मनासत्यभावेपिस्वरूपेणतुनिर्वाणात्मतयास्थिता एवेत्यात्मानुभवेनदर्शयतिज्ञातमिति अवधानेनप्रणिधानेन ११
वा॰टी॰ सैवतेषांवासनाकल्पितरूपापगमेनवास्तवस्वरूपावाप्तिरित्याशयेनाह वासनायामिति तदेवोपपादयति आकाशात्मेवेत्या
नि॰उ॰ दिना बोधतः प्रबोधशालिनः १३ अंतरिक्षगतः आकाशगमनवान् १४ स्वप्नजागरेस्वाप्ना धिभौतिकमात्रबाधः तत्त्वबो
२३० धेत्वाधिभौतिका धिदेहत्रयस्यापिबाधइतिविशेषइत्याशयेनाह जाग्रत्यपीतिवासनाक्षयहेतुतत्त्वप्रबोधस्यजाग्रत्येवसं

ज्ञातंततोवधानेनमयानभक्षितिष्ठता यावन्निर्वाणमापन्नाब्रह्मवत्सर्वएवते ११ वासनायांविलीनायांप्रद
र्शनमुपागताः स्वप्नलोकप्रबुद्धानामिवस्वरूपमागताः १२ आकाशात्मेवदेहोयंभातिवासन यास्फुटः तद
भावात्तुनोभाति स्वाप्नोबोधवतोयथा १३ अंतरिक्षगतोदेहोयथात्मस्वप्ने विलोक्यते बोधेतद्वासनाशांतौनकिंचि
230 दपिलक्ष्यते १४ जाग्रत्यपितथैवायंवासनायाः परिक्षये नैवातिवहिकोनैवलक्ष्यतेत्राधिभौतिकः १५ स्वप्नान
भवएवोत्रदृष्टांतत्वेनलक्ष्यते आलमेतत्संसिद्धमनुभूतंश्रुतंस्मृतं १६ अपन्हुतेचवायोपिस्वप्नेवानुभवंश
ठः सत्याज्यः कोहलीकेनसप्तमद्वोधयेत्किल १७

भवात् जाग्रत्यपित्युक्तिः १५ तथाचस्वबोधानुभवः एकोंशमात्रसदृशोप्याबालप्रसिद्धत्वात् दृष्टांतत्वेनउदाहियतइ
त्याहस्वप्नेति तस्यत्रयस्यावस्थात्रयः स्वप्नाइतिश्रुतंपुराणादिषुच स्मृतं १६ एवंस्वपरानुभवसिद्धमपिस्वप्नेबाधं
योपन्हुतेस्वप्नादि सर्वदृश्यसत्यतावादीसनप्रबोधनीयएवेत्याह अपन्हुतेइति अलीकेणमिषेणासुसंस्थायंविडंब
यंतम् १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देवानांशक्रादीनामाधिकारदेवानांतादृशशुक्रादिमुनीनांचसमूहस्तत्रमयादृष्टइत्यन्वयः तानेवकांश्चिद्दर्शयन्नाह शुक्राइत्यादि
ना ३ विनायकाः धियंतारः स्वामिनइतियावत् ४ सर्वेनिर्जीवाइवसंस्थितामयादृष्टाइतिविपरिणामेनानुषंगः ५ तदनंतरंवृत्तांत
दाहअथेत्यादिना ६ तस्यधातुर्द्वितीयपरार्द्धस्यमुहूर्त्तमीयतेः क्षणमात्रेणनसमुहूर्त्तमात्रंतेनतद्दीपक्षरमसाक्षात्कारबोधेब्रह्म
चैतन्येनतदविद्याकल्पितदेहसहिततदीयसर्वैःप्रपंचबाधात् विनिद्रतांप्रबोधंप्राप्तः पुरुषः स्वप्नदृष्टंस्वाग्रगंस्वाप्नपदार्थजातमि

समूहश्चैववेदानांमुनीनांभावितात्मनां शुक्रोबृहस्पतिश्चैवशक्रोवैश्रवणोपमः ३ सोमोयवरुणोग्निश्चतथान्ये
पिसरर्षयः देवगंधर्वसिद्धानांसाध्यानांचविनायकः ४ लिपिकर्मार्पिताकाराः सर्वेध्यानपरायणाः बहुरूप
धासनाः सत्रनिर्जीवाइवसंस्थिताः ५ अपतेद्वादशादित्यास्तमेवोद्देशमागताः बहुरूपधासनास्तस्थुःतथैवाश्र
पर्यैवते ६ ततोमुहूर्त्तमात्रेणदृष्टवानहमच्युतं पुरोविनिद्रतांयातः स्वप्नदृष्टमिवाग्रगं ७ ब्रह्मलोकजनंस
वंभिहतामिववासनां गापश्यंश्चमनगारंबुध्यमानइवाग्रगं ८ अरण्यशून्यमेवाद्यहसमनन्तंतदा कठिनाकांडवि
ध्वस्तंपृथिव्यामिवपत्तनं ९ सर्वंरक्तचनकापितेतप्यात्मादृशास्तदा अथपामुनयोदेवावेदाविद्याधरादयः १०

ध्वाधितमात्ममात्रपरिशेषमपश्यंतद्देवास्यविदेहकैवल्यमित्यर्थः ७ प्रागुक्ततत्परिवारजनंचाप्येवमेवकैवल्यंप्राप्तमित्याह
ब्रह्मलोकजनमिति महतांतत्वज्ञानांज्ञानवानबाधितांपूर्ववासनामिवेत्य परोदृष्टांतः शिष्टंप्राग्वत् ८ तदातद्दीपक्षरमसाक्षा
त्कारक्षणेनब्रह्मांडंवाअरण्यमिवशून्यंगृहजनादिरहितमेवासीत् कठिनेनाकांडेनकस्मिंश्चिदकेननाशहेतुनाविध्वस्तम् ९ तेमुनि
देवादयोपिसर्वेतथातादृशाः शून्यमेवास्मिन्नितिविपरिणामेनान्वयः यतस्तेनकोपिगताइतिशेषः १० ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰ तत्रहिसर्ववस्तूनांसंक्षयः नित्यनैमित्तप्राकृतवैज्ञानिकाख्याश्चतुर्विधाः प्रलयास्तद्वादिनां अष्टादशपुराणानां भारतापीति
नि॰उ॰ ह्यानां पारलौकिकाल्पहिताहित धर्माधर्मबोधकमन्वादिस्मृतीनां सदाचाराणांच वैयर्थ्यं प्रसज्येतेत्यर्थः २२ नन्वस्तु वेद
२३१ पुराणादीनामप्रामाण्यं अभिमतमेव चार्वाकाणामिदंत्वया आपादितमिति चेत्तत्राह अप्रमाणतयाइति निर्दोषाणामेतेषां
वेदपुराणादीनां तस्मिन्प्रलयधर्माधर्मात्मतत्त्वलक्षणे अर्थे अप्रमाणत्वे सति भोगलाम्पट्यलोभद्वेषादिदोषसहस्रदुष्टे अन्यत्र
लघावेरपि इयं व्याशातं प्रज्ञानस्तु तेत्यादिवाक्यतुल्ये किंप्रमाणंभवेत् संभावनायांलिङ् तत्संभावनापि दुर्लभेत्यर्थः २३ नचैवं

तत्पुराणेतिहासानांसर्वसंक्षयवादिनां स्मृतीनांसदाचाराणांवैयर्थ्यमुपजायते २२ अप्रमाणतयैतस्मिन्न
र्थेतेषांमहामते अन्यत्रापिप्रमाणत्वं व्याघातादपिकिंभवेत् २३ नचेन्नदिष्यतेलोकोजगदुच्छेदकारणात्
अन्यच्चास्तामेतदंगममेदमपरंशृणु २४

231

षण तत्त्वदुक्तं वेदपुराणादीनामप्रामाण्यंलोकेप्रेक्षावद्भिरिष्यते अंगीक्रियते कृतहानाकृताभ्यागमानादिदोषेणानवीज
प्रयोजनसर्गाद्यसंभवेन च जगदुच्छेदप्रसंगात् किंचिदेहात्मवादे किमवयवाः सर्वेप्यात्मान उतावयव्येव आद्ये बहूनांचेतना
नांसदैकमत्यनियमाभावेन वैमत्ये देहोन्मथनप्रसंगः द्वितीये तु केशहस्ताद्येकावयवे अवयविनाशाज्जीवनाभावप्रसंगइत्यादि
अन्यच्चदूषणसहस्रमस्त्येवेत्यास्तामेतत् एतेनहे अंगत्वया किण्वपिष्टजलादिसंघाते मदिरायांमदशक्तिरिव कायाकारपरिणत
संघातेज्ञप्तिगुण उत्पद्यतइतियदुक्तं तदपिदत्तोत्तरमेवतत्र उद्दमपरंदूषणंवक्ष्यमाणंच एवेत्यर्थः २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु तथापि न स्वप्नदृष्टांतो युज्यते पित्रादिदेहकारणको ह्ययं देहः स्वप्नदेहस्तु न तथेति स्वप्नदेहस्यात्यंतासत्वेन वैषम्यादिति चेन्न हि पित्रा
दिना जायमानस्वर्गदेहस्यापि देहकारणकत्वाभावेनात्यंतासत्वप्रसंगान्नास्तिकत्वमेव प्रतिवादिनां प्रसज्येतेत्याह देहेति १८ किंच देहा
कारणकस्य देहस्यात्यंतासत्वे आतिवाहिकदेहसमस्यात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्यात्यंतासत्वप्रसंगस्तथा सति सर्गाद्यचार्वाकोक्तियाप्यलीकै
वस्यादित्याह इत्येतदिति इति एवं रीत्या त्वदुक्तमेतद्दशलमभविष्यच्चेत् तर्हि पूर्वसर्गप्रलयांते सर्वशरीरसंक्षेपेण तत्सर्गादिकाले
शरीराभावादयं सर्गोपि नाभविष्यत् सचायं प्रत्यक्षपरिदृश्यमानोस्त्येव एवं पूर्वपूर्वसर्गेष्वेवमायादयितुं शक्यमित्याशयेनाह सर्वदेति १९
ननु तर्हि मास्तु कदापि प्रलयः अनादौ संसारे अविच्छिन्नप्रवाहाः सर्वे देहकारणका एव देहाः सृष्टिक्रियासमर्था भविष्यंतीति हिरण्यग
र्भदेहस्य वा पूर्वपूर्वनारायणादिदेहादुत्पत्तिः कस्यापि [illegible] नतथा च न कदाचिदनीदृशं जगदिति जैमिनीयमतं दूषयति अवयवेति द्वि

पिना १

१८

देहकारणकः स्वप्नदेहभागान्न दृश्यते इति चेन्न देहानां परलोकोस्ति वः इत्येतद्दभविष्यच्चेत्तच्छरीरकसंक्षये नाभ
विष्यदयं सर्गः स चास्त्येव च सर्वदा १९ अवयवविभागात्मन्यवश्यंभाविन्यपि न कदाचिदनीदृशं जगदित्येष्यसंस्थिरं
२० न कदाचिज्जगन्नाशो देहोद्भूतगुणाधिकम् मदशक्तिरिव संपत्तिरस्त्वेतीति चेद्वदेच्चेत् २१

ण्यादिभूतानां हि सावयवत्वादेव संयोगस्य विभागाविनाशित्वाद्विनाशो दुर्वारः तथा च न कदाचिदनीदृशं जगदिति मतं असंस्थितमप्र
तिष्ठितमेव भूम्यादिनाशे चतुर्विधभूतग्रामशरीराणामाधाराभावेनावस्थानायोगान्नारायणदेहस्यापि सावयवत्वाद्विनाशित्वाद्धारण
ददृशायानलप्रसिद्धेरजन्माविनाशित्वे देहाकारणकत्वेनात्यंतासत्वप्रसंगाच्चेति भावः २० अत्र प्रसंगाच्चार्वाकमतमपि निराशितु
मनुवदति न कदाचिदिति पृथिव्यादिभूतचतुष्टयमेव हि चतुर्विधदेहकारणं घटपटाद्याकारेण च संमिलज्जगत् तस्य च पृथिव्यादिभूता
त्मना कदाचिदपि नाशोस्ति देहस्तु भूतानां मेलनेऽद्भुतज्ञानेच्छादिगुणहस्तपादाद्यवयवसंस्थातन्नदभिव्यंगाजातिरित्येवमादिकमेवत [illegible]
दीयो धर्मसंघातः तत्र यद्यपि ज्ञानादिमेकैकत्र भूते दृश्यते तथापि समारंभकेष्व पिष्टोपचारकिण्वादिद्रव्येषु मिलितेषु कालपाका
लपाकादिना मदशक्तिरिव देहाकारपरिणतेषु चतुर्भूतेषु ज्ञानादिगुणा उदेतीति तेन तद्गुणको देह एवात्मेति हि चार्वाकमतं वक्ष्यति चेत् स्मृतस्यातरमिति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अस्त्वेवं कस्ते लाभ इत्याह एवं चे दिति एवं शाब्दादीनां प्रामाण्यमभ्युपगतं चेत्तस्मात्त्वि हैविशब्दरूपायाः श्रुतेः प्रामाण्यावश्यं
मि॰उ॰ भावाङ्गतो श्रुतिजन्यापरोलोकः स्वर्गनरकादिकं च सत् इत्येषसंवित् सत्यतां प्रमाण्यं किं न्नोपगच्छतिज्ञानानां स्वतएव प्रामा
२३२ ण्यं कारणदोषबाधकज्ञानाभ्यां कचिद्व्याघतेन्चात्रकारणेदोषोऽस्तिनापि स्वर्गनरकादयो न संतीति बाधकं प्रमाणजं ज्ञानमस्ती
तिभावः २७ अथसापि मुधा भ्रांतिरितियदुक्तं तद्दूषयति नेति पिशाचवत्तस्य पिशाच पिशाचविष यिणी प्रमा पिशाचस्य परदेहे

एवं चेत्तत्परोलोकः सत्स्वर्गनरकादिकं इत्येषापि न संवित् किं सत्यतामुपगच्छति २७ नापि शाच

२३२

प्रमासत्या मदृशकिमतोपिहि प्रतिभास्य न सत्यास्यात्परलोकात्मिका कथम् २८

५२१

स्थितस्य तदनुभवसिद्धा दर्शनश्रवणादि प्रमाणादृष्टरण मस्मदादीनां देहेन पिशाचव्यवहारप्रमा च ज्ञानानां स्वतःप्रमाण्याः दे
वलोकेसत्याप्रसिद्धासापि यद्विनसत्या तर्हि अस्पष्टीवस्यमद्विशदेर्मदृशकिमताध्यस्यमदृशकिप्रतिभापि न सत्यास्यात् नह्य
मत्तानुभवसिद्धापिपलायिनस्तेप्रमन्नप्रतीतिसिद्धमदृशकिः परेणनापलपनीयात थाचतवदृष्टांतासिद्धाज्ञानस्य भूतगुणत्वा
सिद्धेः परलोकास्वर्गनरकादिस्थितिः कथं त्वया निरसितुं शक्येतिशेषः २८ ,, ,, ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञानेज्ञानगुणेमदंशात्मात्मनिमदंशाक्तिरिवआत्मास्वभावोपस्थापत्यादिघेभ्रमु पगमप्रमानेगुणिनोदेहस्यनाशेगुणस्याप्यवश्यंना
शात् देशांतरेषुप्रसृतानांजीवानांदेहस्योच्छेदात्पिशाचादिदेहांतरेणस्वदेशागमनंपरशरीरावेशेनप्रोक्तनस्वजनादिप्रत्यभिज्ञासंभाषणा
द्यर्थक्रियाचयालोकेप्रसिद्धा सानसिद्ध्यति २५ अथपदद्वया: सापिशाचादिकल्पनापिमुधाभ्रांतिरेवपिशाचानामप्रत्यक्षाच्चार्वाकमते
प्रत्यक्षादिरिक्तमाणाभावात् नहिप्रत्यक्षातिरिक्तंप्रमाणंसंभवतियतदृष्टसहचारेष्वपिपार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादिषुवज्रमणादौव्यभिचार
दर्शनात् उत्पातादिकालांतरेगवादेरश्वादिप्रसूतिदर्शनाद्देवताप्रतिमादिस्वेदश्चविनापिवह्निंधूमोद्गमदर्शनात्सर्वत्रलिंगेषुदेशांतरेकालां
तरेचव्यभिचारशंकायावारयितुमशक्यत्वेनानुमानंप्रमाणंप्रयोगात्कत्वेवदेशस्यादृश्यविकल्पेनोपमानप्रमाणस्यासिद्धेर्मानांतराण्यल्पका
रत्वेषुलोकेष्व सिद्धेर्नियमादर्शनादन्यशब्दानामनुवादित्वाच्चशब्दप्रमाणप्रयोगाद्यर्थापत्त्यनुपलब्ध्योरव्यतिरेकव्याप्तावज्ञीविज्ञोरस्तु

मदंशात्मात्मनिज्ञानेदृष्टादेहांतरेषुया प्रसृतानांपिशाचादिदेहताशानसिद्ध्यति २५ अथसापिमुधाभ्रांतिर्यविदृष्टंप्रदृश्य
ते इतिचेत्तन्मुधानामसत्यमिसक्तोभवेत् २६

मानसमानयोगक्षेमत्वात्संभवेतिद्धयो: संभवेनमात्रत्वादनुमानादेश्चसंभावनास्येवप्रामाण्याभिमानात्सत्रवर्तिसिद्धे: संदिग्धेपिफले
अर्थातुराणांप्रवृत्तिनियमदर्शनेनार्थनिश्चयस्याप्रवृत्त्यनंगत्वाच्चसर्वव्यवहारोपपत्ते: किंचपिशाचयतस्यपिशाचवाच्यव्यवहारोपिया
वद्देहमेवदृश्यतेनन्ततन्मरणेअतस्तद्देहस्येवसांनिपातकभ्रांतिरेवपिशाचगृहीतोहमिव कृथाभ्रांतिरितिचेत् न तत्त्वदुक्तंसर्वनामशद्
जातंमुधामर्षमेवव्याहततत्वात् नहिप्रत्यक्षातिरिक्तस्यसर्वस्याप्रमाणत्वेचार्वाकानांवाक्यंप्रमाणंभवति तस्यापिप्रत्यक्षातिरिक्तत्वात्
नचानुमानादिनामप्रमाणत्वंचार्वाकोक्तैर्युक्तिभि: समर्थयितुंशक्य: युक्तीनामनुमानत्यात्तत्प्रामाण्यापत्ते: नचतेदृष्टांतोस्तिसाद्
श्यस्योपमानगम्यत्वात्तदप्रामाण्येतदसिद्धे: नापिलक्ष्यतेनुकूल: परपक्षेप्रतिकूलोवा तर्कस्त्वयोद्भावयितुंशक्य: तर्कस्यान्वयव्यतिरेक
व्याप्तिघटितत्वेनतदपलापिनस्तेतदप्रसिद्धे: अर्थापत्तिव्यतिरेकयोरनुपपत्त्यनुपलब्ध्यधीनत्वेनतदभ्युपगमेर्थापत्त्यनुपलब्धिप्रामाण्याभ्यु
पगमापत्ते: प्रमाणचतुष्टयमपिसत्यमित्येवचार्वाकाणामभ्युपगंतव्यंभवेदित्यर्थ: २६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सपद्येवयात्कार्याकार्यपरिणतेभ्यो भूतेभ्यः संविदुद्भवान्नम्रतस्य कायनाशे पारलौकिकी संविदुद्भवेदुद्भविष्यतीति त
वा०टी० र्हि संविदः शाश्वतत्वात्स्वतःसिद्धत्वात्प्रसूततत्सिद्धिबलेनैव वासनामयस्यातिवाहिकदेहस्य तत्कल्पितस्थूलदेहस्य
नि०३० वाह्यप्रपंचस्य च पश्चात्सिद्धेस्तदन्यस्य दृश्यसिद्धिहेतोरप्रसिद्धेर्न देहाधीनं संविज्ञानमिति वक्तव्यमिति सत्त्वयं तत्प्रतिवचनमुप
२३३ संहृत्य वासनायां विलीनायामदर्शनमुपागता इत्यादिना प्रागनुक्रांतं वासनाक्षयदेव सर्वदृश्याच्छेदं समर्थयितुं प्रस्तौति तस्मादि

तस्मात्स्वभावः प्रथमं प्रस्फुरत्वेत्तिसंविदः वासनाकारणं पश्चाद्दृश्यासंपश्यति भ्रमं ३३ तत्क्ष याद्दृ
मयायाति दृष्टदृश्यदृगात्मया तत्सत्तायामुदेतीयं संसृत्याख्यापिशाचिकः ३४ ॥ ॥

233

त्र२

त्यादिना तस्माद्देहादिप्रामाण्यस्य ज्ञानानां स्वतःप्रामाण्यं च सिद्धत्वात् ज्ञानस्वभावपरमात्मा स्वप्रकाशत्वात्सर्वव्य
वहारात्प्रथमं संविद्स्वत एव नित्यं सिद्धं वेत्ति न छेदनफलमन्यतोपेक्षते स्वोत्पप्रकाशात्मताभिव वह्निरित्यर्थः वा
सनानां कारणमुद्भवोपादानं सर्वजगद्वासनामयमातिवाहिकदेहं तु ततः पश्चात्स्वप्नजाग्रदारंभक्षणे स्वरूपे चित्स्वभावव
त्वादेवनु ध्वाततो देहादिभ्रमं पश्यतीति न सर्वतः पूर्वसिद्धसंविद्धि देहाधीनेति भावः ३३ अत एव वासनाक्षयादेवा
तिवाहिकक्षयद्वारा सर्वानर्थक्षयः सिद्ध इत्याह तत्क्षयादिति ३४ ॥

देह१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेनसर्वजनप्रसिद्धेनज्ञानानांस्वतः प्रामाण्येनपिशाचोस्तीतिसंवित्सत्यार्थाचेदनुभवबलात्प्रसिद्धेस्मृतस्यापिपरलोकोस्तीतिश्रुति
जन्यायांप्रतीतौतद्बलादेवकिंनसत्यता २९ किंचपिशाचग्रस्तस्यपैशाचीज्ञप्तिर्निःश्रुतिसदृशाद्दृढतरप्रमाणजा किंतुकाकताली
यवदाकस्मिकेरेतथाविधापिसास्वानुभवाल्लापायोगादस्तिप्रमाचेत्साकारणदृढतरश्रुत्यादिकारणसहितापरलोकार्थसंवित्तिः
कथंनास्तिकुतोनप्रमेत्यर्थः ३० ननुनानुभवबलाद्द्वार्थसत्वमवधारयितुंशक्यंशुक्तिरजतानुभवेपितदर्थसत्वादर्शनादित्या
शंक्याहयेति यासंवित्स्वांतर्यदर्थसत्वंयथावेत्तितदर्थसत्वंतथानुभवतितत्रशुक्तिरजतसंवित् स्वप्रतिभास त्रैकालिकमर्थ

पिशाचोस्तीतिचेत्संवित्सत्यार्थातेनसंविदः मृतस्यापिपरोलोकइत्यस्यां किंनसत्यता २९ काकतालीयवद्देह
स्यैशाचीज्ञप्तिरस्तिचेत् परलोकार्थसंवित्तिः कथंनास्तिसकारणा ३० यांतर्वर्तीयथासंवित्सातथानुभवत्फलं।
अस्तुसत्यमसत्यंवासिद्धमित्यनुमन्त्रतः ३१ मृतस्यापिपरोलोकोविद्यत्येवंमयीभवेत् सतिवासतिदेहेस्मिं
स्तेनकिंसदसत्त्वकिं ३२

सत्यमवगाहतेनेदंरजतमितिवोत्तरकालिकीबाधसंवित्तु त्रैकालिकंरजतासत्वंतत्राबाधसंविद्बलात्प्रातिभासिकरजतादेःसत्व
मस्तुद्वितीयसंविद्बलादसत्वंवास्त्वनुभूतितः सिद्धंअर्थरूपंनानुभवमंतरेणापलपितुंशक्यमित्यर्थः ३१ तत्रयदिजीवतःस
तिदेहेश्रुत्यादिप्रमाणवशाद्यःस्वतस्यमृतसतिदेहेस्वप्रभव दत्प्रतिभामात्रबलाद्वायदिपरलोकोस्तीत्येवंमयीएवमनुभवरूपासं
विद्वशंपभवेदेवतर्हितन्मरणेनकिंजीवदनुभवासिद्धंसम्मतानुभवसिद्धमसदित्यपलप्यतकिंवावैपरीत्येननोभयमप्यपल
पितुंशक्यमितितिसिद्धंश्रुत्यादिप्रमाणमित्यर्थः ३२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टि० बुद्धास्मीतिस्वभावतः स्वामान्यमानात्स्वयमेवस्वबंधः निमुक्तास्मीतिप्रमाणतः स्वांप्रबुद्धासास्वमेवमोक्षइति निष्कर्षेवगतेन
नि०उ० कश्चिन्मोक्षसाधनेक्लेशइत्याहसंविदंसेति ३९ तदिदं परिसकैः व्युत्थानसमाधिभ्यांव्युत्थानसुषुप्तिभ्यांचसम्यक्भिवंशक्य
२३४ मित्याशयेनाह संविदुद्बोधनेइतिसंविदः उद्बोधनेवहिर्मुखत्वापादनेशिवंनिर्वाणं संविदुद्बोधनोदरमेवासङ्गंजगत्सङ्ग

संविदंस्यपरावृत्तिमात्रेपेलवरूपिणी बंधदक्मोक्षदक्चेति क्लेशतत्साधनंकियत् ३९ संविदुद्बोधनं
बंधस्तदनुद्बोधनंशिवं असत्सङ्गंजगद्भातिसंविदुद्बोधनोदरं ४० अजटंवेदनंस्वस्तंमोक्षइत्यभिधीयते
प्रबुद्धंबंधइत्याहुर्यदीक्षसितदाहर ४१ निर्वाणवासनमनंतममाघमच्छबोधैकतानमयपंत्रणामस्तकेशम्
अद्धितमैक्यसहितंचनिरस्तसंस्यमाकाशकोशविशदाशयशांतमास्व ४२ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रक
रणोउत्तरार्द्धे वासनाभावप्रतिपादनंनामनवसप्ततितमः सर्गः ७९ ॥

ति ४० ४१ एवमेकिकयोर्बंधमोक्षयोर्मिथस्स्वभावाहरणमेवनिर्विक्षेपपरमानंदरूपत्वापादकमित्याशयेनोपसंहर
ति निर्वाणमासनमिति हेरामत्वंअच्छबोधैकतानंब्रह्मैवसन् अपयंत्रणांनिर्भीकंबंधंस्वात्वविशेषणान्यत्यानिब्रह्म
णोवाक्रियायांवायोज्यानि ४२ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि०प्र० उत्तरार्द्धेनामैकोनाशीतितमः सर्गः ७९

२३५

234

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रसर्गादौब्रह्मणआदौवासनांतर्गतिपर्यालोचनाला उपलंभइदेति तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतेः ततस्तस्मात्प्राक्तनजग
द्वासनानां जगदात्मन्युद्भवोभवति वासनाशांतौतुबीजाभावादेवजगदनुद्भवादर्थसिद्धंनिर्वाणमित्याह तदिति ननुवासना
कुतउपपन्नाननतातब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरसबाह्यमित्यादिश्रुतिभिः कारणत्वप्रतिषेधादसंगकूटस्थाद्वयत्वश्रुतेश्चानापिपूर्व
कल्पीयगतः तस्यप्रलयेः स्वयंविनश्यतः अन्योत्पादनाशक्तेः नविनश्यतिस्वयमेवचरमभावविकारेणसूक्ष्मीभूयतिष्ठतित
थास्थितिरेवास्यप्रलयोवासनात्वेतिचेत् नतथास्थितिरस्यकिंप्रलयेस्वसत्तया आद्येसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय
मितिश्रुतिविरोधात् द्वितीयेस्वतोसत्परसत्तयातिष्ठतीतिप्रलापस्यानीकेपिअतिप्रसक्तत्वात्पन्नाद्ये पिस्थितिप्रलयलययोरवि

उपलंभइदेत्यादौब्रह्मणोवासनाततः तच्छांतिं विद्धि निर्वाणं तत्सत्तांसंसृतिभ्रमं ३५ उत्पन्नैवचसानादौपरब्रह्मणसंभवात्
उत्पन्नासमयाद्यासौब्रह्मैवपरमेवतत् ३६ एतावद्यत्परिज्ञानंतन्निर्वाणंविदुर्बुधाः यदज्ञेवापरिज्ञानंतद्बंधंविद्धिराघ
व ३७ विज्ञानघनएवायंकचनाकचनात्मकः स्वयमेवकचत्यंतर्नकिंचत्पेववास्वयम् ३८ ।।

शेषापत्तेरभासमानसत्ताउपपसिद्धेर्नतिष्ठतीतिचव्याघातादितिचेत्सत्यं सवासनाआदौप्रलयेपूर्वसर्गेवाउत्पन्नैवनअसंगाद्वये
परब्रह्मणस्पत्वयैवोक्तत्वात् तथापिअद्वितीयब्रह्मबोधनोपायतायाशास्त्रकल्पितात्सर्गादिसमयाद्बीजजगदुत्पत्ययोगात्सावासनापि
प्राक्तनेनचिन्निनेनोत्पन्नेतियावद्बोधोदयंस्वीक्रियतां बोधोदयेतुसर्वंब्रह्मैवेतिपर्यवशास्यतीत्यर्थः ३६ नचश्रुतिभिः असंगाद्वयंब्रह्म
परिज्ञायतद्वासनाद्यसंभवस्तत्त्वबोधाद्वावत्त्वयाद्वावधितुंशक्यः तत्परिज्ञानेनुसर्वसंशयदीजाज्ञानोच्छेदान्निर्वाणमेवसंपन्नमितिनवासोना
त्पत्याद्यनुत्पत्तिशंकाप्रश्नौकेरित्याशयेनाह एतावदिति ३७ यौक्तिकद्वैतनिष्कर्षेतुअज्ञातंब्रह्मैवजगत्तद्वासनातद्विद्याचाज्ञातंब्रह्मे
वतन्निवृत्तिर्विद्यातत्फलंनिर्वाणंचेतिपर्यवस्यतीत्याशयेनाह स्वयमेवमारणलाभात्प्राक्तनकत्पेव ३८ ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतस्मिन्नंतरेऽहमंबरादभ्युदितं भीमं भयानकं किंचिद्रूपं दृष्टवानस्तु विशेष्य रुद्रोयमिति परिचिंतितवान् तावद्वीनइत्यर्थः ७ तदेव
०टी॰ रूपं भीतिहेतुभिरद्भुतैर्विशेषणैर्वर्णयति कल्पांतेत्याद्यष्टभिः आकल्पं द्विपरार्धावसानकालपर्यंतं प्रतिनिशं जाततमःएकत्र
३०उ॰ संभृतस्य पिंडितं सत् देहेन उत्थितमिवेति संहाररुद्रस्य कृष्णवर्णत्वं चोत्प्रेक्षा ८ वर्णांतरं कृष्णत्वे तेजसा भास्वरतामित्याह तन्रूपेति
३५

एतस्मिन्नंतरे तत्र दृष्टवानहमंबरात् यावदभ्युदितं भीमं भीतिकिंचिन्नभोंतरात् ७ कल्पांतजगदाकारं कृष्णमाप्
रितांबरं आकल्पं संभृतं नैशं देहेनोद्वोत्थितं ततः ८ तद्रूपादिमलक्षारं तेजःप्राभास्वरं दधत् आदित्यवर्य्यसं
काशैः स्थिरविद्युद्वयोस्वरैः ९ नेत्रैराभास्वरमुखं ज्वालापुंजसमद्भिरे पंचाननं दशभुजं त्रिनेत्रं शूलपाणिकं १०
आयांतमंतमूके पिव्योम्नीव विततकृतिं स्वभिवासि घनश्यामं देहमासाद्य संस्थितं ११ स्थितिमेकार्णवापूर्णद्रु
माण्डाद्बहिरंतरे व्योमेव हस्तपादादिसन्निवेशेन लक्षितं १२ घ्राणानिलपरावर्त्तविधूतैकमहार्णवं गोविंद
मिव दोर्दंडक्षोभितक्षीरसागरं १३ कल्पार्णवजलाहारं पुंस्त्वेनेव समुत्थितं मूर्त्तियुक्तमहंकारमस्तकारणमागतं १४

दधद्दीप्तेतद्द्युतिरश्लोकेप्याभास्वरं मुखं दधादितिसंबध्यते ९ ज्वालापुंजं समुद्गिरतीति ज्वालापुंजसमुद्गिरं १०।११ १२घ्रो
णानासातद्गतानिलस्य वायोः परावर्त्तिभिर्भ्रमणैः १३ पुंस्त्वेन पुरुषाकारेणास्समुत्थितमिव सर्वाहंकारसमष्टिरूपं मूर्त्तियुक्तं भू
त्वाआगतमिव सर्वकारणत्वात्स्वयमस्तकारणं १४

235

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वैज्ञानिकस्तत्वद्दशा वर्णितिः प्रलयक्रमः प्राकृतोयोगिगम्योन्योवर्ण्यते प्रलयक्रमः धातुर्वासनाकल्पितस्यतज्ज्ञोकभुवनादिस्य
विप्रपंचस्यतस्मरव्धक्षयक्षणेतन्नेनसाक्षात्कारेणयोवोधस्तज्ज्ञक्षणे वैज्ञानिकप्रलयो नापश्यंस्वप्ननगरं वुध्यमानइवाग्रगमि
तादिना स्वप्नवाधसदृशः सोपपत्तिकंयुक्तदृशाउपवर्णितिः वहुदृशात् देहस्यतदारंभकोपाधीनांतदीन्द्रियादीनांचस्वप्रकारणे
लयद्वारामायाशवलेब्रह्मलयलक्षणप्रलयसुपवर्णयितुमुपक्रमतेइतीति १ ब्रह्मणोविधातदेहेमायाशवलब्रह्मतांजगाद

श्रीवशिष्ठउ० इतितेसर्वेआयाताब्रह्मलोकनिवासिनः अदृश्यतामेवगताः दीपास्क्षीणदशाइव १ अथतेद्वा
दशादित्याब्रह्मणोब्रह्म तांगते जगद्दह्ब्रह्मलोकांतमदहन्भास्वरार्चिषः २ वैरंच्यनगरंदग्ध्वाध्यानंकृत्वाविरंचिवत्
तेपिनिर्वाणमाजग्मुर्निस्नेहदशादीपवत् ३ ततएकार्णवेघोरे विरंचनगरंतरं रात्रौभुवमिवध्वांतं पूरयामासमूर्तिमान्
४ आब्रह्मलोकमभवजगदापूर्णमर्णसा तुल्यंरसैकपूर्णेनपक्कद्राक्षाफलेनतत् ५ तत्रघर्मगिरिव्रातस्थगैराव
लितांविलाः विच्छिन्नाकल्पजगदा जलएवनिलिल्यिरे ६ ॥

भूम्याद्विवत् २ आदित्याद्यधिकारिचवाद्यात्रद्देहविदेहकैवल्यमासीत्याहवैरिंचेति ३ तदुत्तरंकिमासीत्तदाहततइति प्राक्
क्रांतएवैकार्णवेघोरः मूर्तिमान्पंचीकृतत्वंविशीर्णाविच्छिन्नास्वकल्पजलदाः प्रगल्भाउच्छलावर्त्तकादयः ६ ॥ ॥

२ टीकाटुटी० जीवानाम प्यधिकारप्रारब्धसमाप्तेस्मरणसाक्षात्कारेणसमस्तस्वरूपं २
जलाप्ता ४ अर्णसाजलेनतात्द्वलोकं ५ तैस्तैःक्रमिभिःहव्यमानेगिरिव्रातैःस्वर्गैर्देवशरीरैश्चावलिताविघट्टिताः अ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ किंपंचवदनंइतिप्रश्नोत्तरमाह यानीति तस्याहंकारस्यप्रतिशरीरमनुषक्तानियानि पंचज्ञानेंद्रियाणि तानितस्यरुद्रस्यमु
धे॰उ॰ खान्याहुस्तत्वविदः २१ अतएवज्ञानेंद्रियाणिसर्वतः तपद्रूपाणिप्रकाशस्वभावानि कस्मादस्माकुः सइतिप्रश्नंसमाध
२३६ त्ते कर्मेंद्रियाणीति वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानिपंचकर्मेंद्रियाणिदक्षिणतः वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाख्याःपं
चतद्विषयाश्चवामतइतिक्रमात्तस्यदशभुजाइत्यर्थः २२ तर्हिसोऽप्रगपितादृशोभूत्साकृतोनदृष्ट इतिचेन्नराचरनामरूपका
वा१ र्यकार्याध्यारोपव्यामूढदृष्टिभिस्तदंतर्गतकारणस्वभावस्यदुर्ग्रहत्वादेवेत्याशयेनाह सर्वेति सर्वैर्भूतैश्चतुर्विधशरीरैर्नरैस्त

सर्वभूतात्मभूतत्वात्सर्वगत्वान्महाकृतिः यानितस्यानुषक्तानिपंचखानींद्रियाणि तं २१ तान्मितस्यमुखा
माहुस्तपद्रूपाणिसर्वतः कर्मेंद्रियाणिविषयास्तेहितस्यभुजादश २२ सर्वभूतनरैः सांब्रह्मणाप्यस्यप्रथा
236 यदासौसंपरित्यक्तस्तदात्वांमूर्तिमागतः २३ सचैकांशैकरूपात्मानास्तितस्यहिसाकृतिः तथाद्दश्यतएवा
सौभ्रांतिमात्रेणमूर्तिमान् २४

मू॰२

तज्जीवैश्चब्रह्माद्यैःपरंकारणंमायाशबलंब्रह्मईयुषाप्रलयेनप्राप्तवना ब्रह्मणश्चतुर्मुखेनस्वाध्यारोपितकार्यप्रपटेनतंतुरे
वयदासौपरित्यक्तस्तदास्वांप्राक्तनाकाशमात्रपरिशेषरूपांवर्णितांमूर्तिमागतः कारणरूपेणास्फुटीभूतइतियावत् २३
यद्यसौऽप्याकाशमात्रात्मातर्हिमूर्तस्यतस्यप्राग्वर्णितादेहाकृतिः कथंदृष्टातत्राह सर्वेसिचरुद्रः सर्वकार्यविशेषप्रविलया
वशिष्टेऽयं कारणैकांशस्तदेकरूपात्मातस्यमायावर्णितादेहाकृतिर्नास्तितथाउपासकैः स्ववासनयाऽप्यसौदृश्यतइत्यर्थः
२४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१५ ततस्तादृशरूपदर्शनानंतरं मया त्रिशूलेन त्रिभिर्नयनैश्च प्रसिद्धैर्लक्षणैः असौ रुद्रः परमेशो जगदीश्वर इति परिज्ञाय नमस्कृ
तः १६ ननु परमेश्वरो मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादि श्रुतिषु मायाशबलं ब्रह्मैवामूर्तं महेश्वर इति प्रसिद्धं त
त्किमर्थं कैश्चोपाधिभिः पंचवदनादिविशिष्टां मूर्तिं धत्ते सर्वात्मनो वा कथं परिछिन्नमूर्तिभाव इति विशिष्य जिज्ञासमानो रामः पृ
च्छति किं स इति स सर्वश्रुतिप्रसिद्धः परमेशस्तादृग्विधः त्वद्वर्णितरीत्या भयानकस्वरूपः किं निमित्तकेनोपाधिना स्थित इ
तिप्रश्नस्य प्रपंचभूतादृशं प्रश्नाः त्रयः स्वतंत्राः स तिष्ठति तस्मिन्नापि क्वास्य ध्यार प्रश्नो बोध्यः एवं किं मुख्यः किमात्मेति किमः प्रत्ये

कुलाचलः बृहद्वृंदमिवोडुपनडंबरैः पश्चोधैरुत्थितं व्योमसमस्तमभिपूरयत् १५ ततस्त्रिशूलनयनैर्मयारु
द्रोयमित्यसौ दूरादेव परिज्ञाय परमेशो नमस्कृतः १६ **श्रीराम उवाच** किंस तादृग्विधो रुद्रः किंरूपस्य किं महा
कृतिः किं पंचवदनकस्मादृशबाहुस्तिष्ठति १७ किंत्रिनेत्र किमुत्रात्मा किमेकः किं प्रयोजनः केनेरितः किमक
रोत्स्थायासीद्वद कामुने १८ **श्रीवसिष्ठ उवाच** काकुस्थ रुद्रनामासावहंकारतया स्थितः विषमैकाभिमानात्मा
मूर्तिरस्यामलं नभः १९ व्योमाकृतिस भगवान् व्योमवर्णो महाद्युतिः चिद्व्योममात्रसारत्वादाकाशात्मा स उच्यते २०

कं सं बंधा वो प्रश्ना १७ स किं स्वतंत्र उत परतंत्रः यदि स्वतंत्रस्तर्हि पूर्णकामस्यास्य किमर्थं संप्रहारे प्रवृत्तिः यदि परतंत्रस्त
र्हि केनेरितः तस्मिन्नीश्वरे रुद्ररूपे सति तदीयछायारूपा मायापि कासीन्न वदेत्यर्थः १८ हे काकुस्थ असौ परेश्वरः स
र्वसर्गस्थितिसंहारादिगोचरसंकल्पाध्यवसायादिबीजभूतसर्वाभिमानात्मकमायावृत्तिरूपाहंकारतया सर्वजगद्ध्यास
मूलस्तंभभूतया सर्वप्राणिशरीरेष्वैसर्वप्राणगतरुद्भावरूपेण च मितभूतया रुद्रनामा सन्नूढस्थितः तत्र रौद्रैर्विषमानात्मा रुद्रता
वर्णनाकाशाभिमानात्मा संपद्यते अस्य सामान्यादृष्टा मूर्तिस्तु अमलं नभः आकाशमेव १९ अनेन किं स तादृग्विधः किंरूपः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० प्रलयार्चिमीरितः स्वसर्गक्रमविपरीतक्रमेण जगन्निगीर्य आकाशभावेन स्थितः स्वयमपि तेनैव वह्निरूपेण ज्वालना निगीर्णः
नि०उ० सन् आकाशभावमपि विहाय परमां भूमानं दृश्यरूपप्रतिष्ठाल्पलक्षणां शांतिमेतीत्यर्थः किं कृतमित्यादि प्रश्नानां सर्वेषां सोपपत्ति
२३१ कं समाधानमुक्तं स्मारयन्नुपसंहरति निर्मलेति सार्द्धेन ३१ ३२ किमकरोदित्युपायप्रश्नस्य कथाशेष समूहां विषयत्वमभि

तेनैक्त्व निगीर्णस्थित्परमां शांतिमेत्यसौ निर्मलाकाशरूपात्मा कृतमित्येषईश्वरः ३१ कृत्वाकल्पं जगत्सर्वं
तत्पीत्वैकार्णवं तदा सप्रयातिपरां शांतिमभ्रूपः स निवृत्तये ३२ अनंतरं मया दृष्टं तत्रासौ यावदुद्यमात् प्रवृत्तः
२३७ प्राणवेगेन तमाकृष्टुमहार्णवं ३३ अथ तस्य मुखं स्फोरं ज्वालामालाकुलांतरं प्राणक्षोमहांभोधिवडवाग्नि
मिवाविशत् ३४ स एव वाडवोभूत्वा वह्निराकल्पमर्णवे अहंकारः पिवत्संवृदुद्धः सर्वं तु तत्तदा ३५ पाता
लमिव पानीयं सर्वं विलमिवक्षणात् पंचवायुरिवाकाशमविशंतन्मुखं नवात् ३६ ॥ ...

प्रेतं ज्ञात्वोत्तरमाह अनंतरमित्यादिना प्राणवेगेन स्वासानिलवेगेन आकृष्टुयातुमितियावत् ३३ जलस्यतेजस्युपसं
हारद्योतनाय ज्वालामालासमाकुलमित्युक्तं ३५ इतरकालेपि जलशोषे तेजस्येवोपसंहारः प्रसिद्ध इत्याशयेनाह स
एवेति पंचवायुः पंचवृत्तिः प्राणः प्राणिनां मुखाकाशमिव अपातनस्यापि प्राणात्मकत्वात् पंचवृत्तिकत्वाद्यपदेशः
३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रश्ने तु स तिष्ठतीत्यत्र क्वेत्यध्याहृत्य आधारप्रश्नयोर्वर्तत इति तस्योत्तरमाह चिदाकाशगत इति इदं चावस्थानं तत्तदंतर्यामिभावेनेति स्व
नायवपुरिवेति २५ किं विनेत्यत्र इति प्रश्नस्योत्तरमाह ये इति २६ गुणादिपंचविंशकाः २७ रुद्रस्य पंचसु वक्त्रेषु क्रमात् त्रिनेत्रपंचकसन्नि
वेशेन संस्थिता इत्यर्थः किमग्र्यात्मेत्यत्र किंशब्दस्य प्रत्येकमन्वयात् २८ किमग्र्यं किमात्मेति द्वौ प्रश्नौ वर्णितौ तत्राद्यस्यैकेन त्रिशूला
ग्रधेनोग्र इति गूढार्थस्य परामाभिप्रेतस्य सर्वज्ञतां ख्यापयन्नभिरुत्तरमाह त्रिशूलमिति करकोटरेषु स्थित इति २८ किमात्मेति द्वितीयस्यो
त्तरमाह यस्मादिति सर्वभूतगणा देहात्मेत्यर्थः अत एव सर्वभूतानामहंकारात्मकरुद्राभिध्यानादेव देहात्मत्वाभिमानः तथा च भग

चिदाकाशगते स्फारे भूताकारे स तिष्ठति देहे च सर्वभूतानां नित्यं व्यापुरिवेश्वरः २५ सर्वभूतपरित्यक्तस्तस्मिन्काले
स्वमूर्तिमान् क्षोभयंस्तद्गुणान्धीराः परमांशांतिमेष्यति २६ ये गुणाकृतयः कालाग्निना अहंकारबुद्धयः प्रागवस्थे
वर्णाये च वैवास्त्रयाश्चयः २७ रुद्रस्य तस्य ते नेत्रसन्निवेशेन संस्थिताः त्रिशूलं तेन त्रैलोक्यं गृहीतं करकोटरे २८ यस्मा
त्तद्व्यतिरेकेण सर्वभूतगणोऽप्यपि अन्यन्न विद्यते किंचिद्देहात्मैव ततः स्थितः २९ सर्वसत्वोपलंभात्मा स्वभावोऽस्य प्र
योजनं इरितः शिवरूपेण चिन्मात्राकाशरूपिणः ३०

व्रतो बादरायणस्य सत्त्वं पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययाविति २९ किंप्र॰ योजन इत्यस्योत्तरमाह सर्वेति स्व
स्थानां सर्वेषां सत्वानां स्वस्वकर्मानुरूपविषयभोगात्मको य उपलंभः क्रमाज्ज्ञानसाधनप्राप्तावंतेयः स्वात्मतत्वोपलंभस्तदा
त्माय शास्त्रीयविहितनिषिद्धकर्मज्ञानफलदानस्वभावः स एवास्य सर्गादौ प्रयोजकत्वात्प्रयोजनं तथा चोक्तं गौडपादैः देवस्यै ॐ
ष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति केनेरित इत्यत्र इति चिन्मात्राकाशरूपिणा शिवं वाङ्मनसागोचरं निरतिशयानंदभूमानं दाल ९८
कं परमकल्याणस्वरूपं यस्य तत्त्वाविधेन परमस्वात्मनैव बहु स्यां प्रजायेति संकल्पात्मकशक्त्या ईरितः सर्गोन्मुखतया प्रेरितः स्रज

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० असौअंतरालाकाशः अत्रसत्पुरोगतपदार्थमध्ये एतस्माच्चतुष्टयादन्यत्किंचिन्नैवासीदित्यर्थः ४५ सावरणाभ्यांब्रह्मसप्तकटाहौ
नि०उ० ब्रह्मांडखर्परताभ्यांबहिः किंविद्यते तत्रतयोः केआवरणाः ताश्चकियत्यः निराधाराश्चकथंस्थिताइतिचत्वारः प्रश्नाः ४६ तत्रमध्यमप्रश्न
२३८ योः प्रथममुत्तरमाह ब्रह्मांडखंडयोरितितच्चजलंअनंतंअतिविस्तृतंखंडद्वयसंध्याकाशंअंतर्वर्जयित्वाबहिरेवाततंस्थितं यद्यपिएवं
उद्वयसंध्याकाशोवरदारूपकेतद्यावावतीन्दुरसस्पधारायावद्वामस्तिकायोः पत्रंतावानंतरेणाकाशाइतिरूरधारामस्तिकापत्रपरेमि

चतुर्थोयौपदार्थस्तुतदासंसन्निति तोमया चतुष्टयाद्त्रनान्यदेतस्माद्धवकिंचन ४५ श्रीरामउ० बहिः किंविद्यते
ब्रह्मन्ब्रह्मसप्तकटाहतः काशास्त्वावरणाब्रूहिकियत्यसंस्थिताकथं ४६ श्रीवसिष्ठउ० ब्रह्मांडखंडयोः पारे
ततोदशगुणंजलं संध्याकाशमनंतंतद्वर्जयित्वाततः स्थितं ४७ ततस्तथैवज्वालाढ्यंतेजोदशगुणंस्थितं त
तस्तथैवपवनः पवनोनिर्मलः स्थितः ४८ ततस्तथैवविमलंनभोदशगुणंस्मृतं ततः परममत्यच्छंब्रह्माकाशमनंतकं ४९

तोत्यंतसूक्ष्मः प्रतिपादितस्तथापिप्रागत्रच तुर्मुखोब्रह्मांडखंडद्वयंविभेदच्चभिन्नंदूरंगतमितिवर्णितत्वात्तदनुसारेणसंध्या
काशस्यात् तत्वोक्तिरितिबोध्यं ४७ तथैवजलवद्धपनः तज्जलपञ्चीकरणः स्वयंचरजोमालिन्यरहितः पवनोवायुःस्थितः
४८ नभआकाशंप्रश्नस्योत्तरमाह ततइति अतिसूक्ष्मत्वादच्छमायाशबलब्रह्माकाशातः ४९ ॥ ॥ ॥

२३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अगुणां दोषजातं ३७ समं सर्ववैषम्यनिर्मुक्तं ३८ इमे वक्ष्यमाणाः पदार्थाः ३९ आमोदः सौरभं तद्विद्धं तत्त्वरूपं तद्वत् ४०
४१ जगणां लोकानां तद्गतपदार्थानां च भस्मीभावात्पुनर्जलक्लेदनेन पंकमात्रालानापार्थिवभागेन व्याप्तः सन् आत्मभाक्

समुपेत्यापि वदंभः समुद्धर्त्तनितम्यय: कुस्मांगोर्क इवाध्वांतं सत्संपर्क इवागुणां ३७ आब्रह्मलोकपातालं
शांतं शून्यमथाभवत् रजोधूमानिलांभोधिभूतमुक्तं समानभः ३८ केवलं तत्र दृश्यंते चत्वारो व्योमनिर्म-
लाः इमे पदार्था निस्पंदास्सत्तान् रघुनंदन: ३९ एकस्तावदसीमध्ये रुद्र कुस्मांबराकृतिः निराधारस्थितो
व्योम्नि निःस्पंदामोदविवर्वत् ४० द्वितीयोवस्थितो दूरे एष्याकाशतलोपमः भागो ब्रह्मांडसदनस्याधःपाता-
लसप्तकान् ४१ पातालभूतलद्वीपसशैलेंद्रदिवौकसां व्याप्तः पार्थिवभागेन पंकमात्रालनात्मभाक् ४२
तृतीयोत्र पदार्थोभूदूर्ध्वब्रह्मांडभागभूः दृष्टिक्षयात्सुदूरत्वादुर्लक्ष्यगगनास्थितः ४३ दूरविश्लिष्ट-
योर्मध्यं यत्तद्ब्रह्मांडखंडयोः तदाकाशमनाद्यंतं ब्रह्मनिर्मलमाततम् ४४

ऊर्ध्वभागापेक्षया किंचिदुपचितात्मा ४२ दृष्टिक्षयात्तपनरश्मीनां तत्राप्रसरात्सुदूरत्वादिति ४३ चतुर्थःपदा-
र्थस्तदुभयांतराकाशमेवेत्याह दूरेति ब्रह्मैव निर्मलम् ४४ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सत्यताद्दृष्ट्यावि घमाधारादिश्चिंतामिथ्यादिश्वैतुनस्तत्तरागामप्याधारादितियमोस्तीति स्वप्नदृष्टांतेनवशिष्ठउत्तरमाह अथत
नि०उ० मिति अनाकृति अमूर्त्तं ५६ ५७ ५८ प्रत्यक्षकारंप्रतिनियताकारमिव ५८ सर्वपदार्थानांयथासंवेदनमेवस्वभावोनियतोनिय
२३६ तोवासिध्युपतीत्याहयातेति गहंत्यागमनाध्यासवत्या ६० त : याच्वकिमाकृतीधत्तेकेनेतिप्रश्नावपिसंवितकल्पितनियता
रपतच्चे १

श्रीवशिष्ठउ० अथतंघत्तमेवोच्चैर्ववायतत् अनाकृत्यैवसाकारजगत्त्वप्रपूरंयथा ५६ किमस्यना
मपततीकिंवाकेनास्यधार्यते यथासंवित्तकचनंतथैवद्वातिष्ठते ५७ यथाकेशांडुकंव्योम्नियथाचव्यो
म्निमृग्यता यथावायवनेस्पंदोजगच्चिद्गगनेयथा ५८ चित्तौसंकल्पनगरंब्रह्मांडाख्यंजगद्धरं खेरवमेवा
प्यनाकारंप्रत्याकारमिवस्थितं ५९ यातसंवित्समुद्भूतंयत्रदास्तेदिवानिशं गहंत्यासंविदोद्भूतंगद्दास्तेदि
वानिशं ६० स्थितसंवित्समुद्भूतंतिष्ठदास्तेदिवानि उत्पतंत्याचितोद्भूतमुत्पतच्चैवतिष्ठति ६१ एतिनाश
विदानाशंमहाकल्पाद्विवेदनैः जायतेजन्मसंवित्याव्योम्निसर्वादिवेदनैः ६२ आभातिभौतिकगणः सरदंबरो
तद्विघावसत्यउदितोप्यतिसत्यरूपः भ्रांत्यायथानभसिचस्फुरतांतथैषांसंख्यांविधातुमिहकोजगतांसमर्थः
६३ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेभ्रांतिमात्रत्वप्रतिपादनंनामसर्गः ८० ॥ ॥

कर
कृतिसंविदेवधत्तेइत्यर्थाद्दितोत्तरो ६२ कथंवापरिगाण्यतइत्यस्योत्तरमाह एतावनीति ६३ यथा शरदंबरांतर्विलोक
यतोदृष्टेपतत्घटरकाकारोमौलिंगणः आभातिचिन्नभसिभ्रांत्यास्फुरतामेषांसंख्यांआधारादितत्वपरिगणनेकौतुकैः समर्थ
नकश्चिदपिइत्यर्थः ६३ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेनामअशीतितमःसर्गः ८० ॥ ॥

२३७

२३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुपुराणादौ आकाशात्परतो दशगुणा महंकारतत्वं ततः परं तद्दशगुणं महत्तत्वं तदग्रे मनंता प्रकृतिश्च वर्णितातत्कथं
परिस्मत्तं तत्राह अन्यत्रेति तस्य मायाशबलब्रह्मणः खे आवृतेस्वरूपाकाशे अन्यत्रान्ययोगिमाहेश्वरपांचरात्रकल्पिततंत्रे
षु अस्माअस्मामहदहंकारानवभेदावरणकल्पनादृष्टयः अनंताकचंति ता आभिच्यः परस्परंसंवादेन दृष्टा सकल्पनाः सृष्टयः
पुराणेषु कीर्तितेन श्रुतिषु ताः प्रक्रियासंती तस्माभिरूपेक्षिताइत्यर्थः ब्रह्मांडभेदं दृष्टिं परतया बाह्मोकोव्याख्येयः ५० चतुर्थं
प्रश्नं परिष्कं स्मारयन् रामः पृच्छति ऊर्ध्वइति ब्रह्मांडादपुत्तरोत्तरं दशशतगुणा विस्तारं महाकारं ५१ तं पार्थिवं ब्रह्मांडखपरिभागमे
का२

अन्यत्रान्यत्र तस्यायदृष्टयो मास्तथैव खे कचंत्यनंतादूरस्था मिथोदृष्टाःसमसृष्टयः ५० श्रीरामउवाच ऊर्ध्वं ब्रह्मां
डखंडस्य तथाधस्तान्मुनीश्वर तज्जलादिमहारंभःकथंकेनधार्यते ५१ श्रीवसिष्ठउ० सपार्थिवपदार्थानां स्थि
तः पुष्करपत्रवत् भागस्तमेव धावंति तेसुतामातरं यथा ५२ अतो यद्देवमीदीया ब्रह्मांडाद्यं महावपुः तत्पदार्थाः प्र
धावंति तत्षिताशाल्लिलं यथा ५३ अवलंव्यतद्देवांतः संस्थिता तैजसादयः नस्थितं प्र विमुंचंति स्वांयथा वयवा
५४ इव श्रीरामउ० ब्रह्मन् ब्रह्मांडखंडेते तिष्ठन्तः कथमुच्यतान् किमाकृती धृतिकेनकथं वा परिणासत ५५
धि१

वआधावंति आधारां भावेनाश्रयंति यथा सुनाः वानरी शिशवः मातुरुदरं दृढं गृहीत्वा स्ववने पिनपतंतीतद्वदित्यर्थः ५२
ऊर्ध्वखपरिोपरितनजलस्यापतने अयमेवन्यायः समीपात्नगृहीतोपोध्यइत्याशयेनाह अतइति नेदीयसन्निहिततरं
अंतकवाठयोर्नदिसाधावितिइयसन्निनेदादेशः ५३ यथा शरीरंसंयुक्ता हस्तपादाघवयवा दृढतरंसंयोगस्थित्तिं नप्रतिमुं
चंति तद्वत् ५४ इतरावरणधारस्थो ब्रह्मांडखपरिधौरंतिग्रहत्वा दवस्थां पिपतिपतोः कस्तद्वोधार इति रामः पृच्छति ब्रह्मन्निति
कथंकेनाधारस्तातिष्ठतः ५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ श्रीमं तित्रीणिलोचनानि यस्याः ७ तांवर्णयति कुसेत्यादिना जर्जराशिथिलांगी लीलावनसंभारोवनसम्भूरिवपुष्पपल्ल
टि॰३॰ वादिभूषितः श्पालः शेषरोयस्यां ८ तिस्रबल्तेन्ना ६ मातुंस्वदेर्घ्यसाम्येनपरिमातुं उपमातुंच १० परितः भिन्नासर्गेनीमि
२५॰ रतीनतुर्यस्याः ११ सुदीर्घाकशाश्च सायदास्यातुमशक्ताविधात्रन्वितां तदाशिरोरूपे दमिभिर्दर्भी पिग्रथिते वेसुबेन्दाः

यावद्विचार्यामासैं तावत्तस्यतदापुरः सास्थितापरितःसंतीविलीर्णाश्री त्रिलोचना ७ कुसाकुशाशिरा
लांगीजर्जराविततांकृतिः ज्वालाकुलालोलनग्ना वनसंभारशेखरा ८ भिन्नांजनतमःश्पामायाभि
240 नीवाकृतिंगताः तमःश्रीदेहयुक्तेसाकारेवांवरच्युति ६ अतिदीर्घाकरालास्यानभोमातुमिवोद्यता दीर्घजानु
भुजभ्रांत्यामातुकामेवदिङ्मुखं १० कुशावरूपवाशेषपरिनिम्नमहातनुः कज्जलश्पामलामेघमालेवपव
नाकुलाः ११ कुशाशक्तायदास्यातुंसुदीर्घाविधिनातदा ग्रथितेवशिरारूपै र्वमिभिर्दर्भिशालिभिः १२
पद्या॰२ तथ्यानामसुदीर्घासातस्याः शिरःखुरं मयाद्दष्टंप्रयत्नेनविरोर्ध्वाधोगतागतैः १३ अंत्रांचतंत्रीग्रथितशिरः
करखुरोत्कराः आमूलात्सूत्रवलिता कंठकामामिवस्थली १५

यातथासुदीर्घायथामया प्रयत्नेनयोगवलात्मनोवेगेनचिरं अनेकसहवर्षकालं ऊर्ध्वमधश्चगमागमैर्धविनैस्तस्याः शि
रःखुराः पादनखाश्चतेषांसमाहारः शिखुरंदृष्टंप्रयत्नेन तूर्ष्णींपेकवद्धाव नान्येनद्रष्टुशक्यमितिभावः १३ अंत्रैः शिरा
जालैराजालैरांत्रतंत्रीभिश्चग्रथिताः शिरःप्रभृतिकरपादनखांताः अंगोत्करायस्याः आमूलान्मूलमारभ्यशाखाग्रप
र्यंतंसूत्रैर्वलिता

॰२५॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रुद्रः सन्नत्यप्रलये भैरवोत्रोपवर्ण्यते तच्छायाकालरात्रिंच नर्त्तयंतिजगदंगिका किमकरोदिति प्रश्नो तत्रशेषं प्रलयाकाशे रुद्रन्नत्यच्छायासीदप्यकाम्नुनेइति प्रश्नो तत्रनत्यत्कालरात्रिरूपंचवर्णयितुमुपक्रमते अथेति १ न्ब

श्रीवशिष्ठउ अथ राघवरुद्रंततदातस्मिन्महांबरे प्रवृत्तं नर्त्तितुं मत्तमपरपंवितताकृति १
व्योमैवाकृतमापन्नमजहद्व्यापितांजनं महाकारं घनश्यामं दशाशापरिपूरकं २ अर्केंदुवह्निनयनं चल दृशद्दिगंबरं घनदीर्घप्रभाजालं मालानश्यामलार्चिषां ३ वडवाग्निदृशं लोलभुजोर्मिभर भासुरं एकार्णवविवार्णोद्भदेहवं घनेनेवसमुत्थितं ४ पश्यापश्यनंतरमहं यावत्तस्य शरीरतः छायेव परिनिर्यातिनर्त्तनानुविधायिनी ५ सूर्येष्विव घमानेषु महातमसि चांबरे स्थिताकथमियंछायाभवेदिति मतिर्मम ६

संतावद्दृश्यति व्योमैवेत्यादिना २ श्यामलार्चिषांनीलप्रभाज्वालानामालानं बंधनस्तंभमिव ३ वडवाग्नयइवदृशोयस्य देहवंधेनशरीरगरउणेन समुत्थितमिवेत्युत्प्रेक्षा ४ नर्त्तनानुविधायिनी रुद्रनर्त्तनमनुकुर्वणा ५ इतिममतिराशंकासीदितिशेषः ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इतिनिर्णीताः सज्जनाः यां निरूढंस्यनयतेरवगमर्थत्वाद्भृतयोः कर्मकेतिकर्तरिक्तः २४ पुनस्तांमुखादिपादांतंवर्णयितुमारभ
वा०टी० तेज्वाले त्यादिना आरघट्टयंत्रस्यशिरः कार्ष्ठेसुसिंदूरखातत्रयंज्वालापूर्णं स्यात्तदानेत्रत्रयोपमावो ध्याज्वलंती धारायत्सिं
लि०उ० स्तयाविधोयइंद्रनीलाद्रिसदृशतदुपमालनलाटभूर्यस्याः २५ लोकालोकाचलस्यप्रसिद्धुमिंद्रनीलस्वभ्रमिवा धोनिम्नत्वात् कुं
२४१ डलकांतिप्रकाशंअतएवभामहत्तनुहृत्यंयस्याः २६ इंद्रनीलाद्रौतन्ये तुलनाहेतुपमायोगेपेडवेतोरस्यनगरवहिर्द्वारेपभरा

कालरात्रिरियंसेतिमयानुमितदेहिका कालीभगवतीसेयमितिनिर्णीतसज्जना २४ ज्वालापूर्णारघट्टाग्रखाताभ्र
२४१ नयनत्रया ज्वलत्कुलेंद्रनीलाद्रिसानुपमललाटभूः २५ लोकालोकेंद्रनीलाग्रस्वभ्रभ्रमीमहत्तद्रुया वातस्कंधगणस्रो
ततारामुक्ताकपालिनी २६ इंद्रनीलाद्रितुल्योच्चतोरणोत्रैपभांवरे विश्रांतकान्चशैलाभ्रभगभीषणवायसी २७ नृत्य
द्द्रुजलतापुष्पैनखशुभ्राभ्रमंडलैः पूर्णचंद्रशतानीवभ्रमयंतीनभस्तले २८ भ्रमद्भिर्व्याप्तदिक्कुकाभुजैः कल्पांबुदै
रिव वर्षद्भिः प्राणिजप्रांत तारालेखोरुलसभा २९ नखपुष्पांगलीवल्लीडालेभ्रांतभुजभ्रमैः कृत्स्नैकाननिताशे
षगगनाग्रेयमूर्तिभिः ३०

जादिप्रभारंजिते अंबरे द्वारांतः छिद्रे विश्रांतः अभोमुखः कृविसः काचशैलइवभवायसोभगनाशकाकोयस्याः २७ २८ कल्पां
बुदपदोस्फूरत्प्रभाप्राणिजाजगत्प्रभवादंताइवप्रांतेषुताराः वृहत्प्रभाः लेखाः धारास्रेणीर्वर्षद्भिः भुजपक्षेप्राणिजागन्नादिप्रभव
मुक्ताइवप्रांतेप्रलयेनिपतंत्यस्ताराश्रीवच्चभासमानाः नखपंक्तिरुरुप्रभावर्षद्भिः २९ कृत्स्नैरतएवोग्रमूर्तिभिः नखाएवपुष्पा
णिपेषुतथाविधाःअंगुलीवल्लीजालानियेषांतथाविधैः भुजैः कानभितंबनमिवकृतमशेषंगगनाग्रमाकाशप्रांतोपमाः ३०

२४१

विश्वरूपमयेननिावरणेः अर्कादिदेवदानवशिरः कमलजालकैः कंठेकृतमालाभूषिताअमलः आलोकायस्यतयाविद्योवातप्र
दीप्तोयोवन्हिस्तन्मयाम्संचलाधिघटच्चुराणियस्याः १५ प्रलंबयोः करणयोः ललिताः नागाः यस्यातथानशवकुंडलेयस्याः शुष्काल
वफलातुंबीलतेवआवीलंडत्तवाऊपर्वग्रंथिपर्यंतेअदीर्घेअलोलौ असितौस्तनौयस्याः १६ कुमारवर्हिणं पिंछैर्घनैर्लेर्जैः
जानांकेशानांमंडलैस्त्रलांछितान्युच्चानिसुराधाशनामिंद्रादीनांशिरांसियस्मित्तथाविधंखट्वांगमंडलंयस्याः १७ दंतसंहरणाया

विश्वरूपमयार्कादिशिरः कमलजालकैः कृतमालामलालोकवातवन्हिमयांचलाः १५ प्रलंबकर्णललितनागा
नशवकुंडला शुष्कतुंबीलताबीलादीर्घरोगासितस्तनी १६ कुमारवर्हिपिंछेर्घनैरासमभुजमंडलैः लांछितोच्च
सुराधाशशिरःखट्वांगमंडला १७ दंतेद्युमालाविमलाविमलोद्योतपाततः तमोप्यवोर्ध्वलेखेवरतावर्त्तविवर्त्तनी १८
शुष्कतुंबीलतेवोच्चैराकाशतटसंस्थिता १८ विलोलावयवावीलावातैःपटपटारवा १९ वहत्तरोगोङिभुजाश्यामलो
लोलासशालिनी एकाणवोर्मिमालेवन्रतावर्तविवर्त्तिनी २० चरणमेकभुजाकारान्तराणिवहुभुजाकुला अनंतोग्र
भुजाक्षिप्तजगन्नर्त्तनमंडपा २१ क्षिप्रमेकमुखाकाराक्षिप्रंवहुमुखाकृतिः अनंतोग्रमुखीक्षिप्रंनिर्मुखीचापिचक्ष
णं २२ एकपादान्विताक्षिप्रंक्षिप्रंपादशतान्विता क्षणंवानंतयाद्यानिष्पादाकारिणीक्षणं २३

ऊंडुमालयाविमलाअतएवतदीयविमलोद्योतपातवशात् अभिरुद्धावर्तेरावर्तैविवर्तनीव्यालोला तमोजस्याणिवस्पकऊर्ध्वलेखवाउप
रिभागइवस्थिता १९ आकाशलक्षणंआकाशप्रस्तंचतटसंस्तारावमग्रेपिविशेषणोऽयत्रयोज्यं १९ अनंतैः उग्रभुजैः रा
क्षिप्रः व्याकुलितः जगन्नृतमंडपोयया २१ २२ २३ ।। ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०री० नि०उ० २४२

दृष्टानी तिनपुंसकमनपुंसकेतिनपुंसकशेषः ४० अन्यकर्णयोः हिमवन्मेरुकुंडलेप्रागुक्तकर्णातिरिक्तकर्णयोः ४१ स
कलशास्त्रार्थन्नीरणीऋग्यजुस्सामा चर्वाक्ष्चतुः संस्थानाभिचूचुकाभिकुचाग्रणीयेषां ४२ ४३ ताः प्रसिद्धा लो
माः वल्लयोरोमवलयः ४४ ४५ सर्वस्याप्यन्तःस्चलनाद्स्थावरात्मकं पूर्वमितत्वात्त्देहलन्त्तरणेपरलोकेसुखेस्थितं ४६

तस्याङ्गेषुदृष्टानिपुराणिनगराणिच ऋतवश्चयोलोकामासाहोरात्रमालिका ४० मुक्तालताद्विकं
नद्यः कालिंदीत्रिपथादिकाः धर्माधर्मौतुभौकर्णभूषणेचान्यकर्णयोः ४१ स्तनास्तस्यास्तुचत्वारः सू
वर्क्रुमपयोलवाः वेदासकलशास्त्रार्थचतुः संस्थानचूचुका ४२ त्रिशूलैः पट्टिशैः प्रासैः शरशास्त्रा
भिमुद्गरैः निर्यदायुध ज्ञानिस्त्रग्दामानिविभर्तिसा ४३ चतुर्दशविधाभूतजातयोवः सरादिकाः त
स्याः शरीरशालिन्याः तालोमा वलयस्थितः ४४ तस्याश्चनगरग्रामगिरयोदेहशायिनः न्त्स्यंतास
हन्त्संतीपुनर्जन्मसुदेवते ४५ जंगमात्मकदेवैततत्जगदस्थावरंतदा नत्पतीतिमवा ज्ञातंपरलोकेसुखं
स्थितं ४६ निगीर्णंजिगदेकस्थंकलात्मिकृपागता परिनृत्यतिसामत्ताजगज्जीर्णोहिचातकी ४७ आ
दर्शप्रतिबिंबस्थमिवाभात्यखिलंजगत् तस्यावपुषिवित्तीर्णंस्वरूपिणीस्वरूपधृक् ४८ सानन्त्यतितत्सर्व
शशैलवनकाननं जगन्नृत्यतिनानात्मस्त्वापुनरूपागतं ४९ तज्जगन्नृत्तिनंचारुतद्देहादृशिसंस्थितं
चिरंमयातदादृष्टमविनष्टंपुनः स्थितं ५०

जगद्भक्षणाः जीर्णः अहिः सर्वेपियातथाविधाचातकीपक्षिणी अत्रचातकीशब्दे नमयूरीलक्ष्यतेप्रियत्वसाम्यात् अ
हिः जरणान्तस्योस्तस्याः प्रसिद्धश्च ४७ सरूपधृक्प्राक्तनजगत्सदृशरूपधृक् ४८ कदाचिदेन्त्संत्यामपितस्यांतदिगितिंज

२४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लोलतापवित्तश्चालितेन जंघासंघेन स्कंधैः खर्जूरादिमहावनैर्दलितां दग्धशेषतमालतालस्समातः स्थूलांगोन्नतां भुवंविडंबयति अतु कुर्वाणा ३१ शिरोरुहैः चरत्तिमिरलक्ष्मणस्पर्द्धितिनः व्योम्निवासं कुर्वाणा संपादयतीव ३२ प्रतिध्व निभिर्घनकुंकुमं दिक्चक्रं यस्य तथाविधे गगनग्रामे उद्घोषणशालिना निश्वासवायुना निपतानुनयेन अतएव सानुवृत्तिना नटेन सहचालितेन वासी दिसुन्दरेणान्वयः ३३ ३४ ३५ कथंदृष्टा तदाह यावदिति हेलया विलासेन वलनं नृत्यमेव सोभिप्रे

तमालतालतः स्थूलां भुवं दग्धमहावनैः विडंबयंतीव लितां जंघासंघेन लोलता ३१ अप्यनंतेमहाव्योम्नि पारंप्राप्तैः शिरोरुहैः कुर्वाणा वाततं वासं चरत्तिमिरद्युतिनः ३२ ऊहुंतेमे खोयेन तेन निश्वासवायुना घनकुंकुम दिक्चक्रगगनग्रामघोषिणः ३३ घनमारुतफूत्कारस्त्वेडगेयं प्रगायता नियतानुनयेनेव चालिता सानुवृत्तिना ३४ ततोन्तवशावेशा दृष्टमानशरीरिणी मया दृष्टावधानेन गगनाभोगपूरिणी ३५ यावत्तया धृता देहे हेलावलनसारया मालामलयकैलाशसह्यमंदरमेरुभिः ३६ आसीत्तस्या युगां ताभ्रमालिकापट्टपट्टिका आदर्शमंडलाम्यंगेत्रीलोकांतराणीव ३७ कर्णयोर्हिमवन्मेरुरूपकौ चनमुद्रिके ब्रह्मांडधुंधुमैर्मत्ता महती कटिमेखला ३८ सप्तकुलाचलाः अंगवनपत्ननगुच्छिकाः ॥

तार्थो यस्यास्तथाविधया मलयकैलाससह्यादिगिरिभिर्यविन्यासकल्पेन रचितामालादेहे आरतामवणत्वेन सन्निवे शिता धृतेवा पाठः ३६ किंच जगत्सर्वं तस्या भूषणादि न तु सामग्रीव भवेता शयेनाह आसीदित्यादिनां तप्र सिद्धपुष्क लादवतादिः सर्वत्रापि पर्याप्तांग विपरिणामेनानुषंगः कार्यः ३७ ३८ ३९ ॥ ॥

दुर्गा २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० मर्यादामुद्रां वेलामर्यादानियमं ५६ नासुडुदेहमभ्रभिषुभवावास्तस्यास्तदंतैः सहितंयथास्यात्तथालुठितानि ५७ तस्यांकालत्रा
लि०उ० आमर्मासतांचंद्रार्कादयस्तंनरवास्थेश्चालोकाः प्रभाविशेषास्तदंतर्भाविनभ्रमतः कांचनस्त्रश्ची घीकाराः भ्रांतिभ्रमद्लग्नवान्हि
२४३ शयाउसर्थः ५८ नीहारैः हारिरणाः हारवत्तानीलावाद्दिवस्त्रायास्तस्यास्त्रष्यः मेघैविस्रष्टाः जलजालिकाः घर्माशिस्वेदावं
स्वइव विभांतीत्यर्थः ५९ इदानीजगत्सर्वंतस्याः अंगत्वेन संपन्नमितिवर्णयति खमेवेत्यादिना ६० द्वीपाश्रयश्च अत्रसहि

अन्यजंतः समुद्राश्चमर्यादामुद्रांद्रुमाः भ्रमेनभस्तलंयांतिनभसोयांतिभूतलं ५६ ऊर्ध्वधराधरावैदिशं ए १
तेलुठितान्यधः सगृहाट्टालवास्तव्यंनचकिंचिल्लुठत्यधः ५७ तस्यांभ्रमंतोचतुरंचंद्रार्कादिनरात्रयः नखाग्र
लेखालोकांतर्भांतिकांचनसूत्रवत् ५८ विभांतिस्रष्यस्तस्याघर्माभिजलजालिकाः इवनीहारहारिण्यानीलवा
रिदवाससः ५९ खमेवतस्याः संपन्नंकवरीमंडलंवहत् पातालंचरणौभूमिरुदरंवाहवोदिशः ६० द्वीपाब्ध
योंत्रवलयःपार्श्विकाःसर्वपर्वताः प्राणापानावलीदोलापवनस्कंधशालिकाः तदानुभूतंन्दसंत्यास्तस्यावपुषि
विस्तृते हिमवन्मेरुसह्याद्यैर्द्रुलिनभ्रमभंद्धिभिः ६२ तरदक्षिलछाप्तावलयंत्यातयास्रजः पुनःकल्पांतप्रार
ब्धइवतांडवहेलयाः ६३

तावलयः संपन्नाः आवहोद्वहप्रवहादयः पवनस्कंधलक्षणनभः सौधशालिकाः प्राणापानावलीदोलाः संपन्नाः ६१
अतएवतदंगत्वेनसंपन्नैर्हिमवदाद्यद्रुलिनस्तद्वविदोलनप्रयुक्ताभ्रमायलिंतस्याःसिधंप्रेंखोलिकाक्रीडनसुखंअनुभूतमित्युक्ते
ना ६२ तरंतः स्रवमानाअद्रिलक्षणाःगुलछाः मंजर्योयासतथाविधाः प्रागवर्णितस्रजः वलयंत्यापरिवर्त्तयंत्यातयातांडवलील
याउनः प्रलयप्रारब्धइवेतत्सेर्षा॥ ६३

243

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवजगन्नृत्तंनिंवर्णयतिविचलइत्यादिना ५१ संग्रामेउन्मत्तचक्राणामिवभ्राभाभ्रमणासाहश्यम्ल्यापिबाहीपादीनांतथाविधैस्तैर्वृतांबरं हेलयाविचलनैःभ्रमणैःरावर्त्तवातेरिवप्रकर्षेणो ठानिशैलधरातलानियस्मिन् प्राञ्जहोठेतिरच्छिः ५२ नीलमेघलक्षणानामंशुकानांवरंभ्राणामावर्त्तिषुपरिवर्त्तनेषुवातेघुंघुमितमंवरमाकाशं

विचल तारकाजालंभ्रमत्यर्वतिमंडलं मशकव्यूहवद्यात व्याधूतामरदानवं ५१ संग्रामोन्मत्तचक्रामद्दीपाणिविस्तृतांवरं हेलाविचलनावर्त्तप्रोठशैलधरातलं ५२ नीलमेघांशुकावर्त्तिवातघुंघुमितांवरं काष्ठास्थ्यादिपुरास्फोटपटत्पटपटारवं ५३ जगत्पदार्थैर्व्यामिश्रैरमिश्रैर्मुकुरैर्यथा व्याघ्रमाभोगिभांकारैरंगैरंगभ्रमैस्तथा ५४ मेरुर्नृत्यति लोलोच्चकुलाचलवृहद्भुजः भ्रमद्भ्रपरोगेतनमत्तनुतन्तुरूहः ५५

यस्मिन् अधस्तुपरस्परसंघट्टितानांकाष्ठपादीनांपुरास्फोटैःसंधिवि घट्टनैः पटत्पटेत्याघानुकरणार्हैरवशिष्टं ५३ अन्योन्यसंघट्टनविश्लेषाच्चप्रतिच्छाणांव्यामिश्रैरमिश्रैश्चजगत्पदार्थैस्तत्वद्भिरंगैस्तुभ्रमणैश्चभ्राभोगिभांकारैर्मूर्त्तिमद्भिर्भयैरिवयात्तं ५४ तदेवजगन्नृत्तंप्रत्येकंवर्णयतिमेरुरित्यादिना भ्रमद्भिरभ्रपटै स्तपताःछन्नाःनमस्तस्तनवस्तन्रुरुहाकल्पवृक्षाश्रयस्य ५५ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उर्व्वीभवश्रोर्म्मिः अज्वलताइवमूर्छाविशकल्पिता : ७१ अंवरेराजहंसाइववश्यावर्त्तेभ्रंतभ्रमितः अंताइतितुलोपेडयोदी
वा०टी० र्घः ७२ तद्देहलक्षणवारिणिसरसिलोकानां आलयः पंकपः पद्माइवेत्यनुषज्यते उत्प्रेक्षेयंपंक्तिनिवेशान्नाभिसद्देहेस१
नि०उ० रोरूपकस्य मर्पनात् ७३ पिंडीभूतेरद्रिभिसमत्वि षितस्याः अंगेविन्ध्याद्यः सर्वेजंगमतांगताः इतिपरेणान्वयः ७४ कां
२४५ चनाचलस्यशिरोरुहेवनेविंध्यश्रिरातवैरंनिर्यातयन्निवनृत्यतितदसह्यः सह्योगिरिकैलाशाद्यश्चगगनांगणेकोपादिव

भैरवः पर्णवन्मूर्छाभासयाः पल्लवाइव हिमाद्रियोहिमकणाइवौर्व्वीज्वलताइव ७१ सह्यामह्याभिवखग
विंध्याविद्याधराइव वस्रावर्त्तभ्रमंतोताराजहंसाइवांवरे ७२ द्वीपान्यपितत्पानीवसुमुद्भवलपाइव सुरलोका
लयपद्माश्रासंलद्देहवारिणि ७३ विशदाकाशसंकाशेत्वमांजनपुरोपमे अंगेतस्यारुहतजंघेपिंडाद्रिसमत्वि१
षि ७४ विंध्यानृत्यतिकांचनाचलवनेसह्यश्चसह्योगिरिः कैलाशोमलयोमहेंद्रशिखरीक्रौंचाचलोमंदरः गो
कर्णोगगनांगणेवसुमती विद्याधराणांपुरं सर्वेजंगमतांगतावनभवंस्तस्याः शरीरेसदा ७५ अच्छिन्नत्यतिपर्वत
गिरिरपिप्रोच्चैर्नभिः कोटरे व्योमापीन्दुदिवाकरः कवलितंभूमेरधस्ताद्गतं सद्वीपाचलपत्तनोवनगयाप्रोत्की
र्णेषु व्योदधि व्यालोलंजगदद्भुधावितरणांदिकुच्चक्रकेभ्राम्यति ७६

नृत्यंति तस्यस्तपाताद्वसुमतीविद्याधराणांपुरंचनृत्यतः इत्थंसर्वेस्थावराः जंगमतांगताइत्यर्थः ७५ किंचेदपरमाश्चर्यंच्छि
च्छि: पर्वतेनृत्यतिस्वगिरिः प्रोच्चैर्नभिः कोटरेनृत्यतितद्व्योमापिइंदुदिवाकरैः सहभूमेरधस्थाज्ज्वलितंसतद्गगतंमास्ताय
तेप्रोत्कीर्णानिउष्माणियस्मिंस्तथाविधः सद्वीपाचलपर्वतोवनगणः द्विविधुलोकेस्यादिस्थानेनृत्यतिइत्थंव्यालोलंजगत्
अंबुधोत्तरणामिवदिक्चक्र केभ्राम्यतीत्यर्थः ७६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

असौ तस्या शरीरमेव शारीरकः निस्पंदं स्थातुमशकन्न शक्नुवन् सम्भ्रमतीत्यर्थः नाशकेद्धंदसो विकरणात्ययः ६४ कर्मफलभूतां
विभवासदनुष्ठानहेतुविज्ञानाभितदनुष्ठानरूपाय ज्ञातेष्विति विश्रूलयज्ञोपवीतिनी नभसी सरती नृत्यंती सा देवी घनघूत्कारामेघध्व
यस्तेव घोषिणी वेदघोषणावती ब्रह्मचारिणीवासीत् ६५ अथ वा तत्र तन्नमेन नभश्च किंचिदपि विवर्त्तते चलति किंतु भूतलमाकाशं

सुरासुरोरगानीकरोमशांगशारीरकः निस्पंदं स्थातुमशकन्नासौ भ्रमतीव चक्रवत् ६४ नानाविभवविज्ञा
नयज्ञपज्ञोपवीतिनी सा सरंती नभस्यासीद्घनघूत्कारघोषिणी ६५ तत्र भूतलमाकाशमाकाशमपि भूतलं॥
प्रतिकृतिभिवित्यंतर्न च किंचिद्विवर्त्तते ६६ ब्रह्मनासाग्रहागेहनिर्गताघनघुंघुमाः तत्रोग्रावयवो वातिघोरघू
त्कारकारिणः ६७ नभकरसन्नेत्तस्याश्चतुरावर्त्तिवर्त्तिभिः भांतिचंडानलोद्भूतैराकीर्णमिवपल्लवैः ६८ तदंग
जजगद्वस्तु जातभ्रमणासंभवात् दृष्टिधीरापिमेमोहेषन्नासेनेवसंगरे ६९ प्रोह्यते यंत्रवत्शैलानिपतंति नभश्चराः
लुठंत्यमरगेहानिवल्लितेदेहदर्पणे ७०

चक्रभिकेरणपरस्परस्मिन्प्रतिबिंबनेन प्रतिकृतिपरस्परसदृशं सत्पर्यायेण भूतलमाकाशंभवति आकाशंच भूतलंभवतित
त्रापरस्परंतत्पपरं पनांते अपि सहस्त्रगतैः पदार्थैर्न किंचिदपि विवर्त्तते इति भ्रांतिमात्रमिति ६६ तत्रश्वासवायुं वर्णयति ब्रह्मेति ६७
६८ धीराधैर्यवतीच मे दृष्टिः संगरे सेनेवदंतगजजजजवस्तुभिः सहजानिया विभ्रमाणीतितत्संभवात् भ्रमात् सन्नाकुंठितशक्ति
यासीदित्यर्थः ६९ तस्यादेहदर्पणेवलितेपरिवर्त्तितेसति ७०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ति ३ तथा तद्देहे भास्करनिशाकरमंडलानि रत्नानि संपन्नाः स्वच्छाम्बराणि आकाशास्तु वलितानि वेष्टितानि महाम्बराणि संपन्ना

वा०८१० नि तेषु अमद्देघुताम्नादपः अलातलेखाः अनारतं अनल्पप्रकाशं कुर्वंती त्यर्थः ८१ तस्य सेकलां तेकाले विलुठत् यावतेन नैः

नि०८० ऊढीकृढ्चिति ऊणऊणानि मणीति संपन्ना अपि तयाऽङ्कृत तयाऽङ्कारेण ऊर्ध्वं मधश्च यांति सर्पादितेजांसि नानावि

२५५ धानि गुणवंति नूपुरवलयादि विभूषणानि संपन्नानीत्यर्थः ८२ किंचापरमाश्चर्यं संग्रामेषु मत्तानां भटानां खङ्गप्रभावी

रत्नानि भास्करनिशाकरमंडलानि तारोत्करास्तरलमंडलकांतिहाराः स्वस्यांबराणि वलितानि महा

वराणि कुर्वत्यनारतमलल्पमलातलेखाः ८१ कस्यांतकालविलुठत्त्रिजगन्मणीति यावत्तेन नैकदीप्तिजातऊ

णऊणानि तेजांसि ऊङ्कृतयोर्ध्वमधश्च यांति नानाविधानि गुणवंति विभूषणानि ८२ संग्राममत्तभटखङ्ग

मरीचिवीचिरणमायमानसकलातपवासराणां व्यावृत्तिभिर्विलुठितामपि सुस्थिराणामाकंपितेकलकलोज्ज

नमंडलानां ८३ ब्रह्मेंदुविष्णुहरवह्निरवींदुपूर्वा देवासुराः परिवृत्तिभिरापतंतः अन्ये नरश्च विविधा उप

यांतियांति वातावधूतमशकाशनिविभ्रमेण ८४

ज्ञे१

वि लि: रणमायमानसकलातपवासरां येषां तथा देवीतां उवेमावृत्तिभिर्भ्रमणैः विलुठतामपि अधिष्ठानत्वस्य स्थैर्यमस्ति स्थिरा

णां वीरजनमंडलानां कलकलोमहाप्रचुरकोलाहलः आकंपिते ८३ किंचेदमपरमाश्चर्यं अनंतकोट्यतीतानागतसर्गप्रलयध

टितशरीरा या असमा तांडवत्वसंज्ञाय देवासुराः अधिकारप्रवृत्तिभिः अन्ये अन्ये एव आपतंतः आपद्यमानाः संतः वाताववधूत

मशकानां अशनीनां दिघृत्ता मिवच विभ्रमेण अस्थिरताविलासेन आयांति यांति च ८४

245

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथागिरिव्योम्नि भ्रमंति अंबुधयश्च दिगंते भ्रमंति पुरपत्तनमंडलानि नद्यः सरांसि च स्वाश्रयलोकात् लोकांतराणि मुकुरांत दिवप्र
विरुपप्रवृद्धनवातेनावकीर्णानां तरणानां यानि विक्रमणानि उडुपनानि लोके प्रसिद्धानि सत् क्रमेण भ्रमंतीत्यर्थः ७७ किंचम
त्स्याः चरवारिणीसमुद्रइवमेरौचरंती नगराणि भ वीचिव्योम्नि स्थिराणि भवंति भूधराः खेभांति गगनंच संक्षयवा रिवाहाम्प्रलय ८
मेघाश्रुतेषां समाहारः गगनसंक्षयवारिवाहं उत्पातवातपरिवर्त्तनगिरि दिषु स्थितं तत्परमाश्चर्यमित्यर्थः ७८ किंचकटुलोत्करः नद्यः

व्योम्नि भ्रमंति गिरयोंबुधयो दिगंते लोकांतराणि पुरपत्तनमंडलानि नद्यस्सरांसिमुकुरांतरिवप्ररुद्धवाताव
कीर्णतरणिविक्रमणक्रमेण ७७ मत्स्याश्चरंति चमरौवरवारिणीव व्योम्नि स्थिराणि नगराणि भवीवभांति ८
खे भूधरा गगनसंक्षयवारिवाहमुत्पातवातपरिवर्त्तगिरिस्थितंतत् ७८ अट्टोत्करो भ्रमति दीपसहस्रयंत्रचक्र
क्रमेणमणिवर्षणवेगचारुः अंतर्वहिश्च परितः प्रणयेनमुक्तं विद्याधरामरगणैरिवपुष्पवर्षं ७९ संहारस
ज निचयादिनरात्रिभागे विंदूपमारजततो दिवसोत्कराश्च हंसाः सिताश्चपरितोमलमुक्ताहंस स्वादर्शमंड
लवदाकुलमुल्लसंति ८०
स्रा १

उत्करः मणीनां वर्षणवेगइव चारुर्मनोहरः सन् दीपसहस्रयंत्रचक्राणि तत् क्रमेण भ्रमेरंतर्वहिश्च भ्रम
तियथा विद्याधरामरगणैः प्रणयेनमुक्तं समंतात् पुष्पवर्षमंतर्वहिश्च भ्रमति तद्वत् ७९ किंच तद्देहे संहाराः प्रलयाः स
ज निचयाश्च दिनरात्र्योभागे पक्षउल्लसंति दिनरात्रिप्रायाः अल्पा इति यावत् तथा दिवसोत्करादि नरात्रिसमूहाश्चमलिनयोः
रजतमोः विंदूपमाः अल्पत्वादुल्लसंति हंसाः सिताश्चपक्षाः परितः अमलाः उज्ज्वलाः हंसाश्चवदर्शनीलादिनिर्मिताः शोभमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नत्येनस्फुरत्प्रतापायामायायाः अंतर्निविष्टाः सर्वेजगदर्थाःप्रतिक्षणंपरिणामेनपूर्वस्थितिंत्यजंति अन्यांचस्थितिंगच्छंतिन
नि०उ० त्ववालसंकल्पसर्गस्वप्नसिद्धोदृष्टांतइत्यर्थः तथाचाहुः सांख्याः प्रतिक्षणपरिणामिनोहिसर्वेभावइति ६० सर्वपदार्थो
२४६ नामुत्पादनार्थमेवकारकक्रियाशक्तयउपयुज्यंते उत्तरेतुभावविकाराः स्वतएवकालेप्रवर्त्ततेयथासुदानांराशीकरणेका
रकक्रियाशक्तिरुपयुज्यतेरामो विशीर्यप्रशरणेतुस्वस्निग्धतास्वभावएवहेतुर्नरकांतरक्रियाशक्तिस्तद्वदित्याहक्रियाशक्ती
ति ६१ परिणामित्वभावजडजगन्मयीत्वाद्देवसादेवीप्रतिक्षणमन्यथान्यथालक्ष्यतइत्याहक्षणमिति ६२ ६३ साहिदेवी

नत्यत्स्फुरत्प्रतापांतर्जगदर्थाः प्रतिक्षणं स्थितिंत्यजंतिगच्छंतिवालसंकल्पसर्गवत् ६० क्रियाशक्तिशरीरेतःपू
र्यमानाअनारतं राशीभूयविशीर्यंतेजगन्मुद्गकणोत्कराः ६१ क्षणमालक्ष्यतेकिंचिन्नकिंचिदपिमाक्षणं
क्षणमंगुष्ठतात्रैवक्षणमाकाशरूपिणी ६२ यस्मात्सासकलादेवीसंविच्छक्तिर्जगन्मयी अनंतापरमाकाशकोश
सुद्दृशरीरिणी ६३ कालत्रयस्थितजगद्भित्तियांतरीहिचित्सातथाकचतितेनयथास्थितेन रूपेणचित्रकृदुदा
रमनस्थचित्रसंसारजालसदृशेनकाचकत्वेन ६४ सर्वात्मिकैवपुरेवचिदात्मकत्वात्संशांतरेवेकवपुरेकचिदा
त्मतत्वात् एवंविमेषणसमुन्मिषितैकरूपंसाविभ्रतीवपुरनंतमनादिभाति ६५

कालत्रयस्थितस्यसर्वतित्तत्परिणामवैचित्र्यशालिनोजगद्भित्तयस्यअंतर्भवाआंतरीचित् अतःकारणाद्यथास्थि
तेनपर्यायवर्त्तिनात्तत्कामकर्मवासनापरिपाकानुसारेण कचकत्वेनचित्रकृतःपुरुषस्यउदारेमनसिस्थितंयच्चित्र
संसारजालंतत्सदृशेनयथास्थितेनतेनतेनविचित्ररूपेकचतीत्यर्थः ६४ तर्हिकिंसासप्रपंचैवनेत्याहसर्वात्मकेति
सादेवीअविद्यावृतेकचिदात्मकत्वात्सर्वसंसारात्मकैवपुष्ट्रिवभित्तिरिवास्तेविद्यानिरस्ताविधेकचिदात्मकत्वात्संशा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंचापरमाश्चर्यंतत्र तस्याः शरीरेप्रतीयमाने सर्गेसंहारसर्गादयः परस्परंविरुद्धाः अपिसर्वेभावः परस्पराशस्पर्शेन सदासार्द्धंपृथक्च विलसंति अमिश्रतामुपगता विलसंतीत्यर्थः ८५ किंचात्रतच्छरीरेस्वेच्चिदाकाशे मिथ्येवप्रकचतां अ तएवशरीरकारणांभूयानोसंहारसर्गभवनात्रुनिविभ्रमाणांभावादधिष्ठानादुद्भवः स्थितिः विपत्त्यपत्त्यः करणार्थक्रि याभ्रमाः परिवर्त्तेश्चितेषां संख्याइयत्तामनागपिनसंलक्ष्यते ८६ किंचतत्रतद्वपुषिडत्पातत शांत्यादि विरुद्धं द्वंद्वजातमेकत्र कोशेरत्नचयः इवविभातियत स्तु द्वंद्वं नानारसा अपिपरस्परमप्रतिघाः सर्गपरंपरायस्मिंस्तथाविधमित्यर्थः ८७

सं८२

संहारसर्गस्सुखदुःखभवाभवहानीहादिनिषेधविधिजन्ममृतिभ्रमाद्याः सार्द्धंपृथक्चविलसंतिसदेवसर्गे व्यामिश्रतामुपगताअपितत्रभावाः ८५ भावोभवास्थितिविपत्करणभ्रमाणांसंहारसर्गभवनावनिविभ्रमाणां मिथ्यैवस्वप्रकचतांस्वशरीरकाणांसंलक्ष्यतेत्रनमनागपिनागसंख्या ८६ उत्पातशांतिमरणोत्सवयुद्धसाम्य विद्वेषरागभयविश्वसनादितत्र एकत्रकोशइवरत्नचयोविभाति नानारसाप्रतिघसर्गपरंपरंतत् ८७ तस्याश्चि द्वंचस्मयेवपुषिस्वभाव मृतास्फुटानुभवभावजगद्व्यवस्थाः सर्वज्ञपामलिनदृक्कलितांवरस्यकेशोण्डुकस्फु रणावत्परितः स्फुरंति ८८ जगतंस्वधमद्वंद्वं दृश्यतेस्थितिसंस्थितिः सचात्मानमुकुरप्रतिबिंबइवास्थितं ८९

किंचतस्याः परमार्थतश्चिद्वपुषिवपुर्विस्वभावभूतः अशाहीयप्रतीतिसिद्धोयोमायावरणलक्षणः अस्फुटानुभवभाव स्फुरणानीवस्फुरंति ८८ अचलायामधिष्ठानसन्मात्रस्थितोसंस्थितियेस्यतथाविधंजगदद्वंद्वमेवयानोभद्व्यासंस्त धंदृश्यतेयतस्तुहिवात्मनाअचलाएवगिरः सचात्मानमुकुरप्रतिबिंबः सन्नचलइवभवतितद्वदास्थितमित्यर्थः ८९

टीकाजुटी ०३ त्सत्मयुक्तांजगद्व्यवस्थाः सर्वज्ञयाश्चपरित त्तिमिररोगमलिनदृशाकलितानिर्मंबरस्यकेशोण्डुक ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रक्तासवानां पूर्णं यममहिषस्यं महाशृंगं पाणावादाय डिंवं डिंवमित्यादिभिस्तालव्यंजकैः शब्दवाद्यैर्नृत्यंत्या उरसि शिरसि शिरः शि
वा॰टी॰ रांसि च स्रजं कृत्वा विमंत्या तान्यपि शेखरं भूषितवत्या प्रलये जगद्भक्त्वा मुदितया कालरात्र्या वंद्यमानः स्तूयमानो भैरवः वः पाया
नि॰उ॰ त् ज्ञानप्रतिबंधकदोषनिरासनं स्वात्मलाभं विदधात्वित्याशीः डिंवं डिंवमित्यादिश्लोकस्यायमर्थः हे भैरव त्वं सर्वप्राणिनां डिंवमनर्थभोगोपाधिं स्थू
२४१

डिंवं डिंवं सुडिंवं पच पच सहसा झंम झंम झंम झंम्नंत्या शब्दवाद्यैः स्रजसुरसि शिरः शेखरं तान्यपि च स्तैः पू
र्णं रक्तं स्वानां यममहिषमहाशृंगमादाय पाणौ पायाद्वो वंद्यमानः प्रलयमुदितया भैरवः कालरा
त्र्या १०२ इति महारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे पाषाणोपाख्याने कालरात्रिवर्णनं नामैकाशीतितमः सर्गः ८०

कुभु १ प्र२

247 स्थूलशरीरादिप्रपंचमामुकं अदनेन भक्षयित्वा ततो डिंवं सूक्ष्मशरीरादिप्रपंचमपि झंमं भक्षं कृत्वा ततोपि सुडिंवं मूलोपाधिभूतं का
रणशरीरमपि स्वरससाक्षात्कारे तत्त्वतः आविर्भूय झंमं सम्यग्भक्षं कृत्वा पंचमादियोगिभूमिकारोपणेन सहसा शीघ्रमेव प
च पच सप्तमभूमिकापर्यंतं सम्यक् परिपाच्य विदेहकैवल्येन जरयति स्तूयमाना इति नृत्यंत्या कालरात्र्या सहपुष्पाभिः स्तूयमा
नो भैरवः वः पायादित्यन्वयः १०२ इति वा॰दी॰ता॰ नि॰प्र॰ उ॰ नामैकाशीतितमः सर्गः ८१

२४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विवर्तदशापरिमाणा दशाश्च जीवन्मुक्तानां योगिकानां च तस्यो जगद्भानेहष्टांतद्वयमाह तस्यामिति शिलान्तःस्फटिकाशिलागग दि
नमात्रशरीरत्वात् मित्यंते आघहष्टो तस्य विवरणे शिरो हितीयस्य ९६ इत्यंतस्यान्तस्तत्वमुपवर्णयन्नस्त न्तमुक्ते सोमिविशे
यतिमरुत्यादिना ९७ कल्पांतरुद्रस्य शिरस्तलात्स्थानमममंक्षाश्रितेन उग्रेणातृतीयनेत्राग्निना दग्धानि अत एव स्याणुपदिष्टो

तस्यां विभाति तद्दनं तच्छिलात्मकोशे लेखाइच कस्य नाद्भिदेवदृश्यं व्योमात्मकं गगनमात्रशरीरत्वात् चि
त्वाद्भवजलधिकोशांबुवो मिलेखा ९६ महती भैरवी देवी नृत्यंत्यापूरितांवरा तस्य कल्पांतरुद्रस्य सखुरा भै
रवाकृतेः ९७ शिरो मंदाश्रितोग्राग्निदग्धस्याणुवनावनेः कल्पांतवातव्याधूतावनमालेय नृत्यति ९८ कुद
लोलूखलवषीफलमुकुमकुरंडकैः उसलोदूखलस्यालीस्थौभैः स्रग्दामधारिणी ९९ एवं विधानां स्र
ग्दामजालानां कुसुमोत्करं किरंती संसृजती च नृत्तत्स्वध्वंसयस्ततं १०० वंघमानस्तयासोपितपैवाकाशभै
रव: तथैव वितताकारस्तदोश्चैः परिनृत्यति १०१

बात्यावनाधिपस्यांतथाविधा अवनिर्भूमिर्यस्यास्तथाविधाकल्पांतवातैर्व्याधूतावनमाला च नपंक्तिरिव सा नृत्यतीत्य
र्थस्ताडपमावा ९८ नकेवलं तस्याः प्रागवर्णितान्येव स्रग्दामानि किंतु रवनित्रमुसलोलूखलाद्यपीत्याह कुद्दालेति ९९ न
तैस्तद्ध्वंधं व्याधूतं तत्तपेन भंगेनक्षतं किरंती नवं नवं सृजंती च १०० १०१ ।। ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰ शिवंनिरतिशयानंदैकरसंतत्सद्रूपमेवशिवंनीलकंठंत्रिनेत्रत्वादिशिवरूपंसत् प्रलयकालेभैरवाकृतिलक्ष्यते उपासकैरि
नि॰उ॰ तिशेषः यतस्तदासनानुसारेणास्यपरमाकाशरूपत्वतयातया आकृत्या स्थितमित्यर्थः ५ किंचचेतनेब्रह्मणिजगदुपसंहारःश्रु
२५८ तिषुप्रसिद्धानच निराकारस्यचेतनोत्तोकिंकेनचिद्दृष्टपत इतिश्रोतोहिसंहतेश्वरः उमासहायंपरमेश्वरंप्रभुंत्रिलोचनं नील
कंठंप्रशांतमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धरूपेणसंभावनीयइत्याशयेनाह चेतनत्वादिति तृतीयार्थेवश्लोयथाहेम्नानिराकृतिर्यथासा

शिवंतत्सच्चिद्रूपंसाक्षात्प्रलयेभैरवाकृति तथास्थितेजगच्छांतौपरमाकाशमेवसः ५ चेतनत्वात्तथाप्यस्यस्वभा
वविभवाद्यते स्यात्तुंनयुज्यतेतस्ययथाहेम्नोनिराकृति ६ कथमास्तांवदप्राज्ञचिन्मात्रंचेतनंविना कथम स्वव
दप्राज्ञमस्थितंतिकुतोविना ७ कटकादिविनाहेमकथमास्तांविनोच्यतां कथंस्वभावेनविनापदार्थस्यभवे
त्स्थितिः ८ विनातिष्ठतिमाधुर्यंकथमेक्षुरसःकथं निर्माधुर्यश्चेक्षुरसोनहिसतद्रसः ९ अचेतनंय
न१ च्चिन्मात्रंतच्चिन्मात्रंप्रयुज्यते नचचिन्मात्रनभसोनष्टंकचिनयुज्यते १० ११

नथास्यात्तुंनयुज्यतेतथात्तेनापीत्यर्थः ६ यथाहेम्नोहेमादिद्रव्यस्यपिंडकुंडलाद्यमाकारा वशंभवतियंमस्तथाचितोप्य
वस्यचेत्याकाराविलंबननियमोलोकेप्रसिद्धइतिनिराकारपरिशेषपक्षस्यएवप्रत्युतासंभावसंभावितइतिप्रौढिवादेनाह कथ
मिति ७ अज्ञातचित्तविषयतात्स्वभावत्वादप्याकारोद्भुत्स्यजइत्याशयेनाह कथंस्वभावेनेत्यादिना ८ ९ अपिन्वनष्टानाम
पिस्थितोभानस्थितोभानदर्शनाच्चिद्रूपाकस्यापिनिरन्वयनाशस्त्वाप्रसिद्धइत्याह नचेति १० ११

248

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिद्रूपस्य शिवस्यात्र तत्त्वं निष्कम्पवर्ण्यते सकलं यावदज्ञातं परिज्ञातस्तु निष्कलं सा१ सर्वप्रपंचस्य विस्तरेण कल्पलयावसितिः प्रलीनस्य च तस्य नृत्यं तत्र कालरात्र्याः भूषणादिभावेनांगे सद्भावोन्नतप्रमरणादिश्च वर्णितमिति नष्टस्य पुनरुन्मज्जनमत्यन्तमसंभावितं मन्यमानो रामः पृच्छति किमेतदिति सर्वनाशे सति सा देवी केनांगेन नृत्यति सूर्पफलकुंभाद्यैर्नद्धैस्तस्याः स्रग्दामधारणं च तया केन किं कथं संभावयतीत्यर्थः १ तदेव स्पष्टमाह किमिति नष्टं स्थितं चेत्कथं निर्वाणपरतां जगत्पुनरूपागतं सन् कथं परिनृत्यतीति व्याहतं प्रतिभातीत्यर्थः २ यदि परमार्थदृष्ट्या मद्भक्तं व्याहतं मन्यसे तर्हि तत्तु नाम परमार्थपित

श्रीराम उवाच किमेतद्भगवन्सर्वनाशे नृत्यति केन सा किं सूर्पफलकुंभाद्यैस्तस्याः स्रग्दामधारणं
१ किंमयं त्रिजगद्रूपं किं कालत्वादेहसंस्थिता परिनृत्यति निर्वाणं कथं पुनरूपागतं २ श्रीवशिष्ठ उ०
नासौ पुमान्न चासौ स्त्री न तन्नृत्यं न तावुभौ यथाभूते तथाचारे आकृती न च ते तयोः ३ अनादिश्चि
न्मात्रनभोऽपतत्कारणकारणं अनंतशांतमाभासमात्रमव्ययमाततं ४

चिन्मात्रैकरसपूर्णानंदसन्मात्रात्तिविकल्पी पुंसादिजगद्रूपस्य रुद्रदेव्यादिविभागस्य चात्यंतासंभावितत्वात् भ्रांतदृशा तु न किंचिद्व्याहतं ब्रह्म सत्तया सदा सततां सर्ववस्तु नानाशानाशयोर्विशेषस्पष्टं निरूपत्वादेसकृदेवेतत्वान्नष्टनामपि स्वप्नोन्मादयोरुन्मज्जनप्रसिद्धेः मृतानामपि चिराद्भस्मीभूतानां सुनिसिद्धेश्वरादिवरप्रभावात्पुनरागमनप्रसिद्धेर्यद्वद्दत्तानां जगदाकारस्य चित्तसंस्कारात्मना सर्वेषां सद्भावेनात्यंतभ्रांतेः केवलजगद्रूपेण सर्वजगद्व्यतिरेकसूत्रात्मना रुद्रदेव्यादिरूपा सकैसा दृशा रूपेण च योगसिद्धिबलाद्वपुःशरीरत्वादित्याशयेनान वशिष्ठ उत्तरमाह नासाविति ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ७ १८ सदनन्यत्वमिवचिदनन्यत्वमप्यस्यत्वमद्वयांतेनसंभावनीयमित्याशयेनाह एतत्सर्वमिति १६ सस्वच्छेद्धे
सं॰उ॰कत्वभाव ॰परमात्माशिवएकोऽयं॰ शिवंकरः सर्वमन्यत्तदित्यजेत्यादिश्रुतिषुशिवइत्युक्तः एष॰ सनातनः शिवो
२४६ भवत्येवेतिमयारुद्रमूर्त्तिरूपमप्युक्तइत्यर्थः २॰ सएवविष्णुर्माधवाकारेणोपासितवतांहरिरितिविशेषणंसएवचपिताम
होप्यमेषांभवतिकिंबहुनाचंद्रार्कादिवासनावातंधियांतत्तद्रूपोपिभवतीत्याह चंद्रइति तथाचश्रुतिः इंद्रंमि त्रंव

रूपालोकमनस्कारकर्मबुद्धीन्द्रियात्मकं तेजोवार्यनिलाकाशपृथ्व्यादिकमिदंततं ७ एतत्सर्वमसौ
शुद्धचिदाकाशोनिरामयः अजहद्योमतामेषसर्वात्मैवैवमास्थितः १८ एतत्सर्वंचविमलंसमेवात्र
नसंशयः अस्मादनन्यत्वमाद्रिद्दिष्टांतोत्राविखंडितः १६ चिन्मयःपरमाकाशोयएवकथितोमया
एषोसोशिवइत्युक्तानवत्येषसनातनः २० सएषहरिरित्यास्तेभवत्येषपितामहः चंद्रार्केंद्राववरुण
यमोवैश्रवणोनलः २१ अनिलोजलदोम्भोधिर्यायद्दस्तिनास्तिच इत्येतच्चिन्मयाकाशकोशलेशाः

रुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान् एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुरिति २१ सए
वानिलोवायुः द्युः अतीतंदितंकालमात्रोपलक्षणमेतत् तत्रयद्वस्तुअस्तिनास्तिचेतिविकल्प्यतेतत्सर्वमेषएव
सर्वः तथाचश्रुतिः सब्रह्मासहरिःसेंद्रः सोक्षरः परमः स्वराट् सएवविष्णुःसप्राणः सकालोग्निःसचं
द्रमाः सएवसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यंसनातनं ज्ञात्वातंमृत्युमत्येतिनान्यः पंथाविमुक्तयेइतिवार्णिता एतेहरि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंच ब्रह्मानन्यस्य जगतो ब्रह्मसत्तामात्रकातिरिक्तरूपाप्रसिद्धेर्न कस्यचिन्नाशः प्रसिद्ध्यतीत्याह स्वेतिनतु भिन्नत्वं च भिन्न
पनं विज्ञानं वा विज्ञानं च सत्त्वं चान्तं च सत्यमभवदिति ब्रह्मसत्तादिकं श्रूयते अनुभवंति च पामरास्तत्राह अन्यत्वमिति अ सो ब्र
ह्मावरूपं प्रज्ञायेये त्रिजगदाकारेण अन्यत्वं उररीकर्तुं तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इति श्रुतेः प्रथमं व्योमानन्यं
आकाशाभिन्नं आत्मानं करोति किलायद्व्योमानन्यं व्योम करोति तर्हि अन्यत्वं कथमुररीकृतं स्यात् सद्रूपानन्यत्वासंपादने
वा कथं व्योम कृतं स्यात् सदात्म ता लाभ एव हि व्योमादेरुत्पत्तिरिति भिन्नत्वं चाभिन्नत्वं चेत्यादिश्रुत्युक्तस्य मूर्तामूर्तरूपस्य सद्

स्वसत्तामात्रतादस्य किंचित्तस्य न युज्यते अन्यत्वमुररीकर्तुं व्योमानन्यमसौ किल ११ तस्मात्तस्य पदद्ध
ध्वंसत्तामात्रं स्वमासनं अनादिमध्यपर्यंतं सर्वशक्तिमयात्मकं १२ तदेतत्त्रिजगत्सर्गकल्पौतो व्योमभूर्दि
शः नाश उत्पादनं नाम विनाभासतेनभः १३ जननं मरणं माया मोहं वा सम अवस्तुता वस्तुता च विवेकश्च
बंधो मोक्षः शुभाशुभे १४ विद्याविद्या विदेहत्वं सदेहत्वं क्षणं चिरं चंचलत्वं स्थिरत्वं वा त्वं चाहं चेतर
श्च तत् १५ सदसद्वापसदसन्मोर्ध्वं पांडित्यमेव च देशकालक्रियाद्रव्यकलनाकेलिकल्पने १६

पान्यता सिद्धिरित्यर्थः ११ किं तर्हि जगद्रूपमिति चेद्ब्रह्मसत्तैव साहितत्वाववोधकमानं विना लोकिकदृशा तत्तत्म
लयाद्याकारेण सर्वात्मनैव रज्जुर्भासते तत्त्वाववोधकमानं तु यथा चैत्तरूपेणेति निष्कर्षेइत्युपसंहरति तस्मादिति १२ विना
भासनं तत्त्वावेदकमानं विनैवाविद्यादूषितदृशाभासनं तैर्मिरिकदृशा चंद्रव्योमादिभासनमिव नभः शुद्धसत्तातिरि
क्तांशेऽप्यन्यमेवेत्यर्थः १३ परमार्थतस्तु जननादिरेतत्सर्वं शुद्धचिदाकाशो निरामय इति पंचमे संबंधः माया विमे

३८ ११ ११ क्रीडाकारणांशः शक्तेः

बा०टी०
नि०उ०
२५०

250

राम:
२५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे श्रीराघवेवंसंकसेतदापितद्वैतैवमसंदेहांभोधिशांतयेरातद्वेवो नरसंस्मृत्यतदेवाह यदीति यदिसर्वप्रलये परिशिष्टस्य चिन्मा
वा०टी० त्रनभसः न किंचन चेत्यमस्तितदाततः द्वितीयासत्वाद्वक्वचिद्देशे क्वचित्काले किंचिदपिवस्तुकश्चिदपिनचेततिपत्रत्व
नि०ऽ० स्यसर्वमात्मैवाभूत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतेरितिभावः २१ तथाचायंप्रामाण्यिकद्दृष्टिसिद्धोनित्यमुक्तात्मस्वभाव एव प्रलय
२५१ इतित्वयोपगम्यस्तु इतिप्रथमकल्पस्यैवसंपन्नइत्याहसर्वमिति तथाचप्रामाणिकदृशाद्वितीयकल्पमाश्रितप्रश्नोनोवि
तइतिभावः २२ यदितुप्रथमकल्पवेलक्षण्याय प्रलयेऽप्यविद्यादिकिंचिच्चेत्यमभ्युपगच्छसितर्हि तेनैवत्रिपुटीजगच्छेत

श्रीवशिष्ठउ० एतत्स्वतदाघवंगद्वैतैवमांभोदशांतये यदिचिन्मात्रनभसश्चेत्यमस्तिनकिंचन २१ नकिंचि
चेततिततः क्वचित्किंचित्कदाचन सर्वशांतंदृष्टमौनंविज्ञानघनमंबरं २२ यच्चेदंस्वेत्यतेनामतत्त्वभावोस्य
वलावति चित्स्वभावस्यशांतस्यस्वसत्तायामवस्थितेः २३ यथास्वप्नेचिदेवांतः पुरपत्तनवद्भवेत् पुरादि
नतत्तदकिंचिद्विज्ञानाकाशमेवतत् २४ आत्मनात्मनिचिद्रूपंज्ञात्वाचज्ञेयमप्यलं तथाचसर्गादास्प
वेत्तिस्वकचनंचतत् २५ स्वयमंतःकचंतीचित्स्वभावाकाशकोटरे सर्गाकल्पजगद्भातिघः नेकल्पनयास्व

रुद्रदेवीशरीरेतन्नत्येचयेत्सतीतिनाशंभावितंकिंचिन्मयोक्तमित्याशयेनाह यच्चेदमित्यादिनास्वभावः अज्ञाताम
स्वरूपंअस्पष्टलक्षणः प्रलयेपिरुद्रदेवीतन्नसंरूपेणावलातिप्रथतेनचैतावतावास्तवकूटस्थचित्स्वभावहानिरित्याह चित्स्व
भावस्येति २३ भांतामत्यथाप्रतिभासेपिवास्तवस्वभावाप्रच्युतौदृष्टांतमाह यथेति २४ तथाचसर्वज्ञेयंज्ञात्वापिचित्आ
लनिसैवत्वद्दृष्टंतथाप्रलयकालेपिसर्गारंभक्षणादारभ्यावत्प्रलयक्षणंयथापथासंपन्नंतत्सर्वंस्वकचनंवेत्तीतिसर्वस
वितंतत्रप्रसिद्धमित्यर्थः २५ अतएवतत्सर्गकालेपिप्रलयंअतीतानागतसर्गप्रलयसहस्रैः सहपश्यतिवेत्यपिसंभाव
नीयमित्याहस्वयमित्यादिना २६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि किं स्वप्रकाशचिदात्मनः स्वपरकचने विशेषो ऽस्ति नेत्याह यथेति २२ तथाच कचनेकस्वभावं निर्विशेषं चिद्व्योमैव शिव
योस्ताविकोनिराकार एवकारः परिशि ष्टस्तु पसंहृतन्तस्यैव स्थितिरेवेत्यसंभुताघमानंस्य एवेत्याह शिवयोरिति २३ य
थाभ्रांत्यादृश्यमानस्य रूप्यादिवास्तु रजताद्यवस्तुतया विना स्थातुं न शक्नोतितथाश्चेतनाधातोश्चेतनमपि किंचित्संस्पंदनं विना स्थातुं
नशक्नोति भ्रांतेः स्वभावविपर्यासकत्वनियमसाम्यादित्यर्थः २४ अतएवसदृशं ब्रह्मसर्गेज गद्धटितदेहरुद्रदेव्याकारविपर्या

यथा चिद्व्योम्नि कचति स्वरावात्मा तथापदे तथा कचति तत्तत्र कल्पांतानलनर्त्तने २२ शिवयोरेवनाकारोऽनि
राकारोऽङ्गवरीतिः अधुनाश्रृणुतेव तेसेन्द्रतत्त्वस्यानुत्ततोऽस्थितिं २३ चेतनं चेतनाधातोः किंचित्संस्पंदनं विना
क्वचित्स्थातुं न शक्नोति वस्त्ववस्तुतया यथा २४ स्वभावाच्चेतनं दलादुद्भवत्वे नं तथास्थितं हेमेव रूपकत्वेन स
न्निवेशविलासिना २५ यन्नामचेतनं यत्र तद्वरूपं स्वभावतः स्पंदधर्मिभवत्येववस्तुता हि स्वभावता २६
यः स्पंदश्चिद्घनस्यास्य शिवस्यास्य सरञ्जनः स्ववासनावेशवशान्नृत्यमेव विराजते २७ अतः सकल्पांतशिवो
रुद्रो रौद्राकृति द्रुतं यन्नृत्यतीति हि विदुश्चिद्घनःस्पंदनं निजं २८ श्रीरामउ० ग्रामाग्निकदृशादृश्यमिदं ना
स्त्येववस्तुतः यदेवास्तीव तत्सर्वं कल्पांते प्रविनश्यति २९ तत्कल्पांतमहाशून्ये एतस्मिन्नलयांबरे कथं चिन्ना

सेन अधिष्ठानता स्वभावेन स्थितमित्याह स्वभावादित्यादिना २५ वस्तुता अधिष्ठानता २६, २७ २८ ग्रामाग्निकदृशाना स्त्येव
तिनततस्मिन्कल्पप्रभ्यः अप्रमाणिनतत्सर्वं कल्पांते प्रविनश्यति २९ तत्तथासतिचित्तः अचेत्यं चेत्यरहितं तच्चिन्नामवा कथं तथा
आश्रयाभावे चेत्ताचेतयिता वा कथं स्यातिचिभि क्रियाभावे चिद्घनश्चेतति वा कथं त्रिपुटी नोपपद्यत इत्यर्थः यद्वा विघातदानीम
सदपि दृश्यं पद्दर्शयती तितत एव त्रिपुटीसिद्धिरुच्येत तर्हि स्वप्नसमयोरविशेषः नह्यचेतितस्वजगद्धटितरुद्रविशरीरेतन्नृत्यं वास

आणि २
क हृषिकल्पे
पश्यामिय
वकिंचि
सौ २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शिवस्यस्वरूपमनिरूप्यतच्छक्तिस्वरूपनिरूपणायोगादुभयरूपंसहैवनिरूपयितुमुपक्रमतेसइति चलनस्वभावगुण
वा॰टी॰ प्राधान्येनस्पंदशक्तिंसत्वगुणस्य छलाप्राधान्येनसर्वेत्र श्रितिं विश्वव्याप्त्याजगत्संस्कारघटितत्वेनचसर्गादिसंकल्पवि
नि॰उ॰ कल्पहेतुत्वेनमनः सामान्यमनोमयीं शिवेतादात्म्येनध्यासात्तदधीनसत्तासूत्रीकत्वाच्चतदनन्योमायांतांविद्धीत्यर्थः २ अ
२५२ नन्यत्वंदृष्टांताभ्यांसमर्थयतियथेतिप्राणात्मागेवसर्वकालव्यवहारसमाप्तेः सर्वकालव्याप्तिरिस्येवत्वाशयेनसर्वदेत्युक्तिः

श्रीवशिष्ठ उ॰ यभैरवश्चिदाकाशः शिवइत्यभिधीयते अनन्यांतस्यतांविद्धिस्पंदशक्तिंमनोमयां २
यथैवंपवनस्पंदएककौष्ण्यानलोयथा चिन्मात्रंस्पंदशक्तिश्चतथैवैकात्मसर्वदा ३ स्पंदेनलक्ष्यतेवायु
252 र्वह्निरौष्ण्येनलक्ष्यते चिन्मात्रममलंशांतंशिवइत्यभिधीयते ४ तत्स्पंदस्ववशात्सैवलक्ष्यतेनान्यथाक्कचि
त् शिवंब्रह्मविदुःशांतमवाच्यंवाग्विदामपि ५ स्पंदशक्तिस्तदिच्छेदंदृश्याभासंतनोतिते साकारस्य
नरस्येच्छायथावैकल्पनापुरं ६ करोत्यखिलशिवस्येच्छाकरोतिस्वनाकृतेः सैषाचितिरितिप्रोक्ताजीवमजीवता

३ यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतीत्यादिश्रुतिजगत्सर्गप्राणिस्पंदादितिक्तैवशिवस्यब्रह्मणोलक्षण
तदपितदनन्यत्वमित्याह स्पंदेनेतिद्वाभ्यां ४ ननुश्रुतौसर्गादिब्रह्मलक्षणंतच्छिवस्यकथमुच्यतेतत्राह शिवमिति यतः
सर्वाःश्रुतयोब्रह्मविदश्चशिवमेवब्रह्मत्विदुरतोनाशिवंब्रह्मान्यदस्तीत्यर्थः ५ सोकामयतः बहुस्यांप्रजायेयेत्यादिषुस्पं
दशक्तिरेवशिवस्येच्छेत्युक्ताःसैवसत्यकामस्यतस्यमनोराज्यमिवजगतनोतीत्याह स्पंदशक्तिरिति ६ सैषास्वांतर्गतचिदाभा
सप्रदीप्तत्वाच्चितिशक्तिजीवश्चैतन्यमितिप्रोक्ता ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२७ अतएवहिस्वयंदृष्टृदृश्यत इभावस्यचपरस्परवाधितत्वात्परमार्थवस्तुनोभावाभावोभयनिषेधावधितेत्याशयेनोपसंहर
तितस्मादित्यादिनासर्गप्रलययोर्विशेषोपिस्वानुभवेनैवसिद्धोनयुक्त्यागमयेनापलपितुंशक्यइतिभावः २८।२९ ३० हेरामत्वम
पिद्भिस्वरइवलोकदृशानिजंप्रकृतमेवराज्यपरिपालनादिआचारजालंयथाप्रवाहंपितृपैतामहप्राप्तक्रमेणकुर्वन्नेवदृशापरमार्थ
मौनात् निर्मानंनिर्मोहं अपगतमभेदं अंगेस्तद्धलिमानजीवेन्नचरहितंआकाशकोशवद्दिशदाशयंचयथास्यात्तथाशांतंनिर्विकल्पमा

स्वयमंतः कचत्कांतिस्त्रिदाकाशस्वभावखे अयंमोहमयंचलंकरोतित्यादिकल्पनं २७ तस्मान्नद्वैतमस्तीहनचै
क्यनचशून्यता नचेतनाचेतनंवैमौनमेवतत्त्वचा २८ नचेततिकिंचित्कश्चिच्चेत्यानुभावतः तेनचेतापिनास्तीव
मौनमेवावशिष्यते २९ निर्विकल्पसमाधिर्हिसिद्धांतसर्ववाङ्मये तत्त्वज्ञीवद्दृष्टमौनंतूष्णीमेवात्मआस्यतां ३०
कुर्वन्निजप्रकृतमेवयथाप्रवाहमाचारजालमचलः परमार्थमौनात् निर्माननिर्मोहमदस्त्वमसंगजीवमाकाशकोश
विशदाशयशांतमास्व ३१ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे विश्वरूपदर्शनंनामसर्गः ८३ श्रीरामउ॰
अनंतरंमुनेब्रूहि कालीकिमिवनृत्यति किंसूर्यफलकुद्दालामुद्गलादिसमावृता १ ॥

स्व ३१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे नामत्र्यशीतितमः सर्गः ८३ शिवशक्त्योर्निजंरूपंवि
चित्यात्रोपवर्ण्यते सूर्याद्याभालारूपंचसत्याशीत्याधिमसर्गतः याकालीनृत्यतीतित्वयावर्णितासाकिमिव किंस्वरूपेत्यर्थः
साच किमात्मकसूर्यफलककुद्दालादिस्रजा अत्रसारतातदुभयंब्रूहीत्यर्थः कालः किमिवनृत्यतीतिपाठेपिकालात्मकका
लीस्वरूपस्यैवप्रश्नस्तस्मादेवपूर्वोत्तरग्रंथयोर्नृत्यस्यकपिशलादिस्रग्धारणस्यचवर्णनात् १ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ भव यस्माद्धि स्वमिति भवः ईश्वरस्तद्देहानुषंगिणी उपमानामपुनः प्रकारांतरेण व्याचष्टे सुप्तानामिति चार्थेत्र
नि॰उ॰ चशब्दः सुप्तानां प्रबुद्धानां च लोके सर्वप्राणिनां अनाहतनादात्मा नादोऽकारादिमात्रत्रयपरः स्यप्रणवनादभागस्य
२५३ शब्दब्रह्मण्येस्य नित्यं सर्वदैवोच्चारणात् अंगुष्ठपरिमितहृत्पुंडरीकच्छिद्रे लिंगाकारेण स्थितस्य दहराकाशाख्यस्य शिव
स्यमूर्त्तिभूषणभूतं बिंदुरूपाई इंदुकला उमेत्युक्तं तथाचोक्तं वायवीयसंहितायां ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मणः प्रतिपादकं अनुमे
तिभिर्मात्राभिः परहस्ताद्वर्द्धमात्रया तत्राकारस्थितो भागज्वाललिंगस्य दक्षिणे उकारश्चोत्तरे तद्वन्मकारस्तस्य मध्यतः अर्द्ध

गौरीगौरांगदेहत्वाद्भवदेवानुषंगिणी सुप्तानामप्रबुद्धानाममात्रोच्चारणाद्धृदि २३ नित्यं त्रैलोक्यभूता
माप्तुमेतीदुकलोच्यते शिवयोर्व्योमरूपत्वाद्दृसितंलक्ष्यतेवपुः २४ नमो हिमांसमेताभ्यां दृष्टिकर्षविलो
क्यते अस्तिनभोनभस्यवतोनभोनभसिस्थितौ २५

मात्रात्मको नादः श्रूयते लिंगमूर्द्धनीति हंसोपनिषदि च पूर्वं दले पुण्ये मतिरित्यादि हृदयपुंडरीकदलेषु जीव
स्य मतिभेदमुक्त्वा लिंगेषु सुषुप्तिः पद्मत्यागे तुरीयं यदि हंसो नादे विलीनो भवति तत्तुरीयातीतमिति लिंगमूर्द्धस्थे नादे सर्वोपाधि
विलयेन ब्रह्मप्रतिष्ठा तुरीयातीतावस्थेत्युक्तमिति भावः २३ कालीकिमिति नित्यमिति प्रश्ने किमिति कालीति वर्णनिमित्तप्र
श्नमभिप्रेत्योत्तरमाह शिवयोरिति २४ ननु चिद्रूपयोः शिवयोर्जडव्योमरूपता कथं तत्राह नमइति चिद्रूपाभ्यामेवैताभ्यां मो
समर्प्य स्वशरीरमिव श्यामं सर्गसंकल्पाद्दृष्टं अतः श्याममिव जडमिव च विलोक्यते निराधारस्थितिरपि तयोर्नभोवद्देवानुमे
साहमस्तीति २५

२५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रकृतित्वेनजगदाकारपरिणामित्वेनतथाचश्रुतिः मायांतुप्रकृतिंविंद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमिति इष्टपभासेष्वनुभूतानांडत्म
त्वाग्निधिकृतिसंस्कारलक्षणानांचतुर्विधफलानांकरणात् ७ द्वीपचर्मपरिधाना शुष्कमांसातिभैरवेत्यादिपुराणेषुतस्याः
शुष्कताप्रसिद्धेरपिनिमित्तमाहवडवेति यतः समुद्रादिजला द्वंद्वसांडदेहाप्सावडवाग्निरूपाकारात्ग्रैष्मादिद्योतिषः सकाशा
च्छोष्या अतः शुष्केति कथ्यत इति ८ यतोजयाअतोजयंतीच प्रोक्तातथाचनामद्वयस्याप्येकमेवप्रवृत्तिनिमित्तंविशिष्टेजयस्तु

प्रकृतित्वेनसर्गस्यतत्वपंप्रकृतितांगता इष्टपभासानुभूतानांकारणान्मोच्यतेक्रिया ७ वडवाग्निशिखाकारा
च्छोष्यास्तुशुष्केतिकथ्यते चंडित्वाच्चंडिकाप्रोक्तासोमलोत्पलवर्णिनिः ८ जयाजयैकनिष्ठत्वात्सिद्धासिद्धिसमा
श्रयात् जयंतीचजयाप्रोक्ताविजयाविजयाश्रयात् १० प्रोक्तापराजितावीर्यादुर्गादुर्गेहरूपतः ॐकारसारश
क्तित्वादुपेतिपरिकीर्तिता ११ गायत्रीगायनात्मत्वात्सावित्रीप्रसवस्थितेः सरणात्सर्वदृष्टीनांकथितेषासरस्व

विजयादस्यएवमग्रेप्यूह्यं १० उमेतिपरिकीर्तिता ॐकारघटकानांआकारोकारमकाराणांउमअइतिव्युत्पत्तिनघ
टनेनापिउमाशब्दनिष्पत्तेरितिभावः समेतिपरिकीर्तितेतिपाठेतु ॐकारलक्ष्यतुरीयस्वरूपस्यलक्ष्माद्यिसर्वस्यपंचसा
रश्चिद्रूपत्वात्सर्वदोषव्यपरहितेत्यर्थः ११ गायनाः ज्ञायकास्तेषांपरमपुरुषात्म तत्वात् स्वर्गापवर्गसाधनसर्वके
मोपासनज्ञानदृष्टीनां सरणात् प्रसरीत् १२ ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० कालीनामसेवने पितस्याः क्रियैकस्वभावत्वं ब्रह्मांडशरीरतयासर्वलोकाघवयवधारित्वं च प्रसिद्धेति तदाशयेनाहका
नि०उ० लीति कलगतौ संख्याने चेति धातोर्हि कालशब्दः कालीशब्दश्च निष्पद्यते कालिः कामधेनुरिति वैयाकरणाः धारणा
२५५ दिसर्वक्रियावाची कलधातुरित्याहुः तथा चेयं ब्रह्मांडलक्षणाभां बीजकोशानां कालिका कलयित्री निर्माणाधारयित्री परिणा
मादिविकारप्रापयित्री क्रियात्वयं सती कमलिनी पद्मिनी लतेव कालीरूपा मल्लासंपन्ना अन्तरेव हिरण्यब्याघवयवीभूतां इमां

बि१ चै१

स्पंदात्कारोतिधत्ते तः करस्तावयवात्मिका कालीकमलिनी काली क्रिया ब्रह्मांडकालिका २१ धत्ते स्वाव
यवीभूतां हृद्रूपलक्ष्मीमिमां हृदि नकदाचन चिद्देवी निर्दिश्यावयवी क्वचित् २२ शिवं साव्यतिरेकेण शिव
254 तैवंवि · द्रूपतां यथा गगनसूर्यताम्बोम्नः स्पंदनं मातरिश्वनः २३ ज्योत्स्नायाश्चेतसमेवं हि हृद्रूपमं वा स्वितेक्रिया॥
शिवं शांतमनायासमव्ययं विद्धि निर्मलं २४ नमनागपितत्रास्ति स्तिमितं स्पंद धर्मता साक्रियैव तथा रूपा सति
बोध्यवस्थाघदा २५

ख्यादिहृद्रूपलक्ष्मी हृदि धत्ते इत्यर्थः एवं जगद्देहधारणेपितस्या असंगोदासीनचिद्रूपशिवस्वभावत्वनिरयत्वमेवेत्याह
नकदाचनेति २१ २२ अंगाभावेप्यंगाख्यपदेशोदृष्टांतेनाहयथेति २३ ज्योत्स्नायाश्चंद्रिकायाः चेतः प्रबोधनीं पंकजसुदायं
गज्योत्स्नां गमिंदोरितिपाठेतुस्पष्टं एवं तस्याः कालात्मकं जगत्क्रियात्वस्वरूपवर्णेवास्तवं त्वस्वरूपं वर्णयति शिवमिति २४
तत्र क्रियात्वरूपं तस्या अबोधदशामात्रदृश्यं अवास्तवं शिवरूपं तु बोधदृश्यं वास्तवमित्याहनमेति २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अमूर्त्तत्वस्वच्छत्वे अपि तयोर्व्योमिवद्देवयोर्बोधयेद्यस्मात् नभोनिभावितिः अग्रजौ ज्येष्ठभ्रातरौ विवेत्युपमादाऽल्पीयसंभावनाऽमू
र्त्तत्वे हस्तपादादिमत्त्वं हलसूर्यादिस्रग्धरत्वं च कथमितिचेत्तन्नोत्तरमावपति हस्तेत्यादिना हस्तपादास्यमूर्द्धमितिसमाहारद्वं
द्वैकवद्भाव हस्तादियदृक्त्वात्मत्वभेदतः नानात्वं वैचित्र्यं पञ्चहलसूर्यादिस्रग्धरत्वं तच्छुरिव तिपरेणान्वयः १६ हि यस्मात्साभग
वतीः अनाद्यंतात्चिच्छक्तेरपि आत्मना स्वच्छत्वेनसाम नित्यवैदिकक्रियारूपाम्नत्वाद्दधात् आयात् ज्जुहुयादित्यादिवेदवि

नभोनिभावमूर्त्तांगावच्छौ व्योमस्वच्छाग्रजौ हस्तपास्यमूर्द्धत्वय दृक्त्वात्मत्वभेदतः १६ नानात्वं हलसूर्यादिस्रग्ध
रत्वं च तत्स्फुरत् सा हि क्रियाभगवती परस्पंदैकरूपिणी दधात्तायच्चजुहुयादित्याग्रशरीरिणी चिति शक्तिरना
द्यंतात्तथाभातात्मनात्मनि १८ साकाशरूपिणी कांताद्यष्टपञ्चस्पंदधर्मिणी देव्यास्तस्या हि यत्कालानानाभि
नयनर्त्तनाः १९ तादृग्भावब्रसराः सर्गजरामरणरीतयः क्रियासौ ग्रामनगरद्वीपमंडलमालिकाः २०

धा

हितस्तोनेदनेपयागादिभिः शरीरिणी संपन्नानस्मात्तस्याः देव्यायाः नानाविधाभिनयसहितानर्त्तनात्ता इमाः ब्रसराः कर्म
फलरूपाः स विप्राणिसर्गस्थितिजरामरणरीतयो बोध्या इति परेणान्वयः १७ १८ १९ यतः असौ देवी क्रिया अतः
भिरवयवापांक्रियायाः अप्रसिद्धेः स्वरस्त्यप्रसिद्धमेव कलितहस्तपादाद्यवयववात्मिकाः ग्रामनगरद्वीपमंडलमाले
काः शरीतद्वर्त्तनैः स्पंदात्मकैरात्मीयां क्रियारूपतां प्रकटयंतीति यावत् २० ॥ ॥ ...

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ लोकाश्चतुर्दशोत्पंतानांसर्वेषांइमेकल्पिताकारधारिणादेह्याः अनन्यावयवाइतिपूर्वेणसंबंधः एवंप्रश्नद्वयेत्वयासमाहितो
नि॰उ॰ पिममप्राक्सर्गकृतद्वैतवियोगपर्यासंभवशंकायाः सम्यक्समाधानंनतत्तुनष्टस्यासतः अर्थक्रियाकारित्वासंभवात्स्वसत्ता
२५५ बलेनकार्यसत्तासंपादनमेवहिकारणानांकार्यार्थक्रियाउपादानेनकार्यस्यसत्तापहारश्चनाशः नचैकस्मिन्नेवकालेकारणेनस्व
कार्यसत्तासंपाद्यतेअपह्रियतेचेतिशिष्यते नवासर्वकारणासदात्मायस्तुतसत्ताकैः प्रलयेस्वस्वार्थक्रियासंभावयितुंशक्यैस्ताशये
नरामः पृच्छति चितेरितिरुद्रकालीशरीरिणाश्रितेः अग्रेप्रलयकालेपिअतीतानागताःसर्वसर्गाः कल्पाः प्रलयाश्चस्थिताइ
तियत्त्वयावर्णितंतत्रपृच्छामियेस्थिताः सर्गास्तेकिंआत्मानिअर्थक्रियासमर्थसत्त्वभावेतिष्ठंतीतिउत्तः असत्यात्ताद्यासत्त्व

255 चतुर्दशाधिष्ठीपोर्विस्तथालोकाश्चतुर्दशः **श्रीरामउवाच** चितेःकल्पाःशरीरिण्याः सर्गाद्यंगेस्थितास्तथा
तेकिमात्मनितिष्ठंतिउत्तासत्यावदेतिमे ३३ **श्रीवसिष्ठ॰** रामासौकिलचिच्छक्तिःतयायत्प्रोदितंतथा तत्क्वेतितमे

भावशून्याः सगतत्सांतुप्रायाइतिवदेत्पर्यः ३३ जगतःप्रलयस्यचकदाचिदपिनात्यंतिकसत्यंकिंतुसत्यसंकल्पानुसारि
चित्तासत्यमि ; तिचेतितंसत्येअसदितिचेतितमसत्यंनस्वतोस्यकिंचिद्व्यपदेशार्हंरूपमस्तितथाचप्रलयकालेप्येतद्वसर्गाःस्थि
ताअर्थक्रियासमर्थाश्चतत्संकल्पविशेषतोदृष्टाइतरसंकल्पदृष्ट्यातुतेनस्थितानप्रलीनाश्चेतिप्रार्थ्यज्ञत्वेतिमेवेत्याशयेनवशिष्ठ
उत्तरमाह रामेत्यादिनायद्यत्तुतयासत्यसंकल्पचितातत्तद्भगवासनाकर्मबीजोद्भेदनेनसर्गाद्यवाप्रलयापवादोदितंतथातेभोक्तृ
भिःप्रचोतमनुभूतमेवअतस्तदनुभवितृदृशाइदमर्थंसत्यमिवचान्यदृशाअस्मंताप्रसिद्धेरसत्यमिव ३४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदा बोधवशात् क्रियात्वभावाद्याऽत्यन्तपैववास्तवस्वभावेनात्तेतदेव शिवरुच्यते कूटस्थस्य चितिशक्त्यात्मिकाया देव्या आत्म
नित्यस्याऽविद्यावशाद्धर्म तिकूलस्य जडभावेनावस्थानं तदेव क्रियेत्युच्यते २६ विद्ययापयाभूतचिन्मात्रस्वभावस्थिते
रेवहेतोः शिवरुत्युच्यते २७ तथाच कल्पितजगद्देहधारिण्या नैककल्पितागीतयङ्वताहशस्य पित्रशलादेस्वग्धामभूषणमेवोचि
तमितिमिवर्तुं अमिकांरचपत्किल्पिताकारेति संतः विद्यमाना जनतावर्गायेषुर२८ इमेवदपमाणाः सर्वे २९ पुरोडा

स्याः तैवतथैवास्तेशिवइत्युच्यते तदा चितिशक्तेः क्रियादेव्याः प्रतिस्थानंयदात्म नि २६ यथाभूतस्थि
तिरेवतदेव शिवउच्यते देव्याः क्रियायाः चिच्छक्तेः स्वरूपिण्याः महाकृते २७ कल्पताकारधारिण्या अनन्या
नयवास्मे सर्गः सर्जन तावर्गः लोकाआलोकभास्वराः २८ सद्वीपसागरापृथ्वी सवनावनवाद्रयः सांगोपां
गास्त्रयोवेदाः सविद्यास्थानगीतयः २९ सविधिप्रतिषेधार्थाः सशुभाशुभकल्पनाः सदक्षिणाग्नियोपज्ञाः
पुरोडाशाद्यसंस्थिनः ३० भूपालोलूषलवल्लीसर्पयूपादिसंयुताः संग्रामासायुधग्रामाः शम्भूलशरशक्तयः ३१
सभुशुंडीगदाप्रासतथेभभटभासुरा ज्ञातयोभूतसंधानाच्चतुर्दशसराद्धिकाः ३२

शारूपयत् आद्यमध्यपर्यन्तदुःखिनस्तन्निरूप्याः यज्ञायांदृश्यदेवता भिरूपत्वादिभावः ३० पुज्जुनामपियेऽजुस्वर्गसंप
त्याद्धिहेतुविहितकर्मत्वेनयज्ञसामान्तदंगैः सहधर्मेद्दिशः भूपालोलूषेवल्ल्यादिघटितस्तग्धामसंयुताः ३१ ३२॥
रुपा १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कौ

वा० टी० अत एव तन्न दर्थक्रियादृष्टदृष्टेव तत्सत्यं नान्यदृष्टेति व्यवस्थितं तस्य सत्त्वमित्याह यदिति आत्मनस्तद्व्यात्मनः सतं अततां अनु-
नि० ३० ध्यातां उपेयुषः अन्यस्य द्रष्टृष्य स्वप्नदृष्टानैव सत्त्वं ४० तद्वदेवमकृते पियोगमित्युपसंहरति तस्मादिति ४१ अन्यथा तेषामसत्त्वे
सर्वात्मा परं तत्त्वं कथं स्यात् न ह्यसंतां सतस्तत्त्व आत्मा वा प्रसिद्ध इति भावः ४२ अत एव परस्य मायया योगिभिः प्राप्यत इत्याह
२५६

यद्यथा भूतसर्वार्थक्रियाकारि प्रदृश्यते तत्सत्यमात्मनोऽन्यस्य नैव तत्त्वामुपेयुषः ४० तस्माच्चिद्व्यक्तिकोशस्थाः
सर्वाः सर्गपरंपराः सत्यमात्मेति तद्भावं गतस्यान्यस्य नाखिलः ४१ भूतभव्यभविष्यस्थाः संकल्पस्वप्नसृष्टयः
सर्वसत्या परं तत्त्वं सर्वात्मा कथमन्यथा ४२ प्राप्यते योगसिद्धेन तद्भावं तु गतेन ते अनेन पर्वतग्रामागत्या देशांतरस्थ-
256 या ४३ चालितस्य यथा गाढनिद्रस्य स्वप्नपत्तनं न लुठत्येवं लुठितमित्यप्यनुमितं स्फुटं ४४ तथाचलं तस्य
लुठितं तस्या देहगतं जगत् न लुठत्येव मुकुरप्रतिबिंबमिवास्थितं ४५

उपभोग्यत्वं चेत्याह प्राप्यत इति अनेन तत्त्वाभ्यासरूपातिरिक्तेनापि परकायप्रवेशेन तद्धृदि यं प्रविश्य तन्मनोभावं गतेन य-
थादेशांतरे विद्यमानाः पर्वतग्रामास्तत्र गत्या प्राप्यंते तद्वत् ४३ न केवलं कात्स्न्येनाश्वलनेऽपि तद्देहगतभूम्यादिचलने दृष्टांतमाह
चालितस्येति शनैः पर्यंकस्यान्यत्र नयते शयनस्थलादन्यत्र चालितस्यापि ४४ दार्ष्टांतिके योजयति तथेति ४५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुतः सत्यमित्यत्राह तद्वितियतस्तत्वाद्यात् मुखादेर्बिंबाद्भिन्नान्मुकुरप्रतिबिंबवत् एवमनुभववासनादिनिमित्तात्सा
त्तिचित्तिप्रतिबिंबितं तदंतरे वास्ति अतः अर्थितत्त्वं प्रति सत्यमेव ३५ कथं तर्हि सत्यं तत्राह चिद्रूपस्येति तथा तदनुभववला
त्सत्यत्वेपि चिद्रूपस्यांतरचिद्रूपस्यप्रवेशायोगान्न संकल्प नगरवन्मिथ्यैव भवेत् अत एव ध्यानदाढ्येन वासनाल्पतः प्रसक्ति
रेव नास्तीत्याह दृढेति ३६ प्रतीतिमात्रेण त्वदृशा सत्यत्वं तु प्रतिबिंबस्य प्रायशो नामपि सुवचं तेषामपि तदेतः स्वानुरूपार्थ

तत्प्रतिबिंबितं बाह्यान्मुकुरप्रतिबिंबवत् सत्यं तदंतरे वास्ति चित्तेर्नासत्यमर्थितः ३५ चिद्रूपस्य तथाप्यंतः
सत्संकल्पपुरं भवेत् दृढध्यानाद्धि सुज्ञायाः चित्तेर्भवतु सा कथं ३६ अदर्शे विषयवात्वप्रसर्गः संकल्पने
स्तवा स्मात्मन्यर्थकारित्वात्सत्य इत्येव मे मतिः ३७ मम नार्थाय सद्भूतिवन्नचेन्न कथं भवेत् देशांतरगताः
सर्वे भवेत्पर्यायसंप्रति ३८ यथादेशांतरग्रामस्तज्जतस्यार्थकृद्भवेत् सर्वेति षैवतद्भावंगतस्यार्थविन्नि

क्रियाकारित्वदर्शनादित्याह आदर्शेष्विति ३७ तस्माद्देशांतरगतः घटादिर्भिन्नो ह्यजलाहरणपर्यायसमर्थो नेति
चेत् तं वद्धिवद्दलितं हि अणतदादेशांतरगनिंबहिरर्थायकथं भवेत् न ह्यन्यत्र विद्यमानमन्यत्र जलाहरणपर्यसमर्थमित्येता
वता असद्भवति किं तद्देशांतरगताः सर्वे घटाद्यर्थाः संप्रति तत्स्थे जलाहरणपर्यायसमर्था भवंतीति काकुः ३८ देशां
तरे तेषामर्थक्रियाकारित्वमिव दर्पणगतस्य प्रायोर्थक्रियानुप्रतिबिंबादेरप्यस्तीत्याह यथेति तद्भावस्य सौभावं ३९ ।।

दि६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अथवाशिवेच्छासाशिवंभिन्नेत्याह पवनस्येति इच्छालिकायास्तस्याः कथंपरशिकामतशिवाभेदस्तत्राह यथेति यथाअनिल
नि०उ० स्पंदोनानिलस्वरूपादन्यद्रूपस्पंदरूपस्वरूपंशिवेच्छापिशिवादनन्या न्य निद्वैवतद्द्वयेतिभावः ५ कथममूर्त्तायाः इच्छा
२५७ यास्तुजगदाकारस्तत्रा हअमूर्त्ते इति आनिलः अनलाश्रितःस्पंदः ६ संरंभः

पवनस्ययथास्पंदस्तथैवेच्छाशिवस्यसा यथास्पंदोनिलस्यांतःप्रशांतेच्छस्तथाशिवः ५ अमूर्तेमूर्त्तिमा
काशेशब्दाडंबरमानिलः यथास्पंदस्तनोत्येवंशिवेच्छाकुरुतेजगत् ६ नसंतापयदातत्तदात स्मिन्परांवरे
२५७ काकतालीययोगेनसंरंभवशतःस्वयं ७ निकटस्थशिवःस्पृष्टः समनागभ्रमंतिकं वाडवाग्निः स्वनाशाया
वहत्येवांबुलेखया ८ स्पृष्टमात्रेशिवेतस्मिंस्ततःपरमकारणे प्रकृताप्रकृतिगंतुंशासैनेत्तनुतांतथा ९

प्रेमनिर्भरस्तद्वशतः यदाशिवः स्पृष्टस्तदाप्रकृतिगंतुंप्रवर्त्तेतिव्यवहितेनान्वयः ७ अंतिकेअभ्रमिवतिरोधायकंरूपा
वरणशक्तंसंशंमनाक् अपनीये तिशेषः यथावहंत्यासमुद्रांबुलेखयावाडवाग्निः स्वनाशायस्पृश्यतेतद्वत् ८ प्रकृतिं
अव्य क्तभावं ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तरे चलनेयुक्तमंतरमाह सइति ५६ ५७ इमां इदानीं तनीमपि ५८ तथा त्रैलोक्यानुभवं विद्धि मनुस्तुम ५९ चितः अंतः अहमिति जगदिति च वस्तुतो नास्ति परं तु इयं आकाराः इतीव आभ्यायत इत्याख्या भ्रांतिरियं कचति न सा का मोक्षपर्यंतमस्ति साधुशान्ता नाष्ट्रांतिः अत एव निपुणं परिज्ञाता शाम्यतीत्यर्थः ९० इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे नाम चतुरशीतितमः सर्गः

देव्यास्तत्प्रनृत्यं तत्याछवासस्व्याचतं शिवं प्रेम्णा तदंगे विलया देवी भावो न वर्ण्यते परिस्पंदात्मकैर्दीर्घदोर्दंडमंडलैर्व्योमग

सत्रैलोक्यमहारंभः स्वप्नोपि भ्रांतिमात्रकं भ्रांतिमात्रस्य केनाम लक्षनात्नुवते वद ४६ कदाच्चमधुरं सत्यं कदाच्चमधुरं सुधा कदाच्चमधुरं भग्नं कदाच्चमधुरं स्थितं भ्रांतित्वं केवलं शैव दृश्यश्रीर्यादृग्गा त्वं विद्धि मामपि भ्रांतिजगल्लक्ष्मीमवा सर्वी ४८ संकल्पने मनोराज्ये स्वप्ने संकल्पने भ्रमे यथा परानुभवनं त्रैलोक्यानुभवं तथा ४९ अहमिति जगदिति नांते भ्रांतिरियं प्रकचतीवाचतः परमाकाशकुशाग्रा शाम्यति निपुणं परिज्ञाता ५० इति महारामायणे वा॰ दि॰ प्र॰ शिवशक्तिवर्णनं नाम चतुरशीतितमः सर्गः ८४ श्रीवशिष्ठ उ॰ इति नृत्यति सा देवी दीर्घदोर्दंडमंडलैः परिस्पंदात्मकैर्व्योमि कुर्वाणा घनकाननं १ क्रियासौ न्यस्यति तथा चितिशक्तिरनामया अस्या विभूषणं सर्पकुद्दालपटलादिकं २ शरशक्तिगदाप्रासमुसलादि शिलादि च भावाभावपदार्थैश्च कलाकालक्रमादि च ३ चित्स्पंदांतर्जगद्भूतेकस्मिन्नेव पुरः स्थिते सेनवा जगदिव कल्पनेव यथा पुरं ४

नंकाननं कुर्वाणा सा देवी इति प्रागुक्तरीत्या नृत्यति १ अत्रातस्य तत्वा चितिशक्तिरेवासौ क्रिया सा च तथा नृत्यतीति स्वभावादेवेत्यर्थः २ ३ अलातचक्रकाद्याकारमिव स्वचित्स्पंदरूपं जगदाकारं धत्ते इत्याह चित्स्पंद इति यथा मनोराज्यकल्पनेव हृदि पुराकारं धत्ते तद्वत् अथवा जगदेव सा न भेद इत्याह सेवेति ४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ आयसी अयोविकारस्फुरादिसंबंधिनी धारेव २१ वनादिच्छायां प्रविष्टस्य पुंसः निजच्छायाय यथा तच्छरीरकं प्रविशति तत
नि॰उ॰ द्वत् २२ तर्हि विनाशे हि निर्गमने पुनश्छायेत्रस प्राप्तस्यापि पुनः संसृतिः स्यात्तत्राह चेतन्वेति पुनरागमने निमित्तस्याज्ञान
२५८ वाधादिति भावः २३ पुनः संसारेच्छायां हि पुनरागमः संभाव्येत तत्त्वबोधे सैव दुर्लभेत्याह साहसाधुरिति चोरमेव भ्रांत्या

त्तां२

चितिः शिवेच्छासादेवं तमेवासाद्य शाम्यति जन्मस्थानशिलां प्राप्य तीक्ष्णधारा यथायसी २१ पुंसः स्वच्छा
यां निजच्छायाप्रविष्टस्य शरीरकं यथा स्वमविशत्येव प्रकृतिः पुरुषं तथा २२ चेत्तित्वाच्चित्तकं माकं पुरुषाख्यं
2̶58 सनातनं भूयो भ्रमति संसारे नेह तत्त्वोपयाति हि २३ साधुर्वसति चौरौघे तावद्यावदसौ न तं परिज्ञानाति विज्ञाय
न तत्र रमते पुनः २४ द्वैते तावद्रसद्रूपे रमते भ्रमते चितिः परं पशुपतिं नो यावत्तं दृष्ट्वा तन्मयी भवेत् २५ चिति
निर्वाणरूपं प्रकृतिः परमं पदं प्राप्य तत्तामवाप्नोति सरिदब्धाविवाब्धितां २६ तावद्धि मोहवशतश्चितिराकु
लेषु सर्गेषु संसरति जन्मदशाशतानि यावन्न पश्यति परं तमयास्य दृष्ट्वा तत्रैव मज्जति घनं मधुनीव भृंगी २७

यावत्स्वहितं परिजानाति चोरोयं समाहित इति विज्ञाय तु तत्र न रमते २४ २५ यद्यस्माच्चितिर्निर्वाणं प्रशान्तरूपमेव परमं चि
रतिशयानन्दं परं तत्तस्मात्प्रकृत्यज्ञं चिदपि ज्ञानेन तत्प्राप्य तत्तामवाप्नोति २६ उक्तमेवार्थं विवृत्योपसंहरति तावदिति द्वाभ्यां स
र्ग २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रादौ भौतिकामंताकारत्यागेन भूतमात्रभावमाह अनंतेति ततः पंचीकरणत्यागेन सूक्ष्मभूतात्मनागम्ममात्रा ततो विचित्रवासना मात्रपल्लवशखा शालित्वात् द्रुमस्त्वसुंदरी २० व्याकृतव्योमसमाकारा २१ आकाशे प्रागवस्थितेः शमनः सर्वसंहरत्वात् सर्वोपि प्लव

अनंताकारतां त्यक्त्वा संपन्ना गिरिमात्रका ततो नगरमात्रासीत्तत स्त्वद्रुमसुंदरी २० ततो व्योमसमाकारा शिव स्यैवाकृतिं ततः साप्रविश्यासरिच्छांतसंरंभेव महार्णवं २१ एकरूपाभवद्योशिवथापरिवर्जितः शिव एव शिवः शांतः आकाशशास्त्रो मितः २२ श्रीराम उवाच भगवंश्छिवसंस्पर्शात्सा शिवा परमेश्वरी किं मर्थमागता शांतिमितिमे ब्रूहि तत्त्वतः २३ श्रीवसिष्ठ० सा राम प्रकृतिः प्रोक्ता शिवेच्छा परमेश्वरी किमर्थ मागता शांतिमिति मे ब्रूहि मां ततः २४ स परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पवनाकृतिः शिवरूपधरः शांतः श रदाकाशशांतिमान् २५ भ्रमति प्रकृतिस्तावत्संसारे भ्रमरूपिणी स्पंदमात्रात्मिका सेहा चिच्छक्तिः परमेश्व री २६ यावन्न पश्यति शिवं नित्यतृप्तमनामयं अजरं परमाद्यंतवर्जितं वर्जितद्वयं २७ संवित्सत्त्वैकधर्मित्वा काकतालीययोगतः संविद्देवी शिवस्पर्शात्तन्मयो वभवत्पलं २८ प्रकृतिः पुरुषं स्पृष्ट्वा प्रकृतित्वं समुज्झति त दंकरेकतां गत्वा नदीरूपमिवार्णवे २९ आपगा हि पयोमात्रं संक्रमणं च एव सा यदा तदा तमेवाशु प्राप्य तत्रैव लीयते ३०

शांता शिवैकरूपा सा परमेश्वरीच्छा २६ तया चेच्छायाः स्वप्राप्तिपर्यंतमेव स्पंदः तत्प्राप्तौ तु शांतिरेवोचितेति भावः २७ २८ प्र कृतित्वं कार्याकार परिणामं २९ अत्रोपपत्तिमाह आपगेत्यादि ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० काचमणिः स्वच्छं काचशकलं खोदिकाशादप्यरस्भवत् ७ । ८ अल्पेपरोपरिकेनिर्मलं दृश्यकालुष्यरहितं ९ १० पाषा
नि० उ० णोदरसंसारकथासमाप्तिं स्वयमनुपसंहरति इत्यहमिति कल्पांतमहाप्रलयं ११ ग्रामेभवोग्राम्यः कदाप्यदृष्टनगरोजनः
२५९

259

न ३

ततः काचकणकाकारोमयादृष्टः सतादृशः ततः सोऽनुभवन्दृष्टोमयारत्नाद्रिमध्यवर्त्तिना ७ परमाणुरपोऽभ्र
त्वाततस्त्वंतद्भूमिमाययो इत्यसौसममायातः शरदंबुदखंडवत् ८ तादृशोऽपिमहारंभः पुरः परपतिस्त्वमे इ
तिसावरस्त्रीतवं तत्रसाध्कवाटके ९ विनिगीर्णेन्द्रियधात्रेन्द्रि हरिरेणेनवर्णके अथाभ्रन्निर्मलंव्योमशां
तं अस्वच्छकेवलं १० अनाद्यमध्यपर्य्यंतं संविदाकाशमात्रकं इत्यहं दृष्टवांस्तत्र कल्पांतमरुदविभ्रमं ११ दर्प
णप्रतिबिंबाभं शिलाशकलकोटरे अथतामंगनांस्मृत्वा तां शिलांतत्र विभ्रमं १२ राजद्वारगतोग्राम्य इवा
हंविस्मयंगतः तामालोकितवान्भूयः कलधौतशिलामहं १३ यावत्सर्वत्रसंत्यत्रसर्गाः काल्पाइवांगके बु
द्धिनेत्रेण दृश्यंतेदिव्या ज्ञानवानतेन्यथा १४ सर्वत्रसर्वदासर्वं यदास्येवतदातया दूरखलेत्समतेमांसदृशाय
घवशाशिला: १५

वतां शिलां पूर्वदृष्टप्रदेशात्प्रदेशांतरे घप्यालोकितवान् १३ यावदिति साकल्पेयत इत्यर्थेवा प्राक्दृष्टेकाल्याः अंगकेशरीरे
इव सर्वत्रसर्गाः संतिकल्पाइवेति पाठे कल्पाः सर्गाइवेति मिथ्यात्वस्यचकइवशब्दोव्याख्येयः तेसर्गाः १४ यदि शाशिलामांश
घ्रेवदूरस्थवस्तुवदापाततः प्रेक्षते तत्तर्हिसा एकाशिलैवेत्यन्वयः १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२८ इतिश्रीवाशिष्ठता॰नि॰प्र॰उत्तरार्द्धेपंचाशीतितमः सर्गः ८५ ब्रह्मांडखर्परग्रासिरुद्रदेहस्पसोऽन्यतः चिदाकाशेतिरो
भावः शिलायामन्नवर्पत्ति तत्प्रदेशांतरस्थन्यशिलास्वंतरणादिषु सर्वत्रसर्गवैचित्र्यदर्शनैर्वैचित्र्यदर्शनं व्रसणीयते तत्रादौ
रुद्रदेहोपसंहारक्रममस्यमश्रावयति अलंघिति यथाइत्यर्पकंपशब्दः सप्राग्व्याख्यातप्रभावः १ तोजगत्खंडौ ऊर्ध्वाधिसनुब्रह्मांड
खर्परस्थेति त्रयोपिस्थिरे अर्पिता लिखिताइवनिस्पंदा एवतत्राकाशेतदाआसन् २ अर्केणसूर्योलिकयाहशारोदसीद्यावा (

संप्राप्यकस्यजतिनामतवात्मतत्त्वंप्राप्यानुभूयचजहातिरसायनंकः शाम्यतियेनसकलाभिनिरंतराणिदुः
खानिजन्ममृतिमोहमयानिरामः २८ इतिमहारामायणे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धेपाषाणोपाख्यानेप्रकृतिपुरुषक्र
मवर्णनंनाम पंचाशीतितमः सर्गः ८५ श्रीवशिष्ठ उ॰ अथराम कथं तत्र महाकाशेतथास्थितः देहभ्रांति
तुतांत्यक्त्वा सरुद्रोप्युपशाम्यति १ सरुद्रस्तौ जगत्खंडौ तदा चित्र … इवार्पिताः निःस्पंदा एव तत्रासन् अपमार्गे (
स्थितेमयि २ ततोमुहूर्तमात्रेण सहरुद्रेणतेनभैरवे खंडौ विलोकयामास दृशार्केणखरोदसी ३ ततो निमेषमात्रेण चा
क्षणाश्वासेन खंडकौ तौ समानीय चिक्षेपपातालांतरिवानने ४ आदिष्पद्कराएवासौ वेकरवेवमिवाखिलं भ
क्तब्रह्मांडखंडाग्रमंडमंडकमंडलः ५ ततोमुहूर्तमात्रेण लघुः सोऽभ्रमिवाभवत् ततोभवद्विसभरततः प्रादेशमात्रकः ६

भ्रमिरखकोरोनेतिपाठे कराद्वेणरोदसीद्यावाभूमिभूतौतौजगत्खंड … वितिव्याख्येयं ३ घोराणनासिकातदुपलक्षितमुखाकृषे
नश्वासेन ४ भक्तेब्रह्माखंडलस्पराणडश्रेणीणांमंडंचमंडलंचेत्यतेद्वंद्वेनजलाद्यावरणानलक्षणतीर मंडसहितेवा ब्रह्मांडखंडमंडले
द्वयाख्येपेस्फीरमंडेनसहहिमंडकमंडलेतद्वुजांरोचते ५ अभ्रमिवलघुरभवत् पश्चिर्दंडेत्तसमः ६ ., ..

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सगरपुत्रैरद्याप्यखातं उग्रं च तु: सागरखातकं यत्र असंजातसुरं तत्संजातदानवं च २५ २६ २७ एक: अंबुजोद्भ
लि०उ० वोद्भुहिरण्यवपस्मिन् २८ असंजातचंद्रत्वाद्भूषणशिरा: शिवो यस्मिन् २९ वैद्यो धन्वंतरि: गाव: कामधेनव:
२६०

क्वचित्किंचिदखातोग्रचतु:सागरखातकं क्वचित्किंचिदसंजातसुरसंजातदानवं २५ क्वचि
त्क्वचित्कृतयुगाचारसज्जनभूतकं क्वचित्किंचित्कलियुगाचारदुर्जनभूतकं २६ क्वचित्किंचिन्मुर
मूलंदेत्ससंगरदुस्तरं क्वचित्किंचिन्महाशैलजालनिर्विवरावनि: २७ क्वचित्किंचिदसंपन्नसो
मेकांबुजोद्भवं क्वचित्किंचिज्जरामस्तूल्लकभूतल मानवं २८ क्वचित्किंचिदसंजात-चंद्र:
स्रस्तशिर:शिवं अनिर्मथितदुग्धाब्धिमत्सुमत्सरपूरितं २९ असंजातामृताश्रभवैद्यगोकम
लाविषं शुक्रामरमहाविद्यानाससेनोत्कसुरव्रजं ३० क्वचित्किंचिद्विरागभंगिकर्तनोत्कसुरेश्वरं अ
परिम्लानधर्मत्वात्स्वप्रकाशाखिलव्रजं ३१ क्वचित्किंचिच्च एवान्यसन्निवेशाक्रमस्थिति: ३२

कमलालक्ष्मी: विषं कालकूटं ३० शुक्रेणतपसासाध्यमाना अमरमहाविद्याया: मृतसंजीवनाख्याया
स्तपोविघ्नाचरणेननाशनेउत्कउत्कंठितमन: सुरव्रजो यत्र किंचिच्च माविनाशमुद्दिश्य दितेस्सुरं प्रविश्य पत
उर्भस्यांगानांकर्तनेउत्क: सुरेश्वर इंद्रो यत्र ३१ ३२

260

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१६ संध्याजलदस्य काञ्चनवर्णप्रसिद्धेः सद्‌वसुंदरी १७ जगदारंभैर्मंथिरं संक्षोभकं अंबरमिति पाठे तु जगतामारंभाः यत्र तथाविधमंबरं यस्मिन् १८ तथा पूर्वदृष्टप्रदेशवदेव सुषिरकारं नानार्थसुंदरं सद्‌वशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः १९ २० २१ २२ पर्यात्माधिकदेहभावभ्रांतिं स्वस्य यास्ता सामाहं भावतु ...तत्र दृष्टान् विशेषान्प्रपंचयति क्वचिद्दिप्यादिनाप्रायशोवह्न्रीहयः सर्वत्र

१८ तत्र१

दृष्टपेतेतस्मिँल्लेवेकानन्तसर्गादिकिंचन सावस्थिता शिलैवैकरूपानिविडमंडला १६ कलधौतमयी स्फारासंध्याजलदसुंदरी ततोहं विस्मयाविष्टः प्रविचारितवान्मुनः १७ शिलायामपरं भागं तथैव परयादृशा यावत्तमपि पश्यामि जगदारंभमंथरं १८ तथैव सुषिराकारसद्‌वनानार्थसुंदरं पुनरन्यं ... तथैवाहं प्रदेशं परिदृष्टवान् १९ सर्गसंरंभवलितं यावत्तमपि तादृशं यंयं प्रदेशं पश्यामि शिलायास्तत्र तत्र वै २० जगत्पश्यामि विमलमादर्श इव बिंबितं मयाति कौतुकेनाथ सर्वास्तस्य गिरेः शिलाः २१ आलोकिता भूमिभागाश्च नगगुल्मादयस्तथा यावत्सर्वत्र तत्तादृग्जगदस्तियथास्थितं २२ कुत्रैव दृष्टपतेनान्तर्गता परया विविधाकृतिः क्वचित्प्रथमसर्गेषु जायमानप्रजापति २३ कल्प मानर्षि चंद्रार्कद्विनरात्र्यृतुवत्सरं क्वचित्क्वचिन्महीपीठसंपन्नजनमंडलं २४

यमानः प्राजायमानः प्रजापतिर्यस्मिन् जायमानप्रजापतिना कल्प्यमानर्षयो ...पाद्युत्तरश्लोकार्द्धेन सह तत्पुरुषघटितबहुव्रीहिर्वा २३ महीपीठे संपन्नं यन्मंडलं यन्ना २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० पत्तेच्छेदाभावात्स्वैर्विस्रब्धाः शैला एवकाकाउवकाकास्तैराकुलांवरं ५३ ५४ पुराणांत्रिपुराणांवत्रस्पवले
त्रि०उ० असंगरेः संकुले मत्तैः पापातालगजेर्दिग्गजेः कंपिनीबसंधरायत्र ५४ अल्पेनवलेनैवरामेण ५५ विहि
२६१ तः सीताहिरण्येनवंचितः राघवोयत्र ५६ अपसरैरपसारितदेवैः ५७ जिष्णुरर्जुनस्तद्युक्तेनविष्णुनाकृष्णेनगुप्तेन

एकत्रवज्रनिष्पेषद्रवद्भूधरभासुरं एकत्रोद्धुतमत्ताब्धिक्षिप्यमाणधराचलं ५३ एकत्र पुरव
त्रांधवलिसंगरसंकुलं एकत्रमत्तपातालगजकंपिवसुंधरं ५४ एकत्रशेषशिरसः कल्पांतलुठिगा
वलिः क्वचिदल्पेनरामेणहतरावणराक्षसं ५५ रक्षसारावणेनैवक्वचिद्विहितराघवं भूस्थयादेन
२६१ देवाद्रिशिरस्थशिरसापरं ५६ पश्यामिपुरमाक्रांतंक्वचिद्वैकालनेमिना क्वचिच्चापसुरैर्नितं
दानवैरेवपालितं ५७ क्वचिज्जिष्णुजनार्दनजैरमरैरेवपालितं जिष्णुयुक्तेनगुप्तेनविष्णुपांडवकौरवैः
५८ क्वचिद्भारतयुद्धेननिहताक्षौहिणीगणं श्रीरामउवाच किमेतद्भगवन्सर्वमिभयंकथयेतिमे ५९
अभव न्वेदनेनैवसन्निवेशनतत्कथं श्रीवशिष्ठ० सर्वएवविवर्त्ततेराममभावापुनः पुनः ५०
पूर्यमाणायथामा याः क्रमेणान्येनतेनवा सर्वक्रमसमाः केचित्तथैवान्येनवापिपः ५१

पालितस्वजनेन ५८ क्वचिदल्पेनरामेणेत्यादिश्रुत्वासाश्चर्येरामः पृच्छति किमेतदितिमिति ५९ अनेनेदानीं दृश्य
मानेनावयवाकृतिसन्निवेशनाभावं किंवा अन्यादृशेनेत्यर्थः ५० पूर्यमाणाः कुंभकुसूलादेः पुनः पुनस्तेनान्येनच
क्रमेणसन्निवेशनयथाविवर्त्तितेतद्वदित्यर्थः तथाप्राक्तनाकृत्यान्येनवाप्याकारेण ५१ ॥ २६१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पूर्वस्मात्प्रसिद्धं स्निवेशक्रमम्पदार्थस्थितिर्यस्मिन् ३३ अमृतमंथनार्थं समारब्धं गीर्वाणानामसुराणांच परस्परं सौहृदं च ३५
महाविष्णुगणात्मनि मायायाशबलस्वि चुपुषितदृग्मयारवं विचित्रजगदाडंबरमनुभूतमित्यन्वयः तमेवजगदाडंबरंपुनः प्र
पंचयति एकत्रेत्यादिना ३६ ३२

अप्ववेदशास्त्रार्थसमाचारविचारणं क्वचित्किंचिन्नकल्पांतसंक्षोभमिवसंस्थितं ३३ क्वचित्किंचिच्चैदे
सौधवितंष्ठितसुरालयं क्वचित्किंचित्सुरोद्यानगायद्गंधर्वकिंनरं ३४ क्वचित्किंचित्समारब्धगीर्वाणासुर
सौहृदं भृतम यंत्रविष्णुस्यजगदाडंबरंमया ३६ तदानुभूतं वपुषि महाविष्णुगणात्मनि एकत्रकल्पविक्षु
पं ब्धपुष्करावर्तमेघरं ३६ एकत्रसौम्यसकलभूतसंततिसंस्थितं एकत्रसमनुद्धध्वस्तासुरनरेश्वरं ३७ एकत्रा
संभवद्वनिताभिन्नतमोघनं एकत्रसंभवद्भूतंकांतंज्वलेरोपमं ३८ एकत्रनलिनीनालनिलीनमधुकैट नी ५
भं एकत्रपद्मसंजूषासुप्तबालनवाञ्चलं ३९ एकत्रैकार्णवोदग्रवक्त्रविश्रांतमाधवं एकत्रकल्परजनी
निःशून्यतिमिराकुलं ४० शिलाजठरनिष्पंदव्योमैव विततात्कृति सुषुप्तजठराकारममज्ञातमलक्षणं
४१ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं सुषुप्तमिवसर्वतः एकत्रपक्षविक्षुब्धशैलकाकाकुलावरः ४२

पंचयति एकत्रेत्यादिना ३६ ३७ नित्यमभिन्नेनक्षवविनाशितेनतमसाधनं ३८ भगवन्नाभिनलिनीनाले निलीनो
मधुकैटभोयत्र ३९ एकार्णवेउदग्रे उन्नताग्रे शेषपर्यंकेपत्रपुटेविश्रांतः माधवोयत्र आलोकनिःशून्येनगाढेनति
मिरेणाकुलं ४० भ्रूस्पाद्यनुत्पते व्योममात्रोत्पत्तेर्व्योमैवएकत्रेत्यनुषज्यते ४१४२ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० वशिष्ठेनस्वदेहेऽवगर्पितेविश्वकल्पनं स्वस्यैवहित्वपृभ्लंतत्वन्नाधुक्ष्वक्रमात् कलधौतशिलाकृत्स्नतृणगुल्म
नि०उ० लतादिषुविवमयास्वशरीरावयवेष्वपि अवहित दृष्टाःसर्गाः दृष्टाइत्याह ततइति ततः शिलातृणगुल्मादिषुविचित्रसर्ग
२६२ दर्शनानंतरं १ कथमंकुरितोपमत्वमित्याह कुसूलस्येति कुसूलस्यहृदिदृष्ट्याशिक्तस्यवीजस्येव २ आकारवर्तिन्यस्तेन्धि
नाकारेऽस्मत्तेन्चित्वाचित्वेचेतनाचेतनेसर्ववस्तुनि अंतःसेकादूर्ध्वंउच्छूनेवीजेंऽकुरइवजगदस्तीतिशेषः ३ सत्वयासभा

262

श्रीवशिष्ठउ० ततोऽस्मिन्नाकाशवपुर्व्योमानंतो निरामयः दृष्टावधानीवपुषितदापश्यामहं क्वचित् १
यावदंतर्गतिः सर्गः संस्थितोंकुरितोपमः कुसूलस्येववीजस्यासिक्तस्येवांकुरोहृदि २ ऊर्ध्वमुच्छून
एवांतः सेकाद्बीजेयथांकुरः आकारवत्यनाकारे चित्वाचित्वेतथाजगत् ३ यथोन्मिषतदृश्यश्रीः
सुषुप्ताद्बोधमेयुषः जाग्रद्धाविगतेस्वप्नेचिन्मात्रस्यस्वचेतनात् ४ तथैवात्मानिसर्गादावनुभूतत्वरू
पिणी हृदिसर्गदृष्टिर्योनान्यरूपस्याकाररूपतः ५ श्रीरामउवाच आकाशरूपआकाशेपरमाकाश
कथ्यतां भूयोपिप्रणवोधायकथंसर्गः प्रवर्तते ६

धौ कथमनुभूतस्तत्राह यथेति यथासुषुप्तात्सकाशाद्बोधस्वप्नदर्शनमेयुषः चिन्मात्रस्यपुंसः स्वचेतिनात्स्वाप्नदृ
श्यश्रीः उन्मिषति विगतेवास्वप्नेबोधमेयुषः जाग्रत्प्रपंचउन्मिषतितथैवेसर्गेन्वयः ४ ५ हृदिसर्गदृष्ट्यइतिलयाह
त्मेत्तरहृद्याकाशउक्तआकाशरूपतइतिचचिदाकाशइतिमयात्वदभिप्रायोवगतइतिसंबोधनेनसूचयन्रामःस्फु
टपरिज्ञानायविस्तरात्पुनः कथयेतिप्रार्थयते आकाशेति हृदयाकाशपरमाकाशरूपहेवसिष्ठचिदाकाशरूपेत्वयि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५२ तत्वदृशात्वाह नकदाचनेतिमात्वादृशातरवजायंतेअन्येवाजायंतेइत्यनिर्णीयएवेत्याह तरवेतिनिर्णीयोयद्रुन्न जायतेइत्यन्वयः ५३ ५४ ५५ इत्थंचप्राज्ञत्वमुक्तव्यवहारप्रकरणेउक्तमेवेतिस्मारयंस्तदेवाह विनेति ५६ ५७ जीवैकत्वस दृशान्येवशरीराणिभवंतीत्यप्यतियमइत्याह तज्जीवाइति एवंजीवभेदविशादृशान्येवतान्यात्यप्यनियमइत्याशयेनाह सर्वे रिति ५८ अनेनशरीरेणयस्मात्कारणात्तेजीवाः रागद्वेषभोगलोभयथादिदोषाकुलयाविचित्रधर्माधर्मचेष्टयाकालेन

स्फुरंत्यद्रिसमाभावाः केचिदब्धितरंगवत् पुनस्तेपुनरेवाहं पुनःपुनरिमेजनाः ५२ नकदाचननैवान्ये संभवंत्यखिलंपरे तरवान्येयथांभोधौतरंगाइवनिर्णयः ५३ यद्धन्नजायतेतद्भूतानांभ्रमतांभवेत् आ यांतियांत्यनंतानिसत्त्वानीहभवभ्रमेः ५४ तान्येवान्यानिचान्यानिसमानिविषमाणिच आवर्तितानि तानि वतथैवान्यानिचाभितः ५५ विद्धीशीकरजालानिभूतानिजगदंबुधेः पितुःबंधु पुत्रः कर्मविद्याधि ज्ञानचेष्टितैः ५६ तैरेवकश्चिज्जायंतेभूयोभूयःशरीरिणः अन्येऽन्यैः सदृशाः केचित्केचित्पादेनतत्स माः ५७ तज्जीवास्तेविसदृशाःभवंत्यन्यशरीरिणः सर्वैरेभिःसमाकेचित्कालेनैवविलक्षणाः ५८ का लेनसदृशाःकेचिदनेनच विलक्षणाः ५९ कालेनाकुलचेष्टयान्यइवतगच्छंत्यधोऽर्ध्वंपुनर्देहा लेखन खेदितान्यगणितान्यन्यानिचान्यान्यपलं भूतांबुनिवहंतिसंसृतिमयेयान्यबुधौचंचलेचक्रावर्तिमयानि संकलयितुंशक्नोतिकस्तान्यलं ५९ इतिमहारामायणेउ॰प्रकरणेजगदन्यवर्णनंनामसर्गः ८६

विचित्रनानादेहधारणात् अनेन्यइवभूत्वाऽधोलोकेषूर्ध्वस्वर्गादिषुचपुनःपुनर्गच्छंति अधोर्ध्वेतिभीतियन्नोयासिद्धेः संधिरार्षः तस्मात्कारणात् तचंचलेसंसृतिमयेअंबुधौचक्रवन्नियाणियानिभूतांबुनिवहंतितानिसदृशानिविसदृ

यो॰वा॰ टि॰ प्र॰ उत्पत्तिप्रकरणे सर्गः ८६

तद्दशादेवप्राप्तिः दुःखस्यात्मनः स्वप्नइवव्यवहारदुःखावाप्तिरित्याह सुषुप्तादिति २२ ननुस्वप्नेनाकोटिक्रमेणसर्गः
किंतुतुल्यकालमेवसहसासर्वजगद्दर्शनमितिवैषम्यंतत्राह तुल्यंकालेति सएनान्लोकान्सृजत इतिसरसास्रजाइ
तिसइमान्लोकान्सृजतसतपस्तप्त्वाइदंसर्वमसृजत इत्यादिश्रुतिषुतुल्यकालमपिसर्गश्रवणात्क्षणोदरेपिकालदै

सुषुप्ताद्विशतः स्वप्नंजगद्रूपघनोदयं यथातथैवसर्गादौदुःखंभातिनिमेषतः २३ तुल्यकालमनंतेस्मि
न्दृश्यजालावभासने कथयंतिक्रमंकेचित्केचिन्नकथयंतिच २४ परमाणुकणेकांतेसंपन्नमनुभूतवान्
अहंचेतनमात्मानंवस्तुतोमलमेखलं २५ यथास्वभावतोव्योम्निचलत्येवानिशंमरुत् यथास्वभावात्सर्व
त्रपस्पन्देवपुस्त्विति २६ यादृशंचेतितंरूपंशान्तापरमयानया तच्छक्त्योत्पन्नयाकर्तुंनैषायत्नेनभूयसा
२७ ततःपश्याम्यहंयावत्संपन्नोप्यणुरूपकः चित्वाच्चेतस्तदेवाशुतथाभूतोस्मिसंस्मितः २८

पि१

र्घ्यकल्पनेनक्रमोपपत्तेरितिभावः २४ क्षणोदरेकालदैर्घ्यमिवपरमाणुहृदये देशदैर्घ्यकल्पनया तत्रब्रह्मांडांतम
चेतनमात्मानमहमेवकल्पनयादृष्टवानित्याह परमाण्विति २५ मरुतश्चलनेमनसः शरीरादिकल्पनंस्वभावइत्याह नमिव२
पश्यतीति २६ तयाप्राथमिकमनःकल्पनाशक्त्याएषाशक्तिः स्वयमुत्पन्नयाकर्तुंशिक्षितो तीत्युत्तरकल्पनास्वसैवास्थि
रानियेतिरित्यर्थः २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमर्थं विस्तराद्वक्तुं प्रतिजानीते स्मरेति स्वप्नभूत्वं शरीरे सर्वजगत्सर्गकल्पनात्परमेषितं ७ तं प्राग्विस्तराद्रीतिं क
लधौतशिलादौ महाकल्पसंभ्रमं आलोक्य चिद्व्योमरूपिणा मया शरीरस्यान्यत्र भागे स्थिता संवित् सर्गदर्शनाय कल्पन
कौतुकाद्उन्मिषिते त्यर्थः तत्रादौ तस्माद्वा एतस्मा दात्मनः आकाशः संभूत इति श्रुतक्रमेण तत्तन्नामाकाशत्वेनान्मा
काशकल्पनमाह यदैवेति घच्चैवेति पाठे तथैवेति वाक्यं ८ इयं चाकाशतानन्ता चिद्धना स्यात् अतः सूक्ष्मभावप्राप्तिलक्षणं सो
स्माधिकं किंतु चित्सौक्ष्म्यापेक्षया जाड्याधिक्यात्स्थौल्यमेवेत्याशयेन दृष्टांतेन समावयति गतमिति हे राम यथात्वं निद्र

श्रीवशिष्ठउवाच यथा राम यथा पूर्वं स्वयं भूत्वं मया तदा अनुभूतमसत्स्वप्नदृश्यमपुरोपमं ७ तमालो
क्य महाकल्पसंभ्रमं व्योमरूपिणा भागेनान्यशरीरस्य संविदुन्मेषिता मया ८ यथैव सा मत्त्वा संवित्किंचिदुन्मे
षिता स्थिता तदैवाहं क्वचित्तत्र पश्याम्याकाशतामिव ९ गतं स्वभावं चिद्व्योमय थात्वं राम निद्रया जाग्रद्वा स्वप्न
लोकं वा विशत्वेत्सि समं घनं १० किमन्याकाशमेवाहं तत्तोऽस्मीत्येव वेदनं तद्धनं कथ्यते बुद्धिः साघनामनउ
च्यते ११ तद्धितशब्दतन्मात्रं तन्मात्राणीतराण्यथ पंचेंद्रियाणि तत्स्थौल्याद्दितीद्रियगणोदयः १२

यथा त्वमिति स्वप्नलोकं वा विशन् स्वात्मन एव समं घनं तदाधारत्वेन भावं वेत्सि तद्वत्संभावयेत्यर्थः १० आकाशकल्प
नेपवतः उत्तरचित्तादयंतः करणचतुष्टयप्रसिद्धिमाह किमन्येति किंशः मिमीते स्वचलनानुकूलतया स्वात्मनि पर्यालोचय
तीति किमन्यात्रं तथा तथा ऽिधमाकाशमेवाहं चेतनाच्चित्तं भवति तत आकाशमहमस्मीत्येव वेदनं सोऽहंकारः तदेव घनं
आकाशमेवेत्येवधारणास्तुर्णभावविस्मरणाद्बुद्धिः कथ्यते सैव संकल्पविकल्पकामविचिकित्सादिकल्पत्वनाम
जाग्रल्लोकं वा स्वप्नलोकं वा स्वप्न १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० इतिउक्तरीत्यावेदनेमयिस्पर्शनेंद्रियतन्मात्रंसंस्थितंसंपन्नमितिपूर्वेणान्वयः रसनेंद्रियकल्पनामाह आस्वादेतिततआ
नि०३० स्वाद्यरसभेदसहितंरसनेंद्रियंसंस्थितमित्यनुकृष्यते ३१ घ्राणतआघ्राणसंकल्पात्क्रमघ्राणभेदादर्पनात् घ्राणंच
२६५ तद्विषयगंधतन्मात्राचतयोः समाहारो घ्राणतन्मात्रं सएवंदेहेंद्रियविषयसंपत्तिः कल्पनामात्रत्वान्मिथ्यैवेतिदर्शयन्नु

स्पर्शनेंद्रियततन्मात्रमितिवेदिनिसंस्थितं आस्वादसंविद्याभूत्तेनतदास्वाद्यरसेंद्रियं॥ ३१ घ्राणान्मेघ्रा
णतन्मात्रस्यदितंव्योमरूपिणः इत्यंनकिंचित्संपन्नंसर्वंसंपन्नमत्रमे ३२ एवमिंद्रियतन्मात्रजालंचेत्तत्रसं
स्थितः यावत्तावद्विदः पंचवलादिव्मनोदिताः ३३ शब्दरूपरसस्पर्शगंधमात्रशरीरकाः अनाकारस्तथाभा
तस्वरूपिणोभ्रमात्मिका ३४ एवंरूपमहंजालंभावयन्यत्तदास्थितः तदाहंकारइत्यघकथ्यतेत्वादृशैर्जनैः ३५

पसंहरति इत्यमिति ३२ ततोबलादेवपंचभोगसंविदउदितोइत्याह एवमितिविदः शब्दादिप्रयालक्षणाः भोगसंवि
दः मिथ्यात्वादेवअनाकाशः भ्रांतिमात्रेणतथाभातस्वस्वरूपिणः ३३ ३४ भावयन्अभिमन्यमानः तेनैवाहंकारक
ल्पनाभूदित्याह तदिति ३५

264

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्पर्शेति २९ सैहेव तद्विषयकल्पना महयेनेति वायुग्रहणं
त्वविषयमात्रोपलक्षणं सत्संवेदनंसत्संकल्पसन्मात्रा
त्मा ३०

ननुस्तस्य लिंगशरीरं चिस्मृतिविंवव्याप्यातेजः कृणाकृतिस्थूलतामिव १९ तत्रचस्त्राद्विारकल्पनयास्वरूपादिद्दष्टतास्य स्यसंपन्नेत्याह प्रेन्तेइत्यादिना २०·२१ तद्दृष्टपंस्वरूपं २२ तदनुवृष्ट्यादनीनांतरीयकीदेशकालादिनिरतिरपिसंपन्नेत्याह पदेति २३ अथकल्पनादाकर्यैकालेतदातहिंत्वंकीदृक्त्त्वाहतदेति तदनीतिनदृष्टासर्वंचिदुन्मेषएवेतितन्मात्रकारणम्

ततोहंबुद्धवान्रूपंतन्नुतेजुः करणाकृतिः तदेवमावपन्यपश्चाद्धतोहं स्थूलतामिव १९ प्रेन्तेतावदहं किंचिदिति
बोधाज्ञघोस्ततः मनागालोकनामैवसंप्रत्तोनुभूतवान् २० यन्नामतत्रतत्किंचित्तस्येहाघरद्वहृह स्मृणु
नामानिमुख्याभिकल्पितानिमयादृशैः २१ दृष्टुंप्रवृत्तोरंध्रेणपेनतन्नवृत्तरुच्यते यन्नपश्यामितदृश्यंदर्श
नंतुफलंततः २२ यदापश्यामिकालोयोयथापश्यामिसंक्रमः प्रेठानियतिरेतस्ययत्रपश्यामितन्नभः २३
स्थितोभियजरेशेसाधित्यद्येषास्रकल्पना तदात्वंहंचिदुन्मेषमात्राजन्मात्रकारणं २४ पश्यामीतिततस्तत्र
मनाग्बोधोमयोदृश्तुतु ततोरंध्रद्वयेनाहमपश्यंयत्तदप्यलं २५ याभ्यामपश्यंपरंध्राभ्यांतरमेलोचनेस्थिते
ततः किंचिच्छृणोमीतिसंविदित्युदितामम २६ ततः किंचिन्मनाक्श्वं ओंकारंश्रुतवानहं शब्दातस्यवसंघस्य
शब्दंयोम्नंस्वभावजं २७ याभ्यामहमयाश्रौषंतद्रमेश्रवणाह्वये प्रदेशाभ्यांविचरतामेहतापितततः स्वनं २८
स्पर्शंसंवेदनंकिंचिदहमत्रानुभूतवान् येननामप्रदेशेनतेनसात्वक्चकम्पते २९ येनस्पर्शमिवागतत्रदाहमे

हमित्यर्थः २५ देहेचत्वरादिरंध्रकल्पनादिदर्शनादिकौतुकानदामेदित्याह पश्यामीति २१ २६ सहैवविषयकल्पनामाह ततइ
ति २७ याभ्यांप्रदेशाभ्यांविचरतस्तनमश्रौषंतेइमेप्रगृह्यत्वेसंधिराद्यैः श्रवणद्वाणकर्णछिद्रेविचरतामरुतेतिप्रेयाद्वियापार

नुभूतवान् सत्संवेदनमात्रात्मा
सोयंवायुरितिस्मृतः ३०
स्यापिप्राणधीनत्वयेतनार्थं २८ एवंतत्कल्पनेमाह

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अयमेवन्यायः सर्वसर्गेष्वपिबोध्य इत्याशयेनाह इत्थमिति ४६ तद्व्योमब्रह्माकाशमेवतथास्थितं ४७ निर्मलंनिष्कारण
नि०उ० मेवांतः संतमेवस्वच्छया ४८ संवित्वादज्ञानावृतसंवित्स्वभावात् ४९ संकल्पनप्रयुक्तंमनोराज्यंयथातथेति पृथक्पाठेऽप्य
२६५ न्यमनोराज्यमितिपाठेसंकल्पेस्थितस्यान्यःपरस्यमनोराज्यंयथेति ५० परकायप्रवेशेनस्वप्नदृष्टचित्ता वेशमात्रयोगिदि

इत्थंसंरूपमेवेदंसर्वंवेदनमात्रकं अनागपिनसंत्यतेभावाः पृथ्व्यादयः किल ४६ जगन्नगत्ठंरनिर्मा
तिसंविदिसंविदः नबाह्यमस्तिनोबाह्यरेवतद्व्योमतयास्थितं ४७ मरौनास्त्येवसलिलंसंवित्परपतितत्तथा निर्म
लमंतःसंतमास्वसंभ्रमवतीभ्रमं ४८ नास्त्येवब्रह्मणिजगत्संवित्परपतितत्तथा निर्मलमेवसंवित्वाद्वंभोतेच
संभ्रमं ४९ असदेवेदमाभातिहृद्येवजगदाततं संकल्पनमनोराज्यंयथास्वप्नपुरादिवत् ५० पार्श्वेस्थसुप्तजना
स्वप्नस्तच्चित्तावेशनंविना यथानकिंचित्तच्चित्तावेशनादनुभूयते ५१ तथाजगतइदंसंप्रविश्यानुभूयते आ
दर्शःपिंविताकारंदृष्टमप्यन्यथाप्यसत् ५२ आधिभौतिकभावेननैवेरण्यदिलक्ष्यते तत्तन्नदृश्यते किंत्विदु
रिरेवप्रदृश्यते ५३

रनुभूयते ५१ तद्रूपतंदंतत्कल्पनापिषनविद्धिलां अन्यथानतथाकिंत्वसदपि ५२ अतएवप्रागाधिभौतिकदृशा
दर्शनेलोकालोकगिरिरेवदृश्यतेनशिलांतर्गतिब्रह्मांडमित्युक्तमित्याहआधिभौतिकेति ५३ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वत्तवान् ४० तत्रविशेषाभिलापेविनिगमकाभावात्सर्व ४

घनीभूतः इच्छाध्यवसायेनबहलीभूतः मनोपिपुनः पुनर्विषयान्स्मरच्चित्तंसंपन्न मित्यपिबोध्यं ३६ ३७ यतोहंशून्याकृतिः अतएवसर्वेषामेकस्यमानभावानामरोधकः अनिरोधकोगनिवारकश्च ३८ तत्रतस्मिन्पूर्वकल्पितेब्रह्मात्मकेदेहेचिरंयदास्थितः तदातदंतः अहंस्वेनैवचतुर्मुखदेहवान्छ्व: ३९ तेनताद्दशदेहप्रत्ययेनस्वप्रेऽडुीनः नभसिसंचरन्नरः यथारवंकरोति यथाशब्दंकर्तुंप्रसाधारणोपेकः शब्दसमस्यात्माऽॐकारस्वश्रयमभ्युच्चरितइसाह , य मयेति

पृ०२

एषएवघनीभूतोबुद्धिरित्यभिधीयते सोबुद्धिर्घनीभूतामनइत्यभिधीयते ३६ अंतःकरणरूपत्वमेकमत्रात्मास्थितः आतिवाहिकदेहात्माचिन्मयंव्योमरूपवान् ३७ पवनादप्यहंसूक्ष्मः केवलाकाशमात्रकः सर्वेषामेवभावानामस्याकृतिरसोधकः ३८ अथैवंभावनाद्वाहंयदातत्रचिरंस्थितं तदाहंदेहवान्स्वइतिमेप्रत्ययोभवत् ३९ तेनाहंप्रत्ययेनाथशब्दकर्तुंप्रवृत्तवान् स्वप्नेस्वयथास्थमः स्वप्नोडुीननरोरवं ४० अथपूर्वंकृतः शब्दोकालेतेवतदाभिति ततः सरवडोंकार इतिनीतः पुनः प्रथां ४१ ततः स्वप्ननरेणेवयत्किंचिदुदितंमया तदेतद्धि ध्रुवाचलंपश्चान्नीतांप्रथामिह ४२ ब्रह्मैवसोस्मिसंपन्नः स्रष्टेः कर्ताजगद्गुरुः ततोमनोमयेनैयकल्पितास्त्रियोमया ४३ एवमस्मिसमुत्पन्नोनतज्ञातोस्मिकिं चन द्दष्टवानस्मिब्रह्माडंब्रह्मांडंतंनकिंचन ४४ एवंजगतिसंपन्नेममैतास्मिन्मनोमये नकिंचित्तत्रसंपन्नतदरूपंव्योमकेवलं ४५

यत्किंचिद्याहृतिगायत्रीवेदादिप्राग्भस्तंगदितं ४२ ब्रह्माचतुर्मुखएवमनोमयेनैकचतुर्मुखदेहेनमया ४३ स्वीयस्यस्वदेहभूतब्रह्मांडस्यावरणं ब्रह्मांडांतं ब्रह्मांडबहिर्भूतं ४४ ४५ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० गिरिषंडकाः गिरिकदंबाः गुल्मरोगपुंथपड्वपस्य कल्पेदेनसिरोशीलस्यंतेतेघतं ६२ शोभमानाउमास्तितवः
नि०उ० सनाजालतंतुग्रंथपड्वपेषांतथाविधेर्महीपालैः परस्परंयुद्धे हियमाणंडलकरनागरादिप्रदेश व्यवस्थया ६३ ६४
२६६ गुहनाःकच्छाद्योदेशाः यस्मिंसागराः आदर्शमंडलाद्वपस्मिन्मरुदेशलक्षणे स्थलरस्थललक्षणोऽस्रस्वेतैः सवरावरैः

तरोणघ तन्त्रयमाधांगिरिखंडकगुल्मकं दिग्वारणाकटस्रहुघतेशेषशिरः शतैः ६२ हीयमाणं
महीपालैः शोभमानेर्भर्तंतुभिः प्राणिभिर्भुज्यमानांगं व्युत्सानंव्यवस्थया ६३ हिमवद्विंध्यसुलकोधंसुमेरु
दरकंदरं गंगादिसरिदंबरसमुक्ताहाररंजितं ६४ गहागहनकाछादिसागरादर्शमंडलं मरुस्थलस्थलश्रे
तसवरावरसुंदरं ६५ भूतपूर्वैः पराघ्रंगपरिरतमहार्णवैः अलंकृतंपुष्पवनैः समारब्धंरजोघनैः ६६
नित्यंकल्पवल्लैःकल्पवीजितंशशिराधिलैः तापितंतपनैस्तप्तैरुल्लसितंप्रावृड्जृंभिः ६७ विपुलाग्रस्थ
लोरत्नकपद्माकरकेतनं सितासितघनोष्मीषं दशाशोदरमंदिरं ६८ लोकालोकमहाखातवलयोग्रा
स्पभीषणं अनंतभूतसंघातपरिस्पंदैकचेतसम् ६९ ॥

सुंदरं ६५ एवंभूतैर्भूतपूर्वैर्महार्णवैः प्रलयकालेपरापूरणे अतएवसांप्रतंमात्वोद्धृतमिवपरितःपूतंपवित्रं
पुष्पवनैर्मल्लिरिवालंकृतंचंदनस्थानीयैः रजोघनैः समालब्धंलिप्तं ६६ ६७ अग्रस्थलंसमभ्रप्रदेशाः ६८ लो
कालोकसमीपप्राग्वर्तितोयमहाखातवलयस्तज्जलेयोनोग्रेणास्येनभीषणंभूतानांपरिस्पंदएवपरिस्पंदःएको
भूतंचेतनमेकचेतनंयस्य ६९

266

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्गः दृश्यते स्वपरमात्मैव लक्ष्यते योगिभिरित्यर्थः ५४ तत्व दृशा दर्शनेत्वा हसर्वेति ५५ तत्व दृष्टि योगि दृष्टिं च स
र्वोत्कर्षेण यदि दिति ५६ तत्र स्वस्य तत्व स्य पदा जीवन्मुक्त योगि दृशा पश्यतः आकाशमिव भूरपि स्थितः सर्गो
ऽपीति बुद्धिरुत्पन्ना तदा क्रमाद्भूम्याद्येकैक भूताहंभाव धारणया पत्कौतुकत्वेन दृष्टं तत्सर्वं विस्तराद्वर्णयिष्यन्न
थमं धरा धारणा दृष्टं वृत्तमुपक्रमते यथेति यदा बुद्धवांस्तदा सुराधरा धारणया आन्वितः अभवमित्यर्थः ५७ य

आतिवाहिकदेहेन परं बोधदृशा यदि प्रेक्ष्यते दृश्यते सर्गः परमात्मैक्यवामिलः ५४ सर्वत्र सर्गनि
र्वाणं प्रज्ञालोकेन लक्ष्यते ब्रह्मात्मैवात्यथा चेत्तन्न किंचिदभिलक्ष्यते ५५ यत्पश्यत्स्व दात्ताधीः सोपप
त्ति विचारणा न तन्नेत्रैश्चि भिः सर्वाभिन्द्रनेत्रशतैरपि ५६ यथास्वमाव रतं सर्गं स्तत्पाश्भरितिबुद्ध
वान् सदाहमभवं ध्याता धराधारणयान्वितः ५७ तया धराधारणया धरारूपधरोभवं अत्यजन्नि
व चिद्योमवपुः संभ्राडिवाचिरात् ५८ धराधारणयाच्चैव धराधातुदरंगतः द्वीपाद्रितरणरक्षाद्दिदे
होहमनुभूतवान् ५९ संपन्नोस्म्यपमणान्नानावनतनूरुहं नानारत्नावलीव्याप्तं नानानगरभूषणं ६०
ग्रामगह्वरपत्रीघं पातालस्थशिरोदरं कुलाचलभुजाश्लिष्टं द्वीपाब्धिवलयान्वितं ६१

यासंक्राटूचक्रवर्ती स्वदेहमात्राहं भावमत्यजन्नेव समस्तभूमं डलेममताभावं धत्ते अहमपि चिद्योमवपुर्ब्रह्माहं भा
वमत्यजन्नेव धराहं भावेन धनारूपधरो ऽभवमित्यर्थः ५८ धराधातुभूमिमां निर्जीवस्तदुदरं तदुदितादात्म्यगतः
सन् ५९ यदनुभूतवांस्तदाह संपन्न इत्यादिना इत्यारभ्य आसर्गसमाप्तेर्भूपीठमेव देहाकारेण वर्ण्यते ६०
६१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सेकैः १

वा०टी० ५ जलाशयनोउल्लासे पूर्णा केदारामादीनां वेल्लनैः रूत्पुलकस्य सग्गल्माग्रग्रकंकंदरोदरे तत्रोपपत्तिः ६ संवुद्धे वे
नि०उ० घेनप्रकर्षेणाउन्नमंतः दुलकिताः स्वांगकेशा इव उत्थानांकुरलोमानि यस्मिन् शिवशिरांवहनमेव वाहनं प्रवाहस्त
२६७ द्विक्षोभेण ७ ततोतत्वमेवभूतलानां दर्शयितिसस्यसंगेति अंतर्गतिच्छहच्छिलाभिः शासस्मंगाणीवमेरवाणीभीषणानि

क्वचिच्चपलसामंतकृतलुंठनमंडलं क्वचिदुद्दामदोरात्म्यरक्तः पैशाचमंडलं ५ क्वचिज्जलाशयोल्ला
सवेल्लनोत्पुलकाग्रकं कंदरोदरनिष्क्रांतवातवेल्लितवादिदं ६ संविद्घोघोन्नसत्वंगकोशोत्थांकुर
लोमकं वारिवाहणविक्षोभनतोन्नतलसज्जलं ७ सस्यंभैरवपवमण्डराद्विवनपत्तनं संविन्मंडलसंवाल
लेखांकस्दुकंपनं ८ क्वचित्सामंतसंदृष्ट्यसेत्यसंहरणोरणो क्वचित्सौम्यसुखासीनसर्वसामंत मंडलं ९
अरण्यं क्वचिदाशून्यमुज्ज्वसज्ञातमंकृतिः जांगलं क्वचिदालूनव्युष्टसंपन्नस स्यकम् १०

267

अथ भागोयेषु तथा विधानि पुरादीनि यत् अंतर च संविदंतीति संविदो नागरादिज्ञनात्तमंडलस्य संचालितमद्ले
खांकाधिपत्तनादिसंकयाम्दुकंपनं च यत्र ८ ६ मिालनं पश्चाद्युत्पततः संपन्नं सस्यं यत्र १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नानाभूतगणानक्षत्रेण क्रीडकैर्व्याप्तं तेषु देवदानवेत्यनुयुत्यानुवादः ७०।७१ उक्तमेव संक्षिप्योपसंहरति शिलाष्ठ इत्यादिभिः आसमिति
नद्यादि द्वीपांतैर्जंतुविषये प्राणिभोजैः स्थलजलौघैश्च व्याप्तं नानाविधाभिरिन्द्रीपर्वज्ञीर्वल्लिभिश्च वलिताः मंडल
कोशानां खंडाः यस्मिन् तथा वल्लीभिः सरोभिः सरिद्भिः अरातिगरोरज्वरखंडैश्च व्याप्तमित्यनुषज्यते ७२ इति श्री वासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे सप्ताशीतितमः सर्गः ८७ स्वदेहभूते भूपीठे तत्र तत्रैवं स्थितः विशेषाद्गृहवरं पते
कौतुकात् स्वेतवीक्षिता ऽ हेमानवमनुवंशोद्भवव गीतिरी त्याहभूपीठभूते नमपातदनुप्रागव गीतं साधारणसर्वभूधर्मध्य

आप्लुतं तवहिश्चैवनाना भूतगरोप्यक् देवदानवगंधर्वैः वहिरंतस्तु क्रीडकैः ७० पातालेंद्रपुरं चैषु ना
गासुरक्षितिव्रजैः सप्तस्वर्णविकोशेषु नानजातिजलेचरैः ७१ आप्तं नदी वनसमुद्रद्वीपांतशैलदीपारव्यजंतुवि
षयस्थलजंगलौघैः नानावलिवलितमंडलकोशखंडैर्वल्लीसरः सरिदरातिगणाज्वखंडैः ७२ इति महारा
मायणे नि॰प्र॰ पार्थिवधात्वंतर्गतजगदर्शनसप्रतिपादननाम सप्ताशीतितमः सर्गः ८७ श्रीवशिष्ठ॰
भूपीठेनसतात्रसयातदनुमानवः अनुभूतं नदनदीस्वसंवेदनसंस्थिते १ क्वचिन्मरणसाक्रंदनारीकरणवेदनं क्व
चिद्वृत्तांब्वस्त्रेणमहोत्सवमहासखं २ क्वचिद्वीरदुर्भिक्षदुराक्रंदडुरीहितं क्वचित्सकलसस्यौघसंपन्नघनसौहृदं ३
क्वचिदग्निमहादाहदग्धदेहोग्रवेदनं क्वचिज्जलज्वालनपुरपत्तनखंडिकं ४

दितस्वदेहदर्शनानंतरं भूतेषु नदनदीसमुद्रादिविशालाकारस्यापि स्विकसंवेदने चवसाध्यचाभूतंत दूरस्वितिशेषः १ क्वचि
त्प्रदेशे भर्तृपुत्रादिमरणेन साक्रंदनां नारीणां करणवेदनाः यत्र तथाविधं अत्रापि प्रायेणासर्वत्र भूयावम्भवविशेष्यं वैरागानां
चीसमहदिनामहोत्सवैर्महत्सुखं यत्र २ सकृष्याफलि तैः सकलसस्यौघैः सुभिक्षतात्संपन्ना निघनसौहृदा क्षियत्र ३ जलेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

…टी० क्वचित्तु निमीलितानां नलिनानां नयनतयाधिगतानंदोपलक्षिततन्नांसमाधिष्ठानां सूक्ष्मतरं तत्त्वमुल्लिखति अनुभूयमा
…०३० नं सत्त्वयतितयाविधं भ्रमरवासमाकुर्भ्मनमरवरोमांचांकुरोल्लासनं अनुभूतमित्यर्थः अथवा क्वचित् क्षेत्रप्रदेशे नि
२६८ मीलितेक्षणानामानंदोपलक्षिततन्नांविषयभोगिनामिव अभ्यासमंकुरं चसूक्ष्मतरानंदाविर्भावोल्लेखवीजेभ्य अंकुरोल्ला

म१

निमीलितेक्षणानंदतन्नामसमाक्रमं क्वचित्सूक्ष्मतरोल्लेखमंकुरोल्लासनं नवं १८ माक्षिकायोकम
शकनिवाससदृशं क्वचित् कुड्मलेशकुम्भंगादिहरलेहानिकर्षणं १९ शीतंशीतविशीर्णांगि
जर्जरत्वनिर्जीर्णवत् पाषाणीभूतसलिलं क्वचित्परुषमारुतं २०

भ१

सनं नवं चमत्कृतमनुभूतमित्यर्थः १८ मक्षिकाणां समूहो यो कं ताभिर्वासमलिनां वरसदृशं कुड्मलेशानां प्रमादात्मकं
कोशाशायिनां कुम्भंगाणां चोपमर्दकत्वाद्रस्यो येदं तिनस्ते हल्लेखिलेहाभिर्विप्रादेर्नि कर्षणं दृष्टं कुड्मलेशेति पाठे
कुड्मलस्य श्लेषेपमकुड्मलेसप्तानां कुम्भंगाणां कक्षरयद्वृत्तिस्यारभ्येयं १९ क्वचित्कचिद्धिमवत्प्रदेशे शीतं विदीर्णांगि
नां देहिनां जर्जरत्वस्याप्राप्त्यितं २०

268

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मरुस्थलेषु वातोद्धूतधूलिभिः स्थूलास्थंभान्कुर्वती तस्थूलस्थंभनाः अर्जुनाः पांशुधवलाः मारुतायस्मिन् २१ अंकुरका
ो:२ यथिंकुल्या घटीयंत्राद्यैः शिक्तस्य क्षेत्रगतव्रीह्यादिबीजस्य अंकुरादिभावेन जृंभणं २२ शिलादिसंकटनिविष्टमहेवाशिष्ठत्वमेव
आस्रवुध्वात्रायस्वेतिकीर्त्तनमांप्रतिबोध्यते यत्रतादृशमिव स्थितं २३ क्वचिद्वृक्षादिवने शाखानांभूसंलग्नत्वात् द्रुमांग
निपीडनेरूपलक्षितः सौ शाखापरिकारणां अकारो यत्र क्वचिद्द्रुमूलजालप्रवष्टंभप्रविष्टपानांधारणशीलं २४ क्वचित् अद्रीणा
मस्थीनि शिलाद्रुवनिबिडैः स्कंधैः अन्योन्यं अलं अत्यंतं आक्रम्य संश्लिष्य दिक्तटांगानां निरवकाशीकरणं निपीडनैः अरविंदो

हंसकारंडवाकीर्णसरः कुञ्जांबुजं क्वचित् क्वचिन्मरुस्थलस्थूलस्थंभनार्जुनमारुतं २१ क्वचिन्नदनदीवा
रहेलानिकषघर्घरं क्वचिदंकुरकार्यं गिसिक्तबीजस्य जृंभणं २२ क्वचिदतत्तकीटास्यमद्रुस्पंदनवेदनं सांत
मेवाश्रुवद्रुहत्रायस्वेतीवयोधनं २३ शाखापरिकराभोगस्फुद्रांगनिपीडनैः मूलजालमवष्टभ्य क्वचिद्द्विप
धारणं २४ अन्योन्यमलमाक्रम्य दिकटांगाभिपीडनैः क्वचिदद्रस्थिति विडैरणंवो ह्रासवेल्लितं २५ स्त
ब्कपल्लवसंकोचनिबिडांगाभिपीडनं अमर्षणैः कोरेरार्कैः स्वरसाकर्षणं क्वचित् २६ श्रृंगमंदिरमातंगप्रहा
राशनिभूरुहां निबिडांगोत्कटस्थैर्यप्ररुषापतनं क्वचित् २७

ह्रासेनेवावेल्लितं वेष्टितं २५ क्वचित्तु गाढत्वे सेर्षु विस्वप्रसरनिरोधापराधामर्षणैः कुंठैः आर्कैः कोरेरातपैः स्वरसा
कर्षणं प्राप्य स्तबकपल्लवसंकोचं निबिडांगाभिपीडनं यत्र २६ क्वचित्तु गिरिशृंगमंदिराणांमातंगानां दंतप्रहाराशनेः भूरुहां
वृक्षाणां निबिडांगोत्कटस्थैर्यं प्रतिपुरुषाणां आपतनानि यत्र सापेक्ष समासश्छांदसः परुषपातनं क्वचिदिति पाठे अशनिभिः
भूरुहां निबिडांगोत्कटस्थैर्यापरुषपतनमेव क्वचित्समयानुरूपं तमिति योज्यम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ असत्प्रसिद्धस्य द्वारूपाषाणादिमयत्वस्य अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणी त्येवं सत्यमित्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात्तत्वज्ञस्य
नि॰उ॰ धारणायां दृष्टंनाप्यदृष्टप्रसिद्धं दृढरूपमित्यसमुच्चयो वास्ति त्वाशयेनाह नेदमिति ७ यद्याकाशमात्रत्वात्मन्तस्यैवेत्यंक
२६६ चनं तर्हि कथमस्त्येव प्रत्ययमात्रमित्यत आह तदेवेति तर्हि किं दृढत्वे दृढत्वमिव मानसत्वमपि च तत्रेत्याह इदंप्रत्ययेति त्वमादा

एवंसंकल्पमात्रं मे मनोमात्रं तदाततं धारणाभ्याससंपुष्टं भूमंडलमिति स्थितं ६ नेदं भूमंडलं तद्वै
तदन्यद्धि मनोमयं आकाशमात्रकचनमचेतं कचनं चितेः ७ तदेवाकाशमात्रात्म तथाभूतं चिरं
स्थिरं इदंप्रत्ययलब्धत्वान्मानसत्वं समुत्सृजति ८ इदं स्थिरं स्फुटं कठिनं कठिनं भूमिमंडलं अ
269 स्तीति जायते बुद्धिर्व्योम्नीव चिरवेदनात् ९

वस्थलके वर्तमानस्य स्पष्टत्वाद्जाग्रद्वदिदंप्रत्ययेनोपलब्धत्वात् तद्दृढत्वसाम्यं किंतु तरंगकटक शाटकादि
भावे पिजलकनककार्पासमयत्ववदिदं बोध्यमिति भावः ८ व्योम्नीवेत्यादि बुद्धिरिव चिरवेदनाज्जायते ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उ॰ द्दलनमुद्दालनं तथाभूतेषु मदुच्चंगेषु मज्जंतः कृमिव्रजाः यत्र क्वचिज्जलनिमज्जनं अनुभूतमिति पृथक् संबंधः २१
क्वचिद्वीजेषु वर्षविजृंभितमतएव शीतैरंतर्भिन्नैरंबुभिः कृताल्हादं तेनोद्वहिष्करसो नामांकुररोमोघं २२ किंचमे अ
गाधसरोभिः तनुतरपवनविकंपितकोमलनलिनीदलानां आस्तरणैर्निवरिणैरतिशयानंदरूपविहरणं क्रीडनमिव वि
हितमित्यर्थः २३ इतिवासिष्ठता॰नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे नामाष्टाशीतितमः सर्गः ८८ अत्र तज्ज्ञरणाद्दृष्टं भूमंडलमिदं
तथा जगत्संबंधेचिद्व्योम्नि मनोमात्रमितीर्यते हेगुरो कौतुकात्स्वात्मनि जगं तिसम्बेदितुं प्रवृत्तस्त्वं पार्थिवी धारणां बध्वा

उद्दालीभूतमद्दंगमज्जदंतः कृमिव्रजं क्वचिदुच्चदंगादिमूलं जलनिमज्जनं २१ शनैरंतर्वलितां कृता
ल्हादं वहिष्करं सोन्नामांकुररोमोघं क्वचिद्वर्षविजृंभितं २२ तनुतरपवनविकंपितकोमलनलिनीदलास्तरणैः
विहरणमिव मे विहितं सरोभिरंगेषु निवरिणं २३ इतिमहारामायणे वि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे भूमंडलावर्णनं नाम
अष्टाशीतितमः सर्गः श्रीरामउवाच पार्थिवीधारणां बध्वा जगंतिसमवेक्षितुं संपन्नस्त्वम सौभमितो
८९ कः किंमुतमानसः १ श्रीवसिष्ठ॰ इदंच मानसं चाहं संपन्नः पृथुमानसं नेदं नमानसं नैव संपन्नोव
स्तुतस्त्वहं २ अमानसं महीपीठं न संभवति किंचन यदेसद्धि त्सिपतस्द्धाम मनोमात्रकमेवतत् ३ चिदाकाशमहस्य
ऊंतस्पमेतत्यदात्मनः यश्चिन्मात्रात्मकाचूनं तत्संकल्पाभिधं स्मृतं ४ तन्मनस्तन्महीपृष्ठं तज्जगत्स पितामहः सं
कल्पपुरवद्व्योम्नि किंचात्पतन्मनोनभः ५

किं असौ अस्मदादिरूपः स्वत्पाषाणादिमयो लोकः संपन्नः उत्तमानसः मनोमात्रमयो मनोराज्यकल्पः मदाघघटितः
स्वप्नमयो लोकः संपन्न इति प्रश्नः १ कल्पनादृशा तत्वदृशा वाच्चिमर्शकोटिद्वयभेदाप्रसिद्धेः संशयानुपपत्तिं स्वपक्षे वशि
घडत्तरमाह इदंचेति यदि कल्पनादृशा पृच्छ्यसि तर्हि इदं मृत्पाषाणमयत्वेन त्वत्प्रसिद्धं तदेव मनोमात्रविकारत्वान्मानसं चेति
समुच्चयः संपन्नः यदितु तत्वदृशा पृच्छ्यसि तर्हि नोभयमपि संपन्न इत्यर्थः २ पूर्वोक्तं प्रतिज्ञापूर्वकं समर्थयति अमानसमि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेव १

ज्ञे २

वा०टी तत्रधारणाकल्पितभ्रमंडलंइदंभूमंडलंचतुल्यमेवविज्ञवर्तेइत्याह इदमिति २० अज्ञानोपहितात्मपरिज्ञानाज्ञतिज्ञा

ति०उ० नात्तुनइदंनापितत्धारणात्मं २१ संभ्रमोभ्रांतिरेवसचमनोराज्यदशायाः स्थितैमयीदायांतत्संप्रबोध्यइतियावत् २२ सा

सर्ग ९० सर्वा १ मान्यतांधिष्ठानत्वात्साधारणतांगता आत्मसत्तैवतानिसर्वाणिसत्तासाम्यान्यूतेनहेतुनातानितदंतर्गतानि च सर्ववस्तु

इदंभ्रमंडलंतच्च इदमेतन्महाचितेः स्वरूपमेवकचतितवस्वप्नपुरंयथा २०
इदमाकाशमात्रात्मतद्व्याका

ना ज्ञा २ शमात्रकं अज्ञानात्मपरिज्ञानान्नेदंनतत्कचित् २१ त्रैलोक्यभूताजालानांकालत्रितयभावनां संभ्रमः

स्वप्नसंकल्पोमनोराज्यदशास्थितौ २२ भूतान्यथभविष्यंतिवर्तमानानियानिच भ्रमंडलानितान्यंगसत्तासामा

न्यतांगता २३ अहमेवसमग्राणितेष्वामंतगतान्यपि तेनतान्यानुभूतानितथाद्ष्टानिचाखिलं २४ चि

न्मात्रमेतदजरंपरमात्मतत्त्वंअज्ञात्मतामजहदंगगतंविभर्ति सर्वंयथास्थितमिदंजगदात्मभेदंबुद्धंसदंगनवि

भर्तिनुकिंचनाम २५ इतिमहारामायणे नि०प्र०उत्तरार्द्धे दृशः प्रकाशत्वप्रतिपादनंनामै कोननवतितमः

२७० अहमेवेतिधारणायामयामनसाअनुभूतानिसाक्षिदशाचसर्वेसंधिः शेषंयथाव्याख्यातयादृष्टातीत्यर्थः २३ २४ हेराम

परमात्मतत्त्वमेवाबोधदशायांस्वस्य्अज्ञात्मतांअजहत् अत्यजदेवयथास्थितंसर्वंजगदात्मगतंस्वात्मतामिवप्राप्तंसद्रूपहत्वा

विभर्तिबुद्धंतुसत् किंचनापिनविभर्तिसैवास्यमुक्तिरित्यर्थः २५ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि०प्र० उत्तरार्द्धे नामैकोन नव

तितमः सर्गः ८९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनतद्दर्शनेइदमिवाज्ञप्रसिद्धरूपेणवसुधातलंनस्थितंकिंत्वाद्यसर्गस्यमनोरूपस्यआद्यस्थूलं
यदेकमेवरूपंतदेवोपागतंस्थितंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुत्योपदर्शितमित्यर्थः १० इदंप्रत्ययलब्ध त्वादित्युक्तंविशदयन्
ति यथेति चिद्रूपबालस्यचतुर्मुखस्य १२ १३ अज्ञदृष्टिनिष्कर्षेअज्ञातचिन्मात्रंजगत्तत्त्वनिष्कर्षेतुचिन्मात्रमेवेत्याशयेनाह

मायेनेदमिवानेननस्थितं वसुधातलं इदंचैवैकमेवाद्यसर्गस्याद्यमुपागतं १० यथास्वप्नेपुरत्वेनचिदेवव्योम्नि
भासते॰ तथाचिदेवसर्गादाविदंजगदितिस्थितं ११ किंतुचिद्रूपबालस्यमनोराज्यंजगत्त्रयं महीतलादिकंदृश्यमि
दंसर्वंचसर्वदा १२ चिद्रूपस्यात्मनोनान्यः संकल्पस्तन्मयंजगत् वस्तुतस्तुनसत्यात्मनपिंडात्मनभासुरं १३ इ
श्यमस्त्यपरिज्ञातं परिज्ञातंनविद्यते परिज्ञातंतदेवास्यपश्यसि यदिदंस्थिरं १४ सर्वंचिन्मात्रमाशांतंप्रकाश
त्यात्मनात्मनि भूमंडलात्मदृश्यात्मद्वैतैक्याभ्यांविवर्जितं १५ मणिर्यथास्वभावेनशुक्लपीतादिकांत्विषः अ
कुर्वन्नेवकुरुतेचिदाकाशस्तथाजगत् १६ यतोनकिंचित्कुरुतेनचरूपंसमुज्झति तस्मान्नमानसंनेदंकिंचद
स्तीमहीतलं १७ महीतलमिवाभातिचिद्व्योमैवनिरंतरं आत्मन्येवातलंव्योमयथामलतलंस्थितं १८ स्वभा
वमात्रकचनेनतत्तदेवयथास्थितं भूमंडलमिवात्यच्छंस्वमेवविशतांतरं १९ ॥

दृश्यमितियदिदंस्थिरंमयोपदिश्यमानंपश्यसिविकल्पनंप्रबुध्यसेइत्यर्थः १४ कीदृशंपरिज्ञातंतत्राहसर्वमिति १५ मणिर्वैडूर्यादिः
अकुर्वन् अव्याप्रियमाणः १६ नेतिनेत्यादिश्रुतिपर्यालोचनेनोपसंहरतियतइति १७ अतलंतलभावशून्यं १८ अंतर
मेदंअंतर्द्वाविशतास्वभावेनभूमंडलमिवदृश्यतमित्यर्थः १९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ यघस्मात्सर्गादौसद्वेप्राक्चिन्नभरएवतत्तस्मात्तदुत्तरं चिन्नभसिदृष्टमयी दंत्वमपुरुषमेवइत्यप्रक्तियोगि
लि॰ठ॰ न्याअस्थितायाअव्यस्थितोतद्भावोनास्तितापव्यवस्थितैवेत्याह अस्तितेति ८ यस्योत्तरसमाप्यजलधार
२९१ णायापघकौतुकेदृष्टंतद्दुमारभतेयथेत्यादिना ९ गलगलायितं अव्यक्तानुकरणादियाचिगभीदात्वरिक्तमि
भावेक्तः १० मदुमेदं अलाक्षितं यथास्यात्तथा आरूढं ११ यथाकरणे हिस्स्त्रतंचनिभः कीटकविशेषः अ

यत्त्वमपुरमेवेदंसर्गादौवेवचिन्नभः अस्तिनानास्तिते तत्रकीदृशेकुकुतःस्थितेः ८ यथाहं
दृष्टवांस्तान्निजगेत्यवनिस्त्य धक् तथामयाजलीभूपदृष्टंतादृशमेवतत् ९ वारिधारणयावा
रिभूत्वाजडमिवाजडं समुद्गमंदरेष्वेतस्त्रिरंगलगलायितं १० तरणवल्लतागल्मवल्लीनांस्तंभ
नादिषु मदलाक्षितमारूढंतुंवांगेष्विवयूकया ११ सर्वत्यानोपमाभेतच्छेदेवलयोपमा मघाक
र्णहिगत्मेवरचनाप्रकृतोदरे १२ वल्लातमालतालादिपल्लवेषुफलेषुच विस्रम्भपुष्टयाकृता
रेखाधिरचनंकृतं १३ मुखेनाविशपहृदयंमत्तुवेधुर्यधारिणा हताविधुरताभक्तालूनदेहेषुधातवः १४

घ्यागताअभिलक्षितः कर्णेलीनइवप्रविशतितद्वत्तेषांतरणगल्मादीनामुपमास्तंभेतेषांतरणगल्मादीनांछेदमे
देपर्वभेदेतइदरेछिद्रभेदेचगतिरचनाप्रकृतेत्यर्थः १२ वल्लीनांलतानांतमालतालादिवृक्षाणांचपल्लवेषुफलेषु
चरसरूपेणविस्रम्भपराणिदिभावेनकालतः पुष्टयातत्सर्णघाकृताअतः शिरारेखाधिरचनंकृतं १३ तथाप्राणेनादे
हेषुपानकालेमुखेनहृदयमाविशपवसेतादिकंचप्रयुक्तेवैषम्यधारिणामपावातपित्तकफाख्याधातवः कांचिङ्ञतोः २९१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पृथ्वीहृदयेनंतजगद्दृष्टिरिहोच्यते जलधारणयासर्वंजललीलाचपूर्ववत् यथाप्रसिद्धजगतिकलधौतशिलादिप्रदेशभे
देष्वनेकानिब्रह्मांडानिसंति तथा धारणादृष्टाष्वपिभूमंडलेषुप्रतिवस्तुतानि संतिनवेति संदिहानोरामः पृच्छति अनंतरमिति
मंडलशब्दः प्रवेशभेदपरः १३ वीधारणायापरमात्मनः जाग्रद्भविमंडलात्मनाचमायातत्तद्वीप्रदेशभेदलक्षणेत · ऊद्धे

श्रीरामउवाच अनंतरंवदब्रह्मन्जगंतिभवतातदा भूमंडलानांहृदयेकचिदृष्टानिनैववा १ श्रीवशि
ष्ठउवाच परमात्मजाग्रत्त्वभावीमंडलो धात्मनामया तेतानुभूतंहृदयेदृष्टं चपरयादृशा २ यावत्तथैवसर्वत्र
जगज्जालमिवस्थितं सर्वंदृश्यमयंशांतमविद्वैतमयात्मकं ३ जगंतिसंतिसर्वत्रसर्वत्रब्रह्मसंस्थितं सर्वस्व
मपरंशांतंसर्वमारंभमेथरं ४ सर्वत्रैवास्तिपृथ्व्यादिस्थूलंतत्त्वनकिंचनः चिद्व्योमैवयथास्वप्नपुरंपरमजातव
त् ५ नेहनानास्तिनोनानानवास्तित्वंनचास्तिता अहमित्येवनैवास्तियत्रतत्रकुतोस्तिकं ६ अनुभूतमयीदं
सदहमित्यादिदृश्यकं नास्त्येवयद्द्विवाप्यस्तितद्ब्रह्माजमनामयं ७ ॥

परयाईश्वरसाक्षिदृशासाक्षात्दृष्टंमनसाचविमर्शपानुभूतंस्वभूगृहसांख्यामोर्व्यादिप्रदेशभेदेष्वप्यनंतजगत्संभवप्रद
र्शनाय २ किंदृष्टमनुभूतंतत्तदाह यावदिति तथाप्रागदृष्टकलधौतशिलादिदेवपावदितिसाकल्येशांतमद्वैतमयात्म
कमपि ३ कुतोद्वैतमयंकुतोवाशांतंतत्राह जगंतीति ४ ५ नानाभ्रमानानावास्तत्वमितिप्रसिद्धेतद्दर्शनाभिमानिसिद्ध
त्वसत्त्वतावन्नास्तीत्याह अहमित्येवे ६ ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ किंच मधुरादिसमास्तनामयातदीयजिह्वाल्लक्षणैरगुभिः सहसंगंप्राप्यतेषां रसास्वादलक्षणा उत्तमाऽनु
नि॰उ॰ भूतिः कृता। यांऽननुभूतिनदेहस्यममे किंतु केवलं ज्ञानस्वरूपस्य आत्मन एव विषयानंदाकारा विभूतिं स्वरूपं
२७२ मन्यएतस्येवानंदस्यान्याभिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतिरितिभावः २२ तत्र पृथ्याजनानां विषयमेवानंदरूप
मास्वाद्यमानं स्वत्वंतेतन्नतथाविधात्किंत्वसदुःखरूपमनास्वादनीयमेवेति पृथक्कृत्य दर्शयति नममेति यत्त्वेत्यवि

प्राप्य जिह्वाग्रभिः संगमनुभूतिः कृतोत्तमा मायात्मनो देहस्य मन्ये ज्ञानस्य केवलं २२ नमया
नच देहेन नान्येनास्वादितात्मयत् तदंतर्विरतं चेत्यमज्ञानायतदप्यसात् २३ सर्वर्त्तुरसरूपेणाना
नामोदानदृक्त्वलं भुक्तानिपुष्पजालानिश्रेच्छिवं ददतालये २४ चतुर्दशप्रकाराणां भूतामंगसं
धिषु उषिते चेतनेनेव जडेनाप्यजडात्मना २५ शीकरोत्कररूपेण दध्यमारुद्यमारुतं आमोद
नेवविहितं विमलव्योमवीथिषु २६

२७२

अयरूपं तन्नमयातदधिष्ठानवित्तानाप्यास्वादकपुरुषदेननाप्यन्येन तज्जीवेनस्वादितात्मसुखलेशस्याप्य
भावेनास्वादनायोग्यत्वात् तत्तथाविधं चेत्यं चित्तापदं तद्विरतं प्रकाशितं तत्केवलं जीवानां अज्ञानायस्यामो
हायैव यतस्तत्रेत्यंतदज्ञानमपि असदेवः असतः असदर्थत्वस्येवोचित्यादित्यर्थः २३ आस्वाद्यत्वफलेपि वि
षयाधिष्ठानस्य विदास्वादितानेव विषयांस्तद्रुच्छिष्टप्राधानन्ये आस्वादयंतीति वाकं त्वित्याशयेनाह सर्वेत्विति
अलये भ्रमराय २४ कल्पनया जडेनापि वस्तुतो जडात्मना २५ मारुतरूपस्य मारुद्य विहितं क्रीडनं जना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१५ हृदलस्वरूपेण नदीनां गेहापघ्या वा यास्तग्राहिण्या नित्यप्रवाहाद अविरतध्वना १६ चिदाचैतन्येनाविदं स्वस्य विष
यतया अनुसंधानात् तत्र विषयांशमात्रतया तस्य चित्स्वभावस्यानाश्रयात् जलेन मया जडाशयेषु जलाशयप्रायेषु भ्रांति
सहस्रैरावर्त्तविवर्त्तिना उल्लासितं १७ प्रायश्चित्तार्थं भृगुपातेन प्रवृत्तेन दुष्कृतिना पापकारिणेन मया भूभृतां पर्वतानां
मूर्ध्वशिलाभ्यः अस्वस्थेन चलितेन धि   ऊर्ध्वरेण स्वभ्रपातेषु विशीर्णेन शतधारातं १८ गगनलक्षणे अशेषवस
सद्मपल्लवतल्पेषु प्रालेयकरारूपिणा तुल्यकालमशेषेषु दिक्षु सर्वाभिरखेदिना १५ नानाहृन्नदी
गेहग्राहिणाविरताध्वना विश्रांतं सेतुसहदः प्रसादेन क्वचित् क्वचित् १६ विद्याविदनुसंधानाज्जडेनतु
दनाश्रयात् जलाशयेषु लक्षितं जलेनावर्त्तवर्त्तिना १७ मया दुष्कृतिनैवोद्वृत्तशिलास्वस्थेषु भूभृतां स्वभ्रवर्त्त
वृत्तिना स्वभ्रपातेषु शतधागतं १८ धूमरूपेण निर्गत्य दास्मा गगनार्णवे करारत्नेन नीलरश्मिप्रसर्पतवर्त्ति
नास्थितं १९ विश्रांत्य मभ्रपीठेषु विधुद्भ्रमितया सह भिन्नेंद्रनीलनीलेन शेषांगे विवशेरिणा २०
परमाणुमये सर्गे पिंडरूपे घलक्षितं स्थितमंतः पदार्थेषु व्रसरेणोवाखिलात्मना २१
इंद्रनीलवर्णाः पेक्षरूपस्मरणाय: नक्षत्ररत्नानि तद्दंतवर्त्तिना करारत्नेन रत्नकरोन भूत्वा स्थितं वशीव्रमामा
णपार्द्रस्वैरदृश्यानि नीलवर्णान्यपि नक्षत्राणि दृश्यंती तिगम्यते १९ २० इत्थं विपुत्रिकादिपरमसूक्ष्मे देहाल
केपि सर्गेतित्तत्माणि पिंडरूपेषु अंतर्गतेषु परमसूक्ष्मेषु तन्नाड्यादि पदार्थेषु त्रसरेणव परमसूक्ष्मे जलात्मना
याप्स्थितं २१ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेजोधारणयातेजोभावमासाद्य वीक्षिताः सूर्यचंद्राग्निरत्नादिचमत्कारइहोदितां ततजलधारणाकौतुक
वा०टी० दर्शनानंतरं १ अजगत्सर्वंजगद्भिव्याप्यप्रकाशाकृतिः राजवदितिपाठे सर्वं दृश्यंचक्षुर्विषयंव्याप्य हृते हते विहा
नि०उ० यसर्वतश्चोरेष्विवपलायमानेषु ध्वांतेषु राजवत्प्रतापयुगितिसंबंधः यथासराजा दशाशतेनानावेशैर्विहारि
२७३ भिः स्निग्धैश्चारैः प्रतिगेहंप्रत्यक्षीकृतसर्ववृत्तांतायां तद्वत्सनिकाशतविहारिभिर्दीर्घ्यादिभिः प्रत्यक्षीकृतसर्वा

श्रीवसिष्ठ उ० ततोहमभवंस्तेजस्तेजोधारणयेद्धया चंद्रार्कतारकाग्न्यादिविचित्रावयवाचितं १
नित्यंसत्वप्रधानत्वात्प्रकाशाकृतिराजवत् सर्वदृश्यंहृतसर्वचौरध्वांतप्रतापयुक् २ दीपादिभिः
शनैः स्निग्धैः दशाशतविहारिभिः प्रत्यक्षीकृतसर्वार्थंप्रतिगेहंसराजवत् ३ लोकालोकेचरुषिते
श्चंद्रार्काघंसरोमभिः परप्रकाशैकरतैर्दूरात्क्षिप्त्वा सितांबरं ४ अंधकारस्यदैन्यस्यसमस्तगुणताशि
नः दृश्यंसदृश्यमनिशंसर्वस्यगुणशालिनः ५

यंतेजएवसर्वत्रविशेष्यमनुवर्त्तते ३ परमप्रकाशैः करैः अतएवलोकेअतिसंतुष्टैः उल्लसितैश्चचंद्रार्काघं
सलक्षणैः रोमभिः दूरेउत्तूर्ध्वंक्षिप्तंअस्तंअंबरंसर्वाबरकतमोवस्त्रामिवदृश्यमानंअंबरमाकाशंयेनेत्युत्प्रेक्षा ४
किमर्थमंधकारेदूरे उत्क्षिपतीतिचेत्तत्राह अंधकारस्येति यतः सतु विद्यमानंजगत्सर्वंसमस्तान्गुणान् रू
पादीन्नाशनयन्दर्शनंनयतितथाविधस्यांधकारलक्षणस्यदैन्यस्यसर्वविषयः सर्वस्यचगुणशालिनः परदैन्य
निवर्त्तनसमर्थस्यसत उत्तमंअपगतदैन्यंजगद्दृश्यंदर्शनार्हं अतस्तदपनयनंयुक्तमेवेत्यर्थः ५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृश्य

तत्रापिपरमाणुपर्यंतेसर्ववस्तुषुप्रतिवस्त्वंतः कलधौतशिलायामिसर्गाअनुभूताइत्याह रामेति २७ जालाजलिविषयि
एणासमयातुरूपपातयाधारणया २८ प्रतिवस्त्वंतर्दृष्टजगज्जत्प्रतिवस्त्वंतरपित ध्याविधजगदंतराणेपवस्थितामंतरंत
दृष्टानीत्याह जगतामितिकदलीदलपीववदंतरंतः प्ररूढान्यनंता नीत्यर्थः २९ एवंकल्पितानंतजगद्याप्तत्वेपिना
धिष्ठानचितिकिंचिन्मालिन्य मस्तीत्याह एवमि ति ३० उक्तंयत्पायंदामदृश्यजगत्पयियोजयन् सर्वाधिष्ठानशुद्ध

रामतस्यामवस्थायांपरमाणुकणंप्रति अनुभूतमशेषेण यथास्थितमिदंजगत् २७ अजडेनजडेने
वसमयाजालयातया अंतःसर्वपदार्थानांज्ञाताज्ञातेनसंस्थितं २८ जगतांतत्रलक्ष्याणिनाशोत्पा
तशतान्यपि मयादृष्टानिरूढानिकदलीदलरूपवत् २९ एवंजगच्चाजगद्वासाकारंचाप्यनिराकृ
ति चिन्मात्रगगनंसर्वमाकाशाधिकनिर्मलं ३० किंचनत्वंचनकिंचनेदंशुद्धः परोबोधइदंवि
भाति स्वच्छापिनोकिंचननापिशून्यमाकाशमेवासिविकाशमास्व ३१ इतिमहारामायणेनिर्वा
णा॰ उत्तरार्द्धेजलजगद्दर्शनंनामनवतितमःसर्गः ९० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चिन्मात्रेरामंप्रतिष्ठापयति नकिंचनेति नकिंचिन्नत्वमिहावस्थात्रयेणासहदेहेऽहमित्यादिप्रतिषेधः नचकिंचिनेद
मितिश्रियसद्विनाशप्रपंच प्रतिषेधःशचसोधिततत्त्वपदार्थलक्षणोबोधः नोकिंचनदृश्यस्वभावः नाप्यदृश्यः
शून्यस्वभावःकिंत्वखंकाशरूपः सएवत्वमपिअतोविकाशंअखंडवालाप्यविबोधध्वस्तसर्वद्वैतसंकोचंयथास्यात्तथा
आस्वेत्यर्थः ३१ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेनवतितमःसर्गः ९० ॥ ॥ ॥ ॥

नि १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ तमसा उद्घनां उद्घातानां रूपानामनुग्रहः नभोलक्षणस्य काचयमयवृहत्पात्रस्य प्रक्षालनार्थमिवं १२ चिन्मात्रलक्षण
टि॰ड॰ स्य परमार्थस्य ज्ञानमात्रेणाजघन्यत्वादनुजइव १३ रूपालोकस्यचा द्दृष्टस्य तत्प्रयुक्तमनस्कारस्य च रस्या रूढचितेरि
२७४ व विषयावरणतमोविवर्त्तनेलक्षण चमत्कारः १४ किंचेदं तेजः वृहद्ब्रह्मांडखातस्योमहार्णवस्यखेस्यत्वे क्षणायरूपक
ल्पितेरणविधर्मैविशिनष्टि नभस्तलेति दिनर्त्तुवत्सरादिकालसरणेरारब्धोसवितः सर्वेषांडवाग्न्यादिभिः क्षिप्तोभात्फे

केदारं दिनसस्यानां तमोघ्नूनामनुग्रहः नभःकाचवृहत्पात्रक्षालनं बुसमत्सस्व १२सत्ताप्रदत्तयार्थानां
प्रकाशकतया पिच चिन्मात्रपरमार्थस्य सहोदरइवानुजः १३ क्रियाकमलिनीभानुर्भूतलोस्यजीवितं रूपालो
कमनस्कारस्य चमत्कारश्चितेर्यथा १४ नभस्तलगतामेस्यनस्त्वमणीमालितः दिनर्त्तुवत्सरावं ध्यवाजवा
ग्न्यादिके निलः १५ चंद्रार्कादितरंगांतरजडंपंकिलोमहान् वृहद्ब्रह्मांडखातस्यो नित्यमेकार्णवोद्भवः १६
हेमादिषु सुवर्णत्वंनरादिषुपराक्रमः काचकच्यं च रत्नादौ वर्षादिष्ववभासनं १७ ज्योत्स्नामिवेंदुबिंबेषु र
सलेक्षणलक्ष्मसु स्नवत्स्नेहामनाप्रेरोहासरसोहार्दभासनं १८

निलः १५ चंद्रार्कादिलक्षणातरंगांतः प्रसृतैः रजोभिः अजडं विनैव जलं कदाचितपंकिलः १६ किंचेदं तेजः सन्न
हेहेमादिषु सुवर्णत्वं संपन्नं नरादिषु पराक्रमः संपन्नाद्रतियोऽयं काचकच्यं कांतिविशेषः अवभासनं विद्युत्प्रकाशः
१७ पुरुसदृशेषु बिंदुबिंबेषु ज्योत्स्नासंपन्नः पद्मलेक्षणालक्ष्मसु मुखलक्षणेषु बिंबेषु ज्योत्स्नासदृशः स्नवत्स्नेहामृ
तापूरः हासः सोहार्दयुक्तभासनं च संपन्नइत्यर्थः १८

274

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनः कीदृशं तेजः तमो लक्षणानां तमालवृक्षाणां परशुः खंडकं परं उत्कर्षं शुद्धिकरं पद्यते अनेनेति पदं निस्तेजस्कानां
सुवर्णादीनामनादरात्तद्भक्षणं जनानां जीवितमादरहेतुः सुवर्णादिरूपेण जनानां जीवसाधनमिति वा ६ ज्योत्स्ना आ
लोकस्तदंगशायिना रूपमात्रमालोकांशगुणत्वात्क्षितिभावः ७ इदं च तेजः पृथ्व्या सह घनस्नेहरसः प्रीत्यतिशयो यस्य
तथापि धंकृतः यतो रक्षितं अनलादेर्घनं दहनं येन सर्वदाहकोप्यनलोऽस्तं न दहति ईदृक्स्नेहलक्षणमित्यर्थः एवं ८

तमस्तमालपरशुः परशुद्धिकरं पदं सुवर्णमणिमाणिक्यमुक्ता द्विजनजीवितं ६ युक्तालोकस्यारुणादीनां धि
तांज्योत्स्नांगशायिनां पुत्राणामिवणीनां सर्वेषां देहदः पिता ७ घनस्नेहरसं पृथ्व्या रजतानलवेधनं गृहं प्र
ति घनानंदे रक्षितदीपकपुत्रकं ८ दृष्टा पातालके धीव तमोरूपेषु पावकं ॥ अर्द्धं दृष्टं ज्योरूपे भूतले भूतमालिते
९ सत्वात्मसु महासत्वं धियं देवसयस जगज्जीर्णकुटीदीपः कूपांभस्तमसो महान् १० दिव्यधूर्विमलादर्शो नि
शी श्वाँहारमारुतः सत्वं चंद्रार्कवन्हीनां कुंकुमालेपनं दिव ११
लं२

व्या१ = व्याप्ति स्वस्नेहलक्षणप्रकारेणाय गृहं प्रति प्रतिगृहं घनानंदैः प्रत्यतिशयेमिति प्रासादादिभावेन वृतः वाधमिधाताद्रक्षि
तः दीपकपुत्रो यस्य ८ तमोरजः सत्ववहुलेषु पातालादिषु त्रिलोकेषु तेजसः प्रकाशतारतम्यमाह दृष्टमिति साद्धेन रसातला
वकं इषत्प्रकाशकं अर्द्धं दृष्टं अर्द्धप्रकाशं ९ महासत्वं महाप्रकाशं नित्यत्वं नित्यदा अंभस्तमसो महान् आगाधः कू
पइवांतर्ग्रासि १० दिव्यधूर्नाविमलआदर्शइवाधिविच्यप्रकाशकं निशानीहारस्यमारुतइव अपनेतृ सत्वं जीवितसर्वस्वं ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰ पुनस्तत्कीदृशं अर्कत्वं चंद्रकामकत्पलकोशबंधनहेतुभूतं चक्रं शिखंस्यापि २५ तथाहं दुत्वं चंद्रभावमप्यनुभूतवान्
गि॰ ७॰ तदपि कीदृशं रसायनस्यामृतस्य हृदं नाकापेयस्य देवः वदनमिव वस्नं निशालक्षणा निशान्वयोऽभिशारिकायाः
२७५ हासमिव हासं तथा रजन्या विशंति प्रवेशादिव्यवहारं कुर्वंति ते रजनीविशस्तेषां विकाशं प्रकाशकं २६ २७ तथा सर्वप्राणि
नां नेत्रवंदस्य वक्रस्य मुखस्य चक्षुः आन्हादविकाशहेतुत्वात्परमं प्रियमित्यनुकृष्यान्वयः तथाहं भुक्ता रकापटभावप्रधा
नोनिर्देशः तार काप्समूह चानुभूतवान् तदपि कीदृशं घोराकाशलतायास्ततायाः पुष्पजालकमिव स्थितं स्वर्ग
लं २

कामोत्पलकोशन्बकं वाडवं तिमिरारीव ब्रह्माण्डसदनदीपं कत्तंदिनफलावलेः २५ रसायनहृदाकारामिंदुत्वं वद
नं देवः निशानिशाचरीहासं विकाशं रजनीविशां २६ जगन्नावरणलक्ष्मीणां सर्वेषामुपमास्पदं रजनीरोहिणी
नारीकैरवांगपरंप्रियं २७ नेत्रवंदस्य वक्रस्य घुलतापुष्पजालकं स्वर्गोद्यमशकव्यूहं तारकापटलं महत् २८
वारिणि माज्ञवग्णोग्धस्ततुलातोलनदोलतं रत्नवंजलकल्लोलहस्तादोलनमब्धिभिः २९ अब्धावौशफराव
र्त्तमध्वाग्रोमजरीगणः अब्धादोदावदहनवैद्युतं द्योतनं तनौ ३०

मू॰१

सुवेलक्षणे अाघेतन्मकरंदप्रवाहे आशाके मशकव्यूहमिव दुःसहं २८ तथा अहं रत्नत्वमप्यनुभूतवान् तच्च वरोणिजो मिमी
तदूत्तिवरोणिज्ञात्रो विपणिंत स्मिन् वणिजहस्तैः तुलास्तोलैनश्वदोलितं आदोलितं अदोलितं च अब्धिभिर्जलकल्लोल
हस्तैः आंदोलनं प्राप्त मितिशेषः वाहलकालभगिणी वास्पहृ २९ किंचाहमब्धौ समभुक्ते अवबोधयति पिबतीत्य ध्वावडवान
लः सन्साफराणां तद्रूपत्स्यानामयद्भीतानामावर्त्तपरिभ्रमणकौतुकमनुभूतवान् तथा सर्वक्षय धयति शोषयतीत्य ध्वागो

CC-0: Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कामिनीजनेत्वहं अजेयतया प्रसिद्धः निजः स्वाभाविकः कामविलासो जातः सकीदृक्कपोलानां लासकः लावण्यातिशये
न प्रकाशकलासकरइतिपाठे चलनादिविकारहेतुः १९ किंचाहं तृणीकृतत्रिभुवनानां चपेटास्फोटिताः द्विषोपेत्त
याविधानामपिपराक्रमिणां शिरः सुवज्री वज्रप्रहारः संपन्नः सिंहादिचेतसि वीर्यं च संपन्नइति प्रत्येकं विशेषणं विशेष्यमा
वेनवायोज्यं २० किंचाहमट्टेषु वड्डूंटरणांगणे घटनं तत्तरणापातप्रयोजकवीर्यं संपन्नः तत्कीदृशं कटुभिः कंटकानांप्राप
नवा ३

कपोलबाहुनेत्रास्मिभ्रूकरालकलासकः निर्जोजेयतयाजातो विलासः कामिनीजने १९ तृणीकृतत्रिभुवन
चपेटास्फोटितद्विषां शिरःसुवज्रीकरणं वीर्यंसहास्मिचेतसि २० कट्टकंकट्टकुद्दाकखड्गसंघट्टटांकृतैः
पट्टस्फुटाटोपरटिभटघटनमुद्धतं २१ देवेषुदास्त्विंसुरारित्वंसुरादिषु सर्वभूतेषु सोऽजस्त्वमन्नामस्थावरा
दिषु २२ अथतेजस्त्वङ्गात्मोऽस्तत्राहमनुभूतवान् जगदाकाशकोशेषुतेषुतामरसेक्षण २३ दिगंतर
श्रांतेस्ती रोः करजालैर्जगत्यमं गलकादडांगमर्केलंगामवट्टभूतलं २४

सकवचानां कुयकाः येखड्गादसा संघट्टजन्मैः टांकृतैः पट्टस्फुटाटोपं च यथास्यात्तथा रटितरटनशीलं २१ उन्नाम
श्चानूत्स च यद्वादिवलेनाम्प्रयोजकंच तं २२ अथतेषुत्स धारणाकल्पितेषु जगदाकाशकोशेषु तेतत्वप्रसिद्ध मरुस्थली
यथास्त्रोतर्नृघादिकल्पनमनुभवति तद्दूरमपिभास्वान्सन्वक्ष्यमाणं सर्वं स्वांतरनुभूतवानित्यर्थः २३ तदेवाहदिगंतेत्या
दिना अहंकेअत्वं अनुभूतवान्कीदृशां तत् दिगंतेषु दृशासु विस्तीर्णैः प्रसृतैः करजालैः अद्वयः अंगामवयवा यस्यत
याविधजगज्जनरणस्तगंपन्दीरांगम्लान ज्जनः की

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अंतःपुरेषु आनीयस्थापितेनेतिशेषः ३६ ज्वालाम्लानकांकनकदातिखंडयति तथाविधाकृतेदवकोटरेवर्तिका
टि०उ० ग्रप्ररूढकज्जलजालस्य संगेनेव स्वेदिनामंदप्रभेणादीपनमेवाग्न्वालाघवव्यवसंकोचाद्घनक्रमेभिः संकृतमित्यर्थः
२२६ ३७ कल्पान्ताग्निभूतेन च जयाकल्पांतेषु जगत्सु भ्रमणप्रयुक्ताद्रुतः अमात्कज्जलेनासितेश्यामे क्वचित्स्थे आका

क्वचिद्दीपतयानीपकलिकाकोमलांगया अंतःपुरेषु कांतानां सुरतालोकनं कृतं ३६ क्वचित्क
ज्जलजालस्य ज्वालाकनकदाकृते स्वेदिनाघनक्रमभिः संगेनैव स्वकोटरे ३७ कल्पांतेषु क्वचित्सर्वजग
द्रुमघनश्यामात् स्वकज्जलासितेलीनं रुद्रेभरूद्वविद्युता ३८ क्वचिदाकस्यमायीयवडवाग्नितया जलं
जगत्सु गगनेषु तेजलराशि---षु ३९ क्वचिदुत्सुकदंतेन मया ज्वालाभ्रजालमना विलोलधूमा
वर्तयि कुंतलेनाकुलो जसा ४०

276

शैलीनं यथा मेघवाहनस्य रुद्रस्य इभेवाहनभूते मेघे विद्युता लीनं तद्वत् ३८ गगनेषु शून्यतां प्राप्तेषु जलराशि
षु मया अंते गगनेन म्लेतागात्र विलसयार्पस्पन्तेर्घोत्त्वर्थेपि संगृहीतकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे लिट् ३९ क्वचित्
उत्सुकदंतेन ज्वालाभ्रजालमना विलोलावर्त्तधूमाग्रारुणेव कुंतलाः केशा यस्य तथाविधेनाग्निना मया पुराणां प्ररूढ
कल्पपल्लवानां च दाहेषु क्रियमाणेषु काष्ठादिपदार्थाः स्वादनोविताः भक्षणायोग्याः कृता इति परेणान्वयः ४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंचाहमग्निभावंप्राप्य दारुणांदारुणविदारणनिमित्तं दुर्वारंयथास्यात्तथादीप्तं अतएवविस्फोटैःकाठिनारवं आततंसर्वतोविस्तृतंज्वलनंअनुभूतवान्तथायज्ञाग्निःसन्नूनानहविर्दाहकल्याणंएवानुभूतवानित्यर्थः ३१ किंचित्स्मिन्नग्निभावेकचत्काञ्चनवर्णातिशयेनदीप्यमानंकंचनाक्षियंमहःज्योतिःकोशारदाहेनआक्षिप्यपरिभूयअस्मादिभावंनीतवानतत्स्वामिनांतपस्तांसंतापविषयतांनीतंयथाबलवद्भिःपामरैर्वंडभिरेकस्यपंडितस्यपंडितंखंवितंडावादेरभिभूयसंतापविषयतांनीयतेतद्वत्तथाचाभाणि

दारुदारुणंदुर्वारिदीप्तंज्वलनमाततं यज्ञाग्निदाहकल्याणंविस्फोटकठिनारवं ३१ कचत्कांचनमाणिक्यप्रकामशोभयंमहः तपस्तांनीतमाक्षिप्य पांडित्यमिवपामरैः ३२ विश्रांतंस्तनशृंगेषुमुक्ताहारतयातया अप्सरोगणंगंधर्वमरनोपकयोषितां ३३ पादाहतगतिमार्गेतिलकत्वंवधूमुखे स्वघोतेनमयालब्धपरपानस्यास्य चापलं ३४ क्वचिद्विघुतपातेषुशफर्याचारणिवेष्टिव स्वस्थेषु विकृतंचारुवायावित्तेविराविषु ३५

कस्मात्तुः पलाशंपंडितःप्राहस्मखलिजस्यंतिपाद्गुलंमुष्टिप्रहारैः संश्लिष्टःपंडितोप्याहपाडलमिति ३२ प्रसंगेपातेमुक्ताभावेपियदनुभूतंविश्रांतमिति ३३ स्वघोतभावेयदनुभूततदाह स्वघोतभूतेनमयातत्त्वघोतमार्गसंचरतांजनानां
तदाह२ पादाहतिंगतंलब्धंवधूमुखेतुतिलकत्वंगतंलब्धंस्थानमेदप्रयुक्तोस्तत्कर्षोपकर्षोयस्यास्तच्चापलं अनेपत्यंपरपं ३४ स्वस्थेषुमेघेषुमयाक्वचिद्विघुत्तयाअरोगेषुसाफर्येव चारुयथास्यात्तथा विकृतंचेष्टितंवायात्तैःविराविष्वितिद्वयोरपिविशेषणम् ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ यदि मम पाषाणमरणादिभावे चैतन्यमेव न स्यात्तर्हि तदनुभवबोधस्मरणं च न स्यादित्याशयेनाह यदेति किं चेता
नि॰उ॰ मि कथमनुभवामि ५१ सुषुप्ते कथं तर्हि न किंचिदवेदिषमिति अवेद्यप्रत्ययस्तत्राह सुप्तोऽसीति तत्रेनेदं निद्रोप
२७७ स्थापितमज्ञानमेव नावेदिषमिति प्रतीतिप्रापितं जाड्यं अस्मरति स्वप्रकाशं किंचन वस्त्वेतत्स्वेव अन्यथासंप्तिका

यदा पुनरहं पंचभूतानीत्येयभासयन् भवामि जड एवाहं तदा चेतामि किं किल ५१ सुप्तोऽस्मीति
दृढं भावं बुद्धौ बाश्रेतनोऽपि सन् नैवमेवैत्यलं जाड्यं लसच्चेतति किंचन ५२ यस्तु ज्ञानप्रसङ्गात्मा देह
स्तस्याधिभौतिकः शाम्यत्सु देहे विमलो बोधात्मैवातिवाहिकः ५३ आतिवाहिकदेहेन तेन बोधात्म
नाऽऽत्मना रहता वां यथाकामं निर्वाणात्मा व तिष्ठते ५४ बोधदेहेन हृदयं शिलानामप्यभेद्यानां प्र ७
विश्यास्मु त्वि क्षिर्पातियातिपातालमंबरे ५५ तस्मान्मया पुरा संबोधदेहेन तत्तदा तथा कृतमनंतेन चि १८
न्मयव्योमरूपिणा ५६ वज्रपाषाणपातालनभोवरागमागमान् कुर्वतस्ताद्दशस्यास्तु न विघ्नोऽपजाय
तृ२ गा२

ज्ञानमनुभूतस्य स्वाध्यायाज्ञानादेः स्मरणं कथं स्यादिति भावः ५२ ज्ञानोदयेन स्थूलव्यष्टिदेहस्याधिभौतिक
भावापगमादपि न जाड्यदुःखप्रसरतीत्याशयेनाह यस्त्विति ५३ निर्वाणात्मा जीवन्मुक्तः ५४ ५५ तथा
च न मे दुःखप्रसक्तिरित्युपसंहरति तस्मादिति ५६ ५७

277

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेकृताः एकृताः स्थिरीकृताः २ पाषाणस्थांताः गोत्तमोत्काऽश्मसैरणाः येनेतिव्युत्पत्तेः ५२ क्वचित्कर्मारस्यालादौ
शस्त्रैरयोमुद्गरैः पाषाणोऽश्मइतेन लोहास्थिघातादभिहतेनकणकाः विस्फुलिंगाउपलता पाषाणखंडाश्मगोदीर्णाः
५२ पाषाणमणिनावज्रवैडूर्यादिरूपेण स्थितं ५३ तस्योपाषाणमणपाषणवस्थायां ५४ चिदानंदैकरसपूर्णब्रह्म
भूतस्यममकौतुकाज्जगद्भावोऽशिपदवीन्दरोऽनेदुःखलेशस्यापिप्रशक्तेः किंतुसुखमेवेत्युत्तरं वक्तुंवशिष्ठोभूमिकांस्व

उरपल्वलदाहेषुकवलीकृतजंतुना कृताः कृताश्चकाष्ठादिपदार्थाः स्वादनोचिताः ५१ हतेनशास्त्र
पाषाणेरयः पिंडादिवासिना हंतृदाहार्थमुद्गीर्णाः कणकोपलताक्वचित् ५२ क्वचिन्महाशिलाकोशे
पाषाणमणिनामया समस्तभस्ताहश्येन स्थितंयुगशतान्यपि ५३ श्रीरामउवाच मुनेतस्यामवस्था
यामनुभूतंत्वयासुखं उतदुःखमितिब्रूहिबोधायममानद ५४ श्रीवशिष्ठउ० यथायातिनरः सु
प्तोऽजडतांचेतनोपिसन् चिद्व्योमगर्भदृश्यत्वंतथाजाड्यंप्रचेतति ५५ आत्मानंचेतनंब्रह्मदृष्ट्वादिवय
दातदा सुषुप्तंजडवद्बालंतः स्यादसुखनतदन्यथा ५६ वस्तुतस्तस्यबोधादिनासद्रूपनसन्मयं दृश्यदृश्यमि
वाभातिब्रह्मैवेतत्समंस्थितं ५७ एतत्सत्यपरिज्ञानंयस्योत्पन्नमलं इतं नूतस्यपंचभूतानिनदृश्यद्रष्टृविभ्रमः
५८ तदामयैवंमुद्गुनतत्कृतंब्रह्मरूपिणा ब्रह्मरूपादृतेकिंचिदतत्कोन्नुनयुज्यते ५९ यदासर्वमिदंदृश्यंज्ञा
तंब्रह्मनिरामयं तदाब्रह्मपदस्थेनमयात्मैवेवमीक्षितः ५

पृ०

यति यथेति ५५ अस्यब्रह्मणःस्वभावस्तत्वंसच्चिदानंदरूपं अन्यथानस्यादेवेतिनदुःखप्रसक्तिरितिभावः ५६ कुतोन
स्यात्तत्राह वस्तुतइति समंअविकृतमेव स्थितं ५७ अज्ञानेहिदुःखप्रसक्तिःस्यान्नचदस्तीत्याह एतदिति ५८ ५९ ६०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० किंचयथाकश्चिन्मनोराज्यप्रियाकल्पितायाः अंगारसरितस्तरंगले खयास्वांगलग्नयापि अस्पृक्तेदिहः स्वरणकौतु
नि०उ० की प्रोत्पन्नस्तद्वद्दहमपि अहिंहया इजद्दिच्छयावाणमरणादिभावेन प्रोत्पन्न इति न स्पृक्प्रसक्तिरित्यर्थः ६३ इत्यंरामप्र
२७८ श्नस्योत्तरमभिधायप्रस्तुतमेवानुवर्तमान आह कज्जलेति व न्हिस्तेनैवमयाकज्जलंमेवालिकमलिसम्हयस्यांतथा
विधयात्र एवपुष्पशोमयाकिंशुकाशोकरूपयाइच्छयादीप्तयाज्वालाज्वलतयाव न्हियान्तं विपिनं फुल्लस्थलांवुजाका

तरंग लेखयांगारसरितः स्वांगलग्नया मनोराज्यप्रियोवाप्युक्तयोत्पन्नस्तद्वद्देहया ६३ कज्जलालि
कयावन्हिविपिनंपुष्पशोभया फुल्लस्थ लांवुजासारंकिंशुकाशोकरूपया ६४ विततारंभयायुक्त्वेच्छी
लाज्वलतयेच्छया उपोत्स्यायांगमलिवरवलक्ष्म्येवलोलया ६५ तेजस्तयापिपरमाण्वकणोदरेपि दृष्टेस्य
मेवमिहराममयाजगच्छ्रीः अन्यावशा नचविद्वरतः परस्मात्स्वप्नपुराचलगणोत्तनिदर्शनंवः ६६ इति

एका१ महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जगत्त्ववर्णनंनामैकनवतितमः सर्गः ९१

रंकृतमितिशेषः ६४ हेअंगमयाइच्छयादीप्तयास्वलक्ष्म्येवलोलयाज्वालाज्वलतयाउत्पोत्स्यायरूदितेवोत्कर्षंप्राप्यसह
सैवगलितं ६५ हेरामंमयात्तेजनयापिपरमाण्वकणा नामुदरेपिप्रत्येकंइत्यमेवजगच्छ्रीर्दृष्टासाजगच्छ्रीर्भवदादिप्रसिद्धा
चजगच्छ्रीः यस्माच्चिद्वरतः अन्यानन्याभिन्नेर्थवः युष्माकंस्वप्नेप्रसिद्धः पुरगणः अचलगणश्चनिदर्शनंदृष्टांतइ
त्यर्थः ६ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि०प्र०उत्तरार्द्धे एकनवतितमः सर्गः ९१ ॥

२७८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५८ स्वेछानिर्मितकौतुकत्वादपिनदुःखप्रशक्तिरित्याशयेनाह स्वेछयैवेति स्वेछयैवान्यत्रप्रयातिचेद्यस्यात् दुःखंतथैवतत्र
त्रैवस्थितिंयातिचेदपियथापुनरागतिस्तथैवतत्रस्थितिरपिइष्टेत्यर्थः ५९ तथापितत्वज्ञानितयातिवाहिको देहत्वंधारण
भेदैर्जगद्भवकौतुकदर्शनंचसुलभमेवेतिमदुक्तंपरीक्षस्वेत्याशयेनाह बोधमात्रमिति तमेवातिवाहिकधारणयान्यजगद्
वंच अनुभवसियदीछसीतिशेषः ६० तत्वज्ञैरिछयैव अर्कादिसर्वजगदस्तंनीत्वा आत्ममात्रतयास्थापयितुं शक्यमित्या

बोधमात्रशरीरेणयावदास्तेजडेष्वसौ पदार्थेषुतथाभूतस्तावत्तत्रावतिष्ठते ५८ स्वेछयैवचलित्वा
यततोन्यत्रप्रयातिचेत् तत्रतत्रैवस्थितिंयातितन्नथैवागतिर्यथा ५९ बोधमात्रं विदुर्देहमातिवाहिकमप्ययं
दुदानींत्वंतमेवेहत्वंधेनुभवसिस्वयं ६० चिन्मात्रव्योमरूपोस्मीत्येकदालितिबोधतः आ लेवास्तमुपानी
तः सन्नेवासन्निवात्मना ६१ स्थितंस्वप्नादिजगतितमसेवासतेक्च आरतेनेववान्यासामलभ्येतसत्तादृशं ६२
जगत्२

ह चिन्मात्रेति आत्मनाआत्मरूपेण सन्नेवजगद्रूपबाधादसन्निवभवतीत्यर्थः ६१ ननुअस्मदादिदृशासताजगता
जगते२ कथमसतेवस्थितमिति चेत्स्वप्नादिजगद्दिंगतेवेत्याह स्थितमिति यथादृशंजाग्रत्सत्पुरुषदृष्टिंप्रतिसत्ताविद्यमानेनै
वजगतासुप्तपुरुषप्रसिद्धस्वप्नादिजगतितमसाअज्ञातभावेनेव अरतेनेवच्चवाअन्यासांसुप्तदृशामलभ्येन स्थितं
जगति२ तद्वदित्यर्थः ६२

स्य १

वा०टी० नक्षत्रलक्षणान्ते त्रसेन्यस्यराजसेनाया: रक्षोभिर्विदंहि तो धिरङ्गोरय: प्रवाहाख्यो मरुद्देदोनक्षत्रचक्रंभ्रमय
नि०ड० तीतिज्योति: शास्त्रप्रसिद्ध: यात्रैलोक्येपिसिद्धानांसंचारे देवानांविमानधरणेनवहित: अनुकूल: ८६ तुषारादिलक्ष
२७६ णोज्जरा धवकरोमभिर्विजर्जरीव द्रुइव कुसुमाघामोदैर्यैविनोन्मादवानिवमौनमाद्दिवेशेशव मिवपश्य १० नंदनेइंद्रोद्याने

२२

नक्षत्रलक्षत्रसेन्यस्यरथ्योरंक्षोविदंहित: त्रैलोक्यसिद्धसंचारविमानधरणोहित: ८ सहोरव द्दिप्रशा
मित्वाद्रस्यचेतस: अनंगोपिसमस्तांगस्पंदानंदश्चनंदन: ६ तुषारशीकरासारजरारोमविवर्जित: आमो
दर्यो वनोन्मादौमौनमाद्दिवशेशव: १० नंदनामोदमधुरोमधुरोदारसंस्तुति: चारुचैत्ररथोन्मुक्तोहृतंका
तारतश्रम: ११ चिरंगंगातरंगांगदोलादोलनसश्रम: श्रमलरूपाइतया निवारितत श्रम: १२
पुष्पभारानता: स्पर्शैर्विशित: वनितालता: विरंचपल्लयन्दोलद्दलहसालिलोचना १३ चिरंमुकेंदुर्विं
वाग्रेस्वाहूर्णाभ्रतल्पके विधूपकमलानीकमपनीतरतश्रम: १४

उदररोमधुरश्चैत्ररथात्कुबेरोद्यानात्उन्मुक्त: प्रसृत: ११ गंगातरंगांगदोलासुआंदोलनेनसश्रमइवपरश्रमनिवार
णेन स्वस्यस्वश्रमानभिज्ञतयानिवारितास्तता: विस्तीर्णा: परश्रमा: येन १२ वसंतस्यवनिताइवस्थिता: लतानर्म
स्पर्शैरिव विरंचपलयन् लोलद्दलहस्ताश्रता: अलिलोचनाश्रितिकर्मधारय: १३ इंदुविंवेअग्रअग्रेषमस्तंचिरंभ
त्कारत: श्रम: परकीयोवा १४ ॥ ॥ ॥

२७६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वायुधारणया वायुभावे तत्कर्मविस्तरः ततः साकाशसर्वात्मस्थितिमात्रोपवर्णिते विततां वायुभावप्रतिष्ठापर्यंतं विस्ती
र्णां तां आगतः प्राप्तः सन् अनिलः संपन्नोस्मीत्यन्वयः १ प्रसिद्धैरनिलधर्मैरात्मानं विशिनष्टि वल्लीत्यादिना आमोदान्पाल
यति स्वाधीनीकृत्य रक्षतीत्यामोदपालकः २ ३ फलोल्लासानां कुसुमानां चामोदैर्मंडितः संपन्नोस्मीति सर्वत्रानुषंगः ४ मग

श्रीवसिष्ठ उवाच अथ वातमयीं कृत्वा जगत्प्रेक्षणकौतुकात् धारणां धीस्फारतया विततामहमागतः १
संपन्नोस्म्यनिलो वल्लीललनालोलनालसकः कमलोत्पलकुंदादिजालकामोदपालकः २ शीक
रोत्करस्त्रीहारहेलाहरणतत्परः सुरतश्रांतसर्वांगिसमाल्हादनवर्षणः ३ तृणगुल्मलतावल्लीदलतां
डवपंडितः लतौषधीफलोल्लासकुसुमामोदमंडितः ४ मद्दुमंगलकालेषु ललनालोलकालकः
भीमउत्पातवातेषु पर्यावस्थोढपर्वतः ५ नंदने कुंदमंदारमकरंदरजोरुणः नरकेंगारसंभारभस्त्रिनीहाँभा १२
स्वरः ६ सागरे सरलावर्तलेखानुतितसर्पिणः द्विविवारिदसंचारसंघाम्बेंदुदर्पणः ७

लकालेषु भाविकल्याणसूचनाय मंदं सेव्यमानः सौरभयुक्तः उत्पातकालेषु भीमत्वाद्विपरीतत्वाद्घोरोग्रपरुषः प्र
लयकालेतु प्रर्णविस्फोटनउत्थापिताः पर्वताः येन तथाविधः ५ नंदने ६ सरलाभिरावर्तलेखाभिस्तरंगलेखाभिर
नुमितं सर्पणं प्रचलनं यस्य मेघापसारणे संघट्टनतदाकर्षणेन समर्थः मलिनीकृतइंदुदर्पणो येन ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क२

वा०टी० प्रलयकालेएकलक्षणलवैनैवचलिताः उत्खाताः अखिलाः भूधरायेनवराग्गविलिङ्गो नावर्णास्तल्लक्षणानांतरंगाणां
नि०उ० गंगप्रवाहइवइवधूलिमिश्रेणैकत्वकृत् २२ पुनः कीदृग्वायुः धूमानामंबुवाहानांरजसांअंभसांचमहावर्तकृत् घुनदीप्र
२२० वाहएवमरंद्वार्योघोपत्रतथाविधस्पनभोलक्षणानीलोत्पलस्यअलिकोभ्रमरः २३ वातमाशरीरावेष्टनेनोन्मुक्तानांजीर्णत
गांचोप नः मंदगतिहेतुः स्पंदः क्रियासामान्यंतज्ज्ञत्वाणस्पपद्मपवनस्यआदित्यः विकाशहेतुः शब्दलक्षणवर्षस्पदृष्टेरेको

एकलक्षणवैनेकचलिताखिलभूधरः वर्णवलिततरंगाणांगंगावाहइवैककृत् २२ धूमांबुवाहरजसांमहावर्तकृदंभसां घुनदीवाहवार्योघनभोनालोत्पलालिकः २३ शरीरावेष्टितोन्मुक्तपुराणतृणचोपनः स्पंदपद्मवनादित्यःशब्दवर्षैकवारिदः २४ ओमकाननमातंगशरीरगृहगर्गटः धूलीकदंवाविपिनमालालिंगणनायकः २५ स्थानीकरणसंशोषधृतिस्पंदनसौरभैः सशैत्यैः कर्मभिः षड्भिरलब्धक्षणआत्मय २६ रसाकर्षणसव्यग्रोनित्यंभ्रातेवतेजसः हरणदानकर्तृणामंगानांविनियोगकृत् २७

गुरुर्गोनादिरेदः २४ शरीरगृहेगर्गटोयंत्रविशेषःप्रवेशदेशप्रसार्यमानः धूलीलक्षणानांपिकानांवालिंगनेनायकः २५ स्थानी
करणंहिमघृतादेः पिंडीकरणंकर्दमादेः संशोषः मेघादेः धृतिधरणंतृणादेः स्पंदनंसौरभानिगंधाहरणंशैत्यंताप
हरणंचेति षड्भिः कर्मभिः आत्मयंप्रलयपर्यंतमलब्धःक्षणोविश्रामोयेन २६ हरणायनकर्तृणांहस्तादीनामंगानां
विनियोगकृत्चालकइतियावत् २७

280

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१५ तडिल्लक्षणां भंगगोपलानां प्रसिद्धवाधं आप्य धीरेणातन्नादेन पयोदलक्षणेन भंगोमहिष्यादीनां पालकः रजोरजां
धूलिविनाशकानां जलभामानां अरिधर्मशोषक इति यावत् १६ आकाशलक्षणस्य कुसुमस्य आमोदे गंधभूतः अतएव
तद्गुणानां सहोदरभूतानां प्राणिनां अंगोपांगेषु च वर्तकः सन्नूतदीपनाडीलक्षणप्रणालीनां सलिलमिव संपन्न इत्यर्थः १७
एवं भूतानां प्राणभूतत्वात् हृदयादिमर्मस्थानत्वान्मर्मकर्मकराणां सर्वेषामेक आलारकांते नियतपथिकः स्वचरणशीलः १८

समस्तरणजसामेकोव्योमगामी तरंगमः आमोदमदमातंगसमुज्ञासमहासुहृत् १५ धीरस्याप्यतडिल्लां
पयोदपशुपालकः तनुशीकरमुक्तानामरिधर्मरिजोरजां १६ आकाशकुसुमामोदः सर्वशब्दस
होदरः नालीप्रनालीसलिलं भूतांगोपांगवर्तकः १७ मर्मकर्मकरैकालालहुहागेहकेशरी नियमैका
तपथिकः सारविज्ञातवेदसः १८ आमोदरललुंठाको विमाननगरावनिः दाहांधकारस्पर्शी तांशुशैत्येंदुक्षी
रसागरः १९ प्राणपालकलारब्धप्राणिनां यंत्रवाहिकः अरिमित्रं च दीपानां दीपसंचारसंगरतः २०
पुरोगतोप्यदृश्यात्मा मनोराज्यपरोपमः तालवृंततिलैतैलमालानैस्पंदहंतिनः २१

जातवेदसः सारं बलं वेत्तीति सारं सारवित् यतो दुर्बलं दीपादिमावेनाशयति प्रबलं च मित्रभावेन वर्द्धयति १८ आ
मोदलक्षणरलानां लुंठाको बलात्कलिकाशं च्यवनोच्चयकर्ता विमानगणलक्षणनगरस्य अवनिर्विधारकः दाहस्ता
पस्तल्लक्षणांधकारस्पर्शी तांशुः शैत्येंदोः क्षीरसागरजन्मभूमिः १९ दीपानां तरंगोः खंडकत्वात् अरिः पांशुभिरुपचेतत्वा
न्मित्रं च २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ एवमाकाशधारणयाऽऽकाशभावे तद्विलासभेदाननुभवाऽऽह्य हा इत्याशयेनोपसंहरति एवं नामेति ३५
नि॰उ॰ कथं कथं प्रविहतं तत्प्रपञ्चयति रसः पीत इत्यादिना प्राणिनां भूतजालानिलतेजः समवायरूपाणां रसानां
२८१ देहेवसमयामूलजालेन भोगो रसः पीतः ३६ रसायनं मम तं तद्घनांगेषु चंदनद्रव्यवच्छेदं तस्य शोभनाद्गिरणाशो

एवं नाम तदारामभूतपंचकरूपिणा मयाप्रतिहतं तत्र त्रैलोक्यनलिनोदरे ३५ रसः पीतोऽनु
भूतश्चक्ष्माजलानिलतेजसां मूलजालेन वृक्षाणां प्राणिनां वसता मया ३६ रसायनघनांगेषु चं
दनद्रवशोभिषु लुठितं चन्द्रबिम्बेषु तुषाररसपर्णेष्विव ३७ सर्वर्तुवनजालेषु नानामोदानि दि
क्ष्वलं भुक्तानि पुष्पजालानि प्रोन्मिषंद्दतालये ३८ ततोन्नतासु मेघालीसु खवातालीरणिवं वराजिते
सुप्तं शुभ्राभ्रमालासु नवनीतस्थलीष्विव ३९ सुमनःपत्रमृदुषु नीललक्ष्मीविलासिषु सुरसि
ञ्जितनांगेषु दूरास्तस्परवासनं ४० कृतः कुमुदकल्हारकमलेनालिनीवने कोमलः कलहंसीभि
र्लीलाकलकलारवः ४१

भिषु ३७ नानामोदानि पुष्पजालानि भुक्तान्यनुभूतानि स्वभोगप्रोद्धिं मकरन्दं अलये द्दलता मया ३८ अंबराजि
रेऽभ्राकाशचत्वरे खवातालीणि सुशुभ्राभ्रशय्यासु सुप्तं ३९ सुमनसां शिरीषादिपुष्पाणां पत्रमिव मृदुषु सुरसि
ञ्जितनांगेषु किं कामुकेन त्वया सुप्तं नेत्याह दूरास्तेति ४०

281

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गतिविषये निर्गलो निरंतरायः अंतरसमये देहभांडे प्राणापानादिभावेन वर्त्तादायुर्मणीरसरणाय प्रविषयेम
हानणीक् २८ अन्नरसानां कीदृश्पसलस्य कलानां स्थूलतरसारांगानां धरणात्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्या
नं वातपित्तकफाख्यानां वा धातूनां च पृथक्करणे कोविदः कुशलः २९ तत्र वायुभावे पि प्रतिसंस्मारणं कं परमाणुप

शरीरनगरे नाडीमार्गेग्गितिनिर्गलः रसभांडे परावर्त्तादायुर्मणीमहावणीक् २८ शरीरनग
रीनाशलिमीरोकपरायणः रसीकीदृक्कला धातुपृथक्करणकोविदः २९ प्रतिसंस्मारणं कांदे
हे ततो दृष्टं मयो जगत् तत्रत्यं रूपवानस्मि स्फुटमाभोगसुस्थिरं ३० परमाणु प्रतितत्त्वत्र प्रोद्यंत इव सर्ग
काः न चैव किंचित्किलोद्यंते खाकृते किमिवोसते ३१ सचंद्रार्कानिलाग्नींद्रयमवैश्रवणेश्वराः
सनरासुरगंधर्वविद्याधरमहोरगाः ३२ ससागरगिरिद्वीपदिगंतरमहार्णवाः सलोकांतरलोके
शक्रियाकालकलाक्रमाः ३३ सस्वर्गभूमिपातालनललोकांतरांतराः समानामाववैधुर्यजरामव
णासंभ्रमाः ३४ १ दृष्टं तत्रेति प्रतिजगत्सु इत्थं च पिबादिजगद्रूपवानहमेव

येति प्रतिदृष्टं देहे तत्तदुदरे मयाकलधौतशिलावद्वजगत् परमार्थदृशा न च किंचित्किलोद्यते खाकृते अ
णाकारे ३१ प्रतिपरमाणुके किंसहिताः सर्गकाः प्रोद्यंत इव तदाह सचंद्रार्केत्यादिभिः सर्वत्र तेन सह इति तद्यु
योगे इति बहुव्रीहिः सहस्यासः ३२ ३३ ३४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शा१ एवं१

वा॰टी॰ व्योममातंगैरैवतादिभिः मद्धृदये हृदयाकाशे ४९ विस्तृतब्रह्मांडरूपेणापि मया परमसूक्ष्मचिन्मात्रस्वभा
नि॰उ॰ वतानहापितमित्याह सर्वेति ५० सर्वेति शून्यरूपेण सर्वद्वैतशून्यचिन्मात्ररूपेण ५१ परिहृदादिसर्वविरु
२८२ द्धधर्मणांसामानिसमुच्चयेनानुभूतइत्याह किंचित्वमिति समुद्रादिषु त्रिदेशेष्वपि कलधौतशिलायामिवानतानि

असंगे व्योमिमातंगैः श्रीद्धार्कचलच्चामरैः उदुंबरांतर्मशके स्वमहृदये स्थितं ४९ सर्वपातालपाद
नभूतलोदरधारिणा स्वमज्ञोपितदारामनत्यकार्यपरायणा ५० दिक्षु सर्वासु सर्वत्र सर्वदा सर्व
कारिणा सर्वात्मनाप्यसर्वेण शून्यरूपेण संस्थितं ५१ किंचित्त्वं सदकिंचित्त्वं साकृतित्वं निराकृतिः
अनुभूतंसजाड्यंच चेतनत्वमलं मया ५२ मैनाकमुख्यपीनस्य सागरस्यावनिप्रति संतिसर्गसहस्रा
णि स्थाणुभूतान्यथो मया ५३ जगत्संगे मयोढानि गूढानि प्रकटान्यपि प्रतिबिंबपुराणीव मुकुरे
णाजडात्मना ५४ एवं जलानिलाग्नित्वं भूमित्वं खात्मनामया कृतं त्वेतेन स्वप्नेषु वतमायावि
जृंभितं ५५ अपितस्यामवस्थायां जगंत्याकाशकोशके मयादृष्टान्यसंख्यानि परमाणुकणांप्रति ५६

ध्य१
जंतिसंतितान्यपिमयानुभूतानीत्याह मैनाकेति मैनाकवदंतर्लीनैः पर्वतशिलादिभिर्मुख्य पीनस्या
ति विस्तृतस्यच सागरस्य अवनिप्रति प्रतिदेशं स्थाणुभूतानि सर्गसहस्राणिसंतितानिच मयाऽप्यनुभू
तानीति विपरिणामेनानुषज्यते ५३ ५५ स्वप्नेषु प्रसिद्धमायाचितवत्कृतं ५५ ५६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंचब्रह्मांडभूतेनमयासरित्सिराणांमूलभूतभूमंडलेनान्विता स्फुरद्भूता: भुवनावलय: अंगे: कृता: अद्यालोकनामालय

स्तंकायरवांगे: कृता: ५२ येखाद्ग्योजगतिप्रत्थितासेर्दीर्घसरित्सत्रे: समुद्रकेअसहमम अंगेषुप्रति बिंबसहितैरादर्शै

रिवविश्रांतं स्थितमित्यर्थ: ५३ सिद्धविद्याधरादिनाभूतसर्गयाप्राणीनिकायेनतुमदेहचेतितेन परिज्ञातेनमल्लिका

योकरूपिणैव विश्रांतं ५४ नहिकिंतेमलिकायूकावद्भीते: प्रतिसरणं निवापिआरोरुद्धिने: स्थितं नेत्याह मत्प्रसादेनोति

सरत्सरित्सिरासाराम्मूलभूमंडलान्विता अंगे: कृता: स्फुरद्भूता लोभाद्रयरवालय: ५२ खाद्र

य: प्रथितादीर्घसरित्सूत्रै: समुद्रकै: आदर्शैरिवविश्रांतमंगेषुप्रतिबिंबितै: ५३ भूतसर्गैणवि

श्रांतसिद्धविद्याधरादिना मद्देहचेतितेनेवमल्लिकायोकरूपिणा ५४ मत्प्रसादेनमुदितैर्लब्धमकोदि

भिर्वपु: कृष्णरक्तसितापीतहरितैर्हरितैरिव ५५ समुद्रमुद्रासप्तद्वीपसप्तात्मरूपया संस्थयास्था

पिताभूमि: प्रकोष्ठेवलयोपमा ५६ विद्याधरपुरंध्रीरंगपराम्लानास्थितालानिमम।संस्थिता

नि च ५७

वपु: कृष्णेत्यादिसमस्तपदंचोध्यं वपुषा कृष्णरक्तादिवर्णै: हरितैहरिमध्ये ईर्ष्योत्सुकस्थिरै: पेपीयमानैर्मोदमाने

रित्यर्थ: ५५ सप्तद्वीपै: सप्तविधात्मरूपया संस्थयासन्निवेशेनप्रसिद्धा नाम भूमिर्मयाप्रकोष्ठेवलयोपमा स्था

पिता ५६ तामिरहृष्टैनेवात्मनामयाता सांद्रामंदनतृणकोल्लासोविहित: ५७ सरित्सहस्राणिसिराभिरमलस्फा

रांतर्गतरसानिसुविरा णिछिद्रवंतिचपर्वताजगंतिममदेहस्थितान्लानिचान्सांसादीनिच संस्थितानि ५८

घ्राणमध्येना अहष्टैनेव विहित: तृणकोल्लास: आत्मना ५७ सरित्सिरामलस्फार रसानिसुविराणिचजगंते १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अतएवस्वरूपएवैकवस्त्वांतरेब्रह्मणि सर्वजगदध्यासात्सर्वः सर्वात्माचसर्वगः सर्वस्मिन्सर्वसंश्रयः इत्येत
नि०उ० त्प्रतिबुद्धविषयंजगद्रूपंपर्य्यवसपति अप्रबुद्धगम्यंतुरूपंनप्रबुद्धेद्रष्टुंशक्यमित्याह अप्रबुद्धमिति ६४ तथाऽ
२८३ चाद्यचिदात्मनि विदुषांसर्वत्रसर्वात्मताकल्पविकल्पमात्रेण चिद्यतिरिक्तंवस्तुकिंचिदस्तीत्याह आकाशेति

सर्वःसर्वत्रसर्वात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः एतत्प्रबुद्धविषयमप्रबुद्धंनवेद्म्यहं ६५ आकाशको
शविशदात्मनि चित्स्वरूपेयेयंसदाकचतिसर्गपरंपरेति सांतस्तदेव किलतापइवांतरूपा
भेदोपलंभइतिनास्तिसदस्तनंतं ६५ इतिमहारामायणेवा०नि०प्र० उत्तरार्द्धे परमार्थसर्गयोरैक्यप्रति
पादनंनाम द्विनवतितमः सर्गः ९२ श्रीवशिष्ठउवाच अथैवंरूपसंवित्तेः परायत्नप्रयत्नतः त
मेवरकुटीकोशदेशमागतवानहं १

साऽन्तस्तदेव यथातापस्यांतरूपे भातिप्रयोगेतापपदस्यतदंतः यदस्यांअपदस्य च नेभपृथग्योस्ति किंतुवास्ता
द्विकल्पतद्भेदोपलंभोपीतिनजगदस्तिकिंचनंतंसदस्तीत्यर्थः ६५ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि०प्र० उत्त
रार्द्धे द्विनवतितमः सर्गः ९२ श्रीवशिष्ठकुत्यांध्यानस्यसिद्धस्येहनिरीक्षणं यातःकुत्युपसंहारात्त्वोदंतोक्ति
श्रवणेपिते अथधारणासिद्धजगद्देहदर्शनानंतरंएवंरूपायाः उक्तरूपायाः कौतुकदर्शनसंवित्तेः सकाशाम
रायत्नादेतस्मात्कंन्नत्वसमाधिस्थानंअंबरकुटीशंआगतवान् १

२८३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिपरमाणु एवं विस्तृतं व्योम स्थितं तत्र संचरत् प्रतिपरमाणु सर्गवृंदं स्थितं ५७ स्वेऽध्यासिकमात्मरूपमेवा
भूवं एवं सर्वं जगदात्मभूतेनापि मया कचित् किंचिनापि न व्याप्तं न स्पृष्टं असंगादृपत्वादित्यर्थः ५८ पुंस्तोपुरु
षादिशरीरस्तां अर्थनेव अशेषं लतातरुतृणांकुरं समुत्पादयता मया रक्षितिपातितारसाः भूतलेन रक्षाधि
पीताः ५९ शुद्धं सर्वं द्वैतसंहारकं बोधकालं ऽपोपि षिमपि जगज्जन्मसारिणि तिष्ठंति न तिष्ठंति च ६० केनरूपे

परमाणु प्रति व्योम परमाणु प्रति स्थितं सर्गवृंदं यथा स्वमेव प्रोतसूत्रपरं ५७ स्वमेवाहमभूवं
भूमंडलं द्वीपकुंडलं सर्वात्मनापि न व्याप्तं किंचिनापि मया कचित् ५८ समुत्पादयताशेषं लतात
रुतृणांकुरं भूतलेतरसाक्रष्टामया पीनेव पुंस्तां ५९ अथ दात्त तमे शुद्धबोधकालम
यमये जगज्जन्मसारिणि तिष्ठंति न तिष्ठंति न काश्चित् ६० चितिया स्वचमत्कारं चमत्कुर्वंतिय
त्स्वतः स्वचमत्कृतयोत्तस्यास्तदेताः सर्गदृष्टयः ६१ अनुभूतं कृतं कष्टं यावत्कचन किंचन पर
मार्थचमत्काराहते नेहोपलभ्यते ६२ प्रत्येकं विश्वरूपात्मा सर्वकर्त्ता निरामयः प्रबुद्धः शुद्धबोधा
त्मा सर्वब्रह्मात्मकं यतः ६३

णातिष्ठंति केनचन तिष्ठंतीत्यिचेत् चिच्चमत्कारमात्ररूपेण तिष्ठंति तदन्यरूपेण न तिष्ठंतीत्याह चितीति द्वाभ्यां
चिति अंतस्याः स्वचमत्कृतयः स्वसत्तास्फूर्तिलक्षणं चमत्कारं यत् स्वतश्चमत्कुर्वंति जगत्यारोप्य प्रकटयंति नेते
न रूपेण एताः सर्गदृष्टयः संतादृत्यर्थः ६१ ६२ अत एवाध्यारोपे प्रत्येकं स्वसत्तापरिणत विश्वरूपात्मा अपवा
दे न प्रबुद्धः स्तस्शुद्धबोधात्मैवेत्यर्थः ६३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समाधियोगमेकांतं स्थलं लभेय इति चिंतया इह संप्राप्तः एतेन इयं कुटी स्वध्यानयोग्या दृष्टा ११ ततः एतेन चिरं

वा॰टी॰ मडपेन्द्रमण्डलीभूतं तत्र स्थितं स्वदेहं इत्था तत्र पुनर्मे दागमनमचिंत यता अज्ञानजातं देहमयास्य अन्यतः स्थिता

नि॰उ॰

२२४

समाधियोगमेकांतं लभेयेतीह चिंतया कुटी दृष्टेयमेतेन सत्यसंकल्पशालिना ११ मद्ग
मनमेनेन ततो चिंतयता चिरं तं स्वदेहं शवीभूतमयास्य इह कृतास्थितिः १२ तदिहास्तमयं यामि
स्वं लोकमिति निश्चयं यावद्गंतु प्रवृत्तोस्मि तावत्संकल्पनक्षयात् १३ सा निरजा कुटी लवसंपन्नं
व्योमकेवलं सस्निह्नोपि निराधारः पतितोधः समाधिमान् १४ स्वप्नसंकल्पसंशांतौ स्वप्नसंकल्प
त्तन. पदासाश्रुकुटीनष्टा [illegible] मत्संकल्पोपशांतितः १५

इह कुट्यां स्थितिः कृताः १२ तन्मम शरीरं इह अस्तं नष्टं अतोहं आतिवाहिकदेहेनैव स्वं सप्तर्षिलोकं यामि इति निश्चयं
कृत्वा यावद्गंतुं अहं प्रवृत्तोस्मि तावदित्यर्थः १३ १४ पत्तनं इवेति शेषः पूर्वस्य वायं कुटीनाशस्य दृष्टांतः १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यावत्साकल्येनाहं विश्वमपि कंचन त्वदेहं पश्यामि २ इदं परम प्रेमास्पदं निरतिशयानंदसौम्योदयमिवेशं दिनाइ
समाधाने च विषये चिरस्थैर्येण निरिंगणो तिष्ठतं ४ समं कायशिरोग्रीव धारयन्निति भगवदुक्त ध्यानांगदेह
स्थितिलक्षणान्यस्याहस्येति तस्मान्निर्दुरेखात्मस्य भांसौम्याभ्यांगांभीर्यरम्याभ्यां सामभोगाभ्यां वधुकं धरग्रीव

यावत्तत्र न पश्यामि स्वदेहं कंचन स्थितं पश्यामि केवलं सिद्धं कमप्यन्यं पुरः स्थितं २ लब्धपवि
त्रं समाधान निष्ठमिष्टं पदं गतं सौम्योदयमिवादित्यं दिग्धं धूम मिवानलः ३ वज्रपद्मासनं शांतं
समाधान निरिंगनं गुल्म द्वितयमध्यस्थ वृषणं वृषयातिगं ४ स्वच्छ सौम्य समाभोग स्कंधं वंधुरकंध
रं सुस्थिरोदार विश्रांत स्फारकास्थितिसुंदरं ५ नाभीनिकटगोत्तानपाणि द्वितीय दीप्तिभिः हृदयांभोज
तेजोभिर्वहिरेवावभासितं ६ स्थितैश्च सेलराशीणि सर्वेसंस्थ ततागतं सारोनि मीलितांभोजमिवस
मुद्रितान्यपि ७ अविच्छिन्नमतमाशांतमंतःकरणकोलदं दधानं धीरपात्वशांतोत्पातमिवोदधि
रं अपश्यतां भिन्नं देहं तस्मिन् पश्यता पुरः इदं मयातदातत्र चिंतितं चात्मचेतसा ९ अपंकश्चिन्मर
यात्सिद्धः संप्राप्तोस्मि दिगंतरे विचार्यहमिवैकांतं विश्रामायामहांवरं १०

यस्यसुस्थिरस्य स्वाध्यानेवस्त्विनि विश्रांतेन मनसा स्फारस्यप्रसन्नवदनस्य करिवसः स्थितासुंदरं ५ पाणिद्वि
तयस्पर्दीतिभिः फुल्लपद्मद्वयसदृशशोभाभिः हृदयांभोजे तितासामेवोत्पिच्छा ६ क्षीणाः सर्वाइन्द्रियः वाह्ये
न्द्रियव्यापाराः यस्य द्विनान्ययरात्र्या ७ ८ इदंवक्ष्यमाणं चिंतितं ९ पूर्वमहमिवरकांत विश्रामायी १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० बोधनार्थंसमाधेरुत्थापनार्थंजलदत्तांमेघतांकृत्वारवं ऊर्जितंवलवत्तरंचगर्जितं २३ असौमेघभूतोहं रुपामदर
नि०उ० मिवांमसिद्धंबुध्वास्वबुद्धिकौशलेनवल्लिराकृष्टपातबुद्ध्यानावोधितवान्समाधेरुत्थापितवान् २४ २५ परमार्थ
२८५ तपरमार्थस्थितिहेतोःसमाधेः २६ किमत्रहल्लरवह कोति दूराद्ध्वंशंगअधः पातमपिकस्मान्नचेतसिनसंज्ञानासि

मयातदवबोधार्थमयपञ्चवतातदा कृत्वाजलदतांम्भोभिरवंगर्जितमूर्जितं करकाशनिपातेन
तेनतस्मिन्दिगंतरे मयरंप्रारब्धवान्सबुध्यावोधितवानसो २५ बभूवामासितांगश्रीर्विकासितवि
लोचनः धारानिकरफुल्लमालाप्रांरवीवांबु जाकरः २५ प्रबुद्धंशंप्रशांतायांदृष्टैतमह
मब्रुतः अष्टुहंस्वच्छयारत्यानिरतंपरमार्थतः २६ कुस्थितोसिकरोषीदंकिंचभोमुनिनायकः
कस्त्वंकस्मादलंदूरान्नभ्रंशमपिचेतसि २७ इत्युक्तोमामसोप्रेक्ष्यसंस्मृत्यप्राक्तनींगतिं उवाच
वचनंचारुचातकोजलदंयथा २८ सिद्ध उवाच प्रतिपालयमेयावत्स्ववृत्तांतंस्मराम्यहं कथयि
ष्यामितेजन्मान्यास्मात्पंरवृत्तमात्मनः २९ इत्युक्त्वाचिंतयित्वासौ सयथावृत्तमभ्वतं स्वतमान्मा
यमस्वीं वसमाचारितमात्मनः ३०

२७ २८ प्रतिपालयतप्रतिक्षस्ववृत्तंपूर्वस्ववृत्तांतंजन्मांतरवृत्तांतैः सहत्यक्तसमग्रं अखिलंवृत्तमात्मनस्मृत्वादि
तंयतः जनः सायंस्मरतितद्वत् २९ ३० ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

285

लो॰१ जलैस्पितोजडसारः क्षयेप्रलयकाले इंदुबिंबमिव २६ अपुरायः क्षीणपुरायः अवनौवसमभगां कांचनावनौ २७
अहं यावद्देहस्यास्या मितावृद्धीयंकुटीका अस्तु तिष्ठतु इतिरवंरूपेमध्यपसत्यसंवल्पनेगमनसंकल्पेनक्षीणेसति
१८ तेनसिद्धेनसहाअहमेवसातेनानिवाहिकदेहेनैववसुधातलमगनं १९ प्रवाहादिपवनस्कंधानांवलनंपरिवर्त
नंतत्प्रयुक्ताभिरावर्तसहस्राद्दलिभिर्यथाऽऽवर्तेभस्मज्ञलमधः प्रविशतितद्वदित्यर्थः गीर्वाणानांस्मरणाधिकरणेक

सपपाततोध्यानीजलोमीड इवांबुदात् स्वादिवानिलमुन्नोद्व इंदुबिंबदयक्षये २६ वैमनिकद्
वापुरायक्छिन्नमूलइवद्रुमः स्वात्पतइवपाषाणः सयततोवनौ २७ अहंयावदियंतावत्कुटि
काल्विविकल्पने क्षीणेकुटीक्षये जातेससिद्धः पतितः क्षणात् १८ पतितोतेनसिद्धेनततः सो
जन्यकौतुकः मनसैवाहमगनंनभसोवसुधातलं १९ सोपतत्पवनस्कंधचलनावर्तवृत्तिभिः सप्त
द्वीपसमुद्रांतेगीर्वाणास्मरणावनौ २० नप्रबुद्धोवभूवासौ विचरंतनचेतनः पाषाणदेहइववात्
लाभेवैववालघु २१

स्रणे कांचनावनौ २० उर्ध्वास्यः प्रथमंनिवेशितः पूर्वः पादभागोयेनतथाविधाश्चासावूर्ध्वमूर्ध्नीचतथाविधः
सन्तत्कृतः प्राणेनापानस्यऊर्ध्वप्राकर्षणेनोर्ध्वगामित्वात्कूपेवतरतः कुंभस्परज्जेवजृंभस्यर्वत्तेनेवचोर्ध्वप्राणापा
नाभ्यांविष्टब्धत्वेनाधः शिरस्कत्वाद्यदनादित्यर्थः २१ तंतथाविचरत्स्खलनंप्राप्यापसौसमाधेनंप्रबुद्धेवभूवपतश्चैतस्मा
न्मन्नद्दछासतेः अचेतनप्रायः तर्हिअतिरूप दूरात्पतनेनभग्नगात्रः कुतोनाभूत्तत्राह पाषाणेतिवज्रपाषाणदेहइवयोग
बलाध्वः तूलपिंडइवलघुरेखया २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० विषयाः शब्दादयः विषमरणोन्मादादिवैषम्यहेतवः वामाः स्त्रियः रसाः रागाः सरसस्यापि पुंसो वैरस्यहेतवः
लि०उ० रागलुब्धकेन हतः कुरंगमातंगपतंगादीनामाशात्मापि वधबंधादिदर्शनादित्यर्थः ३९ एवं कायेप्याशक्तेर्नोचि
२८६ तेत्याह जीर्णेति तद्गुतगता जरा वृहद्बकी जीवितजंबाले

286 विषया विषवैषम्याः वामाः कामविमोहदाः रसाः सरसवैरस्यास्तल्लुब्धेन को हतः ३९
जीर्णा जीवितजंबालजरच्छफरिकामतिः कायं द्रुतगता दातुं जरेच्छति वृहद्बकी ५० कायाय
मचिरापायो बुद्बुदोंबुनिधाविव स्फुरन्नेव परोंतर्द्धिं याति दीपशिखा यथा ५१ विविधाकुल
कल्लोलाचक्रावर्त्तविधायिनी मतिजन्मत्कूलाः सुखदुःखतरंगिणी ५२ यौवनोल्लास
कलिलाजराधवलफेनिला काकतालीययोगेन संपन्नसुखबुद्बुदा ५३

वृहतीयं शफरिका लब्धेति मतिर्यस्यास्तया कायं आदातुं ग्रसितुमिच्छति ५० ५१ एवं जीवितेप्यास्थानोचिते
तितन्नदीत्वेन वर्णयति विविधेत्यादिना विविधाश्चाकुलाः विक्षेपा एव कल्लोलाः यस्याः ५२ कलिलायं
कापिलाः ५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वक्ष्यमाणवनस्यविवेकवैराग्यप्रधानत्वाद्धार्वित्यादिविशेषणैः प्रशंसा: ३१ अतिक्रमः प्रथमदर्शनेअनभिवादन
लक्षणोपराधः ३२ तत्रकरस्थितोसीतिप्रश्नस्यप्रत्युत्तरं हृष्वसमाधिस्थानकुटीविषयत्वायोगात्प्रवृत्तानाधारभेदाज्ञा
तिस्मरत्वं रव्यापयन्जन्मांतरसाधारणानाह मुनेइतिचित्तजलकल्लोलहेलयास्वभूवदृश्यनघांकुडपमानेनअ
तएवचिरकालेनविचारोदयेसंसाराद्उद्विग्नेनक्ष्यमाणांश्चिंतितं ३३ ३४अवग्रहेरोधिरत्नबंधे ३५ किंचिंतितंतदाहसंवि

मामप्योवाचवचनंचारुचंद्रांशुशीतलं आल्हादनमनिंद्यंचनिरवद्यंसुखोदयं ३१ सिद्धउवाच अ
धुनालंमयाब्रह्मन्परिज्ञातोभिवादने अतिक्रमोयंसंतव्यः स्वभावोहिसतांक्षमा ३२ मुनेचिरमुहो
भ्रांतोदेवोपवनभूमिषु भोगाभोदविमोहेषुषट्पदःपद्मिनीष्विव ३३ दृश्यनधामप्योत्यचित्तजलकल्लो
लहेलया चक्रावर्तोधिमानेनमयोद्विग्नेनचिंतितं ३४ संसारसागरेदृश्यकल्लोलैरस्माकुलः को
लेनाहंगमायातश्चालकोवग्रहेयथा ३५ संविन्मात्रैकसारेषुरम्यभोगेषुनामकिं अवतिष्ठेगतोहं
गसंविद्योमेवकेवलं ३६ शब्दरूपरसस्पर्शगंधमात्रादतेपरं नेहकिंचननामस्तिकिमेतावत्यहंरमे
३७ चिन्मात्राकाशमेवैतत्सर्वंचिन्मात्रमेववा तत्किमत्रासदाकारेरमेनक्ष्मतिर्यथा ३८

न्मात्रेति भोगेषुकिंनामरम्यंयदितत्रसंविदात्मनाप्रकाशमानंसुखमेवरम्यंतदतिकानांतत्साधनानांहः रवत्स्वरूपत्वेन
तन्मात्रसरत्वात्तर्हि दुःखांसेसर्वविहारसारभूतयासुखसंविद्योमेवकेवलमवतिष्ठे किमन्येनसारेणोत्पर्थः ३६ न
ह्यपरिस्सुखंविहायपरिगणितेपदार्थेक्रियाअस्तुरसणामुचितमित्याह एतावत्स्य ३७ एतत्शब्दादिसर्वंचिन्मात्रेस्य
तःसतितद्यतिरेकेणाविभाव्यमानेआकाशभूयस्त्वमेवतद्यतिरेकदर्शनेचिन्मात्रमेवपर्यवस्यति तदेवमभयत्वाप्यसदा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ गतमायुः प्राप्तंमत्स्वंचनवेति ५२ अन्यत्तू अपूर्वं ५३ निःकौतुकाः भोगेषुनिरुत्कंठाः ५४ ५५ अकृत्रिमंस्वाभ्य
लि॰उ॰ तंकिंसंप्राप्तंनकिंचिदित्यर्थः ५६ सर्वसौभाग्येष्वसारतांविविच्यदर्शयतिसर्वत्रेति ५७ ५८ यांसुरूपचयः पांशुराशिरि

इदमघतथेदंचतथेदमिदमस्यमे एवंकलनयालोकोगतंप्राप्तंनवेत्यहो ५२ भुक्तेपीतमनंतासुभ्रांतं
चवनभूमिषु दृष्टानिसुखदुःखानि किमन्यादिहसाध्यते ५३ सुखदुःखानुभवनाद्भूयोभूयो विवर्त्तना
त् अनन्यत्वाद्धभावानां स्थितानिकौतुकावयं ५४ भुक्तानिभोगवृंदानिदृष्टाच्चानित्यताभृशं नोप
लभ्यतएवातिविश्रांतिरुह कुत्रचित् ५५ भ्रांतमर्त्यगिरिशृंगासमेरुपवनभूमिषु लोकयात्रपुरीषुश्चैः
संप्राप्तंकिमकृत्रिमं ५६ सर्वत्रदारुभिर्लोहामांसैर्भृतानिभूमिदा दुःखान्यनित्यताचेतिकष्टभाग्येस्य
तेवद ५७ नधनानिनमित्राणिनसुखा विनबंधवः शक्नुवंतिपरित्रातुंकालेनाकलितंजनं ५८
जंतोर्जीमूतजठरजलवद्गिरिकुंजेषु यातंतः शून्यएवास्तेपांशुपचयपेलवः ५९

वपेलवः अस्थिरः अदृष्टश्चजनः गिरिकुंजेषुपतितजीमूतजठरजवत् विषयांतः आसक्तः सन्सरो
त्सरोहीयमानः अंततः पुरुषार्थशून्यएव अस्तंमरणंयातिजठरजीमूतेतिपाठेस्यमेघजलवत् ५९

287

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यवहारलक्षणायामहाप्रवाह लेरर्वयाजडरवै मूर्खप्रलापैः लडयोरभेदात तज्जलक्षरो जलरवेराकुला रागद्वेषलक्षणो घने
मेघैरुल्लसंतै वर्द्धनेतथाविधा ५५ हा इति खेदेन स्नंनदः शब्दमात्रेतेन शीतला वस्तुत स्तापत्रयपतप्ता रहतीतिसंबंधः ५५
संसारसरिद्वंवभूता निसंगतानि इष्टपुत्रमित्रादिसंगमाः धनानिच पूर्वापरपर्यां तिअपूर्वाणीचापगाइति ५६ तत्रगच्छत्त्वा

३१

व्यवहारमहावाहो लेखाजडरवाकुला रागद्वेषघनोल्लासा भृतत्वालोलदेहिका ५४ लोभमोहवात्तपाता
तातविवर्त्तनी हाता प्ताजीविताक्षेयंनदीन . दनशीतला ५५ अपूर्वापरपगद्वंतितथापूर्वाणीयांत्पलं सं
सारसरद्वंद्व निसंगतानि धनानिच ५६ प्रवत्ताप्यनवर्त्ततितैरलंहतभावकैः अपूर्वायिप्रवर्त्तंते तेध्वयास्तेह
कीदृशी ५७ सर्वस्यासरितोवारि प्रजास्यायांतिचाकरोत् देहनद्याः पयस्त्वायुर्यात्येवायातिनोपुनः ५८
शतशः परिवर्त्तंते प्रतिपिंडंक्षणंप्रति कुलालचक्रकाभावाइव भावाभवांबुधौ ५९ चरंतिचतुरास्त्रौ
राधिषयाविषयारयः हरंतिभावसर्वस्वंजागमीस्वपमीहकिं ५० आयुखः खंडखंडाख्यक्षिपतंतः पुनः
पुनः नकश्चिद्वेत्तिकालेन स्नातानिदिवसान्यहो ५१

३१

गच्छत्स्वचनशोकसंघेषु चिंताविस्याहप्रवृत्ता नति ५७ आयुषिधनादेवै लक्षणमाह सर्वस्याइतिआक
राद्रिरियघादिः ५८ प्रतिपिंडंप्रतिदेहंप्रतिक्षणंचभोगभावाः कुलालचक्रकेयारूढाः घटशरावादिभावाइव ५९
भावाविवेकसाह्लादगंसर्वस्वं ५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शां॰टी॰ नि॰३० २८८

तत्रपरागदृष्टीनांविषयोन्मुखीप्रवृत्तिः स्वाभाविकीत्याह दोलायंत्यइति कूलद्रुपावनौदेहंप्रवाहंदोलांवदांदोल
यंत्यः सागरांगनाः नद्यः यथासागरान्धावंति ६९ गुणान्विवेकवैराग्यादीन्मोची ७० अति तरांस्नेहासक्तया
७१

दोलायंत्योवनैर्देहंसागरान्सागरांगनाः यथाधावंति धावंतिजनता विषयांस्तथा ६९ धावंति
विषयान्लक्ष्यमुक्ताश्छिन्नसायकाः स्पृशंतिनगुणान्भूयः कृतघ्नासौहृदंयथा ७० उत्पातवायुरेवा
मूल युर्मित्राण्येवातिशत्रवः बंधवोबंधनान्येवधनान्येवातिनैधनं ७१ सुखान्येवातिदुःखानि
संपदः परमापदः भोगाभवमहारोगारतिरेवपरारतिः ७२ आपदः संपदःसर्वाः सुखंदुः
खायकेवलं जीवितंमरणायैवबतमायाविजृंभितं ७३ वहत्कालपरावर्त्तोनिष्ठोनिष्ठात्स
रवंमनाक् पश्यन्प्रियवियोगं यातिजनैरतांजनः ७४ भोगाविषयसंभोगाभोगाएव
फणावतां दंशत्यपिमनाक्स्पृष्टादृष्टानष्टाः प्रतिक्षणं ७५

शातयंतीतिशत्रवः नैधनंनिधनसाधनं ७१ असक्तिजननेनातिदुःखानिरतिरासक्तिरेवपरा अर
तिरुद्वेगः ७२ प्रागुक्तमेवविस्तरयन्नाह आपदइत्यादिना ७३ ७४ फणावतांसर्पाणांभोगाःफ
णाएवतदुपपादयतिदशंत्येवेति ७५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

६० किंरतानिकालकर्तृप्रकारनिमित्ताक्षेपकारी पायः क्रूरोमृत्युर्यस्मादघस्त्रोवामूर्द्धित्रापदंयच्छतिप्रापम २३
तीत्यर्थः ६१ ६२ नीरसे भोगिस्तन्मनोरथैरेववाआततंचमत्कारकारिकिंचित्वपुरुषार्थरूपंममनेहितंनसंपादितं
६३ अनास्थाविषयेषुस्थानंजीवनंतदास्थेकस्मिधर्माच्छितिः ६४ विवेकिनांसंपदादिप्राप्तोइयंआपदेवायतिते

नमेमनोरमाः कामाः नचरम्याविभूतयः उद्दमत्तांगनापांगभंगलोलंचजीवितं ६० केनकस्य
कथंनामकुत आश्वासनामुने अघस्त्रोवापदं पायोमत्युमूर्द्धितियच्छति ६१ शरीरंपरीकृद्धशि
जीवितंजीर्णसंस्थितिः धीरधीरत्यागस्तारसानीरसतांगताः ६२ नीतंमनोरथैरेवनीरसैर्वपु
रातनं नममस्थंचमत्कारकारकिंचिदपीहितं ६३ मोहोघर्मांघमायातोदेहोनेहापयुज्यते अनास्थैवो
नमावस्थास्थानास्थोनाधिमास्थितिः ६४ आपदायतितेवपमहोमोहविधायिनी धिन्मुमित्येवमं
तथ्यंसत्यंनेहसंसृतौ ६५ विधिभिः प्रतिषेधैश्चशाश्वतेरप्यशाश्वतैः यथैवनीयतेलोकोजलं
निम्नोतरैरिव ६६ विवेकामोदसर्वस्वंचेतःकुसुमकोशतः हृत्वामूर्छापयच्छतिविषवाविषवाय
वः ६७ असदेवतथानामदृष्टंसत्तामुपागतं यथासदेवसद्रूपंसंपन्नमसदेवसत् ६८

तिमंतव्यं ६५ विवेकिनः कर्मशास्त्राण्यपिव्यामोहकान्येवभांतीत्याह विधिभिरिति ६६ यतः कर्मणांराह्विकामु
ष्मिकविषयाः विवेकत्वा अनर्थमेवप्रापयंतीत्याह विवेकामोदसर्वस्वमिति ६७ वस्तुतस्तुविरूपरूपमसदेव
तथासद्दृश्याद्दष्टं सत्तामुपागतंनवस्तुतः यदासद्रूपमावरणेनासदेवसंपन्नंतथाअसदेवावेदैर्णासत्संपन्नमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पे १

इदानीं भोगान्मुक्त्वा जन्मांतरे विवेकवैराग्यादि प्राप्स्यामीति प्रत्याशा तु तत्कार्ये वेत्याह भोगेति सर्वस्मिन्भा
ना०टी० विदेहपरंपरारूपे पिकाकानने ८७ तत्रापि बाल्यादिषु न वेत्यस्य प्रत्याशेत्याशयेनाह बाल्यमिति ८८ कु
नि०उ० तोपातितत्राह जीवितमिति जीवितं आयुः वाहिन्याः नद्याः ८९ योयं देहः आगतः स कुतोपि निमित्तान्
२८९

भोगाभोगाति गहने सर्वस्मिन्कायकानने परमुज्ञासमायाति तस्मिका विषमंजरी ८७ बाल्यं
यौवनवद्याति यौवनं याति बाल्यवत् उपमानेयमेयत्वं भंगुरत्वं मिथोनयोः ८८ जीवितं गलि
तं क्षिप्रं जलमंजलिना यथा प्रवाह इव वाहिन्यागतं न विनिवर्तते ८९ झटित्येवागतो देहः
कुतोप्यज्ञैन वातवत् यातिपश्यत एवास्तं तरंगांबुदद्वीपवत् ९० रम्येष्वरम्यता दृष्टा स्थि
रेष्वस्थिरतापि च सत्येष्वसत्यता येषु तेनेह विरसा वयं ९१ सर्वं यदात्म विश्रांतो गतम
नस्सि सत्वतां पाताले भूतले स्वर्गे तन्न भोगेषु केषुचित् ९२ अपि संप्राप्य दिग्दाव्यैः पंचा
पींद्रियतस्करैः तावज्जयेति मामेताभंग चित्रलता इव ९३ अयधहीं घराकालेन धिरहंकृति
नामया स्वर्गापवर्गवैतस्य मिस्मा सादितं धिया ९४ चिरमेकांत विश्रांत्यै तेनैतन्नभसः पदं

७१
बाल्योहं झटित्येव पश्यत एव अस्तं नाशं याति तत्तरंगादं बुदवद्वीपवच्च ९० सत्येषु सत्यता यज्ञातेषु विरागाः ९१ सत्वं तां नि
वसिन्तां ९२ सांप्रतं दृढवैराग्यं मां संप्राप्तं सर्गं विषयसहितं अस्य सर्वेंद्रियतस्करैः संभूयापि न जेतुं शक्नुवंतीत्याह अपीति ता

289

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

७६ अवली नानां खातपातोपवासादिनाकर्षितानां ७७ नकेवलं भंगुराः अपितु सद्योमृत्युदायकेत्याह अहिफणे
ति ७८ सत्यशब्दाभ्युपगमवादद्योतकौ संतु नाम मनोरमाः इत्यर्थः ७९ आपात इंद्रियसंयोगलक्षण : अविचारो
पायत इति विषयाः इति नाम धर्मविरूपंभावादिति भावः ८० तदुपायधनदोषमोहद्वंद्वेति अर्जनकालेशीतो

स्वम्

आयुर्यातिनिरायाममपदप्राप्तिविवर्जितैः उदकं भंगुराकारैः करालैः कष्टचेष्टितैः ७६ भोगास्सा
वद्भुतस्मानामपसानः पदेपदे आलानमवलीनानां वन्यानामिव दंतिनां ७७ संपदः प्रमदाश्चैव
तरंगोत्संगभंगुराः कस्ताश्चिहिफणाछत्रछायासु रमते बुधः ७८ सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या वि
भूतयः किंतु मत्तांगनापांगभंगलोलं हि जीवितं ७९ आपातरमणीयेषु रमंते विषयेषु ये अत्यंतविर
सांतेषु पतंति निरयेषु ते ८० द्वंद्वदोषोपरुद्धानि दुःसाध्यान्यस्थिराणि च धनान्यभ्यसेव्यानि म
मज्ञातुचनुष्यथे ८१ आपातमात्रमधुरा दुःखपर्यवसायिनी मोहनायैव लोकस्य लक्ष्मीस्तरणिवि
लासिनी ८२ आपातरमणीयानि विमर्दविरसानि पति दुःखान्यापदुदात्तानि संगतानि खलैरिव ८३
शरदंबुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः आपातरम्या विषयाः पर्यंतपरितापिनः ८४ अंतकः पर्य
वस्थाना जीवितं महतामपि चलंत्यायुः शाखाग्रलंबान्ने च देहिना ८५ जीर्यंते जीर्यतः केशा दंता
जीर्यंति जीर्यतः जीर्यते जीर्यते सर्वं तृष्णैवैका न जीर्यते ८६ ॥

क्षुत्पिपासादिद्वंद्वदोषापरुद्धानि धः साध्यानि च कष्टेनार्जितान्यपि राजचोरदुर्व्यसनप्रमादादिभिर्विनाशादस्थि
राणि च ८१ ८२ संगतानि धनादिस्वं धात्वलैः संगतानि मैत्र्य इत्वेत्यावृत्त्यापयज्ये ८३ अयं श्लोकः किरातार्जुनीये

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अयमवि चारापराधोनकेवलंतवैवाकिंतुमयापितुल्यइत्याह त्वयेति तत्रासिद्धैनैयावद्ववधानपैरङ्गितिलयोक्तंतत्समेवे
वा०टी० त्याह अव्याप्तीति देहिनांदेहवतांयोगिनामपिअव्याप्तिः प्राणिधानेनसर्वविषयेमनोव्याप्तिइहिताअतीतानागतापिसं
नि०उ० विनिर्नसंभवत्येव २ यदिसंभवतितर्हितवपत्तनंमाभूमिदि तिसासंकल्पकुटीस्थिरीकृतास्यादित्याह कस्मादितिस्थि
२६० रस्थितिः पत्तनरहितत्तपास्वपरस्परप्रमादोद्वाभ्यामपिदत्तव्यइतिभावः ३ स्वेस्वीयंभयासप्तर्षिलोकेत्वयानंदनवनेच ।

त्वयानकेवलंतावन्मयापिनविचारितं अव्याप्तिरहितानामनसंभवतिदेहिनां २ कस्मान्मयातवेदं
तंविचार्यासौस्थिरीकृता नकुटीव्योम्नितेनत्वमभविष्यस्थिरस्थितिः ३ उत्तिष्ठसिद्धलोकेषुनिवसावो
290 यथास्थितं स्वास्पदस्थितयः सौम्याः स्वात्मसिद्धोसुसाधनं ४ इतिनिर्णीयताबुद्धेरुत्सृतौतारकोप
मो समंमेकपुटोड्डीनौव्योमयंत्रोपलाविव ५ प्रणामपूर्वमन्योन्यमयकृत्वाविसर्जनं गतसोभिम
तंदेशमस्वाभिमतंगतः ६

प्राकनेनिवसितव्यमितिभावः तत्किमर्थंतत्राह स्वास्पदेति स्वात्मानसिद्धौनिर्विघ्नेपस्थितौ ४ स्वचअहंचतौस्पदा
दीनिसर्वैर्नित्यामितितच्छब्दशेषः ननुत्पदानीमियः ससोक्तोयत्परंतद्विष्य इत्यस्यछेदशेषेआवामितिभाव्यंसत्वं
छांदसत्वात्तन्नाश्रितं उच्चैर्व्योमि उत्सृतौउड्डीनौ एकयंत्रपुटादुड्डीनौयंत्रोपलाविव ५ उड्डीयव्योम्निकिंचकृतुस्तवा
ह प्रणामपूर्वमिति सः नंदं अहंसप्तर्षिलोकादीन् ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वंकुटीयंत्वंचपुनस्तथामागंतेतिनतदाविचारितं एतत्सर्वं अज्ञातमित्यर्थः ९६ किंतर्हितदाज्ञातंतदाहनेति ९७ कश्चि
त्तोसीमादित्ययापृष्टंयन्मेदं त्वंतद्देवतमयोक्तमित्यर्थः अतः परंत्वंयथास्मिन्नपराधेदंडमनुग्रहंवाजानासितत्कुर्विति
अर्थः ९८ हेमुनेसिद्धैरपिपुण्यदादिभिः यावत्पर्यंतंअवधानपरैर्भूत्वा अंतःअशेषवस्तुउत्तमयाधियाक्विचार्यननिरीक्षितंतावत्
त्तेत्रिकालस्यवृत्तांतस्यकलनंसम्यग्ज्ञानंकिंचिदपिनविदंति अयंअज्ञ जादिमनसोपिदृशएवस्वभावः किंपुनर्मादृ

अथैतत्संपरिज्ञातंयदेषाभवतःकुटी आगंतात्वंपुनश्चेतिमयातत्रविचारितं ९६ तदात्वत्रमयाज्ञातंकश्चि
त्सिद्धोयमात्मना देहंस्वकेहनिर्वाणंगतइत्यनुमानतः ९७ एतन्मेभगवन्वृत्तंमेबोस्मीतियथास्थितं मयाते
कथितंसर्वंयथाजानासितत्कुरु ९८ सिद्धैर्न यावदवधानपरैर्विचार्यनेरीक्षितमुत्तरधियांतरशेषवस्तुताव
त्त्रिकालकलनंनविदंतिकिंचिद्यज्वजादिमनसोपिमुनेःस्वभावः ९९ इतिमहारामायणे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे
आकाशमंडपसिद्धसमागमवर्णनंनाम त्रिनवतितमः सर्गः ९३ श्रीवसिष्ठउवाच अथहेमम
याकाशविस्तीर्णायांमहाभुवि सोहादेदेवसिद्धस्पतस्यदमलत्सुकवान् १

शस्येतितद्वृत्तांतापरिज्ञानदेहनिरासाद्यपराधंक्षमस्वे त्यर्थः ९९ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धेत्रि म
नवतितमः सर्गः ९३ सिद्धलोकेरूपायीनंपिशाचानांचसंस्थितिः वर्णयतेदेवतानांचमनोमात्रानुसारिणी हेमम
यांआकाशमिव विस्तीर्णांयांसप्तद्वीपसमुद्रवद्धितः स्थितायांमहाभुविसोहादानंस्वहद्भुवत् १ ..

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ स्वप्नानुभूतयः स्वप्नानुभवाः अत्रेद्दशार्थसंभावनेऽप्यविखंडितः समस्तोद्दष्टांतोऽनुसंधेयइत्यर्थः यत्तुनैय्यायि
नि॰उ॰ कज्ञानमात्रेअवच्छेदकसंबंधेनदेहकारणतात्वज्ञानोपयोगस्यापिकारणतासुषुप्तौतदभावेज्ञानाभावोपपत्तेरित्यादि
२६१ प्रलपति सम्भवित्वयानसंभाष्यएवमित्याह अनुभूतीति तेनसहतेअलंअस्तुसंभाषणादिनाप्रयोजनंनास्ति सुषुप्तावपि
स्वप्नमहमस्वाप्समित्यादिस्मृतिदर्शनेनसुखस्वापादिज्ञानसत्वात्स्वप्नेनशरीरमभिप्रत्याह स्वप्न: स्वप्नानभिव्याकाशीति

सप्तानुभूतयोरामद्दष्टांतोऽत्राविखंडितः अनुभूत्यपलायंतुयत्कुर्यात्तेनतेत्वलं १५ यथ स्वप्नचरोगेहे
व्यवहृत्तानदृश्यते तदातदानदृष्टोत्स्मिउरस्थोपिनभोगतेः १६ अहमन्यान्प्रपश्यामिपार्थिवाकारभा
स्वरान् नामातिवाहिकात्मानंनकश्चिदपिपश्यति १७ श्रीरामउवाच नदृश्यतेविदेहत्वात्भवात्म्येमवपु
र्यदि तत्कथंतेनसिद्धेनदृष्टोसोकनकाननो १८

शुक्रमादायपुनरेतिस्थानं हिरण्मयः पुरुषः एकहंसइत्यादिश्रुतिविरोधान्निमिशापात्यक्तशरीरेणमयादुः
खानुभवात्तन्निवारणायब्रह्माज्ञयामित्रावरुणोद्भवशरीरपरिग्रहकृतइतिभावः १५ गेहेस्वप्नः स्वप्नेस्वइतीति
स्वप्नचरः पुरुषः स्वप्नेव्यवहृत्तोप्यन्येस्तद्देहस्थेर्नदृश्यतेतथाअहमपिनभोगतेदेवैर्नदृष्टइत्यर्थः १६ १७ मांनकश्चिद
पिपश्यतीत्येतत्तेस्वोक्तिविरुद्धंप्राक्प्रसिद्धेनदृष्टोहमितित्वयैवोक्तत्वात् अहमन्यानपश्यामीत्यप्युसंगतंमनसोवहिरत्वात्
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham
आहजन्ममनोमयानामेवदर्शनादित्याशयेनरामः १८

इतिव वर्णितपाषाणाख्याये कालस्तरणं वृत्तांतं त्वानुभूतमखिलं सिद्धकृतांतं चतवाहमुक्तवानस्मितं वृत्तांतं प्रस्तुते योजयति
आश्चर्यमयीमिति ७ कुटीसंस्थस्त्वदीपस्थूलदेहः सिद्धनायास्तइतित्वपेव स्वयम् हितमित्युक्तं निरतस्थपार्थिवो देहः पृथ्वि
व्यां कालेनयात्तभावमापद्यतपरिशेषादवज्ञातं एवंसतिमनोमात्रदेहन सिद्धलोनाजो भवान् कथंतत्रत्यजनैः सहव्यवहृतवा
न् नहिमनोमात्रात्मा अन्यैः सह व्यवहर्तुं शक्नोत्यन्येवातेन सहव्यवहर्तुं शक्नुवती त्याशयेन रामः पृच्छति भगवन्निति अप्य

पा॰५

इतिवृत्तांतमखिलयुक्तवानस्मिराघव तवाश्चर्यमयीं पश्य संसृतीनां विचित्रतां ७ **श्रीरामउवाच** भगवं
स्त्वदेहोसौ पृथ्व्यामस्तंगतः भ्रांतः केनशरीरेण सिद्धलोकांस्ततो भवान् ८ **श्रीवशिष्ठउवाच** अस्य
तस्यएव तांतंततोमम जगद्गृहे भ्रमतः सिद्धसेनास्लोकपालपुरीषु च ९ अहमिंद्रपुरंप्राप्तोनकश्चित्तत्र दृष्ट
वान् मामिमं देहरहितमातिवाहिकदेहिनं १० अहं किलतदाराम संपन्नोगगनाकृतिः नचाधारोनचाधे
यश्चिदाकाशमयात्मकः ११ नगृहीतान्त्वाग्राह्यत्वाद्दर्शावबोधिनां नचैवदेशकालानां क्वचिदावर्तिकारकः
१२ मनोमननमात्रात्मा पृथ्व्यादिपरिवर्जितः संकल्पपुरुषाकारपदार्थानामरोधकः १३ अतद्रूपपदार्थौघैः
स्वयंस्त्वनुभवान्स्वः व्यवहृत्तातिथाभूतेरेवंप्रेमिमनोमयैः १४

तांपांसुतां भ्रांतः स्व चरितवानसि ८ अद्दतिस्मरणघातकोभिपातः अजितः ९ १० गगनाकृतिराकाशवदस्थूलः चि
दाकाशप्रचुरं यन्मनस्तदात्मकः ११ त्वाद्दशायस्थूलार्थावबोधिनस्तेषां ननुसूक्ष्मार्थदर्शिनां योगिनां प्रेक्षणप्रतीक्षणा
दिनान्येषां देशकालपरिवर्तनकारकत्वनसंपन्नः १२ यदा पीनांस्तंभकुंभादीनां मसंस्पर्शाधिक १३ स्वप्नमनोराज्यवस्त्वम्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अस्मरटतः कूजतः २६ अवबन्धं अनास्यपतनारोहणादिप्रसंगेकराघवलेवनेदातुं प्रवृत्तस्यममकिंचिदपिहस्ता
नि०३ द्विश्रन्यस्यअवबन्धध्येअवअवलम्बनायतसंपद्यते २७ एवममनपारीत्यादेवागारेषुपिशाचता अनुभूता २८ प्रासंगि
२९२ कोरामप्रश्नः स्पष्टः २९ सभ्यः समार्हः सत्यइतिपाठे यथार्थवक्ता श्रोतुः प्रमयाहि अर्थेयाथार्थ्यग्रहः नच श्रोतुः प्रा

अत्येतमप्यारटतः शब्दोनश्रूयतेमम केनचित्सुरलोकेषु स्वप्नप्रेसइवानघ २६ अवबन्धंप्रवृत्तस्य
तान्यावबन्धध्येमम संपद्यतेकिंचिदपिमनोमननदेहिनः २७ एवंव्योमपिशाचोहंसंपन्नोरघुनंदन
२३२ मयानुभूताकाप्येषादेवागारपिशाचता २८ श्रीरामउवाच पिशाचाः संतिलोकेस्मिन्किमाकाराः किमा
स्पदाः किंजातीयाः किमाचाराः कीदृशाः कीदृशाशयाः २९ श्रीवसिष्ठउवाच पिशाचाः संतिलो
केन्यादृशास्तादृशांशृणु नसभ्योयोनयोवक्तिप्रसंगापतितंवचः ३०

संगिकार्थजिज्ञासायाम जिज्ञासितेर्थेतिरेवाक्यात्प्रमोत्पद्यतइत्येनवधेयवचनोसावुन्मत्तवदुपेक्ष्यतेतितथाचाहुर्वि
चनस्पतिमिश्राः प्रतिपित्सितमर्थंप्रतिपादयन्प्रतिपादयिताअवधेयवचनोभवति अप्रतिपित्सितंतुप्रतिपादयन्ना
सौलौकिकानपरीक्षकइत्युन्मत्तवदुपेक्ष्यतेति ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible] २८ २९

सत्यसंकल्पानुसारिदर्शनव्यवस्थया॰ अयं वसिष्ठः परिहरति अस्मदादिरिति अस्मदादिर्जनियोगसिद्धो जनः १९ न नुज्ञानसिद्धानां सदैवातिवाहिकदेह एवास्ति न स्थूल इति त्वयैवास्य कुतं तत्कथं तेषां स्थूलदेह कुध्यापरदर्शनसंवादादि सत्यसंकल्पनं घटते तत्रा ह व्यवहारे स्थितिः सत्यं समाधिविवेककालयोस्तु पेव व्युत्थानव्यवहारकालेऽपीति वाहिकभाव विस्मरणमप्यस्तीति तत्संकल्पनसंभव इत्यर्थः २० एवं सिद्धः सोपि सत्यसंकल्पः सिद्धश्चेति वा मां द्रष्टुं शक्नोतीत्याशयेन तं विशिनष्टि त्वसंकल्पार्थभाजनमिति २१ सिद्धस्येतरजनेभ्यो विशेषमाह जन इति जठरस्थिरवासनादृढीकृतो भेदः

श्रीवसिष्ठ उवाच अस्मदादिर्जनो नाम यथासंकल्पकल्पितान् नासंकल्पतमाप्नोति सत्यकामवपुर्यतः १९ व्यवहारेषु मग्नेन लौकिकेषु समालना त्वरणा द्विस्मयते ऽसा आतिवाहिकमात्मनः २० मायापश्यन्तु मामेव इति संकल्पितं तदा तेन मां दृष्टवानेष त्वसंकल्पार्थभाजनं २१ जनो जठरभेदत्वान्न संकल्पार्थभाजनं सराणजीर्णभेदत्वात्सत्यकामत्वभाजनं २२ द्वयोस्तु सिद्धयोः सिद्ध विरुद्धेप्सितयोर्मिथः आधिकेन वदातालजयीपुरुषपक्षवान् २३ भमतः सिद्धसेनासु लोकपालपुरीषु मे विस्मृता व्यवहारोघैः सातिवाहिकतात्मनः २४ यदा तदाहमपरैर्व्यवहर्तुं महावर॥ प्रवर्तान्न च मां कश्चित्तत्र पश्यति चंचलम् २५

त्वस्यात्मसमाबोधेन तथाविधात्वात् जीर्णभेदत्वाद्बाधितभेदवासनत्वात्स एव सिद्धः सत्यकामत्वस्य भाजनं योग्यः २२ न नु तर्हि यत्र सिद्धो परस्परविरुद्धं संकल्पयतः यथा एकः अहमेव पश्यामीति संकल्पइति अपरस्तु मामयं न पश्यत्विति तत्र कथं व्यवस्थातत्राह द्वयोरिति यस्ये बालाज्ञानैवशाधाधिक्यं तत्संकल्पः प्रबलः यथैकराज्ये सिद्धयोर्मतिमानयो राजपुत्रयोर्यस्यैव शौर्याद्याधिक्यं तस्य जयस्तद्वदित्यर्थः तुल्यबलत्वेतु अपसपतिवर शायाविरोधसंकोचितृत्ते २३ अस्त्वेवं तथापि प्रकृते किं तत्राह

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ केनोपायेन तर्हि ते दृश्यन्ते मनुष्यैस्तमाह सत्त्वेति सत्त्वावष्टम्भो योगधारणाभेदः पञ्चभूतदर्शनानुकूलबीजाक्षर
नि॰उ॰ घटितं रञ्जनादि यत्रालिखितं कनादौ धार्यमाणं तेन गृह्यन्ते वशीकृतास्ते वादौ नियुज्यन्ते केनचिद्भूतविद्यावतापुरु
२९३ षेणाभ्यां देशे प्रसिद्धमेतदित्यर्थः ३९ एकादश देवयोनिभेदान्तर्गतत्वादणिमाद्यैश्वर्यतारतम्येन सुखभोगोपि तेषु

सत्त्वावष्टम्भयन्त्रेण मन्त्रेणाराधितेन वा दृश्यन्तेपि च गृह्यन्ते कदाचित्केनचित्क्वचित् ३९ देवयो
निर्हि सा तेन केचिद्देवोपमादयः केचिन्नरसमः श्रीकाः केचिन्नागसमन्वयः ४० स्वसृगालो
२९३ पमाः केचिद्ग्रामजङ्गलवासिनः कुत्स्यावकरणेष्वास्तु वसति निरयेषु च ४१ एतदास्पदमेतेषामि
त्याकाराः प्रकीर्तिताः पिशाचाख्यमाचाराञ्जन्मैषां श्रूयतामिदं ४२

स्त्रीति सूचयन्तज्जात्याकृतिभेदान्प्रपञ्चयति देवयोनिर्हीति नागैः सर्पैः समन्वयः सादृश्यं येषां ४० निरये
षु नरकप्रायेषु स्थलविदेशेषु ४१ एतेन किमाकाराः किमास्पदाः किमाचारा इति प्रश्ना समाहिता इत्याह तदिति किं
जातीया इति प्रश्नोपदि जन्मपरस्तथा पुनरंगलतल्लारम्भसर्गादिना जगत्तत्त्वं व्युत्पादयन् श्रावयति जन्मेत्यादिना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सूक्ष्मदेहकाः मनोमयदेहकाः स्वप्नवन्मनः कल्पितहस्तपादादिसंयुक्ताः ३१ यदि ते मनोमात्रदेहास्तर्हि अन्येषामाक्रमणं कथं कुर्वंतीति मनसो बहिराक्रमणाद्यसामर्थ्यादित्यत आह छायेति ते पिशाचाः अन्यत्र निरंतरे तदीयचित्तभ्रमरू
पया अंतरेव नाभयदापि मास्वच्छायया प्रतिबिंबेनानुप्रविश्य तदीयं चित्तं तात्पर्यमिवापद्य तस्य नरस्याशयं दुःखभोगप्रदं
कर्मका वासनादिकं नानाभ्रांतिचेष्टाद्यनुरूपतया उद्बोधयंतीत्यर्थः ३२ तन्मरणानुकूलकर्माशये सति घ्नंतीत्यपि चस्त्री

पिशाचाः केचिदाकाशसदृशाः सूक्ष्मदेहकाः हस्तपादादिसंयुक्ताः पश्यंतित्वयि वाकृतिं ३१ छाय
याभयदापि मात्वन्यत्र भ्रमरूपिणः ते चित्ताक्रमणं कृत्वा बोधयंति नराशयं ३२ घ्नंत्यदंति पिबंत्याशु लघु
सत्वबलं जनं बलसत्वमयो जीवान् हिंसंत्याक्रमचेतसः ३३ आकाशसदृशाः केचित्केचिन्नीहारसन्निभाः
केचित्स्वप्ननराकाराः साकाराप्यपि वालकाः ३४ केचिदभ्रदलप्रख्याः केचित्पवनदेहिकाः केचिद्भ्रमात्म
कास्त्वेवं सर्वे ते हि मनोमयाः ३५ गृहीतुं नैव युज्यंते गृहीतुं शक्नुवंति नो आकाशशून्यवपुषः पश्यंत्याकृति
मात्मना ३६ शीतातपादिविहितं सुखदुःखं विदंति च पातुमत्तुं भवद्भ्रुमी हितं शक्नुवंति नो ३७ इच्छाद्वेष
भयक्रोधलोभमोहसमन्विताः मंत्रौषधतपोदानधैर्यधर्मवशीकृताः ३८

यत्र मरणानुबंधसारेण तदीयदेहधातूनदंतिरुधिरादि पिबंति बलं सत्वं च क्षपयंतीत्यर्थः ३३ एतेन किमाचारा इतिप्र
श्नः समाहितः किमाकाशः किंजातीया इति प्रश्नौ समाधत्ते आकाशेति स्वस्वचित्रकर्मानुसारेण तेषां सौक्ष्म्यतारतम्येन
देहारंभादेतज्ज्ञानाशक्तितारतम्येन नावासनानुसारिरूपभेदेन चावस्थानमिति भावः ३४ अभ्रदलं मेघखंडः भ्रमात्म
काः आक्रामणीयपुरुषभ्रांत्यनुसारिदेहा इति यावत् ३५ पश्यंतित्स्वयमनुभवंति परस्य स्वं च पश्यंति ३६ वाह्यजलादि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

294

वा॰टी॰ ५३ तदात्मजीवः जगच्चतयोर्द्वयोः ५४ ५५ पृथ्व्यादिभूतमयंचेति यथात्वंसंकल्पपुरुषस्य असतएवसतः नगरादेर्भू
नि॰उ॰ तमयत्वंवेत्सितद्वत् ५६ ब्रह्मांडात्मकस्वशरीरधातूनांकविनद्वाधिदभागानांतेनब्रह्मणापृथ्व्यादिकाः अभिधाःसं
२९४ ज्ञाः कृताःताः समुदितरूपेणजगदित्येवस्थितः ५७ यथा असत्यापितेसंकल्पः मनोराज्यकौतुकार्घ्यक्रियाकारि

गतंप्रकथ्योत्कर्षादाधिभौतिकदेहतां तेनैवसर्गइत्युक्तोभेदसंततिभासुरः ५३ सब्रह्माब्रह्ममात्रा
त्माब्रह्ममात्रात्मनोस्तयोः अजातयोरेवसदातदात्मजगतीद्वयोः ५४ अभिन्नयोरेवभूशंशून्यत्वांव
रयोरिव एकात्म्येनैवव्वसतोः पवनस्पंदयोरिव ५५ वेत्तिभूतमयत्वंतन्मिथ्यैवनतुवास्तव तथायथा
त्वंसंकल्पपुरुषस्यसतोसतः ५६ ततःशरीरधातूनांतेनपृथ्व्यादिकाःकृताः अभिधाःपंचविस्पष्टा
जगदित्येवतास्थिताः ५७ यथात्वसत्पएवायंसंकल्पः सत्पएवते तथासावात्मसंकल्पंसत्यमेवानुभूतवा
न् ५८ सस्वयंचिन्मयाकाशः ससंकल्पस्त्विदंवरं अतःस्वभ्रोजगत्सर्वंकृतोनाशोद्भवौस्थितौ ५९
यथैवैतन्मनःसत्यंतद्दशाःसत्यमेवते तथैवतत्कृतास्त्र्यद्रुद्रकेंद्रमरीचयः ६० एवंस्थितेजगद्भा
तंतन्मनोराज्यमुच्यते तच्चशून्यंनिरालंबमाकाशकचनंत्विति ६१ ॥

त्वात्सत्यएवानुभूयते त्वयातथा असौब्रह्मापिआत्मनः संकल्पंसत्यमित्येवानुभूतवान् तस्यसमष्ट्यात्मत्वात्तत
त्संकल्पजस्यसर्वजनस्याधारणापर्यंतक्रियेतिविशेषइतिभावः ५९ तमेवस्फुटयतिसइत्यादिनासब्रह्मास्वयंचिन्मयाका
शएवपरमार्थतः तत्संकल्पोपिचिदंवस्मैव ५९ कथंतर्हितत्कृताग्न्यद्रुतारादयः सर्वार्थक्रियाहेतवस्तत्राहयथैवेतितद्दशा

तद्दलयत्नेसत्वंप्रकृतार्घ्यक्रियासमर्प्यएव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रप्रथमंमायाशवलस्यब्रह्मणोजीवभावप्राप्तिमनन्याधुपाध्युद्भवक्रमेणदर्शयति अचेत्येतिचेत्यचिन्मयंकार्यं
ब्रह्मतद्विलक्षणंनाचेत्यचिन्मयंचेतसंसंकल्पयन्मनः परक्षद्दवत्वंसत्तद्रूपेणायतिष्ठतंतदेवजीवंप्रथमांकुरंविदुः ४३
प्रौढः अभिमानोद्भितः अज्ञानतिमिरनाशाय तत्त्वसाक्षात्काररक्ष्मारूढतयाउदितमाविर्भूतमालापयंततः ४४ समनो

मे

अचेत्यचिन्मयंब्रह्मसर्वशक्तिस्वभावतः यत्स्थितंवृद्धिंतस्यैवसंसंकल्पयन्निव ४३ तज्जीवंविद्धि
प्रौढस्यहंकारइतिस्मृतः सोहंकारः स्मृतः पुंसोमनइत्युदितात्मनि ४४ सएवकथ्यताब्रह्मासंकल्पा
काशरूपवान् असदेवासतोवीजंजगतोविगताकृतिः ४५ एवंमनःस्थितोब्रह्मासदेहोप्यममलंनभः
तत्त्वमपुरुषाकारःसन्नेवासद्वपुःसदा ४६ पृथ्व्यादिरहितत्वात्तिवाहिकदेहवान् पृथ्व्यादयः
किलकुतःसंकल्पपुरुषस्यखे ४७ भवन्मनोयथाकाशेपरंपश्यतिकल्पितं तथामनोविरिंचेतंपश्य
त्यात्मनिकल्पितं ४८ यद्वेतिकल्पितंतत्स्वयंपश्यत्यनुभवत्यपि योयावन्मात्रकस्तत्सकस्मात्किलनपश्यति
४९ ---------- ततःदृक्शून्यमंबरे ब्रह्मब्रह्मणिवाब्रह्मातदिदंजगदुच्यते ५० तथासंप्रति
भैसोस्यचिरकालैकभावनात् घनीभूतःस्थितःपुंसःसुदीर्घस्वप्नसुंदरः ५१ आतिवाहिकदेहस्ततस्य
तच्चिरभावनात् सर्गनिभवनेभूरिब्रह्मणोब्रह्मरूप्यति ५२

रूपोजीवसमष्ट्यात्मनाब्रह्माकथ्यते असतोजगतः असन्मनरववीजं ४५ ४७ अतएवसर्वेश्वोयधत्संकल्पनंवे
तितत्तद्पाकारेणपश्यत्यनुभवत्यपियोयावन्मात्रकोजीवःप्रसिद्धः सर्वोपितच्चिद्रूपंसदेकअतोज्ञानशक्तिमत्तत्कस्मा
द्धेतोर्नपश्यति ४९ भूम्यादिनिराकारमनोरूपः सब्रह्मा अंबरेचिदाकाशेशून्यमेवयद्दृश्यंतदाकारंपश्यतिदिदंजगदि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अर्द्धपकाऽपक्वैवर्णाज्वला: शिला: आरपाना: ख्याता शिला: ७१ गुर्व्यः स्वहस्ता: भारभृता: कांतिप्रकांतिप्रकाशा

ई०३० दिफलेहीना: वृथापाषाणा इतीयावत् अशरीरा अहंकारा: शरीरेणोपदेहाकाराश्च शिला: ७२ ननु हिरण्य

२९५ गर्भस्योत्तमद्वाविरतान्येव तत्र ह्युत्पत्स्यंतामित्येव संकल्प: कृतेनाभूत्किमर्थं वृथापाषाणरूपपिशाचजात्युत्पादन

संकल्पोऽभूत्तत्राह नहीति संकल्पितु संकल्पायितु धातु रिच्छ नहि पर्य्यनुयुज्यते आक्षिप्यते न जतत्स्वजडजीवत्राकनक/

अस्त्वर्द्धपक्वास्ता एतान्नगादितज्ञय: यात्वाश्यामानारजोन छायांकमिस्थावरादय: ७१ यास्फु

गुर्भिः फलैः हीना: शून्याकारा: चय: स्मृता अशरीरा: शरीराणिस्ता: पिशाचादिका: स्मृता: ७२ नहि

हिकंद ४ संकल्पस्तु: स्वेच्छा क्वचित्पर्यनुयुज्यते नात्तथा विरिंचस्य तथा नामतयोदिता: ७३ सर्वा एव चिदाकाश

रूपिणोऽभूतजातय: आतिवाहिक्य: पृथ्व्यादिरहितात्मका: ७४ ताश्चिराभ्यासवसतस्ताधिभौतिकसं

विदः प्रासादीर्घानुभवनात्स्वप्राजाप्रदृशामिव ७५ पिशाचाद्यास्तथा एते तथाभूताधिभौतिका: ति

ष्ठंतितुच्छमनस: स्वसंसारविहारिण: ७६ पश्यंतिकश्चिदन्योन्यं ग्राम्याग्राम्यपकानि च स्वप्नैकलोलावा

स्तव्याद्वेताभूतजातय: ७७ कांश्चिद्दृढतरप्राप्त स्वप्ननिर्माणलोकवत् नान्योन्यमपि पश्यंति नानासं

संधिरनुसारित्वादितिभाव: विरिंचस्य ताद्रुशास्तथा जातास्तथैव पिशाचजातयऽदिता: ७३ शिलाल्वोक्तसर्गास्य यकं

भौतिसत्वं भूतजातीनां वारयति सर्वा एवेति ७४ कथं तर्ह्यस्माकं देहे भौतित्वानुभवस्तत्राह ताइति ७५ तथाभूतं चिरा

[illegible] भ्यासप्राप्तमाधिभौतिकं आधिभौतिकत्वं येषां स्वयुं

[illegible] भोगपभोगे तुच्छमनस: तथा चैतेषां पिशाचदेह: कुत्सितभोगस्य प्रियएवनषीभत्सोभास्तोतिभाव: ७६ अन्यो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

६२ सर्गस्य आदिमध्यांतदृशः जन्मस्थितिभंगप्रत्ययाः ६३ अत एवात्मनश्चिदाकाशरूपतामनुसंधानेन तत्र वा मत्र वान्यस्य चानकस्य चित्सर्गादयः संतीत्यर्थः किमिति जगतो जडत्वादेव सतरां न जन्मादिप्रत्ययप्रश्न इति द्योतनाय ग्रहणं पुरुषांतरा भिप्रायेण वा ६४ ६५ वस्तुतः परमार्थदृशः सर्गस्य आदिकारणं सकृदाभातं अपुनरावर्तितया प्रथमं गवं इदं प्रत्यग्रूपं स हैवतदुक्त ६६ तथाविधेपि चिदंबरे क्षेत्रे आज्ञानकलनापंकेन कलिले सति स्वात्मन स्तस्यादेव बीजादियं भूरिभूतशिला

यथास्वप्नपुरं व्योम संकल्पाद्रिर्यथा नभः तथा त्र्यस जगच्चैव स्वप्नेवाद्भुतमताकृतिः ६२ एवमाभासमात्र स्यकचतो विशाममयं सर्गादिमध्यांतदृशोम्बधैवात्राहिताः स्थिताः ६३ किंचिदाकाशकोशस्य तत्र वा मम वा नघ जगतो वापि जायेत किं वा नश्यति मे वद ६४ तत्किमर्थमनर्थाय निरर्थकमयार्थकाः कस्मादभ्युदितैर्बुहि रागद्वेषभयादयः ६५ वस्तुतो गगनसर्गादि न सर्गो नाप्यसर्गता विद्यते सकृदाभातमिदमिद्धं सदैवतत् ६६ आसून्ये विपुलाभोगे स्वच्छचिज्जलपूरिते कलनायां कलिते भविष्यति चिदंबरे ६७ अंतस्थितात्पदे स्वात्मने गनात्मिका तस्माद्बीजाद्य जाता भूरिभूतशिलावलिः ६८ नास्ति किंचिदहं देहे त्वं मुग्धे नामन किं चन न बीजमस्ति नो जातं किंचित्सर्वं च संस्थितं ६९ या शिलावत पस्तत्र पश्चाता विबुधादयः यास्तु वरो जि ग३ नारस्ताः स्वस्थिता उद्भुद्भयः ७०

वालिर्भविष्यति प्राग्ज्ञाता चेति परेणान्वयः ६७ ६८ कलनापंकनिराशत्वाहनास्तीति ६९ एवं पिशाचजातिवर्णन प्रसंगेन सर्गतत्त्वमुत्पाद्य प्रस्तुतानुकूलतया वर्णितभूतशिलाया अवयवादिभेदान्दर्शयति या इति तत्र तस्मिन्कलनापं केकलिते आत्मक्षेत्रे या शिलावलयः प्रश्वा संरूढास्ता विबुधाद्यो जातः घट इति सामान्याभिः विशिष्य विभजते पाषत्यादि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सत्यसंकल्पता स्वतास्य व्यवहारः पुनर्जने स्वस्याकाशवशिष्ठादिनाम्नि अस्त्रेत्वप्यर्पिते विहरन्नसंचरन् १ २ मयापादन्या
नि०उ० सारोहिणीध्यास नादिना आक्रांता अपिमानप्रत्याक्रामेति मोहं प्रवीपरव्याप्रतिसंधाने ३ चिंतितवान् चिंतयास्म तवान्स
२९६ सकामइमे वयमिति स्मत्सभिनयः पश्यंतु मांसुरगणा इति च संकल्पितवानिति शेषः ४ अग्नेवसतीत्यालयाः वसेयमित्यर्थः

श्रीवशिष्ठउ० ततश्चिदाकाशवपुर्भूतपंचकवर्जितः विहरन्नहमाकाशे पिशाच इव संस्थितः १ न मां
पश्यंति चंद्रार्केशक्रा हरिहरादयः न देवसिद्धगंधर्वकिंनरा नासुरोरगाः २ नाक्रमेति मयाक्रांतान् चरुरेवं
तिमद्धवः इत्यहं मोहमापन्नो विक्रीत इव सज्जनः ३ अथ चिंतितवानस्मि सत्यकामा इमे वयं पश्यंतु मां सुरग ॥
णास्तेन तस्मिन्सुरालये ४ द्रष्टुं प्रवृत्ता मामग्रे वास्तव्याः सर्व एव ते स्फटितेव पुरं प्राप्तमिंद्रजालद्रुमं यथा ५ ॥
अथ गीर्वाणगेहेषु संपन्नो व्यवहार्यहं यथास्थितसमाचारः स्थितो निःसंकचेष्टितः ६ यैरविज्ञात एवतो ॥
नैर्दृष्टोऽहमजिरास्थितः वशिष्ठः पार्थिव इति लोकेषु प्रथितोऽस्मि तैः ७ व्योमन्यादित्यरश्मिभ्यो दृष्टोऽहं यैर्न ॥
भोगतैः वशिष्ठस्तैजस इति लोकेषु प्रथितोऽस्मि तैः ८ वातात्समुदितो दृष्टो यैरहं गगनास्पदैः सिद्धैर्वात ॥
वशिष्ठाख्यास्तैरहं समुदाहृतः ९ यैरहं सलिलाद्दृष्टः प्रोत्थितस्तैर्मुनीश्वरैः उक्तो वारिवसिष्ठोऽहमिति मे ॥

टिप्पणी चेत्सुपसंख्यानात् ५ व्यवहारी संभाषणादिव्यवहरणशीलः संपन्नः संपन्नः ६ अजिरे चत्वरभूमौ प्रथमं ॥
विर्भूतो दृष्टस्तैस्तत्र पृथिवीतः एवमउत्पत्तिं कल्पयद्भिः पृथिव्यां जातः पार्थिवोऽयं वशिष्ठः इति लोकेषु प्रथितः प्रख्यातिं नीतो
ऽस्मि एवमग्रेऽपि योज्यं ७ ८ ९ इति एवं रीत्या परकल्पनयैवमे पृथिव्यादिभ्यो जन्मनाशतति: परंपरा : १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पिशाचजातिवदेवकुंडाद्विजातीनां प्रत्यशस्तामशी आतिवाहिकाचेष्टादिस्थितिरित्याह स्थिताइति १९ निम्नतातारतम्येन जलस्थिति तारतम्यवत्पापतारतम्येन तेषु मस्तारतम्यमित्याह यथेति तत्रेति दर्शनाद्यत्रेत्यध्याहार्यं २० अतिरेसातपत्व त्वरेपितिष्ठतिचेत् २१ भानुस्पर्शस्ततमेन निहंतिस पिशाचएव २२ अस्मदादीनां प्रकाशसिद्ध्ये अग्न्यादित्यादितेजोमंड

स्थिता यथैताजगति पिशाचाद्याकुजातयः प्रपत्तयेताकुंभावपत्तप्रेताद्यः स्थिताः १९ यथायत्रेहवै निम्नाजलंतत्रावतिष्ठते तथायत्रपिशाचाद्यात्तमस्तत्रावतिष्ठते २० मध्याह्नेपिपिशाचश्चेद जिरेतिष्ठति स्वयं ततस्यांधंतमस्तत्रसन्निघातंकरोत्यलं २१ नविहंतिचतद्भानुनचान्यस्तत्प्रपश्यति सएवचानुभव ति पश्यमायाविद्धंभितं २२ अग्नेरादित्यचंद्राद्येस्तेजसंमंडलंयथा पिशाचादेरजन्यात्मतामसंमंडलंत था २३ यंतितेजस्यनोजस्त्वे तमसोजःप्रधानतां उल्लूकावपिशाचाद्यास्ताश्चयंतितत्स्वभावतः २४ एषा

त२ पिशाचाजनिस्थजातिःप्रोक्तामयातेसमयानपेता पिशाचाचतुर्भ्यस्सुरलोकपाललोकेषुजातोहमितिप्र संगात् २५ इतिमहारामायणे निर्वाणा० उत्तरार्द्धे पिशाचवर्णनप्रसंगेन जगद्भ्रमणैरैक्यप्रति

लपिवपिशाचादेर्व्यवहारसिद्धपेतामसमंडलस्तीत्याह अग्नेरिति इंधनाद्यजन्मात्म २३ अनोजस्त्वेनैवस्तंतदेतदाश्च र्यं २४ हेराम मयातेपिशाचयोनौ अजन्मीतस्यजीवस्यजीवस्यएषाजातिर्यथा तत्संप्रोक्तासमयः पृष्ठमवश्यंवक्तव्यमि तिव्याख्यातसंप्रदायस्तदनपेतातद्धिशादिवितियावत् सुरलोकालोकेषुहे पिशाचतुल्योजातोस्मीतिपदच्योच्यंतत्प्रसंगात्वया पृष्टसतीत्यर्थः २५ इतिवाशिष्ठता० नि० प्र० उ० चतुःनवतितमः सर्गः ९४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भवस्थितिर्भवद्रुद्ध नुसारिमौक्तिकेदृढस्थिति: १९ ममैवहिरण्यगर्भस्यापित्वदृश्याजगद्भ्रमाकाशात्मकमेवेत्याहमा
वा०टी० कारेपरीज्ञकदृशायतन्मनोमात्रं २० व: अज्ञजनानां २१ दूरगतवंधोस्नेहोयथाकालेनोपशाम्यतितद्वत् २२ अहंकारस्व
नि०उ० पंघनत्वंस्योत्संतथाशाम्यति आदेयभावनाउपादेयतावासनौ २३ २४ प्रापपदंसदृशपरं एतदुक्तरूपंजीवन्मुक्तत्वं २५
२६७

एषमोहमिहाकाशः वशिष्ठः पुष्पतामिव गतोघस्वात्मनाभ्यासाद्भवतांवाभ वस्थितिः २९ आकाश
मानरस्वैतेसर्वएवस्वयंभुवः यथातेजन्ममनोमात्रमिमेसर्गास्तथैवहि ३० अहमादिरयंसर्गस्त्वपरिज्ञान
दोषतः वेतालइववालानांगतोवोवज्रसारतां ३१ परिज्ञातस्तुकालेनस्वल्पेनैवोपशाम्यति वासनातानवा
स्नेहोवंधोदूरगतंयथा ३२ घनत्वमहमासाघतथ्यसर्गस्यशाम्यति परिज्ञातायथास्वप्नविधेराधेयभा
वना ३३ शाम्यंतिसंपरिज्ञाताः सकलादेश्यदृष्टयः यथामरुनदीवेगवारिग्रहणावुद्धय- २४ महाराम
यथाप्रायशास्त्रप्रेक्षणमात्रतः एतदासाद्य ते नित्यंकिमेतावतिदुष्करं २५ संसारवासनाभावरूपेसत्या
नयस्यधीः मंदोमोक्षेनिराकांक्षी सत्वाकीटोथवाजनः २६

संसारत्यागशस्यात्मशास्त्रपराङ्मुखमिदंति संसारेति यस्यजनस्यधीः संसारवासनावशात् अभावरूपेअव
स्तुस्वभावेदेहेंद्रियभोग्यादिरूपेरतात्मामोक्षावि षयेनिराकांक्षीयज्जनः अशुचिभोगाः शक्तिसाम्याद्वा अथवाकीटः
नतुमनुष्यः ज्ञानाधिकारयोग्यमनुष्यदेहस्यायोग्यइत्यर्थः २६

297

२६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मारुतोमरुन्मयदेहः २१ तस्मिन्नेवातिवाहिके देहे आधिभौतिकतारूढा प्रादुर्भूतारूढेन चिराभ्यासपरिस्फुटेन आंतरे
ग्यानसाइरितागमिता आरूढांतरे स्थैः सिद्धैरीरितागच्छितेतिवा २२ तर्हि किमज्ञत्वद्धौतिकेदेहात्मैवाभूः नेत्याह यदे
तदितियदेतदिति यतः इदं द्वयमपि खं आकाशमेवतद्रूपे भौतिकदेहात्मे तत्तत्वतः परिज्ञानं ततो मे चितिरेवात्मभावे
न काचतिनदेहात्मभाव इत्यर्थः २३ कचिद्व्योमादिस्मृतरूपेण एवकचनात्माप्यहं एवमात्मचिदेकस्वभावमलं चिदेकस्वभावंप

ततः प्रभृतलोकेहं पार्थिवः प्राथितः क्वचित् अम्मयः क्वचिदन्येषां तैजसो मारुतः क्वचित् २१ अ
थकालेनमेतत्रतस्मिन्नेवातिवाहिके आधिभौतिकतादेहे रूढा रूढांतरेरिता २२ यदेतदातिवाहित्वा
मधिभौतिकताचखं द्वयमप्यकदेहात्मततः कचतिमे चितिः २३ एवमात्म कचिद्व्योमकचनात्माप्यहंनभः
परमेवनिराकारप्रव्याप्त्याकारवामपि २४ जीवन्मुक्तो व्यवहरंस्तथास्तेब्रह्मलालकः तथैवादेहमुक्तोपि
तिष्ठतिब्रह्मनायकः २५ ममनब्रह्मसत्तायेनाताद्दकव्यवहृतेरपि अंशमद्न्यदृशां युष्मदादिष्वहंत्वहं २६
यथान्नस्पप्नस्वप्ननरेधर्जन्मनिनिराकृतो आधिभौतिकताबुद्धिस्तथास्मे जगतोपिच २७ एवमेवावभासं
तेसर्वेएवास्वयंभुवः स्वगाश्रितनुआयंत प्रयाता इवचोदिता २८

रे नमएवनभूताकाशाद्विस्वभावः कथं तर्हि साकारत्वा दृश्यसे तत्राह युष्मा एवेति युष्मदुपदेशादि व्यवहारसिद्ध्यर्थमित्य
र्थः २४ वस्तुतस्तु सदेह विदेहमुक्त योरेकरूपामेवेत्याह जीवन्मुक्त इति २५ युष्मदादिषु उपदेशार्थमहं वसिदेहः संपन्ने
त्यर्थः २६ स्वप्ने देहकथं तर्हि आधिभौतिकतारूढेत्युक्तिस्तत्राह यथेति जगतोऽनेनांतरस्यच २७ ब्रह्मादिशरीराणीतत्क
न स्वगाश्रेवमेव परदृष्ट्यैवाधिभौतिकाइत्याह एवमेवेति २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ पाषाणाख्यानतात्पर्यं चिद्विवर्तो जगद्भ्रमः वर्ण्यतेत्र चिदात्मा ब्रह्मानंदोऽजरामरः विस्तरेणाथ गीतं पाषाणाख्यानं १

नि॰उ॰ परमं प्रकृतेयोजयति पाषाणाख्यानमिति अनन्यामिकया स्फुरंत्या चिन्मात्रपूर्णतादृष्ट्यास्वत्र सृष्टयः नभसित्वि

२९८ दाकाशशून्यभावे च स्थिता इति निष्कृष्टार्थः १ ब्रह्मघनेसैंधववघनदेकरसेस्वभावे २ जगतश्चिन्मात्रविवर्तत्वं स्वप्नेस

र्वानुभवसिद्धमित्याह ब्रह्मेति निजाच्चिद्रूपात्कदापिन भिद्यते न प्रच्यवते तथा च स्वरूपादप्रच्युतस्य रूपांतरप्रतिभासो विव

८ को १

श्रीवशिष्ठ उ॰ पाषाणाख्यानमेतत्ते कथितं कार्यविद् अनन्यभास्फुरद्दृष्ट्यास्सृष्टयो नभसि स्थिताः

१ न चास्थितं किंचनापि क्वचनापि कदाचन स्थितं ब्रह्मघने ब्रह्म यथास्थितमखंडितं २ ब्रह्म चिन्मात्रकं

विद्धि तद्यथा स्वप्नदृष्टिषु पुरं भवन्निजाद्रूपान कदाचन विद्यते ३ स्वयंभूत्वसमापन्नो तथा दृश्यमवस्थितो

स्वरूपमजहत्येव चिदाकाशमजं स्थितं ४ न स्वयंभूर्न च जगन्न स्वप्नं परमं स्थलं स्थितं संविन्महादृष्ट्या ब्र

ह्म चिन्मात्रमेतया ५ यथा पुरं भवत्स्वप्ने चिद्रूपं स्वात्मनि स्थितं अखंडमेवमासृष्टेरामहाप्रलयस्थितं

६ हेम हेमाश्मनोः स्वप्नपुरस्यचेतनयोर्यथा भेदो न संभवत्येवं न भेदः स्थितिसर्गयोः ७

त्ते इति तत्स्वप्नलग्नं जगतिप्रसिद्धमित्यर्थः ३ स्वप्नवत्सर्गेपि विवर्ततां बोधयत्याह स्वयंभूत्वसमापन्ना विति स्वयंभूः समष्टि

जीवस्तत्वेन सूक्ष्मोपाधिसमापन्नो दृश्य स्थूलत्वमवस्थितो अजं निर्विकारं ४ जगच्चोद्भवतत्वं हि परमार्थदृष्ट्या किं स्थितत

द्रूपेणेति ५ दृष्टांतेपि तत्समं इत्याह यथेति अखंडचिद्रूपं यथा स्थितं एवं आसृष्टेरामहाप्रलयाज्जगद्रूपं भवत्तदेवस्थितमित्य

र्थः चिदुच्चिद्भूतया सर्वसर्गाज्जिभवादपि सैव तथा स्थिता इति निष्कर्षयत्याह हेमेति हेमाश्मनो भेदो प्रसिद्ध ६ ७ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथैकमेवान्नंहविः पुरोडाशादिरूपत्वेः पुराडाशादिरूपत्वेन मरूपंदेवद्विजादिभि भुज्यते उद्दिष्टपुरीषाद्यशुचिरू
पंतुश्वकाकादिभिस्तथाजीवन्मुक्तैः शब्दादिभोगः शुद्धचिन्मात्रानंदस्वरूपोभुज्यते मूर्खैस्तु अशुचितमविषरूप इत्याश
येनाह भोगेतिजीवन्मुक्तबुद्धिना भुज्यमानो भोगकल्पायः कीदृशः स्यान्मोक्षेमेसिवेततच्छीलेनमूर्खेणच भुज्यमानः कीदृ कु
स्यात्तद्विमृश्यमितमर्थः २० किंचाज्ञानेभोगप्राप्त्येषु निश्चित स्याक्रोधलोभादिज्वराः संतापएवादेतिशास्त्रपरिशीलिनांस

भोगाभोगंकिलायंयः सजीवन्मुक्तबुद्धिना कीदृशोभुज्यमानस्यात्कीदृकुस्यान्मोक्षमेसेविना २७ महारामा
यणाभ्यायशास्त्रपेक्षणमात्रतः अंतः शीतलतादेतिपदार्थेषुहितोपमा २८ मोक्षः शीतलचित्तत्वंबंधः सं
तप्तचित्तया एतस्मिन्नपिनार्थित्वंमहोलोकस्यमूढता २९ अयंप्रकृत्याविषयैर्वशीकृतःपरस्परंस्त्रीधन
लोलुपोजनाः पूर्णार्थसंदर्शनतः सुखीभवेन्मुमुक्षुशास्त्रार्थविचारणादितः ३० श्रीवाल्मीकिरुवा
च इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम स्नातुंसभाकृतमनस्करणाजगा
मश्यामास्तयेरविकरैश्चसहाजगाम ३१ इतिमहारामायणे भि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे पाषाणोपाख्यानेविरि
ञ्चशरीरवर्णनंनामपंचनवतितमः सर्गः ९५ पाषाणोपाख्यानंसमाप्तम्॥

ज्ञानासर्वार्थेषुपरा अंतः शीतलतोदेतीत्यपरोविशेषइत्याह महारामायणेति २८ एतस्मिन्नीदृशेपिमोक्षेलोकस्य
नार्थित्वंमहोआश्चर्यं २९ अयंजनः प्रकृत्याभावेनैवविषयैर्वशीकृतः अतएवपरस्परंपुद्गचौर्यहरणादिनापिस्त्रीध
नादिसंपादनातलोलुपः एवंभ्रांतिसंतापैः यदाहंदह्यमानोयंमुमुक्षुशास्त्राणांअर्थविचारणेनिदिध्यासनापुपायतोय
थार्थवस्तुसंदर्शनतएवस्वीगतसन्तापः पूर्णानंदोभवेन्नोपायांतरेणेत्यर्थः ३० ३१ इतिवाशिष्ठता॰ भि॰प्र॰उ॰ पंचन
वतीतमः सर्गः ९५ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ां०टी०
ो०उ०
२८

299

राम:
२८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ स्वरूपात् चित्स्वभावात्तु चेत्यभेदे देशभेदे कालभेदे च न भिद्यते तर्हि वंधमोक्षयोः किं कृतः को वा विशेषस्तमाह अपरिज्ञातेति ३८
नि॰उ॰ ३९ ४० तथा च जगद्रूपेषु स्वप्नवभिव्याप्तेत्वस्य निर्णयानुसारं निपतनेन वास्तवे इत्याह न तदस्तीति ५१ उक्तमर्थं निगमयन्नुप
३०० संहरति यद्यदिति पदार्थज्ञानं विषमस्तदेशवकालभेदाद्वा केभेदात्सहकारिभेदाच्च न नियतो विपरीतमवस्थितापि किंपाभेदस
विदनुसारेणैवमवस्थितं दृष्टमित्यतेहितोः संविदविधायिसंविदनुसारि किंचिदपि वस्तु नास्तीति यदुक्तं तत्प्रसिद्धमित्यर्थः ५२

नि॰१

परिपश्यतिसंसारं परिपश्यतियुक्ततां सुखदुःखे जानातिस्वरूपात्तु न भिद्यते ३१ रज्ज्वपरिज्ञातदेहात्तु धत्तेमो
हाभिधा स्वयं अपरिज्ञातदेहात्तु धत्तेमोक्षाविध स्वयं ३२ नास्तमेतिन्नचोदेति न कदाचन किंचन सर्वमेव
चिन्मात्रमाकाशविशदं यतः ३३ न तदस्तिनयत्सत्यं न तदस्ति न यन्मृषा यद्यथा येन निर्णीतं तत्तथा तं प्रतिस्थि
तं ५१ यद्यथा जगति चेतति चेतनो त्मा तत्तथानुभवी त्यनुभूति सिद्धं दृष्टं विषमस्तदेशवपदार्थज्ञातं नातोस्ति
संविदधेयमितिप्रसिद्धं ५२ इति महारामायणे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे अमरत्वं प्रतिपादनं नाम षष्ठनवतितमः
मः सर्गः ९६ श्रीवशिष्ठ उवाच संविन्मयत्वाज्जगतः स्वप्नस्य परमात्मनः ब्रह्मकाशतया सर्वं ब्रह्मले

इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे षष्ठनवतितमः सर्गः ९६ वर्णितेसर्वशक्तित्वात्सर्व दाद्यु
क्तिसत्यता भोगाशक्तिस्त्रयम्बेषां तत्वज्ञविरलस्थितिः ब्रह्मणः सर्वशक्तित्सर्वदाद्युक्तीनां सत्यतेति वक्ष्यमाणार्थेपियोगित
यानतदस्तिनयत्सत्यमितिसर्गीयात्पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयितुं भूमिकां रचयति संविन्मयत्वादिति परमात्मनः स्वप्नभूतस्य जगतः पर
मार्थसत्यसत्यब्रह्मकाशेतया सर्वं ब्रह्मैव इति सत्यमेव जगत्सर्वैरनुभूयत इति नासत्यं किंचिदस्तीत्युपयुक्तमित्यर्थः १ ॥

३००

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३० अमरंचिन्मात्रं अहं न अतो नश्यामीति यद्रोदिति तत् अनबेएवालनिरोदितिसेयं विवेकि दृशानस्यैव रोदनविडंबना
अपूर्वा खरोलिकापेहासक्रीडैव जाता ३१ इदंनित्यापरोक्षंचेतनं चिन्मात्रमेवाह ३२ संदेहिताजन्ममरणादिसंशयः ३३
चेतनाम्हयमिति चेतयद्भिः स्थेत अचेतनद्भिर्विनिघ्नः चेतनद्भिश्चेतनास्वभावंस्वस्यानुद्भिस्तथावक्रमशक्यत्वात् नद्वितीयः
अचेतयद्भिः जडैर्वयमचेतना इत्यनुभवितुमभिलषितुं किंचिदुपलपितुंवाशक्यमित्याशयेनाह चेतनमिति ३४ किंचचे

अहंचिन्नमरएवेतिसत्येभावे स्थिरेसति वज्रपातयुगांताग्निदाहः पुष्पोत्करोपमा ३० चिन्मात्रमपरंना
हंन्नपश्यामीतिरोदिमि अनष्टएवतद्देहोजातापूर्वाखरोलिका ३१ इदंचेतनमेवाहंनाहंदेहादिदृश्यः
इति निश्चयवान्योंतर्नसमुह्यतिकस्यचित् ३२ अत्यंचेतनमाकाशोनाशोमेनोपपद्यते चेतनेनयमत्यूर्णं
केवसंदेहितात्रयः ३३ चेतनंवर्जयित्वान्यत्किंचिद्रूपंजनपदे यद्बुध्यतांमहाम्रूढाःस्वात्माकिमिबलप्य
ते ३४ तच्चेतनंचेम्रियतेतज्जताप्रसहंस्मृताः ब्रूतकिंनश्यताद्रूपंतन्मृतंकिलचेतने ३५ तस्मान्नम्रियते
किंचिन्नचजीवतिकिंचन जीवामीतिम्रतोस्मीतिचिच्चेततिननश्यति ३६ चिच्चेततियथावायतत्तथासाम्र
पश्यति आवालमेषोनुभवोनकश्चित्साचनश्यति ३७

तन्मंस्वमरणंचेत्पश्यतितर्हिसदेवपश्येत् नदासर्वदासर्वेषांजीवितांमरणानुभवः स्यादित्याह तदिति ३५ एवंमिरणाम्र
सिद्धेतथावज्जीवनमित्यपिकल्पनारचेत्याशयेनाह तस्मादितिचेततिभ्रांतिमनुभवति स्वयंतुकदापिननश्यतितथाचम्रु
तिः नहिद्रष्टुर्विपरिलोपोविद्यतेअविनाशित्वादिति ३६ सर्वेषामविनाशित्वेचेतनानुसारेणेवार्थानुभवः प्रसिद्धोनतदं
परीत्येनेत्याह चिदिति ३७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंकणाद्गोतमसौत्रांतिकवैभाषिकाहितानांपरमाणुसमूहात्मकमेवजगदितिकल्पनादितदनुसारित्वात्सत्यैवेत्या
वा॰टी॰ हपस्मारिणे ति ६ एवंदृष्टिबाधिनामनिर्वचनीयमेवेहलोकेपरत्रचजगत् नतुसदसदन्यतरकोटिप्रतिष्ठितमित्या
लि॰३॰ ध्यात्मिकीमनःकल्पनामात्ररूपाजगतोगतिरवगतिरपिसत्यैतेस्तथैवानुभवादित्यर्थः ७ एवंयेऽन्येचार्वाकाःबाह्यं
३०१ पृथ्व्यादिभूतचतुष्टयमेवास्तिअन्यदांतरंआत्मरूपंनास्तीतिवदंतितेपिसत्यवादिनएवचतास्तेऽन्तगणोऽयम्भूत शादि

तं

परमाणुसमूहात्मजगदित्यपिसत्यतः संवेद्यतेयथायथेत्तथैवानुभूतिनः ६ यथादृष्टंतथैवेदंमिह
लोकेपरत्रच नासन्नदितिप्रोक्तासत्यमाध्यात्मिकीगतिः ७ बाह्यमेवास्तिनास्त्यन्यदित्यन्येसत्यवादिनः॥
301 दी३ स्वात्मन्यैगणातीतंप्राप्नुवंतिनतेयतः ८ अनारतविपर्यासदर्शनात्क्षणभंगधीः युक्तैवतद्विधामाद्यं
सर्वसन्निहितत्पदं ६ कलविंकस्यटन्यायोधर्मइत्यपितद्विदां तदात्मसिद्धेर्जीवानांतद्देशेषुनदुष्यति१०

स्योतीतंस्वात्मधिदेहेविभ्रसंतोप्राप्नुवंति ८ एवंक्षणिकवादिनांक्षणभंगधीरपियुक्तैवप्रतिक्षणपरिणामिनांसर्व
भावनामनारतविपर्यासदर्शनादित्यर्थः ६ यथाघटेवरुद्धःकलविंकस्त मुखायावरणेबहिरुड्डीयगच्छतिएवं
देहांतःपरिच्छिन्नोधर्मजीवःकर्मपिदपपरलोकेउड्डीयगच्छतीत्याहतत्कल्पनापिसत्यातथात्मेच्छानांपठनादीनांदे
श्वरोत्पादितोदेहाकारएवजीवोदे हनिखग्रनदेशेषुतिष्ठसततःकालांतरेईश्वरेणपरामृष्टस्तदीच्छयामुच्यते
उच्छिद्यतेप्यास्वतंस्वर्गेनिरकेवानिवेशतइतिकल्पनापितद

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रवं ब्रह्मस्वरूपेणासत्यत्वेपि कथं प्रतीयमानरूपेणासत्यता न हि रज्जुरूपं सत्यमिति तदध्यस्तः सर्पः सत्यो भवति तस्मान्नाहम्
सत्येति तत्र हि सर्पोपि दृश्यः रज्जुरपि दृश्या उभयोर्दृश्यत्वे रज्जुदर्शने सर्पबाधादसत्यत्वात् इदं तु जगद्भ्रान्ति दृश्यात् तदधि
ष्ठानमहाचितिरदृश्येति वैषम्यात् चिदात्मा मद्शक्तिः स्वस्वयंसद्रूपो दृश्यभ्रमहेतुः कार्यरूपेणैव स्वसत्तां प्रकल्पयतीति
अस्य जगद्रूपस्य सत्यतापि उच्यत इत्यर्थः २ तर्हि न तदस्ति न यन्मयेत्युक्तिः कथं घटेतां ब्रह्मणो मृषात्वायोगात् तत्राऽसत्वा
दित्वं बंधकाले दृश्यविभ्रान्तेः सर्वदृश्योपरमलक्षणमोक्षस्याऽसत्वादसंपत्तेः तां विना महाचितेरद्वितीयचिदात्मनः

भ्रमस्य चातिदृश्यत्वाददृश्यत्वान्महाचितेः सदसत्त्वविशालेति सत्यतास्यापि युज्यते २ असत्त्वाद्दृश्यवि
भ्रान्तेरलभ्यत्वान्महाचितेः उपलब्धुरभावाच्च शून्यनास्तीव सत्यपि ३ चिन्मात्रं पुरुषोऽकर्त्ता समेत्यव्यक्ततो
जगत् स्वदृष्टेः सत्यमेतद्वमर्थानानुभूतितः ४ विवर्तो ब्रह्मणो दृश्यमित्येवं वादिनोपि सत् मतमेव स्वरूपेण
मर्थ्यानामनुभूतितः ५

अलभ्यत्वात् मुक्तिकालेपि उपलब्धकः प्रमातुरंतःकरणोपहितस्य उपलम्भकप्रमाणादेश्चाबाधेनाभावाच्चासत्ता प्रसि
द्धप्रायतयाऽसति परमार्थवस्तुन्यपि शून्यत्वमिव सुवचमित्यर्थः ३ एवं सति सर्वेषां वादिनां वाक्यं स्वस्वानुभवसिद्धार्थमिति
पादनात्सत्यमेवेति प्रपंचयिष्यन् अयं सांख्योक्तिः सत्यसां दर्शयति चिन्मात्रमिति इदं जगत् सुखमोहात्मतया अन्वीयमा
नतया विधसामान्यपरंपरावधिभूतगुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणादव्यक्ततः प्रधानान्मूलकारणान्महदहंकारादिक्रमेण
समेति आविर्भवति पुरुषस्तु चिन्मात्रं अकर्त्ता च तस्य भोगमोक्षसिद्ध्यर्थं सर्गः प्रवर्तत इत्येवं दृष्टिर्यस्य कपिलस्य तस्यैव
तत्सत्यमित्यर्थः ४ यत्तु वेदान्तिनां ब्रह्मणो विवर्त्तो जगदिति वादिनोत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अस्तिकानां अयं लोक इव परोपि लोकोस्ति अतः परलोकार्थिनां तीर्थस्नानाग्निहोत्रादिरतरत्तु निष्फलं न एताहृशं ते
लि०उ० षां एतत् भावितं भाविनं सत्यमेव २४ एतद्भावनमपि सत्यमेव यत्र शून्यवादे तत्प्रमाणशून्ये प्रमेयशून्यत्वकल्पनसंभ
३०२ वादिति भावः २५ सर्ववादिनां स्वस्वाभिलषितसिद्धान्तानुपपत्तिमात्रं चितिरिति २६ नेदं एवं शून्याशून्यविलक्षणानि
र्वचनीयं रती विधावादिनामपि तत्स्वाभिमतं अवस्तु सत्यं न यतः सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः सा अनिर्वचनीया मायाशक्तिः

अयं लोकः परश्चास्ति स्नानाग्न्यादि च नेतरत् एतद्देताद्दृशां सत्यं विद्धि भावितमानवं २४ अशेषं शून्य
मेवेति बौद्धानामेव द्रव्यसत् लभ्यते तद्विचारेण यत्र किंचन नैव हि २५ चितिश्चिन्तामणिरिव कल्पद्रु
मइवेशितं आस्थितं पादपस्पर्शं तरालमना निरवासिका २६ नेदं शून्यं न चाशून्यमित्यवस्तु न तद्विदां सर्व
शक्तिर्हि सा सक्तिं न तद्विघ्नतरवतत् २७ न र्लन्स्व निश्चयेयस्मिन्यः स्थितः स तथा ततः अवश्यं फलमा
प्नोति न च वा त्यान्निवर्तते २८ विचार्यं पंडितैः साङ्ख्यं वस्तु भ्रियामता सन्तो निश्चये ग्राह्या नेतरत्त्वय
थातथा २९

ति यस्मात्तच्छून्यं न यद्धि धत्ते तदेकं च न उभयविलक्षणो तत्त्वर्थः २७ वास्यान्न अविश्वासलक्षणचापलाद्धेतोः ध्रु
वं निश्चयान्न निवर्तते चेदित्यर्थः अथवा स्यादज्ञोन्नानं निर्वचनेचेत् तथा त्वया वदात्मज्ञानं नास्ति तावदेव तत्सि
द्धान्ताः सत्याः आत्मज्ञाने तु आत्मैव सत्यो नान्यदिति भावः २८ अतएव विचाराद्यस्य कस्यचित् सिद्धान्तो न ग्राह्य इत्याह वि
चार्येति २९ ॥ ॥ ॥

३०२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसर्वप्रसमावुद्धीनांसन्मात्रवस्तुमिभिंदतैषीनाः विषामृतमृतिजन्मादिषुविषमत्वेनकदाचित्कत्वेनचप्रसिद्धेष्वपि
सर्वत्रसमाःसदासंतश्चभांतियतः एकस्यैवसर्वसर्वात्मिके अतोनकिंचिदत्रदुर्लभमितिसर्ववादिनामप्यविवादमितिमपि
तुल्ये बुद्धिस्पर्धः ११ एवंस्वभावादेवस्वयमेवसर्वंजगदुत्पद्यते स्वभावोद्भवनरूपतिजगतः कर्ताकश्चिदस्तीतिनहिदं
स्वभाववादिनांचार्वाकाणांमतमपियुक्तमेव यतः घटप टादेदृष्टपिवद्धिमत्कर्तृकतादृष्टिवात्तरणांवुरादेस्सम्यग्
न्विष्टापिप्राप्तिंनोयातिनह्येकालदृष्टिसक्षेत्रतरणादयः कृषीवलानांसम्यकर्तृत्वणामनिष्टाविनैकर्त्तारस्वभावादेवजा

समाः संतश्चविप्राप्तिनिविषामृतमृतिष्वपि भांत्येवंतद्विदांसर्वमिदंसर्वात्मिकंयतः ११ स्वभावसिद्धमे
वेदंयुक्तमित्येवतद्विदां आन्विष्यागतिनोप्राप्तावुद्धिमत्सर्वकर्तृता १२ एकः सर्वत्रकर्त्रेतिसत्यतन्मय
चेतसां सोयंनिश्चयवान्सोत्रतदाप्नोतीत्यवाधितं १३

यमानाः कर्तृ कल्पनांसहंतेनहिसर्वानिष्टकर्ताकश्चिदस्तितस्याचाकालदृष्टिपरक्षेत्रतरणादिनाप्रयोजनम
स्तीतेकल्पनासंभवतीतिभावः १२ क्षित्यंकुरादेस्सर्वकार्यमात्रेएकः कर्ताइतियत्कल्पनंतदपिसत्यं त दानिश्चयव
ताईश्वरोपासकानांतस्माप्तमनुग्रहदर्शनाधर्मक्रियादर्शनाद्वित्याहएकइतितन्मयंतदासक्तंचेतोयेषांसोयंउपा
सकः यतस्तथानिश्चयवान् ततः स्वांतस्थोपास्यंसर्वकर्तारंप्राप्नोति नत्व सौपूर्ववादीवतंवाधितंमन्यते अ
कालवृष्टिसक्षेत्रतरणार्थीनामपिसर्वानिष्टासिद्धेस्सर्वकर्मफलप्रदस्येश्वरस्यदुष्कर्मफलानिष्टकर्तृत्वेदोषाभावा
च्चेति १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

303

बा०टी०
नि०उ०
३०३

सत्यमतिदुर्लभास्तथापि देवासुरमनुष्यगंधर्वादिजातिभेदेषु तेसत्येवेति प्रलयेनान्वेष्याः इति वशिष्ठ उत्तरमा
हजातोजाताविति तथायोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतद्भवत्तथाऋषीणांतथामनुष्याणामित्यादिश्रुतिव्यपदेशपा
भवंतिसंभवत्येव २५ अन्येतुसर्वेमूढाः मोहमहांबुधौभोगतरंगाकल्लोलैस्तृणवदूह्यंते २६ तदेवदेवादिजाति
भेदेषु प्रपंचयतिनष्टात्मस्थितयइत्यादिना देवनवनहुताशनेन २७ दानवारिभिर्देवैनारायणलक्षणेअवटे

श्रीवशिष्ठउवाच
जातोजातौकतिपयेव्यपदेशाभवंतिते येषांयांतिप्रकाशेनदिवसाभास्वतामिव २५ अ
तश्चोर्ध्वंचधावंतश्चक्रावर्त्तविवर्त्तनैः सर्वेतृणवदूह्यंतेमूढामोहभवांबुधौ २६ नष्टात्मस्थितयोभोग
वह्निषुप्रज्वलंत्यलं देवादिविदवनोद्दह्यमानाद्रुमाइव २७ पातितामदसंपन्नादानवादानवारिभिः
गजाइवनिरालानायेनेनारायणावटे २८ नगंधमपिगंधर्वादर्शयंतिविवेकजं गीतपीतपरामर्षाश्च
रंतिहरिणाइव २९ विद्याधराश्चविद्यानामाधारत्वेनमोहिताः स्फुरितानामुदाराणामपिकुर्वंतिनाद
रं ३० यक्षविक्षोभितभुवोदक्षतामक्षताइव दर्शयंत्यमहायेषुवालवृद्धातुरेषुच ३१

महागर्त्तेपातिताः २८ गंधलेशमपिगीतलक्षणंपतीतंमदिरातद्दशात्परैः अरिषड्वर्गैः आमर्षंतइतिप
रामर्षाहरिणाः इवमत्तुव्याधसन्निधिंसंरंतिगच्छंति २९ ब्रह्मविद्यायाअपिविद्यात्वोत्तद्योग्यताबलेनस्फु
रितानामपिउदाराणांविवेकानामादरंनकुर्वंति भोगसाधनेविद्यास्वेवरमंतइत्यर्थः ३० भयज्वरोन्मादादिदोषो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्व२

पंडितेष्वेषलक्षणमाह संभवतीति द्वाभ्यां शास्त्रतः अध्ययनतः व्यवहारतः आचारणतः यत्र देशे नामेति यस्य दौर्ल(
भ्यान्वेषणलघोतनाय २० अभिंद्या निंद्यायेन निषिद्धाचरणहीनः २१ तर्हि किं निश्रयांतरतिनिष्ठाः विफला एव नेत्या
हैरचति श्रेयः स्वस्वनिश्चयानुरूपमभिलषितं धावंति प्राप्नुवंति न तेषु परमपुरुषार्थसाधनं किं स्यादिति विचार्य सच्छा
स्त्रसद्रूपवसनाश्रयेत् २२ तौ च शीघ्रं समाश्रयेत् विलंबेन आयुषि विश्वासायोगादित्याशयेनाह कल्लोलैरिति क

संभवस्युत्तमप्राज्ञः शास्त्रतो व्यवहारतः यो यत्र नाम तत्रासौ पंडितस्तं समाश्रयेत् २० सतां विद्यमानानां
सच्छास्त्रव्यवहारिणां यः समाल्हादनं निंद्यः सश्रेयस्तं समाश्रयेत् २१ सर्व एवाभिसंश्रेयो धावंति प्रा(
णिनो बलात् परनिम्नपयांसीव तद्विचार्य समाश्रयेत् २२ कल्लोलैरुह्यमाणानां रणां संसारसागरे अ
ज्ञाताद्दिवसायांति तृणानामिव बिंदवः २३ श्रीराम० जगत्सर्वं लभेवापि विश्रांता विततेपदे एवं पर विचा
रेणापराभावदर्शिनः २४

के१

व१

ल्लोलैर्मनोरथपरंपरातरंगैः अज्ञाताः अलक्षिताः तृणानामग्रे लग्ना बिंदवः २३ भोगतृष्णाप्रावल्या (विरक्ता)
तद्विरक्ता मुमुक्षवः दुर्लभा श्रेष्ठाः पिपरमात्मतत्वसाक्षात्कारवंतः स्वल्पलक्षणाः पंडितश्रेष्ठाः अतिदुर्लभाः इ
समपेवार्थविस्तरेण श्रोतुकामो रामः पृच्छति जगदिति विततेपदे ब्रह्माकाशे जगद्विपटसहस्र वितानजालप्रसारपू
र्वकं अतिविस्तारे विश्रांता प्राणिनाभोगतृष्णा निःशेषः एवं सति पूर्वापरजगत्स्वरूपानर्थविचारेणासारासारविचारे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५१ नू२

वा॰टी॰ मानः देहाभिमानस्तल्लक्षणो वायुभिः अक्रोधा नियमेभ्यः आधूताः संतः क्रोधादिवशपतंनीयंते यथाकों
पि॰३॰ पिकेः प्रत्येकंकर्तृभिः कृषीवलैर्धान्यैः स्फुटतायिकर्तृर्थं विलेभुपूताउड्डापिताकिरारूनिकराः नः सारधान्याभ्या
३०४ ससमूहाः वायुभिर्नीयंते तद्वदित्यर्थः ३९ सुरारुधिरपानमांसादिभोजनलक्षणाः जंबालः पंकोयस्मिंस्तथाविधे

नीयंतेनीयमाधूतामानवामानवायुभिः कांपिकैः स्फुटतापूताः किरारूनिकराइव ३९ पानभोज
नजम्बालेगहनेयोगिनीगणाः दुर्गंधपल्वलोदरेपतिताः पामराइव ५० केवलंयमचंद्रेंद्ररुद्राकिंवरु
णानिलाः जीवन्मुक्ताहारिब्रह्मगुरुशुक्रानलादयः ४१ प्रजापतिर्नारदस्याद्यित्यात्माद्याकाशपादयः
नारदाद्याः कुमाराद्याः सनकाद्यास्तुरात्मजाः ४२ दानवानांहिरण्याक्षः बलिप्रह्लादसंवराः यम
वृत्रांधनमुचिकेशिपुत्रमुरादयः ४३ विभीषणाद्यास्त्रः स्प्रवहस्तेंद्रजिदादयः शेषतक्षककर्कोट
महापद्मादयोहिषु ४४ ब्रह्मविष्ण्विंद्रलोकेषुवास्तव्यामृतदेहिनः मृतकसभावस्तुषिताः सिद्धाः साध्या

304

तामसधर्मफलभोगासक्तिलक्षणाद्दुर्गंधपल्वलोदरेपतिताः अविवेकेनेत्यर्थः ४० एवदेवादिज्ञातिषुविवेक
ज्ञानादोलभ्यंप्रपञ्चयंतेषु येप्रबुद्धास्तोन्यरिशिष्टानिकवातिपयानुदर्शयतिकेवलमित्यादिना ५१ ५२ ५३ अ
हिषुनागेषु ४४ वसंतीतिवास्तव्याः मृतदेहिनोजीवन्मुक्ताः तुषितादयोनिभेदाः केचनन्तुसर्वे ५५

३०४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

राक्षसानां तु कामबलसौर्यादिना दंतिवन्मज्जानां अरिणा शत्रुभूतेन हरिणा सिंहभूतेन विष्णुना परिक्षयः कृतः अर्थे च त्वं
करिष्यसीति तत्प्रसादात् फलं तेषां प्रत्यक्षमेवेत्याह दंतिनामिति ३२ पिशाचानां तु सदा क्षुधातुरत्वात् प्राणिवधभोजनचिं
तैव सदेति न कदाचिदपि विवेकप्रसक्तिरित्याह पिशाचा इति अज्ञानधूमानां … स्वपरप्रपंधकारस्य अनिलवत्क्रोध हिंसादिज्वा
लात्व सपादिकया भूतभोजनचिंतया पच्या अग्नौ पतिताः आहुतयः सदैव सधूमज्वालायां दह्यमानं स्वं पश्यंति तथापि

दंतिनामिव मत्तानां रक्षसां हरिणारिणा कृतः करिष्यसि त्वं च राक्षसानां परिक्षयं ३२ भृशं पिशाचाः परपं
तिभूतभोजनचिंतया धूमांधकारनिलयाज्वालायाहुतयो यथा ३३ नागजालम्रणालानिमग्नानि धरणी
तले नगानामिव मूलानि जडानीवाप्यपतानालं ३४ विवरं शरणं येषां कीटानामिव भूतले येषामसुर
वालानां विवेकः कुकैवका ३५ अलमात्रकणार्थिनः संचरंति दिवानिशं पिपीलिकास धर्मिणः प्रायेण
मनुष्या अपि ३६ सर्वासां भूतजातीनां मग्नानां यथा दीर्घया जीवानां निवगच्छंति दिवसानि दुरीहया ३७
न कंचित्संस्पृशत्येतद्विवेको विमलोज्ज्वलं जलेगाधे निपतितं निमज्जंतं रजो यथा ३८

पा १

शाचा इत्यर्थः ३३ एवं नागजानामपि विवेकोदयं आह नागजालेति धरणीतले पाताले नगानां वृक्षाणां मूलानीव जडान्य
चेतनानी च विवेकहीनानि स्थितानि ३४ ३५ एवं बलवीर्यप्रभावादिसंपन्नानां देवादि असुरांतानां विवेका दौर्लभ्ये
अन्येषां तु … किं वाच्यमित्याशयेनाह अल्पमात्रेत्यादिपुरुषाः मनुष्याः ३७ यथा जले निमज्जंतं रजः शुष्कपांसुनिस्प
र्शतितद्वत् ३८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

का०टी० सज्जनस्थितौसदास्थितौसदाचारे अनावरणं उपदेशेन हृदयकोशोद्घाटनं तत्प्रयुक्तैर्ज्ञानोदयसौगंध्यैः
नि०उ० पैरः आस्पदैः आश्रयदानैः सत्वैरशनैरन्नैश्च आगतं अर्थिनं पूजयंतीति परेणान्वयः ७ पद्मपक्षे अ
३०५ नावरणंत्वादिस्पष्टं आवर्जयंति गुणैर्वशीकुर्वंति ८ शीतलमास्पदं उद्यानादि तद्वत्स्निग्धाः भूभृतां रा

सर्ग १

विरुद्धकार्यविरतारसिकाः सज्जनस्थितौ अनावरणसौगंध्यैः प रैर्दसुखाशनैः
७ पूजयंत्युपागतं फुल्लाभंगं पद्माइवार्थिनं आवर्जयंति जनतां जन तापापहारिणः
८ शीतलास्पदवत्स्निग्धाः प्रावृषीवपयोधराः भूभृद्भंगकरधीरादेशभंगदमाकुलं
९ धारपंसागतंक्षोभंभूकंपमिवपर्वताः उत्साहयंति विपदि सुखयंति च संपदि १०
चंद्रबिंबोपमाकारादाराइवगुणाकराः यशःपुष्पामलदिशाभाविसत्फलहेतवः ११
पुंस्कोकिलसमालापामाधवइवसाधवः कल्लोलउल्लोवर्त्तव्यामोहमकरालयं १२

ज्ञांभंगकरं देशभंगदं च आकुलं दुर्भिक्षमारीपरचक्रादिप्रयुक्तं जननक्षोभं तपः प्रभासत्कर्मनिष्ठापन
सामाद्युपायैःशोधयंती विघ्नं निवारयंतीति परेणान्वयः ९ १० रूपमाधुर्यप्रेमादिगुणाकराः पतिव्रताइव
यशइत्यादिविशेषणैः साधर्म्यं चसंतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ११ माधवाः वसंताः कल्लोलेत्यादीनि परचित्तमहार्णव
विशेषणानि १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४६ सर्वेजातिष्वपिजीवन्मुक्ताः संति किंतुते विरलाइत्ये दृष्टांतेनोपपादयतिभूतानित्यष्ठं ४७ इतिवासिष्ठता॰नि॰
उ॰ सप्तनवतितमः सर्गः ९७ लक्षणानुपवर्णयतिसंतांतत्वविदामिह परीक्षोपेक्षतद्दोषा न्कर्तव्यश्चतदाश्रयः तत्त्वं
अल्पतां तथाचलोभादिदोषास्तेनापितल्लक्षणेर्वेनिर्दोषित्वं किंवात्यमितिभावः १ नाविंशति क्षोपिविषयेनाभिनिवि
शंति एवंनाहरंति नसंगृह्णंतिभोग्यजान २ एवंपारलौकिककर्मस्वपिनात्यंतकायक्लेशावहेषुस्वक्कवैदिकचद्रूपा

मानुषे चराजानोमुनयोब्राह्मणोत्तमाः जीवन्मुक्तासंभवंतिविरलास्तुरघूद्वह ४६ भूतानिसंतिसकलानि
बहूनिदिक्षुबोधान्वितानिविरलानिभवंति किंतु रत्नाभवंतिफलपल्लवजालयुक्ताः कल्पद्रुमास्तुविरलाः
खलुसंभवंति ४७ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उ॰ विवेकिविरलवर्णनंनामसप्तनवतितमः सर्गः ९७
विवेकिनोविरक्ताये विश्रांतायेपरेपदे तेषांतनुत्वमायांति लोभमोहादयोरयः १ नह्यप्यतिनकुप्यंतिना
विशंत्याहरंतिच उद्विजंतेपिनोलोकाल्लोकान्नोद्वेजयंतिच २ नूनामस्तिकस्यान्नचास्तिकस्यालोकानुष्ठानवे
दिकाः मनोज्ञमधुराचाराः प्रियपेलववादिनः ३ संगादाल्हादयंत्य तः शशांककिरणाइव विवेचि
तारः कार्याणांनिर्णेतारः चरागादपि ४ अनुद्वेगकराचारावांधवानागराइव वहिः सर्वसमाचाराअं
तः सर्वार्थशीतलाः ५ शास्त्रार्थरसिकास्तज्ज्ञाज्ञातलोकपरावराः हेयोपादेयवेत्तारोयथाप्राप्ताभिपातनः ६
सः
न नीरसंतीत्याह नेति अस्तिपरलोकइतिमतिर्यस्य आस्तिकनास्तिइतिमतिर्यस्यसनास्तिकस्तदन्यतरस्याभावाभिमानप्रयु
क्ताद्वेषाद्द्वैत्यर्थः ३ कार्याणांकर्तुमुचितानांलौकिकवैदिककर्मणांपरस्पर विरोधादनुष्ठानसंकटेअकार्येभ्योविवे
चयितारः ५ नागराश्चराः सर्वैः सम साधारणाआचारायेषां ५ ६
क२

स्थूलादोषाः पश्यतथाविधंतु अभिवीराणं पूर्वेपरिजनंशनैः परिहरेत् त्यजेत् तदपरिहारेकेदोषास्तानाह यातीतिर
वा०टी० म्यंशोधितमपिचिअरम्यत्वंरागादिकलुषतांयांतिस्थिरमपिविश्रांतिस्सर्वंविच्छेदस्थिरतांयाति २१ कुतएतन्मन्य
नि०उ० स इतिचेल्लोकेतद्दर्शनादित्याह यथेति अस्त्वेवं ततोपिकोदोषस्तत्राह एवमिति उत्पातः जगदनिष्टसूचकः २२
३०६ पापेर्जनानांदुर्दृष्टैः दृश्यतेयथालब्धामा त्यादिसंगाद्दुसिष्टकामधेनुहरणोप्रवृत्तिस्तथाचपरस्परकलहावहुतरं
आद्वीवकयुद्धंतंजगदनिष्टं एकैकदर्पविप्लवः प्रभृतीनां आपसंगत्याजगदनिष्टनिमित्तदेत्पराक्षसोघुपादनप्र

स्थूलशेषंखलनिर्वीराणांशनैः परिहरेत्क्रमात् यातिरम्यमरम्यत्वस्थिरमस्थिरतामपि २१ यथादृष्टंत
306 घामन्पेयातिसाधुरसाधुधां एवंसोत्पंतउत्पातोयः साधुर्यातिदुष्टतां २२ देशकालवशात्पापैर्महो ५५
त्यातोपिदृश्यते सर्वकर्मगुणैस्त्यक्त्वाकुर्यात्सज्जनसंगमं २३ एतत्कर्मनिरावाधंलोकाद्वितीयसाध ॥
नं नसज्जनाद्दूरतरः क्वचिद्भवेद्व्रजेतसाधूञ्चितयक्रियान्वितः स्पर्शात्पयत्नेनहितत्समीपगंविसारि ॥
णास्तदुत्तपुष्परेणवः २४ इतिमहारामायणेनि०प्र०उ० सज्जनसमाप्रसंसारनामाषनवतितमः

उक्तमनूद्योपसंहरतिसर्वेति २३ सच
वृत्तैरपिदेशकालवशाद्धूमकेत्वादिप्रसिद्धमहोत्पातवद्दृश्यतइत्यर्थः
सज्जनसमागमोगुणार्जनक्रमेणज्ञानप्र तिष्ठासिद्धिपर्यंतंभविविच्छिदनीयत्याहेने क्वचिदपिकालेसज्ज नाद्
रोदूरतरः नभवेद्विनियसेवादिक्रियान्वितः सन्सदैवभजेत किंतुतत्राहस्पर्शांतीतिशेषासाधूनांसमीपगंएनंअप
लेनैवविसारिणस्तेषांसंतिदांत्यादिगुणलक्षणाः पुष्परेणवः सोगंध्यविशेषाः अधिवासनमिश्रीकृततिलानि
वसंस्पर्शंतिअवश्यंपसत्रामंतीत्यर्थः २५ इतिवाशिष्ठता०नि०प्र०उ० नामाषनवतितमः सर्गः ९८ ३०६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पद्माकरेषु अतिशिशिरतरपवनविक्षिप्ततरंगकल्लोलेन लुठंतं हेमंतमिव जगदास्पदं जनपदं भंगहंसादिजना
स्पदं पद्मवनं च लोडयंतं वीचयः षडूर्मायस्तैर्विक्षोभैरपलं तत् प्रसिद्धं लोकद्वेषादिमोहितं चोप्यर्थे ईदृशमपि
परेषां राजवीनाचितमतार्णवं सामदानादिना विवेकोपदेशेश्वरोधयितुं शक्ताः १३ तटस्थाः उदासीनाः वेद्या
सन्निहिताश्च साधुपर्वता इति रूपकेनोपमितसामासः सामान्यधर्माणां प्रयोगात् अतएव संतां विवेकिनां

लुठंतमिव हेमंते लोडयंतं जगदास्पदं । वीचिविक्षोभ्य पल्लपटि चित्तमहार्णवं १३ तं चरोधयितुं
शक्तास्तटस्थासाधुपवृत्ता आपत्स्ववुद्धिनाशेषु कल्लोलेष्वाकुलेषु च १४ संकटेषु दुरंतेषु संतर
वगतिः सतां एभि श्छिन्नैरथान्यैश्च ज्ञात्वातानुचिताशयात् १५ आश्रये तेक विश्रांते शांतः संसार
वर्त्मना यस्मादुत्पतविषमः संसारोरगसागरः १६ विनासत्संगमप्येन पोतकेन न तीर्यते आत्तां किमे
विचारेण यद्भवेदस्तु तन्मम १७ इत्येतत्कलमासाघ नस्येयं गर्जकीटवत् एकोपि विद्यते यस्य गुणा
स्तेसर्वमुत्सृजन् १८ अनादृतान्यतद्दोषं तावन्मात्रसमाश्रयेत् गुणान्दोषांश्च विज्ञातुं भावाल्पाल्पे
प्रयत्नतः १९ यथासंभवसत्संगशास्त्रेप्राधियमेधसेत् दोषलेसमनादृत्य नित्यसेवेत सज्जनं २०

आपदादिषु प्राप्तेषु संतरणवगतिः कल्लोलेषु असनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युसंज्ञकषडूर्मिषु आकुलेषु देशा
विद्विरादिषु च १४ एभि विक्षनीमुक्तैरथ शरदश्च शब्दोसमुच्चये अन्यैः प्रागुक्तैः प्रागुक्तैश्च १५ एकास्मिन्नपि पंच
हलीनांगते उरगभीषणाः सागरउरगसागरः १६ १७ कलमप्रमाद्धकंगणानांमध्ये एकोपि गुणो यस्य विद्यते तापि
तावन्मात्रं उद्दिश्य सर्वकार्यं तरमुत्सृजन् सन् अनादृतान्यतद्दोषं यथास्यात्तथा आश्रयेदिति परेणान्वयः १८ १९ २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ पिपीलिकादीनांकणार्जनेप्रलयबाहुल्यदर्शनेदपि तेषांभोगास्यावाहुल्यमनुमीयत इत्याशयेनाह
ति॰उ॰ पिपीलिकायाइतिग्रासःचासपदाभ्यां तत्संपादनप्रयत्नो लक्ष्यते आत्मवधुपदेनचकुटुंबपोषणायत्न:
३०७ अस्मिद्दिवसकल्पोपिदीर्घ: कालस्तांसांकणार्जनादिप्रयत्नेक्षणवन्नपर्याप्तोनालमित्यर्थ: ७ तिमिनाम
कम्परणुत्तम: कृमिरस्ति ८ देहेतद्भोगेषुचाहंममतालक्षणध्यासस्त्वन्नराणांकृमेश्चसमान इत्याह अपमिति

पिपीलिकायाचेष्टाभिर्ग्रासावासात्मवंधुभि: अस्मद्दिवसकल्पोपिनपर्याप्त: क्षणोयथा ७ त्र
सरेणुप्रमाणात्माकम्परणुस्तिमिनामक: गमनेव्यग्रतातस्यगरुडस्येवलक्ष्यते ८ अपंसोह
मिदंतन्मइत्याकल्पितकल्पनं जगद्यथ्यानरणांस्फारं तथैवोच्चैर्गरीणे:कृमे ९ देशाकालकि
याद्रव्यव्यग्रयाजर्जरीकृतं क्षीयतेव्रणकीटानामस्माकमिवजीवनं १० पाद्यार्किंचिद्दुन्नि
द्रा: घननिद्राखल्पला: कृमिकीटादय:कार्येनरवत्स्वप्नबोधिन: ११ शरीरनाशखेषां
सर्वेसंप्रतिद्दु: खकृत् अस्माकमिवतेषांतज्जीवितंतुसुखायते १२

उच्चैर्गरीणातिशये: स्फारंवहुतरास्यायोगपंतथैवकृमेरपि ९ विषयास्यायाव्यर्थमायु:क्षयोपिकीटादी
नामस्माकंचसमानइत्याह देशेति १० किंचिद्दुन्निद्रा: ईषज्जागरूका: कार्येस्वसुखोचितविषयभोगे
स्वप्नश्चबोधोजागरस्तावेनयोस्तइतिस्वप्नबोधिन: ११ एषांकृमिकीटस्थावराणांसंप्रतिशरीरकालेसुखं
स्थितानांअस्माकमिवशरीरनाशरणवद्दु:खकृत् तज्जीवनं

निर्वाणप्रकरण ९ ३०७

307

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कृमीकीटपतंगानांतीर्यक्स्थावरजन्मनां संसारेयादृशोभोगस्तत्सर्वमिहवर्ण्यते कृमिकीटपतंगादीनांअतिसूक्ष्मजं
तूनांतात्कालिकः दुःखोपशमोपायाभावे जीवन्मेवदुर्लभंउपायंचतेज्ञानशक्त्यभावेति तथास्तिकथंजीवं तीतितेषां
संसरणस्थितिजातिप्रसंगात्जिज्ञासमानोरामः पृच्छति संतीत्यादिनअस्माकंमनुष्यजातीनांएहिकामुष्मिकदुःख
शमेशास्त्राद्यः उपपायाः संति येकृम्यादयस्तेषांदुःखक्षयः कथंकेनोपायेनतदभावेचतेकथंस्थिताः जीवतीत्य
न्वयः १२ आत्मचिंतायांतत्रघोऽपभोगोचिंतायांसुखसत्तायां तृष्याचतत्रघोनिभोगपविषयसुखलवतेषांमहा

क्रमा २

श्रीरामउ॰ संतिदुःखक्षयेस्माकंशास्त्रसत्संगपूर्वकाः मंत्रौषधतपोदानतीर्थपुराणआश्रमाश्रयाः १
कृतिकीटपतंगाद्यास्तीर्यक्स्थावरजातयः कथंस्थितारंभास्तेषांदुःखक्षयः कथं २ श्रीवशिष्ठ॰
सर्वाण्येवेहभूतानिस्थावराणिचराणिच आत्मचिंतायांसत्तायांविश्रांतानिस्थितान्यलं ३ भूतानाम
णुमात्राणामप्यस्माकमिवेषणा किंवास्मास्थावयंविद्यास्तेषांत्वचलसन्निभाः ४ यथाविराट्प्रयतते
बालखिल्यास्तथैवखे बालमुख्यस्मकाप्येपि परस्पराहंकृतिजृंभितं ५ जायंते च म्रियंतेचनिराधारेवरखगाः
भूम्येकविषयास्तेषांसाश्यंनभवतिद्वयं ६
न्युरुषार्थइवभातितावन्मात्रेणविश्रांत्तदाशयेववहुतरदुःखान्यपिसहमानाजीवंतीत्यर्थः ३ एवमगः स्वयोन्यु
चितभोगेच्छाः संतीतिशेषः किंतुवयंतुभोगेषयस्मास्याः अल्पविवेकत्वेपांतुमोहकामादिदोषप्राबल्यात्विवेकाभा
वाद्बहवीआस्थाः अचलसन्निभामहांतोवहवश्चविद्याः ४ भोगेषुवहास्थाः इतिकुतोज्ञायेतइत्यत्रप्रत्यक्षाधिकमलि
गामाशयेनाहयथेति विराड्हिरण्यगर्भब्रह्मांडशरीरोजीवः यथास्वाधिकारनिर्वाहेच्छाभिः स्वभोगायप्रयततेतथावा
लानांकेशानांखिलेरन्ध्रेभागेः संमितदेहाः कृमिकीटमशकादयोपितथैवबालमुष्टिछिद्रापेक्षयाअल्पकायेस्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० विकल्पविद्धि विक्षेपानुभवैर्मतं चेत् आल्हादमात्रे सामान्यभूते स्वरूपानंदे सुखतः आहारनिमैथुनादिसुखे
नि०उ० षु नंद्रस्य की टस्य च सौम्यस्य मनः प्रासादलक्षणं समं विकल्पो विक्षेपरवत्तु द्वयोरपि अनतिक्रमो दुरतिक्र-
३०८ मइत्यर्थः १८ तिरस्कारइंद्रस्य चेति शेषः न भिद्यते न विशिष्यते १९ पदार्थाः शास्त्रगम्याः पुण्यपापजन्मत्वादयः

आल्हादमात्रे सौम्यत्वं सुखतश्चेंदुकांतयोः समं विकल्पविन्यस्तं विकल्पस्त्वनतिक्रमः १८ रागद्वे-
षभयाहारमैथुनोत्थं सुखासुखं तिरस्कारं जन्ममृत्यादि स्वेदकस्त्रिन्न भिद्यते १९ अतेपदार्थैर्भूताद्यै-
भविष्यद्वस्तुबोधनः शेषं बभ्राहिगोमायुगजादीनां नृभिः समं २० निद्राभयानां वृत्ताणां स्वशत्ताम्यच
लादयः स्थिता अनुभवंतोन्ये चिदाकाशमखंडितं २१

३०८

भूताद्याः अतीतपदार्थाः भविष्यद्वस्तूनि भाविपदार्थाः एतेषां बोधतः अतेरेतद्बोधात् विहायनो शेषं ज्ञानं बभ्रु-
र्नकुलः अहिः सर्पः गोमायुः शृगालः गजादिस्त्वन्ये पशवस्तेषां सर्वेषां नृभिः समं तुल्यमित्यर्थः २० पर्वतादयस्त-
र्हि कथमनुभवंति तत्राह निद्रेति निद्राप्रचुराणां यागाभ्यस्तया सतां तं अचलपाषाणादयो अनुभवंतः स्थिता अ-
न्ये हिमवन्मेवादयस्त्वद्रिपर्वतास्तु अखंडितं चिदाकाशमनुभवंतः सदा समाधौ स्थिता इत्यर्थः २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

असद्भोग्यगृहप्रासादधनरत्नादिकं तेकर्षं पश्यंति तदाहजनइति स्वभोग्यपदार्थजालंउदासीनतथामुग्धदृशापश्यंती त्य१
र्थः २३ पदार्थानां उत्कर्षापकर्षादिवृद्धिहेतुनागुण क्रियोपयोग्यादिप्रविभागेन २५ विक्रीतजनशाम्यंपेक्षनामुपपादय
ति हस्त्यश्वादितिपशवो हि बलीवर्दादयो नाप्यहरयो हृदयान्मनसः सकाशात्तः सुखदुःखाभ्यां परिकृष्यंति नासतः नासि
काप्रदेशोच्चानाप्यनरसनागुणैर्वहिपरिकृष्यते एवमुभयतः पराधीनतयाकृष्यमाणाअपिस्वदुःखंपरिहर्तुंनिवेदयितुं
वानशक्नुवंति तथा द्वीपांतरे विक्रीताः पामराः अपीति तयोः साम्यमित्यर्थः २९ वस्त्रादिसुखदुःखानुभवप्रकारमप्यस्म

जनो द्वीपांतरं प्राप्य विक्रीतः परिपश्यति पदार्थजालं पश्यंतीत्याह काश्यप्यगादयः २३ अस्माकमिवसंसार इति
रथ्यांस्वसुखदुःखदः पदार्थप्रविभागेन केवलं ते विवर्जिताः २५ हृदयात्सुखदुःखाभ्यां नासाततोरसनागुणैः
पशवः परिकृष्यंतिविक्रीताः पामरा अपि २५ सुप्तानां पादगत्सानां वेदनं स्पर्शसत्वचां वृक्षगुल्मांकुरादीनां
तादृग्दुःखवेदनं २६ यादृगस्माकमित्यर्थः क्रमसंसारपातितां पदार्थवेदनं तादृतिरश्चामात्मभ्रमं २७

दनुभवानुकूल्येनोपपादयति सुप्तानामिति स्पर्शसत्वचां सुकुमारत्वचा सुप्तानां निद्रापन्नस्वचेतसां अस्माकं बहुतरशी
तोष्णशाकमत्कुणादिभिर्बाध्यमानानां असुखनिद्रायां यादृक् उद्भमं दुःखवेदनं तादृगित्यर्थः अंकुरग्रहणं सौकुमार्या
तत्र कृमिकीटादिदंशने दुःखातिशयद्योतनार्थं २६ तिरश्चां पदार्थप्रविभागेन विवर्जितवेदनं यदुक्तं तदपि उपपादनेना
नुभवसिद्धंदर्शयति यादृगिति इतिदेशतोभपलायतेनधावनादिना तिलदर्भकुशकंटकत मवालुकाक्रमणभारोद्वहना
दिक्रमसंसारे पतनशीलानां अस्माकं यादृशं सर्वतोमर्थासंकिपदार्थवेदनं तादृक्सरीसृपादितिरश्चामपि संदिग्धर्थः २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ परमार्थतस्तु सदैवैकरूपमित्याह पूर्वमिति अधुनावर्त्तमानेकालेतथैवास्ति अनंतकालमग्रेऽपि तथैव भविष्य तीत्यन्वयः
नि॰उ॰ २६ तस्य च आलत्वाद्योपि विशेषाः स्थावस्तो भावान्न संति किंपुनरन्य इत्याह नैवेति २७ २८ २९ सा अपरिज्ञप्तिरपि ज्ञा
३०९ नमितिहेतोनविद्यते ३०

३०९

पूर्वं सर्गाद्यथैवासीत्तथैवैकं समस्थितं भविष्यत्यधुनानंतकालमेवं तथैव च २६ नैवात्मा तान्न परता न जगतानन शून्यता नामेनतानमौनत्वं किंचिन्नेहोपपद्यते २७ स्वयं यथा स्थितमेवा स्वयं यथा स्थितमहं स्थितः सुखास्स्वे पराकाशे शांतेनेहास्ति किं चन २८ परमाकाशतां मुक्त्वा किंस्वमनगरे वद विद्यते किल स्वच्छं तं चिद्व्योमात्मनामयं २९ अपरिज्ञप्तिरेवैकात्र संभ्रमकारिणी परिज्ञातमिदं पाव विद्यते सापि न क्वचित् ३० परिज्ञाते जगत्स्वप्ने यावत्सत्यन किंचन ग्रहस्तेनेदं प्रतिकिं स्नेहो वंध्यासुतेतुकः ३१ स्वप्न काले परिज्ञाते जगत्स्वप्नमरणावरणे किमुपादेयताका स्यान्नाप्रवोधोस्तितत्क्वचित् ३२ यत्स्वप्नलंभस्तत्काले पूर्वावस्थैवसा तथा ३३ विद्यते वर्त्तमानत्वं प्रवोधे सो न किंचन वोधा वोधभ्रमो सत्यं वस्तु शांतं किलाखिलं ३५

[illegible] एवं जगत्स्वप्नं प्रति किं किमप्याग्रहः अभिनिवेशः ३१ अरोगे अरोगे संभाव्य इति शेषः ३२ प्रवोधकालेऽसदपि प्रवोधकाले यदस्तु स्तत्राह यदिति पूर्वावस्था अज्ञतेवशात्तथा तदुपलंभात्सनाप्रयते इत्यर्थः ३३ तर्हि कालत्रयं अज्ञानं च किं स नेत्याह विद्यते इत्यर्थः ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत्थं चतुरस्राद्दिजीवदशा जगत्कल्पना तेषामापीननिद्रात्वान्नापि अस्याद्दिजीवजाति दशा तेषां स्वसत्तात्यत्वात् जं
गमजातिष्वपि नतात्वज्ञदशा तेषां चिदाकाशमात्रत्वात्किंतु कतिपयात्तज्जंगमजातिदशा सा च दृष्टिर्निर्वहतर दृष्टि विरुद्धं ।
जगत्सत्तां साधयितुं स्वमनइत्याशयेनाह आपीनेति यानि जंगमानि जीवजातानि तान्यपि स्वसुप्तिमरणमूर्छामोहघन
स्थासु चिदाकाशमेव नाम तत्र केषांचित्किंचन स्वप्ने अज्ञविकाशेन भासमानं किंचिज्जगद्दृढतर द्वैतस्वरोधात्तु चिदाका ।

आपीननिद्रावस्थायाः स्वसत्ता स्यात्तथाद्वयः जंगमानि चिदाकाशं नाम किंचित्कदाचन २२ अखंडत्वि
त्वाच्छिलादिसत्ता निद्राच मरुहां द्वैतोपलंभमुक्तत्वात्त्वमेवैकामतो जगत् २३ परिज्ञातं जगद्यावद् परिज्ञान
संयुतं न त्वं नाहं न चैवास्ति नास्ती न च भविष्यति २४ यथा स्थितं सदेवेदं मौनमेव शिलाघनं अनाद्यंतमविच्छि
द्रमनिंद्यं च सनिद्रकं २५

शमेवेति पुक्तमित्यर्थः २२ तत्र यथा शैलादिसत्ता याचमरुहां निद्रा सा द्वैतोपलंभमुक्तत्वात्त्वमेव अतत्त्वदृशा जगदेकं अज्ञा
नोपहितचिन्मात्रमेव २३ अमदृशापि स्वतत्त्वं यावद् परिज्ञानसंयुतं तावदेव जगत् परिज्ञानं तु न त्वं नाहं नाप्यस्ति नास्ती
सत्तासत्ते नापि भविष्यतीति किंचित्कोटौ स्वतंतिष्ठत इत्यर्थः २४ एवमव्यवस्थितया जगद्भावनिरासे ब्रह्मैव वशिष्टमिति दर्श
यति यथा स्थितमिति अज्ञदृशा सनिद्रकं निद्रूपवत्स्वात्मैव जगद्वैचित्र्यं कल्पयदित्यर्थः २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तर्हि असत्वे अत्यंताप्रसिद्धसत्यमाया: सादृश्यञ्च किं प्रबोधकमिति चेत्त्व प्रकाशसत्यस्वरूपा: परिज्ञानमेवेत्याह एव
लि०उ० वंमात्रेतिपद्यार्थ भूतचिद्रूपमात्रगोचरमपरज्ञातं अज्ञानमेव जगति सत्यता प्रतिबोधकं अत्र एवतत्वपरिज्ञानमेवाज्ञा
नावरणकवाटस्य जगत्सत्यताभ्रांत्यादिति विक्षेपकपाटस्य च प्रतिघातनमपावरणमित्यर्थ: ५२ सकार्याज्ञानबाधे चि
३१० न्मात्रपरिशेष्यात् तत्परिशिष्टं चिन्मात्रं शिवमेव ५३ बाह्याद्विवात्मिमित्तोद्विंवप्रति विंवं अविंवात् विनैव वाह्यवि

एवंमात्रापरिज्ञानमेवात्र प्रतिबोधकं अत्रैवतुपरिज्ञानं कवाटप्रतिघातन ५२ पारिशेष्यान्नो किंचित्संभ वतिकश्चित् योदृष्टायत्त्ववादृश्यं विमले शिवमेवतत् ५३ मुकुरे तु यथा विंवाद्विंवं भाति जगत्तथा चिद्व्योम निरूपतो भातमविंवातं - - - - ५४ मुकुरेंतर्यथा विंवं न दृष्टमपि किंचन तथा चिद्व्योमगं विश्वं न दृष्टमपि किंचन ५५ लभ्यते यद्विचारेण यत्सकारणकं स्थितं तत्सदृष्टं तु भामात्र मभूतं सत्कथं भवेत् ५६ भ वेद्भूमात्मकमपि किंचिदर्थक्रियकरं स्वप्नांगनापिकुरुते सत्यामर्थक्रियान्नरणां ५७

[illegible] व मिति मुकुरापेक्षया विशेष: ५४ कस्तर्हि मुकुरदृष्टांतेवि वेक्षितांसस्तमाह मुकुरेइति ५५ विचारेण शास्त्रीयविचारेण सकारणकं समाणकं तदेव सत्य परमार्थसत्यं शेषइतरत्तु भा मात्रं कालत्रयेणाभूतं ५६ असच्चेत्कथव्यवहार्थक्रियाक्षमं जगत्तत्राह भवे दिति सत्यांस्वाधिकसत्ताकोगोचरमधातुविसर्ज नलक्षणमर्थक्रियां ५७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथाच मिथ्याभूतदेहादौ मिथ्याभूतैः शस्त्रैर्निहतेऽपि न तदुभयापिष्ठानात्मनः क्षतिरित्याह यथेति ३५ आकाशभूतायां
चितावेव देह इति भ्रांतिसंविदेव उपजायते तथा च भ्रांतिसंविद्रूपे देहे नष्टे किं नाम नश्यति ३६ ३७ पूर्वं पूर्वं चित्स्वप्नसंस्का
रात् ३८ एवं पूर्वापूर्वतरस्यानादिप्रवाहरूपस्य स्वप्नस्य अवयवस्थितो इदानींतन्यां असत्यरूपायामेव सत्याइव कलनारूढेः

यथोर्मिरोर्मिनिहतेन काचित्क्षयसंक्षितिः तथा देहेन निहते देहे नास्ति चितेः क्षतिः ३५ चितावाकाशरू
वाहं देह इत्युपजायते संविदेव ततो देहे नष्टे किं नाम नश्यति ३६ प्रबुद्धस्येव चिद्व्योम्नः स्वप्नो जगदिति स्थि
तं एष्वादिरहितं यस्मात्तस्मात्स्वप्नात्मकं जगत् ३७ सर्गादौ पूर्वचित्स्वप्नाज्जाता पृथ्व्यादिवस्तुधीः स्वप्नार्थेऽसि
तता भ्रांतिः कल्पनामात्ररूपिणी ३८ पूर्वात्पूर्वतरस्यास्य स्वप्नस्यावयवस्थितौ सत्ये वासत्यरूपायां पृथ्व्या
दिकलना कृता ३९ सा च भ्रांतिस्तथा रूढा यथा सत्येव सत्यता परमार्गगता तत्तु सत्यमत्यंतनिर्मलं ४० ॥
वस्तुतस्तु यथाभूतं चिद्व्योम्नैवाततं स्थितं नच तत्संस्थितं किंचित् स्पन्द्यास्पन्द्यं किमात्मनः ४१

तत्परमार्थसत्यं तु अत्यंतं निर्मलं न जाग्रत्कल्पनमित्यर्थः ४० असत्यरूपायां सत्येव कलना कृतेति इवका
कृताः ३९
रूपोपमिवानेभ्रांतिकलनायां सत्यार्थकलना साहृश्यं दर्शितं तत्र सत्स्वप्नावस्थार्थेषु तदनुभवे सांप्रतं च स्पष्टं दूरे सुज्ञ ॥
तेनान्यथेत्याशंक्याह वस्तुत इति तत्सत्यरूपं पृथ्व्यादि किंचित् प्रागपि न च संस्थितं एवं च तदनुभवस्यापि तताप्रसंगो ॥
स्पन्द्यास्पन्द्यं वा किमात्मकः ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ देहात्मवाद्यादिमते निविष्टानां मतेऽपि यथा तत्वेवतारः स्यात्तथा युक्तिरिहोच्यते शास्त्रसर्गवायुक्तिसत्पतावर्णनक्रमे त्व
नि॰उ॰ भावसिद्धमेवेदं प्रत्येवतद्विदामिति यच्चार्वाकोनांयुक्तत्वं वर्णितं तत्तेषां देहात्मवादविषये सर्वास्तिकपक्षभूते कथंयुक्तं ते
३११ षांकथंवायुपुरुषार्थसिद्धिः स्यादित्येतज्जिज्ञासमानोरामः पृच्छति युक्तिरिति अयंवक्ष्यमाणः मतप्रश्नः मनोदत्वाश्रूयतां
ततउत्तरउच्यतां १ अगोचरः अप्रत्यक्षः यतावज्जीवतः स्वस्यमृत्युः प्रत्यक्षः परेषांमृत्युदर्शनादिस्वस्यापिमृत्युस्तद
नुमीयतयेन नचानुमानंचार्वाकाणांप्रमाणंप्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणानभ्युपगमादितिभावः अस्तुवादेहनाशएवमृत्युस्तथा

श्रीरामउवाच युक्तिः स्यात्कीदृशी ब्रह्मन्संसारे दुःखशांतये तेषां येषाम यं पक्षः श्रूयतामुच्यतां ततः
321 १ यावज्जीवेत्सुखंजीवेन्नास्तिमृत्युरगोचरः भस्मीभूतस्यशांतस्यपुनरागमनंकुतः २ श्रीवशिष्ठउ॰ यंयं
निश्चयमादत्तेसंविदंतरखंडितं तत्तथैवानुभवतिप्रत्यक्षमितिसर्वगं ३ यथास्वंसर्वगंशांतंतथाचिद्व्योमस
र्वगं तदेवैकामयद्वैतमन्यार्थस्यात्मसंभवात् ४

पिपुनर्जन्मानभ्युपगमात्सएवसर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणोमोक्षएवेतिस्पृहणीयएवतेषामित्याशयेनाह भस्मीभूतस्येतिशां
तस्यसर्वदुःखोपशमंप्राप्तस्य अयंयेषांपक्षस्तेषामिति पूर्वत्रान्वयः २ संविदः स्वनिश्चयानुसारिविवर्तानुभवनियमएवदे
हात्मभावेप्युपपत्तिस्तन्मोक्षेपीत्याशयेनवशिष्ठस्तत्समर्थयितुमुपक्रमतेयमिति इति इदंसर्वगं सर्वगसर्वजनीनंप्रत्यक्षत्वा
नुभवसिद्धं ३ तत्रश्चादियामरजनकल्पितदेहादिद्वैतंवेदांतविद्वदनुभवादितसिद्धमेकंचतच्चिद्व्योमैवतद्व्यतिरिक्तस्यात्म
तमसंभवादित्याक्षेपः ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अहमादिविश्वश्रीर्हिसासमानासिद्धोन्नान्यथा तत्रचतद्भानसाचिद्भाम्यात्मस्वरूपचिन्मुकाशएवनान्यातत्मान
व्यावर्त्तिकंदृश्यरूपंतुमानात्स्यकारेऽप्यत्वाद्भानात्मकत्वेतद्यावर्त्तकत्वायोगाच्चिदंवरमेव इतिविमर्शेनिर्किंचि
ज्जगद्रूपंप्रसघतीत्यर्थः ४८ हेअंगउदारबुद्धेत्वदर्शितप्रकारायाविज्ञानदृष्टेस्तदुसितछिन्मात्रभूतस्यदेहापग
मेनमृत्वापुनर्देहांतरोत्पत्त्यांभवनंचेदस्तिमोक्षोनास्तीतियावत् तथापिकेनष्टंकाक्षतिः धिदुः स्वनिरतिशयानंद
चिदात्मनोनाशोमत्तिभ्यामस्पंस्पर्शात् अथचेन्मृत्वापुनर्भवनंनास्तिधिमोक्षोस्तिचेदितियावत् तथापिसर्वप्रपंचा

यत्तद्भानंतुसाचिद्भापरमंतच्चिदंवरं इतिकाहंकेविश्वश्रीः कात्वंदृश्यदिशश्चकाः ४८ मृत्वापुनर्भवनं
मस्तिकिमंगनष्टंमृत्वानचेद्भवनमस्तितथापिशांतिः विज्ञानदृष्टिवशतोस्यचचेहमोक्षस्तन्नेहकिंचिद
पिदुःखदारबुद्धेः ४९ मूर्खस्ययादृशमिदंतुतदज्ञएवजानात्यसौनहिवयं किलतत्र तज्ज्ञाः मत्स्यो
ह्ययंमृगनदीसलिलेसएवजानातितच्चपलवीचिविवर्त्तनानि ५० अंतर्वहिस्त्वमहमित्यपिचैवमादि
त्यवात्मकंतपतिचिन्नभएकमेव शाखाशिखाविटपपत्रफलैकदेहः संवत्सरस्तरएवबोधस्वमात्रसा
रः ५१ इतिमहारामायणेनिर्वा॰ उत्तरार्द्धेपरमार्थविनिरूपणंनामैकोनशततमःसर्गः ९९

शांतिरेवतत्तस्मादिहदुःखंकिंचिदपिपक्षद्वयेनप्रसज्यत इत्यर्थः ४९ मूर्खस्यतर्हिकथंमरणेजन्मनोर्दुःखप्र
सक्तिरितिचेत्तांसएवजानातीत्याह मूर्खस्येतियोमृगनदीसलिलेमत्स्योहमितिमत्स्यभावमनुभवतिसएवतस्यांचपल
वीचिविवर्त्तनानिजानातिनतुमृगनदीभ्रांतिशून्यकाश्चिदित्यर्थः ५० तत्वाविदस्तुअंतर्वहिश्चततच्चिन्नभःत्वमहं
अपिचैवमादिजगच्चेतिसर्वात्मकंभूत्वाएकमेवतपतिस्फुरतियथाबोधस्वमात्रसारस्याम्रवृक्षस्यशाखातच्छिखातद्विटपा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अतएवानंदैकरसस्याप्यात्मनोविरुद्धदुःखित्ववेदनदोषेनदुःखमयतासर्वानुभवसिद्धेत्याहवोधादितित्र
जेतिसंवोधने ९ एवंदुःखमपश्यापिजगतः निरतिशयानंदस्वैव्योमकचनामात्रमेवेतिभावनाद्वास्तवतद्भवद
सि॰ड॰ र्शनेभातिकल्पितदुःखरूपताततदुक्तग्राहकादयश्शाम्यंतिदेहात्मवादिनामपितथाभावनेनिस्तारसिद्धिरित्याश
३१२ येनाह जगद्दिति तत्साक्षात्सिद्धदुःखादिवेदनंकथंव्यासाकूटस्याद्वयचिदाकाशेनदुःखादेर्वोधिःकस्यभवे

वोधाच्चेत्संविदोज्ञातः सदुःखीपुरुषोभवेत् विरुद्धंवेदनंयावत्तावज्जीवोगतन्मयः ९ जगच्चि
द्व्योमकचनमात्रमेवेतिभाविते तत्कथंवेदनंव्योम्नः वोधः कस्यकुतोभवेत् १० नकानिचित्प्रधा
312 वंतिएकनिश्चयसंविदा पुंसांसुखानिदुःखानिरजांसिनभसामिव ११ संवित्संप्राप्तस्वसत्तावानिश्च
यस्तेदीदृशः आयात्यमेतत्संसिद्धंकेनायन्नूयतेकथं १२
व१
सा१
कुतोवानिमित्ताद्दित्यर्थः १० उक्तेर्थेतत्रकोमोहः कःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिमर्थं तदुदाहरतिनका
निचिदितिप्रधावंतिप्रभुवंतिलियंतीतियावत् ११ स्वस्पष्टनिश्चयानुसार्येवानुभवेसंविदःप्रामाण्यंचित्तरत्तेः
सत्यंतोवानोपयुज्यतेदेहात्मभावाघनभवे आद्याभावाद्भूसाक्षात्कारवत्तोद्वितीयाभावादित्याशयेनाह संविदिति
संवेदनंसंवित् सत्याप्रमासंप्रहूयतेनघनभवविरुद्धावलंव्यानुभवोपन्होनुशक्यइत्यर्थः १२ ॥
भा१ लो२ ३१२
वेद्यतेयथासासंवितसत्साप्रवाधितावेद्यभमनियंमाप्तावोक्तिर्दृष्टसदसदर्थानुभवेहेतुभवितसेसर्पःकथम १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्यात्मसंभवेसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्युत्पत्तिग्रहीतांयुक्तिमाहसर्गादाविति सर्गस्य आदौ पूर्वावस्थायां अद्वितीयब्र
ह्मरूपेमहाप्रलये तर्हि इहसृष्टेःकरणंततोऽन्यतस्स्वमस्तुतत्राह अकारणत्वादिति ५ ननुब्रह्मरूपोमहाप्रलयएवनाभ्यु
पगम्यतेवीजांकुरादिपरंपरादित्वेनपेयादिभूतानांप्रवाहानादित्वान्नकदाचिदनीदृशंजगदितिकर्मजडानांमीमांसका
दीनापक्षंदूषयति समस्तेति सर्वेवेदापत्यक्षमाननिर्मितंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतीत्यादिश्रुतेसमस्तवेदशा

सर्गादौतदतेन्योर्थोमहाप्रलयरूपिणी अकारणत्वान्नास्येवब्रह्मसैवेदमतस्ततं ५ समस्तवेदशा
स्त्रार्थयेमहाप्रलयादिच नेच्छंतितेमहामूढाः तैःशास्त्रोनोम्रताइव ६ सर्वशास्त्रविरुद्धेनसर्वब्र
ह्मेदमित्यलं स्थितंस्वानुभवंयोक्त्यपितेनैकथाक्रमः ७ निशानिरंतरोदेतियादृशासेविदाशये
भूयतेतन्मयेनैवाप्रसादेहोस्तुमायया ८

स्त्रार्थ आदिपदाज्जीवानांब्रह्मप्राप्तिलक्षणंमोक्षं तत्साधनानिश्चयेनेच्छंतितेमोक्षशास्त्रैवेयर्थ्यतुल्यन्यायेनकर्मशा
स्त्रस्यापिअप्रामाण्यापत्त्याम् तैःशास्त्राणिः अस्माकंतत्वविदांदृशाम्रताइवनतेषांउपदेशकथायोग्या इत्यर्थः इये
षांयोग्यतैवेतेंद्वियादीनांसदसद्व्यवहारेषुनियोज्यप्रसंगात्स्वेतन्मनोवासर्वशास्त्राविरुद्धेनासर्वंखल्विदंब्रह्मेतिद
र्शनेनस्वानुभवेअयंतंप्रज्ञाप्रपूर्णकामंस्थितकृतकृत्यैस्तैः सहायिनोपदेशकथाक्रमइतिजिज्ञासुष्वेवोपदेशक
थाप्रस्तावइत्यर्थः ७ प्रासंगिकंसमाप्यप्रस्तुतमनुसंधत्तेनित्येति तत

पात्मकत्वेसिद्धदृश्यत्वान्वयव्यतिरेकाभ्यांहेतुनदेहो
व्यभिचारादितिभावः २

चार्वाकाशयितदेहात्मभावेपितादृशादृष्टजेस्त्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएवपुण्यदेशकालादौसमदानादिक्रियाभिः रसायनमंत्रौषधादिद्रव्यैः कर्मशास्त्रबोधितैः स्वर्गपुष्प
वा०टी० पुत्राद्येषणाभ्रमैस्त्वाअबोधतात्वम्युक्ताया विक्षेपसंवित्साचकदाचिदपिनविनश्यति १८ बोधोवाधितापाअविद्याया
नि०उ० पुनराविर्भावादत्रिमस्त्रिप्रसंगाच्छेत्याह आविर्भवतीति आत्यंतिकबाधेनक्षीणापुनः प्रशस्त्या शंकापिविद्याभूयः
३१३ क्षणादाविर्भवतिचेत्तत्राहिसंविदोजीवस्यदुःकदाकेनवानामोपशाम्यतिनकदाचिन्नकेनचिदपीत्यर्थः १९ प्रत्य

313

देशकालक्रियाद्रव्यवेदशास्त्रैषणाभ्रमैः अ बोध तानुयासंवित्कदाचित्सानविनश्यति १८ आवि
र्भवतिसाभूयः क्षीणशंकात्क्षणेनचेत् तत्केनसंविदोदुःखंकदानामोपशाम्यति १९ संविदेवरणांजी
वःसपश्याद्भावनः तथासुखीवादुःखीवाभवेदित्येषनिश्चयः २० संविद्वेदस्तिनज्ञानाशरणंभववेदने
नास्तिचेतच्छिलामूकमांध्यमेवावशिष्यते २१ यत्तेयेक्वचसंविमावेदनेनैवलभ्यते अयंस्वभावस्तस्यातद्ध
क्षिप्तंसेवनिद्रया २२

गात्मरूपसंविदेवतत्त्वतोज्ञातासकार्यंवंधंहरतीतिसैवमुमुक्षूणांशरणंतदभावे तुजगदांध्यमेवस्यादेरमोहंप्रत्या
शेत्याहसंविदिति अवशिष्यतेपरिशेषात्प्रयुज्यते २० २१ कुतः आंध्यमेवावशिष्यतेतत्राहयदिति यधुसमाहुतोः स्व
भावज्ञास्वात्मप्रकाशय्यातेयेव प्रत्यगात्मसंवित्पाउंसानिद्रस्वजाग्रभिवआध्यकल्पे नअ वेदनेनैवअयंप्रपं
चोलभ्यंते तत्रसंवित्यपलाये असाक्षिकस्यांधेत्यपरिशेषादित्यर्थः २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत एव सर्ववाद्यभिप्रेततत्त्वकल्पनासमर्थसंविदेवास्तीति सर्ववादिनो बोधयित्वा कृतार्थीकर्तुं शास्त्रम् इत्याशयेनाह देह
इति देहा इति देहे चार्वाकाभिमतः पुरुषः सांख्याभिमतः जीवो मीमांसकाद्यभिमतो वापि भोक्ता अन्यः सर्वः स्वप्नोपल
भ्यते अतः सर्वमिदं वादिनां कल्पनापदं देहादि संविदेव २२ स्वातन्त्र्येण स्वकल्पनामात्रेण नष्ट्यादिकारणसापेक्षं यत्सर्वः
२४ पुमान् आत्मा तत्सत्यं तदर्थक्रियासमर्थं २५ संविदेव सर्ववाद्यभिमतात्मादिभावेनावस्थाने तस्याः परमार्थसत्यत्वा

नेदेहः पुरुषो वापि जीवो नउपलभ्यते संविन्सर्वमिदं सा तु यथा वेत्ति तथा जगत् २३ सा सत्या प्य यवास्त्या
तथा देहोनुभूयते स्वातन्त्र्येण यथा स्वप्ने पाताले खे जले दिवि २४ संवित्सत्या स्वसत्या वा तावन्मात्रस्ततः
पुमान् सत्य था निश्चयो नूनं तत्सत्यमिति निश्चयः २५ प्रमाणं सर्वशास्त्राणामेतेनैव प्रसिद्ध्यति सर्वसिद्धां
तेरुणद्वेति मम मति २६ तस्माद्बोधतया स्तेयथा संवित्तथैव सा भवत्यकलुषाकारा तथैव फलभागिनी २७
सिद्धांत १

कल्पितार्थानां तत्तदभिम तार्थक्रियासमर्थत्वाच्च सर्वशास्त्रप्रमाणं प्राग्युक्तं प्रतिष्ठितमित्याह प्रमाणमिति तथा
चायं संविदद्वैतात्मवाद सिद्धान्तः सर्ववादिवादोपजीव्यत्वात्स्वरूपार्थहेतुत्वाच्च सर्वसिद्धान्तशिरोमणिः सिद्धान्त इत्याह
सर्वेति २६ तर्हि किं संविदेव तत्तद्वाद्यभिमतदेहाद्याकारेणेत सन्निश्चयानुरोधेन परिणामते नेत्याह तस्मादिति वा सं
वित् अबोधना अविद्या आस्ते सैव यथा तत्तद्वादिनां संवित्तथैव परिणामेन प्रवृत्त्यादिका भवति सैव तत्त्वबोधात्स नाप
रिणामेन अकलुषसिद्धचिदाकाशतथैव मोक्षफलभागिनीत्यर्थः २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेपुरुषोत्तमइदृग्भावः त्वदुक्तनिश्चयवादः यःपुमान् त्वयाप्रोक्तः सकिंदेहादिरिक्तत्वेननात्मदर्शीउतनित्या
वा॰टी॰ निवाहिकेदेहात्मदर्शीउतास्वित्देहात्मदर्शीउतसूक्ष्मसंविदात्मदर्शीउताज्ञानावृतसंविदात्मदर्शीउतसंविदप
नि॰उ॰ लापीतत्राद्यकल्पेतावदाहसतावदिति सपदैश्चेतनाः रूपादिसंविदोमीयंतेयत्रतच्चेतनामात्रंचिदाभासरूपंभवती
३१५ त्यभ्युपगच्छतितर्हिनित्यस्यतरवक्रमात्तत्त्वात्मतत्त्वमित्यर्थः २७ नत्कुतस्तत्राहस्वचेति द्वार्थंपंचपठितः यस्मात्सर्वे

इदृग्भावस्त्वयाप्रोक्तोयःपुमान्पुरुषोत्तमः स तावच्चेतनामात्रंभवतित्यनुभूयते २७ स्वचाका
रविनाशेनयुज्यतेनात्रसंशयः अथाविनाशोदेहस्येतदुःखस्यात्रकःक्रमः २८ भवेद्भागविभा
गात्माविनाशास्यविचारितः अवश्यंतस्यभवतिकिलेतिननुनिश्चयः २९ ॥

324

हाद्याकारोपाधिनाशेनपरमात्मनामेहयुज्यते एकीभवतिद्वितीयेत्वाहअथेतिविनाशिन्यत्रमयेदेहोऽप्यात्म
नानुज्ञोयवतोविनाशाशंकयादुःखं अविनाशिन्यात्मत्तानिश्चयेपितुनदेहाकारकारत्वदर्शनामात्रापराधे
नदुःखप्रसक्तिरितिक्रमात्सोपिवोध्यमानस्वत्वंप्रतिपद्यतइतिभावः तत्तर्हिकःक्रमः प्रसंगः २८ तृतीयेकल्पे
तावदाहभवेदितिभागविभागोऽवयवभेदस्तद्वतस्थूलात्मातस्यात्मत्वदर्शिनातद्विनाशः सन्नपिनविचारि
तः अवश्यंचसावयवस्याविनाशोभवतिकिलेतिप्रतिवोधितस्यापितदतिरिक्तात्मनिश्चयःसिद्ध्यतीत्यर्थः २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नकदाचिदसंजगदित्यभ्युपगम्यतेमहाप्रलयादिनेहंतितेधिः शास्त्राम्रताइवेतित्वयानिंदितास्तन्मतानुसारिदहनि
श्रयवतां तत्वज्ञानवतारादोपुनरत्तिनवेतिसंदेहोंतोरामः पृच्छति दित्त्विति अस्याः संस्तेशत्च्याद्र्ध्वोतनव
दित्तुअधस्तादधोदिशिचअंतएवनास्तिएवजगतः क्षयःनाशोपिनास्तीतियेनसंत्यक्तप्रागभावाद्यभावेत्रयंवुद्धिना
पुंसाभावितं २३ पुनः कीदृशेनतेनपुंसाविंदसर्वविज्ञानघनमेवेतियश्माच्चितत्वमपश्यतेतिपूर्वेणान्वयः यथादृष्टं

श्रीरामउवाच दित्त्वधस्ताच्चनांतोस्याभावोनापिजगत्क्षयः अस्तीतिभावनंयेनसंत्यक्ताभाववु
द्धिना २३ विज्ञानघनमेवेदमितिनूनमपश्यता पश्यताचयथादृष्टंसर्वज्ञेयमपश्यता २४ तस्यस्या
त्कीदृशीब्रह्मन्युक्तिराधिविनाशने इतिमेसंशयंछिंधिभूयोवोधाभिवृद्धये २५ श्रीवशिष्ठउ० अ
त्रैवयाच्चदुचितंपूर्वमेवतथोत्तरं द्वितीयमुत्तरंत्वाख्यंवक्ष्यमाणमिदंश्रृणु २६

एवंप्रागुक्तानिःशास्त्रानोम्रताइवेतेनकथाक्रमइत्येवोत्तरं अथवापूर्वंपूर्वं
जगदेवसत्यमितिपश्यता २४ पूर्वंप्रागुक्तानिः शास्त्रानोम्रताइवतेनकथाक्रमइत्येवोत्तरं अथवापूर्वंएवं
वादिनंप्रतियदुक्तं यथंनिश्चयमादत्तेसंविदंतरखंडितामित्या दुत्तरंतदेवोचितं तथाचचैतन्याननुविद्धता
दशानिश्चयाप्रसिद्धेः सोपिमंदंचैतन्यमुत्पाद्यपूर्वंनिश्चयस्यतद्भवतसाम्युत्पादनेनचिदखंडैकरस्यानुभवेक
वतारयितुशक्य मितिभावः २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०उ० ३१५

येजगतः स्थैर्यस्थादिनोपेच क्षणिकत्ववादिनेत्तेषामुभयेषामपि सुखदुःखभोगो तत्व्यवहारसिद्धिः समेत्याह स्थैर्येति अपूर्वमितोजगद्व्यवहारेवैचित्र्यमत्र लोकेमंतरं भवेत् असुखदुःखं ३५ तत्वविघंतुभूस्यादिभूतानांक्षणिककत्वात्क्षणिकत्वयोर्निग्रहः अध्यस्तस्याधिष्ठानब्रह्ममात्रसतत्वकत्वेनशुक्तिरजतमूल्यविचारवतद्विचारस्यैव फलत्वादिस्याशयेनाहस्थिरमिति महाद्रीणांग्रहाणांभूता नामपि ३६ संविदस्तु तत्क्षणिकत्वंतयास्त्वासत्तालक्षणस्य स्वनाशस्यजाड्यस्यचमामुमशक्यतयासंविद्या भ्रमंतरेणतदुभयसिद्ध्ययोगाच्च तदुक्तिं तं भवाभवादित्याहसंविदे

315

स्थैर्यास्थैर्येणभूतानां किमपूर्वमितोभवेत् भूतस्यैर्यतथास्थैर्येसुखंचैवासुखंसमं ३५ स्थिरमत्वस्थिरंवापिमरवाद्रिमहतामपि चिद्भामात्रमिदंभाति यावदज्ञानमाततं ३६ संविदायंचिदोसत्तामिहाप्याप्यविनश्यया निर्णीयांगीकृतमेवाजाड्यंतद्वालकैरलं ३७ येषांचिन्मः शरीराणितेवघाः पुरुषोत्तमाः शरीरेभ्योविदोयेषां तैरलंपुरुषाधमैः ३८

तिसंविदः कालतोसत्ताक्षणिकत्वं असत्तातुजाड्यं द्विविधामपितां अव्याप्य असत्वाविनश्यया क्षणिकत्वाभिमतंसंविदाजाड्यं क्षणिकत्वस्योपलक्षणमेतत्तयै निर्णीयांगीकृतं तैस्तथाविधैः बालकैर्मूर्खैरलंसंभाषणेनेत्यर्थः ३७ अतएवहिकूटस्थचितोविवर्तभावेनतद्व्याप्तदेहांतजडप्रपंचोत्पत्तिवादिनोधमाः वाचारंभणन्यायेनविकारानतत्वदर्शनेचित्परिशेषलाभात् अचितोदेहादेश्चिदुत्पत्तिवादिनश्चार्वाककरणभूतादयो मूर्खाश्चिन्नाशेनजडपरिशेषस्यपुरुषार्थत्वात्साधनमभावाच्चेत्याशयेनाह येषामितिचिन्मा इतिबहुत्वमविवक्षितं ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चतुर्थकल्पमाहस्तइति सशुद्धसंविदात्मदर्शी जीवन्मुक्तः सर्वत्रलीलयाजगत्यशयनपिस्मतो विदेहतामात्रेणके
वल्यंप्राप्तः सन्भूय संसृतिनोविंदते नपश्यतीत्यर्थः पंचमकल्पमाह ज्ञानेति पासंवित्तत्वज्ञानेन द्योतासा सं
सृतिवीजभावाविनाशादसंसृतिर्नैतिष्ठसवशंपससरत्येवेत्यर्थः तथातस्याअविक्षतचिज्जन्मविज्ञानोदयान्निस्तारइति
भावः ३० षष्ठकल्पमाह अ यवेतिदृष्टवद्विजडः विशेषज्ञानशून्योभवच्चिरमित्यर्थः ३१ तेनतत्रकिंकर्थवाश्रेयोदृ
ष्टतत्राहयथावेदनमिति अमरशांकदीक्षिततादृष्टेवदनानुसारेणेवदेहपातादनंतरंचित्वेविशेषविज्ञानोदितेनषष्ठसंसृतिगा

मतः ससंविदात्मत्वात्स्मृतोनोदेतिसंसृतिः ज्ञानद्योतानयासंविन्नसातिष्ठत्यसंसृतिः ३० अथवाना
मतः ससंविदात्मत्वात्स्मृतोनोदेतिसंसृतिः ज्ञानद्योतानयासंविन्नसातिष्ठत्यसंसृतिः ३१ यथावेदनमर्थेषु चित्वेदेहस्य
स्तिसंधिन्निरितिश्रयवाम्यपि ततस्तादृग्वेदनतोभवत्येवदृषज्जडः ३१ यथावेदनमर्थेषु चित्वेदेहस्य
यात्सतेः मतिरेवपरंश्रेयोदृष्टंनानुभवादिति ३२ असंभवकुज्ञविदोनिः शरीराभवंतिये जडभावाज्ज
डीभूयदुर्भेदांध्यामवंतिते ३३ येचापिस्वमपुरवत्सर्वंपश्यंतिचिन्मया तेषामिदमिवाशेषंजगज्जालंप्र
वर्तते ३४

दृष्टसुप्तिकल्पासामतिरेवनैयायिकमोक्षकल्पाविदः स्वत्वात्परंश्रेयइति तेनदृष्टंननु निरतिशयानंदानुभवादे
यत्तेनमुखेर्णिदृष्टमित्यर्थः ३२ येतुअन्यवादिनोनैरात्म्यदृष्टनिश्चयास्तेषांमतानांकागतिस्तमाह असंभवदिति निः
शरीराः मताः तथाचश्रुतिः असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः
नाइति ३३ येपिविज्ञानपादिनस्तालौकविज्ञानमयंस्वमतुल्यंजगदितिपश्यंति तेषामपिव्यवहारस्सिद्धिस्तु त्येत्याह
येचा पीति चिन्मयाः तालौकविकारचिदात्मभूताः ३४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ सहकारिकारणानि विनैव सर्गादौ प्रतिभामात्रेण सिद्धत्वादपि स्वप्रशाम्यवेत्याह सकारीति आदौ सर्गादौ ४५ अं
नि॰उ॰ गानां नगराणां वयवभूतगृहाणां वसुधाः उत्तरोत्तरभूमिकाभेदायाः अङ्गुलिविकाशेन पल्लवाः कृतत्ताराण सम्पङ्क्तिका
३१६ शेन घनीभावात्पुष्टतां गताः ४५ यत्तु अभाभातीति छेदः ४६ त्रिविधतापोपशमनाच्छीतला चेत् अर्थप्रख्यात ल्हाद
रूपमालोकं तस्य चेतनालोकस्य अर्थरूपेण कचनं ४७ आदौ सर्गात्प्रागन्ते प्रलये व्योम्नि सर्गरूपस्य भावेति चिन्म

316 सहकारिनिमित्तानि यथा स्वप्नेवसंक्षिवे पृथिव्यादीनि भूतानि तथैवादौ जगत्स्थित ४४ अंगानां स्वप्न नग
रे वसुधा विविधाकृता यास्ता एव जगत्स्वप्न नगरे पुष्टतां गताः ४५ चिन्मात्रकाशमेवेमाः प्रजा इति वर्जि
ताः केवाचरं जनाम्बरं वेयद्वाभाति स्वमेव तत् ४६ चिच्चन्द्रिका चतुर्दिक्कं शीतलाल्हादकारिणी तनोति चेतना
लोकं तस्यैव कचनं जगत् ४७ प्रध्येवाद्यंतयोर्व्योम्नि चिन्मये सर्गदर्शनं चिदुन्मेषनिमेषाभ्यां स्वालोदेशपमे
तति ४८ यद्यथावेत्ति यत्तत्तथैवानुभवत्यलं यस्मात्समस्तं चिन्मात्रं किमिवात्र न विद्यते ४९

येव्योम्नि अद्य वर्तमानक्षण एव सर्गादर्शनप्रसिद्धं तच्च स्वात्मब्रह्मैव स्वचितः परिच्छिन्नरूपेणोन्मेषादपरिच्छिन्नारूपेण
निमेषाच्च स्वयमेव स्वभवदुदेसस्तमेतिति निष्कर्ष इत्यर्थः ४८ चित्त्वेत्स्वसत्तावलेन सत्कृत्या जगत्स्पर्शं तितदान् किं चिदश
दिति वक्तुं शक्यमित्याह यदिति मतच्छुतिप्रसिद्धं सदसद्वस्तु यस्मात् हेतोः यद्यथा यस्या वेत्ति सर्गादौ तद्यथापि तथैवानुभव
ति तस्मात्समस्तमपि चिन्मात्रेतत्र किं न विद्यते यदसत्स्यादित्यर्थः ४९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जीवसमष्टिरूपहिरण्यगर्भे चिदाभासबहुत्वाद्वा बहुवचननिर्देशः तथाचसमष्ट्यात्मा हिरण्यगर्भ एकएवनजीवात्म
नाऊर्ध्वाधोलोकगमनादिना संसरतिकल्पनापि साध्वीत्याह चिद्रूपइति आकाशकृमयो मश कादयस्तज्जालवत्
यथामण्णिकमल्लिकादौ पूर्वमारोहजलौघस्तीर्यगूर्ध्वमधोयातितद्वत् ३९ सानानाकर्तृजीवसमष्टितापि हिरण्यगर्भस्थि
तः स्वकल्पनाभिनिवेशादेवेत्याह इतिबीजौघेनेतीत्थंभावेतृतीयायेनेत हिरण्य चिदाभासेन बीजौघभावेन समष्टितां स्व

चिद्रूपो जीवबीजौघ आकाशे कृमिजालवत् ऊर्ध्वंतीर्यगधोयातिपूर्वमारुह्य वस्तयं ३९ चेत्यतेयेन
कर्तृत्वे जीवौघेन स तत्परः तथैवानुभवत्यंतः स्वयमेवविवलाति ४० यथायथा चेत्यतेयेन तज्जीवानांस्तु
तेनतत् चिद्रूपेणाप्यते सिद्धमेतदाबालमंगनं ४१ यथाधूमस्य ममसि यथांभोधौमहांभसः आवर्त्तव
त्पचित्रास्तथाचिद्व्योम्नि संसृतिः ४२ पुरीभवति चिद्व्योम यथा स्वप्ने मनः प्रति तथादिसर्गप्रभृति तदेव
दं जगत्स्थितं ४३

स्योपास्यतद्वासनानुसारात्कल्पादौ अन्यः बहुधा भिन्नो व्यष्टिरूपः कर्तृजातश्चेत्यंते स तत्परस्तदासक्तः सद्वतथे
वनानाकर्तृरूपस्थांतः स्वयमेवानुभवति तथैवविवलित्वा इति संसरतीत्यर्थः ४० अनेनप्रकारेणापि प्राग्यदस्मा
कं: प्रतिज्ञातं तदेव सिद्धमित्याह आबालं आवृद्धं च अस्ततमव्याहतसिद्धं ४१ अतएवहितज्जीवचित्तां वासना
वैचित्र्यानुरूपतत्संसृतिश्चेतने वैचित्र्यमनंतमित्याह यथे ति तदेवचिद्व्योमैवेदं जगद्भूत्वा स्थितं ४३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कूटस्थसंविद एव विवर्तरूपः स्वप्नो जगद्दिस्मृतिसिद्धान्ते रागद्वेषप्रसक्तिरित्याह ४ अस्तु वा हेयोपादेयविकल्पा

वा॰टी॰ ध्यासस्तथापि संविदाकाशेन कश्चिद्धि शेष इत्याशयेनाह इदमिति तदतद्दृशो इष्टानिष्टानि दृष्टी ५ सर्वस्याविनाशि

नि॰उ॰ संविन्मात्रे त्वे जन्ममरणादयोपि न संभावयितुं शक्या इत्याह संविदिति द्वाभ्यां ६ ७ सर्वस्य संवित्त्वे संवेद्यमन्यत्र परि

२७ शिष्यते तस्याः स्वसंवेद्यताकल्पनात् तस्य स्वकं धारोहणं कल्प्येत्याह संविदिति स्वयमेव चेत्संवेद्यतां इतां प्राप्ता आत

इष्टानिष्टदृशो रागद्वेषदोषाः किमात्मकाः संविद्व्योमप्रपेत्वमेजगदाख्यं गकल्प्यतां ४ इदं हेयमुपादे

यं वेत्ति संवित्स्वमालनि निर्मले निर्मलं भाति केवाप्तनदतद्दृशो ५ संविन्नरो मरो रागः संवित्स्थावरजंगमं

भावाभावादयोस्याध्वे स्तरंगावर्तरश्मयः ६ संविदाकाशमेवाहं भवानपि जनाश्च अपि म्रियामहे नो कस्यापि

संविकिलकदाश्रता ७ संविदो नास्ति संवेद्यं स्वयं संवेद्यतामिता चित्वादतो विसालत्वाद्धितेकं त्वेधुवा

स्थिते ८ संविन्मात्रादतेतत्स्मभूतं किमिव कल्प्यतां कल्प्यतां म्रियते तच्चेतद्धेमकुतो वयं ९ वादिनः सो

गताद्यायेयेलोकाः पतिकादयः संविदाकाशमुत्सृज्य पश्यन्ति तद्दृश्यतां १० संविदाकाशमेवैतत्केन

चिद्ब्रह्म कल्प्यते केनचित्प्रोच्यते ज्ञानं केनचिच्छून्यमुच्यते ११

श्चित्वादन्यत्संवेद्यतालक्षणा क्रियाकर्मभेदरूपं द्वित्वं तदभावे तेरेकत्वं वाद्य स्थिते ८ भूतं नि संसद्वस्तु कुतो वयं जीवाम इति शे

षः ९ एवं संविदाकाशमेवैतत्केन चिद्ब्रह्मा एव सर्ववादिनां स्वस्वाभिमतार्थाकारेण प्रथते इति तां विना गत्यंतराभावादित्या

शयेनाह वादिन इति १० उक्तमर्थं ब्रह्मवादिनं पुरस्कृत्य प्रपंचयति संविदाकाशमिति द्वाभ्यां ज्ञानं विज्ञानं ११

327

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यतिरेकरूपेण सन्तः चिदात्मनात्तु सन्तः ५० तेषां तादृशीं स्थितिं लक्षणेनानुभावयति निर्मानमोहा इति यन्त्र मायाः पुरुषप्रतिमा इव तत्तत्स्वजलादिप्रवाहवशात् संप्राप्तनिजचेष्टा यथा भावः परप्रसन्नेषां कार्यव्यवहारदृष्टौ तिष्ठन्तीत्यर्थः ५१ इति वाशिष्ठता० नि० प्र० उत्तरार्द्धे नाम शततमः सर्गः १०० संविदेकात्म्यमलं सदा सर्वत्र पश्यतः अप्राप्तेर्भयहेतूनां भयस्थितिरीर्यते सर्ववादिनामपि चिन्मात्रमेव तत्त्वमित्यवगमे पश्यात्र भयप्रतिष्ठ प्राप्तिस्तथावर्णयितुं पीठिकां रचयति चिन्मात्रमेवेत्यादिना इत्थं अनेन नानावादिपरिकल्पितस्यापि क्षणिकादि

संवि० १ सरस्याकाशविशदः सौम्यमानसः असन्त एव तिष्ठन्ति सन्तो धिगततत्पदाः ५० निर्मानमोहा जितसंग दोषाः प्रवाहसंप्राप्तनिजाप्यभाजः तिष्ठन्ति कार्यव्यवहारदृष्टौ निमग्नयन्त्रमया इवैते ५१ इति महारामायणे नि० प्र० उत्तरार्द्धे मोक्षोपाये नास्तिकवादनिराकरणं नाम शततमः सर्गः १०० श्रीवशिष्ठ०

श्रीवा० १ चिन्मात्रमेव पुरुषस्तदेवेत्यमवस्थितं चिन्मात्रव्यतिरेकेण किमन्यदुपपद्यते १ तच्चावदातमाकाश तन्मयेऽस्य हृदये ते तावन्मात्रं जगदतो हेयोपादेयधीः कुतः २ न विद्यते परो लोको बार्हस्पत्यस्य पश्य तु विद्यतस्य किं सारं रागद्वेषावतः कुतः ३

रूपेणाज्ञजन्ममरणभयशोकादि च १ तदेवोपपादयन्स्तत्फलमाह तच्चेतितन्मात्रं चावदातं निर्मलं आकाशमेव तत् तन्मये तद्विकीभूते २ हेयोपादेयाभावेन रागद्वेषप्रसक्तिरिति दित्तानेकस्कंधवादिनो बौद्धस्यापि सम्मतं किं तु ज्ञाने विज्ञातम सारमिति वितन्मतस्वरूपे स्थितं वा इत्याह न विद्यत इति बार्हस्पत्यस्य बृहस्पतिना प्रवृद्धसाक्षानुसारिणो यस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१९ यथास्वयमेवतोयस्य वाहस्तरंगादिरावर्तकफेनबुद्बुदादिकंअंगंदधत्स्थितः तथैवचिदाकाशोप्यात्मनिजगदंगंदधत्स्थितइत्
क्रमात् २

या॰टी॰ यथायथाज्ञानप्राबल्यंतथाज्ञानस्यजगतोनाशेदृष्टांतमाह अंधकारेणनिशिसंपादितंकिमपिअभ्रचक्राभंज पं: २
नि॰उ॰ गदावरणंसुपरिप्रेक्ष्यमाणंयथा लि: शेषंप्रणश्यतितथाअज्ञानांधकारेणकृतमिदंविश्वमपीत्यर्थः २० २१
३१८ जीर्णदेहत्यागेननवतरदेहप्राप्तिनिमित्तेमरणेउपस्थितेहर्षएवोचितोनाशोकइत्याह देहादिति २२ यदिपुनर्जन्मना
स्यैवोत्तवोऽस्तथापिविषादोनोचितः मरणादेवस वानर्थप्राप्तिनिवारणादित्याहमृतइति उपचयः पुरुषोत्कर्षः

यथायुथांधकारेणप्रेक्ष्यमाणंविनश्यति किमप्ययाभ्रचक्राभंतथेदंविश्वमात्मनि १९ यथांबुस्वयं
पा॰२ यातितोयावर्तकादिकं स्थितोदधत्तथैवेदंचिदाकाशोंगमात्मनि २० चिन्मात्रमेवपुरुषःस्ववत्सचन
318 नश्यति कदाचनापितद्व्यर्थयन्नास्मीतिशोकिता २१ देहाद्देहांतरप्राप्तौनवएवमहोत्सवः मरणात्म
निकिंमूढाहर्षस्थानेविशीदसि २२ मृतश्चेत्तद्भवेभूपःसोत्राप्युपचयोमहान् भावाभावेग्रहोत्सर्गहारः म
शममागतः २३ मरणंजीवितंतस्मान्नदुःखंनसुखंपुनः नास्त्येवैतच्चिदाकाशः किंचेच्छमपिजृंभते
२४ मृतस्यदेहलाभश्चेत्तवएवतदुत्सवः मृतिर्नाशोहिदेहस्यसाम्यतिःपरमंसुखं २५

२३ इत्थंजन्ममरणयोः सतोरपियत्रनदुःखंप्रसक्तिस्वन्नात्पतमसतोस्वयोदूरेतत्प्रसक्तिरित्याशयेनोपसंहरतिमर
णमिति २४ मृतस्यदेहलाभोस्तिवानवेतिसंदेहादेवमरणाद्रूपमितिमन्वानंप्रतिउक्तमेवार्थंभंग्यंतरेणाहमृतस्येतिहि
यस्मान्मृतिःजरारोगाग्रस्तस्यकारागृहकल्पस्यपूर्वदेहस्यनाशः २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

केनचिद्देहात्मवादिनां मध्ये शिरमस्य शत्याभं देहाकारपरिणतभूतधर्मभूतं पुरुषाभिधं शांख्येन चिदाकाशं योगिनां शिवः ईश्वरः आत्मा अणुर्जीवश्चेति शैवेन १२ एवं वादिभिर्व्युधा विकल्पनेपि चितो न कास्ति:
स्वस्या सर्वविकल्पसाक्षित्वेन निर्विकल्पत्वादित्याह चिन्मात्रमिति १३ चिद्रूपमेव वपुः स्वरूपं यस्य तथाविधस्य मम १४ अस्माकं पितामहाद्या देहा मृता सापि म्रियेत चेत् तस्मात् संविदां तेषां जन्मैव न स्यादित्यर्थः

केनचिन्मदश्चात्त्याभं केनचित्पुरुषाभिधं केनचिच्च चिदाकाशं शिव आत्मा च केनचित् १२
चिन्मात्रामेवमप्युक्तं यातिमत्क्वचिदन्यतां यस्मात्स्वयं तदेवैकमात्मानं वेत्ति नेतरत् १३ चूर्णितां यांतिमे गा भिसंतिमेरूपवान्निच कास्तिः काचवारद्विरूपवपुरुषो मम १४ मृताः पितामहाद्याश्चिन्मृता सा म्रियेत चेत् तन्न मे नैव नामस्यादस्माकं मृतसंविदां १५ न जायते न म्रियते संविदाकाशमक्षयं भवेत्कथं कथय किं किलाकाशस्य संक्षयं १६ जगद्रूपैककाचनमविनाशि चिदंबरं उद्यास्तमये मुक्तं स्थितमात्मनि केवलं १७ जगद्धानंदधेद्दारु चिन्नभःस्फटिकोचलः अनादिमध्यपर्यंतः स्वच्छ आत्मनि तिष्ठति १८

अस्माकमिति अस्मात्वपितन्मायसाम्यप्रदर्शनपरतया वायोज्यं १५ आकाशस्य संक्षयं किं भवेत्कथं भावयेत्कथय १६ एवं संक्षयासंभवे जगद्रूपस्य काचनं तथात्वं यत्त्चिदेव अंबरमविनाशि स्थितं १७ चिन्नभोलक्षणस्फटिकाचलः शांतः स्वयमेव जगद्धानदधत्त्वतत्ल्यासात्कारवह्निना तद्दाहं विधाय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अयोपिवुद्धतत्वस्यवर्ण्यतेलक्षणावलिः तदभ्यासस्यदत्वेनवोधदार्ढ्यंभवेदिति कीदृशः किंलक्षणविशिष्टः
नि॰उ॰ संपद्यते १ कथंभावः किमाचारश्चावतिष्ठते २ तत्रस्वभावमुत्तान्यांतराणिलक्षणान्यथमंवक्तुमुपक्रमते उ
३१८ पलाअपीदित्यादिनामित्रादिषूपलादिषुतुल्यांतःस्थितिरित्यर्थः ३

श्रीरामउवाच परिज्ञातेपरेवस्तुन्यनादिनिधनात्मनि संपद्यतेयद्ब्रह्मन्कीदृशः पुरुषोत्तमः १

श्रीवशिष्ठउवाच अरण्येसंपद्यतेकीदृग्ज्ञाततत्त्वोनरोत्तमः यावज्जीवंकथंचैवकिमाचारोवतिष्ठते २
उपलाअपिमित्राणिवंधवोवनपादपाः वनमध्येस्थितस्यापिस्वजनामृगयोनकाः ३ आकीर्णांस्ग्न्य
मेवास्यविपदश्चातिसंपदः स्थितस्यापिमहाराज्येव्यसनानेवसत्त्सवाः ४ असमाधिःसमाधानंदुःख
मेव मत्सुखं व्यवहारोपिसन्मौनंकर्माण्यवाप्यकर्मता ५

वध १

आकीर्णंजनसंकुलंस्थानंविपदोधनवंध्वादिनाशाव्यसनानिवंधनपारवश्यादिदुःखानिसत्त्सवाः महोत्सवसमाः
४ व्यवहारोवाचिकः कर्माणिलौकिकानि ५ कापि १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत: कोऽप्यंतरेपिस्यात्तथैवेत्याह मृत इति २६ मरणोत्तरं कुकर्मिणां नरकादिश्रवणाद्भयमिति चेज्जीवतामपि तेषां राजदंडादि
वशात्तत्तु कष्टनाम्नि हेवकल दर्शनाच्च भयं तुल्यमिति कुकर्माण्येवमाकुर्वित्याह कुकर्मभ्य इति कामार्थ कामार्थी सियश्छां
दसो कारादेशः २७ २८ परमार्थदृशा तु जन्ममरणादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह क्वेति २९ ज्ञानपूर्णानां निरीक्ष्य व्यवहारान्न
कापि दुःखप्रसक्तिरित्याह संविदाकाशेति ३० स्वीयप्रवाहवलेन प्रसक्तसक्तादृष्टक्रान्त्प्रपलात् देशवैचित्र्यं इतान्देशकालादिविष
शा॥१ भावान्

मृतिरत्यंतनाशश्चेतद्भावमयसंक्षयः भयः शरीरलाभश्चेतवरखतदुत्सवः २६ कुकर्मभ्यो यमीति श्चेत्सा
समेऽह परत्रच तानिमा कर्षभोत्तस्मोज्झोक द्वितीयसिद्धये २७ मरिष्यामि मरिष्यामि मरिष्यामीति भाषसे भ
विष्यामि भविष्यामि भविष्यामीति नेच्छसे २८ पुनाम जन्म मरणे क्व भवाभवभ्रमस्य यः संविदात्मकमेवेदं व्योमव्यो
म्निविवर्तते २९ संविदाकाशमात्रात्मा व भुंक्ष्वास्व निर्ममः आकाशकोशाक्रांत स्फुतरछोदयस्तव ३० स्वप्रवाह
वलोद्युक्तदेशकालवशादितान् भावान्भुंक्ते भयो भव्यः पावनात्पावनादपि ३१ मध्यमाध्यागतान्दोषान्देशका
लवशादितान् अनादृत्यांतरवेलेषु सुप्तधीरवहेलयन् ३२ न दुःखमेति मरणात् सुखमेति न जीवितात् नाभिवांछ
ति न द्वेष्टि न तदात्मे विवासनः ३३ मरणजीवितजन्मजरस्त्रणाम्यविभ्रमपचिगतेऽस्मवासनः स्थितवेद्य इहाद
तिनद्वेष्टिनतदात्मेविवासनः ३३ मरणजीवितजन्मजरस्त्रणाम्यविभ्रमपचिगते ऽस्मवासनः ३४ इतिमहारामायणे नि॰ प्र॰ उ॰ एकोनद्विशततमः सर्गः १०१
पा॰१ वादितोवसतिर्वीतभयस्त्वचलोपमा ३४

यानतात् यादृयोयच्चेतिपाठेस्पष्टंम ध्येमध्येदेशत्नोभदृ
यान्तेषु पियावनोदपिवनान् भुंक्तेनमनोमालिन्यविक्षेपहेतुनिस्पर्शः यावनात् याद्यो यच्चेति पाठे स्पष्टं म ध्येम ध्ये देशेत्नोभद्र
दुनिद्राद्वकालेष्वप्यमदुःखप्रसक्तिस्तदा क्वचिदेकांतप्रदेशगुहादौ समाधिसुखानुभवेन तत्कालावहेलन संभवादित्याह मध्येति
अंतर्निर्विकल्पसमाधौ सुप्तधीः ३२ ३३ सर्गोक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति मरणेति मरणानिलरत्नणानि अरत्नणानि अविभ्रम

श्री यो॰ वा॰ नि॰ पू॰ उ॰ एकोनद्विशततमः सर्गः १०१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुखदुःखाभ्यां स्पृष्टा तद्वेति यदुक्तं तल्लिंगोपदर्शनेन विवृणोति संप्रहृष्यति नहर्षेन विषादितामि सुकिमपि तेन तत्स्पर्शेने

वा०टी० नविवर्णोपितिनस्वभावमितिस्वभावंनिरतिशयानंदप्रतिष्ठापेक्षंतुंध्येयंतथाचसंप्रहर्षादि लिंगविडंबनं तेषां नटविडंबनतुल्यं फलि

नि०उ० तमित्या शयेन विशिनष्टिसंसारारभटीनटाइति १५।१६।१७ अज्ञानस्य नसुज्ञवदनाशतया वि षयान्मोक्तुं ज्ञानंतीतया हवायुर्निवे

३२० ति हिदेहालनेवया स्वसत्तातल्लक्षणात्मूढाः संतापमूर्छिताइवकामादिसंतापसांतये आत्माशतया विषयोदरेलीयंतेतथालीनअपिप्र ना२

तप्नैवतरणीनदीप्रवाहस्थाः नारकीपुरुषाः उपरिभागेवा भागेवायूनिवविषयाल्किंचिदेवसुधास्पर्शं तिनत्वतः कात्स्न्येनविप

तु१

संप्रहृष्टाश्चलत्स्वंतेसुखदुःखिततास्तथा नस्वभावंत्यजंत्यंतः संसृत्यारभटीनटाः १५ आत्मायेष्वर्थजातेषु मिथ्या

मत्वात्मसुदिष्व वुद्धेदाक्षिवतोपानांतत्स्नेहतत्वदर्शिनां १६ अस्नेहरवसघनं स्नेहार्द्रहृदयो यथा वत्सलादश्यपि न्वि

त्तिंसंतिष्ठतियथाक्रमं १७ वायूनिवप्रवाहस्थाः स्पर्शंतेविषयान्बुधा देहसत्ताविषान्मूढालीयतेविषयोदरे १८ व

३२० हिःसर्वसमाचारमंतः सर्वार्थशीतलं नित्यमंतरनाविष्टः अविष्टइवतिष्ठति १९ श्रीरामउवाच स्वरूपमीदृशंतस्य

कोवेत्तिमुनिनायकः यदसत्यमसत्यं वाभवत्यज्ञाह्यपादशः २०

कुर्वंतीत्यर्थः १८ सर्वत्रिशिष्टैः सम्यगाचारोयस्यां स्थितौ सर्वाणिअर्थैः अशीतला यस्यामितिद्वेअपिस्थि

यमतन्त्रस्थविस्रमयितुंशक्नुवंतीत्यर्थः १९ उक्तलक्षणेतत्वज्ञपस्थियोदुर्घटः अत्र्वेदांभिकवंचकतापसेष्वपिहठात्संपादिता

क्रियाविशेषणेतिष्ठतितत्वदितिशेषः १९ उक्तलक्षणे तत्वज्ञपस्थियोदुर्घटः

नामेषांलक्षणानांदर्शनादितिरामः शंकते स्वरूपमितिद्विदृशंउक्तलक्षणपस्थियं स्वरूपंसत्यं अथवा असत्यंदंभादिपरिकल्पितं

वेनिकोवेदितुंशक्नोतिहियतः अज्ञोपिदांभिकः इदृशलक्षणवान्भवतिलोकेइत्यन्वयः २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुषुप्तदशे निर्विकल्पात्मनि तिष्ठतीति सुषुप्तस्थः अशरीरात्मभावस्थितोपमः अकर्तात्मिप्रतिष्ठत्वान्नकरोति ६ वि
षयसुखेष्वप्यात्मसुखमात्रतादृशारसिकः विषयदशात्वर्षत विशः स्वीयतावुद्धाभावान्निर्घृणः स्वात्मतावुद्धात्तु निरु
पाधिप्रेमणा बंधुषु वत्सलः दयाविषयद्वितीयादर्शनान्निर्दयः स्वदेहोपमेनुपरशरीरेपि सुखदुःखदर्शनादत्यंतकरु
णः एवं सूर्गीत्वात्स्वयंवितस्सः अज्ञजनोद्धारस्वभावर्तद्धित रसयान्वितः ७ किमाचारो वतिष्ठते इति पृष्ठानि

चा० न०

जाग्रद्देवसुषुप्तस्थो जीवन्नेव मृतोपमः करोति सर्व मारं करोति न किंचनः ६ रसिकोत्यंत विरसो
निर्घृणो बंधुवत्सलः निर्दयोत्यंतकरुणोस्वयं वितस्सयान्वितः ७ सर्वाभिनंदिताचारः सर्वाचारवहि
ष्कृतः वीतशोकभयायासः सशोक इव लक्ष्यते ८ तस्मान्नोद्विजतो लोका लोकान्नोद्विजते तु सः परमं हृ
ग्रमापन्नः संसृतो रसिकोपि सन् ९ नाभिनंदति संप्राप्तं नप्राप्तं नाभिवांछति आस्ते नु भूयमाने पैनंच
हर्षविषादयोः १० दुःखिते दुःखितकथः सुखिते सुखसंकथः आस्ते सर्वास्ति वस्या सहृदयेनापराजि
तः ११ कर्मणा सुकृतादन्यद्दृस्ये किंचिन्न राच्यते स्वभाव ऋषभ मतां न तु पल्लवचेष्टितं १२ न लभते र
सिकतां न च नीरसतां क्वचित् न विक्षिपि विचरत्यर्थी वारातगः सरागवत् १३ यथाशास्त्रं व्यवहृते सुखदुः
खैः क्रमागतैः अनागतां पिञायांति न हर्षेन विषादितां १४ ,,

वाह्यलक्षणान्याह सर्वेति अज्ञजनदुःखदर्शनात्ताननुशोचन् सशोक इव लक्ष्यते ८ नोद्विजते न विभेति उद्वेगं भयं ९
अनुभूयमाने पि हर्षविषादहेतावपि सयोरस्ते १० सुखदुःखाभ्यामपराजितः अभिभूतः सहिस्स रितियावत् ११ ननु इति
संवोधयेन वि चेष्टितं शास्त्रार्थचेष्टवर्जनं यत् तन्मतां सभावर एव फलविचिचित्रितमिति पाठे शास्त्रायमल मात्र प्रयुक्तं क्विचेष्टि

भुञ्जानो उपपाचको भूत्वा न विचरति २३ सुखदुःखैरनाग
तः असंस्पृष्टेऽपापो क्लेशस्पृष्ट इव ततो हर्षविषादितां नाया
येव २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आपणप्रसारण लिंगेन नार्थं चिंता स्मरितेति तद्वत्वा त्व गुणप्रख्यापनेन लिंगेन दांभिकोयं न तत्त्वविदिति ज्ञेय

वा०टी० मित्याशयेनाह तास्मिन्निति तेषां तत्त्वविदां तस्मिन् स्वगुणादौ विषये निगूहने एव तात्पर्यं न तु दर्शनपरत्वं प्रा

ति०उ० ख्यापनेयतस्ते निर्वासनाः ख्यातिमानादिरागवासनाशून्या आगेत्यामंत्रणे २८ किमर्थं ते ख्यादीन्नेच्छंतीत

३२१ त्राह एकांतेति ख्यातिमानधनादिसंबंधो जनसामाजाभिमानाधनर्थ सहस्ते विक्षेपे आत्मसुखानुभवविघ्ने

तस्मिन्निगूहने भावे यतस्तेषां निदर्शने निर्वासनागतहेताः गतमानाः किल्लांगते २८ एकांतमा

नदौर्गत्यजनविःज्ञप्तयेस्तुतान् सुखयंतियथारामनतथैवमहर्द्धयः २९ स्वसंवेदनसंवेद्यसारा

विदितवेद्यता नैषादर्शयितुंशक्यादृश्यतेनचतद्विदा ३० गुणांममेमंजानातुजानः पूजांकरोतुमे

इत्यहंकारिणामीहाननुतन्मुक्तचेतसां ३१ क्रियाफलानिचिद्योमगमनादीनिराघव अज्ञाना

मपिसिद्धंक्तिमंत्रौषधिवशादिह ३२ यायाद्धेरमाधातुंसमर्थस्तादृगेवसः अवश्यंफलमाप्नो

तिप्रज्ञास्त्वज्ञएववा ३३ आमोदस्पंदनस्येवस्पंदनस्याफलंहृदि सर्वस्यैवास्तितन्नूनंतद्वतास

दापतेरितिभावः अमानं पूजावर्जनं दौर्गत्यमकिंचनता जनैः खत्तप्तयोऽज्ञाः २९ या विदितवेद्यता सा स्वसंवेदनेन

स्वानुभवेनैव संवेद्यः सारो निरतिशयानंदोयस्याःसा एषा अन्यं प्रति दर्शयितुं न शक्या यतस्तद्विदासानंदविषयीक्रि

यते किंतु स्वप्रकाशतयैव स्वयं प्रथत इत्यर्थः ३० ३१ व्योमगमनादीनि मंत्रजपादिक्रियाफलानि अज्ञानामपि सिद्ध्य

ति चिदिति निपातः वाहल्यद्योतनार्थः ३२ ३३ स्पंदनस्य विहितनिषिद्धकर्मणां फलस्य हृद्येव सर्वस्यापि जंतोरस्ति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृश्यते न २

३२१

321

आचारुचेतसः स्विद्वत्सादृश्य विडंबनेन दृण्मानपूजादिसापेक्षचित्ताः तपस्विनशब्देन तथाख्यातिर्लक्ष्यते मिथ्यापरि कल्पितस्वतपस्विता प्रख्यातिदार्ष्यपेत्यर्थः २१ दंभार्थमपिदृढीकृता अथेतानि लक्षणानि सुभोदिकोपेवेतिन लक्षण वतामुपेक्षाकार्या यतस्तादृशानामशरणेस्वभावसिद्धतल्लक्षणसंपन्नस्तत्वविद पिदैवाल्लभ्यत इत्याशयेन श्रीवसि ष्ठउत्तरमाह असत्वंवेति ईदृशंउक्तलक्षसंपन्नं स्वरूपंवरं दुर्लभत्वछिष्टं वेदविदां वेदार्थतत्वविदां तु लक्षणकलापः स्व

अस्ववकृत्स्नचर्येणचरंतोचरुचेतसः तिष्यातपस्विदार्थ्यायभवंत्येवंविधामुने २१ श्रीवसिष्ठ० अस वास्तसत्पंवात्वस्वरूपंवरमीदृशं विद्धिवेदविदांत्वेषस्वभावानुभवस्थितः २२ अनाविष्टा विवेषंते वीतरागा सरागवत् गतहासाहसंत्यज्ञानू सहसाकरुणाकुलाः २३ चिन्नांदृशिगतांदृश्यंसर्वकियत्कुट्टिमं पश्यं मसत्यविज्ञातेस्वप्नेहेमेवहस्यगं २४ अंतःशीतलतामेषांज्ञानजानंति केचन दूराच्चंदनदारूणामामो दमिवजंतवः २५ येतु विज्ञानविज्ञेयास्तादृशः पावनाशयाः आनंदिनांस्तरवांतरहेयादानेबाह्यः २६ भावंतिगूहयत्येते नमन्नमस्तुतमाः ग्राम्यैर्दिनैः किलानर्घ्यः कः स्त्रितामणिरापरो २७
विहु

भावानुभवबलादेव स्थितः प्रतिष्ठितः नतु संपादित इत्यर्थः २२ अनाविष्टाः क्रियाफले ष्वनिनिमित्तविषः २३ सा वंदृश्यंचितादृशिगतंकपटकुट्टिमकल्पसत्पश्यंति २४ २५ यद्यपितत्स्वरूपमज्ञातुनशक्नुवंति तथापि तत्वविदोज्ञानं स्वेत्साहयेत्विति पादानुपास्य नि २६ दंभिकासुलक्षणानिप्रख्यापयंति तत्वज्ञास्तु निगूहयंतीत्यनेन विशेषेणावाते पश्चिया इत्याशयेनाह भावमिति किम अधिक ... दृश्यं ... ऋतुमशाकस्त्रितामणिः आपरो

© 2017 Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

322

वा०धी०
लि०३०
३२२

सारग्राही हि विवेकी सरस्मिर्यो भ्रतृसित्संबंध्या लोकभोगिषु चंद्रविंबैः सारमादत्ते सौगंध्यभोगिषु वसं
तैः सारमादत्ते सौभाग्यभोगभोगिषु महतां तत्वविदां महतैः रागाद्यनुपहतैः आसयैः सारमादत्त
इति द्वंद्व निर्दिष्टानां यथाक्रमेण संबंधः तैरेव हितत्स्तत्सारो लभ्यो तान्यत्रान्ये रूपापेदित्यर्थः ५४ महत्
तामाशयैः कं सारमादत्त इति चेत् प्रथमं जगन्मिथ्यात्वदर्शनात् क्रमात् सर्वेषिरागत्याह भ्रांतिमात्रमिति ५५

चंद्रविंबैर्वसंतैश्च महतामहताशयैः सारं सौभाग्यसौगंध्य सौरमालोकभोगिषु ५४ भ्रांति
मात्रमिदं विश्वमिंद्रजालमसन्मयं त्यजतीति विनिश्चित्य दिनानुदिनमीषणा ५५ शीतातपा
दि दुःखानि निजदेहगतान्यपि अन्यदेहगतानीव सः पश्यत्यवहेलया ५६ करुणादारयाच्चत्या
त्वा वततधीरया नीरसो नीरसारं तु सारतां सरतीति स्थितिं ५७ व्यवहारं यथाप्राप्तं लोकसामान्य
माचरन् चराचराणां भूतानामुपर्येवावतिष्ठते ५८ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य त्वशोच्यः शोचतेज
नान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यति ५८

तन शीतोष्मादि द्वंद्वसहिष्णुतालक्षणं सारमादत्त इत्याह शीतेति ५६ तदनंतरं सर्वभूतानुकंपास्वरूपदया
वलंबनं यथाप्राप्तेन जलमात्रेणापि संतोष इत्यादि गुणसारमादत्त इत्याह करुणेति इत्थं नीरसो विरक्तः सः क
रुणाख्या उदारवृत्तिः सर्वत्वयपेनाप्यात्मपरिपालनवृत्तं तयावृततिर्लिनात दधीरया दृशापरार्थैकप्रयोजनघा
याफलपुष्पादिसंग्रहः स्वतरुच्छायावलंबः जलमात्रेणापि यथाप्राप्तेन संतोष इत्येवं रूपया वृत्त्यानीरसात्रमपि

सारतांसरतीति ५७ उपरितेउक्तं ...
नेनतेबमरणीबा ५८ उपरितेविनयेवडी
पतिप्रसौति ५८

३२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सिद्धलक्षणादृश्यवस्तुषु अहं भोक्तास्मीत्यहंतावासनालक्षणद्वैतपरिच्छिन्नात्मकल्पनं यक्तिसखेचरसिद्ध्यादि
क्रियाफलं साधयतीत्यर्थः ३५ इदं सिद्धजातं न किंचित् तुच्छं भ्रांतिर्मनोभ्रममात्रं खे अधिष्ठानचिदाकाशमात्रं यस्तु त-
वेत्ति अवासनः सतत्त्वज्ञः कर्मवात्याभ्रमणप्रापयखेचरादिसिद्धिफलाः मंत्रौषधादिक्रियाकथं साधयति ३६ ३७ ३८

अहंतावासनाद्वैतं वस्तुतादृश्यवस्तुषु यस्यास्ति सोसाधयति खगमादिक्रियाफलं ३५ इदं न किंचि
द्भ्रांतिर्वा खं चेति ज्ञस्तु वेत्ति यः सोवासनाः कर्मवात्याः कथं साधयति क्रिया ३६ नैव तस्य कृतेनार्थो
नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ३७ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क
चित् यदुदारमनोरत्नं लोभायधियितात्मनः ३८ जगदेव तृणं यस्य न किंचिद् द्रुजराखवा किंनामतस्य भ
वत्यन्यदादेयतां गतं ३९ निर्वाहितजगद्यात्रः परिपूर्णमनामुनिः यथास्थितमसावास्ते संप्रयातिय
थागतं ४० निस्पंतः शीतलो गौनी सत्त्वीभूतमनोवनिः परिपूर्णो ऽब्धिवाकारो गंभीरः प्रकटाशयः ४१
रसायनपरापूर्णा हृद्वल्लह्लादमात्मनि धत्ते करोति वान्यस्य सकलेंदुरिवामलः ४२ मंदारमंजरी
कुंजपिंजरोद्भ्रमभ्रमः न तथाल्हादयत्येतां यथा पंडितबुद्ध्यः ४३

कात्स्न्येपरराखवकारः कृत्स्नजगदपि तृणं रज्जोनकिंचिद् द्रुखवा तस्य धीस्य अन्यदनात्मभूतं किं किं आदेयतां गतं उपा
देयं अस्तु न किंचिदित्यर्थः ३९ निर्वाहिताजगद्यात्रा लोकसंग्रहार्थप्रवृत्तिर्यस्य यथाप्राप्तं शिष्टाचारं संप्रयाति अ
नुसरति ४० ४१ सयं ल्हादं धत्ते अन्यस्य च करोति ४२ ल्हादकारित्वं तस्य विशदयति मंदारेति द्वंभ्रमः नंदनाद्यः
पंडितबुद्ध्या बोधेनेत्यर्थः ४३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ एतादृशपुरुषोत्तमतत्त्वपरिज्ञानादेव तत्त्ववित् पुरुषोत्तमः न तु वर्णाश्रममर्यादापालनमात्रेणेति भावेतस्य
नि॰सु॰ पुरुषोत्तमत्वानपायाद्विमाशयेनाह इतीति स्यामंवर्णाश्रममर्यादास्थितितदास्या नियमेनत्वया किंसाध्यमि
३२३ ति विद्यामभावोकिरन्नन्मुखवान्या तीन्सालोकेभ्यः प्रायच्छमितियावत् ६१ तस्या विना शिपुरुषत्वमेवद्रूप
न्नुपसंहरति पातालमिति नत्वचेत् बलात्स्वनाशिं चिकीर्षया पातालमाविश तु नभो विलंघ्य ध्वंवा पातु दिग्मं

इतिमशाक्यवुङ्क्ष्येयः स्वयच्यापयत्र तिष्ठति तथापि तिष्ठतु तन्मात्र स्थानास्थानीयमेन किं ६१ पा
३२३ तालमाविशतु यातु नभो विलंघ्य दिग्मंडलं भ्रमतु पेषणमेवयेन चिन्मात्रमेतद्जरं न तु याति नाश
माकाशकोश इव शांतमजं शिवं तत् ६२ इतिमहारामायणे वा॰नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे मरणाद्यभावो नाम द्वयु
त्तरशततमः सर्गः १०२

उलं भ्रमतु ये नभ्रमणेनमानोत्तरलोकादि गिरिशिला सहस्रघर्षणात्पेषणं संचूर्णनमेवसंभावतेपेषणमेवया
त्विक्षिपाठ गिरिशिलासहस्रैः स्वस्यपेषणं कारयतु वेत्यर्थः तथाप्येतत्तत्त्ववित्स्वरूपं असंगाद्वयं चिन्मात्रमज
रमेवेति नाशं न तु याति पतस्तत्र आकाशकोश इव शिवं निरूपत्यवभेत्यनिरतियानंदस्वरूपमेवेत्यर्थः ६२
इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे नाम द्वि उत्तरशततमः सर्गः १०२ ॥ ३२३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवासौ चिरप्रवृत्तरागादिविक्षेपदुःखेभ्यो मुक्तः सम्यग्विश्रामप्रतीत्याह चिरमिति कल्लोलैः पदमि भिर्वलितः विक्षि
प्तः ५० ५१ कांतारे मार्गभ्रंशेन निर्भग्नो यो ध स्तेन मिताः उपमिताः हतवत्सो मोहितवत्सः ५२ इति एवं ज्ञात्वा स्मयमा
नः ईषद्धसन्नपि स्मयंगं धर्वनो पैति ५३ तस्यास्थानादि नियमोपि नास्ती त्याह कश्चिदिति अटन् रटन् इतिवाच्छेदः ५४

चिरं कल्लोलवलितः सुमनो जलधौ भ्रमे पूरं पारमुपागत्य परां विश्रांतिमेति यः ५० हसन्स शांतपादत्वा
प्राक्तनीं जगतीं गतिः स्मयमान इवास्ते तज्जनता श्वयन भ्रमाः ५१ रताः कांतारनिर्भग्नमिताः संसार
दृष्टयः असत्यो हतवत्सो मा भित्यंतर्याति विस्मयं ५२ इच्छा यग्गुणमैश्वर्यं मिति बंधे तत्त्वायते इत्युपेत्य
प शांतत्वात्स्मयमानोपि नस्मयं ५३ कश्चित्क्षितिगृहागेहः कश्चित्सुरपाश्रमाश्रयः कश्चिदुरुहस्थाश्रमवान्
कश्चिद्धदुरटन् स्थितः ५४ कश्चिद्द्विजाचराचारः कश्चिदेकांततापसः कश्चिन्मौनव्रतधवः कश्चिज्जा
नपरायणः ५५ कश्चिद्विपश्चिद्विख्यातः कश्चिच्छ्रोत्रियः स्मृतः कश्चिद्राजा द्विजः कश्चित् कश्चिद्दरिद्र
बाधितः ५६ शाटिकांजनस्रगादिसिक्तः कश्चित्वन्नभोगतः कश्चिच्छिल्पकलाजीवि कश्चित्पापरूप
मत् ५७ कश्चित्पुष्कलसमाचारः कश्चित्छद्मवियनायकः कश्चिदुन्मत्तचरितः प्रवृज्यां कश्चिदाश्रितः
पुरुषो न शरीरादिर्न च चित्तं न चादि किंचन पुरुषश्चेतनं नाम न सन्न सप्तिकर्हिचित् ५८ अच्छेद्योसाव
दाह्योसावक्लेद्योशोष्य एव च नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोसो सनातनः ६०
५५ ५६ ५७ ५८ राजा श्रमसमेकीदृशः पुरुषो न भवति दृश्यत्वात्तर्हि लिप्तासामपि संभावनयुरुषवर्णविस्तरमतांद
र्शयति पुरुष इति स नश्यती ति विनाशित्वात्स एवो न भवेदित्यर्थः ५९ छेद्यमेदाहादि विना शहेतुसंस्पर्शादि भिरपि स एवोक्त
म स्याह अच्छेद्य इति ६० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु सुखदुःखानुभवलक्षणविशेषगुणानतिरिक्तं न चित्सामान्यमभ्युपगम्यते अतः विशेषविज्ञानेषु च अवच्छेद

वा०टी० कतासंबंधेन शरीरं कारणं तन्नाशाच्च ज्ञाननाशात् तदभ्युपगच्छतां चार्वाकवैशेषिकादीनां शंकामुद्भाव्य ति

लिं०उ० रस्यति शरीरेति हर्षस्थाने इति दुः खप्रागभावासमानकालिकदुःखध्वंस एव हि वो मुक्तिः सा च देहनाशाच्चि

३२४ त्सामान्यनाशे उत्तरत्र देह दुःखादिसाधकाभावादेव सिद्ध्यति न हि चिदतिरिक्तं तत्साधकमस्ति ननु

लक्ष्

शरीरनाशे नाशश्चेच्चिन्मात्रस्य तदुच्यतां । हर्षस्थाने विषादः किं मरणे संसृतिक्षये ५ न च नाम श
रीरस्य नाशेन श्यति चिल्लभः । देहे नष्टेपि वंधूनां क्लेशे दृष्टा पिशाचता ६ यावच्छरीरसत्ता चेच्चेतन
श्यतदुच्यतां शवः कस्मान्न चेतति सर्पत्स्वेदे शरीरकं ७ पिशाचानुभवो जीवधर्मश्चेत्तत्सर्वदा कि
न्न पश्यति किं वंधोस्ते पश्यति तत्तथा ८

तिः साधको ग्निमदेहः सिद्ध्यति न च तं विना तत्साधिका चित्सिद्ध्यतीति शंकितेः तो मरणे हर्ष एव स्थाने विषा
द इत्यर्थः ५ तर्हि स्तुते वेतालाशया मुखे व्यादाद राजस्यासंछिन्नतिचेति प्रायेण हि पिशाचवंधनेन वाधं तप्तसंत
देशेष्वेव वहुधा पिशाचा दृश्यंत इति घोतनाय वंधुक्लेशेत्युक्तं ह्यहरणं ६ किं च शरीरनाशाच्चिन्नाश इत्यसंगतमेवस
त्येवमत्से शरीरे चिन्निवृत्तिदर्शनाविरोधादित्याह यावदिति नचेत्ति न वेतति ७ यदि कश्चिच्चार्वाकोल्पाज्ञो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चितोनित्यत्वमेकत्वं स्वातंत्र्यमपि साध्यते स्वच्छायास्तस्या माहात्म्यं हितं चात्रोपदिश्यते तत्र चित्सामान्यस्याविनाशित्वं सर्वानुभ
ववृत्तेन प्रथमं साधयति भामात्रमिति जाग्रत्स्वप्नयोरंतः करणसात्त्वितय सुषुप्तौ अज्ञानस्याया(?)सा(?)क्षितया च प्रत्यगात्मभा
मात्रविषयभानमात्रं वा सर्वेषां भासत एवेति प्रत्यक्षेणच काराद्व्यवहारस्यत्वादिलिंगेन च यद्नाद्यंतं चिन्मात्रं तत्सिद्धं तस्य
कथं केनचिन्निमित्तेन नाशो भवेत् तद्दृष्टाद्धि तस्य निमित्तस्याप्रसिद्धेस्तत्साधितस्य च तदुपजी वक तया तत्राशनिमित्तत्वायो
गादेवैकदा वा नाशो भवेत् तादृशकालस्यापि तदधीनसिद्धिकस्य तदुपजीवकत्वादि तिभावः १ भवतु चिन्मात्रमविना

श्रीवशिष्ठ उवाच भामात्रं भानमात्रं वाशांतं भासत एव च चिन्मात्रं यदनाद्यंतं तस्य नाशः कथं कदा १ ताव
न्मात्रं च पुरुषः कदाचित्स न नश्यति यदि तस्यास्ति चिन्मात्रं भूयो जायेत किं कथं २ न चान्यदः यच्चिन्मात्रं को
चित्किंचन कस्यचित् सर्वानुभवसादृश्यं कीदृशी नाम सान्यता ३ सर्वस्यैव हि मंशीतत्वस्योऽनिमधुरं पयः चि
न्मात्रंस्याव सतातस्यकीदृगन्यत्वमस्तु ४

शिपुरुषस्य किंमायांतन तत्राह तावन्मात्रमिति तत्राशे अग्रेस्याच्छिरेवनस्यादसात्त्विकसर्गासिद्धेरित्याह यदीति २ ननु चि
दितरसमुत्पतेतत:सर्गः प्रवत्स्यति तत्राह नचेति ओत्तरकालिकाश्रितः पूर्वश्रितभेदः किं मध्ये विच्छेदानुभवात्कालसे
तउत्तवेलक्षण्यात् नता ह्विच्छेदानुभवादनुभवस्यैव चित्वात्तत्सङ्गविच्छेदासिद्धेः नापि वैलक्षण्यं अचित्वायतेः सर्वांशे अनु
भवस्य पूर्वोत्तरकालयोः सादृश्यसाअन्यता भिन्नता कीदृशी नाम अलीकत्वर्थः ३ कालभेदादेव पुरुषभेदादपचितोन
भेदः हिमशैत्यादिविषये चिच्चित्त्वेपि वैलक्षण्यानुभवादेवेत्याह सर्वस्यैवेति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
लि०३०
३२५

तर्हि तौ बोधौ कौ तत्राह बोध इतीतस्य चिन्मात्रमेव रूपं न जडस्य अतस्तदात्मना एकमेव नहि बोधनं तरेण बो
धस्य रूपं प्रसिध्यति सचिच्च बोधस्तत्र न जोर्यो दुर्लभ इति राहोः शिर इति च वा अत्र कृतो भेदो न तत्त्वस्तीति
चि १६ अथवा स्वतत्त्वा विचारेणैव चिता दृश्यता विचारेण वचिता दृश्यता विचारेन ष्टेत्याह यस्त्वेति १७ अ
त एव विचार एव महीयान् मल: कार्य इति वटुशो भयो क मित्याह अस्मिन्नेवेति यत्नेन विचारस्य किं स्यात्तदाह

बोधे बोधस्य तद्रूपमेवमेव निरामयं भेदोऽत्र वाचि न त्वर्थे तस्मान्नास्त्येव दृश्यता १६ या चासी
दृश्यते वार्ता विक्षिप्तत्वमविचारणात् सा चेदानीं विचारेण विनष्टा न तु दृश्यते १७ अस्मिन्ने
व धियोपलक्ष्य आत्मज्ञानविचारणे यत्नेन परमोऽभ्यास: स लोकद्वयसिद्धिदः १८ अविद्योपशमस्त्वेष
जातीयि न वृत्तामिह अभ्यासेन विना साधो न सिद्धिमुपगच्छति १९ नोद्वेगं संपरित्यज्य गृहीत्वानुदि
नं स्मरण लोकद्वयहितं पथ्यमिति शास्त्रं विचार्यतां २०

यत्नेनेति लोकद्वये इह वा अमुत्र वा ज्ञानसिद्धिदः तथा च सकृदावृत्तिरसकृदुपदेशादैहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्द
र्शनादिति वनादिति च १७ ननु नित्यापरोक्षे वस्तुनि प्रवृत्त उपदेशवाक्यं सकृच्छ्रवणेनैव विद्यां समर्पयित्वास्तु
प्रकटयिष्यति किमभ्यासेन तत्राह अविद्योपशमय इति सिद्धिं जीवन्मुक्तिं प्रतिष्ठां १९ तर्हि कं ग्रंथमुपादाय विचारोऽभ्य
सनीय: केन वा शीघ्रप्रबोध: सिद्ध्यति तत्राह नेतिन्नासमाद्विसाधनसंपन्नपुरुषेण आलस्यात्याग उद्वेगं तत्त्वतुयथे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सज्जीवावंधुमरणान्नानविशिष्टश्चैतद्धर्मः पिशाचदर्शनमिति तादृशो नियमश्चैतत्तथापि जीवस्यैव मिथ्यादेशांतरस्थे
तेन्येनकल्पिते सति तत्पिशाचत्वं नरः कथं न न पश्यति ९ तस्माच्चितो भेदविनाशायोगात्सर्वात्मकत्वे सिद्धे सति वस्तुकृत
परिच्छेदेनापि तन्न नियंत्रितं तथास्वयं वस्तुपरदेशकालेचावेतिस्वात्मानमेव तत्तद्वस्त्वात्मनावगच्छतीति न तद्वैपरीत्य
गतीत्यर्थः १० एवं च सर्गादेः सत्यकामत्वादबाधितासंवित्स्वसंकल्पात्मना यादृशेप्यवभवतिता दृश्येवेदानीं सर्वजं
नानामनुभूतिः ११ सत्यसंकल्पसंविदोऽन्यत्प्रधानपरमाण्वादिकं सर्गादौ कारणं न संभवयत्कामरणं ब्रह्मातिरिक्तं स्या

जीवधर्मो विशिष्टश्चेत्तादृशस्तं नरः कथं मिथ्यादेशांतरस्थेते पिशाचत्वं न पश्यति ९ तस्मात्सर्वात्मकत्वेतच्चि
न्मात्रां न नियंत्रितां यद्यद्वस्तु यथावेत्ति तत्तत्तथावगच्छति १० अबाधितैवैकघना संविद्भवति यादृशी तादृशे
वानुभूतिर्हि तत्स्वभावोत्तकारणं ११ अन्यत्र संभवत्यत्र सर्गादावेवकारणं यन्नाम तदिदानीं स्यात्कथ्यतां की
दृशो कथं १२ सर्गादावेव नो सन्नान्येवाद्यावभासते विकल्पश्रीजगद्भासा केवलं भाति चिन्नभः १३ आभा
समात्रमेवेदं दृश्यमित्यवबुध्यते दृश्यमित्यवबोधेन तद्गतेस्य कदृश्यता १४ स्वचमत्कारचातुर्यं चारुत्विन्न
भसा रसात् बोधेनवुद्ध्यते दृश्यमिशाबोधान्नबुध्यते १५

तत्की दृशं कथं च तत्कारणं इदानी मस्मृरतो वादिभिः कथ्यतां श्रुतियुक्तिभ्यां स्यघरण्वनिरतिशयाभीसर्थः १२ तवत
र्हि कीदृशः सिद्धं तस्माह सर्गादावेवेति १३ यदि केवलं चिन्नभ एव भाति तर्हि दृश्यमिति सर्वैर्जनैः किमवबुध्यते
तत्राह आभासमात्रमेवेति विवर्तमात्रमेवेत्यर्थः दृश्यमित्यवबोधेन गृह्यमाणस्य अस्य शुक्तिरजतमरुनदीकेशोड्डुकादे
स्तच्चिन्नभोऽज्ञरते कसत्यताद्यत्वर्थः १४ तथा च चिन्नभसा स्वचमत्कारचातुर्यमेव दृश्यमिति रसाज्ञायस्त्वप्रबोधेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
लि०३०
३२६

आपातमधुरं व्योमशून्यं विषयजातं निर्हंतसंत: व्योमैकरूपिणी अनंतां संसृतिं मायातले लिहानाऽस्वधितार
सशून्यं वा धुंलिहत: श्रेय: हेसर्पाइव ३० ३१ मरणरूप: आयुषोऽवधिर्यस्मिन्नायाति तावदेव तां सद्बुद्ध्या वलंब
नयोग्यतया आश्वासना अस्ति ३२ तदुत्तरं किंभविष्यतितत्राह आगतं स्यामिति तंता दृशं परितापमवाप्स्यथ यत्र अं
गानामंगानां विछोदापिशीतचंदनवद्दवरूपं भोक्तव्यइत्यर्थ: ३३ घनभ्रमामूर्खा: जना: युष्माँ प्राणपणेनापिधं

यातमापातमधुरं व्योमव्योमैनरूपिणी शून्यं वायं लिहंतौ न लैलिहानाइवाहय: ३० यांतिवौदिवसा:
कष्टमविज्ञातगमंगमा: व्यवहारैर्हितैरेव प्रतिपालयतां स्मृति ३१ तावदाश्वसनेषास्ति भवतामपभागि
नां दिनानि कतिचिद्यावन्नायातिमरणावधि: ३२ आगंह्यत्यां स्मृतौ कष्टं परितापमवाप्स्यथ तं यत्रां
गंगविद्धेऽदृशी तच्चंदनलेपनं ३३ क्रीणाति प्राणपणेन धनं मानं घनभ्रमा: यथा शास्त्रे कथं बुद्ध्या
नक्रीणात्परं पदं ३४ पदं परमयत्नेन क्रियते येषु विंदवरे कथं ते: सह्यते ज्ञानशत्रुपादस्वम् ३५
निर्मानमोहमापन्ना गतिं गच्छतमाधमां क्रियते स्वात्मबोधेन मूलकाषोमहापदा ३६

नं जायाभिमानं च क्रीणंति यथा शास्त्रे विवेकवैराग्यश्रवणाद्युपायै: प्राप्यपातत्वबुद्ध्या अजरंमोक्षपदं कथं न...
क्रीणंत्याश्चर्यमेतदित्यर्थ: ३४ यैर्विवेकिभि: अपलेन स्वतत्वज्ञानमात्रेण चिदंबरे ब्रह्माकाशपदे स्थानं क्रियते
परं सर्वोत्कृष्टं तैस्तादृशैरज्ञानं शत्रुवधसमर्थै: सद्बुद्ध्याद्युपेस्तयास्वस्मृद्धिर्निअज्ञानशत्रुपाद: कथं सह्यते ३५

सतस्तत्वं बुध्वा मोक्षगतिंगच्छत अधमो संसारतिमागच्छत: ३६

लेजना: पूर्वं मिंगितौमानेहेयपातपाविधं दृढविवेकमापन्ना:

३२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रत्वबहुभिः सतीर्थ्यैः संभूयाभ्यसनं परस्परानुभवं वादेन बोधो ज्ञानप्रतिष्ठाहेतुरित्याह विधानप्रति अविज्ञातं वि
स्मरणाद्विज्ञातप्रायं भूरिभागानां बहुविधासंभावनादिशालिनां २१ ज्ञानदुर्लभमित्युद्वेगाद्धुवर्णां नत्यजेदमित्याह य
इति २२ अनात्मशास्त्राभ्यासान्निवर्त्तेरेतच्छास्त्राभ्यासः कार्य इत्याह तस्मादिति जयलक्ष्मीर्भूपलक्ष्मीर्वा २३ प

विज्ञातमप्यविज्ञातमात्मज्ञानमिदं भवेत् भवतां भूरिभागानां संभूयाभ्यसनं विना २१ योयमर्थं प्रार्थयेत
तेतदर्थं पतते तथा सोवश्यं तमवाप्नोति नचेच्छ्रान्तो निवर्तते २२ तस्माद्दुस्तान्निवर्त्य धर्मसच्छास्त्रविचार
णात् शांतिप्राप्य सच्छास्त्राज्जयलक्ष्मीं यथारणात् २३ विवेके चाविवेके च बलत्येषा मनोनदी यत्रैव
वाह्यते यत्नात्तत्रैव स्थितिमिच्छति २४ तस्माच्छास्त्राद्दृते श्रेयो नभूतं नभविष्यति ततः परमबोधार्थमिद
मेव विचार्यतां २५ स्वयमेव विचार्येदं परो बोधोऽनुभूयते संसारध्वस्रमहरो नत्वेतदुरशापवत् २६
यन्नपि ज्ञानवामात्रान्त्वापि सकृत्कृतं श्रेयस्तत्परिज्ञातमिदमाशु करिष्यति २७ भवबंधमयी
साधो विषमेयं विसूचिका आत्मज्ञानादृते तद्वीर्यानर्कद्याचनशाम्यति २८ महामोहमयी मायामि
योगवाहमिति स्थिता शास्त्रभावनेनाशु मुच्यतां परशोच्यता २९

वैरोधिस्तोतो
तरनिरोध
अपलात १

लात् २४ श्रेयः प्रस्पतरं विवेकसाधनं २५ एतच्छास्त्रं विचार्य स्थितेन स्वयं प्रत्यक्षतया आत्मतत्वबोधोऽनुभू
यतेनत्वस्वच्छायेन द्याकालांतरविलंबेते स्पर्धः २६ चित्रमात्राद्यपेक्षयापि शास्त्रमेतच्छ्रुतकृतमित्याह यदीति वि
चा रेणशास्त्रं परिज्ञातं सत् परिज्ञातं प्रत्यक्षं श्रेय इतिवा २७ २८ अहमिति मिथ्यैव स्थितामहामोहमयी माया तत्स्मकाप
राशोच्यतावस्थता २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० पंडितैः सर्वशास्त्रज्ञैरपि योबोधोघापिन संप्राप्तः ४ अस्मांच्छास्त्रात्प्राप्यते यथा सुवर्णकरेस्तालनेन विवेचितात्सुवर्णं
टि०उ० प्राप्यते तद्वत् ४४ ननु अस्माच्छास्त्रादेव ज्ञानं चेदेतच्छास्त्रकर्तृ किस्माच्छास्त्रादातवान् यत एव सज्ञातवांस्तत एव वयमपि ज्ञास्या
३२७ मः यद्येवेतच्छास्त्रं प्रणीतवांस्तर्हि स्माच्छास्त्रात्ज्ञानोदयेकामप्रत्याशेति शंकमानान्प्रत्याह शास्त्रकर्तरीति यद्येतच्छास्त्रंयु
क्तियुक्तमनुभवपर्यवसितं च न स्यात्तदा एतत्कर्तृबोधमूलकप्रामाण्यमेतच्छास्त्रमिति तत्कर्तरि बोधाबाधहेतुचिंतयामंक

बोधश्चापि न संप्राप्तः पंडितैरखिलैर्बुधैः सद्गुरोः प्राप्यते बोधः सुवर्णमिवसेकतात् ४४ शास्त्रकर्तरि
३२७ मंतव्यं न कदाचन कुत्रचित् शास्त्रार्थ एव तात्विं युक्तप्रमोदितं ४५ अज्ञानात्मत्सरान्मोहादविद्या
दिभिरेकता अवहेलितशास्त्रार्थैः कर्तव्या नात्मरंतुभिः ४६

बंस्यात् अस्मिंस्तु शास्त्रे स्वतोयुक्तिसहस्रयुक्ते अनुभूतिं देवयाति स्वनुभवेनैव सर्वशंका निवर्तते स्तच्चैव तन्मज्ञानं नित्यमु
क्तमिति न शास्त्रकर्तीरबोधशंकया कदाचिन्मंतव्यमित्यर्थः ४५ अत एवैतान्छास्त्रावहेलनपरैः सहमैत्री न कार्येत्याह
अज्ञानादिति एकता मैत्री अध्यात्मशास्त्रावहेलने आत्मज्ञानावाप्तिरेवात्महत्या इत्याशयः ४६ ।। ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बहुकालं बहुप्रकारैरस्मद्बोधनेव तोयेव शिष्यः कं वशोषदुःखाच्छिद्यताम् इति तम् अपि दयया मद्वचनं सम्यगाकर्णय स्वात्मा
पुष्पाभिवुध्यतामिति यात्सल्यातिशयेनाह प्रलपंतमिति यं जगत्प्रसिद्धमिमं पुष्पदंतनामानं युष्मदर्थेन अहो
रात्रं प्रलपंतं कं वशोषक्षमादिना नित्यं क्लिश्यमानं मा प्रदर्शय सम्यक् त्वं दयया इदं मद्वचनं आदरेणाकर्णय प्रबुद्धता
त्मनैव देहेंद्रियादिपरिच्छिन्नात्मभावं विहाय यथाभूत तत्त्वसात्मता अर्पितां शयतामिति प्रार्थनायां लोट् ३७ कि

प्रलपंतं महोरात्रं युष्मदर्थेन मामिमं यं प्रदर्शय पदमाकर्णय स्वात्मनैवात्मतार्पितां ३७ अद्यैव न चि
कित्सां यः करोति मरणापदः संप्राप्तायां स तो मूढः करिष्यति किमातुरः ३८ असाद्ग्रंथादते
ग्रंथो नान्यः स्वात्मावबोधने नूनमर्थकरो ग्राह्यः तिलं तैलार्थिनामिव ३९ आत्मज्ञानमिदं
शास्त्रं प्रकाशयति दीपवत् पितवबोधयत्याशु कांतवरमयत्फलं ४० विद्यमानमपि ज्ञानं
स्वातं शास्त्रगणानपर दुर्बोधं मधुरं तत्तु ज्ञास्यंती तो न संशयः ४१ इदमुत्तममाख्यानमरव्या
नाशास्त्रदृष्टिषु स्त्रवेनैवानंदं हृद्यमपूर्वं न तु किंचन ४२ नानाख्यानकथाचित्रं विनोदेन वि
चारयन् इदं शास्त्रं परं याति प्रमान्नास्त्यत्र संशयः ४३

अद्यैवात्मज्ञानेन अग्रे कदाचित्करिष्याम इति मन्वानानुद्दिश्याह अद्यैवेति ३८ नान्यः विद्यते इति शेषः नूनं नि
श्चयेन अर्थकरः अभिलषितार्थकारी तिलवद्ग्राह्यः ३९ इति शास्त्रप्रशंसां पद्यैः स्पष्टार्थैः शपत्यमाह आत्मज्ञानमि
ति आत्मस्वरूपज्ञानं ४० विद्यमानं नित्यप्राप्तमपि अर्थवत् आत्मस्वरूपज्ञानं शास्त्रांतरान्नज्ञातं तत इतः आत्मा कलावरष्यति ४१

अं स्वकपोलकल्पितं किंचनन्नचुनास्त्येव ४२ विनोदेन कौतूहलेनापि विचारयन्नु मामप्रमात्मावबोधं याति प्राप्नोति ४३

शास्त्रदृष्टिमुख्यानां आख्यानानां मध्ये इदमाख्यानमुत्तमं अस्मिन्नाख्याने अहं अनादितत्त्वं वित्संप्रदायप्रसिद्धं चेति रि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ वासनातानवे वा किमर्थमादरस्तत्राह आत्मानमिति ५३ ननु भावेषु सत्सु कथं न वासनातानवं प्रसिद्ध्येत्तत्राह भावास्ति
नि॰उ॰ ष्ठियदि सत्यतया विद्यन्ते न तर्हि तेषु भावेषु हेतेस्वानुकूले वस्तुनि वस्तु ममेदमावश्यकं संपाद्यमित्यादिभावना भवेत् ५४ ५५ न
३२८ न्वेते भावाश्चेदौ तेनां विचारेषु न संतिचेदपि कापिलकारणादादिविचारेषु संत्येवेति कुतोऽसत्वावधारणं तत्राह प्रामाणि

आत्मानमलमुद्धर्तुं वासनातानवादृते नास्त्युपायो महाबाहो कश्चनापि कदाचन ५३ भावास्तु यदि विद्यन्ते
तद्धि ते वस्तुभावना किं त्वेते नैव संतीह शशशृंगादयो यथा सर्वे खेडजगद्भावा अविचारितचारवः अविद्य
मानसद्भावा विचाराद्विशरारवः ५५ प्रामाणिकविचारेषु न विद्यन्ते कृतेषु ये कथं संति जगद्भावास्ते के संति सदै
वया ५६ सर्वे खे जगद्भावाः कारणाभावतोऽखिलं सर्गादावेव नोत्पन्ना यच्चेदं भाति तत्परं ५७ यदे सर्वेन्द्रिया
तीते मनःषष्ठेन्द्रियात्मनां भावानां कारणं नास्ति मनःषष्ठेन्द्रियात्मकं ५८

कविचारेषु कृतेषु ये न विद्यन्ते ते के शंसति किं स्वरूपाः एकैकवस्तुरूपा उत सर्ववस्तुरूपाः सैद्धवाते संमुत कदाचिद्देव
वा सर्वथापि शतशः खंडितमेवेस्मर्थः ५६ ५७ कारणं भावः कुतस्तत्राह यदे इति न हीन्द्रियावेद्यं स्वप्रकाशचिदेकरसात्म
लक्षणं इन्द्रियवेद्याः प्रलपकाले संभावयितुमपि शक्यमित्यभावः ५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्वंतर्हिस्माभिरन्यैश्चाज्ञैः सह कथं मैत्रीं भजसे यतो दययाउपदेशे प्रवृत्तोसि तत्राह जानामीति हे राम इमाः श्रो
तृश्रेणयाय यथा यादृशाधिकारि विशेषणसंपन्नः त्वं च यथा यादृगधिकारि विशेषणसंपन्नः यथा च बोधियश्च
वणधारणाभ्यास यद्यः अहं च यत्या दृशो भवद्यदुपदेशायपितुराज्ञापनं प्राप्तस्तत्सर्वं जानाम्येव अतस्त्वयावि
धभवद्भागेपादयोद्बोधितात्कारणयद्युष्मदुपदेशेहं प्रवृत्त इति शेषः ४७ हि यस्मान्ममस्वभाव स्वरूपवशाच्छुद्धसु

जानामेव यथैवेमा यदहं त्वं यथाधियः तथा वोधितकारणात्स्वभावो हि ममेदृशः ४७ शुद्ध
संविद्घनः शुद्ध एवं वक्तुमहं स्थितः अहं न रो न गंधर्वो नामरो न्न चराक्षसः ४८ संविन्मात्रामवं
तो हितद्भावास्मीति निर्मलः स्थितोस्मीति भवत्स्वरूपेन्नैनुनास्मि न चापरः ४९ श्यामायमानानायं
तियावन्मरणवासराः सारः संक्षेपतांतावद्वैरस्यं वस्तुदृष्टिषु ५० इत्युवैनरकव्याधो स्थिकित्सान
करोतियः गत्वा निरौषधस्थानं सरुजः किं करिष्यति ५१ सर्वभावेषु वैरस्यं नाशवत्समुपागतं ।
भावानां भावनातावतानवनोपगच्छति ५२

स्मस्मदुपदेशमागतः स्मस्मच भवंतः परमप्रेमास्पदमालेवेतिपुष्म च्छितामिवश्रा मइत्याह युष्मदिति द्वाभ्यां ।
शुद्धसंविद्रूपोलब्धः शोधितः स्त्वार्थः न तु नरगंधर्वादि शरीरमित्यर्थः ४८ अपरो भवदालव्यतिरिक्तो नास्ति
संविद्रूपोलब्धः शोधितः ४९ अतः परमामतमोहस्मीति मद्वृत्तः प्रथमः सारः सर्ववस्तुदृष्टिषु वैराग्यलक्षणं सं ।
नन्विति संबोधिने ४९ अतः परमामतमोहस्मीति मद्वृत्तः प्रथमः ५१ वैराग्यमेव परमः सार इति कुत इति चेत्तद्विनावा
क्रियतां संगृह्यतां ५० सरुजः नरकरुजाभिः पीड्यमानः ५१ ... सर्वेति ५२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा.टी. नचपरमाण्वाख्यं निरवयवं किंचिद्द्रव्यं केनचिद्दृश्यते जालंध्रीचिषु सावयवानामेव रजसां दर्शनात् तदवयवपरंपरावधि
नि.उ. र्निरवयवोऽनुमीयत इति चेन्न तस्य संयोगानर्हत्वेनाद्रव्यत्वापत्तेः नहि निरवयवोऽन्येन संयोगमर्हतीति संयोगस्यैकदेशा
३२९ वच्छिन्नावृत्तिकत्वानियमात् नचैवंदभावे घणुकादिसिद्धिरिति वाच्यम् घातः किंचातीन्द्रियाणां स्वपृथक्कल्पनापरमाणूनां
संयोजनेन जगद्रचनं कस्य कर्म किं असंसारिणः उतसंसारिणः तत्र संसारिणस्तावत्परमाणुभिर्जगन्निर्माणे असाम

नचतद्दृश्यते किंचित्कस्यचित्कर्म तादृशं भवेद्यर्थमिभव्यस्य जगौस्तु परमाणवः ६८ नाबुद्धिपूर्वं तत्कर्म संभव
त्यंगकस्यचित् बुद्धिपूर्वं तु यद्यर्थं कुर्यादुन्मत्तकोहि कः ६९

329

र्थ्यस्य सदैव तस्य भव्यस्य जडस्य वा तद्वाच्य तत्र आद्यस्य व्यर्थं निष्प्रयोजं जगद्रचनं भवेत नहि नित्ययुक्तस्येश्वरस्य प्रयोजना
पेक्षा प्रयोजनं वा सर्गस्योपपादयितुं शक्यते नचजडः परमाणवः स्वतः सर्गं प्रवर्तयितुं शक्नुवंतीत्यर्थः ६८ ननुचेतन
स्य बुद्धिपूर्वकस्य नेप्रयोजनापेक्षा अबुद्धिपूर्वकेतु नसा तत्राह नेतिहे अंग तत्मनसाप्यचिंत्यरचनात्मकम्भूतभूत
भवनं चतुर्विधभूतग्रामसंभृतं सर्गकर्म अबुद्धिपूर्वकस्यचिन्न संभवति बुद्धिपूर्वकं तु व्यर्थं कर्म कः उन्मत्तकः कुर्यात् ६९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

फा० १

सनामरूपकस्यजगतः अनामरूपकमपिकारणंनसंभवतीत्ययुक्तंतस्मधा दभावानामिति एवंवस्तुव
स्तुनकारणंशून्यमशून्यमसेतेतदपिदुर्वचंतदात्मतापत्त्ययोगादित्याहकुतइति ५६ एवंनिरकारंसाकारस्य
कारणंनिरूप्ययुक्तमित्याहसाकारस्येति वीजंभवेत् ६० विडंवनं.विडंवनवाक्यवदर्थशून्यमितियावत् ६१ वाचा
लत्वेनवहुभाषित्वेन ६२ ६३ जगद्वेदनत्वादपिचितोनजगत्कारणत्वंघटवेदनेघटकारणत्वाभावदर्शनादित्याहत

भावानांविविधाख्यानामनाख्यंकारणंकुतः कुतोवस्त्वन्यवस्तुत्वंव्योमन्यव्योमनाकुतः ५६ साकार
स्यहिसाकारंवटधानादिवद्भवेत् वीजंतद्वत्तुसाकारंजायतेन्यत्कुतोन्यथा ६० नकिंचिदपियात्रा
स्तिवीजमाकृतिमन्मनाकु ततआकृतिमद्विश्वंभवतीतिविडंवनं ६१ कार्यकारणभावादितस्मिन्नहि
परेपदे वाचालत्वेनयन्नामकल्प्यतेमौर्ख्यमेवतत् ६२ हंसकारिणि मित्रानामभावेहिनकारणात् ।
कार्यंभवेद्यदेतिवालैरप्यनुभूयते ६३ तन्मात्रंवेदनंभूयः पृथ्व्यादीनांचकारणं किमस्तिकथ्य
तांछायाकथमास्तेकदातपे ६४ परिमाणुसमूहाद्येजगदित्यप्यवास्तवं शशशृंगधनुःशरव्यमज्ञा ।
नादभिधीयते ६५ परमाणुसमूहश्चेत्संभूयःकुरुतेजगत् यदृच्छयैवनभसिशीर्यतेचयदृच्छया ।
६६ तदंगमिंगतेनित्यदेशोदेशोगृहेगृहे अप्रवाप्सरजःशृंगंस्मातंवास्यादिनेदिने ६७

न्मात्रेति तत्रकुलालवेदनंस्यघटकारणत्वदर्शनाद्व्यभिचारमाशंक्यमानपदंचित्पचित्त्वस्यानायोगाद्व्यत्येति ६४
अतएवपरमाणुकारणवादिनांवोजादयोप्यपास्ताः अतीन्द्रियस्यैन्द्रियकत्वादर्शनादित्या शयेनाहपरमाणिवति ६५
यदिपरमाणवःसंभूयजगत्कुर्वन्तिर्हितेषांसदनभसिउड्डयनपतनदर्शनापत्तिर्गृहेदिनेदिनेगिरेरेवशृंगंकुर्यादित्याह

शृंगेअवयवभूतंरजः देशोदेशोगृहेगृहेअप्रवंनिवं
इंगतेचलतेवेतिशृंगंस्मातंवास्यादित्यर्थः ६७

तस्यजगतः विधाम्नां ६६ परमाणिवति इत्याह वातोचास्यादि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰ टी॰ तन्सुखं अनुभवस्यास्य पन्नं निदर्शनं नेतरद्धि त्यर्थः १८ ७६ इदं विश्वं चिद्व्योम्नो आभासाकाशमेव तद्व भासनं च
नि॰ उ॰ भामात्रं ८० ८१ ८२ ८३ मर्यादां इत्यादि व्योमनामेवासते तिहतो स्वयं पार्थिवादिदेहकः कुतः अस्तितस्मादिदं भा
३३० समानं शरीरत्वं न भोरूपस्य चितेः स्वम एव ८४

देशाद्देशांतरं प्राप्तो विदो मध्ये हि यद्वपुः शांताशेषविशेषात्म तन्सुखं नेतरद्धि तु ७८ सत्स्वभावो गभस्ता
नां तत्र तिष्ठंति पंडिताः तस्मान्न किंचिलं त्यक्ते नित्य ध्यानांकुरादयः ७९ आभासाकाशमेवेदं मामात्रम
वभासनं विश्वमाकाररहितं स्वभावं विदुः स्वयं ८० न जायते न म्रियते न भूत्वा भाविकुत्र चित् अन्यद्व चि
द्व्योम्नः स्पंदत्वमिव वा जगत् ८१ न विश्वमस्ति नैवासीन्न च नाम भविष्यति इदमाभासते शांतं चिद्व्योम म परा
त्मनि ८२ चिन्मात्रमेव कचति स्वमे पुरतया यथा तथैव जाग्रदाख्येस्मिन्समेव कचति स्वयं ८३ सर्गादि
वेव भावानामसतेत्यस्ति देहकः कुतस्तस्माच्छरीरत्वं स्वप्न एव नभश्चितेः ८४ स्वयं एवात्म---पू
र्वः स्वप्नो महाचितेः इतउत्थानास्तदनुस्वप्नान्स्वप्नां तरं वयं ८५ गंडस्योपरि जातानां स्फोटनामतएव
नः परमेणाप्रयत्नेन नमतो नामयास्यति ८६

सर्वप्राप्यमिकः इतः स्वयंभूशरीरा इत्यानंयेषां ते वयं तदनुस्वप्नात्स्वप्नांतरमिवेत्यर्थः ८५ अतएव नंमनः परमे
णापि प्रयत्नेन प्रवर्त्स्यमानं ब्रह्मणा कटितिन यास्यति गलगंडो स्थितस्य स्फोटस्य गले वेवलम्ब हितसंबंधत्वात्तिदार्घ्य
विस्ताद्गंडस्येति ८६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतेनवायुरेवारंभचयं करिष्यतिबुद्धिपूर्वव्यापारंविनैवारंभचयोभविष्यतीतिप्रत्याशापिनिरस्तेत्याह जडस्ये
तिजडस्यमरुतः बुद्धिपूर्वादिदृहाचेष्टानास्तितांतुविनाआरंभचयोनसंभवति जडसर्वज्ञाभ्यामन्यज्ञोवाज्ञोतुप्र
लयेदेहाद्यभावादसमर्थएवेतिनसर्गादौकश्चित्कर्त्तोपपद्यतइत्युपसंहारः ७० ननुयदिकर्त्रभावादनुत्पन्नमे
वजगत्तर्हिवयंकिमात्मकाकथंवाजगतिस्थितास्तत्राहवयमिति इमेवयंस्वात्मनोदेहादिमूर्त्तताश्रून्यास्त्रि

जडस्यबुद्धिपूर्वेहामरुतोनास्तितांविना नसंभवत्यारंभचयोनान्यत्कर्त्तोपपद्यते ७० वयमात्मनएवे
मेस्वात्मनः स्वात्मकाजनाः तथास्थितायथास्वप्नेभवतांस्वप्नमानवाः ७१ तस्मान्नजायतेकिंचिद्
दृश्येनापिचविद्यते इत्यंचिन्नभएवाद्धप्रकचत्यात्मनात्मनि ७२ विश्वाकाशंचिदाकाशेविश्वग्विश्रांति
मागतं स्पंदइवत्वस्यत्वमनिलेभासिखेयथा ७३ देशाद्देशांतरप्राप्तौनिमेषेणातिदूरतः संविदोय
द्वपुर्मध्येचिद्व्योम्नोविद्धितद्वपुः ७४ सस्वभावोहिसर्वेषामर्थानांतेचतन्मयाः तादृशाः स्वन्नभोरू
पास्तेमवितमेनभः ७५ स्वभाव स्यपरात्वत्तिर्भिनागेवाम्बुतस्यसाः स्वभावादविभिन्नैवसदंजगदिति
स्थिता ७६ जगत्पन्नभसोस्तस्मान्नकस्यचनभिन्नता एकमेवद्वयोरूपंवनस्पंददयोरिव ७७

दात्मनएव एवंजनाअपिस्वात्मकाएतत्तथापिस्वप्नेयथाभवतांस्वप्नमानवाः स्थिताइत्यर्थः ७१ इत्यंसर्वेपिप
नेनप्रसाधितसिद्धांतोनिष्पन्नइत्याह तस्मादिति ७२ अभिन्नात्मसंवादादियथाअभिन्नमेवविश्वग्विश्रांतिमागतत
याचिदाकाशेविश्वाकाशमपीत्यर्थः ७३ जाग्रत्स्वप्नस्यचिद्व्योम्नोयद्वपुःतत्प्राग्वदुशाह्यष्टांतेनानुभावितंस्मारयति
तोहेशादिति ७४ सर्वेषांपदार्थानांसंविदाकाशएवपरमार्थस्वभा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जा १

नन्विदानीं दृष्टकादेः पुरादिजन्मदर्शनागतएव जगज्जायमानानां नवसर्गस्तत्राह सर्गादावेवेति यः पुरादिः सर्गादा
वा० टी० वेवस्रष्टुः तः सजगतः कुतो जातः किंच स्वप्ने भिन्नेवस्तुकादिभ्यः पुरादयोदृश्यंते जाग्रद्वेदनाकाशयदेवतत्सिद्धास्त्वप्रपिपु
नि० ३० रंतत्रत्वव्यभिचारः स्फुटइत्यर्थः ६३ एवं स्वप्नजाग्रद्दृश्ययोर्भेदाभावे स्वात्मा धीनां चिद्व्योमभेदाभावाज्जाग्रद्दृश्यानामपि
३३१ तभेदः सिद्धइत्याशयेनाह भेदयतीति ६४ उक्तेऽभेदे संदपवनो वाय्वाकाशो च दृष्टांतौ विस्माहयदेवेति व्योमोपमोव्योमाभिन्नः

म ४ त १

सर्गादावेवयो जातो जायंतः जगतः कुतः यदेव वेदनाकाशे पुरं स्वप्नेन देवतः ६३ भेदः स्वप्नादृष्टिविद्योस्तो
नैरस्यांवरयोरिव यदेव चिन्नभोनामतदेव स्वप्नपत्तनं ६४ य देवस्पंदनं नामस एव पवनो यथा स्पंदास्या
3.31 देवात्मा वायुव्योमोपमा यथा ६५ तस्माच्चिन्नभ एवेदं जगदाकृति लक्ष्यते सर्वस्मिन्निरालंबभासनंचिदि
वस्तुतः ६६ शांतमेवेदमखिलं निरस्तास्तमयोदयं सकृद्विभातममलं दृषन्मौनमनामयं ६७ तेषु दृक्कर्मभावाः स्म ४
भावाक २ कुतो भावधीः क्वैते केकताक्वाहं क्वभावाः क्वच भावनाः ६८ नित्योदितो व्यवहरन्नपि निर्विकारो ह्रीतेक्य व ३२ २
म २ ग्रुक्रमति स्तैशीतलांतः निर्वाणमास्व विगतामयगुरुबोधबोधैकमुका तोगनसंततिभावाः ६६ इतिश्री
महारामायणे नि० प्र० सकलभावाबोधोपदेशेन परमार्थैकताप्रतिपादनंनाम अस्तुत्तरशततमः
हेऽनंगबंविगतामयमुक्त ६८ एवं च चितो निष्प्रपंचतासिद्धेत्याह तस्मादिति ६८ हेऽनंगबंविगतामयगुरु
६८ ६६ सकृद्विभातं अखंडस्फुरणरूपं ६७ सन् अंतः उत्तमशीतलो भूत्वा निर्वाणः निरतिशयानंदनिर्वृतः आस्वपतस्त्वि
त्व २ बोधरूपस्वतत्त्वप्रबोधघनतदेकत्वमुपगतः सन् इतः ६६ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० अस्तुत्तरशततमः सर्गः १०३ ॥
त्वेपहतयो भावाः नसंता सर्थः ६६
३३१

नित्योदितो व्यवहरन्नपि तदभिनिवेशाभावा निर्विकारः हिते क्यभांपरस्परविरुद्धाभांस त्यानतिर्यस तथाविधः सन्

CC-0 Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथागलमेवखंडात्मनास्थितत्वात् उतस्फोटात्मपि स्थितं अपृथग्भूतमपि पृथग्वस्तुमिवानुभूयते तथा ब्रह्मे
वपि हरण्यगर्भव्यष्टिजीवलक्षणसत्पुरुषोभूत्वा तद्भावेनैव सत्यवच्चानुभूयत इत्यर्थः यदाप्रभृति ब्रह्मजी
वभूतं ततः प्रभृत्येव अलीकमिदं जगदं स्थितं ८७ अलीके अन्तरेवं स्वप्नवदेव आशुविनश्यति तदप्यलीक
मेव ८८ अनुदित्वा उदयं जन्म अप्राप्येव ८९ यद्यलीकमेव तर्हि कथमनुभूतं कथं वा सत्यवत्स्थितं शाङ्गादावुभ

ब्रह्मैवासत्यपुरुषः सत्यवच्चानुभूयते स्थितं ततः प्रभृत्येव तत्वलीकमिदं ततं ८७ आब्रह्म
स्तंभपर्यंतमलीकं जायते जगत् यथा स्वप्नतथालीकमेवन्यस्तु विनश्यति ८८ चिद्योमैवेत्यविश्वं
त्वं यथा स्वप्ने विनश्यति अनुभूतमलीकं चाप्यलीकं सत्यवत्स्थितं ८९ संविदेव यथा स्वप्ने नगरादि
तयोदिता साकारेव निराकारा स्थिता तद्वज्जगत्तथा ९० संविदाकाशमाकाशादणुमेरोर
णुर्यथा ९१ किलयतस्वनामस्यादाकाशादणुताकुतः कारणाभावतोन्यस्यनाकारउपपद्यते ९२

यादर्शनात्तत्राह अनुभूतमिति अलीकमपि सत्यवत्स्थितं यतद्स्मन्मतेसंविदेवनश्शून्यमित्यर्थः ९० आ
काशादप्यणु तत्रादृष्टातः मेरोरणुः परमाणुर्यथा अणुस्तद्वत् ९१ तर्हि किमाकाशादप्यणुता तस्य धर्मः ने
त्याह किलेति आकाशादणुतारव्यो धर्मः कुतः क्वचाप्रसिद्धः यत्किलतस्यब्रह्मणो धर्मो नाम स्यात् अणुतोके
स्तर्हि काभिप्रायस्तमाह कारणेति अन्यस्य जगतः स्थूलआकारो नोपपद्यते तादृशाकारणाभावादिति वक्तुं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नचानुभवबलादेवकूटस्थ्यादप्याकाशाद्वलनात्मकं वायुंनिरूपाद्वनायोः रूपंतेजः नीरसाद्वातस्माद्रसात्मकंवारिस्वं
नि०उ० गंधाद्वातस्माद्गंधवतींपृथ्वींउत्पतांकल्पयिष्यामः अनुभवात्मिकाज्ञप्तिरेवभगवतीनः सर्वविरोधमुत्सार्ययथाऽनु
३३२ व भर्यान्समर्पयिष्यतीतिचेत्ताहृगत्वेनिपरिमहत्त्वमपिमत्वाज्ञप्तिर्देवशरणीक्रियतेतर्हिसैवस्वप्रसादविवर्त्तमात्रेणासर्वं
जगद्रूपंनिर्वहिष्यतीति आदावब्रह्मस्वरूपेवयंवैधिस्वरूपेय त्तिम्भमलेसर्वदोषनिर्मुक्तेसिद्धांते कोदोषउत्पश्यः ३ कोसौसिद्धांत

गत्वसूक्ष्ममप्येतत्स्वप्नेऽपि न परिकल्प्यते तदादावेवसत्यैदोषोऽस्मिन्कइवामले ३ ज्ञप्तिरेवा तिविमलास्वरू
332 पात्मनिभातियत् तदेवजगदित्युक्तंसत्यमित्येवसत्यतः ४ नकेचित्संतिभूतानिपञ्चकुड्यादयो नवा अस
त्यप्यनुभूतानिननुस्वप्नदशास्विव ५ स्वभावएवविमलोयथाव्योम्नोऽपराद्विवत् कचतोवंज्ञप्तीदंजगद्वस्तु
काश२ ततस्तुखं ६ चेतनाएवाहंतदेवेदंजगत्स्थितं इत्यहंजगदित्येकंस्वमेवैकशिलाघनं ७ यदादिसर्गजननंय
त्कल्पांतविवर्त्तनं तद्व्याभुवनसंस्थानंतद्धिव्योमनिराकृतिः ८

स्तमाह ज्ञप्तिरेवेति तदेवजगदितिसत्यतः परमार्थसमाधिध्यानबलात्सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिपश्यापीवादिबलाच्चस
त्यमित्येवसिद्धांतरहस्यमुक्तमित्यर्थः ४ भूतभौतिकभ्रान्त्यैवचित्यत्तः स्वप्नभूतभौतिकवत्सर्वानुभवसिद्धेत्याह केचिदिति
५ तद्वज्जाग्रत्यपिचित्स्वभावएवजगद्वत्कचतीत्याह स्वभावइति ६ वस्तुतस्तुखमित्येतद्धि शाद्यति चेतनाकाशइति ७
अस्त्वयंसर्गएवंआदिसर्गेब्रह्मांडांतरादिसर्गः कल्पा तद्विवर्त्तनंवा अन्यथापिस्यादितिसंकांनिरस्यतियदिति ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आकाशादेर्हि वाय्वादिभावो ऽनुभवतो यथा चित्तएव जगद्भावो ऽनुभवादेव साध्यते चिन्मात्रमेव जगदाकारेण स्वभव
त्यतीति यदुक्तं तदेवानुभवावलंकाशादीनां तैर्थिकप्रसिद्धं स्वरूपस्थितिमाह आकाशइत्यादिना तयोर्यः संगोत्कर्षः सं
घर्षातिशयस्तस्माज्जातं रूपतन्मात्रं तेजसः शांतिः औष्ण्योच्छ्रप्रशमनेन शैत्यद्रवत्वावलंबनं तज्जरणं रसतन्मात्रमित्यर्थः च
मावस्थितिरित्यर्थः २ भूतेष्वेषां संहतौ निसंघ मेलने घनीभावहेतुर्गंधित मात्रमिति चित एव स्वमाभे जगद्भाने ऽयं
क्रमस्थितिः तत्रेदं स्वरूपम् अमूर्त्ता द्योम्नपृथिव्यां ता मूर्त्तिः कथं प्रवर्त्ततइति यदि कश्चिदुपाधाप
एव प्रथममाकाशात् क्रियास्पर्शप्रधान उत्पद्यते स च रूपाभावात् किं चिदाकाशं तुल्य शक्रियाशालित्वात् किंचिन्मूर्त

श्रीवशिष्ठ उवाच आकाशः शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रको ऽनिलः तत्संगोत्कर्षजं तेजस्तच्छांतिश्चेत्पयां
स्थितिः १ भूरेषां संघः स्वभाभे जगद्भाने क्रमस्त्विति कथं नाम किलामूर्त्ताद्योम्नो मूर्त्तिः प्रवर्त्तते २

नह्यत्रापिमा
वदपीति स्पतन्मात्रप्रधानं मूर्त्तं तेजो जनयिष्यातीति तन्न निरवयवकूटस्थेनाकाशेन वायोरेव सिद्धः नह्यत्रापि पमा
निरवयवत्वात् किंचिदारब्धुमिकर्तुं वा शक्नोति किंच यदि कृत्स्नविक्रियतत्तदाकाश आवाल्निरवकाशवाद्यः स्युः यद्यर्द्ध
ततोल्पवातर्हाकाशस्यापिसावयवत्वप्रसंगः अस्तु सावयवमपीति चेत्तदेव स्पर्शविक्रियावत्त्वस्यादिस्यादितिवाय्वादिज
घटं तर्हि ततोल्पं वा तर्ह्याकाशस्यापि सावयवत्वप्रसंगः अस्तु सावयव मपीति चेत्तदेव स्पर्शविक्रियावत्त्वस्यादितिवाय्वादिज
नितत्वेन पर्यसि निरवकाशता च तस्य तदवयवानां चस्यात् एव वायोरपी निरूपात्द्रूपतन्मात्रोत्पत्तिरारंभेन परिणामेन वा हुर्नि
रूपेव कारणगुणा हि कार्यगुणानारंभंते न च रूपं वायावस्ति परिपाकेन हि परिणामः स्यात्तच्च विनातेजः परिपाको ऽस्ति एव
मुत्तरयोरपूह्यमिति २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रथमकल्पेपितंदर्शयतित्विचिद्योम्नेतिस्वयमेवभवतिअस्मीतित्वयंस्वभावात्विद्योम्नातमोरुत्नात्मरूपेव्योमभित्रअआदि
वा॰टी॰ प्रथमकल्पेपितंदर्शयतित्विद्योम्नेतिस्वयमेवभवति ... प्रथमकल्पेपितंदर्शयति ... तिभा स्वजग
नि॰उ॰ रूपभृत्स्वचमत्कारस्तमरवजाग्रत्स्वप्नेजगदित्यतद्बुद्धः ६ अनस्तमितीयकल्पमेवसमर्पयतिजगदितिभा स्वजग
३३३ तः शून्यत्वेतितत्सदृशसकंरूपंचनकिंचननभः अत्यंतासुतीएवरण्तेचित्जगतीआशयाहकरूपेब्रह्मणिप्रद्याभातः७
तत्रदृष्टांतोयोजयति आभातमेवति एवंजाग्रत्यपि आभातंत्रैलोक्यंएवंनिर्वपुः शून्यमे चा८ अव्योमब्रह्मैव अतिविततं

चिद्योम्नासचमत्कारोव्योमनमयाद्यादिरूपभृत् जगदित्येवबुद्धोंतजाग्रत्स्वप्नेस्वयंभुवा ६ अगुन्नकिंचिदे
वेदंचिद्रूपंचनकिंचन एतेकिंचिदिवाभातानभस्थिजगतीमुधा ७ आभातमेवत्रैलोक्यंयथास्वप्नेनकिंचन
शून्यमेवभवेद्दृश्यमेवंजाग्रतिनिर्वपुः ८स्वप्नेकिलमहाबुद्धनानास्ति मीरणशालिनि आरंभारवनारंभा अ
सत्सदिवविततं ९ अव्योमैवातिविततंव्योमांतपरिवर्जितं व्योमैवाचलसंघातोनानापुरगणाकरः १०
अपवादश्यद्विनिर्घोषोमौनमेवयथातथा नश्रणोतेवपार्श्वस्थः स्वप्रबुद्धोपिकिंचनः ११

शून्यात्मकंव्योमैववाय्वादिक्रमेणअचलसंघातः नानापुरगणाकरश्चसंपन्नइत्युभयमप्याश्चर्यमित्यर्थः अथवा
अव्योमगिरिमहापुरादिव्योभवतिएवंव्योमैवअचलसंघातादिभवतीतियथाश्रुतंप्रतिज्ञातं १० तत्राद्यंदृष्टांतनसा
ति॰२ धयतिअपी अव्दाश्च अध्ययश्च अद्रयश्चतेषांनिर्घोषश्चस्वप्नेएकंस्वसंप्रतिप्रसिद्धोप्यपरंप्रति मौनंशून्यमेव
यथातथाजाग्रद्वादयोपीन र्थः दृष्टांतेमौनमेवेत्येतत्कुतस्तत्राह नश्रृणोत्येवेति यतः पार्श्वस्थः अपरः सुप्तनरः
संप्रबुद्धोपिकिंचनअब्दाद्युदितद्योषंवानश्रृणोत्येव ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंसंस्थितिर्जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्नकश्चिद्विशेषइत्याहसतीति अमलेस्वभावेबुद्धेस तियन्निद्रः स्वंसुखत्वंभूमानंदरू
पत्वंअक्षयंसएवमोक्षः स्वदेहेसतिवाअसतिवा असतिवासमाएवेतितत्रसर्वपिपूर्णा निर्भरविश्रांतिस्तेसुतावत्तैवस्वंकला
र्थः ६ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि०प्र०उत्तरार्द्धेचतुरुत्तरशततमः सर्गः १०४ चिद्वाभाति जाग्रद्वत्स्विदेवत्स्वप्नव
त्तया नजाग्रत्स्वप्नयोर्भेदः स्वभावेनैतिवर्ण्यते उक्तंस्वप्नप्रशाम्यंजगतः प्रपंचयितुंपीठिकांरचयतिस्वभावेतिचिद्भाव

सतिवासतिवादेहेभेदः स्वस्वरूपत्वमक्षयंमोक्षः बुद्धेमलेस्वभावेनिर्भरविश्रांतिरस्तुसर्वेह ६ इतिमहारा
मायणेनि०प्र०उत्तरार्द्धेजगदसत्ताप्रतिपादनंनामचतुरुत्तरशततमः सर्गः १०४ श्रीवशिष्ठउवाच ।
स्वभावंजगदाकारंचिद्धातोनुभवत्स्थितः स्वतःस्वप्नमिवानन्यमात्मनःकल्पनाभिधं १ जाग्रत्सुषुप्तमेवेदं
शिलाजठरमेववा आकाशमेववाशून्यंजगत्वेनचनोक्षितं २ स्वप्नएवात्रदृष्टांतः पुरमंडलमंडितः स्वप्नेज
गन्नचिकित्सद्दिव्यमाभातिभासुरं ३ त्रैलोक्यमशंदेवंयथास्वप्नेवभासते जाग्रत्यस्मिंस्तुपेवेदंमनागप्यत्रनान्यथा
४ नजाग्रतिनचस्वप्नेजगच्छब्दार्थसंभवः स्वंवस्तुतत्स्तुन्चिद्व्योमाभानंबुद्धजगत्तया ५
पा १
श्रीस्वभाव आत्मा १ इदंजाग्रज्जगत्वेननोक्षितमेवसत्सुषुप्तमज्ञानमेवमूलतः शिलाजठरमेवाधिष्ठानतः शून्यं
स्वप्नमेवस्वतइत्यर्थः २ स्वप्नेप्येतादृशएवेतिसएवात्रदृष्टांतइत्याहस्वप्नइति ३ तत्रतृतीयकल्पेस्वप्नसाम्यंस्फुटमित्या
हत्रैलोक्यमिति ४ द्वितीयकल्पेपितत्साम्यंविवेकि [illegible]
नांसुगमंमित्याशयेनाह नेति ५ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नैवतावेवमसिद्धिः भिन्नदेशस्यजाग्रत्प्रत्ययस्यपवाधकत्वासिद्धेः स्वप्नदेशोहिसंनिद्रस्य प्रदेहस्योद्रष्टात्वाप्न बं
वा॰टी॰ ध्वादीनपश्यतिअपगतस्वप्नदेहोविनिद्रेजाग्रद्देहस्थस्वप्नद्रष्टा बंध्वाद्यस्संपश्यति नत्वदेशांतेदेहांतरद्रष्टानांदेहांतरेचा
नि॰उ॰ न्मदर्शनंतद्बाधः पूर्वजन्मबंध्वादीनामिहजन्मनिमदर्शनस्यापितद्बाधत्वापत्तेरितिसाम्यानयायादित्याशयेनवशिष्ठः समाध
३३४ त्ते विहृत्यसेत्यादिसत्पभिःस्मृतिस्वदेहापगमं॥ २०जंतुःजीवः २१ मृयतेस्वाप्नदेहंत्वहाति २२ इहास्मिन्शयनदेशेजायतेअनेनदेहेन

सन् १

श्रीवशिष्ठउवाच विहृत्यस्वप्नजगतिस्वप्नबंधुजनैः समं स्मृतिमाप्नोतितत्रासौद्रष्टास्वप्नस्यराघव २० स्मृतःस्व
मःजगतिस्वप्नजंतुर्वियोगवान् इहासुप्तउभतेजंतुर्निद्रास्मृतःअकथ्यते २१ सुखदुःखदशामोहादिस्राविविपर्यया
न् अनुभूयबहून्दृष्टा म्रियतेस्वप्नसंसृतौ २२ गतनिद्रस्तपापस्मान्निद्रातइहजायते नसत्यमेतदित्येवंततः प्रत्ययवान्भ
वेत् २३ स्वप्नद्रष्टा यथाजाग्रत्संसारस्मृतिमाप्नवान् अन्यं जाग्रन्मयंस्वप्नं द्रष्टुंभूयःप्रजा
यते २४ जाग्रद्द्रष्टातथाजाग्रत्संसारेस्मृतिमाप्नवान् अन्यंजाग्रन्मयंस्वप्नंद्रष्टुंभूयःसजायते २५ नस्वप्नमसदित्येवं
पूर्वस्मिञ्जाग्रदात्मनि पुनः प्रत्ययमादत्तेस्वप्नात्स्वप्नांतरंगतः २६

संबध्यते ततस्तदनंतरंगतंस्वप्नदृष्टंबंध्वादिनसत्यंइत्येवंप्रत्ययवान्भवेत् सचप्रत्ययोनस्वाप्नार्थबाधनसमर्थइतिद्योतना
य संभावनायांलिङ् २३ २४ २५ जाग्रतिस्मृत्वाजाग्रदंतरंजातः सन्पूर्वस्मिन्जाग्रदात्मनिप्रपंचेनस्वप्नं असदित्येवंपुनः प्रत्य
यंयथाआदत्तेतथास्वप्नांतरंगतः उक्तस्वप्नेजाग्रत्प्रत्ययंपुनर्गृह्णाति ततउक्तस्वप्नेजाग्रत्प्रत्ययोयथाभिगद्धताप्रयुक्तस्तद्वत्पूर्व
जाग्रतिस्वप्नत्वास्तयोरग्रहणमपिगद्धताप्रयुक्तमेतिभावः २६ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पा१

द्वितीयमपि तत् साधयति प्रजायत इति अजातोपि विंध्यायास्तनयः स्वप्ने प्रजायते प्रजा तथात्रापि वो ध्यमित्यर्थः ११
वं मत्वा जातोपि पुरुषः आत्मनः स्वस्य स्मृतेर्विस्मृतौ सत्यां अजातोऽनुत्पन्न एवाहमित्यास्ते यथा तथेत्यर्थः १२ सुप्तस्य स्व
प्ने स्वशयनभवोननुभवो यथाऽसत्वमायाद् दर्शयति तथेत्यर्थः १३ एवमन्येपि विपर्यासाः प्रसाध्या इत्याह असदित्यादिना १
४, १५ यद्यस्माद्धेतोः स्वप्ने हेतुर्विसिरो यस्मात् पार्थिवधाउल्लकादीनां निद्रादरूपते स्वमेस्वभ्रादिपतनेऽनुभूयमाने शयनव

प्रजायते चाजातोपि विंध्यायास्तनयो यथा जातोप्यजात एवास्ते यथात्मस्मृतिविस्मृतौ १२ सदसद्भवतिद्वितीयं
सवोननुभवो यथा विपर्यस्येति सर्वं चिरात्रिरेव यथादिनं १३ असत्संभवसाम्युत्वा द्विनमेव यथा निशा असंभ
वः संभवति यथा स्वप्नस्मृतिदर्शनं १४ असंभवः संभवति जगद्भूतमिवांबरे तमरावमहालोकोयः सनिद्रस्य
वासरः १५ आलोकएवैतितमोयन्निद्रस्वप्नवासरा वसुधैव भवेद्व्योम स्वभ्रादिपतने यथा १६ असत्स्वरूप
मेवेतिभातिस्वप्ने जगद्यथा तथैव जाग्रद्भातिमनागप्यत्रनान्यता १७ यथा द्वौसदृशौसर्वौपि यथा द्वौ सदृशौ न
रौ जाग्रत्स्वप्नौ तथैवैतौ मनागप्यत्र नान्यता १८ श्रीरामउवाच नैतदेवमपि द्विप्रास्वप्ने यत्र बाधकः स्व
प्ने तद्दर्शनांतः कथं जाग्रत्सम भवेत् १९

सद्यैव स्वभ्रव्योम भवेत् १६, १७ द्वावप्येतौ द्विकुलना ध्यतनौ अत्र नयोः १८ वर्णितं जाग्रत्स्वप्नयोः साम्यमाक्षिप्य वैषम्यं दर्शे
यन् रामः शंकते नैतदिति मनागप्यत्र नान्यतेति यत्वयोक्तं तत्र कुतः यतः स्वप्ने स्मिन् स्वप्ने क्षिप्रा ज्ञायमानो बाधको यो जाग्र
त्स्वप्नस्तद्दर्शनेनान्तः स्वयमेव तस्याभासतामवान् अतः कथं जाग्रत्समं भवेदित्यर्थः १९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ चिच्चमत्करणादृते अन्यत् हे प्राज्ञ अस्मिन्नर्थे विरुद्धिः सद्युक्त्या संवादसंवादेनावधारणविचारो यन्नतद्दृशादर्शिने-
नि॰उ॰ शास्त्रसिद्धा चिदेव स्वात्मोपलब्धिरिति परेणान्वयः ३५ चिन्मात्रं ब्रह्मैव जगदाकारेणाखंडितं विभक्तं अध्यारोपे अपवादे
३३५

यत्त्वज्जातमिदं स्वप्ने जाग्रत्यपि तथैव नः दृष्टोऽप्यनुपलः स्वप्ने चिच्चमत्करणादृते ३५ किमन्यसंवद्भेन कि
लावश्यं चिदेवसा ननु यादृग्वपुः स्वप्ने जाग्रत्तादृगखंडितं ३६ जगज्जातमतः सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्मखंडितं जग
ज्जातमतः सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्मकुट्टिमं ३७ मन्मयं तु यथा भांडं मृद्रूपं नोपलभ्यते तन्मयं तु तथा चेत्यं तद्रूपं
335 नोपलभ्यते ३८ शैलात्मकं यथा भांडं शैलरूपं न लभ्यते चिन्मयं तु तथा चेत्यं चिद्रूपं नोपलभ्यते ३९ द्रवरू
पं यथा वारि द्रवरिक्तं न लभ्यते चिन्मयं तु तथा चेत्यं चिद्रूपं नोपलभ्यते ४० उष्णरूपो यथा वह्निर्निरूष्णो नोपल
भ्यते चिन्मयं तु तथा चेत्यं चिद्रूपं नोपलभ्यते ४१ यथा स्पंदमयो वायुरस्पंदो नोपलभ्यते चिन्मयं स तथा चेत्यं
चिद्रूपं नोपलभ्यते ४२ यथा घनमयं तद्विनातु तत्क्वापि किमलभ्यते काष्ठूमंलभ्यते व्योमशून्यतालभ्यते मही ४३
चिद्व्योममयमेवेदं यथा घटपटादिकं स्वप्ने तथेदं शैलादि चिद्व्योमाभासमात्रकं ४४

तु जगत्सर्वं ब्रह्मकुट्टिमं जातमित्यर्थः ३६ ३७ चिद्व्यतिरेकेण जगदनुपलंभादपि चिन्मात्रत्वमेवेत्याह मन्मयमित्यादिना ३८
शिलाया अवयवः शैलस्तदात्मकं ३९ ४० ४१ स्पंद्यमः स्पंदस्वभावः ४२ अघना अमूर्त्ता ४३ तथा इदं जाग्रद्दे-
लाद्यपि ४४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitlzed by Sarvagya Sharada Peetham

अथतत्रापिस्वप्ने स्वप्नसंदर्शनांतरमनुभवत्स्वप्नमेवजाग्रतयाअनुभवतीतिपूर्वेणान्वयः २७ एवंशीला जाग्रत्स्वप्नत्वं
चेत्येकंनाम तस्याअवस्थाद्वयेऽपंजीवः स्वप्नेनजायतेनम्रियतेतत्तद्देहाभिमानोपादानत्यागाभ्यांतुजायते म्रियतेपिच
२८ तथाचस्वप्नद्रष्टास्वप्नेस्मृतःसन् इहजागरप्रबुद्धः कथ्यतेइहजाग्रतिस्मृतस्तुअन्यत्रस्वप्नेप्रबुद्धः कथ्यतइतितयोः
शाम्यवेत्यर्थः २९ एवंचस्वप्नात्स्वप्नांतरस्थितोद्वितीयंस्वप्नरूपमेवपूर्वापेक्षयावर्तमानत्वाज्जाग्रत्त्वं दर्शनंजाग्र

सजाग्रत्समयंतत्रपुनर्गत्वातिमुग्धधीः स्वप्नसंदर्शनंलब्धतत्राप्यनुभवत्यपि २७ स्वप्नंजाग्रतया
जाग्रत्स्वप्नत्वंचेतिनामधि नजायतेनम्रियतेजायते म्रियतेपिच २८ स्वप्नद्रष्टा स्वप्नस्मृतः प्रबुद्धइहकथ्य
ते इहजाग्रत्स्मृतोजंतुः प्रबुद्धोऽन्यत्रकथ्यते २९ स्वप्नात्स्वप्नस्थितोजाग्रज्जाग्रत्स्वप्नप्रदर्शनं मत्वान्यत्र
प्रबुद्धस्यजाग्रत्स्वप्नोभवत्यलं ३० इतिहासमयावेवजाग्रत्स्वप्नावुभावपि परस्परंगतावेतावुपमानो
पमेयतां ३१ स्वप्नोजाग्रद्दिवाभातिजाग्रत्स्वप्नमिवोदितं वस्तुतस्तुद्वयमसच्चित्त्वंकाचतिकेवलं ३२
स्थावरंजंगमंचैवभूतजातमशेषतः चिन्मात्रव्यतिरेकेण किमप्युपपद्यते ३३ मन्मयंतःयथा
भांडंमच्छून्यंनोपलभ्यते चिच्चमत्कारमात्रात्तथाकाष्ठोपलाद्यपि ३४

द्भवंति एवंजाग्रतिस्मृत्वा अन्यत्र स्वप्नजाग्रदंतरेणप्रबुद्धस्यपुंसः पूर्वजाग्रत्स्वप्नत्वात्तंअवश्यंभवति ३० इतिहा
सःकीर्त्यमानपूर्वेतरत्कथात्तन्मयोतत्सदृशौवेवनयथार्थौ तितिहेतोः परस्परंउपमानोपमेयतांगतावित्यर्थः इ
तिहासमयावितिदीर्घपाठेतुइहअसमंविषमंयातइत्यसमयोकिंचिद्विलक्षणावपीत्यर्थः इतिहासन्मयावितिपाठः
साधुः ३१ किंचवर्तमानदशायांस्वप्नोपिजाग्रद्दिवप्रत्यक्षंभातिअतीतंजाग्रदपिप्रसिद्धस्वप्नमिवउदितं ३२ चित्सं

३३ ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ मूलेनभोमंरस्यंजलमाकर्षतिस्तरोः यथापीयमानोमोदमानस्तिष्ठतीतिस्त्रुतिप्रसिद्धोयादृशः वृद्धिहानशून्य
वि॰उ॰ आल्हादभावः प्रसिद्धस्तादृशमितिपर्थः ५ समः सर्ववैषम्यशून्योभावः सहजसुखस्वरूपानुभवः निर्वि
३३६ क्षेपदशायां अहंसुखंतिष्ठामीतिसर्वानुभवात् ६ अनागतायामिति यथाहुः निद्राजोजागरस्यांतेयोभा

यादृशस्तिष्ठतः स्वस्थरसंमाकर्षतिस्तरोः भवेद्भावोनभः स्वच्छस्तादृक्चिन्नभः स्मृतं ५
विनिरस्ताखिलेच्छस्यपुंसः संशांतचेतसः यादृशः स्यात्समोभावस्तादृशः चिन्नभः स्मृ
३३६ तं ६ अनागतायांनिद्रायांमनोविषयसंक्षये: पुंसः स्वस्थस्ययोभावः सचिदाकाशउ
च्यते ७ तृणगुल्मलतादीनांवृद्धिमागच्छतांस्वतो यः स्यादुन्ममतोभावः सचिदाकाश
उच्यते ८ रूपालोकमनस्कारविमुक्तस्यमृतस्यय: भावः पुंसः शरद्व्योमविशदस्तच्चिदंबरं
९ यदेतदासनंस्पष्टं काष्ठपाषाणभूमृतं चेतनानांचसत्तात्मचिदाकाशः सउच्यते १०

वृद्धयुपजायतेतंभावंधारयत्योगीनदुःखैरभिभूयतइति ७ ऋतोप्रावृषिशरदिवा उन्मुक्तामयतायु
क्तिंस्तथाविधापन्नानंदभावः ८ अमृतस्यजीवः पुंसः ९ आसनं निक्रियमवस्थानंधात्वात्वभाव त
यास्पष्टं तदेवचेतनानांजीवानांसत्तात्मस्थितिस्वरूपंचेत्स्यात्तदाश चिदाकाशउच्यते तच्चमनेनाशे
सत्येवसिद्धमतीतिभावः १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उक्तमेवस्फुटयन्नुपसंहरति स्वप्नेइति स्वप्नेप्रसिद्धं पुराचलादिर्यथासंविन्मयागगनमेवहेसुभगजाग्रतिप्रसिद्धं पुराचलाद्यपित
द्वदेवसंविन्मयंगगनमेव एवंस्वप्नोऽस्यजाग्रदितिविकल्पनशांतमेकंचिन्मात्रमेवपरिशिष्टं अत्रदृष्टांतेवादिनांविषयंविना
वृथाविवादइत्यर्थः ४५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ लक्षणद्वैश्चिदाका
शमिहभूयः प्रदर्श्यते तदेवजगदित्येतदपिभूयः प्रपंच्यते प्रपंचितेनजगतः स्वप्नसाम्येनयादृशश्चिदाकाशमात्रंतत्वमिति

ब्रह्म

स्वप्नेयथागगनेवपुराचलादिसंविन्मयंसुभगजाग्रतितद्वदेव स्वप्नोथजाग्रदिशांतमग्रंतमेकंचिन्मात्रमत्रननुना
मविनास्तु वादः ४५ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे जाग्रत्स्वप्नैक्यंनामपंचो
त्तरशततमः सर्गः १०५ श्रीरामउवाच कीदृशंस्याच्चिदाकाशंतद्ब्रह्मसत्यंपरं भूयः कथयतन्मेहिस्पष्टमेवतोमा
त्तिमेस्तं १ श्रीवसिष्ठउवाच समयोपशमयोमिथोर्व्यवहारापनामनी यद्भक्त्यापिनेदितद्वजाग्रत्स्वप्नशिलाम
ये २ वस्तुनस्त्वनयोभेदोनद्वयोपायसोरिव द्वयमप्येकमेवैतच्चिन्मात्रंव्योमनिर्मलं ३ देशाद्देशांतरंदूरंप्रत्या
यासंविदोवपुः निमेषेणैवयन्मध्येचिदाकाशंतदुच्यते ५

प्रतियततत्वं तत्स्वरूपंसाक्षात्तश्शोनिरूपितमपिमंदस्य तिमिः केश्चित्सम्यङ्नवधारितंस्यादितिसंभावनयातदनुकंपयाऽन
त्तस्यैवरूपतटस्थलक्षणभेदैः सम्यग्बुभुत्सादनंस्योत्कामोरामः पृच्छतिकीदृशमिति १ पृष्टंवागीयिष्यन्वसिष्ठः प्रस्तुतं
जाग्रत्स्वप्नसाम्यमेवतद्व्यानिपीठिकात्वेनानुवदति समयोरिति समयोपमताः जातयोः यद्भक्त्याच्ने क्रियेतेतद्धजाग्रत्स्वप्नमल
नयाखंडस्वित्स्फटिक शिलामयेनस्मृतिबिंबप्रायेसदृशोप्रपंचद्वये हेनामनी क्रियेतेइत्यर्थः २ ३ तस्यचिद्योम्नोल
क्षणंप्रथमभेवसारस्य प्रथममाह देशादिति मध्ये यन्निर्विषयंसंविदोवपुः तद्वदित्यर्थः ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

अर्द्धनिमेषेण अविलंबेन देशांतरप्राप्तौ विलंबे हि वृत्तिविच्छेदादि विषयांतरानुप्रवेशाद्यानगुरूच्चिदंबरं परि
वा॰टी॰ चेतुं शक्यमिति उपक्रमोक्तस्य पुनः कीर्तनमुपसंहारद्योतनार्थं २० लक्षणमुक्त्वा तदङ्गत्वेन तत्सिद्ध्युपायं विश्वस्य तन्म
नि॰उ॰ यतामाह विश्वमित्यादिना २१ तर्हि किं प्रलयावस्थातः सर्गावस्थायां भेद विभावनं तत्राह इयदिति २२ सेयमन्य
३३७

देशाद्देशांतरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः दूरतोऽर्द्धनिमेषेण तच्चिन्मात्रवपुः स्मृतं २० विश्वं तन्मयमे
वेदं यथाभूतं यथास्थितं रूपालोकमनस्कारैः पृथक्कमप्येवमीदृशं २१ इयदुन्मेषणादेव यदन्यतामिवाग
च्छति अनन्यरूपमपि सच्चिद्घनमेव विमलाकृति २२ पश्यन्नेवं दृश्यैरर्थौघैर्न्यूनं निर्वासनाशयः प्रबुद्ध
एवैकघनः सुषुप्तावस्थितो भव २३ निर्वासनः शांतमना वदन्व्रजन्पिबाहरः पाषाण इव संजीवो
नित्यं सुघनमौनवान् २४ इदं न संभवत्येव दृश्यं पश्यपि यत्पुरः मृगतृष्णाजलमिव द्वैतमिंदाविवो
तं २५ इदमादावनुत्पन्नं कारणाभावतः किल कारणेन विना कार्यं न हि नो मोपपद्यते २६ यद्यनुपपद्य
ते किंचित्तत्कारणाकोद्भवं यथास्थितं परं रूपमद्भुतमिव लक्ष्यते २७ तद्यथास्थितमेवाग पूर्वरूपमिव
स्थितं भवत्यद्यमेवाच्छं दृश्यनामोपलक्ष्यते २८

ताभ्यां निर्वासना वशादेवेति निर्वासनस्योत्साहपश्यन्नेवेति २७ २४ अन्यतामिवेति इदंकारेणान्यतायां मिथ्यात्वमुक्तं
तत्कुतस्त्वं इति चेदस्यासंभवत्त्वमेवाह इदमिति २५ २६ यद्यपि किंचिद्बीजादंकुरादि अन्वयव्यतिरेकदर्शनादुपपद्यते न
पि अकारणकारद्याव्रसारणावेद्रूपायस्य तथाविधं ननु धर्मविकारात्तस्मात्कथमंकुराद्युद्भवस्तत्राह यथास्थित

337

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यतो यस्मात्साक्षुसित्सुषुप्तिताम्नराः स्वप्नजागरयोर्द्वेषादितित्रिपुरयाउदयः यस्मिन्नेकत्वात्तमयः ११ चित्रांसर्वेपदा
नुभवाः यतः उद्यंतिउदयंप्राप्नुवंतियस्मिंश्च आलोचनविमर्शनाध्यवसायहानोपानादिभावेनोत्तरोत्तरंप्रगाम्यंति १२
द्योम्नोकोप्रागव्याप्यातो १३ १४ विश्वांगेयस्मिन्नुत्पितं सन्भूतमसन्भूतंतच्चविश्वतंतोस्मगिवतिष्ठतितत् १५ यतोवाङ्
मानिभूताजायंतइतिश्रुत्युक्तेनरस्थलक्षणमाहयस्मादिति १६ सुषुप्तिप्रलयलक्षणायांनिद्रायांविनिरत्तायांसतो

दृष्टदर्शनिदृश्यानां त्रयाणामुदयोयतः यत्रवात्तमयश्चित्यंतद्धिद्धिक्षितामयं१२ यत्रउद्यंतियस्मिंश्चचित्राः
परिणामंत्यलं पदार्थानुभवाः सर्वस्चिदाकाशः सउच्यते १३ यस्मिन्सर्वंयतः सर्वंयः सर्वस्वंतश्चयः यश्चस
र्वमयोनित्यंसश्चिदाकाशउच्यते १४ दिविभूमौवविहिश्चांतत्तयाप्यस्पसमाश्रितः योविभात्स्वभासात्माचिदा
काशः सउच्यते १५ यस्मिन्नित्येततेतंतौ दृढेस्नगिवतिष्ठति सदसदुत्थितंविश्वंविश्वांगेनचिदांवरं १५ य
स्मात्सर्वाः प्रसूयंतेसर्वप्रलयविक्रिया यस्मिंश्चैवप्रलीयंतेयन्नमयास्त्विदंवरं १६ निद्रायांविनिवृत्तायांय
तोविश्वंप्रवर्तते निवर्ततेचयच्चांतौनचिदंवरमुच्यते १७ यस्योन्मेषनिमेषाभ्यांयत्सत्तालयोदयौ स्वाउभ
त्सात्मकत्वातः स्थितंतद्धिक्षिचिन्नभः १८ नेदंनेदंतादृत्सर्वंसर्वनिरीयसर्वथा यन्नकिंचित्सदासर्वंतच्चिद्यो

यस्मात्प्रतीचोविक्षेपशक्तिवशाज्जाग्रत्स्वप्नलक्षणंवियदादिलक्षणंचविश्वंप्रवर्तते आविर्भवति यस्यशांतौविक्षेपशक्ति
शांतौनिवर्तते १७ उन्मेषश्चस्वसाक्षात्कारवृत्तावाविर्भ विसृजनजगत्सत्तायाः लयः निमेषः स्वरूपावरणंतेनचउद
यः १८ स्वंसर्वंनिषेधावधिसर्वात्मत्वमपितल्लक्षणमित्याह नेदमिसदासर्वमपि यन्नकिंचित् १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० स्वप्नसाम्यस्य कुत इतिचेत्सर्वकारणकल्पनशून्यसुषुप्तिसदृशात्प्रलयादुद्भूतत्वादित्याशयेनाह इहेति ३७ चि

नि०उ० दाकाशकचनाधीनकचनत्वादपिस्वप्नसाम्यमित्याशयेनाह यदिति ३८ निर्द्धर्मकस्यचिन्नभसः कथंचिद्धर्मकोत

३३८ तिचेन्मापिकविकल्पवशादितिदृष्टांतेसूपपादयन्नाह यथेति आकारणशून्यत्वस्य ३९ यनसैंधवघनपदेकरसं

इहादिसर्गान्प्रभृतिनास्त्युपादानकारणं किंचनापिकचिदपिभातीत्यब्रह्मकेवलं ३७ यच्चिदा

काशकचनंस्वयमात्मनिजृंभते तदिदंभातितस्यैवजगदित्युदितंवपुः ३८ यथाभावस्यभावत्वंयथाशू

338 न्यस्यशून्यता आकिरणोयथाकारस्तथाचिन्नभसोजगत् ३९ इदंविद्धिचिदाभासंपरमार्थघनेघ

ने इत्थंस्थितंस्वयंभातंद्रष्टृदृश्यदृगात्मकं ४० वस्तुतस्तुद्वयाभावान्नाभासिनचभासनं किमपिद

मनिर्देश्यंसद्वासद्वेतिवेत्तिकः ४१ श्रीरामउवाच एवंचेत्तद्ब्रह्मन्कार्यकारणतादिवः कथंभेदः

किमायातः कथंसत्यत्वमागतः ४२

परमार्थघनमेवमायायांचिदाभासंइत्थंत्रिपुटीभूयस्थितंविद्धि ४० मायात्यागेतुद्वयाभावात्सद्वाअसद्वेतिकोवे

त्ति वाधितस्यविमर्शयोग्यत्वादितिभावः ४१ एवंनाभासिनचभासनमितित्वदुक्तरीत्या द्रष्टृदृश्याभयशून्यंचेत्प

पंक्ता२ रमार्थतत्वंतर्हि कारणतादिकोभेदः कथंनह्यद्रष्टृकः कश्चित्तेक्षितुमर्हति कस्मादुपादमात्रविभित्ताद्या आयातः यद्यत्

सत्यएवेतिब्रूषेतर्हि किंकथंसत्यत्वमागतः सर्वजनानांसत्यत्वेनकथंभातीत्यर्थः ४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवं चेत्कथमन्यथाग्रहत्वं तत्राह तत्रेति २९ मायामात्रत्वे किं सिद्धं तदाह तस्मादिति ३० तद्धि स्वं परं शांतं चिद्व्योमैव
तथा विश्ववेषेण स्थितं किं परिणामेन नेत्याह स्वरूपादिति ३१ कुतो न परिणाम इत्यत्र तत्समस्ताकृत्वादित्याह न हीति ।
अत एव तद्द्रष्टृतापि न परिणामः दृश्यतिरूपतया तत्समत्वादित्याह न वेति ३२ यदि द्रष्टृदृश्ये अत्यंतासती तर्हि तयोः क
थं प्रवभासनं अत्यंतासतो भानादर्शनादिति रामः शंकते एवं चेदिति तत्प्रश्नमपि भूयोपि वद हे ब्रह्मन् तावद ३३ तत्रासतो ।

तत्रेदं प्रत्ययप्रौढं भवत्यनुभवो हि यः समायातमिदं शांतं तत्त्वमस्त्वीसमं विदुः २९ तस्माद्दृश्यं न चासत्त्वं नैवा
स्ति न भविष्यति न च नश्यति यन्नास्ति तस्य किं नाम नश्यति ३० तत्त्वेव परं शांतं चिद्व्योमैव तथा स्थितं स्वरूपा
दच्युतं स्वस्थं सौम्यं जगदिवोदितं ३१ न हीदं येन तद्दृश्यं दृश्यं तत्सकदाचन न चापि द्रष्टृद्रष्टा यो भविक दृष्ट
ता किल ३२ श्रीरामउ० एवं चेत्त द्रष्टृ ब्रह्मन् दृष्टृदृश्यस्य भासनं किमिदं कथमाभाति भूयोपि वद तावद ३३
श्रीवसिष्ठउ० असद्रूपस्य दृश्यस्य कारणाभावतः सदा दृश्यतास्येत्यपि प्रौढ निर्देशसात्मसंभवात् ३४ य
दिदं भासते किंचिद्दृश्यभ्रममयात्मकं जगदादि परं रूपं तद्धि हि परमात्मनः स्वप्ने चिन्मात्रमेवात्र यथा गगन
काननं तथा जगतया भाति स्वयं चिन्मात्रमात्मनि ३६

भावानां संभवं प्रथमश्लोकेनाभ्युपेत्य अतः एव सतः परमात्मन एव मायातया भानमित्युत्तरं द्वितीयेनाह असद्रूपस्येति
कारणाभावतः अपरसद्रूपस्य उत्पत्तेरेवासंभवात्तद्दृश्यत पीतप्रौढभावादिप्रौढि वादस्तस्य अरासंभवात्सुतरामसंभवा
दित्यर्थः ३४ अत एवेदं द्रष्टृदृश्यं न असतो रूपं किंतु परमार्थसतो ब्रह्मण इत्याह यदिदमिति ३५ परमात्मन एवेदं रूपमिति
कथं ज्ञातमिति चेत्तत्स्वप्नदर्शनादित्याह स्वप्नेति ३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० विकल्प्यते पर्य्यनुयुज्यते ४८ स्वयंभव: अस्वयंभवमभिन्यासैवसर्गभा: सर्गभ्रांतिर्मातितत्वापरिज्ञानादित्यर्थ:
प्र०उ० ४९ एषासर्गभ्रांतिरेनतत्व तः अपरिज्ञातामायेतिशास्त्रेषुकथ्यत लोकेजगदित्युच्यते अज्ञैरविद्येत्युच्यते दृग्वि
३३९ वक्तिभिदृश्यमित्युपवर्ण्यते ५० स्वीयाचिताचित्स्वभाव: पृथगसन्नेवसन्निवदृश्यविचाकोबुद्ध: ५१ असतोनि

यत्रस्वप्नेनिराभासंचिद्योम्नैवविराजते ग्रुद्धमेकमनेकात्मतत्रकिंकविकल्प्यते ४८ भास्वयंभवएवेयं
चिन्मात्रेभातिसर्गभा: परिज्ञातासतीसातुब्रह्मैवभवति सरणात् ४९ एषेवत्वपरिज्ञाताभ्रांतिर्मा
येतिकथ्यते जगदित्युच्यतेविद्यादृश्यमित्युपवर्ण्यते ५० चिदाकाशप्रकाशेनचितादृश्यपिशाचक: वे
तालोबालकेनेवबुद्धेसन्नेवसन्निव ५१ जगत्तास्यन्यस्यापिचिद्येवानुभूयते सत्येवसागलेरेवस्वप्ने
दृष्टपुरतायथा ५२ आकारिकारणाभावाज्जातंकार्यनकिंचन महाप्रलयचिद्योम्निचित्स्थितेस्यमिदंतया ५५

एवयवस्यापिसन्सावयवइत्यनुभव: स्वप्नवदन्नोपपादनीत्याहजगतेतिसांगलेरवासावयवेवच ५२ तत्राहं
ताध्यासेनानुभवंप्रपंचयति अहमिति अद्रिर्महिहिम दाद्य: ५३ चिदनुभवएवसर्गइतिकिमर्थवर्ण्य:
तेप्रधानपरमाणवादिकारणांतदादेवायंजातइतिकुतोनवर्ण्यतेतत्राह आकारीति ५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह चित्प्रकाश इति वस्तुतः स्वात्मापि चित्प्रकाश ईश्वरः स्वयं यदा यथाभानं यथा प्राग्गोकामक
मिवासनोद्बोधं यथायत्स्वसंकल्पतया भावयति तदा त्वं तथैवाशु पश्यसि त्वदात्मनाच सरख इति प्रागुक्ते दृश्यभावमनु
भूतवान् तेनास्य सिद्धिरित्यर्थः ४३ द्वितीयस्योत्तरमाह चिद्व्योमैवोपादानं मोहस्य वास्य निमित्तं केयमिदं ज्ञायते यतोयं
स्वव्योम्नैव परिज्ञातेन मुह्यति अन्यथा तु मुह्येरेन यथा क्रमस्य चेत्स्वयमेव मुह्यति स्वात्मप्रबोधादेव मोहं जहातित दृ
ननु स्वात्मबोधे समर्थ ईश्वरः स्वयमेव जीवो भूत्वा किमर्थं मुह्यति कुतो वा न प्रबुध्यते तत्राह कोस्येति स्वतंत्रस्येश्वर

श्रीवसिष्ठ उवाच चित्प्रकाशो यथाभानं यदा भावयति स्वयं स्वात्मा तथा तदेवाशु पश्यसीति स सिद्धवान्
४३ चिद्व्योमैवायमाका [illegible] रः स्वेच्छामोहेन मुह्यति स्वयमेव यथा त्वमेकोस्य पर्यनुयोगकृत् ४४ भावा
भावान्तरव्योममध्ये यत्संविदो वपुः तच्चिद्व्योम तदेवेदं सर्वं च स्थितिमेतरत् ४५ कार्यकारणभावाद्दृशो
विद्याविजृम्भिका जगद्धेतुः कल्पायत्स्वैककोस्य पर्यनुयोगकृत् ४६ द्रष्टा भोक्ताथ कर्ता वा कश्चित्स्यादितरो यदि तत्क
थं किमिदं दृश्यमित्येतत्पृच्छ्येत नान्यथा ४७

स्य किमर्थं जीवो भूत्वा मुह्यसीति पर्यनुयोगं स्वात्मा स्वयं करोतीति पर्यनुयोगकृत् को वा स्यात् न कश्चिदित्यर्थः ४४ तृतीयस्योत्तर
माह भावादिति दृश्यभावाद्धिभावप्राप्तोपि [illegible] भावाद्दृश्यभावप्राप्तो [illegible] दृश्यभावनिवृत्तावुत्तराभावानुपजने च
मध्ये तत्त्वमात्रं स्वभावरूपं प्रसिद्धं तत्परमार्थसत्याः संविदो वपुः स्वरूपं चिदेव चिद्व्योममयाप्रागुक्तं तदेवेदं सर्वं च स्थिति
वस्तु विभाव्यत इति सर्वं सत्यत्वमागतमित्यर्थः ४५ ईश्वरस्य जीवभावकल्पनायामिव जीवस्यापि विद्याकार्यकारणरूपाद्य
स्यात्र कल्पनायामपि न पर्यनुयोगयोग्यत इत्याह कार्यकारणेति नहि स्वात्मानं यति कश्चित् किमर्थमेवं करो
षीति पर्यनुयोगं कर्तुं समर्थ इति भावः ४६ आत्मान्यस्य कर्तृत्वे

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ विस्तरेण व्यवस्थापितसमर्थयं संग्रहेणोपसंहरतिविशदस्येति सर्गादौ चितो विशदशोजडं यत्कार्यं तस्यानुभवउद्भवः नसं
नि॰उ॰ भवतिवैसादृश्ये निमित्तभूतानां सहकारिकारणानामभावात् ससदृशेतुभेदकाभावात्कास्सिद्धिरित्याशयः अतःआद्या
३४० चिदेवेदंदृश्यं नतद्यतिरिक्तमणुमप्यास्तीतिस्वप्नदृष्टांतेनसिद्धमित्यर्थः ६६ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे
षष्ठोत्तरशततमः सर्गः १०६ इहोपपाद्यतेचेत्यस्त्वादीनामवस्तुता चिन्मयेएवकचनं स्वप्नवज्जगदित्यपि ॥
विश्वस्यचेत्यभावमपलप्यचिन्मात्रभावं परिशेषयितुंप्रतिजानीते अचेत्येति यरछिन्नभरवविश्वगाभातितथाचवि

340 विसदृशकार्यानुभवोनभवति सहकारणाभावात् सर्गादावतआद्याचिदेवदृश्यं यथा स्वप्ने ६३ इतिमहा
रामायणे नि॰प्र॰उत्तरार्द्धेकार्यकारणनिरासोनामषष्ठोत्तरशततमः सर्गः १०६ श्रीवशिष्ठउ॰ अचेत्य
चिन्मयंविश्वंविष्वगाभातिचिन्नभः अत्रचिच्चेतनंवेदंचेत्यमप्येवमात्मकं १ अतोजीवन्नपिमृतइवस
गेवितिष्ठते असावहंचत्वंचेतिजीवंतोपिमृताइव २ काष्ठमौनमृतारव्यव्यवहारगताअपि स्वप्नगपर्यामर
ववासर्वेभावाः स्थावरजंगमाः ३
नभोमात्राधीनसिद्धिकत्वादित्यनुमानंदर्शितं अत्रचेतयतीतिचिच्चेतनंक्रियाचेत्यंचेति त्रिपुटी चिन्मयीतिप्रतिज्ञार्थइत्या
हअत्रेति अतोतिअत्रास्यांप्रतिज्ञायांएवमात्मकंशुद्धचिदात्मकंप्रतिज्ञार्थत्वेनाभिप्रेतमितिशेषः १ प्रतिज्ञासिद्धः फल
द्वयं स्थितस्यैवजगतोजगतोजगद्भावनिवृत्तिजीवतामेवास्माकंजीवभावाभिवृत्तिश्चेत्याह अत इति २ सर्वभावानांकोटस्थ्या
मृततासिद्धिर्वेतित्फलमित्याह काष्ठेति काष्ठमौनंआसंतिकनिष्क्रियतालक्षणः कौटस्थ्यं [illegible] कृताः प्राप्ताःस्वेगमनंगमः
आत्यंतिकामृतताभावप्राप्तियेषां ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शून्यांगेष्विखयवं ५५ सर्पराइवजंतवः दर्पण इव स्वांतः परिकल्पितः जगद्देहाद्यपि विचाराभावात्स्वरूपदर्शि
नासामर्थ्याज्जडाः संघो वाजीर्णिः विचारणां कुर्वतः पुरुषधौरेयस्य तु परमपुरुषार्थः अंतः प्रत्यगात्मरूपत्वात्समीप
गत एवेत्यर्थः ५६ विचारेण स्वरूपं बुध्वा कथं स्थेयं तत्राह तन्नदिति तत्तन्नामरूपस्य स्वरूपमस्तु स्वपपरिशिष्टं चिन्मात्रस्वमे
वेति जगद्बुध्वा चेतश्चिदेकघनेनात्मनेऽचलेस्थेयं इतरामायिकादेहाद्यस्थानोत्तमा ५७ चित्कथं जगदात्मना स्थितातत्रा

प्रकारेण कमेमेवेदं व्योम व्योम्नानुभूयते जगदित्येव शून्यांगं चिन्मात्रात्मचिदात्मनि सर्वे खजडाजीर्णा दर्पणा
इव जंतवः समीपांतरवांतः कुर्वतस्तु विचारणं तत्त्वरूपमुत्सृज्य बुध्वा चिन्मात्रं स्वं जगत् अस्मिन्चेतसैवास्य
यैनास्थेन्नरोत्तमा ५७ यथास्तेचलपदेहं वपर्वितन इवः चेतती चित्तथा चितं स्थिता तज्जगद्दशा ५८ यथाक
ल्पद्रुमोमीष्टं कुर्याच्चिंतामणिर्यथा तथाभावितं स्वात तत्स्वरूपतित तत्क्षणात् ५९ चिति श्चिंतामणिर्दिवकल्प
द्रुमइवेशितं आशुसंपादयसंतरात्मनात्मनि स्वात्मिका ६० देशाद्देशांतरप्राप्तौमध्ये देशे चितिवपुः यतन्मयमिदं दृ २२
श्यं कुतो द्वैतैक्यविभ्रमः ६१ चिच्छायेवं कचसक्रमनंता भास्करोदरा अंगरिकापि दर्शतिः शून्यतानालेतवखे द्वि

तयपेति यथावारिस्थदेहं चलयत्सत् आवर्तादि जगद्व्योम भूत्वा आस्ते तथा चिदपि चेतर्भूत्वपार रूपं चित्वं स्वात्मनि परिक
ल्पतत्कर्मजगद्दशा आस्ते ५९ यत्र अल्पशक्तीनां कल्पद्रुमा दीनामपि संकल्पितार्थकल्पनसामर्थ्यं तत्र सर्वशक्तेः पर
मात्मनस्तत् किंवाच्यमित्याशयेनाह यथेति ५८ ६० स्वात्मिके त्येतत् विषयायकर्षरोणोपपादयन्जगत्तन्मयत्वमाह देशादि
ति ६१ चितश्छायावं पनि खजगद्दर्पणाकचाति अगेखयवैः रिक्तोशून्या
पि ६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंचप्रतिज्ञार्थः सिद्धइत्याह अपृथ्व्यादीतिनामेतिप्रसिद्धं स्यात्तं अपृथ्व्यादीजगज्जाग्रत्प्रसिद्धंसपृथ्व्यादिजगद्भेदमपिस्वा
वा०टी० त्मकंचिदाकाशात्मकं किंतर्हिजगदितिकचतीति २४ स्वानुभवएवानुसर्तैयंत्रतथाविधंपदंतस्यनिराकृतिनिराकारंस्फुर
नि०३० शरीरंस्वरूपमितियावत्तदेतदेवमहीतलादिरूपेणावेद्यदृश्यइतिप्रातिपदिकरूपंकृतंअभिधानंयेनतथाविधंसत् आभातिप्रप
३४१ तेनयत्स्वंतरमवस्तुवत्यर्थः २५ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि०प्र० उत्तरार्द्धेनामसप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७ अनष्ट

अपृथ्व्यादिजगन्नामसपृथ्व्यादिस्वात्मकं कचतीत्यंनभोरूपंस्वप्नादिष्वि वचिन्मणिः २४ अगंचिदेतस्य
चिदंबरस्यनिराकृतिस्वानुभवानुमानं तदेतदाभातिमहीतलादिरूपेणवेद्येतिकृताभिधानं २५ इतिमहा
३४२ रामायणे नि०प्र० उत्तरार्द्धेअविद्याभावप्रतिपादनंनामसप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७ श्रीरामउवाच
अविद्यादर्शरूपेयंकचंतीयस्यविद्यते चिन्नभः स्वप्ननगरीदृश्यमानापिशून्यकं १

यामविद्यायांजगदंतोनकर्हिचित् अ आर्थेविस्तराच्चित्रमविद्याख्यानमीर्यते तस्मिन्विपश्चिच्चरितेत्चतुर्दिक्षुविप
श्चितः इहद्विष्टस्थानेदंतश्रुसंतमुच्यते २ वर्णितायाः संसृतिरूपायाअविद्यायास्तत्वज्ञानेनत्रैकालिकासत्वापत्तिल
क्षणंबाधंविनापिदेशतः कालतोवाअंतः संभवतिनसंदेहानोरामः पृच्छति अविद्येति इयंचिन्नभः स्वप्ननगरीविद्य
मानापिशून्याभूतादृश मा रूपाअविद्यायस्यपुंसः अबाधात्कचंतीविद्यतेतस्यात्तस्यसाकियत्कालंस्यात् किंरूपा
स्यात्किंतात्मिकाचस्यात् देशतश्चकियतीवास्यादित्येवंपुनर्मेत्वयाकथ्यतामितिद्वयोरन्वयः १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३

नमो नेत्यादि कल्पादि समानस्याप्यसत्त्वावधारणं वा तत्फलं विद्धीत्याह आकाशेति काचकच्चं काचवत्काचन्नेत्यं ४ ५ तथा
चनभौतीति किं कालि स्विद् जगति भोगास्थानयुक्तेत्य पिफलितमित्याह तथैवेति अस्यायाः भावकः पदार्थोस्ति ६ ७ यथा
स्या अनुचितैव तर्हि कोहेतुर्यज्जनास्तत्रास्थां कुर्वंतितत्राह अज्ञानमितिहेतुस्मरणेऽप्याकारो निपातः ज्ञानस्य तं तेषां वाल्यमे
वतदास्थाहेतुरितिस्मृतिमित्यर्थः ८ अतएव पक्वसंजातविवेकैः पृथ्व्यादीनामसतां लाभाहिदि हेतुं स्मर्यजन्मनाशकरं क्रिया

आकाशकाचकच्चात्मा यदिदं किंचिदाततं नकिंचिदेव तद्विद्धि किंचिद्यो न्विकुतो भवेत् ४ कोशेंद्रकनदी
बाहधूमालिमौलिकादिवत् यत्काचकचलितत्रास्ति नानुभूतेपि वस्तुता ५ तथैवास्मिन्जगन्नास्ति चिद्यो न्विक
चतेश्चितेः अनुभूतेपिनिःस्पन्दे कास्था स्यामावकस्थकः ६ चिद्बालकल्पनाजाले स्वल्पालिनि निरर्थके अव
स्वभूते पृथ्व्यादौ भ्रांतिमात्रांबरोदये ७ किमास्थाबालकाकृतमभेदमिहमित्यलं अज्ञातं रमतेबालसंकल्पेबाल
एवच ८ पृथ्व्याद्यसद्विचारैर्वेष्टि चर्यायास्यातिजीवितं किंचिच्चनज्ञास्यति भोराकाशत्तालनोद्यतः ९ सह
कार्यादिसर्वेषां कारणानामभावतः यदादावेवनोत्पन्नं तन्नामाद्यमवेक्कुतः १० अज्ञातेनासतार्थेन स्वेनव्यप
वहरंतिये मृगतृष्णमज्ञातं वा तन्नयंपालयंतिते ११ कुतः पृथ्व्यादयः केनकेनामकथमुत्थिताः चिद्व्योमिस्यमि
दं शांतं प्रकचत्यात्मनात्मनि १२ कार्यकारणकालादिकल्पनाकुलचेतसा एवं पृथ्व्यादयः संतितैर्बालैरसत्स्वमतु

रंशीत्का जन्मसार्थकपादकं वैराग्याद्विसाधनजातमवलंबनीयमिति त्याशयेनाह पृथ्व्यादीनामिति यथा स्वगेरत्नादिलाभे
च्छया प्रवृत्तस्तदाकरस्थानत्तालनं विहायत्र आकाशताडनोद्यतश्चेन्महतापिश्रमेणन किंचिच्चफलं ज्ञास्यति द्वयास्तितद्वदित्यर्थः
९ पृथ्व्यादीनामसत्वं तु अकारणकत्वादिज्ञातत्वादिना प्रविवसाधितमित्याह सहकारीति १० अतएवव्यवहारे अभिनिवेशः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वत्रोत्तरगुणोत्कर्षवर्णनेप्रवृत्तंकवीनांवचनंपतोयस्माद्विपक्षेतोवधेः सकाशात्तद्गुणानंतेननिरूपमत्वेनचवर्णना
ना०टी० शक्तावर्णनान्निवर्त्ततेतथापिकवयस्तंभजंतएव यतोयस्माद्विपक्षितःशकाशात्कवीनांअचलाकाराःस्थिरासंपत्
लि०उ० ख्यातिगुणोत्कर्षप्रयुक्ताभाशोभाभवेत्सदेहेभूधरोभस्त्यसेपात्वात्रितनरमगतरागत्वादीन्स्वभावासात्वर्णकरोति
३५२ तदशात्सर्वः ८ श्रीःसंपत् अंबुजपक्षेप्रतापादातपाज्जनितश्रीःशोभा ९ ब्रह्मरूपाब्राह्मणाहितामतिर्यस्य अतएवयेवेषु
वन्हेर्ब्राह्मणत्वाद्वन्हिमेवाधिदैवतंदेवेषुअपूजयन् तथाचाग्निमुपस्थानेमंत्रः त्वंदेवेषुब्राह्मणोस्यहंमनुष्येषुब्राह्मणो

निवर्त्ततोयथाशक्त्यावचनंगुणवर्णनात् कवीनामचलाकाराभवेद्भाभूधरोयथा ८ प्रातःप्रातर्विकासि
342 ताम्रश्रीशोभासनोद्यतात् यतःप्रतापजनितश्रीरुद्देसंबुजादिव ९ सब्रह्मणपर्मतिमग्नीवह्निमेवाधिदैवतं
अपूजयत्समंभक्त्यादेवंवेत्तिसनेतर १० समत्स्यमकरव्यूहागजवाजिगणान्विताः आवर्तचक्रव्यूहाढ्याः
कल्लोलबलमालिनः ११ मर्यादापालनेयुक्ताअकंपनबलाधिकाः मंत्रिणस्तस्यचत्वारोदिक्षुसत्साम
राघव १२

स्यहंमनुष्येषुब्राह्मणोहिब्राह्मणमुपधावत्युपत्वाधावामीति तस्मिन्नेवदेवेषुब्रह्माभवदितिचवाजसनेयके १० अ
स्यमंत्रिषुमध्येअकंपनाःधीराः बाहुबलेनचाधिका अकंपनेननिर्भयेनबलेनसैन्येनचाधिकाश्चत्वारोमंत्रिणश्च
त्वारःसत्सागराइवचतसृषुदिक्षुपरचक्रनिरोधेनदेशमर्यादापालनेयुक्ताः नियुक्ताइतिद्वयोरन्वयः तत्रसागराःस
मत्स्यमकरव्यूहाः मंत्रिणस्तुगजवाजिगणान्विताः समुद्राआवर्त्तमहाढ्याः मंत्रिणश्चक्रव्यूहाः समुद्राःकल्लोलमा
लिताः मंत्रिणोबलमालिताः ११ समुद्राअकंपननौबलेनाधिकाः १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्र संशयद्वितीयकोटिं परिगृह्य वसिष्ठस्तत्प्रतिष्ठापनाय विपश्चित्कथां श्रावयितुं राममवधापयति अविद्येति त्रस
रीयपादेशतः कालतो वा अन्तो नास्ति तद्वदस्पष्टमपि नास्ति अत्रास्मिन्नेव पिण्डपादिकां वस्तुमाशा कथं स्पृशेदित्यर्थः
३ तामेव प्रस्तौति सदृशमिति लोकालोकलधौतशिलाप्रायेकस्मिंश्चिद्धस्तनिस्थिते चिदंबरस्य कोणके त्यागि क्वचि
त्प्रदेशे अजगतस्त्रैलोक्यस्य सदृशं किंचिज्जगत् अनयैव तज्जगत्प्रसिद्धया भुवनद्वीपदेशकालादिव्यवस्थया मयोद्दि

ष्टु ४

तस्यान्तस्य कियत्कालं किंरूपास्यात्किमात्मिका । कियती सा च वेत्त्येवं मुनेमेक व्यतां पुनः २ श्रीवसि
ष्ठ उवाच अविद्या विद्यते येषामज्ञानां भूतलादिका । तेषामस्यां प्रसरणीनन्तास्यं तो … कथं स्थिता ३
सदृशं जगतोस्यास्ति क्वचिदंबरकोणके । कस्मिंश्चित्क्रिजगत्किंचिदनयैव व्यवस्थया ४ अस्ति कश्चि
द्भुतो भागो भूषणं तत्र भूस्थितेः । उत्तरमिति नाम्नासौ … कलनावनौ ५ तत्रासीत्पार्थिवः कश्चिद्विपश्चि
दिति विश्रुतः । यः समायां सभायां विपश्चित्त्वाद्विराजते ६ राजहंस इवाब्जिन्यामन्दश्चक्र इवोडुराट्
समेरुरिव शैलौघैः सभायामराजत ७

या अस्ति ४ तत्र जंबूद्वीपलक्षणायाः भूस्थितेः भूतः कश्चिदद्भुतो भागोस्ति तत्रापि गिरिप्रवालुकादिकृतवैषम्याभा
वान्नरगजतुरगरथादीनां सम्यक्संचारादिव्यवहारकल्पना यस्यां संभवति तथाविधायां अवनौ समभूमौ नाम्ना तत
मिति विदिति प्रसिद्धा पुरी अस्तीत्यर्थः ५ तत्र तस्यां पुर्यां शोभनाः सभ्या यस्यां तथाविधायां सभायां विपश्चित्त्वात्स
र्वशास्त्रेषु विदत्त्वात् विराजते ६ वैभवस्य दर्पाद्विवापि तस्य तत्र विराजमानतामाह राजहंस इति अब्जिन्यामब्जवत्यां
सरसां … चक्रे नक्षत्रगणे उडुराट् चन्द्र इव ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० हेदेव २१ वल्लनां वास्तनां चाहितम वास्तवं मन्यमानः सन्नूवरमंदिरान्निगच्छन्नेव उवाचसन्निहितात्पुरुषान्
नि०उ० प्रतीतमर्थः २२ किमुवाचेराज्ञस्तस्यासावसंतान्मंत्रिणश्च सन्नह्य युद्धसन्नाह युक्तान् कृत्वासर्वेप्यानीयंतां त्व
३४३ वंतक्रियाकर्मणोनभिहितत्वात्सत्कोदर्शनं भुज्यत इतिवद्द्वितीया न्यक्कोदनो भुज्यत इति प्रयोगेत्वभिहितेप्रधान

चरउवाच उत्तरासावलाधस्त्तोदेव्यादिभिरुपद्रुतः इतश्चायातिसवलो भग्नसेतं वत्स्वरवत् २१
श्रीवशिष्ठउ० इतिश्रुत्वामहीपालकालरूपमवास्तवं मन्यमानउवाचेदं निर्गच्छन्वरमंदिरात् २२
राज्ञः सन्नह्यसामंतानानियंतां च मंत्रिणः उद्घाट्यंतां हेतिशालादीयंतां घोरहेतयः २३ प्रेष्यंतां
केकयादेहद्वाग्गहृन्पदातयः जम्पंतामाशुसेन्यानिक्रियंतावरकल्पना २४ कल्प्यंतां च वलाध्य
क्षाप्रेष्यंतामभितश्चराः श्रीवशिष्ठउ० उत्तरासौवलाधस्तोदेवद्वार्यवतिष्ठति कांचत्सन्नामिवा
कस्यदेवदेवस्यदर्शनं २६ राज्ञोवाच गच्छाविलंवतांदेनप्रेवप्रवेशयंवदे जानीमः किंदृगंतेषुवृत्तं
वृत्तांतमश्रवात् २७

क्रियाकर्मणिप्रथमैवक्तांतक्रियायांत्वार्थिकोन्वयेनशाब्दः हेतीनांआयुधानांशालाः कोशगृहाः उद्घाट्यं
ता २३ करकल्पनाः भटश्रेष्ठसमर्पणाः २४ २५ देवदेवस्यराजाधिराजस्यतव २६ वृत्तांतस्यतवश्रवणात् दि
गंतेषुकिंवृत्तमितिजानीमोज्ञास्यामः २७

३४३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्व१

तैर्मत्रिभिः सराजाशेषाणां ककुप्चक्राणां नाभिस्थित्या आधारभूतः सनूसदर्शनिचक्रवत् दुर्जयः शत्रुभिः परिभव-
नीयः स्वयं जेता च आसीत् १६ चरस्वारः अपयोरस्तु कालरयइव दुर्निवारत्वात् होरात्प्रसरा णियस्मिन् १७ दोर्द्रु-
मयोर्विश्रांतेन धरागोवंधनेन अच्युत अच्युतस देमूलत्वद् जावरद्धवतियावत् अत्राच्युतपदस्येत्वारोपो पिगम्यते
१८ पूर्वदिक्कुखेत्वयामयोदिपालनापरियुक्तोयः सामंतः प्रोक्तः मंत्री सञ्चरेरणस्तंमरणमुपागतः तत्रोनियुक्ते तेमन्ये इ

वि२

तैरशेषककुच्चक्रनाभिराभासितावनिः आसीत्सदुर्जयो जेतासस्सुदर्शनचक्रवत् २३ तस्मेकदापरो
पूर्वदिक्कुखाच्चतुरश्वरः सउवा चरहोरहोगति घोरान्तरवचः २४ देवदोर्दुमविश्रांतधरागोवंधना-
च्युत श्रूयतां मन्मुखान्येत्राघयाप्रांसविधीयतां २५ पूर्वादिक्कुखसामंतोज्वरेणस्तमुपागतः मन्ये जेतुं
यमयातस्त्वयाद्धोजितारिणा २६ तस्मिन्समंगतोयत्तद्दक्षिणमापण्णनायकः पूर्वापराभ्यां माक्रम्यव-
लाभ्यामरिणाहतः २७ तस्मिन्मृतेसमागम्य यावद्वारुणदिक्पतिः बलेनायाति ककुभो तमासदातुमाद-
तः २८ पूर्वदेशनृपैः सार्द्धंदक्षिणपथ्यपार्थिवैः तावद्वारिभिरसावद्धमार्गेरणेहतः २९ अथा-
स्मिन्कथयत्येवंत्वरा जन्मिपरश्वरः उपस्थवजउत्सीड इवहस्मे विशेषतः ३०

अजितारिणात्वयाद्य विजयाय आरब्धः उपक्रम्यानियुक्तः सदक्षिणदेशपतिं मयं जेतुं जात इतिमन्ये २६ तस्मि-
न्मृते सति दक्षिणपथनायकस्तत्सामंतः समंततः पूर्वां दक्षिणांच्चादिशां जेतुं प्रवृत्तः सापि अरिणा पूर्वापराभ्यां
वलाभ्यां आक्रम्य हतः २७ तस्मिन्मृते सति वारुणदेशपतिस्तु सामंतः यावद्वलेन समागम्य तेपूर्वदक्षिणे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्पंदेनग तिक्रमेणाउद्वीनतोन्नतैः सदृशानिनतोन्नतानि कुर्वंतः रसंतिध्वनं वातेनस्पंदतइतिवातस्पंदमहाब्धि
वा॰टी॰ नि स्तल्पेहयंते ३९ केनिश्चतेश्रवत् यातिनोभ्रमंतइतियावत् ४०-४१ आकाशवत्त्वछुकांतिभिः कवचशस्त्रादि
नि॰उ॰ सन्नाहैरुपलक्षितंबलं द्विशांप्रतिउद्देतिवांब्यत्वायसच्छांदसः ४२ तेषांवलानांआगताः शरास्त्रशस्त्रादिविषः त्वत्प्र
३५७

नतोत्रतानिकुर्वंतः स्पंदनोवीनतोन्नतैः हेषंतेहयसंघातावातस्पंदमहाब्धिवत् ३९ रसंतिसरगाणू
राः केनिलावर्त्तपातिनः सर्वतोइयसंघातावातस्पंदमहाब्धिवत् ४० रसंतितुरगापूराः फेनिलावर्त्तपा
तिनः सर्वतोवलयाकारालवणार्णववारिवत् ४१ आकाशवांतिसन्नाहैर्दिशांप्रतिबलंबलं उद्देता
लघुकल्लोलैः प्रलयार्णवपूरवत् ४२ शरास्त्रशस्त्रसन्नाहमुकुटाभरणात्विषः कचंतित्वद्यतापाग्रे
ज्वालाइवतरंगमाः ४३ समत्स्यमकरव्यूहाः सचक्रावर्त्तवृत्तयः उद्यंतिसैन्यसंघट्टैःकल्लोलाजल
धेरिव ४४ परस्परपरामर्शात्कुंताद्यायुधपंक्तयः कोपाद्द्वीवोहुंकारैर्ज्वलंतिविरटंतिच ४५ इति
कर्तुमहंदेवविज्ञप्तिंस्वामिनेरितः तस्मान्मंडलसीमांतगुल्माद्गुडायगाहृता ४६ तमहंदेवगद्गभिश
त्याविशिरसंगतः मयेहाविदितंसर्वंदेवोजानात्यतःपरं ४७
तापाग्रेज्वालाइवकचंती व्यूहैः सहिताः उदधिपक्षेसपष्ठं ४४ मत्स्य मकराद्याकारैः कल्लोलावर्त्ततरंगाः सैन्य
प्रसरभेदाश्च ४४ उग्रैर्हुंकारैः प्रायैर्ज्याकारैः ४५ स्वामिनातत्समंतेनइरितः प्रेरितः ४६ तंप्रेषयितारंअहंशि
तषिशिरेः संगतः सन्नद्धः सन्गद्गमितदोपवचनं सर्वइहत्वत्पुरःमयाआवेदितं विज्ञापितं अतःपरंयत्कर्त्त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इतिराज्ञा उक्ते सति प्रतिहारमवेशितं उत्तराशेषं अग्रे प्रणामपरं राजा अपश्यत् २८ अंगमंगे प्रसंगं इषुमिषसं
ततं अवले अतएव निर्जितं धैर्येण क्षितिपदस्योत्तरन्नसंबंधः २९ सः धैर्येण अंगव्यथां संस्तभ्य प्रणम्य अयं वक्ष्य
माणं उपक्रमेयस्मिन्तद्वदिदमुपक्रमं वाक्यं उवाच ३० अयोपि प्राग्उक्तास्ते दिक्पालाः सामंताय मपुरंगतास्तारइतियावत्

श्री वशिष्ठ उ० इत्युक्त उत्तराशेषं प्रतिहारप्रवेशितं प्रणामपरमग्रे सो राजापश्यद्बलाधिपं २८ क्षत
विक्षतसर्वांगमंगेषुसततंततं श्वासाकुलं च मद्रकं धैर्येण बलनिर्जितं २९ संप्रणम्य त्वरायुक्तमवाचे
दमुपक्रमं स्तंभयन्नंगवैयथ्याम्यासुसंततोछ्वासमुह्रसन् ३० कोलाधमत्त उ० देवत्रयोपि दिक्पालाः सबलेन व
ध्रुनासह त्वदाज्ञयैव निर्जेतुं यमं यमपुरं गताः ३१ तद्देशपालनाधर्षमशकं मालेभं ततः अनड्वंतोवृ
ष्णोभूपाः प्राप्ताः बलाढ्ये इह ३२ महत्परबलं प्राप्तमिदं देवस्य मंडलं विधीयतां तत्प्राप्तं देवस्या स्तिदुर्जयं
३३ श्री वशिष्ठ उ० अथ तस्मिन् वदत्येवमार्तिमत्याक्षि विक्षते सहसैवाभ्युवाचेदं प्रविश्य पुरुषोपरः ३४
पुरुषोमंडलस्यास्य विपुलाटनलीलया स्थितंसर्वलान्वेषु तु दिक्जनेश्वरः ३५ कचचक्रगदा
प्रासकुंतकाननकांतिभिः वलितानाशिभिर्भूमिर्लोकालोक तटे इव ३६ पताकाध्वजयोधांगाश्व
लम्परिकराकुलाः विसरंतिरथास्तत्र प्रोड्डीनविपरोघवत् ३७ करान्जन्नामयंतः स्वमांसरक्तवनो
पमा वहंति वारणावृहावर्षावारिदवंदवत् ३८
वत् त्वदाज्ञयायमं निर्जेतुमितिवत्तुमेत्ता ३१ ३२ प्राप्तं परबलं तन्निर्जिताः इमं बलवत्तद्देशाय प्रसंविधीयतां ३३ ३४ हे
नरेश्वर अस्य मंडलपुरुषाः इहलानां अभ्युत्थादि पर्ग्गाणीं प्रसिद्धपाकपलीया विपुला विसीर्णा संपन्नाः चतुर्दिक्के अ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
३४५

भटाः सन्नह्यंतां ततोरणोन्निर्गच्छंतु दिशः अर्धांजघटाभिः कालवर्णैः कल्पाभैरिवराजिताः
क्रियंतां १ गुणपंक्तयो मौर्वी श्रेण्यः स्वमंडलेरद्रिमंडलसदृशैर्द्विपैः २ घनंगर्जितं सिंहना
दोयेषां तथाविधाः शूरवारिदाः नाराचलक्षणाः जलधारांमुंचंतु कचं ति कोदंडकुंडलानियेषां ३

345

सन्नह्यंतामशेषेण निर्गच्छंतु रणे भटाः क्रियंतां कालकल्पाभ्रमेदुरा राजितादिशः १ आ
स्फालयंतां धनूंषि उच्चैः प्रकामंतु गुणपंक्तयः भवंतु जलदश्यामाः ककुभः खङ्गमंडलैः २ स्फुर
न्तु विद्युतः शूरवारिदा घनगर्जिताः नाराचधारां मुंचंतु कवचत्कोदंडकुंडलाः ३ राजोवाच
गम्यतां संगदायासु संविधानं विधीयतां स्नात्वाहं पूजयित्वाग्निं निर्गच्छामि रणाजिरं १०
इत्युक्त्वा नृपतिः स्नातो महारंभोपि सत्वरम् प्रावर्षीवनवोद्यानं गंगाजलधरैर्घटैः ११
अथ प्रविष्टोग्निगृहं पूजयित्वा हुताशनं आदरेण यथाशास्त्रं चिंतयामास भूमिपः १२
नीतमापुरमायास विलास विभवश्रिया प्रजाभ्योदत्तमभयमासमुद्रसमुद्रितं १३

संविधानं नगरारक्षिव्यूहरचनादि १० प्रावर्षीनवोद्यानमिव स्नानात्तः महारंभोपीसनेनावश्यका
न्यप्यन्यानि कार्याणि तत्केतिगम्यते ११ चिंतयामास वक्ष्यमाणार्थमित्यर्थः १२ समुद्रितं शासनमुद्रासहितं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४८ संभ्रान्ताः मं विनोऽन्नपायोधाः नियोगिनो राजनियोगानुष्ठातारः नागा गजा नार्यो रथ्याः परिचर्याकारिणो नागरे घाय सिन्स्वयमेन तोलिताः उद्घता हेतयो येस्तथाविधा सार्थाजं तु संघायत्र अलिहत तिसाधुमिति पाठे अपइवहता उपगतिइत्तिसमूहायस्मिन् तथाविधं राज्ञो गृहं चंडा निलाकुलेन महाक्लेन तुल्यं तुलनार्हं अत्यंत व्याकुलमासी दित्यर्थः ४९ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे नामाष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८ ॥ ॥ ॥
इत्थं त्रिवचः श्रुत्वागतदेहः स्वपातकात् राज्ञश्च तुर्भे देहेद्धिके समुत्थानमुदीर्यते देत्यराज्ञो तेन भस्मत्वे ते यस्य

श्री वशिष्ठ॰ इत्युक्त्वा यः प्रणामं च सकृत्वा त्वरयाययौ कृत्वा गलगलारावं शान्तो वीविश्वावृधेः ४८
सम्रां तमं त्रिंत्रपयोधनियोगिनागनारीरथ्याश्वपरिचारकानागरौघं राज्ञो गृहं त्वभयतो लिहतं तिसार्धं
चंडानिलाकुलमहावनतुल्यमासीत् ४९ इति महारामायणे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे अविद्यापाख्याने अवि
श्री व॰ घत्ते परोपाधिविसंरंभवर्णनंनामसर्गः १०८ एतस्मिन्नंतरे सर्वे मंत्रिणोऽन्न्यमाययुः मुनयो वासवमिवंदे
शिष्ठ॰ १ त्वाक्रांतनभो भवं ॥२॥ मं त्रिणाऊ॰ देवलिंगीमस्माभियविन्न विषयोरपः त्रयाणामपापानां दंडस्तेष
विधीयतां २ प्रणवोऽनुप्रवेशो वा न कदाचन यः कृतः अधुना तेषु तद्वक्कुर्यात इकम्पेवकः ३ भ्रामा
म्लेच्छाधनाढ्यश्च नानादेशासु संहतः वसुधा लब्धरंध्राश्च सामादेनीस्पर्द्धाद्विषः ४ तत्साहसमेवदं
वर्जयित्वा प्रतिक्रिया नान्या क्षितिशीघ्रमेवातो रणोद्योगो विधीयतां ५ वीराणां दीयतामाज्ञा प्रजल्पंतामिवदे
वताः अक्रुपताचसामं ता रुन्धतां रणदुंदुभिः ६
नभसि भवतीति नभोभूः स्वर्गलोकोयस्मात्तथाविधं वासवं मुनय इव सवं मुनय इव १ यावदितिसाकल्येविचार्य सकसं
निर्गीतमित्यर्थः किं निर्णीतं अरपः त्रयाणाम पिडपापानां सम्यग्निर्वेदनाविषयेन २ प्रणयः दानमानादिना स्नेहः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्यवाङ्कस्योपरितस्मिन्सतीतियावत् २२ २३ २४ पूर्वंदिक्षुपुरोडाशद्वदानी अयंमूर्द्धादीयते यदि
वा॰ यो॰ मत्तुष्टोसितर्हिअनेनकृतेन कर्मणा २५ चत्वारोभवतः कुंडात्त्वदेहाः मेप्राद्भवंतु २६ वध्यावध्यासस्लोप
ले॰ ३॰ स्सादसः मतिमतत्वदर्शनेच्छायालंस्मृतिमतः २७ लीलयावालकः कमलमिषवसमहीपालः शिरः चिच्छेद
३४६

तस्यावा — द्धकंसुभोगसंरंभमार्जितं तस्योपयरिपोरोद्भवलवंतोरणोषिणः २२ संभूयः सर्वतः प्राप्ताः
दिग्घोवर्त्ततत्तेजयः तद्दिहेवातलाया स्मेदेवायजयदायिने २३ मस्तकाहुतिमेवेमां समुपस्पद्दातिवेः
राजोवाच कृशानोदेवमूर्द्धायंतुभ्यंमाहुतितांगतः २४ मायापूर्वंशिरोडाशइवदेवेशदीयते यदितुष्टो
सिभगवंस्त्वनेनकृतेनमे २५ चत्वारोभवतः कुंडात्त्वदेहाःप्राद्भवंतुमे वलवंतःप्रियादीप्तानाराय
णाभुजाइव २६ तेश्चतुर्दिक्षुमेवारीन्दध्यामहमविघ्नतः त्वयाच दर्शनंदेयंगृहंमातिमतेविभो २७
श्रीवशिष्ठ उ॰ इत्युक्त्वासमहीपालः खड्गमादायचिच्छिदे शिरः कमलमालोलंलीलयेवासवाल
कः २८ छिन्नमेवशिरोयावज्जुहोत्यसितवर्त्मनि तावच्छरीरेणासहपपाताग्नौसपार्थिवः २९
भक्तापवन्हिस्तद्देहंदत्वावश्मेचतुर्गुणं महताप्युपयुक्तेहियघरवाभिवर्द्धते ३० चतुर्मूर्तिरिपोत्तस्यो
पावकाद्वसुधाधिपः प्रज्वलत्तेजसांपुंजैर्नारायणइवार्णवात् ३१ तद्देहास्तस्यचत्वारो विरेजुर्भास्व
रत्विषः सहजातोतमात्तसम्भूषणायुधवाससः ३२
दे २८ असितवर्त्मनेकृसवर्त्मनेशरीरेणाकवंधेनसह २९ भक्ताहविष्ठिनोपयुज्यमहताप्युपयुक्तमहद्भिः रवी
कृतमित्यर्थः ३० ३१ सहैवजातानिउत्तमानिउत्तंसभूषणायुधवासांसियेषां ३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दशापिककुभोदिशः कलादिफलभरेणतालताइवनामिताः कृताः २४ प्रजाश्चितलग्नाणेषिंदुर्विवेषुलिखितंवि
मलंपूरितमितियावत् यशसः कलासोमममलकीर्तिलतालग्नाणत्रिपथगामिनीगंगा त्रिपथगामिनीतिरूपाण
कीर्तिलतायाऊर्ध्वादोलोकपोरपिरुद्धाप्रतानव्याप्तिगम्यते २५ आर्याः पूज्याः ब्राह्मणाः आरणिवतीरेषुसुला
चतुःसमुद्रांतंदिग्विजयोगम्यते २६ छिन्नांगसवः प्राणाः भेकानारटनकालेग ललन्नाणअंगेप्रसिद्धात्वागि
वत्राकंपिताः २७ दिगंतेप्रसिद्धासनवास्वपूर्वास्वकांचनाद्रिमिषुभूम्यतांभ्रमतांलोकालोकांतानांप्रत्यंतदेशराजा

आक्रांतयसुधापीवाः पादपीठकृताश्रिषः लताफलभरेणेव नमिताककुभोदिशः २४ प्रजाश्चित्तेदुर्वि
वेषुलिखितंधवलंयशः भ्रमाकारोपिताकीर्तिलताध्रुपथगामिनी २५ कोशकक्करतारलैः सुहृन्मित्रा
पिवंधवः नपीतारणिवतीरेषुनालिकेररसासवः २६ छिन्नाताकंपिताभेकगलांगत्वा गिवासवः मह्या
सनाकितान्नाताश्रीपांतरकुलाचलाः २७ विहतंसिद्धसेनासुदिगंतनवभूमिषु भ्रम्यंतभ्रमतांसूर्दि
विश्रांतमेघलीलया २८ धियेवोद्धे पदज्ञानपूर्णामेकांतशीलया विलब्धान्यपिनद्धानिराष्ट्राणीश्व
पीकारिणां २९ स्वांसपविनीतानि वद्धानि निगडैर्घनैः धर्मार्थकामैरन्योन्यपचयाय चयवर्जितैः
२० अखंडितैर्मयानीतपीतातियशसावयः इदानीशष्पविश्रांतमालयमरभासुरं २१

नांच २८ इष्ट्रतांतरमासुधिमेवेतियथाज्ञानपूर्णयाधियः एकांतसमाधिशीलयाउद्धैः पदेव्रह्मणि विश्रांततत्वस
जानामिक्ष्मर्थेकारिणामयाराष्ट्राणिविनद्धानिविरक्तानिलब्धानि २९ अविनीतान्यविनययुक्तानिलंकादिनिलया
निरन्नोस्यपिघनैर्निगडैर्वद्धानि २० आन्योन्ये अखंडितैः चयनउपचयेन वर्जितैः समस्तैश्चेतरेतियावत् धर्मार्थ
कामैर्वयः नीतपीतानियशसेवसाप्रतजरा धवलेनमयाशष्पवतत्कांकुरेषु विश्रांतप्रालेयातिशायइवभासरंधवलं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ प्रजानांकुलंमहाव्याकुलंयत्र २ शरजालैर्महाधूमैर्नार्कोत्र विलसत्तमोयत्र प्रतपत्पारणीनिमुष्यत्राणीकान
सि॰उ॰ नानियत्र लोलैरलातलाताद्दिभिः पूर्णीस्त्वयत्र ४ विगुणाज्वलतानि द्विगुणादीप्तानिस्त्रायुधानियत्र रणाभ
३४७ ग्नैर्महास्त्रैः प्राप्ताईद्रवमिताप्रसरसः सुधान्वयत्र ५ रणालंपदानांरणोत्सुकानांशूराणांहर्षदं ६ भटा

लुंठितग्रामनगरंप्रजाकुलमहाकुलं अग्निदाहज्वलद्देहंधूमाभ्रपटलावृतं २ शरजालमहा
धूमछन्नार्कविलसत्तमः स्फुरच्छरविक्षिप्तनदच्छरविमंडलं ३ अग्निदाहमहातापप्रतपत्पराणिका
ननं लोलालाततलताश्लूलमुशलोपलपूर्णितं ४ अनलप्रतिबिंबाघैर्द्विगुणाज्वालनायुधं रणा
भग्नमहास्त्रप्राप्तेद्रुवनितासुधं ५ उद्दामवारणारावैरणालंपटहर्षदं भुशुंडीमंडलप्रासशूलतो
मरवर्षदं ६ भटलोलाहलोल्लासहृदंगमतपामरं रजःपटलसंभ्राभ्रकृतघपथवारणं ७ मर
णाग्र्यसामंतमुक्तनादद्रुजद्भुजं उत्तप्तातिपतद्वक्तोपहतद्रुजं ८ अग्निदग्धपतद्रहसोच्छ्रितानि
मयांबुदं मरणाल्हाददासंख्यशरधारामयांबुदम् ९

नांकोलाहलोल्लासश्रवणमात्रेण हृदंगमतापामराः कातरायत्र घपथवारणंअंतरिक्षमार्गनिरोधः ७
मरणोन्मुखाणां सामंतानां दयथातथाव्रजंतः व्रजास्तामय त्रवैद्युतेनोत्पात ग्निनाउप [illegible] हाराः प्रजायत्र ८
अग्निदग्धैः पतद्भिर्गेहैः प्रोच्छ्रिताः निर्भिकाः अग्निमयाः अग्निवर्षिणोधूमांबुदायत्र ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मौलपदेनतद्भूषणानिशिरोरत्नादीनिलक्ष्यंते सर्वति अवंतिरक्तंतीतिसर्वाः वेरएकलोपाह्लिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनति
वर्णविलोपएवंसवर्णदीर्घः ३३ अवस्थिताः अधिरूढाः ३४ सस्वर्णपदृशरेस्तूणीरेअसंबध्यते अपरमसाधारणंगगणमा
हसमारोहंतीतितेदेहाः यस्मिन्पुंसिशिबिकावाहेनागेगजरथेहयेवासमारोहंति असौनरोनागा दिश्चसर्वेषां अरिस्थ
प्रक्तमंत्रयंत्रकलाशस्त्रादिदोषाणांनैवगम्यः प्राप्योभवतानि ३६ किंचदेहाश्चत्वारः सागराः वडवाग्निषामा त्रासय

सकंटकशिरस्त्राणाः समोत्लिकटकांगदाः सहास्कुंडलाभोगाः सर्वाः सर्वेमहाशयाः ३३ सर्वेएवसमाकाराः
सदृशावयवान्विताः चंचलोच्चैः अवप्रत्यंहयरत्नमवस्थिताः ३४ सस्वर्णशराशूर्णतूणीरांसुमहाशयाः
समानगुणकोदंडाः समानवपुषः शुभाः ३४ समारोहंतितेयस्मिन्पुंसिनागेरथेहये सर्वेषामरिदोषा
णांनैवगम्योभवत्यसौ ३५ पीत्वाधृत्वाचिरंकालंगर्भपुरुषतापितः वेधाविवारितास्तत्रसागरावडवा
ग्निषा ३६ रत्नाश्वदेहकुसमोत्करपूर्णदेहाश्चत्वारइंदुरुचिसितेरवमासयंतः सन्मूर्तयोहरयएवयथाध्व
योवावेदाइवाहुतिहुताद नलात्प्रसस्तुः ३८ इतिमहारामायणेनि०प्र०उत्तरार्द्धेअग्निप्रवेशादेहलाभो
नामनवोत्तरशततमः सर्गः १०९ श्रीवशिष्ठउवाच प्रोपकंठसंप्राप्तोश्वतुर्दिक्षसहादिभिः एतस्मिन्नं
ततोगर्भे १ तरेतत्रप्रस्तंदासस्तांरश्मे १
मंपीत्वाचिरंकालं धृत्वापुरुषतांगतआकारं आपिताः प्रापिताः तत्रतत्राग्निकुंडवेधांअहितामस्ताइवेतुसुप्रेत्ता ३४
थिवरत्नभूषितेषुरत्नम् तेषुच अश्वदेहेषुकुसमोत्करैः पूर्णदेहाः इंदुस दशोर्हसितैर्दिशावभासयंतस्ते अत्वारोविपश्चि
तः अहुतिर्हुतात् अनलात् चत्वारोहरयोविलवरामयथासन्मूर्त्तयोमूर्त्तिमंतः अध्ययोवापयातपाभूर्तिमंतोवेदाइववा
प्रसस्तुः निर्जग्मुः ३८ इतिवाशिष्ठता०नि०प्र०उ०नवोत्तरशततमः सर्गः १०९ प्रापकंठेसमाप्तोश्वतुर्दिक्षसहादिभिः प्र
वंदासस्तांपुंजंवित्तरेणात्रवर्णितेपुरस्पोप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कबंधादिभिर्भिन्नायकंटकाः शात्रवसैः संकटदुःखगाहं २१ शूरैः शांतितंशी राद्धे शिरार्द्धे द्वादसो दीर्घः शिरांसिकारादिकंच

पत्र १

पांडुषुपांसुलक्षरोषुपयोवाहेषुकचकेकलक्षराः अचिरद्युतयो विद्युतो यत्र हेतिभिर्निर्विवरं निरवकाशं युधानां

वा॰टी॰ संप्रहाराणामनाधारंभूतलंयत्र १९ कंटक: शराग्वर्षतो येभटेभ्यो पिभटास्तेषामाटोपे रटद्भिस्तत्प्रतिभटैरुत्कटं

भि॰ ७॰ तथाचटतां भवमारणवनानां शकटानां संघट्टैः पिष्टेपरस्थांतरकाष्ठेषु लुंठतोरथायत्र २२ तरद्भिः लवद्भिः बलैः

३५८

पांडुपांसुपयोवाहकचमेका चिरद्युति: हेतिनिर्विवराकाशायुधानाधारभूतलं १९ कटद्भटभट

टोपरत्प्रतिभटोत्कटं चच्छकटसंघट्टपिष्टकाष्ठलुठद्रथं २० कबंधभटवेतालभिन्नकंटकसंक

टं वेतालभुज्यमानाग्रशवमांसहृद्वृकं २१ शूरसांत्वितशीराद्धे शिरः करखुरोरुकं कबंधदोर्द्रुमस्पं

दवनीकृतनभस्तलं २२ तरल्लोलास्यवेतालहासघट्टितपेटकं कंकटोत्कटसाटोप भटभ्रुकुटिभीष

णं २३ राक्रांतमारणाक्रांतमरणाक्रांतभूषणं प्रहारदानग्रहणकार्पण्यापारदूषणं २४ शूररण

वारणसामंतमदवारिविशोषणं अभ्रुराणांचरणानांप्रभावद्धोषणंपरं २५

लास्यैर्वेतालैः प्रहर्षाद्ध्यसेघर्घदित्सादित्सनि:स्वकरंडकाभिपत्रकंकैटै रुत्कटानीसाटोपानां भटानां भ्रूकुटिभिर्भीषणे

२३ राक्रांते नियमेन मारणं मरणं चेत्युभयमपि शूराणां राक्रांतभूषणं यत्र प्रहाराणां दाने ग्रहणे च कार्पण्यमसामर्थ्यं

मेवापरं दूषणं निंद्यं यत्र २४ २५ अविकत्थनेनेत्यमुखेन स्वशौर्यानभिलापेन गणानां प्रच्छन्नानां शूराणां क्रियैये

वरणात् चैर्येदर्शिजनयुत्वेन प्रभौजयघोषाणां तथाग्रणानां असुराणां प्रभो अशौर्यं द्योषणां यत्र २६

३५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१० कोटनां दुर्गाणां कोटिषु संक्रमेषु पांकुप्रस्तरीयकुल्येषु कंटकवत्छरावापेऽद्भुत्ताः सद्भयपत्र कं कटेोद्भटेति पाठे वार वारणे
रुद्धासमाना: सद्भयपत्रचटत्संवहिनावे ध्यमानेष्वतरा वकुंठितेषु कोटादक्टेषु संक्रमादालशालिरे भुग्नटनेनटंत: वन्हि
ह्वरायत्र २१ लुठंति पठनकुदाकाशनिगमन विद्धरकानि साटोपस्फुटानि यदि शांनिय खेवटंत: चेष्टंत: केतुपटपेषु तत्याषे
देषु पटमरपटखायत्र २२ दंतिनां दंतिगणानां शैलमादीनां उद्धिरोरुद्धिरणे हेतीनामायुधानां पाषाणेषु घर्षणेर्घदनेत्ता
ले १
ञितसागरकल्लो तुरंगमतरंगके: दंतिदंतविनिष्पेषतारकेंकारकर्कशं १० कोटकोटीकुल्याकंटकोद्भट
सद्भटं चटत्कुंटितकोटादक्रुटाटननटद्धटं ११ लुठत्पटकुटाकाशाटोपस्फुटयदिशं खेवटत्केतुपटाटपटत्पटा
रवं १२ दंतिदंतगणोद्धीर्णहेतिपाषाणवर्षणे: तारकेंकारहंकारे राहूलसरवारणं १३ वहद्रुरनदीपूरपू
रितविरमहार्णवं विचलच्च क्रकुंतासिधारामकरकर्कशं १४ उन्मादबोधसंघट्टकंटकोल्कटवांकृते: लस
त्कृपाणकृपाणावघर्षितद्वीपमंडलं १५ पादपातपरापिष्टक्ष्मारसंजातकर्द्दमं वहद्वलनदीरंह: प्रोह्यमानरथं
क्षिपं १६ सपर्णहेलानिपतत्प्रोत्पतत्पदपदिशं शरवारितरंगात्तमग्नायुधजलेचरं २७ हेतिसंघट्टनिक्रांत
ज्वालमज्ज्वालितांवरं वलीपलितनिर्मुक्तमराक्रांतत्रिविष्टपं २८
रै: कें कारे सुकाश्रपुंघेस्साह जननादारताइव सुखारणाद्रिणजायत्र २३ वहद्भि: शूरदीपूरे: पूर्णा: श्रंवरलसणोम
हार्णवोयत्र २४ उन्मादानां संघट्टेषु कंकयनां नारणानां उत्कटै: टांकतै: लसद्भि: जैगा णाराविस्त्रघटितावयानि द्वी
पमंडलानियत्र २५ २६ टडरलन्तरणा वारित रंगैरार्त्ता नांभया आयुधजलेचरायत्र २७ देवभावप्राप्यावलीपलितनि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संघसंभ्रम्पतीलयाप्रहरणांयेषांतथाविधैयत्नुधानैरसणाक्रणानि॰ शवं स्वयंभ्रकाचकाराद्भवादिभारान्नूनी
वा॰टी॰ लाश्रद्विगुहालसरोरस्वगेहेषूरिताः भोजिताः स्मपष्पोष्ठाद्द्रुमाः विषदज्ञप्रापायातुधानायत्र ३५ काचद्भिः
लि॰तु॰ कुतवनैः कुतारम्भप्रायैः कुंतघरैर्मस्ते व्द्विलाचितैः शिरोमि करैश्चवत्तावरं ३६ भुजास्फोटनमेमैर्महाच्चटच्च
३४९

संघप्रहरणासेरथायातुधानासरणाक्रणां भ्रकाचाद्रिगुहागेहपूरितांस्वदुद्रुमं ३५ कचत्कुंचव
नाख्यस्तशिरः करस्वतांवरं क्षेपणोन्मुक्तपाषाणपूरलपातककुज्झितं ३६ महाचटच्चयशब्दस्फुटद्व
हद्द्रुमं नाशहलहलारावरणान्नगरमंदिरं ३७ मंदारावानलाकारनभोभानायुधप्रजं पर्रिस्पदपथ
नंगेहं पूद्रोवीविद्रुतप्रजं ३८ सर्वतोहेतिवहनात् समस्तप्रेत्सकोज्झितं वर्जितंभीरुभिः पल्लिराजवं
दृमिवाहिभिः ३९ दृंतिर्दंतविभिन्नेषुशिष्ठसङ्कटसंकटं कटेभ्रसोविनरक्षणापीडनयंत्रके ४०
यंत्रपाषाणसंघहृत्पिष्टवरगतायुधं योधनाधनदंदंतिवंदंबंधुरकंदरं ४१ धराधरदरीरंतः
प्रतिश्रुत्प्रोत्तगर्जितं अर्जितंप्राणसर्वस्वमर्यद्भिरुपार्जितं ४२

टाशब्दैः स्फुटतामिवरजोयेषांतथाविधाः वहद्रुमांयत्र ३७ ३८ हेतीनांश्रायुधानांसर्वतोवहनात्सर्वतः प्रे
त्सकैर्भयाद्भुज्झितं ३९ मत्तोनरलसणानांक्षत्त्राणांनिष्पीडनयंत्रमिवविघूर्माने कटगंडस्थलेदंतिभिर्दंति
ध्वनिष्विष्ठशिष्ठानांसङ्कटानांसंकटंयत्र ४० ४१ धराधरदरीः प्राप्यप्रतिश्रुद्भिःप्रोत्तानिगर्जितानियत्रगर्जिताविर
यत्रतथामहान्ता पलेनजन्मप्रभृत्यर्जितंप्राणसर्वस्वंअजेयद्भिर्गमिद्भिः प्रकटयद्भिः स्मरैरुपार्जितरणंप्रदत्तमि
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भु जुसी लिनामत एवराष्ट्रेषु दुर्बलानामाधारभूतानां शूराणां धनं धनवर्त्रियं २७ दंतारूढानां रथानां च परस्परं संप्रा
स्फोटपुंजे प्रमग्नकटाः वारणा यत्र समस्तानां गतगंधेमानां दानवारीणां मदजलानां निवारणं विशेषणं २८ मत्तमतं
गजेषु सरसि प्रविष्टेषु सारसैरिव आरवेण आक्रोशेन सामंतैस्तरणैरपि यत्रायमानैर्मुक्ताः मत्तास्तंगजा यत्र तेनोज
रद्धिरपि खड्गविघातांकितकाररणामनीकैः कल्पितं समर्थितं असिः प्रहरणं यथांते आसीकास्तद्वदनं तद्भावप्रकटनं

शोषदिनां प्रसन्नानां सगुणानां प्रबोधनं धनमाधारभूतानां राष्ट्रेषु भुजशालिनां २७ दंताग्रारूढरथास्फोट
प्रभग्नकटवारणं समस्तमत्तगंधेन दानवारिनिवारणं २८ सारसाकरसामंतमुक्तामत्तमतंगजं जरद्भिर्नक
दारिकाकल्पतासीकवदनं २९ क्वचिद्दिनकरस्येव नृपस्य शरणागतं अनागतभटव्रातपिष्टाधर्षितमानवं ३०
मानवायुबलोन्मत्तनतप्रारब्धकुदनं धनानां प्राणपणपानीनवमापपत्तनं ३१ पटनद्रूपताकोघज्ञातसं प४
धारिद्रुमं रक्तोज्ज्वलत्वात्रैलोक्यलक्ष्मीभूषणविद्रुमं ३२ मंदराहननोद्भूतक्षीरोदजलसुंदरैः छत्रै
रुछादितहर्म्याग्रप्रख्यात्युगगनागनं ३३ गणगीर्वाणगंधर्वगीतप्रसाराशंसंकृतं तद्भारतललतालाग्रहेति
हालाहलापुधं ३४

घ२

यत्र शक्तिषु ऋषो विहितईककुक्षदस्त्वाद सेकृतः २९ क्वचित् अनागतेषेव भटव्रातेषु तदागमनभ्रांमापलायनप
रस्परपादतलपिष्टाङ्गिप्रायमानवायत्र अतएवदिनं दिनकरस्येव नृपस्य पादेशरणागतं ३० मातोभिमानस्तस्त्र
रणोन्मादवायुबलेनोन्मत्तेनितेव्यपिमारब्धं कुदनं यत्र प्राप्तापणपानीधज्ञानानघं आपणस्थानभूतं पत्तनं ३१ ३२ ३३
गणाः प्रथमे गंधर्वैर्गीर्वाणैः गीताः सुराणामाकाशायाउत्साहाद्यो यत्र [illegible] तेषां गणगंधर्वादी
नां भाभिस्तत्तरलैस्तालाग्रे ध्वजाग्रे हलिहालाभिध्वंसोन्मादत्वाद्गुलायुधभूताभयायत्र ३४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० भटपेटकेयोधकदंवे कटुयथास्यात्तथाकुट्टितेकंकटेकवतकुटकट टेपेसतिकुशब्दोसत्प्रत्ययः ३ विसती
सि०उ० कस्मामृद्धियासु ४ ५ तुल्यकालस्फुटितितद्भितां निजडीकृतानि ६ आकारैर्मूर्तिधरैर्नारायणाब्जैरिव
३५०

अन्योन्यकटिनास्फोट विकटेभयपेटके कचत्कटकटाटोपपट्टकुट्टितकंटके ३ किंचिल्लभ
उपमानासुविसलकस्मासुसंगरे विपक्षिमच्चसेनासलूपमानलताविव ४ उद्धतपरपन्नाशा
नृपनिर्घोषदुंदुभिः चतुर्ज्ञासनसंपूर्णं कल्पाब्भइवमोसलः ५ स्फुटतांकुलशैलानांतुल्य
कालमिवोत्कटः स्फुटच्चटचटास्फोटैस्तडितावलदिक्तटः ६ लोकपालैरिवाकारैर्नारायणाब्ज
जैरिव स्वचतुर्भिश्चतुर्दिक्कं निर्जगाममहीपतिः ७ चतुरंगेनमहतासैन्येनपरिवारितु अथाले
वलयात्कच्छान्निर्गतनगराद्बहिः ८ ददर्शात्मवलंरिक्तं वलवद्रिपुमंडलं गर्जंतंचलयाकल्पाभी
मंयुद्धोद्धतार्णवं ९ सरणीकरणीरंध्रंमकरव्यूहसंकुलं वारणव्यूहवलितं तरंगव्यूहविस्फु
तं १० चक्रावर्त्तवहव्यूहकल्लोलकलतांतरं चलद्ध्वजसतावर्त्तपताकालहरीगणं ११

चतुर्भिर्दिक्षु ७८ आत्मवलंरिक्तंदर्शरिपुमंडलंतु टलवत् अर्जितंददर्श तदेवरिपुमंड लंअर्णवित्वेनवर्ण
यति गर्जंतमित्यादिना ९ प्रायेणरूपकाणीसर्वत्र १० चक्रावर्त्तद्व्यूहव्यूहैः सेनास्वनाभेदेजातकल्लो
लैस्सकलितांतरं ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनः कीदृशं तद्रणांगणं तत्तदाहमक्षितिमित्यादि निषंगसग्रीमुग्रामभिषंतं ४३ सारतामेव दृष्टं तेन यन्नकिंकैलाशे
रिवेति संयुक्ते: स्वाम्यक्वचकैः अत एव हृदि ईश्वराधारतां गतेः सभटपूटकैः कैलासप्रदेशस्पष्टैर्वे ४४ येषां भटानां रणे
मरणं जीवितमपि प्रियं पलायनेन जीवितं जीवनं तु मरणमिव द्वेष्यं उदारैस्तैः प्रकृष्टैस्त्रैलोक्यमपि समाक्रांतं जितमित्यर्थः
यस्तैरपि सत्त्वः परमपदप्राप्ताः संपद्यंते यथाहुः द्वावेतौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ पारिव्राड्योगयुक्त श्च
रणे चाभिमुखो हत इति ४५ ४६ तेषु पुरुषेषु रणग्यं समुपसंहरति यत्रेति यत्रास्मिन्नात्मनोऽत्र पाणौ प्राणिप्रसरणनिप्रवाहा सत्स्न
नाम १

मर्दितं देहदहनैर्रग्निदाहैश्च संततैः नैरेवाग्नेर्धाम्नेश्च दहद्व्यपुद्गैरभिषितं ४३ वेषितं स्फुतशैलस्त्रसारैः सुभ
टपटकैः कैलासशिखरसंयुद्धैरीश्वराधारतां गतैः ४४ तैरुदारैः समाक्रांतं येसत्त्वारपि स्तवः मरणं जीव
नं येषां जीवितं मरणं रणे ४५ रणे नभसि निल्लूननरवारणवाजिजे सारसाः सरसीवात्र रेजुरत्युद्भटा भटाः
४६ यत्रास्मन्नेपणानां प्रसरणसरतां घूत्कृतैः फूत्कृतैर्द्विक्कोंतानां व्योम्नि सद्ध्वजिशरशालिलमुचां सैनि
कानां च नादैः टंकारैरायुधानां नभसि विसरतामस्त्रचक्रे महाशब्दैरायुधानां नभसि विसरतामस्त्रचक्रेण भ
शब्दैरायीन्निः संधिसंधोपलजठरजडं जीर्णकीर्णं तत्तत् ४७ इति महारामायणे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे सं
ग्रामवर्णनं नाम दशोत्तरशततमः सर्गः ११० श्रीवसिष्ठ उ॰ इति कस्मिंस्तु सदृशे यत्र समरसंभ्रमे पतंती कु
षूत्पतंतीषु सेनासु समरे ऽजिरे १ तूर्यभेरीमहाशंखस्वलक्षेपुनदत्सु च धनुर्ध्वनिषु वीरासां तार टंकारका

तरणानां सरितां घूत्कृते ध्वनिविशेषैः स्पष्टाङ्कुसघरावद्भिर्न्नो ड्डीनां व्योम्नि क्रांतानां चलितानां मूर्ध्नि फुल्ल तैः फूत्कार
शब्दैः सप्यासरसालिलमुचां सैनिकानां च नादैस्तथा नभसि विसरतां आयुधानां नादैस्तथा अस्त्रचक्राणां महशब्दैः हेतुरा
दिश्वगतं आप्तघुत्राणां ववरीकृताः कर्णायस्य मितस्य पावि घंसता निःसंधिवंधं उपलजठरमिव जडं आसीत् ४७ इति वा
सिष्ठता॰ नि॰ प्र॰ उ॰ दशोत्तरशततमः सर्गः ११० स्वसैन्ये हीयमाने त्रेतेन मस्ताय व्यो स्त्रेश्रतु द्विजवरपेने ध्वियतां त्वयः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शत्रुशान्तय इति पाठे इति क्रमन लभितेशेत : सः तदस्त्रं तत्याज तेथैव तस्य सहाय्यकाय पर्यन्याज्ञमपितत्याजेत्यर्थः

बा० टी० २२ चतुर्दिक्ष्व अस्त्रजपबज्जवेत्तरासे स्त्रजिनृ शत्रुभुः वाच्या दि सरितो निर्ययुरिति परेणान्वयः २३ २४ २५ वा

टि० उ० ताश्चखंडवायवः २६ २७ महावातैर्हर्षलाः प्रकुट्टत्पाताइवपीवराः पुष्टाः नागाः सर्पाश्च निर्ययुः युगपर्यंतैस्फु

३५१

मं ४ स १

आत्मीयदेशसैन्यानां श्रेयोर्थं शत्रुशान्तये नमस्कृत्याथ जग्राह सैन्यं तत्याज दारुणं २१ यथा तैपवनसाजत

सर्पसहायकाय सः पर्यन्यास्त्रं महात्मा शं विषदातपशान्तये २२ तस्मादस्त्रात्पुष्पोघोराक्रुतः परिनिर्गताः

अम्भसैश्चतुर्दिक्षु क्रमाशाकुहरपूरकाः २३ निर्ययुर्वरासरित विश्वरसरितस्तथा शक्रीनाम्भसरि

तोभ्रुकुंडीसरितस्तथा २४ मकरगांचसरितः प्रासानां सरितोरयात् चक्राणांचैव सरितः परश्वधनदी

सं ५ रयाः २५ तोमराणांचसरितो भिंडिपालमहापगाः पाषाणांचसरितो वाताकस्मातशंसिनः म सैनांचसरि नी ५

तो विद्युतां सरितस्तथा जलाधारासरिस्त्राखड्गवर्षसमन्विताः २७ सनाराचाम्भनावर्षैर्हर्षलोत्पातपीव

शि २ राः नागाश्चयुगपर्यंतस्फुरत्ताडिद्भुजाइव २८ तेनास्त्रवर्षवेगेन धुतः सोरिबलार्णवः सृष्टत्वेवनकालेन

पांशुराशिरिवानितः २९ सलिलाशनिशस्त्राणां सौरश्चक्रखंडमारुतैः सरांसीव विसत् निसैन्या निपरिद्रुतुः

३० चतुरंगः चतुर्दिक्षु बलौघः सपराङ्मुखः ययौ प्रारुक्षरिन्नदी महावाह इवद्रुतः ३१

टिते भ्योऽदृद्भ्योजाताइव २८ तेनस्त्रवर्ष वेगेनसः अरिबलार्णवः कालेन विलंबेननकिंतु जटित्येव पांसुरा

शिरिव अनिलोधुतः उड्डापितः २९ द्रुतः पलायमानः सन् चतुर्दिक्षु ययौ ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हयानां देशितमेव यादसां फीत्कारशब्दोयत्र कचंतीनां धाराणामाकारं १२ हेतिलक्षणे अंभसि कचंतः प्रकाशमा
नाः पापाः कृष्णसर्पाः परमारणाः म्लेच्छाः यत्र दुर्विडादि भटवोर्मिभिरुघडुलगलोदरं १३ नतेरुन्नतैश्च मातंगैः कृष्णाः
अद्रीद्राणां मज्जनोन्मज्जनलक्षणमहास्पंदापस्मित्तया विधि विपुलशरीरकं १४ अपारं विकचतूपः सेनापूरस्तद्देवक
ल्लोलैरलंभ षितं महाजलं यस्य १५ अकालकल्पांतदशासमुत्थानमिव घनाकृति यस्य रोधसीरंध्रेत्मनक् छांदसः

प्रस्फुरच्छत्रकेनाढ्यं स्वपहेषितफीत्कृतं समुल्लसद्धेतिजलं कचद्भुराकरंपरं १२ तरत्तरलमातंगतरंगौघ
तरंगकं हेत्यंभसि कचत्यापमुघडुलगलोदरं १३ दरीदलनसंक्षुब्धमरुज्जनितघुंघुमं नतोन्नतकृताद्रीद्र
महास्पदशरीरकं १४ मज्जन्मातंगतुरगहेलाहतमहीधरं अपारविचलत्पूरकल्लोलालमहाजलं १५
आकालकल्पांतदशासमुत्थानघनाकृतिं आक्रांतरोधसीरंध्र रुधिरैकमहार्णवं १६ कचदायुधखंडो
घडीनरलावृतोदरं चल च्छुहचलच्छत्रयंत्राक्षेपणार्मिकं ७ रत्नशीकरनीहारसंध्याभ्रपटलानतं ॥
क्वचित्सांसुपयोवाहपीतहेमपयोधरं १८ तमालोकमरणांभोधिमगास्त्योस्म्यपस्पृहं इति संचिंतमनसा — तं त
रणार्णवं १९ अत्वं संसारवापयं चतुर्दिक्कं चसं दधे धनुषि शिखराधारे त्रिपुरांतइवोद्यतः २०

१६ कचद्द्विरायुखंडो घल गौडीलैरुच्छलद्भिः रत्नैराकृ तोदरं चलत्सु सेनाम्लेहेषु चलंतः व्यालायंत्राक्षेपणाश्म
कायत्र समुद्रे प्रियेनेषु सामुद्रजनानां यत्र आक्षेपणेन तणाश्मनां प्रसिद्धेरिति भावः ७ १८ तं वर्णितप्रकारं रणहेतुरिपुक्लेभो
धिम्मालोक्य अस्य पाने अहं अगस्त्यो भवामीति संचिंत्य सविपक्षित्तंबलार्णवं पानुवापयमत्वं संसार १९ यथा शिखराणां
आधारमेरुलक्षणो धनुषि त्रिपुराणां अनेन धेद्यतः शिवः अत्वं संदधे तद्वत् २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ४१ चूर्णीकृतान्यस्थीनि द्विषत्स्थूलसैकतानि खुरैरपि ह्या(?) तेषु सूक्ष्म तमसैकतानीति भेदः उह्यमानैः शिला
नि॰उ॰ एरैः काष्ठकोटिभिश्च परस्परघट्टनात् कटंकटइति ध्वन्यनुकारो यत्र तैः ४२ उद्धूर्जत्प्रलयांभोदै रित्यादीनां त
३५२

स्तहस्त्यश्वयोधौघजीर्णपर्णैर्निरंतरः पिष्टैरेव वसामांसपंकसंजातकर्दमः ४१ चूर्णी
कृतखुरापिष्टमहास्थिघनसैकतः उह्यमानशिलापूरकाष्ठकोटकटंकटः ४२ उद्धूर्जत्प्र
लयांभोदैर्वहत्प्रलयवायुभिः प्रपतत्प्रलयासारैः प्रलयाशनिशंकटे ४३ पंकिलाखिलसृष्टिभिः
सलिलोपप्लुतस्थलैः शीतशैत्यवशाश्यानधाराकृतसपंजरैः ४४ समग्रनगरग्रामस्रहव्य
लितवह्निभिः प्रजाश्वभयदातीनामाक्रंदेनापि घर्घरैः ४५ रणांभोधरनिर्ह्रादैर्दिग्विभ्रमौघनार
वैः चतुर्दिक्कंघनंतारकेंकारस्य चतुष्टये ४६ विद्युद्वलयविस्तारकारिसंघट्टवर्षिणोः शरश
क्तिगदाप्रासभिंडिपालादिवर्षिणोः ४७ सर्वदिक्कमसंख्यानि बलानि बलशालिनां भूम्नैव विद्रवंत्या
शु विनश्यमशकौघवत् ४८

तीयांतामांपंचमश्लोके इत्थं विद्रवंतिभूम्नतां बलानि मशकौघवच्छिन्नेश्यु इति रित्यन्वयः ४३ सेतंतीत्याद्यपक्वेस्यंत
ह्यशाश्यानैरश्युष्कद्विजलधाराकृतैः स्वपंजरैः ४४ ४५ भविरणघननिर्ह्रादै र्दिग्विभ्रमो धरनिर्ह्रादैः चतुर्दिक्कंता
रस्य विपक्षविद्वद्भृनं केंकारस्य चतुष्टये ४६ विद्युद्वलयविस्तारकारिणां मेघानां संघट्टे घर्षणे श्च ४७ ४८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तमेवपलाय्यमानंवलौघंगिरिनदीसाम्योपपादिनावर्णयतिवहि दिनाचापप्रवाहेणवहंतः छिन्नाः स्वेदार्द्रारिहंतः स्थि
ताग्रपताकाकेतवएवपादपायस्मरीचिपुष्पैः शवला विनिविलोलाग्रशिलतावनायेन ३२ पलायनाशतस्ते
विलुंठितः पृष्ठजनलक्षणयेपाषाणास्तेषांपवद्भिर्विद्दभूतेः स्तद्भवैरक्चोदुर्वच्चैः तत्रमर्दितानांघोरैर्घुरघुरा
रावैः हृदयभंगदोभीषणइतियावत् ३३ गिरिनद्याः प्राविड्ढिशेषणंअंवुदकल्पनेनोपपादयतिउह्यमानेति ३५

यहछिन्न ---- पताकाकेतुपादपः मरीचिपुष्पशवलविलोलाशिस्तावनः ३२ विलहत्य
उह्यमान
घ्नपाषाणपृष्ठद्रक्तदुःध्यावच्च घोरैर्घुरघुरारावैरलंहृदयभंगदः ३३
हेतिवत्तोग्रसंघट्टपुष्पजात
वहद्दंतिद्रुतद्रुमविघट्टनैः स्फूर्जच्चटच्चटारावतर्जितोऽर्जितांबुदः ३४ रथाक्षिप्तचक्रौघशिलाक्रेंकारपीवरः पदातिरथह
स्त्यरुणः तरत्तरलसारावतुरंगमतरंगकः ३५ रथाक्षिप्तचक्रौघशिलाक्रेंकारपरिपीवरः मतास्मतवयमितिघनको
लापघ्नशिलासंघट्टसंकटः ३६ कटुटंकारचीत्कारक्रेंकारपरिपीवरः रक्तशीकरनीहारसंध्यांबुदवितानकः
लाहलाकुलः ३७ सेनावारिमहावर्त्त : चलद्वलगलारवः रक्तशीकरनीहारसंध्यांबुदवितानकः
३८ हेतिवीचिच्छिन्नवारिवापवबारिदः वर्षपंकिलभूपीठतटखंडनमंडितः ३९ कुंतमूलगदामा
दी०
सवहतालतलाद्रुमः साक्रंदभीरुरजनां प्रपतन्मृगपोतकः ४०
हेतिषुरत्तोयः उग्रः शिलादिसंघटः सरज्जनदीतीरतरुपुष्पेषुजातः भ्रमरउरणध्वनिपत्र ३५ रथानांभग्नचक्रौ
घाणांचयच्छिलासंकटेकूजितंतञ्चदरोनभेकपत्स्यादिक्रेंकारेणपीवरः पुष्टः ३६ तद्वाहकाद्विते ३७ ३८ हेतिभि
वीचिभिर्वराइव प्रछिन्नाः वारिणावामतानभ्राः वारिदापत्रपंकिलस्यभूपीठतटस्यमार्गनिष्पादनावखंडनमंडितः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तज्ज्ञाः दूरदेशजारावके चिद्रवतिकारेवतकपर्वतेनिलीनाः रूपिकाभिः पिशाचभिः ६ दशाणीत्तद्देशजाभङ्गाः
नि०उ० ७ नालिकेरधारायांवेलावनौ ८ नीलेकाम्यपयंनाराचनिकरशंकाः नसहनूरखरमहान्त्रपिवाताहतानलिनीखं
३५३ डाइवतांडवितासवः आसन् ९ श्रवणानस्तत्रस्याभोगः संस्थानमिवत्रीणिश्चंगाप्राणिपस्मतयाविघोमहेंद्रोद्भिः वि

तज्ज्ञारेवातिकाराजोरोद्रुतोमरपीडिताः रूपिकाभिः पिशाचीभिः भुक्ताभागीकृतांगकाः ६ तालीत
मालगहनेदशार्णजीर्णजंगले गलेपादंनिधार्यंतिः कृतास्तिहैगतीसतीसवः ७ पश्चिमार्णवतीर
स्थानालिकेरधरावनौ पवनाविग्रतप्राणानिर्गीर्णनिभकरोत्करैः ८ नाराचनिकरंनीलंनिमेषंनासहं
3 5 3 इकाः रसठानलिनीखंडाइवतांडवितासवः ९ श्रवणाभोगश्चंगायोमहेंद्रोद्भिदिक्षितजेः विद्रुतैर्वलितो
नीलेर्जालैर्जलसृचाभिव १० चामीकरवराकाराभयातंगगणगामिनी मृताहतांवराचौरैर्मुक्ते कांतेपि
शाचरैः ११ घोरविक्रमभैरेरासातदासारंभवस्तलं विवर्तमानैरभितः कचद्भिज्वलनायुधैः १२

द्रुतैर्नीलैर्दिविद्युजैर्भटैर्वलितः सनूजलमुचांजालैर्वलिरवासीत् १० तेगणानांभयानांवाहिपूर्वेचौरैहतांकरा
पश्चात्केतोनिशाचरैः मुक्तासतीस्मता ११ तदातंगणसेनाभक्षणकाले तत्रसंभवस्तलंत्रभितः विवर्तमानैः
संचरद्भिर्ज्वलनायुधैरुल्मुकधरैरतरावकचद्भिर्निशाचरैः ऋक्षभैरेर्नक्षत्रसमूहैर्घोरविसारंशोभमानमासीत् १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दशो॰३ ३३५१३

प्रत्यंतभूभृतोचलानि उद्दामपावकवनोपमहेतिसामर्थ्यैर्मेघानां अनलैराकुलाः जनायैस्तथाविधैरशनिवर्षणैश्च पर्यकुलास्तेंतिवडवाग्निमाविशंतिचपलेअधिकंप्यमानानि अवलाभिपदासीवआसन् ५८ इतिताश्रीष्टतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे एकोत्तरशततमः १११ यत्रयत्रयथानष्टापघदृष्टपाः पलयिता वराप्रतितैसर्वैश्चतुर्दिक्षु द्विषद्भटाः तत्र प्रथमंचेददेशभयनानाशप्रकारमाहलोकेति चेदिभटलक्षणंचंदनकाननंपरस्युभिः छिन्नंसत् दक्षिणार्णवेपतितं तत्रचे देवज्ञाणांमालवेष्वितत्वप्रसिद्धिसमर्थनायविशिनष्टिलोकेनिलोकान्तइतिलोकादर्शनीयाहारः अंबराणिब्वाला
न१

उद्दामपावकसनोमघहेतिसार्थमेघानलाकुलजनाशनिवर्षपातेः आसन्वलान्यचपलान्यजलानिलानि पर्याकुलान्यवडवाग्निमिवाविशंति ५८ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰ उत्तरार्द्धेचतुर्दिशांगातवलद्भवर्णनानैकादशोत्तरशततमः सर्गः १११ श्रीवशिष्ठउवाच लोकाहरांवरमालंचेदिचंदनकाननं छिन्नंपरस्युधाराभिःपतितंदक्षिणार्णवे १ पर्वतेश्च्योद्धप्रैरणापारसीकाः परस्परं प्रहरंतोविमोहेन विनष्टावंजलावने २ दुर्दुराद्रेर्दरंतेषुदरदीसमिहंतराः दरीरंध्रेषुसलीनादरदारानवाइव ३ चतुरायुधधाराग्रचूर्णनीहारधारिणः विद्युद्वलयिनोवातावेल्लितागधवारिदाः ४ दंतिनोन्योन्यमामग्रदंतदेहोघपीडिताः मत्तद्दशोभके ग्रासपिंडपिंडाइवाभवन् ५

यस्मिन् अत्रदेशनाम्नैवभटभेदैर्दर्शो बोध्यः १ पारसीकाभटाः अश्वाद्धैरणापल्लीवित्मोहमारणाः विमोहेनपरस्परंप्रहरंतःसंतः वंजलावने देशेविनष्टाः २ तथादरदाः भयाः दर्दुराशैलदरंतेषुदरीरंध्रेषुसलीनाः ३ शारदाप्राप्तास्सिप रस्थूललक्षणानां चतुर्णामायुधानांधाराग्रप्रयुक्तशिलाकर्कचादिचूर्णलक्षणनीहारधारिणः विद्युद्वलयिनोवेल्लितायुधाः वातरणा सप्रयुक्ताः वारिदाःवाताश्चचलिताः ५ तेषुवलितेषु विमालीतदात दंतिनइतिअन्योन्यंप्रहारैरामग्रदंतादत्ते

ग्रासपरिमिताः पिंडपिंडा पिंडाइव अभवन् विस्तरिस्नेक लघोतनाय ५

उरुधिरे घोरापीडिताश्चदंतिनः मत्तोदरस्तुंभकाः पुरकाः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृषदांप्रहारैः पर्वतकटकेषु अंकिताः कृतचिह्नाः प्रलयशंकाविषयीकृताः २२ दशादिशः वकुत्तध्यैरायुधैरनिलैश्च
बा०टी० आसारसाराभूपंकाल्पताः अदृश्याः आसन् २३ वातैः नीहाराराः बहुच्छपचपारवंयथास्यात्तथाप्रसस्तुः हप
नि०उ० चपेत्यव्यक्तनीहारभिघानध्वमनुकरणंमहार्णवरया अपिवातप्रयुक्तावच्छपचपारवाश्रतदनुभविनांप्रसिद्धुः २४ अनि
३५४ लैः प्रोह्यमाणाविदूरदेशास्थारथ्यकाः वीचयइवचीत्कारकारिणः संतः सरांसि पेतुः २५ तेषांपादोतवलंतु आपु

वधुरंभोदिकेदाकादृषदांकंटकांकिताः सर्वदिग्वतलुंठाकावाताः प्रलयशंकिताः २२ आसारसारःपं
कांबुप्लुताःसघनघुंघुमाः अस न्दृशदिशोऽदृश्यावकुत्तध्यायुधानिलैः २३ निर्ह्रादकारिभिर्वातैर्वहच्छप
चपारवं प्रसस्रुभुवनीहारामहार्णवरयाइव २४ विदूरस्थारथ्याम्भश्रवीचिचीत्कारकारिणः सरांसि प
तिलेपेतुपयःप्राप्य इव षट्पदा २५ आयुधोघोऽपिचकौघात्पादातंवलमाविलं रजोराशिरिवासारैर्नसमर्थंपला
यिने २६ हरणा आमस्तकमग्ना उत्तरार्णविशैकते क्लिन्नास्तत्रैवपंकांतः शूराण्णाविवशूलवत् २७ तीरेल
लावनलेखायुसकाः पूर्वपयोनिधेः नीतावद्वात्दिनंमुक्तानगतायमसादनं २८ मेदंमज्जामहेभाद्वौकेदत्तःप
क्षिताद्विवः आश्वासितामुनिवरैर्निजाश्रममृगाइव २९

घोषेसत्यपिविपक्षिस्वकौघाद्पादाविलंअर्सुकलत्वान्नसत् आसारैर्धारासंपातैरजोराशिः पांशुजालमिवपल
यिनसमर्थमभूत् २६ भुविपूरणेन आविलंमलिन्यमापद्यमानंलोहशूलंयथाक्लिद्यतेतद्वत्क्लिन्नाः २७ शकाः
भटाः पूर्वपयोनिधेस्तीरेलावनलेखामनीताः संतः दिनमात्रंविपक्षितावध्वापश्चाद्दृश्ययामुक्ताः यमसादनंनगतानम्र
ताइत्यर्थः २८ द्विवः घ्ववद्गुनताद्गिरिशिखरात् २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंचतस्मिन्विपश्चिद्विजयेज्जगदेवगेहगुहापस्यतथ्याविधाद्यौः धाराधराणां धरारंध्रेषुगर्जनप्रतिध्वनिभिः घनघुं
घुवमाहलस्मृदंगध्वनिः सती घनंतघसः गात्रमघतेमघतेवासीत् १३ मीनविहारजंगलभृते जंबालेशैवलपल्व
लेदेवादजलेसति यस्माद्धक्मशरणाः १४ मावद्वीपाः यवद्वीपाभिजनाभ्यंयः सस्पाद्रीनिलोयसत्याराते प्रास्वस्यचि
कित्सादिनाव्रणोपशमात्सम्भूतयः संतः आसारैः इति घमानामस्यरमंदत्वदेशंययुः १५ १६ हूणानांचीनानांकिरा

धाराधरधरारंध्रप्रतिश्रुद्भनघुंघुमाः जगज्जेहगुहासीद्योघनिंगातुमिवोघता १३ द्वीपांतरजनाभ्यके
जर्जराजीवितंजडः मीनजंगजंबालेजीर्णमित्स्याद्वाजले १४ यावद्वीपाजिताः कुत्रोसस्याद्रीसमभूतयः
आश्वस्पद्दिवसान्सम्यग्पुरापापमंथरः १५ गंधवाहनपुन्नागवनकुंजेषुपूजिताः विद्याधरकुमारीभि
र्गंधर्वैरिः परिन्हिताः १६ हूणचीनकिरातानांमुक्ते स्तैश्चकवर्षणैः कमलान्धिचलन्नालिशिरांस्यभिमु
खानिलैः १७ निलीपानलिनीभालेकंठकाइवनिश्चलाः द्रुमेद्रुमेद्रुममयाभयात्वस्यावसंस्थिरं १८ चा
रुसारंगरंगास्य शैलकाननभूमिषु चतुर्दिक्तदापाते संपत्रंशोभयांघनं १९ कंठकस्थलनामनः
कंठकस्थालकर्कशाः---------- कंठकस्थलमंडले २० पारसीकाः परंदूरेः पारंप्राप्यपयो
निधेः निपेतुः पवनैः एताः प्रलयेतारकाइव २१

तानांचरोसिः अभिमुखानिलैरतरंगवेगवद्भिर्विपक्षैन्मुक्तैश्चक्रवर्षैः कमला नीवलन्नानि १७ लीपासत्तन्नामदेश
जाभयाः ऊमपाः बहुप्रायाः संतो ऽवसन् १८ यांसांनाम्नांनांपत्तेरोचविहारेगंभूमिभृतासुशैलकाननभूमिषुत
स्यविपश्चितः अपातेर्घनं प्रतिशायितं शोभनं संपन्नं १९ कंठकस्थलंकरंजवनमिवकर्कशाः कंठकानांदस्पूना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३१

वा॰टी॰ शाल्वाभटाः शराः शैलाः शिलासमूहा दकान्यिदोदे यस्यतथाविधे ऽगाविले ऽत्यतिसतिप्रभूरणसाङ्गपतिता तेवा
नि॰उ॰ घात्पितदेशग्राम देवताभूता उपलाः प्रतीमाभूत्वा स्थिता ३७ ३८ न केवलं सागरेष्वेव किंतु क्षेत्रे ष्वरण्येषु परेषु
३५५ जलेषु स्थलेषु कूलेषु कुल्यासु ग्रहारेषु सरित्सु अब्धिषु मरुषु द्रुमेषु तथाग्रामेषु आरण्यदिक्षु उल्कस्थानेषु गि
रिषु कूपेषु गुहासु गृहेषु च भूष्या निमग्नानि तेषां कुवलानिक लयितुं गणयितुं कः शक्तः न कश्चिदप्यर्थः ३८

असंख्यपरिविलेसाल्वाः शारशैलोदकोदरे पतिताः सभूरणागाधमघाष्मेवोपलास्थिताः ३७ असंख्यो
प्र पलायंतः ककुभंककुभंप्रति नराः सरतरंगेषु सागरेष्वलयंगताः ३८ क्षेत्राटवीपरजलशैल
कुल्याग्रहारसरिदब्धिमरुद्रुमेषु ग्रामारण्यदिग्गिरिकूपगुहागृहेभूष्यानिकः कलयितुं कुवलानि शक्तः ३९

इति महारामायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे बलपरिभ्रंशो नाम द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२ श्रीवसिष्ठ उ॰
बलान्मनुतरं तो यत्तद्देयंतद्भूतं द्विषां दूराद्दूरतरे प्रायश्च त्वारस्ते विपश्चितः १ सर्वसंविन्मयेकेनचेतनेनेश्व
रेणते प्रहिता दिग्जयं वक्तुं सर्व एव समाशयः २ दूरातावरविच्छिन्नमनुसस्नुविलानि ते यावत्तीरं समुद्राणामत्रवा
हासरित्तामिव ३ ना॰१

इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ११२ अस्त्राणामरिसंशांत्यासाधनानां च संक्षयः
अरीवानां च विभवो वर्ण्यते विस्तरादिह इवतां द्विषां बलान्मनुत्तरं ते ऽनुधावमानाः १ सर्वशक्तिमयेन सर्वशक्तिसंभृतेन स
विदेहेश्चक्रेणचेतनेनेश्वरेण प्रहिताः दिग्विजयाय मवर्तिताः शमासपालस्यापि प्रायाः २ अविच्छिन्नं अविलेरनस्यूतं
यथा स्यात्तथा अनुसस्नुः ३

३५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सह्ये गिरौ प्रविष्टा भटा स्तुम्बकां विकासल्नि धोकूटजाड्यात्येत किंखरे देवात्प्रविष्टात् सुरबिलात् द्यंरए हिकामु
ष्मिकं पाचनं अभिलषित सिद्धफलं लब्ध्वा प्राप्तवंतः तथा हि भाग्योदयकाले काचित्काकतालीयन्यायतः अन
र्थेनापि अर्थः पुरुषार्थ आयातिपतो मरणार्हं सुरबिलं प्रविष्टैः सिद्धयोल ब्धाइत्यर्थः ३० दशार्णाभटाः दर्दुर
गिरेरग्गोपतिताः प्रविष्टाः संतः ३१ तैस्तु प्रदेशीया भटाः हिमाद्रौ विशल्यकरणी ओषधिं भक्त्वा विद्याधरा इव

प्रविष्टपाचनं सह्ये लब्ध्वा सुरबिलाद्रूपं अनर्थेनार्थ आयाति काकतालीयतः कचित् ३० पति
ताद्दर्दुरारण्ये दशार्णाजीर्णपर्णवित् भक्त्वा विषफलान्यज्ञास्मतात्सत्रैवतेस्वयं ३१ विषल्यकरणीं
भक्त्वा काकतालीययोगतः हिमाद्रौ हैहयायाता ग्रहं विद्याधरा इव ३२ एष्वन्म्लानकुसुमा धनुर्भिर्वि
रुमागताः वंगां नाद्यापि दृश्यंते पिशाचत्वाभिवागताः ३३ अंगाचनफलैर्भक्ते विद्याधरपदस्पृदैः
विद्याधरीभिः क्रीडंति दिवि विद्याधराः स्थिताः ३४ तालीतमालखंडेषु पतिता पतितांगकाः पार
सीकागतामोहं भ्रमाद्वेमानका इव ३५ तरलासारमातंगपतितं तंगगणागने अंगैरंगकलिंगानांच
३२ तुरंगबलं हतं ३६

खेचराः संतः गृहं याताः एवं वंगा अपि हैमवतां रोषधीं भुक्त्वा एष्वलग्ना नर इव ल्यानानि उत्तंसकुसुमानि ये
षां तथाविधाः संतः सद्व्ययात्केवलं धनुर्भिरुपलक्षिताः गृहमागताः संतः भयाद्यापि वदे लेः सरणा
भावान्न दृश्यंते ३३ दिवि विद्याधराभूत्वा स्थिताः ३४ पारसीकाः तालीतमालखंडेषु पतिताः प्रविष्टमान्नाः श्र
मेलिः पाति तांगकाः संतः [illegible] ३५ हे अंगकलिंगानां तरलासारमा:

तवंगकालेकौ इतंसत् पलायमाकांगातो ।। पत्र ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ भूरिशः शरनी हारनी हादिभि र्मेघैरिमनोहरं शरीरं येषां निशायोगाघर्घोधिक्याविकत्वया कर्मधारया दपिमर्षो
नि॰उ॰ यः समर्पणीयः २४ आत्मानं स्वदेहं भ्रमो आस्तीर्य प्रसार्य विवर्त्यते इति विवर्त्ता उत्क्षिप्यमाणाः ऊर्मिमहाभङ्गायेषां २५
संसारपत्तेकल्लोलाः मण्डूमयस्मेराकोटाः कुटिलाः कोटराजनाशयायेषु २६ रत्नराशिध्वैरस्ततो घोतेहृदयकाले
३५६ पीवरीकृतः स्थूलीकृतश्च भास्करोयैः शंखर्णशम्बु विषतोबानस्यशङ्खरावतर्जितघुंघुमः तर्जनध्वनिर्येषां २७ मांस

महा २

तरंगकणकल्लोलमहागुलगुलोकलात् भूरिशीकरनीहारहारिहारिशरीरेण: २४ स्थितमात्मान
मास्तीर्यभ्रमोभ्मा धातुरानिव श्वसनानिलहृत्काल्विवर्तोर्मिभङ्गान् २५ जडाने पिस्पंदमयात्कल्लोला
३.५६ कृष्ककोटरान् संसारानिवविस्तीर्णान्भ्रक्रान्तदशाकुलान् २६ रत्नराशितपघोतपीवरीकृतभास्करान् शं
खराशिविशब्दातशब्दवर्जितघुंघुमान् २७ मांसलोर्मिघटाघोघघर्घरांवरडंवरान् वत्तुलावत्तविस्तारभ्रू
मद्रिदुमद्रुमान् २८ मकरव्यूहनिर्ह्रादघर्घरोघरघुंघुमान् मत्स्यपुच्छच्छटाछिन्नमञ्जेतातकृतारवान् २९
उत्क्रीवकूर्ममकरनिर्गीर्णोनिरोत्करोत्करान् ऊर्मिविंवितसत्यास्वमहस्त्राकेनभोनिभान् ३० भांकारिकारि
पवनपतद्भूतातताेद्धुटान् उर्म्युदस्तमणिव्रातवलाक्कणाजरणाध्वनीन् ३१

लानांपृष्ठमांउमिघटानां पोषैः मेघघर्घरांवरडंपरंयुक्तान् २८ पुच्छच्छटापुच्छाग्रं तेनाछिन्नैर्द्विधाकृतैः अतरावम
ज्जद्भिः पोतैः कृतारवान् २९ उत्क्रीवैः कूर्ममकरैरश्र निर्गीर्णा आर्णाड उत्कीर्णवरा नरोत्करा येषु सामुद्राणां नराणां नराणां
प्रत्येकैर्णविरत्वघोजेनापीर्णेति विशेषणं ३० विस्तीर्णपटे भांकारकारिभिः पवनैः पतन्तः गच्छन्तः भूषाग्रतिसंभ्र
तास्तताः ऊतऊर्द्धं घटं तेचेष्टत इत्युद्भुटाः पोतायेषुवलात् पतनाभिघातवलात् ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न१

दूरसविश्रांतैर्यानेनगमनेनतेषांविपश्चितेसेन्यानांतत्प्रसिद्धंसर्वंजीवनपुण्यादिसाधनास्त्रशस्त्रादिप्रत्यहंमपंतरी
णांकुसरिताःकुल्यानामंबुवत् ४ धावनांतेषांविपश्चितांआली यान्यन्यदीयानिचवीक्षणाहीनिवलानिसेन्या
निमुसुक्षणांपुण्यापापानीवआलेनिशेषंक्षीणानि ५ ६ आलयेषुनिषंगकोशादिस्वस्थानेषुरथ्यादिषुचलीनाःसं
तःनिप्रलवइवनिश्चेष्टाःआसन् ७ ८ यस्मिधाराप्रयुक्तेपंकतलेआलीनाःअतएवशांताहेतिलक्षणाःज
लचराःमीनमकरादयोयस्यतथानाशाचलक्षणोशीकरासारनीहारैःपरिवर्जितइत्याघेधिरूपकोपपादकवि

दूराविश्रांतयानेनतवांतत्सर्वसाधनं आलीयंपरकीयंचक्षीरंकुसरिदंबुवत् ४ आलीयान्यन्यदीया
नितेषांवीक्ष्यवलान्यलं क्षीणानीवमुमुक्षूणां पुण्यपापानि धावतां ५ स्वयमस्त्राणिशांतानिकृतकल्प
न्यपांवरे ज्वालाजालानिवन्हीनांयद्वत्पासेभवादिषु ६ आलयेषुरथ्यास्वेभवत्तोयादिषुहेतयः आसन्नि
प्रलयालीनादिनांतेविहगाइव ७ तरंगाइवतोयंतनीहाराइववारिदे मेघावायाविवामोदाव्योम्नीवानि
लिल्यिरे ८ धारापंकतलालीनशांतिहेतिजलेचरः नाराचसीकरासारनीहारपरिवर्जितः चक्रोवतं
शतोन्मुकोयुक्तःसौम्यतयाकृपा प्रशांतमेघसंरंभतरंगोत्तुंगवर्षणः १० अंतलीनसरलोयकोणसं
स्यार्कवाडवः मन्यतावादिममलोव्योमैकाब्धिरभूत्प्रभुः ११ लंवप्रकाशगंभीरप्रसन्नकांतिमप्रतं रजो
विरहितंरजेखमिनोमहितावधि १२ अपाणीनांतदस्सुराकाशस्यानुजानिव विस्तीर्णान्विमलाकारान्भूरे

शेषाणांचतुर्थस्तोकस्य व्योमैकाब्धिरभूदित्युत्तरान्वयः ९ प्रशांतानिमेघसंरंभप्रयुक्तानितरंगेभ्योप्युत्तुंगानिवर्षणा
नियस्मिन् १० अंतलीनाःअसलक्षणारलोयायस्मिन्कोणएकदेशेसंस्थाःअर्कलक्षणःवाडवाडवानलोय
स्मिन् मन्यतेववारियस्मिन्नूहशोयमभ्रवणएकाब्धिःमलयमुप्रसिद्धएकार्णवःएवंविधस्ततप्रभुत् ११ खंमहतामन
[illegible]पीलोकेनचगंभीरंरजोगुणेधर्ले

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० वेलावनलताभ्योभ्रष्टांएलादिफलमालांजिघ्रद्भिर्जलेचरैः आवर्त्तयत्तीरेसंचारयेषुतान् ३१ भक्ष्योपद
नि०उ० र्शनादिप्रसन्नात्तुरंगसन्निधावाकृष्य भंजानैर्जलेचरैः कृताः आस्फोटाः अंगुलिध्वनयस्तत्रापाः ध्वनयोयेषु
३५७ ३२ ३३ अमृतत्वादिशाधर्म्येणादिक्षुचतुरोनारायणानिवस्थितान् ३४ ३५ आशयेहृदयेदधत आत्मागंको

एलालवंगकंकोलफलमालांजिघ्रद्भिः वेलावनलताभ्रष्टामातारत्तीन्जलेचरैः ३१ रत्तनी
पकर्द्वाग्रविहगान्प्रतिबिंबितान् भंजानैर्विप्रलंभेनकृताछोटाजलेचरैः ३२ रत्नकरप्रतिबिंबेनवि
द्रुमस्फुरितस्ततः भग्नबंधरहत्सेतुत्त्रीणंप्रतिजलेचरैः ३३ अमृतप्रतिबिंबेनहृदयस्थजगत्त्रया
न् चतुरोव्योमविमलान् दिक्षुनारायणानिव ३४ अतिगंभीर्यनैर्मल्यविस्तारविभवैर्निभः निगी
र्यसंदर्शयितोहृदयादिवबिंबितं ३५ जलचारिविहंगानांशाकाशंप्रतिबिंबितं आशयेदधतः सारैः
पद्मान्भंगमिवालगं ३६ तरंगतरलास्फालमारुतैराहतांवरान् कंदरोदारगंभीरैः कल्पांतजल ३५७
दालपान् ३७ गुहागलगलावर्तनिर्घोषाशनिभीषणान् भ्रशंभावयतोग्रस्तानगस्त्योवनिलानि

र्गर्भस्थं ३६ गंभीरेरितिभावप्रधानोनिर्देशः अंतर्गतगिरिकंदरासुपवनप्रवेशनिर्गमलक्षणोघ उदारस्तदनुमेय
कंदरागंभीर्यैः कल्पांतजलदानामिवमालयभृता ३७ गुहासुगलगलारूपरावर्तनिर्घोषैरसनयइवाभीषणान्स्व
ग्रासिनः अगस्त्यानोवनिलांश्चगृहोदरेभ्रमशंग्रस्तान्संभावयतइव ३८

३५७

दि १

हिवप्रतिबिंबैकेनात्तारावच्छिन्नेवत गोधैः परिदंतुरितपरिहसितमंबरंयैः २५ गुहास्थमशकवन्न पातालगर्त्ते निविष्टावन्

२२ करिणां कराणां शुंडानां उन्नामैरुन्नमनैः वेशावनमिवकुर्वतान् २३ लहरीषु वल्लर्यं इवकारिणां वालाः पुच्छानि येषु तान् करिणां पृष्ठेसह पृष्ठतातत्रस्थाः स्वालिषु पंक्तिषु माधवान् वसंता निफेनपुंजैः प्रच्छितान् क्वचित् श्वेतद्वीपादौ २४ नानाविधानामसुराणां सुराणां चालयभूतानां द्द्गर्भषष्ठीतत्पुरुषांतचतुःपदवहुव्रीहिर्निर्मिमभामास्र अतएवसकलशारवापिताः अचलांयेषां स्वर्वतां नयत इतिवेलाघूपेत्त्यातरंगौघनामोन्नत्यसंपादनादितिभावः २६

नानाजालेवलभजेहेलास्पर्धार्केमंडलान् नमदुन्नमदुद्रश्मिरत्नमाणिक्यमंडलान् २२ उत्फालफेनिलावतविवर्त्तमकरो... करान् क्वचित्करिकरोन्नामैः त्वगावशवलीकृतान् २३ लहरीवल्लरीवालान्पृषतालिषुमाधवान् क्वचिद्दंतरश्मिशांतसपरिश्रमाधवान् २४ एकदेशस्थितासंख्यनानासुरसुरालयान् तारा
लर५ नवतरंगौघपरिदंतुरितांबरान् २५ गुहामशकवद्गर्त्तभीताशाखापितांचलान् नयतां बुरंगौघैर्वेलाद्रीनातिस्वयपर्वतां २६ स्वसेतारोपितानल्परश्मियधांकुरान् मुहुशक्तिपुरशक्तमुक्तांतरितसेकतान् २७ नानारत्नांशुकौशेयसत्रच्छिन्नांसत्तरंगितान् विसृज्यन्नदीन्दशादिभिः समाकीर्णांन्नपराभिव २८ इंद्रनीलतटेषुमुक्ताशक्तिशलांकितैः कस्विद्दर्शयितः कांतशातंकुजनस्थ प्रियं २९ रत्नांशुजालसंदिग्धास्तरंगादेशाविवितानैः परिवेष्यतः फुल्लाशीरत्नालीविनावली ३०

रश्मिपक्ष्याः रश्मिप्रसराः स्वक्षेत्रे आरोपिता सत्तन्त्तरांकुराणां पैर्तान् २१ नानारत्नाशुलक्षणैः कौशेयवस्त्रैश्छिन्नान् विश्रांत्योनघरवतुरीप्रवेशपमानतंतवोषचितान् दशाभूतनदीभिः परितः समाकीर्णान् अतएवडपमानपदार्थैर्वस्थितान् २८ कांतासतंतुकामिवनसंप्रियंकेचिद्दर्शयितः तरंगाणामादेशतुप्रतिबिंबिताः तीरतालीवनावली

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वार्द्धिलहरिलग्नशैलत्रै: उपत्यकां भ्रष्टेरासन्नां भूमिं लुनाति तथा शैलेशीलं तेशोभंतेया: शिलावल्यस्ताः स्रुतं ति
बा॰टी॰ तथा आपादं फलपल्लवव्यासा वनाली अलुनाति पक्षेपत्यर्थ: ४ जलधि: पवनकंपिततरलतां भजाघभिन्नपेर्नेत्य
नि॰उ॰ तां स्वेदुर्बिंदुप्रायस्थांबुकणांचितानां भ्रस्तामधित्यकासु विभ्रांता: मेघाली: पवनेन धुनोति यथा वलन: स्वगृह धूमावली
३५८ मजनपवनेन मधुनेतितद्वत्सरप ५ राकासुपर्णेहृदयकालेश्वरजुस्पाब्धे:पूरै: संप्राप्ता: प्रोतशंखाये षां तथा विधा अभी

लुनात्युपत्यकां वार्द्धि: शैलशालिशिलावली: वनालीर्लहरी रात्रेरापादफलपल्लवा: ४ अधित्यकासु
मेघालीनत्यतामंबुभ्रस्तां धुनोति कुलधिवलिोगृहधूमवलीमिव ५ राकाब्धिपूरकं प्रोतशंखशाखा
स्तत्द्रुमा: चंद्रबिंबिफला: कल्पवृक्षाइव विभांत्यमी ६ रत्नपुष्पभरापूर्णरक्तपल्लवपारगा: भवंतं पूज
यंतीव लतादारा चिन्चितद्रुमा: ७ प्रोतोर्मिमकरग्रासे दृषिदंतेर्गुहामुखे: ऋक्षवान् स्रवत्भ्रस्रुक्तैघुरारवं
८ महेंद्रो मद्रगजीभिरभिक्षिपतिगर्जत: पर्जन्यान् र्जितोजल्प: प्रतिजल्पान्यथा जडे: ९

तद्द्रुमा: चंद्रबिंबानीम्रतरासपूर्णानि शुभ्राणि च फलानि येषां तथा विधा: कल्पवृक्षाइव विभांति पश्यपेति सर्वत्रान्वयं
ग: ६ लताखेदारै रचिता: द्रुमा: रत्नसदृशै: पुष्पैर्भरै: आपूर्णरक्तपल्लव लक्षणा: पारणायायेषां तथा विधा: संत:
स्वगृहं प्राप्तमतिथिं भवंतं पूजयंतीव किरंतीत्यर्थ: ७ शेतामीम्मकरान् ग्रसति तत्या विधै: शुक्लादिवर्णदृषदं तैर्गुहाल
सेगोमुखै: ऋक्षवान् भ्रस्तू ऋक्षवद्भल्लूकयन् घुराघुरारवं धत्ते ८ अयं महेंद्रो गिरि: उ ध्वंगर्जत: पर्जन्यान्
अध: मद्रगजो भिररवं क्षिपति भत्सयति यथा ऊर्जितो जल्प: प्रज्ञकुशल: प्रतिजल्पान् रिपु

३५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथात्वं प्राप्तान्यंबुवनानि भायत इव स्थितानि कीदृशान्यंबुवनानि भूरि शीकरा एव पुष्पाणि येषु तानि तरंगा एवास्तरवो येषु लहर्य एव मंजर्यो येषु ४९ तथा प्रोड्डीनप्राणिमेति मत्स्यादि पक्ष्यादि सरं ति तरंगजालानि आकाशस्य खंडं त्वादेव अधः पतितानीव विभ्रमात् भावयत् अनुरोणवांस्तेद दृश्यते इति पूर्वेणान्वयः ५० वर्णितप्रकारैः प्रततैस्तरंगैः प्रत्युद्धतां लवणाब्धिधीनां दीर्घतीरं विपश्चित्सैन्यप्राप्तिसलिलपरितो दीर्घतीरा ग्रप्रवरसंघृतानां शैलानां मूर्द्धि शालाल वंगादि स्थलाणां दलितं दुवैः खंडिताः विमलानि सलिलाशयामलाः वनरेखा वभौ प्रशोभयेत्यर्थः ५१ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰उ॰ त्रयो

भूरिशीकरपुष्पाणि तरंगो चतरूणि च प्राप्तान्यंबुवनानीव लहरीमंजरीणि च ४९ सरत्तरंगजालानि प्रोड्डीनप्राणिमंत्यथः आकाशखंडखंडत्वात्पतितानीव विभ्रमात् ५० एलालवंगवकुलामलकीतमालहिंतालताल दलतांडवखंडिताथ प्राप्य तज्जलवणावारिधिदीर्घतीरं रेखा बभावलि निभा वरशैलमूर्द्धि ५१ इति महारामायणे नि॰प्र॰उ॰ उत्तरार्द्धे समुद्रवर्णनं नाम त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ११३ श्रीवशिष्ठ उवाच अथ ते पोतदातत्र ततस्तांस्तान्दर्शयन् पार्श्वमागतान् ध्विशैलमेघवनेचरान् १ अयं परस्पास्य शैलस्य सपेयमभ्रंकषाग्रभूः समकृत्स्नमध्यदेशादेरश्मदृश्मपयुषः २ इमावकुलपुन्नागनालिकेरकुलाकुलाः विपिनावनयो वानविवि

दशोत्तरशततमः सर्गः ११३ इत्थमाश्रयमवांपि ते विपश्चिन्नध्युः संदर्शिताः पार्श्वगैर्वनेचरैः ध्विशैलमेघवनेचराः अवनिबानादवणानि विस्तारारंभपोतनायते षां विपश्चितां पार्श्वगाः मंत्र्यादयः यतः समुद्रसन्निधिप्राप्त्यनंतरं तांस्तान् निर्दिश्य स्थानादीन् प्रदर्शयन् कौतुकाय्यमिति तर्थः १ हे देव मध्यदेशादेरुपत्यकाधित्यकाप्रस्थादि प्रदेशाक्रमेणाग्रे अस्य दशैलालापतुरभागतामुपयुपः अस्य शैलस्य पंच अभ्रंकषा अभ्रस्पृशः अग्रभूमयः समस्तप्रभुखाद्युपकाधिहरद्रेवगंधर्वादि युक्ता वा अग्रभूः शिखरेस्मन्मेत्तापरपत्यर्थः २ वान॰ उर्द्धाः विविधामोदामारुतापाङ्गो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्व१

वा॰टी॰ मंथनेदेवासुरैरपहृतसर्वस्वोऽंवुधिस्तस्मिन्कालेदेवेभ्यः परिरक्षितान्गोपितान्यान्हन्भानुमणीन्अंतर्जलेऽद्रवत्
नि॰उ॰ यथाइंद्रः असुरेभ्योगोपयन्मणीनंतर्दत्तेतद्वत् १८ तथामहातेजोरूपानतराववपातालतोपिअसंदश्यमानान् मणीन्
३५९ प्रतिविंबविभंगया असत्यानिवकृत्वा अंतर्गोपिताधत्ते १९ तेषांमणीनांमध्यात्प्रत्यहमेकैकंमणींपश्चिमार्णवेनिक्षे
यांतरिक्षेक्षिपतीतद्दिनंभवेदितिमन्येउत्प्रेक्षा २० अधिकलकलेहेतुनत्प्रेक्षमाणआह्नानेति २१ भुजोत्साहव

पानेतदिंद्रवद्भानुमणीन्धत्तेंवुधिर्विहृत्न् मंथापहृत सर्वस्वोदेवेभ्यःपरिरक्षितान् १८ दश्यमानान्महा
तेजस्तथापातालनोप्यलं प्रतिविंवविभंत्यांतरसत्यानिवगोपितान् १९ तेषांमेक्कमेकंयप्रत्यहंपश्चिमार्णवे
३59 वे निक्षेपापक्षिपतियंतेनमन्येदिनंभवेत् २० नानादिग्देशपथ्यमामध्योसाधुसमागमः यात्रायामिवलो
कानांमिथःकलकलाचितः २१ जलेचरावरानूनंसागरार्णवसंगमे अन्योन्यवृल्लनाधुंडुंनकदाचनशा
म्यति २२ ताम्यतिमितरंगाग्रवर्तनावर्तविभ्रमे वलयन्वायुरायातिवांतिशीकरमौक्तिकैः २३

तांमध्येजलेचराः खवराः नूनमितिवितर्केकुतः यतःसागरार्णवयोः पूर्वापरसमुद्रयोःसंगमेयेषांसदैवान्योन्यवेल्ल
नात्रकदाचनयुद्धंशाम्यति २२ ताम्यतांग्लायतांतिमीनांमत्स्यभेदानांतरंगाग्रेषुनर्तनेयआवर्त्तविभ्रमस्तंवातेरंद्धीर्णः
शीकरलक्षणैःशीकरसहितैर्वामौक्तिकैः पारितोषकैर्वलिवन्वेष्टयन्प्रभुरिववायुरायातिपरश्च २३ ॥

३५९

असौमलयपर्वतलसन्महान्‌ जलधेः प्रतिमल्लस्य लहरीभुजवेल्लनाः जेतुंसमुद्यतइव १० सर्वतः रत्नपुष्पवीचिभिः कचिताय
मंबुधिः सूर्यमार्गगैर्निर्झरैः अजस्रंभूरलयभ्रांत्याप्रेक्षते कचितोजस्कमिति पाठे एकपदे क्रियाविशेषणयोज्यं ११ वानेवनसम्
हस्तैः पूर्यतइतिवानपूराः पर्वतकाः सत्त्वाः पर्वताः वायुनावनेकंप्यमाने चलकोः संतः सर्पाइवसंरतिरलम् द्रुतिनः अनिलपा
यिन इतिसाधारणो विशेषणेनतामैतेगतिभेदैः १२ वीचिशृंगेषु भ्रमंतः सामुद्राः मकराः अरणाइभास्रपी चिशृंगेषु निर्गह
त्सप्रविशत्सुचपरस्परप्रहरणाय करैरुत्क्षिप्तैस्तैर्भ्रमंतः मेघैरनुद्राविताः अनुद्रुताः शीकरस्वांभोदाइवहरंति कौतुक

चंदनारुषितः श्रीमान्‌ जेतुंजलधिवेल्लनाः समुद्यतइवोच्चैःसौमल्लोमलयपर्वतः १० सर्वतः कचितोजस्कैरत्नवी
चिभिरंबुधिः भूरलवलयभ्रांत्याप्रेक्ष्यते सूर्यमार्गगैः ११ सरंतिरलम्मूर्द्धाभस्र लकाजिनपायिनः वानपूरा
पर्वतकाः सर्पाइवनतोन्नतेः १२ भ्रमंतोवीचिशृंगेषु मकरेभाः करोत्कटैः हरंतिशीकरांभोदाः मेघानुद्राविताइवः १३ २
आवर्तवलिताकारः शीकरोत्करकीर्णदिक्‌ पूर्णत्वानुच्छिरोशक्तोम्भपतत्युत्करः करी १४ विविधप्राणिसंपूर्णाः स
जलाद्रिनतोन्नताः यत्र नाभोधयः सर्वास्तत्रैवद्वीपभूमयः १५ आवर्तनाभिर्नानाम्मानप्यन्यान्निभवस्वरान्‌ गृह्य
माणान्सद्रूपान्दृश्यमानानपिस्फुटान्‌ १६ तरंगतरलानंतजडानप्यंबुधिस्त्रसान्‌ धत्तेब्रह्मजगंतीपशांतानरूपंतव

दर्शिनोम्मनइतिशेषः १३ तत्रैकः करीस्वादगाधेजलेस्मावर्तनकालितः परिवर्तितः आकारोयस्यतथाविधः सन्‌शीकरोत्करैः
कीर्णाः दिशोयेनतथाविधोमत्तामज्जन्‌ जपूर्णत्वात् शिरउन्नेतुमशक्तः ऊर्ध्वीकृतकरः सन्‌ निपततेपस्यै १४ सजलस्त्रेतेअ
द्रिभिर्नतोन्नताविषयमास्त्रजंभोदयोयत्रासंतिसर्वाः द्वीपभूमयोसंतीतियोध्याभिस्यर्थः १५ अंबुधिः ब्रह्मजगंतीवआवर्तान्‌
धत्तेइतिद्वयोरन्वयः आत्मनोग्न्यानप्यन्यान्निवेत्यादिविशेषणानि आवर्ताजगतः साधारणेपनयोज्यानि १७ १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्वकश्वकायंते इतिवीरगास्तंवोद्धता अकंध्वन्यनुकरगां अथवाविंध्यस्युकैः सहनिर्गमनात दरीगैः श्वकायंतेह रितायं
ते ३४ शवरीणांशरीरेपरिधानकल्पनयाशीर्णपर्णोत्करे मलयागिरौपर्णपरिधानैः शवरैः सन्नारांवेश्वपूर्णैः अल्पाव
शेषम्रगपक्षिगणामलयवनालीनगरमिवाचरतिनगरायते ३५ ३६ अत्रास्मिन्प्रदेशे उपशैलवनंवीथिषुरसर्पविद्याधरैरूपर

करीन्द्रकुंभनिष्क्रांतगदमंयरस्तयः इमेश्वकश्वकायंते विंध्यकंदरवायवः ३४ शवरीणांशरीरेषुशीर्ण
पर्णोत्करेगिरौ नाराचःपर्णशवरैर्वनालीनगरायते ३५ अध्वद्रिसरिदंभोदनलेखांगिदिग्दिशः चलतावलै
रेताहसंतीवार्करश्मिभिः ३६ अत्रोपशैलवनवीथिषुपुष्पशय्याविद्याधरीविरचिताःपरिवर्णयंति पार्श्व
द्वयस्यपरिदत्तपदान्समुद्रा घोवत्तमुग्धवनिताप्ररुषायितानि ३७ इतिमहारामायणे नि०प्र०उत्तरार्द्धे दि
ग्दर्शनंनामचतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ११४

चिताः पुष्पशय्याः परिवर्णयंतिसूचयंतिकस्माल्लिंगात्किंसूचयंतियद्वहपार्श्वेतिसमुद्रान् अलक्तकसमुद्रासहितान्पा
र्श्वद्वयस्यापिरिवृत्तात्सम्यङ्निष्पन्नात्सदाल्लिंगात् प्रसिरितिश्रांतेसतिअधोदेशाद्यास्तायाः मुग्धवनितायाः उपरि
सुरतलक्षणानिप्ररुषायितानिपुरुषवदाचरणानिसूचयंतीत्यर्थः ३७ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि०प्र०उत्तरार्द्धे
चतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ११४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सरित्सुरसराणांमुक्तालतानांमध्येमध्ये स्थिता अथ लक्षण : मरणीम्बराः मणीश्रेणाः अंबुधे कंठे सर्वतो दीर्घीलंबमानाः परस्पराभिघातात्स्व राणत्स्वरा यंत इत्युत्प्रेक्षा २४ पुनः कीदृशो वपुः महेंद्राद्रेः भांकारिणः अरतिकारिणीः विभक्तिव्यपश्चाद्देसः भवः प्राप्यतत्रास्य गृहगेहेषु रत्नपर्य परावर्त्ताणिवाध्वनां सिद्धानां सिध्यानां द्वनयो निभेदानां रतिश्रमापनोदनसुखावहः २५ अपरो मंदरं वर्णयन् दर्शयति मंदर इति कंदरेषु उद्गीर्णैमातरिश्वनो वायो प्रचर

सरित्सुक्तालतान्मध्यमध्यस्थाद्भमरणीम्बराः दीर्घीस्वरग स्वराणायंते चंचलाः सर्वतो वृधेः २४ महेंद्राद्रे गृहगेहपरावर्त्ताणिव ध्वनां भांकारिणो भुवः सिद्ध साध्यानां सुखावहाः मंदरो कंदरोद्गीर्णैः प्रसरे मातरिश्वनः कंपाकुलवनाभोगः पुष्पमेघांस्तनोति खे २६ चूतनीपकदंबाम्रगंधमादनकंदरान् विश्रांतिमेघहरिणास्तउत्तरललोचनाः २७ किमनुत्कंदरोद्गीर्णविल्लीवल्लवताडवं तन्वानो वपयापोतिविभिन्नाघघ्निनीचयः २८ तान्चूतकदंबाग्रपरामर्शसुगंधयः वलयंत्यब्धिकल्लोलान् गंधमादनवायवः २९ जलदान्वलयन्वापुरलकालंकतांगकातान् उत्प्रयोतिपुष्पा भ्रंस्त्वयन्वनगवीथिषु ३० कदंमंदारसंदोहमधुरामोदमंथरान् तुषारशीकरोरोमिस्त्रा निवाचकलयानिलान् ३१
नालिकेरलतालास्य लब्धतिकसुगंधयः पतंति पवनापरथपारशीकपुरीः पुराः ३२ धन्वानाः प्रच्यितेसानुवनकपूरखादिरदान् चालयंतोनिलावांति कैलाशकमलाकरान् ३३

रैः स्वपुष्पवर्षिणोमेघांस्तनोति विस्तारयति प्रस्थास्तु अभ्रेघान्पुष्पैः पुष्पतीतिपावत् २६ २७ विभिन्नाः अघाः अघिवीचयस्त्रयेः सेम्पमाघसौरभ्योपपादकानि विशेषाणि २८ २९ अलंकायाः कुंतलतांगतान्नातान् ३० अत्रास्मिन्गंधमादने अनिलान्कस्यस्पर्शा ३१ नालिकेरलतांगंमल्लिकादिलतानां चलस्पन अधस्तघातकांधः सुगंधस्त्रयेः पुराय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तात्यादिभिराकुलानि गिरिशृंगाणि यस्मिंस्तथा दूरात्प्रवृद्धास्समानेषु शैलेष्वेकीकृतानीति यावत् तरलं वनं जलनिधेस्तरलैः
लि०३० स्तरंगैरभ्याहतं तीरान्तलग्नशैलवजालकल्पं विभाति इषदसमाप्ति घोतकेनकल्पपाशा दशपस्यगम्यमानत्वाद्रूपमानोप
३६१ मा ५ शिखरिणः पर्वतास्तत्र जलताः पक्षिणः शरते स्वयंतिशीर्णोरदृ सिंधोस्समुद्रस्य वपुः विततं विस्तीर्णं वृद्धितं वल
वत्भरसहं वहुभारसहिष्णु अहो आश्चर्यमनुपमित्यर्थः ६ कश्चिदुत्तरदिशि प्रस्थितं खपतिं प्रतिमरुमूले सोवर्णान्
तारं गै०

तालीतमालवहुलाकुलतुंगशृंगमेकीकृतिवनं तरलं विभाति अभ्याहतं जलनिधेस्तरलैस्तीरांततलग्नघन
शैवलजालकल्पं ५ इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा मितोपि शरणार्थिनः शिखरिपत्रिणः शेर
ते इतोपि वडवानलः सहसमस्तसंवर्तकैरहो विततमूर्जितं भरसहं च सिंधोर्वपुः एते जंबूनदीतटपरिसरे रा
भांति हेमाखिलग्रामाराणपुरस्थली गिरितरुस्थाश्च आहोत्रया ज्वालालीवलितांवरांतरलिहोऽत्युच्चैरभितोभासि
तः सर्वभूमिपभूरिवैभवममरासेव्यास्ति नो मानुषैः ७ एते कदंबवनकंबलमंबुदाभमाभांति भास्करपथा
त्तुंगतावहंतः अस्याचलस्य वसुधेव तटं तवात्र भासूर्यरोधकनभस्य घनोघसंकाः ८

जंबूनदीतटान्प्रदर्शयन्नाह एते इति हेमभूता अखिलमासादपि येषु तथाविधा एते जंबुनदीतटाः रविकरैर्व्याप्ताः संतः
अभितः आभांति ज्वालालीवलितांवरांतरलिहः संतः अभितो भासोऽत्युच्चैरति हेमभूमिप इह एवंभूतासर्वभूः अमरैर्दै
वैराशेव्याउपभोक्तुं योग्यास्ति मानुषैर्नो आसेव्यर्थः ७ अस्याचलस्य अंबुदाभं कदंबवनकंबलं वहंतः भास्करपथाक्रा
न्ताः एते अस्य कापि प्रदेशाः आभांति अतः एषप्रदेशेषु तव वसुधेव इदमपितटं इति वुद्धिरस्तु सूर्यरोधकाः नभस्याघ

361

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वर्णितेऽत्र चतुर्दिक्षु वनानि गिरयो नगाः नद्यः समुद्राः पवनपङ्क्तिगुल्मघनाद्यः हे उत्तमाशय अत्रास्मिन् गिरौ लीलास
विलोलाः आसक्ताः कलना येषां तथाविधाः किन्नरगणाः उद्दामैर्भावैः सञ्चारिभावैः संभोगशृङ्गाररसैः सुविस्तृता
वासरे हादिन्व्येव कालसरणाः कालेऽपि तथाविधां संतो विश्रम्भकाकलाः काकलस्यापि ह्येतत्पाविधं गीतं कलयन्ति गा
पंतिष्मण्वंलिच १ अतुन्नता अपि गिरयो दूराद् दृश्यमानाः अल्पवद्भांतीत्याह एते इति एते हि द्रिस्याद्याः सिताभ्रपटाः
शैलाः दूरस्थिताः संतः दशि प्रेक्षकदृष्ट्या संस्पृष्टकपर्णलवलांछितानां लोष्ठानां लीलां समुद्वहंति परप २ किंच
ल१

पार्श्वगाऊचुः अत्रोत्तमाशयलतावलयेषु लीलाविलोलैस्ताः कलयंति गीतं उद्दामभावरसविस्तृत
वासरेहा विश्रम्भकिन्नरगणाः कलकाकलीकं १ एते हिमाद्रिमलयाचलसह्यविंध्यक्रौञ्चादिं द्रमधुमंदर
दर्दुराद्याः दूरस्थिता दृशि शिताभ्रमधा वहंति संस्पृष्टकपर्णलवलांछितलोष्टलीला २ अमी द्रालोक
व्यवहितमहावर्त्मनिचयपुरः प्राकाराणां कुलशिखरिणो विभ्रति वपुः विशंती रंभोधिं कलयत ललिताभां
तिशरितः परस्पांतः शकाः प्रतनुसितसंचा इव दृशा ३ दृशा शैलानामुपरितः प्रावृतघनश्यामाका
राः खगकलकलालापलपिताः लतामुक्तैः पुष्पैः ललितवनलेखाभुजलता हसंत्यस्ते राजन् भवनव

मीकुलशिखराणि दूरात् आलोकनमालोकस्तस्मिन् अपारे परेषां व्यवहिताः अंतरालदेशवर्त्मनिचया येषां तथाविधाः
संतः परस्परसंलग्नतया परितो दृश्यमानाः पुरः प्राकाराणां वपुर्विभ्रति तथा अंभोधिं विशंतीः प्रवेशत्वरया कलु
लिताः सरितः पश्यत अपरस्यांतः सकाः प्रतनुसितसंचाः दशा इव आभाति ३ हे राजन् परितः शैलानामुपरि प्रावृताः घ
नामेघा यामिन्याः घना इव श्यामाकाराः खगानां कलकलालापैरालपितानियासां

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० कूजंत: कुंजानां कठोराणां शिलाकंटकादिप्रदेशानां गह्वराणां नदीनां कत्कारालीस्वध्वनिभेदास्तु हुंदोपेकीचक
नि०३० स्तस्तेषां गीतांडंबरेण तस्य भूवराशातस्य सकंभि: शब्दं कुलनिवासिनां भ्रमराणां कुलं यस्मिंस्तत्थाविध: क्रौंचाचलना
३६२ मायं गिर: एतस्मिन् गिरौ प्रचलतां प्रकृष्टा: बलाकिनो बलाकावंतो नीलमेघा: प्रियायेषां मयूराणां तेषां कूजितैरुद्दे
जिता: कुंभीनसा: सर्पजातिभेदा उपवर्णं चिरंतनं शैलयो प्रादुर्भावो येषां तथा विधानां सकोटरजीर्णतरूणां स्तंभेषु मध्य

कूजत्कुंजकठोरगह्वनदीकत्कारवात्कीचकस्तंभाडंबरमूकमौकुलिकुलक्रौंच चलोपं गिरि: एतस्मि
न्प्रविलाकिनां प्रचलतासदुद्देजिताकूजितै: तद्देले विवराण्यरोहणतरुस्तंभेषु कुंभीनसा: २१ कोमलक
नकलतालयविलयविलसितललनाविलोलवलयकृतं श्रवणरसायनपानं वितनमिहाकर्णपास्मत
टे २२ करिकरटगलितमदजलवलितमलवालिचंचकचये: चर्वितएषदर्पितइवकणनिकरो विरोति

उद्देलंति अधिरूढभोगसंकोचेन निलीयंत इत्यर्थ: हे राजन् इहास्य क्रौंचस्यन टेकोमलकनकलतारचितआलये
निकुंजेकांतेन सहविलसितानां ललनानां रतिविलोलैर्वलयै: कृतं राशिश्रवणयोरसायनपानप्रायं वितताशि
क्षितं श्रकर्णय २२ करिणां कंठभोगंडस्थलेभ्यो गलितैर्मदजलैर्वलितोमिश्रित इति हेतो श्रलवीचिषुचंचरीकचये
श्रमिरसंमूहेरश्रर्वित इव वारिनिधोकरणनिकरो विरोति रोदिता तुल्येसा २३

362

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपरोदक्षिणादिक्तास्थितापविपश्चितेमलयाद्रिंवर्णयन्दर्शयति एषइति एषः समीपेदृश्यमानोमलयस्य
सोएवंप्रभावः यस्यअग्राभिः अग्राभिर्नवलीवल्लीभिर्लसितांचंदनानांस्फीतादामोदसदादन्येपित्तरसेनचंदली
भूर्तैर्लिभिरपिदेवैर्मनुष्यैरसुरैश्चवक्रेसखेपरोऽमलयइतिवलकीर्त्यते किंचास्मादामोदसदात् सज्वालः ऊर्ध्वो
ज्वलनः असेततीपिनेत्रेसंस्थितापस्यतथाभिधस्यरुद्रस्यकपोलयोरूष्मादपोयस्मिंस्तथाविधेडल्कृष्टेतांडवेभ्

राषोसोमलयोलयोग्रलवलीवल्लीवलच्चंदनस्फी तामोदमतादृवेनतरखोचक्रेक्रियंतेत्रिभिः स
ज्वालोदहनात्संस्थितपोलोष्मोदपोताडवेऽङ्गष्ठांगलिभिर्याःसकरणात्प्रापयोचिताः ट
राषोब्धिधौतकलाधौततटाधिरूढभोगींद्रभोगपरिवेष्टितचंदनोगः विद्याधरीवदनपंकजदीप्ति
पुंजहेमीकृताखिलशिलोमलयाभिधानः १०

शकालस्ताः मध्योपपन्नाउत्सकरकरापः स्वेदविंदवः यथायोचितारतिश्रमजाःस्वेदवः शिशिरतरास्तथाक्रियंते
एवंप्रभावोयमित्यर्थः ट अब्धितरंगैर्धौतेषुकलधौतसुवर्णतिर्ममेयषुतटेष्वधिरूढाः प्रादुर्भूताः भोगींद्रद्वाराणां
भोगैःकायैःपरिवेष्टिताश्चंदनवृक्षाःयस्मिंस्तथाविधः तथाविद्याधरीणांवदनपंकजदीप्तिपुंजैःहेमीकृताःअ
न्याआप्यखिलाः शिलायस्यतथाविधएवएषरोवतीऽग्गःमलयाभिधानः मालक्ष्मीर्नीयतेअस्मिन्नित्यन्वर्थना
मेत्यर्थः उत्प्रायोरितिहस्वः १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ एवंरत्नानामप्याकरभेदेनोत्पत्तिगुणक्रियावैचित्र्यं च रत्नशास्त्रे प्रसिद्धमित्यहह शैले इति तेषां यथायोगं
नि॰ ७॰ कर्मा(?)णीत्यन्ये ल्हादसंतापशांतिशान्तरणमुच्चा(?) टनंमारणंज्वरः भयंभ्रांतिश्रपतालेदः उत्तापनंचेति रत्नस्वामि
३६३ नप्यवहितविप्रकृष्टार्थप्रकाशः भूगतिदूरगमनप्राप्तिर्मौनिमज्जगमनशक्तिर्वनिभोगगतिः प्रसिद्धानुमितीनाग
दर्शनंव्याधिदुर्भिक्षादिनाशः परप्रयुक्तविषकृशायंत्रादिप्रतिविधानंचतत्सर्वं चार्थितत्याशयः ८७ अपरः कश्चि

शैलेश्चोपरूपेवनौजलधरेष्वकेशिलायांगजे नानाकारधराभवंतिमणयः कर्माणितेषांविधौ ल्हा
दोच्चाटनमारणज्वरभयंभ्रांतिप्रकाशाधतास्वेदो तापनभूनभोगतिदर्शनाशोविधानंतथा ८७
- वातापनोदरगवाक्षकवाटकक्षाद्वारानने रिद्रपुराणपुदितेपठंति श्वाभ्राभ्रकंदरदरीवनवेणुरंध्रवर्गे
णामंदरइवाम्रतसिंधुमिंदु ८८ रतस्रंगंहरिपवनः कि खिद्विपुन्मुखीभिर्दृष्टो त्साहस्त्रकितमुग्धसिद्धां
गनाभिः प्रालेयाद्रेः प्रतितटवनंमोत्पतत्यभ्रमूर्द्ध वज्रस्तंभागगनस्तलोतालनाथैवभूमे ८९
गंगातरंगहिमशीकरशीतलानिविद्याधराध्युषितचारुशिलातटानि पुष्पाभ्रसंवलितपुष्पितका
ननानिराजन्विलोकयमहेंद्रगिरेस्तटानि ९०
मा१
दिद्दूपेप्रतयप्रवर्तनंनगरेस्वातायनादिजनघोषंचोपमेयोप्रमानभावेनोत्प्रेक्षणाश्रेद्रस्तवपाठत्वेनोत्प्रेक्षते वातायने ति
उहास्मिन्देशेपुराणकर्त्तारीइदेदुद्दितेसतिवातायनोदरादिलक्षणोराननैर्मंदरागिरिः श्वभ्राभ्रकंदरदरीवनवेणूनां रंव
र्गेणावअमृतसमुद्भवतमिंदुंपठंतिस्तुवंतीत्युत्प्रेक्षा ८८ हिमाद्रितटेभ्यो भोत्पतनपवनकृतशृंगहरणेनभूस्पुत्थिताकाश
पातालोत्तालनस्तंभत्वेनचोत्प्रेक्षणाः मो कश्चिदाहरणत
गे१ ३६३

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथ श्रीसंप्रतिबिंबचंद्रं दर्शयन् मेरुत्तेतयस्येति हे राजन् अमलेंदुः आमृतं अमृतं मंथनयन् नवनीतं तादृशशरीराभिर्नृत्तसुंदरीभिः वलितः सन् क्षीरवारिनिधौ प्रतिबिंबितः पितृतत्संगे जललीनां जलक्रीडां कुरुते प्रेरूपं कौतुकमित्यर्थः २४ अपरः कश्चिन्मलयेलतान्तरपंद शीयाति न्तपंतीति लोलालिजालनयनाः असूग पत्रपाणिपुष्पाणि सांताः यमृत्सवविलासे परागे विशेषवत्तो विशेषकवत्यः २५ काश्चित्क्षीणत्तमान् मुक्ता

मशपामलें दुरामृतनवनीतशरीरसुंदरीवलितः पितुरुत्संगे कुरुते जललीलां क्षीरवारिनिधौ २४ नृत्यंति मत्तकलकोलकोकिलकाकलीकाः पश्पामले मलयसानुनिवालवल्लः लोलालिजालनयनास्तरुपत्रपाणिपुष्पा मधूत्सवविलासविशेषवत्यः २५ वंशानोद्दिपर्वतेषु जलधौ तोयार्थिनीनां तथा शुक्तीनां हृदये विशंति शमये वर्षाभसां बिंदवः ते मुक्ताफलतां व्रजंति करिणां कुंभेषु वान्यद्भवेत् शुद्धं मौक्तिकवत्सु रत्नमगणाः एतास्त्रिधाजातयः २६

करांस्तेषूत्तमगणा मुक्ताफलोत्पत्तिं वर्णयति वंशानामिति पर्वतेषु वंशानां वेणुभेदानां हृदि कांडच्छिद्रे तथा जलधौ तोयार्थिनीनां शुक्तीनां हृदये चस्वातीसमये एव वर्षाभसां बिंदवो विशंति ते मुक्ताफलतां व्रजंति अन्यत् तृतीयं तु मुक्ताफलं करिणां गंधहस्तीनां कुंभेषु भवेत् एषां मुक्तारूपाणां मुक्ताफलानां एताः त्रिधा प्रसिद्धा जातयः स्यात् शुद्धं मौक्तिकस्यालप्रकर्ष न ज्ञायते तो प्युत्तमगुणा भवंतीत्यर्थः २६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नीलजलदप्रसरानुसारी अंकुरद्रुमवनांतरचारेणचारुः सोगंधादि गुणवान् आसारशीकराणांकदंबकै
नि०ऊ० र्निकुरंबैः सारादपिसारोधारीवातः विटपिनां पल्लवपुष्पगुच्छान् किरन्वातिहाइतिशोनान्नस्य विरहिणोवाखेदोक्तिः
३६४ २६ स्वर्गात्च्युताः जीवाः इवपुण्यवासनालवमिव २७ कुवलयेभूमंडले यानिकुवलयान्युत्पलानितेषांविकचने

हावात्तिनीलजलद प्रसरानुसारीवातः किरन्विटपिपल्लवपुष्पगुच्छान् धीरात्कुरद्रुमवनांतर
चार चारुरासारशीकरकदंबकसारसारः २६ मारुताः सुरतक्लांतकांतानिश्वसितैरिमे वहंतिवर्द्धिं
गंधं चलवंस्वर्गादिवच्युताः २७ कुवलयेकुवलयविचनकुसुमलताविदलनोद्यताम्भस्त्वः घनपटया
टनपटवोविधुतोयनवहंत्समीपवमाः २८ संध्याभ्रलेशानुपयंतिवातानभस्तलेकोमलकंपलेन रूपां
गरागपुष्पविचित्रलेखानुवासितेभ्रत्यवराइवैते २९

ल१

विकाशेतथाकुसुमलतानांविदलनेमुकुलप्रभेदनेचउद्युताइतिसुगंधयः घनस्तरणानोघटनांपाटनेपटइति
शीताः अमीपवनावहंति २८ एतेवाताः नभस्तलेसंध्याभ्रलेशान्कोमलकंप नेनभेदंचालनेनोपयंतियथापु
ष्पानांविचित्रलेखाभिरनुवासितेनरूपांगरागेणभृत्यवराः पुष्पारोपणमध्येद्रुतःसंचरंतितद्वत्इत्यर्थः २९ ॥

364

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चि २

उत्पतमदेशवनतीर्थादिदर्शनस्पृहो भगिपनिरूत्तिमिहाफलमस्तीत्याह देशांतेति जवेनाऽविघ्नघटिताद्भुतमपया तीतियावत् २१ श्रीलादिभंगाणीसाधुजटपूरितानि दिगंतराणि तीर्थवाप्यादिश्वभ्राणि हिमवदादीनामप्युक्तानिकं दराणिच पकेकारणपादीनिकुंजकुलेराकुलानि मेषोपमानिनिर्मलानि वारिधिकुंडलानि सेतुबंधादितीर्थानि दृष्टा प्राणिनांकुकृतानि पापानिवहत्तराणि ब्रह्महत्यादीन्यपिगलति नश्यंति २२ ततउत्तमवस्तुशालिनांकुलशैलानामस्पृ मेनरणां नेत्राणां वैय्याघ्यमेवस्याशयेनो हरम्पा इति हेन्नपयादआनिस्प्रेष्ठंकनकं चंद्रगिरिधातुविशेषः तुषा

देशांतरेषु विततानि वनांतराणि पुष्पस्थलान्युपवनान्यथपत्तनानि तीर्थेषुपूतानि जलानि दृष्टो भगि भीतिरपयातिजन्या नुविङ्का २१ भंगाणिपूरितदिगंतरमंडलानि श्वभ्राभ्रकंदरनिकुंजकुलाकुलानि मो मोपमान्यपि च वारिधिकुंडलानि दृष्ट्वा गलंति कुकृतानि वहत्तराणि गश्रेष्ठघयस्तुषारशिखरेसर्वत्र रत्नानि वसंत्यथारवुवदेशजीर्णसदनेप्यपेज्जनो जीर्यते २३ सोऽनंतंजगदीवरस्तटाकं वारिणां विवलितं ति मिभिरेणसंस्फुरंतिच युगांतरेवेताविद्युतः शफरिकाइवलोला २४ सावश्यायाः स्पनमोहारधारा धारोद्गारान् वा रिदान्मादयंतः शीतानीतो ह्यमेरामांचव चीः सेघच्छच्छवांसहोवर्षवाताः २५

रशिखरेहिमवति सर्वत्रानिवेक्षोतेऽचर लानिसंति रत्नंसत्य पेभाग्यहीनोजनस्तान्यपश्यन् श्रंधश्वासावारवुमूर्ति श्मतच्छत् जीर्णसदनेप्यर्थेजीर्यते भाग्यं पंभिसर्वः २३ सजलदास्तिमिरावृता दिशः युगांतेवारिणांधवलितं सोऽनंतं च तस्मिंल्लोकपर्यंतंरणां जगदीश्वरवातटाकंमंतमि च स्फुरंतितत्र लोलाः विकृतस्तस्मिन्तटाके शफरिका इवमत्स्याइवश्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ३६ ज्वलितेवेति पुनः पुनः सेकेहेतुत्वेना: ३१ अस्याः प्रफुल्लकिंशुकवनराजेः सकाशात् धूमाइवकृष्णाः केश
सि॰उ॰ राज्यः धूम्राया येषां तथाविधाऽम्बुधाः धूमाइवनिर्यांति एवं किंशुककुसुमान्यंगाराइवनिर्यांति पश्यपतिरूर्वोत्तार्थेऽपप
३६५ त्तिः ३८ कल्पितंज्वलनं वसराजिदर्शयित्वायच्चापिज्वलानांतामुत्तरतोदर्शयति इदृश्यवेतिपवनैः खेधूयतेकंपतेच ३९

भा२

प्रभाततूर्यमिखरैरर्द्धिवसैरिवतर्जिताहृद्येवस्फुटितानारीनिलीनादयितोरस्ते ३६ प्रोत्फुल्लकिंशुकेषाद
ग्निणाजलधेस्तटेत्रवनराजी ज्वलितवजलतरंगैः पौनःपौन्येनसिच्यंतेवृष्टिना ३७ अस्यांनिर्यांतिनिले
धूमाइवकृष्णकेशरांबुधराः अंगाराइवकुसुमान्युपशांतागारकज्वलग भृंगाः ३८ अस्यामियांत्य
निलेर्द्धि इदृश्येवविलोलपवनराजीसमवन्हिनाज्वलिता गिरिशिरसितूत्तरस्यांदिशिधरेधूयतेच
खेपवनैः ३९ क्रौंचाचलस्यमूर्ध्निमेघचक्र गंभीरतारखनर्जितवर्हिणीयं पश्यो त्थितंतुमुलमा
कुलवर्षपातव्याधूतपुष्पफलपल्लवकाननीयं ४०

हेराजन्क्रौंचाचलस्यमूर्धिमेघमस्यमंदगतेमेघचक्रस्यगंभीरस्तारस्वेनार्जितवर्हिसमूहोयस्मिंतथाविधंमाकुलव
र्षितातथाधूतपुष्पफलपल्लवं उत्थितंउन्नतं काननीयंपवनसमूहंपश्य ४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नाः३ नः४

कुसुमानामिवगंधोयेषां उपमानपूर्वपद त्वादित् क्वचित्कमलवर्गाणांगंधउद्वयेषां हिमैः पांडुवः हरितलस्पाले
गिरिधातुभिस्तद्वर्णाः शिखरसंबंधिनोनिलाः सुरतेमंदानां श्रांतानांघर्मांबु छिदो वहंति ३० किंकरैसेवकवदाज्ञाकारि
भिः सूर्य कांतमणीभिर्गृहादोदह्यमानाप्राणीनांहुंकारेः कांकारेः नाकेंदशरैः श्रोपलन्तितानांगारनिकरान्करैर्वि
करग्रन्तिपंति ३१ नरः पुरुषस्तस्त्रस्तणांत्पत्संगमात्साधंर सापनंतद्विषयदत्तिविमुक्तायाम्रात्मयाअंतरस्थमदेनपा
पितज्ञज्ञयाअपनीतत्रयपाप्रमदयावपुष्मउपगतेआलिंगितेआलिंगितेपुरुषेसुरतोपरमआवेश्पककांपीतरोवर्णेनिलस

क्वचित्कुमुदगंधपः कमलवर्गगंधाः क्वचित् क्वचित्कुसुमवर्षिणोललितकेशराशारिणः क्वचिच्च हिमपांड
वोहरीतपीतलस्पामलावहंतिशिखरानिलाः सुरतमंदघर्मछिदः ३० क्वचिज्झंकारकांकारैरंगारनिकरान्क
रैः किंकरैर्विकिरत्यर्कोमिूर्तेसंसर्गयानिह ३१ नररसायनतत्प्तिविमुक्तयोप्रमदयामदयापितलज्जया उपगते व
पुषानविसह्यते विषविसूछितरवसमापतत् ३२ वलिततामरसाः मृदुशीकराः शशिकरोत्करवीचिविभेदि
नः सदहनाइवतापभयाः पुरोविहरिणीभुवनावनि वायवः ३३ इहहीरवविपोपधितटावटेविकपत्र
पटाःकटकीतपः नवमदमिसवधौवनसंश्रयाः कलयतिकपंशवृन्तिपः ३४ नवरसासवसारनिशागम
त्पभयातुरचित्ततयांगना त्यजनिकांतमियंनसमागपिद्रुतमितोवत्सिते वपुरोहिभिः ३५

णासमायता कंचनोक्ति विमूर्छनया प्रयुक्ता त्यजति त्विन विषह्यते इहेत्यर्थः ३२ नामरसवल्लनादिप्रयुक्तसर्वर्गसंपुन्नाम्र
पिवनावधिवायवो विहरणांशुसदहनाइवदाहकारिणाइत्यर्थः ३३ हेराजन्इह रवपयोधितटलन्तरोअवटे निम्नदेशे कटवपं
संवनजा तिप्रसिद्धकोशपादिकेटकान्तदन्वितप्रकोष्टतटाधिनेगेडिपत्रोतपवपतिधानपटेपासां नवः मदासवोपस्याः तथाविध

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ हे अतुलनिरुपमतालवकरालैर्वलिता: सहिता: एतेगुह्यकौघा: विनिशि निरस्तशांतिकर्मत्वत्तिवाचनमंगलाच
नि॰३॰ रणा नैरंतरवोत्पातविकलानि हरोश्वरस्य द्वियोनगराणि तत्स्थानं भोक्तुं पतंतिगछंति ७५ सपनोवाद्यं अनावरण
३६६ मंगरणदेशंवृधवदनं एतिवाद्यांग ग्रनभसि अवलाननेंद्रौ निर्गमनेनाभ्युघ्रतेसतितसौंदर्ये निरस्तशोभस्पेदो: सिताभ्र
सकलस्यचकोविशेष: नकश्चिदितिकामकोक्ति: ७६ चंद्रकरप्यासिनि हिमवद्धिखराणि कश्चिदृणयतिवजूनीति

द२

एते पतंतातुरतालकरालोलवेतालवलितानि शिगुह्यकौघा: हरोश्वरस्य नगराणि निरस्तशांतिस्व
स्ति अवादिविकलानि वलेन भोक्तुं ७५ तावद्भिभातिगगनेपरिपूर्णचंद्रोयावैधवदनमेतिनसप्रवाद्य
अभ्युद्गतेगगननभस्यवलाननेंदाविदो: सिताभ्रशकलस्यच कोविशेष: ७६ वजूनि चंद्रासनवांवराणि
गंगौघनिर्झुतशिलान्यभूति हिमाततान्युग्रलताजयानितुषारशैलस्वरमस्तकानि ७७ सएषमंदारवना
वनानावतंसोदोलाशरोगेपविशारिवात: क्वचिन्मणीघोतविचित्रचित्र: सदृश्यतेव्योमनिमंदराद्रि: ७८
प्रोल्लिद्रनीरंध्रसिलींद्रसांद्रपुष्पार्घशत्रधमहामहीध्रा: मंदाभ्रनिद्रेदिगभीरकुञ्जौ नंतिरिंस प्रियमुद्द

वक्रिरत्रेदिर्घतुषारशैलस्वशोहिमंवांसस्यमस्तकानिशिखराणि ७७ दोलप्रेवालदारूणांडशरसांगीतानिश्चैवसां
द्रपुष्पाणपर्घपात्राणि धाऽविस्तारयतितत्स्छोलोवातोयसपअमत्स्तत्वाघोमनिदृश्यते ७८ प्रोल्लिद्राणीनीरंध्राणिपुष्प
भरितानियानिसिलींध्राणितान्येवसांद्रपुष्पाणपर्घपात्राणिधारयतितथाविधोयेमहांतोमहीध्रा: पर्वता: सांद्रे: रत्ननि
ध्रा:१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सराषरवेरथः अस्ताचलेविकटोविषमोयः कांचनमयः कूटः श्रंगंतत्कोटौसघट्टनेनस्फुटिताः जर्जराश्चारुसंधयोयस्यत
थाविधःसन् सचीत्कारःतारतरः कूबरस्यरासोध्वनिर्यस्यतथाविधः सन्सर्वेविभ्रद्देशं पततिस्मश्रवतरतिकिलेत्योन्न
त्यातिशयोक्तिः ४१ भुवनतलक्षणस्यगृहस्यप्राकारस्येतेस्मद्देमानसोत्तरपर्वतेउदयगिरिशिखरेनिशाकरश्चंद्रस्तल्लक्षणमेरुकं
गमागलिकंतस्यविशेषणपुष्पदर्शविशेषेप्रसिद्धं तत्त्वमंगलस्यसूचकत्वादमंगलात्मालिन्याद्वीतं परितोन्नाविकसितमभूत् ॥

स०२१

अस्ताचलेविकटकांचनकूटकोटिसंघट्टनस्फुटितजर्जरचारुसंधिः स्वर्वैरथःपतितमस्रवेःसचक्रचीत्कारतार
तरकूबररासएव ४१ भुवनभवनप्राकारेद्रौनिशाकरमेरुकंपदिविकासितभातंयासन्नालिरूपाश्रितः तदिहज
गतांवस्तुश्रेष्ठंनकिंचनविद्यतेविधिरुपहतः कुर्यान्नोपसर्गेणनकलंकितं ४२ त्रिभुवनहराट्टहासोभुवनमहा
भवनराघमकोलः क्षीरसलिलावपरोगोगनाधुश्चांद्रआलोकः ४३ स्पष्टप्रदोषमयमंदिरमथ्यमानचंद्रार्णवो
च्छसितदुग्धतरंगभंगेः पश्यप्रभापटलकेःपरिपूरितांगीःघ्रैविवोग्रसरितःप्रसरद्भिराशाः ४४ ॥

तथाविधमपदः पुष्पंश्रमंगलकारिणा विधिनाप्रेरितः मलंकस्तंकस्तल्लक्षणः अलिरूपस्थितएवतत्वंसतिइ
हभुवनेतन्नादृशंजगतांमध्येश्रेष्ठंवस्तुकिंचनविद्येत यद्वस्तुउपहतोविधिःलक्षणेनकलंकितंनकुर्यात्भुवनमस्पृशतोगि
रिशिखरस्नभःस्यन्वंद्रस्यापियत्रेदृशीदशातत्रकिंवाच्यमन्यसेतरेषुः ४२ चंद्रप्रकाशंसर्वतःप्रसृतंत्रेधाउत्प्रेक्षतेत्रिभुवने
ति राघगगनाध्येश्चंद्रआलोकः प्रदोषकालेनृत्यतस्त्रिभुवनहरस्यत्रैलोक्यसंहारिणश्चट्टहासः अथवाभुवनलक्षणमहाभ
वनेमंलोलःसुधालेपः अथवाक्षीरजलक्षणस्यापसलिलस्यावदातःपूरोगवपूरः ४३ संध्याधानुरागैःस्पष्टेनप्रदोषमयेन
मंदरेणमथ्यमानोयश्चंद्रार्णवःक्षीरार्णवस्तदुच्छसितैःदुग्धतरंगभंगप्रायेःप्रसरद्भिःप्रभापटलकेःउग्रशिवस्तद्दिस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० उन्निद्राणां पुष्पितानां अमलचंपकद्रुमाणां लता दोलासु विलोलाः क्रीडंत्यः अंगना येषु तथा कूजंति निर्झ
नि०उ० खरीणि येषु परिसारीरेषु परितः प्रोन्निद्राः पुष्पिता सालाः कद्रुमा येषु उत्फुल्लाभिरुज्वलमंजरीभिः सितेषु
३६७ लेकृतेषु लतागेहेषु उल्लसंतो नृत्यंतो वर्हिणो मयूरा येषु पर्यंतेषु उन्नतेषु सालेषु प्रकारेषु वृक्षेषु वालंबाः
जलदा मेघा येषु सालवृक्षाण्येवलंबा लोला जलदा येषु इति वा उद्देश गिरिग्रामकाः रम्याः ५५ तथा वातेरालोला

367 उन्निद्रामलचंपकद्रुमलतादोलाविलोलांगनाः कूजन्निर्झरवारयः परिसरप्रोन्निद्रताल
द्रुमाः उत्फुल्लोज्वलमंजरीसितलतागेहोल्लसद्बर्हिणः सर्वतोन्नतसालसंलंबजलदा रम्याणि गि
रिग्रामकाः ५५ वातोलोलविचित्रपत्रलतिकासंपूर्णनीलस्थलाः कूजल्लावककोककुक्कुटघ
टागायत्पुलिंदांगनाः बालाव्याकुलतर्णकादधिमधुक्षीराज्यपानोज्वलाः कस्यैवाम्रतमंडपा
विरचिता रम्याणि गिरिग्रामकाः ५६ इति महारामायणे नि०प्र० उत्तरार्द्धे विपश्चिद्दर्शनं नाम सर्गः ११५

भिः पल्लवादिदशा विचित्रपत्राभिर्लतिकाभिः संपूर्णानि शाद्वलानि नीलानि स्थलानि येषां लावकामधुरस्वराः
खड्गपक्षिभेदः पुलिंदानां म्लेच्छजातिभेदानां अंगना येषु वाले पालना द्व्याकुलाः तर्णकावत्सा येषु तत्र वालाः
अव्याकुलास्तत्तर्णिकाश्च यथायोगं दधिमधुक्षीराज्यानां पानेन उज्वलाः पुष्टाः येषु ईदृशाः गिरिग्रामकाः कस्य धातुर्विभ्रां
तये रम्याः आम्रतरूणां विरचितामंडपाइव भांतीत्यर्थः ५६ इति वाशिष्ठतात्पर्य० नि०उ० नाम पंचदशोत्तरशततमः सर्गः
११५ ३६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इतउत्तरतः सुप्रसिद्धः कैलाशगिरिर्दृश्यतां कौतुकी यस्य गरीयसा प्रभावप्रवाहेण मितेन व्याप्तेन स्वं आकाशं अधोभागे शं
भोः सुतस्य स्कंदस्य मुक्ताचूर्णनिर्मितं क्रीडागृहकुंदमिव आभाति ऊर्ध्वभागे तु चंद्रोपि क्षीरसमुद्रो गतस्तन्मग्नाय यास्र
भाति ५० हे राजन् कौतुकी वासवः कुठारैः छिन्नशाखानां अग्निना छिन्नछद्यादिशाखानां अन्यानां च परस्परूपशाखापि वृक्षके
नो भयापि अंकुरोपजननात् मुक्तशिखा इव वृक्षे मयि वीतैः परस्परस्पर्शनापेव संधत्ते पश्य ५१ तथा एतत्कदंबकुले कुंदैः अस

इतः स कैलासगिरिगरीयसा प्रभावाहरणमितेन पश्यपलं शंभोरिवाभाति सुतस्य कुंदसंचंद्रोपि च क्षीरसमुद्रगोय
था ५० स्पृशा सन्नोछिन्नशाखानां मन्यानां च वासवः संधत्ते यस्य दूराणां वातैः मुक्तशिखा इव ५१ एतत्कदंब
कुलकुंदसुगंधिवाता लिंपंति मांसलतया मकरंदवर्षैः घ्राणं घनैः परिमलैः रलज्ञालनीलाब्जोलो घूमेघपटलैः
सामिवाभ्रकाया ५२ उन्निद्रकुड्मलदलाः सुवसुस्थलीषु सच्छायशाद्वलघनेषु च जंगलेषु ग्रामेषु संतत
फलद्रुमसंकुलेषु लक्ष्मीं स्वयं निवसतीव निवासहेतोः ५३ यातायनागतलतावृतशैशवकोशातकीकुसुमकेसर
माहरद्भिः आगस्त्यकोणपकुलाजिरए षवातैर्ग्रामो विभाति नागरं वनदेवतानां ५४

गंदैश्च सुगंधयो वाताः मकरंदवर्षैरितो स्तप्राचेन मांसलतया अलिजालनिलाः अभ्रकाया भूत्वा सर्वाणि परिमल
नि घ्राणो रूपमेघपटललग्नसरोषं परिमलैः स्वमिव घनैः परमलैः नानां घ्राणच्छिद्रमपि लिंपति पश्यपश्य ५२ वर्षैर्नवन
स्थलस्थलदिषु चतुर्षु स्थानेषु स्तनिवासहेतोः शोभातिशयरूपदर्शनाच्छिवान् निवसति ५३ एषः पुरोवर्ती ग्रामः वातायनद्वारागा
गताभिरतः प्रविष्टाभिः रथ्याकोशातकीकोशातकीकुसुमानि तत्केसरागहरद्भिः वातैः आगस्त्याकीर्णानि कुसुमानि यत्र तत्
था विधान्यजरांगणानि यस्मिन् तथाविधः सन् वनदेवतानां नगरं विभाति ५४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० शरशक्त्याद्यायुधैः दूर्गणिः एते योधाः सतांबुकच आयतशादास्पचले पर्वते प्रज्वलितास्तायद्दवाग्नय इवकचंति तेषु
सि०उ० च शरशक्त्यादिसंघाः अब्धौ देहेन वलातियतितत्रसाः फणींद्रसंघाः भविप्रसृताइवकचंति ७ इतः प्रसृतिः आकाशचच तुदृक्षुवर्णपतिपश्यपसादिनासघनंसज्यतेइत्सुधनसकृत्त्या विधेनन्नमसा एकसारं तुल्य सार मितिया
३६८ वत् ८ प त्रयस्मिन्नंवरे अनेकेषां सुरासुरास्पदानां विमानादीनां घटाताराः इत्सपदेशं व्याजं गताः कसालेण अ
स्विन्याद्दीनांयत् आस्पदं पधिसरतां सरतां सवीनितानां च द्रुरूपादीनां आस्पदं तत तस्मिन्नंवसर्वतः पूर्णेपि अज्ञानां अस्य

एतेकत्वंतशरशक्तिगदाभुसुंडीशूलासिकुंतपट्टतोमरचक्रपूर्णिः तापाः सतांउबकच प्रचले अब्धौ देहेन
368 वलातिभवीव फणींद्रसंघाः ७ पशुपांवरं वल्लवदंबुधराद्धि पूर्णेपि पशुपांवरंतलतारकतारहारं पशुपावरं
सुघशतसमसेकसारं पशुपांवरं विशदचंद्रकरावसिकं ८ यन्नानेकसुरासुरास्पदघटातारापदेशं गता अज्ञो
णांयद्वसपथं विसरतां सवीनितानां चयत् तस्मिन्न्रून मितिप्रतीतिरधुनाप्यस्तंगतानांवरे कोम्नोमार्जति
तुंजनो नररचितं लोकापवादं क्षमः ९ मघाधिपेः प्रलयदहनेरद्रिपक्षाभिघाते स्वाशापूरे स्मरदितिजक्षुब्ध
संग्रामसंधेः व्योमाद्या पिप्रकृतिविकृतिं नामनापातसंख्यैरंतः स्फाराशयगुणवतां लक्ष्यते नो महिम्नः १०
आदोसपत्युविरतं गगनाकमंकेनारायणं च शशिनंच तथातराणि तेजांसि भासुरतडित्स भृतीनि साधो
चित्रं तथापि निजहासि पदं ध्यमतः ११
मितिप्रतीतिरधुनापि नास्तंगताय अंचं महात्समर्थो प्याकाशः अजरचिरं शून्यताय वादं वर्जयितुं न क्षमस्तप्र को न्यः
क्षमः स्यादित्यर्थः ८ स्फाराशयगुणवतां महिम्नः अंतानदृश्यते १० हे साधो गगनं अविरतं अकेअर्के नारायणंच
कौरतत्परिजनासर्वान्देवान् शशिनंचकाशदन्यान्यतारान् तेषाउतराणिभासुरतडित्प्रतीनि तेजांसिच अंके आदोल
यसितथापि आतः पत् आध्यतमः श्यामिकोलक्षणं त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संग्रामव्योमविरहिशिखरिग्रामडंवरा गिरिरागहरमेधम्रखेिका काश्ववर्णीताः तत्रादौसत्पभिः संग्रामंवर्णयितुंप्रस्तौति
देति बलानितुर्विधानिसेनांगानि १ अंगनाअप्सरसः रथैर्विमानैः २ धिजिगिषोर्विलवतः शत्रुगणंरणेप्रकटेप्राप्ते
विनाधर्मेणतेषांवधोनशोभतेकिंतु धर्माप्तिपतयुद्धे विराजते इत्यर्थः ३ तत्कुतस्तत्राह लोकेरीते यतएतानीदृशान्येव
जीवनस्योत्तमफलानिमनुनिंदितसंपदादय इत्यर्थः ४ योधानुरूपमिति तद्यथाएक स्मिन्योधेएकएवसः सवाहनेस
वाहनः सधनुषिसधनुसखड्गेसखड्गः निरायुधेनिरायुधएवबाहुयुद्धंचरन्योहंतीत्यर्थः ५ हेराजन्प्रान्नामाउद्यता

अनुचराऊचुः देवपश्यात्रमसंग्रामेलग्नेसीमांतभूमतां कथंतिहतिसंघाताध्वसरंतिवलानिच १ हतान्हता
नसिमुखान्वीरान्वीरैः सहस्रशः आरोप्यारोप्यरथ्यातिपश्यपश्यांगनारथैः २ विजिगीषोः पुनः प्राप्तेसंक
टेप्रकटेरणे धर्म्यंविराजतेयुद्धंयौवनेसुरतंयथा ३ लोकेरम्येक्षितालक्ष्मीरारोग्यंश्रीसमन्वितं धर्म्ययुद्धंपदा
त्तसो ४ येनिज्जीवितमेफलं ५ अविरोधेनधर्मस्ययुद्धेसन्मुखमागतं योधानुरूपंयोहंतिशूरः स्वर्गः सनेतरः ५
हस्तस्थितासिवरनीलसरोजदामस्यामाहयोत्थघनरेणुनिशागमोत्र आलोकपक्ष्मरणमेवकथंकरोत्रान्नो
महेतिभरभूषणाभाजिलक्ष्म्याः ६ त्ति २

हेतिभराएवभूषणानितद्भाजितअस्मिन्भूरपरक्षेत्रेणः संग्रामलक्ष्म्याः हस्तस्थितासिवरलक्षणेननिलंसरोजवाम्न
श्यामः हयोत्थघनरेणुकृतोधकारलक्षणोनिशागमः अत्रास्यांसंग्रामभूमौकपंकेमेणकरोतिकिंलक्ष्मीरेनमनिशि
स्वयंवरवरणीतउत्तनेक्षिकौतुकंपश्यत्यर्थः ६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह्व्योमनङि संबुध्यो रितिचलोपनिषेधश्छांदसत्वादनिषद्धा नाभ्रैतः त्वंअह्निप्रकाशं भास्वरवर्णम
आ॰टी॰ सि दिनांते संध्यारागेणारक्तवपुरासि पामासनामैकदेशेनामग्रहणात् क्रियामासकल्मषमसि अथच निसंन
ल॰३
३६६ किंचि पिसद्वस्तु वहसीतिहेतोः अखिलवस्तुरि क्तमसिइतिते तवमायां विदुषस्त्वदिदो विध्वेष्टितमपिनक

अह्निप्रसन्नशशिरक्तवपुर्दिनांते यामासकल्मषमथ चाखिलरक्तरिक्तं नित्यं नकिंचिदपिस
369 द्वहसीति मायांन व्योमवेति विदुषोपि विचेष्टितंते ७ अकिंचनोपि कार्याणि साधयत्यातताशयः
अंतः शून्यमपि व्योमसर्वस्यान्नतिकारणं १८ नतृणं सलिलंनैवयमोननामचपत्तनं दलभराह्नि च२
ग्धच्छायस्तरुर्नचसत्रपातदपिगगनाध्वानं सूर्यः प्रयातिदिने विषममपियत्ना ध्वंतत्पर्जतिनसा
त्त्विकाः १९

च२
अद्यपिवेतीत्यर्थः ७ आतताशयः अतिविपुलबुद्धिस्तत्त्ववित् १८ गगनाध्वनि अध्वगविश्रांति
सावनं तृणं सलिलं चनास्ति ग्रामस्तु नैवास्तिपत्तनं नगरं नैनामअत्यंतासंभाव्यमित्यर्थः दलभरेः स्नि
ग्धच्छायस्तरुचनास्ति सत्रीरम्पाप्रजातीयशालाच नास्तितत्रयापि सूर्यः गगनाध्वानं दिने दिप्रयाति सा
त्त्विकाः सत्त्ववंतः विषमं अन्येषामसाध्यमपियत्नारब्धं तन्नत्यजंति स्वसामर्थ्येनावश्यं साधयंत्येवेत्यर्थः
१९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे आकाश त्वं मलिनोऽसि यत्र शशांकबिंबं त्वया विंबत्वया छिद्रलेनाकीर्णं किज्जलतमप्रायं संपन्नं तत्र कलंकच्छलेन मलिन: प्रत्यसंकाशसि तु दृश्यसे स त्वमित्यर्थ: एवं सति स्वसंगात् सुरशशांकबिंबं यत् असितत्वं नयसि तत् उच्चैर्महच्चित्रं व अथवा मलिनसंगादेतर्मलिन एव वारेरपि मालिन्यमाधृतेऽतः अमलं तु को नाम मलिनीकरोति न कश्चिदित्यर्थ: १२ अथ यवासं तु मालिन्यादयः सर्वेऽपि दोषास्त्वय्याश्रिता विकारस्तावलेनैव तत्सम्पर्कसर्वानर्थमूलत्वात्तासु रवं सलभ मितो शायेनाह सुहृदसुपापीति वृधस्यतत्व विदर्श्व हे अंगत असंकुलाशयं डदारखु देहे आकाश त्वं कल्पोऽभाराणां प्रलयांबुदानां द्रुमाणां वीरु धां लतानां उन्नतिं पश्यंत्यभिलषंती त्सुन्नतिदश्चातेषां स्वकाशदानेनोन्नते: कर्त्तासि इदुष्प्रायपानाश्च अकस्मात्केन रम्य

आकाश काशसि तु यत्र शशांकबिंबत्वत्कीर्णं कज्जलतमोमलिनोऽसितत्वं संगान्नपन्नपतितत्वत्त्वचित्रमुच्चै: को नाम वांतरमसंमच्छिनीकरोति १२ दुराशिषापि जगद्दोषै: सर्वे देवाधिकारिण: स्वस्थमभ्येतु धत्सेव सखेवं स वसिष्य मूल्पता १३ कल्पाभ्रद्रुमवीरुदुन्नतिदशांकर्त्तासि धर्त्तासि च आकारांडुघनाकिन्नरमरुत्कं धामराणा मपि सर्वरिस्मसंकुलाशय शमस्वच्छस्वभावत्वांत यत्त तदहनत्वमंगतदहोऽसुरव्याख्यस्वेदायन: १४ आकाशका शभिर्मस्त समच्छमच्छेराधार उन्नततपोत्तममुत्तमानां त्वामेत्य किंतु विरलं कांकाघनोऽयं लोके विमर्दयति तेन परोऽस नीचै: १५ आकाशकर्षकर्षराणवनि कर्षणं तमम्ये चिरं समुचितं न तु किंचिदन्यत् अल्पोऽसि यज्जलधरस्त्वम नच्चंद्रसूर्यौ मिलान्वहसि भासि न चार्पयन्त्यै: १६

मरुत्कं धाम्न अमराश्चैतेषां मपि धर्ं आधार आसीति समस्वच्छभावस्यते सर्वं कर्मं रम्यमेव यत् अग्रे: सूर्यस्य च प्रलनाव काशदानेन दहनत्वसंतापकत्वं रतत्कर्मेन मुख्यायस्वेदायनत्सुखं वापैति दोषाप्रातया दिसंतमस्योक्ति: १४ हे आकाशत्वं निर्मलं अच्छ भास्वर उन्नततया उत्तमादवीदीनां मुत्तमं आधारस्त्वमासि किंतु विरलं त्वामेत्य आश्रित्य पंकरकोवर्षाघनलो कं जनं विमर्दयति तेन तद्दोषेण परः नीचैः अत्यंतमपकृष्टोऽसीत्यर्थ: १५ हे आकाशतत्त्वस्वर्णवत् कर्षं कर्षकर्षकर्षणस्थानेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ मन्येइत्युक्ते न्यायां आक्षिपद इदिमतां सर्वविल्लूनां ननु निरोधकस्या पास्यन्यस्यत्वस्य निरोधेन कर्त्ततैव तत्कथं तदिदुं
टि॰ पु॰ कर्त्ततोत्युक्ते सते तत्राह अकर्त्तरियेति रुंध तिमार्गो गिरयो ध्वगानामितिवदिति भावः २४ कांश्चिद्व्योमशून्यतावादिनोयु
३७० त्पा खंडयन्निंद्रतिज्जगगतिमितानभवंतिलीयते उद्भवंतिं जायंते च २५ अपरो व्योम्नि वेश्वरलक्षणानि पश्यंस्तद्व्यता
वादिनं निंदति व्योमन्येवेति इश्वरादन्य द्यासे तिभिदाउन्मत्ततां गच्छता प्रलेनवादिना कृता यतः सर्वाणीजगं तिव्योमन्येवप्रलीयंते
व्योमतएव प्रोद्भवंतिच कारो व्योमन्येव तिष्ठतीति जन्माद्यस्य यत इति शास्त्रसिद्धं ईश्वरलक्षणं व्योम्नि वदृश्यत इति तदेवं

युगलकं त्वमन्येपादपादीनां रोधपस्य धिकोन्नतिं अकर्त्तरि एवमहतो महिम्नो देति कर्तृता जगतां यत्र लक्ष्य
णान भवंत्युद्भवंतिच तच्छून्यमुच्यते व्योमधिक्यो डित्यमखंडितं २५ व्योमन्येवप्रलीयंते व्योमतः प्रोद्भवंतिच
३७० गच्छतीन्मत्ततामे तामीश्वरान्येभिदाकृता आयांतियांति नियतं तिसर्गस्थियः कणाद्याइव पावपावको त्थाः
यत्रामलं तदहमेकमनादिमध्यमन्यरूपमेवनकारणमीश्वराख्यं २७

श्वर इत्यर्थः ईश्वराद्याभिधाः कृता इतिपाठे एतां उक्तार्थावोधप्रयुक्तां उन्मत्ततां भ्रांतिं गच्छता वादिना अन्यता भ्रमेण
व्योम्न एवेश्वराद्यभिधाः कृताः २६ यदि व्योम्नः सकाशादेवाग्निविस्फुलिंगन्यायेन जगज्जन्मादि संसेत हि निजड व्योम
तत् किंतु चिद्व्योमरूपोहमेवमप्येवसकलं तानं तमपि सर्वं प्रतितंमपि सर्वं लियं याति तद्यमस्मीति श्रुतेरहमेव सईश्वरइ
तितटस्थेश्वरपक्ष एव निरस्यन हे इति तत्र कश्चित्तत्त्वविदाह आयंतीति ईश्वराख्यं तटस्थनैय्यायिकाद्यभिमतं तत्तु २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दिवसः अर्कालोकललत्तरोननवांशुकेनखंभूषयतिद्यौः राविताराघपुष्पोत्करैः संभूषयति सर्वर्तवः वसंतादयः १
अमोदतुषारललत्तर्णवारिकुसुमैः स्वयंभूयंति एतेसर्वेपिमिलित्वाकालकालात्मनः त्रिभुवननाथयोः स्वामिनो २
अद्भुतरूपयोः क्रीडास्थानंव्योमांगणंभूषयंतीत्यर्थः २० महाशयस्यस्थितिष्ठिता आश्चर्यरूपाइत्यिताउन्नतादृश्यतेयतां
तस्तिंचमादीनांत्रयोदशानांक्षोभैरपिप्रकृतिपूर्वावस्थानोत्सति २१ अपरः कल्पे त्रिभुवनमेकजीर्णगिरिहिलेनवर्णयति
दिग्भितीति दिशएवभित्तयाभिर्वद्धेउद्धृतसंउपरितनसोधभूतं अंतरिक्षंयस्य उर्वीभूमि स्वस्वधस्तलंयस्यघनेउ

मायाध्वांतपटेनशीतलरुचिः कर्पूरपूरैः करैरर्कालोकनवांशुकेनदिवसास्तारोघपुष्पोत्करैः घोरंभो
दतुषारवारिकुसुमैः सर्वर्तवोभूषयंत्येतेकालकलात्मनोस्त्रिभुवनेव्योमांगणंनाथयोः २० धूमाभ्रैः
रुतिमिरार्कनिशेषसंध्यातारावियमानगरुडाद्रिसुरासुराणां क्षोभैरपिप्रकृतिमुत्सतिनारिसंचित्रोत्थि
तास्थितिरहोनुमहाशयस्य २१ दिग्भित्तिवज्रभिदमुद्धृतलोतरिक्षमुर्वीतलंघनपरस्थलभूरिभांडं विद्या नं ५
धरासुरमहोरगजालकारं लोकौघसंसरणसंपिपीलिकाढ्यं २२ कालः क्रियात्रभुवनेभृंचिरायनामा
धितिष्ठतइवोपवनेविकासि आसीर्वयतेप्रतिदिनंतनुनष्टमेवंनाघापिनश्यतिचकेयमहोनुमाया २३

राणश्चलाश्चभूरिभांडं गृहोपस्कारोयास्मिन्विद्याधरादयः जालकाराः ऊर्णनाभिकीटाः यस्मिन्नत्याले कोघास्तु
विधभूतग्रामस्तत्र लक्षणानिः संघापिपीलिकाभिराढ्यं २२ इदृशमिदंभुवनंकालः क्रियाचेतिदंपतिचिरायपुनाम अधि
तिष्ठतः पालयतः यथामालाकारदंपतीविका [illegible] सिउपवनेअधितिष्ठतस्तइवत् यद्यदिकालक्रियाभ्यामधिष्ठीयि
तप्रतिदिनं ननुनष्टमेवाशंक्याते तथापित्राघापिपश्यतिचकारान्नश्यतिचतथापिप्रवाहरूपाणवर्ततेतत्एव एवंनश्यदपिन
श्यतीति किंरूपधर्मकलादेवेनमायाइंद्रजाल मेतदित्यर्थः तथाचश्रुतिः कस्माकस्मात्ता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किमर्थं तत्रैव सा स्थिता गायति तत्राह आसादिति सः गीयमानः प्राग्भवतीति प्राग्भवः सन् स्वापतिर्विद्याधरः
वा॰टी॰ मुनिना केनचित् पराधीनेन निर्निमित्तेन शापेन वर्षद्वादशकं वृक्षीकृतः तदेव गणयंती सैषा अत्रैव स्थिता उत्क
नि॰उ॰ लिता उत्कंठिता मेव त्वदर्पितं पादपंसं श्रिता सती सा गायति हे राजन् मार्गविहारिणां वदनस्य मयार्गमार्गे स्थितं ३२
३७१ स्वचन्मुनिरश्रमदर्शनमेव शापांतमकरोत् अतः सेषु वृक्षभूतो विद्याधरः अस्मदवलोकनादेव शांतशापः स

अस्याः प्राग्भवसत्पतिः स मुनिना शापेन वृक्षीकृतो वर्षद्वादशकं तदेव गणयंती सैषैव सात्र स्थिता
गायत्युत्कलिताद्य त्वदर्पितं पादपं संश्रिता मार्गे मार्गविहारिणां वदनो राजन्मे घृतस्तं ३२ पश्य पश्य सो
स्मदवलोकनशांतेन शापो विद्याधरो विटपितामवमुच्य बालां कंठे करोति विटपाकृति विप्रलंबैस्तैर
वबाहुभिरलं स्फुटपुष्पहासः ३३ शिखरिणां करिणां कुसुमोत्करो विटपेषु स्फुटयत्सु स्फुटरोमसु राज
जते गगनच्युतनारकलीलया शिशिरेषु तुषारसमानया ३४

न् विटपितां अवमुच्य बालानां विद्याधरी विटपाकृतिव्याजैस्तैरेव बाहुभिः स्फुटपुष्पाण्येव हासस्तेन संपन्नानि
यस्य तथाविधः सन् आलिंग्य कंठे करोतिपश्य ३३ अपरः शिखरिणो वर्णयति शिखराण्यस्मिन्निति शिखरिणः
तेषां करिणां विटपिलतागणेषु स्फुटरोमसु समोत्करः शिखेषु मेषतुषारो वासंतिकगणस्तत्समानया गगनच्यु
ततारकलीलया राजेन ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

371

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अमितंयत् अशेषवस्तु अंगेविभर्ति त्रिजगन्मणी नां आयाततरं आधारस्त्व व्योमैव त्वं चिद्वपुः परब्रह्मैव त्वहं मन्ये २८ कश्चिदु
रो कौतुकविशेषं दर्शयन्नाह वनावनाविति गिरेः शिरसि वनावनौव नचरैरा चारुण्णकामिनाम्नोहरद्रुमगहनेषु गी
तं गीयते अधः पथिवहता गच्छता अस्मनावियोगिरणा उरुषेण तद्गीतं श्रुत्वा रसाकुलं यस्यात्तथा मगाता ऊर्ध्वं विलोक्यते २९ अ
परस्त्वपा विधमपरं कौतुकं दर्शयन्नाह गीतमित्यादिना यगिरिशृंगवने उच्चोपस्त दायपल्लवपुटं आपे कुंजे वियोगहतयासो

आधारमायततरं त्रिजगन्मणीनामंगे विभर्त्यमितमंतरशेषवस्तु व्योमैव विद्वपुरहं परमेवमन्ये चत्रोदयास्त
यमेति जगद्भ्रमोयं २८ वनावनौ वनचरस्वारुकामिनामनोहरद्रुमगहनेषु गीयते इतो गिरेः शिरसि विलो
क्यते मनावियोगिनोपथि वहतारसाकुलं २९ गीतं शृंगतरुच्चैः पल्लवपुटे मिश्वस्य सोत्केवया कयास्मि

त ४ न्गिरा वियोगहतया विद्याधराणां स्त्रिया यत्रामाणतद्वनाथपथिकः माद्वसमाकर्णयन् दोलांदोलन
पेवचंचलधिया नो याति नो रुच्यते ३० गायत्पद्रिशिरसि रक्तरो उलपुटे निश्वस्य विद्याधरी काक
लं तिलकं वियोगविधुरा बाष्पाकुलैयाउरं नाथोत्संगगृहे गृही तचिबुकं स्मेरं ध्रुवच्चुंबनं स्त्यासाघरमा
यनं हतसमानीनामये नाइति ३१
अत्राधस्तात् उच्चैः पथिकः सो हासं आक
र्ण्यविद्याधराणां स्त्रिया निश्वस्य कंठ स्निग्धगिरां पञ्चामगीतं तत्
र्णयित सन् दोलाम्रपेव चंचलाधिया अग्रे नो याति अनुगेरपियाहीति नो नरुच्यते चित्रमित्यर्थः ३० सविद्याधरी

यामां दोल रूपितं सन् दोलाम्रपेव चंचलाधिया अग्रे नो याति अनुगेर पियाहीति नोनरुच्यते चित्रमित्यर्थः ३० सविद्याधरी
२ बाष्पकुलामती अतिलकं विस्रष्टविशेषं कथा स्यात्तथा गायति किं गायति तदाह हे नाथ लद्दुत्संगलक्षणगेहे गृही
तचिबुकं स्मरमीषज्जास्यसहितं भवच्चुंबनलक्षणं रसायनं स्त्वा पुनः पुनरास्वाद्य इह मया रात्रा: ह तसम: निंद्या
संवत्सरकालानीता: इति गायति ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तदेवस्फुटयति उन्निद्रेति इह गिरिग्रामगोकुलेषु उन्निद्राणां सद्यो विकसितानां कलमकुलानां दलांतरेषु गर्भेषु
नि०५० लीयमानेः कुजद्भिर्मदांधैर्मधुपैः निरीक्षितैरुन्मदानंदव्दीपितकामानां पामराणामपि गिरिकंदराणां घोषमि-
थुनानां तुष्टिर्भवति सा रतुष्टिर्नदने क्रीडातामप्यमराणां न भवनी तिमन्ये इदं भंगे खेलद्दोलिताभिर्दोलालनक-
३७२ ल्पिताभिराकुलकाननस्यातः गिरिगह्वरेषु गायंती नां पुलिंददयितानां पुलिमानने षु दत्तनेत्रं यथा ली लाशृंगारचेष्टा
मि राकुला किराताः मुग्धमृगं शत्रुमिव गतघृणा निर्दयं किं कथं घ्नंति अतोरा ... मन्यत्र दत्तदृष्टीनामन्य

उन्निद्रकंदलदलांतरलीयमानकूजन्मदांधमधुपोन्मदपामराणां मन्येनु सा भवति तुष्टिरिहामराणां या
गोकुलेषु गिरिगह्वराणां न नगराणां इदं भंगावदोलितलताकुलकाननानांतर्गयमु लिंददयिताननदत्तने
372 त्रे लीलाकलागतघृणां गिरिशितघ्नगां गिरिगह्वरेषु किं घ्नंति शत्रुमिव मुग्धमृगं किराताः ८० नानाविका
सिकुसुमोत्करलब्धवल्लीदलावलनशीतलिताध्वगांगाः सोभः प्रयप्रसरणेन तरत्तरंगा ग्रामा गि
रीद्रगहनेषु जयंति चंद्रः ८१

मानसां चलललक्ष्यवेधनपाटवमीदृशासमयेप्यति निर्दयत्वं केनेत्यर्थः अत्र वा भंगावदोलितलतासहदशपुलिंदल
८२ लनामानने षु कनेत्रता मुग्धमृगानां पुलिंदललनानेत्रसौंदर्यापहारित्वतापज्ञवासित्वप्रतिसंधानाच्छत्रुमिव
मन्यमानादयायोग्यसमयेपि निर्दयं घ्नंति किमित्युत्प्रे क्षा ८० किंच नाना विधेभ्यः कुशमोत्करेभ्यः लब्धः शीत
सौगंधपरागादिः सारोयेन तथा विधस्य वायोर्वल्लीदलानां चावलनैः शीतलितानि अध्वगानामंगानि यैः अंभो
भिः सह कुशोन शैत्येन प्रयंतं इति सांभः प्रथा तथा विधानां वायूनां प्रसरेण तरत्तरंगाः द्विजलाशया येषु तथा विधाः
ग्रामाः सौरम्यगुणाधिकेभ्यश्चंद्र जयंति तथा च चंद्रमंडलस्थेभ्यो देवेभ्योपि ग्राम
३७२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपरः कावेरीवर्णयतिमीनेति मीनावलीनां सरभसस्तुत्रिभिर्घट्टिताखंवुवीचिषुविलोलाभिः क्रीडंतीभिर्विस्फुरंतीभिः कुररीभिः करालाकुलस्ततपरानिःशंकैः रंकुभिर्मृगभेदैः संकुलाः कूलनिकछाजलप्रायदेशास्त्रयस्यास्तथाविधाकावेरीअवभाति अहोइत्याश्चर्ये ३५ हेराजन् अत्रसुवेलशैलस्यकटकेनसकलाकांचनशिलारविरणाप्रद्योत्यमाना वेलास्वचलोलस्यवरुणालयषुवीचिभंगेपर्यस्तस्यावाडव कृशानोर्विडवः गुरुःकराएवोपमानयनस्यास्तथाविधाभाति ३६ तथापर्वतिय आसन्नैः पीनैर्जलदैरावलितांतालयानांगेहोपशल्येषुसी

मीनावलीसरभसस्तुतिघट्टितांवुवीचिविलोलविस्फुरत्कुररीकराला कावेर्यहो भकुसमस्तुत्कपथवभातिनिःशंकरंकुलसंकुलकूलकछा ३५ भात्यत्रपश्यपरविनाकटकेषुवेलशैलस्यकांचनशिलासकलामलश्रीः वेलाबलोलवरुणालयवीचिभंगपर्यस्तवाडवकृशानुकरोपमानं ३६ आसन्नपीनजलदावलितालयानांगेहोपशल्यपरिफुल्लनवद्रुमाणां लक्ष्मीःप्रसर्पदच्छाचलितांवराणां घोषैकसीसमवलोकयपर्वतेषु ३७ उल्लेद्रपुष्पपटुपांडुरपुष्पखंडमंदारभांडविशिखंडिकरंडकछः आमाप्रपातजलजालविलासबाधावलाद्रुहुग

मांतेषुपरिफुल्लवनद्रुमाणांतथापलाशपटलैः आवलितांवराणांघोषैकसमाभीरपल्लीगृहाणांलक्ष्मीःसमवलोकय ३७ तथाउल्लेंद्रैःपुष्पैः पटुपांडुपः अतिशुभाः पुष्पवाटिकाः येषुतथा मंदारखंडाराबभांडानिचबहुतरपुष्पभाजनानियेषुतथाविधाः शिखिधाशिखंडिनांनृत्यस्थानत्वात्करंडआप्यत्कछाः जलप्रायाः शिखिरप्रदेशायेषु तथाप्रपातेषु स्रोतस्सुतत्रोजलजालस्यविलासाएव शिखंडिनांनृत्यबाधानेषुतथाप्रतिध्वनिमिर्विलासे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

373

वा॰टी॰ पुष्पेषु मन्मथस्तत्पुरेष्विव ४६ स्फाटिकस्तंभानां संभावा इव रम्याणि धारायातिनिर्झरवारीणि येषु ४७
नि॰उ॰ रणंति ध्वनंति निनिर्झरपुष्कराणि निर्झरजलानि यस्मिंस्तथाविधे त्वग्रामे गह्वरे ४८ हा रीतैः पक्षि
३७३ भेदैर्हारिणो मनोहरा हरिताः उपवनद्रुमा यास्तथा वापि प्रमाणेन हंससारसादिरणीतलक्षणाः अ
मलाः काकल्यो यासु गिरिगह्वरे गोपिता सुप्रवहिता सुग्रामस्थलीषु रम्यः सर्वजनप्रसिद्धः कामः मुदा
स्वरसेन रमतेइति मन्ये ४९ आसर्गसमासेरितआरम्य प्रायेणन्यापदेशा बोध्याः हे श्रीमतां वृत्तमिव वृत्तं

हरिणीरावरम्येषु हारिहारितहारिषु गिरिग्रामेषु पुष्पेषु पुरेष्विव रतिर्नृणां ४६ स्फाटिकस्तं
भसंभाररम्यनिर्झरवारिणी नृत्यंत्येताः शिखंडिन्यः परपात्स्मिन्ग्रामगह्वरे ४७ शिखंडिन्यो वि
लासिन्यः पुष्पभारनतालताः अत्रनृत्यंति कुंजेषु रणंनिर्झरपुष्करे ४८ हारीतहारिहारीतोपव
नद्रुमासवापिप्रमाणार णीतामलकाकलीषु ग्रामस्थलीषु गिरिगह्वरगोपितासु मन्ये मुदे वरम्यते
स्वरसेन कामः ४९ श्रीमद्वृत्तमहाशयातपहरप्रोच्चैर्गभीराकृते भूमन्मर्द्रिसभूषणाभवसि भो
भूमे रसैकास्पदं एतत्तु द्रुपयन्मनोत्सियदि मेघत्वया वर्षिता दूरवरपल्वलस्थलतरुच्छभो

महोदार्यं यस्य तथाविधा जगतः परिपालनेपत्वान्महाशयः आतपहरप्रोच्चतुन्नतांगभीरा च आकृतिः शारीरं
यस्य तथाविध भो मेघत्वं भूभृतां पर्वतानां मर्द्धि सभूषणं भवसि तथा भू मेः क्षेत्रारामादिसंपत्तिहेतो रसस्य
जलस्य एकास्पदमसि रावसद्गुणसहस्रवतापि तर्षाद्धर्षिता त्वया यत्र अपात्र भूतेषु ऊषरस्थलेषु पल्वलस्थ

३७३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पादत्रयं व्याख्यातं इदृशा गिरिग्रामकाः शशिपुरस्य स्वर्गस्य चंद्रनगरस्य याम्युद्यानि तड़ागा इव से सोस्य स्य: सोम सव

नइतिस्मृते: चांद्रमसस्य आविरणा अस्य स्य त्येन मितां असलोकाव सिंच जयंतीत्यनुषज्यते ५२ किंचते गिरिग्रामा: आ

सन्नापीता विद्युतायेषां तथा विधीनां घनघर्घराणां मेघानां नादेन नृत्यतां शिखंडिनां नवतांडवेषु विकीर्णे: क

लापकलांकोमलेर्बर्हिखंडै: प्रोड्डीनां चंद्रकाल द्गणामतीप्रकारायेषु तथाविधोसंतोज यंतिप्रागुक्तमित्य

२१

कूजन्ति जैरवाय: परिसरन्नो निद्रतालद्रुमा: हेलोल्लासितपुष्पपल्लववलद्वल्लीवितानांव

रा: ५१ पर्यन्तोपसलिले विजलदारम्या गिरिग्रामकाश्चंद्राम्बस्य मिताव निंशशिपुरोद्यानस्य भा

गाइव ५२ आसन्नपीतघनघर्घरमेघनादनृत्यच्छिखंडिनव विप्रकीर्णे: ग्रामा: कलापिकुलको

मलबर्हिखंडेप्रोड्डीनचंद्रकमरीप्रकराजयंति ५३ पार्श्वस्थनास्तशशिमंडलमंडनेषु विश्रांत

वारिग्रहवारिदवारणेषु ग्रामेषु यागिरितटेषु विलासलक्ष्मी: राज्येषु सविभववकुतो विरंचे:

५४ सामोदनंदनवनांतरसुंदरेषु संतानकस्तवकहासिनिकुंजकेषु उन्निद्रमंद्रमधुपा कल

पारिभद्रद्रुमेष्वभिरमे गिरिगह्वरेषु ५५

र्य: ५२ किंचैकयास्वस्यं पश्चात् शशिमंडलं तदेवमंडनं येषां एक पार्श्वे च विश्रांता: वारिद्वग्र वोवारिद

वारणायेषु तथाविधेषु तटेषु स्थितेयामेषु या विलासलक्ष्मी: साविभववत्स विरंचे: राज्येपि कुत: दुर्लभे

त्यर्थ: ५४ सामोदनंदनवनांतर मिवसंदरेषु संतानकस्य कल्पवृक्ष भेदस्य स्तवकान् हसंति तच्छीला: ग्र

निकुंजकायेषु उन्निद्र: पुष्पतामंद्र

मा: पृथुतत्पादि धेषु गिरिग्रामकेषु हंसमिरसे: ५४

गिरि २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विषयवीचिषु भोगपरंपरासु दत्तमूर्त्तिः प्रसंजितशरीरो विषयलंप टोमूर्खैः धत्तूरादिमद्यपानेनोन्मत्ता
वा॰री॰ नमदिरादिनामत्तान् प्रमादक्रोधावेशादिकपादियतन्मेमुखान् पिशाचाद्यावेशेनभावमानात् तत्वज्ञान
नि॰३॰ प्रकर्षेणादेहादिपरिच्छेदविस्मरणादहंब्रह्मेति सर्वात्कृष्टप्रमाणप्रतिष्ठान्नाच्च मानाधिकान् षष्ठ्यादिभूमि
३७४ कारूढं स्वस्वाभिज्ञतारोपेणायत्तलगलवाग्रत् तत्वमेवविलोकय अस्य विषयलंपटस्य इच्छा सत्वं उन्मत्ता
जडत्वमिति तत्रहस्यं विचार्यतां यदीच्छा सत्वं तर्हि सएव स्वभिसत्स्यः यदि जडत्वं तर्हि तृणलवाग्नादपि विष

उन्मत्तपतनोन्मुखधावमानमानाधिकान् विषयवीचिषु मुक्तमूर्त्तिः यन्मन्यते तृणलवान्तविलो
कयेच्छासत्वं जवत्वमतवास्य विचार्यतां तत् ५६ कोलाहलसमानेपि तिर्यक्के स्वध्वमानसैः अन्यथा
सह्यते सिंहै मीलितैरन्यथास्वभिः ५७ नित्याशुच्चे प्रियजने भयेणैक निष्ठरप्यांतरभ्रमणनीतस
मस्तकालः कोलियकाशयसमानतयैवमन्येमूर्खैर्णाकेनचिदहोवसिभिन्नितासि ५८

पलांपस्यादिदोषाधिक्यात्ततो पिस्वयंनीचइतितृणसाम्यमपि तस्यदत्तंभरत् मिति विचारेफलि ष्यतीतिउ
न्मत्तादिभ्योनीचत्वं तस्य किं वाच्यमित्यर्थः ५६ घनगर्जितादिकोलाहलसिंहैः अस्वध्वमानसैरनादरेन्मी
लितात्ते सह्यतेस्वभिस्तुस्वध्वमानसैर्भयान्मीलिताक्षैः सह्यतत्तुभयजन्नान्यथात्वमितिभावः ५७ कोले
यकस्वन् आशयश्चित्तवृत्तिस्तेन समानतया स्वगुरुस्त्रियोप्यतामन्यमानेनकेनचिन्मूर्खेण नित्याशुचित्वा
दीन्कारणान् स्वत्वसितोसिमन्ये इतिपूर्वोक्तिसंदेहे निर्णयः तथाहि सतिशिष्या अंकुरांग्रेणाधिक्यदर्शनमुपपद्यत
इतिभावः ५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दानप्रारंभादिकालेरुत्सकटुकराीकठोरजल्पतत्तुदातॄणांमहादुः सहोदोषइत्याशयेनाह नित्यमितिहे
मेघत्वंसतीर्थानांसमुद्रगंभगादीनांवारिविशेरे नित्यंस्नासित याडैः पदस्य: सर्वप्राणिनांअंबुददासी
त्यंबुदः किंचशुद्धः सन्विपिनावनौप्रारब्धमौनेयुनिसंचंधिव्रतयेनतथाविधो निवसति किंचशारिदे रि
तस्यापिभवतः अतिशायिताधवलकीर्तिरेवकायायअर्थद्रूपतेउद्दशोपित्वदानार्थमुत्याय अशनिं विद्यु

नित्यंस्नासिसतीर्थवारिविसरैरुच्चैःपदस्थोंबुदः शुद्धःसन्विपिनावनौनिवासिप्रारब्धमौन
व्रतः रितस्याप्यतिकीर्तिरेवभवतः कापस्त्रालयालस्यते प्रोत्क्षायाशनिमातनोपिकिमिदंठद्धं
तवाचेष्टितं ५१ वस्त्वस्थानगतंसर्वंशुभमप्यशुभंभवेत् दुर्गंधिस्थानमासाद्यवारित्वासितंतं
गतं ५२ अहोनुमेघनजलंविमुक्तंमहोनुतापेनवि पूरितांभः अहोनुभूमौपदियोषितस्त्रजं
लेद्धुनाघेप्रणापीवदीनेः ५३ नेघरणपमस्थैर्यमिषाशुचित्वंरव्याघरत्वंपरेकुत्सितत्वं स्वभ्यो
गृहीतंकिमुनामभूर्खेर्म्म्रखेभ्यरवायसुनानजाने ५४ गुणैःकतिपयैरेवबहुदोषोपिकस्यचि
त् उपादेयोभवेद्, वसोर्यसंतोषभक्तिभिः ५५

द्रनिपुरः सरंकदुध्व निआतनोषिउदंतुहंसुद्धाचितंतवआचेष्टितंकिंसर्वथाअनुचितमेवेत्यर्थः ५१
तदस्थआह वस्त्विति शुभमपिवस्तुअयोग्यस्थानंगतंसन्अशुभंशुभंभवेत्वारितइतिहेतुः ५२ दीनःदु
रिद्रः प्रणयीसुहृदिवभूमौजातसस्यादिपवितोषितस्त्र ५३ तयोदर्शादिगणवर्णनुमसंगा तद्विपरीत
मेघरूपादिशालिनोमूर्खानकाश्चिद्गुणं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कमिकुलकवलंक्लिन्नमथोकवलयन्ज्ञातः ६४ तुल्यवर्णच्छदैः कृष्णः संगतः किलकोकिलैः केनविज्ञायते काकः ३

अपरः सरसितं भ्रमतं काकमाह दृष्ट्वा काकेति हे कुत्सितकाक काककरा भिः कल्कारवैर्दंभध्वनिभिः कव
वा०टी० वलिनाहं सपारसा दृग्ग्रणायेनन्तथाविधः त्वं सरसि कर्दमे भ्रमन् सन्मधुनारवं अंतरजासिस्वकटु करनैर्यदंत
नि०उ० दृसे अ तोभिःशिरसिवेदनाहेतुलात् फलभूतः शल्पभूतोसि ६३ सरवलंप्रतिकप्रियदाहकवलयतीति ध्वांक्षः
३७५ काकः नरकनिकरं नानाविधप्रमेध्यं कवलयति स्मरणालिकां पुण्याभिपरिहरतीयत् अतस्तेस्मयोमास्तुयत् काहि
तमपिरवाचं अवसनितया अभ्रमत्तेचेत द्वसर्वदास्त्वदेतयथा लसेनोपस्कृतं व्यंजनं तदुज्ञा मित्यर्थः ६४ विविधानां
कुसमानां केशरैः केशरस्यपरागेधवलवपुः काक आत्माहंसइतिहृष्टः इत्यर्थेइवशब्दः अयोजनंतरक्लिन्नं क

काक कवटुकल्कारवकवलितपुराकरणाकर्दमे भ्रमन् सरसिमधुपरवं यदतोमेशिरसिफलभूतः
६३ कवतिनरकनिकरंपरिहरतिस्मरणालिकं ध्वांक्षः यदतोस्तुमासयस्तेस्वप्रयत्तेसर्वदास्वदते ६४ वि
विधवनकुसुमेसरधवलपुहंसइव हृष्टः काक स्वयदिनभासते ६६ अरणापारणपामर्दः स्याद्रोगोस्थि
तः काकोनिरीक्ष्यते चेत्पाद्दृशि दिशश्चोरो मिशिसजनेयथा ६७ सरभसमारसविदलपुष्करमक
विह १ रंदसंदरसरसि कथमिहरति काकउपविरूप कुपल्वलेमिन्लालाः करोतिविविधासहराजहंसः ६८
मिकुलकवलयन्काकोज्ञातः ६५ ६६ अरणापामाः महारणपस्पमर्दः स्याद्रोगोमनयजीर्णभीतिस्तंभेस्थितोयंका
कः यथानिशिसुप्तेजनेचौरश्चेत्समस्समारुह्य दशादिशोनिरीक्षते तद्वन्निरीक्षतइत्यर्थः ६७ सरभसे सारसैः विदलिता
पुष्कराणांपद्मानां मकरंदैअस्वंदरेद्रहसरसिस्फुरतावायुना कृयमानः धूलिताअवकेरणधसरः स्कंधोयस्यतथा
विधः काकः कथं विहरति अनुचितमित्यर्थः ६८ स्फुटानांविकसितानांपुंडरीकाणां कोशदृष्टवपुषि अभिमतसरस्ये स
रसिस्थिते राजहंसैसहएव कषंतीतिकषाशिलाभिरहिताहननयोग्यमुखं यस्यतथाविधः काकः पिशाचः अस्मि
कःस्फुरदच्चकरधूसरस्कंधः ६८ हाकष्टमिष्टवपुविस्फुटपुंडरीककोशेकषाहननयोग्यमुखः पिशाचः पशेषेव १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अशादृशं कर्मवैषम्याद्विषमं जगत्कुर्वता विधात्रा दोहितेदुहितुः सरसा रम्याया देवसुन्या अपत्यमुत्तेसिन् मुनेसमानामनुरूपा
रणा सर्वधर्माणां दृशोरन्यायसर्वमेवत्वक्ष्यमाणंसमं निर्मितं किंतत्सर्वं तदाहवासइतिअमेअवक रम्यस्य निर्मितेकुरंगत्वकु
लाषकहयपुरीषभूपंचभोजनं सर्वैर्जनैरालोकि तइतिसर्वलोकोरक्ष्यमार्गस्तस्मिन् कुत्सिताचिरगृध्रलायारतिर्मेकुनांतद्वि
षपंकुरतेदुरिकातथा सैर्वनिघृशरीरंच तिसर्वेमित्यर्थः ८९ उदीतितवतेप्रष्ठवतेषु प्रसूभायत्वोहासान्वितपथासात्तयाउवाच
मोर्त्यमिज्ञानं अमेधंअपवित्रंदेहाद्यभिमानं माध्यं कियाद्वमेत्रसाहितं तहितवमूर्त्वाफ्यस्याकेरगरोरथिकांतानाहसोपमितिघ
तिरल्पसंतोषः एवरणकदंवश्रिरमन्चिष्यामिदर्शनेमत्वन्नालस्यतेमतः समतोधमइत्यर्थः ९० अवस्तुरपरीषवचोस्के

नितं सर्वजगत्सदृशं कुर्वतो वैर्विधातादोहितेत्रिच्छनेसमस्यदृशोनिमित्तंसर्वमेवरवासोमेध्यावकरकुहेरभो
जनं रूपयूर्पसर्वलोकेकुरतिः सर्वनिर्घशरीरं ८९ त्वत्तःकोधमइत्युदीरितवतस्वोवाच हासान्वितमेतामोर्त्य
ममध्यमाध्यमशुभंयः सवितेसाधिकः शौर्यमतिरककृत्रिमाधृतिरितिश्रीमानूगणोयोत्तिमेमूर्वीदशगणाप्र
यत्नन्विचयेरवेष्यनेलभ्यते ९० भुक्तेमेघमनेघपराबुमतेनिरूपमहाचलकरे लक्ष्मीमतिसचेतनंक्रतरतेन्निम्रे
तनंकलतिसवरित्परतेमुनी विवलितेलोष्टैर्जनैस्ताड्यते धात्रारवलसमन्वितस्थितिस्त्वंलोकेक्रतानश्वरः
९१ लिंगस्योद्धरत्कोकआलानंदर्शयत्ययं सर्वाघः पतिकोतुंगगतंपरपतमामिति ९२

वस्तुरइतिमुरव्यचेतनंसजीवमपिनकुलभषकादिदेवाह्लल्ध्वा लक्ष्मीनिरपरामेर्वतिनिम्रेतनं निर्जलंचहगवत्सादि
लक्ष्मीनिरपराधमेवकर्ततिदर्शयतिमुनिविवलितेमशाकः सर्वैर्जनैरस्तलोष्टैस्ताडतेरावंश्रेसन्प्रत्यंतेनेश्वरं अममर्थः लो
धात्राखलनंखेले दुर्विलासकोतुके तेनसमन्वितायावदाउस्थितिर्मियतस्याविधः कृतइत्यर्थः खलसमन्वित
स्थितिरितिपाठेनश्वरः सवकः ९१ कश्चिन्नदीतीरेनर्मल्लास्या तमन्दराणायशिवलिंगस्योद्धरत्नंकाकंदृष्ट्वाकश्चितदृष्ट
तात्पर्यमुत्प्रेक्षतेलिंगस्यातेआलानंत्वंदर्शयतिनिर्दर्शयतिकिमितिदर्शयतितदाहसर्वेषांअघः पातकानांअधोगतिहेतुत्वंनाम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ खलसभायां अन्ये पि खलाः खयोग्याः नैको पि साधुरित्यत्यापदेशेनाह विशारा विति विशारारुभिः यं
नि॰उ॰ चरद्भिः शारसद्भिर्हि सैस प्रचुरे वके मद्गुभिर्जलकाकैः घनेपल्वले पदि च पलाः कौशिकाः काकाश्च स्थल
३७६ सहिंरणापल्वलरूपा गोष्ठीसभातद्योग्यैः समन्विता स्यात् कौशिककाकाद्यत्र असतो पि विरोधस्याव

376

विशारारुशादारुमयेव कमद्गु घनेचपल्वले च पलाः स्युर्यदि कौशिककाकास्तत्स्यादे
षासमन्विता गोष्ठी ७२ कोकिलः काकसंघाते समसंहननाकृतिः गदितैर्व्यक्ततामेति
सभायामिव पंडितः ७३ मद्गुकसमांकुरहृल्लनं सौकुमल्लं कोकिलस्य कुसमलता न तु कंक
गृध्रसमुद्गवकबककुक्कुटवायसादीनां ७४

वस्थितत्वात् एषां च विरोधः स्यात् स्वति क इति द्वंद्वैकवद्भावो न कृतः शकुनि द्वंद्वैकवद्भावस्तु वैकल्पिकः
७२ वर्णितः समासंवर्णाः शरीराच्छादकाः पक्षाः आकृतिः संस्थानं च पगदितैर्व्यक्तत्वाभिः ७३
साधूनामपरोधापि सोढुं शक्यः खलानां मातुसंबंधराणवद्गुः खसहइत्याशयेनाह मद्ग्विति वायसादीनां सं
स्पर्शमपीतिशेषः ७५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

केचनापहारादिनात्मलभ्यधामादिभागेन्याये न साधुमीप्रायदिति शंकयातद्विगुसापराजसभादोकटुरटं खलं प्रत्य
न्यापदेशेन कश्चिदाह हे काकेति कर्कशरखलस्वरोगाय: श्रोतकर्मणो विदारणा: क्रकच: सरवैकं चिन्हयस्पतयाहे कनं २
काकस्त्वभागमकाको मुख्यमामिति शंकयासदाकाकानेवा हयंस्त्वरटसितत्तेनाद्दकस्त्वशं अघक गुपातंलएक: पु
त्रोमेजीवत्वित्याशयापिकोकिलस्यपापं अर्भकं कस्मादनर्थकं अर्थप्रसासिहियस्माद्भुतो: कटभाषणेकेशील
कस्य

हे काक कर्कशरवचक्र आत्येकचिन्हतादृक्खलसैकनमपिक्रन्तेघयाम कस्मादनर्थकमिदं पिक
याकपुत्रायतदयितेस्त्वपहासस्सिद्धे ७० आलोकम्यपंकजवनेसविलासवंतंकाकं कलंकसदृशं स्मरशा
मारटंत हाकष्टशब्दशतमघविचेष्टैर्यानोरादितिक्रकचकेनविदार्यतांस: ७१
तो

स्पतद्भोत्याक्रियमाणमपिस्वरपिकपोषणं नमनोरस्यसिद्धे किंतुडपहाससिद्धेर्भविष्यतीत्यर्थ: ७१
काकं आलोक्य कश्चिदाहेतिशेष: किमाहतदाह इति हे काकय: पुरुष: तवखलानां वाकषे: कूरे: श
ब्दशतै: प्रुते: खेदान्नष्ठोविचेष्टित: सन्रोदितिस: पुरुषस्त्वयाकटुरवक्रकचकेन विदार्यतां अहं तु न तथे
किमर्थं रटसीत्यर्थ: ७२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० चित्राः नवाः अंकुराः यस्मिंस्तथाविधे चैत्रेमासयाविरहिणी सावक्ति किंवक्ति नितंप्रस्तावकृतेहेकूजत्कोकिल अ
नि०उ० यंमधुश्चैत्रोमासः कस्येति उतः अस्माः त्वयाआत्मनः स्वस्यमधुः किंतुप्रियपासहकालिंगायतत्त्वैव एवंच
३७७ ममभेतिवक्तव्येतवतवेत्यन्तरोलिर्मत्सीडनायैवतवेत्यर्थः १८ काकवृजेकाकसमूहेमोनस्पंदस्यफलादिचुलनस्यविहा
रस्यवर्णस्यवसाम्येपिकोतिरुचिरः एषतरोःकोशकाशात्ललरीश्चैः तवतवेतिकलरवैः कोमलयद्कुरुद्ंदुःखप्र

कूजत्कोकिलकोमलकलरवैर्नितंप्रथास्ताकृतेनंदंवतसित्सि तोसित्स्वचनंदुःखंप्रदंदुर्भगंचैत्रेचित्र
नवांकुरोविरहिरिणीवक्तिलयापालनः कस्यायंमधुरित्यतस्तवेत्युक्तत्वचैतरोः १८ मोनस्पंदविहारव
र्णविपुषांसाम्येपिकाकव्रजेः काकः कोकिलएषकोतिरुचिरोदूरात्परिज्ञायते मध्येमूर्ख
जनस्यपंडितइवस्वाकारमव्यक्तियः सर्वोहिप्रथिमानमेतिसदृशांस्वांतंचमत्कारतः १९ भ्रातःकोकिल
कूजितैरलमलंनायात्यनर्घोगुणस्तूष्णीमास्वविशीर्णपर्णपटलच्छन्नेक्वचित्कोटरे उद्दामदुमकंद
रेकंदुरत्काकावलीसंकुलःका लोयंशिशिरस्यसंप्रतिसखेनायंवसंतोत्सवः २०

ह१

दुर्भगान्तंवचनंकेनसिन्नितोसिवनेतिरवेस्नहिविरंदुःखितायाः ममधुःकिलः मूर्खजनस्यमध्येपंडितइवदूरा
याऽ२ देवाकाकः परिज्ञायतेपरिचीयते तंहिसर्वोपिस्वाकारस्सूचितमव्यक्तियःपुरुषः सदृशातुपकात्स्वांतश्चमत्कार
तः निगूढोपिप्रत्ययमानंप्रख्यातिंएति १९ हेसखेभ्रातःकोकिलअपंकडुरत्काकावलीसंकुलः शिशिरस्यकालः
वसंतोत्सवानसंप्रतिकूजितैः अनर्घोगुणःनायातिअतःकूजितैरलमलंक्वचिदुद्दामदुमकंदरेविशीर्णैःपर्णप
टलैश्छन्नेकोटरे तूष्णीमास्व २०

377

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संधौ २

खलु सभायां सद्विघोषं मासोत्सुकं जनं प्रति कण्ठे दात्यूहो वेति केवलं कण्ठको किल अत्र दंपत्योः रतिविग्रहे मा
नादि मित्रे प्रणयकुलहे संधाने दूतं भूतकं मधुरं अत एव श्रोत्रो त्सवभूतं तव नादं कंकणो तिपतद् इह पिचु
मंदगुल्मके घुडुल्लकैः सहसैव कलहो येषां तथा विधैः काकैः कंकारघर्घररवैः सर्वेषां श्रुतिः श्रोत्रं द्विषं अतत्त्व
मागता न धिरं तागतेति यावत् ७५ उपवने शशिरणाप्रवणानुरागवतां पुरः स कोकिला सिद्धः वाचा कल्मा शाम
होत्सववक्तव्यं कल्पा कर्षां कृत्वा यावद् आर्जवेन सर्वेषां श्रो तृणा भाजविनं मनोरंजनं कुरुते तावत् ध्वांक्षेणोपनिपत्य ॥

श्रोत्रोत्सवं तव कलं कलकंठकोत्र माद्यस्मरणोति रिति विग्रहसंधिदूतं काकैः खल कलकलैः हिगुल्मके
घुक्कंकारघर्घररवैः श्रुतिरागतास्ते ७५ वाचा कोमलपास्कोकिलशिशुः कल्पनकल्पाकर्षांस
र्ववर्जनमार्जवेन कुरुते यावत्पुरो रागिणां तावन्मत्तनपापलिप्त विरतं द्रांकारभीमा रवे ध्वांक्षे
नोप ने निपत्य नभसः सर्वे कृतानीरसाः ७६ किं किं कोकिल कूजसि द्रुत रव हर्षात्समुल्लासितं ग्री
वा कोटरतः प्रवेशय पुनर्मौनं स्थिरं ते भूमः उद्दामैः कुसुमे निरैरैर्मदमेघो जं भितं हेमंतेन कृतास्तु
षा र निकरैः शुष्का अमी पादपाः ७७ ज ३ त १

अये कोकिलशिशुः मत्तनयं मम पुत्रो मयापुष्टः मयोज्जीवित इत्यादि मिदं करोम्यकारस्तं दूषणी भैरवैः सर्वेष्वो
तारो निरुत्साहाः कृताः ७६ अयोग्ये भूत्रोतः पुष्टपर्ये पात्रादिस्वे मम खंगुणप्रदर्शनोत्सुकं केचित्तन्मयपरः
आह किं कि कोकि तिहे कोकिल त्वं श्रोतृणां पोष्यतादि कर्मविचार्य वस्तुगुणप्रख्यापनोत्सुकः प्रपुकां वर्षा द्रुततरं किं
किं कूजसि आबोधायद्विवचनं ग्रीवाकोटरतः हर्षा त्समुल्लासितं कूजनसमुल्लासं पुनरंततः प्रवेशय तेचि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना०टी० क्वचित् तरंत: तारा: तरंगभंगा यस्मिन् क्वचिमहो त्कर्षात्परस्परं द्विषत: अतएव भूरिविराविराणो भंगा यत्र गंभीरे
नि०उ० णामलवारिराणि अत्र लालालसुप्त मिव सरोजे स्फुलपुष्पै: कुंभैस्थगपूर्तशोषितमिव छत्रं ४ करागणाभि: शीकरी भूतैर्मुक्ता
प्रायैर्जलैस्तापं दालयति अपसारयती तिपाय लंतीरेषु सिंहे प्रतिबिंब सिंहात रशंकया जलपानां प्रागतां क्वचिद् स्तागाद्दा
१२ रम्पजलपर्यंतंप्रलेबिताभि: स्पलताभि: प्रतिबिंबदर्शन निरोधेन स्फुल टालयती तितपातरंगै र्निर्धूत शिला: पंकोग्राकच्छ:

क्वचित्तरत्तरं तरंगभंगक्व चिद्द्विषद्भूरि विराविभंगं क्वचिद्गभीरामलवारिस्थितं क्वचित्सरोजज्वलपुष्पगात्रं ४॰
३७८ कराणगमुक्ताजलतापटालंतीरेषु सिंहेषु लतासुलाटं तरंगनिर्धूतशिलोग्रकच्छं महीतलाकाशमनंतकच्छं
५ तडित्प्रकाशोदरमस्यमेघनन्नाद्भजातोत्थरज:प्रजाभि: पृष्ठद्भरध्वांतमयैकदेशं संध्यांबराभोगमिवप्रका
शम् ६

जलशयप्रदेशा यस्य तथा अनंतैर्मेघैरनंतकच्छं महीतले भवती एमाकाशमिव स्थितं ५ अस्पा: निरसनीया मेघा: यस्य
तथाविधेन वा पुनानुन्नेकंपितं यद्ब्जजातं पद्मसमूहस्तदुत्थरतु: प्रभाभिस्तडित्प्रकाशमिव उदरं यस्य अतएव एकत: पृ
षन्मय: जलबिंदुप्रचुर: अन्यतश्च ध्वांतमय: अंधकारप्रचुर एकोदेशो यस्य तथा विधु संध्याकालिकमंबराभोगमा
काशसंस्थानमिव आसमंतात्प्रकाशत इत्याप्रकाशं इषत्प्रशामितिवा ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथा अप्रयाणि प्रदर्शयति चित्रमिति एवको किला शिशुः काकीमातरं संत्यज्य गृह्णतस्तदकं चित्रं तद्वत्तरं शेषा काकीमातारं
कंको किलशिशुः चंचुचरणेन तुदति इत्यपरं चित्रं इति अहं क्षणादेया वदा चिंतया मितावत्सको किलशिशुरपि रसात् उ
त्वा नाहात् सदृशं वर्द्धितुं प्रेमेषु उद्युक्तो भूदिलपरं चित्रं तथाहि स्वभावसुभगो भागवान् जनः यां दिशं आपातिसेवादि
गस्य महात्म्यदा सेपद्यद्यस्यर्थः ८१ इति वाशिष्ठता० नि० प्र० उ० षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६ वर्णयते त्र सरः प
द्मकुमुदोत्पलसंकुलितं पद्मभ्रमरहंसाद्यसत्संगेन वर्णिताः तत्रादौ त्रयोदशभिः शरएव प्राधान्येन वर्णयितुं प्रस्तौ
ति परस्येति हे राजन् इह पुरः अद्रिशाखो कह्लारपद्मोत्पलजालानां नालेषु भ्रमणरतामिलद्भिः क्रीडद्भिः क्रीडद्भिर्वि

चित्रं मातरमेष कोकिलशिशुः संत्यज्य काकीगतः सेषैनं तुदती तिपावदहमप्याचिंतयामि त्राणं तावात्सो
त्पितया समात् सदृशं स्निग्धो रसाद्वर्द्धितुं मायाया तिदिशं स्वभावसुभगः सैवास्य महात्म्यदाः ८१ इति मतारा
मायणे निर्वाणप्रकरणे स्वकाककोकिलवर्णनं नाम षोडशोत्तरशततमः सर्गः ११६ सहचराज्जु
परपाद्मसानालिव निविततं पुरः सरोमारपुरः सरोपः कह्लारपद्मोत्पलजालनालललाद्विचारवपति
वीतः १ विकासितोद्दंडसहस्रपत्रकोशास्थल स्योद्दुरराजहंसं पीठद्विरेफद्विज लोकजुष्टभुवी
वगोहं कमलासनस्य २ आकीर्णशीकरकरालदिगंतरालफुल्लोत्फलाङ्गुपटलोदररेणुगौरं आमोदमत्तमधु
पद्विजगीतचितालकमिदं वरगं वहतं ३
चित्रारवैः पक्षिभिर्वीतं व्याप्तं अतएव सनत्तत्र पक्षिकं प्रति बिंबितं स्व मिव स्थितं सरपश्यपः अद्रिः शाखुं सरः शोभा
तिशयेन अस्य सोद्दीपकत्वात्पुरः सरः प्रधानभूतमद्वास्तीत्यर्थः १ तदेव शरो विशिनष्टि विकाशितेत्यादि वाद शभिः विका
शिते पुरंडदसहस्रपत्राणां पद्मानां दलानां कोशास्थालेषु स्थिताः उद्दुराः तच्छोभारं धराः राजहंसाः यत्र तत्पाठं नीलपीठस्थानीये
द्विरेफैः द्विजैः सारसक्रौंचादिपक्षिभिश्च लोकेर्जनैश्च जुष्टं सेवितुं भुवि कमलासनस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भंगलक्षणानोऽग्रेघ्यात्रा गाम नोहारिमनोह रंगीतंयस्मिन् तथा राजीवैरणूनांपद्मरागारागारणोनविमर्दे
वा०टी० नकीरागयामं अतएवपिशंगंपीतवर्णं तोयंयस्मिन् डिंडीरपिंडाइवपरिपांडुरैः पुंडरीकखंडैरुपसमेपिमंडित
त्नि०३० मलंकृतंतटवनस्यावतंसंशिरोभूषणालंयेन९ एवंविधमिदंसरः सत्संगमोपमंमतिविशेषणात्सुभयत्रयोज्य
३७६ मि११ मरुदेशवन्निर्जलेनव्योम्नाशरद्का शेनेतियावत् हेसोम्यशास्त्रार्थ प्रसत हीकं गोचरमसात्तात्का

भंगाग्रभा जनमनोहारिगीतंराजीवैरेणूरणाकीर्णपिसंगतोयं डिंडीरपिंडपरिपांडुरपुंडरीकखंडोप
मंडिततटोपवनावतंसं १० विविक्तहृदयांभोजं हृदयाल्हादनंपरं रसवत्वाद्विभातीदंसरः सत्संगमो
पमं ११ विविक्तेनमरुव्योम्नाभातिदंसोम्यनिर्मलं शास्त्रार्थपरिणामेनमहतामिवमानसं १२ किंचिल्लक्ष
मपश्यामि पृषत्पुरुषमारुतं हिमाभ्रमिवभातीदंसरः सरससारसं १३ यथेदंब्रह्मणोदृश्यमविकारा
द्नेतरत् तथांभसितरंगादिराजन्न्यथितंस्थितं १४ आत्मनेवोह्यमानानांचक्रावर्तविभायिनां
जडाशयानांविषमाहाकल्लोलपरंपरा १५

रवृत्तिरूपेणपरिणामेन १२ हेमंतेत हीदंसरः कीदृशंतत्राह किंचिदिति सर्वतोनीहारावृतत्वात्किंचिल्लक्ष्येनी
हारेस्ववर्णसाम्यापादनाद्दृगतश्यामं १३ नविद्यतेविकारः परिणामः आदिपदाद्आरंभसंघातविवर्तागृह्यते न
इतरत्कूटस्थं किंतुब्रह्ममात्रंतस्याः स्पसरसोंभसितरंगादिअंतोमात्रमित्यर्थः १४ आत्मनास्वेनैवांभसाउह्यमाना
नांहाइति आश्चर्ये छायेयदंब्रह्मणपियोज्यम् १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विसल्पतामृणालितन्तुसृणालिकवलानि शिशूनां पोषणमयनीडं प्रतिनीयमानानि तद्धारेणालसाः स्कंधायेषां तथा
विधै हंसैः कालेन एकत्रसंचयरूपेण कृते श्वेतैः चंद्रबिंबैरिवस्थिते : आरतागंसलसत्वातवकीर्णः शरदंबुदानांखंडा
वहवखंडाय स्मिंतथाविधं व्योमिक्केवलसमीरणामपि लसमीरणासतु किंपुनः सर्वगुणोपन्नसमीरणमित्यर्थः ७ प३
अस्पशरसः आमोदस्य राद्विवमंदैमकरंदसंपर्कोत्कारालैः राद्वे वातैर्याधूतस्यपंकपुटस्यजलसंमिश्रितपंक

वातावकीर्णशारदंबुदखंडखंडं व्योमेव केवलसमीरणमावृतांगं हंसैलसद्बिसलताकवलालसांसैः
कालेनसंचयकृतैर्विलचंद्रबिंबैः ७ आमोदमंदमकरंदकरालवातव्याधूतपंकपुटपाटनपाटवेन उ
न्महापटपदवयतीवलेखाचुम्पतखगाश्रितलतोज्झितपुष्पवर्षं ८ वेन्महाकमलपल्लवतालवृंतसं
वीजितंवलितचासस्चारुमानं राजापमानमलिकोकिलगीतगीतं सछत्रजलताललितांगनोघं ९

भागस्य उत्पाटनेपंकस्याधोनयनेनजलादिमज्जनंतद्विषयेपाटवेनत्वस्या … न्महान्पटपद इतिशब्दोयस्याल
या विधालेखातरंगपंक्तिः स्वध्वनिस्तुम्पतखगैराश्रिताभिस्तीरलताभिरुज्झितं पुष्पवर्षं दृष्यंगोपुष्पाणि सरःप
टवदुवयतीवसंततनोतीवेत्यर्थः स्तुम्पद्दिता दिवहुश्रीस्याश्रयणेनविद्धिन्नंस्वतंत्रंयरोविशेषणंवा तदेवसरोजसामे
नवर्णयितिवेन्नादिति वेलद्भिरत्नद्भिर्महाकमलपल्लवलक्षणैः तालवृंतैः संवीजितं वलितं विलासरा नीवचा
रूपेणायस्य अलीनांकोकिलानांचगीतिभिर्गीतं सच्छत्रः सच्छत्रस्य पंकजलताललिताः ललितः अंगनौघोय
स्यअन्तरायराजापमानं ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तस्यपमस्य सौंदर्याद्दिदेवताद्याः लक्ष्म्याः अपि शोभायंपादकत्वात्ये साम्य न्यासंसापसं सासौंदर्यो त्कर्षीकि
टि०३० रविकाकाभवेत्तत्साम्यंकस्यवाभवेदितिपाठेतुस्पष्टं २२ एतेपाः कमलोत्पलपंडयोर्जडेनजलेन जडाअचेत
३८० नाश्चेदृस्य देपरूपमोर्गोलक्षणत्वबृत्तिः समाकिंतुसिताः सिताभ्यांरूपाभ्यामेवचेसादृश्यंवेलक्षण्यंभवेदिति
योजं २२ सरः सफुल्लस्यपंकजवनस्यनवोदितार्श्रीः शोभाकुल्लेनमंदारादिविपिनेनसाम्यंनयातितारकस्य

हरिवल्लोगतालक्ष्मीरपिशोभार्थमेवपत् बिभर्त्तिकमलंहस्तेतत्साम्यंकस्यवाभवेत् २१ सितासि
ताभ्यांरूपाभ्यांकमलोत्पलवेडुयोः वेसादृश्यंभवेत्किंतुसमौजडैतयोः २२ साम्यंनफुल्लविपिनेनसरः
सुपातिव्योम्नमानतारकयुतंमचंदुवृंदेः नस्फुद्धवूविहसिताननशोभयेतिफुल्लस्यपंकवनस्यन
वेदितार्श्रीः २३ येषांपुष्पलतास्वादेवनन्यमनसंगतो भृंगाणामायुरायामितिएवसुभगोत्तमाः २४
चूतत्वारुचमत्कारंचरीकाभ्रमरंतिये तएवसच्चमत्काराइतरेज्ञातिपूरणं २५

तेनव्योम्नापिसाम्यंनयाति एवमिंदुर्विवैरण्यकत्रमिलितैः साम्यंनयातिकिंतुनसंतीनांवधूनांविहसित
युक्तया आननशोभया याम्यंराति विध्यपर्यापूर्वो पमाननिराक्रिया २३ प्रसंगाद्भृंगान्वर्णयतियेषामितियेषां
भृंगाणांपुष्पलतास्वादेरायामिदीर्घमायुर्गतंतेभृंगाएवसुभगोत्तमाः हस्नुभगोतदृप्यकदेवा २४ चूतस्यचारु
चमत्कारंसगंधिमकरंदरसंनवांकुरकषायरसंचचरंति आस्वादयंतियेभृंगाः

३८०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कूपवाप्याद्युपाधिभेदेनां मसितारतस्यामिवनारीपुरुषत्वेसेरीराल्कर्षीकर्षी तरात्मन्यपितारतस्यविभावनमित्याह कूपे
तिश्रोतरंउत्कर्षापकर्ष जातरम्य १६ जलेजातिजन्मयेषांपद्मोत्पलादीनांलडयोरभेदाज्जडाज्जातयेनाम्नायोभिभेदा
स्तेषांवंधनन्नीरीस्यजंतोर्मनसद्भावास्परसः पद्मादीनांतत्तद्देहानांच्चजर्जरदशांतायाः लहर्यैस्तिरंगाः भोगोत्सहस्रत
द्भूमेरा अतिशयेनसंततानिश्रावर्त्ततुल्यानि इंद्रद्वेषादिरत्नानांवलितानिपरिवर्त्तिनानीचासंख्यातानिकश्मलानिसंकल
यितुंकोनामशक्तः नकश्चिदित्यर्थः १७ पद्मानिवर्णयितुंप्रत्तोतिचित्रमित्यादिना इतःपरंप्रायेणनामापदेशाः जडः

कूपवापीसरोह्नीनांद्दश्यतेयादृगंतरं नारीपुरुषतोयानांविज्ञेयंतादृगंतरं १६ जंतोदिवास्यमनसोजल
जातिवंधवजीर्णस्यजर्जरदशालहरीभ्रमेरा श्रावर्त्तरुलिवलितान्यतिसंततानिकोनामसंकलयितुंकम्र
लाभिशक्तः १७ चित्तंलिङ्गंमितमहोजडसंगमस्यपद्मोपियन्निजगुणानिवेषः श्रंतः प्रगोपयतिकंठतलेनिवे
श्यसर्वस्यदर्शयतिदुर्भगकंठकोटं १८ सिद्धिद्वेरहत्के सत्स्कंधोर्पितेञ्जोग्रसंयुतेः अनन्येरपिनिःसारैः प
द्मर्शविगुणोरलं १९ महितांकुलपद्मानांगुणैः सौंदर्यशालिनां प्रभावंनास्तिसंख्यातुंवासुकेरपिशक्तता २०

संगमस्यजनसंवंधस्यप्रभृत्तेसमागमस्यच्चविजृंभितंचित्रंश्राश्चर्यभूतं अहोतत्कुतः पद्मतः एषः सद्गुणनिधि
त्वेनप्रसिद्धतमः पद्मोऽपिनिजान्सौरभ्यसौंदर्यमकरंदादीन्गुणान्दोषानिवमुकुलितः सन् कंठतलेतिवेश्य
श्रंतः प्रगोपयति दुर्भगंकंटकोत्संचवहिः सर्वस्यजनस्यदर्शयति १८ पंतुशब्दस्यगुणशब्दवाचास्तितवस्तुत्सदृशाः
१९ कुलपद्मानांपक्षः सौरभेणकुलप्रख्यापकानांवासुकेः शेषस्यापि २० ॥ ॥ ॥

सदोषागुणास्तुसर्वैत्रोपेक्षाएवैभ्रसंगाद्दहसन्धिद्वेरितिसद्भिद्रुत्वादिदोषबहुत्वात्श्रतंडपादेयत्तानास्तीत्सु पेक्षाद्दसर्पः
ति १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ तत्रहंसमालोवर्णयन्दर्शयत्तिपश्येति हेराजन् सरोनाम्निनालिनीनांकोसरैरुपमैतैस्तु समानवर्णोरूपया श्रिया
नि॰ ३॰ शोभयापलितःहंससमाला लक्ष्म्या अवलावल्लीसमागायनविकाशीरंकुजितंयस्याः रविधात्तितांपश्येत्यर्थः
३२१ गायनमित्यशीवागवच्छादसः अथवाभवत्ताम्निनलिनीकेसरैः श्रिया लक्ष्म्या पालिलातायपार्श्वसामगा
नमेवकूजितयस्यास्तथाविधेतिदेवाहृष्मन्त्रासहंसमालापरतयाव्याख्येयं ३२ इहसरोमंडलेरवेहंसीमनुसर

परेषयानाम्निनलिनंकिसरैः पालिताश्रया हंसमा लावलावल्लीसामगायनकूजिता ३२ दोला
कमलिनीउस्थांदृष्ट्मारव्येप्रतिबिंबितां हंसोहंसीमनुसरन्मंडलेनेहचेतति ३३ माभूत्कस्यचिदेवेषा
जन्मसनिताभ्रशं परेपतांविविताहंसोहंसीमनुसरन्मतः ३४ हेलयाराजहंसेनयत्कृतंकलकू
जितं नतद्वर्षशतेनापिजानत्याशिक्षितांवकः ३५ समानेप्याकराकारजातिवेषाशनादिषु हंसे
स्पराजहंसस्य दूरमत्यंतमंतरं ३६

हंसः प्रतिबिंबितांदोलाशीर्हृशोकमलनीडेस्थितोहंसीदृष्ट्वातस्यतनुमज्जनसंकयानिचेतः तिमूर्छितोभ
द्वित्यर्थः ३३ ताहशीत्वीम्यसनिताविद्दति अप्यर्थेरवकारः ३४ ३५ आकरोजन्मस्थानंआकारः संस्था
नंअशनमाहारआदिपदान्नामवर्णादयोगृह्यते इतरहंसस्यराजहंसस्य च आत्यंतं अंतरं तारतम्यं दूरंविप्र
कृष्टयतत्तेमानसेस्वर्णपद्मवनेक्रीडंतिसमुद्रचानिमज्जामृताः खादंतिसर्वपक्षगम्येऊर्ध्वभागेनभसःसंचरं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पद्ममकरंदास्वादिनो भृंगाः वनोत्तरासक्तान् भृंगान् हसंतीवेत्याह मत्ता इति भृंगाः भ्रमराणां हसंति जन्मेति शेषः कमलिनः
शैलविकृत्ता वा २६ येन भृंगेण पद्मोदरेषु उषितं विहृतं उल्लसितं प्रसुप्तं च सरघभृंगः शिशिरविरसेषु तरुपुष्पकेषु मा
वेष्टीति कथं करिष्यति २७ सजलपद्मैर्वा फुल्लैर्लब्धः अकुल्लपद्मसौरभ्या वृत्त्या मूलसाम्योपपादनां पिबेर २८
हे भृंग हे भृंग त्वं विविधपुष्पमधूनि आस्वादयन् सकलशैललतागृहेषु नित्यं भ्रमन् अद्यापि किं न तुष्यसि मधुलंपटत्वा
विकार २

मत्ता मधुमदामोदैः उत्करे पूरणं तिथे तुष्टानामितरस्या रे भ्रमिराणां हसंति ते २६ येनोषितं विहृत
मुल्लसितं प्रसुप्तं पद्मोदरेषु शारिकोरटकोमलेषु भृंङ्गः सरघ शिशिरे विरसेषु राजनू मीकं करिष्यति
कथं तरुपुष्पकेषु अफुल्लमल्लिकाद्यमसुकुलोपरि षट्पदः दरपतकालतृणामूलमोत इवांधकः
२८ आस्वादयन् विविधपुष्पमधूनि भृंग नित्यं भ्रमत्सकलशैललतागृहेषु नद्यापि तुष्यसि किमंगदुरा
शयोसि मन्येन सारमुपगच्छसि वा वनेभ्यः २९ कमलकलकवलकोविदराजहंसरोम धुपमारुतं वदर
दरीषु विदीर्णदेहकुरुकंटककाकचैः ३० अतसीकुसुमकलपल्लवलयविकसि तेन चतापि छे प
रभागमेहि मधुनातासु सदशी वपंडितः पुरुषः ३१

दुराशयोसि अद्यापि वनेभ्यः २८ सारनापगच्छसि वा कथं कष्टमिति खेदमन्ये इति वितर्केन हि सारलाभे अपरितोषो
भ्रमराणां वासं भावयितुमपि तुमपि शक्यमिति भावः २९ कमलकुलेपद्मवने कवलनं कवलो मकरंदास्वादनं तत्र को
विदहे मधुपत्वं सरः पद्माकरं गच्छ रुंडमकरंदपुष्टं स्वदेहं वरदरीषु कंटककाकचो विदीर्णं मा कुरु ३० हे मधुमपा
स्तहेमंतशिशिरादिकालकलासु कालिपापायाः यथापंडितः पुरुषः स्वानुरूपप्रसंगसपंप्रभुः समाजाघलाभे विसहरि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अमृतमसंगादाहपादेतिपादैराक्रांता॰ महेभानांमस्तकतटायेत तथापद्माकरस्त्वैकआलयोयस्यतयाकल्ह
वा॰टी॰ रादिलताव धूमासंभोगमंगादयेवान् रास्येइदृशाप्रभावापिमेग॰ विधेदैवस्यवशेन शिशिरात्तोलोष्टंलगांन्चला
लि॰ उदयन्नास्वादयन्सन्नस्यच्छोवकइवाचरतिवकाति सर्वप्राप्तिपक्षिकेभ्यआचारेक्षिवलवइतिक्षिप्रअरहाइतिसर्वे
३८२ दास्मार्थेविदामहद्भिरपिमनः देस्मदीयते ५३ भोराजन्हंसास्यांसाभांपन्नाभ्यांक्षिनुन्नेनालवनेप्रविष्टेनमया
घृतिघातमानेपद्मदलोदरेनिविष्टस्पृष्टस्यांस्येयोतस्पतरत् नेसरत् तारडन्ने॰ स्वरस्त्वपितरप्रतिपक्षवनतत्स
दृशंदृशीनो वोधकसमवधानात्सस्मृतकितद्ववचनंतदाहस्युक्तेतिहेतातश्चछिविम्युलायुताममसारभिवस्वा

पादाक्रांतमहेभमस्तकतटः पद्माकरैः कालयः कल्हारोत्पलकुंडवंपकलतासंभोगपसौभाग्यवान् भं
गोघ्नोविधेवेशेनशिशिरेलोष्टंलगंस्वादयन् शीतस्पृष्टकवकासहान्विपरादेस्मेम नोदीयते ५३
प्रत्नस्पदलोदरेघुतितरत्तारंचिरंसस्मृतं हंससान्निविनुन्नेनालगहन्चारिणाभोमया श्रुत्वासारभि
वाञ्छिनीविकिरतिस्त्ववारिविंदूत्करं मध्याह्नेशिशिरेधिकासिसहसामूर्छिस्फुटंदृश्यता ५४ भोमीशेरि
वसोम्यवारिणोचिरंनिंशब्दकंसपतोहंससंसहताज्वनालनालिष्कंपटंकपत्तते॰ गंगावारिनदत्तप्रप
रणयत्नसादिवास्योपरिप्रक्षापेजलविंदवोजलचरादृष्टाः पिवताशुतान् ५५ इति वा॰नि॰पद्मप्रमददहंस
इविधेकिरतिमूर्छिताराभगोमध्यान्हकालेपिसहसाविकाशिशिरंहिमंस्फुटंप्रत्यक्षं दृश्यतामिति ५४ हेराजन्हंसस
रसिमोम्नाकाशेइंदोरिवचंद्रवत्सौम्येप्रसन्ने वारिणो निःशब्दकंसपतःगच्छताहंसस्यअंसाभ्यांपक्षाभ्यांहता नियाः
ज्वनाला भितत्सवेलननलत्तारो निष्कंपटंका घोतेपुष्पकपुरटत् हिरण्यगर्भसनपुष्करपुटादिवयोः जलविंदवः आसाप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शुक्लेन पक्षेण चंद्रः शुक्लाभ्यां पक्षाभ्यां हंसः व्योम्नि स्थितः कुमुदानामाकरस्य भासकः विकासकश्चंद्रः शो
भाहेतुर्हंसइति तयोः साम्यं ३७ उन्नाला ऽध्याः नलिन्यस्तन्नालक्षणे कदलीखंडे सकुले कदलीवनप्राये प
प्रवने विहरतां हंसानां लक्ष्मीः शोभामितस्तानोऽर्थः तात्पर्यं तत्तु योगेन ऊर्ध्वीकृतानालाया हृत्पद्मलक्षणा नलि
नी तस्याः प्राणामाभ्यासाद्धिकाशेन कदली वधस्तं भनं स्तंवसत्तस्सकुले प्राग्गतेहृत्पद्मत्रयलक्षणे वने निरस्ताविवि
धातापनिरतिशयानंदस्वादने सदा विहरतां हंसानां यतीनां जीवन्मुक्तिः सुखसाम्राज्य लक्षणा लक्ष्मी संपदं खगः

शुक्लपक्षे स्थितो व्योम्नि कुमुदाकारभासकः आल्हादयति चेतांसि हंसश्चंद्र इवोत्थितः ३७ उन्नालनलि
नीनालकदलीस्तंबसंकुले वने विहरतां लक्ष्मीं हंसानामतिकः खगः ३८ तरंगवलयालोलशीकरोत्क
रहारिणी कुमुदोत्पलकल्हारपुष्पसंभारसुंदरी ३९ भृंगलोलालकलतारणत्सारसनूपुरा वर्त
लावर्त्तनाभीकाचलद्वीचिविलोचना ४० प्रतीक्षमाणा दयिते रसपूरकरे धरं नारीव सरसी चारुहं
सकाभ्यां विराजते ४१ हे हंस मङ्गुबकः काकशरास्तुशारे मा त्वं सरस्य विरतं कुरु वासमेकः आपद्यपीह
समशीलवयोवचोभिः श्रेयः फलाभवति संगतिरात्मवर्गेः ४२
देवो पिकरतिप्रात्मे तीत्यर्थः ३८ इदानीं तासरसीं नारीसाम्येन नरूपयन्नुत्प्रेक्षते रंगेत्यादिना तरंगा एव वलया यस्याः
लोलेः शीकरोत्करे हारिणी हारव ३९ भृंगा एव लोलाश्चलाः अलकलता यस्याः ४० स्यामनोऽर्थः जलं च तस्य पूर्त्तिः
पूरस्तत्कर धरं प्रवृत्तिम् प्रतीक्षमाणा प्रतिमुखमीक्षमाणा प्रतिमुमीक्षणा हंसकाभ्यां मंजीराभ्यां हंसपोताभ्यां च ४१ प्र
संगात्कश्चिदन्यापदेशेन कंचित्प्रमाहहंसेति हे हंस त्वं मङ्गुजलका: कः बकः प्रसिद्धः काकश्च एतद्रूपाये शरवो हिंसास्त्र

[illegible]

त्सारे जलप्रधाने सरसि एव वासं सा कुरुष्यतः ३ हय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्र नभसि उत्कंधरऊर्ध्वीकृतकंठः विततो निर्मलो त्वाह पन्नोयसतया विधीयं परोवर्त्ती हंसरवेति प्रत्य
वा०टी० नैः प्रतीतानिश्चितो बकः प दाश्रेसोऽहस्मसोपल्वलजलाच्छफरीं गृह्णाति तदा बकोय मिति लोकैः प्रतीतः
टि०७०५ पल्वलाधिमत्स्यार्थं अतिबहुकालं विलोलाल् अत्रैव सरसि तयोडंभान् बका विलोमज्ञान धूर्तं च दिल
३८३ का चित टवनिता तत्रैव अन्यत्र अतिबहुकालं विषयलंपटेन विलोलानत्रैव तयोडंभान् अतिमिरस्यानूतं
मिशे स्यपर्यंत प्रतीक्षमाणान् धूर्तान् विलोक्य विस्मिताभूदित्यर्थः ६ पान्थस्त्रीपमाहारेगीः परपंतपांथ

383 उत्कंधरो विततनिर्मलचारुपक्षो हंसोयमत्र नभसीति जनैः प्रतीतः स्वकाति पल्वलजलाच्छफरी
यदासोग्रनस्तदा खलु बकायमिती ह लोके ५ अतिबहुकालविलोलानवलोक्य बकान्तपाडंभान्
अत्रैवातिमिरस्थास्तटवनिता विस्मिता धूर्त्तो ६ अत्र जले हिमहेलाः परपेता अपरा तिसितपुमान् इ
छसिता अनुगंतुनाहं तव वल्लभा व्रजामि इति ७ कुपितां तामनुनेतुं यत्नपरः पांथराषपथिकांतां अ
वलोकयन रमायकुसुमलताकुहरके लितीखेने ८

प्रत्याह अत्रेति हे कांत अत्रास्मिन् जले हिमशीतं हेलयं तिनगणयंति तथा विधारता ग्रामीवध्वः ही तिस्पष्ट
दं महिला एव महेला इति वा सितपमान परहरति वंता अनुगंतुई छसितेन अहं तव वल्लभा सप्रियान् इतिहेतो
रहं व्रजामीति ७ एवं चाद्धिनी कुपितां कांतां अननेतुं एष पथिकः पथिकुसुमलताकुहरके लितीरवनेयन्नपरः
प्रार्थयते हेलन रमाय कत्वमवलोकयेति द्वयोरन्वयः ८

३८३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रविश्यपुनःपुनः२

वकमङ्गमरराणां पांथानांचवियोगिनांमत्स्यानांचचरित्रहिमवर्णपिते आद्दितिवकशरस्यस्याप्नकचरैर्

स्नकृत्योक्तिः १ अत्राप्यन्यापदेशोक्तयः प्राग्वत् हेवकत्वंवर्णतोहंसइवाभासिमद्भुसोहसदिदोषत्रयंत्य

स्यर्थः प्राक्गिलनसमर्थमत्स्यैः प्रोतास्त्वचवायेपातथाविधाःसंतोयत्सान् जग्धवंतोभस्तितबंतस्तेमीमद्रुचः

मस्त्च रसहृचर्यः क्रमेणऊचुः निर्गुणस्यवकस्याप्यगुनरागकोत्तिद्दष्टपतां यत्नारघंस्मारप

तिप्रावद्भावर्जितिचुवन् १ वकहंसइवाभासिसरस्योमद्गुसोहदं नशंसत्वंचवारांचमत्काहंसोभ

वस्फुटं २ गंभीरंवाणिगर्भप्रस्ततजलचरयेप्रविश्यप्रविश्यप्राग् मत्स्याञ्जातचेचश्चतुतरतरप

रेजग्धवंतोविदग्धाः तेकोनाप्यघदिस्यात्मतमितिगमितांकालयुक्तेमहिम्नानाक्रामतिक्रमस्थाः

स्तरमपिपुरःपंगवोमङ्गवोमी ३ एवंविहन्यतेलोकःस्वार्थेनेतिप्रदर्शयन् मद्गुमेऊरुतांयातइ

त्येवंस्तौतिदुर्जनः ४

दिष्ट्यादैववशात्केनापिमहिम्नाप्नेतेत्तिमिमिमत्स्यजातिभेदेर्गिलत्तजंगमैताः संतःक्षुधाइतिशयकालयु

क्तेप्याक्रमणेतारक्रमेणपंक्तिबंधनस्थिताःसंतोपिपुरस्तीरप्रदेशागतंसहरमपिमत्स्यपंगवःसंनोनाक्रमति

आश्चर्यमित्यर्थः ३ दुर्जनैर्लोकहिंसनेनस्वार्थसंपादनंमद्गुभ्यःशिक्षितमितिभंगपतरेणहरणमिति एवंम

दुर्वद्स्वार्थजनालोंछितेनलोकोविहन्यतेहतुयुज्यतेइतिइममर्थंप्रदर्शयन्मद्गुर्गरुत्मेरुतांप्राप्तःइति

सलिलाशयानां मत्स्यादीनां आसन्नमंडूकादिदर्शनेन यद्भयं भवति तस्य भयस्याग्रतः अशनिपातमपु
वा॰ टी॰ को भंगो भयं तस्य एतस्यमेव अदः रहस्यमे पुराजातिस्मरेयामत्स्यादियो निद्रुःखानि स्मरताविदुषा स्वानुभूतम
नि॰ ड॰ कं नासत्यमिति मंतव्यमित्यर्थः २५ नेत्रश्रोत्रशोभावलात् अलोभ्रमरे सति सम्पवकीर्णानि नवोत्पलानि केतका
३२५

आसन्नमंडूककरं धृविडालसर्पं दृष्ट्वा भयं भवति यत्सलिलाशयानां तस्याग्रतस्तरुणि वाश
निपातभंगो जातिस्मरेण विदुषा लकमदः पुरा मे २४ हृतसरोवरनीरतरोस्तले कुसुमशालिनि मुग्धम
गाम्बुरः समवलोकय लोकमलौवलाघुतिविकीर्णनवोत्पलकेतवान् २५ बर्हीप्रोन्नतचित्तत्वात्तोयमि
द्रं प्रयाचते स पूरयति तेनास्य महालानिखिलां महीं २६ मेघानुसरं तेते मयूरास्तनया इव मलि
नो मलिनस्यैव पुत्रस्त्वनुमीयते २७ मृगानालोकय पृथिक श्रितपन्दयितेत्त्वरेण पुरस्थेषु पदार्थेषु यंत्रप
त्रिकतां गतः २८

निचयेस्तथा विधान् मुग्धमृगान् लोकं प्रियं जनं समवलोक दर्शयेति २५ बर्हीमयूरः प्रोन्नतांचेत्तत्वात् इन्द्रराय
त्वादिंद्रं तोयं प्रयाचते याचे धिकर्मकत्वादिंद्रोप्यकथितं कर्म संहृदः तेन्न प्रोन्नतचित्तत्वेन संतुष्टः सन्
अस्यप्रीतेन निखिलां महीं तोयेन पूरयति यतो महात्मा अम्बुदार इत्यर्थः २६ स्तनं पिबतीति स्तनपा बालास्ताइव २७ यंत्र
निर्मितपुत्रिकातुल्यतां निश्चेष्टतामिति यावत् २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इममेवमप्युयिकमिथुनचरित्रंप्रागल्भात्कथंतीवारांगनाराज्ञेदर्शयतिइतीति ९ शरारूणांहिंस्राणांनिषा दादीनांवुद्धेः संकरः मेलनंप्रीतिरितियावत् १० कीटेत्रपतंगः कीटेकि इतिशेतिकिंटेकिटायते अजंता दिवार्थनिष्ठाक्तोतस्येकाङः स्फिटिविटायते इतिपाठेस्फोटयतिविमोचयतिपक्षाविति स्फिटिवंधग्रंकीटायते केटनीतिकीटः कंपमानः संचरत्याचरतिपुरारास्यप्राक्से चैतस्यदोभोगपस्यपापस्यउन्नतऊर्ध्वभागेडङ्कृता

इतिहावभावविलसितविवलनकोपाङ्कहर्षहसिताधिकुर्वाणावरववनिताकथयतितेदस्पतांरा जन् ९ वकमङ्कुशराणांनितमेकोकशामपि संकरोत्तिमध्येवुद्धे नेस्रर्वविदुषामिव १० चत्व ग्रवेजरीटस्पकीटः स्फिटिकिटायते दोभोगपस्यपुराणस्यपताकेवोङ्कृतान्नते ११ तारंतीरतरो सरोतितरलोयावद्धकः प्रोज्झसंस्तावत्वल्वलगोष्पदेवकलिलयावद्दलादेहकं मज्जंत्यापिजेव त्सीवनिपुरांत्रातेसपर्यीमयात् हड्डेगेनमहायदीहदिस्रतेनोन्पङ्घवेत्सोव्यदं १२ वगाजगरमङ्क नोहरिद्याप्राणीनांधृतिः अचर्वितनिगीर्णानांमन्यानिद्वंयमेवसा १३

पताकेवपल्वलतारतरोप्रोज्झसत्सवकः यावद्भेतिकुजततावदंवुकलिलेदेवङ्कलोद्रपल्वलगोष्पदेयावद्व लायादितिसाकल्पप्रायोनेसर्पः प्रियवत्सिरागादिवभयान्मज्जंत्यासेफयोस्तवापित्वदेहकेत्रातंइहसंसारे महापद्मानायांहड्डेगेनस्रतपरणादस्पत्सोव्यदंशरणंनवृततथचनक्त्वापितयाकृततत्वदेहरसणंपुवितमस्य दः १२वकादीनांहरिद्रुहरमविषाणांअचर्वितनिगीर्णानामत्स्यादिप्राणीनांयाधृतिश्चित्तस्थितःसानिद्रयमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अनन्तृष्णो भोमं वार्यं पिबतो मयूरस्याशयं कश्चिद्दर्शयति येनेति येनेति येन अब्देन मेघेन शरत्काले
लि॰उ॰ ति शिखी मयूरो वारिभिः सतीर्पितः सर्वप्रियासु वर्षास्वपि सरो मयूरः पेदितियत् चरित्रं तत् बाल
३८५ लोकानां दृष्टान्तमेवोचितं न महतां तस्य औदार्ययोग्ये समये प्रारब्धमिदं मनो सर्यसमवेक्ष्य पाम
रैः कृतेन हासेन सज्जनजनः दुःस्थो दुःखितो भवेत् इति एवं विचिंत्य बर्ही मयूरः आलनत्त्वेन नि
खलकालेनेतुं समभ्युद्यत उद्युक्त इत्यर्थः २५ तर्हि समयूरः किमनुचितकारी नेत्याह स्फाटिकविम

385

येनाब्देन शरद्यपि शिखी संतर्पितो वारिभिर्नो वर्षा स्वपि पूरये घादि सरस्तत्पालने लो
कोचितं आरब्धं समवेक्ष्य सज्जनजनो हासेन दुःस्थो भवेत् बर्हीत्यालत्वेन नेतुं मखि
ले कालेसमभ्युद्यतः २५ स्फटिकविमलपीत्वा तोयं घनोदरनिर्गतं पिबति न पुनर्मार्गे गत्वा भूतं सवापि
तासिराजलं स्फुरति च घने स्मृत्वा स्मृत्वापि विपद्यते गुणवतिजने वक्राशानां श्रमो पि सुखावहः २६
इह तिवाहयं त्येते मार्गदेश्य घनागमे कथमिः पथिकाः प्रायो विमूढा जीवितं यथा २७

लमिति शिखी तृषान्वितोऽपि मार्गे स्फटिकविमलं मघनोदरनिर्गतं तोयं पीत्वा पुनर्मार्गे सकर्दमं जलं न पिबति त
र्हि सकुतो तृषार्तो न म्रियते तत्राह स्फुरतीति सघनं मेघं स्मृत्वा स्फुरत्फुल्लसतिना किंच विपद्यते म्रियते यतो गुणवति
जने वक्रा आशा येस्ते बांश्रमो पि सुखावह सवनदुःखद इत्यर्थः २६ कांताविये योगिनां पथिकानां वर्षासु कश्चित्क
यालापादिना कष्टेन कालयापनं यथा आलस्तानहीनानां मूर्खाणां जन्मयापनं तथाइत्याह इहेति एते पथिकाः २७

३८५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंसर्पस्य दोरात्म्यं अथवा शिखिनो दोरात्म्यं तत्र जाते १९ ततस्मैसरसेयानेति शिरोन्नमनं तद्धीतितः २०२१
खिन्नेता विस्त्राणिता मुक्ताः येनतद्भावेनेव इहवनेपयोनिधिरे वकलापिनां मपराणां विलासिनः नर्त्ते
येतानमघंपश्येत्यर्थः २२हे चकितत्वचतक त्तेवनावनोग्रीष्मे पावकदूषितां संभावितपावकाग्र्यकतरुकोट
रवासनिर्वधिसर्पचिताअतिमाचितास्त्वायन्नहिभवति कदलीवनसंनिहितानि शीतलहंतलग्णानिचरकु

शिखीवार्यपिनाद्त्तेभ्रमेर्भ्रंके वलाद्रहिं दोरात्म्यंतन्नजाने किंसर्पस्य शिखिनोऽथवा १९ शङ्क
नाशयमीकाशे स्यत्काविर्हिमहत्स्वरः पिबसंह्व भनिष्पूतंमन्येतन्नतिभीतितः २० लसत्क
लापजलदाः पश्यन्त्यंतिवर्हिणः धुन्वानाः पिछकांतीद्रप्रावृषः पातकाइव २१ वरवनेव
नवातविचारिणांचपलचंद्रकचारु तरंगिणां इतपयोनिधिरेवकलापिनां विसृतमुक्त
तरवविलासिनः २२ चरतृणानिपिबांबुवनावनो कलयविभ्रमणं कदलीतले च कितवासकपा
कदूषितानहिसुखायभवत्यतिमाचिता २३ नायमपूरमकरालयवारिपूर पूर्णोदरो जलधरो
वरमास्तस्तु दावाग्निदग्धवनपादपकोटराग्रधूमावली चलयउत्थितएवशैलात् २४
त्यादिष्वेवं पिबकदलीवनेविभ्रमणं कलयेतान्यापदेशः २३ हेनमयूर अयमग्रेप्रदृश्यमानः अंबरमास्तत
स्तुः पदार्थः मकरालयस्यसमुद्रस्यवारिभिः पूर्णोदरोजलधरइतितेभ्रांतिमभूत् कोत्वयः दावाग्निनादग्धा
नांवनपादपानांकोटराग्रे धूमावलीवलयः शैलादुत्थितस्तथा चास्यानेतेन त्वंरसंभ्रमइत्यर्थः २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

वा॰टी॰ पथिकः स्वां प्रियां प्राप्य तदग्रे तद्वियोगजं प्राक्तनीं स्वां दशामत्र श्मशानां तामवर्णयत् हे राजन् इमं
ति॰तु॰ दिरलीरेः कुंजगल्मके एष पथिकः श्रीरलध्याया प्रियायाः पुरतः प्राग्वृत्तां स्वां विरहसंकथां कथ
३८६

स हृष्टराजन्तुः कथयन्नेष पथिकः पश्य मंदरगुल्मके प्रियायाः श्रीरलध्यायाः वृत्तां
विरहसंकथां १ एकत्र स्मरण किं वृत्तमाश्चर्यमिदमुत्तमं दातुं त्वन्निकटे दूत
महं चिन्तान्वितोऽवदं २

386

पथिकं तं पश्य १ प्रियाग्रे तेन वर्णितां विरहसंकथां वर्णयितुमुपक्रमते एकत्रेत्यादिना हे प्रिये
त्वद्वियोगदशायां मम एकत्र एकस्मिन्दिने जातं किं वृत्तांतं आश्चर्यमिदं त्वत्स्मरणं स्मरणे त्वन्नि
कटे स्ववृत्तांतं दातुं प्रेषयितुं दूतं विचारयन् श्रींतान्वितोऽहं इदमवदं २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कल्हारपत्रनिबद्धपयसां च भारानादाय वालकास्तरुणपश्चाल्लिताः हे नाथ पश्य २८ इह संसारजातं किं किमपीन पश्य इति पृष्टमित्ताभिर्वीलिकाभिः एतस्य प्रश्नस्य मम उत्तरम् उक्तः हे पथिक वयं वियोगव्यसनज्वरतप्ताया वा लसरव्यस्तस्य च तदुपचाराय कमलोत्पलादिभारानानयाम इत्यर्थः २९ अथ इत्तरस्त्वकोतेषु रागरक्तहृदया स्ताः स्वापश्यतो पथिकानां स्वगेहस्थाः प्रियाः स्मरणपर्यं अनयन् सहशादर्शनस्य संस्कारोद्बोधकत्वादिति भावः ३०

पश्य नाथ सरसः कमलोत्पलकुमुदबिसमृणालानां कल्हारपत्रपयसां भारानादाय वालकाश्चलिताः २८ किमिदं नयसे इति ततः पृष्टा मित्ताभिरुक्तमेतस्य व्यसनज्वरतप्तायाः पथिक वयं वालसरव्या इति २९ अथ रागरक्तहृदयाः स्तनभर वितता वितता विलाससल्लितांगः पथिकानां स्मरणप थं अनयन्प्रियाः स्वगेहस्थाः ३० सा नूनं मम कांता हृष्टा सस्निग्धघनतमः श्यामे गगने च भ्र मगहने प्रलयति भुवि पतति यच चलति ३१ भंगावलीकुवलयावलिताञ्चपात्रसम्प्रेयसा नलिनी मधुपानसमत्तः हावाति तीरतरुपल्लवचलासपलक्ष्यसं मुग्धशब्दगणगीतगुणेन भत्वान् ३२ २७९

इति महारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे हरिणमपूर्वकमुग्धावर्णनं नामाष्टादशोत्तरशततमः सर्गः

तत्र कश्चित्पथिकः स्वप्रियं स्मरन्नाह सेति सस्निग्धायां घनामे घातस्तलस्तत्र एतत्तमोभिः स्यामे गगने सस्निग्धं घनं वतम इव श्यामगहनं च दृष्ट्वा मम कांता प्रलपति मुधि पतति गच्छंती च विस्खलति नूनमिति संभावनायां ३१ भंगा वल्याकुवलेयचयावलितेनाञ्चलत्तणेन पानपात्रेणासंप्रेष्य सरोयत्नलिनीमधुतत्पायेनमः तत्थाति रक्तहृदामंत वल्याकुवलेयचयावलितेनाञ्चल त्रणेन पानपात्रेण नलध्वायः समुग्धः मदुमुग्धः शब्दगणस्तेन गीतः स्यापितः शैत्यमांद्यशौरभ्यादिगुणीय स्य वह्लीनापल्लबलासेन लब्धायः समुग्धः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

वा॰टी॰ ततः पश्चात्सा तथाविधं परपतिस्यं तते मिलते पाथसार्थे पांथजनसमूहे महारंभेण संपन्ना हाहाशब्दं ऽस्मि
नि॰डु॰ त पाविधः प्रोघंतीनामागच्छंतीनां पथिकवनितानां विस्तृता उरःप्रहाराश्रयत्स्मि तथाविधस्य पांथोमृत इति
३८७ कलिकलाराव कोलाहलध्वनिर्जातः तत्र केचिद्व्यसनेन विधुरैर्भूषस्वरैर्दीनालापैर्मे वंचआलंपतःश्रुधि ऽस्मि

पश्चाज्जातः कलकलरवः संततेः पांथसार्थे दीनालापैर्व्यसनविधुरैरालपंतेस्वमेवं कथेयां
पांथो मृत इति महारंभसंपन्नहाहाशब्दः प्रोघत्पथिकवनिताविस्तृतोरःप्रहारः ८ लोकेनायं मृत इति
387 ततो बाष्पसंपूरितान्तं शावीं पूजां विरचितवता संचयीकृत्य दारु दग्धं नीतो स्म्यतिभयमहं प्राज्वल
चित्यनंत प्रोघत्स्फोटस्फुरपलटयरवरौद्रं श्मशानं ६

पंक्ति ५८ ततः किमभूत्तत्राह लोकेनेति ततस्तेन पांथलेन अयं मृत इति निश्चित्य बाष्पैः संपूरितास्यं य
थास्यात्तथा शावीं शिवोचितां गंधमाल्यादिभिरलंकरणरूपां पूजां विरचितवता दारुकाष्ठं संचयीकृत्य सं
गद्गदाधुं अहं अतिशायतं तत्तथाविधं प्राज्वालंतानि स्थिति मिरन्तैः प्रोघद्भिः स्फुटवटपटारावैः रौद्रं उद्
दे श्मशानं नीतोऽस्मि ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंनुरसत्तदाहमस्मिन्निति अस्मिन्महाप्रलकालसमेवियोगेवियोगलक्षणायांमहापदि रहस्तेभावसंततप्रायरोनतया समाजयितुं यः ममगहंयातिसदृशीदयालहृतःकःस्यात् यः परः स्वशांतेशीघ्रीत्यासरलंयथास्मात्तथानि रंतरंयजेतअसौतादृशः पुरुषोजगतिनैवास्ति ३ आयदानीस्मृतः प्रावर्तोगेरिशरेराषपरिदृश्यमानोमेघः शीत्रासत तपरहः तापशमनाद्दिव्यैः संयुतः स्मरस्याश्वइवशीघ्रमद्गामनसमर्थः परोपकारैकमिकः विद्युल्लतालक्षणया विलासिन्यावलितः स्थितोस्तीत्यर्थः ४ अतोहमेवप्रार्थ्यत्युपयासित्यभिप्रेत्याह, भातसितिहेभ्रातमेघत्वंकंठेगृहाणत्त्वा यावियगरणवतस्तवउचितमहेचापंयालंयगृहीत्वासुगतेशोभनेभोमार्गोगा,ति तांमात्रियंगलागलजलसवेरात्या

अस्मिन्महाप्रलकालसमेवियोगेयोमांतपेत्समयातिगृहंसकःस्यात् नैवास्त्यसेजगतियपरः स्वशांतेप्री त्यानिरंतरंसरलंपतेत ३ अरषशिखरेमेघः स्मराश्वइवसंयुतः विद्युल्लताविलासिन्यावलितोरसिकः स्थितः ४ भातमेघमहंइचापस्तुचितंत्वालंघकंठेगृणा नीचेर्गजिंमुहूर्तकंकुरदयासौबाष्पपूर्णेक्षणंवाला बालमृणालकोमलतनुस्तन्वीनमोकुचमा तांगत्वासुगते गतज्वलेलवैरम्यासुयात्मनिले ५ चित्तलिक या यस्मो लिखिता लिंगितासती नजानेकाधुनेवतपयोदद्यितागता ६ इत्यचिंतापरवशमेतस्तन्वीसाईं त्यासात्तल्लीनप्रसरमनसः काधिपातास्मृतिमे संपन्नाहपरवशावपुःकेषकुओपमा गोमंगेसोकुकइवावे

सादृसा २

रहलोकशंजनाशतः ७

निले प्रथमसमाश्वासपत्नतोमत्संदेशंप्रापयितुंनीचैर्मंदगर्जिमुहूर्तकंदयाकुरुयतस्तेगाढगाढेतंमदिरहदुःखाद्वाष्पपू ऽपरिसमाबालमृणालकोमलतनुस्तन्वीबालासासोढुंनक्षमः ५ इत्यपोदयितांमपाह ओमि चितलिकपालेरिव त्यास्मालिंगितासताअधुनाहृतः कावगतानजानेहेतत्विइत्यमेघंप्रयुक्त्वाचचिंतापरवशमतेकांतावलीनप्रसरम नायस्यतयाविधस्यमसमस्मिन्नस्मृतिःपूर्वापरमतिसंधानसमर्थावु

प्रयुक्ता २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा॰टी॰ हेतन्वि एतावतंसमयंमया हृदि अंतस्त्वयासार्द्धं विरचितं अत्रास्याम् हृदीयंतत्तादृशं सुखमनुभूतं कीदृशंतदाहयस्मिन्वि
ति॰ ३॰ लिअमतद्धदे उन्मज्जनोघयेंयातयातस्मिन्सुखेदृष्टेसति असोप्रसिद्धोराज्यस्याभोग ह्वैलोकराज्याधिपत्यसुखमपि
३८८ प्रागतंमयंविशनद्ःखमिव अल्पादप्यल्पंतुच्छमेवेतिबुद्धिर्भवतीत्यर्थः २३ हेप्रियेतवसा अनुभवे कगम्यनिरतिशयानं
दरूपाअनुपमालीलातेतादृशीएवअ विक्षेपादिविलासाः तत्तादृशमेवचनमपितत्तादृशमेवस्मितंतेचकटाक्षाः तथा।

एतावंतंसमयमुचितंतत्विसार्द्धंत्वयार्थे लीलालोले हृदिविरचितंतन्मयात्रानुभूतं यास्मिन्दृष्टेमतद्भुद्ध
388 ड्वोन्मज्जनोधैर्य यासौराज्याभोगोविशसनमिवाल्पाल्पमेवेतिबुद्धिः २३ सालीलातेविलासाक्वचनमपिचं
ततस्मितंतेकयक्षाः सानंदानंतरस्यप्रसरसमुचिताधरमन्येकभूषा तानाहारावसाराघहसनचल
नावेगक्षिप्तोभितानिकिंवातत्रपत्सेस्मृतममृतरसाल्हादमंतःकरोति २४ त्वत्संगमेसुरतसौख्यरसायनेन
वालेततोहमतिलस्ततयाक्रमार्त्तः तत्रास्थितोमृदुनितल्पतलेशशांकविवेशरद्धिशिरनिर्मलशोचिषीव २५

दूरेमणीमयीएकभूषाप्रधानभूषणाभूताराकावलीयस्यां तथाविधासा आनंदस्यानंतरस्यसुरजस्यप्रसेरसमुचिताअ
धरादालिंगनक्रियाताधिताादृशानिइहानरक्ततानिचेष्टारतिकूजिताघारावास्तत्साहणावहसतानिचलनावेगेनक्षिप्त
क्षिप्तोभिता निचेत्येतेषुयत्संस्मृतमंतरमृताल्हादनंकरोति ततकिंवास्तिनकिंचित्सर्वमपि अमृतरसाल्हादंकएवेत्यर्थः
२४ हेवालेततसदनंतरमहंत्वत्संगमेवरसायेनंयस्मिंस्तथाविधे अतिलस्ततयाक्रमेणार्त्तोपिपरः सन् तत्रमृदुनितल्प
तलेशरद्धिशिरागोशोचांषियस्मिंस्तथाविधेशशांकविवरवस्थितः २५ ३८८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेकमलवदने तत्रस्तेहंकैश्चिद्वाष्पपूर्णाक्षिपक्षैस्तैः पांथैः चिंतिशयमकेमस्तः तत्रवद्धापरितो लोकालिरेखायां पर्यस्तत
घाविचे धूमोद्गारैरविरलजटिलम तस्यमस्तमस्तकेप्रसिद्धचूडारत्नो तमेइवघोतमाने अग्निलतराहेस्मिकलामात्रेण
दृश्येजातेसति ९ तस्मिन्कालेकुवलयपलेतक्कोमला द्वितीयाउ सफेसाद्रघ्यसंकोचात्कुब्जा धूमलेखापि मृदुगलबिलं ना
सारंध्रनकुलेनकलिताभीषतापूर्वो विशेषणकंदंबावती वालसर्पीततन्तुसूत्रभूपेः रंध्रमिवनिषातुप्रवेष्टुमक्ता १०हेप्रिये
८ द्वि° १
तत्राहंतैः कमलवदनेवाष्पपूर्णाक्षिपक्षैर्न्यस्तैः कैश्चिन्निशयनकेवद्धलोकालिरेखे धूमोद्गाराविरलजटिलम
कै२ स्तौमत्तमस्तोमचूडारत्नेतमइवकलामात्रदृश्येग्निहम्मि १० अस्मिन्कालेकुवलताकोमलाधूमलेखानासारंध्रं पल२
मृदुगलबि लेभ्रमरतातिपातु उसाफक्ष्मानकलकलितास्यतत्वरवालसर्पी भ्रमेरंध्रंतत्प्रमिवदरादेघ्यसंको
चकुब्जा ११ तत्संकल्पान्मतकविचितेतानापविदृत्तपाहं कुंतक्षेपप्पद्दृढपतनयावज्रकायायपापा जः त्वामस
न्नांमदनसदने तं हृदृहगाहमानोमर्मच्छेदेघ्वपिविलसितानाविदंनाहलाः १२ वेद१

अहंतदाकारेणास्मितेनकविचितः कवचेनावृतः सन् तयाधूम लेखयानापविद्धेनपीडितः यथावज्रकायः अ
जः प्रमाणस्योः दृढपतनयाकुंतक्षेपणानापविजस्तवत् किंचहेसुंदरेआसन्नंमदनसरि तंत्वांगाहमानोहं अग्नि
दाहेनमर्मच्छेदेषुक्रियमाणेष्वपिविलसिताउद्भूतास्तावेदनाः नाविदंकिंपुनर्भ्रममात्रस्येत्यर्थः १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा० टी० अयमयाश्मशानं संहाररुद्रसंबंधि वपुषि भीषणं दृष्टं विशेषणं उभयत्र तुल्यतया योज्यानि २२ तत्र तस्मिन् श्म
कि० ३० शानवाताः वायवो वहंति कीदृशास्ते पार्श्वे वनस्य हरिद्रावांभस्म क्षेपे हरिंतः क्वचलिताः प्रसृताः विदलत् स्फिन्नकं
३८६ कालागरुगंधाये भूरि भस्मभिः प्रवितंतां मिहिकांनीहारपटली तन्वंतः शवानां केशान् अधुनाना आकाश लक्ष
णाकोशे निषंगे शरासिनः शकाशाकुलितायेशरास्तदाकारिणः तथा शांकराणां शंकरभूषायेरुपानां अस्थीनां पंक्ति

नियमविनायक सुखदं गलितं भस्मा हिशाव शिरः मकरे: शशिधवलास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमपश्य
षं २२ पार्श्वस्थ्योहरंतो क्वचलित विदलत् स्फिन्नकं कालागरुगाधास्तन्वंतो भूरि भस्मप्रवितत मिहिकामाधु
389 नाना शवानां केशान् आकाशकोशे संसिंगलितशराकारिणः शांकराणामस्थ्नां टाकृतेना रचितस्वरगिर
स्तत्र वाता वहंति २३ ज्वलदनलचितिप्रवाहनिर्यत्पवनहतो अविशुष्कपर्णकिन्नाज्वलनपवनभास्करात्म
जानां रमणगृहानुकृतिं विभर्ति साभूः २४ दृष्टं श्मशानं तदनंतभीमकरंककंकालघनामगंधिमाघद्वावाप
सकंकगृध्रपिशाचवेनालवरावरौद्रं २५

तेनाभिघातशब्देन अरंचिताः स्वराः रुक्षाः गिरः शब्दायेस्तथाविधाः इत्यर्थः २३ ज्वलंतः अनलाः यास्तथाविधा
मा चितिप्रवाहेन निर्यतासधूमस्फुलिंगेन रतता अतएवो अरणाविशुष्कपर्णकिन्नापस्यांतथाविधा सा श्मशानभूः ज
लनस्याग्नेः पवनस्य भास्करात्मजस्य च रमणयोग्यं यद्गृहं तदनुकृतिं तत्सदृशलक्षणानि विभर्ति २४ तन्नादृशं
श्मशानं दरखंयत् अनंतैभीमैः करंदैरर्धदग्धैः कंकालैः शवैर्घनमत्यंतं आमगंधि दुर्गंधि २५ ३८६

छिं३

अत्रांतरेऽस्मिन्नवसरे चंदनपंकशीताद्दृष्टिंदुशकलादशीनिरिवात्पतमसंभाव्यः स्वतल्पादुत्थितः स्थांगगतः सशब्दः वि
तितलेञ्चलितो हुताशः क्षीराब्धिसंबंधी वाडवोऽच्चवानलस्तस्मिन्मोहः १६ कांतेऽमांकपामुक्तावतिसति तन्मुग्धासाध्वी
मौग्ध्यादेवरवः सव न्नैः संवर्त्तच्छंकयासृताः स्थिता १७ तां तथाविधामेनाकांतेएवकंतो नलिनीदलैर्वीजस्तेन शीते जल
वारिभिरस्रुस्वासयंस्तन्मूर्छामपपनुसन्त त पावस्यांजांकंठे कृत्वाग्रत्रमंदरकुंजेसंस्थितः १८ तां प्रातस्तामेवसंकल्पां

अत्रांतरे झटितिचंदनपंकशीतादीर्घादिवेंदुशकलादशनिः शब्दः एष्टोमयावितितलज्वलितो हुताशः क्षीराब्धि
वाडवनिभोगगतः स्वतल्पात् १६ सहचरा कुचुः इत्यकर्मतिकांतेस्मिन्हाहाहतास्मीतिवादिनी मुग्धामोग्ध्याद्दरा
वतिशंकयामूर्छिता स्थिता १७ तामेवनामेषनलिनीदलवीजेनवारिभिः आश्वसयंस्तंपाऽश्वस्याकंठे कृत्वात्रसंस्थि
तः १८ पुनः प्रषेतयावल्किपश्यतामेवसंकल्पा एवपार्श्वगतामेनां गृहीत्वा चिबुके प्रियां १६ हाहाहुताशइतिकिं चि
त्त्वोपजातखेदोवदामिवल्लुगहंत्वरावान् तावच्चितिकिंतिलरवकुंठितासापांचैः सगरत्त्वरत्वराकुलितान्नसद्भिः
२० पांथात्ततस्तरलताल विलासवाद्यमालिंग्यमामत शर्म्वरपरीतांगउत्थापिता स्थितिमलंपरिवापसि वेनिदुर्जे
गर्जुद्दस्तुरानन्तु बेवल्गुः २१

कृपाशेषमितियावत् वक्तीयस्य १६ तमेवाहहेतिप्रियेअहं किंचिदुत्वोपजातखेदः सन्हाहाहुताम इतियावद्वदामितावत्
झकितितेलवसद्भिः प्रहेष्टैः पांथैः त्वरात्वरध्वनिभिराकुलितामाचितिः सर्वे लुकापहारेणावलुंपिता २० मतस्यपुनरुज्जी
वनहर्षात्तस्याः तरलाताल विलासवाद्यपद्यउत्थापिताचिंता स्थिति अनुभवेद्दुर्भिर्मंगलार्थे शेषलहमं अरीरे तंसेः
दृतितांगमासमालिंग्यसर्वेपरिवार्यहर्षान्नेहदुर्जेहसुसुरासमंतान्नन्तु वल्गुरुच्चैस्तस्थेतस्यः २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ललंत्पोयाः नवाः लतास्ताभिर्वेंतिाः पुष्पधूलयस्ताभिर्विधूसराः ६ वंशेषु कीचकवनेषु विशांतः पांडुनगरे हस्ति
वा॰टी॰ नापुरे नायेगानविद्याकुशल इति प्रसिद्धः ७ भ्रमरैः कर्णिकारस्य स्वात्यागे हेतुमुत्प्रेक्षते तेन कारः गंधपरागाधनपरिग
ध॰ड॰ नतिरस्कारः ८ अर्थतालः स्तंभमापतयाकुरायो हल्वादर्थिने फलं न ददाति पल्लवचनं ददाति हि यस्मात्कारणादुन्नताङ्के
३६॰

ललन्नवलतावांतपुष्पधूलिविधूसरः सरंति मत्तोमंदमुधानेषुन्नपाइव ६ मधुरैवंसवि
स्वंत्यागात्तुमेषवनानिलः प्रवृत्तः पांडुनगरनारीभिरभिशंकितः ७ निकारः कर्णिकारेणप
वनस्पयदकृतः तदापरिहरंत्येनं भ्रमरा अपि दूरतः ८ नददातिफलं किंचिदर्थिनेनैवपल्लवं ता
390 लः स्तंभतया रंभहास्तपैव विनाकृतिः ९ रागद्वेषहिशोभायै निर्गुणानां जडात्मनां राज्येवरा
जते राजन्रागिरोवेष किंशुकः १० आगच्छ कर्णिकारोपं विकारस्यैव भंजनं निरामोदः किमे
तेन निर्गुणेनेव जंतुना ११

तिरस्पक्षर्थोभिलाषपूरणारंभं विना स्वरूपैव न शोभत इत्यर्थः ९ औदार्यादिगुणशून्यानां जडात्मनां मूर्खा
णां वस्त्रालंकाराद्याडंबरराणाः शरीररंजनमेव शोभयैनान्यदित्यर्थः किंसुकः पुष्पितः फलाशः १० विकार
स्परथायमस्तइति विषादलक्षणस्य चित्तविकारस्यैव ११

३६॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनः कीदृशं तच्छ्मशानं आनीतानानाशवानां यो वधूसार्थ स्तद्दीपसंरोदनैः आसमंताल्लादितो दिगंताः कुंजाश्च यस्मिन्खगैः अवक्र छायां आर्द्राः शिराः आत्रतं अस्त्रताभि निबद्धं दग्धप्रायं वंशलताजालं च यस्मिन् २६ चितेः क्षोभस्य चलनं तेन ज्वालोद्दीपमानाकृतप्रकाशं महाकेशैः कृतं अच्छत्वं स्मे घमहइव पत्रका चित्तु अस्तलमकः शैलो यत्र तथा विधं रक्तैः अकंधरापा वितानमिव स्थितं २७ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र० नि०प्र० उत्तरार्द्धे एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ११९ ॥

दि१ तं२

आनीतनानाशववंधुसार्थसंरोदनालीर्दिगंतकुंजं खगावक्रछायार्द्रशिरांत्रैर्निबद्धदग्धद्रुमखंडजालं
२६ क्वचिच्चितिक्षोभकृतप्रकाशं क्वचिन्महाकेशकृतांधकारं क्वचिच्चरक्ताकधरावितानं [illegible] नर्कतलन
लग्नमिवास्तशैलं २७ इति महारामायणे नि०प्र० उ० पथिकविरहवर्णनं नामैकोनविंशतितमः सर्गः
एवं प्राप्ताः कपाः कुर्वत्स्वशेन मिथुनं महत् यानं प्रदत्तवत्सारं पातुं पद्म निभेक्षणम् १ कदलीकंदलीखं
डखंडोल्लनपंडिताः विवधावायवो वाति पुष्पकेशरमंडिताः २ वांति वासावनोद्यानं विविधमोदमंथ
लाः पीतघर्मकणाक्रांतललनालकलालकाः ३ कुलाचलगृहागेहवलने घनस्रगाधिपाः सरेल
सरसं रंभेलविरणाणिवमारुतः ४ तमालतालतरलीलीलादोलननलालकाः लिताः अनिलजलक
ल्लोलान्दोलितकोमलपल्लवाः ५
वर्णितेवायवो वक्ता भ्रमरावनपंक्तयः इवद्विये [illegible] विचित्रच्छेमरइ खगादयः हे पद्मनिभे त्वरगरावप्रागलप्राप्ताः कपाः कु
वर्णपेतेवायवो वक्ता अनुवादेशेन पुंसकेरव्य
वैनप्राप्तकं मिथुनं स्त्रीपुंसंपुरुषं संप्रतिसारयुत्तमं सीधुपातं पातुं रत्नवत्परस्पर मिथुनकथनोपसंहारः अन्वादेशेन पुंसकेरव्यव
त्व्यत्वेन दादेशः १ वायवः कथिंभूताः ति कदलीत्यादि माहुटने धिकाशनेपंडिता २ क्रांतानां विलासिनां ललनालकानां लल
काः विलासकाः ३ कुलाचलानां गृहागेहषु वलने प्रविश्य भ्रमणाडंवरैः उद्युक्ताम्रगाधिपाः सिंहा इव अप्सरा गा मिकसंरंभैर्मुखरि
तिरस्कृत्य गाघागेः सरंति ४ तमालेषु तालेषु च रलयात्सु

उदकविंदवः २

वा॰टी॰ विद्रुमद्रुमैर्मिश्रणां संवलितानां अम्भोधितटस्थानां वीरुधां लतानां पल्लवेषु विंवितः अर्कोपि पुत्रयाविधां रातेउ
ति॰उ॰ दविं दवः कचंति मंथोदनसक्तुविंदुवज्जभारहारवीवधगाहेष्वुचेत्युदकस्योदादेशः २१ रत्नमालीबरानां पदव्याक
३९१ रस्थानेषुवीचयः आवर्त्तैरन्तर्मिर्मुहुः परिवर्त्तनैर्विलसंतिकौशेविलासिन्यस्तस्याः विसालिनां रवकातानां वद्धः
तैव २२ २३ अवरोपातान्ऊर्ध्वस्थलाद्भिन्नैर्मत्तानामलिनीनां स्वरैः ऐरावणस्यैरावतस्य स्तानमेगिरिरैमाः गुहाः गा

विद्रुमद्रुममिश्रणाममंभोधितटवीरुधां विंविताकैः कचंत्येते पल्लवेष्व्द विंदवः २१ वीचयो रत्नमाणि
क्यपदव्यावर्त्तैर्निभिः विलसंति विलासिन्यो वद्धः स्वविलासिनां २२ नागलोकेन्द्रलोकश्रीगमनागम
नोद्भवः दिव्याभूषणझंकारश्रूयते नसः भूगा २३ अवरोपांतवि भृंगमदमत्तालिनीस्वरैः ऐरावण
स्नानसुवो गायंतीवगुहागिरेः २४ हसतो नदिनोक्कसफसैकसांतलेखिकाः हस्पंते कृशगात्रं वासुकवल सर
योबुधेः २५ आमोदगंधश्वसनासच्छायाशीतलांगिका एकांतदर्शिताकारा नानाकुसुमपूरिताः २६

यंतीवपश्य २४ कलफसेचंद्रमनहसतः अंवुधेकसांतरेखा लुके निवासभूमिभूमिभृतेवेलातटपंक्तयो हस्पंतेवना
न्येवकस्मित्तवीरुधैरावणियतिआमोदेतिवल्भ्यां विशेषणानिसर्वाणीश्लेषाद्विनार्थ द्वयपराणेकीकृतमाज्या न
वनामोदएवगंधयुक्तंश्वसनंश्वासोयस्य २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३९१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मंजरीजाललक्षणतडिल्संगेनस्थितअसितश्चतमालः चातकस्यांबदभ्रांतिकुरुतेमुधारुया १२ पत्रैः पर्णैर्वहिनैस्च
अलाः भूषिताः घनः दुर्भेद्यः संघातोयेषांसतीभि छायामिलिताभ्रस्तोशिरपोयैः यतांछयपार्थैरताः स्वीकृताः भ्र
स्तोराजसोयैः गुणानांधनुर्मौर्वीमौर्वीगणसन्मानादीनांच १३ हेममयस्तनलक्षणोतिष्ठत्यंबुदः हेमसाघ्रोहरिः अंतरवा
ग्रभवोग्रः वातलक्षणाव्याधिस्तोष्वयस्यांबुदस्यवातव्याधिरुद्भवस्तस्यसन्निधोपस्पृहः ताजडद्रुः बीतमवरमाकाशेध

स्विलोलमंजरीजालतडित्संगस्थितोसितः चातकस्यांबुदः भ्रांतिं तमालः कुरुतेमुधा १२ यत्रालाघन
संघाताः संछायवत्नभ्रस्तः गुणानांमहतायेगपावस्थावशाद्वोन्नताः हेमसान्वासस्योग्मोः वातव्याधि
तटोंबुदः तडित्सीतांवरंधतेसम्यंहरिरिवोद्भव १४ प्रवेशनिर्गमव्यग्रसरत्वगशिलीमुखः सफुल्लकिंश
कोभ्रांतिवीरोरक्तइवसजा १५ मंदारपंजरीपुंजपिंजरांभोदमंदिरे महेंद्रमस्तकेमत्ताः सप्तगंधर्वकामिनः
१६ कस्यद्रुमवनच्छायाविश्रांताविततान्विताः पश्यपात्थिवगायंतिसिद्धविद्याधराङ्गनाः १७ पश्यक
ल्पद्रुमस्यास्यपल्लवपल्लवेवने विश्रांताः सुरसुंदर्योगायंतिचहसंतिच १८ मंदिरंमंदपालस्यमं
दिरेस्मद्रुमंदिरे मुनेरिदमुदारस्यभार्यायायस्यपल्लिणा १९ अन्योन्यमत्तसिंहेभनकुलोरगकेलिकं
धत्ते१ पश्यपश्यन्नायमश्रोणिसर्वतः कुसुमद्रुमो २०
तेंबुदः तडित्सीतंवस्त्रंहरिः १४ प्रवेशनिर्गमयोव्यग्रः सरंतः रक्ताइवशिलीमुखाः बाणाः अलयश्चवीरोयोधः अ
सृजारक्तप्रवाहेणरक्तोरंजितइव १५ महेंद्रस्यगिरेर्मस्तकेशिखरेपानमत्ताः संतः सप्ताः १६ विशेषेणतेवीणादिवाद्ये
रन्विताः १७ १८ मंदपालस्यमुनेर्महाभारतादौप्रसिद्धस्यसाप्रसिद्धपत्निर्यापरितास्व्याग्ध्री १९ अन्योन्यंअमत्तानांसिं
हेनांजातिवैरपरित्यागेनप्रीतिकेलिकायस्यांतपावोधामुन्याश्रमस्थलेणी २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

प२

वा॰श्री॰ हे देव आ पूर्वात् लवणजलनिधेः अपरस्मात् च क्षीरजलनिधेः तथा आ उत्तरात् दक्षिणात् लवण
निधेः मर्यादयामासुः इहास्मिन् जंबूद्वीपे उदग्रे असौ शिष्याश्च वसिष्ठाद्याः ये यावंतो नरपतयस्ते सर्वे पादपीठीकियंतां
३६२ रसिपर्दपिणोनानुगृहंतां श्रितियावत् किंचततन्मंडलान्याः दिशि दिशि चिरं रक्षायेयथा शास्त्रं नीतिशास्त्रोक्तप्रकारेण
शांतिपूर्वं समाधानपुरःसरं तथा शासनानि दीपयंतां तद्वदेव आगोदीपयंतां तद्वच्च वलं स्वसैन्यं च दीपतां ३५ इतिवाशिष्ठ

शां१ स्त्रम२ न१

आ पूर्वाद् अपरस्मात् लवणजलनिधेरनंतात् दक्षिणाद्देवोदग्राजि शिष्टा इव नरपतयः पीठीकियंतां दीयं
तां मंडलानां दिशि च यथा शासनापव ... न्यारक्षायै शांतिपूर्वं चिरमतुलं शांतया शासनानि ३५ इतिमहारा
मायणे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे दीतराख्याने नाम विंशोत्तरशततमः सर्गः १२० श्रीवशिष्ठ उ॰ अथ ते ब्राह्मणे व
तदेवते भूमौ विपश्चितः उपविश्यैतदखिलं चक्रू राज्यप्रयोजनं १ तदा ते तत्रैव वनेवासभूमिं कृत्वा यथाक्रमं त
स्थुर्मंडलमर्यादां स्थापयामासुरंजितां २ अथ वर्णायितुं श्रीमांस्तत्सतापमिवागमत् संप्रविश्य समुद्रं तरन्य
लोकांतरं रविः ३

ता॰ नि॰प्र॰ उ॰ विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२० अत्र मंडलमर्यादां संस्थाप्य निमुपेयुषां वशाद्गने विगतानां दर्श
नोद्योग इष्यते अथ ते प्रागुक्ता विपश्चिते च्च्वणी वत देषु उपविश्य एतत्सर्वं निर्निवेदितं मंडलमर्यादास्थापनरूपं प्र
त२ योजनं चक्रुः १ स्वयं तत्रस्थुः मंडलमर्यादां च स्थापयामासुः २ तेषां विपश्चितां प्रतापलोकांतरं ज्योतिषमते पाताल
लोके पौराणीकमते मेरूत्तरभागस्थं वर्षांतरं समुद्रांतः प्रविश्यैतिसमुद्रनीरस्थाजनदृष्टो तिः ३

३६२

३९२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वनलक्ष्मी विलासिनी श्री २७ उदारवृक्षयोदेवाद्यः २८ मुनेर्विरक्तं विषयार्थिनः कामिनोरक्तं चचेतः समं तुल्यतयार
मयंति २९ पादाः प्रत्यंतपर्वतास्तेल्लक्षणाच्चरणाश्च ३०-३१ भ्रमरैरंभोदैश्च धूम्राव्याप्तः कंपते अत्रे अतोच्चलिताइव
३२ करवीरस्य अग्रलता ऊर्ध्वशाखा तल्लक्षणायाः अवदोलकमांदोलनं कुर्वंतं कोकिलं तांप्रियाकोकिला आलिंग्य

वनवल्यासवसनानिर्झरामलहासिनी आस्तीर्णपुष्पास्तरणा धन्यावनविलासिनी २७ रमंते नंदनोद्याने
नत्योदारवृक्षयः यत्रोपशांतशार्दूलमृगाभुवनभूमिषु २८ सुविरक्तं मुनेश्चेतो रक्तं च विषयार्थिनः र
मयंति समं रम्या धिजनावनभूमयः २९ शालिलाधौतवप्राणां मेभोधितटभूभृतो नूपुरैरिव तोयैः पादा
भोतिध्वनंतिच ३० पुन्नागनगविभ्रांताः कांतकांचनकांतयः हेमचूडाखगाभातिदेविदेवगणाइवर १
भ्रमरांभोदधूम्राढ्याः फुल्लचंपककालनाः कंपंते पवनवातेनत्वचलताइव पर्वताः ३२ कुर्वंतं करवीराग्र
लतांदोलावदोलकं कोकिलं कोकिलालिंग्य लीलालापयति प्रियं ३३ लसत्कलकलारम्यमेताला
वणसैंधवीः पूर्णास्तटभुवोभूपेः परपोपायनपालिभिः ३४

मधुरगीतं आलापयति ३३ हेराजन् एताः लवणसिंधोरिमाः लावणसैंधवीः हृद्भागसिद्धंते पूर्वपदस्य
चेत्सु अपपदवृद्धिः लसत्कलं यथा तथा उपायनपानमिभूपैः पूर्णास्तटभुवः परपः ३४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० सिद्धयोगिनस्तेषांयोगप्रभावगम्यमसिस्थाप्येत्यासिद्धगम्यंवपुषा अनेनैवदेहेनअप्यदंतेतद्गम्यमितियावत् २४
नि०उ० अध्वानंगछतां मितिशेषः असंभवंद्देहेअनिदक्षिणोत्तरायणादिमार्गरूपेमगत्वैवगंतुंशक्यअध्वनि २५ अथत
३६२ दस्यार्पणानंतरंगोवितपावडवाग्निभावेनसमुद्रयातुंसत्वरइव २६ एवंवरंदत्वाअग्निर्जगामअथनिशासमाज
गाम सानिशापियामचतुष्टयंविलंघ्यजगाम अथरविः समाजगामतेषांविपश्चितांधीरांधराविलंघनेहाचसमा

आसिद्धगम्यवध्वानांपश्यामवपुषावयं तद्दत्तेमनसैवाप्यदृश्यंपश्येममेप्रभो २४ आसिद्धगम्यवध्वानो
393 मत्स्यरस्माकमस्त्विते अध्वन्नसंभवद्देहेमनरयवप्रयातुनः २५ श्रीवशिष्ठउ० अथैवमस्त्वितिप्रोच्यपाव
कः सहसागमत् सगादेर्वितयायांतुसमुद्रइवसत्वरः २६ अग्निर्जगामाथसमाजगामनिशाविलं
घ्याथजगामसापि समाजगामापरविर्जगामतेषांचधीराणांविलंघनेहा २७ इतिमहारामायणेनि०उ०
विपश्चिन्निर्णयोनामैकविंशोत्तरशततमः सर्गः १२१ श्रीवशिष्ठउवाच ततःप्रभातेचसमेप्रत्येपि
कृत्वायथाशास्त्रमलंव्यवस्थां आविष्टदेहाइवतेरसेननिषेध्यमानाइवमंत्रिमुख्यैः १
जगाम २७ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि०प्र०उ० एकविंशोत्तरशततमः सर्गः १२१ पेदद्धितरंगेषुगच्छंतो
त्रविपश्चितां विदार्यावर्तमकरान् नियंताःसाधुवर्णिता यथाशास्त्रंनीतिशास्त्रमनतिक्रम्यराज्यविभागपरिपाल
नोपायोपदेशमर्यादास्थापनादिव्यवस्थांकृत्वारसेनदिग्अंतदर्शनोत्कंठातिशयेनग्रहाद्याविष्टदेहाइवसाक्षान्निषेद्धुंश
कुवद्भिः पविस्यमुख्यैरिंगितैर्निषिध्यमानत्वाद्विकारः १

३६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ता नवं विस्तारं ते विपश्चितः ५ इदं कल्पमारोप्य मनसि संपादयामासुः चिंतयामासुः ५ ६ तदेवाह कियती स्यादित्यादिना इतः अस्माज्जंबूद्वीपात्परतो लवणसमुद्रः तदनु प्लक्षद्वीपम् ततः इक्षुरसांबुधिः प्रभुर्महान् लवणसमुद्रात् द्विगुणायाम इतियावत् ७ इतः इक्षुसमुद्रात्परतः कुशद्वीपः ततः परतः सुरोदोऽम्भोधिः एवं क्रमेण सप्तद्वीपसमुद्रानामंते किं स्यात्ततोप्यपरतः किं स्यात् इयं चेत्सरूपिणी माया कियती स्यात् वस्तुवैचित्र्येण कीदृशी वा स्यात् ८ तत्सर्वं द्रष्टुं

अथ ये यामिनीरूपसमे घनलेखवतानवं संपादिता ह्यपारास्तस्थुः स्वशयनेषु ते ४ आसुस्कंदनदीवा
हाइवदूरादुपागताः इदं संपादयामासुर्विस्मयाकुलचेतसः अहोनुदूरमध्वानं प्राप्ताव यमयत्न
तः प्रभावादेवदेवस्य वह्नेर्दिव्यैः स्ववाहनैः ६ कियती स्यात्स विस्तीर्णा दृश्यश्रीरियमायता इतः स
मुद्रात्सद्वीपस्संबुधिः प्रभुः ७ इतो द्वीपं ततोऽम्भोधिः किमंते स्यात्ततोपि च कियता कीदृशा वा
स्यान्मायेयं चेत्सरूपिणी ८ तत्सर्वं यामाहे दं वं हुताशं तत्रादि माः प्रेक्षामहे दिशः सर्वाः आ
पर्यंतमखेदिनः ९ इति संचिंत्य ते सर्वे यथास्थानमवस्थिताः सममेवाह्वयामासुर्भगवंतं हु
ताशनं १० वचनं भगवान्तेषामप्यदृश्यपहुताशनः आकारवान्पुरस्तेषां अग्रस्तो तेनुवाच ह ११
विपश्चित ऊचुः पंचभूतात्मकं स्यात्स्यादृश्यं स्यात्सुरेश्वर देहेनमंत्रदेहेन तद्देतमनसापि च १२
यावत्संवेदनं यावत्संभवं याच दात्मकं पश्येम इति नो देव दीपतां सुतमो वरः १३

हुताशं देवं प्रार्थयामासुः हे प्रार्थयेमहि ६ यथास्थानं चतुःसागरकूलेषु अवस्थिताः ते समं एकापदे च १० ११ यावदनेन देहेन गंतुं शक्यं तावदनेन देहेन एतदूर्ध्वे देवं मंत्रप्रभावसंस्कृतेनानेनैव देहेन तदगम्ये न पुनः सा १२ यावत्संवेदनमिति मलत्वेपेग पसर्वार्थोक्तिः यावत्संभवमित्यनुमानगम्यसर्वार्थोक्तिः यावदात्ममिति श्रुताद्यागम्यतदुक्तिः अथ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

वा०टी० मन्नाभ्रप्रविष्टेनचंद्रमंडलेनेव स्वप्नवेशाच्छोभमानेषु आवर्त्तेषु तरणानीवचिरंभ्राता ९ पूर्वं निर्गीर्णाः
नि०उ० पश्चाज्जरणाशात्या उद्गीर्णदेहा येषां १० ११ जलकल्लोलालस्तरोर्मातंगैस्तुंगितांगतया आरोहिताग
३९४ तयातया अपूर्वचमत्कारिणा १२ विस्तीर्णांगंऊर्मीघयलस्तरणां नाशिलापट्टानांयः पाटनपाठे विदार

आवर्त्तेषु तरणानीवभ्रांताविगतसंभ्रमं चिरंचंचलमत्ताभ्र चंद्रमंडलशोभिषु ९ मंत्रवि
394 घात्रलोज्ञोभिर्दुर्जयाः शस्त्रपाणयः कचित्प्रमत्तैर्मकरैर्निगीर्णोद्गीर्णदेहकाः १० जलक
ल्लोलविश्रांतैर्वातोत्सारितमूर्त्तयः नीतानीताः तरणैनैवयेजनानांशतंशतं ११ जलकल्लोल
मातंगतुंगितांगतयातया दधानाध्वजराजेभपृष्ठारोहस्थितिश्रियं १२ विस्तीर्णोर्मिघटापट
पाटपटनपाटवैः दर्शयंतोजलांभोदनिष्क्रांतिमारुताइव १३ तरत्तरलमातंगतरंगौघवि
घट्टिताः अत्यजंतोनिजंधैर्यंवेलावरतटाइव १४ महोर्मिमुक्तामाणिक्यमंडलप्रतिबिंबि
ताः एकाकिनोपिपरितः पौरुषेयवृताइव १५

णांयच्चपनं अधोमुखीकरणंतत्रपाटवैः कौशलैः जललस्तरणादंभोदान्निष्क्रांतिमारुताः मरुद्दीपि
ताः विद्युतइवदर्शयंतः १३ तरलमातंगैरिवतरंगौघैर्विघघट्टिता अपिवेलातस्प्रसिद्धवरतयः शिलाव
प्राइव निजंधैर्यंअत्यजंतः १४ महोर्मिषुमुक्तामाणिक्यमंडलेषुच प्रतिबिंबतासतः पुरुषाणांसमूहंपौरुषं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथवा १

परिवारमात्रं कृत्स्नं परिजनं निर्वाय अतिभवः शत्रुपराभवस्तद्द्वेषणात् आदिपदात् महीपुत्राद्येषणापरिग्रहः ४ अतिभवः सेतुभि रुहसद्भिस्तिरस्कारएषणाश्च प्रागुक्ताः आदिपदात् राज्यधनादयश्च निरस्य हित्वा २ वयं समुद्रपारं दि गतं आलोकस्तरणाच्छीघ्रमेव समाधास्याम इति परिजनसमाधानाय ब्रुवंतः संतो जग्मुरिति अध्याहारः अनिमसाद्देहे तुमंत्रश तेनव भूमि जलादिभूतजयेनोत्तमतां सिद्धतां गतैस्तैः तदा अध्विपदैरेव प्रविष्टो न तु पोताद्युपायेन सर्पीः ३ लहातिश याः समुद्रं प्रविशद्भिः कैश्चिद्भूतैरनुगम्यमानाः यद्भिरेव यथ ४ कम्पयन्तस्तदाह तरंगे स्थलसंभ्रमः पूर्वइव त

निवार्य सर्वपरिवारमात्रमाकं स्मानं चरन्तैरस्माद्भिः निरस्य नात्तेहतया भिमानमात्सर्यलोभाभिभवेषणादि २ दि कं तमालोकसमुद्रपारे न्नणात्समाधास्याम इति ब्रुवंतः स्वमंत्रशक्त्योत्तमतां गतैस्तैरध्विः पदैरेव तदा प्रविष्टः ३ विपश्चित स्तैर्दिशि दिशि रिपन मोर्मिभिः समुद्रं प्रविशद्भिरेव भूतैः कैश्चित्सुगम्यमानाय पुष्यैपावा रिणयद्भिरेव ४ तरंगजालेषु पदानि कृत्वा पृष्ठे स्थलस्येव तलस्य चांतः चलरिएकोकतयैव युक्ताभ्दशं वियुक्ता निजसेनया ते ५ पदक्रमेणाकम्हार्णवांत स्ता वृत्स विस्मा अवलोकितास्ते तटस्थितैर्यावदहश्यभावं सन्नोमेघलवा इवापुः ६ तमध्वानमथोरुस्तैजलधौ पादचारिणः विततान्ध्यवसायेन चक्रुके न्नालहराइव ७

रंगजालेषु पदानि कृत्वा विस्मयसयुक्ताद्युक्ताः ५ तटस्थितैर्जनैस्तावत्कालमवलोकिताः यावद्दृश्यन्नोमेघाइव अदृश्यभावमापुः ६ विततेनाध्यवसायेन दृढेनिश्चयेन हर्षपेक्षयालीयनम्रेयमाणास्तेविपश्चितः चक्रीकदाहरं तिन त्यविधागजाइव तं जलाध्वानं दूरं अतिवाहयामासुः ७ अद्भिसमेः आरोहावरोहणे निम्नोन्नतीभावैः उन्नतावनतांचा रितरंगाणां शिरोभंगस्वयमर्पितसीकारहसंतः अत एव हर्षेण निर्मितावर्यार्यानिरपि हिं संपादमेघनकालेवा रितरंगाणां समारोहणे स्वन्तावनतां श्रियं लक्ष्मीं जहाति सिद्धमिति भावः ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

वा॰टी॰ द्वितीयस्योदंतमाह दक्षिणइत्यादिना इन्द्रस्सार्णवे स्थितेपद्मनगरेवशीकरणयाकुशलयापक्षिणा
नि॰८॰ प्रेक्ष्यविद्याबलेनाक्षिप्यस्वकामुकीकृतः ५ तृतीयस्योदंतमाह पूर्वदिशिप्रवृत्तोविपश्चित्तुगंगासहस्रमुखसं
३८५ भेदान्क्रमेणापरपन्नदाक्कचिन्मकरेग्रसितुकामेचलादाक्रम्यतस्योपरायगंगामानीयनिकृतवान्विदादित

दक्षिणोपद्मनगरेसंप्रेक्ष्यपन्द्रर मार्णवे शिक्षादाक्षिप्यपक्षिणादक्षिणाकामुकीकृ
३९५ तः पूर्वेमकरमाक्रम्यपदानंगानिकृतवान् गंगयासतदानीयकान्यकुब्जसमुज्झितः ६
उत्तरस्त्त्तरकुरूनादाराध्यसाप्तवाञ्छ्रियं ततयेनंनबाधंतेदिंगंतेस्त्तभीतयः ७

वान् तदासेविपश्चित् गंगयापरावर्तनीयकान्यकुब्जनगरेसमुज्झितस्पकः चतुर्थस्योदंतमाह उत्तरस्त्वि
ति उत्तरकुरून्रलक्षणयाउत्तरकुरुषुदेव्यासहक्रीडंतमीश्वरं आराध्यश्रियमणिमाद्यैश्वर्यंप्राप्तवान्
अंतरावतमेनंविपश्चित्तंतयैवश्रियादिगंतेप्रसृतमपिमृत्तंमरणांतकयुक्ताभीतयोनबाधंतेअमरोभूदि
र्थः ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्वेतपक्षेषु परिक्रांतस्मात्कृष्णराजहंसस्य यं १६ निर्घातः सूर्जयुः स्रस्तइति स्म धूयते स्रस्तततोनभीताः १७ अभ्रं लिह भोजलमयेभो द्वीदम्भः पातैस्तत्ता तेश्च विघट्टितासंतः १८ उत्पातस्य जातेभ्रा भेनिपततोयमेघावितानकात्स्तैरेताइवर्ह उदभैर्विहलैरश्मरूपैर्यकोभकाश्रुतालेभ्योतेभि लिकामुक्तासमूहेः अंतरालेसलिलमपतरुलताप्रायाणां तरंगाणांशी करैश्चकुसुमैरिवव्रजः कांतियुक्तं भूषितं कुर्वंतः तथाम्बरेनक्रैः कुलीरैः कर्कटैश्च व्याप्तेष्वावर्तेषु भ्रमसमंतात्द्विवतास हचरामकरावर्तेषु भ्रमसमंताद्ध्रुतानसमुद्रमकाना चलिताइ सर्गः २० इति वाशिष्ठ० नि० उ० द्विविंशोत्तरशततमः २२

सहचरामकरायेभातत्वाविधास्तेविप श्रि तः अश्रुमाणी २ स०

पांडुडिंडीरपिंडेषु कुर्वतोलाघवात्मदं श्वेतपक्षपरिक्रांतराजहंसश्रियंदधुः १६ घननिर्घातनिर्घोषभीषणार्ण वघुघुमात्रभीताश्रस्ततत्तत्रवेलावलनजृंभितान् १७ अभ्रंलिहजलाद्रिद्रुपातोपातविघट्टिताः जगत्पाता लमाजग्मुः तरणकोमसदं व्रजः १८ असंकितोत्पतद्वारिपूरपातपराक्रमाः उत्पातयातनिवृत्तच्छिन्नकरताइ व १९ मुक्तानां स्तंबुराशौसहचरमकराः भ्रमनक्रैः कुलीरैर्भीमावर्त्तविहताः सलिलतरुलता शीकरैरंतराले कुर्वंतः कांतियुक्तं वपुरिवकुसुमैर्भातिमालिकामुक्तैर्व्यक्ताव्यक्ता भुजाले सतिपदमितरैरभ्रं पेरदभ्रैः २०

इति महारामायणे वाल्मीकीये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे श्रीवसिष्ठविपश्चिन्मवर्णनंनाम द्विविंशोत्तरशततमः सर्गः १२२

श्रीवसिष्ठ० इत्येते द्वरूपा याः अविद्यायाश्चिचारणे प्रवृत्ताःपारदचारणाः समुद्रद्वीपगामिनः १ अद्ध्येद्वीपंपुनर्द्वीपाद्ब्धिद्वी पंशिखिवनं लाघवाल्लंघयामासुश्च्छेदमदविवर्जिताः २ पीतोविपश्चिन्माप्राच्यात्मीनेनामरमालिना विलुप्तोनकु लोत्पन वितत्ता वाहनोजसा ३ नीरोदवाप्यमत्स्येनतनार्द्विंशीः सद्गुर्जरः तेनत्वारोदयुतंच्छंघगतोहूरदिगंतरं ४

इत्तद्वीपसमुद्रेषु भ्रमपानानां विपश्चितां पाक्षात्मापिकमात्मानमावरणेतेविविधादशाः इतिश्चनपाराः गतेविपश्चितापादचारणाद्द रूपायायाअविद्यायाअंतः पर्यंतेविचारितुंप्रवृत्ताः १ लाघवात् शैघ्रयात् २ तत्र पाश्चात्यः पश्चिमदिगंतदर्शनायप्रवृत्तो वि पश्चित् अमरनाम्निमत्स्येन सागरमनन्तपीतः पश्चिमसमुद्रे विततान् रीसागरमंतश्चीघ्रंगामेसिंज्ञातवाहनस्पनेमोकाद्दृशोजइव

वा॰टी॰ पुनः पश्चिमस्योदंतमाह विहगेति विहग ... वपयेत्वह्नः अतए

नि॰उ॰ रावींस्तावितइत्युत्केपक्षिणपानीडेत्तयायते ... भाः स्ववशोत्थिमर्थः २६ तदनंत

३९६ मविपश्चितंमंदाराद्रौ किन्नरसदिनमेकमसेवत ... पूर्वोनालिकेरवनात् क्षीरोद ...

त्यवत्सवनालीषुनंदनदेवनालीषुनंदनदेवता रत्सरोभिः सार्द्धकामाकुलितः सन् सप्ततिसम

396

विहगाद्यासतत्वह्नः शाल्मलीद्वीपश्ल्मलौ पश्चिमः पक्षिणीनीडेक्रीडयान्यवसत्समाः २६ मंदा
राद्रौमंदलतेमंदारतरुमंदिरे किन्नरः मंदरीनाम्नीदिनमेकमसेवत २७ क्षीरोदवेलावनकल्पवृक्ष
वनावलीनंदनदेवताभिः सार्द्धसमः सप्ततिमप्सरोभिर्विनायकामाकुलितोथपूर्वः २८ इतिमहा
रामायणेवा॰नि॰प्र॰उत्तरार्द्धे विपश्चिपाख्यानेदिग्विहरणंनामत्रयोविंशोत्तरशततमः सर्गः १२३

श्रीराम॰ एकसंविन्मयाः सर्वेराघवेकवपुषो येते विविधेहाः कथंमुनसन्संपन्नाएकदेहिनः १

इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्र॰नि॰प्र॰उ॰त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२३ ॥ ॥ एकस्यापिचतुर्द्देहैर्व्य
बहारः समर्थ्यते द्वीपेषुनानाशैलेषुविगरश्च विपश्चितां चतुर्णामेकदेहत्वेएकजीवकत्वेचभिन्नेछत्वमनु
पपन्नमितिरामः शंकते एकेतिसंविदेकं सात्विचेतन्यंतन्मयाःएकस्येववपुष्वतद्रूभावादेकवपुषस्तेद्विण
तः एकः देहीजीवोयेषांतथाचजीवभेदंविनायुगपद्देहभेदोऽनुपपन्नइत्यर्थः १

तयाप्युपैवतत्प्रभावेनैवेत्यउत्पर्थः पुनः पश्चिमस्योदंतमाह पश्चिममइति हेमचूडेनगरुडेनेति यावत् कुशद्वीपेहिकुशस्तंबेस्थि
तोगरुडः पूजादिनाप्रसादितस्तद्धिपमर्णसंस्थलाश्यतीतिप्रसिद्धिः स्वामिपकुशस्यैवअगस्त्रीदेहिकातिर्यस्य ९ पुनः पूर्वस्योदं
तमाहक्रौंचेति क्रौंचद्वीपप्रसिद्धेवर्षेस्मिमाचारस्तस्मानिगीर्णः अप्यतद्वन्स्तेनविपश्चितामेत्रालाति कलैः पाटितंविदारितं १०

तयामकरमातंगनिगीर्णः --- सृतिमान अभिचक्रामसवहून् द्वीपांतरकुलाचलान् ८ पश्चिमः पृष्ठमारो
पहेमचूडेनपक्षिणा कुशद्वीपेकुशांगस्त्रस्तरस्तानारितोर्णवान् ९ क्रौंचद्वीपाचलपूर्वोनिगीर्णस्तुसावने तद्
न्तः पाटितेतेनहृद्यंत्रविकर्त्तनैः १० दक्षिणादन्तसायेनयत्तामगलान्तरणात् शाकद्वीपशतेनासौवर्षाणांमो
स्तर ४ न्तमागतः ११ उत्तरेस्यास्तीर्णनारावरतरंगेणः महार्णवंसुवर्णाद्रौसिद्धशापान्निलांगतः १२ ततोवर्षशतेना
दा २ शोप्रसाज्ञातवेदसः तेनैवोन्मोचितस्तस्मिस्तपरतिमाप्तवान् १३ वर्षाणपश्चावमृद्धाज्ञानालिकेरस्थिवासिनो
पूर्वःपरमधार्मिकः प्राप्तवानप्रापकस्मृतिं नः १४ कल्पवृक्षवनेमेरोरुत्तरेस्सरसासह उवासदशवर्षाणि
नालिकेरफलाशिनः १५

पुनर्दक्षिणस्योदंतमाहदक्षिणाइतिमोसंशापमैनं १२ तरसावेनैउशीर्णस्तारः महांतः अवराः
श्चिमरेणिणः समुद्रश्वतरंगिणोयनहूला... परतःप्रसिद्धायांसुवर्णाद्रौशिलांशिलालं
सिद्धेनशापो दत्तस्तेनैवशापाडुन्मो... ...माप्तवान् १३ पुनः पूर्वेयोदंत
ज्यदेशानिवासिनांशिलाभवदित्यर्थः प्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अतएवविप [illegible] रूपानां युगपद्भोगप्रसक्तौ परिपाके एकस्यैव देहस्य तु विध्यंतत [illegible]
द्वि०उ० अथ [illegible] युगपत् [illegible] मित्याशयेनाह ७ यद्यपि योगिनां अगस्त्यादीनां मन्वादीनियते [illegible] देशानेकस्मि
३८७ नानाम [illegible] देशेषु [illegible] नागतादिकालेषु योगबलात्सन्निधाने नसर्वनिर्भवित्वं प्रसिद्धं नदीनंदीश्वर

397

तेनापरापरदाज्ञातं पुरोवर्त्तुविषयीकृत: सोतनसंचिन्मयतामेत्य समागत: ७ एकदेशागतावे
कर्माण्यनेककर्माणि कुर्वते योगिनस्ति [illegible] कालेषु सर्वाणि पदभवंत्यपि ८ अद्यापि [illegible] मनेकस्तुल्य
कालं युगपत्क्रिया आह्लादक्षेत्र न पादे न करोत्यसंभवत्यपि ९

नानाविषयाश्रितां तु किं वाच्यमित्याशयेनाह एकदेशेति ८ [illegible] नादे [illegible] युगपदेकस्य भिन्नक्रियाकारित
राज्या [illegible] रेवोपपद्यते न जीवभेद इत्याह अद्व [illegible] प: नकुलेदनजलवद: अवस्मे घोपिमहत्वादेव
नानगरगिरिनदीस्थले सूर्यादिवत् प्रियांस्तुल्यकालं [illegible] कौ: इत्यनुभ [illegible] व्यवधानापरणादि च युक्ते
यास्तुल्यकालं तनपादनाशंनकरोति [illegible] जीव [illegible] स्येय: ९ [illegible] नोपपत्तिर्वा धे

३८९

कस्या [illegible] स्या विघ्यास्वप्नेनाना २ हा [illegible] शेनाञ्चसर्गादौ
सर्गाज्जीवेजात्वपि तादृशकर्मसत्वेस [illegible] श [illegible] सत्त्रोदासीनभाव [illegible] नाकाशस्या
च्छत्वाद्दर्पणवद्तिस्वच्छत्वात्तथाभूतेनानात [illegible] पन्नं [illegible] ततरमाह एकसं [illegible] नघादिसहितंम
हाकाशमिवेत्यर्थः तादृशस्या पितथाभूतोनानाजगद्धाका [illegible] लनिर्विवेतिदर्प [illegible] वेहेतुरिति शेषः ३ ननुजगद
पिवस्तुतश्चिदेवतत्रयासतिचित्रएवचितिकथंप्रतिबिंबनमि [illegible] शुक [illegible] वनिर्मला [illegible] कोतेपारम [illegible] क्तोः परमार्पितश्चित्
शतामित्याह [illegible]

श्री वशिष्ठउवाच एकसंविदनन्ताया [illegible] नानेवसर्वगं स्वप्ने [illegible] ष्ठेचित्तमिवात्मनि २ तस्माद्
तात्त्या [illegible] मात्मेवालनिर्विवति [illegible] तथाभूतोमुकुरस्येव [illegible] ला ३ एकलोहमपारत्वयथादर्शाःप
रस्परं तथैतेप्रतिबिंबंतिपदार्थाः पारमार्थिकाः ४ तेनयस्यपदार्थस्य स्फुरोभवतिवस्तुसो यदर्थेचस्फुरत्येतेन
चिदेनेकस्यभावतः ५ इत्थनानेवनानेदं [illegible] नानाचवस्तुतः नचनानाचनानाना नानानाना त्मकंततः ६

नो २

पाय्यपीत्यर्थः [illegible] घोपाधेरचिंतस [illegible] ककु [illegible] वनिगरस्य टिककु लस्वरूपेनभसिसचंद्राकेश्चमहानभः प्रति बिंबदर्शना

तेनेति २ चेतिभाव [illegible] तिरस्का [illegible] आ [illegible] दर्शन [illegible] विषयं द्वयमध्यगे वुद्धव [illegible] नीव चितिघियाप्रियमभोगाकारेणप्रतिबिं
बतीत्याह यस्तु गपदस्तु [illegible] सन्निकर्षमापद्यतेतवस्तुना अस्तीतद् [illegible] तद्भोगार्थंयुज्यते उपपद्यते [illegible] दिभ्रमपंचवस्तुरहे
नप्रतिबिंबे [illegible] र्यः ५ तदेकस्यनानानात्वात्मकत्वं विरुद्धमपद्या विकल्पस्यात्तत्रयुक्ति [illegible] राहतु
ति यदि [illegible] धः स्यात्तर्हि नियतेकरूपमेवस्यात् अनानात्वधर्मस्यापि निषेधान्ना [illegible] त्रिति
त्वकमित्यविरोधयुक्तिरित्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० २० दरीषु दर्दुरतां भेकतां २१ उत्तरस्योदंतमाह कौमारमिति शापाद्दुः नील गिरेः अंधोदर्दुरः सन्नित
नि०उ० र्थः २२ पाश्चात्यस्योदंतमाह मरीचकेइति विद्याधरत्वप्राप्तिकया मंत्रविद्यया २३ कैमालंब्य विद्याध
३९८ रत्वमकरोत्तदाह एतेति एसंसरतं तत्रत्येन क्रमेन क्रांतस्य पुरारेः लक्ष्म्याशोभातिशयेन चलानां अंगले

श्र३

अत्रैरैवतकेशैले वर्षे शिशिरनामनि दशरात्रमभूत्सिंहः पूर्वेपि स वशीकृतः २० अत्र
कांचनशैलाद्दिदरीदर्दुरतांगतिः पिशाचमायाछलितो दशवर्षाणिपुनासस २१ कौमारंव
र्षमासाघशापाद्भूतस्तरसौ शाकद्वीपं धकुपेंधोम्बर्कंद्दरदाशतं २२ मरीचकेकराद्वर्षेविद्या
राप्तश्चतुर्दशः विद्याधरत्वं पाश्चात्यः सविद्याधरविद्यया २३ एतत्क्रमक्रांतपुरारिलक्ष्मी
चलांगले स्वाक्रमशीकराक्तं एलालतालिंगन लब्धगंधमालंब्यवेलावनगंधवाहं २४
इति महारामायणे त्रि०प्र० उत्तरार्द्धे द्वीपांतरवर्णनंनामश्चतुर्विंशोत्तरशततमः सर्गः १२४

एवानां क्रमेण एणोद्भूतैः शीकरैः आक्तं संपृक्तं तथा एलालतानां आलिंगनेन लब्धगंधं वेलावनस्पर्शं गंधवा
हं वायुम् आलंब्य आनंदहेतुत्वेनाश्रित्य पर्वः २४ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० उत्तरार्द्धे चतुर्विंशोत्तर
शततमः सर्गः १२४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अणिमाद्यैश्वर्यलाभादीश्वरसदृशा योगिनः १० चतुर्भिः शरीरकैः कश्चित्तपः [illegible]दं व्रजनतयातत्सायुज्यं कश्चिदेकं
ठभोगमातमिति क्रियाः कुर्वन् जगत्याति परवरांगनाः भुंक्ते अनुभवति ११ यद्वा दाभ्यां बाहुभ्यां द्व्योरस्यैयोः संग्रहप्रसं
क्तिलयतं संभूपसर्वैः करैः संग्रामप्रसक्तो तं च करोति १२ दृष्टांता प्रकृतेय जपतितपैवति प्राप्तेसुखदुःखादिकामि
तिशेषः १३ प्रकांतचलिता १४ घनमालिषुमेघावत्सु पर्वताग्रेषु निलीयास्थितं १५ रूढंप्रादुर्भूतं १६ तपात्वेरा

तुल्यकालमसंख्यातमीश्वरः प्रतियोगिनः कर्मजालं जगज्जातं कुर्वंस्यनुभवंतिच १० एकोपि सुरवनु
र्भिः स्वैर्बाहुभिर्वा शरीरकैः पृथक्कुर्वन् क्रियायातिजगद्भुंक्ते वरांगनाः ११ बहुबाहुर्यदा द्वाभ्यां हस्ताभ्यां
चापसंग्रहं करोति बहुभिरपि संग्रामं संततं करैः १२ तपवतैर्विपाथेद्रिः यथादिकं तथास्थितैः तपा
चबहुतं प्राप्तमेकसंधिन्मयेरपि १३ सुप्तं तेर्भूमिशय्यासु भुक्तं द्वीपांतरेषु च विहृतं वनलेखासु प्रक्रांतं
मरुभूमिषु १४ उषितं गिरिमालासु भ्रांतं सागरकुक्षिषु शाकद्वीपे दयगिरि तटे सप्तवर्षाणि सकंपणा
तर्विदलविगहनेपस्नि संमोहितेन पाषाणावपुसमममुनेवात्रपीत्वा हृषलामागत्या नः स्थितमप
समाः सप्तजातनभसेः १७ शाकद्वीपलशेलसा शिरस्थगुहागृहे पिशाच्याप्सरसामासंयस्त्रोत्सः का
मिनीकृतः १८ अत्रशांतमयवर्षजलधारमहागिरौ हरीतकीवनवर्षे पूर्वांतङ्गनमायपौ १९

विपश्चिता शाकद्वीपे प्रसिद्धस्योदयगिरेस्तटे विरलस्य दलरहितस्य स्नुहीवृन्दस्य गहने अंतःपत्रेन संमोहनविषयासं
मोहितेन सप्तवर्षाणि सप्तसंख्यमनेन वपूर्वेविपश्चिता पाषाणाकारं अंगमाशा लिनगिरौ कोचिती त्वा प्रसंभवलाद्दृषतां पाषा
णाभावमागत्य भस्मरलत्त ज्ञातेन भूत्वा सप्तसमाः स्थितं १७ अप्सरसन्निहिते गुहागृहे १८ शांतमयात्स्वबवैभूमिभेदक
स्य विन्मुनेः शापाज्जरीतकीवृन्दतां प्राप्य अंतर्जनिंजनेरदृष्टपतां वर्षे सप्तति वर्षे १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

योगिनां दृशा सर्वप्रपंचस्य मनोमात्रत्वान्मानसक्रियास्तु च मनसः सर्वत्र युगपद्व्यवहारेपि निरंकुशस्वातंत्र्या
वा॰टी॰ द्विघात्सर्वक्रियोपपत्तिरित्याशयेन वशिष्ठ उवाच इदं हेत्यादिना हे राम इह जगति अप्रबुद्धानां दृशा यद्दृश्यं भौति
लि॰उ॰ कादि स्थूलं वस्त्वस्ति तेन न प्रबुद्धानां उपपत्तिश्चिंतया अलं प्रबुद्धानां दृशा यत्तु चिन्मात्रं मनोमात्रं वा वस्तु तेन तु सर्व
३९९ त्रार्थक्रियासामर्थ्यं यथोपपद्यते तथा कथ्यते इति शेषः ८ तत्तु चिन्मात्रमेव स्थितिकल्पे सर्वेश्वरस्यैव सर्वत्र
स्व॰

श्रीवशिष्ठ उवाच॰ इह राम प्रबुद्धानां पदस्पंदं लभेवनः तेन यत्तु प्रबुद्धानां तदिदं श्रूयतां कथ्यते ८ चिन्मात्र
सत्तासामान्यादृते न्यत्तात्मतद्विदां दृश्यतां ताभाववोधे सर्गोसर्गे दृशोः क्षये ९ चिन्मात्रसत्तासा
३९७ मान्ये विश्रांतस्य निरंतरं सर्वे शस्येह सर्वत्वं सर्वात्मत्वं च सर्वदा १० वदकेन कथं कुंकुन्नकदाकि
मिवेराधु ते सर्वगत्वस्य सर्वात्मा यत्र भाति यद्यथा ११ तथा भाति तदा तत्र सर्वात्मनि किम
स्तिनो अतीतं वर्तमानं च भविष्यत्स्थलमप्यरं १२

सर्वार्थक्रियोपपत्तिरित्याह चिन्मात्रेति तद्विदां तत्वविदां दृशा चिन्मात्रसत्तासामान्यादृते अन्यत् जगद्रूपं न
विद्यते आत्मस्वरूपं यस्य तन्नात्म न शब्देयं न तु नञ्रूलिं स्वरूपमिति यावत् १०११ किं रतानि प्राग्वत् रोध्यंते स
र्वत्र सर्वार्थक्रियाविषये निवार्यंते दृष्टश्चेपस्य मालं व्यापितद्विनिरोधमाह सर्वगइति अयेति पक्षांतरे द्योतना
य ११ किं नो अस्ति कितद्य ततः सतां न लभतइत्यर्थः अतीतमित्यादिस्तु प्रपंचः १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परस्परोपकारित्वं विपश्यन्त विपश्यितां विश्वगर्वक्रियाजीवन्मुक्तानां चोपवर्ण्यते तत्र विपश्चितां भिन्नदेशस्थ
मतां परस्परानुसंधानं विपत्सु परस्परानुग्रहकत्वं चास्ति नैवेति राम स्य संशयं निगेरुपन्नतं निरासितुकी र्तिविशिष्टः
प्रथमं खस्य शांतभयेषु वर्षेषु हरितरुभावस्कंदपश्चिमकृतमनुग्रहमाह र्षेड् इति शांतभयमितं मिरव्याप्रसिद्धेयिस्यते ति
न्वर्षं अत्र शांतभये वर्षे जजलं धारे महाघोरे महागिरावेति प्राक्समाप्ति गोरे हरीतकी वनेहरी तरुस्तभूतः तादृक्कृत
६ वसः कर्तरियं वसद्दशाभस्पंतर्शिलासंधिपानीयमूले पिबन् स्थितः पूर्वः विपश्चित्साख्यस्त्येन विपश्चित्तात इतीतं

श्री **वशिष्ठ उ०** वर्षे शांतभयाभिस्ये जलधारे गिरौ तरौ तादृक्कर्तरि पानीयं शांके धीपपिबं स्थितः १ पू
र्वो पिवर्षे सप्तन्यापाश्च्यात्येनैत्य मोचिते विघयाक्रकचेनैव छित्वा रत्नत्वमन्ततः २ पाश्चात्यः शिशिरे व
र्षे पाषाणत्वमुपागतः मोचितो दक्षिणा नाम्ना गोमांसादिक्षयागतः ३ शिवे हाचलपारस्थे वर्षे वर्षे
णापश्चिमः मोचितो दक्षिणेनैव गो पिशाच्यात्वरुषीकृतः ४ अन्येकद्भ्रमकेवर्षेन्यो विकपगिरौ तरौ द
क्षिणो पन्नतांयतो मोक्षं पन्नेगाल ध्वान ५ अन्येवरुवकेवर्षे शैले केशरनामनि केशरीत्वं गतः
पूर्वः पाश्चात्येनैव मोचितः ६ श्रीराम **उ०** एकदेशगता विघ्नक्ष्याप्यकर्माणि कुर्वते योगिन द्वि
दुकालेषु सर्वाणि भगवान्कथं ७

ज्ञात्वा तत्र एत्य आगत्य स एव पूर्वः दस्युत्वं प्राप्य घृतरत्नतया विघयाक्रकचेन रत्नत्वं छित्वे व रत्नभावान्मोचित इति परेण
न्वयः १२ एवं पाश्चात्यो शिशिराख्ये वर्षे पिशाच्यपतेः शापात् पाषाणत्वमुपगतो दक्षिणेन एत्य गोमांसादिक्षये
गतः पिशाच्यपतिप्रसाद मोचितः ३ गोरूपया पिशाच्या पिबिघयात्वरुषीकृतः एव पिशाचीकृतः पश्चिमो दक्षिणेन
मोचितः ४ पश्चात्पिशाच्या लिङ्गितो इवताभावस्य मोक्षणप्रयोजनाभावात् पश्चिमपश्चिमप्रसादितेन पश्चिमपतिना
निमित्तेन ५ अत्रास्मिन्ने वशोकद्वीपे ६ विघ्नकसर्वतो मा प्याविघं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० योगिनां रोद्धि कार्यक्रियासामर्थ्यलक्षणालक्षणा सिद्धतायामनुपपत्तिमाह किंचिदिति वोधप्रकर्षक्रमेण प्रकाममह

नि०उ० तस्य प्रकर्षसंभवात्तस्य पुत्रानंदोत्कर्षप्रयोजके स्वप्येप्रकर्षक्रमस्यानुपपत्तेरितिभावः ते विपश्चितः संकटे विद्रोगं चि

४०० कित्संते प्रतिकुर्वंति २० प्रवुद्धानां मनोमात्रमेव सर्वं वस्त्विति कल्पेतु सर्वार्थक्रियमनोराज्यवदुपपन्न तरे वेत्याशयेनाह

वोधाकाश इति इष्टत्वस्वरूपात्सच्युतिरेवमनोभाव इत्युत्पत्तिप्रकरणे वहुशो व्युत्पादितादितत्वादितिभावः २१ यथास्थितं

किंचिद्वोधं प्रविष्टायाः सिद्धताप्युचितेवसा एवं ते सर्वदिक्संस्था : सर्वमेवपरस्परं २० पश्यंत्यप्यनुभवा

स्याप्युच्चिकित्संते न च संकटे वोधाकाशः स्वकाद्रूपादीषच्च्युतइवाप्यचेत् २१ तदन्यतामिवादत्तेसुस्थि

400 तोपियथास्थितां श्रीरा मउवा विपश्चितः प्रवुद्धश्चेत्कथं सिंहव्याघ्रादितो २२ द्विन्नयांतीतिमेब्रह्मन्वो

धायकथयाखिलं श्रीवशिष्ठ उ० प्रवुद्धाः कथितायेते योगिनस्ते मयानघ २३ प्रसंगरूपांतरतो न

प्रवुद्धा विपश्चितः विपश्चितो महावाहो प्रवुद्धा निपुणांनते २४

सुस्थितोपि तत्तस्मान्मनोभावलक्षणादीषच्च्यवनदोषादन्यतां जगद्रूपतां युगपदादत्त विपश्चित्प्रसंगे योगिनाप्रवु

द्धानां क्रियोपपत्तौ वर्णितायां विपश्चितोपि प्रवुद्ध इति मन्यमानो रामः शंकते विपश्चित इति प्रवुद्धानां सर्वार्थक्रिया

स्वातंत्र्येण सिंहव्याघ्रादिदेहसंकटप्रसक्तेः परस्परानुग्रहोक्तिरसंगतेतिभावः २२ त्वयायोगिनः कथं व्याप्यक्रमी

त्योकुर्वत इति प्रष्टमितिमयात्रयोगिनः प्रवुद्धा वर्णिताः न तु विपश्चितोपि प्रवुद्धायोगिन इतीतिवशिष्ठः समाधत्ते प्र

वुद्धा इति २३ त्वत्प्रश्नसमाधानार्थं विपश्चित्प्रसंगरूपस्य अंतरतः अंतरेण योगिनस्ते कथिताः न तु विपश्चितोपि प्रवुद्धा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४००

सामान्ये सत्तासामान्येतान्यतीतादीनि २३ अतिदूरमनघं २४ अतर एव सा सान्याधीनस्थितिकत्वादेव अविकृतस्य स
दात्मन एव नभ आदिरूपेण स्थितिं प्रपंचयति नमस्त्वमिति अन्यजनुः स्वसत्तया अनुगृह्णाति २५ मायाशबलो हि जग
दात्मा तेनैव दृश्यदृश्यतया जगद्रूपस्य दिते यत्तु चिदात्मनः शबलस्य दृश्यादिरूपं वपुस्तत्केन कपं किं स्यात् शुद्धरूपे
णासविवर्त्तादिघटनादित्यर्थः २६ साध्यसाध्यत्वरूपिणः शबलस्य तु साध्यं किं न किंचिदिति सर्वदा सर्वत्र सर्वा

तथाहूरसुदूरं च निमेषः कल्प एकत्र स्वस्वरूपमसहस्येव सामान्येतानि सर्वदा २३ सर्वात्मनि स्थि
तान्येव पूरयमायया विज्ञृंभितं अजातमनन्तरं अचपर्यास्थितमिव स्थितं २४ विज्ञानघनमेवेदमत्तर
वजगत्त्रयं नमस्त्वमस्वं स्वेव स्वसर्वात्मैव नभः स्थितं २५ जगदात्मा जगद्रूपं दृश्यदृश्यतया दिते चिद्घनात्मा तव
पुर्यस्याः काकिं तत्कपं कदा २६ दुःसाध्यं दुर्हितत्वं न साध्यासाध्यात्मरूपिणः तस्यास्तस्याः सदैकस्यास्तिपः
स्त्रिवृद्धास्वरः २७ प्रबोधस्य जगत् सा अप्रमेयायाः परंपरं एकस्या अप्रतर्क्यायाः सर्वसर्वं युज्य
ते २८ बोधाबोधात्मरूपे हि किं नामास्ति परात्मनि अप्रमाणायाः परं बोधं पदार्थकुलतोचिता २९

यां क्रियोपपत्तिरित्यर्थः २७ रामप्रश्नस्य समाधानं प्रकृते योजयन्नुपसंहरति तस्मादिति ईश्वरचित एवोचितराखोपाधि
भेदे विपर्ययादाजीवदेकत्वादेकस्य अनुपाधिनानात्वेनानेकभावापन्नायाः अत्मादिप्रसादात्सर्वं सर्वत्र कार्यं युज्यत इत्य
र्थः २८ बोधाबोधात्मरूपे शबले किं नामास्ति असाध्यमिति शेषः तदेवमुक्तं तस्मादप्रमाणायाः इति २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नदेहइतिपूर्वान्वये यत्तुधर्मः देहाभावाधीनोव्यवहारः सजीवन्मुक्तस्यापिदेहान्ननिवर्ततेइति पदार्थःतत्खेदनोपप
नि॰उ॰ तिरित्यर्थः तर्हिजीवन्मुक्तचेतोपिदेहभाववद्भवेत्तिचिन्तेत्याह नकदाचनेति ३१ एतान्नच्युतिपतितं पुनःकेनसमर्थेना
४०१ पिपूर्ववद्घटुं नकेनापीत्यर्थः अत एवमुक्तानामयुक्तानांचदेहधर्मानुवृत्तिरित्याहदेहस्त्विति ३२ अत्रएवतेपरेजीवन्मु
क्ताइमेइतिनज्ञातुंशक्यंतेधारणादिसिद्धास्तुज्ञातुंशक्यंइत्यपरोविशेषइत्याहमोक्षइति ३३ मनोधर्ममोक्षः कमात्मसं
क्तिस्तुल्यानि चित्तधर्मानु२

नदेहेदेहधर्मस्तुनदेहाद्धिनिवर्तते नकदाचननिर्मुक्तंचेतोभूयोनिवद्ध्यते ३१ यत्नेनापिपुनर्बद्धुंकेनरं
402 त्च्युतफलं देहस्तद्देहधर्मैर्हिजीवन्मुक्तिमतामपि ३२ गृह्यतेतज्ज्ञैस्तेषांचेतस्त्वचलमेवतत् मोक्षोहिनपरज्ञे
योधारणादिप्रयोगवत् ३३ आत्मसंवेद्यएवासौमध्वाद्यास्वादसौख्यवत् सुखदुःखैर्युतोयोसौस्वयंबंधा
नुभूतिमान् ३४ सम्यक्बौद्धमुक्तइत्युक्तःस्वानुभूतिप्रदस्त्वसौ अंतःशीतलचित्तोहिमुक्तइत्यभिधीयते ३५

वैघइत्युच्यतेतत्राह सुखदुःखैरिति बंधवन्मोक्षस्यापिमनोगतस्यसाक्षित्वानुभूत्यैवसिद्धेरितिभावः यदिबंधमोक्षौम
नोधर्मौतर्हिकथमात्मवद्धोमुक्तइतिवशास्त्रेव्यवह्रियतेतत्राह सुखदुःखैरिति स्वानुभूतिप्रदः असौआत्मातुमनोधर्मैः
सुखदुःखैर्युतः सन्योजीवःस्वयंबंधानुभूतिमान् स्वानुभूतिप्रदःअसौआत्मातुमनोधर्मैःसुखदुःखैर्युतः सन्योजीवः स्वयंबंधा
नुभूतिमान्भवति स तस्यमनसोमुक्तौमुक्तइतिशास्त्रेउक्तइत्यन्वयः ३४ नत्वेवंसतिदेहाद्योपिमनोधर्माभ्यांताभ्यांबद्धाः
मुक्ताश्चेतिव्यवह्रियेरंस्तत्राहअंतरिति आंतरयोराल्हादसंतापयोरंतरेणवुविदात्मनःप्रासोऽनुभवसिद्धोभ्युपगंतुंव्यवहर्तुं
चयुक्तोनबाह्यदेहादावितिभावः ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि ते किमत्यंतमूढाः नेत्याह बोधेति द्वितीयभूमिकास्थाः इत्यर्थः आविर्मोक्षचिन्हानि विवेकादीनि बंधचिन्हानि २५ त
याऽरूढया तथाभूततया दोलायिततया धारणायां योगिनो न तु परं गता योगिन इत्यर्थः २६ हृत्पादिप्रदेशेषु अग्निदेवतायां चित्त
निरोधेन तत्प्रसादप्राप्तसिद्धिला धारणा योगिनो न तु ज्ञानयोगिनोपि च विघ्नो न इत्यर्थः २७ तेज्ञानिन योगिनश्च विघ्नो किंकि
मप्यमेवस्यते तद्दर्शनिष्ठैवेषां अविघ्नं छेदे लिंगमित्यर्थः धारणापरिपाकांते देवताप्रसादजेन वरेण प्राप्तसिद्धा सिद्धय

त ३

बोधाबोधदृशो मध्ये ते हि दोलायिता स्थिताः मोक्षचिन्हानि दृश्यंते बंधचिन्हानि चामितः २५ नित्यध
र्मप्रबुद्धानां तथाभूततया तया विपश्चितो धारणया योगिनो न परं गताः २६ धारणायोगिनस्ते हि धारणा
प्राप्तसिद्धयः ये परं बोधमायाता स्तेषां विघ्नो न विद्यते २७ किमविघ्नो भवेत्स्यंते तामरसलोचना धारणा
योगिनो ह्येते वरप्राप्तसिद्धयः २८ अविद्याविद्यते तेषां तेन नेतद्विचारिणः अन्यच्च शृणु हे राम
जीवन्मुक्तशरीराणां भवे व्यवहृतावपि पदार्थे तिरवेदनं मोक्षोपि चेतसो धर्मश्चेतस्येव सतिष्ठति ३०

टि २

स्ते २९ ते विपश्चितः अतद्विचारिणः आत्मविचारशून्याः जीवन्मुक्तानां व्यवहारकाले एव देहाद्यभिमानं समाधौ
तु विदेहकैवल्यसाम्यमेवेति विपश्चिद्भ्यो विशेषांतरमावयति अन्यच्चेत्यादिना २९ व्यवहृतावुत्थानकाले एव कृत
त्वात् समाधावेव तथा वेवत यात्वंतचात्ममोक्षइति यो हि बद्धस्तस्य निवृत्तिर्मोक्षः चित्तमेव बध्यते नात्मेति मोक्षो
पि तद्धर्म एव अतः समाहिते चेतस्येव समोक्षस्तिष्ठति न देहहभावापन्ने व्युत्थिते इत्यर्थः ३० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा०टी०
नि-उ०
४०२

तत्रकोमोहः कः शोकएकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेः शोकमोहजपान्विताः ४२ शिरस्त्राधगच्छेत्पछिन्नाएकतद्गा
बाः अछिन्नीयात्मभावाः कतदृष्टांतदुदाहरति शिरइति गायनमित्पशितभावः छांदसः ४४ ४५ अस्यकमलज
स्यब्रो मेकतास्मतोमुधामिथ्याभूतेनेतरेणएगपंचमेनस्पृ ष्ट्रींप्रयोजनमित्यर्थः तर्हितस्यचतुर्भिः शिरोभिर्वाकिम

कि२

दुःखदुःखादितस्येतिवाज्योमविटपोपमा अशोकारावशोभ्यंतेजीवन्मुक्ताजपान्विताः ४३ अछिन्नाए
कतद्गाबाहरूपंतेतत्वदर्शिनिं शिरःकमलजस्योर्ध्वैःसामगायनतत्परं ४४ हरोनखेदच्छिद्दस्सकुमारमि
वांबुजं शक्तोपिनपुनर्ब्रह्माजनयामासतच्छिरः ४५ ज्योमैकतास्यचिन्मोन्मोमुधामूर्द्वैतरेणकिं नैवतस्यक
तेनार्थोनकृतेनेहकश्चन ४६ ययघ्यानामसंपन्नंतत्तथास्त्वितरेणकिं हरोहरिणशावाक्षीमक्षीणशर
तोमुच धत्तेवपुषिदुग्धाब्धिगर्भामृतकलामिव ४७

प्राणि१

चविदोपदेशकरणंतत्राहनैवेति ४६ संपन्नंकर्मविशादितिशेषः ईश्वरस्यापिप्राणिकर्मानुसारेणैवव्यवहारोन
स्वार्थइत्याहहरइति अनुग्रहीतादक्षिणशरतः मन्मथाङ्गरिणशावाक्षीमर्द्धांगेधत्ते नेतत्तुनिरूपस्तवकस्माधिवते
रानंदाम्बुचवपुषिधत्ते गर्भामृतकलामिवेत्युभयदृष्टांतः ४७ ॥ ॥

402

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संतमर्थीते ति संधिराशिः मुक्तेमनसि शरीरधर्मव्याप्तिवन्मनोधर्मस्य मोक्षस्य शरीरे गतीति तिरस्माशयेनाह शरीर इति
कृते छिन्ने ३६ तत्स्थितं दृष्टप्रयुक्तं ३७ ननु पारमेकं दुःखं देहेपि जनो मनोधर्मः सुखदुःखादीन् गच्छतीति तत्कोपमाल्यमे
वतद्ध्यास्त्वत्राह गच्छतीत इति अवच्छे कथासंबंधेन देहे सुखदुःखादीन् तत्तो पि जनस्य अहं सुखी अहं दुःखी
त्यात्मन्येव तदनुभवपर्यवसानात् तत्रैव पाकस्य नाशि अपरे वा वाहो देहादेः अत एव हि आत्मन्यध्यासमनुपगच्छतो दे
हाद्यात्मताभिमानाद्रूपान्तरमुपागताः श्रावाकिनैय्यायिकसांख्यबोधकुकरणादापदयः पंडिताः मोक्षोपायालाभाद्

बंधसंततचिंतेति देहादे तन्न दृश्यते शरीरे कर्णाशः कृतेराज्येवापि नियोजिते ३६ स्वतो हसतश्चैव जीवन्मुक्त
मतेविहन् दुःखं न सुखं किंचिद् तद्भावितत्स्थितं ३७ अध्यस्तो [illegible] तिस्तु तत्रैव पाति ना परे दृश्यन्ते पंडि
ताभग्नारूपांतरमुपागताः [illegible] ३८ देहादेर्जीवन्मुक्तानां स्वभावान्न कदाचन ॥
अतो पि नैव ध्रियते रुदन्नपि नरो द्विति ३९ विहसन्निहसत्येव जीवन्मुक्तो महोदयः वीतरागा सरागा भाग्यको
पाकोपसंयुता ४० अमोहा मोहकलिता दृश्यन्ते तत्त्वदर्शिनः इदं सुखमिदं दुःखमित्यादिकलनास्तुताः ४१ अल
दूरगतास्तेषामंकुरान्भसो यथा जगदालोचनास्येवयस्यैकं सर्वमात्मेति च ४२

ज्ञाः परोभूता दृश्यन्ते वेदान्ते वेदांति निर्वीजसम्यक् पायांभग्नाः पराजिताः दृश्यन्त इत्ययोज्यं ३८ अस्तु वा बंधस्य सुखदुः
खादेर्देहपिकं पंचिस्मनुभवामीति स्पतुक्षानास्त्येव जीवन्मुक्ते समाधौ देहाभाने स्फुरत् तदनुभवाद् देहभावेव्युत्थानकाले मंदमना
त्तनिस्तदनुभवान्वेषाशयेनाह देहादिति स्वभावान्नित्याशरीरात्मस्वभावात् तथा च श्रुतिः अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववे
स्थितं महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचतीति अत एव स्मरणादिदेहधर्मेनियुज्यत इत्याह अतोपीति ३९ मनोधर्मैस्ते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० मरुतस्यपद्मेद्वादशवर्षपर्यंगत शुंडाप्रमाणाजस्रनिपङ्कुतधारादिरूपश्रासप्रयुक्ताऽजीर्णनिस्कंदो त्पत्तिप्रसंगगौरीश
नि०उ० स्पगौरीसंगमेदेवैर्विघ्नाचरणेस्पानात्सुमितस्पवीर्यस्पब्रह्मरणो नियोगाद्गासः याभ्रंतत्प्रयुक्तेनांतत्प्रयुक्तेनांतदाहेनश्रा
४०३ दिपदाहेवानांदेवानिशंहस्पवहनेनदेवाहत्पप्रहारेणाप्सुनिलयनादिनाखेदितां ५७ विजिगीषाभिः परस्परजपेक्षाभिः
५८ आजिषुयुद्धेषु ५६ ६० ६१ ६२ एतनजीवन्मुक्तानांरागद्वेषाभासदर्शनेपिमुक्तिसंदेहोनिरस्तइतिदर्शयन्नुपसंहरति

जि ३

मरुतस्यगौरीशवीर्यग्रासादिखेदितां जीवन्मुक्तोवह्न्यग्नेयपास्थित्पासमस्थितिः ५७ वह्नीभिर्विजिगी
षाभिः कृपणाविति तिष्ठतः जीवन्मुक्तावपिगुरू लोकेशुक्रवृहस्पती ५८ करोतिजनकोराज्यंजीवन्मु
क्तमनामुनिः जगत्पामा भूयासदेहजर्जरतांनयत् ५९ नलमांधातृसगरदिलीपनहुषादयः जीव
न्मुक्ताश्चिरंराज्यंचक्रुराकुलिताइव ६० अव्यवहारेयथैवाज्ञस्तथैवबहुलपंडितः वासनावासनेएवकारणंवं
धमोक्षयोः ६१ बलिप्रह्लादनमुचिवृत्रांधकमुरादयः जीवन्मुक्तास्थितिंचक्रुर्वीतरागाः सरागवत् ६२
तस्मादसत्वेसत्वेचरागद्वेषस्वपादये नमनागपिभेदोस्तिज्ञस्वप्रातिस्वरूपिणी ६३ ज्ञानेनाकाशशुद्धेनध
र्मीन्येगगनोपमान् विदंतिजीवन्मुक्तानांतेषांभेदमतिःकुतः ६४

तस्मादिति ज्ञस्वंजीवन्मुक्तविदाकाशंप्रतिलक्ष्मीकृत्यरागद्वेषयोः स्वयेउदयेवाधरित्तेनचसत्वेसुचरित्रत्वेअसत्वेदुश्च
रित्रत्वेवाश्वरूपिणीआविर्भूतस्वरूपवति मोक्षोमनागपिभेदः संशयोनास्ति ६३ नाहंब्रह्मेतिभेदः मत्तोसत्पोहिस
कौशंसयः स्यात् सैवतेषांनास्तीत्याह ज्ञानेनेतिआकाशोब्रह्माकाशस्तद्वत्शुद्धेनचरमसाक्षात्काररूपात्मकज्ञाने
नयोधारयंतिदेहमेनःप्राणादीनितिधर्माजीवा   स्तान्गगनोपमानसंगाद्यपूर्णब्रह्माभावेनाकाशसदृशान्विदंति
लभंतेजीवन्मुक्तानांभेदभ्रांतेहेतुज्ञानस्पनष्टत्वात्पुनर्भेदमतिः

[illegible]

म १

४०३

403

CC-0: Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४८ अर्थ्यापाश्रयः प्रयोजनलाभः ४९ अरागितयान्यथारागितया वा किं को लाभः का वा क्षतिरित्यर्थः ५० स्वयमसुर
निग्रहादि करोति द्वारा कारयति भ्यते अवतारस्समापि भुमरणमंगीकरोति तदनुकूलैः सैरभलुब्धका निर्मथितेष्विव ५१ तं
प्राणिकर्मविशेषगतं आजवंजवीभावं

दारु १

शक्रोपि रागतामेष न त्यजत्युत्तमाशयः पञ्चसु घस्रसमये दृष्टा नीरागत गुणाः ४८ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृ
तेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ४९ रागे तस्यास्तु भावस्य किमरागितयानया यद्यथा
नाम संपन्नं तत्तथास्त्वितरेण किं ५० करोति कारयत्युच्चैः म्रियते मारयत्यपि च जायते वर्द्धते जन्तुं जीवन्मुक्तोऽज
नाहनः ५१ न चाजवंजवीभावत्यक्तुं शक्रोप्यसौ ततं तेन त्यक्तेन नैवार्थस्तस्य नैवाश्रितेन च ५२ तथा यथास्थित
ए५ मेवास्तु इहइत्यस्य वासनं हर्षिर्निरीक्ष्य सदा स्ते शुद्धचिन्मात्ररूपभृत् ५३ आत्मानमांदोलयति कालकंदु
कतां गतं अजस्रं नित्यमादिष्टो जगद्वहनभोगरो ५४ न वरोधयितुं देहं न समर्थो दिनेश्वरः लीरीहं निर्वाण एव२
स्तत्राप्यास्ते यथास्थितं ५५ चन्द्रोऽनुभवति व्यर्थमाकल्पं क्षयमक्षयं जीवन्मुक्ततया वह्निर्यो यथास्थितमेव स्थितं ५६

अवतारव्यग्रतां न च शक्नोति ५२ ५३ सूर्यादीनामपि निरीहानमेव प्राणिकर्मानुसाराद्देवसत्त्वाधिकारपालनामिसाह
आत्मानमिति आंदोलयति भ्रमयति ५४ निर्वीर्णो जीवन्मुक्तः ५५ अकलंकसां तावच्चिन्तयं राजयत्स्मारणं ५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्ताद्दशे चिदात्मनि यत् द्वैतं विशेषरूपं रोकं समानरूपं चाभाति तत्तस्याश्चिदाकाशस्वभावादेव नैव नास्त्येवेति मन्ये मननेन
नि०उ० निष्क्रियेनोमितत् केवलं व्योमशून्यमिति च भाति तदपि च नैव पूर्णानंदैकरसे शून्यत्वस्याप्ययोगादित्यर्थः ७२ शून्यताप्र
४०४ णताच प्रतियोगकाले कयादृशी प्रसिद्धा यथा जलेन शून्यो घटः जलेन पूर्ण इति वा सा आत्मनि न संभवति किं तु जग
दिदं जगद्भवस्यात्यंतप्रसिद्धा आकाशमेवेदमिति शून्यत्वे एवमात्मैवात्मनि संस्थितमित्यन्यनिरपेक्षत्वं यथा भविष्यत्सु

तत्र यद्द्वैतमैक्यं तन्मन्ये तदपि नैव च तद्व्योम केवलं भाति मन्ये तदपि नैव वा ७२ जगदाकाशमेवेदमात्मैवा
त्मनि वास्थितं भविष्यत्सुखदृक्सम पिस्फारमपि स्फुटं ७३ आकाशकोशविशदाशय दृश्यजातं मौनात्म
तिष्ठति शिलाघनमेव शांतं यन्नाम तस्य जगदित्यभिधां विधाय स्वात्मैव मोहित इवाप महो नु माया ७४ इति
महारामायणे वा० उत्तरार्द्धे जीवन्मुक्तकलनं नाम पंचविंशोत्तरशततमः सर्गः १२५

एवं इदानीं प्रतियोगिनिरपेक्षशून्यतया दृश्यं स्फारं दिक्कालादि यथा प्रतियोगिनिरपेक्षपूर्णतया स्फुटं दृश्यं तद्वदित्यर्थः ७३
हे आकाशकोशमिव विशदाशय राम यत् दृश्यजातं शिलाघनप्रायमेव शांतं ब्रह्मैव मौनं तिष्ठति नाम तस्य स्वात्मैव जगदित्य
भिधायं मोहित इव तिष्ठति अहो नु माया अत्याश्चर्यभूतेत्यर्थः ७४ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० पंचविंशत्यु
त्तरशततमः सर्गः १२५

404

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्वसाक्षात्कारेणाजीवजगद्भेदः कुतोवाध्यत इतिचेद्भातिमात्रसिद्धत्वादित्याशयेनास्यावस्तुतोदृष्टांतेनसाधयतिभा
स्वरमितिशक्रकोदंडमिंद्रचापः मेघघटपंस्तस्याः सूर्यरश्मयएवेंद्रचापात्मनादृश्यंत इतिप्रसिद्धं ६५ ब्रह्मांडलक्षणाः
परमाणवः ६६ अपिकिमकर्तृतां आपातमुत्पन्नं अनिरुद्धमनष्टं ६७ अप्यर्थेत्याशयः जातमप्यजातमेवरुद्धं अनष्ट
मेवजगत्तयापिगृहीतंनित्यकूटस्थासंगाद्वयवस्तुनि आद्यंताद्यप्रसक्तेरितिभावः ६८ जगद्भवतुजन्मनिरोधाभावोपि

ब्र१

भास्वरेशक्रकोदंडंयथानानेवरूपकं आभासमात्रमेवापंतथादृश्यात्मकोभ्रमः शक्रचापेयथाभां
तिनानावर्णनिभोगुणो तथाद्रूपात्मकाएवब्रह्मांडपरमाणवः ६६ इदंजगदसद्भातिसद्धिवत्किमा
गतं अजातमनिरुद्धंचयथाद्रूपत्वमंबरे ६७ साद्यंतमप्यनाद्यंतमप्ररूपमपिरूपकं जगज्जातंत
थाजातमरुद्धंरुद्धमेवच ६८ जातंनिरुद्धमप्येवंब्रह्मव्योमेवभासते यथादारुमयस्तंभस्तथातच्छा
लभंजिका ६९ समस्तकलनोन्मुक्तंसमंनिर्भिन्नभासनं यदेकांतंचिदाकाशंतद्विद्धितन्मयंजगत् ७०
देशाद्देशांतरप्राप्तौयन्मध्येसंविदोवपुः अनुन्मेषंचिदाकाशंतद्विद्धितन्मयंजगत् ७१

ब्रह्मणिकल्पनयोपपद्यतइतिचेदिष्टापत्तिः कल्पनामभेदेनाकोटस्थ्यात्स्यादित्याशयेनाह जातमितियथास्तंभोदारुम
योदार्वेवतथातत्स्थस्तंभस्थैकदेशस्थाशालभंजिकाप्रतिमापिदार्वेवरूपाः ६९ अकलनंतुजगद्रूपैवेतिसमाधिद
शायामनुभवमारोपयंदित्याह समस्तेतिसमाधिनासमस्तकलनोन्मुक्तंनिर्द्वंद्वंचयत्समदासनं आत्ममात्रतयावस्थानंतन्म
यंतन्मात्रमेवतज्जगद्विद्यात् ७० असमाधावपिशारदाचंद्रदर्शनेनहृष्टेनः शारदाद्देशाच्चंद्रदेशप्राप्तौमध्येयस्मिन्निर्वि
षयंवस्तुमात्रंरूपकं संविदः स्वरूपंजगद्विद्यादित्याहदेशेति ७१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अवनिमंडलं कीदृशं तदाह सप्तद्वीपेत्यादि सुरशैलो मेरुः स एव शिरः पीठमिवोन्नतो यस्य ब्रह्मलोकोऽस्मेरुस्थं ब्रह्म
नि॰उ॰ गृहं ९ । १० कल्पः प्रलयस्तत्परावृत्तौ सर्गारंभकाले द्यौरिति तत्र प्रथमस्रष्टारः प्रजापतयो गृह्यंते ११ आव्योम्नेव विदात्म
४०५ निव्योमसमाव्योमतां प्रतीतिलक्षणास्ते विपश्चितः आतिवाहिकसंवित्ते मानस्य प्रतिभासमात्रस्य विषये प्रातिभासिकदेहे आ
धिभौतिकदेहप्रयुक्तस्थौल्यजाड्यादिभावात् अग्रतो दृश्यः १२ अस्यैवं निश्चितस्य देहस्य अज्ञातप्राप्तिकः त

सप्तद्वीपाब्धिवलयं पुरपत्तनभूषणं सुरशैलशिरःपीठं ब्रह्मलोकशिरोमणिं ९ चंद्रार्कबिंबनयनं
तारामुक्ताकलापकं स्थिलोलमेघवसनं नानावनतनूरुहं १० देहास्ते विपश्चितां सर्वे ददृशुश्चतुरोपि सा प्राक्
कल्पपरावृत्तौ द्यौर्दिङ्गणाभिवाततान ११ आतिवाहिकसंवित्ते ते व्योम्नि व्योममात्मकाः आधिभौतिकदेह
त्वभावाद् दृश्यताः १२ अस्यालक्ष्ये विचयं कियती स्यादिति स्थितं चत्वारोपि प्रस्तास्ते संस्कारवशतः परः
१३ दृश्यदर्शनयोरुर्वीमंडलानुभवाकृतेः निःशेषं द्रष्टुमविघाय भ्रमद्वीपांतराण्यथ १४ द्वीपसप्तकमुल्लंघ्य
समहार्णवसप्तकं विपश्चित्सम्भ्रमप्राप घनभूमौ जनार्दनं १५ तस्माद्गुरुपमज्ञानं समासाद्य दिगंतरे त
स्मिन्नेव समाधाने सोतिष्ठद्वर्षपंचकं १६

दृश्ये सति दृश्यं दृश्यपृथ्व्यादिरूपा अविद्या कियती किंपरिमाणा स्यादिति स्थितं पूर्वसंस्कारवशात्प्रवृत्ताः १३ दृश्यदर्शनि
योर्मध्यग उर्वीमंडलरूपया अनुभवाकृतेरविद्याया निःशेषं द्रष्टुमशक्यतया परिच्छित्तिं द्रष्टुं १४ तेषु पश्चिमः छन्नभूमौ प्रगल्भख
राघ्नायां भूमौ क्रीडंतं जनार्दनं भाग्योदयवशात्प्राप ददर्श १५ तस्माज्जनार्दनात्तदुपमज्ञानं लब्धवसमाधानेसमाधौ
वर्षपंचकमतिष्ठत् १६

405

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्तानामिहसर्वेषांस्वांतः संस्थतिविभ्रमः उत्तरस्पतमःस्वात दर्शनांतोनुवर्णिते तेषुपूर्वादिषुदिगंतेषुगता
स्तेविपश्चितः किंकुर्वतआसन् १२ एतेषांकिंवृत्तंवृत्तांतंतेषांमध्येएकः विपश्चित् क्रौंचद्वीपेप्रसिद्धस्पवर्ष
सीमगिरेः पश्चिमेतटेभागेप्रशैलायांकटेनगंडेनदंताभ्यां पिष्टः संचूर्णितोमृतइत्यर्थः वरप्रार्थनकालेअसिद्ध
गमध्यानंस्तुरस्माकमस्तुमाइतिअवधिकारणात्तदुत्तरं सिद्धगम्योध्येयस्तुतमपिगम्यते रावमग्रेपिवोध्यं ३ द्वि

श्रीरामउवाच अनंतरंमुनिश्रेष्ठ कुर्वंतः किंविपश्चितः आसंस्तेषुदिगंतेषुसप्तद्वीपाब्धिवनादि
षु १ श्रीवशिष्ठउ॰ शृणुकिंवृत्तमेतेषांतातत्तत्रविपश्चितां तालीतमालमालाढ्यद्वीपाद्रिवन
चारिणां २ क्रौंचद्वीपगिरेरेकोविपश्चित्पश्चिमेतटे कटेनाद्रितटेपिष्टः करिणाकमलंयथा ३
द्वितीयोनभसानीतोरक्षसाविवृत्तांगकः निक्षिप्तोवाडवेवन्हौतत्रभस्मत्वमागतः ४ तृतीय
स्त्वदृष्टोदेशेनीतोविद्याधरेणवै गतोप्रमाणकुपितशक्रशापेनभस्मतां ५ चतुर्थश्चतुरंगछ
न्कुशद्वीपगिरेस्तटे उर्वीरेणनदीकच्छेमकरेणद्विधाकृतः ६ इतितेपंचतांप्राप्ताद्दिक्षुखेष्वा
कुलाशयाः स्वयंचतुर्थचत्वारोभूपालालोकपावत् ७ अथतेषांददर्शीसोव्योम्नेवव्योमरूपिणा
संविन्मात्रकनसंस्कारः व्योममालावनिमंडले ८ ल२
तीयेविपश्चिद्रक्षसायुक्तेविवृत्तांगकोनभसानभोमार्गेणनीतोवाडववन्हौसामुद्रेतिक्षिप्तः तत्रभस्मतांगतः ४ अदृ
ष्टदेशं इद्रस्यभागतः तत्रचअप्रमानसत्कारकरणात्कुपितस्पशापेनविपश्चितः पंचतांमरणंप्राप्ताः पप्याद्ध
येकल्पां तेचत्वारोलोकपालाः पंचतांयातितवृत्त ७ अथमरणानंतरंतेषांसंविद्व्योममालाभूत्वातस्मिन्व्योम्नेवव्यो
वनिमंडलेएवंबहुदर्श ८ त्रुटी॰ भस्म

रा२

कल्पसप्तधाछेदे नसप्तजीवांततएकैकस्य सप्तधाछेदनेजातानां एकोनपंचाशन्मरुतामेकोनपंचाशज्जीवाः संपन्नाः वेदेन्द्रादृ्वी
वा०टी० दीनांच कांडशाखादिहाप्रतिशाखंप्रतिकांडंप्ररोहेएजीवनदर्शनादेकस्य नानाजीवात्मनोपाधिको विभागस्सुप्रसिद्धतरएवइ
सि०उ० त्यंच प्रकृतेचतुर्णांजीवानांयावत्सत्रानकामकर्मेद्धिवेएकदेहतयाराज्यपरिपालनं विरुद्धभिन्नदेशभोग्यकर्मोद्बुद्धेचदेहादि
४०६ विभागेनदिगंतरप्रसर्पणमितिकल्पनेवा एकस्यैवविपक्षिजीवस्योपाधिविभागेनमरुद्वच्चतुर्जीवभावोभूदितिकल्पनेवाएक
स्तोनसर्वमुक्तिप्रसंगः नचवहूनांमेलनेनैकजीवाएभेतस्याभिन्नवस्तुकर्मभावात्संसाराद्युपपत्तिः आरंभवादेनाभिन्न जीवो
त्पत्त्यनभ्युपगमात् गंगायमुनयोर्मिलनेनैकया पत्तावपिऽभिन्नवर्गगोसतितु ध्याभावेनसैवेयंगंगेतिप्रत्यभि
ज्ञयाद्वयोरप्येकगंगात्मनास्थानवदनादिजीवयोरैक्येनावस्थानेबाधकाभावात् उपाधिद्वयस्यमेलनेनैकोपहितेपिमेलनेस
र्वप्रत्ययसिद्धत्वात् एकत्वेनापिप्राक्तनकर्मभोगसंभवात् एकमेकस्यचतुर्जीवभावेप्रत्यभिज्ञयाचतुर्णामपिप्राक्तनजीवाए
भेदेनतत्तत्कामकर्मवासनाराशीनांचतुर्द्धाविभागेनव्यवस्थितेः संसरणोत्पत्तिस्तत्रैकस्यमुक्तावपरस्यज्ञानाभावात्संसरणोप
पत्तिश्चनचैवंमुक्तिफलस्यपाक्षिकत्वपरिछिन्नत्वयोःप्रसंगः मोक्षिजीवामुक्तावपिसमष्टिहिरण्यगर्भजीवस्याधिकारांतेमुक्तिव
दुपपत्तेः नहिसमष्ट्यात्मनोहिरण्यगर्भस्यतत्वज्ञानंमुक्तौनांमुक्तभावेपाक्षिकपरिछिन्नमोक्षफलयत्रवर्त्तमानेपिमोक्षिसमष्ट्य
भेदेनमुक्तिसंकरस्तत्रसांप्रतिकेजीवेभेदेसतिप्राक्तनतदभेदमात्रेमुक्तिसंकरायादानस्यानवसरएवभूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्ति
रितिश्रुतिरपिततज्जीवाधिकृत्यवीज निरतिपरान्नमथाएकमुक्तैवज्ञानस्यान्यानामपिसर्वजीवानांमुक्तापत्तेः तथो येत्वा
नांप्रत्यवुध्यतसएवतद्भवत्तथर्षीणांतथामनुष्याणांवहूवोज्ञानतपसाभूतामद्भावमागताइत्याधनेकस्मृतिस्फीतिवैय्यर्थापत्तेश्च
नचेदानींतनमंदाधिकारिणांभाविवहुतरजन्मलभ्यमोक्षप्रत्याशयासाधनानुष्ठानंनस्यात्सभैकस्यानैकजीवभावेकचिन्मोक्षे
क्वचिन्मोक्षेपिकचिद्धातुरतेनिवृत्तिःस्यादितिशंकया अधर्मेक्लिशंकानयनयादितिवाच्यंमोक्षसाधनानुष्ठानप्रवृत्तेःस्वल्प
मप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छति अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयांतिपरांगतिमि
त्यादिस्मृतिप्रामाण्यानुरोधेनोत्तरजन्मसुना

406

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दहं देहभावं परित्यज्य वीतहव्योपाख्यानोक्तरीत्या चित्ते सत्तां सन्मात्ररूपतां प्रसृतामिति वा हेदः सर्वस्मिन् परं निर्वाणं कैवल्यं अप्यपोप्स्या
तस्य प्रवणां आकाशभावमायया तत्तत् उपलक्षणमेतत् षोडश कलानां गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा मितिश्रुतेः २७ पूर्वः पूर्वद
कारत्वेनाविपश्चित् सर्वाणि राकापौर्णशीतांशोः पूर्णचंद्रस्य बिंबपार्श्वे चंद्रसन्निधाविति यावत् स्थितं वपुः श्रीरमेदवदातत्र वोदयचिं
तयन्नुन्नवदेहोमं बोचंद्रपुरे स्थितः नन्विदमयुक्तं चतुर्णां ह्यपि शरीराणां एको हि विपश्चिज्जीवो यौगिकापमूहे श्वविविभक्तः स्थितः
तस्य पश्चिमशरीरेण स्वप्रसादाज्ज्ञानेन निर्वाणप्राप्तौ को न्यः पुनः पूर्वविपश्चिच्छरीरे चंद्रोपासनया चंद्रलोकं यायात् न चैकस्यैव
जीवस्य क्वचिन्मुक्तिः क्वचिद्बंधश्च युगपत्समंजसो मुक्तिफलस्य प्राप्तिकालपरिच्छिन्नत्वापत्तेः न चैकस्य देहचतुष्टयधारणेन जी
वचतुष्टयभावो जीवांतरोत्पत्तिर्वा युक्ता आद्ये चतुर्द्धा विभागे पूर्वजीवस्य नाशापत्तेः द्वितीये च भिन्नवासनानां कामकर्मवासनादिवि
नाभावेन संसारामापत्तेः न च भोगवैचित्र्यं भिन्नबंधमोक्षवैचित्र्यं कर्मशिर्मायया वा अविरोधेन निर्वाहुं शक्यं मोक्तस्य कर्मातं तत्त्वाद्धि
पश्चमायानिवृत्तिश्रुतिविरोधाच्चेति चेत्सत्यं अयमन्नाशयो भगवतो वसिष्ठस्य लक्ष्यते न जीवानामब्रह्मकामाद्यतिरिक्तः कश्चिद्

ततो देहं परित्यज्य पश्चिमे सत्ततामुपागते सतत्प्राप्य इवाकाशं परं निर्वाणमायया २७ पूर्वः पूर्वराशीशीतांशुबिंबपार्श्वस्थितं वपुः
चिंतयं श्चिरमुन्नवदेहस्त्वंद्रपुरे स्थितः २८

त्ते ब्रह्मैव हंत कारणोपाधिर्मायया विभक्तं तत्तत्कामकवासनानुसारेणासंख्यमिव विभाव्यमानं जीव इत्युच्यते तत्रांतःकरणानां
दीपवहूनामेकमुपस्थायश्च भवति एकस्य च योगक्षेमता प्रसादाद्भिन्नभिन्नवशाद्युगपद्धि तज्ज्ञानैकदेशभोगपकर्मक्षयश्चानेकभवेष्वपि भव
ति तत्रापि वहूनां जीवानां तुल्यदेशकालभोग्यसमानकामकर्मवासनेद्धवत्तदा तद्भोगाय मेलनेनैकजीवत्वमेव भवति यथा वहिरु
देशभोगहेतुकर्मसिद्धं लाघवादेकमेव भोगायतनं शरीरं संपद्यते यथा युधिष्ठिरजीवधर्मस्येंद्रस्य च मेलनेनैको जीवः यथा वा
अर्जुनजीवः इंद्रस्य चार्जुनस्य च मेलनेनैकः यथा वा नकुलसहदेवयोरिंद्रस्याश्विनोश्च मेलनेनैको जीवः द्रौपद्याश्च शचील
क्ष्मीगौर्यादीनां मेलनेनैको जीवः पंचेंद्रोपाख्याने द्रौपद्यालोचनेन प्रसिद्धः यथा वा अग्नेर्वा यो दशापादस्यावतारमेलनेनैको जी
वश्लाघ्यं हि एकस्य जीवस्यानेकधोपाधिविभागेनानेकजीवताऽपि इद्धं तारं पुत्रं करपपाज्ञया अप्युच्चितत्त्वन्यप्राप्तिरेकजी
वैकशरीरे कस्याग्नेस्ये द्रोणप्रथमं संस्थाप्य इदानीं सजीवाः ततरके

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ततोहिकल्पजलस्यस्वाद्दूदंभोदरवशिष्टानि अशीति सहस्राणियोजनान्युच्छ्रायससघनं विशालमुदरं
नि॰उ॰
४०७

407 ततोशीतिसहस्राणियोजनानांघनावधिं हिमकल्पजलांभोधेरुच्छ्रायस्सघनोदरी
२२ प्राप्तो दशसहस्राणियोजनानांमहामही सौवर्णी सुरसंचारसरणाम्लतवानसौ २३
तस्यांभूमौचमध्येचविपश्चिन्नाकितामगात् उत्तमामनिमध्यस्थंसणाल्काष्ठमिवाग्निता
२४

यस्यास्तथाविधां सौवर्णीमहामही अपतस्यांभूमौसविपश्चिन्मृतः सन् उत्तमानाकितादेवभावंऽगात्
यथात्र निमध्यस्थंकाष्ठंतृणाद्गिनितां गच्छतितद्वत् २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नाज्जीवात्मनाऽप्रवि भागस्य विभागे च सहैव साधनसंस्कारैर्विभागात्सर्वत्र क्रमेणावस्थितानोदयस्यवांनुमानेनसाध
नानुष्ठाने प्रवृत्त्युपपत्तेर्वर्हितादितथैव भिन्नजीवेष्वपारम्याने भिन्नाः साधनानुष्ठानवत : प्रामादिकसंकल्पनानाजीव॰
भावस्यांतेशतरूद्रभोवसर्वेषां तद्विभागजीवानांज्ञानाद्वा निर्मुक्तिस्थितेनचैवं सर्वजीवन्मुक्तानापत्तिरित्युपपत्तेः मायादृष्ट्या
मत्यानंतस्य स्वरूपमस्यैव तथोपलभ्यतेनांतोनन्वादिर्नचसंप्रतिष्ठानि स्यैवसाजगन्मूर्तिस्तथासर्वमिदंततमित्यादिस्मृतिसि
द्धत्वात् तत्वदृष्ट्यातुजीवरएवनास्तिकस्यमुक्त्यनापपत्तिर्न्चातोन्यदस्तीति श्रुति विरोधः तस्यास्तुतेत्यक्तित्तिमात्रेणुपप

दक्षिणः शाल्मलीद्वीपेराज्यपुलस्त्रशात्रवः करोत्ययथा पिनसेता विस्मृतान्यविनिश्चयः १९ उत्तरस्तर
लास्फालकज्झोलस्यसमांबुधौ सहस्रमेकं वर्षाणांमुवासमकरोदरे २० मकरोदरमाशंसोप्रतेमकरनायके
मकरोदरतोध्वेस्त्रनिर्गतामकरोयथा २१

न्तेः प्रवाहानंत्येप्यविरोधात् चरमव्यक्तिनाशस्यैवप्रवाहनाशतयासर्वजीवसंसारचरमव्यक्तिप्रसिद्धौतन्नाश॰
स्याप्रसिद्धौ तन्नाशस्याप्रसिद्धेः प्रकृतेतुपाल्पिमविपश्चितराजस्यैवभक्तद्धक्तिपरिपाकोदितातदनुग्रहाद्धानला॰
भोनामेषामितितस्यैवमुक्त्युपपत्तिरिति १८ अपदक्षिणे विपाश्चित्किमकरोतन्नाहदक्षिणइति उत्सन्नाःशा
त्रवायेनतथाविधःसन्सतः पा रमार्थिकतत्वस्यलाभाद्विस्मृतः अन्यविनिश्चयोनतथाविधस्तुन १९ सप्त
मांबुधौ त्वाहदेमकरेणनिगीर्णः सन्मकरोदरे वर्षाणांसहस्रमेकमुवासः २० तत्रकिमाहरोभूत्तत्राहमकरोद
रेति २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूमिन्तत्रचक्राद्ये: स्थितिततस्ततोनभः भूगोलउपरिदन्दस्थितिचात्रोपवर्ण्यते प्रासंगिकोरामप्रश्नः निराधारं

वा॰टी॰ भूगोलंकथंस्थितंजगत्कर्मणानयत्रयत्रक्षं चनिराधारंकथंयातिभ्रमतित्वदुक्तोगिरिश्रकथंलोकालोकः ततसं

४०८

श्रीरामउवाच भगवन्कथयैतन्मेकथंभूगोलकंस्थितं कथमस्मज्जगत्गणोयातिलोकालोकक

थंगिरिः १ **श्रीवसिष्ठउ॰** यथासंकल्प २ चितशिशोव्योमनितिष्ठति वीटाचिन्मात्रबालेनकल्पि

तामसत्यांवरे २ यथातिमिरिकस्याणांकेशचंद्रादिदर्शनं चिदाकाशसंसर्गादौतथाद्रष्ट्रादिदर्शनं ३

408

प्राक्निमित्तंकिमित्यर्थः ५ तत्राद्यप्रश्नस्योत्तरिष्ठः प्रथममुत्तरमाहयथेति वीटाकंदुकः चिन्मात्रबालेनहिरण्य

गर्भेनकल्पिताभूरपितथाअंबरेआकाशेतिष्ठतिनपततीत्यर्थः २मिथ्यात्वाद्वापतनसंभावनावारणीयेत्याह

यथेतितिमिरमस्यास्तीतितिमिरकंमत्वर्थीयष्ठन् ३

४०८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लो२
असौ विपश्चित्प्रधानदेवो देवश्रेष्ठो भूत्वा प्राक्तनदिगंतोपसर्पणो वासनायाततो लोकालोकगिरिंगतः कीदृशं लोकगि
रिं उत्तरेण मेरुशृंगमुन्नतत्वात् रूपायस्यास्य भूमंडलं बालसेतुमिव स्थितं २५ अस्य लोकालोकगिरेरेकः प्रथमो भागः
ना३ सूर्यलोकेन लोकेन लोकानां जनानां आचारेण व्यवहारेण चाढ्यः इतरस्तनः २६ लोकालोकगिरेरारोहणेन तच्छिरः
प्राप्तं देवं विपश्चितं अधस्थो जनाः नक्षत्रशंकया अपश्यन् २७ तस्य महागिरेः पारे परभागे तमः गते नभ इव सर्वेषां
त३ च१
प्रधानदेवो भूत्वासौ लोकालोकगिरिंगतः अस्य भूमंडलं तरोरालवालमिव स्थितं सपंचाशत्सहस्राणि यो
ना२ जनानामुन्नतः आलोकलोकचाराढ्यो भागस्त्वेकोस्य नेतरः लोकालोकगिरेः प्राप्तं तारकामार्गसंस्थितं अ
धःस्थिता अपश्यंस्तमुच्चैर्न नक्षत्रशंकया २८ तस्मात्प्रदेशात्पारे तस्य तस्य महागिरेः चतुर्दिक्कं महाखातं
नभः स्वरूपमनंतकं ततो भूगोलको यद्धि समामोवर्तुलाकृतिः नभःस्वरूपमहाखातं तत्रस्मिन्नस्मिन्नरीरितं
२९ तत्रालिकज्जलतमालनमोंतरालनीलं तमो न च मही न च जंगमादि नालंबनं न च मनागपि वस्तुजातं किं
चित्कदाचिदपि संभवतीति विद्धि ३० इति महारामायणे नि॰ प्र॰ उ॰ जन्मांतराचरणं नाम सर्गः १२६ ॥
तो
त्र स्वरूपं अनंतकं अर्कयोजनविस्तृतं २८ २९ हे राम तत्र तस्मिन्खाते अलिरिव कज्जलमिव तमालद्रुवनमंतरालेनालं तमरत्न
वास्ति न च मही न च जंगमादिस्थाणु जातमस्ति आलंबनपायुपपद्यन्ना स्ति न किंचिद्वस्तुजातं कदाचिदपि संभवती त्वं विद्धीत्यर्थः
३० इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२६ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४०९

गो० टी०
मि० ३
४०८

अतएववादिनां भूमेरजस्रपतनोर्ध्वगमनभ्रमणप्लवनादिकल्पना पिततन्तुधूपवह्निच्छिन्नचित्तत्तया सत्येवेत्या
शयेनोपसंहरति तस्मादिति तथा हि वादिनः केचिद्गुरुत्वादजस्रं महाकाशे पतत्येव भूः आकाशस्याधो देशाव
ध्याभावान्न कचिदस्याः पतनं विश्राम्यति विपुलतरत्वाच्च तत्पतनमस्माभिर्न विभाव्यते ज्योतिश्चक्रं चोभपतो
मेरुसंलग्नध्रुवबद्धं पवनं सहैव पतति तच्च लघुतरत्वात्पवनवशादानादिकालं भ्रमतीति मन्यंते अन्ये तु पोतस्थनावं
प्रतिष्ठितं विद्मस्येवावतिष्ठतीति अन्ये तु भूम्याधारोर्णवो न्तिम्ना निबद्धा नौरिव भ्रमत्येवास्ते भूः प्रलयेऽपि तत्रैव निमज्जति
सर्गकाले च जलतुंबिकान्यायेनोर्ध्वमायातीति अन्ये तु मन्यंते उपर्यधस्तात्परितश्च भूमेरपरिछिन्नं जलमेवास्ति
तत्रांतःछिद्रेषु भूतः सप्तलोकाः पवनपूर्णा तरलाः संति तत्रांतरस्थवायोर्लाघवातिशयबलाज्जलमग्नतुंबीफल

तस्मात्तंतीभूर्भीता पतत्येवानिशं जगत् उत्पतंतीतु चिद्रात्ततथा नानात्मिका भवेत् ८

मि० १
वसततमूर्ध्वं गच्छतीति अपरे तु मन्यंते भूगोलात्परितः आकाशमेव तस्य चान्यता गुरुत्वान्मेरुसंलग्नदेवदेशाद
त्तिराभागस्येवाधोभागत्वाद्दक्षिणतर एव सदा पततीति अन्ये त्वासुरादिनः पातालमेवोर्ध्वदेशं मन्यमानादेवादि
मतामूर्ध्वदिशं अधः कल्पयंतः उत्तरत एव गुरुत्वं भूः पततीति मन्यंते अन्ये वरीताश्च पाश्चात्या अपि स्वस्वदेशमे
वोर्ध्वमभिमन्यमानाः प्राचीप्रतीच्योरपि पतनं मन्यंते अन्ये तु ज्योतिश्चक्रं न भ्रमति किं तु भूरेव स्वस्थाने भ्रमति तद्धयात्भ्र
वयतो नो स्याप्तेश्चलमिव ज्योतिश्चक्रं भ्रमत्यशाम इति अपरे तु भूमिरेव सर्वतोधस्तस्याः परितः स्थितानां ज
नानां दृष्ट्या ततश्छिद्रदेशोपलक्षिताः सर्वा एवोर्ध्वदिशः तच्च गुरुत्वाद्यस्यामधोदिशि पृथिव्याः पतनं संभाव्येत
सैव निर्धारितरूपा नास्तीति विनिगमनाविरहात्क्वापि न पततीस्वस्थाने स्थिरैवास्त इति तेषां वादिनां स्वस्वमुत्याह

४०८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धार्यमाणं केनचिदाधारेण ध्रियमाणं न तु दृश्यते नानुभूयते सांकल्पिकैरेवं कुल्यादिभिर्धार्यते यद्यपि तथापि सांक
ल्पिकस्य भादेरवस्तुत्वात् साधार्यतेन धार्यते च तयोर्मिथो स्पर्धः ५ सर्वं वस्तुस्वभावानां चिदधीनाभिद्धिकत्वाद्ध्रतगो
लकाकारेण स्थितासिद्धुगया भूमेस्तादृशः स्वभावोऽनुमीयतामित्याशयेनाह यद्यथेति तदात्मकमिति वस्तुस्वभा
वस्तथेति तत्प्रकारस्वभावादिति तदाधुमिवति स्वभावः

यथा संकल्पनगरं धार्यमाणं न दृश्यते धार्यते धार्यते माच तथा व्यानुभवस्थितेः ४ यद्यथा यावदा
चिति २ भाति चित्स्वात्स्वभावतः तत्तथा तावदाभाति तत्र तत्र तदात्मकं ५ तिमिराक्रांतनेत्रस्य केशोंड्रकमि
स ३ वांबरे चिन्मात्रमहीगोलो यो भातः स तथा स्थितः ६ ऊर्ध्वं वहंत्यःश्चारितस्तदधस्ताद्धुताशनः चिति
चेत्स्वभवद्भाति तत्तथा तत्स्थितं भवेत् ७

[illegible] परिदृश्यते ५ केशश्चंद्रादिदर्शनमित्यत्र केशादर्शनं स्फष्यती तिमिरेति तथा भ्रांत्यैव स्थि
तः ६ नद्यादीनां निम्नवाहित्वस्वभावाद्विपरीतस्वभावो पि चित्के चिताभास्य तत्तद्दृत्तोत्येव प्रतिपत्तिसान्नना स्तीति य
थास्वम इत्याह ऊर्ध्वमिति तासामधस्तादधोमुखज्वाला हुताशन श्चितितत्प्रतीतं वैपरीत्यं इदानीमपि स्थितमभवेन्ना।

स्थितं ७ ,, ,, ,, , , ,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पद्मस्योत्फुल्लस्येव भासारावरणभागइव तस्मादुल्लोकभित्त्याग्निभसः नक्षत्रचक्रस्य भित्त्याग्
वा॰ टी॰ पुष्ट्रासंतदलविस्तारः २७ संविदूनस्यप्रशवलस्त्वभूतः सत्सपेसंकल्पात्मकंयादृशंकचनंतदेवेस्यसन्निवेशो
नि॰ ३॰ नक्षत्रसोऽडतदपेरूपेणाज्जगतीस्थितिरित्यर्थः २८ ततःपरंतःपूर्वोक्तिनभसोत्पन्नसोविद्यते २६ २॰ तद्दत
४१॰

सलोकालोकश्लोकभित्त्याग्नात्वादनंतरं पद्मकोशोत्पस्येवस्थितंनक्षत्रमंडलं २६ भि
त्त्याग्निनभसस्तस्मोत्क्षनक्षत्रचक्रस्यपुष्टता दशदिक्कंविसरतोविल्वत्वकसदसस्थितेः २७ संविदू
नस्यकचनंयादृशंकल्पनात्मकं यदेवद्दसन्निवेशेनमन्वियंजागतीस्थितिः २८ नक्षत्रचक्रा
भित्त्याग्निततोमध्येघतेनभः तत्रकश्चित्प्रकाशात्यं ---तमोमयं २६ पर्यंतेतस्यनभसःस्थि
तंब्रह्मोऽउरवपरं एकमर्द्धपरस्थोगगनंमध्यमेतयोः २॰ योजनानांकोटिशतंपुष्ववत्तद्धकंचततु
स्थितसंवेदनमयंव्योमव्योमग्ममया लकं २१ सर्वदिक्कमहागोलोनभसिस्वर्कतारकं किमन्यो
र्द्धमधः किंस्यात्सर्वमूर्द्धमधश्चवा २२

दलपरिमाणमहायोजनामिति संवेदनमयंकल्पनामात्ररूपपरमार्थतोव्योमविविकारपंचीकृतभूत
कार्यभूतंव्योमचिदाकाशमेव २॰ महागोलाकारेनभसिस्वर्गतारकंज्योतिश्चक्रंसर्वदिक्कंतिष्ठति एवंस
ति अस्मिन्ज्योतिश्चक्रे किमूर्ध्वंकिमधःस्यायदिस्यात्तर्हिसर्वमूर्ध्वंसर्वत्राचाधः शब्दात्सर्वदक्षिणोत्तरप
र्वप श्चात्तोपिवादित्यर्थः २२
४१॰

410

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्तब्धाविश्लेतिभातास्तब्धैव दिवारात्रंयेप्राणीनोऽप्रतिहसतचस्तुपस्तम्भासैदेवसालोकाप्रकाशवती एवंनिराले
कलोकानांजात्यंधानां दशासैदेव निरालोका आलमितुद्धिविच्छिन्नचिति ६ एवंस दसद्वादिनांचिद्धानानुसारेणत
प्यापितारात्रचक्रंचतथैवमेव तीत्याह चिद्धनेति ७ प्रश्नद्वयोत्तरेसमाप्तेतृतीयप्रश्नोत्तरमाहमेते आलोकालोकमि
तिद्वयेभः आलोकालोकेलोकालोकमभिव्याप्यस्थितातावत्येव अपनदनंतरंनभोरूपंखातंगर्त्ता वत्तपकार
स्तत्रचमहत्तमः तत्रैकारणिवाकारं क्वचित्क्वचिद्दिसुतसातत्स्वद्गाद्वयांतरालद्विवत्सोरालोकप्रवेशोप्यास्तीतिगम्यते ८

स्तब्धमा तास्थितास्तब्धा साकोकानुप्रकाशिनी निरालोका निरालोकलोकानामात्मनिस्थिता ९ चि
द्धनैकानुसारेणानाराचक्रं तपामही असदैवसदैवंदमातीछुमविखंडितं १० आलोकालोकमेवापनमः
खातंततोमहत् तमएकारणिवाकारंस्थितंतत्र क्वचित्क्वचित् ११ दूरत्वाद्दस्तचक्रस्यकरालत्वान्महागि
रेः क्वचित्तमः क्वचित्तेजस्तत्रैवचलरश्मिच १२ लोकालोकगिरेः पारेस्थितादाकाशमंडलात् दश
दिक्कंसुरेरणात्स्वचक्रंविवर्त्तते १३ आपातालदिवोनकुम्भवचक्रंतदंवरे दशदिक्कंप्रसरतिपतदूर्ध्वं
दृतोमितः १४ भलोकमेवपातालपुतनक्षत्रमंडले पर्यंतिलोकालोकांतेनाम्यचित्कोसनाचतत् १५

तस्यलोकालोकनामस्तौ निमित्तमाह दूरत्वादिति ज्ञस्तचक्रस्यनक्षत्रचक्रस्यखातात्परतः परिवर्ततिः अतिदूरत्वा
त् गिरेरत्रकरालत्वान्महत्वात्क्वचिदेकभागेतमः चतुरश्रवेनादित्यकोणपार्श्वेपोच्यते आचतरेअधिस्तकापर्य
तेक्वचित्तु तेजोपिच्चेतिसलोकालोकाख्याद्वयर्थः १२ दूरत्वेमेवदर्शयतिलोकालोकेति विवर्त्ततिपरिभ्रमति १३ अधो
ऊर्ध्वचियोदिस्यतंतत्राह आपातालदिवइतिसर्वोध्वांतध्रुवात् ज्ञतेक्षतेअन्यत्सर्वपत्ततभ्रमत् १४ इदंनक्षत्रमंडलंपाताल

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० ब्रह्मांडस्य कवाटकं प्राकृतत्वे परिस्थितं यत्प्रमाणं प्राकृतं शतकोटियोजनप्रमाणं ततः परं बाह्ये दशगुणं वारि जला
नि०उ० वरणं स्थितं ननु तस्य क आधारस्तत्राह तदिति ७ ब्रह्मांडकवाटस्यैव पार्थिवभागतया आकर्षणशक्त्यात वारि धत्ते
४११ यथा तरणमणि लौहकणं तु बकमणिर्नि शिरोमणिः तृणमाकर्षणं शक्तिरूपस्वभावेन धत्ते यथा वा कस्य वस्तोर्धे वाहिला

411

प्रकृतिं श्रृणु हे राम तद्ब्रह्मांडकवाटकं यत्प्रमाणं ततो वारि बाह्ये दशगुणं स्थितं ७ तद्ब्रह्मांडकवाटं
तु तत्सांतरा मणिर्यथा धत्ते वारि स्वभावेन नित्यं कल्पकरालवत् ८ सर्वेषामेव भावानां स्थितः
कल्पकरालवत् सर्वदा पार्थिवो भागस्तेनात्रैते पतंत्य लं ९ जलाद्दशगुणं बाह्ये स्थितो तेजोभि
शषनं आकाशविशदं शां तत्ताध्वजालोदरोपमं १० तस्माद्दशगुणो बाह्ये संस्थितो वायुरायतः ॥
वायोर्दशगुणं बाह्ये व्योम तिष्ठति निर्मलं ११ ततः परतरं शांतं ब्रह्माकाशमनंतकं नप्रकाशेन
चतमोमेहाचिद्घनमव्ययं १२

निरत्ना निरत्नाधत्ते तद्दित्सर्पः ८ तर्हि मेघनिर्मुक्तजलकरकादयः समुद्रनद्यादिषु नयते युर्जलेनाकर्षणं
शक्त्याभावात् किंतु दूरादपि तीरभूमिमेवोपसृत्य तत्र यतेषु स्तत्राह सर्वेषामिति ९ एतेन जलादयः ९ प्रा
गुक्ता ब्रह्मांडावरणजलावाह्ये १० ११ ब्रह्माकाशमविद्याशिवलब्रह्माकाशं चिद्घनं प्रज्ञानघनं सुषुप्तिकालं
१२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्ववस्तूनांपतनंउत्पतनं तिर्यग्गमनं स्थितमवस्थितं एकत्रावस्थानंचपश्यामीति तत्रचितः प्रत्यगात्मनः स्फुरितंप्रतिभा
नमेववस्तुतस्तुनपतनमस्तिनचोत्पतनमस्तिनागमनमागमनं स्थितमवस्थितंकिंचिदस्तिपश्यामि अहंपतननिरोधादित्यर्थः
२३ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰उ॰सप्तविंशोत्तरशततमः सर्गः १२७ तमःस्वभ्रंसमुत्तीर्य ब्रह्मांडावरणंस्थित ॥
विपश्चितोऽभ्रमणमथविधायामुदीर्यते इदंज्योतिश्चक्रपरिमाणादिकं त्वयाकेनप्रमाणादिकेनत्वयाकेनप्रमाणे
नावगतंतत्राह अस्मदादेरितिजनस्ययोगिजनस्य योगज्ञानाभ्यासशोधितत्वक्चक्षुर्ज्ञेयस्तत्त्वबोधः सर्वजगतत्वसा
क्षात्कारस्तत्प्रधानेनातिवाहिकशरीरेणानत्वाधिभौतिकस्थूलरूपेणेत्यर्थः १ एतघन्मयालोकालोकज्योति

ना२

पतनमुत्पतनगमनस्थितंविदइतिस्फुरितंनतुवस्तुतत् पतनमस्तिनचोत्प तनंनवागमनमागमनंस्थि
तमस्तिपि २३ इतिमहारामायणेनिर्वाणे॰उत्तरार्द्धेभगोलनिर्णयेऽविघोपाख्यानेनामसप्तविंशोत्तरशत
तमःसर्गः १२७ श्रीवशिष्ठउ॰ अस्मदादेर्दुर्निरूपितप्रत्यक्षनुमानिकं शुद्धबोधशरीरेणनाधिभौतिकरू
पिणा १ एतदस्मज्जगत्स्वप्नेनान्येषुकल्पितंमया अन्येषुत्तिजगत्स्वप्नेष्वेवमन्यापिचस्थितिः २ जगत्स्वप्ने
ष्वन्येषुसंस्थानकथनेनकिं नहोपयोगिकादस्माकथाभवतिधीमता ३ सर्वेषामुत्तरमेरुलोकालोक
स्तुदक्षिणे इतिअशेषभूतोघयेषांजिज्ञासातेषामनुमानमनुमाप्रवृत्ताभित्यर्थः ४ येत्वत्रांतरविशेषास्ते
तन्नत्यान्नामेवप्रत्यमात्रत्यामित्याहप्रत्यक्षमिति ५ अन्येषांब्रह्मांडवर्हि गतानां ६

चक्रादिसंस्थानंकथितंतदस्मदृष्टेजगत्स्वप्नेप्रसिद्धंकथितं अन्येषुतुनकथितं अन्येषुब्रह्मांडांतरस्वप्नेषुजगत्स्वप्नेष्व
प्येवमेवोत्सर्गतिः स्थितिः क्वचित्स्वल्पदपीत्यर्थः २ तर्हितदपिवदेत्याह जगदिति ३ हेपंडिताततनउत्सर्गेणतुसर्वेषांब्रह्मां
डानांमध्येसर्वद्वीपसमुद्राणामुत्तरमेरुलोकालोकस्तुदक्षिणेइतिअशेषभूतोघेयाजिज्ञासातेषामनुमानमनुमाप्रवृत्तामि
त्यर्थः ४ येत्वत्रांतरविशेषास्ते तत्रत्यानामेवप्रत्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी नन्वदेहं चित्तं बहिः कथं प्रसरति गच्छति तदभ्युपगमेऽपि पूर्वं देवशरीरेणापि नभोवर्त्मन्यप्रतिहतगतिः सन्नासीत्त
तस्मिन्नाशेऽपि मनो देहेन नभोमार्गे गच्छतस्तस्य पूर्वदेहात्मनो मात्रमस्मद्देहस्य को विशेषोऽभूदिति रामः पृच्छति अदेहमि
नि॰उ॰ ति २१ तत्राद्यप्रश्नोत्तरमाह संकल्पेकल्पस्य पत्न्ये प्रसरमपेक्षत इत्यर्थः २२ २३ द्वितीयस्योत्तरमाह पतंतीति तनुश
४१२ रु आधिभौतिकपक्षया विषयद्योतनार्थः

412 श्रीराम उवाच अदेहं प्रसरत्येतन्न चित्तं कायपेक्षणे आतिवाहिकसंवित्तेर्वाधिः स्यात्कीदृशोऽधिकः
२१ श्रीवसिष्ठ उ॰ संकल्पैकात्मकत्वेन यथा तातः पुरवासिनः इदं मनः प्रसरति तथास्य प्रसृतं मनः २२ भ्रम
स्वप्ने मनोराज्ये मिथ्याज्ञाने कथासु च यथा मनः प्रसरति तथा तत्प्रसृतं मनः २३ पतंतीं तु शरीरं तदातिवाहि
कमुच्यते आधिभौतिकधीभांति विस्मृत्यैव कालतः २४

यस्मिंस्तु देहे ते भ्रमस्वप्नमनोराज्यादयः पतंति प्रसरंति तच्छरीरमातिवाहिकमित्यर्थः अत्रातिवाहिके देह एव त
द्भावविस्मृत्या आधिभौतिकताबुद्धिस्तेति प्रागुक्तस्यानुवादो विशेषप्रदर्शनार्थः २५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अयोघनवदच्छिद्रत्ने वीणारूपिणी २३ क्वचंत्युद्भवंति उपरमंति प्रलीयंते २४ किं तत्कारणं यद्ब्रह्मांडलक्षाणि क्वचपतित
त्वात् न किंचिदिति किंतु तद्धुसैवालसि अविघायानादिमध्यमेवावरिएवतं २५ प्रश्नस्योत्तरमुपसंहत्य प्रकृतमाव पतिराव
इति २६ सपुण्यमस्तः पूर्वो दिगंतदर्शनोद्योगसंस्कारेण तथाविधनिश्चयेनेरितो विपश्चित् तस्य लोकालोकगिरेर्मूर्ध्नः शि
खरात्परतः प्रागुक्तं तमः श्वभ्रं पपात विवशः २७ तत्र च निजं स्वदेहं ववुः पर्वतशिखरप्रतिमैर्महत्तरैर्विहगैश्छिद्यमानं विकिर्त्ति
तं विच्छिद्यमानं सितदनं तं स्वचस्वचिंतिते दिगंतदर्शने मनोदेहमेव प्रवृत्तं ददर्श २८ तस्य मरणप्रदेशस्य पुरस्तात्वा स्थूलदेहभाव-

अनाद्यमध्यपर्यंते तस्मिन्ब्रह्ममहांबरे महाचिन्नाम्नि सर्वात्मन्यथोर्मिर्वीणारूपिणी २३ ब्रह्मांडानां तादृशानां दूरे
पुनः पुनः मिथोलक्षाणि लक्षाणि क्वचंत्युपरमंति च न किंचित्क्वचयत्स्वसमं क्वचन रूपिणी तादृङ्मयं तथा रूपं तथा
त्मन्येव संस्थितं एषते कल्पितः सर्वो दृश्यानुभवनक्रमः अधुना प्रकृतं किं वृत्तं लोकालोके विपश्चितः २६ सपुण्यः पूर्व
संस्कारे विलसन्निश्चयेरितः लोकालोकगिरेर्मूर्ध्नस्तमः श्वभ्रं पपात सः २७ ददर्श तत्र शिखरप्रतिमैर्विहगैर्वपुः-
विकर्त्तितं मनोगेहं प्रस्तं तं च स्वचिंतिते २८ देशस्य तस्य पुरस्तात्वा देहं त्यागतिवाहिकं आधिभौतिकताबोधं नानपवि
मलाशयः २९ तावन्मात्रप्रबोधोसौ नाधिकबोधमागतः चिंतयित्वा सितं कार्यं वस्व प्रकृते हितः २०

गोचरसंस्कारो बोधकाचतुर्विधभूतग्रामात्स्पृस्पत्वादितिया वृत्तं महिम्ना तदा तिवाहिकं देहं आधिभौतिकताबोधं न अनयत्-
आधिभौतिकभावं न विसस्मारेति यावत् २९ तावन्मात्रः स्थूलदेहादितिरिक्तालयमात्रमात्रः प्रबोधोयस्य तथाविधोऽसौ वि
पश्चित् ततो धिकं देहत्रयातिरिक्तसूक्ष्मचिन्मात्रालिमकगोचरं बोधं नागतः तत दिगंतदर्शनलक्षणं कार्यं असितं अपर्यवसितं
चिंतयित्वा प्रकृते स्वरूपसर्पणस्वाव प्रपहितः अनुकूलेवम वनोपरत इत्यर्थः २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तैजसाद्यावरणस्य तु महज्जलवह्निधाराग्नेऽस्ति संधिविभागाभावात्पिंडकोटरमिव भास्वरमिमुक्तिः ३३ तत्र तैजसावरणे
वा०टी० गच्छन्संविष्टिस्तदुत्तरं वा धारणे वहनं बुबुधे ३४ तद्व्रतस्य प्रकल्पनाप्रायं नभस्त्वमिति बुबुधे इति पदस्य तात्पर्यमित्या
नि०उ० हद्वयमोऽहमिति ३५ तादृशमेवद् नवलादेववाय्वावरणगतरणं तस्यैत्याह इतीति ३६ ब्रह्माकाशं अविद्याशबलब्रह्माका
४१३ न१

413

तमतीत्य सतः प्रययस्तेजो वेगणभीषणं प्रलयाग्निघनज्वालपिंडकोटरभास्वरं ३३ दाहशोका
दि मुक्तेन वपुषेमानसेतनः तत्र गच्छन्स बुबुधे वहनं पूर्ववासितं ३४ उह्यमानो विवेदासावात्मानं वा
तिवाहिकं चित्तमात्रात्मनः स्वस्य किमिवोह्यत इत्यपि ३५ इति बोधेन धीरात्मा ततस्तारानिलार्णवं
प्रापतद्वितं व्योमतस्माद्दशगुणं स्थितं ३६ तदतिक्रम्य संप्राप ब्रह्माकाशमनंतकं यत्र सर्वं यतः
सर्वं यन्न किंचिच्च किंचन ३७ मनसाप्रभ्रमंस्तत्र दूराद्दूरतरं ययौ तेन दृष्टं च पृथ्व्यापस्तेजो वायुस्त
थाजगत् ३८ पुनः पंचमहाभूतपर्यंते ब्रह्मनिर्घनं पुनः संसाररचनाः पुनः सर्गाः पुनर्दिशः ३९
पुनर्मही धराव्योम पुनर्देवाः पुनर्नराः पुनः पंचमहाभूतपर्यंते ब्रह्मनिर्घनं पुनः स्तत्र ज
गत्स्वेव पुनः सर्गाः पुनर्दिशः ४०

शं ३७ दृष्टं संस्कारवशादिति भावः ३८ पुनर्नराः दृष्टा इति विपरिणामेनानुषज्यते ३९ निर्घितं घनं निर्घनं
४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कदा तर्हि आधिभौतिकभावनिवृत्त्या आतिवाहिकपरिशेषस्तत्राह तेतदेति तेइति पदं एवमग्रेऽपि श्लोकान्वयविचारेण आ
धिभौतिकविभ्रमे अन्तर्हि मायाते सति तदा आतिवाहिकः शिष्यते २५ आतिवाहिकदेहनिवृत्त्या चिन्मात्रपरिशेषेऽपि किंचा
रणं वोपाय इत्याशयेनाह आतिवाहिक इति क्षिपुनं तेजसा सोम्यशुंगेन सन्मूलमन्विच्छेति श्रुतिदर्शिततत्त्वदर्शनोपा
येन २६ निर्विषयचिन्मात्रप्रसिद्धिं प्रागवस्थाशोधावारितैवेत्याशयेन प्रागवस्थः पठितमेवमग्रेऽपि श्लोकान् क्वचित्पुनः पठति देशा
दिति तद्रूपं प्रसिद्धमेवेति शेषः २७ तत्र च द्वैतरूपस्य विषयस्य तत्प्रकरणदृष्टान्तदर्शनप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह क्वेति २८
सुत्र

नेतदा तद्दिमायाते सपरिक्रमभ्रमोपमे आधिभौतिके देहेऽस्मिंश्छिष्यते त्वातिवाहिकः २५ आतिवाहिकरूपं
गमेपुण्यं प्रविचार्यते चिन्मात्रव्यतिरेकेण यावद्वत्यान्यदस्ति नो २६ देशाद्देशांतरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः
चिन्मात्रस्यानतद्रूपमनंतस्यैकरूपिणः २७ क्व द्वैतं क्व च वा द्वेषः क्व रागादि तु कथ्यतां सर्वं शिवमनाद्यन्तं परो
बोध इति स्मृतः २८ निर्मलोपलनं शांतमक्षितं बोधमुत्तमः आतिवाहिकदेहस्थो न तं बोधमुपागतः २९ विप
श्चित्तद्विबोधार्थी ददर्श विसरन्मनः आतिवाहिकबोधेन गर्भवासोपमं तमः ३० ततसौ ते विरिंचाण्डक
वाटस्थो द्यूतले वज्रसारं सगमयं कोटियोजनविस्तृतं ३१ तदंतप्रापपश्चा लिलतसादृक्षाणां तमः कपाटमसौ
नरसिमं स्थितमरणवपुष्यवान् ३२

यन्निगलितमनोमननभासितमवस्थानं सर्वोत्तमो बोधः आतिवाहिकदेहस्थो विपश्चित्तु तं बोधं नोपागतः किंतु तद्विबोधः
आतिवाहिकदेहमात्रात्मबोधवान् अन्तराकाशे विसरन्मनो ददर्शेति परेणान्वयः २९ गर्भवासोपमं तमस्त्र ददर्श ३०
विरिंचांडस्य ककवाटद्वयोपच्छेदः खंडस्वरूपं भूतलं संपुटविभागसंधिभूतलमितियावत् ३१ तदुत्तरं खंडमाश्रित्य तत
द्वलविभज्य स्थितमितिभावः ३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विपश्चितोरुदंतोऽत्र वर्ण्यते ह्यत्र वसिष्ठयोः तत्रैकस्य मृगत्वं तत्तथा रामसमागमः एको विपश्चित् विष्णुप्रसादाद्गतं
या०टी० प्राप्य मुक्तः द्वितीयस्तु अर्धयात्रेति विधायां वनु भ्रमतीति स्मृत्वा अवशिष्टयोर्द्वयोः समाचारं रामः पृच्छति तयोरिति चंद्र
नि०उ० लोके शाल्मलीद्वीपराज्ये च भोगे लिरुद्धयोः विपश्चितोः भोगसारत्वाभिज्ञयोस्तयोर्द्वयोः पूर्वं दक्षिण विपश्चितोः
६२८ पश्चाद्दनंतरं प्रागुक्तात्परमनंतसप्तद्विगंतदर्शनवरस्य संबंधि किंच रित्वं संपन्नमिति १ तामुत्तरविपश्चितः पदवीं

314

श्रीरामउवाच तयोर्द्वयोर्मुनिश्रेष्ठ संपन्नं किमतः परं पश्चाद्विपश्चितोस्तस्य रूपयोर्वै विपश्चितोः १
श्रीवसिष्ठउ० तयोरेकस्त्रिशभ्यस्तवासना विवशीकृतः भ्रमन्द्वीपेषु देहौघैस्तामेव पदवीं गतः २ त
थैवावरणोत्तीर्ण्यापरमाकाशकोटरे परस्फुरत्संसारलक्षाणि तथैवाद्यापि संस्थितः ३ तयोर्द्वितीय
स्त्वभ्यस्ताद्दावासंगतेर्वशात् त्यक्तवान्भ्रमदेहैरघशैलेमृगस्थितः ४ श्रीरामउ० एकैव वासनाब्रह्म
वर
न्यासचातुर्यसरोदिता नानातां सा कथं प्राप्ता हीनोत्तमफलप्रदां ५
मर

शोडावरणलंघनेन शबलेऽब्रह्मणि संसारलक्षकोटिषु भ्रमणलक्षणामेव पदवीं दक्षिणो विपश्चिद्गत इत्यर्थः
२ तथैवेत्यादिस्तुलक्ष्यप्रपंच ३ द्वितीयः पूर्वो विपश्चित्त्वेन चंद्रसन्निधावभ्यस्ताच्चंद्रमृगलोहातिशयलक्षणात्
आसंगतेरासंगतवशात् चंद्रेणसहप्रतिमासङ्गतेः प्रमभ्रमदेहैरूपलक्षितत्वाभित्यक्तवान्सन् अघशैलेमृगोभूत्वा
स्थितः ४ एकरूपायाः वासनायाः अंतःकरणस्य देहस्य चैकचतुर्धाभावेऽपि वासनाविभागस्य हीनोत्तमफलभेदस्य
वासभवं रामः शंकते एकैवेति ५
६२८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनिष्ठिता अव्यवस्थिता: ४१ निश्चयाज्जगत्सत्यता निश्चयान्सत्यतासत्यस्वभावः पर्यालोचितश्चेत्सा ब्रह्मैव ४२ तत्कुत स्तत्राह वस्तुन इति ४३ यत्र सजाग्रति स्वप्ने च यथायथा दृश्य वासनोद्भवेन प्राग्दृष्टं सांप्रतं पश्यंश्चेपि द्रष्टा सित उसत स्येवासीद स्तिभविष्यति च ४४ अत एवेदं जगत्सदसद्भिलक्षणमनिर्वचनीयमेवेत्याह घनतम इति इदं आसीदस्ति भविष्यतीति क्रम युक्तं जगत्प्रतिभानं घनंतमः अविद्यामात्रमेव स मीलितयोर्विलोचनयोस्तैमिरिकं चक्रकमिव महद्भातित त्वपरः चिन्मात्रा

ब्रह्माकाशस्ततः सर्गाः पुनरप्येव विष्ठिताः इत्यसौ विहरन्दीर्घं कालमद्यापि संस्थितः ४१ स्वनिश्चया द्विराम्यसत्यान्नासौ विरतिमेति हि अंतो नैवास्त्यविद्याया: सा हि ब्रह्मैव सत्यता ४२ वस्तुतो नास्त्यविद्येयं ब्रह्म रायं विकलात्मनि इदं दृश्यमविद्येयमित्येव विकासितः ४३ यथा यथा जाग्रति स्वप्ने दृष्टं द्रष्टा पश्यसि तत्र चाब्रह्मसदसत्तमासीदस्ति भविष्यति ४४ घनतमः प्रविलोकनचक्रकं क्रमजगत्प्रतिभानमिदं महत् परया प्रतिभात्मतया न च सद्गगनवाप्यसदाकृति ४५ तेष्वेव ते षिवच तेषु तन्तरेषु तन्न्तरेषु ब्रह्मोदरेषु चिर तरं जगत्सु योद्याप्यसंविदितनत्वतयातयोच्चैः खंडेषु रंकविरराघववभ्रमीति ४६ इति महारामायणे वा० मि० प्र० उत्तरार्द्धे ब्रह्माकोश विपश्चिज्जगद्दर्शनं नामाष्टविंशोत्तरशततमः सर्गः १२८ ॥

[अन्यथा] तत्त्वयानसत्प्रतिभात्मतया असद्दृष्टिप्रसिद्ध्या तु न असदाकृति अत उभयदृष्टिप्रमाणै अनिर्वचनीयवचनीयमेवेत्यर्थः ४५ हे राघव स विपश्चित् अविद्यापि असंविदित तत्त्वपातेषु पूर्वदृष्टेष्वेव तेष्विव तत्सदृशेष्वन्येषु च वासनाभावत्वात् न्तरेषु ब्रह्मणां विराजां पुदरेष्वंतेषु प्रसिद्धेषु जगत्सु वनखंडेषु रंकुरमृगविशेषवत् उच्चैः स्ववासनोनन्तत्वं भ्रमीति पुनः पुनर्भ्रमीति भ्रमे पौडुलकि अपासनक ४६ इति वाशिष्ठता० नि० उ० नामाष्टविंशोत्तरशततमः सर्गः १२८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० शुभस्पर्शांतिदांतिभगवद्भक्त्या दिव्यरोगघ्नस्य संगत्या स विपश्चिदेकः विदुषां जीवन्मुक्तानां २३ तस्य सा जगदा
नि०उ० कारा अविद्या भेदहंभ्रमो नो तत्तरक्षागतो तत्राह तत्रैवेति आशांति बाधं आगतोपतस्तो रागः कामस्तत्रं चितो न
४२५ ह्यधीनास्थितिको तथाच श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म सम

सएकः शुभसंगत्या विदुषां मध्यमागतः स्वरूपं यथावद्विज्ञाय ब्रह्मतामलमागतः २३ तत्रैवा
त्मपरिज्ञानात्साविद्यास्वदेहकः अगत्स्थाधिवाशांतिमागतो रागतश्चिको २४ इतिते सर्वमाख्या
तं विपश्चित्त्वेष्टितं स्फुटं अनंतेवमविद्येयं ब्रह्म यत्तन्मयीयतः २५ येनयत्रैव वर्षाणां लक्ष्यलक्ष्या
णि गम्यते तत्र तत्र स्वभावेन चिन्ता किमपि लभ्यते २६ तदेवास्वपरिज्ञातं मिथ्या विद्यति कथ्यते
परिज्ञाते तु तत्स्वच्छं तं तथा ब्रह्मेति कथ्यते २७ भेदोनभेदस्तत्रायं यन्मयः --- किलः तद्ब्रह्मैव चि
दाभासं चिद्रूपेव हि भिन्नता २८

415

श्रुत इति २४ प्रकृतकथामुपसंहरति इतिइतीति इयमविद्या सर्वदिक्षु घापितेरं तादृशेनातदनंताकारएणंब्र
ह्मवत् २५ तत्कल्पकाज्ञातच्चित आनंत्यादेव तदानंतमिब्रह्मवदिति दृष्टांतो केत्तात्पर्यमित्याह येनेति २६ तन्म
यीत्युक्तेरपि तात्पर्यमाह वेदेवेति तद्ब्रह्मैव २७ नन्वविद्येति ब्रह्मेति च भेदे सति कथं तदेव तत्राह भेद इति अयं भे
दो न भेदः यतोयं तन्मयः अविद्यामय एव सा च ब्रह्मैवेति चिद्रूपत्वादपि भेदो न चितोन्य इत्याह तदिति २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राद्यप्रश्नस्योत्तरमाह स्वभ्यस्तेति भनुरागिणी कोमला अतिपरिपाकदृढीभूता अप्यतां अविभागे ६ वासनानामेकीभावे वि भागे वा को हेतुस्तत्राह देशेति यदा भोगफलानुकूलानां देशकालकर्मप्रयत्नसामग्रीणामेकता तदा तदनुकूल समानविषयवासनानामप्येकता संपद्यते यदा तु भेदस्तदानुभाग: यदा तु समानदेशकालक्रियाफलां कांचिद्वासनां तद्वि न्नदेशकालक्रियाफलां चापरां चेद्युगपदुद्भूते तदा तयोर्मध्ये प्रबलवत्तरैव जयति तत्प्रबलवता च फलानुमेयेति भाव: ७ एव मनया रीत्या एते विपश्चितो युगपदुद्भूतविरुद्धदेशादिभोगवासनाविभागप्रयोजकेनोऽन्वयविभागेन चत्वार: संत: तत्राद्यो

देव २

श्रीवसिष्ठ उवाच । स्वभ्यस्ता वासनाऽऽदौ तौ देशकालक्रियावशात् तदा तदन्विता मे ते घनदार्ढ्यतिनाम्यतां ६
देशकालक्रियाद्याघे तदेकवासनैकता तयोर्यद्बलवत्तज्जयति त्वरणात् ७ एवं विभागेनैते त्वच
त्वार: समवस्थिता: कथ्यते द्वावविघाद्यमन्योऽमुक्तोऽस्तोपर: ८ नाद्यापि तैरविद्याया लब्धोंतो भ्रांति
बुद्धिभि: अनंतपर्यविचेयमज्ञानपरिबृंहिता: ९ क्षिप्रेण शांता भवति विज्ञानालोक आगते सम्य
गेव गलतीति तिमिरश्रीरिवोदये १० कालेनाम्न जगज्जातं यस्त्वेकस्तेषु विपश्चित: तस्मिन्दूरतरे देशे
कस्मिंश्चित्संभ्रमतिभ्रमे ११ कस्मिंश्चिद्ब्रह्मसमहाद्योम्निक स्मिंश्चिद्दृश्यमंडले तस्य दृश्यपालनामा
मेव वस्तुतो ब्रह्मरूपिणि १२

अवि द्याधर्ममपरोऽस्मगदिति त्वयोक्तं कथं ते वासनाभि: अन्य एकस्तु मुक्त: ८ तैर्बुद्धिभि: अज्ञानैर्भ्रांतिसहस्रै: परितो बृंहिता वर्द्धितार्थ सम्यग्लनि: शेषमेव गलति १० क्षिप्रेण कालेनेति पूर्वश्लोकान्वये इदानीं पश्चिमविपश्चिमविप श्चितायेन स्ते न मुक्तिर्जाता तत्पुन: आचयति अन्य इति अन्यस्मिन्स्ववासनाकल्पिते जगति ब्रह्मांडे जातं तस्मिन्ब्रह्मांडदू रतरे स्वाहाधिपरभागस्थ स्वासंदेशे १२ ब्रह्ममहाव्योम्निक चिदध्यस्ते कस्मिंश्चित्तु दृश्यमंडले किं वास्तवेने त्याह अतीति १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि स दृष्टतरपुरुषप्रयत्नाविच्छेदाद्विधेयांतं कुतो न दृश्येतेति चेत्तत्राप्यवस्तुतोऽनंतब्रह्मात्मकत्वादेवेत्याह
ब्रह्मैवेतीति तर्हि तत्वज्ञे स्वदंत(ः) कथं दृश्यते तत्राह परिज्ञाते ति अविद्यायाः जगद्वृन्दरोगरूपेषु केषुचित् २८।२९
रामप्रश्नाः स्पष्टाः ३०।३१ स्वमदृष्ट्यापूर्वो ग्रामः इतः कियद्दूरेऽस्तीति प्रश्नवद्गामप्रश्नोऽयं योजनसंख्योत्थान

ब्रह्मैवानंतरूपेवमविद्यातन्मयीयतः असौ स्थितिसाऽपरिज्ञाता परिज्ञाता न विद्यते २७ विपश्चि
तइतिप्राप्य दूराद्दूरं परे रवरे जगत्स्वप्नेषु विद्यायाभ्रमंत्यन्येषु केषुचित् २८ कश्चिन्मुक्तोऽस्त्यगः क
श्चित्कोऽपि चिदद्यापि तोक्कचित् भ्रमतः प्राक्तनानल्पकसंस्कारवशीकृतो २९ श्रीरामउवाच॥१
कीदृशेषु कदूरेषु ते जगत्सु विपश्चितः भ्रमंतीति मुने ब्रूहि मपि चेज्जायते कृपा ३० कियत्यध्व
नि संसारास्ते जायेयुते मुने महदेतद्धि आश्चर्यमस्माकं कथितं त्वया ३१ श्रीवशिष्ठउ० स्थितो वि
पश्चितो राम तावुभो जगतार्ययो नेस्माकं गोचरं याते जगत्सु पलतोपि नो तृतीयोऽस्त्यगतां यातो
विपश्चिद्यत्र तिष्ठति स कदाचित्स संसारोगोचरे नोव तिष्ठते ३३

समायातुं योऽस्य पदृतिमत्वाव शिष्ठस्तदपरिज्ञानो किंच्छलेन स्वाशयं सूचयन्नुत्तरमाह स्थिताविति यत्नतः पर्या
लोचनेपि अस्माकं ते जगती गोचरं बुद्धिविषयतां नो याते ३२ सह ब्रह्मांडदंतर्गतसंसारे वहितः स संसारः
१ उक्ति नगोचरे विषयभावेऽवतिष्ठते ३३ ४२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शानप्राप्येनोत्तरविपश्चितायुगशतेनाप्यविघायाः अंतो न लब्धइत्याह ब्रह्मांडेति इतिउक्तरीत्या भ्रमता अविपश्चिताग्नि विदुषा विपश्चिता तु अविघायाः अंतो युगशतैरपि न लब्धः १९ उत्तरविपश्चितो ब्रह्मांडकपाटसंध्याकाशमार्गेण निर्गमनं कथं ब्रह्मांडभंगे कारणाभावात् संध्याकाशस्यैवासंभावनादित्याशयेन रामः शंकते सइति ब्रह्मांडकपाटर वर्किं संप्राप्त तयाचतं भित्वा सवहिर्गतः एतन्मूलयाकथनस्थितं २० वसिष्ठे ब्रह्मांडकपाटद्वयविभागे कारणं प्रा

ब्रह्मांडमंडपस्यास्य भ्रमतेस्य विपश्चिता लब्धो युगशतैरंतो नाविघाया विपश्चिता १९ श्रीरामउवाच सब्रह्मांडकपाटः किं न संप्राप्तो विपश्चिता त्वयैतत्कथितं ब्रह्मन्न कथं वद तावरं २० श्रीवशिष्ठउवाच जातेनैव विरिंचेन पुरा ब्रह्मांडमंडलं द्वाभ्यामधस्तादूर्ध्वं च भुजाभ्यां प्रविदारितं २१ भागस्तेनोर्द्ध्वतस्तस्मादूर्ध्वं दूरंतरां गतः अतो भागो गतोधस्ताद् अतिदूरं तरांतरं २२ ताविमावस्थितौ तिर्यक् जलाद्यावरणा स्ततः तदवच तदाधारा लंबंते संस्थितास्तयोः २३ एतयोर्मध्यमाकाशं विदूरं गकपाटयोः अपारमाकारहीन मतीव निर्मलस्तोतं तु यत् २४ जलाद्यावरणास्तत्र न लवातिन संति च तद्धिनिर्मलमाभूतं मालानीलमिव स्माल स्तोतेतु यत् २४ जलाद्यावरणास्तच न लवातिन संति च तद्धि निर्मलमाभूतं मालानीलमिवस्माल स्तेतुयत् २४ जलाद्यावरणास्तत्र न लवातिन संति च तद्धि निर्मलमाभूतं माशानी कल्पकृत्तिभिः २५ तन्मार्गेणाजातोसौ विपश्चिद्दूरसचक्रवत् अविघायाः परीसार्थमासीत्समतिदी

(The previous paragraph, as printed line by line:)

ब्रह्मांडमंडपस्यास्य भ्रमतेस्य विपश्चिता लब्धो युगशतैरंतो नाविघाया विपश्चिता १९ श्रीरामउ
वाच सब्रह्मांडकपाटः किं न संप्राप्तो विपश्चिता त्वयैतत्कथितं ब्रह्मन्न कथं वद तावरं २० श्रीवशिष्ठउवा॰
जातेनैव विरिंचेन पुरा ब्रह्मांडमंडलं द्वाभ्यामधस्तादूर्ध्वं च भुजाभ्यां प्रविदारितं २१ भागस्तेनोर्द्ध्वतस्त
स्मादूर्ध्वं दूरंतरां गतः अतो भागो गतोधस्ताद् अतिदूरं तरांतरं २२ ताविमावस्थितौ तिर्यक् जलाद्यावरणा
स्ततः तदवच तदाधारा लंबंते संस्थितास्तयोः २३ एतयोर्मध्यमाकाशं विदूरं गकपाटयोः अपारमा
मानीलमिवस्मालस्तेतु यत् २४ जलाद्यावरणास्तच न लवातिन संति च तद्धि निर्मलमाभूतं माशानो
कल्पकृत्तिभिः २५ तन्मार्गेणाजातोसौ विपश्चिद्दूरसचक्रवत् अविघायाः परीसार्थमासीत्समतिदी

क्याचाणख्याने उत्क्रमेवस्मरयति जातेनेति २१ अमपदइति दूरतरं अतिदूरांतरं अतिदूरतरं अवधिंगत इतिवा २२ जलाद्यावरणाः तौ भागौ द्विविभक्तास्ताविनाश्रित्य तिष्ठंति आश्रित्य स्थिताः साधारणौ विविभक्तात् जलावरणामात्रस्थितिप्रागुपपादितमेव २३ २४ तत्राकाशे अपारत्वोक्तिरितरभूतापेक्षायावेद्य त्वख्यापनाय अन्यथा वाह्याकाशावरणस्य पूर्वावरणस्य पूर्वावरणदशगुणत्वानुपपत्तेः तदग्रे ब्रह्माकाशवर्णनपरत्वे आलानइतरभूतानां आधारः यावत्प्रलयं कल्पकालकस्तेनैः २५ अविघायाः पतितई दृष्टं अतिशयेन दीक्षितो

उ॰ प्र॰ स॰ ९५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तान्पूर्वोक्तान् दिगंतरान् स्वस्ववासनाकल्पिते अन्यान्यसंसारे ताहृशैरेव देहैर्विस्तृतो भ्रांतः नैकस्मिंस्तत्र पूर्वो वि
वा०टी० पश्चिद्देहेव हरिणो जात इत्युत्तरस्थान्वयः ४१ ४२ व्योम्नि ब्रह्माकाशे ४३ ककुभि दिशि ४४ उर्वरा सस्याभू
नि०उ०
४१७

विपश्चितोऽन्यसंसारे देहैर्भ्रांता दिगंतरान् तानंतावरेव्योम्नि तावत्कालमरिंदमधीः ४१ इहैव
हरिणो जातः कस्मिंश्चिद्गिरिकंदरे काकतालीययोगेन भ्रांत्वा भूरि जगद्भ्रमं ४२ मा जगंति भ्रमन्दू
रे यस्मिन्सर्गे मृगः स्थितः स सर्गोपमितो व्योम्नि काकतालीयवत्स्थितं ४३ श्रीराम उवाच एवं चेद्द
र्ब्रह्मन् कस्यां ककुभि मंडले कस्मिन्कस्मिंश्च शैले सो वनकस्मिन्मृगः स्थितः ४४ किं करोमि कथं दू
वीश्च विपयत्सुर्वरास्पदः जातितां जरठज्ञानी कदा दारा स्मरिष्यति ४५ श्रीवसिष्ठ उ० यो सौ त्रिग
र्तनाथेन दत्तः क्रीडामृगस्तव स्थितः क्रीडामृगागारे विद्धि त्वं तं विपश्चितं ४६

गा १

मिस्तदास्पदः जरठं जरयैव शिथिलं ज्ञानमस्यास्तीति जरठज्ञानी सम्मृगः तां प्राक्तनीं जातिं विपश्चिज्जन्मक
दा संस्मरिष्यति ४५ त्रिगर्ताः देशविशेषाः तेषां नाथेन राज्ञा तव उद्यापनत्वेन यः क्रीडामृगो दत्तः स इदानीं
क्रीडामृगबंधनागारे स्थितोऽस्ति तं मृतं मृगं त्वं [illegible] विपश्चितं विद्धि ४६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३४ ३५ पूर्वतनविपश्चिज्जन्मदेशाद्दूराद्दूरे अवस्थितं ३६ तां दिशं तद्दर्शनगतिं गतः सन् इहैव मृगो जात इति कथं सम
जसं परागत्यागमनं विना इह मृगजन्मासंभवादित्यर्थः ३७ दूरं दूरतरं चेत्यादि सर्वपरिच्छिन्नात्मदर्शिनामेव भवति अप
रिच्छिन्नात्मदर्शिनां त्वपरिच्छिन्नामवयवा इव सर्वे संनिहिततरमेवेति स्वानुभावेनेयमुक्तिरित्याशयेनोत्तरमाह अवयवानि
तिसर्वान्ब्रह्मांडानि तिशेषः ३८ अन्यदृशा अतीनतराणामपि ब्रह्मदृशा सांप्रतं सन्निहिततरत्वमेवेति कालतोपि न्यक्षस्य

श्रीरामउवाच विपश्चिन्नगतायं तो यस्मिन्जगति संस्थितः तज्जगत्कमहाबुद्धे यथावत्कथयेति मे ३४
श्रीवसिष्ठउवाच दूराद्दूरतरं गत्वा परब्रह्मसमरांबरे मृगो विपश्चिज्जगति यस्मिंस्तज्जगच्छृणु ३५ तदिदं विद्धि निज
गद्गृहासीसंस्थितो मृगः इदं तत्परमाकाशं दूराद्दूरे जगत्स्थितं ३६ श्रीरामउवाच विपश्चिदस्माद्देवासौ जगतस्तां
गतिं गतः इहैवायं मृगो जातः कथमेतत्समंजसं ३७ श्रीवसिष्ठउवाच अवयवानवयवी नित्यं वेत्ति यथाखिलान् त
थासर्वानिसंवेत्ति ब्रह्मरूपात्मन्यवस्थितान् ३८ अनिच्छितान्ससंहारान्नानाकारान् तान्बहून् मिथः प्रोतान्वि
योदृश्यान्स्वस्वरूपानिव पार्थिवान् ३९ तत्र कस्मिंश्चिद्दन्यस्मिन्सर्गेस्मिन्निवर्तितिष्ठति यद्भूतं कल्पितं रामतद्वद्व

स्वदूरतासीत्याशयेन तन्निरूपितनच्छिताभिनि चिरकालोत्तरभावित्वात्सांप्रतमनिच्छितान् तथा ससंहारान् पूर्वकालनिष्पन्न
संहारसहितान् नानाकारान् विचित्रान् मिथः परस्परं दृश्यान् अपि एकत्र चित्प्रोतासारस्परप्रोतान् पार्थिवान् पृथिवीविका
रभूतपटेनत्वादिस्वरूपानिव स्थितान् ३९ तत्र ब्रह्मांडेषु कस्मिंश्चिद्दन्यस्मिन्सर्गे अस्मिन्नेव ब्रह्मांडस्यमार्गे इव तिष्ठति
सति यद्वृत्तं अयाभवत् ब्रह्मांडरचकत्वा अन्ये विपश्चिज्जन्मराज्यादीति कल्पितां तत्त्वतः प्रकारतश्च भेदाभावादित्यर्थः ४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० वशिष्ठ ध्यानजवन्हौ मगस्याग्रप्रवेशनं विपश्चिद्देहलाभेन प्राक्स्मृतिश्चात्र वर्ण्यते प्राक्तनत्रा
नि०उ० त्मा विपश्चिद्देहस्तस्याद्दयात्पुनराविर्भावात् ज्ञानेन वास्तवात्मा विर्भावाच्च इतिरामउवाचेत्यन्वयः १
४१८ यस्य पुरुषस्य येनैव विशेषासित देवतेन गतिः पुनः पुनरभिलाषितसिद्धिः प्रागभ्युदितातस्य पुरुष
स्य तेन दैवतेन विना अन्येन केनापि अभिलषितसिद्धिर्न जातापि न शोभते शोभितापि परिणामेन सर्वदा

श्रीवाल्मीकिरुवाच अथ राम उवाच स्वमुने केन विपश्चितः स्वात्तदुपायेन दुःखतः
प्राक्तनात्मोदयादिति १ श्रीवशिष्ठउ० येनैवाभ्युदिता यस्य तस्य तेन विना गतिः
न शोभते न सुखदा न हिता घन सत्फला २ विपश्चितो ग्निः शरणं तत्प्रवेशाद्यथेन्सितं
सर्वस्वरूपमवाप्नोति निर्मलं कनकं यथा ३ करोम्येतद्द्दहं सर्वं दृश्यतां दर्शयामि वः अग्निप्रवेशं
हरिणः करोत्येषोधुनापुनः ४ वाल्मीकिरुवाच। इत्युक्त्वा स मुनिश्रेष्ठः वशिष्ठः श्रेष्ठचेष्टितः
उपस्पृश्य पयःपात्रे स्वकमंडलुवारिणा ५ दध्यावनिंधनं वह्निं ज्वालापुंजमयात्मकं तद्ध्याने
न सभा मध्यात् ज्वालामालं समुद्ययौ ६

कथंचित्सुखं प्राप्तावपि परलोकहिताकदाचन भवति तथा च श्रुतिः यः स्वां देवतामतिजति प्रत्वायेदेवतायै प्र
वतेन परां प्राप्नोति पापीया न भवति अभिमुक्ताश्चाहुः त्वामपि यजत भगवन्यः कुलदेवं द्विजाति कुलजातः उभय
भ्रष्टो न श्रेयः अभ्युदयोर्यास्ति याव जवत्सज उइति २ शरणं इष्टार्थप्रदानेन रक्षिता एवं स्वरूपं प्राक्तनं विपश्चिद्देहं ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४७ देहगतैर्विंदुभिः पृषद्भिस्तारार्विंद्युतं खंविडंबयन्ननुकुर्वन् ४८ आदितादर्शनादत्रतत्पिन्ना दत्ताःसभायेस्तथा
विधैरप्रकितवीक्षणैः सभपक्कयात्रैनीलवर्णा सभास्तंभादिखचित्तमकरतल्लिषः हरितत्वणाभ्रांतिप्रयुक्तयारद्ध्याम्रा
वातुंधावन् उर्ध्वीकृतकर्णनयनग्रीवंयथास्यात्तथात्तणभंगैरस्थिरे खलैरमिवाच्चैः स्थितैःस्वस्थानैःतथाविधै
अससम्यान्समागतान्जनान्दर्शनोत्कंठया आस्कंदनशंकयाचआकुलयन् ५१ सयोविस्मयस्तदाकुलाआसन् ५२

श्रीवाल्मीकिः श्रुत्वेतिराघवस्तस्यांसभायांविस्मयान्वितः चालकीन्मृगमानेतुंप्रेषयामासभृ रिशः४७
अथानीतोमृगोमुग्धाः सभांस्फारांविवेश शः सर्वैःसमपगरोदृष्टैः सुदिमांस्तुष्टिमानपि ४८ ताराविं
द्युतंदेहविंदुभिःखंविडंबयन् दृष्टिपातोत्पलासारैःसुंदरीपरितर्जयन् ४९ आदृतानादृतासमैनीला
मरकतत्विषः धावंस्तृणत्वयालोलंमुग्धेप्रकितवीक्षितैः ५० उत्कर्णोन्नयनोग्रीवंक्षणभंगावलस्थितैः
उत्कर्णनयनोग्रीवैः सभानाकुलयन्जनैः ५१ मृगमालोकमतंलोकाः सराजमुनिमंत्रिणः अनंतावृतमाये
तिचिरमासन्स्मयाकुलाः ५२ आश्चर्यपर्वविगसुविस्मितसर्वलोकासर्वावलोकनघनोत्पलवर्षकृत्स्न रत्ना
सुजालकचितंमृगमीक्षमाणासासीत्सभाकमलिनीलिखितेवसैव ५३ इतिमहारामायणे वि॰प्र॰उत्तरा
र्द्धे विपश्चिन्मृगलाभोनामैकोनत्रिंशोत्तरशततमःसर्गः १२९
सर्वेषांसभासदावलोकनलक्षणैर्घनैर्निविडैरुत्पलवर्षैः कृत्स्नंनीलवर्णीकृतमिवस्थितंतिनानाविधारत्नानामं
सर्वेषांसभासदावलोकनलक्षणैर्घनैर्निविडैरुत्पलवर्षैः कृत्स्नंनीलवर्णीकृतमिवस्थितंतथा
शुजालैःकांतिसमूहैरचितंपरिष्कृतंतंमृगमीक्षमाणासभा आश्चर्यस्याद्भुतर सस्यपर्वविगलितवेद्यांतरतया
अंतरास्वादनतेनविस्मिताः विस्मयजडीकृताःसर्वेलोकाः यस्यांतथाविधासतीलिपिनिर्मिताचित्रलिखिताकमलिनी
पद्मिनीवआसीत् ५३ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्र॰वि॰उ॰नामैकोनत्रिंश दुत्तरशततमःसर्गः १२९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ चन्द्ररिमादिपालितोपमा चन्द्रकनीनिकाकोशादेप्रतिबिंबइवआधारः पावकोयस्यतथाविधः भक्तिरेवनाउ
मि॰ड॰ षभूतेवस्थितः अर्कोभः प्रस्पृषः अहरूपते पूर्वत्रान्वयः अनंतरंज्वालाजालंवातेराहतोदीपइवकापियोडपशश
४१६ मितियावत् १९ देवालयःकुंभाः कुंभेषुभग्नेषुसत्सुतदंतर्गतः आमरः बिंबाधारमराकारः प्रतिबिंबप्रतिमेव

चन्द्रकनीनिकाकोशेमुकुरेशलिलेमरणो प्रतिबिंबइवाकोभोभक्तिनाधारपावकः १८ अनंतरंस
भामध्याद्दीतैर्दीपइवाहतः ज्वालाजालंयथोक्कापिमध्यात्बुदइवांतरात् १९ कुटीकुम्भेषुभग्नेषुप्रति
४१३ बिंबइवामरः आतिष्ठत्पुरुषस्तत्रपटान्नटइवोद्गतः २० अक्षमालाधरः शांतोहेममयज्ञोपवीतवान्
अग्निशोचांबरछन्नः सघअब्द्वइवोदितः २१ अहोभाइतिसम्भोत्यातस्यवेशस्यभास नात् भा
स्वानिवधियालाभोभासइत्येषप्रादितः २२ असोमूर्तइवाभासोभासनाम्नाभविष्यति सभास्थैः केश्चि
दित्युक्तेतेनभासःसदुच्यते २३ उपोपविश्यतत्रैवसभासोध्यानसंस्थितः आलोकितमशेषेणसंसारस्या
कनंतनो २४ सभालोकगतस्पंदस्मयेनात्मनितिष्ठति आसोमुहूर्तमात्रेण दृष्ट्वासोदितमस्ति २५ आ
ययोपूर्वजन्मभ्यो ध्यानालोकाद्यबुध्यत सभामालोकमासस्मृत्यायथाक्रमं २६

पाठात्तिरस्करणीवस्त्राद्उद्गतोनटइव २० अग्निसहैनेशोचनेर्मलेयं स्पतथाविधैरंभरेरछन्नः ४ आययोइत्यस्य
ध्यानालोकाद्यबुध्येतेतिवरणीयथाक्रमंठनिराजसामंतादिक्रमेण २६ या १
४१९
१ एषःभासइतिनाम्नाशादितःजनैर्कः २२ २३ प्रामनःचसभाकनमदितं वृत्तांतं २४ समयेनविस्मयेन दृष्ट्वासफला २५ । १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्या

धमधमायां तमित्यप्रकाशकरणाद्वा चिह्नकुलं हे भवत इति ध्वितेलो हिताद्दिडारम्भः कार्षितिकपयंता झदः शत्रादेशः ६
अपकज्जलमितियावत् ७ मुग्धमुग्धं कचं तीकांतिर्यस्य तथाविधं हेममंदिरमिव सुंदरं ८ दूरादपगतः सभ्याः यस्मात्त
थाविधं ज्वालाजालं विलोकयन् मृगः प्राक्तनेन भक्तिभावेन विलोकितैः सादरदर्शनैः प्रोल्लासतहर्ष ९ १० उवाच

मर

अंगाररहिताकारमिंधनेन विवर्जितं स्वच्छं धमधमायंतमधूमं संपकज्जलं ७ मुग्धमुग्धकचत्कांतिहे
ममंदिरसुंदरं उत्फुल्लकिंशुकाकारं संध्यांबुदवदुत्थितं ८ दूरापसृतसभ्यं तज्ज्वालाजालं विलोकयन् मृगः
प्राग्भक्तिभावेन प्रोल्लासविलोकितैः ९ तं समालोकयन्वन्हिर्विविद्वज्जीर्णद्रुः कृतः पश्चादुपससार
सुहृदं सिंह इवोत्पतन् १० एतस्मिन्नंतरे ध्याने विचार्य मुनिपुंगवः मृगं विलोकितैः क्षीणपापं कुर्वन्नुवाच
ह ११ संस्मृत्य प्राक्तनीं भक्तिं भगवन्हव्यवाहनः कुरु स्वकारणतः कांतं मृगमेनं विपश्चितं १२ वदत्येवं मुनौ दू
राद्गत्वितान्वसंसदि मृगो निर्वेगनिर्मुक्तः शरो लक्ष्यमिवाविशत् १३ ज्वालाजालं प्रविष्टोसावादर्श इव दी
पितः संध्याभ्रमइव विभ्रांतो दृष्टः स्पष्टशरीरकः १४ संपश्यत्स्वेव सभ्येषु मृगो नरतामगात् ज्वालोदरेन
भस्यभ्रलवो रूपांतरं यथा १५ अदृश्यत यज्ज्वालायां अंतः कनककांतिमान् पुरुषः पावनाकारः कांतावय
वसुंदरः १६ अर्कबिंबइवादित्य मृगं द्विबिंबइवोडुपः महांभसीव वस्त्रगः संध्याभ्रइववाशशी १७

वन्हिं प्रतीतिशेषः ११ १२ १३ दृष्टः जनैरितिशेषः १४ नरतां मनुष्याकारं नभसि मगत्सोभ्रलवः रूपांतरं मनुष्यत
पंयथातथा १५ कांतैः कांतिमद्भिरवयवैः सुंदरः १६ अर्कबिंबइवेत्याद्युपमाना १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० वटधानाराजपुत्रकथामुक्त्वाप्रचोदितः कौशिकेन विपश्चित्स्वां भ्रांतिं विस्तरतोब्रवीत् अयं विपश्चित् अविचार्य दि
नि०उ० गंतदर्शनलक्षणांअपुरुषार्थरूपामविद्यामुद्दिश्य क्लिष्टः क्लेशात् अनुभूतवान् तत्सर्वं अहं अविपश्चितः अस्तस्य
४२० आ। त्मज्ञानशून्यस्यास्यभ्रांतिरूपंवृथाचेष्टितंमन्ये यतः अवस्तुनि मिथ्याभूते दिगंतदर्शनादिकौतुके कुत्सितोग्रहः अ
वश्यंसाधयामीतिदुराग्रहः कष्टः क्लेशफलइत्यर्थः १ राजवाक्यश्रवणोद्बुद्धवटधानाराजपुत्रकथांसंस्कारो विश्वामि

श्रीदशरथउवाच क्लिष्यंयदविचार्य विपश्चिदविपश्चितः तदहंचेष्टितंमन्ये कष्टोऽवस्तुनि किंग्रहः १ श्री
वाल्मीकिरुवाच अस्मिन्नवसरेतत्र राज्ञः पार्श्वमुपस्थितः प्रसंगपतितंवाक्यं विश्वामित्रोभ्युवाचह २
अप्राप्तोत्तमबोधानांबोधवैधाविलक्षणाः भवंत्येवंविधाराजन्बहूनांबहवोभ्रशं अघसप्तदशंवर्षलक्ष
मक्षीणनिश्चयः एवमेवभ्रमंतोस्यवटधानाभुविस्थिताः ४ भूमेरंतावलोकार्थमद्याप्युद्वेगवर्जितं प्रयत्नान्
निवर्तंतेवहनात्सरितोयथा ५

त्रः प्रस्तुतविपश्चिद्वृत्तांतवर्णनप्रयोजनदार्ष्टांतहेतुत्वपेक्षानर्हांतांकथामर्हतीति वाल्मीकिराह अस्मिन्निति २ हेरा
जन्त्वयासम्यगेवोक्तं यतः नप्राप्तः उत्तमबोधस्तत्त्वज्ञानंयैस्तथाविधानांबहूनांएवंविधाः विलक्षणाः विचित्राः
वहवोभ्रांतिरूपाबोधास्तद्वैधाः वासनामयअनंतकोटिजगद्रूपाअर्थाभ्रभ्रशंभवंतीतिवक्ष्यमाणकथापीठिकारचनं ३
तत्रकथांप्रस्तौति अघेत्यादिना वक्ष्यमाणाभुविवटधानाख्याः राजपुत्राअपि एवंविपश्चिद्वदेव अघपर्यंतसप्तदशंवर्ष
लक्षंभ्रमंतः स्थितावर्तंते ४ ५

420

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सभासारथ्योविपश्चितू उदाहरतडक्तवान् २७ सुचिराद्दृश्यमानायास्तेऽत्र विघाया: अघस्नयोस्त्विति २८ रामंप्रतिजयेतिजल्प
तंप्रत्यंवदतेनतंनमस्कुर्वाणंतंभासं २९ ३० विष्टरेण आसनेवत्तासनयो विष्टर इतिषत्वं ३१ आलानेनबंधनस्तंभेन व ३२३३
विपश्चिता विततात्मनि कियंतिजगतिविभ्रांतानि इदमाश्चर्यं ३४ चिदात्मवित्तेर्माया स्वभावरूपस्यास्य विभवस्य वस्तुतो व्योमात्म

सचागत्य वशिष्ठाय प्राणाममकरोन्मुदा ज्ञानार्कप्राणरश्लस्तन्नमस्ते त्विदाहरन् २७ तमुवाच वशिष्ठोपि हस्तेन
शिरसि स्पृशन् अघते सुचिराद्राजन्न विघायां त्स्वयोस्त्विति २८ रामो जयेति जल्पंतं नतं दशरथात्मजं आसनोस्कि
चिदुत्तिष्ठन्समुवाच हसन्निव २९ श्री दशरथउवाच स्वागतं ते सुभो राजन्निदमासनमास्यतां अनेकभवसंसार
भ्रांतविश्रम्यतामिह ३० श्रीवा ल्मीकि० वदत्येवं दशरथे विपश्चिद्वासनाम्भुजत् विवेश विष्टरेपिक्षा मित्रादीन्म
णावन्मुनीन् ३१ दशरथउवा० अहोवत चिरं कालमालानेनेव दंतिना बंधेनाविद्यया दुःखमनुभूतं विपश्चि
ता ३२ असम्यग्बोधदुष्टेष्वहोनुविषमागतिः व्योम्नैव दर्शयत्येषा सर्गाडंबरसंभ्रमं ३३ कियंताश्चर्यमेतानि
जगंति विततात्मनि ३ संततानि चिरंतानि विभ्रांतानि विपश्चिता ३४ व्योमात्मनोपि महिमायमहोनु कीदृगस्य भा
व विभवस्य चिदात्मवृत्तेः यः शून्य एव परमात्मघनेव रेतरेवं विधा निविविधा निजगंति भाति ३५ इति महारा
मायणे निर्वाणप्र० उत्तरार्द्धे भगवन्निप्रवेशो नाम त्रिंशोत्तरशततमः सर्गः १३० ॥ ॥

नः शून्यस्यापि अयं महिमा कीदृक् अहो इत्याश्चर्ये नु इति वितर्के यो महिमा शून्यः शून्य एव परमात्मघने अंतः एवंविधानि
प्रगुणप्रकाराणि विविधानि विचित्राणि जगंति भूत्वा भाति इदमाश्चर्यमित्यर्थः ३५ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि० प्र०
नाम त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः १३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० मनोभूगोलाधस्तनस्य खस्य कर्पंऊर्ध्वं त्वंतदपेक्षया मही तस्य कप्पमधस्तात्वंतत्राहभावाइति तस्यमहीतलस्याध :येभा
न्नि०उ०वा: पदार्था: संचरंतितेनस्यसर्वतोगोलकं अवयवंततत्प्रदेशेपतंत: प्राकनंतरएवगछंतिसंचरंतियत्रयस्मिन्लभसिपत्स्यायं
४२१ उत्पतंतोगछंतितत्रऊर्ध्वमित्येवशब्दितंनलधइतितिर्यग्गतिवेत्यर्थ: ११ तत्रतस्मिन्गोलके एकदेशे कचि वटधानाभिधा
नका देशावातदधीश्वरा: क्षत्रियाश्चविघंतेतेषांकुलेत्रयोराजपुत्रा: पुराजाताअभवन् १२ तेराजपुत्रा: एवं

भाव: पततोधावेतितस्याध: सर्वतोगकं यत्रोत्पतंतोगछंतितदूर्ध्वमितिशब्दितं ११ तत्रैकदेशेविघंतेवट
धानाभिधानका: जातास्तेषांत्रयोराजन्राजपुत्रा: पुराभवान् १२ तेह्येवमेकसंकल्पाद्भूम्यादेर्दिदृक्षवल्मन:
कौतस्याद्धितनिर्यातावित्रर्तुंदृढनिश्चया: १३ पुनर्वारिपुनर्भूमिस्तेषामाक्रमतांचिरं नवलब्धशरीराणांदीर्घ
कालोप्यव र्त्तत १४ स्वछकंदुकवल्मीकम्यायत्ना निशामत्रते भ्रमंतोनाभुवंत्यंतमन्पलंसंविदंतिच १५
योमस्यकंदुकभ्रांतपिपीलिकवदाकुलं अद्यापिसंस्थिताराजन्नच

विपश्चिद्देवदृश्यवल्मिन: भूम्यादेर्जगत: कौत: स्यातंद्दृश्यामइत्येकसंकल्पा: दृढनिश्चयाश्चसंतस्तद्दर्शनाय
निर्यता: १३ द्वीपसमुद्रभेदेषुपुन: पुनर्वारिपुनर्भूमिरितिक्रमेणाक्रमतांमध्येमध्येमरणेननवानिलब्धानिशरी
राणियेस्तथाविधानांतेषांदीर्घकालोच्यवर्त्ततेत्यर्थ: १४ स्वछेकंदुकेसंलग्नावल्मीकीटास्तद्वा येनभ्रमंतस्तेवल्मीक
न्यायेमेति वल्मीकपदेनतन्निर्मातारोवल्मीकीटाएवलक्ष्यं ते अन्पलं देशांतरत्वं १५ १६ ययं अधस्तनपार्श्व
गतंवाआसादयंतिदिश: पश्पतीतिशेष: १७

पाठे १

421

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तमिवभुवंवर्णयितुंप्रस्तौति अयमिति अयंप्रसिद्धः याताभूम्यादिचतुर्दशलोकघटितत्वान्महान्लोभुवनसमष्टिः भूदे ववर्तुलेरंतरिक्षादिलोकैर्वर्तुलः सन्सर्वतः परितोव्योम्निसंस्थितः सचब्रह्मणः हैरण्यगर्भः संकल्पनिश्चयएवनान्योपि रूपयितुंशक्यः अयंभूगोललक्षणः महांतोलोकाश्चतुर्दशभुवनानिताअनाः यस्मिन्यदाधारास्तथाविधः खलुज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धोव्योम्नि आकाशवालसंकल्पतरुवत्संस्थितः यतोयमपिब्रह्मणः संकल्पनिश्चयएवेत्यर्थः ६ तस्यनिराधार स्यकथंजनाधारत्वंतत्राहकंदुकेइतिमध्यकंदुकोदशदिक्षुः पिपीलिकाः भ्रमंतीत्यमेवंतस्मिन्परितस्त इपजीवीनि

अयंखलुमहालोकोवर्तुलेव्योम्निसंस्थितं बालसंकल्पतरुवद्ब्रह्मसंकल्पनिश्चयः ६ कंदुकेव्योम्निसंरूढे
दशदिक्कंपिपीलिकाः इत्थंभ्रमंतिभूतानितदाधाराणिनित्यदा ७ भूगोलकाधोभागानितदंगान्यूर्ध्वंतिच
तदाभूतानितिष्ठंतितान्याविश्य भ्रमंतिच ८ तान्यबावश्यदूरेणसरितश्चक्रमंडलं असंस्पर्शभ्रमंत्युच्चैःस
चंद्रार्कादिसंततं ९ इहैवसर्वदिक्कोऽस्मासावेवव्यवस्थिता सर्वदिक्करवमत्यूर्ध्वंतस्याधस्तान्महीतलं १०

भूतानिदशदिक्कंभ्रमंतीत्यर्थः यानिभूगोलकस्याधोभागगतानियानिचऊर्ध्वंवंत्युपरितनानितदंगानितान्याविश्य यदाधाराणिभूतानितिष्ठंतितदाता नितत्रभ्रमंतिच ८ अंतरिक्षवहाः मंदाकिन्यादिसरितः ज्योतिश्चक्ररूपं चक्रमंडलवंतंभूगोलमेवदूरेणवायुबंधनवशादाश्रित्य असंस्पर्शाः उच्चैर्भ्रमंतिस्त्रोशेषमप्यंदसः ९ तासांज्योति श्चक्रांभुवं आवेष्ट्ययोरितिअस्यामेवभुवियवस्थितानातत्चखंसर्वासुदिक्षुऊर्ध्वमेवमहीतलंचसर्वाधस्तादेवेस र्थः १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰ पि॰ किंभुक्तुचिदरागेरुदसेनेत्याह स्वभावेति स्वभावआरतात्मस्वरूपंतद्भूताः परेपदेनिर्विघ्नेचैतन्येतुमतिष्ठंतिनसंत्येव
पतस्तत्रभावत्पंरूपंतराप्रसिद्धेरव्यारताअत्पंताभिन्नारदभुभावेतिस्वभावआरतात्मस्वरूपंतद्भूताः परेपदेनि
नि॰ उ॰ र्विघ्नेचैतन्येतुमातिष्ठंतिनसंतीत्यर्थः २६ पतस्तन्नाभावतास्ततस्तदन्नेवजगन्नेवजगन्नेततरादिति निपुणा
४२२ पूर्वापरयरामशन्मियार्त्तं हेनिपुणाशयाः २७ र वंशुद्धचिरेकोपरमात्सदन्नान्ननष्टः अभ्युतोऽप्ययंजीव न्ना

भास३

स्वभावनिष्ठास्तिष्ठंतितेपदव्यावृतावनिं मातिष्ठंतिनुवैतेयदव्याकृतापरेपदे २६ तदेवजगदित्तु
केवलभारूपमाततं पूर्वापरपरामर्शान्निपुणं निपुणाशयाः २७ अत्पश्चर्यमनेष्ठापंपरमात्सद
नात्स्वयं नानात्वबुद्धानानैवजीवहमितितामपति २८ उच्यतांभोराजनूविपश्चिदपराख्यहे किंत्वि
दृष्टंकियद्भ्रातदृष्टपस्मरसिकिंचवा २९ भासउवाच॥ वहुदृष्टमयादृष्टंपवहुभ्रांतमखेदिना वक्षेवव
ऽधान्नमनुभूतंस्मराम्पहं ३० मयानुभूतानिमहांतिराज ष्वेरंसुदूरेविविधैः शरीरैः सुखा
निदुःखानिजगंत्समंतान्पमंतमासाद्यमहांवरंतत् ३१ विचित्रदेहैवरशापयोगात्दृष्टान्पनंता
निमयामहात्मन् जन्मांतरावर्तविवर्त्तनातिदृष्टेकचित्तेनपराक्रमशानो ३२

नात्ववुद्धाजीवोहमितिपतम्यातिग्लापते तदत्पाश्चर्यमितन्वयः २८ इत्यइत्यंवसिष्ठोक्तेविपश्चिच्चरितंस्वोत्मासे
वाद्यभासमुखोत्यापिसंवादयितुंविश्वामित्रउवाचउच्यतामिति हेविपश्चिदपराख्यहेभासत्वयाकियद्दृष्टं
दृष्टंकियच्च भ्रांतंतत्रकिंचवास्मरसितात्किंचित्संक्षिप्यउच्यतां २९ ३० तन्महांवरमव्याकृताकाशमासाद्य ३१ म
याक्रशानोर्वराद्द्विगंतरदर्शनविषयेदृष्टेकचित्तेनजन्मांतरावर्तेषुविवर्त्तनापि अनुभूतानीत्पनुषज्यंते ३३ ४२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इतोघते: प्राप्ताचेगे: १८ कथामुपसंहृत्य प्रकृतेयोजयति इत्यमिति १९ संकल्पकल्पनस्य चिदधिष्ठानकत्वाचि
न्मात्रंतत्वमितिव्यतिहारेण दृढयति कल्पनमिति २० जलस्यवाह: प्रवाहस्तत्रत्यावर्त्ततरंगवुद्बुदादिवत्तद्वत् आ
वर्त्तादीनाभीकुहरादि साहश्यात्कथंचिदन्याभतापिभवेदिहतुसदृशस्यविशदृश्यस्य चान्यस्यात्यंतासंभवात् अन्या
भमपिकथंभवेदित्यर्थ: २१ इदंजगत्सर्वस्यादेोऽभाव: अत: खंशून्यमेवेतितदापरमांबरंब्रह्माकाशएवेतितादृर्विदि

देवदंतिमहाराजयथस्माभिरितोघते: नतावदंत: संप्राप्त: संचरामइत:परं १८ इत्यंनकिंचिदे
वेदंब्रह्मसंकल्पदुर्वरं किंचित्संकल्पमज्ञानंमनंतंस्वप्नदृश्यवत् १९ कल्पनंतत्परंब्रह्मपरंब्रह्मैवक
ल्पनं चिद्रूपनानयोर्भेद: शून्यत्वाकाशयोरिव २० चिन्मात्रयथदाभातंजलवाहविवर्तवत् तत्राद्दक
यमन्याभमन्यस्यासंभवाद्भवेत् २१ अभाव: खंचरमिदंसर्गादौपरमांबरं स्वयंजगदिवाभातिनान्य
प्रलयसर्गयौ २२ यथाकषतिचिद्रूपंतथैवरतिमेसजेत् दृष्टादृष्टे: स्वसंसारे स्थिरमास्तेयथाचिरं
२३ दृश्यात्मकरूपमेकमेकमसत्यमसत्यं स्वयमेवमजंभातियन्नभातीवकिंचन २४ चिदणोरुदरे
संतिसमस्तानुभवाणव: शिलाशैलोदरइवस्वच्छात्वालनिसात्मका: २५

वादंतथाचेदंस्वयमिदानीमपिजगदिवाभातीतिद्वयोप्रलयसर्गकौअन्यत्र २२ तत्रचिद्रूपंकाम्यकमेवासना
नुसारेणयथायथाकुषतिकल्पनाभालिंगतितथैवतत्ररतिंआसक्तिमेतदृष्टादृष्टैवैंधावैघैजडचिद्रूपेरन्योन्य
तादात्म्याध्यासै: स्वसंसारेयथास्थिरमास्ते २३ दृष्टादृष्टरूपेतथोविवृणवन् द्वितीयस्यात्यंतमसत्यत्वंदर्शयतिदृ
श्यात्मकमिति २४ चिदणोरुदरेतदाकारवासनावच्छिन्ना:ज

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा० टी० वैरंच्यहंसस्य तनयेन पुत्रजन्म प्राप्तेन मया मेरोरुपरि निर्झरिण्याः मंदाकिन्यास्तीरांतरेषु रमता हेमारविंदानां
मकरंदैः पिशंगितानि पिंगलवर्णीकृतानि पयांसि पीतानि ३८ ३९ ततोहं कालंजरे गिरौ करंजगंजाप्रसु
नि० उ० रेवने जंबुकतां श्रृगालजन्मगतः प्राप्तः तत्रापि गजेन पिष्टश्चूर्णितस्तद्देहे सत्यहं मृतेन मया असौ मत्तेभो हस्ती
४२३

हेमारविंदमकरंदपिसंगतानि पीतानि पंचदशवर्षशतानि मेरौ वैरिंच्यहंसतनयेन यत्पयांसि
सितीरांतरेषु रमता परि निर्झरिण्याः ३८ क्षीरोदवेलावनगंधवाहविलोलनीलालकवल्लभा-
रीणां समाः शतं शोकजरापहारि गीतं श्रुतं माधवसुंदरीणां ३९ कालंजरे मंजरितक
रंजगुंजावने जंबुकतां गतोहं गजेन पिष्टो हरिणा हतोसौ हस्ती मया त्वाशु मृतेन दृष्टः ४०
संतानकप्रकरहासिनि सह्यसानौ कस्मिंश्चिदप्यजगतीं दुःखीसुरस्त्री एकाकिनी कृ-
तयुगार्द्धमयाहमासं कल्पद्रुमस्तवकसद्मनि सिद्धशापात् ४१

हरिणा सिंहेन हतो दृष्टः ४० अथ संतानकानां कल्पवृक्षभेदानां प्रकरैर्हासिनि हास्यतीव शोभमा-
ने सह्यगिरेः सानौ अहं दुःखी संस्त्रीकृत युगस्यार्द्धं सिद्धशापादासं ४१ ॥
२१

४२३

4̶23

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अहंजगत्प्रतिप्रीतिबलांडदेहेननादेहभेदेनभ्रमन्नपिप्राक्तनदृष्टनिश्चयस्मृतेर्हेतोः दृश्पालकोर्वीदिव्यरूपायाः अविद्यायादृशः अंतःपरीक्षणाययजवेनयनयत्नंयथास्यात्तथाआसंअभवमित्यर्थः ३३ ततः अहंतस्यतस्या मतिकालेनस्पर्शनप्रयुक्तसंस्कारवेगेनअंगेदेहग्रहणेरागोयस्यतथाविधः सन् सहस्रसमाविटपः अकारो मत्वर्थीयः विटपीआसंसकीदृशः बहिःप्रवृत्तिनिमित्तप्राणचेष्टानाविष्कारणाद्दृतरेवमनोयस्य चेतनेनदृष्टदेहीतिमाक्षिजीवेनभक्तंदुःखपत्रतथापूर्वापरपरामर्शहेतुत्वंतंविमापुष्पफलादीनांप्रतानेजनविस्तारेवाकंदः कंदविशेषदृष्टोमस्सकालादितत्रइत्यर्थः ३४ दूर्वांकुराणामास्वादनेगीतिषुचनिर्बाधदृष्टासक्तिर्यस्यवनजाता

दृश्पालकोर्वीवपुषस्वविद्यादृशोजवेनांतपरीक्षणाय देहेनदेहेनजगत्प्रतिप्राकृस्मृतेः सदाहंघनपत्रमासं ३३ समासहस्रंविटपोहमासमंतर्मनाश्चेतनठकृदुःखाः चित्तैविनापुष्पफलप्रतानेवाकंदवन्नरसागरागः ३४ समासतमेरुष्म गाहमासंसुवर्णवर्णैस्तृणपर्णकूर्णैः दूर्वांकुरास्वादनगीतिमिष्टैः अहन्कनिषेवनवासिमध्ये ३५ पादाग्रकैरालितालएषमेतिभसः कोशकृतालम्नृसुः समाःशतद्विरष्टोहमासंक्रौंचाचलेकांचनकंदरासु ३६ कालागरुद्रुमलतावलितानिलेनविद्याधरीसुरतधर्मकेलामृतानि पीतानिमेमलयसानुनिमंदरेचमंदास्वचंदनकदंबलताग्रहेषु ३७

नाम्नागानामध्येकनिषुः अल्पदेहोल्पवलक्ष्म अतएवकमपिअहन् अहिंसान् ३५ शरभजातेः दृष्टोपिपादचतुष्टयेनसंचाराद्धिसामर्थ्यडिदरप्रदेशस्यापिदृष्टत्वसंभवात् पादाग्रकैरावते आत्मनः पृष्ठेयस्यस्मृतेमरणप्रशक्तेतुगर्जन्मेघर्निर्गतात्कारकोभशेनिभिन्नामेघनसहयोऽहं गिरिशिखरादुत्पतनपतनादृढकोशेनैवकृतः आत्मनःमृत्युर्यस्य ३६ ततोमइतिकर्तुः शेषत्वेषष्ठीविद्याधरजन्मप्राप्तेनमयामलयसानुनिमंदरेचकालागरुद्रु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तःस्वर्पकलधौतशिलाप्रायेण वनिताशरीरादिसर्वपदार्थेष्वपि सर्वजगद्भं प्रतिपद्यामस्तीत्येतत्तत्राश्चर्यमितरंमय
बा०टी० दृष्टमिति वक्तुं कांचिद्वनितामुदाहरति एकत्रेति तस्या वनितायाः शरीरे दर्पणे अंतः प्रतिबिंबितानीव आकाशशैला
नि०ड० दिसरित्दिक्कालमणि एणादिमंति त्रिजगंति भीतिनदं सतमत्यद्भुतमित्यर्थः ४६ अथासावनितामयापृष्टा हे ज्ञा १
४२४ त्रित्वंकासि ते एतच्छरीरं ईदृशं त्रिजगद्रूपं किं इति ततस्तयामां प्रत्युक्तं हे अंग इहास्मिन् वस्तुजातेषु ज्ञ चित् सर्वाभ्वा

ते १

एकत्रदृष्टा वनिता मयैका तस्याः शरीरे त्रिजगंति भांति प्रतिबिंबितानीव स्वदर्पणेतराकाशशैलादिदि
गादिमंति ४६ पृष्टा मयासौ वरगात्रि कासि शरीरमेतच्च किमीदृशं ते तयोक्तमंगेह चिदस्मि शुद्धा भंगा
गमेताभि महाजगंति ४७ यथाहमेवं स्मयदेहिकेयं सर्वं तथैवांगन चित्रमेतत् अन्यैः स्वभावो विदितो न
मुज्ञो यथा न पश्यंति तदेहमंग ४८

स्थिकाशाहमस्मि इमानि इहाजगंति मम अंगं मूर्तामूर्तात्मकं शरीरं द्वावाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तंचामूर्तंच यस्य सर्वा
गोभूतानि शरीरमित्यादिश्रुतेरिति ४८ हे अंग इयं त्वद्दृष्टा अहं यथा यजगद्वृत्तित्वात्मयो विस्मयं आश्चर्यं तद्यो
ग्पदेहवती तथा इयं सर्वं एततस्तंभकुंभादिवस्तुजातमपि सर्वजगद्वृत्तित्वात् चिच्चित्रं आत्माश्चर्यभूतमेव तर्हि अन्यैः
पथाजनैरपि सर्ववस्तु इत्थं कुतो न दृश्यते तत्राह अन्यैरिति यदा इत्थं स्वभावः प्रतिवस्तुन विदितस्तदा इत्थं न पश्य
तियथास्वातिवाहिकमात्रभावदृष्टीकारो विभविष्यति तदा द्रक्ष्यंत्येव तेपीतिभावः ४८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शाखास्तदंतरप्रदेशेषु विरावी
ततो मया अंद्रीद्रस्य संनिधानात्सस्यक च्छजलप्रायेप्रारूढानां करवीराणां लताः करवीरवने सह भार्यापुत्रादिभिरुषि
से द्वरषणशीलो वाल्मीक नामा पक्षिजातभेदस्तदचपुष्पसमानां शतं नीतं ततः करवीरवने सह भार्या पुत्रादिभिरुषि
न्नेसति अन्यत्र दूरस्थे जगति इंद्र गिरेर्महेंद्रपर्वते अशं वियोगार्त्तेनैककेनशेषवयो नीतं ४२ एवं जन्मद्वयेन प्रसिद्ध
शापमोक्षानंतरं सिद्धानुग्रहाद्वसिद्धभूतेन मया महेंद्र गिरेरेव सच्छायचंदनवनावलिते अन्यत्र सानुनि लतानां दोलास्
तत्फलमिव परिलंबमानाः विलासे रवलिताः स्त्रियः दृष्टाः सिद्धपार्श्वेरपहृतास्त्र पिताः भुक्ताश्च ४३ तदनंतरं अमति
ना अविवेकेन एकवस्तुनि अविघातदर्शनलक्षणयो भिनवशास्तज्ञ ... याविद्धचिकया अतं वशीकृतं चित्तं यस्य

अंद्रीद्रकच्छकरवीरलतालयेषु नीतं समासतमशंकधिया मयाप्यत् अन्यत्र दूरजगतीद्र गिरेर्विरावी वा
ल्मीकिपक्षिवपुषा निशमेकलकेन ४२ अन्यत्र सानुनि मया परिलंबमानाः सच्छायचंदनवनावलितलतानां
दृष्टाः स्त्रियः फलमिवावलिता विलासे भुक्ताश्च ता अपहृता अपि सिद्धपार्श्वेः ४३ अन्यत्र पर्वतनितंबकदंबक
छन्नीतानि तापसतपोत्तमयाद्दितानि प्राप्ये कवस्तु भिन्निवेशाविसूचिकान्न चित्तेन तां तमतिना मतिना मया तं
४४ ब्रह्मांड संपूरितततमन्यदस्ति जलेचराशेषदिगंतभूतं संदिग्धते जोंबरवात सत्त्वं जलस्थभूता कृतिमत्र भू
तथाविधेन अतरखतां तांरनामामतिर्यग्पतया विघेन मया अंतनिर्विदं प्राप्य अन्यत्र पर्वत नितंबकदंबकच्छेतापसतयाद्दि
तानि नीतानि ४४ इत्थं स्वजन्मपरंपरावर्णनांतरालेवलाल्लब्धतां स्पष्टाश्रयो लोकान्निचिदुत्कंठया वक्तुमारभते ब्रह्मांडे त्यादि
नाहे मुने अन्यदेकमपाश्चर्यमस्ति तत्कृणु कीदृशं तत् ब्रह्मांडे एतैः संपूरितं जलेचराइवाशेषदिगंतस्थिता निभूतानि यत्र तथा
विधं जलेचराइवेति दृष्टा ततात्पर्यविरावन्विशिनष्टि संदिग्धेति संदिग्धातेजोंबरवाताख्यानां त्रयाणां महाभूतानां सत्त्वाय
स्मिन् जलस्थं जलेप्रतिबिंबितं भूतमिवाकृतिर्यस्य तथा कृतिमात्र भूमिर्यस्मिन् तादृशमेष वाकृतनामरूपावस्थब्रह्मैवास्याश्च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

खेदृष्टानि२

आश्चर्यंतिरमाहएकानीति ओजसा नीति ओजसानि उत्पातादिनिमित्तनिरपेक्षाणि एकानि अन्यानि अभ्रा
वा०टी० णिखेदृष्टानिं तानि च गर्जने: शस्त्रसंघट्टनध्वनिसाम्येनसंजातरणरणाधिते भ्यो वृक्षणायानि विद्युदादीनि
नि०उ० जलवन्निपतंति तानि खडैः स्वशकलैर्जनानामायुधानि भवंति ५१ अन्यत्र आश्चर्यंतिरं दृष्टं किं तत् इहा
४२५ स्मिन्जगति यावत् यावंति ग्रामगृहानि संति तावंति अंधया मित्तिराघुपहतदृष्टेव गगनेन आकाशमार्गेणायां

एकानि दृष्टानि पयांजसानि खेअ्राण्यद्भ्रांगरणरणाणि वृक्षास समंतान्निपतंति खंडैर्भवंतिती रणा
नि जनायुधानि ५२ अन्यत्र दृष्टं गगनेन यावद्दिहांधया ग्रामगृहाणि यांति विशंत्यमुं चांत इहान्यव
द्योग्रामः सएवान्यत एव लब्धः ५३ नरामराहि प्रविभागमुकाम्यन्यत्र भूतानि समालसंति खादेव
सर्वाणि समुद्भवंति तत्रैव कालेन लयं प्रयांति ५४ अचंद्रमाराकमनंधकारं स्वयंप्रकाशाखिलभू
तजातं स्मरामि किंचिज्जगदेककांतिज्वालोद्दाराभं दिनराचिमुक्तं ५५

ति असच्चदूरे दृष्टोते विशंति सच वोग्रामः इहाभवत् स एवमया अन्यतोन्यत्रैव लब्ध इत्याश्चर्यमितर्थः ५३ अ
न्यच्चदृष्टमाश्चर्यंतिरमाह नरेति एतेनरारातेअमराः एतअहृयइतिलोकत्रयवासिनायेअवांतरप्रविभागा
स्तेनुकानि अतएवसत्वानि ५४ अन्यत्राश्चर्यंतिरमाह अचंद्रेति अनंधकारत्वेहेतुः स्वयंप्रकाशेति ५५ ४२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न त्विदमसमंजसं मयास्वदेहस्य सर्वजगद्व्याप्तित्वेनानुभवाद्देहांतःकरणाद्यप्रवेशेन यद्दितत्तत्स्यजगद्दर्शनं दूषितं हिताि
त्तत्वेदशास्त्रादेः श्रोत्रेणश्रवणंस्यादेवेतिमसा ऽसंभवनालिंगरूपलक्ष्यतत्संभावनायांसामाह अवेदेतिद्वाभ्यां त्वद्वादि
भिः अशेषैरपिभूतैः प्राणिभिः अवेदशास्त्रत्वेनाभिमतेपि बाह्याद्यस्मिन्देहांतर्गतेजगतिस्वदेहालयमितेभागात् एकदेश
भूतान्स्वस्वकर्णे कुशलीप्रदेशात् नित्यं अनाहतध्वनिः सर्वं वेदशास्त्रादिशब्दसामान्यरूपनादात्मकः श्रूयतएवस
एवहिएतन्नित्यनैमित्तिकंकर्मशमदमादिज्ञानसाधनंत्वविधेयमवश्यमनुष्ठेयंइतिसर्वविधिगर्भः एतत्कलं जभक्षणा
दिविधेयमितिसर्वनिषेधवेदशास्त्रगर्भश्रोतितत्कर्णेनैवतदंतर्गतंविधिनिषेधशास्त्रमिवतद्रूपभूतंजगदपिदेहस्तीति

अवेदशास्त्रेप्यजगत्यशेषैर्भूतैः स्वदेहालयमितिभागात् एतद्विधेयंनविधेयमेतध्वनिः स्वतःश्रूयतएव
नित्यं ४९ इदंकुत्स्वभावैवपदार्थसत्तासातेन्नयद्वित्यचलाद्योपि स्वप्नादिमायात्विवमेवदंतिवाचंनयुष्मास्व
समंजसंतत् ५० अस्त्वीकसंसारगतेनदृष्टंमयाक्वचिद्यावदनन्यकामं भूतानियातिवहूनिभूतान्विशंतिभूता
निवहूनिभूतं ५१ नि २

संभावयेतिभावः ४९ उक्तन्यायेनस्तंभकुंभादिष्वपिसर्वज्ञगत्सद्भावः संभावनीयइत्याशयेनाह इदमिति सर्वजगद्दृष्टि
तसामान्यस्वभावैव यद्यस्मात्कारणादस्मिञ्जगतिप्रसिद्धाः नित्यचलाद्योपि साद्यसयतेवनच नित्याद्यो वाचंनवदंतीत्यचेत
नाएवेतिनभिततद्यथ तत्स्वप्नादिप्रसिद्धमायात्विवइदानीमपिमेपरतः वाचंवदंतियदा अतपंतुजडत्वेनप्रसिद्धेष्वपिकुड्यादि
षुसर्वजगद्दृष्टितच्चेतनत्वंनासमंजसंतदचेतनप्रायेषुयुष्मास्वपुष्मद्विदेहेषु सततरांतत्रासमंजसमितिभावः ५० ननितासंवाद
लक्षणमाभूत्त्वयैस्वदृष्टमुपवर्णयामितितरंतादृशंवर्णयति अस्त्वीकेति क्वचिद्देशकालेनविद्यते द्वितीयाय्यत्रतपाविधोयःसंसा
रोजगत्तनमयायावत्संकल्पंप्राणिजातंनविद्यते अ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किमुक्तं तदाह इहेति हे कांत इह अस्मिन् प्रदेशे चंद्रोदये सति चंद्रकांतशिलामयानां कटानां अद्रिकटकानां प्रजाः संता
वा०टी० नभूताः एताः नद्यः माद्यंति प्रसृतजलैर्वर्द्धंते यथा निशागमे सेर्ष्याः इष्टेन प्रियतमागमनेन सहिताः वनिताः कामेन
कि०उ० माद्यंति तद्वत् ३ तर्हि निम्नगमात्मागोत्रायम् अर्थस्त्वयामसंकुतोमनिवेदितस्तत्राह त्वसंगमेति ननु इति कोमलामंत्रणे
४२६ विस्तृतं मयेति शेषः यथा गंगा कनकपंकजे स्थितद्विहगीसहचरं भृंगं उपादाय खंडडीना तथा सामामुपादाय खमु
डीनेति परेण सहान्वयः ४ तेन जलेनालिन्नोहं तत्स्नंतरमकर्दमा सुतेनिर्मलमंदरे शृंगे सप्तमासांस्तपासह आसं ५ ततो
तत्र निष्ठ
इह चंद्रोदये एताश्चंद्रकांतकटप्रज्ञाः नद्यो माद्यंति वनिताः सेर्ष्या इव निशागमे ३ त्वत्संगमरसावेश
वशात् न न विस्तृतं इत्युक्ता मामुपादाय सोड्डीना विहगी विखं ४ भृंगं शृंगवतः शृंगे गंगाकनकपंक
जे अहमासं समाः सप्तक्लिन्नो कर्दमाप्लुते ५ अन्यजन्मपाजगद्दृष्टस्तच्चक्रवि वर्जितं गर्भाग्भिस्थि
कज्ञाति स्वप्रकाशजनाद्दृतं ६ नदिस्त्रिभागोनदितीयत्र तत्त्वैवशास्त्राणि वेदवादाः न्वेवद्वैतादिसुरादि
भेदो जगन्मया तादृगतालदीप्तं ७ विद्याधरामरविहारविमानभूमावभ्रंलिहाचलनितंबकदंबकच्छे आसं
समाः समरसोमरसोमनामा सप्तान्यसप्तसमुद्रतटे तपस्वी ८
जन्मांतरे साश्चर्यं जगदंतरदर्शनमाह अन्यदिति अस्त्रं सूर्यचक्रेण विवर्जितं कदलीत्वचइव गर्भे स्थिताः एकजातयः
स्वप्रकाशाश्रयेनास्तेराद्दृतं ६ तर्हि तत्रं कथं लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवृत्तिस्तत्राह नेति आत्मैव दीप्तप्रकाशमानं ७
ततो जन्मांतरमाह विद्याधरेति समुद्रतटे समुद्रः तटसन्निहितं अभ्रंलिहानामत्युन्नतानामचलानां नितंबकदंबकच्छे
अहं अमरसोमनामा विद्याधरः सप्तअन्यसप्तचतुर्दश समाः तपस्वी आसं ८ ४२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आश्चर्यांतरमाह अपूर्वेति प्रसिद्ध संस्थान व्यवहारवैलक्षण्यमपूर्वता २६ किंबहुनामयायस्यां दिशि न विहृतं सा
दिङ्नास्ति यो देशो न दृष्टः सोपि नास्ति यत्कार्यं कौतुकं नानुभूतं तदपि नास्ति मदीयास्मर्शादनुभवरूपात्सर्वसाक्षिणः सकाशादन्या
श्चर्यं अन्याधिष्ठानकं अपरत्वं घटितिरिक्तं च यत्स्यात् तदपि नास्ति ५७ क्षीरोदके समुद्रे मंथनार्थं भ्रमितो यो मंदरगिरिस्तत्कीयरत्नम
यशृंगाग्राणां तीक्ष्णैः शाणाग्रायैर्धाराग्रैर्निर्दलने निशातने जातं ऋणातने जातं क्रणाक्रणासिंजितानां उपेंद्रस्य भगवतो भुजांगदानां घ
नगर्जितांशंकितेन मेघगर्जनशंकया जनेः श्रुतं आश्चर्यभूतं शब्दं स्मरामि साश्चर्योक्तीनामुपसंहरः ५८ *इति वासिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे नि० प्र० उत्तरार्द्धे एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः १३१* वर्षं पतेत्रापिमासेन भूयो जन्मपरिभ्रमाः आश्चर्याणि च भूरीणि

अपूर्वदैत्यादिनरामरादिभूतान्यपूर्वद्रुमपत्तनानि अपूर्वलोकांतरकार्यवंति स्मराम्यनंतानि महाजगंति २६ दिग
स्ति सा नो विहृतं न यस्यां नतो स्ति देशः खलु येन दृष्टः यन्नानुभूतं न तदस्ति कार्यमन्याश्रयं नापरमस्ति मत्तः ५७ क्षीरो
दकभ्रमितमंदररत्नशृंगधाराग्रनिर्दलनजातझणाझणानां एकत्र संयुतमुपेंद्रभुजंगदानां शब्दं स्मरामि घनगर्जि
तशंकितेन ५८ *इति महारामायणे वा० नि० प्र० उत्तरार्द्धे भाससंसारवर्णनं नामैकत्रिंशोत्तरशततमः सर्गः १३१ भास
उवाच* मंदरे मृदुमंदारमंदरे मंदराभिधां आलिंग्याप्सरसं सुप्तं शरदिंदुरिवानयत् १ मामभ्यासोमयापृष्टस ४
माप्यासु जलाकुला बालेकिमिदमित्युक्तं तया चपलनेत्रया २

निःसारत्वं स्तौति आश्चर्यपिवर्षाणि ऐरंतरितां स्वजन्मापरंपरां वर्णयित्वा पुनरनुसंधत्ते मंदरे इत्यादिना पर्वतनितंबकंदरक
दंबकेतापसभावाभ्यां अभ्यासेन बहुदिनपर्यायेन प्राप्तसिद्धिं अत एव मंदरपर्वते मृदुनि मंदारकुंजमंदिरे मंदराभिधामप्सरसमालिंग्य पव
नमारुणशरदिंदुत्वप्रवाहयति तं तत्क्षणमिवानयत् प्रवाहितवतीत्यर्थः १ सा भिति पूर्वीन्वयी अनयानंतरं जलेन आकुला व्याकु
ला असौ अप्सरा मां मयासमाभ्यासः पृष्टः हे बाले इदं आकस्मिकं नयनयोः अश्रुवर्षणं किं इति निमित्तमिति ततो भयाच्चपल

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
४२७

दृशाश्चकृषोयावत्पर्यंतं विषयाशाप्रसक्तोऽहंतावत्प्रदेशपर्यंतं रणाद्यातः पुनरपितथैवपरस्परसंसक्तदर्शनकौतुकेन पुनःपुनर्दर्शपंयातोस्मीत्यर्थः १५ इतिरवंरात्यायुगरेणुस्वमेऽवदृष्टंशकांतद्विन्नमदर्शपंच विषयसुदृश्यगम्यंच देशंवेगाल्लंघयतोममवर्षगणाबहवोगताः १५ १६ यद्यपिमयानेदंसदितिविचारानुभवेस्थितंतथापिइदंसत्यमि दंचसत्यमितिप्रतिविषयंदुष्टबुद्धिर्ननिवर्त्तते चिराभ्यस्तद्वैतसत्यतासंस्कारस्यप्रबलत्वादितिभावः १७ विचारेणनिरस्ता अपिदुर्धियः प्रतीक्षणंप्रसक्तेः सुखैर्दुःखैर्देशकालभेदैरिष्टानिष्टजनसमागमैश्चसरिद्वारिवत्नवनवमायांति

विषयाशादृशोयावत्तावद्यातःक्षणादहं पुनस्तथैवपश्यंस्तद्दर्शपंयातःपुनःपुनः १३ इतिदृश्यम दर्शपंचगम्यंचागम्यमेवच वेगाल्लंघयतोदेशंममवर्षगणागताः १४ दृश्याख्यायाअविद्यायाअंतं तंप्राप्तवानहं मिथ्यैवहृदिरूढायाः पिशाचाइवबालकः १५ नेदंनेदंसदित्येवंविचारानुभवेस्थितं तथापीदमिदंचेतिदुर्बुद्धिर्ननिवर्तते १७ प्रतीक्षणंसुखैर्दुःखैर्देशकालैःसमागमैः सरिद्वारिव दलोलानवमायांतियांतिच १८ तालीतमालसवकुलातुल्यतुंगभृंगगणमुन्नवातजवमेकसहंस्मरामि सूर्यादिभिर्विरहितंप्रकटंस्वकांत्याभासस्थावरादितजगमभेवविश्वं १९ यदेतदेकांतविहारहारिस्व छंदकेकामितमस्तशंकं क्वचिन्मयाचारुजगत्सुदृष्टंतुल्यानतस्यामरराजलक्ष्मीः २० इतिमहारामा

यणोनिर्वाणप्र० उत्तरार्धे द्वात्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः १३२ ॥ ॥

१८ तत्रैकमाश्चर्यंस्मृतमाह तालीति तत्रभृंगगंसूर्यादिभिर्विरहितमपि स्वकांत्याप्रकटंभासमानं विश्वंतु तत्पश्यंगसयस्यं वरैरर्द्धि रैर्जंगमैश्चसहितंयत्तस्तांतुतत्स्थानीयमीमितिसर्वाधिष्ठमलसैवात्राश्चर्यंहिंगंनदिष्टं १९ यदेतच्छगारस्कांतविहारोयेषांतत्वविदा तेषांहारिमनोहरंस्वच्छंदंराकेअमितंअसर्वविकारशंकेनेति निविधपरिच्छेदस्पूंसंतच्चकविच्चारुजगत्सुब्रह्मविन्मंडलीषुदृष्टं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततः अहं वन्हेर्वैर विभवेन जगति भ्रमितः अविद्यां दिदृक्षुः सन् क्वचित् पवनवहनं प्रवाहरूपेण गमनं तद्युतः क्रमसन्निवेशे
नानाविधाय सुहृपानुचा मग्नाः पयोधरा मेघा इव च देहा येषां तथाविधैर्जनैर्गजैर्हरिणैर्मृगेंद्रैस्तैर्वल्लीभिस्तैर्खगैर्नगैः प
र्वतैः पन्नगैः पत्निभिश्च परीतं अनंतकोशं गगनं अवतितः संभ्रम उरगासनो गरुडस्तद्वत् बलात् वेगेनाग्रे ग्रस्त इति रूपोरव
यः ६ १० तस्माज्जगतः परिनिर्गतोहं क्वचिदेकमहार्णव वद्धिस्ते नभसि पतितः तत्र निवास भेदेन गगणो सितः वहुः सन्
दिनरात्रि मासत्वादि समयं अनुभवं तथा दिक्षु पतनं गमनं चानुभवं ११ वर्णितेन प्रकारेण आकाशकोशे पतनस्यागमनस्य ग

६२

पवनवहनसन्निवेशनानासुहृयपयोधरदेहकैरनेकैः गजहरिणमृगेंद्रवल्लीखगनगपन्नगपत्निभिः
परीतं ६ मनमवनीतः समेत वन्हेर्वैर विभवेन जगत्यनंतकोशं क्वचिदहमभितो दिदृक्षुरग्रेस्तत उरगाशनश्च वला
द्विद्यां ७ क्वचिदहं जगतः परिनिर्गतः पतितरएकमहार्णव विस्तृते नभसि तत्र निवासि निभेसितः समयमन्वभ
वं पतनं तथा ९ आकाशकोशपतनानुभवैकवृत्तेः भ्रांतस्य मे पदमकार्यथ निद्रयांतः तादृक्सखु सवपुषाप्य
मयोपलब्धं स्वात्मा तमजाग्र तितदात्मभितत्र विश्वं २२ भूयो दिगंतभुवनामरमंदिरादिसंसारचंचलतयाल
तयेव पत्नी अक्षीणवातवलया परिचाल्यमानस्त न्मासुतामुपतितो हि जगज्जुहास २३

मनस्यानुभवनस्यैवैकमुरव्यारत्नि र्यस्यतयाचिरपतनेन भ्रांतस्य मे अथ अनंतरं निद्रया अंतर्हृदि पदं स्थानं प्रकाशिताह
शासर्वज्ञनप्रसिद्धेन सखुसवपुषा आश्रितेन मया अपनं तरं पुरतो विमात्मके जाग्रतितदा तत्र अंबरे व आत्मनि सर्वभिवि विश्वं उ
पलब्धं २२ अथापि भूयः दिगंतभुवनादिसंसारेण चंचलतया अक्षीणवातवलयालतयपत्नीव परिचाल्यमानो हं तास
पूर्वसंकल्पितास्तेषां द्वरवंनामाभिमाः उपतयापरिहसन्तं जगन्नासुजगज्जुहासपतितः २३ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अहंविधां चिंतां यावन्मना कुकलया मितावत् सहसा नभसः विवस्वान्सूर्यः कल्पांतवातैः परिवृत्तस्य परावर्तितस्यापि
नि॰उ॰ तामहां श्रोध्वैकयालस्य अयपात इव घनघोषवता जवेन पपात ६ तदात्व किमकार्षीस्तत्राह तस्मिन्निति द्वाभ्यां भीमा॰
४२८ मतिभयानकरूपे पुरुषाकारे वस्तुनि पतति सति अहंस्वात्मनः स्वशरीरस्य तदुपमर्दाद्वश्यभाविनाशमाशंक्य अथ

एवंविधां हृदि मना कुकलया मियानत्तावत्पपात सहसा नभसो विवस्वान् कल्पांतवातपरिवृ
त्तपितामहांडपृष्ठावपातघनघोषयुताजवेन ६ तस्मिन्पतति भीमात्मन्यपारावारदेहिनी सप्तद्वीपां वसुम
तीं परिपूरयति क्षणात् ७ स्वात्मनो नाशमाशंक्य सद्वीपभुवनैः सह अवश्यभाविपार्श्वस्थमहमग्निम
428 थाविशं ८ स जातवेदा भगवान् जन्मांतरसतार्चितः माभैषीरिति देहेन ममुवाचेंदुशीतलः ९ जयदे
वत्वमस्माकं प्रतिजन्मपरायणः अकाल एव कल्पांतो जातोंऽतः पाहि मां प्रभो १० इत्युक्तेनाग्निना प्रोक्तं माभै षी
428 रिति तत्पुनः उत्तिष्ठागच्छ गच्छावो मल्लोकमिति चानघ ११ इत्युक्त्वा शुकपृष्ठे सा वारोप्य भगवांस्ततः देहैक
देतत्पाति भूतं दग्ध्वा नभः स्थितः १२

पार्श्वस्थमग्निं अविशं मिति द्वयोरन्वयः ७ ८ स भगवान् जन्मांतरशतार्चितो जातवेदाः इंदुशीतलः मां भैषी
रित्याह ९ तदानीं स्वकृतामग्निप्रार्थनामाह जयेति जातः प्रसक्तः १० हे अनघ मल्लोकमग्निलोकं गच्छावस्त्वा
मागच्छ इति प्रोक्तं ११ स्ववाहनशुकपृष्ठे मामारोप्य तत्प्रागुक्तं यातो यास्ती तियाति भूतं शवं देहैकदेहैक दे
शे दग्ध्वाच्छिद्रीकृत्य नभः स्थितः १२ ४२८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्याश्चर्यं किंचिद्दृष्टं भासेनोक्तोपवर्णितैः सप्तद्वीपसमारण्यस्य शवस्य पतनं दिवः अविद्याख्याने स्मिन्नत्याश्चर्यवर्णनप्रसंगेन
शवोपाख्यानं भासमुखेन वर्णयितुं प्रस्तौति कस्मिंश्चिदिति हे मुने अस्माज्जगतो ऽन्यत्र कस्मिंश्चिदपूर्वे जगति मया इदं दृष्टं समारण्य
विचित्रं अत्याश्चर्यं दृष्टं तच्छृणु यत् महाघानां बहुसहस्रादीनां फलभूतरौरवादिविकरवृत्तांतदशासमानमपि वीभत्समपि अविद्या
अंधेन मया वन्हिवरप्रार्थनाबलात् कृतं संपादितं अनुभूतमिति यावत् आगम्यं गंतुमशक्यं कचिद्योऽस्मि जगत् तत्र चञ्चलत्याचंद्र
पर्यादिदीप्तादिविचित्रः सर्गोऽस्ति तत्र सन्निवेशान्तरस्ताद्दृशोत्तडसांऽद्दसदृशमपि अवरतः एतद्दृश्यास्मृत्यत्वहेतोरस्मादन्यदेव तत्र
दृष्टांतः यथा स्वाप्नस्य समदृष्टं स्फुरं जाग्रद्दृष्टं पुरसदृशमपि जाग्रद्दृश्यासंभूतत्वादन्यदेव चेतसि भातं तद्वदित्यर्थः २ तस्मिञ्जगति

सू १

तिन्वेत २

विपश्चिदुवाच कस्मिंश्चिदन्यत्र जगत्यपूर्वे दृष्टं मयेदं शृणु किंचिच्चित्रं महाघवृत्तांतदशासमानमविद्यया येन बला
त्कृतं यत् १ अस्ति क्वचित्स्वैर भवतामगम्यं जगज्ज्वलद्दीप्तिविचित्रवर्गः एतादृगप्यंबर तत्तदन्यत्स्वाप्नपुरं जाग्रदिव
२ तस्मिन्मया विहरता हृदयस्थमर्थमन्वेष्टुमद्रौ निहितं ककुभांमुखेषु पश्यामि यावदचलप्रतिमा धरायां छा
यालिजालमलिना परिवं भ्रमीति ३ आश्चर्यमात्रमुचितं किमिदं निमेषादस्मिन्नवे जगति यावदहं स्वजामि तावत्
वदद्भुतमतुलं पुरुषाकृतिं द्रागावर्तवृत्तिभिरपश्यमहं पतंतं ४ कः स्यादयं गिरिगुरुः पुरुषो विशालपर्यन्तपर्वतवद्
अपतच्छरीरः आकाशपूरकवपुः परमांबरो हि पिधो नैवभाति पिहिताखिलवासरश्रीः ५

निवशतामया हृदयस्थं स्वात्माभिलषितं अर्थं दिगंतेष्वन्वेष्टुं ककुभांमुखेषु अन्तर्निहितं प्रेरितमिति यावत् तेषु यावत्कौतुकं
पश्यामि तावत् धरायां ऽलिजालमलिना अचलमहिमा महती छाया वं भ्रशं भ्रमति ३ ततः अतिमहत्वात् आश्चर्यमात्रमिदं छा
याकरं किमुचितमिति विमर्शात् यावदस्मिञ्जगति कुत्रैनमोऽन्वेष्टुं जामि प्रेरयामि तावत् अद्रीणां मानं परिमाणं अधिमासामतुलायस्य तत्
पाविवं रवावर्तवृत्तिभिः पतंतं पुरुषाकृतिं अहं द्रागपश्यं ४ गिरिरिव गुरुः आकाशपूरकवपुः पतच्छरीरो ऽयं पुरुषः कः स्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तस्मिन् शवे शतगुणां बोधं अभिघातं आगत् प्राय तत्र तस्मिन् बोधे १८ तस्य शवस्य तत्ताद्दशं तनं आसीत् की
वि०उ० द्दशं तदाह दलनमित्यादि १९ भूतले अर्पणं समीकरणसाधनमितियावत् प्रलयार्थिनां रुद्रगणानां २० स्य
४२९

तस्मिन् शवेन पतिते तवसुधा रसा ससारावदिक् भुरवतया शतवेधमागात् तत्रास्फुटन् कुलगिरीन्द्र महा
तटानि पातालदेशमविशन्हि मवन्ति रांसि १८ आसीत शततं तस्य मेरुशैलशिलाकृतेः दलनं शैल
श्रृंगाणां विदारणाकरं भुवः १९ क्षोभणं जलराशीनामद्रीणां भूतलेर्पणं पीडनं सर्वभूतानां क्रीडनं प्रल
429
यार्थिनां २० पतनं भूतले भानोः स्थगनं द्वीपपङ्क्तेः चूर्णीकरणमद्रीणां दलनं मंडलावलेः २१
द्वितीयमिव भूपीठं ब्रह्मांडार्द्धमिवापरं पतितं खमिवाकृत्या तदपश्यन्नभश्चराः २२ अथ पश्पाम्यहं
यावद्देसो मांसमयोचलः नमातिसप्तद्वीपायां भुवि तस्यांगमेककं २३ तमालोक्य मयाद्व प्रसादेस
मवस्थितः संपृष्टो भगवान्वह्निः प्रभा किमिदमित्यथ २४ कथं मांसमयः सार्द्धं सचार्कैः पतितो दि
तः सनमाति द्विभूपीठे सपर्वतवनांबुधौ २५

गगनमाच्छादनां २१ आकृत्या मूर्त्तिकारेण २२ २३ २४ मांसमयो देहः कथं पतितः तेन सार्द्धं सप्रसिद्धो कैश्चक
थं पतित इत्याह सत्यायोज्यम् २५ ॥ ॥ ॥
४२९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham.

१३ एतस्मिन्महाशये जवेनपतिते सति अंभोध्यादिसहितावसुधाच्चाल अपानजलानिरुद्वोदप्रवाहः अवंत्योनघोयस्यां
तथाविधाय तीरिनदीनांकूलद्वयेमार्गांतरेण जलस्रवणात् भृगुद्वयंजलप्रपातद्वयंचक्रेपतंतिजलानिभीमाकृतीन्भयंक
रान् अदेहविभेदानमनुष्यादिदेहकृतभूविदारणंइत्यर्थः २४ पुनः किमासीत्तदाह उपेतिउर्वीभृः उपरतः ककुप्उत्तरादि
कृतथापूर्वादक्षिणाचकारात्पश्चिमाचककुप्घोः शैलेभ्यैतैश्वसहितं २ जन्पर्वाणीकूपादि विलक्षणानगजान् मूर्धश्चकुः
विधुरदेहविभेदकर्त्तानितिपाठेवसुधाविधुरेण विसंष्ठुलेनस्वदेहविभेदनकर्तान्वप्रादिकर्त्तानिचक्रे सर्वजगच्चप्रलयसंभ्रमेण

अनंतरंनभःप्राप्यदृष्टःकलाकृतिर्मया सतादभूतसंपात महोत्पातोभयप्रदः २३ तस्मिन्जवेनपतितेवसुधाच्चचा
लसांभोधिशैलवनपत्तनजंगलौघाः चक्रे भृगुद्वयमपानजलस्रुवंतीभीमाकृतीन्विधुरदेहविभेदकर्त्तान् २४
उर्वीररासककुबुत्तरतोररास पूर्वंरिरासविररासचदक्षिणादि कुघौरारासविररासससशैलभूतं सर्वजगत्प्रलय
संभ्रमभीतमुच्चैः २५ उर्वीररा सधरणोयविरावरंहः संरंभतर्जितसमस्तदिगंतरासा व्योमापिघुंघुमलंघमलं
चकारनागारिरंद्रभयविद्रवणाप्रचंडं २६ निर्घातशब्दउदभूदभितोभयायभीमायभूधरदरीदृढदारणोत्थः॥
उत्पातभीमजवज्वालयुगांतवातसंरब्धकल्पघनघोषवितीर्णतर्जः २७

भीतंसत्उच्चैःरासदध्वानरुरोदच धात्वाद् तितत्तच्च वैलक्षण्यद्योतनाय २५ उक्तमेवस्पष्टंपुनराह उर्वीति धरणीपति तस
भीतसत्उच्चैःरासदध्वानरुरोदच धात्वादितत्तच्चवैलक्षण्यद्योतनाय २५ उक्तमेवस्पष्टंपुनराह उर्वीति धरणीपति तस
धावस्यधारणेतारत्वाधिकेनशब्दांतरेरलंघघुंघुमंध्वनिंअलमत्यर्थंचकार नागारीणांगरुडनांभयेनविद्रवणं २
वप्रचंडंदुःसहं २६ भूधरदरीणां दृढधारणाहृत्थउत्थितोनिर्घातिआस्फालानंतन्निभिन्नः शब्दोभयायभीमायभयहेत
वेभ्रातहृदयादिभेदनायच उदभूत्सकीदृक् उत्पातेभीमजवज्वालाज्वालवदाकर्षिणी येयुगांतवातास्तैः संरब्धायेकल्पघ
नाः प्रलयांबुदास्तद्घोषभ्यो वितीर्णविश्राणितात्भर्त्सनायेनतथाविधः २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना०टी० सात्वयंमु क्कानीरक्तैर्भवतिनइतिवितर्के ४ कीदृशीतदाहप्रेतवेदैरित्यादिनातारकितंसंजात तारकमिवकृतमंबरंयया
ति०उ० ५ सिरालैः शिराःवद्भिःदीर्घैर्दंडैवनमिवसंपद्यमानंकृतनभस्तलंयया इष्टिपातैर्दिवाकरानाकिरंतीविस्तारयंती ६ स्फुरतांनाना
४३० युधानागाकारैकचरुणा रुणाध्यवियव्याप्यानत्याव्योमकोटरेखगानीकंपक्षिसमूहं शतखंडंकुर्वाणा ७ देहज्वालाभिरि

व्योमवासीचपेदेवीमयस्तुवतिसादरं व्योम्नःप्रकटतामागाद्भुष्कानुभवतित्स्वयं ५ प्रेतरंदैरिवगतामात
मंडलतालिता कुंभांडपक्षवेतालजालतारकितांबरं ५ शिरालदीर्घदोर्दंडवनीकृतनभस्तला किरंकीता
430 रीक्ष्यदेहे ६ ष्टिपातैर्दिवाकरान् ६ स्फुरन्नानायुधाकाराकचरुणारुणाध्वभिः शतखंडंखगानी
कंकुर्वाणाव्योमकोटरे ७ देहज्वाले ज्वलणोध्वाघैः शरीरावयवैस्त्विषः दीर्घवेणुवनाकारः किरंतीको
ट्यियोजनीः ८ दंतकांतीदुविद्योतदुग्धस्नपितदिङ्मुखा कृशातिदीर्घविस्तीर्णशरीराष्टरितांबरा ९ शिरालं
वास्पदासांध्याविततेवाभ्रमालिका प्रेतासनसमारूढासुरूपापरमेपदे १०

ज्वलणोध्वभिर्नेत्राग्न्यौघाद्यैः संपन्नैः शरीरावयवैः दीर्घवेणुवनाकाराः कोटियोजनपर्यंतं मितित्विषः किरंतीवि
स्तारयंती ८ ९ निर्गतैरालंबास्पदैर्यस्याः अभ्रमालिकापक्षेनिरालंबरमास्पदंयस्याःपरमेपदेब्रह्मणीसमुपारूढाप्रा
दुर्भूता १० ॥ ॥

४३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिपालयप्रतीक्षास्व अपेएतत्पतनदोषः यावत्साकल्येनशाम्यतु २६ गगनजं अखिलंवद्धभूषणमाल्यादियेषां २७ येषां तेनभस्वराः केकेतानाहसिद्धेति २८-२९ यादेवीमहाकल्पोतेसंहृतस्यपद्मयोनेः कपिलंगरुजयमंडलेख द्रुंगस्कंगे वध्वादैत्यानां उत्तमांगेः शिरोभिः उरसिस्रजंकृत्वासंहृतस्पातालेस्पगरुडस्यपदेः शिरः शेखरं अवतंसंचकृत्वाभुक्तंप्राणिजातंययातथाविधात्पतीत्साद्रिभूपीठभूतं इदंजगत्पिवति एवंसर्वंजगत्संहारेपिदोषलेशेनाप्पलिप्तत्वात्रिष्कलंकास्तुदुचिन्मात्रस्वभावाप्पस्मदनुग्रहायकलित लतास्वीकृतशरीरासती अवश्यपालनीयातूनः अस्मान्पातुरक्षतु ३० इतिवाशिष्ठता०
ता २

अग्निरुवाच प्रतिपालयपुत्रत्वंक्षणमेकंगतज्वरः यावच्छाम्यतुदोषोयंकथयिष्यामितेततः २६ अथतस्मिन्वदत्येवंसमाजग्मुनभस्वराः तत्कालजातीयादिभोगगनजाखिलाः २७ सिद्धसाध्यासरोदैत्यगंधर्वाश्रिगकिन्नराः ऋषयोमुनयोपन्नाः पितरोमातरोमराः अथसर्वेश्वरींदेवींशरस्पंतेनभस्वराः भक्तिनम्रशिरःकायाः २८ कालरात्रिंप्रतिस्तुत्युः २९ नभस्वराऊचुः वध्वारवंकांगस्कंकेकपिलसुरजटामंडलंपद्मयोनेः कृत्वादैत्योत्तमांगैः स्रजमसुरशिरःशेखरंतार्क्ष्यपक्षैः यादेवीभुक्त निःस्वापिवतिजगदिदंसाद्रिभूपीठभूतंसादेवीनिष्कलंका कलिततनुलतायातनुःपालनीयात् ३० इतिमहारामायणेनिर्वा० महाकाशवर्णनेनामत्रयस्त्रिंशत्तमःसर्गः १३२

विषष्ठिरुवाच एतस्मिन्नंतरेव्योम्नःसपतन्पुरूषेभया स्थगिताखिलभूपीठःशवरूपोविलोकितः १ सया वहुरत्नामिरव्योदेहभागोस्ययेनभूः सप्तद्वीपापिहितासुः शैलोघ्रमोमहान् २ वन्हिनोकस्मनंतंततद्भोरुदशिरस्थमे लोकालोकात्परपारंप्राप्तंहाधविषयेन्नणां ३

नि० उ० त्रयस्त्रिंशदुत्तरशततमःसर्गः १३३ देव्यास्तस्याविभूतायाःशरीरमिहवर्ण्यते तत्पीतरक्तकुणपस्वादनंचगणेरय एतस्मिन्नंतरेदेवारब्धदेवीनृत्तिकालेसम्प्रवर्त्तिते पतत्पुरुषःसमास्थगितमाच्छादितसलिलंभूपीठंयेनतथाविधःशवरूपोनिर्जीवोविलोकितःपरिज्ञातः येनशवस्यसप्तद्वीपाभूपिहितायोस्यसंपूर्णभूमेयावत्साकल्येनअमातुमनिमग्नाभवतः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०री० ननु भुजोरुस्कंधादिभागे कुतो न गृहीतस्तत्राह भुजोर्विति एतस्ते ब्रह्मांडे खपरिस्य परं पारं जलाद्यावरणदेशं प्राप्तास्ततो स्तैर्भू
भि०उ० तसंघाः तैर्दूरे दिगंतरे स्थितास्तत्तैन प्राप्ताः किंतु तत्रैव कालेन स्वयमेव कलिता ग्रसिता इति द्वयोरन्वयः २३ २४ २५ कीदृशं च
४३१ मू. च तदाह पिंडेत्यादिना पिंडशः आहार्यैर्भस्मसात् आरोणीयमाने अस्र अमेदुर्गंधिभिर्मांसवशादिभिर्गुंठीकृता अस्वग्गुंठिता आ

पु१

भुजोरुस्कंधराद्यास्ते तस्यान्येवयवायतः ब्रह्मांडस्यापरं पारं प्राप्ताः परमविस्तृता २३ ततस्तैर्भूतसंघातैः स्थि
तादूरे दिगंतरे न प्राप्तावेहितत्रैव कालेन कलितांलये २४ ततस्तां चंडिकां यां खे भूतवृंदेशवाकुले देवेष्वद्रि
घृतिष्वत्स्वभूवभवनं तदा २५ पिंडाहार्यमिदुर्गंधिगुंठीकृतककुवाराणं रक्तगर्भाभ्रनिर्व्यूहैः खादिरज्वलनोज्व
लं २६ मांसचर्वणसंरंभप्रोघच्छवशवस्वनं लतास्थिखंडतोड्डीनवृहत्कटकटारवं॥ २७ भूतसंघद्विश्लेष
वशाद्भीषणनिःस्वनं हिमवद्विंध्यशैलाद्रिप्रमाणास्थ्याचलावृतं २८ देवीमुखानलज्वालापक्वमांसात्मभू
तलं रक्तशीकरनीहारसिंदूरीतककुवाराणं २९ सर्वतः प्रेतकैर्देवैः सप्राकारदिगंतरं रुधिरैकार्णवाभूतस
प्तद्वीपवसुंधरं ३०

(431)

प्ताककुवारणायत्र तथाविधं २६ शवशवेति चर्वण ध्वन्यनुकरणं भीभत्सो रसः लतानामिव शीर्णानां अस्थीनां च
खंडनाड्डीनः आकाशे प्रसृतः वृहत्कटकटारवो यत्र २७ २८ २९ सप्रकारं वरणे वेष्टितमिव दिगंतरं यत्र ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बाडवज्वलनोवडवानलस्तद्धियंदधाना ११ कसिका: आसनानि १२ कटकटेतिदंतध्वन्यनुकरणंतदाटोपैस्तदाडंबरैः
प्रजांजनशरीरमालांगगणायरोवहतीयथाप्रादुरिति: द्दषदामालां घर्घराराविर्निर्झरैस्खलेत्वदेहेवहतितद्वत् १३ दे
वास्तांदेवीमूचु: हेअंबिके अयंशवस्तेउपहारीकृतोस्माभिः स्वपरिवारआर्डैशीघ्रंआह्रियतांभुज्यतामित्यूचुः १४ देवीत्वयं
सर्वप्राणशक्तित्वात्प्राणानांरक्षाधारत्वात्प्राणवायुनेवतद्रक्तसारस्मात्कष्टप्रवर्त्तत्ते १५ १६ प्राकृत्स्फुसती तत्त्वाभूत्वा पश्चात्पी

स्फुरंतीप्रज्वलद्रूपासंध्याजलधरास्तस्या दधानागगनांभोधौवाडवज्वलनश्रियं ११ शवैः शवांगैर्मुशलैः प्रा
सतोमरमुद्गरैः कसिकोलूखलह लैःकिरंतीचंचलासृजः १२ प्रजांटकटकाटोपैर्वहंतीगगणांगणे द्दषदां
घर्घराराविप्रावकुरिवाचले १३ देवाऊचुरयंदेवीउपहारीकृतोंबिके साऊर्जस्वयपरिवारेणशीघ्रमाह्रियतामिति
१४ वदत्येवंसुरानीकेतंशवंप्राणवायुना स्वीप्रवक्त्रेरक्तसारमाकृष्टमंजसा १५ प्राणेनाकृष्यमाणंतद्रक्तंभ
गवतीमुखे आविशत्सोध्यमेघोघरुद्धमेरो र्गुहांतरं १६ तावद्रक्तंतयातीतंप्राणाकृष्टेनभस्यया यावद्भुत्वासती
तत्पापीनासाचंडिकास्थिता १७ ततोवभ्रवसारक्तपरिपीनशरीरिणी रक्तावर्षाभ्रमालेवतडित्तरललोचना १८
लंबोदराभगवतीविषमाहिविभूषणा रक्ताशवमदक्षीवासमस्तायुधधारिणी १९ व्योम्निनर्त्तनमारेभेस्वशरी
राद्रूपूरिते पर्यंतगिरिमालाग्रास्थितागरनिरीक्षिता २० ततःपिशाचकुंभांडरूपिकादिमहागणाः शवमाया
रंयांचक्रुर्महाचलमिवांबुदाः २१ शवशेलोगृहीतोसौकुंभांडैः कटिभागतः उदराद्रूपिकावृंदैर्यक्षैः कुंजरविस्तितैः ॥
नापुच्छाभूत्वास्थिता १७ यथावर्षाकालेतडित्तरललोचनारक्तवर्णाभ्रमास्थितातद्वत् १८ १९ स्वशरीरेणांपूरितेव्यो
म्निनर्त्तनंआरंभेउपचक्रमे पवीतिगिरिलोकालोकपर्यंतस्तदीयशिखरमालाग्रेषुस्थितैर्निरीक्षिता २० २१ उदरात् उदरमा
रभ्यपक्षेसुतीयकुंजरवंदतवीक्षितैः परिमिषैः पार्श्वप्रदेशभागेगृहीतः २२ ,, ,, ,,

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

०॥ ॥०॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अतएववशिष्ठएवतदुत्तरमाहद्वीपे त्यादिना हेराम तस्यउद्दरोपलक्षितंमध्यशरीरं द्वीपसप्तकमध्येस्थितं

वा०टी० शिरः खुरोपलक्षितौ पादौभुजाद्यंगंच ब्रह्मांडात्परतरंस्थितमितिभासोकंसत्यमेव ३९ तथापिशवस्य पार्श्वा

म०उ० भ्यांऊर्वमिध्यात्कटिपार्श्वद्वयात् तथा शिरोंशद्वयमध्याभ्यांच अंगाणां अनाछादनात्सलोकपर्वतऊर्ध्वं

४३२ लक्ष्यतेदश्यतेवेत्यर्थः ४० एवंप्रश्नोत्तरमुक्त्वाकथाशेषमपिभासेनापरिज्ञातंवशिष्ठएवाहतत्रेत्यादिना तापा

श्रीवशिष्ठउ० द्वीपसप्तकमध्येस्मिन्रामतस्योदरंस्थितं शिरः खुरभुजाद्यंगंब्रह्मांडात्परतः स्थि

तं ३९ पार्श्वाभ्यामूरुमध्याच्चकटिपार्श्वद्वयातथा शिरोंशद्वयमध्याभ्यांलोकालोकः सलक्ष्यते ४

तत्रोपविष्टास्तेदेवालक्ष्यंते अंगसूक्ष्मसु सूक्ष्मकांतयस्त्वायाद्ललाजलदाइव ४१ प्रसारितांगक

मधोवभूतत्पतितंतशिवं संभक्षयतिभूतोघेप्रनृत्यंतीषुमातृषु ४२ वहत्स्वस्रकवाहेषुमेदोगंधेषुवि

जृंभिते दुःखिताश्चिंतयामास प्रत्येकममराइदं ४३

हाकष्टंक्वगतापृथ्वी क्वगताजलरा

शयः क्वगताजनसंघाताः क्वगताधरणीधराः ४४ ताद्दक्कुंदसमंदारकदंबवन मंडितः मंडपः पुष्प

राशीनांकष्टंक्वमलयागतः ४५ उच्चावदात्ताविपुलाहिमवद्रुमयापिताः नीताः शोत्मसरूपवाम्बुरुत्त्विरणा

लपंकता ४६ क्रौंचद्वीपतलेक्रौंचेयोभत्कल्पद्रुमोमहान् ब्रह्मलोकलसच्छायः सो सोपिक्वगत्सागतः ४७

दंतः संतापाच्चस्टकतियाच्चं अगावभूतच्छवं ... भूतोघेसंभक्षयतिसति ४८ इदंवक्ष्यमाणंचिंतयामा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतंतमंतर्हितंभप्रवेशादस्याधाद्दनान्नेति रोधानं अशेषसमस्तंशिखरसहितंअचमंडलंयत्ररक्तप्रभारंजितै
रक्संभारैः रक्तवस्त्रावृताइव दिगंगनाः यत्र ३१ हेतिभिर्दैवीतुरगाभुवैरछु नभस्तलंयत्र ३२ संपन्नः अनंतानां
कुंभांडरूपिकारीनामैवैकः संगमः समजोयत्र ३३ नतेप्रसक्तायेलोकाः भूतगणास्तेषांये अभिनयकरास्तत्र त्रगानां
खगानांमावलनायप्रसारितेजलिकैरिवनभसि अत्पजगत्स्वयतो विधमीनसैरैरिक्चस्थितेभूमेरारभ्यआ अर्कांग
तंसूर्यमार्गपर्यंतंऊर्ध्वे अधस्त्रदृशदिग्लत्तरोः कुंजैतिर्यक्पिशाचैरातानवितानाभ्यांनीतैरात्रलत्तरोस्तंतुभिर्जगत्

अंतमेतांतर्हिताशेषसमस्ताचलमंडलं रक्तप्रभाभ्रसंसारवस्त्रावृतदिगंगनं ३१ हस्तालोलभुजभ्रांतहेतिछन्न
भस्तलं दूरस्फूतिपथप्राप्तपरुपन्ननमंडलं ३२ अतंनासंभवद्रूपसर्वस्थावरजंगमं संपन्नानंतकुंभांडरूपिको
कार ३ घेकमंडलं ३३ नृत्तलोककरास्वगावलनजालकैः मानसैरैरिवविधैरन्यइचयपतोजगत् ३४ भूमेराकीर्ग
तनीतैः पिशाचैराअतंतुभिः विमानमिवदिक्कुंजैस्तीर्यगूर्ध्वमधोजगत् ३५ जगदालोक्यातताद्युतोपल्प
वाल्पुतं भूतपर्वमहीपीठस्थितिरक्तार्णवीकृतं ३६ द्वीपसत्पकपर्यंतेलोकालोकाद्रिमूर्ध्निभितंरंगकेरनाक्रां
तेस्थिताः खिन्नतरासुराः ३७ श्रीरामउवाच ब्रह्मांडादपिनिर्गत्यायस्यांतवयवागताः लोकालोकोचलास्तेनब्रह्मन्न
ब्रह्मांडोदरंविमानाभिवतदाभुवनेत्रैलोक्संबन्धभवेतिद्वयोरन्वयेनोपक्रमेणसंबंधः ३४ ३५ एवंभूतेभूतपूर्वेमहीपीठेस्थि
तिर्यस्यातथाविधेः रक्तैरर्णवीकृतं अतएवउद्दलेन उद्दतेनोपल्पवेनाप्लुतभास्वंदितजगत् आलोक्यद्वीपसप्तपर्यंतेतस्य
सवस्यागकैः कुत्सितैरंगैरनाक्रांतेलोकालोकाद्रेर्मूर्ध्निभिस्थिताः सुराः खिन्नतराः आसन्निति द्वयोरन्वयोरन्वयः ३६ ३७
यस्यसंबन्धतेअतिदीर्घाः हस्तपादाद्यवयवाब्रह्मांडादपिबहिर्निर्गत्यगतास्तेनतादृशेनमहाशवेन लोकालोकोचलः कंपन्ने

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
उ०नि०
४३३

433

रामः
४३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०ठ०
४३४

434

रामः
४३४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चत्वरादिचअग्नेशब्दस्पर्शादिगुणाधारा धेयवादतंमयंजगदपरूपन् ६ द्वितीयप्रश्नविषयं निमित्तपरंपरां
वा॰टी॰ वर्णयितुमुपक्रमते असदइति तअवेदनादिविषयां ध्यारोपरूपकार्यकरणसंघातानांमध्येअसुरोनामजातिविशे
नि॰उ॰ षयान्कश्चित्प्राणीआसीत् सचअसुरस्वभावादयमानीअभिमानवान्बभूवहकिलतस्यपितृमातृपितामहाः कि
४३५ न्नासन्आसन्नेवकिंतुतेविदूरत्वपिआदिवदसत्यप्रतिभासात्मनोयस्यतथाविधइत्यर्थः १० असुरत्वादिवबैराडत्सिकत

अपरूपदग्नेचजगच्चत्वरादिस्वभावतः आधाराधेयवभू तमयंस्वत्वपुरंयया ६ असुरोनामतत्रासी
त्माणीमानीयभूवदअसत्प्रतिभासात्मपितृमातृपितामहः १० दर्पेत्सिकतयातत्रकस्यचित्समहामुनेः यदा
म्रदितवानासीदाश्रमेसैर्म्भभाजनं ११ मुनिशापमदात्तस्यमहाकारतयाश्रमः त्वयापन्नाशितोभ्यपाभवत्वंम
शकोधमः १२ शतच्छापकृताशोप्यतस्मिन्नेवतदाक्षणे असुरभस्मसाच्चक्रेजलमौर्वइवानलः १३ नि
राकारंनिराधारमाकृनतत्राप्यवायुनाचैकतांययौ १४ काशवत्सूक्ष्मोपमं चित्तकिंचिदिवाचेतमाशीर्वेत्तनभा
सुरः १४ तदेकत्वंययौसाम्राभ्रताकाशेनचेतनंतदास्य १

याआर्द्रीकृतत्वचराकवदुछगतया १९ महाकारतयाअतिस्थूलशरीरतया अवमः अतितुच्छः १२ १३ तदातदासुरस्वे
तनंकिमासीजञाह निराकारमिति अचेतंचित्तंसुषुप्तमूर्छितमिवासीत् १४ तदव्याकृतरूपं चेतनंभूताकाशे
नैकत्वंययौ तभ्रूताकाशंच स्वात्स्पदेनवायुनैकतांययौ १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमादित्यो पिदेवैः पूर्ववत्स्वयदमारोपितः पर्वतादयश्च पूर्ववत्कल्पा इति सूचयन्नाहतीति इतिक्रमाद्धवेशांतिन्न पमुपागतेस्य यस्यस्वस्या आंरोपणान्मे वादीनां चोद्धरणाद्दिनयामिनीक्रमेपुनः प्रवृत्ते सति अथप्रजापतिर्निवाप्रजाः ससर्ज अत्रभूतलेसः सर्गश्च पूर्ववदभवत् ९२ **इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्र॰ नि॰ उत्तरार्द्धे पंचविंशदुत्तरशततमः सर्गः १२५**

अग्निभीसेनएष्ठेत्रसवह्नजातमादितः आसुरामुशाकेश्रेणेव्याधश्रेत्याधवर्णयन् अग्निवाहनस्यशुकस्यपश्यति फलमूलंतत्कोणस्थः देश्वरनीश्वरदशारय १ यद्दिदमिदानीशायंनामसंपन्नंतत्स्वंकिंकेन्निमित्तंचतथा संपन्नमिति

इतिक्रमाद्धांतिमुपागतेशवेनः प्रवृत्ते दिनयामिनीक्रमे प्रजांससर्जापनवाः प्रजापतिः पुनः ससर्गमिवद न्पूर्ववत् ९२ **इतिमहारामायणे नि॰ उ॰ मोक्षोपायेशवोपशमनोनाम पंचविंशोत्तरशततमः सर्गः १२५**

व्यास उवाच अथाहंतंमहादेवपावकंपृष्टवानिदं शुकपत्तितिकोणस्थः श्रूयतामवनीश्वर १ भगवन्सर्वय ज्ञेशाश्वासाधिपकृशान किमिदंनाससंपन्नंकथ्यतांकिमिदंशवं २ **वह्निरुवाच॥** श्रूयतामखिलंराजन्यथाव दणयामिते त्रैलोक्यमासुरानंतशवरजांतमद्भुतं ३ असनंतमनाकारंपरमंव्योमचिन्मयं एकमात्मपसंख्या निजगंतिपरमाणवः ४ शुद्धचिन्मात्रनभसितस्मिन्सर्वगतंक्वचित् सुसर्वेस्मिमुदस्थतंसंवित्संवेदपरपदगता स्वयं भास्वनीपमग्नरजस्तुल्यांसंकनात्मिकं ७ सोहन्तांभावयंतीपुनस्वयं चन्द्राद्देनीद्वयाणिवपुष्मनभवत्स

वेषस्मो २ तत्राघप्रश्नस्योत्तरंवह्निः श्रावयंतीश्रूयतामित्यादिना ३ त्वादेवस्यमाणसंवेदनमवाघध्यसनांपरमसूक्ष्मंत्वंवेत वेतिदशापिति अस्तीति अपसंख्यामपगतसंख्यानि ४ विषयाकारज्ञानंतन्मयी साचस्वविषयतयातेजः परमाणुभावंस्वस्य वेदनात्स्वभावतवशादेवापश्यत् यथात्वंपार्थभावपन्स्थतः स्वस्येवपश्यतापरपतिनिकृत् ६ असंवित्वादज्ञानदत्तचित्त्वात्परमाणु नमणीस्वयं ५ सातेजःपरमाणुत्वमुपपण्ड्दनावधात् भावितार्थविस्तरतयात्वमेसामिवत्संघातां ६ परमाणुकसंवितार२ =

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सच अज्ञानसिंधुः कपिलसनकादिभिरेवानुभूयते नान्यैर्मशकादिभिरिति मां प्रति न एवं प्रकृते मशकसंभवइत्या
वा॰टी॰ शंकयेनाह एवमिति भासोपक्रांतकथाशेषं विवशिष्ठः स्वसमेवोत्साहद्भावगतितसेति २५ जमायाभूसो इत्सुम्लेषु
नि॰उ॰ सष्यषुवालतृणोषुकाशकुंजादिकस्यादिकस्यादिषुजेषुवगुंजति अव्यक्तध्यानिं कुर्वतीत्येतिमेमशकास्तिस्वय
४३६ मेवोत्साहोद्भावयतितयाध्वनता विवलाता क्रीडता तेनमशकेन दिनद्वयात्मकस्यस्वायुषः अर्द्धं एकंदिनं सर्वंभुक्तं २६

एवं स्थिते स मशको जगद्भ्रांतिवशो स्थितः नतु ब्रह्मो स्थितस्तस्य रामचेष्टाक्रमं शृणु २५ तमेव
शष्पकक्षादिपुंजगुंजेषु गुंजतां स्वायुषोर्द्धं दिनं तेन सर्वं भुक्तं विवलाता २६ शाद्वलोदरदोला
यां खेलनं वाललीलया चिरमारब्धमेतेन सार्द्धं मशकयास्वयं २७ दोलाभ्रमार्जस्तजासो यावद्
द्विभ्रमाति शुचितः तावद्धरिणपादाग्रगिरियातेन चूर्णितः २८ हरिणाननशंदशसक्तप्राणतया
तया पूर्वकर्मगृहीतासुः सजातो हरिणस्ततः २९

६१

ततो द्वितीयदिने चेष्टामाहशा लेति मशकयाभार्यमासार्द्धं २७ हरिणपादाग्रमेवमशकदृष्टागिरि
स्तत्पातेन २८ आननपहरणेन संपूर्णं हरिणकाशेलक्ष्यते तस्यपयः संस्पर्शः समनुभरणकाले भावततेते
तत्पतः प्राणांमेनतन्नया पूर्वमशकदेहग्रहणेडक्ताय क्रमत्तेनैवक्रमेणगृहीतान्यन्तराणियास्तातः करणा
नियेन २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible]

चेतनवातः प्राणस्तदात्मा स एव देहलाभे प्राणिनामको भविष्यत् २ जयार्थिवो भागरादादिभूतचतुष्टयव्याप्तः अरणुना
अपंचीकृतेन १६ तत्र क्रियाशक्त्या विभवि माहसइति १७ संपन्ने लिंगदेहे नानिशक्त्या किंभविमाह अथेति वर्षा द्विजस्तेव
तैतेरंकुरकं वीजं यथा उच्छूनं भुविनम्ब तुष्यतं तद्वत् १८ शुक्रस्य मुने शापं चेतीति शुक्रशापवित् प्राणांतस्थिता स्वम
सकलविद्या रूपा अस्या सुरस्य चित् तत्संकारवोधिता मशकांगानि फलयादादीनि विदित्वा स्वयमेव मशको भवत् १९ किं
योधिः कियत्कालं तस्य जीवनं तदाह स्वेदाजस्येति निश्वासमात्रेणापि निवतसुड्डी यते तनुर्यस्य द्वित्रिदिने जीवितं परमायुरभ

आसीच्चेतनवातात्मा भविष्यत्प्राणिनामकः रजसा पयसा व्याप्तस्तेजसा नभसा रणुना १६ सपंचतन्मात्रमयं
छिन्मात्रत्वलवकोणकः स्पंदमायस्वभावेन व्योम्नि चातलवोयथा १७ अस्यतस्या निलांतस्थे चेतनं तद्यथा बुध
त कालानिलजलैर्भूमौ वीजमंकुरकं यथा १८ [illegible] शुक्रशापविदं तस्या मशकलवि
द्यस्य चित् वोधिता मशकांगानि विदित्वा मशको भवत् १९ स्वेदयस्याल्पदेहस्य निश्वास निपतत्तनोः
द्वतस्य मशकस्येह दिने भवति जीवितं २० श्रीरामउवाच प्राणिनामिह सर्वेषां योन्यंतरज एव किं सम्
द्भवः संभवति किंमुतान्योपि वा प्रभो २१ श्रीवशिष्ठउ० ब्रह्मादीनां तृणांतानां द्विधा भवति संभवः एको
ब्रह्ममयोन्यस्तु भ्रांतिजसा विभो शृणु २२ पूर्वसृष्टौ जगद्भ्रांति भूततन्मात्ररंजवान् भूतानां संभवः प्रोक्तोभ्रां
तिजो दृश्य संतजः २३ अभातायां जगद्भ्रांतौ भूतभास्वयं भवत् यः सब्रह्ममयः प्रोक्तः संभवोन्यस्य योनिजः २४

वद्धि [illegible] त्पन्नुयंगः २० स्वप्नवदेव जाग्रद्दित्यसकृद्गवतोतं स्वप्नदेहस्य चयोनिडद्भवो दृश्यं तेजाग्रद्देहस्य तु दृश्यते तद्दृष्टां
तेन जाग्रद्देहवदेव सर्वत्र योनिरवोद्भवोस्तु उतान्यथापीति संदेहेन रामः प्रसंगादृत्सिवं पृच्छति प्राणिनामिति विवजो
पादानांशब्रह्ममयः परिणामपादानांशो योनिजः २१ २२ तत्र द्वितीय लक्षयति पूर्वेति एवं तद्योत्पन्नुभवं स्वयांत देहता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततः सत्संगाच्छास्त्रप्रसिद्धं सोससारविवेकशीलतां विवेश यथा पुष्पगुच्छपरिपाकविकासाद्विकमोदवेनामोदेनन
वा०टी० शीरामाशयं हृदयं हृदयद्विशतितद्वत् ४ एवं संजातविवेकः सन्माधः कदाचित्तं मुनिशार्दूलं अपृच्छेतदेवमरिंदमे
नि०उ० तिदशारथ्यसंबोधनं किमपृच्छत्तदा भगवानलितिदे भगवन्सर्वप्राणिनां सततस्थितः स्वप्नजाग्रद्विवर्हिः कथंदश्यते स्वाप्नर
४३२ वचेमपंचस्तर्हि अंतर्बहिरिति द्विधा स्थितः कथंदश्यसइत्यनेकसंदेहसंपीडिताः पंचत्वैराग्यप्रश्नाः ५ बहुतरवित

विवेशमनसामेनोततः शास्त्रविवेकितां दिनैरेवयथापुष्पमामोदेननराशयं ४ अपृच्छन्मुनिशार्दूलं
कदाचिन्नमरिंदम भगवन्दृश्यतेत्वमकथमंतर्बहिः स्थितः ५ मुनिरुवाच ममापिसाधोप्रथममेवरा
वविवेकितः पुरात्त्वितेवितर्कोऽभूत्कुतोऽप्यभ्रमिवांबरे ६ ततएतद्विदिक्षार्थमहमत्पस्त्तधारणः वद्ध
पद्मासनस्तस्पासंविघेवाभवत्स्थिरः ७

बहिःस्थित स्वप्नःसन्कथमंतर्दृश्यते प्राणिनां
रांतःस्वप्नःकथंकेनोपायेनदृश्यते एवमंतर्मंतर्व
हिश्चस्थितःप्रपंचःस्वसःकथंदृश्यते ३

केगर्भितंप्रश्नंश्रुत्वामुनिः स्वस्याप्येतादृशो वितर्कः कोमलविवेकदशायामभूत्सचमयाधारणाभ्यासेनस्वय
मेवपरकायप्रवेशेनैवदीयत्वं प्रादिष्टुनः पञ्चरवलोकान्वयव्यति रेकेभ्यां चिरंपरीक्षणेनतत्वमवगम्य समाहित
इति कथांविस्तरेणतृतीयप्रश्नोत्तरमुखेन वक्तुं मुनिरूपंक्रमते ममापीत्यादिना ६ अभ्र परकायप्रवेशानुकू
लावहिः कुंभकधारणायेन तस्यांसर्वजनानामात्मत्वेनप्रसिद्धायां संविघेवस्थिरोऽभवं ७

437

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३० संगात्सत्संगलाभप्रभावात् ३१ किं प्रतिबोधितस्तदाह भ्रांत इत्यादिना तत्रं महाफलां अहिंसा भयदानादिशास्त्र
मर्यादां कस्मान्नयासि ३२ व्याधकुलोचारप्राप्ताजीविकाम्मृगवधस्तत्पूगिकपजीवनं वा भोगासि किंतत्राह आपुरिति
नजीवनं भोगावाप्युपरूपार्थः हिंसादिनातत्संपादनेन अनंतकालभोगस्य पारलौकिकानर्थस्यावश्यंभावात्
आपुषोनश्वभंगुरत्वस्मृतियेनतदप्रसक्तिः यतआपुर्वपुर्विघटिताभ्रपटलीषु लोलं पदं धुतद्दुंदुरं तत्र भोगास्ते
मेघवितानस्यमध्ये पिलसंतिपासौदामिनीवि घुन्नतद्द्वच्चलाः तथापायौवनविलासासुजलस्परावेवेग इव

चतुर हरिणो रूपे व्याधेन धनुषा हतः व्याधानन गद्दिला त्संजातो व्याधरावसः ३० व्याधो वनेषु विह
रन्संयातो मुनिकाननं तत्र विश्रांतवान्संगान्मुनिना प्रतिबोधितः ३१ भ्रांतः किमिदं मार्दरदुःखाय धनुषा
मृगात् हंसि पापसि न कस्यात्वं तत्र जगति भंगुरे ३२ आपुर्वपुर्विघोतोभ्रपटलालेवां दुंदुरं भोगा मेघ
वितानमध्य विलसत्सौदामिनी चंचलाः ३३ लोला यौवनलालनाजलरयः कायः द्वरगपापवान् उत्तरा
सन्नुपेत्यसंसरतिवशानिर्वासमन्विता ३४ इति महारामायणे धि० उत्तरार्द्धे मशकव्याधवोधनं नाम षट्त्रिंशो
त्तरशततमः सर्गः १३६ व्याध उवाच एवं चेतन्मुने कुहिकीदादुःखापरिक्षये नकर्केशानचन्महद्दुर्विवहा
रक्रमो भवेत् १ मुनिरुवाच इदानीमेव संत्यज धनुषा सह सायकान् मौनमाचारमाश्रित्य शांतदुःखस्य मि
दाप्यतां २ श्रीवशिष्ठ० इति संबोधितस्तेन परित्यज्य धनुः शरान् आसीन्मुनिसमाचारस्तत्रैवायावि
लोलाः कायो भोगपापतनं च तूर्णं अपायवान् संभावितापायः हेतुत्र भ्रतोहिलोः पारलौकिकभावानर्थपरंपरालक्षणसंसृति
वशाः आससेपेत्य अभयदानाहिंसाचपापेरासंतिमानयोनरस्तुपलत्तितदिरतेशायानंदस्तस्पर्श वारिणि न पदेरगम्यासतः
स्वयं परकायप्रवेशनतल्पं प्रपृच्छमब्रवीत् स्वाहिंसादिव्यवहाराद्दुःखोहत्तुष्टेजतरिदुःखपरिक्षये हेतुतारव्यवहारक्रमः कीदृ
ग्मसःश्रन्निव्यततांगुरुशास्त्रोपदेशपर्पः ३३ इति श्रीवा० ता० प्र० नि० उत्तरार्द्धे मशकव्याधवोधनं नाम षट्त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुनः कीदृशां जीवस्य दनं जीवनाय चेतसा प्राणाद्विर्णीतेस्व नारतं मुन्नीतं तत्र वहिष्यस्य सोमात्मकस्यापानस्य नासा
वा०टी० ग्रादेतः प्रवेशेन वसंतः प्रविशद्भिः शैत्यं यस्य अंतरं चेतनात्मकं १६ कुर्दंति नाडीमार्गेभ्यो विद्धिंदं ति तथाविः
लि०उ० धायेन्नरसाः श्लेष्मादयश्च तेषानि स्रावैः पिच्छिलं १७ रक्तर सश्लेष्मपित्तानां वास्तव्यतिसहस्रनाडीभेदेषु घुवि
४३८ द्रवयवेषु श्लेषेष्वघुच्चितसंसारसोकायत्पिष्टानां घुचिन्मार्गनिरोधादस्पष्टानां च प्राणादिमरुतां रतैः क्रीडतैः स
त्यधातुस्थिता नां शान्ना शानां च वैषम्यादागामिनां रोगाणां स्वप्रादिषु सूचकं १८ इरंति सरभसानि यागपयना
मतानां सरः तोर
न्वंनबंवहिः सत्पनासाग्राच्चेतनात्मकं जीवनापानसंचेतो वांन्नीतमनारतं १६ रक्तकुदरसश्लेषवसा
438
निःस्रावपिच्छिलं घनांधकारमुसंचयसंकटं नरकोपमं १७ उदयावयवाश्लेषस्य वास्य च मरुद्भूतैः स्थि
त्यतानां तु वैषम्यादागामिगदसूचकं १८ दरत्सरभंछिद्रवातवातेन शब्दितं पद्मनालप्रणालातज्वलद
रविपांडवं १६ मिलत्पदार्थनीरंध्रंसि तमिद्धं सवाघुभिः घुच्चित्सोम्यं घुच्चित्सव्यं चोरे रविपुरं निशि २०

द्विच्छिद्राद्वितेवायातेन निर्गतेन शब्दितं संजात शब्दं हृदयपद्मनालस्य प्रणालं छिद्रं तदंतर्ज्वलनं अरावि वाडवइवज्राठ
राग्निर्यस्मिन् तथा चोक्तं महोपनिषदि पद्मकोशप्रतिकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमित्युपक्रम्य तस्यांते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मि
न्सर्वं प्रतिष्ठितं तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितइति १६ मिलद्भिर्वसिनोमयैः पदार्थैः नीरंध्रं निविडितं
सवायुभिरिंद्रियैः सितं वद्धं सात्व्यात्मस्वभावेन तु अर्हं चित्तरत्तिभेदैः प्रदेशभेदैश्च घुच्चित्सोम्यं घुच्चित्तरुध्यं २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रतस्यांसंविदिस्थितोहंदूरविक्षिप्तंचेतस्तस्यैवसंविदाप्रत्याहृतवान् यथास्यापरं विषैरूचामंडल क्षैतेवात्तंयंप्रत्याहर
तितद्वत् ८ वेदनंप्राणंतगतस्वित्तदीरणयाजीवस्यप्राणेननसहवहिर्निर्गमैतानुकूलेनयेगप्रशान्तप्रतिष्ठप्रयत्नेनत्विंजी॰
वोपाधिस्तदन्वितः प्राणः शरीराद्बाह्यदेशेरेचितः रेचकेननिःसारितःततः परिकायप्रवेशोपायंस्वकृतमाहव्योमस्थेतिवा
ह्यव्योमस्थेनचित्तेनजीवोपाधिनासंवलितःसप्राणापवनःमयाऽग्रेपुरोभागस्थितस्यचिद्भोभीःछात्रस्यप्राणेधियोजितो
मेलितः १० मदीयप्राणवलितोयस्तस्यजंतोप्राणस्तेनतदीयंहृदंतरमहंनीतः यथाकरभेनमंडूकेनबिलगतंनिवस्त्रपवत्

तत्रस्थोदूरविक्षिप्तंतस्यैवाहृतवानहं चेतःस्वहृदयंसायंस्वचेवरंचित्तयं ८ वेदनेरणयाप्राणस्तस्यस्वित्तान्वितो
मया शरीराद्रेचितोबाह्येसारंभंकुस्माक्षि ९ व्योमस्थचित्तवलितः सप्राणपवनोमया अग्रस्थस्यमुखा
न्नस्यजंतोःप्राणेधियोजितः १० यःप्राणवलितःप्राणस्तेननीतोहृदंतरं संसक्तःसर्पःकरभेणवहिंसनः ११
ततोहंहृदयंतस्यप्रविष्टःप्राणवाजिना संकटस्थाःस्वयाग्रुग्रातवेवानुसरान्तरं १२ चेरदसाभिर्वन्होभिन्नोजी
भिरभितावृत्तं कुल्याभिःस्खलतचीक्षिवनिदेशमिवाविलं १३ पर्शुकापंजरस्तोहपक्वकाष्ठैर्डिविकैः संकटंजीव
सदनंभांडोपस्करैरिव १४ सर्वैःशस्त्रशालायद्कःसेवपर्ववृत्तं निदाघतापसंतप्तैर्भिजालैरिवार्णवं १५

मुखवायुना आकर्षणलक्षणयायेरपाचेष्टयात्मकः स्वाहारभूतःसर्पःस्वमुखंप्रवेश्यहिंसितःसन् स्वहृदयंनीतस्त
द्वत् ११ मदीयप्राणलक्षणेनवाजिनाश्वेन १२ तेनापरस्यसंवलितोप्राणेवेवानुसरतीसनुसरोऽहंअंतरंतद्धृदयंप्रविश्य
स्वपाग्रुग्रातस्यमार्गसंकटस्यः अभवमितिशेषः १३ संकटताप्रपंचयति पर्शुकेत्यादिनापर्शुकाः पार्श्वस्थ्योनितल्लग्न
रणपंजरस्तोहयहकतीमांसविशेषाडिवकैः जीवस्यसदनंगृहभूतंयच्छरीरं १४ शस्त्रशालोतिजाठरानलधुपनधवन्ध
करणं १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परितः प्राणैः करणाभिमानिभिर्देवैः परितश्चतुर्दिक्षु पिधाय रक्षितं यथा घटादिस्थितदीपं ज्योतिः स्वप्नघटेऽ
वा॰टी॰ न्तःप्रविष्टोऽनीते रूपेतेतद्वत् आत्यंतिकछिद्रपिधानेदीपनाशादर्शनादितिभावः २६ ततोऽहंअंतःसाक्षात्तज्जीवोपा
नि॰उ॰ धिभूतमनोमयविज्ञानमयकोशसंवलितमानंदमय कोशंसंप्रविष्टः तद्दृष्टांतमाह आमोदइवपा द्मिना २७ तत्रस्व
४३६ स्तएवत्तेदानंदयोर्दर्शितान्नवनीतगडुप्रख्ये २८ पूर्वस्थानेष्विवप्रवेशप्रयुक्तयाव्यग्रया युक्तोऽडक्षितः सन् स्वस्यहृदि

तज्जीवाधारमोदस्तु प्रविष्टोऽहमलक्षितं रक्षितंपरितः प्राणैर्वर्तिः प्रद्युम्नयथा २६ ततोऽजः संप्रवि
ष्टोऽहमामोदइवमारुतं उष्णांशुरिवशीतांशुमस्मत्तात्त्रमिवबापयः २७ द्वितीयेऽन्धुसंकाशेशून्याभ्रलवपे
लवे नवनीतगडुप्रख्ये क्षीरबुद्बुदसुंदरे २८ तत्रपश्यामहं तिष्ठन् प्रवेशव्यग्रयोऽलक्षितः खोजसीवबस
न्खमब्इवविश्वमखंडितं २६ सार्कसपर्वतंसाब्धिससुरासुरमानवं सपत्तनवनाभोगंसप्तलोकांतरदिङ्मु
खं ३० सद्वीपसागरांभोधिसकालफरणक्रमं सकलक्षणसर्वर्तुसहस्थावरजंगमं ३१ तत्त्वप्रदर्श
नेतत्रस्थिरमेवसमंस्थितं पश्याम्यं तेवनिद्रांते निद्रांतेनागतायतः ३२ अनिद्रएवकिंस्वप्नपश्यामीति
मयाततः परिचिंतयताज्ञानमिदंव्याधविबोधिना ३३

स्थिते ओजसीवस्वस्थोवसन्खीयस्वमब्इवतदीयस्वप्रस्रूपमखंडितंविश्वपश्यामि २६ तद्विश्वमेवविसिनष्टि
सार्कमित्यादिना ३० ३१ स्थिरमनादिप्रवाहस्थितमेव प्रसिद्धजगत्समंस्थितं अहंनिद्रांतजागरे अतिशयेनपश्याम्येवय
तः निद्रांतेजाग्रदवसानेमागते व ३२ तथापिस्वप्नंकिंपश्यामिइतिपरिचिंतयताहेव्याधततस्त्वत्तंतरंविधिनाप्रबो
धवतामयाउद्वस्नमारांज्ञातं ३३

४३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कोष्ठगतानां सन् रसानांनादे ध्वननेतत्परो रसज्ञ एव नाडीमार्गेषु मध्यगपद्विघाधरा ध्वगप्राये: संचरन्निवातैर्व्हंतं द्वि
मात्रा आकारस्तद्द्रुमेकमात्रस्तद्दीर्घ द्विमात्रश्चगीतिषु येषां गीतिमात्रस्यवातसाध्यत्वादितिभाव: २१ यथा अधिकं अप्रो
नर: नरावयवै: संबाधं भवकांशन रवंदं विशातितद्वत् २२ तेजोधातुं जठराग्निलक्षणस्य तेजस: सारं तेजोरूपोहं यस्तेन प्रात:
यत: समीपस्थयपविवृहतरनाडीमार्गप्राप्यत्वाद् रसमिव पर्ये दुरात्रौ अर्केरुकमप्रोतितद्वत् तथाचश्रुति: एतद्वैब्रह्मदीप्यते
अपेतन्म्रियते यदादित्योदश्यते अपेतन्म्रियते यत्रदश्यते तस्य चंद्रमसमेवतेजोगच्छतीति २३ तस्य तेजसारत्वंकुतस्तत्राह यः

रसनादपरैर्नाडीमार्गे विघाधराध्वगै: संचरद्भिर्वृतं वातैराकारार्ज्ञोर्द्रुगीतिभि: २१ तद्दहं हृदयं जंतोरधिशं विष
मांतरं नरावयवसंबाधं नरवृंदमिवाधिकं २२ अनंतरमहंप्राप्यस्तेजोधातुं हृदंतरे द्रुवस्थमिव पलेमरात्रावि
दुमिवार्करुक् २३ यस्मात्त्रिभुवन दशोदीपत्त्रैलोक्यवरकषु सन्नासर्वपदार्थानांजीवस्तत्रावतिष्ठते २४ काये
सर्वगतोजीव: खमोद: कुसुमेय था तथाप्येजसि किंजल्केसुखे शैत्यं विवस्वता २५

स्मादिति यस्माद्धेतोस्त्रिभुवनस्यापांतर्भानादाद् र्शभूतस्त्रैलोक्यवत् प्रदीपवत् प्रकाशकोजीवस्तत्रेष: परमात्मातत्रतस्मिं
स्तेजस्यवतिष्ठते तथाचश्रुति: तस्यमध्येवह्निशिखोअणीयोर्ध्वाव्यवस्थित: तस्याशिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थित: स
सब्रह्मासशिव: सोक्षर: स्वरइति २४ ननसरयमइदप्रविश्यअनखाग्रेभ्य: इत्यादिश्रुतियसर्वदेह गतोजीव: स्य
तेतत्कथंतेजोधातावेवसोवतिष्ठतेतत्राहकथमिति यद्यपिसर्वगतआत्माजीव: सन् कायेअनखायंप्रविष्टस्तथापिओ
जसितेजोधातौसुखतोवतिष्ठते यथाविवस्वताविकाशितेकुसुमेसर्वगतोपिस्वामोद: शैत्यंचकिंजल्केरुपलक्षितोतन्मुखेवि
घतोऽवतिष्ठतेतदितरार्थ: २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰यो॰ मज्जीत्वमेतोपपादयति चिद्घोम्नइति जगज्ज्ञात्मनुभवल्लक्षणः अणव: ४२ प्रथमत्वतीयश्रोतसमाहितो द्वितीयंप्र
म्नि॰उ॰ श्नंसमाधत्ते निवृत्तइतिवाह्यतोजागरतोजाग्रदोगप्रकर्मेनिवृत्तः सन्स्वरूपमेववाह्यसंस्कारानुरोधेनवाह्यस्वप्नसर्गो
४५० ङ्यमितिचिदाकाशवानुचिद्दिवृत्तानिवृत्तेति ४३ यदाचितंवाह्योन्मुखंतदारवकंरूपंजाग्रद्धृदितंकचितयदाअंतस्थंचि
तंतदाअयंजीव: स्वकंरूपंस्वप्नइत्यपिपश्यति ४४ चतुर्थंपंचमप्रश्नयोरुत्तरमाह द्योरिति एकात्मक: एकजीव:

चिद्घोम्नइदरेभांतिसमस्तानुभवाणव: तथायथावयविनोविचित्रावयवाणव: ४३ निवृत्तोवाह्यतोजी
वोजीवाधारेहृदिस्थित: रूपंस्वंस्वप्नसर्गं पिमितिवेतिचिदाकचान् ४४ वाह्योन्मुखंवहिर्जाग्रद्धृदितंकचि
तंस्वकं रूपंपश्यसिजीवोयमंतस्थंस्वप्नमित्यपि ४५ द्यो: क्ष्मावायुराकाशंपर्वता: सरितोदिश: प्रसृ
ताजीवइत्यंतवहिर्श्चैकात्मकंस्थित: ४६ अर्कोर्कविंवसंस्थोपियथेहापिस्थितस्त्विषा तथाजीवोजग
द्रूपोवहिरंतश्चसंस्थित: ४७ अंत: स्वप्नोवहिर्जाग्रदहमेवेतिवेत्तिचेत् चिदात्मकोयथाभूतंमुच्यतेतद्वास
न: ४८ अद्य घोयमदाह्योयमपिजीवोन्यथावदन् वेदसंकल्पफलेणमुह्यत्येवशिशुर्यथा ४८ अंतर्मुरे
वतदात्मानंवहिपश्यन्वहिर्मुख: आस्तेजीवोजगद्रूपंयत्स्वंतेस्वंजाग्रती ४९ न १

वहिरंतश्चयो: क्ष्मेत्याद्यात्मक: प्रसृत: ४५ ४६ अतएवसवलिताद्यारएवतात्विकत्वातथापरिज्ञानादेवमुच्यत
इत्याह अंतरितियथाभूतंयथार्थंभूमिकाभेदपरिपाकक्रमेणावासन: सन्मुच्यते ४७ ४८ अंतरात्मानंस्वअंतर्जग
द्रूपंपश्यन्स्वप्ना: एवंवहिर्जगद्रूपंपश्यन् जाग्रत्त्वस्वयमेवास्तितेएवास्यस्वप्नजाग्रतो ४९

440

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंज्ञातंतदाहनन्विति नामे ,तिविवेकिप्रसिद्धोऽस्यचिद्धातोः प्रसंगात्मनइदमैश्वरंस्वरूपंकीदृशंराघइश्वरः अंवरात्म
कंखंघटइतिवाएतद्वृत्तिवाज दितिवांपघादृशनारूपव्ययदिशतिस्वयंतजज्जगन्नास्तीभवति किंतात्विकंरूपांम्हायनेत्या
हव्योमतामिति अत्यजस्व ३५ इदमेवस्वप्नइतिजनैः कथ्यतइति अघआज्ञातंअहोआइतिस्मरणेअङ्गिनु ३६ जाग्र
दपितत्पतोविम्हघमिदमेवपवेश्यतीत्याह चिद्धातोरिति ३७ अनयोः परस्यादृशात्वयमेवस्वदृशातुजागरत्वमेवेत्याहस्वप्न
इतिस्वप्नेतुजागराएघःस्वप्नएव स्वप्नस्तुस्व दृष्पाजगरेवेति यदास्वस्वदृष्प्तादृश्यतेतदाजागरेवद्विधास्थितेतिपर्यवस

ननुनामास्यचिद्धातोःस्वरूपमिदमैश्वरं स्वयंघयदिशत्येषजगन्नाम्नांवरात्मकं ३५ चिद्धातुर्यत्रयत्रास्तेतत्र
तत्रनिजंवपुः पश्यत्येषजगद्रूपंव्योमतामेकचात्मजन् अहोत्वघेदमा ज्ञातंयदीत्यंदृश्यतेजगत् तत्कथ्यते
स्वप्नइतिस्वचित्कचनमात्रकं ३६ चिद्धातोर्यस्वकचनंतत्किंतवप्रसूच्यते किंचिद्वजाग्रदित्युक्तंजाग्रत्वप्रोतु
नद्विधा ३७ स्वप्नःस्वप्नोजागराघुमेषस्वप्नेतुजागरा स्वप्नस्तुजागरेवेतिजागरेव स्थितान्द्विधा ३८ चेतनंनाम
पुरुषः सम्तेषुशतेष्वपि शरीरेषुमहाबुद्धेकुर्यंकस्यकदाम्नतः ३९ तच्चेतनंस्वमेवास्तिस्थितंतदेहवत्क
चन् अनंतमविभागात्म प्रतिघाप्रतिघात्मकं ४० स्वभावस्याप्रतिवस्पनित्यानतोदितात्मनः परमाणोघ्रि
दारव्यास्यमङ्गाजगदितिस्मृतः ४१

न्नमित्यर्थः ३८ ननुमरणंतर्हिस्वप्नजागराभ्यांप्रतिरिक्तं किंस्यात्तत्राहचेतनमिति नास्त्येवमरणंनामकिंचित् यःपुरुषश्चे
तनांशस्तह चिन्मात्रमेवसचानेकशतेषुशरीरेषुम्रनेघ्नपिकदाम्नतः कथंम्नतस्त्वधापितप्रसिद्धेरित्यर्थः ३९ अम्रुपत्य
शरीरंतन्मरणंचेदमृतंवस्तुतस्तुतद्भयमपिनास्तीत्याह तदितिप्रतिहन्यतइतिप्रतिघाम्र्त्ताकारः तद्विलक्षणस्त्वप्रतिघात
दात्मकंचमांस्येवेत्यर्थः ४० तत्रअप्रतिघात्मतास्वभावः तादृगात्मनस्त्वदारव्यस्यपरमाणोर्तर्गताआसारएवमांतादेहवज्जग

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतः सम्यग्बोध एव तुरीयं तत्र हि विलीनस्य विश्वस्य आत्यंतिकम विलीनत्वं यथास्थितं भवतीत्याह यथास्थितमिति ५८

वा॰टी॰ अत एवावस्थात्रयं तत्त्वांतर्भूतमित्याह अत इति यथास्थितं न जगतां सदेतं यथास्थितं ५९ जगत्कारणान्नोत्पन्नं किंतु ब्रह्मैव

नि॰उ॰ दृष्टं जगत्तथाव स्थितमिति बोध एव सदा तुर्यतेत्यर्थः ६० पुनर्वैराग्येन उपसंहरति असंभवादिति संभवो जन्म तत्कारणाना

४४१ मद्वदित्यर्थः ६१ [illegible] इति श्रीवाशिष्ठीये ब्रह्मरूप संभवात्सर्गः किंचन द्वितीयं न जायते किंतु चितो ज

गदाया स्वचेतनेनैव सर्गसंवित्त्वयमेव गृहीता यथा अंबुना द्रवता गृहीता तद्वदित्यर्थः ६१ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰

४४१ यथास्थितमिदं विश्वं सम्यग्बोधाद्विलीयते यथास्थितं च भवति न च किंचिद्विलीयते ५८ अतः स्वप्नो जाग

रश्च सुषुप्तं च तुरीयके यथास्थित म स्तीदं न नूनं नास्ति च किंचन ५९ कारणाज्जगदुत्पन्नं न ब्रह्मैवेत्थमव स्थि

तं जगता याशांतमजं बोध इत्येव तुर्यता ६० असंभवात्संभवकारणानां न जायते किंचन नाम सर्गः चित्त्वे तनैनै

व सर्गसंवित्त्वयं गृहीता द्रवतांबुनेव ६१ इति महारामायणे नि॰ उ॰ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवर्णनं नाम सप्तविंशोत्तरश

ततमः सर्गः १२७ तापस उवाच गंतुमेवं विचार्याहं ततस्तत्संविदैकतां प्रवृत्तश्चोत्तमाज्ञेन सौरभेणव सौरभं १

उ॰ सप्तविंशदुत्तरशततमः सर्गः १२७ भेलते द्विगुणां विश्वं प्राणिजीवस्य जीवयोः एकेत्वेकं मया दृष्टमित्यादि मुनिनो

च्यते एवं जाग्रदादितुर्यांतावस्थातत्त्वं विचार्य स तत्तदनंतरमहं तस्य प्राणेन संविदा चिदाभासलक्षणजीवेन सह एक

तारूकीभावं गंतुं प्रवृत्तः यथा चोत्तमपुष्पितसहकारसंबंधिसौरभं वायुना पद्माकरेनीतं आज्ञेन अन्योऽन्येन वायुस्थसौर

भेणैकतां गंतुं प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रसंगात्सुषुप्तितुरीयतत्वमप्यष्टमप्याह इतीति इतिजाग्रत्वत्वेतत्वतश्चिंतयातोमे सुषुप्तं किंयादितिचिंतालक्षणा मनिर्जीता ५० दृश्यदृष्टा मम किं अहं चिरं तस्मिन्निश्चित्त तिष्ठामि इति अंतर्यासि विज्ञि: समरूपातावत्सुत्पकं तदुत्पन्नेत्यर्थः ५१ चित्तव्याप्त्यभावे चिरमभिव्यक्तो घटादिवज्जडत्वमाशंक्य सविशेष्यातोहंतया अविदित तस्यापुनर्नख केशादिवत्सान्यतो विदितत्वाविदिताविदितात्मकतत्सुप्तनजडंजडंचैवंचेतनात्मनितत्सात्तिरोस्फुरतीत्याहनखेति ॥

रति चिंतयतः किंस्यात्सुप्तमितिमेमति जातातेन सुषुप्तांशमन्वेषु महत्सु घतः ५० यावत्किं दृश्यद् ष्टांत स्तू सी तिष्ठाम्यहं चिरं निश्चित्त इति संवित्तः समान्नात्यत्सुषुप्तकं ५१ नखकेशादिहोस्मि ॥
त्विदिताविदितं यथा नजडंचजडं चैव सुषुप्तं चेतनात्मनि ५२ संवित्याकिंम्रमाते स्मिशांतमास विमान सं इत्येकपरिणाममत्वा नामपद त्ति सुषुप्तकं ५३ एतन्निद्राघनंजाग्रत्यपि संभवतीत्यतः नकिंचिद्वि तयाम्यासेशांत इत्येकरूपकं ५४ एषावस्था यदायाति घनतामुच्यते तदा निद्राशब्देन तन्वीतु किंचना पिनलक्ष्यते सम्यग्बोधादृते शुद्धात्मका शास्त्र मसोयपा ५७ कथ्यते ५५ सुषुप्तसमितिनिस्तुरीयन्वेषण महं प्रव्यक्तः कर्तृमुद्धुत्तोष्टक्तः परमयाविया

५२ जाग्रत्त्वप्रभ्रमणेन अमात्मे स्मिमम विशेषसंवित्सा किं कंचित्कालं शांतं आसे इति सैकल्पावगाढ निद्रका रेकपरिणामत्वमेव सुषुप्तकं नामपदस्तीमयः ५३ जाग्रत्यपि पुरुषेण तत्सुषुप्तकं चित्तपरित्यागदशायां संभव ॥
तीत्याह एतदिति ५४ घनतरां दृढो निद्रेतिव्यस्तत्वात् सुषुप्तिरेव निद्राशब्देनोच्यते तन्वी ईषद्विक्षेपाकारेण शिला ॥
तुषप्रशब्देनेत्यर्थः ५५ ५६ तुरीयस्य यावत्स्वरूपं तु सम्यग्बोधादृतेनलक्ष्यते ५७

५८ यावदुत्पन्नप्रत्यभिज्ञालक्षितं ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रवासनानामेकीकारेणासंविन्नेरात्म्ये तिकेकत्वेनसा छिद्रुणीभूतंजगदप्येकतांययौ १० स्वविवेकंस्वपरविमर्शनस्य
वा॰टी॰ प्राणिनः संकल्पानुसारिणी स्थितिगतः प्रभुः ११ अहंतत्रचित्तुरस्यैवतत्रूपंबाह्यंशब्दादिविषयमालोकयंस्तद्
नि॰उ॰ दयमपत्यजन्नेवतस्यजाग्रद्धा हारलक्षणंदोचारंप्रभुंक्षिप्रमनजंप्रन्वभवमितियावत् कंतेदिचिराणांदशः १३
४४२ ततः प्रसोप्रा णीजन्नेभक्तापयः प्राणापडक्षुत्प्रभः सन्यद्वच्छयैवनिद्राकुलोभवत् १४ निद्रारंभरोतन्माराः किंमकरो
चौ १
न १
एकत्वेनाप्तसंवित्तेर्ययौमेजगदेकतां दुहिछेद्विपुष्पेद्रः सुहृषेस्वेकतामिव ११ ततोमेचित्तस्थस्वविवे
कमनुत्सनः प्रत्मीभूतः स्वसंकल्पात्संकल्पस्थितिंगतः १२ तच्चित्तस्येवततोबाह्यमालोकयंस्ततः
प्रभुंक्षितादिनाचारंतत्तहृदयमत्यजत् १३ ततोयदृच्छयैवासोप्राणेनिद्राकुलोभवत् पनः सापविवापी
पयवोभक्तान्नमुच्छसः १४ प्रस्तुतंदिग्निकुंजेषुरूपालोकक्रियाकरं संजहारस्वहिक्षिप्तंसापमकोरुचिय
त्वा १५ सहचित्तेनताणसासमस्तेंद्रियरश्मयः हृत्कोशमभिविशंछान्ताः कूर्मस्येवांगसंधयः १६ मुद्रिताहृद
याकाराश्चासंस्पर्श्वरादयः लोष्टरूपास्तावन्नलिपिकर्मार्पिताइव १७ अहंतच्चित्तरश्मैसहसान्नम
तत्स्थितः तच्चित्तानुविधायित्वात्तत्त हृदमाविशं १८
तत्राहप्रस्तुतमिति १९ ततः किमासा तदाहसंहृति २६ चक्षुरादयोमुद्रिताः संतः हृदयपद्माकाराआसन् स्तौमर
रोआइषद्विलोष्टरूपाः लिपिकर्मार्पिताइवचनिर्व्यापाराआसन् २७ अहमपितच्चित्तानुविधायित्वात्तच्चित्तरश्मैवसह
तदिंद्रियागोककाभिसत्कात्तत्त्नाडीमार्गेणतत हृदयमावि शं १८
४४२

442

अहंतस्य प्राणिनश्चेतनं चिदाभासं प्रवेष्टुं तं प्रागुक्तं ओजो धातुं यावदुत्पन्नं तावन्मध्ये मदीयया समस्तेंद्रियलक्षणया सं
विदा वा ह्यसंवित्तौ वर्तेऽहं सर्वव्यापदविलासप्रवृत्त मित्यर्थः २ ततोऽहं तां बाह्ये प्रवृत्ताइंद्रि
यसंविदः अंतः प्रवणया प्रयत्नसंविदा बलान्निगृह्णानुसृत्य क्षणादतरपि प्रसृतवानूर्ध्वं प्रसृतवांस्तत्र दृष्टं तमाह
तैलबिंदुरिति ३ एवमुपाधिव्याप्तिद्वारा अस्यावत्तस्य प्राणिन श्चिदाभाससंविन्मेलनेप देशमामितावत्कालमध्ये स

यावत्तच्चेतनं तस्य तमोधाजोतुमत्पन्नं प्रवृत्तं वाह्यसंवित्तौ समस्तेंद्रियसंविदा २ संविदं संविदा गृहीत्वा स्वा
हेंतरपि क्षणात् अहं प्रसृतवांस्तत्र तैलबिंदुरिवांभसि ३ तत्संविदितेयेवाप्यया वत्प्रदेशमाप्यहं भुवं तद
ध्वांस्तावत्सर्वं द्विगुणितं स्थितं ४ द्विशा द्विगुणितां यातास्तपतस्तपनावुभौ भूमंडले ह्रसपन्ने द्वे द्यावौ स
मुत्थिते ५ वदप्रतिबिंबिवद्दर्पणप्रतिबिंबिते यथा भातस्तथा भाते मिश्रिते ते जगच्चिते ६ तैलवद्भूतिकोश
स्थचेतनतिलद्वये तस्मिन् जगद्द्वयं तत्तथा भाति विमिश्रितं ७ संविद्द्वितयकोशस्थे मिश्रिते अप्यमिश्रिते
ते उभे जगती भाते समे क्षीरजले यथा ८ निमेषादर्धमात्रेण सातत्संविन्मयाततः सकले वातमतानीता
परिमित्यव संविदा ९ ऋतुरश्चैतरेणवसारितवत्यकासरितु बातेनोमोदलेखेव धूमस्तेखेव बार्मुचा १०

ऽभिवनं त वासनामय वासनोभयांताः प्रतिभासात् द्विगुणतत्वमेव प्रपंचयति द्विशाउत्पादिना ५ तेच मिश्रिते तेन जग
तू चिंतद्विगुणेनोपचितं ६ यच्चेतनतिलद्वये तैल वद्भुद्धिकोशस्थं भातितस्मिं सबालितोपाधिस्थचिदाभासद्वय
द्विगुणीभूततत्तज्जगत्तथा विमिश्रितं भाते ७ वासनानाममिश्रणादमिश्रिते ८ सातत्मा शिच्चिदाभाससंवित्त्वसंविदा
यदि मित्यर्थः द्विधैवआत्मतां एकात्मतानीता उपाधिद्वयैक्यापादनेनेत्यर्थः ९ आत्मतानयने दृष्टांतानाह ऋतुरिति १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं चित्तस्यापि चेत्यार्थनिरसनात्तत्पार्थभावे तत्परिपक्वं तत्स्वरूपं नास्तीत्यपि सुवचमित्याह तदिति पूर्वं चे
वा॰टी॰ त्यतन्निरूपकमिति चेत्तत्राप्याह सर्गादाविति २५ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्तस्य तथा सत्त्वात्कोऽमुनकमादिसर्ववस्तु अ
मि॰उ॰ स्त्येवेत्याह श्रुतइति २६ चित्तदेहादिसर्वं अस्ति यतस्ततः किंरा तद्ब्रह्मैव अत्रस्य विदांतुरा तच्चित्तदेहादियास्के ततः अस्मा

४४३

तच्चित्तमपि तास्ते वचेत्यार्थाभावयोगतः सर्गादौ कारणाभावाद्ब्रह्मैवानुत्पत्तिहेतुनः २४ अतः सर्वमिदं ब्रह्म
तद्ब्रह्म सर्वात्मकं यत तदा विश्वमिदं विश्वगात्मैव च यथा स्थितं २५ अस्ति चेत्ता दिदेहादि तद्ब्रह्मैव च तद्विदां पा
दत्कतोद्वदामे तस्माकोविषयेन ततु २७ यथेदं त्रिजगद्ब्रह्मयतेति विविधात्मकं अत्र मे राजपुत्र त्वं वरणप्रमानं क्रम
श्रृणु २८ अस्ति चिन्मात्रममलमनंताकाशरूपवत् सर्वं ह्यसद्रूपालनजगत्त्रचद्दरूपतां २९ सर्वचित्वानुतेनेदं
मनस्त्वं चोतनं स्वतः रूपमस्यजतास्थूलं सूक्ष्मा धिविवर्जितः ३० मनसाकल्पितं तेन यद्देशरणमात्मनः तदे
तत्प्राणपवनं विद्धि वेघविदांवरः ३१ प्राणतेषाय यातेनकल्पते वानुभूयते तथैवेंद्रियदेहादिदिक्कालक
लनादिच ३२ इति विश्वमिदं विश्वात्मकं तन्मात्रमखंडितं चित्तं तु चित्यमपब्रह्म सतस्मात्कुलेदमाततं ३३

कंतत्वविदांविषयेन २७ हे राजपुत्र रामयया इदं जगद्ब्रह्मैव तथा वरणप्रमानं अध्यारोपादिक्रमं श्रृणु इति वतर्थः २८ तत्राधिष्ठा
नमादौ निर्दिशति अस्तीति २९ तेनेदं मनस्त्वं प्रपन्नं चेतितमध्यारोपितं तेन चाधिष्ठानस्वरूपेनान्यथाभावइत्याह रूपमिति ३०
सरणं संचरणा ३१ ३२ ३३ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तल्पवत्कोमले ओजसि प्रगकृते जीं तस्थे आनंदमयकोशे १९ तदानीं यदा समानाख्यो वायुः सुषिरासुछिद्रास्व
पि नाडीषु लक्षमेनाच्चयनरचिधिकारेवेऽल स्तत्र तत्र निरु ध्यमानो वहिर्नीनेयात्येव तथापि स्त्स्मतरया गत्यायाति सं
चरति च २० परेवं सुषुप्तिर्भवति तदायं प्राणः सेंद्रियं चित्तं किं करोति तदा हृदयेति यद्देवं भवति तदाहयदेति यदेवं भव
ति तदा प्राणः तदात्मकोयः एकः अद्वैतः संप्रसन्न आत्मा तन्मात्रपरः सन् सत् हृत्पुरीं तत्प्रविश्य सह स्थितं यत
श्चित्तं ग्रसित्वा अप्रधानीकरोति स्वाधीनं करोति तत्कृतः स्वार्थस्वभावतः स्वः प्रत्यगात्मा स एव अर्थः परमार्थः पुरुषा
र्थश्च तत्स्वभावतः तत्स्वभावमात्रेण परिशेषलक्षणासु प्रविश्रांतो प्रसक्तत्वादित्यर्थः २१ अस्तु स्वार्थप्रसक्तं तथापि
मन इंद्रियादिपरकार्यमपि कुतो न करोति तत्राह स्वार्थे इति यतो निरतिशयानंदरूपस्वार्थे सत्तत्स्वायास सुषुप्तौ रत देव
संहृत्य वा स्वानुभवमंतरे वदतो जसि त्र्याणमन्वभवं स्वरूपं सुषुप्तं तल्पकोमले १९ क्रमान्नयान वहुले निवि
डास्वति नाडिषु सुषिरास्वेव वा वायुर्नितियात्येवयाति च २० पश्चात्तदा लकालेकपरा हृदि सह स्थितं अप्र
धानीकरोत्येतत् चित्तं स्वार्थस्वभावतः २१ स्वार्थमात्रो घतः स्वांतः परकृत्यं न कस्यचित् करोति स्वार्थे स
न्नायामेतद्वपुर्यतः २२ **श्रीराम उवाच** मनः प्राणवशादेवमनुते किं महामुने स्वरूपं मनसो नास्ति त
स्मात्तत्केवलं च किं २३ **श्रीवसिष्ठ उवाच** देहरथवहनात्यवत्वानुभूतोप्ययं निजः मनसः कल्पनाभेदवपुः
निरतिशयानंदवपुः कचाति न विक्षेपदुःखलेशोपीत्यर्थः २२ प्राणाश्चित्तं ग्रसित्वा अप्रधानीकरोतीयदुक्तं तत्र रामः शंकते
सन्नित्ति प्रतश्चित्तमित्येकमेवं हे महामुने मनः इदानीमपि प्राणवशादेव मननाख्यव्यापारान्करोतीति तत्पाच्चत र्घ हि प्राणेनाप्राधा
नीकृतं न मनुते तर्हि इदानीमपि किं मनुते यस्मात्प्राणातिरिक्तं मनसः स्वरूपं नास्ति तस्मात्केवलं प्राणाद्विनिर्मुक्तं किं न किंचि
दित्यर्थः चकारः पूर्वप्रश्नसमुच्चयार्थः २३ अधिष्ठानसन्मात्रात्पृथक्करणे हन्त प्राणादिजगद्रूपं किमपि नास्ति तदपृथक्कर

ख २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नमनोराज्यादिप्रसिद्धे देहे प्राणाभावेपि मनोव्यापारदर्शनाद्दिनादिकं न भवामीति संकल्पव्यभिचारमाशंक्याह अह
वा० रा० मिति ३ यत्र यत्र येन मनसा प्राणेन सह वपुः कल्पितं तेत्र तत्स्मरणाद्दृष्टं पश्यति ४ प्राणदेहकल्पनानंतरं अहं भूयः के
नि० उ० दापि प्राणदेहाभ्यां विना कृतो न भवाम्येव यः संतदतः निश्चयवान् जीवो भवति चित्तस्थिन्मात्रस्वभावस्य तु दृढनिश्चयवान्
४४५ भवति ५ अत एवाल्पविचारजात्संदेहप्रायात् ज्ञानान्न निस्तारः विपरीतदृढनिश्चयस्य यथार्थदृढनिश्चयं विना अ

म० १

अहं कतिपयं कालं तनुप्राणाविनाकृतः न भवामि पुनर्नूनं भवाम्येवेति कल्पितं ३ यत्र तेनाप्रतत्रैत
त्प्राणेनाशु स्मरणाद्वपुः इति पश्यति मनोमात्र्याप्ररमिवाततं ४ न भवाम्येव भूयोहं प्राणदेहविनाकृतः
दृढनिश्चयभागित्थं चितो भवति नो पुनः ५ दोलायितं तु संदेहाद्व्यामात्तकुनिश्चयं विकल्पेनैव मस्ये
तद्ज्ञानान्नाम्येन यास्यति ६ पत्प्रायमहमित्यस्तितस्य तन्नोपशाम्यति वर्जयित्वात्मविज्ञानं केनचिन्नाम
हेतुना ७ नान्यत्र प्रथते ज्ञानं मोक्षोपायविचारणात् अतेतस्मात्प्रयत्नेन मोक्षोपायो विचार्यतां ८ कि
लाहमिदमित्येव नाविचाविघतेक्वचित् मोक्षोपायादतेनैतत्कुतश्चिद्दृश्यते त्यतः ९ एवयन्मनसाभ्यस्तम
पलब्धं तथैव तत् तेन मे जीवितं प्राणा इति प्राणेमनः स्थितं १०

निवर्तेरित्याह दोलायितमिति एवं दृढतरं यतद्ज्ञानं तत्वसाक्षात्कारेण विकल्पेन नयास्यति ६ ७ दृढतरतत्वज्ञा
नेत्वयं अपरएवोपायः इत्याह नान्यत्रेति ८ अहमिदमिति द्विधैवाविघते न्यैतिशेषः अयतेअपगच्छति ९ मेममप्रा
णा एव जीवितं परमप्रेमविषयं रूपमित्येवं यन्मनसा दृढमभ्यस्तं इत्यतस्याज्ञतोः प्राणग्रहणाधीनतया मनः स्थितं १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३४ यतः सर्वशक्तिः अतः प्रत्यगभिन्नं मनः शक्त्या यथा स्थितं पूर्वं सिद्धमेवेति यत्र जागरे एव प्रेवास्त्वमेव तथा १
रूपं जगद्भूतमनुभवति ३५ संकल्पात्मकं मन एव कार्यब्रह्म तद्यथाभूतादिलोकानन्यच्च संकल्पयति तथैवानुभ
वति इदं चाबालं बालानभिव्याप्य इदासंसिद्धं ३६ ननु हे राम स्वपुरस्व चेतनात्मा आद्यः ना पुरुषः प्रथमं प्रा णा
णवान् चेतसैव कृतस्तथा त्रिभुवनीकृत एव एतत्सर्वकल्पितपुरी भुक्त्वा स्वदेहेषु सर्वं रूपि स्वप्ने घनभूतं तद्वत् दर्श
नीकायमित्यर्थः ३७ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰ प्र॰ उत्तरार्द्धे अष्टत्रिंशोत्तरशततमः सर्गः १३८ प्राणादि

अनाकारमनाद्यंतमनाभासमनामयं शांतं चिन्मात्रसन्मात्रं ब्रह्मैवेदं जगद्वपुः ३४ सर्वशक्तिपरं
ब्रह्म मनः शक्त्या यथा स्थितं यत्र तत्र तथा रूपं त्वमेवानुभवत्यलं ३५ संकल्पात्मननो ब्रह्म संक
ल्पयति यद्यथा तत्तथैवानुभवति सिद्धमाबालमीदृशं ३६ प्राणीकृत एव यमयं ननु चेतसात्मा देहीकृत
स्त्रिभुवनीकृत एव नाद्यः देहीकृतः स्वपुरस्वगारीकृतश्च स्वप्नेषु कल्पितपुरीष्वनुभूतमेतत् ३७
इति महारामायणे नि॰ उ॰ चित्तत्ववालिकताप्रतिपादनं नामाष्टत्रिंशोत्तरशततमः सर्गः १३८ श्री
चित्तमेव जगत्कर्तृ संकल्पयति यद्यथा असत्सत्सदसच्चैव तत्तथा तस्य तिष्ठति १ तेन संकल्पितः प्रा
णः प्राणो मे जगति स्मृतं नभवामि विना नेन तेन तज्जात्यरायणम् २

पीत चित्तस्य प्राधान्यमिह वर्णिते मुनेः सुषुप्त्यत्ययप्रा ॰ यो प्रलये च्चाच विस्तरात् चित्तस्य सदेव प्राणाधीनत्व
मभ्युपेत्य अध्यारोपक्रमे प्राथम्यमात्रेण आयत्तत्वमयोरूभयप्राधान्यं सुषुप्तौ तु प्राणस्यैव त्याशयेन रामः प्रसः समा
हितः इदानीं प्राणादि सर्वजगन्निर्माणे चित्तस्यैव स्वात्तं आत्मप्राधान्यं सुषुप्त्यारंभकालं तु प्राप्तत्वा ख्यापयितुमस
मर्थमिति स्वविश्रान्त्यर्थमेव चित्तं प्राणप्राधान्यमंगीकरोतीत्याशयेन तत्सर्गं ध्यानमुपक्रमते चित्तमेवेत्यादिना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंरामप्रश्नोत्तरप्रासंगिकंसमाप्यवशिष्टं
वा॰टी॰ एवंशरतत्सतत्प्रणात्सुधिराद्विपूर्णतापितन्निमित्तमित्याहपूर्वमिवा इति १८
प्रागुक्तानुवा
नि॰उ॰ प्रस्तुततापसोक्तिमेवावलंबते अथेत्यादिना सप्रारंभआहारपरित्यक्तिमान्सन्नसुषुप्तघननिद्रालुरभवदितिसर्गकानुवा
दः २० गुणीभूतत्सप्तकत्वात्तत्जः २१ ततः अस्यप्राणानउदस्थ्यंधसि अन्तेजीणजातेसतिप्राकृतेनैसर्गिकेनाडीमार्गेप्र
४४५ णस्पंदितेस्पंदमानेसतिगत्यर्थकर्मकेतिकर्तरि क्तः तनुतांअल्पतां २२ ततस्तदीयस्वप्नप्रपंचोमुपादयइत्याहसउ
नाडीनांस्त्वरूपत्वात्पूर्णत्वाच्चव्रणोदरे क्वापिप्राणोस्थितेलीनेनिस्पंदात्तेसडुमता २९ तापसउवाच अ
445
नाडीनांसूक्ष्मरूपत्वात्पूर्णत्वाच्चव्रणोदरे क्वापिप्राणोस्थितेलीनेनिस्पंदात्तेसडुमता १९ तापसउवाच अ
थगम्यप्रविश्याहंहृदयेसोभवन्निशि सुषुप्तघननिद्रालुराहारपरित्यक्तिमान् २० तेनसाकंमहंतत्रतच्चित्तेनै
कतांगतः समंवि द्वांसुघनांगुणीभूतोनुभूतवान् २१ ततोंधस्यस्पंडीरोंतीनाडीमार्गेस्फुटेस्थिते प्राकृते
स्पंदितेप्राणेसुषुप्तंतनुतांययौ २२ सुषुप्तेतनुतांयातेहृत्पादिविनिर्गते अपश्यमहमत्रैवभुवनंभास्करादिम
त् २३ तत्रस्थधाराविवासेनपूर्यमाणंमहांभसा विमुक्तेनेवकल्पाग्नेरग्नेकपतरंगिणा २४ प्रोद्यत्पर्वतपूरेण
महावर्तविहारिणा वहद्गणालोष्टव्याप्ते ना मीलितागया २५ पूर्वमेवावदग्धामान्त्रिलोकाः खंडखंडकैः
पूर्णनिपरितप्रौढैः स्वभुराद्रिमहीपथैः २५ ॥ए॥२
मेति २३ तत्रभुवनंप्रलयकालस्यधारणिविप्यउदितेनमहांभसापूर्यमाणंअपश्यंतदेमानविशिनष्टि विमुक्तेनेतिक
ल्पाग्नेर्मुशलप्रमाणधारवृष्ट्याविमुक्तेन अधस्यतेनेउद्वुशब्दोभिप्यात्वयोतीसर्वत्रानुवर्तनीयः २४ वहंतीपावना
लीतल्लतणातरापतणासमस्तदाक्षे पर्वतेर्यत्पतनतणाधेव्याप्तेनेतिस्पष्टं उन्मूलिताः अगाः व
त्वाः पर्वताश्चययातथाविधयावात्ययानन्हिज्वालयाचपूर्वमेवावदग्धापार्त्रिलोकाः खंडखंडकैः पूर्णनित्युत्तरत्रान्वि
यः २५ स्वप्रसिद्धानिदेवासुरादिपुराणितन्वे ४४५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देहा १

एवंधीनतामनसोस्तीला ह देहइति देहेस्थेतुतत्क्षोभंप्राणागतं प्रपश्यन्मनः अन्यदात्मतत्वविवेकंनानुपश्यति २१ अतएवाप्राणो निरोधोभ्यासं विनानात्मविनानात्मज्ञानोन्मुखीभवतीसाहयदेतितस्यमनसई हितेषुव्यग्रः २२ तत्कृतस्तचार एतेइति २३ तदपिकुतस्तत्राहइतीति इतिएवंपरस्परानुवर्त्तनस्वभावे प्राणमनोरूपेणापरमात्मनाआदिसर्गेआत्मानेचे

क० ४ तितः संस्थितः २४ परेपदेस्वरूपेनामयुतन्नामनः प्राणःशरीराणांदेहेषुदेशकालक्रियाद्रव्यैरधिगताःव्यवहाराश्र यांतिवर्त्तंति २५ तत्रप्राणमनसी यावत्कालसाम्यात्स्वेकर्मकुर्वंतीतिष्ठतस्तावत्समोव्यवहारोजाग्रदाख्यः प्रवर्त्ततेयदा

देहेसौम्येस्थितेप्राणेमनोमननवद्भवेत् स्वधेप्राणगतंक्षोभंपश्यन्नात्मानमपश्यति २१ यदास्वकर्मणिस्पंदे व्यग्रःप्राणोभृशंभवेत् तदातदीहितव्यग्रः प्राणोनात्मोघसीभवेत् २२ एतेहिप्राणमनसीत्वन्योन्यरथसा रथी केनास्मानुवर्त्ततेरथसारथिनोमिथः २३ इत्यादिसर्गेस्वात्मेषचेतितः परमात्मना तेषांघापिनिपति नविधानांभिवर्तते २४ देशकालक्रियाद्रव्यैर्मनःप्राणाशरीरिणः प्रयांत्यधिगतादेहेस्वरूपेनापरेपदे २५

क० ३ स्वप्राणमनसीसाम्यात्कुर्वंते कर्मतिष्ठतः वैषम्यात्क्षिप्तमेकेकंशांतानशांतेसुषुप्तता २६ यदाहारा दिरुजा सनाडीसुच्छापिपिंडितः शांतमास्तेजडः प्राणस्तदोदेतिसुषुप्तता २७ नाडीषन्नावष्टगीस्वतथान्नाराणस नाल्कयात् निस्पंदस्तिष्ठतिप्राणस्तदोदेतिसुषुप्तता २८ रकं १

प्राणइंद्रियप्रवर्त्तनादुपरतोवैषम्यंभजतेतदाविषमंस्वप्रारब्धकेवलमानसंव्यवहारादिरूपं प्रवर्तेतेशांतेचमानसीस वीपत्तेपशांसुपलब्धितासुषुप्तताएवंतत्रइत्यर्थः २६ कदापुनर्मनःशांतंभवतितदाहयदेति आहारस्वरसेयादिपदा नि नादिभिस्सनाडीषुरुन्नासुस्फतीषुपिंडितः प्राणोयदाजडोमंदसंचारोभूत्वाघाप्यास्तेतः दामनः शांतासुषुप्तेतोदेति २८ नुपितादीनामपिक्रमसुषुप्तेनिमित्तमाहस्त्रीराणसुवेतिमर्द

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ३८ मग्नो भ्रवंतत्रैदैवादागतेन ससयसापुनरुद्धृतः ३९ डिंडिरेफेन पुंजे अद्रिखंडके च यावदासिष्वमिविश्रां
नि॰उ॰ तिलभेतावदितिवादिणा महानरंगेणाहतः ४० किंबहुना तदा सर्वेंदुःखं मयानुभूतमित्याहनानेति ४१ एतस्मिन्नंत
४४६ रेसमयात प्राक्तनं स्वसामाधिमयं रूपं संस्मृतमिति परेणा संबंधः तामरसेक्षणेति पाठे मुनिवाक्यवदतो वशिष्ठरामसं

चलाच्चलागमापायवलद्भूलगुलारवे जलेनहृतकश्मोसे मग्नोन्मग्नः पुनः पुनः ३८ संघट्टभ्रग्रौ
लेंद्रूपं किलेसलिलेक्षणं यत्पलेवारण इवमग्नस्य सपयोद्धृतः ३९ यावदाश्वसितमिच्छिप्रं डिंडीरेचाद्रि
खंडके तावद्दत्यहतो वेगात्तैतरिणेववारिणा ४० नानावलनकल्लोलजलजालयुषातदा ननदस्मिनय
द् मंदुःखंदुःखात्मना मया ४१ एतस्मिन्नंतरे तत्र तदा तन्नामरसेक्षणा यावज्जीवचिराभ्यासाद्विषाद्धि
त्वात्स्वचेतसः ४२ प्राक्तनं संस्मृतं रूपं स्वसमाधिमयं मया आ अहो नु जगत्यस्मिन्सुरूपेहं तापसः स्थितः ४३
अहं कस्य चिदन्यस्य स्वप्नदृष्टिदिदृक्षया प्रविष्टोहमयं स्वप्ने पश्यामीमं भ्रमं विते ४४ वर्तमानदृशाभ्यो
समिथ्याज्ञानयालमपि कल्लोलैरुह्यमानोपि तेनाहं सुषितः स्थितः ४५ इदं वारितयापश्यं प्रलयाब्धि
विवर्त्तिना ऊह्यमानाद्रिनगरग्रामोर्वीखंडपादपाः ऊह्यमानामसंहीद्रनारीनरखभस्वराः ऊह्यमान
महारंभलोकपालपुरालयाः ४७ अथाहमद्रिमिश्रांबुकल्लोलाद्रिविघट्टनैः मुहुः पश्यन्जगन्नाश

वोधनं ४२ स्मृतिमेव विवृणुवन्नाह आ अहमित्यादिना स्मृतावनाडुत्वान्निपातस्याजनाङिति प्रगृह्यता ४३
अयमिहमिति प्रत्यभिज्ञायां ४५ वर्तमानोयः स्वप्नायं पश्चादभ्यासस्तत्प्रयुक्तामिथ्याज्ञानमयं आलमपि देहं कल्लोलैरुह्य
मानोप्यहं ततस्तस्मरणानंतरं ४५ कल्पमोविशेषणाः प्रलयाद्रिविपदनाइदं प्रसिद्धं यन्मरीचिवारितत्तया मिथ्यात्वेन

४० [illegible] उपावर्त ४२ ४३ ४७ ४८

446

ग १

४४६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदा च अहं दं कस्मिंश्चिदास्पदे देशे तत्र कस्यांचित्पुरि तत्रापि कस्मिंश्चिद्गृहे बध्वा भार्यया सह स्थितो स्मीति स्वं पश्यामीत्यर्थः
२७ इदृशस्याहं तेन प्रलयाम्भसापहृतः २८ तदवस्थं तदहं तन्नगरं च वर्णयति ऊह्यमानमिति निजयाम्भोभिः प्रलयजनैः दु
माकाशेस्त्तरंगैः २६ वल्गुनिवेश्म भूमौ भवास्तवाप्याजनाः ३० वृत्तिभिर्जलप्रवृत्तिभिर्मूर्छं प्रवाहितं जवाहितं जवालैः पंके

अहं तत्रैव पश्यामि यावत्कस्मिंश्चिदास्पदे कस्यांचित्पुरि कस्मिंश्चिद्गृहे बध्वा पुरे स्थितः २७ सदारः सहमूल्योहं हं २
सपुत्रः सहबांधवः सहभांडोपस्करणः सगृहोपहृतोम्भसा २८ ऊह्यमानं स्वयं भोधिस्तदंतश्च पत्तनं लघ्य
मानं द्रुमापूरैः पूर्यमाणं च वारिभिः २६ रहत्कलकलारावं जंतुभक्षिभिर्वोघतं अतिक्रमितवास्तव्यमनप
स्फितपुत्रकं ३० आवर्त्ततरलाम्भाभिर्वृत्तिभिर्मूर्छमाकुलं साक्रंदोरस्ताडनोत्कजनजंबालभीषणं ३१ स्फु
टत्कुट्यत्रुटत्कोष्ठरटद्धकुकृतोद्गसं प्रपतद्वारदनद्रुन्नगवाक्षस्याजनासुखं ३२ इतियावत्तत्पणं पश्यन्नहं
तद्भवमागतः परिरोद्धिभिदीनात्मा तावत्तत्सकलं गृहं ३३ चतुर्भित्तिभिर्भेदन रङ्गवालांगनान्वितं जा
गामंशतधावीच्यां शिलायामिव निर्झरे ३४ ऊह्यमानोहमभवं ततः प्रलयवारिणा त्यक्तसर्वकलत्रादि
वित्तैः प्राणपरायणः ३५ क्षिप्तस्तरंगजालेन पौजनाचोजनव्रजं उह्यमानद्रुमशिखाज्वालांतरितजर्जरः
३६ काष्ठकुट्यतटीपीठकदुसंघट्टद्दलितः आवर्त्तन्यपातालतलेगतो स्थितश्चिरात् ३१
२६ काष्ठकुट्यतटीपीठकदुसंघट्टद्दलितः
आभीषणाः ३१ त्रुटद्भिः शंकुभिः कृतः उत्कटघोरघोषध्वनिर्यत्र ३२ ३३ भित्तीनां भेदेन विदारणेन ३४ ३५ ऊह्यमाना
येद्रुमास्तत्र प्रलयवह्निशिखाज्वालान्तदंतः इतेगमिनेडरिः अंतरितेरंत रयेरितिवा ३६ काष्ठादीनां कटुभिर्दुःसैहः
संघट्टैर्दलित आस्फाटितः आवर्त्तरूपेण भ्रमणेन पातालतलेगत्वा चिरादुत्थितः ३२
घ १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वारीणां वलयैर्वेष्टितैरावलितमंतरिक्षं यस्मिन् कमरीति तथा च चालितं तरंगा आसि तज्जन्यानवधूतान्कुसुमप्रका
वा०टी० शान्किरंतः विक्षिपंतो वाताः पतंति विबुधमंदिराणि विमानानि येषु तथाविधै रत्नसानौ मेरौ उद्घातस्य कोटरेग
सि०उ० ताः प्रविष्टाः मंगलार्थं प्रसृतेन कुसुमवर्षेणाकिरंतो जना इव वांति हा इति खेदे ५४ हे अर्ककाशेन्दुध्यानी श्रद्धी वृद्धि
४४८ मानां भयानकानां जलवीचीनां शिखाभिरीरितैरानतरुत्तुंग सितपैवं यत्रोत्सितपेन हेमदषदादर्शमतुनोरूपं दिव्यरस लोकेद

हा वांति वारिवलनावलितांतरिक्षप्लावधूतकुसुमप्रकरान् किरंतः वाताः पतद्विबुधमंदिररत्नसानाउ
447 घातकोटरगता इव सन्नितेन ५४ यत्रोत्थहेमदषदासदृशां करूपं स्वधाद्विभीमजलवीचिशिखेरितं खे आव
र्तेते दिवि दलावृति कर्णिकास्था ध्यानैकनिष्ठपरमेष्ठि सरोजमेतत् ५५ मेघा इवाति घनघुंघुमघोषभी
मावीचीचयाः कनकपत्तनविद्युतामी भ्राम्यंति गजवाजिमृगेंद्रनागाद्यादिकाननमहीनलतुल्यदे
हाः ५६ उह्यमानोद्भ्रवीच्यामतसीकुसुमश्रियां पयोप्य पंथमेनेववारिपूरेणानीयते ५७

ले: यत्रैषा रतं कर्णिकास्थस्य ध्यानैकनिष्ठस्य परमेष्ठिनः आसनं भूतं सरोजं प्राप्य व्यावर्तितानां तरलेउत्थायः ५५ गजवा
ज्यादितुल्यदेहाः अतिघुंघुमघोषैर्भीमाः कनकमुपदेवासुरपत्तनान्येव विद्युतायेषु तथाविधा अमीवीचीचयाः मेघा
इव भ्राम्यंति ५६ अतशीकुसुमसदृशश्रियं उह्यमानोद्भ्रलमाण एवं भवतीत्य ह्यमानोद्भ्र तथाविधा यवीच्यांना
रिपूरेणायं मो पथि पमांतरेणानीयत इव लक्ष्यत इत्यर्थः ५७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किमचिंतयस्तत्राह चित्रमिति अत्रमायामहारम्भेत्रीणपवस्थात्रयलक्षणानिनेत्राणियस्यतथाविधईश्वरोपिजीर्णोभ्र
त्वाजीर्णत्वत्वमिवोद्यते चित्रमाश्चर्यमहतस्तुविधेर्दैवस्य ४९ यथाप्रातररुणरवेः प्रभाः विकसंतिपद्मानिदर्शयंति तथा
गृहाण्यपिचतुर्भूमित्तिवद्वारणेनप्रकटयंतोशोभयंयथास्यात्तथादर्शयंति ५० एताश्चभूरिभिर्भ्रमैरावर्तैर्विभ्रमैश्चो
पलक्षिताः परागधवलभ्रमरपंक्तिलक्षणंहारंवहंत्यः पद्मिन्यः मुखकरणादादिपद्मचत्योऽरुद्धिन्मानघराव प्रसिद्धा
उद्भिन्नसस्यकलाश्चमलाः नापिजंगमाख्याः एतास्तुतद्विपरीताः अतएवलनासु चित्रंसमुल्लसंतीविलम्बयः ५१

चित्रमेयत्रिनेत्रोपिजीर्णोतरुणमिवाणवे ऽरुह्यतेहाह विधेर्नकार्यंनामविद्यते ४९ चतुर्भूमित्तिभेदेनप्रकटाश
यतामहं यथानीकगृहाण्यप्युदर्शयंतिरवेः प्रभाः ५० चित्रंतरंगवल्लनासुसमुल्लसंतिगंधर्वकिंनरनरामर
नागनार्यः भूरिभ्रमैर्भ्रमरहारभिवद्वहन्त्यः पद्मिन्यएवसकलालजंगमाख्याः ५१ विद्याधरीभुजलताचलि
तेंदुकांतकक्ष्याविभागमणिजालगवाक्षलक्ष्याः देवासुरोरगमहागृहभित्तिभागाः सौवर्णनौगणवदंबुभ
रेभ्रमंति ५२ मत्तेभकुंभपरिणाहिनिकुंकुमांकशच्याः पयोधरभरैरतिखेदखिन्नः लग्नः सुखादिनकरो
तितरंगदोलाः संश्रयितुमारामणिगेहगतात्रशक्रः ५३

विद्याधरीणांभुजलतां इंदुकांतेषुकक्ष्याविभागादवभासमानामणिजालगवाक्षलक्ष्यायेषुतथाविधाः देवासु
रोरगमहागृहाणांभित्तिभागाः प्रलयांबुभरेसौवर्णनौकागणवत् भ्रमंति ५२ संश्रयिमणिगेहगतः शक्रः अत्रास्मिन्
प्रलयांबुभरेलग्नः सन् कुंकुमांकेमत्तेभकुंभवत्परिणाहिनिर्विशालेशच्याः पौलोम्याः पयोधरभरेरतिप्रमुकेनखेदेन
खिन्नः श्रांतः ससन् तद्यनपनापनायजडश्रीडासुखात् स्वचोपपंचमी जलक्रीडासुखमुद्दिश्यतरंगदोलाकरोति ५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० कुजडकौघ्यांजडं अतिसूक्ष्मत्वेन प्रसिद्धमेनस्त्रीगणं त्रातुं कः समर्थः जनताजनसमूहः ६५ पर्वतान्प्रतिघ्नंति
नि०उ० विदारयंतीतिपर्वतप्रतिघाः सर्पवत्सर्पणंगमनंयेषांतथाविपुलाः जलोच्चयाः कल्लोलाः संसरंतितेषु
त्रैलोक्ये ४४८ केदेवप ततनानिप्रपन्नसत्ववपुनीकद्रवडत्नमप्यतरंतर आ प्रत्र धोमीतिमज्जतीतियावत् ६६ त्रिभुवनंकालेननि
पु३ र्मूलितंसत्वयारिविलोडितद्वीपैर्द्वीद्धैः सुरासुरैरसुरैरगैर्नागैर्गतिरहरा भिस्रवरगैर्ग्रं आलूनमूलैः सरसिजैरि
वक्षणमेकांभोधिलक्षणसरोभूत्वास्थितंकष्टमितिखेदमहान्तः अंडेविभवोपेतातिजगन्नायकाः इद्ध्वादिदेवायजा

स्त्रीणांगणो द्रुपदिपिष्टइहेतिकष्टंकस्त्रातुमेननमपरंकुजडंसमर्थः नह्यंतकस्यदशनैरभिचर्व्यमाणांत्रातुं
परस्परमियंजनतासमर्था॥ ६५ पर्वतप्रतिघसर्पसर्पणाः संसरंतिविपुलाजलोच्चयाः तेपुनाद्यदेवघ
ततनाम्पुलमप्यवपुराप्नुघात्यषः ६६ द्वीपादिद्रुसुरासुरोरगनंगैर्न्ना जोशारस्थातरगोघ्नंवारिविलोलितैः
सरसिजैरालूनमूलैरिव एकांभोधिसरः स्थितंत्रिभुवनंकालेननिर्मूलितं कष्टंतेयुगतामहर्द्धिविभ
वा देवाजगन्नायकाः ६७ इतिमहारामायणेनि०प्र०उत्तरार्द्धेजगन्नाशवर्णनंनामनवत्रिंशोत्तरशततमः स
र्गः १३९ व्याधउवाच भगवंस्त्वादृशस्तावामवस्थांचकथंगतः कथंध्यानप्रयोगेणतदानोपशमंगतः १
नाः ६७ इतिवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि०प्र०उत्तरार्द्धेएकोनचत्वारिंशततमः सर्गः १३९ मुलयाधेरपगमोग्रमेद्रि ज्ञातया
स्थितिः मुनेः प्राणतनोवाहिनिर्गमाधत्रवर्णितेअप्यर्थचक्रारुः त्वादृशोज्ञानयोगसिताः तांप्रागुवर्णितवहुप्रकारांमूल
जलल्वावनादिनानाभ्रांतव स्थांकथंगतः ध्यानलक्षणयेगगप्रयोगेणतीतानागतसर्वदर्शनोपायेनतदासर्वोस्प
शमंकथंनगतःनप्राप्तः १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ द्वोपिर ४४८

440

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अखिललोकपालानागाश्च स्वाश्रयेपि मे   वीदिनगैर्नगिरेश्च सह बुडंतिमज्जंति तत्र निधानादिलक्ष्मीकेरेशुप्रवर्तोदरगुह्वा
स्थगतस्य प्रविष्टस्य वारिपूरस्य व्यावर्तनार्थं निर्गच्छतोवायोर्गु डशब्दे मिलत्य: पूरपूरणायेवातघाविधा: संत: ५८
स्यवं ५८ दोहनकालेव त्वामामाभीरैर्मत्तिजं घायांवंधनादितिभाव: ६० स्वार्थइवबोहवंहलहलाध्वनिभिराकुल:
६१ कोलाहलैराकुलातेदेव   दानवपुरोत्तमानांवेगेन पातैर्विच्छुब्धा भिवारिपटलीभिर्वलितातरासु दिक्षुभ्रमद्भि

एते बुडंति सलिले खिललोकपाला नागा नगैश्च नगरै: सहलक्ष्मी   संख्या: लक्ष्माकरोदरगुहागत
वारिपूरव्यावर्तनागडगडैरभिलच्छपरा ५८ दुर्वारवारिविलापरिपूरितेषु पातालभूतलनभस्तलदिक्तटेषु
मत्स्यादिवेंद्रयमपक्षसुरासुरौघा: संयमभक्तनविमाननगाभ्रमंति ५९ ऊह्यमानस्यकल्पस्यतलुरवांबुरूपि
णीमातजंघेवबतस्य कर्षवंधनतांगता ६० अन्योन्यमावलयनामहोतुडु वुडुरव: श्रयतेदेवदेत्यानां
स्वच्छीहलाहलाडुल: ६१ कोलाहलकुलपुरोत्तमवेगपात क्षिप्तव्यवारिपटलीवलितातुरासु दिक्षु
भ्रमज्जलदलालघनाविशेषसंलक्ष्यते जलमय: स्फटकुप्रवंध: ६२ हाकष्टमेषमेषतरसा   पयसा
पतंति आवर्तवृत्तिपरिवर्तनयास्वधस्तात्   एते कुवेरयमभ्रारदवासवाद्या: प्राणात्ययोभ्रपटलैर्वि
घुरात्समज्जंति ६३ प्राज्ञाप्रशांतजडदेहमिहोह्यमानमानोज्झिता: शयेक्वचतद्धहंति ब्रह्मेंद्रविसपुरस्तडकर्स
कटादिसंघट्टनेनफट्कुर्दनहन्तन ६४   वं च २

स्फट१ जलदजालेर्घनाविववजलमयकुप्रवंध: संलक्ष्यते ६२ एव सर्वजनप्रत्य: सूर्य: आवर्तवृत्तिपरिवर्तनयासुत्य अधस्ता
दपनीत: क्षुधुराजावनासमग्रा: ६३ तेनताडहेशेनवृद्धेंद्रादिपुराणांखंडकै: संकटस्याबुन: संघट्टनेनकटुकुर्दनंपरशंपती
६१ तिकटूनदनस्संस्तुमधोयेप्राज्ञास्तत्वविदस्तेपशांतमंत अतएवजडंस्वदेहमिहजलेऊह्यमानमानत्तदेहंभावेस्तडस्थिता: संत:
नः १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰री॰ कियत्कालं भ्रांतिं तं यावल्लोकयन्नवग्राहयावदिति सकल्लेरावर्त्तकल्लोलादिभिः सहवर्त्तमानं सकलं २१ तं तदुद्भव
नि॰उ॰ ध्मफेनाग्निं अवशं २२ तत्सलिलं तरंगप्रतिबीच्यग्रेत्यादिना बीच्यग्रस्फुटितजलकणाकारैरग्रहिनक्षत्रादिदैवैस्ता
४४८

यावत्स सकलं वारिधापि निर्गंतुमुद्यतं विन्ध्यवज्र विज्ञस्तसपक्षाद्रीन्द्रवंदवत् ११ लब्ध
वान्हृष्यमानोहं कंचिद्दैववशात्तटं अवसंतमवस्पम्पशिखरप्रांतसन्निभं १२ अपक्रमेणन सलि
लं तद्दृशेषणनिर्ययौ वाग्रस्फटिताकारैर्दैवैरस्तारकितांबरं १३ तारागणैरभ्रपातालगतैर्मणि
मयोदरं आवर्त्तक्षिपरावर्त्तैः स्फारमद्भिजरत्नगणैः १४ हेमद्वीपोपमैर्धौतसंगीवारिणपुरमंदिरैः
भ्रमत्सुरांगनाक्लीनननलिनीजालमालितं १५ मध्याह्नपानकल्पाभ्रनीलशैवालजालकं विद्युद्गो
रोचनांभोदनीलनीरजनिर्भरं १६

रकितं संजाततारकमंबरं येन १३ केश्चित्तारागणैः पातालगतैर्मणिमयोदरमिव १४ सुरांगनालक्तैर्णै
र्लीनैर्नलिनीजालैर्मालितं १५ कल्पाभ्रवन्नीलं शैवालजालकं यत्र विद्युतरागगोरोचनातुल्याः परागा यत्र त
याविधैरंभोदलक्षणैर्नीलनीरजैर्भि भरं अतिशयितं १६ ॥ ॥ ॥ ॥

४४८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्रामिके प्रलये योगेन भूतं मायायां पर्यालोचनावकाशः स्यात्तु आकस्मिके तु न तदवकाशो मया लब्धः इत्युत्तरमभि
प्रेत्य प्रलद्वैविध्यं दर्शयति कदाचिदिति ससानां समुद्राणां युगपदेकधाभावादिलक्षणाद्विकारतः २ ३ अयं हिर
ण्यगर्भः प्रतिनिवेद्य सुराः यावत्सरं जगमिषं ति तावज्जलैर्नीता तथा च सुराणामपि यत्र प्रमादस्तत्र मम का कथेत्यर्थः
४ कालप्राबल्याद्धातदा मम ध्यानधारणानयं स्फूर्त्या हस्य इति विपिनाधीश हे व्याध सर्वकषं तिनाशयतीसर्वंक
षः पत्रकलेपदरूपश्रावितत्याभवतीत्यर्थः ५ तदेव प्रपंचयते वलमिति ६ किं चेदरवः प्रेप रचिजानुवर्जिनामया

मुनिरुवाच कल्पांतेषु धनप्रपंतिमाशेर्नानाविधात्मभिः जगंतिभ्रांतिरूपाणि नभस्याभासरूपिभिः २
कदाचित्क्रमशो नाशः कल्पांतेत्यं प्रवर्तते असंकितं कदाचिद्वा एकधादिविकारतः ३ तदद्ब्रा गित्येव
यदाधिकृतं वारितत्तथा तेन यावत्सरं साध तावन्नीता जलैः सुराः ४ अन्यच्च विपिनाधीश कालः सर्वं
कषो ह्ययं यत्र कालततस्मिंस्त्वं वरूपं भाविनत्तथा ५ वलबुद्धि अने ज्ञ अपकालउपस्थिते विपर्यास
तिसर्वत्र सर्वेषां महतामपि ६ अन्यच्च विपिनाधीश मयैतत्तव वर्णितं स्वप्नदृष्टं किलस्वप्ने किं न संभवतीह
किं ७ व्याधउवाच असदेतद्यदि विभो स्वप्नसंभ्रममात्रकं कथ्यते तेन तद्देतेन कोऽर्थः कल्याणकोविदः
८ मुनिरुवाच लब्धा धनालिकं कार्यं महदस्य त्वबुद्धिमन् एतद्भूमालकं बीजं भवान्सतं तु मेस्मरण ९ अ
नंतरमहं तस्मिन्नंते कार्णवरे हसि जंतोरोजः स्थितः स्वप्ने भ्रांतं भ्रांतो व्यलोकयं १०

दर्थं तत्र सर्वविवेकाप्रसरो महतामपि प्रसिद्ध इति परिहारांतरमाह अन्यच्चे [illegible] ति इह सर्वजने किमप्रसि
द्धमिदमित्यर्थः ७ स्वप्नसंभ्रमो मात्रा उपमानं यस्य तत्स्वप्नसंभ्रममात्रा उपमानं यस्य तत्स्वप्नसंभ्रममात्रकं तत्तर्हि एतेन मा प्र
ति कथितेन किं प्रयोजनं हे कल्याणकोविद तेन निरर्थकवाक्यप्रवक्तता लिप्तिः संभाव्यते इति नायसंबोधन ८ कल्याणकोवि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्यप्राणोदितोहृदिस्थितं सातुं अहंदृष्टवान् २६ २७ चेतसोमतस्यः सकाशादेवनिटपाद्रास्थानः यत्रा
वा॰री॰ दीवजातंउत्पन्नं २८ प्रवृत्तः कर्तुमितिशेषः इतः पूर्वानुभूतविषये किंचिद्विस्मृतधीः विस्मृतइतिवा २९
नि॰उ॰ तत्रापूर्वकाविति ऊवत्कारेण व्यवहारप्रतिभासस्योद्भूदित्याह साहजातस्येति अस्मादंगरहं ३० तत्र
४५०

450

दृष्टवतद्विगुणांडुः स्वंचिरेणाऽऽसहमाकुलः मत्तज्ञोदृष्टवान्सातुं तमेवास्यहृदिस्थितं २६ अप
तत्रद्वितीयेन्हिभास्करोदयसुंदरं सलोकाकाशभूशैलं भुवनंदृष्टवानहं २७ द्यौः क्षमावायुराका
शंपर्वताः शरितोदिशः इतिमेचेतसोजातं यत्रादेविटपादिव २८ ततस्तस्मिंस्तदृष्टभूतलेतेः पदा
र्थकैः व्यवहारंप्रवृत्तोहं किंचिद्विस्मृतधीरिव २९ जातस्यमेषोडशवर्षाणिपिताममइयं
मातास्पदंचे दमितिमेप्रतिभोदभूत् ३० अपश्यंग्रामकंकंचित्कंचिद्ब्राह्मणाश्रमं किंचिद्गृहंत
स्यकश्चिद्बंधुः कस्मिंश्चिदाश्रमे ३१ अथमेतिष्ठतः सार्द्धंबंधुभिर्ग्राममंदिरे अहोरात्रेषुगच्छत्सुजा
ग्रदादीनदेवसन् ३२ ततः कालवशात्तत्रप्राक्तनीबोधधीर्मम विस्मृतातादृशाभ्यासाद्देहातस्येवमत्स
ता ३३ इत्यहंग्रामवास्तव्यः संपन्नोब्राह्मणस्तदा देहमात्रकषज्ञास्तोदूरीकृतविवेकभूः ३४

कश्चिद्बंधुरभूदितिशेषः ३१ ३२ जाग्रदादीनवस्थाभिदाननुभवतइतिशेषः तदेवग्रामादिसत्यं यथार्थमिवाभ
वत् ३२ तस्यप्राग्दामव्यालुकटास्थानेउक्तस्यनिवसिनस्यापिकटस्यमतस्यसहवासाभ्यासात्पूर्वंबोधविस्मरणेन
मत्स्यतेग्रामवास्तव्यताममसंपन्नेत्यर्थः ३३ तामेवप्रपंचयति इतीत्यादिना ३४ ४५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्फुरस्फटिकरैर्नीहारैमघेरद्रिभिश्च कृतंदिक्कृतटंयस्य १७ एकार्णवख्यातमपिवर्णयितिश्रुत्केत्पादेनाशंसीकः शीर्णला
दयंमंस्रोन्योवेत्तिसंशययेगपोमंदरोयत्र १८ पंकजेरविविश्रांतैः रुधिरदंदैः पाटलः २० स्वमइवभ्रंतेरिमा भै॰
यास्येपमवाह नैरुग्रमहिषेरारतः १९ शत्रोमहाकायगरुडलक्षणोऽमरपर्वतोयत्रभञ्जुषाभ्रंसोपतितेनयमदंडेनम

स्फरट्टीकरनीहारमेघाद्रिकृतदिक्तटं उल्लोलवीचिसंदिग्धवहत्कल्पद्रुमंव्रजः १७ अथैकार्ण
वचरंभ्रांतोसावभवद्घुघुकोटरः घुघिउलितसह्याद्रिः क्वचित्संशोकमंदिरः १८ कचित्पंकनिमग्नेंदु
यमवासचतस्नकः क्वचित्पंकनिमग्नाधः शास्त्रकल्पद्रुमोत्करः १९ क्वचित्कमलवकीर्णः लोकपाल॰
क र: ४ शिरः क्वचित्पंकजविश्रांतरुधिररुद्रपाटलः २० क्वचिद्वाकंठनिमग्नक्षणाद्विद्याधरीगणः क्वचित्व
भ्रमतेभामयाम्योग्रमहिषावृतः २१ क्वचित्सन्नमहाकायगरुडामरपर्वतः क्वचिन्मतमहासेतुर्यमदंडे
नभञ्जुषा २२ क्वचित्प्रमशतवेसिंचेतहंससस्मितपंकभूः क्वचित्पंकविनिमग्नदेहाङ्गमरवारणः २३ ए
तस्मिन्नंतरे तत्रशांतुप्राप्याभ्रमेश्रमात् विश्रांतोस्मिपदातनभशानिद्राजगाममा २४ ततः सुषुप्तवि॰
द्रांतस्तयावासनयान्वितः तंताद्रमेवकल्पांतमपश्यंसोऽजसिस्थितः २५

नड्वजलधिरोधात्सोमोमहासेतुपत्र २२ २३ सानंतरवगिरेः प्रस्थंदेशंकस्यचिन्मुनेराश्रमेयदाविश्रांतोस्मितदमां
भशांधिन्द्राजगाम २४ सुषुप्तोत्तरकाल प्रवृत्तनिद्रांतः तादृक्प्रकारंणजोदृश्यसदृशमेवाखिलंजसिस्थितोमहपश्यं
२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
४५१

यस्मिन्प्राणपुरे विस्तीर्णे भुवने भ्रमन्नहं पदा निर्गमद्वारं तदा संनज्ञा नामितदा तं देशमत्रैव तस्य प्राणं पवहिर्निर्गंतुं प्रविष्टः इति परेणास्यान्वयः ४६ ४७ इहस्थविराजोऽइस्य प्राणाम्भः वा हं अन्य जो विराडं तरोत्सव अभ्यंतर स्वेति सविभाग्ये इति बुध्यातादृशं तदनुकूलां तत्प्राणकुंभाबो धारणां वध्वातं प्रदेशमत्यजमिति परेणान्वयः ४८ वाते लक्षणेन रसेन वहिर्निर्गतः सन्पुरः वर्तमानं दृष्टवान् ५० बाहे क्वापि गिरिकंदरेसु तापस्त्रमोऽस्ति तत्र मद्देहो

तदासं निर्गमद्वारमप्यज्ञानामिनो यदा विस्तीर्णे भुवने यस्मिन्भ्रमाच पदि सतत्त्वजे ४६ तदात मत्स
जन्नेव देशं वंधुजनाव तं तस्य प्राणप्रविष्टोऽहं निर्गंतु पवनं बहिः ४७ इहस्य यस्य विराजो स्य बाह्यमभ्यंत
रं तथा अन्यज्ज सर्वमीक्षेऽहमिति निर्णीय तादृशं ४८ धारणां सविदावद्धा प्रदेशं खत मसजं तत्प्राणैः
सह निर्यांति आमोदं कुसुमादिव ४६ पवनस्कंधमासाद्य प्राप्य तन्मुखकोटरं वहिर्वा तिरयेनाहं नि
र्गतो दृष्टवान्पुरः ५० यावत्तत्रैव मद्देहो वद्धपद्मासनः स्थितः क्वापि सुन्पाश्रमः शिष्यैः प्राति
तो गिरिकंदरे ५१ परामेति स्वतातेषां मत्संरक्षणकर्मणां मुहूर्तमात्रे च गतः काल अंतेनिवासिनां ५२
हृदयं संप्रविष्टोऽसौ यस्याहं स पुमानपि पृष्ठेनोत्सवलब्धेन शेते तत्साध सासुखं ५३ तदाश्चर्यं मया
दृष्ट्वा नोक्तं किंचन कस्यचित् पुनस्तस्यैव हृदयं प्रविष्टः कौतुकादहं ५४ प्रातोस्मोजः प्रदेशं तं तस्य त
स्मिन्हृदंतरे अवेक्षितुं त्वभूत्तान्यातो वासनया तया ५५

यावत्सकलस्त्य प्राग नु भूतवद्देव वद्ध पद्मासनः स्थितः ५१ ५२ सप्राणः अंतेवासी पुमानग्रामेक्कचिद्वत्सरे लब्धे न अंधसाम्यष्टत्वेनानन्तः सन् उत्तनः उत्तानः पृष्ठेन सुखं शेते ५३ ५४ तं प्राग नुभूतं ओजः प्रदेशं आनंदमयादिको

४५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वासनामात्रसारः आत्मास्वभावोदेहोवाप ३५ गृहांगणेसंरोपितप्या — दिलतारत्नैर्येनिसंचिताः अग्निश्च अवनिः
क्षेत्रादिभूश्च पश्वादिप्राणिनश्चयेनननलोपश्चंदसः ३६ चलेस्वल्पकाञ्जीविषुतुलस्यादिरक्तकेषु च हास्याः लोकानांआ
चारेषुजनपदग्रामधर्मेषुरतः गृहपार्श्वगतास्वानीलशाद्वलासुस्थलिकासुस्थितिर्यस्य ३७ शकानांशाकेशापद्गतानां
मारामारणंचरचनापरिष्कारस्तयानीताः वासरायेनसरोतानाह्नैकत्वज्ञावः ३८ इष्टाइष्टकाः गोमयादीनांकष्ठेनसंच

ता२

शरीरमात्रात्मवपुर्दरिमात्रा [illegible] नुरंजितः वासनामात्रसारात्माधनधात्रैकतत्परः ३५ जीर्णगेमात्र
कथनः यश्चापित्तलनाहृतिः संकीर्णवनिप्राणीरूपाञ्जितिकमंडलुः ३६ चलत्स्वल्पकवज्रास्यो लोकाचाररर
तः सदा गृहपार्श्वगतानीलशाद्वलस्थ [illegible] लि [illegible] काम्थितिः ३७ शाकशाकपनारामरचनानीतवासरः
सरिकूटनदीतीर्थसारसिस्तानतत्परः ३८ गोमयाञ्जलाग्निकाघ्यकाष्ठसंचयी इदंकार्यमिदंतेतिपा
प्रश्नांविवशीकृतः ३९ इतिमेमेजीवितस्तत्रसंवत्सरशतगतं एकदाभ्यागतोदूरात्तपस्वीतिप्रियामवान् ४०
पूजितोसौविश्रम्यश्रमसंयुहेस्तानपूर्विकं अकथांकथयन्स्थित्वारात्रौवर्णितवान्कथा ४१ नानादिग्देशशैलो
क२ वीथ्यवहारमनोहरे पुण्यप्रसंगेकस्मिंश्चिन्नामाविद्याधरस्याश्रमे ४२ सर्वंचिन्मात्रमेवेदममंतमविकारि च
जगंतत्रैवकचतिपथ्यास्थितमपिस्थितं ४३ इत्यहंबोधितस्तेनबोधैकघनतागतः स्मृतवांस्तमशेषेणएवत्तांत
धारणंवशपात् ४४ स्मृतयानात्मवत्तांमं यस्मात्समुद्रेस्थितः तंविशाङ्कूपमाशंसस्तस्मान्निर्गंतुमुद्यतः ४५

यनशीलः ३९ आत्मवानात्मज्ञः ४० कस्मिंश्चित्कथाप्रसंगेतेनत्वमहं इतिबोधि तइतिव्यवहितेनसंबंधः ४२ ४३ तंप्राल
नप्राणीशरीरप्रवेशादिवृत्तं ४४ तंप्राणीनंसर्वजगज्जठरवाह्निराङ्कूपमाशक्यतस्मात्तदुत्तरात् ४५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्वालाजालानलैः उड्डीनानां उडुपानां मंडले रहं अखिलं नभः अलातचक्रवद्भ्रांतवान् २ भ्रमणेनाखिला
वा॰टी॰ मा ईषच्छातमता ३ तमेवमाहतं व र्णयति सीत्कारेत्यादिना सीत्कारं अग्नि फूत्कारोपमं ध्वनिविशेषं कुर्वमानः
नि॰ड॰ शैलोल्मुकरजोभस्मादिभिर्जगत्प्रदार्थैः पराखातः ४ व्यूहे प्रमाहितैः दग्धैर्जिभिः पावर्तमानैः सूर्ये द्विदशादि
४५२

ज्वालाजालनवोड्डीतिमंडलेरखिलेनभः अलातचक्रवच्चारु केवलं भ्रांतवानहं २ तं दवाग्निमहं
यावत्तत्प्रभवित्वाद्दलिनधीः विचारयाम्यारिवन्नालामारुतस्तावद्दायये सीत्कारमतिगंभीरं दधन्मेघ
रवोपमं जगत्पदार्थैरावृत्तैः सहसमानैः परावृतः ४ वहद्भिर्घूर्णमाववेगैर्वर्तिद्विगुणितांबरैः सूर्यैरावृत्तिभि
र्व्यूहैर्मिश्रालातचक्रकैः ५ ज्वालासंध्याभ्रनिवहैर्वहदग्निनदीशतैः शैलद्विगुणभ्रखंडोद्दामवामरप
ज्ञमैः ६ भ्रतैतद्विगुणयात्रेयोभ्रांतैरंबरकुक्षिषु दग्धाभिरप्पंक्तिर्दग्धाभिरितेरतरं ७ पतंताभिः सुर
स्त्रीभिर्द्विगुणाग्निशिखालवैः यतदंगारधारौघकणशीकरदंतुरैः ८

तैः सहविमिश्राणि अतएव चक्राणि येन ज्वालालक्षणैः संध्याभ्रनिवहैः प्रवर्द्धिताग्निवहं तस्मिन् नदीशतानि येषु
शैलेभ्योपि द्विगुणानि भ्रखंडानि उद्दामानि वामराणां यत्नेनानि वयस्मिन् ६ अंबरकुक्षिषु भ्रांतैर्मूर्तैः द्विगुणिताः
पाणुकनदीशतयात्रौघाः येन ७ द्विगुणाः अग्निशिखा एव ज्वालासंध्याभ्रजलवलवाप्य तस्मिन् पतदंगारलक्षणैः
त्वद्वीपैर्जलधारौघैरग्निकणलक्षणशीकरैश्च दंतुरः उन्नतदंत इव स्थितः ८ ॥ ॥ ॥ ४५२

452

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संस्थापाधर्माधर्मव्यवस्थायासहविपर्यासमागतंप्राप्तं ५६ भुवनविपर्यासमेवप्रपंचयति अन्येद्युरिति ५७ वृहत्संकाल्प ५८ ९
यावत्कल्पं ५९ शीतेनआप्लावितंघनीभूतंयावदेवुतद्गुलिवप्रवृत्तः ६० ६१ पुरोदिशिस्थिताः उत्थिताः ६२ प्रथमंपाताल
तस्ततोभूतलतः अथानंतरं द्विस्पोज्जालाः विनिर्गतंप्रवृत्ताः विद्धंअसमएकमेवज्वालामयमंडलंसतत्संध्याभ्रवद्रक्तंवभूव ६३
तस्मिन्ज्वालामयेसद्मनिहेमयप्रकोशेअमंडंगइप्रविष्टोहंसलभक्रमेणप्रसक्तमपिदाहविकारदुःखंनैवाप्तवान् आतिवाहिकदेहमात्र

यावत्तत्प्रफुल्लांतःसप्रवृत्तोतिदारुणः भुवनांतद्विपर्यासमागतंसहसंस्थया ५६ अन्येद्युरवावलात्तत्रवसुधाव्याप्य
संस्थिता अन्यदेवककुभेदस्तप्राग्भवनस्थितिः ५७ तेवंधवः सचग्रामः समसागरदिक्तरः नजानेक्वगतंसर्वं
मुषवनीतमिवानलैः ५८ तदापरमामिभुवनंयावदल्पदलस्थितं अपूर्वसन्निवेशोतज्जगदल्पदिवोदितं ५९ तपतिद्वा
दशादित्याः प्रज्वलंतिदिशोदश शीतांशुपानांबुवंदेलाः प्रवृत्तागलितुंवलात् ६० अद्यावदीदिशिदिशज्वलंतिकल्प
कृद्य दग्धाभूतिपदंयाताः समस्तारत्नभूतयः ६१ सर्वदवाब्धयःशुष्कामहावाताःपुरःस्थिताः गंगारसाश्रितातोया
नभूमंडलमशेषतः ६२ पातालतोभूतलतोपदिस्फोज्वालाविनिर्गताः अनुवरतः संध्याभ्रवन्नभःसंवभूवविश्वंज्ज्वालाम
यमंडपरएकमेव ६३ ज्वालामयेसद्मनिहेमपप्रकोशेअमऽंगइवप्रविष्टः ततोहमराह्नलमक्रमेणवाप्तवान्दाहवि
कारदुःखं ६४ ज्वालेमयेसाधुमहांवुवाहेअमाम्यहंविधुदिवानिला ज्वालापरिस्पंदविलोलवप्पोह्यलात्तरवडअम
शेपमश्रीः ६५ इतिमहारामायणेवा॰प्र॰उत्तरार्द्धेहृदयसंकल्पनावर्णनंनामसर्गः ७० मुनिरुवाच तत्रदह्यमाने
पिमाभवंदुःखमागहं स्वप्नेस्वप्नेत्यमित्येषजानन्नग्नावपिच्युतः १
निश्चयादितिभावः ६४ अनिलधारणया अनिलात्मा वात्युप्रायोहं ज्वालामयेमहांवुवाहेविद्युदिवसाधभ्रमामि ज्वालापरिस्पंदविलु
लितासंवर्णोपश्यत्तपाविधः स्थलान्तरवजेपुमभ्रतोअमरासद्धपश्रीः सवत्तइत्यर्थः इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे॰निर्वा॰उत्तरार्द्धेचत्वा
रिंशदुत्तरशततमःसर्गः १७० वह्निज्वालाकुलेलोकेव्यापोरुभं

ऽस्यनिर्गमैः क्षिप्तासागारवर्षाण्यज्वालामेघोत्थवर्षणैः पते ६६
दह्यमानः सर्वतोदहनव्याप्ता १॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तच्चतःखेदादचिंतयंमुधाद्दुःखमद्दुःखंपश्यामि अतःपरिंतज्ज्ञेपतदर्शनंजागरणेननिर्वामि निर्वर्त्तितलमयेतर्पः २
स्वप्नस्यतत्वंकिंस्यादितिनिर्णयायपरस्वप्नंद्रष्टुंपरकायंप्रविष्टस्त्वंकिंनिर्णीयतदर्शनान्निवृत्तोभूरितिव्याधःपृच्छतिकिं
स्विदिति तस्यप्रतत्वतःकिंनिर्णीतवानसि ३ परहृदयेदृष्टमहार्णवादयःकिं ४ हृदिजगन्नामकथंसंभवतिइतिरात
स्यपृथक्स्थितंतत्वंत्वन्निर्णीतंकथयेत्यर्थः ५ एवंस्वपरस्वप्नयोर्दिदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांपरीक्षितस्यदृश्यद्रपरूप
स्यजगतःबाधदर्शनेनैकालिकासत्वमेवतत्वंपरिशिष्टाधिष्ठानब्रह्मदर्शनात्तदेवतत्वमित्याशयेनमुनिरुत्तरमाहअका
रणत्वादित्यादिना अकारणत्वादसंभवत्कारणकत्वात् तथाहि कृत्स्नंवाकारणं विकारेवानतायत्त
द्यस्यं अकुर्वतःकारकत्वायोगेनकार्यसंगानहेतुत्वेनउदासीनाभावतत्स्वरूपानिरूपणेनस्वभावांतरोत्पजननेनचकारणाक

अचिंतयंतत्त्वमोयंपरस्यहृदयेमम तद्देतःपरिनिर्वामिदुःखंपश्यामिकिंमुधा २ व्याधउवाच किंस्वि
त्स्यात्त्वमद्दृष्टवकिलसंदेहशांतये प्रविष्टोहृदयंतस्यकितनिर्णीतवानसि ३ किमेतद्भवताहृष्टंहृदयेषु
महार्णवःजठरेकल्पवातःकिंहृदिकल्पानलःकथं ४ द्यौःक्ष्माबायुराकाशंपर्वताःशरितोदिशः
कथंहृदिजगन्नामकथयेतियथास्थितं ५ मुनिरुवाच अकारणत्वात्सर्गादावेवानुत्पादतःस्फुटा
नू अन्तोसर्गशब्दार्थोवेवनस्तोगतामपि ६

संभवात्विकारिणस्त्वानिरणिनानाशघटितस्यकोशःकारणःस्यात् मृत्पिंडेहिघटादिविकारिणिकिमपयन्पिं
डाकारःकारणंउनापयन्घटाकारःउत्ताभयानुगतोमृदाधाकारःनाद्यःस्वज्ञाणोपसमर्पस्यकार्यकालास्थामि
नःकार्योत्पत्त्या पारानाधारस्यचतस्यकारणत्वसंभवनायोगात्नद्वितीयःकार्यस्याप्यन्निरूपणात्नतृतीयः
तस्याकुर्वद्रूपत्वेकौटस्थ्यात्कुर्वद्रूपत्वंघटानंतप्रसंगात्समर्थस्यक्षेपायोगेनयुगपत्सर्वकार्यप्रसंगात्पिंडघटकपालचूर्णा

४५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कंपयन् १ दैवादिभि २

ते २ एतनां निरस्तभस्मनामंगराणां स्त्र्याः मंडल्यो याः सतया विधास्तदीपाः अलातं विद्युतो धुन्वन् आच्छादयन् ८ भूतेः सकाशा
त् तथा व्योम्नः दिङ्मुखेभ्यश्च वर्णितिप्रकाराः जालैर्लक्षणाः संध्याबारिदाः निर्गताः येषां रिदः व्योमे कोपि सहिता सर्वा
मौकाः सप्तंना लोकानांसमाहारः सप्तलोकी ज्वालाशैलसपिंडमात्रं भूत्वा संस्थिताः १० सप्त स्वर्णतिस्रं उमारुतस्तदा हरः
कालाग्निरुद्रः दृढकन्तलीलाः कर्तुं प्रवृत्तः कीदृशः सन्क्वापि ऊर्ध्वदेशे प्रोत्पलेरुच्छल नैः कीर्णानलकणाग्णकपि\

अलातविद्युतो धुन्वन् तांगारोग्रमंडलीः धूमांधकारैः स्थगयन् म्लानभूस्पदेशो सुखं ८ भूमेर्व्योम्नोदि
ङ्मुखेभ्यः समंतात् ज्वालासंध्याबारिदा निर्गतास्ते येस्तैर्ज्वालाशैलसपिंडमात्रं स्थ्योमेकाः संस्थितासप्त लो
की १० क्वापिप्रोत्फालकीर्णानलकणकपिलप्रोल्लसन्मूर्द्धजालिः क्वापिप्रोड्डीनकुम्भः कट्टस्तनपट्टभस्ससर्पि
उपांडः क्वापिज्वालापटलीपरिपरिदग्धभितः संपतंतीगृहीतां रौद्रः कर्तुंप्रवृत्तोहरइवसतदामारुतोन्त्य\
लीला १९ इतिमहारामायणेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे कल्पांतवर्णनंनामैकचत्वारिंशोत्तरशततमः सर्गः १४१
मुनिरुवाच वर्तमानेतदातस्मिन्कल्पेसंभ्रांतसंभ्रमे दह्यमानोहमत्यंतंखेदमभ्यागतोभवं १

लाः प्राल्लसंत्योमूर्द्धजाना मास्त्रयोयस्य क्वापिधोभागेपादाघातेनप्रोड्डीतानिकुम्भानियेनकट्टुः सहंपट्टनंतत्रपट्टभ
स्मानिः संपिंडितान्येव गुंठितागंगानियस्यक्वापिमध्यभागेभितः सपंत तीर्ज्वालापटलीउपसंगृहीतांपरिदधत्
वसानइत्येवंविधः सन्नित्यर्थः विशेषणानुभयत्रयोजनि १९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि॰प्र॰उत्तरार्द्धे एकचत्वा\
रिंशोत्तरशततमः सर्गः १४१ इहस्वप्नादिजजगतस्तत्त्वंब्रह्मेतिकीर्त्यते तत्वस्यासाजगद्बीजकर्माभावस्यसाध्यते खेदं
अमप्रयुक्तदैन्यं १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्याघदृशातर्हि भाति तदाहन्वितीति चितिचिद्रूपयादृशि च स्फुरितमसि अज्ञानलक्षणातिमिररोगे सति खेचक्रकादिप
वा॰टी॰ त्याभासते तद्वत्तभातीत्यर्थः स्वदृशात्वाहम् अस्माकमिति असत्याति भासिकं सत्यव्यावहारिकं स्वं शून्यं केवलं चिद्व्योमभा
नि॰उ॰ तात्यनुवर्तते २५ येनहेतुना अकारणद्भाति तत्केवलात्त्रिपुटीशून्यः अज्ञोद्रष्टैवनिस्वप्ने निराीतंतेन कारणेन अवजाय
४५४

इदं शांतमनाभातमनन्यस्येतदात्मधि त्विविति दृशोतमसि खेचक्रकादीवभातिते २४ अस्माकं तु न च वा भा
नं [illegible] न्त्वासच्चवसन्नखं अनाकारमनाद्यंतमेकं चिद्व्योमकेवलं २५ भात्यकारणकं स्वप्ने अज्ञोद्रष्टै
तेनात्र कारणाभा वकेवलः यद्वाच्यमनाद्यंतमेकं द्वैतक्यवर्जितं २७ एकः कालायथाकल्पः प्रकाशश्चोभयात्मकः बीजं
वोनदृष्टास्तिन द वाफलपुष्पांतं ब्रह्मसर्वात्मकं तथा २८
र्शनि २६ अकुंकिम
पितद्भातिखानुभू
तमपि स्फुटं ३ यदिकारणाभावः प्रागुपपादितम् इति द्रष्टादि त्रिपुटीनास्त्येवेत्यर्थः २६ स्वेन अनुभूतमपि कुमारोसरववदवाच्य
वक मशक्य २७ द्वैतवावर्जितस्य द्वैतवमात्मागपनास्थितिः कदृष्टातत्राह एक इति कल्पः प्रह्नपः प्रकाशः सर्ग
श्चेत्तु भयात्मकोपचयापचयवा बीजं अंकुरकांडवृक्षशाखापल्लवफलपुष्पांतं स्वमेवातिष्ठेत तथा ब्रह्मसर्वात्मकमि
त्यर्थः २८ ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,,

454

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथंतर्हि लोके सर्गशब्दार्थे प्रसिद्धे इत्याह तच्चैताविति एतौ सर्गशब्दार्थौ परमात्मनि तत्वतोऽज्ञातौ च प्रसिद्धौ तदज्ञातं पर
मात्मरूपं खे तौ न तु ज्ञातौ चेदप्रसिद्धावेवतिस्यात्तु प्रसिद्धाविति तत्राह यत इति भवेदेतदेवं यद्यज्ञानमात्रं जगत्स्यात् यतस्तु
तदज्ञातमात्मपदं द्वाशबलत्वाद् ज्ञानाज्ञानात्मकं तत्राज्ञानं समादायाज्ञातौ ज्ञानं समादाय प्रसिद्धौ च स्वरूपावित्यर्थः ७ यदि प्रसि
द्धौ तर्हि सर्गशब्दार्थौ विवनस्त इति कं पंपन्नित्याह अत इति हेसुभगत्वत्सदृश त्वदभिप्रेते स्वप्नादिजतज्जलेबोधमागते सति मो

८२

तच्चैतौ सर्गशब्दार्थौ विज्ञातौ परमात्मनि यतस्तु सदसज्ज्ञानज्ञानात्मकमनामयं ७ अतः सुभग सिद्धं ते त्वस
न्नेबोधमागते मोक्षे प्रशान्तावनाद्यन्ते पदे परमपावने ८ व चीम्र॰संवित्तोयं दिदं तन्नवेखं वतत्स्वन्नेबोध
साभातं योधमात्रमिदं ततं ९ घुशरीरं घुहृदयं घुस्वप्नाः घुजलादि च घुबोधो वाच्यविच्छित्तिः घुजन्ममरणादि
च १० स्वच्छं चिन्मात्रमस्तीरत्नन्मामयं दपेस्तया स्थूलमेवस्वमणवद्दृशिरत्नानां निकटे यथा ११ स्वभावात्स चिदा
काशः किंचिच्चेतति चिंतया स्वमेव वपुराकाशं पत्तदेति जगत्तया १२ यथा स्वमेघरतया चिद्वाभाति केवला न
तु किंचित्पुराद्येवं जगच्चिन्मात्रमेवखे १३

एवंस्यास्तानस्य शान्तौ सर्गपरमसिद्धं तेपरमपावने पदे स्थितत्वदुदं सर्गशब्दार्थे विवनस्त इति वाक्यं व चीम्रु॰नांसंविन्नोय
दिदं शब्दार्थसत्वं तदुक्तं प्रहंतासंभावात्रवेमीत्युत्तरस्यान्वयः ८ ९ सिद्धे ते तु शरीरादिप्रसिद्धिरेव नास्तीत्याह घेति १० कि
तर्हि स्वतदाह स्वच्छमिति ११ ईश्वरस्य तत्वविदां जगदर्शनं कीदृशं तत्राह स्वभावादिति १२ १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० येषामधिकारस्थापकोपासनाफलांतर्भविनोवसह सिद्धंचतुष्टयमित्यन्निमात्येनोत्पन्नेषुं तत्त्वज्ञानं तथा कर्मणा स्त्री तिष्ठ
नि०उ० निरुत्तरमाहसर्गा दिष्विति आदिपदात्मनककपिलादयः जन्मग्रहणंदग्धपटन्यायेनदेहस्थितिप्रदर्शनार्थं २५ आ
४५५ त्मत्वादेवसर्वात्मिनः २५ कर्मशून्यास्तेकथंकर्मवतामात्मारत्याशंक्य तद्दृशाकर्मकस्यापिनास्तीत्याहसर्गादाविति २६ २७
केषांदशातर्हिकिमविदधतेतानाहंकिंत्विति यतः अवाधाज्ञानादर्ताः संततः स्वस्वब्रह्मत्वंनबुध्यंते किंतुनाहंब्रह्मेतिब्रह्म ।

455

मुनिरुवाच ॥ सर्गादिषुस्वयंभांतिब्रह्माद्याआत्मस्वयंभुवः विज्ञप्तिमात्रदेहास्तेनतेषांजन्मकर्मणि २४ तेषाम
ल्पिनसंसारोनद्वैतंनचकल्पनाः विशुद्धज्ञानदेहास्तेवशि[illegible]त्मानः सदास्थित ः २५ सर्गादौप्राक्तनंकर्म
विघतेनेहकस्यचित् सर्गादौसर्गरूपेणब्रह्मैवेत्यविजृंभते २६ यथाब्रह्मादयोभांतिसर्गादौब्रह्मरूपि
णः भांतिजीवास्तथान्येपिशतशोथसहस्रशः २७ किंतुयेब्रह्मणोन्यत्वंबुध्यतेसात्विकोद्भवा अवो
धायेल्वविदा स्वबुद्ध्याद्वैतमिदंस्वयं २८ तेषामुत्तरकालं तत्कर्मभिर्जन्मदृश्यते स्वयमेवतथाभूतंस्तै
रवस्तुत्वमाश्रितं २९ येतुनब्रह्मणोन्यत्वं [illegible] बुद्धेवोधमहात्मनिर्खंघास्तेएनेतत्वब्रह्मविश्वदयदयः ३०

णोन्यत्वंबुध्यंते आसात्विका केवलसत्वपरिणामविलक्षणारजस्तमोमिश्रसत्वपरिणामादुद्भवोयेषांतथाविधाजी ।
वास्ते अविदास्वंइदद्वैतंसत्यमितिबुध्वातद्वासनावासिताएवप्राज्ञतास्तेषांकर्मभिः सहितंजन्मउत्तरकालंदृश्यतइतिप
रणान्वयः २८ यतस्तेस्वयमेवतयाआविद्याघालभ्यतेः परमार्थवस्तुविस्मृत्यअवस्तुत्वमाश्रितमित्यर्थः २९ येस्तु
कदापिनबुद्धंतेनिषेधाः कर्मबंधलक्षणबंधरहिताः ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि ब्रह्मद्वैतं कथं वद्द्वैतं नतु तद्वर्जितं तत आह यद्यपीति यद्यपि परमार्थतो द्वैतं कथं वत्स्यात्तर्हि सर्वं मिश्रितं तथा स्यान्न तु तथा सर्वं दृश्यत
इति भावः १९ यथा आत्मा चिन्मात्रस्वप्ने जाग्रद्विभाति तथा जाग्रत्यपि स्वप्नेपि भाति न त्वात्ममात्रमपि स्वप्ने जाग्रत्यन्यथा
भातीति तद्वदेवेदानीमपि तस्याद्वयत्वमेवेत्यर्थः २० ननु प्रलयसुषुप्त्योः स्वप्नजाग्रन्न स्थितमिति कथं सदैकस्वभावोयमित्या
शंक्य नादर्शनमात्रेण जगत्तस्य च स्थितमित्यभिप्रायेणाह अदर्शपइति चन्द्रादर्शेपि पवनं तादृशं सौरभं स्थि॰

यदन्यस्य महत्कृत्यं तदन्यस्यापमलं नभः दृष्टमेतत्स्थिरत्वप्रसंकल्पभ्रमभूमिषु १९ स्वप्नं तदा तदात्मैकं
भाति चिन्मात्ररूपया स्वस्वजाग्रति वत्तद्वज्जाग्रत्स्वप्नेपि नान्यथा २० अदर्शपवनेयद्वददृश्यः सौरभं स्थि
तं चिन्मात्रेमतिचेतद्वज्जगदप्रतिघं स्थितं २१ समस्तमनसा त्यागे योसि सोसि निरामयः वहिरंतस्तंतात्मा
सुस्थितोपि निरंतरं २२ व्याध उवाच भगवन्प्राकृतं कर्म केषांचिदिह विद्यते केषांन विद्यते तद्वद्विनापि भवतः
कथम् २४

तमिति यथा घ्राणज्ञानुभवे निरोपिते तथा सुषुप्तप्रलयानुभवप्ररूपादृश्यमपि जगत्सुषुप्तान्तरदशास्थितमेवेत्यर्थः २१ म
नोमननत्यागेन दर्शनं तु कदाचिज्जगद्वासीदस्ति भविष्यतीति निरंतरमेवात्मा अद्वयः सुस्थित इत्याह समस्तेति २२ तर्हि
प्राक्तनकर्मानुसारेणैव मनो भ्रमते नान्यथेति कर्मैव विस्मरतीति वंधबीजं पर्यवसन्नं तद्युष्माकं निःशेषं नष्टं तेषां समस्तमननत्या
गः सिद्ध इति मन्यमानो व्याधस्तत्केषां नास्तीति पृच्छति भगवन्निति येषां नास्ति तेषां तत्कर्म विनापि मननं न तत्संयोग क
थं भवतः २३ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुतोनतत्राहसर्गेति तेषांसर्गतयारूपाभावादेवेतिभावः ४१ ४२ तथाचनकर्मप्रयुक्तोवंधः किंत्वज्ञानप्रयुक्तएवेति
वा०टी० तदेवकर्मवीजं इतिकामव्यपदिष्टपतांनव्यपदिशाह अपरिज्ञानमात्रमिति ४३ अतएवकर्मापिविद्यात्वादेतयच्चाज्ञानप्रकर्षस्त
नि०उ० यातत्पाअपक्षीयतइत्याहयावदिति ४४ ननुज्ञानमात्रात्कथंवस्तुनाशइत्याशंक्यवस्तुमेवकर्मणोनास्तीत्याहयन्नामेति ४५
४५६ अतएवपांडित्यमेवफलः कार्यस्तद्विनाभयाशंपतेरित्युपसंहरति ताव तिति यावपंडितत्वंनास्तितावत्कालमेवमायाभव

सर्गसर्गेतियास्तेभवत्राक्कर्मकल्पाना पश्चाज्जीवाभ्रमंतीमेकर्मपाशवशीकृताः ४१ सर्गएव नसर्गोयं
वृत्तेस्यकिलतिष्ठति यत्रतत्रकर्माणिकानिवाकस्यतानिव ४२ अपरिज्ञानमात्रंयत्स्वयंवेपरमात्मनः त
द्तत्कर्मवंधापतत्तज्ज्ञस्योपशाम्यति ४३ यावद्यावत्परिज्ञानंपंडितस्यप्रवर्तते तावत्तावत्तदेवास्यकर्ष शा
म्यतिवंधदं ४४ यन्नामकिलनास्त्येवतच्छांतोकाकदर्शिना परमार्थादितेवंधः किंचिन्नामनविद्यते ४५ ताव
न्मायाभवप्रभकरीपंडितत्वंनया वृत्तत्पांडित्यंयतस्मिन्पुनर्येनसंसारचक्रे पलंकुर्यादविरतमतः पंडि
तत्वममलात्मज्ञानेदारभयसितस्यानेववः शांतिमेति ४६ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेकर्मनि
र्णयोनामद्विचत्वारिंशशततमःसर्गः १४२ त १

भयकरी मेघगर्जिभयेषुक्रमइति स्वशेविषयोयंनग्रहणवताप्रानिपदिकेनतदंतविधिसन्निषेधा त् तदेवपांडित्यपिनपां
डित्येनपुनः संसारचक्रेनपतसिनतुशुष्कतर्कादिपांडित्यमत्रोयज्ञनइत्यर्थः अतःकारणादविरतंअमलज्ञानोदरेपंडितत्व
श्रवणादियत्नंकुर्यात् इतरथाउपायांतरेणवः भयंशांतितिनैतिसएतमविदितोनभुनक्तिउदरमंतरंकुरुते अथतस्यभयं
तीत्यादिश्रुतेरितिभावः ४६ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनि०प्र०उत्तरार्द्धेद्विचत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १४२

४५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अद्वयत्वंस्वाभाविकमितिशेषः यतोब्रह्मात्मस्वभावएवसंस्थितं क्वचिन्मलनोपाधौ ३१ अविद्यापिजीवोपाधि
वद्धेदेनैवास्तेनशुद्धइत्याहयस्त्वेति ३२ स्वयमेवेति ब्रह्मवा इदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्तत्सर्व
मभवत् ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतेरितिभावः ३३ अज्ञातब्रह्मणः सर्गतामाह तिः स्वभावएवेत्याहयथेति अस्यसर्ग

सर्वात्मसंविदोद्वयत्वंब्रह्मात्मन्येवसंस्थितं तत्क्वचिज्जीववादानंस्वयमात्मनिपश्यति ३१ यत्रवेत्तितुजीव ग२
त्वंतत्राविद्येतितिष्ठ ति तत्रसंसृतिनामात्माधत्तेरूपंतथास्थितं ३२ स्वयमेवहिकालेनबुध्वात्मंकृपया
त्मनः स्वयमेव स्वरूपस्थंब्रह्मैवभवतिस्वयं ३३ यथाद्रवत्वादद्वंतरेतिचार्वातामिव ब्रह्मचिदा
त्मपेतीवसर्गतामस्यसर्गी कं ३४ ब्रह्मभानमयंसर्गेनस्वप्नेनचजागरः कास्यकामेनकर्माणि कीदृशा
निक्रियंतिवा ३५ वस्तुतः कर्मनास्त्येवनाविद्यातिनरूपाधीः स्वसंवेदनतः सर्वमसद्वः प्रवर्तते ३६ ब्रह्मैव
सर्गेभूतात्माकर्मजन्मेतिकल्पनाः स्वयंकुर्वादसंभातिविमुक्तात्कल्पितार्थभाक् ३७ नसंभवतिजीवस्य
सर्गादौकस्यकर्मचित् पश्चात्सकर्मभिर्मायथुंक्तेकल्पनयासचित् ३८ अलावर्तस्यकोदेहः कानिकर्मा
णिचोच्यतांप्रभावमात्रंविभ्रमात्रंयथाजगत् ३९ यथास्वप्नेप्रबुद्धानांनप्राक्कर्मनरणाभवेत् आदिस
र्गेषुजीवानांतथाचिन्मात्ररूपिणां ४०
पर्था २

केस्वभावइतिशेषः ३४ काअस्यसर्गस्येतिशेषः ३५ प्रवर्ततिप्रथ्यते ३६ विभुत्वात्सर्वशक्तिमत्वात्सत्यसंकल्पत्वात् ३७
पश्चात् अविद्यातः स्थितिकालेनोत्तरं निमपिदेहादिलाभियाद्य ३८ ब्रह्मभावदर्शनेतुनकर्मसंभावना यैत्याह्नले
ति ३९ आदिसर्गेशुद्धसात्विकदेहेषु ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिमननं प्रतिभासः नहि प्रतिभासिके घटे इदं डुचक्रादिकारणमपेक्षास्तीति भावः ९ पूर्वकामयते इति पूर्वकामं पुत्रादि

वा॰टी॰ कारणं कल्पनिकं अत एव तावदेव यथा तथा जाग्रद्रूपे स्वप्नेप्येतदर्थः पित्रादि विलक्षणाप्यवास्तमेत्याह यथेति पुंस्त्वपुरुषादि

नि॰३॰ भावे ११ मिथः परस्परतीतिशेषः राग्रच सर्गेषु यथावासनं मिथ्या भूतसर्वव्यवहारे प्राक्कर्मसत्त्वमपि यथावासनं मिथ्या

४५७ त्वमेवेत्यर्थः १२ जीवासंसर्गे भूतभवनादिसर्गस्तत्प्रतीके देहे सिध्यंते संसारे स्वप्नार्थवद्देव यथासंवेदनं स्वसंवेदनात्मन

४५७ ब्रह्मणः प्रतिभानं यत्तदिदं जगदुच्यते तेनैव कृतरूपताभिप्रायाद्दीनि पुकारणं ९ स्वप्नद्रष्टुर्हि पत्तनम्

मस्तिकाल्पनिकं यथा नवास्तवं एवं कामं जाग्रत्स्वप्ने तथान्यूनं १० यथा प्राक्कर्म पुंस्त्वं च स्वप्ने पुंसो

न विद्यते इह जाग्रत्स्वप्नरूपं भातानामपि नो तथा ११ जीवः सर्वेषु सर्गेषु स्वप्नार्थेष्विति खिलान्मिथः प्राक्क

र्मसत्त्वं मिथ्यात्मयथावासनमेव च १२ सर्गादावथ देहांते भांति स्वप्नार्थवन्मिथः यथासंवेदनं जीवाः संतोऽसं

तश्च तेनते १३ यथासंवेदनं सर्वं भांति भावयतस्ततः तेषां तासामपि स्वप्ने जाग्रतीवार्थदा मिथः १४ संक

ल्पसंविद्ग्रस्थ्यवस्तुनिष्ठतयास्फुटं फलंचाप्नोति तत्स्वप्नेत्वेकनिष्ठतयास्फुटं १५

ह्या २

तिक्रमभांतीति तेन स्वप्नार्थइव संवेदनांशे मतः विद्यमानाः इतरांशे असंतेश्चेत्यर्थः १३ सतो यथा भावनं भांति अतः

स्वप्नेपि संति मिथः परस्परसमर्थाः अर्थक्रियासमर्थाः १४ तेन च स्वप्ने यथा विनापि वाहनी भोजनादि संकल्पसंविद

वपाका दिसंविल्लक्रमेण ग्रासादिवस्तुनि निष्ठायस्यात्तथाविधत्वेन तस्मादिफलं प्राप्नोति तथा जाग्रत्संकल्पसंविद

पि अस्फुटः स्वप्नास्फुटा जाग्रदित्येतावानेव विशेष इत्यर्थः १५

४५७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पांडित्यस्यप्रसंसात्र तत्त्वविन्मात्रदर्शनं चिदेवजगदित्येतद्द्वयोयुत्यासमर्थ्यते सर्वेषामेवधर्माणांनिर्णयेधर्मावि
रुद्धलौकिककर्मणांनिर्णयंतदुभयफलेदृष्टिकामुष्मिकशर्मणांतारतम्येतिराष्विचसंदेहयंथिभेदनेनश्रोतॄणांबुद्धिवि
कासनः पंडितएवसभामंडनंयथापुंडरीकाणांविकाशेमार्त्तंडोनभोमंडनंतद्वदित्यर्थः १ आमुष्मिकसुखमपिसर्वंपंडि
तप्राप्यात्मसुखवारिधौशीकरादपिलघुतरमित्याह आत्मज्ञानेति २ पांडित्यात्पांडित्यफलादानंदात् एतस्यैवानं
दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेरितिभावः ३ पंडितस्यसच्छास्त्रविचारजन्यज्ञानवतः परमार्थवस्तु १
शर्मणा ८

मुनिरुवाच सर्वेषामेवधर्माणांकर्मणामपि पंडितः पुंडरीकाणांमार्त्तंडइवबुधः १ आत्मज्ञानावि
दोयांक्षिप्तंगतिंगतिको विदः पंडितास्तत्रशक्रश्रीजरत्तृणलवायते पातालेभूतलेस्वर्गेसुखमैश्वर्य
मेववा नतत्पश्यामियन्नामपांडित्यादतिरिच्यते ३ पंडितस्य यथाभूतावस्तुदृष्टिः प्रसीदति दृगिवे
दोरिवस्योदसकलामलमंडले ४ इदंदृश्यमविद्यात्मब्रह्मसंपद्यतेक्षणात् बुधस्यवो धात्स्वप्नदासस
र्पत्वमिवयत्स्यति ५ यत्स्थितंब्रह्मणिब्रह्मसकृतास्तेनैवसत्यतास्वभावकालिकाः सद्गाः देहसर्गादयात्मकाः
६ सर्गोविद्यतएवायंनयत्रकिलकिंचन तस्यधर्माणिकर्माणिच्चैवद्रस्मालिका ७ पृथ्व्यादिसंकेतक
रणामस्तुतत् तेदेवपत्रनास्त्येवतत्रांकितत्याकारणं ८
भवति २
दृष्टिः स्वात्मन्येवप्रसीदति आल्हादते शफलामलमंडलेशारत्यैन्दोदकचन्द्रइव ४ बुधस्यपंडितस्य स्वप्नदास
र्पवत्कल्पितंसर्पत्वमिवदेहसर्गादिदृश्यजातंबोधाच्छमयति ५ तर्हिदेहसर्गादिशाश्वितंब्रह्मसत्वभावादन्याउत्पद्यते नेत्याह
यदिति ब्रह्मणएवतत्वज्ञानेन ब्रह्मण्यात्मभावेयस्थितंतस्यैवसर्वेभावकालिकाः देहसर्गस्थित्यादिः कोः सद्गाः कृतार्इतिस
त्यतापरमार्थरूपत्वैः कृतएवमितिचेसरिशिष्टब्रह्मणः दृश्यस्ययास्वधर्मकर्मस्वरूपत्वादित्याहि देहसर्गइतिअक्षरमालिका

त्रैकालिकासत्वाद्देवदृश्यप्रपञ्चसकारणकलंनिरस्तमित्याह पृथ्व्यादीति ८

स्तद्बोधकपदवाक्यादिस्वरूपाच्चनेव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संकल्पनगरं तदंतर्गतमवस्थयोश्च चिदाकाशमात्रकचनत्वसाम्यं च सिद्धं अयं दृश्यमानः सर्गोऽपि हिरण्यगर्भसंकल्पजत्वात्
वा०टी संकल्पसर्गतिगतिरप्युच्यते श्रुतिपुराणादेः न तद्बहिरित्यर्थः २६ तेह हि संकल्पपत्तने यासंविदूवेऽस्मिन्दादेः स्वस्वप्रकाशतो
नि०उ० लक्षणावस्थासैव आत्तेऽशेषकार्यकारणतार्थताऽस्वभावसंसिद्धा तेन ततोऽणुमात्रमध्यमेत्यर्थः २७ तदेवोपपादयति प्र
४५८ थममिति समूरितिव्याहरन् अजमसृजत इत्यादिश्रुतेर्हिरण्यगर्भहार्दचितिसर्गारंभे यस्त्वविद्यादिप्रथमाधकादित्यादिप्रकारेणाचि

आकाशत्वकचनं यच्चित्तस्वात्मरूपिणी नियतं संनिवेशत्वात्तदंतः सर्ग उच्यते २६ यासंविदूव्यवस्थास्ति हृदि सं
कल्पपत्तने सैवास्वभावसंसिद्धिः कार्यकारणतायता २७ प्रथमं यया भाति चित्सत्तितयेहतत् तस्यैव नियतिः
4 58 कालो देशादित्वभिधाकृता २८ धानामाप्युयया भाति चेतनाकाशरूपता तयातथावस्तुतया कार्यकारणता स्थि
ता २९ चिच्चमत्कारमात्रेऽस्मिन् सर्गभावस्वरूपिणि पूर्वभावाः प्रवर्तंते पश्चात्सर्गाभिधाविदः ३०

त्वं भाति स्फुरति तत् इदानीमपि तथैवास्मिंस्तथैव तथा स्थितं स्पष्टयति यः गंधकाठिन्यनियतिः पांसुत्वनियतिस्तेजसउस
प्रकाशनियतिर्वायोः स्पंदस्सो नियतिरित्यादिरूपेण अतीतानागतादिकालरूपेण प्राचीप्रतीच्यादिदेशादिरूपेण च स्थि
तस्य तथा तथा अभिधाकृतेत्यर्थः २८ एवं घटादिषु सर्वत्र बोध्यमित्याह नामेति यथा गोः पयसः कारणं च रत्नघारणस्य २९
यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेर्मनसि प्रथमं रूपकल्पना पश्चान्नामकल्पनेत्याह चिच्चमत्कारेति भावाभाव
नासंकल्पस्तद्रूपिणि ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्फुटमस्फुटं वा पदेवभूत्वा स्वयं भाति तस्मात्तस्यास्य जाग्रत्स्वप्नो इत्यभिधाः लोके कृताः १६ अमोक्तं मोपर्यंतत
येवास्ति प्रवाहरूपेणेत्यर्थः १७ जाग्रत्स्वप्नयोर्यथा प्रसिद्धत्वेषा अप्रतिघरूपायास्तसंविदस्तातो न भिन्नतेत्यर्थः
अवीचिवीचिनिभयोः व्याप्य स्थितयोर्द्रवांभसोरिववा १८ अप्रतिघं अमूर्तं विद्रूपत्वात् अप्रतिघाता सतं इत्यंप्रधिष्ठानचित्स्व
भावत्वप्रकारेणतु सन्मयमेवास्ति नेति नेतीति श्रुत्या निषिध्यमानत्वान्नास्ति स्वप्नेनिनुजातदृष्टो न वा प्रतियोगिभावेन संयुतं च
२० अलजगदात्मना प्रोद्भवप्रलयात्मना भत्वाच दृश्यानुभवरूपिचात्तदननुभवरूपं च सार्वात्मव्यवहारे परमार्थेतु एकाम
भूज्ञासंवित्स्वभावस्यायत्स्वयं भाति भास्वरा तस्याभानस्यतु सास्य जाग्रत्स्वप्नाभिधाः कृताः १६ सर्गादिवपदेहो
ते भातं यद्द्दनं यथा तत्तथा मोक्तमेवास्ते तदिदं सर्ग उच्यते १७ जाग्रत्स्वप्नावेसा पेक्षसंविदश्च न भिन्नता
अस्त्यप्रतिघरूपायाः प्रकाशाः प्रकाशालोकयोरिव १८ अगम्यडपयोरिव तत्पात स्पंदनयोरिव द्रवांभसोरि
वावीचिवाशेत्यानिलयोरिव १६ सर्वमप्रतिघं शांतं जगज्जातमसन्मयं इत्यसन्मयमेवास्ति नाशये नचसंयुतं २०
ब्रह्मप्रोद्भयमत्वादृश्यानुभवरूपि च चिन्मात्रमजरं शांतमेकमेवामलं स्थितं २१ कार्यकारणताद्योना याययथा
हृदि कल्पिता ब्रह्मणा पुरुषेणेव नगरं जंतित्वयेवसा २२ ब्रह्मणा हृदि सर्गोयं हृदि स्वप्नपुर्यथा कार्यकारण
तातत्र तथा त्वभिहिता यथा २३ सर्वि हृनोदरसर्गकार्यकारणतास्थिता तथा पूर्वाहिता तेन त्वयावा कल्प
नापुरं २४ चित्तासंकल्परूपिण्या सर्गसंकल्पमतने त्वयैवस्थापितास्य स्थाकार्यकारणरूपिणी २५
वाचलं स्थितं २१ नगर्येतस्मिं कुयादीनामपीनां रक्तपेणेव गगनपवनादीनां कार्यकारणता ब्रह्मणा यायथा कल्पिता
सा तु पूर्वा स्तेन नियतिभंगाय हृदं शास्त्रं किंतु तत्स्वल्पता भेदाद्विभंगायेत्यर्थः २२ तत्स्वल्पता भंगे स्वाप्नवरते नियतिवद्वि
न्मात्रमेव पर्यवस्यतीत्याह ब्रह्मणा इति अभिहिता स्वातीययातथा २३ यथा ऽहिता सर्गादौ संकल्पिता २४ त्वया

विहितनिषिद्धाचारणसंस्काररूपेण स्थिते धर्माधर्मावित्युच्येते तादृशसंस्कारपुंजात्मकमेव तत्तदेव चिदाभा
वा॰टी॰ समात्तं जीवः स च प्राणादिवेष्टप्रधानत्वात्कर्मात्मा स एव स्ववासनानुसारी देहादिसंकल्पयंस्तदात्मा संप
नि॰३॰ द्यत इवेति चित्तरवेते सर्वे प्रतीतिमात्रविशेषास्तत्र काभयस्ये ह्यर्कल्पयंतु फलतोन भेद इत्याशयेनाह्विती
४५६ यप्रश्नस्य प्रथमं मुनिरुत्तरमाह धर्माधर्मावित्यादिना शब्दभारः शब्दराशिः वास्तवोऽर्थभेदस्तु नत्वत्ती
त्यर्थः ३७ कश्चिदस्य देहादिप्रपंचोत्पत्तीति चेत्तवा कल्पितेन चित्तेन चिदाभरूपेण चिन्मात्रः स्वरूपेऽऽत्म

मुनिरुवाच धर्माधर्मौ वासनाश्च कर्म जीवात्मा इत्यपि पर्यायशब्दभारोऽत्र कल्प्यते न तु वास्त
वः ३७ चित्तात्कल्पितचित्तेन स्वयं चिन्मात्रसात्मनि कृतानि नामान्येतानि कश्चिदस्तीति चेत्तदा
३८ संविदात्माख्यं चित्ता देहं वेत्ति स्वमेव स्वे मृत्वासंते संतमिव संकल्पस्वप्नयोरिव ३९ स्वयं
स्वप्नवदाभाति मृतस्य परलोकधीः तमेव पश्यति चिरं तत्राप्यस्ति स सत्यता ४० मृतं निर्मातिचेद
न्यः कथं स्वास्य स्मृतिर्भवेत् कथं वास्यात्स एवासौ चेतनत्वं तमेव स्वं ४१
निस्वयं स्वे नैव एतानि धर्मादीनि तत्फलसुखदुःखादीनि च नामानि कृतानि सर्वाणि रूपाणि विचतस्य धीरो नाम
नि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इत्यादिश्रुतेरिति भावः ३८ प्रथमप्रश्नं समाधत्ते संविदात्मेति मरणानंतरकाले देहा
दिकल्पनमपि स्वप्नवद्देवेत्याह संविदात्मेति ३९ ४० पित्रादिरीश्वरो वा मृतं पुनर्निर्मातीति भ्रमं वारयति मृत
मिति अन्यश्चेन्निर्मातीति तदा स एवासौ कथं स्यात् तत्स्मृत्वा तदेवान्तःप्राविशदिति निर्मातुरेव प्रवेशश्रवणात्त ४५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्रयाकल्पनासाशून्यापितन्मात्रारूपंतिदृष्टांतेंदर्शयतिशून्यताइतियथापवनस्यसंदसत्तातद्भितिरिक्ताशून्यसत्तातत्तन्मात्रत्वा
च्चिद्व्योमनिविजगद्रूपाः शून्यता अपीत्यर्थः ३१ तथाच चिद्घनेतैवभांतदृशाजगदात्मनास्फुरतीत्याहव्योम्नीति सोषिपनेविश्व
मिति धूमधूल्यादिव्याप्तेनभस्तिनत्वादर्शनादितिभावः ३२ कदापुनर्ब्रह्मणो निसर्गताबुध्यतेतदाह आभात इति सर्गेऽभिभातेवि
विधपरिच्छेदशून्यचिन्मात्रभावतोभातिसतीत्यर्थः कुक्षात्साधनाभ्यासत्केश्यात् ३३ ऐहिलौकिकइवपारलौकिकइवपारलौ

शून्यताह्विजगद्रूपास्तथाचिद्व्योमनिस्थिताः अनन्याः पवनेसोम्येस्पंदसत्तायथानिजाः ३१ व्योम्निसोषिर्यनेवीमं
यथानिलमितिस्थितं चितिचेतनेवीमंतथासर्गउपस्थितं ३२ आभातएवभातेस्मिन्कृच्छ्रात्सर्गोऽनिसर्गता बुध्यतेरज्जु
भुजंगेरज्जुरूपयथापुनः ३३ अतः सर्वत्वसर्वेः सपरस्परितिरूपञ्जगत् तच्चान्यदिदमन्यच्च निशाप्रतिघमंबरे ३४
व्याधउवाच परतः सुखदुःखार्थदेहः संपद्यतेकथं किमस्यहेतुः केवास्यहेतवः सहकारिणः ३५ कुर्वन्ति धर्म
धर्माभ्यांतेनप्रतिघरूपिणा तमस्याप्रतिघंरूपंकुर्वन्तीत्यसमंजसं ३६

किंकः सर्गोयेतादृगेवेत्याहअत इति तत्त्वतदन्यत्तदुत्तरपारलौकिकं चंद्रदेहंचएतदन्यदेहिकंचेसर्वमप्रतिघमस्तीतिचिदंबरमेव
३४ एतदेहयानात्परतः अन्योदेहः कथंसंपद्यते हेतुरुपादानंहेतवोनिमित्तानि ३५ येधर्माएवस्वभोगार्थंसर्वंकुर्व
न्तीतिमन्यंतेतेषांकर्मनिर्मितस्वज्ञानेन भेदत्वदर्शनादिविमोक्षप्रसंगइत्याहकुर्वन्तीति प्रतिघंनिशंमोन्तारव्यंरूपंकर्माणिकु
र्वन्तीत्यसमंजसंकृतकस्यातिसत्वावर्जनादितिभावः ३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथवायंप्रतियदायज्जगद्भातितत्प्रतितदातत्सत्यमितिव्यवस्थितंसत्यत्वमिति यतोजगद्रूपंसत्यमितिवासत्य
वा॰टी॰ संविदेवविनिर्णेयंसाचेमत्तवती संवित्सत्यमिति निर्णयतिकस्तद्विपरीत्यंतदन्यः साधयेदितिभावः अप्रतिघफे
लि॰३॰ नापिप्रतिहंतुमशक्यं ५१ अन्यथान्यतेऽतथानान्यते अथयात्वतथात्वतथात्वेतयोःकथाकाः अयंभावोवस्तु
४६॰ भेदाभेदद्वित्वेकत्वादेययोज्ञा इत्याहयथासंवेदनमिति ५२ अस्त्वेवंकिंततोभवतितत्राहतदेवेति इदंज्ञेयंतत्नान

केक्क॥

भित्यमन्योन्यसत्यानितानितान्येववाप्यतः किलसंविद्विनिर्णेयंरूपमप्रतिघंयतः ५१ संविन्मात्र
विनिर्णेयिकान्यतानान्यताकथा संवेदनंभातिवस्त्वौद्धुंद्धुंद्धि तेकेते ५२ तदेवेदमिदंज्ञेयंस्तदेवेदंभ
वत्यलं तदेवैतत्तदेवेतिभवेद्भूतेरसत्यतः ५३ तस्मिन्दर्पस्ततोज्ञतेर्नोयंतस्याः पृथक्स्थितः स्थितेज्ञ
स्यान्मतिलर्षन्वज्ञस्यायंततोव्रजेत् ५४

मेवेति ज्ञानज्ञेयाभेदाज्ज्ञप्तेर्वशादिदंदृश्यजातंतज्ज्ञानमेवभवति तावनेवसर्वंदृश्यग्रासाच्चिदद्वैतंसिद्धमितिभा
वः नतुज्ञानापलायेनेत्यंज्ञप्यमात्रयपरिशेषएवकिंनस्यात्तत्राह तदेवैतदितितज्ज्ञानमेतत्तद्ध्येयमेवतथात्वदृश्यमे
वपरिशिष्टमित्येतन्नज्ञप्तेरसत्यत्वाद्भवेत् संभाव्यततथासति निर्ज्ञप्तिकाज्ञेयप्रसिद्धिरेवनस्यादितिभावः ५३ अ
तःपरिशेषाज्ज्ञानमेवावशिष्येत् अयंप्रपंचस्तस्याः ज्ञप्तेः पृथक्नस्थितः एवंसर्वत्मिन्नर्थेज्ञस्यात्मनिस्थिते

460

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्तमनुवदन्नुपसंहरति मृतावितिनजायते जन्म न लभते किंतु चेतसैव केवलं इहायमिदं जातोस्मीति रूपेव स्वे जन्मा
दिवि क्रियारूपेण्यात्मनि कल्पनया वेत्ति ४२ तस्यैव भावस्याभ्यासात्स्फुटप्रत्ययतया जन्माद्यव्यवहारोल्लोकवेद्यो न वस्तुत इत्याह स्वमेवेति
४३ आहारनस्पद्धयस्पन् ४४ प्रत्येकव्यष्टिभावमास्थिताः सन्तः परस्परं तिस्वसंनिधिमात्रेण स्वाध्यस्तकार्यकरणानि विषयेवाचारयति प्रवर्त
यति जाग्रत्स्वप्नयोः सुषुप्तिप्रलययोश्चोपसंहरति च परमार्थतस्तु न किंचित्कस्य चिद्दर्शनीयं नापि कश्चिदजीत्यर्थः ४५ अन्यथा परिज्ञानात्केवलं

मृतो न जायते तस्माच्चेतसैवस केवलं इहायमित्यमित्येवं वेत्ति वासनात्मकं ४२ स्वमेव भावमभ्यस्तमात्ते सोनुभवं स्थि
रं स्फुटप्रत्ययावासं व्रजसमित्येव चेतसः ४३ स्वकालात्स्वमेव तत्रैव स्वप्राभं दृश्यमाहरन् पुनः स्वमरणं वेत्ति पुनर्जन्म पुनर्जग
त् ४४ अली कजालमेवं स्वे परस्परमप्येकमास्थिताः परस्परमाचारयत्यपि किंचित्कश्चिन्न कस्यचित् ४५ एतेवं जगतां संति
कोटीनां कोटिकोटयः परिज्ञानात्तु नाब्रह्म केवलं रूपमन्यथा ४६ तामिनिकस्यचित्किं चिदावर्तनं च संतिताः न साच्च वेत्ति प्र
त्येक भिदमेव जगत्त्विति ४७ भूतानि तासां प्रत्येकं तथैवान्योन्यमास्थिते सत्येवासत्यदृष्ट्या सत्यदृष्ट्या तु जं पदं ४८
सद्यद्विदितवेद्यस्य तद्ज्ञस्यासदक्षयं असद्यत्संप्रबुद्धस्य तत्सदज्ञस्य सुस्फुटं ४९ चित्तैर्येद्यद्यथा भानं तत्तत्सत्यं यथाय
तः सद्रूपाणि समग्राणि भूतानीमान्यतोपि यः ५०

दृश्यमेव स्वस्वनमविदितो न तु न क्रीति स्मृ तेरितिभावः ४६ तामिर्जगत्कोटि भिः किंत्वयमाला तासां मध्ये प्रत्येकं एकैको जीवं एकं
जगताइदमेव जगताइदमेव जगन्मान्यदिति वेत्ति ४७ तस्यां जगत्कोटीनां पृथिव्यादिपंचभूतानि चतुर्विधभूतग्रामाश्च प्रत्येकं आस्थिते
तत्तज्जीवाभिमते जगति तथैव न विसदृशानीत्यर्थः तानि च असत्यमाव्यवहारदृष्ट्या सत्यानि सत्यया परमार्थदृष्ट्या तु अजं ब्रह्म
दृष्टमेवेत्यर्थः ४८ अत एव ज्ञानयोः सत्यासत्ये परस्परं विपरीते इत्याह सद्यदिति ४९ अन्यथा परमार्थसत्यचितिभानरूपत्वात्सर्वं सत्यमेवे

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ ति॰उ॰ ४६१

तदेवस्पष्टमाह संविदिति ६३ सप्रतिघं नश्वरं मूर्त्तमिव अप्रतिघं नित्यममूर्त्तमिति च वस्तु तत्प्रतिघा
नाशश्च नास्ति यतः स्याप्रतिघापि अग्रे तन्निवर्त्तिनिवृत्ता च संविदेव परिशेषे देवपरिशेषयति ६४ अप्रतिघत्वमे
व संविदः समर्थयति यासीति त्वं मनसा पूर्वां पश्चिमां च दिशं चिरं यासि तत्र तत्र च दृष्टश्रुतानुमितादीनर्थान्
विदन्नेव वेत्सि तत्र संविद्रूपस्य ते प्रतिघं तामनात्स्यैव अतः चिद् अपि संवित्संप्रतिघा नेति सिद्धमित्यर्थः ६५
ननु जीवचित्संकल्पानां बहूनामोघता दृश्यते सैव तस्याः प्रतिघात इति सप्रतिघत्वमिति चेन्न त्राह दृष्टमिति ६

संविदाकाशरूपैव भाति पृथ्व्यादिनामिका यत्तदेवस्वप्नवेदं जगदित्यवभासते ६३ संवित्संप्रतिघेभा
तिभातित्वाप्रतिघं तथा नवस्तु तस्तुप्रतिघा संवित्सा तेन निवर्त्तते ६४ यासि पूर्वां पश्चिमां च दिशं वेत्सि
चिरं विदन् प्रतिघं नाम तेनास्ति न च सप्रतिघा क्वचित् ६५ दृष्टं संकल्पितं चार्थं सहाभ्यस्यति यश्चि
रं सोवश्यं तदवाप्नोति न चेच्छ्रान्तो निवर्त्तते ६६ यासि पूर्वां पश्चिमां च दिशं वेत्ति चिरं विदन् यश्चास्ते
यात्यसौ तत्तामर्मनस्स त्वाग्नुतेतरा ६७

दृष्टं प्रमाणसिद्धं संकल्पितमर्थं यः पुरुषः सहनैरंतर्येण चिरमभ्यस्यति सः अवश्यं तदवाप्नोति तथा च संक
ल्पस्यादार्ढ्यादेव मोघता न तु स्वरूपतः कार्यी स्वप्नइत्येतावन्ता चितः सप्रतिघत्वं सर्वत्र तत्प्रसंगादिति भावः ६६
अथवा अदृढः संकल्पः अदृष्टमेव मानोरथिकदिगंतरगमनं तत्रस्थपदार्थदर्शनादि करोति दृढस्तु दृष्टमेवेति न
तस्यापि मोघत्वमित्याशयेनाह यासीति त्वं मनसा पूर्वां पश्चिमां च दिशं यासि तत्र तां तां पदार्थान् चिरं विदन्
यः संकल्पयिता आस्ते स तत्तां स्वसंकल्पितदिगंतगमनं तत्रत्यपदार्थानां अमतां स्वसंकल्पानुसारेणायाति यतः अ

४६१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथाचाज्ञातज्ञानमेवज्ञेयजगदात्मतामात्मन्येवतनोतीतिफलितमित्याहज्ञानमिति ५५ तथाचपृथगसतोज्ञप्त्यात्मनासतए
वसर्गान्पश्यतोज्ञस्यतत्वविदः पश्यतोप्यहंतदृश्यादिसर्गास्तैर्मिलंतोरूपादिसर्गाअपिज्ञप्तिव्यतिरेकेणनकिंचनेतितत्वंसर्वं
ज्ञातास्तुसर्गानिहंतोवेत्ति ५६ चिज्जडानांअसज्जीवानां ५७ एकस्यैवचिदात्मनःस्वप्नेजगदेकोयात्मत्वेसुषुप्तावेकात्मकंचप्रसे

ज्ञानयदेवतद्ज्ञेयंज्ञेयस्यासंभवात्स्वयकं यथाज्ञानमतोज्ञेयंतन्नोयात्माज्ञानमात्मना ५५ पश्यतोपिमिलंतोपिएवं
सर्गानकिंचनसतएवासतोजस्यसर्वविज्ञातास्तुवज्ञिनो ५६ एवंप्रबोधतःसर्वचिन्मात्रंतावदात्मखं तदेवानेकसं
वित्पासहस्रांचिज्जडात्मनां ५७ एकतथाचचिन्मात्रंस्वप्नेजगदात्मतिष्ठति पुनर्लयात्मतत्वमाद्येकमास्तेसुषुप्त
के ५८ चिद्व्योम्निस्वप्नमेवविपर्यासोवजगदुच्यते सुषुप्तंप्रलयःप्रोक्तस्तस्मान्मायेयमेवसन् ५९ एकेवसंवि
न्नानात्वंनत्वजडत्वंचगच्छति अनन्यत्वंचतथार्थत्वंस्वप्नसंकल्पयोरिव ६० इदमप्रतिघंसर्वंकिलवेदनमात्रकं
अभुक्तद्वयथायत्रभातितत्रतथाभवत् ६१ एकैवसंवित्सर्गादौभवत्यग्रसुखादिकं पृथ्व्यादितावत्सर्गार्थंस्वप्नसंक
ल्पयोरिव ६२

ज्ञप्तिपरत्वमिति ५८ स्वप्नसुषुप्त्योरेकोन्यायःसर्गप्रलययोरपिसमानस्तयोस्तदभेदादित्याहचिद्व्योम्नीति ५९
योगयात्मनानात्वंभोक्तात्मनानन्यत्वंच ६० सर्गार्थंसर्गसिद्ध्यर्थंपृथ्व्यादितावद्भवतिवत्कारणंअविकारीताचोत
नाय ६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

७३ जीवातोमृतवैद्यादेरेवैषपिशाचदर्शनसंभाषणादिभ्रमोधर्मः नमृजस्यागमनंसंभाषणंवेत्त्विचा

वा॰री॰ वोकिंकल्पनांप्रत्याचष्टेएषइतिवस्तुतोमृतइतिभ्रान्त्याबुद्धेर्योपिएवंदर्शनसंभाषणादिव्यवहारःकस्मान्न

नि॰उ॰ प्रवर्तते ७४ किंचजीवद्धर्मःसोपिभ्रमः संस्त्रेन्मृततस्यसंभाषणादिःकिंनसत् अर्थसिद्धोअनुभवशरणा

४६२ नास्मिन् जीवतियादृगनुभवः समृतेपिसमःएवंन्यायदृष्टसमेसतिकोविशेषइत्यर्थः ७५ एवमनुवक्ष्यत्

साधकत्वेजाग्रत्त्वप्राप्तदनुभवयोरपियावद्बाधंतुल्यमर्थसाधकत्वंप्रबोधेनानुभवमात्रपरिशेषश्चेतिस्व

इये ३

येमृतामस्मर्सं ज्ञातास्मेच्छदेशेषुतेमुनः आगत्यकथयित्वार्थंगहत्त्यप्रतिघात्मका ७३ ए

षचेज्जीवतोधर्मस्तद्देशांतरगेजने मृतइत्येवबुद्धेर्यःकस्मान्नेवंप्रवर्तते ७४ जीवधर्मःसोपि

संस्त्रेन्मृतधर्मोपिकिंनसन् यादृगनुभवस्त्वस्मिन्समेन्यायैस्थिते ७५ स्वप्नवज्जगदाभानमित्ये

वंसत्यखंडितं अर्थानुभवशास्त्राणामनेनात्स्येकवाक्यता ७६ दृष्टिजालंजनौघानांपश्यतामि

दमंदिरे यादृगप्रतिघंतादृग्जगत्सदसदात्मकं ७७

प्रवेस्वजगदाभानमितिनियमप्रतिज्ञातंएतदखंडितंदृढीभूतंअनेनवविद्वानांतस्यत्वयआवसपात्त्वयःस्वप्नः

वाचारंभणंविकारोनामधेयं नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिशास्त्राणांचानेनैकवाक्यतापरस्परसंवादेनेकार्थ

निष्ठताअस्तिउपपन्नेतिवत् ७६ इदमंदिरेस्वंद्रविंबेपश्यतांजनौघानांदृष्टिजालंयादृगप्रतिघंपरस्परप्रति

४६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऐंदवादेः संकल्पितार्थे हिं स्यामिति संकल्पसंविदः दृढं प्रथमं प्रातिभासिकः सकलपदार्थव्यावहारिकश्चेति दृढं भवेदि त्यर्थः अन्यस्य स्वसंकल्पयितुः पुरुषान्तरस्य स्वात्मनि विषयान्तरे वा चलस्य असंविदो पितद्यपि न रूपतामेति दृश्यतइ त्यर्थः ६८ एवं दक्षिणदेशादुत्तरां अन्यां वा आशां यामीत्यचलसंविदो मानसं शारीरं चेति दृढं भवेत् पूर्वपश्चिमगमनं दृढं च न रूपति ६९ तत्प्रबोधतः सर्वमेकमेव चिन्मात्रं तदेवाप्रबोधतोऽनेकसंवित्सहस्रं चिज्जडात्मनां जीवानां भवतीत्यर्थः

दृढः संकल्पितश्चार्थः स्यामित्यचलसंविदः दृढं भवेद्यन्न स्थितमस्यास्त्वचलसंविदः ६८ दक्षिणामुत्तरां वा शां यामीत्यचलसंविदः दृढं भवेद्यन्न स्यात्तस्याचलसंविदः स्वपुरं स्यां भविष्यगः स्यामित्यचलसंविदः दृढं भवेद्यन्न रूपत्वमस्य तु तज्जगत् ६९ एकं प्रबोधतः सर्गं चिन्मात्रं तावदात्मकं तदेवानेकसंवित्त्या सहस्रं चिज्जडात्मनां ७० शरीरमस्त्वप्रतिघमप्यसप्रतिघं च वा स्वप्नात्मकोऽयं संसारो जीवस्येह परत्र च ७१ एतेन नेह द्विदेशेषु मृतानां दर्शनात्पुनः स्मृतिरूढैककल्पनात्मत्वमनुभूयते ७२

ननु चिदेकत्वेऽपि शरीराद्याकारेणास्य तद्विहितस्यासप्रतिघः त्वाज्जितेऽपि सप्रतिघताप्रसक्तौ तत्राह शरीरमप्रतिघमेव स्वप्न वा अन्यस्य परस्य सप्रतिघं वास्तु नैतावता कश्चिद्दोषोऽभिरूपगतुगुणदोषैरधिष्ठानादूषणादिति भावः ७१ शरीरनाशे तेन सह जीवो न नष्ट इत्येतत्कथं ज्ञायत इति चेन्मृतस्य पुनः कुत्रचिद्देशे दर्शनादित्याह एतदिति द्विदेशेषु मृतानां पिशाचदेहेनेहागतानां भूतिघाज्जैः प्रत्यक्षदर्शनात्पूर्वतनस्वीयगृहव्यापारादीनां तैः स्मृतिरूढैककल्पनात्वजीवचित्सत्वं प्रत्यक्षमनुभूयते ७२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०रा० यस्मिन्नेवकालेभवतितस्मिन्नेवलक्षणलवत्रयाघवयसोदंतौयुगकल्पाद्यभिधाः विहिदिः कृताः ४ य
नि०उ० उपन्नास्तीत्यपलप्यतेचेद्शेषंचिदेवकचति ५ नन्वस्माकंप्रसिद्धमिदंजगद्यथायथास्तितद्वत्खेजगतांशतानु
४६३ तानिअन्येषांनराणांसतीतिपश्यंतुसंभावयंतु तेषांप्रत्यक्षमन्योन्यगनुभूतयस्तुनप्रयोगपत्वाद्विपर्ययः ६ स

463

भूमंदंवरशैलादिदंभवत्यसदिदंक्षणात् तस्मिन्नेवक्षणेदांतैर्युगकल्पाभिधाः कृताः ४ ज
गत्त्वमद्व शेषमसद्यन्नुभूयते यन्नास्तिचतविः शेषंचिदेवइंकचत्यलं ५ यथेदंनोजगत्तद्वद्
तानीखेशतानि हि नराणांपश्यंतुतेषांतुनान्योन्यमनुभूतयः ६ सरोब्धिकूपभेकानंदष्ठाप्रत्येक
मास्पदे नतेन्यंविंदंत्यन्यांदृश्यादिनियतिंक्वचित् ७ यथाजनशतस्वप्नमगरारापेकमंदिरे तथाजगं
तिखेभांतिस्वात्मिनोसंत्यसंतिनो ८ कचंतिनरशातस्वाप्नपुरारापेकगृहेयथा नचनामकचंत्येवं
संत्यसंतिजगंतिखे ९ चिच्चमत्कारमात्रंखंस्वात्मांगंदृश्यमद्वयं सद्रूपमेवनीरूपंसकारणमका
रणम् १०

सआदिशादिसहृताजंतवोगृह्यंते अन्यांस्वस्वास्पदातिरिक्तं ७ एकेनानुभूयमानत्वादसंतिना अन्येरननु
भूयमानत्वात्संतिनो ८ तदेवस्फुटमाहकचंतीति ९ स्वात्मनः अंगअवयवभूतमिवारोकस्याप्येकदासद्रूप
मेवान्यदानीरूपंतत्वदृशातुसर्वदैवनीरूपमित्यर्थः एवंसकारणमप्यकारणं १० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रहसर्वसत्वेनगृह्यमाणोसन्मात्रसै यमात्रा: अंशभेदाननुवि धत्तेग्राह्यकंच अद्वानुभवमात्रकं नचसन्मात्रं आभा
समानंसिद्ध्यतीतितत्सदेवतदेवापि वर्जितमपिसर्वापीत्मकस्फुरतीतिसर्वमप्रतियंशांतंचेत्यर्थ: १८ उक्तमर्थमनुभाव
यितुमुपायमुपदिशति अभिंगनमितियथा यथामन: स्थिरंकृत्वा आस्तेतथा आत्मभवतीतिपरेणान्वय: १९ कस्यकिंवि
षयोग्रहः उपादानं २० फलावहं अवश्यफलदंयत्नंभव २१ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे त्रि
चत्वारिंशदुत्तरशततम: सर्ग: २४३ चिदेवजगदाभातिजगदेवचचिद्ध्या युक्तोयत्र
सन्मात्रमात्रानुविधमद्वानुभवमात्रकं चिन्मात्रंभानमात्रात्मसर्वापित्मापिवर्जितं १८ सर्वमप्रतिघं
शांतंजगदेकंचिदंबरे अभिंगनमानाभाससमात्मत्येवात्मनास्यतां १९ अचलासंविदेवास्तेस्थिरंकृत्वायथा
यथा तथातथाभवत्यस्तुकिमसत्किंचवापिसत् २० शरीरान्यथकर्माणिदुःखान्यिचसुखान्यिच यथा
स्थितान्युपयांतुयांतुवाकस्यकिंग्रह: २१ इत्थमस्तुसदन्यथावास्तुवामेवम् भवतुकोत्रसंभ्रम: मुंचफ
लानिफलेफलावहंद्रुढुवानसिकृतपरिश्रमै: २२ इतिमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे निर्वाणबो
धोपदेशोनाम त्रिचत्वारिंशदुत्तरशततम: सर्ग: २४३ मुनिः सर्वथाभावभावेषुसत्यसंवेदनात्मसुनि
त्यप्रतिघरूपेषुकिंवद्धं किंविमुच्यते १ खेदृष्टिभासांस्फुरणंयादृशंतादृशंजगत् विपर्यास्यत्यविरतमेवा
धाह्वयतेस्थिरं २ यद्यथायत्पुरसंस्थानंचिरेरेतितदथता जगदप्येवमनिशंवार्यावर्त्तीविवर्त्तवत् ३
तथाचसर्वशक्तिसमर्थ्यते दृश्यस्यचिन्मात्रत्वेवंधमोक्षचिंतापयगतेवेत्याहसर्वथेति १ दृष्टिभासांदृक्किरणानां खेयादृ
शंसयतद्द्रस्कमुक्ताकेशोडुंकाद्यात्मनास्फुरणंतादृशंजगत् अविरतंपरिणामेनविपर्यास्यति अधिष्ठानविवेकावोधात्तस्य
र्यैरा स्थिरंलक्ष्यते २ विपर्यासमेवतुभावयतिपदिति यत्प्रसिद्धंपुरसंस्थानंयथाचिरेरस्यतांसंस्थानांतरता ३ ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्र संस्काराख्यं वस्तु स्वप्ने दृष्टं जागरे ऽदृष्टं न वा दर्शनमात्रेणानास्तीति मंतव्यः यतश्चिदाकाशे चेतने
नि०उ० वसेद्वासेतत्र स्वात्मापि यान्दित्स्वभावात्स्वप्ने भाति जाग्रद्दृष्टपदार्थवज्ज्ञातितरां जंभते विस्तीर्यते १७ त
४६५ देवसाधनसंपत्त्यैसहितश्रवणावधारिताद्वितीयप्रत्यगात्मलक्षणवेदांतार्थात्मसत्सर्वं प्रसिद्धवेतसर्ग
वाधात्मकसत्यथा स्थितेस्वभावे प्रवर्तते एतादृशं तत्स्वभावं निश्चित्यस्रैः पंडितैः स्वार्थस्य परमपुरु

मा २

वस्तु दृष्टं न दृष्टं च सच्चस्ते चेतने वरे स्वभावाभ्यंतिस्वोपि दृष्टवज्ज्ञातिजंभते १७ वेदांतार्थात्म
कं सर्व सर्गाभावं प्रवर्तते ततो वैधव्यवस्थाज्ञैः क्रियते स्वार्थसिद्धये १८ स्वप्ने तु जाग्रत्संस्कारो
यस्तज्जाग्रत्कृतं नवं अजाग्रज्जाग्रदाभासकृतमित्येव तद्विदः १९ ततो वायोश्चिदास्पंदाश्चि
त्तेभावाः स्थिताः स्वतः ते स्वतः संप्रवर्त्तंते कात्र संस्कारकर्त्तृता २०

षार्थस्यार्थि स्वेच्छापि सिद्धये प्रागज्ञातश्चात्मैव जगत्संसारः सम्यग्विचार्य ज्ञातस्तु अयंब्रह्मैव मोक्षश्चेति
व्यवस्था शास्त्रेषु क्रियत इत्यर्थः १८ इदानीमन्यकृतं स्वप्रदर्शनप्रकारमनूद्य दूषयति स्वप्ने त्विस्यादिना स्वप्ने
यो जाग्रत्संस्कारस्तज्जाग्रत्कृतमनूद्यं स्वरूपं तच्च अजाग्रदेव जाग्रदनुभवेन कृतमिति तद्विदः केचिन्मन्यंत
इत्यर्थः १९ तत्र यतो वायोऽस्पंदाइव स्वप्राधात्मकाभावाः स्वत एव स्थिताः ते च स्वत एव स्वप्नाकारेण प्रवर्त्तं
ते तत्र जाग्रतः संस्कारकर्त्तृ ताकेत्यर्थः २०

४६६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रेजीवानांजगत्संस्काराः किंदेहे संति उत चित्ते यदि चित्ते तर्हि सर्वेषां दृश्याः स्युः यदि देहे तर्हि देहापगमे दुष्टे चेरलितारांव
गहदधसाइतिनकेवलंचित्ते नापि देहप्रतिमायाः किंतु तत्तदाकारपरिणामे दधत्याश्चिदाभासव्याप्तचित्तस्वभावा
यावुद्धेरेवसंस्काराद्यभिधाः कृताः भाविन्याः प्रभावैर्नव प्रभाववत्याः ११ यदि जगत्संस्कारधारिणी बुद्धेरेव परिणामे जग
त्तर्हि संकल्पार्थानुभूतिषु स्मृतित्वमेव स्यात् शङ्कायां अपूर्वदेशार्थसदृशीष्वपि संकल्पार्थानुभूतिषु स्मृतिरेव अपूर्वत्वासंवि
त्वात्पूर्वानुभूततत्तांशभ्रंशो ... यात्स्वप्नो भवति तत्र स्वप्नस्यानुभवाधारत्वमिहजन्मन्यननुभूता अपि जन्मांतरेऽनुभूता एवे
ति तत्संस्कारवत्त्वेनाधिष्ठितेति विशेष इत्यर्थः १२ इदं जाग्रत्सर्गात्म जगदपि स्वप्नप्रतिभेव सर्गादौ विजृम्भते १३ सर्वथाभाव

दधत्याश्चिदाभासव्याप्तचित्तस्वभावायाः संस्काराद्यभिधाः कृताः प्रतिमायाः प्रभाविन्या नसंस्कारादयः पृथक् ११ अपूर्वत्वा
स्मृतिः स्वप्नसंकल्पार्थानुभूतिषु स्वप्नस्यानुभवाधारत्वं देशार्थसदृशीषु च १२ इदं सर्गात्म सर्गादौ प्रतिभेव विजृम्भ
ते चिद्भासमात्रात्मिकास्वप्नात्मनामोपपद्यते १३ ब्रह्मैव भाति जगदित्येतत्स्यादन्यथा भवेत् न च भानं न वतत्त्वब्र
ह्मैवेदमतः स्थितः १४ कारणं नाम कोऽत्र कार्यमित्युक्तः स पूर्वः सविशिष्यते संस्कार इति तेनैष संस्कारः कथ्यते
स्म्यते १५ तत्स्वमादाय पूर्वेर्थो दृष्टांत इव भाति यः संस्कारादिनामासौ कोऽनवाद्योपि चेतसि १६

भावत्वित्याद्युक्तिभंगीभेदानां पर्यवसितं तात्पर्यं पिंडीकृत्याह ब्रह्मैवेति तच्च नवं भानं तत्स्वभातमिति न किं च नादिभारूपं
देवापरं चेदं जगदनादिब्रह्मैव चिन्मात्रं पर्यवसितं पर्यंतस्वरूपमित्यर्थः १४ सप्रभात एव कारणं कार्यमिति चोक्तः यतः सरावपूर्वः
पूर्वं च कारणं सामान्यरूपं सराव विशिष्यते निर्विशेषरूपं च कार्यं कार्यसंस्कारधारो हि बीजं कारणं सम्यक्करोति कार्यमिति सम्
युत्तस्ते नैव चात्मैव संस्कार इत्युक्तः तत्र कृतिः कार्यानुकूलोपलक्षितार्थः सम्यक्कारणं संस्कार इति व्युत्पत्त्या कृतिलक्षणम्
संस्कारोपि च आत्मैवोच्यते १५ तत्र तत्स्वमादौ अपूर्वो जाग्रदर्थविलक्षणो योजाग्रदर्थदृष्टांत इति भाति स एव स्वस्मार्यत्वात्संस्कारो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अतमेऽन्तरेवात्मनीनदीयेमदीयंऽसमदीयंचसर्वेवासनामयंत्रिजगद्रूपंआत्मनिप्रत्यक्चेतन्येकचितं तज्जगद्रूपंकिं
नि०उ० चिदपिबाहेनतद्धहिदेशस्यैवात्यंताप्रसिद्धेरितिभावः ३२ ३३ तत्पदात्मनाखप्रस्थनात्मना ३४ कथंप्रसिद्धमिति अ
४६५ कारणंकस्यशशशृंगादेःस्वरूपरिघदर्शनात्तद्यदिसकारणंनघटादिसर्गकारणंदण्डचक्रादीनामभावात्सर्गादिधीः

तत्रमेत्रिजगद्रूपमंतःकचतिमातमि तथा तन्नतुतद्बाह्येविघतेकेनचित्कचित् ३२ यत्रयत्रयदाभा
तिस्वप्नेजाग्रदितिहवा सबाह्याभ्यंतरंदृश्यंनिजंचिद्भानमेवतत् ३३ भातिस्वप्नेयदाजंतोर्जगदनंदमा
ततं चिदर्णेखेवतद्भानमात्मनस्तत्पदात्मना ३४ व्याधउवाच अकारणंचेदृश्यंतत्कथमेतमसि
द्धमिति सकारणंचदृश्यंतत्स्वप्नेसर्गादिधीःकुतः ३५ मुनिरुवाच अकारणाकरणंवायंसर्गआदौप्रव
र्तते समस्तकारणाभावाद्यतःसर्गात्मचिन्नभः ३६ अकारणपतांभावानामसंतासंभवादिरूक
चित्सप्रतिघः सर्गोनिसंभवतिकश्चन ३७ ब्रह्मेदमित्यमाभातिभास्वरंचित्स्वभावतः सर्गादिशब्द
पर्यायमघतःपरिवर्जितं ३८

कुतःकारणादितिसंदिहानस्यप्रश्नः ३५ अकारणाकपक्षमेवजसादैतपर्यवसानेसमर्थयन्मुनिरुत्तरमाह अका
रणाकरणेति ३६ अकारणाकःस्यात्प्रतिघः स्थूलसर्गेनिसंभवति प्रातिभासिकेतुमिथ्याभूतेनसकारणाकत्वनि
यमइतिभावः ३७ ३८

४६५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

च्चितेसर्वेभावाः स्थिताइतिकुतोज्ञायतेतत्राह एकमिति २१ २२ २३ एवंउक्तयोपपत्यातत्त्वचितः अनन्यात्म यथात्वमेष
यथावाआदर्शतलेषुदंष्ट्रमुखवदनपर्वतादि अनन्यात्मत हृदित्यर्थः २४ परमाणुवसरसमहत्त्वमआततंविस्तीर्णंच कालतो
प्यनादिसिधमपर्यंतं २५ तस्यांगमिवअनन्यरूपि अंगेतिसंबोधनंवा २६ मायाङ्कुरशाखो ऽक्युक्तिकपाज्ञात्परिज्ञानात्ज
गत्पराणूदरेपिमातिस्थूलतांपरित्यज्य परमासूक्ष्म चिन्मात्रतामापद्यत इति यावत् २७ कीदृशंतदङ्कुरशाखोऽकस्मात्ः परिज्ञान
तत्वानुभवाभिलापेनदर्शयतितस्मादिति २८ २९ चित्परमाणावात्माशोधितत्वंपदार्थरूपोऽहंतेनचित्परमाणुनाशोधितत्पदार्थ

एकंयथाचचिन्मात्रेखप्रेलस्मात्मतिष्ठति पुनर्लब्धाद्यतंत्वमएकमास्तेसुभगकं २१ चिद्व्योम्निस्वप्रसंवित्तिपीसै
वजगदुच्यते सृष्टत्वंप्रलयः प्राक्तस्तस्मान्यायायमेकच २२ एकमेवचिदाकाशंसाकारत्वमनेककं स्वरूपमज
हङ्क्रेयहृघ्दइवतज्जगत् २३ एवंचित्परमाणौवत जगदावमिदंस्थितं तदनन्यात्मचाभोगित्वमादर्शतलेष्विव २४
चिद्व्योमसंविन्मात्रंयत्परमाणुवदाततं अनादिसिद्धपर्यंतंतद्वज्जगदुच्यते २५ तस्माद्यच्चिदाकाशामनंतस
तंस्थितं तस्यासीतिजगज्ज्ञानतदंगानन्यरूपियत् २६ चिन्मात्रएवभवनंत्वदहंचिन्मयंजगत् इतिमायाङ्कुर
घातिपरमाणूदरेण्यजं २७ तस्मादहंपराणाबालासमस्तजगदाकृतिः सर्वैकत्वातिष्ठामिपरमाणूदरेपिच २८
चिन्मात्रपरमाणुस्थजगदात्मापयन्नभः पश्यतिष्ठाम्यहंस्थितस्तदनुभूतिवत् अंतसच्चिजगद्रूपायथाज्वबीज

नब्रह्मणोसहतद्दीक्षणात् एकतामागतः तथाचश्रुतिः यथाजलंजलेक्षिप्तंक्षीरेक्षीरं घृतेघृतं अविशेषोभवेत्तद्वज्जीवा
त्मापरमात्मनीति ३ एवंप्रश्नोत्तरप्रसंगेनात्मज्ञानरहस्यमुक्त्वाभरत्तुनकथामवलंब्यायदहंतदाजइत्यादिना तदनुभूतित्यागेपा
ऽतर्गतवासनामयजगद्दृत्यमवत्तवदितिप्राक्तनकथाशेषानुसंधानोक्तिः यथाअजेयकुरेस्सूक्ष्मरूपेणास्थितंभाविबीजं
अंतस्थभाविवेचित्रसहस्रगर्भेतद्वदित्यर्थः ३२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
४६६

एवंविधिपतिकल्पाः नांतः सकारणं येप्रतिपन्नः कालात्प्रभृतिनियतिः यस्यसर्गेप्रवृत्तां तं प्रत्येकमनुवृत्तं पांतरं कालांतरे भाविपदार्थंचप्रतीत्यर्थः ४८ अकारणकं ब्रह्मसर्गात्माप्यबुधंप्रतिसर्गात्माविभातिति ४९ विवेकीदशाकाकतालीयवत्सर्गे स्थितेसतिपूर्वापरिभावनियमभात्रदर्शनादिदंघटादिइत्यंदृश्यकार्यसदादिमग्नोनोजातंइदंघटादितुरीवेसादितइत्य विधंजावमितिपर्यालोचनेनभिसंवेदस्यपदवाक्यव्याकरणनियतिरिवस्थितेत्यर्थः ५० जन्मभावानामवश्यंभावि

466

एवंसकारणंसर्वंसर्वदादृश्यमंडलं यस्यसर्गेयतः कालात्ततः प्रभृतितंप्रति ४८ भात्याकारणकंब्रह्मसर्गात्माप्यबुधंप्रति तंप्रेक्ष्यभात्येषकार्यकरणदृक्क्रमः ४९ काकतालीयवत्सर्गे स्थितेत्वावृत्तिवृत्तिवत् दृढमित्यमिदंनेत्य मितीयंनियतिस्थिता: ५० सकारणत्वंभावानामवश्यंभाविविक्रमे जाग्रत्स्वप्नदृशोनेह संभवत्यपकारणाः ५१

नियोर्विपर्यक्रमेसकारणकत्वमेवेतियोमन्यतेतस्यजाग्रत्स्वप्नदृशः अकारणान्नसंभवंति नहिस्वप्नसुषुप्त्यन्यतरान्नततरं जाग्रत्प्रपंचोत्पत्तौकारणानिसंति एवंजाग्रत्सुषुप्त्यन्यतरानंतरंस्वप्नप्रपंचोत्पत्तावपिकारणानिनिरूपयितुनशक्यंतेइतिसापिनसंभवतिनचजाग्रदंतरितः स्वप्नप्रपंचस्तैवस्तेपनस्टष्टंनापेक्षेत एवंस्वप्नसुषुप्त्यंतरितोजाग्रत्प्रपंचोपीत्यर्थः ५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति उक्तरीत्या सर्गे अकारणके असंगमसंभावितेसति ब्रह्मरूपिणीपरस्य अवयवाभासे मायाप्रतिबिंबचैतन्य नित्यस्यात्मनः
औपाधिकावयवात्मना अनानात्वेपिनानात्वे असंतमपु क्ते ब्रह्मरूपब्रह्मरूपसाकारे अप्रतिघंप्रतिकंच तिभातेसति निराका
रंतद्ब्रह्मैव चिद्रूपत्वात्स्फुरद्रूपप्रपंचसाकारमिव भातात्मभूत्वा देवर्षिमुनिमानुषरूपं स्थावरं जंगमं सकमात्सर्वानियतिं विधिप्रतिषेधा
दीन्करोतीति फलितमितिचतुर्णामन्वयः ३९ ४० ४१ ४२ ब्रह्मकृतत्वादेवभावापर्यव्यभिचारेपिनतन्नियतेर्व्यभिचारइत्या
हभावेति आअखिलास्तत्र सर्वास्तिमपलक्षणंमोक्षमर्यादीकृत्येत्यर्थः ४३ ततोनिपतिककल्पनानतः प्रभृतिनियतिविशेषस्व
पाकार्यकारणतांविनाभावानां संभावनास्ति ४४ तस्यब्रह्मणः नियतिः तत्कल्पकोनायकोभोक्ताजीवनिकरत्वसदृशेत्र ओ १

इत्यकारणके सर्गे किंचति ब्रह्मरूपिणि परस्यावयवाभासोनित्यात्मावयवात्मना ३९ अनानात्वेपिनानात्वे ब्रह्मराय
जसरूपिणि आनाकारेकाच सप्रतियंप्रति ४० तद्ब्रह्मैव निराकारं चिद्रूपत्वात्स्फुरद्वपुः साकारमिवभातात्मभूत्वा
स्थावरजंगमं ४१ देवर्षिमुनिमानुषरूपं करोतिनियतिं कस्मात् विधीश्चप्रतिषेधांश्च देशकालक्रियादिकान् ४२ भावाभा
वग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः अपाव्यभिचरंत्येते नियतिनोखिलास्तव ४३ ततः प्रभृतिभावानांसकारण
कतांविनासेकतादिवतेषांनानसंभवतिसंभवः ४४ नियतिनायिकश्चैव ब्रह्मतश्चागमात्मना ॥ स्वांगेनस्वंपमयतिकरेण
वनिजंकरं ४५ अबुद्धिपूर्वकंत्वानिर्दृष्टेन एवं प्रकीर्त्तते काकतालीयवत्स्पदादावर्तादिव्यचारिता ४६ सन्निवेशोहि नियं
तिस्तांविनाप्रतिघोदयं ब्रह्मस्यात्तुं नशक्नोतितद्ब्रह्मसर्वात्मतात्मयं ४७

गं ब्रह्मतत्आत्मनः स्वेनैवप्रवर्त्ततद्ब्रह्मतत्रनैकेनस्वांगेनापरंकरेणापरंकरमिवसयमयातिनयच्छति ४५ अतएवजीवस्यैवमेव
जाग्रत्स्वप्नलक्षणःसर्गः अबुद्धिपूर्वमनिर्दिष्टंचकाकतालीयवप्रवर्त्तते ४६ कारणप्रयुक्तः कार्यसंनिवेशविशेषनियपएव
नियतिस्तांसंनिवेशतियंतिविनाक्षणमपि अतातंब्रह्मस्थातुंनशक्नोतियथास्तद्वणोपिद्घटकपालाघन्यतमसंन्निवेशंविना
नतिष्ठतितद्वदितिभावः तद्ब्रह्मसंनिवेशधारणं ज्ञानेनसर्वात्मतेवात्यंतिकः स्वयाबस्पतयाविधंमामोऽस्मनुवर्त्तत इत्यर्थः ४७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाह्यं आतत्वाज्जगत्सप्रतिघस्थूलं वस्तुतो नास्ति जीवस्य इन्द्रियाणां दृष्टिकरणभूतानामन्याणां स्थौल्य कल्पने अप्रतिघा
वा॰टी॰ तिप्रतिघातायादृष्टिः सैव स्थूलं जगदित्यर्थः ४ अत एव बहिः तत्र भिन्नेन्द्रियप्रसरस्तत्रैव स्थूलवज्जगद्दर्शनमित्याह जी
नि॰पू॰ वेति ५ श्रोत्रादि ग्रहणावगादीनामप्युपलक्षणं अनिलमूर्तिमान् पंचप्राणघटितः इहितमित्युप्रधान मतः करणचतु
४६७ ष्टयं तदात्मकः संघातः आतिवाहिकदेहः सएव कूटस्थचिदाभाससंवलनाच्चिद्रूपो जीवः प्रोच्यत इत्यर्थः ६ तादृशो

जगत्सप्रतिघं नास्ति किंचिदेव कदाचन जीवेन्द्रियाणामक्षाणां दृष्टिरप्रतिघा जगत् ४ जीवनेत्राणीन्द्रि
याणि पदार्थाः सम पान्यलं तदावाह्यात्मकं वेति चितिजीवो जगद्वपुः ५ श्रोत्रं त्वगीक्षणं घ्राणं जिह्वा चेतीन्द्रि
तात्मकः संघातः प्रोच्यते जीव चिद्रूपो निलमूर्तिमान् ६ सर्वत्र सर्वदा जीवः सर्वेन्द्रियमयः स्थितः चि
च्चिच्चो मात्र्यपस्तेन सर्वं सर्वत्र पश्यति ७

जीवः स्ववासनामयं जगत् अंतः पश्यतु नाम बहिस्तु वासनाभावात्कथं तन्मयं जगत्पश्यति तत्राह सर्वत्रेति तत्र
[illegible]
[illegible] कूटस्थाचिदेव चिदाभाससमष्टिव्योममयः सन् सर्वदा सर्वेन्द्रियमयः स्थितस्तस्मिन् सर्ववासनाधिष्ठाने वा जगद
ध्यास उपपन्न एवेति भावः ७ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथामयैवप्राणपोजसिस्वप्नेदृष्टाः अविलंभवमपि व्याप्य अंबुसंक्षोभा प्रलयभ्रमाः तत्रकिंकारणंतया दृश्यते किंवात त्रश्रुतितोपिश्रूयतां प्रमाणांतरेणवानुभूयतां संभावनायांलोट्नकिंचित्संभावितमित्यर्थः ५२ उक्तप्रकारात्रसप्रपंचे सप्रतिपादकायुक्तयः अनुक्तेष्वपिसर्ववस्तुषुबुद्धिमतांएवतएवकचंतिस्फुरतिमध्यास्फटिकमणेय सुक्तपीवासतोप्रकाशेच कचितिकेनस्वतएव कचंतितद्वत् तत्तस्मात्सर्वत्रनिर्णये शास्त्रानुसारियुक्तिभावनानुभवएवसप्रसिद्धरः स्वयंसर्वतत्वनिर्ण यशक्तिमान्सर्वप्रमाणजीवितात्मकोजयतिसर्वोत्कर्षेणावर्ततइत्यर्थः ५३ इतिवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धेच

तत्र

यथात्स्वप्नेरेवत्साम्यंबुसंक्षोभाप्रलयभ्रमाः दृश्यतेकारणंश्रूयतामनुभूयतां ५२ सर्ववस्तुष्वकचंतिसर्वदायुक्तयः स्फटिकस्युक्तयोयथा भावनानुभवएवसस्वयंशक्तिमान्जयतिजीवितात्मकः ५३ इतिमहारामायणेनि॰उत्तरा

ॐ मोक्षोपाये पदार्थविचारोनामचतुश्चत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १४४ मुनिरुवाच बहिस्थैर्वाहिमेबां तरंतस्थैः सत्यमिंद्रियैः जीवोवेत्तिवपुस्थातितीव्रसंवेगमिंद्रियं १ यदीद्रिपालातिष्ठतिवायुतश्चसमाकु लं तदास्वानानुभवतनः संकल्पार्थोविभूयते २ यदात्वंतर्मुखास्योघसंतप्तामितदाजगत् अरणमत्वं स्वनपुषिजीवस्तनातिवेत्तितन् ३

तुश्चत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १४४ मनेसंपिज्ञाविलापूर्णजीवस्यौजसिकल्पिताः स्वप्नभेदाइहोच्यंते तथान्तो वसिविभ्रमाः अयंजीवः बहिर्मेरिंद्रियैर्वाय मेवस्वप्न वेति अंतस्थैरिंद्रियैरंतः स्वप्नंवेत्ति वाह्यातद्वयस्यैतस्भयत्रव्यापारसि ऋत्यैमितीव्रसंवेगैतेरिंद्रियैस्तद्रूपमपिवेत्ति १ तर्हिबहिस्थेरिंद्रियैयदावृद्धेर्व्यवहरतितदाकिंअंतरव्यवहारोनास्त्येवनेत्याहयदेति अस्संवीतुमनोराजकल्पः संकल्पार्थोस्थानंअनुभवनंतस्मात्पावधोनुभूयतेनस्वप्नस्फुरणानुभवनइत्यर्थः २ अरणमत्वंवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विलानाम्नोनिर्मलः शरदाकाशइवकोमलाः स्निग्धाः १७ कदलीकंदलीचसंगमेदास्तस्यलंभेदाश्च गि

वा०टी० रिमालाः पर्वताः पंक्तीः १८ हेलावलितेघुवी मिल्लेमुक्ताः प्रसृतसंवलितशाखामालतिकालताइवस्थितान्तसं

ति०उ० तन्वानावालांगनाः विदंति १९ २० वनमालावनपंक्तीः विलोलां कनाग्रएणालीषुकुल्मापुष्पविकाकली

४६८ भिःकलाः गंभीराः २१ धारायाः भरेभरसोवर्षेषुरणविषयेकरालांगायेधराधराः पर्वताः यास्तत्यादिधाः

नलिनीजालैनीर्मलाः पुष्पकस्थलधारिणीः वनावलीर्विलीनाम्ननिर्मलाकाशकोमलाः १७

कदलीकदलीकुंदकंदवक्रतशेखराः गिरिमालाश्चलच्चरुलीलापल्लवपेलवाः १८ हेलावलि

तधम्मिल्लमुक्तमालतिकालताः रावबालांगनान्तस्तंतचानासनुगात्रिकरः १९ उत्फुल्लपद्मोत्पल

लिनी निमानरपतेः सभाः चारुचामरभृंगारवितानकशताकुलाः २० वल्लीवलयविन्यासवि

लासबलितांगकाः वनमालाविलोलांबुप्रणालीकाकलीकलाः २१ धराभरकरालांगधाराधर

धराधराः दिशः शीकरनीहारहरोदरधरा दृशः २२ पितालसंनारसेनांतर्जीवस्याप्यतिपदा स्त्रो

जोंतरस्यमात्राल्मातदातत्रैवविंदति २३ पवनस्पंदसंस्पृष्टकिंशुकद्रुमशोभनाः ज्वालालीरुवलीमौ

नदलपल्लवपेलया २४ संतप्तसिकतासेकसनीहारसरिद्धिराः दावानलशिखाश्याम धूमश्यामल

दिङ्मुखाः २५ कृशानुकर्कशानर्कोष्णककधाराशितानिषः दावदाहविषावेषविषरी तरसाकरान्

दशदिशः २२ स्नेहपूर्णनाडीदश्यानवप्रविशेषषान्प्रपंचान्पितृरसपूर्णनाडीदर्शयास्तासाहपितालसनेसादिता २३

ज्वालालीर्विदंतिपश्यतीयावत् ज्वालालीरेवविशिनष्टि संतप्तेतिसंतसेतिसंतप्तसिकतानांसेकैः सनीहाराः सवाष्पाः श

४६८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रांतः स्वप्नविशेषवैचित्र्यदर्शने ओजसि प्रविष्टरस्य जीवस्य श्लेष्मा छन्नरस विशेषपूर्णनाडीप्रवेशं निमित्त मित्येत
त्प्रपंचयति श्लेष्मात्मनेत्यादिना यदा उपसंहृतप्रकरणविस्तारः स्वन्नरूपः सहस्रधा विदीर्णकेशभागप्रमाणास्
त्सनाडेषु तः संघोरयोगपसेनचजीवो नाम मंतर्गतेन श्लेष्मात्मना श्वेतरसेन आपूर्यते तदा तत तदा ततत्स्वारणकेतन्नैव
नाडं तर्क्व्यमाणप्रकारास्त्वाप्रभा न्विंदती तस्य ८ स्वयं सीरार्णवे उड्डीनइव भ्रत्वा चंद्रोदयान्वितं नभः विंदती

श्लेष्मात्मनारसेनांतजीवश्च आपूर्यते यदा तन्नारणकेणस्वपात्मा तदा तन्नेव विंदति ८ क्षीरार्णवे इवोड्डी
नो नभश्चंद्रोद्यान्वितं सरांसि पुल्लपद्मातिकल्हार वलिता न्वि ९ पुष्पाश्च प्रतिधाना निपद्गिनानि
षट्पदैः वसंतांतःपुराणपतरूद्यानान्मुदिता निरवे १० उत्सवान्मं गलाकीर्णलीलांलोलंगनाग
णान् मन्मथो आन्नपानश्रीपरिपूर्णगृहाजिरान् ११ सपुष्पाः कनरुसनोत्तदलातरले नृणां
विलासे नांबुधियां तिसरितो मत्तयौवना १२ हिमवत्स्वर्णशृंगाणि सौधानि शिशिराणपयं सुधाधवलज
मित्रीनिकतानीदुतले रवि १३ शिशिरासारसेमंतप्रारमेघस्तान्वि स्थलानि मीलन नलिनीलताशाद्व
लं वंति च १४ पुष्पप्रकरसंछन्ना विश्रांतरूदिणाधवगाः स्निग्धपत्ररुछायाः प्रोपवनभूमिकाः १५ कंदुं
कंदमंदारमकरंदकांतिभिः भासमानासनस्थानमस्थनाः कुसुमस्थलीः १६

ति सर्वत्रानुषंगः ९ पुष्पमपानां दिव्याभरणंप्रतिनिधिभूतानि सरांसि वसंतराजस्यांतःपुरभूतान्युद्यानानि रवे
जीवाकाशे उदितानि १० ११ तारताः शफर्यस्तिह्नक्त एणतरलक्षणा १२ इंदुमेपत्तले कृतिमेःकृतानि च सौधानि १३
१४ विश्रांताः हरिणाश्च ध्यगाश्च यत्र १५ भासमानं आसनस्थानस्य वसं स्थानं यासां ताः १६ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

घनानांघुंघुमैर्जगनैः साराबान् सशब्दान् शान् विनैव कुलाल चक्रं घटीनां भ्रमणादिव ३६ हंसांतैपनिंगमनंतवरो

वा॰टी॰ हणं च गतपश्च आगमनानि च दूरतः सत्स्थाने संचरणं च गासे एवमदत्ता ३६ अद्रिभिर्द्विकुर्मीसनदीशैश्च सहितानां

नि॰ ३॰ वनेभवंतीति वनभुवो वृक्षादयस्तेषां ग्रामाणां खुरांदिशां च भयोन्मुखांगानां मनुष्यादीनां च कंपं ३८ खं मिनोतिपरिछि

४६६

469

के२

उड्डीयमानमात्मानशिलाशैलस्थलानि च घनघुंघुमसाराव्यनचक्रभ्रमणादिव ३६ हयोच्चगरुडंभोद
हंसयानावरोहणं यक्षविद्याधरादीनां गमागमनसंचरं ३७ साद्रिभूर्वीनदीशानां वनभूम्यापूर्दिशां कथं
भयोन्मुखांगानां बुद्बुदानामिवार्णवे ३८ अंधकूपेनिपतितं विपुलं संपुटयन्या ४० पतंतीपार्वतीवृक्षिंसुशि
लाश्छिसंकटं स्फुरदर्कटकार विभ्रमसादृशमंडलं ४१ भ्रमद्भिर्वनविन्यासैः संदिग्धांभोदरोत्फटं सिं
हवारणावर्षाभ्रनिरंतरदिगंतरं ४२ तालीतमालाहंतालमालीज्वलनसंकुलं गुहाघुंघुमनिर्ह्रादभांकार
घनघर्घरं ४३ मंद्रमंदरमथाननशब्दसंदर्भसुंदरी दरोद्दलनदुर्वारिमिथ्यः संचदघट्टितां ४४

न्नसाभासंस्थानशोभायस्ततथाविधेयाद्यंगिरिंच ३६ श्लेष्मायकैकरे रितानाडीभागदृश्पान्स्वप्रानुकातन्नियर
रितनाडीदशपात्तानाह यातेत्यादिना ४० स्फुरतांग्रदनांसोधानं गिरिकटकानां चारावैः सहस्त्रपादपमंडलं ४१
सिंहैर्वरिणैर्वर्षाभ्रैश्च निरंतरं दिगंतरं दिग्मध्यं ४२ तद्वदिगंतरं विशिनष्टितालीति ४२ दलनेदुर्वारोयामिथ्यः सघ
रस्तेनच दिताद्दरीपद्रपति ४४

४६६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वेदसान्द्रैर्भिरणं खिन्नं खेदनार्द्रैःपतद्भिर्वरुन्नग ल्मतरूणां दीनामिति नैर्विम्बं प्रयुक्तानि गहनान्यरण्यान्यपि २७ प्रतरत्
प्रवहन्मृगतृष्णांबुप्रसरत्सारसैकपि शोभमानं २८ संभ्रमो भयं तद्वशात् ध्वगं अध्वसु धावंतं स्वं पश्यति अमृतवतद्वंदर्शी
नात्संभाषितं २९ ३० गृहा दिव्या मांतेषु अग्निकाः ज्वलदग्निमत्यो दिशः पश्यते तुहिनं शीतं आहरति मंत्रयतीति तुहिना
हारोऽग्निः जहति संचयनिवर्षति तत्पाविधा अनंतसंख्यायेः अंबुदास्तद्धनोद्धतान् शारग्रीष्मवसंतानि परेणान्वयः ३१ ल

स्वेदसृष्टीकृताध्विंवारिविमंजैलोकमंडलं त्वरतृष्णारण्यपाधिप्रतई गहनान्यपि २७ प्रतरन्मृगतृष्णांबुस
रत्सारससरूपिच स्थानान्यदध्वर्वीरीभूतपर्वतस्थलिच २८ अध्वगांसंभ्रमवशात्तं धूलिविधूसरं दूरादुत्
तदृष्टं स्निग्धच्छायाध्यपादपं २९ ज्वरज्वालितमाकारं भुवनं तममग्निवत् याम्यपहतदेशाति दिङ्मुखानि च
खानिच ३० ग्रहग्रामार्णवाम्बधिवनव्योमाग्निका दिशः तुहिनाहारहानंतासंख्यांबुदघ्रदोद्भवान् ३१ शव
ग्रीष्मवसंताख्यतापानातपदायिनः तृणपत्रलतौघाभ्ररापूर्णभूपिहितावनीः ३२ सौवर्णमंबरतलं भूतलं दिक्
तटानिच तत्पाम्यदभ्रसरसीहिमशैलस्थलानिच ३३ रसानुरिक्तेवातनजीवमापूर्यते यदा ओजांतरणुमात्रात्मा
तदातत्रैवर्विदते ३४ वातविक्षुब्धसंवित्वाद्दृष्टवसुधानलं अपूर्वानगरग्रामशैलाविवनमंडलीः ३५

शेः पत्रैर्लताघैरभ्रराशिभिस्तृण भिरूपिहिता आच्छादिताः अवनीः भूः प्रदेशान् ३२ अदभ्राबहुलाः सरसीः हिमशै
लस्थलानि प्रदेशभेदाप्यततान्पश्यति रसैरन्नरसैःश्लेष्मपित्तादिभिरनुरक्तरिक्ते केवलवायुनैव रूपनाडीप्रदेशप्र
विष्टोऽणुमात्रात्माजीवः यदा वातेन आपूर्यते तदा तत्र प्राणके ओजोंतरेवक्ष्यमाणं स्वप्नं विंदते ३४ अपूर्वं पूर्वदृष्टं वि
लक्षणं ३५

वा०टी० म्तंतर्गतकीटवत्ताद्दशपाषाणाद्विक्रमज्ञानुभवतीतित्ततीयेसर्वेषांसंबंधः ५१ ५२ सुषुप्तंतर्हिकदाकेन निमित्तेना
नि०उ० नुभूतितदाहसोवियंते यदायंजीवः शरीरंततीनाडीपंजरेसर्वपार्श्वस्थग्रघटितहृदयास्थिग्रंथ्युपलक्षितेमविष्टोभ
४७० वतितदाग्नेसंचरार्थसोषिर्यासंभवधास्मिन्प्रदेशेप्राणपवनप्रयुक्तसंदेनवर्जितः सम्यक्प्रोत्क्रमतापश्चूतांपार्श्वा
स्थीनांपूरेणग्रंथिनाशिलापूरेणविलग्नेतदुरवःतर्जितःव्यापारासमर्थःकृतोभवतितदाप्रागुक्तनिविडितरोजःश
मदंतःकीटकरावच्छिलांतर्गतभेदवत् गर्भस्थापद्यशिशुवत्फलांतर्गतवीजवत् ५१ वीजोदरस्थांकु
४७० रवद्धमपिंडोदराणावत् अम्प्रांतस्तंवकोशस्थदारुपुत्रकदेहवत् ५२ सौषिर्यसंभवात्प्राणपवनस्पंदवर्जितः
प्रो त्क्रमत्पश्चपूरेणशिलापूरेणतर्जितः ५३ तदातिनिविडतेजोंतरेवानुभवतिस्वयं सुषुप्तंशैलकोश
भमंधकूपोदरोपमं ५४ यदापरिणतयत्नंपुनः सौषिर्यमागतं पुनर्वेत्तितदाजीवः स्वप्नंप्राणबोधवा
धितः ५५ यदातस्मिन्प्रदेशेतमोगभागाम्पततिते ।। देहेपरिणामंतोतत्स्तदेवात्पद्विषयां ५६
च्छिततेजोंतरेव शैलका शः शिलाजठरंतदाभंज्ञानगागच्छत्वादंधकूपोदरोपमंसुषुप्तमनुभवतीतिद्वयो
रन्वयः ततःपुनःस्वप्नेकप्यमायातितत्राहयदेतिभुक्तमन्नपदापाकेनपरिणतंयदत्त्वक्प्रज्वरसंक्रांतप्रवेशमार्गनिरोधा
पगमात्पुनःसौषिर्यमागतंतदाततोनिर्गमियंलंप्राणसंचारेणप्राप्यपुनःप्राणेनावबोधितःसन्स्वप्नंवेत्ति ५५ ५
यदादेहेपरिणतंतस्तेन्नरसाःयस्मिन्प्रदेशेजीवेनसहनाडीभागेभ्योभागांतराणियतंतितदाओजोंतरद्विषयेणवेत्ति
४७०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गिरिशृंगद्वयमध्ये प्रवाहध्वनिभिः शृंगद्वयसंघट्टनसदृशाः चक्रवाकपक्षिझंकारोत्करैः कर्कशाः मुक्तालताव
दापतनैः स्वच्छामसहि तमिवनभस्तलं याभिस्ताः नदीः पश्यति ४५ स्वदृष्टः प्रलयार्णवादिदर्शनस्त्वप्राप्यतस्मादेव
भिन्नादितिस्त्वयन्नाहशिलाशकलैवेति शिलाशकलपूर्णैरिरोभिः जलैः पूर्णां विरमहार्णव पश्यते तमेवं वर्णयति
घनानां वहद्भिस्ताद्भिश्चावहतांवनानांचोद्धूतोघट्टितानास्फालितं व्रलमंडलं सतपश्चिलोकोपन ४६ परस्परं तरंगासेके विनिर्भिष्ट
४ नोधोतानांदिशांदर्शनेनदंतुरं हसतमिव स्थितं चट्टन् दिश आरवणन्यः कटकटारावस्तनस्फुटद्भिरद्भिकटकैर्घाकि

शृंगसंघट्टसदृशाः झंकारोत्करकर्कशाः नदीर्मुक्तालतापातसस्वच्छामनभस्तलाः ४५ शिलाशकलपू
र्णाभिपूर्णा वीक्ष्य महार्णवं वलद्घनघनोद्धूतघट्टितव्रलमंडलं ४६ परस्परविनिर्भिष्टदशादर्शनदंतुरं
चरत्कटकटारावस्फुटत्कटकटंकितं ४७ स्वपातपवनाधूतवनवातलतोदयं रणदालदृष्टचूर्णं कर्बुरांबुज
पारिणं ४८ प्राग्भेयद्रुटभेदो हैमद्रैमरसरारवैः कूराकैरेदिवाभातिविराजितजगत्त्रयं ४९ इतितैः का
श्रपाषाणस्यघुग्वातभटैर्वृतः परिपीडितरवास्तयदाजीवोजडीकृतः ५०

तंसंजातटंकाघातध्वनिमिव स्थितं ४७ स्वंपतनीतिस्वपातोयः पवनस्तेनाधूतंकंपितंयद्वनंतत्रवातानुसारिलल
तोदयोलतालास्यंयस्मिन् रणद्भिरात्मकृतेदृष्टचूर्णैः कर्बुरवर्णानियांबुजानितानि शैवालादीनिधारयतितच्छीलं
४८ समुद्राक्रमणालापपुंगंतेपूरितैर्भे टोद्धूतानां प्राणानांभेदेषुपरस्परविदारणे ध्विवोत्थितैर्भेद्रैस्तालीवनादिसुरा
मराले: कूराणांप्राणिनामाकरैरिवविराजितंजगत्त्रयंपततदाभातीत्यर्थः ४९ त्रिधातुपूर्णनाडीप्रवृत्तिवर्णितप्रकारैस्तैः सर्वैः
वैजनसिद्धैः काष्ठैः पाषाणैर्म्मधुतवातैर्भटैर्वृतः सन्त्वमेजाजडीकृतोजी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्वेतस्फटिकरजतादिमयात् ६८ ततः भ्रांतीः अंतर्निद्रानिमीलिताः इंद्रियव्यत्ययमश्यंति जागरोन्मीलितास्तु वहिरिंद्रजा
लादौ पश्यंति ७० प्रसमाः वातादिधातवो येषां पुरुषाणां ते ७१ ७२ इमां प्रसिद्धां लौकिकशास्त्रीयव्यवहारस्थिति ७३
७४ ७५ ७६ शांतान्निर्वाणपर्वोदेवब्रह्मणः सकाशात्लक्षं तेजोगं दुदेतिशांतं च न किंचनात्यभ्दवति यतः सतइतिपरि
दृष्ट लि२

उद्गीतालापमस्तणन्स्थौता न्स्फविचित्रतान् अद्रीद्वितमपानापि नवनीतमयांश्च वा ६८ कदंबनीपजं
वीरपत्रस्तवकसप्रस्तं स्त्रवविभ्रमणांस्त्रीभिः साकं पद्मखिवालिनः ६९ अंतर्निमीलिताहंताः पश्यंस्युन्मीलि
तावहिः धातूनामितिवैषम्याभ्दातिमिंद्रियव्यत्ययः ७० एवंविधान्यनेकानि पश्यंत्यनुभवंति च वहिरेवप
यास्वप्नैवस्त्वन्यसम धातवः ७१ वहिश्चांतश्च दृश्यंते विपरीतान्यनेकशः कार्याण्यतिकरालानि जीवैरसम
धातुभिः ७२ समेषुधातुष्वेषांतजीवोनुभवतिस्वयं तेजोंतेगतिमे मांव्यवहारस्थितिसमं ७३ यथास्थि
तंपुरंग्राम पत्तनारण्यसंततिं सौम्यवारिनकुछायादेशाध्वगगमागमं ७४ स्तुत्वा तपमपेहदर्शितारा हो
सम्बूतं ४ रात्रमंडितं एवमेतदसभ्दततिविभासते ७५ दृष्टोपलंमव्चित्तत्ते स्पंदनं पवने यथा असदेवसदाभाससमि
न्नं भिन्नवस्थितं ७६ शांतादुदेतिसकलं जगदेवरामशांतं न किंचन नमसदिमुदेतिव्योमनिदशमनंत
चितेः शरीरेभाभात्रमाततमनंतवपुर्विभाति ७७ इतिश्रीमहारामायणे योगवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकर
णे जाग्रत्स्वप्नवर्णनंनाम पंचचत्वारिंशोत्तरशकशततमः सर्गः १४५

दृश्यमात्रजन्यरूपेणनोदेति नाम नहि शशशृंगसद्यते तत्तस्माद्धेतोर्व्योमन्याकाशकल्पेऽनंतायाश्चित्तेः शरीरेभामा
त्रेप्रतिभासमात्रंजगदिसनंगवपुर्विभांतिनवस्तन्यदिसर्पः ७७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरा
र्द्धे पंचचत्वारिंशदुत्तरएकशततमः सर्गः १४५ राम:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वह्निवहुनावहुतरजाठराग्निज्वालेनवातपित्तादियोगेनवहिरंतश्चवहूवसंभ्रमंपश्यतीतिवहिरपिभ्रांतिदर्शनंवर्णयितुंपी
ठिकारचनं ५७ तदेववर्णयितुमुपक्रमतेपश्यतीतिज्ञानेंद्रियैवेतिकर्मेंद्रियैरेतिवा ५८ वातपित्तकफादिनाक्षुब्धैःस्वल्पै
रस्रसैरंतर्वाहिश्चैवस्वल्पंदर्शपंश्चालाग्रपश्यति समैसमंश्चपश्यतिक्षुब्धैस्तुश्रस्तिशामितभ्रांतिदर्शमीत्यर्थाक्षुभ्यते ५९

वहूवह्निवहुनास्वल्पेनाल्पंप्रपश्यति वातपीत्तादियोगेनवहिरंतश्चसंभ्रमं ५७ पश्यत्येतद्यथैवांतरेयजीवो
पश्रीकृतः वातपित्तादिवलितोवहिर्वेत्येवमेत्तिवा ५८ क्षुब्धैरंतर्वहिश्चैवस्वल्पैःस्वल्पंप्रपश्यति समैःसममि
दंदृश्यंवातपित्तकफादिना ५९ वहिःपश्यत्ययंजीवःकुपितैरेभिरावृतःस्पंदमानमपाद्रीनभसांज्वलनंपानलो
च्चयैः ६० आकाशगमनंचैवचंद्रोदयाहिमा लचतं गहनंवत्तशैलानांनभःस्थलेमरणैसां ६१ मज्जनो
न्मज्जनवाप्यौसरत्तंसरसमस्त शैलोपवनशुभ्राभ्रपीठविभ्रमणेक्षयं ६२ कूह क्रकचनिष्पेषंनरका
नुभवभ्रमं तालीतमालहिंतालमालावलमंनमं वरे ६३ चक्रवर्तेश्रपतनंसगिलस्य तनदिवि श्रुन्येपि
जसताक्वदंस्थूलेप्याधिनिमज्जनं ६४ विचित्रंविपरीतंचव्यवहारमहानिशि अन्हिवभास्करालोकंदुभेद्यं
चान्हिवातमः ६५ साद्रिमत्तलामाकाशेकुड्यवंधेघनेस्थलं कुड्यवंधाञ्चगगने मित्रभावंचविद्विषि
६६ स्वजनेपरतांवुद्धिं सुजनेलंचदुर्जने ससमस्थलतांश्वभ्रेश्वभ्रतांसमेस्थले ६७

कुकुपितैःरेभिःसंन्निपातमद्यमणिमंत्रौषधादिनिमित्तेषु ६० वहिर्भ्रांतिदर्शनानिप्रपंचयतिआकाशगमनमित्यादिना
६१ शुभ्राभ्राणांपीठेषुविभ्रमणमुपवेशनंशुभ्राभ्रेक्षयंच ६२ ६३ ६४ निशिअन्हिवभास्करलोकं ६५ घने
कुड्यवंधेविकुड्यंविशालंस्थलं ६६ ६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुषुप्तिविश्रान्तेः सकाशादहं स्वप्ननिद्रामविशं प्रागेव अङ्कादसः यथा अर्णवः स्वं ऊर्मिलितं तरङ्गादिसहस्रविक्षेपसंकुलां संमूर्छितं
यश्यति तथाहमपि तदेकोऽन्तर्विक्षेपसहस्रमित्यर्थः ९ १० ११ तत्स्वप्नजगत्तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यमात्मा तु रूदाद्यादिवालपुत्र व
स्त्वसूतं १२ सर्वदृश्यविलये हि सुषुप्तिः प्रसिद्धा तत्र तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति सुषुप्तावपि दृश्यशब्दा द्वसुप्तत्वात् दृश्यं
भावयन् बाधः पृच्छतीति तदिति तत्सुषुप्तात्मन इति न छेदेन दृश्यपदेन च व्यपदेशात्सुषुप्तदृश्यं किं चिदस्तीत्यर्थे

472

तथा सुषुप्तविश्रान्तेः स्वप्ने निद्रामहं विशं अपश्यं दृश्यमोजोऽतः स्वमूर्मिलमिवार्णवः ९ संवित्कोशात्मकं दृश्यं तत
तथा मामुपागतं असंदस्या निलसान्तरनन्यत्स्पन्दनं यथा १० अग्न्यादौ च यथोष्णत्वं जलादौ द्रवता यथा
मरिचादौ यथा तैक्ष्ण्यं पश्चिद्व्योम्न्यजगत्तथा ११ चि स्वभावैकरूपत्वाज्जगद्दृश्यं तदाततं तत्सुषुप्तात्म
नो दृश्यादसूतं बालपुत्रवत् १२ **बाधउवाच** तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यादिति तद्व्यपदेशतः सुषुप्तदृश्यं किंवद्धि
वदमेवदतां वर १३ तत्सुषुप्तात्मनो दृश्यात्सुषुप्तात्मनोपि च किमन्यज्जायते जन्यमथवा सुषुप्तता १४
मुनिरुवाच जायते भाति कच चति घटादिजगदादि व इति द्वैतोपपत्तीनां प्रलापः कल्पनात्मकः १५

सत्त्वं वद्धीतन्मे वदेत्यर्थः १३ किं च तस्यैषा ज्ञानिनः सुषुप्तात्मनस्त्वत्तमन आपि सकाशाज्जन्यं जगद्रूपदृश्यमन्यत्किं
जायते अन्यता प्रयोजकं जन्म किं अथ सर्वदृश्यलये अन्यत्सुप्तातावा किं १४ किं दृश्यतज्जन्मादि परमार्थतः कि
मिति पृच्छसि उत्तर व्यवहारतः आद्ये अवस्तुरूपत्वान्न किंचिदित्युत्तरं मुनिराह जायत इत्यादिना द्वैतोपपत्तीनो
मूर्खाणां कल्पनात्मकः प्रलपोम पान्नादितो न तत्त्ववादोपपत्तिरित्यर्थः १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रस्तुतस्वप्नवीढांतेसुषुप्तिःस्वस्वरूपिते पुनःस्वप्नप्रसंगेनब्रह्मांडैतंचविस्तरात् प्रासंगिकंकलापुनः पूर्वकथाशेषमेवव्या
थःपृच्छतिअनंतरमिति भ्रांतिरूपिनामतत्तप्राणिनःओजसिस्थितस्यतवाग्रेकिंकीदृशस्वप्नदर्शनादिवृत्तंसंपन्नं १ तज्जी
वेनआवलितामिश्रिताआकृतिर्लिंपदेहोपस्यमे २ ३ ४ यदामयातस्यप्राणेपाज्ञसोंतःस्तजीवात्मनापरिणतं तदात
त्रसंप्राप्तेदेदैवशैलघर्षणंअहमपश्यं ५ तेनतस्याणिनाग्रगतेनाजरसांतर्गतात्रसवलद्दाणेनशैलोन्वपूरेणप्राति

व्याधउवाच अनंतरंमुनिश्रेष्ठतस्मि न्हृदितदोनस्ति स्थितस्यतवकिंवृत्तंनामतोभ्रांतिरूपिणि १ मुनिरुवाच
आनंतरंतदातत्रशृणु किंवृत्तमंगमे तेजोधातुनिपणस्यनजीवापलिताकृते २ तस्मिंस्तदावर्त्तमाने घोरेकल्पां
तसंभ्रमे त्वणवन्नीवशैलेद्रेवहतिप्रलयानिले ३ गिरिवृष्टिदीटिसेवकुतोपिसमुपायपो उह्यमानव नाभोग
शिखरग्रामपत्तना ४ तस्यांतस्तत्रसंप्राप्तं तदापरिणतंयदाः तदातदेवस्त्र्दमोहमपश्यंपशैलवर्षणं तेनाग्नल
वशैलोन्वपूरेणप्रातिपिंडितः सपुलमथतामिश्रसहमत्वमवंधनं ६ अथकंचित्तदाकालमनुभूयसुषुप्ततां
तदापद्माकरइवशनैर्वाधोन्मुखोभवं ७ यदादृष्टिस्त्रिरा ध्वांतेभातिचक्रवत्तापिणी सुषुप्तमेवतत्रासीतयास्व
प्नत्वमागतं ८

पिंडितःपिंडितःस्तताकृतिर्निश्चेष्टःसंपन्नःसन् अहंअज्ञानलक्षणपा अंधतयामिश्रंसंवलितंसुषुप्तंअन्वभवं
६ यदानिर्गमनमार्गनिरोधकोत्रसौजीर्णस्तस्माडवासिपद्माकरइववोधोन्मुखोऽभवं ७ ध्वांतेनिमीलिता
दृष्टिर्यथा चिदातेजश्चक्राभासरूपिणीमातिसुषुप्तमेवात्मरूपंस्वप्न त्वमागतमासीदितिसर्थः ८ रामायनमः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा-टी० नि०उ० ४७३ तत्वविदां गुरुदृष्टा तुरीयपदे प्रतिष्ठितानां जाग्रदाद्यवस्थास्तावन्न संति दूरे विधिप्रतिषेधा इत्याह जाग्रदिति विदां पंडितानां २१ प्रत्य
मनुभवस्थानां प्रपलापो दुर्घट इति शंकां दृष्टांतभावार्थयति स्वप्नेति २२ तर्हि स्वप्नमनोरथयोरीदृशा प्राणादिमान् जीवः सर्गा ६३
दावपि प्राणादिमदेव ब्रह्मास्ति श्लोकं तन्निर्दिशेत् तत्राह दृष्टेति जीवो योधिसर्गो तिरकालस्थानयोः प्राणादिमान् जीवस्तैः प्रा
णाद्युपेतैः प्राक् प्रबुद्ध एव तत्सर्गादि दृष्टा स्थित इति संभावयेत्यर्थः २३ अभ्युपेत्य सर्गं तद्द्रष्टुः शुद्धत्वमुक्त्वा यस्तु तत्र त्रिपु
टीसर्वापी है वशुद्धे निवर्त्ते तदित्याह नेहेति तादृशश्चिदेकरस २४ सर्गादावपि चिदेव सर्गात्मना कचिता यादवस्थलयंत

473 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि परमार्थविदां विदां न विद्यते किंचिदपि यथास्थितमवस्थितं २१ स्वप्नसंकल्पपुरयोर्नास्यत्य
नुभवस्थयोः मनागपि यथा रूपं सर्गादौ जगतस्तथा २२ द्रष्टा स्याः स्वप्नदृष्टस्तु जीवः संभवतीह हि चिल्लेशात्तु स
र्गादौ भासश्च गगनादपि २३ नेह द्रष्टास्ति नो भोक्ता सद्रूपमस्तीह तादृशं यत्र किंचिच्च किंचिच्च मानमेवाति वा गत
२४ सर्गादौ कारणाभावाद्यद्यथा कचितं चितौ तत्तथास्ते चिरं रूपं स्वप्नसंकल्पपूर्वयोः २५ तथास्मान्वेति नो द्वैताद्वि
भेति न विभेति वा अंगसंस्थं यथा श्चित्रा स्वरूपात्पुरुषः स्वयं २६ अनादिमध्यांतमनंतमेकममलं समेवाति विका
रि नाना यथास्थितं स्वमप्यशांतमिदं समस्तं परिशांतमेव २७ इति श्रीमहारामायणे योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे
शावोपाख्याने सुषुप्तविचारवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशदुत्तरैकशततमः सर्गः १४६

यैवास्त इवेत्याह सर्गादाविति २५ तथा उक्तप्रकारेण चेतता दास्मभूतादेवस्यैतादृशा तायामन्यता भ्रांत्या विभेति तत्त्वबोधेन विभेति
वा शद्वो व्यवस्थितविकल्पार्थः यथा बालः स्वांगे लिखिता घोरसर्पादिचित्राद्विभेति प्रौढस्तु न विभेति तद्वदित्यर्थः २६ तत्त्वतो
नादिमध्यान्तं अस्वच्छे ब्रह्मैव भ्रांत्या अतिविकारि नानाविभक्तत्वा भाति यथास्थितं प्रशांतमपीदं जगत् तत्त्वतः परिशांतमेव प्र
बोधेनेत्यर्थः २७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षट्चत्वारिंशदुत्तरैकशततमः सर्गः १४६ रामः ४७३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंडितविचारेतु जातादिशब्दानां सन्मात्रमेवार्थो नान्य इत्याह जातशब्द इति कथं सन्मात्रपर्यायस्तु रूपतामुपयामीत्यर्थः ज
निष्ठा लः जनी प्रादुर्भावे इति पाणिन्यादिभिः प्रादुर्भावार्थ उक्तः तत्र प्रादुरित्समपपप्रकटतां धातवर्थे स्पपोतपत्रेपथानंभ
पाल रेव तस्य वपुः प्रधानं शरीरमित्यर्थः १६ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह सत्तार्थ इति भूधातुस्तावत् सत्तायामिति पाणिन्यादिभिः
प्रोक्तः तस्मात्प्रादुरुपसर्गसहितात् भावशब्दात्संजातः प्रादुर्भावः सत्तार्थ उच्यते यनिसात्सिद्धस्वप्रकाशचिदात्मैवेत्यर्थः यदि प्राहुः
शब्दस्य सर्गतः इत्यर्थः तत्रापि न काचित्क्षतिः यतः सर्गशब्दस्यापि सृजधातोर्भावे घञि घञर्थस्तु भावे सृज्यर्थस्याभे

जातशब्दो हि सन्मात्रपर्यायत्वं यतां कथं प्रादुर्भावे जनिः सूक्तः प्रादुर्भावस्य भूर्वपुः १६ सत्तार्थ एव भूः प्रोक्तस्त
स्मात्संजातमुच्यते सर्गतो जात इत्युक्ते सन्सर्ग इति शाब्दितं १७ बुधानामस्मदादीनां न किंचिन्नाम जायते
न च नश्यति वा किंचित्सर्वं शांतमजं च सन् सर्वसत्तात्मकं ब्रह्म सर्वसत्तात्मकं जगत् विधयः प्रतिषेधाश्च वद
तत्र लगंति के १९ यानामशक्तिः काचित्स्यात्तत्रैवास्ति च यस्मात्तदात्मतद्बुद्ध्या तथैवात्मतदात्मकं २०
चनास्ति १

देनान्वये सन्नेव सर्ग इति शाब्दितेनान्यदित्यर्थः १७ एवं सति पंडितदृशाज्ञजनप्रसिद्धजन्मादिकस्य विलससिद्धाती
त्याह बुधानामिति १८ एवं सर्वसत्तात्मके ब्रह्मणि अस्ति नास्तीति वा तत्त्वानां विधिप्रतिषेधयोरप्यनवकाश इत्याह सर्वेति
१९ तर्ह्यस्ति नास्तीति लोकप्रसिद्धव्यवहारस्य को विषयस्तं दर्शयन् द्वितीयं व्याह यानामेति यामायाशक्तिः यस्मा
तद्दत्तद्बलात्तदज्ञानं तदात्मतदात्मेति यद्व्याचष्टे तथैवेति यया यया मायाशक्तिर्विजृंभते तथैवात्मा सर्व
शक्तिघटितस्वरूपं यस्य तत्तदात्मके तदात्मभावार्थ इत्यर्थः २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शंवरंमायातत्रदृशाससमर्थस्य अविद्याख्यसकस्यचिदें इन्द्रजालिकस्यं चिदेंद्रजालिकस्यमायासर्वस्व १० देशकालसौदामो
पिविस्तारचित्तदर्शनादृष्टाकालविवर्जितं ११ यत्र भ्रांतमपिज्ञातं यथामुपलभ्यते रज्जुसर्पमृगतृष्णोदकादिते नापिसम
पिसनुषज्यते १२।१३ सुरासुराद्युपलाद्धितत्रैः लोकाधारैर्भैभै स्तंहुमेअकदलीस्तंभवन्मनोहरंतत्राप्यवातरणभे
ध्वनंतब्रह्मांडकल्पनसत्तात्वक्थ घ्यौष्ठस्यवीजौघैःसंपूर्णंदाडिमफलमिवास्थितं १४ तदेवप्रपंचयतिनदीतिकल

अभिन्निकरंमयंचविचित्रंचित्रमंबरे शंबरस्येवसर्वस्वमविद्याख्यसकस्यचित् १० महारंभंस्थिरमपिदे
शकालविवर्जितं नाना-मपिन्वाद्वैतंनानाभावापिनकिंचन ११ गांधर्वं पुरदंष्ट्रांतस्या व्यवस्तृतमोसमं
जा गरायांहि किलतद्भातमप्युपलभ्यते १२ चिन्मात्रमात्रमनारब्धमथारब्धमिवस्थितं देशकालक्रि
पाद्रव्यसर्गसंहारसंयुतं १३ सुरासुरनराधारगर्भमनोहरं व्यघ्रौष्टस्यवी जौघसंपूर्णमिवदाडिमं १४
नदीशैलव नादिस्थव्योमताराभ्रसंकुलं गीताधिरएपाठाच्यपवनाभावघर्घरं १५ ततोविलोकितंतत्र
तन्मयादस्यमंडलं यावत्तमेवपश्यामिग्राममप्राक्तनमास्पदं १६ तानेवसकलान्वंधूंस्तथासंस्थानसंस्थिता
न् तान्पुत्रांस्तांमहेलांश्च तदेवंचतदागृहं १७ तांसवाप्राक्तनंग्रामान्याहरद्वासनाबलात् तटस्थमुह्यमाना
गमिववीचिर्महार्णवे १८

धौतशिलान्यायेनेतिभावः १४ तं पूर्वप्रवेशस्वप्रदृष्टंग्रामंतत्र प्राक्तनमास्पदंगृहंचपश्यामित्यपश्यंयथावत्पुरानिपात
योर्लिट् १६ तथासंस्थानंप्रागनुभूतवयोवस्थासन्निवेशस्तेनसंस्थितान् महेलांभार्यां १७ महार्णवे वीचिःप्राक्त
नं तटस्थंमुह्यमानमाकुलस्वांगमिवास्थितां प्राक्तनीग्रामांगृहहेत्रपुत्रवंध्वादिष्वभिमानवासनाबलाहदारनत्रा
नपादितिवंधुपुत्रमे हेलागृहविशेषणं नपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकयोर्ष्वंकवद्भावः १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुषुप्तादत्र दृष्टांतैः स्वप्ननिर्गमनक्रमः तत्र पूर्वं कुड्यं वा दिवी ह्यात स्वं च वर्ण्यते सागरांतरगमणिमुक्तादिकमिव निर्गतं अत्रस
वत्र संभवेउपमाः असंभवेउत्प्रेक्षा बोध्याः १ उत्कीर्णं टंकच्छेदादिना शिलाप्रतिभावत्सकटितं २ पूर्वमुत्थितः पूर्व सिद्ध
एव न तथा सदानीमुत्पन्न इति भ्रांतः इत्यर्थः रोधः कूलं तत्र संनिहितादब्धेस्तरंगजालमिव दर्शा नेत्राणां केशोंडकादिचंद्रा
दभावेन कच्चनमिव वा ३ भूमेः समुत्थितं कुड्यवल्मीकादीव ४ अंबुदे नभसि संप्रतिष्ठमिव सम्भवतरविकविकपपरि

रा०

मुनिरुवाच अनंतरं महाबाहो सुषुप्तान्निर्गतस्य मे स्वप्ने जगदिदं रूपमिदं साभ्रादिव निर्गतं १ आकाशांगादिवो
त्कीर्णमुत्कीर्णमिव वनेरिव उत्कीर्णमिव वा चित्तादुत्कीर्णमिव वा दशः २ प्रफुल्लमिव वक्षोऽम्भः सर्गः पूर्वमिवो
त्थितः तरंगजालं रोधो ध्येरिव वा कच्चनं दृशं ३ नभस्थलाद्दिवा पानं ककुभ्य इवागतं पर्वतेभ्य इवोत्कीर्ण
भूमेरिव समुत्थितं ४ हृदयादिविनिष्क्रांतं संप्रविष्टमिवांबुदैः प्र स्तुत मिव वक्षोभोजा तं वासस्वभ्देवः
प्र अंगेभ्य इव नियातिं समुत्कीर्णमिवेंद्रियैः पदादिव प्रकटितं मंदिरादिव निर्गतं ६ कुतोप्यागत्य पतितमुड्डीय
गगनादिव उपायनं परलोके गृहीतमिव वभुवः ७ प्रस्तुतं ब्रह्मलक्षाद्दासतरंगमिव वांबुधेः अनुत्कीर्णप्रक .१८
टनाच्चित्तमेचारमुत्रिका ८ आकाशमत्न्मपानं तकुड्यमाकाशपत्तनं मनोमतंगजप्रयो मिथ्याजीवस्पजीवि

तमेन ५ टंकस्थनीयैः इंद्रियैः इंद्रियैर्दिक्तसमुत्कीर्णं द्रुलोमवने ल निष्पादितमिव प्रसारितमिव वा पदा प्रकटितं चि
त्रमिव ६ राज्ञा प्रनामिरा हृतं डपावनमिव इहलोके संचितं पुण्यं परलोके फलभावेनोपस्थितमिव भुवः खननाद्युषा
यैर्गृहीतं निधानमिव वा ७ ब्रह्मलक्ष्मणस्य तत्स ग्रस्तं नमिव कालेनो गन्नीतं ड क्लिरणं विनैव प्रकटनं यस्याः तथा
विधा शालभंजिका ८ आकाशलक्षणं मद्दिकारभूतमनंतमसंख्यातं कुड्यं मनसः मतंगजमयो विलासः जीवितंस
र्वं ९ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० २७ अविद्यमौनेवृतिसदाशांतैवनशाम्यति २८ सत्संगवर्जितौतिष्ठ इत्युक्तं तदप्यनुमोदमान आह सत्संगतेरिति सच्छा
नि०उ० स्त्रसनक्रमोगुरुसंप्रदायविचारस्त्रेलादिनाम नोहरांगैः संसंगमैः प्रस्तुताथाः पदापदार्थविवेकबुद्धेस्तदभ्यासतस्त्रो
४७५ सत्राभलवो धाम्द्रूमिकाक्रमेणायं जगभ्द्रमः प्रशाममेति अन्येन केनचिदपिन प्रशाममेतीति मेविति श्रितिर्निश्चयइ
त्यर्थः २९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे स्वप्नोपलंभनं नाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरैकशततमः
सर्गः १४७ स्वप्नासत्सल सत्सलहेतुरत्रानिरुप्यते गुल्व स्वप्नस्तुतैवं चित्तावील्पैकयश्रुद्धियुक्तयदिवासना
श्रा० १
श्री० १ स्यादीदंभयोनस्या दितिसंदेहजालिका नैतस्मिन्स्वानुभूतेपिवस्तन्यद्यापिशाम्यति २७ अहोवतदु
रंते यमभ्यासमुदतीकृता अविद्याविद्यमनैवयाशांतेवनशाम्यति २८ सत्संगतेः पदपदार्थविवुद्धबुद्धेः
575 सच्छास्त्रसक्रमविचारमनोहरांगैः अभ्यासतः प्रशममेतिजगभ्द्रमोयं नान्येनकेनचिदपीतिविनिश्चि
तिर्मे २९ इत्यार्षे महारामायणे योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे स्वप्नोपलंभनं नाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरैकशत न ५
तमः सर्गः १४७ श्रीवसिष्ठ उवाच एवं चेतन्मुनिश्रेष्ठ सत्यतासत्यता कथं स्थितः स्वप्नदशावेषस्तु महान्संशयो मम १
तुसारि स्विहेदनमिवस्वप्नः जाग्रश्च स्वप्न विशेष एवेत्येवं स्वित्सिद्धांतस्तर्हि किस्मिंस्त्वप्नउपसिद्धराज्यारोहणादिफलस्य
चकत्वासत्त्वः अन्यस्तु अरण्यगमन भ्रमणादिः फलादर्शनादसत्यइतिस्वप्नदशोसत्यतासत्यते कथमुपपद्यते एवं
हेरण्यगर्भमानोरथिकः सर्गः अर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यः अस्मदीयस्त्वसत्यइति जाग्रज्जगत्स्वपि एवं संशयः तुप
हान्ममस्थितः अधिष्ठानचित्सत्तया ध्वस्तेसत्यतास्वतस्त्वसत्यतास्वतस्त्वसत्यता चोभयन्नापितुलेवचैद्रेव रामः
म्यकोहेतुरितिभावः १ ४७५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेषां बंधुपुत्रमहेलानामालिंगनेन निर्वृत्तः सुखितः १९ प्रसंगाद्विमृष्टविमृष्ट चित्तोः स्वभावात्प्रपंच यतिविंबमित्यादिना यथात्र
सिद्ध आदर्शः पथ्यदग्रेऽवतिष्ठते तत्रत्यप्रतिविंबं स्वयमप्युदाते तथा चिदादर्शो वासनोपस्थापितं यद्यस्तु विंभव तिष्ठते तदा
काराभासमुत्तरऽत्र उद्भुलाती सर्थः २० विमृष्टचित्तस्तु नायं स्वभाव इत्याह यास्त्विति सः वासनामये देन प्रति विंबग्रहणादिना
नै वा बोध्यते यस्यां जाग्रति भू तानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति भगवदुक्त न्यायादिति भावः व्यध्यत इति पाठः २१ तदेवाहने

यथाहमभवं तत्र तदालिंगनलिर्वृत्तः गृहीतवासनो नूनं विस्मृतप्राक्तनस्मृतिः १९ विंबं तत्तदुपादत्ते यद्यदग्रेऽवतिष्ठ
ति यदादर्शः चिदादर्शस्तथैवायं स्वभावनः २० यस्तु चिन्मात्रगगनं सर्वमित्येव बोधवान् द्वैतेनबोध्यते नेह सोऽव
तिष्ठति केवलः २१ न नश्यति स्मृति यस्य विमलाबोधशालिनी अद्वैते पिशाचस्तं मनागपि न बाध्यते २२ येषा
मभ्यासयोगेन साधुसत्संगमैः उदेति बोधधीर्भूयो या विस्मरति नोदयं २३ अप्रौढामेतदासासीद्बोधधीयतया
हता अद्य शक्नोति मे बुद्धिं हंतु कदर्य वद्दुर्ग्रहः २४ न वापि बाध विक्षीदं बुद्धिः सत्संगवर्जिता द्वैतबोधेन कष्टेन क
ष्टां क्षांतिमुपैष्यति ॥ २५ बाधउवाच एवमेतन्मुने सत्यं पावनैः स्वच्छविबोधनैः ईदृशैरपि मे बुद्धिर्न विश्रांत्यपति
सत्पदे २६

ति २२ या बोधधीः कदिता चेत्पुनः स्वोदयं न विस्मरत्येव सदानुवृत्ताऽनुसंधानात्मना आस्ते इत्यर्थः २३ तर्हि तलवित्त्वं
कथं तवाभूदतस्तत्राह अप्रौढेति या अप्रौढा धीस्तया बंधादिवासनया हता तदीदानीमपि ते बोधधीरप्रौढैवनेत्या
ह अद्येति दुर्ग्रहो दुर्वासिनात्मन्वयः २४ हे बाध तव बुद्धिरपि सत्संगवर्जितेति हेतो न दानीमेव शांतिमेति किं तर्हि वर्द्ध
मानेन तपः कायक्लेशादिना मरणजन्मांतरराज्यादिनाकष्टे न द्वैतबोधेन कष्टात्साधनाभ्यासपरिश्रमात् ज्ञानमासा
द्य शांतिमुपैष्यति २५ मनुक्तमनुमोदमानो बाधउवाच एवमेतदिति २६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० शास्त्रादिप्रमाणकुमाणकृतनिश्चयेन शास्त्रादिप्रमाणसंप्राप्तफलसंशयं प्राप्नुयात् ८ काकतालीयवदिति यदुक्तं तदुप
नि०पु० पादयति अन्यत इति ९ एवं जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यवहारसंवित्प्रदीपिका काकतालीया एव तद्विषयस्यापि देशकालभेदेनान्यथाभावदर्श
४७६ नादित्याह सर्वमेवेति न जायतन्नसुरूपस्य संविदा अप्रतिशापिता अपरिक्षालिता अर्थक्रीयादिना दवीकृत घटादिस्वस्व
भावा अपि सर्वमेव भावादेशतः कालतश्च अन्यमुक्तं प्रहारादिफलतश्चान्यथाभावमापद्य मानाः स्वनिश्चितं स्वभावं व्यभिच

स्वप्नं यत्सत्सद्रूपं तन्निश्चयेन तथोदिता तथैवानुभवत्येषा संज्ञातांशयं व्रजेत् ८ अन्यतोपि फलं प्राप्तस्वप्न
सत्यत्वकल्पनात् स्वप्नेमस्तूचितमिदं फलमित्येववेत्ययं ९ सर्वमेव निजं यागत्रमेसं विदातिशयितादृश
476 अपि कालतोव्यभिचरंति देशतोपफलतश्च चिरतोचिरे एवा १० सर्गादावेव चिद्व्योमभानप्रतिघं जगत्
वस्तुसत्तां चिदेवातो यथैषं तनुते तनुः ११ चिन्मात्रं व जिचितैकं ब्रह्मान्यत्सर्वदाखिलं विद्धि सत्यम
सत्यं च नियतानियतं स्थितं १२ यस्माद्ब्रह्मैव सर्वात्मसदेकमेव नेतरत् तस्मात्किं नाम तत्सत्यं च वा भवे १३
अतः स्वप्नः क्वचित्सत्यं क्वचिच्चासत्यमेव वा अबुद्धानां प्रबुद्धानां नासद्रूपो न सन्मयः १४

रंति १० चित्तु स्वस्वभावं न व्यभि चरतीति अव्यभिचारिप्रतिपाद्य स्वभावास्यैव सत्या असत्यसत्प्रतिघजगद्वेवंध
त्त इति दाढ्यति इत्याह सर्गादाविति ११ अतएव चिन्मात्रं सत्यैकनियतं अन्यत्त्वनियतं सत्यमित्याह चिन्मात्रमि
ति १२ यस्मात्सद्ब्रह्मैकमे वसर्वात्मकं तस्मात्तद [illegible] तिरिक्तं सत्यमसत्यं वा किं भावयेत् न किंचिदित्यर्थः १३
एवं विचारे स्वप्नोपि क्वचित्सत्यः क्वचित्कदाचिदसत्योपि संदात्मना सत्यः तदन्यरूपेणासत्यश्चेत्याह अतइति १४ रामः
४७६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यास्वप्नसंचितस्वप्नेश्वरीसंन्निध्यादिदेशेप्रसूताादिकालेदेवताराधनतपोव्रतादिक्रियाभिर्हिविध्यकुशास्त्ररत्नद्विद्वमेश्च शास्त्रादिप्रमाणेरवश्यमीदृश्यस्वप्नस्येदृशं फलंभवत्येवेतिनिश्चिताउदेतिसासंवित्काकतालीयफलकशकुनादिव तश्चावश्यमुत्तरकालेफललाभात्सस्वप्ननामिकाभवति २ मणिमंत्रादिनिमित्तेजपिमानातुतद्योग्येपुरुषेऽव्यभिचा रिणीअपोज्येत्सव्यभिचारापिशास्त्रमर्यादानतिलंघनादुभयत्रापिससस्वप्नाभिधेवस्य तत्पर्थः ३ तत्रोभयत्रा पिकाकतालीयन्यायएवशरणंनदृष्टं नियामकंकिंचिन्निरूपयितुंशक्यमित्याशयेनाहसत्येति ४ हिरण्यगर्भादिसं

मुनिरुवाच देशकालक्रियाद्रव्यैर्यासंविन्निश्चितोदिता काकतालीयवद्भातिसासत्स्वप्ननामिका २ मणिमंत्रौ षधिद्रव्यैः क्वचिदव्यभिचारिणी क्वचिदव्यभिचारिणी क्वचिदव्यभिचाराचित्सत्स्वप्नाभिधास्मृता ३ सत्स्व

९२ प्नस्थितिर्लोकेषीर्ष्यापदास्थिता तदेवाकाकतालीयन्यायायादन्यानलभ्यते ४ यंयंनिश्चयमादत्तेसंवि त्स्वदृढनिश्चया तथा तथाभवत्येषाफलयुक्तस्वभावतः ५ तमेवनिश्चयंतस्याअन्यःप्रतिनिहंतिचेत् तत्रासौ निश्चयःप्रौढःसकल्पंलब्धुमाभवेत् ६ नवाहिंनंतिरेसंतिपदार्थाःकेचनक्वचित् सर्वेदेकाजगद्रूपेयंर्पश्यति तथास्थिता ७

वित्तुशास्त्रेनोपासनापरिपाकजत्वात्सत्यसंकल्परूपदृढनिश्चयासतीयंयंनिश्चयमादत्तेतथाभवत्येवेत्याह यंयमितिशा स्त्रेनोपासनफलप्रयुक्तस्वभावतः ५ सापिअन्यदीयतद्विरुद्धसत्यसंकल्पोनकुतोनप्रतिहन्यतेतत्राह तमेवेतितया त्तसर्गादिनिश्चयमन्यःप्रतिनिहंतिचेत्तत्रामात्तनोपासनकालेप्रौढःजगत्स्रष्टाहमितिनिश्चयःप्रापणकालेउभ्द तःतद्धेतुत्वात्कजिदेवेत्याक्रतिसिद्धस्वत्वफललाभकल्पंभवेत् अतस्तदविवोधेनैवान्येषांसिद्धानांसंक ल उदेतिन तद्विरुद्धइतिभावः ६ तथाच संवित्त्वात्तं भ्रम प्रतिहतमेवत्याहनेति ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु न संविन्नियंतुं शक्या तस्याः वातलेखाया इव स्वप्राध्याकारस्फुरणनियत्तेरित्याशंक्याह स्वच्छंदमिति न तावद्विषयाकार
स्फुरणं संविदः स्वभावः सुषुप्तावदर्शनात् न च स्वप्नेतथास्फुरणेकारणांतरं निरूपयितुं शक्यं यन्नैवं धनान्नियतिः
स्यादिति का नियतिः कीदृशी वेत्यर्थः २२ ननु बाह्यघटपटाद्याकाररूपस्वसंबंधे संविदः स्वाकारतायां कारणं कल्प्य
ते तत्राह अथेति भवि देवं पादिसर्गे किंचिदन्यत्कारणं निरूपयितुं शक्यं तत यदा तु प्रागुक्तयुक्तेः सर्गः अकार
णकस्तदान्वितेरतन्यदाकारादिस्वचितेः कारणं न स्यादेवेत्यर्थः २३ तर्हि किं सर्वापि नियतिर्भग्नानेत्याह एवमेवेति या

477

स्वच्छंदं वातलेखा या स्फु रत्याः संविदस्तथा अकारणकमेवांग नियतिः केव कीदृशी २२ अथाकारादि
यन्नाम कल्प्यते कारणं विदः तत्कारणकं स ः स्यादनन्यं वै चितेः २३ एतावत्येव नियतिरथ यन्नाम यद्य
था यावत्स्फुरितं भानं तत्तथा न तदन्यथा न तदन्यथा २४ कदाचित्सत्यता स्वप्ने कदाचित्स्वाप्यसत्यता अ
भात्यपतेरेवं काकतालीयमेव तत् २५ यत्त्वेवात्मना भाति मणिमंत्रौषधात्मना यन्नाम नियतं तत्तु ग्रसपि
हि दृश्यते २६ जाग्रत्स्वप्न अर्चिःस्थानमात्रमेवान्यतात्र का जाग्रति स्वप्ननगरे वेदनात्मदशात्मके २७ जाग्रन्न
संभवत्येव यज्जाग्र दिति शब्दितं स्वप्न एव जगद्रूपान्निद्रस्यैवात्मनः २८

वतीति यदा यथा स्फुरति तद्वस्तु तदा तथा पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वेति नियतिर्यावद्व्यवहारमस्त्येवेत्यर्थः
२४ स्वाप्नसत्यतानियतिस्तु यथाशास्त्रत्वेन सर्वत्रेति काकतालीयवदित्यत्ताभेचेत्याह कदाचि ति २५ मणिमंत्रौषधा
त्मना प्रयुक्तैः सत्यता नियतिस्तु जाग्रत्स्वप्नयोरपि समेत्याह यदिति २६ अत एव जाग्रत्स्वप्नयोश्चिन्मात्रदभेदं दृष्टांतेनाह
जाग्रदिति तयोर्वेद्यतत्त्वरूपं वेदनस्वरूपं वानुभवतस्तुल्यमेवेत्याह जाग्रतीति २७ अत एव निर्णिद्रं आत्मनि दृष्योर
पिव्यभिचारादसत्यमेवेत्याह जाग्रदिति द्वाभ्यां २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वरूपिणी आकारवती निश्रिता यथार्थी १५ चि तं भ्रान्तिशेषः पश्चिम चिमापते सा आभसंस्पन्दते तदेवेदं जगत् १६ जाग्रत्स्वप्नस्व
सुषुप्त्योपलक्षितं घ तवद्भिन्ना एवेसु पपादयितुं भूमिकां सूचयति यथेति निद्रा स्वप्नः १७ अत्रैव किं तत्तत्राह अत इति यथा
घ्रन घ तमेव षद्धिलीनं ईषद्धिलीनमेव पुनर्घनेतामापद्यत इति घ ताभेदः प्रत्यभिज्ञामानहद्दित्यर्थः १८ एवं चाविद्यावृत ८३
चिन्मात्ररूपा सुषुप्तिरेवेकाघ तवत्सर्वदा द्रष्टव्या तस्या एव सर्वे नामरूपभेदाः पर्यायरचना इति फलितमित्याह व्योमैवेति
१९ स्वप्नादेः फलं नियत्यनियती अपि न तत्पृथक् त्वत्तद् इत्याह नेहेति मिथ्यात्वादयितेत्यर्थ उक्तत्वादित्याह नियतीति २०

संविद्भ्रान्तिरियं भाति जगन्नाम स्वरूपिणी स्वयं च भ्रान्तिरस्मीति वादिनी कात्र निश्चिता १५ चित्तिरेव त्वयेदं चित्तं
चिमच्चिमापन्ने यदा लब्धेवलितं द्रववत्तदिदं जगत् १६ यथा स्वप्नं समालोक्य सुषुप्तमनुभूयते तथा जाग्रत्स
मालोक्य निद्रा समनुभूयते १७ अतस्त्वं जाग्रदेवेदं स्वप्नं विद्धि महामते स्वप्नं च विद्धि जाग्रत्त्वमेकमेतदजं
द्वयं १८ व्योमैवाचेत्यचिन्मात्रभानमेकमिदं ततं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्याः पर्यायरचना इह १९ नेह नामास्ति
व्रु२ नियतिर्न चानियतिरस्ति च नियत्यनियती ब्रूहि कीदृशे स्वप्नसंविदि २० यावद्धा नं किल स्वप्ने तावत्सैव नियं
त्रण सएव संविद्भानस्य कुर्यान्नियमं मुनिः २१

अज्ञानावृता चिदनियं त्रिता जाग्रत्स्वप्नो भ्रमादित्तिनिमित्तनियं त्रिता सुषुप्तिः प्रलयनियंत्रिता तु समाधिः अज्ञाननाशे से
व मुक्तिः एवं सति जाग्रन्निरोधे मनसो व्यापारमात्ररूपे स्वप्ने यावत्कालं मानं तावत्सैव चित्तः वा ह्यप्रवृत्ति नियं अणेशो
कांतरं यावच्च संविद्भानस्य नियंत्रणं तावत्सुषुप्तौ सभ्यक्ते व सर्व शोकांतरं एव ज्ञात्वा मुनिर्विशोक समाधि सुखवि
श्रांत्यर्था नियमनमेव कुर्यादित्यर्थः २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इह तत्त्वप्रवृत्तांते ऽहागत मुनेर्मुखात् बहुलांडल्प दुःखादिनिमित्तं श्रूतमीर्यते हेलनेप्राणिदेहे प्रलयादिमित तावृत्तांतशतैः स
हनिर्वाणः संस्कृतपोयस्य तथाविधस्य ऽहेगायदि ... ध्यादिसह वालानं तरं तत्रानभू समानस्य जागतस्य वृत्तांतस्य संबंधि
किवृत्तत जगत्संगृहीत्यन्वयः १ हेवृत्तस्य देहे साधो तताः पंचात्स्य प्राणिनः हृदयोजसि अपूर्व एव यो वृत्तांतो वृत्तस्तं शृणु वः

मा

व्याधउवाच अनंतरं मुने ब्रूहि तत्त्वं जागतस्यते किं वृत्तस्तरु वृत्तांत शत निर्वाणं संस्कृतेः १ मुनिरुवाच ततः श्रृ
णु तदा साधो तस्मिं स्तस्य हृदयौजसि अपूर्व एव वृत्तांतः कोवृत्तो वृत्तस्य गृह २ तथा मम च तत्र स्थविस्मृतात्मचम
त्कृतेः अप्रवर्त्त तवेकालत्रलसंवत्सरात्मकः ३ कलत्रं रंजितं मत्ते र्मम वर्षाणि षोडश तत्र तानि व्यतीतानि गृह
स्याश्रमतो मतेः ४ कदाचिद्वाजगामाथ गृहमुग्रतपा मम मुनिर्मान्यो महावीर्यो धीमुधी तिथितया तथा ५
नद्दे सोत्र संपूजितस्तुष्टः सुप्तवान् भुक्तवांस्त तः इदमंगमयापृष्टो विमृश्य जनताक्रमं ६ भगवन्नभूरिवो धोसि जाना
सि जागतो गताः यस्मा ददृष्टको धोसि स्वखेऽहासिनोरति ७ सुखदुःखान्यपापातिकर्मभिः कर्मशालिनां
शुभाशुभैः शरत्काले सस्यानीव फलार्थिनां ८ सममेवाशुभं कर्म किमिमाः सक लाः प्रजाः कुर्वं साः संपदा
मातिदोषाः सर्वदयः सम ९
खे

इत्यर्थकः इति प्रयोगः प्रश्नानुवादार्थः २ ३ अप्रमतः आत्मम ननभून्यस ४ कदाचिद्धुधीमुनिरातिथितया मुगृहं आ
जगाम तथेत्युत्तरान्वयि ५ अप्रवृत्तिक्रमात द्व वं भुक्तवां स्तत्तः स्तुतवान् जनताजनतजनसमूहस्तस्याः समावसुखदुःखाग
मक्रमं विमृश्यपवि त्विल ६ सुखे विषय सुखलवे रातिं प्रासक्तिं ७ ८ आसांजनतानां सर्वान्भद्याभद्यान् आदयंति
भोजयंतीति सर्वादयो दुर्भिक्षादि दोषाः सममेव पदापातित प्रानिपित्तम् तं अशुभं कर्म किं सममेव कुर्वं ति ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२९ एवंनिर्निद्रस्य स्वप्नसुप्तिरपि नास्त्येवेत्याशयेनाह जाग्रदिति एवं आत्यंतिकदृश्यादर्शनरूपा आलोकादिरूपा वासनातिर
पिनास्त्येवेत्याह दृश्यप्रतिसत्ताया विपरिशुद्धचित्सत्ता ३० अभ्रवत् दिग्भ्रमे आशा दिशस्तद्वच्च अन्यास्तथा एवं अन्यवत्स्फु
रंति अनन्या इति बहुव्रीहि ३१ ३२ इदमात्मरूपं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तवपुस्ताहि तुर्यकवपुः अतएव साकारतावर्जितं
सर्वाकारमपि व्यतीतकोलफलनं सज्जलिककालपरिशरीरं दधदपि शून्येनैवानेन चिद्वपुषा शून्येनैव दृश्यात्मना
स्वात्मकमेव स्वं स्थिरं शून्यं व्याप्तं तथापि पुनारदं चिन्मात्रं स्वं आकाशात्मकं नभोमात्राद्रूपान्मनागपि भिन्नं नेत्सर्थः ३४

स्वप्नोवानाममनास्त्येव यः स्वप्नइव शब्दितः सुप्तास्तुप्तैकरूपस्य ब्रह्मणो बोधरूपता २९ जाग्रत्स्वप्नादयो वर्तते न के
चन कदाचन दृश्यं पश्यति सत्ता शुम्भति भ्रांतेरनंतरं ३० यथानवरतं कालमनंतं शीकरोर्मयः तरणवान्यव
दभ्राशावद नन्याः स्फुरंत्यलं ३१ यथानन्ये परोक्षर्गाः स्फुरस्फुरिता अपि शिलाकोशातलेह्यावज्जाग्र
त्स्वापादितत्वतः ३२ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तसत्तुर्यकवपुः साकारताव र्जितं सर्वाकारमपि व्यतीतकलनं सर्ज
शरीरं दधत्व्यासां चेदवपुषात्मपा विरलस्थिरं शून्येन दृश्यात्मना चिन्मात्रात्स्वमिदं मना गपि नभोमात्रान्न
भिन्नं पुनः ३३ साकाशानिलवह्निवारिधरणीलोकांतनाभोधरं सर्गादावपि कारणं न नुभवात्स्वित्तात्म
कं केवलं नाम्नावर्जितमे-वबोधवपुषा संयुक्तमेवा ततः शुद्धं वेदनमात्रमेव सकलं दृश्यं न वस्त्वंतरं
३४ इत्यार्षे महारामायणे योगवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे स्वप्ननिर्णयो नामाष्टचत्वारिंशदुत्तर

ग्रं २ किंच सफलं आकाशादिभूततमोतिकसहितं दृश्यं जगत्सर्गादावपि कारणस्यान्यस्य प्रमाणैरननुभवात्केवलहैरं
भा २ एवं स्विरात्मकं तथा च चित्तात्मकस्यमनोराज्यगतस्यनामरूपाभावात्तान्नावर्जितमेव बोधवपुषामनः साक्षिणस्सं
युक्तमेव अंततोमनोविलये शुद्धं वेदतमात्रमेव न वस्त्वंतरमित्यर्थः ३४ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रक

शुद्धतरैक्याशाततनमस्वरूपं ॥ १४८ ॥ ग्रं

रणेऽष्टचत्वारिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १४८ ॥
कशततमः सर्गः १४८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समष्टिव्यष्टिभावकल्पनायस्माकमस्मिन्विदधीनेवेत्याह आसामिति यस्य प्राणिनो हृदः ओजासि वयंस्थिताः सोऽस्माकं विराडात्मा
सच अस्मच्छिकल्पनावशादेव विराड्भावमितः स्वकल्पनया त्वन्यस्याधारणो व्यष्टिरेवेत्यर्थः १८ एतत्प्राणिवत्परापि प्राणेऽन्या
न्यासां प्रजानां विराडात्मा भविष्यतीति संभाव्यते तस्मिंस्तद्देहे सएव सुख दुःखादीनां भोक्ता तथा कारणं नान्यो न्यत्रेति व्यवस्थि
तमित्यर्थः भावाः संपदः अभावाविपदः कामी ईप्सुकृत दुष्कृतानि तेषां १९ जनानां दुर्भिक्षावग्रह दिसाधारणदुःखेष्वाय स्य तु१

वि२

आसां प्रजानां त्वस्माकं विराडात्मा सञ्जातः वयं हृदिस्थिता यस्य सत्त्वास्मच्छिद्दशोदितः १८ भविष्यत्परो न्यासां
विराडात्मा सएव च कारणं सुखदुःखानां भावात्मकर्मणां १९ विराड्धातुविकारेणसमसंदनादिना तदंगावय
वस्यास्य जनजालस्यवैसमं २० दुर्भिक्षावग्रहातीतभयापातिशमं मतिका यस्माद्विराजो यासन्नासासर्गस्या
स्यसर्गता २१ काकतालीयवत्साधोके पुवि दुष्कर्मसु समं पतति दुःखादि पादपेष्वशनिर्यथा २२

479

स्थूलसमष्टिरूपोविराट् तदावधात्वविकारभेदएवनिमित्तमित्याह विराडिति द्वाभ्यां २० दुर्भिक्षं च अवग्रह अत्र तीतम
लयः प्रलय अत्र एतेषां समाहारः यस्यायोगं आपाति शममेतिवा तत्कुतस्तत्राह यस्मादिति २१ तेषां प्राणिनां समानका
लपरिपक्व दुष्कर्मापि तत्रास्त्येवेत्याह काकतालीयेति २२ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमेवप्रवर्त्तते त्कंकिस्यदुष्क्रियासमा सर्वेषांयुगपत्त दनुकूलदुष्कर्माचरणप्रसि द्धेरित्यर्थः १० स्वप्नमानोदिसपव
नि वोक्यनाः ईषिष्ठसन्निर्त्तिवा ११ नास्संशयः सर्वसंशयवीजमज्ञानमनिरस्यसमाधातंशक्यइत्यभिप्रेत्यतदर्थं आत्मलंदर्पमिथ्यात्वंव
बुसादः पितंसमुनिर्मपिप्रच्छसाध्येइति हेत्साधादिविक्तोचिद्विवेकवस्ततः करणेसति अस्यदर्पस्यत्पकारणंसद्वा असद्वासाधु
जानासिंकथ्यते त्वयाजानासीति निदिष्टस्त्रमान्तुः प्पच कुलसाद्विण्ःअशुद्धस्यप्रश्नविषयेलघोत्तनार्थं कस्मादित्तिहेल पंचम्यानिर्देशः
तत्कस्माज्जासि १ ना १ १२

दुर्भिद्दावग्रहोत्पात्तंसर्वादिसममेवकिं जनजालस्य फलत्तिसमानाकस्यदुष्क्रिया १० इत्याकार्ण्यसमालोक्यस्मयमान
इवोन्मनाः सउवाचवचोवद्यंममत्तस्यंदस्तंदरं ११ अथमुनिरुवाच साधोसाधुविवित्तांतः करणे यत्तुकारणं सद्वा
सद्वास्यादर्पस्यकस्माज्जानासिकथ्यताम् १२ संस्मरालानमुहिलंकस्वेप्वकेहस्थितोसिच क्काहंवा किमिदंदर्पंकिं
सारंकिंचिदेवच १३ स्वप्नमात्रमिदंभात्तिकिं लकस्मान्नवेत्सिभो अहंस्वान्तरोपत्तेत्वंस्वप्नपुरुषोपम १४ अनाकार
ममारव्यमनाद्यमपकल्पनं इदंचिन्मात्रकाचस्यकाचक च्यंजगत्स्थितं १५ रूपमीदृशमेवास्यचिन्मात्रस्यास्य
कृत्रिमं सर्वगस्यपदेतद्यद्यत्रवेत्सित्तित्तत्तत् १६ सकारणबकलना सर्वमस्यसकारणं अकारणबक लनाद
स्यसर्वमकारणं १७

तत्रविवेकासामर्थ्यात्संभ्रांतंमांनिरोद्धुपसप्रान्तेन सर्वज्ञ ज्ञांतैः सहतत्साक्षिणं आत्मानं स्मरेत्याह सेस्मरेत्ति किंचित्तुच्छमसार
मेवचकिं १३ असारतामेवप्रक रयत्ति स्वप्नमात्रमिति धयघस्माद्धेतोः काचकच्यं कांतिविशेषः १५ तत्रकृत्रिमंचिन्मात्रंरूपं
स्वाध्यस्तेयथावेदनंसत्तादिनिर्वाहिपतीत्याह रूपमिति १६ अतएवसर्ववस्तूनांसकारणकलादिवादाअपितकल्पनानु
सारेणव्यवस्थितात्याह सकारणत्वेति १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुसर्वभावानांसत्यंब्रह्मैवका रणकलान्वतेपिसत्याःसंतत्रप्याचकथंसर्वंब्रह्मैवकथंवासत्याद्वैतंतत्राहसत्यकारणकाइतिहेम
हामतेअस्यांशंकापामुत्तरंतेहं वदामिलब्धगुणकेतेभावाअग्रपुष्टाःसत्यकारणकाःअभिमताःकिस्वभावानांसत्यंकारणंकिंसत्य
स्वभावानांकिंसजातीयानांउतविजातीनांअग्रधुपोब्रह्मैवोत्पद्येतनजगत्द्वितीयपयोनब्रह्मजस्यसत्यतासिद्धिरोत्सकारणल
मेवफलतइतिकिंत्वयासाधितस्यात्किंचसर्वेषुपृच्छामःकिमिहाकाशस्याकारणंआद्यकल्पयोराकाशपदवाच्यतावद्धि

सत्यकारणकाभावाःकेतेश्रृणुमहामते कारणंकिंस्वभावानांकिमिहाकाशकारणं ३० पृथ्व्यादेर्घनपिंडत्व
सर्गादेःकिंचकारणं विकारणमपि द्यावाःकारणंकिंस्व पंभुवः३१सर्गादौकारणंकिंस्याद्वायूनातेजसां
चकिं किमपावेदनामात्ररूपाणांजगनात्मकं ३२ पिंडग्रहेदेहलाभेप्सतानांकिंचकारणं एवमेवप्रवर्त्ततिस
र्गःप्रथमतोखिलाः३३एवमेवप्रवर्त्ततेजगत्सावलयंतिच्च चक्रकाणिवनभसिचिरसंप्रेक्षणाद्दशा३४
एवमेवप्रदत्तेनसर्गेणब्रह्मरूपिणा पश्चात्स्वस्यैवरूपस्यसंज्ञाःपृथ्व्यादिकाकृताः ३५

दकवेदनापासिद्धिःद्वितीयपोस्तत्सत्यनात्वासिद्धिरित्यर्थः ३० अयंन्यायःपृथ्व्यादावपियो उपइत्याहपृथ्व्यादेरिति
३१वेदनानिरेकोणतत्स्वरूपानिरूपणाद्वेदनमात्ररूपाणांसाधकाभावादेवासिद्धेर्जगनात्मकंअरूत्य ३३ तस्मात्प
रिशेषादकारणकाभ्रांतिमात्ररूपाइतिसिद्धमित्याहएवमेवेति चिरसंप्रदोषणचिरका लमनुभवस्तुव्ययुक्त
भ्रांतिदशा३४ब्र ह्मरूपिणाहिरण्यगर्भाकृतिनापृथ्व्यादिरूपस्यस्वस्यैवपृथ्व्यादिसंज्ञाःकृताः ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तादृशं कर्मापि चितैव प्राक्कल्पितं चेत्सा तत्फलभागिनी नान्यथेत्याह कर्मेति २३ सहेतुककल्पना सहेतुकमेवास्तेऽहेतुकल्पत्वहेतु मेवास्ते न च सहेतुकत्वं कल्पनामात्रेण स्वप्ने सहेतुकताद्यत्तादृशस्तीति निर्हेतुकं जगदसि द्धे श्चिन्मात्रमेव ब्रह्म परमार्थतो स्तीत्याह नास्त्येवेति २५ यतः सदसदात्मकः अतएव शून्यो मिथ्याभूतः २६ स्वप्नोक्तो न्यायो जाग्रज्जगत्यपि तुल्योपलंभनत्वादेव बोध्य

कर्मकल्पनया संवित्स्वकर्मफलभागिनी कर्मकल्पनयोन्मुक्ता न कर्मफलभागिनी २३ पापायथोदेति कल्पना त्याथ बाधिका सा सा तत्रैतथैवास्ते सहेतुकमहेतुकं २४ नास्त्येव स्वप्नमये कारणसहकारिकारणे द्भुरे तस्मात्तद नादि शिवं चेत्तनमजरं परं ब्रह्म २५ एष स्वप्नभ्रमो नाम भ क्षिकश्चिदकारणः कश्चित्सकारणो भाति शून्यः सदसदा त्मकः २६ काकतालीयवद्भ्रान्ति स्वाप्नाः सकलसंविदः ताभ्यस्तुल्योपलंभत्वान्नान्यज्जगदिदं ततं २७ सकारणं तयाक्रू ढमिह यत्तत्सकारणं अकार णं तया रूढमिह यत्तदकारणं २८ कार्यकारणमपक्रमो दितं स्वप्नचिति भानमात्रकं जाग्रदाख्यमहतः स्वभावकं तेन शान्तमखिलं परं विदुः २९

इत्याह काकतालीयेति चितः स्वभावाद्वा अन्यत्र २७ स्वकारणत्वभ्रमवदेव व्यवस्थितेत्याह सकारणं तयेति २८ स्वप्ने कार्यकारण मपक्रामोदितं यत्स्वभावकं चितिमात्रमात्रकमेवेति एषनियः एं जाग्रदाख्यस्यमहतः स्थूलप्रपंचस्यापि तुल्य इति शेषः तेन हेतुना अखिलं शान्तं परमेति विदुर्ब्रह्मविद इत्यर्थः २९ .

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पा न

तद्वाक्यैः स्वालबोधात्र तत्सह स्थितिरात्मनः प्राज्ञेहगमजाशङ्कैः अद्यादिर्वोच्यते अयमहं तेन मुनिना एवं प्राग्युक्तप्रकारया
दध्युक्तया तथा बोधितः यथा तेन बोधनेन तद्द्वावितवेद्यतां तत्समं गमितः १ चिरं प्रायेनेयातयाभत्तया अनुवृत्तासेव
यातेन विनयाद्गुणकं दवेनच वशीकृतो सोम्यतस्य आलविचार अस्य बाल्या अद्भुत प्राय स्यास्यापि भ्रमतत्र गहे तथैव
अवसत् तथा चोक्तं द्वंद्वैः गच्छतास्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वान विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यत इति तथा

मुनिरुवाच एवंप्रकारया मुक्त्या तेनापं मुनिनां तदा तथाहं बोधितो येन गतो विदितवेद्यतां १ ततोसौ नमया
सत्कृत्य आरप्रक्तेन याततया अवसत्तेन तत्रासौ मत्तस्यापि तथैव च २ येते तन्मुनिना प्रोक्तमिदं दयस्तुमं वचः
सोयं पश्य मुनिश्रेष्ठ स्तव पार्श्वे व्यवस्थितः २ अनेनोक्तमनुक्तेन ममैतन्मोहयादिना दृश्यपूर्वापर ज्ञेने
यात्तमूर्तिना ४ अग्निरुवाच तदाकर्ण्य वचस्तस्य मुनेर्माधोभवत्तदा प्रसन्नः स्वल्पसर्गः किमिति खिन्न
इवस्मयात् ५ माधउवाच अहो महच्चित्रमिदं मुने मनसि दुःसहं कथितं मे त्वया भवता भवतापापहारिणा ६
यत्स्वप्नकथितस्येयं जाग्रत्त्वसदाताच्यते लभ्यते पि च त श्रामवेद चित्रमिदं मुने ७ कथमेष महान्स्वप्नः पुरुषः
समुनीश्वर जाग्रत्सपि स्थिरीभूतो भूतो बालमतेरिव ८ ५

विथोदयालुर्मदुपदेष्टा मुनिरिदानीं त्वत्पार्श्वतएवास्तीति तं दर्शयति येनेति ३ आत्तमूर्तिना धृतशरीरेण पङ्केनमदीयस्य छं
कृतेनेव स्थितेन ४ तन्मुनेर्वचः आकर्ण्य माधः स्वप्नासर्गस्त्वदुपदेष्टा मुनिरिदानीमत्रास्ते इदं पः किः संभावित इति असंभा
वनया विस्मया विस्मयात् खिन्न इव अभवत् ५ असंभावनामेव सस्पष्टमाह अहो इति किं तच्चित्रं मया कथितं तदारूपदि
ति स्वप्ने स्वोपदेष्टृत्वेन कथितस्य मुनरिदानीं जाग्रत्त्वसदाता यदुच्यते मया च प्रसन्नादुपलभ्यते तदिदं चित्रं वेदेसर्पः ७ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएवप्रथमंमनोराज्यवदतिसूक्ष्मा अभ्यासेनचस्थूलीभूताःदेहकारणकल्पनाःकुर्वंति ३६ तत्राद्यकल्पेतेयद्यथाकल्प्यतेतत्त
थावस्तुनिर्यतिःसंपद्यते इदंचस्वेनसंकल्पितपदार्थेषुस्वानुभवसिद्धमित्याह कल्पिताइति ३७ चित्तासर्गानुकूलहैरण्यगर्भचि
ता ३८ आद्यकल्पनायाअन्यथाभावस्तु महतामपिमहद्भिर्यत्नैःकदाचिदेवभवतीत्याह पुनरितियथानंदिनहुषादेःसुर
सर्पादिभावमितिभावः ३९ क्वचिदुग्धादौदध्यादिभावापातंचनकलोष्ठ्यादिकारणंकल्प्यतेवाय्वादेर्यथानद्यादिभावपत
त्कल्पनमप्यशक्यमित्याहकल्प्यतइति ४० तत्रचितःअस्विल्पतिभातोनकापिकिंतद्वैयंप्राथमिकलालइदानीमप्यनुव

वातस्पंदवदाभांतिसर्गाःपूर्वस्विदंवरेस्वयमेवचकुर्वंतिदेहकारणकल्पनाः ३६ यद्यथाकल्प्यतेयत्तेनतत्त्वयानि
यतिर्वपुःकल्पितायाअप्तेर्यस्मादेवमेतन्निजंवपुःयद्यस्यानात्मकेरूपंप्रथमंचेतितंचिता स्वतोहमेवस्वेस्येवत
दद्यापितथास्थितं ३८ पुनरन्येनयत्नेनतदुल्लंघनसेवचित्शक्तातदन्यथाकर्तुंयत्नेनमहताषुनः ३९ क
ल्प्यतेकारणंयत्रतत्रकारणतास्तुता नकल्प्यतेविदायत्रकारणंतदकारणं ४० वातावर्तवदाभातमिदंप्र
थमतातत‍ः असदेवयदाभातंतथैवाद्यापिसंस्थितं ४१ संभूयकेचनशुभाशुभमात्मकर्मकुर्वंतितस्यसदशंफ
लमाप्नुवंति संप्राप्नुवंतिचशिलाशानिवच्चकेचिदुःखंस्वकारणकमेवसहस्रसंख्याः ४२ इतिश्रीरामायणेनि

र्वाणप्रकरणेकारणविचारोनामैक शदुत्तरकोनपंचाशत्तमःसर्गः १४ ६

त्तिइत्याहवातावर्तवदितिष्४१ यत्तुमपायद्वेसममेवाशुभंकर्मकिमाःमिसकलाःप्रजाःकुर्वंतिकिमितस्योजरंवदन्नुपसं
हरतिसंभूयेति केचनजीवाःसंभूयापिशुभाशुभा कर्मकुर्वंतितत्स्यफलमपिसंभूयैवाप्नुवंतिके चित्तुकर्तृत्वाभि
मानरहितत्वादकर्तारोपिसहस्रसंख्याअकारणकमेवदुःखंसंप्राप्नुवंतिजीवन्मुक्ताःयथागिरिशिखरशिलादु
च्छतमकुर्वाणापिअशनिपातमनुभवतितद्वदितिभावः ४२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वंधंभिनत्तीतिवंधाभित्त्र्यांतरोयो ब्रह्माकारवृत्तिविशेषः सोंकुरो विद्यते तदपिछेद्यमेवेतितत्तावसंत्यजामि १९ जगभ्रांति
स्तत्त्र्यविद्यालाइदिद्याकृत्तोवोधाछिन्नैवेतिनसाइदानींत्याज्येत्याह अस्तामिति २० अयमुपदेष्टा मुनिरपि अहं शिष्य
वा०टी० इवब्रह्मेवतथाऽऽभातीतिनसत्को यां तरमस्तीसपर्पः दिवावादृष्टाभ्रम्यमवत् २१ उदितज्ञानं यस्मात्तगुरुमहामुनिरेवं
नि०उ० वदपमाणस्वभिप्रापवदये २२ ततःआश्रमस्थंनिजंमुनिशरीरंयच्चेदंप्राणिशरीरंपुष्पवृन्तोस्मितदपिदहितिवहि
५८२ कि मिदानीमयाकार्यमिह वंधभितांतरः विद्यतेमेंदुकुरछेद्यं तन्नावत्संसजाम्यहं १९ आतामेतदविद्यो
षाम्यर्थरूपाकिमेतया भ्रांताभ्रांतिरसद्रूपासा सत्तैवेजामयाधुना २० उपदेष्टामुनिरयमेषोत्रभ्रां
तिमात्रकं ब्रह्मेवाहमिवाभातिरूपमेवदिवाभ्रवत् २१ तदेवंतावदुदितज्ञानवद्योमहामुनि इतिसंचिंत्यसं
482 मुनिस्तत्रप्रोक्तमिदंमया २२ मुनिनायकगच्छामितच्छरीरमिदंनिजं दृष्टपञ्चप्रवृत्तोस्मिशरीरंतद
ह ४ पीहितं २३ इत्याकर्णेपिसमामाहसन्मुनिवरस्तदा कुतःस्तोभगवतो देहोस्तद्भूरतरंगतो २४ गलात्वै
वथापश्यवृत्तांतंवृत्तकाविद पश्यातावद्यथावृत्तं दष्टवातंजास्पसिस्वयं २५ इतिसंचिंत्यतंदेहंचिदं
भःसत्तायात्मिकं संत्यक्त्वाचिदात्मातसाणान्यवनेयोजितोमया २६ प्राक्तनंदेहमालोकयावदाया
म्यहंमुने इहैवतावत्स्यात्तव्यामित्युक्त्वाहंगतोनिलं २७

गंछामीत्यर्थः २३ तोदेहोकुतोभवतःस्तःपतस्तौ दाहेनभस्मीभावात्दूरतरंगता वितिभावः २४ आत्मनास्वयमेवगलात्तद्
जातंपश्यवा २५ इतितेनोक्तेसतीशेषः अहंतंप्राक्तनंदेहंसंचिंत्यसतत्रैगंतुकामेनमयास्वसंविदंस्वात्मभःसत्तयात्माति
कंपार्थिवशरीरमेवाहमस्मीतिकल्पितंरूपंसंत्यक्त्वाप्राणोपहिताचिदात्मास्वजीवःतस्माणातदंभःतातरपवन वा२
स्कंधेयोजितः २६ मुनिंप्रतिकिमुक्तात्वमनिलंप्रविष्टस्तदाप्राक्तनमितिगतःप्रविष्टः २७ रामः
५८२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंविधमाश्चर्यमिदंयाख्यानंमेयथाक्रमंसंपूर्णमुच्यतां इदंस्वानुभूतंवस्येदानींदर्शनंकुतोनिमित्तात्ककस्यवदंदर्श
नंकिंवास्वप्नोजगद्वा ९ १० अनेनलसाश्चिस्थेनमुनिना ११ पूर्वः अनादिसिद्धसन्मात्रस्वभावः तयासंयेमाद्युमा
सातयेहिमास पद्धतियावत् १२ ततोमेपूर्वमुनिमायोपिस्मृतिमागतइत्याहमहो इति अवस्थिताहिस्मयाद्रष्ट्रा
स्वातइवाङ्गीकृतस्त्रास्तु १३ तामवस्थामनुशोचति इमामित्यादिना अमप्रयुक्ताआर्तिर्यस्यितथाविधः अथ
एवमाश्चर्यमाख्यानमुच्यतांमेयथाक्रमं कुतः कस्माकेमेतत्त्वापरमोहस्तविस्मयः ९ मुनिरुवाच ततः शृणु
महाभागवक्तुंचित्रंकिमत्रमे कथयामिसमासेनसहस्राकुरुलते १० अनेनैततदातत्रवर्णितंबोधनायमे
बुधोहममभवन्माशु महतोस्यतयागिरा ११ ततएतज्जिरापूर्वः स्वस्वभावः स्मृतोमया अवदातोतदात्तेन
नभसेवतयास्ये १२ अहोनुसेहममवंमुनिरित्युदितायथः अहभासेहदास्फाता त्तोतोवस्थितविस्म
यात् १३ इमांभोगास्थ्यावस्थांप्राप्तोस्मज्ञइवाध्वगः धावद्भ्रमातिरेथ्यार्थीव्यर्थयाम्यगत्स्मया १४
तेनमिथ्याज्ञानेनबलात्तनीताः सर्वाष्ट्वन्येनपदवींकामामिमामहं १६ अपवापस्तोहमविभ्रांतिमात्र
नसन्मयः तथाविचित्र शततापन्नामस्रद्दिंइयते १७ नाहमस्मिनचैपमिदंनापमविभ्रमः चित्रंसर्व
मिदंमिथ्यासर्वंचसदिवस्थितं १८
गः पुरुषः श्रेयार्थीसन्अर्थयाम्यगत्स्मयेवभोगास्थ्यामहंइमांअवस्थांप्राप्तोस्मि १४ १५ १६ अयवयः स्तो
हमितिभ्रमभिन्नाविषयस्ततंयंहंताद्दिसोपिभ्रांतिमात्रत्रं तथाचकस्यचित्रमितितिनवाच्यंतयापियत्साद्दि
एण्अमसद्रूपंविइंदयते तत्रचित्रंशततात्रा आत्यवेलर्याः १७ १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रस्वजीवत्वलाभप्रथमं तु अस्वतनस्तेष्वर्द्दिह ष्टत्वांतं कथयिष्यामीति मन्यमानोऽथ ष्टिजीवभावमिथ्यात्वं समष्टिभावस्यैव स
सत्वं त्रीणि स्फुरणाणि स्येव सत्यमिति द्रष्टेति आयमाश्लिष्याह तपइति भवानग्रपंल्वपानुभूयमान व्यष्टिजीवविशेषरूपोना
स्तिकिंतु सर्वत्रातितपस्तामरसानां स्फुरत्ताजानीयफलदानेन विकासनेनोल्लासोऽस्तुः स्वरूपो ऽभूः ततः सर्वकल्याणानामानु
घानंदादि प्राजापत्यानंदान्तानामम्बुस्थानां कमलाकार इव समष्टिभूतः हरेर्ज्ञानस्वरूपस्य नाभ्युद्भवस्य नाभिः कर्णि

तपस्तामरसोल्लासकल्याणकमलाकरः ज्ञानाम्बुसहरेर्नाभिर्नास्ति तावदपीभवान् ३८ स त्वं कदाचित्त
पसि स्थितः स्वप्नदिदृक्षया कस्यचिद्धृदयं जंतोः प्रविष्टः पुष्टसंविदा ३९ ततः प्रविष्टो हृदयं तत्रेमं भुवन
त्रयं दृष्टवानसि विस्तीर्णं रोदसीविपुलोदरं ४० इति लापं चिरं यावद्देहस्ते सत्तयापि च समस्तसाकृ
तिर्यत्र स्थितस्तत्र महावने ४१

483

कातदधिरूढसर्वजीवसमष्ट्यात्मा हिरण्यगर्भ एवासि ३८ तर्हि मम कथं व्यष्टिभावस्तत्रैते भ्रान्तिविशेषा आगता इत्य
त्राह स त्वमिति व्यष्टिभावस्वप्नदिदृक्षया तमसि मनोराज्यकल्पे आलोकवने स्थित आश्रमो तापसत्वेऽभूः तत्र पुष्टया व्यष्टि
भावसंविदा परशरीरान्तः स्वमादिकौतुकदिदृक्षया कस्यचिज्जन्तोर्हृदयं प्रविष्टः ३९ ४० इत्यनया रीत्या त्वयि चिरं
परशरीरान्तर्गतस्वप्नदर्शनव्यग्रे सति तं च देहः तथा तत्रा महावने सुखाकृतिस्त्वत्प्रविष्टः सप्राणो स्थितस्तत्सदे
होऽपि च पुष्पदाश्रमो पुष्पदाश्रमकुटीस हितस्तेनाग्निना दग्ध इति दशमश्लोकेऽन्वयः ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२८ ततोहं चिरमपि भ्रांत्वा बहिर्निर्गमनद्वारं तस्य प्राणिनो गलविलं किंचिदन्यदपि द्वारं त ज्ञात्वांस्तदा वातशयस्थिता हमु
पागतइति परेणान्वयः २९ ततः परमिदमेव आलनः आलानबंधनस्तंभम्हं तस्य अहं पुनरागतः सन् इह मे अनुत्तमं मु
निस्वगुरुं अग्रे उपलब्धवानिति परेणान्वयः ३० इदं व्यमाणं ३१ ३२ सच प्राणिः ३३ आलन इति छेदः आस्था वरद्वाल
नः आत्मनः आभोगि विशालं संसारमंडलं भ्रांतमित्यन्वयः ३४ किमुवाच तदाह जानासीति तस्य व शरीरादिवृत्तं भक्तोपा

अयवातरथारूढोगगनं भ्रांत वानहं पुष्पामोदइवानंतं गला चलरयाच्चिरं २८ ततश्चिरमपि भ्रांत्वा पदा
गलविलं बलात् अहं न प्राप्तवा स्तस्य किंचिदस्याशयस्थितः २९ तदा रवेदमुपायातः परमं पुनरागतः इदमेवज्ञ
मह २ गज्जालं आलानपात्मन ३० इहेमं लब्धवानग्रे ततामुनिमनुत्तमं पृष्टवानहमेकाग्रस्तं मेवमिदं अहं ३१ कि
मेतद्भगवन्ब्रूहि पूर्वापरविदांवर त्वं यथा पश्यसि यथा वृत्तमुत्तमं ज्ञानचक्षुषा ३२ यस्य देहं प्रविष्टोहं स च मद्वपुरेव
च घातात्तु भोगितो देहो नलब्धो केनहेलना ३३ मया तत्र चिरमाभोगि भ्रांतं संसारमंडले स्थावरद्वात्मनः कस्मा
त्सांपंगतं चिंतनतत् ३४ गलंतिपृष्टः स मुनिः समुवाच महाशयः जानासितत्स्वपंकस्मादिति तामरसेक्षण ३५
एतद्वालोकपत्सिन्चेत्त्वयं योगेक संविदा त्वं यथा पश्येवनिःशेषं यथा करतलाम्बुजं ३६ तथापि यदि मुख्यात
वांस्ति वच सो मम तद्दिदं शृणु वक्ष्यामि यथावत्तमरमंडितं ३७

यं विनायस्वपं स्वबुध्यैव कस्माज्जानासि तामरसेक्षणेति संबोधनात्राद्वितो दर्पमात्रेण द्रष्टुं शक्यमिति सूच्यते ३५ तर्हि
गदिशं नैकट्यना यथापस्त्वत्राह एतदिति योगैकायपा संविदाज्ञ्यलोकपसि त्तर्हि ज्ञानचक्षुषा एतन्निःशेषसमग्रं पश्य
सेव ३६ यदि मद्वचने नैव श्रोतुमिच्छान्वधुनिश्चातर्हि यथावृत्तं वदामि शृणु ३७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कौहेलःप्रकृतःप्रसक्तःकथ्रुवराःत्वमविष्टब्रह्मचार्यादिदेहाःसहयुगपत्सर्वंकथंनष्टं ५२ संकल्पादिद्रूपोदयेयथासंकल्पक
पुरुषमनःस्पंदोहेलस्तथात्रिजगत्संकल्पकस्यचिरात्प्रक्षोभोमनःस्पंदइवत्रिजगदितितद्रूपोदयेपितथातन्मनःस्पंद
एवहेलरित्यर्थः यथाहृदयेभयादिनाक्षोभात्क्षोभेभुग्नचिरात्स्पंदोहेलस्तथात्रिजगतांवनांतेचक्षोभोक्षोभिसएवहेलरित्यर्थः
५४ ५५ अस्यजगतोब्रह्मादिमा नसोमनःसमष्टिहेलःसोपिअन्यत्रअन्यमानसेचिदंबरेकल्पितःसोप्यन्यत्रसोपान्य

आघटउवाच तत्रसाग्निदाहस्यहेलःकःप्राक्तोमुने तद्देनंतेवद्धुवराःसर्वंनष्टंकथंसह ५२ मुनिरुवाच संकल्पक
मनःस्पंदःसंकल्पाद्विद्रूपोदये यथाहेलविरास्पंदोचिराद्विद्विजगत्तथा ५३ हृदयेचवनांतेचक्षोभाक्षोभेभुका
४८४ रणं यथास्पंदोचिरात्स्पंदस्तथात्रिजगतामिह ५४ थालःसंकल्पनगरंजगत्स्वप्नलिखोशोजोदयपदापद्मो
भवर्षादिकारणं ५५ ब्रह्मादिमानसोप्यस्यसोप्यन्यत्रचिदंबरे इत्यपर्यवसानेयं शांतोकाचिन्नभोगतिः ५६ चिति
नभसिचिन्नभःश्रीकचतीतिनिरामयाविदुषा मूर्खाणांहर्षयथायादृग्वातन्मयीहनसत ५७ इतिश्रीमोक्षो
पायेयोगवाशिष्ठेमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेवाल्मीकीयेबालकांडेएकशद्युत्तर पंचाशत्तमःसर्गः
१५०

त्रेतिएषामायाशबलस्यचिन्नभसोगतिःकल्पनापरंपराअपर्यवसानाअनवस्थितैवेत्यर्थः ५६ निष्कृष्टदर्शनेनचितिन
भसिचिन्नभःश्रीरेवकचतीतिनिरामयाविदुषोदृष्टिः मूर्खाणां तुआपातदर्शनरूपाएवादृष्टिःयादृग्विभासमेतन्म
य्येवइहपरमार्थेलिनसतअलीकैवसेत्यर्थः ५७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ए
कशद्युत्तर पंचाशत्तमःसर्गः॥१५०॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्र महावने ऽग्निर्लग्नः तमेवाग्निं वर्णयति धूमधूम्रा श्रेसादिना स्फुरद्भिर्विलाज्वलद्भिरलातचक्रैः संपादितानि रूप्यमंड
लानींदुमंडलानि चयेन ४२ दग्धा त्रिपुभस्मासंपूर्णैर्धूसरा भ्रलदाणै रसितकंवलैः आलीन्याकाशदलानि दिशः आवरणेन
यांति तथा विधैः संस्यादितांवरः ४३ जडीकृतं दिगंतरो वधिरीकृतदिगंतराजनः ४४ सर्वतो ऽग्निव्याप्ता अनिरुद्धातांगतानां
तल्लीतमालानां पातैः स्फुटतांडलातवंदुलातांभ्रवद्वकवतां ध्वनतां करकारैः कलकलैः घनो निविडित ४५ व्योमद्रवत्कनक

त्रस्तो ऽग्निर्धूमधूम्राभ्रसांवरांवरडंबरः वलदलग्नलालातचक्रे स्रवेंदुमंडलः ४२ दग्धाभ्रमस्मसंपूर्णधूसराभ्रामित
नी२ कंवलैः आलीकाशदलपेविवसंछादितांवरः ४३ दरिगुहाविनिष्क्रांतसिंहनिर्ह्रादतर्जितैः स्फटैश्चटच्चटास्फोटैर्जडीकृत
दिगंतरः ४४ तालीतालतमालानां ज्वलतां नाममग्निवह्रातां पतैरुत्पातवन्त्सभ्रकवल्करकैर्घनः ४५ दूरदेशगतैर्दृष्टिस्थि
रसोदामिनीधिया द्रवत्कनकनिष्यंदकुट्टिमं व्योमदर्शयन् ४६ कणैस्ताराडगणं कातैर्व्योम्नि द्विगुणतां नय न् वन
नं५ स्पवालवनितानपनानंदनंदनः ४७ ज्वालाधमधमाशब्दप्रध्यातगगनोदरः दरीगुहविनिष्क्रांतभ्रांतो त्रिद्रवनेचरः
४८ अर्द्धदग्धद्रवत्सिंहमृगव्याधविहंगमः कपत्सरःसरित्स्रोतोरंधितोग्रवनेचरः ४९ वलज्ज्वोज्ज्वलज्वालचम
रीचासन्नचरः दह्यमानवनप्राणिमेधोगंधाः कृतांबुदः ५० तेन कल्पाग्निकल्पेन वलातावनवन्हिना सपुष्पादाश्रमो
दग्धः सैद्धेणैव प्रसर्पता ५१

निष्यंदलिनं कुट्टिममिव कृत्वा प्रदर्शयन् ४६ कणैर्विस्फुलिंगैः तारागणां द्विगुणतां नयन् तैरेव कणैर्व्योम्नि वदस्यापाः वा
लचलिता पानं य नानंदनैः कटाक्षैर्नंदनः आनंदयन् ४७ ४८ रंधिताः पाचिताः उग्राः वनेचराः व्याघ्रप्राद्यो जल
चराश्रयेन ५० तेन वर्णितप्रकारेणैव नवन्हिना सपुष्पदाश्रमः पुष्पदाश्रमसहितः सतेदेहस्तस्मात् प्राणैतो देहश्च दग्धः ५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संदेह म पिध्याने न एतन्मदुक्तं सर्वं पश्यसि द्रक्ष्यति कर्तमानसामीप्यवर्तमानवत् १२ सोकांचनमपस्तापत्रातपस्तद्वत्
यत्कंचतितत्फालःस्वकंचनयुक्तस्य फालस्तेनलोलवपुःसन्ध्विनमयालाग्रात्मनि दुष्कर्मफलभृतैरसितैःसत्कर्मफल
भृतैर्मिश्रैश्चविकसितैः सर्गात्मभिर्वैःसंविद्घनएवकचतिनान्यइत्यर्थः १३ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रक
रणेउत्तरार्द्धे एकशतद्युत्तरैक पंचाशत्तमःसर्गः १५०

एतत्तेकथितंसर्वं यथावत्तमशेषतः अनुभूतंत्वदस्वप्नेचध्यानेनैतत्त्वपश्यसि १२ इत्यादिमंध्यराहितोयमनंतस्व सितैः२
पःसंविद्घनःकचतिकांचनतापवत्स्वे तत्कालले लवपुरात्मनिचिपात्मात्मसर्गात्मभिविकसितैरसितैश्च
१२ इतिश्रीमहारामायणेमोक्षोपायेयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेअभावदर्शनंनाम कशतद्युत्तरैकपंचा
शत्तमःसर्गः १५० मुनिरुवाच इत्युक्तोसमुनिस्तत्रतत्रौरवशयनिनिष्ठेग्रासीद्विस्मयत आहमयासंप्रो
ह्यमानवत् १ ततश्चिरेणकालेनमयोक्तंतस्यसन्मुने एवस्वप्नोविभोसर्वःसद्रूपइतिमेमतिः २ अन्यमुनिरु
वाच सत्संभवतियत्रान्यतत्रेदंसदितिस्मयः युक्तोयत्रत्वेतदेवसत्तात्पत्रकाप्रभाः ३

स्वप्नार्थसत्ताशंकांनिवार्यान्यमुनिर्मुनेः इहत्वाधाराकृत्वसहेतूक्तिमुपचक्रमे अथअहंवासयाप्नोह्यमानवत्आसं
१ सद्रूपःयथार्थःमेमतिरित्युक्तयाअसंभावनयाविस्मयोद्योतितः २ यत्रयदित्यन्यज्जाग्रद्वस्तुभंभजेत् तत्रेतहिइदं
स्वप्नादितिस्मयःविस्मयोयुक्तःस्यात् यत्रत्वएतज्जा ग्रद्दृष्टमेवसत्त्याअल्पसत्तात्वंमिथ्याभूतंतत्रस्वप्नेसत्ज्ञा
तायाःकाप्रमास्तुतरांमिथ्यात्वमेवेत्यर्थः ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दग्धाश्रम तनो वन्हेः प्रशमो भस्मनो निर्लैः वर्ण्यते ऽयं नयस्तस्मात्स्वप्ने जागरितस्थितिः १ न केवलमाश्रमादिकमेव किंतु नः नग-
दि सर्वं भस्मत्वमागतं १ तथा अतिसं ताप विदारितमहाशिले तत्राश्रमे वतः वर्तमानस्य तव सुप्ते ते इतनूश रीरे एवं उक्तप्रकारेण
भस्मतां प्राप्ते इत्यन्वयः २ परिपीतारणिवोजस्य इव आदौ अंगारमात्रशेषेण शम ततो त्तमदर्शनं समाययौ ३ आ दौ छं
पश्चात्स्पर्शीतलं वापुर्दुधावव्य धूनयत् ४ वहूनां जनानां पट कांडभूतं तन्नगरं ५ ६ देहदाहे वितदोजः परिशोषभागंकया

नू ५

अन्यमुनिरुवाच तत्र तेन गरं तानि छहो निंतर वस्त्राते द्विषेणशुष्कतृणं च सर्वं भस्मत्वमागतं तत्रैवं भस्मतां प्रा ने
सुप्ते ते भवतस्तव तनूत्पाति संताप विदारित महाशिले २ सप्ताशामुखानैर्वन्हिर्निःशेषीकृतकाननः परिपीतारणि वो
जस्स इवास्तं समुपापपौ ३ तस्मिन्नस्तंगते वह्नौ तद्गर्भेहं सुशीतलं दुधाव कम्पो वापुरशेषं शुष्कराशिवत् ४
ततो नज्ञाय तेनासीत्काश्रमः कृतभूतथा कपेटके वहूनीतत्स्वप्नपूः जाग्रतो यथा ५ अभावमुपयाते ते पदे
वं भवतस्तनू स्वपतस्ते अभवतः संविदेव विजृंभते ६ तस्मात्सुजलवि लं विराडात्मा सन्च कोत्ते दग्धो दग्धस्य
सौजस्कः सौजस्कस्यैव देहकः ७ लब्धवानसि नो तस्मा द्वेतोर्देहद्वयं मुने अनंते स्वप्नसंसारे जाग्रतीहावतिष्ठसे ८
तदेवं स्वप्न एव वायं जाग्रत्त्वमुपागतः सर्वे वयमिह स्वप्नपुरुषास्तव सुव्रत ९ अस्माकं त्वं स्वप्ननरस्तवस्मन
रा वयं अयमेव विदाकाशः सर्वदात्मा त्मनि स्थितः १० ततः प्रभृति संपन्नो भवान्स्वप्ननरो भवन् जाग्र सम्यवा
न्जाग्रन्नरो गार्हस्थ्य संस्थितिः ११

ह सौजस्य इति ओजः सहितस्यैव तस्यैव तस्य स्थूलः सौजस्क एव देहको दग्धः ७ स्वप्नसंसारात्मके जाग्रति अवतिष्ठ से ८ त
थाच जाग्रत्स्त्व प्रपंचे भेदो नास्तीति यन्माया तं तदिदं निदर्शितमिति शापेनाहृतदेवमिति ९ सर्वदा अवस्थात्रये स्थात्म
नि अवच्छेद स्वभावो १० प्राकृस्वप्ननरो भवन्नपि आभास्ततः प्रभृति जाग्रन्नरः संपन्नो गार्हस्थ्येस्तु संस्थितः ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंतोनानेकवस्तुरूपश्चैकोगुरुः नानाकपालकपालिकातद्वपंपश्यन्नेतावंतनानात्व [illegible] स्वात्मकएकत्वप्रतीतेरेकवस्त्वात्मक
अत्रतत्रनानात्वदर्शितामेकमसत् एकत्वदर्शिनो नानात्वमसत् उभयदर्शिनामुभयंसदसत्त्वपादिकंतत्त्वविदांत्वेवेदमात्रकमिति
नैकरूपीत्वमनुभवसि इमितिभावः मध्यगंसदसत् १३ १४ मतेस्वामिमतेज गत्संभ्रमेएवमतिविश्रांतेति परेणान्वयः १५
तत्कुतस्तत्राहनेति एवबोधः आभ्यासेनपरांपरिणतिंविना [illegible] मनोतःनपातिनप्रविशति यथाअंबुधारणैकार्पिदा
रूणिपरांकर्म इत्वा यथाकारांकर्तुनानिर्मितां परिणतिंविनातदंतः अंबुनप्रविशतितद्वदितिपरेणान्वयः १६ आभ्यासेनवो

नानेकंवस्त्वत्तोनेकंनसन्नासन्नमध्यगं जाग्रत्तिस्वप्ननगरमिववेदनमात्रकं १३ अदृष्टपूर्वदूरस्थद [illegible] रूपमा
486 नपुरोपमं इतितेसर्वमाख्यातंबोधितोसिनिरंतरं १४ स्वयंप्राज्ञोसिजानासि यथेच्छसितथाकुरु एवंप्रबो [illegible] धितस्या
पितवाथमतेमतिः १५ दृणप्रबोधेविश्रांतानविश्रांतापरेपदे नाभ्यासेनविनाबोधएवयातिमनोहृदि १६ परांप
रिणतिंप्राज्ञदारूणिवांबुधारणे अभ्यासाद्बोधविश्रांतोगुरुशास्त्रैकसेवनात् १७ द्वैताद्वैतदशोःशांता निर्वाणंवि
तमुच्यते निर्माणमोहाजितसंगदोषा आध्यात्मनित्या [illegible] विनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञै
र्गछंत्यमूढापदमव्ययंतत् १८ इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमहारामायणेमोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणे भूतार्थवर्णनंनामैक
शदुत्तरस्त्वतुपंचाशत्तमःसर्गः २५५

धस्यांतविश्रांतासि इत्याशंकातत्त्वत्तमेवनि [illegible] नीणपितितदनुभविमिर्त्यतइत्याह अभ्यासादिति १७ उक्तेर्थेभगवद्वचनसं
मतिंदर्शयितिनिमनिति अंतर्निमनिमोहाःवहिर्जितसंगदोषाः अंतर्बहिश्चाध्यात्मनित्याःसर्वतःपूर्णानिंदात्मलाभाद्विनि
वृत्तकामाःसु खदुःखयोःसम गज्ञानंसंज्ञानंसंज्ञायेभ्यस्तथाविधैःत्रिपादिद्वंद्वैर्विमुक्ताअमूढास्तत्त्वविदस्तादि
सोपरमंपदंनिर्वाणाख्यंगछंत्यनुभवंतीत्यर्थः १८ इतिश्रीयोगवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेभू
तार्थवर्णनंनामैकशदुत्तर [illegible] स्त्वतुपंचाशत्तमःसर्गः २५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

माथस्यमहत्तपसाचिरक्लेशाद्विधेवरोत्तमोगतिःकापद्धिमितिश्रमुनिनोच्यते चित्रकृतआकारःप्रतिमेवविस्मये
नमयरोजडीकृतः १नविशश्राम विश्रांतिंनलमे २केनचित्सिद्धेनतपसास्वीयतयोवलेनचक्रेण चक्रवातेनदत्तइव३
४ यतः इदंजगदविद्यैवेस्यैदितिनायासिजनः इदंजगदविद्याख्ययाब्रह्मशक्त्याकृतंउत्पादितं सत्यमेवेतिचिंतयन्सन्

अग्निरुवाच इत्याकर्ण्यसव्याधस्तदाश्मितन्व नांतरे आसाचित्रकृताकारइवस्मियमंथरः १नविशश्राम
चेतोस्याबाभ्यासेनविनापदे आसादुन्म्नांतइवसप्रोह्यमानइवार्णवे २ आरूढइववाचक्रेचक्रेणतपसाहृ
तः नक्रेणेवसमाक्रांतःपराक्रमवर्जितः ३किमेतत्स्यादुतान्यत्स्यान्निर्वाणमितिसंशयात् नाध्यगच्छदसौ
शांतिंमरुवेपोवनवानिव ४ अविद्याकृतमेवेदंदश्यमिसेवचिंतयन् अविद्याजगदित्येवानापतिनिपुणं
हृदि ५ किंपदंतमिदंदृश्यस्याप्रशाम्येतदादितः दूरतोहुप्रेमाणेजतपोलब्धशरीरकः ६ भावाभावात्मनोति
समसांतेस्थीयतेसुखं तस्मादाकाशमप्यस्तिपत्रनोतत्रयाम्यहं ७ इतिनिर्णीयहृदयेमरुत्संएव बभूव
सः गतंतादशमप्युक्तंविनाभ्यासेनभस्मनि ८ ततस्ततःप्रभृत्येवतेनैवमुनिभिःसह लुब्धकस्तंपरित्यज्यतप
आरित्उमुद्यतः ९ तस्मिन्नाश्रमतितेभवैस्तैःसमंनिवसन्सदा वहून्यब्दसहस्राणिकानस्तमहत्तपः १०

५ इदंदृश्यंकिंपदंतंकिंपदंराबधिकंसात्एततततोलब्धशरीरकःआदितःपृथिवीमारभ्यदूरतयाऊर्ध्वप्रमाणेन
देहेनगत्वापश्यामिइद्गच्छामि ६ भावाभावात्मनःअस्यद् श्यस्यांतेअसंसारप्रदेशेनिसंस्उखंस्थीयतेमया ७ तादृश
मतिविस्तीर्णसदच्छांतोपपतिकमपियुक्तंअभ्यासेनविनाभस्मनिहुतमिवव्यर्थंगतमित्यर्थः ८ तेनैवविनिर्ण
यैन ९ तैस्तपस्विमुप्रसिद्धेर्भावैर्लक्षणैः १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिन्मात्रकचनमिति बुद्धिस्थिराहोःशिरइति याइकल्पमात्रं बध्नीत पुरुषप्रयोजकपोभेदसंबंधयोरप्रसिद्धेरित्याशयेनाहनापी
ति २२ फेनइवफेन २३ सदेवंब्रह्मितचिद्घनं ब्रह्म २४ कालाद्यवर्जितं देशतोप्यनादिमध्यं वस्तुतएकंअतएव विगतका
रणं विगतकार्यं विगतधीनसत्वकंचः स्वतःसत्ताप्रधानं अतएव भुवनादिसतानि वीहकलानां नानात्मकमिव किमपिवा

४८७ नापि चिन्मात्रकचतां चिन्मात्रं व्योमकेवलं तस्य किंचनं कीदृक्कुपंकचति किं नभः २२ अपं केन रूपं दं भोधेः किम
स्पकचनं नवं काचस्वभावएवायमनंतश्चिद्घनः स्थितः २३ चिन्मात्रकचनशुद्धंब्रह्मकंहितचिद्घनं इदं जगदिवा
भाति कुद्दृश्यपद्रष्टताकुतः २४ आद्यंतवर्जितममेयम नादिमध्यमेकंविभुंविगतकारणकार्यसत्वं सत्तामयंशु
कं वनशैलदिग्गतनानात्मकं किमपिचेतनमेवसर्वं २५ इतिश्रीमहारामायणेयोगवाशिष्ठेमोक्षोपायेनिर्वाण
प्रकरणे सर्वैकात्म्यप्रतिपादनंनामैकशतोत्तरत्रिपंचाशत्तमःसर्गः १५३ मुनिरुवाच इतिनिर्णीयदृष्टेऽस्मिन्स्थि
तोस्मिविगतज्वरः वीतरागोनिराशंकोनिर्वाणो निरहंकृतिः १ निराधारोनिराधेयोनिर्मानोनिरुपाश्रयः स्वभा
वस्थाः स्वयं शांतः सर्गात्मासर्वथादितः २ यथाप्राप्तस्पकार्तास्मिनकर्तास्मिकदाचन स्वयमेवहिपोव्योमकर्तृता
तस्यकीदृशी ३ द्यौर्भूमावपुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः इत्येकात्मनभःसर्वंभूतजालेकाचिद्वपुः ४ शाम्यामिपरि
निर्वामिस्वस्थमास्यचकेवलं नविधिप्रतिषेधौमे नवाह्यंनमेतरं ५
अनवसागोचरंयच्चेतनंतदेवसर्वतद्व्यातिरिक्तमणुमामप्यस्तीसर्थः २५ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेउ
त्तरार्द्धे सर्वैकात्म्यप्रतिपादनंनामैकशतोत्तरत्रिपंचाशत्तमःसर्गः १५३ विचारजानिजाजीवन्मुक्तस्थितिरिहोदिता
मुनिनाभ्यासहीनस्यबंधस्यलनवस्थितिं स्वकृतविचारफलंस्वजीवन्मुक्तिस्थितिंमुनिःप्रपंचयतिइत्यादिना १
निर्मानोविगताभिमानः २ स्वयमेवव्योमनिक्रि यतस्य ३ एकात्मसन् मम श्रिदाकाशमेव ४ ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेमाधश्रयेत्वश्रद्यासुप्रालः ६ एवमनुप्रासापमछंते तेइतियथावर्णितप्रकारं सर्वं तदेवं वैपंचयत्ति यथास्वप्नहत्तादिना
सर्वत्रितथाख्यातमितिसंवध्यते ७ त्वंद्रष्टा च पादकूडदहेहेडिपाद्यात्मिकमातरहश्यंयथा इदंपुरोदश्यमाधिभौतिकंच
दृश्यंपश्यतिपुचरागद्वेषहानोपादानादिभावयपा ८ हेलुब्धकेसादरात द्विर्वचनं भवानेतत्सर्वं मिथ्याइतिवुध्वा
शांतोभवतुयतः इयंआत्मसत्तारंग तेवस्वयं निर्वाणआभाति ध्वाशांता ८ शांतिस्वरूपमेवदर्शयतिनैवेतिआसंति

इतिमेतिष्ठतइह यथासस्थानसंस्थितेः अयायंत्वमनुप्राप्तःकाकतालीयवत्पुरः ६ इतितेसर्वमाख्यातप
थास्वप्नोपथावयं यथाजगद्यथाचत्वंयथाहृश्यमिदंयथा ७ त्वंचपाद दृश्यमिदंयथादृश्यमिदंपुरः
यथाभावाययाब्रह्म यथेमाजगतांपुरः ८ एतद्बुध्वाभवाशांतो मिथ्यालुब्धकशांतवैनैवमिथंसत्ता
चिन्मात्रमोनरूपिणि ८ स्वयमाभातिनिर्वाणे नैवभातिकिंचन लुब्धकउवाच एवंचेत्तदहत्वंचसर्वे
वाविबुधादयः १० सर्व एवमिथःस्वप्नपुरुषासदसन्मयाः मुनिरुवाच एवमेतदिदं सर्वमन्योन्यंस्वप्नव
त्स्थितं ११ अन्योन्यमात्मनितयासदसन्नानुभूयते दृश्यपेनयथावुध्दं तथातेनानुभूयते १२

कादृश्योभानमेवतत्कांतितिस्तिसर्पः स्फुटतरस्पनरदेवतिर्यवस्थावरादेः स्वप्नप्रापत्वमसंभावितमितिकाङ्क्षा
ध्वनयनलुब्धकआहएवंचेदिति १० ह्यातएवासन्मयःस्फु रितिशेषः इत्थापसामुनिरुत्तरमाह एवमेतदिति
११ आत्मनिसत्अन्योन्यएवतथैवसर्वानुभवादिसर्पःवो धानुसारिव्यवस्थात्वादपितत्तथैसाहदृश्यमिति १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इहत्यास्मराश्चाद्युत्तयातद्भूरत्वसमर्थनं कालेविचकाङ्क्षिगतं सर्वैकात्म्यंचवर्णिते तस्मिन्वर्णितगुणेव ने १-२ तपस्विच
र्याणिभ्यासाच्छान्तिदान्त्यादिसाधनसंपन्नमनंतरस्याधः आत्मज्ञानबुभुत्सयामध्येतद्युयोह्याततयास्वप्नातज्ञासुःसन्स्वप्न
संकथांप्रहृष्यसि ३ ततस्त्वंस्वप्नाख्येनप्रसंगेन आत्मज्ञानंकथयिष्यसि ४ तेनहेलना ५ एष्वसोत्तरंसमाप्यप्राक्त

अन्यमुनिरुवाच आवयोश्चरतोस्तस्मिन्वनेचिरतरंतपः स्वगानुसरणःश्रान्तोस्मगाधयुपेष्यति १ तत्त्वंस्वभावयु
रायाभिःकथाभिर्बोधयिष्यसितपस्तत्रैववविपिनेसाविरक्तश्चरिष्य ति ततस्तपस्विचर्याणिमात्मज्ञा नबुभुत्स
488 यामध्येसत्वम्नजिज्ञासुःप्रहृष्यतिस्वप्नसंकथां ३ कथयिष्यतिस्वैत्वमात्मज्ञानमखंडितं स्वप्नाख्येनप्रसंगेनसो
तोयोग्योभविष्यति ४ इत्यनेनप्रकारेणगुरुस्तस्यभविष्यसि तेनतातपयोक्तोसिगिराव्याधगुरोइति ५ इतितेते
सर्वमाख्यातंयथायंसंस्कृतिभ्रमः यथाहंपादशश्चात्रमिहमत्तेभविष्यति ६ इतितेनाहमुक्तःसविस्मयाकु
लयाधिया तेनसार्द्धंविस्तृतलरंविस्मयमागतः ७ अपरात्रौव्यतीतायांसप्रभातेमहानिनिः तथासंपूजितो
येनतत्रैवइतिमासवान् ८ अनंतरंगृहेतस्मिन्ग्रामगृहेतथा स्थितावावांस्थिरमातीकृतभावोपरस्परं ९ ततो
वहतिकालोयम्गलसंवत्सरात्मकः स्थितोहमागतान्भावांस्त्यज नृगृहलनागिरियथा १० नाभिवांछामिमरणंना
भिवांछामिजीवितं यथास्थितोस्मितिष्ठामितथैवविगतज्वरं ११ ततोविचारितंतत्रतन्मपादस्यमंडलं किंकार
णमिदंतस्यापिकिमयंचेनिचेतसा १२ कोयंपदार्थसंघातःकिंनामैतस्यकारणं अस्मिन्स्वप्नसंदर्शेविद्यो
मैकस्वरूपि णि १३

नमुपसंहरतिइतीति ६ एतत्तदृश्यंजातं ७ रतिप्रीति ८ तस्मिन्वनस्थेगृहे तथातस्मिन्प्राक्तनेग्रामगृहेचकृतभावोवद्ध
प्रीति ९ भावान्अतिष्ठेष्टमिश्रान् गिरिपद्धोद्वाग्निकष्ठ्यादीन् १० ११ १२ एतस्यकारणंनिमित्तंकिमस्ति १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ नि॰पु॰ ४८७ आत्मचिदेकघनस्वभावे अवस्थितंचिन्मात्रनभएव १४ खे चिदाकाशे अप्रतिघात्मस्येत्याभावात्प्रतिघातः योऽस्वभावं
१५ नन्वघ्रादयः सप्रतिघाः कथमप्रतिघाः स्युस्तत्राहनेमद्दति १६ यदाचिन्मात्रकवलंतर्हि कारणमेवनास्तिपिंडग्रहतद्देतो
रप्रसिद्धेरित्याह पदार्थेति १७ तर्हिभ्रांतिरेयमस्त्वित्याशंक्यतत्रापितिनिमित्त द्रष्ट्रादिदुर्वचमित्याहभ्रांतिरिति १८ संवि

द्यौःक्षमावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः चिन्मात्रनभ एवैतेकचंसात्मस्ववस्थितं १४ चिच्चंद्रिकाचलद्दिक्कूल
वभासंतनोतियत् तदिदंजगदाभातिचित्रमप्रतिघात्मकं १५ नेयेद्रयोनचेयंभूर्नेदंखंनायमप्यहं चिन्मा
त्रयमेदंचेत्स्याद्भ्रांतेःकिंनामकारणं द्रष्टृमंताचकोभ्रांतेः व्योमकचनकेवलं १६ पदार्थजातस्यास्यास्याकिं
नामवत्तकारणं पिंडग्रहेहेतुनातुविनाकोप्यर्थसंभवः १७ भ्रांतिमात्रमिदंचेत्स्याद्भ्रांतेःकिंनामकारणं
द्रष्टामंताचकोभ्रांतेःकारणंवाककीदृशं १८ यस्याहमवभंसंचिन्मात्रकंहृदयोजातं असौमयासहगतः
किला [illegible] शोभेणभस्मसात् १९ तस्मादिदमनाद्यंतं चिदाभामात्रमंबरं
अकर्तृकर्मकरणंरूपंचिद्गनमक्रमं २० इदंचिद्व्योमकचनंघटावटपटादिकं स्फुटंकृतइवाकारिघ
टावटपटात्मतः २१

जं१

न्मात्रकमहंयस्यदेहेप्रविष्टःसन् हृदयोजस्यवसं असौब्राह्मणोमयामद्देहेनसहभस्मसाद्भुतः १९ तस्मात्देहादी
नामसंत्वादिदंसर्वंचिदाभा मात्रंवंवरमेव २० घटावटपटाद्यतःआकारतोभवितस्फुटंरूपंकृतइवप्रकारिण
कुतान्निन्द्दित्यर्थः २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५ इत्थं परिदृश्यमानादस्मदीयस्वप्नादपि जाग्रत्त्वेन प्रसिद्धः सर्गः अमलचैतन्यमात्रात्मकः ३ यस्यापि समातस्य दुर्लभे सर्वाः हे मा
धमाशुरो हे पुष्करपत्राक्ष मुने अत्रापि प्राणिमृणु लत्वये ह्यपापिदमते र्बोधस्याबोधनकाले तत्प्राउपादनम अमो ज्ञास्यते इति द्यो
तनाय तथा संबोधनं पुष्करपत्राक्षेति संबोधनतात्पर्यं प्रागुप्रागुक्तमेव ४ वक्तुं प्रतिज्ञातामुपपत्तिमाह अत्रेति अत्र घजाग्रत्तिद
ह्याभ्यां पदतद्भ्यां बुद्धो स्वसंस्काराधानात्स्वस्वतस्तत्वरात्रौ स्वमे शब्दो ऽधुना भवदिनि संस्कारादिसामग्रीसत्त्वात्सः संभा
व्येतापि सृष्ट्यादिकाले प्रसिद्धः सर्गः स्वप्नस्तप्राग्दृष्टः अत्रापि स्वतथा विधएव खेचिदाकाशे विराजते तत्र च चिरप्रलयकाले

489 यथा स्व प्रागस्तथैवायमादौ सर्गो विभासते पृथ्व्यादिरहितोप्येव पृथ्व्यादिभिरुपस्थितः ४ इदमद्यतनात्स्वप्ना
त्सर्गः सर्गोमितात्मकः अयं पुष्करपत्राक्ष मुने प्राथमहामते ५ अद्य दृष्टपदार्थाभास्वप्नेस्वप्नवतो भवत् सर्गस्व
प्नस्तदृष्टार्थाएवादौ खे विराजते ६ एवं सत्स्वप्न इसेवं संदिग्धमिव वा त्रैकिं स्फुटमटमप्यनुभूतं तत्स्वप्नप्रथातो
द्यमः कथं ७ इदमित्थं यदाभोगि स्फुटं स्वप्नजगन्मुने सदैवानुभवस्येव तत्र संदिग्धता कथं ८ अथैवयादि
मस्तस्यावाक्यहित्यवानहं पृष्टवान्न्याथगुरुताकीसौ मे कथ्यतामिति ९ श्रीमुनिरुवाच श्रूयतामिदमाख्यान
मपरं कथयामिते संक्षेपेण महाप्राज्ञनास्यंतो विस्तरस्य ये १०

नमवधानेपूर्वानुभसंस्कारादेरुद्भिन्नत्वादघनन स्वप्नापेक्षयापि लघु एव संभाव्यत्वेन समस्तत्राकोपीत्युपपत्तिरित्यर्थः ६
एवं जाग्रत्सपंचस्याधिकमिथ्यात्वे सति स्वप्नो विभो सर्वः सद्रूप इति मे मतिरितिमतिपदे न संदिग्धमिव स्वच्चयन्तिकंव
ह्रिस्फुटमप्यनुभूतं सत्इ स्वग्रहं मदुपदेशायनुभूपः पुनः स्वप्नध्यातेत वोद्यपः कथं जातः नहि स्वप्नदर्शी कश्चित्स्व
प्नोयं मिथ्येति तदानीं पश्यतीति भावः ७ किंच सदेवज गदनुभवतस्ते असत्त्वसंदेहे बीजमपि तास्ती साह इदमिति ८
आहि सवान् प्रश्नांतरकारणेन निरूद्धवान् ९ १०

स्ती२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० अहंपावनंत्वंयाथ गुरुर्भविताताव दिहैवास्मिहेमु निर्नायकत्वमपि इदंमद्वचःश्रुत्वाइहैवत्वं इहैरतिमेष्यसि ११ इहस्थंमां
नि०उ० चलंनंदयसि १२ १३ वैरवत्तादिनामन्नानांसीमांतस्थानांसामंतानां दुर्द्रुमभूपातांविग्रहेणपरस्परमुद्धप्रसंगेनतानवः
४८६ अल्पीभूताःप्राणिनोयत्रतथाविधःसन्नयंग्रामकःज्झाद्दिनंदपत्तिपलायिष्यति १४ तदा आवांकिंकरिष्यावस्तदाह

अस्मिहंतावदादीर्घतपास्वमनिर्घर्षिकःश्रुत्वेदं मद्वचःसत्यमिहैव रतिमेष्यसि १२ इहस्थंमामिमंत्वंचनस
त्यसिसपर्यया अहंभवद्भिःसहितोनिवत्स्यामीतिनिश्चयाः १८ साधोपातेपुवर्षेषुततः कतिपयेष्विह सर्वपंसु
विनाशस्तेदुर्भिक्षेणाभविष्यति १३ मन्नसीमांतसामंतविग्रहेणतदैवच सर्वंज्झात्तनुप्राणिग्रामकोपविनंदयति
१४ तत्तद्दुःखप्रजानंतौचिरमाश्रुसितौमिथः शांतौविदितवेद्यत्वात्समौसर्वार्थनिस्पृहौ १५ इहैवैकत्रक
स्मिंश्चित्तरुखंडकजालके समाचारौनिवत्स्यावः शून्यं चंद्रार्कौयथा १६ उसत्स्पतेत्वरएपेस्मिन्कालेनव
नमुत्तमंप्रालता ललताजालवलिताखिलभूतलं १७ तालीतमालदलतांडुवर्ममंडितगांब्याकोश प
द्मवनदिकासिद्धदंकूजच्चकोरखचचारुलतानिकुंजमु भासिनंदगमिवागतमंतरिक्षात् १८ इतिश्रीम
हारामायणेयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेमुनिरात्रिसंकथावर्णनंनामसर्गः एकशतुत्तरद्विपंचाशत्तमः १५२

ततइतिद्वाभ्यां १५ १६ अस्मन्निवासादरण्येऽन्नमउत्तमवनकद्दानिकुंजंवसुत्स्यतेऽत्तमलेवप्रपंचयतिशालेसादिसार्द्धे
न १७ ब्याकोपैःपपवनेरधश्वरणाश्चयणांहवेध्रमानाइवपुष्पैर्दिकासिनोवद्भाय अंतरिक्षात्स्वर्गादागतंनंदन
मिवस्थास्तवनंऽत्तसत्स्पतइतिपूर्वश्चान्वयः १८ इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेऽत्तमार्द्धेमुनिरा
त्रिसंकथापर्णननामएकशदुत्तरद्विपंचाशत्तमःसर्गः १५२ ॥ ॥ ॥ रामः रामः
४८६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० कुतोनास्तितआह चिद्व्योमेदर्पणस्येति यतः परमात्माकृतेरप्यंतःस्थितस्यास्य चिद्व्योमदर्पणस्य यत्रइदंजगद्रूपं प्रतिबिंबति २०
नि०उ० हेविधेयस्मात्साविद्याचितेरियंस्थितिस्तस्मादिदमविद्याप्रयुक्तं दृश्यंकियद्दूरं इदमनर्थकृत्स्वस्यात् तस्यद स्यसायारस्य
४६० नंतनिरवद्यंब्रह्मकियद्दूरंवासाकाशवत्संसारेऽस्मिन्ब्रह्मानन्दमयादृश्यवर्जंजलाद्रूष्यमेवआवश्यकेक्रमः २१ एवंकृपम
हे३

चिद्व्योमदर्पणस्यास्यपरमात्माकृतेरपि अंतस्थस्यैवनायत्रतत्रैदंप्रतिबिंबति २० तस्मात्किंयदनंतंस्यादिदं
दृश्यमनर्थकृत् तस्यपारेकियद्वास्यादाकाशदृश्यमेवतत् २१ एवंमर्थमहंज्ञातमिसंप्रार्थयेवरं शृणुदेवेश्वराविः
490 घ्नंतस्त्वेवाश्नुयामहमे २२ इयंस्वछंदसुखुमेनीरोगात्कृततनुश्चिरं गारुडेनचवेगेनसंयुताव्योमगामिनी २३ प्र
तिनाडि कुमेषालब्धद्विंगछतुयोजनं क्रमेणजगतोवाह्येभवत्वाकाशरूपिणी २४ साकाशस्यास्यदृश्यस्यलभेय
परमेश्वर अंतमिछमनंत स्यपरमोस्त्वितिमेवरः २५ इतिसाध्वीत्वयाप्रोक्तोदेवदेवोवरंप्रभुः एवमस्त्वितवेसुक्ता
यास्यसंतर्द्धिमीश्वरः २६ गते तस्मिन्महादेवे देवैः साहदिवस्ततो तपसातिकृशोदेहश्चंद्रकांतिर्भविष्यति २७

यशालंप्रसन्नंपनभवितुंइमंवक्ष्यमाणंवरंसंप्रार्थये २२ इयंमेतनुःस्वछंदम्लुनीरोगामारुडेनगरुडवेगेसदृशेनवेगेन
संयुताव्योमगामिनीचास्तु २३ नपुनःप्रतिनाडीकंप्रतिदाणंप्रत्येवयवंचयोजनं एषामेतनुर्द्धिंगछतुकालक्रमेणाज
गतोलोकत्रयाद्वाह्येभवतु आकाशवद्विशालरूपिणी २४ अहंसाकाशस्यअस्यदृश्यवर्गस्यअंतंलभेय २५ महातिदेवेवेध
सित्रिमूर्तीनामभेदाद्वामहादेवेचंद्रस्यकांतिर्यस्यतयाविधोभविष्यति

राम:
४६०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ममनिरूपल्पदेश्चात्मनि विश्रांतिः कदास्यादिति पप्रच्छ ततः मुनिस्तं प्रत्याह ११ जीर्णदार्वल्पकाग्निवत्संस्थितस्त्विल्कस्त्याजन्मांतरे
उद्बोधमेष्यतीति स्फुचित्तं सांप्रतं दग्धमुच्चितं दाह्यं दग्धं शक्यमपि दर्पणेऽनर्घ्ये आक्रम्यन स्थितं १२ काले चिरेण १३ भूतले
केनापि मनसाप्यसंभावनादस्मद्भुतं १४ संस्कृतः ज्ञात्प्रस्क्ततः तयाविद्दसिप्त्व्या ज्ञानसारतयाऽप्रनववुद्ध आत्मापेनतयाविधो
तएव दोपमानं सवितृ लं असमर्थं समाप्छादसः १५ आत्मविकल्पेन स्वमनोरथकल्पनमात्रेण १६ इत्थमनेनैव सांप्रतं क्रियामा

तपः कुर्वन्कदाचित्स पुनः पप्रच्छतं मुनि कदास्यादात्मविश्रांतिर्मत्याह मुनिस्ततः ११ मुनिरुवाच ज्ञानं तदुपदिष्टं ते
जीर्णदार्वल्पकाग्निवत्संस्थितं हृदयोकं ल दाह्यमाक्र म्य नोच्चितं १२ नाभ्यासेन विना ज्ञाने शिवे विश्रांतवानसि अ
भ्यासेन लकालेन भूशां विश्रांतिमेष्यसि १३ अविद्यादिद मालीयमंथाकर्णयनिर्णयं ममकर्णपतः कर्णभूषणं
ला ४ भूतला भुवं १४ संस्कृता नवबुद्धा ज्ञानसारतयात्तया दोलायमानसंविल्लेनमूर्खेनिच्चपंडितः १५ अविद्यात्मपमा
भोगि किं प्रमाणमिदं जगत स्यादित्यात्मविकल्पोनतपस्त्वं कर्तुमुद्यतः १६ इत्यं तपस्त्वया घोरंकार्यं युगशतं प्रभु प
रमेष्ठीततस्तुष्टस्त्वामुपैष्यति सामरः १७ मार्गयिष्यसि तस्मात्त्वं वरदस्य वरं इदमुद्दामु दौरात्म्यं निजसंदेहसंशयं १८
देवाप्यं दर्पणरूपेस्मिन् दृष्टा विद्याभ्रमे सति क्वचिदादर्शविन्यास्मि प्रतिविंबम लोऽस्मितः १९

एवं प्रकारेण युगशतं व्याधस्याजीवनासं भावादर्थादनेकजन्मभिः १७ वरदस्य तस्य विधेः सन्निधौ उदामदौरात्म्या त्रिजं
मनोरथकाल्पितं वरं मार्गयिष्यसीति पावत् १८ यस्मादर्पयिष्यसि तस्मात्प्रियवत्साह देवेति हे देव विधे आत्मिन्दर्पणरूपे
दर्षे अविद्याभ्रमे सति आदर्शवत्स्थिते ब्रह्मणि प्रतिविंबमतेनोज्झितः प्रदेशो नास्ति यत्र जगत स्यमो निविद्वेपस्थितिः
स्यादित्यर्थः १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वैरूर्वीस्थैर्जनैरिंदुमंडलसंलग्नतया दृष्टानां धूमनीहारधूल्यादीनां जालं इंदुमंडलस्याः ज्ञातदशायादगसंतासत्त्वजगद
पिञ्जालनः अन न्मूलं प्राप्यास्थिते तत्त्वविदितादकूअसत्तासदेवेत्यर्थः ३७ ३८ प्रस्फुरन् संचरन् व्योम्नव्यक्ताकाशे ३९
निर्देहपसिच ४० तदेवाह किमिदमित्यादिना ४१ अप्रमाणः परिमितः यावद्भावितत्रैवउपगम्यते ज्ञायते ४२ इयंदश्यरूपाप्र
मीयते अनुभूयते मीयते अनुभूयते मीयते यत्तापरिच्छिद्यते हिंस्यते वा ४३ अनेनात्ति प्रबद्धदेहेन साधुसच्छास्त्रसंग

सर्वेर्वीजनदग्धानां लमैत्र्यानामिंदुमंडले यादृग्जालं जगत्तादकूस्थितेन स्यत्वमात्मनः ३७ पुनः सर्गः पुनर्व्योमि
पुनः सर्गः पुनर्नभः इत्येवं पश्यतस्तेत्रदीर्घकालः प्रयास्यति ३८ अथ दीर्घेण कालेन प्रस्फुरन्सर्गवर्णके उद्वे
गमेष्यसिव्योम्नि महामतिमनिश्चयं ३९ उद्वेगमेष्यसि ततस्तपसोनुभवन्फलं निर्दहपसित्तदादेहमनंताव
रदूरकं ४० किमिदं कुशरीरं मेरी अर्ध्वभारभूतमिवास्थितं मेर्वादिभूभृतां लद्यमपियस्मिन्तृणायते ४१
दहोमम प्रयाणोयंव्यात्यं व्योमम पाखिलं दूरयामिखमद्यापि भाविनैवोपगम्यते ४२ अविद्यावत्तघोरेय
मनंताचप्रमीयते मीयते न चकेनापि ब्रह्मज्ञानसमं विना ४३ तमिमे संत्यजाम्येव देहमाविष्टांतरं नानेन
किंचिदाप्नोमि साधुसच्छास्त्रसंगमं ४४ अनंतापारपर्यंत निरालंबावरास्पदं किं नामेदं शरीरं मे स्थदुष्प्राप्य
र्थसंगमं ४५ इति संचिंतयन्देहं धारणां प्राणरेचनीं कृत्वात्यक्ष्यसि संभुक्तात्फला त्कुल्कं यथा खगः ४६

ममन्यद्यामोहसाधनं किंचिन्नाप्नोमि ४४ सुदुष्प्रायः आर्याणां तत्त्वविदां संगमो येन ४५ प्राणरेचयति शरीराद्व
हिर्नयति तच्छीलां धारणां कृत्वा यथा खगः पक्षिः संभुक्तात्फलाद्दाडिमादेः शुष्कं नीरसं वीजत्वगादिभागं त्यज
तितद्वत् ४६ रामः
४८१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सभवान्व्योम्नितस्मिन् वरप्राप्तुतस्त्वाणएवतनोभद्राश्रुताक्तितिं ऊर्ध्वमदृष्ट्वं न पश्यति २८ २९ वहन् गच्छन् सरितां मंतइवजग
गतस्त्रैलोक्यस्यांतेतैतेवपुर्वीवृद्धिष्यतेइतिपरेणान्वयः ३० निष्पारस्याम्बरस्यपूरणं निरवकाशतासंपादकं ३१ नि लमप्र
तिवंधमेवाधारभूतंपदनंतंगगनं तस्यक्रमादाक्रमणात् ३२ सर्गानेवविशिनष्टि परमार्थेत्यादिना परमार्थमहाका

द्वि २

ममापच्छन्नमस्कस्य तस्मिन्नेवक्षणेततः लक्ष्यतिमेष्यतिसव्योस्ति चित्तस्यार्थ ददिद्वया २८ द्वितीयइवशी
तांशुर्द्वितीयइवभास्करः द्वितीयइववीर्वाग्निश्चंद्रार्कस्य र्ध्वया स्थितः २९ ततोगरुडवेगेनदशास्यनभसस्तथा
श्रतं प्रासुवहन्वेगाज्जगतः सरितामिव ३० जगतोंतेततोजस्त्रंततोवर्द्धिष्यतेपुनः कल्पांतमत्तार्णववन्निष्पारां
वरपूरणं ३१ द्रदयस्यथमहाव्योम्निवर्द्धमानोवृहद्वपुः सर्गान्नर्गलाधारनिरंतगगनक्रमात् ३२ परमार्थ
महाकाशशून्यतावानचक्रकान् स्वभावद्रवतोदेशाच्चिदर्णवतरंगकान् ३३ संविद्धनेयथास्वप्नेपुरोद्यानांति
स्वात्मकाः तथातदातवेष्यतिसर्गावर्गानिरर्गलाः विस्फुरंतिमहाव्योम्निपयोघाः कम्पितानिलैः तथासर्गा
ननातास्त्वंद्रदयस्यक्षीणनिश्चयः ३४ समासते क्षणस्त्वां यथाजालं सदप्यसत् जगदात्मतयाकाशसंविदां रे
सदप्यसत् ३६

ड

शास्यशून्यताप्रयुक्तान्वातचक्रकान्वात्या इवस्थितान् स्वभावः अज्ञाततास्वभावस्तत्त्वदाण द्रवतायाउदेशाद्वुल्लेकात् आवि
र्भूतांश्चिदर्णवतरंगकान् ३३ एष्यंतिदृष्टि यथामितिशेषः ३४ यथाविस्फुरंतितथाविस्फुरितानितिशेषः ३५ यथासौध
स्थस्त्रीजनानोविचित्रवातातपनजालेनवहिःपश्यत्सुसाभासमेक्षणेरोच्यतेनान्यथेपांततथाविधानांविचित्रवाताय
नाजालं सदप्यसत्त्वापंतथाचिदाकाशसंविदां तत्वविदांज गदात्मकं वै चित्र्यं तत्र सदप्यसत्प्रायमेवेत्यर्थः ३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि शाक्तनदृढसंकर्मिणमानंत्वादनिर्मेदाप्रसंगइत्याशंक्याह जयंतीति यैः पुरुषधौरेयैः प्राक्तनैः स्ख्तैरद्यतनानि शमदमादिसाधनान्युपेत्य संवित्रयैर्ब्रह्मसंवित्प्रापकैः श्रवणाद्युपायैस्तत्वज्ञानं प्राप्य ब्रह्मतत्वमेव स्वरूपं न जगद्दर्शनेन जागरितं ते पुरुषश्रेष्ठाः प्राक्तनानि सर्वकर्माणि दुःसंकल्पवेदनानि च्यावत्यं तदत्तया अपि मूलोच्छेदेन जयंतीना न्येइत्यर्थः ५६ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धे एकशदुत्तरपंचपंचाशत्तमः सर्गः १५५

वायौ स्थितो व्याधजीवः सिंधुम्ब्लाविदूरथं हत्वामात्रिमुखात् श्रोतास्वतेत्वमिहवाप्यते कत्वादेह परित्यागं जीवः

जयंतिकर्माणि हि वेदनानि यैः प्राक्तनैरद्यतनान्युपेत्य शरीरदाहैरपि न विकारसंविन्नयै ब्रह्मतयैवस्थं ५६
492
इतिश्रीयोगवाशिष्ठे महारामायणेमोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे भातिसंपातिवर्णनं नाम एकशदुत्तरपंचपंचाशत्तमः सर्गः १५५ व्याध उवाच अनंतरहेभगवंश्चित्तताकाशवासिनः किंभविष्यतिमेतत्र देहेधःपातिनिहिते १ मुनिरुवाच शृणुव्याधहितस्वस्मिन्देहेत बुपरिक्षते किंभविष्यद्विभव्यात्मंस्तस्मिन्परमकांबरे २ देहेतस्मिन्परिभ्रष्टेजीवस्तत्प्राणसंयुतः भविष्यत्यवरवाततलवोर्जितरूपि णि ३ तस्मिन्वाततवे चेतो दर्शपहत्स्थितं पुरः स्फुरंद्रक्ष्यतिभूपीठंभवान्स्वप्नेजगद्यथा ४ महत्वात्चित्तदत्तेतजीवोद्रक्ष्यतिते तः राजाऽहमस्मिन्भूपीठइतिसंकल्पितार्थभाक् ५

प्राणसमन्वितः व्योम्नि स्थास्यतितेतस्मिन्वातात्मस्द्देमोपिवातवदितियदुक्तं तच्छ्रुत्वा व्याधस्तदुत्तरस्वभविष्यं पृच्छ तिअनंतरमिति १ परिक्षतेनष्टेसतिपरमकांबरेअव्याकृताकाशे २ ३ तस्मिन्नेववाततलवेतेचेतः हृत्स्थंस्थितंस्वांग स्यंवासनामयंभूपीठं तदुपलक्षितंसारंजगत् द्रक्ष्यति ४ चित्तवृत्तैवजगदाकारेणमहत्वातेजीवःतत्रअहंरा जाहमस्मीतिद्रक्ष्यति ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४७ तत्र तस्मिन् जगति ४८ शुष्का नीरक्ता प्राग्वर्णिता सा मातृमंडला भगवती कालीत्तद्देहं प्राग्वर्णितप्रकारेण गणैः सह
भक्षयिष्यसि ४९ ५० इदं भाविस्वदेवसंकल्पफलं श्रुत्वा ततो निर्विण्णो व्याधस्तत्परिहारोपायो स्तिवा न वेति पृच्छतीति श्रु
त्वेत्यादिना यद्यस्मात् हेतोः अर्थेन पुरुषार्थभ्रमेण दुःखभेदार्थितं संकल्पेन समर्थितं ५१ हे वरश्रेष्ठ भगवन्
सैषा भाव्यर्थस्थितिस्त्वयोक्ता अयं भवितव्यो र्थो यथा स्यात्तथा विधा काचिद्युक्तिर्विद्यते यद्वा नास्ति तत्त्वयोच्यतां

कल्पादेहपरित्यागं जीवः प्राणसमन्वितः योक्ष्यस्यास्यति ते तस्मिन्वाता स्कन्दो पि वातवत् ४७ छिन्नप
क्षो महामेरुरि दिवद्देहः पतिष्यति तत्र भूलोकशैलादि सर्वं चूर्णं करिष्यति ४८ शुष्का भगवती देहं तत्तदा
भक्षयिष्यति समातृमंडला तेन निर्देषिवाम्भ विष्यति ४९ इत्यात्मनोदं तमखिलं श्रुत्वा नासितुवृत्त त
पत्ता लीवनेकतापयेह्नसितपाकुरु ५० अहो नु भगवन् दुःखं परिभोक्तव्यमद्यार्य मया व्यर्थमनयायेप
दर्थेन दुरार्थितं ५१ व्याधउवाच विद्यते किं विमोकाय युक्तिः सैषा स्थितिर्वरा अन्यथा भवितव्योर्थो य
दि नास्ति तदुच्यतां ५२ मुनिरुवाच अवश्य भवितव्योर्थो न कदाचन केनचित् विधातुमन्यथा शक्यः तं
न द्वरति यत्नतः ५३ वामावामशिरःपादविपर्ययविधौ यथा पुंसो न विद्यते शक्तिस्तथा भावान्यथास्थितौ
५४ ज्योतिःशास्त्रार्थविज्ञानैरिह भाव्यर्थवेदनं भवत्यस्य दृढं त्वन्न किंचन कदाचन ५५

५२ यतस्तत् तदिदानीं तन्न यत्नतो न नश्यति ५३ यथा पुंसः स्वदेहे पि वामावामभावयोः शिरःपादयोर्वा यो विपर्यये
विधौ व्यासासकरणे शक्तिर्न विद्यते तथा भाव्यर्थानामप्यन्यथास्थितौ स्थापने ५४ तस्य परिज्ञानमात्रं तु शा
स्त्रीयोपायैर्भ वति नान्यथात्वमित्याह ज्योतिःशास्त्रेति ५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा०टी० तदेवाहगृहीतेतिसासरस्वतीहेलयागृहीतायाःअस्याःलीलायाःमोहादीन्अपिकापीहिसंसाधयति १८ तस्याःभवतांनाशोपरि
नि०उ० भवेकदर्थनात्केशरूपाःआशक्तिःफैव १९ युक्तंउपपन्नंकथितं यद्येवंतर्हिसविदूरथोजेतुमशक्यएवातःएतस्यसमरे
४९३ वधोयोजातःसआश्चर्यःअसंभाव्यइत्यर्थः २० २१ २२ अवध्यसंविदाससंकल्पमात्तपादेनासमोएवसंपादितःतेनस्व

गृहीतायाःस्तुतात्वेनसादयाभुक्तमादिनीसंसाधयतिकापीहिमोहादीन्अपिहेलया १८ वरेणशाश्वमात्रेणज
गदव्यज्जगत्त्राणंतत्करोतिसाभवन्नाशेतस्याःकैवकदर्थना १९ सिंधुर्वाविद्यपति त्वयावैयुक्तंकथितंयद्येवंतर्हि
493 दूरथःअशक्योजेतुमाश्चर्यंएतस्यसमरेवधः तदेवंसंप्रासादेनभगवत्यासमन्वितःकिमित्यस्मिन्रणेतस्मिन्
जयंराजानलब्धवान् २१ मंत्री: तेनसंप्रार्थितादेवीसर्वकालमखेदिना मोहोस्तुममसंसारादितितामरसेक्ष
णे २२ तयातेनविभोतस्यसएवा वंध्यासंविदा संपादितस्तेनतदाश्रितआजौपराजयः २३ सिंधुः यद्येवंतन्म
यादेवीसदैवैवाभ्यपू ज्यते मोहंकिमितिमेमेवाददातिपरमेश्वरी २४ मंत्री: एवाहिक्लिष्टाचित्तंतःसर्वस्यहृद
येसदा संविद्रूपाभगवतीसैवप्रोक्तासरस्वती २५ येनयेनयथालीयाप्राप्यतेस्वयमेवसाप्रपद्यतितथैवास्तुतस्मा
त्त्विदनुभूयते २६ नप्रार्थितेवाभवतामोहार्यमरिमर्दन प्रार्थितेवत्वयासंविदालीयाशत्रुशांतये २७ सिंधुर्वादि
सा०१ ध्यति न शर्थितामयाकस्पादनेनैवासरस्वती संविद्युद्धामयाकस्मात्प्रार्थितानेहमुक्तये २८

तएवपराजयःआश्रितः २३ २४ ज्ञातिःपरार्ख्यावैस्वयंतसर्वशाश्वद्वीजभूता २५ आत्मीयास्वात्महितातस्मात् दाना
तदीयसत्यकल्पचिदेवव्याकुलात्मना अनुभूयते २६ २७ मयैवअनेनविदूरथेनरासार्थंकिस्मान्नसंप्रार्थितामया रामः
वाग्रनेनैवमुक्तयेकस्मान्नप्रार्थिते इत्याशंक्याहरेएयोऽयं २८ ४९३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतिशयेनसामंतैर्मानितःपूजित ६ चततःसमुद्रांतायाःभुवःराज्यंमेपित्रादत्तमुपागतं ७ यःशत्रुर्विद्यतेसःप्रयत्नेनविनान
जीयते ८ ९ १० विदूरथमहीभुजासहयुद्धंभविष्यति ११ त्वविदूरथंहनिष्यति १२ भयाक्रांतेदिक्पालैरप्यादत्तंशासनंयस्य १३

तत्रास्यसहसैवाशुप्रतिभोदेष्यतिस्वयं अहमस्मिन्नृपःश्रीमान्सिंधुर्नाम्नातिमानितः ६ अष्टवर्षाद्भिमेराज्यंगतेपि
तरकाननं भुवःअहसमुद्रायाःपित्रादत्तमुपागतं ७ सीमांतेभूपतिःशत्रुर्विदूरथइतिश्रुतः विद्यतेयःप्रयत्नेन
विनानामनजीयते ८ इदंमेकुर्वतोराज्यंसंवत्सरयतंगतं अहोभूत्सकलत्राद्यःसहमुक्तंमयासह ९ कष्टमेषप्र
मो४ वृद्धोमेसीमांतवसुधाधिपः अनेनसहसंग्रामोदारुणःसमुपास्थितः १० इतिचिंतयतस्तत्रविदूर थमहीभुजा
भविष्यतिमहद्युद्धंच — तुरंगवलदपि ११ महतातेनयुद्धेन हनिष्यसिविदूरथं करवाललतालूनजंघलांवि
रथोपिसन् १२ चलःसागरपर्यंतंभूतलेभूपतिःस्ततः भविष्यसिभयाक्रांतदिक्पालावनिमंडलः पंडितैर्मंत्रि
भिःसार्द्धंकरिष्यसिकथाइमाः १४ मंत्रीवदिष्यतिअस्माभ्यर्थमिदंदेवयदेवंसविदूरथः दैवेनविजितोयुद्धे
नीतश्वयमसादनं १५ त्वंवदसिभोःसाधोसधनस्यास्यकल्पांतार्णवरंहसः वै रो विदूरथोराजाकिंय
र्थवदुःसहः १६ मंत्रीः लीलानामास्यभा र्यास्तितयातितपसार्जिता मातासरस्वतीदेवीजगद्धात्रीनिरं ज ति

जा२

पंडितैःश्रुतत्वम्भिःइमावदंपमाणः १४ तत्रतलविलक्षिमंत्रीवदिष्यतिअसावर्यमिति सधनत्वादेवसेनयास्व
वाहुव लेनचकल्पांतार्णवरंहसोममविदूरथोराज्ञःकिमर्थंकेनवलेनदुःसहोजातस्तद्वदेत्यर्थः १६ माता अर्जिता
मातृभावेनस्वाधीनीकृतेत्यर्थः १७

वा०टी०
नि०उ०
४९४

दृष्टांतसिंधुजीवभ्रांत्तानास्थितिंवत्तुंब्रह्मणएवोपाधिसंबंधाज्जीवभाववित्त्वदया आद्यं ब्रह्मस्वरूपस्थितिंदर्शयतिकि
मपीति २ तस्यैवसार्वात्म्यमाह स्थितमिति अहंचित् अतश्चैतामोतिसंकल्पसंविदं प्राप्यसमष्टिव्यष्टिचितीभूयतदु
पाधौजीवनामेवगत्वा आस्तेवपुः उपाधिंप्रसजन् ४ किंतद्वपुर्यदसजज्जीवतांगतं तदाह चित्तंत्विति स्थूलमिदंव
पुस्तर्हि किंतत्राह तद्देवेति ५ तच्चित्तमेवपरलोकेहलोकाद्यैः स्वप्नजाग्रज्जीवनमरणभोगमोक्षाद्यैः संकल्पैः अना
कारमपिसाकारजगद्धस्थितं ६ इदंरहस्यंतत्त्वविदोविदुर्नान्येइत्याह अनाकारमिति ७ अप्रतिघरूपेजगदाकार

किमप्याद्यंतरहितमस्तीहसदनामयं स्थितंत्वमहमित्यादिरूपेणब्रह्मशब्दितं ३ तद्ब्रह्मस्वयमेवाहं चिद्वे
त्तामीतिसंविदं जीवनामेवगत्वास्तेचित्तीभूयात्सजद्वपुः चित्तंतुगगनाच्छत्वंवपुर्विद्धीतिवाहिकं तदेव
वास्तिनेहान्यदाधिभौतिकतादिकं ५ चित्तमेतदनाकारंसपिसाकारवत्स्थितं संकल्पैः परलोकाद्यैः स्व
प्नाद्यैरेतदेवसत् ६ अनाकारमपिस्फारं चित्तंजगदिदंविदुः यएवपवनोनामसएवस्पंदनंयथा ७
यथागगनशून्यत्वेजगच्चित्तेतथैककं अत्राप्रतिघरूपेस्तिनमनागपिभिन्नता ८ हृदयस्थजगज्जा
लं नाकिंचित्किंचिदास्थितं जगद्धिद्धिनिराकारंचित्तमेवनवास्तवं ९ सत्वमेववपुःपूर्वमुदितोब्रह्मणः
पदात् अयमेवससंपन्नोयोद्यतामस्ततामसः १०

कल्पनेनिरंकुशसामर्थ्येअत्रचित्ते ८ मिथ्यात्वान्नकिंचि हृदयस्थंवासनारूपमेवजगज्जालंवहिरिवकिंचि
द्विवास्थि ९ पूर्वप्राप्यमिकमिकसर्गैसात्विकदेवतघटितरूपत्वात्सत्वमेवहैरण्यगर्भरूपंसमष्टिवपुर्ब्रह्मणः
पदादुदितंअयंसमष्टिरेवव्यष्टिभावेतामसविषयासंगेनउत्पत्तिप्रकरणोक्तलीलाराजससात्विकादित्रयोदश रामः
धाभागक्रमेणसतेजीवोद्यतामसतामसःसंपन्नः १०
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तवस्वेछानुसारिप्रवृत्तौमांप्रतिप्रश्नोपमयुक्तइत्याशंक्यतत्तात्पर्यंप्रकाशयति मदाशयेति आशयश्चित्तं वहुतामदात्मभू
ताध्येषाममनोद्योछालद्वारेणज्ञप्तिंद लामाधनसंपत्तिद्वारेणमन्मोदायकृतो नचेष्टतइत्याशयइत्यर्थः २८ नत्वान
मस्कृत्य ३० नत्वांतंत्रेणदेवाअनुहृतिकिंतुभक्तचित्तानुसारेणैवसर्थेयचित्तस्तन्मयोभवतिगुह्यमेतत्सनातन
मितिश्रुतिःप्रमाणमित्याशयेनाह यच्चित्त इति नचैतल्लोकेऽप्रसिद्धमित्याह आवालमिति ३१ येनुपुरुषेणअम
लयाविदाजस्याअंतःस्वचित्तेऽप्रमलात्मरूपंयदेवराज्यंमोद्यो ऽन्यद्वाअभ्यासमयंदृढाभ्यासप्रचुरंयदेवकृत्वा

मदाशयगतताध्येषाज्ञप्तिंदत्वासरस्वती मन्मोदायकिमित्संगसद्रूपापिनचेष्टते २८ *मंत्री:* असुयःप्राप्तो नो
भ्यासस्तवास्तिरिपुघातिनः ततेषामुक्तपुनत्वा त्वयानप्रार्थिताविभो २९ यच्चित्तस्तन्मयोजंतुर्भवतीत्याजगतस्थि
तेः आवालमेतत्संसिद्धंकर्तुंशक्नोतिकोन्यथा ३१ यदेवनेनामलयात्मसंवेद्यतेभ्यासमयंविदांतः ध्रुवोपमर्देन
तदेवसोऽगसदस्वसद्योभवत्यविघ्नं ३२ *इति श्रीमहारामायणेयोगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणेसिंधुसंबोधनंनामैके
नाद्युत्तरषट्पंचाशत्तमःसर्गः १५ हेनृपसिंधुः* आर्पितार्थविभुःकोहमभवंविमतिःपुरा यद्वशान्मेकु शंस्का
रः प्राप्तो नो त्ति भवप्रदः १ *मंत्रीवदिष्यति* इहस्पष्टतणोराजन्सावधानपरः दाणं चोदितःसंदधाद्वीदमथमोद्य
विनाशनं २

संवेद्यतेतत्सतदानी विद्यमानसत्रद्धिलहाणेयास्ततदेवसर्वंतिरवासतोपमर्द्देनसपुरुषः अविघ्नंस्वयमेवावश्यंभव
तिनान्यःकश्चितस्य लब्धतोस्तीत्यर्थः ३२ *इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेएकशदुत्त
रषट्पंचाशत्तमःसर्गः १५६* वर्णितेसिंधुदितःप्रेरितःसन्माधस्यअज्ञानस्यविनाशनं इदं मद्वचनंहृदिदधा
सिधार पिष्यसि २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रमोक्षदशोपयविलंबप्रयोजकचित्तगुणदोषैरेवजीवानांजातिभेदकल्पनेतिदर्शयंस्तावत्पंचजातीर्विभज्यलक्षयतिप्राथ
म्येनेत्यादिना प्रथमादिकल्पादौप्राथम्येनैवजीव त्तामिवगच्छतिब्रह्मणितस्मिन्नेवजन्मनिश्रौतसात्त्विकज्ञानैश्वर्ययुक्तया
बुध्याविषयभोक्ता तस्मिन्नेवजन्मनिमुच्यतइतियावत् तज्जातिः सात्त्विकीयथासनकादीनां १४ कंचित्कालंभवेभ
वहेतामज्ञानेवर्त्तमानेसति तस्मिन्नेवजन्मनि ज्ञानैश्वर्यादिभव्यगुणैर्युक्ताचेन्मुच्यते तदाकेवलसात्त्विकीप्रोक्ते

प्राथम्येनैव यद्ब्रह्मजीवतामिवगच्छति तदैवबुध्याभोक्ता तज्जातिः १६ वर्त्तमानेभवेभव्यगुणैर्युक्तालमान
दकेवलासात्त्विकीप्रोक्ताजातिर्ज्ञातिविदांवरैः १७ नवाभवैश्चबहुभिर्मोक्षैकभागिनी जातिस्ताप्रोच्यतेतज्ज्ञैः
सद्भीराजस तामसी १८ वर्त्तमानेभवेभव्यगुणैर्मुक्तांलमानन्द केवलाराजसीप्रोक्ताजातिस्वल्पभवेभवेत् १९
प्रथमासंतवहु भिर्भविश्चजन्मो ऽधोगामिनी जातिस्तप्रोच्यतेतज्ज्ञैःसद्भिःस्तामस तामसी २० सामान्येवब
हुभिर्जन्मभि र्मोक्षगामिनी केवलातामसीप्रो क्ताजातिर्ज्ञातिविशारदैः २१ क्रमेणानेनजातीनांविविधा
भेद कल्पना तासां तामस्यांजातौजातोसिमानदः २२

सर्वः १७ याजातिःकल्पादौनवाश्रमिनवतयाभिव्यक्तापिवहुर्जन्मभिभोगि भुक्त्वेषुक्रमेणमोक्षैकभागिनीचेत्सदव
तितदाराजसराजसीसर्वः १९ स्वल्पभवेदशपंचजन्मांतरकालमपितस्मिन्काल्पेभव्यैर्विवेकादिगुणैर्मुक्तारहितावहु
तरजन्मपरंपरोत्तरंभव्यगुणान्लभत्तेचेत्केवलराजसीसर्वः २० प्रथमाकल्पादिमारभ्यप्रसंतवहुभिःस्थावरकीट
किराताद्भिरंते मोक्षभागिनी चद्वेत्तामसतामसासर्वः २१ सामान्येनानुत्कृष्टेनरक्षःपिशाचशूद्रादिजन्मभिर्वहुभि
र्मोक्षभागिनीचेत्केवलतामसीरतासांजातिनामध्येत्वंतामसतामस्यांजातोसि २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रश्नः स्पष्टः १० अपरिछिन्नस्यैवात्मनो हिरण्यगर्भभवेन परिछिन्नत्वमायया कृते हिरण्यगर्भ एव सर्वाः संज्ञाः करोतीत्याशयेनोक्तम्प्रा
हजंतो रितिएवं तथा ११ आत्मनिरेव व्यष्टि जीवेषु समष्ट्यात्मैव संज्ञाः करिष्यति सैवात्मेति सोचिल्लोपे लोपेत्पादपूर्णमिति सलोपः
तथा आतिवाहिके समष्टि स्वदेहे पंचीकरणेन आनधिभौतिकतानाम्निकृते तदवयवे पुष्पाद्याः संज्ञाः करिष्यति १२ एव

सिंधुर्वदृपति किमुच्यते महाभागवद्भूतामसतामसः क्रिपंतेपूर्वमेवैताः केनसंज्ञाः परेपदे १० मंत्रीवादिष्यति जंतोः
सावयवस्येह हस्ताद्यावयववापथा तथानवयवस्यैवमातिवाहिकतात्मनः ११ पश्चादात्मनि सैवात्मनानाः संज्ञाः
करिष्यति आधिभौतिकतानाम्नि पश्चाद्या आतिवाहिके १२ स्वनाभेस्मिजगम्दाने संकल्पेनात्मरूपिणं सं
ज्ञात्मनात्मरूपेण स्वयंव्यवहरिष्यति १३ त्वामातिवाहिकाकाराभूत्तन्स्फुरितवान्नयं जानिर्महात्तमस्कोयमि
तितत्राभिधाकृता १४ ब्रह्मणोनिर्विकारस्यविकारिण्णइवभ्रमो जातपाजीवतापत्तौकलितविविधाभिधाः
१५

नामरूपेकल्पयित्वा व्यष्टि समष्टि भावेन स्वयमेव व्यवहरिष्यति १३ तत्र नवं व्यष्टिभावकल्पने त्वामुद्दिश्यपपात स्थि
संकल्पेन यद्व्यष्टिभावेन हिरण्यगर्भापत्महातमस्कोयमितिस्फुरितवान् तत्तस्माद्धेतोस्त्वातिवाहिकाकारा जाति
स्तासतामद्दीमहातमस्केसमभिधाकृतेत्यर्थः १४ मे यमेकैवाभिधा किंतु ब्रह्मणो जीवभावे तत्तदुपाधिगुणानुसारे
णराजसंसात्विकादयस्त्रयोदशाभिधाः कृताइत्याह ब्रह्मण इति १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
४९९

विमुक्ततांजीवन्मुक्ततां ३४ ससिंधुः राजा तत्संगमेन नित्यं विचारणपरः सन् ग्रंथपावनं तत्तादृशं मोक्षाख्यं पदमेष्यति यत्र मोक्षपदे क्वाचनहिरण्यगर्भैश्वर्यपर्यंतापिलक्ष्मीः वातविधूयमानं शुष्कपत्रमिव वस्तुतां उपादेयतां नो व्रजति किंतु तुच्छैव भवतीत्यर्थः ३५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकशताद्युत्तरसप्तपंचाशत्तमः सर्गः १५७ श्रुत्वामुनिवचो व्याधः तपः कृत्वा वराद्विधेः स्वमात्कृततः सर्वांभूतः पपात्तेत्यादिवर्ण्यते भूतवत् अतीतक थावत् १ क्षणस्थित्वा दिमध्यपेतियावत् २ ३ अल्पेनैवका लेनेति मुनेः समाधौ वहुतरस्यापि कालस्याल्प

ततः कथमिदं जन्म कुतः संसार आगतः इत्थं विचारसौ तत्या तस्य यास्यति विमुक्ततां ३४ नित्यं विचारण परो यथभवत्ससिंधुः सतत्संगमेन पदमाप्स्यति पावनं सः तद्यत्र पत्रमिव वातविधूयमानं नो वस्तुतां व्रज ति काचनना मलक्ष्मीः ३५ इतिश्रीयोगवासिष्ठे महारामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे सिंधुनिर्वाणंना मैकशताद्युत्तरसप्तपंचा शत्तमः सर्गः १५७ मुनिरुवाच एतत्ते कथितं सर्वं भविष्यद्भूतवत्तव यथेच्छ सि त पेदानीं व्याधसाधु विधीयतां १ अग्निरुवाच इतितस्य वचः श्रुत्वा विस्मयाकुलचेतनः क्षणं स्थित्वाजगा मास्तुस्मातुं व्याधस्तथा मुनिः २ इति तौ चेरतुस्तत्र तपः शास्त्रविचारणैः प्रकारणस्तु हक्षणावुभौ व्याध महा मुनी ३ अथाल्पेनैव कालेन मुनिर्निर्वाणमाययौ देहं लक्ष्यापदेशांते परे परिणतिं गतः ४

तावृतीते रिक्ताशय यद्यप्यत्रयथा श्रुतग्रंथात्पूर्वं मुनेर्देहत्यागः पश्चाद्विरकालोत्तरं व्याधस्य कामना दालपद्म जागमनं न प्रतीयते तथापि पूर्वं मुनेर्भाविव्यक्तकथनग्रंथे व्याधस्य वरलाभानंतरं मायाप्रच्छन्नं मस्कासत तस्मिन्ने वक्षणे ततः स्फतिमेष्यसि समोग्निाचितस्यार्थं दिदृक्षयेति मुनिनोक्तत्वा व्याधस्यो र्ध्वगमनकाले मुनेर्जीवनं स्थि नमेवेति पश्चादेव देहत्यागइतिबोध्यं अग्रपदेशस्यानिर्दिष्टस्य तु वाते ४ रामः
४९९

496

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarayu Sharada Peetham

भवान्नोजाति २३ २४ इति शब्दः प्रश्नोत्तरसमासौ २५ प्राक्तनी अमाद्युताप्रसत्तामसीजीवजातिः केनोपायेनजीयते अभिभू
पतेहेआर्यतमुपायमुदाहर ततादशं यावन्नंशोधनंस्यात्त्वेतत्यावद्देहं तथैवतेनैवत्वदुक्तप्रकारेण तिष्ठामिस्थास्यामि तद्वत्
२६ पौरुषेणपुरुषप्रयत्नेन २७ अद्यैवसत्क्रियपापयाशोभां शोभनतामभ्येतितथातस्मादेव पलात्स्वात्तं नीजित्वास

वह निवजन्मानिसमतीतानि तान्यहं विविधानिविचित्राणि वीरजानामिनोभवान् २३ विशेषेण त्वनेनैषवर्षं
कालोतिव्यहितः महाप्रावधारीरेणत्वायानंतरवगामिना २४ एवंतामसत्तामस्याजातासिजनितोयदा तदादुर्ल
भमोदस्त्वंसंसारकुहरादिति २५ सिंधुः आर्येदाहरकेनैषाप्रारब्धातिर्जीयतेधमा यावत्तथैवतिष्ठामिस्यात्रे
तद्वदपावनं २६ मंत्री: नकिंचनमहाबुद्धेतदस्तीहजगत्त्रये यदनुद्वेगितानामपौरुषेणनलभ्यते २७ सत्त
नीदुष्क्रियाभ्येतिशोभांसत्क्रियपापया अद्यैवप्राक्तनीतस्माद्धलात्सत्कार्यवान्भव २८ योपमर्थप्रार्थय
तेतदर्थंयततेतथा सोवश्यंतदवाप्नोतिनचेच्छ्रांतोनिवर्त्तते २९ नाधपापततेनिसंयम्भावयतिपन्नयः पाद
गिच्छेस्वभावितुंतादृग्भवतिनान्यथा ३० मुनिरुवाच एवमुक्तःसतेनाथसिंधुरुदरपाधिया तदातत्रतथा
नामराष्ट्रंत्वद्रूपत्पयोधतः ३१ गमिष्यतिवनंदूरं प्रार्थितोपिहिमंत्रिभिः नाश्रयिष्यतितद्भूयो राज्यमुच्छिन्नशा
त्रवं ३२ तिष्ठतः साधुमध्येस्यतद्विवेककथावशात् पुष्पसंगादिवामोदो विवेकःसमुदेष्यति ३३

त्कार्यवान्भव २८ २९ नापुरुषः ३० तेनमंत्रिणाएवमुक्तःसन्उद्रूपाउत्सृष्टराज्यभारया ३१ नाश्रयिष्यतिलक्ष्मीं
करिष्यति ३२ पुष्पसंगात्तिलादिष्वामोदइवविवेकःसमुदेष्यति ३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
४१७

अथ पूर्वरूपेण आश्रर्यमितन १८ १९ पूर्वं च नारीनां शावेना भूयो वनानि प्रजातानि ग्रामश्च भूयः कृताः ते चूर्णिताः शैला अभूवन् पातालतः साधु पृथ्व्यामुद्वे समुत्थिताः ततो ज नानाव्यवहारलक्ष्मीः प्रवृत्तयर्थः २० इति श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे एकशदुत्तराष्टपंचाशत्तमः सर्गः १ ५८ इदा अरिंद्रगमनमुपदिदिवं शं श्रुपविपश्चित्तो चापः २

मेदिनीमेदिनीजातिशवस्य तस्य मेहसा पूरिता पूर्वरूपेण हिमवद्गिरिरूपिणा १८ तदेवैतन्महामेदोम्बुधात
त्वमुपागतं कालेन वसुधा भूयो भूत्वा मन्मयतां गता १९ भूयः प्रजातानि वनानि भूमौ ग्रामाः कृताः पत्तन
संयुताश्च पातालतः साधु समु त्थिताः ते शैलाः प्रवृत्ता व्यवहारलक्ष्मीः २० इति श्री योगवाशिष्ठे महारा
मायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे शवनिर्णयो नामैकशदुत्तराष्टपंचाशत्तमः सर्गः॥ १५८ अग्निरुवाच
विपश्चिच्छ्रेष्ठ भो साधो वेगं गच्छ त्वमितां दिशं स्थिरं भूमंडलं भूयः प्रकृ तव्यवहारवत् १ यज्ञं यष्टुं प्रजोद्यम
शक्रः शततमं दिवि तत्राहूतो स्मि मंत्रेण गच्छामि गतिकोविद २ भासउवाच इत्युक्त्वा भगवानग्निस्तत्रैवां
तरधीयत गगने निर्मले पाति अतलो वेद्यतोयथा ३ तथा हमपि चित्तेन प्राक्तनां स्वरवयं वहत् पुनः
स्वकर्मनिर्णीतिभ्रमव्योमनि संस्थितः ४ भूयो पि दृष्टवानस्मिन् जगंत्स गणिता निरवे नानाचारविचा
राणि नानासंस्थानवंति च ५

आश्चर्याणि बहून्य ब्रह्म तल्लब्धवाणि ते प्रेष्ठ भो विपश्चित् तं स्थिरं भूयः प्रकृतव्यवहारवत् भूमंडलेप्याप्य अमि मिं
तां दिशं गच्छ १ शक्रः दिवि यज्ञं यष्टुं प्रवृत्तः अत्राहूतोस्मि गच्छामि भूलोकारण्णं तरधीयत अ न्याकारे पालुवेद्यु
तामिव गगने पाति ३ प्राक्तनात् अविद्यातद् र्शनविषयकसंस्कारान्य हन् स्वन् स्वे दिगंतोपसर्पणं कर्मनिर्णीतु

टी० २ ४१७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंमुनिनाव्यर्थलेनवर्णितंवरंजानन्नपिसमयाचत ६ ७ जगत्समेत्रैलोक्यादूर्ध्वं महानभः अव्याकृताकाशं ८ ९ उद्वेगंतत्प्रयुक्त
निर्वेदं १० सिंधुतांसिंधुदेशराजतां विदूरस्यस्यपरिःशत्रुस्तद्रूपा १२ सक्तमास्त व्योममार्गेपपात १३ कस्यब्रह्मणःकास्मिंश्चिज्जा
गतेभ्रमेकेशोडुकवदाभाते तत्रकस्मिंश्चिदंवरेउर्वीपीविशाल्वं पिधानमिवस्थितः १४ हेश्रेष्ठहेविपश्चित्महाशवंसद्वन्तांते

कालेनबहुनाल्पेन ततोयुगशतात्मना व्याधस्यकाम नांदाल्पंपञ्जन्मासमाययौ ५ व्याधःस्ववासनावेशंनिवा
रयितुमक्षमः जानन्नपिवरंपूर्वेवर्णितंसमयाचत ६ ब्रह्मैवमस्त्वितिप्रोच्यययावभिमतांदिशं व्याधस्तपःफलं
भोक्तुंखगवद्व्योमपुप्लुवे ७ वर्द्धमानेनदेहेनज गत्सारमहानभः वेगाद्गणितंकालंपूरयामासशैलवत् ८
महागरुडवेगेनतिर्यगूर्ध्वमधस्तथा व्योमपूरयतस्तस्यकालोवहुतरोययौ ९ अथदीर्घेणकालेनयदाविद्या
भ्रमस्यसः अंतंनप्राप्नोतितत्रोद्वेगमुपाययौ १० उद्वेगादथवध्वासौ प्राणरेचनधारणं प्राणंस्तस्याजनभसि
शवीभूतमधोभुवि ११ चित्तंप्राणान्वितंप्राग्निययौतत्रैवसिंधुतां विदूरथादि रूपांतामखिलावनिपालिनीं
१२ देहोमेरुशताकारमहाशवइवाभवत् क्षितीपीठीनिभंव्योम्नःपपाताशनिवज्रवत् १३ पिधानमिवकस्यावी
पीकस्मिंश्चिदंवरे केशोडुकवदाभातेकस्मिंश्चिज्जागतेभ्रमे १४ आकारपूरिताशेषवसुधाचलमंडलः विपश्चि
द्देहएककथितं मेतत्तेतन्महाशवं १५ यस्मिन्छवंसंपतितंजगत्यवनिमंडले तदिदं जगदाभातमस्माकंस्वप्नपूर्व
था १६ तदेतच्छवमास्वाद्य मुक्त्वापूर्णमहोदरी संपन्नाचंडिकादेवीरक्तान्नपरिपूरिता १७

यथावन्मयाकथितं १५ अस्माकंचितेआभातं प्रत्यक्षंस्फुरितं १६ रक्तेनआन्त्रैश्चपूरितासतीरक्तारक्तवर्णासंपन्ना १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
४९८

किमुवाच दाह विमुक्तेति श्री घ्रंमुक्तिः अवस्थात्रयरूपेणमूर्तामूर्तस्वरूपेण वरहितो विमुक्तः आलैवाहमितितत्वं ज्ञाना
देवभवतितत्तुल पाप्राग्व्याधमुनिसंवादवर्णनिप्रसंगेन हुताशनात् हृतमेवेतिशेषः ततस्त्वं अनन्यं वरं गृहाणेतीद्रेणो
क्तेसतिमयास्मः अ मंमृगलेखस्य किमग्रेभविष्यतीत्ये तत्पादिज्ञानरूपं वरं याचितः १४ संसरतेसंसरतुमिच्छति १५
तां दाशरथीसभांमदुक्तं विमुक्तात्मालरूपोहमित्येवंरूपं १६ हरिणःसन्नुतदेवकमेणसभांप्राप्य वशिष्ठप्रसादा

विमुक्तात्मात्वरूपोहमितिचैव हुताशनात् वरंगृहाणेमुक्तेतितत्तोन्यंमयाचितोमया १४ इंद्रउवाच तेव
यंमृगवान्यंतत्क्रिरं संसारते चितिः अवश्यंभवितव्योर्थ इतिदक्षोमयातव १५ मृगोभूत्वा महामुण्यं
तांएभां सयवासवान् पश्चात्तदहतंज्ञानं मदुक्तंवोधमेष्यति १६ तदेवं तत्र हरिणोभवान्तत्त्वं भवावलो
आलोदंतमिदंवध्यं सकलं संस्मरिष्यसि १७ स्वप्नभ्रमभिवाशेषं संकल्परचितोपमं परलोकानुभूतार्थ
कषायानर्थसंनिभं १८ यदातु मृगमतोन्मुक्तः पुरुषस्त्वं भविष्यसि ज्ञानाग्निदग्धदेहांते तदाहृत्स्थं स्फु
रिष्यति १९ तेनतांलमविद्यां त्वां भ्रांतिसत्का चिरं स्थितिवितां भविष्यसि विनिर्वाणोगतस्पंदइवानिलः
२० इत्युक्तेतेनदेवेनतदेव प्रतिभोदभूत् तस्मामंहरिणोस्मीति वनेस्मिन्नितिनिश्चिता २१ ततःप्रभृति
संपन्नस्तत्रैवांतरकोणके हरिणोहं गिरिवरे तृणदुर्वांकुराशनः २२

त्सकलं आलोदंतंस्वबन्तांतं १७ ध्रुवंत्वमेव दृष्टं तैविवेकिणोतित्स्वप्नोति १८ किंमृगदेहेनंवसंस्मरिष्यामिने
त्याह यदेति १९ तेनआलतत्वस्फरणेन विनिर्वाणोमुक्तः २० इतितेमदेवेनेंद्रेणोक्तसतितसापूर्वाभिमानस्याहरि
णोस्मीतिप्रतिभानिश्चिताव्यवहारार्थक्रि वासमपतिदभूत् २१ तत्रैवमंदारवनांतरकोणके २२

राम:
४९८

498

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तान्येव स्वदृष्टानि जगंति वर्णयति क्वचिच्छिलाना एकीभूतानि परस्परं संलग्नानि भूतानीति दशरथसंबोधनं चोपंत्तिमं दंगछंति
दधृणां हृदयानि मनांसि हरंति च ६ ७ कुत्रचिज्जगंति ८ प्राज्ञीवं पावजीवं उपलदेहवत्स्वतिभावत परस्परं संभाषणादिना
वाङ्मात्रव्यवहाराणि ग्रामनगरादानादिव्यवहारवंति स्वे स्वे चित्ताकाशे ९ मनस्तया स्वप्नइव मनोमात्रदेहतया तत्र प्रविष्टा पांडुरूप
वर्णाणां विषये उद्विग्न अभव १० एवं समुद्विग्नो हं कास्मिंश्चिद्दहस्ति पवित्रपमोक्षासिद्धये तपःश्चातलालोचनं कर्तुं समु

क्वचित्क्षत्रमयांगानि एकीभूतानि भूपते भांति चेतंति चोपंत्ति हृदयानि हरंति च क्वचिन्मन्मयदेहानि सर्वभूता
निरीचैव भांति चेतंति चोपंत्ति पर्वतप्रतिमानि च ७ क्वचिदाकाशमयांगानि भांति भूतानि कुत्रचित् क्वचित्सावा
णदेहानि संति भूतानि भूरिशः ८ क्वचिदाजीवमेकत्र स्थितान्युपलदेहवत् वाङ्मात्रव्यवहाराणि भूतान्या
लोकितानि खे इत्यहे शुचिरं कालं पश्यन्मनस्तया अविश्रांतमपश्यं अतत्रो हि ग्नो भवं दृशां १० तपः कर्तुं स
मुद्युक्तः कस्मिंश्चिन्मोक्षसिद्धये प्राहेंद्रो मम चैवेदं भगवान्पोन्यंतरहिरखे ११ प्रवृत्तः स्वर्गसंमोहे दुर्वाभ्यास
वशीकृतः मंदारकाननेत्तत्र भ्रमतो वै ममांवरे १२ तेनेत्युक्ते मया प्रोक्तं देवखिन्नोस्मि संस्थितेः मुच्येयं शीघ्रमित्यु
क्तं अक्षोवाच ततो मम १३

द्युक्ता ग भवं ततो मर्मिंद्रः प्राह हे विपाश्चित् खेचित्ताकाशो मम च तवच इदं भगवत्पोन्यंतरं उपस्थितमस्ति न ततोनायंत्र
हत लालोचन कालइत्यर्थः ११ ननु मम अल्पपुण्यस्य कदाचिद्भगवान्पोनि प्रापकं दुष्कृतादिसंभाव्येतत्तन्तु महापुरा
पस्य कुतस्तत्संभावनात्त्राह प्रवृत्तइति अहमपि स्वर्गभोगप्रयुक्ते संमोहे दुर्वासापराधे प्रवृत्तः कं तेंस्वकांतित्त
त्राह मंदारेति १२ तेन इंद्रेण इत्युक्ते सनि १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
४९९

तेनमुनिनादुर्वाससाविपश्चित्तासहशक्रसङ्गभावार्थमर्पितयादेवसङ्गश्चलंडल्पकालंविपश्चितेतिवाक्येनयथावि
पश्चितोमनःसंकल्पितमपिसङ्गत्वंसन् अन्यदर्शनाद्यर्थक्रियासमर्थंभवतितथासप्तालइतिशेषः तत्तस्मात्तथाइन्द्र
शापकथयैवमुनिवाक्यबलात्साकल्पिकमपिविपश्चित्तोसङ्गत्वंभवदादिदृश्यासदेवविषयत्वंप्रायत ३३ एवंजगत्प्रसि
द्धदशारामप्रश्नंसमाधायतत्वदृशासमाधत्तेवस्तुतस्त्वितिवस्तुतोविचारेएकमवव्यवहारिकंजगत्सतइत्यपिनद्वितीयंसां
कल्पिकं वाऽप्रसदितिस्वप्नवद्धपारपितुल्यत्वादित्याह सेति ३४

ऽङ्गार्थंतेनमुनिनातथादेवेतिसद्ग्रथा तत्वाकर्ण्ययायातंसदैवविषयंदशां ३३ वस्तुतस्तुनचैकंमन्ये
द्वितीयंनचाप्यसत् सातथाप्रतिभोदेतिकिंसत्किमथवाप्यसत् ३४ अन्नत्रराघवेमांतांयुक्तिंत्वमपराङ्ग
णु एतस्मिन्नपसंदर्भेस्फुटंप्रतिपत्तये ३५ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वतश्चयत् ब्रह्मतस्मिन्महाभा
गकिंनसंभवतीहहि ३६ संकल्पजातंनान्योन्यंमिलतीत्युपपद्यते संकल्पजातमन्योन्यंमिलतीत्युपपद्य
ते ३७ संकल्पजातमन्योन्यामिलतीत्यवगम्यते सर्वात्मनिहियत्रैवदृश्यातत्रैवचातपः ३८ नसंभवतिचेत्त
त्कथंसर्वात्मनामियत् कस्मात्संकल्पनगरंनामिथःश्लिष्यतीतिसत् ३९ मिथश्चलिष्यतीत्येवमपिसत्त्व
वस्तुपित्र न तदस्तिनयत्सत्यंनतदस्तिनयन्मृषा ४०

ब्रह्मणःसर्वशक्तिसर्वात्मकत्वादपिनकोपिविरोधइत्याह अन्नचेत्यादिना नयाःयुक्तयस्तासांसंदर्भे ३५ ३६ संक
ल्पजालंपरस्परंनमिलतिमिलतीतिद्वयमपिसर्वशक्तावुपपद्यतइत्यर्थः ३७ अवगम्यते प्रसङ्गान्मञ्जदर्शनादौ
उपपत्तिश्चात्रास्तीत्याह सर्वात्मनीति ३८ यदिविरुद्धमेकत्रनसंभवतितदासर्वात्मत्वमेवब्रह्मणोव्याहन्येते
त्याहनेति इदंचसर्वंप्रागुक्तंप्रागवहुशोव्याख्यातप्रायं ३९ ४०

रा
४९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२३ २४ संसारप्रसिद्धैंद्रजालिकमायाप्रतियः २५ २६ इदं वक्ष्यमाणं २७ अन्यसंकल्परूपोयं मण्डपाकाशे दस्माकं दृश्यतां यातः ए
वं सति अन्यसंकल्पसर्गे स्थितं वस्तुजातं पश्यतीति फलितं इदं तत् कथमुपपद्यते वद इत्यर्थः २८ महामुनिदे
वं सति अन्यसंकल्पो विप्रुरूपः अन्यसंकल्पसर्गे स्थितं वस्तुजातं पश्यतीति फलितं इदं तत् कथमुपपद्यते वद इत्यर्थः २८ महामुनिदे
वताादिवरशापादिना अन्यसंकल्पकल्पितोप्यर्थोऽन्येषामसंकल्पानामपि दर्शनादिव्यवहारयो ग्योभवतीत्युत्तरं वक्तुं प्र
युक्तशवपतनमेव निमित्तांतरेण वर्णयितुं विपश्चित्सप्तोतिमहाशवमित्यादिना पूर्वं शवपतनात्पूर्वकालेनाभुवं प्रतिमंदार

ततः सीमांतसामंतमागतं मण्डलार्थिनं हत्वाहमेकदाभीतः पलायनपराभवं २३ ततस्तेन समाक्रांत मण्डलं नीलादि
न त्रयं संस्थाप्य तत्र लीलार्थमिहानीतोस्म्यहं २४ एतत्ते कथितं सर्वमालोकितो मयानघ संसारमायाप्रतिमो
नानाश्चर्यरसान्वितः २५ अविद्यैवमनंतैषा शाखाप्रसरशालिनी आलज्ञानाद्धतेनैवकेनचिन्नाम शाम्यति २६
श्रीवाल्मीकिरुवाच यदा विपश्चिदित्युक्त्वा तत्र तूष्णीं स्थितः क्षणं तदा समवोचत्तदा रामो मनिं धीमतीति त्विदं २७
श्रीरामउवाच एवं यद्यन्यसंकल्पः यो न संकल्पः आत्मनि मण्डपाकाशे दृश्यतां यातः कथं सर्गे वद प्रभो २८ विपश्चिदु
वाच महाशवं पतति तं यस्मिन् जगति भूतले तां भुवं पूर्वमिंद्रेण यज्ञार्थे रणजता २९ पादेनाभिहतो वोन्निद्
वसिष्ठध्यानसंस्थितः गतासुरिव विज्ञानात्ततोसौ कुपितोशपत् ३० शक्र शक्रावनितलं ब्रह्मांड प्रतिमं शवं
अचिरेण महाघोरं नवचूर्णीकरिष्यति ३१ मामिमं शवबुद्धिमं यदतिक्रांतवानतः शापेन मम तां त्वं पीशीघ्र
मासादयिष्यसि ३२

वनेस्कतयज्ञयुक्तयज्ञमानतागर्वेणांध वज्रहस्त इंद्रेण मुनिरयमित्यज्ञानाजता स्तरयमिलवज्ञया वदुर्वासाः पादेनाभि
हतः ३० शक्र शक्रेति वाक्यादेरामंत्रितस्यास्यासंमतिकोपकृत्सने त्यतिकोपादिबुद्धिर्वचनं नवचूर्णमिदं अवनी
तलं चूर्णीक रिष्यति ३२ CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०३० अत श्रितोऽद्वैत सत्वासत्वसाद्विगणाः स्वस्ति ह्येभः सदेवेत्यर्थः अदुःखं जीवनं हि सर्वाभिलषितं सुखं तच्च चिन्मात्रमेवेति
५०० तदेव परमपुरुषार्थ इत्याह चिन्मात्रेति ५२ वाच्यंरूपं वाचकनाम सहितं सर्वं यत्र यस्यां तत्स्वदृष्टौ ५३ ननु शरीराद्येव दुः
खमस्तीत्याशंक्याह आवर्त्तादीति ५४ कारणानन्यत्वात्सर्वकारणत्वात्मकमेव अप्रतिघं अघनं ५५ यत्स्वघनं व
अद्वयं सप्रतिघं च स्थितं तदेवाश्चर्यं [illegible] इते अतीते भूतेः प्रतीते भूः विषयो नास्ति तथा वर्त्तमानेऽपि अनुभूतो भवतीत्य

चेतितं चैकमेवास्ति स्वस्पनं तमतान्त्रितः चिन्मात्रव्यतिरेकेण किं नाम वदजीवनं ५२ अदुःखमद्वयत्वात्त
दुःखं२ दतो धकस्य चित वाच्यं स वाचकं सर्वं यत्र चिद्व्योममात्रकं ५३ तदन्यतदन्न न्यच्च केते तत्रैकताद्धितें आ
वर्त्तादिपयसो येशरीरादि तथापरे ५४ तत्स्वतासन्निवेशात्मकारणानन्यत्वात्मच चिन्मदानमात्रमव्ययं स्व
500 मेवाप्रतिघं जगत् ५५ आ अर्पस्वघनं व्यग्रं द्वयं सप्रतिघं स्थितं तथेतेभूतिभूलोक्ति वर्त्तमानानुभूतिभूः
५६ तत्र भ्रांत्या पिशाचो यं भातित्वात्मेतिबुध्यतां यथैतत्स्वं तथैतत्स्वमतत्स्वमिति स्वं स्थितं ५७ तथेतो भूदितो
भूतमितो न्यदिति स्वपरं येव विभ्राजमस्येव नैकतात्र न चाद्विता ५८ न च प्रतिघता काचिन्न चाप्रतिघरू
पता सर्वमप्रतिघं दृश्यं पथाभूतार्थदर्शिनः ५९

नुभूतिभूः विषयो नास्ति ५६ तत्र वर्त्तमानानुभूतौ अयं स्वात्मा अन्यात्मैव दृश्यपति [illegible] शाचो भूत्वा भातीति बुध्यतां य
थाएतत्परिदृश्यमानं स्वं तथा एतच्चिदाकाशरूपं स्वपतएतच्चिदाकाशमेमेव स्वमिति प्रतीतिरेवं भूतं भूत्वास्थितं
५७ तथा इतः अधः प्रदेशे भूः इतः प्रदेशांतरे वा व्योमाकाशादिभूतं इतः दिक्षु विदिक्षु चान्यदित्यनेकाकारः परं स्व
भवभाति न्यान्यदित्यर्थः ५९

राम
५००

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मायाया अघटितघटनासमर्थत्वं नाम आश्चर्यरूपत्वं तदपि सर्वं घटते इत्याह अहो इति ४१ न मायाया एव ब्रह्मसत्ताया अप्ये
वं माहात्म्यमित्याह ईदृशी इति ४२ तया ब्रह्मसत्तया ४३ ४४ स्वभावकांचनमात्रादते जगन्नान्यत् ४५ वेदान्तादिशास्त्राणि वि
दनुभवालोकप्रसिद्धदृष्टान्ताश्रयेणाम्रस्वीणांप्रमाणं न तैः सतात्वं संभाषणेन लब्धः प्रशस्ते : विरोधिलक्षणया निषेधः

सर्वत्र सर्वथा सर्वे सर्वदा सर्वरूपिणी अहो नु विषमा माया मनोमोहविधायिनी ४१ विधयः प्रतिषेधाश्च पदेक
न्नस्थितिं गताः ईदृशी ब्रह्मसत्तैषा यद्देवात्मानमात्मना ४२ तया अनादिः सादिश्च सविद्येसनुभूयते नश
प्तिमात्रकचनं यदिदं स्याद्भुवनत्रयं ४३ तन्महाकल्पनष्टानां स्थितिः स्यात्कथमंजसा कथमग्नेः कथं वायोः स
ताभूमेः कथं भवेत् ४४ तस्मात्स्वभावकांचनमात्रान्नान्यदृते जगत् शास्त्राण्यनुभवो लोकाश्च महाकल्पवा
दिनां ४५ येषां प्रमाणं नो सर्वं प्रशान्तैरत्नैः स तां इति दृष्ट्यानया सर्वं प्रमाणीभवति क्षणात् ४६ नान्यथा
तनुते नैवमेवसारं विदुर्बुधाः अध्यक्षश्च प्तिब्रह्मसत्तावदिद्या स्मीति चेतनात् ४७ स्फुरतीयं जगद्रूपा वातः श्री
स्पंदनादिव न कश्चनेह म्रियते जायते न च कश्चन ४८ मृतो हमिदमस्तीति प्रतिभैव चिदात्मिका मृतिरस्तं तना
मश्चेतत्सा निद्रासुखोपमा ४९ पुनर्दृष्टोपलंभश्चेन्ननुजीवितमेव तत् तस्मान्नेहास्ति मरणं तन्नैवेहास्ति जी
वितं ५० कस्मिंश्चिन्मात्रकचने रूपं वाप्यस्ति नैव वा चेतितं द्वयमप्यस्ति नास्ति द्वयमचेतितं ५१

ज्ञप्तिदसाचिद्विलासदृष्ट्या ४६ अन्यथा दृष्ट्यालनप्रमाणीभवतीति किं फलं भवति तेन हेलनाद्बुधाः एवमेव ज्ञानदृष्टि
सिद्धमेवसारं विदुः कथं विदुस्तदाहश्रुद्धेति ४७ ४८ अस्तं नाशः दृष्टादर्शनं चेतसा निद्रास्तद्भुप्तिस्तं सुखोप
मा ४९ ५० कस्मिन् एकस्मिन् एकात्मलोपश्छंदसः नैव देसत्रोपपत्तिमाह चेतितमिति ५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ अखिलस्थं जगज्जालं तन्निबद्धजीवानां ब्रह्मणि कीदृशी स्थितिस्तामाह यथेति यावदज्ञानमंशांशिभावेनेत्यर्थः ६८
नि॰उ॰ अनंतविभवा निजगंतिदृष्टानि कार्याणि सकर्मणां परिणाम
५०१ तेषां सर्गादौ सर्गश्रीः कथं भातीत्याह स्वप्नवदिति ६९ यथा अनंतविभवा निजगंतिदृष्टानि कार्याणि सकर्मणां परिणाम
विजृंभितानि स्वरूपदुःखफलानि भुक्तानि बहूनि युगानि दिशो भ्रांताः यावत्साकल्येनज्ञानादृते दृश्यदोषः क्षयं नो यो
तीत्यर्थः ७० इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विपश्चित्संसारभगवर्णनं नामैकोनषष्ट्युत्तरशा
ततमः सर्गः १ ५९

यथाब्धिजलबिंदूलां दृष्टा विश्लेषसंगमं विद्रणनां तथा ब्रह्मवारिधौ स्फुरंता मिथः ६८ स्वल्पवन्हाति
सर्गश्रीः सर्गादौ चित्रभोमपी अतः सर्वमिदं ब्रह्मशांतमित्युपपद्यते ६९ दृष्टान्य नंतविभवा जगंति भु
50) क्तानि कार्यपरिणामविजृंभितानि भ्रांतो दिशो दशवर्षनियुतानि यावत्ज्ञानादृते क्षयमुपैति दृश्यदोषः ७० कोन ६
इति श्रीमहारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे विपश्चित्संसारभगवर्णनं नामैकोनषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः
१५९ वाल्मीकिरुवाच विपश्चिति वदत्येवं तद्वृत्तांतमवेक्षितुं इव लोकांतरं भानुः पादैर्दूरापतैर्ययौ १
उदभूत्सूर्यंत्रोध्यादिनपर्यंतदुंदुभिः लब्धाभिरिव निर्मुक्तो दिग्भिर्जयजयारवैः २ विपश्चित्तेदशरथो गृहावर
धनादिकं राज्यानुक्तं विभवं प्रोक्तस्थोकल्पयनं क्रमात् ३ राजराम वशिष्ठाद्यामिथः कृत्वा विसर्जनं य
थाक्रमं पूजनं च प्रययुः स्वास्पनिते ४ दिवस २०

इह सायं सभोत्थानं परेद्युः पुनरागमः भासस्य जीवन्मुक्तत्वमविद्याचोपवर्णिते श्रुतं तस्य भासस्य पूर्ववृत्तांतप्रसक्त
मवेक्षितुमिव पादैः किरणैश्चरणैः १ आसादि याः दिनपर्यंतः सायंकालस्तत्सूचको दुंदुभिः लब्धाभिरिति तत्रोक्ते रामः
त्वा २ कल्पयन् समर्पयन् ३ स्वासदा निजस्वगृहाणि ४ ५०१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

घृष्टेर्दृष्टेर्ज्ञाता ज्ञाताभेदोऽप्यपैतीत्याह तद्भूतेति ६० एवं च दृश्यं सर्वं ब्रह्मनयैवसंपन्नमित्याह यदिति ६१ ६२ सर्वत्र सर्गाः संभवं
तीत्याह सर्गाद्या इति इदं च प्राग्वशिष्ठेन विस्तरेणोपपादितं ६३ उत्तरोत्तरं सूक्ष्मतराः सिद्धलोकाः स्वं स्वं रूपं प्राप्य यत्र
ब्रह्मणि संगताः एतच्च बृहदारण्यके गार्गिप्रश्नेर्वर्णितं यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोता
श्चेति वा यो गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोके गार्गीत्यादिना ६४ वस्तुतस्त्वप्रमाणानिरिक्ताइष्टक

ता
तज्ज्ञातांतज्ज्ञाते चेह न सती नाप्यसत्स्थितीत्यसत्सदसती चैकं काष्ठमौनमतोऽखिलं ६० यद्दृश्यं ब्रह्मनानंतं तदेवप
रमं पदं इदं सर्वं परं ब्रह्ममात्रमिमेवसंस्थितं एवं नामैव चिद्धातुः क्वचित्सेवं पदालानि यस्येदं कचनं व्योम्नो
रूपं मप्रतिघं जगत् ६२ सर्गा यान्ति जीवानां सर्वत्रैवांगुले गुले असंख्यास्सख्यसंख्यानामदृश्याप्रतिघा
मिथः ६३ अन्योन्यं सिद्धलोकास्ते स्वं पदं प्राप्य संगताः परस्परं न पश्यंति मिथः प्रोता अपि स्थिताः ६४ विभासा
काश एवैषा दृश्यश्रीर्जगिनामिका अनन्यद्दृष्टा चिद्रूपात्मकत्वात् दृष्टका ६५ एषा हि संपरिज्ञाता
तिष्ठत्यपि यथास्थितं भामात्ररूपनिर्वाणत्रिःशांताप्रतिभाकृतिः ६६ शांताशेषविशेषात्म यथास्थितमव
स्थितं सदसद्वा जगज्जालं परिज्ञानेन शाम्यति ६७

त्वमेवाप्रतीतिमित्याशयेनाह भवतीति यत्तु रूपदृश्यराश्रीर्नाकाशं एव भवति ततः अनन्यदृष्टा ६५ चिज्जगनात्मकत्वादे
वपरिज्ञातमात्रा तदाकृतिः संपद्यत इत्याह एषा हीति निशायामंते प्रभातेऽप्रतिभा या ग्रंथकारस्या कृतिरिवाकृतिर्य
स्याः ६६ यथास्थितं चेत्कांताशेष विशेषात्मकं मदस्थितं तदज्ञानवाध्यं जगत्तदा स्कनकाचि त्कातिरित्याह शांतेति
६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ० आपातरम्याऽन्तरम्या अनुभवकालेतुस्वादुमाः सर्वे कंटका यस्याः वननेगोंजाता वनवैणवीलेशारवेव १४ मुग्धैवफल
५०२ मस्तीसाशंकायस्यां श्रेयसाप्रशस्यतरणभिन्नजनेवनाभिनंदितागौसानिकीअकालपुष्पमालेव १५ भू तैः प्राणिभिः
पिशाचैश्चाकुलातमोम यी रात्रिरिव १६ १७ विगुणागुणहीं नाड्याहीनाचशक्रचापलतापद्यौजड्संस्पेजलसं

अंतःअल्पाग्रंथिमतीअन्त द्रणास्वांकुरकंटका जडासरसमयी दीर्घालतेववनवैणवी १४ फलाशंकामुग्धैवा
त्तिनिष्फला चित्तहारिणी अकालपुष्पमालेवश्रेयसानाभि नंदिता १५ नकिंचिद्रूपिणीपानानानाभ
वनपूरिणी भूताकुलानिरालोकासुदीर्घेवतमोमयी १६ केशोंड्रकभ्रांतिरिवविचित्रग्रंथिवेष्ठना मिथ्यै
मा४ वदृश्यमानास्वेदस्पर्शेनानकिंचन १७ विचित्रवर्णाविगुणाशून्यैववितताकृतिः जडसंदोसानमयीशक्र
चापलंतवखे १८ जडकुल्लोलबहुलाकलुषोल्लासफेनिला वक्रावर्त्तांद्यमयीप्रावृषीवतरंगिणी १९
502 अनारतवहद्रूपजगन्मृगमदीशाता रजोराशिमयीरुद्राशवभूरिवदुर्भगा २० अंतंप्राप्नोतिनयथाचिरं
स्वप्नपुरचरन् जाग्रदाख्येस्वप्नपुरे तथैवास्मिंश्चिरं २१ यानिसंकल्पजालानिप्रतिष्ठामागतान्यलं
सक्तेदृश्यजालस्थ्यदेहानांदृढचेतसां २२

दः क्वचित्तस्योसाताः स्तवकाः विकृताः सूर्यकिरणगतमयी १८ १९ शवभस्मशानभूमिरिव २० चर नभ्रमनस
ताः एकत्रदृश्यजालेप्रपंचेस्थिताः देहाः येस्तथाविधानांजीवानांमरणकालेएतज्जगदाकारदृढचेतसांदृढाभूतां
नियानिसंकल्पजालानिनान्यैवेतज्जगद्देहाकारेणप्रतिष्ठांस्थितिमागतानि २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नैन प्राक्तनेनैव सन्निवेशेन क्रमेण ५ शशी ग्रस्त मुखे दीप्त्या ह्लादयतीन्यः ह्लादं वचनमुज्झिरन् ६ एवं विपश्चिदुपवर्णित प्रका
रैः दृश्य भ्रान्तिरूपा ऽविद्यानिर्लीना ताम्रंतवन्तयेत्सर्थः ७ अधिष्ठान ब्रह्ममात्रतया ऽविज्ञाता सती कालतश्चिराद्देशतो वस्तुतः
श्चानंता ८ तेमं त्रिगुणोद्भवं तद् इति विपरिणामेनापकृष्यते ९ इतः परं आभिः कथाभिर्ज्ञानतलः अयं अविद्याया अशान्ता

स्तामुक्त्वा निशां नीत्वा प्रभाते पुनरायमुः तेनैव संनिवेशेन साक्षभासं स्थिता भवत् ५ क्रमान्मुनिरुवाचा थ
तां प्रथाप्रस्तुतां कथा शशी वाच्छ तमालह्लाद मुज्झिरन्मुखदी प्तिभिः ६ राजन्नेयमविद्या यमसत्सेवस तीस्थि
ता नेहशेना पिय त्नेन तीर्णेति षा विपश्चिता ७ अविद्यैवमविज्ञाता विरानंतावभासते परिज्ञाता तु नास्त्येव
मृगतृष्णानदीयथा ८ मं त्रिगुणस्तेमहाबुद्धे भासस्याप्य विपश्चितः इति कृत्वं त्वामितुस्यस्वयमेव हि दृष्टवान्
९ सदृशो यश्चिपस्त्वाभिः कथाभिर्ज्ञाते तत्पदः अविद्यायां प्रशांतायां जीवन्मुक्तो भविष्यति १० अविद्येतिथ्यता
संविद्गुलक्षणात्मनि सन्नया तद्भ्रमेणासदप्य स्याः सद्रूपमिव लक्ष्यते ११ यदा ब्रह्मात्मिकैवेयमविद्याने
तरात्मिका तदास्त्वेषा परिज्ञाता परिज्ञातानभिद्यते १२ अथैवमनने पंता ना प्रसवशालिना जाड्यह्रद्या
रसमर्पीमोहमाधवमंजरी १३

पासत्वां बुध्याभिसदृशो जीवन्मुक्तो भविष्यति १० ब्रह्मणः यद्यस्माद विद्येति संवित्थ्यतातत्त्वादृग्मेणैव असप्य
सदपिरूपं सद्रूपमिव लक्ष्यते ११ इयं चास्या ब्र ह्मातिरिक्तस्वरूपाभावाद्यावदपदिज्ञानसत्तापरिज्ञानमात्रेणनि
वृत्तिश्चोपपद्यते इ - त्याह यदेति १२ तामेवाविद्यां वर्णयति अविद्येत्यादिना सर्वत्रविशेषणानुप्रयत्नयोन्यानिरस
मयी असक्तिकरी मोहलक्ष्मी माधवे वसंते प्रफु ल्लामंजरी १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५०३

नमः परिणामास्त मनोरथादौ चिन्मात्रसन्नाकाण एव दृष्टा इति ब्रह्ममात्रमयात्मनि जगत्सत्तिरेतन्मदुक्तं सर्वं सोपपत्ति
कं संभवति हे अंग प्रकारांतरमस्ति चेदिदं जगत्किंमयं तदुच्यतां वादिभिरित्यर्थः ३३ यद्यपि इदानीं भूतमयं भौतिकमि
सुखे द्रष्टुं शक्यं तथापि सर्गादिकाले सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेर्नान्य त्कारणं संभाव
यितुं शक्यमित्यकारणं जगद्ब्रह्मत्वे असंतासदेवेत्याह सर्गादाविवेति ३४ यद्यसंतासंति तर्हि कियं जगंति भोतीति तत्रा
ह संकल्प्यत इति असंतासतामपि शशशृंगखपुष्पादीनां संकल्पनेभानदर्शनादिति भावः ३५ तर्हि स्म संकल्पा

503

नान्यत्किंचन नामेह ब्रह्ममात्रमयात्मनि संभवत्संगते नैतदुच्यतामन्तः किंमयं ३३ सर्गादा वेव सर्गादि किं
चनापीदमस्ति नो कारणाभावतस्तेन जगत्किंमयमस्त्विदं ३४ संकल्प्यंते निरंतानि किलतानि यथा यथा
चित्तोत्पातथा भांति केवात्रवद चित्रता ३५ इ दानीमपि हे साधो त्वमप्यकेपिवा तीव्रसंवेगः संकल्पनगराणि
वमेव स्व ३६ कुर्वंसे करसाध्यासाद्यद्दिनाम यदच्छया तज्ज्ञानादवबुद्धस्स त्वाप्नुवंत्यचिरेण वै ३७ यस्त्वि
दं कल्पितं चद्देव स्तानीअनुवर्तते स्वर्गादि चिद वाप्नोति प्राप्त्यासौ वैकमेधीकः ३८

देवं ध्यत्वं कुत इति चेत्तीव्रसंवेगत्वाभावाद्देवतीव्रत्वेगेन त्वं वा अन्योपि केपि वा स्वेपि नगराणि कुर्वंत्येव तानि चैकर
साध्यादे वन्यायेन प्राप्नुवंति चेत्याह इदानीमिति द्वाभ्यां ३६ ३७ इदं पूर्वसिद्धं उपासनास्वकल्पितं च तिद्विपंवेद०
संकल्पेनावश्यमस्ये वेति बुध्यापाः अनुवर्तते स पुरुषः य या यज्ञादिकारी स्वर्गाद्यपश्यमाप्नोति तत्याक्रमेण द्विश्र
प्यवाप्नोति यस्त्वनयोरेकं सत्यमिति दृढधीः स एकमेवा प्नोतीत्यर्थः ३८

वाम
५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२३ अप्रदृष्टान्यपि सति स्वपलब्धानि सस्पृहष्टान्यपि । असंति २४ सिद्धसद्मानि सिद्धलोकाः तानि सिद्धसद्मान्येव वर्ण्यंते स्वर्णे
साादिना २५ रसायनं चंद्रस्तन्मया कारव निताभिर्वलितानि २६ सर्वर्त्तुप्रसिद्धपुष्पफलपल्लव नदी प्रवाहा दिमंति संकल्पे
ति स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवस्य पितरः समुत्तिष्ठंते तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते इत्यादिश्रु तेरिति भावः २७

स्थितानि तानि च विद्योमकोशरत्नान्यसंकटं विमानपुरम्भ्यादिरूपेण संस्थितात्मना २३ तान्येव सिद्धसद्मानि
भान्ति भांति परस्परं अप्रदृष्टान्यपि संख्यानि स्वपलब्धान्यसंस्यापि २४ सुवर्णमणिमाणिक्यमुक्तावनिमयानि च भ
क्ष्यभोज्यान्नपानाद्यरसायनरससिच २५ मधुमद्यदधिक्षीरघृतकुल्याकुलानि च रसायनमयाकारवनिताव
लितानि च २६ सर्वर्त्तुपुष्पफलपल्लवपूरवंति लीलीविलोललललनाकुलिताकृपानि संकल्पमात्ररचनेन च स
र्वकालं संपन्नसर्वविभवोक्तरसंकुलानि २७ सहस्रचंद्रविंबानि शतसूर्याणि कानि चित् स्वर्णमृतवेषांतु म
याभृतानि कानि चित् २८ स्वच्छातमःप्रकाशानि नित्यानंदमयानि च कानि चि [illegible] न्नीयमानानित [illegible] नु
त्तूललघूनि च २९ दाणेत्पत्तिविनाशानि कानि चित् कलनावशात् अनंतस्वन्नपानानि निर्जरामरणानि च
३० विचित्रसन्निवेशानि विचित्रविभवानि च सर्वर्त्तुगुणरम्याणि सर्वकाममयानि च ३१ तानि संकल्पजालानि
किल कल्याणकारसः स्थिरा [illegible] णांमनसां भीतिः कथमेवं भवेत्तु सा ३२

सुवर्णमिवात स्निग्धवेषाः येषां तत्याम्यंतु मयानि च भृतानि येषु २८ वायुवायथाभिलषितदेशं नीयमानि २९ उत्पत्तिविना
शौ इच्छया दर्शनादर्शने ३० ३१ कल्याणकारतः शास्त्रीयसत्कर्मापासनतत्तत्फलाकारेणं तत्र लोकतद्भोग्याका
रेण स्थिरा णां तन्मनसां परिणतिः साऽऽएवं विधा स्थूलामितिः कथं भवेत् ३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰०९१०कृत्ता निरस्वमस्मानेयेंगाणस्तन्मयंमाद्भेभ्यः समतांपतत्तानंगादाणांवर्षणं ४६ वहूंसः पाषाणदिसरितोयत्र तपावि
ति॰०३० भिन्नाकाशेसंचरंसंचारं वद्धाः सुमुक्तानांपातितानांअंबुदाकारकुंठराणांनाद्यंते नवद्धोभेदनंब्रध्यात्रामुक्ता
५॰०४ नामितिपाठांतरेसंवग्रहः ४७ तत्पाप्राः स्रुभिंस्रुलादीनांप्रश्लेषंसशद्दमज्जनं ४८ शाल्मल्याः सकंठकायाग्रहण
माश्लेषणं ४९ दीपवेषेणप्रछन्नोयउल्कानलस्तस्माद्भयं ब्रह्माद्भिर्वा पसैश्चर्वणंनलस्त स्मान्द्भयं कूह

कूतांगारमयांभोदसरटंगारवर्षणं तत्पनाराचानेकरपरुभासारदारुणं ४६ वहूसाषाणचक्रासिसरि
दाकाशसंचरं चद्धोमुक्तांबुदाकारकुंठरा चीतभेदनं ४७ तत्पापः पुरुषाश्लेषछमिछमित्तिमज्जनंच
हलाटकटशब्दस्तत्रेग्रथंपीडिनं ४८ चक्रवज्जगदाप्रासस्थूलासिशरवर्षणं शाल्मलीग्रहणंपाशांकुश
क्तिशततोनं ४९ तत्पसैकत्तसंभारपातपातालमज्जनं दीपछन्नानलभंकूहद्वायसचर्वणं ५० निर्निगमा
कशांगारमहांगारप्रवेशतं शरशक्तिगदापाशभुसुंडीचक्रवेधनं ५१ ह्रुदोभपरुषप्रेतवातान्योन्यांग
चर्वणं तालात्तालातिपरुष शिलातलनिपातनं ५२ रुधिरामेध्यपंकांकप्लवनघोदिशांकरं शिलाश्रा
त्रमपार्श्वेभपादपाषाणपेषणं ५३ श्वभ्राभोलूकालिखितंजनौघमुशलाहति शिरःकरशुरस्कंधस्व
डोल्काग्रध्रमंडलं ५४ एतस्मात्कुकृतादेतत्कालमित्येवभावनात् पशुपतेर्वदेशदण्डादविसंवादि विस्तृतः ५५

504

द्भिर्वायसैश्चर्वणंतोदनं ५० ५१ तालादप्युत्तुंगात्तालादु न्नतप्रदेशात् अतिपरुषशिलातलेषुनिपातनं ५२ ५३ श्व
भ्राभ्रेषुदेशेषूलूकैर्लिखित नेहविदारणं शिरःकरपादादीनांखंडस्तत्रोल्कांडलकंडितमध्रमंडलंयत्र ५४ भा
वनात् शास्त्रतोनिर्णयात् प्राग्वहुशएवेविधदेशेष्वनुभवेनदण्डात् स्वात्मैवतन्नरकालनाविस्तृतः सन्निलर्पः ५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सिद्धलोकेषूक्तोन्यापो नाका दिपापफलकल्पनास्वपिसमानइत्याहसिद्धा इति एतावांस्तु विशेषः उपासनाफलं पालनतस्
त्पता दृढाभ्यासे ससलेव भुवति शुद्धपुण्यफलं ला स्तिकानुकातयोः संतोविनापितदभ्यासं ससामिसेव दृढं भवति पापफलं तु आस्तिक
भ्यासयोरभावेपि पापाचरणमात्रेण ससमिसेव दृढकल्पनं भवतीति भावः ३९ संवेदनानुसारित्वं सर्वत्र समानमित्याह म
घ्रादिति देह एवकात्स्न्ये एवकारः सर्वोपि देह इत्यर्थः ४० अतएवमनोनुसारेणैवकं देहं सक्ता अपरदेहं जीवो गच्छतीत्याह
तत्रैवाकाशे ४१ शुभाकृतपुण्या अशुभाकृतपापा जीवसंस्थिते ४२ यातकर्मोपासनशुद्धकर्मोपासनशुद्धासाहृदस्मा

सिद्धाः सदाविभांसेवं यथांतः कल्पनावशात् नरकादीनि दुःखानि तथैवाभ्रांतिकल्पनात् ३९ यद्यत्संवेद्यते किंचि
त्तत्तथा व्यनुभूयते सतिवासतिदेहे स्मिन्देह एवमनोमयः ४० जीवस्सजतियद्भावे एकां देहमयोधिपं तद्भावे
तमपीमन्यामाशु तत्रैव पश्यति ४१ शुभासंविद्धशुभां ह्लोकासंपश्यत्यशुभाशुभान् सात्विकासात्विकान्येवचि
रंवानुभवत्यपि ४२ शुद्धासिद्धपुराण्येव पश्यन्नानुभवत्यपि चिंहृशुद्धानिरूपाणि दुःखानि नरकेष्वपि ४३
घूर्णसात्पाषाणपमलगिरिकचवेषणं तत्रांधकूपतनं पुनरुद्धारवर्जितं ४४ दारुणेनातिशीतेन देहं पा
षाणतां गतं भूतां गारमयानं तमस्तु भागस्पदं वपुः ४५

मानि सिद्धपुराण्येव परे यांपश्यति स्वान्यनुभवत्यपि अतिदुःखानि पश्यत्यनुभवत्यपि ४२ पारकेयानि पश्यात्यनुभवति
चतानि प्रपंचयति घूर्णदेलादिना घूर्णत्पाषाणेपमलगिरिचक्रकोगिब्रह्मके गिरिद्धपचक्रकेणो धूमपे
षण पाषाणयंत्राकारैतान्धांपेषणं तत्रनरके ४४ भूतैः पिशाचै रौरै अप्रचुरः अनंतोयोमकानिर्ज
लोमार्गस्तदास्पदं तत्र पापाभूतं स्वंपर वपुः ४५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेषुचांतंतेषुप्रतिभासेषुअवधिध्यानसन्मात्रात्मकंब्रह्मशाश्वतादिषु ... रूपेणानुगतंतिष्ठतीत्याह नानेति ५ तत्रकाश्चिदन्यंभ
विन्नदिगाद्यवस्था स्थिराः कालावस्थानात्स्थिराः अन्याः अस्थिराः अल्पकालस्थायिनः यथादेहसपिंडहस्तपादावस्थाः
निमेषोन्मेषाद्यवस्थाः अल्पार्थः ६ यावत्पदाभवाब्देरस्त्रैर्वुद्बुदः ८ यथासंस्थानंयथास्थितंस्वरूपमालंब्य अस्थि
ततिष्ठत ह्यादसास्तिइत्यस्यव: ६

मा २

नानावयववानेकएवदेहावयवीयथा चिद्ब्रह्मैकमिदंव्योमतथैवंप्रतिभात्मकं ५ ब्रह्मकाश्चित्स्थिराःकाश्चि
दस्थिरास्तुप्रतिभाप्यवत् देहात्मस्थाःईवात्मस्थाःस्थितमात्म निस्वात्मनि ६ स्वात्म निस्वभुरवभासनंचिति
चमत्कृतिः किंसारं किमसारंवा किंतत्किंवाप्यसम्भवेत् ७ परिज्ञातमिदंयावत्सर्वं चिद्व्योममात्रकं दृश्यंज
गद्भवद्बुद्धंनसन्नासत्किमुच्यते ८ चिद्व्योममात्रकचनंसंसारे सर्वतःशिवे अस्थानास्थादिकिंतत्रय
थासंस्थानमास्थित ९ समुद्यंतिस्वतोंभोधेवीचिवत्प्रतिभाकृताः स्वात्मिकाःस्वात्मनोदेवात्कार्यकारणदत्त
या १० स्फारंयत्परमंव्योम्नः स्वसंकल्पखसर्गवत् तत्तेनैवजगद्बुद्बुदंकृतःप्रथमादयोत्रके ११ भासैवमयमा
भासोनैवभातिन्चकिंचन ब्रह्मएवस्थितंब्रह्मतदविद्याभिधंस्वतः १२ घनताचिद्घनेनेह चिद्व्योमैवाखि
लंजगत् इत्येवंपरमोबोधएतत्सौढिस्तमुक्त ता १३

स्वतः स्वात्मनःसकाशात्कार्यकारणदत्तयाप्रतिभाकृतिःप्रतिभाकाराःसमुद्यंति १० य त्वंसंकल्पवत्स्वर्गवत्
स्फारंप्रतिभानंतदेवतेनजगदितियुक्तं ११ तज्जगत् स्वतःनकारणंतस्मात् १२ इहचिद्घनेनैवघनता
न्ये नघघ्यादिरूपेणभ्रो ठिम मिकाभ्यासेनदृढीभावः १३

रामः
५०५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उक्तं संगृह्योपसंहरति यत्राप्रेत्तियन्नाम किंचन चेतनदेहादिकदाचन स्वचिताकाशे भ्रातं अथवा भाविनोपि स्वप्नेदर्शनान्न
भ्रातं वा अपूर्वमेव यत्तलदपि संकल्पभ्रांतिरूपा कल्पनाभ्याति तत्सर्वं तन्मयं मनोमयमेव तत्स्मात् भावात् चिरमनुभूताद्यद
ब्ध यैव चलति नप्रयत्नशते रपीति सिद्धमित्यर्थः ५६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षष्ठ्युत्तरश
ततमः सर्गः १६० अनन्यकारणं चित्रं चिन्मात्रप्रतिभात्मकं आबोधाज्जगदाभाति बोधे ब्रह्मेति वर्ण्यते मुनिव्याधयोः
एतद्व्यासवर्णितं स्वप्नवद्दुःखादिदशाशतं यद्दृष्टं तत्किं प्रत्यहं दृश्यमानस्वप्नादिवदनन्यकारणकं किं वा लवणव्याधिप्रभृ

यन्नाम किंचन कदाचन चेतनं स्वे भातं न भातं मथवा पदपूर्वमेव तत्कल्पनाद्भवति तन्मय मेव तद्धि तस्माद्धि
रं च वलतीतिपद्दृष्टैव ५६ इति श्रीयोगवासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे स्वर्गनरकोपलंभव
र्णनं नाम षष्ठ्युत्तरशततमः सर्गः १६० श्रीराम उवाच यन्मुनिव्याधयोरेतद्वृत्तं नानादशाशतं अन्यकार
णकं किं स्यादेतत्किं वा स्वभावजं १ श्रीवसिष्ठ उवाच ईदृशाः प्रतिभावर्त्ताः परमात्ममहाम्बुधौ अनारतं प्रवर्तन्ते स्व
तः स्वात्मनि स्वात्मकाः २ यथा स्पंदात्मनो वायो रजस्त्रसंस्पंदलास्विकाः उद्यं सेव स्वतः श्रित्वा चिद्व्योम्नि प्रतिभा
ताः ३ याय यथा स्वांगभूतास्मादुदिताप्रतिभाभ्रमा तावत्सेह तथैवास्ते न हता यावदन्यथा ४

शि २

तीनां चंडालभावादिकमैंद्रजालिकभगवद्वरादि निमित्तादिव निमित्तांतरस्वभावजमिति रामप्रश्नार्थः १ तत्र निमित्तां
तरप्रसक्तभावादन्नाता मनि यावन्मोदमीदृशाः भ्रमास्सदैव प्रवर्तंत इति वेष्टुं उत्तरमाह ईदृशा इत्यादिना २ यथा व्य
जनादि निमित्तांतरे सत्यसति च वायो अत्यल्पतराः स्पंद लेखिकाः स्पंदलवाः सदैवोद्यंति तद्वदित्यर्थः प्रतिभात्र
यीकारप्रथा ३ अन्यथा आकारांतरप्रतिभया यावन्न हता न द्विनाशिता यथा मृदः पिंडाद्याकारो घटाद्याकारावरप
रि याति विनाशं तद्वदिति भावः ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्य. वा०रा० टी० नि० नि० उ० ५० ५०६

रूपाद्यपि वस्तु काशकावलवच्च यथा स्वप्ने चिद्व्योमैवावभासते स्वस्वजाग्रत्सादृश्येण: अनलं अपूर्णं प्रकाशरूपमेव तथा लक्ष्य
तेइत्यर्थः २३ याभिन्नताभासस्ते अनुभूतितः समयोस्तयोः सा नास्त्येवेत्यर्थः २४ अमुत्रमरणान्तरे प्रबुद्धस्य गर्भस्थस्य जाति
स्मारस्य जाग्रति प्रसिद्धः प्रत्ययो पि तथा नैतदेवमिति बाधितो भवतीत्यर्थः २५ कथं तर्हि साम्यप्रयोजनानामिति चेत्का

चिद्व्योममात्रमेवार्थेन लब्धासते यथा स्वप्ने तथैव जाग्रत्त्वे नत्वं स्वस्यैव लक्ष्यते २२ इदं जाग्रदयं स्वप्न इति ना
स्त्येव भिन्नता स्वसे वस्तुनिर्निःशेषसमयोनुभूतितः २४ नैतदेवमिति स्वप्ने प्रबोधात्प्रत्यया यथा मृत्वामुत्र
प्रबुद्धस्य जाग्रति प्रत्ययस्तथा २५ कालमत्यमनत्यं च स्वप्नजाग्रदिती ह धीः वर्त्तमानानुभवनसाम्यात्तुल्ये
तयोर्द्वयोः २६ बाह्येतदेनमित्यादि गुणसाम्यादशेषतः न जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यापानेकोपि यमयोरिव २७ यदेव जा
506 ग्रत्स्वप्नोयं यः स्वप्नो जाग्रदेव तत् नैतदेवं किलेसास्ति धीः कालेनोभयोरपि २८ अजीवितांतं स्वप्ना नांशतान्य
नियतं यथा अनिर्वाणमहाबोधे तथा जाग्रच्छतान्यपि २९ उत्पन्नध्वंसिनः स्वप्नाः स्मर्यन्ते बहवो यथा तथै
व बहुबुद्धैः स्मर्यन्ते सिद्धैर्जन्मशतान्यपि ३० एवं समस्तसाधर्म्ये समस्तानुभवात्मनि क्व चाति स्वप्नवज्जाग्रज्जा
ग्रद्वत्स्वप्नवेदनं ३१ यथा दृश्यं जगच्चेति नित्यमेकार्थतां गतो उभौ शब्दौ तथैवेतौ जाग्रत्स्वप्नात्मकोस्थितौ ३२

त्यात्यत्वगहत्वाभ्यां नानुभवत इत्याह कालेति २६ न च बाह्ये जाग्रदंतः स्वप्न इति भेदः स्वप्नोपि बाह्ये तत्त्वात्पूर्णं एवं जगद्वदेव
सर्वमिति सर्ववस्तुषु भयत्र गुणसाम्यानुभवेन नैकोतरत्र्चापस्वमित्यर्थः २७ धीर्बोधधीः २८ अनिर्वाणस्य जीवस्य महा
सबोधेस्वापे २९ बुद्धैः प्रबुद्धैः सिद्धैर्जातिस्मरणानुकूलयोगसिद्धिमद्भिः ३० ३१ कथं तर्हि नामभेदस्तत्राह यथेति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शून्यतया आकाशतया रूपं नैल्यमिव स्थितमालं वेति शेषः आभासो भ्रमः १४ एतच्च ध्यायिनामनुभवसिद्धमित्याह ध्यायिन इति
निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठया क्षीणदेहस्य उच्छिन्नदेहभावस्य दृष्टौ सा क्षिचिन्मात्ररूपं लेशात्तत्त्वं जगद्दर्शनसामर्थ्यं किंसात्
तस्मादज्ञानदशैव तत्सामर्थ्यपरिशेषादितिभावः १५ तथा च ब्रह्मैवाज्ञचितो याथो जगदात्मना भात्यन्यत्र स्वाभेनेत्यवस्थेत्याह चि
द्वाविति बोधाबोधस्वभावतः १६ जातितैमिरिकस्य जन्मप्रभृतितिमिररोगदुष्टचक्षुषः पुरुषस्य १७ ब्रह्मभावापन्नं जग

चिद्व्योमक्ष्मणतारूपमात्रमाभासआततः इदमप्रतिघं शान्तं जगदित्येवभासते १४ ध्यायिनः क्षीणदेहस्य ध्याने
शतक २ दृष्टौ दृष्टौ स्थिते चिन्मात्रव्यतिरेकेण तस्याः किमुच्यतां १५ चिद्व्योमभागो यो भाति यत्र यथायथा तथात
थासत्तत्रास्ते यावदित्थं स्वभावतः १६ अविचारवतो दृश्यभ्रान्तिर्जगन्मयप्यपि जातितैमिरिकस्यैव दोषवन्तो पुश्या
स्यति १७ यदिदं दृश्यते किंचित्तद्ब्रह्मैव निरामयं चिदाकाशमनाद्यन्तं तत्कथं किं प्रशाम्यति १८ स्वप्नसंसृजतोऽस्त
पं स्वसंवेदनात्मकं स्वप्नवत्काचनं स्वस्पयन्नाम तदिदं जगत् १९ शास्त्रार्थैस्तीक्ष्णया बुद्ध्या मिथो यत्र विकल्प
नैः कुलालस्य मिवात्मानं किं चिद्बुद्धेन बोध्यते २० रूपायेयमविद्येति संविद्व्यभिचारिणी भवतां न तु नास्त्येव सा
सरित्स्विव पांसुभिः २१ यथा स्वप्नेव निर्नास्तित्वानुभूतपि कुत्रचित् तथेयं दृश्यता नास्ति स्वनुभूताप्यसन्मयी २२

प्रणश्यतीत्याह यदिदमिति १८ तथा चाज्ञदशायामपि स्वसंविद्धि वर्त्तमानं जगदित्याह स्वचमिति अविकृतस्यान्यथाप्रति
भासो विवर्त्त इति तत्त्वज्ञदृष्टियोगादितिभावः १९ याभावतां जगदाकारेण रूढा सास्माकं नास्त्येव २१ नन्वनुभवः कथमप
लभ्यते तत्राह यथेति २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०उ० ५०७

वाह्येदृश्येऽभ्यंतरे च दृश्ये इंद्रियमनस्तद्विकारादौ प्रकाशनाय सदाजागरूकस्स्वयंज्योतिरात्मनो यद्वपुः स्वरूपं प्रत्यक्सः शुद्धान भिन्नाकशीतिश्रुतेः तदेव जाग्रत्स्वप्नदृश्यतात्विकंरूपमित्यर्थः ५० अत एव जाग्रत्स्वप्नभेदवेदनमिति संपिकल्पनं तदुभयसा क्षिरूपमेव विद्धि न विदिद्वेदनं यतः अवस्थात्रयानुगतायासान्वितरं तं अन्यः क आगतः दृष्टवान् प श्यति भेदं यस्येदि त्यर्थः ५१ तथा सतीति शेषः ५२ यथाब्रह्मणः सच्चिदानंदांशेषु सदंशो वोधयग्राह्यमस्त्रे तु भयत्राऽभिन्नस्तथाद्वैतं तद्वेदनं

सवाह्याभ्यंतरे दृश्ये शांतनिद्रस्य यद्वपुः एकस्यानिशितद्रूपं जाग्रत्स्वप्नदशामिह ५०
विद्धि तद्रूपमेवेदं भेदवेदनमित्युपि चिसतमागतः कोन्यो नामस्याद्भेदं वेदनं ५१
विद्योभैवामेदबुद्धिश्च द्योभैव च भेदधीः द्वैताद्वैते चैकमेव तथा शांतमखंडितं ५२
सदंशो वोधतद्ग्राह्यमपएव यथा तथा दृश्याय एव दृश्यं तद्वैतवेदनमेककं ५३
तद्ब्रह्मस्व विदुद्वैते तमद्वैताद्वैतमेव च सर्गएव परब्रह्म द्वैतमद्वैतमेव सत् ५४
नेति नेति विनिर्णीय सर्वतो भव सपि पश्चात्सत्त्वाचिदाकाशशिलां कृत्वा स्थतामिह ५५

भि० १

चैकमिति चिदंशोप्यभिन्नः यतोपएव दृष्टा दशांविषयीकृतास्त एव दृश्यमित्युच्यंते न च विषयविषयिभावश्चित्ता दात्मातिरिक्तः केनचिन्निरूपयितुं शक्यस्तत्तस्याद्वैतो रित्यर्थः ५३ एकस्य सदंवस्तुन एव सर्वद्वैतात्म नाय दाप्रतिभासस्त एव ब्रह्मैवद्वैताद्वैतमेव चेतिमूत्तमिति प्रपंचस्य ब्रह्मरूपतां विनिर्णीय पश्चान्नेति नेति सर्वद्वैत निषेधेन सर्वतः कृत्स्नं द्वैतं त्यक्त्वाऽग्र

५०७

राम ५०९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नसाम्यप्रतिपादनस्यप्रयोजनंदर्शयतिएवमिति ३३ सहिहिस्वप्नोभ्रान्त्यादिश्रुतौस्वप्नशब्देनेव अविद्याशब्देनापितद्वदेव
यदिकल्प्यतेतर्हिनशब्देकंविवदामहेकिंतुसर्वभ्रमशांतौयदेवास्तितदेवाहंशुद्धकस्यनात्मकएववंधइत्येतावदस्मदभिमतंत
त्वसिद्धमेवेतिभावः ३४ यदेवंतदानिःसमुक्तस्यात्मनःबंधनभ्रांतिस्वेनकार्येणसाहतदिति भ्रमलस्यव्योम्नःनिराकृतंचिन्मय
स्यचकाऽन्यताकिंवैलक्षण्यंयेनव्योमनवध्यतेचिदात्मानुवध्यतइति वाच्योमतुःप्रसरेत् द्वयोरप्यमूर्तत्वालेपकत्वस्वच्छ

एवंस्वप्नपुरंस्फारंयथाव्योम्नेवचिन्मयं तथैवेदंजगत्तेदंक्वाविद्याद्वयतेकुतः ३३ तदेवाकाशमात्रात्मयद्यविद्ये
तिकल्प्यते तद्यदास्तितदेवाहंबंधःस्वकलनात्मकः ३४ तन्मेवंक्रियतामेवतद्बंधस्यैवबंधनं कान्यताभ्रमलव्यो
म्नश्चिन्मयस्यनिराकृतेः ३५ चिन्मयाकाशकच्चने क्वास्मिन्किलनिराकृतेः ३५ द्वयनामन्यविद्याख्येबंधो
मोक्षोपवाकुतः ३६ नाविद्याविद्यतेनामबंधोबंधोनकस्यचित् मोक्षोनकस्यचिन्मो क्षश्चास्तिनास्तीति
नास्त्यलं ३७ नास्त्येवविद्याविद्यावाचिद्देवैकंचयत्स जा स्वएवस्याकृतिःस्वप्नइवस्वर्गस्वदेहिनी ३८ देशा
देशांतरप्राप्तौयन्मध्येसंविदोवपुः तज्जाग्रत्स्वप्नदृश्यस्यरूपमित्येवनिश्चयः ३९

तमस्त्वादिनासाम्यादितिभावः ३४ अस्मिन्दृश्यनामन्यविद्याख्येचिन्मयाकाशकचनेऽसतिबंधोवामोक्षो वाकुतोहेतोः
स्यादित्यर्थः ३६ यदा अविद्यानामविद्यातेतदाबंधःबंधोनतयामोक्षोपिमोक्षोपिनयतोब्रह्मातिरिक्तमस्तिनास्तीति
व्यवहारयोग्यमेवदुर्लभमित्यर्थः ३७ स्वप्नइवचिद्दिवस्वर्गाकारस्वदेहिनीभूत्वाकचति ३८ मध्यमन्निर्विषयंसंविदः
स्वरूपप्रसिद्धंतदेवजाग्रत्स्वप्नप्रसिद्धदृश्यस्यपारमार्थिकंरूपंइत्येनिश्चयःकार्यः ३९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

य०भा०टी०
नि०उ०
५०८

तत्त्वं तस्यामेव स्फुरत्यति सर्गादाविति सर्गस्य आदौ प्रलयकाले इव इदानीमपि जगत् खसाकाशपुरवत् आभातमेवासत्यं चे
तिसाम्यपित्यर्थः ४ चंद्र आदेशीक सवत् तदाज्ञानुभवविसंवादादपि जगत्त्वेत्याह तज्ज्ञेति उभपत्र अज्ञात इति छेदः अयवानमूर्खा
णां तद्विदां वा अनुभवमनुसृत्य प्रपंचो व्यवस्थापयितुं शक्यः परस्परविसंवादादुभाभ्यामप्यज्ञातत्वादित्यर्थः ५ तत्कुतस्तत्राह त
ज्ज्ञापयोरितियतः केवलांतर्दृष्टयस्तज्ज्ञाः केवलबाह्यदृष्टयोऽज्ञाः प्रपंचरूपं स्वतः प्रतिपत्तौ बुद्धिप्रवृत्तौ बुद्धिवृत्तौ प्रंतरा
लस्थितमुभापपि बोद्धुं तेतुभ्यं परस्परवक्तुं च नज्ञो नीतो न शक्नुतः उक्तमेवोपपादयति स्वबुद्धाविति सर्गशब्दार्थः सा
वत्त्वस्वबुद्धौ स्थितः एव स्फुरति नान्यद्द्वस विवादं तत्राद्वीबद्धीवयो रिवाभ्रांतभ्रांतयोरन योर्मिथः परस्परं तत्स्वप्रपंचरूप

सर्गविवन्विद्योमस्वप्नाकाशपुरं जगत् आभातमेवासत्यं च ननूनं सत्यमिवस्थितं ४ तज्ज्ञाज्ञातो न मूर्खाणाम
ज्ञाज्ञातो न तद्विदां विद्यते सर्गशब्दार्थः सत्यासत्यमयात्मकः ५ तज्ज्ञाज्ञयोस्तयोरंतः प्रतिपत्तौ लयस्थितं
न वोद्धुं न च वक्तुं ते जानीतस्तौ परस्परं ६ स्वबुद्धौ सर्गशब्दार्थो मिथोयोतस्तत्किलानयोः स्थैर्यास्थैर्ये जाग्र
त्तो द्वे अद्वीवद्वीवयोरिव ७ इवस्थीति मितापद्दस रिद्वारिणि वीचयः वितोस्थितिमितास्तद्वत् चेतना

मांतरबुद्धिस्थत्वादंतस्थं किलेति यौक्तिकप्रसिद्धौ लौकिकप्रसिद्धौ तत्र विदुषो बुद्धिः स देवस्थैर्ये जागर्ती तिसस्थिर
मात्मतत्त्वमेव पश्यति अविद्वद्बुद्धिरस्थैर्ये जागर्ती तिसोऽस्थिरं बाह्यमेव पश्यति बुद्धिगते ऽप्रपंचस्वरूपं नास्यंत
मांतरं नीलं तद्बाह्यमिति नोभयोरपि तत्परि ज्ञानमस्तीत्यर्थः ७ यद्युभाभ्यमप्रविद्दृष्टमशक्यः प्रपंचस्तर्हि कथं स्थि
तिं प्राप्तस्तत्राह इवेति अज्ञात चित्स्वभावमेवावलंब्य जलद्रवतयातरंगाइवात्मसत्तयैवान्तराले स्थितिं पालाइत्यर्थः

८ रामः
५०८

508

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेऽभगएवंऽचिन्मयेब्रह्मणि परमपदोपलम्भतो भवान्यथाक्रमं स्ववर्णाश्रमोचितक्रममनतिक्रम्य यथास्थितं लोकस्थितिं चान
तिक्रम्य यथोदयं स्वविभवानुसारेण अभीप्सितदेशं विषयं च व्रज विहर पिब भुंक्ष्व हि जहि हर्गोऽन्नभो जमञ्च अनोपितमिति
पाठेनिरिच्छं यथात्तथा ४६ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे निर्वाणवर्णनं नामाएकषष्ट्युत्तरश
ततमः सर्गः ॥१६१॥ इहद्वैतस्य कृत्स्नस्य ब्रह्ममात्रत्ववर्णनैः हितोक्तिभिरविद्याया निरासउपपाद्यते सर्वस्पद प्रपञ्चविद्यो
मार्थमेवस्फरणं दर्पितन्मात्रतापरिशेषइत्याह चिद्व्योमेति अर्थानां विषयाणां वाह्यरूपालोकनेन आंतरमन

यथाक्रमं हे भग यथास्थितस्थितिर्यथोदयं व्रज पिब भुंक्ष्व भोजय अभिप्सितं गतमतनो निरिंगनः स्व
चिन्मये परमपदोपलोभवान् ४६ इतिश्रीवाशिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे निर्वाणवर्णनं नामाएक
२२ षष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६१ श्रीवशिष्ठ उवाच चिद्व्योमार्थतयार्थानां यथास्थितमिदं जगत् सरूपा
लोकमननमपि चिद्व्योमकेवलं १ स्वप्ने चित्पुररूपत्वादन्यद्यस्मान्न विद्यते जगत्तस्मान्नभःशांतं नेह
नानास्ति किंचन २ चिदाभावमनानैव नानेव परिलक्ष्यते आनालैवालनालानं स्वप्नाकाशपुरेष्विव ३

नेव सहितं वाह्यमाभ्यंतरं च यद्रूपजातं तद्वाह्यार्थेत्पाद्दिगवाह्यमने चिद्व्योमैव केवलं परिशिष्यत इत्यर्थः १ चिद्व्योमस्वचि
न्मात्रपरिशेषत्वे केनदृष्टांतेन साध्यते तत्राह स्वप्ने इति यस्माद्धेतोः स्वप्ने पुरं भोगजग अर्थितएव पुररूपत्वादन्यत्र विद्यते तस्मा
ज्जाग्रद्यपि नभइव शांतं उक्तः अनुमाने उक्तांतिसंमतिं दर्शयन्नाह नेह नानास्ति किंचनेति २ यदि नास्ति तर्हि किं तद्यन्नानेव परि
लक्ष्यते तत्राह चि दाभानमिति यन्नानात्वदनालैवतिः स्वरूपमेव स्वसाक्षिणः आलनात् आलनं स्वदर्शयति यथास्वप्न
पुरेष्वाकाशपुरेषु गंधर्वनगरेषु च पदार्थस्तद्वदित्यर्थः ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ० अतः सदैवैकरूपं सद्ब्योमैवाहमिति परमशांतनिर्वृत्तिरूपं बुध्यतामित्याह निरस्तेति १६ जीवे प्रसिद्धो जवंजवंजवी
५०९ भावो मत्तो विक्षेपः १७ अतएवास्वविवेके वात्मानमुद्धरेत्याह आत्मैवेति १८ यावतारुण्यमत्तितावदेव बुध्यानावास
सारनाम्नो बुधेस्तरपरतीरं व्रज १९ वयोविपर्यते वृद्धत्वे २० शैशवं वार्द्धकं च तिर्यक्त्वं च ह्यानासाधकत्व
यं विवेकश्चेदिति अविवेकित्वे तत्तज्जिर्यक्त्वादप्यधममिति भावः २१

निरस्तशब्दभेदार्थम् निरस्ताखिलार्थकं शाम्यामि परि निर्वाणिव्योमैवास्मीति बुध्यतां १६ सज्जपतामा
त्मविश्रांत्या शुद्धबोधैकरूपया जीवेज्जवंजवीभावस्त्वसद्दुःस्थित आत्मना १७ अस्यैव ह्यात्मनो
509 बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः आत्मात्मना न चेत्त्रातस्तदुपायोस्ति नेतरः १८ तरत्तारुण्यमत्तीदं यावत्तेता
वदंबुधेः ननु संसारनाम्नस्माद्बुध्यानावाविशुद्धया १९ अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो वृद्धः सन्किं करिष्य
सि स्वगात्राण्यपि भाराय भवंति हि विपर्यये २० शैशवं वार्द्धकं ज्ञेयं तिर्यक्त्वमपि तिरेव च तारुण्यमे
व जीवस्य जाग्रितं तद्विवेकि चेत् २१ संसारमिममासाद्य विद्युत्संपातचंचलं सच्छास्त्रसाधुसंपर्कैः
कर्दमात्सारमुद्धरेत् २२ अहो बत नराः क्रूरा गतिः केषां भविष्यति कुर्वंति कर्दमोन्मग्ना नात्मन्यपि नि
जोदयं २३ यथाम्भःस्वमय वेतालसभा ग्राम्यस्य भंगदा यथाभूतार्थ विज्ञानान्मूलमेव न भंगदा २४

कर्दनात्मोर्ह कर्दमात्सारं आत्मानं २२ ये कर्दमोन्मग्ना आत्मनि शास्त्रोपायैर्निजोदयं उद्धारोपायं न कुर्वंति एषां का
गतिर्भविष्यतीत्यनुशोचति वाशिष्ठः २३ आम्भसभ्यमयस्वान भित्तिसभा स्वदेवेताल सभा मयपादचे तिभ्रांतिमतइतिया
वत् भंगदा भयज्वरादिदुःखदा २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएव चि [illegible] च्चमत्कारमात्रं जगदित्याह चिद्रूपमिति ९ अथवा मायायां प्रतिफलितविंबस एव जीव जगदाकारेण स्फुर
तीत्याह चिच्छायेति दर्पणे घटपटादिच्छायेव १० तत्र देहात्मताभ्रांतिरेव सर्वापायमूलमित्याह कायेति देह एवात्मास्तीति
भ्रमं वारयति द्वाभ्यामिति प्राग्वर्णिताभ्यां द्वाभ्यां विहृद विहृदनुभूतिभ्यामपि भ्राम्यपि विमृश्यमानयन् प्रसत् तत्र कात्मा लतो
प्रसक्तिरित्यर्थः १२ कथं तर्हि रामो हं वशिष्ठ इत्यभिलापादि देहात्मव्यवहारः शब्दार्थस्तत्राह विदार्येति तत्थाप्यपि अंतस्थूलं शंदाकृति
हारणे तदंतः स्थितः शब्दो बहिर्निःसरतीव प्रतिभाति न च तदंतः शब्दः स्थितो निःसृतो वा तत्पाजलेतरंगेभ्यः अग्नौज्वाला

चिद्रूपं यत्र किंचिन्नादिदं किंचिदवस्थितं भाति दृश्यमिवादृश्यमपि स्वप्नपुरेष्विव ९ चिच्छायेयं प्रकाशते जग
दित्यभिशब्दिता न त्वमूर्ते दर्पणे विद्यते छायैव वै तता १० कायमात्रकमेवेदं भ्रांतिमात्रमसन्मयं पिशाचविभ्रमा
लोकप्रायमायासनंदकं ११ मनोराज्यमिवासत्यं लीलं लंबालुविंदुवत् द्वाभ्यामित्यनुभूतिभ्यामपदस्तत्र कात्मता
१२ विदार्य दारुरवं वत्तरंगानिलशब्दवत् खे शब्दाः पवनस्फोटाभास्तथा वासनोदयाः १३ सर्गादितः स्वपरि
भाकल्पतिस्वप्नशैलवत् वस्तुतस्तु न शब्दोस्ति नार्थोस्ति न च दृश्यता १४ यदिदं चास्ति वा भाति तत्सर्वं परमा
र्थवत् अन्यादृक्कारणाभावात्सर्गादावेव नोदितं १५

का २

दिभ्यः खे प्रतिध्वनिशब्दाः पवनाघातकंठताल्वादिप्रदेशेभ्यो वर्ण्यपदवाक्यस्फोटा निर्गता इव भांति न च ते प्राक्तदंतः सन्ति तद्वदास
नामयाः अथवा पवनाग्निविस्फुलिंगवज्जाग्रत्स्वप्नयोस्तन्मनो निर्गता इव भांति न च तत्र सतीत्यर्थः १३ स्वपरिभासात्मचित्
१४ अन्यादृक् सद्यतिरिक्तरूपं तत् सर्गादावेव कारणाभावान्नोदितं नोत्पन्नमेव १५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इहेंद्रियजयोपायं श्रीरामो ऽथाश्रिद्धये ऽभ्यासश्वासप्रश्नस्य की र्तितावोधहेतवः जितेंद्रियाणि जयामहि जहीहि
जन्मेतिपादेंद्रियजयस्यावश्यकत्वं वशिष्ठेनोक्तं तत्रोपायं रामः पृच्छति विनेति १ स्थाने त्वया प्रश्नः कृतः इत्यनुमोदमानो
वशिष्ठः प्रश्नं पुष्णाति न चेति यथा तनुदशः मंदत्वं द्रवः पुरुषस्य प्रज्वलन्नपि दीपो न रूपार्थदर्शने ऽपयुज्यते
तथा नप्रभुत्वभोगे ऽव्यासक्तस्यनापि पुंस्त्वे स्वालाभं संपादनेऽसक्तस्य स्वनापि जीविते जीवनोपाये धनार्जनादासक्त
स्य शास्त्रादिसाधनं ब्रह्मदर्शने ऽनुपयुज्यते तथा इंद्रियजयोन्मुक्तावपि तन्नोपयुज्यत इत्यर्थः २ ततस्मादिंद्रियजयस्या

510

श्रीरामउवाच विनेंद्रियजयेनेदं नाज्ञत्वमुपशाम्यति तदिंद्रियाणि जायंते कथं कथय मे मुने १ श्रीवशिष्ठउवा
च न च प्रभुत्वभोगेषु न पुंस्त्वेन च जीविते न चेंद्रियजयोन्मुक्तो दीपस्तनुदशो यथा २ तदिंद्रियजये युक्ति
मिमामविकलां शृणु सिद्धिमेति स्वयत्नेन सुखेन तनुरेतया ३ चिन्मात्रं पुरुषं विद्धि चेतनाज्जीवनाम
कं यश्चेतति स जीवो ऽत्र स तन्मयो भवति दारुणात् ४ संवित्प्रलयसंघोधनिशितांकुशकर्षणैः मनोमतंग
जं मत्तं जित्वा जयति नान्यथा ५

वश्यकत्वात् एतयां मदुक्तयुक्त्या तनुरल्पापि साधनसंपत् स्वयत्नेन सिद्धिं मोक्षफलसिद्धिं एति प्राप्नोति ३ चेतनात्
चितोपनीतार्थप्रकाशकत्वाच्चिताधीनत्वादिति यावत् यश्चेतति चित्तत्वाख्याप्यप्रथयति तन्मयो भवति तत्रास
ज्ञते स्त्रीमयो जाल्म इतिवत् ४ एवं सति चित्तस्य प्रत्याहारप्रयत्नेनांतराकर्षणेन बाह्याकारतां निरुध्य ब्रह्माकारता
प्रबोधनाभ्यासे स्वतः यं गणीं द्रियाणि ग्रर्थ दिवजितानि भवंती नियुक्तिमाह संविदिति ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२५ कृतो न भंगदा तत्राह शाम्यतीति २६ न न स्फुटानुभवनला त्स्य पदं गतस्य जगतः कथं ज्ञानमात्रादसत्वाप्तिस्तत्राह स्फुटेति
यथा स्वप्नकाले स्फुटानुभवन सापि स्वाप्नजागतः परिज्ञानात्प्रबोधात् तथा अनुभूयमाना अत एव समपदं गता विसर्ग
संवेदने ति परेणान्वयः २७ २८ न तु ज्ञानसमनस्कं द्विपजपं विना लभ्यत इति दर्शयन्नुपसंहरति जातीति हे जातिज्वरैर्जन्मज्व
रभूतैः कामक्रोधादिदवाग्निभिर्ज्वलितेषु दीप्तेषु जीवितजंगलेषु वातहरिणानां वातमृगाणां यस्त्वयापणाद्या हरिणक्र

तथा ब्रह्म समपी दृश्यपलदमीरज्ञास्य भंगदा यथा भूतार्थविज्ञाने ब्रह्मैवात्तेन भंपदा २५ शाम्यस शांतमेव दास्थि
तमेव विलीयते दृश्यं तत्परिज्ञा नादृश्यमानं न दृश्यते २६ स्फुटानुभवनसापि स्वप्नकाले निजे यथा परिज्ञाना
दसत्त्वमेव समपदं गता २७ तथानुभू यमानापि स ग संवेदनान्तरे चिन्मये तत्त्वविज्ञाना च्छून्यते वा
वशिष्यते २८ जातिज्वरज्वलितजीवितजंगलेषु जीर्णे निवातहरिणा हरणक्रमेण माद्यन्मनः श्वसनपातमु
तान्यमुनिजिह्वेद्रियाणि जपमहि जहीहि जन्म २९ इतिश्री योगवाशिष्ठे महा रामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्त
रार्द्धे निर्वाणे अविद्यानिरसनो नाम द्विषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६२

मः कदाचिद्दृश्यते कदाचिन्नेत्येवंरूपस्तेन जीर्णानि शिथिलीभूतानि माद्यता मनसः प्राणपवनस्य च यः पातो बहिः
संचारस्तेन सुतान्यमुनीद्रियाणि जित्वा ज्ञानेन अविद्याजमेहि प्राप्तहितेन च मुक्तः सन् पुनर्जन्म जहीहि स जनिवारये
तिथावत् २९ इतिश्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्विषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५११ यस्यमनः अंतः संविद्रसिकतासु वहिनीरसतास्ठनिर्वे दं अरतिंनायातितस्यतदुपशाम्यति १३ अपनंविषयानुधा
वनदुर्व्यसनसेवास्याचपलतात दुन्मुक्तंसत् १४ १५ एवंजितेंद्रियःसनजयात्पथावस्तुसत्संब्रह्ममात्रंप्रपश्य
ति १६ मिथ्यावस्तुषुपतनेनधावनेनदुःखदं १७ १८ आनाकारंशोषणेनोछिन्नम् तौकारं १९ पतोव्योम

संविद्रसिकतारवंतस्तथानीरसतास्ठच यस्यनोद्वेगमायाति मनस्तस्योपशाम्यति १३ संवित्प्रपल
संरोधान्मनःस्वापनमुक्ति चेतश्चपलतोन्मुक्तं विवेकमनुधावति १४ विवेकवानुदारात्माविजितेंद्रि
यउच्यते वासनावीचिवेगेनभवाब्धौनसमुह्यते १५ साधुसंपर्कसच्छास्त्रसमालोकनतोनिशं जितें
द्रियोयथावस्तुजरात्सत्संप्रपश्यति १६ सत्सावलोकनाच्छांतिसंसारसंभ्रमः मरावविजलज्ञानं मिथ्या
यनदुःखदं १७ अचेत्यमेवचिन्मात्रमिदंजगदितिस्थित इत्येवंसत्यबोधस्यबंधमोहादशोकुतः १८ अ
नाकारेयथावारिर्नीरंवहतिनोपुनः अकारणं तथादृश्यंज्ञानछिन्नंनरोहति १९ वदनंव्योममात्रंत्वम
हमित्यादि भूतदकेव जिलितदन्यत्स्यादहमित्यादिकंजगत् २० अविद्यमानएवेदमहमित्यादिकं
जगत् चिद्व्योम्नेवस्थितंशांतंशून्यमात्रशरीरकं २१ इदंचिद्व्योम्निविद्धापाजगदित्येवभासते
शून्यशून्येवत्विद्धासोशून्यावेत्येवनिश्चयः २२

मात्ररूपंवेदनमेवस्वाविद्यपात्वमहमित्यादिरूपध्यक् अतःस्वाध्यस्तं अहमित्यादिकंएतज्जगभ्दानेनवर्त्तयित्वावि
मज्य अध्यस्तांदन्यदाधिष्ठानमात्रस्यात् २० शांतंमिथ्यात्वात्स्वतएवशांतमितिचिद्व्योम्नेवतात्विकेरूपस्थितं २१
असौचिद्व्योमगच्छून्याशून्येनापिशून्येत्येवनिश्चयःसिद्धांतः २२

राम
५००

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्कुतस्तत्राह चित्तमिति नायकं स्वामिभावेन प्रवर्तकं निरोधकं च पादमात्रावरणेन सर्वं करकज पद्व चित्तमात्रावरणेन सर्वेन्द्रिय
जयइत्याशयेनाह उपानदिति ६ मनःशान्तौ तर्हि कउपायस्तमाह संविदमिति संविदं चित्तावच्छिन्नं संविदं जीवसंविदाकाशत्व
ह्माणि संरोधणं एकीकृत्य ७ स्वसंविदो जीवसंविदः यत्नेन ब्रह्मणि संरोधात् तदुक्तोत्सपात् ८ संवेद्यते बलात्स्पर्धते तत्तत्तदधिष्ठा

चित्तमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाज्जयः उपानद्गूढपादस्य ननुचर्मावृतेव भूः ६ संविदं संविदाकारो संरोधं
रोधयहं दितिश्रुतः स्वयमेव मनःशाम्येन्नीहार इव शारदः ७ स्वसंविद्यत्नसंरोधाद्य याचेतः प्रशाम्यति न तथा
विधा २ गतयस्तीर्थपुण्यक्रियागणैः ८ यच्च संवेद्यते किंचित्तत्तत्संविदि संविदा नूनं प्रस्मार्यते यत्नाद्भोगानामिति तत्
ज्जयः ९ स्वसंवेदनयत्नेन विषयाभिमतो निशं किंचित्संरोधिता संवित्तस्याप्तं वै बुधे पदं १० स्वचर्मव्यवहारेण
पदा याति तदेव मे रोचते नान्यदित्येव यदेवं ग्रदर्शभव ११ संवित्प्रकृतिमर्येषु विरुद्धेषु विवर्जयन् अर्जयं
द्धर्मसंतोषो यः स्थितः स जितेन्द्रियः १२

नब्रह्मसंविदि प्रविलापनसं विदा नूनं निश्चयेन विस्मार्यते तत्संस्कारोद्बोधेन पुनः स्मरणापेक्षं क्रियते तत्तनोपायेन भोगा
नां भोगहेतूनां विषयाणामित्येवं जयः ९ संरोधिता चेत्तेनोपायेन वैबुधं विबुधानां तत्त्ववेदामनुभवसिद्धं स्वराज्य
पदं प्राप्तं १० एवं स्वधर्मैकनिष्ठतादार्ढ्यमपि वैतृष्ण्यसिद्धिद्वारा इन्द्रियजयहेतुरित्याह स्वधर्मेति १२ विरुद्धेषु स्व
धर्मविरुद्धेष्वर्थेषु देहयात्राहेतु धनादिषु संवित्प्रकृतिरिच्छा १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५१२

स्फटिकशिलांतर्वनगिरिनद्याद्याभासवद्ब्रह्मणि जगद्बोध्यमित्याह आभासमात्रेति तथा च तत्त्वदृष्ट्या स्वभाव एव जगदात्मनाभासत इत्याशयेनाह स्वभावे इति किं चार्यते इत्यन्वयः ३१ नआदिरंतं च नाद्यंतमध्यप्रदेशा नां कलनाः का अपि संति ३२ स्वप्नजागरान्वयव्यतिरेकेन परिशोधनेन वा शुद्धं जीवं जगत्तत्त्वं ज्ञेयमित्याह जीव इति प्रबोध्यप्रबोधयो भनैकरूपतया ३३ सुषुप्तमज्ञानं तत्प्राज्ञात्तुर्यः शुद्धात्मा च भ्रांतिकृतसर्पात् अज्ञातरज्जुकेवलरज्जू इव स्वप्न

आभासमात्रं दृश्यात्म चिन्मात्रं शांतमव्ययं स्थितमास्थाः किमेतस्मिन् स्वभावे स्वे विचार्यते ३१ नाद्यंतमंतःक लनां काश्चन संति परे पदे तद्रूपमेवापि ह्येयं नाविद्यास्तीह विद्यते ३२ जीवः स्वभावाद्विश ज्जाग्रतः स्वप्नमा विशन् प्रबुद्धो वास्त्वबुद्धो वाप्येकरूपतयास्थितः ३३ स्थितः सुषुप्ते तुर्ये द्वे सदा स्वप्ने प्रजागृति जाग्रत्स्व भावेकमेव तुर्यं वेत्ति तु बुद्धधीः ३४ जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च सर्वं तुर्ये प्रबोधिनः नाविद्या विद्यते तस्य द्वयस्यो प्येव सद्वयः ३५ द्वैतमद्वैतमित्येतदहं त्वमिदमित्यपि नित्यवर्ध्यस्य क लना कुतः ३६ द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्वा क्यसंदर्भविभ्रमैः क्रीडंत्यबुद्धाः शिशवो बोधवृद्धा हसंति ताः ३७ द्वैताद्वैतविवादे हा हृदयाकाशमंज री विनेतपे हनोदेति प्रबोधाकाशमार्जनं ३८

जाग्रतोरंतःस्थिते ३४ प्रबोधिनस्तत्त्वबोधवतः एवकोभिन्नक्रमः सद्वयस्थोप्यद्वय एवेति ३५ इत्यपिकापि कलनानि त्यवर्ध्यस्य कुतस्तया अवरुद्धत्वं च कुतः ३६ अबुद्धाः अप्रबुद्धाः शिशवो बालाः क्रीडंति ३७ प्रबुद्ध अप्यशास्त्रे बुक ध्यं द्वैतविवादनिष्ठं ति तत्राह द्वैतेति हृदयाकाशे त्वयारोपिता शिष्यप्रबोधफलामंजरी ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञामयशून्यताद्यप्रसिद्धेति चात्स्वप्रदर्शनेइत्याह स्वप्नेति। असनायइति शून्यता अननुभूतइति शून्यतान्वअनुभूतस्यास
न्नयत्वेपिसएव दृष्टांतइत्याह स्वानुभूतोपीति २३ हेअंगस्वप्नसंवितिमात्रंआत्मास्वरूपंयस्यतथाविधोयंप्रसिद्धराज्यंवैभवं
भूत्वामहीयते तत्तस्थितेरेवरूपंयतस्तत्कर्तृकर्मकरणादिकारककृतिनिरपेक्षंरूपं तद्दज्जाग्रज्जगदपिबोधमित्यर्थः ८२
२४ यद्यत्कर्तृकर्मकरणादिनिरपेक्षं तत्तच्चिद्घनमात्रकमहमेव इदंजगच्च सर्गादौकर्त्रादिमत्तयानिर्देष्टुमशक्य

स्वप्नदर्शनदृष्टांतः केननामात्रखंड्यते असन्मयोनुभूतश्चस्वानुभूतोप्यसन्मयः २३ सोंगसंवितिमात्रात्मा
यद्यद्राज्यंमहीयते नकर्तृकर्मकरणंरूपंतद्दज्जगत्स्थितेः २४ अकर्तृकर्मकरणमहंचिद्घनमात्रकं जगच्चेद
मनिर्देश्यंस्वसंवेदनलक्षणं २५ यथास्वप्नेष्वमरणमनुभूतंनविद्यते मरौजलेच्छा विद्येयंविद्यमानानविद्य
ते २६ चिद्व्योमात्माकाचकचंखंसर्गादौव्योम्निचेततिजगदित्येवनिर्मलंकाकतालीयवत्स्वयं २७ निर्मल
मेवभातीदमत्तातमपिभातवत् तस्माद्यभ्रसुरमिदं तत्तदेवपदंविदुः २८ जीवादिकचनत्वंत्रयभ्रातीदंत
देवतत् शून्यतैवमवेद्योमवाप्यंवावर्तेद्ध्रुवः २९ यथावयविनोरूपमेकंसावयवंभवेत् एकंजीवाद्यव
यवंब्रह्मानवयवंतथा ३०

मितिप्रागुपपादितंअ तःमदीयस्वप्रकाशात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः २५ तथाचस्वप्नस्वमरणमरुजलवत्प्रतीतितोविद्यमा
नापिज्ञानाबाधितत्वान्नविद्यतइत्याह यथेति अजलेच्छापदेनजलभ्रांतिर्लक्ष्यते २६ व्योम्नित्वात्मनिचेतितिंसंकल्पितं
२७ इदंजगद्यस्माच्चित्प्रकाशान्निमित्तात्स्फुरं अपरोक्षं प्रथमानमास्तेनदेवनिसापरोक्षंपरमंपदंविदुरित्यर्थः
२८ अवयवावयविभावकल्पनद्वाराजीवादिब्रह्मैक्यंप्रतिपन्नयमित्याहयथेति ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अज्ञाननिद्रासुप्ताः दृश्ये विषयभोगे रता जनाः यथा दृश्यं ग्रस्तास्तथा पश्यंति तथा शांताः संतः स्तत्त्वविदः दृश्ये ग्रस्ताः प्र
सुप्तप्रायास्तन्निरतिशयानंदं प्रबुद्धाः पश्यंतीत्यर्थः तथा चोक्तं भगवता या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां
जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति ५५ इदं स्वरूपं नित्यापरोक्षं निरतिशयानंदरूपं मोक्षपदं यत्नभरेण विना कथं
सिद्ध्येदित्यभ्यासावश्यकतामाह विनेति ५६ अत एवमयाभवतामभ्यासदार्ढ्यं भवत्विति पुनः पुनर्भग्यंतरेणमुक्तं तत्तरेण
कथाख्यानादिविस्तरेणत्वेदमेव बहुवारमुक्तं भवद्भिः अपुनः पुनस्तदेव भगवतोच्यते बहूक्तेन पुनरुक्तसहस्रविस्ता

सुप्ताः प्रबुद्धाः पश्यंति दृश्यं दृश्ये रता यथा तथा दृश्ये परताः शांताः संतः पश्यंति तत्पदं ५५ विना यत्न
भरेणेदं न कदाचन सिद्ध्यति महतोभ्यासयोगस्य फलं विद्धि परं पदं ५६ इदं बहूक्तमेतेन क्रमेते
निर्दुर्मतिः न ग्राह्यैतावता प्युक्तेनादत्तेनेदमज्ञधीः ५७ भूयोभूयः पराकलाविरमाख्यायते यदि श्रूय
ते कथ्यते चेदं तज्ज्ञेनाज्ञेन भूयते ५८

रितेनैतेनेन ग्रंथेन एतेनाभ्यासक्रमेण च किं प्रयोजनमित्यत्र प्रज्वालदाणदुर्मतिर्न ग्राह्या सुज्ञस्य प्रतिकुशलबु
द्धेः कस्यचिदेव नाभ्यासापेक्षा अज्ञधीस्तु एतावता विस्तृतेनाप्युक्तेन उक्तेनोपदेशवाक्येन इदं प्रतिदुरूहमात्मत
त्त्वं हृदि न कथ्यादजे अतस्तस्याभ्यासादिलक्षणोऽभ्यास आवश्यक इत्यर्थः तथा च भगवतो बादरायणस्य सूत्रं आवृ
त्तिरसकृदुपदेशादिति ५७ अयमेवायं ग्रंथो मंदमध्यमाधिकारिभिर्यावद्विज्ञानोदयं पुनः पुनः श्रवणेनाव
र्तनेनास्वादनीय इत्याह भूयोभूय इति इदं मदुक्तं शास्त्रं अज्ञेनापि एतदावर्तनोपायेनावश्यं तज्ज्ञेन भूयते नात्र संदे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्तुहृदिति ३९ अवि
अत एवमया पिस्तुहृद्भावेनाभ्युपगम्य द्वैतविचारेण कृताकृतकार्यगेह मार्जनीवन्निरसिष्यत इत्याह स्तुहृदिति ३९ अवि
घामस्मनिमार्जिते सति अधिकारिणस्तत्त्वित्ताअलगतप्राणाः परस्परं बोधयंतस्तुष्यंति मंति ४० एवंभजतां तेषां सततं विचार
पुत्तानां असौमदुपदिष्टो बुद्धि योगः कालेन दृढो जायते येनासौ तदात्मा तत्सदं मोदाख्यं याति ४१ सततयुक्तानामिति प्रप
त्वातिशयापेक्षोक्तेः स्तत्सर्वमुद्घाटयति किलेति तु एमात्रस्यापि जलवह्नि पश्चादिभ्योवगोपनेरक्षणायत्वात्साधितए
वोपायः उपकुरुतेन हेलया साधितः त्रैलोक्यग्रासस्य ब्रह्मीभावापादनेन गोपनं आत्यंतिकपरिरक्षणरूपतत्त्वज्ञानं

स्तुहृद्भ्रलाविवादेनद्वैतविचारेण कृताहृदयगहेंतरवि घामस्ममार्ज्जनी ३९ तत्त्वित्तास्तज्जतप्राणाबोध
यंतः परस्परं कथयंतश्च नित्यं तनुष्यंति चरमंति च ४० तेषां सततयुक्तानां भजनां प्रीतिपूर्वकं जायते बुद्धियोगा
सौ येन ते यांति तत्पदं ४१ किलोपकुरुते यत्नात्त्वएमात्राद्वगोपने कथं सिध्यस्यपत्लेन त्रैलोक्यग्रणगोपनं ४२
नो४ आध्यात्मव्यसनो मुक्ता ततहृत्स्थाधमाप्रभु उपहासपदं यस्य जगदप्युत्तमस्थितेः ४३ किंनामे इं किलस्तु
रवंयदाज्यादिमनो कुरु तत्त्वज्ञानैकविश्रांतो देवराजपत्त्वेण ४४

अपत्नेन कथं सिध्यति ४२ यस्याः निरतिशयानंदलक्षणया उत्तमस्थितेः मानुषानंदमारभ्य हैरण्यगर्भानंदपर्यंतं उत्तरो
त्तरं शतशतगुणेत्कृष्टस्वरूपभोगाय चतुर्दशभुवनभेदेषु तंतत्विस्तृतं हृत्स्थस्य अधमकामस्य जपेत्र प्रभुः असमर्थं
कामोपहत मितियावत् जगदपि कार्त्स्न्यें अपि शब्दः कृत्स्नजगत् जीवजा नं लक्ष्यभो गासक्तत्वादुपहासास्पदं
सा तादृशी सर्वोत्तमा स्थितिः कथं नयत्नमर्हतीत्यर्थः ४३ भोगानां तुच्छत्वा अवयुक्तोदाहरणेन दर्शयति किंनामेति
४४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५१४

अनार्यैकाव्यत्वाद्दृष्टरूपं हृष्येषु भोगेष्वासक्ता धीर्येषां ते तथा सन्तु लुभितिह्यदृशः पूर्वस्य वर्णदीर्घः छान्दसः पेवा अलनः
पुनः पुनः भस्मापरंपराप्राप्तिहेतुमोहगर्तपातिनः तत्त अपुनः पुनर्भवभागिनो जन्मभाजो माभयंत ५५ नन्वस्म
कुले पूर्वजस्तपः कर्मादि विधिष्ठा वाश्रिता नब्रह्मनिष्ठा अस्मदीयाः पूर्वजाः कर्ममीमांसकाः अस्मदीयास्तार्किका अ
स्मादीयाः पूर्वजाः सांख्याः अस्मदीयाः पूर्वजास्तान्त्रिकाः मन्त्रसिद्धा औषधरसायनादिसिद्धा वा अभूवन् अतो वय

अनार्यमिदमाख्यानमिस्तु नादत्सदग्रपथीः माभवं त्वालहन्तारो भवतो भवभागिनः ५५ तातस्य कूपोय
मिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति यथा भवन्तो विविचारवन्तस्तथानिशं मा भवताज्ञतात्मे
५६ इति श्रीयोगवाशिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे इन्द्रियशास्त्रवर्णनं चेति त्रिषष्ट्युत्तरशतत
मः सर्गः १६३

मपि तदृष्टूपास्तत्तदनुसृतमेव मार्गमाश्रयिष्यामो नाध्यात्मशास्त्रमिति ब्रुवाणान् जनाननुपहसन् समनुद्रूणं तन्मार्गप्रवृ
त्तिवारयति तातस्येति कापुरुषाः दुरभिमानेन सान्निहितमपि जान्हवीजलमनादृत्य यथा क्षारं जलं पिबन्ति तथा भवं
तो पि अज्ञतात्मे पुनः पुनर्जन्मपरंपरास्तु मोरव्यालैवत्ता भाय अनिशं विरुद्धविविधविचारवन्तो मा भवत तेत्यर्थः ५६
इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे इन्द्रियशास्त्रवर्णनं नाम त्रिषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः
१६३

राम:
५१४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनभ्यासपरस्य तु नैतत्फलावाप्तिरिति तं निंदति पठंति शास्त्रेभ्यः अनभ्यासशास्त्रेभ्यः ४८ ५० फलद्वये दीपकं हयग्रीवाद
श्यकांडद्वयफलसर्वसाधनत्वादतिप्रशस्ततरत्वं दर्शयति यदिति क्रियापूर्वकांडार्थः ज्ञानमुत्तरकांडार्थः द्वयमपि यस्वि
त्ताः आसंतिकाशुद्धिनिरासफलतां ५१ चकारो भिन्नक्रमः वेदांतेषु एवादरायणादिभिर्दर्शिताः तात्पर्यनिर्णयानुकूलोप
क्रमादिलिंगकतकास्तैर्व्यवस्थापितः सिद्धांतः स चास्मिन् ज्ञाते बुध्यत इति विशेषद्योतनार्थस्तु शब्दः शास्त्रेद द्विषु मध्ये

यस्त्वेकवारमालोक्य दृष्टमित्येव संत्यजेत् इदं स नाम शास्त्रेभ्यो भस्माप्याप्नोति नाधमः ४९ इदमुत्तममाख्या
नमध्येयं वेदवत्सदा आख्येयं पूजनीयं च गुरुधार्यफलप्रदं ५० यदस्मात्प्राप्यते शास्त्रात्तत्तद्वेदादवाप्यते अ
स्मिन् ज्ञाते क्रियाज्ञानं द्वयं प्राप्नोति पवित्रतां ५१ वेदांततत्त्वसिद्धांतस्त्वस्मिन् ज्ञाते च बुध्यते इदमुत्तममाख्यानं
आख्यानं शास्त्रदृष्टिषु ५२ कारुण्यान्मदवतां मेता दहं वच्मि न मायया भवतस्त्वं वगच्छतिमायामेतद्विचार्यतां
५३ अस्माच्छास्त्रवाद्धीधा जायंते ये विचारितात् लवणैर्व्यंजनानीव भाति शास्त्रांतराणि ते ५४

न १

विशिष्टत्वेनाख्यातं व्याख्यातं श्रेष्ठतयाख्यातमित्यर्थः ५२ मायया कैतवेन नैव वच्मि किंतु कारुण्यात् भवंतस्त्वं अस्माच्छा
स्त्रवशात् विचारितात् एतत् दृष्टं यज्जातं मायामिथ्येति अवगच्छति अतः एतच्छास्त्रं विचार्यतां ५३ अस्माच्छास्त्रवरा
द्विचारिताद्धे बोधा जायंते ते बोधाः शास्त्रांतराणि लवणैर्व्यंजनानीव कानि विराणि भांतीति इदं सर्वशास्त्रोपजीव्यमित्यर्थः
५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथं तर्हि पूर्वमहंत्वादिप्रपञ्चदर्शनं तत्राह यथेति तन्मलिनं वस्फुरणं विभ्रमः ४ कुतो न विस्पष्टतत्राह अयमिति पियासितस्त्रांतदशा हि मृगतृष्णा प्रसिद्धिः न च स्वर्गभूतेभ्रमे रौ पिपासा भ्रदयुः कस्य चित्संतीति तदप्रसिद्धिरितिभावः ५ यथास्थाणुरेव भ्रान्तिरेवे ति एकद्रव्यनिष्ठे एकरूपद्रव्यतत्त्वानिष्क्रयवति पुरुषे भ्रान्त्या स्ताद्विरुद्धाः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयसंविद इदं रजतमिति संविदश्च न भवंति तद्वत् परे तत्त्वे निष्क्रिते अन्याः भेदभ्रमसंविदो न तिष्ठंति ६ इत्थं जीवभावं विविच्य तथैव जगद्भावम पि विमार्ष्टुमारभते इदमिति इत्थं मार्ज्जने जगद्ब्रह्मैव भूत्वावस्थितं ७ एवं मार्जने जगत्त्वेन गृहीतं चिन्नभः काचकाचस्त्वा

515 पश्चात्तत्त्वज्ञविषयं तज्ज्ञानातिसएवतत्त्वयं विद्यो नाहं त्वं नात्वज्ञं न वस्तुतत्त्व ४ अयं सोहमयं चान्यः ससोयमि तिवृथ्यपः संभवति न तत्त्वज्ञे भ्रमे रौ मृगतृष्णिका ५ यथैकद्रव्यनिष्ठे हि चित्ते न्यद्रव्यसंविदः न भवंति परे त त्त्वज्ञान्या स्तिष्ठंति संविदः ६ इदं नासीन्न चो त्पन्नं न चास्ति न भविष्यति जगद्ब्रह्मैव सद्रूपमिदमित्थमवस्थितं ७ चिन्नभः काचकचं च स्वात्मन्येवावतिष्ठते जगदित्येव तत्तत्र तत्त्वज्ञानेनैव चेतसे ८ स्वप्नेषु कल्पनपुरेषु यथा न्यदस्ति चिन्मात्रमच्छगगनं ननु वर्ज्जयित्वा नो किंच नापि न च रूपमरूपकेषु रूपं तथा जगति सं प्रतिजाग्रदाख्ये ९

स्०१ तन्येवव्योमवद्भावे वातिष्ठते तत्रस्यां दशायां जीवन्मुक्तैस्तदेव जगदिति तद्ज्ञानेनैव चेत्य तेनाज्ञ इं किंचिदि त्यर्थः ८ यथा स्वप्नेषु मनोराज्यकल्पितपुरेषु चाच्छमलं चिन्मात्रमेकं वर्जयित्वा अन्यत्रास्ति तथा संप्रतिजाग्रदाख्ये पि जगति चिन्मात्रं विना किंचनापि उपाधिस्वरूपमस्ति एवमुपाधिमार्जनेनारूपकेषु जीवेषु च न च रूपांतरमस्ती ति चिदेकरसं सिद्धमित्यर्थः ९ राम ५१५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मभावोऽद्भाज्जीवजगद्भावविमार्जनैः इहजीवजगद्ब्रह्मसामरस्यंप्रथ्यते तत्रादौजीवभावविमार्जनमारभते जीवाएवह्यग्नि
दिनासर्वतःपरिपूर्णस्यचिदादित्यस्यमंडलेऽन्तःस्फुरतियत्रजगतितेप्रसिद्धाःजीवाएवःतेन चिदा दित्येनतुल्याःअ
ग्निविस्फुलिंगवत्समानप्रकाशस्वभावा स्तेनहेतुना अन्वयवात्त लावि दादित्यस्यसि द्धाहस्तपादाद्यवयवानांप
रस्परवित्क्षणकारादिस्वभावत्वदर्शनादवयविनस्तेभ्योभिन्नाकारसंस्थानादिदर्शनात्तभेदोवयवावयविभावस्तत्रलो
केप्रसिद्धोनचासततुल्यत्वे इतिभावः १ नन्वेवंनक्षत्राणामपिनभसिसमानस्वभावदर्शनात्परस्पराभेदोनिरवयत्वंच
तेजसः किन्नस्याद्भिन्नदेशत्वेनप्रकाशतारतम्येनचपरिहारस्तज्जीवेष्वपितुल्यइत्याशंक्याहसर्वमिति नह्यत्तभेदव

श्रीवसिष्ठउवाच जीवाएवोजगत्संतासुविदादि त्यांशुमंडले यत्रतेवयवास्तत्पात्तेनानवयवात्मना १ सर्वप्राप्य
परंबोधवस्तुस्वरूपमुक्तिति पुनस्तदेकवाक्यत्वान्नाकिंचिद्वापरंभवेत् २ सर्वस्मितास्वव स्यास्तनन्वजविमयंतु
तत् परमेवामलंब्रह्मनान्यकिंचित्कदाचन ३

जीवानांभेदःकिंलघटकरकाद्याकाशभेदवदौपाधिकःतत्त्वभेदकंप्रतःकारणाद्युपाधिवस्तुत्वंपरंअखंडाकारमपरो
दोऽहंब्रह्मास्मीतिवोधंप्राप्यस्वंडवाधिरूपंस्वकृतंभेदरूपंचोत्सतिउत्सृजति अप्यतेचोपाधिभेदेप्रतिज्ञासद्धिरित्यर्थः
अथवापूर्वंजीवानांअविद्यमापरस्परविरुद्धधर्मतांप्रजंदर्पणब्रह्मैकवाक्यतावि द्वादात्मेदइवपंधइवानर्थइवाभू
तइदानींविद्याअविद्यानिरस्तविरुद्धधर्मनिरासेनपुनर्ब्रह्मैकवाक्यतासंपाद नात्अवयवावयविभावादिनाभेदकं
अपरंकिंभवेदित्यर्थः २ तर्हिकिमविद्यातःकारणभेदाद्यवस्थास्तपूर्वंजीवाभिन्नाएवाइदानींविद्यापात्रलेक्यंप्राप्ति
ताःनेत्याह सर्वास्विवेतितसज्जविवपंतपद्ब्रह्मवत्त्प्राप्तसर्वास्वेवावस्थास्वभेदादमलस्वन्यदेकसमेवनकदाचि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
५१६

परस्परानुप्रवेशं वदन्नयोः परस्परनिमित्ततामप्याह स्वप्न इति स्वप्नः पादे वस्वप्नं प्रविशत्यात्मेति परस्परनिमित्त तापि दर्शयतः इत्यर्थः २ अनयोर्व्यपदेशसांकर्यमपि दर्शयत इत्याह जाग्रदिति स्वप्नः स्वप्नः जाग्रज्जाग्रदिति उभयत्र वीप्सया द्विवचनं ३ तत्र स्वप्नेऽपि जाग्रत इह जाग्रतीव अनुभवतो जाग्रदेव न तु स्वप्नः एवं जाग्रत्स्वप्ने मनोराज्ये जाग्रत्स्वप्न एवानुभवतः न तु जाग्रदित्यर्थः ४ स्वप्नस्याल्पकालता जाग्रतो दीर्घकालता च परस्परानुप्रवेशे विपरीतेत्याह लघुकालात्मिकेति ५ एवं परस्परसांकर्ये प्राप्ते तदाह नेति द्वयोरपि अन्यत्र एकस्यावसरः परस्परानुप्रवेशोऽप्युक्त्यासम्भवेन

516

स्वप्नो जाग्रत्प्रविशति जाग्रत्स्वप्नात्प्रबुध्यते जाग्रत्स्वप्नं प्रविशति प्रबुद्धः स्वप्नजाग्रतः २ जाग्रत्स्वप्नवतां स्वप्नः स्वप्न इत्यभिधीयते स्वप्नजाग्रद्दृतां जाग्रज्जाग्रदित्यभिधीयते ३ तज्जाग्रतीव हन्त स्वप्नः कदाचन स्वप्ने स्वप्नो जाग्रदेव न तु जाग्रत्कदाचन ४ लघुकालात्मकः स्वप्नः सर्वदैव हि जाग्रति लघुका लात्मकं जाग्रत्स्वप्नकाले सदैव च ५ न जाग्रत्स्वप्नयोर्भेदः कश्चनास्ति कदाचन एकस्यावसरोऽन्यत्र द्वयोरपि न समयः ६ मृतिप्रबोधसमये जाग्रत्स्वप्नः प्रशाम्यति स्वप्नानुभवबोधे च शून्य एवातिभास्करः ७

६ ननु स्वप्नः प्रबोधे प्रशाम्यति स्वप्नार्थाश्च जागरे शून्या एवावतिष्ठन्ते नैवं जाग्रत्प्रशाम्यति नाप्यर्था आसंतो दृश्यपालइति स्वप्नवैधर्म्यशंकां निरस्यति मृतीति अयं जाग्रत्स्वप्नदशायामपि स्वप्नः मृतिकाले यः परलोकप्रबोधः आसंतिकहैतमृतिलक्षणः एतत्तत्प्रबोधश्च तत्समये प्रशाम्यत्येव अथ तयोः स्वप्नानुभवलक्षणे स्वप्नार्थबोधकाले च कान्तबुद्धिकालि च शून्य एव न निवर्तत इति तत्साधर्म्यमेव न वैधर्म्यमित्यर्थः ७

राम
५१६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सदेवसोऽहमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः पत्रसर्गात्पूर्वं नो कारणमुपादानं नापि सहकारिनिमित्तकारणं च किला
स्तितस्माज्जग द्भवतीति इयमुक्तिः कातः किंचनेदं नोद्भवति यच्चोद्भूतमिवाभमा ति तदनादि ब्रह्मखमेव चित्स्वभावात्स्व
रूपमेव तथावभातीति सिद्धमित्यर्थः १० अमुमेवार्थं दृढीकुर्वन्पुनः स्पष्टमाह तस्मादिति अज्ञैर्विदिताः ब्रह्मादयो व्यष्टिसमष्टि
जीवतदुपाधयो नैव संति किं तु सत्स्वयंभूरूपप्रपंचश्च इतो ब्रह्मणः सकाशाद्यो यच्छून्यमेवेदमाततं चिद्गगनमेव स्वचितात
थाविभातीति सिद्धमित्यर्थः ११ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ननजगत्परमात्मनोरैक्ययोगोपदेशो
नाम चतुःषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६४

पूर्वं किलोद्भवति किंचन नाम नेदं तच्चावधाति तदनादि खमेव चित्सात् नो कारणं न सहकारि किलास्ति यत्र तस्मा
त्स्वयं भवति वस्त्विति केयमुक्तिः १० तस्मात्स्वयं भवति नेह हि कश्चिदादौ ब्रह्मादयोऽज्ञविदिता न च नाम संति व्योमे
दमाततमपंसुइ तः स्वयंभूत्वादि चिद्गगनमेव चित्ताविभाति ११ इति श्रीमहारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रक
रणे ननगत्परमात्मनोरैक्ययोगोपदेशो नाम चतुःषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६४ श्रीवशिष्ठ उवाच जाग्रत्स्व
प्नेस्वप्नएव जाग्रत्त्वमनुगच्छति स्वप्नजाग्र [illegible] त्जाग्रत्तु स्वप्नतामुपगच्छति १

परस्परानुप्रवेशात्परस्परसमुद्भवात् चिन्मात्रत्वं दृढीकर्तुं जाग्रत्स्वप्नैक्यमीर्यते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः परस्परानुप्रवेशेन प्रत्ये
कं त्रिविधाः जाग्रज्जाग्रत् स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः स्वप्नजाग्रत् स्वप्नस्वप्नः स्वप्नसुषुप्तिः सुषुप्तिजाग्रत् सुषुप्ति स्वप्नः सुषु
प्तिरिति एते हि सर्वेश्वरवार्त्तिके नागुत्पत्तिप्रकरणे चोदाहरणभेदैरुपपादिताः इहासिद्धवदुपादीयंते तत्र जाग्रत्स्वप्नेमतो ८
यज्जेदं द्रियव्यापाररिरपेक्षालो केवलमनोमयलक्षणाः याानास्वप्नसापि न स्वप्न एव जाग्रत्त्वमुपगच्छति एवं स्वप्नेपिताव
त्कालमहं सुप्तः इदानीं जागर्मीति प्रतीति दर्शनात्प्रसिद्धे स्वप्नजाग्रति स्वनुभवसिद्धा जाग्रदेव स्वप्नत्वमुपगच्छतीत्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रहीत्रादित्रिपुटीजगद्रूपमाभूत्पमसदेवज्ञार्थे च अधिष्ठानसत्वात्सदस्तु अथवा असदेवास्तु अस्मिन्विषये ग्रहः एकतरपक्षव्यवस्थापनं दुराग्रहः किंप्रयोजन इत्यर्थः १६ अशेषाद्वैकतरपक्षाभिमानसंभ्रमः स्यात् इदानीभवाद्धि स्तत्तोवुद्धमेवेति अत्रैतदंतर्गतभोगलक्षणेऽपि तत्सत्ताप्रतिष्ठापनेनेतरजयलक्षणे च फलुनिफलेकः फललग्रहः अनुचितएवेत्यर्थः १७ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६५

ग्रहीतृग्रहणग्राह्यरूपमाभूत्पमेव च सदस्त्वेवासदेवास्तु जगत्त्रांगकिंग्रहः १६ इत्थमस्त्विदमथान्यता स्त्वैवमेवभन्द्वतु कोत्रसंभ्रमः कोत्र फलुनिफले फलग्रहो वुद्धमेव तदलं विकल्पनैः १७ इतिश्रीयोगवासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे जगत्स्वैक्योपदेशो नाम पंचषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६५ श्रीवशिष्ठ उवाच सार्थकेनालमशब्देन ख्यातिशब्देन चोज्झितं आ लख्यामितिमां विद्धि शिलाजठरनिर्घनां १

आलख्यातिविशेषोत्र तथाख्यासंतरस्थितिः ब्रह्मनीलशिलाख्यानं चोक्तं प्रश्नोत्तरान्वितः चितेश्चमत्कृतिरिमं जगन्नाम्नी चकास्त्यलमिति यदुक्तं तत्र आख्यात्यसत्ख्यातन्यथाख्यात्मख्यातख्यास्तुच तस्य गुणाभपिशशश्रृंग प्रापतेति निरस्य विद्ध्वंसंसतां पंचमीमलौकिकीमालख्यातिव्युत्पादयितुमारभते सार्थकेनेत्यादिना सार्थकेन वाच्यार्थसहितेना तथा चाखंडार्थकपदद्वयलक्ष्यामीत्यर्थः वक्ष्यमाणशिलाजठरमिव निरंतघनां १

रामः
५१९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नन्वद्यतनस्वात्मार्थाः श्वस्तनस्वप्ने असंतएव अद्यतनजाग्रदर्थास्तु श्वस्तनजाग्रत्पुनर्वर्त्तंत इति वैधर्म्यमित्याशंकां जन्मभेदेप्यन
नुवृत्तिप्रदर्शनेन परिहरति जीविते तिस्मृतिबोधोदयं विना मरणे तत्प्रबोधदृश्यानामभावात् परलोकात्मकं जाग्रत्
किंचनापि न दृश्यते ८ एवं स्थिति अस्मिन्नद्यतनस्वप्ने जीवनादिसर्वस्वाप्नपदार्थस्फूर्त्यपेक्षात्मैवनानामायात्मनिजावभाति वि॒तत वि
बोधे सतिश्व स्तनः पूर्वेद्युस्तन अस्वप्नः परलोकात्मकं प्राप इति क अनापि तत्तत्र सपदार्थान्नानुवर्त्तमा
जीवतस्वप्नसमये स्मृतिबोधोदयं विना परलोकात्मकं जाग्रत् किंचनापि न दृश्यते ८ स्थिते जीवितबोधे स्थिं च्छ
का॰२ न्यनाना मयात्मनि परलोकात्मकः स्वप्नः कअनापि न दृश्यते ९ चिच्चमत्कृतिमात्रात्मयथा स्वप्ने जगत्त्रयं हृदि सर्जा स्व स्से२
त्मस्यैवतथैवाभाति जाग्रति १० सत्यैवासत्यमूर्त्तानिस्कामापिपरमार्थतः नास्त्येवकारवत्तेयस्वप्नार्थमिव जाग्रति ११
रम्भ४ नानात्मभासुरं मपि स्वप्ने अरूपं यथा जगत् तथैव जाग्रत्सखिलं ओमे वेदं चिदात्मकं १२ चिद्योम्नो हि स्वभावोयं
यदिदं जगदंबरे कचतीत्थमिहस्फारमालोक इव तेजसः १३ चितोऽचमत्कृतिरियं जगन्नाम्नी चकास्त्यलं सह
जाणज्ञाकुड्यपरमाणोस्थलेजले १४ भ्रांतावसत्यरूपायां स्थितायां सत्यवस्तुवत् आकाशमात्रदेहायांक
इवैनां प्रतिग्रहः १५
नोन दृश्यत इत्यर्थः ९ चिच्चमत्कारमात्रात्म त्वं च दृश्योरपि तत्त्वमित्याह चिदिति हृदि अंतःकरणे १० स्वप्ने कंपेजाग्रत
स्तत्रस्तोर्थादीनां स्वाप्नार्थवन्निराकारत्वं असत्यं च स्फुटमित्याह संसदेति ११ ततश्चिन्मात्रपरिशेषो सिद्ध इत्याह नानात्मे
ति १२ तेजसः सूर्यादेरालोकः प्रभेव १३ स हजात्स्वाभाविकी १४ एनां जगद्भ्रांतिं प्रति ग्रहः आग्रहः अनुचित एवेत्यर्थः
१५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० कुतोनुशकंतत्राह ख्यातिरिति ख्याधातोर्हि प्रख्याअर्थः प्रसपस्यभावः सवसत्तातथाच ख्यानालिकासता ख्यातिशब्दार्थः तथा

नि०उ० विधश्रायमाला ख्यातिरेवेतिननमर्थैलसंबध्यतइति रिति पूर्वाभिमतावाचोयुक्तिस्तत्रा वास्तवीत्यर्थः अस्कातर्हि हे लम

५१८ रायंतादत्रक्रिन् तत्रापिरोरनिष्टीतिमिलोपेख्यानिरितिरूपासिद्धेस्तथानविद्यते ख्यातिः ख्यापनंयत्रसा अख्यातिरिति

मुत्सत्पापवामिमतोर्थः स्तत्रसेत्स्यतीत्याशंक्याह किंतत्रेति जडेहिसगेभ्युपगते तत्रान्यकृतं ख्यापनमख्यापनंचोप

युज्यते यदात्त्वस्मकाशआलेवसगस्तदादीपेदीपीतरएव तत्रख्यापनमख्यापनंचाकिं तकिंचिदिति सर्वथापराभि

ख्यातिरख्यातिरित्यत्रवाचोयुक्तिस्वास्तवी किंतत्रख्यापनंनामस्यादाप्यख्यापनंचकिं ६ अख्यातिरन्य

थाख्यातिरसत्ख्यातिरितीतरा द्दृष्याश्रिन्मात्ररूपस्यभासश्रिलचमत्कृताः ७ यथायथापदायेयेचिन्मात्र

बोमभास्वतः चिदंशवः क्वचल्पद्धास्तदातेतेतथातथा ८ आलख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा

सा इत्येताश्रिच्चमत्कृत्सा आलख्यातेर्विभूतयः ९ आलख्यातिपदस्यार्थश्रालख्यातिपदोक्तितः अ

नाद्यंतोनिरूल्लोखःसोऽयमेकघनःस्थितः १०

मतनघटतइत्यर्थः एत्तेनासत्ख्यात्यन्यथाख्यातीअपिवाद्यंतराभिमतेप्रेसाख्यातेनआर्यव दसदन्यथाशब्दार्थयोरपि

ख्यातिपदार्थेनसहअन्वयायोग्यस्वादितिभावः ६ यदिस्वप्नमनोराज्यादिदष्पांतरतत्याः काल्पनामात्ररूपाअख्या

त्यादपश्रिच्चमत्काराएवेत्यभ्युपगच्छयतर्हितथास्तुनकाचिन्नक्षतिरित्याह अख्यातिरिति ७ चिदंशवः अग्नि

विस्फुलिंगवत्कल्पितचिदंशागाः ८ तथासतिभवदभिमतास्तेमदीयालख्यातेर्विभूतयएवेत्याह अख्यातिरिति ९

वर्णितामालख्यातिमुपसंहरन् शिलाजठरनिर्घनमिति पदांशिलोपाख्यानेनव्याख्यातमुपक्रमतेआलख्यातिप

दस्येति १० रा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham ५१

आत्मैव ख्यातिरिति द्वयस्य सामानाधिकरण्येनान्वये क आत्मा स च किं विषयिणी ख्यातिरिति जिज्ञासायामाह आदिसर्गादिति
पद्यस्यान्तेनात्मना आत्मन्येव संगत्या बुद्धास्व चेतन्यवत्त्वेन ख्यापितात् तस्मादयमात्मैव सर्गत्वा विषयाणां ख्यातिरित्यर्थः २
तत्रात्मशब्दव्याख्यानपरे चिद्व्योमशब्दे स प्रपंचशून्यत्वे वार्थः अतः प्रपंचस्तत्र्याति आत्मैवेत्येवकाराद्ध इति दर्शय
ति नव हंतास्मादिना कचति ख्याप्यते अनिर्गीतं निष्क्रियं ३ कचनेत्यादि कचनवाचकेन ख्यातिशब्देन उत्तरपदं ख्यातिशब्द

आदिसर्गात्म भूत्स्येव चिद्व्योमैवेत्यमातृतं कचसात्मनि पत्तस्पबुद्धात्तेनैव सर्गता २ नव हंतीह सरितोनहो
अज्ञानमज्ञाने व्योमव्योम्न्येव चिद्रूपकचत्येवमनिर्जितं ३ कचनोत्तगतु राहितां समग्रेणास्तकल्पनां विनोत्त
रपदार्थेन त्वात्मख्यातिमिमां विदुः ४ आत्मैवेदं जगत्सर्वं ख्याति पत्रेन किंचन आख्यातो नाम न ख्यात्मकदा
चिद्व्याप्तितः कुचित् ५

त्तेन चाविनास्वप्रकाशमात्मानमेव स्वात्म कसर्गप्रख्यानात्मकत्वादात्मख्यातिं विदुर्विद्वांस इत्यर्थः ४ एवं चिन्मात्ररूपे सर्गे
वाद्यभिमतार्थानां नामरूपात्मादिशब्दानामसंगतिरित्याह आत्मैवेति यदा इदं जगत्सर्वं आत्मैव स च स्वप्रकाशात्मैव कदापि स्वा
तिरिक्तपरख्यात्मानस ख्याति तदा इति आख्यात इति वाच्योक्तिस्त न स्यात्तन न ख्यातिरिति भावार्थकक्तिन्नं तपदं
पदं तत्र घटयितुं शक्यमित्यर्थः ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

519

ननु असौ शिला शिलात्वादेव अत्रे अचेतनं नामेति लोकप्रसिद्धौ तस्याश्च चेतनं सत्वानं कुतः यद्यचेतनैव
सा तर्हि साम्बलेखनाख्यं वापुरित्यादिना मकथं करोति नाम करणस्य चेतनकर्तृकत्वप्रसिद्धेरिति रामः शं
कते शिलेति १८ जातिरस्तु ज्ञायते तस्याः विशिष्टाने वकेनचिदिति प्राक्तनोक्त्यैवायं प्रश्नोदत्तोत्तर इति वशि
ष्ठो समाधत्ते नेत्यादिना अल्पश्च को विद्यते यज्जातिं जानीयादित्यर्थः २० यदि तत्रान्यो न विद्यते तर्हि ताः खवा

श्रीरामउवाच शिलासौ चेतनं तस्याः कुतश्चलुच्यतां मम अचेतना शिला नाम कथं नाम करोति च १९ **श्री**
वशिष्ठउवाच न चेतना न च जडा सा शिला विपुलोज्वला जातिं जानाति कस्तस्याः कस्तत्रान्यश्च विद्
यते २० **श्रीरामउवाच** तस्याः पश्यति ता लेखाः यकः कः जठरस्थिताः कथं वा केन सा भग्ना कदा नाम
ति मे वद २१ **श्रीवशिष्ठउवाच** न भेदं पश्यते सो ऽत्र न च भेत्ता च विद्यते तथैवापारपर्यन्ते देहिन्या सर्व भा
स्वतं २२ लेखामयानि विद्यन्ते तस्यानन्तानि कोटरे वद्धपर्वतजालानि नगराणि पुराणि च २३
तत्र लेखामयाः सन्ति देवदानव नामकाः सूक्ष्मासूक्ष्मा निराकाराः साकारा इव पुत्रिकाः २४ आका
शनाम्नी तत्रास्ति लेखा वै पुलशालिनी उपलेखाश्च संसत्सा मध्ये चन्द्रार्क नामिकाः २५

पुत्तल्याद्याकारास्तास्त्वदुक्ता तज्जठरस्थिताः काः पश्यति केन वासांत विचित्ररेखाकारेण भग्ना टके लिखिता अंतश्छ
कप्रवेशाद्ययोगात्कथं वा भग्ना कदा नाम भग्नेति वदेति रामप्रश्नः स्पष्टः २१ एष्टनामपन्हवेनैवोत्तरमाह नेत्यादि
ना उष्णा अप्रतिहता अखण्डं व्याप्तं नैनेन किंचिच्च नासंवृतमिति स्फूर्तिरिति भावः २२ २३ सूक्ष्माः असूक्ष्माश्च
पुत्रिकाः प्रतिमाः २४ २५

नावृतं तैनेन किंचन २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राए कथं नः स्थित इति पदसूचिते शिलाजठरनिर्घनपद्व्यानेविषये. ११ आसमंतान्नीलमाकाशमेवयदिकुड्यं
स्यात्तद्विवकठिनाविमलाविपुलाच १२ नविद्यंते संधिबंधाः अवयवसंश्लेषघटनायस्यां नश्चावोयं नलनन्त्वि
सारिणी विस्तारवती १३ कल्पनिचयमितिकालाध्वनोरनंतसंयोगे इति द्वितीयाक्रोशगिरिरितिवत् सम्पतीयवत्त्वं
नराप्रसिद्धेस्तस्याविशिष्टादिजातीयधाव्यक्ताजातिः केन चिन्नैवज्ञायते एवंतस्यादेशकालप्रकारा अप्यसंतागप्र

तत्रैदमहदाख्यानं प्रमाणश्रवणं भवणं दूषणं हैतदक्षीनां द्योतनं बोधभास्वतः ११ अस्ति योजनकोटीनां
सहस्राणि प्रमाणतः श्रीनीलकुड्यकठिना विमला विपुला शिला १२ नसंधिबंधानिविडावज्रसमावि
सारिणी असंत पुष्पकठिनजठराकाशनिर्मला १३ असंख्यकल्पनिचयमविनाशाद्यनाशिका तांगी
निर्मलेन व्योमरूपेवलद्यते १४ जातिस्तु ज्ञायते तस्या विशिष्टानैव केनचित् कथं कत्र कदा चेति नवि
ज्ञाश्चदैवसा १५ अतस्तस्यास्तु हृदये भ तथा तु विवर्जिते निबिडानंतकठिनावज्रसाराविनाशि
नि १६ लेखामयानि विद्यंते खाग भ तानि मरिश पद्मजालानि शाखाश्च गदाश्च क्रोद्यस्तथा १७
खवायुसलिलं तेजो वसुधे त्यभिधाकृता नासीत्तत्र खले खानां जीववल्येव वै तथा १८
झां २

सिद्धा इत्याह कथमिति १४ भ तथातु भिर्महाभ तेश्च तर्गवधम तत्रामेश्चविवर्जिते तस्याः अंत जठरे लेखामयानि
स्फटिकशिलांतर्लेखाप्रायाणि पद्मजालादी नि द्यंत इति परेणान्वयः १६ आदिपदात्खड्गखड्गाणादिपरि १७
तत्र शिलाजठरं खं वायुरित्यादि जगन्नासीदेव किंतु तथा लद्यमाणानां खले खामेव खंवायुरित्याद्यभिधा तथा शिल
पाकृतास्यस्याश्च तथा जीव इत्येवाभिधा देहले खासुकृते सर्पः १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५२०

उक्तमेव पुनः स्पष्टमाह भूमिरिति ३५ अन्ये इति तु भ्रांसा विद्महे ३६ एतस्या व्यतिरेके ए(ए)कं विदन्ति चेत् तत्क्वास्ति तत्र
किमस्ति तदुभयमुच्यतां ३७ ननु भूतलघटाघटपटादिकमेव तद्व्यतिरिक्तं प्रसिद्धं नेत्याह शुद्धमिति नैतत्किमपि
तद्व्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः ३८ ३९ सर्वं जगदेकं ब्रह्मशिलोदरमेव तत्त्वसौषिर्येण छिद्रभावेन वर्जितमपारं अनं
तं तथानादिमध्यं च तेन तथाविधेन ब्रह्मात्मना आत्मनाखेने व सर्गोद्भवनमिति पिपर्याय नामभिः प्रसिद्धा

भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीदं तत्तद्धि लिंगमुदाहृतं ३५ परमात्ममहासत्ताशि
लामांसमिमे वयं सर्व एव ततो नान्ये प्यन्ये लिति च विद्महे ३६ चिन्मात्रैकात्मिकायेयं किलातिमहती शिला
एतस्या व्यतिरेके एकं तदस्ति किमुच्यतां ३७ शुद्धवेदनमेवेदं घटावटपटादिकं यथा स्वप्ने तथा भाति जल
मूर्मितया तथा ३८ इदं ब्रह्मघनं सर्वं चिन्मात्रघनमाततं परमार्थघनं शांतं सर्वमेकघनं विदुः ३९ एकं
महाचितिशिलोदरमेव सर्वं सौषिर्यवर्जितमपारमनादिमध्यं तेनात्मनैव कलिता कलनात्मनेयं सर्गोजि
गम्दुवनमिति पिदस्पनाम्नी ४० इति महारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे शिलोपाख्यानं नाम षट्
षष्ट्युत्तरशततमः .... सर्गः १६६ श्रीवशिष्ठ उवाच आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरसत्तख्यातिरन्यथा प
दार्थहृष्यपस्तज्ञं प्रेते ताः शशशृंगवत् १
ख्याति २

दस्पनाम्नी कलना कलिता स्वीकृते त्यर्थः ४० इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे षट्षष्ट्युत्तरश
ततमः सर्गः १६६ इह तज्ज्ञ दशोदस्पवादिख्यातिचतुष्टयं अवस्थात्रय निर्मुक्तमात्मतत्त्वं निरूप्यते आन्यथाख्याति
रितिव्यहित पूर्वपदेन संबंधः १

रामः
५२०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नितरां पिंडो निः पिंडः अतिघनोपलकोशास्तज्जताः २६ पद्मपत्रसिसमाधिना द्रष्टासि २७ २८ अहं वाशिष्ठदेहोपि एतस्या
जठरे स्थितो रे खेवते न हेलना २९ तस्या अंतरवस्थितोऽहं अंतरे विद्यमानं तत्सर्वं लेखाख्यं दृष्टवान् ३० इदानीं तत
तत्तां शिलां वशिष्ठ चरामो जिज्ञासुः पृच्छति कासौ विति एतत् शिला स्वं किं वदसि ३१ अनया शिलाख्यानवचोगंम्या
श्रीराम उवाच केन दृष्टा वद ब्रह्मंल्लोखास्तास्तत्र किं विधाः कथं वा वद दृश्यंते निः पिंडोपलकोशगाः २६
श्रीवशिष्ठ उवाच मया राघव ता दृष्टास्ता दृश्य तत्र लेखिकाः तवापीच्छा यदि भवेत्तत्ता त्वमपि पश्यति २७
श्रीराम उवाच तादृशी वज्रसारासा शिलां भंक्तुं न युज्यते तस्यापि भवता दृष्टा लेखास्तत्कोशगाः कथं २८
श्रीवशिष्ठ उवाच एतस्या जठरे राम लेखा हं जठरे स्थिताः तेन पश्यामि तत्रस्थो लेखाजालं तदद्भुतं २९ कासौ
शक्तो न्यथा भंक्तुं तां शिलामहं मंतरे तत्सर्वं दृष्टवास्तस्या अहं तत्रांतर स्थितः ३० श्रीराम उवाच कासौ शिलाथ
कथं त्वं वद मे क्वासि संस्थितः किमेतद्वदसि ब्रूहि किमेतद् दृष्टवानसि ३१ श्रीवशिष्ठ उवाच परमात्महासत्ता
कथिते षा मया तव अनयैव वचोभंग्या न लेशो विपुलां शिला ३२ परमात्ममहासत्ता शिलास्या जठरे त्वयं त
च्छिलां मां समेवैमे सोषिर्यपरिवर्जिते ३३ तच्छिलांग न मो विद्धि तांच्छिलां सगंदागतिः तच्छिलांगं
क्रियाभाव्दावासना कालकल्पनाः ३४

३२ तच्छिलाया मांसमिव मांसं स्वरूपभूता एवेति यावत् इमे वयं ३३ सर्वं जगत् तच्छिलांगमेवेति प्रपंचयति
तच्छिलांगमिति सदा गति वायु पंचभूता पलदाणमेतत् एवं क्रियाभाव्यग्रहणमपि वाद्याकाशादि सर्वं
भूतभौतिकधर्मोपलदाणं वासना मनोधर्मोपलक्षणं ३४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दि१

वा०टी० अविद्या निद्रादिदोषजत्वात्स्वप्रकाशचितिसंप्रयोगानुपयोगाभावाद्धिष्ठानाभ्रांतिरेवेयं न स्मृतिः पूर्वापूर्वानुभवेष्वपि सा
नि०उ० प्रतिकल्पं कल्पतया स्मृतिवापत्याति न्यूनानुभवाप्रसिद्धेः प्रसंगाद्दिसाशयेन वशिष्ठः समाधत्त दिसा ना तत्राधिष्ठानसम्बा
५२१ वं दर्शयति यतादिति यज व्योमात्मसत्तामात्रं काष्ठकन्ध्ये नाभाति तदेवेदं जगदित्यर्थः १२ १३ १४ अविद्यकोनियत्तदोषा

श्रीवशिष्ठउवाच यत्रास्त्रिसाच कन्ध्येलकाकतालीयवद्वपुः व्योमात्माभातिभावानां सत्तामात्रमितिजगत् १२
तदेतदविनाशात्मसर्वत्र परमात्मनि सर्वदाविद्यतेशांते पयसीवतरंगकाः १३ निर्निमित्तं स्वरूपात्मतदेतत्पर
मात्मनि सर्वात्मन्यपि निर्वाणे व्योमात्मनिरात्मनि १४ यदायदावभासंतपेनितेनयथातथा सर्वदानकदाचिद्भाव
(52) न्नतत्र नाकिंचन १५ तस्यैव ब्रह्मभानस्य तेनैव ब्रह्मणात्मना स्वच्छस्यैव स्वभावस्य स्वस्वभावमनुज्झता १६ इदंजाग्र
द्रूपं स्वप्नःसुषुप्तंतुर्यवत्यपि कृतं नाम स्वयं विलाब्रह्म वात्मेतिचात्मनि १७ वस्तुतस्त्वस्तिन स्वप्नो न जाग्रन्न सुषुप्त
ता न तुर्यं न तत्तोतीतं सर्वे शांत परं नभः १८ अपायासर्वमेवेदं जाग्रद्रूपं सदैव च सर्वदैव च वा स्वप्नःसुषुप्तस
र्वदैव च १९ सर्वदैव च वात्मर्यं तदंतःसर्वदैव वा तदिदंवानयद्विद्मोवयमाशांतरूपिणः २०

घपेक्षातास्तिअनियत्तदोषात्तत्संभवंस्येत्याशयेमतेने साद्युक्तिः १४ तर्हिकिंस्येयंभ्रांतिःकेनजंगदादिनामानिकृतानि
तत्राहतस्यैवेतिद्वाभ्यां १६ १७ ततः अतीत मतिरिक्तं १८ चितःकदापिस्वभावात्मदैवजाग्रद्रूपंभ्रांतिमात्रत्वात्स
र्वदैव स्वप्नो वा अविद्यावरणमात्रत्वासर्वदैव सुषुप्तं १९ स्वेनैव सदैववावस्थात्रयातिक्रमणं सदैव तुर्यमित्येवाव
तुंशाक्यमित्यर्थः तयाप्रसिद्धेस्तस्य तुर्यस्यांतःअसत्वंवा निर्विकल्पेतदिदंवेसादिविकल्पंचनविद्मः २० राम०
५२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जगतख्यातिसत्तैहिसा किमान्यख्यातिरुतासतख्यातिरित्यादिविकल्पानामवसरः स्यात् सैवनास्तित्येकसाश्राडविधामिसभा
येनाहंकदाचनेति अस्तंगतेंगनः ख्यात्यादिकल्पानाम्मलचितचेष्टाशून्या: २ दृशाभ्रांतिदृष्ट्पः तच्च चिन्मात्रं परमार्थतः सु
घृतरसर्वकल्पनाशून्यं ओमसर्वा पिकल्पनात्मध्येव दृश्यते तपादघदितंमयोदोमयः सर्वमयइतिश्रुतेरित्यर्थः ३ शार्दसके
ति अतएवास्माभिः सार्थकेनाखशब्देनख्यातिशब्देन चोक्तितामिस्फञ्ज मितिभावः ग्रंथभाक् परमार्थभाक् ध्वंगहस्तिष्ठन्निति

कदाचनापिनामांगसंभवतिनकां अन शांतमव्यपदेशालाञ्ज अस्तेस्तंगतेंगनः २ एताडशंतिचिन्मात्र्यादाल
ख्यात्यादिकादृश्यः तच्च सु घृतरंव्योमतन्मध्येवच दृश्यते: ३ अयमालालियंख्यातिरितिं तः कलनाभ्रमः नसंभवसतश्चेनंश
दंस्फकामवार्थभाक् ४ गढं स्तिष्ठन्नदद्यपिसर्वशांतमतेजगत् आकाशमौनमेवाष्टमक्लिन्नंवाप्रवृत्तिमत् ५
नानामहाशब्दमपिशिलामौनमवस्थितं अनारतंगच्छदपिव्योमवच्छैलवत्स्थितं ६ नानाविधारंभमपिमहाशू
न्यमनंकितं पंचभूतात्मकमपिस्वप्नमिवालघ्वपंचकं ७ पदार्थसंकुलमपि शून्यंसंविन्निमात्रकं स्वप्नेमहापुरमिवदृष्ट
मप्यच्छचिन्मयं ८ सारंभमप्यनारंभंसंकल्पनगरंयथा आकाशमात्रं आत्मालस्वप्नस्त्रीसंगमीयत्रं अनु भूत
मपिव्यर्थप्रतिबिंबांगनासमं नानानुभवनिर्माणंवस्तुशून्यंतवस्तुतः १० श्रीरामउवाच जाग्रत्स्वप्नात्मकमिदं
यस्फुरत्येवदृश्यते सद्रूपवाह्यार्थकृतास्फुतिरेवेहकारणं ११

चांदसौलिंगव्यत्ययः अतः अप्रसादर्यदर्शनात्जगदुक्तातिष्ठन्नदप्यदपिजगत्प्रवृत्तिमत् सर्वप्रकंतिशून्यंभातीत्यर्थः
५ इदमेवविशदयति नानेत्यादिना ६७ ८ आकाशमात्रं अतिशून्यं ९ १० मृषाविद्यमानमेवजाग्रत्स्वप्नात्मकेजगद्भास
नामात्राद्दृश्यतहिस्फुरत्येवदृश्यते इतिमन्ये दृढजगत्प्रतिभातेस्फुतिरेवकारणनभ्रांतिः यतः आम्रधिष्ठानदोषसादृश्यस
प्रयोगादिनिमित्तशून्यासद्रूपवाह्याअविद्यमाना यस्मादासत्कताताततात्रंगोचरे तिरामप्रश्नार्थः ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० म्ये २

नि०उ० जगदादौ सर्गादिकालेऽज्ञानप्रतिभातोऽहमा दिकोऽर्थः तत्वतोऽप्रेद्धितोऽप्रेदत्तिप्रेद्धितस्तु नास्ति ३३ तत्त्वज्ञविषयं

५२२ नकिंचिद्रूपमन्यत्तोऽमृत्तत्पराहितं चिन्मात्रं कथनं तु अखंडितमस्त्येवेसर्पः ३४ निलोद्दिनापि व्यवहारेषूपचारेणक ल्पितास्ते मर्यादया ३५ व्योम्न्येव अज्ञः मुधा पृथ्वीदिनशयदा वर्तितदा तदा पृथ्व्यादिकल्पनं धत्ते ३६ महाचितिः स्व भानमेव पृथ्व्यादिव्यपदेशेन नाम्ना पश्चाद्व्यपदिशति व्यवहरति ३७ अवयं चिन्मात्रं आकाशकल्पं स्वात्मन्येव

तथाज्ञप्रतिभातोऽर्थो जगदाद्यहमादिकः अप्रेद्धितोऽस्ति नास्त्येव प्रेद्धितः सत्र कश्चन ३३ यथास्तीदमहा कारं न किंचिद्रूपमेव वा तत्त्वज्ञविषयं राम तथास्तीदमखंडितं ३४ संविद्धि नन भोमज्ञायथोदेतिय

522 दायदा निलोद्दितोपचारेण कल्पितास्तत्र मर्यादया ३५ यथा व्योम्न्येव पृथ्व्यादि तया वेत्ति तदा तदा स्वस्यैव तस्य भानस्य धत्ते पृथ्व्यादिकल्पनां ३६ स्वमेव भानमाकाशमात्रमेव महाचितिः पृथ्व्यादिव्य पदेशेन पश्चाद्व्यपदिशत्यजा ३७ आकाशमेव पृथ्वीयमिति धत्ते स्वयं विदं म नोराज्यपुरं बाल इवाचिन्मात्रमव्ययं ३८ किं भानं किमभानं स्यात्तस्येति न विक ल्प्यते संदा स्पंदस्वभावं तद्धि द्विवा तद्वांबरे ३९ यथा भाति चिदाकाशं तथेदमवभासते व्योम व्योम्न्येव नो रूपं न रूपं नेदं पृथ्व्यादि सत्क्वचित् ४० यथा भाति चिदाकाशं स्वपलाद्भातमप्यलं न सन्नासदिति किंचित्तन्न किंचिद्धि किंचन ४१

पृथ्वीयमिति स्वसंविधत्ते (=ते) ३८ चिन्मात्रमेव क्वेत्स्वजग दाकारं भानं किं अभानं च किं स्यादिति तत्र विकल्पते नाविकल्पनीयं यतस्तत्प्राणशक्त्या स्पंदस्वभावं विद्धि तया अस्पंदस्वभावमिति विद्धि ३९ यथा यथा वासनोद् वेन भाति स्फुरति तथा तथा इदं जगदिदमवभासते ४० तद्यथा भाति तथा तस्मात् नाम भातमपि तत् चिदाकाशरू पत्वात् दलनं सत् नाप्यसदिति तत्स्वरूपं किंचित् [illegible] कीदृक् किंचनानिर्वचनीयमित्यर्थः ४१ राम:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२२ कलाना वेदनदृशा ह्यनेनयथायदासंवेद्यतेतस्यतदातथैवसतोऽस्यमिसाहयथेति २२ २३ यतः संविदेवजगत्
गयतोनास्तमेति नोदेतिच २४ महाप्रलयसर्गाद्याः कालविभागास्तत्र महाप्रलयपलक्षणरात्रयः सर्गलक्षणदिनानिचेत्यु
पलक्षणीय २५ भास्वरंचिद्रूपंति ब्रह्ममायारूपंवा २६ उपहरन्तितस्मादिति २७ एवंसतिस्थितिस्त्रकुतः २८

इदंपे नोनकिंचिद्वा बुद्बुदोवानकश्चन सून्यतांभसि व्योममहार्णवमहोदरे २१ यथासंवेद्यतेयद्यत्तथा
तदनुभूयते सद्वासद्वाभवत्स्वप्ने व्योम्नीवसदसच्चतत् २२ संविल्कचनमेवेदंयथाभाभानविभासंते व्योम
व्योमनि चिद्रूपं चिद्रूपेविततात्मनि २३ संवित्त्वचिन्नभोमज्ञासैवरूपैवसर्वदा नास्तमेतिनचोदेति तस्याः
स्वाङ्गमिदंजगत् २४ महाप्रलयसर्गाद्यामहोप्रलयरात्रयः तस्याएवावयवतां याताः केशनखादिवत्
२५ तस्याभावनयाभानंतन्द्रास्वरंजिह्यमेववा नान्यत्स्वभाववत्स्पंद इवंवायोर्महाचितेः २६ तस्मात्किं
नामजाग्रत्स्यात्कः स्वप्नः कासुषुप्तता किं तुर्यं कास्थितिः केच्छा ह्यद्याएताः कुदृष्टयः २७ अंतः संवेदनं
भातिस्वंबाह्यार्थतयायतः क्वद्वैतंक्वचवार्थश्रीः स्मृतिरेवमतः कुतः २८ तदिदंभाति निर्भित्तित्स्वभा
नंयदात्मना भानोर्नभसिभारूपमेवम्भातविवर्जितं २९ सद्रूपोयदिवाह्योर्थो विद्यते तत्तदुत्थिता स्मृ
तिः कारणतामेतुनामाद्यजगतः स्थितेः ३० किंतुनास्त्येववाह्योर्थोभ्रांतानामप्यसंभवात् यंचोत्तमादि
सर्गादौकारणानामभावतः ३१ शशशृङ्गंयथानास्तियथानास्तिखपादपः यथावंध्यासुतोनास्ति यथास्य

निर्भित्तिनिर्भेदंयत्स्वात्मनाभातितत्स्वभानंस्वात्मकमेवभानंनस्वभिन्नंयथाभानोर्नभसिनिराश्रयेभारूपमेवभा
नंनभास्वसाद्वेद्यंतद्वदित्यर्थः २९ तदुत्थितातदनुभवहेतुकारणतामाद्यायाः सर्गादिकालिक्याः जातः स्थि
तेः तदुत्थितः ३०३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ॐ १ ५२ ॐ७

वा॰टी॰ नि॰उ॰ ५२३ अबुद्धिपूर्वकः सर्गः स्याध्यारोपेण वर्ण्यते चिन्मात्रात्मा स्वसंवित्तेः विकारित्वादयोगतः मिथ्यात्वसिद्धये सर्गस्याबुद्धि
पूर्वकत्वं दृष्टान्तैः समर्थयति अबुद्धिपूर्वमित्यादिना आगोमूलं यथा अबुद्धिपूर्वं अहं शाखावैचित्र्यं करोति बुद्धिपूर्वं
कर्ता विना अजः जन्मादिविक्रियाशून्यः परमात्माख्य आकाशकल्पः स्वात्मनि स्वरूपभूतानित्यकाः अत्राः सर्गाभासः प्रपंचा
भासान् करोति ननु सैक्षत लोकान्नु सृजा इति सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृ
जत तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते इत्यादिश्रुतिबुद्धिपूर्वक एव सर्गः श्रूयते तत्कथमशाबुद्धिपूर्वकः सर्ग इति
प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धमुच्यत इति चेत् शृणु भवेदेतदेवं यदि श्रुतेः सर्गादिप्रतिपादने तात्पर्यं स्यात् न तु तदस्ति प्रयोजनाभावा
त् न हि सर्गादिज्ञानेन किंचित्प्रयोजनं श्रुतं अद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानं हि प्रयोजनवदुपक्रान्तं सर्वश्रुतिषु तस्य फलव
तः सन्निधावश्रुतमफलं सर्गादिकं मर्थवादत्वेन तदंगतां प्रतिपद्यते सर्वा वासनाः शांडिल्यविद्यांगत्वमावेश्य परे सर्व
१२३ व खल्विदं तद्ब्रह्मेति ब्रह्माद्वैतमुत्पादनोपायतया सर्गादिश्रुतेः ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेति वाक्ये यत इदं सर्वं ज

श्रीवशिष्ठ उवाच अबुद्धिपूर्वमेवाग्रो यथा शाखाविचित्रतां करोत्येवमतोऽत्रैव सर्गाभासः स्वयं स्वयं १

गत्तस्माज्जायत इति तज्जं तस्मिन्लीयत इति तल्लं तेनानितिप्राणितीति जीवतीति तदन् उत्पत्तिस्थितिलयेषु तदधीनसत्ता
कं अतः सर्वं खल्विदं तद्ब्रह्मेवेति ब्रह्माद्वैतमुत्पादनायापत यास्सर्गादेर्शनांगभावस्य श्रेयसेवसिद्धत्वकीर्तनात्प्रकारान्तरे
ण तद्ग्रहणायोगात् तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति सूत्रभाष्यादिषु सादितं युक्तिसहस्रेभ्यस्तु तिपुराणग्रुपबृंह
णसहस्रेभ्यश्चाध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचब्रह्मात्मतत्वमुत्पादने सर्गश्रुतीनां तात्पर्यं निश्चितं रज्जुसर्पश्रुक्तिरजतमरुम
रीचिकास्वप्नाद्यध्यारोपेष्वबुद्धिपूर्वकत्वमेव दृष्टं न क्वचिदारोपे बुद्धिपूर्वकता लोके दृश्यत इति भगवता वशिष्ठेनात्रा ना
रोपितत्वशंकाकस्यचित्सर्गे माभूदितुबुद्धिपूर्वकता प्रसाध्यते अतिपुर्इदारण्यादे पूर्वकत्वकीर्तनं तु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वविदेक राम:
रसत्वादिलाभेन सांख्याद्यभिमताचेतनप्रधानाद्युपादानकत्वनिरासे पर्यवसायाति ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिसूत्रैर्वस्तु यैव ५२३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४२ यतः सर्वात्मा एव सर्वेषां हृदयाकाशे आत्मतया आस्ते अतस्तद्रूपैकत्वं स्वसादृश्यसंविदा इदमान्तरं शरीरं इदं बाह्यं ब्रह्मा
ण्डमित्यादिभेदकल्पनया नाम कृतमित्यर्थः ४३ सर्वं ओमिति प्रणवपत्रेः भेदकल्पनया अवलिप्तं शाम्यतां मामे इति पाठे मामा
इति निषेधवीप्सया निरस्येत्यर्थः ४४ यावद्विचारं तत्सदपि वाच्यवाचकविकल्पं यथालोकमभ्युपगम्यैव एतद्विषयः प्रवर्तते इत्या
शये नाहं नो इति वाच्यवाचकदृशारहितः शास्त्रार्थविचारो नो संपद्यते स च विचारः विकल्पमयेन विभ्रमो विशयश्चैव पूर्व
पक्षस्तत्पोत्तरं प्रयोजनं च पंचांग शास्त्रेऽधिकरणं विदुरिति प्रसिद्धेन पंचांगेन कृतः सिद्धो भवति तेन विचारेण विनासि

इहमित्यमनित्यं च सद्वासद्वा यथास्थितं लोकपर्यायकृत्यांतं प्राज्ञो जानाति नेतरः ४२ स्वात्मवहृदयाकाशे कत्वं
साहृश्यसंविदा बाह्यब्रह्मांडमित्यादि कृतं नाम महाचिता ४३ किमन्तर्बाह्यं किं वांतः किं दृश्यं कास्य दृश्यता
शिवं शांतमशांतं च सर्वमोमिति शाम्यतां ४४ नो वाच्यवाचकदृशारहितो विचारः संपद्यते स च विकल्पमयेन
सिद्धः सिद्धिश्च संभवति तेन विना न कांचिद्दीपं विना निशि यथा न यनोपलंभः ४५ तस्मादपास्य परयामल
पाधियांतः संकल्पकल्पनमनल्पविकल्पजालं कृत्वा मनः संकल्पशास्त्रमहार्थनिष्ठं बुद्धीपदं स्वपदमु
त्तममेकनिष्ठः ४६ इति श्री योगवासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याभावप्रतिपादनं
नाम सप्तषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६७

द्धिनं संभवलेव यथा दीपं विना चाक्षुष पश्यद्दं निशी न भवति तद्वदित्यर्थः ४५ तस्मात्स्वाविचारामलयाधियाऽन्तः
संकल्पनलक्षणं अनल्पविकल्पजालं अपास्य मनः सकलशास्त्रनिष्कर्षसिम हार्थः सच्चिदानंदाद्रूपात्मात
न्निष्ठं कृत्वा तदेकनिष्ठः सन् अस्मात्संसाराद्दुर्ज्ञेयं उत्तमपदं प्राप्नुयादित्यर्थः ४६ इति श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रका
शे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याभावप्रतिपादनं नाम सप्तषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समष्टिवुध्याद्युत्तरकालिकं विद्धद्दापुष्यादिप्रायश्च्यादिभिर्विदन्मुवुद्धिस्तनस्नानमाहिरण्यगर्भादिनाविहिताभि
धं कृतनामधेयं ८ अनन्यत्वम्भिन्नं ९ अन्योन्यछिजीवद्वंशसत्तास्वपुत्रादिषु कार्येतरेषु च सर्वेषु विविधाः
अभिधाः नामाकरोति १० एवं नामरूपाध्यारोपप्रपञ्चमिदानीमपवादमारभते चित्ततरोरित्यादिना सः चित्ततरुरेव ११
यदि सर्गादिनास्त्येव तर्हि चिता अमुत्र परलोके अर्पितं दत्तं तदनुभूयतइ साप तत्तित्तु जुष्टुक्तं विहिते तन्निषिद्धके

तरोर्गुलच्छकादीनांच धान्यकुरुतेभिधाः तथाचिद्धद्दस्यपुष्यादिश्च्यादिविहिताभिधं ८
अनन्यलुब्धपत्रादि यथानाममहातरोः तथैवानन्यदेवेदं चिद्व्योम्नः परमात्मनः ९ तावद्वयपवेद्यन्यः
करोति विविधाभिधाः चिद्व्योमात्मनि सर्वेषु भूतत्वानन्यद्वरवात्मसु १० चित्ततोः पल्लवाः सर्गा इत्येता
दैवनसंसलं कार्यकारणवाद्दात्तिसरएवस्वप्नवत्स्वयं ११ चद्दिचेत्कथमेतेस्या द्यर्थं तदनुभूयते सर्गा
द्यमुत्रस्वप्नादिष्वेषु कोपन्हवं व्रजेत् १२

525

र्मफलत्वायोगादितिहेतोरेतत्कथं स्यादित्तिलं वद्दिग्राहियसिचेत् तर्हि स्वप्नादिष्वेषु प्रसिज्जरज्जुसर्पस्फगात्म
च्छिकाद्यनुभवेषु मध्येकः वैयर्थ्यापन्हवं भजेत् तत्सापिस्वाप्नभोगप्रदकर्मफलत्वाविशेषात् यदि भोगाभासमात्र
विभावनि न तत्र कर्मसाफल्यं ब्रूषे तर्हि प्रकृतेःपि समामित्तिभावः १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति तासर्ववर्णनात् तस्यत्र पश्चावसथास्त्रयः स्वप्नाः यथाततः पुरुषा केशलोमानि तथाद्दश्यासंभवतीह विश्वमित्यादिश्रु तिदृष्टांतानुगुणपात् भगवदीदृणकामसंकल्पादीनां बुद्धितत्वाम्पतः [illegible] पूर्वभाविनां मायाहुतिमात्रत्वेन तत्र वैकल्पेपि कामसं कल्पादिधर्मिबुद्धिपूर्वकत्वाभावोपपत्तेः अध्यारोपस्य तत्पदार्थनिष्ठत्वेन वचा पवादेनानिरासस्य तन्मुक्तिफललोपपत्तेस्तन्म दर्थे जगदध्यारोपप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् एवं च स्वरूपनिष्ठाविद्याकार्यत्वे स्वविद्यायानिरासोप्रपत्तेः स्वस्मिन्नबुद्धिपू र्वकस्ये [illegible] वावस्थाध्यारोपस्यानुभवात्त्वेत्याद्याशयेनेह मुनिना अबुद्धिपूर्वकत्वसमर्थनामित्यवोध्यं १ अबुध्यादिः अ बुद्धिपूर्वः सन् सर्ववेदनाजगत्प्रतिभासान् २ तासां जगदाकाराणां स्वसंविदां स्वयमेव बुद्धिरित्याद्यभिधाः नामानि सर्गादौ

यथाकरोत्यबुध्यादिरावर्तादिपर्यानिधिः तथाकरोति स्वे स्वात्मा सर्वेशः सर्ववेदनाः २ तासां स्वसंविदामेव ततः सकुरुते स्वयं मनोबुद्धिरहंकार इत्याद्या विविधाभिधाः ३ अबुद्धिपूर्वमारंभो दृश्यरूपं स्वतः आते संकल्पमानो बुध्यादिस्तरंगादिर्यथांबुधेः ४ चिन्मात्रात्संप्रवर्तंते मनोबुध्यादयस्तथा अवर्तकाणकल्लोलवीचयो वारि धेर्यथा ५ भित्तिमात्रं यथा चित्रजगदालोकमात्रकं चित्तिचिद्व्योममात्रात्तत्तथैवाभासमात्रकं ६ अबुद्धि पूर्वमारंभो नियत्यासंनिवेशवान् यथा संपद्यते वृत्ते तथा सर्गात्मकस्थिति ७

यथाकृतिकुरुते इत्यर्थः ३ चितेर्बुध्यादिसिद्धिपर्यंतं अबुद्धिपूर्वत्वात् तत एवारंभः यत्तद्बुद्धिसिद्ध्यनंतरं संकल्पमानः आ रंभः स बुध्यादिर्बुद्धिपूर्वस्तं इत्याह उभयत्र दृष्टांतः ४ ५ आलोक्यत इत्यालो [illegible] कस्तन्मात्रकं चित्रलिखितं जगद्यथा भित्तिमात्रं तथा चित्तिश्चाभास्यत इत्याभासस्तन्मात्रकं इदं जगत् चिद्व्योममात्रात्मैव ६ वृत्ते प्राणुत्तावृद्धापपोनि आदि वरित्रे यथा अबुद्धिपूर्वप्रवृत्तोपि शास्त्रावर्ता [illegible] रंभो नियत्यात्मसंनिवेशवान् संपद्यते तथा वित्तिसर्गक्रियारं भ्यारंभस्तत्सन्निवेशवान्भवतीति न तदर्थमपि बुद्धिपूर्वकत्वापेक्षेत्यर्थः ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० ननुस्वाप्नस्मृतिकालेतत्रारोपादौदृष्टंस्याद्याद्यादिइहस्वप्नदेशोनिद्रायासन्निधाप्यतेइतियदिइहंतात्तत्रभवेत्तर्हितत्रारोपेतद्या
नि०उ० द्याद्यस्तैस्तदानानुभूयतेनिद्रायाएकाएवस्याद्याद्वैधास्थापितइतिचेत्तत्राहकैवेति २२ तस्मात्स्वाप्नबोधस्यानुभवत्वान
५२५ पन्हवाहदृष्टांतोऽस्येवंत्रिवोक्तोसिद्धमित्युपसंहरतितस्मादितिय अजाग्रत्स्वप्नानुभवसिध्यनंतरं २३ २४ यतः अजां
तमितिच्छेदः २५ ब्रह्मसत्तैवतत्रदृशांसन्निवेशेनवेधेनस्फुरतीतिशेषः २६ यथाकथंविदनिर्वचनीययामायाकार

यत्तत्रदृष्टंतदिहस्मृतिकालेभवेद्यदिनानुभूयेतत्तत्रकैवैकस्यद्विधास्थितिः २२ तस्मादावर्त्तकस्येदंका
कतालीवज्जगत् स्थितियस्मादितितत्रैषापश्चात्स्मृत्यादिकल्पना २३ अबुद्धिपूर्वंसंपन्नेसर्गवीच्यादयोयथा
525 संनिवेशःस्थितिःपश्चात्स्वयंसंपद्यतेतथा २४ जातमेवनतज्जातंजातंयत्कार[illegible]णंविनायतोऽजातंद्वाद्यंत
समंसंस्थितंयथा २५ अबुद्धिपूर्वसंजातारत्नादीनांयथाविधिः सत्तैवसन्निवेशेनतथैवासांजगद्दृशां २६ य
थाकथंचिदेवेदमाद्येसंपद्यतेजगत् पश्चाद्रूढातिनियतिमावर्त्तेष्वाविवात्मनि २७ चिद्व्योम्निस्वप्नजा
लात्रिजगत्य[illegible]पकारणं प्रवर्त्तंते निवर्त्तंतेशून्याःशून्यात्मकान्यपि २८ यावत्सर्वमयान्योन्यंयातिकारणतां
चिरं तेषांशून्यात्मकाएवपदार्थाईश्वरादयः २९ जायतेशून्यमेवेदंशून्यमेवचवर्द्धते ननुशून्यतयान्यतःशू
न्यमेवविनश्यति ३० शून्यंकचचलशून्याभंदृष्टांतंस्वप्नमत्रयः अपन्हुतेनुभूतंसपशुभर्त्तुः कुकुंकुथीः ३१

एवलादेनियतिं अर्थक्रियानियतिलक्षणांगतसत्तां २७ २८ ईश्वरादयइतिईश्वरत्वस्यापिसापेक्षरूपत्वादितिभावः २९
शून्यं अविद्यमानं ३० अत्रसत्तापिकचनेदृष्टांतभूतस्वप्नंस्वानुभूतंयः अपन्हुते अपलपतिसकुधीः मेषपालःसन्पशु
भर्तुर्महामेषस्यसाक्षाद्दृष्टंकुकंको[illegible]कनंकुकः कुकआदानेइत्यस्माद्धुमर्थेकः ककत्तर्कमादानंतमप्यपन्हुयादिस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतावांस्तु साकाराध्यासे तत्त्वविदिभ्युपेते विशेषोयं साकारे साकाराध्यासात्त्वेति तु निराकारे जगदध्यास इत्याशयेनाह त
रावित्ति १३ १४ स्पष्टयः पद्मादयोपि १५ स्वस्वशून्यतादृक् अनिलस्य स्पंददृक् पुष्पाणां गंधदृक् यथानुभूतापित
ह्यतिरेकशून्यरूपात् ययाविति सर्गस्थितिरपीत्यर्थः १६ तदेव स्पष्टमाह नभसादिना १७ १८ कुतो न स्पष्टकृतत्राह सर्गादा
वेवेति यतः अकारणं ततो न स्पष्टा गिरित्यर्थः चिनाकारणं कूटस्थाचिल्कथमसोभवेत् वदांतित्यर्थः किलेति प्रश्ने १९ २०

तवावाकारवत्स्वैवो कल्पनारचिता यथा चित्तेनाकाशमात्रायास्तथैवाकल्पनाकृता १३ यथा गंधादयः पुष्पे गग
नेशून्यतादयः यथा स्पंदादयो वायौ स्तथा बुध्यादयः परे १४ यथा गंधादयः पुष्पे गगने शून्यतादयः यथा
स्पंदादयो वायौ तथेमाः स्पष्टयः स्थिति १५ यथा खला निलपुष्पाणां शून्यता स्पंद गंधदृक् शून्यं रूपानुभूतावत
थासर्गस्थितिः स्थिति १६ न स्पष्टकशून्यता व्योम्नो न स्पष्ट एवताम्भसः न स्पष्ट कुसुमाद्गंधो नानिलस्पंदनं स्प
ष्टक् १७ अग्नेर्न स्पष्ट गुप्तमुत्तं स्पष्ट धक्षो सौ चंद्रनो हिमात् चिह्नोमे कालनः स्पष्टा नजगत्स्पष्टगी स्मात् १८ सर्गादा
वेव यद्व्योम्नि स्वप्ना द्वदिह चहूष्यपतेः अकारणं तच्चिद्व्योम्नः कथमन्यद् भवेत् किल १९ स्वप्न एवात्र दृष्टांतो निसदृष्टो वि
चार्यतां चिन्मात्रव्यतिरेकेण सारं किं तत्र कथ्यतां २० तद्दिद्बुद्धिसंस्कारदृष्टं पुमित्यादिकास्मृतिः न संभवति य
त्तत्कथयेदं कथं भवेत् २१

ननु स्वप्नः स्मृतिरेव इत स्मृतिश्च संस्कारजा स च विषयानुभवजास्तत्रामस्तेइहत निद्रादोषवशादिदंता गोचरत्वांशोपि संस्कारोद्बो
धात्तां शमसोवादिदंताभासत इति तदिदं बुद्धिजन्मसंस्कारदृष्टं पूर्वभयन्नादौ केवलचिन्मात्रकाशकाले न संभवतिय घस्मा
त्तत्वं तत्राइदंता कथं भवेत् अपरोक्षे हि इहंतास्फुरति व्यासस्तत्तोवसंनिकृष्टं वस्तुपरोक्षमेव अतः कथमिदं घटते कथयेत्यर्थः
२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰ यर्हि तात्कालिकप्रतिभासे द्वैधविभागसंज्ञाभेदकल्पनामात्रं तत् तर्हि प्रतिभासदशायामस्यापि जगदप्रतिभासकालेना
५२६ स्त्वेवेति फलितं तथा च प्रतिभासस्योत्तरक्षणे नाशे जगतो विनाशात् क्षणभंगवादप्रसंगः अस्तु नाम तथामापामये जग
ति॰३ त्तिस्थापि लब्धव्यवस्थापि ब्रह्मविदः प्रयोजनाभावादिति चेन्न लोके स्मृतिप्रत्यभिज्ञादेः पूर्वानुभूतगोचरत्वनियमाध्ये
नवेदशास्त्रादि प्रामाण्यभंगापत्त्या ब्रह्मवादस्याप्यसिद्ध्यापत्तेरित्याशयेन रामः शंकते एवं स्थिते इति एवं स

526

श्रीराम उवाच एवं स्थिते हे भगवन् बुद्धिसंस्कारतः स्मृतिः इति किं प्राप्यते ब्रूहि संबुद्धापादिनस्मृतिः ३८
श्रीवसिष्ठ उवाच शृणु राम भिनद्म्येनं घनं सिंह इवेभकं अभेदं स्थापयाम्येकमालोकमिव भास्करः ३९

इत्तरीत्या तात्कालिककल्पनामात्रत्वे जगतः स्थितेः पूर्वापरत्र बुद्धेः प्रामाणिकादनुभवाज्जातात्संस्कारतः स्मृतिः प्रत्य
भिज्ञा चेति सर्वशिष्टानुभवसिद्धो नियमः किं प्राप्यते कथं लभ्यते यदि स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा च संबुद्धा प्रागननुभूतविषया
नाभ्युपगम्यते अन्योत्तरं ब्रूहीत्यर्थः ३८ तत्र भगवान्वशिष्ठ आक्षेपं बहुमन्यमानः प्रतिजानीते शृणु इति अन्यं राम
आक्षेपं भिनद्मि युक्त्या विदारयामि अभेदमद्वैतात्मतत्वं ३९ ५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चितो माया विन्या अमत्कारवात्मा स्वरूपं यस्य सदेवं सो अकृत्रिमं सन्मात्रं न जहीत्यर्थः ३२ अयं प्रपंचः धातृश्चिरस्थ संकल्पात्मक एव सर्गप्रलये विभ्रमो नान्यः तस्य तात्विक स्वभाव कचनं तत्वज्ञानध्वा साकारेण जृंभणं स्वज्ञानमिति वो ध्यमित्यर्थः ३३ मायोपहितं ब्रह्मात्म घटि सिवद्दृश्यं भूत्वा आकारणमेवोदेतीति दृष्टं य याद्दृश्यभूत्वे आत्मनि स्वप्नु त्वावंनंतरं स्वप्नो दृष्टस्तद्वत् पश्चादर्थक्रियाव्यवस्थया कार्यकारणभावादि नियतिं कल्पितिग छति ३४ अकस्माद्

असदेवेदमाभाति भ्रांतिमात्रं स्वकृत्रिमं चिच्चमत्कारमात्रात्मज्ञे सन्मात्रमकृत्रिमं ३२ अयं चिरस्थसंक
ल्पः सर्गप्रलयविभ्रमः ज्ञानं स्वाभावकचनमज्ञानं भ्रांतिजृंभणं ३३ जटिलुदेति ब्रह्मा दृश्यं दृष्टमकार ल२
णं खे स्वप्नपुराद्विवत्स्वप्नः पश्चान्नियतिमृच्छति ३४ काकतालीयवच्चित्ता च्चितिदृश्यंप्रकाशते तथमेव
स्वभावस्य मावर्ता दिपयांबुधौ ३५ ईदृशो नाम चिद्धातुरयमाकाशमात्रकः यदित्थंनामकचतिजगद्रू
पेण चिद्वपुः ३६ तेन चिद्रूपिणा पश्चाद्रूपेनात्मनि कल्पिताः संज्ञास्त्वादिरूपाद्विदिवुद्ध्यादिक
लनात्मकाः ३७

अपस्मरणे निमित्ताभावादा नास्तीत्याह काकतालीयवदिति स्वभावस्य चित्स्वभावमात्रानिवंधनं ३५ स्वभावमेवविश दयति ईदृश इति ३६ प्रथमम्बुद्धिस्थवद्दृश्याकार प्रतिभासाद्रूपभूतेन तेन चिदात्मना पश्चादात्मनि अप्रतीतामि तिभाते स्त्वादिकलनात्मिकाः वर्तमानतिभाते च्चरूपाद्विति बुद्ध्यादि कलनात्मि काः संज्ञाः कल्पितास्तथा च सर्वे प्वि दानां कालिकप्रतिभासे अविभक्ते बुद्ध्याविभागकल्पनामात्रमित्यर्थः ३७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्गादावपिसाचित् प्रथमंप्राग्युक्तानिर्विकल्पकलनावतीसतीपश्चात्देशकालादृष्टानुसारेणोद्भूतैर्मनोविकल्पैर्विचित्राःसर्गकल
नाःकरोतिपथास्वप्नेअद्योदितांकलनामिवहृदयंसंकल्पयतीतिपरेणसंबंधः ४४ ४५ कथंकथंविशेषविभागान्सर्गादौस
कल्पयतितत्प्रपंचयतिद्वयमित्यादिना इयंब्रह्मकालासत्तासामान्यरूपाजगद्बीजभूता इहअसौब्रह्मकलामामेवस्वेपाचि
त्यात्रकलनासहाअनाद्यतत्स्वभावात्तत्वातिविंदचितिरियं इयमेवप्राणादिसंवलितांजीवः असौअभिमानवृत्तिप्रथा
बुद्धिर

सर्गादौसर्गकलनाःकरोतिकलनावतीसाचित्स्वभावतःस्वप्नेस्वात्मन्यद्योदितामिव ४४ आकाशएवहृदयेपर
माकाशरूपिणी संकल्पयतिचित्तालभंजिकास्वात्मनात्मनि ४५ इयंब्रह्मकलासेह चिन्मात्रकलनात्मियं
इयंचितिरियंजीवस्त्वहंकारस्त्वसाविति ४६ इयंपूरियंचित्तमयंकालइदंनभः अयंसोहंक्रियाचेयमिदंतन्मात्र
पंचकं ४७ इंद्रियाणामिदंवृंदंपुर्यष्टकमिदंस्मृते इहातिवाहिकोदेहस्तथायंचाधिभौतिकः ४८ ब्रह्माहंशंकर
आहमहंविष्णुरहंरविः इदंवाह्यमिदंचांतरूपेसर्गइदंजगत् ४९ इत्यादिकलनाजालंचिद्व्योमैवातिनिर्मलं ४४
तस्मात्क्वैतेपदार्थौघाःक्वास्फूर्तिःक्वदृश्यकोते ५० अकारणकमेवेतिजगदाभोगिखंडकाः सर्गादौस्वप्नवस्त्रा ४८
तिखेखात्मैवविकारिवत् ५१ व्योम्न्येवकचतिव्योमचिन्मयेचिन्मयंहियत् बुद्धंतदेवतेनैवतृणद्रोधात्काताज्ज्ग

नस्तुअहंकारः ४६ अध्यवसानप्रधानबुद्धिरित्याद्यूह्यं ४७ इहएतत्संघातोअयंपंचीकृतभूतमयः ४८ ४९
इत्यादिसर्वकलनाजालंअतिनिर्मलंचिद्व्योमैवनंततोन्यदणुमात्रमपीत्यर्थः तस्मादज्ञकलिताजडपदार्थौघाएतेक्व
तीत्यर्थः ५० इतिअनयारीत्या ५१ ५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भवेदयं दोषो यदि प्रागसदेव जगत् क्षणिकप्रतिभासेन सहोत्पद्यत इति वेदान्तिभिरभ्युपगम्येत तथा वयमभ्युपगच्छामः किं तु नित्यब्रह्मसत्तात्मकमेव जगन्नित्यचिदात्मकेनैव प्रतिभासेन सदाभिव्यक्तियोग्यमपि अविद्यावरणविक्षेपशक्तिवैचित्र्यचमत्कारेण कदाचित्कदाचिद्विभक्तमिव तिरोभूतमिव घटपटाद्याकारविशेषैरवच्छिन्नमिव कारणैरुत्पादितमिव परोक्षमिवैकमिव नानैव भिन्नाभिन्नमिव क्षणिकमिव स्थायीवातीतवर्त्तमानं भविष्यदित्यादिनानाचमत्कारैर्नियतैः सदृशैर्विसदृशैश्चावभासत इति तत्र च स्फुरति प्रत्यभिज्ञादिकं सर्वमुपपद्यते एवं तदाशयेन समाधत्ते अस्मात्पूर्वे विद्यत इत्यादिना वन

विद्यते जगदात्मेदं दृश्यं चिन्मात्रकोटरे अनुत्कीर्णैव यथान्तर्वनस्था शालभंजिका ४० उत्कीर्णेद्धृतता द्वा कदाचिच्छालभंजिकां अद्वितीयाश्रितस्तंभादुत्कीर्णं किः करोति तां ४१ स्तंभे जडे न सा व्यक्तिमनुत्कीर्णे हि गच्छति चितित्वं तु गता चित्वादेवात्मन्येव भासते ४२ भासमानात्वनुत्कीर्णे देहे वाप्येव बालका स्वरूपादच्युता चैव चिन्मात्रादात्मनि स्थिता ४३

स्यैतात्संद्योतनाय ४० उत्कीर्णेत्तदावरककाष्ठावयवनिरसनेन यथा प्रकटयेत् तथा अद्वितीयाकर्त्रादिकारकशून्यादपि स्तंभात्तां जगच्छालभंजिकां सम्यगुत्कीर्णं किः स्तदन्यः करोतीत्यकारकत्वं ब्रह्मणा रूपत्तिमावत्तदभिव्यक्तिर्न भवतीत्यर्थः ४१ तर्हि सा कथं व्यक्तिं गच्छति तत्राह चितित्वेति तदधिष्ठानचित्सावरणनिवृत्तौ तादृशाच्चित्त्वादेव चंद्रात्तद्गतो राहुरिवात्मनि विदात्मन्येव प्रत्यंभाति व्यक्तिं गच्छतीत्यर्थः ४२ तर्हि सा प्रलयस्वप्नसुषुप्तोरपि किं न भातीति चेत्सत्तामात्रात्मना भासत एवेत्याह भासमानात्विति षष्ठः सर्गः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूयोविश्रांतचित्तस्यजीवन्मुक्तस्यभूयिष्ठाः लक्षणा न्यभिधीयंतेस्वमिश्रात्मवतः सदा पद्यबोधोमहाधिकारिणांलया
लिंगैरुपलक्षितस्तद्वंबोधाययमः किंलिंगैर्यायितइतिमुक्तलक्षणजिज्ञासून् रामादीन्प्रतितानिभगवान्वशिष्ठआ
हनसुखायेत्यादिनासुखंसुखसाधनंविषयजातं अंतर्मुखोप्यत्मारामसक्तामतिर्यस्य १

श्रीवशिष्ठउवाच नसुखायसुखंयस्यदुःखंदुःखाययस्यनो अंतर्मुखरमतेनित्यंसमुक्तइतिकथ्यते १
यस्यनस्फुरतिप्रज्ञाविषयेष्वमन्यचलस्थितेः प्रसक्तेष्विवभोगेषुसमुक्तइतिकथ्यते २ चिन्मात्रात्मनिविश्रां
528 तंयस्यचित्तमचंचलं तत्रैवरतिमायातंसजीवन्मुक्तउच्यते ३ परमात्मनिविश्रांतंयस्यवाक्यमनोमनः
रमतेस्मि न्मुनर्द्दष्टुपेसजीवन्मुक्तउच्यते ४

नस्फुरतिनसंचलतिप्रज्ञाबुद्धिःयथाऽप्रज्ञानंबुद्धिःप्रसक्तेषुभोगेष्वासक्तातत्तोनचलतितद्वदित्यर्थः २ श्लोकद्व
यार्थस्फुटमाह चिन्मात्रात्मनीति ३ तत्रैवेत्येवकारार्थंविवृणोतिपरमात्मनीति ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदैकमेवाचिद्व्योमतदप्रपंचित्तविभागानसंसेवेत्तिफलितामिलाहन्केति ५३ अंतर्यहस्तिअंतर्गतापास तेसर्थः ५४ हेअंथःवा
दिनःअकारणंततम्‌तंडसन्नंकथंभवेत्‌ तत्कुतस्थंचअन्यथासविकारंकथं ५५ तस्मात्स्वभ्रांतिगृहीतंजगत्तोजाड्यादिरवंभावं
परित्यज्यशुद्धचिन्मात्रस्वभावेजीक्रियतामिलाहतस्मादिति ५६ रजःचिज्जलानादमाणुमात्रं ५७ यतःअचलकअतःअ
कृचतःअप्रकाशापदेवस्वमात्रप्रकाशंसद्यवस्थितं ५८ उक्तेर्थेपिपूर्णमिहःपूर्णमिदमितिश्रुतिस्मारयतिपूर्णादिति परमा
त्मैवपरमात्मकं ५९ एतावद्धिस्तुते नान्वहमावर्तितेनाप्युपदेशेनकांश्चिन्मंदाधिकारिजनानप्रबुद्धान्लिगैरूपल
क्षःस्मृतिःक्वचवास्वप्नःक्वकालाकलनाअकाः चिदाभानमिदंभातिशांतंशून्यमिवांबरे ५३ यदंतास्त्रिंद्धल
स्यास्तितद्वहिर्भूततांगतं वस्तुतस्तुनतद्वाह्यंनांतःसन्मात्रकाद्धते ५४ निरस्तावयवाच्छांतादनाद्याद्य
स्ववर्तितेअकारणंभवेद्भूतंतदंथाःकथमन्य या ५५ तस्माद्याहक्परंब्रह्मताहृग्रूपमिदंपरं यदेवचिन्न
प ४ भःस्वप्नेतदेवस्वप्नेतेनं ५६ नकिंचिल्लिंचनापीदंरूपमस्तिमनागपि क्वरजःक्ववजलयोक्वरूपंपरमांबरे
५७ तस्मिन्देदंभातिवाकिंचित्तच्चिन्मात्रमचेलकं अकल्पेवसंशांतमात्मनीत्थमवास्थितं ५८ पूर्णाद्वै ब्रह्मणः
पूर्णमप्यनुच्छतमुच्छितं इवेदंभातिभास्य माभानंपरमात्मकं ५९ इत्थंमयिप्रकथ्यमानमनुपमानमप्युच्च
कैर्वतजनस्यविमूढतांतःस्वप्नेजगद्वपुषिजाग्रदितिप्रतीतिंनाद्यापियस्तजतितेनामविदन्नपिद्राक्‌ ६० इतिश्री
श्रो १ योगवासिष्ठेमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणे शालभंजिकोनामोपदेशोनामाष्टच त्युत्तरशततमःसर्गः १ ६८
दपभगवांस्तानानुशोच्यन्नाहइत्थमिति मयिलय मनुभूयमानंआलततत्वमित्थंविशदतरंपुनःपुनरत्युच्चकैःप्रकथ्यपति
सत्यमंदाभिःकारिज सत्यअंतर्गत्याविम्‌ढतास्वप्नप्रायेजगद्वपुषिद्वपंजाग्रत्सत्यमेवोते प्रतीतिरद्यापिनसंत्यजतिव
तेतिखेदोविदन्नप्यधिकारीप्राक्‌ह्यादितितांतत्यजतिनांमतिमोहप्राकल्प्यमसिद्धो ६० इतिश्रीयोगवासिष्ठेनिर्वाण
प्रकरणेउत्तरार्द्धेअष्टच त्युत्तरशततमःसर्गः १ ६८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रक्षीणाइवदेहादिबलत्वंप्राप्तेजडाभाःमुग्धसदृशा १३ स्वप्नाइतिपदतात्पर्यंविवृणोतिस्वप्नाइवेत्यादिनाअभ्यास गसमाप्तेःज
डतांनिद्रापरवशतां १४ केनापिप्रोन्नतहिस्वप्नसाम्यतिचेद्विश्रांतिमौनाभ्यामित्याहदीर्घेति परिभ्रमणाद्विश्रांतोनिवृत्तःवि
श्रांतोगतश्रमः सन्यःनददातिनोच्चारयतिवहिर्मुखेभ्यः १५ उलूकप्रायाणांअविद्यांधकारंमवहरतांसर्वभूता
नांयात्तदस्तमयात्मिकानिशातस्यांपरोबोधःसमरएकरसं १६ स्वप्नवदस्यस्वविदणांतन्नपश्यतीति तथाचभगवतागी

संदेहाव्यवहारस्थाअपिस्वप्नाइवोत्तमाः प्रक्षीणइवबलत्वंतेजडाभानतेजडाः १३ स्वप्नाइवेहशाव्यास्थये
स्वप्ननग रेस्थिताः स्वप्नाइति तदुच्यतेननुतेजडतांगताः १४ दीर्घाध्वपरिविश्रांतो विश्रांतोनद
दातियः वाक्यंसमुखमौनस्थःप्रोच्यतेनजडाकृतिः १५ यानिशासर्वभूता नामविद्यास्तमयात्मिकाः
परोबोधःपराशांतिस्तत्रासौसममास्थितः १६ यस्मिन्जाग्रतिभूतानिदृश्येस्मिन्दुःखदायिनि तत्रा
सौसततंसुप्तस्तंनपश्यत्यसौसुखी १७ यःकर्मोपशमनादृत्यस्वात्मन्येवावतिष्ठते सश्रांतात्माइत्युक्तोनजडो
सौरघूद्वह १८ दुःखादुद्विग्नतःसोस्मात्प्राप्तःपारंभवांबुधेः तिष्ठत्यनुभवन्भव्योविश्रांतिसुखमात्मनि
१९ दीर्घाध्वनिपरिश्रांतोविषयैश्चतुरैश्चिरं भोग भावातुरःक्रूरैःप्रोषितःपंडामरैः २० पि१

तासुयानिशेतिश्लोकेलक्षणद्वयंदर्शितमितिशेषः १७ सर्वकर्मसन्यासोपितल्लक्षणमित्याहयइति १८ १९ धावित्वा
येचिरंकालमितिश्लोकार्थंप्रपंचयतिदीर्घाध्वनीत्यादिनावञ्चनचतुरैर्विषयैःचिरंडामरेदेशोपप्लवेभेगिता
मश्रीलुंठनैरिवप्रोत्थितःप्रस्थितः २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्राह्यश्लोकोक्तलक्षणः सजडोन्मत्तमूढ इति बुधो व्यभिचारंशंकते दुःखायेति ५ अंतर्मुखमतेरिति तत्र विशेषणेनैव
व्यभिचारस्यापि वारितत्वान्नकश्चिद्दोष इत्याशयेन वशिष्ठस्तत्तात्पर्यं विशदयन्नुत्तरमाह विद्योर्मिति नसुखायेत्यत्र वाप्र
यत्नेन विनेति विशेषणीयमित्याशयेनाह अप्रयत्नेति ६ लक्षणांतरमप्याह सर्व एते सादिनास्य वीर्यं स्थि तिसर्वसंदेहानाम
ज्ञानमूलत्वान्मूलाज्ञानक्षयेण सर्वसंदेहक्षयोपपत्तेरिति भावः तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशा

श्रीराम उवाच न दुःखाय सुखं यस्य सदुःखं दुःखाय यस्य नो जडमेव मुनेर्मन्ये मानवं तमचेतनं ५ **श्रीवशिष्ठ उवाच** ६२
चिद्व्योमैकांतनिष्ठत्वात्प्रयत्नेन विना सुखं न वेत्ति शुद्धबोधात्मा यः स विश्रांत उच्यते ६ सर्व एव परिक्षीणाः संदेहा
यस्य वस्तुतः सर्वेष्वेषु विवेके न स विश्रांतः परे पदे ७ यस्य कस्मिंश्चिदप्यर्थे न क्वचिद्रसिकतास्ति नो व्यवहार
वतोप्यंतः स विश्रांत उदाहृतः ८ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः यथाप्राप्तं विहरतः स विश्रांत इतीष्य
तः ९ अविश्रामे निरालंबे दीर्घसंसारवर्त्मनि चिरादात्मनि विश्रांतिः प्राप्ता येन जयत्यसौ १० धावित्वायेन्चिरं
कालं प्राप्य विश्रांततां स्थिताः ते दुग्धादवलंबते व्यवहारपरा अपि ११ ते हि चित्तचिदाभासनस्यां भ्रांतिनभोमयाभा
स्कराउदिता नित्यं तेहि तिष्ठंति ते क्वचित् १२

याः क्षीयंते वास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति ७ रसिकतारागवत्ता ८ ९ चितात्त्विन्मात्रत्वदर्शनात् १० धावित्वा
चिरं भ्रमित्वा धावनश्रमनिवारणाय सुखावलंबंते तथा च विषयेष्वधाव नमेव स्वच्छंतत्त्वक्षणमिति भावः ११ चैत्त
चिदाभासोऽहमित्यध्यासस्तदुभयशून्ये नभसि स्वचित्ताकाशे भास्वद्रूपाः चिद्रूपा भास्करा उदिता भ्रांतिरिह संसारे १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५३०

दृग्दृशौ चिन्मात्रदर्शने प्रसिद्धौ नामनिपाप्रमीलयति बाह्येंद्रियाणि सर्वः अथवा व्यवहारे प्रबुद्धानामपि पादृशां
बाह्येंद्रियाणां दृक् रूपादिदर्शनं तद्विषये प्रमीलयति संकोचयति २८ परमार्थे नस दीवो नलमदेन दीवः २९
अमृतं अपरिछिन्नानंदरस ३० निरालोके आलोकांतराभासकात्मनि महानालोकः प्रकाशो यस्य ३१ अथवन
ले अमृत्तानंदरसे घन आभोगः आस्वादो यस्य ३२ दुःखानुभवस्तद्विषये शांत मुपरतं जनतास्थितौ व

530

अप्येवैं वघनानिद्राकापिसातलदर्शिनां प्रबुद्धानामपिहियानिमीलयति दृग्दृशौ २८ अनिमीलि
तनेत्रस्य यस्य विश्वं प्रलीयते सदीवः परमार्थेन हाशेते सुखमात्मवान् २९ विनिगीर्यजगत्सर्वं
परमामृतं तां गतः आत्मन्येरमते पीला हाशेते सुखमात्मवान् ३० निरानंदमहानंदी सुखमद्वैतमद्वयं
निरालोकमहालोको हाशेते सुखमात्मवान् ३१ लोभांधकारोपरमो लोकलंपटतां गतः अथ घनेल घना
भोगो हाशेते सुखमात्मवान् ३२ अनंतदुःखमाशांतमाशांते जनतास्थितौ अवहिर्मुखमाभोगि हाशे
ते सुखमात्मवान् ३३ अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसां कृत्वात्मानं नभः शाप्यं हाशेते सु
खमात्मवान् ३४ परमाणौ परमाणौ जगत्कोटिशतान्यपि अणौ स्थले दधद्देहे हाशेते सुखमात्मवान्

णि अमो चित व्यवहरे लोकसंग्रहार्थमशांतमनु परतं अवहिर्मुखं बाह्यार्थानासक्तं आंतरसुखाभोगि क्रिया
विशेषणानि सर्वाणि ३३ नभः श्रूद् आकाश एव शाप्यायस्य तथाविधं कृत्वा ३४ सोहमादणौ विभुतयास्थू
लेच विदेहे प्रतिपरमाणु जगत्कोटिशतान्यनंतानि जगं दधत् धारयन् ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जरालक्षणहिमाशनिभिर्जडीकृतः व्यवहारद्रुमः कृतः २१ परं आलनास्त्वेनैवासहायेन परिक्रांतश्चलितः २२ दुष्कृतैःपापार्जितधनैः पदे पदे क्षीणः पतितः स नलुठन् २३ एवंविश्रांते ऽयं दैवात्साधनसंपत्यासच्छास्त्रसद्गुरुप्रसादादति प्रमयात तत्साक्षात्कारेण प्रबुद्धः सन् संसार जलधेः पारं प्राप्य स आत्मानशाप्य शप्यारहितं तोऽपि स्वरूपे तेद्‌तिसर्वेषामन्वयः २४ शायनार्थिभिः सर्पंडिपस्थ्यंत इति सर्वोपि ज्हायवरकप्रासादपर्यंकादीनितद्

जराक्षाराशनिभिर्भूयो भूयो जडीकृतः जन्मजंगलसारंगोद्यर्थव्यग्रविहारवान् २१ परमात्मपरिक्रांतो दुःखसंकटसंकटे स्वदुष्प्रापस्वरवेच्छापेपांथः संसारवर्त्मनि २२ दुष्कृतैःकृतपापैर्योलुठन्क्षीणः पदे पदे अर्थानर्थमयैर्मार्गैः संकटैर्विवशीकृतः २३ तं संसारजलधेः पारं प्राप्य भक्तविवर्जितं अशाप्यो तिप्रमाप्रबुद्धः शाशेतेस्वस्वमात्मवान् २४ अयसर्पो निरस्तोहमस्वप्नमस्वप्नुकं प्रबुद्धमवहीनेंद्रं हाशेते स्वस्वमात्मवान् २५ जात्यन्धवदिहा जातिरज्ञानगाढ्नजवसनवदन् लोकमध्येमहारण्येहासते सुख मात्मवान् २६ अपूर्वे वघनानिद्राकापिसातत्वदर्शिनां यान्शाम्यतिकल्पाग्र रवेनांग विकम्पनैः १२

हितं यथास्यात्तथा निरस्तेहं प्राणद्विचेष्टारहितं यथास्यात्तथा प्रबुद्धं आत्मरूपे जागरूकतायथास्यात्तथा स्वरूपवहिर्भूतानेद्रारव्यावस्त्वंतररहितं च तथास्यात्तथा शेते हाइत्याश्चर्यं २५ जात्यन्धो ह्यज्ञानांधः स्ति इंअसदेवनिद्रातिसमरए वकेवल जागर्त इति लोकप्रसिद्धेर्जातमुक्तिः २६ अपूर्वा अलौकिकीतत्वोपपत्तिर्ये ति २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आकाशकल्पेनस्वरूपज्ञानेनअसंतासत्साजगनसंन्निभान् जीवजगल्लक्षणान्धर्मान्यत्नेनअपलापादितज्ज्ञा
त्वभावेनस्वस्यैव यः संबुद्धसम्यग्बुद्धवान्मतिबुद्धीतिकर्त्तरिक्तः ४२ एवंजीवन्मुक्तस्यअज्ञविषयेस्वयमुपर
मार्थेसदाप्रबुद्धतामाह प्रबुद्धसप्तुद्भत्ति प्रबुद्धस्तलवित् एवंरीलामहासुप्तोपिलोकप्रसिद्धयोः प्रबोधस्वपयो
र्लौकिकवदेवप्रबुद्धः सुप्तप्रसन्जाग्रत्स्वप्नार्थं भोगेसहापभूतलवक्ष्यमाणेनसहृदाहअनिशंरमते ततःसुषु प्तस्त
सन्तैनैसहैवसुषुप्तोभूदित्यर्थः ४४ पावत्प्रारब्धभोगंतेनसुहृदासह क्रीडितातसातदंते विदेहमुक्तिमाहजन्मां

53) ज्ञानेनाकाशकल्पेनधर्मानागनसंनिभान् ज्ञेनयत्नेनसंबुद्धः परमांवरतागतः ४३ प्रबुद्धः सुप्तसुप्तोपिप्रबु प्तो१
द्धोरमतेनिशं सुषुप्तोभूत्ततोजाग्रत्स्वप्नार्थं सुहृदासह ४४ जन्मांतरैकसहवाससमाशयेनचित्रानुक
त्तिमधुरेणचिरंतनेन मित्रेणसार्द्धमखिलानिदिनानिनीत्वाविश्रांतिमेष्यतिपरेपरमेचिरंसः ४५ इति
श्रीमहारामायणेयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेविश्रांतिचित्तवर्णनंनामैकौनषष्ट्युत्तरशततमः सर्गः १६८

तरेति सजीवन्मुक्तः जन्मांतरेषुएकतया चिसहवासप्रयुक्तस्नेहातिशयादिवसर्वस्वैवैषम्यपरित्यज्यसमाशयेनस
मचित्तेनअतएवचित्राभिः शमदमतितिक्षाज्ञानवैराग्यसंतोषाद्यनुवृत्तिभिर्मधुरेणउत्तरत्रवक्ष्यमाणेनचिरंत
नेनमित्रेणसार्द्धंअखिलान्यायुःशेषदिना निवक्ष्यमाणरमणेननीत्वापरमेनिरतिशयानंदेविदेहकैवल्यपदे
विश्रांतिएष्यतिप्राप्स्यति ४५ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धे विश्रांतिचित्तवर्णनंनामैकोन
षष्ट्युत्तरशततमःसर्गः १६०८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३६ पूर्णप्रकाशेनघनादिशा इव दोर्धाम परिच्छिन्नामिति यावत् ३७ सद्रूपेण सर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यतां आकाशादित्ति न्यायरूपाना
काशादित्ति श्रुतेरिति भावः ३८ आदौ प्रविलापनेनांबरीकृतं आकाशतां नीतं जगत् अद्यादया कृताकाशादप्यच्छं चिदंबरं कृ
लाशांतोशब्दपर श्वासः प्रश्वासः सश्वासस्वरूपस्मिन्कर्मणि तथा अंबरं आस्तरणं वस्त्रं अच्छं इदं कला अंबरीकृतं आवा
रीकृतं जगदप्याच्छाद्य शांतघुर्घुराशब्द प्रश्वासं शेते इत्युक्तानार्थः ३९ स्वयं प्रत्यगात्मभूतो यश्चिदाकाशस्तत्कोणके स्वप्न
मिव इदं जगत्स्वप्नाभासमिव पश्यन् ४० व्यवहारलेखाणमनोरमेत्वएणनासमूहास्त्यूपाकष्टस्तदास्तरणे विश्रांत इत्येत

८३

ग्दी२ कुर्वन्संहारसर्गाध्यानकुर्वंश्च कथंचन परमालोकशय्यायां हा शेते सुखमालवान् ३६ संसारनिश्चयस्वप्नं परि
ज्ञायसुषुप्तां न यस्य कटद्वि दीर्घां हा शेते सुखमालवान् ३७ सर्वेषां जगदर्थानां सत्तासामान्यतां गतः आका
शादधिकोव्यापी हा शेते सुखमालवान् ३८ अच्छाछमंबरं कलाजगत्प्यंबरीकृतं शांतशब्दपरश्वासं हा शेते
सुखमालवान् ३९ इदमस्य जगत्पश्यन्स्वयमाकाशकोणके विशदाकाशकोशाला हा शेते सुखमालवान् ४०
यथाप्रवाहसंप्राप्तव्यवहारमनोरम त्वरणास्तरण विश्रांतो हा शेते सुखमालवान् ४१ परमेष्ठस्वयत्नेन प
रिज्ञानात्स्वरूपिणा स्वप्नसंदर्शनेनैव जीव न्वमिव स्वेनदि ४२

सर्पंतं समस्तमेकंपदं ४१ यथा जाग्रत्कस्यानिद्रानुभूतस्वप्नस्य परमेष्ठिप्रयत्नेनानुसंधानात्स्मृतियोग्यस्वरूपिता यथा
कथंचित्परमेष्ठिप्रयत्नेन चिन्मीयद्वहिर्मुखीकृत्य बाह्यव्यवहारपरिज्ञानादापातः स्वरूपवतादेहा दि जीवन्
यथा निरवकाशे स्थाल्यमयात्तार्व स्वात्मकैवैवाद्वितीयात्मि कल्पितेन स्वेन लब्धावकाशस्वे आकाशस्वरूपे जीवति
सत्तां लभते तद्वदित्यर्थः ४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा०टी०
नि०ऽ० ७ ८ सर्वावस्थस्यअशुचिस्पर्शभक्षणादिना अशुध्यावस्थस्यापिदर्शनेविविच्यप्रदर्शनेतत्परं ९ नागरं नगराभिजनं
५३२ चतुरमिवेतियावत् सच्चेष्टाशुभावाङ्मनःकायचेष्टास्तल्लक्षणानामपिमाणिक्यानांभाण्डसंभारमंदिरं कोशगृहं १०
अप्रदर्शयन् दूतीनिरसादिलम्पः महेलामहिलेव ११ उदिताशयमप्रमादि १२ लोकानांसंगतसज्जनानांउपचारकं

वन्हेरिवौस्मासौगंधंकुसुमस्येवसर्वदा अविनाभावि विमलंरवेरिवचवासरं ७ लालनैकरतंनितं
पालनैकपरायणं सर्वसंकटसंघट्टरक्षणैकसमुद्यतं ८ हेमोग्निरिवदेहस्य सर्वावस्थस्यशुद्धिदं इदं
हेयमुपादेयमितिदर्शनतत्परं ९ आन्हादकमनिंद्याभिः कथाभिरिवनागरं सच्चेष्टामाणिमाणिक्यभां
डसंभारमंदिरं १० स्वर्यस्तामदृवाजस्त्रमदर्शयदप्रियं लोकोपचारकंपूज्यंस्मितपूर्वाभिभाषणंका ११
जनप्रियंवदंकुर्वं स्त्रियमेवसमाचरन् पेशलंमधुरंस्निग्धमप्रमुदिताशयं १२ लोकोपचार
कं पूज्यंस्मितपूर्वाभिभाषणं कामोपशांतंसद्रूपं परमार्थैककारणं १३ रणेज्ञानसमुद्भूतेपूर्वंप्र
हरणोद्यतं अपूर्वनर्मनिर्माणलीलाललनेजालकं १४ पालकंशीलसाराणांचकुलस्यच
आधीव्याधिपरीतस्यचेतसोमृतमौषधं १५

शुश्रूषकं कामेभडपशांतंअतएवसतांरूपंयस्यसद्रूपं १३ अज्ञानेभ्योजनेभ्योद्भवात्मम भूतेरणेसंप्रहर
णोद्यतंअतिशूरमितियावत् अपूर्वैःपूर्वैर्लोकांतरैर्नर्म क्रीडाहस्यादिफोतिहलनिर्माणेलपाललेनैअलाल
कविलालकविलासपित १४ अमृतवदुज्जीवनंऔषधमिवरोगहरंच १५ राम
५३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुहृत्स्वकर्मनामात्र पुत्रस्त्रीभृत्यसंयुतः तद्गुणांश्चोपवर्णयंते रमणं च सुहृत्त्वोदयं अस्य जीवन्मुक्तस्य तेन सुहृदा सह य
द्रमणं तत् किं स्वभावः स्वात्मरूपावस्थितिरेव वा स्यादुत्तरत्तिः रम्येषु भोगस्थानेषु विहारप्रयुक्ता प्रीतिस्तदात्मकमित्यर्थः
स्वप्रवाहे हितं स हजं कर्म प्रायेहितं लोकसंग्रहार्थं शास्त्रीयं कर्म स्वप्रयत्नाभ्यस्त द्वास्त्राभ्यासविचारसत्संगशमदम
तिदोपरमशौचसंतोषेश्वरप्रणिधानसंयमादि स्वकर्म तत्त्रिविधमनिंद्यमनिंद्यमनिषिद्धं कर्म कर्मेवत्रिनामभि भि ४
रूपाधिभेदाद्यपदि श्यते अतएव कर्मि त्रमित्युक्तिः २ तस्य सुहृदो गुणानाह पितृवदित्यादिना अकार्यविध

श्रीरामउवाच ब्रह्मन्कोस्य सुहृद्दुहितयेनासौ रमते सह रमणं किं स्वभावं स्यादुत्तरत्वालवास्यतत् १ श्रीवसिष्ठ
उवाच स्वप्रवाहे हितानाम स्वप्रायेहितनामञ्च स्वकर्मनामचास्यास्ते मित्रमेकमकृत्रिमं २ पितृवद्विहिता
र्थानां दाराइवनियत्रणं संकटेषु दुरंतेषु नित्यमव्यभिचारि च ३ अथांकितोयं चरणं सुसंपादितनिर्वृति लोपे
ष्वकोपनतया विस्तीर्णं वर्जनीमतं ४ दुर्गदुर्गमि दुर्वारिदोषोद्धरणतत्परं सर्वविश्वासरत्नानां कोशागा
रे शैशावोचितं ५ सह पांसुकृताक्रीडमाबाल्याद्दैवसंगतं विनिवारित दुःस्वप्नं पितृवद्रक्षणोन्मुखं ६

यैलज्जानियं त्रणं अव्यभिचारिव ३ वितीर्णं ग्रावर्जनीं सामास्समाधानं तत्क्षदणमम्रतंयेन ४ एवं दुर्गेषु
दुर्गमेषु मार्गेषु दुर्वारि वैरकलहा दिदोषेषु च मज्जने प्रसक्तेउद्धरणतत्परं अनेकजन्माभ्यासानुवृत्तलाघ
शैशावोचितं ५ तदेवाभिप्रेत्याह सहेत्यादिना ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५३३

समानाम्नाहृदयवल्लभाप्रियाभार्या प्रतिहारो द्वारपालिका २५ धैर्ये धर्मे च विषये या धीः सा २६ अस्य राज्ञः सुहृदः
विषयाविजयो विषये मं त्रप्रदायिनी मैत्री नामा परा भार्या समता यासम सर्वदैव स्कंधे सन्नासक्ता २७ आर्यमर्या
दा कार्याणां विषये अस्य आचार्या उपदेष्टी अस्य सस्तता स्वापदायिनी धनाध्यक्षो २८ एवंविधः परिवारः पोष्यव
र्गो यस्य तथाविधेन मंत्रिणा सुहृदा स्वकर्मणा सर्वत्र व्यवहरन् जीवन्मुक्तो लाभालाभयोर्न हृष्यति न कुप्यति

५३३ समतास्य मता नित्समास्ते हृदयवल्लभा प्रतीहारी पुरः प्रज्ञा संमुखं सुखदायिनी २५ धैर्ये धर्मे च धीः सा
धोनिस्समाधीयते च या सास्य धीरस्य धुर्यस्य पुरो धन्यस्य धावति २६ अस्य सन्नामतः स्कंधे सर्वदैव म
हौजसः विषयारिजये राज्ञो मैत्री मंत्रप्रदायिनी २७ कार्याणामार्यमर्यादा चर्याचातुर्यशालिनी
सर्वेषामस्य मान्यस्य सत्यता स्वापदायिनी २८ इत्येवं परिवारेण मित्रेण सह मंत्रिणा स्वकर्म
ण्यवहरन्न हृष्यति न कुप्यति २९ स यथास्थितमेवास्ते विनिर्वाणमना मुनिः चित्रार्पित इवाजस्रं लोके
व्यवहरन्नपि ३० वस्तुशून्येषु वादेषु वादेषु मूकः शैलमयो यथा निःप्रयोजनशब्देषु परं बाधिर्यमागतः ३१
लोकाचारविरुद्धेषु शवः शकलकर्मसु आर्याचारविचारेषु वाग्मी नित्यहसत्तिः ३२ पृच्छन्त्वं वाक्पुण
कथो जिह्मानां प्रतिभानवान् निमेषेणैव निर्णीतावक्ताभ्युवज्ञवस्तुनः ३३

२९ चित्रार्पितो योद्धवपुष्कादिना वहरन्नपि यथास्थितमेवास्ते ३० शैलमयः शिलाप्रतिमारूप इव ३१ शावं मृतः क
ल्पः ३२ जिह्मानां स्वपरकौटिल्यादिदोषाणां प्रतिभावना न् वक्ता तः दुरूहस्यापि संदेहपदस्य निराद्रिव क्ता राम
३३ ५३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विशेतोविद्यावैदग्धेनपांडित्येनवादैश्ववंद्यानांउत्कृष्टानांप्रभुगुरुमान्यादीनांविनोदनंकौतुकावहं क्वचित्समानकु
लशीलत्वाद्वि भागेनद्विधाभावेनास्थितमिव १६ नृपादीन्अनुकूला वदन्यान्दानशौंडान्कार
यत सदंतिहलीदीपकन्यायेनोभयत्रसंवध्यते १७ उत्तमैःश्लाघ्यैर्महद्भिःसहसंगतियेनि १८ १९ स्वभावेनसहजत्व
स्वेवनतुकेनविदीरितः प्रेरितःसन्नित्यर्थः २० कलत्रस्त्रीपुत्रादिपोष्यवर्गः तत्सहितस्यतदीपस्यमित्रस्यतत्कलत्रंकिं

विशेषविद्यावैदग्ध्याःवा दवंद्यविनोदनं समानकुलशीलत्वाद्विधाभावद्वस्थित १६ अनुरक्तान्नृपा
न्साधून्वदान्यान्कारयत्सदा यज्ञदान तपस्तीर्थान्यापि प्रेरणेनमुदं १७ पुत्रदारद्विजातिस्त्री
भृत्यवंधुजनैःसह शुभयोजनयानार्हमुत्तमश्लाघ्यसंगति १८ भोगादिव्यद्वतुष्टत्वदुःखदंविनिवा
रयत स्निग्धसंकथोहारंसमाश्वासोत्तमास्पदं १९ ईदृशेनात्ममित्रेणसंयुतः स्वकर्मनाम्नारमतेस्व
भावेतैवनेरितः २० श्रीरामउवाच कलत्रमस्यमित्रस्यतदीयस्यमुनीश्वर किंतत्किंरूपमेवस्यात्समा
सेनैवमेवद २१ श्रीवशिष्ठउवाच स्नानदान तपोध्याननामानोस्यमहामते संतिपुत्रामहात्मानः स्वनुरक्ता
खिलप्रजाः २२ चंद्रलेखेवलोकस्यहृद्येवाल्हाददायिनी अविनाभाविनीभार्यामुदितातस्यानु रागिणी
२३ करुणाकारणक्षीणधनाहृदयहारिणी आनंदजननीचास्यवयस्याऽव्यभिचारिणी २४

तच्च किंरूपंकीदृशंगुणवदित्यर्थः २१ तत्रादौपुत्रानाहस्नाने तिगुणैःस्वनुरक्ताः अखिलाःप्रजायेषां २२ त
स्यभार्यांगुणैःसहवर्णयतिचंद्रलेखेवेतिमुदितानित्यसंतुष्टा २३ करुणादयातत्कारणात्आसमंतात्क्षीणंवि
त्तीर्णधनंयया २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० तत्रश्रुतिविरोधात्स्वमात्राद्वादिकारणांतरकल्पनाया अनवकाशइत्याह तदेति प्रवर्त्तते प्रवर्त्तता ५ किंतत्रस्तत्राहउत
नि०उ० न्नमेवेति अनुत्प … तिप्रतिपादने एवस्थिकिश्रुती नातान्यर्थ [illegible] मित्यर्थः ६ प्रसदृशं दृश्यभानस्य कागतिस्तत्राह
५३४ यच्चेदमितिविदुःश्रुतितात्पर्य विदइत्यर्थः चिन्मात्रस्य दृश्याकारेणभानं सुषुप्तात्स्वस्वगमने प्रसिद्धमित्याह यथे
ति ८ सुषुप्तात्स्वप्नगमनवत्प्रलयात्सर्गगमनमपितस्यावोध्यमित्याह ९ १०

तदाणुमात्रमपिहिदृश्यबीजं नविद्यते किलयस्मादिदंचक्रंभुनमूर्त्तंप्रवर्त्तते ५ उत्पन्नमेवनैवातोमूर्त्तं
दृश्यमिदंजगत् वंध्यापुत्रइवात्यंतमतोस्त्येवनदृश्यधीः ६ तच्चेदंकिंचिदाभाति दृश्यमित्यभितःस्थि
तं तच्चिन्मात्रंस्वमेवाद्यपरमेवपदंविदुः ७ यथासुषुप्तात्स्वप्नत्वंगच्छत्यात्मवनस्थितं चिन्मात्रमजह
त्स्वच्छंनिजंरूपमनामयं ८ सर्गस्यादौतथैवेदमात्मैवस्वात्मनात्मनि व्योमात्मैवचिदाभासंदृश्य
मित्यवभासते ९ यथापुरतयाभातिमनःसंकल्पमंथरं तथादृश्यमिवाभातिसर्गादौचिन्नभःपरं
१० यथात्यसनिलस्पंदश्चक्रावर्त्तवदीहते सर्गादौचिन्नभःस्थित्वादृश्यमित्येवतिष्ठते ११ अतो
ऽज्ञातमनाभातमेवदृश्यजगत्त्रयं ब्रह्मवेदंपरिभातिस्वात्मनीत्थमवस्थितं १२ नास्त्येवमूर्त्तंपृथ्व्या
दिकिंचनापिकदाचन अस्त्यमूर्त्तममूर्त्तंवाब्रह्मैवेदंविराजते १३

यथाअननिलःस्पंदसन्आत्मनिस्वस्मिन्नेवचक्रावर्त्तव … त्स्वात्मवदीर्यते तथाचिन्नभोप्यज्ञात्मात्मन्येवदृश्य
मित्येवतिष्ठति ११ अतएवज्ञातंचेत्दृश्यंजगत्त्रयमनाभातमेवपरंब्रह्मैवभाति अज्ञदृशात्वदृश्यवान्मूर्त्त रामः
ममूर्त्तंवाअस्त्वब्रह्मैवतथाविराजतइतिल निष्कर्षइत्यर्थः १३ ५३४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३४ एषवर्णितोगुणगणः प्रबुद्धधियांस्वभावएवभवेत्प्रयत्नेन ईदृशाईदृगुणाःनभवंति इंद्वर्कहुताशनाद्याःपरणप्र
काशंतइतिप्रकाशानभवंतिकिंतुस्वभावतएवतद्दित्यर्थः ३५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धे
तत्वव्यवहारवर्णनंनाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः १७७ जीवन्मुक्तिप्रतिष्ठार्थंसर्वसंदेहशांतये भूयस्तत्वोपदेशो
नक्रियतेदृश्यमार्जनं वस्तुतस्तु नजगत्तत्नापिजगतत्र भानमाभानापिशून्यंनापि च ...तिसंविदः १ अद्वेष्टा

समदृष्टिरुदारात्मावदान्यः सविभागवान् पेशलस्निग्धमधुरःसुंदरःपुण्यकीर्तनः ३४ स्वभावएवैषभवे
त्प्रबुद्धधियांप्रयत्नेनतुनेदृशास्ते भवंतिनेंद्वर्कहुताशनाद्याःक्वचित्परप्रेरणयाप्रकाशाः ३५ इतिश्रीयोग
वासिष्ठेमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेतत्वव्यवहारवर्णनंनाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः १७७ श्रीवसिष्ठउवा
च संविदाकाशकचनमिदंभातिजगत्तया वस्तुतोनजगन्नाभानशून्यंनच [illegible] संविदः १ यदिदंभातिवि
त३ ष्णोमजगदारव्यंतत्ततः आकाशादिवशून्यत्वमन्यदन्यदपिस्थितं २ देशाद्देशांतरप्राप्तौमध्येयत्संविदोवपुः
तद्रूपमितिभातीदंरूपमन्यन्नविद्यते ३ महाप्रलयपर्यंतावादिसर्गःपुनःकिलः परस्मात्कारणाभावेकु
तोद्रूपस्यसंभवः ४

स्थितमपिततः चिद्व्योम्नोऽन्यत्रयथाशून्यत्वमाकाशादन्यत्रतद्वत् २ तथाचनिर्विषयमेवचैतन्यंपदेकविषयादप
रविषयप्राप्तांवंतरालेप्रसिद्धंतदेवरूपमितिभातीत्यर्थः ३ सदेवसोम्येदमग्रआसीद्यदातमस्तन्नदिवानरात्रिर्नस
न्न चासन्शिवएवकेवलइत्यादिश्रुतिषुसन्मात्रपरिशेषवलक्षणेमहाप्रलयसंपत्तौप्राक्स्थितंतदुत्तरं पुनःआ
दिसर्गःकिलभवतीतिश्रुतं तत्रसदेवेउपवधारणांदविकारास्तस्मादन्यस्यकारणस्याभावेकुतोस्यरूपस्यसंभ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ एतद्देवाभिप्रेत्य मया पुनः पुनर्नि विस्मयवित्तया परोक्षं चैतन्यस्य सकलजनसारण प्रसिद्धिप्रदर्शिको देशाद्दे
नि॰उ॰ शांतरमिति श्लोकद्वयं व्याख्यानाय प्राहेनाह देशादिति कूटस्थलाद्देवस्वरूपादप्रच्युतात्मनः जाग्रद्देशात्स्वप्नदेशप्राप्तौ
५३५ मध्ये सुषुप्तिदशायां यत्संविदो वपुः पूर्वसर्गदेशात्पुनः सर्गप्राप्तौ मध्ये प्रलये यत्संविदो वपुः इहलोकदेशात्परलो
कदेशप्राप्तौ मध्ये मूर्छावस्थायां यत्संविवत्संविदो वपुस्तदेव तथैव सर्वदा आस्ते तस्यैव जगदित्यपरं नामाज्ञैः क

देशाद्देशांतरप्राप्तौ विद्धि मध्यमसंविदः जगदित्यपरं नाम स्वरूपादच्युतात्मनः २३ आदिसर्गात्प्रभृत्येव दृश्य
मुत्पन्नमेव नो यन्नाम तदिहास्तीजिमायाशांबरडंबरः २४ कष्टं नास्त्येव यद्दृश्यं तत्तवप्यस्तीति संस्थितं यदप्यस्ति
535 परं ब्रह्म कष्टं नास्तीति तत्स्थितं २५ अब्रह्मण्येव कगच्छामि विपरीतमहो जगत् असद्रूपसदित्युक्तं ब्रह्मैव ना
वगम्यते २६ नचोत्पन्नं नचाभाति दृश्यं किंचन कुत्रचित् यदिदं भाति तद्ब्रह्म व्योमैव काचनिस्वयं २७ यथा
मणिः प्रकचति स्वभासाव्यतिरिक्तया आत्मनोनन्यया स्वच्छ्या चिद्व्योमक चितं तथा २८
बं२

लितमित्यर्थः २२ तथाच सति य स्फलितं तदाह आदिसर्गादिति जगत् मायालक्षणः शंबरस्यैंद्रजालिकस्य आडंबरमात्र
मिति वेदे कष्टशब्दो २५ अहं त अब्रह्मण्येब्रह्मभावस्य स्ने अंतो विपरीतं जगत् कगच्छामि यं लभे मूढैस्तु असद्
रूपसदित्युक्तं तैरपि ब्रह्मैवैवं नामगम्यते न दृश्यं असत्तो गंडमशकप्रलादित्यर्थः अव्यतिरिक्तया इत्यस्य दार्ष्टांति
के विवरणं स्वात्मनोनन्ययेति २८

फलितमितिभावः २४ तथाच मूढानामभाग्यवशादेवमणि नास्तीति भ्रांति विवृद्धैपरीत्यभायः संपन्नोयति साहकष्टमिति रामः
५३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible]

नांनिर्विषयचिन्मात्रमेवस्वस्वभाववदित्याह देशाद्देशांतरं इति १६ अत्रेति सर्वाधिष्ठानमपिनिर्विषयचिदेवेत्यर्थः १७ अधिष्ठानानुरूपोयमध्यासइत्याह याद्दृगितिकेनांशेन साद्दृश्यंतदाह येनेतियेनहेतुना अर्थपंचकात्संचमत्तोन्यत्किंचिन्नविद्यते तथाचव्यतिरिक्तस्वकार्यशून्यत्वमेवास्यब्रह्मसादृश्यमित्यर्थः १८ बाह्येंद्रियजन्यविषया

प्रबोधकालेस्वप्नाद्रिर्यथाव्योमैववन्निर्वपुः तथेदंशांतचिन्मात्रंस्वप्रबोधेजगत्त्रयं १४ प्रबुद्धानांपरं
वि० २ ब्रह्मनिर्भागमिदंजगत् धीमंतोपिनहिज्ञीयद्विदंत्वप्रबोधनं १५ देशाद्देशांतरप्राप्तौयन्मध्येसंविदोवपुः
स्वस्वभावोहिभूतानांतत्वेदंपरमात्मकं १६ देशाद्देशांतरप्राप्तौयन्मध्येसंविदोवपुः एतत्तपरमाकाशमत्र
सर्वप्रतिष्ठितं १७ याद्दृग्गे तत्सदंताद्दृगिदंसदसदात्मकं येनार्थपंचकादन्यत्किंचनापिनविद्यते
१८ रूपालोकमनस्काराएतदेवपदंविदुः एततेद्भवताबर्त्ताःपदस्यास्यमहाम्भसः १९ देशाद्देशांतरप्रा
प्तौयन्मध्येसंविदोवपुः एतस्याव्यतिरेकेणजगन्नानास्तिकांचन २० रागद्वेषादयोभावाभावाभावदृश
स्तथा एतद्रूपमुमुंचंतएतस्यावयवाःस्थिताः २१ तुल्याकल्पपरेकोद्योमध्येयत्संविदोवपुः सस्वभा
वःपरोज्ञेयोजगत्यातिश्वसन्निति २२

भासरूपाःलोकाःअभ्यंतरमनोधीनास्तुमनस्काराःएवेसर्वेप्येतत्पदमेव १९ तथाचनिर्विषयचिन्मात्रव्यतिरेकेणजगन्नानास्तीतिप्रसिद्धमित्याह देशादितिजगत्ताजंगम्रा वः २० एतद्रूपसद्रूपंभानरूपंच २१ शाखाचंद्रदर्शनेपूर्वकोटिःशाखाअपराकोटिश्चंद्रः तौतत्कामध्येयत्संविदोनिर्विषयंवपुःप्रसिद्धंसतस्याःस्वभावः सएवजगत्स्वंदरूपमरुमरीचि - कापयस्याधिष्ठानसंज्ञितइत्यर्थः २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५३६

किंचिदितिव्यवहारमात्रस्यानिरासेपि रोधयोरपितत्रनिरासादितिभावः ३८ ३९ देशाद्देशांतरमितिश्लोकस्पष्टार्थं तत्रसाधकत्वेनवर्णयतिएकमिति ४० चितिर्जीवचैतन्यमिवतथाचबादरायणस्सभगवतःसूत्रंआत्मनिचैवंविचित्राश्च हीति ४१ तथाचसुषुप्तात्स्वप्नइवसर्वलयात्सर्गात्मना विदेवभातीसाहसुषुप्तादिति ४२ तदेवस्पष्टयतियादृगिति ४३ तत्वविं

किंचिदेत्रनकिंचिद्वैनकिंचिन्ननकिंचन किंचिन्नकिंचिदित्येषाकलनात्रा तिदूरगा ३८ एकानिरंतरानंता नित्यमसातताततात्मनि चिन्मात्रव्योमसत्तैवजगन्नाम्नादिसंस्थिता ३९ एकंचैत्यंलक्ष्यंवलाग्रप्राप्ताघ्राता श्रितोपरं पदूपंजगतोरूपमस्यनानात्मनोपितत् ४० नानैवेदमनानैवचिद्व्योमैवेदमाततं भूतपंचकरूपेणस्वात्मा चितिरिवस्थितं ४१ सुषुप्ताद्विशतःस्वप्नसुषुप्तस्यैवचिद्यथा यथास्थितेवस्त्वन्तत्वमेवंसर्गतामिमां ४२ यादृक्सुषुप्तस्वप्नस्कंतादृगेवतथैवच जाग्रत्तुर्यंतथैवेदमनाव्योमसमंजगत् ४३ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तंचतुर्यं वाखिलंस्थितं तत्वविज्ञोत्रमूढस्तुयद्वेवेत्तिनवेद्मितत् ४४ जडानामजडानां यःसर्वार्थानामनारतं दुर्लक्ष्यपरिणामोतर्मनोबुध्यादिवर्जितः ४५ सुषुप्ताद्याश्रितोरूपंपदार्थास्तन्मयाश्चते तेवसंतिनस द्रूपास्तदेवाहितथास्थितं ४६

दांगोत्रंब्रह्मविद्यासंप्रदायस्तद्विषयेमूढस्तुपामरोयद्वेत्तितत्तदहंनवेद्मि ४४ जडानांजगतामजडानांजीवानांचांतः स्थितायांतर्यामितयादुर्लक्ष्यमेवयथास्यात्तथाजगत्सारिणामयतीति दुर्लक्ष्यपरिणामइत्यैवरस्सएवशोधिताया जीवाचित्तेपारमार्थिकंरूपंजगत्पदार्थाश्रतन्मयाएवेतितदेवजगदाकारेणास्थितमितिनिष्कर्षइतिद्वयोरित्यर्थः ४६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथमिदंप्रसे पमितिचेद्दिवाकरादिजगतःसद्रूपेणैवसत्साध्यान्यैकदेशप्रापतयाऽनुभूयमानत्वादित्याहतस्मि
न्नेवेत्यादिना २८ यथाऽर्कादयस्तदधीनप्रकाशाः नतथाब्रह्मअर्काद्यधीनप्रकाशमित्याह स्थितोपीति तपतिप्रकाश
यति तथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निःतमेवभांतमनुभातिसर्वंत
स्यभासासर्वमिदंविभातीति ३० ३१ विषयासत्त्वादेवासद्रूपा ३२ जीवभूतस्यजगत्सप्रतीत्यार्कतेजस्तिालो

तस्मिन्नेवपदेध्यांतेतपत्येषदिवाकरः तस्यैवावयवश्चैवनामान्योस्तिभास्करः२८ स्थितोपितत्रनतप
त्यर्कोनचनिशाकरः प्रकाशयतिदेवोसावर्कोनार्कस्तमीश्वरः ३० तस्यभासाविभातीदंतदहोदृश्यमंड
नं सर्वंचंद्रार्कवन्हीनांपदार्थानांसदीपकः ३१ सत्साकारोनिराकारइतिशब्दार्थकल्पना खपुष्पवदस
द्रूपानसंभवतितद्विदाम् ३२ खांणभूतोयथैकोणुर्भातिजीवार्कतेजसि नभ्रांतिभांतिवातत्रतथारूपादि
योणवः ३३ चिन्मात्राकाशरत्नस्यस्वरूपोर्कादिसंयुताः याभासत्ताऽकर्पतस्माद्व्यतिरिक्तासुरुच्यतां
३४ चिन्मात्रेणपरिहितंसूक्ष्मत्वेनापिवर्जितं पदंसर्वातिरिक्तंतत्सर्वार्थैश्चसमन्वितं ३५ पृथ्व्यादि
न्यपिसंत्येवतत्रसंतिनकानिचित् जीवतोपिनविद्यंतेजीवास्तत्रचकेनच ३६ असजंतोद्वयस्योत्थित
न्नेमेपरमाणवः स्वरूपमस्यजद्वैतमैक्यंवात्रनकिंचन ३७

तरेयथाएकोणुर्भातितथाऽपरिच्छिन्नचित्प्रकाशेब्रह्मणिएतेअर्कादयःभांतिवेत्यनादेरोक्तिः ३३ नहिरत्नात्तद्भा
सोऽतिरिक्ताः ३४ अचिदप्रसिद्धेर्भावत्वाभावाच्चिन्मात्रेणपरिहितं ३५ ३६ अवयवद्वयपदस्यप्रयुक्तंस्थैत्य
मत्यजंतएवतत्रचित्प्रकाशेएतामूर्यादयःपरमाःनिरवयवाअणवःस्वरूपंसत्तां ३७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
५३७

एवंस्थितिश्चास्यस्वभावस्यैवनलयस्तेनचाहार्यः संपाद्योगुणः ५४ प्रकृतेतराच्चात्मातिरिक्ताविषयिणी ५५ योनिरावरणः
विद्वान्सच्चास्वस्तांतःकरणःसदासमाहितचित्तःप्रक्षीणशत्रुमित्रादिविकल्पःस्वालक्षरसारभ्रुरः परमेणशमा
त्मनेनसदैवतत्स्वास्तिष्ठति ५६ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेद्वैतैक्यनिरामययोगोपदेशोना
मसप्तसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः १७७ मनोमात्रविधाताअत्रतत्संकल्पोजगद्भ्रमः नदेहोस्यस्फूर्त्तिर्वेत्तितत्वंचकीर्त्यते नल
विधातास्पष्टंजगच्छपतेस्वयंचिद्रू मसौधातायथापूर्वमकल्पयत्तदिवंचपृथिवींचांतरिक्षमथोस्वरितित

यथाहिमस्यशीतत्वंवह्नेरौष्ण्यंतथेदृशाः स्वभावोस्यभवंत्यैनत्वाहार्योगुणोस्यसः ५४ यस्यलेपस्वभावस्या
त्म नामनसतत्ववित् एतदेवाज्ञताचिन्हं यदिच्छाप्रकृतेतरा ५५ आस्वस्तांतःकरणःक्षीणविकल्पःस्वक
पसारमयः परमशमात्मतत्वसंस्तिष्ठतिविद्वान्निरावरणः ५६ इतिश्रीमहारामायणेयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकर
णेद्वैतैक्यनिरामययोगोपदेशोनामसप्तसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः १७७ श्रीवशिष्ठउवाच एवंपृथ्व्यादिर
हितः स्वमेवाद्यप्रजापतिः मनोमात्रमहंमन्येसंकल्पविटपीयथा १

कथंचिन्मात्रकचनंस्वप्नवदितिवर्णितं मिलाशंकांवारयितुंतत्संकल्पाज्जातन्मयजगतश्चचिन्मात्रत्वमेवेति
वर्णयितुमुपक्रमतेएवमितिएवंप्रश्नादिजीवन्मुक्तत्वादेवप्रजापतिर्विराडपिपृथ्व्यादिरहितोरावणएवचिदाका
शमेवतंचमनःसप्तांशिहिरण्यगर्भमात्रमहंमन्येमन्यश्चसंकल्पविटपीवचित्कचनमात्रंप्रसिद्धमितिचिन्मा
त्रत्वासिद्धिंस्तस्येतिभावः १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननुषष्ठ्यादिषु सर्वाश्चिद्रूपा एव न चिद्रूपास्थ्यपक्षांतितहंतिर्यामित यातत्परिणामपितत्कथं तत्राह परिणामिति उपदेशा
र्थं परिणामं लौकिकमंगीकृत्य प्रवृत्तानां न परमार्थान परिणामपरतेत्यर्थः ४७ कुत्र तर्हि तात्पर्यं तदाह आदिसर्गादिति
महात्मनः तत्त्वविदः अपूर्णेकालेनिप्रख्या अनुभूतिरत्र प्रमाणमित्युक्तरान्वयि ४८ अभिधाः अज्ञानवृत्तिकृताः ४९ तपाच
प्रबोधयोर्दृश आलापरिशिष्यते तदंगीकाराद्यद्यजगत्कौतुकमनुभूतं तत्सर्वं सुखं सुखमेव भवति अप्रबोधेतदनंगी
कारेनु सुखदुःखं यद्यदनुभूयते जन्ममरणजरामयादि तत्सर्वं दुःखमेव भवति सप्रबोधाप्रबोधयोर्वहिसाह परि

परिणामादिशब्दार्थदृशामत इहानघ उपदेशार्थस्तुतीनां गंधोप्येवं न विद्यते ४७ आदिसर्गात्स्ववमेव महा
सत्तात्मनात्मनि चिन्मात्रपरमाकाशं स्थितमेकं महात्मनः ४८ अपूर्णे कालनि प्रख्यासा सर्वव्यापिनी चितिः स्थि
तातयात्मन्येवांतर्जगदित्यभिधाः कृताः ४९ परिज्ञाते यथास्वप्ने स्वांगीकारात्सुखं सुखं अनंगीकारतो दुःखदुः खं३स२
खं भवति द्वारणात् ५० गच्छतस्तिष्ठतश्चैवं जाग्रतः स्वपतस्तथा नित्यमेकं समाधानस्थितं शांतस्य तद्विदः ५१
ते: भेदेप्यभेदनिष्ठस्य दुःखेपि हि सुखस्थितेः ततोप्यवासतो ज्ञस्य किमन्यवदशिष्यते ५२ न संसजति नादत्ते किंचि
द्व्यवहरन्नपि हृदयेन बहिः कार्यं कार्य एवावतिष्ठते ५३ ६१

ज्ञाते इति ५ अत एव तद्विदो दुःखविक्षेपाभावान्नित्यं समाधानसुखमेवेत्याह गच्छतेति ५१ बहिः संसारे सत्तोपि अंतर्मु
खत्वात्तत्त्वा सत एव अन्यत्किंसाध्यं परिहरणीयं वा अवशिष्यते ५२ बहिः कार्येष्ववहरन्नपि हृदयेन किंचिन्न संस
जति नादत्ते च किंतु कार्ये नित्ये ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ० यदिवापितस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पकृतोपासनाहिरण्यगर्भाहंभाव गोचरसंस्कारवलात्तथैव स्फुरणात्तद्देहादिकं चित्संभ
५३८ वेत्तत्केवलोपासनात्मककल्पनासंस्कारजत्वात्केवलमानसमेव पृथ्व्यादिभिरुत्पन्नं तन्नु प्रतीतं ध्रुवसंकल्पनगरप्रायं मिथ्याभूत
मेवभवेन्न त्वसत्यमित्यस्मात्सिद्धांतसिद्धिरित्यर्थः ७ ननु पृथ्व्यादिघटितत्वेन दृश्यमानस्य ब्रह्मांडात्मकस्यास्य विराट्
शरीरस्य कथं तदसत्त्वमिति तत्राह यथेति ८ ननु प्रागुदाहृतत्रसरेण्वादिकं च पृथिवी चांतरिक्षं मथो स्वरिति पृथ्व्यादिघटित

538 यदिवापि भवेत्किंचित्स्फुरणं देहादितस्य तत् तत्पृथ्व्यादिभिः शांतं संकल्पनगरं तनु ७ यथासंकल्प
शैलस्य दृश्यमानमपि स्फुटं पृथ्व्यादिरहितं रूपं तद्विराड्वपुषस्तथा ८ स्मृतिश्चासंभवत्येव न कदाचन
काचन एषा लौकिकबुद्ध्यायायासाहृद्ध्यानविद्यते ९

मेव तद्रूपं कृतं तत्स्वधाताय यथापूर्वमकल्पयदिति पूर्ववत्तनस्मृतिपूर्वकमेव निर्मितं गम्यते तत्राह स्मृतिश्चेति अ
स्य प्रजापतेरादिसर्गे पूर्वानुभवाभावात्स्मृतिर्न संभवत्येव याचेयं श्रुतिवालाद्गम्यते एषा लौकिकानामज्ञ सत्य
तादर्शिनामज्ञानां बुद्ध्याश्रमादिसिद्धकर्ममार्गप्रवाहप्रवर्त्तनार्थं कल्पितापरबुद्ध्यनुसारेणैव बोधनात् त रामः
स्य तत्त्वविदः प्रजापतेर्बुद्ध्या त्वसौ स्मृतिर्न विद्यते ९ ५३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथंप्रसिद्धं तत्राह मन इति मननाकारकल्पना स्वाक्रश्चिन्मात्रमेव पश्चात्मननाकारकल्पनानंतरं मन इत्यभिधानेतस्यास्था
चित्तादात्म्याध्यासः प्रकल्पिता यथाचारिणैव आवर्त्तविवर्त्ताकारेणस्वयं प्रोत्थापश्चा वर्तितात्तेन कल्पितात इत्यर्थः २ अत ए
वतस्य बुद्ध्यादयोऽपि चिद्व्यतिरेकेण न संतीत्याह सन्तीति ३ एवं देहादयोऽपि न संतीत्याह नतस्येति व्यवहाराभासनिर्वाहार्थ
मायातत्तः सदपि परमार्थमायातत्तः सदपि परमार्थतो न किंचिदपि विद्यते ४ कुतो न विद्यत इत्याह इत्येचेदादिसर्गादौ कार
णाभावात् न च प्राक्तनः प्रजापतिरेवोत्तरस्य कारणं तस्य प्राक्तनदेहिपरार्द्धावसाने मुक्तत्वादित्याह प्राक्तन इति

मन इत्यभिधानेन पश्चादास्था प्रकल्पिता वार्थावर्त्तविवर्त्तेन प्रोत्थाया वर्त्तिता यथा २ सत्तामात्रात्मनस्त
स्य कुतो बुद्ध्यादयः किल अविद्यमाने च ध्यादौ स्वसानः तस्य किरज ३ न तस्य देह चित्तादिनेंद्रियाणि न
वासनाः सदप्येन सदा तस्य न किंचिदपि विद्यते ४ प्राक्तनस्य प्रजेशस्य मुक्तत्वात्कथमेव च भूयः संभवति प्रा
ज्ञानस्मृतिर्न च संभवः ५ न भवस्यैव मुक्तानां स्मृतिर्देहोदयः पुनः न देशकालावर्त्तत्वमावर्त्तानां सतामिव ६

कारणभावा   भूयो देहबुध्यादिग्रहणे कारणभावात् तस्मादभिनवस्य प्रजापतेः जगद्रचनानुकूलास्मृतिस्तस्य संभव
उत्पत्तिश्च अयतो न संभवतीत्यर्थः ५ संसारे सद्भावमावर्त्तिनां परिच्छिन्नपराणां जीवानामिव मुदानां विदेहमुक्तानां संसारस्मृ
तिः पुनर्देहोदयश्च न भवत्येव देशांतरे कालांतरे वा पुनरावर्त्तत्वमतो नास्ति इमं मा नवमावर्त्तनावर्त्ते ते पुनरावर्त्तते इत्या
दिश्रुतेरिति भावः ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰ कुतो न संभवति तत्राह आब्रह्मेति नेह नानास्ति किंचन एकमेवाद्वितीयं अथात आदेशो नेति नेति यत्र नान्यच्छृणो
५३९ तिनान्यद्विजानाति स भूमा तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः वाचारंभणं विकारो ना स्मृति
मधेयमित्यादिश्रुतिभिः सर्वदृश्यप्रतिषेधात्तथैव विदुषामनुभवाच्च तथा च सहासिद्धं च लब्धं यमितिं दर्शितद्दिशास धा१
हज तस्तत्त्वविदुषो विराजस्तत्त्वज्ञानबाधितः प्राक्तनः प्रपंचो मिथ्यैव संपन्नो न तस्य यथार्थस्मृतिसाध्यातुत

आब्रह्मस्तंबपर्यंतं दृश्यं किंचिन्न विद्यते यत्र तत्र कथं कीदृक्कुतः स्यात्संभवः स्मृतेः १२ भूत्वाभावे हि दृ
539 श्यस्य स्मरणं स्मृतिरुच्यते दृश्यमेव न यत्रास्ति तत्रोताः कलनाः कुतः १३ असंताभाव एवास्य दृश्यस्य किल ता२
सर्वदा सर्वं ब्रह्मेति सत्यास्ति तत्स्मृतेः कलना कुतः १४ स्मृतिर्न संभवत्येव तस्माद्राघव प्रजापतेः आकाशस्व
त्वमेवास्य शुद्धाज्ञानात्मनः कुतः १५ स्मृतिर्विभाववशतः स्मृतिर्नास्ति वलौकिकी स्मृत्यर्थस्त्वन्यदीपोत्ति स
त्वात्मत्वमिमं शृणु १६

द्भासत्यसर्गं प्रतिकारणीभवितुं च समर्थ इति भावः १२ १३ भूत्वा परमार्थतः सत्यविभावे विद्यमानत्वे सति प्रमाणैस्त
दनुभूय कालांतरेण स्मरणं हि स्मृतिः आस्तां ते रुच्यते न त्वसतो भ्रांतिकल्पितस्य त त्त्वबोधबाधितस्य च स्मृतिर
स्तीत्यर्थः १४ उक्तमेवाभिप्रायं सूचयत्समाधानमुप संहरति स्मृतिरिति १५ पूर्वजन्मनि उपासनात्मिका स्वसत्त
गच्छ रीरत्वभावना तद्वशात्तस्तदुपासनाफ लसिद्धये जगच्छरीरोहमिति तेनावश्यं वर्त्तव्यं या तु लोके विदिता सा ५५
मे माता सा मे दुहितेत्यादिस्मृतिरिवार्थप्रमाजन्या सा तस्य नास्त्येव अन्यदीपः लौकिकस्मृत्यर्थस्तु मातृदुहित्रा दृष्ट
हे अस्ति उपासनाविषयस्तु मनोराज्यकल्पो नास्तीति वैषम्यमित्यर्थः कथं नास्तित्वं धर्यत्वं शृणु ता॰
५३९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्नस्य प्रजापतेः पूर्वकल्पेउपासकतादशायां पृथ्व्याद्यनुभवोस्त्येव तदभावे पृथ्व्यादिघटित विराट्शरीरोहमिति रूपमु
पासीत ततश्चासौ तद्बलादेतत्कल्पादौ पृथ्व्यादिस्मृतेस्तद्घटित विराट्शरीरमुपासनबललब्धमविसंवादसामर्थ्यस्तत्स्य
सैवानिर्मीस्यति अस्य लैव निर्माणे धातात्य याक्पूर्व मकल्पयादिति बोधिनः पूर्वकल्पीयब्रह्मांडस्मरणः सर्वे त्रि
ब्रह्मांडेकथं सिध्येदिति रामः पृच्छति कथमिति हेतुगुणगणाकर इति वसिष्ठसंबोधनं १० नवयक ल्पना भ्रांतिसंस्का

श्रीरामउवाच कथं न संभवत्येषास्मृतिः स्मृतिमतांवर स्मृतेश्चासंभवे कस्माद्गुणेगुणगणाकर १०
श्रीवसिष्ठउवाच हृश्येहिसंभवत्येषकार्यकारणतात्मनि तद्भावाभावसंपन्नानतु संभवति स्मृतिः ११

रजां अयं र्थः अन्यां स्मृतिं प्रत्याच वयमहे किं तु सत्यार्थानुभवजन्यसंस्कारजां तस्या हि सत्यां पूर्वानुभवगोचरसत्यार्थजा
तस्य स्वगोचरानुभवसंस्कारस्मृतिद्वारा एतत्कल्पीयार्थानुप्रसन्व यव्यतिरेककल्पनात्कार्यकारणभावसिद्धौ रव
कारकता लब्धसत्ता कस्यास्य जगतः सत्यत्वे ब्रह्माद्वैतसिद्धांतोपरोधः स्यादिति पूर्वकल्पीये पृथ्व्यादिदृश्ये परमा
र्थकेः सति तद्भावाभावौ तत्र त्वयव्यतिरेकौ तद्दशा संपन्नास्मृतिद्वारिकाएषा लौकिकन्याय प्रसिद्धाकार्यकार
णता संभवति साद्वारभूता स्मृतिरेव तु न संभवति ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० यथा भ्रांतानुभवे ऽविद्यमानं द्रूपं भातीव तथा स्मृतावपि स्थितिर्बोध्या २२ भ्रांताभ्यासेन संस्मृतएव कूटार्थभ्रांत्यनुभवे
नि०उ० नसाविषयत्व दोषात्साहृश्यात्स्मृतयः स्मृताः २३ काकतालीयतदाकस्मिकोद्बोधकवशेन याः संविदो भ्रांतिस्व न३
५५० गभूतास्त्रिदवयवभूता इव विषयतः पारोक्ष्यात्स्वस्थाः प्रविकृताः २४ अनुभवे यद्यत्क्वचित्ते तेनाभ्यस्तार्थे समाना
कारतया साहृश्यात् २५ हेतोरुद्बोधके लब्धे ऽलब्धे पि वा यथा पवनस्य दोधजनादिहेतोर्लब्धेप्यलब्धे पि भ

540

अविद्यमानं भातीव यथा दृश्यं तथा स्थितिः भातेवाविद्यमानैव स्मृगतृष्णाप्रयोद्यता २२ सर्वात्मनि स्थि
तास्तस्येयाः क्वचित्तिस्तु संविदः ताएवाभ्यासरूढार्थाः साहृश्यात्स्मृतयः स्मृताः २३ काकतालीयवद्भ्रां
तिसर्वात्मनिस्तुतंविदः स्वांगभूतास्वतः स्वस्थस्ता एव स्मृतयः कृताः २४ यद्यत्क्वचित्ति चिद्रूपं स्वां
गं सर्वात्मनः स्वतः तदभ्यस्तार्थसाहृश्यात्स्मृतिरित्युच्यते बुधैः २५ हेतो लब्धेप्यलब्धे वा पवनस्सं
पौ:५ दवद्विदः ताएवाभ्यासरूढार्थाः साहृश्यात्स्मृतयः कृताः २६ काकतालीयवद्भ्रांतियास्ताः स्मृत्य
भिदाः स्थिताः यथा तवैतः [illegible] वयवाः क्वचित्ति न क्वचित्ति च २७

वतितद्वत्तात् अनुभवव्यक्त्युपलब्धिताएव विदः कालांतरे स्मृतः कृताः २६ यदि संविदोवय वभूतास्तर्हि
तद्वत्सदैव कुतो न क्वचित्ति तत्राह काकतालीयवदिति उद्बोधकसमवधानस्य कादाचित्कत्वेनेति भावः
अवयवा हस्तपादादयः यथा मनस्तत्स्मरणवलेकं वत्स्यप्रवणत्वेन क्वचित्ति तद्वदित्यर्थः २७ रामः
न्य१
५५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूयस्य अतीतस्यापि पदार्थस्य संस्कारवशाद्यत् स्मरणं स्मृतिरिति लोके उच्यते प्रजापतेस्तु कल्पादौ वर्त्तमानोपि प
दार्थो नास्ति न भूतो नास्ति नैयिक श्रीमद्विष्यति यत्स्मृतिः स्यादित्यर्थः तथाचोक्तं स्तरेश्वरवार्त्तिके तत्त्वमस्यादिवाक्य
स्य सम्यग्धीजन्ममात्रतः विविद्या सहकार्येण नासीदस्ति भविष्यतीति तदेतद्ब्रह्मापूर्वपरमनंतरमबाह्यमिति व
श्रुतिः १७ अचलं कूटस्थं १८ यद्दि सर्वालिलात्स्मृसालापि ब्रह्म भवतीति सार्वालिम्बदृशा उच्यते तर्हि स्तु नाम सा ह

भूतस्यातः पदार्थस्य स्मरणं स्मृतिरुच्यते पदार्थस्तु न चैवास्ति न भूतो न भविष्यति १७ एवं हि ख
ल्विदं ब्रह्म परमेवाचलं यतः अनादिमध्यपर्यंतं कुतः स्मृत्यादयस्ततः १८ सर्वालिलात्पदार्थाल
म्बिहोम कांचनं लयत् व्यवहारेप्यलं शांतं स्मृत्यात्स्वद्विति मया १९ तदेतत्स्मरणं नाम स्वभा
वं कांचनं हितत् तेनाप्यस्ते प्रवाह्यार्थः सादृश्यादवभासते २० यद्यत्संवेद्यते किं चित्तत्स्वभावं स्व
भावयत् तेनावभासते योर्थस्तस्य सदृश्यभिधाकृता २१

सर्वलिलाद्धिति एतदेवाभिप्रेत्य मयापि यद्यपि वेदि किं चित्स्मृत्यादेहादितस्य तदित्युक्तमित्याह व्यवहारेपीति
१९ अज्ञातब्रह्मस्वभावस्य परोक्षतयैकं कांचनं तेनोपासना फलीभूतं बाह्यार्थं इवोपासना कल्पिताकारस्सादृश्या
दवभासते २० अज्ञानोपहितं ब्रह्मैजीवेन यद्यत्संवेद्यते भ्रान्त्या स्मृतिं परं परया वा तत्स्वभावमेवावलंब्य स्वं
स्वभावयत्सत् तेनाकारेण कालांतरे ण यस्ततालिंगितइवार्थोवभासते तस्य स्मृतिरित्यभिधा स्वस्मिन्नेवतेन
कृतेत्यर्थः २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथा चफलितंतदाह एवमिति ३६ तथाचप्रतिज्ञातंसिद्धमित्याह यदा तिति अयमर्थः सिद्ध इतिशेषः ३७ ३८
आत्मनात्मनि इस्थमाभातमिति पूर्वोक्तान्वयः अथवामिथ्याकचदिवास्थितंजद्रूपं वासद्रूपब्रह्मभूत्वास्थि

सर्वेषांपरिकल्पानामाभा सेप्यनवस्थितेः एवंनसंभवत्येवजगत्किंचित्कदाचन ३६ दृष्टंभ्रगतत्त्वेवां
वुन तुतत्परमार्थतः यदात्मयंतदास्वप्ने सर्गादौचावभासते ३७ चिद्व्योमैवपरंसर्गपर्यायंस्वात्मनिस्थि
तं चिद्व्योमैवेस्थमाभातिनमुतंस स्वरूपतः ३८ आत्मनात्मनिरूपंवासद्रूपमिवसंस्थितं सर्गादावेवक
चितेमिथ्याकचदपिस्थितं ३९ अतः कुतः क्वचिन्नामहेयादेयादिभासनं नहमाकारवत्किंचिन्नापिस्थ
सात्मकं क्वचित् ४० कारणाभावतोभातिस्वरूपंपरमात्मनः आकारत्वेपदुःखंभवेत्स्थ सांतदेवच ४१ इयमे
तदसत्तस्माद्ध्योमाम नविद्यते चिद्व्योमनिभूतव्योमाभे शून्यएवयथास्थितं ४२ स्थितंस्वरूपमजहभ्दु
वना क्वीचलादिकं यथास्थितोअदिक्कालंजगत्स्वरूपमसततरे ४३ स्वमेवास्वजतोरूपं चिद्व्योमन्तउद
रेस्थितं स्वानुभूसेकमात्रात्वंभ्रमात्स्वप्नपत्तनं ४४ अथव्याद्धिकुतस्तत्र किलव्याधयोवद त
भ्दा तिकेवलंशांतं चिदाकाशंतथात्मनि ४५ सर्गादौस्वप्नकालेच व्याद्धिःसंभवःकुतः तभ्दूपेवज
गद्रूपाद्ब्रह्मसत्तात्मनात्मनि ४६

तं ३९ ४० ननुस्थसात्मकताप्यस्यकिमर्थंप्रसारव्यायतेतत्राह आकारवत्वेरतिस्थतेनापिभार्यापुत्राहिमरणेन
दुःखदर्शनादिभावः ४१ यथास्थितंजीवन्मुक्तानांयावज्जीवंव्यवहारदृशमस्थितमित्युत्तरत्रान्वयः ४२ ४३ स्वप्न
प्रपंचदृष्टांतोप्यत्रस्वसदृशइत्याह स्वप्नेवेति ४४ साम्यवेवोपयादयत्ति अथव्याधीति ४५ रामः
५४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नेंद्रजालादौयथाघटपटादयोमिथ्याज्ञानमयास्तादृशभ्रमस्यस्मृतिपदार्थस्यकिंमूलंविचार्यतेइत्यन्वयः २८ अतएवाश्री
तस्यब्रह्मप्रजापतेःस्मृतिर्नास्त्येव २९ सातत्ववित्तथैवयथापूर्वंनिर्विकारएवास्तेजगत्स्थितेस्तादृशाचिद्व्योममात्रत्वादिसर्गः
अतस्मात्तदेव यदीत्समित्याह यथास्थितमिति ३० तत्कुतस्तत्राह नेति तस्यतत्वविदः स्थितिं अतएवसःदेवासाधनत्व
लब्धंप्राप्यसंदेहाद्यावज्जिज्ञासुरिवभवतितावत्बोधकथातस्मैगुरुणोच्यते ३१ यथाअज्ञा तस्तात्वस्थितिंनजानं

स्थि १ स्थिताएवात्मनितथासर्वाःसर्वात्मिकाविदः मिथ्याज्ञानमयायद्वदर्थाघटपटादयः २८ तद्वत्स्मृतिपदार्थस्यकिं
भ्रमस्यविचार्यते दृश्यस्याप्रभवाद्ब्रह्मस्मृतिर्नास्त्येवतत्वतः २९ सतथैकचनत्वाच्चचिद्व्योमत्वाज्जगत्स्थितेः
यथास्थितमिदंदृश्यमस्त्येवाज्ञस्यतंप्रति ३० नमोहायापकथनंनचजानामितत्स्थितं संदेहादिवजिज्ञासु
यो ४ स्तावन्मोहकथोच्यते ३१ यावद्दृश्यस्मृतिश्चैवसंस्मृतिश्चास्यशाम्यति अविद्यायास्तमोरूपसविमोहस्या
त्संभवात् ३२ अज्ञस्य निश्चयोस्माकंनकदाचनगोचरः यत्तद्यद्विषयेनास्तितन्नैवानुभवत्यसो ३३
रजन्यनुभवोभानोभवितुंगकथंवद भांतवस्तुस्वरूपात्मचिन्मात्रेकिंचिदेवयत् तदभ्यस्तादृशादृश्या
त्संस्कारइतिस्मृतं आत्मस्वभावभूतानामपिचिद्व्योमरूपिणां ३५

ततथावयंतत्वज्ञाअपिअज्ञनिश्चयंनजानीमइत्याह अविद्यायाइति ३२ ३३ इदानींस्मृतिहेतुसंस्कारभ्रमाद्युंतत्व
रूपमाहभातमिति अंतःकरणोपहितचिन्मात्रेवाह्यवस्तुस्वरूपात्मयत्किंचिदेवभातंतच्चेत्पुनःपुनर्व्यवहारेण
भ्यस्तंतादृशादृश्याद्दृश्याक्रान्तंचित्तंतत्संस्कारइतिस्मृतमित्यर्थः ३४ तत्रपरिकल्पनासर्वे यावाह्यार्थानांतत्व
ज्ञानेनात्मस्वभावभूतानांवाधितानुवृत्त्यादग्धपट न्यायेनाभासेपिवस्तुतोःनवस्थितंतत्सादृश्यस्यचित्तेमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वशरीरस्याहंतया ग्रथ्यायां तुल्यायां हस्तत्वं पादेऽपि पादत्वं नेतरत्रेति जाति कर्म संस्थानादीनां यथायथं व्यवस्थाग्रहः अ
नादितत्तदाकारसंस्कार अवस्थाय वेदनान्वेनहेतुनातथा देहे देहनामहंतादौ चाग्रहो बोध्य इत्याशयेन दृष्टांतप्रपं
चनेनाद्यो प्रश्नो समाधत्ते शरीरेणेत्यादिना देहता वृहत्तादिशब्दास्तत्तदहंतापराः अत्र सर्वत्र विषयाध्यासे तु वि
षयाध्यासो ज्ञाध्यासे दृष्टांत इति बोध्यो यथा तथा तथा शब्दो प्रयुक्ताविति बोध्यं ३ वृक्षाकाशा दावप्यभिमा निजी — विषयाध्यासे ३

श्रीवशिष्ठ उवाच शरीरेणो यथा हस्ते हस्ततायां यथाग्रहः सर्वात्मनस्तथा देहे देहतायां तथाग्रहः २
पादपस्य यथा पत्रे पत्रतायां यथाग्रहः सर्वात्मनस्तथा वृक्षतायां तथाग्रहः ४ आकाशस्य यथा शू
न्ये शून्यतायां यथाग्रहः सर्वात्मनस्तथा द्रव्ये द्रव्यतायां तथाग्रहः ५ स्वप्नोचित स्वप्नपुरे रूपतायां य
थाग्रहः ५ [illegible] सर्वात्मनस्तथा स्वप्नजाग्रदादौ तथाग्रहः ६ यथा गेंद्रे
द्रष्टगंधर्ववार्यादौ सत्तथाग्रहः तथा सर्वात्मनो गेंद्रपुरतायां तथाग्रहः ७

सा १
वत्सलात्तत्तद्दशाध्याऊदाहृताः ४ द्रव्ये मणिमुक्तासुवर्णादिधने द्रव्यतायां प्रयत्नोपार्ज्यतालुब्धाणभावनायां ५ अरूपवि
त्तोपादानकत्वादरूपत्वेन भविलम्बु चिते स्वप्नपुरे रूपतायां साकारतयां यथा ऽऽग्रहः स्वप्नभुजः स्वप्नजागरादौ अवस्था
त्रये ६ अगेंद्रेपुरे च विद्यमाने दृष्टवदादौ सत्तथा प्रसिद्ध आग्रहो यथेत्यर्थः अद्रितायां पुरतायां च तत्तदभिमानिन आ
ग्रहः ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

४७ इदंब्रह्मैववाकृज गत्वस्तुपमा कचनाकचनयोःसर्गप्रलययोरात्मन्यविकृतस्वभावतिष्ठंतदेकरूपमेव इदंरूपाभंभ्रात
मपिभ्रमत्वनभ एवनित्यमनादिकालतःप्रलयसर्गमयोदयात्मकमुदितमज्ञानमित्यर्थः ४८ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्य
प्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेजगतःब्रह्मत्वप्रतिपादनंनामद्विसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः १७२ यथाचितोपदेहाद्विजउभा
वक्रियाग्रहः यथासर्वात्म कत्वंच तथेहप्रतिपाद्यते यदिस्वप्रकाशचिद्भ्रमत्वारणएवजगत्तर्हि चितःसर्वत्रतुल्यतया

करोतिपच्छमाद्यभिधांपश्चात्सत्यार्थदाइव नसच्चसामनसाकारंपच्छ्वादीनामसंभवेत् ४७ नभ्रांतिर्निविव
र्त्तीदिजगद्ब्रजगद्ब्रह्मात्मकेवलं ब्रह्मेदमाकचतिवाक्जगत्त्वरूपं तच्चैकमेवकचनाकचनात्मनिष्ठं इदंरूपाभ
मप्यमलमेवनभःप्रशांतंनित्योदितं प्रलयसर्गमयोदयात्म ४८ इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमहारामायणेनिर्वाणप्र
करणेजगतःब्रह्मत्वप्रतिपादनंनामद्विसप्ततत्युत्तरशततमःसर्गः १७२ श्रीरामउवाच सर्वानुभवरूपस्त
थासर्वात्मनोप्ययं अनंतस्यात्मतत्वस्य देहेपिकिमहंग्रहः १ चितःपाषाणकाष्ठत्वंस्वप्नादिषुकथंभवे
त् इदंपाषाणकाष्ठादिकथंनास्त्यात्तिवाकथं २

अहंभावग्रहोयुक्तःआग्रहोभिःभिनिवेशःदेहेएवातिशयेनाहंभावग्रहःअन्यत्रनेतिनियमःकुतइत्येकःप्रश्नः १ एवंचि
तःअचिद्रूपपाषाणकाष्ठादि भावाग्रहअकुतःचिद्भावस्यहातुमशक्यत्वात् अचिद्रूपस्यस्वीकर्त्तुमशक्यत्वाच्चे
तिद्वितीयः एवंचितएवसर्वात्मइदंपाषाणकाष्ठादिना त्मित्वंकथमापद्यते चितोऽपन्हवासंभवात् एवंससर्वात्म
कश्चिदिदंअचिद्रूपपाषाणकाष्ठाद्यस्त्तिवाकथंयेनसार्वात्म्यस्यादितिद्वौप्रश्नौ २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

करोतिसलिलमितिशेषः निजेचेतनेमायाशबलमिति १५ एवंतरंगेनप्रातिपदिकाननुविभक्तिश्रुन्वेसत्रापिपूर्ववप
दा संज्ञायामितिसूत्रादगइत्यनुवृत्तेनंणलंअचेतनलोपादिप्रयुक्तिः १७ तरंगशब्दास्तत्सदृशजगत्पराः १८ अ
स्तवेदनंअन्योन्यंधर्मविनिमयेनव्यत्यस्तचेनभावंमनःसमष्टापहितं

करोलब्धोयथोर्म्यादौनानाकञ्चुकचंचवपुः किलकरोतितथासत्त्राःसर्गाद्याश्चेतनेनिजे १५ यथास्थितमि
दंविश्वंब्रह्मैवानामयंसदा तत्तज्ज्ञप्रसत्तत्वज्ञजनतानिश्चयाद्धते १६ नाहंतरंगःसलिलमहमित्येवयुक्ति
तः बुद्धंयेनतरंगेनकृतस्तस्यतरंगता १७ ब्रह्मणस्तरंगत्वमिवाभानंयतस्ततः तरंगत्वात्तरंगत्वेब्रा
ह्म्यौशक्तौस्थितिंगते १८ चिद्व्योम्नोसजतोरूपंस्वप्नवद्यस्तवेदनं तादिदंहिमनोरामब्रह्मेत्युक्तःपिता
महः १९ एवमाद्यःप्रजाना योनिराकारोनिरामयः चिन्मात्ररूपःसंकल्पपुरवत्कारणोत्थितः २०
येनांगादलनास्तीतिबुद्धंहेमांगदेनवै अंगदत्वंकृतस्तस्यतस्यशुद्धैमहेमता २१ अजेसंकल्पमात्रा
त्मचिन्मात्रव्योमदेहिनि अहंत्वंजगदित्यादियद्विभातंतदेवतत् २२ चित्त्वमत्कृतयाभातिधाश्रिद्व्यो
मनिश्चलपताः एतास्ताःसर्गसंहोराणुपत्तिसंरंभसंविद २३ अयंचिन्मात्र नभसःकचनंस्वयमेवतत्
स्वप्नाभवित्ततामात्रंसएषःप्र पितामहः २४ त२

प रूपंतादिदंमनःब्रह्मारतिशब्दैःपितामहउक्तः १९ २० २१ समष्टिश्चिन्मात्रत्वेतद्व्यष्टीनामस्मदादीनांतदनु
क्तमपिसिद्धमित्याहअजेइति २२ २३ प्रपितामहोहिरण्यगर्भः २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रंसैप्रश्नावपि समाधत्ते शरीरस्येत्यादिना यथा चेतनत्वेनाभिमतस्यापि शरीरस्य केशनखादिषु यथाग्रहः अचेतनत्वाग्रह
स्तथा चिद्रूपस्यापि सर्वात्मनः काष्ठदृषदादौ तथाग्रहः अचेतनत्वाग्रहः चिताचित्वसहात्वमशक्यत्वमचित्वस्य
मचित्वमि स्वीकर्तुमशक्यत्वं च मायागतावरणविक्षेपशक्तिभ्यां अघटितस्यापि घटनासहिष्णुत्वमित्यर्थः ८ चित्तस्तादृशी
वनिरवय ऽसमपि स्वप्नानुभववलादेव भवतीति तस्यैकार्यमित्याह चित्त एवेति चित्तः चितः सकाशादेव ९ किंच मायाशवलस्य
वायाःसाव
यत्व१

शरीरस्य यथा केशनखादिषु यथाग्रहः सर्वात्मनस्तथा काष्ठदृषदादौ तथाग्रहः ८ चित्त एव यथा स्वप्ने भ
वेत्काष्ठोपलादिना चिदाकाशस्य सर्गादौ तथैवावयवादिता ९ चेतनाचेतनात्मैकं पुरुषस्य यथा वपुः नख
केशजलाकाशधर्माकारभासुरं १० चेतनाचेतनात्मैकं तथा सर्वात्मनो वपुः जंगमं स्थावरमयं किं तु नित्य
मनाकृति ११ यथास्थितं शाम्यतीदं सम्यग्ज्ञानवतो जगत् स्वप्ने स्वप्नपरिज्ञानाद्यथा दुष्टार्थसंभ्रमः १२
चिन्मात्राकाशमेवेदं न द्रष्टास्ति न दृश्यता इति मौनमलं स्वप्नद्रष्टुः पर्यासाप्रबुद्धता १३ कल्पकोटिसहस्रा
णि सर्गा आयांति यांति च तएवान्ये च चिद्व्योम्नि जलावर्त्ता इवार्णवे १४

चेतनाचेतनोभयात्मकैकवस्तुत्वादप्युभयव्यवहारप्रवर्तकता न विरुद्धेत्याशयेनाह चेतनेति न च विरोधः १० ११ अ
त एव तत्त्व तत्तज्ज्ञानात्सर्वे विरुद्धधर्माः शाम्यंतीत्याह यथास्थितमिति १२ स्वप्नद्रष्टुर्यासा प्रातः प्रसिद्धाप्रबुद्ध
तासैव न द्रष्टास्ति न दृश्यता किंत्विदं सर्वं चिन्मात्राकाशमेवेति निश्चयपर्यन्तं समर्पयेत्यर्थः १३ सहस्रकोटिशोऽप्या
गतैरीदृशाध्यासैर्नीधिसालैककरूप्यन्दीतिरित्याह कल्पकोटीति १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० चिन्मयमाततमाकाशमेव एवंरीसाविराडात्मा न्माभाति एवंरीत्यादर्शनेपि विराडात्म चिन्मयमाकाशमेव भातीति
लि०उ० वा ३२ अनुभवि ताचिदात्मेव स्वस्वरूपमनुभवैकरसं सत्स्वात्मानमपि मायावरणाद संतमिव कुत्साद्यत्वेन परि
५४५ च्छिदन्नेव प्रपंचभावेनानुभवति यथा स्वप्नद्रष्टा नटः स्वात्मानमेव स्वातिरिक्तनाद्यद्भुद्दसमाजपूर्णस्वप्रदेशं कल्प
यित्वा तत्र स्वनाद्यं स्वयमेवानुभवति तद्वदित्यर्थः ३३ अस्मिन्नर्थे सर्ववादिसिद्धांताविरोधः सर्वाभिलषितफलसि
द्धिश्चेत्याह द्वाभ्यां वेदांतेति वेदांताः शुद्धब्रह्मपराः सर्वज्ञेश्वरपराः उपासनापराः अर्हता दिगंबराः सांख्याः का
पिलयोगिनश्च सौगताः सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः एतेषां ये गुरवः व्यासाहल्ककपिलपतंज
ल ५
545 विराडात्मैवमाकाशं भाति चिन्मयमाततं स्वभावस्वप्ननगरं नगनागमपालकं ३२ अनुभवितैवा
नुभवं सत्संख्यास्थानमप्यसत् तमिव अनुभवतीयत्वेन स्वप्ननटः स्वप्नदेशमिव ३३ वेदांतार्हतसांख्य
सौगतगुरुत्र्यक्षादिसूक्ताद्दृष्टो ब्रह्मैव स्फुरितं तथात्मकल्पास्तादात्मनि संयतः तेषां चात्मवि
दोनुरूपमखिलं स्वर्गफलं तद्भवं स्वस्य ब्रह्मण इदृशो महिमा सर्वाप्यत्र द्वयुः ३४ इति श्रीयोगवाशिष्ठे
महारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मगीतास्तु परमार्थोपदेशो नाम त्रिसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १७३
लिबुद्धाः अर्हद्यः पशुपतिः भैरवो वा आगमशास्त्रभेदनिर्माता आदिपदाद्वैष्णवहिरण्यगर्भाद्यागमनिर्मातारो
विश्वस्वादयोग्रन्थ्यंते तैः स्पष्टमुक्ताः स्वस्वागमेषु प्रतिपादिता यादृशास्ताः सर्वाभूताः अस्मदभिमतं ब्रह्मैव तत्त
त्तद्वासनात्मकतत्तदात्मकतया स्फुरितं तेषां वादिनां आत्मविदुः स्वस्वनिश्चयस्यानुरूपः स्वर्गपारलौकि
ल २ कसुखरूपः अखिलो मैहलौकिकिंचस्वर्वफलं तद्ब्रह्म भवतीयतस्तदात्मरूपमेव तेस्तैस्तथा फलं स्तादिसाश्या
स्यत्तेद्वत्यर्थः अस्य ब्रह्मण इदृशो न्वमहिमा व्यासिद्धः यद्यत्वा द्ब्रह्मैव वपुः मायाशबलस्वरूपस र्वात्मेमि त्यर्थः राम:
^क १ ५४५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२५ विराडतात्त्वेवेत्याह चिद्व्योम्न इति तस्य विराजो मनो हिरण्यगर्भो वपुः कुर्यात्द्वनन्तरं ग्रामादि तदापि संकल्पपुर
वद्विसर्पिः २६ तथा च स विराडेव सर्गः स एव स्वप्नः स्वप्न एव जाग्रद्व्यष्टिसमष्टिदेहः संपन्नः यथा घनं सुषुप्तं निद्रा
तिशयलक्षणं ते विद्धि यथा स्वप्नसंवेदनं भवेत् तथा प्रलये ऽविद्यातिमिरावृत आत्मैव जगद्वेदनं भवेदित्यर्थः २७ जगत्स
र्वं विराजो गतयावयवान्वर्णयति तस्येत्यादिना तस्य विराडेवस्य परमात्मनः कल्पान्ताः अवान्तरप्रलयास्तद्रूपा चाङ्गमुरुस्सर

यथा तरंगस्तेनैव रूपेणान्येन वानिशं स्फुरत्येव मनो ऽन्तः सर्गप्रलयविभ्रमः २५ चिद्व्योम्नः कचनं
कान्तं यद्विराडिति शब्दितं भवेत्संकल्पपुरवत्तस्य कुर्यान्मनो वपुः २६ सर्गः स्वप्नः स एव जाग्रद्देहः
स एव च घनं सुषुप्तं ते विद्धि यथा संवेदनं भवेत् २७ तस्य कल्पान्तरजनी शिरोरुहततयोदिता प्रका
शतमसी कालक्रियाख्याः साङ्गसंधयः २८ तस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः चंद्रार्कौ
दृग्दिशः श्रोत्रे कल्पनेति विजृंभिता २९ एवं समष्टिरूपमानो व्योमात्मा वितताकृतिः अस्य संकल्प
लीलाभो विराडस्य न चाकृतिः स्थितः ३० यश्चिच्चेतश्चिदाकाशे स्वयं कचकचायते तदेतज्जगदित्येवं
तेनात्मैवानुभूयते ३१

तनी शिरोरुहततया बोध्यात यायुदिताप्राप्यमिकत्वात् प्रकाशतमसी दिनरात्री अङ्गसंधयः २८ दिशो प्राची प्रतीच्यौ
श्रोत्रे इत्येवं परीत्यामनः कल्पनैव विराडाकारेण विजृंभिता २९ तथा चास्य स्वप्नतुल्यतात्स्यसिद्धेति निश्चयं
चतैव परमार्थ इत्याह एवमिति ३० चेतत् चेतनात्मकजीवभावापन्नं सत् स्वयं कचकचायते अतिशयेन दीप्य
ते दीप्तार्थलाचः पञ्चाद्यश्चिदाश्चिद्धि ल जातस्यापि भ्रान्ति कल्पनात्मकमेव ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृश्यपटवद्वासनामात्रेणास्थितिरित्तन्नदुःखसमर्थैसाशयेनाहजाग्रदीतिजाग्रतःभोगाभासार्थेप्राविर्भूताः देनलजग
तिभ्रांतिमात्रत्वेनवाधेनतन्मूलाज्ञानोच्छेदाद्बोधःस्यात्प्रधानपरमाण्वादिकारणान्तरैरन्यथोपपत्तेर्भ्रांतित्वाकल्पनंतत्वं
वाधप्रसक्तिरितितोदुःखत्वादेवेत्याशंक्याहअन्यथेति उपप [illegible] पद्यउपपाद्यत्वाप्रेजगतिप्रसिद्धतरत्वाद्भ्रा [illegible]
घवाद्वाचारंभणविकारोनामधेयंतस्मत्रयस्त्रावसथस्त्रयःस्वप्नाःमायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यूपश्रुतेर्विश्वमायानि
र्वत्तिरित्यादिश्रुतिवाधितत्वाच्चकल्पनांतरेभ्रांनेदीय [illegible] शीघ्रोपास्थितिकत्वेनसान्निहितत्वाभ्रांतिमात्रत्वेव
जगतः किंनकल्प्यतइत्यर्थः ७ किंचवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनपर्यालोचनेमृत्त्वादिव्यतिरिक्तघट

545 जाग्रतिस्वप्ननगरवासनाविविधाःयथा सत्याश्रपिनसत्यास्ताजाग्रत्सोवासनास्तथा ६ अन्यथोप
प्रपद्येहकल्पतेयदिकारणं तत्किंनदीयसीनात्रभ्रांतताकल्प्यतेतथा ७ स्वानुभूयतएवेयंभ्रांतिः
स्वप्नजगत्स्वव करणेत्वनुमासाध्येकानुमानभवाधिका ८ दृष्टमप्यस्तियन्नोशेनचात्मनिविचारि
त्यां ४ तं अन्यथानुपपत्त्यांतभ्रो [illegible] त्वात्स्वप्नशैलवत ९

पटाद्यदर्शनात्तद्विषयेत्वीयाइदंभ्रांतिरितिप्रसक्तमनुभूयतएवप्रत्यक्षानुभवापेक्षयाअधिकाबलवत्ताअ
नुमानकृदृष्टायद्बलात्व [illegible] धानपरमाण्वादयःसिद्धेरन्नित्यर्थः ९ किंचजगत्स्वप्नशैलवदंत [illegible] भ्रांत्यात्मै
तत्रदृष्टप्रसक्तंलिंगमप्यस्तियद्धस्याकारणंदर्यजनःआत्मनिदृष्टमेवस्त्रष्टृअनिष्टसर्गं निचारयितुंच
नईष्टेनेष्टेछोदसःपुरुषवसयःअहंनइशेत्यनुभवतीतिवाअध्याहार्यंनचतेनप्राग्विचारितंनिष्क्रांतंनिष्क्रि
तमेवदृश्यतेअकस्मादेवयत्किंचिद [illegible] र्थदर्शनात्सर्गस्यकारणांतराधीनत्वंहितादृशाकारणासंपत्तिसा
ध्यंजनादृष्टमेवस्जपुरनिष्टंचावारयेपुराकासिकंचदृश्यनपश्येमुःतल्लिंगत्रयान्यथानुपपत्त्यास्वप्नशैलव

[illegible] रामः
५४५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नस्यवप्रवोधेनकृतेदृश्यसमार्जने परिशिष्टः आदात्मैकोवार्प्यतेत्रपरंपदं यतः सर्गादौकेवलाविदेवस्वप्नविलसंवि
त्याजगदित्यवभातीतिप्रसाधितं अतोजगत्प्रपंचब्रह्मैवेतिप्रवोधेकैवल्यंसिद्धमित्यर्थः १ अज्ञप्रसिद्धेदुःखात्मवःबो
वोधेनप्रमार्जितः यत्तु तदनंतर म पिजीवन्मुक्तानांव्यवहाराय जग त्प्रसिद्धं तदानंदात्मब्रह्मैकरसत्वात्सर्गेतरमेव
तत्वब्रह्मैतेक्यादीतरत् अज्ञस्वरूपंकुतः निमित्तात्स्यादित्यर्थः २ तेषांतादृशसर्गे ब्रह्मैकरस्याविद्यातेअज्ञदृशाप्रसि

श्रीवसिष्ठउवाच सर्गादौस्वप्नसंवित्त्याविदेवाभातिकेवला जगदित्यवभासेवब्रह्मैवातोजगद्वपुं १
सर्गस्त्वंगात्मब्रह्माख्यस्तेषुसंवेदनंद्रवः सर्गेतरंस्वबोधात्मद्वैतैक्यादीतरत्कुतः २ यथास्वप्नस्सुषुप्ता
त्मानिद्रारूपकमेवखं दृश्यादृश्यप्रशमेकालंकिंचिन्नभसस्तथा ३ जाग्रतिस्वप्ननगरंयादृक्तादृगि
दंजगत् परिज्ञातंभवेदत्र कथमास्थाविवेकिनः ४ सर्गादौसर्गसंवित्तेर्यथाभूतार्थवेदनात् जा
ग्रतिस्वप्ननगरंयादृशंतादृशंजगत् ५

क्तार्थंदृष्टांतमाहयथास्वप्नेसुषुप्तिस्वप्नभेदाभासेपिनिद्रैकरस्यंनवि हन्यतेत द्वद्विदेहमुक्तिजीवन्मुक्तिभेदप्रतिभा
सेपिस्वखैकरस्यनविहन्यतइत्यर्थः ३ कुतोनदुःखमितिचद्वाधितेविषयेविद्वदुस्यत्रास्थाभावादित्याहजाग्रतीति
४ यादृक्यथावाधितं ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्मात्सर्वोक्तप्रदोषनिर्मुक्तिदोषानिर्मुक्तात् भ्रांतिमात्रं जगत्तन्निरतिशयानंदसच्चिदेकरसः एवात्मा तत्वज्ञानेन भ्रांतिहेतु
ज्ञानावरणक्षयेन भ्रांतिदोषपरिक्षिप्यमाणः परमपुरुषार्थ इत्यस्यार्थ एवं सर्वं ब्रह्मार्पणमित्युपसंहरतीति तस्मादित्यादिना
योजीवन्मुक्ततोदयः स एव निर्विकल्पसमाधानं तदेव वानंतं निर्वाणमित्युत्तरेणान्वयः १३ १४ १५ आहुर्यत्रना
न्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेत्यादिश्रुतयस्तत्वविदश्चेत्यर्थः १६ तच्च गोतमकणादाद्युप

546 तस्मात्सम्यक्परिज्ञानाद्भ्रांतिमात्रविवेकिनः सर्गात्वेनासंभवतो योजीवन्मुक्ततोदयः १३ निर्विकल्पसमाधा
नं तदनंतमिहोच्यते यथास्थितमविक्षुब्धमासनं भासनं १४ तदनंतसुषुप्ताख्यं तत्तुरीयमिति स्मृतं तन्निर्वा
णमिति प्रोक्तं तन्मोक्ष इति शब्दितं १५ सम्यग्बोधैकघनतायासौ ध्यानमिति स्मृतं द्वयासत्तासंभवात्सर्वो
धमाहुः परं पदं १६ तच्च नोपलवज्जाड्यं न सुषुप्तोपमं भवेत् न निर्विकल्पं न च वा स[ ] विकल्पं न च वा
सविकल्पं न वाप्यसत् १७ द्वयासत्तासंभवात्तदेवाच्छं हि वेदनं तत्सर्वं तन्न किंचिच्च तद्वेदवांगवेत्ति
तत् १८

गतमुक्तिरिवउपलवज्जाड्यं न हैरण्यगर्भोपगतप्रकृतिलयवत्सुषुप्तोप[ ]पं न पातंजलोपगतमुक्तिवद्सन्नैवा
त्मलक्षणं शून्यमपि [ ] न १७ किं तर्हि तदाह द्वयेति तदेव सर्वं ब्रह्मवा इदम[ ] यग्रासीत्तदात्मानमेवावेदहं
ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवदिति श्रुतेरिति भावः यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोतीत्यादिश्रुते न किंचिच्च १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएवध्यानमात्रेणनिर्विकल्पसमाधिपर्यंतेनजगद्बाधंविनैवनिस्तारंमन्यमानायोगिनोपिनिरस्ताइत्याहनिर्विक
ल्पमितियोगिनांह्यात्मअनानंदचिद्रूपःसाक्षादनुभूतोमपुरुषार्थइतितस्मादाकारकल्पनेप्रयोजनाभावान्नि
त्यानुमेयेतस्मिन्आत्मज्ञानकल्पेनिसप्र रोक्षोजडतोवपरिशिष्यतेतत्रचित्तसनिर्विकल्पसमाधानंवसंपन्नमपि
परंजाड्यमेवसविकल्पंतुसंपन्नंसंपन्नंसंसृतिसंसारएवतेनहेतुनातद्ध्यानंतेनसमाधानंचसंपन्नमपिकिंचनपु रु
षार्थरूपंनसंभवतीत्यर्थः १० तदेवस्पष्टयतिसचेत्स्यमितिपराभिमतमनानंदरूपंमोक्षेपरिशिष्यमाणंजाड्यंतेनलो

निर्विकल्पंपरंजाड्यंसविकल्पंतुसंसृतिः ध्यानंतेनसमाधानंनसंभवतिकिंचनः १० सचेत्संसृति
ध्यानमचेत्स्यंतदुपलभ्यिति मोक्षोनोपलब्धानंनविकल्पात्मकंततः ११ नच नामोपलाभेन
निर्विकल्पसमाधिना अन्यदासाध्यतेकिंचिल्लभ्यतेकिंस्वनिद्रया १२

दृःपुरुषार्थविशेषोनएतेनात्मनाज्ञस्यभवतामनमुपगच्छतांवैशेषिकादीनाम भिमतोपिमोक्षोनितरांनिरस्तः
विकल्पात्मकंसचेत्संसृततोपिमोक्षोनबंधादिशेषादित्यर्थः ११ योगिसंमतसमा अभ्यासेनअएव भिमतमो
क्षएवकिंन लभ्यतेतत्राहनचनामेत्तिअन्यत्सांख्याभिमतान्यदस्मदभिमतंयदिलभ्येततर्हिस्वनिद्रयापिल
भ्येताचित्तचांचल्यनिवृत्तेरज्ञानावरणनिवृत्तेश्च भयत्रापिसाम्यादितिभावः १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सु ४

वा०टी० २६ २७ प्रकाशेनस्वरूपोदयेन तामसी कृष्णरात्रिरिव २८ संस्थास्थितिर्भावः प्रतिभासः २९ यथा वटबीजादिद्रव
नि०उ० स्पहृदिवटाकारधारणचमत्कृतिर्नभस्वते वाथो संदं चमत्कृतिरिव स्थिततथा मायाशवलचिन्नभस्पतः इयं
५४७ यथास्थिताजगतः सृष्टिस्तस्या अस्तिता स्थिति अश्मन न्यरूपिणि आस्तलयं चगमिष्यती तिशेषः ३० इतिश्रीवा
शिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ब्रह्मगीतासु निर्वाणोपदेशो नामचतुसप्ततरशततमः सर्गः १७४ याव

न्तो र्थजगंदिव चिदेवाभासकारणं शास्त्रीणश्चोरर्थपदंतेसासुतेसामुक्तोतीहव एपि ते इयंसष्टिस्तदस्ति ताचा
नशाम्यति तपस्तीर्थे भ्रांतिर्नामिकदाचन तपस्तीर्थादिनास्वर्गः प्राप्यतेनलमुक्तता २६ भ्रांतिः शाम्यति
शास्त्रार्थात्सम्यग्वृध्यावलोकितात् आत्मज्ञानं यथान्मोहोयायादेवेहनान्यतः २७ अलोककारि
णात्मार्थं शास्त्रार्थेनैव शाम्यति अमलेनाखिलाभ्रांतिः प्रकाशनैव तामसी २८ सर्गसंहारसंस्थानांभा
सोभांतिचिदंवरे स्पंदतानीव मरुतिद्रवत्वानीववारिणि २९ द्रव्यसहृद्येव चमत्कृतिर्निजानभस्वत
संदद्वानिशंयथा यथास्थितासृष्टिरियंतथास्तितालयंनभस्यतरनन्यरूपिणि ३० इतिश्री महा
रामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मगीतासु निर्वाणोपदेशोनामचतुसप्ततरशततमः सर्गः १७४
श्रीवशिष्ठउवाच स्वप्नाभमाद्यं चिद्व्योमकारणं देहसंविदः दृश्यान्यतासंभवतस्तिद्व्योमस्तकुतो
सु २

नन्यरूपिणीसुक्ते चितः शरीरमेवेसाशंकांप्रसक्तां निराकरोति स्वप्नाभमिति आद्यंहि चिद्व्योमस्वाविद्ययास्वप्नाभं
भूत्वाजीवभावेनसंसरत् देवोहमनुष्योहमित्यादितत्तदेहता ध्यासाध्यासात्कामकर्मवासनादिद्वारेणजीवो
पाधिसिद्धेः एवंमहाप्रलये स्वप्नाभत्वप्रायोतुदृश्यान्यतासंभवतोनिमित्तासिद्धेः स्तत्सर्गरूपंदृश्यतस्यवि राम: ५४७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वत्वेन किंचित्सत्वोपपत्तिमाह यथास्थितमिति १९ सीमांतद्वितयधाय ः सन्नसन्निति च कल्पनानायाः सीमानंऽःतं
तुः सन्नसान्निति कल्पनायाः सीमाकार्यांसं का पांसं सदसदिति कल्पनायाः सीमांतस्तौ द्वौ जं सदसदिति कल्पनीयाः
सीमामृदात्मिकापृथिवीसा सती असतीवेत्ति कल्पनायाः सीमा अपरस्तासांतेत स्तस्पवा पुत्तस्या काशं तस्याव्याकृतं
तस्य सदसद्भावकल्पनायाः सीमा केवलविदात्मैवेति स सीमांत इत्यर्थः २० यत्र निर्वाणं सर्वविलेपरहितं निरतिशयानं
दात्मना आसितं अवस्थानं तदेव परमपदं परमपुरुषार्थं विद्धि २१ तत्प्राप्तौ चायं मोक्षोपायाख्यो ग्रंथ उपाय इत्या

सम्यक्बोधान्निर्वाणं परं तत्समुदाहृतं यथास्थितमिदं विश्वं तत्रास्तं प्रलयं गतं १९ न तत्र नानानानन न च
किं चिन्न किंचन समस्तसदसद्भावसीमांतः स उदाहृतः २० असंतासंभवं दृष्टं यद्वै निर्वाणमासितं
शुद्धबोधोदयं शांतं तद्विद्धि परमं पदं २१ स च संप्राप्यते शुद्धो बोधो ध्यानमनुत्तमं शास्त्रात्सदपदार्थज्ञ
बोधिनोत्पन्नबुद्धिना २२ मोक्षोपायाभिधं शास्त्रमिदं वाचयतां निशं बुद्ध्युपायेन शुद्धेन पुंसा नान्येन केनचि
त् २३ न तीर्थेन न दानेन न स्नानेन न स्नातेन विद्यया न ध्यानेन न योगेन न तपोभिर्न चाध्वरैः २४
भ्रांतिमात्रं किलेदं सदसदसत्सदिवलक्ष्यते ओमेवजगदाकारं स्वप्नो निद्रेव चिदंबरे २५

हस्वेति २२ बुद्धिरध्यात्मशास्त्रजन्यज्ञानं तल्लक्षणेनोपायेन अन्येनोपायांतरेण केनचिदपि न प्राप्यते
शाला तं स्मुमत्से तिनान्यः पंथा विमुक्तये दत्यादिश्रुतेरिति भावः तदेव प्रपंचयति नेत्यादिना विद्यया ब्रह्मविद्या
तिरिक्तविद्यया २४ कुतो न तत्राह भ्रांतिमात्रमित्यादिना यतो भ्रांतिमात्रं अतस्तत्तीर्थैर्नशाम्यतीति परेणा
न्वयः २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पश्चाज्जगद्भासनानंतरं जीवभावेन तदनुप्रविश्य हिरण्यगर्भो हि भवन्स्रष्टैवैश्वर्यशंसिना बुध्यादिष्वध्यादिनाम
रूपव्याकरणलक्षणं कलनं करोति सदसन्मयं तन्मिंस्तथैव तु चतुरं सत्ताभूतमिथ्यनकरणं रूपं वा ८ अहादप्य छायेयं
महाचितिः सा स्वयमेव जगदुपकरणीति जगच्चिदम्बर एव नेतरत् १० अनपापर्यालोचनया हे अंगन किंचन
कचति चिन्मात्रलक्षणेय देकमेवैकं तत्कालमेव वेत्थ मात्मनि ततं ११ स्वं अलं छूर्णं वपुः स्वरूपं अज्ञानेत

548

पश्चात्तस्यैव तेनैव स्वयमैश्वर्यशंसिना कृतं बुध्यादिध्यादिकलनं सदसन्मयं ८ स्वयमेव कचत्य
च्छा छायेयं स्वा महाचिति सभिधानमस्यैव नभ एवेह नेतरत् १० कच किंचन नामांग कचत्यच्छे
वसास्फुता चिन्मात्रैककलनं ततमेवात्मनात्मनि ११ चिदाकाशश्चिदाकाशो नदिदं स्वमलं वपुः चित्तदृ
श्यमिवाभाति यथा स्वप्ने तथा स्थितं १२ अन्यथानुपपत्त्यर्थं कारणाभावतः स्वतः सर्गादावेव लैवद्दृश्यं
चिद्व्योम पश्यति १३ स्वप्नवत्तच्च निर्द्धर्म नागपि न भेद्यते तस्माच्चिद्व्योम चिद्व्योम अच्छं त्वलं गगनादिवत्
१४ यदेवतत्तदं ब्रह्म सर्वरूपविवर्जितं तदेवैकं तथा रूपमेवं सर्वं तथा स्थितं १५ स्वप्ने नुभूयते चैतत्तत्स्व २
प्नो ह्या लैवभासते नानावोधमनानैव ब्रह्मैवामलमेव तत् १६

देव स्वमलवपुरिति वा चित्तामिवतद्दृश्यमिव १२ अन्यथानुपपत्त्याप्रकारांतरेणवादिसहस्रैरपि सत्योपपादनासं
भवात् १३ उपध्यादितं जगद्वपुध्यानिराकृत्युपसंहृत्य शिष्टमवधारयति तस्मादिति चिद्व्योम चिद्व्योमेति अव
धारणार्थ वीप्सा १४ १५ उक्तमेव निष्कृष्य पुनरनघ दृष्टांतांतरमाह स्वप्न इत्यादिना १६ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नसंवित्तिरूपेणैव जीवभावसमकालासर्गादिसिद्धिं निमित्तांतरादित्याह सर्गादाविति १ नापि चिद्व्योम्नो वास्त
वो जीवभावो वास्ति येन जगत् तस्य शरीरं भवेदित्याह असदेवेति अनुभवतीत्यनुभूरनुभवैकरसाश्चिदात्माइत्थम
सदेव जगद्भूत्वा स्वाविद्यया भासते २ तर्हि किमनुभूतिरप्यसतीनेत्याह एवंनामेति यः ज गदित्यवभातिज
गच्छून्यात्मै वाच्छरूपश्चिद्धातुरस्ति ४ एवपरमात्मैवयावदपरिज्ञानस्तावन्म लः अविद्येवतत्रसंसरन्
यो ३

सर्गादौ स्वप्नसंवित्तिरूपं सर्वं विनानघ न सर्गो नपरो लोको दृश्यमानोपि सिध्यति २ असदेवानुभूरिद्धेमे
वेदं भासते जगत् स्वप्नांगनासंगइवशांत चिद्व्योमकेवलं ३ एवंनामास्ति चिद्धातुरनादिनिधनोमलः
शून्यात्मैवाच्छरूपोपि जगदित्यवभाति यः ४ मलस्त्वेषोपरिज्ञातः परिज्ञातः   परं भवेत् कुतः किलप
रे व्योम्न्यनादिनिधने मलः ५ पदेतद्वेदनं शुद्धं तदेव स्वप्नपत्तनं जगत्तदेव   सर्गादौ पृथ्व्यादेः
संभवः कुतः ६ चिद्व्योमात्मावभासस्य नभसः सर्गरूपिणी कुतः पृथ्व्यादिकलना मनोबुद्ध्यादिता
तथा ७ वार्यावर्त इवाभाति पनस्पंदवच्चयत् अबुद्धिपूर्वं चिद्व्योम्नि जगद्भानमभित्तिमत् ८

जीव इव पृथग्भवन् परिज्ञातस्वरूपं निर्मलं ब्रह्मैव भवेत् स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतेरि
तिभावः ब्रह्मभावे तस्य मलप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह कुत इति प्रबोधेन स्वप्नस्येव बाधादिति भावः स्वप्नसाम्ये का
रणसंभवाद्व्यकुशंकाः प्रसाधितमेव पुनर्दृढीकारायानुवदति पदेतदित्यादिना ६ ७ ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ० एवमुक्तस्य पुनः कालांतरे सर्गादिनाप्रसक्तिं वारयन् तु सर्गस्याज्ञानपूर्वकत्वं दर्शयति अप्रबुद्धिपूर्वमिति अप्रबुद्धि
५४९ बोधिनाऽप्यप्रज्ञानं तत्पूर्वं अविद्याकृतं ब्रह्मचेतस्येव जलादिभावेनावर्त्तादिविकल्पभाक्का जलादेर्दृष्टांतता २६
२७ चिन्मात्रं सर्वे चिदाभासद्वारा जीवा आत्मनः अपृथक्पात परमात्मनो … नन्यत् २८ अतएव जीवानाम
पि ब्रह्मपर्यायात्मनामतन्याशयेनाह चिद्व्योमेति २९ अविद्याकृतं हि ब्रह्मचक्षुःरिवउन्मे षनिमेषात्मावातवत्

अप्रबुद्धिपूर्वं द्रवतो यथावर्त्तादयोंभसि क्रियंते ब्रह्मणा तद्वच्चित्तबुद्ध्यादयो जडाः २६ अप्रबुद्धिपूर्वं वा
549 तेन क्रियते स्पंदनं यथा अनन्यदेव बुद्ध्यादि क्रियते परमात्मना २७ अनन्यदात्मनो वायोर्यथा
स्पंदनमव्ययं अनन्यदात्मनस्तद्वच्चिन्मात्रं परमात्मनः २८ चिद्व्योम ब्रह्म चिन्मात्रमात्मा चितिर्महानि
ति परमार्थेति पर्याय ज्ञेयाज्ञानवतां वर २९ ब्रह्मोन्मेषनिमेषात्म स्पंदास्पंदात्मवातवत् निमेषोपाद्द
गेवास्य समुन्मेषस्तथा जगत् ३० दृश्यमस्य समुन्मेषो दृश्याभावो निमेषणं एकमेतन्निराकारं द्व
योरप्यपद्वायात् ३१ निमेषोन्मेषयोरेकरूपमेव परं मतं अतोस्ति दृश्यं नास्तीति सदसद्वा चितिः ३२ सत्व २
निमेषोन्यउन्मेषोन्योन्मेषोपि निमेषतः ब्रह्मणः सर्गवपुषो निमेषोन्मेषरूपिणः ३३

स्पंदास्पंदात्मना अस्य पादृगेव प्रलयात्मकां निमेषः तादृक् सर्गात्मकं उन्मेषो जरादिसर्पः ३० यथा उन्मेषनि
वा०२ मेषयोः साधारणं चक्षुगोलकमेकं तत्रैवोन्मेषनिमेषयोः रूपलब्धयात्तथा ब्रह्मापि त्याह एकमेतदिति ३१ अ
श्लो२ तएते: आकाशादेवदृश्यस्य अ… स्ति नास्तीति स्फुरणेन दृश्यसदसच्च चितिस्तत्सदात्मतैकरूपैवेत्यर्थः ३२
उन्मेषनिमेषावपि तद्वेतुपद्मसहितचक्षुः स्थानीयशबलब्रह्मात्मना परस्पराभिन्नावेवेत्याह निमेषइति ३३ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peethám

१७ तत्त्वमनः समष्टिरूपेण इदं सर्वं तनोतीव १८ ब्रह्मा हिरण्यगर्भः १९ षड्भ्यादिरहितः स मनोरूपो ब्रह्मा अंगवर्जितेष्व
हृ[illegible]घेवयस्य गतो हृदि स्वयं स्थितस्तस्मादन्यद्धात्रितगम्भूत्वा स्वयंभाति २० स्वाविद्यया पूर्णभावः पराभवं प्राप्य
तन्मन एवाहमाकारेण देहजगद्रूपेरनंतात्माभूत्वा बोध[illegible]रूपं तिष्ठतीत्याह देहेति २१ २२ वर्णितदृष्ट्यतरमु

ब्रह्मैवात्मनि चिद्भावाज्जीवत्वमिव कल्पयत् रूपमसृजदेवाद्यं मनस्तामिवगच्छति १७ इदं सर्वं ततो जीव
तत्त्वात्मकमेवस्वं भवतीव जगद्रूपं विकारीवाविकार्यपि १८ मन एव स्वयं ब्रह्मा सुसर्गेसहृदि स्थितः क
रोत्यविरतं सर्वमजस्रं संहरत्यपि १९ षड्भ्यादिरहितो यस्मिन् मनो हृद्यंगवर्जिते अन्यद्धात्रिजगद्भाति
यथा स्वप्ने निराकृतिः २० देहरूपजगद्रूपै रहमेकमना[illegible]कृति न मस्ति छायनंतात्मवोधावोधप
राभवं २१ नेह षड्भ्यादिनो नचैवान्यास्ति दृश्यता जगत्त्रयाकेवलं स्वं स्वं मनः कचकचायते २२ वि
चार्यदृष्टौ तदपि न किंचिदपि विद्यते केवलं भाति चिन्मात्रमात्मनात्मनि निर्घनं २३ यतो वाचो
निवर्तंते तूष्णींभावो वशिष्यते व्यवहार्यपि स्वात्मैव तद्वत्तिष्ठति मूकवत् २४ अनंतापारपर्यंता चि
न्मात्रपरमेष्ठिका तूष्णींभूतामवस्थेयं प्रबुद्धः पुरुषोत्तम २५

पसंहरन् प्रकृते योजयति विचार्येति नितरां घनं निर्घनं २३ वाङ्मनसागोचरनिरतिशयानंदलाभेन तूष्णींभाव
निश्चलता सा निश्चलता व्यवहारकालेऽपि नापैतीत्याह व्यवहार्यपीति २४ चिन्मात्रलक्षणपरमात्मदृष्टेर्वेष्ठकाप
रमपदं भासयतो भूतनिरतिशयानंदघनता स्वयं भवतीत्यर्थः ज्ञानाग्निपरिपाकेन दृढीभावं ब्रह्मभूत एव ब्रह्मैवेतिवा ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएव ब्रह्म रसिकाना चित्तं जगद्ब्रह्मैव पश्यतीति तदनुभवानुसारोपि ज्ञा तद्स्याह यस्येति ४२ ४३ ४४ यस्य जंतोश्चित्तं दृढ
निश्चयेन यत्र विश्रांतं तस्या विपरमार्थ सत् अतएव ब्रह्मविन्नास्तिकश्चास्य निश्चितादन्यद्यागदानादिकरोतीति तत्केवलं
लोकसंग्रहार्थं व्यवहृतौ अतइ संग्रनिकृष्मेवललादिव करोतीत्यर्थः ४५ इतः एतस्मान्मदुक्तोपायतश्चेज्ज गदवलो
क्यतेत दाइदं सर्वं सत्तामात्रं इयं दृगेव द्वि लेकलना इह काचन विद्यते ४६ अदृश्यं ब्रह्मैव दृश्यं सदसन्मूर्त्तममू

यस्य यद्रसिकं चित्तं तत्तत्प्यातस्य गच्छति ब्रह्मैकरसिकं तेन मन स्तत्तांसमश्नुते ४२ यच्चित्तोपजत प्राणोज
नो भवति सर्वदा तत्तेन वस्त्विति ज्ञानं जानातीति तदसौ स्फुटं ४३ ब्रह्मैकरसिकं यस्यान्मन स्तत्तद्वेद्द्वाणा
त् यस्य यद्रसिकं चेतो बुद्धं तेन तदेव सत् ४४ विश्रांतं यस्य वै चित्तं जंतोस्तत्परमार्थसत् व्यवहृत्यै करोत्य
न्यत्मृदाचारतदद्रस ४५ द्वित्वैकलादिकलना नेह काचन विद्यते सत्तामात्रं च दृगियमित्यश्चेदलमीदृ
ते ४६ अदृश्यं दृश्यं सदसन्मूर्तमूर्त्तं दृशामिह नैवास्ति न च नास्त्येव कर्त्ता भोक्ताथ वा क्वचित् ४७ इदमि
त्यमनाद्यंतं जगत्स्वप्नोपमात्मनि ब्रह्मैकघनं शांतं स्थितं स्थाणुरिवाध्वनि ४८ यदेव ब्रह्म बुद्ध्यादि त वाद२
देवं निरंजनं यदेव गगनं शांतं स्त्र्यं विद्धि तदेव तत् ४९ कोशांकुरोक्ष्मि यथा सदसदात्मकाः द्विता
मिवागता भांति पर बुद्ध्यादयस्तथा ५० तथा बुद्ध्यादि देहादि वेदनादि परापरं अनेकान्यप्यनन्यानि स्फूर्त्य
त्वानि यथांबरं ५१

तं चेति दृश्ये यंतेषां इह कर्त्ता भोक्ता वा जीवः नैवास्ति नापि नास्त्येव तस्यैव ब्रह्मतया परिशेषादित्यर्थः ४७ अज्ञानां पांथा
नां चौरसंदेह भ्रांतादियोग्येकांताराध्वनि स्थाणुरिव स्थितं ४८ बुद्ध्यादि वृद्धिसमष्टि हिरण्यगर्भादि जगत् ४९
५० परापरं सर्वं सामान्यात्मकं ब्रह्मणि शून्यत्वानि घटपटाद्यभावः सर्वे ५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्यथादृश्यापत्तिः सिद्धं तदाह नदितीति समेन निमेषोन्मेषसाधारणब्रह्मरूपेण समं एकरसं ३४ यथा व्योमस्वाध्यस्तनैल्यरूपं कच
कचायते तथा चिदपि अचित्त्वात्मकमिव कचकचायते ३५ महाचिद्व्योममणेर्भाप्रभा निराकारान्मणेः सकाशादनन्या ३७
३८ सत्यभावरूपं वा यद्यत् चिता यथा संवेद्यते प्रकाश्यते तथा चिदाभासेनानुभूयते ३९ जगतोजखाडंला न्यथानुपपत्ता
तदनुरूपं प्रधानपरमाण्वादिकारणं परिकल्प्यते चेत्तर्हि स्वप्नेऽप्यभातीति स्वप्नाभः प्रपंचः प्रधानपरमाण्वादिभिर्निर्वोढुम्

तद्यथास्थितमेवेदं विद्धि शांतमशेषतः अज्ञातमजरं व्योमसौम्यं समसमं जगत् चिदचित्त्वात्मकं व्योमरूपं कच
कचायते चिन्मात्रं तदिदं भाति जगदित्येव तद्वपुः ३५ न नश्यति न चोत्पन्नं दृश्यं नाप्यनुभूयते स्वपंचमत्त्वारोऽसंतः
कवलं केवले व चित् ३६ महाचिद्व्योममणिभा दृश्यनाम्नी निजाकरात् अनन्यान्येव भाता पिभानुभासइवोष्मता ३७
सुषुप्तस्वप्नवन्द्राति भाति ब्रह्मैव सर्गवत् सर्वमेकशिवं शांतं नानवापि रस्फुतं स्थित् ३८ यद्यत्संवेद्यते यादृक् सद्वा
सद्वा यथा यदा तथानुभूयते तादृक्कालदस्त्वसदस्तु वा ३९ अन्यथानुपपत्त्या चेत्कारणं परिकल्प्यते तत्स्वप्ना
वा२ भोजगज्जोदन्यथा न्सेपपद्यते ४० प्रागतीतात्सराद्विश्वमनन्य दुदितं यतः प्रामानीतमिदं चैव किंचिन्नाभ्यु
दितं ततः ४१

शक्यत्वादात्मन एव जगन्द्रावं विहाय नोपपद्यत इत्यर्थः तत्रात्मन एव जगद्भावाभ्युपगमे तन्न्यायेन सर्गादावपि ब्रह्मै
व जगद्भवं करीष्यतीति तत्प्रधानपरमाण्वादिकल्पनं निरुद्धमिति भावः ४० एवं च सति जगतः प्रामाण्यविषयब्रह्म
एप धा सात्स्वप्नवदनिर्वचनीयतालक्षणप्रमाणनिर्धार्यरूपतो पि सेत्स्यतीत्यद्वैता विरोधादपरमनुकूलमित्या
ह प्रमातीतादिति ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जी१

वा०टी० नि०उ० ५५१ ल२

दे० ननुस्वप्नकालेसत्यत्वंपुरादिर्जीवेनरचितमनुभूयमानार्थयोगात्पथ्यःसृजतेसहिकर्त्तेतिश्रुतेरित्याहनत्वितिनतत्रर
थारथयोगाःपन्थानोभवंतिमिथ्यामात्रत्वकातस्मैनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादित्यादिश्रुतिसूत्रैःस्वप्नेस्ट्युप्रतिषेधान्मायामात्रप्रतिपादनाच्चेतिभावः दे१ ननुसएवायंदेवदत्तःतदिदंपूर्वदृष्टमेवसर्जं हमित्याद्यबाधितप्रत्यभिज्ञादिनास्वप्नेपि
पदार्थाःसत्याःसंतुतत्राहस्वप्नेचेतितदिदमितिप्रत्यभिज्ञायमाययमानस्यगृहाद्यर्थस्यहृदयकंठनाडीच्छिद्रादिदेशेऽत्र
पदेवतत्परंब्रह्मसर्वरूपविवर्जितं तदिदंततथाभूतमेवंसगतियास्थितं दे० स्वप्नेनुभूयतेचैतत्स्वप्नेह्यात्मैव
भासतेपुरादित्वे ननत्वसत्पुरादिरचितंतदा दे१ स्वप्नेचप्रत्यभिज्ञायाःसंस्कारस्यसत्त्वेपितथानसत्तातदि
दंदृष्टमित्यर्थस्यासंभवात् दे२ तस्यदेतत्रयत्सत्त्वाप्यभ्दानंब्रह्मसंविदःतस्यदृष्टार्थसादृश्यानुभूतेः
स्मृत्यादितोहिता दे३ यथायत्रैव लहरीवारिण्येतिपुनःपुनः तत्रैवेतितथातद्वदनन्यात्वपरंजगत्
दे४

सत्तमसंभवेनप्रत्यभिज्ञायाअसंभवात्अर्थासंभवेदर्शोचरसंस्कारस्मृत्योरप्यसंभवःस्पष्टएवेतिभावः दे२ तस्माद
संभवादेवप्रसिद्धस्मृत्यादिकंतत्त्वाब्रह्मसंविदएवनिद्रादोषाद्यन्दन्यथाभानंतस्यैवजाग्रद्दृष्टार्थसादृश्यंकल्पयि
त्वाअनुभवव्यवहाराभास इवस्मृत्यादिसादृश्यमपिकल्पयित्वास्मृत्सदितामूढैरुहितेभ्युपेयमितिशेषः दे३ सादृ
श्यादपिसैवेयेत्वलहरीसैवेयंद्वीपत्वा लेत्यादिप्रत्यभिज्ञामालोकेप्रसिद्धाःसंतोसाहंयथेतिकल्पनाधिष्ठानेस्ववि
दाकाशविषयोऽनयानतुकल्पनाविषयेपितथास्वप्नेतितद्वत्सर्गादौजगदपिवाध्यमित्यर्थः दे४ रामः
५५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्गस्थस्य स्वप्नासर्गस्थस्यापि स्वस्य न द्वित्वं नाप्येकत्वं यावत्साप्रसिद्धेः ५२ छाया कांतिरविद्या ५३ ५४ अन्यथानुपपत्त्यादिसह
स्त्रेरपि सद्वस्तुव्यतिरिक्तस्योपपादयितुमशक्यत्वात् अर्थस्य स्वस्य कारणान्तरस्याभावतश्च चिद्व्योम स्वतः आत्मानमेव सर्गादौ
दृश्यपमिति पश्यतीत्येव पद्योनिरुद्दृश्यर्थः ५५ निराकृतिमूर्तिकारद्विशेषशून्यं तत्त्वभानं आश्रितः सम्यग्भ्रमः संभ्रमः ५६ त

स्रष्टुश्चाविशतः स्वाप्नमेकनिद्रामनोपमा सर्गस्थस्यापि न द्वित्वं नैकत्वं ब्रह्मणस्तथा ५२ एवमेव कचत्यच्छा छाये
स्वा०२ यन्महाचितेः न च किंचन नाम्नांग कचत्येवमास्थिता ५३ चिद्व्योम्नि हि चिदाकाशमेव स्वममलं वपुः चेत्यदृश्य
मिवाभाति स्वप्ने विषयास्थितं ५४ अन्यथानुपपत्त्यर्थकारणाभावतः स्वतः चिद्व्योमात्मानमेवादौ दृश्यपमि
सेव पश्यति ५५ सर्गादावेव स्वात्मैव दृश्यंभा निराकृति संभ्रमः स्वप्नसंकल्पमिथ्याज्ञानेष्विवाश्रितः ५६
स्वप्नवत्तच्च निर्द्वन्द्वं मनागपि न भिद्यते विकार्यपि सधर्मापि चिद्व्योम्नो वस्तुतोऽमलात् ५७ तत्स्वप्ननग
राकारं सधर्माप्यसधर्मकं शिवादनन्यमेवेत्थं स्थितमेव निरंतरं ५८ दृश्यं स्वप्नाद्रिवत्स्वच्छं मनागपि न भि
द्यते तस्माच्चिद्व्योम चिद्व्योम्नः शून्यत्वं गगनादिव ५९

वदृश्यं स्वप्नवन्निर्द्वन्द्वं सर्वधर्मशून्यं चिद्व्योमैव यतस्तन्मनागपि धर्मैर्न विद्यते वस्तुनः परमार्थेन तस्य चिद्व्योम्नः वि
कारी सधर्माप्याकारोऽविद्यामला सती प्रतीयत इत्यर्थः ५७ प्रतीतितः सधर्मापि अधर्मकं शिवादधिष्ठानसन्मात्रदन
न्यमेव अन्तर्दृशा इत्थं जगत्कारणं निरंतरमेव स्थितं ५८ न भिद्यते स्वाधिष्ठानात् तस्माच्चिद्व्योममात्रत्वेन परिशि
ष्टस्य चिद्व्योम्नो गगनादपि शून्यत्वं अतितुच्छत्वं सिद्धमित्यर्थः ५९

स्वा०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथाचित्तसंस्पन्दयोरविनाभावित्वमेवं दृश्यरूपतासंसृतिरपि चित्तशरीरयोरविनाभाविनी ते च दृश्यरूपशरीरे एव शास्त्राभ्यासादितिप्र
तिबंधे इह जन्मन्येव तत्त्वबोधाच्छाम्यतः सातिप्रतिबंधेऽमुत्र जन्मान्तरे वा प्रतिबंधक्षये बोधाद्याच्छाम्यतः तथा च भग
वतो बादरायणस्य सूत्रे ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनादिति ७० पवनस्पंदो तत्प्रयुक्तमेघसैन्यानि चय
थात्तस्य योजकस्तु ज्ञातोदयादिकारणप्राप्याच्छाम्यतीति ह्वादिसर्थः ७१ किं तस्यैत्र चित्तादित्रिकस्य कारणं तदाह का

सर्वदैवाविनाभावि चित्तदृश्यशरीरयोः इह वाऽमुत्र चैतस्य बोधान्ते शाम्यतः स्वयं ७० चित्तदृश्यशरीराणि
त्रीणि शाम्यन्ति बोधतः पवनस्पंदसैन्यानि कारणाभावनो यथा ७१ कारणं मौर्ख्यमेवास्य तच्चास्मादेव
शास्त्रतः किं चित्संस्कृतबुद्धीनां वा चित्तादेव शाम्यति ७२ अबुद्धमुत्तरग्रंथात्पूर्वं हि बुध्यते ग्रंथपदं
पदार्थज्ञः खेदवान्न निवर्तते ७३ उपायमिदमेवातो विद्धि शास्त्रभ्रमक्षये अनन्यासाधारणतां गतमि
त्यनुभूयते ७४ तस्मादस्मान्महाशास्त्रं यथाशक्ति विचारयेत् भागौ द्वौ भागमेकं वा तेन दुःखक्षयो भवेत्
७५ आकण्ठेयमिदमिति प्रमादाद्येन्न रोचते तदान्यदात्मविज्ञानशास्त्रं किंचिद्विचारयेत् ७६

रणमिति मौर्ख्यं ब्रह्मात्मभावावरिका अविद्या ७२ ननु वाचनमात्रेण कथमस्यार्थः सर्वो बुध्यते तत्राह अबुद्धमिति
न निवर्तते यदीति शेषः ७३ ७४ भागमेकं ग्रंथं वा ७५ ऋषिणं कृतं इदं शास्त्रं स्मृतिरूपं स्मृतेश्च श्रुतिर्मूलमि
ति श्रुतिमेव विचारयिष्याम इति बुध्वा प्रमादवशादिदं शास्त्रं न रोचते तर्हि अन्यच्छ्रुतिरूपमुपनिषद्भाष्यादि
रूपमात्मज्ञानशास्त्रमेव विचारयेत् न त्वात्मशास्त्रविमुखो भवेदित्यनन्तरस्तात्पर्यं न तत्रैवाग्रह इत्यर्थः ७६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कल्पनामात्रत्वादेव ब्रह्मणो सदाधारः पृथिवी द्यामुतेमां यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमे
वैकं जानथ आत्मानमित्यादिश्रुतिर्विधयः नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिः प्रतिषेधाश्च विरोधेन समावेशं लभेत इत्यादवि
दध्य इति ९४ सैव सत्ता ब्रह्मसत्तैव सर्वा लेति एतत्सर्वमपि एतदात्मकं सर्वात्मकं च ९६ अत एव तत्र संसर्वावादिनां
सर्वकल्पनानामप्यविरोधेन समावेशः स्यात् कल्पनस्य मोक्षाश्रोपवक्तृत इत्याशयेनाह भ्रान्तस्येति क्रीडार्थं भ्रान्त
स्येति क्रीडार्थं भ्रान्तस्य भ्रमतो वालस्य वृक्षागिरिनद्यादिगणः सह भ्रमे भ्रमणं अन्ये वा तु भ्रमन् भ्रान्ते वेसुभयस पिस

विधयः प्रतिषेधाश्च सर्व एव सदैव च विभक्ताश्चाविभक्ताश्च परे सन्ति न सन्ति च ९५ तस्मात्सद्ब्रह्म सर्वात्म
किमिवात्र न विद्यते सैव सत्तैव सर्वात्म चैतद्रूप्येतदात्मकं ९६ भ्रान्तस्य भ्रमणं भ्रमेन भ्रान्ति वे वा गणैः
न शाम्यति ज्ञातुरपि तथाभ्यासं विना तद्दृक् ९७ शास्त्रस्यास्य तु यन्नाम वादनं तद्विनापरः अभ्यासो दृ
श्यसंशान्त्यै नान्यः तो न भविष्यति ९८ न जीवन्मुक्तं चित्तरोधमपि यातिसंस्कृतेः अविनाभाविदेहत्वाद्बोधां
ल्लेतन्नपश्यति ९९

दात्मकभ्रमत्वे वालस्य भ्रमन्नभ्रमतीति ज्ञातुरपि स्थैर्याभ्यासं विना उपात्ताभ्रमण दृक् न शाम्यति तद्ध ज्ञगज्ज्ञांतिदृग
पीतिभावः दृश्यभ्रान्ति शान्त्युपयुक्तः प्रकृते कोवाभ्यासः कार्यस्तमाह शास्त्रस्येति अस्य मोक्षोपायस्य शास्त्रस्य यत्
स्वहंगुरुसेवादिना वशीकृत्य वादनं व्याख्यापनं तत्पूर्वकश्रवणाभ्यासं विना अपरः अन्यः ९८ ननु किमेतच्छास्त्रा
भ्यासेन योगशास्त्रप्रसिद्ध निरोधादेव दृश्यादर्शनलक्षणो मोक्षसिद्धेरिति शंक्याह नेति भवेदेतदेवं यदि चित्तनि
रोधः सिध्यति तत्तु चित्तसंस्कृत विनाभावि रिव रूपलज्जाग्रत्वमाभ्याजीवत्सुषुप्तौ विलयाभ्युतं वाप लेनापि निरु
ध्यमाननिरोधना पातिकिं त्वेतन्नच्छास्त्राभ्यासाधीनाद्बोधादेव वाधितसंस्कार्यैतदभ्यास एव उपाय इत्यर्थः ९९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
५५३

वर्त्तमानस्वरूपमात्रमेवोपन्यासार्हं नातीतं भविष्यद्वा किंचिदपीति लब्धाद्योगनिक्षेपफलतीति तत्तु न युक्तं परपदार्थसंबंधस्य व्याप्तिग्रहस्य च दृष्टांतसिद्ध्यादीनां च तौ तद्व्यवहाराधीनत्वेन तदुपन्यासं विना चिन्त्यात्मकशास्त्रप्रवृत्त्यसंभवात् तस्मादतीतानागतब्रह्मांडाः वर्त्तमानब्रह्मांडांतराणि च शास्त्रार्थसंबंधग्रहादावनुपयोगान्नोपन्यसनीया इत्येतावानाक्षेपः कर्तुं युक्तः स्वेदक्तनामे सनामे स्वना स्थया अप्युक्तं छन्निव भगवान्वसिष्ठस्तरमाह जगत्स्वप्नेष्विवासादि लोकेन लब्धशास्त्रार्थश्रवणाधिकत्वजनेन २ प्रवणता लभ्यां निश्चितवाच्यवाचकभाभ्यां व्यवहारिणां व्यवहारोपयुक्तानान्येति

श्रीवसिष्ठ उवाच जगत्स्वप्नेषु शब्दार्थसंबंधो वगतस्त्वया ननाम न च लोकेन व्यर्थं तत्कथनं ततः २ यातथा वगतालभ्यां शब्दार्थाभ्यां निगद्यते बुध्यते त्वेतराणां तैः सैवेह व्यवहारिणी ३ यदा विदितवेद्यः संस्त्रिकालामलदर्शनः भविष्यसि तदा तापि प्रसह्योरणैव भोत्स्यसे ४ स्वप्ने चिन्मात्रमेवाद्यं स्वयं भाति जगत्तया यथा तथैव सर्गादौ नात्रान्यदुपपद्यते ५

केवललौकिकबुद्ध्यनुसारेण पर्यालोचनेनापास्य मया शास्त्रप्रसंगाद्विगमिसर्थः ३ तत्त्वज्ञेषु प्रसिद्धं च त्रिकालामलदर्शनं यदि पर्यालोचयिष्यसि तदा सर्वं च रवसैवद्रष्टृत्वादनीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टानंतब्रह्मांडानां वर्त्तमानस्यास्य ब्रह्मांडस्य विशेषवत्तेस्याप्यभावान्नापत्तवान्हे पठस्यातुमर्हतीत्याशयेनाह यदेनाह यदेति वर्त्तमानायां अर्पितत्वहष्टोरपर्यालोचनेन व्याप्तत्वाभादनात्परिहासेन भविष्यसि भोत्स्यसे इति च भविष्यत्वारोपणोक्तिः ४ तत्त्वविदो वर्त्तमानब्रह्मांडांतरेषु भविष्यद्ब्रह्मांडेषु च पुनराकांक्षितशंकावारणं पृत्तेत्यामपि स्वप्नप्रपंचसमेन मूलाज्ञानबाधेन बाधप्रतिपादनापत्तेपि शास्त्रे श्रवणस्वरूपमुदाहरणं प्रासाशयेनाह स्वप्ने इति सर्गादौ प्रतीतानागतादिसर्वसर्गादौ इत्येतावानंशस्त्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञानसारेणश्रवणाद्युपायेनयथाकथंचित्तत्त्वबोधेनसर्वंश्वात्मनेदेयंश्वात्मसात् तत्कर्तव्यंबाधमुखेनात्मनाअसनागेहेकर्तव्य
मितिपावत् देयेत्राचेतिसातिप्रसयःब्राह्मणसादिदम तत्कर्तव्यमितिपावत् ७७ तत्रात्मसानुद्योतयतिश्रायुष्यइतिस्व
र्णादिराशिसहितैःसर्वरत्नैरपिप्रमादस्तत्सोतिशेषः ७८ इदंदृश्यप्रपंचमनुभूतमपि दृष्ट्वाप्यंतःकारणोपहितेनजीवे
नसंहितमपिद्रष्टाप्यंतःकरणोपहितेनजीवेनसहितमपिस्वप्नेदैवाद्दृष्टो निजमरणेपरितोबाधवैःकृतरोदनमिवसदि

अनर्थेन विचारेण वपुः कुर्यान्नभस्मसात् बोधेनज्ञानसारेणदृश्यंकर्तव्यमात्मसात् ७७ आयुषः दाण
एकोपिसर्वरत्नैर्नलभ्यते नीयतेतद्वृथायेनप्रमादःसमहानहो ७८ अनुभूतमपिनोसद्दृश्यमिदंद्रष्टृसहितमपि
स्वप्ननिजमरणबाधवरोदनमिवसद्विकचितमपि ७९ इतिश्रीमहारामायणेयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणे
परमार्थगीतास्वद्वैतमुक्तिःपंचसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः १७५ श्रीरामउवाच जगतिसंसारसंख्यानिभावि
ध्यंतिगतानि च तत्कथाभिःकथंब्रह्मन्प्रबोधयसिमामिमं १

नि २

वकचितमपिनोसत् मिथ्यैवेति ब्रह्माद्वैताद्विजिव जयडिंडिमइत्सर्थः ७९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकर
णेउत्तरार्द्धेपरमार्थगीतास्वद्वैतमुक्तिःपंचसप्तत्युत्तर शततमःसर्गः १७५ स्वप्नवध्दात्तिसर्गादौब्रह्मांडाश्रिदण
विति अत्रार्थे ब्रह्मणाप्रोक्तंब्रह्मांडाख्यानमीर्यत यदिदंदृश्यमसदितिदृश्यबाधेनचिन्मात्रपरिशेषएवमुक्तार्थस्त
हिसम्भूतस्यवर्तमानस्यैवजगतोबंधतयातन्मार्जनमेवोपयुज्यतेनत्वतीतानामप्रतीयमानानांतवर्तमानवग
तामपितेषामप्रतीत्यैव बंधत्वाप्रसक्तेस्तत्कथाश्रावणंवपरिएवेत्याशयेनरामःशंकतेजगतीति १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सः अहंकाररूपस्त्वहं आत्मनि बुद्धिरित्येवरूपमपश्यत् सा च बुद्धिरेकनिश्चयनिर्माणमयी मा आनुरूपिणी असदर्थभ्रम
दायिला दिलयः १४ विकल्पैर्विकल्पाभा सा रोपणैरात्मना आत्मानं नमयती न्यभावयंती १५ १६ स चिद्व्योमपरमाणुकइत्थं
मनोदेहसमस्तात्मा सन् त्रिभुवनात्मकविराड्रूपं ददर्श १७ विसद्वपुवर्णयति अनेकेति १८ अथ जीवभेदकल्पनेन प्र

अहंकारस्त्वहं बुद्धिरित्येवापश्यपदात्मनि एकनिश्चयनिर्माणमयीमामानुरूपिणी १४ बुद्धिर्मनोहमित्ये
वं स्वप्नेपश्यदसन्मयं नमयंस्वात्मना त्मानं सविकल्पविकल्पनैः १५ अपश्यत्तन्मनः स्वप्ने देहं पंचेन्द्रियं ततः
अनाकारं घनाकारं स्वप्नादिव लभिवाद्धीः १६ ददर्श स मनोदेहो वपुस्त्रिभुवनात्मकं स्वात्मानात्मैव
निर्भित्तिभित्तिभास्वरमाततं १७ अनेकभूतवलितं नानास्थावरजंगमं कलनाकालकलितं क
ल्पितान्योन्यसंगमं १८ स्वप्नेप्रत्येकमेवात्र पश्यत्स्वादर्शविंवितं इवत्रैलोक्यनगरं नवरंगमनोहरं
१९ अथ प्रत्येकमत्रापि नवरंगमनोहरं त्रिजगद्वेत्ति हृदये स्वादर्शइवविंवितं २० परमाणोः परमा
णोरिति संततिनन्वदरे अतः तूनिजगत्स्वैर्घनानीव चतान्यपि २१

त्येकं त्रैलोक्यदृष्टतायां दृष्टांतमाह स्वप्नेइति नवरंगाः दृष्टा दृश्यं दृष्टिभेक्ता भोग्यं भागः कर्त्ता कार्यं क्रियेतिति
स्त्रस्त्रिपुष्टाः तैर्मनोहरे १९ तद्दार्ष्टांतिकमाह अथेति प्रत्येकं प्रतिजीवं २० एवजीवभेदेनविविक्तः सा
चित्परमाणोः सर्वस्या अपि तनुनि अनुतिसूक्ष्मेपुदरे इतिवर्णितरीत्या कल्पितानि अनंतानि महांति जगंति संतिता
न्यपि उत्त्रैर्जइवघनैः पृथ्व्यादिघनैश्च घनानीव २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्कुत इति चेदसंख्यत्वेन तद्द्वैविक्षेपत्तायाः शास्त्रे वर्णिते मशकत्वादिलाशयेनाह अणावणाविति ६ अत्र अणावसंख्या
तत्कुत इति चेदसंख्यत्वेन तद्दैनाम
नीसुक्तोऽर्थे पद्मरेणुवत्ता पद्मपराग कीर्णं देहेन मत्त्वित्रा आख्यानमेव प्रोक्तं तच्छृणु ७ ८ ९ तस्य आख्यानस्य देनाम
नी आह ब्रह्माऽजपिंड इति अत्र पर्वनाम्नात्उक्तं प्रसिद्धं १० तदेव वक्तुमारभते अस्तीत्यादिना अनिले शुद्धः स्पंद इव स्वसत्ता
मात्रेण जग — त्वे च्छाहेलः ११ सचिद्व्योमपरमाणुकः स्वतत्वादर्शननिद्रावशात् स्वप्न इवात्मनो जीवत्वं समष्टिजीवत्व

संति ९

अणावणावसंख्यानि तेन जगति खे तेषां तान्यवहारो घ्यान्संख्यातं क इव वदामः ६ अत्रैव मे पुरा प्रोक्तां मत्त्वित्रा
पद्मजन्मना पद्मजाणुवताख्यानं शृणु तत्कथयामीति ७ पुरा व्योमपाब्रह्मा जगज्जालमिदं किं यत्
क्वचाभातीति दमेव ब्रह्मोवाच ततः समां ८ श्रीब्रह्मोवाच ब्रह्मैवेदं मुने सर्वं जगद्दिसवभासते सतामनंत
सत्वेन जगत्वेनासतामपि ९ शृणु मम मेदमाख्यानं शृणु श्रवणभूषणं ब्रह्मांडपिंड इत्युक्तं ब्रह्मांडाख्या
नमेव च १० आस्ति स्वेच्छ्यादनन्यात्मा चिद्व्योमपरमाणुकः शून्यरूपमिवाकाशे शुद्धस्पंद इवानिले ११
सोपश्यदात्मनात्स्वप्न इव जीवत्वमात्मनि शून्यरूपमिवाकाशं पवनस्पंदनं यथा १२ आकाशरूपम
जहद्देव — जीवस्ततः स्वयं अपश्यदहमित्येवरूपमाकाशरूपकं १३

मपश्यत् यथावस्तु ।१४ तमेवाकाशं स्वं असदेव शून्यत्वं पश्येत् इत यथावापवनः स्वस्पंदनं पश्येत्तद्वच्च १२ तर्हि स
किं परिणमीनेत्याह आकाशरूपमिति आकाशरूपमविकारितां असंगतां सूक्ष्मतां च आकाशरूपकमाकाशरू
पकाश इति मं अहमित्येव जीवस्वरूपं अपश्यत १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०उ० ५५५

ततर्हि अकारणत एव सर्वाभिलषितसिद्धेः संभवे अन्यस्य सस्यधान्यादिकमपि वस्तु कुत्रचित्कालान्तरे कारणं कश्चित्कश्चि बीजवापादिकारणं विनैव कापि न जायते इत्यर्थः २ ननु व्यवहारव्यवस्थापककाल्पनिककार्यकारणभावं बीजांकुरादेरीरयामः किं तु जगत्सत्यत्वप्रसंगेन तत्त्वज्ञानवैयर्थ्यापादकं ब्रह्मातिरिक्तं प्रधानपरमाण्वाद्यश्रौतत्वा दिभिः कल्पितं कारणं निरस्यामहे जगतो ब्रह्मविवर्तमात्रत्वप्रसिद्ध्या तत्त्वज्ञानेन बाधे केवलप्रसिद्धिर्येषामास्तादिसा प्रायेण वशिष्ठः समाधत्ते यद्यथेति अनादिव्यवहारे येन यद्यथा दृष्टाध्यासेन कल्पितं सत्तत्तथा कार्यकारणं

तदकारणतः सिद्धेः संभवेन्न यदकारणं कथं न जायते वस्तु क्वचित्किंचित्कदाचन २ श्रीवशिष्ठउवाच
यद्यथा कल्पितं येन स संपश्यति तत्तथा कल्पनैवान्यथा न स्यात्तादृक्कारणविच्युतेः ३ यथेदं कल्पितं
दृश्यं मनसा येन तत्तथा वेत्त्यसौ यादृगन्येन कल्पितं वेत्त्यसौ तथा ४ कल्पना कल्पनालोके तत्त्वं ब्रह्म
स्वभावतः कल्पनालोकशंजं तु यथा केशनखादिमान् ५

वासवं पश्यतीति अन्यथा व्यवहारे व्यावहारिकनियमापलापे कापि कल्पनानस्यादित्यनयासैनैव सर्वमुक्तिप्रसंगइत्यर्थः ३ अत एव कल्पकबुध्यनुसारेण व्यवस्थितमेव वस्तु अनुभूयत इत्याह यथेदमिति तथा च निरालंबनवादनिष्कर्षं भर्तृहरिवार्त्तिककृदाह तं परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पना इति ४ तर्हि किं निरालंबनैव कल्पनेत्याह कल्पनालोकेति तत्र स्थितंदृशः कल्पनामात्रविदं शस्य कल्पनालोउभयं ब्रह्मदीप्तमिदं जगत् यथाजं तु अचेतनः पुरुषः केशनखाद्यचेतनं द्योतितः प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ५

५१

रामः
५५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इयंच सर्वस्वितत्वाज्ञानलक्षणाऽविद्यैवसाज्ञानं ननिवारिताचेद्ब्रह्मनिर्मलं २२ ब्रह्मत्वेन दृष्टे सतियोजगत्स्वप्न
जालद्रष्टासोपिन किंचन २३ निमिषं निमेषं ब्रह्मआत्मनिस्वस्वरूपेस्थितं २४ तथा च परमात्मनियावदज्ञाननिद्रास्ति
तावत्परमात्मनि ब्रह्मांडजालद्वानि च वा इति वारिणि प्रकारेणनिःसंभ्रमं न्येऽपि अन्यवास्थितः यथावारिणिस
मुद्रे एते अवारितविसारितरंगवेगात्त्रिमित्तात् लोलस्थितसांवुनः परमाणुचयाः असंख्यातास्तद्वदिस्थिर्यैः २५
इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ब्रह्मगीतास्वब्रह्मांडोपाख्यानंनामषट्सप्तत्युत्तरशत

अविद्येयमनंतेयमविद्यात्वेनचेतिता ब्रह्मत्वेन परिज्ञाता भवति ब्रह्मनिर्मलं २२ एवं दृष्टाधिपः स्वप्नजा
घं२ लं दृष्टेनकिंचन कोदृष्टाकुतो दृश्यं क्व द्वैतं क्व च कारणं २३ सर्वे निःशांतमाभातं स्वात्मनोर्मि त्रिके
वलं ब्रह्मात्मनि स्थितं स्वच्छमाद्यंतपरिवर्जितं २४ ब्रह्मांडलक्षाण्यनिच्चयाः परमात्मनीति निसुस्थिता
निपुणमन्यपदप्पनत्वे वारिण्यवारितविसारितरंगवेगाकल्लोलस्थिता वुपरमाणुचपा यथैते २५
इति श्रीमहारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मगीतास्वब्रह्मांडोपाख्यानंनामषट्सप्तत्युत्तर
शततमः सर्गः १७६ श्रीरामउवाच अकारणमेवेदं जगद्ब्रह्मपरात्पदात् यदिप्रवर्तते तेनास्य
प्रसंकल्पनादिवत् १ क २ अर

तमः सर्गः १७६ सकारणं कल्पनया वस्तुत्वसाक्षात्कारणं जगत्स्वप्नसमंमोहाद्दोषाद्ब्रह्मेति बार्ण्यते अकारणकार
णत्वप्नसमोयं सर्गइति बहुधापद्दर्शितं तत्र रामः संसधान्यादिकार्यस्यापि तर्हि क्वापि कुम्भादिकारणं विनैवो
त्पत्तिः स्यादित्यतिः स्यादित्यतिप्रसंगं शंकते अकारणकमित्तिद्वाभ्यां १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० भवेदेवं यदि ब्रह्मातिरिक्तः प्रधानपरमाण्वादिकल्पकोऽतत्प्रसिद्धोऽत एव दात्मब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मा
नि०उ० नमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतिदार्ढ्ये तदिशा ब्रह्मैव स्वाज्ञानादतज्ज्ञं तस्यैव तच्छज्ञानोपयुक्तं शा
५५६ स्त्रे तदा तदध्यारोपापवादन्याये नैव तत्त्वज्ञाने उपयुज्यते न प्रधानपरमाण्वादिकल्पनयेति वैषम्यमित्याशयेन
वशिष्ठः समाधत्ते अतज्ज्ञ इति १४ कुतो नास्तीत्यत्राह एकबोधमयाकृतीति तथा च यथा सैन्धवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृ
त्स्नो रसघन एव वा अरेऽयमात्मा विज्ञानघन एव प्रज्ञानघन एवेति श्रुतेरिति भावः ननु ब्रह्मातिरिक्तः अतज्ज्ञो नास्ती
ति कथं संभावनेतार्किकैः पामरैरप्यनाहब्रह्मताहं ब्रह्मेत्यप्रतीतिः स्वात्मतत्त्वज्ञत्वाद्ब्रह्मत्वयोः प्रसिद्धमनुभवादित्याशंक्या

556 **श्रीवशिष्ठ उवाच** अतज्ज्ञो नाम नास्त्येव तावत्तज्ज्ञतनं प्रति असत्तो व्योमवृक्षस्य विचारः कीदृशस्ततः १४ एक
बोधमयाकाराशांत विज्ञानघनरूपिणः त – स्तैषामसद्रूपे कथमर्थे विचारणा १५ अतज्ज्ञत्वं च बोधैतत्तरव
भातितदंगता गतेस्वप्नस्वसुप्ते तरिव निद्रा लकेवलं १६

तादृशानुभवबलेनैव तदात्मनोऽपि ब्रह्मत्वं समर्थयतीत्यतज्ज्ञत्वमिति अज्ञानादि सर्वजगदारोपाधिष्ठान चिन्मात्रं तं
हि ब्रह्मत्वं तत्त्वं अहमज्ञत्वमनुभवित रितार्किकात्मनिर्दुर्वारं यतः अज्ञत्वं प्रबोधरूपे आत्मान्यंतर वभातीति यदि च वै
शेषिककल्पितो जडोऽयमात्मा स्यात् कथमात्मज्ञानमनुभवेत् अतः अज्ञानाधिष्ठानचिद्रूपत्वमस्मादेवानुभवा
त्सिद्धं जगत्त्वं केवलं अज्ञानात्मैव यतस्तदंतस्तद गतांगतं यथा स्वप्नसुषुप्तयोर्निद्रांते निद्रांगतांगते केवलं
निद्रैव न निद्राव्यतिरिक्तं तयोः स्वरूपमस्तीति तद्वत् न च ज्ञानस्वभावे आत्मनि स्वभावविरुद्धमज्ञानमारोपांतरेण रामः
भवितुमर्हतीत्यज्ञानादिज गदारोपाधिष्ठानत्वस्यात्मादेवानुभवात्सिद्धेरित्यर्थः १६ ५५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत एव वस्तुतत्त्वदृशा अकारणपदार्थत्वं कल्पनादृशा सकारणपदार्थत्वमिति ब्रह्मणि द्वयमप्यविरोधेनास्ति यदुभया
त्मकं ब्रह्म तर्हि कथं अकारणकल्प(?)दा एकस्यैवत्वया प्रतिष्ठापितस्तत्राह यत इति तत्त्वज्ञानस्यैव सप्रयोजनत्वात्तत्त्वदृ
ष्टिमात्रपर्यवसाने न स प्रतिष्ठापित इति भावः ७ ८ ९ वास्तवमकारणकत्वं कल्पितकार्यानुसन्धित दुःसत्त्वो द्वयोरप्यवि
रोधीत्याह किं कस्येति १० शून्याशून्या ह्युभयविधा मात्राशून्यत्वान्महाशून्येन नेति च इति तद्द्वयोः ११ सर्वस्या
पि ब्रह्मकारणादेव शून्यतानशून्यतानशून्यैकरस्यादित्याह इदमिति यद्यस्माद्धेतोस्तद्ब्रह्मत्रयाध्यारोपे सर्वानुगत

अकारणपदार्थत्वं सकारणपदार्थता ब्रह्मणि द्वयमप्यस्ति सर्वशक्त्यात्मततः ९ यतः स्याद्ब्रह्मणस्त्व
न्यत्किञ्चित्किञ्चित्कदाचन तत्कारणविकल्पेन संयोगस्तस्य युज्यते ७ यत्र सर्वमनाद्यन्तं नानानानात्म
भासते ब्रह्मैव शान्तमेकात्म तत्र किं कस्य कारणं ८ नेह प्रवर्तते किंचिन्न च नाम निवर्तते स्थितमेकम
नाद्यन्तं ब्रह्मैव ब्रह्मरूपात्मकं ९ किं कस्य कारणं केन किमर्थं भवतु क्वता किं कस्य कारणं केन किमर्थमास्त
वा क्वचित् १० नेह शून्यं न वाशून्यं न सन्नासन्न मध्यता विद्यते न्महाशून्ये मनेति न न वेति च ११ इदं न
किंचि२ किंचिद्वा यन्नामास्त्यथ नास्ति च सर्वं ब्रह्मैव तद्विद्धि यत्तथैवात्तथैव तत् १२ **श्रीरामउवाच** अतज्ञविषये ब्र
ह्म न्कार्यकारणसंभवे किमकारणता तस्या कथं वेत्ति वद प्रभो १३

त्वात्तथैव अपवादे सर्वतो व्यावृत्तत्वादतथैव च १२ ननु तत्त्वज्ञविषयो यथा अध्यारोपापवादौ तत्त्वज्ञैस्तद्बोध
नायाभ्युपगम्येते तथा प्रधानमायादिनैयुक्तिक(?)कार्यकारणसंभवोपि कुतो नाभ्युपगम्यत इति रामः शंकते अतज्ञे
ति ९४ पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणे कार्ये तदवयवपरंपराप्तौ द्वमावधीनां परमाणूनां सत्त्वादिगुणानां वा संभवे किं जन्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० बाध्यत्वान्यथानुपपत्यापि जगत्स्वप्नाभमेवेति तद्‌र्थं न कारणकल्पनावकाश इत्याह अन्यथानुपपत्ते

नि०उ० प्रबोध बाध्यत्वान्यथानुपपत्त्यापि जगत्स्वप्नाभमेवेति तदर्थं स्यापि प्रबुद्धस्य २२ २३ २४ यद्यद्वस्तु स्पकारणमपे क्षितं तर्हि ज्ञातब्रह्मस्वभा

५५७ ति २१ तदेव विशदयति स्वप्न इति अप्रबुद्धस्य अज्ञानोपहितस्यात्मनः स्वभावो वा कारणमिति शेषः २५ मनोरथक

ल्पितनगरवत् ध्यातभेदेनावस्थितकारत्वादपि न सर्वसाधारणमेककारणं स्फुवच मित्याशयेनाह किमिति २६

अन्यथानुपपत्त्यै वस्वप्नाभाकलनादृते स्थूलाकारात्मिका काचिन्नास्ति दृश्यस्य दृश्यता २१ स्वप्नच्छायाद्य
नुभवे किमबुद्धस्य कारणं चित्स्वभावादृते ब्रूहि स्वप्नार्थो नाम कीदृशः २२ स्वप्नार्थे त्वपरिज्ञाते महामोहभ
रः ग्रहः परिज्ञातो न मोहाय यथा सर्गा तथैव च २३ शुष्कतर्कहठावेशयद्वाद्यनुभवोत्थितं कल्पते का
रणं किंचित्साभोगाभिनिवेशिता २४ अग्नेरौष्ण्यमपांशैत्यम्भाकाशं सर्वतो जसां स्वभावो वा विलापिनां
किमबुद्धस्य कारणं २५ किं ध्यातृशतलब्धस्य ध्येयस्यैकस्य कारणं किं च गंधर्वनगरे पुरे भित्तिषु कारणं
२६ धर्माद्यमुत्रामूर्तत्वान्मूर्ते देहे न कारणं देहस्य कारणं किं स्यात्तत्र सर्गादि भोजिनः २७ भित्त्यभि
त्त्यादि रूपाणां ज्ञानस्य ज्ञानवादिनः किं कारणमनंतानामुत्पन्नध्वंसिनां महुः २८

धर्माधर्मयोस्तु अमूर्तत्वाद्देवमूर्तदेहाद्युपादानकारणत्वानसंभवतीति कर्ममीमांसककल्प मपि निराचष्टे धर्मा
दिति अमुत्र परलोके २७ विज्ञानवादिमते प्यमूर्तस्य दाणिकस्य च विज्ञानस्य च विज्ञानस्यामूर्तत्वाद्दाणिकोपा
दानतादुर्वचेत्याह भित्तयः स्थूलकुड्यादयः अभित्तयस्तद्विलक्षणा परमाणवः उत्पन्नध्वंसिनामित्युत्तया कार्या रामः
नुकूलव्यापारस्य कार्यैसंबंधस्य च दाणिकेष्वसंभवः सूचितः २८ ५५७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु अज्ञानादि जगदधिष्ठानस्वरूपं सर्वात्मत्वं ब्रह्मलक्षणं चेज्ज्ञानेन तदपायेत तद्ब्रह्मैव स्यादित्याशंक्याह तथापीति मूर्खप्रति
प्रतिबोधनार्थं मूर्खबुद्धिमनुसृत्य सम्मुग्धस्तत्त्वब्रह्मप्रतिपादनार्थं मयेदं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुच्यते स्वरूपलक्षणेन तत्सम्मु
ग्धनिरामयानन्दैकरसत्वं नाज्ञानानुभवपथमवतरतीत्यर्थः १७ तथा चाज्ञबुद्ध्यनुसारेण जगदनन्यादि विकल्पब्रह्मकल्पा
देः कारणमिति स्वीकारेऽपि पक्षानुरूपो बलिरितिन्यायेन मिथ्याभूतस्य प्रपंचस्यापि तादृशी मायैव कारणं तथापि न वास्तवा
द्वैतहानिरित्याशयेनाह संतीति अकारणकाः शुक्तिरजतमरुनदीरज्जुसर्पादयः तत्र संविदा कारणजत्वेन कल्पिताः स

तथाप्यभ्युपगम्यापि मूर्खविनिश्चयउच्यते मयेदमणुसर्वा लयस्माद्ब्रह्मनिरामयं १७ संसकारणकाएवसंति
कारणजास्तथा भावाःसंविद्यथायस्मात्कल्प्यते लभ्यतेता १८ सर्वकारणसंज्ञातोसर्वानुभवशालिनां स यस्य
कारणंनास्तितेनेनसर्वस्यकारणः १९ हृदयंगमतासस्फमीश्वरादिप्रकल्प्यते यदत्रकिंचिदुःखाद्युमेर्थवा
ग्जालमेवतत् २०

कारणकाअन्यथाकल्पितास्तकारणकाइतिमन्मयगौरीगणपत्योर्मातपितृत्वकल्पनानुसारेणैवलब्धव्यवस्थेत्याह
संविदिति १८ तत्तद्देशानुसारेणाद्यचिन्मात्रमेवसदानाणुमात्रमपिकदाचिद्विपर्यासइति नसर्गकारणंवेनाविदंपिलि
रूपयितुंशक्यमित्याहसर्वेति सर्वेषांअनुभवशालिनांतत्त्वविदां १९ अथईदृशोस्यप्रगंधर्वनगरमरुमरीचिकाप्रायेजगति
सत्यत्वसाधनाभिनिवेशेनपक्षेशापिकाश्चिमांपाठप्रकृतिविघ्नव्यापिनं महेश्वरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमायापहितव्र
ह्मातिरिक्ततटस्थेश्वरप्रधानपरमाण्वादिकिंचित्कारणंप्रकल्प्यतेतत्रसदोक्तिविद्वदनुभवविरोधादेवांतशास्त्र
प्रसिद्धयुक्तिपराहतत्वाच्चदुःखाद्युतिक्तत्वमधुरीश्वरस्यभोक्ताइवस्याद्युरूपार्थापर्यवसायित्वाद्यर्थशून्यतरणवाग्वि
ज्ञानंहृदयंगतमतपात्यक्तंअहृदयंगमित्यत्रिवाकंठशोषवाग्जालमेवत्यादित्यर्थः २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ० अ
५५८ पत्रि

सन्नः बोधात्मा येन तथाविधं सत् समस्ति इदं सन्नभ आकाश एव तथैव सर्गः न सन्निति पाठे स्पष्टं ३६ कुतः सन्नेव तत्राह
तियतः सदन्यात्मकादसर्गः ३७ ३८ अतः जन्मादिशून्यः परमात्मा स्वयमेव सर्गोत्सर्गोत्तिवात्म निजाताः वर्तिता
अजाता भविष्यत् ५१ यदा अनन्येतदाशब्दात्तदर्थभूतसर्गोऽपि ब्रह्मणि सन्ति लुप्तिः यथैव सामेव यथैव सामेव यथैव पतीति
ध्वनीसभिन्ना पामेव मेदो पचारेणोप चारिके आधाराधेयभावे यथं वक्ष्यतीत्याह यथैव सामेवेति ५२ यदा शब्दाः

यथानंतत्वसौषिर्यशून्यत्वादिमहांवरे स सन्नासन्नवोधात्मा तथा सर्गः परापरः २६ एकुनिद्रादिके
व्क्तेस्त्पलब्ध अपिस्फुटं भावाः प्रसन्नया एवमेतेनन्यात्मका यतः ३७ सर्गप्रलयसंस्थानमेवमात्म
निचिह्नने सोम्येस्वप्नसुषुप्ताभासुद्वे निद्राघने यथा ३८ स्वप्नात्स्वप्नांतराण्यास्ते निद्रायां मानवो यथा
सर्गात्सर्गांतराण्यास्ते स्वसत्तायामजस्तथा ३९ पक्ष्मादिरहितोप्येष ब्रह्माकाशो निरामयः अतदात्तद
दाभाति यथा स्वप्नानुभूतिषु ५० स्थिता यथा सा यश्यसा शब्दा घटपटादयः जाताजाताः स्थिताः सर्गा
स्तथानन्ये महाचिति ५१ यश्यंसामेव यश्यतीयथाभाति तथैव च यथा शब्दास्तथा सर्गाश्चितैव चितिवि
क्याः ५२ किं शास्त्रेकतत्र कथा विचारे निर्वीतसंजीवितमेवमोदः सर्गेत्वसत्सैवमकारणत्वात्स्सेवनास्से
वननामकाचित् ५३

सर्गोऽस्त्रिन्नया एव यदा तत्र कृतकार्यं शास्त्रमपि शास्याभावान्मोहायलस्य पृथगसत्वान्निरसनीयप्रपंचवंध्या
भावाच्च निवर्त्तत इत्याह किमितिशास्त्रेकंतत्र किं तत्र कि तत्र स कथा विचारे अकिं यतः शास्त्रफलं निर्वासिनं जी
वितमेवमोदाः सिद्धः एवंवर्णितरीत्याप्रकारणत्वात्सर्ग असतिनानाप्रपंचरचनाप्रसदोसत्सेवकाचिन्नच

राम
५५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वभाववादिनश्चार्वाकस्य मतस्य निरस्यति स्वभावस्येति अंकुरादिस्वभावस्य कालक्षेत्रजलादिसहितबीजादिस्वभावो सो कारणमिति चार्वाकैर्यदुच्यते सा उक्तिरपि वीतस्वभावपदयोरर्थभेदानिरूपणाद् अंकुरस्वभावस्येत्यत्र सस्वभावपदेष ष्ठीसंबंधस्यापि दौर्लभ्यान्नानार्थत्वे उभयत्रापि पर्यायतया सहप्रयोगानापत्तेः सकलसाधारणस्वभावत्वसामान्यस्य सिद्धेः प्रातिस्विकरूपपरामर्शप्रसंगाच्चैकार्थ्याघटनाच्च निरर्थकोक्तिः सेत्यर्थः २६ अतः परिशेषात्स्वाभिमतं सिद्धं दर्शयति तस्मादिति तस्मात्सदैव भावास्तत्कारणं चेत्यखिलं ब्रह्मैव प्रकारणमभ्रांतिरेव तत्र तु सन्मात्रात्मना स्थितका

स्वभावस्य स्वभावोसौ कुलकारणमित्य यदुच्यते स्वभावस्य सापर्यायोक्तिकल्पना २९ तस्मादकारणं भ्रांति
र्भाविभांतिश्च कारणं अज्ञे ज्ञे त्वखिलं कार्यं कारणं ब्रह्म वर्तति स्थितं ३० यदेतत्स्वप्नपरिज्ञानात्स्वप्नेंद्रजालापहारिभिः न
दुःखाकारणं तद्वज्जीवितत्वदर्शनात् ३१ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं चिज्ज गतं त्विदं स्वरूपं स्वप्नवद्भातिनान्यद
त्रोपपद्यते ३२ अन्या न काचित्कलना दृश्यते सोपपत्तिका अस्मान्नाद्याहते कस्मात्कलेवेवानुभूतिभिः ३३
ऊर्म्यावर्त्तद्रवत्वादि अंबुजेजलघने यथा तथेदं सर्गपर्यायं ब्रह्मणि ब्रह्मणो भासते ३४ सदावर्त्तविवर्त्तादि
निर्मले पवने यथा [illegible] तथायं ब्रह्मपवने सर्गस्पंदो विभासते ३५

यं कारणं तस्मादेव भ्रांत्युर्मिलाकाररूपेणाविर्भवतीति तिरोभवति च न तद्व्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यर्थः ३० अत एव तत्रसा न्त्कृतेरपराधको दृष्टिरपरं एतद्दुःखं न जायत इत्याह यदिति स्वप्नेंद्रजालापहारिभिश्चौरैः कृतं तद्यथा धनादिकं अपहृ तस्य स्वप्नमिथ्यात्वपरिज्ञानाद्यद्दुःखाकरणं पीडासंपादकं न तद्वत्तत्त्वदर्शिनो त्वरं जीवनमपि दुःखाकरं नेस र्गः स्वदुःखतां कैपायामितिभाव ३१ अन्यत् दुःखतन्निमित्तं च ३२ अस्मात् न्यायात् ऋते अन्याकलनाअ न्यादृशी वा दिना कल्पना अत एव जगत्कलनावृत्तानुभूतिभिरेवेत्यर्थः ३३ ३४ ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०उ० ५५६

न्वं पामाद्वोपस्तेप्रबुद्धदृशावाग्राह्येम् तंमेवाप्रसिद्धं द्वितीयेऽर्धम् तं चिद्देहादि प्रवर्त्तयतीत्यप्रसिद्धं देहाद्यहंकारां तू
नांसपिंडिता नाम वलौ केवलमलानुभवादिलाशंक्याह अर्धेति अर्धप्रबुद्धानां त्वनीयच तुर्थभूमिकांतरालस्था
नांसंकल्पविकल्पविक ल्पं द्वैते न कल्पितं इदं जगदभ्युपगम्य वदाम्या द्विपामिवांध दृशा स्थितं परिशिष्टं चिन्मात्रम
भ्युपगमत्तु नादिपामीसर्पः ५ पद्यपि मूर्तः प्राणमारुत एव प्रवेश निर्गमवृत्तिभेदेन दुर्ध्योदेहं प्रवर्त्तयतीति सवचं
तथापि तस्य प्राणमारुतस्य क्षोभकः जनयति ६ ननु जीवालकस्त्रीसदाभासएव तं तज नांदिष्यति तत्राह कथमिति दे

अर्धप्रबुद्धसंकल्पविकल्पाद्वैतकल्पितं वदाम्यभ्युपगम्येदंनलबोधदृशास्थितं ५ कः प्राणमारुतः क्षोभं जनय
त्याशयः स्थितः प्रवेशनिर्गममयं कथं वा वदमे प्रभो ६ कथमप्रतिघं नामवेदनं प्रतिघात्मकं इमं देहं चालय
तिभारं भारहरो यथा ७ यदि प्रतिघंवस्तु वेल्लत्यप्रतिघात्मकं कथं संवित्तिमात्रेण पुंसः शैलो न वल्गति ८

प२ श्रीवसिष्ठ उवाच विकाशमे संकोचमन्त्रनाली हृदि स्थिता यदा याति तदा प्राणः छिद्रैर्यातिप्रयाति च ९ बाह्यो
पस्कारभस्त्रायां यथा काशास्पदात्मकः वायुर्यात्यपि न्वाया तित यात्रसंदनं हृदि १०

हंप्राणादिदेहांतं ७ यदि अप्रति घात्मकमपि संवित्तिमात्रं प्राणादिदेहांतं सप्रतिघं वेल्लति विष्टभ्य चालयति तर्हि शैलश्चल
तीति पुंसः संकल्पसंवित्तिमात्रेण शैलः कुतो न चाल्यते चाल्यशैलादेर्देहादेश्च को विशेषः ८ यथा बाह्यस्य वायोरुप
स्कारभस्त्रायां प्रवेशनिर्गमाभ्यां तच्चालकत्वं तथा प्राणवायोरपि कंठनाली बिलाकाशसंकोचविकासानुमितप्रवेशा
निर्गमाभ्यां देहादिचालकत्वं प्रसिद्धमेव हृदयादिप्रवेशोऽश्वयेवमवबोधयितुमिति प्रश्नानाशयेन वसिष्ठः समाधत्ते बाह्ये

श्लो१ तिद्वाभ्यां छिद्रैः छिद्रैः ९ आकाशच्छिद्रतदास्पदः तदाश्रयः सर्वद्रव्यातः संचारस्वभावो वायुर्यथा बाह्यायामय स्कारोपस्कर ५५६
भस्त्रायां याति प्रविशति आयाति निर्गच्छति १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पाश्चैषावासनेति इह प्रपञ्चवीजतया भाति सा नानात्वरहिता बोधसत्तैव भाति यथा इह प्रसुप्तो स्वप्ने चिदेव पुरादिरूपा भाति
तद्वदित्यर्थः ४४ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ब्रह्मगीतासु सत्तावर्णनं नाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमः स
र्गः १७७ इदानीं मूर्त्तामूर्त्तात्मनामूर्त्तचालनं युक्तिरूच्यते जगच्चामूर्त्तं चिन्मात्रमेवं व्याख्यानतः स्फुटं धर्मा यद्यमुच्चामूर्त्तं दे
हेन कारेण मिसुक्तिः कृत्वा अमूर्त्तेन चिदात्मना मूर्त्तस्य देहादेहाश्चालने उपपत्तिं जिज्ञासमानो रामस्तदनुपपत्तिं द
र्शयितुं भूमिकां रचयति पदार्था इत्यादिना मूर्त्तामूर्त्तं ब्राह्मणदर्शितो विभाग इह नाभिप्रेतः किंतु प्रतिघातयोग्यता
तदयोग्यतोपाधिभेदकृत इत्याशयेन विशिनष्टि पत्रेति १ कुसुमकापासनवनीतादिमृदुतर पदार्थानां कठिनशिला
एषा च सिद्धेह हि वासनेति सा बोधसत्तैव निरंतरैका नानात्वनानारहितैव भाति स्वप्ने चिदेवेह पुरादिरूपा ४४
इति श्रीयोगवाशिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मगीतासु सत्तावर्णनं नाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमः सर्गः १७७
द्वि २ श्रीराम उवाच पदार्थाः द्विविधाः संति मूर्त्तामूर्त्तजगत्त्रये पत्रसप्रतिघाः केचित्केचिदप्रतिघा अपि १ ता
नि ह्यप्रतिघानाहुर्नान्योन्यं वेल्लयंति ये ते हि सप्रतिघानाहुरन्योन्यं वेल्लयंति ये २ इह सप्रतिघानां ह्
मन्योन्यवेल्लनं न त्वप्रतिघरूपाणां केषांचिदपि किंचन ३ तत्र संवेदनं नाम यदिदं चंद्रमंडले इतःप
तत्यप्रतिघं तत्सर्वेणानुभूयते ४
दिवप्रतिघा योऽपला इमूर्त्तत्वमुक्तमामूर्त्तादिति विशेषणतात्पर्यं लिङ्गेणाप्यामुद्धाप्यतितानिति वेल्लयंतिसं
सञ्जिल्ष्यंति २ तदेव लोकप्रसिद्ध्या विशदयति इहेति ३ अस्त्वेवं प्रकृते किं तत्राह तत्रेति ४ तत्र संवेदना मेदं
पत्प्रसिद्धं तदप्रतिघमेव यद्यप्यस्माद्देहोऽन्यत्र पततः पुरुषस्य इतः अस्मात्सदेशान्तुपनर श्रम्यनुसारि चित्तं नसह
तदवच्छिन्नसंवेदनानि चंद्रमंडले प्रयातीति सर्वे एवं पश्चंद्रदर्शिना
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यो०टी० [illegible]तमिति गूढाभिसंधिरेव रामः पुनः स्वशंकामनुवदति वाढमिति २५ विपर्यये दोषमाह
नि०उ० उहालार्थेन गूढाभिसंहितेनचस्वशंकाबीजं न परिहृतमिति गूढाभिसंधिरेव रामः पुनः स्वशंकामनुवदति वाढमिति २५ तथा च बाह्यवद
६० संविदिति तर्हि दूरं दूरस्थमप्यंभः पातीति पुनस्तृषितः पायस्तादिच्छया ग्रचलिष्यत् स्वयमेवागमिष्यत् २६ तथा च वाह्यवद
हारे प्राणिनामिष्टे पैवसर्वकार्यसिद्धेः कर्मेंद्रियादिघटाद्युपकरणदैयर्थ्यं च स्यादित्याह सप्रतिघेति तर्हि रच्छैर्ववना
दानविहरणे सर्गादिकं करिष्यतीति शेषः २७ बहिः श्लेषाभावे ग्रंतः श्लेषो स्तु तत्राह सप्रतिघेति एवं त्वत्समाधान
युक्तिषु निरस्तास्वशेषं युक्तांतरं कथयन त्वनिरस्तमेव पुनः पुनः कथयेत्यर्थः १८ ग्रथ वा योगिना त्वयी स्वयंपयाए
श्रीरामउवाच वा यंत्रादिशरीरस्थं सर्वं सप्रतिघं तत्कथमप्रतिघासंचित् चालयेदिति मे वद २५ संविदप्रतिघा
कारा पदसि सप्रतिघात्मकं चालयेदचलिष्यत दूतरमंभो यदिच्छया २६ सप्रतिघाप्रतिघयोः श्लेषोपपद्यते पदा
र्थयोः वेच्छनं स्यात् दिच्छैव कर्त्तृ कर्में द्रियैः क्व किम् १७ संप्रतिघाप्रतिघयोः श्लेषो नास्ति वहिर्यथा तथैवांत
रहं मन्ये कथय मे मुने १८ ग्रंतः स्वयं योगीनां वापश्येत दनुभूयते ग्रमूर्तस्यैव मूर्तेनैचेच्छनं तद्दाशुमे १९
श्रीवशिष्ठउवाच सर्वसंदेहवल्लीनां मूलं काषमिदं वचः सर्वैकतानुभूत सर्पस्य गुश्रवणभूषणं ३०
तत ग्रमूर्तैर्विमूर्तेन देच्छनं लोके ग्रसंताप्राति सिद्धमपि पोगवलेनांतर्यथायेनोपायेनानुभूयते तद्ददेत्यर्थः १९ एवमादि मोवशि
ष्ठः प्राग्युक्तं गूढाभिसिध्युत्तरमपि वासनानां वाह्याध्यात्मिकपरिच्छेदभ्रांतिमूलत्वादनसाग्रस्तानिष्कर्षासहं रामेणज्ञात रामः
मुद्घाटितमपि रामः खंडयिष्यत्येवेति मन्यमानस्तदुपेक्ष्य सिद्धांतावलंबनेनैव कोत्या सर्वं समाधत्ते सर्वेतिसर्वेषां संदे ५६०
हानां तत्वाज्ञानमूलकता सर्वेकतानुभवलक्ष एतत्वसाक्षात्कारात्मकानुभूतं सर्पं इदं वक्ष्यमाणं ग्रशृणिवसर्पः ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ससंबाधुस्थालयतित थाप्यपस्कारादि चेतनाधिष्ठितमस्त्रापामेव तथा चालयतिमन्यन्नेति चेतनमेवाचेतनस्यानियतव्यवहारचेष्टानि
मित्तमवश्यंवाच्यंतत्रनाडीअंतरंप्रविश्यकश्चेतनश्चा लयतीत्यर्थः ११ ननुशतं चैकावहृदयस्यनाड्य इतिश्रुतौ विश्रुताः प्रसक्ताः
शतंनाड्यः श्रूयंते तत्रैकशतनाडीनांतासांद्वासप्ततिःप्रतिशाखंनाडीसहस्राणिभवंतीत्याख्यानश्रुतीच तत्रसर्वनाडीषुव्यानस
चारस्यदेहादिचलननिमित्तत्वेसर्वांगचलनंस्यान्नैकैकहस्तपादाद्यवयवनियतमपेक्ष्यतेएकैकांगोद्यमनेउपस्थितेना
डीनांशतमपितदंगेएकंभवतिसर्वांगचलनेउपस्थितेत्वेकमपिसर्वांगव्यापिनाडीशतंभवतीति तत्राप्याहशतमिति किंचाभूत्ते

श्रीराम उवाच बहिर्भस्त्रामपस्कारः संकोचनविकाशनैः योजयत्यंतरंनाडीकश्चालयतिचालकः ११ शतंकथंभवे
देकंकथमेकंशतंभजेत् कथंसचेतनाएतेकाष्ठलोष्ठोपलादयः १२ कस्मात्तुस्थावरंवस्तुप्रसंद्यपिचमत्कृतं वस्तु
जंगममेवेहस्पंदिमन्त्रेवाकिंवद १३ श्रीवसिष्ठ उवाच अतःसंवेदनंनामचालयत्यंत्रवेष्टनं बहिर्भस्त्रामपस्कारइ
वलोकोनुचेष्टन १४

स्मा२

चैतन्यस्यसंश्लेषोदेहेनास्तिआध्यासिकसंबंधस्तुकाष्ठलोष्ठादिष्वपितुल्यइतितेष्विवसत्तेनावान्यास्त्यंचकथमित्यर्थः १२ तथा
स्थावरंवृक्षलताकाष्ठपाषाणादिवस्तुचेतनंचेत्प्रसंदि कस्मान्नदेहेवद्भोगोपयोगेनचमत्कृतमपिकस्मान्नमात्रानियंत्राकु
लालादिनाअधिष्ठितंचक्रादीवनिपातकालस्पंदि किं १३ कार्यकरणस्वामिन्याभोक्तृजीवसंविदोयत्रानादिप्रवाहोपनीतका
र्मवासनाप्रयुक्तासात्तादात्म्याध्यासस्तच्चालनमध्यासिकस्वतादात्म्यशालिप्राणसंश्लेषद्वारास्वातंत्र्यं अन्यत्रपारतंत्र्यमि
तिव्यवस्थेतिगूढाभिसंधिनैववसिष्ठउत्तरमाह अतरिति अंत्रवेष्टनंनाडीसमूहं तदनुसारेणैवलोकेसर्वोपिबहिश्चेष्ट
नंकरोतीतिशेषः १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५६१

जगते ब्रह्मांडोदराकाशस्य दशदिक्तटा इव आस्पदं प्रतिष्ठा २९ अये महाप्रलये ३० ३१ दुःखेन वियोगः दुःखेन कलिताः व्याप्ताः
३२ धारणानां विषयविशेषाकारितमनःस्थैर्यलक्षणानां मध्ये कांकिं विषयिणी उत्तमधारणा सा दिक्षु पूर्व्वाः सर्वे ईश्वराः
हिरण्यगर्भभूता ३३ निर्विघ्नेऽस्यापदाद्युपघातरहिते ३४ पद्मजेनाचलमुखेनाधिष्ठितं पदं शेषं जगत् ब्रह्मा

दशतस्याभवत्पुत्रा जगतो दिक्तटा इव महाशयामहात्मानो महतामास्पदं संतां २९ सतेषां कालवशात्तःपि
तांतद्भिमुपापयो वर्षाणां भगवान्रुद्र एकादश इव दाये ३० तस्यानुगमनं चक्रे भार्यावोधयमीते भिः
अनु — रक्ता दिनस्येव संध्याताराविलोचना ३१ तमोस्ते तनया दुःखकलिता विपिनं गताः कृतौ ह्येदेहि
कास्मत्कायव्यवहारसभा भये ३२ धारणानां समस्तानां कास्यादुत्तमसिद्धिदा धारणायन्मया संततःस्या
मःसर्वेश्वरा वयं ३३ इति ते तत्र संचिंत्य बद्धपद्मासनादश इदं संचिंतयामासुर्निर्विघ्नेकंदरोदरे ३४
पद्मजाधिष्ठिताशेषजगद्धारणया स्थिताः भवामः पद्मजोपेतं जगद्रूपमविघ्नतः ३५ इति संचिंत्य सब्र
ह्मजगद्धारणया चिरं निमीलितदशस्तस्थुस्ते चित्ररचिता इव ३६ अथैतद्धारणाबद्धवित्तास्ते तावद
च्युताः आसन्मासान्दशाष्टौ च यावत्तेत्र देहकाः ३७ शुष्काः कंकालतां याताः क्रव्यादैश्च चितांगकाः
नाशमध्याययुस्तत्र छायाभगा इवातपैः ३८ अहं ब्रह्मा जगच्चेदं सर्गेयं भुवनान्विताः इति संपश्यतां
तेषां दीर्घकालोऽभ्यवर्त्तत ३९ तानि तां चिन्वि देहानि दशोकाध्यानतस्ततः संपन्नानि जगंस्येव दश देहानि

इंतदेवाहमिति स्थिताः निश्चलाः संतः ३५ ३६ अच्युतामनसोञ्चलंतधारणेन अच्युतिमप्राप्ताः ३७ कंकालतांशवता
२९ जगच्चेदं अहं सं पश्यतां ध्यायताम् ३९ दशचित्तानि द देहानि द ब्रह्मांडरूपाणि जगंत्येव ध्यानपरिपाके
नसंपन्नानि तत्क्रतुन्यायेने सर्ग्यः ४०

रामः
५६१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेवेदं यत्त्वदाद्युपनिवहः सर्वोपि सप्रतिघपदार्थप्रपंचाभ्युपगमे यद्यालप्रतिघा चिदेव बाह्याध्यात्मिकवस्तुभेदात्त्रातालनाविद्या
द्यावशाद्विवर्त्तते तदयथादर्शनमेव प्राणादिदेहांतसंघाते आंतरचैतन्यमात्राधीनस्फुरणाद्याभासः बाह्ये घटादौ तत्कारा
वच्छिन्नाद्यधीन इति व्यवस्थितत एवाभ्युपगमेन संकीर्ण्य इति समुदिताभिप्रायः २१ २२ २३ अत एव तत्त्वविदो महतां विवेकवै
राग्यत्यागश्रवणमनननिदिध्यासनादिप्रयत्नसाध्यकारणैर्धनेस्फुरत्तीकारसवासननिष्फलयोः द्यामाद्यापुरिल्तादिसर्व
सगदप्रतिघं बोधनमात्रमिति विदुरित्यर्थः २४ चेतनमिति भावे ल्युट् २५ चिन्मात्रमेवसर्वजगन्न भूत्तै किंचिद

नेह किंचिन्न नाभास्ति व स्तु सप्रतिघं क्वचित् सर्वदा सर्वमेवेदं शांतमप्रतिघं ततं २१ शुद्धं संविन्मयं सर्वं शां
तमप्रतिघात्मकं पदार्थजातं पृथ्व्यादि स्वप्नसंकल्पयोरिव २२ आदावंते च नास्तीदं कारणाभावतोऽखिलं आ
त्मा वर्तमानापि भाति चित्स्वनगापथा २३ द्यौः क्षमा वायुराकाशपर्वताः सरितो दिशः महताकारणौघेन बो
धमप्रतिघं विदुः २४ अतः कस्मान्न तादिमुत्काद्यदपदादिवा सर्वं शून्यमशून्यं च चेतनं विद्धि नेतरं २५
तत्रैव मैदवाख्यानं श्रुणु श्रवणभूषणं मयाच पूर्वमुक्तं तल्लिंचान्यदभिवाप्यते २६ तथापि वर्त्तमा
नोक्तप्रश्नबोधाय तच्छृणु पश्चैदं सर्वमक्ष्यादि चिदिमेव तभोत्स्यते २७ कस्मिंश्चित्सोक्तते नैव जगज्जा
लेभवद्द्विजः तपोवेदक्रियाधारो ब्रह्मन्निदुरितिस्मृतः २८

स्तीत्यर्थे प्राशुक्तमैंदवाख्यानं पुनः श्रावयितुं प्रतिजानीते तत्रेति पूर्वं मनोमात्रं जगदिति उत्पत्तिप्रदर्शनायोक्तं इह तु
मच्चिन्मात्रमेव जगदिति निष्कर्षार्थमभिवस्यत इत्यर्थः २६ प्रस्तुतप्रश्नसमाधानप्रयोजनभेदादपि पौनरुक्त्य
मदोषायेत्याह तथापीति अभूत्तौ द्विसेव प्रश्नसमाधानं त्वया भोत्स्यते कर्मणि ल्ट इस्येभवभावः २७ प्राक्तने
नउत्पत्तिप्रकरणे वपिति प्रकारेण विशिष्टे जगज्जाले २८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५६२

कलनं अनुभवः स्मृतिस्तज्जनकसंस्काराः चकारादिच्छावृत्तय इसे तेहि संविद्विशेषा अर्थोपचयाः एतेषां तर्थाः प्रपंते गतेस्वो
दरे अभिव्यक्तचिन्मात्रमेव दधति न जडमर्थं अतोप्यर्थं अतोप्यर्थोश्चिद्रूपाएवेत्याह कलनेति तत्कुतस्तत्राह प्राणीति यत्र
इदं प्राणे वा स्मिकंस्फुटपकलनादीनामर्थशून्यानासमेवास्थितिः अर्थकलावतां तत्त्वावगाहनचमत्कारशालिनां
अमेवचमत्कृतिरिति अथवानुलोष्टादिकलमस्मृतिसंस्कारे वयकत्वेन लोष्टायचिद्रूपमेव निश्चितं कथं तत्सचेतन
मित्युपवर्णितं तत्राह कलनेति कलनादयः लोष्टशैलादितत्त्वं चिन्मात्रं उदरेन दधति नावगाहितुं शक्नुवंति यतस्ता
त अर्थकलावतां कलनादीनां उत्थानात् प्रागेवास्तीति स्पष्टं यतः स्पष्टं अज्ञातविषयेहि चक्षुरादिना कलनं ज्ञा

कलनस्मृतिसंस्कारादयस्सर्थं चनोदरे प्राक्स्पष्टं कलनादीनामन्येवार्थकलावताम् ५१ तद्धामसं
मणिराशौ २ विदो नाम्नि मणेर्यथा सर्वाणि नित्यानि चित्तेकश्चिदर्थं उदेसतम् ५२ अकार्यकारणस्यार्थो नभिन्नोब्र
ह्मणः क्वचित् स्वभावइतितेनेदं सर्वं ब्रह्मेति निश्चयः ५३

तथ येहि स्मृतिसंस्कारौ ज्ञानसमानविषयौ अतस्तेभ्यः पूर्वमज्ञानविषयसिद्धस्वरूपं वाच्यमिति भावः नत्वाचिद्रूपत्वेन
काष्ठशैलाद्यज्ञातं वक्तुं शक्यं जडेष्वज्ञानावरणप्रयोजनाभावात् अतः जडेभ्योपि सैव ब्रह्मसत्ता चेतनादीनां तत्त्वं सैवाल्पया
कलनस्मृतिसंस्कारैर्जडत्वेन भ्रांत्या विभ्रंशात इत्यर्थः ५१ ननु काष्ठलोष्टादयश्चेतनाइत्याह तदिति यतस्तस
र्वं चिद्धामैव सर्वो सानि संविदो धाम्नि समष्टिव्यष्टिचित्ते मणिराशौ मणेरिव देदीप्यमानसंतः स्थितास्तस्मिन्नतः
काष्ठशैलाद्यर्थ इव उदेतीति तदनुप्रविश्य सच्चं सत्त्वाभवदिति श्रुतेरितिभावः ५२ इतश्चात एव काष्ठादिचेतनः यतो
यमकार्यकारणस्य ततस्स्वच्छिः यथास्वरूपं प्रभात तत्स्वभाव एव नाप्रकाशरूपा तद्वदिदं सर्वं चेतनं तु ब्रह्मैव सर्वः ५३ राम:
५६२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिदेवेच्छाभूत्वाजगत्संपन्ना किंचित्स्वभावहानेन नेत्याह अप्रसंतेति ४१ तथा च प्रतिज्ञातं सिद्धमित्याह संवित्स्वपत्वादिनो चेत्ते
यां किलपदशविधं जगज्जालं तत्किं मात्त्वातत्वपाठ्यतामिति पूर्वत्रान्वयः तथा किमुच्यते तदाह संविदित्ति ४२ चलना
दिकं न विद्यत उत्सनुकथ्यान्वयः ४४ ऐंदवजगत्साम्यं प्रस्तुतेपि जगति वोध्यमित्याह ऐंदवानीति ४५ तत्पंलमेवदर्शि

इति तेषां चिदिच्छापासंपन्ना सकलं जगत्‌ अयंत स्वच्छत्वैवस्थिता चाकारवर्जिता ४१ संवित्स्वपत्वाज्जग
तो०२ तां तेषां भूमिचलादि तत्सर्वं चिहात्मकं विद्धि नो चेदन्यत्किमुच्यतां ४२ किलयत्त्रिजगज्जालं तेषां किं
वात्मतत्तथा संविदाकाशशून्यत्वमात्रमेवेतरन्न तत्‌ ४३ विद्यते न च यथा किंचित्तरंगः सलिलाद्दते
संवित्त्वाहते तद्वद्विद्यते चलनादिकं ४४ ऐंदवानि यथैतानि चिन्मयानि जगंति वै तथा चिन्मयमेतेषु
काष्ठलोष्ठोपलाद्यपि ४५ यथैवैंदवसंकल्पात्तज्जगत्त्वमुपागताः तथैवान्नजसंकल्पो जगत्त्वमुपागतः
गतः ४६ तस्माद्दिहेमे गिरयो वसुधापादपाद्यताः महाभूतानि सर्वं च चिन्मात्रमपमाततं ४७ चिद्व
द्वा श्रिग्नमही चिद्यो श्रिदाकाशं चिदंशः नाचित्कं चित्संभवति तथैंदवजगत्स्विव चिन्मात्रत्वकुलांले
नस्वदेहचलचक्रके स्वशरीरस्पदासर्गः कुतोपं क्रियते निशे ४८ संकल्पनिर्मिते सर्गे हृद्वदश्रेन्नचेत
नाः तद्वत्रलोष्ठशैलादि किं नेतदिति कथ्यतां ५०

याति यथेति ४६ ४७ ४८ कुत इति असंभावनोक्तिर्मिथ्यातद्योतनाय ४९ एतेन कथं सचेतना एते काष्ठलो
ष्ठोपलादय इति प्रश्नोपि समाहित इत्याशयेनाह संकल्पेति ५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टि० अतोमहाफललादियमेवदृष्टिर्दृष्टीकार्येत्युपसंहरति इहजगतिआकृत्यादयोविकल्पानसंतिसत्ताद्वित्वादितीयोभावविकारः
नि०उ० असत्तातदभावः आत्मनिपरमार्थेचित्स्वभावेइत्यंकचति अथवाब्रह्मातिरिक्तंकिंचनमसंतंनास्तिकचथा प्रकृत्तेनि
५६३ मित्ताभावादित्यर्थः ६२ कल्वनस्याप्यभावेब्रह्मकीदृक्स्थितंतदाह आद्यंतेतिताद्ब्रह्मास्फटिकस्तंभवदंभवदंतस्य गगनस
गंकप्रविकीर्यमापि अल भाः जगल्लतास्तदग्राणितन्मूलानितन्निर्माणानितन्मूलानांमूलेमूर्मोपरिवेशाःप्रवेशाश्च
यस्मिंस्तथाविधं आद्यंतवर्जितंकालतोप्यजन्मनाशं अछं अछमतिस्वछंचिदानंदैकघनंनित्यंस्थितंकेवलमित्य
नहाकृतिर्नचभवाभवजन्मनाशाः सत्तानचैवनचनामतथास्यसहा शांतपरंवाचनिकेवलमात्मनीत्थं ब्रह्मा
थवाचकनमप्यलमत्रनास्ति ६१ आद्यंतवर्जितमल भलताग्रमूलनिर्माणमूपरिवेशमशेषमछं अंतस्थ
निर्गगनसर्गकपुत्रकोशंनित्यस्थितंननुघनंगतजन्मनाशं ६२ सन्मात्रमंतररहिताखिलहस्तजातपर्यंतहीं
न गपानांगमसूक्तरूपं आत्मावनात्मकमहंखिदमेवसर्वंसुस्तंभरूपमजमौनमलंविकल्पैः ६४ इतिश्रीम
हारामायणेनिर्वाणप्रकरणेब्रह्मगीतास्वैंदवोपाख्यानंनामअष्टसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः॥१७८॥ ।०॥

र्थः ६३ इदमेवअमुक्तरूपंयदाअंतरहितं असंख्यंअखिलंविश्वतोव्याप्तंहस्तजातंपर्यंतेष्वपिहीनंगणनान्यसंख्यानिच
दृंश्रोत्रकंठोदरपादाद्यंगानिचयस्यतथाविधंइदमेवसर्वमासीत् मुक्तरूपंच आत्मावनात्मकंसुस्तंभरूपंसन्मात्रमज
मौनंवर्णितस्फाटिकसुस्तंभरूपमिदमाहमेवसंपन्नमितिपुनर्विकल्पैरलंप्रयोजनंनास्तीत्यर्थः ६४ इतिश्रीवा
शिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेब्रह्मगीतास्वैंदवोपाख्यानंनामअष्टसप्तत्युत्तरशततमःसर्गः१७८ रामः
५६३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथा निम्नावप्रहत्तं चारि परालीपालनाकारणांतरेण विमास्वयत्नेन स्वत एव प्रावर्त्तप्रवाहतरंगादिवैचित्र्येणावर्त्तते तथाचि
दपीत्यन्वयः ५४ यथा पाद्मे कल्पे भगवन्नाभिपद्मलीलारावजगदिव काचतित द्विन्मात्राद्ब्रह्मणः जगंति प्रकचंति पततो
पि मनागपि ततो नान्यानि ५५ असमत्वेयस्फालितं तदाह अजातमिति सदसत्तो भावाभावयोरपि मार्जनान्मध्य ५६ अतए
वत्पाशैलकाष्ठादयः अचेतना इति इष्टा रोमूढा विद्वद्भिः सपहस्यत इत्याह यदिति चक्राअज्ञाः इति छेदः ५७ ब्रह्म

यथाप्रवृत्तं चिद्वारि वहत्यावर्तयत्नो स्वयत्नेनाति तीव्रेण परालीपालनाविना ५४ पद्मलीलाजगदिवप्र
कचंति जगंति यत् चिन्मात्राद्ब्रह्मणः स्वस्मादन्यानि नमनागपि ५५ अजातमनिरुद्धं च सन्मात्रब्रह्मखात्मकः
शांतं सदसतोर्मध्यं चिन्मात्रमिदं जगत् ५६ यत्संविन्मयमब्ध्यादि संकल्पजगतिस्थितं तदसंविन्मयमिति वक्ता
ज्ञोज्ञैर्विहस्यते ५७ जयं सालेव संकल्पमयास्तेतानि वेत्तिरवे स्वात्मकानि तथेदं च ब्रह्मसंकल्पनं जगत् ५८ या
वद्यावदियं दृष्टिः प्रेक्ष्यते न चिराच्चिता तावत्तावदिदं दुःखं शीघ्रं शीघ्रं विलीयते ५९ यावद्यावदियं दृष्टिः प्रे
क्ष्यते न चिराच्चिता तावत्तावदिदं दुःखं भवेत्याति घनं घनं ६० दीर्घदुःकृतमूढानामिमां दृष्टिमपश्यताम्
अ १ संसृतिर्वज्रसारेयं न कदाचित्प्रशाम्यति ६१

चतुर्मुखस्तत्संकल्पजत्वादपि स्वमनोराजवच्चिन्मात्रत्वमनुमेयमित्याह ज गंतीति आत्मस्वयमिव ५८ किमर्थ
मियमेवदृष्टिर्भगवंतैरः पुनः पुनः समर्थत्वे तत्राह यावदिति इयं प्रपंचदृष्टिर्दृढीकृता याचित् इस्यापावद्याव
दिलोक्यते तावत्तावदिदं दुःखं लायते ५९ ६० ६१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

योक्तिकदशातुकारणेन विनोत्सन्नंसं चिदात्मत्वेनलब्धं चेदं जगन्नास्तं तमसं न्नाप्यंत्यंतंसत् किंतु सद्वत् इतिउप
पद्यतेइत्याहकारणेनेत्याह कारणेनेत्याहकारणेनेत्यादिना ८ १० यथावादेतुसर्वंसर्वत्रविरुद्धमित्याहसर्वात्मनी
ति ११ १२ चक्रपाणेरादिपदाद्वकद्रेंद्रचंद्रसूर्यादेःसायुज्येविपश्चिद्वयाख्यानं निष्कंपोक्तदिशाउपाधिमेल

कारणेनाविना कार्यंसद्वदित्युपपद्यते यथाभावितमेवार्थंसविदाप्नोत्यसंशयं ८ यथासंभवतिस्वप्नेसर्वंसर्वत्र
सर्वथा चिन्मयत्वात्तथाजाग्रत्यस्तिसर्वात्म कपता १० सर्वात्मनिब्रह्मपदेनानानानात्मनिस्थिता अस्य
कारणकार्याणांसत्ताकारणजापिच ११ एकःसहस्रंभवतियथाह्येते किलैंदवाः प्रयातास्तत्वलक्षत्वं
कल्पजगतांगणैः १२ सहस्रमेकंभवतिसंविदाच्चतथाहियत् सायुज्येचक्रपाण्यादेःसर्गेरेकंभवे द्वपुः
१३एकएवमवह्यब्धिःस्रवंतीनांशतैरपि एकएवाभवेत्कालऋतुसंवत्सरात्मकैः १४ सविदाकाशए
वायंदेहःस्वप्नइवोदितः स्वप्नाद्रिवन्निराकाराःस्वानुभूतिस्फुटोपिच १५ सतित्तिरेवानुभवानुभवात्मिका
द्रष्टृदृश्यदशाभातिविद्योमैकमुतो जगत् १६

तद्वाणैऐक्यापत्तौ इंद्रस्यैवसायुज्यंससलोकताम्‌ा प्रातीत्यादिश्रुतेरितिभावः १३ भिन्नसततयोःसतैक्यप्रासिस्तु लोके
पिप्रसिद्धेत्याह एकाएवेतिऋतुसंवत्सरैर्भिन्नोपि १४ तथाएकएवात्माभ्रांतादेहादिनानात्वंप्राप्तइवभातीत्याहसं
विदाकाशइति १५ द्रष्टृदृशाभ्रांतविभागदशा १६

564

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिन्मात्रमखिलंविश्वंस्थितमप्रतिघंपतः ततःप्रागुक्तशंकापाःकप्रसंगइतीर्यते अन्तैःसप्रजिवत्वेनमूर्त्त लेनवृद्धज्ञानिभूतानि
नेहसंभवंति १अप्रतिघंब्रह्मैवाततं २समंसर्ववैषम्यनिर्मुक्तं ३सप्रतिघाःअष्टौलदुक्ता स्थितिः क्वास्तिपत्रातेशंकाप्रसरेदित्यर्थः
४देहतदवय वादिकंतुस्वप्नदेहवच्चिन्मात्रमेवप्रबुद्धदृशेतितत्राज्ञदृष्ट्यैवशंका ततस्तद्दृशेत्याह क्वेतिसप्रतिघस्वप्नदे

श्रीवशिष्ठउवाच एवंचिन्मात्रमेवैकंशुद्धंसत्वंजगन्मयं संभवंतीहभूतानिनाज्ञावुद्धानिकानिचित् १तस्मा
त्कुतःशरीरादिवस्तुसप्रतिघंकुतः यदिदंदृश्यतेकिंचित्तदप्रतिघमाततं २स्थितंचिद्व्योमचिद्व्योम्निशांते
शांतंसमंस्थितं स्थितमाकाशमाकाशेज्ञप्तिर्ज्ञप्तौविजृंभते ३सर्वेसंविन्मयंशांतंसत्स्व. प्नइवजाग्रतिस्थित
सप्रतिघाकारं क्वासौसप्रतिघास्थितिः ४ क्वदेहावयवाःक्वात्रवेघनीक्वास्थिपंजरं व्योमेवाप्रतिघंविद्धि
देहंसप्रतिघोपमं ५संविल्करोशिरःसंवित्संविदिंद्रियवृंदकं शांतमतिघसर्वंनसप्रतिघमस्तिहि ६ब्रह्म
व्योमस्वप्नरूपस्वभावत्वाज्जगत्स्थितेः इदंसर्वंसंभवतिसहेतुकम हेतुकम् ७ नकारणंविनाकार्य
भवतीत्युपपद्यते यद्यथायेननिपरेतत्तथातेनलभ्यते १८
ना ३

होपममितिकथंचिद्व्याख्येयसप्रतिघाप्रसिद्धेः५।६प्रत्यक्षादि सिद्धस्यमूर्त्तदेहादेरपलापःसाहमितिनमंतव्यमि
त्याहब्रह्मव्योम्नाइति सहेतुकंप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमप्यहेतुकंअप्रमाणकंसकारणकमप्यकारणकंचतत्सत्वप्रपञ्चा
वस्थायास्वप्नवस्त्वनाःनेहनास्तिकिंचनयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिअथातआदेशोनेतिनेतीत्यादिश्रुतेरेवजगदप
लादितिभावः ७ब्रह्मणोनिर्विकाराद्वयताज्जगतः कारणंतत्स्याभावादनुत्पत्तिरेवेत्यपलापउपपद्यते तत्वदृशाभ्रांतदृशा
तुनादिलीलाकारणपरंपरासंभवाद्भूत्वाप्रसिद्धेरौत्सादिसर्वमुपपद्यतइतिस्वस्वनिर्माणानुसारेणोपपत्तेरित्यर्थः ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५६६५

इहरामोदितेकुंद दंताख्यानेरितौतरौ प्रलंबिनस्तापसस्यवरलाभांतमीयतेस्वयंप्रबुद्धोरामश्चिरंतत्वजिज्ञासमाश्रितस्यकुं
ददंताख्याद्विजस्यप्रस्तुतोपदेशश्रवणसलग्नबाधोभून्नवेतिसंदेहंगुरुमुखेनतच्छ्रावमाश्चकामोवशिष्ठप्रसन्ना
श्चर्यभूतंतदाख्यानंवक्तुभूमिकांरचयस्तंगुरुंप्रार्थयातइममितिइमंग्राख्यानंतेवदयमाएं यथाभास्करंज्योतिर्भु
वनस्यजगतःसर्वभा वानांसम्यग्रूपातुभूयतेमकिञ्छिनातितद्वदित्यर्थः १

श्रीवशिष्ठउवाच इमंमेसंशयंछिंधिभगवान्भास्करंतमः भुवनस्येवभावानांसम्यग्रूपालभूयते १ कदा
चिदहमेकाग्रोविद्यागेहेविपश्चितां संसदिस्थितवान्यावत्तापसः कश्चिदागतः २ विद्वान्द्विजवरः
श्रीमान्विदेहजनमंडलात् महातपाःकांतियुतोदुर्वासाइवदुःसहः ३ समागिरपाभिवाद्याश्रुसभा
यांभास्वरद्युतिः उपविश्यासनेतिष्ठन्सभाभिरभिवादितः ४ वेदांतसांख्यसिद्धांतवादान्संहृत्य
तं २ तम् सुखोपविष्टंविश्रांतमहंपृष्टवानिदम् ५ दीर्घाध्वनापरिश्रांतः संपन्नइवलक्ष्यसे वदाद्यव
दतांश्रेष्ठकुतआगमनंकृतं ६ श्रीतापसउवाच एवमेतन्महाभागसमहापलवानहं यदर्थमागतो
स्मीहतस्याकर्णयतिराघव ७ वैदेहोनामदेशोस्तिसर्वसौभाग्यसंयुतः स्वर्गस्थावरसंस्थस्यप्रतिबिं

संशयबीजंदर्शयितुंआख्यानमारभतेकदाचिदित्यादिना यावत्स्थितस्तावत्तस्मिन्कालेइतियावत् २ ३ स
भांद्विजसभां ४ तत्रअसंस्त्वाधीयमानान्वेदांतसांख्यसिद्धांतवादाननुपसंहृत्यतंतापसंइदंवक्ष्यमाणंपृष्ठवान् ५
सकलः कश्चिदर्थलघुजोकुचापलवानिवलक्ष्यसे ६ निर्णयंवसंदेहानवान्यम् हाकामित्यर्थ ७ अवनोस्फटिके
वनो ८

५६५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मप्याएकैवतिद्रास्वप्नेवेदनात्मास्सुषुप्तौग्नावेदनात्मेतिद्वै विध्येप्येकातदत् १७ १८ यतोजगत्वं असदेव अतःस्वप्ने
प्रसक्तं मायाद्यादिभयमिव परिज्ञातमात्रं प्रशाम्यति १९ जगनेब्रह्मणि २० अनेकदीपप्रमाणमेकवम्दानमिवए
कस्याग्नपिमायाशक्तोनेकधाभानंसंभ[illegible] वनीयमित्याह वहुदीपेइति छायात्रप्रशाम्यति १९ जगनेब्र

वेदनावेदनात्मैकं निद्रास्वप्नसुषुप्तवत् वातस्पंदाविवाभिन्नौ चिद्व्योमैकमतोजगत् २७ इच्छादृश्यंदर्श
नंच चिम्दानंपरमार्थरवं अन्यस्वप्न इवाभाति चिद्व्योमैकमतोजगत् १८ जगत्वमसदेवे शेभ्रांसाप्य
मसर्गतः स्वप्नेभयमिवाशेषं परिज्ञातंप्रशाम्यति १९ एकःस्वासंविदःस्वस्येयाभानमनेकधा नाना
पदार्थरूपेणसर्गादौगगने [illegible] तथा २० वहुदीपेष्वहे छायावद्व्योम्नि भांसेकवद्यथा सर्वशक्तेस्तथैवै
काभातिशक्तिरनेकधा २१ यथाकरस्फुरणमं वुतिथ्यो शिवाख्योव्योम्नीवच्छदानिकरस्फुरणंसर्गः
म्नै२ व्योम्नैवच्छदानिकरो अतिरिक्तरूपोब्रह्मांबुधोनतुमनागपिसर्जविंदुः २२ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्र
करणे उत्तरार्द्धेब्रह्ममयत्वप्रतिपादनंनामैकोनाशीत्युत्तरतमः सर्गः १७९

ह्मणि २० अनेकदीपप्रमाणाभाया कांतयः २१ व्योम्नि भांत्यानिकरस्फुरणमिवशि वाख्येअंबुधोपद्वीरणंस
एवायंसर्गः एतान्वांस्तुविशेषः यद्व्योम्नि छदानिकरो व्योमरूपत्वादविकृतत्वेनास्फुरणादत्यंत अतिरिक्तरूपः
ब्रह्मांबुधौस्फुरन्सर्गविंदुस्तुमनागपिमतिरिक्तरूपोनेत्यर्थः २२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रक
रणे उत्तरार्द्धे एकोनाशीतितमः सर्गः १७९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५६६

चिरेणेह सता हा द्यालद्यात्मजीवितः १९ अनेन सकुल देशा तपः प्रयोजनादिपरिज्ञानेन कः अर्थः किं प्रयो जनं नहि निष्प्रयोजनेर्थे जिज्ञासा संभवतीत्यर्थः २० इत्युक्तवान्स तापसो मया यदा प्र यत्नेन प्रणयानुबंधेन च पृष्ट स्तदा ते न मम ते द्ववद्यमाणमुक्तम् पदानि शास्त्राणि च वेत्तीति पदपदार्थवित् २२ भूमिपो राजा समग्राणां सुख संभाराणां भोगसामग्रीणां कोशइवाश्रयो भवतीति अहं तवश्रुतवान् २३ अथ तत छ्रवणानंतरं अथ सप्तमहाब्धी

पृष्ट अकोसि भगवान् किमर्थं दारुणं तपः करोषीदं विशाला द्दालद्यालद्यात्मजीवितः १९ अथ स्ते नो क्तो मर्थस्ते कइवानेन तापसु अर्थेनाति विचित्रा हि भवतीच्छाः शरीरिणाम् २० इत्युक्तवानथ यत्नेन सा नुबंधेन वै मया यदा पृष्टस्तदा ते न मयोक्त मिदमुत्तरं २१ मथुरायां महं जातो वृद्धि यातः पितुर्गृहे वाल्ययौवनयोर्मध्ये स्थितः पदपदार्थवित् २२ समग्र सुखसंभारकोभवति भूपिमः इदहं श्रुतवांस्तत्र भोगार्थान्नवयौवनः २३ अथ सप्तमहाब्धी परिक्षोण्या भुवः पतिः सामि सह मुदारात्मा परिदिंवितवां श्चिरं २४ इत्यर्थेन समागत्य देशमिष्याम हं स्थितः अत्र द्वादशवर्षाणि समतीता नि मानद २५ तदकारणमित्रत्वं गच्छेष्टं देशमाप्नुण अहं चाभिमतप्राप्तेरित्यमेवदृढास्थितिः २६ इति तेनाहमुक्तः संस्तापित्यं प्रोक्तवाछुणु आश्चर्यश्रवणेन्चेतः खेदमेत्ति मधीमतः २७

बि१
परिक्षोण्याः भुवः पतिः तथा उदारात्मा अर्थिनामभिलषित पूरणसमर्थः स्यांइति चिरं परिदिंवितवान् इंछ्रांक तवा नि ति यावत् २४ इति एवरूपेण अर्थेन प्रयोजनेन इमं श्रीशैलदेशं आगत्य स्थितः २५ हे अकारण मित्र तत्तस्मात्त्वं द्याष्टस्यमयोक्तत्वात् चेदृष्टं देशं आप्नुवाः शीघ्रगामी भव तात्वमं दंगमने दूरस्थग्रामना राधनाप्सा अरण्ये निशाप्र सक्तेरिति भावः आ अभिमतप्राप्तेरहं तु इत्थमेव तपसि दृढस्थितिः २६ २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

566 शो ४
राम: ५६६

न्यस्य विदेहेषु देवद्विजमुनींद्राणां स्थानानीति शेष २० अखंडेहमिति पूर्वा चपि अखंडेहं तत्रावसमिति वाऽन्दु अथाहं
दीर्घकालत्वाद्दीर्घम् ११ स्थलत्वाशेनेनभस्तलदृष्टांतः १२ विटपी बहुशाखावान्वदः १३ भानुः सूर्यः भानोस्तस्य भूमी विव
रश्मिगृहीतो रज्जुवद्भूषा दः पादबंधनरज्वाधार इतिपावृत् १४ तदेव स्पष्टमाह मौंजेति अष्ठीलत्वं प्रलंबप

तत्राहं ब्राह्मणे जातः प्राप्तविद्यश्च संस्थितः कुंदावदात दंतत्वात् कुंदद्तइतिश्रुतः ९ अथाहं जातवैराग्यः
प्रविहर्तुं प्रवृत्तवान् देवद्वीजमुनींद्राणां संभ्रमाच्छ्रमशांतये १० श्रीपर्वतिमखंडे हं कदाचित्प्राप्तवान
हं तत्रावसं चिरं कालमत्युद्दीर्घतपश्चरत् ११ तत्रास्स रण्यविदित पुक्तातृणावनादिभिः सत्तातेजस्त
मेघाद्रिभमारि वनभस्तलं १२ तत्रास्ति मध्ये विटपीलघुः पेलवपल्लवः स्थितएवोंबरे शून्ये मंदर
श्मिरिवांशुमान् १३ लंबते तस्य शाखायां पुरुषः पावनाकृतिः भानुर्भानोर्विवरश्मिगृहीतोग्रपिताकृ
ति १४ मौंजदामनिबद्धोर्ध्वपादो निसमवाक् शिराः अष्ठीलत्वं दधादिव महाष्ठीलस्य शाल्मलि १५
दृष्टः प्राप्तेनतं देशं सकदाचिन्मया शुमान् विचारितो निकटतोवदास्यांजलिसंपुटः १६ यावज्जी
वस्य सोवि द्विप्रो निश्वासित्य हताकृतिः शीतवातातपस्पर्शान् सर्वान्चेति चकालजान् १७ अनंत
रमसावेको नोपचर्यमयावहून् दिवसात परखेदेन विश्रंभपातितः शनैः १८

वेंग्रंथिभावंदधदिव १५ विचारि तो मनसा विमृष्टः १६ तद्विचारमेवस्फुटमाह यावदिति वितर्कपावच्छदः नूनं
जीवतियतो निश्वसितीत्यर्थः १७ एकः असौ लंबमानोनापुरुषः म पावहून दिवसात परखेदसहनेनोपचर्य
माने विं स्त्रंभे विश्वासे पतितः १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
५६७

कालभौकलमसंबंधिनौआलानात्तद्बंधनस्तंभादिव ३८ पुण्येनातपःसिद्धिबलेनतस्मादेवविटपाल्लब्धेनफलेनसमुपास
हव्रतपारणंचक्रे ३९ ४० उक्तामेवकथांसंक्षेपोक्त्योपसंहरति सप्तद्वीपेति दिनःसूर्यतुरुणात्सकाशादभिमतवरंसंप्राप्य
तदनंतरंतकृतलेअन्हात्रयंविश्वसविश्रस्यपादपी डानिश्चसनंतरमणस्ड हृदासार्द्धं स्वयमेवमथुरास्थेभवनं
गंतुंप्रवृत्तोभवत् ४१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेऽशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८०॥

एवमंगीकृतवतःपादौतस्यमपाततःमुक्तोविटपिनस्तस्मादालानात्कालभावित्र ३८ स्नातःपवित्रहस्तौसौचक्रे
जप्याघमर्षणं फलेनपुण्यैर्लब्धेनविटपाद्व्रतपारणं ३९ तस्पुण्यवशातःप्राप्तैःस्वादुभिःस्तैस्तरोःफलैःसमाश्व
स्तावसंद्बुध्यावात्तत्रदिनत्रयं ४० सप्तद्वीपसमुद्रखंडितदिशंभोक्तुंसमग्रांमहींविप्रपादपलंवितेनवपुषात
तोर्द्धंपादस्तपःसंप्राप्याभिमतंवरंदिनकृतोविश्वस्फ्वान्हांत्रयंसार्द्धंमत्स्कहृदासमेवसदनंगंतुंप्रवृत्तोभ
वत् ४१ इतिमहारामायणेयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेब्रह्मगीतायपसोपाख्यानंऽशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८०
कुंदरंतउवाच आवासमंतरंगंतुंप्रवृत्तौमुदिताकृती मथुरानगरीचंद्रसूर्याविंद्रपुरीमिव १ आप्यरोधाभि
धंग्रामंविश्रम्याश्रवणंचले उषितौद्वेदिनेतस्मिन्सालीसेनगरेसुखं २

गछतोर्मथुरांमार्गभ्रंशाद्धोरीचनगमः तत्रतापसकृच्छ्रेनसंवादश्चात्रवर्ण्यते यथा चंद्रसूर्यौइंद्रपुरीप्राच्यांप्र
सिद्धांआवासंगंतसायंकालेप्रवृत्तौतद्दावायपथिप्रासायंचलिताअंतरआवासंगंतुवृत्ते १ आवासस्थाना
मेवक्रमेणगृह प्राप्येत्यादिनाग्रामंश्रवणप्रचुरेऽश्चले २

राम:
५६७

567

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तावत्कालमहमपि तव सद्रा पर्यंपरिचर्यासेवातदर्थं च स्थितो भविष्यामीत्यर्थः २८ दीर्घसमं तस्य रूपमपस्यायतोव
हिरकल्पनः २९ कालकृत्ताच्छीतोष्णादिवेगाच्सहन्सन् ३० तस्मिन्प्रदेशान्तरे तस्य तापसस्य पुरो देशे आगतस्थि
तं भानुभास्वरं पुरुषं ३१ स पुरुषस्तेन तापसेन मया सह यावत्सूज्यातेता वदुवाच ३२ त्वं तपाःऽपसंहर सम्यक्कृहाण रम
नोहरं अभिमतं वरं गृहाणेन् ३३ अनेन देहेन कृता जापो धर्मतः न त्वनेन देहेनया लपिष्यसीति उत्तरग्रंथ विरोधा
साधो पावत्त्वया प्राप्तेनेनामाभिमतो वरः त्वद्द्रापरिचर्यार्थमिहा तावदहं स्थितः २८ मयेत्युक्ते सपाषाण
मौनवानभवत्छमी निमीलिते दाणः दीर्घरूपस्त्वेकमनावहि २९ तथाहं पु रतस्तस्य कालं मौनव्रतोवसं बाह्या
सान्निगतोद्वेगं वेगात्कालकृतात्सहन् ३० अर्के विवाहि निष्क्रम्य तत्रदेशावरे स्थितम् एकदा दृष्टवानास्मिपु
रुषं भानुभास्वरं ३१ स तेन पृज्यते पावन्मनसा कर्मणा मया उवाच ताव द्वचनमम्ल तस्य दसुंदरं ३२ शास्त्रापूर्णं
भनपरहे ब्रह्मन्दीर्घतापस तपः संहर संहारि गृहाणाभिमतं वरं ३३ स प्राप्याब्धिद्वीपवलयां पालयिष्यसि मेदि
नीं सप्तवर्षसहस्राणि देहेनानेन धर्मतः ३४ एवं समीहितं दत्वा सा द्वितीं दिवाकरः गंतुमस्तमपाकोब्धिम यो२
विशस्त्रोदितो यतः ३५ तस्मिन्माते मयाप्रोक्तो तस्य शाखातपस्विनः कृत दृष्टानुभूताभ्यवरदस्याविवेकिनः
३६ स प्राप्ताभिमतं ब्रह्मंस्त्तरुशाखावलंबिनं तस्य स्त्वत्काय पाप्राप्तं व्यवहारं समाचर ३७
त ३४ यतः स्वयं प्रोदितो निर्गतस्तत्पेकेक्षिप्रमाब्धि अस्तमदर्शनं गंतुं अविशत ३५ शास्त्रेपः कृतः सत्यव्रतत्वं दृष्टः वरदा
नव्यवहारेणानुभूतश्च अग्र्यः श्रेष्ठः वरदः आदित्यपुरुषो येन तस्य शाखातपस्विनः ३६ हे ब्रह्मन् तव तरुशाखाव
लंबनरूपं यत्तपस्तत्संप्रतिसंप्राप्तमभिमतं यस्मात्तपादिधं संपन्नं अत इदानीं त्वं तपःस्त्वत्कायपाप्राप्तं स्वगृह
गमनादिव्यवहारं समाचर ३७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०कु० ५६८

१२ इहगौर्याश्रमे तेन हेलनायः श्राग्दृष्टः सर्वैः पः कुतोहरूपं तेद्दसमिन्नाभिलापः १३ तमेवाश्रमं वर्णयति पुष्येत्तिउद जाग्रेषु विश्रांतैः शुकैरपिउभ्द्राहितावुपस्पस्ता नानाशास्त्रे हशोपत्र १४ तत्रत्र भाव पोश्रेतः सर्वदोषद्वायादच्छत्तरंभवि

तेनतप्यत्र तपसे स्वनिग्ध्रपसमाश्रयाः स्थितास्त्रागस्त्यविद्वैर्थैस्तपोभिः क्षपितैनसः १२ तैः सार्द्धं भ्रातृभिः पूर्व मागत्याहमिहावसं षण्मासानाश्रमे गौर्यास्तेन दृष्टो मयैषसः १३ पुष्प स्वंड तत्र लघा पास्तु पुनुग्धम् गार्भकः पर्णो टजाग्रविश्रांत शुकोभ्द्राहितशास्त्रदृक् १४ तद्ब्रह्मलोक संकाशमेहि मुन्याश्रमंप्रि येग च्छावोऽद्यातरं तत्रचेतः पुण्यैर्भविष्यति १५ विदुषामपि धीराणामपि तत्त्वविदामपि त्वरते हि मनः पुंसामलं बुद्धिविलोकने १६ तेनेत्युक्तवता वाचा प्राप्तोऽशून्याश्रमं च तं यावत्तत्र महारण्ये पश्यावश्रा तरूपिणं १७ नवृक्षं नोटजं किंचिन्न गुल्मं न च मानवं नमुनिं नार्भकं नान्य न्न वेदिं न च वं ह्निं १८ केवलं शून्यमेवातितदारण्यमनंतकं तापोपतप्तमभितो भूमौ स्थितमिवांबरं १९ हा कष्टं किमिदं जातमितिविस्मितं वदत्स ग्रावा भास्वचिरभ्रां त्वा दृष्ट एकत्र वृक्षकः २० स्निग्धस्य विर्धनच्छायः शीतलो वृधरं पमः तलेतस्य समाधाने सास्थितो वृद्धतापसः २१ ग्रावामग्रे मुनेस्तस्य च्छायायां शाड्वल स्थिते उपविष्टौ चिरं यावन्नासौ ध्यानान्निवर्तते २२ ततश्चिरेणकालेन मयोद्वेगेन चापलात् उक्तं मुने प्रबु ध्यस्व ध्यानादि मुच्चकैर्वचः २३

ष्पाति १५ अलं बुद्धेयस्त त्वदर्शनेन पूर्णमनसोपमुनयस्तेषां विलोकने विदुषामपि पुंसां मनस्त्वरते किं पुनरावयो रित्यर्थः १६ ग्रंतः संहारस्तस्य रूपेण माश्रमं शून्यमिति यावत् १७ त देवाहं नवृक्षं इत्यादिना १८ १९ तस्मि न्मतसहायेतापसे २० २१ २२ चापलात् चपलस्वभावात् २३ रामः ५६८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वितीयेऽह्नि निशावांशीतांशुवृतिस्निग्धच्छायाः व नद्रुमाश्च पादपास्तथाविधाः १ २ अथ आनूपस्थलावनीः समुच्छ्रयेति
चार्थे संबंधः ३ एतावावनी वि शिनष्टि नदीतीरे सादिना गापन्नमिति अशीसालाकारेण छंदस ४ ५ क्वचित्तुंग
लभूताः क्वचिददि प्रायः क्वचि सुग्रामभूताः क्वचि छुभ्रभूताः क्वचिदनूपभूतस्थालाश्चावनीः ६ ७ अपूर्वं
डेरुंलम्बं उकेश्रमंडितं तृण काष्ठादिहारिजनकृतैर्वि छेदे विभक्तमेघमिच्छेदैर्विभक्तं खमिवाकाश मंता कृतं ८

अथानंदितचित्ताभ्यासावाभ्यामतिवाहितः द्वितीयेऽह्नि निशीतांशुस्निग्धच्छायवनद्रुमः ३ तदा तीरलतो
न्मुक्तपुष्पप्रकरपांडुराः तत्तरंगकज्ञा कारणायनानंदिताध्वगाः ४ स्निग्धद्रुमैर्वनच्छायरणस्थलस्कृत
विहंगमाः स्थूलशार्दूलशाखाग्रप्रोतावरपापमोक्तिकाः ५ जंगलाद्रिपुरग्राम अथ आनूपस्थलावनीः
समुच्छ्रयन्त्यादिने तस्मिन् सरित्स्रोतः सरांसि च ६ तीत्वंतो निशामावांक दलीकाननेवने तुषारशिशि
रेऽश्रांतौ कदलीदलतल्पके ७ प्राप्तावावां त्वतीये ह्नि रत्नं डंरवडिकमंडितं जगलं ज्ञ न विच्छेद विभक्तं ख
मिवाकृतं ८ तत्र सप्रकृतं मार्गोपरि तज्ज पवनांतरं प्रविश्यान्समुवान्चेदमकार्यकरणं वचः ९ गच्छावोत्राश्र
मे गोपीमुनिमंडलमंडिते भ्रातरो मे स्थिताः सप्त वने देवमिवार्थिनः १० भ्रातरो छौवयमिमे जातनेकत
पातया एकसंदिन्नपाजातारा कसंकल्पानिश्रयाः ११

तदानींदिदद्धिता नां भ्रातृमुनिप्रभूतस्मानां गोपीश्रमेश्रभावान्त भ्राता भ्रातरं गच्छेदन्वेषणापरः क्वचिदिति नि
षिध्दलांद्यं व त्थाकालविलंबेन प्रकृतस्वगृहगमनकार्य विच्छेदि त्वादकार्यकरणं वचः ९ १० एवमिवीर्षि
नइत्युक्तौ विशदयति भ्रातर इत्यादिना तपाभाङ्गुवर्णि तयास्तु क्षीपराज्याभोमे छपा जाताः अनेकेमनोरथाः पेषां
तभ्दा देजवयमच्छाव पिभ्रातरस्तपसा एक संदिन्न पारएकरूपैः ह ढनिश्रयप्रधानाजाताः ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बा०टी० पुष्पाकरस्यव संतस्यनगरमिवस्थितं ऽङ्गांगनापुष्पैः कुसुमखंडकमंडपैः आधं चंद्रांशुजालवसरितः कोमलासु
नि०उ० पुष्पदोलासु दोलायमानाः सुरसिद्धवधूसमूहा यत्र ३४ हारितादिपक्षिकुले ऽग्राकुलान्यगानियस हेमचूडाक्ति
पृ६६ त्तिरयः राघाः पक्षिभे दाः ३५ गंधर्वपप्पादीनां किरीटिपञ्चष्टपा दाञ्चकर्णि केयस्यास्तथाविधाकदंवसरस्वतीयस्मिन्
सुरभिवातानां अपनं अतएकनकमिवकोमलेम्पक्षू पंको यौ प्रस्तारांबुधराभोऽगृहीतोगंधोयस्य ३६ मंदानिला

पुष्पाकरस्यन गरं नवगीत भंगांभंगांगनाकुसुमखंडकमंडपाधम् चंद्रांशुजालपरिकोमलपुष्पदोला
दोलायमानसुरसिद्धवधूसमूहम् ३४ हारीतहंसशुककोकिलकोककाकचक्राकभासकलविंककुलांगं
भे रुंडकुक्कटकपिंज लहेमचूड राटामयूरवककल्पितकोलिरम्यम् ३५ गंधर्वपदासुरासिद्धकिरी
टघृष्टपादावकार्णिकदंबसरस्वतीकं वातायनं कनककोमलचंपकोघतारांबुधरपूरगृहीतगंधं
३६ मंदानिलस्खलितपल्लववालवल्लीविन्यासगुप्तदिवसाधिपरश्मिशीतां पीतं कदंबकरवीरकनालिके
रतालातमालकुलपुष्पपरागपूरैः ३७ कल्हारकीर्णकुमुदोत्सलपद्मखंडवलाञ्चकोरवककोककदंब
हंसं तालीसगुग्गुलकचंदनपारिभद्रभद्रुमोदराविहारिविचित्रशक्तिः ३८

स्खलितपल्लवानां वालवल्लीनां विन्यासैः प्रकारैर्गुप्ते शुकुंजेषु निरुद्धे दिवसाधिपरश्मिभिरंतः शीतं तदाकदंबया
कदंबादीनि कुलस्य पुष्पपरागपूरैः पीतपीतवर्णम् ३७ कल्हारैः पद्मैः कीर्णानि मिश्राणि कुमुदोत्सलानि येषु
तथाविधेषु पद्मखंडेषु पद्माकरेषु वलांतः चकोरादि कदंबसहितां हंसा यत्र तालीसप्रभृतिद्रुमादरेषु विहारिणी
विचित्रा सर्वाभिलषितार्थपूरणशक्तिर्यस्मिन् ३८ रामः
पृ६६

569

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना२

२५ इह भूस्यारण्ये २४ हे भगवन् ईदृशं त्वस्तच्छ्रावानकिं विज्ञानीवद्गतिशेषः अतत्त्वमेवविद्धिबुधः सर्वज्ञोपि त्वं योगव
कस्मात्त्वयं नाज्ञोसि २६ २७ इमं मदासपदंसावासभू तं ग्रात एवानुकंप्यलात्सुत्र मिसुक्तिः २८ सतीगोरीवागीश्वरीसती
सरस्वतीभूत्वा ग्रत्र ग्रवसत् ३० सुकुसुमप्रभानैः सर्वजंतुभिर्भूषितं कृतं तदातस्मिंकाले नकारणेन ३१ कीदृशमभव
त्तदेववर्णयति भ्रंगांगनेत्यादि नाहेग्रंगेसुभ योः संबोधनं भ्रंगांगनाजनीनांमनोहरगीतलीलावभेविलोलाः क

घाद्देनोच्चैर्मदीयेन संप्रबुद्धो भगवन्मुनिः सिंहोंबुद एवैणोवडं भांकुलाभ्युवान्च २४ कोभवंता विमैसाद्रू
कासोमौर्माग्रमोगतः केनचाहमिहानीतः कालोयंकश्प्रवर्त्तते २५ तेनेत्युक्तेमयाप्युक्तंभगवद्विद्धिई
दृशं न किंचिदावांबुद्धौपि कस्माज्जातोस्तिनस्वयं २६ इतिश्रुत्वास भगवान्मुनिर्ध्यातिमयोभवेत् ददर्शादित
मखिलं मस्माकंस्वात्मनस्तपा २७ मुहूर्तमात्रेणेवान्च प्रबुध्या आनतोमुनिः श्रूयतामिदम् ग्रप्यमायौ
हिकार्यवेदिनौ २८ यमिमं पश्यथः साधूकदंवतरुपुत्रकं मदासदमरण्यान्याधाम्निक्षामिवसुधितं २९
केनापिकारणेनास्मिन्सतीवागीश्वरीसती ग्रवसद्दृशवर्षाणिसमस्तातु निषेविताः तदातेनेह विस्तीर्ण
णमभवद्वनकाननं गौरीवनमितिख्यातंभूषितं कुसुमतुभिः ३१ भ्रंगांगनाजनमनोहरहारिगीतंलीला
विलोलकलकंठविहंगमजं पुष्पांबुवाहशतचंद्रनभोवितानंराजीवरेणुकणकीर्णदिगंतरालं ३२ मंदा
रकुंदमकरंद सुगंधिनाथांसंस्तच्छसत्कुसुमराशिशशांकनिष्ठं संतानकस्तवकहासविकासकांतमामोदि

लकंठविहंगाः कोकिलायत्रतथासुध्यवर्षिभिः स्रुवाहप्रायैस्तरुभिः शतचंद्रनभोवितानंयत्र ३२ मंदाराणांकुंदानांच
मकरंदैः सुगंधिताः आशादिशोयेन समंतात्सुष्ठुउच्छ्वसत्सुविकसत्सु कुसुमराशिलक्षणेषु शशांकः विवेषु निष्ठायो
स१ भापयासिपत्र ३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ० अनंतरं केनचित्कालेन तेषां मध्ये असौ त्वमेकः श्रीपर्वतं गतः एवं अन्योन्येपि ८ ९ १० वरं श्रेष्ठैः वरैः ते तपस्तपसेवति स्थिताः
५७० षष्ठी चानादरे इति भावलक्षणे षष्ठी ११ धर्मप्रधानकृतयुगं भूमो भुक्त्वा अनुभूय तत तदेतवे ध्यात्वा सुखेः ब्रह्मपुरी
ब्रह्मलोकमिव १२ हे भव्याः इदं वक्ष्यमाणं वरं प्रार्थिताः १३ सप्तद्वीपेश्वरे ति भावप्रधानो निर्देशः प्रकृतयः प्रजाः

कालेनानंतरमसावेकः श्रीपर्वतं गतः स्वामिनं कार्त्तिकेयं चाद्वितीयस्तपसे गतः ८ वाराणसीं तृतीयस्तु
चतुर्थो गात् हिमाचलम् इहैव तत्परे धीरा अस्थुरोसे परंतपन् ९ सर्वेषामेव चैतेषां प्रत्येकं त्वेतदीप्सि
तम् यथा समस्ततेऽद्वीपाभुवोस्याः सामहीपतिः १० अप्यसंपादितं तेषां सर्वेषां मे तदीप्सितम् तपस्तुष्टा
भिरिष्टाभिर्देवताभिर्वरैर्वरैः ११ तपतस्ते ततो याता भ्रातरः सदनं निजम् भूमौ धर्मयुगं भुक्त्वावि
ध्या ब्रह्मपुरीमिव १२ तैर्भवद्भ्यस्तु भिर्भव्य वरदानविधौ तदा इदं वशोघता पलास्प्रार्थिताः स्वेष्ट
देवताः देवस्माकमिमे सर्वे सर्वद्वीपेश्वरस्थितौ सत्याः प्रकृतयः संतु सर्वश्चाश्रमवासिनः १४
तमिष्टदेवता सार्धं मुररीकृत्य सादरम् तेषामयस्त्वेवमित्युक्त्वा जगाम तद्धि मीश्वरी १५ ते ततः सदनं
येतास्तेषामाश्रमवासिनः सर्व एव गताः पश्चादेक एवास्मि नो गतः १६ अहं केवलमेकांते ध्यानैक
गतमानसः वागीश्वरीकदंबस्य तले तिष्ठामि शैलवम् १७ गा २

ताः सर्वे जनाः सत्याः परित्यक्तान्यायाः संतु तथा सर्वेपि सप्तद्वीपवासिनः स्वस्वाश्रमः धर्मेण संतु इदं च वर्णधर्मप्रा
पिनाया अप्युपलक्षणं १४ सा इष्टदेवता तं तत्प्रार्थितमंगीकृत्य जगाम तदंतरे बाणा वा अंगीकृत्य १५ एक एवाहं नोग वामः
तः १६ तत्कुतस्तत्राह अहमिति १७ ५७०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सकलवनसंपत्तिमुपकारणंतदाहतस्मिन्निति तस्मिन्वनेहगर्धदेहागौरीकेनापिकारणवशेनकदंबवागीश्व
रीभूत्वाचिरंउवासतदेववनसंपदाकारणमिसर्पः ३९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेब्रह्म
गीतासुगौर्याश्रमवर्णनंनामएकाशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८१ कदंबतापसेनात्रतद्व्रात्यगणसमागमः सहेमुवत्सा
पानांहेतुसिद्धिश्रवणपिते तस्मिन्वले तरुणेऽस्मिन्नेवमदास्पदेकदंबे १ उत्संगेऽत्रासीनोबालइवपुराणतां
तस्मिन्वनेचिरमुवासहगर्द्धदेहाकेनापिकारणवशेनचिरायगौरी भूत्वाप्रसन्नशशिबिंबमुखीकदंबवा
गीश्वरीशशिकलेवशिवस्यमूर्ध्नि ३९ इतिमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेयोगवाशिष्ठेब्रह्मगीतासुगौर्याश्रम
वर्णनंनामएकाशीत्युत्तरशततमः सर्गः॥१८१ कदंबतापसः तस्मिन्नेवकदंबेस्मिन्वर्षाणिस्वच्छ
रीं४ पादपा स्थितागौजमाप्यहरवामार्द्धमंदिरं १ तत्स्थशाखिनासिक्तोपंकदंबतरुपुत्रकः उत्संगइवचासी
नोनपात्सेवपुराणतां २ ततो गौर्यांप्रयातायांतद्वनंनादशंमहत् सामान्यवनतांयातंजनवृंदोपजीवितं ३
मालवोनामदेशोऽस्तितत्राहंपृथिवीपतिः कदाचित्पक्तराजश्रीर्मुनीनामाश्रमान्भ्रमन् ४ इमंदेशमनुप्रा
सप्तभिः १८ प्तइहचाश्रमवासिभिः पूजितास्यकदंबस्यध्यानस्तिष्ठत्तलेस्थितः ५ केनाचित्वथकालेनभ्रातृभिः
सह भवानभ्यागतः तपोर्थी मिममाश्रमं ६ तपस्विनोह्याविहतेत पानामसदावसत् यथातपस्विनो
पूर्वं
जशंनयात्सेव २ जनवृंदैस्त्तृणकाष्ठफलपुष्पाद्युपहारणोपजीवितंतत् इतरवनसाधारणतां यांत ३ इदा
नीमुनिः संवृत्तांतमाह मालवइत्यादिना ४ ५ ६ अत्रैतेतपस्विनस्तदानयातेनप्रकारेणतपस्विनोभूत्वात्रवसन्
यथाऽन्ये येतपस्विनस्तेषामपिमान्याः एवमेतेभवान्निसर्पः ७ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० लेषांप्रतीनां प्रसयेपुनःस्मरणे सतिताडुःखिताः सत्तोक्षाकारुणंतगऽश्रुकुः किंनामकांतपस्तदाहशतवर्षाद्वापयमिति ३०३१
नि०उ० लेभे प्रतीनां प्रसवं पुनः स्मरणे सतिता दुःखिताः ... आनंदेनमपराणज
५७१ निदाघेनग्रीष्मेण ३२ दत्तपुष्पागौरीपादयोः समर्पितपुष्पांजलिश्चिरंटिकास्ववासिनी ३३ आनंदेनमपराणज
दस्वराज्येज्येष्ठायानामधेयंवा ३४ अमरः मृत्युरहितोस्तु ३५ आस्तष्टेः आदिसर्गमारभ्य प्रवृत्तायाः नियतेराज्ञ

दुःखिताः प्रसवेतेषांच कुत्सादारुणंतपः शतवर्षाद्वापयणंतासांतुष्टाभूत्तेनपार्वती ३० अदृश्योवाचसातासां
555 दुःखिताः प्रसवेतेषांच कुत्सादारुणंतपः

571

दुःखिताः प्रसपेतेषांच कुत्सादारुणंतपः शतवर्षाद्वापयणंतासांतुष्टाभूत्तेनपार्वती ३० अदृश्योवाचसातासां
वाचोतःपुरमंदिरे देवीसपर्यावसरे प्रसेकं पथगौर्य्वरी ३१ देव्युवाच भर्त्रपिमयचालापत्न्यहातांवालि
केवरः चिरंतिष्ठासितपसानिदा घेनेवमंजरी ३२ इत्याकार्ण्यवचोदेव्यादत्तपुष्पाचिरंटिका स्ववास
नानुसारेणकुर्वाणोविश्वरीस्तवं ३३ आनंदमंथरोवाचवचनंमृदुभाषिणी आकाशसंस्थितादेवीमपूरी
वाभ्रमालिका ३४ चिरंटिकोवाच देविदेवाधिदेवेन यथातेप्रेमशंभुना भर्त्रामिमतथा प्रेमसभर्त्तास्तु
ममामरः ३५ देव्युवाच आस्तष्टेर्नियतेर्देवि मर्त्यादमरत्वंनलभ्यते तपोदानैरतोन्यंत्वं वरंवरयसुव्रते ३६
चिरंटिकोवाच अलभ्यमेतन्मदेवितन्मद्भर्तुर्गृहांतरात् मृतस्यमाविनिर्यातुजीवोवाह्यमपिक्षणात् ३७
देहपातश्चमेभर्तुर्यदासादालमंदिरे तदेतद्दत्तिवितिर्वदीयतामंबिकेमम ३८ देव्युवाच एवमस्तुतेलंचपसोलो
कांतरास्थिते भविष्यसिप्रियाभार्यादेहांतेनात्रसंशयः ३९ रो २

राज्ञापाःदा मृत्युमंतुमशक्यत्वात् ३६ क्षणादपिशद्वाच्चिरादपि ३७ ३८ मृ. स्वीयास्तस्याः समीचीनवरया
चनाकुशलतांवुधादेवीस्वयमेववर्षांतरंददातिलोकांतरेसप्तद्वीपाधिपसे ३९ रामः
५७१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१८ मांचैव षड्जयंति १९ २० इहागतो पुत्रांश्चाहं गच्छंते भ्रातः पूर्व मेवदारबंधुभिः संगताः २१ भव तामष्टानामपि
संगमो भविष्यति वसूनां अष्टानां ब्रह्मलोके देवलोके २२ हे आपाङ्गिति रामसंबोधनं २३ २४ एतावदेवासमंजसमसे
वद्धमितिनोपावतत् यतः इदं अन्यदपि संवद्धतरमसंतमसमंजसं मयोच्यते उदाहियते तन्मेमम तत्तः शृणु पतामिति
अथ कालेबहुतास्मिन्तु संवत्सरात्मनि इदं सर्वं वनं छिन्नं जनैः पर्यंतवासिभिः १८ इदं कदंबमम्लानं जन
ताः षड्जपंसलं वागीश्वरी च हमिति मांचैवैकसमाधिकं १९ अपि तं देशमायातो भवंतो दीर्घतापसो
एतत् कथियतं सर्वं ध्यानदृष्टं मयाखिलं २० तस्मादुत्पायहेसाधूनाच्छ तं च हमागतो तत्रैते भ्रातरः
सर्वे संगता दारबंधुभिः २१ अष्टानां भवतां भव्यसदने स्वे भविष्यति महात्मनां ब्रह्मलोके वसूनां निवसं
गमः २२ इत्युक्ते तेन समयाच्छष्ठः परमतापसः संदेहादिदमाश्रयभापात्तिद्रष्ण्यामहं २३ एकेवस
महीपास्ति भगवन्भुरिपंकिल उल्पकालं भवंत्यष्टौ सप्तद्वीपेश्वराः कथं २४ कदंबतापसः असमंज
समेतावदेवनोपावदुच्यते इदमन्यदसंवद्धतरं संशृणु यतां मम २५ एतेषष्ठो भ्रातरस्तत्र तापसा देहसंक्षये
सप्तद्वीपेश्वराः सर्वे भविष्यंति च होदरे २६ अष्टो हीतते महीपीठे ष्वेते ष्वेतेषु सत्स्वसु सप्तद्वीपेश्वराः भू ४८
पा भविष्यंति हि ते कथं नु २७ अस्त्येते पांकिलाष्टानां भार्याष्टकेमनिंदितम् दिगंतराण्यपनियतंता ४७
रात्रकमिवोज्वलं २८ तस्मिंदार्याष्टकेमेते सुयाते सुतपसे चिरं वभूवदुःखितस्त्रीणां यद्वियोगो हि दुःस
र्पः २५ श्लोकद्वयं उत्तरविरुद्धापाष्टुर्वेत्कानुवादः २६ २७ दिगंतराणां प्राच्यादीनां तमात्रकमिवलोकेवित्तं
कौउपमा २८ यद्यस्माद्धेतोः पतिवियोगः अहिरिव दुःसह २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५० निराशौ सतौ परावृत्य स्वगृहमेव गतौ ५१ अतोऽहं वदामि तेषां नैकमेवासमंजसं किंतु असमंजसलक्षाणि गृहमध्ये
सप्तद्वीपराज्यकल्पनेतदंतर्गतगिरिपर्वताद्यसमंजसलक्षाणि कल्पनामायाः नांतरीयकतया प्रसक्तैरितिभावः यथा
गलेगंडस्तत्रस्फोटास्तावत्स्फुटाः स्फुरिता इदं निष्ठोपर्यपि स्थितत्राप्यनिष्ठांतरं तद्वदित्यर्थः ५२ एवमन्यत्राप्यालि
मायामयेजरासमंजसलक्षाणि संभवंतीत्याह चिद्व्योमेति अस्मिन्जगद्रूपे चिद्व्योमसंकल्पाचिते महापुरे

इत्युक्तवंतं तथा वत्सदारो धवधूपतः सम्मानांकुरतस्तावन्मुनिरंतर्द्धिमाययौ ५० अथ तौ पितरौ
तेषां सवधूकौ सदुःखिनौ कृशीभूतौ दीनमुखौ निराशौ गृहमागतौ ५१ अतो वदाम्यहं तेषां नैकंना
मासमंजसम् असमंजसलक्षाणि गंडे स्फोटास्फुटा इव ५२ चिद्व्योमसंकल्पमहापुरेस्मिन्नित्संविचि
त्राण्यसमंजसानि निःशून्यरूपेपिहि संभवंति दृश्येप यथा व्योमनि दृश्यजृंभा ५३ इति श्रीमहारामायणे निर्वा
णप्रकरणे योगवाशिष्ठे ब्रह्मगीतासु सप्तद्वीपेश्वरोपाख्याने सप्तद्वीपेश्वरवर्णनं नाम द्व्यशीत्युत्तरशततमः
सर्गः १८२ कुंददंत उवाच ततः षष्ठो मया तत्र सगौर्याश्रमतापसः तापसंशुष्कदर्भाग्निजरा जरिमूर्द्धजः १ एके
कसप्तद्वीपास्ति वसुधा यत्र तत्र ते सप्तद्वीपेश्वराः अष्टौ भवंति कथमुत्तमाः २ जं १

इत्थं विचित्राण्यसमंजसानि कोटिशः संभवति यथा व्योमनि उत्पात वशात् गंधर्वनगरधूमकेतुकबंधोल्कादि
दृश्यजृंभाः संभवंति तद्वदित्यर्थः ५३ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ब्रह्मगीतासु सप्तद्वीपेश्व
रोपाख्याने सप्तद्वीपेश्वरवर्णनं नाम द्व्यशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८२ विरुद्धवरशापानां चतुराननवाक्यतः सि
द्धियोजयोंतः साराणामिह सम्यङ् निरूप्यते तापनग्रीष्मसंशुष्कं परस्परव्यपितं च दर्भाग्निमिव जटाजर्जरा मूर्द्धजाय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निरवद्यं निर्दोषं जगदानंददा पसमुद्यता ककुभः दिशः ४१ ४२ असमंजसांतरमप्युदाहरति इदमिति आश्चर्यका
र्याणां सत्कर्मफलानामुपरोधकं ४३ वधूभिः स्नुषाभिर्युतौ सहितौ ४४ शरीरपदेन तत्संबंधिपसड़ं स्वल्पदपतेत नैरपेक्ष्ये
एतत्प्रसिद्धं कलापं ग्रामाख्यं तीर्थम् ४५ कार्पण्तः कपिलं ह्रस्वं पुरुषं मार्गे ददृशतुः ४६ तौ प्रष्टानां मातापितरौ जरसा
यः कश्चिदसौ इति शकयातं सुमुनिं प्रनाहृत्य सनमस्कारं पूजास्तवनाद्यादरमकृत्वा प्रवृत्तगमन त्वरयातं दुष

इत्युक्त्वा विरराम भीमौजो पीर्गीर्गगनोदरे मेघमालाध्वनिरिव निरवद्यसमुद्यता ४० इत्यांगनायां भर्तारस्ता
सां कालेन केनचित् ते ककुभः समाजग्मुः सर्वे प्राप्तमहावराः ४१ अथायामपि संजातु भार्यायानिक दंपतिः भ्रा
तृणां बांधवानां च भवल्लभ्यो न्यसंगमः ४२ इदमन्यदद्य पैतेषां समसमंजसमाकुलं शृणु किं कृतमाश्चर्य
आर्य कार्य कार्योपरोधकम् तप्यतात पएतेषां पितरौ तौ वधूयुतौ ती र्थमुन्नाममत्रेणी इष्टं दुःखा
न्वितौ गतौ ४४ शरीरनैरपेक्ष्येण युक्ता एवं हितकाम्यया गंतुं कलापग्रामंतं प्रलब्धं तौ दभूवतु ४५ तौ प्र
पातं मुनिग्राममार्गे ददृशतुः सितम् पुरुषं क पिलं ह्रस्वमसंगच्छो धर्ममूर्तिजं ४६ धूलीलवम
नाहृत्य तं जरसा प्यशक्यं पदातौ जग्मतुस्तेन समुवाचाजितः क्रुधा ४७ स वधूकं महाम् स्वतीर्थ
दारसंयुताः मां दुर्वाससमुल्लंघ्या गच्छस्यविहितानति ४८ वधूनां ते सुतानां च गच्छत स्तपसार्जि
ताः विपरीताभविष्यंति लब्धा अपि महावराः ४९

रि धूलीलवमुद्धनयतौ पदाजग्मतुस्तदातेनापराधे न क्रुधान्वितः स मुनिरुवाच ४७ किमुवाचेत्याह सव
धूकेति अविहिता निनरकृतनमस्कारः ४८ तपसार्जिताः वरा विपरीता दुःखफला भविष्यंति ४९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मणां विरोधपरिहारं वक्तुमुपक्रमते एतस्मिन्निति धर्मतः फलावश्यंभावस्वभावतः एकत्र स्थितत्व चितावद्विन्नाकाशे १० ता
निकर्माणि अधिष्ठातस्तत्फलप्रदा देवास्तद्रूपाणि मूलापेटकं स्वस्वानुकूलसम्पुटपतित संपुटं पृथक् पृथक् करि
ष्यति एवं संपुटीभूता वराः शापाश्च पृथक् पृथक् शरीराणि करिष्यति ११ तेषां वैषम्येदमाद वराइति गमिष्यंति प्राप्स

नि॰
एतस्मिन्नंतरे तेषां तौ कर्माणि धर्मतः एकत्र संघटिष्यंति वरशापात्मकानि खे १० कर्माणि तान्यधिष्ठातृदेव
रूपाणि पेटकं वरशापशरीराणि करिष्यंति पृथक् पृथक् ११ वरास्तत्र गमिष्यंति सुभगाः पद्मपाणयः अब्जदृशः
पुधाश्चंद्रधवलांगाश्चलभुजाः १२ शापास्तत्र गमिष्यंति त्रिनेत्राः शूलपाणयः भीषणाः कृष्णमेघा भा द्विभुजा
कुमुखाः १३ वरावदिष्यंति सुदूरे गम्यतां शापाः कालोऽस्माकमुपागतः ऋतूनामिव तन्नामकः समर्थोऽति
वर्तितुं १४ शापावदिष्यंति गम्यतां हे वरा दूरं कालोऽस्माकमुपागतः ऋतूनामिव तन्नामकः समर्थोऽति वर्ति
तुम् १५ वरावदिष्यंति कृता भवंतो मुनिना वयं दिनकृता कृताः मुनीनां चाधिको देवो भगवंतं पुरा यतः २६
प्रवदत्सु वरे – वं शापाः क्रुद्धधियो वरान् विवस्वता कृता यूयं वयं रुद्रांशतः कृताः १७

ति १२ दुर्वासो रुद्रांशत्वेन तदीयत्वात् दुष्कर्मफलदानोन्मुखत्वेन घोररूपत्वाच्च त्रिनेत्राः शूलपाणयः १३ ऋतूनां
वसंतादीनामिव १४ १५ तत्र वराः मूलाधिक्यात्स्वाधिक्यं दर्शयंति भवंत इति यतो भगवंतं सूर्यं भ्यः पुराधाता प्र
सृजदिति शेषः १६ इत्युक्तावप्रो यतानि सुपां सुलुगिति छांदसो डादेश स्तातापिंडानामितिवत् अंगाणि त्रिशूला
श्राणि १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्वितीयं पञ्चमाहयस्येति तृतीयं पञ्चमाहयैरिति शीतलच्छायास्तापतां ग्रीष्मातपतां कल्प गच्छति ४ एकस्यैव फलस्य वरशा
पोभयफलत्वं अशक्यत्वाद्दुष्करमित्याह विरुद्धौ वरशापफलतावच्छेदकौ शुभत्वधर्मौ एकत्रैव भामिनि पृथक् शक्या स्थि तिं
कथं गच्छतः एकधर्म्याश्रितत्वासंभवोपपत्योर्द्वयोः परस्पराश्रितत्वमस्तु तत्राह आधार एवेति ५ सर्वेषां प्रश्नानां कथा
शेषवर्णनस्थले नैवोत्तरं कं दंवतापस उवाच संपश्यसीति हे साध्वि एतेषां किं विरुद्धमसमंजसं पश्यसि अनंतरं यच्छतं

यस्य जीवस्य सदनान्नास्ति निर्गमनं बहिः स करोति कथं सप्तद्वीपेशत्वेन दिग्जयम् ३ ये वैर्वरा वरादे दत्ताः शापैस्ते
तद्विरुद्धताम् कथं गच्छति गच्छति कथं पश्चापाहिता पताम् ४ मिथो शक्याः कथं धर्मौ स्थितमेकत्र गच्छतः आ
धार एवाधेयत्वं क रोति कथमालनि ५ गौर्याश्रमतापस उवाच संपश्यसि किं मेतेषां भो साध्वि अस्मत् एवनंतरं
अष्टमेस्मिन्नु संप्राप्ते तं प्रदेशं सबांधवं ६ इतो भवंतौ तं देशमासाद्य स्थलस्थसंस्थितौ स्ववंधुस्थलसंस्थानौ कं
चित्कालं भविष्यतः ७ ततस्ते चोपरिष्यांति क्रमशो गच्छे बांधवोपकरिष्यांति ते वां देहं स्तदग्निसात् ८ तेषां ते संविदा
काशाः पृथक् पृथगवस्थिताः मुहूर्तमात्रं स्थास्यंति सुप्तस्याजडा इव ९

भ्रातरः २

तच्छृणु तेनैव ते समाधानं भविष्यतीति भावः अद्यतनवासरादष्टमेस्मिन्नेव वासरे संप्राप्ते सति भवंतौ तमस्पुरप्रदे
शं स्वबांधवसहितं प्राप्स्यथ इति शेषः ६ ७ तदग्निसात् तैस्तैः राहितायेऽन्यपक्षं तदधीना न अंसेषु मिस्रा तदग्निपुदा
हेन संस्करिष्यंतीति यावत् ८ संविदाकाशा जीवाः ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवोपपादयति वरस्येत्यादिना ३० वरस्य हि फलं सुखभोगायतनं देहं तत्र विज्ञप्तिमात्रस्य कलनात्मकं कचनं ततः
सैव विज्ञप्तिर्देहाकारा भूत्वा देशकालादिकल्पनाशतभ्रमैस्तत्तद्भोग्यप्राप्त्या स्यात्मानुभवति तत्रादनीयमिति ३१
तत्र शास्त्रीयतपःकालिकदृढसंकल्पवशीकृतत्वाद्दातृसंविदात्मना गृहीतत्वाद्दाकल्पनाच्चित्कालांतरे फलाव
स्थायाः सम्यक्स्फुटतापुष्टाय दातृदातृसंवित्तिः सारा ३२ तत्कुतस्तत्राह यदेवेति ३३ ३४ तत्रापि शास्त्रीयत्वेन शुद्धत्वे

वरदस्य हि या संविद्वरो दत्त इति स्थिता सैवाविनिमयाल्लब्धो वरोयमिति तिष्ठति ३० विज्ञप्तिमात्रकचनं दे
हं सैव फलं ततः पश्यत्यनुभवत्यत्ति देशकालशतभ्रमैः ३१ वरदात्मा गृहीतत्वाच्चित्कालांतरसंभृता
यदा तदातः सारा सा दुर्जया न तु शापजा ३२ वरप्रदानं वरदैर्वरदानां वरार्थिभिः यदा सुचिरमभ्यस्तं व
राणां सारता तदा ३३ यदेव सुचिरं संविदभ्यस्यति तदेव सा साङ्गमेवानुभवति भवत्याशु च तन्मयी
३४ शुद्धानामपि शुद्धैव संविज्जयति यत्संविदा अशुद्धानां तु शुद्धैव कालात्तासाम्यं न विद्यते ३५ दा
रुणांशेनापि यो ज्येष्ठो न्यायस्तेनावपूर्यते नाप्यन्यायांतरं किंचिल्कर्तुमुत्सहते मदं ३६

प्राबल्याधिक्यमित्याहुः शुद्धानामिति संविदामिति निर्धारणे षष्ठी अतः फलेपि साम्यं न विद्यते ३५ ज्येष्ठत्वा
दपि वरसंविदः प्राबल्यमस्तीत्याहुः दारुणांशेनापीति ज्येष्ठस्यासंजातविरोधित्वेन सम्यङ् विरुद्धत्वादितिभावः
अप्रमाणतस्यापि ज्येष्ठत्वं बाध्यत्वे तत्र यथा रजतभ्रमस्य प्रमाणदृढीकृतेत्वर्थे अनपेक्षितस्य ज्येष्ठत्वं बाध्य
त्वं तत्रमिति प्रसिद्धं न्यायांतरं न किंचिन्मदं शापप्राबल्यं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः ३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१८ अतः प्रमाणपूर्वकसम्यग्विचारेण प्रमेयीकृतस्याध्यवसितस्यार्थस्य निश्चयम् १९ पापतां अनुचितकारितां तदेवाहो
कर्त्तव्यमिति शेषः २० २१ २२ गतिः शरणं २३ २४ शास्त्रानुसारदृढाभ्यासो मयकृतं पदार्थं तेऽप्रतः सारात्तेजयति अन्वि
ष्यतां पर्यालोच्यतां म् २५ उदरं प्रविष्टा इति कनाक्तिः परस्परतः पर्यालोचितवन्त इति यावत् २६
देवानामधिको रुद्रो रुद्रांशप्रभवो मुनिः इत्युक्त्वा प्रोद्यताः तेषां चक्रुः अगाणगाइव १८ शापे पूर्धतः अङ्गेषु
वराद्दमरातिषु विहसन्तः प्रवदन्ति प्रमेयीकृतनिश्चयं १९ हे शापाः पापतां सत्का कार्यस्यां तो विचार्यतां
ल ३ यत्कार्यं कीहास्यांते तदेयादौ विचार्यतां २० पितामह पुरं गत्वा कलहांते विनिर्णयः कर्त्तव्योस्माभिरेतत् किं मा
दीनेह विधीयते २१ शापैर्वरोक्तमाकर्ण्य वाटमित्युररीकृतं कोनगच्छन्हातिमूढापि वाक्ययुक्तिसमन्वितं २२
ततः शापा वरैः सार्द्धं यायास्यंति ब्रह्मणः पुरं महानुभावा हि गतिः सदा संदेहनाशनं २३ प्रणामपूर्वं तत्सर्वं यथा
कृतं परस्परं ब्रह्मणे कथयिष्यंति श्रुत्वा तेषां सवदंति २४ श्रीब्रह्मोवाच वरशापाधिपाभो भो यतः साराज
यंति ते केतः सारा इति मिथोनूनमन्विष्यतां स्वयं २५ इति श्रुत्वा प्रविष्टास्ते सारतां समवे त्वितुम् वराणां
हृदयं शापाः शापानां हृदयं वराः २६ ते परस्परमन्विष्य स्वयं हृदयसारतां ज्ञात्वा च समवायेन प्रवदंति
पितामहं २७ शापावदंति ज्ञिताप्रजानाप्यमयनोतः सारावयं यतः अतः सारा वरास्तव जूतिभाइ वान्वलाः
२८ वयं किलेमे भगवन्वराः शापास्त्रसर्वदा ननु संविन्मया एवं देहोन्योस्माकमस्तिनो २९
समवायेन परस्परैकम्यसलक्षणेन मिलनेन: २७ २८ तत्र संविदो दृढाभ्यासेन पदाकारदार्ढ्यं तेषां भावल्पमि
तिवक्तुं मूलसंविदं दर्शयति किलेति देहस्वरूपं २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शापस्थाने निविष्टाः शापस्थानकाः पलीवताः ब्रह्माणं प्रतिवदिष्यंति किंतदाह सप्तद्वीपेशेति हे देवेश भाविसप्तद्वीपेशत्वेना
भिमतानां एतेषां जीवानां शवसद्मनो वहिर्निर्याणं वपनं विघ्नः अस्माभिस्तन्निरोधादिसर्गः अथकूपात्कूपात्
४२ ४३ नशिवायस फलत्वापपरादेश्यंत दादिश आज्ञापयेसर्गः ४४ भवतां सर्वेषां कामः संपन्न एव ४५ कथं संप
न्नस्तत्राह ब्रजतेति पूर्वएत स्वस्वापे दालं ब्रजत यावत्यतो भवतां चिरं नष्टो परस्परे ह्यविरहे पते उच्चोत्तरोमरणो
तरद्वाणा देवचिरापस्वसदने एव सप्तद्वीपेश्वराः सन्तः स्थिताः ४६ तदेवस्पष्टमाह मनंतरमिति ४७ भूतपस्तत्त

पेशजी १ शापस्थानका वदिष्यंति सप्तद्वीवानां निर्याणं शवसद्मनः देवेश विघ्नो नवयं मंथकूपादिवांभसां ४२
सप्तद्वीपेश्वरानेतानिमेवद्वीपेषु सद्मसु कारयंति चरावर्या वीराद्दिग्विजयं परणे ४३ तदेवमनिवार्ये स्मि
रोधेवि २ न्विबुधेश्वर यदनुष्ठेयमस्मा भिस्तदादिशाशिवायनः ४४ ब्रह्मोवाच सप्तद्वीपेश्वरवराऽहरोधवराश्च
हे कामः संपन्न एवेह भवतां भवतामपि ४५ ब्रजते तदपेद्दालं यावन्नेष्टावपि द्वाणात् चिरं चिरापसदनेस
575 प्तद्वीपेश्वराः स्थिताः ४६ समनंतरमेवैते देहपाताल्वसद्मसु सप्तद्वीपेश्वराः सर्वे संपन्नाः परमं वयः ४७
सर्वेश्वरा वदिष्यंति कुतो भूमंडलान्यष्टौ सप्तद्वीपानि भूतयः एकमेवेह भूपीठं श्रुतं दृष्टं च नेतरत् ४८
कथं चैतानि तिष्ठंति कस्मिंश्चिद्गृहकोशके पद्माद्मकोशकेस्थंगे कथं मांति मतंगजाः ४९ ब्रह्मोवाच
युक्तं युष्माभिरस्माभिः सर्वं व्योमात्मकं जगत् स्थितं चित्सरमायेवं ततः स्वप्नोनुभूयते ५०

दैश्वर्याणि च कुतः श्रुतश्रुतिषु प्रसिद्धं दृष्टलोकेपि प्रसिद्धम् ४८ ४९ स्वप्नवदेवाविरुद्ध मेतदित्युत्तरमाह युक्त
मिति यतो युष्माभिरस्माभिः अस्मत्सर्वसमष्टि युक्तं सर्वं जगत् व्योमात्मकं सच्चित्सरमायेवं ततः स्थितं अतः स्वप्न एवा
नुभूयते अतस्तत्परमाणोरणंतस्थे स्वगृहे दरे भातीति परेणान्वयः ५० रामः ५७५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अतएव यत्र विरुद्धकर्मणोर्वरशापयोर्विप्रमाणाभासादिसाम्यं तत्रोभयमिश्रमेव फलं भवतीत्याह समेनेति शुभाशुभोभयका
दिस्थं यथा मनुष्यदेहः यत्रैककाले भिन्नदेशभोग्यौ समौ वरशापौ तत्र विपाकद्वयमाख्यानोक्तन्याये नोपाधेर्विभागेनैके
व जीववपुष्य [illegible] देहभेदेनद्विरूपतामापद्यत इत्याह सत्तामात्रमिति यथास्य प्रद्युम्नात्मिका चितद्वारवासिजनदेहभेदेन
विभागमिवापद्यते तद्वत् ३८ धात्तः पुरतः स्वेवांतलोजारधार्ष्ट्यमनुचितमनुचिंत्याह शिशुर्द्वितमिति यत् तत्वत्राणवाशि
ष्ठितं तत्रैव वपुरः पुनःपठितं धार्ष्ट्यावहत्वात्सती पंप्रतिकूलमितिनः धार्ष्ट्यापराधं दातमस्व अप्रतस्तेनमोस्तु वयं शी
समेनोमे यकोटिस्थं मिश्रवस्तु भवेत्समं वरशापतित्यासेन द्वीरमिश्रंय याषपः ३७ समाभ्यां वरशापाभ्याम
यवा द्विद्विरूपतां स्वयमेवानुभवति स्वप्नेष्विव पुरात्मिका ३८ शिशुर्द्वितं त्वत्तराबेति यत्तदेवत वप्रभो पुनःप्र
तीपं पठितं शीघ्रं यामो नमोस्तु ते ३९ इत्युक्त्वा सस्वयं शापः क्वापि शापगणोपयौ प्रशांतेति मिरेदृष्टे यो मिथ्या
केशोंडूकं यथा ४० अथान्यो वरपूजोत्रऽहनिर्गमरोधकः स्थानिस्थानमिवादेशः समानोर्थो भिरूक्ष
त ४१
घ्रंस्वस्थानं यामः २१ स्वयमेवस्वाढ्यायाप्रयासकारिणं स्वमोर्ध्वे [illegible] स्वाय कं लज्जया शापतीति स्वयं शापस्तथापि विथःस
न क्वापि ययो यथा दृष्टे स्तिमिररोगे प्रशांते व्योम्नि भ्रांतिकृतं केशोंडूकं क्वापि यातितद्वत् ४० एवं दुर्वासःशापे बुगते
शुभ्रअन्यः सप्तद्वीपाधिपत्वादिरूद्धस्तेषां ऽहान्निर्गमस्यारोधकः अन्यस्तद्वाक्याभिधादत्तो गौरीवरः दृगोदेव्याकरणप्र
क्रियायां आदेशः स्थानिस्थानमिव स्वपैर्वरैः सह विवादार्थं शापस्थानं अभवृद्धरपत्र यतः सोपि समानः अर्थस्तु
ल्यकालं विरुद्धं फलं यस्यास्तथाविधिः ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰

नि॰उ॰ तेषां प्रत्येकं चरित्रभेदक त्यनामाह तेषामित्यादिना ५६ ६० ६१ शैलेंद्रस्याशिरःशिखरं तत्र तापाः पुष्पीः क्रीडासरोवरे

५७६ ६२ सप्तद्वीपाहृतमार्द्दिभिर्विवर्द्धिते ६३ द्वीपांतचारिणा मार्त्यासहयो युद्धं उद्यतः उद्धतेरुत्साटितैर्दिगंदन्तिदंतैः प्राक्

ष्ठाः कुलाचला वर्षवर्षतापेन तथाविधः सन् ६४ गोमेदध द्वीपकस्तद्वसतिः समानेतुं जिलापरिणेतुं वशात्काम

वशात् कंपती शत्रुदेशान्वाधमानासेलापस्य यः प्रागभ्रातृणामष्टमोऽभवत् ६५ धनभूमिर्निधानस्थानं

तेषां कश्चिज्जहस्यांतरे वतारूपसुंदरः उज्जयिन्यां महापुर्यां राजधान्यां स्वस्थितः ५६ शाकद्वीपासदः

कश्चिन्नागलोकजिगीषया विचारलब्धिजठरे सर्वे दिग्विजयोद्यतः ६० कुशद्वीपे राजधान्या निराधिः

576 सकलप्रजः कृतदिग्विजयः कश्चित्सुरकांतावलंवितः ६१ शाल्मलिद्वीपशैलेंद्रशिरःपुष्पीसरो वरे ज

लनीलारतः कश्चित्सुहविद्याधरीगणैः ६२ क्रौंचद्वीपे हेमपुरे सप्तद्वीपविवर्द्धिते प्रवृत्तो वाजिमेधे

न कश्चिद्युद्धं दिनाष्टकं ६३ उद्यतः शाल्मलीद्वीपे कश्चित् तद्वीपांतचारिणा यो युद्धमुद्धता दोर्दंति

दंतात्कृष्टकुलाचलः ६४ गोमेदद्वीपकः कश्चित्पुष्करद्वीपराट्सुताम् समानेतुं वशाद्यातिकंपतस्तेनोष्ट

मोऽभवत् ६५ पुष्करद्वीपकः कश्चित् त्लोकालोकाद्रिभूभुजः दूतेन सहनिर्यातो धनभूमिदिदृक्षया

६६ प्रत्येकमित्थमेतेषां द्वीपद्वीपाधिनाथताम् कुर्वतां स्वर्गृहाकाशे ईप्सासप्रतिमोचितां ६७ सत्काभिमा

निकाकाराद्विविधास्तेवरास्ततः तत्संविभ्रेर्गृहेष्वंतरेकतारवानिकैरिव ६८ पश्यंति ते भविष्यंति संप्रा

प्ताभिमताश्चिरं सप्तद्वीपेश्वरास्तुष्टानन्वष्टा वपितु षिमत ६९

तादिदृशा ६६ ६७ सक्तश्चाभिमातिकाकारः आतिवादिकदेहाकारेपि येस्तथाविधाः संतः तेषां श्रेष्ठानां जीव रामः

संविभ्रेरेकतां पश्यंतीति परेणान्वयः ६६ तुष्टिमत् राज्यप्राप्त्येत्यर्थः ६८ ५७६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्किं आश्चर्यं अपूर्वं कः स्मयो विस्मयः ५१ स्वप्नसाम्यमेव दर्शयन्नुक्तं स्फुटयति मृतेरित्यादिना ५२ यदिदं जगत्त्वं भाति
तत्त्वं चिदेव यतश्चिन्मात्रमेव तद्भाति अतो न कश्चिज्जगन्मूर्तिमानस्ति यद्गृहे न मायादित्यर्थः ५४ तान् प्राक्कल्पिता
नाधिभौतिकभ्रांतिमयान् देहकान् तत्त्वविचारेण संसज्य आतिवाहिकदेहिनः संतः अजं प्रणम्य आविरोधात्समसां
कृत्वा तन्मनः कल्पितसप्तद्वीपे तत्र देवानां गृहकोशान् जग्मुरिति परेणान्वयः ५५ ५६ यावदिति संकल्पेन ऽच्छो

भाति यन्परस्याणोरंतस्य स्वगृहोदरे स्फुरितं तत्किमाश्चर्यं कः स्मयः प्रकृतेः क्रमे ५१ मृतेरनंतरं
भाति यथास्थितमिदं जगत् शून्यात्मैव घनाकारं तस्मिन्नेव दारेण्वितः ५२ अणावपि जगद्भाति यत्र
तत्र गृहोदरे सप्तद्वीपा वसुमती किं चाणीति किमद्भुतं ५३ यद्भातीदं च चित्तत्त्वं जगत्त्वं न जगत्क्वचित्
चिन्मात्ररेमेव तद्भाति शून्यत्वेन यथांबरं ५४ इति ते ब्रह्मणा प्रोक्ता वरदेन वरास्ततः तानाधिभौतिकभ्रां
तिमयान् संत्यज्य देहकान् ५५ प्रणम्याजं समं जग्मुरातिवाहिकदेहिनः सप्तद्वीपे च देवानां गृहकोशा
न्कचज्जनान् यावत्ते तत्र संपन्नाः सप्तद्वीपाधिनायकाः अष्टावपीष्टा पुष्टानां दिनाष्टक महीभुजां ५
७ ते परस्परमज्ञाता अज्ञाश्चान्योन्यबांधवाः अन्योन्यमंडलगा अन्योन्याभिमते हिताः ५८

भ्रातरः तत्र गृहे इष्टैर्यज्ञादिसत्कर्मभिर्वधुजनैश्च आपृष्टानां जगद्दष्टकभेदेन ब्रह्मदिनाष्टके आदिमहीभुजां
स्वायंभुवमनूनां कुले इति शेषः सप्तद्वीपाधिनायकाः संपन्ना इत्यर्थः ५७ प्रत्येकं भ्रातृत्वसहित्वकल्पनादन्योन्य
बंधवः राज्यभेदेन सर्वेषां आधिपत्यांशे लक्षाः अत एवान्योन्याभिमते हिता न तु विरुद्ध वेष्टाः ५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नसुषुप्तवद्विस्मृततथार्थस्वभावात्मनिजं अज्ञातं वपुः स्वरूपमेव ६ अतो न विरोध इति दर्शयति सस्पंद इति स्वभावः सन्मात्रा
त्मकल्पितार्थगतोपि तत्तथैव बोध्य इत्यर्थः ७ सर्वात्मकस्य चिति विद्यमानत्वेनापि न सर्गादिस्वभावाः नापि तत्कृता अर्थाः ८ नन्व

असत्स्वेषु पदार्थेषु पदार्था इति भांति यत् चित्त्वं स्वमसुषुप्तात्मतत्तस्माद्धि निजं वपुः ६ सस्पंदोपि हि निःस्पंदः पर्व
तोपि न पर्वतः यथा स्वप्नेषु चिद्भावः स्वभावोर्थगतस्तथा ७ न स्वभावा न चैवार्थाः संति सर्वात्मको चिते स गिरौ
क्वचितं रूपं यथा तत्तथास्थितं ८ न च नाम परं रूपं कचना कथं तात्मकं इमात्मानं चिद्व चिद्व्योमास्थित
मित्यं हि केवलं ९ एकैव विद्य था स्वप्ने सेना योजनलक्षतां गतेवाद्यैव काचेति तथैवासौ पदार्थता १०
यत्स्वतः स्वात्मनि स्वच्छे चित्त्वं कचकचायते तत्तेनैव तदाकारं जगदित्यनुभूयते ११ असत्यपि यथाव
न्हावुष्णत्वं विद्धि भासते संचिन्मात्रात्मके व्योम्नि तथार्थाः स्वस्वभावकाः १२ असत्यपि यथा स्तंभे स्वप्ने
स्वेस्तंभता विदः तथेदमस्या नानात्वमनन्यदपि चान्यवत् १३ आदिसर्गे पदार्थत्वं तत्स्वभावाद्यमेव च
चिद्व्योम्ना यद्यथा बुद्धं तत्तथाद्यापि विंदते १४ पुष्पे पत्रे फले स्तंभे तरुरेव यथा ततः सर्वं सर्वत्र सर्वात्मपर
मेव तथापरं १५ परमार्थाविरांभोधावापः सर्गपरंपरा परमार्थमहाकाशे अनन्यतां सर्वसंविदः परमार्थ
स्य सर्गश्च पर्यायौ तरुवृक्षवत् बोधादेतदबोधात्तु द्वैतं दुःखाय केवलं १७ परमार्थे जगच्चेदमेकमिले
वानश्वयः अध्यात्मशास्त्रबोधेन भवेत्सैषा हि मुक्तता १८

इमात्मनाप्यचिद्व ९ १० ११ स्वप्ने असत्यपि वन्हौ स्वप्नविदेव यथा उष्णत्वं भासते १२ १३ कथं तर्ह्यर्थक्रियानिय
तिस्तत्राह आदिसर्गे इति १४ तथाप्यपरं जगत् १५ सर्वसंविदः सर्गः प्रतिभावः १६ १७ १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उक्तं संगृह्योपसंहरति इतीति उक्तप्रकारं सप्तद्वीपाधिपसंतपोभिः प्रविकसितः पूर्वोदितवरः क्रियार्थो येषां तथाविधा एते कोभ्रातरः प्राप्स्यंति विदः प्रसक्तचैतन्यस्यांतर्हृदि निश्चयात्मना यत्स्फुरति तद्देववाह्येन तदुचिततद्योजयादिकर्मभिः केनी संकिलेति प्रसिद्धौ ७० इति श्री वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे अशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८२ ॥ हंसांतर्जगत्सृष्टौ संभवत्यपि कोटिशः यतोऽप्रबुद्धचिन्मात्रं तथा भातीति वर्ण्यते ॥ हे भुशुंड्याकाशेऽत्ताः प्रत्येकं पंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभुवः कथंमाताः इति मया पृष्टः असौ कदंबवनतापसः इति वक्ष्यमाणमुत्तरमुक्तवान् १

इत्येते प्रविकसितोदितक्रियार्थाः प्राप्स्यंति प्रविततबुद्धयस्तपोभिः अंतर्यत्स्फुरति विदस्तदेववाह्येनाधुंकेस्तदुचितकर्मभिः किलेति ७० इतिश्री योगवाशिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे द्वीपसप्तकाख्यवर्णनं नामाशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८३ कुंददंत उवाच इत्युक्तवानसौ पृष्टः कदंबतलतापसः सप्तद्वीपा भुवो दृष्टाः कथं भाता गृहे त्विति १ कदंबतापसः चिद्धातुरीदृगेवायं यदेव व्योमरूप्यपि सर्वगात्रे प्रपन्नास्ते तत्र तत्रात्मनि स्वयं २ आत्मानमित्थं त्रैलोक्यरूपेणान्येन वा निजं परिपश्यति रूपं स्वमसज्जं नेव स्वात्मकं ३ कुंददंत उवाच एकस्मिन् विमले शांते शिवे परमकारणे कथं स्वभावसंसिद्धा नानाता वास्तवी स्थिता ४ कदंबतापसः सर्वं शांतं चिदाकाशं नानास्तीह न किंचन दृश्यमानमपि स्फारमावर्त्तादिमिव पयसि ५

व्योमरूपी प्रपंचशून्योऽपि आत्मानं त्रैलोक्यरूपेण अन्येन सुप्तभूतपंचरूपेण वा स्वरूपममलजं देव परिपश्यतीति द्वयोरन्वयः २ ३ एकत्र नानाता विरुद्धेति शंकार्थः ४ न वास्तवी यं नानाता किंतु भ्रांतिकृता सर्वं कस्मिन्नपि चंद्रे द्वित्ववद्विरुद्धे साश्रयेनोत्तरमाह सर्वमिति ५

चि२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्थितिरपि तेषां यथासंवेदनमेवानिस्पंदाच्चिदधिष्ठानकलादेव सर्वाः द्रव्यशक्तयो पि स्वास्वपादन्न चलंति न ह्रसंति न्वे
साह निःस्पंदा इति मनस्कारः मानसो द्वैताकारग्रहस्तद्रहिताः २७ इत्थं च जगत्प्रातिभासिकमेव प्रतिभासमात्राधी
नसत्त्व सिलादिसाशयेनाह अविद्यमानमेवेति २८ खलु यतः स्वप्नवदेव हर्षामर्षविषादोत्था विचित्राः स्पंदाः तयो
दृश्यंते २९ स्वभावगत्ता ने स्वरूपेण निष्ठानिक्षेपशक्तिस्तन्मात्रेणैवापुनात्मा धूतस्य जगज्जालाकारा चमत्कृतिर्यस्य
पा१ तथाविधस्य चित्तद्वारणस्य सत्त्वगुणेन नभःप्रकाशेन मरीचेः रजोगुणेन नभःपांसुपटलस्य तमोगुणेन नभ आत्मा

चिन्मात्रैकात्मसारत्वा यथासंवेदनं स्थिताः निस्पंदा निर्मनस्काराः स्फुरंति द्रव्यशक्तयः २७ अवि
द्यमानमेवेदं दृश्यते यानुभूयते जगत्स्वप्नवदाशेषं स्तरुद्रोपेंद्रपद्मजं २८ विचित्राः खलु दृश्यं
ते चिज्जले स्पंदरीतयः हर्षामर्षविषादोत्थे जंगमस्थावरात्मनि २९ स्वभाववा ता धूतस्य जगज्जा
लचमत्कृतेः हा चिन्मरीचिपांस्वभ्रनीहारस्य विसारिता ३० यथा केशोंडुकं व्योम्नि भाति व्यामल
चक्षुषः तथैवेयं जगद्भ्रांतिर्भासना त्वविदांवरे ३१ यावत्संकल्पिते तावद्यथा संकल्पितं त
था यथा संकल्पनगरं कचतीदं जगत्तथा ३२

वरणेनाज्यप्राधान्येन अभ्रनीहारस्य स्वरूपेन भसि विसारिता विस्तारशालिता हा इति खेदे कीदृशजननमरण
घनर्षसहस्रकोत्यात्मना संपन्नैः सर्पैः पांसुरेव पांसुता लब्धा अपिदं सा अशंवद्भूकरपां शावइति कोशप्र
सिद्धेः ३० अनात्मविदः अज्ञानावृत्तचित्तदृष्टेः अंबरे स्वात्माकाशे ३१ तस्याप्रकालप्रकारमवस्थासंक
ल्पानुसारेणैवेत्याह यावदिति यथा येन येन प्रकारेण ३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथमेकं तत्राह संकल्पस्येति १९ सर्वशब्दानां तन्मात्रनिष्ठत्वान्न निवर्तत एव वा २० सदेवासदाभासं तदेजति तन्नैज तीत्य
दिक्श्रुतेरिति भावः २१ प्रवृत्तिः सर्गः निवृत्तिः प्रलयः २२ २४ मूलकाबीजभूताः प्रलयाः सर्गकाश्च २४ कथं भातीत्तदा
ह द्रवे इति यद्यथा दध्यादि द्रवे शर्करादि द्रव्यांतरं श्लिष्टं मि लितं सत्स्वस्यैककार्ये यद्वा पाकार्यांतरं रुचि पुष्टि
पित्तोपशमादिकार्यं तस्माद्दीपेत् तथा भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तः करणे अभिव्यक्तात्मा च्चित्सारं वाह्ये च दृष्टा दिह्वा

संकल्पस्य वपुर्ब्रह्म संकल्पकचिदाकृतेः तदेव जगते रूपं तस्माद्ब्रह्मात्मकं जगत् १९ यतो वाचो निवर्तं
ते नूनं निवर्तत एव वा विधयः प्रतिषेधाश्च भावाभावदृशस्तथा २० अमौनं मौनजीवा लयसाधाण वदासनं
यत्सदेवासदाभासं तद्ब्रह्माभिधमुच्यते २१ सर्वस्मिन्नेकवस्तुघने ब्रह्मण्येव तिरामये कां प्रवृत्तिर्निवृत्तिः
काभावाभावादिवस्तुनः २२ एकस्यामेव निद्रायां सुषुप्तस्वप्नविभ्रमाः यदाभांत्यविच्छिन्नायां चित्रा
इव निरंतराः २३ एतस्यां चित्स्वसत्तायां तथा मूलकसर्गकाः बहवो भासश्चित्रायां चित्रा इव निरंतराः
२४ द्रवे द्रव्यांतराश्लिष्टं यत्कार्यं तस्माद्दीपेत् तद्वदंतस्तथाभूतचित्सारस्फुरणं मिथः २५ सर्वे पदा
र्थाश्चित्सारमात्रमप्रतिघाः सदा यथा भांति तथा भांति चिन्मात्रे काल तावधात् २६

रानिर्गलस्य घटाद्याकारवृत्तिश्लेषात् श्लिष्टं घटपटादि तत्तद्विषयांतराधिष्ठानचिदावरणभंगेनामिथ्या स्त्रिपुटीस्फु
रणं आक्षिपेदित्यर्थः २५ अत एव घटपटाद्यर्था अपि स्वाधिष्ठानचिदधीनसत्तास्फुर्तिकत्वात्तत्सारमात्रमित्याह
सर्वे इति यथा सर्गादौ भांति तथा इदानीमपि भांति २६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
५७८

नस्मरणाधीनोधातुःसंकल्पःकिंतुदिव्य ज्ञानेनातीतानागतसर्ववस्तुदर्शनाधीनःसर्ईद्लोकमनुसृजाइतिसइमान्
लोकानसृजतेत्यादिनातःअस्मिन्नेवेदानींसर्वमतीतानागतंजगदपूर्वमिवदृश्यते दृष्टानुसारिणी
चचिद्विवर्तरूपासांकाल्पकीसृष्टिःप्रवर्तते तत्रैवेदंमयाप्राग्दृष्टमित्यप्यभ्यसते कश्चिदतितापसःसमाधत्तेअ
पूर्वमित्यादिना ५० यतःकदाचिन्मृद्धातंकदाचिद्भाते ५१ दर्शनासामर्थ्येहिस्मृतिःकल्प्येततत्त्वनेकल्पनामा
त्रेणदर्शनसमर्थायाश्चितःस्मृतिकल्पनादर्शनादित्याह चित्प्रसादेनेति ५२ अतएवगुणदोषाद्यस्मरणा

तापसः अपूर्वंदृश्यतेसर्वंस्वप्नेस्वमरणंयथा प्राग्दृष्टंदृष्टमित्येवाभ्यासतःस्मृति ५० चित्ता च्चितो
579 न्मिकचतिजगत्संकल्पपत्तनं नसन्नासदिदंतस्माद्भातामातंयतस्ततः ५१ चित्प्रसादेनसंकल्पस्व
माययातुमपते शुद्धसं [illegible] चिद्व्योमसंकल्पपुरंमास्समर्पिताकथं ५२ हर्षाहर्षविनिर्मुक्तेदुःखेनचसु
खेनच प्रकृतेनैवसार्गेयाज्ञेनाक्रौरिवगम्यते ५३ निद्राव्यपगमेस्वप्ननगरेयाद्दृशास्मृतौ चि
द्व्योमात्मपरंविद्धिताद्दृशंत्रिजगद्भ्रमं ५४ संविदाभासमात्रंयज्जगदित्यभिशब्दितं तत्त्वंविद्व्योमसं
शांतंकेवलंविद्धि नेतरत् ५५ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वतश्चयत् सर्वंसर्वत्र यासर्वंतत्सर्वं
सर्वदास्थितं ५६ यथेयंसंस्थिताब्राह्मीभवतोयन्द्रविष्यति यथाभानंचदृश्यस्यतदेतत्कथितंमया ५७

हर्षामर्षरहितेत्वत्त्व ज्ञैःकुलालचक्रवत्प्राक्तनवेगमेवभ्रमतइत्याहहर्षेति ५३ बाधितस्मृतिश्चनस्मृतिःकिं
त्वधिष्ठानमात्रपरिशेषदर्शनमित्याहनिद्रेति ५४ तत्त्वंशांतंव्योमैवताद्दृशंत्वंविद्धि ५५ यतश्चिदेवसर्व रामः
शांतासर्वमित्याहयस्मिन्निति ५६ तदेतत्सर्वंमयाभवतःकथितमित्युपसंहारः ५७ ५७८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दृष्टांतेतांप्रकृत्पतिसंकल्पानगरे इतिश्रसद्रूपापिस तीवास्थिता ३३ सैवधातुःसंकल्परूपानिपतिरव्यापित्र
व हसेवतपैवस्थावरादिप्राणिजातं यथाक्रमंनियतमेवतिष्ठति ३४ तेषांजन्मकर्मस्वभावादिमवस्थापित
पैवेसाहजापते इतिजीवात्स्फुरज्जीवानांजंगमात् ३५ ३६ ज्योतिर्मयंकालचक्रं दद्दिणपनालनावि
वर्तंवर्षितो धारासारव्याप्तांवरीकृतंतपैवनिधत्ता ३७ भूतलेचद्वीपभेदेरेकांतराणमध्यीनांश्रीणांच
सन्निवेशःस्थितवदाचरति स्थितायते ३० नन्वस्मदादिसर्वजनव्यवहारोधात्ससंकल्परूपनिपत्ताव्यवस्थि

संकल्पनगरेयावत्संकल्पसकलास्थितिः भवसेवाप्यसद्रूपासतीवानुभवेस्थिता ३३ प्रवहत्सेवानिपति
र्निपतार्थमदर्पिनी स्थावरंजंगमंचैवतिष्ठत्सेवयथाक्रमं ३४ जायतेजंगमंजीवात्स्थावराःस्थावरादपि
नि पत्ताधोवरुसवुगच्छत्यूर्ध्वमयानलः ३५ वहंतिदेहयंत्राणिज्योतिषिप्रतपंतिच वायवोनित्यगतयः
स्थिताःशैलाद्रयःस्थिराः ३६ ज्योतिर्मयंविवर्तंतुधारासारांवरीकृतं युगसंवत्सराद्यालकालचक्रंप्रव
र्तते ३७ भूतलेकांतराव्ध्यद्रिसंनिवेशाःस्थितायते भावाभावग्रहोत्सर्गद्रव्यशक्तिश्रतिष्ठति ३८
कुंददंतउवाच प्रागदृष्टस्मृतिमायातित स्वसंकल्पनान्यतः भातिप्रथमसर्गेतुकस्पप्रागदृष्टभासनं ३९

तोस्तुधातुःसंकल्पव्यवस्थैवतुपूर्वानुभवजन्यसंस्कारादिरिक्तहेत्वसंभवा दादिसर्गेच्चिपूर्वानुभवाप्रसिद्धेःकथंपति
ध्यतीतिकुंददंतःशंकते प्रागदृष्टतिमितितःस्तदनुसारिस्वसंकल्पनानिभवंति अतःएषःस्वसंकल्पनेभ्यःनि
पतःसर्गो भातिइदंतुद्वितीयादिकल्पसर्गेष्वपद्यते प्रथमसर्गेतुकल्पकस्यप्राकृसर्गभासनंप्रसिद्धंयच्छेत्स्व
यंवास्मरेदिसर्पः ३९

CC-0: Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

९ इदानीमयाकृतोपितेन लगतिपरां अभ्यांप्रुक्तिंज्ञानप्राप्नुयाम् १० ११ मोक्षोपायकथांकथयिष्यति १२ १३
लत्सकाशमितिरामंप्रयुक्तिः १४ अखंडितमखिलं १५ १६ इहअस्यांसभायां १७ एवंप्रश्नोयोद्गातमुपवाल्पत्र

कदंबतापस अहंसमाधिविरतःस्याणुशक्तोस्मिनन्दनं समाधिमेवप्रविशाम्यहमाशुक्तवर ९
परमार्थोपदेशास्तेनाभ्यासेविनानघ लगत्यत्र परांमुक्तिमिमांसत्त्वणु ततःकुरु १० अयोध्यानामनगरास्ति
राम३ तत्रास्तिवसुधाधिपः नाम्नादशरथस्तस्यपुत्रोऽस्तिश्रुतः ११ सकाशंतत्रगच्छत्वंतस्मैकुलगुरुःकिलः
वशिष्ठाख्योमुनिश्रेष्ठः कथयिष्यतिसंसदि १२ मोक्षोपायकथांदिव्यांतांश्रुत्वासुचिरंद्विजः वि
श्रांतिमेष्यसिपरे पदेहमिवपावने १३ इत्युक्त्वाससमाधानरसायनमहार्णवं विवेशा हमिमं
देशंत्वत्सकाशमुपागतः १४ एषोहमेवइत्तंमे सर्वंकथितवानहं यथावृत्तंयथान्यायंयथाश्रु
तमखंडितं १५ श्रीरामउवाच सकुंद दंतइत्यादिकथाकथनकोविदः श्रुतवान्सहितामेतांमोक्षोपा
याभिधामिह १६ सएषकुंददंताख्योममपार्श्वगतोद्विजः अयंनिःसंशयोजातोनवेत्तिपरितुष्यतां १७
श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्ते राघवेनाथप्रोवाचवदतांवरः सवशिष्ठोमुनिश्रेष्ठःकुंददंतंविलोकयन्
१८ श्रीवशिष्ठउवाच कुंददंतद्विजवरकथ्यतांकिंत्वयानघ बुद्धंश्रुतवतान्नेयंमदुक्तंमोक्षदंपरं १९
कुंददंतउवाच सर्वसंशयविच्छेदिन्चेतएवजायायमे सर्वसंशयविच्छेदंज्ञानज्ञेयमखंडितं २०

छव्यांश माहसइति १८ १९ सर्वसंदेहविच्छेदोजातइतिशेषः यतोऽवश्यज्ञेयमखंडितंप्रसगभेदेलब्धएवखं
श्रूल्पंब्रह्मनलंज्ञातम् २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अंगहे द्विजौ पुत्रं उत्तिष्ठ तत्प्राह्णे प्रातः पद्मभृंगाविव आसदं हं व्रजतं तत्र चाभिमतं सत्कर्म विधीयतं अहमिदानीम्प्र
त्तसमा धिविश्रामी सर्गः ८८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चतुरशीत्युत्तरशततमः स
र्गः १८४ तयोर्गतेहगमस्तत्र भ्रातृणां क्रमशः हायः कुंददंतस्य राम स्वामोहोच्छित्तिश्च वर्णते अस्य दिते प्राणम
नसीयस १ अण्योदारैर्वाकौरावाभ्यां प्रार्थितोपि वचो न दत्तवान् पतोवाह्य वस्तु परमात्संसारमविदन् अननुसं
उत्तिष्ठतं व्रजतमस्मदमन्हि पद्मभृंगाविवाभिमतमाश्रुवि धीयतां स्वं तिष्ठामि दुःखमलसत्तसमाधिसं
स्थोभूयः समाधिसह मंगाञ्चिरं विशामि ८८ इतिश्रीयोगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे महारामायणे कुंददंतोपदे
शः चतुरशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८४ कुंददंत उवाच जरन्मुनिरपीत्युक्त्वा ध्यानमीलितलोचनः आ
सीदंस्सदितप्राणमना श्चित्रइवार्पितः १ आवाभ्यां प्रणयोदारैः प्रार्थितोपि पुनः पुनः वाक्यैः संसार
पुनः ५ मविदन्न वचो दत्तवान् २ आवां प्रदेशात्तस्मान्चलिला मंदमुत्सुकौ दितैः कतिपयैः प्राप्तौ ऽहमुष्टि
तवांधवं ३ अप तत्रोत्सवं कृत्वा कथाः प्राच्य चिरंतनीः स्थितावद्वद्वयं यावत्सप्ता पिभ्रातरे पते ४
क्रमेण विलयं प्राप्ताप्रलये मर्णवाइव मुक्तोसो मे सखेवैकएकर्णवइवाष्टकः ५ ततः कालेन सोप्यस्तं तिना
तेकरिवागतः अहं दुःखपरीतात्मा परं वैधुर्यमागतः ६ ततोहं दुःखितो भूयः कदंबतरुतापसं गतो दुः
खोपघातायतत्र द्रष्टुमाहितं ७ तत्र मासत्रयेणासौ समाधिविरतोभवत् प्रयत्नेन मया पृष्ठः सन्निदं
दृथा नइत्यर्थः २ मुनि यो जाद्रुत्सको ३ तत्र ऽच्छ हे तुलदेवतसाधनसदा सिनीब्राह्मणभोजनाद्युत्सवं कृत्वा ४ प्र
लयेषु प्रलयारंभे द्वादशादित्यतापात्समार्णवाइव ५ समस्तखः अष्टमोपि वैधुर्यं सखिजन वियोगः ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ्रांतिरन्यथाग्रहस्तन्मात्रात्मकं विश्वं ब्रह्मणि तथा सा भातियतो भ्रांतिशये ब्रह्मैवेत्यस्य भाति ३ यावत्ब्रह्मनिष्कर्षदशानेनयद्दृश्यंतं तदपि सम्यग्वेत्ता हयदिति ४ तच्च शुद्धादिरूपं मायया विकारविनैव वै चित्र्यप्रकटनादित्याशयेनाह शिवमिति ५ संवि दामायाशवलाच्चिताभारः संकल्पातिशयः ६ ब्रह्मांडमेव परोऽणुः परमाणुः एवं परमाणुरेव ब्रह्मांडं यतोऽतः स्थितं जगत् ७ जगद्ब्रह्मैव च वैचित्र्यस्फालितं तदाह तस्मादिति अस्तं गतः जातिः शरीरादि चित्रं तद्रूपो बंधोयस्य तथाविधः सन् यथा

किलेदं भ्रांतिमात्रात्मविश्वं ब्रह्मेतिभासजं भ्रांतिर्ब्रह्मैव च ब्रह्म शांतमेकमतः कथं ३ यद्यथा येन यत्रास्ति यादृङ्मा यद्यदा यतः तत्तथा तेन तत्रास्ति तादृक्तावत्तदा ततः ४ शिवं शांतमजं मौनममौनमजरं ततं सूक्ष्मात्सूक्ष्म ममवमनादिनिधनं ध्रुवं ५ यस्या य स्यास्त्वयस्यायाः क्रियते संविदाभरः सा सा सहस्रशाखत्वमेति सेकैर्यथा लता परो ब्रह्मांडमेवाणुस्त्रिद्यो म्नोतः स्थितो यतः परमाणुरेव ब्रह्मांडमतः स्थितं जगद्यतः ७ तस्माच्चिदाकाशमनादिमध्यमखंडितं सौम्यमिदं समस्त निर्वाणमस्तंगतजातिबंधो यथास्थितं तिष्ठ निरा मयात्मा ८ स्वयं दृश्यं स्वयं द्रष्टा स्वयं चित्त्वं स्वयं जडं स्वयं किंचिन्न किंचित्तद्ब्रह्मात्मन्येव संस्थितं ९ यथा यत्र जगत्सेतत्स्वयं ब्रह्म स्वमात्मनि स्वरूपमजहं शांतं यत्र संप द्यते यथा १० ब्रह्मेदृश्यमिति द्वैतं न कदा चिद्यथास्थितं एकत्वमेतयोर्विद्धि शून्यत्वाकाशयोरिव ११

स्थितं ब्रह्मैव भूत्वा तिष्ठति ८ व्यवहारे तु ब्रह्म स्वयमेव दृश्यादिवेषेण संस्थितम् परमार्थतस्तु तत् आत्मन्यद्वितीय स्वप्रकाशानंदात्मन्येव संस्थितम् ९ यत्र यद्वासन यायथा संपद्यते तेतत्र तथास्थित मित्यनुकर्षः १० ब्रह्म मा यया दृश्यं जगत्संपन्नमित्येतावता द्वैतं न कदाचिन्मनमम् यतो यथास्थितमविकृतमेवास्ते ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

581

ज्ञानमात्रेणमोहनिवृत्त्याज्ञातमंतरस्यदृष्टमंतरस्यलब्धमंतरस्यचापरिशेषात्कृतकृत्यतामाहज्ञातमिति २२ त्वत्तत्वत्तइयं
आत्मचितमयाबुद्धाकथंबुद्धांतरादाह इदंसर्वमित्यादि २३ २४ सिद्धार्थःश्वेतसर्षपस्तदीयक णकोटरेप्रविष्टान
चित्तःसर्वकल्पेनाशक्तिसंभृतायाःसत्वात्तदंतर्मायादृशाजगतिसंभवंतिपरमार्थदृष्ट्यातुक्वापिनसंभवंतिच २५ २६
तत्रसमाधंब्रह्मतत्वंनिष्कृष्योपसंहरतिपद्यद्वितीति सर्व घनआत्मैवसर्व जनसार्वकालिकबोधविषयसर्वभावेना
स्तेनाणमात्रमपिततोन्यत्केदाचिदप्यनुभूयोतइतिभावः २७ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरा

ज्ञातंज्ञातव्यममलंदृष्टंद्रष्टव्यमद्भुतं प्राप्तंप्राप्तव्यमखिलंविश्रांतोस्मिपरेपदे २२ बुद्धेयंत्वदिदंसर्वंपरमार्थ
घनंघनं अनन्यतात्मनोव्योम्निजगद्रूपेणजृंभितं २३ सर्वात्मकतयासर्वव्या पिनःसर्वगात्मनः सर्वं
सर्वेणसर्वत्रसर्वदासंभवत्यलं २४ संभव तिजगत्यंतःसिद्धार्थकणकोटरे नसंभवंतित्वथवाज्ञातमेतदशे
षतः २५ उत्थितःसंभवस्येवसप्तद्वीपावसुंधरा गेहंत्वशून्यमेवास्तेसत्यमेतदसंशयः २६ यद्यद्यदावस्तुतयो
दितान्तभातीहभूतेरनुभूयतेच तत्तत्तदासर्वघनस्तथात्मब्रह्मैवसत्यंपरमार्थतोस्ति २७ इतियोगवाशिष्ठे
महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेकुंददंतप्रबोधोनामपंचाशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८५ श्रीवाल्मीकिरुवाच
कुंददंतेवदत्येवंवशिष्ठोभगवान्मुनिःउवाचेदमनिंद्यात्मापरमार्थोचितंवचः १ ज्ञातविज्ञानविश्रांतिरस्यज्ञा
तामहात्मनः करामलकवद्विश्वंब्रह्मेतिपरिपश्यति २

र्धेकुंददंतप्रबोधोनामपंचाशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८५ सर्वंब्रह्मेतिसिद्धांतोयुक्तिभिःक्रियतेऽचलः वरशापार्थिसि
द्धिस्थधातुःस्वकल्पताश्रितः कुंददंतवृत्तिमायाशबलब्रह्मतत्वंप्रथमतोहृद्यीकृत्यतन्निर्मायंशुद्धंतद्दर्णयितुंश्री
वशिष्ठःप्रवृत्तइत्याहकुंददंतेति १ वर्तमानुकंपायाज्ञातेतिपाठक्रमेणसाक्षात्कारज्ञानफलेनविज्ञानस्यशमत्र
अवणजन्यज्ञानस्यविश्रांतिः पूर्णताकरामलकवदितितस्यैवस्फुटमभिनयः २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पतोनीदतः अप्रथितं कदापीसेवहितं २१ एवं सर्गमात्रस्यत्रैकालिकासत्वमाद्यंतकल्पनापि मिथ्यैवेत्याह अय
मिति यथा स्वप्नप्रपंचस्य सुषुप्ता दिग्नबोधांततापि निद्राकोष्ठांतरेतकल्पोतेन प्रबोधकोष्ठांतस्तद्वदिसर्गः २२
तत्कुतस्तत्राह स्थितइति मांप्रबुद्धप्रतिनामापिनास्ति दूरे रूपमिसर्गः २३ २४ यथाचित्रकृता कर्त्रमाचित्र
सेनाग्रस्तात्तद्बुद्धिस्था चितान्नाभिद्यते तथाप्रतिद्यामूर्त्ता सर्गतापि तत्कृष्टितत्वेनानानाप्यनानैवम् २५ विभा
गहीनयापि द्वि घननिद्रयाअविद्ययासुषुप्तादेवावरणाद्वास्तवस्वरूपभूतोपिमोदा इति प्रसिद्धो भागो

तत्रैवाप्रतिघं शांतं यथास्थितमवस्थितं न क्वचागतं किं चिन्नासीदप्रतिघितं हितं २८ अपमादिरयं चांतः सर्ग
स्तेसवभासते चितः सुघननिद्रायाः सुषुप्तस्वप्नकोष्ठतः २२ स्थितकोह्यननाद्यंतः परमार्थघनो यतः प्रल
यस्थितिसर्गाणं नामाप्यास्ति मां प्रति २३ प्रलयस्थितिसर्गादिदृश्यमानं न विद्यते एतत्त्वात्मनश्चान्य
च्चित्रे चित्रवधूर्यथा २४ कर्तृमान्चित्रसेनास्माद्यथा भिन्नाभिद्यते नानानानैव प्रतिघा वित्तत्सर्गता तथा
२५ विभागहीनयाप्येयभागश्चिद्घननिद्रया सुषुप्तात्सोद्यते मोहा इति स्वप्नस्तु चित्तकम् २६ प्रलयोय
मियं सृष्टिरयं स्वप्नो घनस्तयं भासो प्रतिघरूपस्य चित् सहस्ररूचेरिति २७

सुष्यते चोर्यते अप्रलप्यते तु प्रलुप्तचित्तकं भूत्वा एषा जाग्रत्स्वप्न अप्रदर्श्यत इति शेषः सुषुप्तात्सोद्यते मोदा इ
तिपाठे तु सोद्यते अवयामन नाद्युयोगसहिते सुरूपे मोदा इति विभागः प्रदर्श्यते अन्यास्मितु चित्तकं भूत्वा
द्विविधः स्वप्नः प्रदर्श्यत इति वाक्येयम् २६ घनः जागरः अज्ञानघनता रूप सुषुप्तिका चित् सहस्रं रूचे
रात्मरूपस्य इति एवं रूपाः भासः प्रकाशाभेदः २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१२ प्रतीयमानादेहाद्याकृतिः कथमपलप्यते तत्राह यादृगिति १३ संविदोपि जडस्थावरभावे दृष्टांतमाह संविन्मयइ
ति तस्याः स्थावरभावेनंतरं जंगमभावे चिदभिव्यक्तौ दृष्टांतमाह स्थावरत्वादिति यथा सुषुप्तो जीवः स्वप्नं जाग्रद्वैव वज
गच्छतकल्पेनेगच्छति तद्वदित्यर्थः १५ कियत्कालं स्थावरजंगमादिभावस्थितिस्तत्राह आमोक्षमिति १६ चिनोतिश्च
ध्यस्पति तथा यस्याश्चित्त्वमव्याहतिमत्याह चिनोति अध्यस्तजडतावशात् जडताम् मविनोतिवस्तुतो जडतां न नामभ

दृश्यमेव परं ब्रह्म परं ब्रह्मैव दृश्यता एतन्न शांतं नाशांतं नानाकारं न चाकृतिः १२ यादृग्बोधस्वभावादि
स्ता दृग्देहो निराकृतिः संविन्मात्रात्मप्रतिघः स्वानुभूतोप्ययं स्मयः १३ संविन्मयो यथा जंतुर्निद्रालसात्ते ज
डो भवत् जडीभूता तथैषा स्ते संवित्स्थावरनामिका १४ स्थावरत्वाज्जग च्चित्तं जंगमात्मा प्रयाति चित् ॥
जीवः सुषुप्तात्मा स्वप्नं जाग्रद्वैव जगच्छतेः १५ आमोक्षमेषा जीवस्य भुक्तं भस्य निलेन ले स्व स्वात्माभिज्ञे
गह्नैः स्वप्नगर्भसिते स्थितिः १६ चिच्चिनोतितया जाड्यं न रोनिद्राह्यथितया यथा चिनोति जडतां चित्वं न
नामजडतां वशा १७ चित्तावेदनवेत्तारं स्थावरं क्रियते वपुः चित्तावेदनवेत्तारं जंगमं क्रियते वपुः १८ यथा
पुंसो नरवाः पादाद्येकमेव शरीरकम् तथैकमेवाप्रतिघं चित्तः स्थावरजंगमं १९ आदिसर्गे स्वप्नरूपस्व
यथागतं स्थितं चित्तो रूपं जगदितितथैवातद्व्यते २०

जते १७ जाड्यवेदनवेत्तारं जीवं प्रति स्थावरं वपुः क्रियते तथा जंगममपि १८ तथाकृतेपिन च्छिद्रेदः किंतु महाचितः
स्वाध्यस्तं सर्वमचेतनं चमरवपादादि द्वयवयवभूतमिवेत्याह यथेति १९ आदिसर्गे हि रण्यगर्भस्य स्वप्नवमिकसर्गहेतो संक
ल्पे यद्यद्रूपं यथा प्राप्तमागतं तन्न थैवाधुनापि स्थितं एवं विराड्डरूपेण स्थितमपि चिन्मयत्वाद्प्रतिघं शांतमित्या

२० [illegible] ५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आद्यंतविवर्जितं विभुः अतएवसर्वदेहेषुआस्तेव्यष्टिरूपेणदेहादुत्क्रमणान्मात्मेच धातु रिहैवेत्यर्थः ३५ तत्रशरीरग्रहण
त्यागयोर्दृष्टांतमाह निम्नेतिहेंग ३६ एवंसर्वंजगद्गर्भितस्यमनसः परमाणुरूपत्वे वेत्याह जगतीति यत्रजालरूपेमरीच्यादौ
सर्वतः सूक्ष्मोऽणुर्यत्प्रमाणः प्रसिद्धस्तच्चेतसः प्रमाणपरिमाणंतदेवचपुमान्जीवः वालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पितस्यचभा
गोजीवः सविज्ञेयः सचानंत्यायकल्पतइतिश्रुतेरितिभावः ३८ एवंचजीवजगद्भेदोप्यपरस्तइत्याह यावदिति ३९ जीवजगद्भेदे

चित्तमेवविदुर्जीवंतदाद्यंतविवर्जितः खंघटेष्विवदेहेषुचास्तेनास्तेतदिच्छया ३५ निम्नोन्नताभुवोभागान्गृह्णा
तिचजहातिच सरित्प्रवाहोगंगयथाशरीराणितथात्मनः ३६ अस्यत्वात्मपरिज्ञानात्राघवदेहादिसंभ्रमः शाम्यत्य
वबोधेनमहता प्रत्ययोयथा ३७ जगत्यंतरणुर्यत्रतत्प्रमाणंहिचेतसः तदेवचपुमांस्तस्मात्सामंतःस्थितंजग
त् यावत्किंचिदिदंदृश्यंतच्चित्तंस्वप्नभूष्विव तदेवचपुमांस्तस्मात्कोभेदोजगदात्मनोः ३९ चिदेवायंपदार्थौघोना
स्त्यन्यस्मिन्पदार्थता व्यतिरिक्तास्वमइवहेम्नीवकटकादिता ४० यथैकदेशेसर्वत्रस्फुरंत्यापोंऽबुधौपृथक्ब्रल
रापनयानित्यस्थाश्चिन्तोदृश्यात्मिकास्तथा ४१ यथाद्रवत्वमंभोधावायोजठरकोशगाः स्फुरंत्येवंविदोनन्याः पद
र्थौघास्तथापरे ४२

चिन्मात्रतापिजगतः सिद्धेत्याह चिदेवेति अन्यस्मिन् चिद्भिन्नेऽभ्युपगम्यमानेसत्तास्फुरणयोरलाभादलीकतापत्याव्यति
रिक्तापदार्थतैवनास्तिनसिध्यतीत्यर्थः ४० यथाअंबुधिलहरी एकदेशएकीभूयश्चिन्नारणतायः पृथक्स्फुरंतितद्वल्लरणपि
दृश्यात्मिकास्ताइत्यर्थः ४१ अनन्यत्वेनद्रवत्वदृष्टांतमाह यथेति ४२ = ॥= ॥=॥=॥= = ॥=॥=॥ ६६ ६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रयऽद्भूत वासनामालत्वप्रभागः सएवऽपाध्यंशप्राधान्येन चित्तं चिदंशप्राधान्येन जीवः स एवदेवासुरमनुष्याद्यधिका
रिशरीरद्धकृसन् तत्वज्ञानेननिद्रांविधूयमुच्यते २८ तदेवास्पष्टंप्रपंचवेत्ति चतुर्थपंचकभूमिकयोः परिज्ञातः षष्ठिभूमिका
यांसुषुप्तिर्भवति सप्तभूमिकायांमोक्षइतिप्रोच्यते २९ चित्तंतदेवासुरादिभेदेनकियत्प्रमाणंकियत्संख्यंचभवतिनिद्रात
स्योदेजगच्चकियत्प्रमाणं कियत्कालंभवतीतिप्रश्नार्थः ३० तत्राद्यस्योत्तरमाह वीह्रीत्यादिना ३१ रेणुतांपरमाणुतामवधी

चिन्निद्रायाः सप्तमयोभागश्चित्तमुदाहृतं तदेवमुच्यतेभूतंजीवोदेवा सुरादिकृत् २८ एषएवपरिज्ञातः
सुषुप्तिर्भवतिस्वयं यदातदामोक्षइतिप्रोच्यतेमोक्षकांक्षिभिः २९ श्रीरामउवाच ॥ चित्तंदेवासुराद्यात्मवि
त्तीद्रास्वात्मदर्शनं कियत्प्रमाणंभगवन्कथमस्योदरेजगत् ३० श्रीवशिष्ठउवाच विद्धिचित्तंनरंदेवमसु
रंस्थावरंद्विपं नागंनागंपिशाचादिखगकीटादिराक्षसं ३१ प्रमाणंतस्यचानंतंविद्धितद्यत्ररेणुतां अब
लस्तंबपर्यंतंजगद्यातिसहस्रशः ३२ यदेतद्दादित्यपश्चाद्दूर्ध्वंसंयातिवेदनं एतच्चित्तंभूतमेतत्पर्यंतामस
लाकृति ३३ एतदुग्रंचितोरूपंमत्स्यांतर्भवनद्रुमः यदाभातितदासर्गश्चित्तादागतउच्यते ३४

कृत्य ३२ वैपुल्योत्कर्षमप्यनुभवमारोहयति यदेतदिति ऊर्ध्वचन्द्रः प्रेरणेयदेतदादित्यपश्चाद्ध्वदेशेध्रुवांधकारादिप्र
देशेऽपिचाह्नुष्यंवेदनंसंयातितद्देतावत्प्रमाणंभूतंचित्तंअपर्यंतममलाकृतिंचसर्वानुभवसिद्धमित्यर्थः ३३ दुःसहंसंसारदुः
खवकुलत्वादुग्रम् अस्यैवसमष्ट्यात्मनांतर्भुवनद्रुयोयदाब्रह्मांडादिकल्पनयाभायांतितदासर्गः सचास्माभिश्चित्तादा
गतइत्युच्यते ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० धिधातुस्वात्मचिति जगद्वा नाष्टि हासकारा वा कस्मादुं तितेषां भान्तां सीकामयतत्त्वदेहेन तसमक्तमतां घ वाप्ययिवींद्रता

५८४ दिश्रुतयोमनीषिण: अरुषयस्त्रसंकल्पादी निनामान्याहु: ४९ तत्र निरावरणविज्ञानानां यद्भावा थस्फुरणं सएव सत्यसंक

ल्पइतिदर्शयितुं ताद्दशविज्ञानकारणमाहकालेनेत्यादिना कालेनकर्कत्वादे: समेनशत्रुमित्रादिषुसमदर्शनेन देवानांतुजातेसा

त्विकत्वेन ५० ५१ ५२ सोयं निरावरणविज्ञान: पुरुष: यावत्संकल्पमात्रंपश्यतितत्सर्वंपरमार्थत: अनन्यत्पश्यतीति तत्संकल्प

ध्वनंतोब्धिजलानीवभांतिभावाश्चिदात्मिका: संकल्पादीनिनामानितेषामाहुर्मनीषिण: ४९ कालेनाभ्यासयोगेन

विचारेणसमेनच जातेवीसात्विकत्वेनसात्विकेनामलात्मना ५० सम्यग्ज्ञानवतोऽस्यय थाभूतार्थदर्शिन: बुद्धिर्भ

वति चिन्मात्ररूपाद्वैतैकवर्जिता ५१ निरावरणविज्ञानमयी चिद्रूपरूपिणी संवित्प्रकाशमात्रैकसर्वदेहविवर्जिता ५२

सोयंपश्यत्यशेषेणयावत्संकल्पमात्रकं स्वाभात्मकत्वनंशांतमनन्यत्परमार्थत: ५३ अस्यादर्द्धहिसंकल्पमात्रमेवाखि

लंजगत् यथासंकल्पनगरंयथास्वप्नमहापुरं ५४ आत्मा स्वसंकल्पवर: स्ववदन्नोयथाघया संकल्पयतिभवतितथा

भवतितस्यतत् ५५ संकल्पनगरेबाल: शिवाप्रोऽयनंयथा सत्यंवेत्त्यनुभूयास्तखविधेयनियंत्रणम् ५६ स्वसंकल्पात्मभ

तेस्मिन्परस्मात्माजगत्त्रये वरशापादिकंसत्यवेत्त्यनन्यतयात्मन: ५७

त्यसत्यतायामुपपत्तिं ५३ अस्यआदमितिछेद: असैवंविधस्यहिरण्यगर्भस्यआसंमंता दृश्यमानमिदंजगत् संकल्पमात्रमेवेत्यर्थ:

५४ एवंमन्योपित्वसंकल्पवर: निरावरणत्मेवेतियथायथायत्संकल्पयति तत्तथाभवति ५५ स्वविधायंत्साधीनं नियंत्रनियमनंयत्र

५६ तत्रवरशापात्मकंयत्फलंतत्हिरण्यगर्भाद्यनावरणविज्ञानात्मा आत्मनोनन्यत्सत्यंवेत्ति ५७ ॥ ॥ ॥

584

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंच यथास्थितजगत्त्वदृष्ट्या शालभंजिकानां यदाकाशरूपं स्वास्तितिशून्यता तद्रूपपृथक्रु चित्स्तंभ एव निस्पन्दोऽचलः स्थितः
५३ ५४ कथं शांकथं च स्वरूपमत्यजन्तदा हसमते तिपंचभिः प्रकारैर्भेदाविर्भावनाह्लातं श्री धाराधेयभावेन स्तंभशा
लभंजिकाव्यवहारे ईषद्भेदप्रतिभासा स्वरूपमत्यजदित्यर्थः ५५ तत्र प्रातिभासिको भेदः वस्तुतस्तु तादभावइलाहस
नेतिवरशापाभ्यां नंदिनहुषयोर्देवसर्पभावप्रतिभासदृशामिव व्यवहारसमर्थमन्यत्व परमार्थतस्तु नवा ५७ नंदिनो
मनुष्यशरीरे देवशरीरोपादानं निचंद्रास्मृतभगोनास्ति एवं चंद्रास्मृतभगोनास्ति एवं चंद्रास्मृतपरि णामेन हुवस

यथास्थितं जगत्त्वालभंजिकाकाशरूपपृथक् चित्स्तंभोयमपस्पन्दः स्थित आद्यंतवर्जितः ५३ यथास्थित
मिदं विश्वं संविद्व्योम्नि व्यवस्थितम् स्वरूपमत्यजद्भातं स्वप्नभूमाविवाखिलं ५४ समतासत्यता तावच्चैक
तानिर्विकारिता आधाराधेयतान्योन्यं चैतं योर्विश्वसंविदोः ५५ स्वप्नसंकल्पसंसारवरशापदृशामिह
सरोर्थिसरिदं वूनामिवान्यत्वं नवाथवा ५६ श्रीरामउवाच वरशापार्थसंवित्तौ कार्यकारणताक
थम् उपादानं विनाकार्यं नास्त्येवकिलकथ्यतां ५७ श्रीवशिष्ठउवाच स्ववदातचिदाकाशकचनं
जगदुच्यते स्फुरणं पयसा मध्यावावर्त्तचलनं यथा ५८

देवशरीरे सर्पशरीरोपादानं तदंडादिनास्ति उपादानं विनालोके कार्यं कापिनास्ति तत्रोभयत्रकथं देवसर्पशरीरसि
द्धिरिति रामप्रश्नार्थः ५७ निरावरणविज्ञानस्य भगवतो रुद्रस्याणस्यादीनां सत्यसंकल्पावच्छिन्नरचिदेवसुर
सर्पशरीराकलनात्र विवर्त्त इति विवर्त्तवादे नास्त्यादोपस्यप्रसरइत्युत्तरं वशिष्ठो वक्तुं भूमिकां रचयति स्ववदाते
त्यादिना स्ववदातः तत्वज्ञान विम्ब्यलादति निर्मलो यश्चिदाकाशस्तस्यसत्यसंकल्पानुसारिकचनं तदिसस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कीदृशं तत्कल्पनं तदाह निराधारमिति ६६ तेन प्रजापतिना चत्वारो वेदास्तथा तपश्च इति पंच त्रयी सांख्यं योगः पशुपति
मतं वैष्णवमिति वा पंच ज्ञानोपदेशनाः एषां तपश्च ६७ अथ तेन प्रजापतिना इति कल्पितं संकल्पितं किमिति वे
दविदस्तपस्विनः वादैश्च कारात्सहज [illegible] हू युक्तं तद्देवरूपं स्यादिति ६८ एवं सर्ववस्तुस्वभावभेदाश्च पि नैव
कल्पित इत्याह इदमिति इदं ब्रह्मचिज्जडं आच्यन्तस्व [illegible] भावं खं छिद्रस्वभावं वायुश्च [illegible] स्वभावः अग्निरुष्णतास्व

निराधारं निरालंबं व्योमात्म व्योम्नि भासते दुर्दृष्टेरिव केशोण्डूं दृष्टमुक्तावलावच ६६ संकल्पिताः प्रजास्तेन
धर्मो दानं तपो गुणाः वेदाः शास्त्राणि भूतानि पंच ज्ञानोपदेशनाः ६७ तपस्विनो पवादैश्च यद्वपुरवि
लंबितं यद्यद्देवविदुस्तत्स्यादिति तेनाप्यकल्पितं ६८ इदं चिद्व्छिद्रं खं वायुश्चेष्टाग्निरुष्णता द्रवोंभः ल२
ते४ कठिनं भूमिरिति नाप्यकल्पिता ६९ चिद्धातुरीदृशो वासौ यद्यत्स्वात्माप्यचेतति तत्तथानुभवं साक्षु
लमहं सद्वाखिलं ७० यद्यथा वेत्ति चिद्व्योम तत्तथा तद्भवसलं स्वप्ने त्वमहमादीव सदात्माप्यसदात्म
कं ७१ शिलान्तं तं यथा स संकल्पनगरे तथा जगत्संकल्पनगरे सत्यं ब्रह्मण ईप्सितम् ७२ चित्स्वभा
वेन शुद्धेन यद्बुद्धं यच्च यादृशं नदशुद्धोन्यथा कर्तुं न शक्तः कीटको यथा ७३

भाव इत्यादि ६९ एवमियं सर्वकल्पना प्रजापतिर्देवस्य चिद्धातोरेव कल्पो नेत्याह चिद्धातुरिति अनुभवति स
त्यसंकल्पत्वादिति भावः ७० ७१ तत्र सदात्मतां दृष्टान्तेन स्फुटयति ब्रह्मणः प्रजापतेः अधिकार प्रारब्धभोगाये
प्सितम् ७२ वरसंकल्पजं वरशापादिस्वसंकल्पेन तद्विरुद्धो न जनैः कुतो नान्यथा क्रियते तत्राह चित्स्वभावेने
ति ७३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जगतश्च तदीयसंकल्पात्मकत्वात्स्वसंकल्पपुरे बालस्य सिकतासु तैलमिव हिरण्यगर्भस्यापि तन्मनोपि वरशापायपोनिरूपादा
नोपि सिध्यतीति ५८ निरावरणेति विशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति अनिरावरणेति असंगेन . पुरुषस्य वरादिन सिध्यति ५९
निरावरणज्ञानानां कल्पनात् तादृक्कल्पना तरोदयपर्यंतं न निवर्तते इत्याह येति ६० निरवयवे निरावरणज्ञानात्मनि तादृक्
क्षुद्रवरशापादिकल्पना कथं तिष्ठति तत्राह ब्रह्मणीति ६१ तर्हि निरावरणज्ञानानां केवलोग्रतापसानां वरशापादि मोघं

स्वसंकल्पपुरे तैलं यथा सिध्यति सैकतात् कल्पनात्सर्गसंकल्पैर्वरादीहतथा लनः ५८ अनिरावरणज्ञेन य
तः शांतानभेदधीः ततः संकल्पनाद्वैताद्वरायस्पनसिध्यति ५९ यायथाकलनारूढा तावत्साद्यापि संस्थिता
न परावर्तिता यावच्चलात्कल्पनयान्यया ६० ब्रह्मण्येवपयोन्मुक्ते द्विलैकलेतथास्थिरे यथासावयवे तत्त्वे
विचित्रावयवक्रमः ६१ श्रीरामउवाच अनिरावरणज्ञानां केवलं धर्मचारिणः शापादीन्संप्रयच्छंति यथा पा ४
ब्रह्मंस्तथावद ६२ श्रीवशिष्ठउवाच संकल्पयति यन्नाम सर्गादौ ब्रह्म ब्रह्मणि तत्तदेवानुभवति यस्मा
त् आस्ति नेतरत् ६३ ब्रह्मवेत्ति यदात्मानं स ब्रह्मायं प्रजापतिः स च नो ब्रह्मणो भिन्नं द्रवत्वमिव वारिणः ६४
संकल्पयति यन्नाम प्रथमोसौ प्रजापतिः तत्तदेवाशु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ६५

सादित्साशयेन रामः अनिरावरणेति ६२ तदीयवरशापादेरपि सत्यत्वं कुतः सर्गादौ धातुः संकल्पादेव न तन्मो
घतेत्युत्तरं वक्तुं भूमिकां वशिष्ठो रचयति संकल्पेत्यादिना इतितरत् तत्कृति वंध्यकं नास्ति ६३ धातुस्तु स्वसंक
ल्पतः स्वब्रह्मात्मवेदित्वादेव सिद्धेत्याशयेनाह ब्रह्मेति स प्रजापतिश्चोक्तापद्यस्य कारणब्रह्मवेत्तित्वात्तथैवेतो
रयं ब्रह्मैवत यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदित्यादि श्रुतेरिति भावः ६४ ६५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतावांस्तु विशेषोयत्क्षणपंक्तयो मनोबुध्यादिवर्जिताः ताभिर्ब्रह्मसंविन्मिश्रैस्तु स्वदेहे बुद्धयंमनो बुध्यादिकल्पनाः कृत्वा
सर्गश्रीर्जगज्जन्मेनोररीकृतेति ८१ मनोबुध्यादिकल्पना सा जगेतु अज्ञानमात्रं जगत्तर्थवस्यतीसाशयेनाह तदेवमिति
मनोबुध्यादि विद्धि ज्ञाज्ञानलक्षणेन दुर्बोधेन ममदुर्बोधरहितस्य दृश्यालिदंमनोबुध्यादिरहितमनुभूयते उपलादौज
डसत्तावद्यादृग्रूपातादृशी परमात्मनोपिमनोबुध्यादिरहिते वनिर्वि ह्येपसत्ता बोध्येत्यर्थः ८३ एवं च सृष्टि
प्रयोर्ज्ञावप्यज्ञाननिद्रावांतरविशेषाववेत्याह यथेति ८४ ननु सर्गे सूर्यादिप्रकाशास्तर्हि तमोरूपप्रलयवि

ताभिः स्वयं स्वदेहे सुबुध्यादिपरिकल्पनाः कृत्वास्वीकृता सर्गश्रीरब्दिर्ब्रह्मता यथा ८१ तदेवं जगदित्या
त्तबोधेनममात्विदं अकारणकमद्वैतमजातं कर्मकेवलं ८२ अस्ता स्थितिः शरीरेस्मिन्यादृग्रूपानुभूयते
उपलादौजडासत्ता तादृशी परमात्मनः ८३ यथैकस्यां सुनिद्रायां सुषुप्तस्वप्नकौ स्थितेः तथैते सर्गसंहा
रभासौ ब्रह्मणि संस्थितेः तथैते सर्गसंहारभासौ ब्रह्मणि संस्थिते ८४ सुषुप्तस्वप्नयोर्भावः प्रकाशं तमसी
यथा एकस्यामेव निद्रायां सर्गसर्गौ तथापरे ८५ यथा नरोनुभवति निद्रायादृषदः स्थितिं पर
मात्मानुभवति तथैत जगत्संस्थितिम् ८६ अंगुष्ठस्याथवांगुल्या वाताद्यस्पर्शनेसति योन्यचित्तस्या
नुभवो दृषदादौ सआत्मनः ८७

लक्षणः कथं तत्राह सुषुप्तेति ८५ चित्सेव जडाजडभेदकल्पनेपि स्वप्नाएव दृष्टांतइत्याह यथेति ८६ यथेतिचे
तनेजाड्यानुभवाप्रसिद्धिं वारयति अंगुष्ठस्येति अन्यत्र विषयांतरे व्यासक्तचित्तस्य पुरुषस्य अंगुष्ठांगुल्यंतरस्य
वावाताद्यपथूलादिस्पर्शनेजातेसति योजातोप्यजातप्रायोनुभवः प्रसिद्धः सत्तादृगेवदृषदादौ विद्यमा
नोप्यविद्यमानप्रायो जाड्यमित्यर्थः ८७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अशुद्धानामस्वतंत्रकल्पनाभ्यासदार्ढ्यादपि नत्तद्विरुद्धकल्पनस्वातंत्र्यमित्याशयेनाह अभ्यस्तमिति श्रृंखलावच्छेदो हि मि
ति दृढतरजाग्रत्संस्कारवता स्वप्नेपि श्रृंखलाबंधपारतंत्र्यस्यैवानुभवादिति भावः ७४ एवं कल्पितत्रिपुटीवेदनकाले
पि चित्तदुदासीनसाक्षीस्वभावे नापि सदैव कंचन मत्स्येवेत्याह सद्देति द्रष्टृदृश्यग्रहणं त्रिपुट्युपलक्षणं ७५ साक्षिचित्त
त्रिपुटीमात्रिवर्गादेवतत्सत्तास्फुरणादेकत्वमित्याह एकमिति एकचित्सत्तोपजीवित्वादेकं ७६ धातुः सादृश्यधीनसत्ता
स्फूर्तिकत्वात्तदुत्पादितमेवेदं जगदिति सदृष्टान्तमाह वाग्विति ब्रह्मत्वं जगदाकारं वहति हेतुमाप्राशक्तिमत्त्वं

अभ्यस्तबहुलं संविदल्पतीतरदल्पकं स्वप्ने जाग्रत्स्वरूपे च वर्तमाने विलंबसत् ७४ स ह्यचिद्घोमचिद्घो
म्नि कंचदेकमिदं निजं द्रष्टृदृश्यात्मकं रूपं प्रपद्याभातिनेतरत् ७५ एवं द्रष्टा च दृश्यं च चित्तभः सर्वगं यतः
तस्माद्यथेष्टं यात्र दृष्टं तत्तत्र सत्सदा ७६ योग्ययोगास्यंदनवज्जलाज्जगद्भवभावयत् यथा ब्रह्मणि ब्रह्मत्वं
तथा जस्यांग जगत् ७७ ब्रह्मैवाहं विराडात्मा विराडात्मवपुर्जगत् भेदो न ब्रह्मजगतोः शून्यत्वाम्बरयो
रिव ७८ यथा प्रयाति पयसो विचित्राः करणपंक्तयः विचित्रदेशकालाद्या तानिपर्त्स्नुसंततिश्च ७९ नियत
वैकल्यं मनोबुद्ध्यादिवर्जिताः आत्मन्येवात्मनो भांति तथा याब्रह्मसंविदः ८० तं२

च यथात्वे स्वयः अजस्य विराजः ७७ पूर्वं ब्रह्म एव ध्यस्तं जगदित्युक्तं इदानीं कथमजस्यांगत्वमित्युच्य
ते तत्राह ब्रह्मैवेति ७८ पर्वते पर्वताग्रावजंगादीनामधःपतनस्थाने ७९ एकरूपे वधारणे आकल्पं नियतकथा
सहस्रकोटिभेदविभक्ताः पुनरेकतामापद्य आत्मनः स्वस्यैकप्रवाहात्मन्येव भांति तत्तथा यथाः विचित्राः ब्रह्म
संविदो जगद्भेदा अपि बोध्याइत्यर्थः ८०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

केनकृतं किं कृतं २अादिसर्गे यद्वत्काकतालीयन्यायेन धातुर्यथा यथा भातं तत्तथैवाद्यक्रिया दिना नियतं स्थितं तत्र धातुरिच्छेव दृष्टा भिचारे हेतुरेवं वस्तुस्वभावे पिबोध्यमित्याशयेनाद्यप्रश्न योर्विशिष्य उत्तरमाह काकतालीयेत्या दिना परे विधातरि यत्काकतालीयवद्यान्नियतं सर्गादौ भानं तद्यथा रूपं यथा च कार्यकारणभावेन स्थितं तथैवाद्या पि जगदुच्यत इत्यर्थः ३ नियतायाः ईश्वर शक्तेरन्यथाभावायोगाद्वा नियतिरव्यभिचारिते त्याशयेनाह सर्वशक्तेरि ति संविस्तारतया सत्यसंकल्पसंविदः अस्मदादिस्वप्नमनोरथसंविद्वद्व्यारत्ताभावादित्यर्थः ४ मायोदरे स्थितस्ये

सत्त्वसंख्येषु देवेषु सर्गेर्वा अभाः कथं दीर्घत्वमपहृस्वत्वं दिवसानां तु किं क म. २ श्रीवशिष्ठ० काकता लीयवद्भानं यत्पुरे नियतं स्वतः यथा स्थितं यथा रूपं स्थितं तज्ज गदुच्यते २ सर्वशक्तेर्यथा यद्यद्भा ति तत्तथैव सत् सं विस्तारतया यापा त्कथं भातमभातता ४ यथा स्थितं यथा भाति चिता ब्रह्मचि रायतत् तस्य भानमभानाभं नियतमिथ्यमवतत् ५ इदमिदं चेच्छस्वयं ब्रह्मेति भातियत् तन्नियत मिथ्ये प्रोक्तं सर्गसं हाररूपधृक् ६ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं यत्स्वतः कच नं चिति तत्ततोनन्यदेकाढ्यं द्रवत्वमिव वारिणि ७ यथाम्बू न्यत्वमाकाशे कर्पूरे सौरभं यथा यथौष्ण्यमातपेनान्यज्जाग्रदा दितथाचिति ८ मिस्र ४

वसर्गकाले भानं प्रलयकाले सौक्ष्म्यायत्मात देवाभानाभं भवतीति अनादिरेव सर्ववस्तूनामर्थ क्रियाशक्तिरिति तदेव नियतिनामकमिति वाबोध्यमित्याह यथा स्थितमिति ५ ब्रह्मैवानियतसर्वार्थ क्रियासमर्थं जगदाकार तां धत्ते इति वा नियतिप्रतिष्ठासिद्धिरित्याह इदमिति ६ अवस्थात्रयस्या ज्ञातात्मस्वभावत्वाद्वाप प्याहच्छनि यत्सव्यभिचारासिद्धिरित्याह जाग्रदिति ७ तस्यतत्स्वभावत्वां दृष्टान्तैः समर्थयति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं जडस्यापि चेतनभावानुभवप्रसिद्धमोहव्योमेति देहविराड्देहभावे तदधिष्ठातृदेवतादेहभावे वा यथा अनुभूतयः
यथा प्रलये अचित्तानामस्माकं अग्र्यसर्गकाले सचित्तलाभेनानुभूतयः तथास्माकमिति पाठे सादादीनि सर्वै
र्निर्विसंसदादीनां सहोक्तौ पसरतद्धि ष्यतद्देसेकशेषाभावश्छान्दसः ८८ अखंडकाले ब्रह्मदिनभेदरूपेषु काले युग
याऽस्माकमहोरात्रसंविदो भांतितथाऽसंख्याः परमात्मनि संसर्गसंहारसंविदो भाति ८९ यथा वारिघनेऽदके कस्व
भावे समुद्रे स्वभावादेव आवर्तवीचिवलयादि स्फुरति तथा आलोकनमालोकस्तद्धि [illegible] षयरूपतन्मननं तत्सम्भो
गलक्षणोऽनुभवस्तत्तत्संदेयगणरागः स्तुतः पुनस्तत्साक्षी छेसादिविन्दोप विनिर्मुक्तात्मनि अत एव शांते परे पदे
व्योमोपलजलादीनां यथा देहानुभूतयः तथास्माकमचित्तानामपि तानानुभूतयः ८८ कालेकाले
युगांशेता प [illegible] याहोरात्रसंविदः तथाऽसंख्याः परे भांति सर्गसंहारसंविदः ८९ आलोकरूपमननानुभवैषणेछामु [illegible] त्मनि स्फुरतिवारिघनेस्वभावात् आवर्तवीचिवलयादि यथा तथायं शांते प
रे स्फुरति संहृति सर्गपूगः ९० इति योगवासिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मगीतासु सर्वं खल्वि
दं ब्रह्मेति प्रतिपादनयोगोपदेशो नाम॰ विचित्राणामसंख्यानां भावानां निपतिः कुतः कथं स्वभावो भावाना
मेकरूपः स्थितोऽचलः १
अयं सहादिसर्गरूपः स्वभावत एव स्फुरति न प्रमाणं तत्त्वदर्शने सते सर्पः ९० इति श्रीवा॰ता॰प्र॰ नि॰ उत्तरार्द्धे ब्रह्म
गीतासु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रतिपादनयोगोपदेशो नाम ५॰ सर्वभावस्वभावो न नियतिर्व्यापवर्णिते उत्पत्तिजीव
ताप्राप्तिहेतूनां वृत्तसंपुष्टता नियतिः कार्यकारणभावादिनियमः अग्निजलादेरौष्ण्यद्रवत्वादिः स्वभावस्स च
लः अव्यभिचरितः कथं केन हेतुना जगति स्थितः स्वाप्नमानो रथिका दिसि व्याप्यं तिरे पदर्शनादिति भावः १

श्रीसुत्तरषातततमः सर्गः १८६ ।२

मषड श्रीसुत्तरशाततमः सर्गः १८६ श्रीरामउवाच २

ति२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तानाकारभेदानेवाहस्तेषामधिष्ठानचिदाकाश एव परमार्थिकः स्वभाव इति दर्शयति चिदिति तान्पृथ्वीदीनि
प्रतीकत्वकाघ्राणमाकरः खनिः ऊर्वीपार्थिवानां सर्वं वस्तुजातानामनुगतः स्वभाव एवं सलिलादयो पि तेषां च चिदंब
रं मायाशबलं ब्रह्म वाकर इत्यर्थः १७ उक्तमेव प्रपंचयति तत्रेत्यादिना ए जेवजीवनप्रदः १८ प्रधानानां गंगा
दीनां अग्न्यादीनां च जगज्जातसर्वस्वविशेषेष्वनुगतं नपुंसके कशेषे एकवद्भावः १९ तेषामंबरमिसंशं विश
दयति पंचं ति तानि पंचमहाभूतानि ब्राह्म्याः संवित्तय एवेत्योदिता इति ब्रह्मैव तदनुगतः सत्स्वभाव इत्यर्थः

चिदवीसलिलं तेजः स्पंदः शून्यत्वमेव च प्रत्येकमाकरस्तेषां भातीति स्वप्नइवांबरे १७ तत्र सप्रतिघस्या
सकविनस्याकरो महान् भूपीठं जानता धात्रा राजन्राजेव राजते १८ अपामद्धि प्रधानानां तेजसामेष भास्करः
स्पंदस्य पवनो व्योम शून्यतायां जगज्जतं १९ पंचानामिति भूतानामाकारत्वेन संविदः पंचतान्युचितान्ब्राह्म्याः
प्रश्नः किं भास्करं प्रति २० बुधासंविच्चिदित्युक्ता सर्वगा सर्वरूपिणी सर्वत्र स्वमहिम्नेषा सर्वेणैवानुभूयते
२१

एतेन सत्वसंख्येषु दैवेषु स्वरूप एवोग्रभाः कथमिति प्रश्नोपि समाहित इत्याशयेनाह प्रश्न इति स्वभावाप्रश्नोत्तरेणैव
समाहितत्वात्पृथक् प्रश्नो नु भवतीत्यर्थः २० एतेन सत्वसंख्येषु दैवेषु स्वरूप एवोग्रभाः कथमिति प्रश्नोपि समाहित
बुधा सर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञा सैव सर्वरूपिणी स्वप्रकाशतालक्षणे स्वमहिम्नैव सर्वत्र परमः स्वभाव परमाकाशः पर
मानियतिरित्ति च सर्वै देवाभिज्ञैरवगम्यते २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकप्रवाहानन्यसत्तयाबीजांकुरन्यायेनसर्गप्रलयप्रवाहानादिलया चिन्मात्रगगनात्मकेएकब्रह्मात्मन्येव यतस्तिष्ठतित
तोपिनियतार्थक्रियासिद्धिरित्यर्थः ९ अतएवचिलंचनानुसारेणैवसर्वनियमव्यवस्थानान्यत्तपिकल्पोपमितिचिक
चनेअकल्पत्वसाधकांतराभावादित्याशयेनाह सर्गेयमिति १० अतएवकालक्रियादशद्व्यादिवस्तुभेदात्मनाचि
त्कचनमेवसर्ववस्तुस्वभावोनियतिश्चेत्याहनादिलानां ११ १२ इत्थंवकचित्तमप्याकाशरूपकमेवनसत्समित्यर्थः १३
इदानींकथंस्वभावोभावानामितिप्रश्नंसमाधत्ते आकल्पात्स्वमिति कल्पात्यंब्रह्मनिमेषमभिव्याप्यभावानांयदेक

सर्गप्रलयनात्मैकप्रवाहानन्यसत्तया. चिन्मात्रगगनालोकब्रह्मात्मन्येवसंस्थित ९ सर्गोयमितिमितद्बुद्धं
द्वाणं यत्कचनंचितः कल्पोपमितितद्बुद्धंद्वाणंत्तकचनंचितः १० तत्कालस्तत्क्रियातत्त्वंदेशद्रव्योदयादि
तत् यत्स्वप्नदवचिन्मात्रकचनस्वस्वभावतः ११ रूपालोकमनाकारदेशकालक्रियादितत् चित्कच
तिचिद्व्योम्नियन्नामनाकृतिस्वतः १२ यथायाकचतंकालंयत्किंचित्कलितंतत्तथा तेनैवैषहिनियतिरि
त्याकाशरूपकम् १३ आकल्पात्सनिमेषंयत्कचनं चैकरूपकं स्वाभाविकाःस्वभावतंप्राहुःमन्त्रत
बुद्धयः १४ एकस्यसंविन्मात्रस्यपदार्थशततातथा. यथेदंसंविदंशस्वरूपंस्वस्वमनुज्झनः १५ संविन्म
येसं विद्याः कचंतीवपरेतथा ताभिस्तेथांसदेहानांयासाकलनाकृता १६

रूपंकचनंहलमेवप्रतिवस्तुनियतस्वभावंप्राहुःस्वभावतत्त्वविदः १४ एकस्यैव वह्न्यादिवस्तुनोदेशकालभेदतो.
नेकधात्वे. तस्यापिस्वरूपमनुज्झतोयदेकमनुगतंतत्स्वप्रकाशरूपसएवतान्देदेष्वनुगतस्वभावः यथास विदं
शस्यसर्वानुगतंचित्स्वरूपमेवस्वस्तद्वदित्यर्थः १५ संविन्मचुरेकत्तिभेदेपियाश्चिदाभासंविदः कचंतीवताः
स्वभावःपरेतद्विषयेउर्वीसलिलतेजोवाय्वादौताभिर्वृत्त्याभाससंविद्भिःस्वदेहप्राणेतेषांवृत्तिभेदानांमध्येया

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्थि ४

वा॰टी॰ एवं प्रश्नान् समाधाय प्रकृतमेवालंबमाह यच्छपञ्जातमिति २६ त्वमहं सर्वमेवं भाति दृश्यवत्स्थितो भाति विदेहो ऽस्मात्तेषु राघवेन
नि॰उ॰ यपतीव २७ रूपं परमार्थिकस्वरूपं २८ तत्पारमार्थिकसद्रूपमेवाद्यसृष्टेः पूर्वकाले यद्यदेवि द्यमानता तावत्सत्तत्तादा
५८९ त्म्येन स्फुरद्वपुरास्ते तदेव स्वभावनियत्यादिशब्दैर्निगद्यते २९ तत्र साब्रह्मसत्तागगनरूपस्य प्रथमजस्य स्वांशस्यातः श
ब्दतन्मात्रकल्पया स्थिता कुसूलान्तर्गतेषु बीजेषु नाविर्भूतांकुरशक्तिवद्व्याद्यादिजगद्बीजशक्तितन्मात्राद्यात्मरूपिणी
ऽभ्रेनाविर्भूता तिष्ठति ३० ततस्तस्याः सकाशादिदं वायुतेजोम्बुधरालक्षणं भूतभौतिकात्मकं जगत्क्रमेण संपद्यते

पदार्थजातं सर्वं तावन्न जातं न च दृश्यते तस्माज्जातमिदं भाति स्वयमात्मा स्वप्नदृश्यवत् २६ चिन्मात्रमात्मा सर्वेशः
सर्वमेवाति दृश्यवत् न यतीव विदेहः स्वेन च भाति न न श्यति २७ स्वप्नदर्शनवन्द्भाति यावि द्योमचिद्वरे
चिद्व्योमत्वाद्दतेरूपं तत्तदस्य जगतः कुतः २८ यद्यथा स्फुरितं तस्य यावत्सत्तं स्फुरद्वपुः तत्स्वभावनियत्या
द्यैः शब्दैरिह निगद्यते २९ जगन्नाम्नास्यसंजातः शब्दतन्मात्रकल्पया कुसूलबीजांकुरवत्तिष्ठत्याशान्त
रूपिणी ३० संपद्यते ततइदमितीयं रचनेह या कृता सा सुगबोधाय मरस्वैर्विरिञ्चितामुधा ३१ ना
स्तमेतीह नोदेति तत्क्वचन किंचन शिलाजठरवच्छान्तमिदं नित्यं सहस्यसत् ३२

इति इयं कल्पनां समुग्धानां प्रज्ञानां तत्त्वबोधाय जगद्विरचनप्रतिपादने क्रमाश्रितिभिर्मुनिभिः प्रकृतानस्
ष्टिरेवतात्त्विकी प्रतिपादनायतयालम्भरस्वै रेवेयं सृष्टिकथा विरचिता मुधैव स्यात् न हि वास्तवी सृष्टिरित्यप
रिज्ञाने कस्यचित् किंचित्प्रयोजनं दृष्टश्रुतं ब्राह्मीभावः ३१ यतस्तत्त्वात्त्विकं ब्रह्मरूपं नास्तमेति नोदेति च तत
इदं प्रपंचरूपं परसत्तया सदपि स्वतः असदित्यर्थः ३२ रामः
५८९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपंचतुर्मुखाख्यःब्रह्मबालःस्वात्मभूतसंवित्स्फुरणंव्योमात्मकंद्यौमंप्रावरणंयस्यात्तथाविधांभूतामात्मस्वयंब्रह्मा
त्मलाद्ब्रह्मांवराकृतिवसनस्वस्मिन्स्योरांकरोतिस्फारयतिविस्तारयतिनामधातुःस्फुरतेर्वाविस्फुरोणिविसा लम् २२
यदासामायाशबलासर्वज्ञ संवित् अजस्यचतुर्मुखस्यसंविदासहतस्थूलंएतदूर्ध्वचप्रपंच अन्तिस्वात्मस्युप
संहरतितदातदंगस्यचतुर्मुखंसंविदंतस्याकादेश्चंचलंभ्रमणस्वभावंकल्पनोत्पादियत्त अतःअस्मादुपसंहारदत्ता
नाग्रूरूपएवसंपद्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिःअ ततऊर्ध्वउदेत्यनैवोदेतानास्तमेताएकलएवमध्येस्थातेति २३
ब्रह्मात्मब्रह्मबालोयंसंविस्फुरणानिमां व्योमात्मद्यौमभूनाम्नीस्फारयत्संवराकृतिः २२ सायदैतत्तपैतत्त्व
चिरमस्यजसंविद् तदातदंगस्याकादेनीतोनोत्सादिचंचलं २३ संकल्पपूर्वमशकजालवद्भ्रित्यचक्र
कं आवर्तवित्तिनाभाति चिद्व्योमेदंचबुद्बुदवत् २४ तत्रप्रभास्वराःकेचित्केचिदल्पभास्वराः केचिद्वा
भास्वराभाताःपदार्थाश्चित्ररूपिणः २५
दीर्घत्वमयहृस्वत्वंदिवसानांहकिंकृतमितिप्रश्नस्तुत्योतिश्चक्रेसूर्यस्यदक्षिणोत्तरमार्गगतिभेदप्रसिद्धैवदत्तोत्तर
इतिसूचयन्ज्योतिश्चक्रंदर्शयतिसंकल्पेति सूत्राकीटेनसंकल्पपूर्वकंबाह्यसाधननिरपेक्षतयैवविरचितमशकव
धनजालवक्षात्रासंकल्पमात्रनिर्मितंग्रहनक्षत्राधिष्ठानभूतंशिशुमारचक्रंज्योतिःशास्त्रादौप्रसिद्धमेवदक्षिणोत्त
रायणमार्गवर्त्तवित्तिनाक्षरूपेणनिमित्तेनेदंलक्ष्यकं दिवसानांहृस्वदीर्घत्वंतत्तदातद्बुद्बुदवान्निपतंभातीत्यर्थः२४ उत्प॰ ५४
सत्त्वसंस्कारेषुदेवेषुसूर्यचन्द्रतोग्रभाःकस्मादितिप्रश्नंपेअनेकदेवाउक्तास्तान्ज्योतिश्चक्रोनक्षत्रादिरूपेणास्थितान्
दर्शयतितत्रेति प्रभास्वराःराहादकःप्रागुक्तातामसनक्ष

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदा ऽप्राद्ध तत्ताहृशाथां सत्ता ऽप्रसिता दाला ध्यासत्तदेकभावनामात्रसारेण देहं द्विपादि नासंसरणी त्सुखी सत्तीति विना
भाव: स्वस्त्पवियोगस्तत्कता मिमा: तमुष्लानौ तामनं ताम: स्तन्निमित्तकर्माणि ता: विपा: ऽनुतिष्ठति ता ऽमिमा इति पाठे
ता: प्रसिद्धा: ऽप्रमिमानान्मिमा: संधिरार्ष: ४१ सा स्वसत्ता एकैव व स्वांतरूपैव शब्दादिगुणगर्भिणी सविकल्प
चिन्द्भावनाभ्यासा ऽप्रसिसंपन्ना भविष्यतीनां ऽप्राकाशादि पंचभूताभिधानां ऽप्पिता प्रकृति निमित्तभूतास्तद्भूता

स्वतैकभावनामात्रसारसंसरणोन्मुखी तदाविर्भावकता सा ऽनुतिष्ठति ता मिमा: ४१ सूक्ष्मरूपस्वसत्तैका
शब्दादिगुणगर्भिणी चिन्द्भावनाभिसंपन्ना भविष्यदभिधार्थी ता ४२ ऽहंतादेतितदनु सह वै कालसत्तया
भविष्यदभिधार्थे ते वीजं सर्वं जगत्स्थितेः ४३ चितिशक्तेः परापास्तु स्वसंवेदनमात्रकं जगज्जालमसम्भू
पं चेतनात्मदिवास्थितं ४४ एवं प्रापात्मिकासा चिद्वजसंकल्पशाखिनः ऽहंतामावपसंतः सैवेह भवति
दारुण ४५ जीवाभिधाना सैषा यभावाभावलवभ्रमैः भ्रमत्यात्मपदे वीचिरूपैवीरीव वारिणि ४६ चिदेवंभा
वनवताव्योमतन्मात्रभावनां स्वतो घनीभूपशनैः स्वतन्मात्रं प्रचेतति ४७ भाविनामार्थकल्पं तद्बीजश
द्रौघशाखिनः पदवाक्यप्रमाणाघवेदार्थादिविकारिव ४८

त्मिकेति यावत् ४१ तथाहंकारप्रधानलिंगदेहकल्पनामाह ऽहंतेति लिंगदेहघटकप्राणक्रियाप्रयुक्तकासत्त
यात्ते ऽहंताकालसत्ते ४३ तत्र जीवाच्चेदभिप्रत्यातत्र जगज्जातिरित्याह चितिशक्तेरिति ४४ ४५ ऽप्रात्मपदे
मायाशबलब्रह्मणि ४६ तस्याः सत्ताः समष्टि हिरण्यगर्भरूपेण स्थूलपंचभूतकल्पनामाह चिदिति सूक्ष्मं
व्योमतन्मात्रभावनां घनीभूय घनीभाव स्वतन्मात्रं स्थूलाकाशं ४७ ४८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथचकसत्तावत्त्वेब्रह्मांतर्जगत् अवयवप्रायंउदयास्तमयाहितमेवपर्यवसतीत्याह यथेति आद्योनकारः ध
यकसत्तानिरासार्थः ३३ ब्रह्मसत्तातिरिक्तजगत्सत्तापलापेजगत्कुड्यं ब्रह्मैवपर्यवसतीत्यस्तोदयादि वैचित्र्य
मसत्यमित्याह ब्रह्मव्योम्नीति ३४ एवंजगतस्तत्त्वपर्यालोचनेब्रह्ममात्रतां प्रतिपाद्य ब्रह्मण एव स्वतात्त्विक
रूपविमर्शे जगद्रूपापत्तिं वक्तुमुपक्रमते तस्येत्यादिना ३५ अगृहीतात्मकज्ञानं अत एव प्रथममनन्यथाभा
वाद्रूहामर्शनस्तत्त्वकं ३६ ततः कुहितरूपकंभातिप्रपं च पर्यालोचनात्तस्योद्बोधनं ३७ तस्यपर्यालो

चयावृथविनोदितः सदैवावयवाण्वः नास्तंयातिनचोद्यंतिजगंत्यात्मपदे तथा ३३ ब्रह्मव्योम्निजगद्व्यो
मव्योमव्योम्नीविविद्यते तत्कथंकिलसंशुद्धं मस्तमायात्युदेतिवा ३४ तस्मात्तत्प्रकाशात्मकरूपस्यात तदिन्नाणः
सत्तामात्रात्मकचवनपदजस्तस्य भावतः ३५ तदात्मनात्मस्वपकिंचिच्चेत्तलामिवगच्छति अगृहीतात्मकंसंवि
द्रूहामर्शनस्तत्त्वकम् ३६ भाविनामार्थकलनैः किंचिद्रूहित रूपकं आकाशादणुशुद्धंच सर्वस्मिन्नाभि
बोधनम् ३७ ततः सापरमासत्तासती तच्चेतनोन्मुखी चिन्नामयोग्यामवति किंचिल्लभ्यतयातया ३८
घनसंवेदनात्पश्चाभ्दाविजीवादिनामिका साभवत्यात्मकलनायन्दवतीपरंपदं ३९ जीविकसास्थिता
नात्माचिदाकाशापिधानतां संप्रतिलत्तिशुद्धासपदसानरूपिणी ४० न्प १

चितार्थस्यसम्यक्त्वेतनोन्मुखीसतीन्चेतयतीतिचिदितिमुत्यत्त्वसालामाचिन्नामयोग्यामव ति ३८ तदुत्तरंयन्दव
ति तदाह घनेति यन्दवतीअधिकारिजन्मलाभेपुनः परंपदंभवति ३९ ननुतास दैवपरं पदं वचनेनतस्याः अधि
कारिदेहज्ञानलाभेनकोतिशयस्तत्राह जीविकसेति यतः साजीवत्वे चिदाकाशाच्छादिका अविद्यांजीविकतास्थिता
अतः अनात्माअप्रख्यापमाना परपदस्वभावा ज्ञानलाभे संप्रतिशुद्धसपदसानन्दरूपिणीत्त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्गादौ समष्टाविव इदानीं व्यष्टावपि तत्त्वसंविदेवरसस्पांततदर्थाकारसमष्टिसर्जनादेवेन भासते नान्यदितिवोधमित्याह कि
लेति तदायप्यातया अद्यापि अवरूपं चेदं सर्वं यादिभिरनुपगंतव्यं अन्यथा संविदा विषयव्यवस्था ऽसिद्धेः संवितादात्म्य
मेवहि विषयाणां विषयता नत्वन्यावादिकोटिसहस्रेरप्युपपादयितुं शक्यानच शब्दादीनां मसंविद्रूपे संविदेकत्वलक्षणं
नादात्म्यं घटते इत्याशयेनाह्वैतैकत्वेति ५७ शब्दे दृशि तोन्यापोरसादि व्यपि वोधइत्याह एवंहीति ५८ प्रासं[illegible]गिकं
किल तत्साम्यवस्थायां कोपरः स्रष्टा कुम्भवेत् यथा तथा तदाद्यापि द्वैतैक्यसात्म्यसंभवात् ५७ एवंहि रसत
न्मात्रं गंधतन्मात्रं वच्च असत्यमेव सदिवरसप्राधर्ममिवचेतते ५८ तेजः रूपी दिज्वं भामिवीजजमालो
कशाखिनः तस्माद्रूपविभेदे न संसारः प्रसरिष्यति ५९ भविष्यदभिदस्याथ स्वतः स्वत इवासतः स्वदतं
रसं यस्य रसतन्मात्रमुच्यते ६० भविष्यद्रूपसंकल्पनाम्नासौ सकलो गणः संकल्पात्साथ तन्मात्रं गंधाद्य
मनुचेतति ६१ भाविभूगोलकत्वेन बीज माकृतिशाखिनः सर्वाधारात्मनस्तस्मात्संसारः प्रसरिष्यति ६२
अज्ञातरूपसंजातस्तन्मात्राणां गणस्त्विति अलाकारोपि साकारः संकल्पः कल्पनावशात् ६३ एवं तन्मा
त्रकगणः काकतालीयवत्स्वयम् रूपं येन प्रदेशेन वेत्सद्वीति तदुच्यते ६४ शब्दं येन प्रदेशेन वेत्ति श्रोत्रं
तदुच्यते स्पर्शं येन प्रदेशेन वेत्ति तत्तुलगिंद्रियम् ६५ रसं येन प्रदेशेन वेत्ति तद्रसनेंद्रियं गंधं येन प्रदे
शेन वेत्ति घ्राणेंद्रियं तु तत् ६६

समाप्यप्रस्तुतमेवाह तेजइति अर्ची एणी [illegible] निरभिद्येतां अदीभ्यां चिदुअ[illegible] दुषा आदिलइत्यादि अक्षतेः ५९ असतः
विकाररूपत्वात्वत आकाश इवस्वदनं माधुर्यसंवित् तस्सस यस्य पंचीकृतस्यान्नपानादेः ६० अयं सकलो गणः
कार्यकारणसमुदा[illegible]यात्मजीवः ६१ ६२ ६३ चक्षुरादिगोलकस्थानकल्पनामाह एषइत्यादिना ६४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्मादिति सम्भूरि इति व्याहरन्भुवमसृजत एतद् इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत अमृज्यमिति मनुष्यान् इंद्रवइति पितॄन् इत्यादिश्रुतेरिति भावः एवं व्यवसायाद् इद्दृश्याविचिंत्रसंकल्पवती ब्रह्मचिदेव जीवशब्देन कथ्यते नान्य इत्यर्थः ५० ५१ तस्याः स्वसृष्टभूतभौतिकभोगायासमष्टित्वगादीन्द्रियकल्पनाप्रकारमाह असंप्राप्तेत्यभिधाशब्दो व्यवहारः आ

तस्मादुदेष्यत्यखिला जगच्छ्रीः शब्दतत्त्वतः शब्दौघनिर्मितार्थौघपरिणामविसारिणी ५९ चिदेवं व्यवसायात्मा जीवशब्देन कथ्यते भाविशब्दार्थजालेन बीजं भूतौघशाखिनः ५० चतुर्दशविधभूतजातमावलितांबरम् जगज्जठरकोणेषु तस्मात्संप्रसरिष्यति ५१ असंप्राप्ताभिधाचारा जीवत्वाच्चेतनेन चित् काकतालीयवत्स्पंदात् चिन्मात्रं चेततिस्वयम् ५२ पवनस्कंधरूपस्य बीजं स्पर्शशाखिनः सर्वभूतक्रियास्पंदः तस्मात्संप्रसरिष्यति ५३ तत्र यच्चिद्विलासस्य प्रकाशानुभवो भवेत् रूपतन्मात्रकं तद्भद्द विद्यदभिधापदं ५४ प्रकाशश्चेतनं तेजो न तेजोऽल्पकतां भवेत् स्पर्शसंवेदनं स्पर्शो नेतरस्य प्रसंभवः ५५ शब्दसंवेदनं शब्दः स्वतएवानुभूयते खत्वेनैव स्वयं कोशे नान्यच्छब्दकदास्तिहि ५६

चारः शरीरादिना व्यवहारश्च यया तया विधा सती तदर्थं वदेनमाणं चेतन्निकल्पयति ५२ ५३ ५४ प्रकाशानुभवस्यैव रूपतन्मात्रत्वमुक्तमुपपादयति प्रकाशश्चेतनमिति एवं स्पर्शाद्यपि बोध्यमित्याह स्पर्श इत्यादिना ५५ यथा खत्वेन स्वेनैव खत्वं लोकेकोशे अवकाशं प्राप्य तिष्ठति नान्येन तथा संवेदनमपि स्वात्मकेनैव शब्देन शब्दग्राहकं नान्यदस्तीत्यर्थः ५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जीवनान्मुख्यप्राणस्पकर्मे क्रियाणं चधारणात्त्चेतनात्तज्ज्ञानेंक्रियाणंधारणाच्चजीवः पूर्वानुभूतातीतानगतंचेत्यो
न्मुखतयाहेतुनाचित्तमित्तिसन्निकृष्ट चेत्योन्मुखतयाचिदितिचानिगद्यते ४ कल्पनात्संकल्पनात्मननमूहापो
हादितज्ज्ञात्वाच्चमनइत्यभिधीयते ५ अस्मीत्यभिमानीत्वे स्वःपामरसाधारणं बुल्या प्राकृचित्तनामव्याख्यातं पं
डितप्रसिद्ध्यातुचितीसं ज्ञाने इतिधात्वर्थलत्तेःस्वतत्त्वचेतनाधर्मं तंपरमार्थवस्तुआले व चित्तपदावाच्यमुख्यो

जीवनाच्चेतनाजीवोजीवइत्येवकथ्यते चेत्योन्मुखतयाचित्तंचिदित्येवनिगद्यते ४ इदमित्थमितिस्पष्ट
बोधाद्बुद्धिरिहोच्यते कल्पनान्मननज्ज्ञात्वा मनइत्यभिधीयते ५ अस्मीतिप्रत्ययादंतरहंकारश्चकथ्य
ते चेतनाद्यस्ततंचित्तमितिशास्त्रविचारिभिः ६ प्रौढसंकल्पजालात्तुर्यष्टकमितिस्फुटं संस्कृतेःप्रकृत
त्वेनप्राथम्यात्प्रकृतिःस्मृता ७ बोधादविद्यमानत्वादविद्येत्युच्यतेबुधैः इत्यादिकलनस्यास्यनामानिक
थितानिते ८ एतत्कलनमाद्यंतमनाकारमनामयम् आतिवाहिकदेहोत्थंसमुदाहियतेबुधैः ९
इत्येवंस्वप्नसंकल्पपुरवत्रिजगद्भ्रमं भात्यर्थकार्यप्रवृत्तःशून्यमप्रतिघात्मकं १० इत्यातिवाहिकःप्रो
क्तोदेहोदेहभृतांवरः चिन्नभश्चित्तदेहोसौशून्यःआकाशतोपि च ११

मितिशास्त्रविचारिभितिभिरुक्तमित्यर्थः ६ सजीवःसंकल्पादिभिःपूर्यतइतिपुर्यष्टासामष्टकमितिव्युत्पत्तेरितिभावः
प्रकृतत्वेनसर्गादिकालेप्रस्तुतत्वेनततःप्राथम्यात् ७ बोधात्तत्त्वदर्शनाद्दोपाधिकरूपेण विद्यमानत्वात् ८।९
अर्थैभोगमाद्यैतत्कार्यप्रवृत्तःवस्तुनिस्वरूपं १० ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्विविधपरिच्छेदवत्त्विङ्गाहंभावप्रयुक्तामसद्दिक्कालभेदकल्पनामाह दितीति दिक्कालकलनां करोतीति शेषः किंच स

र्वेशांगेनस्वहृदः श्रोत्रादिनारसगंधादिसंवेदनेवेतिएवं व्याप्तिभूतः सर्वशरीरेण सर्वभोगं पनदेन्ति असर्वात्मता दोषादित्यर्थः ६७

इति अनपायीसा अनुक्रमप्यनंतं सांसारिकं कलनं प्रतिजीवमात्मनोंतर्गतं अनुमेयं अप्रानंदादेवप्राप्ति स्विकल्पेनएवतु मश

क्तेः तत्त्वानंतं कलनमात्मनो नान्यदात्मभूतमेव अतस्तत्परमात्मतांनतुदयमुपैतिनाप्यस्तंनाशमेति किंतु पलोदवत्सच्चि

दानंदैकघनं निर्व्यापारमेव स्थितमित्यर्थः ६८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेउत्तरार्धे जीवत्वसंस्तु

तिप्रतिपादनंनाम सप्ताशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८७ जीवो ब्रह्मैव तस्यैव सुलन्निरूपचारतः लिंगदेहस्यविभ्रांसेसत्र

दिक्कालभेदान् जीवोयं नियताभाकृतिंगतः सर्वे शांगेननोसर्वे वेत्त्यसर्वात्मनावशात् ६७ इति कलनमनंत

मात्मनोंतर्गतमनुमेयमनन्यदात्मभूतं नतदुदयमुपैति नास्तमेति स्थितमुपलोदरवद्घनं स्वमौनं ६८ इति

श्रीमहारामायणे योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे जीवत्वसंस्तुतिप्रतिपादनं नाम सप्ताशीत्युत्तरशततमः सर्गः १८७

श्रीवसिष्ठ उवाच आदिमत्वमिदं प्रोक्तं सतस्य कलनस्य यत् परस्माद्द्वितीयत्वं तद्बोधापनवास्तवं १ एवं

विधं तत्कलनमात्मनोंगमकृत्रिमं चेत्योन्मुखचिदाभासं जीवशब्देन कथ्यते २ कलनस्यास्य नामानि बहूनि

रघुनंदन शृणु तानि विचित्राणि चेत्योन्मुखचिदात्मनः ३

स्पष्टं निरूप्यते घनसंवेदनात्सम्यक् आत्माविर्जीवादिनामिकेत्यादिना जीवोत्पत्तिरुपपादिता सा च न युक्ता अभिनवो सत्त्वं

जीवस्य संसारहेतुकामाकर्मवासनाद्यभावेन संसारासिद्धेः प्रतिपदादिवन्निर्व्यात्वापत्तात्प्रलाभावान्योन्याश्रयो दा

सिद्धेश्च साशंकारामस्य माभूदिति तन्तात्पर्यं भगवानेव समेवाह आदिमत्वमिति कलनस्यचिदाभासात्मकजीवस्य तावत्

नपरस्माद्ब्रह्मणः अद्वितीयमभिन्नं इति तद्बोधापनतुवास्तवं उत्पत्ता दिः जीवस्यात्तीलाशापनेत्यर्थः १ कथं तस्य पर

स्माद्द्वितीयत्वमिति बोधनाय तदाहएवंविधमिति तत्कलनं आत्मनः ब्रह्मणः एवंविधमोपाधिकं अंगं अवयवः अत एवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जगद्रूपस्यैवजगदात्मताभावे दृष्टांतांतरमाह स्वप्नोपीति स्वप्ने स्वदेहस्य जगतश्चभासतोभानि यथा दृष्टांतद्वयर्थः
२३ ताहशस्याप्यपि क्रियासामर्थ्यं तत्रैवप्रसिद्धमित्याह भवतीति उग्रः कठिनः २४ २५ सचातिवाहिकदेहरूपोजीवः
ग्रस्थिगणैः स्थूलं त्रिकसपृष्ठवंशसलोमाग्रातानवितानत्वभेदात्मांसास्थिवेष्टनतोपाधिभेदाद्वा सिरात्वाद्यभेदं
तासांसन्निवेशात्मतयास्थितंस्थूलशरीरंदेशकालक्रमासनशब्दादिविषयभोगाद्यौ यच्चेततीसन्वयः २६ तस्मिं
श्चदेहेउभ्दवोजन्मतश्चभ्रमंचेतति २७ तथाजरामरणगुणदोषप्राधानम् दशादिङ्मंडलेषुक्रमणंक्रमोभ्रम

क२

शून्योप्यनाकृतिरपि घटाकारोनुभूयते स्वप्नसंकल्पयोः स्वस्यदेहस्यजागृतोयथा २३ भवसर्थकरोप्युच्चैस्त
त्वस्वप्नवस्तुवत् आकाशात्मकएवोग्रः पदार्थइवभासते २४ आतिवाहिदेहेसौस्वतोनभवतिक्रमात् आ
नाकारोपिशून्योपिस्वप्नभासन्नपिस्थितः २५ चेतत्सरि गणस्थूलंकराद्यवयवावलिं त्रिकलोमशिरास्ना
युसन्निवेशतयास्थितं २६ जन्मकर्मेहितस्थानंपरिणामवयः स्थितं देशकालक्रियाभोगभावर्थायो
द्भवभ्रमं २७ जरामरणमाधानदशदिङ्मंडलक्रमं ज्ञानज्ञेयज्ञातृभावमादिमध्यांतवेदनम् २८ क्षितिज
लगगनदिवाकरजनताव्यवहारनगरगीर्वरात्मा स्वाधाराधेयमयंपश्यतिवपुरुषः पुरातन स्पुरुषः
२९ इतिश्रीयोगवासिष्ठेमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेजीवरूपवर्णनंनामाष्टाशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८८ ॥

णंज्ञानादित्रिपुटीसर्वभावानां आदिमध्यांतवेदनंचचेतति २८ एवमातिवाहिकदेहभृतः पुरातनः पुरुषःस्व
कल्पितादेवव्यष्टिसमष्टिस्थूलवपुषोनिमित्तात्स्वयमेवदिसादिशिरांतात्मासन्स्वस्यपृथ्व्यादयधोआसः
स्वयंतुतदाधेयइतिभ्रांतिमयंसंसारस्वप्नंपश्यतीत्यर्थः २९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरा
र्द्धेजीवरूपवर्णनंनामाष्टाशीत्युत्तरशततमःसर्गः १८८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कियत्कालं संतिष्ठतीत्यत्राह आमोक्षं संदइतिभ्रू तत्सर्गस्य चित्तरूपा भूः प्ररोहणं १२ १३ अंतर्बहिरपि जगंति आदर्शः प्रतिबिंबमिव धत्ते तथा विभ्रून्य एवेत्यर्थः १४ कदा प्रभृत्येवं जगंति धत्ते इत्यत्राह महाकल्पस्येति प्राकृतप्रलयस्य पर्यंते वरमहाणे १५ अचित्त्वा स्त्रिदावरकाज्ञानान्निमत्तति अनेन प्राग्युक्तेन १६ सजीव एवातिवाहिको देहस्तस्य योज गदालोकनात्मकआलोकस्तेन प्रवर्तितः कश्चिन्मदाग ब्रह्मा चतुर्मुखो हमिति कल्पितः शास्त्रेषु १७ सनातनग्रहणं सन

नास्तमेतिन चोदेति जगत्सामोन्नसंविदः चतुर्दशविधस्यैका भूः तत्सर्गस्य चित्तभूः १२ अत्र संसारलताणि भाविष्यंति भवंति च भूः तानि च फलानि विपाककालव्यवस्थया १३ एवं चित्तमयो देहो जगत्संतर्बहिस्त्वपि प्रतिबिंबमिवादर्शः शून्य एव नभो यथा १४ महाकल्पस्य पर्यंते सर्वताशास्थिरे स्थिते महाशून्यपदे शुद्धे महात्मनि निरामये १५ स्वतश्चित्तिघनो चित्तान्निमदाबमिदमात्मनः आतिवाहिकदेहाभं क्रमेणैव नवे तति १६ स आतिवाहिको देहस्तदालोकप्रवर्तितः कश्चिद्ब्रह्मेति क[illegible] पितः स्मृतः कश्चि[illegible] द्विराडिति १७ कश्चित्सनातनामि[illegible] ख्यः कश्चिन्नारायणाभिधः कश्चिदीश इति ख्यातः कश्चिदुक्तः प्रजापतिः १८ काकता [illegible] लीयवन्मदाता पंचस्वेंद्रियसंविदः यत्र यत्र यथा तेयास्थिता स्तत्र तथा स्थिताः १९ एवमत्यंतविततेसं पन्नेहृष्पवि[illegible] भ्रमे न किंचिदपि संपन्नं सर्वशून्यं ततं यतः २० अनादिमत्स्यंदनेनसद्यत्ना सदुच्यते तदेवेद मनाद्यंतं तथा स्थितमवेदनः २१ आतिवाहिकदेहस्य तस्यानुभवतः स्वयम् यातिव्यसनिनः स्वप्नकांतेवप
ह २
कादीनां ब्रह्मपुत्राणामुपलक्षणम् १९ यत्र भागे पंचस्वेंद्रियसंविदो भातास्तत्र तत्र तथा अप्रचीस्थिताः १९ ततं वि स्तीर्णमात्मतत्त्वं यतः सर्वहृष्पशून्यं २० सत आविर्भूतं असतत्तिरोभूतं यतस्तदेव अप्रवेदनं स्वरूपस्ता द्वाकारही

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्माहमितियथा र्थचैतनंसत्का॰ अयंदेहोमनुष्यादिरहम् अयंपुष्पादिर्ममाधारइतिपश्यतितत्राचभाव नां॰आस्थावध्नाति १२ अनुधावत्यनुसरति १३ प्रथमंवैदिकलौकिकशब्दान्करोतिसृजतितेषांचतत्तदु पाधिमति॰अर्थेसंकेतंकरोति संकेतनसंज्ञाःकरोतिशब्दकरणप्रकारमाह ओमित्युक्तेइत्ति १४ १५ पन्म

चिन्नभश्चेतनंसत्काब्रह्माहमितिपश्यति॰अयंदेहोयममाधारइतिवभातिभावना १२ असत्सेसत्व बुद्ध्यैववद्धोभवतिभावनान्वहुशोभ॰वयसंततनित्यत्वमनुधावति १३ शब्दान्करोतिसंकेतंसज्ञा अस्पंदनान्निच ओमित्युक्तेत तोवेदांश्छन्दराशीन्सगावतिः १४ तैरेवकल्पयत्यास्तुव्यवहारमि तस्ततः मनोह्यसौकल्पयति यच्चेततितिदेवाहि १५ योहिपश्यत्येवासौसनपश्यति तत्कथम् अ सत्सेवजगद्भ्रांतिरेवंप्रौढिमुपागता १६ आब्रह्मणोमुधाभातिचिरस्वप्नेन्द्रजालवत् इत्यातिवाहि कत्वेयमाधिभौतिकतो चित १७ आधिभौतिक तानास्तिकाचित्किंचिदपिक्वचित् आ तिवाहिकतैवेनामभ्यासाद्यातिभावनाम् १८ भ्रूलादेवैवमायातोमिथ्यानुभवनात्मकः मोहोब्र ह्मणएवायमित्यस्सेषमहात्मना म् १९

योपदास क्तःस्त्रीमयोजात्मइतिवत् १६ आब्रह्मणआमशकात्दृश्यनमारीसा॰आधिभौतिकत्वकाविन्ना दिस्वभावताउच्चितैवनानुच्चिता १७ ए नामाधिभौतिकभावतां १८ भ्रूलभ्रूताद्ब्रह्मणःस्वत्वंसकाशा देवएवंरूपोमाहोपमायातःइतिहेतोःएषःजगद्दर्शनरूपोभ्रमःमहात्मनंततत्वविदामपियावत्प्रारब्धक्षय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आतिवाहिकदेहात्मा प्रजापतिर्मनोरथे आधिभौतिकता भ्रान्तिर्जगत्स्वप्नोपवर्णिते कश्चिद्दूह्मेति कथितः स्वतः कश्चि
द्विराडिति सादिप्रपंचितप्रकारेण यद्यद्यथा चेतति तत्तथा स्थितिमायातीति परेणान्वयः १ संवित्सत्यं कल्पसंवि
त्स्वभावतः विश्वभावं वर्ततेति खेदे २ अतः भ्रान्तिमात्रत्वात् द्रष्ट्रादित्रिपुटीअसत्याद्दृश्यत इति दृक्दृश्यदर्शनं व्यक्तिः ३
इति अनयारीत्या आतिवाहिकः आलोकनमालोको भ्रान्तिदर्शनमात्रं चेत्सकठिनत्वाशिलादिभावं सत्यतापारलो

श्रीवशिष्ठउवाच आतिवाहिकदेहोसौ तस्याद्यस्य प्रजापतेः काकतालीयवद्विलाद्यद्यथेसादि चेतति १ तत्तथा
स्थितिमायाति चिरं संवित्स्वभावतः वत विश्वमिदं भातमत्रासत्येकृतः स्मयः २ दृष्टाऽसत्यमसत्यं दृग्गसंदर्शनं
ततं सत्यमेवाथवा सर्वं ब्रह्मैवात्म तपातया ३ श्रीरामउवाच इत्यादिवाहिकालोकः सतस्याद्य प्रजापतेः क
ठिनत्वं कथं यातः कथं स्वप्नस्यसत्यता ४ श्रीवशिष्ठउवाच आतिवाहिक आलोकः स्वत एवानुभूयते तत्तदान स्वाति ५
वरतं नस एवाभाति पुष्टवत् ५ यथा स्वप्नस्य पुष्टत्वं चिरानुभवनाच्चितं अतिसत्यमिवाभाति वाहिकता तथा ६
आतिवाहिकदेहस्य चिरत्वानुभवोदये आधिभौतिकताबुद्धिरुद्वेति भ्रमवारिवत् ७ जगत्स्वप्नभ्रमाभासं भ्रा
न्त्यम्भांबुवस्थितं असदेवेदमाभाति सत्यप्रत्ययकारिपि ८ आतिवाहिकरूपाणामाधिभौतिकता स्वयं अ
सतीसत्यवद्दूरमविद्दर्शिभिरर्थिता ९ अयं सोहमिदं तन्मे द्रुमा गिरिनमो दिशः इति मिथ्याभ्रमो भाति भास्व १०
रस्वप्नशैलवत् १० आतिवाहिकदेहोसौ स्वच्छरावस्वभावितः आधिभौतिकतां चेत्तसिंडाका रं प्रपद्यति

किंकफलाद्यर्थक्रियासमर्थता ४ सदानैरंतर्येण तथा च चिराभासात्पुष्टवत् घनीभूत इवाभाति ५ यथाहरिश्चं
द्रादेः स्वप्नस्य चिरानुभवनोच्चितं पुष्टत्वं तथेत्यर्थः ६ ७ ८ अवाग्दर्शिभिरविवेकिभिः ज्ञाता र्थिता आस
त्यासत्यीकृता ९ १० एतत्पृथिव्यग्न्यादिरूपं पिंडाकारं ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अधिष्ठानचिन्मात्ररूपस्य ज्ञेयता कालत्रयेपि नास्तीति सर्वदृश्यवाध्यपर्यवसितत्वए वंतत्वसाद्दाकारः अप्राप्ततत्तोज्ञानं तु न तथेत्यु
त्तरार्थः ५ त्वदेकरस्यात्मनोनस्तस्मिन्किंज्ञेयता कातथा च ज्ञानशब्दः किंभावे उत साधो व्युत्पादनीयः अप्रथमे किंकरणे व्युत्पादनीय
इति प्रश्नार्थः भावे एव ज्ञानशब्दो व्युत्पाद्यः ज्ञेयजगद्रूपमातान्वज्ञानस्यैवमापि को विकल्पो नैकस्यापि व्याप्तकद्दत्युत्तरार्थः ७

श्रीवसिष्ठउवाच ज्ञानस्य ज्ञेयता नास्ति केवलं ज्ञानमव्ययम् अवाच्यमिति वोधोंतः सम्यग्ज्ञानमिति स्थितम् ५
श्रीरामउवाच ज्ञानस्य ज्ञेयताभिन्ना त्वंतः केति मुने वद उत्पन्नो ज्ञानशब्दश्च भावे वा करणे च किम् ६
श्रीवसिष्ठउवाच बोधमात्रं भवेद्ज्ञानं भावसाधनमात्रकं तद्दानज्ञेय योभेदः पवनस्पन्दयोरिव ७
595
श्रीरामउवाच एवं चेत्तत्कथमयं ज्ञानज्ञेयादिविभ्रमः सिद्धः सत्वविषाणाभो भविष्यद्भूतभस्मशः ८
श्रीवसिष्ठउवाच वाह्यार्थभ्रांतितोज्ञेयोभ्रमवुद्धिरिहोदिता वाह्यश्चाभ्यंतरश्चार्थो नसंभवति कश्चन ९

एवं चेत्तर्हि सविकल्पः शशविषाणकल्पः कथं भ्रमशब्दादिभिर्भूतभव्यभविष्यद्विभागैर्व्यवहारद्भ्रमोभासतेइतिप्रश्नार्थः ८
नासत्वे ऽ। भानं अर्थक्रियाऽसामर्थ्यं वा प्रयोजकं स्वप्नभ्रांतिज्ञाने असत्सहस्रसंस्थापितद्दर्शनात् किंतु वाधस्त त्प्रयो
जकः सत्त्वात्र विचारवतां यो क्तिकस्तत्वविदामपरो दोस्त्येवेत्युत्तरार्थः ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिदेकरसस्य ब्रह्मण एवं रूपाद्दृश्यं दुर्दशा क्व विद्यते किंत्विदमखिलं संसारदुर्दशाभ्रांतिरेव अपवा ब्रह्मैव कौलकवशाज्जगज्जीवाद्याकारेण भातं न हि स्वाकारः स्वस्य दुर्दशेत्यर्थः अतेवं बंधमोक्षविभाग निष्कर्षप्रदर्शनं वैतत् २० शाश्वताद्ब्रह्मणोऽन्यत्कारणं जगतो नास्ति तच्च कार्यतां विना कारणं न अनामयेकूटस्थचिदानंदाद्वयब्रह्मणि कार्यताकारणतादिसंभवस्तु एवं नास्ति तत्तस्माद्धेतोरिदं जगदाकारं किमपि भ्रांतिमात्रं आततं विस्तृतं न वस्तुसदित्यर्थः इत्यर्थः २१ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे ब्रह्मैकताप्रतिपादनं नामैकोननवत्युत्तरशततमः सर्गः १८९ अतीतानागताः सं

एवमित्थं दशा नाम पिंडबंधः क्व विद्यते भ्रांतिरेवेदमखिलं ब्रह्मैवाभ्रमतेववा २० न शाश्वताद्न्यदिहास्ति कारणं न कारणं तत्खलु कार्यतां विना न कार्यताकारणतादिसंभवोऽस्त्यनामयेतत्किमपीदमाततं २१ इति श्रीयोगवाशिष्ठे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे ब्रह्मैकताप्रतिपादनं नामैकोननवत्युत्तरशततमः सर्गः १८९ श्रीवशिष्ठ उवाच

ज्ञानस्य ज्ञेयतापूर्तिर्बंध इत्यभिधीयते तस्यैव ज्ञेयताशांतिर्मोक्ष इत्यभिधीयते १ श्रीराम उवाच ज्ञानस्य ज्ञेयताशांतिः कथं ब्रह्मन्प्रवर्त्तते सारूढा बंधता बुद्धिः कथं वात्र निवर्त्तते २ श्रीवशिष्ठ उवाच सम्यग्ज्ञानेन बोधेन मंदबुद्धिर्निवर्त्तते निराकाराणि जाशांता मुक्तिरेव प्रवर्त्तते ३ श्रीराम उवाच बोधः केवलता रूपः सम्यग्ज्ञानं किमुच्यते येन बंधादयं जंतुरशेषेण विमुच्यते ४

काः सर्वाः संकल्प युक्तिभिः ज्ञानस्य ज्ञेयता शांतिर्मुक्तिस्तत्रोपपद्यते भ्रांतिरेवेदमखिलं ब्रह्मैवाभा तमेव बवीति बंधमोक्ष निष्कर्षप्रदर्शनं मंते यत्कृत तत्परिष्कृत्याह ज्ञानस्येति १ अन्नरामः सर्वेषामुपकाराय प्राक्समाहिताऽप्रविशंकाः प्रश्नोत्तरमालिकाक्रमेणैव द्याद्य समाधान प्रख्यापनकामस्तदुपायं प्रथमं पृच्छति ज्ञानस्येति सा द्वाद्वा मस्तकपंकेनोपायेन २ शमदमादिसाधनसहित द्वाभ्यां तत्सम्यग्ज्ञानलक्षणेन प्रबोधेन मंदबुद्धिर्भ्रांतिर्निवर्त्तते अपगते च भ्रांतभ्रांतिस्वभेरावं विधा ज्ञेयता शांतिरूपा मुक्तिर्भूमिकापरिपाकक्रमेण प्रवर्त्तते ३ अनेक विशेषवत्तो विशेषवत्तो इत्यादिः कतिपयविशेषेषु ज्ञानेष्वपि

गमप्यलीकमायेनाम्यबंधो निवर्त्तते इति शंकार्थः ४

नामलक्षणाद्यपि दृष्टं स्वप्नदृष्टान्तेन विशेषानयापि

विशेषां ज्ञानानां पुनः पुनः कपि विशेष यत्नं ज्ञानस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

596

तत्सत्तायाः साधकाभावादेकरसस्फूर्तिवाधितत्वाच्चाभ्युपगन्तुमशक्यत्वादित्युत्तराशयः १९ तर्हि इयमेकरसतयैव तदास्त्वप्रका
शात्तत्सत्तास्तु नमायाकाशात्मिकातस्याः स्फुरत्तापर्यवसानेनभ्रमसतः सदात्मनासर्गस्यागमनोपयोगादितिप्रश्नार्थः हिय
स्मादस सत्तानेति २० एवं चेच्चिदेकरसमेव ततो जगत्स्यात्तेषां च भेदकाभावे जगच्छब्दार्थइत्युत्तराशयः २१ तर्हि ज
गभ्रान्तेः किं कारणमिति प्रश्नार्थः २२ नवास्तवं कारणं तत्कार्यं भावात्मकजगद्भ्रमस्मिमायया तु ब्रह्मैव तत्त त्रिपुटीवेषं

श्रीवशिष्ठ उवाच महाप्रलयपर्यन्ते केन सर्गोऽस्ति तानघ अनुभूता महाबुद्धे तत्रस्या सा च कीदृशी १९ ॥
श्रीराम उवाच इत्यात्मिकाश्रीस्तत्रस्था तादृशैरनुभूयते व्योमात्मिकातन्नभवे न्नसन्नामसदेतिहि २०
श्रीवशिष्ठ उवाच एवं चेत्तन्महाबाहो ज्ञप्तिरेव जगत्त्रयम् विशुद्धज्ञानदेहस्य कुतो मरणजन्मनी २१ ॥
श्रीराम उवाच तदेवमादितो नास्ति सर्गस्तदियमागता कुतः कथमियं भ्रान्तिरिति मे भगवन्वद २२ ॥
श्रीवशिष्ठ उवाच कार्यकारणताभावात्सदाभावो सत्एवनौ इदं च चेत्यते यद्यत्सत्वात्माचेतति चे त्तितं २३
श्रीराम उवाच चेत्तितान्चेततिपंत्रे द्रष्टा दृश्यत्वमीश्वरः कथमेति कथं वह्निर्दहेत्काष्ठं कदा किल २४ ॥
श्रीवशिष्ठ उवाच द्रष्टानयाति दृश्यत्वं दृश्यस्यासंभवादतः द्रष्टैव केवलो भाति सर्वात्मैकघनाकृतिः २५

धत्ते इत्युत्तरार्थः यद्यच्चेत्यते यच्चेतिच्चेतितं यत्र चेत्तति तत्त्रयमि पिस्वात्मैवेत्यर्थः २३ नन्विदं विपरीतं यंत्रसदृशः का
र्यकरणसंघातः अग्निचिद्रूपश्चेतिदृ गूपत्वात्सर्वद्रष्टा चेश्वरः जडरूपं दृश्यत्वमेतीति काष्ठदग्धृभूत्वा वह्निंदाह्यं
कृत्वाकदा किल द हेदितिशंकार्थः २४ नदृष्टा दृश्यत्वं यातीति वयं प्रतिपा दयामः किं तु दृश्यादित्रिपुटीदृ
ष्टकैवल्यरूढ अज्ञात्रमेवैकघनाकृतिः स्वयं भातीति न किंचिद्विपरीतं किं तु सर्वं वै परीत्यनिवृत्तिरेवेत्युत्तराशयः २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लौकिकप्रसिद्धादिमानसिद्धस्य कथमपलापइतिप्रश्नार्थः १० आदिसर्गेजगतोमायातिरिक्तसामग्र्यादुर्वचत्वाद्भ्रांतिमात्रत्वेऽप्यवश्यं
वक्तव्येसंप्रसपितत्वैवबाध्यमितिव्यवहारमात्राविसंवादेन चरितार्थानिलौकिकप्रसिद्धादीनितत्वतोन्चरयुक्तिभिःश्रुतिभिश्च
बाध्यंतइत्युत्तराशयः तथाचश्रुतेनतेननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येषापरमार्थतेति १२
भूतभविष्यदाद्यनंतवस्तुगोचराणामनंतानांसर्वजनप्रसिद्धादीनामेकोनतत्वज्ञानेनकथंबाधइतिशंकार्थः १२ता

श्रीरामउवाच योऽयंप्रसिद्धदृश्यार्थोमुनेत्वयंहमादिकः भूतादिरनुभूतात्मासकथंनास्तिमेवद १० श्रीवशिष्ठउ
वाच आदिसर्गविधावेवविराडात्मादिकोनच जातोनकश्चिदेवायंतेयस्मात्तोनसंभवः ११ श्रीरामउवाच भवि
ष्यद्भूतभवस्थाजगद्दृष्टिरियंमुने नित्यानुभूयमानापिनजातेतिकिमुच्यते १२ श्रीवशिष्ठउवाच स्वप्नायमिव जग
त्स्वप्नदृष्टौदृष्टौहसैः कल्पितार्थवत् मिथ्याजगद् हेत्वंचभातिकेशोण्डुकंयथा १३ श्रीरामउवाच अहंत्वमयमित्यादिजग
ज्जठरमप्यलं कथंनजातंभगवन्स्मर्यादावनुभूतिमत् १४ श्रीवशिष्ठउवाच कारणाज्जायतेकार्यनान्यथेत्येवनिश्च
यः सर्वोपिशांतौजगतामुत्पत्तौनास्तिकारणं १५ श्रीरामउवाच महाप्रलयसंपत्तौशिष्टंयद्जममव्ययं तत्कथंनाम
सर्गस्यनभवेत्कारणंमुने १६ श्रीवशिष्ठउवाच यदस्तिकारणेकार्यंतत्तस्मात्संप्रवर्त्तते नत्वसज्जायतेराम
नघटाज्जायतेघटः १७ श्रीरामउवाच जगत्सूक्ष्मेणरूपेणमहाप्रलयआगते आस्तेब्रह्मणितत्तस्मात्पुनरेव
प्रवर्त्तते १८

दृश्यानामपित्वाभ्रज्ञानानामेकेनजागरेणबाधदर्शनादित्युत्तरार्थः १३ कथमुत्पत्त्यावाधइतिप्रश्नार्थः १४ कारणाभावयुक्ते
रुत्तरार्थः १५ ब्रह्मैवकारणंकिंनस्यादितिप्रश्नार्थः १६ ब्रह्मणश्चिदेकरसत्वेनतत्रजगद्बीजशक्त्ययोगादित्युत्तरार्थः १७
तर्हिसांख्याभिमतगुणेष्विवब्रह्मणिसूक्ष्मरूपेणतदाजगदस्तुइतिप्रश्नार्थः १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कारणाभावात्पूर्वं सर्गादावेव सर्गता नोदितेति त्वदुक्तं सिद्धांतं अहं मन्ये अवगच्छाम्येव तथापि ममायं चेत्यचेतनविभ्र
मः कस्येति संशयो नापगच्छति तत्र को हेतुरिति प्रश्नाशयः ३४ यदि मदुक्तं सिद्धांतं जानासि तर्हि अनभ्यासवशात्तदानी
तार्कीदविश्रांतिरेव ते अध्यानानासंशयहेतुरित्युत्तराशयः ३५ यत्र जगद्भ्रांतेरपि कारणं नास्ति तत्र अभ्यासात्मिका
भ्रांतिः कुतो हेतोरुपस्थिता स्यादिति प्रश्नार्थः ३६ मास्तु कापि भ्रांतिस्तथापि जीवन्मुक्तानां चिद्घनात्मकसर्ववस्तुमिर्व

श्रीराम उवाच मन्येहं कारणाभावात्पूर्वमेव न सर्गता । उदिता ते न कस्यायं चेत्यचेतनविभ्रमः ३४ ॥
श्रीवशिष्ठ उवाच अकारणत्वात्सर्वत्र शांतत्वाद्भ्रांतिरस्ति नो । अनभ्यासवशादेव न विश्राम्यति केवलं ३५
श्रीराम उवाच कुतो भवेदनभ्यासो भवेदभ्यसनं कुतः । कुतोभ्यासात्मिका भ्रांतिरेषा पुनरुपस्थिता ३६
श्रीवशिष्ठ उवाच अनंतत्वादनंतस्य भ्रांतिर्नास्ति च संप्रति । अभ्यासभ्रांतिरखिलं महाचिद्घनमद्य तं ३७
श्रीराम उवाच उपदेशोपदेशादावनपाशब्दसंपदा । किमन्यदिदमेव ब्रह्मन्सर्वं सिद्धांततां गते ३८ ॥

व्यवहारप्रवृत्तिवन अभ्यासप्रवृत्तिरस्त्विलाशयेनोत्तरमाह अनंतत्वानंतत्वादिति ३७ जीवन्मुक्तानां भवदादीनां सर्व
स्मिन्ज गद्भ्रमे शांततां गते सति अनया अध्यात्मशास्त्ररूपया शब्दसंपदा उपदेशहीनामस्मदादीनामुपदेशका
यप्रवेशशक्तिपातादिना प्रबोधनव्यवहारे किमन्यत्कारणं स्यादिति प्रश्नः ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्गादावचेतित्तजगत्स्फूर्तिभासासिद्धिः शुद्धचिन्मात्रमेव तदाचेत्यं संचेतयते इत्यवष्टंभवाच्यं तत्रचेत्यस्य कुतः संभवस्तद्वदतिप्रश्ना
र्थः २६ चेत्यं चेत्सर्गादौ संभूतं स्यात्तदा तत्कुतः संभूतमितिप्रश्नावसरः स्यात् असंतासंभूतस्य तु आद्युत्तरकल्पस्य किमुपपत्तिजि
ज्ञासयेति निःसमुक्त एवात्माप्रतिपत्तव्य इत्युत्तरार्थः अथवा चेत्ताव्यक्तुमनर्हता २७ निःसमुक्त कथं चेदहंतादिप्रतिभासएवकदापिन
स्यादिति गुरुशास्त्रादिवैफल्यमितिशंकाशयः २८ नोसन्नमेव किंचिदितिनिःसमुक्तताप्रतिबोधने नजगदंधविभ्रमशांति
रेवशास्त्रादिफलमित्युत्तराशयः २९ अत्रमेवस्फुटतरमितिशेषः विगतोल्लेखेत्यागमेस्यकद्धिमा तेसदाखण्डकाशोनिःसमुक्ते
श्रीरामउवाच चिन्मात्रं तदनाद्यंतं चेत्यं चेतयते तदा तदिदं जगदाभानं कुतः स्याच्चेत्यसंभवः २६ **श्रीवसि
ष्ठउवाच** चेत्यं हि कारणाभावान्न संभवति किंचन चेत्याभावाच्चेतनस्य मुक्तता वाच्यता सदा २७ **श्रीरामउवाच**
एवं तदहंतादि चेत्यं कथमिदं कुतः कथं जगदिदं चैव कथं स्पंदादिवेदनं २८ **श्रीवसिष्ठउवाच** कारणसंभवा
दादावेवास्त्यन्नं न किंचन कुतश्चेत्यमतः शांतं सर्वं सर्गस्तु विभ्रमः २९ **श्रीरामउवाच** अत्रस्मे विगतोल्लेखे निश्चेत्य
चलनादिके सकृद्विभाते विमले विभ्रमः कस्य कीदृशः ३० **श्रीवसिष्ठउवाच** कारणाभावतो राम नास्त्येव खलु वि
भ्रमः सर्वं तु महमित्यादि शांतमेकमनामयं ३१ **श्रीरामउवाच** ब्रह्मन् भ्रममिवापन्नः प्रभुर्जानामि नाधिकं
नास्तं तं च प्रबुद्धोस्मि पृच्छामि किमिहाधुना ३२ **श्रीवसिष्ठउवाच** कारणस्यैव निःशेषं पृच्छ माकारणं दापात
परे स्वभावे निर्वाच्ये स्वयं विश्रांतिमेष्यसि ३३

विभ्रम १

ब्रह्मणि एवं कस्य कुतो वा निमित्तात्कीदृशः किंप्रकारश्च भ्रमो येन द्वैत लेशस्याप्यसहनादिति प्रश्नार्थः ३० अस्तु शास्त्रा
धिगतद्वितीयब्रह्मतत्त्वदृशं विभ्रमोप्यनुपपत्तेः नैतावता कृतकार्यता शास्त्रविफलमित्युत्तराशयः ३१ एवं निरुत्तरीकृतो रामः प्र
बोधदार्ढ्याभावादनिवृत्तसंशयः प्रश्नाशक्तिमेव स्वस्य दर्शयतिब्रह्मन्निति ३२ हे राम मननिरुत्तरीकरणाद प्रतिभामात्रेण
प्रश्नादुपरमस्व किं तु प्रश्नं कारणं स्वसंशयबीजस्य निःशेषोपलब्धस्यासारतापरीक्षास्यानमामाश्राकारणं दापात् पा

वदाकाशं कं पृच्छत तः क्रमेण प्रश्नकारणं संशयानां तत्का
रस्याज्ञानस्य च निःशेषं सुप्ता स्वरे स्वभावे विश्रांतिमेष्यसि ३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंचेत्समुद्रांतस्तरंगन्यायेनजीवन्मुक्तानांचिन्मयमेवाहंतादिजगत्तद्बोध्यबोधादित्रिपुटीचेति पर्यवसन्नमितिप्रश्नाशयः ४६
यद्येवंस्थितिरेवतत्त्वंतर्हित्वयाद्वैतेकथासंभवेब्रह्मन्कारणासंभवेसतीतिस्वदुःखावित्तोहिंसादिप्रसक्तितोयःअद्वैतहानिलक्षणो
दोषःसकथंस्यात्कस्यस्यात्तस्मान्नैवंमंतव्यमितिप्रश्नोदितमेवावलंव्यखंडयति ४७ तर्हिप्रबुद्धाद्वैतपक्षेअनिलस्पंदहंतावित्वं
कल्पयिताकोव्यवहारंभुंक्तेजगद्भ्रांतिविकल्पस्यापितथैवांतर्जनेपुनर्बंधमोक्षकल्पनापिस्यादितिप्रश्नार्थः ४८ ज्ञेयार्थस

श्रीरामउवाच सौम्याभ्यंतस्तरंगादिर्यथावत्तोयणास्थितं तथात्मस्वरूपमात्रात्मबोधंबोधोवबुधवान् ४६
श्रीवशिष्ठउवाच एवंचेत्तत्कथंकस्याद्वैतोहिंसादिदोषतः अनंतेस्थितएकास्मिंछांतेपूर्णेपरेपदे ४७
श्रीरामउवाच कोत्रकल्पयिताहंत्वंभुंक्तेभोक्ताचकस्त्रवा यन्मूलंयज्जगद्भ्रांतिरनंताप्रविजृम्भते ४८
श्रीवशिष्ठउवाच ज्ञेयसत्ताववोधेहिबंधनंसत्त्वनाशनं ज्ञप्तेःसर्वार्थरूपत्वाद्बंधमोक्षावतःकुतः ४९
श्रीरामउवाच ज्ञप्तेर्वाह्यार्थतादीपान्नीलादीवप्रवर्तते बाह्यस्त्वर्थोस्तिसद्रूपोनतुदृष्टोपलंभतः ५०

सत्त्वाभिनिवेशेहिपुनर्बंधनंप्रसज्येत्ततत्त्वविदांत्वसद्द्वैयंअलंअत्यंतनास्तितत्त्वज्ञानेनवधारज्ञप्तिरेवहितेषांप्रारब्धशे
षभोगायसर्वार्थाकारेवभासतेनातःपुनर्बंधादिकल्पनाप्रसक्तिरित्युत्तरार्थः ४९ ननुनज्ञप्तिःसर्वार्थरूपायतोदीपा
लकाशकाच्छनील पीतादिरूपस्थितिरिवज्ञप्तेर्वशाद्बाह्याघटपटाद्यर्थस्थितिःप्रवर्त्ततेप्रथांलभतेतथाचदृष्टो
पलंभतःप्रत्यक्षादिसिद्धोवाह्योर्थःसद्रूपोज्ञप्तिवलादेवसिद्धःकथंतथैवापलपितुंशक्य इतिशंकार्थः ५०

598

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेषां उपदेशादि सर्वव्यवहारात्मना ब्रह्मैव ब्रह्मणि संस्थितं अन्यादृशानां बंधमोक्षतदुपायानात्मदृशाम्   संताप्रसिद्धेरिसुत्त
राशयः ३९ अज्ञदृष्टिप्रसिद्धा जगत्सत्ता तर्हि केन हेतुनोपस्थितेति प्रश्नः ४० अज्ञानहेतुनैवेत्युत्तरं यतो जीवन्मुक्तेः पुरा अन्यातद
नुभवसिद्धा जगत्सत्तानां ४१ तत्सदृशाद्वैते ऐक्यासंभवे सति बोध्यबोधकभावापत्तेरप्यभावात्त्वबोधस्य बोध्यता वा कथं नह्यक
र्मको बोधशब्दो लोके प्रसिद्धोस्तीति प्रश्नार्थः ४२ अबुद्धं हि ब्रह्म बोधेन स्वज्ञानदोषफलाश्रयत्वेन बोध्यतां बोधकर्मतामेतित
नैवतु बोधशब्दोपि बोध्यतां बोधफलवत्तालक्षणस कर्मकत्तामेति इदं सर्वमज्ञानवन्द्ववद्विषयमेव जीवन्मुक्तेष्वस्मदादिषु
त्वज्ञानाभावान्न बोधस्य सकर्मता निरूपयितुं शक्य इत्यर्थः ४३ नास्मदादिष्विति वदता भवता जीवन्मुक्तेष्वप्यस्मच्छब्दप्रव
श्रीवसिष्ठ उवाच उपदेश्योपदेशात्म ब्रह्म ब्रह्मणि संस्थितं बोधात्मनि न मोक्षोस्ति न बंधोस्तीति निश्चयः ३९
श्रीराम उवाच देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसां सर्वस्यासंभवे सर्वसत्ता कथमुपस्थिता ४० ॥ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच देशकालक्रियाद्रव्यभेदवेदनचेतसां अज्ञानमात्रादितया सत्ता नान्यास्ति नो पुरा ४१
श्रीराम उवाच बोध्यबोधकतायत्नेरभावाद्बोधता कथं द्वैतैक्यासंभवे ब्रह्मन्कारणासंभवे सति ४२ ॥
श्रीवसिष्ठ उवाच बोधेन बोध्यतामेति बोधशब्दस्तु बोध्यतां भवद्विषयमेवापमुच्यते नास्मदादिषु ४३
श्रीराम उवाच बोध एव यदाहं त्वमेति बोधान्यता तदा कुत एवापरे नं ते नासावित्तिपरे मते ४४
श्रीवसिष्ठ उवाच यत्तद्बोधस्य बोधत्वं तदेवाहं त्वमुच्यते क्षितिमध्यानिलस्पंददृशोरिव न गम्यते ४५
त्तिनिमित्तभूताअहंताद्दर्शितासा च न बोधकार्यत्वे बोधाप्रसिद्धेः अतः परिशेषाद्बोध एक अहंता त्वदादिपरिणाममेतीति वा
च्यं तदा च बोधान्यता तस्या दुर्वारा असो अहंता हि नाजीवात्मपुरुषः यथा च परे अनंते त्रिविधपरिच्छेदशून्ये अत एव जलम
तिक्रान्ते अतिजले जलादप्यतिशयिते अमले स्थिन्माद्वैलचिकुतः ४४ बोधैकरसस्यात्मदादेर्यद्बोधत्वं स्वरूपभूतं तदे
वानिलस्पंदवद्दैकालिकमपदेशेनाहं त्वमस्मामिरुच्यते नाज्ञवदभिमानप्रधानेन जीवत्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

६० भ्रांतिमात्रात्मनि अस्मि नहश्यचक्रे यथाभूतार्थविज्ञानात्पिंडग्रहविमुक्ते कथं पदन्यायेन स्थिते सति प्रारब्धशेषभोग क्रमात्स्यापि द्वायइत्यर्थः ६१ अपरं किंनिर्विद्नोपतासाथकं संपद्यते इति प्रश्नः ६२ भोगास्याशांतिः परवैराग्यपाख्या संपद्यत इत्युत्तरं ६३ बाल संकल्परूपे अतिपेलवत याऽस्थिते पिंजगति दुःखहेतास्योपशमनं कथं तर्हिताद्दृगत्वं तत्पेलवत्वं

श्रीरामउवाच अनेकजन्मसंरूढा शाखाप्रसवशालिनी भववंधकरी घोरा कथं शाम्यति वासना ६० तेकिमपरं

श्रीवशिष्ठउवाच यथाभूतार्थविज्ञानाद्भ्रांतिमात्रात्मनि स्थिते पिंडग्रहविमुक्तेस्मिं दृश्यं चक्रे क्रमात्स्वयः ६१ कथं शांतिः

श्रीरामउवाच पिंडग्रह [illegible] विमुक्तेस्मिन्दृश्यचक्रे क्रमान्मुनिः संपद्य प्रजायते ६२

श्रीवशिष्ठउवाच पिंडग्रहभ्रमे शांतिश्चित्तमात्रात्मतां गते निरोधगौरवोन्मुक्ते जगत्यास्योपशाम्यति ६३ ३

श्रीरामउवाच वाल संकल्परूपेस्मिं स्थिते जगति भास्करे कथामास्योपशमनं ताद्दृग्दुःखाय किं नरः ६४

श्रीवशिष्ठउवाच संकल्पमात्रसंपन्ने नष्टे दुःखं कथं भवेत् संकल्पचित्तमात्रं यत् तत्रावस्त्वविचार्यतात्म् ६५

श्रीरामउवाच चित्तश्चेसोन्मुखत्वं यत्तच्चित्तमिति कथ्यते विचार एष एवास्य वासनानेन शाम्यति ६६

कल्पःशि शुरपि नरः दुःखाय किं दुःखमनुवन् कथं दृश्यते इत्यर्थः ६४ अविचारेण पेलवत्वापरिज्ञानादेव शिशोरपि दुःखं विचारेण तत्परिज्ञाने तु तन्नाशादिना दुःखमिति त्वमपि विचारयेत्युत्तरमाह संकल्पेति ६५ अप्रः स्पष्टः ६६ एषः सांप्रतं त्वया मां पुरस्कृत्य क्रियमाणो महारामायणश्रवणरूप एव ६७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पदासार्थस्य अकारणकत्वादंध्यापुत्रसदृशत्वं प्राक् प्रसाधितं तदा तस्य पेयं आपातदर्शी नप्रसिद्धा सत्यता स्या शुक्तिरजतसाश्च
क्तिरजतसत्ये तद्वभ्रांतिमात्रात्मकरूपिणीनतु इतरथा यथा पूर्वबुद्धिरंगस्य धकं पस्यात्तथाविधात्तत्त्वविदां तु भ्रांतिमूलाज्ञान
नाशात्तत्सक्तिरेवनास्ति सुतरार्थः ५१ तात्कालिकार्थक्रियासामर्थ्यात्सत्त्वं सो स्तु प्रबोधबाध्यत्वादसत्यत्वात्स्तु अत्रतच्चेत्किं
त्यापा कउपाय इति प्रश्नः स्पष्टः ५२ स्वप्नसाम्येसिद्धे तत्त्वप्रबोधे नतत्सिंडग्रहत्ताबाध एव सर्वदुःखशास्तुपाय इत्युत्तराशयः
तत्ताहिं सर्वे वत्र्य र्थाना पिंडग्रहभ्रांतित्वेत्ति अर्थादुदितैव ५३ आशायमप्रतिपद्यप्रश्नस्य ष्टः ५४ एवं पूर्वापर परामर्शस्थि

श्रीवशिष्ठउवाच अकारणस्य कार्यस्य वाह्यस्यार्थस्य सत्ता ये यं सा भ्रांतिमात्रात्मरूपिणी नेतरांगिका ५१

श्रीरामउवाच स्वप्नः सत्योस्त्वसत्योवा दुःखं तावत्प्रयच्छति तथैवेयं जगद्भ्रांतिः कउपायोत्रकथ्यता ५२

श्रीवशिष्ठउवाच एवंतावद्यथा स्वप्नस्तथैयं चेज्जगत्स्थितिः तत्पिंडग्रहता र्थाना सद्वैव भ्रांतितोदिता ५३

श्रीरामउवाच किमेतावनिसंपन्नेसंपन्नं भवतिप्रियं कथं च शाम्यत्यर्थानां स्वप्नादौ पिंडरूपता ५४

श्रीवशिष्ठउवाच पूर्वापरपरामर्शात्पिंडितार्थे शाम्यति स्वप्नेप्येवंस्थितेस्थूला भावनाविनिवर्त्तते ५५

श्रीरामउवाच भावना तनुतां याता यस्यासौ किं प्रपश्यति कथं शाम्यति तस्यायं संसारकुहरभ्रमः ५६ ॥

श्रीवशिष्ठउवाच उर्ध्वस्तमस्तदाभासमुत्सन्नं नगरोपमं वर्षप्रोन्मृष्टचित्राभं जगत्तस्य पसवासनः ५७

श्रीरामउवाच ततः किं तस्य भवेद्वासनातानवे स्थिते पिंडग्रहे गते र्थानां स्वप्नोपमजगत्स्थितिः ५८

श्रीवशिष्ठउवाच संकल्परूपजगतः क्रमात्सा पिविलीयते वासना तस्य तेनाशु सनिर्वातिविवासनः ५९

तेश्रवरपश्चतो पास्थूलास्वप्नभावनाविनिवर्त्तते ५५ यस्य पूर्वापरविमर्शेन जगत्स्थैर्यभाव नातनुतां यातासजीवन्मुक्तोजग
त्किं कीदृशं प्रपश्यतीति प्रश्नः ५६ उत्तरं स्पष्टं ५७ ततस्तदनंतरं ५८ उत्तरोत्तरभूमिकापरिपाकक्रमात् ५९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०

नि०उ० संस्कारात्स्वप्ने किं जाग्रत्प्रसिद्ध एवार्थोऽनुभूयते उतान्य इति मे वदेति प्रश्नार्थः ७७ तत्राद्यकल्पं रामः परिगृह्योत्तरमाह स्व
६०० प्नेष्विति जाग्रत् जाग्रत्प्रसिद्धोऽर्थ एव ७८ लुण्ठितं यातिगेहं गेहं गृहमभिदेशान्तरयातनस्य जाग्रत्सात्तद्रूपत्वादिति भावः
७९ आद्यकल्पपरिग्रहे दूषिते रामो द्वितीयकल्पमवलंबते नेति जाग्रदर्थः स्वप्ने न राजते न भासते किंतु अन्यात् तच्च ब्रह्मैवे
ति एतत्वदभिप्रेतमपाबुद्ध्य एतावांस्तु संदेहः परिशिष्टः तदन्यद्ब्रह्म अपूर्वं जगदिदं भासते इति ८० नापूर्वमित्येवभासत

श्रीवशिष्ठ उवाच किं जाग्रद्रूपमाहोस्विदन्यत्स्वप्नेऽनुभूयते संकल्पे च मनोराज्ये इति मे वद राघव ७७ ॥

श्रीराम उवाच स्वप्नेषु कल्पनाद्येषु जाग्रदेवावभासते संस्कारात्मतया नित्यं मनोराज्यभ्रमेषु च ७८ ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच तदेव जाग्रत्संस्कारात्स्वप्ने चेदवभासते तत्स्वप्ने लुण्ठितं गेहं कथं प्रातर्न वाप्यते ७९ ॥

श्रीराम उवाच न जाग्रद्राजते स्वप्ने तद्ब्रह्मान्यत्तदेव हि बुद्धमेतत्कथं त्वन्यदपूर्वमिव भासते ८० ॥ ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच नानुभूतोऽनुभूतश्च चेतस्यर्थोऽवभासते सर्गाद्यंतादिमध्येषु स्वभ्यस्तास्थितिभासते ८१

श्रीराम उवाच एवं स्वप्नात्मकं भाति जगदित्येव बुद्धवान् नग्रहवत्स्वप्नयद्दोषं कथं ब्रह्म प्रकाशते ८२ ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच योऽयं संसरणस्वप्नः स किंकारणको भवेत् कार्यं न कारणाभिन्नमिति दृष्टं विचारय ८३ ॥

इत्येव नियमः किंतु कश्चिदर्थो नानुभूतः अपूर्व इति कश्चित्तु प्रागनुभूतो नापूर्व इति चावभासते असौ च येन येनाकारे
ण सर्गाद्यंतादिमध्येष्वनुभवोऽभ्यस्तः स इति तेनाकारेणभासते नाकारेण भासते तत्र ब्रह्माकारताभ्यासे स्वभ्यस्ते तथैव रामः
भासिष्यत इति भावः ८१ एवं त्वया बोधितोऽहं जाग्रज्जगदपि स्वप्नात्मकमेव बुद्धवान् तथाविधोऽप्ययं जगद्ग्रहदोषो ग्रहवद्बा ६००
धते अतः कथं चिकित्स्यते ८२ कारणं परीक्षणेन स चिकित्सनीय इत्याशयेन वशिष्ठस्तत्कारणं पृच्छति योऽयमिति ८३

600

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चित्तेजीववृत्तिसतितन्निरोधसाध्याचित्तेः अचेत्योन्मुखनाकियत्कालंस्यात्साति अतश्चित्तनाशोपायमेववदेतिप्रश्नार्थः ६८ चेत्यसा
संभवदर्शनेनमार्जनमेवचित्तनाशोपायइत्युत्तरार्थः ६९ चेत्यसर्वथानसंभवतिचेत्तदनुभवस्यकोविषयइतिप्रश्नतात्पर्यार्थः ७०
अज्ञपरिज्ञानेतस्यापन्हवे अर्थात्तस्यतत्वविदपरिज्ञातनामरूपातीतवस्त्वेवविषयइत्युत्तरार्थः ७१ प्रश्नःस्पष्टः ७२ आद्यंतौदेश
कालकृतपरिच्छेदौद्वैतं वस्तुकृतपरिच्छेदश्च यस्मिंतथाविधंतादृशंजगत्तज्ज्ञानांप्रतीतंनविद्यते आदितश्चनसंभवतीतिनिस्सा
नुसन्नशशविषाणवंध्यापुत्रप्रायमित्यर्थः ७३ अयत्ताऽसत्त्वेकथमर्थक्रियासमर्थमनुभूयतइतिप्रश्नः ७४ एवंविधा

श्रीरामउवाच कियन्नामभवेद्ब्रह्मन्नचेत्योन्मुखताचितः चित्तस्याचित्ततोदेतिकथंनिर्वाणकारिणी ६८

श्रीवसिष्ठउवाच चेत्यंनसंभवत्येवचित्किंचेतयतेकुतः चेत्यासंभवतश्चित्तसत्तानास्तिततश्चिरं ६९ ॥

श्रीरामउवाच कथंनसंभवत्येतच्चेत्यंयदनुभूयते अपन्हवश्चानुभवेक्रियतेकथमीदृशः ७० ॥

श्रीवसिष्ठउवाच यादृक्स्यादज्ञविषयंजगत्स्वनसत्यता यादृक्चतज्ज्ञविषयंतदनाख्यपदद्वयं ७१

श्रीरामउवाच त्रिजगत्कीदृगज्ञानांकथंतस्यनसत्यता तज्ज्ञानांजगद्यादृक्तत्तत्तुकिंनपूज्यते ७२

श्रीवसिष्ठउवाच आद्यंतद्वैतमज्ञानांतज्ज्ञानांतन्नविद्यते जगच्चनोसंभवतिनिस्सानुसन्नमादितः ७३ ॥

श्रीरामउवाच आदितोयदनुसन्नंनसंभवतिकर्हिचित् असद्रूपमनाभासंकथंतदनुभूयते ७४ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच असदेवसदाभासमनुसन्नमकारणम् जाग्रत्स्वभवदुभ्दूतमर्थक्रियानुभूयते ७५ ॥

श्रीरामउवाच स्वप्नादौकल्पनाद्यौच यद्द्रूपमनुभूयते तज्जाग्रद्रूपसंस्कारादनुष्ठानानुभूतितः ७६

पिजाग्रत्स्वभवदनुभूयतइत्युत्तरम् ७५ कल्पनाद्यौमनोराज्यवितर्कादौअनुष्ठानंजाग्रद्व्यवहारस्तदनुभवतःअस्तातद्रूप
संस्कारादित्यर्थः ७६ [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० एवं जग भ्रांतिमात्रमेवेति निश्चितवं तं रामं प्रतिसापिभ्रांतिदृष्टिः द्वयमलकेन शास्त्रीयविचारेण मयानिराकृतेति
नि०उ० वशिष्ठमुपसंहरति येति त्रिविधाहि मसिद्धादृष्टिः पामरदृष्टियौ क्तिकदृष्टिस्तत्वदृष्टिश्चेतित त्रादोप्रथमाऽत्र
६०१ रूपानिराकार्या द्वितीयास्त्र तेऽतृतीयेपत्याशयेनऽत्तरे हेदृष्टी अवलंब्यमपेदं प्रविलं विश्वंतत्वतो निर्व
ऐ के लेद्वेरसाद्रसविदांसारादपि निर्मथ्यवो धुंसमर्थानां कवीनां प्रमाणंप्रमेयातत्वपरीक्षाकुशलानां
पपद्गु तरविचारव्यापारवर्ती अतिनिष्कर्षरूपत्वादभिन्नबाया क्वाचिद्दृष्टिः सेकाया चापरा सर्व विचारश
श्रीवशिष्ठउवाच पाव्यापारवर्ती रसात्रसविदां काचित्कवीनां नवाहृष्टियां परिनिष्ठितार्थविषयोन्मे
षा चवैपश्चिनी तेद्वेअवलंब्य विश्वमखिलं निर्वर्णितंतत्त दापावदृष्टिदृशोनसंतिकलितानोऽपू
न्यतानोभ्रमः ८९ इतिश्रीमहारामायणेबालकांडेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धे विश्रांतिनामनवसु
त्तरशततमः सर्गः॥१८०॥
यसं।२
स्वश्रवणमननिदिध्यासनपरिपाकपरिनिष्ठितोयः परमतत्वरूपो ध्यस्तमात्रकृतपस्यावेद्यस्तदुन्मेषः अप
रोक्षतयास्फुरणं चरमसाक्षात्कारवृत्तौ तादृशीवैपश्चिती विपश्चित्सुजीवन्मुक्तेषु प्रासिद्धा सान्तते द्वे दृष्टी अ
वलं आस्मिनशास्त्रे किंपर्यंतंविश्वंनिर्वर्णितं तदाह यावदिति यावद्दृष्टयश्चतदृशो जीवा अकालत्रये
पिनसंतिजगतः शून्यतापिनकलिता भ्रमश्चनकलितस्तावलिलापरोक्षपरमानंदब्रह्मैकवस्तुस्थि रामः
तिपर्यंतमितियावत् ८९ इतिश्रीवाशिष्टतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धे विश्रांतिर्नामनवसुत्त ६०२
रशततमः सर्गः॥१८०॥

601

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्तरं स्पष्टं ८४ चित्तं च चेत्योन्मुखी देवे चित्सत्त्वदृश्यमेवेति च्छिन्नं महाचि द्घनमेव तथा चैव जगदा कारमिव

स्थितमिति सिद्धमित्यर्थः ८५ तर्हि कदाचिद्बोधेन भेदाभेदेन ब्रह्मणि जगत्स्थितमित्येव कुतो नोच्यते न स्वप्ना

दिकं च नास्तीति कुतो निषिध्यत इति रामः शंकते अवयवेति यथा अवयवानां शाखादीनां अवयविनो वृक्ष

स्य स्य चैतादात्म्यलक्षणेनैकीभावो भिन्नः भेदेन हि ... स्तथा चित्तजगतोरप्यस्तु तत्र जगदादिना समष्टिचित्तेन

अनवयवे ब्रह्मण्येकतास्त्वित्यर्थः ८६ परिहरति एवमिति एवं कल्पना न संभवत्येव यतः आदित एव विमर्शे ब्रह्मणि

श्रीरामउवाच चित्तं स्वप्नोपलंभानां हेतुस्तस्मात्तदेव ते विकल्पाद्यंतरहितमनास्रा रमनामयं ८४

श्रीवशिष्ठउवाच एवं चित्ते म हाबुद्धे महाचिद्घनमेव तत् तथा स्थितं न स्व प्नादि किंचनास्तीतराल्पक ८५

रामउवाच अवयवावयविनोर्वीचिपयसोरिव तस्तथा स हि तत्रानवयवे ब्रह्मण्येकता जगदादिना ८६

श्रीवशिष्ठउवाच एवं न संभवत्येवानित्यानुस्मरणमादितः जगतेनाजरं शांतमजं सर्वं प्रबोधितं ८७

श्रीरामउवाच काकतालीयवत्सम्यक् जगत्सत्तादयो भ्रमः भ्रांतिदृष्टत्वमोन्मुखसहिताः परमे पदे ८८

कारणभावाज्जगन्नित्यानुस्मरणं नहि मायिककल्पनामात्रेणावयवावयविभावो भेदो वा भवति मरुनदीगंधर्वनगरादे

रीपमरीचिनभः प्रभृत्यवयवताप्रसंगात् इति भावः अबोधितमच्छिद्रितमखंडितमिति यावत् ८७ एवं समाहि

तो रामः परिशिष्टां संशंकते किं स्थितिमेवावलंब्याह काकतालीयवदिति ८८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

या०टी० रूपादिप्रकाशोपि मिथ्यादि द्वि२ निरपेक्षप्रकाशस्वभाव एव सन् भित्तौ भातीव न हि तस्य प्रकाशतामित्ति प्रयुक्ता
नि० उ० प्रसु कुड्यं तद्भासनं च तत्स्वप्रकाशताबलादेव संपद्यते प्रकाशे कुरस्येनेव कुड्यग्रथनात् तत्र यथा कुड्यादिसं
६० २ बंधात्मा कुंभसि प्रकाशो दृश्यते तथा सर्गस्यादौ प्रलये पि वक्ता श्रोता वा यामात्मा निर्विषयो दृश्यतामित्यर्थः
६ एवं निरालंबनचित्संभावनासिद्धेः सैव सर्गादौ जगदाकारेण संपन्नेति संभावयेत्याह तस्मादिति ः रूर्तमा

भित्तौ प्रकाशो भातीव तत्कुड्यं भासनं स्वतः दृश्यस्यासंभवादादौ वस्तु द्रष्टा प्रदृश्यतां ६ तस्माद्द्रष्टास्ति
नो दृश्यं नैवास्ति सदनामयं चित्स्वभैवात्मना भित्तिर्भित्त्याभासनं तथा ७ द्रष्टृदृश्यात्मिकैकैव स्वालं
नैव विराजते स्वप्नादिषु यथेहाद्य द्रष्टृदृश्यात्मिका सती ८ चिद्भास्येवं हि सर्गादौ काचं ती भाति सर्गवत्
भासनीयं च भानं च रूपं यत्र स्वयंप्रभा ९ एकैव चित्त्रयं भूत्वा सर्गादौ भाति सर्गवत् एष एव स्वभावो
स्याः यदेवं भाति भास्वरा १० एतत्तु स्वप्नसंकल्पनगरेष्वनुभूयते इत्थं नातः परं चेषा चिद्दीप्तिः प्रथमोदिता
११ नभस्येव नभोरूपा यदिदं भासते जगत् अनाद्यंतमिदं तस्याः सर्गः सर्गात्मभासनं १२ स्वभावभूत
मस्माकं स्विदं भाति महात्मनां भास्यभासकसंवित्तिर्नश्यति प्रतिभामिता १३

लंबनं आभासनं रूपादिप्रभायथा तथैव ७ एकस्याएव चित्तस्त्रिपुटीभावः स्वप्नादिष्वपि प्रसिद्ध एवेत्याह
द्रष्टृ इति ८ यत्र यस्मिन्सर्गादिकाले ९ स्वभावो मायाशक्तिः १० तपति प्रकाशते ११ तस्याः सर्गात्मनाभासनं भा
नमेव सर्गः १२ आज्ञानामेवेदमाश्चर्यवदाति नास्माकमित्याह स्वभावभूतमिति अकस्मात्प्रतिभा मितापि क्वचि राम ३
सैव तत्त्वानुसंधानेन नश्यति १३ ६०२

602

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मैव जगदाकारं यथाभासप्रबोधतः प्रबुद्धमात्र निर्वाणं तत्सम्यगिह वर्ण्यते एवं प्रतिबोधितो रामः सैद्धांतिकं
पदं प्रतिपद्यामिलपति एवं चेत्यादिना परमार्थमयं परतत्त्वविवर्त्तः १ भ्रांतिर्विक्षेपशक्तिप्रधाना अविद्यायोक्ति
कद्देशात्लसस्थिनैव २ श्रीरामोक्तमनुमोदमानो वसिष्ठस्तदेवाह काकतालीयवदिति काकतालीयवदतर्क्यघाति
ध्यया आत्मनाजीवभूतेनैव ब्रह्मणा ३ महाप्रलयकाले स्वालंबनदि ग्विभागादिशून्यं अपरिच्छिन्न
चित्प्रकाशमसंभावयन्निव स विस्मयं रामः पृच्छति कथमिति अदिक्कं दिग्विभागं विना सर्गस्यादौ प्रलयका
लेपरत्र मोदेचकथं तत्पतिप्रकाशते अहोइत्या श्रर्ये भित्त्या आलंबनेन तथा च विनालंबनं प्रभाया

श्रीराम उवाच एवं चेत्तन्मुनिश्रेष्ठ परमार्थमयं जगत् सर्वदा सर्वभावा त्मनोदेति न च शाम्यति १
भ्रांतिरेवेयमाभासि जगदाभासरूपिणी भ्रांतिरेवापि वा नैव ब्रह्मसत्तैव केवला २ **श्रीवसिष्ठ उवाच**
काकताली यवद्ब्रह्मयस्मात्तोवात्मनात्मनि सतेनैवात्मनात्मैव जगदित्यवबुध्यते ३ **श्रीराम उवाच**
कथं तत्पश्यहो दिक्कं सर्गस्यादौ परत्र च कथं भित्त्या विना भाति वद दीप प्रभा मुने ४ **श्रीवसिष्ठ उवाच**
इत्थं रूपमिदं भाति चितिरूपप्रभा प्रभा पश्यपसैवात्मनात्तेप्रकाशाद्भिरेव च ५

इव चिदात्मनोपि प्रथा असंभाव्येत्यर्थः ४ अन्यत्रादृष्टमप्याश्चर्यमप्येतत्प्रमाणानुभवबलादेव संभावनीयमिति
समाधत्ते इत्थं रूपमिति इदं इत्थं रूपं अत्याश्चर्यमेव चिद्भुन्विदानंदमरूपमद्भुतमितिश्रुतेः आश्चर्यं वस्तु पतिक
ष्टेनमित्तिभगवद्वचनाच्च तथापि नाकार्याग्रन्य यव्यतिरेकाभ्यां परीक्ष्य लं पश्य पश्य स्मात्सैव चितिरूपा रा
सूर्यादिप्रभाया अपि प्रभा अंधकारकाले आत्मनैव प्रथमाना ततः सूर्योदयाद्यनंतरं प्रकाशादिभिः सदा प्या ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि० उ०
६०३

इहप्रबुद्धोरामः स्वंप्रबोधंगुरुसन्निधौ यथा चिन्मात्रंमेवेदंतत्त्वा विस्तारतोब्रवीत् सर्वसंदेहनिवृत्त्यासम्यक्प्र
बुद्धोरामः सुप्तोत्थितः स्वप्नभ्रांतिमिवसंसारभ्रांतिमाश्चर्यतयास्मरन्नाह अहोइत्यादिना संसार लक्षणेऽपि
रमेनिरवधौ अंबरेतत्राप्यंतरे एतद्ब्रह्मांडैकदेशे सुचिरंकालंवयं अपरिज्ञातमात्रेणास्ततत्वेन संभ्रांताः १
बुद्धेआत्मतत्त्वे यावदिति साकल्येनतथाचोक्तंकरेणवार्तिके तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममा

श्रीरामउवाच अहोनुसुचिरंकालंसंभ्रांतावयमंतरे अपरिज्ञानमात्रेणसंसारपरमांबरे १
बुद्धेयावदियंनामजगद्भ्रांतिर्नकिंचन नचाभून्नचवास्तीयंनचनामभविष्यति २ सर्वंशांतं
निरालंबं विज्ञानं केवलंस्थितं अनंतचिद्घनव्योमनीरागमपकल्पनं ३ परमाकाशमेवेद
मपरिज्ञातमात्रकं संसारतामिवास्माकंगतंचित्रमहोनुभोः ४ इत्थंद्वैतमिदंभातमिमेलो
६४ काइवेद्रवः परमाकाशमित्यच्छमेवानच्छमिवस्थितं ५ सर्गादौपरलोकादौस्वप्नादौकल्प
नादिके चिद्देवचेत्यबध्नातिकुतोन्याकिलदृश्यधीः ६ स्वर्गेवानरकेवापिस्थितोस्मीतिमति
र्यदि ततस्यनरकस्यांतोदृश्यंसंविन्मयात्मकं ७ नेदंदृश्यंनचद्रष्टान सर्गोनजगन्नचि
त् नजाग्रत्स्वप्नसिद्ध्यादिकिमपीदंतदप्यसत् ८ कुतोस्याःसंभवोभ्रांतेरितिचेद्दृश्यतेमुने
तदेतदप्यनोयुक्तंभ्रांसभावानुभूतिनः ९

नतः अविद्यासहकार्येणनासीदस्तिभविष्यतीति २ यतः अपकल्पनं अतएवतद्व्रज्ञनाभावान्नीरागं ३
४ ५ कल्पनाकाव्यरचना आदिपदान्मनोराज्यपरिग्रहः ६ मतिःभ्रांतिःत तस्याःभ्रांतेर्वशात्तस्यपुंसोन
नकस्य अंतोबंधः अतिबंधनेघनत्व ७ चित चिदाभासः ८ भ्रांतेरसद्रूप त्वात्तत्कारणचिंतापिअयु

[illegible]

राम०
६०३

603

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथंतत्त्वानुसंधानं तदाह तदात्विति १४ भासकश्चिदात्मा ऽननास्तिअवभासस्येववा शान्तःपक्षांतरे १५ १६ सर्गादौ जगद्भानस्य जाग्रदाद्यवस्थारूपानंतर भावादपि कर्य चिदेवेत्स्य प्रकाशत इत्याह अभावादिति १७ १८ विकासनमिस्फुरत्वमपि १९ शून्यत्वंबरयोर्भेदविकल्पविकासमंबरो तंतत्त्वानुसंधानप्रकारमुपसंहरति बुध्वेति एतेनमदुक्तात्तत्त्वानुसंधानोपायेनतत्त्वंबुध्वाया भूमिकापरिपाकक्रमेण दृश्यत्वनुभूतिमुक्तं दृष्टंभाति तान्निर्विकल्पमुक्तंपश्यापाषाणमौनेननिरुद्धवाग्वृत्तिर्याप्तपारं निर्विकल्पसमाधौस्थातव्यं

तदा तुनामसर्गादौनासीद्भास्यातभासकः मिथ्याज्ञानवशादेवस्थाणौपुंस्त्वमिवोदितम्
२४ तथात्मनि स्थिताभानाच्चितेद्वैतविभासनं सर्गादौ नचभास्योस्तिनचवानास्तिभासकः २५
कारणाभावतोद्वैतं चिद्व्योमाभातिकेवलं किंनामकारणंब्रूहिसर्गादौचतिवस्तुतः २६ अभावा
दर्थदृष्टीनांचिदेवेत्थंप्रकाशते जगद्भानमिदंयत्तज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तकं २७ नस्वप्नोसंभवेदृश्यं
केवलंब्रह्मभासते चिन्मात्रव्योमसर्गादौदृश्यंकक्वचायते २८ यत्त्वमेववपुर्वेत्तिजगदित्यज
गन्मयं चिन्मात्रव्योमसर्गादावित्थंभातिविकाशनं २९ यदिदंजगदित्येवशून्यत्वंबरयोरिव
बुध्वाचयावत्त्वनुभूतिमुक्तंस्यात्वमेतेनत्वविकल्पमुक्तं पाषाणमौनं कुजनेनतूक्तंनग्राह्य
भु२ मज्ञेनहिमुक्तमुग्रं ३० इत्यार्षे महारामायणे मोक्षोपाये नि॰प्र॰ उत्तरार्द्धे महावादबोधनंनामएकनव
त्युत्तरशततमः सर्गः॥१९१॥

वैराग्य १

अज्ञेनस्वेन परेणचअनादौसंसारेपुनःपुनर्भुक्तंतिशयेन सांप्रतंमुक्तंबाह्यविषयजातंतत्कुजनेनभुंक्तेमुक्त
मपिनग्राह्यंविषयग्रहणस्यभोगलांपट्यहेतुतयासमाधिस्थैर्यविघातकत्वादितिभावः ३० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे महावादबोधनंनामएकनवत्युत्तरशततमः सर्गः॥१९१॥

वा०टी०
नि०उ०
६०४

गम १

परेण निरतिशयानंदेन आपूर्णे परे ब्रह्मस्वरूपेण यं तदेव स्वे महिम्नवतिष्ठते २० २१ किंदृशांतस्तद मव
तिष्ठते तदाह अजमिति अहो यं परैरपहर्तुमशक्यं अपैर्वि वृक्षि जुंष्टे समंतात्पूर्णं अहमेव निरहंस
तबोधादुदितं आवरणापरिच्छेदभंगात्सर्वतो विकासि २२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्द्धे विश्रांतसुपर्ववर्णनंनाम द्विनवत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १९२॥

यत्किंचिज्जगदद्यात्र भातीदं परमेव तत् परं परे पुरापूर्णे पूर्णमेवावतिष्ठते २० नभातनचना
भातमिह किंचित्कदाचन इदमित्थं स्थितं स्वच्छं शांतमेव जगद्वपुः २१ अजममरमहार्णं जुष्टं
परमविकासनिरामयं समंतात् पदमहमुदितं ततं हि शुद्धं निरहमनेकमपाकृपंविकासि २२
इतिश्रीमहारामायणे योगवाशिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे विश्रांतसुपर्णमवर्णनं ना
म द्विनवत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १९२॥ श्रीरामउवाच॥ अनादिमध्यपर्यंतं नदेवानघयोवि
दुः यत्सदं तदिदं भाति क्व जगत्क्व च वक्षपता १ द्वैताद्वैतसमुद्भेदवाक्यसंदर्भविभ्रमैः अलमला
कमाशांतमाद्यरूपमनामयं २

रहशमप्रबोधेन ज्ञाननिद्रात्तपे द्वारणात् निष्ठ निखिलद्वैत निस्तास्थितिमब्रवीत् देवाः कर्मोपासनसि
द्धाः ऋषयस्त योगसिद्धाः अ पवाच तुरादिवाह्यांतः करणेष्वप्येवात्र देवा ऋषयश्च तेह देवाउर्जीयमा
नहुः इमावेव गौतमभरद्वाजाविस्यादिश्रुतेः १ द्वैताद्वैतयोरनुसंधाने यो मनसि समुद्भेदस्त स्यमुक्तैवा
क्यव्यवहारैः संदेहे विभ्रमे आस्माकं अलं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः आद्यं सर्वदा सदेव सोम्येदमग्र आ

सीदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिसिद्धपदूपंत
दिदं सर्वं भातीत्यनुकथ्यते २

रामः
३६०४

604

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञाता तत्त्वज्ञानं तत्पदे १० निरंतरे अंतरालशून्ये शैलोदरे स्फाटिकशिलागर्भे वा ११ १२ द्वीन्दुविभ्रमो यथेति शेषः १३
जागरणं जाग्रः घनार्थेकः जगरे प्रबलं दृढं भावनं विद्यानयथापी १४ इयं भ्रांतिः कुतो निमित्तादासीदिति प्रश्नो ऽय
न विराजते विचारार्थं हि प्रश्नः स चात्र निष्फलः तन्मूलस्याज्ञानस्य असतो निर्णयित्वा योगादि सर्थः १५ अ
ज्ञानस्य असत्त्वं प्रमाणपूर्वकविचारालभ्यत्वादेवेत्याह प्रमाणैः केति आदिर्जगन्मूलमज्ञानं तत्तस्मात्कारणा
आदि २

भ्रांतिर्न संभवत्येवेति निर्विकारे चिन्मात्रपदे यत्विदं भ्रांतिता ज्ञानं तत्तु देवेतरन्नतत् २० निरंतरे नैरन्तर्ये
वा अग्निशैलोदरे यथा कुतोऽन्यथा कल्पकं स्यात् जपदे चाविकारिणि २१ मिथ्यैवानुभवो भ्रांतेः स्वप्ने च
मरणे यमः यद्वन्नालोकनं नाम भ्रामयतीदं विलोकनात् २२ मृगतृष्णांबु गंधर्वनगरं द्वीन्दुविभ्रमः
तथाविद्याभ्रमश्चायं विचारान्नोपलभ्यते २३ बालवेतालवद्भ्रांतिर्न विद्या जाग्रगापि हि अविचा
रेण सं रूढा विचारेणोपशाम्यति २४ कुत आसीदिति मुनेनात्र प्रश्नो विराजते सत एव विचारेण
लाभो भवति नासतः २५ प्रामाणिकविचारेण प्रोद्दितं यन्न लभ्यते तदेतदसदेवादिः तत्र हि नुभवो भ्र
मः २६ यन्नास्तीति परिछिन्नं प्रमाणैस्तद्विचारितं स्वपुष्पशशशृंगाभं तत्कथं लभ्यते सतः २७ सर्व
तः प्रोद्दिमाणोपि यः कुतश्चिन्न लभ्यते तस्य सत्ता कीदृशी सत्तावंध्यातनयकल्पिणः २८ भ्रांतिर्न सं
भवत्येव तस्मात्कान्विकदाचन निराव रणविज्ञानघनमेवेदमाततं २९

देवहितदनुभवात्भ्रमः १६ अनंतानंतकार्यं च समूलकमेव किं न स्यात्तत्राह यदिति प्रमाणैर्विचारंभणस्य
सादि तिः १७ तर्हि जगदपि सदेव किं न स्यात्तत्राह सर्वत इति कुतश्चित्कारणात्प्रमाणान्न १८ १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
६०५

व१ ति॰

नाहंकश्चिन्प्रागधुनाप्यन्यः किंत्वहमेवं प्रागज्ञाताधुनात्मयोः नतथाविधमभवत् अधुनात्तज्ञातेआत्मनि स्वस्वभावेस्थितं २३ प्रतिभासंस्वात्तिकेनानज्ञाननिर्भासितत्वं यथानीलत्वेशून्यत्वेचनभएकंतदुदि तसर्थः २४ तत्तस्मात्प्रबोधात्निर्वाणमेवसत्ताहमास्तेअज्ञानविद्धतेवसर्वथाकानिर्हतेर्गतसंकमासेसु एवतन्नेवेहाधाराहिकश्चित्तत्त्वन्निर्यथास्यात्तथाआस्ते एवंप्रबुद्धोहंसमयित्समस्तात्मनिब्रह्मणिनकथ मासेतम्भावप्रच्युतिहेतूनांवाधादित्यर्थः २५ सदैवसर्वमहं अथवाअतिशांतःसर्वोपद्रवरहितोनकिं

साम्यज्ञातंयावदिदंजगद्ब्रह्मैवकेवलं अज्ञातात्मभवद्ब्रह्मज्ञातात्मन्यधुनास्थितं २३ ज्ञाता ज्ञातमतिभासंब्रह्मैकमजरंतथा शून्यत्वैकत्वनीलत्वारूपमेकंनभोयथा २४ निर्वाभासेग तसंकमासेनि हमासेस्वस्वरूपेहमासे यथास्थितंनिसमनंतमासे तदेवमासेनकथंसमासे २५ सर्वसदैवचाहमनंतमेकंनकिंचिदेवाप्यथवातिशांतः सर्वंनकिंचित्त्वसदेकमस्मिनचास्मि चेतीयमहोनुशांतिः २६ अधिगतमधिगम्यंप्राप्तमन्यैर्गतमिदमलमस्तंवस्तुजातंसमस्तं उदि तमुदितबोधंतादृशंपञ्चरूपोत्तमयसमुदयानांनामनामापिनास्ति २७ इतिश्रीयोगवाशिष्ठे महारामायणेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धे विश्रांतिकथनंनामत्रिनवत्युत्तरशततमःसर्गः १९३

चिद्रूपएकंसदहमेवास्मिअथवादेशकालाधाराप्रसिद्धाः क्वापिनास्मिचइतिइयंनिर्वाणरूपाइयंसर्वशांति रहोअस्याश्चर्यरूपेसर्थः २६ अधिगं तुज्ञातुंयोग्यमधिगम्यंपरमपुरुषार्थरूपमधिगतंज्ञातंअन्यैरज्ञैर गम्यंदुष्प्राप्यंमोक्षरूपंप्राप्तंइदंसंसारानर्थरूपंवस्तुजातंसमस्तंगतंचरमसाक्षात्कारोदितप्रबोधंतादृशानि जस्वरूपंममउदितयन्नेस्वरूपेभूयः अस्तुममसमुदयानांमरणतिरोधानदुःखाद्यनर्थानांनामापिनास्ति

605

राम:
६०५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संप्रतिजगज्जानंकीदृक्संपन्नंतदाहव्योमनीति व्योमभावानां कर्शोडकमुक्तावलीगंधर्वनगरादीनां ३ व्यो
मादौव्योमन्वापयाअभेदेसामान्यरूपेणतद्भावेनचस्थितंतथेस्पर्शः ४ आशास्वदिक्षुआकाशेचेविसा
रिअसंख्येयतयाविस्तृतमपिशून्यतयाउदितंशून्यतोदितं ५ अपरिमितोदयेअस्मिन्परेब्रह्मणिरूपमत्रे
१२ जीवस्यसंसारपिशाचउपशाम्यति ६ कथमुपशाम्यतितदाहभेदेपलब्धिरितिलडयोरभेदाज्जलस्यापी
त्यपिवीच्चिपद्दे ७ प्रतापः अध्यात्मिकादित्रिविधसंतापअादियाहद्विपपदस्माकंरअस्तमदर्शनं

व्योमनिव्योमभावानांप्रशांतंयाहृग्गासितं ताहक्क्रिव्योमनिस्फारस्त्रिजगद्व्योमभासने ३ य
थाव्योमनिव्योमलंहृपलंह्रष्टह्रिस्थितं अलंवजलस्यांतर्जगलंवि द्धनेतथा ४सा हंता
द्विजगद्दृश्यमाकाशाकाशविश्रांति महाचिद्दुदिरंद्दिक्रिरंवशांतंशून्यतोदितं ५जीवस्यास्मि
ल्लिमूढस्यपरेपरिमितोदये प्रस्फुरंआपिसंसारपिशाचउपशाम्यति ६ भेदोपलब्धिर्गल
तिव्यवहारनतोष्यलं जडस्येवाजडस्येववीचेरिवजलोदरे ७ कापत्रानरवौपातेप्रतापाद्या
करेभ्रशंसंसारसन्तादिवसोयात्यस्तंसन्निशागमः ८ भावाभावेषुकार्येषुजरामरणजन्मसु
ज्ञःआजवंजवीभावेतिष्ठन्नपिनतिष्ठति ९ नविद्यास्तीहनभ्रांतिर्नदुःखंनसुखोदयः विद्याविद्या
सुखंदुःखमितिब्रह्मेवनिर्मलं १० परिज्ञातंसदेतत्स्यावद्ब्रह्मैव निर्मलं अपरिज्ञातमस्मा
कमब्रह्मात्मनविद्यते ११ प्रबुद्धोस्मिप्रशांतामेसर्वाएव कुदृष्टयः शांतंसमंसोहमिदंरवंपरस्या
पातिसमोहासुखविश्रांतिहेतुर्निशागमः ८ आजवंजीवीभावेव्यवहारविक्षेपे ९ १० अस्माकंतत्तविदा

वा०टी०
नि०उ०
६०६

अनुवेदनं जलपरमाणुरसइव ६ ७ एकस्मात्मनएव मायया नंतरूपस्य जगत् आदिरविष्ठानः तरलस्वभावत्वान्नो
देतिनाप्यस्तमयाति ८ तपंतीस्फुरंती समालोकयद्घटपटादिप्रकाशं ९ कदाचित् हिंसा अध्याव्यसनं जहाति केनोपा
येनचतत्राह वेत्त्यस्मादितिसर्वेषांभावानां तत्त्वज्ञानेनवा ध्यात्समात्स्यैवस्वयमद्वयपद्मपद्मपि स्मुदेहादित्तादा

सर्वत्रसर्वतोनित्यंचिद्घनस्यानुवेदनं संख्यातुंकेनशक्यंतेसर्गाब्धानापरंपरा ६ यथावयवि
ताभिन्नानैवावयविनःक्वचित् शब्दभेदादृतेभिन्नानतथासर्गतापरे ७ एकस्यानंतरूपस्य
कारणाभावतःस्वयं नोदेतिनव्ययात्यसत्तंजगदादिस्वभावतः ८ तपंतीज्ञप्तिरेवेयमखंडज्ञे
यतामिमां करोत्यकर्तृरूपैवसमालोकमिवार्कभाः ९ वेत्त्यस्मात्सर्वभावानांसमाधेवाद्व
यद्रूपं स्वयंसंपद्यतेध्यानं यत्तन्निर्वाणमुच्यते १०

606

तस्याभ्यासोनुक्तःसंपद्यते यत्तात्दृशंरूपंतदेवसर्वविद्योपहेतुद्वयात्समानंनिवृत्तित्वान्निर्वाणमुच्यतइ
सर्थः १०

रामः
६०६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आत्मतत्त्वं जगत्तत्त्वं यथा निर्वाणसाधनं इह रामः स्वयं पृष्टं गुरवे ब्रह्मवेदपरः तत्राज्ञातपरमात्मस्वभावमाह सर्वात्मेति
सर्वेषामात्मनां जीवानां सर्वेषु भावेषु मनोषट्तिभेदेषु रूपेण भोगनिमित्ते यथा स्वयं बोधः स्वप्रकाशश्चिदात्मा भाति
विवर्तते तथा स्वयमेव त्रिपुटीभावेन स्वभा यथा विवर्तत इत्यर्थः १ एकस्मिन्नेव निस्वपये परमस्य कम्मेव ब्रह्माण्डानि सर्वे जी
वैर्युगपद्ध्यासात् संमिलिता अपि अनन्तः सर्गाः प्रत्येकं ब्रह्माण्डभुवनादिभेदविस्तीर्णस्वभावा एव परस्पर
मसंलग्नास्तिष्ठंति यतस्ते अत्र ईदृशा निरवयवे पि ब्रह्मणि ताहात्म्याध्यासेन स्वीकृताः आत्मीकृताः परम

श्रीरामउवाच सर्वात्मसर्वभावेषु येन येन यदा यदा । यथा भाति स्वयं बोधस्तत्तथानुभवति स्वयं १ स्व
भावएव तिष्ठंति सर्गाः संमिलिता अपि अन्तात्मीकृता एव नानारत्नांशवो यथा २ अत्र दृष्टमदृष्टं च
मिथो वशाति गच्छति जगद्रश्मिघनं रत्नं नानारत्नघनं यथा ३ दीपानामिव सर्गाणां बहूनां ज्वलतां परे
केषांचिदस्ति अनुभवो मिथः कथां चिदेव नो ४ अप्स्वप्स्विव रसो भो धावावर्तेष्मण्णवनो सर्गोऽस्ति
प्रसरणं तस्मिन्नात्मविसर्गास्तत्थाक्रमः ५

स्वच्छीकृताः न ह्यात्मनि कस्यचिदनवकाशता अवरोधो वास्तीत्यर्थः यथा सूक्ष्माः नानारत्नानां अंशवः किर
णाः एकस्मिन् गृहे मिलिता अप्यसंबद्धा असंकीर्णास्तिष्ठंति तद्वदित्यर्थः १ तदेव विशदयति अत्रेति दृष्टं
सन्निहितं प्रत्यक्षं अदृष्टं देशकालव्यवधानात् परोक्षं च जगत् रश्मिसरमात्मनि मिथः अन्योन्यमस्तं वा ध्वंस
माविशति गच्छति संचरति च नानारत्नानां घनं रश्मिजालं यथा तथा ३ तत्र येषां जीवानां समानकर्मवास
नानिमित्तो ध्यासस्तेषां परस्परमनुभवोऽस्ति तद्भिन्नानां तु नास्तीत्याशयेनाह केषांचिदिति दीपदृष्टे च तुल्यता
संधानां च ४ आवर्तानां रमणे ननौ क्रीडास्थाने अंभो धो अप्स्वप्सु प्रतिजलावयवं रसो लवणादिरसइव प

रमा र्थतिस्तनसर्गास्तत्क्रमोपि ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰ उ॰
६०७

मोहनिद्रातः प्रबुद्धः बोधप्रदासाधयस्य ध्यानस्थः निरुद्धबाह्यवृत्तिः १४ व्युत्थानकाले सत्तर्हि कथमास्ते तदाह
पइति मनोमननवानपि विषयेभ्यः संज्ञाभावादमनोमाननमननः अत एव दीपवत्प्रकाशयन्नपि अक्रियः
१५ १६ यः व्युत्थितो निरुद्धः समाध्यारूढश्च अभिन्नबोधोयः सद्रूपस्वरूपानुभवस्तत्रैव स्थितः सन निर्बंधसु
ष्यानेउदासीनकल्पः पश्यति स एव संसारविदो पाच्छाम्यति नान्यः १७ कीदृशी सा तादृशास्तद्रूपानुभवे स्थिते

प्रबुद्धबोधो ध्यानस्थः स्वभावे केवले स्थितः न किंचदपि त्याति न किंचदपि बोज्झति १४ यो यथा स्थित एवास्ते पश्यन्दीपइवाक्रि
व्युत्थाने विश्वरूपाख्यमन्यत्र ब्रह्मसंज्ञितं सर्गासर्गात्मचिन्मात्रसं सर्वत्र भासते १६ अभिन्नबो — यः अमनोमा
धसद्रूपस्वरूपानुभवे स्थितः व्युत्थितः सन्निरुद्धश्च यः पश्यति शाम्यति १७ जगत्पदार्थसार्था — नमननो मनो
नां बोधमात्रैकनिष्ठतां विना नास्त्यपरा सत्ता व्योम्नः शून्यतरो यथा १८ शिष्यते स्फीतबोधानां — मननवानपि
केवलानंतबोधता सापि स्वपरिणामेन परेण पालवाच्यतः १९ तद्धि श्रान्तोपरासत्ता शिष्यते — १५=१
वानशिष्यते पाकाय संतशांतानां नवागोचरमेति सा २०

607

स्तामाह जगदिति बोधमात्रामेव एकानिष्ठायथार्थरूपं येषां तत्भावं विना अपरा सत्ता वस्तुस्थितिर्नास्तीत्ये
वं रूपां सेसर्थः १८ अपरा सत्ता कुतो नास्तीति चेत् तत्साक्षात्कारेण जगद्रूपबोधे तत्साक्षिचिन्मात्रसत्ताया
एव परिशेषादित्याशयेनाह शिष्यत इति स्फीतबोधानां अपरिच्छिन्नब्रह्मावगाहनानुकूलस्फारताशा
लिबोधवतां सा दृश्यप्रलयपालरूपा बोधतापि स्वस्याः ब्रह्मसन्मात्रपरिशेषलक्षणखंडाकारवाक्या
र्थलक्षणेन परिणामेन अवाच्यतां अखंडार्थकवाक्यलक्ष्यतां १९ तद्धि श्रान्तोत्तभावे नास्थितो सस्या — रामः
शिष्यते वेत्युभयविधवाचामपि गोचरतां सा दशा नैति २० — ६०७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अध्यासपरंपरासमाप्त्यैव स्वस्वरूपस्य परमपुरुषार्थः परिशिष्यत इति कुतः बुध्यानुभूयमानस्यैव पुरुषार्थ
त्वादननुभूयमानस्य पुरुषार्थत्वादर्शनात्तस्मात्पुरुषार्थप्रयोजकाच्चरमसाक्षात्कारबुद्धिर्मुक्तावावश्यकी
ति न सर्वभावानां समाप्तिरभ्युपगंतुं युक्तेत्याशंक्याह नेति परमपुरुषार्थरूपो बोधः परमात्मा बुध्या चरमसाक्षा
त्कारवृत्त्या न बुध्यते जडत्वात्तस्याः बोधकत्वाभावात् बोधस्य बुद्धिविषयत्वायोगाच्च तर्हि बोधशक्तिमान् प
रमात्मा सुप्तो राजा वंदिभिरिव प्रबोध्यतां तत्राह बोधाबुद्ध्येरिति न बोध्यतेपि कुतः बोधाबुद्धेः सुप्तं राजानं बु
ध्यात्तद्बोधनाय वंदिनः प्रवर्तंते बुध्या तु स्वप्नो बोधो न बुध्यत इति कथं तद्बोधने सा प्रवर्ततेत्यर्थः तर्हि बो
धेनैव बोधो बुध्यतां तत्राह नेति तेन बोधेनापि बोधो न बुध्यते कुतस्तत्राह बोध्य इति बोधः स्वयं बोध्यः बो

न बुध्या बुध्यते बोधो बोधाबुद्धेन बोध्यते न बुध्यते वा तेनापि बोध्यो बोधः कथं भवेत् ११
प्रबुद्ध एव सुप्तात्मा स्वयं बोधो विबुध्यते देशकालाद्यभावेपि मध्याह्ने कीतपो यथा १२
सर्वकर्मविलिप्तानां शांतेच्छानां प्रबोधतः सत्तामात्रनिष्ठानामेव निर्वाणं संप्रवर्तते १३
पां ३ द्वा २

धकर्मकं भवेत् क्रियाजन्यातिशयाधारो हि कर्म न हि बोधे क्रियातज्जन्यातिशयस्तदाधारत्वासंभवतिनिष्क्रिय
त्वान्निर्विकारत्वात्स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्चेति भावः ११ तस्मादध्यासपरंपराचरमसाक्षात्कारवृत्त्यपरिणाम
परंपरया स्वयमेव समाप्यते तस्यां च समाप्तायां स्वप्रकाशत्वात्प्रबुद्ध एवात्मा नीहाराद्यसंप्राप्तं तं प्राप्तो मध्याह्नेहेलिः दं २
रेवं नीहाराद्यपगमे न सवितेव तदा तप इव च प्राबुध्यत इव स एवास्य नित्यप्राप्तनिरतिशयानंदाभिव्यक्तिस्तल्लक्षणः
परपुरुषार्थ इत्याशयेनाह प्रबुद्ध एवेति १२ कर्मपदे नेह हि कामुष्मिकफलं लक्ष्यते १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वप्नाद्विबोधिनः प्रबुद्धस्य स्वप्नोत्थं यथा भूतं तथा मृतं तज्जीवति सति बाधयासस्याख्यासतत्त्वबुद्धिर्नोदेतितथा
तत्वविदः सर्वे बुद्ध दृश्ये बाधितेन हर्षशोकप्रसक्तिरित्यर्थः २९ यत्र दृश्यादित्रिपुटीरूपं तदखि लं शांतं शिवं इदं
तथा भातीति सम्यग्गत गतेपि सति भ्रांतिभ्रांते: पश्चात् क उद्भवः इत्यन्वयः ३० अवगते सति केन क्रमेण भ्रांतरनुभ
वस्तमाह सर्वथे त्यादिना देहे सम्यक् ख्यापं त इति देह संस्थास्त थाविधेषु स्वार्थकादिषु भोग तदुपायेषु
३१

स्तेवाप्यमृते वंध्यो स्वप्ने स्वप्नविबोधिनः नजन्मोदेतिसत्यास्थातथा दृश्येषु तत्त्वविदः २९ यदिदं
किल दृश्यादित त्वं हमखिलं शिव भातीति वगते प्यंतारे ति भ्रांतेः क उद्भवः ३० सर्वथा देहस
स्थेषु वेत्यृश्यमुपजायते सम्यग्बोधे सति स्वप्न इवापि स्वार्थिकादिषु ३१ वेत्यृश्याद्यतिबो
धो बोधाद्वेत्यृश्यवर्द्धनं परस्परेण प्रकटे एते कुड्यप्रकाशवत् ३२ येन बोधेन वेत्यृश्यं धन
दारसुतादिवा स्वरूपमभिसंपन्नं जाड्यं तत्सोस्थितं तथा ३३ एतावदेव बोधस्य बोधत्वं यद्वि
त्यृश्यता पांडि संतान तन्मोर्थ्यपत्र नास्ति वित्यृश्यता ३४

अस्त्वेवं ततः किं तत्राह वेत्यृश्यादिति ३२ तत्कुतस्तत्राह येनेति यन हेलनावेत्यृश्यं बाधन दारादिवा
तत्ताभिनिवेशलक्षणेन बोधनेवस्तुषु अनू नं उपचितं संपन्नं तद्विरोधित दनुकूलं वा जाड्यमपित
थात तदभिनिवेशानुसारेणैव संस्थितमित्यर्थः ३३ ३४

608

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समस्यसत्तासामान्यस्यपराकाष्ठापरमावधिःशोधितादर्शरूपासैवबोधस्यापिशोधितत्वंपदार्थरूपा
पराकाष्ठा विपदाद्रिदि लक्षणः अवस्थात्रयलक्षणअसर्गःअस्तिभातीतिसर्वानुभवास्सत्ताबोधमयएव
एवंसतिपरफलितंततदाहसकलमिति २१ तदेवब्रह्मादीनामपिप्रेयस्तमत्वान्निरतिशयानंदरूपं निर्वाण
मित्याह निर्वाणम्येति सदैवाहंसामाकदाचिन्माभूवमितिसदैवतत्त्वतांस्पृहयति अपिशब्दात्सर्वप्राणि
नोपि २२ सर्वेषांसार्वकालिकस्पृहास्पदमेववस्तुसर्वदेशेसर्वकालेसर्वदुःखालमनाउदितंचेतनेस्वतःस्फुर

यासमस्यपराकाष्ठासैवबोधस्यसम्यक्पो सर्गस्तन्मयएवातःसकलंशांतमव्ययं २१ निर्वाणप
वित्र्महायस्वच्छशीतलसंविदे स्पृहयंति सदासत्तांब्रह्मविष्णुहरादयोपि २२ सर्वथात्मैवसर्वत्रसर्वदा
सर्वथोदितं चेतनंशुद्धमेवास्तिनाशोनास्योपपद्यते २३ असततत्वसंसारोनिर्वाणमितिशीतलं अ
तिशीतलमेवास्तितत्पृःस्वेवनविद्यते २४ संचेततिशिलांतस्थायथालंशालभंजिकाः अनुत्कीर्णा
स्तथाब्रह्मचेततीदमखंडितं २५ यथाचेततिसौम्यांबुकोशस्थंवीचिमंडलं तथाचेततिकोशस्थं
महच्चित्त्वंसमव्ययं २६ अविभक्ताविभागस्थैरविशांतैरनंतकैः परमार्थावभोगैस्स्वबोधात्मल
मंतरैः २७ यैर्यैर्यथास्वआत्मांतर्भावितअंतितत्रिरं भोगभोक्तृप्रभेदेषु तेषांतेषांतथोदितः २८

ङ्रूपंशुद्धंतदेवेति ततस्यनाशः अदर्शनं क्षणमपिनोपपद्यते २३ ततः निरतिशयदुःखरूपः अतिशीतलंआ
संतिकदुःखोपशमः २४ यथाशिल्पिबुद्ध्योअनुत्कीर्णःशिलांतस्थाःशालभंजिकाः यथेच्छंसं चेतंतिस्फु
रंति तथाभावोपहितं अखंडमविछिन्नमेवब्रह्मचेतति स्फुरति २६ अबोधः अज्ञानकृतोपआत्मातन्मा
त्रेनसंधरैर्जडप्रायैः परमार्थविरत्यसन्मात्रेस्यआभोगैः कृत्रिमे वपैः इत्थंभावेतृतीया यैर्यैर्जीवैर्य
ब्रह्म इदंजगदे यचेतं तिस्फुरंति तथाभावोपहितंअखंड [illegible] ब्रह्मइदंज गदेव [illegible] तिस्फुरतीत्यर्थः २५ सौम्यांबुकोशोजलायतन
स्थंकोशो [illegible] न्नमयादिस्तत्स्थं [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उदारसत्वेऽभ्युद्धांतःकरणे पुंसि वर्णितस्वरूपे निर्वासनो भावेऽदिते सति अरविलंदृश्यं ब्रह्मेवेति प्रबुद्धे सति स्थिरैक
निर्वाणमस्तौ तस्मिन्पुंसि अनंतः मोदाख्यमभिधानं तस्य तथाविधः सर्वसंसारव्यशमः अभ्युदेतीति स्वयमेव प्रक
टीसर्थः ५२ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे रामविश्रांत्युपगमानाम चतुर्नव
त्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९४॥ अथ प्रबुद्धरामोक्तीः प्रशस्य गुरुणास्वयं परीक्षार्थं कृताः प्रश्नाः रामेणात्र
समाहिताः तत्रादौ यथोपवर्णिताः प्रबुद्धरामोक्तीरनुमोदमानो वशिष्ठः प्रशंसति अहो इत्यादिना हे राम इयं

निर्वासने भावउदारसत्वे ब्रह्माखिलं दृश्यमिति प्रबुद्धे स्थिरैकनिर्वाणमनाः वनंतो मोदाभिधानः प्र
शमोऽभ्युदेति ५२ इत्यार्षे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे रामविश्रांत्युपगमानाम नाम चतुर्नवत्युत्त
609 रशततमः सर्गः॥१९४॥ श्रीवशिष्ठ उवाच। अनोऽनुसंप्रबुद्धोसि राघवाद्याविघातिनी वागीयं तवसं
पन्ना प्रबुद्धेषु वहासिनी १ विभागतीवासदवेदमसंकल्पेन शाम्यति एवं छांतिस्त निर्वाणमित्येव पर
मार्थता २

तव वाक् अप्रबुद्धानामद्य विघातिनी प्रबुद्धेषु तु अनुभवसिद्धार्थानुवादलात् युक्तियुक्तत्वाच्च अवहासिनी
प्रहर्षस्मेरवदनताकारिणी संपन्ना १ असदेवेदं जगदेवेदं जगद्बोधप्रयुक्तोसंकल्पे विभातीवेति बंधनिष्क
र्षः असंकल्पश्चाप्यपर्यवसितेन तत्त्वज्ञानेन शाम्यतीति मुक्तिसाधननिष्कर्षः एतच्छांतिरेव निर्वाणमिति
मोक्षनिष्कर्षः सैव परमार्थतेत्यर्थः २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परस्परवर्द्धितावपितौ असत्त्वावेवेतिचित्रहुताशवत्कार्याक्षमावेव नष्टौ इति ननु मंतव्यमित्यर्थः ३५ कुतो न मंतव्यं
तत्राह परमेति यतो बोधवेत्तृरूपयोः परमा निरतिशया संपत्तिरेव निरतिशयानंदरूपत्वात् संसृतिकृद्दुःखहेतुद्वय
रूपत्वाच्च मोहो द्वंद्व उच्यते अबोध एव हि बंधमूलं तत्क्षेत्रव्यवच्छेदबंधस्तदुभयरूपोसिमो द्वंद्व इत्युपपत्तेरित्यर्थः अतस्ताभ्या
मेव वर्द्धिताभ्यां कृतकलसोहं स्यां इत्यहं गत मित्यादिना गर्भाग्ने निरसनीयं गतं निरस्तं ३७ ३८ त्वष्टा सोहं बंधभे
तारः स्फूराविरलाइ साहसहस्रेभ्य इति पततमानानां मध्ये इत्यर्थः ३९ प्राप्नः ज्योतिषश्च आत्मनः सूर्यादीनां च बो

न तु वेत्तृरूपबोधाद्यौ न परस्परवर्द्धितौ असत्त्वावेव तौ नाम नष्टौ चित्रहुताशवत् ३५ परमा बोधवेत्तृ
रूपसंपत्तिर्मोहद्वंद्व उच्यते तत्रानंते पदे शांते वसता वनशोच्यते ३६ तं तं गम्यं कृतं कार्यं दृष्टं दृश्यं लब्धं ततः या
वत्सर्वं शिवं शांतमेकमाद्यमनामयं ३७ आत्मारामस्य शांतस्य वित्तरूपस्य नाहं कृतेः असंकल्पे
व भवति स्थितिः स्वस्येव निर्मला ३८ सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय वीर्यवान् भिनत्ति वासनाजा
लं पंजरं केशरीयथा ३९ प्राप्नु ज्योतिर्दृश्य बुद्धिः परमं तः प्रकाशवान् नीहारः शारदी वाशु स्वय
मेवोपशाम्यति ४० जातज्ञो यस्त्वसंकल्पः संकल्पातिशयाशयः आवासनो व्यवहृतौ वात वत्स्पंदते न
वा ४१ आसीद्धीरा नमस्कारे भ्रांतिमात्रैकनिश्चयात् यः सर्वत्र स्वप्नवन्द्धा वस्तद्वासनमासित ४२

थः ज्ञानं प्रकाशातिशयश्च अपनन्नीहारः जाड्यवासनाभागः प्रसिद्धश्च ४० संकल्पानीति शेते प्रतिक्रामलाश
योपस्य अवासनो जीवन्मुक्तः स्पंदते व्यवहरति न वा अव्यवहरति समाधावेव विश्राम्यतीत्यर्थः ४१ सर्वत्र सर्वव
स्तुषु मनस्कारेस्तलमनने धीरात्स्थिरोभूता भ्रांतिमात्रैकनिश्चयात् यः स्वप्नवन्द्धावः आसीत्तदेव अ
वासनं आसितं अवस्थानमित्यर्थः ४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यो० वा० नि० उ० ६१०

तत्र प्राग्गृहणोक्ताभिरेव युक्तिभिः श्रीरामः समाधत्ते पूर्वमेवेत्यादिना नोत्पन्नं कारणाभावादित्यर्थः कल्प
नात्भ्रमात् कृते विना १२ कारणाभावमेव दर्शयति किमेवेत्यादिना यतः प्रो
थितास्मात् १३ ब्रह्मणः कारणताप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह नचेति पूर्वावस्थात्यागाद्दृते सविकारं न च किं
चित्प्रसिद्धमित्यर्थः १४ यदि निर्विकारमेव विवर्त्तोपादानकारणं सन्मायया जगदाकारेण विजृंभत इत्यु
च्यते तर्हि जगच्छब्दार्थः सत्यो न लभ्यत इत्याह कारणमिति संविदः यथार्थप्रत्ययाः १५ प्रथमं चेत्तनं हिर

श्रीरामउवाच पूर्वमेवेदमुत्पन्नं न किंचन कदाचन तेन वंध्यासुतस्यास्य न सत्ता कल्पनादृते
१२ किमिवास्या जगद्भ्रांतेः कारणं प्रोथिता यतः न कारणं विना कार्यं किंचित्संभवति क्वचित् १३
न चाविकारमजं तत्सविकारं त्यागाद्दृते कारणं क्वचिदेवेह किं विभवितुमर्हति १४ ब्रह्मैवेदमना
ख्यातमकारणं प्रविजृंभते तत्कथं कस्य कथं नाम जगच्छब्दार्थसंविदः १५ तदनाख्येपदे शांते चिरा
त्प्रथमचेतनं कंचित्काललवं तिष्ठत्यातिवाहिकदेहभृत् १६ तदेव तत्र संवित्तिं स्वप्ने स्वमिव चे
तति काकतालीयवत्त्वत्र चंद्रार्कादीन्प्रपश्यति १७ संकल्पैकात्मनस्तस्य देशकालक्रियान्वि
तं त्वलंतमेव व्योम्न्येव भुवनं भासते स्वयं १८ तस्मिन्नेष्मोपसंपत्तेस्मिथ्यापुरुषस्ततः
मिथ्यैव तत्समाचारं कुर्वन्निव परिवर्तते १९ अधस्ताद्दूर्ध्वमायाति पुनरूर्ध्वाद्व्रजत्यधः क
ल्पितानंतसंभारपदार्थानर्थसंभ्रमः २०

एषगर्भ... द्विपरार्द्धपरिमितं कंचित्काललवं विवर्तरूपं यातिवाहिकदेहभृत्तिष्ठतीति जगद्भ्रांतेः सवि
षयः पर्यवस्यतीत्यर्थः १६ तत्प्रथमं चेतनमेव तारेव सत्यादिकालविस्तारभ्रमं पश्यति यथा पश्यति १७

राम: ६१०

610

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथाचकल्पनरूपवंधमोक्षोऽप्रबुद्धस्य ब्रह्मणएवरूपमितितन्निश्चयोविफलितइत्याहकल्पनाकल्पनेति ४ एत
त्पदस्थितिरेवास्मदादिजीवन्मुक्तानांसमाधिव्युत्थानयोस्तुल्यरूपस्थितिरित्याहवयमिति ५ तद्रूपिणः प्रबुद्धाः
६ शैलोदरमिवनिर्विघ्नोपस्थितिमतामस्माकंएतत्पदंत्वयापिएवंअस्मदादिवदेवतदालभ्यइहजीवन्मुक्तोऽप्य
तांअग्नेप्रभृतीत्यर्थः ७ एवंवशिष्ठेनप्राजीवन्मुक्तिपदेप्रतिष्ठितोरामोजीवन्मुक्तानांयादृशंजगद्भासतेतदभि
लपतिब्रह्मणीतिद्वाभ्यांअनुत्पन्नत्वादेवाभास्वरंरूपंगप्रपमानं ८ ९ इदानींवशिष्ठोरामंजीवन्मुक्तिप्र
कल्पनाकल्पनेरूपंपरस्यैवेतरस्यनो स्पंदनास्पंदनेवायोर्यथानान्येकताहिते ३ प्रबुद्धस्यैवपापुंसः
शिलाजठरवत्स्थितिः शांतोव्यवहारतोवापिसामलामुक्ततोच्यते ४ वयमस्मिन्पदेस्थित्वाराघवा
द्यविध्यातिनि शांतलेव्यवहारेचसममिश्यमवस्थितः ५ अस्मिन्नेवपदेनित्यंब्रह्मविष्णुहरादयः
तिष्ठंतिव्यवहारस्थाअपिशांताःतद्रूपिणः ६ शैलोदरस्थितिमतांप्रबुद्धानामनामयं अस्माकं
पदमेवंतदालभ्येतदिहोच्यतां ७ श्रीरामउवाच ब्रह्मण्येवमसद्रूपमनुत्पन्नमभास्वरं अनारंभ
मनाकारमवेदंभासतेजगत् ८ जगत्कथंबुद्धशांतरंगावर्तिवारिवत् रुचकादीनकनकेस्वप्न
संकल्पशैलवत् ९ श्रीवशिष्ठउवाच बुद्धवानसिचेद्रामतत्त्वबोधविबुद्धये कुरुसंशयविच्छेदं प
दतःपक्ककरूपमे १० इत्थंनित्यानुभूतोविशेषःस्थोप्यतिभास्वरः जगदाख्योयमाभासःकथंनाम न
तिष्ठात्यापनापयोगपदन्यायेनवृत्तिपदेस्थापयितास्वयंशिष्यवत्स्फुटामित्वयंशापविच्छेदंकुर्विति
द्वा १ हबुद्धवानसीति १० प्रतिज्ञादिप्रमाणदृढीकृततत्त्वादर्थक्रियाःविसंवादश्चसततपाशिरःस्थितत्राप्यपि ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ो०टी०
ो०उ०
०११

स्वगांबुनिपत्वेन अन्यत्वेन उपरमसात्रत्वेन परिज्ञाते सति भावनां पुनस्तत्र सत्तां बुद्धिं को भावयति ३० अ
न्यस्य अशुचिप्रपंचस्य अन्नं भोजरसं न जानाति प्रबुद्धः यथा द्विजो ब्राह्मणः सीधुस्वादुं मद्यमाधुर्यं न जानाति
तद्वदित्यर्थः ३१ अयं निजआत्मा बाह्यदृष्टेः परादृष्टत्वचेत्तोन्मुखत्वमुत्सृज्य समाधौ निर्विचरमरमसाद्वात्मा
रत्वसावलोकितः सन् प्रशांते शिवे निसमुत्से आत्मनि तिष्ठेत् कश्चिद्वीरः प्रसंगात्मानमेवाद्य कृतचक्रारम्भ

स्वप्ने स्वप्रवृत्तिज्ञाते दृश्यप्रपञ्चतत्त्वपापि च स्वगांबुनिपत्वेन को भावयति भावनां ३० परमार्थचम
त्कारमंतस्थानुभवं विना अन्यस्यान्यं न जानाति सीधुस्वादुमिव द्विजः ३१ निवार्य निजआत्मा
यं परिकसावलोकितः चेत्तोन्मुखत्वमुत्सृज्य संतिष्ठेत आत्मनि ३२ श्रीवसिष्ठउवाच दृश्यं
बीजांकुरइव स्थितं ब्रह्मणि कारणे इति सर्गादिसभावः कस्मान्नेहोपपद्यते ३३ श्रीरामउवाच
बीजेंकुरोंकुरुतयासंश्रितो नोप लभ्यते बीजोदरे तया सत्ता बीजमेव हि सा भवेत् ३४

त्वमिद्वान्निति त्रिष्कृतेः ३२ एवं समाहितो वसिष्ठः पुनर्बीजांकुरन्यायेन ब्रह्मणि जगत्सत्तां शंकते दृश्यमि
ति ३३ समाधत्ते बीजइति यदि अंकुरः सत्यस्तर्हि बीजोदरे संस्थित एव बहिर्बीजपुटं भित्त्वा निर्गच्छतीति
स्यात् तत्र न यतो बीजभेदने तदुदरे अंकुरतया संश्रितः अंकुरः नोपलभ्यते या तु बीजोदरे स्वमभा
गानां सत्ता सा बीजमेव भवेन्नांकुर इत्यर्थः ३४

रामः
६११

रा
३.

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदि तस्स संकल्पस्य काकतालीयवद्यथा पूर्वं स्थितिस्तथैवाद्यापि स्थितिरभूत्तर्हि तत एव प्रत्यभिज्ञाय जग
त्तिस्थिरां स्थितिं प्राप्नुवान् आसां गृहीतवान् २१ एवं आसाद्यस्व उपस्थितमिदं मिथ्याजगत् शिलाकामि
नीभूता वन्ध्यासुतस्य कांतस्य स्वरेव ललाटे व्योमचूर्णेन तिलकविरचनरंजनं शोभातिशयं करोतीत्यादिवाक्या
र्थवद्विकल्पमात्रमित्यर्थः २२ यदि सत्यं तासत्ति मिथ्यात्वमीस्यात्य प्रसिद्धिः पर्यालोच्यते तर्ह्यधिष्ठानमात्र
त्वात्सत्यमेवेत्याह सत्यमेवेति यदि व्यावर्तनी यमिथ्यात्वप्रसिद्ध्या व्यावर्तकसत्यत्वकल्पनमपि तन्न तथ

काकतालीयवत्तस्य संकल्पस्य भवेद्यदि यद्यथा तत्तथाद्यापि स्थिरामासवान् स्थितिं २१ शिला
वंध्यासुतमुखे व्योमचूर्णेन रंजनं करोतीत्यादिवदिदं मिथ्याजगदुपस्थितं २२ सत्यमेवेदमथवा
मिथ्यात्वं तु कुतः किल न मिथ्यात्वं न सत्यत्वं किं नपीदमजं ततं २३ आकाशकोशवत्स्वच्छं शिला
२४ जठवद्ध्रुवं पाषाणमौनवच्चेदं शांतमेवात्र यं जगत् २४ चिन्मात्रे सर्वसंकल्पे विराडात्मा तिवाहि
के देहसंवेदनं व्योम जगदित्यवभासते २५ एवं ब्रह्म महाकाशमेवेदं क जगत्कथा शांतं समस्तमाभो
गमेकमाद्यंतवर्जितं २६ यथा पयसि वीचीनामुन्मज्जननिमज्जनैः न जलान्यत्वमेवं हि भावाभावैः
परैः परे २७ परापरविदः केचिदेतस्मिन्परमे पदे शुद्धे परिणमत्यंतर्वारि बिंदुरिवाभाति २८ परे
पदमिदं भाति परस्येव परात्मकं संभवं समले शांते न जगंति न तत्क्रियाः २९

वतो इति विचार्य तेतदानिर्वचनवागप्रसरात्किमपीदं २३ २४ चिदात्मनो मा पिकोयः सर्वाकारसंकल्पस्त
द्रूपे विराडात्मा तिवाहि संवेद न रूपं व्योम तदेव ज क्षितिभासइत्यर्थः २५ एवं सति यत्फलितं तदाह एवमि
ति समेभ्योपि समः आ संतिकवैषम्य शून्य आभोगोयस्य २६ परे ब्रह्मणि २७ परावरविदः सारासारविवेकिनः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
६१२

तत्र चार्वाककृतमाक्षेपं समाधत्ते अशरीरस्येति स्थूलशरीरशून्यस्य स्वप्नेन दृष्ट इति अशरीरे प्रतीत्यवस्था
अपस्वप्नारोपयत्सुक्तिर्न युक्तेत्याक्षेपांशार्थः शिष्टं स्पष्टं ५२ अतः परिशेषात्सिद्धैः स्वपदार्थे स्थित इत्या
ह तस्मादिति सर्वेन निराकृतिर्निराकारः परमात्मैव विवर्तशक्तिषाभिः सर्गादिनानाकृतिभिः स्थित इति सि
द्धांतः प्रतिष्ठित इत्यर्थः ५४ प्रपंचस्य ब्रह्मात्मैकत्वप्रबोधस्य [illegible] अबदेवबाधात्सत्त्वाभ्यां वक्तुमपोऽप्युक्त

८२१
अशरीरस्य नस्वप्नदृक्सेतदपि नोचितं संभवति पिशाचाद्यास्ते यां च स्वप्नवत्स्थितिः ५३ तस्मात्स्व
प्नवदाभासः संविदात्मनि संस्थितः सर्गादिनानाकृतिना परमात्मा निराकृतिः ५४ स्वप्ने चिदेव
612 शैलादिरूपेणात्मनि तिष्ठति प्राग्ब्रह्माखिलमुक्तोसौ अन्यस्यासौ कर्तौ यदि ५५ नेहास्तित्वं नना
स्तित्वमुपलब्धेनुभूयते नैवानुभवि[illegible]त्वं च न वानुभवनक्रमः ५६ किमपीदमनाख्येयं बुद्धे
नैवानुभूयते स्वसंवेदनसंवेद्यं सत्ता विजृंभितं ५७

तैवपरिशिष्य [illegible] तदित्याह ब्रह्मात्मेति असौ प्रसिद्धगात्मा अखिलबंधमुक्तो ब्रह्मैव असौ च प्रपंचः अन्येना
ज्ञानेनैव स्वप्नवत्कृत इति सिद्धांते तथाविधब्रह्मात्मन्युपलब्धे सति इह सति इह प्रपंचे अस्तित्वनास्ति
त्वादिकं नैवानुभूयत इति त[illegible] च्छतैवपरिशिष्यत इति परेणान्वयः ५५ ५६ बुद्धे सति नैवानुभूय
ते अबुद्धतादशायां मध्यानिर्वचनीयमेव जगदित्याह स्वसंवेदनेत्यादिना ५७ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मणि तज्जातसत्तात्वेन तथापि किं तज्जगत्तैवोपलभ्यत इति वैषम्यं प्रलयकाले तथैवास्तीति चेत् तर्हि साब्रह्मैव भवेद्यतस्तद्ब्रह्म अविकारीति न वीजाङ्कुरन्यायस्यात्रोपपत्तिरित्यर्थः ३५ अस्तु ब्रह्म अविकारं किं ततस्तत्राह अविकारादिति अविकारो हि विकारिकार्यमुदेति अनाकारादाकृतिभासः उदेतीति घनद्वैतं न स्यात् तच्च कापीलव्ययः ३६ एवमनाकारे निरवयवे च साकारस्य सावयवस्य च स्थूलस्यावस्थानमपि सर्वप्रमाणविरुद्धमित्याह अनाकृताविति ३७ समुद्रके संपुटे ३८ शान्तं सर्वोपरमं तत् परं ब्रह्म साकारस्य तादात्म्येन आधार इति वक्तुं न राजते ३९ एवं सति अपूर्वैः स्वप्नवद्दृष्टैराकारैर्बोध एव ब्राह्मणिकः साकार उत्पद्यत इति

ब्रह्मणि तज्जन्नैवं जगत्तैवोपलभ्यते अस्ति चेत् तद्वदेवास्ति संसारो ब्रह्मैव अविकारित्वम् ३५ अविकारादनाकाराद्धि कार्याकृतिभासुरं दृदेतीति किलास्माभिर्नैवं दृष्टं न च श्रुतं ३६ अनाकृताबाकृतिमत्त्वं तस्यान्नार्हसि परमाणौ न चैवान्तरिक्षं संमाति मेरवः ३७ समुद्रके रत्नमिव जगद्ब्रह्मणि तिष्ठति महाकारे निराकार इत्युक्तमत्र चोभवेत् ३८ शान्तं परं च साकारस्याधार इति राजते न वक्तुं राजते केवसाकारस्याविनाशिता ३९ बोध एवाय साकार इति कल्पनया पि धीः अपूर्वैः स्वप्नवद्दृष्टैः संसारैर्नोपलभ्यते ४० अपूर्वं एव स्वप्नोयं यदैसर्गेनुभूतये स्वप्नः किलानुभूतार्थः स्वप्यत्त इव दृश्यते ४१ यदैव जाग्रतत्त्वं स्यादिति नात्रोपपद्यते स्वप्ने प्रदग्धः पुरुषः कथं प्रातर्विलोक्यते ४२

बोध कल्पना प्यनुपपन्नेत्याह बोध एवेति ४० कुतो नोपपद्यत इति तत्राह अपूर्वं इति यतो यं सर्गः स्वप्नः अपूर्वं प्रागननुभूतार्थ एव च दृश्यादि प्रमाणेन अनुभूयते स्वप्नस्तु जाग्रदनुभूतार्थः संस्कारमात्रेणाभासमानार्थः जाग्रति स्वाप्नस्तु एवार्थः स्वप्ने दृश्यते किलेति सर्वजनप्रसिद्धो ४१ अत एव बोधानां जाग्रत्स्वप्नभेदा भावो निरूपितः यान्त्र संगतेत्याह यदैवेति स्वप्ने मृतः श्मशाने नीतः प्रदग्धः पुरुषः तस्मान्नचितः साकारलक्षणिकलादिकलन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰
नि
६१

वा॰टी॰
नि॰उ॰
६१३

पत्रिलसर्गादावेवअभितिकंनिरालंबनंभातिअस्यकेसत्यता ५८ तथाचद्दृष्टिभेदेनचतुर्द्धाजगत्संपन्नमित्या
हजगद्दितिइदंजगद्बुद्धौअज्ञदृष्टौसत्संपरिज्ञातवतोविवेकिनोदृष्टौच्छया ब्रह्मात्मकंपश्यतोब्रह्मभमिकामे
दारोहणक्रमेणशांते पुरुषेअंथकारक्रमेणशांतंसत्यरंअवरं शून्यमेवपर्यवस्यतीसर्पः ६० तत्रचतुर्थरू

किलस्वप्नवदेवेदंसर्गादावेवभातियत् अभितिकंनिःश्वतिधंजगत्केवास्यसत्यता ५८ जगद्बु
द्धाविदंसत्संपरिज्ञातवतोच्छया ब्रह्मात्मकइदंब्रह्मशांतेशांतंपरावरं ६० सर्वएवइमेभावाः
सहस्थावरजंगमाः अस्मदादयआकाशंजगद्भूविभवंतथा ६१ स्वप्नहंसंभवांश्चित्स्वंजग
त्स्वंस्वंत्वमेवच चिदाकाशैकतामेत्यभजेकाकाशरूपतां ६२ ज्ञानेनाकाशकल्पेनसर्वात्मग
मनोपमं ज्ञेयाभिन्नेनसंबोधातंवंदेद्विपदावरं ६३ चिद्रूपत्वादुदेतीदंजगत्तत्रैवलीयते अका
रणकमेवांतः परंव्योमेवनिर्मलं ६४

पंतत्वज्ञविषयमित्याहसर्वएवेति ६१ हेगुरोत्वंमदुक्तप्रकारेणएकाकाशरूपतांभ ६२ तंतादृशंब्रह्माकाश
भावेस्थितंद्विपदांवरं त्वांअहंआकाशकल्पेनस्वरूपज्ञानेनसर्वात्मगगनोपमंज्ञेयंपूर्णानंदैकब्रह्म
देभेनसंवंधाद्वंदेननमस्करोमि ६३ सर्वात्मगगनोपमंचेत्येताहिप्रतिदिदमितिशंकांवारयन्नाह चि
द्रूपत्वादिति ६४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

या

४८ विबृंहणं जगदाकारेण वर्द्धनं ब्रह्मणोऽस्ति नोपपद्यते ४९ ५० यथा स्वसंकल्पपत्तने न सत् तत्र च कुड्यादि तु
तरां नसत् ५१ ५२ ५३ मयेदं वाक्यसम्पन्नेव नास्य समनुभवम् लकलादिति संयुक्तिकमाहये ति ५४ द्वैतैक्यकलना
पाः कलालेशमपि मनागपि नजानामि ५५ सर्वेऽस्मिन् जनाः स्वाज्ञानेन जीवंतो विशदृशा ब्रह्ममात्रत्वान्निसमु
क्ताः स्वस्वभावः शून्यते वास्थिताः ५६ तस्मात् भोः उपजगदिस्पर्शी महारं

नो२

अभावरूपणाभावाभावाभावरूपिणः सर्वदासर्वथा सर्वैर्भांतिभासुरतां गताः ५८ बृंहत्ति ब्रह्म
णि ब्रह्मण्यामब्रह्म निवर्द्धते नचोपपद्यते किंचि ब्रह्मणोऽस्ति विबृंहणं ४९ दृष्टदृष्टट्गणलापम
हं सर्गादिविभ्रमः शांतचिद्व्योमविस्तारो नकुड्याद्युपपद्यते ५० यथा न सन्न कुड्यादि स्वसंकल्प
नपत्तनं तथैवायं जगदिति शांतमेकमनामयं ५१ पूर्णं हि परमं शांतमिदं सर्वमखंडितं अनिंग
नमनाभासमनाद्यंतमचेतितं ५२ अजन्ममरणं शांतमनादिनिधनं महत् अनुपाधि निराका
रं स्वपदं बुद्धवाहनं ५३ या संविदंतः स्फुरति सैवोपायाति वाक्यतां यद्बीजं लीनमवनौ तद्यास्य
कुरतां किल ५४ अबुद्धज्ञानमपैकामा द्वैतैक्यापरिवर्जितः मनागपि नजानामि द्वैतैक्याकलना
कलां ५५ सर्वे तिष्ठीमया एव जीवन्मुक्ता इमे जनाः संशांतसर्वसंरंभाः स्वे स्वभावे व्यवस्थिताः ५६
जगत्स्पर्शमहारंभमपि तिष्ठीमिदं स्थितं चित्रभिताविव कृतं मनोराज्यइवोदितं ५७ शैलादि
वोत्कीर्ण समं कपार्थमिव दारितं शांतरेणैव रचितं व्योम्नि सप्नइवोदितम् ५८
मत्तालगाद्री द्विपवेद्यताद्रिं अविलदाणं मपिभित्तौ चित्रमिवाभासमा अंस्थितं ५७ उत्कीर्णप्रतिमादिसमम्
५८

उक्तंसारतः संक्षिप्योपसंहरति सर्वेति सर्वेपि आगमाः शास्त्रभेदास्तदर्थैः समतीतं अनुभूतिमात्रप्रमाणं यत्र
तथाविधं अचिन्त्यं अतएव शांताभिधानकं शुद्धं चिदात्मकं एकं ब्रह्माकाशमेवास्ति नान्यदणुमात्रमपीति
तन्मलपंशंकया अलं पर्याप्तं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ७० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्त
रार्द्धे बोधप्रकाशीकरणयोगोपदेशोनाम पंचनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९५ ॥ गुरुशास्त्राद्युपायेन यथा

सर्वागमार्थसमतीतमचिन्त्यमच्छमाकाशमेकमजमाद्यमनामरूपं शुद्धं चिदात्मकमहस्सनुभू
तिमात्रं शांताभिधानकलनं मलशंकयालं ७० इत्यार्षे महारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्द्धे बोधप्रकाशीकरणयोगोपदेशोनाम पंचनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १९५ ॥ श्रीवाल्मी
किरुवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबुद्धे रामो राजीवलोचनं मुहूर्तमात्रं विश्रम्य तूष्णीं स्थित्वा परे पदे १
परमां तृप्तिमापन्नो विश्रान्तः परमात्मनि मुनिं पुनरपृच्छत्तं जानन्नपि हि लीलया २ श्रीरामउवा०
भगवन् संशयांभोदशरत्कालमुनीश्वर इदानीं संशयो यं मे जातो मनसि पल्लवः ३ एवमेतन्महा
ज्ञानं संसारार्णवतारकं समस्तमेव वाग्जालं समतीत्यावतिष्ठते ४ यदिदं किल सद्ब्रह्मस्वसंवि
न्मात्रनिश्रयं तदवाच्यं किल गिरां महतामपि जानतां ५

ब्रह्मेह लभ्यते दारुवेवधिकाख्यानं तथा संक्षिप्य वर्णितं हे महाबुद्धे इति भरद्वाजस्यारिष्टनेमेर्वा संबोध
नं १ लीलया गुरुमुखे श्रवणे कौतूहलेन च २ ३ करिष्यमाणं प्रश्नं पूर्वेण संगमयितुं पूर्वोक्तिमनुवदति
एवमिति ४ अवाच्यं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मशून्य
त्वादित्यर्थः ५

614

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वाः शास्त्रकलाः शास्त्रयुक्तीरतिक्रम्य गच्छतीति सर्वशास्त्रकलातिगं तत्पदमासाद्य त्वमपि आकाशो ब्रह्माका
शस्तदात्मकः अभावः सदैवासीः भवशून्य इति वा ९५ अहं त्वमस्तदवयवपादपाण्यादितद्बाह्यघटादिश्चेति
प्रसिद्धं जगत्त्वं नो नास्त्येव यतः सर्वमाकाशमेव ९६ अथ च सर्वापह्नवो यद्यपि समसाता वंध्यामममुखे जिह्वा
नास्तीति वाक्यव्याघातवैतंडिकत्वादिदोषापादकत्वाद्द्वादिनां तार्किकादीनां वदेषु निंद्य इति तत्सभायां न
राजते तथापि आत्मज्ञानेषु बहुभिर्वादिभिर्बहुधा उपन्यस्तेषु मध्ये परमपुरुषार्थपर्यवसितं किं ज्ञानं सा

एतत्सर्वपदातीतं सर्वशास्त्रकलातिगं पदमासाद्य निर्द्वंद्वं त्वमाकाशात्मकोऽभवः ९५ अहं ज
गत्त्वं नो पादपाण्यादिर्न घटादिश्च सर्वमाकाशमाकाशमेवाहं स्वं न मित्रभेदवत् ९६ सर्वापह्नव
एवायं यत्पायो दर्शितस्त्वया संनिद्यो वादिनां वादे ह्यात्मज्ञानेषु राजते ९७ काष्ठमौनात्मको वादेन
सर्वापह्नववो यदा क्षिप्यते तेन वादेषु नात्मज्ञानं प्रसीदति ९८ प्रत्यक्षादिप्रमाणानां पदं गम्यम
चिह्नितं स्वानुभूतिमयं ब्रह्मवादैस्तत्क्व भातेकथम् ९९

इति परीक्षकाणां सभायां राजते न हि सर्वापह्नवमंतरेणात्यंतिकानर्थनिवृत्त्युपलक्षितनिरतिशयानंद
प्रतिष्ठा सिध्यतीति भावः ९७ एतद्दूषयेपि दाशंक्य यतः काष्ठमौनपर्यवसितत्वात्काष्ठमौनात्मकः स
र्वापह्नवः वादेन संभवत्येवेति न क्षिप्यते तेन तदकरणेन निर्विशेषात्मापरिचयाद्वादेष्वात्मज्ञानं प्रसीद
तीनोदेतीत्यर्थः कुतो नोदेति तत्राह प्रत्यक्षेति ९८ ८२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्दिनंप्रतिप्रतिद्दिनं दिनांतेनद्दिनावसाना तत्रमहाध्येनेतियावत् इतिसंस्थिता निश्चिता: १५ १६ भवचारिण:
ततद्दिनप्रा : लभदारुणशीला: १७ गुप्तान्यगुप्तानिप्रकटानिचरत्नादीनि १८ केचित्भाग्यवंत: १९ पुण्या

इतिसंश्विसविधिनाद्दिनं तेन दिनंप्रति दारुभारेणजीवामोविक्रीते नेतिसंस्थिता: १५ इतिसंश्विंत्य
तेजग्मुर्दीर्घंपे विपिनांतरम् यथेवाजीव्यतेयुक्त्यासैवापद्विराजते १६ इतितेप्रसहंगलाकाननं
भवचारिण: दारुण्यानीयविक्रीयचक्रुर्देहस्यधारणं १७ यस्यपांतिकनांतंतेतास्मिन्संस्खिलानि
हि गुप्तागुप्तानिरत्नानिदारुकपिक नकानिच १८ तेषांभाग्यतांमध्यान्केचित्कतिपयेवनात्
जातस्तपाणिरत्नानि तानिसंप्राप्नुवंतिहि १९ केचिच्चंदनदारूणिकेचित्सुख्याहिमानद केचित्क
लानि विक्रीयजीवंतिचिरकीरका: २० के चित्सर्वमनासाद्यदुर्दैवएवदुर्द्धिय: नीलाविक्रय
जीवंतिवनवीष्युपजीविन: २१ दार्वर्थमुद्यता:सर्वे ते तंप्राप्यमहावनं केचित्स्नाप्यस्थिता:सर्वेक्लि
ष्टिसेवंगतज्वरं २२

५१
णि केतचंकादीनि चिरकीरका:चिराभ्यासदृष्टीमृतकीरकवृत्तय:२० केचिन्द्भाग्यहीनाना:दुर्द्धिय:सारा
न्वेषणाकुशलवुध्दय:दुर्दकिष्योवनीला २१ केचिद्दनादीनिप्राप्यगतदारिद्र्यज्वरंयथास्यात्तथास्थितं २२

615

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वसंविद्रूपं यत्तदर्थं अवस्थात्रयातीतं स्वप्रकाशवस्तु तन्मात्रलभ्यं अत एव जाग्रदवस्थातः गतं गुरुशास्त्राद्यगम्य
त्वात् दुर्गमतां गतं ६ इदं हि दृश्यतया प्रतियोगि व्यवच्छेदादिसापेक्षत्वात्तद्बोधनासमर्थैः ७ विकल्पसहस्रानुसं
२२ धानभ्रांतिपर्यन्तैः प ८ तत्तस्मात्त्वद्विज्ञाने गुरुशास्त्रादिकं कारणं अस्ति भवति प्रकारणं अस्ति भवति अ
कारणं वा अत्रास्मिन् संशये निश्चयं ब्रूहीत्यर्थः रामः आकामनुमोदमानो वशिष्ठः समाधत्ते एवमेतदित्यादिना
अनामेति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मशून्यत्वात् अपरं पदं न पदार्थो न वाक्यार्थ इत्यर्थः १० यद्यप्येवं तत्प्राप्तिस्त
च्छास्त्रजन्यबोधस्यात्यल्पस्य मोक्षस्य च यथायेन प्रकारेण हेतुतां गतं तच्छृणु एव दृष्टान्तेन काष्ठवैवधिका
एवं स्थिते परं ज्ञेयं सर्वसंकल्पनोज्झितं स्वसंविद्रूपं तन्मात्रलभ्यं दुर्गमतां गतं ६ अप्रतियोगिव्यवच्छेद
संख्याभेदविवर्णं किल कथं शास्त्रपदैस्तद्धि सविकल्पैरवाप्यते ७ विकल्पसारशब्दाद्यैर्ज्ञानं शा
स्त्रेण लभ्यते तत्किमर्थमनर्थाय गुरुशास्त्रादिकल्पितं ८ गुरुशास्त्रादि विज्ञाने कारणं वास्त्यकारणं
तदत्र निश्चयं ब्रह्मन् ब्रूहि मे वदतां वर ९ श्रीवशिष्ठ उवाच एवमेतन्महाबाहो न शास्त्रं ज्ञान
कारणं नानाशब्दमयं शास्त्रमनामं च परं पदं १० तथापि राघव श्रेष्ठ यथैतद्धेतुतां गतं शास्त्राद्युत्तमबो
धस्य तत्समासेन मे शृणु ११ सन्ति कुत्रचिदैवधिकाः कारकाः कारकाश्चिरं दुर्भगाः दुःखेनाभ्यागताः शो
कग्रीष्मेणोद्वजरद्रुमाः १२ दारिद्र्येण दुरन्तेन कथासंस्थाकारिणा दीनानना शयाः प द्यानिर्गत्तेनैव
वारिणा १३ दौर्गत्यपरितप्तास्ते जीवितार्थमचिन्तयन् जठरस्य कथापूर्त्या व यं कुर्मः प्रभूरणं १४
रव्यानदृष्टांतेनेत्यर्थः ११ तदेवाह संतीत्यादिना विवधवीवधशब्दादुभयतो बद्धशिक्यस्कंधवाह्ये काष्ठविशेषे
वर्त्तते तद्वहंतीति वैवधिकाः कारकाः शूद्रजातिभेदाः देशविशेषजा वा यो बौकार्ष्ये १२ कंथा पटच्चर ग्रथिता
तयैव प्रावरणसंस्थानकारिणा कथासंस्थाने ति पाठे जुम्भतानवस्त्रादिकथामात्रावस्थानकारिणेत्यर्थः तडाक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible] ममभोगौघाः सिद्धिंप्राप्यास्त्विति नितरां [illegible] कृपणः का
पेनतज्ज्ञानविधःसन् शास्त्रमूलकोतदुपाये ४ यद्यप्ययंभोगे
र्थाप्यवान्जनःमानवञ्चनपेद्धितःइतरकार्यार्थायेनतच्छादिधःसन्शास्त्रमूलकोतदुपाये ४ यद्यप्ययंभोगे
ष्वेवशास्त्रेप्रवृत्तस्तथापितरक्तुस्त्रंगुडजिह्विकान्यायेनेनंप्रथमफलास्वादनैःप्रलोभ्यांतेस्वतात्पर्यविष
येपरमपदेनयत्येवेत्याहभोगार्थमितिशास्त्रतःप्रथमभोगफललाभेनतद्विश्वासदार्ढ्येक्रमात्दुक्तसा
धनाभ्यासतोभूमिकाभेदारोहक्रमात स्वितितंशास्त्रपरमतात्पर्यवि षयंआद्यप दंमोक्षाख्यंब्रह्म ५

618 भोगौघाःसिद्धिमायांतुममनिष्कृपणोजनः अनयेच्छातकार्यार्थःशास्त्रादौसंप्रवर्त्तते ५ भोगा
र्थंसंप्रवृत्तोपिप्राप्नोत्यभ्यासतःक्रमात्जंतुस्त्वंतितमेवाद्यपदंपरवशोपिसन् ६ दार्वर्थमुद्यतोभावी
यथासंप्राप्नवान्मणिं भोगार्थमासशास्त्रोयंतथातोतिजनःपदं ६ किंसाक्षाच्छास्त्रविचाराभ्यामिति
संदेहलीलया कश्चित्प्रवर्तते यश्चादाप्नोतिपदमुत्तमं ७ अहंक्षोसमतलार्थःशास्त्रादौसंप्रवर्त्तते
संदेहेनार्थभोगार्थंजनःप्राप्नोतिततपदं ८ अन्यथासंप्रवर्त्ततेशास्त्रेवीक्षितयाजनाः अन्यदासा
दयंत्याद्यंमाणिंवैवधिकाइव ९

भावःसारासारविचारान्वेषणादिःसोस्यास्तीतिभावीवैवधिकः ६ संदेहप्रयुक्तयालीलयाकौतूहलेन ७
त२ अर्थ्याईस्यर्थोविषयस्तभ्दोगार्थं ८ स्वस्ववासनासा रेणान्याद्दशंफलंसंभावयंतोज नास्तत्रप्रवर्त्त
तेअन्यत्वाङ्मनसागोचरंनिर्विषयमभिरतिशयसुखंआसादयंतीसंशोवैवधिकाख्यानदृष्टांतोप राम:
न्यासइत्यर्थः ९
६१६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चिंतामण्यो मोमणिर्दैवात्प्रासः २३ २४ निर्द्वंद्वा निरस्तशीतोष्णद्वंद्वादिदुःखाः २५ आख्यानमुपसंहरति सर्वार्थेति ते कारकाः काष्ठोद्यमेनैव अध्यधिगतः प्राप्तसन्म निश्चिंतामणिर्यैस्तथाविधाः संतः तथा दुःखपाः सर्वै रर्थसारैस्तमधनैः परिपूर्णतया शांतभयमोहविषाददुःखपथ्यास्या न तथा आनंदमयपर धियो भ लाइतरलाभादिभुसमतामुपेताः संतः स्थि थंतिति २६ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकर णे उत्तरार्द्धे वैवधिकोपाख्याने चिंतामणिलाभो नाम षण्णवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १९६ ॥ स्फुटं वैवधिका ख्यानतात्पर्यं विकृतिक्रमात् हेलया गुरुशास्त्रादेरात्मज्ञाने अवधूर्पिते यथाऽहं अवगच्छामि तासर्यतः

इति यावदजस्रं ते सेवंते तन्महाघनं प्रदेशात्तावदेकस्मात्प्रास श्चिंतामणिर्मणिः ३३ तस्माच्चिंता मणेः प्राप्ताः सम आविभवश्रियः परमं स्वरखमापातास्तत्र ते संस्थिताः स्वरवं २४ दार्वर्थमुद्यताः संतः प्राप्य सर्वार्थदं मणिं स्वरवं तिष्ठंति निर्द्वंद्वादि विदेवव राइव २५ सार्वार्थसारपरिपूर्णतया तया ते कार्यो घमाधिगतसन्मणयो महांतः तिष्ठंति शांतिभयमोहविषाददुःखमानंदमंथरधियः सम तामुपेताः २६ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे वैवधिकोपाख्याने चिंतामणिलाभो नाम षण्णव त्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १९६ ॥ श्रीराम उवाच ॥ तथा कुरु मुनिश्रेष्ठ यथा वैवधिकक्रमं असंदेहमि मं सम्यगवगच्छामि मानदः १ श्रीवसिष्ठ उवाच । यते वैवधिका राम ये तेते मानवा भुवि तेषां दारि द्र्यदुःखं यत्तत्तदा नं महातपः २ यतन्महावनं प्रोक्तं गुरुशास्त्रक्रमादितर यद्धुद्यतास्ते ग्रासा

तथा कुरु विवरण मितिशोषः १ येवैवधिका मयोक्तास्ते साधुत्वा दते मानवा बोध्याः एवमग्रेपि सर्वत्र यद्दारिद्र्य दुःखं मयोक्तं तत्तेषां अज्ञानं तत्प्रयुक्तं अमहान् आतपस्त्रिविधसंतापः दानं महातप इति पाठे तदानतपः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चित्तशुद्ध्यादिसाधनं परं यो यच्च यद्द्वारा कारणत्वं गतानि १९ अनिष्ट्वा सर्वभोगेच्छाविमुक्तं एवमेव प्रतिदिनमं
तर्मुखतया श्रवणस्यावरणं चित्तं तत्पदं ब्रह्म पश्यति २० उच्यते ऽवलोकयतीयते उत्कृष्टशब्दात्तत्करोतीति णिचि कर्मणि
लट्यिकि णिलोपः २१ शास्त्ररूपिणा ब्रह्मानेन जलेन दोलपन्मृनवस्तुशक्तितः अचिंसात्तशास्त्रादिप्रभावा
त्तद्बोधमलिलस्य शुद्ध्यालमवस्तुसामर्थ्याच्च २२ यथा सप्रसप्तेः सूर्यस्य समुद्रस्य च सं निधाने प्रागदृश्यमपि प्रति

एतान्यकारणान्येव कारणत्वं गतान्यलं परमालेकविश्रान्तो यथा राघव तच्छृणु १९ शास्त्राद
भ्यासयोगेन चित्तं यातं विशुद्धतां अनिष्टदेवमेवास्तु पदं पश्यति पावनं २० एतच्छास्त्राद विद्या
याः सात्विको भाग उच्यते तामसः सात्विके नाम्ना भोगेनायाति संक्षयं २१ न्यूनं मलप्रधानेन दा
लयं शास्त्ररूपिणा पुरुषः शुद्धतामेति परमां वस्तुशक्तितः २२ अनिष्टयोरेव यथा सप्रस
प्तसमुद्रयोः प्रागदृश्यं तृतीयत्वे स्वभाववशतः स्वतः २३ स्वसान्निधानमात्रेण विदितप्रतिभासवम् २४
मुमुक्षुशास्त्रयोरेवं मिथः संबंधमात्रतः सर्वसंविल्लसदातीतमात्मज्ञानं प्रवर्तते २५ अनयोः प्रेक्षणा
दे १ द्विहे विवेको जायते यथा ततः स्वभावतः शास्त्रविवेकाद्द्वेयवेदनम् २६

विंवमपि स्वकप्रकाशस्वसाववशतस्तृतीयं संप्रवर्तते एवं मुमुक्षुशास्त्रयोरपि मिथः संबंधमात्रतः आत्मज्ञा
नं प्रवर्ततइति त्रयाणामन्वयः २३ विदितमनुभवसिद्धं प्रतिभासनं सम्यक् स्फुरणं यस्य तथाविधम् २४ २५
अनयोः स वितृसमुद्रयोः प्रेक्षणाद्यथा अस्तंतधर्मादिबोधलक्षणो विवेको जायते तथा शास्त्रकृताद्वि रामः
वेकादपि देहे सर्वोपा धसंस्पृष्टात् द्वितीय ज्ञेयवेदनं जायते २६ दे १७

617

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वजनानामुत्सर्गतः सन्मार्गप्रवृत्तौ साध्वाचारदर्शनमेव मूलमिति साधुलक्षणप्रदर्शनपूर्वकमाह परोपकारेति
प्रामाण्यं सर्वलोकस्येति शेषः १० ग्रस्तु प्रमाणं किं ततस्तत्राह साध्विति ग्रतत्वज्ञो लोकः शास्त्रफले संदिग्धे इति
संदेहः संदिहानो विभोगसंप्राप्तिसंभावनया संप्रवर्त्तते ११ १२ गुणागुणानीत्यापृते स्तात्पर्यमाह केचिदित्या ना
१३ १४ वर्गत्रयं धर्मकामार्थास्तत्स्योपदेशो मुख्यवृत्त्यैवास्ति तच्छासनेब्रह्मतत्सरेषु शास्त्रेष्वपि पदवाक्यमु
ख्यवृत्त्या [illegible] ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मबोधः १५ वसंतादिकालश्रीः प्रसवेन तत्तदार्त्तव फलपुष्पादि जन्मनेव ध्व

परोपकारे वितत स्वभावेन प्रवर्त्तते यः स साधुरिति प्रोक्तः प्रमाणं स्वस्य चेष्टितं १० साध्वाचार वशा
लोके भोगसंप्राप्तिशंकया संदेहग्राप्त तत्वज्ञः शास्त्रादौ संप्रवर्त्तते ११ भोगार्थसंप्रवृत्तौ भोगमो सो२
क्षावुभावपि तस्मात्प्राप्नोति दार्वद्वीवनच्चिंतामणिं यथा १२ केचिच्चंदनदारूणि केचिच्चिंतामणिं प्र
णिं केचित्सामान्य रत्नानि प्राप्नुवंति यथा वनात् १३ केचित्कामं केचिदर्थं केचिद्धर्मं त्रयं तथा
वतंस ३ केचिन्मोक्षमशेषं च लभंते शास्त्रतस्तथा १४ वर्गत्रयोपदेशो हि शास्त्रादिष्वस्ति नाप्यथ ब्रह्मप्राप्ति
स्तवाच्यत्वान्नास्ति तच्छासनेष्वपि १५ कैर्वाक्यार्थैर्ध्वन्यमानावगम्यते कालश्रीः प्रसवेनैव स्वयं
स्वानुभवेन सा १६ सर्वार्थातिगतं शास्त्रे विद्यते ब्रह्मवेदनं सर्वगातिगतं स्वच्छं लावण्यमिव योषिति
१७ न शास्त्रान्नगुरोर्वाक्यान्न दानान्नेश्वरार्चनात् एष सर्वपदातीतो बोधः संप्राप्यते परः १८

न्यमानास्वन्यमाना ग्रलंकारिकसमये ग्रंजनाख्यवृत्त्यंतरेण इतरसमये लक्षणयेति यावत् १६ मुख्यवृत्त्यसावो
घते ग्रसामर्थ्ये विशास्त्रस्य लक्षणया पुर्यायैर्वा बोधनेसामर्थ्यमस्त्येवेति तेन ग्रधिकारिणां ब्रह्मवेदनमस्ते
वेति न वेयर्थ्यमित्याह सर्वार्थेति सर्वानर्थान्पदपवर्गांश्चि वर्गान्वा ग्रतिक्रम्य स्थितं कार्यकारणगतं मणिद

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० हे राम ततः सकलविश्वपदादुत्तमलोकांते श्वर्यैः सुखाद्यतीतमतिशयितं पावनं सर्वेश्वरं मोक्षाख्यं अनादिसुखं गुरू
नि०उ० णां गिरा शास्त्रार्थबोध नवशेन संप्राप्स्यते तत्त्वसत्संगमादिनेत्यर्थः २४ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण
द्वे १८ प्रकरणोत्तरार्द्धे शास्त्रमहात्म्यं नाम सप्तनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९७॥ वर्णितेत्र पूर्वबुद्धानां निर्विघ्नेपसुख
स्थितौ हेलः सेलरिवां बूनां सर्वत्र समदर्शी नम् निपुणबोधाय बोधदार्ढ्यै हेलनिर्विघ्नेयतासि द्वये किंचिदर्पिमा
नं रहस्यं उपशमप्रकरणं द्वौ कथितमेव पुनः किमर्थमुच्यते इत्यनवस्थावारणायाह पुनः पुनरिति १ उत्सत्ति
618 शास्त्रार्थभावनवशेन गिरा गुरूणां सत्संगमेन नियतेन शमेन राम तत्प्राप्स्यते सकलविश्वपदादतीतं
तं सर्वेश्वरं परममाद्यमनादिशर्म २४ इतिश्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे शास्त्रमहात्म्यंना
म सप्तनवत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१९७॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ भूयो निपुणबोधाय शृणु किंचिद्रघूद्व
पुनः ४ हः पुनर्यत्कथितं तदज्ञेष्ववतिष्ठते १ राघव प्रथमं प्रोक्तं स्थितिप्रकरणं मया येनेदमित्थमुत्पन्न
गा३ मिति विज्ञायते जगत् २ ततो जगति जाते न परोपशमशालिना भवितव्यमिति प्रोक्तं मयोपशमयुक्ति
भिः ३ उपशांतिप्रकरणे प्रोक्तैरुपशमक्रमैः परमोपशमं गलावस्तत्त्वमिह विज्वरम् ४ प्राप्तप्राप्येन तज्ज्ञे
नय यासंसारदृष्टिषु विहर्तव्यं हि नः किंचित्स्वल्पं श्रोतव्यमस्ति ते ५

स्थितिप्रकरणाभ्यामुत्पन्नं जगत् इत्थं भ्रांतिमात्रं इति विज्ञाते सतति समदर्शन प्रतिष्ठया उपशमप्रकरणे समद
र्शनं वर्णितं तत देवात्र जीवन्निर्वाणसुखप्रतिष्ठार्थं पुनर्वर्ण्यत इत्याह राघवेत्यादिना २ ३ इह एतत्प्रकर राम:
णप्रतिपाद्ये निर्वाणसुखे ४ संसारदृष्टिषु व्यवहारेषु यथायेन प्रकारेण निहर्तव्यं तत्किंचिद्रहस्यं नः अस्मन्मु
खात्ते श्रोतव्यमस्तीति तदुच्यत इत्यर्थः ५ द्वे १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शास्त्रकृतैर्विचारविकल्पैर्भ्रांतिकृतविकल्पानांक्षालनेनात्मनैर्मल्यप्राप्तावपिदृष्टांतमाहलोष्टेनेति २७ चेत
नात्पुनःपुनरात्मतत्वपरीक्षणंतत्क्षालयन्सन् २८ केनप्रमाणेनकथंपरीक्षणंतत्राह महावाक्येतिशास्त्रादेःसूत्र
भाष्यतद्व्याख्यामहारामायणादिशास्त्रादिशास्त्राद्गुरुवचनादेश्चोपायात् तत्वमस्यादिमहावाक्यार्थस्यनिःसं
दंतत्वंपदवाच्यार्थद्वयपरिशोधनलब्धरसभूतमखंडवाक्यार्थापरोक्षानुभवरूपंस्वात्मज्ञानमवाप्यतेयथा
यंत्रादिनिपीडनेनोपायनिःसारितात्दिक्षुरसतःस्वादुमाधुर्यास्वादनंस्वानुभूतितःप्रकाश्यतेतद्वदित्यर्थः २९ यथा

लोष्टेनलोष्टंसलिलेक्षालयन्बालकोयथा लेपेनलोष्टयोर्हस्तनैर्मल्यंलभतेपरम् २७ तथाशास्त्र
विकल्पोघैर्विकल्पांश्चेतनाबुधः क्षालयन्स्वविचारेणपरमांयातिशुद्धताम् २८ महावाक्यार्थनिःसंदं
स्वात्मज्ञानमवाप्यते शास्त्रादेरिक्षुरसतःस्वादिवस्वानुभूतितः २९ प्रभाभित्तेःसमासंगाद्यथा
लोकोनुभूयते आत्मकृतवृत्तेःसंगात्स्वात्मज्ञानंयथाभवेत् ३० त्रिवर्गमात्रसिद्ध्यैयत्तनमोक्षायचतत्कृ
तं विपुलश्चात्मचर्चासु तुच्छमश्चतमेवतत् ३१ तत्कृतंयत्किलत्वस्यैसा ज्ञप्तिःसमतायथा तत्साम्यं
यत्रसौषुप्तीस्थितिर्जाग्रतिजायते ३२ एवंहिसर्वमेतत्तच्छास्त्रादेःसमवाप्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन
शास्त्राभ्याससमाहरेत् ३३

नभसिप्रसृतोप्यालोकःप्रभाभित्तेःसमासंगादभिव्यक्तःस्फुटमनुभूयतेतथानित्यस्वप्रकाशरूपमप्यात्म
ज्ञानंश्रवणतदधिकारिणोनैर्मल्यनात्स्फुटमनुभवतइत्यर्थः ३० तत्रशास्त्रांतरश्रवणंतत्सांडित्यंवानोपयुज्यतइ
त्येसाह त्रिवर्गेति विपुलश्चाताबहुश्चतास्तस्तच्छिदःतेषांतत्वबोधोपायचर्चासुतत्कृतमश्चतंतमोक्षमेवय
तो मिथ्याविषयफललाभतुच्छंतेदित्यर्थः ३१ अतोनिर्विकल्पस्वरूपस्थितिपर्यव सितमेवश्चतंतदपादे

यमित्यायेनप्रशंसतितदिति यत्रजाग्रत्सपिसोषु
प्तीनिर्विकल्पास्वरूपस्थितिर्जायते ३२ इदंसर्वंशा

स्वाधीनमिति नत्वावश्यकमित्याह एवमिति ३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰ समुदितः कल्याणगणैः सर्वसंपन्निश्च सम्यगभ्युदयं प्राप्तः समुदय तां प्राप्त अनन्द दिता धीः चिंतापसक्तध्वयः संपदः
नि॰ ३॰ १६ सर्वकार्येषु स्वकार्येपरकार्येच समं पुरुषं साधुमपराधिषु क्षमावंतं उदारं त्यागिनं नराः अमराश्च प्रवांछंति १७
दे १९ सम्यक्कारिणं सदाचारं सर्वजनहितकारिणं मिं चं तिलके दुःखं कुर्वंति १८ यद्यथा कर्तुम् चिंतं तथा येन
सम्यक्कारिणं सदाचारं सर्वजनहितकारिणं ... क्रियते आनंदोद्वेगो हर्षामर्षो तन्मुक्तेन सर्वं कृतं समतया येन दृश्यते १९ २० २१ कीदृशास्तत्त्व ज्ञाः अनि

समः समुदितो नित्यं समोनुद्विग्नधीः सदा न काश्चिदहिता संति याः समस्य हि निर्द्वयः १६ सर्वकार्यसमं
साधुं प्रकृतव्यवहारिणं चिंतामणिमिवोदारं प्रवांछंति नरामराः १७ सम्यक्कारिणमुद्दाममुदितं
समचेतसं न दहंत्यग्नयो राम नापः सिंचति मानवम् १८ यद्यथा तत्तथा येन क्रियते दृश्यते तथा
आनंदोद्वेगमुक्तेन कस्तेनालपितोः ... १९ मित्राणि वंधुरिपवो राजानो व्यवहारिणः सम्यक्कारिणि
तत्त्वज्ञे विश्वसंति महाधियः २० नानिष्टास्त्र पलायंते नेष्टा वाप्यांति तुष्टताम् प्रकृतक्रमसंप्राप्तास्त
सर्गः३ त्त्वज्ञाः समदर्शिनः २१ ससर्वाननुपादेयान् राम भावाननिंदितान् समतायामदुःखायां दधाना वृत्तिमु
त्तमां २२ विहसंति जगज्जालं जीवयंति निरामयाः प्रजल्पंते विबुधैः सर्वैः समतामुदिताशयाः २३
प्रकृतक्रमसंप्राप्तं सुखं दुःखं कोपमेव यः समाशयोऽस्य पत्तिः स्यात्तत्सौम्यात्मतत्त्वज्ञनः २४

दितानपि सर्वाननुपादेयान्यरैक्तपादातुमिष्टान्ध नगृह्वतेनादिभावांस्सत्त्वाउत्तमांनि लोभि यत्तो वलवृत्तिं
दधानाः २२ जीवयंति विवेकोपदेशादिनाउज्जीवयंति २३ सामाशयोगतः परहि तार्थं प्रकृतक्रमसं रामः
प्राप्तं सुखं दोकोपं धारयति चेत्तद्व्यमृतवदेवस्यान्नीगकरं कस्यचिदिति सर्थः २४ दे १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वालेल ब्धपस्येवजगत्स्थितिंबु ध्वावब्धमाए रीत्यानिर्विद्वेपंवस्तव्यं ६ समत्तांवब्धमाएांसर्वभूतेष्वेका
लदर्शनात् गुएादोषदर्शनद्वाएावैषम्यशून्यतांस्वदेहसमान सुखदुःखदृष्टितां सर्ववैषम्यरहितब्रह्मदृष्टिं
चप्रलंदृष्टं ७ फलंसर्वभूतमैत्रीरूपंसंपदोवाह्याः सौभाग्यानिसुभगभावाः कल्याएागुएाइतिभेदः ८ तदेवद्वि
विधंफलं प्रकटयति समतेतिद्वाभ्यां समत्तयासुभगासर्वभूतहिताईहाचेष्टा येषां ९ १० सर्वदुःख

जन्मसंप्राप्य जगतिवाल्पएवजगत्स्थितिं यथाभूतमिमांबुध्वावस्तव्यमिहविज्वरं ६ सर्वसौहार्दज
ननीसर्वस्याश्वासकारिएाी समतामलभाश्रित्यविहतव्यमिहानघ ७ सर्वसंपत्तिसुभगं संवर्द्धितसौभा
ग्यवर्द्धनं समतासु लतायास्तु फलंभवतिपावनं ८ समतासुभगेहानां कुर्वतांप्रकृतंकर्मसर्वे
चेपंजगद्वश्यंभूतमितिराघव ९ नतदासाध्यतेराज्यान्नकांताजन संगमात् अनपायिसु
खसारंसमतायाद्यदवाप्यते १० दंद्वोपशमसीमांतंसंरंभज्वरनाशनं सर्वदुःखातपांभोदंसमतं
विद्धिराघव ११ मित्रीभूताखिलरिपुर्यथाभूतार्थदर्शनः दुर्लभोजगतांमध्येसाम्यामृतमयोज
नः १२ प्रबुद्धस्वच्छितेदानिःस्पंद ममताधिकम् साम्यमासाद्यजीवंतिसर्वेवैजनकादयः १३
साम्यम भ्यसतोजंतोःखदोषोपिगुएाायते दुःखंसुखायतेनित्यंमरएांजीवितायते १४ साम्यसौंदर्य
सुभगंवनितामुदितादिकाः आलिंगंतिमहात्मानंनित्यंव्यसनितइव १५

तद्धेतुप्रशमोपितथासिद्धतीत्याह दंद्वेति ११ १२ साम्यामृतमयइतिपदतात्पर्यंवर्एायंतोदाहरएाजना नुदाहरति
प्रबुद्धस्येति उपजीवंति आस्वाद्यजीवंति १३ स्वदोष :क्रोधलोभादिः क्रमेएाशांत्यौदार्यादिभावेनपरिएाम्यगुएाव
दाचरतिगुएाायते १४ मुदिता द्याः मैत्रीकरुएाोपेक्षादयोयोगशास्त्रेप्रसिद्धाः व्यसनिनः कामुकीलाभ्दव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३५ जडोजडभरतः न्यायप्राप्तभिक्षाणात्मैक्ष्यन्यायेनप्राप्तं ३ ६ ३७ कपर्द्दननामाराजर्षिः पुरुषः पुंस्त्वात तरुणस्त्री
भोगसमर्थोपिप्रणयिनीपुरस्त्रिन्सानु रागास्वपिनलुलुभेकामवशोनाभूदित्यर्थः ३८ सएवराज्यंसन्त्यावि
न्ध्यकांतारकच्छेपुकरंजगहने क्वापि प्रसंदः सन्चिरमवसत ३९ व्रतेषुतपः क्लेशेषुभो गेषुचसमदृष्टित्
मानोद्विग्नाः ४० ४१ ४२ ४३ समतयाकलितागुणः दोषाश्चएकभावात्एकीभूताइवयस्य परोपतापवि

सर्वभूतद्वयकरीसाम्याभ्यासेनभूतिर्गणा तत्राजराहासीपतिंकदंववनराहासः ३५ वालचंद्राभिजा
तापिसमवुद्धितयाजडः गुडमोदकवन्न्यायप्राप्तमग्निमभयत ३६ समवुद्धितयाक्रूरव्यवहारपरोपि
सन् धर्मबाधस्तनुं सक्त्वा जगामपरमंपदं ३७ नंदवोद्यानसंस्थोपिपुरुवोपिकपर्द्दिनः लुलुभेन
तरस्त्रीषुनूनंप्रणयिनीष्वपि ३८ समचित्त तपास्पदः करंजगहनेक्वापि विंध्यकांतारकच्छेपुराज्यं
सन्त्यावस त्सुचिरं ३९ अथयोमुनयश्चैवयेसिद्धाः तरुजिताः समदृष्टितयोद्विग्नानतेतासुव्रत
द्विषु ४० राजानः प्राकृताश्चैवधर्मबाधादयोपरे समदृष्टिपदाभ्यासान्महतांपूज्यतांगताः ४१ इ
हामुत्रचसिद्ध्यर्थंपुरुषार्थप्रवृत्तये समदृष्टितयानिसंविचरंतिसुबुद्धयः ४२ अभिवांछेन्नमरणंम
भिवांछेन्नजीवितं यथाप्राप्तसमाचारोविचरेदविहिंसकः ४३ समकलितपरोपतापस्वितः सम
सुखदुःखपरावरोविलासी प्रविचरतिसमानमानमानः प्रकृतव्यवहारपूतमूर्त्तिः ४४ इतिश्रीमहा
रामायणेवाशिष्ठेमो०नि०प्र०उत्तरार्द्धेअष्टनवत्युत्तरशततमः सर्गः॥ १९८॥

तइतिपाठेपरैः कृताउपतापाः तत्प्रयुक्तचिंताश्चसमतयाकलितायेनतथासमेसुखदुःखेपराउत्कृष्टायोनयः
[illegible] अवरानिकृष्टयोनयश्चयस्यतथाविधोजीवन्मुक्तः प्रकृतव्यवहारेष्वभ्यासक्त्याभावात्पूतमूर्त्तिः

620

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यत्कर्मण्यनुचितमिति निंदति जनस्तत्परिहरन्नतदस्य सच्चरित्रं सर्वं स्तौति २५ अशुभं प्रमादकृतमपराधमपि चिरेण कृतमयुक्तं वा तदप्यभिनंदति २६ सुखदुःखेषु भीमेषु घोरेषु संततेषु च्छिन्नानुबन्धेषु वैरसंचित्तोद्वेगं २७ इदानीं महत्त्वपि दुःखेषु समदृष्टिधीरानुदाहरति शिबिरित्यादिना कपोतापशरणागतकपोतप्राणरक्षणाय तन्मांसप्रतिनिधितया अंगविकर्तनं स्वमांसं ददौ तच्च महाभारतादौ प्रसिद्धं एवमग्रेऽप्यूह्यम् २८ अग्रे स्वसुतो भागे विकालितां शत्रुभिः क्रोशितां २९ स्वस्य पणे वा ग्धूते हारितं राक्षसेन जितं ३० परिविक्रीतं रोहिकी दक्षिणां तेदा स्वामी तिप्रतिज्ञया ब्राह्मणाय विक्रीत

यत्करोति यदश्नाति यदाक्रामति निंदति समदृष्टिस्तदस्येयं स्तौति निसजनावलिः २५ यच्छुभं वाऽशुभं यच्चापचिरेणापदस्त्वथवा समदृष्टिकृतं सम्यगभिनंदति तज्जनः २६ सुखदुःखेषु भीमेषु सततेषु महत्स्वपि मनागपि न वैरसंप्रयाति समदृष्टयः २७ शिबिर्भूपः कपोताय मांसमंगविकर्तनं ददौ मुदितया बुध्या समदृष्टितया नया २८ प्राणेभ्योऽपि प्रियतमां कांतामग्रे विलोकिताम् हृष्टाप्यंगमहीपालो नमुमोह समासयः २९ मनोरथशतप्राप्तं तनयं समयाधिया राक्षसाय त्रिगर्तेशो ददौ स्वपणहारितं ३० नगर्यदृश्यमानायां भूमिपालोत्सवे समएव महीपालो जनको भ्रूभ्रांतो वरः ३१ न्यायतः परिविक्रीतं सात्वराट् समदर्शनः स्वमेव विचकर्त शिरः पद्मदलं यथा ३२ कुंदप्रकरनिभांसं यक्षेपांडुमिवाचलम् जहौ जरत्कार्मिकसौवीरः समयाधिया ३३ समयैव धिया निसं निजमप्याह एक्रोमं

प्राप्यं विचकर्त च्छिलादको ३४ पांडुमनचलं कैलासमिवस्थितम् ऐरावतमिंद्रजयेन लब्धं पुनर्यज्ञे कृतिज्ञां वचनात्इंद्राय जहौ ददौ ३५ निजं देहपात्रानिमित्तं क्रमं व्यवहारं समयैव धियाऽऽचरन् कुंडुपो नाम मातंगः एकांगं देतनीकृत ब्राह्मणस्य पंकमग्नाः समुद्धृत्स स्वेतनीकृतां गां पुष्करे समयाधिया तस्मै ब्राह्मणाय ददौ

स्वक्रियांस्वस्ववर्णाश्रमोचितंकर्मतत्रध्यानंचतथाश्रमोचितम् ईहयाचेष्टया १२ सर्वपरित्यागंफलासंगत्यागं १३
स्वप्नेपिनदृष्टाःलोकाःजनाःयं ऽत्यतिशयोक्तिः १४ आयतनेपुण्यतीर्थमुन्याश्रमादौ १५ बंधुजनसमागमेराग
द्वेषादिविक्षेपसहस्रावर्जनाद्ब्रह्मणोपिदंस्थानं १६ संसारोच्छित्तयेसंग्रहदोषपरिहारार्थं १७

केचिच्चतुर्युवर्गेण्विध्यानदेवार्चनादिकां स्वक्रियामनुतिष्ठंतःस्थिताविविधयेहया १२ केचित्सर्वपरित्या
गमंतःकलामहाशयाः सर्वकर्मपरानित्यंतज्ज्ञाएवा ऽवतस्थिताः १३ स्वप्नेप्यदृष्टलोकास्तमुग्धमुग्ध
मृगास्तुच वनावनिषुशून्यास्तुकेचिद्ध्यानपरायणाः १४ पुण्यपदभिःसदा तत्वेपुण्योपचयकारिणि श
मशालिसमाचारेकेचिदायतनेस्थिताः १५ रामद्वेषब्रह्मणर्षिसत्कादेशंसमाश्रयाः केचिदन्यप्रदेशंच
पदमालंब्यसंस्थिताः १६ वनाद्वनंग्रामाद्ग्रामंस्थानात्स्थानंगिरेर्गिरिम् भ्रमंतःसंस्थिताःकेचित्संसारोच्छि
त्येबुधाः १७ वाराणस्यांमहापुर्यांप्रयागेचैवपावने श्रीपर्वतेसिद्धपुरे बदर्याश्रमकेतथा १८ शाल
ग्रामेमहापुण्येकलापग्रामकोटरे मथुरायांचपुण्यायां तथाकालंजरेगिरौ १९ महेंद्रवनगुल्मेषुगंध
मादनसानुषु दर्दुराचलवप्रेषुमह्यकाच लभ्रमिषु २०

पूर्वोक्तानिपुण्यायतनानिप्रपंचयतिवाराणस्यामित्यादिनामहापुर्यामित्यनेनतस्याःसर्वपुण्यायतनोत्कृष्टता
सूचिता १८ १९ २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

येलादिना ९ यथास्थितिः यथाप्राप्तानुवृत्तेः देम
कृष्णाइति ः भाविनीकृत्विमाश्रित्यरामंप्रत्युक्तिः २०११

मुक्तानांनकृतैरर्थोनाकृतैः कर्मभिः ह्यतिः तथापितेनुवर्त्तंतेकर्मणीतीह वर्ण्यते मुक्तैःजीवन्मुक्तैः १ संअपतामवश्या
नुष्ठेयतां २ ३ यद्यद्वर्णाश्रमोचिततलेनयथास्थितंततत्तथैवकरोतीति ४जीवद्देहस्यस्पंदनावश्यंभावित्वाभ्यस्तसदा
चाररूपमेवस्पंदनंतद्देहेप्रवर्त्ततइत्याहयावदायुरिति अपरेणस्पंदत्यागेनान्यथास्पंदनेनच ५शास्त्रीयोशास्त्री
ययोःक्रिययोः क्रमेसमानेपिसत्क्रमेसदाचारेकोदोषः येननिजंक्रमंत्यक्त्वाअन्यथाआचरणंस्यादित्यर्थः अन्य
त्रेतिदृष्टांतः यथास्वर्गेहेनिर्दोषेअन्यत्रावस्थानेप्रयोजनंनास्तितद्वदिति ६समयास्थिताः स्थितोस्तुल्यया ७

रामउवाच निस्संज्ञानैकनिष्ठत्वादात्मारामतयातथा मुक्तैः कर्मपरित्यागः कस्मान्नक्रियतेमुने १ श्री
वशिष्ठउवाच हेयोपादेयदृष्टीद्वेयस्यक्षीणेहितस्यवै क्रियात्यागेनकोर्थःस्यात् क्रियासंश्रयणेनवा
२ नतदस्तीहयत्याज्यंज्ञस्योद्वेगकरंभवेत् नचास्तियद्युपादेयंयज्ञसंश्रेयतांगतं ३ ज्ञस्यनार्थःकर्मत्या
गैर्नार्थःकर्मसमाश्रयैः तेनस्थितंयथायद्यत्तत्तथैवकरोत्यसौ ४ यावदायुरिदंरामनिश्चितंस्पंदकोद
षःसत्क्रमेकिल ६समयास्वछयाबुध्यासततंनिर्विकारया यथायत्क्रियतेरामतद्दोषायसर्वदा ७
इहमत्या महाबाहोबहवोबहुदृष्टयः बहुधा बहुदोषेषुविहरंतिविलक्षणाः ८ गतंसंगतयाबु
ध्याविहरंतियथास्थितेः ज्ञहस्यारंभिणः केचिज्जीवन्मुक्ताःस्थिताःभुवि ९ तद्वाराजर्षयश्चान्येवी
तरागाःमहाद्भुताः असंसक्तधियोराज्यंकुर्वंतिविगतज्वराः १० केचित्स्वकृतवेदार्थव्यवहारानुसारिणः
यज्ञाधिष्ठाशिनोनित्यमग्निहोत्रेष्ववस्थिताः ११
१२ यद्यपिकर्मस्वप्रवृत्तानांद्रव्यार्जनिरूपलिंगावर्जनादिषु अनुष्ठेयार्थेनिर्लेपेषु च अप्रमत्ततया दृढदोषप्रसक्तिरस्ति
तथापितैःसमदर्शिनाविचक्षणतावलादेवसापरिहर्त्तव्याशयेनाह इहेति बहुदृष्टयः सर्वलोकग्रहस्यदर्शिनःप्रपंच

पिष्यमाणबहुदृष्टयःसमदर्शनव लाः लोकसंग्र
होपिविचक्षणाः ८ बहुधेसुक्तिप्रपञ्चपतितसंगत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आचारेषु सत्कर्माचरणेषु समारम्भं तद्वृत्तिसमारंभाः अनुदि ख्यादिनः ख्यातिलाभैश्वर्यवरशापसामर्थ्यादिरूपावि
चित्रफलसमृहाः ३१ स्वभावः यथार्थस्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः तद्ज्ञानरूपाकारणं स च मलसः आसंतिकशक्ति
परिहारलभ्य इत्याह असंसक्तमिति ३२ अत एव जीवन्मुक्तानां शुभाशुभ कर्माचरणेप्यसंसक्तिवशादेव तदलेप इत्या

न क्रियायाः परित्यागो न क्रियायाः समाश्रयः नाचारेषु समारंभविचित्रफ लपालयः ३१ स्वभावः का
रणं नाम संसारोत्तरणं प्रति असंसक्तमनोयस्य सतीर्णोभवसागरात् ३२ शुभाशुभाः क्रियानिसंकुर्व
न्परिहरन्नपि पुनरेतिन संसारमसंसक्तमनामुनिः ३३ शुभाशुभाः क्रियानित्यमकुर्वन्नपि दुर्मतिः
निमज्जत्येव संसारे परित्यक्तमनाः शठः ३४ मद्विकेवात्तसारज्ञा दुःखाद्दुःखप्रदायिनी न निवारयि
तुं शक्या न च मारयितुं मतिः ३५

ह शुभेति ३३ परित्यक्तुं विषयेषु विसृष्टं मनो येन शठः स्वात्मवंचकः ३४ तर्हि मन एव विषयेभ्यो निवर्त्यतां चकिं
तत्त्वज्ञानेनतत्राह मद्विकेवेति आत्तसारज्ञा आस्वादितविषयरसा मतिः मधुकुंभप्रसक्ता मद्विकेव न निवार
यितुं मारयितुं वा शक्या ३५ राम राम श्री श्री

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कच्छेषु जलप्रायदेशेषु गुहावत्सु कुहरेषु दरीषु २१ बहवो ऋषयो बहुविधप्रारब्धभोगानुकूलवृत्तयः संन्यासविधिनासक्तानि
जाचाराः क्रमाः ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्मास्तत्संश्रिताः २३ एकस्थाने स्वगृहे एव रताः प्रीतिमंतः सर्वजनानुकूल्येन विक्षेप
शून्या इति यावत् २४

विंध्यशैलस्य कच्छेषु मलयस्योदरेषु च कैलासवनजालेषु गुहास्वद्रि च कुहरेषु च २१ एतेष्वन्येषु चान्येष्वा
च२ यतनेषु तपस्विनस्ततो राम बहवो बहुदृष्टयः २२ केचित्त्यक्तनिजाचाराः केचिच्चक्रमसंस्थिताः केचित्प्रबु
द्धमतयो नित्यमुन्मत्तचेष्टिताः २३ स्वदेशनिरताः केचित्केचित्त्यक्तनिजास्पदाः एकस्थानरताः केचिद्भ्र
मंतः केचिदास्थिताः २४ एतेषां महतां मध्ये नभस्तलनिवासिनां पातालनिरतानां च दैत्यादीनां महामते
२५ विज्ञातलोकपर्यायाः समदर्शननिर्मलाः केचित्प्रबुद्धमतयो दृष्टदृश्यपदावराः २६ अप्रबुद्धधियः
केचिद्दोलांदोलितचेतसः निकृत्ताः पापकाचाराल्लजनानुगतास्थिताः २७ अर्धप्रबुद्धमतयः केचिज्ज्ञाना
वलेपतः परि त्यक्तक्रियाचाराउभयभ्रष्टतांगताः २८ इत्यमस्मिन्जनानीके जन्मसं तरणार्थिनः बह
वः संस्थिता राम बहु धा बहुदृष्टयः २९ संसारोत्तरणे तत्र न हेतुर्वनवासिता नापि स्वदेशवासित्वं न
चकष्टतपः क्रियाः ३०

ऊर्ध्वाधोलोकेष्वपि देवदैत्यादयो जीवन्मुक्ताः बहवः संतीत्याशयेनाह एतेषामिति तेषां मध्ये केचित्प्रबुद्धमतय
इत्यादिः तत्र त्रान्वयः २५ २६ अप्रबुद्धधियोऽल्पप्रबु द्धधियः अत एव दोलांदोलितचेतसः २७ ज्ञानावलेप
तस्तज्ज्ञोऽहं मम किं विहिताचरणे कर्तव्यमिति सर्वतः २८ अज्ञानीके जनसमूहे २९ तर्हि किं तत्कृताः वनवासादयो
पि संसारोत्तरणहेतवः नेत्याह संसारेति ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुनिनायको वशिष्ठः इति एवं मंते उक्तार राघवे धवलया धिया ब्रह्मपदं प्राप्ते अत एव अपगताशेषैषणे जाते सति तथा स
र्वस्मिन् सभाजने च अनेकतापमे स्थितवति सति तस्यां सभायां ब्रह्मरसायनास्वादपरस्तूष्णीमभूत् यथा षट्पदः सरो
जपटले आघ्राणितं गुंजाध्वनिं कलारसं मकरंदं पातुं प्रवृत्तः सन् तूष्णीं भवति तद्वदित्यर्थः ५२ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्र
काशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे मुक्तपुरुषस्थानवर्णनं नाम नवनवत्युत्तरशततमः सर्गः १९९ सिद्धानां साधुवादो
ऽपुष्पवृष्टिः सदुंदुभिः वर्ण्यते तत्र कृतः सर्वैर्गुरुपूजामहोत्सवः निर्वाणप्रकरणं तमालोपदेशं श्रवात्क्रतार्थानां सिद्ध

श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्त्वा मुनिनायकोऽपगताशेषैषणे राघवे सर्वस्मिंश्च सभाजने स्थितवति ध्या
नैकसनोपमे प्राप्ते ब्रह्मपदं धिया बहुलपान् तूष्णीमभूत् षट्पदः कलेवारणितं सरोजपटले पातुं प्रवृत्तो
रसं ५२ इत्यार्षे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे मुक्तपुरुषस्थानवर्णनं नाम नवनवत्युत्त
रशततमः सर्गः १९९ वाल्मीकिरुवाच निर्वाणवाक्यसंदर्भे समाप्ते मुनिनायके पाश्चात्यवाक्यविर
तिं कुर्वति क्रमपालिताम् १ निर्विकल्पसमाधानसमतां समुपागते शांतस्वच्छमनोवृत्तौ सर्वस्मिंश्च सभा
जने २ सत्वकोटिमुपारूढे परां पावनतां गते समत्वे समग्रस्पंद नस्पृष्टतशालिनः ३ जहिते वां वर
हृताः पूर्वमुक्तधियां मुखान् सिद्धानां साधुवादेन व्योमकोटरवासिनाम् ४

र्भिमानवानां तस्यां सभायां वशिष्ठपूजामहोत्सवं वर्णयिष्यन् श्रीवाल्मीकिरुवाच निर्वाणेति सर्वेषां सम्यंतानां बुध
प्रलोके कोलाहलः समुदभूदित्यत्रान्वयः एतत्प्रकरणरूपस्य निर्वाणवाक्यसंदर्भस्य समाप्तौ सत्यां मुनिनायके वशिष्ठे
क्रमपालनां क्रमप्राप्तां पाश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति सति १ सर्वस्मिन् सभागते जने नभोगतदेवादिजने च मुनिवाक्य
श्रवणान्निर्विकल्पसमाधानेन समतां ब्रह्मैकरसतां समागते सति २ निर्विकल्पसमासाधिक्रमेणसंवित्तत्वेप्रती

623

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कदाचिद्भाग्यवशात्साधनचतुष्टयशालिनोऽश्रवणाद्युपायैरात्मालोकनेस्वरूपमेवप्रवृत्तिर्जायते ३६ तन्नैर्मल्यमागतंचित्तमवलो
कनतस्तत्त्वंलब्ध्वाद्वंद्वं उन्मा एवनासक्तं अनामयंचब्रह्मैवभवति ३७ पराकाशरूपोयाश्रितादिसर्वप्रपंचाधिष्ठानाकाशस्तद्
रूपःसन्तिष्ठति ३८ हेमहात्मन्रघुतनयसमधिगतःपरमार्थोयेनतथाविधोऽस्मकाःरागादिदोषायेनउदितःआत्मा
यस्यतथाविधःसन्एकोविशोकोमहानात्माभूत्वानिःशंकंतिष्ठन्ततोजननमरणमुक्तंपावनंब्रह्मपदंत्वमेवेत्यर्थः ३९ किं
चविमलब्रह्मरूपेजनतिप्रकृतिरूपंमलरूपंविकाररूपउपाधिरूपंतद्बोधरूपंतद्दिश्वप्रपत्नहानोपादानभोगादिरूपं

काकतालीययोगेनकदाचित्स्वस्यचेतसः प्रवृत्तिर्जायतेसिद्धोऽस्वरूपमात्मावलोकने ३६ अवलोकनतोल
ब्धात्तत्वंनैर्मल्यमागतं चेतोभवतिनिर्द्वंद्वमसंसक्तमनामयं ३७ अचिन्त्यंप्रयातेनसत्वरूपेणचेतसा स
मोभूत्वास्वस्वंतिष्ठराकाशाभारूपभृत् ३८ अधिगतपरमार्थस्यकारागादिदोषःसमभ्रतिरुदितात्मात्वंम
हात्मामहात्मन् रघुतनयविशोकास्तिष्ठनिःशंकमेकोजननमरणमुक्तंपावनंतत्पदंत्वं ३९ प्रकृतिमलवि
कारोपाधिबोधाद्यादिरूपंजगतिविमलरूपेनास्तिकिंचित्स्वकिंचित् स्फुटमकृतमस्तिब्रह्मचिद्धामतत्त्वं
स्वयमहमितिमत्वातिष्ठनिःशंकमेकः ४० अधिकवचनगम्यंनान्यदस्त्यंगकिंचित्तवशुभमुपदेशंज्ञानस
बोधनाय उदितमखिलसारंज्ञानसारंसमग्रंविदितसकलवेद्योराघवत्वंहिजातः ४१

चकिंचिदपिक्वचनास्तिकिंलकृतकंविक्षामब्रह्मास्तितत्स्वरूपंस्वानुभवेनैव अहमितिमत्वाएकोनिःशंकस्तिष्ठे
त्यर्थः अहोहेभगवन् ज्ञानसंबोधनाय अन्यादितोऽतिरिक्तं अधिकवचनगम्यंशुभमुपदेशंनास्ति यतस्त्व
याआद्यंज्ञानसारं अखिलमद्दृतंसमग्रंउदितंहियस्मात्त्वंसंप्रतिविदितसकलवेद्योजातइत्यर्थः ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० पुष्पवर्षेणमुधाभिर्मकरन्दैर्धौतंतद्व लितंरत्नदिक्षुः भूते आनिरघुंघुमंसगुणपश दंध्मातः शंखायसितपाविधंख
नि०उ० माकाशंसदनेमद शंखयगतहेणसमतामगात् १५ भवनंजगदपिमत्तः उपचितः उत्सवो यत्रविधंसत अर्थाद्
दे२४ शंखयगतहेणसमंडलस्यसत्वंरेजे दुंदुभिपदेनतत् शाक्षालध्यंतेते यासिद्धौघवाक्यानांपुष्पौघभरः समंडलस्यकारंत
रोदसोःरंध्रे दिगंतेशनैः प्रपयौ यथा अंबुधौकल्लोलः वलाचलपातितहत् १६ विबुधानांसंरंभेपुष्पवर्षद्यो

पुष्पवर्षसुधा धौतंतद्भूतमुघुंघुमं समंतांसदनेनागाध्मातपूर्णंखशतेनखं १५ भुवनंभूरिभांकारभासुरसुर
चारणैः कृतंमत्तोत्सवंरेजेसमाकुसुममंडितं १५ शनैर्दुंदुभिसिद्धौघवाक्यपुष्पभरःसमं प्रययौरोदसीरंध्रे
वेलाचलमिवांबुधौ १६ तस्मिन्विबुधसंरंभेदारुणे न शममागते वाक्यानीमानिसिद्धानामभिव्यक्तिमुपा
624 ययुः १७ सिद्धाऊचुः अलनःसिद्धसंघेषुमाद्दोपायसहस्रशः व्याख्याताश्रश्रुताश्चालमीदृशास्तुनके
चन १८ तिर्यंचोवनिताबालाबालमश्रानेननिर्वृतिम् मुनेर्वाक्यविलासेनयांतिनास्त्यत्रसंशयः १९ दृ
ष्टंतेहेलभिर्युक्तियाययारामोवबोधिता तथाचारुंधतीसाक्षात्संबोधयतिवानवा २० अनेनमोक्षोपाये
नतिर्यंचोपिगताभयाः स्थितामुक्ताभविष्यंतिके नामभुविनोनराः २१ अवणंजलिभिःपीताज्ञानाम्
तमिदंवयं परांपुण्येनवीभूत्त सिद्धयःश्रियमागताः २२

ख्या
गकोलाहलेइमानिवक्ष्यमाणा नि १७ अस्माभिर्व्याख्याताअन्येभ्यश्रश्रुताःईदृशाःएतद्ग्रंथसदृशाः १८ अत्रयो
गुणातिशयस्तमाहुःति यंचइति मुनेर्वशिष्ठस्यैतद्ग्रंथरूपेणवाक्येनविलासेनश्रुतेन १९ भगवत्तोवशिष्ठस्यश्री
रामेमुखाधिकारिणःस्नेहातिशयंप्रशंसतिदृष्टांतेरिति २० तिर्यंचःपशु पक्ष्यादयोपिभुविनराःकेनाममुक्ता
नोभविष्यंतिपदिष्टएवंतीसर्थः २१ २२ राम०
दे२४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथा सभायां स्थितानां गाधेयो विश्वामित्रस्तत्प्रमुखानां मुनीनां च या साधुवादगिरा ऋटिसेव भूरितत दिङ्मुखः मधुरः कोलाहलः समुदभूदिति परेणसंबंधः ५ पवने नप्राप्तानां व्याप्तानां पूर्णे रंध्राणां कीचकानां वेणुवेदानाम् आरवै इव ६ प्रतिश्रुद्भिः प्रतिध्वनिभिः पूरिताश्च चलाभूरचलाः पर्वता श्वयैः तुषाराणां मासार इव लं दरीष्वभ्रास्तगितान्याच्छादितानि दिक्

तथा सभायां स्थिता नि मुनीनां भावितात्मनां गाधेयप्रमुखानां च साधुवादगिरो च या ५ कोलाहलः समुद भूद्भूरिपूरितदिङ्मुखः मधुरः पवनाप्तानां कीचकानाम् इव आरवः ६ सिद्धानां साधुवादेन सह वै सहसा ततः देव दुंदुभयो नेदुः प्रतिश्रुत्पूरिताचलाः ७ देवदुंदुभिभिः सार्द्धं लसारासारसुंदरी दिव्यः स्थापित दिक्कान्ता पुष्पवृ ष्टिः पपात ह ८ पुष्पौघपूरितस्थानः शब्दापूरितकंदरः रजः सरंजिताकाशो गंधरंजितमारुतः ९ ससाधुवा दशब्दस्य देवतूर्यरवस्य च कुसुमासार घोषस्य समवायो व्यराजत १० उन्मुखादिविलसभ्यादिनिःश्रिम् पामलितां त रः उत्कर्णिग्रामातंगहपपद्धिपस्युश्रुतः ११ सविस्मयभयोन्नेत्रबालको तातनोदितः विस्मयस्मेरवदन -- ------- १२ कुसुमासार सारेण शब्दशोभातिशायिना संभ्रमेण नगामाश्रुरे दोरं भ्रमपूर्वतां १३

श्राणिय या ८ पुष्पौघदृष्टिभिः पूरितं सभास्थानां दिव्या तूर्यपत्रत थाविधः साधुवादशब्दादित्रयस्य तः समवायः स मुहुः राजेतिद्वयोरन्वयः ९ १० तमेव समवायं वर्णयति उन्मुखे सादिद्वाभ्यां ११ सविस्मयैः सभयैश्च अत एव उन्नेत्रैः कां ताजनैश्च ईक्षितः १२ यादोरं ध्रं ध्याबान्धं तरालं प्रपूर्वता अलौकिकचमत्कारितां १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi: Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथाप्यहमात्मनःस्वस्यअवश्यकार्यंइदंमंभास्वावलोकप्रसिद्धं यथाश्रा युरुत्छज्जनकर्मअवंध्यतांसफलतांनेतुंकिं
चिद्वच्मिप्रार्थयामि ३२ लोकद्वयेभुविस्वर्गेचभोगार्थं धन्यायासंचितंशुभंसुकृतंतेन अखिलाःसामंताश्चसाध
सिंस्तथाविधेनराज्येन अविलम्बस्त्वर्गेगोतिष्ठ यच्चाभवतेसमर्पितंमेतिशेषः ३३ मयात्वमंदत्तमेतत्सर्वंतव
स्वापत्तंनियोजयस्वा मीभ्रत्याआज्ञापये ३४ सप्रणामःभवत्यक्तताएवेत्यन्वयः ३५ पांतुरहितं ३६ अत्रास्मि
न्पुरुषार्थस्वरूपमोक्षदानोपकारे प्रत्युपकारतयाराज्यप्रकर्षेण किंयन्मात्रंस्यात् मानुषानंदपरमावधिर्हिनि

तथाप्यात्मकर्मब्रह्मन्निमंत्रेत्वमवंध्यतां अहंवच्मियथाज्ञास्तंनकोपंकर्तुमर्हसि ३२ आत्मनासक
लत्रेणलोकद्वयसुभेनच राज्येनाखिलम्बेनभवंतंपूजयाम्यहं ३३ एतत्सर्वंतवविभोस्वापत्तंस्वर
वाश्रमः नियोजयथादेशंयथाभिमतयेच्छया ३४ **श्रीवसिष्ठउवाच** प्रणाममात्रसंलब्धाब्राह्मणाभूप
तेवयम् प्रणामेनैवलब्ध्यामः सएवभवताकृतः ३५ पांत्वमेव ज्ञानासिराज्यंभातितथैवच भवले
तत्तवैवेहब्राह्मणाः क्षमहीभृतः ३६ **श्रीदशरथउवाच** किंयन्मात्रंत्वराज्यंस्यादितिलज्जामहेमुने प्र
कर्षेणात्रतेनेशयथाजानासितत्कुरु ३७ **श्रीवाल्मीकिरुवाच** इत्युक्तवतिभूपालेरामःपुष्पांज
लिंददत् उवाचप्रणतोवाक्यंपुरस्तस्यमहागुरोः ३८

ष्कंटकं चित्रपूर्णेनेराममयस्य द्वीपाधिपत्वंतदपेक्षयाशतगुणोमनुष्यगंधर्वाणांसशतगुणइत्येवंक्रमेणो
त्कृष्यमाणविषयानाहैरण्यगर्भानंदः परमावधिः सोपियस्मिन्मोक्षानंदसमुद्रेशीकरप्रायस्तत्रे दंकियन्मा
त्रंत्वगणनार्हमित्यादिसर्वः ३७ तस्यमहागुरोःपादयोः पुष्पांजलिंददत्सत् ३८

625

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लोकः अयोध्याजन इति एवं विधानि सिद्धवाक्यानि प्रोच्य एवं स नतां सभां राजीवानां पद्मादीनां कुसुमासारैः संपूर्णं
ददर्श २३ पारिभद्रलताकल्पभेदः मंदारादीनि पंचदेवतरुभेदपुष्पाणि २४ २५ वारिदैः प्रलंबैरभ्रैस्तुल्यं प्रलंबाभ्रवत्
पुष्पभारालंविनो विततानकं यस्यां २६ तेन ते नतकालोचितप्रशंसावाक्येन तथा उद्धृत उद्धृतः सन्वशिष्ठं पू
जयामासेति संबंधः २७ सर्वैरिंद्रियगणैरानंदः प्रकटीभूतः २८ अर्घ्यपात्रेण सहितः सार्घ्यपात्रः करो यस्य नृ

इति प्रोच्य एवं सभां लोको विस्मयोत्फुल्ललोचनः कुसुमासारसंपूर्णां राजीवानां ददर्श ताम् २३ मंदारादिम
हापुष्पछत्रच्छादनसंचयां पारिभद्रलतागुच्छनीरंध्राजिरभूमिकाम् २४ पारिजातप्रसूनाढ्यमहीतल
विराजिताम् संतानकमहामोदव्याप्तसभ्यशिरःकरां २५ नीलरत्नविटंकाग्रविश्रांतहरिचंदनां वारिद
प्रलंबाभ्रवदालंबवितानकां २६ इति पश्यन्सभां लोकः साधुवादेन भूरिणा तत्कालोचितवाक्येन
तेन तेन तथोद्धृतः २७ वशिष्ठं पूजयामास सर्वेंद्रियगुणान्नतः कुसुमांजलिमिश्रेण प्रणामसहितेन
च २८ नृपश्रुणाममा लास्तु किंचित् शांतास्ततास्तथ मुनिमापूजयन्नाह सार्घ्यपात्रकरो नृपः २९
दशरथउवाच त्वत्पादतिशयमुक्तेन परमेणाल्पवस्तुना पर्याप्तः पूर्णतोऽस्म्यात्मा वोधेनारुंधतीपते
३० न तदस्ति महीपीठे दिवि देवेष्ववापि च महत् किंचिद्यदप्राप्तं तव पूजस्य पूजनं ३१

पः दशरथः २९ हे अरुंधतीपते त्वत्पदेष्वालब्धेन मोघेन परमेण निरतिशयानंदरूपेण अल्पवस्तुना अंतः
करा सर्वोत्कृष्टा पूर्णता उत्पन्ना ३० एवमीदृश परमपुरुषार्थदातुस्तव पूजनपोऽपर्याप्त तादृशं वस्तु महीपी
ठे मनुष्येषु दिवि देवेषु अपि च पाताले वा नास्ति ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
६२६

भासोविपश्चिदन्योवा हेमुनयः भवद्भिर्मान्ये एनंमद्वचनंतुच्छं सदोषत्वात्तुच्छं अनुपादेयंनुइति वितर्के एवंसंभाव
यामीत्यर्थः ५१ अतोत्रपत्के किंचिदनुचितंदुरर्थं निरर्थकंवासंभाति तं तदर्थनास्यशिष्येमदनुग्रहतः मेकथयंत्विति
भगवतो विनयोक्तिर्लोकविनयशिक्षणार्थं महर्षिवचनेनग्रंथस्यानिर्दोषताख्यापनार्थंच ५२ सभ्याः संबोधि

हंसभासभृगुभारंडवत्सवात्स्यायनादयः मुनयस्तुच्छमेतत्तुभवद्भिर्मद्वचःकृतं ५१ यदत्रानुचितंकिं
चित्तदनुग्रहतोधुना दुरर्थं विगतार्थंवा भवंतःकथयंतुमे ५२ सभाऊचुः वशिष्ठवचनेब्रह्मन्
626 रमार्थैकशालिनि दुरर्थाभवती त्यद्यनचैवखलुगीःकृता ५३ यत्संभृतमनंतेनजन्मदोषेणनो
मलम् तत्सुमुष्टंत्वयेहाद्यहेम्नामिवहविर्भुजा ५४ ब्रह्मवंहितयावाचाविभोविकसितावयम् कुमु
दानीदुदीप्तेवचरमाम्भृतशीतया ५५ सर्वसंशयमहाबोधदायिनंमुनिनायकम् भवंतमेकांतगु
रुंप्रणमामइमेवयम् ५६

ताद्याः मुनयः ऊचुः जगति क्वाप्यप्रसिद्धत्वान्नवैवर्गीर्वाणीकृता ५३ ५४ ब्रह्मणिबृंहितयाविस्तारितयायद्वदु
दीप्तिपक्षे ब्रह्मसदृशेआकाशेविस्तारितया ५५ एकांतो नियमः गुरुमेवनत्वकुतश्चिदगुरुमिति अपरवि
द्यागुरुभ्योस्योत्कर्षकाष्ठास्सूचिता ५६ रामः

६२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रणामेनैव तुष्यामइतिलब्धवचनात्प्रणाममात्रंसारसर्वोत्कृष्टतया आवश्यकोपस्य ३९ यथावनंगिरेः पादयोर्हि
मानिपल्लवसक्तान्यवश्यायजलानितद्वत् ४० ४१ तत्समाः शत्रुघ्नलक्ष्मणसदृशाः समसखाः ४२ दूरस्थयोगैः
प्रणामैः ४३ अंतर्द्धिमाच्छादनं ४४ मुनीनांमान्योनापुरतः स्वकृतंशासनमुपदेशात्मकंशास्त्रंस्वसेवस्तुनिविषये

निरंतरीकृतमहाराजब्रह्मन्प्रणौमिते प्रणाममात्रसारोहंरामःपादाविमौप्रभो ३९ इत्युक्त्वापादयोस्त
स्यशिरोवंदनपूर्वकं तस्यांजांजलिपुष्पाणिहिमानीववनंगिरेः ४० आनंदवाष्पसंपूर्णनयनोनय
कोविदः गुरुंपरमयाभक्त्या प्रणनामपुनःपुनः ४१ शत्रुघ्नोलक्ष्मणश्चैवतथान्येतत्समाश्रये
निकटस्थास्तथैवाशुतेप्रणेमुर्मुनीश्वरं ४२ दूरप्रणामैर्दूरस्थाःपुष्पांजलिसमीरणैः राजानोराजपु
त्राश्चप्रणेमुर्मुनिपुंगवम् ४३ अस्मिन्नवसरेतत्रकुसुमांजलिवर्षणैः हिमैरिवहिमाद्रीद्रोमुनि
रंतर्द्धिमाययौ ४४ अथशांतेसभाक्षोभेप्रणामानिर्वहेतया संस्मरंश्चासनंकिंचित्सस्मेरकृष्ण
सिताशयं ४५ मुनिःकुसुमराशिंतंबाहुभ्यांप्रविचाल्यसः मुखंसंदर्शयामाससिताभ्रादिवचंद्रमाः ४६
शांतेसिद्धवचोराशौतथादुंदुभिनिस्वने नभःकुसुमवर्षेचसभाकलकलेतथा ४७ प्रणामानंतरंत
स्मिन्रामाख्येःस्वस्वभाजने शांतवातइवांभोदेजनेसौम्यत्वमागते ४८ आकर्ण्यन्साधुवादंवैश्वा
मित्रंमृदुस्वनं उवाचेदमनिंद्यात्मावाग्मिवाग्मिनायकः ४९ मुनेगाधिकुलांभोजवामदेवनिमेक
तोभरद्वाजपुलस्त्यात्रेयवसिष्ठनारदशांडिल्य ५०

कृष्णाशयंबुद्धिमालिन्ययुक्तंसदोषंसिताशयंस्वच्छबुद्धियुक्तं निर्दोषंवास्यादितिसंदिह्यनइवस्वचरित्रेणजनस्य
विनयंविचार्यापिकिंचिन्मुनिर्मुद्यमाणप्रकारेणप्रष्टुमसंस्मरन्मुखंसंदर्शयामासेतिसंबंधः ४५ सिताभ्रासिता

आणिनिरस्यत्वदृष्टोपेपंचमीचंद्रमाइव ४६ ४७ स्वं
सभाजयतिपूजनीतिस्वभाजनजनेसौम्यत्वमप्यग्रता

मागतेसति ४८ ४९ गाधिकुलस्यपशोसौरभजन
कलाजाधिकुलांभोजहेविश्वामित्र ५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीवाल्मीकिरुवाच अथार्वक्त्राकथावादेषु प्रशांतेषु शनैः शनैः शनापदेशमासाद्य प्रोक्तसत्त्विवराजस्त १= १

वा०टी० अत्र रामेणाभ्युपोपदिष्टेन गुरुणा दरात् पूर्णानंदपरेस्वस्य विश्रांतिः प्रकटीकृता अर्वाक् अथ समाप्रदेशो १ आत्मनः स्व
नि०उ० स्वचरितं प्रजदशान्चरित्रं स्वयमेवसत्तत्वं समनुधावता सम्यक्पश्यता चित्तेन हसतिसति २ सभागते लोके ज्ञनेवलंती
६२७ पराकृत्ता प्रसक्यवणाचित्तकलाचित्तवृत्तिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात् तथा ज्ञानस्य चिदेकरसानंदस्य सम्यगास्वादन
तत्परे जातेसति ३ दी प्रशोभमानं यद्गुरुवक्त्रं तज्जतेदाणे ४ पार्थिवदशरथे ध्यानमिवालं मजीवन्मुक्तात्मिकास्थि

^५^ प्रशांतसंसृतिभ्रांतौ जनेचरितमात्मनः स्वयं हसतिचित्तेन नित्यं समनुधावता २ वलच्चित्तकलं ज्ञानसमा
स्वादनतत्परे विवेके न सभालोके शांते ध्यानमिवास्थिते ३ वद्धपद्मासने रामे सभ्रातरि गुरोः पुरः स्थिते
कृतांजलौ दीप्त गुरुवक्त्रगते क्षणे ४ पार्थिवे किमपि ध्यानमिवास्वादयति स्थितिं जीवन्मुक्तात्मिकामंतरादिम
ध्वांतपावनी ५ ७७ ह्रीं तु मर्वभक्तानां मानितार्घजनो मुनिः तूष्णीं दारुणमिवस्थितां प्रोवाचानाकुलो दो
रं ६ स्वकुलाकाशशीतांशो राम राजीवलोचनः किमन्यदिह सिस्त्रोऽहं कथयामि तथैथ्या ७ स्थितिं च
कीदृशीमेनाम द्यानुभवसि स्वयं किंरूपमिदमाभासं जागतं वद पश्यसि ८ इत्युक्ते मुनिना तेन प्राह रा
जकुमारकः अविह्वलं स्फुस्पष्टं गुरोरालोक्य मुखम् ९ **श्रीरामउवाच** त्वत्प्रसादेन जातोस्मि परां निर्मलतां प्र
भो शाताशेषकलंकांकशरदीवनभस्तलं १० सर्वाएवोपशांता मे भ्रांतयो भवभंगदाः स्वरूपेणवदातेनाति
ष्ठाम्यच्छमिवांवरं ११ स्थितोहं गलितग्रंथिः शांताशेषविशेषणः स्फाटिकालयमध्यस्थ स्फटिकामल
वीरहं १२ अन्यच्छ्रोतुमथाहर्तुशांतं नेच्छति मे मनः परां तृप्तिमुपायांतं सुप्तमिवसंस्थितम् १३

तिमास्वादयति सति ५ मुनिर्वशिष्ठः भक्तानां राजादीनां अर्चे पूजां गृह्णीहं पूर्वोक्तरीत्या दारुणं तूष्णीमिव स्थितातदनं
तरं प्रोवाच ६ ७ ८ ९ शांताशेषकलंकः पूर्णश्च द्रः अकस्मिन्नहं यस्मिंस्तथाविधं नभस्तलमिव १० ११ स्फटिका रामः
लयमध्यस्थे स्फटिकमिव ब्रह्मभावाविशुद्धे जगति तथाविधापर्यस्य १२ आहर्तुं पादयितुं चेतसर्थः १ ३ ६२७

627

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेपुनर्नमस्ते इतिवदंतः सतं स्वादाकाशात्सिद्धैः समं स्वयमप्युद्गिरन्ते अवकीर्णपुष्पांजलिव्रातैः वशिष्ठं पुनः पूरयामासुः
अचलं हिमवंतमिव ५७ ५८ अथ दशरथप्रशंसानंतरं च हरात्मानं माधवं प्रशशंसुर्यतस्ते राघवस्य विष्णववतारत्वं
ज्ञातकोविदा इत्यर्थः ५९ ६० त्रिकालस्थानिकुदाप्यनपीपीनि महीपालचिन्हानि राजलक्षणानि यस्मिंस्तथावि
धं दशरथं नृपं श्रीरामजनकतालंधन्यतमोसीति पुनः प्रशशंसुः ६१ मुनिसेनायाः अधिपं स्वस्वामिनं भूरितेजसं
भास्करमवस्थितं वशिष्ठं तत्संनिहितं विश्वामित्रं च प्रशशंसुः ६२ एतेषां प्रशंसा पाकोहेतुस्तमाहुः एषामेवेति

वाल्मीकिरुवाच इत्युक्त्वा मुनिनाप्याप नमस्ते इति ते पुनः वदंत राकशब्देन तारेण ब्रह्मवीजसा ५७ अ
वकीर्णपुष्पांजलिव्रातैः व्योमसिद्धैः समुत्थितैः वशिष्ठं पूरयामासुः हिमैरद्रिमिवाचलं ५८ इत्थं दशरथं भू
पं प्रशंस्याथ राघवं माधवं च तं हरात्मानं वाचवंदंतकोविदा ५९ **सिद्धा ऊचुः** नमामि चतुरात्मानं नारा
यणमिवापरं रामं सभ्रातरं जीवन्मुक्तं राजकुमारकं ६० [illegible] चतुर
धिनिख्यातां तथा राव लपपावक त्रिकालस्य महीपालचिन्हं दशरथं नृपं ६१ मुनिसेनाधिपं भूपं भास्क
रं भूरितेजसं वशिष्ठं स्वप्रवादाक्षं विश्वामित्रं तपोनिधिम् ६२ एषामेव प्रभावेन ज्ञानमुक्तिपरामिमां श्रुतवंतो
वयं सर्वे भ्रांतिसंरंभनाशिनीं ६३ **श्रीवाल्मीकिरुवाच** इत्युक्ता गगनात्सिद्धाः भूपाः पुष्पाणि चिक्षिपुः स
भायामथ तूष्णीं च तस्थुर्मुदितचेतसः ६४ तथैव व्योमगाः सिद्धाः शशंसुस्तं जनं वपुः तथैव सभ्यांस्तां
स्तत्र समानर्चुर्घनस्तवं ६५ नभश्चराधरणिचरामुनीश्वरा महर्षयो विबुधगणा द्विजा नृपाः अपूज

भ्रांतिसंरंभनाशिनीं वशिष्ठवाणीमिति शेषः ६३ ६४ तान् सिद्धाघनस्तवं बहुस्तवसहितं यथा समानर्चुः नभश्चरा महर्
षयो विबुधगणाः धरणिचराः द्विजा नृपाः अभय चरामुनीश्वरा अ इति वर्णितप्रकारेणडोजसा स्वसामर्थ्यानुसारे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भाविकार्यंयथाकामंवर्तमानकार्यंयथा प्राप्तं प्रागस्थितंकार्यंडयथास्थितंयाद्दवान्वक्तितदहमपगतै
षणंफलाभिसंधिरहितंगुरुशास्त्राज्ञानुसारेणकरोमि पाठांतरेस्वकार्यविषयेयथाकामंयथापरं परकार्य
विषयप्राप्तंयथास्थितं २१ नतुष्याम्यंतर्मनसिनहृष्यामिपुष्यामिवहिर्देहे इष्टप्राप्त्याएवमनिष्टप्राप्त्यानरो
दिमिकार्यमवश्यकर्त्तव्यंलौकिकं वैदिकंचकार्यंकरोमि २२ एवंस्थितस्यममाज्ञाभिमतैवंधधनराज्यादि

यथाकामंयथाप्राप्तंयथास्थित मिवस्थितं यद्वत्तितद विद्वेनकरोम्युपगतैषणम् २१
नतुष्यामिनहृष्यामिमनुष्यामिनरोदिमि कार्यंकार्यंकरोम्येकोभ्रांतिर्दूरंगताममः २२ अन्य
तामेलसर्गेपिवानुवाप्रलयानिलः नाशाभिर्बध्यमाप्नोतिमुनेस्वामिवमुष्टिभिः २३ यथा
तरुगतापुष्पाद्वंधःप्राप्यपरंपदं तिष्ठत्येव महंदेहादतीतःसंस्थितःसमः २४ यथैवसर्वेरा
जानोविहरंतियथासुखं अप्रबुद्धाःप्रबुद्धाश्चराज्येषुवहुकर्मसु २५

नाशेदशाविनिमयेर्वानानर्थप्राप्तिशंकास्तीत्याशयेनाहअन्यतामितित्सौम्यः सोमभार्गवत्अन्योवाभव
तुस्वस्थोनिर्विघ्नोपः २३ विलक्ष्णोवाह्येन्द्रियैरलक्ष्यःमनसापिदुर्लक्ष्यः आशाभिस्तृष्णाभिः २४ देहेअ
भिमतस्यदेहमतीत्यवस्थानेदृष्टांतमाहसमः अस्यपुष्यस्यदेहस्यवायमितिविशेषपिलमशक्यत्वात्सा
धारणः २५ तर्हित्वमग्रेकथंकइवव्यवहरिष्यसितत्राहयथैवेति २६

628

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परामर्शो विषयस्मरणं तद्भोगकौतुकतदर्थाः संकल्पादतिभेदः १४ अस्वप्नं मानसविषयालोचनरहितमपुनर्बोधं जा
ग्रदैन्द्रियकविषया [illegible] लोचनरहितं च स्वपिमीव इवशब्दः स्वप्नं [illegible] मानसापि मिथ्यालात्तुरीयावस्थितिद्योतना
र्थः १५ आशाभिर्विधुरितां विह्वलतां प्राक्तनीं तत तनौ देहे आलंबुद्ध्या स्थितिं प्रविहस्य स्फुरद्भिर्वितस्तैरुपदेशवा
क्यैः सांप्रतं स्वस्थस्तिष्ठामि १६ अधुना मम उपदेशेनार्थेन तत्त्वयुक्तेः प्रयोजनान्तरेण एवासवेषां त्यागेन च प्रयो

ग्रांताशेषपरामर्शं विगताशेषकौतुकं संत्यक्ताशेषसंकल्पं शांतं मम मुने मनः १४ पदिनिर्वासिशाम्या
मिजाग्रदेव ज [illegible] गत्स्थितौ अस्वप्नमपुनर्बोधं स्वपिमीव निरामयं १५ आशाविधुरितामात्मसंस्थितिं प्रा
क्तनीं तनौ प्रविहस्य स्फुरत्सूक्तैः स्वस्थस्तिष्ठाम्यसंशयं १६ नोपदेशेन नार्थेन न शास्त्रैर्न च बन्धुभिः
त्यागेन च न चैतेषां मध्ये नाम मम कारणं १७ साम्राज्ये स्वाध्यवा व्योम्नि या स्थितिः क्षोभवर्जिता तामेवानु
भवाम्यत्र मच्चित्ता मनपायिनी १८ स्वादुत्वाततरां अहं चिदाकाशांशमात्रकं जगदित्येव पश्यामि तो
च नाद्यं गकां गतः १९ आकाशमात्रमेवेदं जगदित्येकनिश्चयः दृश्यं नास्ति नभस्यस्मिन्द्वोपेजा
गर्मि चाद्वयः २०

[illegible] जनं कारणं नास्ति १७ मच्चित्तं प्रत्यगात्ममात्रं प्रतिष्ठितं त्वचित्ता अनपायि
नी नित्यं जीवन्मुक्तस्थितिं व्योम्नि स्वर्गे साम्राज्ये [illegible] अखराद्द्योभवर्जिता या स्थितिः तामेवानुभवामीति लोक
दृष्टोक्तिः १८ अहं वहिर्द्दृष्यालोचनाद्यं गकादं [illegible] ग [illegible] तोपि जगतस्वादुत्वस्मरामहं चिन्मात्रमित्येव पश्या
मि नाहं वजडमिसंधः १९ यस्मिन् जगति द्वये मोहनिद्रा सहवाधिते सति अद्वयोहं सदेव जागर्मि २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रबोधहृष्टराजानोरामश्चात्रोपवर्णितः रामेणावस्थितिः स्वीयानिर्मुष्टा ऽज्ञाननिर्मला पार्थिवग्रहणंसर्वजनोपल
ब्धाणां १ सुधा भिषिंचितइतिसुधापूरःपूर्णचंद्रस्तेनोदितेनक्षीरोदइव २ अहोआश्चर्यभूतममुक्तं ३ तुष्यासं

वाल्मीकिरुवाच एतदश्रूलावशिष्टस्यवचःसंसदिपार्थिवाः सिक्ताइवामृतापूरैरंतःशीतलतांय
युः १ रामःकमलपत्राक्षोविरराजमिवतेंदुना क्षीरोदइवसंपूर्णःसुधापूरेणचारुणा २ वामदेवाद
यःसर्वेतत्वज्ञानविशारदाः अहोभगवताज्ञानमुक्तमित्यूचुरादरात् ३ शांतांतःकरणोराजामुदाद
शरथोबभौ लब्धेवसंभ्रमश्चांगोनवांछतिमुपागतः ४ ज्ञातज्ञेयेषुसाधुवादकथासुच उवाचगल
लिताज्ञानोरामोवाक्यमिदंपुनः ५ श्रीरामउवाच भगवन्भूतभव्येशत्वयास्माकमलंमलं संप्र
मृष्टमिदंहेमन्तःश्यामत्वमिवव न्हिना ६ अभूमचयमात्मीयकायमात्रदृशातुरा प्रभोसंप्रतिसंप
न्नाविश्वग्विश्वावलोकिनः ७ स्थितोस्मिसर्वसंपूर्णःसंपन्नोस्मिनिरामयः जातोस्मिविग
ताशंकोवुधोजागर्मिसंप्रति ८ आनंदितोस्म्यखेदाय सुखितोस्मिचिरायच स्थितोनस्त
पं१ मयापैवशाश्वतर्यौदयोमम ९

तोषातिशायेनसप्रहृष्टांगोरोमांचितगात्रः ४ बहुषु साधुवादकथासुप्रवृत्तासुसतीषुमलमज्ञानं ६ का
यमात्रदृशोदेहपरिछिन्नात्मदृष्टयः विश्वावलोकिनःसर्वात्मदर्शिनः ७ सर्वःसन् ८ ममशाश्वतस्यप्र
र्थस्यपरमपुरुषार्थस्यउदयःआवि र्भावोभूदितिशेषः ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अप्रबुद्धेभ्यो विशेषमाहुः शांतेति २७ सर्वस्य विषयैश्वर्यानंदस्योपरि ब्रह्मानंदेनाहं सुखी अत एव मे देहविषयसु खं नेहामि नेच्छामि न योजयस्व सेवादि विषये आज्ञापय २८ अहं यावद्देहं वालः स्ववयोनुरूपां लीलां क्रीडा मिव यथाप्राप्तसंसारसंस्थितिं पालयामि २९ ३० पत्रपदे स्थितेन शोच्यभावेन ३१ ३२ लोकद्वयेऽइहलोके च

शांतहर्षविषादाशः स्थिरैकसमदर्शिनः स्थित आत्मनि निःशंकं तथैव विहराम्यहं २७ सर्वस्योप र्यपि सुखी मुखं नेहामि मे प्रभो जनसाम्येन तिष्ठामि यथेच्छं मां नियोजय २८ वालो लीला मिवत्पत्तश्शं कंसं सारसंस्थितिं यावद्देहमिमं साधो पालयामम लेकहृक् २६ भुंजे पिवामि तिष्ठामि पालयामि निजक्रियां जातोहं विगताशंकस्त्वत्प्रसादान्मुनीश्वर ३० श्रीवशिष्ठउवाच अहोवत महापुण्यं पदमासादितं त्वया अनादिमध्यपर्यंतमिदं यत्र न शोच्यते ३१ सम्यक्समसमाभोगे धीत्तले स्वात्मनि स्वयम् नभसीव नभः शांते विश्रांतमसिलध्ववान् ३२ दिष्ट्या जातो विशोकस्त्वं दिष्ट्यासम्यगवस्थितः दिष्ट्या लोकद्वयेन

यां ४ — र्थे शंकातिशमम्माणता ३३ दिष्ट्या रघुकुलं तनय संज्ञः पावितवानसि भूतभव्यभविष्यस्थां वोधेन कुल संततिं ३४ अधुना मुनिनाथस्य कुरु ... पिलाथितां भुक्त्वा पित्रासह महीमिमां ३५ त्वयान्विताः सुतन

विश्वा मित्रस राघव ३ — यमस्ववोधवाः पदातयः सरथगजाश्वमंडलाः निरामया विगतभयाः स्थिरश्रियः सदोदयाः सुभ गभवंतु राघवाः ३६ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे श्रीरामोत्तरदिशततमः सर्गः २०१

हृष्टाहृष्टश्रुतानर्थशंका ३३ तन्पेति प्रीत्यतिशयनसंवोधनं सम्यग्जानातीति सं ज्ञः आत्मतत्त्वविद सन्रघुणां भू तभव्यभविष्यस्थां कुलसंततिं वोधेन पावितवानसि ३४ अधुना यज्ञविघ्नपरिहारार्थिनीं पित्रा सहेति जीवत्येव पितरि दशरथाज्ञया राक्षसवधेन महीपालपिलेत्याशयः ३५ हेसुभगत्वया अन्विताः संगताः सतनयाः पुत्रपौत्रसहिताः

विश्रांतिप्रकटीकरणयोगोप देशोनाम १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा॰टी॰
नि॰उ॰
६३०

मुक्ताः कलापाः अनंतराः अथ यद्यथा नभश्चित्रायस्मिंस्तथाविधं स्फुरद्वातायनजालकं प्रतिबिंबभावनाक्रांतः सं
क्रांतो भास्करो यस्मिंस्तथाविधं सत् दीप्त्यतिशयेन ते मे तरत् प्लवमानमिव ननन्तेंव वशिष्ठोपदिष्टविज्ञानअ
वगाहो मब्रह्माकाशांतरदि [illegible] वेसनुभवत्वमत्कारिणीं स्वेद्वा ४ पद्मरागेषु लग्नस अर्कतरुणत्विषः प्रभासः
प्रतिबिंबक्रांतयः यथा स्वच्छापाः [illegible] उपदेशज्ञानकलाः स्फुरंति तद्वत् ४ मु नींद्रवचनस्य आलोकयोगा

630

जालं मुक्ताकलापानंतरमाक्रांतभास्करं ननन्तेवेतरद्व्योमविज्ञानअवगाहदिव ४ तुस्फुरुः पद्मरागेषु
लग्नार्कतरुणत्विषः भासो व्योमतलोड्डीनाधियो ज्ञानकला इव ५ निकृंतिमापातितमिस्त्रकुलकैरवे मुनीं
द्रवदनालोकास्तविकासमिवास्थिते ६ रवावोव्योमि महाध्वेनाभितांगते तेजःपुंजलसज्ज्वाले समग्ररसपा
यिनि ७ नभोनीलोत्पले नीले गलद्रजसि राजति धर्मांशुकर्णिकाकांते स्फुरत्किरणकेसरे ८ आवर्त
सेजगत्स्वद्मास्त्रिलोकीकर्णकुंडले अतलीने स्फुरत्तारारत्नराजिविराजते ९ दिग्वधूभिर्वहत्स्वंग
पाणिभिर्मुकुरेष्विव ध्वतेषु तापभिन्नेषु महाभ्रेषु निरंभ्रु १०

कैरवाविकासकत्वान्मुक्ताफिचंद्रताराणम्यते ६ तौ वैपिमेवज्वा ग्निसहष्टेशेतत्साम्यमेव विशेषणैरुपपद्यते ७ एवं
नभसो नीलोत्पलत्वमपि विशेषणैरुपपाद्यते नभ इत्यादिना धर्मांशुः सूर्यः तल्लक्षणया कर्णिकया कांते ८ आवर्तं
से इत्यंतमुत्पलो स्वेद्वा त्रिलोकी कर्णकुंडले इत्युत्प्रेक्षांतरं अंतर्लीनेति तदुपपातकं ९ दिग्वधूभिर्वहद्भिरि त्यं
गलक्षणैः पाणिभिर्महाभ्रेषु मुकुरेष्विव भ्रतेषु स्वरूतापे यातपेभिन्नेषु संभिन्नेषु विभक्तेषु वा १० रामः

रामः
६३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पल्लवत् शारदाब्जवत् १० पदवी साम्राज्यपदवी ११ अंगाः प्रसन्नामतिर्यस्य अतएवास्तसमस्तशोकः यतोहं शांतात्मा
मलाज्ञाननाशात् अमलाशय एवात्मनि आनंदं गतः आत्मनैव सम्यक् परीक्ष्य दृष्टेन स्वतः सिद्धं नैर्मल्यम् अभ्युगतोस्मि अ
तो मह्यमेव नमोस्त्विसर्थः १२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे आत्मविश्रामांगीकरणं
नाम द्व्युत्तरशततमः सर्गः २०२ ॥ मध्यान्हतूर्यघोषोत्र दिनकृत्यं निशाक्रमः प्रातः सभायां रामस्य निःसंदेहत्व

अहोवत पवित्रेण शीतेन ज्ञानवारिणा त्वयासिक्तोस्मि हृष्यामि पल्लवद्धृदये स्वयं १० इयमद्य मया लब्धा
पदवी त्वत्प्रसादतः यस्यां स्थितस्य मे सर्वं मिथ्यात्वं गतं जगत् ११ अंतः प्रसन्नमतिरस्तसमस्तशोकः शांतोंग
तोहममलाशय एव शांतात्मा आनंदमात्मविगतः स्वयमात्मनैव नैर्मल्यमभ्युपगतोस्मि नमोस्तु मह्यं १२
इतिश्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे आत्मविश्रामांगीकरणं नाम द्व्युत्तरशततमः सर्गः २०२
श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्थं विचारपरयोर्मुनिराघवयोस्तयोः भास्करः अवरुण्येव व्योममध्यमुपाययौ १
तीक्ष्णता - - - - - - - - - - मध्यातपः पद्मौघविकासार्थं रामस्येवमहामतेः २ उत्फुल्लहृद
यांभोजस्फाराकारतयातदा लीलपद्माकरा रेजुस्तत्रस्थाः पार्थिवाइव ३

वर्ण्यते इत्यं विचारपरयोः सतोः भावलक्षणे सप्तमी द्विवचनं आपीतत्तदुभयविचारश्रवणेयेवेत्युत्प्रेक्षा १ स
र्वास्ति दिक्ष्विति सर्वदिक्कं पद्मौघविकाशः स्फुटदर्शनम् २ लीलापद्माकराः उद्यानतटाकाः तत्रस्थास्त
त्सभास्थाः पार्थिवग्रहणं सर्वजनोपलक्षणम् ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
दे३१

प्रष्टव्यंप्रश्नार्हमस्तिचेत्तत्राह अवघ्र्यंप्रष्टव्यंनोपपेद्वि तत्त्वमित्यर्थः २३ २४ २५ कांश्चिन्मणिमुक्तागणनिष्कपंच
तेनार्थेनधनेनकांश्चित्तुप्रदानमणिमुक्ताप्रधानेन २६ कन्यादिप्रदानेन २७ २८ समंभयासभास्थेनजनेनसह
ससंरंभः सत्वरः सा सभा ययाउत्थानसमयः सभोत्थानसमयः सहितः सभइतिवा ३० तमेववर्णयति संपदेसा

अपरंयत्त्वयाभद्रस्वाक्रांदाविनिश्चितये प्रष्टव्यंतच्छुभंप्राज्ञः प्रष्टुमंभवतापुनः २३ श्रीवाल्मीकिरु
वाच इत्युक्तोमुनिनाथेनराजादशरथः स्वयं पूजयामासतान्सभ्यान्सर्वान्साधुसपर्यया २४ सह
रामेण धर्मात्मामुनिंविप्रान्नृपांश्चयः संविष्टाद्युपदिष्टेनक्रमेणसोमगांस्तथा २५ मणिमुक्ता
गणाद्येनदिव्येनकुसुमेनच मणिरत्नप्रधानेनमुक्ताहारार्पणेनच २६ प्रणयेनप्रणामेन
प्रदानेनार्घ्यशालिना वस्त्राशनान्नपानेन कनकेन्नृतयाभुवः २७ धूपेनगंधमाल्याभ्यांय
थोदितमनिंदितः पूर्वान्संपूजयामाससर्वानेवमहीपतिः २८ अथोत्तस्थौसभामध्यात्सभया
सहमानदः सर्वसंसदिदेवर्षिःसायमिंदुरिवांवरात् २९ ससभोत्थानसमयः ससंरंभोव्यराजत
जानुदघ्नसुरोन्मुक्तपुष्पसंजातकर्दमः ३० संघट्टाघट्टकेयूररत्नचूर्णारुणावनिः छिन्नहा
रस्फुरन्मुक्तानीराजितनिशांवरः ३१ देवर्षिमुनिविप्रेंद्रपार्थिवस्यंदसंकुलः व्याग्रभृत्यांगना
हस्तकेशवं चलच्चामरः ३२

दिना संघट्टाघर्षणैः आघट्टःपरस्परमाघातस्ताभ्यांकेयूररत्नचरणैः अरुणावनिः छिन्नहारेभ्यःस्फुरंती
भिर्मुक्ताताराभिरंजितंनिशाकालप्रसिद्धंसनद्धंक्रमंबरंयेन ३१ ३२

631

रामः
दे३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अर्कशून्येपि गगनधामनि सूर्यकांत श्रेष्ठे उपस्थिते तत्र वन्हिना समेधिते अर्कोपेक्षया द्विगुणमिव प्रज्वलति सति ११
१२ धर्मश्रीः स्वेदबिंदुशोभा जनानां वदनेषु पदं चकार १३ गृहभित्तिष्वभिघातान्प्रति धन्यालनापरावृत्तासत्तानां
प्राणिनां कापिलनाशशब्दसंरंभे मांसला पुष्टा अर्णः कृषिनदीजलं अर्णवमिव कर्णपूरयामास १४ सकर्पूरजल

सूर्यकांततरोत्थेन वन्हिनेव समेधिते द्विगुणं प्रज्वलत्यर्कशून्येपि गगनधामनि ११ विनेदुर्मंदरोद्दाम
ध्या २ मुरमारुतकूजिताः मन्द्रघोषाः कल्पांतवारिपूर्णा इवार्णवाः १२ प्रालेयश्रीरिवाङ्गेषु धर्मश्रीर्वदने
व्यथ चकार पदमाकीर्णा स्वेदमुक्ताफलोपमा १३ गृहभित्तिकृत्तासत्वशब्दसंरंभमांसला शब्दश्री
पूरयामास कर्णमार्गमिवार्णवम् १४ पुरंध्रिभिर्निदाघोघशांतये समुपस्थिता उल्लासनवापांडु
कर्पूरजलदावलिः १५ स राजा सह सामंतान् भूपः सपरिच्छदः सर्वर्द्धिषु समुत्तस्थौ सह राज्ञः
सभासदः १६ राजानो राजपुत्राश्च भ्रमं त्रिणमुनपत्तथा अन्योन्यं कूजिता जग्मुर्मुदिताः स्वंस्वं
वेशानं १७ अंतःपुरगृहा॰ हेषु तालवृंतानिलाहृतैः कर्पूरधूलिभिरभूत्रवैवांबुदमालिका
१८ अथ मध्याह्नतूर्याणां रवे स्फूर्जति भित्तिषु उवाच वचनं वाक्यकोविदो मुनिनायकः १९ स
र्वमेव श्रुतं श्राव्यं ज्ञेयं ज्ञानमशेषतः त्वया राघव भो नास्ति ज्ञातव्यमपरं वरम् २० यथामयोपदिष्टो
सि पद्धत्या यथा प्रसिशास्त्रतः यथानुभवसिद्धं च मेकवाक्यं तथा कुरु २१ उत्तिष्ठतावत्कापीपव
यं स्नातुं महामते मध्याह्नसमयोस्माकं व्यपमं गानिवर्त्तते २२

सेकलक्षणजलदावलिः १५ मंडलदेशाधिपसभेषु सामंतभूपयोर्भेदः संसदः सभायां १६ १७ गृहाग्रे
पुण्यगृहमुखेषु १८ स्फूर्जति अभिघातेन वर्द्धमाने १९ २० गुरूपदेशावेदांतादिशास्त्रसत्त्वानुभावानामविसंवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०री०
नि०उ०
१६०३२

धिष्ण्यश्रीः देहधिष्ण्यभूतनदात्रशोभा ५३ वशिष्ठं संप्रशंसन्तुस्तुवस्तु ५४ ५५ परेषां शत्रूणामपि शोकभयाप
हं ५६ यदि विद्यते तर्हि तिद्वक्तुमर्हसि ५७ ५८ अद्य भवान्स्वानुभवेन कीदृशः तेऽभिष्यत इति श्रोतव्यं श्राव्यमवशेषश्रो
तव्यं किमस्तीति त्वमेव वदेत्यर्थः ५९ विश्रांतिमुपरमं सरस्वती वाणीम् ५१ अखिलजगत ऐक्यं ब्रह्मरसैक्यं विशे

यथावृत्तं यथासंस्थं यथादेशं यथासनं साविवेश सभा तत्र धिष्ण्यश्रीरंवरे यथा ५३ ततो दशरथाद्ये
षु स्वमंत्रादिषु वाप्यलं वशिष्ठं संप्रशंसत्सु मुनिष्वासनसंस्थितं ५४ वशिष्ठस्य पितुश्चाग्रे राजीवदललो
चनः उवाच राघवो धीमान्स्फुटवर्णमिदं वचः ५५ श्रीराम उवाच भगवान्सर्वधर्मज्ञ सर्वज्ञानमहार्णव स
र्वसंदेहपंकशोषशोकभयापह ५६ श्रोतव्यं परमं किंचिदविद्यते वेद्यमेव वा श्रोतव्यं विद्यते यद्वा तत्स
र्वं वक्तुमर्हसि ५७ श्रीवशिष्ठ उवाच राम संप्राप्तबुद्धिस्त्वं श्रोतव्यं ते न विद्यते कृतकृत्यात्तवैषा धीः सर्व
कार्यविशारदाः ५८ त्वमेव तावत्कथय यत्प्रविचार्य धियात्मना कीदृशोऽद्य भवानंतः किंशेषं श्राव्यमस्तिते
५९ श्रीराम उवाच ब्रह्मन्नेवमहं मन्ये यथाहं कृतकृत्यधीः निर्वाणोऽस्मि प्रशांतोऽस्मि नाकांक्षा मम वि
द्यते ५० भक्त्या यदुक्तं भवता ज्ञातं ज्ञेयं मयाखिलं तव विश्रांतिमायातु कृतकृत्या सरस्वती ५१ अ
धिगतमधिगम्यं ज्ञेयमाप्तं मयेदं विगतमखिलमैक्यं द्वैतमस्तं प्रयातम् परिगलितमशेषं द्वैतरूप
भेदावभानं ननु निपुणमपास्ताशेषसंसारितास्था ५२ इतिश्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे
उत्तरार्द्धे नि०र्णि नं नाम त्र्युत्तरद्विशततमः सर्गः २०३

ष्ण मतं विगतं द्वैतं जीवब्रह्मभेदवत्तस्तदुपाधिभूतं दृश्यभेदावभानं परिगलितं तदपि कुतस्तत्राह
नन्विति यतो मया संसारिणास्था निपुणं विचार्य अपास्तेत्युक्तेत्यर्थः ५२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्य
प्रकाशे निर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥२०३ रामः
१६०३२

632

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तर्हि किं सर्वज्ञानां स्वार्थप्रवृत्तिस्वरूपाद्गुह्यले परोमहीरुहणः नेत्याह ज्ञानेति वशिष्ठोपदिष्टस्य ज्ञानस्य मननादिभूमि
काक्रमेण प्रमेयीकरणार्थमवस्पंदमानतः नान्यस्वार्थस्वारूपेतिहेतोर्नद्गुणः किंच कदाचिद्दीपदंगघदनेपिपरं
स्वरहमापणार्थं शिरः कराः शिरसिवद्धांजलयो येपुरतः पार्श्वयोश्चेतिभागेषु अविलोकनायद्गमाप णाय
चलत्तेनयनजिन्हं येषांते तथाविधेश्चैवसर्वजनेषु विराजितोनप्र मत्तनिष्ठुर जैव विसंष्ठल इत्तिनत्रपर

ज्ञानप्रमेयीकरणस्यास्पंदमानस्योनद्गुणः शिरः करं त्रिनयन जिह्वैश्चैव विराजितः ३३ परस्परमथा
पृच्छ्य पूजिता पेशलोक्तयः राजानो मुनयश्चैव सर्वे दशरथादयः ३४ स्वाश्रमान्साधवोजग्मुस्तुष्ट
स्निग्धाशयामिथः लोकसप्तकवास्तव्या देवाः शक्रपुरादिव ३५ अन्योन्यप्रणयात्सर्वे पूजयित्वाय
थाक्रमं तद्दिस्तुष्टाः स्वमागत्य गृहं चक्रुर्दिनक्रियां ३६ अथ सर्वे वशिष्ठाद्यास्तथा दशरथादयः चक्रुर्दिवस
कार्याणि राजानो मुनयस्तथा यथाप्राप्तं क्रियांतेषु कृतवत्स्वथदैवसीं क्रमेणकाशपथिकोभास्करो
वै६ स्तमुपाययौ ३७ तथैव कथया तेषां रामस्य च महामतेः प्रबोधवशतः शीघ्रं समतीयाय शर्वरी ३८
उत्सारिततमः पांसुतारा कुसुम निर्भरं भुवनं भवनीकुर्वन्नाजगाम दिवाकरः ४० करवीर कुसुमाभैः
करैररुणयन्दिशः विवेश गगनाम्बोधिमप्यवालद्दिवाकरः ४१ राजानो राजपुत्राश्च मंत्रिणो मुनय
स्तथा वशिष्ठाद्यास्सभा जग्मुर्दुनर्दशरथीं सभां ४२

पीडादोषस्यापिप्रसक्तिरित्यर्थः ३३ पेशलाः मृदुमधुराः उक्तयो येषां ३४ मिथः परस्परं गुणस्पृहयातुष्टः स्निग्धः
स्नेहयुक्तः अन्योन्यप्रणयो पेशाः शक्रपुराद्देवा यथा यो प्रातो लोकसप्तकवास्तव्या जग्मुः ३५ दिनक्रियां आन्हिकं
३६ ३७ दैवसी दिवससंबंधिनी ३८ प्रबोधो जागरणं तद्वशतः ३९ प्रातर्गृहसंमार्जनेनेवउत्सारितास्तताः तमः पांस
स्तारा कुसुम निर्भरा अत्रयस्मिंस्तथाविधं भुवनं जगत् भवनं गृहमिव परिकुर्वन् ४० ४१ ४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० प्रश्नवदेवसर्वंसंभावनीयमस्मिन्नाश्रयेनप्रतिवंधेवस्वयंप्रश्नव्याजेनवशिष्ठउत्तरमाहब्रूहीत्यादिना ८ ९ १० इत्थं
नि०उ० तवदेवदार्ढ्यंतिर्किपिपृथ्व्यादिसंपत्तिसंभावयन्‌रामःस्वयमपिजगतोमिथ्यात्वंप्रपंचयति आत्मास्येत्यादि
६३३ नाअस्यजगतः आत्मास्वरूपंकेवलंव्योमैव १२ तर्हिकिंशून्यरूपमेवनेत्याह आत्मैवेति कारणंप्रयोजनं १३

वशिष्ठउवाच ब्रूहिराघवतत्वेनस्वप्नदृष्टमहापुरे संपन्नाभूःकथमिवसं पन्नंकथमंबरं ८ कथं
वारिचसंपन्नंसंपन्नाउपलाःकथं कथंचतेजःसंपन्नासंपन्नाश्चकथंदिशः ९ संपन्नश्चक
थंकालसंपन्नाचकथंक्रिया कथमेतन्नियत्यादिसर्वंसंपन्नमुच्यतां १० केनेदंनिर्मितंदृग्धं
633 मा नीतंरचितंचितं उत्पादितंप्रकटितंकिमाधारंकिमात्मकं ११ श्रीरामउवाच आत्मास्यके
वलंव्योमनसद्भूम्यचलादिकं जगतःस्वप्नरूपस्यनिराकारोनिरास्पदः १२ आत्मैवव्योमरूपोस्यनि
राधारोनि राकृतिः विनाकृतेर्वाव्योम्नोस्यकिमाधारेणकारणं १३ नकिंचिदेतत्संपन्नंसघ्ये तन्न
संविदः एतत्स्वित्कचनंनाममनएवचतत्थास्थितं १४ दिक्कालायत्रविभ्रा नंविभ्रान्चलादिकं
चिज्जलादितथावोधाच्चितत्संवाद्यादितद्विदः १५ संविदेवकिलव्योमतिष्ठतिव्योमतामिता द्रवत्तया
स्तोकाठिन्याउव्याज्जलमिवस्थिता १६ वस्तुतस्तुनभूम्यादि किंचित्तन्न चहृश्यता चिदाकाश
मेवातंतंततसर्वमेकंतदात्मकं १७

अभ्युपेत्यदृष्ट्याद्यधिकारसंपत्तिमिवमुक्तंवस्तुतस्तुतत्संपत्तिरपिनास्त्येवेत्याह नकिंचिदिति एतज्ज गदाका
रंस्वित्कचनंस्वप्नवन्मनएवनथास्थितंनान्यत् १४ मनसश्चचित्स्फुरणमात्रत्वात्तदेवसर्वदिक्काले रामः
त्यादिना तद्विदःसर्वतत्वविदः १७ ६३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निष्कृष्य पुनरपि भूयोऽत्र दृश्यं चिति विमार्जिते वशिष्ठेन च रामेण चिदात्मपरिशुद्धये परमं युक्तिसंक्षेपेण स्फुटं दृ
श्यमार्जनोपायोपदेशिलाद् उत्कर्षं १ रूपं नाम चेति हि द्विविधं दृश्यं तत्राद्यमार्जनोपायमाह अर्थ इति जातिगुणक्रि
यासंस्थाना निहि चल विधानां शब्दाना मर्थः यथा गौर्नीला चपला भद्रा स्थिता इति तच्चैकस्मिन्नेवार्थे व्यावर्त्य
भेदायीन भेदकल्पनरूपाः शब्दभेदप्रवृत्तिनिमित्त तया कल्पिता भ्रान्ति वेदनसंकेता एवाः न हि तत्र वस्तु वल
क्षणमस्तीत्यर्थः द्वितीयमार्जनोपायमाह शब्द इति अर्थे मार्जि ते निरर्थकः शब्दो जलबुद्बुदनिदृशः सन्नामसं

श्रीवशिष्ठ उवाच भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः आदरेण राजते सर्वे पौनःपुन्येन मार्जितः १
अर्थो वेदनसंकेतः शब्दो जलरवोपमः दृश्यमेतच्चिदाभानं स्वप्नवत्कोऽभवज्जगत् २ जगद्वै स्वप्नसं
दृष्टः स्मरणात्मा स्थितं पुरः संविद्वेदनमात्रं सत् तदन्याकारवर्तनं ३ यथाद्धे संविदाकाशमपि स्व
प्नपुरात्मकं सरूपमपि नीरूपं तथेदं भुवनत्रयं ४ श्रीराम उवाच संपन्ने यं कथं भूमिः संपन्ना गि
रयः कथं कथं संपन्नमंभश्च संपन्ना उपलाः कथं ५ कथं च तेजः संपन्नं संपन्नाश्च कथं क्रि
या कथं च कालः संपन्नः प नः पवनः कथं ६ कथं च शून्यं संपन्नं संपन्नं चिन्नभः कथं इति ज्ञा
नं मया भूयो बोधाय वद मे प्रभो ७ सं २

स्वजन्मार्पितामेवापन्नास्तन्मार्जनेनैव मार्जिते इति एवं द्विविधमपि दृश्यं चिदाभानमात्रं स्वप्नवदिति सिद्धमित्यर्थः २
यद्वा जाग्रदेव मिथ्या तदा स्वप्नसंदृष्टः संस्कार मुखेन संपद्यते तच्च स्मरणमिव आत्म अर्थः पूर्वरूपं पुरः स्थि
ताभिति संविद्वेदनमात्रमेव सत् तदन्याकारवर्तनं न तत्रापि संविद्यते इति किं किं चिदस्तीत्यर्थः ३ तथा चोभयोस्तुल
तया चिदाकाशमात्रत्वमित्याह यथेति नापि रूपकं विति ४ चितिजाड्यं तत्र भूम्यादि वै चित्र्यं च कथं संपन्नमि
ति प्रश्नः ५ - ६ इत्येतत्सर्वं प्राक्कृतं बहुधा ज्ञातमपि पुनरसंभावनाशांसा वोधामिव्यक्तये वद ७ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्व रूपस्यप्रकोशेणविजृंभणंकंहरण २८ यथार्थसंदर्शनेनप्रबुद्धदृष्ट्याइदंजगदभावेतद्भानमप्येभानमेवचिद्यो
मेवपरमार्थः ऽप्रबुद्धेमरुस्थलपयावत्तथास्तु किंतद्विचारेणेत्यर्थः २९ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र
करणेउत्तरार्द्धेचिदाकाशैताप्रतिपादनंनामचतुर्थोत्तरद्विशततमः सर्गः २०४ विवर्तमात्ररूपेयंस्वप्नतुल्या
जगत्स्थितिः नोभूतानास्त्याचिन्मात्रमितिवर्ण्यते एवंजगतःस्वप्नवद्विवर्तमात्रत्वंयथोक्तमभ्युपगम्यकूटस्था
द्वयचिन्मात्रेविव र्तोप्यसंभावितएवहेत्वभावादितिरामःपृच्छतिएवमितिद्वाभ्यां १ २ हेत्वभावाद्विलयाद्वि

चित्तोपलंभचनंनामस्वरूपप्रतिजृंभणं तदेतज्जगदित्युक्तंद्रवएवयथाजलं २८इदंजग ज्ज्ञानमभा
नमेवचिद्व्योमसन्यंपरमार्थरूपत्व यथार्थसंदर्शप्रबुद्धबुद्धेर्विबुद्धबुद्धेस्तुयथातथास्तु २९ इति
श्रीमहारामायणे वाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे चिदाकाशैताप्रतिपादनंनामचतुर्थोत्तरद्वि
शततमःसर्गः।२०४।।श्रीरामउवाच एवंतथैतद्भगवन्स्वप्नेदृश्यपरंनभः तथैवजाग्रतीत्यत्रनच्छे
त्संदेहजालिका १ इदंमेभगवन्ब्रूहिमहाप्रश्नमनुत्तमं कथंभवत्संदेहाविज्ञातःस्वप्नेसंदेहवान् २ श्री ग्र ५
वशिष्ठउवाच दृश्यंजाग्रत्यथस्वप्नेस्वात्मैस्वात्मकंस्वजं स्वंजनान्यान्यपरंजालसंदेहोस्युपपत्तितः ३
समस्तकारणाकारप्रलस्तमयरूपिणी सर्गादावेवभूतानिसंभवत्तिनकानिचित् ४

634

व र्तस्यानुत्पत्तिरनुत्पन्नस्यनास्थितिः स्यादितिशून्यतैवस्यादित्यादनीयंतत् चेदेवमेवनस्येतितिनिरूपपत्तिकस्ते
प्रश्नहेत्वः संदेहइतिभगवानुत्तरमाह दृश्यमित्यादिनायतः स्वजं हेतुशून्यादुत्पन्नंऽप्रतःशून्याधारंशून्या
त्मकमेवसंपादनीयंस्वंशून्यंपरब्रह्मैवनान्यत् ऽप्रथउत्पत्त्यादिशून्येब्रह्माद्वैताविरोधिनिविवर्तेऽप्रनुपपत्तिसं
देहोनोपपाद्यनइत्यर्थः ऽप्रनुत्पत्तिमेवोपपादयतिसमस्तेत्यादिना ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हृदस्यप्रसन्नसाध्वेरे रंवुद्रवत्वादेवयथारंगफेनावर्त्तादिनानाढ्यात्मना ऽनानैवसंभवेत् तथा चिद्व्योमापीत्यर्थः १८
१९ चित्त्वान्निद्रवत्ववेदनाद्वारिवेति एवंस्पंदत्पावेदनादनोत्वं वह्निनिजवपुरधिष्टानत्विड्रूपमत्यजं तीतिविवर्त्तता
दर्शिताः २० निष्कारणक्रममिति दृष्टसृष्टिसिद्धांतःप्रकटितः २१ यथा ऽर्णवस्यवारित्वादतेऽन्ये तत्वं नास्तित्वस्य च

द्रवत्वादंबुस्यद्याध्वेनानाढ्यत्वितपायथा ऽनानैवभवेन्नाना चिद्व्योमात्मनिवैतथा १८ काठिन्यवेद
नादुर्वीगिरितामागतेवचित् शून्यता वेदनाच्छून्यंवेत्तिव्योमेवचिद्वपुः १९ द्रवत्ववेदनाद्वेत्तिवारिस्पंदत्त
पानिलं औष्ण्यसंविन्नवोवन्हिमन्यजंतीनिजंवपुः २० एवंस्वभावएवायंचिद्घातुर्जगदात्मकः यदेवंनाम
काचतिनिष्कारणगुणक्रमं २१ नचैतद्व्यतिरेकेण किंचित्तापीहविद्यते अन्यच्छून्यत्ववारिभ्याढ्ये ते ऽत्वार्ण
वयोरिव २२ नत्वचिज्जगनादन्यत्त्वसंभवति किंचन इदंत्वमहमित्यादितत्त्वादोषांतमास्यतां २३ यथा
वि६ स्मिन्नहेकुर्वन्नग्निशैलादिकांचिदां तदेवयश्यसिवपुःरेवंचिज्जगनंतथा २४ चिद्व्योमभानिदेहाभंसर्गा
दौनत्वदेहकः अकारणत्वादसत्तच्चिद्दुदेतीतिचिंत्यतां २५ मनोबुद्धिरहंकारोभूतानिगिरयोदिशः शि
लाजठरवन्मौनमयंसर्वंयथास्थितं एवंनकिंचिदुत्पन्नंनष्टं नवचकिंचन यथास्थितिजगद्रूपंचि
द्ब्रह्मात्मनितिष्ठति २७

स१ शून्यत्वाद्द तेतथा एतस्माच्चिदात्मनो व्यतिरेकेण किंचिज्जगतस्तत्वं नविद्यते २२ इदंत्वमहमित्यादिजगतचित्त्वग
गनादन्यत्वं यतः किंचन तद्भिन्नं नसंभवति २३ कुर्वन्नात्मप्रमनोरथादिनाचयत् २४ यदादेहकोनास्तितदा
अकारणत्वादसत्तो ऽज्ञानादेहाकारचिदुदेतिनतत्वतइतिचिंत्यतांविचार्यतामित्यिर्थः २५ मौनमयं अनि
र्वाच्यमेवेत्यर्थः २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
९३५

व्योमस्थगोलकाकारभूपीठाः ऊर्ध्वाधस्थानां पीपिलकावद्गोलग्नानां देवासुरादीनां वयमेवोर्ध्वं वयमेवोर्ध्वमिति विविधानिश्रयाय त्र तदेव स्पष्टमाह बुध्नाकाशादिति यतः सर्वेषां दृशा भूमेरधोदेशे प्रजाः बुध्नाकाशात् भूमि मूलाकाशादूर्ध्वखुरा ऊर्ध्वपादाः अधःशीर्षाः एवं मूलाधः शाखाशिखरालंबमानानीव वनान्यचलाश्च येषु १४ वाताम्लनो वायुशरीराः भूतोयाम्राणि समूहा यास्ताः तमोधराः सांधकाराः व्योमैव प्राणि देहसंस्थानं यासु १५ मुकुंडाः सभांडा येऽव्हमंड्यादिकोशास्तत्स्था यथा मंडपोपाख्याने दर्शिताः १६ इदं अस्माकं आश्रयभूतमि

काश्चिद्व्योमस्थभूपीठा ऊर्ध्वाधस्थविनिश्रयाः बुध्नाकाशादूर्ध्वखुरालंबमानवनाचलाः १४ का
श्चिद्वाताम्लभूतोयाः काश्चिन्नित्यंतमोधराः व्योमसंस्थानकाः काश्चित्काश्चित्क्रिमिकुलाकुलाः १५ काश्चिदा
काशकोशस्थाः काश्चिद्रत्नोपलकोशगाः काश्चित्कुंडकोशस्थाः काश्चित्तरवे रक्कवास्थिताः १६ तासां म
ध्ये यथाहीदं ब्रह्मांडं यादृशं स्थितं अस्माकं भगवंस्तन्नो ब्रूहि तत्त्वविदां वर १७ श्रीवशिष्ठ उवाच यदपूर्वमदृ
ष्टं वानानुभूतं न वा श्रुतं तदर्पितेसदृष्टांते ग्रह्यतेव तदूह्यते १८

दं ब्रह्मांडं यादृशं स्थितं तन्नो ब्रूहीति प्रश्नः नायं तत्त्वविषयस्तत्त्वज्ञानोपयोगी वा प्रश्नः नापि प्रयोजनवान् कुतो यथुक्तोऽपूर्वाणां विनियतार्थः मुनिभिर्ज्योतिषसिद्धांतभेदभुवनादिस्थितेरन्यथान्यथावर्णनात् तत्रोप दर्शनमेव पुरस्तादतो मायामयस्वप्नोपमेऽस्मिँल्लोकांतरयद्दापक्षपातेन सिद्धांतकथने किं चित्प्रयोजनं प्रमा णं आस्तीति मन्यमानो वशिष्ठः शास्त्रांतरस्याविषयं तत्त्वयाज्ञाने एव वर्तिन प्रश्नार्हं इत्ये वो क्तिसमाध त्ते यदिति अपूर्वं विमानांतराविषयः तस्यैव प्रपंचो नादृष्टं नानुभूतं श्रुतमिति प्रसद्धानुमानागतार्थत्वपरे तदे

राम०
९३५

635

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथंभवत्यदेहाचिज्जाग्रत्स्वप्नेसदेहवदितिप्रश्नोप्यनुपपन्नः ५ स्पाद्यभावेचलर्विधभूतग्रामरूपदेहा नामप्य
सत्वादित्याह पृथ्व्यादीति ५ अत्तोविवर्तपक्षोनिर्दोषइत्याहत्तेनेतिआकुलंमायागुणविक्षुब्धं ६ यत्तदाभानमात्रत्वं
तदेवस्वप्नभानंसैवजगदाकृतिर्नभसाचिदाकाशरूपेणैवस्वप्नविवर्तजगदादिशब्देनकथ्यते ७ तथाचवेदान्तानां
ततभासनंजगद्रूपंसोऽहमस्वप्नइतिस्थितेजगदितिवेममेवतथास्थितयास्थितमित्यर्थः ८ एवंरूपप्रपंचस्यवेद
नमात्रत्वेनामप्रपंचोपिवेदनस्यैवनामभेदाइतिपर्यवस्यतीत्याह एतस्मिन्नेवेतितेनरूपभेदकल्पकेनचिद्रूपेण

पृथ्व्यादीनियतस्तेनदेहाद्यंनास्तिकिंचन भूतान्येवकिलैतानिदेहस्तानिनसत्यतः ५ तेनस्वप्नवदाभा
समिदंपश्यतिचिन्नभः स्वरूपमात्रकचनमाकारवदिवाकुलं ६ भानमाभानमात्रत्वमिदंयत्तच्चिदात्मना
नभसास्वप्नशब्देनकथ्यतेजगदाकृतिः ७ यदेतद्वेदनंनामचिद्व्योम्नोव्योमनिर्मलं एतदंतस्त्रिदाकृतंस्वप्नो
जगदितिस्थितं एतस्मिन्नेवतेनात्मस्वभावकचनेतते चिद्रूपेणकृताःसंज्ञास्ताःपृथक्पृथ्व्यादिकाइमाः दा
९ चिद्भानमेवतत्स्वप्नजगच्छब्दैःप्रकथ्यते भानंचास्याःस्वभावःस्वंतत्कचिन्नप्राम्यति १० बह्व्यःसर्वत्रदेशो ५
भिन्नाब्रह्मैवब्रह्मत्वेचनाः भूम्यतानभसीवातस्तिष्ठंतिचविशंतिच ११ श्रीरामउवाच सर्गाणांकोट्यः
प्रोक्ताभ गवन्भवताकिल काश्चिद्ब्रह्मांडकोशस्थाःकाश्चिद्ब्रह्मांडविवर्जिताः १२ काश्चिन्महीकोशगताः
काश्चिदाकाशसंस्थिताः तेजःकोशगताःकाश्चित्काश्चित्पवनकोशगाः १३

चिदात्मनाअथअनंतरं ९ अतएवस्वप्नादिशांतावपितत्रत्वंभानंकदापिनशाम्यतीत्याह चिद्भानमेवेतिस्वभावस्त
त्वं १० तत्स्वभावादेवतत्रबहवोविवर्ताःप्रवृत्ताइत्याह बह्व्यइति ११ कौतुकादेतद्ब्रह्मांडस्वरूपंश्रो तुकामोरामःप्रश्न
पीठिकांरचयति सर्गाणामित्यादिना प्रोक्ताःलीलोपाख्यानभुशुंडाख्यानादौताःउक्तीरेवानुवदतिकाश्चिदि त्या

वा०टी०
नि०उ०
६२६

३० ३१ प्रयातंप्रलयेनातिरोभूतंप्रधानमाविर्भूतं ३२ ब्रह्मत्वकारणत्वादिपोगं पनभवत्येवेत्याह न चेति अन्यस्याः स
र्जदृष्टाः ३३ स्वात्ममात्रकाः ष्पण संततः ३४ सर्वापलापेनेहनानेति श्रुतिः प्रमाणमितिभावः ३५ तथाविधस्यापिप्र
तिभासे दृष्टांतमाह संकल्पेति ३६ अमलं स्वच्छं कांतं स्फुरद्रूपंपरमस्य चिद्वरस्य हृदयं सारभूतं स्वरूपमेवचित्त्व
भावाघ्यदाकारंभ्रांत्या अलंसमर्थं कचति तेन देवस्वक ल्पितमालरूपं आकल्पमाप्रलयं तेनैवजगदिति

वायोः स्पंदो यथांतस्थो वातएवनिरंतरः तथेदं ब्रह्मणि ब्रह्मनचोदेतिनशा मिति ३० द्रवत्वमंभसिप
याः शून्यत्वं नभसो यथा यथावस्तु निवस्तुत्वं ब्रह्मणीदं जगत्तथा ३१ न प्रयातं नचायातमकारणम
कारणात् नचानास्तिनचास्तीदमिन्नंब्रह्मपदेजगत् ३२ नचानाद्दिनिराभासं निराकारंचिदंवरं दृष्टः
शाकारणमन्यस्याः श्चिमिद्दत्वमर्हति ३३ तस्माद्यथावयविनोवयवास्वात्ममात्रकाः तथानवपमे
ब्रह्मव्योम्निव्योमजगत्स्थितं ३४ सर्वशांतं निरालंबं ज्ञप्तिमात्रं मनोमयं नेहस न्यूनवासत्तानच
नानास्तिकिंचन ३५ संकल्पस्वप्ननगरवत्सर्वमागतं स्थितमेवसमंशांतमाकाशमजमव्ययं ३६
परमंचिद्वरहृदयंचिद्वाघत्वं कचति कांतममलममलं तदिदं जगदितिकलितं तेनैवतदात्मरूपमाकल्पं
३७ इत्यार्षे महारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे सर्वकारणनिरासो नाम पंचोत्तरद्वि
शततमः सर्गः २०५ श्रीवशिष्ठ उवाच ॐ यदकारकं भाति भानं तन्नैवकिंचन तत्तथापरमार्थेन

कलितं वुद्धं नान्यदिलस्थिः ३७ इति वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचोत्तरद्विशततमः सर्व
कारणनिरासो नाम सर्गः २०५ ब्रह्मैवसज्जगन्नास्तीत्येतन्निर्णयिहेवतः कुशाद्यौ येऽवरप्रोक्ताः प्रश्नाइह
निरूपिताः परमार्थे ब्रह्मैवपरमार्थेन स्थितः अकारणकपजगभ्दानं भातितत्किंचनात्पनैवास्ति इतिपूर्व

परमार्थं स्थितं लय ८
ग्रथकलितापूर्वोत्तरं व्यवहारोपिकस्मात्कस्यः ८
रामः
६२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यतशः अनेकधा अनेकप्रकारेण च १९ त ज्ञानप्रकारस्यैवलं प्रतिवर्णनं नापूर्वमिति न युक्तमित्याह यथेति २० तर्हि
ब्रह्मकथं ब्रह्मांडाकारं संपन्नं कियत्कालं वा एवं स्थास्यतीत ह्रदेति रामः पृच्छति कथमिति २१ न ब्रह्मकदापि साकारं
संपन्नं नापि तस्य कालिकः परिछेदे स्ति किं तु पावद प्रबोधं स्वप्नवत्स्वात्मनमेव ज गदाकारमिव पश्यतीत्याशये
नोत्तरमाह अनादीत्यादिना २१ २२ न न स्वय मेव विश्वमित्युक्तं तं न्नमन्यथा २४ २५ चिदेकस्वभावे ब्रह्मणि

इदं हराम ब्रह्मांडमागमैर्मुनिभिः सुरैः शतशो वर्णितं तन्न ज्ञानमेतत्त्वयाखिलं १९ यथेदं भवतज्ज्ञानमागा
तं २ मैर्वर्णितं तथा स्थितं तदेतदखिलं किमन्यदिह वर्ण्यते २० **श्रीरामउवाच** कथमेतदिदं ब्रह्मसंपन्नं
चिन्महानभः कियत्प्रमाणमेतद्वा कियत्कालं च वा स्थितं २१ **श्रीवसिष्ठउवाच** अनादिनिधनं ब्रह्मनित्य
मस्यैतदव्ययं आदिमध्यांतता नास्ति नाकारः परमांबरे २२ ब्रह्माकाशमनाद्यंतमेतदव्ययमाततं ए
तन्मयमिदं विश्वं विश्वमाद्यंतवर्जितं २३ परमस्यास्य चिद्व्योम्नः स्वयं यन्नानमात्मनि तदेतद्विश्वमि
त्युक्तं स्वयं तेनैवतन्न्यथा २४ पुरु यस्य यथा स्वप्नपुरसंदर्शनं तथा तत्तत्सभानं पुरवत्तदिदं विश्वमुच्य
ते २५ कठिनादेव गिर्योल द्रवानि जलानि च नभः न्यमेत दाकाशं कालानकलनात्मकः २६ यद्यथा
अवयवं पत्रं स्वतः संचेतितं चिता तत्तथा त्वचितत्त्वे अलशैलादिव स्थितं २७ अशिलैव शिलात्व
न नभ एवान भोपथा भवेत्तथेह सर्गादि स्वप्नदृश्य स्थितिस्थितौ २८ अनाकारे व चिद्भ्रांता स्वप्नव
न१ द्यत्व चेतनं चेति जगदित्युक्तं तस्मान्नाकारमेव तत् २९
तद्विरहा गिरिकाठिन्या दिस्वभावाः कथं सत्याः सुरित्याह कठिनादिति २६ तथा तच्चि देवभ्रांतिचेतनेन तथा
स्थितेव न वस्तुत इत्याह यदिति २७ एव काठो भिन्नक्रमः अनत एव यथा नभ इति २८ उक्तं शतशो मयेत्यर्थः २९

एतेषांसर्वेषांकर्त्तानिर्माताकः अथकोवाद्रष्टा यदिलकर्मब्रह्मोभयकांडात्मकसमस्तवेदशास्त्रार्थाविरोधापज
गतांकदाचिदपिमहानाशःप्रलयोनास्तिकिंलतत्स्माणिकर्मानुसारेण सदैवव्यवहाराःप्रवर्ततेनकदाचिदनीदृशं
जगदितिनिश्चयःसमर्थितः स्तर्हिंस्तथासंदेहनंतथैवानुभयंइतिप्रसिद्धेःसंवेदनंदेहादिदेलरलुच्येतउताप्य
त तत्राद्येपक्षेतत्संवेदनंकिं अनाशंशाश्वतंकिंवाअसन्मयंनश्वरमितियद्यनाशंतर्हि कूटस्थमेवेतिनेदेहा

637

कःकर्त्ताकोथवाद्रष्टाकाधाराधेपताकथं नकदाचिन्महानाशोजग तामितिनिश्चयः १२ समस्तवेद
शास्त्रार्थाविरोधादसमर्थिताः यथासंवेदनंनाम तथानामानुभूतयः १३ यतस्ततोवेदनंस्यात्किमना
शामसन्मयं अन्यच्चजंबुद्वीपादौदेशेद्यमुनिनायक १४ मृतानामग्निदग्धानामिहनादेहनाशनं नरक
स्वर्गभोगायविदेहेदेहकारणं १५ किंतस्यास्सहकारीणिकारणान्यथवानिवा धर्माधर्मावमूर्त्तौद्वौतस्या
मूर्त्तस्यमूर्त्तता १६

दिविकारांस्यात्यदिनश्वरंतर्हितदुसन्नोकारणंवा चेतस्त्वदुर्वचं विनासंवेदनंतस्यासिद्धेरितिविरोधाद्दि
सुत्तरश्लोकासहान्वयः १२ १३ द्वितीयेपिशंकतेअन्यच्चेत्यादिना १४ इहकुशद्वीपादौवादेहनाशवतां विरदे
होत्पादकमातापित्रादिशून्यदेशेदेहंप्रतिउपादानकारणंसहकारीणिनिमित्तकारणानिवाक्यानि १५ ननुधर्मा
वेवदेहकारणेपरं णंस्यातेतत्राह धर्माधर्माविनितस्यअमूर्त्तस्यहृदयस्यमूर्त्ताअसमंजसेलपकृष्यसं
बंधः १६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्रास्मिन्नर्थे सम्यग्बोधस्य मुख्यार्थमिमं वक्ष्यमाणं प्रश्नं परं अन्यं शृणु २ अब्धिभ्यां सुरोदघृतोद्याभ्यामुभयतो वलयवद्बद्धा
सं ३ पूर्वोत्तरयोरंतराले दिग्भागे दिङ्मात्रं तत्राले इति बहुव्रीहिः दीप्तिलहरीज्वालालितस्तंभैः प्रोतेऽवनिनभस्तलेऽय
त्र ४ तस्याः पुरि पूर्वभागे ५ ज्योतिश्चक्रात्च्युतः प्रलयकालेऽर्कद्रुव ६ ७ शून्यतया ततो विस्तीर्णे नाम प्रकृति
निमित्तजात्यादि रूपचलस्थायाभावाद्वाच्ये सर्वकारणानां बीजादीनां पृथ्व्यादीनां च संदाये जाते सति ८ मूलकारणं
पादानं सहकारीणि निमित्तकारणानि तानि पदिसति तर्हि कृतउपादानाः कथं केनोपायेन जातानि ९ उत्पन्नानि च

अत्रेमं केनचित्पृष्टोऽयमहंतमहामते सम्यग्बोधस्य मुख्यार्थं महाप्रश्नं परं शृणु २ अस्त्यब्धिभ्यामुभयतो
व्यासंख्यातं जगत्त्रये कुशद्वीपमिति द्वीपं भूमौ वलये स्थितं ३ तत्रास्ति लीलावती नाम हैमी पूर्वोत्तरे पुरी दीप्ति
ज्वालामयस्तंभप्रोतावतिनभस्तले ४ पूर्वे तस्यामभूद्राजा प्रज्ञप्तिरिति विश्रुतः अनुरक्तजगद्भूतः शा
क्रःस्वर्गइवापर ५ केनचित्कारणेनाहं कदाचित्तस्य भूपतेः प्राप्तः समीपं नभसः प्रलापार्थ इव च्युतः ६
पुष्पार्घ्यार्चनमनीयैर्मां पूजयित्वोपविष्टयोः मध्ये कथायाः कस्यांचिदप्यत्र शून्यादिदं ७ भगवन्सर्वसंहा
रे जाते शून्यतते स्थिते अवाच्ये परमव्योम्नि सर्वकारणसंक्षये ८ सर्गारंभस्य भूपः स्यात्तदा किं मूलकार
णं कानि वा सहकारीणि कारणानि कुतः कथं ९ किं जगत्किं च सर्गादि का भ्रान्तिः संततमोधराः व्योमसंस्था
र्णवाः कासिन्कास्मिन्कृमिकुलाकुलाः १० का भ्रान्त्याकाशकोशस्थाः कास्मिंश्चोपलकोशगाः किंच वा
भूतभूतादि कुतो बुद्ध्यादयः कथं ११

जगच्च तत्त्वतः किं तस्य सर्गादि प्रलयांतविकाराश्च किं तत्रापि कास्मिन्भूमयोनि संततमोधराः कासिं कृमलोकादयो
व्योमसंस्थार्णवाः अरण्यरत्नपर्णाणि वा वितिष्ठते कास्मिन्नरकादि भूमयः कृमिकुलैः राकुलाः इत्यादि वै चित्र्यं च किं १०
आकाशकोशस्था अंतरिक्षादिलोकाः उपलकोशगाः शिलोदरगताः देवदानवादिनगर्यः भूतानि पृथिव्यादीनि त
त्त्व च ल्ढ विधि भूतग्रामादि च तत्त्वतः किं तेषामाध्यात्मि
काः बुध्यादयश्च किं कथं वा ११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ओषधीनां स्वस्वपूर्वबीजादि जननस्वभावः अन्यान्येषां वृक्षादीनामौष्ण्यादिस्वभावाश्च कथं तत्कल्पय २३ किंचैकस्मै वपुंसः सुहृदाहिवाच युगपज्जीवितं मरणं च प्रयागादौ कामप्रदे देशे मृत्वा पदार्थितं अर्पयितास्तं मरणकालेत दुत्तरकालं च कामवासनानुवृत्तेर्मुखमादायस्वपतीति वदोत्तरकालिकाशापे इह्यपाकथं चिन्मरणस्य पूर्वभावं प्रकल्प्य लाप्रयोगः तत्कल्पं संपद्यते २५ किं च जन्महं रखे नभसि पूर्णे दुःखाद्गत्यिकामनयां चंद्रभाव प्राप्य कोपासन विध्यनुसारे ण ध्यायिभिर्बहुभिरुपासकैः श्रितेरवश्यभावित्वेन सर्वचित्ते स्तुल्यकालमनुप्राप्ते श्चन्द्रभाव फलैः नभः युगपत्सहस्रेन्दुस्स

एवं प्रभावान्नभसः किं सर्वस्मान्नजायते ओषधीनामप्यापूर्णानां सर्वेषां वा स्थितिं गताः २४ कपं स्वभावाः कथय पप्यान्वोधं मुनीश्वर एकस्य जीवितं पुंसः सुहृदा मरणं द्विधा २५ मृत्वाथितं प्रयागादौ देशेन्ते तत्क थमुत्पत्तां खेस्याम स्वपपूर्णेन्दुरिति ध्यायिचित्तेः फलैः २६ तुल्यकालमनुप्राप्तैः सहस्रेन्दुनकिं नभः अन्यस्य ध्यायिनां लब्धौ व्याप्तिकास्त्रीय थाक्रमं २७ जायात्वेन समं कालं लब्धे ध्यानफलं चेतैः साध्व्य साध्वी गृहे भर्तुः स्थितास्वतप्रसापरा २८ तेषां च जायासंपन्ना कथमेतन्महामुने गृहान्निर्गच्छमाकल्प न्यपसद्दीपसप्तके २९ वरत्वं वरशापाभ्यामिति अन्तः क्वतिष्ठति दानधर्मादितपसामौर्ध्वदैहिककर्मणां ३०

नेकचंद्रसहितं किं न जायते २६ तेषां सर्वेषां जायाकथं संपन्ना सा च तेषां भिन्नदेशे गृहे एकाकथं स्थितां सा च स्वतपसापरा ब्रह्मचारिणी तेषां प्रत्येकं तपसा साध्वी बहुभोग्यत्वादसध्वीच कथं संपन्ना २८ गृहं गृहादनिर्ग च्छंतं भर्तृपवरस्परत्वं क्वतिष्ठति कथमुपपद्यत इत्यर्थः २९ किंच दानधर्मादितपसां और्ध्वदैहिकश्राद्धादिक र्मणां चादृष्टं क्रिपोन्यत्निप्रदेशे यदि उत्पद्यते तर्हि इहस्थानां परलोके तत्तच्छून्यदेशे कथं फलं किं चादृष्टं मूर्त्ते

639

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंच न द्रव्यं अद्रव्यं द्रव्यभिन्नं तदुभयद्रव्यैः पार्थिवादिभोगैः देहानिर्माणं कृतोऽइति युक्तिरपि अभिसमंजसा निर्विज्ञत्वा
दप्यसमुद्रासमिसाहमात्रापित्रादीनि १७ तर्हि अस्तु नास्तिकपक्ष स्तत्राह परलोकास्ति अस्य पमादिकर्तुः परलोको
नास्तीति च असमंजसं अस्यैव जन्मनः पूर्वजन्मापेक्षया परलोकत्वात् अस्य च यथासंवेदनं स्थितेः १८ समस्त
लोकवेदादिविरोधप्रसंगाच्च नास्तिकपक्षो न ग्राह्य इत्याह समस्तेति किंचेयं प्रजास्वेच्छाचेष्टाद्यविषयेऽप्यदेशाल
रगतेरत एवासंबंधैरमूर्तैः पितराजादिभिर्बंधवंध दंडादिफलं प्राप्नोति तत्र च कः क्रमाऽनुपपत्तेः १९ २० किंच

निर्द्रव्यं कुरुते द्रव्यैर्युक्तिरप्यसमंजसा मात्रापित्राद्यभावे हि बीजं किं तत्र कारणं १७ अन्ये वा हेतवः केऽस्तु
कथं द्रव्यादिसंभवः परलोकस्य नास्तीति यथासंवेदनं स्थितेः १८ समस्तलोकवेदादिविरोधाच्चासमंजसं
अनिच्छितेहितेर्दूरदेशागतेः फलं १९ प्रजाप्राप्तासंबंधैरमूर्तैरत्र कः क्रमः स्तंभो वरेण सौवर्णो वि
नाहेमगमागमैः २० द्रागात्संपद्यते तत्र संपत्तिः कथमुच्यतां विधीनां प्रतिषेधानां निर्निमित्तं विकल्पि
ता २१ कृतानामप्यकृतानां किं प्रयोजनमुच्यतां असदासीज्जगत्पूर्वं सत्संपन्नमतः परं २२ इति
श्रुतेः कथं ब्रह्मन् कथ्यतां संगतार्थता अयं भवेत् कथं ब्रह्मा भवेच्चेतन्महामुने २३

शैलादिमयः स्तंभः देवमुख्यादिवरेण हेम्नः अर्जनार्थं गमनागमनैर्विना विपन्नसौवर्णस्तंभः द्रागात्संपद्यते तत्रापि
सा पत्तिः कथं कथाउपपत्त्या निर्निमित्तं अचेतनत्वात् सप्रयोजनसिद्धिरूपं निमित्तं विनैव प्रवलतां प्रवर्तमानानां
विधिप्रतिषेधशास्त्राणां २१ लोके प्रचारेण निरूढानां केऽप्यननुष्ठानादरूढानामपि किं प्रयोजनं तथा असद्वा
इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते असदेवेदमग्र आसीत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं नासदासीन्नो स
दासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः कथं परस्परसंगतार्थता २२ किंच सर्गादौ स्वयंभुवान्नभसः सकाशादयं ब्रह्मा हिरण्य
गर्भः कथं भवेत् यदि नभस एवं प्रभावता अस्तीत्युच्यते तर्हि विभुभावात् सर्वस्मात् सर्वप्रदेशाभिन्नात् सर्वत्र ब्रह्मा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यत्र विषये इदं वस्तु नीलं पीतं घटपटः अस्ति नास्तीति वा इत्थमेवेति अवधारणेन संवित्तिः प्रोता व्याप्ता आह अंग
तस्य विषयस्य तद्रूपं अवश्यं भवतीति तत्त्वं सद्वा असदेव वा स्तुन तन्नग्रह इत्यर्थः २ तत्कुत इति चेत्तां वित्तेर्यथाप्र
तिभासमर्थसाधकतास्वभावादित्याह इदृगिति तथा च नरकस्वर्गभोगाय विदेह कारणं किं तत्स्यादिति प्रश्नः
समाहित इत्याह तयेति तया संवित्त्या देह एक एव स्वरूपेण आत्मभावेन प्रथमं विभाव्यते ते न देहेन तस्याः संवि
दो विद्या आभिव्यक्तेः अवि देहे देहधर्मत्ता चेत्ति वैपरीत्यमध्यस्यत इति यावत् ४ अत एव जहि जनाः स्वप्नजाग्र
तो देहं वेत्तीति वित् तथाविधं चेतयितारमेव विदुः अनुभवन्ति इतरा संवित्तु इतरां चेतयि तद्धर्मो नित्यं

639 इदमित्थमिति प्रोता यत्र संवित्तदेव तत् भवत्यवश्यं तत्त्वं सदेवास्त्वसदेव वा २ ईदृक्स्वभावा सं
वित्तिस्तया देहो विभाव्यते एक एव स्वरूपेण तत्स्यास्त्वेन च तद्विदा ४ विदमेव विदुर्देहं स्वप्नादा
विचरेतरा संवित्काचित्संभवति न चान्यास्ति शरीरता ५ आश्रितस्वप्नसंदर्शी स्तथेदं भास
ते जगत् समस्तकारणाभावात्सर्गादावन्यता न का ६

चेतयित्रीं निविदुः अतः काचित्भ्रान्तिरूपा संविदेव शरीरता संभवति तदन्या शरीरता नास्तीत्यर्थः ५ आद्यप्र
श्नत्रयमप्यनयैव दिशा समाधेयं जगतोपि संवेदनबलादेव सिद्धेरित्याशयेनाह आश्रितेति सर्गादौ जग
दपि समस्तकारणाभावात् अवश्यापरागीषः स्वप्नं संपश्यतीति स्वप्नसंदर्शी संविदालेवेत्थं भासते अ
त्र जगति अन्यता स्वप्नवैधर्म्यरूपा न का काचिदपि अथवा अस्ति भातीति प्रसंगात्म स्वभावेनैव जग
दनुभवात्तदन्यता काचिदपीत्यर्थः ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पद्विरूपाव्यवहर्ताजीवस्तत्समवेतं तद्दृष्टं यत्रतस्य भोगस्तत्राप्नोतीति तन्नयतो द्वयोरपि इहलोकपरलोकयोर्व्यव
हर्ता जीवः मूर्त्तेनिविद्यते न चात्रान्यादेहा हि दिमूर्त्तादेशांतरे कालांतरे चवर्धते यदाश्रयेणास्य भोगफलं संभ
वतीत्यर्थः ३१ इत्यात्मजसमंजसं सवर्किंयसमंजसं स्यात् इत्यादिसंशयगणं शीतावदात्तया गिराउडुपश्चंद्रः
संध्यापांभवं सांध्यंश्राध्यमुइवछिंधि ३३ हे भगवन् परमवस्तु तिपरमात्मनिविषये उपदेशेन सर्वसंशयना
दुभयलोकहितं विरुद्धस्तत्फलमपि अस्य तद्स्फुटं भवति अ तत्त्वरमवस्तुबोधनं मे कुरु ननु महाफ
इहाप्यानाममूर्त्तानांमूर्त्ते प्रेत्यास्ति सत्फलं व्यवहर्त्तानमूर्त्तोत्राविद्यते लोकयोर्द्वयोः ३१ देशांतरेभ्यः
श्रांजीवो भोगंकालांतरे पिवा फलं संभवतीय तद्विना नुभवनं मुने ३२ असमंजसमेवात्ति कथं स्या
त्सुसमंजसं इत्यादिसंशयगणं गिराप्रीतावदातया ३३ छिंधि मे मुदितं भासा सांध्यमांध्यमिवोडुपः
परमवस्तुनि संशयनाशनादुभयलोकहितं भवति स्फुटं तदिह मे कुरु साधुसमागमस्तनुफलो भव
तीह न कस्यचित् ३४ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे महाप्रश्नो नाम षडुत्तरद्विशततमः स
र्गः २०६ श्रीवसिष्ठ उवाच अनुराजन्यथास्पष्टमेतत्तेकथयाम्यहं येन ते सर्वसंदेहा यास्यंत्यल
समूलतां १ सर्वे तावज्जगद्भावा अस द्रूपास्तदेवहि सद्रूपा असदेवेमे यथासंवेदनं स्थिताः २

महाप्रश्नो नाम २

लमिदं कथं सहस्रैव मयाकार्यं तत्राह सार्धेति भवत्सदृशमहत्समागमस्तनुफलस्तुच्छफलः कस्यचिन्महाशस्या
पि न भवतीत्यर्थः ३४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्धे षडुत्तरद्विशततमः सर्गः २०६॥
क्रममुत्क्रम्य नः प्रश्नः केचिदसमाहिताः समाधास्य सर्थानीत्याश्रस जो त्रिभिरुदारधीः तत्रैकविज्ञानेनैव
सर्वविज्ञानात्सर्वसंशयानां मूलोच्छेदेन परिहारात्तत्प्राधान्यतः स वैप्रश्नसमाधानं करिष्यामीति जानीते अपिव

यांकोपिकापि संशयानुपपन्न इत्याह सर्वे इति पञ्चय
दस्तीति प्रत्ययो यत्र च नास्तीति तत्रोभयत्रापि संविदेव
भमवन् प्युत्तदुभयरूपसमर्थनादिति भावः २

ति स्पष्टं करतलामलकवत्स्फुटं एतदालतत्वं कथयामि १
तत्रादौ स्वतः प्रमाणत्वं वेदनानुसारिणा अर्थतत्त्वव्यवस्था

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
६४०

नचचार्वाकाद्युक्तासंशयानक्षतिः अनुमानादि अनुमादि प्रमाणानभ्युपगमेन तदुक्ते निर्युक्तित्वात् वेदादयं
सुगुरुमुखेन दृष्टाः सर्वसंशयोच्छेदे नगुरु मार्गसिद्धिरमाः यतस्ते स्वानुभवान्विताइमामदुक्तांदृशंव
दंतीसाहवेदाइतिलोकेस्तन्वज्ञजनाः १५ यदि प्रत्यगात्मसंविदेवदेहादिजगत्तर्हिशवंमृतशरीरमपिसंवि
त्वात् कुतो नचेततीतिमतिः शंकायस्तत्स्मैमूढायमुग्धरूपंवेदइदमुच्यते शृणु १६ ब्रह्मरूपस्य हिरण्य

वेदालोकादयश्चैते दृष्टाः स्वानुभवान्वितां वदंतीमीदृशं सर्वे पिवायपश्यंतिसंख्याः १४ संविदेव
शरीरं चेच्छवं कस्मान्न चेततीति इतियस्यमतिस्तस्मैमूढायेदमिहोच्यते १६ ब्रह्मणोब्रह्मरूपस्य
संकल्पनगरंततं इदंतावज्जगभ्दानंतवस्वप्नपुरंयथा १७ तत्समस्तं सदैवेदं चिन्मात्रंनिर
तरं भवसत्रनतेभ्रांतिः स्वेस्वप्नगरेयथा १८ तत्रबहिर्दिशः शैलाः छद्मादिनगरादिच सर्वचि
न्मयमाकाशमितितेस्वानुभूतिमत् १९ संविद्व्योममयंब्रह्म ततसंकल्पपुरंविराट् अस्यस्वसं
विन्मयोब्रह्मात दिदंजगदुच्यते २० ब्राह्मेसंकल्पनगरे यद्यत्संकल्पित
यथा तथानुभूयतेतत्त्वसंकल्पपुरेयथा २१ संकल्पनगरेयद्यत् संकल्प्यते यथा त
त्तथास्त्येवचतदात्वसंकल्पपुरेयथा २२

गर्भविषस्य ब्रह्मण इदंजगद्रूपंभानं संकल्पततं विस्तृतं १७ ततद्वस्तुतोनिरंतरंचिन्मात्रमेवतथाप्यपिभ्र
त्रतेस्वेस्वप्ननगरेचेतनभ्रांतिर्यथा न तथाशवादिजडेपिनेतिवोध्यमित्यर्थः १८ अत्रस्वस्वने
स्वानुभूतिमत्त विचारेस्वानुभवसिद्धं १९ नहजगत पिचिन्मयत्वंसंभावनीयमित्यादिसंविदिति

सुवर्णाद्याकाराणांमिवेदंशरीरस्यापिसंविदेवत्वात् उपादानमिति विवेकस्य १० २१ २२

ला २

रामः
६४०

640

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेवाह एवमिति ७ एवमविकार्यस्य ब्रह्मण एव जगद्रूपेण स्थिते र्विद्धि लोके वेदैर्व्यासशास्त्रैः प्रमाणैरेवं मे वेस्माभिरनुभूतं तदेवोदाहतं नान्यद्दिसर्थः ८ समस्तानां भूतानां प्राणिनां संवित्तौ कूटकानुभवसिद्धं स तात्मना सर्वत्र पूर्णं च महात्मनिरूक्तं जगतो नित्यसंविन्मात्रत्वं प्रपलाप्यैवयेमूढाः प्रापात वर्तमानकाम्तरूपमा त्रानुभवनमाणकः संततःसं विन्नास्तीति किंतु शरीरमेव कारणं पयाविधाजडो पादानिकाजडात्मनो गुणः इतिमोहमुपागतास्ते प्रज्ञः नैव्यापिकचार्वाकादयः उन्मत्ताएवेति त्रयाणामन्वयः ९ १० कुत्तो न योग्यास्त

एवं यदेव विमलं वेदनं ब्रह्म सज्ञितं तदेवेदं जगभ्द्रातितन्के वजगतो न्यथा ७ एवं पूर्वापरं शुद्ध मविचार्य जगत्स्थितेः लोकवेदमहाशास्त्रैरनुभूतमुदाहृतं ८ अपलाप्यैवये मूढा अंधकूपकभेक वत् अमस्ताभूतसंवित्तौ कूटं पूर्णं महात्मभिः ९ वर्तमानानुभवनमात्रमोहप्रमाणकाः शरीरका रणं संविदितिमोहमुपागताः १० उन्मत्ता एव ते ज्ञास्ते योग्यानालकथास्तते अदीव दीवयो र्बुद्धिर्बुद्ध्योः केवसंकथा ११ यथा विपश्चित्कथया सर्वसंशय संक्षयः न भवे त्रिषु लोकेषु ज्ञेयाम्ररूर्व कथैवसा १२ प्रत्यक्षमात्र निष्ठो सो मूढोस्य इतिवक्ति यत् तेन निर्युक्तिमोक्तेन ध्रोलासदृशा कृति ना १३ प्रोक्तः सर्वविकल्पेन मोहः कूपांधदर्दुरः पूर्वापरधियं सक्ता वर्त्तमानेमतिस्थितः १४

त्राह अदीवेति ११ यत्तु मूढात्मास्याबुद्धिर्यस्य तथाविधश्चार्वाकः प्रत्यो प्रपंचे प्रत्यक्षमात्रं निष्ठा प्रमा णं यस्य तथाविधानाप्रत्यक्षं प्रमाणमस्तीति अन्नसादि सिद्धिं नयाह्यमिति वक्ति सते न निर्युक्ति नाउक्तेन सर्वविकल्पेन अभिन्नजनकपिलिकेरसाविलासदृशाकृतिनाप्रोक्तेने वनिर्जितेन सर्वैर्विद्वद्भिर्मूढः कूपां धदर्दुर इतिप्रोक्तः यतो सौ पूर्वापरविचारधियं सक्तो वर्तमानगोचरे प्रत्यक्षे स्वमत्या पर्युतस्थितइति

स्थि १

एवं तलल विद्धि मे जगदप्येनमाप्नोतीत्याह इदमपि ३२ अप्रबुद्धस्य निद्राणस्य व्योमनि व्योमैव ३३ भूत
पूर्ववत्पूर्वं सिद्धवत् ३४ अयमहं मज्जः पुजः पुत्र नारकिभावेन्नोपन्नः यमलोके आगतस्तत्र शुभाशुभं
जे इत्यादि भ्रांति ३५ स भ्रांतिनिःशेषं मोहो पापसेवनादेव नश्यति नान्यथेत्याह मोहोत्ति ३६ एतेन धर्मादेर्जग
दाकारेण परिणमते इति आस्तीकपक्षोप्यनु ज्ञः हीइत्याशयेनाह अप्रबुद्ध स्येति संविद्धिहितानीति

(64) इदं प्रबुद्ध विवयेस्वानुभूतमपि स्फुटं जगन्न विद्यते किं स्विकारणं जगनेयथा ३२ अप्रबुद्धस्या
सदेव यथेदं भाति भासुरं तथैव सर्ग विभ्राति व्योमैव परलोकिनः ३३ पुथराद्रिपमाद्यात्म्यं स्वमे वप
रिलोकिनः अभूतपूर्वमाभाति भूतपूर्वविदावततं ३४ मृतोयं स्तु नरकोत्पन्नोपमलोकशुभाशु
भम् भुंजेहमिसलियलां भृतो भ्रांतिं प्रपश्यति ३५ मोहो पापानादरिण्णैव मोहो न शाम्यति वो
धादवासनन्वेन मोहएव प्रशाम्यति ३६ अप्रबुद्धस्य संवित्ता धर्माधर्मवासना स्वएवस्वात्मि
काभांति यत्त्वद्देव जगत्स्थितं ३७ न शून्य रूपं न च सत्स्वरूपं ब्रह्माभिधं मा निजगत्स्वरूपं
तस्याः परिज्ञानवशादनर्थी भूतं परिज्ञात वशुशिवाल ३८ इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रकरणेउ
त्तरार्द्धे महाप्रश्ने प्रथमउत्तरनामसप्तोत्तरद्विशततमः सर्गः २०७॥

क्षाचराणानुभवरूपा ३७ जगत्स्वरूपं स्वतः शून्यरूपमपि न सत्स्वरूपं च न किंतु ब्रह्माभिधं चैतन्यमेव ज
गत्स्वरूपं भाति तस्य अज्ञानवशादेवानर्थीभूतं परिज्ञातं वस्तु शिवात्मपरमकल्याणनिरतिशयानंदात्म
कमेवेत्यर्थः ३८ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धे महाप्रश्ने प्रथमउत्तरनामसप्तो
त्तरद्विशततमः सर्गः॥२०७॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देहस्य जीवत एव स्पंदः कुतस्त्य इत्यत्र स्पंद इति नियतौ स्पंदास्पदौ ब्रह्मणा हिरण्यगर्भरूपया चिता यथा कल्पितौ तथैव सः तं अनुभूतवान् नैव परीक्षेणेशिवेन चेतनताव्यंजक स्पंदप्रसक्तिरित्यर्थः २३ निद्रुमं कुतस्तद्द्वयेयुक्तिरि ल समंजसेति प्रश्ने समाधानं तदाशयं परिष्करोति महाप्रलयेति सार्द्धेन २४ ननु पूर्व प्रजापति निर्मिति द्रव्यमंत्रोपयोग्यते तत्राह विमुक्तत्वादिति पूर्वप्रलयात्पूर्वमेव पूर्वप्र जेशस्य विमुक्तत्वात्तत्कृता जगतां निश्चे षं प्रलयादित्यर्थः अत स्तत्स्वकारस्थ साद्दिनिमित्तकारणान्यपि न संतीति न तदाशङ्केति भावः अयं च लदाश

तस्माद्देहस्य नियतौ यथैतौ ब्रह्मणा चिता स्पंदास्पंदौ कल्पितौ द्वौ सत्तथैवानुभूतवान् २३ महाप्रल यपर्यंते पुनः सर्गप्रवर्त्तते समस्तकारणाभावाद्द्व्यता वन्नविद्यते २४ विमुक्तत्वात्प्रजेशस्य न च संभ वति स्मृतिः ब्रह्मैवेपमतो दीप्तिर्जगदित्येव भासते २५ तस्मादाद्यालनाभातं स्वममेव ब्रह्मणः स्वतः जग त्संकल्पनगरं मितिबुद्धं च स्वेन स्वं २६ यथा संकल्पनगरं चिन्मात्रं भाति केवलं तथैवाकरणं भाति चिन्मात्रोन्मेषणं जगत् २७ शरीरमस्तु वा मास्तु यत्र यत्रास्ति चिन्नभः वेतालानंतत्र तत्र द्वैताद्वैत मयं जगत् २८ तस्माद्यथास्वप्नपुरं यथा संकल्पपत्तनं तथा पश्य महत्येव चिद्व्योम मरणानंतरं जगत् २९ अथ पश्यादिमयं भाति पश्यादिमयवज्जगत् यथेदमाप्रथमतोस्तत्स्याप्यखिलं तथा ३० देशकालौ न सर्गेणि प्रबुद्धस्येव तौ तथा अणुमात्राव पि व्याप्नौ तथैव परलोकिनः ३१

येस्मात्सिद्धांतासिद्धावनुकूल एवेति समाधत्ते ब्रह्मैवेतीदीप्तिः स्वयं ज्योतिर्ब्रह्मैव जगदितिभासते न द्रव्यरूपं ज गन्य दस्तीत्यर्थः २५ तदेव स्पष्टयन्नुपसंहरति तस्मादितिब्रह्मणः प्रथमं आद्योहिरण्यगर्भस्तदा तस्मालनाभीतं भावोक्तः ततस्तेन स्वयं संकल्पनगरं जगद्बुद्धं च २६ २७ एतेन मातापित्राद्यभावे पीति प्रश्नोपि समाहित इत्या हि शरीरमिति २८ मरणानंतरं जगद्दृश्यते एवमेव त्यापो वोध्य इत्याह तस्मादिति २९ आत्मप्रथमतः आदिसर्गे ३० यथा प्रबुद्धस्य तत्त्वस्य तत्त्वविदः स्वप्नालयबुद्धस्य वास्य न देशकालौ जाग्रत्सर्गेणुमात्रमपि न व्याप्नौ तथा परलोकप्रवृत्तस्यापि नैहिकदेशकालौ तत्र व्याप्नुत इ त्यर्थः ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

असतोजगतः किं चित्कालसत्वेनभानमपि ब्रह्मसंकल्पवशादेवेत्याह चिद्रूपेति हे अनघ तत् जगत्
६ यदि जगत् ब्रह्मसंकल्पवशात् तस्तत् तर्हि पूर्वं सुषुप्तिप्रलययोः किं कुतोनोपलभ्यते पश्चाज्जाग्रत्स
र्गकालयोः किमर्थमुपलभ्यते चलद्वपुः सदा क्रियमाणमिदं जगत्सुस्थिरारंभवद्भास्वरं भासमानं किं
कथमित्यर्थः ७ मायिकस्य स्वभाव एवेदृशइत्युत्तरमाह अस्मिन्निति सर्गे स्वप्नजाग्रतोर्भूत्वा प्रल
यसुषुप्तिमो द्वेषुनर्भवत्येवेतियत् असौ ईदृशः भावः स्वभाव एव ९ बालसंकल्पपुरादौ यावसंकल्प

चिद्रूपब्रह्म संकल्पवशादेवैतदंगसत् चिदुन्मेषनिमेषौ यौ तावत्तौ प्रलयोदयौ ६ श्रीरामउवा
च किं नोपलभवेत्पूर्वं किं पश्चादुपलभ्यते जगच्चलद्वपुरिदं सुस्थिरारंभभास्वरं १० श्रीवसि
ष्ठउवाच। अस्मिंश्चिद्व्योमसंकल्पपुरस्य भाव ईदृशः यद्भूत्वा न भवत्येव पुनर्भवति चेदृशगत्
११ बालसंकल्पपुरवद्व्योमकेशोण्डूकादिवत् किलैते सद् सद्रूपाः भान्ति सर्गाश्चिदात्मनि १२
लंसंकल्पपुरं कृत्वा विनाशपसितं त्वगत् सतोन्यसंविद्वशतः स्वभावेवः सत्तेयथा १३

भ्रांतिकालमात्रावस्थाननियमदर्शनेनेसदसद्रूपत्वावधारणाद्वा तत्स्यतत्यात्वमित्याह बालेति १२
जगत्संकल्पयित्रैवतत् प्रलयस्याप्यसंकल्पनाद्वा तथात्वमित्याह त्वमितिश्च अन्यसंविद्वशतस्ततः प्रल
संकल्पवशात अकारान्तरसंकल्पवशात अयथा यतेस्वभावस्तथाचिद्व्योमसंकल्पपुरेतस्य ब्रह्मणः
विमलं स्वभावकचनमितिपरेणान्वयः १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दूरदेशगतैर्यत्नैरन्यत्रापि प्रजाफलं यथाप्राप्नोतीत्याह ब्राह्मण धातुरिति वर्ण्यते अनिष्टैरिष्टैश्च दूरंगतैः फलं प्र
जाप्राप्नोत्यसंबद्धैः संबद्धैरिक्रः क्रमइतिप्रश्नोत्तरं आवयोः प्रतिजानीते शुभाशुभमिति अप्रीतिर्दूरस्थैः १
यद्यस्मात्स्थितो वृक्षैव ज्ञानाद्द्रूपबोधेन द्रूपं प्रबोधात् अब्रह्मैव भवति तस्मादिदं जगत् ब्राह्मणसंकल्पन
गरं इतावत्स्थितं २ किं तत्रस्तत्राह यद्यदिति ३ ततोपि किंतत्राह एवमिति तथा तेन तव अस्मिन्संकल्पने
कगृहे यं प्रजाएवं ब्रह्मसंकल्पानुसारिणी संप्रपन्ना तथैव ब्राह्मसंकल्पसंपन्ने जगत्यपि यं प्रजा ब्रह्मसंकल्पा

श्रीवसिष्ठ उवाच शुभाशुभं यथोदेति प्रजानां ग्रहसंगमे असंबद्धैरप्रतिघैर्दूरस्थैस्तदिदं शृणु १
ब्रह्मसंकल्पनगरं गतावद्धिदं स्थितं यद्रूपं द्रूपबोधेन ब्रह्मैव ब्रह्मबोधनः २ यदा संकल्पते यथा तथानुभवते तत्र तत्राहृदि स्वचनं तदा ३ एवमस्मिन्गृहे याते संपन्ने वमि
यं प्रजा एवं संकल्पसंपन्ने जगत्येवं भवत्यलं ४ एतत्स्वसंकल्पपुरे यादृग्रूपं तेन यास्थितं यथा
संकल्पयत्यसौ यत्र तत्र याति किल पश्यति ५ यथैव वरशापाभ्यां शुद्धसंविद्वाप्यते तं विद्धि यथैव भ
वति ब्राह्ममेवेति कल्पनात् ६ प्रजाविधिनिषेधाभ्यामेकया -- व्यवस्थ यातथैव फलामा
प्नोति ब्रह्ममेवेति कल्पनं देहिनोथ जगत्यस्मिंस्तान्यसन्नुफलं यतं भ्रातः सदासीज्जगत्सर्वे सत्य ७

नुसारिण्येव भवतीत्यर्थः ४ तदेव स्पष्टमाह एतदिति ५ यत्तु जगत्सत्यसंकल्पनगरे वैलक्षण्यमनुभूयते त
त्र वरसंकल्पसिद्धवस्त्वोथ्यमिलापयेनाह यथैवेति मुनीनां यमनियमादिनैव वरशापाभ्यां शुद्धासंवित् वरशा
याभ्यां यथा व्यवहारदशा अवाप्यते ब्रह्मसंविद् यत्पैव भवतीत्यर्थः यद्वरशापाभ्यां भवति तदपि ब्रह्मणे
वनात्विनां वरशापाः हि ऋषयो लिनिकल्पनात् ब्राह्ममेवसत्यस्त क

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथा मरणमपि पूर्वदेहादिभ्रांतिकल्पनोपसंहार एव नान्य इत्याह यदेति शांतोऽस्तमभ्युदेति जीवः सर्पः २२ दृशा काञ्चनात् काञ्चने चाज्ञानोपहतिश्चितः स्वभाव एवेत्याह कांचनेति २३ महिमभिरोषधीनां प्रभावविशेषा अपि ब्रह्मणः सत्यसंकल्पस्वभावा एव तथोदिता इत्यिसदृष्टांतमाह जरेति द्वाभ्यां २४ २५ निर्हि किमीश्वरः प्रतिद्रव्यं प्रतिवस्तु शक्तिकार्यादिभेदात्मकं कल्पयते नेत्याह न संकल्पयितेति प्रतिवस्तु प्रतिद्रव्यं ईश्वरो न संकल्पयिता कल्पते किं तु बालः क्रीडनकान्यत्र विशेषानिव सकृदेव संकल्पयिता तज्जातीयकार्यकृद्भवति तत्र च तज्जातीयमिश्रमुत्पद्यमिति तदृशा

यदा स्वभावकल्पनं संहृत्यात्मनि तिष्ठति ब्रह्म चिज्जगन्नैकात्मा शांत इत्युच्यते तदा २२ कल्पनाकल्पनेयस्य स्वभावे निर्मलोदयः यथैता बालकेनानाम्यौ स्पंदास्पंदौ नभस्वतः २३ जरामरणं हंत हरिणादमलन्यत्र पृथक्पृथक् भवंत्विति यथैतानि संदिष्टानि कल्पना पुरे २४ ब्रह्मसंकल्पनगरे स्वभावा उदितास्तथा ओषधीनां पदार्थानां सर्वेषां च जगत्त्रये २५ न संकल्पितवान् जन्तुसंकल्पनगरे स्वयं कल्पयति बालः क्रीडनकानिव २६ स्वयं स्वभावं एवैषां चिद्रूपस्यास्य स्फुटं यद्यत्संकल्पयत्याशु तत्तथैव यथा व्यवस्थापि २७ चिदात्मकतया भाति नानात्मकतयात्मना आत्मैकसारास्तिष्ठंति नानाकारस्वभावगाः २८

देवबीजांकुरोदिक्रमेण पूर्वपूर्वत्वेन मुत्तरोत्तरत्वेनांकल्पयति २६ आशु क्षणेनैव यद्यत्संकल्पयति तत्र ते पदार्थाः सदेव यथावाः शक्तिः कार्यादिभेदा अपि बुद्धा कार्यपरंपराश्च सकृत्संकल्पादेव सिद्ध्यंतीत्येवं चिद्रूपस्य स्वभावः २७ ते संकल्पितपदार्थाः आत्मनात्मस्वभावेन नानात्मकतया स्थिता अपि व्यवस्थापयमानस्वभावेश्चिदेकात्मकतयाभांति एवं स्वतो नानाकारस्वभावा अपि स्वरूपेण एकसारास्तिष्ठंति तेषु पदार्थेषु प्रत्येकं आत्मनि ब्रह्मन्चिन्मात्रता अस्ति यतः सैव चित्रमिकापत्रयथा आस्ते तत्र तथा भावी सर्पः २८

643

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१८ अतास्त्रिजगन्नाभः संविन्ननमात्रं सदना द्यंतं ब्योमब्रह्माकाशमेव यतः स्वयमेव जगते नहेतुना असौ परमेश्वरो
यद्यत्रचेतति करोत्यपि चेतत्सर्वमनावरणस्यास्य सत्यसंकल्पवला द्योजनानां शतेष्वपि वहुभिर्युगैरपि व्यवहितं तु
एण्यापादिकर्मपरलोकादिषु समीपवर्तमानवत् स्वर्ग नरकभोगैश्वर्यादिकार्यंकुर्वन्वर्ततीत्यर्थः १५ वहिर्देशकाल
व्यवधाने कर्म तत्फलोभयाध्यासाधिष्ठानभूतो निरावरणो ऽप्येकात्मा तत्रोभयोः सदैव सन्निधानात् किन्नाम कर्म
फलं सज्जीवो न चेततीति सर्वं विलेवेत्यर्थः १७ यथा प्रकाचतिमणौ स्वभासैव कोति विशेषस्य प्रोन्मज्जननिमज्जनेऽप्र

चिद्व्योमकल्पनपुरेषु उन्मज्जननमज्जनं स्वभावकचनं तस्य तद्धि द्धि विमलं तथा १४ संविद्घनस्सनाद्यंत
व्योमैव त्रिजगन्नाभः तेनासावद्भुयन्नामकरोत्यपि च चेतति १५ तदानावरणस्यास्य योजनानां शतेष्वपि
युगैरपि स्वप्नद्भव कार्यं कृत वर्तमानवत् १६ किंत देशांतरे निसमयलोकांतरे किंच निरावृत्तोऽप्येकात्मा
किंनामास्य न न चेतति १७ यथा मणौ प्रकाचति प्रोन्मज्जननिमज्जने परावर्त्तीः स्वभासा सा चिन्मणौ
जगतां तथा १८ विधीनां प्रतिषेधानां लोकसंस्थाप्रयोजनं सेवसंविदितस्त्वलात्मे सापि फलदा स्थिता १९
नकदाचन यात्यस्त मुदितेन कदाचन ब्रह्मब्रह्म चिदाभानं सर्वदा तन्यवस्थितं २० यथा नुहृष्ट
इत्यलालाकल्पनाधुरं स्वयं जगादिवभातिजातमित्युच्यते तथा २१

नुभूयेत तथा चिन्मणौ जगतां स्वच्छिद्प्रलपालको नानाकर्मभेदैश्चिन्मणौ भोग्यं लकस्व स्वभासास्य परावर्तनं परावर्तेनु भू
यत इत्यर्थः १८ विधिप्रतिषेधशास्त्रा साफल्यप्रयोजिका लोकसंस्थैवनाब्रह्मलिनिकात्कलादूरस्थकर्मफलमपि फ
लं कल्प इतीत्याह विधीनामिति प्रेत्यस्वला परलोकं गत्वास्थितस्येति शेषः १९ वस्तुतस्तु जन्ममरणे एवात्मनो न
स्तः किंत्वस्य सत्तान्यैव भ्रान्त्या तत्कल्पनमित्याह नकदाचनेति तथा जातं जन्मापि इन्यते वा चाच्य पदिश्यते ननु व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विनेयस्यधर्मस्यपुंसःपापंअल्पंचेत् ततःद्वेत्रार्जितोधर्मोऽधिकोअस्तिशेषेणतत्पापंनाशयितातत्शद्देरूपसादिध्र
तिपादितेफलेअंशेनविवलातिकाम्यफलमपिकिंचित्साधयतीत्येवेत्यर्थः ५ यत्रालविनीयसशास्त्रसपुंसःद्वेत्रा
र्जितेधर्मेऽसमबलंपापंअस्तितत्रतल्पबलत्वादेवतेनधर्मेणअपनेतुमशक्यत्वात्पापस्यचभोगायद्दे

विनेयपापमल्पंचेत्द्वेत्रधर्मोऽधिकस्ततः तत्पापंनाशयित्वात्तद्देएवंविवलाति ५
द्वेत्रधर्मेणतेनास्यविनेयस्यमहीयते द्देशरीरेविदोसम्यक् के चतःप्रतिभात्मिके ६
इत्येवमादिपापानांपुण्यानांचफलंमहत् ब्रह्मसंकल्पकल्पितंयथायद्यत्तथैवतत् ७
ब्रह्मोच्यतेसोऽविद्धालःसोऽज्वजाद्यहमादिच सयथास्तितथातत्तत्ससंकल्पनंजगत् ८

जा१

स२

शरीरेतपोअद्देविदोचिराभासोभ्रांतिप्रतिभात्मिकेकचतः६ यद्यद्यथाब्रह्मसंकल्पेकल्पितंतत्तथैवव्यवस्थित
मित्यर्थः७ ब्रह्मसंकल्पकल्पितमित्यत्रकिंतत् ब्रह्मकथंवातत्संकल्पकल्पितंजगत्तदाहब्रह्मेतिएवाज्वजादिसम
ष्टिजीवाअहमादिव्यष्टिजीवश्चसयथासंकल्पयन्स्वेच्छयाऽवस्थितःस्पसंकल्पनंजगद्पितत्तथास्तेइ
त्यर्थः ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२९ एवमनादिमध्यांतमनंतवीर्यमपरिच्छेद्यशक्तिकं ब्रह्म किं चिन्नाकिं चिच्चस्थितं असत्समपि स्थितं सत्सं चास्मितं
चसत्समभवदिति श्रुतेः यतस्तत्सर्वात्मभवतीति सर्वात्मभूः अतः भूतेषु प्राणिषु तत्तणादिजातौ च यत्र यद्वस्तु पदात्मप
त्वभावं प्रसिद्धं तत्र स्वभावं भूत्वा स्थितमित्यर्थः ३० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उत्तरार्द्धे अष्टोत्तरद्विशततमः सर्गः॥२०८
पुण्यफलेो असंप्राप्तौ विरुद्धफलकर्मणां अविरोधेन साफल्यमिह युक्त्या प्रसाध्यते प्रश्नलोकमेव प्रश्नानुवादार्थमुच्या
यते तेषामद्वारणं विनिमयेन तत्सामाधिश्राव यतिएकस्येति १ तं बद्धमाणमधिकारिणं प्रतिक्षेत्रादीनां सर्वेषां फलं

प्रत्येकं किल तत्रास्ति ब्रह्मचिन्मात्रतात्मनि सर्वात्मिकासा यत्रास्ते यथा तत्र भाति तत्तथा २९ अनादिमध्यांतम
नंतवीर्यं किंचिन्नाकिंचित्त्वसदप्यसत्सं स्थितं यथा यत्र तदात्मतत्त्वसदात्मभूः भूतत्त्वणादिजातौ ३० इति
आर्षे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उ० महाप्रश्नमोक्षणे क्षिती पोत्तरोमअष्टोत्तरद्विशततमः सर्गः॥२०८।
श्रीवशिष्ठ उवाच॥ एकस्य जीवितं पुंसः सुहृदामरणं द्विधा मत्वार्थिनं प्रयागादौ क्षेत्रे यत्तदिदं शृणु १
क्षेत्राणामर्थधर्मादीनां सर्वेषां प्रति तं फलं ब्रह्मणा कल्पितं सर्गे स्वके संकल्पपत्तने २ यत्र पुण्यं यदर्थं वै
क्षेत्रं ताम्यं तथाकृतं यदि तद्विनियोऽप्यस्य तस्यात्मन्निति निश्चितान् ३ ततस्तस्मान्महतः पापाद्दाग
मेनो विलंबवा चितिशक्त्यात्म यत्पुण्यं परिभ्राम्योपशाम्यति ४

ब्रह्मणा कल्पितं संकल्पे समर्पितमादिसर्गे २ यत्र संकल्पपत्तने यदर्थं यस्याधिकारिणो वांछितार्थं कामप्रदं प्रयागा
दिक्षेत्रं तत्रानुष्ठितं स्नानदानतपोयज्ञादि पुण्यं तथा ताभ्यां कृतं संस्कृतं शरीरं च यदि शास्त्रविनियोज्यस्य पुरुषास्य
स्तितदा तस्य पुरुषस्य तानि निश्चितानि अवश्यं अत्र मदिष्ट फलं भविष्यतीति निश्चितकृता स्वपाग परणादेः शकाशात्
तत्कामिनं फलं उत्तमत्याविभवेत्येवेत्यर्थः ३ अस्तु कृतं पुण्यमेवं पातकिं नस्त्वप्रक्षावतः प्रयागमरणादि पुण्यं किं
करोति तत्राह तदिति तस्मात् प्रयागादिमरणादुत्पन्नं ततः महतः ब्रह्महत्यादेः पापादेकभागं अखिलं संपूर्णं एतः
पापं वा क्षेत्रमाहात्म्यतारतम्यानुसारेण परिभ्राम्य निरस्य स्वयं

सिद्ध
पं० १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
६४५

भि

तत्र द्विषत्कृताभिचारादिप्रतीकारस्त्वपाविनीय विदारणेन तत्कालमेव मरणादिकं वेद्यते ऽनुभू-
यते सन्नद्धगात्र स्य द्विषः वर्मायुधादिना असंनद्धगात्रस्य विरुद्धस्य शरखड्गादिना भेदनेन हे लोकः १६
१७ अनेनैव न्यायेन सर्वे विरुद्धप्रश्नाः समाहिता बोध्या इत्याशयेनाह इदमिति भ्रान्तौ को वा भ्रान्तिविपर्ययः
एकभ्रमविरुद्धो ऽपरो भ्रमः को वा न संभवति स्वसंनिपाताद्दौ विरुद्धसहस्रस्यापि सहभावदर्शनादित

आविलासंविदा सविच्छिन्न वेद्यते ह्यरणेन नहि सन्नद्धगात्रस्य लोके शोसन्नदभेदने १६ पश्यन्तीवं
धत्ते भिन्नं तत्त्वैवामरतां गतं द्वपमित्येष लभते जीवितं मरणं समं १७ इदमद्भुतिधारंभ भ्रान्तिमा
त्रं जगद्रूपं न संभवति को नाम भ्रान्तौ भ्रान्तिविपर्ययः १८ संकल्पस्वप्नपुरयोर्यथा भ्रान्तिरनुभूयते
ततो ऽधिकापनः पुनाजाग्रत्स्वप्ने ऽनुभूयते १९ श्रीराम उवाच धर्माधर्मौ कथं ब्रह्मन् कारणं दे
हसंविदः तस्मात्स्तौ किं पंचैको द्विशरीरत्वम् छति २० श्रीवशिष्ठ उवाच संकल्पनगरे वाहे
जगत्यस्मिन्महामते किं नाम न संभवति सर्वं वाप्यसमं जसं २१ यथैव संकल्पपुरे यन्त्रसं
लद्धोता तथान्वैकेव चित्स्वप्ने सेनालमुपगच्छति २२ स्वसंकल्पनपुरयोरेको गच्छति
लद्धो तान्यथान्वैके वचित्स्वप्ने सेनालमुपगच्छति २२

र्थः १८ तदेवाह संकल्पेति १९ धर्माधर्मावमूर्तौ द्वाविति प्रश्नमेव प्रक्त्वा कथादेपानुगुण्येन परिकस्मा
जायुनः पृच्छति धर्माधर्मौ विधितस्य प्रधर्मस्य अमूर्तौ मूर्त्तत्वाभावे द्विशरीरत्वं द्वितीयशरीरभावं कथं
तिप्राप्नोति २० धायुः स्वस्वसंकल्पः अमूर्तस्यापि मूर्त्तीनां घटयितुं समर्थ इत्याशयेनोत्तरमाह संकल्प

रामः
६४५

645

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धातुसंकल्पानुसारेणैव विनेयस्य देहे आर्जितपुण्यानुसारेण तत्फलभोगात्मिका प्रतिभैव स्वप्नवदुदेति यथा पुण्यवि
परीतपापवतो नरकादि प्रतिभोदेति तत्र दृष्टान्तः ९ कीदृशी प्रतिभोदेति तामुल्लेखदर्शयति एकाकिनेति अहं अद्य एककएवा
स्मि नामृतः अमी मम बांधवाः सर्वे जीवंतिमदर्थे रुदंती मे १० एतदीये मरणमिव बंधूनामपि अस्मृत अप्रतिसिद्धं
रोदनशवनिर्हरणगमनदाहादिकं सर्वमपि धातुक्षोभवतां सन्निपातक्षुभ्यात्वातपित्तादिधातुमत्तां पुंसामिव
तादृशी प्रतिभेति बोध्यं तादृशातिकं नंतादृश्यं शब्दादः ११ यदा स्वकृतानि पुण्यानि पापानि वास्वसंततिदाते:
स्वैरेव दुःखे महालाभेनिग्रहानुग्रहदृष्ट्या ईक्षितेसतिवा दुःखैः परैर्लब्धा एवं अन्यथा परैर लब्धाण पापिवा

प्रतिभैव विनेयस्य देहे अपुण्येन तादृशी तथैवोदेति साधातु विपरीतवत्तो यथा ९ एकाकिनाहमद्यैवमृ
तोमीमम बंधवः रुदंतीमे परलोकं प्राप्तो यमहमेककः १० बंधूनामपि तेऽत्र वृतदेवास्य तथैव च प्रति
भा तादृशी वेति धातुक्षोभवतामिव ११ असुखैः पुण्यपापैस्स्वैर्वा महालाभैरीक्षिते लब्ध्याण्यन्यथाप्त
ति तु एणन्चितकल्पनावशात् १२ अचेतनं शवीभूतं तेपि नश्यंतितिमृतं रुदंतितं च दहनेदीपंतिसहबां
धवैः १३ विनेयः सयथान्येन संविद्रूपेण देहिना जरामरणमात्मानं वेत्ति स्थितमदुःखितं १४ यथास्थितेन
देहेन वेत्ति सोजीविताद्यस्थि तिं मृतं त्विदृश्यनान्येन देहे अपुण्यविदेहि तः १५

तत्फलानि शरीरादीनि चित्कल्पनावशात्संति भवंतीत्यर्थः १२ तेजनका अपि कुत्रिचिदसुखकैः पुण्यपा तैस्तं विनेयं मृतं
पश्यंति १३ एकस्य जीवितपुंसः सुहृदा मरणं द्विधा मृत्वा प्रार्थितं प्रयागादौ देहे अंतत्कथमुच्यतामिति प्रश्नं समाधत्ते विने
य इत्यादिना देहिना अजरामरणमिति छेदः सः सुहृद्द्विधोः कर्मभांविनेयएकः पुरुषः अन्ये नस्नेहसंविद्रूपेणदे
हि नासुहृदायथा प्रार्थितं तथा स्थितं अजरामरणं आत्मानं अदुःखितं वेत्ति १४ किंदेहांतरेणनेत्याह यथास्थिते
नेति तर्हि कथं तद्द्विधामनोरथसिद्धिः तत्राह मृतमिति सुहृत्स्वजनैर्दृश्यो नान्येन देहेन मृतं वेत्तिदेहेप्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
६४६

इत्येषोऽस्माभि रामसंजसपरिहारन्मायोपिस्वप्नसंकल्पसिद्धास्सकल्पनास्वअनुभवःसर्वानुसारी स्थितोपिजग
त्वपियोऽयः यतोजगत्तापिब्रह्मस्वरूपेनःस्थिता पाश्रितःसंकल्पएव ३२ तदेवाहृतवेति ३३ यद्यद्यथातत्त्वब्रा
ह्मसंकल्पेकल्पितंतत्तादृशासन्निवेशवत्तथास्वाभावेनास्ति ३४ ततस्तादृशासन्निवेशस्वभावनियमादेव
ज्ञानेंद्रियैस्सर्ववित्तत्नांसम्प्रगसंवादिनयाप्रोद्गणंप्रवर्त्ततेकर्मेंद्रियैर्व्यवहारेसंकरभ्रनप्रवर्त्तते एवंचित्र
यत्नकृतनियसं सन्निवेशोत्पर्षः अन्यचित्प्रयत्नेनविनाऽन्यथाचनभवतिचार्पेतुः ३५ आकल्पं

इत्येवकथितोन्यायः सिद्धास्वानुभवस्ततः यतोजगत्स संकल्पश्रितोब्रह्मस्वरूपतः ३२ तवसंक
ल्पनगरेनास्येवासंभवोयथा सर्वार्थीनांतथाब्रह्मसंकल्पेनास्यसंभवः ३३ य यथाकल्पितंतत्त
त्तथावत्संकल्पमेवतत् स्वभावेनतथैवास्तियतस्तत्संन्निवेशवत् ३४ ततः संप्रोहाणमिहसंकोण
प्रवर्त्तते विनान्यचित्प्रयत्नेनभवसर्थस्तुनान्य था ३५ आकल्पमनसंकल्पेयथाभान्नंजगत्स्थितं
पुनरन्येनसंकल्परूपेणान्यदुपेष्यति ३६ संकल्पात्मस्वयंभातिकल्पेकल्पेजगत्तथा प्रतिजीवंचि
तिस्वप्नेस्वप्नेस्वात्मरूपंयथा ३७ संकल्पयत्ननतनानांतदक्तिकिंचिद्यद्यन्नसंभवतितत्त्वविदात्म
नोस्मात् नान्यत्प्रकल्पयित्वाराघपरस्वरूपाब्रह्मैवतत्तेनसकलंजगदंगविद्धि ३८ इत्यार्षेमहारा
मायणेनिर्वाणप्रकरणेसर्वास्थित्वाऽनुभूतिदर्शनंनामनवोत्तरद्विशततमःसर्गः॥२०९॥

माप्रलयंयथाऽजसंकल्पेभातंतथैवस्थितंपुनःप्रलयानंतरंअन्यत्ब्रह्मांडंतरं ३६ संकल्पयत्ननततोर
स्यजगतःयन्नसंभवतीतिमन्यसेतन्नास्तिसर्वभवसेवतत्त्वप्रकल्पयित्वरस्मात्विदानोनान्यत्तेनहेत
नाजगद्ब्रह्मैवविद्धीत्यर्थः ३८ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणोत्तरार्द्धेसर्वास्थित्वाऽनुभूतिदर्शनंनामनवोत्तरद्विशततमःसर्गः॥२०९॥

रामः
६४६

696

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२४ सास्वप्नसेनैवैकं सुषुप्तकंभवति स्वप्नसंकल्पानुभूतसेनायाः स्मृतौसमं हस्तपुतयाएकाकारे इदमिति स्था
नेतदिति कल्पनेन नचान्यथानुभवनंभवतीति सर्वानुभवसिद्धमित्यर्थः २५ उपसंहरतीति तस्मादिति २६ नवास्त्रा
सतद्वत्सत् सदित्यर्थः २७ प्रवुद्धस्य अत्र किन्नाम असमं जसमितिशेषः २८ धर्माधर्मानुष्ठा पिनो ज
नाः शास्त्रकृत स्वस्वनिश्चयानुसारि स्वर्गानेवप्राप्नुवतीत्याह इहचेदिति अमृता देवास्तदुपभोग्याः अमृत
रस निर्झरिहृदफलपुष्पादि पूर्ण श्रुत्रपर्वतास्वर्गे स्थिताः संतीति शास्त्रतोवगम्यत तदनुसारि संकल्पे सति त

सहस्त्रान्येकतां यांतीति तथासैव सुषुप्तकं अन्यथास्वप्नसंकल्पसेनानुभवसंस्थता २४ संकल्पस्वप्नसु
रयोरितिकोना नुभूतवान् संविदाकाशमात्रेस्मिन्जगत्यनुभवात्मनि २५ तस्मादस्मिंश्चिदाकाश
संकल्पेजगदात्मनि नसंभवतिकिं नामतत्संभवतिवापिकिं २६ एवमिवमिदंभ्रांतिभांतिभास्वन्न
भोमयं नेहकिंचनसन्नासन्नवासदेहकिंचन यथानुभूयतेयद्यतत्तथातत्त्वदर्शिनः प्रवुद्धस्यात्र
किन्नामतत्स्याएवंगतेत्यलं २८ इहचेद्दिहितो धर्मतत्स्वर्गेमृत पर्वताः स्थिताइतीहसंकल्पेकस्मा
न्नप्राप्तवान्गिरीन् २९ इहयत्क्रियतेकर्मतत्परत्रोपभुज्यते इतीहसंकल्पपुरेसर्वमेवासमंजसं ३०
यदिस्यात्स्थिरं किंचिद्वस्तुतद्रूपकोभवत् न्यायएषोखिलः किंतुसंविलात्वस्वकस्थितः ३१

आलातद्दृशागिरीन् प्राप्तवान् स्वात्मानं कस्मान्नानुभवतीत्यर्थः २८ यदिदमिथ्यात्वादसमंजसमितितेबुद्धि
स्तर्हि यं लोकस्तत्र धर्माद्यनुष्ठानं तेन परलोकस्तत्र भोगश्चैत्येतत्सर्वमेव जगत्समंजसमेवेत्याह इहेति इह
जगति ३० यदिजगतिकिंचिद्भूतभुववादिवस्तुतदस्थिरंसत्स्यात् तत्राप्यंविरोधः तद्रूपकोभवेत् तदाएव

८२

ठितः स्यात्किंतुसर्वोपिइष्यासंविलास्वसंकल्पन
मेवतद्रूपकः स्थितोनवास्तवमित्यर्थः ३१

इदंसमंजसमिदमसमंजसमित्येवन्यायोखिलः प्रकुं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऽहानिर्गच्छमाकल्पंतपः सप्तद्वीपसमुद्रके इति प्राग्प्येनेनुसमाहितइसाहऽहादितिस्वमंदिरेमोत्तिस्वचित्ताका
शे १० यदाइदंअस्मदादिदृश्यजगद्दपिसमस्तंआद्यस्य ब्रह्मजन्मनः ओप्रतिकसार्वदेस्यवतोहिरण्यगर्भस्यकल्पना
मात्रंतदतिमुख्यपासककल्पितंजगन्मुक्तिं अन्यथाअन्यादृश्यसर्वसांक्र्येनासमंजसतास्यादितिधीः ११ दानत्थ
मादितपसामोर्ध्वदेहिककर्मणां इहस्थानाममूर्तानांमूर्तंप्रेत्यास्तिकिंफलमितिप्रश्नमनूद्यतत्समाधा
नंवक्तुंप्रतिजानीतेदानेति १२ चित्तैवमूर्त्साकारकल्पनात् १३ मनोज्ञानिंद्रियैर्वेदनावेदनाकीराभ्रांतिः

647

ॐ ऽहादिनिर्गतोजीवः सप्तद्वीपपरः स्थितः तस्यापितत्कालनिकंसर्वमोक्षिस्वमंदिरे १० समस्त
ककल्पनामात्रंदमाद्यस्यजन्मनः भूर्भ्यमप्रति चेच्छांतेव्यपिस्याक्रिमन्यथा ११ दानोर्ध्वदेहिकत
पोनदीनांपरत्रयत अमूर्तानांफलंमूर्तंतदिदंकथ्यतेशृणु १२ दानादिचिन्हितधियःपरत्रस्व
मवत्फलं यथासमूर्तमूर्तत्वंमूर्जाचित्तेतिकल्पनात् १३ वेदनावेदनाकारासंदासंदालवेपु
नः चिन्मात्रस्यास्यतभ्रांतिशांतोशांतालनिर्मलं १४ चिन्मात्राभमितोदानादमुत्रात्तमवाप्नुयात्
संकल्पात्मतिकवयःकथंतन्नोपलभ्यते १५ कल्पनात्मनिसंसारेसंकल्पोः कृतिमंफलं चिन्मात्रा
भमितोदानाद्दानाद्वास्तुपयोदितः १६

त्रा२

यथाभ्रांसाविषयप्राप्त्ययेतच्चिन्मात्रंसमनस्कैःकर्मेंद्रियैःसंदासंपद्यतेतद्भ्रांतिशांतोनुनिर्मलंशांतात्मै
वावतिष्ठते १४ इतः इहानुष्ठितादानादमुत्रपरलोकेचिन्मात्राभाविस्मृतिभासात्मकंतत्तत्फलंप्राप्तउपनी
तंतत्संकल्पात्माजीवः अवाप्नुयादितिकवयोवदंतीतिशेषः १५ इतः दानाद्दानाद्वाअकृत्रिमः संकल्पदाव
दानफलंभोगै स्वर्पायद्दानफलदारिद्र्यादिवापरलोकेतुनकश्चिद्विरोधइतिसर्वासमंज सपरिहा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इहावशिष्टप्रश्नानांसमाधानंनिरूप्यते तथादेहादिजगतः स्वदृष्टस्यावृहमात्रका खेस्याभवनयपूर्णेंदुरिति
ध्यायिचित्तैः फलैः तुल्यकालमनुप्राप्तैः सहस्तेंदुर्नकिंनभ इतिप्रश्नस्योत्तरं तत्रप्रथमंश्रावयतिफलेइत्या
दिना १स सचंद्रबिंवस्याहंभावेनध्यातारः प्राप्ताश्चेचंद्रभावेचिरध्यानेनात्पभावविस्मरणादौ देवन्यायेन
स्वस्थिताः संतश्चंद्रभावंप्राप्ताएवतथापिनेदंनभस्तलंप्राप्ताःनाप्येनंशशिनाश्रिताः प्रतिष्ठाइत्यर्थः २ कुतोन
प्राप्तास्तत्राहचेचेतिअन्यसंकल्पपुरंअन्यः प्राप्नोतीत्येतन्नैवकुत्रदृष्टंतात्कुलप्रकृतेशकयतेतज्जंतोतास्मिन्

श्रीवशिष्ठउवाच फलेदयेंदुभाकल्पेप्राप्ते ध्यातृशतैर्नभः यथानशतपूर्णेंदुतथेदंकथनंश्रृणु १ चंद्र
बिंवस्यध्यातारः प्राप्ताः प्राप्तस्वास्वस्थिताः नेदंनभस्तलंप्राप्तानचैभंशशिनं श्रिताः २ कोवान्यसंकल्प
पुरमन्यः प्राप्नोतिकथ्यतां संकल्पपुर्यामिथ्यात्मितज्जंतावेनापरे ३ पृथकपृथकस्वसंकल्पसर्गस्वे
ध्वेवतेस्थिताः चंद्रास्तपंतितत्रैवकलादीपविवर्जिताः ४ विश्रेयमस्मिन्नेवेंदावित्ति ध्यातानिशा
करेअ स्मिन्नेवविशन्यंतयास्तबुद्धिस्वरूवाचिताः ५ अहमिंदुप्रविष्टःस्यामिंदुविंवस्व स्वान्वितः
ध्यातेतिताहकुस्वरूपभाग्भवतीति विनिश्चयः ६ यथायमनुसंधत्तेसंविदंविदथ्या तंतथैवानुभव
तिभवेत्सेहृदयनिश्चयः ७ यथेंदुलंस्वसंकल्पात्सर्वध्यातः पृथकपृथक् भासेवमेववनितालाभःका
ध्या१ ल्पनः कः स्वतः ८ याध्यानेध्यातृलन्दानांसाध्वीभार्याविभागता तत्कल्पनानुभवनेतेषांसन्त्यात्मनि

संकल्पपितृजीवेरवनपरेजीवांतरेदृष्टा ३ कतर्हितेस्थितास्तत्राहपृथगिति ४ ५ अस्मिन्नेकचंद्रेतेसर्वेस्ता
यवात्कुतोनप्रविष्टास्तत्राहअहमितितैस्तुनतथाध्यानंकिंतुलस्यानुसारात्स्वेस्याःमात्रयपूर्णेंदुरिति
कामनयाध्यानमितिभावः ६ अन्यथाध्यानेऽन्यथाफलंकुतोनभवतितत्राहयथेतियथायंस्वभावमयमनुस
माधिरित्याहयथे तिसत्वात्मनिःश्रुतःकरणेपिहितस्याक्लिणि ८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

०टी० देशादितिव्याख्यातं निर्विघ्नचिन्मात्रमप्यभिसर्पंः २६ अन्तर्दृष्टेर्यस्त्वद्रष्टौ स्वप्नादिसर्वं चिन्मात्रनभसैवोपमीयते
०उ० २७ २८ स्फटिकशिलायाः अावच्छं यन्न यदुदरमध्यं तदुपम २९ चि तस्मादिमितिशेषः ३० ब्रह्मैव ब्रह्ममयं ३१
५८

देशाद्देशांतरप्राप्तौ यन्मध्ये संविदो वपुः तन्मयं सर्वमेवेदं द्वैतमद्वैतमेव च २६ अन्यत्र चिन्मयं स्वप्नं
द्वैताद्वैतं शुभाशुभं निरावरणचिन्मात्रनभसैवोपमीयते २७ अन्तर्मयोपलंभस्त्राभानं चाभानमेव च
द्वैतमैक्यमसत्सच्च सर्वं चिज्जगनं परं २८ पूर्णात्पूर्णं प्रसरति पूर्णमेव स्थितं जगत् न च भातं न चा
648 भातं शिलालावद्योदरोपमं २९ यतो जगत्त्रिदुर्व्योमैवो व्योमात्मा प्रतिपततः चिन्मात्रं यत्र यत्रास्ति तत्र त
त्रोचितं जगत् ३० चिद्व्योम्न्यास्ति सर्वत्र सर्वं द्वैतं जगन्मयं सर्वं ब्रह्ममयं शांतं जगदित्यप्यशब्दितं
३१ यथास्थितमिदं विश्वं तथासंस्थ्यमनामयं ब्रह्मैव निरवद्यात्म चित्संकल्पपुराकृति ३२ असंभवाद
न्ययुक्तेर्युक्तिरेषैव शोभना अप्रयुक्त्यनुभवात्तं नार्थिनामिह शोभते ३३ लोके शास्त्रे च वेदादौ यत्सि
द्धं सिद्धमेव तत् सदसत्त्वसद्द्वालनित्तद्धातुं शक्यं न च क्वचित् ३४

३२ अर्थिनां मुमुक्षार्थे कृत्वानां श्रोत्रृणां युक्ततइतिशेषः ३३ यत्प्रमाणयुक्त्यनुभवसिद्धं तत्सिद्धमेव न हातुं शक्यं त
था च सदिति वेदादिसिद्धं ब्रह्म तथैवाभ्युपगंतव्यमसदिति सिद्धं द्वैतं तथैवाभ्युपगंतव्यमभिसर्पः ३४ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वप्रश्नान्कंठतोऽर्थीत्वा समाधाय जगतो ब्रह्मैव तत्त्वमित्युपसंहरति एतदिति १७ देह एव चिदभिव्यक्तिदर्शनाद्दनभिव्य
क्तौ चितिभ्रांसाधदर्शनात्सर्गादौ भ्रांतिसिद्धो देहसिद्धिस्तत्सिद्ध्या च भ्रांतिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं मन्यमानो राजा पृच्छति
सर्गादाविति चिन्मात्रं देहशून्यं चैतन्यं तत्कृतं देहकल्पनं कथं भाति देहं विना चित्प्रथा पात एवादर्शनात् कुड्या
द्यनाश्रित दीपप्रभाप्राप्तत्वात्तदा चैतन्यं स्पैसर्पः १८ न जडो देहश्चिद्भिन्नं जक इति तत्त्वज्ञः पक्ष्यः तदृष्टौ जड
स्यैवाप्रसिद्धेर्ब्रह्मत्वसर्वज्ञत्वात्सदैवाभिव्यक्तचैतन्यं देहादिसर्वकल्पपतीसोश्रायेनोत्तरमाह त्वपेसादिना १९

एतन्मे कथितं सर्वं लियाप्य षष्ठं महीपते जगदप्रतिपं सर्वमिदं चिन्मात्रकल्पनं १७ राजोवाच सर्गादौ भ
गवन्देहमिदं चिन्मात्रकल्पनं कथं भाति कथं कुड्यं विना दीपः प्रकाशते १८ श्रीवशिष्ठ उवाच त्वमार्यो
देहशब्दस्यार्थो बुद्धा समहामते तत्त्वज्ञप्रतिनास्त्येव शिलान्तर्भित्तिवांवरे १९ यएव ब्रह्मशब्दार्थो देहशब्दार्थ
एव सः नार्थभेदोरनयोर्भेदोविद्यते पयसोरिव २० यदेव ब्रह्मदेहोसौ स्वप्नाभः स्वप्न एव च तद्बोधावोच्यते मुक्ति
न च तत्स्वप्न एव च २१ स्वप्नस्तवानुभूतापि स्तेनात स्तत्प्रबोधवान् न च सर्गे चिदाभा तैसा दृश्यस्वप्नभ्रमना २२
कस्तनाम मृदेहोयं कस्यैते स्वप्नदे क्व वा स्वप्ने नग्नावबुद्धे न भ्रमोन्यत्रावबोध्यते २३ तत्र जाग्रन्न च स्वप्नो
न सुषुप्तं न चेतरत् किमपीत्यमिदं भानं स्वमात्रं मौनमामलं अभातमेव भातीव यद्यस्यमिदं च तत् प्राज्ञ
भातं तत्पास्यच्छजाग्रत्स्वप्नादिनो यथा २४

अंबंभसोरिवेति शब्दद्वयानुकारएव लाक्षनविरूपाणामपि समानार्थानामिलेकशेषो सहप्रयोगेऽंबुनी वा २० स
मार्गोसौ देहः यद्ब्रह्म तद्देवनन्वस्वप्नेष्वथस्यन्यापस्यसाम्याद्ब्रह्मत्वे स्वप्नाभ इति भेदासिद्धवत्कृत्य सहक्तोक्तिः क
थंत त्राहतद्बोधायेति २१ कथमस्य महाबोधोपयोगस्तत्राह स्वप्नदृति स्वप्नत्वदा गोन भ्रमनाबाधितार्थो न सह [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०उ० ६४९ हेमतिमन् हेमहात्मन् इत्थंमहातेमहाप्रश्नानां विचारणं विचार्य फलनिर्णयरूपं समाधानं उक्तं लं अनेनप्रयत्नेन
गच्छतेनआस्थमनसि निराधिर्देहे निरामयः इन्द्रिये पुनर्व्यसनो भूलाउच्चैः सर्वोत्कृष्टो भवेसर्पः ५८ इतिश्री
वाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे द्वैतैक्योपलंभनिरासो नाम प्रश्नोत्तरवाक्यानि दशोत्तरद्विशततमः
सर्गः ।२०१०।। सिद्धसाध्यादिलोकोपदर्शनोपायसंयुतं वर्ण्यते अत्र पुनः स्पष्टं ब्रह्मैवसकलं जगत् तत्र कुशद्वी
पे इलावसाख्यायां पुरि तेन प्रज्ञनाख्येन भूभुजा स्वप्रयोजनं तदनुग्रहलब्धं एतस्यां अपोध्यायां भव

इत्थं महाप्रश्नविचारणं ते मयेदमुक्तं मतिमन्महात्मन् अनेन गच्छाशु पदं निराधि निरामयो नि
र्व्यसनो भवोच्चैः ५८ इतिश्रीयोगवाशिष्ठेमहारामायणे निर्वाणप्रकरणे द्वैतैक्योपलंभनिरासो नामप्र
श्नोत्तरवाक्यानि दशोत्तरद्विशततमः सर्गः ।।२०१०।। श्रीवसिष्ठउवाच ।। इति तत्रोपविश्य हं भूजित
स्येन भूभुजा प्रयोजनं स्वसंपाद्य स्वर्गं तु गतानं भूतः १ अथैतद्भवता प्रोक्तं मया मतिमतां वर
अनया स्वदृशा शांतं त्वं नरवात्मभविष्यसि २ ब्रह्मैव तदिदं सर्वं निर्नाम्नैवामलं गभः किमप्येवाजमा
शांतमादिमध्यांतवर्जितं ३ चिद्व्योममात्रामिलुक्तं ब्रह्मेति कलिताभिधं परात्परमिति प्रोक्तं तत्तु नि
र्नामकं पदं ४ श्रीरामउवाच सि द्धसाध्यपमब्रह्म विद्याधरदिवौकसां ब्रह्मन्कथय दृश्यंते लोका
लोकधराः कथं ५ श्रीवशिष्ठउवाच सिद्धसाध्ययमब्रह्मवि द्याधरदिवौकसां अन्येषामपि भूता
नामभूर्वाणां महात्मनां ६

649

तावद्विघमानेमया १ २ निर्नाम्नानिःशब्देननाएव ३ ब्रह्मेत्यपि कल्पनया कलितं नाभिधं नवस्तुनः कूटस्थे
रूढधातुवत् धमादेर्योगादिसर्पः ४ लोकास्तत्रत्याः जनास्तेषां धराः आधारभूताः कथं केनोपायेन दृश्यं
ते आलोकयन् भूगोलोपाख्यानोक्तधारणाविशेषैः पश्यन् सन् पश्यसि इत्पासि ६ राम: ६४९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ श्री

तस्य स्वं ब्रह्मसेति गृहीतं विश्वं इदं स्वं परिज्ञानं ब्रह्मतामुपगच्छति कदा यदा तेन च समसाक्षात्कार कृत्रिरूपेण ज्ञाने
न समं स्थितमेव विलीयते तदा ३५ तथापि देहदार्ढ्यादिना एतदुक्तं भवति तेन न्यायेन सजीवन्मुक्तत्वं जीवन्मुक्ति
सहितं लोकदेहादि सर्वं जगत् एतद्ब्रह्मैव सिध्यति तस्मादेव एवमुक्तो न्यायः परमपुरुषार्थोपायत्वादुपादेयस्तु
मुमुक्षुभिरित्यर्थः ३६ अस्मिन् अपरिज्ञानात्ममात्ररूपसंसारत्वदायोपाद पोऽस्य च परिज्ञानं चिदाकाशमेव
न ततोऽन्यदणुमात्रमप्यस्ति सः अपरिज्ञातः परिज्ञातश्च चिदाकाशो हमेव त्रिजगत् बंधमोक्षश्च पर्यायो

तदेवेत्थं परिज्ञातं ब्रह्मतामुपगच्छति यदा तेन समं विश्वं स्थितमेव विलीयते ३५ न्यायेनैतदिहोक्तेन
लोकवेदादि सिध्यति सर्वं सजीवन्मुक्तत्वमेव एवोचितस्ततः ३६ परिज्ञातं चिदाकाशमपरिज्ञात
पादपे सोहं त्रिजगदित्येव बंधमोक्षाविनिर्णयः ३७ यथास्थितमिदं रूपं परिज्ञानाद्विलीयते नज्ञातं
गतस्यैव शिलामोलं तु शिष्यते ३८ लोके शास्त्रे च वेदे च यत्सिद्धं सिद्धमेव तत् सर्वं युक्तं तदेवांतस्तत्त्ववेदं
स्फलति स्फुटं ३९ सकलार्थनिराशेन यद्यत्सर्वं यतते चिरं तदेव प्राप्यते वश्यं सर्वत्रैवामभावितं ४०
यथानुभूतं यत्नेन तत्तथा नामानुभूयते तत्सत्यमस्तु सत्यं वा यावल्लाभं तथानुवर्त ४१

त्रि बंधमोक्षनिर्णय इत्यर्थः ३७ परिज्ञानमात्रस्त्वं कथं मोक्षस्तत्राह यथास्थितमिति तत्स्वरूपमित्येषः
दृश्यात्मना अस्तं गतस्य दृश्यात्मत्वं गतस्य शिलामात्रमवशिष्यते इत्यर्थः ३८ लोके जीवन्मुक्तजनेषु यत्सिद्धं विचारद्वा
तैः परिनिष्ठितं तदेव स्वानुभवेनापि संवेद्यते अतस्तदेव परमपुरुषार्थभावेन फलति ३९ तत्प्राप्तौ इतरा
र्थमात्रत्यागेन तदेकनिष्ठेन वोपायस्तेन चावश्यं तत्प्राप्यत इत्याह सकलार्थेति सर्वत्र लोकिकेपि कार्येऽन्य
न्यादपि भावितं तत्थैवेत्यर्थः ४० तत्र लौकिकार्थेष्वसंमोहार्थं सत्यासत्यविवेचनेन दार्ढ्यमस्तु ना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
६५०

धर्मसंपदा ते लोकाः स्थिरतां नीता इत्यन्वयः सास्ति व्याप्तैवं पौरत्वमेव निरि वा नीत यथा रत्नाभ्यासे ध्यानविश्रांतौ
यस्तैतैः दुःखैः अमेरुमीलोकाः स्थिरीकृताः स्वरीति १४ संविदि तं निश्चितं १५ यतस्तत्रासंविदितेऽस्ति नास्तीति वाच्यो पा२
द्यता तर्के विषयता नास्ति १६ कुतः शून्यमप्रति यं च तत्राह चित्स्वभावतयेति यद्दृश्यं वेदनेन भातं तत् चित्स्वभावतया
भासमानं दृश्यते अस्मिंस्तु संविद्यते स्वभावात् चिद्दमिमा नाश्रित्य स्फूर्ति व्याप्ति यतो न विद्यते सर्पः २६ कारण
सत्तावलादेव तत्सत्तान्याभविष्यतीति ठनश्चावप्रमेव निरस्तत्वादित्याह कार्येति सर्गादौ ब्रह्मपत्वा द्योम्नः १७

650 चित्स्वभावतया भातं भास्वरूपमिव दृश्यते अस्मिंश्चिद्भिमानश्च विद्युते न स्वभावतः १६ कार्यकारणभाव
श्चैकस्यैवात्र न विद्युते व्योम्नो नंतस्य सिद्धस्य किं कथं किल जायते १७ तद्ब्रजातमिवाभाति व्योम्नि व्यो
मैव तत्तथा तत्रैकद्वित्वकलना कीदृशी स्यादि रूपिणि १८ तद्ब्रियाह यो मे वा सन्ना दृश्येवावतिष्ठते
निर्विकारं तथा स्वप्ने व्योमैवाचलवद्भवेत् १९ संकल्पेचिंतमाकारं यथोदेत्यद्रौ लीलया न च वा
द्रिंति व्योम तथा ब्रह्मजगत्स्थितिः २० काष्ठवन्मौ नमास्थाय रटतोपि महाधियः इह व्यवहरंत्ये
ते बुधा दाहनरा इव २१ यथावारिणि वर्तंते तरंगावर्तकृत्तयः अनन्याः परिवर्तंते तथा ब्रह्मणि
सृष्टयः २२ यथा वायौ परिस्पंदा यथा व्योम्नि शून्यता अनन्याश्च स्फूर्तिश्च तथा ब्रह्मणि

यत्तद्रजातमिवाभाति भूतभुवनादि तत्तु व्योम्नि व्योमैव जातमिवाभातीति तत्रैकत्वद्वित्वकलनापि दुर्लभा दूरेका
र्यका रणभाव इत्यर्थः १८ तर्हि ब्रह्मैव कारणमस्तु तत्राह तद्धीनिर्विवर्त्ताधिष्ठानमेव विकारी न कारण
मित्यर्थः १९ आकारं कल्पयिलेति शेषः २० अत एव स्वदृष्ट्या निर्व्यापारा एव जीवन्मुक्ता व्यवहारंत
इव भांति न वस्तुत इत्याह काष्ठवदिति २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्विविधा हि सिद्धलोकाः यएते महर्जनस्तपः सत्याख्यास्थानतीदूरगाः यन्वेते सर्वत्रचरतां सिद्धानां सपदिपि
ण्लोककामो भवति संकल्पाद्वा स्यपितरः समुत्तिष्ठति तेनलोकेन संपन्नो महीपते इत्यादिस्मृतिसिद्धाः संकल्पलो
काख्याः एभिरखिलं विश्वं व्याप्तं सर्वत्रसंति द्विविधानामपिदर्शने धारणाभ्यासः कारणं स च तेनास्तीत्यर्थः ७ ८ तर्हि
किमपात ह्रशनाय धारणाभ्यासः कार्यः न कार्यस्तेषामसारत्वादितिदर्शयति यथेत्यादिना यथैव तेवांतकल्पना
त्मकालोकास्त थैवायंनः अस्माकं अयंलोकः कल्पनामात्रसिद्धः यथाकाल्पनिकोपिवातः सर्वत्रभ्रमति तथा

प्रतिरात्रंप्रतिदिनंपुरःपश्चा दुपर्यधः यथूपस्याल्लोकयल्लोकानपश्यंस्त्रनपश्यति ७ एतेलोकाः कि
लैतेषांनाभ्यासः स्थनदूरगाः एतेसंकल्पकोकाख्यामाप्तमे भिः किलाखिलं ८ यथैतेकल्पनालो
काअयंलोकस्तथैव नः यथाकाल्पनिकोवासोलोकालोकस्तथैव ने संकल्पस्वप्नलोकेतवभ्रां का२
तिदिवानिशं तएताद्दृशाश्चान्येसंकल्पास्तैः स्थिरीकृताः १० ध्यानेनलभपीतांश्चेत्स्थिरतांस्तांस्थिताल
ना नयस्यास्तुतदैवैतेस्थिरतांयांतिविघ्नतः ११ यथाभिमतविस्ताराययथाभिमतसंपदः संकल्पाभ्या
ववलितोजसः पश्यतिसिद्धवत् १२ किलतेस्थिरतां नीताः सिद्धैः स्वर्पानसंपदा अस्थिरैर्ध्यानविभ्रां
तैर्दुःखैस्तदमीकृताः १३ जगत्प्रतिपसर्वशांतिस्विह्योमसर्वदायत्स्वाहृदंसविदितं तथैवाभातिना न
प्यो १४ नभास्येवासंविहितमास्ति नास्तिलचोद्यता भूत्यंह्यप्रतिघ चैतसराकाशमरोधकम् १५ य१

तेभ्रमंति अयंलनतथेन्येवाविशेषइत्यर्थः ९ तवसंकल्पस्वप्नलोकायेभ्रांतितएवतेसिद्धलोकाः प्रसिद्धाः तादृशेऽप्र
न्येचलोकास्ते निर्मायसंकल्पेनेवस्थिरीकृताः १० एकंचलमपियदियोगधारणास्थिरीकृतेन ध्यानेन दृत्तान्स्वसंकल्प
प्राप्तांल्लोकान्स्थिरतान्पसितदाएतेपिस्थिरतांयांति ११ एवमन्योपिदृढतरध्यानसंकल्पभावेनवलितस्तेसोपिसि
द्धवदेतान्स्थितान्पश्यति १२ किंलेतावालिशेषः तैः सिद्धैः स्वः स्वर्गान्सिद्धलोकान्यांति यथातथाविधयाप्राप्तान्
न१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ज्ञ२

१०८१० यदीनासीदेव तर्हि संचित्तौ कथं भासते तत्राह संवित्ताविति एवमेप्रातिभासिकमेव सत् न परमार्थसत् ३ अतः सर्गकाला न्प्रभृति भ्रांतिरि
१०३० भ्युदिता अप्यवास्तविनाभ्युदितेव ४ अस्तु नाम जगदनिर्वचनीयोप्यहंत्वं सत्यमस्तु व्यापिनद्वैति रित्याह जगदिति ५ स्वविलासप्रथासाभा
१५१ वात् अहमित्यहंकारसमरूपात्मतां विदत् ६ अस्यैवात्मनः अपर्थइव सत्तां च तनि ७ यदि स्वरूपं चेतत्यमेवाभिप्रेत्य अर्थइव चे
तनीत्युच्यते तर्हि तत्सदेवास्तीति इदानीं प्रततिं किमुच्यते इति रामः पृच्छति एतदिति एतत् अहमादिकदा न्चेति तदा यतः सदेव

न३
तु१ सावेत्तौ जगद्रूपं भासते एवमेवतत् जगत्सर्गेवास्मि एवं दृश्यमानमपि त्वसत् २ अतः प्रभृतिशून्ये यं भ्रांतिरभ्युदितान
वा कुतः केवलं किल भ्रांतिर्ब्रह्मैवव दनामयं ४ जगद्ब्रह्मजलावर्त्तो हि लेकं लोकि लान्के कावर्त्तय यसौ द्वित्वं द्वित्वाभावा
त्वं चैकता ५ तद्ब्रह्म घनमाशांतं चिला स्वैतन्यहं वदत् निजं शून्यत्वमंतस्थ व्योमेव वितताततं ६ एवं जसंदनमिवहु
ताशनइवोत्थितां स्वसेन्यमिव धूरेदुः सत्तामर्थमात्मनः ७ **श्रीरामउवाच** एतद्ब्रह्म न्कदा नामत न्नचेतित वन्मुने निराश्च
ते२ त्वमनाद्यं किमिदानीं प्रचेतति ८ **श्रीवशिष्ठउवाच** एवमेतत्सदेवैतदहमाद्यपि चेतति न ह्यनादेरतस्यास्य काप्य
पेक्षास्तु संविदा ९

ना
निरावरंतां निरावरणं अनाद्यंतां नित्यं च तदिदानीं सर्गादिकालमारभ्य प्रचेततीति किमुच्यत इत्यर्थः ८ स संयोक्तिक दृशा सदैवाहमा
दिस्वतत्त्वं प्रचेतति तथा च सर्गासर्गोभयरूपं ब्रह्मदृष्टिद्वय प्रामाण्य पर्यवस्यति तथापि दृष्टिद्वये विषयसत्त्व सत्त्वकृतं अंत
रमस्तीति प्रामाण्ये न तुल्यमित्याशयेनाभ्युपगम्यैवोत्तरमाह एवमेतदित्यादिना स्वसंविदा स्वरूप चेतन्येन विद्यया स्वरूपस्फु
तौ अविद्यया अहमादिस्फुर्तौ च अन्यापेक्षायतो नास्तीत्यर्थः ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२४ अप्रथ्येकानिलौकिकवैदिकार्थसमर्थमपि २५ तदासंकल्पनगरव्यवहारकालेतथारूपंपरिदृश्यमसंसारोपि २६ २७
२८ यत्परमन्यद्रव्यादिप राभिधानंसर्पादृष्टिभिधानगोचरोभवतितत्परमार्थतःसन्न २९ हेराम सिद्धलोकभोगादिफलंपरस्यमदृष्टिप्र
कारेणैवकल्पनामात्रत्तुपदिवाअन्यथा अन्यैर्मुनिभिर्वर्णितंप्रकारेणमादृशमेवास्त्वैमेव वाभूत तथापितेजीवन्मुक्तेसञ्यत्रकःसंभ्र
मःआदरःफल्गुनिसिद्ध्यादिफलग्रहंपुरुषार्थत्ताबुद्धिर्मुच यतस्त्वंब्रह्मतत्वंबुध्वानसिअतस्तेमायामात्ररूपसिद्धलोकवैभवपरि
ज्ञानश्रमैःकृतंअलंसाध्यंनास्तीत्यर्थः ३० इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धेपरमार्थोपदेशनामेकादशोत्त
रद्विशततमःसर्गः२११

२२

यथासंकल्पनगरंशून्यमेवपुरःस्थितं साकारमप्यनाकारंब्रह्मैवेदंतथाजगत् २४ चिरानुभूतमप्यर्थकार्यपीदंजगत्त्रयं शून्य
मेव निराकारंसंकल्पनगरंयथा २५ यद्देवचित्तसंकल्पस्तदेवनगरंयथा तदात्तथापब्रह्माहं तदेवजगदुच्यते २६ चिरंनि
तानुभूतोपिजगदर्थेनकिंचन विद्यते पुरुषस्येहस्वप्नेस्वमरणंयथा २७ स्वप्नेपुंसाम्ब तेनापिस्वदाहोदृश्यतेयथा २७ ज
गत्ताजगत्ताचपरस्यैवामलंवपुः पराभिधानंचपरंनचसत्परमार्थतः २९ इत्थमस्तुयदिवास्यथास्तुवामैवभूद्भवतुकोत्र
संभ्रमः मुचफल्गुनिफलेफलग्रहं बुद्धवानसिकृतंपरिश्रमैः ३० इतिश्रीमहारामायणेयोगवाशिष्ठेनिर्वाणप्रकरणेपर
मार्थोपदेशोनामैकादशोत्तरद्विशततमःसर्गः२११ श्रीवशिष्ठउवाच चिन्मात्रब्रह्मस्वमेवाहमितिवेत्तीयस्त्ववं तदेवप
रमेष्ठित्वंतत्स्योदरमिदंजगत् १ एवंस्थितेनचब्रह्मान्यजातंजगत्स्थितं स्थितंयथास्थितमजंपरंब्रह्मैवकेवलं २

ब्रह्माहंभावकलनापरमेष्ठीजगत्त्रयं तत्संकल्पमयंतस्माद्ब्रह्मैवेसद्यवर्ण्यते ब्रह्मणःप्रथमंसमष्ट्यहंकाराणांहिर ण्यगर्भइवकल्प
नात्तदुरेवव्यष्टिजीवजगत्कल्पनेतिसर्वंब्रह्मविवर्तमात्रमायातंदर्शनसिद्धंपरमार्थदृष्टौनहिरण्यगर्भोजीवोजगद्वाकिंचिदस्तिब्र
ह्मैवकेवलंनित्यनिर्मलसच्चिदानंदैकरसंपूर्णंभवतिध्वत इतिसर्ववेदांतनिष्कृष्टार्थमितिवर्णयितुमुपक्रमतेचिन्मात्रादितिब्रह्मत्वं
स्वयमेवप्रथमंअहमित्यहंकारसमष्ट्यात्मानंवेत्तीवत्तोदृशवेदनमेवास्यपरमेष्ठित्वंहिरण्यगर्भत्वं तानचमायिकेनतावन्मात्रापरा
धिनब्रह्मअब्रह्मभवतीतिहिरण्यगर्भादिकिंचिदन्यत्तासीदेवेत्याह एवंस्थितेइति २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

टी० उ० १२

यावदुपदेशप्रवृत्तिमिमंग्रहमित्यभ्यनुज्ञातामपेक्ष्याह उपदेश्येति अभ्युपगच्छसि अभ्युपगच्छ ततदुत्तरकाले अहंकारतत्संकल्पजग
दात्मनः प्रजापतेर्भेदबुद्धिं तदभावबुद्धिं च अतएव न भविष्यवेत्यर्थः १८ एतद्ब्रह्मन्कदानामेत्यादि यन्मया पृष्टं एतन्मया त्वदुक्त्या बु
द्धं प्रकृतं समष्ट्यहंकाराद्यध्यासं निरूपयितुं प्रस्तुतं यन्मद्बवोधार्थं वचस्तदुदाहरति किमपयेत्यर्थः १९ तदेव स्मारय
त्युच्छतिकिमितितस्मिन्परे पदे अहं त्वं चेति तेषु ति अन्ये किं संपद्यते त्वं सर्वज्ञत्वात्सर्वं बुद्धवानसि अहं चाद्य वचनं शुश्रू
षुर्नत्वदिमुपैमि अतो वदेत्यर्थः २० व्योमसत्ता आकाशाद्यध्यासः भेदसत्ता त्रिविधपरिच्छेदाध्यासः २१ अहंकाराध्यासे

उपदेश्योपदेशार्थसंदेहावसरेत्यर्थः यावत्त्वं बुद्धस्तावत्त्वं भेदमभ्युपगच्छसि १७ बोधसत्त्वविबुद्धस्य
शास्त्रादिनशब्दधीः न भेदबुद्धिर्नोऽभेदः किमप्येष प्रजापतेः १८ श्रीराम उवाच बुद्धमेतन्मया ब्रह्मन्यच्छ्रो
तदुदाहर वचो मद्वचोधार्थं यदुदाहृतवानसि १९ किं तस्मिन्प्रतितेहं त्वं पदे संपद्यते परे बुद्धवानसि शु
श्रूषुर्नाहं त्वदिमुपैमि हे २० श्रीवसिष्ठ उवाच अहं त्वे सत्यपेतस्मिन्व्योमसत्ता प्रवर्तते दिक्सत्ता कालसत्ता
च भेदसत्ता समुदेति च २१ यदा किल त्वहाहमिति तदानात्राहमिस्यपि भातीसुदेति नानात्वे खात्मैवद्वैतमक्रमं
२२ व्योमात्मिकानामेतासां सत्तानमभिधानधीः भविष्यत्युत्तरं कालं तदाकाशो वततत् २३

स्य परिच्छेदाध्यासहेतुतामुपपादयति यदेति यदा अस्य इह देहादौ अहमिति तदा देहमूल्यस्यात्मनः अत्र नाहं इत्य सर्व
वपुं प्रभाति स देशकृतपरिच्छेदः स्त्रूलनपारीत्यानानाविधः कालकृतपरिच्छेदोस्तु कृतपरिच्छेदश्चेति स्वात्मैव अक्र
मंद्वैतं भवतादेति २२ ततः परस्पराभाववर्त्तकिजातिगुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तितभेदकल्पनाप्रयुक्तो नाम
भेदाध्यासो भविष्यतीत्याह व्योमात्मिकानामिति एतासां उक्तापदार्थभेदसत्तानां अभिधानधीर्वाचकशब्दा

यो० उ० ३९

रामः
६५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यतः कदाचिदपि अविद्यादृष्टौ नेदं न ज्ञानं विद्यादृष्टौ नेदं च किंचन १० मिश्रदृष्टौ तर्हि कीदृशं चेततीत्याह ११ सर्वदेवेति विप
श्चिदुपाख्यानोक्तन्यायेन सर्वजीवसंसारोच्छेदकाप्रसिद्धेरिति भावः १२ इमां मिश्रदृष्टिमपि तत्त्वबोधानुवृत्तिपर्यंतमेव शब्दश्रवणा
दिव्यवहारसिद्धये त्वमभ्युपे पिचेदभ्युपगच्छ न परमार्थत इत्याह केवलमिति त्वं अद्वयब्रह्मबोधे जातोपि अबुद्धत्वाद्बो
धम अभ्युपैस त्वक्तोदीपं च मदुपदेशशब्दश्रवणे विधिनः आसक्तचित्तः सन् मिश्रदृष्टिं लब्धा क्षिप्तां सप्रपंचनि प्रपंचोभ
गरूपतां अभ्युपगच्छसि न तत्त्वदृशोस्यर्थः १३ मिश्रदृष्टौ हि सर्वात्मकं ब्रह्म तत्र सर्वांतर्गतः कश्चिज्जीवः किंचिच्चेतत्येव चे

सर्गासर्गनभोरूपं ब्रह्म सर्वत्र सर्वदा न कदाचिदिदं नेदं ज्ञातं नेदं च किंचन १० एवमस्मिन् चंद्रशेखर शून्यत्वमंबरं ८१
ब्रह्माहं त्वमनन्यात्मन् कदाचिन्न चेतति ११ सर्वदेवोदृशी सत्ता न कदाचिदनीदृशी जगद्यस्मादनाद्यंतं ब्रह्मात्मैव
निरामयं १२ केवलं त्वमबुद्धत्वान्मच्छब्दस्य अवेदिनः अद्वये ब्रह्मबोधेस्मिन्द्धितां अभ्युपगच्छसि १३ न कश्चित्किं
चिदेवेह न कदाचिन्न चेतति न कश्चिन्न तदन्यात्मा न कदाचिन्न चेतति १४ इदं त्रिभुवनाभासमीदृशं भाति सर्व
दा शांतं समसमं ब्रह्म नेह नास्ति किंचन १५ न कदाच न जायंते नभसः पादपाद्रयः ब्रह्मण्यजगंतीति मत्वा
शांतिं परां व्रज १६ ना २

तद्ब्रह्मैव तदात्मना सर्वः सर्वदा सर्वं चेतति निर्विशेषब्रह्मात्मना च कश्चिन्न किंचिदपि न कदाच न चेततीति १४ त
थाच वक्ष्यदृष्ट्या त्रिभुवनाभासमेव सदेव ब्रह्म भाति मुक्तदृष्ट्या नेह नानास्ति किंचनेति न किंचिद्भातीत्यर्थः १५ तत्त्वबु
दृष्टे बोधितार्थत्वान्मुक्तदृष्टिरेव स्वपाभ्यासपरिणये त्याह न कदाचनेति १६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी० नि०उ० ६५३

अहंवशिष्ठः आदिपदात्तवनिवेदीमदमिमगनं प्रश्नश्चे सेवमादिकाद्वेयं चित्प्रतिभा कस्मिं श्चिद्दने गुरुणिष्यालनाइदा नीमिवआसीदित्यर्थः २ इदंवद्दृश्यमाणं पश्यवानसि ३ सर्वस्यजगतो विषयम मदृश्यमानं अतिशयनं संशयमिति संशयं ४ हेपुत्रयथा स्वप्नपुरसो सुषुप्तौ स्थितिमिपुषः आलनस्तन्मात्रशेषं अशेषेणएवि नश्यति तथाजगद्दृश्यम पिप्रलये विनश्यतीत्यर्थः ५ । ६ सर्वजगदाभासहितं सोमा थवा कृते लयासरिणश्यति उपनभस्यभोमसभोक्त्रधीन स्थितिकत्वात्प्रलयकालेउपलब्ध्यभोग्यसंभवात् ७ ब्रह्मादयएवतदाभोक्तारः स्वश्यतीत्याशंकायांवारण्यपाहब्रह्मेतित्र

निर्विशेषेणनश्यंपतिभुवः शैलाः दिशोदश क्रियाकालः क्रमश्चैवनकिंचिदवशिष्यते ६ नश्यंपत्ति सर्वभूतानि सोमापिपरिणश्यति ससर्वजगदाभासमुपलब्धुरसंभवात् ७ ब्रह्मविष्णवेंद्ररुद्राद्यायेहिकारणकारणं तेषा मप्युत्तिकल्पांतेनामापीहनविद्यते ८ शिष्यते हिचिदाकाशमव्ययस्यानुमीयते तत्कालशेषणानेनसर्गानु भवहेलना ९ शिष्यउवाच नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः इदंतत्कथमाभोगिविद्यमानं क्वगच्छति १० गुरुरुवाच नविनश्यतयेवेदंततः पुत्रनविद्यते नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ११ यत्तुवस्तुतएवा स्तिनकदाचनकिंचन तदभावात्मत द्रामकथंनामविनश्यति १२ ल२

तिशयनेकल्पांतेप्राकृतेवैशानिकेचप्रलये ८ आत्मशेषंविनश्यतीति युक्तंतदुपपादयति शिष्यतेहीति अव्ययस्यचि दात्मनोविवर्तनष्टेचिदाकाशं शिष्यतेइत्यनुमीयते हि यस्मात्कारणात्त्वाध्यस्तसर्गानुभवहेलना अनेन चिदात्मनैवसर्व प्रपंचशून्यतत्कालशेषतासिध्यति तस्यविनाशोनिःसाक्षिकः प्रलयएवनासिद्धोदित्यर्थः ९ सतोजगतः असत्त्वलक्षणे नाशाएवनासिध्यतीति शिष्यःशंकते नासइति १० अतिप्रसक्तानुमानस्यसत्त्वादिसिद्धोजगतोनाशोनामन्होतुंश क्य इति तद्बलेनसत्यमेवापातदर्शने प्रसक्तमपह्नुयतइति नदोषइत्याशयेनगुरुः समाधत्ते नेति नत्वदुक्तं यतइदंजग द्विनश्यत्येव प्रत्यक्षदोषेदिभिः सावयवेषुनाशप्रसिद्धेः अतोनविद्यत एवेत्यसतोस्यभावोनास्तीत्यनुकूलमेत त्वयो ६५३

653

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्राहंकाराच्छेदनीचसाद्वीभेदेष्वावरणाभावात्स्वाविकस्चिदभिव्यक्तौतत्राध्यस्त जगदाकारेणब्रह्मैवभासतीत्याह एतस्मिन्नि
त्यादि द्वाभ्यां २४ २५ तदेवस्पष्टमाह ब्रह्मैवेति व्योमनीजगभ्द्रा वञ्झून्यं ब्रह्मैवजीवकलनामिवभावयित्वा अध्यस्त
निरावरणेजीवसाक्ष्याकाशेएवविसारिविस्तृततरं दृश्येपश्यति स्वरूपमपिब्रह्मन्यदिवपश्यति आत्माच्चिलात्तत्वज्ञानोदयं
मर्यादीकृत्येत्यर्थः २६ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणेउत्तरार्द्धे प रमार्थनिरूपणंद्वादशोत्तरद्विशततमः
सर्गः २१२ एपितेपूर्णसंवादइहरामवशिष्ठयोः गुरुशिष्याख्यायिकयासर्वंब्रह्मेतिनिश्चितः विस्तरेणोपदेशात्करतला
मलकवत्साक्षात्कारेतमप्याख्यातत्वंराघपजन्मातर्शीयरो परादिष्टार्थएवतेपुनरुपदिष्टइतिसारणेनस्थूनानिखन
एतस्मिन्परिसंपन्नेदिक्कालकलनात्मनिग्रहं भावेनिराकारेव्योमतन्मात्रवेदिति २४ इहमाभातिभारूपं
वेदनं दननामयत् भूत्वाब्रह्मैवनिर्बाधमब्रह्मैवविराजते २५ ब्रह्मैवशांतमजमेकमनादिमध्यंव्योमैवजीवक
लनामिवभावयित्वा व्योम्नव पश्यतिनिरावरणेविसारिदृश्यंस्वरूपमथचान्यदिवाखिलात् २६ इतिश्रीयोग
वाशिष्ठेमहारामायणेनिर्वाणप्रकरणेपरमार्थनिरूपणंनामद्वादशोत्तरद्विशततमःसर्गः।२१२ श्रीवशिष्ठउवाच
यथावत्पृष्टवानद्यत्वंमामरिनिषूदन शिष्येणैवसताप्यूर्वमहप्पृष्टोगुरुस्तथा १ पुराकल्पेहिकस्मिंश्चित्तवमा
त्मादिकात्मिका आसीद्व्यतिरिचित्रितेमागुरुशिष्यात्मनावने २ गुरुस्तत्राहमभवंशिष्यस्त्वमभवस्तदा पृष्टवा
नात्मनग्रस्थइदमुद्दामधीरधीः ३ शि उवाच सर्वस्यभगवद्धि छिन्दि मेमेमतिसंशय किंनश्यतिमहाकाले
किंवस्तुनविनश्यति ४ गुरुरुवाच पुत्रशेषमशेषेणदश्यमात्मुविनश्यति यथातथास्वप्नपुरंसौम्यसीस्थितिमे
नन्यायेनमद्दीचिकीर्षुर्भगवान्वशिष्ठः सर्वजगदुपकारायसर्वशास्त्रार्थसंग्रहरूपंगुरुशिष्याख्यायिकं शास्त्रांतेपरमम
ङ्गलरूपामुपदेष्टुमारभते यथेत्या दिनाहेरामत्वंअद्यमांप्रतिपञ्जगत्त्वमात्मतत्त्वंच यथापृष्टवांस्तथापूर्वंकस्मिंश्च
त्तिन्रामजन्मन्यपिअहंगुरुःशिष्येणैवसंतात्वयापृष्टः संदिष्योक्तोविस्तरेणाहमुपेतिततज्जगतत्र लंरामःआत्मा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वा०टी०
नि०उ०
६५४

बाधितं अत एव व्याख्यातं सून्याख्यातं तस्या अजं जगदन्यत्र देहांतरे तथैव विद्योतते इति बोधहृच्छ्यानविद्महे परेषां तारणं स्वेजीवाका
शस्यासाति नु अशक्यं शकानहंक्रुतः अस्मच्चिद्व्योम्नो वा अस्य ग्रासनामयस्य संभवाद्बाधितदशापामपि परचिद्व्योम्नि
असत्त्वभावादि सर्गः २४ यथा अस्मदनुभवसिद्धः सर्गः प्रबोधबाधितः परसंविदाकाशविशेषात्तदा परस्य प्रबोधेन अनुद्धोचिदा
काशकचनं नास्तीति विकल्पस्यानन्तरं च कल्पकं प्रमाणं नास्तीत्याह यथेति २५ एवमुक्तरीत्या अस्मत्संविद्विषयः परसंविद्वि
षयः परसंविदि न भाति चेत् स्वप्नद्रष्टुरन्यः जाग्रत्पुरुषः उपासंद्रष्टृधीर्वि द्योतेत तद्वदन्यत्र प्रलयकालेपि अन्यत्र गुरूणां

तदन्यस्त्रास्तिरेखंमतं तथेत्यंग न विद्महे अशक्यं परखेलेतदस्मच्चिद्व्योम्निसंभवान् २४ यथैतस्मच्चिदाकाशकचनं सर्ग
संज्ञये तथान्यत्संविदाकाशनैवामितन्नकाग्रमा २५ शिष्य उवाच एवं चेत् यथा स्वप्नद्रष्टुरन्यः सदृशधीः विद्योतेत तद्
दन्यत्र भन्योस्ति जगदादिधीः २६ गुरुरुवाच एवमेतन्महाप्राज्ञ स्वरूपं ननु तज्जगत् चित्तिभाति स्वरूपं तत्तद्वदेव न
भाति च २७ न भाति न च तत्किंचिन्न च किंचिदेव सत् तच्चिदाकाशकचनं केतत्र सदसद्दृशौ २८

टीका

तद्वज्जगदादिधीरस्तीति मन्येसंभावये यथेयं २६ अभ्युपगमत्वेन गुरुरुत्तरमाह एवमेतदिति अत एव प्रलयेप्यैंद्रवजगत्सद्भाव
दर्शिनं धातुः प्राग्वदिति मितिभावः वद्गिजगच्चितः स्वरूपस्यात्तदा सर्वसाधारण्यात्तलनाकिंड चित्तस्यस्ते धातीति दृष्ट्
णा अन्येषां तद्वदेव न भाति चेति तत्तदनुभवानुसारेण अवस्थितं तत्स्वरूपमित्यर्थः २७ साधारणं न भातीत्यत एव त
न्न किंचिन्न तु च्छन्नं किंचिदेव सत् किं तत् जीवचिदा काशकचनमात्रं तत्र सदसद्दृशौ के २८

654

वा
६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आपातदर्शनमात्रेण जगतः स्वैतां नावधारयितुं शक्यावहूनां तथाद्रष्टानां सत्वादर्शनादित्याह केतिस्थिरः अर्थप्रतिष्ठः १३ १४
वाध्यत्वसाधने जाग्रत्स्वप्नयोः परस्परं दृष्टांतभावः आसिद्धइत्याह शाम्यति १५ वाधितं त्वजगद्गृह इति क्वा तिष्ठतीति योगिभिरप्यदर्श
नाद्सत्वमेवतस्याश्रयणमित्याशयेनाह यथेति १६ यदिनास्त्येव दृश्यं तर्हि दृश्यवेधेन कं चित्कालं परमार्थतः किंवस्तु भाति
तदेव वोधोत्तरं पुनस्तथा न विभातिचकिमर्थमित्यर्थः १७ कचकचायते शुक्तिरिरूपचाकचिक्येन रजतमिवस्फुरति १८

क्वस्थितं स्थगत्पूर्णं वुकुस्थिरो ऽद्वौदुविभ्रमः क्वस्थिरा केश हृष्योम्नि कभ्रांत स नुभवः स्थिरः १८ सर्वं दृश्यमिदं पुत्रभ्रांतिमात्र
मसन्मयं स्वप्नेपुरमिवाभाति कथमेतन्न शाम्यति १४ शाम्यतीदमशेषेण तत्पारं दृश्य सर्वदा यथाजाग्रद्धिधीः स्वप्नः स्वप्नेवा
जागरो यथा १५ यथास्वप्न पुरं शांतं न जाने क्वाऽस्थितमिति शांतं तत्थाजगदृश्यं न जाने क्वास्थितमिति १६ शिष्य उवाच॥
किमिदं भाति भगवन्न विभाति चकिंपुनः कस्येदं वस्तुनो रूपं चिद्व्योम्नो विततात्मनः १७ गुरुरुवाच चिदाकाशमि
दं पुत्र स्वच्छं कचकचायते यन्नाम तज्जगद्भातिजगदन्यन्न विद्यते १८ अस्येतद्वस्तुनो रूपं चिद्व्योम्नो विततात्मने
रूपमस्ति जदेवाच्छं यदित्थमवभासते १९ काचनाकचनं सर्गं तथालास निजं वपुः व्योमात्मसु त्वकोदृशं साद्यपवंध
विनोवपुः २० यथायं लसितो दातरे कस्मादिनः कचेः तथा ब्रह्मैवमत्रात्मसर्गे सर्गेन्द्रिये द्वयं यथास्वप्नेस्तु सुप्तेव
चिद्रूपेवाज्ञयानिशं सर्गे स्मिन्नस्त्वयेवैव ब्रह्मैकं चित्तिरव्ययं यथास्वप्ने जगद्वस्तुः शांतं शाम्यप्रशेषतः तद्वदस्मिञ्जगदि
दं शांतं शाम्यत्यशेषतः २३

विंवप्रति २ ल २

अस्येतदिति द्वैवावलस्य योऽस्मिन्नित्यं चैतन्यं चैत्यादिरूपतोयिति भावः १९ यथावयविनोवपुः स्वरूपमवयवेदभिन्नमिवतद्व
ह्मैवत्यर्थः २० यथा अयं प्रसिद्धो दस्यस्वच्छोदः कस्मादस्मात् प्रविष्टो विवमेव पादे करणे आदितः हृदयप्रवेशास्त्वमेव
प्रतिविंव पितृविंवभावादिभेदकचनेरप्येक एवात्मा यो दृष्टस्तथा ब्रह्मापि सर्गे सर्गान्तरे यथावा होदयमेकमेवेत्यर्थः २१ चितिः चित्स्वभावम
२ व्ययं अविकारि २२ यथास्वप्ने प्रसिद्धं जगत् जाग्रतः सुषुप्तौ शांतमेव शाम्यति २३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१०
६३० स्वरूपाप्रसर्गात्मकरूपया ४१ यद्यस्मिन्रूपे दृश्योदयो विभातस्तादृशं सर्वरूपं एवंरूपा विभुते व्यवस्थिता ४२ उक्तेष्वेवादिनामनुभवं संवा
दं पालिया ह्योर्थ इति येषां वाह्यो विज्ञानातिरिक्तोप्यर्थोस्ति तेषां स एव कर्ता भोक्ता च यथा वैभाषिकसौत्रान्तिकादीनां येषां तु वा
दिनां विज्ञानमात्रमेवास्ति तथाविदां तेषां तदेव कर्तृभोक्तृ शून्यवादिनां तदेव स्वाहं न कश्चिदिति ४३ पाशुपतादीनां काश्चि
तत्व क्रियाप्रसिद्ध ईश्वर एव कर्ता भोक्ता च एवं मतभेदे पि नवादिनां मध्ये कस्यचिदपि असंभवदर्थवादित्वं यतस्तस्मिन्नुत
मोत्तमे सर्वत्र सर्वशक्तिमति सर्वात्मके सर्वमपि संभवति ४४ तस्मिन्पदे सर्वे तत्र वाद्यभिमताः परस्परविलक्षणाः पदार्थप्रक्रि
यासाधनानुष्ठानफलादि विधयः परस्परकृतास्तत्प्रतिषेधाश्च सर्वे अविरोधेनासंकीर्णाः संभवति ततश्चाव्यवछिन्न

अनादिनिधनो धाता सर्वं ब्रह्मात्मकं यतः त्वाणकुंभादयस्तेतत्स्वरूपाविभुतयाविभुः ४१ एवंरूपास्थितारूपं यद्विभातद्दृश्योद
यो वाह्योर्थोस्तिस एवेह कर्ता भोक्ता तथाविधः ४२ विज्ञानमात्रमेवास्ति कर्तृभोक्तृ तथाविदां न कश्चिच्चैव कर्ते हन्न च
भोक्ता तथाविदां ४३ काश्चिदीश्वर एवेह कर्ता भोक्ता तथाविदां सर्वमेव पदे तस्मिन्संभवत्युत्तमोत्तमे ४४ विधयः प्रतिषे
धाश्चके ते संति न संतिके शुद्धे द्रव्येव चिद्व्योम दृश्यतामिव भासयत् ४५ स्वमात्मानं जगदिति यथाभिलषितं दनामयं स
६५५ र्वदृश्यो विधिनिषेधदृश्यश्च सर्वाः संकल्पवेदनविशेषस शेषपूर्वाः सत्यात्मिकाः सततमेव नन्चैव सत्तारूपं य
थानुभवमत्र यतः स्वरूपम् ४६
स॰ १

चैतन्ये वरशापन्यायेन यथा संकल्पनं व्यवस्थित विवर्तसंभवात्तत्र चिद्व्योम शुद्धे स्वात्मनि तत्तद्वासनानुसारिदृश्यतामिवभा
सयत् सत् द्रष्टेवं भूत्वा स्वमात्मानं तादृशं तादृशं जगदिति पश्यत्तत्र तत्र वस्तुनो नामयमेवातिष्ठत् तस्यात्लं शक्तमित्यर्थः ४५
हे राम सर्वेषां जीवानां सर्वाः स्वानुभवसिद्धाः पदार्थादिदृश्याः सर्वाः परस्परविलक्षणविधिनिषेध दृश्यश्च यस्मात्तत्तत्संक
ल्पतत्तद्वेदनविशेषतत्तदनुभवशेषवासनासहित तत्तत्कामकर्मपूर्विका स्ततस्मात्तत्तद्व्यवहारे सततमेवमेव तत्तदर्थसत्ता
सत्तासत्यात्मिकाः परदृष्ट्यात्मप्रतीरितेवाभावान्न चैव सत्ताः शशशृंगकल्पाः यतः प्रसर्गात्मरूपं यथानुभवमेव जगद्रूपं
ग॰ १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदिकचिदाका शरूपेण विद्यते इत्युच्येत तदा तमगत्सेर्वेण प्रकारेण सर्वत्र सर्वदा विद्यते स्वरूपेण नतु किंचित्कदाचिदपि विद्यते इ
सर्पः २९ यस्तस्तद्ब्रह्मैवसत असत्सच्च अतो जगदपि सदसच्च भाति यत्त्वाश्चिदाकाशं जनाशि अतस्तत्प्रपंजगच्च न नाशियद्यस्मा
१प तच्चिदाकाशमेव सर्गप्रलयरूपि ३० तदेवापरिज्ञातं तूपरः समः सर्व दुःखदायइत्यर्थः तच्च यथापरिज्ञानं ज्ञाज्ञयोः सर्वत्र सर्व
-१ विद्यते तद्धि सर्वत्र सर्वं सर्वेण सर्वदा नविद्यतेच्च तत्किंचित्सर्वं सर्वत्र सर्वदा २९ तत्सत्तत्सर्वदा सर्वमसच्चासद्धि
वाखिलं तत्सयंतच्चिदाकाशं ननाशि नचनाशितत् ३० यन्नमसच्चिदाकाशं सर्गप्रलयवत्तितत् तदुःखाया
यावज्ज्ञातं परिज्ञातं परः शमः ३१ विद्यते सर्वथैवेदं सर्वं सर्वं हि सर्वदा न विद्यते सर्वथा च सर्वं सर्वत्र सर्वदा ३२
एषएवो घटः शैलः पटः स्फोटस्तटो वटः तृणमग्निस्थावरं च जंगमं सर्वमेव च ३३ अस्ति नास्ति च सूक्ष्मं च
क्रियाकालो नभो मही भवाभावौ भवो भूतिर्भूतिर्नाशाः शुभाशुभाः ३४ तत्नास्ति च न यन्नाम नित्यमेकस्तथा
वहिः आदिम [illegible] ध्यमथांतं तु कालंत्रिनयमेव च ३५ सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वथा च न विद्यते [illegible] दैदे
[illegible] सर्वं सर्वेण सर्वत्र सर्वदा च न विद्यते ३६ यदेवाममसर्वात्मसर्वमेवास्ति सर्वदा ब्रह्मलता
स्वप्नसंवित्सुरन्यायेन वैतदा ३७ तृणं कर्तृ तृणं भोक्तृ ब्रह्मात्मत्वात्तृणं विभुः घटः कर्ता घटो भोक्ता घटः सर्वेश्वरे
श्वरः ३८ पटः कर्तापि टो भोक्ता पटः सर्वेश्वरेश्वरः दशिकर्ता दशिभोक्ता दशिः सर्वेश्वरेश्वरः ३९ गिरिः कर्ता गिरि
भोक्ता गिरिः सर्वेश्वरेश्वरः नरः कर्तानिरोभोक्तानरः सर्वेश्वरेश्वरः प्रत्येकं सर्ववस्तूनां कर्तृभोक्ता सर्वात्परः ४०
दा विद्यते न विद्यते च तस्यैव सर्वरूपेण सर्वत्राविद्यमानं प्रपंचयति एषदेवइत्यादिना ३१ ३२ ३३ भवो जन्म ३४ ३५ ३६ ब्रह्म
णादभावेन दर्शनेतृणाद्यः सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं सर्वकर्तारः भोक्तारः सर्वेश्वराश्चेत्ये तदपि प्रपंचयति ब्रह्मात्मत्वादित्या
दिना ३७ सर्वेषामीश्वराणामिंद्रादीनामीश्वरः ३८ ३९ सर्ववस्तूनां प्रत्येकमेकमेकं वस्तु कर्तृभोक्तृपरात्परः श्रेष्ठादपि श्रेष्ठः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सा च पुष्पवृष्टिः किंजल्कजालान्येव दिवसांतघनाः इव शोणाः अंगरागो यस्याः तथा पुष्पोदरोत्थाः मकरंदबिंदवः शीतलानि अंभांसि यस्याः वाताव
धूताः केसरा एव गौराः हाराः यस्यास्तथाविधा स्वरपुरास्त्वयमेवोत्सवदर्शनाय प्राप्ता पुष्पलक्ष्मीरिवास्थिते सुरेंद्रा २ पुनः कीदृशी
सा पुष्पवृष्टिः कल्पांतकालवद्दक्षिणेन यः कपिर्मर्कटस्तेन कंपिताः अशुष्काः कल्पद्रुमशाखास्ताः दिक्पालपुरलोकभेदरूपशाखा अयस्तत्तथा
विधात्स्वर्गस्थात् द्रुमाद् आशु पतितं आशामुखे अट्टनिपातनाय प्रसृतो भैरवः संहाररुद्रो यस्या तत्तथाविधं प्रथितभासं तारागणं अंबरस्था

किंजल्कजालदिवसांतपनांबरांगा वातावधूतसितकेसरगौरहारा पुष्पोदरोत्थमकरंदकणीकरशीतलांगा प्राप्तास्वयं सुर
पुरादिव पुष्पलक्ष्मीः २ कल्पांतकालकपिकंपितसुधकशाखात् स्वर्गद्रुमात्पतितमाशु विडंबयंती तारागणं प्रथित
भासमनल्पहासमाशामुखप्रसृतभैरवमंबरस्था ३ सा पुष्पवृष्टिरथ दुंदुभिनादगर्जत्किंजल्कपुंजलदाशममा
जगाम आपूरिताखिलसभा हिमहारिपुष्पपूरेण कौलिकविकासकरी क्षणेन ४

सती अनल्पहासं यथा स्यात्तथा विडंबयंती तारागणप्रथितहासं भैरवं च विडंबयंती इति वा उत्प्रेक्षा ३ दुंदुभिनादैर्गर्जि
ता किंजल्कपुंजलक्षणो जलदो मेघो यस्यास्तथाविधा हिमवद्धा हिमवत्हारिणा मनोहरेण पुष्पपूरेण पुष्पप्रवाहेण आपू
रिता अखिला सभा यया तथाविधा अत एव ईक्षणेन दर्शनेन कौलिकविकासस्य आनंदविस्तरस्य करी सा पुष्पवृष्टिः
अथ शमं अजगाम ईक्षणेन दृष्टजनने त्रेणसह कौलिकविकासकरीति वा क्षणेन शममाजगमेति वा योज्यं ४

656

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेराम पुरा पूर्वयुगे अपाशिष्यया स्थिता गुरोर्मम अंतिकात् एवं वक्ष्यमाणमुपदेशं न श्रुतं तेनोपदेशेन त्वं तदा न चाभिबुद्धवान् वनस्तदा
नंतर सर्वार्थदोषादेव पुनर्भवान् पुनर्भवादन्मनगदनुभूय अस्मिन् त्रेतायुगे इह दशरथगृहे जातोसि तद्देव श्री इति प्रश्न अधुना
पिमां पृच्छसि ५७ अत्रापि त्वया मदुपदिष्टं उत्तमं सत् परमार्थवस्तु ज्ञानं अमृत एव संसाररूपदीर्घरजन्यास्तापनमो
तिवर्त्तितवान् असि तत्पुणे: पूर्णचंद्रस्य बिंबमिव स्थितं ज्ञानं अखिलं समं अंक्तं तेन त्वं मोहं अज्ञानं उत्सार्य निरतिशयानंद
रूपधर्मपुरुषार्थलाभाभ्युदयवान् आमलकबोधरूपो जातः एवं कृतः सतः परंपराप्राप्तव्यवहारपरंपराप्राप्तस्वराज्य
परिपालनादिकं अनुतिष्ठ ५८ हे राम त्वं विमलस्वभावेन पतिसर्वतः प्रकाशमाने सर्वालिके आलिनि सर्वदृश्यपदार्थस्तिष्ठन् नि
५१ इति त्वया शिक्षितया मदंतिकात् श्रुतं पुरा तेन न चाभिबुद्धवान् ततोनुभूयान्यजगद्भवानिहाद्य जातोसि तद्देव पृच्छसि ५७ ज्ञानं सदे भदवा १
तदखिलं अक्तमत्युत्तमं चित्तसंसारदीर्घरजनीसितरश्मिबिंबं जातस्तु मभ्युदयवालम लोकबोधतः त्यापि मोहमनुतिष्ठ यथागतं स्वं
५८ तिष्ठस्तदात्मनि परे विमलस्वभावे सर्वालोकेत पति सर्वपदार्थमुक्तः निर्वाणशांतमतिरंबरकोशकांतो धर्मेण राज्यमनुपालय
तीर्णतृष्णः ५९ महारामायणे योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे भाक्तनरामशिष्यत्वोपाख्यानं नाम त्रयोदशोत्तरद्विशतत
मः सर्गः ॥ २१३ श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवत्यथ मुनौ नभसो ननाद वर्षाम्बुताभ्रमिव दुंदुभिः रोद्राक् शुक्लीकृताखिल
ककुब्वदनानुधारवर्षोपमा भुवि पपात च पुष्पवृष्टिः १
गणो निरतिशयानंदमग्नः अत एव शांतामतिर्यस्य तथाविधः सन् अंबरकोशमिव कांतः मनोहरः तीर्णतृष्णः सन् धर्मेण राज्यं अनु
पालयेस्तं मंगलार्थमाशी ५९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे भाक्तनरामशिष्यत्वोपाख्यानं नाम त्र
योदशोत्तरद्विशततमः सर्गः २१३ उपदेशप्रशंसार्थं अतःपरं तत्कथनादिव्यअमानुषआतेवर्ण्यते तत्र महोत्सवः महतः शास्त्र
स्यांते देवैर्मनुष्यैश्च कृतं गुरुद्विजपितृसज्जनपूजनमहोत्सवलक्षणं मंगलं वर्णयिष्यन्वाल्मीकिरुवाच इत्यादिना मुनौ वसि
ष्ठे इतिवाक्यं उक्तवति सति अथ आमरः अमरसंबंधी दुंदुभिर्वर्षाभ्रम् तेन पूर्णमभ्रमिव ननाद द्राक् सद्यः शुक्लीकृतान्यखिला
नि ककुब्वदनानि दिङ्मुखानि यया अत एव धारावर्षोपमा पुष्पवृष्टिः अभुवि पपात १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व

सस्वब्रह्मैवसंपन्नः १४ १५ तर्हि सूजितः अपि चेदन्ते नायमालिंगनं समदर्शने अहं विविधादनुदयाज्ञाने अहं दृष्यामी व १६
यथापूर्वमवहारे स्थितो स्मि तथैव सांप्रतं तिष्ठामि विगतज्वरः व्यवहारप्रसक्तः संतापशून्यः १७ तेन तद्वचनेन यादृशो वि
श्रांतसुपायो लब्धस्तथाउपायस्तु कोन्यः स्यात् दृष्टिर्वा अन्याकीदृशी स्यात् अहो नु वितमा अपरिछिन्ना विश्रांतिसु

एवमादिभिरन्यैश्च दृष्टांतैः स्वानुभूतिदैः अहो नु मार्जिता दृश्यदृष्टिर्भगवता मम १३ **श्रीरामउवाच** नष्टो मो
हः परं प्राप्तं त्वत्प्रसादान्मुनीश्वर संपन्नोहमहं सत्यमसंतमवदातधीः १४ स्थितोस्मि गतसंदेहः स्वभावे ब्रह्मतत्
पिणि निरावरणविज्ञानः करिष्ये वचनं तव १५ स्थवास्त्वा मत्तासेकसौख्यदं वचनं तव अहितोपि च शांतोपि
दृष्यामीव मुने मुहुः १६ नैव मे द्युकृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन यथास्थितोस्मि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः १७ उ
पायस्तु तथा तेन दृष्टिर्वास्ति हि कीदृशी अहो नु विततां भूमिः कष्टमेतादृशी दशा १८ न शत्रुर्न च मित्रं मे न द्वैतं दुर्जनो
लो०७ जनः दुर्बोधैर्या जगद्दुर्ध्या शांता सर्वार्थसुंदरी १९ कथमेतां जनो वेत्ति विना भवदनु अहं विनैव सिंहपोतं वा
बालोच्छेलं ध्वयेत् कथं २०

657 स्वभूमिर्मया प्राप्ता दितादृशी जन्ममरणोघनं ता नर्पसंकुला संसारदशा अहो नु कथं प्राणिना मिसर्पः १८ ममत दुः
खनिमित्तानि कान्यपि न संतीह न शत्रुरिति द्वैतं शरीरं वाह्यं च जनः स्वजनः एवास्त्वाल विदेव यावद्दुर्बोधाता वत्तु ध्या
दुःखदा जगद्भूतं इदानीं त्वद्वाधात् शांता सर्वार्थसुंदरी संपन्ने सर्पः २० हे भगवन् त्वदनु अहं विना एतां दृष्टिं ज
नः कथं वेत्ति २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथास्थानमिति सर्वेऽन्वितस्थाने वशिष्ठस्तत्सन्निहिते मुनयस्तत्सन्निहिते दशरथरामादयस्तत्सन्निहिते मंत्रिसामंतास्तदर्वाक्तनेगमाः
प्रजाश्चेत्येवं क्रमेणाधःस्थिताः सभ्यास्तानि दिव्यानि पुष्पाण्युपादाय वशिष्ठचरणे पुष्पांजलिं दत्वा वशिष्ठाय नमस्कृत्य पुष्पसौरभ्या
दिसंपर्कात् खेददौर्गंध्यादि संशोधितां रोगः तुष्टपाश्रमादि प्रयुक्तशोकवतां जन्ममरणादि सर्वशोकवतां च जहुस्तत्यजुः ५
संसाररलं हारण्ये विततां कृते रतिदीर्घी कांतारा श्चिरात् श्रांताः वयं त्वदनुग्रहोपदेशात् सुविशः सुखेन प्रवेष्टुं शक्यं आलायेवांतथा
विधाः संतस्तस्मिन्नेवात्मनि चिरं विश्रांताः स्म अहो इत्याश्चर्ये यथा शुद्धा जाड्यकार्ष्ण्यनिर्मुक्ताः शरन्मेघाः अचले हिमवदादौ वि

तानि दिव्यानि पुष्पाणि यथास्थानमधःस्थिताः वशिष्ठाय नमस्कृत्वा संध्याः संशोधितां जुहुः ५ श्रीदशरथ उवाच अ
हो नु सुविशालात्मानः संसारवितताकृतेः विश्रांतात्मस्मि श्चिरं श्रांताः शुद्धा मेघा इवाचले ६ कर्मणामवधिः पूर्णो दृष्टासी
मांतम् आपदां ज्ञातं ज्ञेयमशेषेण विश्रांताः स्मः परे पदे ७ ध्यानलब्धपरव्योमचिरानुभवनभ्रमैः धारणाधारविश्रांतात् दे
हसंत्यजनक्रमैः ८ संकल्पनवनिर्माणैः स्वप्नदृष्टिजगज्ज्वरैः श्रुतिस्मृत्यानुभवनैः स्वप्नात्मस्मृतिदर्शनैः ९ अननैः
पवनस्पंदैरनन्यैः सलिलद्रवैः इंद्रजालपुरापूर्वैर्गंधर्वनगरोत्करैः १० मायापूर्णपुराभोगमृगतृष्णानदीरयैः
आपतो पवनस्पर्शै क्विचंद्रानुभवोदयैः ११ मदभ्रमपुरस्पंदैर्मुधालवनिकंपनैः बालपदाद्यनुभवैः खकेशांड्रकद

आम्नंतित्युत्तरं दे किं चास्माकं कर्मणां पुरुषार्थसिद्धये अवश्यकर्तव्यानां अवधिः पूर्णः कृतकृत्यतासंपन्नेत्यर्थः आपदां च सी
मांतः परमार्थविधिर्दृष्टः तत्कृतस्तत्र ज्ञेयज्ञानमिति ७ सर्वेषां तत्तीयांतपदानां षड्भिः श्लोकैरेवमादिभिरन्यैश्च दृष्टांतैर्दृष्टिमी
ज्ञितैः सत्रान्वयः ध्यानेन लब्धं कल्पितं परं अन्यत् व्योम तत्र चिरं विहाराद्यनुभवनभ्रमैः लीलोपाख्यानादे प्रदर्शितैः धारणा
या सर्वाधारे ब्रह्मणि विश्रांतात् देहसंत्यजनक्रमो पिलीलायाः वर्णित एव ८ स्वप्नेऽप्यात्मनः स्वस्मृतिदर्शनैः हे स्मिंद्रादौ प्रसि
द्धैः ९ १० मायया प्रदर्शितनिजलपूर्णपूराभोगैः आवने सर्वेत्तरकाले प्रलये वर्णितैः अंड पवनस्पर्शैः ११ मदादिवेकेभ्रा
ग्ये प्रतीयमानैः पुरस्पंदैः मुधा उत्सातादिना शुभाशुभसूचनं विनैव भ्रांत्या प्रतीतैः खलिकंपनैः खकेशोद्रकद शैनैः १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१० नः अस्मभ्यं तत्सरमपावनं वस्तुशास्त्रं वा कथितवान् येन पावनतां गताः स्म इति शेषः २८ इदानीं श्रीवशिष्ठो मंगलमध्यानि
मंगलांतानि शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषकाणि च सुधन्यपुरुषकाणि च भवंति अध्येतारश्च मंगलयुक्ताः प्रथयाः स्फुरितिमहाभा
ष्ये भगवत्पतंजलिनोदाहृतां अनुसन्निविष्टं समाप्तं महतः शास्त्रस्य शास्त्रोक्तफलसिद्धये ब्राह्मणदेवपितृसुजनपूजो
३ त्सवादिमंगलमौचित्याद्दापनमुखे नाज्ञापयति २९ राजन्नित्यादिना पूजनीया इति विध्यौचित्ययोः कृत्सः ३० वेद

श्रीदशरथ उवाच बहुजन्मोपलब्धेन पुण्येनायं मुनीश्वर धीरः कथितवान् स्तद्येन पावनतां गताः २८ **श्रीवा
ल्मीकिरुवाच** इति ब्रुवद्भिस्तत्र सभ्यैः सह भूभृता वशिष्ठः स उवाचेदं ज्ञानपावनया गिरा २९ राजन् रघुकुले के
द्योपदर्हं च श्रितत्कुरु इतिहासकथां ते हि पूजनीया द्विजातयः ३० तद्धि ब्राह्मणेभ्यस्त्वं सर्वकामैः प्रपूरय वे
दार्थसमनुष्ठाने फलं प्राप्स्यसि शाश्वतं ३१ मोक्षोपायकथां वस्तु समाप्तौ द्विजपूजनं शक्तितः कीटकेनापि
कार्यं किमु महीभृता ३२ इति मौनं वचः श्रुत्वा सहस्राणि नृपो दश दूतैराकारयामास द्विजानां वेदवादिनां
658 मथुरायां सुराष्ट्रे षु गौडेषु च वसंति ये तेभ्यः कुलेभ्यः सोभ्यर्च्य समानीय द्विजन्मनां ३४

र्थः प्रकृते श्रवणविध्यार्थस्तस्य सम्यगनुष्ठानं सांगतया निष्पादनं श्रवणविधेः काम्यविधित्वतया सांगानुष्ठानादे
व फलसिद्धेरिति भावः ३१ कीटकेन कीटकवदनादरार्हेण दरिद्रेणापि कार्यमित्यर्थः ३२ मुनिना प्रोक्तं मौ
नं वचः गुरुवाज्ञया शिरसा धारणीयत्वान्मौनं निरुत्तरं यथा श्रुत्वेति वा ३३ कुलेभ्यः कुलश्रेष्ठेभ्यः उपकृष्य
कृसमुदितेभ्यश्च ३४

रामः
६५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जन्मांतरेष्वनंतजन्मसमुपार्जित दुर्वासनाप्रयुक्तसंघातानांनाशनेन तथाजन्मांतरोपचितानांपुण्यशतानामुदयःबोधफलोन्मु
खतापेन तथाविधेनमुनिवचः कृतेनप्रतिबोधनेनजातःक्विारोधमोयस्मिंस्तथाविधेमममनसिऽत्रद्यचंद्रइवपरमा
ह्लादकारीपरमा समप्रकाशोजातइत्यर्थः २१ ईदृशपानिरतिशयानंदप्रकाशरूपायांआत्मदृशिभवादृशमहानुभावोप
देशात्तानिसापरोक्षतयादृश्यमानामाम पित्र्ययलोकोजनःतपाप्रसिद्धया स्वदुर्भगतयादोर्भाग्यवशेनमहतसेवाशुश्रू
षादिहीनःसन्रागद्वेषाहंकारजन्ममरणादिदोषादग्निभिःकाष्ठवन्हिनानिशंदह्यते तदाश्चर्यमित्यर्थः १२ वतेतिह

श्रीलक्ष्मणउवाच जन्मांतरोपचितसंघातनाशनेन जन्मांतरोपचितपुण्यपाततोदितेन जातोद्यमेमुनिवचःपरि
बोधनेनजातो घमेमनसिचंद्रइवप्रकाशः२१ ईदृशंपादृश्यमानापादप्रदोषदशाशातैः काष्ठवद्दह्यते लोकः
स्वदुर्भगतपातया २२ विश्वामित्रउवाच अहोवतमहत्पुण्यंकृतंरामनमुनेर्मुखात् येनगंगासहस्त्रेणस्नाताइव
वयंस्थिताः २३ श्रीरामउवाच संपदामथदृष्टीनांशास्त्राणामापदांगिरां देशानाम प्यहृद्यानांदृष्टःसीमानउ
त्तमः २४ नारदउवाच यत्रश्रुतंब्रह्मलोके स्वर्गेभूमितलेतथा कर्णौतत्ज्ञानमाकर्ण्यपातौमेद्यपवित्रतां २५ ल
क्ष्मणउवाच हार्दवाह्यंचतिमिरंमपगम्यवतालया मुनेपरमभानुत्वंनूनेनःसंप्रदर्शितं २६ शत्रुघ्नउवाच निऋ
तोस्मिप्रशांतोस्मिआश्वस्तोस्मिपरमंपदं चिरायपरिपूर्णोस्मि स्मिरुस्वमासेचकेवलं २७

षेसामानोवतेतिवत् २२ संपदांउत्कर्षसीमांतःआत्मानिरतिशयानंदरूपत्वात् दृष्टीनांसीमांतआत्मदृष्टिरेकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानात्शास्त्राणांसीमांतोध्यात्मशास्त्रं चरमंप्रमाणत्वात् पशुपुत्रधनादिनाशलक्षणानांआपदांसर्वसंसारना
शःसीमांतःयदुक्तरमन्योनाशोस्तिनास्तिकाव्यरसालंकारादिशालिनीनांगिरांवसिष्ठोक्तिःसीमांतःहृद्यानांसुखविश्रां
तिहेतूनांप्रसादारामगिरिनदीपुलिनादिदेशानांपरमात्मदेशःपरमंविश्रांतिहेतुत्वात्सीमांतोयद्दृष्टइत्यर्थः सर्वत्रपरमा
त्मैवपरमसीमांतइत्यर्थः २४ २५ परमंप्रसिद्धमात्मपदंपाउरूष्णंभानुत्वं २६ २७

.CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

टी० तेषु पानमयाः अपि अः पानं मधासवं पपुः विषादपस्तु भीताः र्थिनो भोज्यं भोजनार्हं विचित्रं नानाभक्ष्यादिवै चित्रमुक्तं च चतुर्वि
धमन्नं बुभुजिरे ४४ रामलक्ष्मणास्यन्दोभानेनदेहप्रभाचं द्विकपायुक्तधूपविलेपनैश्च रेजुः ४६ नृपस्य अध्वरे उत्सव
पक्षे ४७ कर्पूरागुरुकस्तूरीतत्कोमलैः सघृष्टचंदनपङ्कदमस्तं देहपष्टिषु संयोज्य विलप्यतांडवनर्तकियो वनिताः अंगा

पयुरुत्तांडवं पानं पानपा मदशालिनः भोज्यं बुभुजिरे चित्रं भक्षिता भोजनार्थिनः ४५ सुधादिपरिलेपेन रं
जिता गृहभित्तयः रेजुः रामेंदुभानेन धुप्यधूपविलेपनैः ४६ वासांसि वसिता स्त्रिग्राण्युत्तमस्त्रग्विभूषणाः चे
कः परिस्वराश्चैव आरुणं धान्यपाध्वरे ४७ देहयष्टिषु संयोज्य वनिताय द्वाकर्दम जग्मुस्तांडवनर्तं कथः
अंगावालांगणांतरं ४८ भवबहुलनिशावसानहर्षीदिति घनमुत्सवमेवसप्तरात्रं दशरथनृपतिः सदा
659 नभोगश्रियमकरोत्सदमदायंसमेतः ४९ इतिश्रीमहारामायणे वाल्मीकीये योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे उत्त
रार्द्धे महोत्सववर्णनं नाम चतुर्दशोत्तरद्विशततमः सर्गः २१४

बाल अलं कृतं अंगणांतरं राजसभांगणमध्यं जग्मुः ४८ दशरथनृपतिः अद्वयं ब्रह्मपदं प्रपन्नः सन् भवः संसारः तद्रूपदा
या बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तस्याः अवसानं बोधसूर्योदयेन नाशस्तत्प्रयुक्ताः तहर्षातिसप्तरात्रं इति वर्णितप्रकारं
सदानभोगश्रियं दानभोगशोभासहितं घनमुपचितं उत्सवमेवाकरोत् ४९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्र
करणे उत्तरार्द्धे महोत्सववर्णनं नाम चतुर्दशोत्तरद्विशततमः सर्गः २१४ रामः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अधिकेभ्योप्यधिकं ज्ञानं येषां तत्प्रकृतं तातुपक्रमप्रवृत्तं द्विजभोजनं येन ३५ पितॄन् श्राद्धादिना देवांस्तु मोदकोपहारादिना हव्या
दिना च कव्यपानपानरत्नादि ३६ सहस्रदृजनैः सउत्सवं च चकारेत्युत्तरेणान्वयः ३७ लब्धः संस्तुतिर्येन तं मातरं येन अत्रापि सहस्रहस्तैः
नैरिति योजनीयं ३८ गीर्वाणानगोमेरुः कल्पद्रुमश्च तद्वत्सुन्दरे ३९ वंशलता च मुरली क्रियाविशेषणं वेत्ताः नर्तकी वर्णा इति अन्यो
न्येत्यादिना अन्योन्यतरं परस्परं विलक्षणं यथास्यात्तथा चिकुरबंधनालंकारभेदादिना रचिताः शेखराः यासां ४० तुच्छीकृता
नाट्यतस्ततश्चालितानां श्रापणानां विविधाभिनयं व्यवहारं वेत्ताकरणं भ्रांतिभिः परितः पल्लवितमिवाबरं आकाशं वस्त्रं च यासां

अधिकान्यधिकाज्ञानप्रकृत द्विजभोजनः तदा दशसहस्राणि भोजयामाससभूपतिः ३५ यथाभिमतभोज्यान्नदानदक्षि
णया तया एवं संपूजिता न्विप्रान्पितॄन्देवान्कृपांस्तथा ३६ पौरामात्यांस्तथाभृत्यान्धीनाथकृपणास्तथा तस्मिन्द
शरथो राजा दिनेसहस्रहस्तजनैः ३७ लब्धसंस्तुतिसीमांतश्चकारोत्सवमुत्तमं तथान्यपण्यहेतस्मिन्कौशीयमणिको
चनैः ३८ भूषितैर्नगरे वैर्वर्गीर्वाणनगसुंदरे नन्नर्तमत्तकामिन्यो विलासिन्योऽच्छहेऽच्छहे ३९ लसद्वंशलताकांस्य
वीणामुरजमर्दलं विवेनोर्द्धताबमन्योन्यतरशेखराः ४० तुच्छीकृतापणभाण्डिपरिपल्लविताम्बराः मुग्धाट्टहासवि
क्षिप्तदंतेन्दुकिरणच्छटाः ४१ मदाकुलितहुंकारा लीलास्तरलस्वराः एकपादतलाघातहेलाहतधरातलाः त्रन्दा
मतो रविगलतकुसुमासारपांडुराः धाराशपातितविछिन्नहारमुक्तास्खलत्पदा ४३ लोलाभरणसाकारकामनर्त
तुरंगताः चेटुः स्फुटपदं विप्रा द्विजोपंग नाम्रताः ४४

हास्यरसाभिनये मुग्धेनाट्टहासेविक्षिप्ताः परितः प्रक्षिप्ताः हंतेन्दुकिरणच्छटाः याभिः ४१ वीररसाभिनये मदाकुलितहुंकाराः सक
रुणाद्भुतादिरसाभिनवलीलासु तरलस्वराः शृंगाररसाद्याभिनये एकपादतलघातेन हेलया हतं ताडितं धरातलं याभिस्ताः
४२ शृंगारकोपाद्याभिनयेत्रञ्चामम विधूननेन तारैः हृत्रे रवि विलम्बिः कुसुमाकारैः पांडुराः जलाधाराइव पातिता
येविछिन्नाः हारास्तेषु देवात्पदन्यासैस्खलत्पदा ४४ लोलैराभरणैः साकारं काम दर्शयंत्य इवेति शेषः साकारं कृत्रिमाका

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

टी०

तस्मात्सर्वमेव जामपि सत्संगसेवाप्रश्नादिरेवोपायइत्याह सत्वामिति नयेनाशीद्दानेन उत्तमयालोभालस्यनिद्रादित्या गसंहि
तपास्येप्रेमनिरंतरसेवयाउदारा मिर्वृद्धिपायभूताभिःकथाभिरान्वयाविकाभिः संगतेनद्धपदेशेनसुधियोधिकारिणः वेदमा
त्मतत्वंविंदंतिलभंते अप्रमत्तास्तदेकासक्ताः श्रोत तथाचवशिष्ठसंगाद्राघवाद्याः अविंदंस्तद्वदित्यर्थः ८ ७ अमालदाणयाव
स्त्रायाश्रमंयुवाः हृदेवंथैवध्यानस्मरहृदिप्ररूढाः येदेहे द्वियादितादात्म्यसंसर्गाभ्यासरूपाग्रंथयः ये च ग्रहणत्रदारा
दिषुममताभिनिवेशालदाः सर्वभूतेष्वेकात्म्यानुभवैकरस्यभेदाद्रागद्वेषादिहेतवोग्रंथयस्तेसर्वे हि अस्मान्मोहकथा

सतांनयेनोत्तमसेवयाचप्रश्नेनवोदारकथागतेन विंदंति वेद्यंसुधियोप्रमत्ता वशिष्ठसंगादिवराघवाद्याः
८ ७ अमावरत्राहृदेवंथवध्यापेग्रं ग्रंथयोत्रस्यहृदिप्ररूढाः सर्वेहितेमोहकथाविचाराद्बालाह्यबालाइवयां
660 त्यभेदं ९ सोदोभ्युपायानस्यमहानुभावत्वात्संतितेतत्वविदांवरिष्ठाः पुनःसमेष्यंतिनसंसृतिंते कोर्थःसुता
न्येनवहूदितेन १०

विचारात्यथावालाःस्त्रियः एवंबाल्याक्रीडाद्यभिनिवेशाद्रसानन्दालाल्यभर्तृषुवैरस्यमुक्ताअपिकालेनअवाल्याः
प्रौढाः स्वसोभर्तृभिरभेदंऐक्यरसंयातितद्वत्सर्वभूतेष्वभेदमैक्यरसंयांतीत्यर्थः ९ हेस्तुतत्रवदनुकंपयभरद्वाजमं
दाधिकारिणामपिश्रवणाभ्यासेअज्ञाननिर्वहणसमर्थत्वात्तुमहानुभावात् इमान्मोदोभ्युपायात्गुरुपूर्वश्र
वणेनयत्नेसंतितेतत्वविदांवरिष्ठाः संतः पुनःसंसृतिसमेष्यंतिइयंमसंहिताप्त परमरहस्यात्ति अनेनवहुनाउदितेनउक्तेन रामः
कोर्थःकिंप्रयोजनमित्यर्थः १०

दे दे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रामादिवत्त्वबुद्धस्त्वंजीवन्मुक्तःसुखी वस इतिवाल्मीकिनाशिष्योभरद्वाजोत्रशिष्यते इति ॥ अनयाप्रक्रिययारामादयःनिःशोक
तांगताःप्राप्ताः १ त्वमपि एतामेव पूर्णब्रह्मात्मदृशं अवष्टभ्य दृढमाश्रित्यतिष्ठ २ इदं चमदुपदिष्टंज्ञानंदुःसंगेन भोगासंगाभ्या
सेन च यथा न नश्यति तथा रहस्याशयेनाहरघीरिति ३ दशरथादयो राजानः सुपात्रं तु गीतिंगसच्छादसोऽदेशः ४ स्वयंत्व
विचारेणैव रामवत्स्वंमुक्तधीरसि अयत इमांमोक्षसंहितांश्रुत्वा मुक्ततरोसि संभावितसर्वशंकापंकक्षालनादितिभावः ५ दृष्ट

श्रीवाल्मीकिरुवाच भरद्वाजमहाबुद्धेममशिष्याधिनायक इतिरामादयो ज्ञातज्ञेया निःशोकतांगताः १ एतामेव दृशं
कांतामवष्टभ्य यथासुखं नीरागस्तिष्ठ निःशंकोजीवन्मुक्तःप्रशांतधीः २ धीरैनमस्तस्संगा हि रामादीनामिवानघ
घनमोहनिमग्नापि विमूढापि न मुह्यति ३ एवमेते महासत्वाजीवन्मुक्तपदंगताः राजपुत्रा राघवाद्या एतादश
रथादयः ४ त्वं च पुत्र भरद्वाज स्वयमेवासि मुक्तधीः ससंमुक्ततरोस्यद्य श्रुत्वेमांमोक्षसंहिताम् ५ मोक्षोपायानि
मान्पुण्यान्प्रसन्नानुभवार्थदान् वाल्मीक्यार्पित ज्ञात्वं याति कालाहृशे कथा ६ यथा पदं पुण्यमनुप्राप्या
ता महानुभावो रघवो विशोकाः वशिष्ठवाक्यप्रसरेण साध्यं गंतव्यमाद्यं पदमेवमेव ७

परमपुरुषार्थफलत्वादस्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रेभ्यो व्यवहितमलंमंदाधिकारिद्व्यभ्यासे फलोपधासमर्थत्वं च दर्शयति मो
क्षोपायानितिलाहृशे सुखादिकारिणि फलोपधानेकाकथा देहे साध्यो यथा वशिष्ठवाक्यानां हृदि प्रसरेण सर्वसंशयस
हिताःअज्ञाननाशात् महानुभावाः राघवो रामादयः पुण्यंजीवन्मुक्तपदं अनुप्राप्ताः सन्तो विशोकाः संपन्नाः एवमेव त्वया
प्याद्यं नित्यसिद्धब्रह्मभावलक्षणंजीवन्मुक्तपदं गंतव्यं विशोकेन च भाव्यमित्यर्थः ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

902

टी० ५० १ एतच्छास्त्रसमाप्तौ महान्नधनादिदानं विप्रादिभ्यो वक्तुं कर्तुं चाभिलाहमेदोति विप्राः वाचकाद्याः उपलक्षणमेतन्मि
त्रभृत्यादीनां च कृपणानामपि १५ स्वधनस्य मध्ये ते यान्वित्ते प्सितादक्षिणयथाशक्त्यादेया अतो कर्त्तीत त्कृतमेव अ
वथंपस्थ जतद्इतिसंगं प्रुएं फलम्मतायथाशास्त्रमुपैसवेत्सिमत्सानिचिंतोलर्थः १६ हेराममरद्वाजतेतव बुध्दे वोधायक
थाक्रमशतैर्कहितब्रह्मतत्त्वं दृष्टांतयुक्त्या अंचितं एतच्छास्त्रं मयाकथितं एतच्छ्रुत्वा जीवन्नेवाविमुक्ताशयसनलोका
मोक्षाभ्युपायाख्यकथाप्रबंधेयात्तेसमाप्तिं सुधियाश्रयत्ना न् सुवेश्मदत्ताभिमतान्नपानदाने नविप्राः परिहृ
जनीयाः १५ देयं लतेभ्मः खलुदक्षिणादि चित्तेप्सितं स्वस्य धनस्य शक्त्या मत्वानुरूपंकृतमेव संगं पुण्यं यथा
661 शास्त्रमुपैत्यसोतत् १६ एतत्तेकथितं कथाक्रमशतैर्वोधाय बुद्धे र्द्विहच्छास्त्रं हितंब्रह्मतत्त्वममलं दृष्टांतयु
तयाचितम् १७ श्रुत्वैतच्चिरनिर्वृत्तिं भज अध्यांजीवद्विमुक्ताशयो लक्ष्मीज्ञानतपः क्रियाक्रमयतां भुक्त्वाद्व
याभद्वयः १८ इत्यार्षे महारामायणे योगवाशिष्ठे निर्वाणप्रकरणे वालकांडे देवदूतोक्ते वाल्मीकीये उत्तरार्द्धे
वशिष्ठे १ शतसाहस्त्र्यां संहितायां ब्रह्मदर्शनेनाम पंचदशोत्तरद्विशततमः सर्गः २१५ ॥ ॥

नुश्र हायज्ञानतपः क्रियाफलयुतां प्रारब्धभोगस त्कर्मफलभृतां योगज्ञानसिद्धौश्वर्यलक्ष्मीं अक्षयां चिरस्थायिनीं
भुक्त्वा संदेहो विदेहस्त्वाश्चिरं निर्वृत्तिं नित्यनिरतिशयानंदरूपां मुक्तिं भजेत्याशीरंते मंगलार्थाः १७ इतिवाशिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे महारामायणे निर्वाणप्रकरणे उत्तरार्द्धे पंचदशोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥२१५॥ श्री राम ॥ ॥

राम०
देहो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानीं वर्णितामपि गुरुमुखाद्विचार्यैव संप्रदायतोऽर्थं सम्यक् ज्ञात्वा अन्येभ्यः श्रावयतामेव बोधफलावाप्तिर्नान्येषामिति नियमं
सूचयन्नाह बहुश्रुताश्च इति अमुं ग्रंथं ये संतः बहुश्रुतानां गुरूणां मध्ये स्वयं सम्यक् प्रविचार्य तत्सं वादकथाग्रंथे सम्यक्
प्रबोधितार्थाः सति पुनः पश्चात् स्वयमपि वेनापसंप्रदायतो वदिष्यंति ते शिष्युत्वमौरसैर्वा पुनर्जन्मवान प्रयास्यंति प्रवस्यंत
लज्ञानफलं प्राप्स्यतीत्यर्थः अन्यैः संप्रदायतो नधिगतैर्वा कैः श्रुतैः श्राविते वा किं प्रयोजनमित्यर्थः ११ इदानीं ग्रन्थाव
गमं विना ग्रंथपारायणस्य पुस्तकलेखनस्य वाचक कत्तिकल्पनेन व्याख्यापनस्य च फलमाह येवाच विष्यंतीति हृष्टा
पे.रा.१ अनपेक्षिता पदैः श्रुत्युसभावादर्थानुहिता अपि पारायणदक्षिणाद्यनपेक्षा निर्लोभाः ये पुस्तकं लेखयिष्यंति ये पे ६
बहुश्रुताग्रे प्रविचार्य सम्यक् प्रबोधितार्थैः कथं प्रयोजनाय संतो वदिष्यंति पुनः शिष्युत्वं न ते प्रयास्यंति किमन्यवाक्यैः
११ ये वाचयिष्यंत्यनपेक्षिता ये लेखयिष्यंति च पुस्तकं वा ये कारयिष्यंत्यपि वाचकं वा व्याख्यातृयुक्तं शुभमार्यवृ
त्ताः १२ ते राजसूयस्य फलेन युक्ताः सुहृद्भिर्वै स्वर्गमुदारसत्त्वाः मोक्षं प्रयास्यंति तृतीयजन्मलाभेन लक्ष्मीमिव पुण्य
वेतः १३ इमां पुरा मोक्षमयीं विचार्य सुसंहितां सद्वचनाद्विरिंच्य प्रयुक्तवान्येतदचिंत्यरूपो भवं ससत्त्वास्त्र नतस्य
कल्प नेन व्याख्यातृयुक्तं केवलं वाचकं वा कारयिष्यंति ते सकामश्चेत् राजसूयस्य यज्ञस्य फलेन युक्ताः संतः मुहुर्मुहुः स्व
र्गं प्रयास्यंति उदारसत्त्वानि ष्कामास्तु तमज न्मसद्गुरुसच्छास्त्रश्रवणादिकं प्राप्य तृतीयजन्मलाभेन मोक्षं प्रयास्यंति लक्ष्मी
मिव पुण्यवंतः १२ १३ ईदृश महाफलेऽलस्य ग्रंथस्य कृतत्त्वमाह इमामिति मयाकृतां इमां मया मोक्षमयीं सुसंहितां
पुरा पूर्वकाले अचिंत्यरूपो विरिंच्यः सतां मुनीनां समाजे आमूलाग्रं स्वयं विचार्य एतद्वाक्यं सर्वान् प्रयुक्तवान् किमेतत
सत्यवाचो वाल्मीके विशिष्टस्य स्वस्य च गिरः असत्यः न भवतीति तथा च पूर्वरामायणे महांस्वस्य वरदानेन ते वागनृ
ताकाव्ये काचिदत्र भविष्यतीति सूचनार्थकारः १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham